

॥ ओ३म् ॥

देव. नारणाल प्रयोत्तम वेदप्रयादे मयगागा.

मीमांसा दर्शन

या.

मुमुक्षुने अत्यासार्थे

ભૂમિકા

સંપત્તિ એ પ્રકારની હોય છે, દેવી અને આસુરી. સીકંદર, અલ્લાઉદ્દીન, ઓરંગઝેબ, હિટલર, મુસોલિની અને વર્તમાન પાકીસ્તાનના અધિનાયકો આસુરી સંપત્તિના માલિકો છે. તેમનું વર્તન તે પ્રકારનો પુરાવો પુરો પાડે છે. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, ઇસુ, સ્વામી દયાનંદ, સ્વામી વિવેકાનંદ અને મહાત્મા ગાંધી આદિ જગતની વિભૂતિઓ દેવી સંપત્તિધારી હતી, જેમણે જગતને દયા, ક્ષમા, શાંતિ, સુખના માર્ગે આકર્ષ્યા. રાગ, દ્રેષ, ઇર્ષા, વિશ્વાસઘાત, મુખની લાલસા પિપાસા અથે મદ્ય-માંસ, ચારિત્ર્ય હીનતા આદિ આસુરી સંપત્તિના લક્ષણો છે, જગતને શાંતિને નામે છલ્લ વેશે, સ્વાર્થ સાધનામાં માનવ સમુદાયને કળે વા બળે પોતાને આધીન કરવાને, જગતની શાંતિને નામે લડાતી લડાઈઓ એ આસુરી સંપત્તિધારી કૃત્યો છે. રાધયાના સામ્યવાદે અને યૂરોપ અમેરિકાનાં સામ્રાજ્યવાદે આજે સુંદર શબ્દો અને વિશ્વાસને નામે માનવીને મૃત્યુને આરે ધકેલી દીધા છે. આવે આપત્તિ સમયે ભારતનું મૂલધન, ધર્મજ, સૌનું રક્ષણ કરી શકે. હુઝા છે કે ભારતના મોટા ભાગના સંતાનો પોતાના ધર્મને ભૂલીને પશ્ચિમના દાસ બન્યા છે. જ્યારે વેદશાસ્ત્રી ગંગા દ્વારા સમસ્ત વિશ્વના દોષો શુદ્ધ કરવાનું જેમનું કર્તવ્ય હતું અને છે, તેમજ વૈદિક સૂત્ર દ્વારા જગતના અધિકારને દૂર કરવાનું પણ જેમનું કાર્ય સર્વથે હતું અને છે, પરંતુ દેશ દેશાંતરના લોકોને પોતાની ઉચ્ચતા અને શુદ્ધતાથી સુખદાતા બની, જેઓએ કાર્ય કરવાનું હતું તેઓ ઉચ્ચ આસને વિરાજતા, સ્થાનભ્રષ્ટ બની વિશ્વને આર્થ કરવાને સ્થાને સ્વર્ગ પતિત બની ગયા. ભારતની પૂણ્યભૂમિ જગતમાં વ્યાપતા અધિકારથી ધર્મનો નાશ થાય છે, ત્યારે ત્યારે ઉપર કહી વિભૂતિઓ પેઠે એકાદ પુરુષને પેઠા કરે છે. ધર્મપથ પર ચાલતા, વિપત્તિ છતાં તેને ન છોડનારા ધનહીન અને માનહીન બનીને પણ સતપથને કર્તવ્ય માનનારા આજે પણ વિરલ માનવીઓ ભારતમાં જીવે છે. એમના અંતરાત્મામાં “કૃષ્ણંતો વિશ્વમ્ કાર્યમ્ ।”નો નાદ છે. ભારે પાપાચારના મેલા આચ્છાદનને કારણે આ એાહી અગ્નિ ધરાવનાર આત્માઓ તેને લક્ષ્મ કરવા શક્તિશાળી નથી, છતાં નિઃસંશય આ પૂણ્યભૂમિ મહાન આત્માને જન્મ આપશે અને તે નાની નાની વિખરાયેલી, દબાયેલી, શુદ્ધ અને પવિત્ર અગ્નિ શિખાઓ દ્વારા સમર્થ કલક કલેશરૂપી વાતાવરણને સેદશે એવી સત્યમાં શ્રદ્ધા રાખનાર સૌ ભારતીય ભાઈઓની આશા છે.

આ પુસ્તકની ભૂમિકા લખાવવાની શરૂઆત શ્રી. શૂરજીભાઈ વલ્લભદાસે દેવલાલોમાં કરેલી અને ઉપરની પ્રથમ પંક્તિઓ લખાવ્યા બાદ બાકીનું પોતાની અસ્વસ્થ પ્રકૃતિને લીધે મુલતવી રાખેલું. શ્રી શૂરજીભાઈ છેલ્લા આઠેક માસથી કેન્સર જેવા મહારોગથી ગ્રસિત હતા. ચિકિત્સાથે એતદ્ વિષયના નિષ્ણાત ડૉક્ટરોની સલાહથી યૂરોપ અને ત્યાંથી અમેરિકા પણ એપ્રિલ ૧૯૫૧ માં ગયેલા, અમેરિકામાં તેમનાં પર સફળ શસ્ત્રક્રિયા પણ કરવામાં આવી અને ત્યાંથી આગસ્ટની અધવચ્ચે સ્વદેશ પાછા ફર્યા. સ્નેહી મિત્રો, પરિવારજનો તેમજ ડૉક્ટરોએ પણ માન્યું કે તેઓ

ભયથી મુક્ત થયા છે, અને ધીરે ધીરે શક્તિ સંપાદન કરી પૂણું સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી શકશે. સ્વાસ્થ્ય લાભાર્થે તેઓને દેવલાલી શાખવામાં આવ્યા, જ્યાં શરૂઆતમાં તેમને થોડો લાભ પણ જણાયો પણ પછી દિનપ્રતિદિન તેમનું સ્વાસ્થ્ય વધુને વધુ ક્ષીણ થતું ગયું, જેથી આઠગી નવેમ્બરના દિવસે તેમને વધુ સારી ચિકિત્સાર્થે સુબંધ લાવવામાં આવ્યા. અનેક ઉપાયો છતાં દેવની ઇચ્છા કંઈ જુદી જ હતી, અને તા. ૧૪ મી નવેમ્બર, ૧૯૫૧ ને ઇલેક્ટ્રિક સવારના તેમણે જીવનલીલા સંકેતો લીધી.

આ રીતે તેમણે શરૂ કરેલ ભૂમિકા લખવાનું કાર્ય અધુરું જ રહ્યું. મીમાંસાનું પુસ્તક જલ્દી પ્રકાશન પામે ને વાચકોના હાથમાં જલ્દી મૂકી શકાય તે તેમની સતત ઇચ્છના હતી, અને માંદગીના બિછાનેથી પણ વખતો વખત તે માટે તાકીદ કરતા રહેતા, પણ હુઃખ છે કે તે પુસ્તક છાપીને બહાર પ્રકાશિત કરી શકાય તે પૂર્વે તો તેમણે સકાને માટે અહીંથી મહાપ્રયાણ કર્યું. પ્રભુ તેમના અક્ષય આત્માને ચિરંતન શાંતિ આપે તેવું આપ સર્વ વતો તથા ટ્રસ્ટી મંડળ વતી પ્રાર્થુ છું.

શ્રી સ્વ. નારણજી પુરુષોત્તમ કચ્છના વૃત્તની હતા- સત્ય તથા ધાર્મિક પ્રકૃતિના આર્ય મહાનુભાવ હતા ચુસ્ત આર્ય સમાજ અને આર્ય સાહિત્યનો પ્રચાર કેમ વધુ પ્રચલે તેવી ભાવનાવાળા હતા અને તેથી આર્ય ગ્રંથોના પ્રકાશનાર્થે પોતાની સંપત્તિ વપરાય તેવી ઇચ્છા દર્શાવેલી. પરિણામે શ્રી નારણજી પુરુષોત્તમ ટ્રસ્ટ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આ ટ્રસ્ટ તરફથી થોડા વર્ષ પૂર્વે ચાર વેદોના ગ્રંથો વિદ્યા-વ્યાસીજીને વિનામૂલ્યે વિતરણ કરવામાં આવેલા, અને તે દર્શનમાં સ્વાધ્યાય-શિક્ષાની ધાર્મિક વાંચનની ઇચ્છા અને તેટલી સંતોષી શકાય તે અર્થે આ મીમાંસા દર્શનના પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાંતર ટ્રસ્ટીઓએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનું ઉચિત ધાર્યું. જેનો સર્વ યશ સ્વ. શ્રીયુત શૂરજીભાઈ વલ્લભાસને ફાળે જાય છે. તેમણે આ માટે અઘાગ પ્રયત્ન કરેલો. શ્રી પં. મયાશંકર શર્માને આ ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ કરી આપવા માટે વીનવેલા અને મીમાંસા દર્શનનો આ ગુજરાતી અનુવાદ પહેલા સ્વ. શ્રી જેઠાભાઈ પ્રેમજી ટ્રસ્ટમાંથી છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનું કરાવેલું. પાછળથી જેઠા પ્રેમજી ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓની ફરજદારીમાં આ ગ્રંથના પ્રકાશનાર્થે વિલંબ ન થાય એ આશયે શ્રી શૂરજીભાઈએ પોતા હસ્તકના બીજા ટ્રસ્ટ શ્રી નારણજી પુરુષોત્તમ ટ્રસ્ટ તરફથી છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનું સ્વીકાર્યું.

આશા છે સ્વાધ્યાય પ્રેમીઓ આ ગ્રંથનો પૂરો લાભ ઉઠાવશે અને આજે જે આર્ય સંસ્કૃતિ અને ધાર્મિક વાંતાવરણ ભારતમાંથી હ્રાપ્ત થઈ રહેલ છે તેને ફરી દૃઢિભૂત કરવાના કાર્યમાં પ્રયત્નશીલ રહેશે.

ટ્રસ્ટીઓ વળતો વળત આ રીતે આર્ય ધર્મના ને વૈદિક ધર્મના પ્રકાશનો બહાર પાડવાની આશા સેવે છે અને આપના પૂરા સહકારની અને પરમ પિતા પ્રભુ પાસે સામર્થ્યની યાચના કરે છે.

લી. પ્રતાપસિંહ શૂરજી વલ્લભાસ

સુબંધ
મકર સંક્રાંતિ
૨૦૦૮

ટ્રસ્ટી

શ્રી સ્વ. નારણજી પુરુષોત્તમ ટ્રસ્ટ.

પ્રાકૃત્યન

ધીનેત્વ્ય પ્રદાતારં તમોમિઃ સંકુલે પથિ ।

પ્રકાશમૂલમીશાનં ચિન્તયમિ દિવાનિશન ॥

આજથી સાત આઠેક વરસ ઉપર એક દિવસ શ્રીમાન શેઠ શૂરભાઈ મુંબઈથી આણંદ ચરેતર પ્રદેશ આર્થ સમાજમાં પ્રસંગોપાત્ત પધાર્યા હતા. તે વખતે મેં તેમને કહ્યું કે શ્રી ગોતમીય ન્યાય દર્શન તો આપે છપાવી પ્રકટ કર્યું, હવે વૈશેષિક દર્શન છપવવાની જરૂર છે, કારણ કે, તે બંને ગ્રંથો એક પીળાના પૂરક છે, માટે જો છપાવી પ્રકટ કરવાનો આપની ઇચ્છા હોય તો હું તેનું શુજરાતી ભાષામાં ભાષ્ય તૈયાર કરું.

આના જવાબમાં તેઓશ્રીએ ખીલ જ વાત કહી, તેમણે કહ્યું કે, વૈશેષિક દર્શન તો નાનું છે તેને તો જામે ત્યારે છપાવીશું પણ, મીમાંસા દર્શન મોટું છે માટે એનું તમે શુજરાતી ભાષ્ય લખો તો હું ટ્રસ્ટ તરફથી તે છપાવી પ્રકટ કરું. વૈદિક અને આર્ષ દષ્ટિએ એના પ્રકાશનની જરૂર છે. મારી તમને સામ્રહ વિનંતિ છે કે તમે તેનું શુજરાતીમાં ભાષ્ય લખો.

મને પણ વિચાર આવ્યો કે, મીમાંસા દર્શનનું શુજરાતીમાં ભાષ્ય લખવું એ કંઠણ અને નીરસતા-ભયું કામ છે, છતાં જો એનું શુજરાતીમાં ભાષ્ય થઈ જાય તો આર્ષ દષ્ટિએ એ ઉત્તમ કામ થયું. કહેવાય અને શુજરાતીભાષાના વાઙ્મય મહાવ્રતમાં એક નવીન આહુતિ આપ્યાનું પુણ્ય મેળવી શકાય. યોડાક વિચાર મન્યન બાદ મેં શેઠશ્રીને જણાવ્યું કે આપની સહિચ્છા અને સત્પ્રેરણા છે તો હું તેનું શુજરાતીમાં ભાષ્ય કરીશ. તેમણે પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે, જરૂર એ કામ ચાડે કરો અને તેને લગતાં પુસ્તકોની જરૂર હોય તો મને લખશો એટલે હું તેનો પ્રબંધ કરી આપીશ. પુસ્તકોની મદદ મેળવી આપવામાં મુંબઈ નિવાસી વેદવિશારદ શ્રી સ્નાતક સત્યદત્તજીના પરોક્ષ પ્રયાનને હું બહી શકું એમ નથી.

મને મારી તુટિયોનો ખ્યાલ હતો, છતાં પ્રભુ પ્રેરણાથી ઉત્સાહિત થઈ કામ હાથ ધર્યું અને વૈદિક વરસમાં આ કામ પૂરું કર્યું. આ પુસ્તક વાંચી જો કાઈ વિદ્વાનને આના કરતાં વધારે સાચું ભાષ્ય લખવાની પ્રેરણા થશે તો તે આનંદનો અવસર ગણાયો.

આ ઠેકાણે એ લખવું અસ્થાને નહીં ગણાય કે, 'સફાગત જેઠા પ્રેમણ ફંડના' * ટ્રસ્ટીઓ તરફથી જે જે વૈદિક દર્શનો પ્રકટ થયાં છે તેની પાછળ વેદવિવાકર મહર્ષિ સ્વામી હવાનંદ સરસ્વતીજીએ આર્યોમાં રેડેલી ચૈતન્ય-મરી વૈદિક ભાવનાનું સાત્વિક જળ છે.

મીમાંસા દર્શન

‘મીમાંસા’ શબ્દ માન પૂજ્યામ્ આ ધાતુ અને સન્ પ્રત્યયના યોગથી બન્યો છે. ‘માનવધર્માન્મયો દીર્ઘ આખ્યાસસ્ય’ ૩-૧-૬ મુનિવર પાણિનિજીએ આ સૂત્રદ્વારા ‘મીમાંસા’ શબ્દની સિદ્ધિ કરી છે. માનેર્નિજ્ઞાસ્યામ્ આ વ્યયનથી માન ધાતુને જિજ્ઞાસા અર્થમાં ‘સન્’ પ્રત્યય લગાડ્યો છે. એટલે મીમાંસાનો અર્થ જિજ્ઞાસા થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ દર્શનનું પહેલું જ સૂત્ર છે કે ‘અગ્નો ધર્મજિજ્ઞાસા’ આથી ધર્મ જિજ્ઞાસા અને ધર્મ મીમાંસાનો એક જ અર્થ થાય છે. જિજ્ઞાસાનો અર્થ “જાણવાની ઇચ્છા” એવો થાય છે. છતાં જિજ્ઞાસા = જ્ઞાનેષ્ઠાસાધ્યો વિચારઃ (જ્ઞાનની ઇચ્છાથી સાધ્ય વિચાર) એવો અર્થ વિદ્વાનોએ કર્યો છે. આવો અર્થ કરવાનું કારણ એવું દર્શનનું છે કે, ઇચ્છાનું વિધાન થઈ શકતું નથી, પણ વિચારનું વિધાન થઈ શકે છે આ વસ્તુ સ્વાધ્યાયક એ આપ વાક્યમાં સૂચિત થાય છે. વેદનું અધ્યયન કર્યા પછી તંત્રા ઉપર કરવો જોઈએ. આ ઉપરથી ‘ધર્મ જિજ્ઞાસા’ નો અર્થ ‘ધર્મ વિચાર’ કરવો જોઈએ સ્પષ્ટ થાય છે.

ધર્મ એટલે

આ શાસ્ત્રમાં ધર્મ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. માનવધર્મતિને કર્મ કરવા પ્રેરણા આપનાર વિધિવાક્યથી જે અર્થ લક્ષિત થાય છે તેનું નામ ધર્મ છે. વોદનાલક્ષણોદર્શો ધર્મઃ ૧-૧-૨ વૈદિક પ્રવર્તક વાક્યરૂપ લક્ષણથી સમન્વિતો જે અર્થ તેનું નામ ધર્મ. વેદ તથા આત્મજ્ઞ-મંથેમાં અભ્યુદય-કારક પ્રવર્તક વાક્યો ધણાં છે. તેના ઉપર જૈમિનિ-મુનિએ ખૂબ ખારીક વિચાર કર્યો છે અને પછી તેમણે ધર્મસંબંધી પોતાના વિચારો આ દર્શનમાં પ્રકટ કર્યા છે. માનવીય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણદ્વારા ધર્મ સમજી શકાતો નથી. એ સમજવા માટે તો ઇન્દ્રિય વચનોજ જોઈએ. વેદ એટલે કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન. આ ત્રણેના ઉપદેશ આપનારો અપોરુપેય નિત્ય વહેતી જ્ઞાનમયી અને કલ્યાણ વરસાવતી વાગધારા.

વેદના કર્મકાંડ ઉપર વિચાર કરનાર જૈમિનિમુનિ અને ઉપાસના તથા જ્ઞાન ઉપર વિચાર કરનાર વ્યાસમુનિ હતા. એ કે વેદપ્રતિપાદ કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ ઉપર ખીજા ઘણા વિદ્વાનોએ ખૂબ અભ્યાસ-પૂર્ણ વિચાર કર્યો છે. છતાં ઉજ્જ અને મહા-મુનિયો વૈદિક ધર્મના નિર્ણયમાં સૂચ અને ચંદ્રની માફક પ્રકાશી ગયા છે, એ એમનાં અપૂર્વ વેદ-પરિભ્રમ અને કાંતલદર્શિતાનું ફળ છે. મહામુનિ વ્યાસ તથા જૈમિનિ

* મીમાંસા દર્શન એક પ્રિય છટ વરકથી ઓળખા પ્રતિ આરંભી હતી. એથી વંદિતએ જ દરરોજ અહીં અંજલિ આપી છે. પશુ વસ્તુઃ એક પ્રિય છટ દરરોજ દરરોજ જાહેરાત સાથે આ આરંભાથી પ્રતિમાં વિશેષ આવતાં નવા દરરોજ જાહેરાત એ પ્રવર્તક અને સમજા દરરોજ અને છાપેલાં કર્મો ૩૧. ૫૦૦-૬૦૦ રૂપિયા પાંચ દબાર રોકડા આપીને એ ખરીદી લીધાં છે. એટલે આ દર્શન સર્વવ નારણ્ય પ્રવર્તક દરરોજ મળે છે. વંદિતની આપેલી અંજલિ આપી આ દરરોજ અને સમજા અને આ દરરોજ વરકથી આ દર્શનની પ્રતિષ્ઠા થાય છે.

—મુરજી વલ્લભદાસ

ખને ગુરુ શિષ્ય હતા એમ પણ માનવામાં આવે છે. વ્યાસ ગુરુ અને જૈમિનિ તેમના શિષ્ય હતા શિષ્યે ‘ધર્મ’મીમાંસા’ અને ગુરુએ ‘બ્રહ્મ’મીમાંસા’ લખી જનતા સમક્ષ વેદિક કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનનો માર્ગ સુપ્રકાશિત કર્યો. આ બંને વેદ-દ્વિવાકર પુરુષર વિદ્વાનો કયા કયા સંસ્થામાં અને કયા પ્રદેશમાં જન્મ્યા એ નિશ્ચય-પૂર્વક કહેવામાં કોઈ સચોટ પ્રશ્ન ઉપલબ્ધ થતું નથી માટે તે સંબંધે મૂકલાવ સેરવો એ જ યોગ્ય જણાય છે.

ધર્મ’મીમાંસાના લેખક જૈમિનિ ગુનિ ઇશ્વરમાં માનતા ન હતા એમ કેટલાકનું માનવું છે તે અચેત્ય જણાય છે કારણ કે, બ્રહ્મ’મીમાંસામાં શ્રી વ્યાસમુનિ લખે છે કે,

સાક્ષાદવ્યચિતોષ્ઠ જૈમિનિ: ૧-૨-૨૮

‘વૈશ્વાનર’ એ પરમેશ્વરનું નામ છે એની ઉપામના બહરાગ્નિરૂપ પ્રતીક અથવા ઉપાધિદ્વારા કરવી એમ કેટલાકે આચાર્યો માને છે પણ જૈમિનિમુનિનો મત એવો છે કે પ્રતીક અને ઉપાધિ વગર વૈશ્વાનર-પરમેશ્વરની સાક્ષાત્ ઉપાસના કરવી એ ઠીક છે. હવે જો જૈમિનિ પરમેશ્વરને ન માનતા હોત તો તેની ઉપાસના માટે તેમનો ઉક્ત મત કેવી રીતે યોગ્ય થઈ શકે ?

સામાન્યતઃ મીમાંસકો માનતા આઠ્યા છે કે, ધર્મ જ અપૂર્વદ્વારા ફળ આપે છે. કર્મનું ફળ આપવા માટે ઇશ્વરને માનવાની જરૂર નથી, પણ આની સાથે મીમાંસા-દર્શનકાર જૈમિનિ મુનિનો કેટલો સંબંધ છે તે જાણવાની જરૂર છે, બ્રહ્મ’મીમાંસામાં વ્યાસમુનિ લખે છે કે ફળજ્ઞ ઉપાસક: ૧-૨-૩૮ ફળ તો ઇશ્વર તરફથી જ મળે છે. જો ઇશ્વર ફળદાતા હોય તો તેનામાં વૈષમ્ય અને નિર્વૃણતા રૂપ દોષ આવવાનો સંભવ છે માટે વ્યાસમુનિ જૈમિનિનો મત ટાંકે છે કે :— ધર્મ જૈમિનિરત ણ ૧-૩-૪૦ ઉપર કહેલો દોષ, ફળ આપવામાં ન આવે માટે ધર્મ અર્થાત કર્મ ફળનું સામાન્ય કારણ છે. આ મતથી ઇશ્વરનો ફળદાતા તરીકે નિષેધ નથી એ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે, ધર્મ જલે સામાન્ય કારણ રહે પણ વિશેષ કારણ તે મુશ્કેલ હોઈ શકે. મુશ્કેલ ફળ આપવામાં કર્મની અપેક્ષા રાખે છે કર્મ જ છે તે વિચારપૂર્વક ફળ આપી શકે નહિ.

મચ્ચન્તિ માવા મૂતાનાં મત પવ પૃથગ્વિધા: ॥ ૧૦-૫

આ ગીતાના વાક્યથી પણ ઇશ્વર કર્મફળદાતા છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

જેમ ગુરુ વ્યાસમુનિએ પોતાના શાસ્ત્રમાં પોતાના શિષ્યના નામનો ઉલ્લેખ બહુ માન સાથે કર્યો છે તેમ જૈમિનિ મુનિએ પણ પોતાના ધર્મ’મીમાંસા શાસ્ત્રમાં ગુરુ શ્રી વ્યાસમુનિના નામનો ઉલ્લેખ બહુ માનપૂર્વક કર્યો છે, અને એમના મતને માન્ય પણ રાખ્યો છે. જેમકે :—

ઔત્પત્તિઃસ્તુ શબ્દસ્વાર્થેત સમ્યગ્ઃ તસ્ય જ્ઞાનમુપદેશોઽસ્દર્શિ—

રેઋશ્ચાયેડુપલઘ્વે તત્રમાણં વાદરાયણસ્યેનપેક્ષત્વાત્ ॥ ૧-૧-૫

અર્થ :— શબ્દ અને અર્થ ઉત્પન્ન થયા પછી તે બંનેમાં સંબંધની કલ્પના પુરુષ કરે છે, જેમકે : ' આ શબ્દથી આ અર્થ સમજાવે. ' અહીં સંબંધ પુરુષકલ્પિત હોય થા કે! ઈક વખતે વાક્યનો અર્થ ખોટો પણ પડે છે કારણ કે માણસ જૂઠાને પાત્ર છે; પણ વેદમાં તે શબ્દ અને અર્થનો સંબંધ નિત્ય છે; પુરુષ કલ્પિત નથી, તેમાં બાધ આપનાર વૈદિક ઉપદેશ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી અનુપલબ્ધ અર્થમાં સત્ય કરે છે, કારણ કે, વૈદિક શબ્દોનો અર્થ સાચોનો સંબંધ પુરુષની અપેક્ષા રાખતો નથી આ જૂઠામાં બાદરાયણ-વ્યાસમુનિના નામનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.

જીવાત્મા.

મીમાંસકો જીવાત્માને શરીર હદિયો, મન અને બુદ્ધિના સાક્ષી તરીકે માને છે. જો પોતાના કર્મનું ફળ મળા-તરમાં ભોગવે છે. પોતે સ્વયં ચેતન અને નિત્ય છે જીવાત્મા અનેક છે એક નથી, આત્મા અંશમાં તેઓ સાંખ્ય તથા નૈયાયિકો સાથે મળતા થાય છે જૈમિનિ મુનિએ જીવાત્મા તથા પરમાત્મા સંબંધી કેઈ પણ સૂત્ર ધર્મ-મીમાંસામાં લખ્યું નથી, કારણ કે તેમનો ઉદ્દેશ વૈદિક વિધાનો અને તેના વિષયોને જ સમજાવવાનો છે.

સ્વર્ગ.

મીમાંસકો સ્વર્ગને માને છે જે વિધાનોમાં કર્મનું ફળ ન જણાવ્યું હોય તે વિહિત કર્મનું ફળ સ્વર્ગ છે એવો તેમણે નિર્ણય કર્યો છે, સ્વર્ગ એક વિશિષ્ટ પ્રકારના મુખતું નામ છે કઠોપનિપદમાં નિયંત્રિતાએ સ્વર્ગનું વર્ણન આપ્યું છે અને જો સ્વર્ગ મેળવવાનો ઉપાય યમાચાર્યે તેને સમજાવ્યો છે. જો સ્વર્ગના વર્ણનમાં સંભવતઃ અર્થપાદ છે. મુખ્ય ભોગવનારને જૂથ તરસ ન હોય એમ કેમ બને ? સ્વર્ગને ભોગવનાર દેવોને પણ દેવો સાથે લડાઈઓ લડવી પડી છે અને માર પણ ખાવો પડ્યો છે આ બધું પુરાણો, શાસ્ત્રો અને મહાભારતમાં સ્પષ્ટ છે સુખને અતે દુઃખ છે તેથીજ સ્વર્ગ એ કતાઓ પુણ્યને ક્ષય થયે સામાન્ય માણસો જાતો જાય છે, માટે વિશિષ્ટ પ્રકારના મુખતું નામ સ્વર્ગ છે જો મીમાંસકોના નિર્ણય ચોક્કસ જણાય છે.

યજ્ઞ અને યાગ.

આ દર્શનમાં જુદા જુદા નામવાળા અનેક પ્રકારના યજ્ઞો અને યાગો જતાવ્યા છે દ્રવ્ય અને દેવતા યજ્ઞનું સ્વરૂપ છે. જેને ઉદ્દેશીને હોમીય ધ્યેયનો ત્યાગ થાય તે અથવા જેની સ્તુતિ થાય તે દેવતા કહેવાય છે. આ દેવતાઓનાં નામ અગ્નિ, વરુણ,

પાયુ, અશ્વિનો વગેરે છે. ઉપલક્ષ દષ્ટિએ જોતાં વેદમાં અનેક દેવતાવાદ છે એમ આપણને જણાય છે પણ જ્યારે એક સદ્વિષ્ણુ વહુષા વદન્તિ ઇત્યાદિ મંત્ર ઉપર વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એ બધાં જોક જ દેવતા નામ છે અને તે દેવ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે. યજ્ઞની પ્રક્રિયા ઘણી વિશાળ છે. આ બધી પ્રક્રિયાઓનો ખૂબ લાંબા વખત સુધી વિચાર કરીને મહાસુનિ પાણિનિએ ‘યજ્ઞ’ શબ્દમાં યજ્ઞ ધાતુની કંપના કરી અને તેનો અર્થ આ પ્રમાણે બતાવ્યો.

યજ દેવપૂજાસ મતિકરણદાનેષુ

જેમાં દેવની પૂજા થતી હોય, જનતાનું સંગતિકરણ સંગઠન થતું હોય, જુદાં જુદાં અલગ દ્રવ્યો યજ્ઞનાં સાધન તરીકે મેળવાતાં હોય અને દાન થતું હોય તે યજ્ઞ કહેવાય છે. કલ્પસૂત્રો એ પ્રયોગ બતાવનારાં શાસ્ત્રો છે જ્યારે મીમાંસા, પ્રયોગો ઉપર વિચાર કરનાર શાસ્ત્ર છે. પ્રથમ વિચાર કરવો અને પછી પ્રયોગ કરવો એ સનાતન નિર્ણીત નિયમ હોવાથી મીમાંસા દર્શન કલ્પ સૂત્રો સાથે પણ બહુજ નિકટનો સબંધ બતાવે છે. પ્રમજ્જનો યજેત, શૃષિકામો યજેત સ્વર્જ્જામો યજેત આમ જુદાં જુદાં ફળ મેળવવાનાં ઇચ્છાએ યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવતું હતું. જો યજ્ઞ સર્વ અગોષ્ઠી પૂર્ણ થયો હોય, તેમાં બૂદ્ધ થયેલી ન હોય તો વિધાનમાં બતાવેલું ફળ યજ્ઞ કરનારને જરૂર મળે છે જાતી કર્મળ. કલાવશ્ય માત્ર એવો મીમાંસકોનો દૃઢ વિશ્વાસ છે. વૈદિક વિધિઓ કદાં પણ ખોટી હોઈ શકે નહિ. કર્મનો વિચાર કરતી વખતે તેના અધિકારી યજ્ઞમાનનો પણ વિચાર કરેલો છે. ઋત્વિજોનો પણ વિચાર કર્યો છે દ્રવ્ય અને તેના શુદ્ધિનો પણ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. દેશકાળ પણ વિચાર બહાર નથી રહ્યા વ્યક્તિગત મુળ અને સમગ્રિગત મુળનો પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. અત્યારે તો યજ્ઞમાનના અંતઃકરણની અને યોગ્ય દ્રવ્યનો પણ શુદ્ધિ જણાતા નથી. વેદનો અભ્યાસ છૂટી ગયો છે એટલે આવાં કર્મો સમગ્ર શકતાં નથી અને તેને લીધે એ કર્મોમાં લોકોને શ્રદ્ધા નથી અભ્યુદય થવો એ પણ ધર્મને લીધે છે. જ્યાં ધર્મચરણ નથી ત્યાં અભ્યુદય પણ નથી પ્રાચીન સમયમાં જ્યારે વૈદિક કર્મકાંડ વિચાર પૂર્વક અનુષ્ઠાનમાં હતો ત્યારે જનતા સુખી હતી યજ્ઞ શબ્દનો ખોળે અર્થ અધ્વર છે તે હિંદુઓનો અજ્ઞાન સૂચવે છે. યજ્ઞ એ શ્રેષ્ઠતમ અને પવિત્ર કર્મ છે એવો નિર્ણય મત્રિ મુનિયો અને વિદ્વાનોએ અનુભવ ઉપરથી કર્યો હતો. યજ્ઞની અછર જડ પદાર્થો ઉપર પડતી હતી અને તેનાથી જગતમાં શાંતિ ફેલાતી હતી. યૌઃ શાન્તિ રન્તરિષ્ઠ જાન્તિઃ ઇત્યાદિ વેદના મંત્રોથી એ બાબત સૂચિત થાય છે

આ ધર્મ મીમાંસામાં બાર અધ્યાયો છે તેથી તેને દ્વાદશ લક્ષણી પણ કહે છે સામાન્યતઃ અધ્યાયના બાર પાદ હોય છે. આ મીમાંસામાં ૩-૬ અને ૧૦ અધ્યાયોમાં આઠ આઠ પાદ છે. ચાર પાદનો અધ્યાય માનવામાં આવે તો આ મંત્રમાં ૧૫ પદર અધ્યાયો થાય છે. વૈદિક દર્શનોમાં મીમાંસા દર્શન સૌથી મોટું દર્શન છે.

ધર્મ' મીમાંસા અને શ્રવ મીમાંસાની એક જ પ્રકારની શૈલી છે. વૈદિક જગતમાં આ બે દર્શનો છેલ્લાં છે એના પછી કોઈ પણ દર્શન લખાયું નથી. દર્શનો લખવામાં આવ્યા તે પહેલાં ઘણાં લાંબા કાળથી તેના વિવિધ અર્થવાર્માં આવતા હતા એટલે બધાય દર્શનોમાં બધાય મતનો ઉલ્લેખ છે.

આ મીમાંસા દર્શન ઉપર મહાત્મ વિદ્વાન્ શબર સ્વામીનું લાભ્ય છે. સ્વામી શંકરાચાર્યજીને પણ આ ભાષ્યમાંથી જ વેદાંત દર્શન ઉપર લાભ્ય લખવાની કળા હાથ લાગી હતી એ વિદ્વાનો સમજી શકે છે. આ ભાષ્ય પહેલાં પાર્શ્વના મુનિના સહાધ્યાયી મહામુનિ ઉપવર્ગે પણ આ મીમાંસા દર્શન ઉપર આપવૃત્તિ લખી છે.

ત્યાર પછી કુમારિલ ભટ્ટ, મંડનમિથ્ર, વાચસ્પતિમિથ્ર પાદ્યસારથિમિથ્ર અને માધવાચાર્ય વગેરે પ્રકાંઠ વિદ્વાનોએ ધર્મ' મીમાંસા ઉપર આતંગભીર અને વિરલીજી અંથે લખ્યા છે અને એ દર્શનને એક વિશાળ મહાસાગરના રૂપમાં મૂકી દીધું છે. આજે એના લોકતાઓ ભાગ્યે જ નજરે પડે છે.

મારો પ્રકૃત ધર્મ'મીમાંસા ઉપર લાભ્ય લખવાનો પ્રયાસ એક સામાન્ય દ્વિદર્શન રૂપ જ છે. અને એ પ્રયાસમાં શ્રીમાન શેઠ શરણભાઈની પ્રેરણાએ કામ કર્યું છે. આ પ્રથમ વાંચવાથી જૈમિનિ મુનિએ કર્મ કરવામાં કેટલી બધી ચોકસાઈ બતાવી છે એ જુજશતી વાચક વર્ગને જણાયા વગર નહીં રહે. કર્મની પાછળ કેટલો બધો વ્યાપક અને ગંભીર વિચાર છે એની કદના પણ આવ્યા વગર રહેશે નહિ. આ પ્રાચ્યન પૂરું કરૂં તે પહેલાં મારી અભ્યસના અને ત્રુટિઓને માટે વિદ્વાન વર્ગ પસે સંજલિ ક્રમા માથું ધું આ ગંભીર અને વિશાલ પ્રથમ ઉપર મારા અભ્યતમ પ્રયાસ માટે દયાળુ પ્રભુ પ્રસન્ન થાવ. સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માને આ સમર્પણ છે. ધાંત

આણંદ
તા. ૧૫-૧૦-૫૧

સદ્વિદ્વાનોનો કૃપા ભાજન
પં. મયારા કર રામા

વિષયસૂચિ

અધ્યાય ૧

પૃષ્ઠાંક

પાઠ ૧ કુલ સૂક્ત (૩૨)	
ધર્મજ્ઞાસાનું અધિકરણ	૧
પાઠ ૨ કુલ સૂક્ત (૫૩)	
અર્થવાદ પ્રામાણ્યાધિકરણ	૨૧
પાઠ ૩ કુલ સૂક્ત (૩૫)	
સ્મૃતિ પ્રમાણ્યાધિકરણ	૪૪
પાઠ ૪ કુલ સૂક્ત (૩૦)	
ઉદ્દલિહાદિ શબ્દોનું આગના- મતાધિકરણ	૫૦-૫૯

અધ્યાય ૨

પાઠ ૧ કુલ સૂક્ત (૪૯)	
અપૂર્વરૂપ ધર્મનું આખ્યાત- પદ પ્રાતિપાદ્યાધિકરણ	૭૨
પાઠ ૨ કુલ સૂક્ત (૨૬)	
અંગાપૂર્વ લેહાધિકરણ	૯
પાઠ ૩ કુલ સૂક્ત (૨૯)	
મહામત્વનું ન્યોતિષ્ટોમાગિ- ત્વાધિકરણ	૧૦૨
પાઠ ૪ કુલ સૂક્ત (૩૨)	
યાવજ્ઞવિકામિહોત્રાધિકરણ	૧૧૨

અધ્યાય ૩

પાઠ ૧ કુલ સૂક્ત (૨૭)	
પ્રતિજ્ઞાધિકરણ	૧૨૫

પાઠ ૨ કુલ સૂક્ત (૪૩)

લવન પ્રકાશક મંત્રોનો મુખ્ય
બાહ્યમાં વિનિયોગાધિકરણ ૧૩૬

પાઠ ૩ કુલ સૂક્ત (૪૬)

ઉચ્ચૈસ્ત્વાદિમાં વેદધર્મતા-
ધિકરણ ૧૫૦

પાઠ ૪ કુલ સૂક્ત (૫૧)

નિવીતનું અર્થવાદ્યાધિકરણ ૧૬૪

પાઠ ૫ કુલ સૂક્ત (૫૪)

મુવાન્ય આદિયી (સ્વષ્ટકૃદ્
આદિશેષનું) અનુષ્ઠાના-
ધિકરણ ૧૭૮

પાઠ ૬ કુલ સૂક્ત (૪૬)

અનારભ્ય વિહુત પણ્વતાદિ-
નો પ્રકૃતિમાં (નવેશ કરવો એ
અધિકરણ ૧૯૦

પાઠ ૭ કુલ સૂક્ત (૫૨)

બાર્હિ આદિ તથા તેના અંગના
પણ અંગ છે એ અધિકરણ ૨૦૩

પાઠ ૮ કુલ સૂક્ત (૪૪)

પરિક્રમ્ય સ્વામિનુ કર્મ છે એ
અધિકરણ ૨૧૮

અધ્યાય ૪

પૃષ્ઠાંક

પાઠ ૧ કુલ સૂક્ત (૪૮)

પુરુષાર્થ જ્ઞાનાધિકરણ ૨૩૨

દેશનું શરણ કરવાનું હોય
ત્યાં જોઈથી સજ્યા હોય
તેમથી આદ્ય સખ્યાનું
શરણ કરવું એ અધિકરણ ૬૧૭

પાઠ ૬ કુલ સૂકત (૮૦)
સ્થ તર આદિ સખ્યાનું તથા
ગાન કરવું એ અધિકરણ ૬૬

પાઠ ૭ કુલ સૂકત (૭૨)
જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં દરરોજ
હવિષમાં જોડ હોય છે એ
અધિકરણ ૬૬૦

પાઠ ૮ કુલ સૂકત (૬૬)
પ્રદેશ અને અનારજ્ય વિધા-
નમાં નિષેધનું પશુહાસત
છે એ અધિકરણ ૬૭૪

અધ્યાય ૧૧

પાઠ ૧ કુલ સૂકત (૭૦)
દશપૂર્ણમાસમાં આગ્નેય
આદિ જે સમુવિચિત યાગો
છે તે બધા ગર્ગને સ્વર્ગ
રૂપ રૂપને ઉત્પન્ન કરે છે એ
અધિકરણ ૬૬૬

પાઠ ૨ કુલ સૂકત (૬૬)
આગ્નેય આદિ પ્રધાનોનું
અનુષ્ઠાન ત્રણથી ઘાય છે એ
અધિકરણ ૭૧૪

પાઠ ૩ કુલ સૂકત (૫૩)
વેદ આદિ અગ્નિના કર્તવ્યનો
કાળ કર્મના કાળથી જુદો
હોય છે એ અધિકરણ ૭૩૦

પાઠ ૪ કુલ સૂકત (૫૭)
રાજસૂય યજ્ઞમાં અ.આવૈ.ણ-
વાદિકમાં અગ્નિને જોઈથી
અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે
એ અધિકરણ ૭૪૪

અધ્યાય ૧૨

પાઠ ૧ કુલ સૂકત (૪૬)
અગ્નિધોમીય અને પ્રયાજ
આદિથી પુરોહિતનો ઉપકાર
થાય છે એ અધિકરણ ૭૫૬

પાઠ ૨ કુલ સૂકત (૩૭)
વિહાર અગ્નિ વેદિક કર્મને
માટે જ હોય છે, એ અધિ-
કરણ ૭૭૦

પાઠ ૩ કુલ સૂકત (૩૮)
અષ્ટરાત્ર ૧૧ યાગમાં વસ-
ત્વ અને જલવાસનો સમુ-
ચય છે, એ અધિકરણ ૭૮૧

પાઠ ૪ કુલ સૂકત (૪૭)
જ.પ. રતુતિ, આશી અને
અભિધાનોનો સમુચય છે
એ અધિકરણ ૭૯૧
સમ.સિ ૮૦૩

મીમાંસા દર્શન

પ્રણમ્ય પરમાત્માનં શ્રોતકર્મપ્રવોધિનીમ્ ।
 નયન્તીં ચ પ્રસન્નાર્થા મીમાસાં મતિમાનયે ॥ ૧ ॥

મહર્ષિર્જૈમિનિપ્રોક્તં મીમાંસાદર્શનં મહત્ ।
 યથાશક્તિ સમુચ્ચુકો વ્યાખ્યાતુમહમઞ્જસા ॥ ૨ ॥

સહાયા અન્ન મે સન્તુ વિદ્વાંસઃ કરુણાલયાઃ ।
 ભક્ત્યા ચાવર્જિતોઽધીશો ધિર્યા મે ધિયમાહરેત્ ॥ ૩ ॥

પદ્મગુરસ્મિ ગિરં નેતું ગૌર્જરીમાર્પમાવનામ્ ।
 તથાપિ કરુણામૂર્તિઃ પારં માં નેવ્યતીશ્વર ॥ ૪ ॥

મહર્ષિ નૈગિનિ-પ્રણીત મીમાંસાદર્શનના પાઠ અધ્યાય છે અને તેમાં વેદિક કર્મકાંડનો વિચાર કર્યો છે 'સ્વાધ્યાયોઽધ્યેતવ્યઃ' આ વિધિ વાક્યથી વેદનું અધ્યયન વિધિત કયું છે, અધ્યયન એટલે શુરુપાસેથી જાણ મદલ કરવું તે છે એ જાગે સંક્ષિપ્ત વેદનું અધ્યયન વિધિમાં શુરુકુળમાં રહી બ્રહ્મચર્યના પાલન થાયે કરવું જોઈએ વેદનું અધ્યયન સમાપ્ત થયા પછી યજ્ઞીય સ્નાયાત્ એ વાક્યને આધારે સમાવર્તન સરકારથી સરકૃત થઈ બ્રહ્મચારીએ ઘેર આવવું જોઈએ બહી સ શય એ થાય છે કે અધ્યયન પૂરે થયા પછી તેના ઉપર મનન કરવું કે નહીં, જો અધીત અર્થ ઉપર મનન-વિચાર કરવામાં ન આવે તો અધ્યયન નિર્થક થઈ જાય તે, માટે શુરુકુળમાં રહી બ્રહ્મચારીએ મનન પણ કરવું જોઈએ મનન એજ મીમાંસા આ વિચારણા સામે રૂપાયે લેખાતો, એવો, માત્ર જ્યોત્સુ, લે કે વેદના અધ્યયનનું કળ તે, સ્વર્ગ છે માટે અધ્યયન સમાપ્ત કર્યા પછી તરત સમાવર્તન સરકારને અંગે સ્નાન કરી બ્રહ્મચારીએ ઘેર જવું જોઈએ, અધીત વેદ ઉપર મનન એટલે મીમાંસા કરવાની કશી જરૂર નથી, કેવળ વેદના પાઠથી જ વેદાધ્યયન અરિતાર્થ છે, આ શકાના સમાધાનને કારણે લઈ મહર્ષિ પ્રથમ સૂત્ર આ પ્રમાણે લખે છે :—

ધર્મજિજ્ઞાસાનું અધિકરણ.

અયાતો ધર્મજિજ્ઞાસા ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ— (અથ) શુરુકુળમાં રહી વેદનું અધ્યયન કર્યા પછી (અથઃ) અધ્યયનનું કળ અર્પણન હોવાથી (ધર્મજિજ્ઞાસા) ધર્મની જિજ્ઞાસા એવે ધર્મ ઉપર વિચાર કરવા જોઈએ

ભાવાર્થ:—ધર્મ સમજવામા વેદના વિધિવાક્યો જ લક્ષણ તરીકે છે એટલે અર્થત્વે સત્તિ ચોદનામયો ધર્મ: જે સુખનુ જ આપન હોય અને ડો વેદથી જણાતું હોય તે ધર્મ કહેવાય છે. જેમ ધૂમથી અગ્નિ નળી શકાય છે તેમ વેદના નિમિ વાક્યથી ધર્મ નળી શકાય છે. સ્મૃતિમા પણ કહ્યું છે કે વેદોડચિલો ધર્મમૂલમ્ અપૂર્ણ વેદ જ ધર્મનુ મૂળ છે. કોઇ પણ માણસ જે જાણ ઇન્દ્રિયથી ધર્મ સમજવા ઇચ્છે તો તે કદી પણ ધર્મ સમજી શકશે નહિ. કેવળ પોતાની કુદ્ધિથી કે મનથી પણ ધર્મ સમજી શકશે નહિ. વેદ દ્વારાજ ધર્મ સમજી શકાશે વેદના વાક્યો લોકિક વાક્યો જેવા હોતા નથી, અર્થાત્ લોકિક વાક્યો કોઇક વખત સાચા અને કોઇક વખત ખોટા પણ હોય છે, પણ વેદવાક્યો તો દમેશ સાચા જ હોય છે, કાચું કે, જો વાક્યો ગર, દેવ, પ્રમાદ અને બ્રાહ્મિવાળા માણસોએ ઉચ્ચાર્યા નથી. વેદ તો કોઇ પણ માનવ-પુન્યથી નિર્મિત થયેન નથી તેથી તે અપૌરુષ્ય છે અપૌરુષ્ય વાક્યમાં પુરુષના કોયો ઉત્તરવા સલાલિત જ ક્યાથી હોય ? અને તેથી તેમા અમર્યતા હોવાને જગ પણ સભય નથી માટે વેદ-નિહિત કર્મ આચવાથી એમન કસણ જ થય છે વૈશ્વિક શાસ્ત્રમા મહર્ષિ કણ્ઠે પણ કહ્યું છે કે યતોડચ્યુદયનિ શ્રેયસસિદ્ધિ સ ધર્મ: જેનાથી અબ્યુદય અને નિ શ્રેયસ મળે તે ધર્મ કહેવાય જ ને અહીં પણ ચત્તિતર્ક ચાય છે વેદપ્રતિપાદિત કર્મો જ અબ્યુદય અને નિ શ્રેયસના કારણો છે, માટે ચોદના-ત્રૈલોક પ્રવર્તક વાક્ય જ ધર્મનુ લક્ષણ છે ગીતામા પણ કહ્યું છે કે —

તસ્માજ્ઞાત્ય પ્રમાણ ને કાર્યાકાર્યઠ્યયસ્થિતૌ ।

જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોર્વર્ત ધર્મ વર્તુમિદાર્હસિ ॥ ૧૬-૨૪

કાર્ય અને અકાર્યનો નિર્ણય કરવા માટે ત્રિવિધશાસ્ત્ર જ પ્રમાણ તરીકે છે, માટે જે અર્જુન, શાસ્ત્રમા કહેવાયેલું કર્મ તારે કરવું જ નોંધવું. આ કારણેને લીધે (ચોદના) એ જ ધર્મનુ લક્ષણ છે.

ધર્મમાભાષ્યના વિચારનું અધિકરણ.

દરે ધર્મના નિમિત્તોની પરીક્ષાનું પ્રકરણ શરૂ કરે છે.

તસ્યનિમિત્તપરીષ્ટિ: ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:—(તસ્ય) ધર્મના (નિમિત્તપરીષ્ટિ) નિમિત્તની પરીક્ષા કરવી નોંધવું.

ભાવાર્થ:—ચોદના એજ ધર્મનુ નિમિત્ત છે એ બીજા ચરમા કહ્યું છે. દરે તેની પરીક્ષા કરવી વ્દી વેદના વાક્યો સિવાય શુ બીજા કોઈ પ્રમાણો ધર્મમા પ્રમાણ પામી શકે કે નહિ ? આ સદેહની નિર્વૃત્તિ તેની પરીક્ષા વગર થઈ શકતી નથી. “ પરીષ્ટિ ” અટકે સાધક જાપક તર્કથી વિચાર કરવો તે આ વિચારો દ્વારા જવારે મશવની નિર્વૃત્તિ થઈ જાય ત્યારે જ સ્પષ્ટતા સમજી શકાય કે ધર્મ સમજવામા કેવળ વેદ જ પ્રમાણ તરીકે છે. ॥ ૩ ॥

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ધર્મનું પ્રમાણક જાની શકતું નથી, એ આ ચરમા જણાવે છે

ધર્મે પ્રત્યક્ષસ્ય અપ્રમાણતાયા આધિકરણમ્ ।

આ સૂત્રમા પ્રત્યક્ષનું દર્શણ બાધે છે અને તે ધર્મમા પ્રસન્ન નથી એ પણ બતાવે છે

સત્સંપ્રયોગે પુરુષસ્યેન્દ્રિયાણાં વૃદ્ધિજન્મ તત્પ્રત્યક્ષ-

મનિમિત્તં વિચિન્નમાનોપલમ્ભાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:-(પુરુષસ્ય) પુરુષની (દન્દ્રિયાણામ્) ઇન્દ્રિયાને (સત્સંપ્રયોગે) વિચિન્ન પદાર્થો સાથે સંબંધ થયા પછી (વૃદ્ધિજન્મ) ને જ્ઞાનને જન્મ થાય છે (તત્) તે (તત્પ્રત્યક્ષમ્) પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે અને તે (મનિમિત્તમ્) ધર્મ ભણવાનું નિમિત્ત નથી કાગ્ય કે, (વિચિન્નમાનોપલમ્ભાત્) તે વિચિન્ન અર્થોનું જ જ્ઞાન કહેવે છે.

બાધાર્થ:-ત્રીજા સૂત્રમા ધર્મના નિમિત્તોની પરીક્ષા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ધર્મનું નિમિત્ત યદ્ય શકે છે કે નહિ ? તેનો વિચાર આ સૂત્રમા કર્યો છે અને પ્રથમ પ્રત્યક્ષ કોને કહેવું એ સમસ્યા છે અને પછી તેની શક્તિ ધર્મ સમન્વયમા છે કે નહિ તે પણ બતાવ્યું છે.

જે પદાર્થો વિચિન્ન હોય છે તેની સાથે પુરુષની ઇન્દ્રિયોને સંબંધ થાય છે અને એ સંબંધ થયા પછી જો જ્ઞાન થાય છે તે પ્રત્યક્ષપ્રમા કહેવાય છે એ પ્રમાણ કાગ્ય ઇન્દ્રિયો છે, માટે ઇન્દ્રિયો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે આ જ્ઞાનનું પ્રમાણ ધર્મના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ કાગ્ય કે, ધર્મનું જે વખતે જ્ઞાન થાય છે તે વખતે ધર્મનું અસ્તિત્વ હોવું નથી અગ્નિદેવે જુહવાત્ સ્વર્ગકામઃ ઇત્યાદિ વૈદિક વિધિવાક્યના બળથી કાવચમા ચનામ ધર્મનું જ્ઞાન થાય છે એ જ્ઞાન થયા પછી ધર્મનું અનુપાન થાય છે અને અનુપાન સામોપામ પૂર્ણ થયા પછી પુરુષમા ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ ધર્મથી સ્વર્ગદિ કુળની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ઉપરથી કહિત થાય છે કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણી સાધને તરીકે ગણાતી ઇન્દ્રિયો ધર્મનું જ્ઞાન કરતી શક્તિ નથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કાગ્ય ઇન્દ્રિયો હોવાથી આ કાગ્યે ઇન્દ્રિયોને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તરીકે કહી છે. ન્યાયભાષ્યમા ઇન્દ્રિયોને અને તેનાથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનને પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહ્યું છે અને એમ કહેવાનો હેતુ એ છે જો ભણવાની જેની ઇચ્છા હોય તેમણે ન્યાયદર્શન ઉપરનું વાત્સલ્ય બાધ્ય જોવું

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તરીકે ગણાતી ઇન્દ્રિયોથી ધર્મનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી કાગ્ય કે તેની શક્તિ વર્તમાન પદાર્થોનું જ્ઞાન કરવામા છે. ધર્મ તો તેના જ્ઞાન વખતે તે વિચિન્ન ન હોવાથી ઇન્દ્રિયોને અગમ્ય છે અને તેને લીધે ધર્મ જ્ઞાનીન્દિ કહેવાય છે

ઇન્દ્રિયો ધર્મના જ્ઞાનનું નિમિત્ત નથી એમ કહેવાથી વ્યાપ્તિજ્ઞાન અને સાદૃશ્ય જ્ઞાન આદિ પણ ધર્મનું અનુમાન કરવામા કારણ તરીકે નથી એ પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે કાગ્ય કે, જે પદાર્થ ઇન્દિયો-પ્રાજ્ઞ ન હોય તેનો વ્યાપ્તિરૂપ સંબંધ પણ પ્રત્યક્ષ થઈ શકતો નથી અને વ્યાપ્તિના જ્ઞાન વગર અનુમાન પણ થઈ શકતું નથી આ કારણથી અનુમાન આદિ પ્રમાણો પણ ધર્મનું જ્ઞાન કરતી શક્તિ નથી, માટે, વેદના વિધિવાક્યોથી ધર્મનું જ્ઞાન થઈ શકે છે આ જ કાગ્યથી અગમ સમ્યગ્ આગ્ય છે કે જોદના એ જ ધર્મમા પ્રમાણ છે, બીજું કોઈ નહિ

પ્રત્યક્ષાદિભિરપ્યેય મગ્યતે વિધિર્નૈવ વા ।

અશ્વાદીનાં પ્રમાણત્વાન્મેયધર્માવમાસિતા ॥

વર્તમાનૈકવિષયમક્ષં ધર્મસ્તુ માન્યસૌ ।

અક્ષમૂલોઽનુમાનાદિસ્તેન વિષ્યેઽભિયતા ॥

આ 'સોકો ત્રેમિની' ન્યાયમાનામા સખનામા આત્મા તેનો હારાથ પશુ ઉપગના સખાણુમા આની બન કે ॥ ૪ ॥

સ્વત પ્રમાણ્યાનિકરણ.

ધર્મમા વેદનુ સ્વત પ્રમાણ્ય છે તથા વેદમટિત પદોનો અર્થ સાથેનો સખધ નિત્ય અને આ ગૌરુમેય કે તે આ સખમા સખનવે છે

ઔત્પત્તિકસ્તુ શબ્દસ્યાર્થેન સમ્બન્ધસ્તસ્ય જ્ઞાનમુપદેશોઽવ્ય-
તિરેક સ્થાર્થેઽનુપલબ્ધે તત્પ્રમાણં ઘાદરાયણસ્યાનપેક્ષત્વાત્ ॥ ૫ ॥ .

પદાર્થ — (તુ) પશુ (શબ્દસ્ય) વેદમટિત શબ્દનો (અર્થેન) અર્થ સાથેનો સખધ (ઔત્પત્તિક) નિત્ય કે (તસ્ય) માટે જ ધર્મનુ (જ્ઞાનમ્) જ્ઞાનકાળથી વિધિ વાક્ય કે (અનુપલબ્ધે) પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી અગમ્ય (સર્થે) અર્થમા (ઉપદેશ) ઉપદેશ (અવ્યતિરેક) અર્થ સાથે અન્યકિમગત છે (અનપેક્ષત્વાત્) હતા પ્રમાણોની અપેક્ષા ન ગણતો હોવાથી (ઘાદરાયણસ્ય) બાદરાયણ આચાર્યનો પશુ એ જ મત કે

ભાવાર્થ — આ મતમા જે તુ શબ્દ પડ્યો છે તે, શબ્દ અને અર્થના સખધો અનિત્ય માને કે તેને દૂર કાઢ્યા માટે કે

શાસ્ત્રકાર કહે છે કે અમે શબ્દના અર્થ સાથેના સખધને અનિત્ય માનતા નથી તથા એ સખધને કોઇપણ પુરુષે બનાવ્યો નથી વેદમટિત પદોનો, અર્થ સાથેનો સખધ ઔત્પત્તિક જોડે નિત્ય કે નિત્ય સખધથી અસત્ય અર્થ સખનવ જ નહિ જે લૌકિક વાક્ય બોલું પડે કે તે તો પુરુષમા ગહેના ધૂર્તત્વ અજ્ઞાન અને દુન્દિયોની અસક્તિને લીધે છે વેદવ ક્યનો વક્તા કોઇ ધૂર્ત કે અજ્ઞાની માણુમ નથી એ તો અપૌરુષેય છે અર્થાત્ વેદ કોઇ માણુસે બનાવ્યા નથી બ્યાં બ્યાં વાક્યનો અર્થ બોલે પડે છે ત્યાં ત્યાં તે વાક્યના પ્રણેતા પુરુષમા અજ્ઞાન આદિ દોષો હોય કે વેદ અપૌરુષેય હોવાથી એ દોષો વેદવાક્યમા હિતગતા નથી અને તેને લીધે વેદના વાક્ય સત્ય જ હોય કે નિત્ય વેદને ઋષિગોના હૃદયમા હિતાગના સર્વશ અને ગગાદિ દોષોથી ગદિત પગમાત્ર જ છે

આ જ કાગ્યથી વેદના વિધિવાક્યો સત્યમાનના જ કાગ્ય છે અલૌકિક અર્થમા પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો સવાદ ન હોવા છતાં પશુ ત્યાં વેદનો ઉપદેશ અર્થ સાથે કદી પશુ ન્યભિચાર પામતો નથી અર્થાત્ વેદિક ઉપદેશ લૌકિક અર્થમા અને અનૌકિક અર્થમા અસત્ય હોતો જ નથી આ કાગ્યથી દ્રષ્ટ અર્થમા અને અદ્રષ્ટ અર્થમા વે જન્મતાનમા સવાદની જરૂર જ નથી સૂર્ય જેમ પોતાને પ્રગણિત કરવામા જીમ કોઇ તેજસ્વી પ્રદીપાદિતી અપેક્ષા નથી ગણતો તેમ વેદિક જ્ઞાન પણ પોતાના અર્થની સત્યતા માટે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોની કે કોઇ પણ સવાદિ પ્રવૃત્તિની અપેક્ષા રાખતુ નથી માનવની અસક્તિને લીધે જે દોષ માનવીય ઉપદેશમા આવે છે તે દોષ અપૌરુષેય નિત્ય વેદમા આવી શક્યા નથી માટે વેદ સ્વત પ્રમાણ્ય છે, બાદરાયણ આચાર્યનો પશુ આવો જ મત કે અહીં મદર્ષિ ઐમિનિએ પોતાની માનવતાને સત્ય કાગ્યવા બાદરાયણ ઋષિ ની સમતિ બતાવી છે બાકી મદર્ષિ ઐમિનિ તો વેદને સ્વત પ્રમાણ્ય જ માને કે, તે આ

પુણી રીતિયતા મગામી મ્પદ સમન્નગ અગ્નિદોષ જુદુયાન્ ત્થા તામ મત્તવમા પ્પચ
સિસ અર્થનુ પ્રીતિત્તન મ્પચુ ત્થી તામ પ્રગ જે સ પૂર્વ ૫ મર્મમા નિગોચ પ્રમાણુ કે

શબ્દના નિત્ય સજ્જ રિતે માધ્યમગ મ ગ્ગામી આ પ્રમાણે રખે કે —

સ્ય દેવમ્, નૈવ શબ્દસ્યાર્થેન સમ્બન્ધ કુતોડસ્ય
પૌરુષેયતા અપૌરુષેયતા વેતિ, કથમ્ ? સ્યાચ્ચેદર્થેન સમ્બન્ધ
હુરમોદમ્શાદ્ગોચારણે મુત્સ્ય પાટનપૂરણે સ્યાતામ્ ।
યદિ મશ્પેષલક્ષણ સમ્બન્ધમાભિપ્રેત્યોચ્યતે, કાર્યમારણ નિમિત્તનૈમિત્તિદા—
શ્રયાશ્રયિભાષસયોગાદયન્તુ સમ્બન્ધા, શબ્દસ્યાનુપપન્ના ઇવેતિ ।
વચ્યતે, ચો હ્યત્ર વ્યવદેશ્ય સમ્બન્ધ તમક ન વ્યવદિશતિ મયાન્ ।
પ્રત્યાયસ્ય પ્રત્યાયસ્ય ચ ચ સજ્જામજ્જિલક્ષણ ઇતિ ॥

કોઈ શબ્દ મરે ૬ કે, શબ્દનો અર્થ સાથે કાઈ પણ સજ્જ નથી તો પછી, જે સજ્જમા પૌરુષેયતા અને અપૌરુષેયતાનો વિચાર જ ક્યા રહ્યો ? જો અર્થ અને શબ્દનો સંબંધ હોય તો જુગ (અરનો) કહેના ઇમકપાર્થ જની જોષ્ઠા અને મોદ મોનના લડવાથી મોદ જાઈ જવું જોઈએ શબ્દ મોમા આવતા જ તેની સાથે સંબંધ મખનાગ અર્થે પણ મોમા આવી જતા જ જોઈએ પણ અર્થ મોમા મર પડે ગવાવના નથી માટે શબ્દ સાથે અર્થનો કાઈપણ સંબંધ નથી

બાબાકા જે શકનો ઉગા આને કે કે સમ્બન્ધ સંગોગાદિ સજ્જના અભિપ્રાયે શબ્દનો અર્થ સાથે સજ્જ ૬ જોમ કહેવાતું નથી મર્મકાગ્લભાવ, નિમિત્તનૈમિત્તિકભાવ, આશ્રયશ્રયિ ભાવ કે સંગે ગાદિ સજ્જિમાથી કોઈપણ સંબંધ શબ્દ અને અર્થમા નથી જે વાત સાચી હોવા છતાં જે જાતનો સંબંધ શબ્દ અને અર્થનો કે તેને તો તમે છાડી જ છો કે પ્રત્યાય અને પ્રત્યાયક રૂપ સંબંધ શબ્દ અને અર્થમા કે અર્થ પ્રચાર ગોને ગોચ કે અને શબ્દ પ્રત્યાયક ગોત્રે ગોધક છે આ પ્રમાણે ગોધ ગોધક લક્ષણ સજ્જ માનસમા કાઈપણ આતિ આવતી નથી અને જોજ સંબંધ ઔપત્તિક અર્થાત્ નિયતે ॥ ૫ ॥

શબ્દ અને અર્થનો સજ્જ નિત્ય છે, જે પામમા સત્તમા ગતા યુક્ત પણ જેતો શબ્દ નિયત હોય તો જાની રહે, માટે હવે શબ્દ નિયત ૬ જે સ્થિતિ કેર છે

શબ્દસ્યાનિત્યત્વાધિવરણમ્

શબ્દના અનિવરતનુ અધિગ્ગણ્ય શરૂ મરે છે વિષય સરહ, સગતિ, પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધાન્ત આ પાંચ અધિગ્ગણના અવરવા માનસમા આવે છે તે પ્રમાણે શબ્દનિયત સાથે જે પૂર્વપક્ષ કે તે પ્રથમ મતાવે છે —

કર્મેકે તત્ર દર્શનાત્ ॥ ૬ ॥

૫૧૬—(એકે) કેટલક સારવકારે (કર્મે) મર્મ માને ૫ મગ્ગ કે (તત્ર) મગ્ગમા (દર્શનાત્) મર્મત્વ હોવાના હંતુગોનુ દર્શન થાય કે

બાવાર્થ — શબ્દ પ્રવર્તન કે વર્તી ઉપન્ન થાય છે નૈવાચિક, શેદો અને જેનો પણ

કરોતિશબ્દાત્ ॥ ૮ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ — (કરોતિશબ્દાત્) શબ્દના સંબંધમાં કરોતિ' કરતુ આદિ શબ્દો તે પ્રસંગ સાથે કે

દશપદાર્થ — કે ગમ, તુ શબ્દ કર, હે હનિ, તુ શબ્દ કર આવેા બ્યવહાર અનિત્ય વગ્તુ ના સંબંધમાં જ મધ્ય સ્થે છે નિત્ય વસ્તુમાં નહિ, જેમકે ઘડો અનિત્ય છે માટે હોરો કુભારને કહે છે કે, ' તુ મારે માટે ઘડો કર '

આકાશ અને આત્મા નિત્ય છે માટે તેના સંબંધમાં ' તુ આગ્રસ કર ' અથવા ' તુ આત્મા કર (મનાવ) આવેા રસદાર મધ્ય પક્ષ કરતુ નથી એ શબ્દ નિત્ય હોત તો ' તુ શબ્દ કર ' આવેા અનિત્ય પદાર્થમાં થતો વ્યવહાર શબ્દના સંબંધમાં કદી પણ પાત નહિ કાગલ કે, નિત્યમાં કરવાપણું હોતુ નથી

ચોથું કાંઈ જતાવે છે —

સત્વાન્તરે ચ યૌગપદ્યાત્ ॥ ૯ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ — (ચ) અને (સત્વાન્તરે) જુગ જુગ પ્રાણીઓમાં અને જુગ જુગ દેશોમાં (યૌગપદ્યાત્) એક સાથે શબ્દની ઉપસંધિ થવાથી

દશપદાર્થ — જે હેતુથી તમે શબ્દને નિત્ય માનવા હો તે જ હેતુથી તમારે શબ્દને એક જ માનવેા જોઈએ જ્યારે શબ્દ એક અને નિત્ય છે તો તે જ્યારે એક પુરુષ એક દેશમાં જ શબ્દ સામગ્રે છે ત્યારે બીજા પુરુષે બીજા દેશમાં તે જ વખતે તે જ શબ્દ ન સામગ્રે જોઈએ પણ એક જ ' ધ' શબ્દ જ્યારે કેટલાક મુખ્ય સામગ્રે છે ત્યારે તે જ ધ શબ્દ યદ્યત કનકમાં પણ સામગ્રે છે અને મોને પણ છે અપરિમાણવાળા એક અને નિત્ય શબ્દમાં આવી રસદારસ્થિતિ સવારી સહે નહિ આ પરિમાણવાળી એક વસ્તુ એક રેખાએ હોય ત્યારે તે તે જ વખતે મીને કેમકે હોતી નથી શબ્દમાં આ નિયમ જાણીતા નથી માટે શબ્દ નિત્ય નથી, પણ પ્રાણીમાં ઉત્પન્ન થતા શબ્દો અનેક અને નિત્ય છે ॥ ૯ ॥

પાંચમું મગ્ધ જતાવે છે —

પ્રકૃતિવિકૃત્યોશ્ચ ॥ ૧૦ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ — (ચ) અને (પ્રકૃતિવિકૃત્યો) પ્રકૃતિ અને વિકૃતિનો કાવ જાણીતા હોવાથી

દશપદાર્થ — નો શબ્દ નિત્ય હોત તો તે કોઈની પણ વિકૃતિ અર્થાત્ વિચાર ન હોત પણ વ્યવસ્થા આ ઉદાહરણમાં જ્યો જ્યારનો વિચાર છે અને ચન્દ્ર ધાતુનું જૂઠું-જૂઠું ને ' જુદું ' તે તેમાં જ્યારનો જ વિચાર છે નિત્ય વસ્તુ કાંઈને પણ વિચાર હોઈ શકે નહિ વિચારતામાં પણ શબ્દ હોવાથી તે નિત્ય નથી પણ અનિત્ય ૫ ॥ ૧૦ ॥

છઠું કારણ જતાવે છે —

વૃદ્ધિશ્ચ કર્તૃમૂલ્લા ॥ ૧૧ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ — (ચ) અને (કર્તૃમૂલ્લા) કૃતોચોના જાણવથી શબ્દમાં (વૃદ્ધિ) થઈ શકાય છે.

ભાવાર્થ :—શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરનારા એકી સાથે ધણાં ફોણ તો શબ્દમાં વધારો થતો જણાય છે. એકજ ધટ શબ્દને એક માણસ ઉચ્ચારે છે તો તેનો અવાજ અદૃષ્ટ હોય છે પણ જ્યારે પચાસ સો માણસ એકી સાથે તેને ઉચ્ચારે છે ત્યારે તેનો અવાજ ખૂબ વૃદ્ધિ પામતો જણાય છે અર્થાત તે શબ્દ વૃદ્ધિ પામેલો જણાય છે. જો શબ્દ એકજ અને નિત્ય હોત તો ગમે તેટલા માણસો ઉચ્ચારણ કરનારા હોય તો પણ તેમાં વૃદ્ધિ ન જ થાત. પણ ઉચ્ચારણ જો નિત્ય શબ્દનું અભિવ્યક્તિ હોય અને શબ્દ વ્યવય હોય તો દરબરે અભિવ્યક્તિ હોવા છતાં વ્યવય વૃદ્ધિ ન જ શરી જોઈએ અધ્યાગમ્ય ગ્રંથો ધરા ઉપર દરેક દીવાઓનો પ્રગટ પડે તો પણ વ્યવય ધનું પ્રમાણ અભિવ્યક્ત પ્રકાશને લીધે જગા પથ વધતું નથી વ્યવય અને અભિવ્યક્તની આ અર્થાત છે, તે શબ્દ અને ઉચ્ચારણમાં જોવામાં આવતી નથી માટે શબ્દ અનિત્ય છે. ॥ ૧૧ ॥

હવે ઉપર જણાવેલા પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

સમં તુ તત્ર દર્શનમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને નિમત્ત કરે છે, (તત્ર) જાને મતમાં (દર્શનમ્) દર્શન દર્શન=શબ્દ જવળુ તો (સમમ્) એક સગળુ જ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જોશો શબ્દને અનિત્ય માને છે તે નૈવાયિક આદિના પક્ષમાં તથા શબ્દને નિત્ય માનનાર મીમાંસક આદિના પક્ષમાં શબ્દનું પ્રત્યક્ષ એક જ દાખા સુધી રાખે છે એટલે કે શબ્દનું પ્રત્યક્ષ દર્શન છે એમાં તો કોઈ પણ જાતનો વિવાદ જ નથી અને જાને પક્ષમાં શબ્દનું પ્રત્યક્ષ દર્શન જ ને મીમાંસકના મતમાં વિદ્યમાન અને અનિવચ્યક્ત શબ્દ, ઉચ્ચારણથી અભિવ્યક્ત થાય છે અને નૈવાયિકના મતમાં અવિદ્યમાન શબ્દ ઉચ્ચારણ રૂપ પ્રત્યક્ષ કરવાથી શબ્દની ઉત્પત્તિ રાખે છે. ॥ ૧૨ ॥

જાને પક્ષ સમાન છે એમ જોવાથી શબ્દના નિત્યતા કે અનિત્યતાને નિર્ણય રૂપ શબ્દો નથી સન્દેહ કાવચ ગળવો એ સારત્રનો વિષય નથી શાસ્ત્રથી તે નિર્ણય જ થશે જોઈએ માટે હવે નિત્યત્વ પક્ષમાં પૂર્વપક્ષવાદીને જો જોયો આપ્યા કે તેનું કમચી ખડન કરે છે

સતઃ પરમદર્શનં વિષયાનાગમાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ — (સત) વિદ્યમાન શબ્દનું (અદર્શનમ્) પ્રત્યક્ષ નથી થતું તેનું મત્ત (પરમ) રૂપ (વિષયાનાગમાત્) શબ્દ પામે અર્થકનું ન આવવું તે છે.

ભાવાર્થ :—ઉચ્ચારણ થતાં પહેલાં પથ શબ્દ તો વિદ્યમાન જ છે. છતાં તેનું પ્રત્યક્ષ નથી થતું તેનું શબ્દ એ છે કે તેના ઉપર આવરણ છે ગિર અને અન્નિશ્વર વાનાવરણ (દવા) આમરણ પથપથે હોય છે, એ વાતાવરણ પ્રત્યક્ષથી દુર રાખે એટલે શબ્દ અર્થકની સાથે છે

વાનાગ્ન્યુદી ગયા પડી નજરે જુઝ થતા પાણુ સહ ઉત્તર તે વાતાવધુ પથગાઇ નવ ડે
ગોને શમ્ભુ અભાગો નધ પડે કે આ વાનગ્ન્યુ સમૂહનુ કેનાક વિદ્યા ॥ અભિન વાયુ
કહે કે

શમ્ભુ નિવ અને વિદ્યા નન મનવાનુ ગો મગ્ન્યુ ડેકે જે 'ગ' માં મલે ઉચ્ચારો દતો
તે જ 'ગ' દાગ્નુ આજે પશુ પ્રત્યય થા કે માટે સ્વોડય મકાર એવી પ્રેરના (ગા
ખાણ) થવાથી શમ્ભુને વિદ્યામા જ માનવો જોઈએ કે ત જો શમ્ભુ ગદ્યમને જોયો દતો તે
જ શમ્ભુ આજે પશુ બોલે કે જો ગદ્યમને અને અગ્નિ શમ્ભુ જુદો દાખ તો આવી પ્રત્ય
ભિદ્યા થઈ શકે નહિ

શમ્ભુ જેમ નિત્ય કે તેમ તે ગોક પશુ કે નજરના બે ને લખને જુલ જુલ પ્રતિન થાય કે
આ નજર કોણુ કે તે જ ઉત્તર એ કે કે મુખમાથી નીકળેલા વાયુના મ માત્ર અને વિભાગ
શ પ્રત્યક્ષના પ્રતિ લક્ષ તરફિ ગદ્યના સ્તિભિત વાયુને દગવ ઠ એટલે શ દતુ તગ્ન અવજ્ય
થા છે એને વાયુના સયોગ અને વિભાગોજ નજર કે અરી બાધમા ગ્રી શમ્ભુવાથી આ
પ્રમાણે કહે કે —

અભિગમેન હિ પ્રેરિતા વાયવ સ્તિમિતાનિ વાયવન્તરાણિ પ્રતિવાધમાના સર્વતો
વિદ્યાન્ સયોગવિભાગાન્ સ્વપ્રદયન્તિ, વાયવદ્વગમભિપ્રવિષ્ટતે । તે ચ વાયવપ્રત્યક્ષત્વાન્
સયોગવિભાગા નોપલભ્યતે । અનુરતેષ્વતે તેષુ શરદ ડાલમ્યતે નોપરતપુ ॥

અર્થ — અભિધાથી પ્રેરિત થોવા વાયુઓ સ્તિમિત થઈ શમ્ભુ ઉપર પડેલા ખીજ
વાયુઓને ખસેડી આરે દિશામા સયાગ અને વિભાગોન ઉપન કરે કે જ્યાંથી વાયુમા વમ
હોત છે ત્યાં મુખી સયોગ વિભાગો થવા કરે છે વાયુ સ્વ આખથી દખાતો ન હોવાથી તેના
મ માત્ર અને વિભાગો પશુ આખથી જોઈ શકતા નથી જન મુખી સયોગ વિભાગાનુ ઉપન
થતુ માનુ રહે જ, ત્યાં મુખી શમ્ભુ મળ્યાય કે તે (સયાગ વિભાગ) ઉત્પ ન રતા બધ પડે કે
એને તેના (શમ્ભુ) ઉપર પાછો અભિમિત વાયુ પથગાઈ જાય કે અને શમ્ભુ સજાગતા બધ
પડે કે પશુ આગળની જોયે શમ્ભુ તો વિદ્યામા જ કે કે, જેમ અધાગમા થયે વિદ્યામા
ગદ્ય કે તેમ આગરજ્યુ જોયે શમ્ભુ વિદ્યામા ગદ્ય છે આ મગ્ન્યુથી શમ્ભુને નિત્ય માનવામા કોણ
પશુ જાનતો હોય આવતો નથી ॥ ૧૩ ॥

શમ્ભુના સખેમા કરોતિ શ દતો પ્રેરિત થાય છે, એ જે મુજ દમા અનિત્યત્વસમર્થક
અવકાશ બતાવે કે તેના ઉત્તર આ મુજમા આવે છે —

પ્રયોગસ્ય પરમ્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ — (પ્રયોગસ્ય) શબ્દ કુદ્ 'તુ શ દ કરે આપો જે શ દપ્રયોગ થાય તે
તે તો (પરમ્) ઉચ્ચારજના અભિપ્રાયથી કયામા આવે છે

બાનાર્થ — તુ શ દ કરે 'આ દેક જે 'કર નો અર્થ ઉચ્ચારજ' થાય તે ॥ શમ્ભુ
કે એલે તુ શમ્ભુ ઉચ્ચાર માવુના અનેક અર્થો થાય તે, માટે અહીં કુ માવુ નો અર્થ ઉચ્ચાર
જ્યુ કરવુ થાય કે આવા અવકાશથી શ તુ અનિત્યત્વ દરજુ નથી શમ્ભુ દ પ્રયોગ સખથી
મદર્થિ પત જલિ મહાભાષ્યમા આ પ્રમાણે કહે છે ॥ સ્તોવત ॥

યહોકેઽર્થમર્થમુપાદાય શબ્દાન્ પ્રયુજ્ઞતે । નૈર્ણાં નિર્વૃત્તૌ યત્નં કુર્વન્તિ । એ પુનઃ કાર્યા-
ભાષા નિર્વૃત્તૌ તાવત્તેષાં યત્નઃ ક્રિયતે વચ્ચથા ઘટેન કાર્યં કરિષ્યન્ કુમ્ભકારકુલં ગત્ત્વાહ-
કુરુ ઘટં કાર્યમતેન કરિષ્યામીતિ ન તદ્વચ્છબ્દાન્ પ્રયુયુક્ષમાણો ધંયાકરણકુલં ગત્ત્વાહ-
કુરુ શબ્દાન્ પ્રયોક્ષ્ય ઇતિ તાવત્તેનાર્થમુપાદાય શબ્દાન્ પ્રયુજ્ઞતે ॥

અર્થઃ—વ્યવહારમાં તો દરેક અર્થને સમજીને શબ્દ પ્રયોગ થાય છે. શબ્દને ઉત્પન્ન કરવા માટે કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારનો પ્રયત્ન થતો જોવામાં આવતો નથી. જેને ધ્યાની જરૂર હોય છે તે કુંભારને ઘેર જઈને કહે છે કે તું ઘડો બનાવ, મારે તેની જરૂર છે. તે પ્રમાણે શબ્દના પ્રયોગની ઇચ્છા રાખનારો કોઈ પણ માણસ પૈયાકચ્છતે ઘેર જઈને એમ નથી કહેતો કે બાપ ' શબ્દ બનાવ ' મારે એનો પ્રયોગ કરવો છે. શબ્દપ્રયોગ કરવાની ઇચ્છા રાખનારો તો પોતાને ઘેર બેઠા જ અર્થને સમજી શબ્દ પ્રયોગ કરી દે છે ધ્યાને ઉત્પન્ન કરવા માટે તેના ઉપાદાન કાગજ-રૂપ માંડી લાડી તેને કણથી તેમણી જેમ ઘડો બનાવાય છે, તેનું શબ્દમાં થતું નથી. કાર્ય વરડતો વ્યવહાર જુદી જાતનો હોય છે અને નિત્યનો વ્યવહાર જુદી જાતનો હોય છે માટે શબ્દ કરો-તિ આ ઠેકાણે કરોતિનો અર્થ બનાવે છે એમ નહીં પણ ઉચ્ચારે છે, એ જ અર્થ ન્યાય સંગત છે. માટે કાર્યવસ્તુના જેવા વ્યવહારથી શબ્દમાં અનિત્ય સિદ્ધ થતું નથી. ॥ ૧૪ ॥

દવે ૯માં સૂત્રમાં જે પૂર્વપક્ષ કયો છે તેનો ઉત્તર આપે છે:—

આદિત્યવદ્ યૌગપદ્યમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થઃ—(આદિત્યવદ્) સૂર્યની પેઠે (યૌગપદ્યમ્) એકા સાથે સર્વન પ્રત્યક્ષ થાય છે.

સાધાર્થઃ—સૂર્ય કદાકલા, મુખાઈ અને લાહોર આદિ જુના જુદા અને દૂર દૂરના સ્થાનોમાં એક સાથે જોઈ શકાય છે એનું કારણ એ નથી કે સૂર્ય અનેક છે. અર્થાત્ મુજબમાં જે સૂર્ય દેખાય છે તે જ કદાકલા આદિ નગરોમાં પણ દેખાય છે. સૂર્ય ઘણે જ વિશાળ અને મોટો હોવાથી જ બધી જગ્યાના માણસોએ જોઈ શકાય છે. તે જ પ્રમાણે શબ્દ એક છે પણ તે વિશાળ અને મોટો હોવાથી બધે ઠેકાણે બધી વખતે સાંભળી શકાય છે. સૂર્યમાં જેમ એકત્વ અને મહત્ત્વ છે તેમ શબ્દમાં પણ એકત્વ અને મહત્ત્વ છે. ॥ ૧૫ ॥

દવે ૧૦ માં સૂત્રમાં કરેલા પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે:—

વર્ણાન્તરમાર્ગિકારઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થઃ—(વર્ણાન્તરમ્) ખીત્તે વર્ણ પ્રયુક્ત થાય છે માટે (અધિકારઃ) શબ્દમાં વિકાર થતો નથી.

સાધાર્થઃ—શબ્દમાં વિકાર થતો જ નથી. હ અને ય જાને જગદ અને યોગની માફક જુના જુના જ છે હ નો વિકાર ય નથી અને ય નો વિકાર હ નથી. ' વાચિ મજ્જ ' ની જગ્યા પર ' દમ્પય ' જુદો શબ્દ જ પ્રયોગ્ય છે. જ્યારે હ કારનો પ્રયોગ કરવો હોય ત્યારે નિયમથી કહે ય નું ઉપાદાન થતું નથી. જે વિકાર હોત તો પ્રાનિનુ ઉપાદાન જરૂર થાય. જેને દર્દો જોતું હોય તેમણે દર્દાની પ્રકૃતિ જાણે જરૂર લેવું પડે છે. કારણ કે દર્દો વિનિ છે અને દૃષ્ય પ્રકૃતિ છે. હ અને ય નો પ્રયોગ કરતી વખતે આ પ્રમાણે હોતું નથી, માટે શબ્દમાં પ્રાનિ-વિકૃતિમાત્ર નથી, તેથી શબ્દ નિત્ય છે. ॥ ૧૬ ॥

દ્વે અગ્રાગ્રા મુત્રમા કરેવા પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે —

નાદવૃદ્ધિપરા ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ — (નાદવૃદ્ધિપરા) સમ્બંધી કરેવાની શક્તિ નાદપદક છે

સાધાર્ણ — ધીમે સમ્બંધ, મોડા સમ્બંધ આ પ્રતીતિ પ્રમમા નાખનારી કે સમ્બંધ અવયવ સ્વારનો અને સૂક્ષ્મ છે જેમા મોટા અવયવો હોય તે અમુકની અપેક્ષાએ નાનું કરેવાય છે અને જેમા અવયવો વધારે હોય તે નાનાની અપેક્ષાએ મોટું કરેવાય છે. સમ્બંધમા જ્યારે અવયવો જ નથી તો તેમાં નાનાપણ અને મોટાપણ અને જ કેસી ગીતે નવાવિકાસ તો સમ્બંધમા મદત માની જ રહે નહિ કારણ કે, એના મનમા સમ્બંધ ગુણ કે અને મદત એ વધુ ગુણ છે ગુણ ગુણમા નથી રહેતા પણ એવો દ્રવ્યમા જ સમવાય સગવધી રહે છે એ એમનો મિહાત છે ગુણે ગુણાનકીકાર ।

તારે પ્રશ્ન એ થાય કે એક માણસ બોલે છે તારે ધીમે સમ્બંધ શય છે અને વધુ માણસો એક સાથે બોલે છે તારે સમ્બંધ મોટો થાય કે એ પ્રતીતિનું ઉપપાદન શી ગીતે થાય છે ?

આનો ઉત્તર એ છે કે નાદમા જ નાનાપણ અને મોટાપણ છે નાદ એટલે સમ્બંધનું સંચય અને વિભાગો અર્થ થી સમગ્રાગ્રામી આ પ્રમાણે વ્યવે છે —

શ્વદુરવેન ગદ્ગભિઓષાર્યમાણે જાન્યેનાશ્વરાણિ ધર્ણશ્વકુશીમણ્ડલમ્ સર્વો નેર્મિ દ્યાપ્તુનાઙ્કઃ સંયોગવિભાગનૈરન્તર્યેણ એનેકશો મદ્ધવાત્ મહાન્ इव अवयवान् इवોપल-
भ्यन्ते । संयोगविभागा नैरन्तर्येण क्रियमाणाः शब्दमाभिव्यञ्जन्तो नादशब्दनाच्या
नेन नादस्यैવા दृष्टिः न शब्दस्येति ।

અર્થ — એક માણસ સમ્બંધ બોલે તો તે થુડુ થાય છે અને ધણ જણોથી જ્યારે ઉચ્ચા રણ કરવામા આવે ત તારે તે જ અક્ષરો કહ્યુંશબ્દોનીની સપૂર્ણ નેમિને વ્યાપી વળતા સંયોગ વિભાગોથી નિરન્તરતાથી મદ્ધ કરવામા આવતા એ જણે મદાન અને અવયવવાન હોય કોના જણાય છે નિરન્તર ઉત્પત્ત થતા એ સમ્બંધને અભિવ્યક્ત કરવામા સંયોગ વિભાગો જ નાદ નાદના વાચ્ય છે, મોટું શક્તિ (મોટાપણ) નાદની જ છે સમ્બંધી નહિ ॥ ૧૭ ॥

પૂર્વપક્ષ તરફથી આપવામા આવેલા દોનોને દૂર કરી પરી કરે પોતાના મન પ્રમાણે સમ્બંધના નિર્ણયો હોવામા હેતુઓ જણાવે છે.

નિત્યસ્તુ સ્યાદર્શનસ્ય પરાર્થત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ — (નિત્ય) સમ્બંધ નિત્ય (તુ) જ (સ્યાત) હોય એ (દર્શનસ્ય) ઉચ્ચારણ (પરાર્થત્વાત્) બીજાને અર્થબોધ કરાવવા માટે થતુ હોવાથી

સાધાર્ણ — આ સત્યમા જે 'દર્શન' પદ છે તેનો અર્થ ઉચ્ચારણ થાય છે. દર્શયતે દ્રવ્યયતે શબ્દોડનેન દર્શિ વર્ણનમુચ્ચારણમ્ જેતાથી સમ્બંધ દર્શયતે એમને આપિ ૧૫૫ થાય તે દર્શન અને દર્શન એટલે ઉચ્ચારણ

ઉચ્ચારણ બીજાને અર્થ સમજવા માટે થાય છે પોતાને અર્થ સમજવા માટે પોતે ઉચ્ચારણ કોઈ પણ કવચ નથી હવે જ શબ્દ અનિત્ય-શ્વેતિક જ હોય તો શ્રોતાને અર્થજ્ઞાન થાય ત્યાંથી શબ્દ વિચાર ન કરેવાથી શ્રોતાને ઉચ્ચારણથી જાન જ ન થવું જોઈએ ઉચ્ચારણ એ અર્થ સમજવામાં કાગળ છે કાગળ ન હોય તો અર્થ પણ ન થાય કારણભાવાત્ કાર્યાભાવ. એ સાર્વભૌમિક નિયમ છે ઉચ્ચરિતમાત્રે હિ વિનષ્ટે શબ્દે ન ચાન્યોઽન્યાન્ અર્થ પ્રત્યાયયિતું શક્યનુયાત્. જો શબ્દ વિચાર કરે તો જ અર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે. જો એમ કહેવામાં આવે કે શબ્દની ધ્વનિ ઉત્પન્ન થવી ગરેજ અને સાદરપથી ' આ જોજ શબ્દ છે ' એવું જ્ઞાન ગરેજ અને અર્થનું જ્ઞાન પણ થઈ શકશે તો આ કમન પણ હીક નથી કાગળ કે, ઉચ્ચારણ કરનારને બીજા વખત ઉચ્ચારણ કરવાની હચ્છા જ નથી તો પછી સંયોગ વિભાગ ૧૫ ઉચ્ચારણ વગર શ્રીમદ્ભગવદ્દેવતાં રીતે ઉત્પન્ન થાય એક શબ્દને માટે જે પ્રવર્તન થયે હોય તે જ પ્રવર્તનથી બીજાને શબ્દ ઉત્પન્ન થશે એ માનવ શૂલવરેણુ છે. આ કાગળથી એટલે કે ઉચ્ચારણની પદાર્થ જ્ઞાને વીધે શબ્દને વિચાર અર્થાત્ નિત્ય જ મનને જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

શબ્દ નિત્ય હોવામાં બીજાને હેતુ આપે છે.

સર્વત્ર યોગપદ્યાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ.—(સર્વત્ર) એક વખત ગોશબ્દના ઉચ્ચારણથી બધી ગાયોમાં (યોગપદ્યાત્) એકી સાથે સામાન્ય જ્ઞાન થતું હોવાથી

ભાવાર્થ.—' ગા ' શબ્દ સાક્ષાત્તા જ આ તે જ ' ગ ' શ્રવણે કે જે પહેલાં સાક્ષાત્તે હતા આવી પ્રતીતિ જેટલા સાક્ષાત્તાના હોય છે તે બધાને થાય છે આ બધાને ભાત અર્થાત્ જુલેશા કેમ માની શકાય ? પહેલી વખત જ ' ગ ' શ્રવણ સામ્યતા હતો તેના જેવો જ આ ' ગ ' શ્રવણે આવી પ્રતીતિ તો કોઈને પણ થતી નથી માટે સર્વની જે પ્રત્યાક્ષતા છે તે જ શબ્દને નિત્ય કહેવે છે. ॥ ૧૯ ॥

શબ્દ નિત્ય હોવામાં ત્રીજાને હેતુ આપે છે.

સંખ્યા ભાવાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ —(સંખ્યા ભાવાત્) ગોશબ્દ સાથે સંખ્યાનો સંબંધ હોવાથી

ભાવાર્થ.—દેવદન્ત કહે છે કે મે આકાર ગોશબ્દને ઉચ્ચાર્યો અહીં એક જ સ્થિતિ ગોશબ્દનું આકાર વખત ઉચ્ચારણ થવાનું સૂચન થાય છે ઉચ્ચારણ કરનારને એ કાન દર્શાવ નથી કે મે આકાર ગોશબ્દને ઉચ્ચાર્યો એક જ ગોશબ્દને આકાર વખત ઉચ્ચાર્યો આમાં એક જ શબ્દની પ્રત્યાક્ષતા થાય કે સાદરપને લીધે બધાજ જુલ આવ કે એ માનવુ જોઈએ. વળી એક વખત સ્ફુટ રીતે જુલ જુલ સદર શબ્દો અનુલબ્ધ થાય તો કોઈને કાળાન્તરમાં સાદરપને લીધે બમ થવાનો સંભવ છે અર્થાત્ ઉચ્ચારણે ' ગા ' શબ્દ અને આજે ઉચ્ચારણે ' ગા ' શબ્દ એક જ છે, જુલ જુલ નહીં એક વસ્તુનું એક વખત પ્રવર્તન થવું હોય અને પછી તે વસ્તુ થોડી વખત ન દેખાય એટલે તે નાસજ પામી છે એમ માનવાને કશું જ કાગળ નથી, કાળાન્તરે પાછી તે વસ્તુ પ્રવર્તન થાય છે.

પરંતુમાં ગયેલા મહુમ ધનના માણસોને જોના નથી અને થોડા આવીને પાછા જુઓ એ

તો શુ ગુદમળના પુનર્દર્શન પહેલા તેજો વિનષ્ટ થઈ ગયા હતા અને આ તેના જેવા કાંઈ બીજા જ છે એમ કાંઈ માને કે ? માટે વસ્તુનું પ્રત્યક્ષ ન થતું એ કહી વિનાશનું કાગળ નથી અને દર્શનનું પણ પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી માટે અખ્યા ॥ બીજી પ્રતીત થતી પ્રતિષ્ઠાના બીજી શબ્દને નિત્ય જ માનવો જોઈએ ॥ ૨૦ ॥

શબ્દ નિત્ય હોવામાં એથી હેતુ આપે છે

અનપેક્ષત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ — (અનપેક્ષત્વાત્) અપેક્ષા ગદિત હોવાથી

ભાવાર્થ — જે કાંઈ ઉત્પન્ન થાય છે તે કાગળની અપેક્ષા જરૂર રાખે છે જેમકે ' પદ ' ઉત્પત્તિવાળું દ્રવ્ય કે તેના સૂત્ર અને તેના અગ્રપગમના સંયોગો હી અવશ્ય અપેક્ષા ગમે કે સમવાયિ અને અમમવાયિ કાગળ વગર કાંઈ પણ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી શુદ્ધ હોય તો તે પણ પોતની ઉત્પત્તિમાં કાગળની જરૂર અપેક્ષા રાખે છે અપેક્ષા ગણનારો પદાર્થ અપેક્ષિત કાગળનો નાશ થવાથી કાર્યદ્રવ્ય અથવા પદાર્થ જરૂર નાશ પામે કે સત્ત્વના નાશથી અથવા સત્ત્વના સંયોગોના નાશથી પરંપ્રદા જરૂર નાશ પામે કે પણ શબ્દ કાંઈપણ કારણની અપેક્ષા ગાળી ઉત્પન્ન જ થયો નથી તો પછી શબ્દ કાંતા નાશથી નાશ પામે કે શબ્દ તો અનપેક્ષ છે અને એજ કાગળથી તે નિત્ય કે ॥ ૨૧ ॥

શબ્દ નિત્ય હોવામાં પાચમો હેતુ આપે છે

પ્રત્યાભાવાच्च યોગસ્ય ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (યોગસ્ય) વાયુ આદિ કાગળ દ્રવ્યના સંબંધનું પણ (પ્રત્યાભાવાત્) જાન થતું ન હોવાથી શબ્દ નિત્ય છે

ભાવાર્થ — કેટલાક શાસ્ત્રકારો શબ્દનું કિષામ્ કાગળ વાયુ કે એમ માને છે મરણ કે તે વાયુના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે શાસ્ત્રમાં શિક્ષામાં જણાવે કે ' વાયુરાપચતે શબ્દતામ્ ' માટે જેમ ઘડા ॥ ૩૫માં આવે કે તેમ વાયુ શબ્દના રૂપમાં આવે છે આ શબ્દના ઉત્પન્નમાં આ સૂત્ર લખાયું કે ઓતરૂપ હાઈ દ્રવ્યથી પ્રત્યક્ષ થતા જાનો ૧૧૧૫ શબ્દ વાયુનો નિકાર હોઈ શકે નહિ જો તે વાયુનો નિકાર હોય તો તેનું ઓતરૂપ કદી પણ મદલ્ય થઈ શકે નહિ વાયુનું જાન મગવનારી હિન્દ્ર તો ત્વરે હાઈ દ્રવ્ય કે ત્વરે હાઈદ્રવ્યથી શબ્દનું કદી પણ મદલ્ય થતું હોત તો શબ્દ તે વાકીય માની શકાત અને પરિણામે ઓતરૂપના જરૂર પણ ન મહેન શબ્દમાં વાયુના અવયવ પણ જણાતા નથી માટે વાયુકાગળ પણ નથી એટલે શબ્દ કાગળ વગરનો હોનાથી નિત્ય કે સદ્કારણવાધિત્યમ્ ૧૪ ૧-૨ એ વગર નિકામ નિર્ણયને સક્ષણ મરવામાં આ પુ ૪ તે પણ શબ્દમાં ધનું હોવાથી શબ્દ નિત્ય કે ॥ ૨૨ ॥

શબ્દ નિત્ય હોવામાં છઠો હેતુ આપે છે

લિङ્ગદર્શનાच्च ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (લિંગદર્શનાત્) વેદમંત્રમાં પણ મ દ નિ વ હોવાનું જણાયું હોવાથી

સાવાર્થ—મન્ત્ર આ પ્રમાણે છે “વાચાઽવિરૂપનિત્યયા” આ મન્ત્રમા વેદ-વાણીને માટે નિત્ય વિશેષણ સ્પષ્ટ આપ્યું છે તેથી પણ સમગ્ર શકાર છે કે વેદવાણી નિત્ય છે આ મન્ત્ર શાબ્દ કાષ્ઠમા તથા સુત્રગતિમા લખેલો છે પ્રથમ સુક્રિતથી શબ્દને નિત્ય તરીકે સિદ્ધ કરી પછી શબ્દ પ્રમાણે પણ આપ્યું છે આ ઉપર બતાવેલા બધા હેતુઓની શબ્દ નિત્ય છે એ રૂપે સિદ્ધ થાય છે. નિત્ય નિગ્ધેક્ષ હોવાથી વેદનુ રત પ્રમાણે પણ આપો આપ સિદ્ધ થઈ જાય છે ॥ ૨૩ ॥

પૂર્વપક્ષ.

વેગર્થ પ્રત્યાયકનાધિકરણ

ઉત્પત્તૌ વાઽવચનાઃ સ્યુરર્થસ્યાતન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ—(વા) ‘વા’ શબ્દ પૂર્વપક્ષ ‘આવૃત્તિ કરના માટે પ્રયોજ્યો છે (ઉત્પત્તૌ) પદોના અર્થનું જ્ઞાન થવા પછી પણ (વચના) વાક્યાત્મક વેદો અર્થના અભોધક (સ્યુ) થવા જોઈએ કારણ કે (અર્થમ્ય) વાક્યજનન જ્ઞાનમા (અતન્નિમિત્તત્વાત્) પદ અને પદાર્થનો નિત્ય સબધ નિમિત્ત રૂપે પડતો નથી.

સાવાર્થ—જો કે પદ અને પદનો સબધ નિત્ય ને પણ વેદવાક્યનો વેદવાક્યાર્થ સાથે કોઈ પણ સબધ નથી. પદાર્થ જ કંઈ વાક્યાર્થ નથી તેથી પદાર્થના પદ સાથેના સબધથી વાક્યાર્થનો મોઢા થઈ શકે નહિ અગ્નિદોષં જુહુયાન્ સ્વર્ગકામ ‘અગ્નિદોષનામક વાગ્યો સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરી’ આ વાક્યાર્થને કેવી રીતે સમજવો ? માટે વાક્યનો વાક્યાર્થ માથે સમધ માનો અને એ સમધને પુરુષ કલ્પત જ માનવો પડશે અને પુરુષ કલ્પત સબધથી વેદ સાપેક્ષ થશે અને તેથી તેમના પ્રમાણે ગદી શકશે નહિ જો સમ્મન્થ નહીં માનો તો વેદવાક્યો નિર્ગર્થક થઈ જશે. પદાર્થ એ વાક્યાર્થ નથી એનું કારણ એ છે કે પદનો અર્થ સામાન્ય હોય છે અને વાક્યનો અર્થ વિશેષ હોય છે. માટે એ પદનો અર્થ ગાય સામાન્ય છે પણ માં દુગ્ધિ તુ ગાય દો’ આ વાક્યાર્થમા તો કોઈ અમુક જ ગાયનો સમધ છે બધી ગાયોનો નહિ પદનો પદાર્થ જોડે સમ્મન્થ નિત્ય અને એ પોરુષને છે, પણ વાક્યનો વાક્યાર્થ જોડે તેવો સમધ ન હોવાથી એ સમ્મન્થને પુરુષ-કલ્પિત માનવો પડશે એટલે આનિત્ય અને કૃત્રિમ માનવો પડશે અને એમ માનવા જતા વેદમા રવનઃ પ્રમાણ નહીં ગદે. જો સમ્મન્થ ન માનવામા આવે તો વગર સમ્મન્થ અર્થ જણાતો શકતા ન હોવાથી વેદવાક્યો અર્થભોધક થઈ શકશે નહિ. એવો પૂર્વ પક્ષનો અભિપ્રાય છે

જૈમિનીય ન્યાયમાળામાં પણ લખવામાં આવ્યું છે કે—

યનપિ વર્ણનાં નિત્યત્વાત્ એકાર્યાવચ્છેદકસ્ય વદસ્યાપિ વર્ણરૂપતયા નિત્યત્વાદ્ વર્ણપદ-દ્વારા વેદસ્ય વારણમાપેક્ષે નાસ્તિ તથાપિ ‘અગ્નિદોષં જુહુયાન્ સ્વર્ગકામઃ’ શ્લોકાદિ વાક્યસ્ય વાક્યાર્થે સંગાતમહ્નમપાક્ષેતમ્ તતો નેરપેક્ષ્યામાવાન્ પ્રમાણ્યં નાસ્તીતિ ॥

અર્થ—વર્ણ નિત્ય છે અને એક જ અર્થનો નિર્ણય કરાવનાર પદ પણ વર્ણરૂપ નેવાગી નિત્ય છે તેથી વર્ણ અને પદરૂપે વેદને કારણની સાપેક્ષતા નથી જતા અગ્નિદોષં જુહુયાન્ સ્વર્ગકામ, આ વાક્યની વાક્યાર્થમાં અર્થાત્ હોતી એ સાપેક્ષ છે આ નિગ્ધેક્ષ ન રહેવાથી વર્તમા પ્રમાણ્ય નહીં ગદે એ રૂપે થાય છે.

વૈદિક અપૌરુષેયતા-અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સત્ત્વ.

વેદાંશ્ચક્રે સન્નિકર્પ પુરુષાલ્યાઃ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ — (ચ) વળી (વેદાન્) વેદોને પુરુષનિર્મિત (એક) કેટલાક માને છે, શ્રગ્ધ્રકે, (પુરુષાલ્યા) પુરુષોના નામોના તેના સાથે (સન્નિકર્પમ્) સંબધ છે

શ્વાપાર્થ — વૈદિકવિધિ લક્ષણ અર્થ ઝોજ ધર્મ છે કારણ કે, તે શબ્દોનો અર્થસાથેનો સંબધ ઠાઈ પણ પુરુષો કરેલો નથી અર્થાત્ અમુક શબ્દથી અમુક અર્થ જાણવા આવે સ કેત રૂપ સંબધ (શક્તિ) ઠાઈ પુરુષે કર્યો નથી

આ સંબધમા પદનો અને વાક્યને આશ્રય લઈ વેદની નિત્યતા, અર્થઘોષકતા અને સ્વત - આમાયમ ઉપર જે આલેખ કરવામા આવ્યો હતો તેનો પરિહાર કરવામા આવ્યો છે હવે બીજી રીતે આલેખ કરે છે

વેદો પુરુષકૃત ને, અને તે અનાદિ નથી એટલું જ નહિ પણ તે બહુ દૂરના શૂતકાળના પણ નથી કારણ કે વેદો સાથે આધુનિક પુરુષોના નામ જોડાયા છે જેમકે કાંક (વેદ) કાલા પક (વેદ) પૈષ્ણદાદક (વેદ) મોડુલ (વેદ) આ પુરુષોને સીધે વેદોની સાખા બધાયેલી છે ' કંક ' નામના ઋષિએ જે વેદ બના મે તેનું નામ કંક સાખાનો વેદ તેજ પ્રમાણે બીજા બધા વેદોમા સમજવું પુરુષના સંબધ વગર વેદની સમાખ્યા-યૌગિકનામ અર્થાત્ સાખા બની શકે નહિ જો ઠાઈ કરે કે એ બધા ઋષિઓએ વેદના ઉપર પ્રવચન કર્યું છે, તેથી તે તે ઋષિઓના નામ વેદ સાથે જોડાયા કે તો તેના ઉપર પૂર્વપક્ષ એવો આલેખ કરે છે કે —

અસાધારણ દિ વિશેષણ ભવન્તિ । એક એક કર્તા, બહવોડવિ પ્રજ્ઞયુ । અત્તોડસ્મર્યમા-
જોડવિ ચોદનાયા કર્તા સ્વાત્, તસ્માજ પ્રમાણ ચોદનાલક્ષણોડર્થો ધર્મૈ ર્દિતિ ।

અર્થ — એ બધા ઋષિઓમાથી ઠાઈ એક કર્તા હોઈ શકે અને બીજા પ્રવચન-કર્તા પણ હોઈ શકે માટે વેદના કર્તાનું રમગ્ધુ ન હોય તોપણ તેના કર્તા માનવો જ જોઈએ

વિમત્ર વેદવાક્ય પૌરુષેયમ્ વાક્યત્યાન્ વાલિદાસાદિવાક્યયન્

વિવાદ-અત્ત વેદ વાક્ય પણ પૌરુષેય જ છે, શ્રગ્ધ્ર કે તેમા પણ વાક્યત્વ છે જેમા જેમા વાક્યત્વ હોય અર્થાત્ જે જે રાકય હોય તે બધા જ પુરુષ-નિર્મિત છે જેમ ગુપ્તસાદિવાક્યો કવિ પ્રસિદ્ધાસે નિર્મિત કર્યા તેમ આ ન્યાયથી વેદવાક્યો પણ પુરુષ નિર્મિત સિદ્ધ થાય છે ॥ ૨૭ ॥

પૂર્વપક્ષનું બીજું સત્ત્વ.

અનિત્ય દર્શનાચ્ચ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (અનિત્યદર્શનાત્) જન્મ અને મગ્ધુવાળા મનુષ્યોનું તેમા છવન / તાન્ત દોવાથી

શ્વાપાર્થ. — વેદમા માણ્યમેનો દતિદાસ પણ જોડામા આવે છે જેમકે ચર્ચેર પ્રાવા-

દુષિરકામયત । કુસુરચિન્દ-ઔદાલકિરકામયત । હિરણ્યગર્ભે સમવર્તતાગ્રે ઇલાઃ
ઓઃ । શકિ એટલે ઉદાસકનો પુત્ર, આ ઉપરથી સમન્વય છે કે બર્જર, ઔદાલકિ અને હિરણ્યગર્ભ
વગેરે પુરુષોનાં પહેલાં વંદો ન હતા. કારણકે આ વેદવાક્યો એ પુરુષોના જન્મ પછી જ રચા-
ઈ છે. માટે વંદો પૌરુષેય છે અને તેથી અનિત્ય પણ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૮ ॥

સિક્કાન મૂત્રો.

उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ॥ २९ ॥

પ્રકાર્થ:—(તુ) 'તુ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિગતિ મુજબ છે. (શબ્દપૂર્વત્વમ્) શબ્દમાં
નિત્યત્વ (હક્તમ્) પ્રમાણ દ્વારા સિદ્ધ કરી દીધું છે.

ભાવાર્થ:—શબ્દ નિત્ય છે અને સયોગ, વિભાગ આદિથી તે વ્યક્ત થાય છે એ તો
જાણ્ય સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. શબ્દ નિત્ય થવાથી વેદ પણ નિત્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે, યાચા
ધિક્ષપનિત્યયા એ શ્રુતિ વાક્ય પણ વેદને નિત્ય જાતાવે છે.

અતઃ ૨૭મા જે પૂર્વપક્ષ કહ્યો છે તેનું સમાધાન કરે છે.

आख्या प्रवचनात् ॥ ३० ॥

પ્રકાર્થ:—(આખ્યા) કાદક આદિ નામો (પ્રવચનાત્) પ્રવચનને લીધે જ ને

ભાવાર્થ:—ક', કલાપ આદિ નામનો અગ્રથ વેદ સાથે જે જોડવામાં આવ્યો છે, તે તો તે
ને પ્રાપ્તિએ પ્રવચન ક્રમનાં હેતુવાળી જ છે. તેઓએ વેદને કઈ બનાવ્યા નથી. કર્તા હોય તો જ
તેની સાથે નામ જોડાય એવો કશો જ નિયમ નથી. અમાખ્યાનું નિમિત્ત પ્રવચન જ ન કનુત્તર
નહિ. પ્રકર્ષેણ વચનમ્—અવચનમ્ કા આદિ પ્રાપ્તિઓએ અનન્ય સાધારણ પ્રવચન કહ્યું હતું
તેથી જ વેદ સાથે એમનું નામ જોડાયું છે. કાદક નામ પણ વેદનું અપ્પવચન ન હોવા છતાં જ
જનું અપ્પવચન અને પ્રવચન કરે તથા તેમાં તે નધારે ઠકુટ-અર્થ સમજાવે અને અમાનાની શક
અને તેને લીધે તેનું નામ તે વેદ સાથે જોડાય શકે છે ॥ ૩૦ ॥

અતઃ ૨૮ માના પૂર્વપક્ષનું સમાધાન થયું

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ॥ ३१ ॥

પ્રકાર્થ:—(તુ) બર્જર આદિ જન્મ મગ્ધુતાના અનગીનો અગમ બનાવ્યો તે તો
(પરમ્) કેવળ (શ્રુતિસામાન્યમાત્રમ્) જરૂર સામાન્ય છે.

ભાવાર્થ:—બર્જર આદિ રૂદિ સમૂહ નથી પણ સામાન્ય વૈશ્વિક જન્મો ન હોય એ
જન્મોના નાના કાર્મ વ્યક્તિવિશેષ ન હોય 'બર્જર' એનો કેવળ સમૂહ અનુકરણ જ છે અને તે
વાચ્યપદ છે અને તે તો પ્રસારણે બનાવિ શક્ય છે માટે એમાં અનિત્યતાનો અગ્રથ પણ નથી
આસારથી જોયે પ્રસારણનો પુત્ર નહિ પણ પ્રવાહવર્તીતિ પ્રવાહજ એટલે પુરુષની રૂતિ
અને 'હ' શબ્દનો અર્થ કર્તા થાય છે. માટે પુરુષાર્થનો અર્થ આ સા આપ્યો. કૃષિર અર્થ
૨૫ જ ૨૫ છે. હિરણ્યગર્ભે તો અર્થ પણ હિરણ્ય વૈ વ્યોતિઃ જેવો પદ્મનેના આધાર
૫ માંના પ્રકાર છે અને તે પણ નિયમ જ ને તેજ પ્રમાણે ઔદાલકિ આદિ રૂદિ વૈશ્વિક જોવાથી

તેમા અર્થે પણ અનિત્ય માનવીઓનું વર્ણન અચર્યા તેમનો પ્રતિદાન નથી. આ કે ૭ થી વચ્ચેની અનિત્યતા અને પૌરુષેયતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી

જેમિતી ન્યાયમાળામા લખ્યું છે કે:—

અધ્યયનસમ્પ્રદાયપ્રવર્તકત્વન સમાચર્યા ઉપપચયે । કલિદાસાદિમન્યેષુ તત્તત્સર્ગાન-
સાને કર્તાર ઉપલભ્યન્તે । તથા વેદસ્વાપિ પૌરુષેયત્વે તત્કર્તા ઉપલભ્યેત । ન ચોપલભ્યતે !
અતો વાક્યત્વદેહુ પ્રાતઃકૃતતર્કપરાહતઃ । તસ્માદપૌરુષેયો યદઃ । તથા સતિ પુરુષભુદ્ધિદોષ-
કૃતસ્ય અપ્રમાણસ્ય અનાશક્કનીયત્વાત્ વિધિવાક્યસ્ય ધર્મે પ્રમાણ્ય સુસ્થિતમ્ ॥

અર્થ — અધ્યયનસ પ્રદાયકતા પ્રવર્તકત્વથી મમાખ્યાનો ઉકેલ થઈ જાય છે. કલિદાસ
આદિ કવિઓના મથમા તે તે તે સર્ગની સમાપ્તિએ તે તે કર્તાઓના નામ મળે છે જો વેદ
પૌરુષેય હોત તે તેમા પણ કર્તાના નામનો ઉલ્લેખ મળી શકત, પણ એવો ઉલ્લેખ ક્યાય પણ
મળતો નથી, માટે વિમલ વેદવાક્યમ, પૌરુષેયમ, વાક્યત્વાત્ આ દેહીએ જે 'વાક્યત્વ'
દેહુ આપી છે તે પ્રતિષ્ઠા તર્કથી હેતુભાસ જની જાય છે, માટે વેદ અપૌરુષેય સિદ્ધ થાય છે,
વેદ અપૌરુષેય હોવાથી તેમા પુરુષની ભુદ્ધિના દોષથી ઉત્પન્ન મત્ર અપ્રમાણ્ય આવી શકતું નથી
આ કારણે વિધિવાક્યનુ ધર્મમા પ્રમાણ્ય છે એ જાણત સુદૃઢ જની જાય છે. ૩ અન્યત્ર પણ વેદની
નિત્યતા સિદ્ધ કરવામા આવી છે જેમકે:—

વેદસ્વાધ્યયનં સર્વં ગુરુધ્યયનપૂર્વકમ્ ।

વેદાધ્યયનસામાન્યાદધુનાધ્યયનં યથા ॥

શ્લોક વાર્તિક વાક્યાધિકરણમાં ભુજ્યે

અર્થ:—સર્વવેદનુ અધ્યયન ગુરુના અધ્યયનપૂર્વક છે અર્થાત્ વચના જેટલા ગુરુઓ થઈ
મળા છે તે મધા જ પર પગલે ગુરુ પાસેથી જ લેવા છે માટે પણ વેદ ગ્રન્થા નથી, જેમ
આજ્ઞાપના વેદના અધ્યયન કરનાગ ગુરુઓ પાસેથી લાગે છે, કોઈ વચને મનાવતો નથી તેમ
પૂર્વકાગમા પણ હવે એમ સમજવું આથી પણ વેદની અપૌરુષેયતા મ્પટ થાય છે. ॥ ૩૧ ॥

દવે વેદમા જણાતા અને કહેવાતા અમ મદ્દ પ્રત્યેયો વિશે સમાધાન કરે છે.

મિદ્ધાત મ્દ્ધ

કૃતે વા વિનિયોગઃ સ્યાત્ કર્મણઃ સમ્બન્ધાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ:—(કર્મણ) કર્મપ્રતિપાદક વાક્યનો (સમ્બન્ધાત્) અગરપગ્ગ આકાશ
આદિસામા પદોથી સંબધ જનતો દોવાથી (કૃતે) ગાયો યા મય્રમામન્ત હત્યાદિ કર્મમા
(વિનિયોગ) ગુણિદાગ વિનિયોગ (સ્યાત્) થાય છે

ભાવાર્થ:—અમ નેધે જાનન પૂર્વપક્ષ તરફથી જેમ મ્દેવામાં આપે છે કે વેદવાક્યો
નિર્ગર્થક છે, કારણ કે, તે સાચેમાથી કોઈ અર્થ નીકળતો નથી. જેમકે —

જરદ્રયો ગાયતિ મત્તજાનિ—પરોઝે જગદ આનદ જનક વેદમત્રો નમ છે

યનમ્પતયઃ મય્રમામન્ત—નિવૃત્તિઓ સત કરે છે.

સર્વો સત્રમાસત — સર્વો સત્ર ૨ ડે.

યજ્ઞે જળદ કેરી રીતે ગાઇ શકે કે વનસ્પતિએ અને અર્ષા કેરી રીતે સત્ર કરી મેકે કે આ વાક્યે યોક્ષ્મી રીતે આ નવ પ્રવાપ ગતિએ છે, એટલે યોક્ષ્મી વેદ આ શ્લોકમા ગતિ ના પ્રમાણે નિર્ધારક છે —

જરદ્વ્ય જન્મપાદુનામ્યા દ્વારિ મ્થિતો ગાયતિ મત્રવાત્તિ ।

ત ચાદ્યણી પ્રચ્છતિ પુનઃકામા રાતન્મુખાયા લગ્નસ્ય લોડર્ષ ॥

આ શ્લોકમાથી એ પશુ અર્થ ની ગતો નથી મળે છે તેમા અન્ય નવ પ્રવાપ છે. વે મત્રો પશુ આવા જ છે

આ શિક્ષાના સમાધાન માટે આ સત્ર લખવામા આ પુ કે કે; કર્મપ્રતિપાદક વિધિ વાક્યમા જે પદો હોય છે તે આક્રમા, યોગના અને સતિવિધી આર્ષક હોય ન જેમકે અગ્નિ દ્યોષ જુહુવાસ્ સ્વર્ગકામ આ વાક્યમા જણાવવામા આ પુ કે કે પ્રેમદ્વાર હટ પ્રાપ્ત કરે। પરી શ મ થાય છે કે હોમનુ સાધન શુ કે તેમા આમ, ધુન આદિ દ્ર વો સાધન તર્કિક જનાવવામા આ ન્યા ડ અને કેરી રીતે હોમ કરવો કે એવી દનિર્દન્યનાની આદ્યક્ષમા એ રીત પશુ બતાવવામા આવે કે કોઈ પદાર્થ મૃત્યુથી ક્ષેપ કલ્પવર્થી તે કોઈ ઇતિકર્તવ્યતાથી ક્રિયા સાથે સંબંધ પામે છે આમા અનર્થ હોવાની શ મ જ વેદની નથી

હવે એક જરદ્વ્યો ગાયતિ આદિ યોગ્યતા-વીન વાક્યે તેનુ સમાધાન આ પ્રમાણે કે એ વાક્યને તે પામરૂપ મ્મની સ્તુતિ દ્વારા જ વિનિર્દેશ કે વેદમા કેવોક ભાગ અર્થવાદ પડે કે એનો ઉદ્દેશ વિધર્થની સ્તુતિ અને નિર્દેશની નિહાયા હોય છે જેમકે —

અર્થવાદાનામપિ સ્વાર્થપ્રતિપાદને ચ પ્રયોજનામાનાત્ લક્ષણવા પ્રયોજનવદર્થ પર્યવસાન ઘટ્યચન્ । મીમાંસા - અ પ્રમશ

અર્થવાદો પશુ પ્રોજન-અદિત હોતા નથી, એ કે અર્થવાદ પ્રતિપાદન કરવામા એનું કશુ પ્રોજન હોતુ નથી હના વક્ત્રવાથી અર્થવાદપ્રતિપાદ અર્થ પ્રોજનવામા જ છે જે સ્વ અર્થવાદા દ્વિધિ ય, વિધિદેશા નિર્દેશદેશવાચ્ય । અર્થવાદ ને પ્રમગ્ના હોય કે (૧) વિધિદેશ (૨) અને બીજા નિર્દેશક આ ઉપરથી એવો લાક્ષણિક અર્થ નીકળે છે કે વિદ્વાનો ન્યાયે સતત્સુ સુધી જ્યોતિષોમ આદિ ય જ મે છે ત્યારે પશુ આદિ તિર્થંગોત્તરિવાના પ્રાબુતિએ પશુ સત્ર કરવા એકી જગ્ય છે આ વાક્ય નિર્દેશક જમાતા તમાથી મત્રની સ્તુતિ ફલિત થાય છે પશુ એ પશુ દુ અ નાશને માટે નાદિ કર્મ મે કે તે વિદ્વાન્ એવા કર્મ આચરે એમાં નામર્થ શુ । અહીં પશુ ગાય કે કે વચ મે કે એના વાક્યાર્થ સેવતા જ નથી પશુ તેમાથી લક્ષિત થતી જ્યોતિષોમ એવા યાગની સ્તુતિ જ જરદ્વ્યો ગાયતિ કે અર્થવાદમાથી નીકળે છે

આ ઉપરથી એનુ અનુમાન નીકળે છે કે વેદિ અર્થવાદો જ ધીમે ધીમે સમપ જના લોગિક બાવાની કાવ્યમા અનમરૂપ રૂપમા પચિહુઆ દશે

આ પ્રમાણે વેદમા કોઈ અસંબંધ પ્રવાપ એનુ છે જ નાદિ ચાટ વેદ અપોરૂપે અને સ્વન પ્રમાણ છે ૧ ૩૨ ॥

इति मीमांसासुर्वर्णनार्थे प्रथमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

અથ મીમાંસાદર્શનત્વ પ્રથમાધ્યાયગ્ય દ્વિતીય પાદ પ્રારંભ્યતે ।

અર્થવાદ-પ્રામાણ્ય-અવિકરણ

પૂર્વપક્ષનુ પક્ષેનુ તત્ત

આજ્ઞાયસ્ય ક્રિયાર્થત્વાદાનર્થક્યમતદર્થાનાં તસ્માદનિત્યમુચ્યતે ॥ ૧ ॥

પ્રકાર્થઃ—(આજ્ઞાયસ્ય) વદતુ (ક્રિયાર્થત્વાત્) પ્રયોજન ક્રિયા જ હોવાથી (અતદર્થાનામ્) જે ક્રિયાઓધક નામો ન હોય તેનું નિર્ણયકરણ કે (તસ્માત્) માટે અર્થિયા યોધક વાક્યો (અનિત્ય) અનિત્ય અર્થાત્ ધર્મના યોધક કારણમા પ્રમાણરૂપ નથી

ભાવાર્થ —જે વાક્યમા ક્રિયા જણાતી હોય તે વાક્ય સપ્રયોજન ગણાય છે સપૂર્ણ વેદ ધર્મમા પ્રવૃત્તિ કરાવના માટે કે અત જે વાક્ય ક્રિયાઓધક ન હોય અર્થાત્ ક્રિયાર્થક ન હોય તે [અર્થઃ] જે જે પ્રવૃત્તિને કરાવે અર્થાત્ જે વાક્યમા વિષ્ણુર્થક ક્રિયાપદ અથવા કુદન્ત હોય તે જ સાત કે અને જે વાક્ય ફેરગ નહુ જતા-તનુ કથન મરતુ હોય તે સિદ્ધવાક્ય અથવા જૂનાર્થક વાક્ય કહેવાય કે એવા વાક્યમા ધર્મયોધક ન હોવાથી એમા પ્રમાણતા માનવામા આવતી નથી ધર્મ એટલે અમુક જનક પ્રગતિ અથવા ક્રિયા જેમકે ‘ યાયુ વૈ ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા વાયુ એ વધારે વેગવતી અર્થાત્ મતવતી ફેરતા ૬ આ વાક્યમા વિષ્ણુર્થક ક્રિયાપદ તેમજ વિષ્ણુર્થક કુદન્ત પણ નથી માટે આ વાક્ય જૂનાર્થનું જ મધન મનારૂ થયું અત આ વાક્ય ધર્મમા પ્રમાણરૂપ ગણી શકાય નહિ તેજ પ્રમાણ હસ શુચિપદ ચસુરસ્તરિક્ષસદ્ જોતા ઘેદિપદનાધિદુ રોણસત્ । નૃપદ્વરસવૃતસહ્યોમસદ્મજા ગોજા શ્રુતજા અદ્રિજા શ્રુતમ્ ।

જા ૪-૪૧-૧૪

આ મતમા પણ વિષ્ણુર્થક ક્રિયાપદ આદિ ન હોવાથી જૂનાર્થવાદ મની જાય કે માટે આ મત પણ ધર્મમા પ્રમાણ નથી જૂનાર્થવાદ વાક્યો અર્થવાદ વાક્યો ગણાય ॥ સોડરોદીત્ આદિ વાક્યમા પણ વિષ્ણુર્થક ક્રિયા જણાવવામા આવતી નથી માટે એ પણ અર્થવાદ મની જાય કે અને તો કીધે અગ્રમ । ૨ સોડરોદીત્ તસ્માદન્યેનસપિ રોદિતવ્યમ ૨૬ ૨૮ માટે રીતગતે પણ વડુ જેમકે આવો વિધિ પણ યી શકાય નહિ માટે મિદ્ધાર્થક અથવા જૂનાર્થક મધા જ નામો અર્થ ૧૬ કે અને તેથી તેનું ધર્મમા પ્રમાણ્ય હોતુ નથી ॥ ૧ ॥

પૂર્વપક્ષનુ પી-તુ ૩

શાસ્ત્રદષ્ટવિરોધાચ્ચ ॥ ૨ ॥

૧૮૧ર્થ —(ચ) અને (શાસ્ત્રદષ્ટવિરોધાત્) સામ્ય સાથે અને જો સામ્ય અર્થવાદ વાક્યોનો વિરોધ હોવાથી તે અપ્રમાણ્ય છે

ભાવાર્થ —અર્થવાદ વાક્ય સામ્ય સાથે પોતાનો વિરોધ જતાવે છે જેમકે —

સ્તેન મન , અનુતવાદિનો વાક્ય । આ જન્ને વાક્ય મિદ્ધાર્થક છે મગજ કે તેમા વિષ્ણુર્થક ક્રિયાપદ નથી માટે અર્થવાદ છે એ જન્ને વાક્યાર્થનો વિધિ મરવો દોર જાય,

રિધિના અર્થમાં મનને માટે નિર્મલકરે રિધિ આ પ્રમાણે મની જમાન. સ્તેન મનઃ કર્તે વ્યવ વાપ્ત અનુતવાદિની કર્તવ્યા । 'અનને સ્તેન મનાશુ ઓ ૩ ૧૧૦ અસત્ય બનાવવી' 'આ રિધિ' 'જાનૂત ચદેત્' એ પ્રત્યક્ષરિધિ સાથે વિરુદ્ધ સર્જ સ્વયં ૬ આશુ જે ભોલુનુ અને ભુદ જે મોનુ આવા રિધિપનો આત્મ પ્રી બન્ને ને સત્ય હમી સમય નહિ વાપ્ત અનુતવાદિની કર્તવ્યા, આ રિધિ તે આનુમાનિક થઈ અને જાનૂત ચદેત્ એ તે વૈદિક વાદ્ય ઉપર અંશ દાવાથી પ્રત્યક્ષ કે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનમા એક સમુદાય થઈ તેનું નથી પ્રત્યક્ષની ઓળખાણે અનુમાન ને રીંગ ૬ માટે સમય અને નિર્માણમા તુ ૨ મન ન હોવાથી વિરુદ્ધ થઈ શકે નથી તુલ્ય મનવાગા પ્રાપ્તેના વિશેષમા જ વિરુદ્ધ મની રીધિ કે માટે અનુતવાદિની પાક્કલગ્યા ઓ જાનૂત ચદેત્ અહીં શાસ્ત્રી વિશેષ અપેક્ષ ૬

હવે હટ્ટ વિશેષનુ પણ ઉદાહરણ તપાસો — ધૂમ ઇવ અગ્નેર્દિવા વૃદ્ધો, અગ્નિમાથી ધૂમાડો જ દિવસે દેખાડો । અહીં વાક્યમા ઇવ અન્ય અવધાન્યાર્થક છે અને મોનાગી એવો અર્થ દર્શિત થાય છે કે દિવસે ધૂમાડો જ દેખાડો પણ અગ્નિ ન દેખાડો । દિવસમા ધૂમાડો દેખાય માટે અગ્નિ ન દેખાય એનો પ્રત્યક્ષ-વિરુદ્ધ ૬ દિવસમા અગ્નિ અને ધૂમાડો મનને ભેદ સકાય ૬ આ પ્રમાણે અર્થવાદાત્મક વાક્યો સારન સાથે અને પ્રત્યક્ષહટ્ટ સાથે વિશેષ પરાવત્તા હોવાથી આપમાણ છે ॥ ૨ ॥

પૂર્વપક્ષનુ નીચું મૂલ.

તથા ફલાભાવાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ — (તથા) ને પ્રમાણે (ફલાભાવાત્) નિષ્ફલતા જણવાથી.

ભાવાર્થ — ગર્ગજિગત્સાક્ષાભુમા ગેમ લખવામા આ મુ કે શોમતેડસ ચ ઇવં યેવ ॥ જે ગર્ગજિગત્સુ જાન પગલે છે તેનુ મુખ રીધે છે. ' પણ ભેનુ મુખ ખરાબ હોય છે તેને પણ તેનુ જાન થય પછી મુખ કઈ રીતમા લાગતુ નથી માટે જાન થવાથી મુખ શોમે છે એ કથન નિષ્ફળ છે આવી રીતે જૂતાર્થવાક્યો=અર્થવાદો નિષ્ફલ જાનતો પણ કહેતા હોવાથી તે (જૂતાર્થવાદ=અર્થવાદો) અપમાણ છે ॥ ૩ ॥

પૂર્વપક્ષનુ એમુ મૂલ

અન્યાનર્થકયાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ — (આનર્થકયાત્) નિર્મલક હોવાથી અર્થવાદો અપમાણ છે

ભાવાર્થ — પૂર્વાદુત્યા સર્વાન્ કામાન્ અવાપ્નોતિ । તરતિ સુત્યું તરતિ બ્રહ્મ દુત્યા યોડમ્બમેધેન યજતે । આ વાક્યો બે કેવળ સિદ્ધ અર્થનુ પ્રતિપાદન કરતા હોય તો અનર્થક કે મગજ કે ભેનાથી પ્રદર્શિત કે ૬ ધર્મ થઈ શકેલા નથી બે કળવિધિ હોય તો બીજા કોઈ નિરર્થક થઈ જાય છે એ પૂર્વાદુતિથી સર્વ કામની આશિ થતી હોય તે એકલી પૂર્વાદુતિ જ કરી લેતી બીજા રિધિ મની જ શાસ્ત્રો ૬ બે અન્વયેમથી જણુ મુવમ મેળવાતુ હોય ઓ પાપને દૂર કરી શકતુ હોય તો બીજા કર્મ કરવા સ્પષ્ટ રીતે નકામા થઈ જાય છે પણ જ્યારે બીજા કર્મો પણ કરવા પડે છે તો પછી પૂર્વાદુતિથી જણુ કળ મળી જાય છે એ કહેવુ નિર્મલક છે અર્થવાદો આવી રીતે નિષ્ફળ અને નિર્મલક જાનનુ કળન કરતા હોવાથી તે અપમાણ છે (કેનીક પ્રમાણ આનર્થકયાત્ એવો પણ પાક છે) ॥ ૪ ॥

પૂર્વપક્ષનું પાંચમું સ્તવ.

અમાગિપ્રતિષેધાચ્ચ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અમાગિપ્રતિષેધાન્) અત્યંત અપ્રાપ્તો નિષેધ કરવાથી.

ભાવાર્થ :—બ્યવહારમાં એવો નિયમ છે કે કોઇ પણ પ્રમાણથી જે અર્થ પ્રાપ્ત થાય તેનો જ નિષેધ થઇ શકે છે. કોઇ પણ પ્રમાણથી જે અર્થ પ્રાપ્ત જ ન હોય તેનો નિષેધ બની શકે નહિ. વસ્થાના પુગતા વિવાદનો નિષેધ કોઇ પણ કરતું નથી. તે જ રીતે શાસ્ત્રમાં પણ છે.

“ નાન્તરિક્ષે ચિન્ધીત ” અન્તરિક્ષમાં અગ્નિનું ચપન ન કરવું. આ વાક્ય તદ્દન અપ્રમાણ છે. શું આકાશમાં અગ્નિચપન કોઇપણ પ્રમાણથી બની શકે છે ? (શું આકાશમાં હોમ થઇ શકે ?) ન્યારે અન્તરિક્ષમાં અગ્નિચપનની કોઇ પણ પ્રમાણથી પ્રાપ્તિ જ નથી તે તેનો નિષેધ જ શાસ્ત્રે જોઇએ. આ પ્રમાણે અર્થવાદ વાક્યો અત્યંત અપ્રાપ્ત અર્થનો નિષેધ કરતાં હોવાથી તે અપ્રમાણ છે. ॥ ૫ ॥

પૂર્વપક્ષનું છઠું સ્તવ.

અનિત્યસંયોગાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(અનિત્યસંયોગાત્) જન્મ મરણવાળા પુરુષોનું ઇતિહાસ બતાવતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અર્થવાદ વેદવાક્યાત હોવાથી તે પણ વેદ જ છે. સહસ્રણીર્વા પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્ વગેરે વાક્યો સિદ્ધ અર્થનું કથન કરે છે છતાં તે વેદ જ છે. હવે એવો વિધિમન્ત્રનામધેયનિષેધાર્થવાદાત્મકઃ (મીમાંસા ન્યાયપ્રકાશઃ) વિધિ, મત્ર, નામધેય, નિષેધ, અને અર્થવાદ એમ પાંચ ભાગમાં વેદ વિભક્ત થયેલ છે. આ દષ્ટિએ અર્થવાદ પણ વેદ હોવાથી તે પણ નિત્ય છે અને નિત્ય વાક્યમાં જન્મ મરણવાળા પુરુષોનો ઇતિહાસ ન આવવો જોઇએ. જો વેદમાં ઇતિહાસ માનવામાં આવે તો તે અનિત્ય થઇ જાય અને ધર્મમાં એવું પ્રમાણ થઇ નહિ. અર્થવાદમાં જન્મ મરણવાળા માણ્યોનો ઇતિહાસ છે જે આગળ બતાવવામાં આવ્યું છે. જેમકે :—વર્ચસ પ્રાવાહનિરકામયત્ ઇત્યાદિ. આ પ્રમાણે ઇતિહાસનું કથન કરતા હોવાથી અર્થવાદ વાક્યો અપ્રમાણ છે. આનું સમાધાન થઇ ગયેલું છે છતાં તેનું જાણી કરીથી ઉત્થાન કર્યું છે તે માત્ર પૂર્વપક્ષને બળવાન બનાવવાના હેતુથી જ છે. ॥ ૬ ॥

૭વે સિદ્ધાંતપક્ષ લખવો રહ્યો છે.

વિધિના ત્વેકવાક્યત્વાત્ સ્તુત્યર્થેન વિધીનાં સ્યુઃ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(૭) પૂર્વપક્ષની આદર્શિત માટે છે.

(વિધીનામ્) વિધેય અર્થોની (સ્તુત્યર્થેન) સ્તુતિ કરતા અર્થવાદોની.

(વિધિના) વિધિ સાથે (ત્વેકવાક્યત્વાત્) એક વાક્યના હોવાથી.

(સ્યુઃ) સાર્થકતાની પ્રાપ્તિ છે.

ભાવાર્થ—અર્થવાદી વિધિસાધકો દોષ છે તેથી વિધિસાધકો સાથે એનો સબંધ હોય છે કેટલાક અર્થવાદો વિશેષ અર્થની સ્તુતિ કરી વિધિસાધક સાથે સબંધ પામે છે વિધિસાધક ક્રિયાપદમાંથી આર્થ આવના અને સામ્યી આવના પ્રતીત થાય તે આર્થ આવનાના તથા અસાધ્ય દોષ છે જેમકે ‘હિન્દ્યાત્’ આ વિધિસાધક પદ છે આમાંથી તથા અસાધ્ય પ્રતીત થાય છે (૧) અર્થની સ્તુતિની બદલ પડે છે આ સ્તુતિનું સમર્પણ મંત્રીને અર્થવાદો સમર્પકને પામે છે આપનાગ્રહા (૨) સાધનાગ્રહા (૩) અભ્યાસગ્રહા જેમકે —(૧) કેન હિન્દ્યાત્ ? (૨) કિં હિન્દ્યાત્ ? (૩) કથમ્ હિન્દ્યાત્ (૧) સાધી કાપે ? (૨) શુ કાપે ? અને (૩) કેવી કાપે ? આ ત્રણે આગ્રહાની પૂર્તિ આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે કુદારેણ હિન્દ્યાત્ કુદારથી મપે, કુદારે હિન્દ્યાત્ રક્ષતે મપે સદ્યમનનિપાતનરૂપેણ હિન્દ્યાત્ રક્ષ હિપ કુદારના મા કરીને તેને કાપતુ આર્થોઆવના એટલે કેનક્રિયાને અનુકૂળ એવો પુરુષમા નહેતો વ્યાપાર (પત્ત) વિશેષ આ પ્રમાણે વેદના વિધિસાધક ક્રિયાપદથી પણ તથા આગ્રહાથી અસાધ્ય પ્રતીત થાય છે વેદને બનાવનાર કોઈ પુરુષ ન હોવાથી ઉત્પન્ન થનારી ક્રિયાના અનુકૂળ વ્યાપારને સમર્પક બા માનવો પડે છે મારે તે શાખદી આવના કહેવાય છે પુરુષની પ્રવૃત્તિનો આ વપ સામ્યવાદે થાય છે કણ્ણવી અવેશમાં નિર્ણય (વિધિસાધક ક્રિયાપદ વગેરે)નું થયતુ કણ્ણરૂપે અવધ પામે છે, પણ કેવળ નિર્ણયિના અવધથી પુરુષ ની પ્રવૃત્તિ થતી સંભવિત ન હોવાથી તેને મંત્ર કરવા વિધિ

જેમકે—વાયવ્ય ષ્વેતમાલમેત મૃતિકામ આ વિધિસાધક છે આ વાક્ય સાથે ‘વાયુ’ દેવતાની સ્તુતિ કરનાર વાયુયં શોષિષ્ઠા દેવતા વાયુને બહુજ સિપ્રામાં દેવતા છે એ અર્થવાદ વાક્ય છે આ પ્રમાણે વાયુની સ્તુતિ કરી પુ પને કર્મ કરવામાં ગેર છે, તેથી સ્તુતિદ્વારા અર્થવાદ વાક્ય સાર્થક બન્યું ને આ પ્રમાણે વિધિ અર્થની સ્તુતિદ્વારા અને નિવેશ્ય અર્થની નિન્દાદ્વારા સિદ્ધાર્થ અર્થવાદો વિધિ સાથે સબંધ પામીને સાર્થક થાય છે, મારે અર્થવાદો નકામક નથી આ અર્થવાદથી વાયવ્ય ષ્વેતમાલમેત મૃતિકામ આ વિધિ વાક્યનો એવો અર્થ થાય છે કે વાયુ માફક બગવાનું પશુગોને મેળવનાર માણસ મૃતિ અર્થાત્ આભાદિને પ્રાપ્ત થાય છે, એવો ઉક્તવાક્યનો સ્ત્રીયો અર્થ એ નીચે છે કે જે સ્ત્રીની (આભાદિની) હાજર કરતો હોય તેણે વાયુ માફક બગવાનું પશુને પ્રાપ્ત કરતુ આ પ્રમાણે સિદ્ધાર્થોપદ અર્થવાદ સબંધમાં પ્રથમ મૂલ્યને આશ્રય કરી દ્વિતીયે તેનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપનામાં આવ્યો છે ॥ ૭ ॥

કહે કેટલાક સહ કરે છે કે અર્થવાદીઓ તો વે મા પાછળથી મુસાકવામાં આવ્યા છે વિધિસાધકોની પેઠે એ વાક્યો સામ્યવાદિક અર્થાત્ નિલ નથી આ સંકલ્પ સમાધાનમાં આવ્યું છે

તુલ્યં ચ સામ્પ્રદાયિકમ્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ—(સામ્પ્રદાયિકમ્) અર્થવાદો સામ્યવાદિક નિર્ણય (ચ) પણ (તુલ્યમ્) સમાન

ભાવાર્થ—જેમ વિધિસાધકો નિલ છે તેમ અર્થવાદ વાક્યો પણ નિલ છે વેદિક સિદ્ધાર્થ મે પદ વાક્યોનું અને કાર્યાર્થોપદ વાક્યોનું અનાદિ પુરુષપર પરાથી અધ્યવસાન થાવ્યા કરે ॥ ૧ ॥ સામ્પ્રદાય પ્રયોજન થેવા ધર્માણા સર્વે જ તે (ધર્મ) વિધિપરજાનામ્ અર્થવાદ પદાના ચ તુલ્યા ૧ વિધિપરજાના અને અર્થવાદપરજાના ધર્મો સમાન છે પદોના ધર્મો આ પ્રમાણે છે ગત્યાવનધ્યાવન, ગુરુમુલાત્ પ્રતિપતિ, શિષ્યોપાધ્યાયતા ચ સર્વસિન્ધ

પરંજાતીયકે તુલ્યમાદ્રિયન્તે । સ્મરણં ચ દૃઢમ્ । અતો ન પ્રમાદપાઠ (સામ્ય-
ભાષ્ય) બાણુ ન બાણુ ગુરુમુખેથી જ્ઞાન થયું, દરેક વાક્યમાટે શિષ્ય અને ઉપાધ્યાયની જરૂર
હોવી આ બધા ધર્મો વિધિવાક્યોમા અને અર્થવાક્યમા એક સરખી રીતે આદર સાથે મનાય કે
વિધિવાક્ય સાથે અર્થવાક્યનું સ્મરણ પણ બરાબર ચાલ્યું આવે છે, માટે અર્થવાદવાક્યનો પાઠ
પ્રમાદ-પાઠ નથી અર્થાત્ પાઠ્યથી મેળવેલે નથી પણ વિધિવાક્યો પેઠે તે વાક્યો પણ નિત્ય
છે ॥ ૮ ॥

હવે બીજા સૂત્રના આશ્વેપનું સમાધાન કરે છે

**અપ્રાપ્તા ચાનુપપત્તિઃ પ્રયોગે હિ વિરોધઃ સ્યાચ્છબ્દાર્થ
સ્વપ્રયોગમૂતસ્તસ્માદુપપદ્યેત ॥ ૯ ॥**

પદાર્થ — (ચ) અને (અનુપપત્તિ) શાસ્ત્ર અને દૃષ્ટવિરોધની પણ (અપ્રાપ્તા)
સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી (હિ) મારણ કે (પ્રયોગે) શબ્દના પ્રયોગમા (વિરોધ) વિરોધ
હોઈ શકે છે (તુ) પણ (શબ્દાર્થ) શબ્દનો અર્થ હોય તે (અપ્રયોગમૂત) પ્રયોગ
કહેનાય નહિ (તસ્માત્) માટે (અપપદ્યેત) સ્તેન મન આદિ અર્થવાદની પ્રામાણિકતા
સિદ્ધ થઈ શકે છે

ભાવાર્થ — અનુપપત્તિનું કંઈ જોઈએ અર્થાત્ અસત્ય મોલવું જોઈએ આવા અભિપ્રાયથી
જો પ્રયોગ થયો હોય તો જાનૂત વહેતું એ શાસ્ત્ર સાથે વિરોધ થાય પણ અનુપપત્તિની
વાક્યનો એવા અભિપ્રાયથી પ્રયોગ થયો જ નથી એટલે અનુપપત્તિ વાક્ય એ અપ્રયોગમૂત કેવળ
શબ્દાર્થ છે, માટે તે વિરોધ કરનામા પ્રયોજક નથી અને અમારા મતમા વિરોધની પ્રાપ્તિ થઈ
શકતી નથી સ્તેન મનઃ એનો પણ કાંઈ સાથે વિરોધ નથી અને મનને સ્તેન સામાટે કહેનામા
આવે કે એની પણ સિદ્ધિ થઈ શકે છે સ્તેન અર્થાત્ ચોર જેમ અદક્ષ રહે છે તેમ મન પણ
અદક્ષ રહે છે એના અભિપ્રાયથી એ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો કે માટે કાંઈ પણ જાતનો વિરોધ નથી
અને એ અને અર્થવાદ પ્રયોજનનામા કોનાથી શાસ્ત્રમા કાંઈ પણ જાતનો વિરોધ નથી ॥ ૯ ॥

હવે એક બીજી સમસ્યા કરે કે વિધિના સ્વેકવાક્યસ્વાત્ સ્તુત્યર્થેન વિધીનાં સ્યુ
આ સૂત્રમા અર્થવાદ વિધેયની સ્તૂતિ માટે હોય કે એમ જતાવ્યું કે પણ એ તો કેટલાક કેટલાં
અધિભારિત થયેલું જોનામા આવે છે અર્થાત્ કાંઈ અર્થવાદ વિધેય કરના કાંઈ જુદા જ અર્થની
સ્તુતિ કરતા હોય છે એનો ખુલાસો આ સૂત્રમા કરે છે

ગુણવાદસ્તુ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ — (તુ) 'તુ' શબ્દ સ કાના નિગકરણ માટે લપગયો ૬ (ગુણવાદ) કાંઈ કેટલાં
અર્થવાદ ગુણવાદ તરીકે હોય છે અર્થાત્ ગૌણની સ્તુતિ કરનાર હોય છે

ભાવાર્થ — કાંઈક કેટલાં અર્થવાદ વિધેયની સ્તુતિ ન કરતા વિધેય સાથે સળધ રાખનાર
કાંઈ વિનંત અર્થની જ સ્તુતિ કરે કે આ ॥ સ્તુતિ ગૌણ-સ્તુતિ કહેવાય છે માટે એ અર્થવાદ
ગુણવાદ થઈ જાય છે, જેમકે વેતસશાસ્ત્રાડ્યકામિદવામિં વિકર્મયં વેતસની સામાધી
અસ્તિતુ નિર્કર્મ્ય કરે છે (કંતુ) અહીં વેતસ અને અનક વિધેય તરીકે છે, માટે અર્થવાદ
એની જ સ્તુતિ કરવી જોઈએ પણ તેમ નહીં હોતા વેતસ જેમાં ઉમે છે એવા પાણીની જ

સ્તુતિ અર્થવાદ કરે છે જેમકે — આપો વૈ જ્ઞાન્તા પાણી શાંત હોય કે વેતસનુ કાગળ પાણી કે અંશે પાણીના ગુણનુ કથન કરવાથી કારણગુણાં કાર્યગુણાન્ મારમન્તે ગે ન્યા । પ્રમાણે વેતસમા પથ્થ તે ગુણનુ (પાણીના ગુણનુ) અત્વ પ્રતીત થાય ॥ અભિજનો હોય વેતસાયકયો, તતસ્તે જાતે । અભિજનસસ્ત્વેન ચામિજાતસ્તુનો મયતિ । યથા, અસ્માકામિજનો વેવદસોઽસ્માકેષુ સ્તૂયમાનેષુ સ્તુતમાત્માન મન્યતે । વધમશાયિ પ્રવૃત્યમ્

અર્થ — અહીં જળ રૂપ મ ૧ થી એ વેતસ અને અવકનો અભિજન છે કાગળ કે તે (વેતસ અને અવક) જળમાથી ઉત્પ ન થાય કે અભિજનની સ્તુતિ કરવાથી અભિજન પથ્થ સ્તુતિને પામે કે જેમકે અસ્માક વશર્મા ઉત્પન્ન થયેલો વેવદત ન્યારે અસ્માકના અભિજનોની સ્તુતિ થાય કે ત્યારે તે પોતાની સ્તુતિ થતી અનુભવે છે કાગળ કે પોતે પથ્થ એ વશર્મા ન ઉત્પન્ન થયો ૬ એ પ્રમાણ પ્રકૃતમા પથ્થ સમજવુ આવી જાતની સ્તુતિ કરનાર અર્થવાદ ગુણવાદ કહેવાય એ અંગે પથ્થ પ્રામાણિક છે ॥ ૧૦ ॥

હવે બીજી શ્રમ કરે કે મન સ્તેન નથી એને સ્તેનની સાથે અભેદ બતાવવો તથા પાણીમા અનુત્તનનુ પ્રતિપાદન કરવુ એમાં તો અર્થનો ચોક્કસો બાધ છે જેમ કોઈ બગદને અથ કહે તેવુ ઉપદ્રુ કથન (સ્તેન મન) થયુ આ પ્રાધન અર્થનુ સમાધાન આ શ્રમમા કરે છે

રૂપાત્ પ્રાયાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ — (રૂપાત્) રૂપથી (પ્રાયાત્) પ્રાપ્ત થયુ કે

ભાવાર્થ — સ્તેનમન રૂપને હીધે એમ કહેવાય કે સ્તેનમા જેમ પ્રવૃત્ત ન સચાર હોય છે તેમ મનનો સચાર પથ્થ પ્રવૃત્ત્ય હોય છે મન અદૃશ્ય હોવાથી એમા થતો સચાર પથ્થ અદૃશ્ય જ હોય કે આ કાગળને હ ધ મના સ્તેનની સાથે અભેદ બતાવ્યો છે માટે ગુણને હીધે થયેલો પ્રેરાગ ઔપચારિક છે અંગે જે સ્તેન મન અર્થવાદ છે તે પથ્થ ગુણવાદ ॥ સત્યવાદિની વાણીને પથ્થ કોઈક કારણથી અનુતવાદિની કહેવાય છે એ પથ્થ ગુણવાદ છે ॥ ૧૧ ॥ હવે દૃષ્ટિવિશેષનુ સમાધાન કરે છે

દૂરભૂયસ્ત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ — (દૂરભૂયસ્ત્વાત્) થણુ ન હોવાથી

ભાવાર્થ — ધૂમ ધવાગ્નેર્દિવાદદદશે આ વાક્યમા ધૂમ જ દેખાય છે અને અગ્નિ દેખાતો નથી આમાં પથ્થ વિશેષ જ રૂપ નથી કાગળ કે સૂર્યો જ્યોતિર્જ્યોતિ સૂર્ય સ્વાદા । આ મનદાસ પ્રાત્ દોમ મતે તાપ ન ત્યારે બહુ દુઝી તો ધૂમ જ દેખાય છે અગ્નિ દેખાતો નથી તેજ પ્રમાણે અગ્નિર્જ્યોતિર્જ્યોતિરગ્નિ સ્વાદા આ મતથી સાધકાગ હોમ થાય કે તે વખત દુઝી અગ્નિની જ્વા । જ દેખાય છે અધ્યગને હીધે ધૂમાડો દેખાતો નથી તસ્માદ ધૂમ ધવાગ્નેર્દદદશે નાચિ તથા તસ્માદચિરવાગ્નેર્નત્ત દદદશે ન ધૂમ આગનન અર્થવાદથી સૂર્ય અને અગ્નિના સંનિધાનમાં હોમની સ્તુતિ સિદ્ધ થાય છે ધૂમાડા અને અગ્નિના અર્થનને બતાવનાર શબ્દો ગોણુ છે કેવ । । તે વખત થતા દોમની સ્તુતિ જ ૫, ૨૭ રોમા કાર્ષ્ણ્ય જ્વાતનો દૃષ્ટ વિશેષ નથી

દૃષ્ટ વિરોધ નથી એને માટે બીજું ઉદાહરણ આપે છે

સ્ત્ર્યપરાધાત્ કર્તુશ્ચ પુત્રદર્શનમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:—(સ્ત્ર્યપરાધાત્) સ્ત્રીના અપરાધથી (ચ) અને (કર્તુઃ) પતિભિન્નથી એ પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હોય તો તે (પુત્રદર્શનમ્) પુત્ર ઉત્પાદકનો ગણાય છે, એટલે પુત્રમાં અભિચારજન્યત્વનો સંભવ છે.

બાવાર્થ:—તત્ પ્રપરે પ્રમિયમાણે દેવા પિતર હતિ પ્રમયાત્ । બ્યારે બ્રાહ્મણોનું પરણુ થાય ત્યારે તેમણે દેવા પિતરઃ એમ બોલવું ભેદથી તેને બદલે બ્રાહ્મણે એમ કહે છે કે ન ચર્ચં વિદ્યઃ બ્રાહ્મણા ચયમ બ્રાહ્મણા ચેતિ અમે બ્રાહ્મણો છીએ કે નથી એ અમે ભાણતા નથી. આ તો એકબે દૃષ્ટ વિરોધ છે. કારણ કે બ્રાહ્મણત્વનો તો પ્રત્યક્ષથી જ નિશ્ચય થયો છે, એમાં સંશય હોવાનું કારણ જ નથી.

આ દૃષ્ટવિરોધના સમાધાનમાં આ સૂત્ર છે. સ્ત્રીની જુલથી સ્વકીય પતિભિન્ન કાષ્ટ બીજા પુરુષના સંબંધથી પુત્રજન્ય થયો જાણવિત છે. જો સ્ત્રીથી એવી જુલ યદ્દ હોય તો અભિચારજન્ય બાળક બ્રાહ્મણ કહી શકાય નહિ. કારણ કે જે ઉત્પન્ન કરે તેનો જ તે પુત્ર ગણાય છે. સ્ત્રીના અભિચારીના બીજથી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો હોય તો જ તે બ્રાહ્મણ ગણાય પણ સ્ત્રીનું મન ચ ચલ નહીં થયું હોય એની કશી ખાતરી નથી. તેથી પ્રવરણ મંત્રણ વખતે ઋષિઓ કહે છે કે અમે બ્રાહ્મણ છીએ કે નહિ તે અમે કહી શકતા નથી. ખરી રીતે જેનું બીજ તેનો જ પુત્ર ગણાય. વંદ્યાં પણ લખવામાં આવ્યું છે કે:—

परिपशं हारणस्य रेकजो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

न दोषो अमे अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पयो विदूक्षः

ऋ. ૫-૨-૬-૨.

ન દોષો અમે અન્યજાતમસ્તિ । શિષ્ હતિ અપત્ય નામ । શ્વિ યાસ્કઃ

य एष हि जनयति तस्यैव हि तद्रवति । इति दुर्गाचार्यः

આ નિરુકતના પ્રમાણથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્પાદકનો જ પુત્ર ગણાય છે, આથી ઋષિઓએ પોતાના બ્રાહ્મણત્વવિશે સંદેહ બતાવ્યો છે તે સંબોધિત છે. છતાં આ કેવળ અર્થવાદ જ અને તે વિધેય અર્થની સ્તુતિ કરે છે. ઋષિઓએ જે પોતાનું અચાન બતાવ્યું છે એનો ગોણુ છે. આવા અર્થવાદમાં સાચા બ્રાહ્મણ અને ઋષિઓની સ્તુતિ જ ફિલિત થાય છે. માટે અર્થવાદ અપ્રમાણ નથી. ॥ ૧૩ ॥

કેવે સારત્રવિરોધનું બીજું ઉદાહરણ આપે છે.

आकालिकेप्सा ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:—(આકાલિકેપ્સા) તત્કાળ સુખની ઇચ્છા.

બાવાર્થ:—को हि तद्वद् यदमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वा इति । पान् करोति । आ वाक्येनो એવે આકાશ્રય છે કે કઈ કરવી વખતે કાંઈમા ।

અને તેનું ફળ સુખરૂપ સ્વર્ગ તો પછીથી મળે છે અથવા જન્મ-મરણના પશુ મળે છે તાત્કાલિક
 હું ખચી નહીં રાખીને કેટલાક કહે છે કે —પરજન્મના સ્વર્ગ મળે છે નહિ, એ ફાલુ જાણી રહે !
 પરજન્મના સ્વર્ગની ઇચ્છાએ અત્યારે હું ખૂબ વેડવેડ સાડું નથી જ્યોતિષોમેન સ્વર્ગકામ
 અર્થાત્ સ્વર્ગની ઇચ્છા ગણનારે જ્યોતિષોમે નામના વચ્ચે સ્વર્ગ મેળવવું આમ મ્હોને પછી
 અર્થવાત્સલ્યથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિમાં સશય બતાવવો એ હીક નથી અને તે શારત્રવિરુદ્ધ છે

આનો ઉત્તર એ કે જો સમયે પ્રાપ્ત થનાર સ્વર્ગની વિદ્યા મરી તાત્કાલિક સુખનો
 ઉપાય લેવો એ પણ જરૂરી કે ઉચ્ચ અર્થવાદમાં પ્રત્યક્ષ ફળની સ્તુતિ છે અને હામે સમયે થનાર
 ફળમાં અશય બતાવ્યો છે એ માત્ર ગૌણ છે એમ કહે ઉક્ત અર્થવાદનો વિધિશાસ્ત્ર સાથે
 વિરોધ નથી

સુગોપિની જ્યોતિર્નિ સત્તરશ્ચિમાં ઉક્ત અર્થવાદનો આ પ્રમાણે વિવૃત્તિ કર્યો છે

તો જિ તદ્દેવ યદ્યમુષ્મિન્ લોકેઽસ્તિ યા ન વતિ દિવ્યર્થાકાશાન્ કરોતીતિ જ્યોતિ
 ઇમે પ્રાગ્વશ્નાલાયા પરિશ્રમણ વિહિત પ્રથમમ્ । અમુષ્મિન્ લોકે સ્વર્ગોઽસ્તિ ન યા કો
 વેદ ? હૃદાનીં ધૂમસ્ય મુર્યાદિપુ પ્રવેશે સઘો મરણ અધિષ્ઠ્યતીતિ ધૂમનિર્ગમનાર્થં ચતુ
 ર્દિશુ દ્વારણિ કરોતીતિ વાક્યાભિપ્રાય ॥

અર્થ — જ્યોતિષોમેના પ્રાગ્વશ્નાલાયા પરિશ્રમણ વિહિત મ્યુ' છે તેમાં બધા બાગબુ
 બધા દેવાથી સ્તુતિઓના મુખમાં અને નાકમાં ધૂમાડા પેસી જતા હતા તે ગંગાદેવે કહે છે
 કે પરજન્મના સ્વર્ગ કે નહિ કોને ખબર છે પણ અત્યારે ધૂમાડાને લાધે મરી જઈને છીડી,
 એમ કહી ધૂમાડા નીચી જવાના દ્વાર ખુલા મરી નાં છે ॥ ૧૪ ॥

કહે ત્રીજા સ્ત્રમાં જે પૂર્વપક્ષ કર્યો છે તેનું સમાધાન કરે છે

વિદ્યાપ્રશંસા ॥ ૧૫ ॥

૧૬૧ર્થ — (વિદ્યાપ્રશંસા) ૩૫૧ વિદ્યાની પ્રશંસા કરી છે

ભાનાર્થ — શોમતે અસ્ય મુલ્કમ્ ગ 'ત્રિગત બાહ્યમાં જે લખ્યું છે આ વિદ્યા
 જાણનારનું મુખ શોમે છે એ તો માત્ર વિદ્યાની પ્રશંસા છે એ વિદ્યા જાણનારનું મુખ સુદ
 ન હોય તો સુદ જાની જ્ઞાતિ જેવો અત્રિપ્રાય ઉપગના વાક્યનો નથી એવી પ્રશંસાથી કનુની
 મુનિ બતાવી છે શોમતે હવે ત્રિપ્યૈન્દ્રીદ્યમાણમ્ । તુલે સતતાપ્યપમ્પ્રવણામે
 ધાર્યાં જાયત (૧) (૨) (૩) (૪) (૫) (૬) (૭) (૮) (૯) (૧૦) (૧૧) (૧૨) (૧૩) (૧૪) (૧૫)
 જોતો હોનારી વિદ્યાનું ચરન મુખ જાણે છે જાણે છે તથા કુળમાં નિગત અધ્યયનનું અવજ
 થતું હોવાથી બાગક પેલાની બાહ્ય આવી રીતે ગીજુનાના અત્રિપ્રાયથી ઉપગો અથવાદ ॥
 માટે તે પણ મુદ્દાદ છે અને તેથી તે પણ વિધિ સાથે વિરોધ પગવનો નથી ॥ ૧૫ ॥

૬૧ આશ્વા સ્ત્રમાં જે પૂર્વપક્ષ કર્યો છે તેનું સમાધાન કરે છે

સર્વત્વમાધિકારિકમ્ ॥ ૧૬ ॥

૧૬૧ર્થ — (સર્વત્વમાધિકારિકમ્) સર્વ મળેને પ્રાપ્ત છે એ કહેવું એ તો (માધિકારિકમ્)
 ઔપચારિક છે

ભાવાર્થ:—પૂર્ણાહુતિથી બધા કર્મોની પ્રાપ્તિ થાય છે એ કથન પણ ઔપચારિક છે. પૂર્ણાહુતિ સિવાય બીજા કર્મોની નિષ્ફલતા એ અર્થવાદ બતાવતો નથી. જેમ ‘ સર્વં ચતુશ્ચક્રં હૃદયમહી સર્વં શબ્દ ધરમા રહેવા અનના અગ્નિપ્રાણથી ઉચ્ચાગયેલો છે તેમ પ્રકૃત કંતુના ફળને ઉદ્દેશને જ ‘ પૂર્ણાહુતિથી બધું મળે છે ’ એ વાક્ય ઉચ્ચાગયેલું છે. પૂર્ણાહુતિ વગર કંતુનું ફળ મળતું નથી માટે પૂર્ણાહુતિના વિનિર્ણી સ્તુતિ માટે ઉપરનો અર્થવાદ છે, માટે એ અર્થવાદ પણ વિધિ સાથે વિરોધ ધરાવતો નથી ॥ ૧૬ ॥

જેજૂ પૂર્વપક્ષના સંબંધમાં બીજી રીતે સમાધાન કરે છે.

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः स्यात् ॥ १७ ॥

પદાર્થ:—(ફલસ્ય) સુખરૂપ રવર્ગની (કર્મનિષ્પત્તે) કર્મથી નિષ્પાતિ થતી હોવાથી (તૈષાં) કર્મોનું (પરિમાણત) પ્રમાણથી (ફલવિશેષ) ફળમાં વધારો ઘટાડો (સ્યાન્) થાય છે (લોકવત્) જેમ બલહારમાં

ભાવાર્થ:—રવર્ગ એ સુખ વિશેષનું નામ છે કર્મના પ્રમાણમાં સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે બલહારમાં પણ જોવામાં આવે છે કે જે વધારે કામ કરે છે તેને કામતા પ્રમાણમાં વધારે ફળ મળે છે અને થોડું કામ કરે છે તેને થોડી ફળ મળે છે. તે જ પ્રમાણે પૂર્ણાહુતિથી અલ્પકામ, સુધી બોગવાય એવું સુખ મળે છે જ્યારે જ્યોતિષ્ટોમશી વધારે કામ સુધી બોગવાય એવું સુખ મળે છે માટે ‘ પૂર્ણાહુતિથી બધા કર્મો પ્રાપ્ત થાય છે ’ અને જ્યોતિષ્ટોમશી રવર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે, આ અર્થવાદ અને વિધિમાં કશો પણ વિરોધ જણાતો નથી જ્યોતિષ્ટોમેન યજેત સ્વર્ગ-કામ આ વિધિનાક્રમ છે અને પૂર્ણાહુતિમુક્તમાં હુદોતિ સર્વમવાપ્નોતિ આ અર્થવાદ વાક્ય છે ॥ ૧૭ ॥

હવે પાંચમા સૂત્રમાં જે પૂર્વપક્ષ કર્મો છે તેનું સમાધાન કરે છે.

अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥ १८ ॥

પદાર્થ:—(અન્ત્યયોઃ) અમાગિપ્રતિષેધાત્ અને આનિત્ય સંયોગાત્ આ બન્ને સૂત્રમાં કરેલા પૂર્વપક્ષનું સમાધાન (યથોક્તમ્) આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તે જ પ્રમાણે છે

ભાવાર્થ:—સાન્તરિક્ષે ચિન્ત્વાતિ આ વાક્યને રવાર્થમાં પ્રમાણ ન હોવા છતાં રુક્મમુપદધાતિ આનાર્થ સૂચનને વિધેય તરીકે બનાવવામાં આવે છે અને તેથી તેની મુક્તિ-પાત્ર જ ઉપરનો અર્થવાદ છે દિરણ્યં નિઘાય ચેતચ્ચમ્ સોનું મુકાને અગ્નિ ચપન કરવું જોડે એ અહીં વિધેયની સ્તુતિ માટે અર્થવાદની જરૂર છે. પૃથ્વી અને આકાશમાં ચપન કરે ૫ આના અર્થવાદથી પૃથ્વી અને આકાશની નિદ્રા થાય છે એટલે ઉપરના અર્થવાદથી પૃથ્વી અને આકાશની નિદ્રા અને અવર્ણની સ્તુતિ આમ બન્ને ફલિત થતાં હોય એમ જણાય છે. અસતિ પ્રસક્તે પ્રતિષેધા નિત્યાનુષાધ (શાબ્દ ભાષ્ય) આકાશમાં અગ્નિ ચપનતો પ્રસક્ત જ નથી ૭ ॥ તેનો નિષેધ કર્યો એ નિત્ય-અનુષાધો સચવે છે.

વળી ચર્વર પ્રાવાહણિકામયત આ અર્થવાદનુ સમાધાન નો આગમ કરી આપ્યું જ કે અર્થોત્ત બર્નર એ પ્રાસદ્યનો પુનઃક્રતો અને તેણે ધ્વજા કરી આ જ-મખરણવાળા મનુષ્યોનો સમય વેદમાં બતાવ્યો કે મો કહેવું પોતું કે કાગળ કે એ બન્ને સમો ધૌગિક છે અને તેનો અર્થ વાયુ થાય છે એ બતતનું સમાધાન આગમ કરી આપ્યું કે ॥ ૧૮ ॥

હવે 'વિધિવિન્નિગદાધિકગ્ધુ' શરૂ કરે કે વિધિ જેવા કેટલાક નિગદો હોય છે 'નિગદ એમ્લે કેવળ પાઠ' એ નિગદોને વિધિ તરીકે ગણવા કે અર્થવાદ તરીકે ? એના સબધમાં આ સત છે

પૂર્વપક્ષ

વિધિર્વા સ્યાદપૂર્વસ્વાદ્ વાદમાત્રં હ્યનર્થકમ્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થઃ—(વા) અથવા (વિધિ) વિધિ (સ્યાત્) હોઈશકે (અપૂર્વસ્વાદ્) અપૂર્વત્વ હોવાથી અર્થોત્ત વિધિમાં સદ્વત્તા હોવાથી (હિ) કાગળ કે (વાદમાત્રમ્) અર્થવાદ માત્રવાથી તો (અનર્થકમ્) તે ફલશ્રવ્ય પેસથી તે અનર્થક જ થઈ જશે.

ભાષાર્થ — આદુમ્બરો ચૂવો અથતિ' આ આદ્યજ્ઞ મનુ નિગદ વાક્ય છે આ વાક્યમાં વિધ્યર્થક ક્રિયાપદ નથી તેથી તે વિધિવાક્ય જણાતું નથી તથા સ્તુતિ અને નિન્દા પણ એમાં જણાતી ન હોવાથી ઉપરના વાક્યને અર્થવાદ પણ માની શકાય નહિ આ ઉપરથી મશાય થાય છે કે ઉપરના વાક્યને વિધિવાક્ય માનવું કે સસય વાક્ય ? પૂર્વપક્ષવાદી કહે છે કે એને વિધિ-વાક્ય જ માનવું જોઈએ અને એ ચૂપમાં ઉદુ હતવનું વિધાન કરે છે અર્થોત્તવાગમાં ઉદુ બરનો ચૂપ જોઈએ

કર્મો ઋદુમ્બર, કર્કપશક કર્જેવાસ્મા કર્જ પશુનાપ્રોતિ, કર્જોડવરુધ્યે, ક્ષિતિ અમૃતશબ્દાધિધેયોડ્વત્વત્સારમૂતોડ્મરમ કર્જુચ્યતે । ઋદુમ્બરરૂપયોર્જો યજમાનાર્થ મધ્યયુ પશુરૂપામૂર્જમાપ્રોત । ઇતિ ભૈમનીય ન્યાયમાળા.

આ વાક્યોમાં ભાવ એ છે કે અધ્યર્થ ઉદુમ્બર રૂપ કર્કથી વજમાનને માટે પશુરૂપ કર્કો પ્રાપ્ત કરે છે અજના અત્યત રૂઢમગસને કર્ક કહેવામાં આવે છે એટલે કે ઉદુ બરનો ચૂપ બનાવવા, પશુને બતવાન બનાવવા અને જનપ્રદાત્વવાળા અન્નોને પ્રાપ્ત કરવા માટે આદુમ્બરો ચૂવો અથતિ' આ નિગદને વિધિતરીકે જ સ્વીકારવું જોઈએ જો અર્થવાદ માનીએ તો તે ફલશ્રેયક ન હોવાથી તે વાક્ય નિર્નર્થક જ થઈ જાય અર્થવાદોઃ ત્ર્યર્થના પ્રતિપાદક હોતા નથી તે તો લક્ષણથી સ્તુતિ અથવા નિંદાનો મોધ કરાવે છે માટે અર્થવાદ તો ન છૂટકે જ બીમગવે પડે છે બ્યામુધી શકિતથી મમ સરનું હોય ત્યામુધી વક્ષ્યા માની શકાય નહિ, માટે પૂર્વપક્ષવાદી ઉપરના નિગદને વિધિતરીકે સ્વીકારે કે, અર્થવાદ તરીકે નહિ. ॥ ૧૯ ॥

હવે પૂર્વપક્ષવાદીના મતમાં સિદ્ધાન્તવાદી શકા કરે છે —

લોકવદિતિ ચેત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ — (લોકવત્) જેમ લોકજ્ઞાતામાં નવહાગ થાય છે તેમ (ક્ષિતિ ચેત્) જો ગેરી શમ કરે તો,

ભાવાર્થ:—હોઽકલ્પવદારમાં જ્યારે કોઈને ગાય વેચવાની હોય કે ત્યારે તે ગાય પોતાની સ્તુતિની અપેક્ષા રાખે છે જેમકે ‘ આ ગાય તારે ખરીદી લેઈશો ’ કાગળ કે, આ ગાય ધણુ દુધ આપે છે. અને જ્યારે જ્યારે વિચાર્ય છે ત્યારે ત્યારે વાછરીને જ જન્મ આપે છે ગાયની આ સ્તુતિ સાંભળી ખરીદનારા ગાયને ખરીદે છે તે જ પ્રમાણે ઔદુમ્બરો યૂપો ભવતિ આ નિગદ વાક્યમા પણ યૂપની સ્તુતિને માટે ઔદુમ્બરો પ્રયોગ થયો છે.

હવે પૂર્વપક્ષવાદી સિદ્ધાંતની આશ કાનો નિરાસ કરે છે.

ન, પૂર્વત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ —(ન) ઉપગના સત્રમા ને આશ કા કરી છે તે ઠીક નવો કારણ કે (પૂર્વત્વાત્) પ્રત્યક્ષાદિથી જાણી શકાય એમ હોવાથી

ભાવાર્થ —દુધ આદિ પદાર્થો તો જાણેલા હોય છે અર્થાત્ જો તો પ્રત્યક્ષ કરેલા હોય છે. માટે તથ્યા શોઃ ક્રેતવ્યા આ શીધના ચદુક્ષીરાદિ વાક્યો સ્તુતિપરક સંબંધી શકે છે. પણ વેદિક વાક્યમા કોઈ પશુપ્રસાધન છે એ કોઈ પ્રત્યક્ષરમ્ય નથી માટે તે સ્તુતિ-પરક માની શકાય નહિ, એટલે ઔદુમ્બરો યૂપો ભવતિ આને વિધિ તરીકે માનવું જોઈએ. જે વિધિથી પ્રોચના ન થઈ શકે તો પ્રત્યક્ષાદિથી અગમ્ય અર્થોની સ્તુતિ કરાધી પણ પ્રોચના થઈ શકતી નથી માટે ઉક્તરથજે અનુપાતા વિધિવાક્યથી જ પ્રોચન થઈ કાર્યમા પ્રવૃત્ત થાય છે, માટે અર્થવાદ માનવાની કસી જરૂર નથી ॥ ૨૧ ॥

હવે સિદ્ધાંત કહે છે.

ઉક્તં તુ વાક્યશેષત્વમ્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ —(તુ) પૂર્વપક્ષના નિગાસ માટે પ્રયોજાયો છે. (વાક્યશેષત્વમ્ વાક્યનો) શેષ (ઉક્તમ્) કહ્યો છે.

ભાવાર્થ —અર્થવાદોનો સબધ વિધિવાક્ય સાથે હોય છે ઉક્ત રથજે સ્પષ્ટ વિધિ નથી, માટે વિધિની કમ્પતા કમ્પી જોઈએ. સ્તુતિ સમયે જેવા વિધિની કમ્પતા પણ રાજા કમ્પતી નથી, ઔદુમ્બરો યૂપો ભવતિ એ અર્થવાદ જ છે અને તે સ્તુતિપરક છે. માટે અર્થવાદનુ આનર્થક્ય નથી કારણે ઔદુમ્બરઃ વગેરે વાક્યો ઉદુમ્બરની પ્રશ્ન સાને જ જન્યાય છે ॥ ૨૨ ॥

હવે સિદ્ધાંતમા સુક્તિ આપે છે.

વિધિશ્ચાનર્થકઃ ક્વચિત્ તસ્માત્ સ્તુતિઃ પ્રતીયેત, તત્સામાન્યા- દિતરેષુ તથાત્વમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ —(ક્વચિત્) કોઈક ઠેકાણે (વિધિઃ) વિધિની કમ્પતા કરવી તે (અનર્થક) અનર્થક ખની નય છે. (તસ્માત્) માટે (સ્તુતિ) સ્તુતિની (પ્રતીયેત) પ્રતીતિ થઈ ગોચ્ય છે (તત્સામાન્યાત્) તે જ સામાન્યને લઈને (દિતરેષુ) અન્ય અર્થવાદોમા પણ (તથાત્વમ્) તે પ્રમાણે થવું યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ —અર્થવાદમા કોઇક સ્થળે વિધિની કલ્પના કરવી એ અનર્થક હોય છે જેમકે ઘાયુર્ધે ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા આ વાક્યમાં એ વિધિ કલ્પવામા આવે તો તે ગેરી રીતે પી રામય કે 'વાયુને ક્ષિપ્રગામી ગતિવતે જોડો' પણ આ સાત અભવિત નથી. વાયુમા ક્ષિપ્રગામિત્વ તો અભાવમિદ્ કે વાયુમા ક્ષિપ્રગામિત્વ ઉપન્ન કરવું એ માનની પ્રથલને સાધ્ય નથી, માટે એવો વિધિ મતી શકાય નહિ. આ કારણથી ઘાયુર્ધે ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા અહીં વાયુની સ્તુતિ જ છે અને તેથી તે અર્થવાદ કરે કે તથા વાયવ્ય જ્યેષ્ઠમાલમેત એ વિધિનો શેષ અને કે તે જ પ્રમાણે અન્યન પણ સ્તુતિ માની રામય કે વિધિ નહિ. જ્યાં વિધિનો સભવ ન હોય અને સ્તુતિનો સભવ હોય ત્યાં જ સ્તુતિ માનવી જોઈએ ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંતમા બીજી યુક્તિ આપે કે

**પ્રકરણે સંભવન્ અપકર્ષો ન પ્રકલ્પ્યેત વિધ્યાનર્થક્યં હિ
તં પ્રતિ ॥ ૨૪ ॥**

પદાર્થ —(પ્રકરણે) પ્રગ્ભુ (સંભવન્) સભવિત થતો (અપકર્ષ) અપકર્ષ (ન પ્રકલ્પ્યેત) માની રામય નહિ (હિ) કારણ કે (તં પ્રતિ) તેના સબધમા (વિધ્યાનર્થક્યમ્) વિધિનુ અનર્થક્ય આવે છે

ભાવાર્થ —જે પ્રગ્ભુમા વિધિની કલ્પના કરવા જતા પ્રકરણનો જ નાશ થતો હોય ત્યાં પણ વિધિની કલ્પના ન કરવી જોઈએ. તેને ઉપાણે સ્તુતિ માનવી જોઈએ જેમકે દર્શપૂર્ણમાસ પ્રગ્ભુમા ચો વિદગ્ધ જ નૈર્ઋત અહીં વિધિ માનવાથી પ્રગ્ભુનો જ નાશ થાય છે કારણ કે દર્શપૂર્ણમાસમા નિર્ઋતિ યાગ હોતો નથી. 'દર્શપૂર્ણમાસે નિર્ઋતિયાગમાયાત્' નૈમિનિભૂતવતિ. દર્શપૂર્ણમાસકર્મ પ્રતિ નૈર્ઋતાભાવાત્ વિદગ્ધ વિધાનમનર્થક સ્યાત્ તસ્માત્સ્તુતિરેવ. શાળગ્રન્થાઅ્ય દર્શપૂર્ણમાસ કર્મ પ્રતે નૈર્ઋત (યાગ) ન હોવાથી વિદગ્ધનુ વિધાન કરવું એ અનર્થક થઈ પડે છે. માટે સ્તુતિ જ માનવી જોઈએ ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંતવાદી ત્રીજી યુક્તિ આપે કે

વિધૌ વામ્યભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ —(વિધૌ) એ વિધિ માનવામા આવે તો (વામ્યભેદ) વાક્યનો ભેદ (સ્યાત્) થાય

ભાવાર્થ —ઔદુમ્બરો ગૂણો ભવતિ આ ઉકાળે એ વિધિ માનવામાં આવે તો વામ્યનો ભેદ થાય કે એક જ વાક્ય સ્તુતિના તાત્પર્ય તથા વિધિના તાત્પર્ય ઉચ્ચારી રામય નહિ, માટે જે વાક્ય કરવા જોઈએ એટલે વાક્યનો ભેદ રાખવો આવી પડે છે અને તે અનિહ છે. માટે સિદ્ધાંત એ છે કે વિધિવત્ નિર્ઋત સ્તુતિપરક જ, ગેમ માનવું જોઈએ. શાળગ્રન્થાઅ્યમા પણ કપ્યુ છે કે તસ્માત્ વિધિવશિગદાનામાપિ સ્તુતિરેવ વ્યર્થમર્થવાદાનામ્ હતિ ॥ ૨૫ ॥

હેતુ-રન્નિગદ્ધિ-૨૭

હવે હેતુરત્ નિર્ઋત સમાધાન કરે છે

હેતુર્ના સ્યાદર્થવત્વોપપત્તિભ્યામ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ — (યા) પૂર્વપક્ષને પ્રકટ કરે છે (હેતુ) હેતુવત નિગદ્ય હેતુનું જ પ્રતિપાદન કરે છે (અર્થસ્વરોપપત્તિભ્યામ્) વાક્યની સ્ફુર્તા અને ઉપપત્તિ થતી હોવાથી.

ભાવાર્થ — ચાતુર્માસ્યે શ્રુતમ્ । શૂર્ણેણ જુહોતિ તેન દ્યવં ક્રિયતે । નૈમિત્તિ સુત્ર વ્રતિ આ હેતુવત નિગદ્યમા યીજ્યુ વાક્ય તેન હિ અન્ન ક્રિયતે જ તેનુ પ્રામાણ્ય હેતુપ્રતિપાદક હોવાથી માનવુ કે સ્તુતિમેધક હોવાથી માનવુ ? આ સમયમા પૂર્વપક્ષવાદી કહે છે કે ' હિ ' એ હેતુમેધક હોવાથી હેતુત્વને લીધે જ એને પ્રમાણ્ય માનવુ જોઈએ પહેલુ વાક્ય શૂર્ણેણ જુહોતિ છે (સ્વપ્રકાર્યા હામણુ) કસ્ય કે તેનાથી અન્ન થાય છે અર્થાત તેનાથી અન્ન સાદુ થાય કે અને પછી અન્નને સંધવાના ઉપયોગમા લેવા કે આ પૂર્વથી એ કલિત થાય છે કે જે જે કોઈ અન્નસાધક હોય તે તે કોમસાધન છે જ્યાં અને સ્થાલી આદિ પશુ હોમસાધ તત્ત્વવિધાયક હોવાને લીધે તે પશુ પ્રયોજનવાળા છે. શર્પ ૫૬ ૧ અન્નસાધનમાનવુ ઉપલક્ષક હોવાથી તેની પૂર્વ ઉપપાત્ત યદ્ય શકે છે પૂર્વપક્ષવાદી આ સૂત્રમા ઉપરના નિગદ્ય હેતુનું પ્રતિપાદન હોવુ હજી માને છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાન્તવાદીનુ કથન.

સ્તુતિસ્તુ શબ્દપૂર્વત્વાદ્વોદના ચ તસ્ય ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ — (તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ માટે છે (સ્તુતિ) ઉપર ખતાવેલા નિગદ્યમા સ્તુતિ છે, હેતુ નથી (શબ્દપૂર્વત્વાત્) કચ્ચતા બોધક શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી (ચ) અને (તસ્ય) જ્યાં પિદ્ય આદિની (વ્યવોદના) વિધિ નથી

ભાવાર્થ — સિદ્ધાન્તપક્ષી ઉપરના નિગદ્યને શૂર્ણની સ્તુતિ બોધક માન છે હોમ કરવામાં સાધનની આકાંક્ષા રહે છે અને શર્પ એ હોમસાધન તરીકે પશુ ખતાવ્યુ છે અન્નને સિદ્ધ કરવા મા શર્પ પ્રસારન જ જોજી આવ તેન હિ અન્ન ક્રિયતે વાક્યનો છે ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાન્ત ઉપર આશ્લેષ.

વ્યર્થે સ્તુતિરન્યાય્યેતિ ચેત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ — (વ્યર્થ) જે વ્યર્થ પડે છે તેમા (સ્તુતિ) સ્તુતિ હોવાં એ (અન્યાન્યા) અન્યાય છે. (હતિ ચેત્) જો એવી શકા કરવામા આવે તો

ભાવાર્થ — સ્થાલી આદિ તો અન્નનુ સાધન શર્પ કરવા પશુ વધારે પ્રકૃષ્ટ છે, માટે અન્ન કવવાનુ પ્રકૃષ્ટ સાધનત્વ તો સ્થાલી આદિમા છે, શર્પમા નથી. આને લીધે જે ધર્મ જેમા ન હોય તે ધર્મથી તેની સ્તુતિ કરતી અન્યાય છે આશ્લેષ કરનાર ઉપલા નિગદ્યે સ્તુતિપરક નહી પશુ હેતુપરક માને છે ॥ ૨૮ ॥

આશ્લેષનુ નિરાકરણ

અર્થસ્તુ વિધિશેષત્વાદ્ યથા લોકે ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ — (તુ) “ તુ ” શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ માટે છે. (અર્થ) શર્પમા પ્રકૃષ્ટ સાધનત્વ છે. (વિધિશેષત્વાત્) વિધિનો ગેલ હોવાથી. (યથા લોકે) જેવી કોઈ અવકાશમા

ભાવાર્થ —અર્થવાદમા કોઇક સ્થળે વિધિની કલ્પના કરી એ અનર્થક હોય છે જેમકે વાયુ ઘેં ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા આ વાક્યામા એ વિધિ કલ્પવામા આવે તો તે એના રીતે કરી શકાય કે ‘વાયુને ક્ષિપ્રગામી મનાવો જોઇએ’ પણ આ વાત સંભવિત નથી વાયુમા ક્ષિપ્રગામિત્વ તો અવશ્યસિદ્ધ કે વાયુમા ક્ષિપ્રગામિત્વ ॥ ૫૦ ॥ કરવું જ માનવી પ્રત્યક્ષે સંધ્ય નથી માટે એવો વિધિ કરી શકાત નહિ આ કાગળુથી વાયુ ઘેં ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા અહીં વાયુની સ્તુતિ જ કે અને તેથી તે અર્થવાદ કરે છે તથા વાયવ્ય શ્વેતમાલમેત ગે વિધિનો શેષ જ ને છે તે જ પ્રમાણે અન્યન પણ સ્તુતિ માની શકાત કે વિધિ નહિ જ્યાં વિધિનો સંભવ ન હોય અને સ્તુતિનો સંભવ હોય ત્યાં જ સ્તુતિ માનવી જોઇએ ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાન્તમા બીજી યુક્તિ આવે કે

**પ્રકરણે સંભવન્ અપકર્ષો ન પ્રકલ્પ્યેત વિધ્યાનર્થકયં હિ
તં પ્રતિ ॥ ૨૪ ॥**

પદાર્થ —(પ્રકરણે) પ્રકરણ (સમઘન) સંભવિત થતો (અપકર્ષ) અપકર્ષ (ન પ્રકલ્પ્યેત) માની શકાય નહિ (હિ) કાગળુ કે (તં પ્રતિ) તેના સંબંધમા (વિધ્યાનર્થકયમ્) વિધિનુ આનર્થકય આવે કે

ભાવાર્થ —જે પ્રકરણમા વિધિની કલ્પના કરવા જતા પ્રકરણનો જ નાશ થતો હોય ત્યાં પણ વિધિની કલ્પના ન કરવી જોઇએ તેવે કાગળુ સ્તુતિ માનવી જોઇએ જેમકે દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમા યો વિદગ્ધ સ નૈર્ઋત અહીં વિધિ માનવાથી પ્રકરણનો જ નાશ થાય છે કાગળુ કે દર્શપૂર્ણમાસમા નિર્ઋતિ યાગ હોતો નથી ‘દર્શપૂર્ણમાસે નિર્ઋતિયાગાભાવાત્’ જેમિનિસૂત્રકાંત દર્શપૂર્ણમાસકર્મ મતિ નૈર્ઋતાભાવાત્ વિદગ્ધ વિધાનમનર્થક સ્યાત્ તસ્માદ્સ્તુતિરેવ । સામગ્ર્યાખ્ય દર્શપૂર્ણમાસ કર્મ પ્રત્યે નૈર્ઋત (યાગ) ન હોવાથી વિદગ્ધનુ વિધાન કરવું એ અનર્થક થઈ પડે કે માટે સ્તુતિ જ માનવી જોઇએ ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાન્તવાદી ત્રીજી યુક્તિ આવે છે

વિધૌ વાક્યભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ —(વિધા) એ વિધિ માનવામા આવે તો (વાક્યભેદ) વાક્યનો ભેદ (સ્યાત્) થાય

ભાવાર્થ —ઔદુમ્બરો યુવો પ્રવતિ આ કાગળુ એ વિધિ માનવામા આવે તો વાક્યનો ભેદ થાય કે એક જ વાક્ય સ્તુતિના તાત્પર્ય તથા વિધિના તાત્પર્ય ઉચ્ચારી શકાય નહિ, માટે જે વાક્ય કરવા જોઇએ એમને વાક્યનો ભેદ સ્પષ્ટરૂપે આવી પડે જ અને તે અનિષ્ટ છે માટે સિદ્ધાન્ત એ જ કે વિધિનુ નિરોધ સ્તુતિરેક જ, જેમ માનવુ જોઇએ સામગ્ર્યાખ્યમા પણ સંધ્ય છે કે તસ્માત્ વિધિવિધિગદાનામપિ સ્તુતિરેવ કાર્યમર્થયાદાનામ્ इति ॥ ૨૫ ॥

હેતુવન્નિગદાધિકરણ

જે હેતુનુ નિરોધ સમાધાન કરે છે

હેતુર્ના સ્યાદર્થવત્વોપપત્તિભ્યામ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ:—(ઘા) પૂર્વપક્ષને પ્રકટ કરે છે (હેતુ) હેતુવત્ નિગદો હેતુનું જ પ્રતિપાદન કરે છે (અચ્યવત્વોપપત્તિમ્યામ્) વાક્યની સક્રિયતા અને ઉપપત્તિ થતી હોવાથી.

ભાવાર્થ:—ચાતુર્માસ્યે શ્રુતમ્ । શૂર્ણેણ જુહોતિ તેન હ્યગ્રં ક્રિયતે । જૈમિનિ સત્ર-
પ્રતિ આ હેતુવત્ નિગદો ॥ શીશુ વાક્ય તેન હિ અગ્રં ક્રિયતે છે તેનુ પ્રમાણ્ય હેતુપ્રતિ-
પાદક હોવાથી માનવુ કે સ્તુતિબોધક હોવાથી માનવુ ॥ આ સથપમા પૂર્વપક્ષવાદી કહે છે કે
' હિ ' એ હેતુબોધક હોવાથી હેતુવતે લીધે જ એને પ્રમાણ્ય માનવુ જોઈએ પહેલું વાક્ય
શૂર્ણેણ જુહોતિ છે (સપક્ષથી હોમવુ) કરજી કે તેનાથી અન્ન થાય છે અર્થાત્ તેનાથી
અન્ન સાક થાય કે અને પછી અન્નને રાધવાના ઉપયોગમા લેવાય છે આ પૂરથી એ કલિત
થાય છે કે જે જે રાધ અન્નસાધક હોય તે તે હોમસાધન છે હાઈ અને સ્થાલી આદિ પણ
હોમસાધનત્વવિધાયક હોવાને લીધે તે પણ પ્રયોજનવાળા છે. ચર્પ પદ ૧ અન્નસાધનમાત્રનુ
ઉપયક્ષક હોવાથી તેની પ ૧ ઉપપત્તિ થઈ શકે ॥ પૂર્વપક્ષવાદી આ સૂત્રમા ઉપગ્ન નિગદ હેતુનું
પ્રતિપાદન હોવુ ૭૬ માને છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાન્તવાદીનુ કથન.

સ્તુતિસ્તુ શબ્દપૂર્વત્વાદ્ચોદના ચ તસ્ય ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યવર્તિ માટે છે (સ્તુતિ) ઉપગ્ન બતાવેલા નિગદમા
સ્તુતિ છે, હેતુ નથી (શબ્દપૂર્વત્વાત્) કચ્છતા બોધક શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી (ચ) અને
(તસ્ય) હાઈ પિઠગ્ર આદિની (અચોદના) વિધિ નથી

ભાવાર્થ:—સિદ્ધાન્તપક્ષી ઉપરના નિગદને પૂર્વની સ્તુતિ બોધક માને છે. હોમ કરવામાં
સાધનની આકાંક્ષા રહે છે અને ચર્પ એ હોમસાધન તરીકે પણ બતાવ્યુ છે. અન્નને સિદ્ધ
કરવ મા ચર્પ પ્રશસ્ત છે એજ ભાવ તેન હિ અગ્ર ક્રિયતે વાક્યનો છે. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાન્ત ઉપર આશ્લેષ.

વ્યર્થે સ્તુતિરન્યાય્યેતિ ચેત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ:—(વ્યર્થ) જે વ્યર્થ પડે છે તેમા (સ્તુતિ) સ્તુતિ હોવી એ (અન્યાન્યા)
અન્યાય છે. (હતિ ચેત્) જો એવી શક્ય કરવામા આવે તો

ભાવાર્થ:—સ્થાલી આદિ તો અન્નનુ સાધન ચર્પ કરના પણ વધારે પ્રકૃષ્ટ છે, માટે
અન્ન કરવાનુ પ્રકૃષ્ટ સાધનત્વ તો સ્થાલી આદિમા છે, ચર્પમા નથી, આને લીધે જે ધર્મ જેમા
ન હોય તે ધર્મથી તેની સ્તુતિ કરવી અન્યાય છે આશ્લેષ કરનાર ઉપલા નિગદને સ્તુતિપરક
નહી પણ હેતુપરક માને છે. ॥ ૨૮ ॥

આશ્લેષનું નિરાકરણ

અર્થસ્તુ વિધિદોષત્વાદ્ યથા લોકે ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ:—(તુ) “ ડ ” શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યવર્તિ માટે છે. (અર્થ) ચર્પમા પ્રકૃષ્ટ
સાધનત્વ છે. (વિધિદોષત્વાત્) વિધિનો ગેય હોવાથી. (યથા લોકે) જેવી સૌક્ય અવધારમા.

। ભાવાર્થ:—વિધેય જે શૂર્પ છે તેનો સ્થાવર અર્થવાદ છે. માટે તેમ દિ અર્થ ક્રિયતે આનાથી વિધેય અર્થની સ્તુતિ લક્ષિત થાય છે. શૂર્પ રથાસી આદિની અપેક્ષાએ અન્નને સિદ્ધ કરવામા બંધે પ્રકૃષ્ટ સાધન હોય પણ જગ લાગવ આદિની અપેક્ષા એ તો પ્રકૃષ્ટ સાધન છે ન. સોકમાં પણ એવી રીત છે. શિવદત્ત કરતાં મોહન નામનો માણસ વધારે બળવાન છે અહીં પણ બલવત્વ અપેક્ષાકૃત છે. શિવદત્ત કરતાં મોહન વધારે બળવાન બંધે હોય પણ સિદ્ધી વધારે બળવાન નથી એ તો મોક્ષસ છે, છતાં શિવદત્ત કરતાં વધારે બલવત્વ માનવુ પડે છે. તેજ પ્રમાણે જળ અને લાગન આદિ કરતાં શૂર્પમા (સ્વપાકમા) મન્નસિદ્ધિ માટેનું પ્રકૃષ્ટ સાધનત્વ વ્યકિતગતું જ જોઇએ. માટે અવિદ્યમાન કે અવર્તમાન ધર્મને લીધે શૂર્પની સ્તુતિ નથી, પણ વર્તમાન ધર્મને લીધે જ સ્તુતિ છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંતમા યુક્તિ બતાવે છે

**यदि च हेतुः अवतिष्ठेत निर्देशात्, सामान्यादिति चेत्
अव्यवस्था विधीनां स्यात् ॥ ૩૦ ॥**

પદાર્થ:—(ચ) અને (યદિ) જે (હેતુ) હેતુ (અવતિષ્ઠેત) ગદે, (નિર્વેશાત્) શૂર્પનો નિર્દેશ હોવાથી (સામાન્યાત્) સામાન્ય અનુચિત તો (વિધીનામ્) (વિધિઓની (અવ્યવસ્થા) અવ્યવસ્થા (સ્વાત્) થશે

ભાવાર્થ:—દુર્બલતેજ ન્યાયથી ઉપલા નિગદમા હેતુવિધાનને સ્વીકારવામા આવે તો પૂર્વપક્ષવાદીના મનની સિદ્ધિ થતી નથી શૂર્પનો એ કળો નિર્દેશ હોવાથી શૂર્પનિષદ હેતુત્વને જ માની શકાય. દર્શિપિતર આદિને અજ્ઞાસાક્ષના હેતુ માની શકાય નહિ કારણ કે એને માટે શબ્દ પ્રયોગનો નથી તૃતીયા વિભક્તિથી (શૂર્પ પહેલગ તૃતીયા વિભક્તિથી) અમકરણ સામાન્ય જણાય છે જે એમ માનવામા આવે તો સર્વવિધિઓમા અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થાય તથા ' જુહોતિ ' શબ્દ સાધારણ કે તેના અર્થ નોવા જ શબ્દ કે અ નહિ બુદ્ધી હોમ કરવે આ પ્રમાણે થવાથી વિધિનો કરો અર્થ જ ગદતો નથી માટે ઉપના વાક્યમા શૂર્પની વિધિ છે કારણ કે તે તૃતીયાત પદ છે અને તેમ દિ અર્થ ક્રિયતે આ વાક્યથી વિધેય શૂર્પની સ્તુતિ છે એ જ માનવુ યોગ્ય છે માટે હેતુત્વનગદનુ મર્વ પણ સ્તુતિ જ છે ॥ ૩૦ ॥

હવે મને અર્થ જણાવવા માટે થરામા ઉપરોચી કે એ જાણત સમજાવે છે.

મન્નસિંગાધિકરણ

મન્નાણાં ચ પ્રયોગપ્રમેયેતાર્યસ્મારવતયા અર્થયત્ત્વમ્ । ન તત્તુષાણમ્ અદ્દર્શ-
ર્થમ્, દૃષ્ટે સંભવમિ અદ્દર્શમ્ય અન્યામ્યત્વાત્ । ન ચ દૃષ્ટસ્ય પ્રવારાન્તરેણાપિ સંભવાત્
મન્નામ્નાનમર્થયમ્ । મન્નરેવ સ્મરેત્યમિતિ મિથ્યમિધ્યાભયનાત્ ।

પ્રયોગમા સમયેત અર્થને મત્ર વાદ કરાવે છે તેથી તે અર્થવાળા દોષ પ્રયોગનપુક્ત છે. ' ન ' મત્રેનુ ઉન્ન્યાન્ય અત્રુ અને અર્થ ન જણાવે એથી કરો લાભ નથી, ના હાથ કહે છે એથી અદ્દર્શ કળ મળે (અર્થાત્ ધર્મની પ્રાપ્તિ થશે) તો તેના ઉત્તરમા અદ્દર્શના આવે છે જે દૃષ્ટ કળ સભવી સકતું હોય તો અદ્દર્શ કળ માનવુ એ અયોગ્ય છે દૃષ્ટકળ તો મત્ર

બોલ્યા વગર પણ મળી શકે કે, દૃષ્ટ ફળન માટે મનોનુ ઉચ્ચારણ નકામુ છે એમ પણ ન પડી શકાય કાગળુ કે મત્રોથી જ અનુષ્ટા મત્ર અર્થને માદ કરવા જોઈએ એવા નિયમવિધિ પણ છે માટે મત્ર સાર્યક છે મીમાંસા ન્યાયપ્રકાશ.

આ પ્રમાણે મત્રોનો ઉપયોગ તેની અર્થવત્તામા છે એમ મીમાંસાએ સ્વીકારે છે અને આના સળધમા મહર્ષિ જેમિનિનો શો મત જ તે સૂત્રકાશ આપણે જોઈએ

તદર્થશાસ્ત્રાત્ ॥ ૩૧ ॥

પૂર્વપક્ષનુ મત

પદાર્થ — (તદર્થશાસ્ત્રાત્) જે અર્થ મત્ર કહેવાને સમર્થ હોય છે તે જ અર્થમા મત્રને શાસ્ત્ર પ્રયુક્ત કરવા હાવાથી

અર્થ — જો મત્ર અર્થના અભિધાન દ્વારા પ્રયોગમા ઉપયોગી હોય તો હવે પ્રથા હવે પ્રથમ આ મત્રથી જ અર્થનુ સમજણ થઇ શકે ૧ તો પછી પુરોહિત પ્રથયતિ એ વચ્ચે નિર્ગર્થક થઇ પડે છે જો ઉચ્ચારણ માત્ર ॥ જ મત્રની પ્રયોજનરતા હોય તો તે તેનો વિનિયોગ કરવા જો રોમ્ય ૬ સાક્ષ પુરુષ પુરેણ વેજીયતે નૂનમશિષ્યા ન પદ્યતે इति ગમ્યતે શામર બાબર

નેત્રવાળા માણસને જો કાંઈ બીજો માણસ દોરતો હોય તો એમ માનવુ જોઈએ કે તે (જેને દોરવામા આવે છે) જોઇ રહતો નથી

તે જ પ્રમાણે સાર્યક મત્રનો વિનિયોગ બીજુ વાક્ય શામાટે કરે ૧ મત્ર પોતે જ પોતાનો વિનિયોગ જણાવી શકે જ બ્યારે મત્રના વિનિયોગ કરનાર બીજા વાક્યો છે, ત્યારે તો ૨૫૯ સમગ્ર ૭ કે મત્રનો અર્થ નથી જોઈએ મત્રો ઉચ્ચારણને માટેજ છે અને તેનુ ફળ અનુષ્ટ છે આ ઉપરથી એજ ક્ષિત થાય છે કે મત્રો નિર્ગર્થક છે ॥ ૩૧ ॥

પૂર્વપક્ષનુ બીજુ મત

વાક્યનિયમાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ — (વાક્યનિયમાત્) વાક્યમા નિયમ હાવાથી

અર્થ — મત્રમા પહેલો ક્રમ નિયત હોય છે અગ્નિર્મુદ્ધા દિષ કકુદ્ અ જ પ્રમાણે બોલાય છે જો સાર્યક હોય તો પહેલા ક્રમનો નિયમ ત્યામાટે હોવા જોઈએ ઉદાહરણ ક્રમ ૨૧ મા તો પણ અર્થ તો સમજણ શકાય છે કકુદ્ દિષ આમ બોલે તો પણ અર્થતો સમજણ શકાય રાક્ષ પુરુષ બોલાય તો પણ અર્થ સમજાય અને પુરુષ રાક્ષ બોલાય તો પણ અર્થ સમજાય તો પછી નિયમ શામાટે જોઈએ ૧ વિશ્વાનિ દેવ સચિતર આ ક્રમથી બોલવામા આવે તો જ અર્થ સમજાય, અને દેવ સચિત વિશ્વાનિ આમ બોલવામા આવે તો અર્થ ન સમજાય એનુ કશુ જ નથી માટે જો અર્થ સમજાવવા એ જ મત્રનો ઉપયોગ હોય તો તેમા પદસંનિવેશનો નિયમ ન હોવા જોઈએ ૭તા નિયમ છે માટે મત્રો નિર્ગર્થક છે ॥ ૩૨ ॥

પૂર્વપક્ષનુ ત્રીજુ મત

બુદ્ધશાસ્ત્રાત્ ॥ ૩૩ ॥

५॥६॥ — (बुद्धशास्त्रात्) सात विषयमा पश्य सात्त्विको आदेशो देवाय ॥

[illegible]

ननु पुनर्वचनात् मत्स्वरविशेषो भविष्यति । पयम्, अस्मत्पक्षमेवाधितोऽसि, यत्ननुसारणम् तथ शक्यते वक्तुं नार्थप्रत्यायनम् ननु प्रतीतिः अशक्यम् ।

ક્રીયા ગ્રામભારી સરભારવશેણ થશે હા જા એમ હોય તે આમારે પણ જ તમે સ્તીભરી લીધો વચન એને ઉચ્ચાગ્ય નજોના અર્થને જાણવાને માટે ક્રીયા ઉચ્ચાગ્ય કુવાની નહીં નથી 'આ ઉચ્ચાગ્ય સિદ્ધ થાય કે કેમ તે ઉચ્ચાગ્યને માટે જ ॥ ૨૩ ॥

પૂર્વ પક્ષનું ચોથું નામ

अविद्यमानवचनात् ॥ ३४ ॥

પ્રકાર — (અવિદ્યમાનવસ્થાના) સસાગ્રમાં જે અર્થ ન હોય તેવા અર્થનું વર્ણન
મુત્રમાં જણાય કે માટે તે ઉત્સાગ્ય માટે જ છે

આપાર્થ. — મહામા ગોવા નજીક
પણ ન ગોવો અર્થ મનાવ કે
નૃજા જયો અસ્ય પાવા દ્વે વર્ષિં ૬
અન પાવાનો પૂજાર કે શુ આવા ન
થાય તે કે મનો અભિધ્નિ ૭
૧ નેનાથી વામનથી કાજા નહીં બ
કરતા પણ મોટામાં આવે કે માટે મ
મમણ કાનુ નાહો કે જે વચન સાધન હોઈ રાજ
વામા કયાં પાનુ મળી શકતા નથી જેમી અસ્યારિ
દિ આગ શી મજા રાગો, નજી પચવાગો, બે માથાનાગો
। પણ અર્થ મસાગમા પ્રસિદ્ધ છે । જો નથી, તો સ્પષ્ટ
જા નથી હા, ગોવા મનનું ઉચ્ચાગ્ય કાનુ નોહ્યો
કેટલાક માત્ર મા મા દિસ્ટિ આનુ વાચ્ય દિમા કરના
તો અશ્વિરેવ અર્થ કહે જ નથી ॥ ૩૬ ॥

પૂર્વ પક્ષના પાત્રમુ સત

अचेतनेऽर्थबन्धनात् ॥ ३५ ॥

પ્રાર્થ — (અચોતને) જાઓ (અચંચનનાત્) સમોપન કરી ગુણ્ય અ દિ કમના
કરેલાઈ

આવાઈ — ‘ઓવર ધે ડાયરેક્ટરિઝ’ ને ગોપિ ધ્રુવ આનુ ગયલુ ૨૭ ગોપિમા ને સમજાવલેલુ ન નથી કે ! આનુ ગયલુ કે અમલ આને કુ બ આનુ । ને ગોપિ ગયલુ કે વા કરેલુ એ નિર્ણય ને માટે મનોરથ સ્થિતિ નથી મરેલુ કિસ્મતો મરેલુ ન ન શુભાન પ્રાપ્ત । ‘હે પાથરો ! તમે માલગે આ પાનુ લેલેલુ કે ૧ ૩૫ ॥

ભાનાર્થ — ૧૬મા આનંદ્ય ચયાનુ વર્ણન કે જેમકે કિં તે વૃણ્ણન્તિ કીર્ત્તેપુ
ગાત્ર ગાયે તારા બીકગેમા યુ મવાની ૬ ૬ કીર્ત્તેમાઇ દેશનુ નામ છે

નૈચાશાસ્ત્ર નગરમ, પ્રમગદો રાજા । નૈચાશાખ ' નામનુ નગર કે ' પ્રમગદ ' નામનો નગર છે ઉપર તાવના નામવાળુ નગર અને ઉપર બતાવેના નામવાળો ગાન બધારે ન હતા ત્યારે ઉપરના મન્ત્રો ન હોતા તો સિદ્ધ થાય છે તે પે રતુ નિત્યત્વ આગળુ । માટે પેદના મન્ત્રો અર્થજ્ઞાન માટે નથી પણ ઉચ્ચારણ માટે ન અર્થાત્ પેદના મન્ત્રોનો કોઈ જ અર્થ નથી, આ ઉપરથી જણાય છે કે તદેતૈસ્તદર્થશાસ્ત્રાદિભિ કારણ મન્ત્રાણામ્ બધે વક્ષિતવચ્ચનતા । તે તે અર્થવાગી શાસ્ત્રાદિના મગ્ધે મન્ત્રમ વિવક્ષિતવચ્ચનતા નથી ॥૪૬॥

ઈતિ પૂર્વપક્ષ સમાપ્ત

સિદ્ધાંતપક્ષ

અવિશિષ્ટસ્તુ વામ્યાર્થઃ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ — (સ્તુ) ' સ્તુ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યવસ્થિત સ્તુતિ સ્તુતિ (વાક્યાર્થ) સૈદ્ધિ વાક્યનો અર્થ (અવિશિષ્ટ) લૌકિક વાક્યસમાન છે

ભાવાર્થ — તોક નવદાગમા જેમ પદો અને વાક્યો સાર્થક હોય કે તેમ પેદના પ્રત્યે ભરેના પદો અને વાક્યા પણ સાર્થક છે અર્થાત્ પેદના મન્ત્રોનો અર્થ વિવક્ષિત કે અર્થ જણાવવાને માટે જ વગરના મન્ત્રોનુ ઉચ્ચારણ થાય કે મન્ત્રોદ્દાગ યજ્ઞોના અગ્નિ અને તેના કોઈ પ્રકાશિત થાય છે યજ્ઞ અને યજ્ઞના અગ્નિ એ સમગ્ર જ ન શકાય નથા તો ઉદેશ નાથુ ન શકાય તે પદાનુ અનુનાન જ થઈ શકે । કિ આ મગ્ધને લીધે મન્ત્રો સાર્થકો માટે અર્થનુ પ્રકાશન કરીને કર્મ ઉપર મગ્ધે જ ઉપકાર કરે છે પેદના મન્ત્રોનો અર્થ યજ્ઞાદિ કર્મ કરતી વખતે અનુભવ જણાયો જોઈએ એ સિદ્ધાંતપક્ષ છે

ઉત્તરપક્ષનુ સમાપ્ત

ગુણાર્થેન પુનઃ શ્રુતિઃ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ — (ગુણાર્થેન) ગુણ બતાવવા માટે (પુનઃ) ફરીથી (શ્રુતિ) બાકાણુ આદિ વાક્યનો પ્રત્યેક મગ્ધામા આપે છે

ભાનાર્થ — મન્ત્ર નિમ દાગ જ અર્થ સમજાવો હોય છતા રચન દાગ ફરીથી તમ અર્થનુ મથન કરવુ જેમા અર્થનો ગ્રન્થનુ વર્ણન હો । ૬ જેમકે " ચતુર્ભિર્અમાદક્તે " આ પુનર્વચનનુ કોઈ જો કે કે માયત્રેણ હૃદસા આદદે આનાથી આદાનરૂપ અર્થનુ જે પ્રકાશન થયું કે તમા ચતુર્ભિરૂપ મુલ્યની પ્રાપ્તિ કરી અર્થાત્ ચાગ મન્ત્રોનુ ઉચ્ચારણ કરીને આદાન કરવુ આ પ્રમાણે મન્ત્રોના સમુચ્ચયનુ વિધાન થાય જ માટે પુનર્વચન નિગર્થક નથી ॥ ૪૧ ॥

આ પક્ષ ઉત્તરપક્ષનુ સમાપ્ત છે —

પરિસંખ્યા ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ — (પરિસંખ્યા) પરિસંખ્યા નામક વિધિથી ત્યાજ્ય કરતુ જ્ઞાન થાય કે
 સાધાર્થ — વેદમાં વલ્લુ પ્રકારના વિધિઓ હોય કે. (૧) અપૂર્વ વિધિ (૨) નિયમ વિધિ
 (૩) પરિસંખ્યા વિધિ

વિધિરત્યન્તમગ્રાપ્તે નિયમ પાશ્વિકે મતિ ।
 તત્ર ચાન્યત્ર ચ ગ્રાપ્તે પરિસંખ્યેતિ ગીયતે ॥

કોઈપણ પ્રમાણ-તર (સમ્યક પ્રમાણ સિદ્ધાપના) થી જે અર્થની પ્રાપ્તિ ન થઈ શકે તે
 અર્થને જે ગ્રાપ્ત કરાવે તે ' અપૂર્વ વિધિ ' કહેવાય છે

જ્યાં જે અથવા વધારે સાધનો હોય તેમાંથી કાર્યને સિદ્ધ કરવા એકની પ્રાપ્તિ થયા પછી
 બીજા સાધનોની અપ્રાપ્તિ થાય છે અનેક સાધનોમાંથી મ્યુ સાધન નિયમથી કાર્યની પ્રાપ્તિ
 કરવા માટે ઉપયોગમાં લેતુ તે બનાવનાર વિધિ ' નિયમવિધિ ' કહેવાય છે

જે સાધનમાં જે સાધનો એક સાથે પ્રાપ્ત થતા હોય તેમાં એકની નિવૃત્તિ કરાવવી અર્થાત્
 નિવૃત્તિદશક વિધિ કરતી તેનું નામ પરિસંખ્યા વિધિ ઉદાહરણ:- યજ્ઞેત ર્ચગર્ભાસ આ
 ' અપૂર્વવિધિ ' કહેવાય છે કારણ કે, વાગ ર્ચર્ગ માટે હોય કે તે (સમ્યકપ્રમાણ સિદ્ધાપ)
 પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી પ્રાપ્ત નથી. ઉક્ત વિધિથી જ સમન્વય છે કે વાગ ર્ચર્ગને માટે કે માટે
 તે ' અપૂર્વવિધિ ' કહેવાય છે

' ધ્રીદીન્ અવહન્તિ ' આ નિયમવિધિનું ઉદાહરણ છે ત્રીદિને પ્રાપ્તગથી રહિત
 પ્રાપ્તમાં અનેક સાધનો હોય કે તેમાંથી એક ' અવહનનથી જ હોતગ રહિત કરતા ' આ
 નિયમવિધિ કહેવાય છે.

ત્યારે કાષ્ઠ રોગીને કૃષ્ણ ખાવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે વંચ સમજે કે કે દરદ પ્રમાણ રોગીએ
 કૃષ્ણ ખાના આગ નથી છતાં રોગીના સંતોષને ખાતર કહે છે કે જ કૃષ્ણ ખાવા હોય તો
 ' મોસળી ખાવી ' આ ઉકાણું વેદનો અભિપ્રાય મોસળી અવાકવામાં તાત્પર્ય નથી પણ બીજા
 કૃષ્ણ ન ખાવા દેતા ગેમા જ એનું તાત્પર્ય છે.

' પચ પચ્ચનસ્યા મદ્યા ' આ ઉદાહરણ પણ પરિસંખ્યા-વિધિનું મહત્ત્વ છે
 આમાં પણ ઇતર પ્રાણીઓને ન ખારામાં તાત્પર્ય છે પચનખના વિધાનમાં નહિ

આ પ્રકારના ઘણા ઉદાહરણો પરિસંખ્યાના હોય છે તેનું જ્ઞાન વેદના અર્થ જાણનાની
 ઇચ્છા કરનારાએ મેળવવું જોઈએ ॥ ૪૨ ॥

ઉક્ત પક્ષનું ખીજું સૂત્ર

અર્થવાદો વા ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ — (વા) અને (અર્થવાદ) વિધેયના સ્તાવક અર્થવાદો પણ હોય કે

સાધાર્થ — હરપ્રથા હરપ્રથસ્ય આ વિધિનામ્ય કે અને પુરોહિતે પ્રથયતિ આ
 પ્રથમવાક્ય સાત જે પ્રથમ કે તેની મુતિ મળ્યા માટે બીજી વાક્ય અર્થવાદ તરીકે પચગયુ
 કે અર્થવાદનો સ્વરૂપની પ્રતીતિ થાય છે અને મુતિનું પ્રોચન અનુભવને ધર્મમાં પ્રવળ
 કરાવવાનું હોય છે ॥ ૪૩ ॥

ઉત્તરપક્ષનું ત્રીયું સત્ર.

અવિરુદ્ધં પરમ્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ:—(પરમ્) પરંતુ (અવિરુદ્ધમ્) વિરુદ્ધમતો પાઠ કરવો એ તો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે અવિરુદ્ધ છે.

ભાવાર્થ:—ક્રમપાઠનિયમાપૂર્વકસ્પનાત્ જૈમિનિ સૂતરતિ, , ક્રમથી પાઠ કરવામાં અપૂર્વની કલ્પના છે. અર્થસ્પષ્ટતા તો જાને રીતે થઈ શકે છે. વાક્યના નિયમને લીધે મતો અનર્થક થતા નથી. કાપામાં પણ વાક્યનો નિયમ હોય છે. જેમને પિતાપુત્રો, શુદ્રાદિ પિતાદિ, છતાં પણ એ અર્થવાચી જ વાક્યો છે. નિરુક્તમાં પણ પ્રયોગના નિયમને લીધે મતોને અનર્થક માનનાગતોને ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે. વધો પુત્રપ્રિયત્વાદિવાચીનિયમો નિયતાનુપૂર્વકાં ધ્યક્ષતાં લૌકિકેષ્વપિ વત્ત્વં વ્યવેન્દ્રાગ્ની પિતાપુત્રાદિતિ ॥ ૪૪ ॥

૬૯ ઉત્તરપક્ષનું ચોથું સત્ર. આમાં યુદ્ધશાસ્ત્રાત્ ॥ ૩૩ ॥ માં સત્રનો ઉત્તર છે.

સમ્યગ્ કર્મગર્હાનુપલમ્ભઃ સંસ્કારત્વાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ:—(સમ્યગ્) આચાર્યનામાં (કર્મગર્હાનુપલમ્ભઃ) કર્મસંબંધી દુષણ આપતું તે (સંસ્કારત્વાત્) સંસ્કારને ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી.

ભાવાર્થ:—મંત્રદ્વાગ આગ્નીદાને આચાર્યન કરવામાં આગ્નીદાને સંસ્કાર આપવાનો હેતુ છે. મીમંસુદ્વાગ જેમ મીદિનો સંસ્કાર થાય છે તેમ મંત્રદ્વારા સમ્યગ્ કરવાથી આગ્નીદા નામક હોતાનો સંસ્કાર થાય છે. ગુરુ શિષ્યને અને તેના ગોત્રને જાણે છે છતાં પણ શિષ્યના સંસ્કાર નાખવા માટે શિષ્યે ગુરુને અભિવાદન કરતી વખતે દરશન નુ અમુક ગોત્રનો અને મારું અમુક નામ છે એમ કહેતું પડે છે. અમુકગોત્રોત્પન્નોડમુકનામાહં મધન્તમમિવાદ્યે એમ કહેતું પડે છે. સિદ્ધ સાધી બાળક આદિમાં સંસ્કાર અને સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. માટે જાણકારને પણ સમ્યગ્ કરવાથી મનોનું અનર્થક નથી. ॥ ૪૫ ॥

ઉત્તરપક્ષનું પાંચમું સત્ર.

અભિધાનેર્થવાદઃ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ:—(અભિધાને) અસત્ અર્થના અભિધાનમાં (અર્થવાદ) અર્થવાદ હોય છે.

ભાવાર્થ:—આ સૂત્રમાં ' અભિધાનમનવચનાત્ ' અને અર્થવાદેર્થવચનાત્ એ જાને સત્રના પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર છે.

જે મતમાં અસિદ્ધ અર્થ જતા-એ હોય તે અર્થવાદ જે એમ સમજવું. ચરવાદિ શુદ્ધ પ્રવા અસ્ય વાદા. દે શર્ષે સત્ હસ્તાસ-ત્રિષા વક્ષો ઘૃષ્મો રોરધીતિ । આમાં શોષ અર્થનું પ્રતિપાદન થયું છે અને તેમાંથી ચઢતી સ્તુતિ કરી છે. ચાર શુભ જગ્યાઓ છે તે ચાર દેવતા અભિધાનથી, નજી પાદ કલ્પા છે તે ત્રણ સત્રના અભિધાનથી, એ માયા કલ્પા છે તે પાત્રી અને ધરમાનના અભિધાનથી સાત કામ કલ્પા છે તે વેદમાં વર્ણવેલા (૧) ગાયત્રી (૨) ઉષ્ણિદ (૩) અનુષ્ટુપ (૪) જદત્રી, (૫) ષક્તિ, (૬) ત્રિષ્ટુપ (૭) જગત્રી એ સાત પદોના અભિધાનથી ત્રણ કલ્પા બાધ્યા છે એમ કહેવાનો અભિધાન ત્રણ વેદમાં બધાયો છે.

એવા ૩ માણસમા એ યજ્ઞેથી મહાદેવ પ્રવિષ્ટ થયો છે એનો અભિપ્રાય એ છે કે યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર માણસોને જ છે આ પ્રમાણે ગૌણ અર્થનું એ મત્રમા પ્રતિપાદન કે આનો વિરોધ બુદ્ધિસાક્ષી શામર બાધ્યમા છે માટે ત્યાં જોઈ લેવું જરૂર પડ્યોને સંગોધન કરીને તેને જે કંઈ કંઈ છે તે પણ યજ્ઞના સાધનોમા એ નવના સાદરના ગતાના સાર છે અને એ પ્રમાણે ઉપપાદા કરી યજ્ઞની મહત્તા વર્ણવી છે આ મત્રો અનર્થક નથી ॥ ૪૬ ॥

ઉત્તરપક્ષનું ૭૬ સૂત્ર

ગુણાદવિપ્રતિવેધઃ સ્યાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ—(ગુણાત્) ગૌણ સન્ધનો પ્રયોગ હોવાથી (અવિપ્રતિવેધ) અવિપ્રતિવેધ અવિરુદ્ધ અર્થનું કથન (સ્યાત) હોઈ શકે

ભાવાર્થ—આ સૂત્રમા અર્થવિપ્રતિવેધાત્ એ સૂત્રમા કરેલા પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર કે અદિતિ ધોરૂપ છે, અતરિશરૂપ છે વગેરે જે કંઈ કંઈ છે ગૌણ અર્થના અભિપ્રાય છે, જેમ સ્વમેદ માતા ન પિતા સ્વમેવ આદિ સ્વોક્તમા પરમાત્માને માતા, પિતા, બધું વગેરે કહેવામા આવ્યું છે છતાં ગૌણાર્થક હોવાથી વિરોધ નથી તેમ અદિતિયૌઃ આદિ મત્રમા પણ વિરોધ નથી ॥ ૪૭ ॥

ઉત્તરપક્ષનું સાતમું સૂત્ર

વિધાવચનમસંયોગાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ—(વિધાવચનમ્) વિધાનુ અવચન (અસંયોગાત્) સ્વાભાવિક હોવાથી

ભાવાર્થ—સ્વાભાવનુ જેની રીતે વિધાન ક્યું છે તેવી રીતે તેના અર્થ જાણવાનું વિધાન નથી ક્યું તેનું કારણ એ છે કે અખ્યયન હમેશા અર્થવાળું જ હોય છે જે શબ્દ અથવા વાકાનો અર્થ ન આવડે તેને શબ્દ ગણવાનો કરો જ અર્થ નથી શબ્દ કરવા સાથે અથવા શબ્દ કરીને તેનો અર્થ જરૂર જાણવો જોઈએ એ તો સર્વત્ર સ્વાભાવિક અર્થ હોય છે મારે મત્રો નિર્ગર્થક નથી ॥ ૪૮ ॥

ઉત્તરપક્ષનું આઠમું સૂત્ર

સતઃ પરમવિજ્ઞાનમ્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ—(સત) વિવિધાન અર્થનું (પરમ્) માત્ર (અવિજ્ઞાનમ્) જ્ઞાન નથી થતું એ તો પ્રમાદને લીધે

ભાવાર્થ—આ સૂત્રમા ' અવિજ્ઞેયાત્ ' એ સૂત્રમા કરેલા પૂર્વપક્ષનું અમાધાન છે અમ્યક્, જ્ઞાત, જર્મરી તુર્ફરી વગેરે શબ્દોના અર્થો છે જે લોકો કહે છે કે એવો કોઈ અર્થ યતો નથી એ તો એ લોકોનો કેવળ પ્રમાદ છે નિરુક્ત, વ્યાકરણ વગેરેની સદાવનાથી એનો અર્થ વેદોના બાધ્યમા કરેલો છે માટે ત્યાં જોઈ લેવો આગસ પક્ષપાત ઝડી દે તો જ મત્રોનો અર્થ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તે અમ્યક્ શબ્દોના નિરુક્તમા આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે અમ્યક્

અમ્યત્તેતિ યા અમ્યત્તેતિ યા જેને જોઈ શકુ ત્રાસી હો એવી નહિ અર્થાત્ ૩૫૫ શકિત જુઓ (ગમમઃ સુષિ નો અર્થ ૧૨૪ મા ૩ સુષિરદ્વુક્તો ભવતિ સરળાત્ જુઓ નિગ્ધનો નિગમમઃ કર્મરી દુર્પરી દૃત્યેવમાદીનિ મશ્વિનો રમિધાનાનિ દિવચનાન્તાનિ લક્ષ્યન્તે જુઓ સા ૧૨ બા ૧ કર્મરી અને દુર્પરી એ અશ્વિન દેવોના દિવચનાત નામો કે આ ઉચ્ચથી અટ મગમય ૮૩ મત્રોમાં કામ પશુ ૫૬ કે વામ્ય નિર્ગર્થક નથી જેઓ અર્થ જાણવા વધારે પ્રાપ્ત ૩૨૭ અને વધારે જ્ઞાન જે એવરી તેને તેનો ઉત્તમ અર્થ મળી રહેશે ૫૬૬ ॥

ઉત્તરપક્ષનું નંબુ સ્ત્ર

ઉક્તશ્ચાનિત્યસંયોગઃ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ — (ઉ) અને (અનિત્યસંયોગ) અનિત્ય અર્થોનું વર્ણન મત્રોમા આવે છે એનું સમાધાન તો (ઉક્ત) આમજ કહેવામા આ પુ છે

ભાવાર્થ — જ મ મગ્ધવાગા ગર્થોનું વર્ણન મત્રોમા છે એમ જો મહેવામા આવે છે તેનું સમાધાન આ ૧ પા ૧ સુત ૩૧મા મ્ત્રી દીધું કે મટે ત્યા જ જોઈ સેતુ આ ઉચ્ચથી સિદ્ધ થાય છે કે મત્રો વધા સાર્થક ન અને યગ્યાદિના મત્રોત્ર વખતે અર્થને યાદ કરાવી તે ઉપકારક બો છે ॥ ૫૦ ॥

કહે સિદ્ધાન્તમા યુગ્મિ આપે છે ।

લિङ્ગોપદેશશ્ચ તદર્થત્વાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ — (લ) અને (લિङ્ગોપદેશ) અનિત્યગતો ઉપદેશ (તદર્થત્વાત્) મત્રના અર્થજ્ઞાનને આધીન હોવાથી

ભાવાર્થ — આગ્નેય્યા આગ્નીઘ્ર મુપતિષ્ઠતે આ વિધાનમા આગ્નેય્યા ' એ મત્રમા અગ્નિલિંગનો ઉપદેશ કે એનું જ્ઞાન અર્થનું ૧ ન વચ્ચ મ ની શકે નહિ અગ્નિ દેવતા પ્રતિપાદ્યા અસ્યામ્ ઋચિ इति આગ્નેય્યા ઋચ્ આલે તદ્વિનમ્ર વપનો અર્થ છે આ મત્રમા અગ્નિ દેવતાનું પ્રતિપાદન છે એ જ્ઞાન અર્થનું ૧ ન વચ્ચ કદી પણ સંભવી શકે નહિ મટે મત્રોના અર્થનું જાણવું આવશ્યક છે ॥ ૫૧ ॥

સિદ્ધાન્તમા બીજુ યુગ્મિ આપે છે

ઉહઃ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ — (ઉહ) ઉદનો નિર્લપ પણ અર્થના ૧ ન વચ્ચ મટ શકે નહિ

ભાવાર્થ — જ્યા જરૂર પડે ત્યાં વચ્ચ આદિતો ૩૬ ગ્રવા પડે ૬ આગ્રજ જાણવાના અનેક શાસ્ત્રમા વચ્ચ મત્ર સ ૧ થી ૩૬ નું જ્ઞાન હોતુ એ પણ પ્રાપ્ત છે મદાગ્રામ્યમર શી પતન્તરિ યુગ્મિ લગ છે કે —

ऊहः खल्यपि, न सर्वोर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः । त चावदयं यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं विपरिणमयितव्याः ॥

બધા વિગોષા અને બધી વિલ્લકિનઓથી વેદોમાં મન્ત્રો કહ્યા નથી અને તેથી યજ્ઞમાં ઋત્નિત્ત્વેએ જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં લિંગ અને વચનનાં વિલિંગ્ણામ કરનારોએ. આ વિપરિણામ અર્થના જ્ઞાન વગર થઈ શકે નહિ. અમુક સ્થળે જ્યાં અર્થના ગાધ જગ્યાય ત્યાં **एनम्** ની જગ્યાએ **एनान्** એવા એક વચનનાથી બહુવચનનો જોડ કર્યો પડે છે પણ તેની સાથે પડેલા **‘मातामन्यतामनुपिता’** આ કેટલે **मातरो मन्यन्ताम् अनुपितर.** એવા જોડની પ્રાપ્તિ માટે છે પણ **‘न माता वर्धते न पिता’** માતા અને પિતા સમને બહુવચનમાં વિપરિણીત કરનાર નહિ. આનું જોડ નિષેધતુ જ્ઞાન જો મન્ત્રના અર્થનું જ્ઞાન ન હોય તો થઈ શકે નહિ. જો મન્ત્રો કરતાં અદૃષ્ટ્યક હોય તો જોડની પ્રસક્તિ જ નથી તો **न माता वर्धते** છતાંદિ નિષેધની જરૂર જ ક્યા શકે છે. માટે મન્ત્રના જ્ઞાનથી જરૂર છે શબ્દની રૂઢિ એટલે દિવચન અને બહુવચનનો સમ સાથે સંબંધ જોડાતો તે **शान्दवृद्धिर्नाम द्विवचनबहुवचनसंयोगः ॥ ५२ ॥**

સિદ્ધાંતમાં નીચે યુક્ત આપે છે

विधिशब्दाश्च ॥ ५३ ॥

પદાર્થઃ—(च) અને (विधिशब्दा) વિધિશબ્દો પણ કાષ્ઠક કેટલે મન્ત્રના અર્થના સાધક હોય છે.

ભાષાર્થ—અગિ-હોત પ્રકરણમાં ગહોપસ્થાનમાં લખ્યું છે કે.—

अग्ने गृहपते सुगृहपति रहं त्वयेति मन्त्रे शब्द हिमा इत्यस्ति । तत्र हिमा इत्यस्य व्याख्यानं शत हिमा इत्याह शतं हेमन्तान् इन्धिषीयेति बाधैतदाहेति ।

ત્રૈભિનિ સત્રવતિ.

આ મન્ત્રમાં **हिमा** એવું લખ્યું તેનું વ્યાખ્યાન સો હેમન્ત ઋતુ સુધી હું પ્રગણિત વડુ આપું અર્થવાદમાં વ્યાખ્યાન કર્યું છે. જો અર્થજ્ઞાનમાં તાત્પર્ય ન હોય તો મન્ત્રગત અર્થને અર્થવાદે પ્રગણિત કરવાની શી જરૂર હતી, **एतद् यजुर्मिमर्शमाहेति यजुरर्थप्रकाशनं व्यर्थमितिमाद्य.** આ પણ ત્રૈભિનિ સૂત્રવૃત્તિનું વાક્ય છે. 'यजु' આ અર્થને કહે છે આ પ્રમાણે વળુએ અર્થપ્રગણન કરવું અર્થ થઈ પડે 'न' મન્ત્રો નિર્ગર્થક હોય તો, માટે મન્ત્રો સાધક છે અને એના અર્થો જરૂર જાણવા જોઈએ જેને અર્થોનું જ્ઞાન નથી હોતુ તેમની નિન્દા પણ કરી છે. માટે મન્ત્રો અર્થનો પ્રગણ કરીને જ ઉપયોગી થાય છે, **३२१ वृद्ध्याप्यु हानि आहृष्ट्यक नथी ॥ ५३ ॥**

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये प्रथमस्य अध्यायस्यः द्वितीय पादः

અથ મીમાંસાદર્શનસ્ય પ્રથમાધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ વાદઃ પ્રારબ્ધતે ।

સ્મૃતિપ્રામાણ્ય-અધિકરણ

પૂર્વપક્ષનું સ્વરૂપ.

ધર્મસ્ય શબ્દમૂલત્વાત્ અશબ્દમનપેક્ષ્યં સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ.—(ધર્મસ્ય) ધર્મનું (શબ્દમૂલત્વાત્) મૂળ શબ્દ જોડેલે વેદ હોવાથી (અશબ્દમ્) જેને વેદનો આધાર ન હોય એવી બાબત ધર્મમાં (અનપેક્ષ્યમ્) અનાદરણીય, અર્થાત્ અપ્રમાણ (સ્યાત્) થાય.

ભાષ્યાર્થ.—વિધિ, અર્થવાદ અને મન્ત્રો ધર્મનું પ્રતિપાદન કરવામાં પ્રમાણ છે જોતો નિર્ણય ધરાવતો પાદમા કરી દીધો છે. પણ સ્મૃતિ અને સિદ્ધાન્તોને ધર્મમાં પ્રમાણ તરીકે ગણવા કે નહિ ? શુદ્ધરત્નગુન્થસ્ય , તદ્દર્શનં છનિતત્ત્વમ્, પ્રથમ પ્રવર્તયિતત્ત્વા, મુગ્ધની આગા માનવ, લોકાના કલ્યાણ માટે તથાવ જોઈતવા, દોરોને પાણી પીવા હવામાં બધાવવા વગેરે સ્મૃતિ વાક્યો છે, અને વેદની માફક જ પ્રમાણ્યમાન માનવા કે નહિ ? અને તે ધાર્મિક કાર્ય ગણવા કે નહિ ? આના અબધમાં પૂર્વપક્ષવાદી કહે છે કે ધર્મનું મૂળ વેદ છે, માટે જો વેદમાં એનું વિધાન હોય તો તેને માનવા, જો વેદમાં એને આધાર ન મળતો હોય તો ન માનવા જોઈએ કે સ્મૃતિ જો વેદમુલક હોય તો પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવી, પણ જો વાત વેદમાં છે, તે જ વાત જો સ્મૃતિમાં કરી હોય તો વેદથી જ તે સમન્વય છે પછી સ્મૃતિને માનવાની જરૂર ક્યા હોવી શક્ય કે ? સ્મૃતિદ્વારે વેદમાંથી અનુભવ કરીને સ્મૃતિઓ થાય છે, વગર અનુભવે સ્મૃતિ થઈ શકતી નથી માટે અનુભવને પ્રમાણ માનવું, સ્મૃતિને પ્રમાણ માનવાની કરી જરૂર નથી, અર્થાત્ વેદ જ ધર્મમાં પ્રમાણ છે, સ્મૃતિઓ નહિ એ પૂર્વપક્ષનો અભિપ્રાય છે. કેષલપૌરુષયાક્યપ્રતિગત્યમ્ અશબ્દમ્ અવેદમૂલમ્ અનપેક્ષ્યમ્ અનાદરણીયં સ્યાત્. ઇતિ જૈમિનિ સુત્ર ત્રીણ સ્મૃતિવાક્યં ન ધર્મે પ્રમાણમ્, પૌરુષેયવાક્યત્વે સતિ મૂલ પ્રમાણ-રહિતત્વાત્, વિપ્રલમ્ભકવાક્યવત્ । ઇતિ જૈમિનીય ન્યાયાભાગ-સ્મૃતિતાના વાક્યો ધર્મમાં પ્રમાણ તરીકે ગણાતા નથી કારણ કે, એના બનાવનારા કેવળ પુરુષો જ હોવાથી તે પ્રમાણ નહિત છે જેમ ધુન લોકાના વાક્યો મૂળ વગરના હોવાથી અપ્રમાણ ગણાય છે તેમ, આ ન્યાય પણ સ્મૃતિઓને અપ્રમાણિત કરવા વપરાય છે. ॥ ૧ ॥

હવે ક્રિતપક્ષ સિદ્ધાંત રૂપે પ્રતિપાદિત કરે છે.

અપિ વા કર્તૃસામાન્યાત્ પ્રમાણમનુમાનં સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ.—(અપિ વા) આ શબ્દો પૂર્વપક્ષની નિશ્ચિત સ્વરૂપે છે (કર્તૃસામાન્યાત્) સમાન કર્તા હોવાથી (અનુમાનમ્) સ્મૃતિ (પ્રમાણમ્) પ્રમાણ (સ્યાત્) હોઈ શકે.

ભાષ્યાર્થ.—જો વાક્યસંજ્ઞાને વેદનો આધાર મળતો હોય એવા વાક્યસંજ્ઞાને (સ્મૃતિને) પ્રમાણ માનવો જોઈએ સ્મૃતિઓ કયવિઓએ બનાવી છે અને વેદના સદૃશ અર્થને તેમાં વધારે વિનાગપૂર્વક સમન્વયો હોય છે. વેદથી સંપૂર્ણ અર્થ ન સમજી શકનાગણોને તથા વેદ ન સમજી શકનારોએ ધર્મ સમન્વયવો એ હેતુ સ્મૃતિઓમાં સમાયો હોય છે વૈદિકધર્મનું અનુ-

ખાન કરનાગ ઋષિઓ સ્મૃતિઓના બનાવનાગ કે ઝોટલે ધર્માનુષ્ઠાન અને સ્મૃતિ આ બન્નેના કૃતિઓ સમાન છે. જે વૈદિક ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરે તે વૈદિક ધર્મથી વિરુદ્ધ શામાટે લખે ! વળી ઋષિઓ ગગદેવથી રહિત અને શાન્તી હોય કે કેવળ જન કલ્યાણની ભાવનાથી પ્રવૃત્ત થયેલા હોય કે માટે એમને અસત્ય અર્થનું પ્રતિપાદન કરવામાં કશું જ પ્રયોજન નથી. અદ્વી શ્રી માધવાચાર્ય (સાયણાચાર્ય) આવો ન્યાય મૂકે છે.

વિમત્તા સ્મૃતિર્વેદમૂળા, વૈદિકમન્વાદિમ્ણીતસ્મૃતિત્યાન્, ઉપનયનાધ્યયનાદિ સ્મૃતિત્યાન્ ।

વિમત સ્મૃતિ વેદમૂલક છે. કારણ કે, જે વેદ જાણનાર મનુષ્યાદિથી પ્રસૂત સ્મૃતિ છે. ઉપનયન અને અધ્યયન સ્મૃતિ પેટે. આ પ્રમાણે મન્વાદિ સ્મૃતિ પ્રમાણ સ્વરૂપ છે છતાં તેમાં ભ્રાંતિ પ્રસિદ્ધ બાબત જણાતી હોય તેના ત્યાગ કરવો એ વિવેકવાળી જીવંતુ કામ છે. આનાથી મહર્ષિ જૈમિનિ વેદ, સ્મૃતિ અને સદાચારને પ્રમાણ તરીકે ગણે છે. ॥ ૨ ॥

શ્રુતિ પ્રાપ્ત્ય-અધિકરણ.

વિરોધે ત્વનપેક્ષ્યં સ્યાદસતિ હ્યનુમાનમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ:—(તુ) ૫મ (વિરોધે) શ્રુતિ માથે સ્મૃતિનો વિરોધ હોય ત્યારે (અનપેક્ષ્યમ્) સ્મૃતિ અનાદ્યુક્તિય (સ્યાત્) થઈ જાય છે (હિ) માટે (અસતિ) વિરોધ ન હોય તો જ (અનુમાનમ્) સ્મૃતિ પ્રમાણ ગણાય છે.

ભાવાર્થ:—શ્રુતિ અર્થાત વેદની સાથે જો સ્મૃતિનો વિરોધ હોય ઝોટલે કે શ્રુતિ-વિરુદ્ધ સ્મૃતિ હોય તો તેને માન્ય ગણવી નહિ જો વિરોધ ન હોય તો જ સ્મૃતિને માન્ય ગણવી. જનના સ્મૃતિમાં જણાવ્યું છે કે:—

શ્રુતિરસ્મૃતિવિરોધે તુ શ્રુતિરેવ ગરીયધી ।

અવિરાધે સદા કાર્યં સ્માર્તં વૈદિકયત્ સતા ॥

શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં ભ્રાંતિ વિરોધ પડે ત્યાં શ્રુતિ જ શ્રેષ્ઠ છે. માટે ભ્રાંતિ વિરોધ ન હોય ત્યાં જ સ્માર્ત શ્રી વૈદિક કાર્ય પેટે કસ્ય. ॥ ૩ ॥

દુષ્ટમૂલક સ્મૃતિનું અપ્રમાણ્ય-અધિકરણ.

હેતુર્દર્શનાચ્ચ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ:—(ચ) ૩મ (હેતુર્દર્શનાચ્ચ) હેતુ જાણને હેતુથી.

ભાવાર્થ:—મનુષ્ય માત્ર જાણને પાત્ર છે લોક સર્વ ક્ષણે જોડાવવા પ્રમાણમાં હોય કે બપોય મનુષ્યને શાહેય ગદિત હોવા સંભવિત નહોતું, માટે લોકને સ્થિતિ વેદવિરુદ્ધ સ્મૃતિ ૫મ નિદાનના બનાવ છે. આ કારણથી સ્મૃતિની કોયટી વેદ છે. વેદની કોયટીએ ચરતાં જો સ્મૃતિમાં વેદમૂલક ન જણાય તે સ્મૃતિને પ્રમાણ માનવી નહિ. જાણવશનિધાનની સ્મૃતિ અને મનિપૂર્ણતા નિધાનની સ્મૃતિઓનું મૂળ વેદમાં નથી માટે એવી સ્મૃતિઓને માન્ય ગણવી નહિ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ પ્રાપ્ત્યનું અધિકરણ.

શિષ્ટાકોપેઽવિરુદ્ધમિતિ चेत् ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:—(શિષ્ટાકોપે) વૈદિક પદાર્થો સાથે વિરોધ ન આવે તો (અવિરુદ્ધમ્) સ્માર્ત પદાર્થનું અનુપાન કરવું (હતિ चेत्) એ એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ:—વૈદિક પદાર્થ સાથે સ્માર્ત પદાર્થનો વિરોધ ન હોય તો સ્માર્ત પદાર્થનું પણ અનુપાન કરવું. આ દેગણે ઉપદેશ આપવામાં આવે છે કે વેદનું કૃત્વા વેદિ કરોતિ. વેદ કરીને વેદિ કરવી. આ દેગણે વેદ અને વેદિનો આ પ્રાણે અર્થ છે વેદો નામ દર્શનમયે મંમાર્જનસાધનમ્ દર્શનનું જનાવેલું જમીન સાફ કરવાનું આપન, આવગળી ચેદિતાહધર્મનિ-શાર્તપત્યમધ્યવર્તિની ચતુરદ્ગુલછાતા મૂમિ । અદવનીય અને ગદ્ગદ: ૫:૨ વચ્ચે આગળના ગોદેલી પ્રાંમ. વેદ અને વેદ જનાવની નજને એ વચ્ચે છીડ આપી લેાય તો આચમન કરવું શ્રુત આચમન્ આ વા ૨ મૂકિતું છે અને વેદનું કૃત્વા વેદિ કરોતિ આ વાક્ય વૈદિક છે, આ દેગણે મૂનિવાક્યનો વૈદિક વાક્ય સાથે રિગપ નથી । વૈદિક વાક્ય ક્રમનું પ્રતિપાદન કરે છે અને સ્માર્ત પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે આટલે ક્રમસ્ય પદાર્થ-ધર્મચેત આચમનેન પ્રવેલેન પદાર્થેન ઘાટે વાધકાભાવ કમ એ પદાર્થનો ધર્મ છે એ આચમન એ તો પદાર્થ છે આટલે તેનાથી શ્રીત કમને બાધ થતો નથી અર્થાત્ વિરોધ થતો નથી આટલે સ્માર્ત આચમન પણ કરવું જોઈએ ॥ ૫ ॥

અ: ૧ મંત્રધર્મા પૂર્વપર્યાયી કરે તે ક:—

પૂર્વપર્યું ૫૧

ન શાસ્ત્રપરિમાણત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(શાસ્ત્રપરિમાણત્વાત્) શાસ્ત્રપ્રતિપાદ્ય પ્રવેશથી પરિમાણનું જ્ઞાન યાચાં, (ન) ઉપર એ જાન કરી છે તે હીક નથી

ભાવાર્થ:—પ્રયોગ વિધિથી એમ જણાય છે કે આ કર્મમાં આટલો પદાર્થ જ કરવા જોઈએ એમાં સખ્યાનું પરિમાણ રખડ જણાય છે હવે એ આચમન કરવામાં આવે તો સખ્યાનું પરિમાણ અમાલુ સચવાતું નથી આટલે સ્માર્ત આચમનનો બાધ રાય છે અર્થાત્ ક્રમ વૈદિક સાકર સાથે સ્માર્ત સાકરનો વિરોધ દેવાથી સ્માર્ત આચમન ન કરવું જોઈએ ॥ ૬ ॥

મિદાન મત્ર

અપિ વા કારણાગ્રહણે પ્રયુક્તાનિ પ્રતીયેરન્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(અપિ વા) અથવા (કારણાગ્રહણે) લેવાદિ માર્ગો ન હોવાથી (પ્રયુક્તાનિ) અનુગિન આચમન આદિ અવિરુદ્ધ (પ્રતીયેરન્) જણાય છે.

ભાવાર્થ:—જે રૂપનિ જનાવવામાં કોઇ પણ જનનો લોક સ્વાર્થ, અથવા જ્ઞાતાન વિદિન ન થતા હોય તેના રૂપનિ નાકરો મનનામાં પ્રેષ પણ વ્યવતો વિરોધ નથી કરી આધા પછી આચમન કરવું આવી પાછળ પ્રેષ પણ જનનો સ્વાર્થ નથી તેમ તે અત્યંત પણ નથી. એ તો અવગણ તે આટલે તે કરવું જોઈએ

આચાર્યેન વૈવૈચમ્ય, યજ્ઞોપવીતિનાં કર્તૃવ્યમ.....ઐષં દક્ષિણાચારતા યજ્ઞો-
પવીતિત્વં ચ એવંજાતીયકા અર્થાં વ્યવધાતાસો ન મવન્તિ । સર્વેપદાર્થાનાં શેષભૂતત્વાત્ ।
તસ્માદાચમનાદીનાં પ્રામાણ્યમ્. ઇતિ શાખરભાષ્ય.

—મુદ્ધિ અને ઉપવીત આદિ પદાર્થો ક્રમના વ્યવધાયક ગણાતા નથી કાગળ એવો પણ
પદાર્થોના અંગ ગણાત છે માટે આચમન આદિ પ્રામાણિક છે અને તે કરવા જોઈએ આચમન
એ પદાર્થ ગણાય ને અને 'અમુક કયાં પછી અમુક કરવું' આમાં ક્રમ છે. પાર્થ પ્રગળ ને
અને તેનાથી પદાર્થના ધર્મસ્વરૂપ ક્રમને બાધ થતો નથી. એ બાવ આ અધિકરણનાં ને ॥ ૭ ॥

શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ પ્રદર્શપ્રામાણ્યત્ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષતુ સૂત્ર

તેષ્વદર્શનાદ્ વિરોધસ્ય સમા વિપ્રતિપત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થઃ—(તેષુ) તેઓમાં અર્થાત આર્થ અને ભેદબદ્ધ પ્રયોગોમાં (વિરોધસ્ય)
વિરોધનું (અદર્શનાદ્) દર્શન ન થવાથી (વિપ્રતિપત્તિ) વિરોધ જ્ઞાન (સમા) એક
સરખું (સ્યાત્) થવું જોઈએ.

ભાવાર્થઃ—યવમયશ્ચરુ', વારાહી ઉપાનહૌ, વૈતસે કદે પ્રાજ્ઞાપત્યાન્ સંચિનોતિ
આ વૈદિક વાક્યોમાં 'યવ' 'વરાહ' અને 'વૈતસ' શબ્દો આવેલા છે. આર્થો અને આર્થોના
ભેદરૂઠો એ શબ્દોનો ભુત્ર ભુદા અર્થોમાં પ્રયોગ કરે છે યવ 'ને આર્થોનો અણીવાળા
ધાન્યમાં જોટલે જવમાં પ્રયોગ કરે છે જ્યારે ભેદરૂઠો 'વરા' નામના ધાન્યમાં પ્રયોગ કરે છે.
'વરાહ' નો આર્થોનો ભુત્ર અર્થ કરે છે જ્યારે ભેદરૂઠો કોઇ કાણુ પછી એવો અર્થ
કરે ને 'વૈતસ' નો અર્થોનો વજીસ (નેત્ર) અર્થ કરે છે જ્યારે ભેદરૂઠો નાણુ અર્થ
કરે છે. યવ આદિ શબ્દોનો અર્થ વ્યવહારમાં જાણી શકાય છે. અને આર્થ અને ભેદરૂઠોના
વ્યવહારની પ્રસિદ્ધિ એક સરખી જ છે અર્થાત્ ક્રમનો પ્રયોગ સાચો છે અને ક્રમનો પ્રયોગ ખોટો
છે એનો નિર્ણય શક શકતો નથી કાગળ કે બંને જાતના પ્રયોગનું જણ સમાન છે. જોટલે
પરિણામ એ આવે છે કે કોઈક વાર ચરુ થવનો બનાવવો તે કોઈક વાર કાગનો બનાવવો
જોઈએ જ્ય અને કાગનો વિકલ્પ શક્ય છે તે જ પ્રમાણે ભુત્ર અને કૃષ્ણ શકુનિ તથા 'નેત્ર'
અને 'જાણુ' અર્થોમાં પણ સમાન્ય આ પ્રમાણે યવ આદિ શબ્દોનો વિકલ્પ માનવો એવો
પૂર્વપક્ષનો અભિપ્રાય છે. ॥ ૮ ॥

દ્વે સિદ્ધાત સૂત્ર કહે છે.

શાસ્ત્રસ્યા વા તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થઃ—(વા) પૂર્વપક્ષની વ્યવસ્થિત સત્ય છે. (શાસ્ત્રસ્યા) આવા શબ્દોના
અર્થનો નિર્ણય વેદમાંથી જોઈવો (તન્નિમિત્તત્વાત્) વેદ તથા તેને અનુસરનારા શાસ્ત્રો જ
એવા પ્રયોગોમાં સત્ય અર્થ જાણવાનું નિમિત્ત હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—શાસ્ત્રોપ ધર્મોના જ્ઞાનમાં શાસ્ત્ર-પ્રસિદ્ધિ જ બળવતી હોય છે. આવે કેકાણે
સૌકિક પ્રયોગોને આદર આપવામાં આવતો નથી. વૈદિક શાસ્ત્રોમાં 'યવ' શબ્દનો અર્થ

‘જવ’ જ કુસામા આનો છે ‘યવ’ શબ્દને માટે આ પ્રમાણે અર્થવાદ રિદ્ધિ પ્રથોમાં છે, ‘યગ્રાન્યા ઔપધયો મ્લાયન્તે અયૈતે મોદમાના દ્યૌત્તિષ્ઠિન્તિ । જ્યારે ખીજ ઔપધિઓ મુકાઈ જાય છે ત્યારે ‘યવ’ ઔપધિ જનને દર્ધ પામતી હા । એવી રીતે ઉની હોય કે અર્થાત્ ખીંટી રહેતી હોય કે આ અર્થવાદથી નિર્ણય થાય છે કે યવ એટલે જવ ‘વગદ’ ના સમુદાય પશુ આ પ્રમાણે અર્થવાદ કે તસ્યાદ વગદ ગાવોડુધાયન્તિ વગદ ને જોઈને ગવાનિ પશુઓ તેની પાછળ દોડે છે જગલી જુડની પાછળ ગસાદિ પશુઓ દોડે છે એ પ્રસિદ્ધ । કાગા કાક પખીની પાછળ ગસાદિ પશુઓ દોડતા નથી આ ઉપરથી નિર્ણય થાય છે કે ‘વગદ’ નો અર્થ ‘જુડ’ થાય છે, પખી નહિ

વૈતસના સમુદાય અર્થવાદ આ પ્રમાણે છે — ‘અપ્તુ વન્તુલો જાયતે’ વજુપ પા રીમા ઉગે છે, નેતર પશુ પાણીમા ઉમ છે જજુડાનુ જાડ વજ પાણીમા ઉગતુ નથી એ તો કાક પરત ઉગ અથવા નદીના કાંઠા ઉપર ઉગે છે માટે આ અર્થવાદથી સિદ્ધ થાય છે ‘વૈતસ’ એટલે ‘નેતર’ આ પ્રમાણે શાન્તમા જે પહેલો અર્થ પ્રસિદ્ધ હોય તેને જ સત્ય માનવો અને ખીજા પ્રયોજોને ગૌણ માનવા, અર્થાત્ શાસ્ત્રીય પદાર્થોમા જ પ્રામાણ્ય કે શાસ્ત્રીય અર્થ કુસામા મેન્દ્રાદિના પ્રયોગ રી પ્રસિદ્ધ ઉપયોગમા લેવા નહિ ॥ ૬ ॥

મેન્દ્રાદિપ્રસિદ્ધાર્થપ્રામાણ્યનુ અધિકરણ

ચોદિતં તુ પ્રતીયેતાવિરોધાત્ પ્રમાણેન ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ — (ચોદિતમ્) મેન્દ્રાદિએ કરેલો વ્યવહાર (તુ) પશુ (પ્રમાણેન) પ્રમાણ સાથે (અવિરોધાત્) વિરોધ ન હોવાથી (પ્રતીયેત) શબ્દોનો અર્થ કુસામા સ્વીકારવો જાઈએ

ભાવાર્થ — પિક, નેમ, સત તામરસ, આદિ શબ્દોનો પ્રયોગ આયોજી કયો નથી અને મેન્દ્રાદિએ જે શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે, તો જે શબ્દોના અર્થ કુસામા મેન્દ્રાદિ વ્યવહારને પ્રમાણ્યૂત માનવો કે ‘પિક’ આદિ શબ્દોના અર્થની નિગમ, વ્યાકરણ અને નિરુક્તના ખગરી કલ્પના કરતી જોઈએ ?

આ પ્રકારના સદેહમા આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. શિષ્ટનો આચાર પ્રમાણ્યૂ મન (ઈ, અશિષ્ટનો આચાર પ્રમાણ્યૂ મનાતો નથી, માટે ઉપર કહેના પિક આદિ શબ્દના અર્થનો નિર્ણય મેન્દ્રાદિના પ્રયોગથી કરવો જોઈએ નહિ પણ વ્યાકરણ નિરુક્ત અને નિગમની પદ્ધતિએ કરવો જોઈએ.

આ પ્રમાણેના પૂર્વપક્ષમા સમાધાન આ પ્રમાણે છે.

મેન્દ્રાદિએ જે જે શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો હોય અને તેના પ્રમાણ્યૂત વૈદિક શાસ્ત્ર સાથે વિરોધ ન આવતો હોય તો મેન્દ્રાદિ પ્રયોગને પણ પ્રમાણ્યૂ તરીકે સ્વીકારવો

જો મેન્દ્રાદિના પ્રયોગથી અથનો નિર્ણય કરી સકાય તો પછી વ્યાકરણ અને નિરુક્તની નજર સી છે ?

જો શંકાનો ઉત્તર એ છે કે, જે શબ્દોનો અવિરુદ્ધ પ્રયોગ મેન્દ્રાદિએ પણ ખાસ અર્થમા કર્યો હોય તેવા શબ્દોના અર્થ નિર્ણય કરવામાં વ્યાકરણ અને નિરુક્તનાદિના ઉપયોગ છે

વળી આર્યોએ જે શબ્દોનો પ્રયોગ ન કર્યો હોય, તથા મ્લેચ્છોએ અવિરુદ્ધ પ્રયોગ પણ માન્ય કરવામાં ન આવે અને એવા શબ્દોનો અર્થ વ્યાકરણ અને નિરુક્તાદિની સહાયતાથી કરવામાં આવે તો શબ્દોનો અર્થ અભ્યવસ્થિત થઈ જાય. ફક્ત હીંચે શબ્દોનો અર્થ અવસ્થિત થઈ જાય છે. જેમ 'પવ' આદિ શબ્દોના અર્થોના અર્થવાદ સાથે વિરોધ છે તેવો વિરોધ કોઈ પણ વેદમંત્ર કે અર્થવાદ સાથે પિત્ર આદિ શબ્દ પ્રયોગનો નથી. માટે પિત્ર આદિ શબ્દોના અર્થ મ્લેચ્છપ્રસિદ્ધિથી માન્ય રાખવા જોઈએ. મ્લેચ્છપ્રસિદ્ધિ હિત શબ્દમાં આ પ્રમાણે છે. પિક=કાપલ. નેમ=અધી. તામરસ=પદ્મ સત્=સાકાશુ જનાવેલું' સો હિંદવાણુ' ગોળ પાત્ર. આને માટે જુઓ રાખર ભાષ્ય. આ પ્રમાણે કોઈક દેશોએ મ્લેચ્છ પ્રસિદ્ધિને પણ જો તે અવિરુદ્ધ હોય તો પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવા. ॥ ૧૦ ॥

કલ્પસૂત્રાદિ ગ્રંથોના અસ્વતઃ પ્રામાણ્યનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સત્ર.

પ્રયોગશાસ્ત્રમિતિ ચેત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:—(પ્રયોગશાસ્ત્રમ) બૌદ્ધાયન, આપસ્તંબ આદિ સૂત્રગ્રંથો પ્રયોગરા સ્વ જે અર્થાત્ કલ્પસૂત્ર ગ્રંથો છે અને તેને પણ અપૌરુષેય માનવા જોઈએ.

સાધાર્ણ:—બૌદ્ધાયનાદિ કલ્પસૂત્રો અપૌરુષેય માનવા જોઈએ અને એ સૂત્રગ્રંથો સાથે જે બૌદ્ધાયન આદિ નામો જોડાયા છે તે તો કંઈ આદિ નામ પેઠે પ્રવચનને હીંચે છે, અથવા એ સૂત્રોને સ્વતઃ પ્રમાણ માનવા જોઈએ કારણ કે બૌદ્ધાયન જેવા આચાર્યોના વચનમાં અસત્યતા હોય જ નહિ. આ કારણથી કલ્પસૂત્ર ગ્રંથો સ્વતઃ પ્રમાણ છે અને અપૌરુષેય પણ છે એનું પૂર્વપક્ષકારનું મતજ છે. ॥ ૧૧ ॥

હવે સિદ્ધાંત પક્ષ ખતાવે છે.

અસન્નિયમાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:—(અસન્નિયમાત્) પૂર્વ આર્યવર્માન એવા બૌદ્ધાયન આદિ ઋષિઓએ એનું નિર્માણ કરેલું હોવાથી.

સાધાર્ણ:—જન્મ મગ્ધવાળા બૌદ્ધાયન આદિ ઋષિઓએ કલ્પસૂત્ર બનાવ્યાં છે, તેના જન્મ પહેલાં એમના સૂત્રો ગ્રંથો મ સારમાં હતાં જ નહિ માટે તેને અપૌરુષેય કહી શકાય નહિ. કાંઈક આદિ વેદ ગ્રંથમાં તો કંઈ આદિની પહેલાં પણ એ વેદ તો નિષ્કર્મન હતાં માટે કંઈ આદિ વેદના પ્રવચન કરતાં હતાં અને કલ્પસૂત્રના બૌદ્ધાયન આદિ ઋષિઓ તો નિર્માતા હતા વળી આપસ્તંબ સૂત્રમાં વેદિક વાક્યો સાથે કોઈક દેશોએ વિરોધ પણ છે જે કે:—સર્વાણિ હર્વાંવિ પર્યગ્નિ કરોતિ એમ આપસ્તંબ ઋષિ લખે છે જ્યારે વેદિક વાક્યમાં પુરોહાશ પર્યગ્નિ કરોતિ લખ્યું છે. તથા ઋષિઓને પર્વગ્નિ કરવા એમ આપસ્તંબ લખે છે. જ્યારે કેવળ પુરોહાશને જ પર્વગ્નિ કરવો એમ વેદિક કહે છે. આ વિરોધને હીંચે કલ્પસૂત્ર ગ્રંથો સ્વતઃ પ્રમાણ્ય માની શકાય નહિ. આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે કલ્પસૂત્રગ્રંથો અપૌરુષેય અને સ્વતઃ પ્રમાણ્ય નથી ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંતમા યુક્તિ બતાવે છે.

૧

અવાક્યશોષાચ્ચ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (અવાક્યશોષાત્) વાક્યનો શેષ ન હોવાથી

ભાવાર્થ — વૈદિક વિધિવાક્યોને વિધિસ્નાયક અર્થવાચક રૂપ ગ્રહવાખ્યો હોય છે ત્યારે સૂત્રપ્રધાના ગ્રામ્યોમા એવા શેષ વાક્યો હોતા નથી જેમકે ઋત્વિજો વૃજીતે, વૃતાયજન્તિ, કેઽયજનમઽયસ્યન્તિ ભાષ્ય આ વાક્યોમા વિધિ કે ગોવુ સમજી શકાતુ નથી, કાગજ કે, વર્તમાન કાળના પ્રત્યયનો જ નિર્દેશ છે વળી રજુતિ કળનાં કાઈ વાક્ય શેષ પણ નથી માટે સૂત્રવાખ્યોને વેદવ્યાખ્યા માની શકાય નહિ ॥ ૧૩ ॥

આ પણ ઉત્તરપક્ષનું જ સૂત્ર છે

સર્વત્ર ચ પ્રયોગાત્ સંનિધાનશાસ્ત્રાચ્ચ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (સર્વત્ર) બંને ઉકાણે (સંનિધિપઠિતશાસ્ત્રાત્) સંનિધિ પાઠિત રાશિથી વિરુદ્ધ (પ્રયોગાત્) કથન હોવાથી

ભાવાર્થ — આચાર્યનું એવું વચન છે કે, સર્વતિથિયુ અમાવાસ્યા અર્થાત્ સર્વ તિથિગોમા દર્શયામ ॥ કર્તવ્યતા કે પણ સનિદિત=વૈદિક વચન છે કે પાર્ણમાસ્યા પાર્ણમાસ્યા યજેત । અમાવાસ્યાયામ્ અમાવાસ્યયા યજેત । અર્થાત્ અમાવાસ્યાને દિવસે જ દર્શયામ કરવો

આ શ્રીત વચન સાથે આચાર્યનું વચન વિરુદ્ધતા ધરાવે છે માટે બીદામન આદિ આચાર્યના કે પક્ષનો સ્વતઃ પ્રમાણ નથી, મન્યાદિ સ્મૃતિઓના વચનો પણ વેદ સાથે વિરોધ ન ધરાવે તે જ પ્રમાણ ગણવા, જ કીના અપ્રમાણ સમજવા આચાર્યો પણ જૂનને પાત્ર બની શકે છે માટે સ્વતઃ પ્રમાણ તો નિત્ય બતાવે વેદ જ હોઈ શકે મન્યાદિ મન્યો નહિ ॥ ૧૪ ॥

સામાન્યકૃતિકંદપનાતુ અધિકમ્બુ

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર

અનુમાનવ્યવસ્થાનાત્ તત્સંયુક્તં પ્રમાણં સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ — (અનુમાનવ્યવસ્થાનાત્) અનુમાનની વ્યવસ્થાથી (તત્સંયુક્તમ્) તેનાથી મંયુક્ત (પ્રમાણમ્) પ્રમાણ (સ્યાત્) થઈ શકે

ભાવાર્થ — જુનિ અને સિદ્ધાંતગ્રંથનું પ્રમાણ ન મનજૂત જુનિના અનુમાનથી માનવામા આવે છે તો હોમક-આદિના સંપ્રદાય ગોમ લખવામા આવ્યું છે હોતકાદય પ્રાચ્યૈતેષ કર્તવ્ય્યા હોમકા એટલે વસન્ત ઉત્સવ (દુતાશનિ) હોલીમ આદિ પ્રાચ્ય લોકોગે ઉત્તરવા નોંધ્યો, તો હવે સકા એ થાય છે ' પ્રાચ્ય પુરોહિતો હોમ ઉત્સવ કરવો નોંધ્યો ' એવા ભાવની કૃતિની કંપના કરી કે ' હોમકાદિ સર્વ કરવો નોંધ્યો ' આગળ જ ભાવની કૃતિની કંપના કરી અર્થાત્ પ્રાચ્યાર્થ ૧૦ રૂપિયા કામ કે ૧૨ મમજનક કે દેવમ દાનમ ' સમજવો '

આના સંબંધમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું કહેવું કે કે પ્રાચ્ય પદ ધરિત હોલાકા-ઉત્સવ કરવો એમ માનવું જોઈએ અને શ્રુતિ-અનુમાન પણ એવું જ કહેવું જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

૫૨૫૨૫

અપિ વા સર્વધર્મઃ સ્યાત્ તન્ન્યાયત્વાદ્ વિધાનસ્ય ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થઃ—(અપિ વા) પૂર્વપક્ષની બાબતે સૂચવે છે. (સર્વધર્મઃ સ્યાત્) હોલાકા-ઉત્સવ સંરંભે માટે સામાન્યધર્મ અથવા જોઈએ (વિધાનસ્ય) વિધાન શ્રુતિ (તન્ન્યાય-ત્વાત્) એવા -સાચી જ અનુમિત થવું હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—‘ પ્રાચ્ય પુ-ગોએ હોલાકા-ઉત્સવ કરવો ’ આ પ્રકારની શ્રુતિનું અનુમાન કહેવું નહિ પણ, ‘ સર્વ ધર્મોએ હોલાકા-ઉત્સવ-વચન-ત ઉત્સવ ઉજવવો જોઈએ ’ એવા ભાવની શ્રુતિનું અનુમાન કહેવું જોઈએ. કારણ કે પ્રાચ્ય (પૂર્વના) પુરુષ, કોને કહેવા એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી પૂર્વ, પશ્ચિમ તે અમુકની અપેક્ષાએ હોય છે અર્થાત્ પ્રાચ્ય કોઈ જનિવાસક શબ્દ નથી. સામાન્યવાચન વિધાન જૂત શબ્દનું જ અનુમાન થઈ શકે. પ્રાચ્યપદ ધરિતનું અનુમાન કરતા અવરચા થઈ પડે જ. જો આપણે પ્રાચ્ય પુરુષ કહીએ છીએ તેને જ કોઈની અપેક્ષાએ પાસ્યતા પણ કહી શકાય તત્સાત્ સર્વધર્મતા વિષેન્યાયિયા કુત. ? ‘ પદાર્થઃ કર્તવ્યા ઇતિ પ્રમાણમસ્તિ વ્યવસ્થાયાં તુ ન કિંચિત્ પ્રમાણમસ્તિ ’ શાખર ભાષ્ય. પદાર્થો કરવા-ઉજવવા જોઈએ એમાં પ્રમાણ કે પણ વ્યવસ્થામાં અર્થાત્ પ્રાચ્યોએ અથવા શક્ષિણાત્મોએ પદાર્થો-ઉત્તમવા ઉજવવા એવું માનવામાં કશું પ્રમાણ નથી. માટે સામાન્ય શ્રુતિનું જ અનુમાન કહેવું જોઈએ. ॥ ૧૬ ॥

આ પણ સિદ્ધાંત સૂત્ર છે

દર્શનાદ્ વિનિયોગઃ સ્યાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થઃ—(દર્શનાત્) અન્ય જોવાથી (વિનિયોગઃ સ્યાત્) વિનિયોગ થઈ શકે છે.

ભાવાર્થઃ—શિખાકર્ગની આકૃતિ વચ્ચે પણ થઈ શકતી નથી. જેમ કોઈ વસ્તુ શિખા રખાવે છે, કોઈ પાંચ શિખા રખાવે છે, તેમ અમુક આકૃતિએ જ હોલાકા-આદિ ઉત્સવ ઉજવે તે તેનો ઉત્તર એ છે કે શિખાદિ કર્મ સાથે જોડતો સંબંધ હોય છે અર્થાત્ અમુક જોડના હોય તેમજ અમુક પ્રકારે શિખાઓ રખાવવી અને શુશ્રૂષના હોય તેમજ (ઉપનયન વગેરે) શિખા ન રખાવવી. મુળદ્વા મૃગચ. જોત શબ્દ પ્રાચ્યોદિ શબ્દ આકૃતિ અવ્યવસ્થિત નથી માટે ત્યાં વચ્ચેના બની શકે પણ પ્રત્યયે હોલાકા કર્તવ્યા અહીં વચ્ચેના થઈ શકે નહિ. માટે અહીં તે સામાન્ય શ્રુતિનું જ અનુમાન થઈ શકે છે. ॥ ૧૭ ॥

સિદ્ધાંતમાં પ્રકિત આપે છે—

લિઙ્ગાભાવાત્ નિત્યસ્ય ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (નિત્યસ્ય) નિત્યનું (લિઙ્ગાભાવાત્) કોઈ ચિહ્ન નહોતું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ:—કર્તા-વિશેષનું નિયમ બાધનાર કોઇ લિંગ અર્થાત્ સિદ્ધ જણાતું ન હોવાથી પણ અવરથા યદ્ય શકતી નથી કે અધુક માણસો જ હોવામાં-ઉત્તર કરે, માટે ત્યાં તો સામાન્ય કૃતિનું અનુમાન કરવું એ જ યોગ્ય છે. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત ઉપર આશ્લેષની નિષ્ણિ.

આલ્યા હિ દેશસંયોગાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:—(હિ) કારણ કે પ્રામ્ય આદિ (આલ્યા) સમ્બંધ (દેશસંયોગાત્) દેશના સંબંધથી નિષ્પન્ન થયો છે.

ભાવાર્થ:—પ્રામ્યત્વ ભવિતિને માનિને તે ભવિત્યુક્ત કૃતિની કલ્પના પણ યદ્ય શકતી નથી, કારણ કે, પ્રામ્યત્વ ભવિતિ નથી, ' પ્રામ્ય ' સમ્બંધ તો કેવળ દેશના સંબંધથી જ અવહારમાં આવે છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત ઉપર આશ્લેષ કરનારૂં સૂત્ર.

ન સ્યાદ્ દેશાન્તરેષ્વિતિ ચેત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:—(દેશાન્તરે) બીજા દેશમાં જના (ન સ્યાત્) પ્રામ્ય-આદિ અવહાર ન થયો નોંધ્યો (હિતિ ચેત્) એ એવી શક્તિ કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ:—જો કોઇ શક્તિ કરે કે એ ' પ્રામ્ય ' આદિ સમ્બંધ તો દેશના સંબંધથી બનેલા હિ, તો શક્તિ એ થાય છે કે ઉત્તર અથવા પશ્ચિમ દેશમાં પ્રામ્યદેશનો પુરુષ ગયા પછી તે પુરુષને પ્રામ્ય ન કહેવો નોંધ્યો, છતાં લોકો તો અને પ્રામ્ય પુરુષ પોતે પણ પોતાને માટે પ્રામ્ય તરીકે અવહાર કરે છે, માટે પ્રામ્ય સમ્બંધ દેશના સંબંધને લીધે નથી, પણ ભવિતિવાચક છે એવું આશ્લેષ કરનારનું આનંદુ જણાય છે.

આશ્લેષની નિષ્ણિ કરનારૂં સૂત્ર.

સ્યાદ્ યોગાલ્યા હિ માયુરવત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:—(હિ) કારણ કે (યોગાલ્યા સ્યાત્) અન્યદેશમાં જના પછી પણ યોગાલ્યા સમ્બંધ યોગિકતા વધી શકે છે (માયુરવત્) માયુર આદિ સમ્બંધ પેરે.

ભાવાર્થ:—જો યોગિક સમ્બંધ હોય છે, તેને જીવ, ભવિષ્યત્ અને વર્તમાન મધ્યસ્થ સંબંધ હોતો નથી અને યોગિક સમ્બંધ વાસ્તવ અન્યત્રો સંબંધ થવાથી તેને માટે નિષ્પન્ન થયેલો યોગિક દર પણ થયો નથી જેમકે માયુર સમ્બંધ. જો મયુરમાં જન્મ્યો હોય તેને ' માયુર ' કહે છે. એ ' માયુર ' માયુસ કાસી રવકલા કે મુલાખમાં જવાથી ' માયુર ' મરી જતો નથી તેમ પ્રામ્ય પુરુષ ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં જવાથી તે પ્રામ્ય મરી જતો નથી અને જે જ કારણથી એ ભવિતિવાચક સમ્બંધ પણ બની શકેલો નથી. પ્રકૃતિ અને પ્રત્યક્ષના અર્થને જાણવડું એટલું યોગિક સમ્બંધનું મહત્ત્વ ન માટે પ્રાચ્યજનૈ હોલકા કર્તવ્યા આવી કૃતિનું અનુમાન ન કરવું પણ મને હોલકા કર્તવ્યા આવી કૃતિનું અનુમાન કરવું. મન-અમાખ્યા-તૈમિક સમ્બંધો કોઇ અવરથા ન હોવાથી નથી ॥ ૨૧ ॥

આશ્લેષ-સૂત્ર.

કર્મધર્મો વા પ્રવણવત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ.—(વા) આશ્લેષ સચક શબ્દ છે (કર્મધર્મ) દેશને કર્મનું અંગ માટે (પ્રવણવત્) ‘ પ્રાચીન પ્રવણ દેશમાં વૈશ્વદેવ યજ કરવો ’ એવી પેટ.

સાવાર્થ.—વૈશ્વદેવ યજ કરનામાં “ પ્રાચીનપ્રવણે વૈશ્વદેવેન યજેત ” પૂર્વના તત્કાળે જાણતા પ્રદેશમાં વૈશ્વદેવ યજ કરવો આ વિધાનમાં જેમ દેશને કર્મના અંગ તરીકે જણાવ્યો છે, તેમ ‘ પ્રાચ્ય ’ દેશ કર્મનું અંગ સામાટે ન માનવું. અર્થાત્ પ્રાચ્ય દેશમાં હોલાકા-વિત્તન કરવો. આ દેશોને દેશને કર્મનું અંગ સામાટે ન સમજવું ॥ ૨૨ ॥

આશ્લેષ મમાધાન સૂત્ર.

તુલ્યં તુ કર્તૃધર્મેણ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ.—(તુ) શબ્દ આશ્લેષની વ્યવસ્થિ સચવે છે (કર્તૃધર્મેણ) કર્તાના ધર્મ સાથે (તુલ્યમ્) સમાનતા છે

સાવાર્થ.—જેમ અમુક કર્તા કર્મનું અંગ થઈ શકતું નથી તેમ દેશપણ કર્મનું અંગ થઈ શકતું નથી જેમ કોઈ કાળા માણસે યજ ધાર્મિક કર્મ કર્યું હોય તો તેથી એ કર્મ કરવાના અધિકારી કાળા માણસો જ હોય છે એવો નિયમ જાણી શકતો નથી. કાળા માણસે મધ્ય કર્મનું અનુધાન કર્યું હોય તો સમ્યાન અંગ કાળા માણસ થઈ શકતો નથી તેમ દેશ પણ કર્મનું અંગ થઈ શકતો નથી. તો પછી વૈશ્વદેવ યજમાં ‘ પ્રાચીન પ્રવણ ’ દેશ કર્મનું અંગ કેમ બને છે ? તો તેનું સમાધાન એ છે કે ત્યાં તો પ્રાચીન પ્રવણે યજેત એવું પ્રત્યક્ષ વૈદિક વચ છે. અને અહીં હોલાકાદિ પ્રકરણમાં તો ક્રુતિનું અનુમાન કરવું પડે છે, માટે ત્યાં પુરુષ કે દેશના સમ્યક્ માની શકતો નથી. સામાન્ય ક્રુતિનું જ અનુમાન કરવું જોઈએ અર્થાત્ સર્વજન હોલાકા (વસન્તોત્સવઃ) કર્તૃધ્યા અહીં સામાન્ય ક્રુતિ જ કલ્પવી જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

હવે પૂર્વ રસનું સૂત્ર

સાધુપદમશુક્તિનુ આધિકરણ શરૂ કરે છે.

પ્રયોગોત્પત્યશાસ્ત્રત્વાચ્છબ્દેષુ ન વ્યવસ્થા સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ.—(પ્રયોગોત્પત્યશાસ્ત્રત્વાત) પ્રયોગના નિયમનું કોઈ શાસ્ત્ર ન હોવાથી (અચ્છબ્દેષુ) ‘ અમુક જ સમ્બંધો પ્રયોગ કરવા ’ કર્તાશબ્દક સમ્બંધોમાં (વ્યવસ્થા) નિયમ (ન સ્યાત્) થઈ શકતો નથી

સાવાર્થ.—જસાદિ અર્થને માટે ગૌ, ગાવી, ચોળી અને ચોપેતલિકા આદિ શબ્દો છે ॥ ૧ ॥ ધામાથી ઝેરૂપ અર્થને જણાવવા માટે ક્યા સમ્બંધો પ્રયોગ કરવા ? આને માટે ખાસ કોઈ નિયમ જણાતો નથી, માટે જ્યો તે સમ્બંધો પ્રયોગ કરી શકાય. ‘ ગૌ. ’ પ્રયોગ આવે ॥ અને ‘ ગાવી ’ પ્રયોગ બોલે છે એમ ન કહી શકાય, કારણ કે, ‘ ગૌ ’ પદ આધુ છે અને

‘ગાવી’ પદ અમાધુ કે એના નિર્ણય કયા રાત્રે કર્યો કે ? અર્થાત્ કોઈ પણ રાત્રે સમના સાધુત્વ અને અપ્રાધુત્વ માટે નિયમ લેવા નથી. એ કોઈ કહે કે વ્યાકરણ રાત્રે નિયમ મનાવ્યો કે માટે વ્યાકરણ રાત્રે જેની વ્યુત્પત્તિ જવાની હોય તે સમ સાધુ ગણાય અને જેની વ્યુત્પત્તિ આગ્રહ રાત્રેમા ન હોય તે અસ્થાધુ સમ ગણાય અને આધારે અમુક સાધુ પ્રયોગ કરેલા અ. અમુક અસ્થાધુ પ્રયોગ કરેલાય. **ચો** પદ સાધુ કે ક્રાત્રુ કે તેની સિદ્ધિ વ્યાકરણમાં છે. ગાવી ‘ઝાપ્ત’ એને ‘ઝાપાનતિક્ર’ અસ્થાધુ પ્રયોગો ૮ ક્રાત્રુ કે તેની સિદ્ધિ આગ્રહમાં નથી અને તેને લીધે જ ગાવી આદિ સમો અપ્રસંગ કરેલાય ૮. તે એના ઉત્તરમાં પૂર્વે પણ નિર્ણય કરેલામા આવે છે કે વ્યાકરણ રાત્રે પ્રમાણ નથી, ક્રાત્રુ કે વેદના કીને માટે જો આધાર નથી. જે રાત્રેનું મન વેદમાં હોય તેને જ પ્રમાણ માની સમય અને જેનું મન વેદમાં ન હોય એ જ્યાં જ રાત્રેનો છિન્ન મૂળ હોવાથી અપ્રત્ય હે અર્થથી સિદ્ધ થાય ૮ કે મનોના સાધુત્વ અને અસ્થાધુત્વનું કોઈ નિર્ણયક રાત્રે ન હોવાથી સમોના પ્રયોગમાં કોઈ નવરથ નથી. ગાદિ આદિ માટે મો અને ગાવી આદિ સખે પણ વાપરી શકાય અને જો પ્રયોગના માત્ર જ માનવા જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

શબ્દે પ્રયત્નનિષ્પત્તેરપરાધસ્ય માગિત્વમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ — (શબ્દે) સમમાં (પ્રયત્નનિષ્પત્તે) પ્રયત્નાથી ઉત્પત્તિ હોવાથી (અપરાધસ્ય) અપરાધનું (માગિત્વમ્) માગિત્વ અર્થાત્ કર્તૃત્વ થઈ શકે ૮

ભાષ્યાર્થ—સમનું ઉચ્ચારણ કરવામાં પ્રયત્ન કરવો પડે છે. સ્થાન પ્રયત્નો બરાબર તે સમય માટે ન હોય તે સમયને ખોળા માનવા પડે ૮. કોઈ સમય સ્થાનના હોવાને લીધે અને જો સમય પ્રયત્નના હોવાને લીધે ખોટા પડે છે અર્થાત્ જો લીધે પણ સમયનું ઉચ્ચારણ આગ્રહ કરે સમય નથી માટે સમયને જાતના સમયે હોય ૮ તેમાં જે સાધુ સમય હોય તેના જ પ્રયોગ કરવા, અસ્થાધુ સમયને પ્રયોગ કરવો નહિ અને માટે વધિક વાગ્યો પણ કે જેમકે **‘અથ શબ્દ સમ્યક્ષાત્ કુપ્રયુક્ત સ્વર્ગે લોકે કામધુમ્મવતિ’** આમાં સમય સાથે પ્રયોગના અને સમય સમયનો પ્રયોગ કરવા કર્યુ છે અને તે મુજબ કે ૧. તસ્માદ્ વ્રાણ્યેત ન મ્લેચ્છિતયે તાઃ પ્રાવિત્તયે, મ્લેચ્છો હ વા અપ ચત્પરાન્ ॥ અપરાધને એવું કરેલાય કે આશાંતુઓ મોઝ ન મનવું જોઈએ

કોઈને કે અમાધુ સમયનો પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ આ પ્રમાણે સાધુ અને અમાધુ અર્થ શુદ્ધ અને અપ્રસંગ એવા જે પ્રયત્નના બેમાં સમયમાં છે એમ જાણવું કે સાધુત્વનો નિર્ણય કરનાર વ્યાકરણ રાત્રે જ છે, ત્યાં જ રાત્રેનું અર્થ નથી. વ્યાકરણને પત્તો આધાર છે કે વિશેષે વેદિતવ્યે દત્તિ હ સ્વ ચદ્ પ્રસવિદા પરા વૈધાપરા ચ. તથા અપરા કવચેદો સ્વર્ગે સામવેદોડયર્થવેદ, શિક્ષા, જન્મો વ્યાકરણમ્ નિરુક્ત સંસ્કારે જ્યોતિષમ્ દત્તિ ૮. ૧ માટે અપરા વિદ્યાર્થ વત્તી માત્રક વ્યાકરણને પણ અપ્રવચ્યમાં જણાવ્યું ૮ તેનામાં માત્રકમાં પણ વ્યાકરણ ॥ ઉપદેશના નિર્ણય ૮. તે વેવા રુદ્રમમુવન-દમાં તો વાચ વ્યાકરણ દત્તિ. તામિત્તર મધ્યતંડયમમ્ય વ્યાકરણ. ૮. તસ્માદ્વિય વ્યાકરણ વાચ્યવે. આ નીકે અર્થવાદમાં સરકત આગ્રહથી શુદ્ધ થોલી થાપી જ મો નથી જોઈએ એમ ૧૫૮ ઉપદેશ ૮. આથી નિર્ણય થાય છે કે વ્યાકરણ રાત્રે અપ્રવચ્ય નથી. વ્યાકરણ રાત્રેનું નથી.

નાગ પાણિનિ, કાત્યાયન અને પતંજલિ મુનિઓ પણ મનુ આદિ યાજ્ઞિ સમાન જ છે, એમના શાસ્ત્રો વેદ વિરુદ્ધ હોય જ નહિ, માટે 'ગૌ' આદિ શબ્દો જ સાધુ શબ્દો છે અને 'ગાવી' આદિ શબ્દ અસાધુ છે. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધ તમા સુક્તિ પણ ખતાવે છે.

અન્યાયશ્ચાનેકશબ્દત્વમ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ.—(ચ) અને (અનેકશબ્દત્વમ્) એક અર્થને, માટે અનેક શબ્દ હોવા (અન્યાય) અન્યાય છે

ભાવાર્થ.—એક જ અર્થને માટે અનેક શબ્દો વાપરવા તે અયોગ્ય જો, ગાવી, ગોળી, ગોપોતલિકા આ બધા શબ્દો એક અર્થને માટે ન જ હોય જે વ્યાકરણ-શુદ્ધ છે તે એક જ ગૌ; ગાય ૩૫ અર્થને માટે ન્યાય છે બીજા બધા અપભ્રંશ કે આમા શકા એ થાય છે કે ત્યારે શ હસ્ત કરા; પાણિ આ ત્રણ શબ્દોમાં શુ એકતે જ સાધુ માનવો અને બીજા એ શબ્દોને અપભ્રંશ માનવા ? આનો ઉત્તર એ છે કે, આ ત્રણ શબ્દો તો વ્યાકરણ શુદ્ધ છે શિષ્ટ પુરુષોએ એ ત્રણ શબ્દોને એક જ અર્થમાં પ્રયુક્ત કર્યાં છે, માટે આ દેકાણે તો ત્રણ શબ્દ સાધુશબ્દો જ છે પણ ગૌ ને સ્થાને અપભ્રંશ ગાવી આદિ શબ્દોને શિષ્ટ પુરુષોએ વાપર્યાં નથી, માટે સાધુ અને અસાધુ બંને મળીને જે અનેક શબ્દો હોય કે તેજ અનેક શબ્દ એક જ અર્થમાં અન્યાય ગણાય છે. ॥ ૨૬ ॥

આક્ષેપ નિવૃત્તિ

તત્ર તત્ત્વમભિયોગવિશેષાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ.—(તત્ર) સાધુત્વ અને અસાધુત્વની ચિન્તાનિકામાં (તત્ત્વમ્) નિમ્ન (અભિયોગવિશેષાત્ સ્યાત્) સુત્પત્તિવિશેષથી થઈ શકે છે

ભાવાર્થ.—જેઓ અભિયુક્તો શિષ્ટ વિદ્વાનો હોય • તેના પ્રયોગથી જ સાધુત્વ અને અસાધુત્વનો નિર્ણય થઈ શકે છે જેઓ શિષ્ટ હોય કે તેઓ પ્રવેશ કરવામાં ખૂલ કરતા નથી શિષ્ટનું લક્ષણ પણ એ જ છે કે જેઓ જૂન ન કરે માટે પાણિનિ, કાત્યાયન અને પતંજલિ મુનિ જેવા શિષ્ટ પુરુષોએ જે શબ્દોને સાધુ નરકે ઉપદેશ તે જ શબ્દો સાધુ અને બીજા અસાધુ આજ નિર્ણય છે. ॥ ૨૭ ॥

ઉત્તર સૂત્ર

તદશક્તિશ્ચાનુરૂપત્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ.—(તદશક્તિ) ગૌ આદિ સાધુ શબ્દના ઉચ્ચારણમાં ફેટાકાકે અશક્તિ હોય કે તેથી અપભ્રંશ શબ્દ બની જાય કે બતા (અનુરૂપત્વાત્) અપભ્રંશ શબ્દથી જે અર્થનો બોધ થાય કે તે તો સાધુ શબ્દને અનુરૂપ હોવાથી

ભાવાર્થ.—અપભ્રંશ શબ્દથી પણ અર્થનો બોધ તો થઈ શકે છે પણ તેથી તેમાં શકિત

માનવામાં આવતી નથી. સાધુશબ્દ ૧૫૩૬ વિવૃતિ પામીને અપમૃદ્ય શબ્દ બની ગય છે તેથી તેમાં અનુપના અર્થાત સાદૃશ્ય મહે છે અને તે આદર્યને લીધે અસાધુ શબ્દથી પણ અર્થ બોધ થાય છે અર્થનો બોધ કરવાનો એજ કષ્ટ સાધુશબ્દનું નક્કુ નથી. સાધુશબ્દનું લક્ષ્ય તે શિષ્ટ-પ્રયુક્તવસ્તુ શિષ્ટપ્રયુક્ત ન ગણા ન માટે અપમૃદ્ય શબ્દમાં સક્રિય માનવામાં આવતી નથી. ॥૨૮॥

ઉત્તરમાં કુક્તિ બતાવે છે

एकदेशत्वाच्च विभक्तिव्यत्यये स्यात् ॥ २९ ॥

પદાર્થ—(જ) અને (વિભક્તિવ્યત્યયે) વિભક્તિના વ્યત્યયમાં (એકદેશતાત્ સ્યાત્) સાધુ શબ્દના એક દેશથી પણ અર્થબોધ થાય છે

ભાવાર્થ—૧૫૩૭એ અદમકેમ્ય વાગચ્છન્તિ ને બદલે અદમકૈરાગચ્છન્તિ એવો પ્રયોગ બુદ્ધી કર્યો તેમ તો પણ અદમક શબ્દના સાદર્યથી સામ્યનારને બોધ થઈ શકે છે. વ્યુત્પન્ન થોના સમજી શકે છે પ્રયોગનાએ બુદ્ધી પામી વિભક્તિને બદલે તુતીયા વિભક્તિનો પ્રયોગ કર્યો કે તે જ પ્રમાણે ' જાતી ' આદિ શબ્દોમાં પણ મૌં શબ્દનો એક દેશ છે જ તેને લીધે અર્થ બોધ થઈ શકે છે પણ તેથી ' અદમકેમ્ય ' ના અર્થમાં વપરાયેલા ' અદમકૈ ' પ્રયોગ સાધુ કહેવાય નહિ આ ઉપરથી સિદ્ધ ૧૫૩૭, ૧૩, ૧૪૩૭માં શબ્દનું સાધુત્વ જોવાથી સમય ને અને વ્યાકરણ વદ્યુનક છે માટે અધુ શબ્દોના જ પ્રયોગ કરવા જોઈએ આજ અરસથી પત જસિ મુનિએ આદર્ય બાલવા ઉપર જા ૩ મુકર્ષો ને ૩ અને પ્રયેષ ન ગમી જઈએ માટે આજથી ભણુદ નોંધએ. (સ્લેષ્ટા મા મુમેત્પર્યેયં વ્યાકરણમ્) ॥ ૨૯ ॥

હવે લોક અને વેદમાં શબ્દોના અર્થોનું એકમ છે એ અધિકરણ રાજ કરે છે.

प्रयोग चोदनाभावादर्थैकत्वमविभागात् ॥ ३० ॥

પદાર્થ—(પ્રયોગચોદનાભાવાત્) વાચના ઉચ્ચારણથી ઉત્પન્ન થતા પ્રતીતિ ન થવાને લીધે (અવિભાગાત્) શબ્દોના અર્થોનો વિભાગ ન હોવાથી (અર્થેકત્વમ્) અર્થોની એકતા છે

ભાવાર્થ—આ સુત્રમાં પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ બન્ને સમાવિષ્ટ થાય છે વેદિકભાષામાં અને લૌકિક ભાષામાં જે પદો તથા વાક્યો વપરાયા ન તેનો અર્થ એવો લૌકિક અસ્તુતભાષામાં થાય તે તેવા જ વેદિક ભાષામાં પણ થાય છે. આ દેશને પૂર્વપક્ષ એમ કહે છે કે વેદમાં પદો લૌકિક ભાષા કરતાં જુદા છે માટે અર્થો પણ જુદા હોવા જોઈએ લૌકિકભાષામાં ' દેવા ' ૧૬ વપરાય છે ત્યારે વેદમાં ' દેવાસ ' ૧૬ વપરાય છે. એજ પ્રમાણે બીજા પદોમાં પણ સમજુ. વેદમાં કર્ણોમિ ૧૬ વપરાયુ તે જ્યારે લૌકિક ભાષામાં ' કર્ણ ' ૧૬ વપરાય છે આ પ્રમાણે રૂપ બેદને લીધે લૌકિકભાષામાં પદોના અર્થ થાય છે તેના કરતાં વધુ અલેખ અર્થ થતાં જોઈએ

અર્થ પણ વદમાં જુદી જાળના જતાવ્યા છે, જેમકે—ઉત્તાના દેવગવા વદન્તિ દેવની ગોત્ર ઉમે આકાશ તરફ મુખપાળી હોય છે પણ લોકમાં ગાય રૂપ અર્થ તો નીચે જમીન તરફ મુખપાળી હોય છે આ મગજને લીધે પણ વેદના વાક્યોનો અર્થ લૌકિકભાષાને અનુસરી ન થતાં જોઈએ કાશ્ય લૌકિક અર્થ આ વેદિક અર્થ જુદી જાળા હોય છે

આતુ સમાધાન સિદ્ધા ૧૫૩૭ તરફથી આ પ્રમાણે છે—' દેવાસ ' આદિ પ્રયોગો જુદ જ હોય છે આથી એવા જગ્યામાં રૂપ વપરાય છે તેવા જ વેદમાં પણ રૂપો વપરાય છે સિધ્ધાનિ

દેવ સચિવર દુરિતાનિ પરાસુવ આ તથા ૩૫ યોગઆષા પ્રચાણે જ છે ૩૫૧૦ કાઠક કેદાણે
કેદાર નામને કિત અર્થ માની શકાય નહિ

ઉત્તાના દેવગવા વહન્તિ આ તો કેના અર્થના છે અને તેમા ગાયત્રી ગુનિ ૧ ને
વેદમા વપરાયેના પદોના અર્થ જુદા માનવામા આવે તો એ શબ્દોનુ શકિતસાન ન થવાથી
વેદો અર્થ જ થઈ શકે નહિ અને તેથી વદમા અમોઘકતા આવી જાય

આ ઉપરથી એ સિદ્ધાંત કે જ એવ લૌકિકા પદાર્થો ત એવ વૈદિકા । પદના
અર્થો જેવા લૌકિક છે તેવા જ વૈદિક પણ છે

લોકાવગતસામર્થ્ય શબ્દો વેદેડપિ ચોધક.

લૌકિક સંસ્કૃત ભાષામા જેવે શબ્દશકિત, જ્ઞાન મેળવ્યુ છે તે વેદનો શબ્દોના અર્થપણ
જાણી શકે છે માટે લૌકિક પદો અને વૈદિક સમાન પદોનો એક જ અર્થ હોય છે ॥ ૩૦ ॥

હવે આકૃતિમાં શકિત માનવી એ અધિકરણ શરૂ કરે છે

પૂર્વપક્ષ

અદ્રવ્યશબ્દત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ — (અદ્રવ્યશબ્દત્વાત્) દ્રવ્ય વાચક શબ્દ ન થવાથી.

ભાવાર્થ — એ શબ્દને જાતિવાચક માનવામા આવે તો એ વાત સ્પષ્ટ જ છે કે તે દ્રવ્ય
વાચક ન જ બની શકે. જેમા કિંમત અને ગુણ સમવેત હોય તે દ્રવ્ય અર્થ કહેવાય છે દ્રવ્યવાચક
ન ગુણાર્થો હોય એ આવે છે કે જુદા દેવા, છે દેવે, પદ્મ દેવે એક જાય આપવી, એ જાય આપવી,
છ જાય આપવી આ પ્રયોગો અસંગત થઈ જાય, કારણ કે ગોત્વરૂપ જાતિ એક જ હોવાથી
તેમા એ ચાર, છ ગણે સખ્યાનો અન્યથા થઈ શકે નહિ સખ્યા એ ગુણ છે, તે જાતિમા રહી
શકે નહિ આ કારણને લીધે પદ જાતિવાચક નથી પણ વ્યક્તિવાચક છે ॥ ૩૧ ॥

પૂર્વપક્ષ

અન્યદર્શનાદ્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ — (અ) અને (અન્યદર્શનાત્) અન્ય શબ્દનો પ્રયોગ થયેનો હોવાથી.

ભાવાર્થ — પશુત્વ જાતિ એક હોવાથી તેમા ' અન્ય પશુત્વ ' એવો પ્રયોગ થઈ શકે
નહિ. યદિ પશુરુપાકૃતઃ પલાયેત અન્યં પશુમુપાક્રુયાત્ । તેમા કહેણુ પશુ ભાગી જાય
તો તેના જેવુ માંજુ પશુ ઉપયોગમા લેવુ. અહીં જ પશુ શબ્દની શકિત પશુત્વરૂપ જાતિમા
હોય તો બીજી સુત્વ જાતિ ન હોવાથી ' અન્ય ' શબ્દનો પ્રયોગ ન થવા જોઈએ પણ, થયેનો
છે એ તો સ્પષ્ટ છે. માટે ' પશુ ' શબ્દની શકિત વ્યક્તિમા છે જાતિમા નહિ. વળી ' પશુ
પલાયેત ' આ પ્રમાણે લખ્યુ છે એ પશુ શબ્દની શકિત પશુત્વમા હોય તો પશુત્વમા પરાગન
થવુ જ અસંભવિત ॥ પરાગન તો વ્યક્તિમા સંભવિત છે, માટે વ્યક્તિમા જ શકિત માનવી
ચોગ છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંતમત.

આકૃતિસ્તુ ક્રિયાર્થત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ — (તુ) ' તુ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાર્થિત સૂચવ ॥ (ક્રિયાર્થત્વાત્) પદની
શકિત જાતિમા માનવાથી જ ક્રિયા થઈ શકે ને.

ભાવાર્થ — વ્યક્તિમા શકિત માનવાને પણ જાતિનો તે પદથી જોધ થાય છે એમ જરૂર
માનવુ જોઈએ, નહીં તો ' જ્યેનચિત ચિન્ચીત ' આ વાક્યમા જ્યેન પદોના જેવી આદવતીય

અમિને માટે વેદી બનાવવી, આ કેમજો મેનનો અર્થ અમુક સ્થેન વ્યક્તિ જ હોવામાં આવે તો તે વ્યક્તિ મરી ગયા પછી સ્થેનચયને કિયાતો લોપ થવો નોંધજો કાચુ કે જે વ્યક્તિને હરેશીને એ વાક્ય હરેવાયું હતું તે તો મરી ગઈ. તો હવે તેનું આદર્ય રૂપી રીતે જાણી શકાય ? પણ આ કેદાજો જે સ્થેનત્વરૂપ જાતિમાં સ્થેન સમ્બન્ધી શક્તિ માની હોય તો જાતિ અમર હોવાથી જાતિઅબદ વ્યક્તિનું સાદર્ય દરેકમાં લઇ શકાય અને વૈદિક સમ્બન્ધી પ્રતિપાદ કિયા પ્રયોગ/ન-વાળી રાય. આજ જાણ કુમાગિલ બદે પણ કશો ઝંઝ વિશેષ્ય નામિધા ગચ્છેત્ ક્ષોણ-શક્તિચિંશોષણે) જાતિરૂપ વિગતજુમા કીલ્યશક્તિ થયેલી અભિધા અર્થાત્ ૫૬ વિરોધ્ય કોદસે વ્યક્તિવાચક ૫૬ થઇ શક્યું નથી, આ કારણથી જાતિમાં જ શક્તિ માનવી નોંધજો ॥ ૩૩ ॥

હવે પૂર્વપક્ષ તરફથી સિદ્ધાંતમાં દૂધજો બતાવે છે.

ન ક્રિયા સ્યાત્ इति चेदर्थान्तरे विधानं

न द्रव्यमिति चेत् ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ.—(ક્રિયા) કિયા (ન સ્યાત્) થઈ શકે નહિ. (इति चेत्) જે એમ કહેવામાં આવે તો તથા (अर्थान्तरे) બીજા અર્થમાં (विधानम्) વિધાન થાય છે તેથી (द्रव्यम्) જાતિ (ન) સમ્ય નથી (इति चेत्) જે એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાષ્યાર્થ.—' ધૌદ્વિન્ પ્રોક્ષતિ ' ધા-પનુ પ્રોક્ષણુ કરે છે આ પ્રોક્ષણુ જાતિનું મભરી શકે નહિ પણ જાતિ-અધાર ધા-પનુ જ પ્રોક્ષણુ રૂપ શકે તથા ' એકે પશુ બાગી જન નો અન્ય પશુ લાવવું, આ કેદાજો અન્ય સમ્બન્ધો પ્રયોગ ત્યારે મહત્ત્વ ધાય ત્યારે વ્યક્તિમાં શક્તિ માનવામાં આવે. એક ગાય આપવી, બે ગાય આપવી, છ ગાય આપવી, દસ ગાય આપવી, અલી બે ખ્યાતો સ અથ પશુ વ્યક્તિ સ થે જ મળવી શકે જાતિ સાથે નહિ, દસ ગાય એટલે દસ ગોવ કહેવાય જ નહિ માન પણ ગારૂપ ઝકિનનુ ધાય છે પણ જોત્વરૂપ જાતિનું નહિ, માટે વ્યક્તિમાં જ શક્તિ માનવી નોંધજો ॥ ૩૪ ॥

હવે ઉપરના સૂત્રમાં કહેલાં દૂધજોના ઉદ્ધાર કરે છે.

સિદ્ધાંતસ્ય

તદર્થત્વાત્ પ્રયોગस्याविभागः ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ.—(તદર્થત્વાત્) અમિને માટે હોવાથી (પ્રયોગસ્ય) વાક્ય પ્રયોગને (અવિભાગઃ) બાધ આવતો નથી.

ભાષ્યાર્થ.—' ધૌદ્વિન્ પ્રોક્ષતિ ' ક્તવાદિ પ્રયોગમાં વાક્યરૂપી વ્યક્તિને બોધ થઇ શકશે, માટે પ્રયોગનો બાધ માનવાની કશી જરૂર નથી. - સક્તિ અનન્ત પ્રેરણથી અનન્ત શક્તિઓ માનવી પડે અને તે બધાનો બોધ મને અનભવિન હોવાથી સમ્બન્ધ અર્થનું જ્ઞાન થઇ શકે નહિ, જે અમુક જ વ્યક્તિમાં શક્તિ માનીએ તો બાહ્ય વ્યક્તિઓના બોધ વચ્ચે શક્તિ ધાય છે એમ માનવું પડે, એ પણ અપ્રોક્ષ છે જાતિનું જ્ઞાન ધાય તો જ વ્યક્તિનું જ્ઞાન ધાય છે, જે જાતિનું જ્ઞાન ન ધાય તો વ્યક્તિનું જ્ઞાન પણ ન ધાય. આરા અનન્ત વ્યક્તિરૂપી જાતિમાં જ શક્તિ માનવી મહુચિન કે. જાતિનો સબ્દ દ્વારા પ્રથમ બોધ ધાય કે માટે જાતિમાં જ શક્તિ માનવી નોંધજો. વ્યક્તિ અને આકૃતિના અમેદને લીધે વ્યવહારમાં કયાય પણ દોષ આવતો નથી. સિંગ સખ્યા આદિનો સબ્દ પણ અમેદના વ્યવહારથી થઇ શકશે, અજ કાચુથી જાતિમાં જ સમ્બન્ધી શક્તિ માનવી અને જાતિ એજ અકૃતિ ન. ॥ ૩૫ ॥

હતિ આકૃતિ શક્તિ અધિકરણ.

इति मीमांसा गुर्जरभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

અથ મીમાંસાદર્શનસ્ય પ્રથમાધ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ પ્રારમ્ભયે ।

ઉદ્દિષ્ણદ્દિશબ્દોની યાગનામતાનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ ઉક્તં સમામ્નાયૈતદર્થ્યં તસ્માત્સર્વં તદર્થં સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ—(સમામ્નાયૈતદર્થ્યમ્) વેદ વિધિ અને સ્તુતિના અનુબંધેય અર્થોનો પ્રકાશ કરવા માટે છે એ (ઉક્તમ્) વાત કહી દીધી છે. (તસ્માત્) માટે (સર્વમ્) અર્થમાં વૈદિક પદો (તદર્થ્યમ્) વિશ્વાદિમાના ક્રોધ પણ અર્થને માટે (સ્યાત્) હોતુ નોંધશો.

ભાવાર્થઃ—વેદમાં ક્રોધ પણ પદ નિરર્થક નથી. ક્રોધ વિષયર્થક હશે તો ક્રોધ સ્તુત્યર્થક હશે. અહીં પૂર્વપક્ષ તરફથી એ સંકેત કરવામાં આવે છે કે:—

હદ્વિદા યજેત । ચલમિદા યજેત । અભિજિત્વા યજેત । વિશ્વજિત્વા યજેત ।

આ વૈદિક વિધિઓમાં હદ્વિદ્, ચલમિદ્, અભિજિત્ અને વિશ્વજિત્ શબ્દો તૃતીયાંત વિકલિતવાળા હોવાથી તેનાથી મેષ ગુણનું વિધાન થાય છે માટે ઉપરની વિધિઓ ગુણવિધિઓ છે. જા એને ગુણવિધિ માનવામાં ન આવે તો હદ્વિદ્ આદિ પદો નિરર્થક થઈ જાય. જેમ દ્વિમા જુહોતિ અહીં દ્વિધિ શબ્દ તૃતીયાંત વિકલિતમાં છે તેથી તે હદ્વિધિ ગુણનું વિધાન કરે છે. હદ્વિધિ યાગ કરવો. તેજ પ્રમાણે હદ્વિદ્ આદિ દ્રવ્યોથી યાગ કરવો એવા અર્થે ઉપરનાં વાક્યોનો હોવો નોંધજો. આ કારણથી હદ્વિદા યજેત એ ગુણવિધિ વૈદિક વાક્ય છે. ॥ ૧ ॥

(સંક્રાંત સૂત્ર કહે છે.

અપિ વા નામધેયં સ્યાત્ યદુત્પત્તાનપૂર્વમવિધાયકત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ—(અપિ વા) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (નામધેયમ્) નામ (સ્યાત્) છે. (યદુત્પત્તૌ) જે શબ્દોના પ્રથમ અક્ષરમાં (અપૂર્વમ્) ક્રોધપણ અર્થો-નગ્ના રૂપત્વ ધોન ન હોય તો તે કર્મનું જ નામ હોય છે. (અવિધાયકત્વાત્) વિધિ તરીકે તેનો સંભવ નથી.

ભાવાર્થઃ—જેમ દ્વિધિ શબ્દોના અર્થ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેમ હદ્વિદ્ શબ્દોના અર્થ લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી. હવે જેમ એક દ્રવ્ય છે તેમ હદ્વિદ્ નામનું દ્રવ્ય પ્રસિદ્ધ નથી, તેથી કરીને હદ્વિદા યજેત આ વાક્ય ગુણનું વિધાન કરતું નથી અને તેથી તે ગુણ-વિધિ વાક્ય પણ નથી. પણ હદ્વિદ્ એ યાગનું જ નામ છે એમ માનવું નોંધજો.

હદ્વિદાયે પશુફલમનેન યાગેન શ્વે નિરુક્ત્યા નામત્વમ્ હદ્વિત્વદસ્ય હપરશયે । જે યાગથી પશુરૂપ ફલની પ્રાપ્તિ થાય તે યાગનું નામ હદ્વિદ્ યાગ. આ પ્રમાણે હદ્વિદ્, ચલમિદ્, અભિજિત્ અને વિશ્વજિત્ આ પદો જુલજુલયા યાગનાં નામો છે. એ પદો ક્રોધ પ્રસિદ્ધ દ્રવ્યના વાચક નથી તેથી તે ગુણ-વિધિ થઈ શકતા નથી. ॥ ૨ ॥

હવે ' વિદ્યા ' આદિ શબ્દોની યાગનામધેયતાનું અધિકરણ.

યસિન્ ગુણોપદેશઃ પ્રધાનતોઽભિસમ્બન્ધઃ ॥ ૩ ॥

પદાર્થઃ—(યસિન્) જે વાક્યમાં (ગુણોપદેશઃ) અનેક ગુણોનો ઉપદેશ હોય ॥ તે ગુણવિધિ હોતા નથી (પ્રધાનતઃ) ધાતુના અર્થ સાથે તેનો (અભિસમ્બન્ધઃ) નામધેય-તરૂપી સંબંધ હોય છે.

આવાર્થ 'વાગ્ધે' શબ્દ ગુણજન દ્વારા-સત્યક હોય અને તેનું વિધાન વાગ્યમાં હોય તો વાગ્ધેની ક્રિયા અને દશ પૂર્ણમાસની ક્રિયા એક સ જી જ થાય જાય. જો બન્ને ક્રિયાઓને ૮ મ મા વાચ્યા આવે તો 'દીક્ષા' અને 'ઉપસત્' ૩૫ ધર્મને લીધે દશપૂર્ણમાસ કરતા વાગ્ધે વાગ્ય જો જુદો પડે કે, તે બની શકે નહિ. અર્થાત્ વાગ્ધેમાં 'દીક્ષા' અને 'ઉપસત્' ધર્મો ૧ અને દશપૂર્ણમાસવગમ્ય એ ધર્મો નથી. સમદશદોષો વાગ્ધેય સમદશોપસત્કો વાગ્ધેય ઇતિ શાખ્યશાખ્ય જો દશપૂર્ણમાસ અને વાગ્ધેય સમાન ક્રિયાવાળા માનવામાં આવે તો 'દીક્ષા' અને 'ઉપસત્' નું અવશ્ય ન થવ જોઈએ, માટે 'વાગ્ધેય' શબ્દ ગુણજન રિધાન નથી કરતો પણ વાગ્ધેયનું જો નામ કે 'દીક્ષા' અને ઉપસત્ સે મને લગતા ધર્મ છે સમદશોપસત્કો વાગ્ધેય ઇતિ સૌમિકધર્મશ્રવણરિચોક્ત્ ૧ તસ્માદ્ ગુણમિથિર્ન ૧ ઇતિ ભૈમિનિ સત્પતિ વપસત્ ના મળખમાં થી આર્થમુનિષ્ઠ લખે છે કે —

દોષાદિન કે અનન્તર સોમામિવથ દિનસે પૂર્વ પૂર્વ જો હોમ કિયે જાતે હૈં

ઉનકા નામ વપસત્ હે ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાન્તવાદી બીજો હેતુ આવે છે

एकशब्दे परार्थवत् ॥ ८ ॥

(एकशब्दे) એક વાગ ઉચ્ચારિત ખાત્વર્થમાં એક સાથે કર્મત્વ અને કર્મ્યત્વ ન ૧૫ કરવા કરતા (પરાર્થવત્) ૪૨ બીજો જો ' વચગ્રૂ ' ૩૫ અર્થના વિધાન પેરે

આવાર્થ.—' વચગ્રૂ ' ૩૫ અર્થમાં વિધેયત્વ અને અનુવાચ્યત્વ બન્ને વિરુદ્ધ ધર્મો એકી સાથે માનવા પડે, માગ્રુ કે ખાત્વર્થમાં અનુવાદનો સંભવ નથી જો વિરુદ્ધ ધર્મ એક માલાવગ્ધેન એક અર્થમાં માત્રી શકાય નહિ આ શાખ્યને લીધે ' વાગ્ધેય ' ને ગુણ તરીકે માત્રી શકાય નહિ પણ તે વાગ્ય વિશેષનું નામ છે એમ જ માનવું જોઈએ

ફલચિત્ સમીપે પાઠા માયેન ખાત્વર્થાનુવાદામભવાન્ ચવા સ્વાર્થવિધાનવાન્ યાગ તથા વરસ્ય ગુણસ્ય વિધ્યર્થમનુવાદમપીતિ ચિકુડ્યોર્વિધેયત્વાનુવાદત્વયો એક સ્મિન્ કાલે સમાવેશાપકિરિતિ માય ઇતિ ભૈમિનિમૂત શ્લોક—

વાગ્ધે ૩૧ અને ૩૨ની સાથે એકી વખતે સખધે બખના તેમાં કર્મત્વ અને કર્મ્યત્વ ૩૫ વિરુદ્ધ ધર્મ એક જ વખતમાં સંભવી શકે નહિ માટે ચગ્રૂ પાઠની આશ્રતિ કરવી પડે અને તેમ કરતા વાગ્ધેને એક શબ્દ કે દ્વયેણ યાગ કુર્યાત્ આ એક વાક્ય અને યાગેન કલ્પ કુર્યાત્ આ બીજું વાક્ય આ યગ્ન્યથી ' વાગ્ધેય ' શબ્દ ગુણ વિધાયક નથી પણ અગ્નિ હોત્વઆદિ શબ્દની પેરે વાગ્યનું જ નામ છે ॥ ૮ ॥

હવે ' આગ્ધેય ' આદિ શબ્દોની અપામભતાનું અધિકરણ શરૂ કરે છે

' આગ્ધેય ' શબ્દ કાલ કર્મત્વ નામ નથી પણ એ ગુણવિધાયક છે એ આ સૂત્રનો કાવ છે

तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद् विधानार्थे न

चेदन्येन शिष्टाः ॥ ९ ॥

પદાર્થ —(તુ) ' તુ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાશ્રતિ કરે છે (તદ્ગુણા) કર્મ અને

ગુણોનું (વિધીયેરન) વિધાન થઈ શકે (વિધાનાયે) વિધીયમાન માગ રૂપ અર્થમાં (અવિમામાત્) વિમાન ન હોવાથી. કિંવાનુ જ વિધાન થાય અથવા ગુણોનું જ વિધાન થાય એવો કશો નિયમ નથી. (ચેત્) એ (અન્યેન) બીજા કાષ્ઠ વાક્યથી (ન શિષ્ટા.) ગુણો વિદિત ન હોય તો.

ભાવાર્થ:—દર્શપૂર્ણમાસમા આવું સંજ્ઞાય છે કે, “યદાગ્નેયોઽષ્ટાકપાલોઽમા ઘાસ્યાયાં પૌર્ણમાસ્યાં ચાચ્યુતો મવતિ” આ કેસણે અગ્નયે હોત્રમ્ ‘અગ્નિહોત્ર’ આવી વ્યુત્પત્તિ કરી અગ્નિનિમિત્ત દ્વારા “અગ્નિહોત્ર” એ કર્મનામધેય છે, એવો નિર્ણય કર્યો છે, તેમ અહીં પણ ‘આગ્નેય’ શબ્દ પણ ‘અગ્નિ નિમિત્ત’ દ્વારા કર્મનામધેય તરફે માનવો જોઈએ. આ પૂર્વપક્ષના ઉત્તરમા સિદ્ધાન્તવાદી તરફથી આ પ્રમાણે ખુલાસો છે કે, જો ‘આગ્નેય’ શબ્દને કર્મનું નામ માનવામાં આવે તો દેવતાનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય ‘અગ્નિહોત્ર’ માં તો અગ્નિદ્યોતિજ્યોતિરગ્નિઃ સ્વાદેતિ સ્વાયં જુહોતિ આ વચનાન્તરથી અર્થાત બીજા મત્રથી અગ્નિનુ વિધાન થઈ ગયું છે, તેથી મત્રવર્ણિ અગ્નિરૂપ દેવતા પ્રાપ્ત થાય છે માટે ‘અગ્નિહોત્ર’ ને કર્મનું નામ માનવામાં કશો વાધો નથી પણ આગ્નેયોઽષ્ટાકપાલઃ કત્યાદિ કાષ્ઠ બીજા મત્રથી અગ્નિરૂપ દેવતા લખ્ય નથી માટે અહીં તો અગ્નિરૂપ દેવતાનું વિધાન કરવું જ જોઈએ. આગ્નેય શબ્દ દેવતાનુ વિધાન કરી શકે એ, કાગ્ણ કે “અગ્નિદેવતા અસ્ય” આવા અર્થમાં તદ્વિતપ્રત્યયની ઉત્પત્તિ છે દ્રવ્ય અને દેવતા બન્નેનુ વિધાન કરવા જતાં અહીં વાક્ય બેઠ યઈ જશે એવી પણ શકા લાગવી નહિ કારણ કે કર્મ કાષ્ઠ બીજા મત્રથી વિદિત ન હોવાથી ગુણરૂપ વિશિષ્ટ કર્મનુ એક જ વાક્યથી વિધાન થઈ શકે છે. માટે આગ્નેય શબ્દ માગ-વિશેષનુ નામ નથી પણ તે શબ્દથી દેવતારૂપ ગુણનુ વિધાન છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે આગ્નેય શબ્દ ગુણવિધાયક છે. ॥ ૯ ॥

હવે બર્હિસ-આદિ શબ્દોની જાતિવાચકતાનું અધિકરણ રાફ કરે છે.

‘બર્હિસ’ અને ‘આજ્ય’ આદિ શબ્દો જાતિવાચક છે. સસ્કૃત દર્શ તથા સસ્કૃત ધીનાજ વાચક નથી. જો આ સુત્રનો જાવ છે.

વર્હિરાજ્યયોરસંસ્કારે શબ્દલાભાદતચ્છબ્દઃ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(અસંસ્કારે) સસ્કાર ન થયો હોય તો પણ (વર્હિરાજ્યયોઃ) બર્હિસ અને આજ્ય શબ્દો (શબ્દલામાત્) પ્રયોગ થવાથી (અસચ્છબ્દ) એ શબ્દો સસ્કારવાચક નથી.

ભાવાર્થ:—“વર્હિર્લુનાતિ” “આજ્યં વિલાપયતિ” “પુરોહ્તાશં પર્યગ્નિ કરોતિ” આ વાક્યોમા જે બર્હિસ આદિ શબ્દો છે તેને સસ્કાર વાચક માનવા કે જાતિવાચક કે જે દર્શને મન્ત્ર દ્વારા સસ્કૃત કર્યા હોય તેનું નામ ‘બર્હિસ’ ગણવું, એજ સસ્કાર વાચક શબ્દ. આ સંદેશમા પૂર્વપક્ષવાદી એમ કહે છે કે, વર્હિસ અને આજ્ય એ શબ્દો મન્ત્રથી સસ્કૃત થયેલા દર્શ અને ધીના વાચક જ છે. યૂષ અને આહવનીય શબ્દો જેમ સસ્માગવાચક છે અર્થાત્ બીલા-માત્રને યૂષ તથા અગ્નિમાત્રને આહવનીય તરીકે કહેવા તા નથી માટે તે સસ્કાર વાચક કે જાતિવાચક નથી.

આ પૂર્વપક્ષના સંજ્ઞામાં સિદ્ધાન્તવાદીનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. ‘બર્હિસ’ અને ‘આજ્ય’ આ બન્ને શબ્દો સસ્કારવાચક નથી પણ જાતિવાચક છે. ન્યા ન્યાં જ્ઞાકમા અથવા વેદમાં બર્હિસ અને આજ્ય શબ્દોનો પ્રયોગ થયો હોવા ત્યાં જાતિ જ પ્રાપ્ત થાય છે, જે દર્શનો

મનથી સમગ્ર ન કર્યો હોય તેને પણ ' મર્દિય ' કહેવાય કે અને જે ધીમો સરકાત ન કર્યો હોય તેને પણ ' આજ્ય ' કહેવામાં આવે કે, જેમકે વર્હિરાદાય માયો મતા મયો દર્શનો વર્હ મર્દિ ' કવ્યમ્ આજ્યમ્ ' ધી વેચ્યાનુ કે આ દેશોએ મરુતુ નર્દિમ્ તથા મરુતુ ધીનો અભિપ્રાય નથી આ કામ્યથી મર્દિમ્, આજ્ય આદિ સબ્દો અનિર્વાચ્ય કે ॥ ૧૦ ॥

હવે ' પ્રોક્ષણી ' આદિ શબ્દોની યોગિકતાનું અધિકરણ શરૂ છે.

પ્રોક્ષણીપ્વર્થસંયોગાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ — (પ્રોક્ષણી) પ્રોક્ષણ આદિ શબ્દો (અર્થસંયોગાત્) થાતુ અને પ્રત્યયનો અર્થ પ્રતીત થતો હોવાથી તે યોગિક સબ્દ છે

પદાર્થ — ' પ્રોક્ષણી ' એટલે સેચનનું સાધન આ શબ્દ કેવળ મત્ર સંસ્કૃત જાળો નામક નથી કાગળ કે પ્રોક્ષણીભિરંજિતા સ્વ, અહીં અસરૂત જાળમાં ' પ્રોક્ષણી ' તે પ્રયોગ કરેલો હોવાથી તથા અનિવાચ્ય પણ પ્રોક્ષણી સબ્દ નથી કારણ જળ-અર્થમાં પ્રોક્ષણી શબ્દ સર્વસામાન્ય થયો નથી અર્થાત્ આ-ચુકા પુરુષોએ જળ-રૂપ અર્થમાં એ સબ્દનો પ્રયોગ મ્યો નથી આ મરુણથી સેચનરૂપ અર્થના સાધનમાં એટલે સામાન્ય કલ્પના અર્થમાં વપરાયે તો તે માટે ' પ્રોક્ષણી ' શબ્દ યોગિક છે પ્રોક્ષણ યમયા સ્વા પ્રાક્ષણી આવો યોગિક અર્થ એ શબ્દમાંથી નીકળે છે પ્રોક્ષણનું સાધન જે જાત તેનું નામ પ્રોક્ષણી ' પ્રોક્ષણી વસાદય ' દર્શ અને પૂર્ણમાસમાં જે આ વાક્યનું અનુચ્છ માય કે તથા યોગિકતાના અભિપ્રાયે જ એ સબ્દ વાપર્યો કે ॥ ૧૧ ॥

હવે " નિર્મન્ય " શબ્દની યોગિકતાનું અધિકરણ ખતાવે છે

તથા નિર્મન્યે ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ — (તથા) તેથી રીતે (નિર્મન્યે) નિર્મન્ય શબ્દમાં પણ મમજનુ

પદાર્થ — જેમ પ્રોક્ષણી સબ્દ યોગિક છે તથા નિર્મન્ય શબ્દ પણ યોગિક છે ' નિર્મન્યેતેષામ્ પદાન્તિ ' આણુ વાચ્ય અગ્નિચપન પ્રકરણમાં છે અહીં ' નિર્મન્ય ' શબ્દની સ્વાર્થમાં કેવી રીતે છે ? આમાં એ પક્ષ દરિવાદીનો છે જાણે પણ યોગિકતાથી છે

જે અગ્નિની ધમત્તથી જે અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય તે તે નિર્મન્ય ' અગ્નિ કહેવાય છે યોગિક મન્યન અને તામા વખતે કરેલા મન્યનથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિનું વાચ્ય કહેવા માટે ચોક્કસ આશય પણ કલ્પ એવું સિદ્ધાંતવાદીનું અનુવ જણાય છે, અભ્યાસના વખતે નિમચન મંત્રીને આશ્પાનમાં જે અગ્નિ ચરેલ પ્રદીપ રાખ્યો હોય છે તે ચિત્રમયિન અગ્નિ અર્થાત્ માખા વખતે કરેલા મન્યનથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ કહેવાય છે ત્યત જ યોગિક મન્યનથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિનું નામ આ દેશોએ ' નિર્મન્ય ' અગ્નિ છે, તેનાથી જટકા (ઇટાને) પદાર્થો થાતુ અને તાણુ ધી નવનીત (માખણ) માથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, ખતા જે તાણુ ધી દોષ તે તેને જ નવનીત ધી કહેવાય છે તેજ પ્રમાણે તાત્કલિગ અમલથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિને જ નિર્મન્ય અગ્નિ કહેવાય કે એટલે ' નિર્મન્ય ' શબ્દ યોગિક છે ॥ ૧૨ ॥

હવે વેદવેદ્ય આદિ શબ્દોની નામધેયતાનું અધિકરણ શરૂ છે

દ્રવ્યરૂપ ગુણો વિધીયમાન છે તેનો (વિકલ્પ) વિકલ્પ છે (इति चेत्) નો એમ માનવામા આવે તો

ભાવાર્થ — આતુર્ભાસ્ય યાગના આગ્ર પ્રકરણ છે (૧) વૈશ્વદેવ, (૨) વરુણ પ્રધાસ (૩) સામ્યેધ (૪) શુનાસીરીય તેમા પ્રથમ પર્વમા આપે યાગો છે (૧) આગ્નેય અષ્ટકપાત્ર, (૨) સૌમ્ય ચરુ (૩) સાવિત્ર દ્વાદશકપાત્ર (૪) સાગ્ગવત ચરુ (૫) પૌષ્ણ ચરુ (૬) મારુત સમકપાત્ર (૭) વૈશ્વદેવી આભિક્ષા (૮) દ્વાનાપૃથિન એકકપાત્ર આ આઠ યાગોની નજીકમા જ “ વૈશ્વદેવેન યજેત ” આપુ વિધાન છે. અહી આગ્નેયાદીન યાગાન યજેત આવે અનુવાદ કરીને વૈશ્વદેવ ' સમ્પદો દેવતા રૂપ ગુણનુ વિચાર થાય છે નો ક વૈશ્વદેવ્યામ્ બામિક્ષાયામ્ મા ' વિશ્વદેવા ' દેવતા પ્રાપ્ત છે, છતાં બીજા સાત યાગોમા તો ' વિશ્વદેવા ' દેવતા પ્રાપ્ત નથી નો કે ત્યા પછી આગ્નેયાદિ સમ્પદો તદ્દિતજ્ઞાતિ અગ્નિઆદિ દેવોના વિધાયક છે જ તો પછી બીજા ઉપાય ન હોવાથી અગ્નિ આદિ દેવો સાથે ' વિશ્વદેવા ' નો વિકલ્પ માનવો જોઈએ. નો ' વૈશ્વદેવ ' સમ્પદ કેવળ યાગનુ નામ માનવામા આવે તો તેમા દેવતા અને દ્રવ્યનુ વિધાન ન હોવાથી યાગનુ સ્વરૂપ જ બની શકતુ નથી. દેવતા અને દ્ર વ્ય એ યાગનુ સ્વરૂપ કહેવાય છે આ કારણને લીધે નો ' વૈશ્વદેવ ' કેવળ યાગવિધેયનુ નામ માનવામા આવે તો વિધિ અનર્થક થઈ જાય છે, માટે ' વૈશ્વદેવ ' સમ્પદ ગુણુ વધાયક છે એમ માનવુ જોઈએ ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ન વા પ્રકરણાત્ પ્રત્યક્ષાવિધાનાच्च न हि

प्रकरणं द्रव्यस्य ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ — (પ્રકરણાત્) બગવાન વાક્યના સમીપ પાઠથી, (પ્રત્યક્ષાવિધાનાત્ ચ) અને ઉત્પત્તિવિધિથી અગ્નિઆદિ દેવતા શ્રુત હોવાથી (ન) તેનો બાધ થઈ શકતો નથી (પ્રકરણમ્) તથા સમીપપાઠે માત્ર (દ્રવ્યસ્ય) ઉત્પત્તિ સિદ્ધિ દ્રવ્યનો (ન હિ) બાધક થઈ શકતો નથી

ભાવાર્થ — બગવત્ વાક્યો પાસે અર્થાત્ આગ્નેયમષ્ટકપાત્રં નિર્વેપતિ ઇત્યાદિ વાક્યો પાસે ' વૈશ્વદેવેન યજેત ' વાક્યનો પાઠ હોવાથી ' અગ્નિ ' આદિ દેવોના બાધ થઈ શકતો નથી તથા ઉત્પત્તિ યાગથી વિદિત જે પુરોહિત દ્રવ્ય છે તેનો પછી બાધ થઈ શકતો નથી આ કારણથી વૈશ્વદેવ સમ્પદ દેવતા કે યાગક તથા દ્રવ્યવિધાયક થઈ શકતો નથી પછી એ સમ્પદ કેવળ યાગવિધેયનુ નામ જ થઈ શકે . અર્થાત્ ઉપર જણાવેલા આઠે ય યાગોનુ નામ ' વૈશ્વદેવ ' છે

આલેખ નિશકરણ સૂત્ર

मिथश्चानर्थसम्बन्धः ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (મિથ.) યાગોની આર્ષાત કરીને પણ અગત્યપરસ (અનર્થ સમ્બન્ધ) અર્થનો સબધ થઈ શકતો નથી.

ભાવાર્થ — આઠે ય યાગોનો અનુવાદ કરી અને પછી તેને ઉદ્દેશી આર્ષતિ પામેલા યાગોમા વૈશ્વદેવની ગુણવિધિ થાય તો શી દગ્ગત ॥ ૧ જોરસે કે, પ્રથમ યાગ વિધાનમા અગ્નિ આદિ દેવતા માનવા અને બીજી વખત આરતિ સયેલા યાગોમા ' વિશ્વદેવ ' દેવતા માનવામા આવે તો શી વાધો ॥ આ પૂર્વપક્ષના સમ્પ્રમાણમા કહેવામા આવે છે કે ' વૈશ્વદેવ ' યાગની આર્ષતિ કર્યા વગર યાગ અને દેવતાઓમા ઉદ્દેશ્ય-વિધેય ભાવનો સબધ કરી સમય નહિ ॥ ૧૫ ॥

ત્યારે યાગની આવૃત્તિ કરે, એના સંબંધમાં આ સૂત્ર છે.

પરાર્થત્વાદ્ ગુણાનામ્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ:—(ગુણાનામ્) ગુણોનું (પરાર્થત્વાત્) પગર્થત્વ હોવાથી

ભાવાર્થ—દેવતા આદિ ગુણો અપ્રધાન હોય છે અને યાગ ક્રિયા મુખ્ય હોય છે. અપ્રધાનને ખાતર પ્રધાનજન યાગની આવૃત્તિ સંભવી શકે નહિ, એટલે કે 'વિશ્વદેવ' દેવતારૂપ ગુણને ખાતર યાગની આવૃત્તિ શક્ય શકે નહિ આ કારણને લીધે 'વૈશ્વદેવ' પદ ગુણવિધાયક નથી પણ નામવિધાયક છે અને તે ઉપર કહેવા આઠ યાગોનું નામ વૈશ્વદેવ છે, અને એ રીતે નામધેય માનવામાં દ્રવ્ય અને દેવતાનો પણ ઉપરની યુક્તિથી અભાવ ન હોવાથી 'વૈશ્વદેવ' નામધેય યાગ વ્યર્થ પણ નથી. કારણ કે તે યાગમાં અગ્નિ આદિ દેવતા અને દ્રવ્ય વિદિત છે જ અને એનો જ વ્યવહાર 'વૈશ્વદેવ' નામથી થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

હવે વૈધાનરમાં અષ્ટત્વાદિની અર્થવાદતાનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સત્ર પૂર્વવન્તોઽવિધાનાર્થાસ્તત્સામર્થ્ય સમાન્નાયે ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ:—(પૂર્વવન્ત) અગ્નિ આદિ ઉત્પત્તિવાક્યથી પ્રથમ પ્રાપ્ત છે માટે (અધિધાનાર્થાઃ) વૈશ્વદેવેન યજેત આ વાક્યજન ગુણો વિધિને માટે નથી (સમાન્નાયે) અષ્ટકપાલ નવકપાલ આદિ વાક્યમાં (તત્સામર્થ્યમ્) વિધિનું સામર્થ્ય છે.

ભાવાર્થ:—'વૈશ્વદેવ' દ્વાદશકપાલો નિર્વપેન્ પુત્રે જાતે 'કમ્યેષિ કાંકમા આ વાક્ય છે, એનો અર્થ એ છે કે જ્યારે પુત્ર ઉત્પન્ન થાય ત્યારે બાર કપાલમાં (માટીના પાત્રમાં) સંસ્કૃત કરેલા અર્ધાત્ વિધિપ્રમાણે બનાવવામાં આવેલા પુરોગ્રાથનો નિર્વાપન-પ્રદાન કરેલો. આની સાથે બીજા પણ વાક્યો છે.

ચદ્વદશકપાલો ભવતિ ગાયત્રી એવ એનં પુનાતિ । યજ્ઞવ કપાલસિદ્ધૈષાસ્મિન્તેજો દધાતિ । યદ્ દશકપાલો વિરાજૈવાસ્મિન્નનાથં દધાતિ । ચદેકાદશકપાલો જગત્વૈવાસ્મિન્ પશૂન્ દધાતિ । આનો અર્થ એ છે કે જો આઠ કપાલમાં સંસ્કૃત થયેલા પુરોગ્રાથનું પ્રદાન કરે છે તે ગાયત્રીથી પુત્રને પવિત્ર કરે છે જો નવકપાલમાં સંસ્કૃત થયેલા પુરોગ્રાથનું પ્રદાન કરે છે તે પવમાન સ્તોત્રદ્વારા પુત્રમાં તેજ પ્રેરે છે જો દશકપાલમાં સંસ્કૃત થયેલા પુરોગ્રાથનું પ્રદાન કરે છે તે વિરાજ્યાં જોને અગ્નિદિ યુક્ત કરે છે, અને જો અગ્નિ કપાલમાં સંસ્કૃત થયેલા પુરોગ્રાથનું પ્રદાન કરે છે તે જગતીદ્વારા એને પણ સંપન્ન બનાવે છે. યસ્મિન્ જાતે જ્ઞાતમિદં નિર્ધપતિ પૂત એવ ॥ તેજસ્વી અગ્નિદ્વિદ્યાથી પશુમાન મર્યાદિ પુત્ર ઉત્પન્ન થયા પછી જો કંઈ કરે છે તેનો પુત્ર તેજસ્વી, અન્નાદ, બ્રાહ્મણ દન્દ્રિયવાળો અને પશુવાળો થાય છે. અહીં શંકા એ થાય છે કે અહીં જો અષ્ટકપાલ આદિ શબ્દો ને ગુણના વિધાયક છે કે અર્થવાદરૂપ છે. આ કેસણે પૂર્વપક્ષનું એવું કથન છે કે વિશ્વદેવેન યજેત આ વાક્યમાં અગ્નિ-આદિ ગુણો પ્રથમ પ્રાપ્ત છે માટે વિશ્વદેવેન યજેત આ વાક્યમાં રહેલા ગુણો વિધિરૂપે હોઈ શકે નહિ, કારણ કે વિધિ તો અગ્રામની જ હોઈ શકે અષ્ટકપાલ આદિ વાક્યમાં જ વિધિનું સામર્થ્ય મળી શકાય કારણ કે ત્યાં પ્રથમપ્રાપ્ત ન થતા આ કારણને લીધે એ અષ્ટકપાલ આદિ અહીં વૈધાનર છંદિમાં ગુણ-વિધાયક છે. ॥ ૧૭ ॥

સિદ્ધાન્તસૂત્ર ગુણસ્ય તુ વિધાનાર્થેઽતદ્ગુણાઃ પ્રયોગે સ્યુરનર્થકા
ન હિ તં પ્રત્યર્થવત્તાઽસ્તિ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ—(ગુણસ્ય) અણકપાવાદિષ્ ગુણત્વં (વિધાનાર્થે) વિધાનાર્થત્વ હોવાથી
(અતદ્ગુણાઃ) વૈધાનર ઇષ્ટિ પ્રત્યે તે ગુણે નથી કાઠ્ય કે તેના દાદશકપાલ હોવાથી તેનો
અવરોધ થાય છે. ખીજા યાગોતુ તો વિધાન કરી શકે એમ નથી, માટે (પ્રયોગે) વૈધાનર
ઇષ્ટિમા તે (અનર્થકા સ્યુઃ) નિર્ગર્થક પડે છે તેને લીધે (તં પ્રતિ) વૈધાનર યાગ પ્રત્યે
(અર્થવત્તા ન ઇસ્તિ) તેની અર્થવત્તા નથી

કાવાર્થ—અણકપાલાદિ સસ્કૃત પુરોહશ ‘વૈધાનરં દ્વાદશકપાલં નિર્વપેત્’
એ વૈધાનરી ઇષ્ટિમા ગુણરૂપ બની શકતા નથી, કાઠ્ય કે તે દર્મમા તો દાદશકપાલ સસ્કૃત
પુરોહશ ગુણરૂપે છે આ કાઠ્યથી અણકપાલઅદિથી સસ્કૃત પુરોહશો નિર્ગર્થક પડનાથી
દાદશકપાલના સ્તાવક રૂપે કોઇ તે વૈધાનરી ઇષ્ટિમા અર્થવાદરૂપે એ વાક્યો કે અણકપાલાદિ
ખીજા યાગોતુ વિધાન કરી શકે નહિ. ॥ ૧૮ ॥

ઉત્તરાશાસ સૂત્ર.

તચ્છેપો નોપપદ્યતે ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ—(તચ્છેપઃ) દાદશકપાલ વિધિનો શેષ (ન ઉપપદ્યતે) સિદ્ધ થઇ શકતો નથી.

કાવાર્થ—દ્વાદશકપાલં નિર્વપેત્ આ વિધિના શેષરૂપ પશ્ય અણકપાલઅદિ
બની શકતા નથી અર્થાત્ વિધિના સ્તાવક અર્થવાદે પશ્ય થઇ શકતા નથી. ॥ ૧૯ ॥

ઉત્તર સૂત્ર.

અવિભાગાદ્ વિધાનાર્થે સ્તુત્યર્થેનોપપદ્યેન્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ—(અવિભાગાત્) વિભક્ત ન હોવાથી (વિધાનાર્થે) વિધાનરૂપ અર્થમા
(સ્તુત્યર્થસ્ત્વેન) દાદશકપાલના સ્તુતિરૂપે (ઉપપદ્યેન્) સિદ્ધ થઇ શકે.

કાવાર્થ—દાદશકપાલમા અણકપાલત્વ નિયમથી ન અ-તર્જત હોવાથી એટલે કે
ખારરૂપ સખ્યામા આઠથી અગ્યાગથી સુધીની સખ્યા અવિભક્ત હોવાથી દાદશકપાલ સસ્કૃત
પુરોહશના સ્તુતિરૂપે એ વાક્યો સિદ્ધ થઇ શકે છે ખારરૂપ અવયવીના આઠ, નવ, દશ અને
અગ્યાર અવયવો કે એટલે અવયવો દ્વારા અવયવીની સ્તુતિ છે એમ માનવામા કશી દરકત
નથી. માટે વૈધાનરી ઇષ્ટિ પ્રત્યે અણકપાલ આદિ અર્થવાદો છે ॥ ૨૦ ॥

આશ્લેષ સૂત્ર.

કારણં સ્યાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ—(કારણમ્) ક્યમાણ્ય પૂતવાદિતું કારણ (સ્યાન્) થઇ શકે (ઇતિ ચેત્)
ને એમ કહો તો.

કાવાર્થ—‘ ગાયત્રી યથ વર્ણે વ્રહ્મવર્ચસેન પુનાતિ ’ આ વાક્યમા પવિત્રતા રૂપ
ફળ સ્પષ્ટ રીતે શ્રુત થાય છે તો એ પવિત્રતાનુ કારણ અણકપાલ આદિ ગુણો માનવામા આવે
તો શો વાધો ? ને એ પ્રમાણે કારણ માનવામા આવે તો ગુણવિધિ સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૨૧ ॥

આ શાકના સમાધાન રૂપે આ સૂત્ર છે.

આનર્થવ્યાદકારણં કર્તુર્હિ કારણાનિ ગુણાયે વિધીયન્તે ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ—(અકારણમ્) અણકારણાદિ પવિત્રતાદિનુ કારણ નથી (આનર્થક્યાન્) માટે તે ગિરદર્શક પદ્ધતિ હોવાથી (ગુણાયે) ગુણિને માટે (વિધીયન્તે) તદ્વર્ણનો વિષય માનવામાં આવે તે (હિ) કારણ કે (કર્તુઃ) કરતને (કારણાનિ) ગુણોના ફળ મળે છે.

સાધાર્થ—પવિત્રતાદિનુ કારણ પણ અણકારણનાદિ નથી, કારણ કે જો, માનવાથી વાસ્તવિક ઉપક્રમ અને ઉપસદારનો પણ જન ઉત્પન્ન થાય તે શુદ્ધજન્ય ફળોનો સમય પણ યોગ્ય છે તો સાચું હોય કે જોયે જોયે પવિત્રતા ફળનો મળેલ ઉત્પન્ન ચતાર સિદ્ધિનો સાચું અને તે વાગ્યો જોઈ નથી આ મગજને લીધે પવિત્રતાદિ ફળના કારણ અણકારણ આદિ નથી જોઈ માનવ પદે કે જે અણકારણનાદિ વાક્યો વેદવાનરી દર્શના અર્થવાદ ૪ ॥ ૨૨ ॥

હવે યજમાનપદની પ્રસ્તાવિત્વવર્થતાનું અધિકરણ

તત્સિદ્ધિઃ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ—(તત્સિદ્ધિઃ) 'યજમાન પ્રસ્તર' પ્રસ્તાવિત્વ યજમાનના યજ્ઞની સિદ્ધિ થાય છે.

સાધાર્થ—ગોષ્ઠ વૃત્તિથી વપગાયેલા શબ્દોનું પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત શ્રુતિ એવું પ્રકરણ અહીંથી શરૂ થાય છે 'યજમાન પ્રસ્તર' આ દેશને યજમાનનું નામ પ્રસ્તાવિત્વ છે કે પ્રસ્તાવિત્વ નામ યજમાન છે કે એ સદેહની નિવૃત્તિ કવચાની છે. 'પ્રસ્તાવ' એટલે પ્રથમ કાપિથી જોઈની મુદ્ધિ આ જગતની મુદ્ધિથી યજમાનનું કાર્ય થાય છે પશ્ચિમ ઉપર જોઈથી પરિધાન કરવું પડે છે. આ 'પરિધાન' યજમાનનું કાર્ય છે પણ જોઈ વડે તે થતું છે તથા પ્રસ્તાવ રૂપ અર્થને ગોષ્ઠ વૃત્તિથી યજમાન કહેવામાં આવે છે એટલે કે યજમાન શબ્દદ્વારા 'પ્રસ્તાવ' ની ગુણિ કવચામાં આવી છે માટે યજમાન પ્રસ્તર એ અર્થવાદ વાક્ય છે યજમાનકાર્ય વૃત્તિ પરિધાન પ્રસ્તર કરોતિતિ તસ્યાદ પ્રસ્તરત્ યજમાનકાર્યસિદ્ધિ ઇતિ કૌમિનિમિત્ત રતિ ॥ ૨૩ ॥

આગેય આદિ શબ્દો આદ્ય અર્થની સ્તુતિ માટે જ છે એ અધિકરણ આ સૂત્રનો વિષય છે

જાતિઃ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ—(જાતિઃ) જન્મ પણ ગોષ્ઠવૃત્તિથી જન્મ પ્રોત્તર કવચાનું નિમિત્ત હોય છે

સાધાર્થ—'આગેયો વેદાદ્યજ્ઞ' વેદો રાજમ્ય વદ્યો વેદવેદ' આ દેશને પ્રાણજીવે આગેય, જાતિને વેદ અને વેદને વેદવેદ કહેવામાં આવે છે આગેય, વેદ અને વેદવેદ શબ્દો ગોષ્ઠવૃત્તિથી પ્રાણજીવોને માટે પ્રયુક્ત છે આ ગોષ્ઠવૃત્તિનું નિમિત્ત અગ્નિ જન્મ તથા દેવોમાં મુખ્ય મણક છે તેમ પ્રાણજીવ પણ મનુષ્યોમાં પશુના વર્ગિત ગુણોને વધને મુખ્ય ગણાય છે. માટે મુખ્ય જન્મ અગ્નિ અને જાતિને સમાનગુણ જે તેની સાદ્યને આગેય અથવા અગ્નિ કહેવામાં આવે છે અગ્નિજ્ઞાનનો વદ્યાદ્યજ્ઞ ઇતિ પ્રાણમસ્તુતિ જે વાક્ય છે તે વેદવાનર

(સર્વમનુષ્યોમા) અગ્નિ છે સુત્રિમાં અને ઇન્દ્રમાં મળના આધિક્યને લઈ દાત્રિની પ્રશ્ન આ માટે ' ઐન્દ્ર ' અને સર્વને અગ્નિદિ પદાર્થ પૂરે પાડનાર હોવાથી વૈશ્વની સ્તુતિને માટે વૈશ્વદેવ શબ્દ વપરાયો છે આ કાગ્યથી ગાદ્યેયો ગ્રાહ્યણઃ આ વાક્ય યાજ્ઞયજુની સ્તુતિપદક હોવાથી અર્થવાદ છે ॥ ૨૪ ॥

યૂપાદિરાખ્દેાની યજ્ઞમાનસ્તુતિયું અધિકરણ

સારૂપ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ—(સારૂપ્યાત્) સમાનતાને લઈને પણ ગૌણ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે અને તેનાથી સ્તુતિ પ્રતીત થાય છે

ભાવાર્થ:—' યજમાનો યૂપ ' ' આદિત્યો યૂપ. ' ' યજમાન યૂપ છે ' ' અત્યાદિ યૂપ છે ' આ ઠેકાણે યૂપને માં યજમાન અને આદિત્ય શબ્દો વપરાયા છે ઊર્ધ્વતરૂપ ગુણ યજમાન અને યૂપમાં સમાન છે. તેજસ્વિતારૂપ ગુણ આદિત્યમાં અને યૂપમાં સમાન છે. આવા પ્રયોગથી યૂપની સ્તુતિ પ્રતીત થાય છે જ્યારે યૂપને સુદર સુવાળો જનાવવામાં આવે છે ત્યારે તેના ઉપરથી એ પદવામાં આવે છે એટલે તે અગ્નિકાંટ મારે છે. આ અગ્નિકાંટય ગુણ મિતિમાં અને યૂપમાં સમાન છે આ કાગ્યથી લઈને અર્થાત્ ઊર્ધ્વતરૂપ સમાન ગુણથી યૂપને યજમાન કહ્યો છે અને અગ્નિકાંટ રૂપ સમાન ગુણને લઈને યૂપને આદિત્ય કહેવામાં આવ્યો છે. તેથી યજમાનો યૂપઃ અને આદિત્યો યૂપઃ એ સનાતક હોવાથી અર્થવાદ છે. ॥ ૨૫ ॥

અપરવાદિરાખ્દેાની ગવાદિસ્તુત્યર્થત્વયું અધિકરણ

પ્રશંસા ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ:—(પ્રશંસા) ' અપશવો વા અન્યે સો અગ્નેઃચ ' આ વાક્યમાં ગાય જળક અને અશ્વથી બિ ન પ્રાણીઓ પશુ નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે આગ ગાય, જળક અને અશ્વની સ્તુતિ માટે છે.

ભાવાર્થ:—ઊંટ, મકરૂ, કૂતર, ગાય અને અશ્વમાં પશુત્વ એક સગળ હોવા છતાં ગાય અને અશ્વ સિવાય પશુ જ નથી એમ કહેવામાં ઊંટ, કૂતરા અને ખરેશની ગવામિની અપેક્ષા એ નિન્દા જણાય છે અને ગાય તથા અશ્વની સ્તુતિ જણાય છે, તેજ પ્રમાણે ' ચક્ અઘૃતમ્ અમોજનં તત્ ' યન્મલિનમ્ અવાસસ્તત્ । ' જેમાં ઘી નથી તે બોજન નથી. ' જે મેહુ છે તે કપડું નથી આ ઠેકાણે પણ ઘી વગરના ભોજનની નિન્દા તથા ઘી વાળા ભોજનની સ્તુતિ જણાય છે તેમજ મેલા કપડાની નિન્દા અને ધોગેલા કપડાની સ્તુતિ જણાય છે આ કાગ્યથી ' અપશવો વા અન્યે સો અગ્નેઃચ ' આ વાક્ય અર્થવાદ છે. ઉપરના વાક્યમાં ઊંટ, ખરેશ અને કૂતરા અદિને માટે ' અપશુ ' શબ્દની પ્રવૃત્તિ હોવી તેમાં ગવાદિ પશુઓની પ્રશંસા એજ નિમિત્ત છે. અને એ શબ્દ પ્રયોગનુ ફળ પણ પ્રશંસા જ છે ॥ ૨૬ ॥

' વાહુલ્યથી સુદિરાખ્દેા વ્યખ્દેશ છે ' એ અધિકરણ શરૂ કરે છે.

મૂમા ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ:—(મૂમા) ' સુદિશ્વધધાતિ ' આ ઠેકાણે સૂજ પાતુના પ્રયોગના વાહુલ્યથી સજ્ઞ પાતુના પ્રયોગવાળા અને તે પાતુનો પ્રયોગ જોઈ ન હોય તે મનો પણ સુદિશ્વ વાચ્ય છે.

ભાવાર્થ:—સુષ્ટિર્લિંગક મન્ત્રો અગ્નિચયન પ્રકરણમા વધારે હોવાથી સુષ્ટિર્લિંગક અને અસુષ્ટિર્લિંગક બન્નેને જાનના મન્ત્રોના સમુદાયને ' સુષ્ટિ ' એવું નામ આપવામા આવ્યું છે. " લાહુલ્યેન વ્યવદેશા મચન્તિ " એનો પ્રયોગ વધારે હોય કે તેનાથી તે સમુદાય પ્રસિદ્ધિમાં આવે છે અથવા મન્ત્રોના સમુદાયને ' સુષ્ટિ ' નામ આપવામા સજ્ઞ ધાતુના પ્રયોગના જૂમાં અર્થાત્ આવુલ્યને લીધે છે.

જે જનસમુદાયમા જનીવાશ માણસો વધારે હોય કે તે સમુદાયમા ડાઈ જની વચગાં માણસો હોય તો પણ આખા સમુદાયને ' જનીસમુદાય ' કહેવામા આવે છે એજ પ્રમાણે અગ્નિચયન પ્રકરણમા આવેલા મન્ત્રોને સુષ્ટિ પ્રયોગના જૂમાને લીધે " સુષ્ટિ " એવું નામ આપવામા આવ્યું છે.

જે જન્મ (ઇરા) નો સુષ્ટિ મન્ત્રોથી અગ્નિકુક રચવામા ઉપયોગ થયો હોય તે જન્મક પણ સુષ્ટિ કહેવાય છે.

સુષ્ટિ મન્ત્રોના સખધ ચયન સાથે કે મારે મન્ત્રોનો અનુવાદ કરીને જન્મકનું ઉપધાન કરવામા આવે છે મારે મન્ત્રોનો અનુવાદ કરનાર સુષ્ટિ યજ્ઞ અર્થવાદ છે ॥ ૧૭ ॥

' પ્રાણભૂત ' શબ્દાદિ સ્તુત્યર્થક છે એ અધિકરણ રાદ કરે છે.

લિઙ્ગસમવાયાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ:—(લિઙ્ગસમવાયાત્) પ્રાણલિંગક મન્ત્ર જાણે પદિત બીજા મન્ત્રોના પણ પ્રાણભૂત મન્ત્રોથી જવદ્વાર થાય છે.

ભાવાર્થ:—' પ્રાણભૂત ઉપદ્રવાતિ ' આ દેખણે માત્ર એક જ જનમાં પ્રાણ સંપન્નો પ્રયોગ થયો ' બીજા મન્ત્રોમા ' પ્રાણ ' સંપન્નો પ્રયોગ નથી જતા આખા મન્ત્રસમુદાયને ' પ્રાણભૂત ' કહેવામા આવે છે પ્રથમ મન્ત્ર આ પ્રમાણે છે " યર્વં પુરોમુષસત્ત્વ પ્રાણો મૌસાવર્તઃ " ચૌશ્વરુતિથી આખા મન્ત્ર સમુદાયનું નામ ' પ્રાણભૂત ' રાખવામા આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે જ મન્ત્રોથી મૌશ્વ સંપન્નોની પ્રવૃત્તિ થાય છે એવું આ દેખણે બતાવવામા આવ્યું છે આ જ સંતોને ઠીક ઠીકમા સાવજ્ઞાચાર્યે આ પ્રમાણે બતાવ્યા છે.

તત્સિદ્ધિજ્ઞાતિસામ્યવ્રવાસાલિઙ્ગમૂમતિ
પદિમ સર્વત્ર શબ્દાના ગોળી વૃત્તિ પ્રકલ્પિતા ॥

આ મન્ત્રમા સમગ્રપ્ર શબ્દોનો અર્થ ' સમીપપાદ ' એવો કરવામા આવે છે ॥ ૨૮ ॥

વાક્યરોપથી સદિગ્ધ અર્થને નિરૂપણ કરવાનું અધિકરણ.

સંદિગ્ધેષુ વાચ્યરોપાત્ ॥ ૨૯ ॥

ભાવાર્થ:—(સંદિગ્ધેષુ) બધા વિષય સંદિગ્ધ હોય ત્યાં (વાચ્યરોપાત્) વાચ્યરોપથી નિર્ણય થાય છે.

ભાવાર્થ:—" યત્તા ચાર્વરા ઉપદધ્યાન્ " બીજા ઝીણા મંત્રોને ' ટર્કશ ' કહેવામા આવે છે ટર્કશને બીજાથી પછી તેનું ઉપધાન કરવું એટલે અગ્રક દેહાણે તેનો પતમા ઉપયોગ

કરવો. આ દેહાણુ વિધિનો અર્થ જે શકરાને બીજવવો છે તે બીજવવું કાષ્ઠપણ મનાવી પદાર્થથી થઈ શકે છે ઘી, તેલ અથવા ચરબીથી પણ બીજવી શકાય છે તો આ વિધિમાં શકરાને શાનાથી બીજવવી એ સંદેહ છે, આ સંદેહની નિવૃત્તિ અર્થવાદથી થઈ શકે છે. આ વિધિનો અર્થવાદ તેજો વૈ ધૃતમ્, સ તૈજસમવાર્ધિ ચિનુતે આ અર્થવાદમાં ઘીની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે માટે વિધેય અર્થ ધૃત જ છે. કારણ કે ય સ્તૂયતે સ વિધીયતે એવો ન્યાય છે. આ ઉપરથી ઘીથી બીજવીને શકરાનું ઉપધાન કરવું એવો વિધિ સ્પષ્ટ થાય છે. અર્થવાદમાં દ્વિત્વમાં વિધેય અર્થની જ સ્તુતિ હોય છે. ॥ ૨૯ ॥

સામર્થ્યને અનુસરીતે જ વ્યવસ્થા કરવી એ અધિકરણ સમજાયે છે.

અર્થાદિ વા કરુપનૈકદેશત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ.—(વા) પૂર્વપક્ષની વ્યાપ્તિ બતાવે છે. (અર્થાત્) વસ્તુવૃત્તિઆમર્થથી વિધેય અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. (કરુપનૈકદેશત્વાત્) કરુપના-તર્ક પણ વેદનો એક દેશ હોવાથી.

‘ હસ્તેન યવદ્યતિ ’ ‘ શુભેણ યવદ્યતિ ’ ‘ સ્વધિતિના યવદ્યતિ ’ આ વાક્યોમાં હોમવા યોગ્ય દ્રવ્યોનું અવધાન શાથી કરવું તે બતાવવામાં આવ્યું છે. અવધાન એટલે હોમવા માટે શયેષ્ઠા દ્રવ્યને લુકુ પાડવું તે. “ હાથવળી અવધાન કરવું, ગુનુથી અવધાન કરવું, સ્વધિતિ (પરામાં વપરાણુ એવું જેવું લોહાનું હયાપાગ) થી અવધાન કરવું. ‘ આમાં શક એ થાય ॥ કાષ્ઠપણુ દ્રવ્યનું અવધાન કરવામાં આ નજે સાધન વાપરવાં કે વિદ્યુતથી વાપરવાં ? આનું’ સમાધાન એમ કરવામાં આવ્યું છે કે દ્રવ્યની યોગ્યતાને અનુસરીને અવધાન કરવું. જો કાષ્ઠ શિરા જેવું દ્રવ્ય હોય તો હાથથી અવધાન કરવું, ઘી હોય તો ગુનુથી અવધાન કરવું અને કાષ્ઠ બહુજ કઠણ પદાર્થ હોય (જેમકે ટાપર અથવા કાષ્ઠ કઠણ દ્રવ્ય) તો સ્વધિતિથી અવધાન કરવું. જો કે આમ કરવાનો કાષ્ઠ સ્પષ્ટ વિધિ નથી પણ કરુપના કરવામાં આવે છે. કરુપના એટલે તર્ક. તર્ક પણ જો યોગ્ય હોય તો તેને માનવામાં કરી હકત નથી. વેદ અને શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ તર્ક પણ વેદનો એક ભાગ જ ગણાય છે. મનુસ્મૃતિમાં પણ લખ્યું છે કે:—

આર્ષ ધર્મોપદેશં ચ વેદશાસ્ત્રાધિરોધિના

યસ્તર્કેણાનુસંધત્તે સ ધર્મ વેદ નેતરઃ

વેદ અને શાસ્ત્રોથી અવિરુદ્ધ તર્કથી જે વેદનું અને શાસ્ત્રોનું અનુસંધાન કરી શકે છે તે ધર્મને નણી શકે છે. ॥ ૩૦ ॥

इति मीमांसा गुर्जरभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

સમાપ્તઞ્ચાયં પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥

અથ દ્વિતીયોડ્ધ્યાયઃ પ્રારમ્ભતે ।

તત્ર ચાયં પ્રથમઃ પાદઃ

અપૂર્વરૂપ ધર્મ આખ્યાત પદ્ધતી પ્રતિપાદ્ય છે. એ નામનું અધિકરણ સમજાવે છે.

પહેલાં અખ્યાતમા પ્રમાણનું લક્ષણ બતાવ્યું, વિધિ, અર્થવાદ, મંત્ર અને સ્મૃતિનો પણ નિર્ણય કર્યો છે. મુખ્યવિધિ અને નામધેયનો પણ નિર્ણય કર્યો છે તથા સદિગ્ધ અર્થનો વાક્ય-ગ્રંથથી નિર્ણય કર્યો છે પણ દર્શન્યુ છે. હવે વિધિવાક્ય રૂપ પ્રમાણમાં કર્યો અર્થ પ્રધાન અને કર્યો અર્થ અપ્રધાન છે જેનાથી ધર્મરૂપ અપૂર્વ પ્રતીત થાય તે પ્રમાણ વાક્યમાં મુખ્ય ગણાય છે.

**ભાવાર્થાઃ કર્મશબ્દાઃ, તેમ્યઃ ક્રિયા પ્રતીયેતૈષ હ્યથો
વિધીયેતં ॥ ૧ ॥**

પદાર્થ—(ભાવાર્થાઃ) ભાવના રૂપ અર્થ સિદ્ધિને માટે (કર્મશબ્દાઃ) ધાત્વર્થ-વાચક કર્મશબ્દો અર્થાત ક્રિયાપદો છે અર્થાત ધાત્વર્થો યાગઆદિ ભાવનાને માટે હોય છે. કારણ કે (તેમ્યઃ) ધાત્વર્થોથી જ (ક્રિયા) અપૂર્વનામક ધર્મ (પ્રતીયેત) જાણી શકાય છે (હિ) માટે (યદઃ) આ (અર્થઃ) ધાત્વર્થરૂપ અર્થ (વિધીયેતે) વિદિત થાય છે.

ભાવાર્થઃ—વિધ્યર્થક પદના ધાત્વર્થો આખ્યાત પ્રત્યય-વાચ્ય ભાવનામાં કારણત્વ રૂપથી અન્યથા પામે છે. યજેત નો અર્થ યાગેન ભાવયેત્ યાગથી ભાવના કરવી એવો અર્થ થાય છે. આ કારણથી ધાત્વર્થ ભાવનારૂપ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા માટે હોય છે. વિધ્યર્થક ક્રિયાપદોથી 'ક્રિયા' ગાદલે અપૂર્વ પ્રતીત થાય છે. અપૂર્વનું જ બીજું નામ ધર્મ છે વાક્યમાં ધાત્વર્થનું વિધાન થાય છે અને જેનું વિધાન થાય તે જ ધર્મ. અર્થાત અપૂર્વનું સાધન છે. નામના અર્થો ભાવના સાથે સીધી રીતે સંબંધ પામતા નથી. નામાર્થનો સંબંધ ધાત્વર્થ સાથે હોય છે અને ધાત્વર્થનો સંબંધ ભાવના સાથે થાય છે. સોમેન યજેત અહીં સોમરૂપ નામાર્થનો સંબંધ યાગરૂપ ધાત્વર્થ સાથે છે અને સોમ ત્રિસિષ્ટ યાગનો સંબંધ ભાવના સાથે છે. જેમ સોમેન યાગં કુર્વાત્ તેજ પ્રમાણે યાગેન ભાવયેત્ એમ કહેવાય છે. ભાવનાના તથ્ય અસ હોય કે કેન ભાવયેત્ ? કેન ભાવયેત્ ? અને કયં ભાવયેત્ ? આ દેહાણે ધાતુનો અર્થ જ ભાવનાનું કારણ હોય છે. કેન ભાવયેત્ ? નો જવાબ સર્વે ભાવયેત્ હોય છે અને કયં ભાવયેત્ ? રૂપી રીતે ભાવના કરવી ? એનો જવાબ 'અગ્નિનં અન્વાધાનં' પ્રવાજ અને અપધાત આદિથી ઉપકાર કરી ભાવના કરે, એ હોય છે. નામાર્થ તો ધાત્વર્થના ઉપકારી હોય છે. ક્રિયા વગર દ્રવ્યો રૂપ માધી શકતા નથી. જેમકે—પચન ક્રિયા વગર નિર્ગમ્ય રહેલાં કાષ અને નપેલી આદિ ભાત બનાવી શકતાં નથી. આ ઉપરથી સમજાવે કે વાક્યમાં ક્રિયાપદનો અર્થ જ મુખ્ય હોય છે.

'યજેત' આમાં યજ્ઞ ધાતુ છે અને ત્ પ્રત્યય છે. 'યાગ' એ યજ્ઞ ધાતુનો અર્થ છે અને ભાવના ત્ પ્રત્યયનો અર્થ છે. આનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ નૈમિત્તીય ન્યાયમાલા તથા શાબર-ભાષ્ય આદિ મ શેમાં છે માટે જિતસુઓએ ત્યા જ જોઈ લેવું. ॥ ૧ ॥

આલોપ કથન.

સર્વેષાં ભાવાર્થ इति चेत् ॥ २ ॥

પદાર્થઃ—(સર્વેષામ્) જ્યાં પદોનો (ભાવઃ) ભાવ (અર્થઃ) અર્થ છે (इति चेत्) એમ માનવામાં આવે તો શી હરકત ?

ભાવાર્થ—ધાતુના અર્થ પેડે ‘સોમ’ આદિ નામના અર્થનો અન્ય પણ સીધો ભાવનામા જ માનવામા આવે તો શી હરકત ? અર્થાત નામનો અર્થ પણ “ભાવ” માનવામા આવે તો વાકરમાં ક્રિયાપદનો અર્થ જ મુખ્ય છે અને નામનો અર્થ મુખ્ય નથી એ સવાલ જ ઉડી જાય.

તસ્માદેતેऽપિ સાકાદ્ભૂતવાત્ ભાવવचनाઃ । सर्वेषु भाव वचनेषु नास्ति

विनिगमतायां हेतुः, कर्मज्ञानात् । एष अपूर्वस्य विधायकः न द्रव्य गुणशब्दाः ।

પ્રતિ શાખગ્રાહ્ય. ઉકા વાક્યનો ભાવ એ જે કે નામ આદિ સાક્ષ હોવાથી તે પણ ભાવવાચક છે બધા જ પદો ભાવવાચક હોવાથી કર્મજ્ઞાનો જ અપૂર્વના વિધાયક છે અને દ્રવ્યગુણ શબ્દો નથી એમા કાઈપણ જાનની યુક્તિ નથી, માટે બધાય પદોનો અર્થ ‘ભાવ’ માનવામા આવે તો ?

ઉપરના સૂત્રમાં કરેલા આરોપની નિવૃત્તિ માટે ‘નામ’ જુ’ લક્ષણ બાંધે છે.

येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धिस्तानि नामानि,

तस्मात् तेभ्यः पराकाङ्क्षा भूतत्वात् ॥ ૩ ॥

પદાર્થ.—(ઉત્પત્તૌ) સોમેન યજેત ઇત્યાદિ ઉત્પત્તિ વાક્યમા (યેષામ) જેઓના અર્થોની (સ્વે પ્રયોગે) પ્રયોગના ઉચ્ચારણ વખતે (રૂપોપલબ્ધિ) સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ હોય છે (તાનિ નામાનિ) તે નામ કહેનાર તે (તસ્માત્) અને તે કારણને લીધે (તેભ્યઃ) નામોના અર્થની ઉત્પત્તિ માટે (પરાકાંક્ષા) બીજાની આકાંક્ષા (ન) હોતી નથી. કારણ કે (ભૂતત્વાત્) અર્થની સિદ્ધિ હોવાથી.

ભાવાર્થ—આ સૂત્રમા ‘ન’ નો અપ્પાહાર કરવો પડે છે જયવા ઉત્તરના સૂત્રમાથી તેને આ સૂત્રમા એથ્થો પડે છે અને તમો સબધ ‘પરાકાંક્ષા’ ની પછી નિહવો પડે છે. ‘સોમેન યજેત’ આ ઉત્પત્તિ વાક્ય કહેવાય છે જે વિધિવાક્યમા દ્રવ્ય અને દેવતાનું વિધાન હોય છે તે ઉત્પત્તિ વાક્ય કહેવાય છે. ઉપરના વાક્યમા સોમરૂપ દ્રવ્યનું વિધાન છે. ઉત્પત્તિ વાક્યના શ્રવણ વખતે જે રહ્યો અર્થ સિદ્ધિ હોય તે ન મ કહેવાય છે ઉપરના વાક્યના શ્રવણ વખતે ‘સોમ’ રૂપ દ્રવ્ય સિદ્ધિ હોય છે માટે સોમની ઉત્પત્તિમા યાગ આદિની જરૂર હોતી નથી, કારણ કે યાગ કર્યા પડના સોમ દ્રવ્ય વિષયમા છે, માટે ‘સોમ’ એ નામ કહેવાય છે, એજ પ્રમાણે સાધન ૫. ૬ ને માટે ક્રિયાની જરૂર હોતી નથી. નામનો અર્થ સિદ્ધિ હોય છે. અને સિદ્ધિ હોય છે તેથી જ તેનું શુદ્ધરૂપે વાગ્યાદિમા વિધાન હોય છે ॥ ૩ ॥

હવે આપ્પાતાનું લક્ષણ બાંધે છે.

येषां तूत्पत्तावर्थे स्वे प्रयोगे न विद्यते तान्याख्यातानि

तस्मात् तेभ्यः प्रतीयताश्रितत्वात् प्रयोगस्य ॥ ૪ ॥

પદાર્થ.—(ઉત્પત્તૌ) ઉત્પત્તિ વાક્યમા (સ્વે અર્થે) સ્વાર્થને માટે (પ્રયોગે) ઉચ્ચારણ સમયે (યેષામ) જે પદોનો અર્થ (ન વિદ્યતે) હોતો નથી (તાનિ) તે (આખ્યાતાનિ) આખ્યાતાનત કહેવાય છે. (તસ્માત્) તે કારણથી (તેભ્યઃ) તેનાથી (પ્રતીયેત) અપૂર્વરૂપ ધર્મની પ્રતીતિ થાય છે. (પ્રયોગસ્ય) ઉત્પત્તિ (આશ્રિતત્વાત્) પુરુષના પ્રવલને આધીન હોવાથી

સાધાર્થ:—ઉત્પત્તિ વાક્યના શ્રવણ વખતે જે પદનો અર્થ વિદ્યમાન હોતો નથી તે આખ્યાતાન્ત પદ કહેવાય છે 'યજેત' પદમાં તેને આખ્યાત કહેવાય છે. વ્યાકરણની યગિ-ભાષા પ્રમુખે નિહ્ન માત્ર આખ્યાત કહેવાય છે. આ કાણ્વયી આખ્યાતાન્ત પદના અર્થથી અપૂર્વની પ્રતીતિ થાય છે. કાણ્વય કે માગની ઉત્પત્તિ પુરવના પ્રવલ્નને આધીન હોય છે. યાગરૂપ ક્રિયા પુરુષે કરી લીધી એટલે અપૂર્વરૂપ ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે આખ્યાતાન્ત પદના અર્થથી જ અપૂર્વની સિદ્ધિ થાય છે નામાર્થનો સંબંધ તેના ધાત્વર્થની સાથે હોય છે માટે નામાર્થ અપ્રધાન છે અને આખ્યાતાન્તનો અર્થ પ્રધાન હોય છે ॥ ૪ ॥

અપૂર્વના અસ્તિત્વનું અધિકરણ.

ચોદના પુનરાસ્મઃ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:—(પુનઃ) આ શબ્દ વાક્યાવકાગ માટે વપરાયો છે. (ચોદના) યજેત ક્રિયાદિ જે વિધાન છે તેનાથી અપૂર્વની પ્રતીતિ થાય છે. અથવા ચોદના એ જ અપૂર્વ છે. જે નોનાથી (આસ્મઃ) માત્ર આદિ વૈદિક કર્મોના આગળ કરી શકાય છે.

સાધાર્થ:—અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે માટે જ યાગ આદિ વૈદિક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે. જે માગથી અપૂર્વ ઉત્પન્ન ન થાય તેા યાગરૂપ ક્રિયા નષ્ટ થવા પછી મહા કાળને અતરે ભાવિ સ્વર્ગ કેવી રીતે મળી શકે ? ' ક્રિયા નષ્ટ થવા પછી પશુ કાળાન્તરમાં જો ફળ મળી શકે છે હોય તેા ક પત્ની નષ્ટ થવા પછી પુત્રરૂપ ફળ ઉત્પન્ન થવું લોકોએ. ' આવી આપત્તિ થી સાવચા-ચાર્થ આપે છે. ચોદનેત્યપૂર્વે સ્મઃ, અપૂર્વે પુનરસ્તિ યત આસ્મઃ શિષ્યોતે । મોનામ પ્રેરણાને અને અપૂર્વ ક્રીઓ છીએ, અપૂર્વ કે માટે જ યાગાદિનું વિધાન છે અપૂર્વ એ ક્રિયાનો અવાન્તર વ્યાપાર છે, જેમ કેન્દનરૂપ ફળ પ્રત્યે કુદાહીનુ ઉપાદય અને મારતુ રૂપક્રિયા વ્યાપાર કે તેમ સ્વર્ગાદિ ફળ પ્રત્યે યાગાદિનો વ્યાપાર અપૂર્વ છે અપૂર્વ ફળ મળે ત્યાંસુતી યાગ આદિના કર્તા જે યજમાન આદિ છે તેના આત્મામાં સંસ્કાર રૂપે રહે છે. ત્યારે સ્વર્ગાદિ મળી જાય છે ત્યારે તે અપૂર્વ નષ્ટ થાય છે, બાળના અગાગ કરી જવા છતાં તેની ઉચ્ચતા પાણીમાં જેમ અનુક સમય સુધી રહે છે, તેમ યાગઆદિ ક્રિયા નષ્ટ થતા છતાં પશુ સ્વર્ગ-આદિ ફળ મળે ત્યાં સુધી યાગઆદિથી ઉત્પન્ન થનાર અપૂર્વ કર્તામાં રહે છે ॥ ૫ ॥

કર્મોના સુષુપ્તધાન વિલાગતું અધિકરણ

તાનિ દ્વેષં ગુણપ્રધાનભૂતાનિ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(તાનિ) તે આખ્યાતો (દ્વિષમ) જે પ્રકારના હોય છે (ગુણપ્રધાનભૂતાનિ) કેટલાક ગોણ અને કેટલાક પ્રધાન એટલે મુખ્ય હોય છે.

સાધાર્થ:—ક્રિયા સંબંધ આખ્યાતો બધા જ મુખ્ય હોવા નથી, કેટલાક ક્રમ પ્રત્યે ગોણ હોય છે અને કેટલાક ક્રમ પ્રત્યે મુખ્ય હોય છે ॥ ૬ ॥

હવે પ્રધાન કર્મોનું લક્ષણ બતાવે છે.

યેદ્રવ્યં ન ચિકીર્ષ્યતે, તાનિ પ્રધાનભૂતાનિ, દ્રવ્યસ્ય
ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ:—ઉત્પત્તિ વાક્યના શ્રવણ વખતે જે પદનો અર્થ વિષયના દોષો નથી તે આખ્યાતાન્ત પદ કહેવાય છે 'યજેત' એ માત્ર એ આખ્યાત કહેવાય છે વ્યાકરણી પદિ-
કાપા પ્રમાણે તેદિ માત્ર આખ્યાત કહેવાય છે. આ કાગણથી આખ્યાતાન્ત પદના અર્થથી અપૂર્વની પ્રતીતિ થાય તે કાગણ કે વાગળી ઉત્પત્તિ પુરુષના પ્રવર્તને આધીન હોય છે. વાગરૂપ ક્રિયા પુરુષે કરી સીધી એટલે અપૂર્વરૂપ ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે આખ્યાતાન્ત પદના અર્થથી જ અપૂર્વની ગિદ્ધિ થાય છે નાભાર્થનો સંબંધ તો માત્રર્થની સાથે હોય છે માટે નાભાર્થ અપ્રધાન છે અને આખ્યાતાન્તનો અર્થ પ્રધાન હોય છે ॥ ૪ ॥

અપૂર્વના અસ્તિત્વનું અધિકરણ.

ચોદના પુનરાસ્મઃ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:—(પુન) આ શબ્દ વાક્યાય કાગ્ર માટે વપરાય છે (ચોદના) યજેત પ્રત્યાદિ જે વિધાન છે તેનાથી અપૂર્વની પ્રતીતિ થાય છે. અથવા ચોદના એ જ અપૂર્વ છે કે જેનાથી (આસ્મઃ) યાગ આદિ વેદિક કર્મને આગળ કરી શકાય છે.

ભાવાર્થ:—અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે માટે જ યાગ આદિ વેદિક ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે, ત્યે વાગથી અપૂર્વ ઉત્પન્ન ન થાય તો યાગરૂપ ક્રિયા નષ્ટ થવા પછી ઘણા કાળને અંતરે આદિ સ્વર્ગ કે ની રીતે મળી શકે ' ' ક્રિયા નષ્ટ થવા પછી પણ કાળાન્તરમાં જે ફળ મળી શકતું હોય તો કાપતી નષ્ટ થવા પછી પુનઃપ કાગ્ર ઉત્પન્ન થવું જોઈએ. ' આથી આપત્તિ થી સામચા-
ચાર્ય આપે છે ચોદનેત્યપૂર્વે સ્મઃ, અપૂર્વે પુનરાસ્તિ યત આસ્મઃ શિષ્યતે । ચોદના પ્રેરણાને અને અપૂર્વ કહીએ છીએ, અપૂર્વ છે માટે જ વાગાદિનું વિધાન છે અપૂર્વ એ ક્રિયાનો અવાન્તર વ્યાપાર છે, જેમ ઉત્પન્નરૂપ ફળ પ્રત્યે કુદાડીનું ઉપાસનું અને મારનું રૂપક્રિયા વ્યાપાર છે તેમ સ્વર્ગાર્થ ફળ પ્રત્યે વાગાદિનો વ્યાપાર અપૂર્વ છે અપૂર્વ ફળ મળે ત્યાંથી યાગ આદિની કર્તા જે યજમાન આદિ છે તેના આત્મામાં સંસ્કાર રૂપે રહે છે, ત્યારે સ્વર્ગાર્થ મળી જાય છે ત્યારે તે અપૂર્વ નષ્ટ થાય છે, બાળના અગાગ કરી જવા છતાં તેથી ઉચ્છુત્ત પાણીમાં જેમ અમુક સમય સુધી રહે છે, તેમ યાગઆદિ ક્રિયા નષ્ટ થવા છતાં પણ સ્વર્ગ આદિ ફળ મળે ત્યાં સુધી યાગઆદિથી ઉત્પન્ન થનારું અપૂર્વ આત્મા રહે છે ॥ ૫ ॥

કર્મોના શુણ્ડનામ વિલાગનું અધિકરણ

તાનિ દ્વૈધં ગુણપ્રધાનભૂતાનિ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(તાનિ) તે આખ્યાતો (દ્વૈધમ) બે પ્રમગ્ના હોય છે (ગુણપ્રધાનભૂતાનિ) કેટલાક ગૌણ અને કેટલાક પ્રધાન એટલે ગુણ્ય હોય છે.

ભાવાર્થ:—ક્રિયા-રાગક આખ્યાતો બધા જ ગુણ્ય હોવા નથી, કેટલાક દ્રવ્ય પ્રત્યે ગૌણ હોય છે અને કેટલાક દ્રવ્ય પ્રત્યે ગુણ્ય હોય છે ॥ ૬ ॥

હવે પ્રધાન કર્મનું લક્ષણ બતાવે છે.

ચેદ્રવ્યં ન ચિકીર્ષ્યતે, તાનિ પ્રધાનભૂતાનિ, દ્રવ્યસ્ય
ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(ચૈ.) નેનાથી (દ્રવ્યમ્) દ્રવ્ય (ન ચિકીર્ષ્યતે) સંસ્કારતાથી કવવાને ઇચ્છાએનું નથી (તાનિ) તે આખ્યાતાત (પ્રધાનભૂતાનિ) મુખ્ય છે (દ્રવ્યસ્ય) દ્રવ્યનું (ગુણભૂતત્વાત્) ગૌણપણુ લોકથી સિદ્ધ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—જે કર્મથી દ્રવ્યમાં કાંઈ સંસ્કાર ઉત્પન્ન કવવાનો ન હોય તે કર્મ મુખ્ય ગણાય છે અને તે કર્મનું પ્રતિપાદન કરનાર આખ્યાતાત અર્થાત્ ક્રિયાપદ પણ મુખ્ય છે. ક્રિયાની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય ગૌણ હોય છે એ તો લોક વ્યવહારથી પણ સિદ્ધ થાય છે. ' સ્વર્ગકામો યજેત ' અહીં આ યાગરૂપ ક્રિયા=કર્મ મુખ્ય છે અને તેનું પ્રતિપાદન કરનાર યજેત આખ્યાતાત પણ મુખ્ય છે. ॥ ૭ ॥

ગુણકર્મનું લક્ષણ

યૈસ્તુ દ્રવ્યં ચિકીર્ષ્યતે ગુણસ્તત્ર પ્રતીયતે તસ્ય
દ્રવ્યપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પણ (ચૈ.) જે કર્મથી (દ્રવ્યમ્) દ્રવ્ય સંસ્કાર્યત્વ રૂપથી (ચિકીર્ષ્યતે) કરવા ઇચ્છાય છે (તત્ર) ત્યાં ધાત્વર્થ (ગુણઃ) ગૌણ જણાય છે કાગ્યુ કે (તસ્ય) ધાત્વર્થ રૂપ કર્મનું (દ્રવ્યપ્રધાનત્વાત્) દ્રવ્યપ્રધાનપણુ હોવાથી એટલે કે ત્યાં દ્રવ્યપ્રધાન અને કર્મ ગૌણ હોય છે.

ભાવાર્થ:—જે કેશણે કર્મથી દ્રવ્યમાં સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરવો હોય તે કેશણે ક્રિયા દ્રવ્યને ખાતર થતી હોવાથી ક્રિયા એટલે કર્મ ગૌણ ગણાય છે અને તે કર્મ=સાચક ક્રિયાપદ=આખ્યાતાત પણ ગૌણ કહેવાય છે. જેમકે વ્રીહિ. ૨ અયહન્તિ-વ્રીહિને ખાડે છે. અહીં ખાડવા રૂપ ક્રિયા વ્રીહિને બુ સાથી પૃથક્ કરવા માટે છે માટે એ ક્રિયા=કર્મ વ્રીહિમાં શુદ્ધત્વરૂપ સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરે છે આ કાગ્યુથી અવધાત (ખાડવું) વ્રીહિને માટે જ હોવાથી તે વ્રીહિરૂપ દ્રવ્ય પ્રત્યે ગૌણ છે અને તેથી અયહન્તિ ક્રિયાપદ પણ ગૌણ છે. ને ક્રિયાનું રૂપ અહીં જ દૃષ્ટ થઈ હોય તે ક્રિયાને માટે ' અપૂર્વ ' મનાવું નથી. ॥ ૮ ॥

હવે સંભાર્જન આદિ કર્મની અપ્રધાનતાનું અધિકરણ શરૂ કરે છે.

પૂર્વપશ્યન્ સમ. ધર્મમાત્રે તુ કર્મ સ્યાદનિર્વૃત્તેઃ પ્રયાજવત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:—(તુ) આ સગદ પૂર્વપશ્યન્ સમજા કરે છે. (પ્રયાજવત્) પ્રયાજની જે (ધર્મમાત્રે) સંભાર્જનિ તથા કર્મમાં (અનિર્વૃત્તેઃ) દ્રવ્ય પ્રત્યે ઉપકાર ન પાતો હોવાથી (કર્મ) પ્રધાન કર્મ (સ્યાત્) હોઈ શકે.

ભાવાર્થ:—સુચઃ સંમાર્ષિઃ। અગ્નિ સંમાર્ષિઃ। પરિધિ સંમાર્ષિઃ। પુરોહાશં પર્વમ્પિ કરોતિ। આ કેશણે સંભાર્જન=આદિ કર્મ પ્રધાન કર્મ ગણવા કે ગૌણ કર્મ ૨ અહીં પૂર્વપશ્યન્ ગોત્ર કહેવું છે કે જે કર્મનું રૂપ દૃષ્ટ જણાવું હોય તે ગૌણ કર્મ અને દૃષ્ટ ન જણાવું હોય તો પ્રધાન કર્મ ગણવું. મુચ્યન્ સંભાર્જન કરવાથી કાંઈ દૃષ્ટ રૂપ જણાવું નથી માટે એ પ્રધાન કર્મ છે. ઋગ્મિઃ સંમાર્ગ માયયેત્ અર્ચાનં નુચ્યાધી સંભાર્જન કરવું. જેમ પ્રધાન કર્મનું કાંઈ દૃષ્ટ રૂપ ન હોવાથી તે પ્રધાન કર્મ પ્રધાન કર્મ છે તેમ સંભાર્જન આદિ પ્રધાન કર્મ છે. ॥ ૯ ॥

[સદ્દાંતસૂત્ર

તુલ્યશ્રુતિત્વાદ્ વેતરૈઃ સધર્મા સ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સચવે છે. (તુલ્યશ્રુતિત્વાન્) સમાન શ્રવણ યત્ હોવાથી (વેતરૈઃ) બીજા સાથે (સધર્મા) સમાનધર્મ (સ્યાત્) હોઈ શકે.

ભાવાર્થ:—ઘીહીન્ અયદન્તિ આ દેશણે જેમ બીજી વિભક્તિ દ્રવ્યની પ્રધાનતા સચવે છે તેમ મુચઃ સંમાર્દિ અહીં પણ દ્રવ્યની જ પ્રધાનતા સચવે છે. માટે અવદનન આદિ સમાન જ સંમાર્જન કર્મ પણ છે. અર્થાત્ અવદનન જેમ ઓછું કર્મ છે તેમ સંમાર્જન પણ ઓછું કર્મ છે. દ્વિતીયા વિભક્તિથી મુચ રૂપ દ્રવ્યની જ પ્રધાનતા જાણવાય છે. સંમાર્જનરૂપ કર્મની પ્રધાનતા નહીં. જે કર્મ અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરે તે કર્મ પ્રધાન કહેવાય છે. ॥ ૧૦ ॥

૧. સિદ્ધાંત ઉપર આલેખ કરનાર સૂત્ર.

ઢવ્યોપદેશ इति चेत् ॥ ११ ॥

પદાર્થ:—(ઢવ્યોપદેશઃ) ઔણત્યાથી દ્રવ્યનો ઉપદેશ છે (इति चेत्) નો એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ:—જે ‘ સક્તુન્ જુહોતિ ’ આ ટેમણે દ્વિતીયા વિભક્તિ હોમ પ્રત્યે સક્તુરૂપ દ્રવ્યની યુણતા બતાવે છે, માટે સ્તુત્ ચન્દો-તરવર્તી દ્વિતીયા વિભક્તિ યુણતામિત્રા વિભક્તિ માનવામાં આવે તો શી હકત ! ॥ ૧૧ ॥

આલેખનો ઉત્તર.

न तदर्थत्वाल्लोकवत्तस्य च शेषभूतत्वात् ॥ १२ ॥

પદાર્થ:—(ન) દ્રવ્યનો ઉપદેશ ઔણ નથી (તદર્થત્વાન્) દ્વિતીયા વિભક્તિ કર્મને માટે જ હોવાથી (લોકવત્) લોકમાં જેમ કર્મને માટે નીજ વિભક્તિ વપરાય છે તેમ (ચ) (તસ્ય) સ્તુત્ આદિ દ્રવ્ય (શેષભૂતત્વાન્) શેષભૂત હોવાથી.

ભાવાર્થ:—લોકમાં જેમ ગ્રામં ગચ્છતિ આવો પ્રયોગ કરે છે તેમ કર્મં ગચ્છતિ કરણભૂત અર્થને બીજી વિવર્ધિતમાં પ્રયુક્ત કરતા નથી. તેજ પ્રમાણે સક્તુન્ જુહોતિ અહીં પણ હોમ પ્રત્યે સક્તુ કરણ છે. માટે અહીં તો સક્તુની ઉત્તરમાં રહેલી બીજી વિભક્તિનો અર્થ લક્ષણથી ‘ કરણ ’ કયાનો છે એટલે કે ત્યાં કરણના અર્થમાં બીજી વિભક્તિ પ્રયુક્ત થયેલી છે. માટે સક્તુન્ જુહોતિ આ દેશણે દ્રવ્ય ઔણ છે અને હોમરૂપ કર્મ પ્રધાન છે. કારણ કે, હોમરૂપ કર્મથી સક્તુઆ ભરતી થત ધાય કે માટે હોમરૂપ કિયાથી તેમાં કાષ્ટ સરસા ઉત્પન્ન કરી શકાતો નથી આ કારણથી સક્તુકરણ હોમ એ કર્મ પ્રધાન છે પણ મુચઃ સંમાર્દિ અહીં તો જ માર્જન કિયાથી મુચરૂપ દ્રવ્ય પ્રત્યે ઉપમાર કરી શકાય છે માટે અહીં તો દ્રવ્ય જ પ્રધાન છે. અને જ માર્જનરૂપ કર્મ તો દ્રવ્યને માટે જ યત્ હોવાથી એ દ્રવ્યનું શેષભૂત છે અર્થાત્ ઔણ છે. ॥ ૧૨ ॥

હવે સ્તોત્રાદિ પ્રાધાન્યનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

સ્તુતશાસ્ત્રયોસ્તુ સંસ્કારો યાજ્યાવદ્ દેવતામિધાનત્વાત્ ॥૧૩॥

પદાર્થ — (તુ) “ તુ ” શબ્દ પૂર્વપક્ષનુ સત્ત્વને કે (સ્તુતશાસ્ત્રયો) સ્તોત્ર અને શસ્ત્રનું કૃણ (સંસ્કાર) સરસ્વતી કે (યાજ્યાવત્) યાજ્ઞના નામક મન્ત્ર પરે (દેવતામિધાનત્વાત્) કારણ કે, સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર દેવતાનું પ્રકાશન કરે છે.

ભાવાર્થ — પ્રવર્ગાં શંભતિ, નિષ્કેવલ્યં શસતિ, આર્ચ્યઃ સ્તુયતે, ધૃષ્ટૈ સ્તુયતે । શંભન અને સ્તવન ગુણવાચક હોય કે સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર બંને સ્તુતિવાચક શબ્દ છે સ્તોત્ર અને શસ્ત્રમાં આદરો ભેદ બતાવવામાં આવ્યો છે

પ્રવર્ગીતમન્ત્રસાધ્યા સ્તુતિ સ્તોત્રમ્ । ને મન્ત્રોનુ ગાન કરી સ્તુતિ કરવામાં આવે છે તે સ્તોત્ર કહેવાય છે. અને અપ્રવર્ગીતમન્ત્રસાધ્યા સ્તુતિઃ શાસ્ત્રમ્ । ગાન કર્યા વગર મન્ત્રસાધ્ય ને સ્તુતિ છે તેનું નામ શસ્ત્ર કહેવાય છે, સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર ગુણ કર્મ જે કે પ્રધાન કર્મ ? બીજો વિચાર કરવો એ આ અધિકગ્રન્થનો વિષય છે સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર ગૌણ કર્મ છે એવું માનવું પૂર્વપક્ષવાદીનું છે અને ‘ એ પ્રધાન કર્મ ’ કે ‘ એવું માનવું સિદ્ધાન્તવાદીનું છે.

સ્તોત્ર અને શસ્ત્રનું કૃણ સરસ્વતી કે, કામ્યુ કે, સ્તુતિ કરવાથી દેવતાનું સમગ્ર શાપ છે, અને તેનાથી સરસ્વતી શાપ છે યાજ્યાવત્ એટલે યાજ્ઞના ઋચા યાજ્ઞનારૂપ ઋચા યોજવાથી દેવતાનું સમગ્ર શાપ છે, માટે યાજ્ઞનારૂપ ઋચાનું કૃણ સમગ્ર માનવામાં આવ્યું ને નેજ પ્રમાણે દેવતાનું અભિધાન અથવા પ્રમાણ કરવાથી સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર સરસ્વતી કે યાજ્ઞના, સ્તુતિ અને શસ્ત્ર એ નથ જોઈ સમજાઈ જ છે

યાગની શરૂઆતમાં અર્ધ્યુ ઉભો થઈ ને ઋચાથી પગપાતમાની સ્તુતિ કરે છે તે ઋચાનું નામ ‘ યાજ્ઞના ઋચા ’ કહેવાય છે

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય કે, સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર દેવતાના પ્રકાશન કાગ સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરતા હોવાથી ગૌણ કર્મ છે ને કર્મ અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરે તે મુખ્ય ગણાય છે સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર ‘ અપૂર્વ ’ ના ઉત્પાદક નથી ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર.

અર્થેન ત્વપકૃષ્યેત દેવતાનામચોદનાર્થસ્ય ગુણભૂતત્વાત્ ॥૧૪॥

પદાર્થઃ—(તુ) “ તુ ” શબ્દ પૂર્વપક્ષમાં હોયનું ઉદાહરણ સત્ત્વને કે (અર્થેન) કેવળ ઇન્દ્ર દેવતાનું સમગ્રરૂપ શાપ હોવાને લીધે (અપકૃષ્યેત) માદ્ર દ્ર વાગમાંથી મન્ત્રને કાઢવો પડે (દેવતાનામચોદનાર્થસ્ય) ઇન્દ્રનામથી પાંચ ચોલી ઋચાથી ને સમગ્રરૂપ અર્થ થશે તેનાથી ને ઋચા ઇન્દ્ર દેવતા પ્રત્યે જ (ગુણભૂતત્વાત્) ગુણજન હોવાથી.

ભાવાર્થ — માદ્રેન્દ્ર ઇન્દ્રની ગર્ગિધિમ (પ્રકાશમા) સ્તોત્ર અને શસ્ત્રને ને મન્ત્ર આગવા ઋચા ગોવત્માં આવે છે તે મન્ત્રમાં તે ઇન્દ્રની જ સ્તુતિ છે, માદ્રેન્દ્રની સ્તુતિ નથી, ખરી રીતે માદ્રેન્દ્રવાગમાં માદ્રેન્દ્ર દેવતાનું સમગ્રરૂપ કાવનાર મન્ત્ર ગોવત્ જોઈએ આ કામ્યુથી માદ્રેન્દ્ર વાગમાંથી ઇન્દ્રેન્દ્રના મન્ત્રને કાઢ કરી ઇન્દ્રવાગનાં પ્રકાશમાં જોડી દેવા જોઈએ અને તેથી એ મન્ત્ર ઇન્દ્રદેવતા પ્રત્યે ગુણજન શાપ સકારી આમ કરવા જતાં માદ્રેન્દ્ર વાગસનિધિમાં ઇન્દ્રદેવતા મન્ત્રો ને પાદ થયો છે તે અર્થ થશે આ અર્થત્વરૂપ હોય સ્તોત્ર અને શસ્ત્રને ગુણકર્મ માનવાથી ઉત્પન્ન થાય છે જ એને પ્રધાન કર્મ માનવામાં આવે તો આ હોય અર્થ થશે તદિ માટે સ્તોત્ર અને શસ્ત્રને પ્રધાનકર્માર્થ માનવા જોઈએ

માહેન્દ્ર યાગના પ્રકરણમાં જે ઇન્દ્રદેવતાક મન્ત્ર પદ્ધતિ થયો છે તે મન્ત્ર આ પ્રમાણે છે.

અમિ ત્વા શૂર નોતુયોઽદુઘ્વા ઇવ ઘેનવઃ ।

દેશાનમસ્ય જગતઃ સ્વર્દૃશમીશાનમિન્દ તસ્યુપઃ ॥

ઋગ્વેદ ૭-૩૨-૨૨.

આ ઋચા ઇન્દ્રને ઉદ્દેશીને પ્રેરિત થઈ છે, મહેન્દ્રને ઉદ્દેશીને નહિ. માટે આ મન્ત્રથી ઇન્દ્રની સ્મૃતિ થઈ શકે, મહેન્દ્રની સ્મૃતિ ન થઈ શકે. માહેન્દ્રયાગમાં માહેન્દ્રની સ્મૃતિ થતી જરૂરની છે. ॥ ૧૪ ॥

પૂર્વચત્રમાં આપેલા દ્રવ્ય ઉપર સમાધાન.

વશાયદ્ વા ગુણાર્થં સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થઃ—(વા) અથવા (ગુણાર્થ) મહત્ત્વગુણના સ્મરણને માટે પૂર્વોક્ત ઋચા (સ્યાત્) હોવી સભવિત છે. (વશાયત્) વશાતી પેઠે.

ભાવાર્થઃ—“ અમિ ત્વા શૂર નોતુયઃ ” ઇત્યાદિ ઋચ્છંદ્રમાં રહેલા મહત્ત્વ ગુણના સ્મરણને માટે પણ હોઈ શકે. ઇન્દ્ર એ જ મહેન્દ્ર છે. મહત્ત્વ રૂપ ગુણ એનામાં હોવાથી એ જ ઇન્દ્ર મહેન્દ્ર પણ કહી શકાય છે. માટે માહેન્દ્રયાગ સનિધિમાં ઇન્દ્રદેવતાક ઉપરની ઋચા પઠિત થઈ છે તેને ભાષી લઈ ઇન્દ્રયાગ સનિધિમાં લઈ જવાની કસી જરૂર નથી.

વશાયત્ જેમ્ઃ યપા યા સર્વદેવત્યા યદ્જાવજા, વાપર્યાં આલમેત આદી અજાવજા શબ્દથી કર્મવિહિત કર્મ છે અને ‘ હાગ ’ શબ્દવાચી નિગમે છે. ‘ હાગસ્ય વપાયા મેદસ ’ વૈદિક વાક્યમાં ‘ હાગ ’ પદ આવ્યું છે છતાં પણ વશાત્વરૂપ ગુણ વિશિષ્ટ હાગનું મહત્ત્વ થઈ શકે છે. તેજ પ્રમાણે પ્રત્યેકમાં પણ ઇન્દ્ર પદથી મહેન્દ્રનું પણ મહત્ત્વ અથવા સ્મરણ થઈ શકશે. ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર કેટલું બિન્ન બિન્ન વ્યક્તિ નથી. વિદત્તગુણ વિશિષ્ટ દેવદાને કેવળ દેવદત્તપદથી પણ સંબોધી શકાય છે. આ કારણથી ઋચાને અપકર્ષ=વિયોગ કરવો પડશે નહિ. ॥ ૧૫ ॥

• પૂર્વપક્ષવાદી ઉક્તપક્ષને દ્રવિત બતાવે છે.

ન, શ્રુતિસમવાયિત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થઃ—(ન) ઋચાનો અપકર્ષ=વિયોગ નહિ કરવો પડે એમ નહિ. (શ્રુતિ-સમવાયિત્વાત્) ઉક્ત શ્રુતિ અર્થાત્ ઋચામાં ઇન્દ્રપદનો જ મંત્ર થઈ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—‘ માહેન્દ્ર ’ પદનો અર્થ એ થાય છે કે મહેન્દ્રો દેવતા અસ્ય મહેન્દ્ર છે દેવતા જેનો. તે માહેન્દ્ર મહઃ આ દેહાણું મહનો અર્થ થયેને હાગનું અમુક પાત્ર એવો થાય છે. મહેન્દ્ર શબ્દને નિહિત સ્વર્ણ પ્રત્યય લાગી ‘ માહેન્દ્ર ’ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે. તદ્વિજ સર્ણ પ્રત્યયની પ્રતિ મહેન્દ્ર જ છે, મહેન્દ્ર શબ્દનો એક દેશ ઇન્દ્ર એ પ્રત્યયની પ્રતિ બની શકે જ નહિ. આ વ્યાકરણની મર્યાદાથી માહેન્દ્ર યાગના સંબંધમાં માહેન્દ્રદેવતાક ઋચા હોવી જોઈએ તો જ મહેન્દ્રનું સ્મરણ થઈ શકે. આ કારણથી મહેન્દ્ર અને ઇન્દ્ર જન્મે ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ પણ માનવી નહીં. આ કારણે કોઈ મન્ત્રનો અપકર્ષ જરૂર કરવો જ પડે અને એમ કરવાથી વૈદિક કર્મનો ભંગ થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

ઉપર કહેલા અર્થમાં બીજો સાધક હેતુ આપે છે.

વ્યપદેશમેદાચ્છ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (વ્યપદેશમેદાત્) વ્યપદેશ કથનનો પણ ભેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—દર્શપૂર્ણભાસમાં લખવામાં આવ્યું છે કે વહુ દુર્ગાન્દ્રાય દેવેભ્યઃ, વહુ હુન્ધિ મહેન્દ્રાય દેવેભ્યઃ આ બન્ને વાક્યમાં ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્રને ભુદા ભુદા વર્ણવ્યા છે. જો ઇન્દ્રપદ્યથી મહેન્દ્રની અર્થિ થતી હોત તો બીજા વાક્યમાં મહેન્દ્રનો નિર્દેશ કરવો વ્યર્થ થઈ પડે છે. માટે ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ છે. ॥ ૧૭ ॥

આ પણ પૂર્વપક્ષવાદીનું સૂત્ર છે.

ગુણશ્ચાનર્યકઃ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (ગુણઃ) ગુણનું કથન કરવું તે (અનર્યકઃ) અર્થહીન છે.

ભાવાર્થ:—જો મહેન્દ્ર અને ઇન્દ્ર એક જ હોય તો મહત્વ રૂપ ગુણનો નિર્દેશ શામાટે કરવો ! ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર એક જ છે તો ઇન્દ્રપદ્યથી જ ઇન્દ્રની સ્થૂતિ થઈ શકે છે તો પછી મહેન્દ્ર સંબંધનો પ્રયોગ શામાટે હોવો જોઈએ ? છતાં પ્રયોગ થયેલો છે માટે ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર ભુદા હોવા જોઈએ અને તેથી જોમ દેવદત્તપદના સાંભળવાથી યજ્ઞસ્તુત્ત્વ અંગણ નથી થતું તેમ ઇન્દ્રપદ્યથી મહેન્દ્ર રૂપ અર્થનું સ્મરણ ન જ થઈ શકે. ॥ ૧૮ ॥

તથા યાજ્યાપુરોરુચોઃ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:—(તથા) તે પ્રમાણે (યાજ્યાપુરોરુચોઃ) યાજ્ઞા અને પુરોહિતવાક્યના ઋચાઓમાં જે ભેદનું કથન કર્યું છે તે પણ નકારનું થઈ જાય.

ભાવાર્થ:—જો ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર એક જ વ્યક્તિ હોય તો મહા રુદ્રદ્રો ય ઋજસેતિ । મેન્દ્ર સાનતિમિતિ । આ બે ઋચાઓમાં ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્રનો જે ભેદ બતાવ્યો છે તે પણ નિરર્થક થઈ જાય. ॥ ૧૯ ॥

સૂત્ર ૧૫ માં જે ' વશા ' શ્વં દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે તે પણ ઠીક નથી એ આ સૂત્રમાં બતાવે છે.

વશાયામર્યસમવાયાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:—(વશાયામ) વશા એટલે વન્ધ્ય જાતી, (બકરી) વશામાં (અર્યસમવાયાત્) અર્થના સંબંધનું યાન પ્રત્યક્ષથી થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ:—વન્ધ્ય જાતીમાં વન્ધ્યાત્વનો જે સંબંધ છે તે પ્રત્યક્ષગતિ અનુભવી થકાય છે. એટલે વશાયા યવયા મેદસઃ ઇત્યાદિ વંદિત વાક્યમાં જાતી વશા અવધ્યથી વશાનું સ્મરણ ચોક્કસ થાય છે. કારણ કે જાતી અને વશા એ બન્ને શબ્દોનો એક અર્થ છે, જાતીયા અભિન્ન ' વશા ' હોય છે. પણ ઇન્દ્રપદ્યથી જે મહેન્દ્રનું સ્મરણ કરવું છે તે અર્થથી રીતે યજ્ઞ થકી નહિ. કારણ કે ઇન્દ્રમાં મહત્વ રૂપ ગુણનું પ્રત્યક્ષ થઈ શકતું નથી. ઇન્દ્ર મહાત્મ છે એ તો કેવળ શાસ્ત્રથી

જા શબ્દો સમ્યક્ છે, માટે ઈન્દ્રિયો મહેન્દ્રનું રમણ્ય થયે અને તેના સમર્થનમાં જે 'પદા' નું દેશાન્ત આપ્યું છે તે વિષય દુષ્ટાન્ત છે, અર્થાત્ એ દુષ્ટાન્ત બરાબર નથી, આ કાણ્વેથી 'અમિત્યા શૂર નોતુમ.' એ જૈન પ્રમાણનો માહેન્દ્ર વાગમાંથી અપકર્ષ થયો જ નોતુમો, જે રતોગ અને શરતને સંરક્ષકર્ષ (ગોચકર્ષ) માનવામાં આવે તો.

પૂર્વપક્ષવાદીનું ફરીથી ઉત્થાન થાય છે.

યચ્ચેતિ વાઙ્મયત્વાત્ સ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:—(યત્ ચ દતિ) જે દોષ દેવામાં આવ્યો છે કે, 'અમિત્યા શૂર નોતુમ.' ઇન્દ્રિય જૈન પ્રમાણનો અપકર્ષ કરવો જરૂરી એટલે કે ત્યાં ઇન્દ્રિયનું વિધાન હશે ત્યાં ઉગત મંત્રને જોડવો પડશે, તો કહે છે કે, (સ્યાત્) અપકર્ષ થવો. (અર્થવત્વાત્) એ મતનું સામર્થ્ય ઇન્દ્ર સાથે હોવાથી.

બાવાર્થ:—'અમિત્યા શૂર નોતુમ.' ઇન્દ્રિય જૈન પ્રમાણનો અપકર્ષ થતો દોષ તો થવા દેવો. જે મંત્રોનો જોની સાથે સંબંધ હોય ત્યાં તેને જોડવો જોઈએ એ ન્યાય છે. ઉપર કહેલા પ્રમાણથી ઇન્દ્રનું જ રમણ્ય થતું જોનાથી જૈનવાગ્ની સંનિધિમાં એને મૂકવામાં કોઈપણ દોષ નથી. ॥ ૨૧ ॥

ઉપરના થયે કરેલા આક્ષેપનું આ સિદ્ધાંતસૂત્રમાં સમાધાન છે.

ન ત્વાન્નાતેપુ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષની વાજ્ઞતિ થયે છે (આન્નાતેપુ) ઇન્દ્ર શબ્દથી આખ્યાત થયેલા બીજા મંત્રોમાં (જ) અપકર્ષ કરવા છતાં અર્થવત્ત્વ નથી તેમ આ દેશાંતે પણ અર્થવત્ત્વ નથી.

બાવાર્થ:—યામ્યાઃ શંસતિ । શિષિવિષ્ણવતીઃ શંસતિ । આત્મિમારુતે શંસતિ । મજ્જકસૂક્ષ્મ, અક્ષસૂક્ષ્મ આ બધે દેશાંતે રતોગ અને શરતનું અવશ્યકત્વ જ રહીશું છે અર્થાત્ એને પ્રમાણ કર્મ માનવામાં આવ્યું છે કારણ આ મંત્રોનો અપકર્ષ કરવાથી તેનું અર્થવત્ત્વ મહેનું નથી, તે જ પ્રમાણે જૈન પ્રમાણમાં પણ પ્રમાણ કર્મવત્ત્વ રહીશરતનું જોઈએ. અપકર્ષ કરવાથી ઉપરના સમગ્રની પેઠી એમાં પણ અર્થવત્ત્વ રહી શકશે નહિ. ॥ ૨૨ ॥

પૂર્વપક્ષથી આક્ષેપ થત.

દુદ્યયતે ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:—(દુદ્યયતે) એ મંત્રોનો પણ અપકર્ષ થવાથી અર્થવત્ત્વ છે.

બાવાર્થ:—યામ્યાઃ શંસતિ ઇત્યાદિને અપકર્ષ થવાથી તેનું અર્થવત્ત્વ જોવામાં આવે છે. તે તે મંત્રો તરફિવનાક કર્મમાં અર્થવત્ત્વ છે. મહક સકલ અનકર્મમાં અર્થવત્ત્વ છે 'શાસ્ત્ર' પત્રમાં અક્ષરગત અર્થવત્ત્વ છે. કારણ કે, અક્ષરદીવ્યતિ એનું વિધાન છે. આ પ્રમાણે અપકર્ષ થયેલા તે તે દેવતાવાળા મંત્રો તે તે દેવતાવાળા કર્મમાં અર્થવત્ત્વ અર્થાત્ સાત્ત્વક ધર્મ શકશે.

અપકર્ષ જાગેલા મંત્રોનું અર્થવત્ત્વ હોવામાં આ બીજા પણ પ્રકૃત છે. પાવઃ સ્તોત્રે નિદેશે સર્વા ક્રત્વઃ ઇત્યાદિ દાગ્ધવર્ષીયજુઘ્વાત્ વાગ્ધરોમ રૂપ કર્મવિરતમાં બધી

જન્મજાઓના પાઠ હોઈ શકે છે. આથી પણ ઉક્ત પ્રમાણનું અર્થવત્ત્વ જોઈ શકાય છે. આ કારણથી એટલે કે અપકર્ષ થવાથી ઉક્ત પ્રમાણનું અર્થવત્ત્વ નહીં રહી શકે એ બાબતી એને પ્રધાન કર્મ માનવું એ વાસ્તવિક નથી. જ્યારે અપકર્ષ થવા છતાં એનું અર્થવત્ત્વ રહે છે તો પછી એને સરકાર કર્મ શામરે ન માનવું ; માટે ઉપર બતાવેલાં સ્તોત્ર સમ્પ્રદેશના અમારક હોવાથી સરકાર કર્મ છે. ॥ ૨૩ ॥

सिद्धांत भूज.

अपि वा श्रुतिसंयोगात् प्रकरणे स्तौतिशंसती
क्रियोत्पत्तिं विदध्याताम् ॥ २४ ॥

પદાર્થ.—(અપિ વા) આ શબ્દે પૂર્વપક્ષને નિરૂપ કરે છે. (શ્રુતિસંયોગાત્) ધાતુના શક્તિરૂપ સમ્બધર્થી (સ્તૈતિદાંસતી) ગુણ અને શસ ધાતુઓના શક્યાર્થો (પ્રકરણે) માહે-અશક્યતા (ક્રિયોત્પત્તિમ્) અપૂર્વની ઉત્પત્તિ (વિદ્યધ્યાવામ્) કરે છે

ભાવાર્થ:—સ્તુ અને શ સંધાતુઓનો અર્થ સ્તુતિ કૃત્રી એ શક્યાર્થ છે એ સ્તુતિ અને શાસ્ત્ર રૂપ શક્યાર્થ પ્રકૃત જે માટે-દ્વા યાજ છે તેમા 'અપૂર્વ' ને ઉત્પત્તિ કૃત્રી સ્તુતિ એટલે ગુણધાનની અદર રહેલા ગુણોનું પ્રકાશન કૃત્રી તે. એટલે અર્થ એ થયો કે ગુણપ્રકાશને સાધયેત્તુ ગુણોનો પ્રકાશ કરીને અપૂર્વને ઉત્પત્તિ કૃત્રી. સ્તુતિ કરવાવા કેહા અત્યક્ષ રૂપ ગણાતુ ન હોવાથી અદૃષ્ટ અર્થાત્ અપૂર્વની કલ્પના કૃત્રી એ ન્યાય છે. આ કારણથી મોત્તર અને શાસ્ત્ર પ્રધાન કર્મ છે, ગૌણકર્મ નથી અર્થાત્ સસ્કારકર્મ નથી ॥ ૧૪ ॥

આજ સિદ્ધાંતમાં બીજો હેતુ આપે છે.

शब्दपृथक्त्वाच्च ॥ २५ ॥

મહર્ષિ:—(ચ) અને (શબ્દપૃથક્ત્વાત્) સમ્યા વાચક દ્વારસામગ્રી પૃથક્ત્વ
જણાવે હોવાથી.

સ્વાધ્યય:—સ્તોત્રોપી કૃત્યન કરતાં અપૂર્વો આર ને માટે તેનાં સાધન પણ આર હોવા
 એ મુકત ને. જો શ્રુતિથી દેવતાનું અરણ્ય જ માનવામાં આવે તો દેવતામા કાશ્યપજ્ઞાનો સ્પષ્ટ
 આધ માય છે. કાશ્યપે દેવતા તો એક જ છે, માટે સ્તોત્ર અને સગ્ગ પ્રધાન કર્મ ને. ॥ ૨૫ ॥

પૂર્વપક્ષમાં બીજી દાયકા આપે છે.

अनर्थकं च तद्वचनम् ॥ २६ ॥

પ્રસાર્થ.—(ચ) અને (સદ્વચનમ્) તે વચન (અનર્થકમ્) નિર્ગર્થક થઈ જાય.

આપાર્થ.—શાંતિપુષ્પ કૃત્ત્વ આગ્નેય મંત્રો (પાત્ર વિરેત) દોષ છે. અગ્નિમજ્જા-
વાણી વિધિમાં અગ્નિવત્ત્રાનો પ્રથમ કરવાનો છે. પાત્રી આગ્નેયી જાવાઓની જ પ્રાપ્તિ છે તે પત્રી
માટેયોમિઃ સ્તુયતે અર્ચાન અર્ચા દેવતાઃ જાવાઓથી મુનિ કરથી, આવી વિધિ વર્ણ છે.
અર્ચાપ્રાપ્ત વસ્તુમાં વિધાન દોષ છે નહિ, પણ જો મુનિનું કૃત્ત્વ અદૃષ્ટ માનવામાં આવે તે
માટેયોમિ સ્તુયતે આ વચન માર્ગક થઈ શકે, માટે મોજ અને સરજ એ પ્રમાણમાં છે.

પૂર્વપક્ષમાં ત્રીજો દોષ આપે છે.

અન્યથાર્થઃ પ્રતીયતે ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (અન્ય) બીજો (અર્થ) અર્થ (પ્રતીયતે) જણાવે છે

કાવાર્થ — જો સ્તોત્ર અને શસ્ત્રને પ્રધાન કર્મ માનવામાં આવે તો સ્તોત્ર જન્ય કૃત્ય કરતાં બીજું જુદીજા જાતનું કૃષિ વાજન માની સમય અર્થાત્ જો બન્નેના અપૂર્વ જુદી જુદી જાતના માની સંકાય, પણ જો એ બન્ને દેવતા કૃષિ અર્થનું જ અગ્રણ્ય કાર્ય તરીકે હોય તો બન્નેનો એક જ અર્થ થયો. એટલે યદ્યેય સ્તોત્રમ્, તદ્યેય શસ્ત્રં સ્વાત્ (સ્વાત્કલાપ) એ સ્તોત્ર તે જ શસ્ત્ર એવું થયું પણ એમ નથી. શાસ્ત્રથી તે મન્નેના બિન્ન બિન્ન અર્થ પ્રતીત થાય કે અને તે વિભતીય અપૂર્વ જ માટે એ પ્રધાન કર્મ ૧ ॥ ૨૭ ॥

પ્રધાન કર્મ હોવામાં બીજી યુક્તિ બતાવે છે

અભિધાનં ચ કર્મવત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (કર્મવત્) અર્થવાચક બીજી વિભક્તિ અતવાણ (અભિધાનમ્) નામ પ્રયુક્ત થયેલું છે.

કાવાર્થ — પ્રથમ શક્ષતિ, નિષ્કેયલ્યં શક્ષતિ આ બન્ને વાક્યમાં જો નામ અર્થાત્ આતિપરિક ૬ તે બીજી વિભક્તિમાં વર્ણનયેતુ કે નીતિવિશિષ્ટિવાદા નામનું કર્મ કહેવા પ્રધાન હોય ૧ જેમકે અગ્નિદોષ જુહવાત્ આ કે બિ અગ્નિદોષક કનનરૂપ મર્મ પ્રધાન ૧ એ સર્વ સાદે અગત જ તે જ પ્રમાણ પ્રથમ શક્ષતિ ક્રત્યાદિમાં પણ સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર પ્રધાન કર્મ જ ક્રિયા જોઈએ ॥ ૨૮ ॥

અગત કર્મ હોવામાં વળી એક વાગરે યુક્તિ આપે છે.

ફલનિર્વૃત્તેશ્ચ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (ફલનિર્વૃત્તે) ૨૯ ૧ સિદ્ધિ અથવા થતુ હોવાથી

કાવાર્થ — સ્તોત્ર અને શસ્ત્રથી ફલની ઉત્પત્તિનું પણ નામનું થાય કે જેમકે યજ્ઞ સ્તુત્વશક્ષયોદ્દેહ. આ સ્તોત્ર અને શસ્ત્રનો ફોલ ન આ ફળાણુ કે ફળો અર્થ કમ સમજવું જો નવા ને ૧ શસ્ત્ર ઔષ્ણકર્મ હોત અર્થાત્ સન્મગ્ધર્મ હોત તો કમનું સાધન દેવત્વ જ હોત પણ ન કે ફળનું સાધન દેવતા ન હોવા સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર જ એ, અટ્ટે સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર એ પ્રધાન કર્મ ૧ સિદ્ધાન્ત તથા થાય ને ॥ ૨૯ ॥

અગત અર્થવાચકવત્ અધિકરણ

વિધિમન્ત્રયોરેકાર્થમેકશબ્દાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ — (વિધિમન્ત્રયો) વિધિ અને મન્ત્રની (એકાર્થમ્) એકાગ્રતા છે (એકશબ્દાત્) એક માત્રા શબ્દ હોવાથી

હોવાર્થ —વિધિવાક્ય અને મત્રનામમા રહેના જે આખ્યાત (ક્રિયાપદો) કે તેનો વિધિરૂપ એક જ અર્થ માનવો જોઈએ કાગણ કે તેનેમા રહેલા આખ્યાતનો આવરૂપ એક જ વ્યક્તિનો અર્થ કે માટે દેવાશ્ચ યામિર્યજતે દદાતિ ચ જ્યોગિતામિ સચતે ગોપતિ આ મત્રમા યજતે અને દદાતિ ક્રિયા પદનો અર્થ વિધિ તરીકે કરવો જોઈએ ॥ ૨૦ ॥

હવે સિદ્ધાંત સૂત્ર કહે છે

અપિ વા પ્રયોગસામર્થ્યાન્મન્ત્રોઽભિધાનવાચી સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ —(અપિ વા) પૂર્વે કહ્યું નિગમણ સૂત્રવે કે (મન્ત્ર) મત્રસ્ય આખ્યા તપદ (અભિધાનવાચી) અર્થ પ્રકાશનમાનપદક (સ્યાત્) હોઈ શકે (પ્રયોગસામર્થ્યાત્) કાગણ કે, તેનું સામર્થ્ય અનુષ્ઠાન જગવામાં અર્થનું રમરણ કરાવવામાં કે

હોવાર્થ —મત્રમા રહેલા ક્રિયાપદો અર્થનો પ્રકાશ મનાવો હોવાર્થી તે વિધિ તરીકે નથી પણ અભિધાનવાચી કે, જ્યારે કર્મનું અનુષ્ઠાન થતું હોય કે ત્યારે મત્રગત ક્રિયાપદો કર્મ સમવેત અર્થનું રમરણ કરાવ કે માટે તે ક્રિયાપદ વિધાયક નથી

પ્રમાણપાતશબ્દાના તચ્છબ્દાશુભય- રનાત્ વિધાયકત્વિ પ્રણયેતે તે સર્વેઽત્રાભિધાયકા ॥ એ આખ્યાત શબ્દો સાથે તદ્ શબ્દાનો પ્રયોગ હોવાથી તેમા વિધાયકતા નાશ પામે કે માટે તે કેવળ અભિધાન વાચક છે

સામણાચાર્ય પણ લખે છે કે, “ ચ્છબ્દાદિના વિધાયકત્વે ક્ષીણત્વાત્ સતિ હિ તસ્ય વાક્યસ્ય અનુવાદકત્વ પ્રતીયતે । ત સુ વિધાયકત્વમ્ । ‘ ચ્છબ્દાદે ’ इत्यादि शब्देन उक्तमपुरुषामन्त्रणादय ॥ કારાચ

‘ યત્ ’ શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી વિધિશક્તિ ક્ષીણ થાય કે માટે એનું વાક્ય અનુવાદક હોય કે વિધાયક નહિ । યત્ શબ્દ સાથે આદિ શબ્દ હોવાથી ઉત્તમપુરુષ અને આમત્રણ વગેરે પણ સમજવા અર્થાત્ જેમા ઉત્તમપુરુષ, આમત્રણ વગેરે હોય તે પણ અભિધાનવાચી સમજવા, વિધાયક નહિ આ ઉપરથી સમજાય છે કે આખ્યાતપદ પ્રધાનકર્મવિધાયક અને શુભવિધાયક એવા જે જાતના નથી પણ અભિધાયક પણ હોય કે એવે આખ્યાતપદ એકદરે ત્રણ પ્રકારના હોય કે એમ જણાય કે (૧) પ્રધાનકર્મવિધાયક (૨) શુભકર્મવિધાયક અને (૩) અભિધાયક માટે મત્રગત આખ્યાતપદ વિધાયક નથી. આવો મત્ર શી સામણાચાર્ય આગિનો જણાય છે ॥ ૩૧ ॥

મન્ત્રવક્ત્રણ અધિકરણ

તત્ત્વોદકેપુ મન્ત્રાહ્યા ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ —(તત્ત્વોદકેપુ) કર્મ સમવેત અર્થના રમાગક વે દક વાક્યોમા (મન્ત્રાહ્યા) મત્ર નામ આપવામાં આવ્યું છે

હોવાર્થ —મત્ર કોરે કહેવો એ બહુ મુશ્કેલી ભર્યો પ્રાણ મગ્ય કે, એનું નિર્માણ પણ સર્વ શબ્દો નથી લક્ષણ તેા નાથનું જ જોઈએ તલણ વગર મત્ર કોરે મેવો એ સમજી શકાય નહિ લક્ષણો ઉપયોગ પૂર્વ આચાર્યોએ આ પ્રમાણે જણાવ્યો છે

રૂપયોઽપિ પદાર્થાના નાન્ત યાન્તિ પૃથક્ત્વસ્ય ।

લક્ષણેન તુ સિદ્ધાના મન્ત યાન્તિ વિપશ્ચિત ॥

આ મત્ર આ મત્ર એમ બતાવતા તો કપિઓ પણ પદાર્થના પાત્ર પાત્રી શબ્દો નથી માટે લક્ષણ દ્વારા મિદ્ધ પદાર્થના પાત્રને પાત્રના કે મત્રન આમાં પ લક્ષણ આ પ્રમાણે છે કે જે કર્મસમયેત અર્થને અગ્રણ્ય ક્રમવે તે મત્ર આ લક્ષણ પણ અન્યાસિથી મુખ્ય થતુ નથી મગ્ધ કે યસન્તાય કપિજ્ઞલાન્ બાલમેત આ વિધાયક વાક્યને પણ મત્ર કહેવામાં આવે । એટલે જે વિદિતાર્થાભિધાનકો મન્ત્ર 'વિદિત અર્થનો અભિધાનક મત્ર હોય છે એ નિરમ અર્થ મધ શકતો નથી કપિઓએ મત્રની ભુદી ભુદી વ્યાખ્યા કરી છે પણ એ બધામાં અન્યાસિ અથવા અતિ-આસિનો દોષ ગ્રહી જ નાય કે આ નથી મરફેલીને લીધે સાવધાન આ ઈ તૈમિની ન્યાયમાં સમા જણા કુ કે અભિયુક્તાના મન્ત્રોઽયન્ 'હતિ સમા રપાન્ લક્ષણમ્' । 'આ મત્ર ઈ' આવુ આભયુક્તને તુ જે વાકમાં કથન ભાગ તેને મત્ર કહેવ મોટા લક્ષણ ઠીક છે મત્રમદિતાઓમાં પણ આજ લક્ષણ લાગે છે રીજા મત્રના પથ્ય લક્ષણ તૈમિની ન્યાયમાં આ જાના કે વિજ્ઞાસુરો તે જાગ જાઉં મો ॥ ૩૫ ॥

બ્રાહ્મણનિર્વચન અવિરત્ય મત્ર

શેષે બ્રાહ્મણશબ્દઃ ॥ ૩૬ ॥

પદ્ય — (શેષે) જે મત્રથી જિન્ન કે તેમાં (બ્રાહ્મણશબ્દ) 'અલ્પ' ૧
૫૫ ૧૦ ૪

ભાનાર્થ — જે મત્ર ન હોય અર્થાત્ અભિયુક્ત લોકોએ જેન મત્ર (કર્મો દ્વય એવા વૈદિક કર્મ આદિ પ્રતિપાદક મોમાં બ્રાહ્મણ શબ્દ પ્રા નર છે બ્રાહ્મણ એ થોના નજી ભાગે આપના વિષયો હોય કે

ત્તુર્નિર્વચન નિન્દા પ્રશસ્તા સશયા વિધિ

પરત્રિયા પુરાકલ્પો વ્યવહારણકલ્પના

ઉપમાન દર્શતે તુ વિવયો બ્રાહ્મણસ્ય તુ

તેન દિ અન્ન મિચને	હેતુ	પુરા જાણના અર્થે	પુરાક ૫
શન દમ્પ વધિત્વમ્	નિવચન	વાવતોઽશ્વાન્ પ્રતિગૃહીયાત	વ્યવહારણ
અમેધ્યા વૈ માળા	નિદા	તાવતોઽશ્વાન્ ચતુર્ગપાલાન્	કલ્પના
ધાયુર્વૈ ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા	પ્રશ્નમાં	નિર્વપેત	
નન્વચિકિત્તમન્ જુદ્વાને	સશય		
મા દૌપમ			
ચતમાનન સમિતા ઔદુમ્પરી મવતિ	વિધિ		
માવાનેર મધ્ય પચત	પરકુનિ		

આ વિષયો જા ૧૦૦૩માં આવે છે છતાં મત્રોમાં પણ આમ નહીં થયેલ અર્થો દ્વારા નથી બતાવવામાં થતુ પણ અર્થ ૫૫ મધ શકતુ નથી બા મત્રજિન ન અન પ્રાપ્ત મત્ર ।
(૫૫ ૩૨૧ ૨ જે અર્થ દેવ ત સજિન્ય મહેત ૧ ॥ ૩૬ ॥

ઊહાદિનું અમન્તવાધિકરણ.

અનામ્નાતેષ્વમન્ત્વમામ્નાતેષુ હિ વિભાગઃ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થઃ—(અનામ્નાતેષુ) ને આમ્નાયમાં થતિ ન હોય તેઓનું (અમન્ત્વત્વમ) મન્ત્વ નથી (હિ) કાગ્ય કે, (આમ્નાતેષુ) નેઓના આમ્નાયમાં પાડ હોય તેમની જ (વિભાગઃ) વિભાગ હોય છે.

ભાવાર્થઃ—જીહ્, પ્રવર અને નામધેયમાં મન્ત્વ માનવું કે નહિ એ સંશય છે, જેમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું કહેવું છે કે તેમાં પણ મન્ત્વ માનવું અર્થાત્ તેને પણ મન્ત્વ તરીકે સ્વીકારવા કાગ્ય કે, મન્ત્વમાં જેમ અભિધાયકત્વ છે તેમ ગ્રહાર્થમાં પણ અભિધાયકત્વ છે. સિદ્ધાંતવાદી કહે છે ઊહાદિને મન્ત્વ તરીકે ગણવા નહિ કાગ્ય કે વાચિક લોકોની પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે જેને આમ્નાય કહેવામાં આવે છે તેને મન્ત્વ કહેવામાં આવે છે વાચિક અભિયુક્તો જેને મન્ત્વ કહ્યું તેને જ મન્ત્વ માનવા જોઈએ, ઊહાદિમાં અભિયુક્તોનું મન્ત્વ તરીકે કથન નથી માટે તેને મન્ત્વ માનવા નહિ, મન્ત્વ વગેરે ને વિભાગ પાડવા છે તે આમ્નાયમાં જ પાડવા છે અનામ્નાતમાં નહિ.

અગ્રયે જુષ્ટં નિર્વપામિ એ કેકાણે ને સૌર્યચક્ર હોય તો સૂર્યાય જુષ્ટં નિર્વપામિ આવે એક વીગ્ન પડે તો પ્રશેષ કરવો તેનું નામ ' જીહ ' જે કાદ્યવા યસ્તાર હૃદિ પ્રવઃ કહેવામાં આવે છે અને સુધક્ષણદિ નિગદોમાં ' કૃષ્ણશર્મા યજતે ' હત્યાદિ ' નામ ' કહેવાય છે. આ ત્રણેનો આમ્નાયમાં પાડ નથી માટે એને મન્ત્વ તરીકે માનવા નહિ ॥ ૩૪ ॥

ઋક્ સમ્પ્રણયુઃ અધિકરણ

ઋગ્ યત્રાર્થવશેન યદવ્યવસ્થા ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થઃ—(યજ્ઞ) ને વેદિક વાચ્યમાં (ઈર્થવશેન) પિંગ્વશાસ્ત્રમાં કહેલા ૭૮ પ્રમાણે (યાવ્યવસ્થા) ચતુર્થી અવસ્થા હોય તે (ઋગ્) ઋક્ અર્થાત્ ઋચા કહેવાય છે

ભાવાર્થઃ—માયમી આદિના ૭૮ પ્રમાણે ને મન્ત્વમાં બે પાદ ત્રણ પાદ આગ પાદ વગેરે હોય તમા પાદમાં અક્ષરોનો નિગ્મ હોય તો તે ઋચા કહેવાય છે અર્થાત્ ' પાદેન અર્થેન વ હપેતા વૃક્ષવદા મન્ત્રા ઋચ ' પાદોર્થા એટલે ચતુર્થોર્થી તથા અર્થોર્થી ને પ્રકૃત હોય, ૪૫.૧૬ હોય, એવા ને મન્ત્રા હોય તેને ઋચાઓ કહેવામાં આવે છે ॥ ૩૫ ॥

સામસમ્પ્રણયુઃ અધિકરણ

ગીતિષુ સામ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થઃ—(ગીતિષુ) ને મન્ત્રોનું ગાન થવું હોય તે મન્ત્રા (સામ) અમ કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—ગીતિ ૩૫ ને મન્ત્રા દો. તે આમ કહેવાય છે અર્થાત્ ને ઋચાઓનું ગાન થતી શકે જ તેને સામવેદ કહે છે. ॥ ૩૬ ॥

યજુર્જલ્પયુઃ અધિકરણ

શેષે યજુઃ શબ્દઃ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ:—(જોયે) સદ્ અને સામયી બાકી રહેલા મત્રોમાં (યજુઃ શબ્દઃ) યજુઃ જોયો શબ્દ વચગાથ છે

ભાવાર્થ:—જો વૃત્તનદ્ ન હોય તથા જો ગીતિરૂપ પણ ન હોય એવા પ્રતિષ્ઠ પદિન અર્થાત સાથે સાથે વાક્યના રૂપમાં જો મત્રો પદિત હોય છે તેને યજુઃ અર્થાત યજુર્વેદ કહેવામાં આવે છે. ॥ ૩૭ ॥

નિગદાનું યજુર્વેદધિરણ્ય

પૂર્વપદનું સૂત્ર. નિગદો વા ચતુર્થ સ્યાદ્ ધર્મવિશેષાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ:—(વા) આ શબ્દ પૂર્વપદનું સૂચન કરે છે (નિગદઃ) પ્રોક્ષણીરાસાદય । ઇષ્મં ઘર્હિરુપસાદય । આ વાક્યો નિગદો કહેવાય છે તે (ચતુર્થમ્) વેદનો ચોથો ભાગ (સ્યાત્) ધર્મો જોઈએ (ધર્મવિશેષાત્) સકલ, યજુર્વેદ અને સામન્ય ધર્મ કરતાં એમાં જુના ધર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—અન્દોનદ્, પ્રતિષ્ઠપાદ અને ગીતિ એવા વેદના ત્રણ ભાગ છે. જે ૩ હોય છે તે ' અન્દોન ' જે ' પ્રતિષ્ઠ ' ગદ્યાત્મક પાદ છે તે ' યજુર્વેદ ' અને જે ગીતિરૂપ છે તે ' સામવેદ ' આ ત્રણ ભાગ કરતાં એક ચોથો ભાગ પણ વેદમાં હોવો જોઈએ અને તે ' નિગદ ' જે નિગદનો અભાવેશ એ ત્રણમાંથી કોઈમાં પણ થતો નથી કારણ કે ' નિગદ ' નો ધર્મ જુનો છે.

પ્રોક્ષણીરાસાદય । ઇષ્મં ઘર્હિરુપસાદય । અન્દોનસો વિહર ઘર્હિસ્તુળીદિ । इन्द्र आगच्छ । हरिव आगच्छ । આવી જાના આશ્નાયમાં પદિત વાક્યો નિગદ કહેવાય છે. એનો અર્થ બહુ જ રપદ્દ હોય છે. જો અન્દોનદ્ નથી, ગીતિરૂપ પણ નથી તેમ કેવળ પ્રતિષ્ઠ પદરૂપ પણ નથી પણ જો જોઈ કતા એક ધર્મ તેમાં વિશે નગર પડે છે જો કે યજુર્વેદ સાથે એનું સામ્ય જણાય છે. જનાં ઉપાંગનું યજુષઃ ક્રિયતે યજુ માનસિક અથવા બહુ જ ધીમેથી પ્રોક્ષાય છે ત્યારે નિગદ તો ' ઉચ્ચનિગદેન ' ઉચ્ચ સ્વરથી પ્રોક્ષાય છે, ' યજુર્વેદ ' માં ઉપાશુત્વ ધર્મ છે ત્યારે ' નિગદ ' માં ઉચ્ચસ્ત્વ ધર્મ છે. આટલા જ ધર્મ ભેદથી નિગદ યજુર્વેદ કરતાં જુનો પડે છે. સદ્ અને સામયી તો નિગદનો ભેદ રપદ્દ જ છે. આ કારણથી નિગદ એક વેદનો ચોથો ભાગ માનવા જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥

' નિગદ ' એ વેદનો ચોથો ભાગ છે એમાં એક બીજો સાધક હોતુ આપે છે

વ્યપદેશાચ્ચ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (વ્યપદેશાત્) વ્યપદેશ=શબ્દ વ્યવહાર હોવાથી

ભાવાર્થ:—આ ' નિગદ ' છે, યજુ. નથી. આ યજુ' છે, નિગદ નથી. આવો વ્યવહાર પણ યજુ અને નિગદમાં ભેદ પાડે છે. જે યજુ અને નિગદ એક જ હોત તો ઉપર ખતાવેલો ભેદ વ્યવહાર ન હોવો જોઈએ. માટે યજુ. કરતા નિગદ જિજ્ઞ છે ॥ ૩૯ ॥

હવે સિદ્ધાંતપદ્ધત્ સ્થાપિત કરે છે.

યજૂંપિ વા તદ્રૂપત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ:—(વા) આ શબ્દ પૂર્વપદનું નિરાગમ્ય કરે છે. (યજૂંપિ) નિગદો એ યજુર્વેદ જ કે કારણ કે (તદ્રૂપત્વાત્) યજુનું જેનું રૂપ છે તેનું જ રૂપ નિગદનું પણ છે.

ભાવાર્થ — પ્રતિષ્ઠા પાત્ર યજુસ્ અને નિગદને એક સંજો ન છે, એટલે ન-તેનુ ૩૫ એક સરખુ ન છે, માટે નિગદ એ યજુસ્ ન છે વેદનો કાષ્ઠ એ ગ્રાથો ભાગ નથી યજુસ્ જેમ ગદ્યરૂપે છે તેમ નિગદ પણ ગદ્યરૂપે છે માટે 'નિગદ' ને કાષ્ઠ જુલ એ માનવાની જરૂર નથી ॥૪૦॥

વચનાદ્ ધર્મવિશેષઃ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ — (વચનાત્) ખીજને જણાવવાનુ સામર્થ્ય ઉચ્ચ સ્વરે મોનાથી આન ૬ માટે (ધર્મવિશેષ.) ઉચ્ચસ્વર રૂપ વિશેષ ધર્મ બેદક નથી

ભાવાર્થ — મન્ત્રો અર્થ ખીજને જણાવવો છે તે ઉચ્ચસ્વરે બોલ્યા વગર શક્ય નથી, કેના ઉપાશુ જપ કરવાથી મન્ત્રો અર્થ સામો માણસ જણા શકતો નથી માટે કેટલાક યજુ વાક્યોમા ઉચ્ચસ્વર ધર્મ લાવવો રહે છે આના કારણથી જ નિગદો યજુર્વે થી જુદા પડી શકતા નથી માટે નિગદ યજુસ્ જ છે ॥ ૪૧ ॥

અર્થાચ્છ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ — (અ) અને (અર્થાન્) ખીજને જણાવનુ એ અર્થવત છે

ભાવાર્થ — કે નાક યજુર્વાક્યોમા જે ઉચ્ચસ્વર ધર્મ રહ્યો છે તેનુ ક્રમ છે. અર્થાત્ જે ધર્મ નિર્દશ નથી અગ્નીદગ્ધની વિદર અ ૧ ॥ પ્રોક્ષગીરાસાદ્ય ૧ આ વાક્યો કેના એમ કહેવાના પૂરતા જ બોનામા આવે તે સામો માણસ જે વાચ્યોનો અર્થ કેવી રીતે સમજે ? માટે તે વાક્યો ખીજને તેનો અર્થ સમજાવવા ખાતર મોટેથી મોના જોઈને આના માટે ઉચ્ચસ્વર ધર્મ યજુર્વાક્યોમા હોવા છે અને એને નિગદ કહેવામા આવે ॥ ૫૭ એનાથી નિગદો યજુસ્થી જુદા પડતા નથી ॥ ૪૨ ॥

ગુણાર્થો વ્યપદેશઃ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ — (વ્યપદેશઃ) આ યજુ છે, નિગદ નથી આ નિગદ છે, યજુ નથી આવા વ્યપદેશ થાય છે એ તો (ગુણાર્થ) ગુણને લીધે

ભાવાર્થ — યજુસ્ અને નિગદ અ ૧ બે નામ પડ્યા છે એ તો ખામ અમુક ગુણ થતાવધાને ખાતર. જેમા ઉચ્ચસ્વર ગુણ હોય તે નિગદ અને જેમા ઉપાશુત્વ ગુણ હોય તે યજુ એ ગુણને લીધે નિગદ યજુસ્થી જુદા પડતા નથી. જેમ બાહ્યસ્વ બાહ્યજ્ઞામા અને પગિમાજકમા સંખ્યુ હોવા છતાં આમ કહેવાય કે આ તરફ બાહ્યજ્ઞો મેસાડો અને આ તરફ પગિમાજકોને બેસાડો ઉચ્ચસ્વર ગુણ પગિમાજકમા છે તેથી તેમાથી કંઈ બાહ્યસ્વ દૂર થતુ નથી આવા બાહ્યપગિમાજક-ત્વાયથી નિગદ અને યજુસ્ એવા બે નામ યજુસ્ના જ ગુણ વિશેષો લાદને છે ॥ ૪૩ ॥

સર્વેપામિતિ ચેત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ — (સર્વેપામ્) સર્વવેદોને નિગદ નામ આપતુ જોઈએ કે જે ઉચ્ચસ્વરે મોનામા આવે (રૂતિ ચેત્) જ એમ કહીશમા આવે તો

ભાવાર્થ — ય ઉચ્ચસ્વરવતે સ નિગદ જે ઉચ્ચથી બોલાય તે નિગદ એમ કહેવામા આવે તો જાણો અને સામવેદના મન્ત્રો પણ નિગદ કહેવા જોઈએ કારણ કે તે પણ ઉચ્ચથી બોલાય છે ॥ ૪૪ ॥

ઉપરના આદેષજી સમાધાન.

ન ઋગ્વ્યપદેશાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ:—(ન) ઋગ્વ્ય અને સામને નિગદ નદી કહેવાય કારણ કે (ઋગ્વ્યપદેશાત્) તેનો વ્યપદેશ ઋક્ શબ્દથી થાય છે.

ભાવાર્થ—ઋગ્વ્ય અને સામનો વ્યવહાર નિગદ શબ્દથી થતો નથી કારણ કે જે ઉદોગદ હોય છે તેનો વ્યપદેશ ઋક્ શબ્દથી થાય છે અને જે ગીતિના રૂપે ખોલાય છે તેનો વ્યપદેશ ' સામ ' શબ્દથી થાય છે ' અયાજ્યા યં નિગદ્વાઃ ' નિગદોથી યદ્ યતો નથી ઋગ્વ્યોથી વ્ય થાય છે. આવા ભિન્નત્વ વ્યવહાર ઋક્ અને નિગદમાં છે માટે ઋગ્વ્ય અને સામને નિગદ ન કહેવાય પણ નિગદને તો યજુર્જ્ઞ જ કહી શકાય. કારણકે બન્ને ગદ્યરૂપ છે. આ પ્રમાણે ઋક્, સામ અને યજુર્જ્ઞ આ ૩ ગ્રંથ પદ્ધતિ વેદમાં બતાવી છે. એથી કોઇ પદ્ધતિ અર્થાત્ ઉચ્ચારણ ક્રમવાળી રીત વેદમાં નથી. ॥ ૪૫ ॥

એકવાક્યભાષણજી અધિકરણ.

અર્થેકત્વાદેકં વાક્યં સાકાદ્દક્ષં चेद् વિभागे स्यात् ॥ ४६ ॥

પદાર્થ—(વિભાગે) વાક્યઘટક પદોના વિભાગમાં (ચેત્) જો (સાકાદ્દક્ષમ્) એકાદ પદ બીજા પદ સાથે આકાક્ષા રાખતો હોય તો (અર્થેકત્વાત્) તે એક પ્રયોજનવાળું હોવાથી (દકમ્) એક (વાક્યમ્) એક વાક્ય (સ્યાત્) હોય છે

ભાવાર્થ—વાક્યના ઘટક પદો જો એક બીજા સાથે આકાક્ષા રાખતા હોય અર્થાત્ વાક્યમાં જોટલા પદો હોય તેમાંથી જો એક પદ દૂર કરવામાં આવે અને તેને લીધે વાક્યનો અર્થ ન સમજી શકાય તો એક પદની બીજા પદની સાથે આકાક્ષા છે એમ સમજવું. આ પ્રમાણે એક પદવિભાગ નીચે સાથે આકાક્ષા રાખતો હોય અને બધા જ વિભાગો એક જ રૂણત્વ પ્રતિપાદન કરતા હોય તો તે વિભાગો એકે વાક્ય ૧ એમ સમજવું ઉદાહરણ ' અન્તયે જુષ્ટે નિર્વૃપામિ ' આ ઉદાહરણમાં પદો એક બીજા સાથે આકાક્ષા રાખે છે કારણ કે, જો તેમાંથી એકાદ પદને દૂર કરવામાં આવે તો બાકી રહેલાં પદો મળી કોઇ એક અર્થને સમજાવી શકતા નથી માટે જો ત્રણે પદો મળી એક વાક્ય કહેવાય છે અને નિર્વાપરૂપ એક અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે.

વિભાગે સાકાદ્દક્ષત્વે સતિ દકકલપ્રતિપાદકં ચત્ત્વદ્ એકં વાક્યમ્ । (ઐભિનિ સુતરજિતિઃ) વિભાગ સાકાક્ષ હોય અને એક રૂણત્વ પ્રતિપાદન કરે તો તે એક વાક્ય કહેવાય છે ॥ ૪૬ ॥

વાક્યભેદાધિકરણ.

સમેયુ વાક્યમેદઃ સ્યાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ—(સમેયુ) એક બીજા સાથે આકાક્ષા ન રાખતા પદમણ્ડલોમાં (વાક્યમેદઃ) વાક્યોનો ભેદ (સ્યાત્) હોઇ શકે

ભાવાર્થ—જો વાક્યો એક બીજા સાથે આકાક્ષા ન રાખતાં હોય તે વાક્યો પરસ્પર ભિન્ન ભિન્ન ॥ એમ સમજવું જેમકે યાજુર્વેદેન કલ્પતામ્ । યાજુર્વેદેન કલ્પતામ્ આ બન્ને વળ્લુવાંકો એમ છે અર્થાત્ એકબી સાથે બીજાની આકાક્ષા નથી, બન્નેનાં પ્રયોજનો જુદા

બુદ્ધ છે માટે એ વાક્યોમા ભેદ કે અર્થાત્ ગન્ને વાક્યો લિન્ન કે એમ સમજવું જો કે ઉપગતા વાક્યોમા કૃત્તિરૂપ એકે અર્થ છે છતાં આશુપુ અને આશુ બુદ્ધ હોવાથી વાક્યભેદ સ્પષ્ટ થાય છે તથા ‘ વલ્લતીર્વાચયતિ ’ અહીં વૃત્તિઓમા બહુત્વ હોવાથી વાક્યોમા સ્પષ્ટ ભેદ સમજાય છે ॥ ૪૭ ॥

અનુપ ગાવિકરણ

અનુપક્કો વાક્યસમાપ્તિઃ સર્વેષુ તુલ્યયોગિત્વાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ — (વાક્યસમાપ્તિ) વાક્યોમા આકાક્ષાની શાંતિ થતી હોય તે (અનુપક્ક) સબધ (સર્વેષુ) બધા વાક્યોમા જોડવો જોઈએ (તુલ્યયોગિત્વાત્) સર્વ વાક્યોમા આકાક્ષાપૂરકત્વ સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ.—જોતિષ્ટેમમા આ પ્રમાણે પાઠ છે “ યા તે અગ્નેરજાશયા યા તે અગ્ને રજાશયા યા તે અગ્ને હરાશયા તનૂર્વર્ષિષ્ટા ગઢરેષ્ઠોડય ધન્વો અપાવર્ધાત્ સ્વા હા ’ આમા ત્રણ વાક્યાં છે કેલ્લા વાક્યમા તનૂર્વર્ષિષ્ટા ઈમાદિનો સબધ કે પહેલાં જે વાક્યોમા જોનો સબધ નથી તે ઉપરના જન્ને વાક્યોમા તનૂર્વર્ષિષ્ટા આદિનો સબધ જોડવો કે નહિ ? આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે કે જો ‘ તનૂર્વર્ષિષ્ટા ’ આદિ ન જોડવામા આવે તે ઉપરના જન્ને વાક્યોમા આકાક્ષાની શાંતિ થતી નથી અને જોડવાથી આકાક્ષાની શાંતિ થાય છે માટે એ જન્ને વાક્યોમા તનૂર્વર્ષિષ્ટા આદિનો સબધ જોડવો ત્રણે વાક્યોમા જોનો આકાક્ષાપૂરકત્વરૂપ ધર્મ સમાન છે આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ જ્યાં જે પદોનો સબધ જોડવાથી આકાક્ષાની શાંતિ થતી હોય ત્યાં તે પદોને જોડના જોઈએ ॥ ૪૮ ॥

વ્યવેતાનનુપગતુ અવિકરણ

વ્યવાયાજાનુપજ્યતે ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ — (વ્યવાયાજાતુ) જ્યાં વ્યવધાન પડતું હોય ત્યાં (ન અનુપજ્યતે) અનુપગ થઈ શકતો નથી

ભાવાર્થ — સ તે વાયુર્વાતેન ગચ્છતામ્ । સ તે ચક્રપ્રેરક્ષાનિ । સ યજ્ઞપતિરાશિવા । આ ત્રણ મત્રોમા સમુ ઉપસર્ગ છે ઉપસર્ગને ક્રિયાપદ સાથે જોડવો જોઈએ માટે પ્રથમ મત્રના ગચ્છતામ્ ક્રિયાપદ સાથે સમુને જોડી સગચ્છતામ્ આવું ક્રિયાપદ મમજવું જોડવું એજ અનુપગ, હવે બીજા મત્રમા અને ત્રીજા મત્રમા ક્રિયાપદ નથી પ્રથમ મત્રનું ક્રિયાપદ ત્યાં જોડવું કે નહિ ? આનો ઉત્તર એ છે કે બીજા મત્રમા ગચ્છતામ્ ક્રિયાપદ જોડી શકારો નહિ કારણ કે અક્ષાનિ એ કર્તૃપદ બહુવચનમા છે ક્રિયાપદનો બહુવચનમા વિપરિણામ કરીને જોડી શકાય નહિ ત્રીજા મત્રમા જો કે કર્તૃપદ એક વચનમા છે મત્રણ કે યજ્ઞપતિ એક વચનમા છે છતાં બીજા મત્ર વ્યવધાન રૂપે પડવાથી ત્રીજા મત્રમા ગચ્છતામ્ ક્રિયાનો અનુપગ થઈ શકે નહિ અન્યરહિત મત્રમા જ અનુપગ થઈ શકે છે આ કારણથી બીજા અને ત્રીજા મત્રમા ક્રિયાનો અધ્યાહાર કરવો જોઈએ અર્થાત્ વાક્યનો જેલ જે ઉચિત જણાતો હોય તેનો અધ્યાહાર કરવો જોઈએ ॥ ૪૯ ॥

इति सीमासा गुर्जरभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथम पाद ॥

અંગાપૂર્વભેદધિકરણ

શબ્દાન્તરે કર્મભેદઃ કૃતાનુવન્ધત્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ—(શબ્દાન્તરે) જિન બિન ધાતુઓનો પ્રયોગ હોવાથી (કર્મભેદઃ) અપૂર્વનો પણ ભેદ છે. (કૃતાનુવન્ધત્વાત્) ધાતુ એને લીધે આપ્તાનવાથી આવનાનો પણ ભેદ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—જોતિદોષમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. સોમેન યજેત । દાક્ષિણાનિ જુહોતિ । હિરણ્યમાષ્ટેવાય વદાતિ । આ વાક્યોમાં જે ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ થયો છે, તે (ક્રિયાપદો) પર્વાય વાયક નથી. ધાતુઓ જિન્ન બિન્ન છે અને તેને લીધે આપ્તાતો પણ બિન્ન બિન્ન છે. એ બંને ભેદોને લીધે કર્મ અર્થાત અપૂર્વનો પણ ભેદ છે અર્થાત વાગજન્ય હોમજન્ય અને દાનજન્ય અપૂર્વો લુદા લુદા જ છે એક નથી. પૂર્વપક્ષવાદી સાધવકેપ યુક્તિને લઈ એ ત્રણેનું એક જ અપૂર્વ સીકાર છે પણ તે મિદ્ધાનપશ્ચથી ચિરુદ્ધ હોવાથી ઉપેક્ષણીય છે. ॥ ૧ ॥

સમિદ્ધાપૂર્વભેદનું અધિકરણ.

एकस्यैव पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥ २ ॥

પદાર્થઃ—(एकस्यैव) એક જ ધાતુનો ફરી ફરીને પ્રયોગ થયેલો હોવાથી (અવિ-
શેષાત્) તથા ગુણ આદિના તે પ્રયોગો વિધાયક ન હોવાથી (पुनः श्रुति) ફરી ફરીથી એક
જ ધાતુનું થવણુ આ ઠેકાણે કર્મનું ભેદક છે, નહીં તે (अनर्थकं हि) એક જ ક્રિયાપદોનો
અભ્યાસ નિરર્થક (સ્યાત્) યદ્યપ્યય.

ભાવાર્થઃ દર્શપૂર્વમામત્રા આ પ્રમાણે પ્રયોગો છે. સમિધો યજોત । તનૂનપાતં
યજતિ । હહો યજતિ । ઘર્હિર્યજતિ । સ્વાહા^૧ યજતિ । આ પાંચ વાક્યો છે અને તે
બધામાં એક જ ક્રિયાપદ વચગાયુ છે મારે અહીં ધાતુભેદ ન હોવાથી એક જ કર્મ અને એક જ
અપૂર્વ છે એમ માનવું જોઈએ. આ જનનના પૂર્વપક્ષ સામે આ સુત્ર સૈદ્ધાન્તિક ઉત્તર રૂપે છે
કે, ધાતુ બહેં એક હોય પણ સમિધ, તનૂનપાત, યજ, ઘર્હિ અને સ્વાહાકાગ એ પાંચે ધાતોનાં
નામ છે, મારે પાંચ કર્મોં લુદાં લુદા જ છે, મારે અપૂર્વ પણ પાંચ છે. અમિદ્ધોત્ર જુહોતિ
આ ઠેકાણે અમિદ્ધોત્ર શબ્દ બીજી વિભક્તિમાં હોવાથી એ જેમ કર્મના નામ તરીકે તેમ
' સમિધુ ' આદિપણુ બીજી વિભક્તિમાં હોવાથી નામવાચક જ છે. જો સમિધુ આદિ ગુણ
પોચક હોત તો તે ત્રીજી વિભક્તિમાં પ્રયુક્ત હોત જેમકે દક્ષા જુહોતિ અહીં દધિ શબ્દ
ત્રીજી વિભક્તિમાં હોવાથી તેને ગુણ વાચક માનવામાં આવે છે, ' સમિધુ ' આદિ શબ્દો ત્રીજી
વિભક્તિમાં નથી વચરાયા પણ બીજી વિભક્તિમાં વચરાયા છે મારે તે બધા જિન્ન બિન્ન
કર્મનાં નામ છે. મારે આ ઠેકાણે તો એક જ ધાતુનો પ્રયોગ હોવા છતાં પાંચ કર્મના નામ
હોવાથી યજતિનો પાંચ વચનનો પ્રયોગ પાંચ કર્મ અર્થાત પાંચ અપૂર્વનું વિધાન કરે છે. ॥૨॥

आधाराधामेयआदिना अंगानिवाय अन्य
विद्वद्वाक्येषु अनुवादकत्वनुं अधिकरण.

प्रकरणं तु पूर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ ३ ॥

પદાર્થ.—(પૌર્ણમાસ્યામ્) પૌર્ણમાસીથી ઉપવસિત થતા એ વિદ્વદ્વાક્ય (પ્રકરણમ્) પ્રકરણમા આવતા છ યાગોના અનુવાદ રૂપ છે (રૂપાવચ્ચનાન્) દેવતા અને દ્રવ્યના પ્રતિપાદક ન હોવાથી.

સાવાર્થ.—યાગનુ સ્વરૂપ દ્રવ્ય અને દેવતા કે એ રૂપ એ વિદ્વદ્વાક્યમા નથી માટે તે વાક્યો વિધિરૂપ નથી પણ અનુવાદાત્મક છે.

દર્શપૌર્ણમાસ પ્રકરણમા આ પ્રમાણે છ યાગોનું વિધાન છે ચદામેયોઽષ્ટાકપાલોઽમા-
વાસ્યાયાં પૌર્ણમાસ્યાં ચ અચ્યુતો મવતિ । તદન્વૂતામન્નીયોમાવાગ્યસ્યૈષ તૌ ઉપાંશ્ચ
પૌર્ણમાસ્યાં યજ્ઞિતિ । તાઽયામેતમમ્નીયોમીયમેકાદશકપાલં પૂર્ણમાસે પ્રાયચ્છત્ । ઇન્દ્રં દધિ
અમાવાસ્યાયામ્ । ઇન્દ્રં વયોઽમાવાસ્યાયામિતિ । આ પ્રમાણે છ યાગોનું વિધાન કર્યા પછી
ય एवं વિદ્વાન્ પૌર્ણમાસીં યજ્ઞતે । ય एवं વિદ્વાન્ અમાવાસ્યાં યજ્ઞતે । આ એ વિદ્વદ્વાક્યો
છે કારણ કે એમા ' વિદ્વાન્ ' શબ્દનો પ્રયોગ અયેલે છે. જે વિદ્વાન્ પૌર્ણમાસી નામનો યાગ
કરે છે અને જે વિદ્વાન્ અમાવાસ્યા નામનો યાગ કરે છે આ એ વાક્યોમા જે યજ્ઞતે ક્રિયાપદ
છે તે કોઇ અપૂર્વ યાગનું વિધાન કરતા નથી કારણ કે, જો તે યાગનું વિધાન કરતા હોત તો
તેમા દેવતા અને દ્રવ્યનો ઉલ્લેખ થતો જોઇતો હતો. દેવતાની પ્રતીતિ ચતુર્થી વિભક્તિથી
અથવા તદ્વિત પ્રત્યયથી થાય ન શુભવિધાનક દ્વયની પ્રતીતિ ત્રીજી વિભક્તિથી થાય છે આ
મેગામી એક પણ ઉપગ્રન્થ વિદ્વદ્વાક્યમા નથી માટે એ વાક્યો આગ્નેયોઽષ્ટાકપાલોઽમા-
વાસ્યાયાં પૌર્ણમાસ્યાં ચાચ્યુતો મવતિ આદિ છ યાગોનું અનુવાદક છે એમ જ માનવું
જોઇએ, પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા શબ્દો યાગોના અનુવાદ કરે છે. આગ્નેય એટલે અગ્નિ-
દેવતાક અને અષ્ટાકપાલ (પુરોહાર) રૂપ દ્રવ્યથી પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યામાં યાગ કરવો
એવો અર્થ છે વિદ્વદ્વાક્યોને અનુવાદક માનવા એ સિદ્ધાન્તપક્ષ છે અને વિધાયક માનવા એ
પૂર્વપક્ષ છે. આ સૂત્રમા સિદ્ધાન્તપક્ષ જ બતાવ્યો છે. આના ઉપર પૂર્વપક્ષ આગળ બતાવવામા
આવશે ॥ ૩ ॥

હવે સિદ્ધાન્તવાક્યમાં શુક્તિ આપે છે

વિશેષદર્શનાત્ચ સર્વેષાં સમેષુ હ્યપ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ.—(ચ) અને (વિશેષદર્શનાત્) સૌર્ષયાગ રૂપ વિકૃતિમા પ્રયાજોનું દર્શન
હોવાથી (સર્વેષામ્) આગ્નેય આદિ છ યાગો અને પ્રયાજાદિયાગો (સમેષુ) બધા સમાન
હોય તો (અપ્રવૃત્તિઃ હિ સ્યાત્) પ્રયાજાદિની સૌર્ષયાગમા અપ્રવૃત્તિ જ થવી જોઇએ.

સાવાર્થ.—આગ્નેય આદિ છ યાગો પ્રધાન છે અને પ્રયાજાદિ અજ યાગો છે. વિદ્વદ્વાક્ય
પ્રધાન છ વાક્યોનો જ અનુવાદ કરે છે, પ્રયાજાદિ અજ યાગોનો નહિ. જો બધા જ યાગો પ્રધાન
તરીકે હોય તો નિરૂતિરૂપ સૌર્ષ યાગમા પ્રયાજની જે પ્રવૃત્તિ જોવામા આવે છે તે ન આવત.
પ્રયાજે પ્રયાજે કૃષ્ણલં જુહોતિ આ પ્રમાણે સૌર્ષયાગમા પ્રયાજનો અતિદેશ થાય છે જો
એ પ્રધાન હોત તો તેનો અતિદેશ ન થાત પ્રધાનસ્ય અતિદેશમાત્રાત્ । આ ઉપરથી સિદ્ધ
થાય છે કે આગ્નેય આદિ છ યાગો પ્રધાન છે તેનો જ પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા નામક
યાગથી અનુવાદ થતો નથી પ્રયાજ, અનુયાજ અને પત્નીસયાજ એ આગ્નેય આદિ પ્રધાન
યાગોના અજ યાગો છે ॥ ૪ ॥

પૂર્વપક્ષનું સ્વ.

ગુણસ્તુ શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ:—(તુ) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની સૂચના કરે છે. (શ્રુતિસંયોગાત્) શ્રવણના સંયોગથી (ગુણ:) ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ:—જે જે વિદ્વાદ્વય છે તે અનુવાદક નથી પણ અપૂર્વકર્મનાં વિધાયક છે. જો કે એ વાક્યોમાં યાગનાં સ્વરૂપ દેવતા અને દ્રવ્ય નથી છતાં એ સ્વરૂપ તો પૌર્ણમાસ્યામાગ્નેયોડષ્ટાકપાલો ભવતિ એ વાક્યથી મળી રહેશે. આગ્નેય પદ્ધતી અગ્નિ દેવતા સમગ્રપણ છે અને અષ્ટકપાલ શબ્દથી ‘ પુરોડાશ ’ રૂપ દ્રવ્ય પણ સમગ્રપણ છે માટે વિદ્વાદ્વય વિધાયક વાક્ય છે. આગ્નેયોડષ્ટાકપાલ: એ વાક્ય વિધિવાક્ય નથી પણ ગુણવાક્ય છે. વળી પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા એ બે શબ્દો છ યાગોનાં સમુદાયના અનુવાદક પણ નથી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વિદ્વાદ્વય-વિદિત યાગમાં દેવતા અગ્નિ છે અને દ્રવ્ય પુરોડાશ છે. ॥ ૫ ॥

હવે ઉક્ત પૂર્વપક્ષના ઉત્તર રૂપે સિદ્ધાંત સ્વરૂપ છે.

ચોદના વા ગુણાનાં યુગપચ્છાદ્વાચ્ચોદિતે હિ
તદર્થત્વાત્તસ્ય તસ્યોપદિશ્યતે ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(વા) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ સૂચવે છે. (ચોદના) યદાગ્નેયોડષ્ટાકપાલ: આ કર્મોત્પત્તિવિધિ છે. (ગુણાનાં) દ્રવ્ય દેવતારૂપ ગુણોનું (યુગપત્) (શાસ્ત્રાત્) શાસન હોવાથી અર્થાત એક વાક્યથી અનેક ગુણોનું વિધાન હોવાથી. (હિ) કારણ કે (ચોદિતે) અન્ય વિધિથી વિદિત કર્મ હોય તો (તદર્થત્વાત્) ગુણો કર્મને માટે હોવાથી (તસ્ય તસ્ય ઉપદિશ્યતે) તે તે ગુણોનું અલગ અલગ વિધાન હોવું જોઈએ.

ભાવાર્થ:—યદાગ્નેયોડષ્ટાકપાલ: આનાથી દ્રવ્ય દેવતાથી વિશિષ્ટ કર્મવિધિ છે. એક જ વાક્યથી અનેક ગુણોનું વિધાન છે. જો આ ગુણવિધિ હોત અને પ્રધાન કર્મ માટે બીજા વિધાનથી પ્રાપ્ત થતું હોત તો ગુણો અથવા જ કર્મને માટે હોવાથી એક એક ગુણનું પૃથક્ પૃથક્ વિધાન હોત. જેમકે ક્ષત્રુમાધારયતિ । સંતતમાધારયતિ । અર્ધા બ્રહ્મત્વ અને સંતતત્વ ગુણોનું અલગ અલગ વિધાન છે તેમ ઉપરનાં મ્યજે પણ અગ્નિરૂપ દેવતા અને અષ્ટાકપાલ પુરોડાશ રૂપ દ્રવ્યનું પણ અલગ અલગ વિધાન હોત. પણ એ પ્રમાણે નથી માટે યદાગ્નેયોડષ્ટાકપાલ: ઇત્યાદિને અપૂર્વકર્મવિધાયક માનવું જોઈએ અને તે વિશિષ્ટ વિધિ છે એમ પણ સ્વીકારવું જોઈએ. ॥ ૬ ॥

વ્યપદેશશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (તદ્વત્) દ્રવ્ય દેવતારૂપ ગુણોનું યુગપત શાસન જેમ ગુણવિધિનું બાધક તેમ (વ્યપદેશ:) ઉગ્રાણિ હ વા ઇત્યાદિ સમુચ્ચય વ્યપદેશ પણ બાધક છે.

ભાવાર્થ:—‘ ઉગ્રાણિ હ વા વૃતાનિ હવીંયિ અમાવાસ્યાયાં સંહિયન્તે, આગ્નેયં મયમમેન્દ્રે દસ્ટરે । આ વાક્યથી અમાવાસ્યામાં પણ પ્રધાન હવિષ્ છે. આમાં દેવતાનાં સમુચ્ચય બતાવ્યો છે. હવે વિદ્વાદ્વય-વિદિત અમાવાસ્યાનામક યાગ તો એક જ છે. એક યાગમાં

એક સાથે અનેક દેવતાનો સમાવેશ થવો દુર્લભ છે એ દેવતાઓનો વિકલ્પ માનનારો આવે તો ઉપર જે સમુચ્ચય જતાઓ છે તે નિર્ગતિક થઈ જાય છે આ કાગળથી વિદ્વાદકર્તાને અપૂર્વ કર્મ વિધાયક નહીં માનતા અનુવાદક માન્યુ એજ યોગ્ય છે ॥ ૭ ॥

લિઙ્ગદર્શનાચ્ચ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ.—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાન્) ચતુર્દશ પૌર્ણમાસ્યામાહુતયો હ્યપ્તે આ લિઙ્ગવાક્ય પછી એક યાગ પદ્ધતિ વિરુદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ — પૌર્ણમાસસંકટ યાગમાં ચૌદ અને અમાવાસ્યાસંકટ યાગમાં તેર આહુતિ આપવાનું લખ્યું છે તે એક યાગ પદ્ધતિ નિરોધ ઉત્પન્ન કરે છે પણ એ યદ્વાગ્નેય આદિ વાક્યોને કર્મવિધિ તરીકે માનવામાં આવે તો પાંચ પ્રકાર આહુતિઓ ત્રણ અનુયાગ-આહુતિઓ એ વ્યક્ત આહુતિઓ ત્રણ પ્રધાન આહુતિઓ સિદ્ધ થઈ શકે, આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે યદ્વાગ્નેય આદિ વિદ્વત ' પૌર્ણમાસિ ' તથા ' અમાવાસ્યા ' સંકટ યાગમાં નિશ્ચિત પ્રધાન ત્રણ ત્રણ આહુતિ રૂપ કર્મનું વિદ્વાદક અનુવાદક જ છે ॥ ૮ ॥

ઉપાંશુયાગના અપૂર્વત્વનું અધિકરણ

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર.

પૌર્ણમાસીવદુપાંશુયાજઃ સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ — (પૌર્ણમાસીવત્) વિદ્વાદકમાં જેમ પૌર્ણમાસીપદ અનુવાદક છે તેમ (ઉપાંશુયાજ) ઉપાંશુયાજમન્તરાયજતિ એ વાક્યમાં ખતાવેલા ' ઉપાંશુયાજ ' નું વાચક પદ પણ અનુવાદ (સ્યાત્) છે

ભાવાર્થ — જામિ ઇતદ્ યજ્ઞસ્ય ક્રિયતે યદન્વચ્ચૌ પુરોહાશા ઉપાંશુયાજ મન્તરા યજતિ । વિષ્ણુરુપાન્નુ યદ્વચ્ચઃ । પ્રજાપતિરુપાંશુ યદ્વચ્ચ । અગ્નીપામૌ ઉપાંશુ યદ્વચ્ચૌ અજ્ઞાવિત્વાય આ ઠેકાણે ' અન્તરા ' વાક્યસ્થ ઉપાંશુયાજ પદ પ્રિયજ્ઞઆદિ ને ત્રણ યાગ આગળ જતાંયા ૩ તેનું અનુવાદક વાક્ય છે કે અપૂર્વયાગનું વધાયક છે એ સંશયમાં આ સૂત્ર પૂર્વપક્ષ તરફ ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યું છે અને એનો અર્થ એવો છે કે વિદ્વાદકમાં પૌર્ણમાસીપદ જેમ અનુવાદક છે તેમ આ ઠેકાણે પણ અન્તરા વાક્યવાળું ઉપાંશુ પદ સમુદાયનું અનુવાદક જ છે એ કોઈ અપૂર્વયાગનું વિધાયક નથી ॥ ૯ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર

ચોદના વાઽપ્રકૃતત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ — (વા) ' વા ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિર્ણિત સત્ય છે (ચોદના) ઉપાંશુ યાજમન્તરા યજતિ આ વાક્ય અપૂર્વકર્મનું વિધાયક છે (અપ્રકૃતત્વાત્) ઉપકંગ વાક્યથી આકાંક્ષિત ન હોવાથી

ભાવાર્થ — અન્તરા વાક્ય એજ વિધાયક છે અર્થાત કર્મોત્પતિવાક્ય છે વિષ્ણુરુપાન્નુ યદ્વચ્ચ ઇત્યાદિ ત્રણ યાગો વિધાયક નથી પણ અર્થવાદ છે, મરણ કે જામિ વા ઇતદ્ યજ્ઞસ્ય ક્રિયતે યદન્વચ્ચૌ પુરોહાશૌ આ ઉપકમ વાક્ય છે, એ પુરોહાશ યાગ નિગ્નત કરવામાં દોષ

બતાવે છે જામિ એટલે દોષ આ ઉપરથી સમજાય છે કે એ યાગ વચ્ચે કષ્ટક વિધાન કરવાને ઇષ્ટ છે આવે. નિષ્પાદિ હોવાથી વિધ્યુદાદિ ત્રણ યાગો એ પુરોઘણ વચ્ચે બતાવ્યા ■ તેથી વિધ્યુદાદિ સાગરન ઉપક્રમ વાક્ય સાથે આકાશ ધગવે છે આ મગ્ધથી ઉપાશુ યાજમન્તરા યજ્ઞતિ એ યાગ મુખ્ય કે અને વિધ્યુદાદિ વાક્યો અનગલયુક્તકર્મવિધિના એ અર્થાત અર્થ વાદો કે એ કોઈ મન કરે કે ઉપાશુ યાજમન્તરા યજ્ઞતિ આ દેકણે યજ્ઞતિ પદ એ વિધિ વાચક નથી તો તેનો ઉત્તર એ છે કે એ યજ્ઞતિ ક્રિયાપદ લેટ લકારનુ નથી પણ લેટ લકારનુ છે માટે તેનો અર્થ વિધિપણ યજ્ઞ મકે કાગ્ધુ લેટ નમારના રૂપનો વિધ્યર્થ પણ થાય છે આથી સિદ્ધ થાય કે ઉપાશુ યાજમન્તરા યજ્ઞતિ આ વાચ્ય અપૂર્વકર્મનુ વિધાયક જ છે અને વિધ્યુદાદિ યાગનય અનુવાદ છે ॥ ૧૦ ॥

ગુણોપવન્ધાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ — (ગુણોપવન્ધાત્) ઉપાશુત્વ રૂપ ગુણને લીધે ઉપાશુયાગ નામ પાડ્યું છે

હાવાર્થ — એ કોઈ મહે કે ઉપાશુ યાગ એવું નામ યાગનુ સામાટે મખવામા આવ્યું તો તેનો ઉત્તર એ છે કે એ યાગ ઉપાશુ મખવામા આવે છે અર્થાત બીજી નામકા બેરેનો યાજ્ઞક પણ વિધ્યુદેવતાકે મન્ત્ર ન સાબળી શકે એવો ધીમેથી મન્ત્ર બોલી આપતિ આપવી નેકરો એટલે માત્ર એ જ હાલના આનના માનમ પડે એવી રીતે મત્ર બોલવો આ ઉપાશુત્વ ગુણને લીધે યાગનુ નામ પણ ઉપાશુ યાગ મખવામા આવ્યું છે ॥ ૧૧ ॥

પ્રાયે વચનાચ્ચ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (પ્રાયે) પ્રધાનકર્મમા (વચનાત્) ગેનો પાક હોવાથી

હાવાર્થ — તસ્ય વા ઇતસ્ય આમેય એવ શિર । હૃદયમુપાશુયાચ । પાદૌ અગ્નીયોમીય ।

પૌર્વમાસ કર્મનુ આગ્નેય યાગ શિર કે ‘ઉપાશુયાચ’ હૃત્ય છે અને ‘અગ્નીયોમીય’ પગ કે આ પ્રમાણે પ્રધાન કર્મ વાચક ન હોત તો તેનો પ્રધાન વાક્યો સાથે પાક ન હોત માટે અતગધાત ઉપાશુયાગ એ પ્રધાનયાગ જ છે એ ક્રોધનો અનુવાદક નથી ॥ ૧૨ ॥

આનાનાદિનુ અપૂર્વતાધિશ્ચ

આધારાગ્નિહોત્રમરૂપત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥ પૂર્વપક્ષનુ મત્ર

પદાર્થ — (આધારાગ્નિહોત્રમ્) આધાર અને અગ્નિહોત્ર આ બન્ને પદો કોઈ કર્મ સમુદાયના અનુવાદક કે (ચરૂપત્વાત્) દ્રવ્ય અને દેવતાને જણાવનાર કોઈ પદ ન હોવાથી

હાવાર્થ — ઋજુમાધારયતિ સત્તતમાધારયતિ । આ વાક્યોની પામ જ યદા ધારમા ધારયતિ આપુ વાક્ય છે એજ પ્રમાણે વક્ષા જુહોતિ, પયસા જુહોતિ આ બે વાક્ય પાસે અગ્નિહોત્ર જુહોતિ આપુ વાક્ય છે માટે આધાર અને અગ્નિહોત્ર આ બન્ને પદો કોઈ ક્રિયા

સમુદાયના અનુવાદક છે. કોઇ અપૂર્વ કર્મના વિધાયક અથવા યાગવિશેષના વાચક નથી, કારણકે જો અપૂર્વ કર્મના વાચક એ એ પદો હોત તો કોઇ દ્રવ્ય અને દેવતા વાચક પદો પણ તેની પાસે હોત. દ્રવ્ય અને દેવતા એ અપૂર્વ કર્મનાં સ્વરૂપ છે, માટે, રૂપનો અભાવ હોવાથી અગ્નિહોત્ર અને આધાર બન્ને પદો અનુવાદક છે. ॥ ૧૩ ॥

સંજોપવન્ધાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:—(સંજોપવન્ધાત્) સંજોપવાચક ૫૬ બીજી વિભક્તિમા છે તેની પણ આધાર અને અગ્નિહોત્ર પદો અનુવાદક છે.

ભાવાર્થ:—સિદ્ધ કર્મ વાચક શબ્દ બ્યારે બીજી વિભક્તિ આવેલી હોય છે ત્યારે એ દ્વિતીયાન્તપદ અનુવાદક હોય છે. આધારમ્ અને અગ્નિહોત્રમ્ આ બન્ને પદો દ્વિતીયાન્ત છે માટે અનુવાદક છે, અપૂર્વ કર્મવિધાયક નથી. અપૂર્વ કર્મવિધાયક ૫૬ ત્રીજી વિભક્તિમાં હોય છે જેમકે ચિત્રયા વજ્રેત અહીં ચિત્રયા એ તૃતીયા વિભક્તિવાળું ૫૬ છે માટે ચિત્રા એ અપૂર્વ કર્મનું એટલે યાગવિશેષનું વાચક છે ॥ ૧૪ ॥

અપ્રકૃતત્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ:—(અ) અને (અપ્રકૃતત્વાત્) સમીપમા પ્રકૃત દેવતા વાચક કે દ્રવ્ય વાચક ૫૬ નથી.

ભાવાર્થ:—જો આધારમ્ અને અગ્નિહોત્રમ્ એ પદો અપૂર્વ કર્મવિધાયક હોત તો તેની પાસે દેવતા વાચક અને દ્રવ્ય વાચક પદવાળાં વાક્યો હોત. દ્રવ્ય દેવતાનાં પ્રકાશક વાક્યો સમીપમા ન હોવાથી યાગ અપૂર્વ કર્મના રૂપનો અભાવ છે. માટે એ બન્ને પદો અનુવાદક છે. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર.

ચોદના શબ્દાર્થસ્ય પ્રયોગમૂતત્વાત્ સંનિધેર્ગુણાર્થેન પુનઃ શ્રુતિઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ:—(ચોદના) ઉક્તવાક્ય કર્મોત્પતિ સૂત્ર છે. (શબ્દાર્થસ્ય) ઉક્ત વાક્યનો અર્થ (પ્રયોગમૂતત્વાત્) અનુષ્ટેયરૂપ હોવાથી (પુનઃ શ્રુતિ) કરીથી જે અવશ્ય છે તે (ગુણાર્થેન) ગુણના લાભ માટે છે

ભાવાર્થ:—ક્રતુમાધારયતિ, ઓગ્રહોત્ર જુહોતિ આ બન્ને વાક્યો અપૂર્વવિધાયક છે, અનુવાદ વાક્ય નથી, કારણકે, એ બન્ને વાક્યથી જે અર્થ પ્રતીત થાય છે તે અનુષ્ટાનરૂપ છે. અગ્નિહોત્ર અને આધાર નામક કર્મ અનુષ્ટેય છે. અગ્નિહોત્ર અને આધાર શબ્દોનું કરીથી અવશ્ય છે તે ગુણના લાભ માટે છે, એટલે કે અગ્નિહોત્ર જુહોતિ આ કર્મવિધાયક વાક્ય છે અને દ્વિમા જુહોતિ આ વાક્યથી ઉક્ત કર્મમા દર્શિરૂપ દ્રવ્યની પ્રતીતિ થાય છે એ ગુણવાક્ય છે. દેવતાની પ્રતીતિ મંત્રમાથી થાય છે. આ કારણથી અગ્નિહોત્ર અને આધાર રૂપ કર્મમાં દ્રવ્ય અને દેવતા બન્નેની પ્રતીતિ થતી હોવાથી એમાં રૂપનો અભાવ જણ નથી. ॥ ૧૬ ॥

દ્રવ્યસંયોગાત્તોદના પશુસોમયોઃ પ્રકરણે હ્યનર્થકો

દ્રવ્યસંયોગો ન હિ તસ્ય ગુણાર્થેન ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ — (પશુસોમયોઃ) પશુ અને સોમપદ્ધતિ વાક્યોથી (તોદના) અપૂર્વકર્મનું વિધાન છે (દ્રવ્યસંયોગાત્) પશુ અને સોમપદ્ધતિ દ્વયનો સંબંધ હોવાથી (પ્રકરણે) પ્રકરણપટિન હવ્ય અને એ-દ્રવાયવવાક્યથી વિદિન વાગેલો તો (અનર્થક હિ) પશુ અને સોમપદ્ધતિ દ્વયનો સંયોગ અર્થ થઈ જાય (ગુણાર્થેન) પશુપદ અને સોમપદને ગુણવાચક માનવાથી તેની સાર્થકતા (ન હિ) નથી.

ભાવાર્થ — જ્યોતિષોમ પ્રકરણમાં લખ્યું કે કે હૃદયસ્ય અવચતિ, અથ તિહ્યાયા અથ વક્ષસ ઇતિ અને પછી અગ્નિપોમીયં પશુમાલમેત એમ ચુત વાક્ય છે, તેજ પ્રમાણે પેન્દ્રવાયવંગૃહાતિ, મૈત્રાવરુણ ગૃહાતિ, આશ્વિન ગૃહાતિ આ વાક્યોના પાંક પાસેજ સોમેન યજેત વાક્ય ચુત છે, આથી સમજાય છે કે અગ્નિપોમીયં પશુમાલમેત અને સોમેન યજેત આ બંને વાક્યો અપૂર્વકર્મના વિધાયક છે. જો હૃદયાદિવદિત વાક્યને વાગ વિધાયક માનવામાં આવે તો પશુ અને સોમપદ્ધતિ કશોજ અર્થ નથી દ્રવ્યનો લાભ તો અળગા ધારણા જુહોતિ આ વાક્યથીજ થઈ જાય છે દમ્મ જુહોતિ આ વાક્યમાં જેમ ' દધિ ' પદ ગુણવાચક છે તેમ સોમપદ ગુણવાચક પણ થઈ શકે નથી માટે મુકન બંને વાક્ય અપૂર્વ કર્મવિધાયક છે, અનુવાદક નથી ॥ ૧૭ ॥

અત્તોદકાશ્ચ સંસ્કારાઃ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ — (અ) અને (સંસ્કારા) સંસ્કારો (અત્તોદકાઃ) અવિધાયક હોય છે.

ભાવાર્થ — સંસ્કારો મોઢક વાક્યો અપૂર્વકર્મવિધાયક થઈ શકતા નથી પેન્દ્રવાયવ ગૃહાતિ આ તો દ્રવ્યનું મદજુ કરવું એ બતાવે છે એટલે મદજુથી સોમઆદિ દ્રવ્યનો સંસ્કાર સ્થિત થાય છે, એ કાર્ણ અપૂર્વકર્મનું વિધાન નથી ॥ ૧૮ ॥

તન્નેદાત્ કર્મણોઽમ્યાસો દ્રવ્યપૃથક્સ્વાદનર્થકં હિ

સ્યાન્નેદો દ્રવ્યગુણીભાવાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ — (કર્મણ.) સોમેન યજેત ઇત્યાદિ વાક્યથી વિદિત કર્મની (અમ્યાસઃ) આવૃત્તિ માનવી જોઈએ (તન્નેદાત્) દેવતા મજાધર્મા બેદ હોવાથી (દ્રવ્યપૃથક્સ્વાદનાત્) પાત્રમેદની લીધે દ્રવ્યમાં પણ બેદ માનવો જોઈએ અને તેથી સગ્રામમાં (મેદઃ સ્યાત્) બેદ પડે કે (દ્રવ્યગુણીભાવાત્) દ્રવ્ય પ્રતિ મદજુનો ગુણીભાવ હોય છે એટલે કે દ્રવ્ય મુખ્ય છે અને મદજુ ગૌણ-અગ્ર હોય છે માટે પ્રધાનને અનુસરી અંગની આવૃત્તિ કરી પડે છે. (અનર્થકં હિ) જો એક જ વખત મદજુ કરવામાં આવે તો કમવિધિ અનર્થક થઈ જાય.

હોવાર્થ—સોમરસરૂપ દ્રવ્ય એક હોવા છતાં ઈન્દ્ર, વાયુ આદિ દેવતાઓ અનેક હોવાને લીધે દેવતા દીઠ દ્રવ્યનો પણ ભેદ કરવો પડે છે અને એ ભેદને લઈ યાગ રૂપ ક્રિયાનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ અભ્યાસ એટલે આવૃત્તિ

દસ ગ્રહરૂપી પાત્રોનું એકી સાથે ગ્રહણ થઈ શકે છે છતાં દ્રવ્ય જુદા જુદા વિદિત રૂપે લેવાથી સંસ્કારનો પણ ભેદ થાય છે

સોમરસરૂપ એક દ્રવ્યના અસ્કારમાં જુદા ગ્રહણો એટલા માટે કરવા પડે છે કે દ્રવ્ય પ્રત્યે ગ્રહણ ગોણુ પડે છે માટે જોટનાં દ્રવ્ય તેટલાં ગ્રહણ કરવા જોઈએ. પ્રધાનને અનુસરી અંચતી આવૃત્તિ થાય એવા નિયમ છે દેવતાના સંગ્રહ બેઠ્યા પણ યાગને ભેદ હોય જોઈએ જોઈએ દેવતા વિદિત હોય તેટલા યાગો (આહુતિઓ) પણ કરવા જોઈએ. જો દ્રવ્યને વિકાસ કરી એકીજ વસ્તુને યાગ કરવામાં આવે તો આગ્નિનો દશમો છદ્ધતે અગ્નિની દેવતાવાળો દશમે ભેગો એ ક્રમવિધિ નિર્ગર્થક થઈ જાય માટે દેવતાના ભેદથી યાગરૂપ કર્મનો પણ ભેદ રહેવો જોઈએ ॥ ૧૯ ॥

સંસ્કારસ્તુ ન મિચતે પરાયત્વાત્ દ્રવ્યસ્ય ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ—(સંસ્કાર) પશુમધનરૂપ સંસ્કારના (ન મિચતે) અભ્યાસ થતો નથી (દ્રવ્યસ્ય) દ્રવ્યનું (પરાયત્વાત્) પરાયત્વ હોવાથી અને પરાયત્વ (ગુણભૂતત્વાત્) અંગ હોવાને લીધે અને છે

હોવાર્થ—જાદિરે પણ વગ્નાતિ । પાત્રલે વગ્નાતિ । આ કેમથી બધનની આવૃત્તિ કરવી નહિ અર્થાત્ પ્રથમ ખેરને ખીસે પશુને બાધવું અને પછી પલાશને ખીસે બાધવું એવી આવૃત્તિ કરવી નહિ કારણ કે ખીસે પશુને બાધવું એ એક એનો સંસ્કાર છે અને એ સંસ્કારનો ભેદ થતો નથી યૂષ (ખીયો) રૂપ દ્રવ્ય એ પરાયત્વ અર્થાત્ બંધન માટે હોય છે એટલે તે ગોણુ અર્થાત્ અંગ પડે છે અને બધન એ પ્રધાન પડે છે. અગતે અનુસરીને પ્રધાનની આવૃત્તિ બની શકે નહિ માટે ખદિરના અથવા પલાશના ખીસે પશુને સંસ્કાર માટે બાધવું ॥ ૨૦ ॥

સંખ્યા-કૃત કર્મભેદનું અધિકરણ

વૃથસ્ત્વનિવેશાત્ સદ્યયા કર્મભેદ સ્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ—(વૃથસ્ત્વનિવેશાત્) અલગપણાનો નિવેશ હોવાથી (સદ્યયા) સંખ્યાને લીધે (કર્મભેદ) કર્મનો ભેદ અર્થાત્ જિન્ન જિન્ન કર્મ (સ્વાત્) છે

હોવાર્થ—વાજપેય યાગના પ્રકરણમાં લખ્યું છે કે સપ્તદશ પ્રાપ્તત્વાત્ પશુ બાહ્યમતે । આ સપ્તર પશુઓનું દાન કરવારૂપ પ્રકરણમાં શું એક જ યાગ કરવો કે સપ્તર પશુ દાન આપવાના કલા છે માટે સપ્તર યાગો ગ્રહા ? આમાં પૂર્વ પશુ એમ કહેતા યાગે છે કે યાગ એક કરવો અને સપ્તર પશુઓનું દાન કરવું, જ્યારે (સદ્ધાતપક્ષકારનું કથન) છે કે સપ્તર પશુઓનું અલગ અલગ વિધાન છે માટે સપ્તર યાગો અનગ અલગ કરવા. આ પ્રમાણે બધી સંખ્યાને લીધે કર્મમાં ભેદ પડે છે અર્થાત્ સપ્તર પશુઓની સંખ્યા જતાથી છે માટે યાગરૂપ કર્મ પશુ સપ્તર કરવા ॥ ૨૧ ॥

સંખ્યા-કૃત કર્મભેદનું અધિકરણ

સદ્ધા ચોક્ષસિસંયોગાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ—(ન) અને (તદ્ધા) સદ્ધા (ચોક્ષસિસંયોગાત્) કર્મવિધાયક વાક્ય સાથે

‘પાઠ હોવાથી કર્મભેદ’ છે.

ભાવાર્થ:—જ્યોતિષોત્તમયાગ વિધિની સમીપ આ વાક્યો છે. અર્થપ જ્યોતિરય વિદ્યજ્યોતિરય સર્વજ્યોતિરેત્તેન સદસદક્ષિણેન યજેત । આમાં (૧) જ્યોતિઃ (૨) વિશ્વજ્યોતિઃ (૩) સર્વજ્યોતિઃ આ ત્રણ નામોથી ત્રણ જુદા જુદા યાગોનું વિધાન છે કે એ ત્રણે જ્યોતિષોત્તમના યાગનો અનુવાદ કરનારા નામ છે ? આમાં પૂર્વપક્ષવાદી એમ માને છે કે એ ત્રણે નામો જ્યોતિષોત્તમના જ અનુવાદ છે અને જ્યોતિષોત્તમમાં સદસદક્ષિણ આપવી એનું શુદ્ધવિધાન છે. સિદ્ધાંતપક્ષવાદીનું એવું કથન છે કે એ નામો ત્રણ જુદા યાગોનું પ્રતિષ્ઠાપન કરે છે અને એ ત્રણે યાગોમાં સદસદક્ષિણ આપવી એનું શુદ્ધ વિધાન છે. જ્યોતિષોત્તમ યાગ એનાથી જુદો છે અને એમાં આરમ્ભોની દક્ષિણ હોય છે. આ પ્રમાણે ‘જ્યોતિઃ’

દેવતાભેદકૃત કર્મભેદનું અધિકરણ

ગુણધ્યાપૂર્વસંયોગે વાક્યયોઃ સમત્વાત ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:—(અ) અને (અપૂર્વસંયોગે) પૂર્વકર્મમાં શુભનો નિવેશ ન થઈ શકતો હોવાથી (જુગ) શુભ કર્મનો ભેદ છે અર્થાત્ તે (શુભ) કર્મ-તર માનવામાં કારણ પડે છે. (વાક્યયો) બન્ને વાક્યોની (સમન્વય) સમતાનુસૂચતા હોવાથી.

ભાવાર્થ:—તત્તે વયસિ દમ્યાનયતિ સા વૈષદેવી આમિષા વાજિભ્યો વાજિનમ્ । (અરમ દૂધમાં દહીં નાંખવાથી દૂધ ફાટે છે તેમાં જે ફાદા ફાદા હોય છે તેને આમિષા કહે છે અને જે પાણી હોય તેને ‘વાજિન’ કહે છે.) આ વાક્યમાં વિચાર એ ઉત્પન્ન થાય છે કે ‘આમિષા’ દ્રવ્ય તે ‘વિશ્વદેવ’ રૂપ દેવતાને માટે છે. અને આમિષારૂપ દ્રવ્યથી વિશ્વદેવને ઉદેશી હોમ કરવો, પણ વાજિભ્યો વાજિનમ્ આ વાક્ય સા માટે મુકવામાં આવ્યું છે. ‘વાજી’ પદ શું ‘વિશ્વદેવ’ નું અભિધાનક છે કે કોઈ બીજી દેવતાનું વાચક છે ? જે બીજી દેવતાનું વાચક ન હોય તો ‘વિશ્વદેવ’ નું જ તે અનુવાદ છે એમ માનવું પડે અને તેના અર્થ વાજ=નળ અને ‘વાજી’ એટલે નળવાન એવો અર્થ કરવો પડે. અહીં પૂર્વપક્ષવાદી ‘વાજી’ પદને વિષદેવ નું અનુવાદ માને છે અને વાજિન રૂપ શુભ તેને જ આપવાનું કહે છે. સિદ્ધાંતવાદી એ મતનું ખંડન કરે છે અને તેની પુષ્ટિમાં એમ જણાવે છે કે વાજી પદ વિશ્વદેવનું વાચક નથી. કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં વિશ્વદેવને માટે ‘વાજી’ પદ વપરાયું જ નથી. માટે ‘વાજી’ એ ‘દેવતા-તર’ નું વાચક છે અને એ વાજી દેવતાને ઉદેશીને વાજિન દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

વળી વૈષદેવી આમિષા અને વાજિભ્યો વાજિનમ્ આ બન્ને વાક્યો દ્વંસ બસવાળાં છે એટલે એકની અપેક્ષાએ બીજું જોણ પડતું નથી. એ બન્ને વાક્યોમાં જોણ મુખ્ય ભાવ નથી. કર્મવિધાન વખતેજ આમિષા દ્રવ્યનું વિધાન થઈ જવું હોવાથી નેરવદેવને માટે વાજિન-દ્રવ્યનો અવકાશ જ રહેતો નથી. આમિષા દ્રવ્ય સાથે વાજિન દ્રવ્યનો સમુચ્ચય અથવા વિકલ્પ પણ બની શકતો નથી. આ કારણથી ‘વાજી’ પદવાચ્ય કોઈ અપ્રસિધ્ધ દેવતા છે તેને માટે વાજિન દ્રવ્ય છે. આ રીતે દેવતા અને દ્રવ્ય એ બન્ને વાચના સ્વરૂપ નિષ્પન્ન થતાં હોવાથી તે એ જુદું કર્મ જ છે અર્થાત્ વાજિદેવવાક વાજિનદ્રવ્યક કોઈ યાગ વિશેષનું એ વાક્ય વિધાનક છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

આ કોઈ એટલું યાદ ગૂંખવું જોઈએ કે વૈદિક સિધ્ધાંતમાં મુખ્ય દેવ તો પરશ્વજ જ પણ તેની અનન્ન શકિતઓને લીધે તેના અનન્ત નામ પડે છે અને તે તે શકિતને જુદા

જુદા દેવો પણ માનવામાં આવે છે. એકો દેવઃ સર્વભૂતેષુ મૂઢઃ સ્પં સ્પં પ્રતિસ્રો વમૂષ દરેક રૂપમાં સર્વ વ્યાપક એકજ દેવ મૂઢ છે અને એ રૂપથી પ્રતિરૂપવાળો અર્થાત્ આરોપિત રૂપવાળો તે કહેવાય છે. આ ઉપરથી જિન્ન જિન્ન દેવતાના નામ સાંભળી સિદ્ધાંત વિરૂધ્ધ કલ્પના કરવાની ઉતાવળમાં કાષ્ઠએ પડતું નહિ.

વાગ્નિન અને આભિષ્ઠા દ્રવ્યનો વિકલ્પ આ માટે ન માનવો ? એ પ્રશ્નનું સમાધાન કરે છે.

અગુણે તુ ગુણસ્તત્ર પ્રતીયેત ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની આગ્રહિત સૂચવે છે (અગુણે) એ કર્મ વિધાયક વાક્ય ગુણનું વિધાન ન કરે તો (તત્ર) ત્યાં અર્થાત્ તે વાક્યથી વિદિત કર્મમાં (ગુણઃ) ગુણની (પ્રતીયેત) પ્રતીતિ થાય.

સાવાર્થ :—જેમકે અગ્નિહોત્ર ગ્રહોતિ આ ઉત્પત્તિવાક્ય એટલે કર્મવિધિવાક્ય છે. આ વાક્યથી ગુણનું વિધાન થતું નથી તેથી ગુણ વિધાનને માટે બીજા વાક્યની જરૂર પડે છે, એટલે કે દ્વિતી ગ્રહોતિ । પચસા ગ્રહોતિ આ વાક્યોથી ગુણનું વિધાન થાય છે, દ્વિતી અને પચઃ આ બન્ને ગુણોના વિકલ્પ પણ થઈ શકે છે કારણ કે એ બન્ને ગુણો ઉત્પન્નશિષ્ટ છે. એટલે કે કર્મનું વિધાન ઘટ્ટ મથા પછી એનું વિધાન છે. પણ વૈષ્ણવેલી વામિસા અહીં વિશ્વદેવ યાગના વિધાન સાથે જ તદ્વિત પ્રત્યયના બળે ‘ આભિષ્ઠા રૂપગુણનું વિધાન થઈ જાય ॥ એટલે એ કર્મમાં ગુણની અપેક્ષા રહેતી જ નથી. આભિષ્ઠારૂપ દ્રવ્ય ઉત્પત્તિશિષ્ટ છે આ કારણને લીધે ઉત્પત્તિશિષ્ટગુણવસ્તુને ઉત્પન્નશિષ્ટગુણસ્વ દુર્લભસ્વ વસ્તુએ વાચ્યત્વ ન સંભવતિ (ઇતિ સુબોધિતા) ઉત્પત્તિશિષ્ટ ગુણથી કર્મ અવરૂદ્ધ થઈ જવાથી દુર્બળ થયેલા ઉત્પન્ન-શિષ્ટ ગુણ (વાગ્નિન) નું પક્ષમાં વ્યાપકત્વ પણ સંભવી શકતું નથી. આ કારણથી વાગ્નિન ગુણ અને વાજી દેવતા બન્ને પદો જુદા કર્મનાં જ વિધાયક છે ॥ ૨૪ ॥

દધિ-આદિ દ્રવ્યની સંકળતાનું અધિકરણ

ફલશ્રુતેસ્તુ કર્મ સ્યાત્ ફલસ્ય કર્મયોગિત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનો ચોતક છે (ફલશ્રુતેઃ) ફળનું શ્રવણ થતું હોવાથી (ફલ) અપૂર્વ કર્મ (સ્યાત્) છે. કારણ કે (ફલસ્ય) ફળનો (કર્મયોગિત્વાત્) કર્મ સાથે સંબંધ હોય છે.

સાવાર્થ :—‘ અગ્નિહોત્ર ’ના પ્રકરણમાં દષ્ટાન્ત્રિકામસ્ય જુદાવાત એવું વાક્ય છે. આ વાક્યથી શું અગ્નિહોત્રથી કોઈ જુદા જ કર્મનું વિધાન થાય છે કે વિદિત અગ્નિહોત્રમાં કલ્પ દધિ (દહી) રૂપ ગુણનો સંબંધ બતાવવામાં આવે છે ? પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું કથન છે કે ઉક્ત વાક્યથી જુદું જ કર્મવિદિત છે. કારણ કે એ વાક્યમાં ધન્વિરૂપ રૂપ ફળનો નિર્દેશ કર્યો છે અને ફળની નિષ્પત્તિ કર્મ વગર ન થઈ શકે માટે અગ્નિહોત્ર રૂપ કર્મથી જુદું જ અપૂર્વ કર્મ ઉક્ત-વાક્યથી વિદિત થાય છે. ॥૨૫॥

સિદ્ધાંત સ્વરૂપ

અતુલ્યત્વાત્ તુ વાક્યયોગુર્ણે તસ્ય પ્રતીયેત ॥૨૬॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ સૂચવે છે. (વાક્યયોગઃ) બન્ને

વાક્યો (અનુચિત), સમાન ન હોવાથી (તત્ત્વ) વાક્યનો સંબંધ (ગુણ) મુખ્યમાં (પ્રત્યક્ષ) નથી હોતો.

—સાધાર્થ :—અગ્નિદોષ જુદાવાત્ સ્વર્ગકમ અને 'દષ્ટોન્દ્રયકમસ' આ બન્ને વાક્ય સગળા નથી. ૧૫ હેતુ વાક્યમાં કેવળ અગ્નિદોષ રૂપ કર્મનું વિધાન છે અને તેનો સપ્તમ સ્વર્ગરૂપ ફળોત્તી સાથે બતાવ્યો છે. બ્યારે બીજું વાક્ય દષિ રૂપ ગુણનો દર્શિદ્રયરૂપ ફળ સાથે બતાવ્યો છે. પણ કેવળ દષિ રૂપ દ્રવ્યથી દર્શિદ્રયરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ માટે એમાં ક્રિયાની જરૂર છે માટે પ્રથમ વાક્યમાં જે જુદાવાત્ ક્રિયા બતાવી છે અને અગ્નિદોષ રૂપ કર્મ બતાવ્યું છે તેમાં જ દષિ દ્રવ્યરૂપ ગુણનું વિધાન કરે છે. અર્થાત્ જોને દર્શિદ્રય રૂપ ફળની કામના હોય તેણે દષિ રૂપ દ્રવ્યથી હોમ કરવો. આમ એકવાક્યતા થતી હોવાથી બીજું વાક્ય અપૂર્વ કર્મનું વિધાન નથી. ૧૬૫.

વારવન્તીય આદિતું કર્મન્તરત્ત્વ-અધિકરણ.

સમેષુ કર્મયુક્તં સ્યાત્ ૧૭૭.

પદાર્થ :—(સમેષુ) યાગ અને સામગ્રાન બન્ને ક્રિયા તરીકે સમાન હોવાથી જે ફળ છે તે (કર્મયુક્તમ્) અપૂર્વ કર્મ સંબંધી (સ્યાત્) હોવું જોઈએ.

બાવાર્થ :—ત્રિષુદગ્નિષ્ટુદગ્નિષ્ટોમસ્તસ્ય વાયવ્યાત્મશ્ચુદ્ધુ ઇકવિંશમિષ્ટોમસામ કૃત્વા ઋણયર્ચમગ્રામો યજેત્ત્વમ્મિતિ અગ્નિષ્ટુત્વં પ્રકૃત્યત્ત્વસરમ્, પત્તયૈવ રેવતીપુ વારવન્તીયમત્તીષ્ટોમસત્ત્વ કૃત્વા વશુકામો હોતેન યજેત્ત્વમ્મિતિ ।

આ વાક્યનો અર્થ :—અગ્નિષ્ટોમનો વિધૃત રૂપ અગ્નિષ્ટુત્ નામનો યાગ છે અને તે પૃષ્ઠતોત્રમાં સ્વિષ્ટત્રોત્ર સાથે જોડવાથી સ્વિષ્ટ એવા નામથી જોડાય છે. અગ્નિષ્ટોમ સામથી યાગની સમાપ્તિ થતી હોવાથી યાગનું નામ અગ્નિષ્ટોમ કહેવાય છે. તૃતીય સવનમાં વ્યર્ણવ અને પવમાન પછી વસાવતીય નામક સામ ગાવામાં આવે છે, તેનું જ બીજું નામ 'અગ્નિષ્ટોમ સામ' છે અને તેનાથી યાગની સમાપ્તિ થાય છે. એ સામ પ્રકૃત વાગમાં 'યજીવણ વો જામ' એ આગેથી પ્રમાણમાં ગાવામાં આવે છે.

પ્રકર્યર્થસના કાચુજૂત અગ્નિષ્ટુત્ યાગમાં " વાયો શત્ત્વં હરીણમ્ ઇત્યાદિ વાયવીય અથાઓમાં આવું જોઈએ.

પશુઓની છંછા કરવારે રેવતીર્ણઃ સપ્તમત્વમ્મિતિ રેવતી' પદવાળા મંત્રમાં સામ ગાવું જોઈએ.

હવે બીજી વિચારણાનો વિષય એ છે કે પશુ રૂપ ફળ રેવતીર્ણમધિકરણ સામગ્રાન સાથે સંબંધ ધરાવે છે કે તાદશ સામગ્રાન વિશિષ્ટ યાગ રૂપ અપૂર્વ કર્મ સાથે સંબંધ ધરાવે છે ? સામગ્રાન એ યાગની અંદર ગુણ કહેવાય છે.

પૂર્વ પશુ સામગ્રાન રૂપ ગુણ સાથે ફળનો સંબંધ બતાવે છે અને સિદ્ધાંતવાદી કર્મની સાથે પશુ રૂપ ફળનો સંબંધ બતાવે છે.

સૂત્રનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે. જાન અને કર્મ બન્ને ક્રિયા રૂપ છે અને એ બન્નેમાં ક્રિયાત્વ રૂપ સમાન કર્મ હોવા છતાં પશુ રૂપ ફળનો સંબંધ તે કર્મની સાથે છે. એટલે અગ્નિષ્ટોમ સામ રૂપ જાન યુક્ત અગ્નિષ્ટોમ યાગ કરવાથી પશુ રૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ

પ્રમાણે મન્નાર્થાધિકરણન્યાયેન મનવિશિષ્ટમ્ અપૂર્વં કર્મેવ ફલેન સંવચ્યતે । આ પ્રમાણે જોમિનિ
સૂત્ર વૃત્તિ-સુમોદિનીમાં નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. ॥૨૭॥

સૌભરનિધનકામકથ-અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ.

સૌભરે પુરુષશ્રુતેર્નિધનં કામસંયોગઃ ॥૨૮॥

પદાર્થ :—(સૌભર) સૌભર સંબંધી (નિધનમ્) નિધન અર્થાત નિધનાશ્રિત હીષ્
આદિ (કામસંયોગઃ) ફલ-તરતુ જનક છે (પુરુષશ્રુતેઃ) ત્યાર પછીના વાક્યમાં શક્તિથી
પુરુષત્વં પ્રતિપાદન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ એ શ્રુતિકાને ચોડાવવાને યઃ સ્વર્ગકામઃ ન સૌભરેન સ્તુવીત, સર્વે યૌ જામાઃ
સૌભરે ” ફલે એટલું કહીને આગળ જણાવે છે કે “ હોષ્ ફલિ શ્રુતિવાસાગ્ર નિધનં કર્ણાત વર્ગગતિ
મન્નાધિકામસ્ય, જ્ઞાતિ સ્વર્ગકામસ્ય ફલિતે ।

અર્થ :—જેને વૃષ્ટિની ઇચ્છા હોય, જેને અન્નની ઇચ્છા હોય અને જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા
હોય તેણે ‘ સૌભર ’ થી સ્તુતિ કરવી, બધી ઇચ્છાઓ સૌભરમાં સફળ થાય છે. હીષ્ આટલું
બોલી વૃષ્ટિકામને માટે નિધન કરવું. જ્ઞાતિ એટલું બોલી અન્નાધિકામને માટે નિધન કરવું,
અને ‘ જ્ઞાતિ ’ એટલું બોલી સ્વર્ગ કામને માટે ‘ નિધન ’ કરવું.

‘ સૌભર ’ એ સામવિશેષત્વં નામ છે.

‘ નિધન ’ પાંચ અથવા બાજોથી યુક્ત અથેષ સામનો જે હેત્વો બાગ છે તેને નિધન
કહેવાય છે.

‘ સૌભર ’ થી જે વૃષ્ટિ, અન્ન અને સ્વર્ગરૂપ ફળો ખતાવ્યા છે તેના કરતાં હુદ્દા ફળો
‘ હીષ્ ’ આદિનાં છે. એવું ખતાવવા માટે ‘ હીષ્ ’, ‘ જ્ઞાતિ ’ અને ‘ જ્ઞાતિ ’ નિધન કરવામાં
આવ્યું છે. આપું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. કારણ કે શ્રુતિકામ અહીં ચતુર્થી વિભક્તિત્વં
અવચ્છેદ છે. અને એ તાદર્શને ખતાવતી ચતુર્થી વિભક્તિ ‘ હીષ્ ’ આદિ વૃષ્ટિવાદિકામ પુરુષપ્રતિષ્ઠાના
શેષ માટે છે એમ જણાવે છે. પુરુષે ઇચ્છેલાં જે વૃષ્ટિવાદિ છે તેના સાધન તરીકે જો ‘ હીષ્
આદિ ’ અને તેજ તેના શેષ તરીકે તે છે એમ માની શકાય, નહીં તો નહિ. આ કારણથી
સૌભરસામ અને હીષ્ આદિનાં ફળો અલગ અલગ જ એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંતપક્ષ.

સર્વસ્ય વૌક્તકામત્વાત્ તસ્મિન્ કામશ્રુતિઃ સ્વાત્, નિધનાર્થા પુનઃશ્રુતિઃ ॥૨૯॥
(પા) પૂર્વપક્ષની નિર્ણય સચવે છે.

પદાર્થ :—સર્વસ્ય સંપૂર્ણ સૌભર સામના (વક્તવ્યકામત્વાત્) ઉપર કહેલાં વૃષ્ટિ, અન્ન અને
સ્વર્ગ ફળ હોવાથી (તસ્મિન્) હીષ્ આદિ સમુદાયમાં (કામશ્રુતિઃ) ફલ સંબંધની શ્રુતિ
(નિધનાર્થા) હીષ્ આદિ પદ ઘટિત નિધન કરવું એવા નિયમને માટેજ (પુનઃશ્રુતિઃ) ફરીથી
અનુચ્છેદ થાય છે.

ભાવાર્થ :—સૌભરનિધનમાં ફળ તરીકે જે વૃષ્ટિવાદિ છે તેજ હીષ્-આદિમાં પક્ષ ફળ તરીકે
છે, અર્થાત્ સૌભર અને હીષ્-આદિનાં ફળો હુદ્દા ન્દસ. સૌભરોક્તવૃષ્ટિવાદિજ હીષ્વાદિમાં
અનુસંદિત થાય છે. ફરીથી જે શ્રુતિકામ એવું કહેવામાં આવ્યું છે તે એટલા માટે કે વૃષ્ટિ,

અન્ન અને સ્વર્ગ આદિ જે ત્રણ કામ છે તેનું નિધન હીષ આદિમાંના અને તે યજ્ઞથી કરવું નહિ પણ 'શૃષ્ટિકામ'નું નિધન તો હીષ યજ્ઞથી જ કરવું 'અજ્ઞાનકામ'નું નિધન 'જ્ઞ' યજ્ઞથી અને 'સ્વર્ગકામ'નું નિધન 'હ' એવા યજ્ઞથી કરવું. આથી નિયમ જણાવવાને માટે પુનઃશ્રુતિ છે. આ કારણથી નિધનવિશેષ એ નિયમ વિધિ છે. ॥ ૨૯ ॥

इति मीमांसायाच्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

અથ દ્વિતીયાધ્યાયે તૃતીયઃ પાદઃ

મહાપત્વ એ ન્યોતિષ્ટોમનું અર્થ છે એ વિષય આ અધિકરણમાં અર્થે છે. પૂર્વપક્ષસૂત્ર-
गुणस्तु क्रतुसंयोगात् कर्मान्तरं प्रयोजयेन् संयोगस्याशेषभूतत्वात् ॥૧॥

આવાર્થઃ— (તુ) “તુ” યજ્ઞ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે, (ગુણઃ) રથંતર સામ શુભ છે. (ક્રતુસંયોગાત્) સમાસને હીષિ એ ક્રતુની સાથે સંબંધ હોવાથી. રથંતર નામ યજ્ઞ એ પ્રમાણે સ રથંતરસામા (સંયોગસ્ય) રથંતરસામનો સંબંધ (અશેષભૂતત્વાત્) પ્રકૃત ન્યોતિષ્ટોમનો રીત ન હોવાથી (કર્માન્તરં) અપૂર્વ કર્મ તરીકે (પ્રયોજયેત્) ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ રથંતરસામ નામનો એક જુદો જ માત્ર વિશેષ છે.

આવાર્થઃ—ન્યોતિષ્ટોમના પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે.

यदि रथंतरसामा सोमः स्यात् ऐन्द्रवायवामान् महान् गृहीयात्,
यदि बृहत्सामा शुक्रामान्, यदि सगतमामा आप्रयणामान् इति.

આ વાક્યનો આવાર્થ આ પ્રમાણે છે. આ વાક્યમાં જે સોમ યજ્ઞ પાડે છે તે સોમ-
દાતાસાધનકે માગનું વિધાન કરે છે. તે માગમાં આખરિન સવનમાં પૃથસ્તોમમાં રથંતર, જદત્વ અને જગત્ નામક સામનું વિકલ્પથી વિધાન છે. 'અમિ ત્વા યજ્ઞ નોતુમ' આ સામ યજ્ઞમાં આવામા આવતું સામ 'રથંતરસામ' કહેવાય છે.

'ત્વામિદિ હવામહે' એ સામવેદના મંત્રમાં આવામાં આવતું સામ 'જદત્સામ' કહેવામાં આવે છે અને 'જગતી હન્' વાળી યજ્ઞમાં જે સામ અવાય છે તે 'જગત્ સામ' કહેવાય છે.

ઐન્દ્રવાયવ, ઐન્દ્રવાયવ, આમિન, શુક્ર, અન્વી, આપ્રયણ, ઉદત્વ અને પૂત્ર આ નામવાળા સોમરસ સામવાના પાત્રો છે. એ પાત્રને મદ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તે સોમરસને મદલ્ય કરે છે. આ પાત્ર કાષ્ઠનાં બનાવેલાં હોય છે.

પ્રાતઃસવનમાં ઉપર કહેલા મહો (પાત્રો) એવામાં આવે છે. સોમવાણ રથંતરસામશુભ દેવ તો ઐન્દ્રવાયવ નામનો મદ પહેલો લેવો. જદત્સામશુભ દેવ તો શુક્ર નામવાળો મદ પહેલો લેવો અને જગત્ સામશુભ દેવ તો આપ્રયણ નામવાળો મદ પહેલો લેવો.

સૂત્રનો આવાર્થ આ પ્રમાણે છે. ન્યોતિષ્ટોમ કરતાં રથંતરસામવિશિષ્ટ કર્મ કાળ જુદું કર્મ છે કે તે તે સામ નિમિષતરે પડતાં ઉક્ત મહાપત્રાનું શુભ તરીકે પ્રકૃત ન્યોતિષ્ટોમમાં વિધાન થાન ? આ અંશમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું કહેવું છે કે રથંતરસામવિશિષ્ટ એક જુદું જ માગરૂપ અપૂર્વકર્મ છે. રથંતરસામ એ શુભ છે અને તેનો સંબંધ અપૂર્વ ક્રતુની સાથે છે એટલે તે જુદા માગનું વિધાન કરે છે. પ્રકૃત ન્યોતિષ્ટોમની સાથે એનો સંબંધ નથી. ન્યોતિષ્ટોમમાં તો રથંતર આદિથી જુદા સામમંત્રોનું ગાન છે. ॥ ૧ ॥

एकस्य तु लिङ्गमेवात् प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं गुणवाक्यात् ॥ २ ॥ सिद्धांत सूत्र.

પ્રકાર્થ:—(૧) ‘લિ’ સંદર્ભ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ મુજબ છે. (અર્થ) જ્યોતિષોમશ્વ એકજ યાગના (લિંગમેવાત) જુદા અને રથાંતર સાચના બેઠથી એ-દવાયવામતા અને શુદ્ધામતાના પ્રયોજના બેઠથી (પ્રયોજનાર્થમ્) નિયમ વિધિરૂપ પ્રયોજનને માટે ઉક્ત વાક્ય કહેવામાં આવ્યું છે. આ કારણથી (ગુણવાક્યાત્) જ્યોતિષોમ યાગમાં અંગરૂપે જુદા અને રથાંતર-આદિરૂપ ગુણવાક્યથી (એકત્વમ્) વિદિતકર્મની એકતા જ છે.

આવાર્થ:—રથાંતર સામ ચસ્ય પુષ્પસ્તોત્રે એવી વ્યુત્પત્તિ કરવાથી સંપૂર્ણ કર્તુ સાથે સંબંધ વગરે પણ અન્વયપદાર્થત્વની પ્રકૃત જ્યોતિષોમમાં ઉપપત્તિ સંબંધી શકતી હોવાથી એકજ કર્મ માનવું જોઈએ. જુદા યાગની કલ્પના કરવામાં પ્રકરણનો લાંબ ચાપ ■ અપ્રકૃતની કલ્પના કરવી પડે છે છતાંદિ રોષો આવે છે. માટે જોદિ રથત્તરયામા સોમઃ સ્વાત્, ઇત્યાદિ વાક્ય જ્યોતિષોમના અંગરૂપ વિધાન કરનાર છે, રથાંતરસામવાળા કોઈ જુદા સોમયાગનું વિધાન કરવું નથી. ॥ ૨ ॥

હવે “અવેષ્ટિ” નામક યાગ કર્યાંતરત્વનું અધિકરણ છે એ વિષય ચર્ચે છે.

अवेष्टौ यज्ञसंयोगात् ક્રતુપ્રધાનમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

પ્રકાર્થ:—(અવેષ્ટૌ) અવેષ્ટિ-યાગ વિધાન પાસે જોદિ માદ્યજીનો યજેત એ વાક્ય (કર્તુપ્રધાનમ્) અપૂર્વ કર્મનું વિધાયક છે. (યજ્ઞસંયોગાત્) કારણ કે રાજસૂય યજ્ઞમાં સ્વરિપ્તો જ અધિકાર છે અને અવેષ્ટિ યાગ રાજસૂય યજ્ઞના પ્રકરણમાં જ (ઉચ્યતે) કહેવાયો છે.

આવાર્થ:—રાજસૂય યજ્ઞમાં અવેષ્ટિનામવાળા પાંચ યજ્ઞો કહેવામાં આવ્યા છે.

(૧) આપ્રેયમદ્યાકપાલં નિર્વપતિ હરિણ્યં દક્ષિણા (૨) યેન્દ્રમેઝાદશકપાલ-મૃષ્મઃ દક્ષિણા । (૩) વૈશ્વદેવં ચરં પિશાક્ષી પ્રઘૌહી દક્ષિણા (૪) મૈત્રાવરુણી-મામિક્ષાં વશા દક્ષિણા (૫) વાર્હસ્પત્યં ચરં શિતિપુષ્ણો દક્ષિણા ઇતિ ।

આ પાંચ વાક્યોથી પાંચ યજ્ઞોનું વિધાન છે અને આ પાંચ યજ્ઞો પાંચ અવેષ્ટિ યાગ કહેવાય છે. એ પાંચે યજ્ઞોમાં દેવ, દેવતા અને દક્ષિણાનું વિધાન છે. આ વિધાયક વાક્યો પાસે આવું એક વાક્ય છે.

यदि माद्यों यजेत वार्हस्पत्यं मध्ये निषाय आहुतिमाहुतिं हुत्वा अभि धारयेत्, यदि राजस्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवम् इति.

આ ઠેકાણે ચંડા એ છે કે રાજસૂયાન્તર્ગત ઉક્ત યજ્ઞોમાં આહુત્ય આદિ નિમિત્તક યજ્ઞ વિધિ તરીકે છે કે અપૂર્વકર્મનું જી વાક્યો વિધાન કરે છે. પૂર્વપક્ષવાદી એવું માને છે કે કર્તા તરીકે આહુત્યાદિના અનુવાદ છે જ્યારે સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે એ અપૂર્વવિધિ છે. કારણ કે રાજસૂય યજ્ઞમાં સ્વરિપ્ત-રાજનો જ અધિકાર છે. રાજા રાજસૂયને યજેત આવું વિધાન છે. આ કારણને લીધે અવેષ્ટિકર્મ રાજસૂયનું જ અંગ હોવાથી એ કર્મમાં આહુત્યનો અધિકાર સિદ્ધ થઈ શકેતા ન હોવાથી ગુણવિધાન થઈ શકતું નથી કારણ સિદ્ધનો જ ગુણ વિધિ થાય છે માટે જોદિ પ્રકરણો યજેત ઇત્યાદિ વાક્ય અપૂર્વ કર્મનું જ વિધાન કરે છે.

જો કે બ્રાહ્મણ આદિ પણ જ્ઞાન હોય છે કે કાશ્યુ કે 'ગમ્ય' એ તો યૌગિક નામ છે છતાં જો જ-મયી ક્ષત્રિ હોવા ઉપરાંત ગમ્ય હોય તેનો જ ગમ્યમુખમાં અધિકાર છે એવું શામળાધ્ય આદિ આકાર પ્રથિમા સિદ્ધ કર્યું છે વિશેષ બિદ્યાસા ધરાવનારે આ સંબંધે આકાર પ્રથિમા જોવા ॥ ૩ ॥

હવે આધાનના વિધેયત્વનું અધિકરણ.

આવાનેડ સર્વાયેપત્તવાન્ ॥૪॥

પદાર્થ — (જાણે) આધાન આદિ વિરામ વચ્ચે આદિ વાક્ય વિધાયક વાક્ય છે કાશ્યુ કે (જસવ કોષ્ટવાત) કાષ્ટ એક પુરુષે કરેનું અગ્નિ-આધાન બધા પુરુષોને માટે હોય નથી

બાવાર્થ — જાન્યે પ્રાણોત્તિમાદયીત । પ્રોમે રુચ્ય । પ્રરદિ વૈદ્ય । આ વાક્યોમાં બ્રાહ્મણે વસન્ત ઋતુમાં, ક્ષત્રિયે શ્રીષ્ઠ ઋતુમાં અને વૈશ્યે સરદઋતુમાં અગ્નિ-આધાન કરવું એવું જણાયું છે, ઉપનયનનું વિધાન પણ એજ પ્રમાણે છે

આમાં વિચારણા આ પ્રમાણે છે કે બ્રાહ્મણાદિનું નિમિષ કરી વસન્ત આદિ કાળનું જ વિધાન છે કે અગ્નિ-આધાનનું વિધાન છે ? પૂર્વપક્ષવાદી વસન્ત આદિ કાળનું જ વિધાન માને ॥ જ્યારે સિદ્ધાન્તવાદી કહે છે કે કાળનું અપૂર્વ વિધાન નથી પણ અગ્નિ-આધાનનું જ અપૂર્વ વિધાન છે તો માંડ એની સકાર કરે કે કાષ્ટ એક બ્રાહ્મણ આદિએ અગ્નિ-આધાન કર્યું હોય પછી તેમાં બીજો પ્રાણ્યસ પણ હોમ કરી સકારો એટલે ફરક પુરુષ પ્રત્યે અગ્નિ-આધાનના વિધાનની શી જરૂર છે તથા ઉપનયન લીધા વગર પણ વેદ-આદિ બિદ્યા અને હોમ કરવામાં કુદરત એ કે આશ્રયી નથી તો પછી ઉપનયનનું પણ વિધાન શા માટે હોયુ જ્યેષ્ઠાએ આ સકારના સમાધાનમાં કહેતામાં આવે છે કે જો પુરુષ અગ્નિ-આધાન કરે છે તે અગ્નિમાં હોમ કરવાનો અધિકાર તેમ પુરુષને શા છે બીજાથી તેમાં હોમ થઈ શકે નહિ કાશ્યુ કે બ્રાહ્મણ આ કાશ્યુ આત્માને પદમાં ક્રિત્તિપદ મૂક્યું છે એણે અગ્નિ-આધાન કર્યું હોય તેમાં હોમ કરવાનું ફળ તેનેજ મળે છે બીજાને નહિ આ કારણથી પ્રતિપુરુષ-આધાનની આવૃત્તિ છે ઉપનયન લીધા વગર વેદાદિ વિદ્યા બળ્યપ્રરને પણ અપૂર્વ-અર્ચીક રૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી એ પણ આનાથી સમજી શકાય છે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જાન્યે પ્રાણોત્તિમાદયીત અદિ વાક્યો અગ્નિ-આધાનનું જ અપૂર્વ વિધાન કરે છે. ॥ ૪ ॥

કાશ્યુવાદિનું ગુણત્વાધિકરણ

અયનેપુ ચોદનાન્તરં સંજ્ઞોપવન્ધ્યાન્ ॥ ૫ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ :— (અયનેપુ) અગ્નિપદ્યયિન કાશ્યુવાદિ વાક્યોમાં (ચોદનાન્તરમ્) જુદાં કર્મનું વિધાન છે (સંજ્ઞોપવન્ધ્યાન્) મરણ કે સંજ્ઞાવાચક પદનો પ્રયોગ કર્યો છે.

બાવાર્થ — (કાશ્યુવાદિનું સ્વર્ગચમા યજેત) અત્રિ વાક્ય દર્શપૂર્ણ માસ પ્રકરણમાં મુન છે આ કેશ્યુ કાશ્યુવાદિ સદ્ ગુણ સમર્પક છે કે તે રિરેપનું નામ છે ? પૂર્વપક્ષવાદી કાશ્યુવાદિ સદ્ને વામ । વચ્ચેનું નામ માની ઉક્ત વાક્ય કર્મવિધેયનું વિધાયક ॥ એમ માને છે સંજ્ઞાથી પણ કર્મનો એક થાય છે એ આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે જેમકે - હિદ્રવા યજેત આ કેશ્યુ ઉદિદ્ સદ્ વાગવિધેયનો વાચક છે તેમ ' કાશ્યુવાદિ ' સદ્ પણ વાગવિધેયનો વાચક છે અને એ કાશ્યુથી ઉક્ત વાક્ય કર્મવિધાયક છે ગુણ વિધાયક નથી ॥ ૫ ॥

પૂર્વપક્ષ

અગુણા ચ કર્મચોદના ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(અ) અને (અગુણા) શુદ્ધિવિધ્ય-૫ (કર્મચોદના) કેવળ કર્મવિધિ જ છે.

ભાવાર્થ:—ઉક્ત વાક્યમાં શુદ્ધિવિધાન નથી કેવળ કર્મનું જ વિધાન કરે છે. 'દશ્યાવશ્ય' શબ્દને વાચવિશેષની સંજ્ઞા માનવા પછી ઉક્તવાક્યમાં કોઈ એવું પદ નથી કે જે શુદ્ધિનું વિધાન કરતું હોય. ॥ ૬ ॥

સમાપ્તં ચ ફલે વાક્યમ્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(અ) અને (ક્તયમ્) ઉક્ત વાક્ય (ફલે) સ્વર્ગરૂપ ફળને બતાવીને જ (સમાપ્તમ્) નિરાકાર થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ:—દાશાયણયજ્ઞેન સ્વર્ગલભો યજેત આ વાક્ય સ્વર્ગરૂપ ફળને બતાવીને નિરાકાર થાય છે. શુદ્ધિને માટે કાર્મણ્ય આકારમાં ઉક્તી હોય એમ જણાતું નથી. માટે ઉક્ત વાક્ય કર્મનું જ વિધાન કરે છે અર્થાત્ દાશાયણ નામના યજ્ઞનું જ વિધાન કરે છે. ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

વિકારો વા પ્રકરણાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ:—(વા) 'શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સથરે છે. (વિકાર.) દર્શ પૂર્ણમાસનો વિકાર ॥ અર્થાત્ દર્શપૂર્ણમાસ યાગમાં શુદ્ધિનું વિધાન કરે છે. (પ્રકરણાત્) કારણ તેનું પ્રકરણ છે.

ભાવાર્થ:—'દાશાયણ' શબ્દથી દર્શપૂર્ણમાસનામક યાગમાં શુદ્ધિનું વિધાન થાય છે કારણ કે એનાજ પ્રકરણમાં ઉક્ત વાક્ય આવ્યું છે. ॥ ૮ ॥

તિજ્ઞદર્શનાચ્ચ ॥૧૫॥

પદાર્થ:—(અ) અને (તિજ્ઞદર્શનાચ્ચ) દર્શપૂર્ણમાસનો જ રીતે ઉક્ત વાક્ય બતાવે છે તેનું અનુમાન કરાવનાર બીજું વાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ:—દાશાયણયજ્ઞેન સ્વર્ગલભો યજેત આ વાક્ય દર્શ અને પૌર્ણ માસ યાગમાં શુદ્ધિ વિધાન કરે છે એવું સિદ્ધ છે. અર્થાત્ તદ્દર્શનાચ્ચ એક વાક્ય પણ છે. જેમકે:—

ત્રિંશતં વર્ષાણિ દર્શપૂર્ણમાસાભ્યાં યજેત । યદિ દાશાયણયાજી સ્યાત્ અથો અપિ પશ્ચદ્દશોય વર્ષાણિ યજેત અત્રેવ સા સેપત્ સામ્પદતે દ્વે હિ તત્ર પૌર્ણમાસૌ દ્વે આમાવાસ્યે અત્ર હોવ સા સમ્પાદ્ ભવતિ ઇતિ ।

આ વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ત્રીસ વરસ સુધી દર્શ અને પૌર્ણમાસ યાગથી વળન કરતું. પણ જો દાશાયણયાજી પશ્ચાન્ન હોય તો તેણે પંદર વરસ સુધી દર્શ અને પૌર્ણ માસ નામનો યાગ કરવો કારણ કે, દરેક જો પૌર્ણમાસ અને બે આમાવાસ્યા નામક યાગ કરવાથી ત્રીસ વરસનું ફળ પંદર વરસમાં મેળવી શકાય છે. આ હેતુએ "દાશાયણ" શબ્દ પશ્ચાન્નના અતિભેદ કર્મની જ આવૃત્તિ કરે છે તે આવૃત્તિનું નામ દાશાયણ શબ્દ છે. દિવસમાં એક વખત દર્શ યાગ અને એક વખત પૌર્ણમાસ યાગ કરતાં ત્રીસ વરસમાં જેટલી પ્રયોગાવૃત્તિ થાય છે તેટલી જ પ્રયોગાવૃત્તિ દિવસમાં બે વારે દર્શ યાગ અને બે વારે પૌર્ણમાસ યાગ કરવાથી પંદર વરસમાં થાય છે. માટે જો ઉક્ત પ્રકારે પંદર વરસ સુધી દર્શપૌર્ણમાસ યાગ કરે તો પણ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે આ પ્રમાણે આવૃત્તિ વાચ્ય દાશાયણ શબ્દ છે. અને ત્રિંશતં વર્ષાણિ ઇત્યાદિ વાક્ય જ સિદ્ધિ દર્શન કહેવાય છે. ॥૧૫॥

ગુણપ્રત્ સંક્ષોપવન્વ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ — (ગુણ) ગુણને સીધે (ગજોપવન્વ) દાક્ષાપણ એવી સમ્યક્ પડી છે
 દાવાર્થ — (દાક્ષાપણ) ગુણ ગુણ સમર્પક છે અને તેની ભૂતપતિ અને અર્થ આ
 પ્રમાણે છે, દક્ષણ દમે દાક્ષા, લેખ્ય લક્ષ્ય દાક્ષાલક્ષ્ય આ પ્રમાણે ઉક્ત શબ્દનું નિર્વચન છે
 દક્ષ જસાદી પુત્ર પુત્રગૃહસ્થલક્ષ્ય દ્વયર્થ દક્ષ એટલે જસાદી કર્મ કરવાની આવૃત્તિમા બેને
 આપસ ન હોય એવો નો વચ્ચાન એને 'દક્ષ' કહેવામા આવે છે દક્ષણ દમે દાક્ષા દક્ષ=
 વચ્ચાનના નો અતિલે દોષ છે તે 'દાક્ષા' કહેવાય છે થત કયા માટે અતિલે કર્મ કયા
 રૂપ આવૃત્તિ તેને આપન કહેવામા આવે છે એટલે —

આવૃત્તિયુક્ત મઠલો દર્શપોર્ણમાસાત્મકો યક્ષો દાક્ષાપણ યક્ષ :

આવૃત્તિયુક્ત પ્રકૃત દર્શપૂર્ણમાસાત્મક નો થત છે તે 'દાક્ષાપણ' થત કહેવાય છે આ
 પ્રમાણે 'આવૃત્તિયુક્ત' ગુણને સચન કરનાર 'દાક્ષાપણ' કબ્બ દોષથી લાગુપણ્યક્ષેન લગ વાનો
 વચ્ચે બે વાક્ય ગુણનું જ વિધાન કરે છે કોઈ જિનન અર્ધકર્મનું નહિ ॥ ૧૦ ॥

સમાસિરવિશિષ્ટા ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ — (અમાતિ) ગુણવિધાન પક્ષમાં પક્ષ સમાપ્તિ (અવિતિપ્ત) સમાપ્ત છે
 દાવાર્થ — ઉક્ત 'દાક્ષાપણ' થત 'ધટિલ વાક્ય અવૃત્તિરૂપ ગુણનું વિધાન કરી રવર્ગરૂપ
 જોને નાતાવી સમાપ્ત અર્થાત્ આકાંક્ષા રહિત થાય છે

આ પ્રમાણે નિરાકાંક્ષતા તો બન્ને પક્ષમાં સમાપ્ત છે માટે વાતાવળવજ્ઞેન સ્વલ કામો વચેન
 આ વાક્ય દર્શપૂર્ણમાસ વાગમાં અવૃત્તિરૂપ ગુણનું જ વિધાન કરે છે ॥ ૧૧ ॥

દ્રવ્યદેવતાયુક્તોત્તુ કર્માન્તરત્વ-અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ

સંસ્કારશાપ્રકરણ ૬ કર્મસોપત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ — (જ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (અપ્રકરણે) વાચ્ય વાક્યમા (સત્કાર)
 રપર્થરૂપ સરકાર અનુવાદ છે (અર્થસંપ્રવાન) વાચ્યવાચકપદોના સ્વભાવ દોષવાથી

દાવાર્થ — આ વાક્યો અનારભ્ય પતિ છે અર્થાત્ કોઈ વાગને ઉદ્દેશને આ વાક્યો
 પડિન નથી "અવ્યય" "વેદમાત્રમેન" વર્ણવ્યાંતમે દેવમાત્રમેન : રૂપ સમ્ય (૧૪) નું લાક્ષ
 માધ વિશેષ છે તેનો રપર્થ કયો એકલે અને તે કયાક સ્વેત દોષો નેમ્મે અર્થો તથા
 પક્ષ ઉભા થાય છે.

(૧) કયા-વાક્યથી વિહિત રપર્થરૂપ સરકાર અનુવાદ છે કે, (૨) અપૂર્વ કર્મ
 કલના છેડ તરીકે છે અથવા (૩) કોઈ વાચ વિમેનનું વિધાન છે પ્રથમપક્ષવારીનું કહેવું
 છે કે, કયાવાક્ય વિહિત રપર્થરૂપ સરકાર વાચ્ય વાક્યમા કેવળ અનુવાદરૂપ છે કમ્બ છે
 એમાં વાચવાચક પદનું અવશ્ય થતુ નથી ॥ ૧૨ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ યાવદુક્તં ચા કર્મણ કૃતિમૂલત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ — (વા) અથવા (અવદુક્ત) નો કર્મ પેલ દ્રવ્યમા રપર્થ માટે કવું છે તે
 રૂપદેવતા રપર્થરૂપ કર્મ તરીકે વિહિત છે (અર્થ યુતિમૂલત્વાત્) કર્મનું નેનું અવશ્ય થાય છે

તેમજ કર્મ ફલફલક માનવું થાય છે.

ભાવાર્થ :—૨૫૨૧૫ ક્રિયા ફળને માટે વિહિત માનવી જોઈએ. શ્રુતિમુલક જ કર્મ અપૂર્વ તરીકે માનવું એ ન્યાય છે. માટે તે અતુલક નથી તેમ વાચાન્તરની કલ્પના પણ કરવી ન જોઈએ. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત પણ યજતિસ્તુ દ્રવ્યફલમોક્તૃસંયોગાત્ એતેપાં કર્મસમ્યન્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) 'તુ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની બળવૃત્તિ બતાવે છે. (યજતિઃ) યાગરૂં વિધાન છે. (દ્રવ્યફલમેતૃસંયોગાત્) દ્રવ્ય, ફલ અને દેવતાનો સંબંધ હોવાથી (એતેપાં) એનો (કર્મસમ્યન્વાત્) કર્મ સાથે સંબંધ હોય છે.

ભાવાર્થ :—યાગવ્યં યેતમાલમેત મૃતિકામ ધૃત્વાદિ વાક્યથી પ્રધાન યાગરૂં જ વિધાન છે કારણ કે આમાં દ્રવ્ય, દેવતા અને ફળનો સંબંધ બનાવ્યો છે. દ્રવ્ય અને દેવતા તે યાગરૂં ૨૫૨૫ જ છે એ ઉક્ત વાક્યને શુભ વિધાયક માનવામાં આવે તો ફળનો નિર્દેશ વ્યર્થ પડે છે, ફળનો સંબંધ પ્રધાન કર્મ સાથે જ હોય છે, આ કારણથી શુભવિધાન તથા શ્રીયુક્તવિધાન પણ ઠીક નથી. ॥ ૧૪ ॥

લિઙ્ગદર્શનાચ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) લિઙ્ગવાક્યનું દર્શન થવાથી.

ભાવાર્થ :—યો યદ્યવર્ત્તસામઃ સ્વાત્ તસ્યા એવ લોભારૌત્ર ચત્તિર્વિવેદિતિ શ્રુતમ્. એને પ્રજાવર્ત્તસ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે સોમ અને ૨૬ ૨૫૨૫ પરમાત્માને ઉદેશીને ચત્તેનો નિર્વાપ કરવો જોઈએ. તથા ૨૬૧૫માં પ્રકરણમાં જુરો મુર્છાન્તર્ગતેર અનાજની ચાર સ્ત્રિ લઈ તેનો ચરુ બનાવવો. આ ઉદ્દેશ્યે ચરુ બનાવવે. એટલાજ કમનમાં તાલપર્વ નથી પણ તેનાથી યાગવિશેષની કર્તવ્યતા જણાય છે અને તેમાં ચરુનિર્વાપ શુભ તરીકે છે. તેજ પ્રમાણે 'યાગવ્યં યેતમાલમેત મૃતિકામ' આ વાક્ય પણ યાગ વિશેષનું પ્રતિજ્ઞાદન કરે છે. ॥ ૧૫ ॥

વત્સાલંભાદિતું સંસ્કારવાકિરણ

વિશયે પ્રાચદર્શનાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વિશયે) સંસ્કારમાં (પ્રાચદર્શનાત્) વાક્ય પ્રયોગીના બળથી નિર્ણય થતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્ર પ્રકરણમાં 'વત્સાલમેત' આ વાક્ય છે એનાથી શું યાગનું વિધાન છે કે કેવળ સંસ્કારનું જ વિધાન છે. આ સંદેહમાં પૂર્વપક્ષનું આ પ્રમાણે અનુમાન છે. વત્સાલમ્નો યજ્ઞિઃ સ્યાત્, પ્રાષિદ્રવ્યાલ્કમ્ભવાત્, જમ્પીપીમીયા લક્ષમયત્,

આ અનુમાનથી પૂર્વપક્ષવાદી વત્સાલંભથી યાગનું વિધાન સમજે છે. સિદ્ધાંત પણ કુદીનું એનું કહેવું છે કે એ યાગવિધાયક નથી પણ સંસ્કાર વિધાયક છે. હોદન-આદિ સંસ્કાર બોધક વાક્યોમાં જ એ વાક્યનો પણ પાઠ છે માટે એ વાક્ય પણ સંસ્કાર બોધક છે. જે અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે તે અપ્રયોજક છે અર્થાત્ એ અનુમાન અસત્ય છે. વત્સનો ૨૫૨૧ સંસ્કાર ૨૫૨૧ જ વિહિત છે. ॥ ૧૬ ॥

અર્થવાદોપપત્તેશ્ચ ॥૮॥

પદાર્થ.—(ક) અને (અર્થવાદોપપત્તે) અર્થવાદની પણ મિદિ પતી હોવાથી,

લેખ્યાર્થ—વસ્તુસાલ્ભેત આ વિધિવાદ્ય પાસે આ પ્રમાણે, અર્થવાદ વાક્ય છે. વર્તમાનપદાદિ હિ પદોઃ । યદ્યપ્યે પોતાના વસ્તુ તરફ પ્રેમાણ હોય છે. આ અર્થવાદ વાક્ય છે. વાક્યો ગાબની પાસે ઉભો ગદ્ય છે એટલે ગાબને દુષ્ટો પ્રસન્ન થાય છે આ વાત તો લોક પ્રસિદ્ધ જ છે. આ કારણથી વાક્યને ગાબની પાસે લાવવા તેનો રપર્ટ કરવો જ જોઈએ. એ આલંબ શબ્દનો ‘વાગ્ધર્મા વત્સની દિસા’ એનો અર્થ થતો હોય તો ઉક્ત અર્થવાદની મિદિ જ થાય નહિ કારણ કે પોતાના વાક્યને મરતો જોઈ હોઈ ગાય પ્રસન્ન થતી નથી અને દુઃખ પણ આપતી નથી. મરણ જોઈને તો દુઃખ થાય છે. આટલે અર્થવાદને પણ જ્ઞાનમાં સેત સમજાય છે કે આલેખ તો અર્થ વાગ્ધર્મા દિસા કરી એ અર્થ જોડે છે. ॥ ૧૭ ॥

નૈવત્યકેતુ આધાનાર્થનામિદંબુ

સંતુષ્ટતત્ત્વર્થશબ્દેન તદર્થઃ યતિસંયોગાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ.—(ગ) પૂર્વજનો નિગમ સૂત્રને છે. (અર્થસંબંધ) અર્થસંબંધ અર્થોદ્દિષ્ટિવાચક સૂત્ર (સંતુષ્ટ) સમજ પામેલો સ્વ સ્વ (તદર્થ) ઉપધાનને માટે જ છે (યતિસંયોગ) શબ્દ અર્થનો લાભ થતો હોવાથી,

। લેખ્યાર્થ—મહાભિચયનમા આ પ્રમાણે વાક્ય છે.

નિવારણકર્મવતિ યદેન વસ્તુપદ્ધતિ । વૃહસ્પતેર્વા પવદન્નં રક્ષાવારા રિતિ ।

આ દેહોર્થે વસ્તુપદ્ધતિ આ વાક્યથી વૃહસ્પતેર્વા ઉપધાન કરતું અને ઉપધાન એ એક સત્કારણ છે. એ કૃતકેય ચરતું ઉપધાન ન હોય તો વૃહસ્પતિને કહેલીને ત્યાં થતો ન હોવાથી વૃહસ્પતેર્વા એ અર્થવાદની સગતિ જ સ્પષ્ટ થઈ નથી. આનો પૂર્વજસવાદીનો મત છે તેનો ઉપર સિદ્ધાંતવાદીનું કથન છે કે, ‘અર’ શબ્દ ‘ઉપધાતિ’ કિવાની સાથે સંબંધ હોવાથી ઉપધાનને માટે જ ચરુ છે, વાચને માટે નથી એમ સમજતું, આ પ્રમાણે જ્ઞાનવાચી શબ્દ અર્થનો લાભ થાય છે. વૃહસ્પતેર્વા એવો અર્થવાદ છે, જેમ રાત્રિસમયે કૃષ્ણી આકાશમાં થતા અર્થવાદગત કૃષ્ણી રક્ષણ કરવામાં આવે છે તેમ આવી અપમાણ ઉપધાન દેવતાની આકાશ જ શાખા નથી, આટલે અર્થવાદગત દેવતાની કવપના કરવાની રીત જણ નથી. ॥ ૧૮ ॥

‘વાગ્ધર્માલીવજતુ પર્યન્તિ કર્ત્વા મુખી છે’ એ ચલનનું અભિરૂપ.

પાત્નીવતે તુ પૂર્વવત્વાદવચ્છેદઃ ॥૧૯॥

પદાર્થ.—(પાત્નીવતે) પર્વામિત્ર વગાવત એ વાક્યમાં (પૂર્વવત્) પૂર્વ વાક્ય વિદિ કર્ત્વાની પ્રત્યક્ષિત થવાથી (અવચ્છેદઃ) આગળના કર્ત્વાની નિવૃત્તિ થાય છે.

આપાર્થ—‘વાગ્ધર્માલીવજતુ’ આ પ્રમાણે વાક્ય છે અને તેજ દેહોર્થે પર્વામિત્ર પાત્નીવત્તુરુતિ’ આનું વાક્ય પણ છે. આ દેહોર્થે પૂર્વવાચ કર્ત્વા કર્ત્વા બોલો વાચનું વિધાન છે કે રૂપવતિત્વમા છે ? આ સદેહમાં પૂર્વજસવાદીનું મતત્વ છે કે પર્વામિત્રનું પદના વિધાનમાં કંઈક અને દેવતાનો લાભ થવાથી અપૂર્વ વાગ્ધર્મા વિધિ છે.

સિદ્ધાંતવાદીનું કથન છે કે પૂર્વવાચથી વિદિત કર્ત્વા મતવાગિજાન કૃત્તે તે વા

પર્વગ્નિરૂપકમ્ દર્શા પછી પાત્નીવદ્દેવતાક પશુને હોદી મૂકવું જોઈએ. તેનાં વિરાસન આદિ ક્રમ ક્રમો નહિ.

‘ પર્વગ્નિરૂપશ્ચ ’ એટલે દર્શની મુઠિ સજ્જાતી પશુની ચારે તરફ દેરવતી. ॥ ૧૯ ॥

અઘ્રણયાદિ શબ્દોત્તુ અહુનામત્ત-અગ્નિરૂપશ્ચ.

અઘ્રણ્યત્વાત્ કેવલે કર્મશેષઃ સ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:—(અઘ્રણ્યત્વાત્) ઇન્દ્ર અને તદુપદ્ધિત દેવતાનો અગ્રાવ હોવાથી (કેવલે) કેવળ ગૃહાતિ માત્રતુ અવશ્ય થવાથી (કર્મશેષ) જ્યોતિષોમરૂપ કર્મોત્તો રીત (સ્યાત્) છે.

ભાષાર્થ:—અપ વૈ હવિષા હવિર્યજ્ઞતે, ચોઽન્વામ્યં ગૃહિત્વા સોમાય યજતે इति ।
પરા યા ઇતરયાયુઃ પ્રાણ ઇતિ, ચોઽહ્યં ગૃહાતિ इति ચ ।

આ વાક્યોથી ‘અઘ્રણ્ય’ શબ્દથી યુ સમજવું? પૂર્વપક્ષવાદી એમ માને છે કે ‘અઘ્રણ્ય’ એ યાગવિજેષ્ઠ નામ છે અને ‘યજતે’ એ કિરાપદથી એ નામવાળા યાગતુ વિધાન છે. ‘અઘ્રણ્ય’ જ્ઞાતિએ યજાતિ યુ અવશ્ય નથી જતા ‘અંશુ’ એ યાગતુ નામ હોવાને કારણે જ અંપૂર્વ યાગતુ વિધાન. આમા ઇન્દ્ર અને દેવતાની પ્રતીતિ થતી નથી એવી પશ્ચ સંકોને સ્થાન નથી કારણ કે ઉક્ત યાગ જ્યોતિષોમની ચિહ્નિ હોવાથી તેનાં ઇન્દ્ર અને દેવતાનો અતિદેશ થશે.

આના ઉપર સિદ્ધાંતવાદીનું કથન છે કે ‘અઘ્રણ્ય’ અને ‘અંશુ’ આ બન્ને નામ છે એ વાત સાચી છે પણ એ નામ યાગના નથી પણ મંદના નામ છે. કારણ કે ગૃહોત્તર શબ્દ પછી ગૃહત જ એનો પાઠ છે યજાતિનો પાઠ તો બ્યવહિત છે. ‘અંશુ’ વાળા વાક્યમાં તો ‘યજતિ’ નો પાઠ પણ નથી, આટલે મંદનું જ વિધાન છે, અને મંદણ એ સોમરસનો સંસ્કારરૂપ ગુણ છે. આ કારણથી ઉપરના અનાગ્રજાધીત વાક્યમાં જ્યોતિષોમ યાગના અગ્રગૃહ મંદણનું જ વિધાન સાચ છે, એક યાગ વિશેષનું નહિ. ॥ ૨૦ ॥

અગ્નિચયનતુ સંસ્કારસ્વાચિન્દ્રણ.

અગ્નિસ્તુ લિદ્ગદર્શનાત્ ક્રતુસદ્ધઃ પ્રતીયેત ॥ ૨૧ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ:—(તુ) “તુ” પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (અગ્નિઃ) આ દેહાંજે ‘અગ્નિ’ શબ્દ (ક્રતુસદ્ધઃ) ક્રતુવાચક શબ્દ તરીકે (પ્રતીયેત) જણાય છે (લિદ્ગદર્શનાત્) અને સ્તોત્રમ્, શાન્તેઃ શાન્તમ્ એ સિંગતું—અનુમારપશુનું દર્શન કરતું હોવાથી.

ભાષાર્થ:—‘ય ઇય મિદ્ધાઃ અગ્નિં ચિત્તે’ આ વાક્યમાં ‘અગ્નિ’ શબ્દ કર્મોત્તો નામધેય તરીકે છે અને ચિત્તેતિ ધાતુનો અર્થ સક્ષ્યાત્તુતિથી “યાગ એવો અર્થ” કરવો. ઘસણા કરવાનું કારણ એ છે કે ‘યજ્ઞે. સ્તોત્રમ્ અને વાગ્ન’ આ વાક્યો કનુની સાથે બહિર્ચરિત્ સંબંધ પ્રસાવનાર સ્તોત્ર અને શરણ જતાવે છે. જ્યાં સ્તોત્ર અને શરણ દોષ ત્યાં ક્રતુ અવશ્ય હોવો જોઈએ. આટલે ‘અગ્નિ’ શબ્દ ક્રતુ એટલે યાગનો વાચક છે. એટલે અગ્નિનામરસાગેન માવણે’ અગ્નિ નામક યાગથી જાણના કરવી અર્થાત્ કનુની પ્રાપ્તિ કરવી. ॥ ૨૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ઇન્દ્ર્યં વા સ્યાન્ પોદનાયાલદ્યત્ત્યાન્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(વા) ‘વા’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વિનિ સૂચવે છે. (ઇન્દ્ર્ય) ઇન્દ્ર્યપક્ષ તાત્પર્ય

આધાનથી સંસ્કૃત થયેલું અગ્નિ રૂપ દ્રવ્ય છે અને તેજ આકલ્પનીય પદ્માચ્ય (સ્વાર્) છે (ચોદકાયા) વિશેષ એ વિશેષિત રૂપ ધાત્વર્થ છે તે (તદર્થત્વાદિ) અગ્નિના સંસ્કાર પરક હોવાથી.

ભાવાર્થ :— 'અગ્નિ' શબ્દ કર્મનું નામધેય નથી પણ ઉચ્ચરૂપરૂપવાગી અને આધાનથી સંસ્કાર પામેલા અગ્નિ રૂપ દ્રવ્યનો વાચક છે ચિન્તિતિ રૂપ ધાતુનો અર્થ પણ અગ્નિના સંસ્કાર માટે જ છે અગ્નિ કરવાથી એટલે ઉત્પન્નવેદિસ્થાનાપન્ન યજ્ઞિક વિશેષ ઉપર અગ્નિને પ્રકીર્તિ તેનો સંસ્કાર કરવો અર્થાત્ સ્થિતિ ઉપર અગ્નિને યજ્ઞકાલે જ અગ્નિનો સંસ્કાર થાય છે અને સંસ્કૃત થયેલો અગ્નિ અગ્નિષ્ટોત્પાદિતુ અગ્નિ બને છે. ॥૨૨॥

ક્રતુસંયોગાત્ ક્રતુસ્તદ્વાકયઃ સ્યાત્ તેન ધર્મવિધાનાનિ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :— (ક્રતુસમ્યગ્વાત્) અગ્નિષ્ટોત્પાદિતુ સંબંધથી (ક્રતુ) ભરોતિષ્ટોત્પાદિ અને સ્તોત્રમ્, અને સત્ત્વમ્ એ વાક્યમાં (નિદાહ્ય) અગ્નિનામ યજ્ઞકલ્પનધરૂપ લક્ષણથી ક્રતુરી સ્વયમે છે માટે (તેન) અને સ્તોત્રમ્ ઇત્યાદિ વાક્યથી સ્થિત થતા ક્રતુમાં (ધર્મ વિધાનાનિ) સ્તોત્ર સત્ત્વમ્ વિધાન થાય છે.

ભાવાર્થ :— જો અગ્નિ યજ્ઞકલ્પરૂપવાગી ભવલ્પનરૂપ અગ્નિનો બોધ થતો હોય તો અને સત્ત્વમ્ ઇત્યાદિ નિર્ગમ વાક્યની અતિ સી થશે ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે અગ્નિ સંસ્કારક સંબંધરૂપ લક્ષણથી ક્રતુરોપકર્ષ થઈ સકશે અને સ્તોત્ર સત્ત્વમ્ આદિ ધર્મના વિધાનો તે ક્રતુમાં થશે અર્થાત્ અગ્નિ યજ્ઞ સંકિતરૂપ સંબંધથી તો ભવલ્પનનો જ વાચક છે પણ લક્ષણાવૃત્તિના ક્રતુરોપકર્ષ મેવામાં રહી હરકત નથી કારણ કે અગ્નિરૂપ દ્રવ્યનો સંબંધ ક્રતુ સથ હોવાથી સંબંધ સંબંધ રૂપ લક્ષણ આવી સમજશે. આ ઉપરથી જ એ વિદ્વાન્ અગ્નિ ચિન્તે. બીજી અગ્નિ સંસ્કાર ક્રતુવાચક નથી પણ ભવલ્પનરૂપ દ્રવ્યનો વાચક છે. ॥૨૩॥

આસાગ્નિષ્ટોત્પાદિતુ કલ્પનતરૂપાધિકરેણ.

પ્રકરણનતરે પ્રયોજનન્યત્વમ્ ॥૨૪॥

પદાર્થ :— (પ્રકરણનતરે) બિન્ન પ્રકરણ હોવાથી (પ્રયોજનન્યત્વમ્) કર્મનો ભેદ ॥ અર્થાત્ ક્રતુ જ કર્મ છે

ભાવાર્થ :— 'વૃણવાયિત્વમ્ અને ઉપર્ણવિદ્યોત્પાદિતુ મામગ્નિદોષ હોતિ' આ વાક્ય અગ્નિ-હોત્રનો અતુવાદ કરી માત્ર રૂપ યુક્તિ નિધાન કરે છે આવું પૂર્વપક્ષનારીતુ માન્ય છે. સિદ્ધાંતવાદી અજ્ઞાને છે કે અગ્નિદોષ બિન્ન પ્રકરણ હોવાથી અગ્નિદોષનો અતુવાદ થઈ શકે નહિ માટે આ કર્મ બિન્ન જ છે. અર્થાત્ નિત્ય અગ્નિદોષ કરતાં મામગ્નિદોષ હોતિ એ બિન્ન કર્મનું નિધાનક છે. ॥૨૪॥

આગ્નેય આદિ દષ્ટિઓતુ કર્મોત્પાદન બોધક અધિકરણ.

ફલં ચાકર્મસાન્નિધૌ ॥૨૫॥

પદાર્થ :— (ચ) અને (અકર્મગતિયૌ) કર્મની અવનિધિયા વ્યવચ્ચ (વત્તર) ફળ કર્મોત્પાદન નિધાનક છે.

ભાવાર્થ :— અનારભ્યા વિચિત્તુયમે, આગ્નેયમષ્ટાકપાલં નિરપેત્ સ્કામઃ ।

તેજની કામનાવાળાએ અપ્રાકૃષ્ઠાણુ અગ્નિ સ્વરૂપ પરમાત્માને ઉદ્દેશીને નિર્વપન કરવું
 ગેન્દ્રાગ્રમેઠાદશકપાલં નિર્વપેત્ પ્રજાકામ. । પ્રભની કામનાવાળાએ એકાદશ કપાલ
 પુરોહિતને ધન્દ અને અગ્નિસ્વરૂપ પરમાત્માને ઉદ્દેશી નિર્વપ કરવો

આ વાક્યોમા સદેહ થાય ■ કે પ્રાકૃત આગ્નેય-આદિમાં ફળતુ વિધાન ■ કે પ્રાકૃત
 આગ્નેય કરતા વધુ જા કર્મ છે ? કાગ્ય કે દર્શપૂર્ણમાસગત આગ્નેય યાગની સનિધિમા
 ઉક્ત વાક્યનો પાઠ નથી વળી ઉક્ત યાગ રૂપ કર્મનું ફળ પણ જુદુ છે માટે આ વાક્યથી
 ફળના સંબંધ બંને જિનન કર્મનું વિધાન થાય છે ॥૨૫॥

અવેષ્ટિતુ અન્નાદિક્ષત્વાવિકરણુ.

સન્નિધૌ ત્વવિભાગાત્ ફલાર્થેન પુન શ્રુતિ. ॥૨૬॥

પદાર્થ — (સન્નિધૌ) અવેષ્ટિ યાગની સનિધિમાં ' एतेन अन्नप्राशनं याच्यते ' આ
 વાક્યનો પાઠ છે (અધિભાગાત્) માટે જાણ પડતી અગ્રેદ જ્ઞાન યજ્ઞથી (તુ) એકજ કર્મ છે
 કોઈ જુદુ કર્મ નથી (ફલાર્થેન) ફળના સંબંધને લીધે (પુન શ્રુતિ) ફરીથી વિધાન
 થયું છે

ભાવાર્થ — ગામજ્ઞયના અગ્રજૂત અવેષ્ટિ યાગ આજ પાઠમા ત્રોજ સૂત્રમાં ખતાવવામા
 આવ્યા છે તેની જ સમીપમાં એતેન અન્નાપ્રાશનં યાચ્યેત્ આવે પાઠ છે. આ વાક્યથી કોઈ અવેષ્ટિ
 યાગ કરવા જુદુ કર્મ નથી કાગ્ય કે જાણ પડતી એજ કર્મનો ભાવ થાય છે. તે યજ્ઞા એ થાય
 છે કે ઉક્ત વાક્યથી ફરીથી વિધાન શામાટે કર્યું ? તેની કિતર એ છે કે ' અન્ન ' રૂપ ફળનો
 સંબંધ અભાવવા માટે ફરીથી વિધાન કરવું થયું છે અવેષ્ટિ યાગનું જુ ફળ છે એ ખતાવવાને
 ખાતર જ ઉક્ત વાક્યમા એજ પુનઃ શ્રવણ થાય છે.

ફલમુદ્દિય પુનઃ કર્મવિધિ. , ફલસ્ય પ્રમાણાન્તરેણ જ્ઞાતત્વેન અવિધેયક્યાત્ ।

હવે સુમેધિની. આ ઉપગ્રથી ૨૫૬ થાય છે કે એતેન ઇત્યાદિ વાક્ય કોઈ અપૂર્વ કર્મનું
 વિધાન કરવું નથી ॥૨૬॥

આગ્નેય યાગની દ્વિરક્તિ સ્તુતિ માટે છે એ વિષય દર્શાવનાર અવિકરણુ.

આગ્નેયસ્તૂતહેતુત્કાઢ અભ્યાસેન પ્રતીયેત ॥ ૨૭ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ:—(તુ) "તુ" પૂર્વપક્ષની સૂચના કરે છે. (હેતુત્કાઢ) ૨-૨-૨ મીમાસામાં
 ખતાવ્યા પ્રમાણે હેતુ હોવાથી (અગ્નેયઃ) અગ્નેય યાગ (અભ્યાસેન) અભ્યાસને લીધે એ
 બે વખત કરવો એવી (પ્રતીયેત) પ્રતીતિ થાય ઈ.

ભાવાર્થ:—દર્શપૂર્ણમાસયોઃ આગ્નેયોઽષ્ટાકપાલાઽમાધાસ્યાયાં પૌર્ણમાસ્યા ચ અચ્યુતો
 મયતિ આ વાક્યમાં દર્શ અને પૌર્ણ માસમાં આગ્નેય યાગનું વિધાન કરીને ફરી કહે છે કે
 આગ્નેયોઽષ્ટા કપાલોઽમાધાસ્યાયા મયતિ । અમાધાસ્યાને દિવસે એકાદશપાલ આગ્નેય યાગ કરવો.
 આ પ્રમાણે બે વખત અમાધાસ્યામાં યાગનું વિધાન થવું હોવાથી અમાધાસ્યાને દિવસે બે વખત
 અપ્રાકૃષ્ઠાણ આગ્નેય યાગ કરવો આ મત પૂર્વપક્ષ દીનો છે કાગ્ય કે સિદ્ધાન્તવાદી આગળ
 તેનું ખડન કરે છે પૂર્વપક્ષવાદી વિરેષમાં અજ્ઞાવ છે કે આજ મીમાસાદર્શનના અ ૨ પા ૨
 સ. ૨ માં આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે કે, (દર્શસ્ય પુન શ્રુતિરવિકલ્પનચક સ્વા) એકજ કર્મને

ફરીથી કહેવું અને તેમાં ફરી વિગત અર્થ ન જણાતો હોવાથી અનર્થક થાય છે માટે પુનઃ શ્રુતિ કર્મબેદક ને આથી સિદ્ધ થાય છે કે અમાવાસ્યાને દિવસે જે વખત આત્મેય અજ્ઞાકપાદ યાગ કરવો જોઈએ અને પીઞ્ચ વાક્ય જિન્ન કર્મનું વિધાયક ॥ ૧૨૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અવિમાગાત્તુ કર્મણા દ્વિક્તે ન વિધીયતે ॥૧૨૮॥

પદાર્થ — (તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યવૃત્તિ સચવે છે. (કર્મણ) કર્મનો (અવિમાગત્) અમે પ્રતીત યતો હોવાથી કેવળ (ઉત્તે) જે વખત ઉચ્ચારણ કરવાથી (દ્વિ) જે વખત (ન વિધીયતે) વિધાન ચર્ચ થતું નથી.

ભાષ્યાર્થ :—જો અર્થમાં અજેહો નિગ્રહ યતો હોય તો જે વખત નહીં પણ સો વખત એજ વાક્યનું અથવા પદનું ઉચ્ચારણ થાય તો પણ અર્થ જુદો થઈ શકતો નથી. તો યાદ કરો કે વિદિનનું વિધાન કરવું એ તો નિર્ગંજ કહેવાય, તો તેના ઉત્તર એ છે કે જો વિધાન નિર્ગંજ થાય પણ કર્મ એક જ એમ પ્રતીત યતો પછી જિન્ન કર્મનું વિધાન ને જોમ માની શકાય જ નહીં, ઉત્તર વાક્યમાં એક કર્મનું ફરીથી વિધાન જણાય છે, માટે જુદા કર્મનું વિધાન નથી ॥ ૧૨૮ ॥

ઉત્તર સિદ્ધાંત સૂત્રમાં જો કંઈ અગ્રિ જણાય છે તેના નિગમ આ સૂત્રમાં કરે છે.

અન્યથા વા પુનઃ શ્રુતિ. ॥ ૨૧ ॥ .

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વોક્ત સિદ્ધાંતમાં અગ્રિ જણાવે છે (પુનઃ શ્રુતિ) ફરીથી શ્રવણ (ધ્યાન) અને પ્રયોજનને માટે છે.

ભાષ્યાર્થ :—પુનઃ શ્રુતિ નિર્ગંજ નથી. એ તો અર્થવાદને માટે છે ફરીથી જો શ્રુતિ છે તે જિન્નદાન વિધાનને માટે છે અર્થાત્ કેવળ અગ્નિ દાગ યાગ સુદર થતો નથી પણ ઇન્દ્ર સદિત અગ્નિ સમીચીનતર છે માટે જિન્નદાન યાગ કરવો જોઈએ એ પીઞ્ચ વાક્યનું તાત્પર્ય છે ઇન્દ્ર અર્થાત્ પરમાત્માનું ધ્યાન કર્યા વગર કેવળ આત્મેય યાગ કરવાથી આત્મશુદ્ધિ થતી નથી. આ અધિકરણમાં એ સિદ્ધ કર્યું કે અમાવાસ્યાને દિવસે કેવળ પુનઃ શ્રુતિથી જે વખત યાગનું વિધાન નથી અર્થાત્ પીઞ્ચ વિધાન તે કાંઈ અપૂર્વ કર્મ નથી ॥ ૨૧ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये द्वितीयस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ द्वितीयः अध्यायः चतुर्थः पादः ।

હવે પ્રથમ યાવજીવિક-અગ્નિહોત્રનું આવકરણ સમગ્રને છે

યાવજીવિકોડમ્યાસ-કર્મધર્મ-પ્રકરણાત્ ॥ ૧ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ — (યવજાદિક) નાં સુધી હવે ત્યાં સુધી (અન્યા) અગ્નિ હોત્રપ કર્મની આવૃત્તિ પ્રતી એ (કર્મધર્મ) કર્મનું અગ્ર છે (પ્રકરણાત્) કારણ કે તેના પ્રકરણમાં જ વાક્યનો યાદ છે

ભાષ્યાર્થ :—યાવજીવિમાસિદ્ધોત્ર જુદોતિ । યાવજીવિ દર્શપૂર્ણમામામ્યાં યજેત (ન્યા) સુધી હવે ત્યાં સુધી અગ્નિહોત્ર કરવો અને ન્યાં સુધી હવે ત્યાં સુધી દર્શ અને

પૂર્ણમાસ યાગ કરવા.) આ વાક્યમાં વિચાર એ કરવાનો છે કે, દર્શપૂર્ણમાસ કર્મને માટે યાવલ્લગ્નકાળનું વિધાન યાવ છે કે, જીવન નિમિત્ત હોવાથી દર્શપૂર્ણમાસ-કર્મનું વિધાન પુરુષાર્થતાને કારણે યાવ છે. આ વિચારણામાં પૂર્વપશ્ચવાદીનું માનવું છે કે, યાવજીવિક-અર્થાત્ અર્થાત્ આત્મિક એ કર્મનું અંગ છે.

‘યાવલ્લગ્ન’ શબ્દનો અર્થ મરણ સુધીનો કાળ છે. એ કાળનો સંબંધ પ્રકૃત કામ્ય અર્થહોત્રમાં પહેલા પ્રાપ્ત ન હોવાથી ‘જુહોતિ’ એ વચ્ચી કર્મનો અનુવાદ કરીને વિદિત કરવામાં આવે છે. કામ્ય પ્રયોજનો (અગ્નિહોત્રનો) અભ્યાસ- (આવૃત્ત) કરવા બોધ્યો. જા એક જ વખત અગ્નિહોત્ર કરવાનો હેતુ તો અગ્નિહોત્ર સ્વર્ગલાભઃ આ વાક્યથી જ સિદ્ધિ યદ્દામ છે અને એમ માનવાથી યાવજીવિક આ વાક્યથી કાળનું જે વિધાન યાવ છે તે બધું જ ની જવાનો પ્રસંગ ઉભો થાય છે. માટે કામ્ય કર્મના અભ્યાસની સિદ્ધિ માટે કાળરૂપકર્મની વિધિ યાવ છે અને એ કર્મનું અંગ છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધિધાતા સૂત્ર

કર્તૃર્વા જીતિસંયોગાત્ ॥૨॥

પદાર્થ :—(જા) ‘જા’ શબ્દ પૂર્વપશ્ચનું નિરોધરણ સૂચવે છે. (કર્તૃ :) યાવજીવિક નો અર્થ જ પૂર્ણ જીવન યાવ છે અને જીવન એ કતાનો અર્થાત્ પુરુષનો ધર્મ છે. (યુલિચર્ચનાત્) એમ માનવાથી સક્ય અર્થનો સાક યાવ છે અને સમજા કરવી પડતી નથી.

અમાર્થ :—યાવલ્લગ્ન એ કતાનો ધર્મ છે કારણ કે જીવન એ પુરુષનો ધર્મ છે. જીવનરૂપ નિમિત્ત હોવાથી દર્શ અને પૂર્ણમાસ નેમિત્તિક કર્મો કરવા બોધ્યો. નેમિત્તિક કર્મ કવવાથી પ્રત્યવાનો પરિહાર થાય છે. નેમિત્તિક કર્મ ન કરવાથી પ્રત્યવા (પાપ) લાગે છે. યાવલ્લગ્ન પુરુષનો ધર્મ માનવાથી સક્ય અર્થનો જ લાભ થાય છે. જો યાવલ્લગ્નને કર્મનો ધર્મ માનવામાં આવે તો યાવલ્લગ્નની કાળરૂપ અર્થમાં સમજા માનવી પડે. જો કે કર્મનું પ્રકરણ હોવાથી કતાનો ધર્મ માનવા જતા પ્રકરણની લાગિ થાય છે અને અપ્રકૃતની કવવા કરવી પડે છે તો પણ સમજાના લાભથી તથા આગમ આપવામાં આવતા લિંગાદિ હેતુથી યાવલ્લગ્નને પુરુષનો અર્થ માનવો એ જ પ્રકૃત છે. ॥ ૨ ॥

લિંગદર્શનાચ કર્મધર્મો હિ પ્રક્રમેણ નિયમ્યેત તત્રાનર્થકમન્યત્ સ્યાત્ ॥૩॥

પદાર્થ :—(જ) અને (લિંગદર્શનાત્) અન્ય કર્મ કરવાનું વિધાન હોવાથી ‘યાવલ્લગ્ન’ એ કતાનું અંગ છે. જા (કર્મધર્મ :) ઉક્ત વાક્યના અર્થને કર્મધર્મ માનવામાં આવે અને (પ્રક્રમેણ) આગ અર્થ (નિયમ્યેત) મરણ પશ્ચન્ત સમાપ્તિ થતી નથી એવી વ્યાખ્યા કરવામાં આવે (તત્ર) તો (અન્યત્) બીજું કર્મવિધાન (અનર્થકમ્) નિષ્ફળ (સ્યાત્) થાય.

આ ૧૧૫—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં પણ લખવામાં આવ્યું છે કે—

યાવજીવં દર્શ પૂર્ણમાસાભ્યાં યજેત । તથા યો દર્શપૂર્ણમાસયાજી સન્ અમાધાસ્યાં પૌર્ણમાસો યા અતિપાતયતિ સ સ્વર્ગાત્ વ્યવતે ।

જે દર્શપૂર્ણમાસનો યાગ કરનાર અમાધાસ્યા અથવા પૌર્ણમાસીને દિવસે યાગ કરવાનો અતિક્રમ કરે તો તે સ્વર્ગથી જાત થાય છે. વળી બીજું પણ વિધાન છે કે ‘અમ્ને પર્વતને અપ્પાપાત્ નિવેરે’ પશ્ચિમ અગ્નિને અપાપાત્નો નિર્વાપ કરવો. હવે યાવલ્લગ્નને કર્મ ધર્મ તરીકે માની આખી જીંદગી પશ્ચન્ત એક પ્રયોગ થાય છે એવી સમાપ્તિ જ મરણ . ૧૫

પછી યાવ છે તો પછી કોઈપણ અભાવાસ્થા અથવા પોર્ણમાસીનો અતિક્રમ યાવ તો સ્વર્ગથી
 બ્રહ્મ યાવ છે એ કહેવાનો અવકાશ જ ક્યાં રહે છે ? મરણપર્યન્ત પ્રયોગ જ આનુ છે.
 સમાપ્તિ જ થતી નથી ત્યાં અતિક્રમણની તો વાત જ શી ? વળી પ્રથિદૃત્ અગ્નિને વચ્ચે
 નિર્વાપ કરવો એટલે હોમ કરવો એ કર્મનું વિધાન પણ નિરર્થક થઈ જાય છે. એક કર્મ છૂટે
 ત્યારે જ બીજું કર્મ થઈ શકે. ત્યાં એક જ કર્મ મરણ થયા પછી જ સમાપ્ત યાવ છે ત્યાં
 બીજા કર્મની વાત જ શી કરવી. માટે 'વાવનજીવ' એ વાક્ય કાળવાચક નથી તેમ તે કર્મનું
 અંગ પણ સ્વયંવતું નથી. સિદ્ધાંત પ્રમાણે જો ઉક્ત વાક્યના અર્થને પુરુષધર્મ માનવામાં
 આવે તો માસસાધ્ય પ્રયોગ એક માસ પૂરો યાવ છે અને જીવન નિમિત્ત વિવિધાન દોવાથી
 ફરીથી બીજા પ્રયોગ શરૂ થાય છે અને એક માસે પૂર્ણ થાય છે. આમાં જો કોઈ અભાવાસ્થા
 અથવા પોર્ણમાસીએ યાગ ન યાવ તો તે સ્વર્ગથી બ્રહ્મ યાવ છે. એ વાક્ય ઉપપન્ન થઈ શકે
 અને તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કરવું જોઈએ. પરિહૃત્ આદિવાદયથી જો બીજું કર્મ વિહીન
 થયું છે તેનો પણ પ્રયોગ યજ્ઞસાધિક નો અર્થ પુરુષના ધર્મ તરીકે માનવાથી થઈ શકે છે.
 માટે વાવનજીવન એ પુરુષનો જ ધર્મ છે, કર્મનું અંગ નથી. ॥ ૩ ॥

વ્યવર્ગ ચ દર્શયતિ કાલચેત્ કર્મભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (વ્યવર્ગ) સમાપ્તિને (દર્શયતિ) બતાવે છે. (ચેત્) પણ જો
 (સત્તઃ) કાળ (કર્મભેદઃ) કર્મનું અંગ હોય તો (સ્યાત્) સમાપ્તિ અનુપપન્ન થઈ જાય.

ભાવાર્થઃ—'દર્શયતિ' શબ્દના અર્થ 'દર્શ' અને 'પૂર્ણ' માસ વાગની
 સમાપ્તિ કરી પછી હોમ યાગ કરવો. કહે જો પૂર્વપક્ષવાદીના મત પ્રમાણે વાવનજીવને
 કાળવાચક ગણી કર્મનું અંગ માનવામાં આવે તો સમાપ્તિ જ બની શકતી નથી અને
 શાસનમાં તો સમાપ્તિ પણ જણાવવામાં આવી છે અને બીજાં કર્મો પણ કરવા તરીકે જણાવ્યાં
 છે માટે 'વાવનજીવિક' એ પુરુષનો જ ધર્મ છે. જીવનરૂપ નિમિત્ત હોય તો નિમિત્તિક દર્શ-
 પૂર્ણમાસ યાગ કરવા અને કામ્ય અગ્નિહોત્ર પણ કરવો. માટે વાવનજીવન એ પુરુષ ધર્મ તરીકે
 જ માનવો જોઈએ. ॥ ૪ ॥

ઉક્તઅર્થમાં એક બીજા હેતુ આપે છે.

અનિત્યત્વાત્ તુ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થઃ—(તુ) વળી (અનિત્યત્વાત્) કામ્ય કર્મ અનિત્ય હોવાથી (ન એવ સ્યાત્)
 આપ્તમા ઉપચાલિતમ્' એ નિર્ણય.

ભાવાર્થઃ—યોડિગિહોત્ર ન જુહોતિ ન દર્શપૂર્ણમાસી યજતે તર્યાદુતિમાજોન્તુ-
 ધ્યાયિનીઃ કરોતિ' જે અગ્નિહોત્ર નથી કરતો અને દર્શપૂર્ણમાસનો યાગ પણ નથી કરતો
 તે દેવતાનું ખ્યાન કરે છે. અર્થાત્ તેણે આકૃતિભાજ દેવતાનું ખ્યાન કરવું, આ અર્ચવાદ છે.
 આ વાત દર્શપૂર્ણમાસ વાગને નૈમિત્તિક માનવાથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. નૈમિત્તિક કર્મ નિયમથી
 કરવાનું હોય છે. જે કોઈ નિયમથી નિત્ય દાન આપતો હોય તે કોઈક દિવસે ન આપી શકે
 તો દેવતાનું ખ્યાન કરે છે. આથી હોત પ્રસિદ્ધ છે. જો અગ્નિહોત્રાદિને કામ્ય કર્મ માનવામાં
 આવે તો ખ્યાન સિદ્ધિ થઈ શકે નહિ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જીવનરૂપ નિમિત્ત દોવાથી
 અગ્નિહોત્રાદિ નૈમિત્તિક કર્મ કરવા અને જીવન પુરુષધર્મ જ છે. આ પ્રમાણે મુખોધિનીકાર

જણાવે છે. ॥૫॥ વિગેષ હેતુ આપે છે.

વિરોધશ્ચાપિ પૂર્વવત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ. — (જ) અને (અર્થ) પણ (પૂર્વવત્) પૂર્વગિ (વિરોધ) વિરોધ જણાવે છે.
 સાધાર્થ : — યાવન્નુપકાળને જો કમનુ જગ માનવામાં આવે તો જેટલી કામ્ય કષ્ટિઓ છે તેમા તેના અતિરેક થતો હોવાથી બધી કષ્ટિઓનું યાવન્નુપકાળ અનુપકાળ કાષ્ટ પણ કરી શકે નહિ માટે અનુપકાળ લક્ષણ વિરોધ જણાવે છે માટે યાવન્નુપકાળને કામ્યકર્તાના અગ તરીકે આની સંકોચ નહિ. ॥ ૬ ॥

હિંસાદાર જણાવે છે. —

કર્તુસ્તુ ધર્મનિયમાત્ કાલશાસ્ત્રં નિમિત્તં સ્યાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ. — (તુ) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (કાલશાસ્ત્ર) કાળશાસ્ત્ર તરીકે બાસમાન થતું કાવગ્ગોક્ષમિતે વાક્ય હિંસરીત પ્રમાણે (નિમિત્ત) નિમિત્ત તરીકે ॥ અને તે (કર્તુઃ) કર્તાના (ધર્મ નિયમાત્) ધર્મ તરીકે નિયમથી માનવુ જોઈએ.

સાધાર્થ : — ચાવગ્ગોક્ષ વાક્ય કાળવાચક છે એમ જણાવે છે પણ ઉપર જે જે હેતુઓ બતાવ્યા છે તે પ્રમાણે એ વાક્ય નિમિત્તપરક છે એમ જ માનવુ જોઈએ. અને તે કર્તાનુ અગ છે એવો સિદ્ધાંત છે. એટલે જ્યાંસુધી જીવનરૂપ પ્રગટનો ધર્મ છે ત્યાં સુધી નૈમિત્તિક આગિહોત અને દર્શપૂર્ણમાસ યામ કરવા એવો સિદ્ધાંત ઉગત વાક્યથી રપટ થાય છે. ॥ ૭ ॥

જુદી જુદી શાખાઓમાં વિહિત અભિહોત્રાદિ કર્મોત્તુ ઐક્ય છે
 એ સખધી વિચારણા આધિકરણ.

નામરૂપધર્મવિશેષપુનરુક્તિ નિન્દાડશક્તિસમાસિવચન-

પ્રાયશ્ચિન્તાન્યાર્થદર્શનાચ્છાસ્વાન્તરેપુ કર્મભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૮ ॥ પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ : — (નામ, રૂપ, ધર્મ વિશેષ, પુનરુક્તિ, નિન્દાડશક્તિ, સમાસિવચન, પ્રાયશ્ચિન્તાન્યાર્થ-
 દશ માત્ર) (૧) નામાવશેષ, (૨) અર્થાવશેષ (૩) ધર્મવિશેષ, (૪) પુનરુક્તિ (૫) નિન્દા (૬) અશક્તિ (૭) સમાસિવચન (૮) પ્રાયશ્ચિન્તા (૯) અન્યાર્થદર્શનને ક્ષીણ (યાવન્નુપકાળ) જુદી જુદી શાખાઓમાં વિહિત કરેલાં (કર્મભેદ) અગિહોત આદિ કર્મો જુદાં જુદાં (સ્થાન) છે એમ માનવુ જોઈએ.

સાધાર્થ : — એક એક વેદની ધણી શાખાઓ છે અને બધી શાખાઓમાં અગિહોત અને દર્શપૂર્ણમાસ આદિ કર્મોના પાઠ છે. તે બધાં કર્મો જિન્ન જિન્ન છે કે અજિન્ન છે એવા સરખામાં પૂર્વપક્ષવાદીનુ માનવુ જોઈએ છે કે એ બધાં કર્મ જુદાં જુદાં ॥ અર્થાત્ જિન્ન છે, અજિન્ન નથી.

જુદી જુદી શાખાઓમાં કર્મભેદ એ છે કારણ કે નામભેદ આદિ નવ ભેદ હેતુઓ છે.

૧ નામભેદ—કાલક કીધુમ આદિ જિન્ન જિન્ન કર્મના નામો છે. તેથી કર્મ જિન્ન જિન્ન છે.

૨ રૂપભેદ—કાલક શાખામાં સમિયોગીયમેમ્મદ્વચન માનવનિ જ્યારે બીજી શાખામાં 'સ્વાદયવચન' નું આશનન કરે છે. કમ્ય અને દેવતા વાગ્યું રૂપ મળ્યા છે એમ.

દશકપાત્ર (પુરોહિત) અને દ્વાદશકપાત્ર (પુરોહિત) એ વાગતુ દ્રવ્ય છે અને તે રૂપ કહેવાય છે અને તેમાં અગ્નિ અને બાર એવા અધ્યાત્મ બેદ છે

- ૩ ધર્મભેદ :—વારીવાત્કાદિ અધોગતસ્તૌષ્ઠીયા મૂળે મૌનમાવરન્તિ કારીરી વાગતુ પ્રતિપાદક વાક્યોને બાણનારા તેતરીય શાખાવાળા બુદ્ધિ ઉપર બોલન નથી કરતા

કેટલીક શાખાવાળા અગ્નિમાધાન પ્રકરણનો અગ્નિમાધ કરનારા અધ્યાપકને માટે પ્રતિદિન પાણીનો કાંઠો લાવે છે, બીજી શાખાવાળા નથી લાવતા

અન્યથે પ્રકરણનો અગ્નિમાધ કરનારા કેટલીક શાખાવાળા ઘેઠા માટે પ્રતિદિન પાણી નાવે છે બીજી બીજી શાખાવાળા નથી લાવતા આ બધા અગ્નિમાધ પ્રકરણના ધર્મભેદો છે આ ભેદને લીધે કર્મમાં પણ ભેદ માનવો જોઈએ

- ૪ પુનરુક્તિ —એક શાખામાં જે કર્મનું વિધાન કયું હોય છે તેજ કર્મનું વિધાન બીજી શાખામાં પણ કયું હોય છે આનું નામ પુનરુક્તિ છે જો કર્મ એક હોય તો ફરીથી બીજી શાખામાં તેનું વિધાન શા માટે જોઈએ ? માટે પુનરુક્તિને લીધે પણ કર્મ બિન્ન છે

- ૫ નિન્ન —શાખા ભેદને લીધે ઉદિત અને અનુદિત યોગની નિન્ન છે પ્રજા પ્રવરવૃત્ત તે વદન્તિ પુરોહિત્ય જુ કલિત ચ અમિહોન દિવાકીર્ત્વમ્ શાસ્ત્રા કીતવન્ત સુરોં જ્યોતિર્ન ત્વા જ્યોતિરેષામ્ જે ભોક્ષા સુરોંદય પહેલાં હોમ કરે છે તેઓ પ્રાતપ્રાત અસત્ય મોન છે કાચુ કે દિવસે બોલતા યોગને કદરલ ઉભા પહેલાં બોલે છે, સૂરનો ઉભ થયા પહેલાં સૂરની ન્યોતિ હોતી નથી માટે તે બોલતુ અસત્ય છે એજ પ્રમાણુ કેટલીક શાખાવાળા અનુદિત યોગની નિન્ન કરે છે થયા અતિથયે પ્રવૃત્તાય અન્નમાદરેસુ સ્નાત્વ તદ્દ મદિ ઉચિતે જુક્તિ । પદાધ્યમાન થતા અતિથિનો પાસે અન્ન લઈ જવા બરાબર ત કર્મ છે કે જે સૂર ઉભા પછી હોમ કરે છે આમ એજ કર્મની બીજી શાખામાં નિન્ન જણાતી હોવાથી કર્મના ભેદ માનવો જોઈએ

- ૬ અસાધિત—અનેક શાખાઓમાં વિદિત એજન તે તે શાખાના વિધાન પ્રમાણુ કરવાનું જે અસાધ્ય તેનું નામ અસાધિત છે બધી શાખાઓનો સમક કરી તેના વિધાન પ્રમાણુ કર્મ કરવું એ અસાધ્ય છે માટે એક શાખા અગ્નિ પાણી વિદિત કર્મ કરવું જોઈએ એ શક્ય હોવાથી પ્રતિ શાખા વિદિત એજન કર્મમાં પણ ભેદ માનવો જોઈએ

- ૭ સમાપ્તિવચન —મહાગ્નિવચન સમાપ્તિમાં પણ શાખા પરસ્પર ભેદ છે કાંઈ કહે છે કે અગ્નિસ્માકમાગ્નિ સમાપ્તયે અગ્નિ કર્મ અહીં સમાપ્ત થાય છે બીજા બીજી શાખાઓ વાગા અગ્નિ પરિસમાપ્તયે બીજા કહેણ સમાપ્તિ ગતાવે છે આ પ્રમાણુ સમાપ્તિના ભેદથી કર્મમાં ભેદ માનવો જોઈએ

- ૮ પ્રાપ્તિવચન —ઉદિત અને અનુદિત હોમના પોત પોતાના કાળનો અવકાશ થતા અનુકાન કરનાર પ્રાપ્તિવચન કરે છે કાંઈ ઉદિત હોમના સમયનું અવકાશ થવાથી પ્રાપ્તિવચન કરે છે આ કારણથી પણ કર્મમાં ભેદ માનવો જોઈએ

- ૯ અન્યાયદર્શન —'યદિ પુરા દિવસાળા સ્વુ ઇત્યેવ વૃદ્ધ્યામાન વતુમુવેયુ હવેન દયા રચન્તરમય યદિ અદિવસાળા ' જે માણસ કાંઈ બીજા વાગતી દીકાથી દીકિત થયો

હોય તેણે વૃદ્ધસ્થ નામક જ્યોતિષ્ટામ વાગ કરવો. અને જે પ્રથમ દીક્ષિત ન હોય તેણે સ્થનતરતામા નામક જ્યોતિષ્ટામ શીઝ કરવો આ બન્ને યાગો ખાર દિવસમાં પૂર્ણ થતા હોવાથી એને ' દ્વાંદ્વાહ ' જ્યોતિષ્ટામનો અવાન્તરબેદરૂપ વાગ કહે છે. એ યાગમાં ઉક્ત પ્રમાણને આધારે દીક્ષિત અને અદીક્ષિત બન્નેનો અધિકાર સ્થિત થાય છે. પણ ખીજા બ્રાહ્મણમાં તો એ વાક પ્રથમો યજ્ઞો યજ્ઞાનાં યજ્ઞોતિષ્ટામઃ ય એતેન યનિષ્ટ્વા જય અન્યેન યજેત યત્તેત્યમેવ સજ્જાયતે પ્ર વા મીયતે । તથા યાગોમાં જ્યોતિષ્ટામ વાગ પ્રથમ વાગ તરીકે મનાય છે. જે એ વાગનું અનુષ્ઠાન કર્યા વગર ખીજા વાગનું અનુષ્ઠાન કરે છે તે અવનતિને પામે છે. અથવા શેઠી થાય છે. આ પ્રમાણથી અહીં અધિકારનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ બન્ને પ્રકારનું કથન પ્રતિષ્ઠાખ્યા અને પ્રતિષ્ઠાઘ્ન્ય કર્મને સિન્ન માન્યા વગર ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી. કારણ કે એક માનવા જતાં સાત્તમાં ૫૨૨૫૨ નિરૂપ આવે છે. સાત્તમાં વિરૂપ હોવા કોક નથી માટે પ્રતિષ્ઠાખ્યા કર્મમાં બેઠે માનવો બેઠેજે. ॥ ૮ ॥

સિધ્ધાંત સ્વર્ણ ઈર્ક વા સંયોગરૂપચોદનાસ્થાવિશેષાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(૧) સન્ધ પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (॥ સંયોગરૂપચોદનાસ્થાવિશેષાત્ ॥) સંયોગ=સૂક્ષ્મ, રૂપ=રૂપ અને દેવતા, ચોદના=પુરુષપ્રવર્તન અને આખ્યા=નામમાં કરી બેઠે ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્રાદિ કર્મનું રૂણ ફરક અંશમાં એક જ બતાવ્યું છે, વાગમાં દ્રવ્ય અને દેવતા પણ સર્વજ એકજ બતાવ્યા છે. કર્મ કરવામાં પુરુષનો પ્રવર્તન પણ એક સરખો જ છે અને કર્મનું નામ પણ નિર્ધાર અંશમાં એક જ બતાવ્યું છે. સર્વ અંશમાં અગ્નિ-હોત્રનામક કર્મને આગનહોત્ર જ કહેવામાં આવ્યું છે એ કર્મને કોઈ ભુક્ટ નામ આપવામાં આવ્યું નથી. આ ચાર હેતુથી સર્વસાખ્યામાં વિદિત યોગેનું કર્મ એકજ છે. ॥ ૯ ॥ પ્રથમ બેઠેક હેતુનો નિરાસ કરે છે.

ન નામ્ના સ્યાદ્ચોદનાભિધાનત્વાન્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(નામ્ના) દેહ અને ક્ષાપ આદિ નામના બેઠેથી (ન સ્યાત્) કર્મનો બેઠે થતો નહિ (અચોદનાભિધાનત્વાન્) વિધાનનું વિષયમૂલ જે કર્મ હોય છે તેનું નામ કદ આદિ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉત્પત્તિવાક્યમાં જે નામ હોય છે તે નામ જ કર્મબેઠેક હોય છે. ક્ષા અને ક્ષાપ એ નામ ઉત્પત્તિવાક્યમાં બતાવવામાં આવેલા કર્મના સ્વરૂપનું નામ નથી. એ નામો તો મંથના છે. મંથના નામોથી કર્મનો બેઠે પરી શકતો નથી. ॥ ૧૦ ॥

સર્વેષાં ચક્રકર્મ્યાન્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને સર્વેષાં તથા કર્મો (ચક્રકર્મ્યાન્) એક જ કર્મ થઈ જવાથી

ભાવાર્થ :—જે મંથનું નામ જ કર્મનું બેઠેક હોય તો એક મંથન જે ભુક્ટ જુદા વિદિત કર્મો કર્યા છે તે જમાં એક કર્મ તરીકે મળાશે કારણ કે એ જમાં કર્મ એક જ નામવાળા મંથનમાં વિદિત છે. જેથી—

(૧૧૮).

મીમાંસા દર્શન

દર્શનપૂર્વકાસ, અગ્નિહોત્ર, જ્યોતિષોત્રાદિ જાધા કટુઓનું એક કર્મત્વ થતું એપ્રત્યે કારણ કે એ બધાં કર્મો તૈત્તરીવનામ એક જ અથવાં વિદિત છે. આ કારણથી અર્થનું નામ કર્મના બેદનું પ્રતિપાદક નથી. ॥ ૧૧ ॥

કૃત્તર્ક ત્વમિધાનમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:—(તુ) અન્ન દોષના સમુચ્ચયને જાતને છે. (ત્વમિધાનમ્) કાંઈ આદિ સંતા (કૃત્તર્ક) અનિત્ય છે.

સાધાર્થ:—કાંઈ આદિ સંતા અનિત્ય છે. જ્યારે કંઈ અનિત્યે વેદનું પ્રકૃષ્ટરૂપે પ્રવચન કરું ત્યારથી વેદની સાથે તે અપિનું નામ એકાદુ અને એજ નામથી કાંઈ એવી સાખા શરૂ થઈ, જ્યારે કંઈ અપિ જન્મ્યા ન હોતા અને તેનું પ્રવચન પણ વેદ સંબંધી નહોતું ત્યારે કાંઈનામક સાખા હતી જ નહીં. કંઈ અપિની પરેલાં કર્મના બેદનું પ્રતિપાદન કરનાર એ નામ નહોતું એથી કર્મ એક રૂપે જ હતું. કંઈ પછી જ કર્મ જિન્ન થયું એવું માનવું એ વેદમાં વિરુદ્ધતા ઉત્પન્ન કર્મ છે. આટલે અર્થનું નામ કર્મભેદ પ્રતિપાદક નથી. ॥ ૧૨ ॥

હવે બીજા ભેદક હેતુનો નિરાસ છે.

અક્ત્યેડાપિ પરમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:—(અક્ત્યેડાપિ) કર્મ એક હોવા કર્તા (પરમ્) કાંઈ કપાલરૂપ કર્મ (પરમ્) વિદ્યેપથી સંનિવિદ્યાવાન છે.

સાધાર્થ:—કર્મ એક હોવા કર્તા 'અક્ત્યેડાપિ' નિર્વચિત્ત કર્મ એક સાખામાં વિદિત છે તો બીજી સાખા કાંઈકાવાળું નિર્વચિત્ત આવે રૂપભેદ છે. એ તો વિદ્યેપરમ્ છે, કાંઈ વખત એકાંદશ કપાલ પુરોગ્રાસ થાયપરો તો કાંઈ વખત કાંઈકાવાળ પુરોગ્રાસ થાયપરો. જ જ કાળનિકે રૂપભેદે અક્ત્યેડાપિ ભેદકરૂં કર્મનો ભેદકાવશીયતે સામ્યરૂપાળ, કર્મ અજિન્ન હોવા કર્તા વાર્યાનક રૂપભેદ કર્મભેદક થઈ શકતા નથી. ॥ ૧૩ ॥

બીજા ભેદક હેતુનો નિરાસ દરે છે.

વિદ્યાયાં ધર્મશાસ્ત્રમ્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:—(વિદ્યાશાસ્ત્રમ્) વિદ્યાસ્થાનમાં (ધર્મશાસ્ત્રમ્) જિન્ન ધર્મબોધક સાત્ર છે.

સાધાર્થ:—કાંઈરી-અધ્યનમાં જુદાં કિંદર બેઠાળ કરતું એવું કાંઈક સાખામાં વિદ્યાન છે, કાંઈકમાં નથી. અધ્યાવાન પ્રકરણનું અધ્યવન કરનારા પાણિના કોડા અધ્યાપક મંડિલાને એવું અમુક સાખામાં વિદ્યાન છે જ્યારે બીજામાં નથી. આ જો ભેદક ધર્મ છે એ તો વિદ્યાસ્થાનમાં અંગ છે એનાથી કંઈ કર્મનો ભેદ સિદ્ધ થઈ શકેલો નથી. ॥૧૪॥

નુચે અયુષ્ ભેદક હેતુનો નિરાસ દરે છે.

આમેયવત્ પુનર્વચનમ્ ॥૧૫॥

પદાર્થ:—(આમેયવત્) આમેય વાચની માફક (પુનર્વચનમ્) પુનર્વચન અર્થાત્ પુનરુક્તિ છે.

સાધાર્થ:—“અમાવાર્યા” આ પાકપાન્તરથી આમેય વાચસિદ્ધ છે છતાં વદાનેકેન્દ્રા-

કપાલો મળતી હતી તેથી એ જોઈ રીતે અનુવાદ મળ્યાવ છે તેવીજ રીતે એકઃશબ્દમાં વિદિત કર્મ બીજા શાખામાં અનુવાદ રૂપે જ છે વાસ્તવમાં કર્મનો ભેદ નથી. ॥૧૫॥

અનુવાદ કરવામાં કશું કશું જાણીતું ન હોવાથી પુનઃ પાઠ વ્યર્થ છે આવી શંકાને લીધે બીજા રીતે સંપ્રધાન કરે છે.

અદ્વિવચનં વાચ્યુત્તિસંયોગાવિશેષાન્ ॥૧૬॥

પદાર્થ :—(વા) સમપ્રધાનનું સૂચક પદ છે. (અદ્વિવચનમ્) અનુવાદ રૂપે પણ નથી કારણ કે (અમુત્તિસંયોગાવિશેષાન્) અત્રાત અર્થના સંબંધનું જ્ઞાન કરાવવું એ સર્વ શાખાના વાક્યમાં સામાન્ય છે.

ભાવાર્થ :—અત્રાત અર્થના ભોધ કરાવશે એ દરેક શાખાના ઉપદેશકના ઉપદેશનું પ્રયોજન છે. એક શાખાખાઓએ અગ્નિહોત્ર આદિનું જ્ઞાન થયું એટલે બીજા શાખાના અભ્યેતાને પણ અત્રાત અર્થનું જ્ઞાન થાય એવો નિયમ નથી. માટે બીજા શાખાવાળાએ પણ અત્રાત અર્થના ભોધ કરાવશે જોઈએ. એકથી અત્રાત અર્થનું જ્ઞાન થવાથી બીજા વ્યર્થ છે એમ કહી શકાય નહિ. તે તે શાખાવાળાએ પોતપોતાનાં શાખાગત વાક્યોથી અર્થજ્ઞાન મેળવવું જોઈએ એવું સ્વાધ્યાયવિધિનું તાત્પર્ય છે. ભુમિ સુમેધિની.

તત્ત્વજ્ઞાતિના સ્વસ્વશાસ્ત્રાગતવાક્યેર્નૈવાર્થજ્ઞાનં સપાદયેત્ત્વદિ સ્વાધ્યાયવિધિતાત્પર્યાત્ વળી એક વક્તા પોતાના વાક્યને ફરીથી બોલે અથવા કહે તે પુનરુક્તિ કહેવાય, ત્યારે બિન્ન બિન્ન શાખાના પ્રવચન-કર્તા બિન્ન બિન્ન હોવાથી પુનરુક્તિ થઈ શકે નહિ.

અર્થ :—પરંતુ એકોઽર્થો બહુભિરુચ્યામ્ભવઃ પુનરુક્તો ભવતિ । યદિ મથેત્ત્વદિ પરસ્મિન્નેષ વેદે બહુભિરુચ્યામાને ભવેત્ તસ્માન્ન બહુકર્મસમવાયોઽયમ્ એકમેવેદં કર્મ હિ. શાખરભાષ્ય.

એક જ અર્થ ધરાવેથી ભોલવામાં આવે તો તે અર્થ પુનરુક્ત થતો નથી. જો એક જ શાખાનો અર્થ બધામાં ભોલે તો પુનરુક્ત થાય (પણ બિન્ન બિન્ન શાખાઓમાં બિન્ન બિન્ન વક્તાઓથી બોલાવે તો અર્થ પુનરુક્ત થતો નથી.) માટે બહુકર્મનો સમવાય નથી અર્થાત્ બિન્ન બિન્ન કર્મ નથી. અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મ સર્વશાખામાં એક જ છે. ॥૧૬॥

અર્થસન્નિધેશ્ચ ॥૧૭॥

પદાર્થ :—(વ) અને (અર્થસન્નિધેઃ) અર્થ સમીપ ન હોવાથી પુનરુક્તિ નથી.

ભાવાર્થ :—શાખાન્તર પ્રતિપાદિત દર્શનપૂર્ણમાસ આદિ સાથે સન્નિધિ (સામીપ્ય) ન દેખાથી પુનરુક્તિ નથી. જે શાખામાં અગ્નિહોત્રાદિનું પ્રતિપાદન કર્યું હોય તે જ પુનરુક્તિ કરવાય, પણ શાખાઓ અનેક છે માટે એક શાખાનો અર્થ બીજા શાખાના અર્થ સાથે સન્નિધિ ધરાવતો ન હોવાથી પુનરુક્તિ નથી.

શાસ્ત્રા ઇવ હીમાઃ શાસ્ત્રાઃ, તદ્ યથા વૃક્ષસ્ય શાખાઃ, પરમિદાપિ વૃક્ષસ્થાનીયમ્વ વેદસ્ય શાખાઃ । કિમ્ શાખાસારૂપ્યમ્ ? યથા નાનાવસ્થાનમ્, ન વૈકેફસ્યાં વૃક્ષનં પુષ્પં ફલં સન્નિધિતમ્ । ઇતિ અર્થસન્નિધેઃ શાખામેદોપપત્તિઃ તસ્માદપિ એકં કર્મ. શાખરભાષ્ય.

વૃક્ષની શાખા જેવી વેદની શાખા મળ્યાવ ૧૬. શાખાનો સુખ્ય અર્થ વેદિક શાખામાં નથી માટે અર્થ દર શાખા એવો અર્થ કરવો પડે છે. વેદની શાખા અતેજાની શાખામાં સારૂપ્ય શું છે ? એનો ઉત્તર એ છે કે જુદું જુદું અવસ્થાન હોવું તે, તથા જેમ

ટુકની એક જ શાખામાં શાખા-નરત પુષ્પ અને ફળ સંનિહિત હોતાં નથી તેમ વેદની એક જ શાખામાં બીજી શાખાઓનો અર્થ સંનિહિત હોતો નથી. માટે શાખાઓનો ભેદ છે પણ કર્મ તો બધી શાખાઓમાં એક જ પ્રતિપાદિત છે. ॥૧૭॥

ન ચૈકં પ્રતિશિષ્યતે ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:—(ન) અને (નકં પ્રતિ) એકને જ ઉદ્દેશીને (ન શિષ્યતે) વિધાન કરવામાં આવ્યું નથી.

ભાવાર્થ:—જો કોઈ શ્રદ્ધા કરે કે ‘ જેની શાખામાં જોઈલા કર્મ પદ્ધિત છે તે બધા ધર્મોના અનુષ્ઠાનથી અપૂર્વની ઉત્પત્તિ થશે તો પછી વિચાર અને સમુચ્ચયનુ અનુસંગથી શા માટે કરવું ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે ‘ તે શાખામાં પદ્ધિત ધર્મ તેજ શાખાવાગુને ઉદ્દેશીને વિદિત થયે છે એમ નથી ઉદ્દેશના સંકાય કરવામાં કારણપણ્ય પ્રમાણ્યુ નથી.

‘ વષ્ઠ કાઠકસ્યામિહોત્રમ્ તથા તેતિરીયકસ્ય ’ શાખરભાષ્ય. જે કારણનુ અભિહોત્ર છે તેજ તેતિરીયકનુ પણ અભિહોત્ર છે. માટે જ્યાં શાખાત એક અભિહોત્રાદિકર્મ છે. કર્મોનોભેદ નથી. ॥ ૧૮ ॥

ભોહોતુ સમાપ્તિનો નિરાસ કરે છે.

સમાપ્તિવચ્ચ સમ્પ્રેક્ષા ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:—(જ) અને (સમાપ્તિવચ્ચ) સમાપ્તિ કર્મોના ભેદોનો હેતુ જેમ જણાય છે તેમ (સમ્પ્રેક્ષા) તેના ઉપર વિચાર કરવાથી તો તે કર્મોના અભેદ જ જણાવે છે.

ભાવાર્થ:—અત્યાત્મકમણિ પરિસમાવ્યતે ધર્મોદિ વાક્યોમાં મૈત્રાયણી શાખાવાગ્યો અન્વારોહમાં અગ્નિકર્મોના પરિસમાપ્તિ માને છે પણ નાસ્ત્રાત્મ અમાગ મતમાં એ દેહોએ સમાપ્તિ થતી નથી આ વાક્યમાં જે અત્યાત્મ પદ પશ્યુ છ તે ઉપરથી કર્મોના અભેદ જ પ્રતીત થાય છે. ભાવાર્થ એ છે કે અગ્નિકર્મ તો એક જ પણ સમાપ્તિમાં ભેદ છે. કોઈ અમુક દેહોએ સમાપ્તિ માને છે તો કોઈ અન્વર પરિસમાપ્તિ માને છે. જે કર્મોના ભેદ હોય તો ‘ અત્યાત્મ ’ એ પદ આપવાની જરૂર જ નહોતી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે પ્રતિશાખ અગ્નિકર્મ એક જ છે. ॥ ૧૯ ॥

હવે પૂર્વપરોહોએ આપેલાં નિંદા, અશક્તિ અને સમાપ્તિ વચનો અભેદપદ્યમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે એ બાબત બતાવે છે.

એકત્વેઽપિ પરાણિ નિન્દાઽશક્તિ સમાપ્તિવચનાનિ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:—(એકત્વેઽપિ) કર્મનું એક જ માનવામાં આવે તો તેમાં પણ (પરાણિ) બાકી રહેલાં (નિન્દાઽશક્તિ સમાપ્તિવચનાનિ) નિન્દા, અશક્તિ અને સમાપ્તિ વચનોની ઉદ્દેશી થઈ શકે છે.

જે વાક્યથી કર્મોની નિંદા કરવામાં આવી છે તેનું તાત્પર્ય નિંદામાં નથી પણ પ્રજ્ઞાન્નરની વિધિમાં છે. વિરુદ્ધ પદાર્થોનું એક સાથે અનુષ્ઠાન કરવું ન કરવું એ અશક્ય હોવાથી વિરુદ્ધથી પ્રયોગના ભેદનું અનુષ્ઠાન કરવું એ બાબ છે. એમાં અશક્તિ કર્મભેદસાધક બની શકતી નથી. તેમ એક શાખા બીજી શાખામાં પ્રતિપાદિત કર્મોની નિંદા પણ કરતી નથી પણ

બીજા પદ્ધતી વિધિ કરે છે.

નહિ નિન્દા નિન્દાં નિન્દિતું પ્રયુજ્યતે કિં તર્હિ નિન્દિતાત્ દ્વરતઃ પ્રશંસિતુમ્ ।
નિન્દા નિન્દનં નિન્દા કરવામાં પ્રયોગ્યતી નથી. તેનાથી બીજા વિધાનની પ્રશંસા માટે પ્રયોગ્ય
છે. આ કારણથી કર્મમાં ભેદ નથી પણ સર્વશાખાઓમાં એક જ કર્મ છે. ॥ ૨૦ ॥

ઉક્ત અર્થમાં શંકા ઉપસ્થિત કરે છે.

પ્રાયશ્ચિત્તં નિમિત્તેન ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:—(નિમિત્તેન) હોમને માટે વિદિત ઉદ્ય તથા અનુદ્યતા કાળના લોપરૂપ
નિમિત્ત ઉપસ્થિત થતાં (પ્રાયશ્ચિત્તમ્) પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ વિધાન કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:—ઉદિત અને અનુદિત હોમનું પેાતપેાતાના કાળનું અતિક્રમણ થતાં જે
પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ વિધાન કર્યું છે તે ખતાવે છે કે કર્મનો ભેદ છે. વૈકલ્પિક અનુષ્ઠાનમાં પ્રાયશ્ચિત્તને
સંભવ નથી. ઉદ્ય વખતે હોમ કરવો હોય તો તે વખતે કરવો અને અનુદ્ય સમયે હોમ કરવો
હોય તો તે વખતે પણ કરવો ઠીક છે તો પછી તે તે સમયના અતિક્રમણ થતાં પ્રાયશ્ચિત્ત
શાનું ? પ્રાયશ્ચિત્ત તો વિરુદ્ધનું અનુષ્ઠાન કરવામાં વિદિતનું અનુષ્ઠાન ન કરવાથી ઉત્પન્ન થાય
છે. માટે વૈકલ્પિક અનુષ્ઠાનમાં પ્રાયશ્ચિત્ત ન હોવું જોઈએ. આ શંકાસૂત્ર છે. ॥ ૨૧ ॥

સમાધાન.

પ્રક્રમાદ્ વા નિયોગેન ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(પ્રક્રમાદ્) પ્રથમ પ્રયોગથી (વા) શંકાનું સમાધાન સૂચવે છે. (નિયોગેન)
પ્રતિષ્ઠા કરેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ:—‘ હું ઉદિત સમયે જ હોમ કરીશ. ‘ અથવા ‘ હું અનુદિત સમયે જ હોમ
કરીશ ‘ આવી પ્રતિષ્ઠા કર્યા પછી જે એ પ્રતિષ્ઠાનો ભંગ કરે છે તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત જતાવ્યું
છે. એમાં કર્મનો કશો ભેદ પડતો નથી. નિયોગ=પ્રતિષ્ઠા. પ્રક્રમ=આરંભ. ॥ ૨૨ ॥

સમાપ્તિશ્ચ પૂર્વવત્ત્વાત્ ચયાજ્ઞાતે પ્રતીયેત ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (સમાપ્તિ) સમાપ્તિ (ચયાજ્ઞાતે) અભિન્ન ચાનના વિષયરૂપ
અર્થમાં (પ્રતીયેત) સમજવી જોઈએ. (પૂર્વવત્ત્વાત્) સમાપ્તિ આરંભપૂર્વક હોવી એ
નિયમ છે.

ભાવાર્થ:—આગળ બતાવેલી યુક્તિઓથી સર્વશાખામાં એક જ કર્મ છે એ જાણવા
પછી આરંભ કરતા કર્મની પરિસ્થિતિ પણ અભિન્ન કર્મને જ જણાવે છે. અર્થાત્
સમાપ્તિરૂપ સિંચ પણ અભિન્ન કર્મને જ જણાવે છે. ॥ ૨૩ ॥

હવે “અન્યાપદર્શન ” રૂપ લેહલેહુમાંથી પ્રથમ હેતુનું સમાધાન કરે છે.

લિન્નમવિશિષ્ટં સર્વશેષત્વાન્ નહિ તજ કર્મચોદના

તસ્માદ્ દ્વાદશાહસ્વાતારજ્યપદેશઃ સ્યાન્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ:—(લિન્નમ) સુગંધિદોષરૂપ દ્વાદશિંચ (અર્જ્યપદ) જનિ યાખા કર્મોદેનું

પ્રતિષાદક નથી પણ એકપક્ષીનું પ્રતિષાદક છે. (સર્વલેખત્વ) એનાથી તો જ્યોતિષોમ માત્ર સર્વ માંગેલા પ્રયત્ન છે એવું સિદ્ધ થાય છે. (સત્ત) તેમાં (સર્વનોદના) કર્મના ભેદનું વિધાન (ન હિ) નથી. (તસ્માત્) માટે (દ્વાદશાહલ) બાર દિવસ નિહાળવાના પદ્ધતિમાં (આજ્ઞાતવ્યવેદેન) પ્રયોગ બેદના અપદેશ અર્થે વિરૂદ્ધ અનુધાન નિહાળથી (સ્મત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—દિવિસાળ અને અદિવિસાળ થકીને અર્થે કાંઈ જીવના માથની દીક્ષાથી દીક્ષિત થવાનું સુચવતું નથી પણ દ્વાદશાહલ રૂપ જે જ્યોતિષોમ માત્ર પિદિત છે તેને હેતુની જ છે. જ્યોતિષોમમાં અદીક્ષિતો અધિકાર બતાવ્યો છે. તેથી દ્વાદશાહલનું ન્યોતિષોમનું સર્વમાર્ગ કરતાં પ્રાથમ્ય બતાવ્યું છે તેમાં કશો વિરોધ આવતો નથી. સર્વ માંગેલાં જ્યોતિષોમ પ્રયત્ન છે એમ કહેવાથી અદીક્ષિતનો જ્યોતિષોમમાં અધિકાર સિદ્ધ થાય છે. જે જ્યોતિષોમ વાછ હોય તેણે “ જુદાસાચા ” નું અને જે જ્યોતિષોમ રાજી ન હોય તેણે “ રથ-તર સામા ” નું અનુધાન કરવું. આમાં જ્યોતિષોમ સર્વરૂપ હોવાનો બાધ આવતો નથી. વિરોધ ન હોવાથી સર્વમાર્ગમાં અગ્નિનેનાદિ કર્મ એક જ છે. ॥ ૨૪ ॥

અન્યાર્થ :—કર્મનો બીજો કર્મભેદક હેતુ બતાવી તેનું સમાધાન કરે છે

‘ દ્રવ્યે વાચોદિતત્વાત્ વિધીનામવ્યવસ્થા સ્યાત્

નિર્દેશાદ્ જ્યવતિષ્ટેત તસ્માન્નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

૧૬૩ :—(દ્રવ્ય) અર્થ ૨૫ રૂપ પ્રકરણમાં (વ) અને (વાચોદિતત્વાત્) એક દશિની યાગનું વિધાન ન હોવાથી (વિધીનામ) પક્ષસંમિતની નિન્દા તથા વેદિસંમિત અને રથાહ્વાનગણ વિધિઓની (અવ્યવસ્થા) પરસ્પરવિરોધરૂપ અન્યવસ્થા કેવી રીતે થઈ શકે ! અર્થાત્ એમાં કશો વિરોધ નથી. (નિર્દેશાત્) રથાહ્વાન અને અન્તરાણસાધનો નિર્દેશ હોવાથી વાચસ્પતોત્તમનાં (જ્યવતિષ્ટેત) અન્યથા થાય છે (તસ્માત્) માટે (નિત્યાનુવાદઃ) હોય એમ પૂર્વક નિત્ય અનુવાદ (સ્વાદ) છે.

ભાવાર્થ :—એક જીવે હેતુ છે જે જે કર્મના એકમાત્ર વિરોધ ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે આ પ્રમાણે :—મહાગ્નિયજ્ઞ પ્રકરણમાં કપજસંમિત, મિતુચરે સ્વીચાપ યજ્ઞનુસંચાર, પાત્રીવસો જાગત પ્રજા સ્વાત્ વેદિસંમિત મિથોલીતિ । આ વાક્યોને અર્થે આ પ્રમાણે છે. ક્ષેપેતકર અગ્નિત્વ સ્થાપિતિત દેવ જે શ્રેયઃકરિની સપક્ષ હોય તો કહ્યું જાય અર્થે એ પોતાની પ્રજા પાત્રવાનનારાણી થાય છે. આ પ્રમાણે પક્ષસંમિત દેશની નિન્દા કરી વેદિસંમિતનું વિધાન કયું છે. જોછ સામાનોમાં રથાહ્વાન અંતરાણ હોય છે. આનો પણ ત્યાં નિવેશ કરવાથી રથાહ્વાન અંતરાણ સંકિત પક્ષસંમિત અને વેદિસંમિત ધુપેશાદિની રામત્રી જમી કરવી અશક્ય હોવાથી કર્મનો ભેદ જાનીને જ અન્યથા કરી ભેદક

અનુ સમાધાન આ પ્રમાણે છે. અન્યરૂપ રૂપ પ્રકરણમાં ધુપેશાદિનીનું વિધાન જ નથી, માટે વિરૂદ્ધ પરિઆશુવાળી પક્ષસંમિતની નિન્દા અને વેદિસંમિત અને રથાહ્વાન વિધિઓને પરસ્પર વિરોધી કેવી રીતે આવી શકે ! મહાગ્નિયજ્ઞમાં એક જ ધુપનું વિધાન છે, તેમાં અંતરાણની પ્રકરિત જ નથી.

વાચસ્પતોત્તમનાં એકાદશીનીનું વિધાન હોવાથી ત્યાં ધુપનો નિવેશ છે અને ત્યાં રથાહ્વા-

માનસાસ્ત્રની વ્યવસ્થા છે.

એક પુષ્પમાં પદ્મસંમિલિતમાન સર્વથા અસંભવ હોવાથી નિઙ્ગ પશુ ન થતી જોઈએ. તેનો ઉત્તર એ છે કે જેમ અન્તરિક્ષે ચિન્તીત અહીં અતિશયમાં અપન અસંભવિત હોવાથી લોકસિદ્ધ હોયતું કથન કરી નિત્ય અનુવાદ જ ફક્તિ થાય છે તે જ પ્રમાણે પદ્મમાન પશુ નિત્ય અનુવાદજ છે આ પ્રમાણે વિરોધ ન હોવાથી સર્વથાપ્રાપ્તિ કર્મ એક જ છે, ચિન્તિત નથી. ॥ ૨૫ ॥

અન્યાર્થદર્શનના ત્રીજા ભેદક હેતુનું સમાધાન કરે છે.

વિહિતપ્રતિવેધાત્ પશ્ચેડતિરેકઃ સ્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદ્યાર્થ :—(વિહિતપ્રતિવેધાત્) વિધિ અને નિષેધ બંને હોવાથી (પશ્ચે) એક પદ્યમાં (અતિરેક) અતિરેક (સ્વાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—પિરાગં ચ સ્તુતાનાં દ્વે અભિરિષ્યેતે । દ્વાચ્ચાન્તરે ચ તિષ્ઠોડિર્તિરિષ્યતે' इति । આ વાક્યોમાં વિરાટની અપેક્ષાએ બે અને ત્રણ તાત્પર્યોનો અતિરેક બતાવ્યો છે. જો એક જ કર્મ હોય તો વિરૂદ્ધ સંખ્યાનો સંનિવેશ કરી રીતે થાય કે માટે સાપ્રાણીક કર્મ ચિન્તિત ચિન્તિત માનવું જોઈએ.

આનું સમાધાન આ પ્રમાણે જો કે, અતિરેકને યોગ્યિતિ રુદ્ધાતિ । ચાતિરેકને યોગ્યિતિ રુદ્ધાતિ । આ કેશણે યોગ્યિતિ રૂપ પાનના મદ્યુના વિધિ અતિરેક નાને છે. એક જ કર્મમાં વિધિ અને નિષેધ બંને એકકાલમાં સંભવી શકે નહિ માટે વિરૂદ્ધથી મદ્યુષ અને અમદ્યુષ છે. મદ્યુષપદ્યમાં ત્રણનો અતિરેક સમજવો અને અમદ્યુષ પદ્યમાં બેનો અતિરેક સમજવો. આ સમય વિશેષ વિવેચન સાગર કાબરમાં છે માટે ગિર્યામુએ તે અવસ્થ વર્ણવ્યું. ॥ ૨૬ ॥

અન્યાર્થદર્શનના કર્મભેદક ચોથા હેતુનું સમાધાન કરે છે.

સારસ્વતે વિપ્રતિવેધાદ્ યદેતિ સ્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદ્યાર્થ :—(સારસ્વતે) સારસ્વત સત્ત્વમાં (વિપ્રતિવેધાત્) વિરોધ જણાતો હોવાથી કર્મમાં ભેદ માનવો જોઈએ. (યદા દ્યુતિ) પણ એવા પદનો અપ્પાદાર કરવાથી વિરોધનું સમાધાન (સ્વાત્) થઈ જાય છે અને કર્મમાં અભેદ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—સારસ્વત સત્ત્વમાં જે પુરોગામિન સન્નિત ત ઉપ ચાલતિ જે સાધાયિતસ્તે ક્ષણાત્ ધારયન્તિ । આ કેશણે આ પ્રમાણે વિરોધ જણાય છે. પુરોગામી અસોમવાણ હોય છે અને સાન્નામી સોમવાણ હોય છે. સારસ્વત સત્ત્વમાં આ પ્રમાણે અસોમવાણ અને સોમવાણ બંનેનું દર્શન થાય છે. હવે પ્રથમ વાક્ય કે જે એવા પ્રયત્નો વડા ઇલાદિ વાક્યથી જોટલા સ્તુત્યો છે તે તથા સોમવાણપૂર્વક હોય છે. તો પુરોગામી (અસોમવાણ) એ પાંચી કર્મના એકમાં વિરોધ કેમ ન રજીર ?

આનો ઉત્તર એ છે કે માગ્યત સત્ત્વમાં ઉપર પ્રમાણે વિરોધ જણાતો હોવાથી 'યદા' એવા પદનો અપ્પાદાર કરવા શોભનશ્રિયમપિ શોભનસત્ત્વ ક્ષેત્રપુરાગામિન્યદે' યદા' વૈન મન્તો શોભનશ્રિયમપિ પુરુર્ગામિન્યદે' મદા' ક્ષેત્રોરમગ દર્શો' ચોગ્યમ્ સામવાણ હોય તેઓ પદ્ય પોષુ'માંસીને વિષે કેવળ પુરોગામી હોય છે. જોકે એમણે પુરોગામિન હોય ત્યારે તેઓને કેવળ

ઉપાસ કરવો. આનાથી એ રૂપે થાય છે કે સોમવાજીને જ સારસ્વત સત્રમાં અધિકાર છે. એ પુરોહિતિનસ્ત ઉપવસન્તિ યદા તે સાવાયિનઃ સ્વુ તદા તે જ્ઞસાન્ ધરયન્તિ ।

એ પુરોહિતી છે તેમજ ઉપવાસ કરવો અને જ્યારે સોમવાજી સારસ્વત તે વત્સધારજી અશિક્ષિત કરે અર્થાત્ સારસ્વત સત્રમાં તેને અધિકાર મળે છે. આ ઉપરથી સોમવાજીએને જ સારસ્વત સત્રમાં અધિકાર છે એજ ઉપરનું વાક્ય બતાવે છે. માટે એવા પ્રયત્નો વક્તૃ ઇત્યાદિ વાક્ય સાથે કોઈ સામાન્ય વાક્યનો વિરોધ નથી. ॥ ૨૭ ॥

હવે અન્યાર્થદર્શન મત પાંચમું હેતુનું નિર્દર્શન કર છે.

પૂર્વપક્ષ

ઉપહૃત્વે પ્રતિપ્રસવઃ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ઉપહૃત્વે) ઉપહૃત્વ નામક વિદ્યુતિ યાત્રમાં (પ્રતિપ્રસવ) નિર્દેશનો ખાધ કરવા માટે ફરીથી રથન્તરસામ અને જહત્સામનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ થાય છે અને તેથી કર્મભેદ સ્થિતિ થાય છે.

સાવાચાર્ય :—ઉપહૃત્વનામક કંઈમાં સામા વિશેષમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે.

ઉપહૃત્વોઽસિદ્ધિમઃ રથન્તરં સામ અશ્વઃ દયાનો વશિભેતિ । અને બીજે ઠેકાણે ઉપહૃત્વ સ્વધ્યો વક્ષાઃ વૃહત્સામ અશ્વઃ ચેતો રૂપમલલાટો વશિભેતિ ।

આ બન્ને વાક્યમાં જહત્ અને રથન્તર સામનું મહત્ત્વ બ્યર્થ-પડે છે. કારણ કે પ્રતિ યાગમાંથી એ બન્નેની વિકલ્પતા પ્રાપ્તિ છે. જો કર્મનો ભેદ ચાનવામાં આવે તો પ્રતિમાંથી વિકલ્પ પ્રાપ્તિ હોવા છતાં તેને સામામાં કહેલા ઉપહૃત્વ કંઈમાં નિયમને માટે તેનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ થઈ શકે. માટે સૂત્રનો અર્થ એ છે કે વિકલ્પનો ખાધ કરવા માટે નન્ને સામનું મહત્ત્વ છે. પ્રતિપ્રસવ એટલે ખાધ. આથી કર્મનો ભેદ સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

સમાધાન

ગુણાર્થા વા પુનઃ શ્રુતિઃ ॥ ૨૯ ॥ .

પદાર્થ :—(વા) સમાધાનને સૂચવે છે (પુનઃ શ્રુતિઃ) ફરીથી શ્રવણ (ગુણાર્થ) ગુણ વિશેષ બતાવવા માટે છે.

સાવાચાર્ય :—રથન્તર સામ અને જહત્સામનું જો ફરીથી શ્રવણ થાય છે તે તો ફક્તિચારૂપ ગુણનું વિધાન કરવા માટે છે એનાથી કંઈ કર્મમાં ભેદ પડતો નથી. આ કારણથી સર્વસામામાં અગિયન કર્મ જ બતાવવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨૯ ॥

એક સાધક હેતુઓને નિરાસ કર્યા પછી હવે દ્વૈત્વ સાધક હેતુ બતાવે છે.

પ્રત્યયં વાપિ દર્શયતિ ॥૩૦॥

પદાર્થ :—(વ) અને (પ્રત્યય) સમ-વૃત્તિ (અપિ) પણ (દર્શયતિ) બતાવે છે.

સાવાચાર્ય :—ત્રૈત્રાયણીય સામામાં સમિદ્-આદિ પ્રવાણેનું વિધાન નથી. છતાં તેતિત્રીય સામામાં પઠિત સમિદ્ આદિ પ્રવાણેનો અનુવાદ ફરી બતાવ્યું છે કે, ક્રત્તવો ન પ્રવાણઃ આ વાક્યથી સમા દ્વૈત્વ સાધક પ્રવાણેનો એકદેશરૂપ ગુણ વિદિત કર્યો છે. અર્થાત્ પાંચ પ્રવાણે એક જ દેશમાં હોમવા. હવે જો તૌત્રીય સામા વિદિત કર્મ જિન્ન દેશ તે તેનો અનુવાદ ત્રૈત્રાયણીય સામામાં ન થયો એમ. છતાં અનુવાદ કર્યો ॥ માટે સર્વસામાય કર્મ એક જ છે, જિન્ન નથી. ॥૩૦॥

સિદ્ધિ-નમા શંકા બતાવે છે.

અપિ વા ક્રમસંયોગાદ્ વિધિપૃથક્ત્વમેકસ્યાં શાસ્ત્રાયાં વ્યવતિષ્ઠેત ॥૩૧॥

પદાર્થ — (અપિ વા) આ પહેલાં સિદ્ધાંતમા શંકા સૂચવે છે. (એકસ્યા શાસ્ત્રાયામ્) એક શાસ્ત્રાર્થ (વિધિપૃથક્ત્વમ્) વિધિનું પૃથક્ પૃથક્ બીજી શાસ્ત્રાર્થ કર્મ કરતાં પૃથક્ત્વ (વ્યવતિષ્ઠેત) સિદ્ધિ યદ્ય શંકા (ક્રમસંયોગાત્) પોતાની શાસ્ત્રામા ક્રમ, ક્રમ અને પાઠ આદિના સંગોળથી.

હવાર્થ — હવે પૂર્ણમાસના પ્રકરણમા કેઈએક શાસ્ત્રામા સ્વિષ્ટકૃત પછી પ્રાથિત્યન પકિત છે અને પછી પ્રધાનતા. જ્યારે બીજી શાસ્ત્રામા તેનાથી ઉચ્છેદ જ બતાવ્યું છે. આ પ્રમાણે પાઠના ફેરફારમાં અનુબંધનો ક્રમ પણ પાઠ પ્રમાણે ફરવો જ જોઈએ. આ પ્રમાણે હોવાથી સર્વ શાસ્ત્રાના અંગોનો ઉપસદાકર કરવા જતા પોતાની શાસ્ત્રામા જે પાઠક્રમ છે તેનો આધાર જરૂર થાય છે આના કરતાં પ્રતિશાસ્ત્રા જુદું જુદું કર્મ માનવામાં આવે તો તે તે શાસ્ત્રાનો ક્રમ નિયત થાય માટે કર્મના ઔકસ્ય કરવા જુદું કર્મ માનવું એજ વધારે સારું છે. ॥ ૩૧ ॥ ઉકેલ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

વિરોધિના ત્વસંયોગાદ્ એક્યકર્મ્યે તત્તસંયોગાદ્ વિધીના
સર્વકર્મપ્રત્યયઃ સ્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ — (તુ) શંકાની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (વિરોધિના) અનુબંધન કરના વિરોધી પાઠક્રમ સાથે (અસંયોગાત્) અંગાનુબંધનનો સંબંધ ન મળે પડતો હોવાથી (એક્યકર્મ્યે) આગળ બતાવેલી પ્રકૃતિઆથી સર્વશાસ્ત્રાઓમા એક જ કર્મ છે એવું સિદ્ધિ યદ્ય થી (વિધીનામ્) બધી બધી વિધિઓનો (તત્તસંયોગાદ્) એક કર્મવિધિ સાથે સંબંધ હોવાથી (સર્વકર્મપ્રત્યયઃ) સર્વશાસ્ત્રા વિકિત કર્મને અનુસરી અંગાનુ અનુબંધન (સ્વાત્) થાય છે.

હવાર્થ — જ્યારે પૂર્વ આપેલા હેતુઓથી સર્વશાસ્ત્રાગત એક જ કર્મ છે એવું સિદ્ધિ થાય છે તો પછી સર્વશાસ્ત્રાર્થ અંગવિધિઓનો એક કર્મમા સમાવેશ થવોજ જોઈએ. જ્યાં વિરુદ્ધ કર્મ જણાય ત્યાં એક પ્રયોગમાં તેનો સંબંધ યદ્ય શંકા નહિ માટે તે ફેરફાર પ્રયોજના બેઠથી સમાવેશ કરવો જોઈએ પ્રયોગ બેઠથી કંઈ કર્મ મિલ્લે યદ્ય શંકા નથી, માટે સર્વશાસ્ત્રાઓ અગ્નિહોત્રાદિ એક જ કર્મ છે. ॥ ૩૨ ॥

इति मीमांसानाग्नये द्वितीयोऽध्यायश्च चतुर्थः पादः । समाप्तोऽयं द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमः पादः
प्रतिश्राधिकरणम्

अथातः दोषलक्षणम् ॥ १ ॥

પદાર્થ — (અથ) અગ્નિ-નાગ-આદિ ૭ પ્રમાણેથી કર્મના બેઠનું અપવાદ સંદેહ નિરૂપણ દર્શાવે પછી (અતઃ) સંસ્કૃતિના બેઠનર્જિત હોવાથી (દોષલક્ષણ) યોગ્ય સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે.

હવાર્થ — શાસ્ત્રોક્તે વર્તમાનઃ કલ્પનુર્વાગ્દર્શનૈઃ । ૩-૩-૧ પ્રવાદિ સૂત્રોથી કર્મબેઠનું

નિરૂપણ કર્યું છે તેના અપવાદો પણ અતાવ્યા છે તે હવે શેષ કોને કહેવું તેનું લક્ષણ બધું છે. કમ' કિન્ન હોય તો જ તેમાં એક શેષ અને ત્રીજી શેષી કહેવાય માટે 'શેષનું' લક્ષણ બેઠોતર અતાવવામાં આવે છે. ॥ ૧ ॥

શેષલક્ષણાદિઃ-શ્લુ

શેષઃ પરાર્થત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ—(શેષ) શેષ (પરર્થત્વાત્) પરાર્થત્વને લીધે છે.

સાધાર્થઃ—જે પરાર્થ (બીજાને માટે) હોય તે શેષ કહેવાય છે એટલે પરાર્થત્વ એ જ શેષનું લક્ષણ છે. યાગમાં ત્રીદા આદિ સ્વચિન્ન યાગને માટે હોવાથી ત્રીદિ શેષ કહેવાય છે અને યાગરૂપ કમ' શેષી કહેવાય છે. એ ચલ્લ પ્રગ્લિતિર્વર્તી ક્રિયતે સ તદ્વત્તમિતિ વ્યાપ્તિ. જે જેને માટે પ્રગ્લિતિને વિષય બનાવવામાં આવે તે તેનું અંગ ગણાય છે. એવી વ્યાપ્તિ છે ય. પરમ્વડવરે વર્તે સ શેષલેષઃ જે બીજાના ઉપકાર નિમિત્તે હોય તે શેષ કહેવાય છે. (આતુ શાખરભાખમાં વાક્ય છે.) ॥ ૨ ॥

શેષત્વલક્ષણં અધિકરણ.

દ્રવ્યગુણસંસ્કારેષુ ચાદરિઃ ॥ ૩ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થઃ—(દ્રવ્યગુણસંસ્કારેષુ) દ્રવ્ય, ગુણ અને સંસ્કારમાં જ શેષત્વ અથવા અગત્ય હોય છે એવું (ચાદરિઃ) આદરિ આચાર્ય માને છે.

સાધાર્થઃ—ઉપર અતાવવામાં આવેલું શેષનું લક્ષણ દ્રવ્ય, ગુણ અને સંસ્કારમાં જ હોય છે કે યાગ અને ફળમાં પણ હોય છે ? આ અસપ્તમાં પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે, દ્રવ્ય એટલે ત્રીદિ આદિ, ગુણ એટલે અરુણ આદિ અને સંસ્કાર ત્રિલક્ષણ આદિ આ ત્રણમાં જ પારાધર્મ હોવાથી એ ત્રણ જ શેષ તરીકે અથવા અંગ તરીકે હોય છે. પૂર્વપક્ષના મતમાં ફળ અને યાગ અંગ તરીકે ગણાતા નથી. એ બામતને આમળ વધારે સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સ્ત્ર.

કર્માણ્યપિ જૈમિનિઃ ફલાર્થત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થઃ—(કર્માણિ) કર્મો (અપિ) પણ (ફલાર્થત્વાત્) ફળને માટે હોવાથી તે પણ (યાગાદિ કમ' પણ) શેષ તરીકે છે એવું (જૈમિનિ) જૈમિનિ આચાર્ય માને છે.

સાધાર્થઃ—યાગ આદિ કર્મો પણ શેષ તરીકે છે કારણ ઉપર જે શેષનું લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે તે યાગ આદિ કર્મોમાં પણ ધરી ધર છે. યાગ-આદિ કમ' ફળને માટે હોય છે. માટે યાગમાં પણ ફળને ઉદેશી પરાર્થત્વ છે. ॥ ૪ ॥

ફલં ચ પુરુષાર્થત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થઃ—(ચ) અને (ફલમ્) ફળ પણ શેષ તરીકે ગણાય છે (પુરુષાર્થત્વાત્) કારણ કે ફળ પુરુષને માટે હોય છે.

સાધાર્થઃ—ફળમાં પણ પાગર્હરૂપ શેષનું લક્ષણ આવી જવું હોવાથી ફળને પણ શેષ તરીકે ગણવું જોઈએ. સ્વર્ગ-આદિ ફળ પુરુષને માટે હોય છે. માટે પુરુષને ઉદેશી ફળ પણ ફળ અથવા અંગ તરીકે ગણવું જોઈએ ફળ પુરુષનું અંગ હોય છે. એવું જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. ॥ ૫ ॥

પુરુષશ્ચ કર્માર્થત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:— (ચ) અને (પુરુષ :) પુરુષ પશુ રેણ ઇ કારણ કે, તે (કર્માર્થત્વાત્) કર્મ કરવા માટે છે.

શાવાર્થ:—જેમ દ્રવ્ય, શુદ્ધ આદિ રેણ છે તેમ પુરુષ પશુ કર્મની અપેક્ષાએ રેણ અને છે અને કર્મ રેણી અર્થાત્ શુદ્ધ અને છે. આ કેકારણે શરત આચાર્ય આ પ્રમાણે લખે છે. ' પુરુષોઽપિ ' ઔદમ્બરીતમાનાદિપુ ગુણમૂલ. ધ્રુવતે, સત્માત્તુ ઘનવત્પ્રાણા યથા, 'દ્રવ્યગુણસંસ્કારેણ રીપક્વમ્' વાદરિર્મેને' इति = આનો અર્થ.—પુરુષ પશુ ઔદમ્બરી-સંમાન આદિ કર્મોના શુદ્ધમૂલ સંબંધીય છે માટે જાદરિ આચાર્યે દ્રવ્ય, શુદ્ધ અને સંસ્કારમાં જ રીપક્વ રવીકાપુરું છે તે કાદ નિશ્ચયાર્થક નથી. ॥ ૬ ॥

હવે નિર્વપણુ આદિ અર્થાત્સાર વ્યવસ્થિત વિષયવાળા છે એ અવિરોધ સમજાવે છે.

તેષામર્થેન સમ્બન્ધ: ॥૭॥

પદાર્થ:—(તેષામ્) નિર્વપણુ અને અવદનન આદિનો (મર્થેન) દ્રવ્ય દ્વ જે વિરુપી-જ્ઞાન આદિ છે તેના નામ (સમ્બન્ધ) સંબંધ છે.

શાવાર્થ:—' સ્તો વદા પૂર્ણમાતૌ । દર્શાપૂર્ણાસામ્યા સ્વર્ગવત્તો વજેત । ' આ વાક્યમાં સાથે કેટલાક ધર્મોનું અવધુ દાખ છે. નિર્વપણુ (કાપણુ) પ્રોદ્યમ્ (બાંધન કાદ કરવું) અને અવદનન (ખાંડવું) આ ક્રિયારૂપ ધર્મો ઔપધના છે. ઉત્પત્તિ નિરૂપણ, મહત્ત્વ અને આસાદન આ ધીના ધર્મ છે. શાખા સાવત્રી, ગાયોને હાંકી લાવત્રી, ફોહન કરવું આ ગધા સાન્નાય અર્થાત્ દહીં અને દૂધના ધર્મો છે. સાન્નાય એ દહીં અને દૂધ રૂપ હવિષનું નામ છે. હવે આમાં સદેહ એ છે કે ઉપર કહેલા ક્રિયારૂપ ધર્મો ઔપધ, આલ્પ અને સાન્નાય એ બધાના રીપ રૂપ છે કે અમુક ઔપધના, અમુક આલ્પના અને અમુક સાન્નાયના છે. અમુકના અમુક જ ધર્મરીપ છે એનું નામ વ્યવસ્થા અને સર્વતા સર્વ સાથે સંબંધ બતાવવો એનું નામ અવ્યવસ્થા આમાં મિદ્ધાતપક્ષ વ્યવસ્થાને જ માને છે. અવદનન આદિનો દૃષ્ટ અર્થ સાથે જ સંબંધ છે અર્થાત્ અવદનન અને ઔપધ । ઔપધ રીપી છે અને એનું અવદનન દેખ છે. ઔપધને માટે જ અવદનન છે. અવદનનનો (ખાંડવાનો) સંબંધ આલ્પની સાથે નથી માટે એ એનો રીપરીપમાત્ર પણ નથી અવદનન આદિનો ઘૃતાદિ સાથે સંબંધ માની તેનું કાદ અદૃષ્ટ રૂપ કદપણુ એ તો જ્યારે દૃષ્ટદેહ દેખાણું દાખ ત્યારે અનાય છે, માટે સિદ્ધાંતપક્ષમાં વ્યવસ્થાથી જ સંબંધ છે. ॥૭॥

વિહિતસ્તુ સર્વધર્મ: સ્યાત્ સંયોગતોઽવિશેષાત્ પ્રકરણાવિશેષાંચ ॥૮॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષને સ્વયં જે (વિહિત) શાસ્ત્રથી વિદિત (સર્વધર્મ:) સર્વનો રીપ (રજા) છે. (સંયોગતઃ સંયોગેણ) સંજ્ઞાત વ્યવસ્થા ૧૨ પગ સંબંધથી સમાન દોવાથી (ચ) અને (પ્રારણાવિશેષાત્) દર્શપૂર્ણ પ્રકરણ પાઠના પક્ષ અવિશેષ દોવાથી

શાવાર્થ:—નિર્વપ- , પ્રોદ્યમ્ અને અવદનન આદિ ક્રિયા ધર્મ ખાસ ઔપધ આદિના જ ધર્મ નથી પણ એનો સંબંધ દ્રવ્યજ્ઞાન સાથે છે. અવદનનરૂપ ધર્મ જેવજ મોદિને ઉદ્દેશીને જ નથી પણ દ્રવ્ય જ્ઞાનને ઉદ્દેશીને છે. તથા જ ઉદ્દેશ્યારત્તેદદ્રવ્ય સર્વદ્રવ્યારત્તિચાર અન્યત્રાપ્ય જ્ઞાન પ્રારંભે મેલે છે ઉદ્દેશ્યતાને અવગણેક ધર્મ સર્વ દ્રવ્યજ્ઞાન દોવાથી અવદનન-આદિ ધર્મો અજાણિત છે અને ૧૨માપૂર્વ સાથે એનો સંબંધ છે. એ કે અવદનન આદિ ધર્મ

શ્રીકૃષ્ણ-આદિમા જ ઉપકારક છે, જ્યાં વિનાં સાધકની સર્વન એ ઉપકારક છે એનું અનુમાન કરવું જોઈએ અને તે ઉપકાર અર્થ જ રહેશે ॥ ૮ ॥ સિદ્ધાંતમાં સુકિત આપ્યું છે.

અર્થલોપાદ્ર્મ સ્યાન્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:—(અર્થલોપ) ૬૫૮ ઉપકારના લોપથી (કર્મ) અકર્મ (સ્વા) સાધ.

ભાનાર્થ:—એ કે પ્રકરણ અને સંબંધી સમાનતા છે તથાચિ અવદનન આદિ કિામર્થનો સંબંધ જ્યાં દ્રવ્ય સાથે થઈ શકે તે નહીં, કારણ કે એ સંબંધ માનવાથી એનું કાર્ય કળ જણાવું નથી. આત્મની સાથે અવદનનનું સંબંધ જોડવાથી આત્મમાં એનું શુ કાર્ય જણાય છે ॥ અને કળ જણાવા વગર આત્મ સાથે અવદનનનું કિાનું અનુક્રાન પણ રીતે રીતે થઈ શકે ? એજ પ્રમાણે ઉત્પદનરૂપ કિાધર્મનું ત્રીદિમાં અનુક્રાન પણ રીતે રીતે થઈ શકે ? આ કારણથી ત્યાં કળ જણાય દ્રવ્ય જ ઉત્તર કિાનો, સંબંધ માની કૃષ્ણવિભાવ માનવો જોઈએ. ॥ ૯ ॥

ફલં તુ સદ્ વેદયા દાદ્યાર્યોઽજાવાદ વિપયોગે સ્યાન્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષની નિરૂપિ સૂચવે છે. (કલ) કિાનું પરિણામ (વેદ્યા સાદ) જે દ્રવ્યમાં કિા થાય છે ત્યાં જ જણાય છે. માટે (દાદ્યાર્યઃ) વિધિરૂપ સંબંધો અર્થ ત્યાજ્ય અરિતાઈ સાધ છે. (વિપયોગે) જ્યાં કલ કળ ન જણાય ત્યાં (અજાવાદ) કલ ઉપકાર ન થવાથી અવધાત રૂપ સંબંધો અર્થ અજાવ (સ્વા) સાધ.

ભાનાર્થ:—જે દ્રવ્યમાં કિા થઈ શકી હોય ત્યાં જ તેનું કાર્ય કળ છે જેમકે અવદનન અર્થાત્ આક્રા ૩૫ કિાનું કળ ત્રીદિમાં દુષ્કરિએક (કિારાતું જુદું પાડું) કેવાય છે માટે જ્યાં કિા કલથી જણાય ત્યાં જ વિધિરૂપની પ્રકૃતિ માનવી જોઈએ. આક્રા ૩૫ કિા થીમાં શું કળ જણી શકે ? અર્થાત્ કલ જ નહિ. માટે કુતારિ સાથે 'અવદનિ' કલ સંબંધનો સંબંધ ન માનવો જોઈએ. આત્મને સાધથી જે અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં તંકુષ આદિ સન્નિષ્ટ ઉપકારક છે. માટે સંબંધ સર્વદ્રવ્યના કલ ન માનવા જોઈએ. વિધાનના પળથી પણ કલ કળનો લોપ માની સર્વદ્રવ્યોને સર્વદ્રવ્ય સાથે શેષવિભાવ ન માનવો જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

સદ્યઃપ્રાપ્તિનું અવરિભવત્વ છે. એ અધિકરણ

દ્રવ્યં ચોત્પત્તિસંયોગાત્ તદર્થમેવ ચોદતે ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:—(દ) નદારથી થયેલા પૂર્વપક્ષનો નિગમ સૂચવે છે. (દ્રવ્ય) રૂપ આદિ દ્રવ્યો (અવરિભવોગાત્) વિધિવાક્ય નિર્દિષ્ટ કિા સાથે સંબંધ જણાવવાથી (તદર્થમ્ એ) એજ કિાને માટે (ચોદતે) વિધાન કરનામાં આવે છે.

ભાનાર્થ:—કલ પૂર્વ માત્ર પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે થઈ છે. સ્વયં કલત્તિનું જ અતિશય-રૂપની વ શ્રવે જ કલપાદિનું જ ગમ્યા ચોદતલ જ મુમત્ જ રૂપવોગલ ચેત્તિનું વ દ્રવ્ય વસતુવાર્તિનું દતિ. (૧) રૂપ, તરવારના અક્રાનું કાર્યમાંથી જણાવવું સાધન, (૨) કપાલ-પુગડાસ જણાવવાનું મુતિમાંથી જણાવવામાં આવેલું માત્ર. (૩) અગ્નિદેવદત્ત-દલિષ્ઠ દોષવાનું કાર્યનું માત્ર. (૪) કાર્ય-પદાર્થ વપરાતું અર્થ. (૫) કૃષ્ણાગ્નિ-કાળ મુત્તનું સાધન. (૬) સરપા-

મુસલમાની આદારનું કાષ્ઠમાંથી બનાવેલું 'ચંદ્ર' સાધન (૭) ઉલખલ-ખાંડણી (૮) મુસલમાની આદારનું સાધન, સમીક્ષ (૯) દર્શ-સિદ્ધા (૧૦) ઉપાસ-પદમાં વપરાતું સાધન નિર્ગુણ. આ દસ યજ્ઞના આશુષ અર્થાત સાધન છે. સ્વયેનોદ્ભવિતિ= 'સ્વય' થી ઉદ્ભવન કરે છે. કપાલિયુ પુરોણાશં શ્રંપયતિ=કપાલમાં પુરોહિત બનાવે છે. અગ્નિદોષદુષ્ટા હર્ષાવિ નિર્ણયતિ અગ્નિદોષદુષ્ટાગ્ની હર્ષિ હોમે છે. શૂળે તળુલાર નિવિનતિ સપદાગ્રી ફેતરામાંથી ચોખ્ખાને શુદ્ધ પાડે છે. કૃષ્ણાગ્નિનિમલસલ્યાપસ્તાદુષ્મનૃણતિ=દૂધખણ નીચે કૃષ્ણાગ્નિનિમે પથારે છે. શમ્યાલો દુષ્પદમાદધતિ ચમ્યા ઉતર સિદ્ધાને મૂકે છે. સ્વસ્તુમુસલમાનમવર્ત્તિ ઉલખલ અને મુસલમા વડે ખાંડ છે. દુષ્પદમાલ્યા પિન્ધિ= દુષ્પદ અને ઉલખા વડે દળે છે. આ પ્રમાણે પાંચ છે.

દવે આ દેહાલે રૂપ આદિ દસ સાધનદ્રવ્ય એ દ્રવ્યમાત્રના લક્ષક છે કે રૂપ અર્થના જ વાચક છે. આમાં પૂર્વપક્ષ એમ માને છે કે રૂપ અદિ દસ યજ્ઞનાં સાધન છે એમ કહ્યું નિ માટે ઉદ્ભવન એ દસ દ્રવ્યમાંથી અને તે સાધનથી કરવું, જ્યારે સિદ્ધાન્તવાદીનું માનવું છે કે જે દ્રવ્યથી ને ક્રિયા બતાવી છે તે ક્રિયા તેજ દ્રવ્યથી કરવી, અને તે દ્રવ્યથી નહીં. વિધિવાક્યથી ને દ્રવ્યથી ને ક્રિયા બતાવી હોય તેજ ક્રિયાનું અર્થ તે દ્રવ્ય થાય છે. માટે રૂપ આદિ દ્રવ્યો તે તે ક્રિયામાં વ્યવસ્થિત જ છે. રૂપથી જ ને ઉદ્ભવન કહ્યું હોય તો જ અપૂર્વ થાય છે નહીં તે નહીં એવું વિધિજનથી માનવું લોઇએ. ઉદ્ભવન એટલે બોલવું. દ્રવ્ય શ્રેષ્ઠ છે અને ક્રિયા શેષી છે. શેષશિષ્ટાવ અર્થાત અંગાનિષ્ટાવ વિધિવાક્યોમાં બતાવ્યા પ્રમાણે જ માનવો. ॥ ૧૧ ॥

આરંભ્યાદિ ગુણોત્તુ અસદ્દીર્ઘ્ય-અધિકરણ.

અર્થેકલ્પે દ્રવ્યગુણયોરેકકમ્યાનિયમઃ સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થઃ—(ભવેકલ્પે) એક વાક્યાર્થમાં (દ્રવ્યગુણયો) દ્રવ્ય અને ગુણનો એક ક્રિયામાં અન્વય રૂપ એકાર્થ સંબંધિત છે. માટે (નિયમઃ) પરિચ્છેદ પરિચ્છેદક્રમાવ નિયમ—તે દ્રવ્ય અને ગુણનો નિયમ (સ્યાત્) થાય (એકકમ્યાત્) એકાર્થપ્રતિષ્ઠાકલ્પરૂપ એકવાક્યતા હોવાથી.

ભા.પદાર્થ—તેવૈતિટીય પ્રકરણમાં ક્વચંનિધિમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે " બદ્ધાયા પિદ્માન્નૈકદાયન્યા સોમ ક્રીણતિ ક્ષિતિ " આ વાક્યમાં એકદાયની અને પિદ્માથી આ બે પદો દ્રવ્ય-વાચક છે. બદ્ધવીટિ સમાસમાં અન્વયપદાર્થમાં યકિત છે એવું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. માટે એ બન્ને પદનો અર્થોત્તો ક્યમાં કરણત્વરૂપે અન્વય ધવામાં કોષ્ટ પશુ જાતનો બાધ નથી. આ કારણથી એ બે પદોથી છોડી અરુણાસ્થગતો વિચાર આ આધિકરણમાં કરવામાં આવ્યો છે.

અરંભ્યાપદ ક્યની સાથે સંબંધ પામે છે કે વાક્ય દ્વારા તેને પૂર્ણ કરી પ્રકરણમાં આવેલાં બધાં દ્રવ્યો સાથે સંબંધ છે ॥ આ જાણવામાં પૂર્વપદવાદીનું એવું માનવું છે કે ' અરંભ્યા ' પદ રૂપવિશેષનું વાચક છે અને રૂપ એ તો ગુણ છે અને ગુણ પોતે ક્ય રૂપ ક્રિયામાં કરણ તરીકે સંબંધ ધર્ષી રહે નહિ, માટે વાક્યથી ને પદનો વિચ્છેદ કરી અરુણાના પ્રકરણના સારદ્રવ્યની સાથે સંબંધ રાખવો લોઇએ. આ પૂર્વપદના ઉત્તર રૂપે આ સમ લખવામાં આવ્યું છે.

અરંભ્યાપદનો અર્થ જાણે ગુણ હોય એનો સાદ્યાર સંબંધ કદા રૂપ ક્રિયામાં બને ન યત યદે પશુ ' અરંભ્યા ' રૂપ ગુણનો ગોરૂપ દ્રવ્યની સાથે મેજાબ દેવામાં જોઇ પશુ જાતનો દોષ નથી. અને એ ગોરૂપ દ્રવ્યનો કરણત્વથી ક્ય સાથે અન્વય ધર્ષી સહી. અર્પણ ' અરંભ્યા ' નો પરંપરા સંબંધથી કદા સાથે અન્વય રવામાં કોષ્ટપશુ દોષની પ્રતીતિ નથી. કોઠે ઉત્તર વાક્યનો

અર્થ આ પ્રમાણે થશે. 'લાલ, એકતરસની, અને પીંચળી આંખવાળી માવથી સોમ ખરીદવો.' મઠ, ચમસ આદિ દ્રવ્ય સાથે અરણ્યનો સંગ્રહ થઈ શકશે નહિ. કારણ કે મઠ આદિ તો પાન છે અને તે કંપનું વાધન નથી. જાસણ કીચાલિ જાજ્યા કીચાલિ. પાનસ અને અન્યની સાથે પણ અરણ્યનો સંગ્રહ નથી કારણ કે એ તો ક્ષાન્તગ્ના સાધન છે. માટે અરણ્ય પડે તો અર્થ 'ગોમ્પ કમ્પની સાથેજ છે. 'લાલખંડિકાદિક દ્રવ્યના કીચાલિ' ક્યર્પઃ પર્યવસ્યતિ. આરણ્ય મુણવિશિષ્ટ એકતરસની (માવથી) સોમ ખરીદવો એજ અર્થ સાબ છે. આ કારણથી આરણ્ય ૧૫ મુજુ ગોરૂપ કમ્પનોજ કૈષ છે. આજ કૈલી છે અને આરણ્ય કૈષ છે. ॥ ૧૨ ॥

ઉદ્દેશ્યગત સંખ્યાનું અવિવક્ષિતત્વ-અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ

અલ્પવ્યુક્તમેકત્વ્ય કૃતિસંયોગાન્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ ૧—(અલ્પવ્યુક્તમ્) એકલસંખ્યાશુદ્ધ મઠ આદિ દ્રવ્ય (અલ્પ) મેંમાર્ગ આદિનું ઉદ્દેશ્ય છે (કૃતિસંયોગાન્) એકલપામકપદ પ્રતિ હોવાથી.

આવાર્થ ૧—'ય એવં વિદ્યન્ સોમન ચન્ને' સોમવાજના પ્રકલ્પમાં આ પ્રમાણે જાહેર છે. દશાપત્રેન પ્રદ્ધં સમર્પિટં (કપડાના દુકાણથી મઠ નાચના પાનને સાફ કરવું) ૧ ગિરોળ પ્રકરણમાં જમ્નેસ્તુનાનિ જમ્નેસ્તુનાનિ (અગ્નિ પાસેથી તુલ્ય દર કરવું) પુરોણના પરંપરિ જરોતે (પુરોહિતનું પર્વમિ કરવું) આ રીતે મઠ આદિ પ્રાતિપદિકની પાછળ આવેલી બીજી વિમ્બિતનું એકલ વિવક્ષિત છે કે નહિ? આ વિચારખાયા પૂર્વપક્ષવાદી એમને વિવક્ષિત માને છે એ-દશાપત્ર આદિ દસ મઠો છે. એ બધામાં કોઈ એક મઠનું મેંમાર્ગનું દશાપત્ર ની કરવું, કારણ કે "પ્રદ્ધ" કાદિઆ દિતીપાના એક વચનની કૃતિ છે. માટે મઠગત એકલ વિવક્ષિત છે. મઠ ઘડ નાતિવાચક છે, નાતિ મંદકાર હોવાથી નાતિનો કોઈ પણ આશય-અશ્વિત સંગૃહીત થવાથી નાતિ પણ સરખા થઈ શકશે, માટે એક જ મઠનો સમાર્ગ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સ્વત્ર

સર્વેષાં વા સ્વક્ષણત્વાદિવિશિષ્ટે હિ લક્ષણમ્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ ૨—(ક) પૂર્વપક્ષની વ્યવસ્થિત સચરે છે. (વર્ણનમ્) નયા મઠોનો સંમાર્ગ કરવો જોઈએ. (લક્ષણમ્) મઠવાચિતૃષ્ણ અપજ મર્વમઠોમાં હોવાથી (લક્ષણમ્) સકલ સંગ્રહ ૧૫ સધણા (અવિશિષ્ટમ્) એક કમાન છે.

આવાર્થ ૨—મઠ અર્થે આ રીતે મઠ 'મઠ' જાનો મઠલ અર્થ છે. મઠલ સર્વમઠો ઉપર એક જ છે. નાતિનું સંમાર્ગનું થઈ શકવું નથી માટે એનો આશય જો અગ્નિ દોષ તેનું સંમાર્ગનું કરવું જોઈએ. નાતિના આશયજન દસ મઠ ઉપસ્થિત થાય છે. આ દસ મઠો માધી અનુક એક જ મઠનું સંમાર્ગનું કરવું એમાં કોઈ નિવારણ નથી માટે દસ મઠોનું સંમાર્ગનું કરવું જોઈએ. સંમાર્ગનું અને સમાર્ગ એજ અર્થના વાચક છે. બાજુ ૫૫ જે અગ્નિ પદથી સર્વ અગ્નિ અને પુરોહિત પદથી સર્વ પુરોહિત સમજવા. કોઈ એક અર્થ નવાજ એક પુરોહિત સમજવા નહિ. મઠ આદિ મંત્રો છે અને સંમાર્ગ આદિ કૈષ છે. ॥ ૧૪ ॥ આધેપનું નિગમરણ

ચોદિને તુ પદાર્થત્વાદ્ યથાશુનિઃ પ્રવર્તયેત ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ ૩—(તુ) દ્વંત્રીની વિવચના સચરે છે, (ચોદિને) ચોદિન પણ આદિ ઉપરોક્ત

તે (ન્યાયતિઃ) ચુતિનું અતિક્રમણ્ય ખાં વચર એકત્વવ્યાધિથી નિરિષ્ટ પશુની (પ્રત્યેક) પ્રતીતિ થાય છે (પરત્યંત્વાત્) યામાર્થઃ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘પશુના ચક્ષે’ આ દેહકાળે પશુ ચન્દની પાંચમી તૃતીયા વિભક્તિ છે અને તે એકત્વનું છે. અર્થઃ એકત્વનું અર્થાત્ એકત્વ વિવક્ષિત છે. કારણ કે ‘પશુ’ માત્ર પ્રત્યેક પશુનું છે નહિ ‘પ્રતિગુણ’ પ્રધાનસ્ય વાક્યસિઃ’ શુભને લીધે પ્રધાનની વ્યાવૃત્તિ થઈ શકતી નથી, પણ પ્રધાનને લીધે શુભની વ્યાવૃત્તિ થઈ શકે છે. ‘પ્રતિપ્રધાન ગુણ અવર્તનીયઃ’ મહં પ્રત્યેક સમાર્થે શુભશ્રુત છે તેથી જેટલા પ્રધાનશ્રુત મહં છે તેટલા શુભશ્રુત સમાર્થોની વ્યાવૃત્તિ કરવી નોંધણે, તર્વેષુ પ્રત્યેક સમાન પ્રતીતિ સંચાર્યઃ કિલ્લસુ કર્મઃ ક્લ્યાણશ્રુતેવ નોતેતિ ઓતોઽવિવક્ષા સર્વસંહોર્મા સંમાર્થઃ કર્મા પછા દેહલા મહોર્મા સંમાર્થઃ કરવો એવા પ્રધાનની આકાંક્ષા જ ઉદિત થતી નથી માટે મહોત્તરવર્તી દ્વિતીયા વિભક્તિનું એકત્વ વિવક્ષિત નથી. અર્થાત્ સોમશ્રુત દશ મહોતો શેષ સંમાર્થ છે કાંઈ એકાદનો નહિ. એજ પ્રમાણે અગ્નિ અને પુરોહિતના સંમાર્થમાં પણ સમાવૃત્તિ. ॥ ૧૫ ॥

હવે ચમસ-આદિમાં સંમાર્થ-આદિનો અપ્રયોગ છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સંસ્કારાદ વા ગુણાનામવ્યવસ્થા સ્વાત્ ॥૧૬॥

પદાર્થ :—(ક) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે (ગુણાનામ) સંમાર્થ આદિ શુભોની (અવ્યવસ્થા) મહોતો જ સંમાર્થ થયો નોંધણે અને ચમસ આદિનો નહિ આવી બ્યવસ્થા અર્થાત્ નિવશ ન હોવાથી અબ્યવસ્થા અર્થાત્ અનિવશ (સ્વાત્) થશે (સંસ્કારાત્) કારણ સંમાર્થ તો સંસ્કાર છે તે તો મહં અને ચમસ આદિ બધાને લાગુ પડે છે.

ભાવાર્થ :—મહં સમાર્થિ દેવાદિમાં જે સંમાર્થ અર્થાત્ શુદ્ધિકરણ બધાબધું છે તે જેમ મહંને લાગુ પડે છે તેમ ચમસ આદિને પણ લાગુ પડે છે. એટલે જેમ મહોતો શુદ્ધ કરવા તેમ ચમસ આદિને પણ શુદ્ધ કરવા. મહં તો માત્ર ઉપલક્ષણ છે. જેમ કોઈ ભોજન વખતે કહે થાળી આદિ સાફ કરે તો તેનો અગિાપ્રાય એ છે કે થાળી ભોટા વાદલા વગેરે જે કંઈ ભોજન વખતે ઉપયોગી હોય તે બધું ત્યાં કરવું. થાળી તો માત્ર ઉપલક્ષણ તરીકે ઉપયુક્ત છે. સંમાર્થ એ તો સંસ્કાર છે અને સંસ્કારોદ્દેશતાવચ્છેદક મહં અપૂર્વના સાધનમાં છે. આ અવચ્છેદક મહં જેવો મહંમાં છે તેવો જ ચમસ આદિમાં પણ છે, માટે સંમાર્થ મહં અને ચમસ આદિનો પણ રીય છે. ॥ ૧૬ ॥

વ્યવસ્થા વા અર્થસ્ય શ્રુતિસંયોગાત્ તસ્ય શબ્દપ્રમાણત્વાત્ ॥૧૭॥

પદાર્થ :—(ક) પૂર્વપક્ષની અસારતા સૂચવે છે. (વ્યવસ્થા) મહોતો જ સંમાર્થ થયો નો, જે ચમસ-આદિનો નહિ એવો નિવશ છે, અર્થાત્ બ્યવસ્થા છે. (અર્થસ્ય). મહંરૂપ અર્થનો (શ્રુતિસંયોગાત્) સકલ અર્થે મુખ્ય વર્તિતી સંબંધ હોવાથી. (તસ્ય) અપૂર્વ સાધનમાં (શબ્દપ્રમાણત્વાત્) ચન્દ પ્રમાણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંમાર્થનો સંબંધ રૂઢ મહં સાથે જ છે ચમસ આદિ સાથે નથી. મહં સમાર્થિ આ વાક્યથી મહંપૂર્વજ સૂચિત થાય છે. મહંરૂપ અર્થ અપૂર્વનો સાધક છે તેમાં ચન્દ પ્રમાણ છે એટલે મહંપદ લક્ષણિક નથી તેથી મહં અને ચમસ આદિ મહંપદનો ઉપલક્ષિત

યતા નથી. સૌમાર્થ અર્થગાન અર્થલક્ષણ દોવાથી અર્થથી જ સ્થાપીથી બીજા સાધનો પણ સમજી શકાય છે પણ વૈદિક વાક્યમાં તો સંબંધલક્ષણ એક યતો દોવાથી જે શબ્દ કહે તે જ અર્થ માનવો જોઈએ. લક્ષણ કરવી નહિ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ‘દ્વ’ સંવાદિ આ વાક્ય સ્થિતિ મદદગત એકાત્ર વિવક્ષિત નથી પણ મદદગત મદદાત્ર એ વિવક્ષિત, એજ. અર્થાત્ સમાર્થ પ્રકારનો જ રોગ છે બીજાનો નહિ. ॥ ૧૭ ॥

સપ્તસાદ્ગતિત્વ એ પરુધર્મત્વ છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

સાનર્થકયાત્ તદ્ગ્રેષુ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ:—(વાનપેવના) વાનપેવમાં ધૂપ જ દોવાથી ધૂપપ્રતિપાદક વાક્ય અનર્થક પડે છે. (તદ્ગ્રેષુ) તેથી વાનપેવના અમણા પ્રાગ્વપત્યાદિ પરુષોના સંબંધમાં ધૂપ વિધાન હોયું જોઈએ.

સાવાર્થ:—‘સપ્તસાદ્ગતિર્વાનપેવસ્ય ધૂપો મન્ત્રિ’ આ વાક્ય વાનપેવ વાનના સંબંધમાં આજી છે. આ ઠેકાણે આ પ્રમાણે વિચારણા કરવાનું થાય છે કે ‘ધૂપ’ શબ્દ મદવિદેશનું લક્ષણ છે કે શક્યતઃ વાક્ય છે (ધૂપના શક્ય અર્થ પરુષ જાનવાનો બીજો થાય કે) નતઃ જા તિ સંમિત વાનપેવનો ધૂપ દોવા જોઈએ. આમાં પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે, વાનપેવ વાન સૌમ્યાવાનો વિગર છે અને વાનપેવ માગમં ધૂપનો પ્રકાર જ નથી માટે ધૂપશબ્દ વાનપેવ સમૂહી પોદભીનામક મદનું જ ધૂપશબ્દ લક્ષક છે.

સિદ્ધાંતવાદી જાણે છે કે વાનપેવમાં ધૂપ ન દોવાથી ધૂપપદનું પદન ગિરજક જ રહ જાય છે માટે તેને સાચેક જમાવવા વાનપેવના અંગેયુત પ્રાગ્વપતિ-અદિમાં જે પરુષો છે તેની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. પૂર્વપક્ષના મતમાં ધૂપપદની લક્ષણ પોદભી મદદમાં કરવી પડે છે ત્યારે સિદ્ધાંતવાદી પણ ધૂપનો અર્થ જે છે તે જ રહે છે, લક્ષણ કરવી પડતી નથી વગર લક્ષણને સંમિત વાગી જતી હોય તો લક્ષણ ન કરવી એજ લિખિત છે. વાનપેવના આ ઠેકાણે જે પદ્ધતિ વિશક્ષિત છે તેનો વાચ્ય અર્થ સંબંધ સામાન્ય છે માટે પરપરા સંબંધથી પ્રાગ્વપતિ-આદિ શક્યાર્થ રહી શકે. માટે ધૂપપદનો શક્ય અર્થ જ લેવો અને તે પ્રાગ્વપતિમાં પરુષો જ રોગ છે. ॥ ૧૮ ॥

અધિકમણુ આદિ પ્રધાનમાત્રતુ અમય છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ કર્તૃગુણે તુ કર્માસમવાયાત્ વાક્યમેદઃ સ્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષનો વોતક છે. (કર્તૃગુણે) અધિકમણુ રૂપ ક્રિયા કરતો એ દોવાથી (કર્માસમવાયાત્) એ ક્રિારૂપ જુઓનો હોમરૂપ ક્રિયા સાથે સંબંધ ન દોવાથી (વાક્યમેદઃ) વાક્યનો એક (સ્વાત્) હોયો જોઈએ.

સાવાર્થ:—દર્શપૂર્વમાસના ‘પ્રધાન’ વાક્યોમાં આ પ્રમાણે શબ્દ છે. ‘અમિત્ત’ જુરેનિ અમિત્તયા’ અમિત્તની ચારે બાજુ ધૂપોને હોમ કરવો. આ ઠેકાણે અધિકમણુનો સંબંધ શુ કેવળ ‘પ્રધાન’ ની સાથે જ છે કે સર્વદોષની સાથે ? અહીં પૂર્વપક્ષ માને છે કે અલિપ્ત અમણુ એ ક્રિયા છે અને ‘જુરેનિ’ ધાતવર્થ પણ ક્રિયા છે. ક્રિયાનો સંબંધ કરત સાથે હોમ ક્રિયા સાથે નહિ. માટે પ્રકરણથી પરિક્ષીત પ્રયોગ કરતાં સાથે અધિકમણુનો સંબંધ માનવો

અને એ કર્તારૂપ કારકનો સંબંધ હોમરૂપ ક્રિયા સાથે માનવો. આ કારણથી અભિજ્ઞ જુહોતિ આ વાક્યને ત્યાંથી અન્ય કરી સંપૂર્ણ દર્શપૂર્ણમાસનો પ્રયોગ કરનાર કર્તા સાથે જોડી રહ્યો એ કર્તા દ્વારા અવિદ્યમણ ક્રિયાથી હોમરૂપ ક્રિયા કરવી આ પ્રમાણે અર્થ કરવો થોડો છે. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સાકાંશં ત્વેકવાક્યં સ્યાદસમાસં હિ પૂર્વેણ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ.—(તુ) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે (એકવાક્યમ્) એક વાક્ય (સીકાક્રમ) અસાકાંશાવાળું (સ્યાત્) છે (હિ) માટે (પૂર્વેણ) અભિજ્ઞમત્ આ ને ‘વસુદ્ધ’ પ્રત્યયાંત પદ (જુલમાતમ્) અપરિપૂર્ણ રહી જાય.

ભાવાર્થ :—અભિજ્ઞમ્ આ ને વસુદ્ધ પ્રત્યયાંત છે તેનો સંબંધ જુહોતિ ક્રિયાપદની સાથે છે માટે એક વાક્ય સંખ્યુત્તે જોઈએ. વાક્યનો ભેદ ન કરવો જોઈએ અર્થાત્ એ પદને સંપૂર્ણ દર્શપૂર્ણમાસના કર્તા સાથે જોડવું નહિ. જ્યાં છે ત્યાં જ સંખ્યા સંનિધિને કારણે જુહોતિ સાથે સંબંધ સાચવવો જોઈએ. આ કારણથી અભિજ્ઞમત્ (અવિદ્યમણક્રિયા) નો સંબંધ પ્રમાણના જ કર્તા દ્વારા જુહોતિ સાથે જોડવો અને એ અભિજ્ઞમણ પ્રમાણનું અંગ છે. ॥ ૨૦ ॥

ઉપવીતય પ્રકરણકાંચર-અનિરણુ,

સંદિગ્ધે તુ વ્યવાયાદ વાક્યભેદઃ સ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ.—(તુ) ઉપવીતય સામિધેની-અંગત્વ નથી એ સૂચવે છે (સંદિગ્ધે) અવાન્તર પ્રકરણના સંદેહ વિષયમાં (વ્યવાયાદ) વચ્ચેના નિવિત્ત સરક મત્રોનું વ્યવહાર હોવાથી (વાક્યભેદ) સામિધેનીવાક્ય સાથે એકવાક્યતાનો ભેદ (સ્યાત્) થશે.

ભાવાર્થ :—‘વિદ્યલ્લો વેલાદ્’ એ અધ્યાયમાં સાતમા અને આઠમા અનુવાકમાં સામિધેનીબ્રાહ્મણનું આગ્નિન થયેલું છે નવમા અનુવાકમાં નિવિત્તસરક મત્ર સાધ્યલુનું આગ્નિન થયું છે અને દશમા અનુવાકમાં કામસામિધેનીમત્રોનું આગ્નિન કરીને અમારમાં પકિત છે કે, ‘જપ્ત્યમત્ કૃતિ’ ઉપવીત વિધિ કરવો. આ દેહણે ઉપવીત એટલે જનોઈની પેટે વચ્ચે દાખા અથવા ઉપર ધારણ કરવું. આગળ પથુ તિલ્લ મન્વાદ ઇત્યાદિ ડેટલાક સામિધેનીના ધર્મી જાણવામાં આવ્યા છે. આ દેહણે કડેક થાય છે કે ‘ઉપવીત’ સામિધેનીનું અંગ છે કે (સમગ્ર પ્રકરણમાં ને ને કંઈનું અનુધ્યાન થાય તે તે વખતે ઉપવીત ધારણ કરવું ? સર્વનું અંગ છે ? સંનિધિના જળથી ઉપવીત સામિધેનીનું જ અંગ છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. શિદાંતવાદીનું માનવું છે કે કેવળ સામિધેનીનું અંગ નથી પણ સર્વનું અંગ છે એટલે એ પ્રકરણમાં ને ને વિધિ કરવામાં આવે તે તે વખતે ઉપવીત ધારણ કરવું ધારણ કે સામિધેની પ્રકરણ ‘નિવિત્ત’ પ્રકરણથી વ્યવહાર પડે છે તેથી ‘જપ્ત્યમત્’ એ સામિધેની વાક્ય સાથે એકવાક્યતાપન્ન થઈ શકતું નથી. આ કારણથી તે મદાપ્રકરણમાં સર્વનું અંગ છે. ॥ ૨૧ ॥

પેકંઠત્ આદિ પાત્રો સંપૂર્ણ યાગના અંગ છે એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

ગુપ્તાનાં ચ પરાર્થત્વાન્ અસમ્બન્ધઃ સમત્વાન્ સ્યાન્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગુપ્તમા) ગુપ્તો (પરાર્થત્વા) પર્ગર્થ હોવાથી (અસમ્બન્ધ)

ભાવાર્થ:—દશપૂર્ણમાસના પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. હસ્તાવનિવર્તે । ઉલ્પરાગ્નિ સ્તુતાતિ । હાય ધોવા. ઉલ્પરાગ્નિને પાથરે છે. વેવામાસ્તવિતુ સમ્પાદિતસ્તુગસ્તમ્બ ઉલ્પરાગ્નિ એ ઉલ્પરાગ્નિના પેદિ ઉપર પાથરવાને જોગો કરેલો ધાસનો સમૂહ ઉલ્પરાગ્નિ કહેવાય છે. આ ટેકાણે હસ્તપ્રક્ષાલન : આસ્તરણ માટે જ છે કે એ પ્રકરણમાં કરવામાં આવતા સર્વકર્મોને માટે છે ? આના સંબંધમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું કહેવું છે કે હાય ધોવા તૃણ રાસિને વેઠી ઉપર પાથરવો. આ ટેકાણે સ્પષ્ટ થાય છે કે તૃણ પાથરવા માટે જ હાય ધોવાનું છે માટે ઉલ્પરાગ્નિના આસ્તરણને જ હસ્તપ્રક્ષાલન શેષ છે, વળી જને વાક્ય નજીકમાં છે એક વાક્યનીજ સન્નિધિમાં ખીલું વાક્ય પડેલું છે એ સન્નિધિના બેધેથી પણ હસ્તપ્રક્ષાલન ઉલ્પરાગ્નિના આસ્તરણનું જ બગ છે.

સિધ્ધાંતવાદી કહે છે કે, આનન્તર્યં અર્થાત્ સન્નિધિ એક વાક્યનું સાધક નથી. જો કેવા સન્નિધિ જ એક વાક્યતાનું સાધક હોય તો ઘટમાહરતિ ગા નયતિ આ એ વાક્યોની પણ એક વાક્યતા થવી જોઈએ. કાણકે જને વાક્યોમાં સન્નિધિ છે. અપેક્ષા રહિત સન્નિધિ એક વાક્યતાનું કારણ નથી, માટે હસ્તાવનેજન પ્રકરણથી સર્વ કર્મોનું બગ છે એમ માનવું જોઈએ ॥ ૨૪ ॥

વાક્યાનાં ચ સમાપ્તવાન્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (વાક્યાનામ્) વાક્યો (સમાપ્તવાન્) પરસ્પર આકાંક્ષા રાખ્યા વગર સમાપ્ત થાય છે, તેથી પણ એક વાક્યતા સિધ્ધ થતી નથી.

ભાવાર્થ:—હસ્તાવનિવર્તે તથા ઉલ્પરાગ્નિ સ્તુતાતિ આ બે વાક્યોમાં એકવાક્યતાનું લક્ષણ જ નથી. વિભિન્ન વાક્યોમાં પરસ્પર આકાંક્ષા હોય તોજ એકવાક્યતા થઈ શકે છે. તે ઉક્તિવાક્યોમાં નથી. અતઃ પ્રવચન્યા લિપ્યપ્રકરણાભ્યાં ક્ષવાધાન્ સર્વજોષે હસ્તશુદ્ધિ પ્રમળ સિબ અને પ્રકરણથી ક્રમનો બાધ થવાથી હસ્તશુદ્ધિ સર્વકર્મોને શેષ છે. ॥ ૨૫ ॥

હવે ચતુર્ધાકરણ ચાર્દિ આગેય પુરોહાશમાનનુ જ અંગ છે એ અધિકરણ સમન્વય છે. પૂર્વપક્ષ—

યોવસ્તુ ગુણસંયુક્તઃ સાધારણઃ પ્રતીયેત મિયસ્તેવાસસમ્બન્ધવાન્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ:—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (યોવ) ચતુર્ધાકરણ રૂપ સરકાર (ગુણસંયુક્ત) અનિરૂપ ગુણ સંગ્રહ વિશિષ્ટ દેવા યના (સાધારણ) અગ્નિયોમ, એન્દ્રાગ્ર પુરોહાશ સાધારણ ચતુર્ધાકરણ (પ્રતીયેત) પ્રતીત થાય છે કારણ કે (તેવામ્) અગ્નિ અતઃ ચતુર્ધાકરણનો (મિય) પરસ્પર (સમ્બન્ધવાન્) સંગ્રહ જણાતો નથી.

ભાવાર્થ:—દશપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં ‘ જાગ્નેય વતુર્થ્યં કરોતિ ’ આવે પાઠ છે. આ ટેકાણે આગ્નેય પુરોહાશ પેઠે એન્દ્રાગ્ર અને અગ્નિ યોમી । પુરોહાશનો સંબંધ પણ અગ્નિ તથા હોવાય ને ત્રણે પુરોહાશ સાથે ચતુર્ધાકરણનો સંગ્રહ છે માટે ચતુર્ધાકરણ ત્રણે પુરોહાશોનું અંગ છે. એવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત ચૂર

વ્યવસ્થા વાચ્યસંયોગાત્ લિપ્તસ્યાર્થેન સમ્બન્ધવાન્ લક્ષણાર્થા ગુણધૃતિઃ ॥૨૭॥

પદાર્થ:—(યા) પૂર્વપક્ષની નિરૂત્તિ સૂચવે છે. (વ્યવસ્થા) આગ્નેય પુરોહાશનું ચતુર્ધાકરણ કે (અર્થેન) દેવતારૂપ તદ્વિન અર્થ સાથે (સમ્બન્ધવાન્) સંગ્રહ હોય થી.

(લિટ્સ્ય) દેવતાત્વ ધર્માદિ પ્રકાશક વિન્નૌ (અર્થસંયોગાત્) ઇતર નિરપેક્ષત્૩૫ સામ્યં ૩૫ અર્થ સાથે સંબંધ હોવાથી (લક્ષણાર્થ) અન્ય પુરોહિતનો અવગ્રહેદ દેવા માટે (ગુણ્યનિઃ) અગ્નિદેવતા૩૫ મુખ્ય સાથે સંબંધ છે.

સાવાર્થ:—‘આગ્નેય’ પદની સાથે જે નિર્દિન પ્રત્યય જોડાયો છે તે સુખંધ આમાન્ય ૩૫ અર્થમાં આગ્નેય નથી પણ માત્ર દેવતાના સંબંધમાં જ આગ્નેય છે. અગ્નિ દેવતા મત્સ્ય, જા અગ્નેય જોનો અગ્નિવેના હોય તે પુરોહિત આગ્નેય પુરોહિત કહેવાય છે માટે જે પુરોહિત સના અગ્નિ સાથે હિન્દ અથવા સોમ દેવતા હોય તે દ્વિવેદ્ય પુરોહિત કહેવાય છે, તે કેવળ આગ્નેય પુરોહિત કહેવાનો નથી માટે જોનો સંબંધ કેવળ એક જ અગ્નિ સાથે હોય તે પુરોહિત કહ્યું અતુર્થકરણ કહ્યું એવું ઉક્ત વાક્યમાંથી વિધાન પ્રતીત થાય છે. આ કારણથી અપરજ્ઞા અર્થાત્ નિરપ્રતીત થાય છે. માટે અતુર્થકરણ આગ્નેય પુરોહિતનું જ અર્થ છે. ॥ ૨૭ ॥

હતિ તૃતીયાધ્યાયસ્ય પ્રથમઃ પાદઃ

અથ તૃતીયેઽધ્યાયે દ્વિતીયઃ પાદઃ

હવે સ્વતંત્રપ્રકાશક મત્રોનો મુખ્ય નિર્દેશમાં વિનિયોગ છે. એ નામનું અધિકરણ સમજાવે છે. પ્રથમ અધિકરણ ૧. આને ‘નિર્દેશ-પાદ’ પણ કહેવામાં આવે છે.

અર્થાભિધાનસંયોગાત્ મન્ત્રેષુ શોષમાયઃ સ્યાન્

તસ્માદુત્પત્તિસમ્યન્વોઽર્થેન નિત્યસંયોગાત્ ॥ ૧ ॥

પ્રકાશક:—(હયસિ મમ્બન્યઃ) નિત્યસંબંધ (અર્થેન) અર્થ સાથે હોય છે. (નિત્ય-સંયોગાત્) મંત્રમત્ર પદ અને તેના અર્થનો સંબંધ નિત્ય છે એવું પ્રથમ અધ્યાયમાં સિદ્ધ કહ્યું છે. અર્થ અને તેના પદનો સંકિત૩૫ સંબંધ નિત્ય છે માટે (અર્થાભિધાનસંયોગાત્) મુખ્યાર્થના કથન દ્વારા કહ્યું સાથે સંબંધ થતો હોવાથી (મન્ત્રેષુ) મત્રોમાં (શોષમાયઃ સ્યાન્) કલ્પગત્વ થાય છે.

સાવાર્થ:—આ પાદમાં મિત્ર દ્વારા વિનિયોગનો વિચાર થાય છે. અર્થપ્રકાશ કરવાના સામ્યંનું નામ લેય છે. મંત્રાધિકરણમાં મત્રો કર્મસમ્પન્નતાર્થના સ્મારક હોવાથી કહ્યુંના અગત્ય હોય છે. મંત્રમત્ર પદો જે રીતે અર્થના સ્મારક બને છે (૧) સંકિત૩૫ સંબંધથી અને (૨) લક્ષણ૩૫ સંબંધથી. આ રીત હોય છે. હવે ‘નિર્દેશ-પાદ’નું અર્થ ‘આ મત્રમાં ‘સંકિત’ પદનો સંકિત૩૫ સંબંધથી તો ‘કુલ’ અર્થ થાય છે અને લક્ષણથી કુલસદસ્ય તુલ્ય વિશેષ અર્થ થાય છે. હવે સદેહ એ શબ્દ ॥ ૧ ॥ બંને પ્રકારના ધ્યાન કાપવામાં ઉક્ત મંત્રો વિનિયોગ છે કે કેવળ કુલ=સંકેત કાપવામાં ઉક્ત મત્રો વિનિયોગ છે ? આ દેહ છે પૂર્વપક્ષનાદીનું માનવું છે કે બંને જાનતા ધ્યાન કાપવામાં ઉક્ત મત્રો વિનિયોગ છે. સિદ્ધાંતનાદીનું માનવું છે કે સ્વાભાવિક=નિત્ય સંબંધથી જે અર્થનું સ્મરણ થતું હોય તેનું સ્મરણ કહ્યું લક્ષણથી જે અર્થનું સ્મરણ થાય તેનું નિર્દેશ અને મુખ્ય સંબંધ દ્વારા જ કર્મસમ્પન્નતા અર્થનું સ્મરણ કરાવી મત્રો કહ્યુંના રીત બને છે. મુખ્ય અર્થથી જ મત્ર નિરૂપણ થાય છે ‘માટે અમુખ્ય અર્થમાં મત્રો વિનિયોગ થતો નથી. તસ્માત્ સુલ્કયગૌગ્યોર્નુસ્વં વર્તમાનપ્રવચન-હતિ યાગરભાષ્ય.

આદ્યના પ્રકાશ-મત્રોત્રો આદ્યનામાં વિનિયોગ છે એ અવિકરણ સમજવે છે
પૂર્વપક્ષ તથાદ્યનમપીતિ ચેત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ — (કયા) તે પ્રમાણે (આદ્યનામ્ અપિ) આદ્યના પશુ અર્થાત આદ્યના નામકે અર્થે પદ પશુ અવહનનું લક્ષ્ય છે (હિતિ ચર) એ એમ માનવામાં આવે તો એ તો સંબંધ હિતર સૂત્રમાં જન્ય છે

સાધાર્થ — દર્શનપૂર્વક પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાક છે હવિષ્મદેહિ હિતિ નિરવજનવાહયતિ (હે હવિષ્મદેહિ આજ એ પ્રમાણે અવહનન કરતાં ત્ર વાર એ લાવે છે) આ મત્ર અવહનનનું અર્થ છે કે આદ્યનાનું ' પૂર્વપક્ષનું ' માનવું છે કે લિંગના જગથી પૂર્વ સૂત્રમાં ઈદ્ર શબ્દ યોજ્યતિથી જેમ આદ્યપત્વનો પ્રકાશક થાય છે તેમ આ ઈદ્રણે પશુ હવિષ્મદેહિ ' આ મત્રમત્ર અર્થે પદ આદ્યનાનામકે દોષા છતાં અવહનનનું લક્ષ્ય છે એમ સમજવું અર્થાત્ ઉક્ત મત્રનો અવહનનનો વિનિયોગ થાય છે એવો પૂર્વપક્ષનો અભિપ્રાય છે ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર

ન કલલવિધિચોદિતત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ — (ન) પૂર્વપક્ષનું માનવું હીક નથી (કાલકિયિ) અને કાળનું પદ વિધાન નથી (ન) કારણ કે (ચોદિતવાત્) હવિષ્મદેહિ આદ્યના લોક અવહારથી યાત થાય છે

સાધાર્થ — આ સૂત્રમાં ' ન ' ની આદ્યતિ કરી, પૂર્વપક્ષનું માનવું હીક નથી અને કાળનું પદ વિધાન નથી, એવો અર્થ કરવો કારણ કે, કાળનું વિધાન કરવા જતાં કાળના સંબંધનું વિધાન અને તથા વખતના અભાસનું વિધાન આમ બે વિધાન કરવાથી વાક્યનો કારણ પડે હવિષ્મદેહિનું અવહનન કાલે આદ્યના તો લોકઅવહારથી જ ન થાય છે માટે હવિષ્મદેહિ હિતિ નિરવજન વાહયતિ આ ઈદ્રણે તથા વખતના અભાસની જ વિધિ ॥ અને અર્થે પદથી આ મત્રના આદ્યનામાં જ વિનિયોગ થાય છે અવહનન કિવામાં નહિ કારણ કે, અર્થે પદ ' આદ્યના ' પ્રકાશક કરવામાં સમર્થ લિંગ છે ॥ ૬ ॥

ગુણાભાવાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ — (ગુણાભાવાત્) સામાન્યધર્મનો અભાવ હોવાથી સદૃશનું ઉપસ્થિતિ નથી

સાધાર્થ — અર્થે પદથી ' અવહનન ' એક રૂપે પશુ પ્રતીત થતું નથી જેમ ' લિટ્ટો માળવક ' આ ઈદ્રણે સિદ્ધ રૂપ મુખ્ય અર્થમાં રહેના દ્રવ્યનું સાચા માણસમાં છે તેથી માણસ સિદ્ધ પદથી એક રૂપે લક્ષિત થાય ॥ તેમ અર્થે ના મુખ્ય અર્થનો ધર્મ અવહનન કિવામાં જણાવો નથી માટે એક રીતે પશુ અર્થે પદથી અવહનનની પ્રતીતિ થઈ શકે નહિ માટે ઉપરનો મત્ર આદ્યનારૂપ અર્થમાં વિનિયુક્ત થાય છે ॥ ૭ ॥

લિટ્ટાચ્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (લિટ્ટાચ્) અર્થવાદરૂપ લિટ્ટાથી પશુ અવહનનની પ્રતીતિ થતી નથી

સાધાર્થ — ' કાલે હવિષ્મદેહિ ' આ અર્થવાદથી પશુ અવહનન કિવાની પ્રતીતિ થતી નથી તત્પરિણુ સાદૃશ્ય ઓતરથી પ્રતીતિ થાય છે ' અવહનન ન લીટ્ટાચ્ ' અવહનન એ માર

છે એમ કહેવાય નહિ. આ કારણથી પણ ઉક્ત મંત્ર અવહનને કિંમત વિનિયુક્ત થતો નથી. ॥ ૮ ॥

વિધિકોપશ્ચોપદેશે સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (ઉપદેશે) હવિષ્કદેહિ આ મંત્રને અવહનનું અંગ માનવામાં આવે તો (વિધિકોપ) વિધિવાહ્યની નિર્વિધિતા (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ:—જો ' હવિષ્કદેહિ ' આ મંત્રને અવહનનું શેષ માનવામાં આવે તો " શવ રક્તો દિવ સપ્તનં વધ્યાસ મિત્વહન્તિ આ મંત્ર કે જે અવહનનું અંગ તરીકે છે. એનો કોઈ વિષય જ રહે નહિ. માટે હવિષ્કદેહિ એ મંત્ર આહવાનનું અંગ છે. અર્થાત્ હવિષ તેમાર કરનાર યજમાન પત્નીના આહવાનમાં ઉક્ત મંત્ર વિનિયુક્ત છે. ॥ ૯ ॥

અગ્નિવિહુરણુ-આદિ પ્રકાશક મંત્રોનો વિનિયોગ વિહુરણુઆદિમાં જ છે એ અધિકરણુ સમજાવે છે.

તથોતયાનવિસર્જને ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(તથા) તે જ પ્રમાણે (યથાનવિસર્જને) એ જે પહેલા ઉત્થાન કાળ અને વિસર્જનકાળના મોઢક છે.

ભાવાર્થ:—જ્યોતિષ્ટામ યાગમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ઉત્તિગ્નુઃ સ્વાહ-અમીદમીન્ વિહરેતિ । તથા વ્રત વૃણુવેતિ વાચ વિહજતિ । આ બન્ને વાક્યોનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. ઉક્તો યોગે છે કે હે અમીદ, તું અગ્નિઓને પ્રજવલિત કર. તમે હુમ્બપાન કરો એમ કહીને વાણીના મોનને છોડે છે. આ ટેકાણે પ્રથમ વાક્યમાં ઉત્તિગ્નુઃ પદ ઉપવાના સમયને લક્ષિત કરે છે અને વાચ વિહજતિ એ પદ વાણીના વિસર્જનકાળને યોધિત કરે છે. સમીન્ વિહર । અને વ્રત વૃણુત આ મંત્રોમાં કિંવાપકો ઘોડન છે અને તે અગ્નિ પ્રજવલન અને વ્રતકરણને પ્રકાશિત કરે છે. માટે એજ અર્થમાં એ મંત્રનો વિનિયોગ છે. જેનાં ગાદં વજ્રમુપતિષ્ઠે અહીં આ ગાદંપત્ય પ્રક્રી પાછળ જેમ બીજી વિકલિતનું અવશ્ય થાય છે તેમ ઉક્તમાં વાક્યોમાં દ્વિતીયાદિ શ્રુતિ નથી માટે અર્થપ્રકાશકત્વ રૂપ લિંગથી જ વિનિયોગ કરવામાં આવે છે. ॥ ૧૦ ॥

હવે ' સૂક્તવાક ' એ પ્રસ્તરપ્રહરણુનું અંગ છે એ અધિકરણુ સમજાવે છે

સૂક્તવાકે ચ કાલવિધિઃ પરાર્યત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પૂર્વપદ્ય

પદાર્થ:—(ચ) પૂર્વપદ્યને મુશ્વે છે (સૂક્તવાકે) સૂક્તવાકમાં (કાલવિધિ) કાલનું વિધાન છે. (પરાર્યત્વાત્) કારણ કે સૂક્તવાક અને પ્રસ્તર આ બંને પરાય છે સૂક્તવાક દેવતાની સ્તુતિ છે અને પ્રસ્તર સુના ધારણ કરવા માટે છે.

ભાવાર્થ:—ઈર્ષ્યપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે આશ્નાન છે. " સૂક્તવાકેવ પ્રસ્તર પ્રહરતિ " इदं पावाष्टयिवी मद्रमभूत् ॥ આ મંત્રમાં અગ્નિનું સંબોધન કરી " ત્વ સૂક્તવાગસિ " તુ સૂક્તવાક હો એવું આશ્નાન કરવામાં આવ્યું છે. ' પ્રસ્તર ' એ દક્ષીની મુખિનું નામ છે. અને ' પ્રહરણુ ' નો અર્થ આ ટેકાણે અગ્નિમાં પ્રણેષ કરવો એ છે. આ ટેકાણે જે વખતે ' સૂક્તવાક ' હોતા એણે તે વખતે અપ્યુ પ્રસ્તરનો પ્રણેષ કરે. આવેલ અર્થ દેવાથી મૂળ વાક એ કાળનો લક્ષક છે. એનો ભાવ પૂર્વપદ્યનો છે. સૂક્તવાક પ્રસ્તરનું અંગ નથી કારણ કે

સૂક્તવાક અને પ્રસ્તર બને અગ કે અગ્રા હ મેઘા પરાધ હોય છે તથા તેમાં અવાગિચ્ચવ બની શકતો નથી માટે 'સૂક્તવાક' થી કાળ જ લક્ષિત થાય છે ॥ ૧૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ઉપદેશો વા યાગ્યાશન્દો હિ નાકસ્માત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ — (કા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે (ઉપદેશ) પ્રસ્તરપ્રકરણ પ્રત્યે અગ તરીકે વિધિ છે (હિ) કારણ કે (યાગ્યાશન્દ) સૂક્તવાક ને માટે 'યાગ્યા' શબ્દ પ્રયોગીતો છે (અન્તસ્માત્) અંતરમાત્ર યાગ્યા શબ્દનો પ્રયોગ થયો (ન) નથી

ભાવાર્થ — સૂક્તવાકને માટે યાગ્યા શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે એ હોમનુ અમ સૂક્તવાક ન હોય તો તેને માટે યાગ્યા શબ્દનો પ્રયોગ બની શકે નહિ અગ્રીની રૂઢિતિ કરવાથી તેને યાગ્યા કહેવામા આવે કે હોમના સાધનમાં જ યાગ્યા શબ્દની પ્રવૃત્તિ છે માટે સૂક્તવાક એ પ્રસ્તરપ્રકરણનુ જ અગ છે, પ્રસ્તરપ્રકરણ એટલે દર્શનમુદ્ધિનો હોમ એ હોમમા સાધનની આકાંક્ષા જ રૂઢિ છે જ 'સૂક્તવાક' અહીં શ્રૂતમાણ થતી વૃત્તિના વિમલિત સાધનને બતાવે છે માટે સૂક્તવાક સાધનરૂપે હોમમા અન્વિત થવાથી અમ છે એ સ્પષ્ટ થાય કે આ કાગ્ર શ્રુતી 'સૂક્તવાક' ને કાળનો લક્ષક નહીં માનતા હોમનુ અમ જ માનતુ થોમ્ય છે ॥ ૧૨ ॥

સ દેવતાયંસ્તત્સયોગાન્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ — (ન) સૂક્તવાક (દેવતાયં) દેવતાક્રમ જ નિર્ધારણ થાય છે (તત્સયોગાન્) કારણ કે એનો દેવતા કારા પ્રસંગની સાથે સમય છે

ભાવાર્થ — પ્રસ્તર પ્રવૃત્તિ આ કાળે પ્ર ઉપસર્ગ દર્શક હવિત ધ ધુનો અર્થ થતિ એવેા કરવેા સૂક્તવાક એ દેવતાનો પ્રકાશ કરે છે માટે સૂક્તવાક રૂઢિ યાગ્યાથી પ્રસ્તરનેા યાગ કરવેા આ અર્થ થવાથી અગિરિદ હવિરજુપ્ત અહીં અગિએ પ્રસ્તરરૂપ લવિષને રચીકૃત કૃત્તુ છે એવેા અર્થ સમજવેા માટે સૂક્તવાક એ પ્રકરણનો અર્થાત્ હોમનુ દેવતાનો પ્રકાશ કરી અગ બને છે, એ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૧૩ ॥

પ્રતિપત્તિરિતિ ચેન્ન સિદ્ધકૃદ્દુભયસસ્કાર સ્યાન્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ — (પ્રતિપત્તિ) સસ્કાર (રિતિ ચેન્ન) છે એમ કહેવામા આવે તો ઠીક નથી. (સિદ્ધકૃદ્) સિદ્ધકૃતની પેઠે (ઉભય સસ્કાર) એ બંને પ્રકારનુ કર્મ છે

ભાવાર્થ — પ્રસ્તરને દુષ્કા ઉપર રાખવેા એ પ્રતિપત્તિરૂપ સસ્કાર કહેવાય છે એટલે પ્રતિ પત્તિરૂપ સસ્કાર અને ત્યાગ રૂપ ય મનુ અમ એ બંને અર્થ પ્રવૃત્તિ પદમાંથી પ્રતીત થાય છે પ્રયોગ પ્રસ્તરને સસ્કૃત કરી સમીપમા ઉપકારક બને છે અને વૃત્તિના વિમલિતના અવલોથી પ્રસ્તરકરણુક ત્યાગ એવેા અર્થ પણ નીકળે છે 'સિદ્ધકૃત' એ એમ માને પ્રકારનુ કર્મ છે તેમ પ્રસ્તરપ્રકરણ પણ સસ્કાર અને હોમ બન્ને રૂપે કર્મ છે પ્રતિપત્તિનુ અપૂર્વ અને યાગનુ અપૂર્વ એમ બન્ને અપૂર્વ માનવા પડે તો પણ ઇષ્ટાવૃત્તિ છે માટે સૂક્તવાક એ પ્રકરણનુ જ અગ છે ॥ ૧૪ ॥

હવે સૂક્તવાકનો અર્થાનુસાર વિનિયોગ કરેલો એ અધિકરણ સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ કૃત્સ્નોપદેશાદુભયન સર્વવચનમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ — (ઉભય) રૂઢિ અને પૂર્ણમાસ બન્નેમા (સર્વવચનમ્) સૂક્તવાકસંગ

જેટલા મંત્રો હોય તે બધાનો પાઠ કરવો જોઈએ (કૃત્સ્નોપદેશાત્ કારણ એ બધાય મંત્રોનો ઉપદેશ પ્રદરણ પ્રત્યે કરવામાં આવ્યો છે.

હોવાર્થ :—આ સંપૂર્ણ સૂક્તવાક્ય દર્શ અને પૂર્ણમાસનું અંગ છે કે એમાંથી અમુક મંત્રો પૂર્ણમાસના અને અમુક મંત્રો દર્શના અંગ છે? આ સરખમાં પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે સુક્તવાક્યે પ્રસ્તર પ્રદરણ આ વાક્યથી પૂર્ણમાસમાં અને દર્શમાં બધાય મંત્રો બોલવા જોઈએ અર્થાત્ બધાય મંત્રો પૂર્ણમાસમાં અંગ છે અને એ જ બધાય મંત્રો દર્શમાં પણ અંગબદ્ધ છે. ॥ ૧૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ચચાર્ય વા શેષમૂતસંસ્કારસ્વાત્ ॥૧૬॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સચવે છે. (ચચાર્ય) અર્થ પ્રમાણે સૂક્તવાક્યના મંત્રો બોલવા જોઈએ (શેષમૂતસંસ્કારસ્વાત્) વાગમાં, દેવતાસ્મારક મંત્રો હોય છે. વાગની સાથે સંબંધ નહીં ધરાવનાર દેવતાના મંત્રો બોલવાની જરૂર નથી, વાગ-સંબંધ દેવતા-સ્મારક મંત્રો બોલવા જોઈએ.

હોવાર્થ :—અર્થ પ્રમાણે વિભાગ કરી મંત્રોનો વિનિયોગ કરવો જોઈએ. દર્શમાં જે દેવતા સંબંધ ધરાવતા હોય તે દેવતાના સ્મારક મંત્રો દર્શ વાગમાં બોલવા અને પૂર્ણમાસ વાગમાં સંબંધ ધરાવનારા જે દેવતા હોય તેના સ્મારક મંત્રો પૂર્ણ વાગમાં બોલવા જોઈએ. નિરર્થક મંત્ર બોલવાનો કશો પણ અર્થ નથી. જે વાગમાં જે દેવતા સંબંધ ધરાવે છે તે દેવતા તે વાગના શેષ ગણાય છે. ॥ ૧૬ ॥

વચનાદિતિ ચેત્ ॥૧૭॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) સૂક્તવાક્ય એ તૃતીયા વિભક્ત્યન્ત નિખિલ સૂક્તવાક્યો વિનિયોગ હોવાથી તેમાં યુક્તિની જરૂર નથી (ક્ષિતિ ચેત્) જો એમ કહેવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

હોવાર્થ :—સુક્તવાક્યે પ્રસ્તર પ્રદરણ આ ઠેકાણે સંપૂર્ણ સૂક્તવાક્યો વિનિયોગ હોવાથી આપું સૂક્ત બોલવું જોઈએ. એમાં કોઈ પણ યુક્તિનો ઉપયોગ કરવો ન જોઈએ કારણ કે શ્રુતિ સર્વથી બલવતી હોય છે. ॥ ૧૭ ॥

મકરણાવિમાગાદુભે પ્રતિ કૃત્સ્નશબ્દઃ ॥૧૮॥

પદાર્થ :—(કૃત્સ્નશબ્દઃ) ‘કૃત્સ્ન’ શબ્દ (એ પ્રતિ) દર્શ અને પૂર્ણમાસ પ્રત્યે ઉપદેશ છે, (મકરણાવિમાગાદુભે) પ્રદરણનો વિભાગ ન હોવાથી અર્થાત્ એક જ પ્રદરણ હોવાથી.

હોવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ એક જ પ્રદરણ છે, એમાં વિભાગ પાડીને બતાવ્યું નથી કે આ મંત્રો આ વાગમાં વિનિયુક્ત કરવા અને બીજા મંત્રો બીજા વાગમાં વિનિયુક્ત કરવા. પૂર્ણમાસ અને દર્શ બન્નેને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે કે સુક્તવાક્યે પ્રદરણ માટે એમ ન સમજવું કે બધા મંત્રો દરેક વાગમાં નિરર્થક હોય તો પણ બોલવા જોઈએ ૫૦) ૩૫) આ વચ્ચે અને દેવદત્તને આપી શો. આનો અર્થ એ નથી કે ૫૦) વચ્ચે અને આપો અને ૫૦) દેવદત્તને આપો. પણ પચાસમાંથી લાગે પડતા વચ્ચે અને આપો અને લાગે પડતા દેવદત્તને પણ આપો આ પ્રમાણે તૃતીયા શ્રુતિ જે છે તે બરાબર છે પણ તેના અર્થ સમગ્ર મંત્રોનો વિનિ-

યોગ કરવો નોંધવો ॥ ૧૬ ॥

અમ્યવાન્યાનુવાક્યમત્રો દેવજા અમ્યવુર્જ અંગ છે એ અધિકરણ સમગ્રવે છે

લિટ્ક્રમસમાધ્યાનાત્ કામ્યયુક્તં સમાન્નાનમ્ ॥ ૧૯ ॥

પ્રત્યર્થ :—(લિટ્ક્રમસમાધ્યાનાત્) તમા વામિન્દ્રાનો હત્યાદિ આઠ ક્રમ્યાઓનો વિનિયોગ લિંગ, કમ અને સમાખ્યા એ ત્રણેને ખ્યાનમાં લઇને કરવો (કામ્યયુક્તમ્) કામ્યેષિ સંબંધ હોય એવી ક્રમ્યાઓનો (સમાન્નાનમ્) કાર્યેષિમાં જ વિનિયોગ કરવો. કેવળ લિંગનો આશ્રય લઇ ઉક્ત ક્રમ્યાઓનો વિનિયોગ કરવો નહિ.

ભાવાર્થ :—તમા વામિન્દ્રાની હત્યાદિ અનુવાકમાં છંદ અને અગ્નિ લિંગનાની આઠ ક્રમ્યાઓનું આગ્નાન છે. તે ક્રમ્યાઓનો વિનિયોગ કેવળ લિંગનો આશ્રય કરી વિનિયોગ કરવો નોંધવો એવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. સિદ્ધાન્તવાદીનું માનવું છે કે કેવળ લિંગની બળાથી એનો વિનિયોગ કરવો નહીં પણ લિંગ, કમ અને સમાખ્યા આ ત્રણેને ખ્યાનમાં લઇ તેનો વિનિયોગ કરવો. 'કામ્યવાન્યાનુવાક્યાકાંઠ' આ સમાખ્યા છે.

જાન્યેષ્ટિપુ પેન્દ્રામ્મેકાદગરુપાલં નિવેપેત્ પ્રજાકામઃ કૃત્વાદૌ । તન્નાપિ ક્રમાપ્રમાણેન પ્રથમેષ્ટેઃ પ્રથમવાચ્યાનુવાકયાયુગલમિતિરીત્યા સમાનપઠિતં કામ્યયુક્તં કામ્યેષિસમ્બંધં રચાન્ન વેવલેન હિજ્ઞેન ક્વતિ માયઃ ॥

કામ્યેષ્ટિઓમાં પ્રભવી છંદના રાખનારે છંદાગિદેવતાકે એકાદશકથાઓ સંસ્કૃત કરેલી પુરાકાશનો નિર્વાપ કરવો. આ દેશલે કમરૂપ પ્રમાણથી પ્રથમ હજિનું પ્રથમપાતપાનપુગલ વિનિયુક્ત છે. આ પ્રમાણે કમ સખ્યાની મદદ લઇ વિનિયોગ કરવો કેવળ છંદ અને અગ્નિ દેવતા પ્રકારક લિંગથી હિજા ક્રમ્યાઓનો વિનિયોગ કરવો નહિ. સમાખ્યા એટલે યોગિક સખ્દ. કામ્ય એટલે કામના યુક્ત. વાળ્યા એટલે દેવતા રમ્યારક મંત્ર, અનુવાકયા એટલે અનુવાકમાં સમાગ્નાત કરેલી ક્રમ્યાઓ. હત્યાદિ. ॥ ૧૯ ॥

આખીસોપરધાને પ્રાકૃત મત્રના વિનિયોગનું અધિકરણ.

અધિકારે ચ મંત્રવિધિરતદાદ્યેષુ શિષ્ટત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પૂર્વપક્ષ

પ્રત્યર્થ :—(ચ) પૂર્વપક્ષનો મત્ર છે (અધિકારે) ન્યોતિરોમ-આદિ પાગ પ્રકરણમાં (મત્રવિધિઃ) ને મંત્રોનું વિધાન દોષ છે તે (તદાદ્યેષુ) પ્રકરણગત અને અપ્રકરણગત મંત્રો છે. (શિષ્ટત્વાત્) સામાન્યરૂપથી નિહિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ન્યોતિરોમમાં 'કામ્યેવ્યા જામીષ્વરુનિષ્ઠે' આ પ્રમાણે પાઠ છે. આ દેશલે 'આમેવી' પદ પ્રકૃત અને અપ્રકૃત મંત્ર સાધારણપરક છે કે કેવળ પ્રકૃતમંત્રપરક જ ! આ સંસ્કર્માં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે કનુસમીપમાં ને મંત્ર વિધાન છે પ્રકૃત અને અપ્રકૃત મંત્રોને લગતું છે. ૧૫૪ પણ અગ્નિવેત્તાક તત્વાથી અગ્નેષ્ઠમંત્રપમાં ઉપસ્થિત થયું, કારણ કે આમેવી પદનો અર્થ છે હમિઃ કેવળા વરુણા વચ્ચે. જા કષ્ઠ આમેવીઃ આમાં પ્રકરણને લગતા ૩૦૪ પણ ઉલ્લેખ જણાવતો નથી માટે આખું પ્રકરણ લિંગથી પ્રાપ્ત થયું અગ્નિ દેવતાક તત્વા બોધતા આખીસ નામક મંત્રપર્માં લખાયેલ થયું ॥ ૨૦ ॥

તદાલ્યો વા પ્રકરણોપપત્તિમ્યામ્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિષ્પત્તિ સૂચવે છે. (તદાલ્યઃ) પ્રકરણ પદ્ધતિ મંત્રજા ઉપસ્થાનમાં વિનિયુક્ત કરવો. (પ્રકરણોપપત્તિમ્યામ્) પ્રકરણ અને ઉપપત્તિ અર્થાત્ કુક્તિથી એજ સિદ્ધ થાય છે.

પદાર્થ :—ઉપસ્થાનમાં પ્રકરણમત મંત્ર જ વિનિયુક્ત કરવો. કારણ કે, સંનિહિત મંત્રથી કાર્ય કરવું એ જ અમુચિત છે. અપ્રકરણમત મંત્ર દૂર પડે છે. સંનિહિત અને અસંનિહિત માંથી સંનિહિત જ. જગવાન હોય છે, માટે સંનિહિત અર્થાત્ પ્રકૃત મંત્રથી જ આત્મીય નામવાળા મંત્રમાં ઉપસ્થાન કરવું આગેનો ન્યાયો વેદોમાં ધણી અને તે છુદે છુદે દેશોમાં આવી છે. તેમાંથી કટુપ્રકરણમાં જે આગેનો ન્યાય હોય તે જ ન્યાયથી ઉપસ્થાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

અનર્થકધ્વોપદેશઃ સ્યાદસમ્બન્ધાત્ ફલવતા નહ્યુપસ્થાનં ફલવન્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (અસમ્બન્ધાત્) અપ્રકૃત મંત્રથી જો ઉપસ્થાન કરવામાં આવે તો (ઉપદેશઃ) પ્રકરણમાં મંત્રનો ઉપદેશ (અનર્થક) નિર્થક થઈ જાય કારણ કે (ફલવતા) ફલ-પ્રાપ્તિ કરવાની સાથે સંબંધ નથી (ઉપસ્થાનમ્) સ્વતઃ ઉપસ્થાન (ફલવન્) ફળવાળું (નહિ) નથી.

ભાવાર્થ :—જો ગમે તે અગ્નિદેવતાકે મંત્રથી ઉપસ્થાન કરવામાં આવતું હોય તો જ્યોતિષ્ટોમ આદિ કટુમાં તેને લક્ષતા વિશેષમંત્રનો ઉપદેશ અર્થ થઈ પડે છે. ઉપસ્થાન સ્વતઃ જ રીતે ફળપ્રાપ્તિ નથી એ તો કટુની ફલવતાથી ફલવત્ છે માટે પ્રકરણમત મંત્રથી અર્ચનામાં મંત્રમાં ઉપસ્થાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૨ ॥

સર્વેષાં ચોપદિષ્ટવાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (સર્વેષામ્) બધા મંત્રોનો (ઉપદિષ્ટવાત્) ઉપદેશ થયેલો છે.

ભાવાર્થ :—અપ્રકૃત પદ્ધતિ મંત્રોનો વિનિયોગ કરાય પણ યજ્ઞે નહિ એવી યજ્ઞે કરવાની જરૂર નથી કારણ કે અપ્રકરણ પદ્ધતિ જોડલા મંત્ર છે તે બધાનો સંબંધ વાચસ્તોમ કટુ સાથે છે.

અવિનિયુક્તા યાચઃસ્તોમે સંપદ્યન્તે ।

આ વચનથી મંત્રોના ફલના સંબંધ ઉપદિષ્ટ છે તેથી કોઈ પણ પ્રકારની અનુપપત્તિ રહેતી નથી, માટે જ્યોતિષ્ટોમ કટુમાં તો પ્રકૃતમંત્રથી જ ઉપસ્થાન કરવું જોઈએ, એ જ પ્રમાણે “ ઇન્દ્રા સવો દેવ્ય્યા હવિર્ધનમ્ ” “ સદઃ ” નામવાળા મંત્રમાં ધર્મદેવતાકે ન્યાયથી અને હવિર્ધન નામવાળા મંત્રમાં વિષ્ણુ દેવતાકે ન્યાયથી ઉપસ્થાન કરવું અહીં પણ પ્રકૃત એન્દ્રી ન્યાય અને પ્રકૃત વૈષ્ણવી ન્યાયથી ઉપસ્થાન કરવું એમ સમજવું. ॥ ૨૩ ॥

અક્ષમંત્રોનો યથાલિંગ ગ્રહણ આદિમાં વિનિયોગ કરવો એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ લિઙ્ગસમાખ્યાનામ્યાં મક્ષાર્થતાઽનુવાકસ્ય ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(અનુવાકસ્ય) અનુવાકની (લિઙ્ગસમાખ્યાનામ્યામ્) લિંગ અને સમાખ્યાથી (મક્ષાર્થતા) વાસ્તાર્થતા છે. અર્થાત્ એ અનવાક મોખાનામાં વિનિયુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થ.—જ્યોતિષેમમાં દોષ કર્યા એમજના જાણી ગેરેલા માનવું બહુજ (પાન) વિદિત થયું છે. અને આ પ્રમાણે આશ્નાન છે. અમિપુન્યદર્શનયે કૃત્વા પ્રત્યષ પરત્ય નદયિ સોમ મથયન્તિ । બહુજમાં ચાર બીપાર હોય છે. મદ્ય, અવેશ્ય, નિગરશ્ય અને સમ્યગ્ જગ્ય “મત્તેદિ” ઇત્યાદિ મત્ર બહુજવાકમાં સ્થિત છે. ૬૧૧ે અહીં વિચારવાનું એ છે કે આખો અનુવાક બહુજનું અર્થ છે કે એમાં આખાં ટેવાક વાક્યો સિંગના બાધથી પ્રાપ્ત બીજ કિયામાં અંત તરીકે છે કે પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે એ આખો ૫ અનુવાક નિમ્ન અને સમાખ્યાનો અર્થે બહુજનું જ અર્થ છે મણાનુવાક આ સમાખ્યા છે અર્થાત્ આ યોગિક ક્રમ કે અને મણ્યામ આ સિંગ છે ક્રમ્ય કે એનાથી બહુજની પ્રતીતિ થાય છે માટે સિંગ અને સમાખ્યા ૩૫ ૧૧ને પ્રમાણથી એ આખો ૫ અનુવાક બહુજનું અર્થ માનવું એ ઉચિત છે ॥૨૪॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર તસ્ય રૂપોપદેશમ્યામવર્ણોડ્યસ્ય ચોદિતત્વાન્ ॥૨૫॥

પદાર્થ.—(તસ્ય) મત્તેદીતિ સપ્તમ્ય (ઇત્યાદિ મત્ર સમજનો (અવર્ણઃ) બહુજાક્ય-માંથી નિમ્નેક કરેલો (રૂપોપદેશમ્યામ) મદ્ય ૩૫ અર્થ (ચોદિતવા) વિદિત હોવાથી.

ભાવાર્થ.—એમ બહુજ વિદિત છે તેમ મદ્ય પણ વિદિત જ છે અધિનો સ્વા શાસ્ત્રમાં સચાતમ્ આનાથી મદ્ય ૩૫ અર્થનો પ્રકાશ થાય છે. મદ્ય, અવેશ્ય, નિગરશ્ય અને સમ્યગ્ જગ્ય વગર બહુજ ૩૫ અર્થ અંતિય થતો જ નથી. માટે આખો ૫ અનુવાક બહુજપરક જ ન માનતાં જે વાક્યથી મદ્યનો પ્રકાશ થાય, તે વાક્ય મદ્યનું સિંગ સમજવું અને એ વાક્ય બોલી મદ્ય કરવું જરૂર ત્યા જેવ સોમ મુલકા જવલ્યેમ્ આ મત્રથી સોમજનું અવેશ્ય કરવું ક્રમ્ય કે એનાથી અવેશ્યની પ્રતીતિ થાય છે. ‘મા ને યથાન્ મામિતિયા’ આ વાક્ય સમ્યગ્ જગ્યમાં વિનિયુક્ત કરવું ક્રમ્ય કે એનાથી એ અર્થ સમજાય છે. માટે જે મત્રથી જે અર્થ પ્રતીત થાય તે મત્ર તેના અર્થ તરીકે સમજવો બધા જ મત્રો બહુજના અર્થ છે એમ નહિ સિંગર પ્રમાણથી વિનિયોગકરેલો સમાખ્યા તિંગનો બાધ કરી રોકે નહિ. સિંગથી તો સમાખ્યાનો બાધ થઈ શકે છે. ॥ ૨૫ ॥

‘મન્દ્રાભિમૂતિ’ ઇત્યાદિથી મણ્યામિ ઇત્યન્ત સુધી એક જ મત્ર છે અને

એક જ અર્થમાં એના વિનિયોગ છે એ અધિદરણ સમજાવે છે.

‘ગળામિધાનાન્મન્દ્રાદિરેન્મન્નઃ રયાત્ તયોરેકાર્યસંયોગાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ.—(ગળામિધાન્) ગૌણ તરીકેનું અધિધાન હોવાથી (મન્દ્રાદિઃ) મન્દ્રાભિમૂતિ ઇત્યાદિ એકાર્થ વિનિયુક્ત (એકમન્નઃ) એક જ મત્ર (રયાત્) છે (તયો) બહુજ અને પ્રીતિ-બોધક બને પ્રાકરોનો (એકર્થસંયોગાત્) એક સાદેમોષ સાથે સયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ.—કેવર ખતાવેલા પ્રકરણમાં જ મન્દ્રાભિમૂતિઃ વેતુ “ચેક્ષાનાં વાગ્ જુવાળા સોમસ્ય લુપ્તુ ઇત્યમે વસુમદ્ગણસ્યેતિ મણ્યામિ” આટલો મત્ર છે અને તે મણમન્ન છે. આમા જુવાળા સોમસ્ય લુપ્તુ આટલો બાગ અરધો ફૂં કરનારી અને સોમરસને સેવનાર છદ્મા-ની તૃપ્તિને પ્રકાશિત કરે છે અને બાકીનો બાગ મણ્યામે પદ્યો બહુજને પ્રકાશિત કરે છે. તો ૬૧૧ે એ જાણ છે કે એ મત્રમાં જે અર્થ પાડવા અને એક વાક્યને તૃપ્તિમાં અને બીજા

ભાગને બક્ષણમાં વિનિયુક્ત કરવો ? આમ કરવાથી એ એક મંત્ર નહિ પણ એ મંત્ર મણીશે. આ શંકાનું સમાધાન આ સૂત્રમાં આ પ્રમાણે છે. તૃપ્તિ બક્ષણ સિવાય બીજા કોઈ પણ વાતપા-
રથી ઉત્પન્ન થતી નથી. બક્ષણની પાછળ એ તો આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. તૃપ્તિને વિધિનો સંભવ જ નથી કારણ કે તે પુરુષપ્રયત્નનો વિષય નથી. પુરુષપ્રયત્નનો વિષય તો બક્ષણ જ હોઈ શકે. બક્ષણ એ કારણ છે અને તૃપ્તિ એ તો એનું ફાલ છે. કારણ નિષ્પન્ન થવા પછી ફાલ એની મેળે જ થાય છે માટે તૃપ્તિમાં મંત્રનો વિનિયોગ કરવાની જરૂર નથી. બક્ષણવાક્યનો તૃપ્તિપ્રમાણક વાક્યભાગ શેષ છે. અને બક્ષણવાક્ય-શેષી છે. આ પ્રમાણે શેષશેષિભાવ વૃષ્ટિ એકાર્થમાં એ મંત્રનો સંબંધ હોવાથી એ એક જ મંત્ર છે અને બક્ષણમાં (સોમપાનમાં) જ એનો વિનિયોગ છે. ॥ ૨૬ ॥

“ દન્દ્રવીતલ્લ ” ઇત્યાદિ મંત્રોનો બધાં બક્ષણોમાં ઉલ્લેખી વિનિયોગ કરવો એ આખલ સમજાવતું અધિકરણ. પૂર્વપક્ષ.

લિઙ્ગવિશેષનિર્દેશાત્ સમાનવિધાનેષ્વનૈન્દ્રાણામમન્ત્રત્વમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(લિંગવિશેષનિર્દેશાત્) લિંગ-વિરેવના નિર્દેશથી (સમાનવિધાનેષુ) પ્રકૃતિવિ-
કૃતિભાવસ્થા-૨ સ્થળમાં (નૈન્દ્રાણામ્) મૈત્રાવરુણાદિમહોના બક્ષણમાં (અમન્ત્રત્વમ્) મંત્રરહિત-
પણું છે.

સાવાર્થ :—‘ દન્દ્રવીતલ્લ ’ એ પદ્યરહિત બક્ષમંત્રનો ઇન્દ્રલિન્ગ મૈત્રાવરુણાદિમહાબક્ષ-
ણમાં પાઠ છે કે નહિ ? એ શંકામાં પૂર્વપક્ષનું કથન છે કે ઐન્દ્રલિન્ગમહો (ઇન્દ્રદેવતાક સોમરસ)
એક ક્તુમાં તૃત્ય પાઠ હોવાને લીધે પ્રકૃતિ વિકૃતિ ભાવ નથી, તેથી ઐન્દ્રલિન્ગ બક્ષમાં
(સોમપાનમાં) ‘ દન્દ્રવીતલ્લ ’ ઇત્યાદિ મંત્રની પ્રાપ્તિ નથી માટે મંત્ર બોલ્યા વગર મૈત્રાવરુણાદિ
મહ શેષનું બક્ષણ કરવું મૈત્રાવરુણાદિ પીતલ્ય શેષ મહ્યામિ આવે બહ કરવો નહી. ॥ ૨૭ ॥

યયાદેવતાં વા તત્પ્રકૃતિત્વં હિ દર્શયતિ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તત્પ્રકૃતિત્વમ્) સર્વ મહોની પ્રકૃતિ ઐન્દ્રમહ જ પ્રકૃતિ છે
(દર્શયતિ) એવું સોમ મહાશયન નતાવે છે (હિ) માટે (યયાદેવતામ્) જે મહોની જે દેવતા
હોય તે દેવતાનો બહ કરી બક્ષમંત્રનો પાઠ કરવો.

સાવાર્થ :—જે જે દેવતાનો ઉદ્દેશ કરી પાનમાંથી સોમરસ હોમનો હોય તે તે દેવતાનો
શેષ રહેલા સોમરસના બક્ષણ વખતે તે તે દેવતાનો ઉલ્લેખ કરી મંત્ર બોલવો. ઇન્દ્રદેવતાક
સોમરસના પાન વખતે જેમ દન્દ્રવીતલ્લ યોમસ્ય શેષ મહ્યામિ તેમ મૈત્રાવરુણ દેવતાક સોમના
બક્ષણ વખતે મૈત્રાવરુણાદિ પીતલ્ય યોમસ્ય શેષ મહ્યામિ એવો મંત્રોચ્ચાર કરી સોમરસનું પાન
કરવું. ॥ ૨૮ ॥

અવ્યુક્તીતસોમના બક્ષણમાં ઇન્દ્રનું પણ ઉપલક્ષણ છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.
પુનરવ્યુક્તીતેષુ સર્વેપામુપલક્ષણં દિશેપત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(પુનરવ્યુક્તીતેષુ) જે વખત સોમરસ નાખવામાં આવે છે જે મહમાં
(મહ એટલે પાન) એના બક્ષણ વખતે (સર્વેપામ્) ઇન્દ્ર તથા બીજા દેવોનો (ઉપલક્ષણમ્)
બહ કરવો એકબે કારણ કે તે બક્ષણીય સોમરસ સર્વદેવોનો શેષ છે.

સાવાર્થ :—પ્રથમ અર્થસમા સોમરસ લઈ ઇન્દ્રને ઉદ્દેશી હોમ કર્યો અને ત્રમસમાં
શેષ રહેલા સોમનું દન્દ્રવીતલ્લ પીતલ્ય યોમસ્ય શેષ મહ્યામિ આ મંત્ર બોલી બક્ષણ કર્યો પછી
૧૯

ફરીથી દોહનામક દશશમીથી તેજ અમરમાં સોમ લઈ મિત્રાવરણને ઉદ્દેશીને = યોમ્. ૪૫૧
પછી ફરીથી અમરમાં બાધી રહેલા સોમ લક્ષ્મણ વખતે મિત્રાવરણમાં પોતલ આ વાક્યે સ્થાયી
હસ્તીતલ ૫૬ ૫૭ જોડું. કાશ્ય કે તે હન્દ અને મિત્રાવરણ એ બન્નેના પ્રદાન
કરેલાનું શેષ છે. ॥ ૨૯ ॥

પૂર્વપક્ષવાદી આ સંબંધમાં પોતાનો મત પ્રકટ કરે છે.

અંપનયાદ્ વા પૂર્વસ્ય અનુપલક્ષણમ્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ:—(ક) પૂર્વપક્ષને જણાવે છે (પૂર્વસ્ય) પ્રથમ દેવતા (અંપનયાદ્) વિચ્છેદ
કઈ જવાથી (અનુપલક્ષણમ્) બીજા દેવતા સાથે તેનો જોડ કરવો નહિ.

સાધાર્થ:—પ્રથમ હન્દને ઉદ્દેશી સોમનો યોગ થયો. ૫૬થી મિત્રાવરણ દેવતાને ઉદ્દેશી
સોમનું પ્રદાન = (હોમ) કરતી વખતે હન્દનો સંબંધ રહેતો નથી. ॥ ૩૦ ॥

ઉત્તર.

ગ્રહણાદ્ વાઙ્મનપાયઃ સ્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ:—(ક) પૂર્વપક્ષનો નિરામ સચવે છે. (અંપનયાદ્ સ્વાત્) હન્દની સંબંધનો
વિચ્છેદ થતો નથી. (ગ્રહણાદ્) પૂર્વગતમાં થયેલ યજ્ઞ દેવતાથી

સાધાર્થ:—હન્દના સંબંધનો વિચ્છેદ થતો નથી મિત્રાવરણમાં સંબંધ સોતરસનો
પૂર્વદેવ (હન્દના સેષ) સાથે સંબંધિત સંગ્રામનું વિધાન થાય છે આ કાળથી સંદિગ્ધોનો
જોડ કરવો અર્થાત્ હન્દમિત્રાવરણને તલ સોમલ સેષ અસવાયિ આ પ્રમાણે જોડ કરી દેવ લક્ષ્મણ
કરતુ ॥ ૩૧ ॥

પાત્નીવત્તેષામ્ ઇન્દ્રાદિદેવતાનુ ઉપસંધ્યુ કરતુ કે નહિ કે એ અધિકાર્ય.

પૂર્વપક્ષ

પાત્નીવતે તુ પૂર્વવત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ:—(ક) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (પાત્નીવતે) પત્નીવદેવતાના પ્રદાન અધિકારમાં
(પૂર્વવત્) પૂર્વ પ્રકારજુમાં બતાવેલ પ્રમાણે હન્દાદિ દેવતાનું ઉપસંધ્યુ કરતુ.

સાધાર્થ:—“ પાત્નીવત્ ” દેવતાવાળા પ્રદ (મામગ્સ) ના વચ્ચેનાં હન્દવાદ્યુ, મિત્રા-
વરણ અને અગ્નિવન દેવતાઓનું ઉપસંધ્યુ કરતુ જોડાએ અર્થાત્ હન્દવાદ્યુપત્નીવરણસ સેષ
મદવાયિ આ પ્રમાણે બોલી પાત્નીવરણનું પાન કરતું જોડાએ. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત યત્ ગ્રહણાદ્ વાઙ્મનપાત્નીવત્ સ્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ:—(ક) પૂર્વપક્ષની નિશ્ચિત સૂચવે છે. (ગ્રહણાદ્) પાત્નીવતે પ્રદ આગ્રયજુ
નામક સ્થાપીમાંથી લેવામાં આવતો દેવવાસી (અંપનોત. સ્વાત્) હન્દાદિ દેવતાને (વિચ્છેદ
થાય છે.

સાધાર્થ:—અનુપલક્ષણે પાત્નીવત્તેષામ્ ગૃહ્યતિ ન ઉપાંશુ પાત્નદારા આગ્રયજુ
પાત્નમાંથી પાત્નીવત્તેષામ્ને ગ્રહેતુ કરે છે. આગ્રયજુ પાત્નદારા હન્દાદિદેવતાને ઉદ્દેશી સોમરસનો
હોમ કરેલો હોતો નથી. મદો એ પાત્નમાં હન્દાદિ દેવતાનો શેષ રહેતો નથી. આગ્રયજુ પાત્નમાં
નો કેવળ પત્નીવદેવતાનો જ શેષ હોય છે. આ કાળથી આગ્રયજુમાંથી સેષભક્ષણમાં હન્દાદિનો
સંબંધ નથી એટલે પાત્નીવત્તેષામ્ ગૃહ્યતિ વખતે હન્દાદિ દેવતાનું નામ લેવાની જરૂર નથી.
પત્નીવદેવતાની તલ સોમલ સેષ મદવાયિ આ પ્રમાણે બોલી પાત્નીવત્તેષામ્ને ગૃહ્યતિ પાત્ન)
કરતુ. જિન પાત્ન દેવવાસી પૂર્વદેવતાનો શેષ રહેતો નથી. એક જ પેલમાં જિન-નિન

દેવતાક્રિય હોવાનો હોય તોજ પૂર્વદેવતાનો શેષ રહેલો સંભવિત છે. માટે પાત્નીવતના ભક્ષણમાં હેતુદેવતાનું ઉપલક્ષણ કરવું નહિ. ॥ ૩૩ ॥

પાત્નીવતશેષ ભક્ષણમાં ત્વષ્ટાનું ઉપલક્ષણ નથી એ અધિકરણ સમજાવે છે
પૂર્વપક્ષ ત્વષ્ટારં ત્પલકાયેત્ પાનાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (પાનાત્) પાનરૂપિણી તથા (ત્વષ્ટારમ) ત્વષ્ટદેવતાનું (ઉપલક્ષયેત્) ઉપલક્ષણ કરવું નોંધવે

હાવાર્થ :—પાત્નીવતશેષ ભક્ષણમાં ત્વષ્ટાનું ઉપલક્ષણ કરવું કે નહિ ? અર્થાત્ “ ત્વષ્ટા પીતૃય ” આવેા જોઈ કરવો કે નહિ ? પૂર્વપક્ષ આને છે કે એવો જોઈ કરવો નોંધવે માગ્ય કે, “ સમારૂઢ પત્નીવ ર સજ્જદેવેન ત્વષ્ટા સેતમ પિવ સ્વાહ ” આ મંત્રમાં ત્વષ્ટા સાથે પાન કરવાનું પ્રતીત થાય છે. ॥ ૩૮ ॥

સિદ્ધાંત મૂલ્ય અતુલ્યત્વાત્ તુ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની આ પ્રતિ સૂચવે છે (અતુલ્યત્વાત્) ગુણ ન હોવાથી (પવન) એ પ્રમાણે (ન સ્વા) યજ્ઞ, સહે નહિ.

હાવાર્થ :—ઉક્ત મંત્રરૂપ સિ મથી તો ત્વષ્ટાનું કેવળ સાહિત્ય જ પ્રતીત થાય છે. ત્વષ્ટાને પાત્ની સ્થથે સખ જણાવેા નથી એ પ્રમાણે પત્નીવતને ઉદ્દેશીને પાનનું વિધાન છે તે પ્રમાણે ત્વષ્ટાને ઉદ્દેશીને પાનનું વિધાન નથી. અર્થાત્ ત્વષ્ટ, સેતમ પિવ આવું વિધાન નથી માટે ત્વષ્ટાને જોઈ કરવો નહિ પત્નીવદ્ દેવતાના પાન વખતે ત્વષ્ટાની માત્ર ઉપરિધિત જ ઉક્તમંત્રમાં યોગિા કરી છે. ॥ ૩૫ ॥

પાત્નીવતશેષ ભક્ષણમાં ત્રીશ દેવોનું પણ ઉપલક્ષણ કરવું નહિ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

ત્રિંશચ્ચ પરાર્યત્વાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ત્રિંશચ્) ત્રીશ દેવોનું ઉપલક્ષણ કરવું નહિ. (પરાર્યત્વાત્) ઉત્પત્તિવિધિમાં ત્રીશનું નામ ન હોવાથી એ પદાર્થ છે.

હાવાર્થ :—પાત્નીવત માગતા વિધાનમાં પાત્નીવત દેવતાનું જ નામ છે. બીજાનું નથી માટે “ ઇતિત્વેન ચાગ્ન્યાંશુઃ કાનારય વા વિમલા દ્યૌઃ પત્નીવત ત્રિંશચ્ચ દેવાન્ અતુલ્ય-માદયસ્વ ” આ પાંચમાં જણાવેા ત્રીશદેવો ઉપલક્ષિત કરના નહિ “ પત્નીવતુદેશોઃ દમ્ને રક્તે તેન સ્વમાતમયે ગન્ધેભ્યોઽપિ રક્તે રક્તે સ્તુતિર્લભ્યમ્ તથાત્તિજ્ઞે વેવર્ષ ” પત્નીવદ્ દેવનો ઉદ્દેશ કરીને જ દ્રવ્યને હોમ કરવામાં આવે છે. એમ સુમે ધિતીકારે કર્યું છે.

‘ પત્નીવત્રાસવરિણઃકર્તાદ્ દેવાન્ માદય ’ ક્વમિધીયતે આ પ્રમાણે જેમનીય ન્યાયમાર્માં માં સખમાં આવ્યું છે. પત્નીવત નામ ધારણ કરનાર ત્રીશ દેવોને ખુશી કર. આવેા ઉક્ત વાક્યને સાત છે. ॥ ૩૬ ॥

‘ ભક્ષણમાં અતુલ્યપદ્ધતિદેવતા ઉપલક્ષિત નથી ’ એ અધિકરણ સમજાવે છે
અપદ્ધતિર્કર્તૃવત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (અપદ્ધતિ) અવગણનાર દેવતા (કર્તૃવત્) હોતા આત્મીયે ઉપલક્ષિત નથી.

હાવાયી.—સોમવાને સર્વંત્ર સોમસ્થાએ વીદિ હતિ અનુવર્ત્તુતે જીહોતિ આ દેહાણે પૂર્વ-મૂત્રમાં જેમ જતાવવામાં આવ્યું છે તેમ પરાધર્મ નથી અગ્નિ પીતૃવાદ સોઝપિ મશમન્ને ઉપલક્ષણીયઃ અગ્નિ વડે પાન થયેલું હોવાથી તે પણ બહુમંત્રમાં ઉપલક્ષિત છે એવું પૂર્વ પક્ષનું મતંત્ર છે. સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે અનુવર્ત્તુતે દેવતા અગ્નિનું નામ છે અને તે મંત્રમાં ઉપલક્ષણીય નથી. પ્રકૃતિચૂત ઉદ્ગામમાં પ્રથમ હોતાએ સોમપાન કર્યું હોય છે અને પછી અન્વયપૂર્ના પાનને માટે જો મંત્ર જોણવામાં આવે છે તેમાં 'હૈતુવીતસ' આવેા બેઠ કરવામાં આવ્યો નથી. તેજ પ્રમાણે અનુવર્ત્તુતેદેવતાને પાંડ પણ નથી. અર્થાત્ અનુવર્ત્તુતેદેવતાને બેઠ કરવો નહિ. પ્રકૃતિવાગમાં એન્દ્રમદ ઇન્દ્રના ઉદ્દેશથી યજીત કરેલો હોય છે અગ્નિના કે હોતાના ઉદ્દેશથી નહિ. માટે બહુ મંત્રમાં કેવળ 'ઇન્દ્રવીતસ' એવો જ પાંડ વિકૃતિવાગમાં પણ કરવો. ॥ ૩૭ ॥

અનેન્દ્રોતું અમંત્રક ભક્ષ્ય-અધિકરણ.

છન્દોનિવેચસ્તુ સર્વગામિત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ.—(૩) આ ૨૦૬ પૂર્વ પક્ષનો નિરાસ કરે છે. (છન્દોનિવેચ) જગતી છન્દનો પ્રતિષેધ કરી અનુબંધ છન્દનો બિહનો વિધિ કરેા એ એન્દ્ર અને અનેન્દ્ર પ્રદાનોમાં પ્રકૃતિવિકૃતિ જાવને મુમત્ત નથી (સર્વગામિત્વાદ) સોમ તથા સોમધર્મ સંપૂર્ણ ભ્યેતિષ્ઠેમમાં પ્રદાનમાત્ર સાધે સમાન છે.

હાવાયી.—'સોમેન યજેત' આ વાક્યથી સોમ એ કર્મનું અંગ છે ઇષ્ટ પ્રદાન વિશેષનું અંગ નથી. તે ઇષ્ટ ખાસ પ્રદાનનું અંગ હોત તો પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ માનવામાં આવત સોમ કર્મનું અંગ હોવાથી અભિધ પ્રદાનોમાં સોમનો સમાન આવથી સંબધ છે. અનુબંધ છન્દન હતિ યોજાણિ મશમન્ન નમતિ આ વાક્યથી માયત્ર છન્દના રચાનામાં જગતી છન્દનો પ્રતિષેધકરી અનુબંધ છન્દનો બેઠ કરી પ્રકૃતિવિકૃતિભાવમાં કારણ જતાવ્યું છે તે પણ કીક નથી કારણ કે એ બેઠતો વાચનિક છે એટલે તૃતીય સવનમાં યોજાથી રોવના બહુમંત્ર પૂરતો જ છે. બધે દેહાણે બેઠ કરવાનું એ કારણ નથી. માટે પ્રકૃતિવિકૃતિ જાવ ન હોવાથી અનેન્દ્રમાં બિહનો સંભવ નથી અને એ કારણથી અનેન્દ્રપ્રદાનના મેવનું અમંત્રક ભક્ષ્ય કરવું. ॥ ૩૮ ॥

એન્દ્રામ ભક્ષ્યનું અમંત્રકત્વ-અધિકરણ.

એન્દ્રામે તુ લિંગમાવાત્ સ્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પૂર્વ પક્ષ.

પદાર્થ.—(૪) પૂર્વ પક્ષ ઘોતક છે. (એન્દ્રામે) એન્દ્રામ રોવભક્ષ્યમાં તો (લિંગમાવાત્) ઇન્દ્રેય કારણ હોવાથી (સ્વાત્) સમંત્રક ભક્ષ્ય છે.

હાવાયી.—'એન્દ્રામનુયોજેત યજાતિ' એન્દ્રામ રોવનું ભક્ષ્ય અમંત્રક કરે કે સમંત્રક ? એ શકાના સમાધાનમાં પૂર્વ પક્ષ તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે કે ઇન્દ્ર અને અગ્નિ આ બે દેવતા વાગા રોવમાં ઇન્દ્ર તો ૨૧૦૮ છે અને એન્દ્રેયનું ભક્ષ્ય તો સમંત્રક ॥ માટે એન્દ્રામ રોવનું ભક્ષ્ય સમંત્રક જ કરવું. ॥ ૩૯ ॥

સમાધાન સૂત્ર.

એકસ્મિન્ વા દેવતાન્તપદ્ વિમાગવત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ.—(૫) પૂર્વ પક્ષનો નિરાસ કરે છે. (એકસ્મિન્) એક દેવતાક દ્વિઃ રોવ ભક્ષ્યમાં મંત્ર છે. (દેવતાન્તપદ્) બે દેવતા ॥ દ્વિઃરોવ એ બિન્નદેવતાક જ કહેવાય માટે બિન્નદેવતા દેવતાથી સમંત્રક જ ભક્ષ્ય છે. (વિમાગવત્) અમનેવ પુરોહાદ ને વ્યુધાં કરવો તેવી રીતે.

ભાવાર્થ :—આગ્રેય પુરોહિતનું ચાર ભાગમાં કરવું એ જેમ અમંત્રક છે તેમ પ્રમાણે એન્દ્રાંશ શેષનું બાકી પચી અમંત્રક ન કરવું. કેવળ ઇન્દ્રદેવતાક હવિશેષ કરતાં ઇન્દ્ર અને અગ્નિ દેવતાક હવિશેષ ભિન્ન છે. કેવળ ઇન્દ્રદેવતાવાળા હવિશેષનું બાકી જ સમંત્રક છે, માટે એન્દ્રાંશ શેષબાકી અમંત્રક છે. ॥ ૪૦ ॥

“ ગાયત્રચ્છન્દસઃ ” ઇત્યાદિ મંત્રોનો અનેક છન્દસ્કમાં વિનિયોગ છે એ અધિકરણ

છન્દશ્ચ દેવતાવત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (છન્દઃ) કેવળ ગાયત્રાદિ જેમાં હોય તે જ ઠેકાણે બક્ષમંત્રનો વિનિયોગ કરવો (દેવતાવત્) પૂર્વાધિકરણમાં જેમ ઇન્દ્ર એક જ દેવતાવાળા હવિશેષના બાકીમાં બક્ષમંત્ર વિનિયુક્ત કર્યો ॥ તેમ.

ભાવાર્થ :—પૂર્વાધિકરણ ખતાવવામાં આપ્યું છે કે કેવળ ઇન્દ્ર એક જ દેવતાને ઉદ્દેશીને સોમરસ આપવામાં આવ્યો હોય એ સોમરસરૂપહવિના શેષના બાકીમાં બક્ષમંત્રનો વિનિયોગ છે તેમ પ્રમાણે ગાયત્રી છન્દ વાળાસોમના બક્ષશેષમાં બક્ષમંત્રનો વિનિયોગ થવો જોઈએ અર્થાત્ ગાયત્રી છન્દવાળા ઋષિ બોલી ઇન્દ્રને જે સોમરસ આપવામાં આવે છે તેનાજ શેષના બાકીમાં ગાયત્રચ્છન્દસ ઇન્દ્રવીતસ્ય શેષ અસ્ત્યામિ આ બક્ષમંત્રનો વિનિયોગ થવો જોઈએ. અન્ય છન્દવાળા ઋષિથી ઇન્દ્રને આપવામાં આવેલા સોમના શેષના બાકીમાં ઉક્ત મંત્રનો વિનિયોગ ન થવો જોઈએ એવો પૂર્વપક્ષનો મત છે. ॥ ૪૧ ॥

સર્વેષુ વા અભાવાદેકચ્છન્દસઃ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિશ્ચિત સચવે છે. (સર્વેષુ) અનેક વિધ છન્દવાળા સર્વ વાગોમાં બક્ષમંત્રનો વિનિયોગ છે. (એકચ્છન્દસઃ) કેવળ ગાયત્રી છન્દવાળા વાગોના (અભાવાત્) અભાવ હોવાથી બક્ષમંત્રનો ક્યાંય પણ વિનિયોગ જ ન થાય.

ભાવાર્થ :—સર્વ વાગો ભિન્ન ભિન્ન છન્દવાળા મંત્રો અથવા ઋષિઓ છે. જેમાં બધા જ ગાયત્રી છન્દવાળા જ મંત્ર હોય એવો કોઇ કંતુ જ નથી. હવે જે ગાયત્રી મંત્રવાળાજ કંતુનો આશ્રય શખવામાં આવે તો એવો ફાઇ કંતુ ન ગણવાથી બક્ષમંત્રના ક્યાંય પણ વિનિયોગ જ થઇ શકે નહિ. માટે નાનાછન્દસ્કેષુ સર્વેષુ કંતુપુ મહત્તમન્ત્ર. ત્યામ જુદા જુદા છન્દવાળા બધા ૫ કંતુઓમાં બક્ષમંત્ર વિનિયુક્ત છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૪૨ ॥

હવે સૂત્ર ૨૭ થી ૪૨ સુધી પૂર્વોત્તરપક્ષ રૂપે જે પ્રકરણ સમુત્થિત થયું છે તેનું સમાધાન સૂત્ર ૪૩ માં આ પ્રમાણે કરે છે. આ ઉપસંહારાત્મક છે.

સર્વેષાં વૈકમન્વ્યમૈતિશાયનસ્ય મક્તિપાનત્વાત્ સવનાધિકારો હિ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિશ્ચિત સચવે છે. (સર્વેષામ્) એન્દ્ર અને અર્જુન-દ, બધા હવિશેષના બાકીમાં (વૈકમન્વ્યમ્) સમાન રૂપે બક્ષમંત્રનો વિનિયોગ છે. (હિ) કારણ કે (મક્તિપાનત્વાત્) લઘુજાતિત દ્વારા વા ધાતુનો અર્થ આપવું એવો અર્થ કરવાનો છે અને “ ઇન્દ્રવીત ” આ પદમાં બહુવીહિ સમાસ કરવાનો છે. (સવનાધિકારઃ) : અને અન્યપદાર્થ પ્રધાન તરીકે સવન છે. (રેતિશાયનસ્ય) મહર્ષિ રેતિશાયનનો, એવો મત છે.

ભાવાર્થ :—ઇન્દ્ર-આદિ દેવતા અશરીરી છે એવું આગળ નવમા અધ્યાયમાં મિદ્ધ કરવામાં આવ્યું. માટે ઇન્દ્રવીતનો અર્થ ઇન્દ્રે પીધેલો એવો અર્થ થઇ શકે નહિ. અશરીરી દેવ પાન કરી શકે નહિ. માટે “ વીત ” નો લઘુશ્બ્દ અર્થ “ દસ ” કરવો અર્થાત્ ઇન્દ્રને આપવામાં

આનો છે સોમ જે સવનમાં તે સવનનું નામ દ્વન્વિત સવન છે. એતિશયન મદધિ માને છે કે એ સવનમાં એન્દ અને એન્દ-દ સર્વ શેષોમાં ભક્ષ્યમંત્રો વિનિયોગ છે દ્વન્વિત પદથી કેવળ ૪-દને આપેલા દવિષ્ણો શેષ પ્રતીત થતો નથી પણ સવનમાં આપેલા સર્વ દવિષ્ણો શેષ પ્રતીત થાય છે. માટે સર્વશેષોના ભક્ષ્યમાં ભક્ષ્યમંત્ર વિનિયુક્ત છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે એન્દશેષભક્ષ્ય જેમ સમંતક છે તેમ એન્દશેષ ભક્ષ્ય સમંતક જ છે. ॥ ૪૩ ॥

इति मीमांसागुर्वरमाप्ये तृतीयस्य अव्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीये अध्याये तृतीयः पादः

હવે ઉચ્ચૈસ્ત્વાદિમાં વેદધર્મત્વ છે એ અધિક્યજ્ઞ સ્થભાય છે.

भुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ :—(ધતે) ડન્વે. જ્ઞકા મિચ્છે આ વાક્યમાં જ્ઞકા એવા પાતું પ્રવજ્ઞ થતું હોવાથી (જાતાધિકાર) નક્કર નીતિવાળા મનમાં જ ઉચ્ચૈસ્ત્વાદિ ધર્મોના અધિકાર (સ્યાત) છે.

ભાવાર્થ :—એતિશયમાં આ પ્રમાણે પાદ છે. ડન્વે. જ્ઞકા મિચ્છે ડન્વે. જ્ઞાન્ના ઉપાદ્યુ યજુરેતિ । આ દેહાણે ઉચ્ચૈસ્ત્વાદિ ધર્મો કેવળ મંત્રોના અધિકારને લઈને પ્રવૃત્ત થયા છે કે સપૂજ્ય નગ્નેદ આદિને લઈને ? આ સંસયમાં પૂર્વપક્ષનું માર્ગનું છે કે કેવળ મંત્રોને ઉદ્દેશીને ઉચ્ચૈસ્ત્વ આદિ ધર્મો પ્રવૃત્ત થયા છે સપૂજ્યનગ્નેદ આદિને ઉદ્દેશીને નહિ. જ્ઞક, સામ વજુષ એ નીતિવાચક શબ્દ છે. વેદવાચક નથી. ॥ ૧ ॥

सिद्धांत सप्त.

वेदो वा प्रायश्चनात् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(વા) “ વા ” શબ્દ પૂર્વપક્ષનું નગ્નજ્ઞ સૂચવે છે. (વેદ) ઉચ્ચૈસ્ત્વાદિ ધર્મવિધિના ઉદ્દેશ વેદ છે. (પ્રવૃત્તિનાત) વાક્યના ઉપક્રમમાં વેદશબ્દનું દર્શન થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉચ્ચૈસ્ત્વાદિ ધર્મો વેદોને ઉદ્દેશીને પ્રવૃત્ત થયા છે. કારણ કે વાક્યની રૂઝ-આનમાં વેદ શબ્દનું શ્રવણ થાય છે. જેમકે :—

प्रजापतिस्कामयन् प्रजाः सृजेयेति न तपोऽस्तप्यत्, तस्मात् वेदानात् प्रयो देवा अमृष्यन्त अमिर्वायुरादित्यः, तैस्तप्यन्त तैश्चस्तेषामेभ्यः प्रयो देवा असृष्यन्त । अमेष्टग्वेदः, चायोर्यजुर्वेदः आदित्यात् सामवेदः । इति उपकल्प्य तस्मादुर्बलं चा क्रियत् इत्युपसंहारात् असंजातविरोधित्वेन प्रयत्नत्वेन उपकमानुसारेण उपसंहारनयनम् ॥

અર્થ :—પ્રજાપતિએ કામના કરી કે હું પ્રજા-સર્જનું, તેણે તપ કર્યો, તપ કરી તેણે અગ્નિ, વાયુ અને આદિત્ય એ ત્રણ દેવોને ઉત્પન્ન કર્યાં. તેઓએ પણ તપ કર્યું. તેમાંથી ત્રણ વેદ ઉત્પન્ન થયા, અગ્નિમાંથી નગ્નેદ, વાયુમાંથી વજુર્વેદ અને આદિત્યમાંથી સામવેદ. આ વાક્યોમાં વેદ શબ્દ ૨૫૮ જુગ છે. આ પ્રમાણે વાક્યની સંખ્યા કરી ડન્વે. જ્ઞકા મિચ્છે માટે ઉચ્ચૈસ્ત્વ નક્કર હોવા કારણે. વાક્યોપક્રમમાં નગ્નેદ શબ્દ ૨૫૮ છે માટે ‘નક્કર’ પદથી પણ નગ્નેદ જ સમજવો કારણ ઉપક્રમ વિશેષ-લીન હોવાથી પ્રગળ છે. ઉપક્રમ પ્રમાણે જ ઉપ-સંહાર થયો જેમકે. તસ્માત ડન્વે જ્ઞકા મિચ્છે હતાદિ વાક્યો ઉપસંહાર સૂચવે છે. ઉપક્રમમાં નગ્નેદ તે માટે ઉપસંહારમાં પણ નક્કર પદ નગ્નેદ ‘જ્ઞાન્ના’ પદથી સામવેદ અને ‘વજુષ’ પદથી વજુર્વેદ સમજવો. હીક્ષામએ આ દેહાણે મંત્ર અને પ્રાદ્યજ્ઞને વેદ કહ્યો છે. જેમ કે મત્ર માત્રમ રાતુરાવરવેદસ્પર્શઃ નૌમિત્તિ ચરતિ. ત્વામીથી દવાનંદજ્ઞ કેવળ મંત્ર આમને વેદ

માને છે એ તેમણે ઋગ્વેદાદિ સાધ્ય જમિકામા વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. ॥ ૨ ॥

લિટ્તાચ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિટ્તા) અર્થપ્રકાશ ૩૫ લિંગથી પણ વેદજ ઋચા પદ્યો સમજાવે.

સાધાર્થ :—જદ્ પદ્યો ઋગ્વેદ સમજાવે. એમકે “ ઋગ્મિતઃ પૂર્વજિ દિવિદેવ ફક્તે યજુર્વે-
દેન તિટ્ઠતિ મધ્યે અહઃ , સામવેદેન અસ્તમયે મહીયતે વેદેરશ્ચાન્યભિમિરિતિ સૂર્યઃ ” આ દેશણે પહેલા
અઃભર્મો “ઋગ્મિતઃ” પદ્યો ઋગ્વેદ લીધેા છે, કારણ એવા ચરભર્મા “ વેદે. ” આપું પાછું વચન
આપું છે, જો ઋગ્વેદ પદ્યો ઋગ્વેદનો વ્યવહાર ન હોત તો વેદાભ્યામ્ એવું દિવચન જ આપું
હોત, આ અર્થબોધક લિંગથી પણ સમજાય છે કે ઋગ્વેદ આદિ ચન્દો વેદબોધક જ છે. ॥ ૩ ॥

ધર્મોપદેશોઽનુ ન હિ દ્રવ્યેણ સમ્બન્ધઃ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ધર્મોપદેશાતુ) ઉચ્ચૈરત્વ ધર્મનો ઉપદેશ કરવાથી પણ ઋગ્વેદો
વ્યવહાર વેદમાં જ છે (હિ) કારણ કે (દ્રવ્યેણ) સામવેદ સાથે (સમ્બન્ધો ન) ઉચ્ચૈરત્વ
ધર્મનો સંબંધ જાતવજા ન હોતો જોઈતો.

સાધાર્થ :—ઉચ્ચૈઃ સામ્ના ઉચ્ચ સ્વરથી સામથી કાવું કરવું અહીં સામવેદમાં જ ઉચ્ચૈરત્વ
ધર્મનું વિધાન કર્યું છે તે કરવું જોઈતું ન હતું. કારણ કે “ કચ્યચૂડ” સમ ગાયતિ ” જામનું
જ્ઞાન ઋકમંત્રમાં જ થાય છે એવું આનાથી સિધ્ધ થાય છે. જાન હ મેશા ઉચ્ચસ્વરે થાય છે
તો પણ ઉચ્ચૈઃ સામ્ના ક્રિયતે આપું વિધાન તો માટે કરવું જોઈએ ! છતાં ઉચ્ચૈરત્વ ધર્મનો
ઉપદેશ કરી છે તેથી સિધ્ધ થાય છે કે ઋગ્વેદ પદ્યો ઋગ્વેદ સમજાવે. સામપદ્યો સામવેદ અને
યજુઃપદ્યો યજુર્વેદ સમજાવે. ॥ ૪ ॥

ત્રયી વિદ્યાભ્યા ચ તદ્દિદિ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ત્રયી વિદ્યાભ્યા) ત્રી જોવી વિદ્યાની આખ્યા (તદ્દિદિ) ત્રણ
વેદને ભાગવારમાં રૂઢ છે.

સાધાર્થ :—ત્રયી વિદ્યા વસ્તુ સં ત્રયીવિદ્યાઃ ત્રી યોટલે ત્રણ વેદ ત્રણ વેદને જો જોડે તેને
‘ત્રયીવિદ’ એવું નામ આપવામાં આવે છે. ત્રી પદ કેવળ ઋક, સામ અને યજુઃમાં પ્રસિદ્ધ નથી.
પણ ત્રી પદ લક્ષણાવતિથી ત્રણ વેદોનું વાચક છેઃ માટે આ ‘ત્રયીવિદ’ ૩૫ પદની પ્રસિદ્ધિ પણ
પણ ઋક, સામ અને યજુઃ જો ત્રણે પદો ત્રણ વેદોના વાચક છે તેજ પ્રમાણે તસ્માદુચ્ચૈઃ ઋગ્વેદ
ક્રિયતે એ ઉપસંહારક વાક્યમાં આવેલા ઋચાદિ પદો વેદવાચક જ છે. ॥ ૫ ॥

આશંકા સ્ત્ર વ્યતિક્રમે યથાશ્રુતીતિ ચેત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વ્યતિક્રમે) અપાઓનો યજુર્વેદમાં અને યજુર્વેદમાં ઋગ્વેદમાં પાઠ હોય
તો પણ (યથાશ્રુતિ) વાક્યોક્ત રીતે ઋચાઓનો ઉચ્ચૈરત્વ પાઠ અન યજુર્વેદનો ઉપાશ્રુત પાઠ
થવો જોઈએ (ઇતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો સમાધાન આપવાના સૂતમાં.

સાધાર્થ :—યજુર્વેદ વિદિત કર્મમાં જો ઋચાઓનો પાઠ અન્યો હોય તો યજુર્વેદમાં
આવેલી ઋચાઓમાં ઉચ્ચૈરત્વ અને ઉપાશ્રુતવર્તો વિરૂપ થાતો પડે કારણ કે યજુર્વેદ
પ્રકરણ પઠિત ઉપાશ્રુત આવવું જોઈએ અને વાક્યના કલ્પ પ્રમાણે ઉચ્ચૈરત્વ આવવું જોઈએ
એટલે વિરૂપની જ પ્રાપ્તિ થશે. તેના કરતાં યજુર્વેદમાં પ્રાપ્ત થયેલી ઋચામાં પણ ઉચ્ચૈરત્વ
પાઠ કરવો ઉચિત છે. કારણ કે વાક્યોક્ત ઋકત્વ ધર્મનો તેમાં અપાય નથી માટે યજુર્વેદક

ઋત્યામાં પણ ઉચ્ચેત્વ ધર્મ સ્વીકારવો નોંધવો. ॥૬॥
આશાકાનું સમાધાન થતું.

ન સર્વાસ્મિન્ નિવેશાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) એમ નહિ (સર્વાસ્મિન્) સર્વવેદમાં (નિવેશાત્) ઉચ્ચેત્વ અને ઉપાશુત્વ ધર્મનો નિવેશ હોવાથી.

ભાષાર્થ :—સંપૂર્ણ યજુર્વેદમાં ' પછી તે ઋત્યાત્મક હોય કે યજુષાત્મક હોય ' ઉપાશુત્વ ધર્મ નિતિવિષ્ટ થયેલો છે તેમ સંપૂર્ણ ઋગ્વેદમાં ' પછી તે ઋત્યાત્મક હોય કે યજુષાત્મક હોય ' ઉચ્ચેત્વ ધર્મ નિતિવિષ્ટ થયો છે. માટે યાજુર્વેદિક ઋત્યા હોય તો તેમાં પણ ઉપાશુત્વ ધર્મ જ માનવો નોંધવો ઉચ્ચેત્વ ધર્મ નહિ. તેમ પ્રમાણે ઋગ્વેદમાં કાષ્ઠ યજુઃ પડ્યો હોય તો તેમાં ઋગ્વેદના અન્યને લીધે ઉચ્ચેત્વ ધર્મ જ સ્વીકારવો નોંધવો. પણ વિકલ્પનો સ્વીકાર કરવો નહિ. અર્થાત્ યજુર્વેદગત ઋત્યામાં કાષ્ઠ વખત ઉપાશુત્વ અને કાષ્ઠ વખત ઉચ્ચેત્વ એમ વિકલ્પ માનવો નહિ. ॥ ૭ ॥

સંયોગાન્ન પ્રકરણેન વાચ્યતે ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(સંયોગેન) જે વેદવિદિત ધર્મ હોય તે વેદનો ધર્મ જ સંબધ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી (પ્રકરણેન) પ્રકરણથી તે ધર્મનો (ન વાચ્યતે) બાધ થતો નથી.

ભાષાર્થ :—જે વેદથી ધર્મવિદિત હોય તે વેદનો ધર્મ, ઉચ્ચેત્વ અથવા ઉપાશુત્વ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રકરણથી તેનો બાધ થતો નથી. ઉલટું વાક્યથી જ પ્રકરણનો બાધ થાય છે. ઉચ્ચેત્વ ધર્મ ઋગ્વેદની સાથે સંબધ ગમે છે. આ પ્રમાણે આ અધિકરણમાં સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે ઋકષથી ઋગ્વેદનો બંધાર છે અને તેનો ધર્મ ઉચ્ચેત્વ છે, યજુષ પદથી યજુર્વેદનો બંધાર છે અને તેનો ધર્મ ઉપાશુત્વ છે અને સામ પદથી સામનો બંધાર છે અને તેનો ધર્મ ઉચ્ચેત્વ છે.

ઉચ્ચૈઃ ઋષ્ટા ક્રિયતે, ઉચ્ચૈઃ સામના, સર્વાન્નુ યજુરેતિ ॥ ૮ ॥

આધાનમાં ગાનનું ઉપાશુત્વ છે એ અધિકરણ.

ગુણમુલ્યવ્યતિક્રમે તદર્થત્વાન્મુલ્યેન વેદસંયોગઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ગુણમુલ્યવ્યતિક્રમે) ગુણ અને મુખ્યનો વિશેષ હોય ત્યાં (વેદસંયોગઃ) વેદકાર સંબધ પ્રતિપાદ છે (મુલ્યેન) પ્રધાનને અનુસરીને જ (તદર્થત્વાત્) અંગો પ્રધાનને માટે જ યોગ્યતા હોય છે.

ભાષાર્થ :—' વસ્તુને પ્રાપ્તિગોપ્રિમાદર્શીત ' આ પ્રમાણે યજુર્વેદ આદ્યધર્મો અન્યાધાન વિદિત છે અને તાંજ.

રવન્તર મમિમાયતે ગાર્હપત્ય આઘીયમાન ક્વિતિ . . . સામગ્રી અંગ તરીકે વિદિત છે. સામ આધાનના અંગ તરીકે વિદિત છે. સામગ્રી ઉચ્ચેત્વ ધર્મથી કરવું કે ઉપાશુ ધર્મથી ? આવા સંશયમાં પૂરેપૂરું માને છે કે સામનો ધર્મ ઉચ્ચેત્વ છે માટે ઉચ્ચેત્વધર્મથી ગાન કરવું નોંધવું સિદ્ધાંતપ્રસ્વાદીનું કહેવું. ૭ કે સામ એ તો અંગ છે અને આધાન એ મુખ્ય. ૮ માટે ઉચ્ચેત્વ આને અને ઉપાશુત્વ ધર્મનો વિશેષ હોય ત્યારે પ્રધાનને અનુસરી સામગ્રી અંગ નોંધવો. આધાન યજુર્વેદ વિદિત હોવાથી ઉપાશુધર્મથી કરવામાં છે તો ત્યારે સામગ્રી પણ ઉપાશુધર્મથી જ થવું નોંધવું. ॥ ૯ ॥

જ્યોતિષોમ યાજુર્વેદિકત અધિકરણ.

મૂયસ્ત્વેનોમયશ્રુતિ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(વળવળતિ) જનને વેદમાં જે કર્મના વિધાનનું અણુ થતું હોય ત્યાં તે કર્મનો નિર્ણય (મૂયસ્ત્વેન) અજોના જુરસ્તવથી કરવો.

ભાવાર્થ:—‘જ્યોતિષોમ સ્વર્ગકમો યજેત ।’ આ વિધાન મળુવેદમાં તથા સામવેદમાં મળુ ઉપનિષદ સાથે છે, પ્રધાન કર્મ જન્મે વેદમાં દ્રુદ્ય હોવાથી જન્મે વેદના સ્વરૂપ થયે નોંધ્યો. અર્થાત્ દ્રુદ્ય પાત્રે મળુવેદના ઉપાશ્રુત્ય સ્વરૂપી અને દ્રુદ્ય પાત્ર સામવેદના ઉચ્ચસ્ત્વ સ્વરૂપી જ્યોતિષોમ સાથે કરવો નોંધ્યો આવા પૂર્વપચના સમાધાનમાં સિકાન્તવાદી કહે છે કે પ્રધાન કર્મમાં જે વેદના અંગો વધારે હોય તે વેદનું જ એ પ્રધાન કર્મ છે એમ માનવું નોંધ્યો. જેમ જેની સાથે વધારે અંગ ગ્રહક આદિ પરિવાર હોય તે ગુણ અને શેરો પરિવાર જેની સાથે હોય તે સચિત્ત તરીકે જોવાથી સ્પષ્ટ છે તેમ ઉપાશ્રુત્ય વેદ પ્રતિપાદિત પ્રધાન કર્મ કયા વેદનું છે તે નક્કી લેવું નોંધ્યો. જ્યોતિષોમ યાજુર્મં મળુવેદ વિકિત અંગો વધારે છે તેથી જ્યોતિષોમ રૂપ પ્રધાન ગામ કર્મ યાજુર્વેદિક છે. સામવેદિક નથી એમ સ્પષ્ટ નક્કી નોંધ્યો અને તેથી એ કર્મ ઉપાશ્રુત્ય સ્વરૂપી થવું નોંધ્યો. ॥ ૧૦ ॥

અકરણ્યુ વિનિયોજકવાધિકરણ.

અસંયુક્ત પ્રકરણાદિતિકર્તવ્યતાર્થત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:—(અસંયુક્ત) શ્રુતિ, સિંગ અને વાક્યથી જેના વિનિયોમ ન થઈ શકે તેનો વિનિયોમ (પ્રકરણ) પ્રકરણથી કરવો નોંધ્યો. (દ્વિતિકર્તવ્યતાર્થત્વાદ) પ્રધાન કર્મને પ્રતિ-કર્તવ્યતાની આશ્રયતા હોવાથી.

ભાવાર્થ:—શ્રુતિ, સિંગ અને વાક્યથી જે અંગોના વિનિયોમ ન થઈ શકે તેનો હોય તેનો વિનિયોમ પ્રકરણથી કરવો. જેમકે દર્શ પૂર્ણમાસ સતિધિમાં સચિત્ત યજ્ઞતિ । તત્કાલ મગતિ આ વાક્યો દ્વારા લખાય છે, માટે તેને ફળની આશ્રયતા છે અને દર્શ પૂર્ણમાસ રૂપ વાગ્ય પોતાના વ્યાપારની આશ્રયતા રાખે છે. આ જન્મે આશ્રયથી પ્રાપ્તવાદિ વ્યાપાર સહિત દર્શ પૂર્ણમાસ રૂપ જન્મે વાગ્ય દ્વારા સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરવું આવી એક વાક્યતા કરી અંગિજીવાને સિદ્ધ કરવો. માટે સચિત્ત યજ્ઞતિ ધર્માદિ વાક્યો પ્રકરણ દ્વારા દર્શ પૂર્ણમાસ વાક્યના અંગ છે એમ સમગ્રનું અર્થાત્ પ્રકરણ એવું વિનિયોજક છે. ॥ ૧૧ ॥

સ્થાનનુ વિનિયોજકવાધિકરણ

ક્રમશઃ વેદસામ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:—(વ) અને (ક્રમ) કર્મ અંગોના વિનિયોજક ત્વ (વેદસામ્યાત્) સ્થાનની દ્રુદ્યતા હોવાથી.

ભાવાર્થ:—ક્રમ, રીતિ તથા સમાન દેશ એ ત્રણ પર્વાવવાચક છે. દર્શ પૂર્ણમાસ વાગ્યના અધ્યવર્ણકમાં આવ્યેય, ઉપાશ્રુત્ય તથા અગ્નિષોમીય આ ત્રણ વાગ્યોનું વિધાન કર્યા પછી વાગ્યમાન કાંકમાં

“અંગેરહ” “દક્ષિણસ્વદંબો મૂયાસમ્” તથા અમીપોમયોરહં

આ કર્મથી અનુમત સંચક ત્રણ મંગોના પાક કરવામાં આવ્યો છે. એમાં પહેલા અને ત્રીજા મંગોના વિનિયોમ પહેલા અને ત્રીજા વાગ્યમાં થાય છે એનો અર્થ પ્રગટ રૂપ સિંગ દ્વારા સ્પષ્ટ ૨૦

ઋગ્વામાં પણ ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મ સ્વીકારવો જોઈએ. ॥૬॥
આરાધનું સમાધાન મૂળ.

ન સર્વસ્મિન્ નિવેશાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(૭) એમ નહિ (સર્વસ્મિન્) સર્વવેદમાં (નિવેશાત્) ઉચ્ચૈસ્તવ અને ઉપાશુત્વ ધર્મનો નિવેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંપૂર્ણ ચતુર્વેદમાં ' પછી તે ઋગ્વાત્મક હોય કે યજુષાત્મક હોય ' ઉપાશુત્વ ધર્મ સંનિવિષ્ટ થયેલો છે તેમ સંપૂર્ણ ઋગ્વેદમાં ' પછી તે ઋગ્વાત્મક હોય કે યજુષાત્મક હોય ' ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મ સંનિવિષ્ટ થયેલો છે. માટે ચાલુવેદિક ઋગ્વા હોય તો તેમાં પણ ઉપાશુત્વ ધર્મ જ માનવો જોઈએ ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મ નહિ. તેજ પ્રમાણે ઋગ્વેદમાં કાષ્ઠ યજુઃ પશ્યો હોય તો તેમાં ઋગ્વેદના સંબંધને લીધે ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મજ સ્વીકારવો જોઈએ. પણ વિકલ્પનો સ્વીકાર કરવો નહિ. અર્થાત્ ચતુર્વેદમાં ઋગ્વામાં કાષ્ઠક વખત ઉપાશુત્વ અને કાષ્ઠ વખત ઉચ્ચૈસ્તવ એમ વિકલ્પ માનવો નહિ. ॥ ૭ ॥

સંયોગાન્ન પ્રકરણેન વાચ્યતે ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(સયોગેન) જે વેદવિદિત ધર્મ હોય તે વેદને ધર્મજ સંબંધ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી (પ્રકરણેન) પ્રકરણથી તે ધર્મનો (જાણવાયે) જાણ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—જે વેદથી ધર્મવિદિત હોય તે વેદનો ધર્મ, ઉચ્ચૈસ્તવ અથવા ઉપાશુત્વ ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રકરણથી તેનો જાણ થતો નથી. ઉલટું વાસ્તવિક જ પ્રકરણનો જાણ થાય છે. ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મ ઋગ્વેદની સાથે સંબંધ ગમે છે. આ પ્રમાણે આ અધિકરણમાં સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે ઋગ્વેદથી ઋગ્વેદનો બ્યવહાર છે અને તેનો ધર્મ ઉચ્ચૈસ્તવ છે, યજુષ પદથી યજુર્વેદનો બ્યવહાર છે અને તેનો ધર્મ ઉપાશુત્વ છે અને સાથ પદથી સામનો બ્યવહાર છે અને તેનો ધર્મ ઉચ્ચૈસ્તવ છે.

• હૃદયઃ પ્રૃષ્ઠા ક્રિયતે, હૃદયોઃ સામ્ના, સ્વાંમુ યજુરેવિ ॥ ૮ ॥

આધાનમ્ માનનું ઉપાશુત્વ છે એ અધિકરણ.

ગુણમુલ્યવ્યતિક્રમે તદર્થત્વાન્મુદ્યેન વેદસંયોગઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ગુણમુલ્યવ્યતિક્રમે) ગુણ અને મુખ્યનો વિરોધ હોય ત્યાં (વેદસંયોગઃ) વેદસા સંબંધ પ્રતિપાદ છે (મુલ્યેન) પ્રધાનને અનુસરીને જ (તદર્થત્વાત્) અંગો પ્રધાનને માટે જ યોગ્યતા હોય છે.

ભાવાર્થ :—વગ્નતે માત્રાગૃહિતાર્થતઃ ' આ પ્રમાણે ચતુર્વેદ આલેખમાં અન્યાધાન વિદિત છે અને તાજ

રવગતર સમિગાપ્તે ગાર્દપત્ય આધીયમાન સ્તિ ' સામજનો અગ તરીકે વિદિત છે. સામ આધાનના અગ તરીકે વિદિત છે. સામજાન ઉચ્ચૈસ્તવ ધર્મથી કરવું કે ઉપાશુ ધર્મથી ? આવા સંસપમાં પૂર્વપક્ષ માને છે કે સામનો ધર્મ ઉચ્ચૈસ્તવ છે માટે ઉચ્ચૈસ્તવધર્મથી જાન કરવું જોઈએ. સિક્કાનપ્તવાદીનું કહેવું છે કે સામ એ તો અંગ છે અને આધાન એ મુખ્ય છે માટે ઉચ્ચૈસ્તવ આવે અને ઉપાશુત્વધર્મનો વિરોધ હોય ત્યારે પ્રધાનને અનુસરી સામજાન ચલું જોઈએ. આધાન ચતુર્વેદ વિદિત હોવાથી ઉપાશુધર્મથી કરવામાં છે તો સ્વંતર સામજાન પણ ઉપાશુધર્મથી જ ચલું જોઈએ. ॥ ૯ ॥

ભૌતિષ્ટોમ ચાલુવેદિકત્વ અધિકરણ.

મૂયસ્ત્વેનોમયશ્રુતિ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(સમયમુતિ) બન્ને વેદમાં જે કર્મના વિધાનનું અર્થ યત્ન હોય ત્યાં તે કર્મનો નિર્ણય (મૂલ્યલેખ) અંગેના ભૂતસ્ત્વથી કરવો.

ભાવાર્થ :—‘ જ્યોતિષ્યેન સ્વર્ગકામો યજેત । ’ આ વિધાન ચલુવેદમાં તથા સામવેદમાં પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. પ્રધાન કર્મ બન્ને વેદમાં મુદ્દપ હોવાથી બન્ને વેદના સ્વરૂપો વિકલ્પ થયો નોંધજો. અર્થાત્ કાષ્ઠ વખતે ચલુવેદના ઉપાશ્રુત્ય સ્વરૂપી અને કાષ્ઠ વખતે સામવેદના ઉચ્ચેત્વ સ્વરૂપી જ્યોતિષ્યોમ યાગ કરવો નોંધજો બાવા પૂર્વપક્ષના સમાધાનમાં સિદ્ધાન્તવાદી કહે છે કે પ્રધાન કર્મમાં જે વેદના અંગે વધારે હોય તે વેદનું જ એ પ્રધાન કર્મ છે એમ માનવું નોંધજો. જેમ જેની સાથે વધારે વ્યંજ ગણક આદિ પરિવાર હોય તે રાત્ર અને થોડા પરિવાર જેની સાથે હોય તે સમિત તરીકે જોળખી ગણાય છે તેમ ઉપન વેદ પ્રતિપાદિત પ્રધાન કર્મ કદાચ વેદનું છે તે વ્યર્થા છેવું નોંધજો. ભૌતિષ્યોમ યાગમાં ચલુવેદ વિદિત અંગે વધારે છે તેથી ભૌતિષ્ટોમ રૂપ પ્રધાન યાગ કર્મ ચાલુવેદિક છે. સામવેદિક નથી એમ રૂપજી બાજવું નોંધજો અને તેથી એ કર્મ ઉપાશ્રુત સ્વરૂપી યત્ન નોંધજો. ॥ ૧૦ ॥

પ્રકરણનું વિનિયોજકત્વાધિકરણ.

અસંયુક્ત પ્રકરણાદિકર્તવ્યતાર્થત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(અવયુક્ત) સુતિ, સિંગ અને વાક્યથી બનેલા વિનિયોમ ન થઈ શકે તેનો વિનિયોમ (પ્રકરણ) પ્રકરણથી કરવો નોંધજો. (દુતિર્કત્ત્વત્વાત્) પ્રધાન કર્મને કર્તવ્યતાની આકાંક્ષા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સુતિ, સિંગ અને વાક્યથી બનેલા વિનિયોમ ન થઈ શકે તેનો વિનિયોમ પ્રકરણથી કરવો. જેમકે દર્શ પૂર્ણમાસ સનિધિમાં સમિતો યજતિ । સનૂતવાત્ યજતિ આ વાક્યો ફક્તરહિત જુલ્યાય છે, માટે તેને ફળની આકાંક્ષા છે અને દર્શ પૂર્ણમાસ રૂપ યાગ પોતાના વ્યાપારની આકાંક્ષા રાખે છે. આ બન્ને આકાંક્ષાથી પ્રયત્નરૂપિ વ્યાપાર સંદિત દર્શ પૂર્ણમાસ રૂપ બન્ને યાગો કારણ સ્વર્ણને પ્રાપ્ત કરવું બાવી એક વાક્યતા કરી અંગાંગિજાવને સિદ્ધ કરવો. માટે સમિતો યજતિ ઇત્યાદિ વાક્યો પ્રકરણ દ્વારા દર્શ પૂર્ણમાસ યાગના અંગ છે એમ સમજવું અર્થાત્ પ્રકરણ એનું વિનિયોજક છે. ॥ ૧૧ ॥

સ્થાનનું વિનિયોજકત્વાધિકરણ

ક્રમશઃ દેશસામ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (પ્રક) કર્મ મંત્રનો વિનિયોજક છે (દેશસામ્યાત્) સ્થાનની મુદ્દપતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ક્રમ, સ્થળ તથા સમાન દેશ એ ત્રણ પર્વાવવાચક છે. દર્શ પૂર્ણમાસ યાગના આખરકારમાં આગ્રેમ, ઉપાશ્રુત તથા અધિષ્ટોમીય આ ત્રણ યાગોનું વિધાન કર્યા પછી ચાલુમાન કારકમાં

“ સર્ગેતદ્ ” “ દલ્ધિરસ્વદલ્ધો મૂયાસમ્ ” તથા જાગ્રીયોમયોરદ્

આ કર્મથી અનુર્મન સંચક ત્રણ મંત્રોના પાઠ કરવામાં આવે છે. એમાં પહેલા અને ત્રીજા મંત્રનો વિનિયોમ પહેલા અને ત્રીજા યાગમાં થાય છે એનો અર્થ પ્રકરણ રૂપ સિંગ દ્વારા રૂપજી

યાવ ■ પશુ “દંવિવરિતિ” આ મંત્ર કાષ્ઠ દેવતાને પ્રદાસ કરતો નથી (દંવિષ કાષ્ઠ ધાતુક આયુધનું નામ છે.) માટે એમાં સદેહ થાય છે કે એ મંત્ર ઉપાસુવાળાનું અંગ ■ કે નહિ ? આનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે આશ્વર્થવ કાંઈમાં ઉપાસુવાળો ન બન્યો બીજો છે અને યાગ માન કાંઈમાં ઉક્ત મંત્રનો ન બન્યો પણ બીજો છે. માટે એનું સ્થાન બેની સાથે સમાન હોય તે સ્થાન અપવા કમ તે મંત્રનો વિનિયોગક થાય છે. માટે દંવિવરિતિ એ મંત્ર ઉપાસુવાળાનું અંગ છે એ કેમથી ભણી શકાય છે. ॥ ૧૨ ॥

સમાખ્યાનું વિનિયોગકત્યવિકરણ.

આશ્વા ચૈવં તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (જાણ્યા) સમાખ્યા પશુ (એમ) વિનિયોગક યજ્ઞ સદે છે (તદર્થત્વાત્) કારણ તેનાથી કતા અને કિયાનો સંબંધ જણાય છે.

ભાવાર્થ :—યોગિક શબ્દને ‘સમાખ્યા’ કહેવામાં આવે છે. આખ્યા અને સમાખ્યા પર્વાપવાચક શબ્દો છે. પાન્યાપુરાનુવાક્યાપાક-આદિ ધર્મો અગ્નેદર્માં દેવા છે. દોહન અને નિર્વાપ આદિ ધર્મો વલુવેદમાં દેવા છે અને આન્વસ્તોત્ર, પૃષ્ઠસ્તોત્ર આદિ ધર્મો સામવેદમાં દેવા છે અમુક સ્તિત્વે જ તે ધર્મો કરવા એવું કાષ્ઠ નિયામક પ્રમાણ મળતું ન હોવાથી કાષ્ઠ પશુ ભવિત્વે તે ધર્મો કરવા એવો અર્થ ક્ષિત થાય છે. આ સકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. હોત્ર, આશ્વર્થવ અને ઔદગાન આ સમાખ્યાથી નિયમ ભણી શકાય છે. સમાખ્યાનથી વિનિયોગ કરવામાં કાષ્ઠ બાવક પ્રમાણ મળતું નથી. હોતાનું કામ તે હોત્ર, આશ્વર્થવ કામ તે આશ્વર્થવ અને ઉદગાનનું કામ તે ઔદગાન પાન્યાપુરાનુવાક્યા એ હોત્ર કર્મ છે માટે તે હોતાને કરવું જોઈએ. દોહન આદિ આશ્વર્થવ કર્મ છે માટે તે આશ્વર્થવે કરવું જોઈએ અને આન્વસ્તોત્ર આદિ ઔદગાન કર્મ છે એમ હવે હોવાથી તે ઉદગાનને કરવું. આ પ્રમાણે હોત્ર આદિ સમાખ્યાથી વિનિયોગ યજ્ઞ થયો છે. આ પ્રમાણે શ્રુતિ, સિદ્ધિ, વાક્ય, પ્રકરણ, સ્થાન (કામ) અને સમાખ્યા આ છ પ્રમાણોથી વિનિયોગ યજ્ઞ થયો છે. ॥ ૧૩ ॥

શ્રુતિઆદિનું પૂર્વપૂર્વબદ્ધીયસ્ત્વ-અધિકરણ.

શ્રુતિલિંગવાક્યપ્રકરણસ્થાનસમાખ્યાનાં સમવાયે પારદૌર્વિહ્યમર્થવિપ્રકર્ષાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(શ્રુતિલિંગવાક્યપ્રકરણસ્થાનસમાખ્યાનામ્) શ્રુતિ, લિંગ, વાક્ય, પ્રકરણ સ્થાન અને સમાખ્યા આ છ વિનિયોગક પ્રમાણોમાં (સમાયે) જે વિરુદ્ધપ્રમાણોનો એકત્ર સંનિપાત થાય ત્યારે (પારદૌર્વિહ્યમ્) જે પ્રમાણોમાંનું જે ઉક્ત પ્રમાણ હોય તે કુર્મ્મ સમજવું, કારણ કે (અર્થવિવર્ણ) પૂર્વપ્રમાણ કરના ઉત્તર પ્રમાણથી વિનિયોગ વિલખ્યા પડી જાય છે.

ભાવાર્થ :—વિનિયોગ કરનારાં છ પ્રમાણો બતાવ્યાં છે એ સૂત્રમાં જો પ્રમાણો એકત્ર વિનિયોગક અર્થમાં એવી સાથે આવે તો કયા પ્રમાણથી વિનિયોગ કરવો ॥ એ બાબતને સ્પષ્ટ કરે છે. જો એકજ વિનિયોગ અર્થમાં વિરુદ્ધ બે પ્રમાણોનો સમવાય થાય તો એ બે પ્રમાણોમાંથી સૂત્રમાં બતાવેલા કમ પ્રમાણે જે પછીનું પ્રમાણ હોય તે કુર્મ્મ ગણાય છે, કાગળ કે એનાથી અર્થનો વિનિયોગ કરવામાં વિલખ થાય છે, માટે એવે સ્થળે પૂર્વપ્રમાણથીજ અર્થનો વિનિયોગ કરવો. જેમકે :—‘એન્દ્રનાં ગાદ્ધ્યમુપતિષ્ઠતે’ આ દેહાણે એન્દ્ર પદથી ઇન્દ્રેવતાની પ્રતીતિ થવાથી ઇન્દ્રેવતાક ન્યાયી ઇન્દ્રનું ઉપસ્થાન કરવું અને એન્દ્રનાં ઇન્દ્રમ્ ઉપતિષ્ઠતે આવા

વાક્યની કલ્પના કરવી પડે છે. આ પ્રમાણે જે વિનિયોગ થયો તે સિંગ પ્રમાણથી થયો કહેવાય પણ ઉપરના વાક્યમાં ગાર્હપત્ય એ દ્વિતીયાત્પદની શ્રુતિ સ્પષ્ટ છે અહીં કલ્પના કરવી પડતી નથી માટે પેન્ડ્રર્ચા ગાર્હપત્યગુપ્તિષ્ઠતે આનાથી ઇન્દ્રદેવતાક ઋચાથી ગાઢ પત્યનું ઉપરધાન કરવું. આ પ્રમાણે જે વિનિયોગ થયો તે શ્રુતિથી થયો. આ પ્રમાણે આ ઠેકાણે શ્રુતિ અને સિંગતા સમવાય થયો છે અને સિંગ પ્રમાણથી વિનિયોગ કરવા જતાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કલ્પના કરવા પછી ઇન્દ્રોપરધાન કરવા જતાં વિનિયોગ કરવામાં વિલંબ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે અને શ્રુતિરૂપ પ્રમાણથી વિનિયોગ કરવા જરા પણ વિલંબ મળે નથી માટે ઉત્તર પ્રમાણ અર્થાત્ શ્રુતિની અપેક્ષાએ સિંગ પ્રમાણ નિર્ણય પડે છે. આ કારણથી શ્રુતિરૂપ બળવાન પ્રમાણથી જ વિનિયોગ કરવો, સિંગ પ્રમાણથી નહિ.

જે વિનિયોગ અર્થમાં એક જ પ્રમાણ હોય અર્થાત્ સિંગરૂપ એક જ પ્રમાણ હોય શ્રુતિ તો સંગ્રહ ન હોય તેવે યથો સિંગ પ્રમાણથી વિનિયોગ કરવામાં કરી હરકત નથી. બાજુ પ્રમાણે સિંગ વાક્ય પ્રકરણ સ્થાન જો સમાખ્યાના આપસ આપસના વિશેષમાં પૂર્વ પ્રમાણ પ્રમાણે વિનિયોગ કરવો. વિસ્તારના બળથી બધાના પ્રમાણે અહીં ટાંકી સકાર્તા નથી. ॥૧૪॥

આર ઉપસદ્ હોમો અહીનતુ અંગ છે એ અધિકરણ સમજાવે છે

અહીનો વા પ્રકરણાદ્ ગૌણઃ ॥ ૧૫ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ — (વા) ' વા ' શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (અહીન) અહીન શબ્દ (ગૌણઃ) કેવળયૌગિક છે એટલે જે હીન ન હોય તે ' અહીન ' એમ સમજવું અને એનો અર્થ સર્વકૃત્યોમાં ક્ષુદ્ર જ્યોતિષ્ટોમ જ થાય છે (પ્રકરણ) જે પ્રજ્ઞા દિવસે માથે એવા કૃત્ય પરત્વે અર્થ કરવામાં આવે તો પ્રકરણનો બાધ થાય છે.

સાધાર્થ — આ સૂત્રમાં ' અહીન ' શબ્દ જ્યોતિષ્ટોમ કૃત્યને માટે વપરાયો છે. અહીન શબ્દ ગૌણ અર્થાત્ યૌગિક છે જે પાશ્વિનિ વ્યાકરણમાં ' બ્રહ્મ રા ક્તો ' માના વાર્તિક પ્રમાણે બહુવિધ સાધ્ય કાંઈ જુદા કૃત્યવિશેષ અર્થ કરવામાં આવે તો પ્રકરણનો બાધ થાય. ■ તથા અને નાર ઉપસદ્ હોમોતુ જે વિધાન છે તે પણ જ્યોતિષ્ટોમના જ અંગ વિકલ્પે સમજાવી. કાંઈ જ્યોતિષ્ટોમના તથા ઉપસદ્ હોય અને કાંઈ જ્યોતિષ્ટોમનાં આર ઉપસદ્ હોમ કરવા. વીસાદિવસાર કલ્પ ' સોમાભિપરિવત્તાત્ પૂર્વ વર્તમા હોમ ઉપસદ્. દીક્ષા દિવસથી લઈ સોમાભિપરિવત્તા દિવસ પહેલાં ઋક્ષ એવમ્ જે હોમ કર્યા છે તે ઉપસદ્ હોમ " કહેવાય છે. " તિસ્ત રજ સાક્ષસ્ત્વ ઉપસદ્ઃ દ્વાદશાહીતસ્વ " એક દિવસમાં સાધ્ય હોવાથી જ્યોતિષ્ટોમનું ' સાક્ષ ' એવું યૌગિક નામ છે તે જ પ્રમાણે ' અહીન ' પણ યૌગિક હોય જ્યોતિષ્ટોમનું નામ છે. એ જ્યોતિષ્ટોમમાં તથા અને આર ઉપસદ્ હોમો કરવા. આ સૂત્રમાં વિકલ્પે સમજાવી. આવો પૂર્વપક્ષવાદોના મત છે.

ત્રિહંતા સૂત્ર

અસયોગાત્ તુ મુલ્યસ્ય તસ્માદપકૃત્યેત ॥૨૬॥

પદાર્થ — (તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાપ્તિ સૂચવે છે (અસયોગાત્) મુખ્ય રૂદિઅર્થ અઢર્મણ સાધ્ય કૃત્યવિશેષ થાય છે. યૌગિક અર્થ કરવાથી તેના (મુલ્યસ્ય) રૂદિ-અર્થનો બાધ થાય છે (તસ્માત્) માટે (અપકૃત્યેત) વિષેષ કરવો જોઈએ.

સાધાર્થ — " અહીન " શબ્દનો રૂઢ અર્થ અઢર્મણ સાધ્ય કૃત્ય જ થાય છે. જ્યોતિષ્ટોમ નહી, અને યોગ કરતાં રૂદિ બલવતી હોય છે. અપિચ્છાએ " બ્રહ્મ રા ક્તો " આ વાર્તિક લખી ' અહીન ' શબ્દનો રૂઢ અર્થ જતાયો છે. માટે આર ઉપસદ્ હોમો જ્યોતિષ્ટોમના

જાત નથી પણ 'અહીં' નામક ક્રતુનાં અર્થો છે, અને અહીંનું શબ્દ એ જ્યોતિષોપનિષદમાં મિત્ત એક ખાસ ક્રતુને વાચક છે, માટે દ્વાદશાહીનસ્ય આ શબ્દને જ્યોતિષોપનિષદના પ્રકરણથી અરજ સમજવો ॥ ૧૬ ॥

કુસાથ આદિમાં પ્રતિપદાનાં ઉત્પન્ન નામક અધિકરણ

દ્વિત્વવદ્વચ્ચુક્તે વાઽ ચોદનાત્ તસ્ય ॥૧૭॥

શ્રિહંત પદ્ય

પદાર્થ :— (દ્વિત્વવદ્વચ્ચુક્તમ્) દ્વિવચન અને જદ્વચન યુક્ત એ મંત્રોના બીજા પાત્રમાં અપર્ય કરવો. કારણ કે (તસ્ય) દ્વિવચનપ્રમાણ (અવોદનાત્) વિધાન ન હોવાથી (વા) પૂર્વપદને સૂચરે છે.

ભાષાર્થ :— જ્યોતિષોપનિષદમાં આ પ્રમાણે શબ્દ છે 'યુષ્' હિ સ્વઃ સ્વર્ણી 'તથા' પુતે જન્મુ મિન્દવા પ્રથમ મંત્રમાં દ્વિવચન છે અને એના અર્થ તથે એ સ્વર્ણના અર્થિર્ણત યાવ અને બીજા મંત્રની અર્થ 'આ યજમાનો સ્વર્ણને ઇન્દ્રનારા ચક્રગુણ યાવ' એવા અનુક્રમે અર્થ છે એ મંત્રોનું નામ પ્રતિપદ છે. કારણ કે પ્રતિપદ કુર્વાત્ એવું એ એ મંત્રોને માટે કહેવામાં આવ્યું છે. રસોગની શરૂઆતમાં જે અન્ન બાણવામાં આવે છે તેને 'પ્રતિપદ' કહે છે. હવે એ મંત્રો જ્યોતિષોપનિષદના પ્રકરણમાં ગણવા કે તેમાંથી અવગ કરી દિકાઈ અને જદ્વક્રતુક વાચના તેને ભેદનાં ! આ સંક્રાંતિ સિદ્ધાંત એ છે કે એ જન્મે મંત્રોને અવગ કરી બીજા મોખ પાંચ સાથે ભેદી દેવા, કારણ કે જ્યોતિષોપનિષદમાં જે અજમાનવાળો અથવા જદ્વ અજમાનવાળો પણ હોઈ શકે છે, એનું વિધાન નથી. ॥ ૧૭ ॥

પૂર્વપદની સંકેત બતાવનારું પદ્ય.

પદ્યેનાયકૃતસ્ય ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :— (પદ્યે) અન્નામય આદિ કારણને લીધે (અયકૃતસ્ય) આદિ કે એ બળ માનને પણ સંકેત હોઈ શકે.

ભાષાર્થ :— જ્યોતિષોપનિષદમાં ક્રતુ કરનાર અજમાન અર્થના અજમાવ અથવા મોખ બીજા કારણથી બીજાની પ્રકર માટે અને એ અજમાન મળી અથવા એ ક્રતુ પદ્યાર વાચનાને મળી જ્યોતિષોપનિષદમાં પ્રથમ પૂરી કરી શકે છે. આરભેલા વાચ અરસ સંપૂર્ણ કરવો જ ભેદ છે. માટે એ અથવા વધારે અજમાનો પણ જ્યોતિષોપનિષદમાં વાચના સંભવી શકે છે, આ કારણને લીધે ઉપર કહેલા જન્મે મંત્રોને જ્યોતિષોપનિષદના પ્રકરણમાંથી અવગ ન કરતાં એજ પ્રકરણમાં એનાં વિનયોગ થવો ભેદ છે. ॥ ૧૮ ॥

સમાધાન થય

ન પ્રજુતેરેકસંયોગાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :— (ન) નહીં, (પ્રજુતે) જ્યોતિષોપનિષદમાં પાત્રોના (સ્વયંયોગાર) એકજ કંઠાની સાથે સંયમ થાય છે.

ભાષાર્થ :— 'જ્યોતિષોપનિષદ સ્વર્ણનામો સજેત' આ હેતુએ ક્રિયાપદ એકવચનમાં છે અને તે વિવક્ષિત ॥ માટે જ્યોતિષોપનિષદમાં પ્રથમ એક જ અજમાનો સંપૂર્ણ કરવો જોઈએ. વળી અજમાનને પ્રતિનિધિ હોઈ શકે નહિ એ બાબત આગળ સ્પષ્ટ કરવામાં આવનાર છે. આ કારણથી નિશ્ચિત એકવચને આદિ કે દ્વિત્વ જદ્વવચી બાધ થઈ શકે નથી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉપર કહેલા એ મંત્રો જ્યોતિષોપનિષદના પ્રકરણમાંથી અવગ કરી કુષાય અદિનામક 'સ્વપુરોહિતી ચાલુચ્ચત્તી સ્વેચ્છાત્' આ વાક્યથી વિદિત દિકાઈક વાચના વિનયોગ કરવો.

રાત્રિ અને પુરોહિત નતેએ સંયુક્તની દૃષ્ટિ રાખી યજ્ઞ કરે એ જોઈએ એ ઉક્ત વાક્યનો અર્થ છે. ॥ ૧૬ ॥

• જાધની ' ના પ્રકરણમાંથી અનુલક્ષ્ય હોવો એ અનિર્કરણ.

જાધની ચૈકદેશત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ — (જાધની) યજ્ઞપુરુષનો બીજા વાગમાં અપકર્ષ નથી. (ચ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (ચૈકદેશત્વાત્) એક દેશ હોવાથી

ભાવાર્થ — ' જાધન્યા પત્ની સયાજ્યતિ ' આવે પાક દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં તે જાધની સંબંધનો અર્થ યજ્ઞપુરુષ વિદ્વાનોએ કર્યો છે જાધની=યજ્ઞપુરુષ આ અર્થનો પ્રકૃતિબદ્ધ દર્શપૂર્ણમાસમાં નિરૂપે છે કે અગ્નિપ્રાચીન યજ્ઞમાં આ સંબંધ પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે જાધની વિધિ જે માસમાં યજ્ઞદાનમાં આપવામાં આવે છે ત્યાં તેનો અપકર્ષ થવો જોઈએ કે જાધની યજ્ઞની સંસ્કારો એક ભાગ છે કેટલાક પૂર્ણમાસમાં યજ્ઞના દાનનો વિધિ નથી મટે ઉક્ત વિધિનો વાગાનંતરમાં અપકર્ષ થવો જોઈએ ॥ ૨૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ચોદના વા અપૂર્વત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ — (જા) પૂર્વપક્ષની નિર્ણય સૂચવે છે (ચોદના) જાધનીનો અપૂર્વ વિધિ છે (અપૂર્વત્વાત્) અપ્રાપ્તિનો પ્રાપ્ત હોવાથી

ભાવાર્થ — જાધની એ પત્ની સયાજ્યતિ અર્થ છે

પત્નીશબ્દોદ્વિજ આકૃતિ યજ્ઞપુરુષાત્મકસ્ય કર્મણો નામચૈવૈકદેશઃ ।

આ દેશજે પત્ની શબ્દ આ આકૃતિઓ આપના રૂપ કર્મના નામધારી એક ભાગ છે. પત્ની-સયાજ્ય નામક કર્મ દર્શપૂર્ણમાસમાં હોવાથી તેનું અગમ્ય જાધની કર્મ પણ ત્યાં જ હોવું જોઈએ માટે તેને અપકર્ષ ન થવો જોઈએ ॥ ૨૧ ॥

અપદેશ इति चेत् ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ — (અપદેશ) જાધની એ તે યજ્ઞનો એક દેશ છે (इति चेत्) જો એવી શક્ય કરવામાં આવે તે આનો ઉત્તર આવગતા સૂત્રમાં આવે છે

ભાવાર્થ — અવગત વગર અવગતની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ શકે ? યજ્ઞ રૂપ અવગત વગર તેનો એક દેશ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? આ વાક્યનું મહાધાન ઉત્તર સૂત્રમાં છે ॥ ૨૨ ॥

न प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्तेः ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ — (ન) અવગત રૂપ યજ્ઞની જરૂર નથી (પ્રકૃતે) દર્શપૂર્ણમાસની સમગ્ર જાધની (અશાસ્ત્રનિષ્પત્તે) અસંસ્કૃત યજ્ઞની દરી તે પણ આ નથી અને તે કંઈ આદેશો મેળવી શકાશે

ભાવાર્થ — જાધની કાંઈ પણ મેળવી શકે તે વિધિત યજ્ઞની જ જાધની જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી. આ ઉપરથી સમજાવ છે, કોઈ પ્રુત્તકાર કૃત્રિમ વસ્તુ મનોપ્રેરણા બળમાંથી વેચાતી હોવી આ ગાયત કર્મકાંડના પ્રચાર વખતે સ્પષ્ટ થશે અત્યારે તે એ સમજવું દુઝાય થઈ ગયું છે, કારણ કે વર્તમાન સમયમાં એ સમજાવનો લોપ થયો છે પરંતુ કેટલાક ભોક્ષા જાધની શબ્દ સાંભળી યજ્ઞહિસાતું અનુમાન કરે છે એ તે એ ભોક્ષાની જૂત છે અને વેદ મર્વાદાથી વિરુદ્ધ છે એટલા યજ્ઞના પૂજાનો યજ્ઞમાં શો ઉપયોગ હોઈ શકે ? અને એવા પૂજા બળમાં વેચાતા પણ હોતાં નથી માટે એવો અર્થ કરવો એ તે ગાદિશતા જ છે ॥ ૨૩ ॥

સંતર્દનનો મર્યાદાનિવેશ-અધિકરણ.

સંતર્દન પ્રકૃતિ ક્રયણવદનર્થલોપાત્ સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પૂર્વપક્ષ

પદાર્થ:—(સંતર્દનમ્) દ્વલસંલેપનો (પ્રજ્ઞા) પ્રકૃતિમાં નિવેશ છે. (અનર્થલોપત્) ઉક્ત અર્થનો આધારનો ન હોવાથી. (ક્રયણવત્) કાષ્ઠની પેઠે (સ્યાત્) થાય છે.

ભાષા:—જ્યોતિષોચ્ચમાં સોમના અભિવચનના બે ફલકને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવ્યું છે કે, ન સત્કૃતિ, અર્થતુલ્યે દિ દન્વ ધયો રાત્રી સીર્ષસોમે સંતુચ્યાપ્તૃત્યા. એટલે આ વાક્યમાં ન સત્કૃતિનો અર્થ મેલન ન કરતું એવો થાય છે. દીર્ઘસોમમાં સંતર્દન કરતું એટલે કે સોમના અભિવચન માટે જે બે ફલક હોય છે તેનો દ્વલ સંલેપ કરવો. એવે “સીર્ષસોમે” ઇત્યાદિ વાક્યનો પ્રકરણમાં નિવેશ થાય છે કે કોઈ બીજામાં આ સંજ્ઞામાં પૂર્વપક્ષનું એવું માનવું છે સંતર્દન અર્થાત્ ૫૨-૫૨-દ્વલસંલેપ પ્રકૃતિમાં સંનિવિષ્ટ વર્ધ થકે છે. દીર્ઘસોમ સંલેપનો અર્થ ‘દીર્ઘનો સોમ’ એવો કરવો અને દીર્ઘ ૫૬ વર્ણમાનનું વાચક સમજવું. ‘દ્વલમેમ’ આ સામાસિક પદમાં ૫૬-૬-તત્પૂર્ય સમાસ છે અર્થાત્ સીર્ષસ્ય સોમઃ. એટલે સીર્ષસોમઃ. આર એ નિરૂપ્યો કે દીર્ઘસોમરૂપ જ્યોતિષોચ્ચમાં બે ફલકોનો દ્વલસંલેપ કરવો.

નોંધ સહા એ પણ થાય છે કે ન સત્કૃતિ વાક્યથી અસંતર્દન પણ સમજાય છે, એટલે શું સંતર્દન અને અસંતર્દન બન્ને કરવા તેનો ઉદ્દેશ એ છે કે ગાય આપીને સોમ ખરીદવો ગાય તે સોમ ખરીદાતી. આટલું કહ્યા પછી વળી આગળ કહે છે કે ‘વામસા મીળાતિ’ વસ્ત્ર આપીને સોમ ખરીદવો. તો આ કોઈ ગાય અને વસ્ત્રો જેમ વિક્રય છે અર્થાત્ કોઈ વખત ગાયથી તો કોઈ વખત વસ્ત્રથી પણ સોમ ખરીદી શકાય છે તેમ પ્રમાણે સંતર્દન અને અસંતર્દનનો વિકરણ સમજવો અર્થાત્ કોઈ વખત બે ફલકોનો દ્વલ સંલેપ કરવો અને કોઈ વખત ન પણ કરવો. જેમ અનુકૂળતા આવે તેમ કરવું અને સોમાભિવચન કરવું. અનુકૂળ દિ દન્વ આ વાક્યનો અર્થ એવો થાય છે કે બે ફલક એ તો બે ઝાડા છે અને બે ઝાડાનો દ્વલ સંલેપ હોતો નથી તેમ બે ફલકોનો પણ દ્વલ સંલેપ ન કરવો અને જરૂર પડે ત્યારે કરવો પણ ખરો. આમ સંતર્દન અને અસંતર્દનનો વિકરણ આ સ્વમાં સમજાયો છે અને એ સંતર્દન પ્રકૃતિશ્રુત વાક્યમાં નિવેશ થાય છે. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત ૨૪

ઉત્કર્ષો વા ગ્રહણાદિ વિદોષસ્ય ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ:—(ક) પૂર્વપક્ષની નિરૂપણ છે. (અર્થ) પ્રકરણમાંથી સંતર્દનનો ઉત્કર્ષ કરવો અર્થાત્ તેનો સંજ્ઞા અનુસાર કરવો પ્રકૃતિમાં નહિ. (વિદોષસ્ય ગ્રહણ) દીર્ઘસોમ એ વિશેષના પ્રકરણ કરવાથી.

ભાષા:—દીર્ઘ સોમરૂપ વિકરણ પદ પ્રકરણ છે અને એનો સંજ્ઞા બોલ વાચની સાથે છે. ૫૬ની તત્પૂર્ય સમાસ કરવા કરતા કર્મધારય સમાસ કરવા એજ વેગ છે કારણ કે એ ૫૬ની તત્પૂર્ય કરતાં જગવાન છે. માટે પ્રકરણમાંથી સંતર્દનનો ઉત્કર્ષ કરવો એક એવો અર્થાત્ એનો સંજ્ઞા બોલ વાચના એકબે એકબે. ॥ ૨૫ ॥

પૂર્વપક્ષ સંતર્દનની શકા.

કર્મત્વો વા વિદોષસ્ય તત્ત્વિમિત્તવાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ:—(ક) પૂર્વપક્ષની શકા સૂચવે છે. (કર્મત્વ) વર્ણમાનરૂપ કર્મના સંજ્ઞાથી ઉત્કર્ષ વાક્યમાં ‘દીર્ઘસોમ’ એ જ્યોતિષોચ્ચના નિરૂપણ અર્થથી બેકબે (વિદોષસ્ય) પ્રકરણમાં.

નિષ્ઠ દીર્ઘત્વ હોયું (તત્ત્વનિત્ત્વત્) સંતર્દનને લીધે છે

ભાવાર્થ:—દીર્ઘ એ યજ્ઞમાનનું નામ છે અને એનું નિમિત્ત સંતર્દન જ્યોતિષ્ટોમમાં હોયું એ છે. અર્થાત્ દીર્ઘસોમ જ્યોતિષ્ટોમનું જ વિશેષજ્ઞ હોવાથી સંતર્દનનો ઉત્કર્ષ કરવાની જરૂર નથી, અર્થાત્ ઉત્કર્ષાદિ વિકૃતિવાગમાં તેનો સ્વયં જોડવો ઠીક નથી. ॥ ૨૬ ॥

શંકા નિરાકરણ ક્રતુતો વાર્ધવાદાનુપપત્તે: સ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ:—(ક્રતુત:) ક્રતુને લીધે સતર્દનનું નિમિત્ત દીર્ઘકાલસામ્યત્વ છે. ક્રતુને લીધે (સ્યાત્) નથી (વાર્ધવાદાનુપપત્તે:) અર્થવાદ ઉપપન્ન ન થઈ શકે તે હોવાથી.

ભાવાર્થ:—હાંના વખત સુધી યાગ ચાલુ રહે તો વારંવાર સોમને પીસવો જોઈએ અને એ પીસવામાં બન્ને ક્ષણકે દૃઢ સંસ્થિત ન હોય તો તેને કાઢી જવાની શંકા રહે, માટે જો જોક બીજાનો મળ્યું ન સંયોગ હોય તો તે દીર્ઘ ન પડે. માટે સતર્દન ક્રતુ જોઈએ. એટલે હાંના કાળ સુધી ચાલે એવા યાગમાં સંતર્દન કરવું જોઈએ એવો અર્ધવાદનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ છે વજ્ઞમાનની દીર્ઘતા સોમના ધારણ કરવામાં નિષ્ફળ છે માટે સંતર્દનનો ઉત્કર્ષ અર્થાત્ સંજય બીજા માગમાં થવો જોઈએ. દીર્ઘસોમે (યાગે) જાતુચ્ચાત્ર પૂરે આ અર્ધવાદ વાક્ય છે. આ ઠેકાણે જુએ ॥ અર્થ સોમધારણ કરવા માટે એવો યાગ છે. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત ઉપર આક્ષેપ. સંસ્થાશ્ચ કર્તૃવદ્ ધારણાવિશેષાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (સંસ્થા:) જ્યોતિષ્ટોમના અગ્નિષ્ટોમ આદિ યાગોને સંસ્થા કહેવાય છે. (કર્તૃવદ્) કર્તાના કેર્થ્ય પેઠે સંસ્થામાં પણ દીર્ઘત્વ અપ્રયોજક છે (ધારણાવિશેષાત્) અર્થવાર્ધા પ્રતિપાદ્ય ધારણરૂપ અર્થ પણ સમાન જ છે.

ભાવાર્થ:—જ્યોતિષ્ટોમની કાત સંસ્થા છે. (૧) અગ્નિષ્ટોમ. (૨) ઉત્કર્ષ (૩) યોગશી (૪) અતિરાત્ર (૫) અત્યગ્નિષ્ટોમ (૬) આતોર્વામ (૭) વાજપેય. આ સંસ્થાઓ સંતર્દનનો આશ્રય નથી જેમ પ્રકૃતિમાં કર્તા દીર્ઘત્વનો આશ્રય નથી તેમ. અર્થાત્ કર્તાનું દીર્ઘત્વ સોમધારણમાં ઉપયોગી નથી તેમ સંસ્થાઓમાં પણ સંતર્દન પણ ઉપયોગી નથી. પ્રકૃતિમાં જોતો સોમ હોય છે તેટલો સંસ્થાઓમાં પણ સોમ હોય છે. માટે અર્ધવાદથી પ્રતિપાદ્ય ધારણરૂપ કિયાને માટે સંતર્દનની જરૂર છે એ કથનનો કશો ઉપયોગ નથી. જે પ્રકૃતિમાં સંતર્દનની જરૂર નથી તો સંસ્થામાં પણ જરૂર નથી. ॥ ૨૮ ॥

અવિદ્યોપાન્ સ્તુતિર્ન્યથેતિ ચેત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ — (અવિદ્યોપાન્) સોમપાન સામાન્ય હોવાથી (સ્તુતિ) સ્તુતિ નર્થ છે (ચેત્) એ એમ કરેવામા આવે તો આનો ઉત્તર આશયનાં સંગ્રામ છે

ભાવાર્થ — જ્યોતિષોમમાં દશમુષ્ટિ પરિચિત સોમ હોય છે. ઉક્યાદિ સરથાઓમાં પણ તેટલો જ સોમ જ્યોતિષથી પ્રાપ્ત થાય છે માટે અધિક મોમ હોવાનો સંભવ જ નથી. જુએ ઈત્યાદિ સ્તુતિ અર્થ છે જ્યારે પ્રકૃતિમા નેટરો સોમ છે તેટલી જ સરથાઓ પણ છે તો ત્યાં પણ સતદર્શનની જરૂર નથી ॥ ૩૦ ॥

શાંકાનું સમાધાન.

સ્યાદનિત્યત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ — (સ્વાત્) ઉક્યા-આદિમા સોમનુ આધિક્ય છે અને તે શાબ્દીય છે (અનિત્ય-ત્વાત્) દશ મુષ્ટિ પરિમાણુ તો અનિત્ય છે

ભાવાર્થ — “પ્રવાજ્યસ્વેત્યુપ સમુદ્ધતિ” ઇત્યાદિ વાગ્દેશથી સરથામાં વિરલ સોમનુ વિધાન છે. અવદાનની શ્રદ્ધિ હોય તો અગ્નિવત્રની પણ શ્રદ્ધિ હોય, જ નોંધએ માટે જુએ ઈત્યાદિ અર્થવાદ સ્ફુર્ણ છે ધારણુ માટે સંતદર્શનનો ઉત્કર્ષ પણ જરૂરી છે અર્થાત્ સતદર્શનનો સંગ્રામ ઉક્યાદિ સરથામા નેકરો આવરણ છે ॥ ૩૧ ॥

પ્રવર્ધ્યકર્ત્રો નિષેધ પ્રથમ પ્રયોગનો વિષય છે એ અધિકરણુ સમગ્રને છે.

પૂર્વપક્ષ સંસ્વાપુર્ણાન્ પ્રકરણાત્ સ્યાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ — (સસ્વાપુર્ણાન્) પ્રથમ પદ પ્રોત્તમ (ક્ષેત્ર) વડના સંગ્રામથી વિધાયક (સ્યાત્) છે (પ્રકરણાત્) કારણુ કે એનું જ પ્રકરણુ છે.

ભાવાર્થ — જ્યોતિષોમ પ્રકરણુમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે ‘દ પ્રથમવહે પ્રજગ્યાત્ પ્રથમ પદમાં પ્રવર્ધ્ય નામનું કર્મ કરવું નહિ આ દેમગ્ને ચક્રા એ થાય છે કે જ્યોતિષોમમાં પ્રવર્ધ્ય કર્મ કરવું નહિ કે જ્યોતિષોમના પ્રથમ પ્રયોગમા ઉક્ત કર્મ કરવું નહિ ? આનો સંગ્રામ પૂર્વ-પક્ષનો એવો મત છે કે ‘પ્રથમ પદ કરુની સાથે સંગ્રામ ધમવે છે કારણુ કે એનું જ પ્રકરણુ છે ‘કાલુલ વહેત્’ આ વાક્યનો પ ત્યા પાઠ હોવાથી એનો સંગ્રામ પણ કરુની સાથે જ છે એટલે સપૂર્ણ કરુમાં અનુન બોધવું નહિ તે જ પ્રમાણે સપૂર્ણ વડમા પ્રવર્ધ્ય કર્મ કરવું નહિ એવો અર્થ ૨૫૪ થાય છે વળી “અથ વાત પ્રથમો યતો યજ્ઞના યજ્ઞ્યોતિલેમ” આ વાક્યથી પ્રથમ પદ જ્યોતિષોમનું જ વાક્ય છે માટે જ્યોતિષોમમાં પ્રવર્ધ્ય કર્મ કરવું નહિ એજ અર્થ ઉપ-રના વાક્યોનો છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર નૈમિત્તિકં વા વર્તુસયોગાત્ લિઙ્ગસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ — (વા) પૂર્વપક્ષની નિર્ણયિ સચવે છે (નૈમિત્તિકમ્) કિનીય આદિ શાબ્દોની અપેક્ષાએ ‘પ્રથમ’ શબ્દ છે (લિઙ્ગસ્ય) અર્થ નિર્ણાયક વચ્ચે (તન્નિમિત્તત્વાત્) કિનીયાદિ સાપેક્ષપણાનો લોક વચ્ચેથી મોધ થાય છે, માટે (વર્તુસયોગાત્) કર્મના આદ્ય પ્રપત્ત સાથે પ્રથમત્વ સંગ્રામ રાખે છે અને વસ્તુ નહ છે.

ભાવાર્થ — પ્રથમ શબ્દ પ્રથમ પ્રયોગની સાથે સંગ્રામ રાખે છે કરુની સાથે નહિ અને એ પ્રથમત્વ કર્મના આદ્ય પ્રયોગમાં જ છે બીજા, ત્રીજા વગેરે શબ્દોની અપેક્ષાએ જે પ્રથમ શબ્દ પ્રયોગમાં આવે છે. એ બીજો અને ત્રીજો વગેરે. શબ્દ કે અર્થ ન હોય તો પ્રથમ શબ્દ પણ વચ્ચેથી વિષયમાં હોય જ નહિ આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રવર્ધ્યકર્મના જે નિર્ણય

કર્તૃ છે તે કર્તાના પ્રથમ પ્રયોગ સાથે સંબંધ રાખે છે ક્રતુ સાથે નહિ. ક્રતુમાં તો પ્રવર્ગ્ય કર્મ કરવું પણ જ્યોતિષોત્તમની જે સાત સરથાઓ તેમાંથી પ્રથમ સંસ્થા અર્થાત્ પ્રયોગ અગ્નિષ્ટોત્તમ જે માટે અગ્નિષ્ટોત્તમમાં પ્રવર્ગ્ય કર્મ કરવું નહિ એ ફલિતાર્થ નીકળે છે,

જો કે "શક્તિષ્ટોત્તમ પ્રવર્ગ્ય" અગ્નિષ્ટોત્તમમાં પ્રવર્ગ્ય કર્મ કરવું આવો વિધિ છે. કર્તા કર્તા (પ્રજામાન) જે વિદ્વાન્ હોય તો પ્રવર્ગ્ય કર્મ કરવું અને કર્તા જે અવિદ્વાન્ હોય તો પ્રવર્ગ્ય કર્મ કરવું નહિ. આવો ભવસ્થા સમજવી. આથી સિદ્ધ થયું છે કે પ્રવર્ગ્ય કર્મનો નિષેધ જ્યોતિષોત્તમના પ્રથમ પ્રયોગ તરીકે રહેવા અગ્નિષ્ટોત્તમમાં જ છે. ॥ ૩૩ ॥

ધૌષ્ણ્ય પેપણુનો વિકૃતિમાં નિવેશ છે એ અધિકરણ.

પૌષ્ણ્ય પેપણ્ય વિકૃતૌ પ્રતીયેતાવોદનાત્ પ્રકૃતૌ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(પૌષ્ણ્ય) પૃષ્ઠાદેવતાવાણુ (પેપણ્ય) પીડાને સિદ્ધ કરેલું દ્રવિ (વિકૃતૌ) વિકૃતિ યાગમાં (પ્રતીયેત) જણાય છે. (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિ યાગમાં (અવોદનાત્) વિધાન ન કર્યું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શનપૂર્ણભાસમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. "તસ્માત્ પૃષ્ઠા પ્રણિષ્ટમાગ" માટે પૂરાને પીસેલો ભાગ આપેલો. આ વાક્યને દર્શનપૂર્ણભાસમાંથી અલગ કરી વિકૃતિ યાગમાં જોડવું. વિકૃતિ યાગમાં જ ધૌષ્ણ્ય 'અરુ' વિદિત છે. પ્રકૃતિયાગમાં તો પૃષ્ઠા નામની પ્રજા દેવતા જ નથી તો તેના અંગ તરીકે પ્રણિષ્ટ ભાગ પ્રકૃતિ સાથે કેવી રીતે સંબંધ ધરાવી શકે ? ॥ ૩૪ ॥

ધૌષ્ણ્ય પેપણુનો ચરુમાં જ નિવેશ છે એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ.

તત્સર્વાર્થ મવિશેષાગ્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(તત્) ધૌષ્ણ્ય પેપણ્ય (સર્વાર્થ) ચરુ, પશુ અને પુરોહિતને માટે છે. (અવિશેષાત્) તથાપ્રાચી ખાસ અમુકને માટે જ સ્પષ્ટ વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૃષ્ઠાદેવતા સંબંધી પેપણ્ય ચરુ, પશુ અને પુરોહિત એ ત્રણની સાથે સંબંધ રાખે છે. કારણ કે એ ત્રણે પૃષ્ઠા દેવતા સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને પેપણ્ય પશુ એ ત્રણમાંથી ખાસ કાઈ એકને ઉદ્દેશીને જ કહેવામાં આવ્યું નથી. માટે પેપણ્ય સર્વને માટે છે. અર્થાત્ ત્રણેને માટે છે. ॥ ૩૫ ॥

શિદ્ધાંત સ્વ. ચરૌ ના અર્થોક્તે પુરોહિતો અર્ચકપ્રતિષેષાત્ પક્ષૌ ન દ્યાર્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચૌ) પૂર્વપક્ષની નિશ્ચિત સ્વરૂપે છે. (ચરૌ) પેપણુનો સંબંધ ચરુ સાથે છે. (પુરોહિતૌ) પુરોહિતમાં તો અર્ચક સિદ્ધ છે. અને (પક્ષૌ) પશુમાં તો (અર્ચકપ્રતિષેષાત્) ધાર્મિક ક્રિયા કરાવનાર લોક થવાથી (ન દ્યાર્) સંબંધ થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—પેપણુનો સંબંધ ચરુ સાથે જ છે. પુરોહિતમાં પેપણુના સંબંધનું વિધાન કરવાની જરૂર નથી કારણ કે પદાર્થને પીરવા વગર અથવા જ્યોતે લોટ કર્યા વગર પુરોહિત તેવાર થઈ શકે નહિ, માટે પુરોહિતમાં તો પેપણ્ય અર્ચકસિદ્ધ છે. પશુ સાથે તો પેપણુનો સંબંધ પડી શકતો જ નથી. પશુનું પેપણ્ય કરવાથી ધાર્મિક ક્રિયા માત્રનો લોપ થઈ જાય. માટે પેપણુનો શાબ્દિક સંબંધ ચરુ સાથે છે. આર્ચક સંબંધ પુરોહિત સાથે છે અને પશુ સાથે તો શાબ્દિક કે આર્ચક કાઠ પશુ ભાવનો સંબંધ નથી. પશુને પીસવાનું બની શકે જ નહીં. ॥ ૩૬ ॥

સંકા-સત્.

ચરાવપીતિ ચેત્ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ચરૌ) ચરુમાં (અપિ) પણ અર્ચના વિપ્રતિષેધ છે (હતિ ચેત્) નો એમ કહેવામાં આવે તો તેના ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આવે છે.

અવિશેષાત્ સ્તુતિર્ન્યયંતિ ચેત્ ॥ ૩૦ ॥

પ્રાથમ. — (અતિશય) સોમયાન સામાન્ય હોવાથી (સ્તુતિ) સ્તુતિ બળ છે (કિંતુ) જે એમ કહેવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આશયનાં સત્યમાં છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં હ્યુમિલિ પદિમિત સોમ દોષ છે. ઉકથાદિ સરથાઓમાં પણ તેટલો જ સોમ અંતરેશથી પ્રાપ્ત થાય છે માટે અધિક સોમ હોવાનો સંભવ જ નથી. જ્યેષ્ઠાદિ રમુતિ બ્યથ છે. જ્યારે પ્રતિમાં જેટલો સોમ છે તેટલો જ સરથાઓ પણ છે તો ત્યાં પણ સતર્કનની જરૂર નથી. ॥ ૩૦ ॥

સાક્ષી સમાધાન.

સ્યાદનિત્યત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પ્રાથમ. — (સ્વત્) ઉકથા-આદિમાં સોમનું અવિરત છે અને તે શાસ્ત્રીય છે (અનિત્ય-ત્વાત્) દરા મુખિ પરિભાષ્ય તો અનિત્ય છે.

ભાવાર્થ :—“પ્રજાપ્યસ્ત્રવેતુપ સમૂહતિ” ધત્યાદિ વાક્યોથી સરથામાં વિશેષ સોમનું વિધાન છે. અવધાનની વદિ હોય તો અભિવચની પણ વદિ હોય, જ નોંધએ માટે જ્યેષ્ઠાદિ અર્ધવાદ સફળ છે ધારણ માટે મતર્કનનો ઉકથા પણ જરૂરી છે. અર્થાત્ સતર્કનનો સંબંધ ઉકથાદિ સરથામાં જોડેનો આવરવક છે. ૧. ૩૧ ॥

પ્રથમકર્મનો નિષેધ પ્રથમ પ્રયોગનો વિષય છે એ અધિકારક સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ

સંન્યાયુક્તં ક્રતો- પ્રકરણાત્ સ્યાદ્ ॥ ૩૨ ॥

પ્રાથમ. — (સંન્યાયુક્તમ્) પ્રથમ પદ પ્રયોગ (ક્રતો-) વચનો સંબંધથી વિધાયક (સ્યાદ્) છે. (પ્રકરણાત્) કારણ કે એનું જ પ્રકરણ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ૬ પ્રવચનૈ પ્રવૃજ્યાત્ પ્રથમ પદમાં પ્રવર્ત્ત નામનું કર્મ કરવું નહિ આ દેશને રાક્ષ એ થાય છે કે જ્યોતિષોમમાં પ્રવર્ત્ત કર્મ કરવું નહિ કે જ્યોતિષોમના પ્રથમ પ્રયોગમાં ઉક્ત કર્મ કરવું નહિ ? આનો સંબંધમાં પૂર્વ-પક્ષનો એવો મત છે કે “પ્રથમ પદ કરુની સાથે સંબંધ ધરાવે છે કારણ કે એનું જ પ્રકરણ છે. ‘તદ્વત્ત વદેત્’ આ વાક્યનો પ ત્યા પાઠ દેવાથી એનો સંબંધ પણ કરુની સાથે જ છે એટલે સંપૂર્ણ કરુમાં અટકત જોઇતુ નહિ તે જ પ્રમાણે સંપૂર્ણ પદમાં પ્રવર્ત્ત કર્મ કરવું નહિ એવો અર્થ રપટ થાય છે. વળી “एष वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञना यज्योतिषेय” આ વાક્યથી પ્રથમ પદ જ્યોતિષોમનું જ વાચક છે માટે જ્યોતિષોમમાં પ્રવર્ત્ત કર્મ કરવું નહિ એજ અર્થ ઉપ-રના વાક્યોનો છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. નૈમિત્તિકં વા કર્તૃસયોગાત્ લિટ્સ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પ્રાથમ. — (વા) પૂર્વપક્ષની નિષ્પત્તિ સ્પષ્ટ છે. (નૈમિત્તિકમ્) દિનીય આદિ શબ્દોની અપેક્ષાએ “પ્રથમ” શબ્દ છે (લિટ્સ્ય) અર્થ નિર્ણાયક બપહાર (તથાનિત્યત્વાત્) દિનીયારિ સાપેક્ષપણાનો લોક બ્યવહારથી મોધ થાય છે. માટે (કર્તૃસયોગાત્) કર્તાના આદ્ય પ્રવર્તન સાથે પ્રથમત્વ સંબંધ રાખે છે અને વસ્તુ નહ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ શબ્દ પ્રથમ પ્રયોગની સાથે સંબંધ રાખે છે કરુની સાથે નહિ અને એ પ્રથમત્વ કર્તૃત્વ આદ્ય પ્રયોગમાં જ છે. બીજા, ત્રીજા વગેરે શબ્દોની અપેક્ષાએ જે પ્રથમ શબ્દ પ્રયોગમાં આવે છે. જે નીચે અને ત્રીજો વગેરે. શબ્દ કે અર્થ ન હોય તે પ્રથમ શબ્દ પણ બપહાર વિષયમાં હોય જ નહિ. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રવર્ત્ત કર્મના જે નિર્ણય

કર્તો છે તે કર્તાના પ્રથમ પ્રયોગ સાથે સંબંધ રાખે છે ક્યુ સાથે નહિ. ક્યુમાં તો પ્રવચ્ન કર્મ કરવું પણ જ્યોતિષ્ટોમની જે સાત સરચાઓ છે તેમાંથી પ્રથમ સરચા અર્થાત્ પ્રયોગ અગ્નિષ્ટોમ છે માટે અગ્નિષ્ટોમમાં પ્રવચ્ન કર્મ કરવું નહિ એ હિતાર્થ નીકળે છે.

એ કે “અગ્નિષ્ટોમે પ્રવચ્ન” અગ્નિષ્ટોમમાં પ્રવચ્ન કર્મ કરવું આવેલો વિધિ છે. કર્તા કર્તા (અમાન) જે વિદ્વાન હોય તો પ્રવચ્ન કર્મ કરવું અને કર્તા જે અવિદ્વાન હોય તો પ્રવચ્ન કર્મ કરવું નહિ. આનો અવસ્થા સમજવી. આથી સિદ્ધ થયું છે કે પ્રવચ્ન કર્મનો નિષેધ જ્યોતિષ્ટોમના પ્રથમ પ્રયોગ તરીકે રહેલા અગ્નિષ્ટોમમાં જ છે. ॥ ૨૩ ॥

પૌષ્ણ પેપણનો વિકૃતિમાં નિવેશ છે એ અધિકરણ.

પૌષ્ણ પેપણ વિકૃતૌ પ્રતીયેતાચોદનાત્ પ્રકૃતૌ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(પૌષ્ણ) પૂષાદેવતાવાળું (પેપણ) પીણીને સિદ્ધ કરેલું દ્રવિ (વિકૃતૌ) વિકૃતિ યાગમાં (પ્રતીયેતા) અભ્યાસ (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિ યાગમાં (અચોદનાત્) વિધાન ન કર્યું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણાસમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. “તસ્માત્ પૂષા પ્રવિષ્ટમાગ.” માટે પૂષાને પીણેથી ભાગ આપવો. આ વાક્યને દર્શપૂર્ણાસમાંથી અલગ કરી વિકૃતિ યાગમાં લેકવું. વિકૃતિ યાગમાં જ પૌષ્ણ ‘અરુ’ વિકૃત છે. પ્રકૃતિયાગમાં તો પૂષા નામની ઇંદ્ર દેવતા જ નથી તો તેના અંગ તરીકે અપિષ્ટ ભાગ પ્રકૃતિ સાથે કેવી રીતે સંબંધ ધરાવી શકે ? ॥ ૨૪ ॥

પૌષ્ણ પેપણનો ચરુમાં જ નિવેશ છે એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ. તત્સર્વાર્થ મવિશોપાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તત્) પૌષ્ણ પેપણ (વર્તાર્થ) ચરુ, પશુ અને પુરોહિતને માટે છે. (મવિશોપાત્) ત્રણમાંથી ખાસ અમુકને માટે જ રમણ વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂષાદેવતા સંબંધી પેપણ ચરુ, પશુ અને પુરોહિત એ ત્રણેની સાથે સંબંધ રાખે છે. કારણ કે એ ત્રણે પૂષા દેવતા સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને પેપણ પશુ એ ત્રણમાંથી ખાસ કોઈ કોઈને ઉદ્દેશીને જ કહેનામાં આવ્યું નથી. માટે પેપણ સર્વને માટે છે. અર્થાત્ ત્રણેને માટે છે. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ચરૌ વા અર્થોક્તે પુરોહિતો અર્થવિપ્રતિપેધાત્ પશૌ ન સ્યાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિશ્ચિત સૂચવે છે. (ચરૌ) પેપણનો સંબંધ ચરુ સાથે છે. (પુરોહિતો) પુરોહિતમાં તો અર્થ સિદ્ધ છે. અને (પશૌ) પશુમાં તો (અર્થવિપ્રતિપેધાત્) ધાર્મિક ક્રિયા કલાપનો લોપ સ્વાર્થી (ન સ્યાત્) સંબંધ થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—પેપણનો સંબંધ ચરુ સાથે જ છે. પુરોહિતમાં પેપણના સંબંધનું વિધાન કરવાની જરૂર નથી કારણ કે પદાર્થને પીણા વગર અથવા છાનીને લોટ કર્તા વગર પુરોહિત તો પાર થઈ શકે જ નહિ, માટે પુરોહિતમાં તો પેપણ અર્થસિદ્ધ છે. પશુ સાથે તો પેપણનો સંબંધ પડી શકતો જ નથી. પશુનું પેપણ કરવાથી ધાર્મિક ક્રિયા માત્રનો લોપ થઈ જાય. માટે પેપણનો ધાર્મિક સંબંધ ચરુ સાથે છે. આર્થિક સંબંધ પુરોહિત સાથે છે અને પશુ સાથે તો ધાર્મિક કે આર્થિક કોઈ પણ ભાવનો સંબંધ નથી. પશુને પીસવાનું બની શકે જ નહીં. ॥ ૨૬ ॥

અંકા-સૂત્ર.

ચરાવપીતિ ચેત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચરૌ) ચરુમાં (અપિ) પણ અર્થનો વિપ્રતિપેધ છે (હતિ ચેત્) નો ક્રિમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આવે છે.

આવાર્થ:—રશિલા ગ્રોખા અર્થાત્ ભાત પશુ ચરુ કહેવાય છે. અને ભાત દોલો અશ્રમ હોય છે. એટલે તે ધર્મના લોક જેવો પ્રગટ નથી. જો ગ્રોખાને પીસીને—છીને ગંધવામાં આવે તો કદી જ ચર્મ નથી. અથવા લાપસી ચર્મ નથી. પેળાનન્તર અપ્પે યવામૂ સ્યાત્. આ કારણથી ચરમાં પશુ પેપશુનો સંબંધ ચર્મ થકોતો નથી. તે પછી પેપશુ વિધાનનો સંબંધ ત્રણગાંથી કાઢીની સાથે રહેશે નહિ. જો એમ કહેવામાં આવે તો, ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં ૧૧ ૩૭ ॥

અપ્રાધાન એવ.

ન પેક્તિનામત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ:—(ન) ચરમાં વિરોધ નથી કારણ કે (પેક્તિનામત્વાત્) તપેલીમાં રશિલી કાષ્ઠપશુ પરત્વું નામ ચરુ છે.

આવાર્થ:—તપેલીમાં રશિલી કાષ્ઠપશુ ચરુ કહેવાય છે. સ્વાત્મવિકરણવપાકવિરોપનામત્વાત્ તસ્યા: તપેલીમાં રશિલ પાક વિરોધનું નામ ચરુ છે. પિષ્ટનો પાક જન્મવ્યો હોય તે પશુ ચરુ કહેવાય છે અને ભાત પશુ ચરુ છે. માટે પૌષ્ણ ચરમાં જ પેપશુનો સંબંધ છે. અર્થાત્ પૂણ દેવતાને ઉદ્દેશીને જ ચરુ જન્મવ્યો હોય તે પીસેલા અથવા દબેલા પદાર્થનો અનાવેશો હોવો જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥

પૌષ્ણ પેપશુનો એ-દેવત્ય યાગમાં નિવેશ છે એ અધિકરણ.

एकस्मिन् एफसंयोगात् ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ:—(એકસ્મિન્) એક પૂણ દેવતાવાળા ચરમાં જ પેપશુનો નિવેશ છે. (એકમયોગાત્) કારણ કે એક પૂણ દેવતાનો જ સંયોગ છે.

આવાર્થ:—સોમપોષ્ય વરુ નિર્વપતિ આ ઠેકાણે અર્થાત્ સોમ અને પૂણ આ બે દેવતા-વાળા વાગમાં પેપશુનો નિવેશ છે કે નહિ? આના જવાબમાં કહેવામાં આવે છે કેવળ પૂણ દેવતાવાળા વાગમાં જ પેપશુનો સંબંધ છે. બે દેવતાવાળા વાગમાં નહિ. કારણ કે ‘પૂણ પ્રવિ-જ્ઞાન’ આ વાક્યમાં કેવળ પૂણ દેવતાનો જ સંયોગ છે અર્થાત્ ઉકેલવાકેરથી પૂણ દેવતા જ સૂચિત થાય છે. ॥ ૩૯ ॥

धर्मविप्रतिषेधाच्च ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ:—(ન) અને (ધર્મવિપ્રતિષેધાત્) બે વિરુદ્ધ ધર્મ આપવાથી વિરોધ પશુ ઉભો થાય છે.

આવાર્થ:—સોમ દેવતા માટે અપેપશુ અને પૂણ દેવતા માટે પેપશુવાળા ચરુ કરવામાં રૂપક વિરોધ ઉભો રહેશે જણાય છે. એક જ ચરમાં પેપશુનો અને અપેપશુનો સંબંધ કરી દીતે હોય થકે? ઉત્તરદેવતાક એક ચરુ ક્રોતિ પિષ્ટનું બનેલું હોય ક્રોતિ આપિષ્ટનું ગળતું હોય. એમાં વિરોધિષ્ટત્વનો સંભવ હોય થકે નહિ. ॥ ૪૦ ॥

अपि वा सद्वितीये स्याद् देवतानिमित्तत्वात् ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ:—(અપિ) પૂર્વપશુને સૂચિત કરે છે. (સદ્વિતીયે) એમાં પૌષ્ણ ઉત્તરદેવતાક વાગમાં પશુ (સ્વાત્) પેપશુનો સંબંધ છે. (દેવતાનિમિત્તત્વાત્) પેપશુ એ તો દેવતાને લીધે આવે છે.

આવાર્થ:—પેપશુ એ તો દેવતાને માટે છે. પૂણ દેવતા છે તો તેને માટે પેપશુવાળું ચરુ હોવું જોઈએ. માટે બે દેવતાવાળા વાગમાં જો એમાંથી એક દેવતા હોય તો ચરમાં પેપશુનો સંબંધ જ રહે જોઈએ. ॥ ૪૧ ॥

લિહ્નદર્શનાચ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (લિહ્નદર્શનાચ) અર્થભોધક લિંઘ પશુ બન્યાદિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સોમાપીઘ્નં ચરું નિવં પેન્નેમપિષ્ટં પશુક્ષમઃ ’ પશુઓની ઇચ્છા રાખનાર વળગારને અર્ધપિષ્ટ ચરુનો નિર્વાપ કરવો અને એ ચરુ સોમ અને પૂષા દેવતાવાળો હોવો જોઈએ. આ વાક્યમાં નેમપિષ્ટ શબ્દ ચરુને માટે વિશેષણ તરીકે વપરાયો છે તેથી રચ્યદ યાચ છે કે અર્ધો પીસેલા ચરુ પૂષા દેવતા માટે છે. માટે દિદેવતાકે યાગમાં પશુ પ્રેષણનો સંબંધ છે. ॥ ૪૨ ॥

વચનાત્ સર્વપેપળં તં પ્રતિ શાસ્ત્રવત્વાત્ અર્ચ્યામાવાત્ દ્વિચરાવપેપળમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) વિધિવાક્યરૂપ વચનથી (સર્વપેપળમ્) પશુ, પુરોહિત અને ચરુ આ ત્રણેમાં પ્રેષણનો સંબંધ હોય ૪૩. (ત પ્રતિ શાસ્ત્રવત્વાત્) સર્વના ઉદ્દેશથી જ એ વિધાન હોવું જોઈએ. (અર્ચ્યામાવાત્) ચરુ શબ્દ અર્ચનાથી હોવા છતાં તેની વિવક્ષા નથી. ઠાંઈ પશુ ચરુમાં પ્રેષણ હોવું જોઈએ એજ ભાવ હોઈ શકે. માટે ચરુને ઉદ્દેશીને પ્રેષણ-વિધિ નથી પણ ઉક્ત વાક્ય અર્થભોધક બેગણે છે (દ્વિચરો) દિદેવતાકે ચરુમાં (અવેપનં મયતિ) પ્રેષણનો સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્ય પ્રેષણ-વિધાવક નથી પણ પશુરૂપ રૂળને ઉદ્દેશીને કેવળ યાગનું જ વિધાન છે. નેમપિષ્ટ શબ્દ એટલે પૂષા દેવતાના સંબંધથી અર્ધપ્રેષણ ને પ્રાપ્ત થાય છે તેના કેવળ અનુવાદ જ છે માટે ઉક્ત વાક્યને લિંગરૂપે સમજવું. પ્રેષણનો વિધિરૂપે નથી ॥ ૪૩ ॥

एकस्मिन् वा अर्धधर्मत्वात् ऐन्द्राग्रवदुभयोर्न स्यादचोदितत्वात् ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (એકસ્મિન્) એક દેવતાકે યાગમાં જ પ્રેષણનું વિધાન છે (અર્ધધર્મત્વાત્) પ્રેષણ એ યાગનો ધર્મ હોવાથી (હમયોઃ) સોમ અને પૂષા દેવતાવાળા યાગના અંગ તરીકે (અચોદિત્ત્વાત્) ચિદિત ન હોવાથી તેમાં પ્રેષણ નથી (એન્દ્રાગ્રવદ્ સ્વાત્) એન્દ્રાગ્ર યાગમાં જેમ અત્રધીકરણ નથી તેમ અહીં પણ પ્રેષણ નથી.

ભાવાર્થ :—આગનેય યાગમાં અત્રધીકરણ હોય છે પણ એન્દ્રાગ્રમાં અર્થાત્ ઉત્તરદેવતાકે યાગમાં અત્રધીકરણ હોતું નથી તેજ પ્રમાણે અહીં પણ કેવળ પૂરવેવતાકે યાગમાં પ્રેષણ હોય છે પણ સોમ અને પૂષા એ દેવતાવાળા યાગમાં પ્રેષણનો સંબંધ હોતો નથી. પ્રેષણ એ યાગનો ધર્મ છે, દેવતાનો નહિ. દેવતાઓ હવિષ્મત્ બ્રહ્મણ કરતા નથી એ આગળ જતાં રચ્ય કરવામાં આવશે માટે ન હૂંટકે પ્રેષણ આદિ યાગના જ ધર્મ માનવા જોઈએ માટે કેવળ પૂષાદેવતાકે યાગમાં પ્રેષણ કરવું ઉભવદેવતાકે યાગમાં નહીં એ વાત સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪૪ ॥

हेतुमानमदन्तत्वम् ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(અદન્તત્વમ્) દાંત વગરના હોવું એ કથન તો કેવળ (હેતુમાનમ્) અર્ધ-વાદ જ છે.

ભાવાર્થ :—‘ અદન્તકો હિ સ. ’ ‘ પૂષા દેવતા દંતહીન ॥ ’ એ કથન કેવળ અર્ધવાદ જ છે. પૂષા આદિ દેવતા શરીરધારી હોતા નથી એ આગળ રચ્ય કરવામાં આવશે. માટે દેવતા યાગમાં હવિષ્મત્ બ્રહ્મણ કરતા નથી એ વાત રચ્ય અને નિર્ણય છે. ॥ ૪૫ ॥

वचन परम् ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વચનમ્) નેમપિષ્ટ વચન (પરમ્) પશુરૂપ રૂળના હેતુનું જ કથન કરે છે.

ભાવાર્થ :—‘ સોમાપીઘ્નં ચરું નિવં પેન્નેમપિષ્ટં પશુક્ષમઃ ’ આ વાક્ય તો ઉક્ત મુજબ વિશિષ્ટ કર્મ કે જે પશુરૂપ રૂળનું કારણ છે તેનું વિધાન કરે છે.

‘દીન વચરના પૂજા દેવતાના કક્ષણ માટે વિષ્ટ પદાર્થોના ચરુ જનાવવો’ ઇત્યાદિ બાવ છે જ નહિ. યાગમાં દેહધારી પૂજા આદિ દેવતાઓ દ્વિગોળન કરતા નથી. એ શાસ્ત્રસિદ્ધ બાબત છે. ॥ ૪૬ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये तृतीयस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः

अथ चतुर्थपादः

निवीतना अर्थવાદ્યવતું અધિકરણ.

पूर्वपक्ष. निवीतनिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वान् ॥ १ ॥

પરાર્થ :—(નિવીતમ્ હતિ) કકર્મા માળા પેઠે વસ્ત્ર રાખવું તેને આ ઠેકાણે નિવીત કહેવામાં આવ્યું છે. નિવીત એ (મનુષ્યધર્મઃ) મનુષ્ય અંગ છે (શબ્દસ્ય) મનુષ્યાણામ્ એ શબ્દ પછી વિભક્ત્યન્ત છે (તત્રચાન્તવાન્) એ મનુષ્યની પ્રધાનતા બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ઈશ્વરપૂજામાં પ્રાર્થના આ પ્રમાણે થાય છે.

निवीतं मनुष्याणाम् प्राचीनावीतं देवानाम् उपन्यस्य इति "

“ મનુષ્ય સ નથી પાર્થિવ ક્ષય ” નિવીત ’ રાખી કમ્બુ, પિતૃઓનું ‘કર્મ’ પ્રાચીનાવીત’ ન ખેંચે ખભે જનોઈની માફક વસ્ત્ર રાખી કરવું. અને દેવનું કર્મ ‘ઉપનીત’ કામે ખભે જનોઈ માફક વસ્ત્ર રાખી કરવું ” આ વાક્યમાં ‘નિવીત’ એ મનુષ્યનો ધર્મ છે અર્થાત્ મનુષ્યને લગતું પાર્થિવ કર્મ કરતી વખતે નિવીત કરવું એટલે ‘નિવીત’ એ મનુષ્યનું અંગ છે. મનુષ્ય શબ્દને જી હી વિભક્તિ લાગી છે. તેથી મનુષ્યની પ્રધાનતા સિદ્ધ થાય છે. જેવી રીતે ‘દ્યૌન્નિર્ય-વક્ત્વ સ્તુત્યાન્’ આ વાક્યથી ‘દ્યૌન્નિર્યવક્ત્વ’ પદથી ‘ઇન્દ્રીયક્રમ’ ની પ્રધાનતા નિર્ણીત કરવામાં આવી છે. તેમ હિત રચણે પણ સમજવું. ॥ ૧ ॥

सिद्धांतानी शब्दा अपदेशो वाऽर्थस्य विद्यमानत्वान् ॥ २ ॥

પરાર્થ :—(વા) અથવા (અપરેશઃ) નિવીત એ અનુવાદ છે, વિધિ નહિ. (અર્થસ્ય) નિવીતરૂપ અર્થ (વિદ્યમાનત્વતઃ) વિદ્યમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ નિવીત ” રૂપ અર્થ લોકબોલવાદારથી સિદ્ધ છે. લોકો મનુષ્યને લગતું પાર્થિવ કર્મ કરતી વખતે નિવીત રાખે છે. માટે એ કાષ્ઠ અપ્રાપ્ત પ્રાપક નથી. માટે નિવીત મનુષ્યાણામ્ એ વિધિ નથી પણ અનુવાદ છે. પ્રમાણાન્તરથી સિદ્ધ વસ્તુનું કથન કરવાર વાક્ય અનુવાદ વાક્ય કહેવાય છે. કર્મ કરતી વખતે વસ્ત્રને માળા પેઠે ધારણ કરવામાં કર્મ કરવું સુગમ થઇ પડે છે માટે લોકો નિવીત ધારણ કરે છે. પૂર્વપક્ષવાદી ફરીથી આક્ષેપ કરે છે.

विद्यिस्त्वपूर्वत्वान् स्यात् ॥ ३ ॥

પરાર્થ :—(તુ) આક્ષેપ સ્વરૂપ છે. (અસ્તિત્વાન્) અપૂર્વત્વ=અપ્રાપ્તવતું પ્રાપક હોવાથી (વિધિ.) વિધિ (સ્વરૂ.) છે.

ભાવાર્થ :—“ નિવીત ” મનુષ્યાણામ્ ” એ વિધિ જ છે કમ્બુ કે એ લોકસિદ્ધ વસ્તુને અનુવાદ નથી. એ કે લોકો મનુષ્ય સંબંધી પાર્થિવ કર્મ કરે છે પણ તે નિયમથી કરતા હતા. માટે હિત વાક્ય વિધિ વાક્ય જ છે. ॥ ૩ ॥ હવે કાષ્ઠ છીએ પૂર્વપક્ષવાદી કહે છે.

स प्रायान् कर्मधर्मः स्यात् ॥ ४ ॥

પરાર્થ :—(સ) “ નિવીત ” એ પદથી વિધિવિધાન અર્થ (કર્મધર્મઃ) ઇશ્વરપૂજામાં અંગ (સ્વાદ.) છે. (પ્રચાર.) પ્રાર્થનાથી એના જ અંગનું પ્રતિપાદન થાય છે. ॥ ૪ ॥

સાવાચર્ય :—“ નિવીત ” પદ્યો વિધીયમાન અર્થ બલે રહેા પશુ એ તો દર્શપૂર્ણ-
માસતું અગ છે. મનુષ્યતું અગ નથી. પ્રકરણથી એતું જ અંગ સમજાય છે. અતિથિ આદિ
માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તેને મનુષ્યકર્મ કહેવામા આવે છે અને તેથી તેને મનુષ્યતું
અંગ પશુ કહે છે. નિવીત એ મનુષ્યતું અંગ નથી પણ એને પાઠ દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં
પડેલો છે. તેથી દર્શપૂર્ણમાસતું જ એ અંગ છે. ॥ ૪ ॥

આ સત્રમાં પશુ કોષ ત્રીજો પૂર્વપક્ષવાદી પોતાનો મત બતાવે છે.

વાક્યસ્ય શોષવત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વાક્યસ્ય) નિવીત આદિ જે વાક્ય છે (શોષવત્વાત્) તે તો શોષ હોવાથી.
સાવાચર્ય :—“ નિવીત ” પદ્યો પ્રતિષ્ઠામાન અર્થ કૃતુ અંગ બલે રહેા પશુ એ
પ્રમાણ આદિના જેવું અંગ નથી પણ કૃતુત્વ—અર્થાત કૃતુ કરનાર અધ્વયુતો એ પર્મ છે.
“ અધ્વયુકાઠ ” એવી સમાખ્યા છે, નિવીતતું અનુક્રાન અધ્વયુ જ કરે આ પ્રમાણે અર્થ કર-
વાથી પ્રકરણની પેઠે સમાખ્યા પશુ અનાધિત થઈ શકશે ॥ ૫ ॥

તત્પ્રકરણે યત્ તત્સંયુક્તમવિપ્રતિપેદાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તત્પ્રકરણે) દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં (યત્) અન્વાદાર્ય અને દક્ષિણા, દાન
આદિ (તત્સંયુક્તમ) તે અંગ તરીકે છે. (અવિપ્રતિપેદાત્) વાક્ય અને પ્રકરણનો વિરોધ ન
હોવાથી.

સાવાચર્ય :—“ નિવીત એ પુરુષતું અંગ ॥ તેને બાધ કરી દુર્બલ પ્રકરણ અને સમા-
ખ્યાથી “ નિવીત ” ને કલ્પમાં માનવું એ ઠીક નથી માટે કૃતુમાં જે અન્વાદાર્ય (હરેક પર્વમાં
બ્રહ્મ કરતું તેનું નામ અન્વાદાર્ય) દક્ષિણા અને દાન આદિ કર્મ છે તે માનવું કર્મ છે અને
તેનું અંગ નિવીત છે. અને “ મનુષ્યાણામ્ ” નો અર્થ મનુષ્યકર્મણામ આવેા લક્ષણાર્થ કરવો
એટલે “ મનુષ્યાણામિવીતમ્ ” આ વાક્ય પશુ અનુકૃતિત યરી અને પ્રકરણ સાથે પશુ વિરોધ રહેશે
નહિ. “ શબ્દયુક્તમ્ ” એ સમાખ્યા પશુ ઉક્ત કર્મ અધ્વયુએ કરવાનું હોવાથી અનુકૃત
યરી. માટે કૃતુમાં જે અધ્વયુ છે તેનું કર્મ નિવીત છે. એટલે તે માનવુંકર્મ છે. ॥ ૬ ॥

બીજા વાદીની શંકા

તત્પ્રધાને વા તુલ્યવત્ પ્રસંખ્યનાદિતરસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તત્પ્રધાને) કૃતુ સાથે સંગ્રહ ન ધરાવનાર કેવળ મનુષ્યપ્રધાન
આતિથ્ય આદિ માનુષ્ય કર્મ અંગ તરીકે છે. (તુલ્યવત્ પ્રસંખ્યનાત્) જેવી રીતે ઉપનીત દેવકર્મ
છે તેવી જ રીતે નિવીત માનુષ્ય કર્મ છે (તરસ્ય) મનુષ્યાણામ્ આ ઠંકણે જે વધી વિશકિત છે
તેનો (તદર્થત્વાત્) એજ અર્થ છે.

સાવાચર્ય :—કૃતુ સાથે સંગ્રહ ધરાવતો હોય કે ન ધરાવતો હોય એવા માણસનું જ
નિવીત અંગ છે એમ માનવાની કસો જરૂર નથી. જેમ ઉપનીત કર્મ એ દેવને માટે હોય ॥
તેજ પ્રમાણે નિવીત એ પ્રાપ્તપશુ મનુષ્યનું પાર્મિક કર્મનું અંગ છે. આતિથ્ય કર્મનું પશુ અંગ
છે પ્રકરણ કે મનુષ્યાણામ્ આ ઠંકણે જે વધી વિશકિત છે તે કૃતુસંગ્રહ મનુષ્યનો જ બોધ કરાવે
છે એનું કશું જ નથી. માટે પ્રકરણ આદિની અપેક્ષા રાખ્યા વગર એ માનવુંકર્મ છે. ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંત યત્ર

અર્થવાદો વાઙ્મકરણાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (અર્થવાદ-) “ ઝગ્યવતે ” એ વિધિનો દેવ
હોવાથી અર્થવાદ છે (અમ્મકરણાત્) આતિથ્યનું પ્રકરણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ નિર્વાત મનુષ્યાણામ્ ” આ વાક્ય-રૂપવ્યવસ્થા એ વિધિનો અર્થવાદ છે. આંતરિક આદિ માનવકર્મનું પ્રકરણ પણ નથી. અને મનુષ્યાણામ્ નો મનુષ્યકર્મણામ્ આવેલા સાક્ષ્ય-જીક અર્થ કરવો એમાં પણ કોઈ ભાનનું પ્રમાણ નથી માટે “ નિર્વાત ” આદિને વિધિ વાક્ય ન માનતાં અર્થવાદ વાક્ય જ માનતું બેઠાએ. ॥ ૮ ॥

વિધિના ચૈકવાર્ક્યત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિધિના) વિધિવાક્ય માથે (એવાચ્યત્વાત્) એક વાક્યતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રૂપવ્યવસ્થા દેવલક્ષ્યમેવ તદ્વસ્તુ આ વિધિ વાક્ય છે. એની સાથે ‘ નિર્વાત મનુષ્યાણામ્ ’ આ વાક્યની એક વાક્યતા છે અને તે વિધિની સ્તુતિ કરે છે માટે એ અર્થવાદ છે. જો કોઈ શંકા કરે કે નિર્વાતથી ઉપવીનની સ્તુતિ કેવી રીતે આવે છે ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે ‘ નિર્વાત ’ એ મનુષ્યનો ધર્મ છે તેથી એ જન્મ્ય અર્થાત્ કંઈક ઉતરતો ધર્મ છે અને ‘ ઉપવીત ’ એ દેવનો ધર્મ છે માટે તે શક્ય છે. આવી રીતે અપેક્ષા દૃષ્ટિથી સ્તુતિ સમજી શકાય છે અને તેથી ‘ રૂપવ્યવસ્થા ’ એ વિધિની સ્તુતિ થઈ શકે છે ॥ ૯ ॥

દિગ્વિભાગનું અનુવાદવાધિકરણ

દિગ્વિભાગશ્ચ તદ્વત્સમ્બન્ધસ્યાર્થદેતુત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દિગ્વિભાગ) દિગ્વિભાગ અર્થવાદ છે. (તદ્વત્) નિર્વાત પેઠે (સમ્બન્ધસ્ય) મનુષ્યોનો પ્રતીતી દિશા સાથેનો સંબંધ (અર્થદેતુત્વાત્) સુખ સાધન રૂપ અર્થનો હેતુ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે પ્રતીતવશ વર્ણતિ । દેવમનુષ્ય દિશો વ્યવસ્થા, પ્રતીત દેશ દક્ષિણ પિતર પ્રતીતી મનુષ્યા इति । આ ટેમણે મનુષ્ય પ્રતીતી દિગ્વિ ભાગ કાર્ય : આ પ્રકારના વિધિની કલ્પના કરવી જોઈએ. એવો પૂર્વપક્ષ છે તેના જવાબમાં કહેવામાં આવે છે કે મન નિર્વાત પ્રકરણમાં જો પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તર કરવામાં આવ્યા છે તેજ પ્રમાણે અહીં સમજવું. પ્રાચીનવશ નામક યજુર્વેદીના પશ્ચિમ ભાગમાં મહત્ત્વ આપેલા તેમાં પૂર્વદિશા દેવાએ, અધિષ્ઠિત કરી છે, દક્ષિણ દિશા પિતરાએ અધિષ્ઠિત કરી છે અને પશ્ચિમ દિશા મનુષ્યોએ અધિષ્ઠિત કરી છે. મનુષ્યોનો પશ્ચિમ દિશાની સાથે જો સંબંધ જતાઓ છે તે સુખ સાધન રૂપ અર્થનો હેતુ છે. આવ એ છે કે નિર્વાતનું કરવું એમાં કશું કંઈ કશું જણાતું નથી માટે અનુવાદનો સંભવ જણાતો નથી પણ પૂર્વદિશા પશ્ચિમ દિશામાં ચાલતા માણસોને સર્વ પાછળ રહેવાથી સર્વના તાપની પીડા જણાતી નથી માટે આ દૃષ્ટ અર્થ હોવાથી અનુવાદ સંભવી શકે છે. યસ્ય મળ્યવિશેષસ્ય ઉપરિવશા પ્રાણા ભવન્તિ સ પ્રતીતવશ : જો મહત્ત્વમાં ઉપરી વળીઓ પૂર્વ તરફ અમમામવાળી રાખી હોય છે તેને પ્રાચીન વચ કહે છે એ મહત્ત્વ વિધિનો અનુવાદ દિગ્વિભાગ છે. અર્થાત્ પ્રતીતી મનુષ્યા વ્યવસ્થા એ અનુવાદ વાક્ય પ્રાચીનવશના વિધિનું સ્તાવક છે. ॥ ૧૦ ॥

પરુપદિત-આદિ વાક્યો અનુવાદ રૂપે છે એ અધિકરણ.

પરુપદિતપૂર્ણવૃત્તવિદગ્ધં ચ તદ્વત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પરુપદિત, પૂર્વ, વૃત્ત, વિદગ્ધ) પરુપદિત, પૂર્વ, વૃત્ત, અને વિદગ્ધ સંબંધિત વાક્યો (તદ્વત્) નિર્વાત વાક્ય પેઠે અર્થવાદ વાક્ય છે.

ભાવાર્થ:—મહાપિતૃયજ્ઞમાં આ પ્રમાણે વાક્યો છે.

યત્ પશુપિ દિતં વદ્ દેવાનામ્, યદન્તરા તન્મનુષ્યાનામ્ યત્સમૂલં તાત્પિતૃણામ્
આ વાક્ય સમૂલં અર્થિ મર્ચિત આ વિધિ વાક્યનું શેષ છે અર્થાત્ અર્થવાદ છે. ૧૨૫-ગાંઠ દિત-
કાપેલું. મૂળમાંથી જે દર્શક કાપેલો હોય તે પશુપિતૃ કહેવાય છે.

યત્પૂર્ણ તન્મનુષ્યાનામ્ ઉપરિ અર્ષો દેવોનામ્, અષઃ પિતૃણામ્
આ વાક્ય મન્યન વિધિના અર્થવાદ તરીકે છે.

‘ યુતં દેવાનાં મનુ પિતૃણામ્, નિષ્પશ્યં મનુષ્યાનામ્ આ વાક્ય નવીનીકર્યન વિધિના
અર્થવાદ તરીકે છે. મનુ એટલે મહો નિષ્પશ્ય એટલે ગરમીથી જરા ઓગળેલું માખણ. યો
વિદમ્યઃ ૧ નેક્ટનઃ, યોઽશુતઃ સ રોઽઃ ય. ક્ષતઃ સ દૈવઃ ’ આ વાક્ય યુગકાલ સંબંધી છે અને તે
અપશુવિધિના અર્થવાદ તરીકે છે. જે યુગકાલ જ્યાં ગયેલો હોય તે વિદમ્ય કાચો હોય તે
અશુત અને જરાગર પાકેલો હોય તે યત કહેવાય છે. ઉપર કહેલા આદ્ય વાક્યો અર્થવાદ તરીકે
છે અપૂર્વવિધિ તરીકે નથી એ સૂત્રનો ભાવાર્થ છે ॥ ૧૨ ॥

અનૂતવદનનિષેધકું કુતુમ્ભત્ય છે એ અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ અકર્મ કતુસંયુક્તં સંયોગાદ્ નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:—(કતુસંયુક્ત) કુતુમ્ભરણમાં પડિન (અકર્મ) અનૂત વદનનો નિષેધ (નિત્યાનુ-
વાદ) નિત્યકર્મનો અનુવાદ (સ્વાદ) છે (સંયોગર) ઉપનયન આપતી વખતે ‘ સત્ય વદ ’
વગેરે ઉપદેશ આપવાથી પ્રાપ્તું જ કથન છે.

ભાવાર્થ:—દર્શપૂર્વમાસ પ્રકરણ પાઠ છે કે, ‘ નાનુત વદેત ’ અસત્ય બોલવું નહિ’
આ વાક્યમાં નિત્યનો અનુવાદ છે કે અપૂર્વ વિધિ છે ? આ સંબંધમાં પૂર્વપક્ષવાદીયું કહેવું છે
કે ઉપનયન આપતી વખતે ‘ સત્યવદ ધર્મવર ’ આ ઉપદેશ આપ્યો છે અને તેમાં જથ્થાનું
છે કે હે શિષ્ય તું સદા સત્ય જ બોલ. આ પ્રમાણે સત્ય વદન તો પ્રાપ્ત જ છે. હવે કનુ કરતી
વખતે કહેવામાં આવે છે કે ‘ નાનુત વદેત ’ અહીં ન બોલવું નહિ એ આપતું જ વિધાન
છે માટે કુતુમ્ભત્ય અનૂત નિષેધ કથન અનુવાદ છે. ॥ ૧૨ ॥

ઉત્તર પક્ષ. વિધિર્વા સંયોગાન્તરાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:—(વા) પૂર્વપક્ષની નિરૂપિ સૂચવે છે. (વિધિ) નાનુત વદેત એ અપૂર્વ વિધિ છે,
અનુવાદ નથી. (સંયોગાન્તરાત્) ઉદ્દેશ્યનો ભેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—કુતુમાં જે અનૂતવદનનો નિષેધ કર્યો છે તે અપૂર્વ વિધિ છે કારણ કે ઉપનયન
વખતે જે સત્ય બોલવાનું વિધાન કર્યું છે તે તો પુરવતે હિંદશ્યો છે અને અહીં તો કુતુને
હિંદશ્યો છે. એતદ્વ્યતિક્રમે વતેદેવ વૈગુણ્ય ન તુ ગુરુસ્ય પ્રત્યયઃ કુતુમ્ભ તરીકે જે સત્યવદન છે
તેના વ્યતિક્રમ થાય તો કુતુમાંજ વિગ્રહતા આવે છે. પુરવતે પ્રત્યયાય લાયકો નથી. માટે
કુતુને લગતું પ્રાપ્તિયત કરવું પડે છે. ઓપનયન ક્રમિક સત્યવદન એ પુરવતે ધર્મ છે અને તેના
વ્યતિક્રમ થવાથી પુરવતે પ્રત્યયાય લાયક છે. કુતુમાં કનુ વૈગુણ્ય આપતું નથી અને તેમાં સમાત
પ્રાપ્તિયત હોય છે. આ પ્રમાણે સત્યવદન અને કુતુમ્ભત્ય અનૂતનિષેધમાં ફેર છે. ॥ ૧૩ ॥

જગજ્વલમાન ધર્મોના પ્રકરણમાં નિવેશ છે એ અધિકરણ

અહીંનવતુરુપધર્મસ્તદ્યત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ:—(જગજ્વલ) કુતુમ્ભ પુરવ જગારે બગાડું આવ ત્યારે સત્તિ દર્શ વત્તુ અર્થાત્
મારામાં પ્રાણ અને અપાન બન્ને પારણ કરે. ઈત્યાદિ અર્થવાગા ઉત્તર મંત્રનું ઉચ્ચારણ પુરે

માત્રોના ધર્મ છે, (તદર્થવાત્) ઉક્ત વાક્ય પુરુષાર્થત્વને જણાવતું હોવાથી (અહીનવાત્) અહીન શબ્દના અવશ્યથી બાર ઉપસદ્દ હોમનો પ્રકરણ વિચ્છેદ થાય છે તેમ.

આવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસના પ્રકરણમાં પાઠ ૩ જન્મ્યમાનોડુનુવાત્ મયિ દક્ષક્ત્વ ઇતિ યજ્ઞભાગવેવાત્સન્યતે ઇતિ આ મંત્રનું ઉચ્ચારણ પુરુષ માત્રને ઉદેશીને અર્થોત્ત જ્યારે પુરુષ જન્મ્યમાન હોય અર્થોત્ત બ્રાહ્મણ ખાતે ત્યારે ઉક્ત મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરે. આ ઉચ્ચારણ પુરુષ સામાન્ય માટે છે. કોઈ ખાસ પુરુષને માટે નથી આગળ જેમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હાલ ઉપસદ્દ હોમોને પ્રકરણમાંથી વિચ્છેદ કરી અહીનવાગ સાથે જોડવામાં આવે તેમ અહીં પણ પ્રકરણમાંથી વિચ્છેદ કરી પુરુષ સામાન્ય સાથે ઉક્ત મંત્રનો સંબંધ જોડવો કારણ કે જન્મ્યમાનો ધ્રુવાદ્ એમાં પુરુષ પ્રાધાન્ય સમગ્રજ છે. ચારે કોઈ પણ જન્મ્યમાન પુરુષ સાથે એનો સંબંધ છે. ॥ ૧૪ ॥

સિધ્ધાંત યત્ પ્રકરણાવિશેષાત્ વા તદ્યક્તરય તત્સંસ્કારો દ્રવ્યવત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિરૂત્તિ સમ્ભવે છે. (પ્રકરણાવિશેષાત્) પ્રયાજ—આદિનો જેમ પ્રકરણમાં વિનિયોગ છે તેમ જન્મ્યમાન—મત્વાદિનો પ્રકરણગત પુરુષ સાથે સંબંધ છે. પ્રયાજ આદિમાં અને એમાં કોઈ વિશેષ નથી. (તદ્યક્તરય) ક્રમબંધ પુરુષોનાં (તદ્વત્કારો) સંસ્કાર છે (દ્રવ્યવત્) ગ્રીહીત્ પ્રોક્તિ અહીં ક્રમ સંબંધે ગ્રીહીત્ ન પ્રોક્તિ છે તેમ.

આવાર્થ :—ગ્રીહીત્ પ્રોક્તિ આ વાક્યથી જેમ ક્રમગત ગ્રીહીત્ ન પ્રોક્તિ સમજવાતું હોય છે તેમ જન્મ્યમાન પુરુષ પદ ક્રમગત ન સમજવો અર્થોત્ત જે ક્રમ કરનાર પુરુષ હોય એ જ્યારે જન્મ્યમાન થાય અર્થોત્ત બ્રાહ્મણ ખાતે ત્યારે મયિ દક્ષ કત્ આદિ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરે એ ઉચ્ચારણથી પુરુષનો સંસ્કાર થાય છે. દર્શપૂર્ણમાસ સાથે સંબંધ ન ધરાવનાર કોઈપણ પુરુષને માટે ઉક્ત મંત્રનું ઉચ્ચારણ વિહિત નથી. માટે વાક્યથી શ્રુતિમાં પુરુષ પ્રાધાન્ય પ્રકરણ સાથે સંબંધ મળે છે. ॥ ૧૫ ॥

વ્યપદેશાદપકુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વ્યપદેશાત્) સાદુ નિર્ણયોપદેશના તથા ઉપસદ્દ હોમ હોય છે એવા વ્યપદેશને લીધે (અપકુચ્યતે) અહીનમાં ઉક્ત થાય છે.

આવાર્થ :—અહીને દ્વિવચોસદ્. આ ક્રેડાણે તે પ્રકરણનો બાંધ કરે. કારણ કે નિર્ણયોપદેશમાં તે ત્રણ જ ઉપસદ્દ નામક હોમ કહેવા છે માટે બાર ઉપસદ્દ હોમનો સંબંધ પ્રકરણનો વિચ્છેદ કરી અહીન વાગની સાથે જોડવો પડે છે જ્યારે અહીં એવો કોઈ વ્યપદેશ જોવામાં આવતો નથી માટે પ્રકરણ અને વાક્ય બંનેને ખ્યાનમાં લઈ ક્રમગત પુરુષને માટે “મયિ દક્ષક્ત્વ” ઇતિ મંત્રનું ઉચ્ચારણ છે. દક્ષ=પ્રોક્ત અને ક્રમ=અપાન. આ પ્રમાણે ઉક્ત શબ્દના અર્થ છે. ॥ ૧૬ ॥

હવે અપગોરણ આદિ પુમર્થ ॥ એ અધિકરણ.

શંયો ચ સર્વપરિદાનાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (શંયો) શંકાના ઉપદેશમાં અપગોરણનો નિરેષ છે તેનો પ્રકરણમાંથી ઉક્તિ ૩ કારણ કે, (સર્વપરિદાનાત્) ક્રમ સાથે સંબંધ મળનાર અને ન મળનાર સર્વ કોઈ બ્રાહ્મણને માટે એ નિરેષ વાક્ય છે.

આવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં પાઠ છે કે, દેવ વે યયુર્ વાદ્ દ્યવમુત્તર હવ્ય નો વદ ઇતિ

પ્રત્ય વચનમિદં ભવતિ કિં મે પ્રજાયાં ? इति वेदेष्वन् । એ વાદનાવાવગુરે તં સતેન યાતયામ યો નિહનત્ ત સહસ્રેણ યાતયાત, યો લેહિત કરવર્તે યાવત. પ્રકુલ્ય પાશ્વન્ સચ્ચાત્ તાવત સવસરાન્ પિતૃલોકં ન પ્રજાનીચીત, તસ્માન્ વાદનાવાવગુરેત્ ન હન્યાત્ ન લેહિત 'પુર્યાર્ચ' - આ સંદર્ભમાં બ્રાહ્મણ સાથે કાઈ પણ હથોળાવાર ઉગામવો નહિ, તેનો વધ કરવો નહિ અને તેને લોહીપ્રવાહ પણ કરવો નહિ. આવી નિષેધ વાક્યો છે. તેમાં મદેહ એ છે કે એ નિષેધ શું બ્રાહ્મણ માત્રનો હાય પડે છે કે પ્રકૃત્યુર્ય બ્રાહ્મણને જ હાય પડે છે ? પ્રકૃત્યુર્ય એટલે કવુમાં કર્મ કરતો બ્રાહ્મણ. અપગોરણ એટલે હથોળાવાર ઉગામવું.

આ શંકામાં સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે એ નિષેધ સર્વ કાષ્ઠ બ્રાહ્મણને હાય પડે છે અર્થાત્ કાષ્ઠપણ બ્રાહ્મણને મારવો નહિ. કવુસ વધી અને તદિતર સર્વ બ્રાહ્મણનો નિષેધમાં પ્રવિગ્રહ છે. અપગોરણ કાષ્ઠ તરીકે છે અને સો વરસ મુધી યાતના ભોગવવી પડે ॥ એ તેના કાર્ય તરીકે બતાવ્યું છે. માટે નાપગરેત્ ન હન્યાત્ એ નિષેધ વાક્યનો ઉત્કર્ષ કરવો જોઈએ અર્થાત્ પ્રકરણ સાથે સંબંધ ન મળના બ્રાહ્મણ સાથે પણ ઉક્ત નિષેધનો સંબંધ છે પ્રકરણ સિવાય સાથે પણ વાક્યનો મેમંથ બતાવવો એનું નામ આ ઠેકાણે 'વાક્યનો ઉત્કર્ષ' કહેવામાં આવે છે. ॥ ૧૭ ॥

મલવદ્વાસા સ્ત્રી સાથે સંવાદ ન કરવો એ પુમર્થ છે એ અધિકરણ.

પ્રાગવરોધાન્મલવદ્વાસસઃ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(મલવદ્વાસસઃ) રજસ્વલા સ્ત્રીનો (પ્રગ્) પ્રથમથી (અવરોધાત્) પગલાલામાંથી બહાર કાઢવો.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકૃત્યમાં પાઠ છે કે 'તસ્માદ્ મલવદ્વાસસા ન સવદેત' માટે રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે અર્ધયુગ્મે સંવાદ કરવો નહિ. મલવદ્વાસા એટલે રજસ્વલા સ્ત્રી. દર્શપૂર્ણમાસમાં કર્મ વચ્ચે અર્ધયુગ્મે પોતાની પત્ની સાથે ૩ રાદ કરવાનો હોય છે જેમકે, 'પત્નિ, પત્નિ, એવે લોક' - આ સંવાદ કર્મના અર્ધ તરીકે ગણાય છે. પણ વચ્ચે વચ્ચે પત્ની બનાલમ્મુના મવતિ તામવચ્ચ યજેત અર્થાત્ મનને દિવસે પત્ની બે બનાલમ્મુના અગરલા હોય તો તેને યજમાનમાં આવડા દેવી નહિ એટલે સંવાદ પણ એની સાથે નિષિદ્ધ થઈ જાય છે. સંવાદ એ શાગપ્રાપ્ત છે માટે એ પુમર્થ છે માટે એનો નિષેધ પણ પુમર્થ ગણાય છે એટલે ક્ષિતાર્થ એ નિકળે છે કે રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે સંવાદ યજમાન કરવો તેમ યજ ગદ્ધાર પણ ન કરવો. ॥ ૧૮ ॥

અન્નપ્રતિષેધાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(અન્નપ્રતિષેધાત્) અન્ન અર્થાત્ મૈથુનનો પણ પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—'નાસ્તા અન્નમયાત્' આ ઠેકાણે અન્નનો અર્થ મૈથુન કહેો છે. જેમ મૈથુન એ શાગ પ્રાપ્ત છે અને રજસ્વલાવસ્થામાં એનો નિષેધ કહેો છે. અર્થાત્ જેમ રજસ્વલા સ્ત્રી સાથે યજ અને યજેત સમયમાં મૈથુન નિષિદ્ધ છે તેમ તેની સાથે ઉક્ત સંવાદ પણ કાષ્ઠ પણ સમયમાં નિષિદ્ધ જ છે. માટે રજસ્વલા સ્ત્રી સાથેના સંવાદ-વાક્યનો ઉત્કર્ષ થાય છે કેવળ પ્રકરણ સાથે જ એનો સંબંધ નથી અન્નવત્ પણ છે. આ કાષ્ઠથી એ સંવાદને પુમર્થ કહ્યો છે. ॥ ૧૯ ॥

મુવર્ષ ધારણાદિ પુમર્થ છે એ બાબતનું અધિકરણ.

અપ્રકરણે તુ તદ્ધર્મઃ તતો વિશેષાન્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (અપ્રકરણે) અપ્રકરણમાં પદિત કુવર્ષ ૨૨

ધારણ આદિ (તદ્વર્ત) પુરપને માટે કે (તત) પ્રત્યક્ષપરિણ કરતાં (વિરોધાત્) એ વિધેય થાય છે

ભાવાર્થ — “ તત્ત્વનુ સ્વર્ણ હિરણ્ય માર્ગ, સુવર્ણ એવ મવતિ ” આ દેશણે સુવર્ણને ધારણ કરવાનો વિધિ છે તે અનન્યારમ્બ વિધિ છે અર્થાત્ એનો સંબંધ કોઈ કંઈની સાથે નથી સુદર વર્ણવાણુ હિરણ્ય ધારણ કરવું એ પુરપાર્થ છે અર્થાત્ સોનું ધારણ કરવાથી પુરુષ સુદર દેખાય છે માટે વાસ્તવિક અવાસ્તવિક કોઈ પણ પુરુષ તેને ધારણ કરવું ને પ્રકરણ પશ્ચિત દોષ તો તે હતુંતુ અગ અણુત પશ્ચ તેમ નથી માટે સુવર્ણ ધારણ કરવું અગ નથી ॥ ૨૦ ॥

પૂર્વપક્ષ અદ્રવ્યત્વાતુ શોષ સ્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ — (તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે (શોષ સ્વાત) સુવર્ણ-ધારણ અગ્નિદોષ આદિ ક્રિયાનું શોષ છે ‘ અદ્રવ્યત્વાતુ ’ સુવર્ણ ધારણ દ્રવ્ય નથી પણ ક્રિયા છે અને એ ક્રિયા અગ્નિદોષ આદિની શોષ અગ છે

ભાવાર્થ — આ દેશણે કોઈ દ્રવ્ય કે દેવતાનું અવશ્ય ચતુ નથી અને તેથી જ માર્ગદ નો અર્થ ચટ્વર્યમ્ એવો અર્થ થતો નથી દેવતા અને દ્રવ્યનો સંબંધ ન હોવાથી ધારણ ક્રિયા-શબ્દ સરસાર વાચક છે જે શોષ દોષ તેમાં જ સરસાર દોષ થકે છે માટે સુવર્ણ ધારણ અગ્નિદોષ-અદિનો શોષ અર્થાત્ અગ છે ॥ ૨૧ ॥

પૂર્વપક્ષની સુઠિત વેદસંયોગાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ — (વેદ સંયોગાત્) ઉક્ત વાક્ય આશ્વર્થવ હાકમા પશિત છે અને આશ્વર્થવ હામ મનુવેદની સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેથી તેનો વેદની સાથે સંબંધ છે

ભાવાર્થ — આશ્વર્થવ-એમાં વેદનો સંબંધ છે જે શોષ બ્રહ્મ કર્મ હોય તેને યજુર્વેદી નતિવેદ કહે છે દર્શ પૂર્ણઆસ્ત્રાં જેટલા અગ્ર છે તેનું અનુષ્ઠાન અશ્વર્થ કરે છે માટે સુવર્ણ ધારણ રૂપ જે શોષ અગ્નિયા છે તે પણ અશ્વર્થ જ કરે અર્થાત્ અશ્વર્થને સુવર્ણ ધારણ કરાવી તેનો સરસાર કરવો સુવર્ણ ધારણ કરવાથી અશ્વર્થ સરસૂત થાય છે માટે સુવર્ણ ધારણ કરવું એ યાગની સાથે સંબંધ ગણનાર મનુષ્યનો જ કર્મ છે મનુષ્ય માનવો નહિ ॥ ૨૨ ॥

પૂર્વપક્ષની બીજી સુઠિત દ્રવ્યપરત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ — (વ) અને (દ્રવ્યપરત્વાત્) ઉક્ત વાક્યમાં જે હિરણ્ય શબ્દ છે તે હિરણ્ય દવાતિ એ વાક્યાર્થપરક છે

ભાવાર્થ — સ્વર્ણ હિરણ્ય માર્ગ ‘ આ દેશણે જે હિરણ્ય શબ્દ પશિત છે તે ‘ આનવાય હિરણ્ય દવાતિ ’ અગ્નિદોષમાં ઉત્પન્ન થયેલા અશ્વર્થને સોનાનું ધન આપવું એનો મુચક છે અર્થાત્ અશ્વર્થને જે સુવર્ણની દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તે સુવર્ણ અશ્વર્થ એ ધારણ કરવું અને એ ધારણ કરવાથી અશ્વર્થ સરસૂત થાય છે આ પ્રમાણે વેદ અને યજુની સાથે સંબંધ ધરાવનાર પુરુષને માટે જ સુવર્ણ ધારણ કરવાનું કહ્યું છે ‘ ગમે તે સુવર્ણ ગમે તે પુરુષ ધારણ કરે ’ એવું ઉક્ત વાક્યનું નાત્વ નથી ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સ્યાદ્વા સયોગવત્ફલેન સમ્બન્ધસ્તસ્માત્કર્મૈતિશાયન ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ — (વા) વા શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિર્ણય મુલ્ય છે (સયોગવત્) જેમાં વાક્ય રૂપથી પ્રાગ્બત્ત મતોનો ફલની સાથે સંબંધ થાય છે તેમ (ફલેન ઉચ્ચવ) સુવર્ણ આદિ ધારણરૂપ કર્મનો પણ વાક્ય રૂપથી ફળની સાથે સંબંધ (સ્યાત્) થાય છે (તસ્માત્) માટે (કર્મ) સુવર્ણ ધારણ કર્મ પ્રધાન કર્મ છે (રેતિશાયન) એવું-અતિશાયન ત્રાપિતુ માનવ છે

સાવાય :—એતિહાસન આચાર્ય માને છે કે સુવર્ણધારણ કરવું એ ફલવત્ કર્મ છે માટે તે પ્રધાન કર્મ છે સુવર્ણધારણ કરવાથી પુરુષ સુંદર દેખાય છે અને એનો શત્રુ અસુંદર (અંખો) પડી જાય છે એ સુવર્ણધારણ કરવાનું ફળ છે. આમાં કંટુની સાથે કરો સંબંધ નથી. પશ્ચિમથી જુહનો સંબંધ સદા યજ સાથે હોય છે તેવો સુવર્ણનો સંબંધ યજ સાથે હોતો નથી માટે તે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મનું શેષ નથી. પ્રાણપત્ય પ્રતોનો સંબંધ વાક્ય શેષથી જન્મ ફળ સાથે હોય છે તેમ અહીં પશ્ચિ વાક્યશેષથી સુવર્ણધારણ રૂપ કર્મનો સંબંધ ફળ સાથે છે. દાવાતા હાનસાડ્યુક્તો ભવતિ પ્રાણપત્ય તત કરવાથી પુરુષ પાપથી મુક્ત થતો નથી. આ વાક્યશેષથી પ્રાણપત્ય તત સફળ અને પ્રધાન કર્મ છે તેમ સુવર્ણ ધારણ કરનાર પુરુષ સુંદર દેખાય છે અને એનો શત્રુ અસુંદર=દૂષ્ટ દેખાય છે. એવા વાક્યશેષથી સુવર્ણધારણ પ્રધાન કર્મ છે, શેષ નહિ. અને સુવર્ણ ધારણ એ પુરુષમાત્રનો જ કર્મ છે કંટુનો કે કંટુ સાથે સંબંધ રાખનાર અવ્યર્થનો જ નહિ. ॥ ૨૪ ॥

જ્યાદિ હોમોતુ વેદિક કર્મોગત્ય-અધિકરણ.
કોપોઽપ્રકરણેઽવિશેષાત્ સર્વકર્મણામ્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રકરણે) અપ્રકરણમાં પાંદડ જ્યાદિ હોમો (અવિશેષામ્) કોપ આસ વિશેષ હેતુ ન હોવાથી (સર્વકર્મણામ્) લૌકિક અને વેદિક બંધા કર્મના (કોપ) શેષ અર્થાત્ અજ છે.

સાવાય :—' કેન કર્મણા દુસ્તેત્ દગ્ધ જવાખ્યાતાનાં રાત્ર્યુત્તો જુહોતિ ' આ વાક્ય અપ્રકર-ણમાં અર્થાત્ કોપ પશુ યજના પ્રકરણમાં પડ્યું નથી. આ વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. " જે કર્મથી સદ્ધિની વૃદ્ધિ આણુસ ઇન્દ્રે તેણે જ્યા, અખ્યાતાન અને રાત્ર્યુત્ત હોમ કરવા. " આ હોમો લૌકિક અને વેદિક સર્વ કર્મના શેષ તરીકે સમાજવા. અર્થાત્ લૌકિક કૃષિ આદિ કર્મથી સમૃદ્ધિ ઇન્દ્રે તો ય પશુ જ્યાદિ હોમ કરવા. વિષ્ણુ ચ સ્વાહા ઇત્યાદિ મંત્રોથી જે હોમ થાય છે તેને જ્યા હોમ કહેવામાં આવે છે. ઓરમ્ ઇત્યાદિ ઇત્તપામિગમ્યર્થઃ સ ન હૃદ્ મદ્ધ ઇત્યાદિ મંત્રોથી જે હોમ થાય છે તે રાત્ર્યુત્ત હોમ કહેવાય છે, અને અગ્નિમૃતાનામધિપતિઃ સ માલવસ્મિન્ ઇત્યાદિ મંત્રોથી જે હોમ થાય છે તે અખ્યાતાન હોમ કહેવાય છે. આ હોમો સર્વ કર્મના શેષ છે એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષઃ— હોમાતુ જ્યવતિષ્ઠેરઆહવનીયસંયોગાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ' તુ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાપ્તિ સૂચવે છે. (હોમાઃ) ઉપરના સૂત્રના આધારમાં ખતાવેલા હોમો વ્યવસ્થિત છે અર્થાત્ તે વેદિક કર્મના જ હોમો છે, લૌકિક કર્મના નહિ (આહવનીય સંયોગાત્) આહવનીય અગ્નિ સાથે એનો સંબંધ હોવાથી.

સાવાય :—કૃષિ અને વ્યાપાર આદિ કર્મથી સમૃદ્ધિની ઇચ્છાથી જે હોમો કરવામાં આવે છે એનો સંબંધ આહવનીય અગ્નિ સાથે હોતો નથી આપરે જ્યા-રાત્ર્યુત્ત અને અખ્યાતાન હોમ આહવનીય અગ્નિમાં જ થાય છે, માટે વેદિક કર્મથી સમૃદ્ધિ ઇચ્છનારે જ જ્યાદિહોમો આહવનીય અગ્નિમાં કરવા. ॥ ૨૬ ॥

શેષશ્ચ સમાખ્યાનાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શેષ) અર્થાત્ લૌકિક કર્મના શેષ છે (સમાખ્યાનાત્) ઉપરના હોમ રૂપ કર્મની આખ્યાય એવી સમાખ્યા છે.

સાવાય :—જો ઉક્ત હોમો કૃષિ આદિ કર્મના શેષ હોત તો તેની સંજ્ઞા ' આખ્યાય ' એવી ન હોત. કારણ કે અર્થાત્ કૃષિ, વ્યાપાર આદિ લૌકિક કર્મ કરતા નથી. યજુર્વેદોક્ત કર્મ

કરનારનું નામ જ અશ્વત્થુ છે માટે આશ્વત્થુ એ સમાખ્યાથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્તર હોમો વૈદિક ધર્મના અંગ છે લૌકિક કૃષિ આદિ ધર્મના નહિ ॥૨૭॥

વૈદિકાશ્વત્થુપ્રતિબ્રહ્માં ઇંદ્રિયી જોડાએ એ અધિકરણ સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ દોષાત્તિવાદિર્લોકિકે સ્યાત્ શાસ્ત્રાદિ વૈદિકે ન દોષ સ્યાન્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ — (તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે (લૌકિકે) લૌકિક અશ્વત્થુનામ (દોષાત્) દોષનું કશું જ હોવાથી (હૃદિ) પ્રાયશ્ચિતરૂપે ઇંદ્રિય (સ્યાન્) કરવી જોઈએ (વૈદિકે) વૈદિક અશ્વત્થુનામ (શાસ્ત્રાન્) અશ્વત્થુનામ રૂપે માટે શાસ્ત્રનું વિધાન હોવાથી (દોષ ન સ્યાન્) દોષ લાગતો નથી

ભાવાર્થ — આ ઠેકાણે પ્રતિબ્રહ્મના અર્થ 'દાન' કરવાનો જ 'અશ્વત્થુ' દાન ન કરવું જોઈએ, જો કોઈ અશ્વત્થુ દાન કરે તો તેને પાપ લાગે છે અને એ પાપને દૂર કરવા માટે ઇંદ્રિય પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઈએ આ અશ્વત્થુ રવેચ્છાપૂર્વક કરવામાં આવે તો 'પાપ' લાગે છે શાસ્ત્રની આજ્ઞા વગર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અશ્વત્થુ દાન કરવું તેનું નામ લૌકિકાશ્વ-પ્રતિબ્રહ્મ એટલે લૌકિકાશ્વત્થુનામ જે પદ જો વૈદિક આજ્ઞા હોય તો અશ્વત્થુનામ દોષ નથી જોઈએ વાદ્ય ચક્રમય ચક્રમુલો દાક્ષણતિ આ શાસ્ત્રના વિધાન પ્રમાણે અશ્વત્થુ દાન કરવામાં દોષ નથી માટે પ્રાયશ્ચિતરૂપે જો ઇંદ્રિય કરવાનું વિધન છે તે લૌકિકાશ્વત્થુનામને માટે છે

વાલ્મીકી ઇન્દ્રાન્ પ્રતિવૃદ્ધીયાન્ સાવતા વારાન્ ચતુષ્કલ્પાન્નિર્વયેન્ ' જોડના અશ્વત્થુ દાન કરવું હોય તેટલા વારાશ્વત્થુ ચતુષ્કલ્પાન્ પુરોહરોને દોમ કરવે આ શાસ્ત્રીય ઇંદ્રિય પ્રાયશ્ચિત રૂપે લીધે છે ' જાણવું એ વરણપાત્રનું મુચ્છતિ ' પ્રાયશ્ચિતરૂપ વચ્ચે અશ્વત્થુનામને જોડાઈ શાસ્ત્રમાં મુક્ત રહે છે આથી લૌકિકાશ્વત્થુનામ ઇંદ્રિય કરવી જોઈએ વૈદિકાશ્વત્થુનામ નહિ ॥૨૮॥

સિદ્ધાંત મત

અર્થનાદાનુપપાતાન્ તસ્માદ્ યજ્ઞે પ્રતીયેત ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ — અર્થનાદાનુપપાતાન્ અર્થનાદાનુ સાદર હોવાથી (તસ્માદ્) માટે (યજ્ઞ) યજ્ઞ સંબંધી દાનનું અંગ (પ્રતીયેત) વિદિત છે

ભાવાર્થ — વૈદિકાશ્વત્થુનામ પણ એ ઇંદ્રિય સમજવી જે અશ્વત્થુ દાન કરે છે તેને જોડાઈને શાંક થાય છે (વરણો વા એટલે યજ્ઞ પ્રતિવૃદ્ધિ) આ વાક્ય અર્થવાદ રૂપ છે જે માણસને જોડાઈને શાંક થયો હોય તેને એ શાંકમાંથી મુક્ત કરવામાં જેટલું અંગ થાય છે તેટલું એ અશ્વત્થુનામની ઇંદ્રિય કરવાથી થાય છે માટે એ ઇંદ્રિય યજ્ઞમાં અશ્વત્થુનામ દાનનું અંગ સમજવું આ શાંકથી લૌકિક અને વૈદિક બંને પ્રકારના દાનમાં વારાશ્વત્થુ ઇંદ્રિય વિદિત છે એમ સમજવું ॥ ૨૯ ॥

જે અશ્વત્થુ દાન કરનાર હોય છે તેણે જ વારાશ્વત્થુ કરવાની હોય છે એ અધિકરણ સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ અચોદિત ચ કર્મમેદાન્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (કર્મમેદાન્) દર્શાવે છે અને પ્રતિવૃદ્ધિ આ બે ક્રિયા બિન્ન હોવાથી (અચોદિત) આ કર્મ પ્રતિબ્રહ્મનામ છે કારણ કે પ્રતિવૃદ્ધિયાન્ એવા પ્રકારમાં પાઠ છે

ભાવાર્થ — અશ્વત્થુ દાન કરનારને વરણ ઇંદ્રિય જોડાઈને દોષ છે એ અશ્વત્થુ દાન કરનારને ' આ સમયમાં પૂર્વપક્ષ દર્શન છે કે અશ્વત્થુ દાન કરનારને જ વારાશ્વત્થુ ઇંદ્રિય કરવાની હોય છે કારણ કે વાલ્મીકીના પ્રતિવૃદ્ધિયાન્ એવા પાઠ છે એટલે પ્રતિબ્રહ્મનામને જ ઇંદ્રિય કરવાની છે એમ ૨૫૪ જણાય છે

સિદ્ધાંત પદ્ય

સા સિદ્ધાંતાર્થિવે સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(સા) વારુણી ઇષ્ટિ (કાર્ત્ત્વિજે) ઋત્વિક્ષ્ણે પ્રેરણા કરનાર યજ્ઞમાનને (સ્યાત્) કરવાની હોય છે (સિદ્ધાંત) “પ્રગાપતિ વૈજ્ઞાન્યધમનયત્” આ વાક્યરૂપ વિગતી પ્રગાપતિરૂપ યજ્ઞમાનને પીડા-ચલાનું અચ્ચ ચાલ છે.

ભાવાર્થ :—વારુણી ઇષ્ટિ કાર્ત્ત્વિજ પાસે કર્મ કરાવનાર યજ્ઞમાને જ કરવાની હોય છે. કારણ કે, પ્રગાપતિરૂપાચ્ચમનયત્ આ વાક્યરૂપ વિગતી પ્રગાપતિરૂપ યજ્ઞમાનને અપવદાનને ક્ષીણે પીડા ચલેલી છે એમ સમજાય છે. જેને પ્રત્યપાચ સામ્યો હોય તેને જ પ્રાપક્ષિત કરવાનું હોય છે. માટે પ્રતિગ્રહણીયત્તો અર્થ પ્રતિગ્રહણેવ્યેવ્યેવો કરવો. જેટલા અપવોનું કાન કરે તેટલા વારુણ્યચતુષ્કપાક પુરોઝમરનો હોમ કરવો. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અપવદાતાએ જ વારુણી ઇષ્ટિ કરવી. ॥ ૩૧ ॥

વૈદિકે પાન વ્યાપ્તમાં સોમેન્દ અરુ-વિદાનનું અર્થકરણ

પાનવ્યાપ્ત તદ્દત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(પ) અને (પાનવ્યાપ્ત) સોમપાન કર્યા પછી જે વચન થાય તો તે સોમેન્દ ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે. (તદ્દત્) અપવદાન જેમ વારુણી ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે તેમ

ભાવાર્થ :—“ય. સોમ” વ્યતિ, ય સોમયામી સ્થાત્ તસ્માદ્દ સોમેન્દ્ર દયાગામ્” વચનિર્વપેત્” સોમચામીએ સોમેન્દ્ર રનામાક અરુનો હોમ કરવો આ ઇષ્ટિ લૌકિકે સોમપાન પછી વચન થાય તેની છે કે વૈદિકે સોમપાન કર્યા પછી વચન થાય તેની ! આ ઠેકાણે પૂર્વપક્ષ-વાદી એવું માને છે લૌકિકપાન વચન ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે, વૈદિકે પાનવચન વદિ, જેમ લૌકિકે અને વૈદિકે અપવદાન બને ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે તેમ અગ્ની પક્ષે લૌકિકે સોમપાન વચન જ ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે દ્રવ્યતમા આટલો વિશેષ છે કે અપવદાન ગમે તે હોય તે પક્ષે ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે. જ્યારે સોમવચન યાત્ર લૌકિકે હોય તો જ ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે.

સિ. સૂત્ર. દોષાણુ વૈદિકે સ્યાત્ અર્થાદ્દિ લૌકિકે ન દોષઃ સ્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(હ) પૂર્વપક્ષની નિગતિ સૂચ્યે છે. (વૈદિકે) વૈદિકે સોમવચનમાં (દોષાણુ) દોષનું અવલ્ય થવાથી (સ્યાત્) તે જ ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે (હિ) કાગ્ય કે (અર્થાત્) વચનરૂપ કારણે માટે જ દોષવાથી (લૌકિકે) લૌકિકે વચનમાં (દોષ) દોષ (ન સ્યાત્) લાગતો નથી

ભાવાર્થ :—વૈદિકે સોમપાનવચનમાં દોષનું અવલ્ય છે. વિગતે એ હિન્દ્રિયેણ કીર્તેણ કૃત્યતે ય સોમ” વ્યતિ જે સોમપાન કર્યા પછી વચન કરે છે તેની ચક્ષુ હિન્દ્રિય નિર્ગુણ અને છે આ દોષ વૈદિકે સોમપાનવચનમાં જ કે લૌકિકે સોમપાન તો વચન માટે જ કરવામાં આવે છે ધાતુમાં વિષમતા આવી હોય તો સોમપાનથી વચન કડી ધાતુનું સામ્ય કરવામાં આવે છે. આ લૌકિકે સોમવચન ધાતુ સામ્યનો ઉપાય દોષવાથી તેમાં દોષ નથી, માટે વૈદિકે સોમપાન વચન જ સોમેન્દ્ર ઇષ્ટિનું નિમિત્ત બને છે ॥ ૩૩ ॥

સોમેન્દ્ર-અરુનું યજ્ઞમાન પાન-વ્યાપ્ત-વિષયત્વ-અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ તત્સર્વત્રાવિસેપાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(તત્) તે વચન (સર્વત્ર) યજ્ઞમાન અને કાર્ત્ત્વિજ ગમે તેનું હોય તો પક્ષ ઇષ્ટિનું નિમિત્ત છે. (અવિસેપાત્) કાઈ વિશેષ કાગ્ય ન દોષવાથી

ભાવાર્થ — પૂત્ર મૃતર્થા સોમપાનથી જે વચન થાય છે તે ઋત્વિજ અને યજમાનને યજુ હોય તોપણ તે ઈષ્ટિનું કારણ બને કે ખાસ યજમાનનું વચન અથવા ખાસ ઋત્વિજને નુજ વચન દોષ મ કે ઇ કારણ બજાવતું નથી, માટે બને તેનું યજર્થા સોમપાનને લીધે થયેતું વચન ઈષ્ટિનું કારણ બને છે ॥ ૪૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સ્વામિનો વા તદર્થત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ — (સ્વામિન) યજમાનનું વચન જ ઈષ્ટિનું કારણ બને છે (વા) સિદ્ધાંત સૂત્રે છે (તદર્થત્વાત્) કેનુજન્મ ફળ યજમાનને જ મળતું હોવાથી

ભાવાર્થ — કેનુર્થા સોમપાનને લીધે થયેતું વચન યજમાનને જ લાગુ પડે છે ઋત્વિજને નહિ કારણ કે કેનુનું ફળ યજમાનને જ મળે છે માટે યજમાનનું વચન જ કેનુર્થા વૈજુપ્સ ઉત્પન્ન કરે છે, આ કારણથી યજમાન જે સોમપાન કરી વચન કરે તો તેણે ઈષ્ટિ કરીને કેનુમા ઉત્પન્ન થશે આ વૈજુપ્સને દૂર કેનુ ભેદબંધ અને તેને માટે જ સોમેન્દ મરુનેા નિર્વાપ વિદિત છે

લિઙ્ગદર્શનાચ્ચ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ — (વ) અને (લિઙ્ગદર્શનાચ્ચ) એ અવાક્ય થયું તેને માટે જ દોષથી

ભાવાર્થ — સોમવીષેન વ્યુપ્પતે ય મોમવમતિ જે યજમાન સોમપાનથી વચન કરે છે તેના કેનુમા વૈજુપ્સ આવે છે આ વાક્યથી સ્પષ્ટ સમજાય છે યજમાન-કેનુકે વચન જ ઈષ્ટિનું કારણ છે સોમપાન કરવાથી યજમાનનો જ સંસ્કાર થાય છે ઋત્વિજનો નહિ કારણ કે ઋત્વિજને તો દક્ષિણા સધને કર્મ કરાવે છે કેનુના ફળ સાથે એનો કશો સબંધ નથી, માટે ઋત્વિજ-કેનુકે સોમપાનથી થતું વચન ઈષ્ટિનું કારણ નથી પણ યજમાનનું વાચન જ ઈષ્ટિનું કારણ છે ૩૬

અગ્નિમેષ, અપ્ષાધ્યાય ચરેતુ દ્રવ્યવદાન માત્રતુ હોતત્યત્વ-અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ

સર્વપ્રદાન હવિષસ્તદર્થત્વાન્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ — (હવિષ) હવિષનું (સર્વપ્રદાનમ્) સર્વપ્રદાન કેનુ ભેદબંધ (તદર્થત્વાત્) માત્ર સ પૂર્ણ પુરોહિત અગ્નિને માટે જ હોવાથી

ભાવાર્થ — જાન્મેયોડગ્ધપાત્ આ વાક્યથી વિદિત જે પુરોહિત છે, તે બધાનું અગ્નિ દેવતાને પ્રદાન કરવું ભેદબંધ અર્થાત્ એમાંથી થોડોક જાત્ર પણ જાડી મળવો નહીં કારણ કે જાત્રે તુદ્ર નિવવામિ આ વાક્યથી સ પૂર્ણ પુરોહિતનો નિર્વાપ કરવાનું વિધાન છે વળી જે પુરોહિત બનાવવામા આ ગે તે અગ્નિને માટે જ કે બીજાને માટે નહિ માટે સર્વ પ્રદાન કરવું ભેદબંધ ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

નિરવદાનાત્તુ શેષ સ્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ — (તુ) સિદ્ધાંત પદ્યનું સૂચન કરે છે (નિરવદાનાત્) નિષ્કૃત્ય અવગમનમ્ નિરવગમનમ્ સ પૂર્ણ પુરોહિતમાંથી અગ્નિ ૩-૫ર્વ નેટતો જાત્ર સષ હોમ કરવો આવું વિધાન હોવ થો (શેષ સ્યાત્) પુરોહિતનો અમુક જાત્ર રેષ ગહેવો ભેદબંધ

ભાવાર્થ — દિદ્વિવોડવરતિ પુરોહિત રેષ હવિષમાંથી જે વખત અગ્નિ ૪૫૦ નેટતો જાત્ર સધને ગેમવો ભેદબંધ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જાડીને પુરોહિત અન્ય કાવ માટે રહેવો ભેદબંધ જાન્મેયોડગ્ધપાત્ એ સમાન્ય વાક્ય કે અને દિદ્વિવોડવરતિ આ વિશેષ વાક્ય વિશેષ વાક્યથી સામાન્ય વાક્યમાં સહોય થશે થોમ છે માટે રેષ ગહેવો જ ભેદબંધ ॥ ૩૮ ॥

પૂર્વપક્ષ વાદીની શકા

ઉપાયો વા તદર્થત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ — (વા) સકાને મચવે છે (ઉપાય) હવન કરવાનો ઉપાય બતાવે છે

(તદ્વર્ત્તવાત) અગ્નિને માટે હોવાથી.

હાવાર્થ :—એ વખત અવધાન કરવું. એ તો હવન કરવાનો ઉપાય બતાવે છે. અર્થાત્ સંપૂર્ણ પુરોહિતમાંથી એ એ વાર અંશુષ્ઠપર્વ જેટલો ભાગ લઈને હોમ કરવો. અને એ રીતે સંપૂર્ણ પુરોહિતને હોમી દેવો. એક સામગ્રી આજો ૧ પુરોહિત હોમવો નહીં. આમાં શેષ રાખવાની વાત જ નથી. વળી સામાન્ય વાક્યમાં સંદોષ કરવાની પણ જરૂર રહેતી નથી. સામાન્ય વાક્ય અને વિશેષ વાક્ય વિશેષી નથી. એક વાક્ય પુરોહિત અગ્નિને માટે છે એમ બતાવે છે અને બીજું વાક્ય પુરોહિતને કેવી રીતે હોમવો એ બતાવે છે. માટે સંપૂર્ણ પુરોહિત હોમી દેવો.

સિદ્ધાંતવાદી પોતાનો મત બતાવે છે.

કૃતત્વાત્ તુ કર્મણઃ સકૃત્ સ્યાત્ દ્રવ્યસ્ય ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ' તુ ' શબ્દ શંકાની નિવૃત્તિ બતાવે છે, (સકૃત્) એકવાર (કર્મણઃ કૃતત્વાત્) કર્મ થઈ જવાથી (સ્થાત્) આવૃત્તિ કરવાની જરૂર નથી. (દ્રવ્યસ્ય) દ્રવ્ય (ગુણભૂતત્વાત્) ગોણ હોવાથી.

હાવાર્થ :—એક વખત હોમ કરવાથી વિધિ અરિતાર્થ થઈ જાય છે, પછી વારંવાર હોમ કરવાની શી જરૂર છે ? એ કહે છે દ્રવ્ય બાકી રહ્યું છે માટે એને હોમવા ખાતર ફરી અગ્નિમાં નિર્વાપ કરવો. એ પ્રમાણે જ્યાં સુધી દ્રવ્ય સંપૂર્ણ ખૂટી જાય ત્યાં સુધી હોમ કર્યા કરવો. અને હિતર એ છે કે હોમ જોનો કિષા છે અને તે પ્રમાણ છે. દ્રવ્ય એ તો ગોણ વસ્તુ છે, કારણ કે, તે તો હોમ કરવાને ખાતર હોય છે શુદ્ધભૂત વસ્તુને અનુસરીને પ્રધાનભૂત કર્મ (હોમ) ની આવૃત્તિ ન હોવી જોઈએ. ॥ ૪૦ ॥

બીજી સાધક હેતુ બતાવે છે. શેષદર્શનાચ્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શેષદર્શનાચ્) રિષ્ટકૃત્ હોમને માટે શેષનું વિધાન હોવાથી.

હાવાર્થ :—રિષ્ટકૃત્ હોમને માટે બાકી રાખવો જોઈએ કારણ કે ' શેષાન્ રિષ્ટકૃત્ ' વળી ' બાકી રહેલામાંથી રિષ્ટકૃત્ને માટે અવધાન કરવું જોઈએ. જો સંપૂર્ણ પુરોહિત હોમી દેવામાં આવે તો ' શેષમાંથી અવધાન રિષ્ટકૃત્ માટે કરવું. ' એ વિધિ કેવી રીતે અરિતાર્થ થાય ? આ કારણથી પુરોહિતમાંથી શેષ રાખવો એ આવશ્યક છે. ॥ ૪૧ ॥

બીજાં હૃવ્યોનાં શેષમાંથી રિષ્ટકૃત્નું અનુધ્યાન કરવું એ અધિકારણ.

પૂર્વપક્ષ અપ્રયોજકત્વાદેકસ્માત્ ક્રિયરન્ શેષસ્ય ગુણભૂતત્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રયોજકત્વાત્) શેષ કાર્ય પ્રત્યે હવિષ અપ્રયોજક હોવાથી (એકસ્માત્) એક હવિષમાંથી અવધાન (ક્રિયરન્) કરવું (શેષસ્ય) શેષ કાર્ય પ્રત્યે હવિષ (ગુણભૂતત્વાત્) ગોણ છે.

હાવાર્થ :—જેટલા હવિષ ઉપયોગમાં આવ્યા હોય તે બધામાંથી અવધાન કરી રિષ્ટકૃત્ આદૃતિ આપવાની જરૂર નથી. પ્રધાન વાગમાં ઉપલુકત થયેલા કોષપણ એક હવિષમાંથી અવધાન કરી રિષ્ટકૃત્ હોમ કરવો જોઈએ. રિષ્ટકૃત્ એ શેષ કાર્ય છે અને શેષ કાર્યને ઉદ્દેશીને હવિષ બીજા અર્થાત્ અજ તરફ હોય છે. શેષકાર્ય પ્રત્યે બધા જ હવિષે અપ્રયોજક હોય છે તેથી કોષપણ એક હવિષમાંથી અવધાન કરી ' હવિષ શેષાન્ રિષ્ટકૃત્તેજવતિ ઇતિ શાત્રમેજસસંવદ-દનેતિ ચરિતાર્થમ્ ' ઇતિ સુત્રોપધિની યેતિમિ સુત્રગોષ્ઠિઃ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે રિષ્ટકૃત્ને માટે એકમાંથી જ અવધાન કરવું. ॥ ૪૨ ॥

સંસ્કૃતત્વાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંસ્કૃતત્વાત્) એવા પ્રકારના શેષ કાર્યથી પ્રધાન ૨

યદિ નય ■

ભાવાર્થ — આ પ્રમાણે શેષ કાર્ય કરવાથી પ્રધાન કર્મ સરકુન યદિ જાણ છે, માટે બીજા દાવપ્રમાથી અવત્તાન કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

સંધ્યો વા કારણવિશેષાત્ સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ — (વા) સિદ્ધાંતપક્ષને મુજબ છે સર્વેભ્ય (બધા દરિયામાંથી અવદાન કરવું જોઈએ (કારણવિશેષાત્) અંશગૃહ્ય કાંગ્યુ મર્મ પ્રત્યે સમાન હોવાથી (સંસ્કારસ્ય) સરકાર (તદર્થત્વાત્) દાવપ્રત્યે માટે હોય છે

ભાવાર્થ — સ્વિષ્ટકૃત હોમથી દરિયનો સરકાર થાય છે અને સર્વ દરિયામાં સરકાર કરવાનો હોવાથી બધા દરિયામાંથી અવદાન કરવું જોઈએ દરિય શેષકાર્ય પ્રત્યે ગૌણ નથી પણ પ્રધાન છે, માટે પ્રતિપ્રયત્નમક્રમતિ જેટલા પ્રયાત્ન હોય તેટલી વાર અગતી આદરિત કરવી જોઈએ, ॥ ૪૪ ॥

લિઙ્ગદર્શનાચ્ચ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ — (વ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) નિગ વાક્યમાં પણ એજ ભાવ હોવાથી

ભાવાર્થ — સદૃશ સદૃશ જ્યવતિ આ વિગ વાક્યમાં સદૃશ સંજ્ઞાનો એ વાગ પ્રયોગ કરી વીરસા બતાવી છે અર્થાત્ એક એક વાગ અવત્તાન કરવું જ એક દરિયામાંથી અવદાન કરવું હોય તો ' એક એક વાર ' આમ બહેવાની જરૂર નહોતી આ લિંગવાક્યમત વીરસાથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે જેટલા દરિયા પ્રધાન વારમાથી બાકી ગયા હોય તે બધામાંથી એક એક વાર અવત્તાન કરવા ॥ ૪૫ ॥

પ્રાથમિક ગ્રેધમાંથી સ્વિષ્ટકૃત અર્થિ અનુષ્ઠાન કરવું એ અરિકરણ

પૂર્વપક્ષ.

एकस्माच्चेद् ययाकाम्यनिर्गेवात् ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ — (ચેત્) જો (એકસ્માત્) એકજ દરિયામાંથી સ્વિષ્ટકૃત હોમ માટે અવદાન કરવાનું હોય તો (યયાકામ્યો) પોતાના જાણ પ્રમાણે અવદાન કરવું (આવશેપર) અનુક્રમાંથી જ અવદાન કરવામાં કોઈ વિશેષ હેતુ ન હોવાથી

ભાવાર્થ — સત્ ૪૨ માં જે પૂર્વપક્ષ કરવામાં આ ગે છે તેજ પ્રમાણે જો અવદાન કરવાનું હોય તો જે તે દાવપ્રમાથી અવદાન કરવું આગળે, અગિરોગીય અને ઉપાશ્તુ આ ત્રણ વાળના દરિયામાંથી કોઈ પણ દરિયામાંથી અવત્તાન કરી શકાય ॥ અનુક જ દરિયામાંથી અવદાન કરવામાં કોઈ વિશેષ હેતુ જણાતો નથી ॥ ૪૬ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષનું મત

सुरयाद् वा पूर्वकालत्वात् ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ — (કા) સિદ્ધાંતપક્ષની મુજબ માટે આગળ છે (સુર્યાત્) પ્રથમમાંથી અવદાન કરવું (પૂર્વકાલ્યાત્) પ્રથમ ઉપરિચિતિ થવાથી

ભાવાર્થ — ત્રણ દરિયા પ્રધાન વાગ કરવામાંથી બાકી ગયા છે તેમાંથી જે મુખ્ય અર્થાત્ પ્રથમ દરિયા હોય તેમાંથી જ અવદાન કરી સ્વિષ્ટકૃત હોમ કરવો પ્રથમતિએ માન્યગોવાત્ પ્રથમ દરિયાનો ત્યાગ કરી બીજા અથવા ત્રીજા દરિયામાંથી અવદાન કરવા માટે કોઈ પ્રમાણ નથી, માટે પૂર્વપક્ષના સિદ્ધાંત પ્રમાણે અવદાન કરવું હોય તો પ્રથમ દરિયામાંથી જ અવદાન કરવું, દ્વિતીય અથવા ત્રીજી દરિયામાંથી નહિ ॥ ૪૭ ॥

पुरोडाशाना विभाग इदमर्थः ॥ એ અધિભૂત

પૂર્વપક્ષ

अक्षायवणाद् दाननाद् परिक्रये ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ — (મક્ષાયવણાત્) કષ્ટ સંજ્ઞા અવજ ન થવું હોવાથી (દાના દ) દાન

શબ્દ (પરિક્ષે) પરિક્ષા અર્થાત્ બ્રૂતિને માટે વપરાયો છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં ચતુર્ધાશ્રયમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. इदं ब्रह्म । इदं होतुः । इदमध्योः । इदमधीनः । આ બ્રહ્માને, આ હોતાને, આ અન્નપુત્રને અને અઞ્જોદને આપવું. આ પ્રમાણે પુરોહિતના આર ભાગ કરીને કહેવામાં આવ્યું છે. આમાં ભક્ષ શબ્દ પ્રયુક્ત થયેલો નથી, તેથી પુરોહિતનો એક એક ભાગ ઋત્વિજોને પરિક્ષવને માટે વપરાયો છે. ચોથી વિભક્તિનો જે પ્રયોગ થયો છે તે દાનને સૂચવે છે, અર્થાત્ પુરોહિત ભક્ષણને માટે ઋત્વિજોને આપવામાં આવતો નથી. ॥ ૪૮ ॥

तत्संस्तवाच्च ॥ ४९ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તત્સન્નાત) તેની રત્નિ કરવામાં આવી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—एषा वै दक्षपूर्णमासस्य दक्षिणा इति ॥ પુરોહિતના દરેક ભાગને દર્શપૂર્ણમાસની દક્ષિણા તરીકે રત્નિ કરવામાં આવી છે. તેથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે દક્ષિણા પરિક્ષવને માટે હોય છે. ભક્ષણને માટે નહિ. ઋત્વિજોને પુરોહિતનો જે ભાગ આપવામાં આવે છે તે ભક્ષણને માટે નહિ. ॥ ૪૯ ॥

सिद्धांत सूत्र.

भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वात् ॥ ५० ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતપદને સૂચવે છે. (સમત્વાત) આ વિભાગ ભક્ષાર્થ એટલે ભક્ષણને માટે હોય છે. કારણ કે (દ્રવ્યે) પુરોહિત રૂપ દ્રવ્યમાં વજ્રમાન અથવા ઋત્વિજોતું સ્વત્વ ન હોવાથી તે બન્નેને માટે (સમત્વાત) સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે વસ્તુ પોતાની હોય તેનું દાન થઈ શકે છે. દેવતાને માટે કીર્તિશ્રુ દ્રવ્ય દેવતાને નિવેદિત કર્યા પછી તેમાં વજ્રમાનતું સ્વત્વ રહેતું નથી. આ કારણથી વજ્રમાન તેનું ઋત્વિજોને દાન કરી શકે નહિ.

પુરોહિતના ભાગ એવામાં ઋત્વિજોના કસક ઉત્પન્ન ન થાય તેટલા માટે વજ્રમાન તેના આર ભાગ કરી દરેક ઋત્વિજોને એક એક આપે છે અને તે ભક્ષણ કરવા માટે જ છે આ કારણથી વજ્રમાનકર્તૃક વિભાગ થઈ શકે ॥ પણ વજ્રમાનકર્તૃક દાન થઈ શકતું નથી. ॥ ૫૦ ॥

न्यादेशाद् दानसंस्तुतिः ॥ ५१ ॥

પદાર્થ :—(ન્યાદેશાત્) ચતુર્થી વિભક્તિ સંપ્રદાન અર્થમાં આવે છે એટલા માટે ' આ બ્રહ્માને આપો ' અહીં પણ ચતુર્થી વિભક્તિ પ્રયુક્ત થાય છે તેથી માત્ર એ દાનતું સામ્ય સૂચવે છે (દાન સંસ્તુતિઃ) ચતુર્થીનો નિર્દેશ દાનની રત્નિ બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ચતુર્થી વિભક્તિ જેમ સંપ્રદાન અર્થમાં આવે છે, તેમ દાન ન આપતું હોય અને કેવળ અમથુ આપતું હોય તે પણ જેને આપતું હોય તેના વાચક શબ્દને ચતુર્થી વિભક્તિ લાગે છે. માટે ચતુર્થી વિભક્તિ બોધને દાનની કલ્પના કરી શકાય નહિ. પુરોહિતના ભાગને જે દક્ષિણા કહી છે એ તે કલ્પ દાનની રત્નિને જ જણાવે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પુરોહિતના ભાગ ભક્ષણને માટે જ છે. ॥ ૫૧ ॥

इति श्रीमत्सामुज्जरभाष्यं तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

અથ તૃતીયાધ્યાયસ્ય પટ્ટમઃ પાદઃ ।

પ્રુપાત્મ્ય-આદિથી સ્વિષ્ટકૃદ્ આદિ શેષત્વં અનુષ્ઠાન-અધિકરણ.

૨૧ પદ.

આજ્યાચ્ચ સર્વસંયોગાત્ ॥ ૧ ॥

પ્રથમ — (આજ્યાત્) ઉપાશુનાજ્ઞાં ક્યાં પછી પ્રુપા નામક પાત્રમાં રહેલા આત્મ્યમાંથી (ચ) પણ સ્વિષ્ટકૃત્ માટે અવધાન કરવું જોઈએ (સર્વસંયોગાત્) સર્વ દર્શિઓની અંદર પ્રુપાત્મ્યનો પણ સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વિષ્ટકૃત્ માટે અવધાન બધાં હવિષોમાંથી કરવાનું હોય છે પ્રુપાત્મ્ય પણ સર્વની અંદર આવી જ બંધ છે માટે ઉપાશુ યાગના શેષત્વ પ્રુપાત્મ્યમાંથી પણ અવધાન કરવું જોઈએ. ॥ ૧ ॥

કારણાચ્ચ ॥ ૨ ॥

પ્રથમ — (ચ) અને (કારણાત્) સ્વિષ્ટકૃત્ત્વ અનુષ્ઠાન સર્વ શેષ હવિષોના સંરક્ષાર માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વિષ્ટકૃત્ત્વ અનુષ્ઠાન સર્વ હવિષોમાંથી કરવાનું હોય છે અને તે હવિષોના સંરક્ષાર માટે હોય છે, માટે ઉપાશુ યાગનો શેષ પણ સંરક્ષણ હોવાથી તેમાંથી પણ સ્વિષ્ટકૃત્ માટે અવધાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨ ॥

एकस्मिन् समवत्तशब्दात् ॥ ૩ ॥

પ્રથમ — (એકસ્મિન્) પ્રાપ્ત્યુપ પદ્ધિના એક આદિત્વ ૩૫ ચરુ હવિષમાં (સમવત્ત-શબ્દાત્) સમવત્ત શબ્દનો પ્રયોગ કરવાથી.

ભાવાર્થ :—એક જ હવિષમાંથી અવધાન કરવું હોય તે અવગતિ થઈને પ્રયોગ હોય છે અને બેકમાંથી અવધાન કરવું હોય તો સમવત્ત શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. પ્રાપ્ત્યુપ પદ્ધિમાં જો એક જ હવિષમાંથી અવધાન કરવાનું હોય તો તેમ. અન્યથે સ્વિષ્ટકૃત્ સમવત્તિ આવે પ્રયોગ ન હોય પણ માત્ર અવગતિ જ પ્રયોગ હોય પણ સમવત્તિ કિંવાપદના પ્રયોગનું અવશ્ય થાય છે માટે પ્રુપાત્મ્યમાંથી અવધાન કરવું એ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૩ ॥

आज्ये च दर्शनात् स्विष्टकृदर्थवादस्य ॥ ૪ ॥

પ્રથમ — (ચ) અને (આજ્યે) પ્રુપાત્મ્યમાં (સ્વિષ્ટકૃદર્થવાદસ્ય) સ્વિષ્ટકૃત્ત્વને માટે અર્થવાદનું (દર્શનાત્) દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રુપાત્મ્યમાંથી અવધાન કરવા માટે અર્થવાદનું પણ અવશ્ય થાય છે. “ અવદાય અવદાય પ્રુપાં પ્રચ્ચિષ્ઠાત્વતિ સ્વિષ્ટકૃત્વે અવદાય ન પ્રુપાં પ્રચ્ચિષ્ઠાત્વતિ નદિ તત્ત પામાતુતિં વસ્તુત્ત્વ મતિ ” આ અર્થવાદનો એમ બજાવ્ય છે કે, સ્વિષ્ટકૃત્ માટે અવધાન ક્યાં પહેલાં પ્રુપામાં પ્રત્યક્ષિમારણ સ્વિષ્ટકૃત્ત્વને માટે કરવાં જોઈએ માટે પ્રુપાત્મ્યમાંથી અવધાન કરવું જોઈએ. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત મત્ર. અરોપત્વાત્ તુ જૈવં સ્યાત્ સર્વદાનાદરોપતા ॥ ૫ ॥

પ્રથમ — “ તુ ” નું પ્રુપાત્મ્યનું નિગ્રહરણ અર્થે છે; (જૈવં ત્વાત્) ઉપાશુ યાગ-શેષનું અવધાન ન થાય. (અરોપત્વાત્) ઉપાશુ યાગના શેષનો અધાન હોય છે. (સર્વદાનાત્) સર્વનો દહન થઈ જવાથી (અરોપતા) અરોપતા સિદ્ધ છે.

ભાવાર્થ :—ઉપાશુ યાગ શેષમાંથી અવધાન કરી સ્વિષ્ટકૃત્ હોય ત્યારે યજ્ઞ યજ્ઞો નહિ, યજ્ઞ ત્યારે, યજ્ઞસ્તાં જુલેતિ આ વાક્યથી આર વખત અવધાન કરી સર્વ આત્મ્ય હોવાથી દેવામાં આવે છે,

પછી જ્યારે શેષ જ નથી રહેતો તો અવધાન શામથી કરવું ? માટે ઉપાંશુ વાગશેષ ન હોવાથી તેમથી અવધાન અને સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ થતાં નથી. 'ત્રેવા પાત્રમાં જે આભ્ય હોય' તે તો ખીન્ન વાગને માટે હોય છે, ઉપાંશુ વાગનો શેષ તે નથી. ॥ ૫ ॥

સાધારણ્યાન્ન ધ્રુવાયાં સ્યાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ:—(સાધારણ્યાન્ન) 'ત્રેવા પાત્રમાં રહેલું આભ્ય સર્વ વાગને માટે હોવાથી (ધ્રુવાયામ્) ધ્રુવાસ્થે આભ્ય (ન સ્વાત્) વિષ્ણુદેવતાક નથી.

ભાવાર્થ:—“ સર્વસ્મે વા એતદ્ યસ્ય ચક્રતે વદ્ ધ્રુવાયામાઝ્યમ્ ” આ વાક્યથી સમજી શકાય છે કે 'ત્રેવા પાત્રમાં રહેલું આભ્ય સર્વને માટે હોવાથી તે ઉપાંશુ વાગનો શેષ નથી માટે તે વિષ્ણુદેવતાક જ આભ્ય છે એમ કહી શકાય નહિ આ કારણથી તેમથી અવધાન કરી સ્વિષ્ટ-કૃત્ હોમ કરી શકાય નહિ. હવિ:શેષ જ જ્યારે નથી તો પછી સ્વિષ્ટકૃત્ હોમથી સંસ્કારની પધ્ધતિ જરૂર રહેતી નથી. ॥ ૬ ॥

અવત્તત્વાચ્ચ જુહાં તસ્ય ચ હોમસંયોગાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ:—(ચ) અને (જુહામ્) જુહામાં જેટલું આભ્ય છે તે હવનને માટે અવધાન કરેલું હોવાથી (તસ્ય) તેનો (હોમત્તયોગાત્) હોમની સાથે જ સંબંધ છે.

ભાવાર્થ:—દેવતાના ઉદ્દેશથી જુહામાં અવધાન કરેલું આભ્ય 'ચતુરવત્' જુહોતિ એ વાક્યથી તેનો હોમની સાથે જ સંબંધ છે માટે ઉપાંશુવાગનો શેષ રહેતો નથી. ॥ ૭ ॥

પૂર્વપક્ષ વરક્ષથી શંકા ખતાવે છે. ચમસવદિતિ ચેત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ:—(ચેત્) એ (ચમસવત્ત્વેતિ) જેમ ચમસમાં રહેલા દ્રવ્યથી:અગ્નિને ઉદ્દેશીને હોમ થાય છે તેમ વિષ્ણુદેવતાકિ જૂહારથ આભ્યથી સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ કરવામાં આવે તો ? ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં

ભાવાર્થ:—“ એન્દ્રવાયવં ચક્રતિ ” આ વાક્યથી અમસાદિમાં એક દેવતાના ઉદ્દેશથી મહત્ત્વ કરવા છતાં જેમ અમસરથ દ્રવ્યથી અગ્નિને ઉદ્દેશી હોમ થાય તેમ વિષ્ણુ આદિને માટે અવત્ત કરેલા જુહારથ ધૃતથી સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ કરવામાં શો વધો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે. ॥ ૮ ॥

ન ચોદનાતિરોધાત્ હવિષ્પ્રકલ્પનત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ:—(ન) અમસનું દ્વિતીય ઠીક નથી (ચોદનાતિરોધાત્) વિધિ વાક્યમાં વિરોધ-આવતો હોવાથી. (ચ) અને (હવિષ્પ્રકલ્પનત્વાત્) હવિષનું કેવળ પ્રકલ્પન જ છે.

ભાવાર્થ:—એન્દ્રવાયવ ચક્રતિ આ વાક્યથી માત્ર અમસમાં હવિષ સેવામાં આવે છે. પણ એનો અર્થ એ કદાપિ થતો નથી કે જધું દ્રવ્ય હોમની સાથે સંબંધ રાખે છે. વલ્પં જુહોતિ આ વાક્યથી શેષ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. જ્યારે દાર્ધ્યંતમાં 'ચતુરવત્' જુહોતિ એ વાક્યથી ચાર વખત અવધાન કરેલું આભ્ય જધું જ હોમની સાથે સંબંધ રાખે છે અને જધું હોમી દેવામાં આવે છે માટે શેષ રહેલું નથી. અમસરથ તો થોડું હોમી બાકી શેષ રાખવામાં આવે છે અને એનો વિધિ પણ સ્પષ્ટ છે. ઉપાંશુ વાગમાં જે થોડું-હોમી શેષ રાખવામાં આવે તો ચતુરવત્ જુહોતિ આ વિધિ સાથે સ્પષ્ટ વિશેષ આવે છે. માટે દ્વિતીય બ્રહ્મજર નથી અને તેથી ઉપાંશુ-વાગમાં શેષ ન હોવાથી સ્વિષ્ટકૃત્ને માટે અવધાન ચક્ર શક્યું નથી એ સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૯ ॥

ઉત્પન્નાધિકારાત્ સતિ સર્વચનમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ:—(ઉત્પન્નતિ) સર્વ હોમ તે (સર્વચનમ્) સર્વ જાનનો પ્રયોગ ત્યાં ચરિતાયં

થાય છે, કારણ કે (સ્વજાતિકારણ) શેષનો અધિકાર કરીને સર્વ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.

આવાર્થ:— ' સર્વેષાં દર્શિણાં સ્વિકૃત્ય જલયતિ ' આ ક્ષેત્રે જે સર્વ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તે શેષવત્ દર્શિણને ઉદ્દેશીને થયો છે. જે દર્શિણનો ગેય જ નથી તેને સર્વ શબ્દ સાથે સંબધ જ નથી. ઉપાશુબાગમાં શેષ રહેતો નથી માટે તે યાગનું દર્શિણ સર્વની મધુનીમાં આવી શકે નહિ.

જાતિવિશેષાત્પરમ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ:— (પામ) પ્રાપ્ત્યુપ નામક દષ્ટિમાં આદિત્ય ચર સમીપ જે સમવયતિ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે (જાતિવિશેષ) જાતિ વિશેષનો અધિકાર કરીને કરવામાં આવ્યો છે.

આવાર્થ:— પ્રકૃતિ યાગમાં બ્યનેક દર્શિણની પ્રધાન આદુતિ આપેલા પછી સ્વિકૃત્ય હોમથી સરકરણીય છે. એને માટે સમવયતિ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. પ્રકૃતિમાં પ્રયુક્ત ક્રિયાનો વિકૃતિમાં અતિદેહ કર્યો છે. એ પ્રયોગ ક્રીડા આનંદથી સ્વિકૃત્ય હોમ કરવો એવું કથું સિદ્ધ થતું નથી એવનજાતિમાગ્યમતિં ચાપેક્ય પ્રકૃતિસ્વત્ત્વેન બનુકાદ: । પ્રકૃતૌ પ્રયુક્તશદ્દ એવામ પ્રયુક્ત હતિ ભગ્ન: એવન જાતિ બ્યને આનંદ જાતિની અપેક્ષા કરી પ્રકૃતિ યાગરથ શબ્દથી માત્ર પ્રાપ્ત્યુપ રૂપ વિકૃતિ યાગમાં અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાપ્ત્યુપ દષ્ટિ દર્શપૂર્ણમાસ યાગની વિકૃતિ છે બ્યને દર્શપૂર્ણમાસ યાગ એ એની પ્રકૃતિ છે. ॥ ૧૧ ॥

અન્યમરેકાર્યે ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ:— (અન્યમ) ક્ષેત્રો જે અર્થવાદ બતાવ્યો છે તે તો (બરેકાર્ય) ધ્રુવા પાત્રને આશી ન રાખવા માટે.

આવાર્થ:— સ્વિકૃત્યના ઉપરતરણથી માંડી અધિકારણ પરંત મૂલાનપત્તુ કાર્ય હોય છે. દબે જે પુરામાં પ્રત્યભિધારણ ન કરે તો પુરાપાત્ર આનંદની અર્થ બ્યને આનંદનીથી ઉત્તર કાર્ય થઈ શકે નહિ. સ્વિકૃત્યના અવધાન પછી ઉત્તર કાર્ય નથી માટે પૂરણ કરવું નહિ એ અર્થવાદનું તારણ છે. ભગવામ ભવદામ ધ્રુવાં પ્રત્યભિધારણતિ સ્વિકૃત્યે ભવદામ ન ધ્રુવાં પ્રત્યભિધારણતિ । ન હિ તત્ત: યમાદુર્ગિ યલ્લન સવતિ આ અર્થવાદ છે. માટે જ્યાં સુધી સ્વિકૃત્ય આદુતિ ન આપી હોય ત્યાં સુધી પુરાણ પ્રત્યભિધારણ કરવું જોઈએ એ પાત્રને આશી ન ગણવું. આ ઉપરથી કંઈ ઉપાશુબાગના શેષની સિદ્ધિ થતી નથી. સર્વજ્ઞ અધિકારણનો આવાર્થ એ નીકળ્યો કે ઉપાશુબાગ ક્યાં પછી ક્રીડા આનંદમાંથી સ્વિકૃત્ય આદિ ક્યાં કરવાનું રહેતું નથી.

સાકંપ્રસ્થાવીયમાં સ્વિકૃત્યનું અનુદાન નથી એ અધિકારણ

સાકંપ્રસ્થાવીયે સ્વિકૃત્યદિઠં ચ તદ્વત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ:— (સાકંપ્રસ્થાવીય) સાકંપ્રસ્થાવીય યાગમાં (ચ) પશુ (સ્વિકૃત્યદિઠમ) સ્વિકૃત્ય તથા ઇમપદાનનો (તદ્વત્) ઉપાશુબાગ પેઠે શેષ ન દોવાથી લેપ છે.

આવાર્થ:— સાકંપ્રસ્થાવીય યજોત પશુકમ: જેને પશુની કામના હોય તેણે સાકંપ્રસ્થાવીય નામક યાગ કરવો. એ યાગ દર્શપૂર્ણમાસના વિકૃતિરૂપ યાગ છે. એ યાગમાં દૂધ અને દહીંની કુંબીઓથી હોમ કરવામાં આવે છે, ઝમી ધે મુલો પ્રદાય સદ્ ગુર્મીભિરુમિકામ જુહોતિ અમીષ નામક ઋતિને સુધ આપી દહીં કુંબી સાથે અભિકમણ કરી હોમ કરવા. આરે કુંબીમાં જે સનાત્ય દર્શિ એટલે દૂધ અને દહીં રૂપ દર્શિ હોય તે કુંબીદ્વારા જ જપ્ત હોમી ફેરવું આ કથનથી જપ્ત દર્શિ હોમાર્થ જાય છે. કથું પશુ શેષ રહેતું નથી. માત્ર આર કુંબીઓ (આર કુંબીઓ) જ રેષ રહે છે. કૈા ન રહેવાથી સ્વિકૃત્ય આદુતિ પશુ એ યાગમાં હોતી નથી એ સિદ્ધ થાય છે. માટે ઉપાશુબાગ પેઠે સાકંપ્રસ્થાવીય યાગમાં પશુ સ્વિકૃત્ય આદુતિ નથી. ॥ ૧૩ ॥

સૌત્રામણીમાં શેષ કાર્યનું અનુષ્ઠાન ॥ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

સૌત્રામણ્યાં ચ ગ્રંથેષુ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સૌત્રામણ્યામ્) સૌત્રામણી યાગમાં (ગ્રંથેષુ) પચોપદમાં શેષ કાર્ય નથી.

ભાવાર્થ :—સૌત્રામણ્યુત્તરેઽયૌ પચોપદાનુ ગ્રંથોતિ ઇત્યાદિ વાક્યોથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે સપૂર્ણ પચોપદ—આદિના હોમની સાથે સંબંધ છે. માટે સ્વિષ્ટકૃત અને ઇલા આદિ શેષ કાર્ય હોતા નથી. ॥ ૧૪ ॥

તદ્વચ્ચ શોપવચનમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વચ્ચ) તેની પેઠે (શોપવચનમ્) શોપવચન પણ છે.

ભાવાર્થ :—લક્ષિતન્ટિ ન સર્વં કુરોતિ. આથી રાખવું બધું હોમનું નહિ. આ નિરૂપે-વચન કુશીથી કરવામાં આવતા હોમના પેઠે સર્વનો હોમ કરવામાં આવે તો જ સાર્યક થઈ શકે. અને જો શેષ ભાગ રાખવામાં આવે છે તે સ્વિષ્ટકૃત માટે નહિ પણ પ્રાણ્ય પરિચ્છેદનીવાર લન્તેપણત્વ પાતારમ્ ૧ કોષ બાલ્યજ્ઞને દક્ષિણ આપી એ શેષ ભાગ પાછું દેવો ભોજીએ. અને જો કોષ બાલ્યજ્ઞ ન પામે તો ગરૂડામાં નાખી દેવો. શેષ જ્ઞાતો આવી રીતે ઉપરોક્ત થતો હોવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પચોપદ આદિમાં રહેલા શેષ ભાગથી સ્વિષ્ટકૃત આહુતિ આપવી નહિ. સૌત્રામણી યાગમાં સુરામહોથી પણ હોમ કરવાનું દેવસાક જણાવે છે. પણ વૈદિક ધર્મમાં સંગપાન વિદિત નથી. ॥ ૧૫ ॥

સર્વપૃષ્ઠ ઇષ્ટિમાં સ્વિષ્ટકૃત આદિનું એકજ વખત અનુષ્ઠાન છે એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ. દ્રવ્યૈકત્વે કર્મમેદાવ પ્રતિકર્મ ક્રિયેત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યૈકત્વે) દ્રવ્ય એક હોવા છતાં (કર્મમેદાવ) પ્રધાન યાગ બ્રહ્મ શુભ હોવાથી (પ્રતિકર્મ) હરેક પ્રધાન કર્મથી સ્વિષ્ટકૃત માટે અવદાન કરવું ભોધાયે.

ભાવાર્થ :—ય દ્વિત્રયવાનઃ ક્વાલ તમેનયા સર્વં વૃથા ચાચ્ચેદ આ સુત્રથી વિદિત ઇષ્ટિમાં ૭ ઇન્દ્રિયાં આ પ્રમાણે છે. દન્દ્રાય રાપંતરાય, દન્દ્રાય ચાર્દતાય, દન્દ્રાય વૈરજાય, દન્દ્રાય કાન્તરાય, દન્દ્રાય રૈતતાય. આ બધામાં ૭ન્દ્ર એક હોવા છતાં ન્યંતર સામ આદના બેદથી જિન્ન જિન્ન બધાય છે. એ બધાને માટે એક પુરોઘણ હોય છે અને તેમાંથી અલગ અલગ અવદાન કરી છકત ૭ દેવતાઓને ક્રમથી આહુતિ અપાય છે માટે સ્વિષ્ટકૃત છઠાદિક કર્મ પણ ૭ વખત જ કરવું ભોધાયે ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંતપક્ષ. અવિમાનાત્ તુ શોપસ્ય સર્વાન્ પ્રત્યવિશિષ્ટવાન્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(અવિમાનાત્) પુરોઘણ રૂપ દ્રવ્ય એક જ હોવાથી (તુ) સિદ્ધાંત પક્ષ મુજબ છે. (સર્વાન્ પ્રતિ) સર્વ દેવતા પ્રત્યે (અવિશિષ્ટવાન્) એક જ સ્વિષ્ટકૃત આહુતિ આપવી.

ભાવાર્થ :—ઈન્દ્ર રૂપ દેવતા એક જ છે. માત્ર સામ આદિના સર્વંધને ધીવે જ તે ૭ દેવતા મળાય છે એટલે દેવતાઓમાં વાસ્તવિક એક જ નથી. વળી દ્રવ્ય પણ પુરોઘણ રૂપ એક જ છે માટે સ્વિષ્ટકૃત છઠાદિક કર્મ પણ એક જ વખત કરવું ૭ વખત નહિ. ॥ ૧૭ ॥

અન્દ્રતાવત્રપદમાં એ વખત શેષભક્ષણ-અધિકરણ.

પેન્દ્રવાયવે તુ વચનાત્ પ્રતિકર્મ મક્ષાં સ્યાન્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વ અધિકરણ કરતાં આ અધિકરણનો વિલક્ષણતા મુજબ છે. (પેન્દ્રવાયવે) ઇન્દ્ર અને વાયુ દેવતાઓના મદ અર્થાત્ જાનમાંથી (વચનાત્) ખાસ વચન

હોવાથી (પ્રતિજ્ઞ) દરેક કર્મે (મહ સ્વાત્) બક્ષ્ય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમમાં ઐ-દ્રાવ્ય મહમાથી હોમ કર્વાના સોમરૂપ એક જ દ્રવ્ય બાકી રહે ॥ ૭૮ ॥ દેન્વત્રાયવ મહયતિ આ વાક્યથી પ્રતિકર્મ સોમરસનું બક્ષ્ય સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ બે વખત મ્મ થાય છે માટે સોમ રસનું પણ બે વખત બક્ષ્ય કરવું જોઈએ વાક્ય હોવાથી દ્રવ્યની એકતા એક જ વખતના બક્ષ્યનું પ્રયોગક નથી ॥ ૧૮ ॥

સોમમાં શેષબક્ષ્યસ્તિત્વ-અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ. સોમે અવચનાદ મક્ષો ન વિદ્યતે ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(સોમે) મોમમાં (અવચનાદ) વિધાન ન હોવાથી (મક્ષ) બક્ષ્ય (ન વિદ્યતે) નથી

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં સોમનું બક્ષ્ય નથી, કારણ કે એનું વિધાન બતાવનાર કોઈ વાક્ય નથી, માટે હોતવ્ય સોમનો શેષ અબક્ષ્ય છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સ્વાદ્વાડન્યાર્થદર્શનાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(જા) અથવા (સ્વાત્) બક્ષ્ય કરવું જોઈએ (અન્યાર્થદર્શનાત્) બક્ષ્યના અંગભૂત જમણનું વિધાન છે

ભાવાર્થ :—આગ્નિવનમહમક્ષનો અનુવાદ કરીને સર્વત્ પરિહારમાધિનમિતિ ધ્રમજ વિધીયતે । આ વાક્યથી બક્ષ્યના અંગભૂત જમણનું વિધાન છે જે સોમ બક્ષ્ય ન હોય તો તેને લઈ ચારે તરફ જમણનું વિધાન નક્કી થઈ પડે, માટે સોમવાગમાં હ્રુતશેષ સોમનું બક્ષ્ય વિદિત છે. ॥ ૨૦ ॥

વચનાનિ તુ અપૂર્વત્વાત્ તસ્માદ્ યયોપદેશ સ્યુ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની નિષ્ક્રિયતા માટે છે (વચનાનિ) સર્વત્ પરિહાર આદિ વચનો જમણ-વિશિષ્ટ બક્ષ્યના વિધાયક છે. (અપૂર્વત્વાત્) અપ્રાપ્ત હોવાથી (તસ્માત્) માટે (યયોપદેશ સ્યુ) ઉકત વાક્યોને આધારે સોમરૂપનું બક્ષ્ય હોવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—‘ જાધિન મહયતિ ’ ‘ દિરેન્વત્રાયવસ્ય મહયતિ સદતિ મહયતિ ’ આ બધા વાક્યો અપૂર્વ અર્થને પ્રતિપાદિત કરે છે માટે અપ્રાપ્ત બક્ષ્યનું વિધાન ॥ તેથી સોમ યાગમાં હ્રુત શેષ સોમનું બક્ષ્ય છે ॥ ૨૧ ॥

અમસીઝિઘ્નું શેષ બક્ષ્ય-અધિકરણ

અમસેષુ સમાખ્યાનાત્ સંયોગસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(અમસેષુ) અમસોમાં (સમાખ્યાનાત્) યૌગિક સ્પર્શ રૂપ સમાખ્યા હોવાથી (સંયોગસ્ય) સઠા અને સઠીનો સંબંધ (તન્નિમિત્તત્વાત્) બક્ષ્યનું નિમિત્ત હોવાથી

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં હોતુચમસ આદિ રસ સઠાઓ છે તેમાં જોડો અમસ હોય છે તેને સોમનું બક્ષ્ય નથી આવે પૂર્વપક્ષ કેટલાક સોફા કરે ॥ તેના ઉત્તર રૂપે આ સૂત્ર છે અમસીઝિને સોમરૂપ છે. કારણ કે હોતુઅમસનો એવો અર્થ થાય છે કે હોતાએ સોમનું બક્ષ્ય કરવું જોઈએ હોવા જવેન પાત્રણ ચમ્યતે મહ્યતે ઇતિ હોતુચમસ આ પ્રમાણે સઠા અને સઠીનો સંબંધ સોમરસના બક્ષ્યને અવરસ સુચવે છે. વગસ-સોમરસ પીવાનું પાત્ર જે બક્ષ્ય વિદિન ન હોય તો ઉપરનો યોગાર્થ સળી થકે નહિ ॥ ૨૨ ॥

તસ્માચ્ચાગ્રાહણમ્ય સોમે પ્રતિપેદ્યતિ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તસ્માત્) સમાખ્યા સ્પર્શથી બક્ષ્ય સિદ્ધ થતું હોવાથી

અગ્રાદ્યસ્ય ધ્યાનચેતર સ્થિતિ આદિને (સોમસ) સોમબ્રહ્મણો (પ્રતિષેધતિ) પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે,

ભાવાર્થ :— ' વૈજમાન ચમસઃ ' આ સમીપવાદી ધર્મમાનને પણ ચમસ-બ્રહ્મણ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ તે ધર્મમાન અધ્યાત્મિક અર્થાત્ સ્થિતિ કે વૈશ્વ હોય અને જે તે સોમસતુ બ્રહ્મણ કરવા ઇચ્છે તે, यदि स सोम विमस्यिवैर न्यघोषस्तिमिनीराहृत्य ताः सम्पिप्य दध्नुषमृज्य तमस्यै भक्तं प्रयच्छेत् । વડલાની સ્તિમિનીએ લાવી તેને પાટી દહીમાં બ્રહ્મ તરીકે ધ્યાનચેતર ધર્મમાનને આપવી પણ તે સોમસ સોમસ બ્રહ્મ તરીકે અધ્યાત્મિક ધર્મમાનને આપવો નહિ, આ નિષેધની સગતિ પણ ત્યારે જ થઈ શકે જે સોમસ બ્રહ્મ તરીકે સામાન્યરૂપે વિદિત હોય. પ્રાપ્તિપૂર્વક જ નિષેધ હોય છે. માટે જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં હોવા આવિતી સોમબ્રહ્મણ વિદિત છે. ॥ ૨૩ ॥

ઉદ્ગાતાઓનું સુધ્ધકરણ સાથે સોમબ્રહ્મણાધિકરણ

પૂર્વપક્ષ.

उद्गातृचमसमेकः क्षुतसंयोगात् ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :— (ઉદ્ગાતૃચમસમ્) ઉદ્ગાતાના ચમસને (એક) ઉદ્ગાતા જ બ્રહ્મણ કરે (ક્ષુતિસંયોગાત્) ઉદ્ગાત શબ્દને ઉદ્ગાતાર્થ એક જ વ્યક્તિની સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :— જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં. " યદુ હોતુધમસઃ પ્રવદ્મયઃ પ્રોઘ્માતૂનામિતિ " આ મંત્રમાં ઉદ્ગાતાનો જ ચમસ બ્રહ્મણીય તરીકે છે એ સ્થિતિ થાય છે. પણ ચમસન સોમનું પાન એક ઉદ્ગાતા જ કરે કે, અનેક ક્ષતિઓ ! આનો ઉત્તર એ છે કે ઉદ્ગાતા શબ્દ એક જ વ્યક્તિનો વાચક છે એવું શ્રદ્ધાથી સિદ્ધ થાય છે માટે એક જ ઉદ્ગાતા સોમબ્રહ્મ કરે. મંત્રમાં ઉદ્ગાતા શબ્દનું જે બહુ વચન વાંચ્યું છે તે તે બિન્ન બિન્ન પ્રયોગ વખતે ઉદ્ગાતા પણ આપૃત્તિ પામે છે, આ કારણને સીધે પ્રયોગ બેઠકથી ઉદ્ગાત શબ્દને બહુ વચનમાં પ્રયુક્ત કર્યો છે. અનેક ઉદ્ગાતાઓને અથવા અન્ય ક્ષતિઓને સોમબ્રહ્મ વિદિત તરીકે પણ શ્રદ્ધાસિદ્ધ એક જ ઉદ્ગાતાને સોમબ્રહ્મણ વિદિત છે. ઇતિ એક પૂર્વપક્ષ ॥ ૨૪ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ.

सर्वे वा सर्वसंयोगात् ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :— (વા) અથવા (સર્વ) બધા (સર્વસંયોગાત્) બધા સાથે અ-વયવોગ્ય બહુ-વચનનો સંબંધ હોવાથી

ભાવાર્થ :— સોમ ક્ષતિને હોય છે. જે બધા જ ક્ષતિઓને સોમબ્રહ્મણ વિદિત છે કારણ કે બહુવચનનો પ્રયોગ એ સોમને ઉદ્ગારીને જ અપેક્ષા છે. આ રીતે બીજો પક્ષ પણ ઉપસ્થિત થાય છે.

ત્રીજો પૂર્વપક્ષ.

स्तोत्रकारिणो वा तत्संयोगात् बहुत्वश्रुतेः ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :— (વા) અથવા (સ્તોત્રકારિણઃ) સ્તોત્રચાનારાઓ (તત્સંયોગાત્) સાથે ઉદ્ગાતાનો સંબંધ હોવાથી (બહુત્વશ્રુતેઃ) બહુવચનથી એ ત્રણ સ્તોત્ર ચાનારાઓના જ બોધ થાય છે.

ભાવાર્થ :— ઉદ્ગાતાના શ્રદ્ધાગથી એક જ ન લેવો તેમ બહુજા માની સોમ ક્ષતિને પણ ન સમજવા, પણ સ્તોત્રનું ગાન કરનારા ઉદ્ગાતા, પ્રસ્તોતા અને પ્રતિદર્તા આ ત્રણ જ ક્ષતિઓ ઉદ્ગાતપદ્ધતી સમજવા. જે ઉદ્ગાત કરે તે ઉદ્ગાતા અર્થે અ-વયવોગ્ય છે. માટે ત્રણ ક્ષતિઓને સોમપાન વિદિત ॥ એમ સિદ્ધ થાય ॥ ૨૬ ॥

સિધ્ધાંતપક્ષ

सर्वे तु वेदसंयोगात् कारणादेकदेशः स्यात् ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :— (તુ) સિધ્ધાંત પક્ષને સ્વયં છે. (સર્વ) સુધ્ધકરણ ક્ષતિજ સાથે ઉપર જતાવેલા ત્રણ ક્ષતિઓનું બ્રહ્મણ હોવાથી આર ક્ષતિઓને સોમપાન વિદિત છે. (વેદસંયોગાત્)

સામવેદ પ્રતિપાદન કર્મ સાથે સંગઘ હોવાથી, (કારણાત્) કારણને લીધે (ફલદેતાઃ) કેવલ ઉદ્ધાતુરૂપ અર્થમાં (સ્વાત્) બ્યવહાર થાય છે.

આવાર્થઃ—ઉદ્ધાતુ, પ્રત્યેતા પ્રતિકર્તા અને સુખદાપ્તિ આ ચાર કાર્યભેદને સોમપાન વિદિત છે. “માયતિ” ધ ધ્વની સ્થિતિ “સ્વચરચરે ચાતુ” એમાં નથી પણ સામવેદના દ્વિતીય-અક્ષિતમાનમાં છે. તેમાં જ ઉદ્ધાતુ શબ્દનો બ્યવહાર છે. એ માન કરનારને ઉદ્ધાતુ કહેવામાં આવે છે પણ એ જ ઉદ્ધાતુ અર્થ લેવામાં આવે તો બહુવચનની લિપિયતિ થઈ શકતી નથી માટે પ્રકૃતમાં મોખાઈ તથા કંઠવચ્ચે લપ્ત થઈ શકે નહિ. આ કારણથી અમત્યા લક્ષણથી આશ્રય કરવો જ પડે અને એથી ઉપર કહેલા ચાર કાર્યભેદને સોમપાન વિદિત છે એ સિધ્ધાંતપણ છે. ॥ ૨૭ ॥

આવરણને પણ સોમઅક્ષણુ વિદિત છે એ અધિકરણુ.

પૂર્વપક્ષ પ્રાચાતુતો મઠો ન વિદ્યતે અનામ્નાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થઃ—(અવસ્થાત્) આવરણ નામવાળા કાર્યભેદને (મઠ) સોમપાન (ન વિદ્યતે) વિદિત નથી. (અનામ્નાત્) અનામ અર્થાત્ વૈદિક વિધાન ન હોવાથી.

અર્થઃ—અધોનિષ્ઠામ પામતા “હરિયોજન હરિયોજન” આ મંત્રથી લેવામાં આવતા મઠ (પાનવિશેષ) હારિયોજન કહેવાય છે. હોતા અથવા આદિ કાર્યભેદે અમતી અર્થાત્ ચમસમાં ગ્રહેલા સોમગણુ પાન કરનારા જે, એ ચાર કોણમાં એક ‘આવરણુ’ નામક હોતા પણ કોય છે. હારિયોજન નામના મઠમાં રહેલા સોમચમ અમતીએને જ પીવાને હોય છે આવરણુ નામક હોતા ચમતી નથી માટે તેને સોમપાન કરવાનો અધિકાર નથી મઠ અને ચમસ બન્ને શબ્દો પામતાં નામ છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. હારિયોજને વા સર્વસંયોગાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થઃ—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષની સત્તા માટે પ્રયુક્ત થયો છે (હારિયોજને) હારિયોજન નામક મઠમાં રહેલા સોમનું બક્ષણ આવરણુને પણ વિદિત છે. (સર્વસંયોગાત્) સર્વ કાર્યભેદોને એમાં સંગઘ હોવાથી

આવાર્થઃ—હારિયોજન મઠમાં રહેલા સોમનું પાન સર્વને કરવાનું હોય છે ચમસામ્ ચમસિનો મહાવન્તિ વયેતસ્ય હારિયોજનસ્ય સર્વંત્વ લિપ્સન્તિ “ચમસી ચમસોનું બક્ષણ કરે પણ હારિયોજન નામના મઠમાં રહેલા સોમનું બક્ષણ જ્યાં જ કરે” અથવા અન્યથા ‘સર્વ’ શબ્દ ૨૫૦૮ છે અને તેમાં આવરણુનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. માટે આવરણુ નામના કાર્યભેદે પણ મઠમાં રહેલા સોમગણુ પીવે. ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત ઉપર આશ્રય સૂત્ર.

ચમસિનાં વા સંનિધાનાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થઃ—(વા) અન્યથા (ચમસિનામ્) ચમસીએનું જ સર્વ શબ્દથી કથન થાય છે (ન નિધાનાત્) ઉક્ત વાક્યમાં ચમસ પાનું સાનિધ્ય હોવાથી.

આવાર્થઃ—પૂર્વ સમગ્ર વાક્યના વાક્યમાં જે સર્વ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તે ચમસી-એને ઉદ્દેશીને જ થયો ॥ કારણ કે, ચમસીએનું સંનિધાન છે, માટે આવરણુ ચમસી ન હોવાથી તેને અદ્યક્ષ સોમગણુ પાન વિદિત નથી. ॥ ૩૦ ॥

આશ્રયનો પવિત્રાર કરનારૂં સૂત્ર

સર્વેવાં વિવિત્વાત્ તદર્થાં ચમસશ્રુતિઃ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થઃ—(વા) અધ્યય પવિત્રાર થયો છે. (સર્વેવાં) જ્યાં કાર્યભેદને સોમપાન

(વિધિવાત) સર્વકર્તૃક બક્ષણનો વિધિ હોવાથી. (તદર્થ) દ્વારિયોજનબક્ષની સ્તુતિ માટે (અનુદાન) અમસપટલ વાક્યનું અવજ છે

ભાવાર્થ :—પ્રકૃત ચાગમાં જેટલા ઋત્વિજોનો સંબંધ છે તે બધા જ ઉક્તવાક્યમાં 'સર્વ' પદના અભિધેય છે. અપૂર્વ બક્ષણનું વિધાન છે, તેમાં પ્રણ બક્ષણ કરે એ આદિક્ષાની પૂર્તિ માટે સર્વ પદ આવ્યું છે. સર્વ જોડે સર્વ ઋત્વિજો એમાં આવરણ ઋત્વિજ પણ આવી જાય છે પ્રહસપુરુષા પાન કુર્યુઃ તે ચ ચગરિત્વ ઇતિ આપે સર્વ કરવા બતાવેલા વાક્યનો ભાગ થાય છે, માટે વચસ બધી બધા જ ઋત્વિજો સર્વપદથી સમજવા. પૂર્વવાક્યમાં જે વચસ પદ પ્રયુક્ત થયું છે એ તો દ્વારિયોજનના બક્ષની સ્તુતિ માટે છે અમસોનું બક્ષણ અમસોજોજ કરે પણ દ્વારિયોજનનું બક્ષણ તો બધા જ કરે આમ કરનાથી દ્વારિયોજન ગ્રહની સ્તુતિ થાય છે અને તેથી તે ક્રોધ છે એમ પણ સૂચિત થાય છે. આ ઉપરથી આવરણ પણ દ્વારિયોજન ગ્રહમાં ગ્રહેલા મોમપાનનો અધિકારી છે એ સિદ્ધાંત રચાય છે. ॥ ૩૧ ॥

વપટકારને પ્રથમબક્ષણ કરવાનું અધિકરણ.

વપટકારણ્ય મક્ષયેત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વપટકારણ્ય) વપટકારણ્ય નિમિત્તથી પ્રથમ (મક્ષયેત્) બક્ષણ કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—દેવળ સમાખ્યા જ સોમબક્ષણમાં નિમિત્ત નથી પણ વપટકારણ્યત્વ પણ સોમબક્ષણમાં નિમિત્ત પડે છે. વપટકારણ્ય પ્રથમબક્ષ. આ વાક્યથી પ્રથમવિધિષ્ટ બક્ષણ વિધિત થાય છે. પ્રથમબક્ષણ આવરણ હોવાને છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૨ ॥

હોમ અને અભિષવ પણ બક્ષણનું નિમિત્ત છે

હોમાભિષવાભ્યાં ચ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (હોમાભિષવાભ્યામ્) હોમ અને અભિષવથી બક્ષણ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—“શ્રાવનમિપુત્ર્ય બાહ્યનીયે હૃત્વા પ્રયજ્ય પરિત્ય સદસિ મક્ષયન્તિ” આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે જે મોમસતામાંથી પત્યગ્ના કુટીને રસ પાડે છે અને પછી તે જ શાબ્દસ સોમગરને હોમ કરે છે અને પછી સ મક્ષયેત્ એવી રીતે બક્ષણનું વિધાન કરે છે માટે શ્રાવણગરને સોમબક્ષણ વિધિત છે. અભિષવ અને હોમ બક્ષણના હેતુ તરીકે આ સૂત્રમાં બતાવ્યા છે. ॥ ૩૩ ॥

વપટકર્તા આદિને પણ અમસમાં સોમબક્ષણ વિધિત છે એ અધિકરણ્ય.

પૂર્વપક્ષ. પ્રત્યક્ષોપદેશાન્નમસાનામવ્યક્તઃ શેષે ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(અમસાનામ્) અમસોના બક્ષણમાં વપટકાર આદિ બક્ષણનું નિમિત્ત નથી. (પ્રત્યક્ષોપદેશાન્) શબ્દ્ય કે એમના બક્ષણમાં સાક્ષાત્ ચેમસોજોને નિમિત્ત તરીકે કહ્યા છે. (શેષે) મદાદિમા (અવ્યક્ત) “વપટકર્તુ પ્રથમ મક્ષ.” આ વાક્ય અસ્મિતાર્થ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અમ્મા અમસમર્થાઅમસમર્થાઅમસિની મક્ષયન્તિ આ વાક્યથી હોતા અને અમસનું સોમબક્ષણ માટે અમસ બક્ષણમાં વપટકારને પ્રથમ મક્ષ છે એ જે જ્ઞાન કરવામાં આવ્યું છે તે અમસ સિવાય બીજા ગ્રહ આદિને લઈને છે. અર્થાત્ વપટકર્તા મદાદિમા બક્ષણ કરે પણ અમસપાત્રમાં નહિ અમસિત્વ અને વપટકાર આ જન્મે અમસમક્ષણમાં નિમિત્ત તરીકે નથી જેતુ અમસિત્વ દોષ તે જ અમસમાં સોમબક્ષણ કરે. વપટકારને અમસિત્વ નથી માટે તે અમસમાં સોમબક્ષણ ન કરે પણ બીજા ગ્રહાદિ પાત્રમાં કરે. ॥ ૩૪ ॥

સ્યાદ્ વા કારણમાવાદ્ અનિર્દેશદ્વચમસાનાં કર્તુસ્તદ્વચનત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અર્થાત્ (સ્યાત્) ચમસમાં બીજાઓનો પણ ભક્ષ છે (કારણમાવાત્) તેનો પણ કારણ રૂપે નિર્દેશ છે (ચમસાના) ચમસોના ભક્ષણમાં (કર્તુઃ) ચમસીઓને (અનિર્દેશઃ) નિમિત્ત રૂપે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી. (તદ્વચનત્વાત્) “ યથાચમસમ્ ” આ વાક્યમાં ચમસીઓના ભક્ષણનો અર્થોત્તર વચ્ચે રૂપે વિધાન છે, બીજાની નિવૃત્તિને માટે નહિ.

બાવાર્થ :—ચમસોમાં ચમસીઓના ભક્ષણનું જે વિધાન છે તે સામાન્ય રૂપે છે એટલે કે અર્થોગમ્યવચ્ચે રૂપે છે અનર્થોગમ્યવચ્ચે રૂપે નહિ અર્થાત્ ચમસીઓ અને વપટકારકર્તા બન્ને હોતાઓને ચમસમાં સોમભક્ષણનો અધિકાર છે વપટકારકર્તા માટે ચમમખિન્ન શ્રદ્ધા પાત્રની કલ્પના કરવી તેમાં મોટા ભાગના પ્રમાણ નથી, માટે વપટકર્તુઃ પ્રયત્નમતઃ આ વાક્યથી વપટ કર્તાને પણ ચમસભક્ષણ પ્રાપ્ત છે ॥ ૩૫ ॥

બીજો હેતુ આપે છે ચમસે ચાન્યદર્શનાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચમસે) અર્થનું ચમસમાં (અન્યદર્શનાત્) વપટકર્તાને ચમસનું દાન આપવાનું કલ્પન હોવાથી.

બાવાર્થ :—ચમસનું વપટકર્તાને દાન આપવાનું કલ્પન કયું છે ચમસનું દાન કરવું એ ભક્ષણ માટે જ છે. સોમરસવાળા ચમસનું દાન વપટકર્તાને આપવા કલ્પનું છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે વપટકર્તાને પણ ચમસભક્ષણ વિદિન છે ॥ ૩૬ ॥

એક પાત્રમાં હોતાને જ પ્રથમભક્ષ છે એ અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ. એકપાત્રે ક્રમાદ્યચયુઃ પૂર્વો મક્ષયેત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(એકપાત્ર) એક પાત્રમાં ધણા યત્નિભેતે સોમભક્ષણ વિદિત છે તેમાં (ક્રમાત્) ક્રમભંગથી (અચ્યુઃ) અર્થનું નામક યત્નિભ (પૂર્વઃ) પૂર્વ=પહેલાં (મક્ષયેત્) ભક્ષણ કરે.

બાવાર્થ :—એક પાત્રમાં ધણા યત્નિભેતે સોમભક્ષણ કરવાનું હોય છે, તેમાં પ્રથમ ભક્ષણ અર્થનું જ કરે. કારણ કે, અર્થનું સાનિધ્ય સોમરસ સાથે હોય છે અર્થનું રીઝવણી હોવાને કારણે તેને તેના સાથે જ રાખવાને જે છે તેનું યત્નિભ કરવું પડે છે. હોતા સાથે નહિ. હોતા તે સોમરસ ભરીને પાત્ર અર્થનું આપે છે અને અર્થનું તેના હોમ કરે છે એટલે હોતા દુર્લભ સોમથી જરા દૂર પડી જાય છે ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સત્ત્વ. હોતા વા મન્ત્રવર્ણાન્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (હોતા) હોતા જ પ્રથમ ભક્ષણ કરે (મન્ત્રવર્ણાન્) મંત્રમાં એવું વર્ણન છે

બાવાર્થ :—હોતાએ પૂર્વે હવિરચમાલત્ત્વ ઇતિ આ મંત્રમાં હોતાને પ્રથમ ભક્ષણ કરવાનું સ્પષ્ટ લખ્યું છે. માટે હોતા જ પ્રથમ ભક્ષણ કરે, અર્થનું નહિ ॥ ૩૮ ॥

વચનાચ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વચનાત્) વચનથી પણ

બાવાર્થ :—“ વપટકર્તુઃ પ્રયત્નમતઃ ” આ વચનથી વપટકાર કરનાર હોતાને સૌથી પ્રથમ ભક્ષણ વિદિન છે. માટે હોતા જ પ્રથમ ભક્ષણ કરે ॥ ૩૯ ॥

બીજો હેતુ આપે છે.

કારણાનુપૂર્વ્યાચ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કારણાનુપૂર્વ્યાત્) કારણના ક્રમથી પણ હોતાને પ્રથમ ભક્ષ

મિદ્ શાળ છે.

આવાર્થ:—પહેલાં “ વપટકાર ” બોલવામાં આવે છે. અને પછી હોમ કરવામાં આવે છે. આવા કારણના ક્રમને ધીધે પણ વપટકર્તા હોતા પ્રથમ બક્ષણ કરે. જે કારણનો ક્રમ છે તે જ બક્ષણ ક્રમ છે. ॥ ૪૦ ॥

સોમબક્ષણ અનુસાપૂર્વક હોવું જોઈએ એ અધિકરણ.

વચનાદનુજ્ઞાતમક્ષણમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(વચનાદ) વચન હોવાથી (અનુજ્ઞાતમક્ષણમ્) જેને અનુજ્ઞા મળી હોય તેણે જ બક્ષણ કરવું.

આવાર્થ:—“ નાલપહુતેન સોમઃ પાતમ્ભઃ ” આ વાક્યથી સમજી શકાય છે કે જેને અનુજ્ઞા મળી હોય તે જ સોમ-બક્ષણ કરી એક કારણ જેને અનુજ્ઞા ન મળી હોય તેણે સોમનું પાન કરવું નહીં આવે ૨૫૪ નિવેદ છે. ॥ ૪૧ ॥

વેદિક વચનથી જ અનુજ્ઞા મળવી જોઈએ એ અધિકરણને ૨૫૫ કહે છે.

તદુપહૂત ઉપહૃત્યસ્વેતિ અનુજ્ઞાપેહિક્રાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(તત્) માટે (ઉપહૂત ઉપહૃત્યસ્વેતિ ઉપહૂત ઉપહૃત્યસ્વ આ મંત્ર વાક્યથી (અનુજ્ઞાપેહ) અનુજ્ઞા આપવી કાગળ કે ઉકતવાક્ય (ક્રિદાત્) કિંમત્તે હોવાથી.

આવાર્થ:—“ ઉપહૂત ઉપહૃત્યસ્વ ” આ વાક્યથી સિદ્ધ થી લૌકિક વાક્યથી અનુજ્ઞા આપવી નહિ, કિંતુ વેદિક વાક્યથી જ અનુજ્ઞા આપવી. “ આગચ્છ સોમં વિવ ” આ લૌકિક વાક્ય કહેવાય છે એવા વાક્યથી અનુજ્ઞા આપવી નહિ. ॥ ૪૨ ॥

વેદિક વચનથી આર્થક્રમાનુસાર પ્રતિવચન કરવું જોઈએ એ અધિકરણ.

તત્રાર્થાત્ પ્રતિવચનમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) તેમાં (આર્થાત્) અર્થક્રમથી (પ્રતિવચનમ્) ઉત્તર આપવો.

આવાર્થ :—જો કે “ ઉપહૂત ઉપહૃત્યસ્વ ” આમાં પહેલું પદ ઉત્તરને સૂચવે છે અને બીજું પદ અનુજ્ઞાને સૂચવે છે. છતાં પ્રથમ બોલાવવાનું હોય છે અને પછી ‘ આ હું આપ્યો ’ આવે ઉત્તર હોય છે માટે અર્થના ક્રમ પ્રમાણે પ્રથમ ઉપહૃત્યસ્વ એ પદને સમજવું અને પછી ઉપહૃત્યસ્વ એ પદને સમજવું. ॥ ૪૩ ॥

એકપાત્રાણાં સમવાયાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(એકપાત્રાણામ્) તે સોમબક્ષણ જેઓને એક પાત્રમાં કરવાનું હોય છે તે ઋત્વિજોને જ અનુજ્ઞા આપવાની હોય છે જિન્ન જિન્ન પાત્રમાં સોમપાન કરનારને નહિ. (સમવાયાત્) તેઓને જ બક્ષ પ્રાપ્ત હોવાથી.

આવાર્થ :—એક પાત્રમાં સોમપાન કરનાર ઋત્વિજોને અનુજ્ઞા આપવાથી સર્વેનું એકવચન થાય છે. અને ન્યૂનાધિક લાગ મળે તો પણ કલક થવાનો સંભવ રહેતો નથી. ॥ ૪૪ ॥

યાજ્ઞ્યાનો અપનય યવાધી બક્ષનો પણ અપનય યાય છે એ અધિકરણ સમજાવે છે પૂર્વપક્ષ. યાજ્ઞ્યાપનયે ન અપનીતો મક્ષઃ પ્રવરત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(યાજ્ઞ) યાજ્ઞ્યાદ્ય મંત્ર હોતા પાસેથી દૂર મવાથી (મક્ષઃ) સોમ બક્ષ (ન અપનીતઃ) દૂર મતો નથી (પ્રવરત્) જેમ કુપ્તુઅર્થે વરણ દૂર થતું નથી તેમ.

આવાર્થ:—જ્યોતિષોત્તમમાં અનુસંદ્ધપ્રચારમાં “ યજ્ઞમનસ્ય યાજ્ઞા યોગમિત્યેતિ દોતરેતદ્ યજેતિ ત્વયં વા નિપચં યજેતિ ” આ વાક્યથી હોતાએ જે યાજ્ઞ્યામંત્ર બોલવાનો હોય છે તેને

યજ્ઞમાન બોલે આત્મ કથન હોવાથી હોતા પામેથી યજ્ઞમાન દૂર ચલાયો હોતા પામેથી મોમ-
બક્ષણ પણ દૂર ચાલે છે નહિ ? એ પ્રશ્નના સંબંધમાં જન્માવે છે કે યજ્ઞમાન મત્ર દૂર જતા
મોમબક્ષણ દૂર ચલે નથી અર્થાત્ સોમબક્ષણ તો હોતાને જ કવવાનું રહે છે. વૈશ્ય અથવા
ક્ષત્રિય યજ્ઞમાનને નહિ. તેમાં દર્શાત એ આવે છે કે જેમ હોતાર ત્વા વગેરે આ વાક્યથી યજ્ઞમાને
કવેલું અતિવચનું હોતા તેથી કવું વચ્ચે દૂર ચલે નથી તેમ મોમબક્ષણ પણ હોતા પામેથી દૂર
ચલે નથી. ॥ ૪૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ચતુર્વા કારણાગમાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ:—(કા) અથવા (ચતુઃ) ચત્ત કવનાર યજ્ઞમાનને (કારણાગમાત્) મગ્ધની
પ્રાપ્તિ થવાથી.

ભાવાર્થ:—બક્ષણનું કારણ વચ્ચેકવન છે જે 'વચ્ચ' આવે સમ હિચારી હોમે તેજ
મોમ બક્ષણ કરે. યજ્ઞમાન પોતે જ્યારે 'ચતુઃ' એવો ચત્તદેવચાર કરીને મોમરસ હોમે છે
તો પછી કુતલિષ્ઠ સોમરસનું પાન યજ્ઞમાન જ કરે એ સિદ્ધ થાય છે. જ્યાં કારણ ત્વા રાગ
એવો નિયમ છે. હોતાએ યજ્ઞમાન મત્ર બોલવાનો ન હોવાથી 'વચ્ચ' આવે સમદેવચાર પણ
હોતાએ બોલવાનો હોતો નથી પણ યજ્ઞમાને જ બોલવાનો હોય છે, માટે યજ્ઞમાન પોલીને
હોમ કવનાર યજ્ઞમાનને પણ મોમપાન કરવું ચોખ્ખું છે. ॥ ૪૬ ॥

પ્રવર દર્શાવતી અધોગતિ બતાવે છે

પ્રવૃત્તવાત પ્રવરસ્યુતપાયાઃ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ:—(પ્રવરસ્ય) પ્રવર તો પ્રથમથી જ (પ્રવૃત્તવાત) ચત્ત કવેલું હોવાથી
(અતઃપાત) તેનો અર્થાત્ દૂરીકર્ય થઈ જાય નથી.

ભાવાર્થ:—પર સર કર્યા પદેસાં જ હોતાનું વચ્ચે ચત્ત ગરેલું હોવાથી જ્યાંસુધી તે
ચત્ત સમોપત ન થાય ત્યાંસુધી તે વચ્ચે અથવા પ્રવર દૂર ચર્ચ કરવું નથી જ્યારે બક્ષણ તો
દૂર હોને જતાનું છે માટે ન દૂર ચર્ચ કરે પામવાનું નહીં રહે. તેના પામેથી એક
યાજ્ઞમાન દૂર ચાલે છે અને તે યજ્ઞમાન બોલે છે અને હોમ કરે છે પણ પીછા યજ્ઞમાને હોતા-
એ જ બોલવાના હોય છે અને હોમ પણ તણે જ કવવાના હોય છે માટે વચ્ચેનો અપનય ચત્ત
શકતો નથી, તેથી દર્શાત બોલું છે. ॥ ૪૭ ॥

'ફલ સમસ એ હલ્યાવિકાર છે' એ અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ. ફલચમસો મમસિકો મક્ષવિકારઃ કૃતિસંયોગાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ:—(ફલચમસઃ) વટકાનાં કુપળાં દહીમાં વાટીને તેનો એકરસ કરી સમસને
બગેલો તે ફલ સમસ દેહેવાન છે. તે (મૈત્રિકા.) રાજ્ય આદિના કર્તૃત્વરૂપ નિમિત્તથી
પ્રાપ્ત તે તેથી (મક્ષવિકારઃ) ફળ આવાને ઉપયોગી છે (કૃતિસંયોગાત્) વિમલસિદ્ધિ રૂપિત
નરને મસ પ્રચ્છેદ' આ કૃતિ વાક્યનું અવજ્ઞ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—જ્યોતિષોમમાં ગમન્ય કર્તૃક અને વૈશ્યકર્તૃક કાષ્ઠ પાત્ર વિશેષ છે "રાજ્ય"
વૈશ્ય વા યાજ્ઞવેદ ॥ ચાંદ મોમ શિમલપિત્તે ન્યમોપસિમિતીરાદ્ય તાઃ મધિયં દધન્યુપમૂઝ્ય
તમસે મધ પ્રચ્છેદ મોમ્" ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્યને વત કરાવેલો પણ જો તે સોમરસ પીવાની
ઈચ્છા કરે તો વાકાના કુપળાં લાવી તેને વાટી દહીની સાથે એકરસ કરી તે રસ આ યજ્ઞમાનને
બક્ષણ તરીકે આપવો પણ સોમરસ આપવો નહિ. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે જે આ
ફલસમસ બનાવવામાં આવે છે તે ફળ આવા માટે છે હોમવા માટે નહિ, માટે તે

બલનિકાર જ છે. વૈદિક વાક્ય પણ એવા જ બાવનું જણાય છે. વિમલચિત્તે તમસ્તે મહ પ્રવલ્લેત ખાવાની પ્રત્યા હરે તો ઉપરનો કૃત્યમસ સતિ અથવા વેશને આપવો. આ પ્રમાણે ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય યજ્ઞમાનને આપવામાં આવતો કૃત્યમસ બક્ષણ માટે જ છે હોમને માટે નથી આવે પૂર્વપક્ષ છે. ॥ ૪૮ ॥

સિદ્ધાંત મુજબ ઇચ્ચાવિકારો વા સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ધા) પૂર્વપક્ષની નિગ્રહિતી મુજબ અથવા (ઇચ્ચાવિકાર) હોમ દ્વયનો નિકાર છે (સંસ્કારસ્ય) હોમશેષની પ્રતિપત્તિરૂપ સંસ્કાર (તદર્થત્વાત્) હોમના શેષ માટે જ હોવાથી. ભાવાર્થ :—ફલ-અમય યજ્ઞનો વિકાર છે અર્થાત્ એનાથી હોમ કરવો. હોમના શેષનું બક્ષણ કરવાથી જ નેમાં સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. હોમ વગર હોમનો શેષ જ ન રહેવાય. વિમલચિત્તે એ ને રિધાન છે તે હોમના શેષનું બક્ષણ કરવા કલ્પ છે. માટે વટવક્ષની કુંપળોને વાટી દહી માં મેળવી તેનો એક રસ કરી ચમસને પૂર્ણ કરવામાં આવે છે તે હોમને માટે જ છે અને હોમવાથી ને શેષ રહે તેનું બક્ષણ કરવું એવું વિધાન છે એમ કમજનું. ॥ ૪૯ ॥

હોમાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(હોમાત્) હોમવિધાયક વાક્ય પણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અન્યાધમસાન્ જુહોતિ અથ્વેતસ્ય દર્મતરુણક્ષેમ ઉપહૃત્ય જુહોતિ । કલ્પચમસ-હોમનુદિવ્ય દર્મતરુણસ્ય ગુણવેલ વિધનાદ્ હોમસિદ્ધિઃ ॥ બીજા અમસોના હોમ કરવો. અને ત્યારે આ ફલઅમસનો હોમ કરવાનો વખત આવે ત્યારે જ્ઞાની જ્ઞાનેલી પૂજાથી દેવાની પછી તે ફલ-અમસમાં રહેલા રસને હોમવે. આ ઉપરથી ફળઅમસનો હોમ કરવો એ ૨૫૪ થાય છે માટે ફલઅમસ ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્યને ફળ ખાવા માટે તારી પણ હોમ માટે જ છે અને હોમમાંથી ને શેષ રહે તેજ ખાવા માટે છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૫૦ ॥

અમસૈ નુત્તમકાલિત્વાન્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(અમસૈ) બીજા અમસો સાથે આવે (નુત્તમકાલિત્વાન્) નુત્તમ સમય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“યદા અન્યાધમસાન્નુત્તમયન્તિ અથેન” અમસમપિ ઉન્નદન્તિ ” જ્યારે બીજા અમસો હોમવા માટે ઉત્તમ કાલમાં આવે ત્યારે આ ફલઅમસને પણ ઉત્તમ કરવો. હોમના સાધનભૂત બીજા અમસો સાથે ફલ અમસનું પણ ઉન્નયન બતાવ્યું છે તે પણ એમ જ સિદ્ધ કરે છે કે ફલ અમસનો પણ હોમ કરવો, અને અમસોના ઉન્નયનનો એક જ કાળ ચિહ્નિત છે. માટે ફલઅમસથી હોમ કરવો. ॥ ૫૧ ॥

લિહ્નદર્શનાન્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિહ્નદર્શનાન્) નામક વાક્યરૂપ સિદ્ધિ દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“તમસ્તે મહ પ્રવલ્લેત ન સોમમ્ ” આમા સોમ ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય યજ્ઞમાનને પીવા માટે નિષેધ જતાવ્યો છે. સોમનો નિષેધ કરી વટવક્ષની કુંપળોને દહીમાં વાટી મેળવી રસ જનાવવા કલ્પ છે તે મોખરસના ગદ્યામાં છે એ ૨૫૪ છે માટે સોમગસ જેમ હૃતશેષના બક્ષણનો વિષય અને તે જ ફલઅમસ પણ હૃતશેષ હોય તે જ બક્ષણનો વિષય અને ઉપરના વાક્યમાં કરેલા આ આચો છે. આ ઉપરથી એજ સિદ્ધ થાય છે કે ફલઅમસનો હોમ કરી પછી ને ખાડી રહે તેનું બક્ષણ ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય યજ્ઞમાન કરે. અગ્ની રીતે બક્ષણ થાય તો તે અપૂર્વજનક થઈ શકે. ॥ ૫૨ ॥

આહારોએજ રાજન્યચમસ તરફ અનુસર્પિણુ કરવું જોઇએ એ અધિકરણ સમગ્રને છે
અનુસર્પિણુ સામાન્યાત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(અનુસર્પિણુ) રાજન્ય ચમસ તરફ જનારાઓ દશ રાજન્યોજ હોવા જોઇએ
(સામાન્યાત્) એક જનિરૂપ સામાન્ય ધર્મને લીધે.

ભાવાર્થ :— રાજસૂત્ર યાગમાં દશપેવનામક સોમવિહાર યાગ હોય છે ત્યાં આ પ્રમાણે
અવધ યાવ છે કે, દત્ત પ્રાજ્ઞાઃ સોમાન્ મહાવન્તિ દશ દશ એકેઽં ચમસમનુવન્તિ સો આહારો
સોમરસનુ' બક્ષણ કરે તેમાં એક એક ચમસ પાત્ર તરફ દસ દસ જથ્થા અનુસર્પિણુ કરે (અર્થાત્
જાવ) આમાં સશય એ યાવ ॥ કે રાજન્યચમસમાં ક્ષત્રિયોના અધિકાર હોય છે માટે દશ
ક્ષત્રિયોએ જ ચમસ તરફ અનુસર્પિણુ કરવું કે દશ આહારોએ પણ અનુસર્પિણુ કરવું ? રાજસૂત્ર
યાગમાં પણ ક્ષત્રિયોના જ અધિકાર હોય છે. માટે રાજન્ય યજમાનનો રાજન્ય ચમસ જ હોય
છે, આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષવાદીનો મત એ છે. કે રાજન્ય ચમસ તરફ દસ ક્ષત્રિયો જ હોવા
જોઇએ. પ્રકૃતિયાગમાં ચમસનુ' બક્ષણુ વિહિત છે અને બક્ષણુમાં એક જાતીવદર્શકત્વ પ્રાપ્ત યાવ
છે અને દશ સંખ્યા પણ પ્રાપ્ત યાવ છે માટે રાજન્યચમસનુ' બક્ષણુ એક યજમાન ક્ષત્રિય અને
ખીજ નવ ક્ષત્રિયોએ મળી કરવું જોઇએ ॥ ૫૩ ॥

પૂર્વપક્ષ

બ્રાહ્મણા વા તુલ્યશન્દત્વાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિધ્ધાંત પક્ષની સૂચના કરે છે. (બ્રાહ્મણ.) રાજન્ય ચમસ તરફ પણ
દશ આહારો જ અનુસર્પિણુ કરે (તુલ્યશન્દત્વાત્) ફરી ચમસોમાં આહારોએ જ બક્ષણુ કરવાનું
હોય છે કારણ કે તે જથ્થા એક જાતીય છે.

ભાવાર્થ :—“ જત પ્રાજ્ઞા ” સો આહારોનો અનુવાદ કરી સોમરસના પાત્રનું વિધાન
છે, માટે દશ દશનો જે નિયમ બાંધ્યો છે તે પણ આહારોને ઉદ્દેશીને જ છે માટે રાજન્ય
ચમસમાં પણ દશ આહારોને સોમબક્ષણુ કરવાનું હોય છે. ક્ષત્રિયોને નાંદિ જો દશ ક્ષત્રિયો
રાજન્યચમસનુ' બક્ષણુ કરે તો ખીજ નવ ચમસ-બક્ષક આહારોથી તે વિજનીય યજ જાવ,
વિધાન તો સો આહારોને ઉદ્દેશીને જ છે દશ ક્ષત્રિયો ચમસબક્ષણુમાં આવાથી સો આહ-
રોની સંખ્યા પણ પૂરી થાય નાંદિ અને એમ કરવાથી વિધિ ભગ યજ જાવ માટે રાજન્યચમસ
માં પણ આહારોએ જ સોમબક્ષણુ કરવું જોઇએ ॥ ૫૪ ॥

इति गीर्णानुसर्पिण्यो तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः समाप्तः

अथ पठः पादः

अनारभ्यविहितपथ्यतादिना प्रकृतिर्मा निवेश इवेति એ અધિકરણને સમગ્રને છે

પૂર્વપદ

सर्वार्थमप्रकरणान् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(સર્વાર્થમ) અનારભ્ય-અર્થની પાત્ર આદિ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ બન્નેમાં
નિવેશ પામે ॥ કારણ કે (અપ્રકરણાન્) એનો પ્રકરણ સાથે સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—યસ્ય પર્વમયો લુટ્ મંવતિ ન સ પાપ શ્લોક મૂળેતિ “ જોને પદ્યશની લુટ્
(પાત્ર) હોય છે તે પાપ શ્લોકને સાંભળતો નથી. અર્થાત્ તેની નિંદા થતી નથી ” આ વાક્ય
પ્રાર્થ પ્રકરણ સાથે સંબંધ ધરાવતું ન હોવાથી ‘ અનારભ્યવિધિ ’ કહેવાય છે. પર્વ-એટલે
પદ્યશ. ‘ પદ્યશની લુટ્ જનાવરી ’ આ વિધિ પ્રકૃતિ યાગમાં અને વિકૃતિ યાગમાં નિવેશ પામે
છે. માટે “ પર્વમયો લુટ્ મંવતિ ” આ અનારભ્યવિધિ સર્વાર્થ છે એટલે કે પ્રકૃતિયાગ અને વિકૃતિ

વાગ બન્ને માટે છે. પ્રકૃતિવાગમાં પશુમંત્રી જુદું હોવી જોઈએ તેમ વિદ્યુતિવાગમાં જુદું હોવી જોઈએ. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત પદ્ય

પ્રકૃતૌ વાગ્દ્વિસ્તૃત્વાત્ ॥

પદ્યાર્થ :— (વા) અથવા (પ્રકૃતૌ) દર્શનપૂર્ણમાસવાગરૂપ પ્રકૃતિમાં જ પશુમંત્રી જુદો સંનિવેશ છે. (વાગ્દ્વિસ્તૃત્વાત્) એમ સંનિવેશ માનવાથી દ્વિરુક્તિરૂપ દોષની પ્રાપ્તિ થશે નહિ.

ભાવાર્થ :— ‘પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા’ અર્થ અતિદેશ વાક્ય છે. એનાથી પ્રકૃતિવાગમાં જે અંગો હોય છે તેનો અતિદેશ વિદ્યુતિવાગમાં થાય છે. માટે જો પશુમંત્રી જુદું પ્રકૃતિવાગમાં સંનિવેશ માનવામાં આવે તો અતિદેશ વાક્યથી વિદ્યુતિવાગમાં પણ ‘પશુમંત્રી’ જુદું આવી જ જશે. આ કારણથી પ્રકૃતિ અને વિદ્યુતિ બન્નેમાં સ્વયં પર્ણમંત્રી જુદામંત્રી ન સ પાપ શ્લોક’ જુગોતિ એ અનારબ્ય વિધિનો સંનિવેશ માનવો નહિ, કારણ કે એમ માનવાથી દ્વિરુક્તિ થાય છે વિકૃતિ-વતિદેશશાસ્ત્રે એકદા સ્પષ્ટવચ્ચનેન ચેકદા એકવાર અતિદેશ વાક્યથી અને બીજાવાર અનારબ્યવિધિ-રૂપ ઉક્ત વાક્યથી. આવી દ્વિરુક્તિ ન આવે માટે પ્રકૃતિમાં જ ઉક્ત અનારબ્યવિધિનો સંનિવેશ માનવો. ॥ ૨ ॥

દ્વિતીયી પૂર્વપક્ષ

તદ્વર્જં તુ વચનપ્રાપ્તે ॥ ૩ ॥

પદ્યાર્થ :— (તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (તદ્વર્જં) અનારબ્ય વિધિને છોડીને (વચનપ્રાપ્તે) પ્રકરણ પૂરત વિધિ વાક્યથી જે જે ધર્મ પ્રકૃતિવાગમાં વિહિત હોય તે તે ધર્મો વિદ્યુતિવાગમાં પણ કરવા અર્થાત્ પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા એ ચોક્કસ વાક્યની પ્રજ્ઞા સમજવી.

ભાવાર્થ :— અનારબ્યવિધિને છોડીને પ્રકરણપૂર્ણ વિધિવાક્ય-પ્રાપ્ત ધર્મોને ચોક્કસ વાક્યથી વિદ્યુતિવાગમાં પ્રાપ્ત કરાવવામાં આવે છે. અતિદેશવાક્યથી વિદ્યુતિ વાગમાં જે ધર્મો પ્રાપ્ત કરાવવા એતો અનુમાનથી પ્રાપ્ત કરાવવા કહેવાય અનારબ્યવિધિથી જે ધર્મો વિદ્યુતિવાગમાં પ્રાપ્ત કરાવવા એતો પ્રત્યક્ષથી પ્રાપ્ત કરાવવા કહેવાય. અનુમાન કરતાં પ્રત્યક્ષ બળવાન હોય છે માટે જે અનારબ્યવિધિ છે તે પ્રકૃતિ અને વિદ્યુતિ બન્ને માટે છે. તત્સ્યાર પ્રકૃતિવિકૃત્યર્થોઽનારબ્ય-વિધિઃ ઈતિ સામરસાધ્યમ્ ॥ ૩ ॥

આશ્લેષ સૂત્ર

દર્શનાદિતિ ચેત્ ॥ ૪ ॥

પદ્યાર્થ :— (દર્શનાત્) વિદ્યુતિવાગમાં પ્રકૃતિવાગના ધર્મો જોવામાં આવે છે (ઈતિચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો (આનો સંબંધ આગમના સૂત્રમાં છે)

ભાવાર્થ :— જો ચોક્કસાત્ અર્થાત્ અતિદેશશાસ્ત્ર કરતા અનારબ્યશાસ્ત્ર બળવાન હોય તો અનારબ્યવિધિથી વિદ્યુતિવાગમાં ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ જવાથી ચોક્કસાત્ અર્થાત્ પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા એની આકાંક્ષા જ રહેશે નહિ. તો પછી પ્રયાગમંત્રિ દર્શન વિદ્યુતિવાગમાં થશે નહિ. પણ કોઈ કોઈ કાળે પ્રયાગ-આદિ પણ જોવામાં આવે છે. પ્રગણે પ્રગણે કૃણ્ણં જુગોતિ માટે જો ચોક્કસવાક્યને બળવાન માનવામાં આવે તો ઉક્ત દર્શનની ઉપપત્તિ થઈ શકે. આ કારણથી પ્રકૃતિને માટે અનારબ્યવિધિ છે એમ માનવું જોઈએ ‘તત્સ્યાર પ્રકૃતિવિકૃત્યર્થોઽનારબ્ય-વિધિઃ ઈતિ સામરસાધ્યમ્ ॥ ૪ ॥ પૂર્વપક્ષ તરફથી ઉપરની શબ્દો નિરાકરણ કરવામાં આવે છે.

ન ચોદનકામ્યાર્થત્ ॥ ૫ ॥

પદ્યાર્થ :— (ન) અનારબ્યશાસ્ત્રથી ચોક્કસાત્ નિરાકરણ બનવું નથી. (ચોદનકામ્યાર્થત્) સ્વયં પર્ણમંત્રી જુદામંત્રી એ ચોક્કસ-શાસ્ત્રમાં ચોક્કસતા છે.

ભાવાર્થ :— સ્વયં પર્ણમંત્રી જુદામંત્રી અનારબ્યશાસ્ત્ર જુદામંત્રી માત્ર પશુમંત્રીનું

જ વિધાન કરે છે. બ્રહ્મનું નહિ એ બ્રહ્મ અને પર્ણમયીત્વ બંનેનું વિધાન હોય અનારબ્યશાસ્ત્ર કયું હોય તો પ્રતિવદ્ વિરુદ્ધિઃ કર્તાવ્ય એ ચોદક શાસ્ત્ર સાત. પણ એમ નથી માટે વિરુદ્ધિ યામમાં બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ તો ચોદકશાસ્ત્રથી થશે અને તેમાં પર્ણમયીત્વની પ્રાપ્તિ અનારબ્યશાસ્ત્રથી થશે માટે બ્રહ્મ પ્રાપ્તિને માટે પ્રતિવદ્ વિરુદ્ધિઃ કર્તાવ્ય એ એ દેહ શાસ્ત્ર સાક્ષ્ય રહેશે ॥ ૫ ॥

ફરીથી સિધ્ધાંતી શંકા કરે છે. ઉત્પત્તિરિતિ ચેત ॥ ૬ ॥

પરોપ :—(તર્કિત.) બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ પણ અનારબ્ય શાસ્ત્રમાં નિહિત છે (હતિ ચેત) એ એમ કહેવામાં આવે તો (આનુ સમજાવવા આગળનાં સૂત્રમાં છે.)

ભાવાર્થ :—યસ્ય જળમયો લુહર્મવતિ આ અનારબ્ય શાસ્ત્રથી બ્રહ્મનું પણ અપૂર્વ વિધાન છે. યત્તેવ સ્વેપ્ત સ્વપ્નો મયન્તિ રૂપે પ્રાપ્તિ જળમયો લુહર્મવતિ વિરોધવિધિ. ॥ આ વાક્ય રચનાની પ્રાપ્તિ વિરૂદ્ધિ યામમાં બતાવી છે પણ બ્રહ્મ માટે વિરોધવિધિ નહિ. એટલે કે અનારબ્ય શાસ્ત્ર જ બ્રહ્મનું વિરૂદ્ધિ વિધાન કરે છે તેથી બ્રહ્મને માટે ચોદકશાસ્ત્રની આશંકા રહેતી નથી. અર્થાત્ યસ્ય જળમયો લુહર્મવતિ અનારબ્યવિધિનો સ્વયં પ્રકૃતિ સાથે નથી કિંતુ વિરૂદ્ધિ સાથે જ છે.

ન તુલ્યત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પરોપ :—(ન) નહિ. (તુલ્યત્વાત્) તુલ્યત્વનાં ચક્રમાં ધરિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યત્તેવ સ્વેપ્ત સ્વપ્નો મયન્તિ રૂપે અરી પ્રથમ રચનાની પ્રાપ્તિ કહેવી પડશે. જાણે છે. એ પહેલાં પ્રાપ્તિને જ નિરોધ કરે છે માટે ચોદક શાસ્ત્રમાં જ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ છે એમ માનવું યોગ્ય છે. ॥ ૭ ॥

અંતિમ સિધ્ધાંત ચોદનાર્થકાત્કાર્યાનુ મુદયવિપ્રતિપેષાત્પ્રકૃત્યર્થઃ ॥ ૮ ॥

પરોપ :—(તુ) પૂર્વપક્ષનો સિદ્ધાંત સૂચવે છે : (ચોદનાર્થકાત્કાર્યાનુ) વિરૂદ્ધિમાં બધા પક્ષો ચોદકશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે. (મુદયવિપ્રતિપેષાત્) મુખ્ય અનારબ્યશાસ્ત્રનો વિપ્રતિપેષ હોવાથી. (પ્રકૃત્યર્થઃ) અનારબ્યવિધિ પ્રકૃતિને ગણે છે.

ભાવાર્થ :—અનારબ્યવિધિશાસ્ત્રનો પ્રકૃતિમાંજ નિવેશ માનવો જોઈએ અને પ્રતિવદ્ વિરુદ્ધિઃ કર્તાવ્ય એ ચોદકશાસ્ત્રના પ્રકૃતિના જોડા પર્ણ છે તે વિરૂદ્ધિમાં પણ કરવા જોઈએ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ વખતે જ પર્ણમય ત્વની પણ પ્રાપ્તિ થઈ જશે અનારબ્યશાસ્ત્ર બંને પ્રત્યક્ષ પ્રદ્યુ અને ચોદકશાસ્ત્ર બંને આનુબંધિક રહ્યું પણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માટે પ્રત્યક્ષ અનારબ્યશાસ્ત્રે કરતી પણ ચોદકશાસ્ત્રને બસતર માનવું જોઈએ લુહર્મવતિવિલયમાયેવ જળમયો જપિ પ્રપ્તો પ્રત્યક્ષપ્રમાણેવ નિર્ણયકમ્ ॥ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ વખતે જ પર્ણતાની પ્રાપ્તિ થઈ જતી હોવાથી વિરૂદ્ધિમાં અનારબ્યશાસ્ત્રની આશંકા રહેતી જ નથી, આ ઉપરથી એ સિદ્ધાંત રોપટ થાય છે કે અનારબ્યવિધિ અર્થાત્ અપ્રકરણ ધરિત વિધિ પ્રકૃતિમાંજ સંનિવેશ પામે છે. ॥ ૮ ॥

સામિધિનીની સંપત્તિ સંખ્યા વિરૂદ્ધિપ્રાપ્તિની છે એ અધિકૃત્વ.

પ્રકરણવિશેષો તુ વિરૂદ્ધિ વિરોધિ સ્થ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પરોપ :—(તુ) પણ (પ્રકરણવિશેષ) કર્તાવ્યમાંથી પ્રકરણમાં જ્યારે સામિધિની રચના આ વાક્યપ્રતિપાદિત સંખ્યા રૂપે વિરોધ હોવાથી (વિરોધ) વાક્યરચના-વિરોધિ સંપત્તિ-રચના (વિરોધ) વિરૂદ્ધિ યામમાં (સ્થાત્) સંપત્તિ છે.

ભાવાર્થ :—સત્ત્વદશ સામંતીરતુમ્ભાત્ અત્તર સામિધિની મત્રે બોલવા “પ્રવેશ્ય સમિષ્ય” પ્રત્યક્ષ અર્થે સત્ત્વદશ ૩-૨૭ ત્રીજા મંડળના સત્ત્વરીસમાં ચક્રતાના મત્રે

પણ સિદ્ધાંતપક્ષવાદી કહે છે કે મંત્રોની જે સત્તર સંખ્યા બોધવાની કહી છે તે વિકૃતિયાગમાં જ સંનિવેષ્ટ છે. પ્રકૃતિયાગમાં પંદર મંત્ર બોલવા એવો પ્રકૃતવિધિ છે, માટે જો સામ્યદર્શને પ્રકૃતિયાગમાં સંનિવેષ્ટ કરવામાં આવે તો ‘પાંચદશ’ સાથે વિરોધ થાય. માટે મિત્ર વિન્દાધરકંઠપ આદિ જે વિકૃતિયાગ છે તેમાં જ સામ્યદર્શનો સંનિવેષ્ટ કરવો જોઈએ, એટલે કે સત્પદ્મ સામિષેનીસ્તુત્યાત્ આ બનારબંધવિધિ મિત્રવિન્દાદિ વિકૃતિયાગ માટે છે પ્રકૃતિયાગ માટે નહિ. ॥ ૯ ॥

ગોદોહનાદિ પ્રકૃતિયાગમિત્યાધિકરણ.

નૈમિત્તિકં તુ પ્રકૃતૌ તદ્વિકારઃ સંયોગવિશેષાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(૬) ‘પથ’ (નૈમિત્તિકમ્) ગોદોહન નૈમિત્તિક છે, તેથી તેનો પ્રકૃતિમાં સંનિવેષ્ટ છે. (તદ્વિકારઃ) અમસનો આધક થાય છે (સંયોગવિશેષાત્) પરશુકામ ૨૫ પદવિશેષનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ સંનિધિમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે ‘ ગોદોહનં પશુકામઃ પ્રણયેત ’ પરશુની કામના કરનારે ગોદોહનથી પ્રણયન કરવું, આ વાક્યથી ગોદોહન વિકૃતિયાગમાં સંનિવેષ્ટ હોવું જોઈએ કારણ કે, પ્રકૃતિયાગમાં તો અમસથી પ્રણયન આવરુદ્ધ છે, આવી પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. સિદ્ધાંતપક્ષવાદીનું કથન છે કે ગોદોહન છે માટે તેનો પ્રકૃતિયાગમાં જ સંનિવેષ્ટ છે. ગોદોહન અમસનું આધક થશે કારણ કે ‘પરશુકામ’ પદ ૩૫ વિશેષનું શ્રવણ થાય છે. અર્થાત્ જોને પરશુકામના હેતુ તેજે ગોદોહનથી પ્રણયન કરવું, અમસથી પ્રણયન કરવું એ તો સામાન્ય છે અને સામાન્યનો વિશેષથી વ્યાધ થઈ શકે છે. સાર એ નીકળ્યો કે જોને પરશુની કામના ન હોય તો જોને અમસથી પ્રણયન કરે પણ પરશુકામવાળાએ તો ગોદોહનથી પ્રણયન કરવું, માટે ગોદોહનનો પ્રકૃતિયાગમાં સંનિવેષ્ટ છે. ॥ ૧૦ ॥

આધાન પવમાનેષ્ટિનું અંગ નથી એ અધિકરણને સમજાવે છે,

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર

દ્વયવર્થમન્યાધેયં પ્રકરણાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(દ્વયવર્થમ્) પવમાન આદિ ઈષ્ટિને માટે (શાન્કપર્ણમ્) અન્નપાધાન છે (પ્રકરણાત્) પ્રકરણમાં પઠિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અન્ને પવમાનાય, અન્ને પાવચય, આર્ત વાક્યોથી પવમાન ઈષ્ટિ વિદિત છે અને તેની જ સંનિધિમાં પાઠ છે કે દ્વાદશગોઝમિત્યાદયોત્. ‘ પવંત ઋતુમાં બ્રાહ્મણે અન્નપાધાન કરવું. ’ આ પ્રકરણ જગ્યાથી અન્નપાધાન ઈષ્ટિ માટે છે અને તેથી તે ઈષ્ટિનું જ અંગ છે. ॥ ૧૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ન યા તાસાં તદ્વર્થત્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ય) પૂર્વપક્ષના નિરાસને થયવે છે. (ન) અન્નપાધાન ઈષ્ટિનું અંગ નથી. (તાત્પર્ય) ઈષ્ટિઓ પોતે જ (તદ્વર્થત્યાત્) આદ્યનીય આદિ અગ્નિઓનું અંગ છે.

ભાવાર્થ :—ઈષ્ટિના પોતેજ આદવનીય આદિનું અંગ હોવાથી અન્યાયાધાન ઈષ્ટિઓનું અંગ નથી. ઈષ્ટિનું કેાઈ કેલ-અવયુ નથી. માટે “ફલવત્પ્રાપ્તિયો અફલ તદ્દક્ષમ્” આ ન્યાયનો પ્રસંગ થઈ શકતો નથી. આ કારણથી એ સિદ્ધ થાય છે કે આધાન અને ઈષ્ટિ આ બન્ને અગ્નિઓને માટે છે અને અગ્નિઓ નિર્ગિલ કણુઓને માટે છે. સાર એ નીકળે કે અન્યાયાધાન ઈષ્ટિઓનું અંગ નથી. ॥ ૧૨ ॥

લિક્ષ્વદર્શનાચ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (લિક્ષ્વદર્શનાચ) વાક્ય ૧૫ લિંગનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જીર્યંતિ વા એવ આહિતામિઃ સંસ્કરણપરસ્તાત્ । એવાનિ હવીંપિ સવત્સરે નિર્વપેત્, તેન એ ન જીર્યંતિ । આહિન અગ્નિ વરસને આવે જીર્ય થઈ જાય છે, પણ વરસની આખરે હવિઓનું નિર્વપન કરવાથી તે જીર્ય થતો નથી અર્થાત્ ઈષ્ટિઓ કરવાથી આહિત અગ્નિ જીર્ય થતો નથી. આ વાક્યથી ૨૫૪ થાય છે કે ઈષ્ટિઓ અગ્નિને માટે જ છે અને તેથી અગ્નિઓનું અંગ છે એ પણ સિદ્ધ થાય છે. માટે ઈષ્ટિઓ ૨૫૫ અંગ હોવાથી અન્યાયાધાન ઈષ્ટિઓનું અંગ નથી. ॥ ૧૩ ॥

આધાનની સર્વાધિતા છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

સમ્પ્રકરણ્ય યથાગ્ન્યેઽનારમ્યવાદાઃ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તત્) આધાન (પ્રજ્વલ્યં) પ્રકૃતિવાચક સનિવિષ્ટ છે. (યથા) જેમ (અન્ય) પશુંમયીત્વ-આદિ (બનાવવાવાદાઃ) અનારભ્યવાદો પ્રકૃતિવાચકો માટે હોય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—ઐત વિધિથી આદવનીય-આદિ અગ્નિઓના સ્થાપનનું નામ અન્યાયાધાન છે. એ અન્યાયાધાન અર્થાત્ આધાન કેવળ પ્રકૃતિવાચકો માટે જ છે. જેની રીતે ચલ્ય પર્ણમયી જદ્દ મંચતિ આદિ અનારભ્યવાદો વિદિત થયેશે. પશું-પક્ષાદિ પ્રકૃતિવાચકો માટે છે તેજ રીતે ‘ વગ્નતે ઝમીન્ આદપીત ’ આ અનારભ્યવાદથી વિદિત અન્યાયાધાન પણ પ્રકૃતિવાચકો માટે છે. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સર્વાધિ યા આધાનસ્ય સ્વકાલત્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(યા) સિદ્ધાંત પક્ષને સમજાવે છે. (સર્વાધિ) અન્યાયાધાન સર્વને માટે છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ બંને યજ્ઞોને માટે છે એટલે બધા કણુઓને માટે છે. (આધાનસ્ય) આધાનનો (સ્વકાલત્વાત્) પોતાનો કાળ વિદિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શનપૂર્વક ૧૫ પ્રધાનનું અંગ જ એ અન્યાયાધાન હોત તો પ્રધાનમૂલ દર્શનપૂર્વક માસવાચકો કાળ દર્શન અમાવાસ્થા અને પૂર્ણિમા છે તે જ કાળ તેના અંગનો કાળ હોત. જે પ્રધાનનો કાળ હોય છે તે જ તેના અંગનો પણ કાળ હોય છે, એવો નિયમ છે. અંગનો કેાઈ સ્વતંત્ર કાળ હોતો નથી. પણ અહીં તો “વગ્નતે ઝમીન્ આદપીત”

સ્વતંત્ર વસન્ત કાગનું પણ નિધાન છે, માટે આધાન કેવળ અગ્નિને માટે છે અને એ આધાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિઓ બધા કુત્રુઓને માટે છે. “યદાહવનીયે ગુહોતિ” ઇત્યાદિ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

પવમાન ઇષ્ટિઓ આસ સંસ્કૃત અગ્નિમાં કરવી જોઇએ. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ તાસામગ્નિ : પ્રકૃતિત : પ્રયાજવત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તાસામ) પવમાન ઇષ્ટિઓના અગ્નિ હોમને માટે (પ્રકૃતિત :) દર્શ-પૂર્ણ માસ ૧૫ પ્રધાન યાગમાંથી અતિદેશ કરવો જોઇએ (પ્રયાજવત્) જેમ પ્રયાગનેા અતિદેશ થાય ॥ તેમ

ભાવાર્થ :—પ્રયાગનેા હોમ સંસ્કૃત અગ્નિમાં થાય છે. અને તે સંસ્કૃત અગ્નિ પ્રધાન યાગમાંથી લાવવામાં આવે ॥ તેજ પ્રમાણે પવમાન ઇષ્ટિઓ પણ પ્રધાન યાગમાંથી સંસ્કૃત અગ્નિ લાવી તેમાં હોમ કરવો જોઇએ. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ન વા તાસાં તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચને છે. (તાસામ ન) પવમાન ઇષ્ટિથી સંસ્કૃત અગ્નિ ત્યાં હોતો નથી કરણ કે (તદર્થત્વાત્) એ ઇષ્ટિઓ જ અગ્નિને માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—જો પવમાન ઇષ્ટિમાં સંસ્કૃત અગ્નિ અપેક્ષિત હોય તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ અગ્નિ ક્યાંથી સંસ્કૃત થાય છે ? ઉત્તર એજ છે કે પવમાન ઇષ્ટિથી, આનાથી તો અનવરથા અથવા અન્વેષ્યાશ્રય હોય આવીને હોતો રહે છે. જ્યારે જ્યારે પવમાન ઇષ્ટિ કરવામાં આવે ત્યારે ત્યારે પવમાન ઇષ્ટિથી તે સંસ્કૃત અગ્નિ જોઇએ. આ પ્રમાણે પૂર્વ પૂર્વ પવમાન ઇષ્ટિઓ અનન્ત માનવી જોઇએ જે કદિ પણ સંભવી શકે નહિ અથવા પવમાન ઇષ્ટિને સંસ્કૃત અગ્નિની અપેક્ષા અને અગ્નિ સંસ્કાર પવમાન ઇષ્ટિની અપેક્ષા આવી રીતે અન્વેષ્યાશ્રય હોય આવીને હોતો રહે એટલે પવમાન ઇષ્ટિ જ ધર્મ શો નહિ માટે સિદ્ધાંત એ છે કે પવમાન ઇષ્ટિઓમાં સંસ્કૃત અગ્નિની જરૂર નથી અસંસ્કૃત અગ્નિમાંજ પવમાન ઇષ્ટિઓ કરવી. ॥ ૧૭ ॥

ઉપાકરણ આદિ અગ્નિયોગીય પશુના ધર્મ છે એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર તુલ્ય : સર્વેષાં પશુવિધિ : પ્રકરણાવિશેષાત્ ॥ ૧૮ ॥

ાર્થ :—(સર્વેષામ) સર્વ પશુઓને માટે (પશુવિધિ :) પશુ ધર્મ (તુલ્ય : સમાન છે. (પ્રાકરણાવિશેષાત્) પ્રકરણગત કોઈ વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટિમ યાગમાં અગ્નિયોગીય, સવનીય અને અનુગન્ધ એવા ત્રણ પશુઓ હોય છે. જે પશુને અગ્નિ અને સોમ સ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાર્થિત કરવા માટે દાનમાં આપવામાં આવે છે તે અગ્નિયોગીય પશુ કહેવાય છે. સોમ સ્વરૂપે જે પશુનું દાન કરવામાં આવે ॥ તેને ‘સવનીય પશુ’ કહેવામાં આવે છે અને ‘અવગ્રય’ નામ ઇષ્ટિ કર્યા પછી જે

પશુનું દાન કરવામાં આવે છે તેને ‘અનુગ્રંથ પશુ’ કહેવામાં આવે છે. જે દિવસે સોમવ્રતાને ફરી રસ ઠાઠવામાં આવે છે તેને ‘સૌત્ય’ દિવસ કહેવામાં આવે છે. જે દિવસે માગતો આરભ કરવામાં આવે છે તેને ઔપવરથ્ય દિવસ કહેવામાં આવે છે. એટલે પહેલ દિવસનું નામ ઔપવરથ્ય અને બીજા દિવસનું નામ સૌત્ય દિવસ છે. .

ઉપાકરણ અને પર્વગ્નિકરણ એ પશુઓના ધર્મ છે. પશોરુપસર્જનમ્ ઉપાકરણમ્ પશુને દાન આપવાના અંગ તરીકે રપથ કરવો તેનું નામ ઉપાકરણ અને દર્મજ્વાલ્યા ત્રિ - પ્રદક્ષિણીકરણમ્ પર્યત્રિકરણમ્ કાકની શ્રુતિને સળગાવી તણુ વખત પશુની એતરકે ફેરવવી તેનું નામ પર્વગ્નિકરણ છે. આ ધર્મો તણુ પશુઓને માટે છે, કારણ કે એનો પાક સમાન રીતે ભોજીતબોમના પ્રકરણમાં છે, સોમવ્રતા આદિના એ ધર્મો નથી પણ સવનીય પશુના એ ધર્મો છે. ॥ ૧૮ ॥

બીજો પૂર્વ પ્રશ્ન

સ્થાનાશ્વ પૂર્વસ્થ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ : (જ) અને (સ્થાના) ક્રમથી (પૂર્વસ્થ) પ્રથમ અગ્નિયોગીયના પશુ એ ધર્મો છે.

ભાવાર્થ :—ઉપાકરણ, ઉપાનયન, પર્વગ્નિકરણ વગેરે ધર્મો કેવળ સવનીય પશુના ધર્મ નથી પણ અગ્નિયોગીય પશુના પણ એ ધર્મો છે માટે એ ધર્મો ઉપપાદ્ય ધર્મો છે અર્થાત સવનીય અને અગ્નિયોગીય પશુ બન્નેને માટે છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સ્વસ્થવેકેપાં તત્ર પ્રાકૃતિગુણાર્થા ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(એકપા) કેટલાક રાખીઓ (સ્વ) સવનીય પશુઓનું આત્માન કરે છે (તત્ર) તેમાં (પ્રાકૃતિ) પ્રથમ શ્રુતિ (ગુણાર્થ) ગોણુ શ્રુતિ છે (ઘ) ‘ઘ’ શબ્દ (સિદ્ધાંતને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—આધિન પ્રદ્ શરીરના નિઠ્ઠા વૃષ પરિવેય આમેય સવનીય વશુમુપકરોતિ આ વાક્યથી ઉપાકરણ આદિ ધર્મો સવનીય પશુને માટે બતાવ્યા છે તે તો ગુણાર્થક શ્રુતિ છે. બીજી ઉપાકરણ અને પર્વગ્નિકરણ આદિ ધર્મો તો અગ્નિયોગીય પશુને માટે છે. ॥ ૨૦ ॥

આદ્યેમ સૂત્ર

તેનોત્કણસ્ય કાલવિધિરિતિ ચેત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તેન) તેનાથી (ઉત્કણસ્ય) ઉત્કણ પશુનો (કાલવિધિ.) દાન તરીકે આપવાના સમયનું વિધાન છે (રિતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તે:—આનો ઉત્કર આમળના સૂતમાં છે.

ભાવાર્થ :—ક્રમથી અગ્નિયોગીય પશુના ઉપાકરણ આદિ ધર્મો અને પ્રકરણથી સવનીય પશુના ઉકલ ધર્મો છે એ બાત ઠીક નથી. આધિન વાક્ય તો કાળનું વિધાન કરે છે અર્થાત આધિન પ્રદ્ શરીરના મત્યાદિ વાક્ય સમયનું વિધાન કરે છે. પશુનું ક્યારે દાન કરવું એ સમયનું ઉકલ વાક્યમાં વિધાન છે, માટે ઉપાકરણ આદિ ધર્મો તો સવનીય પશુના જ ધર્મ છે. જે આ પ્રમાણે આલેખ કરવામાં આવે તો તેનું નિરાકરણ નહિ પ્રમાણે છે. ॥ ૨૧ ॥

આશ્લેષ-નિશકરણ સૂત્ર નૈકદેશત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (એકદેશત્વાત્) એક દેશ હોવાથી.

સાધાર્થ :—‘આધિન’ અર્થ ‘સ્વીકૃત્વા’ આનયી આધિન કાળ એ વિધાન છે, ને સુચાર્થક માનવામાં આવે તો વાક્યનો ભેદ થાય છે ॥ ૨૨ ॥

આશ્લેષ સૂત્ર અર્થેનેતિ ચેત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અર્થેન) કાંઈ અર્થથી ઉત્પન્નના કાળનું વિધાન છે (ક્ષતિ કોર) ને એમ માનવામાં આવે તો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં:—

ભાવાર્થ :—મુદ્ધિના વિષય..... આતીત આ વાક્યથી કાળનું વિધાન છે એમ અનુમાન થાય છે. કારણ કે પશુને પકડીને યોનીસ કલાક મુધી કંઈ એસી રહેવાય નહીં. આદાર નિદાર આદિ જરૂર કરવા જોઈએ માટે કાળનું વિધાન કરે છે કે અમુક વખતે પશુનું ઘન કરી રહેવું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

આશ્લેષ નિશકરણ ન સુતિવિપ્રતિવેધાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ. (સુતિવિપ્રતિવેધાત્) ને કાળનું વિધાન માનવામાં આવે તો સુતિમાં વિપ્રતિવેધ આવે.

ભાવાર્થ :—પશુને પકડી એસી રહેવું એનો એ અર્થ નથી કે હાથમાં પકડીને એસી રહેવું તેના ઉપર સ્વામિત્વ ધરાવીને રહેવું એટલોજ એનો અર્થ થાય છે. જેમકે કોનાં પરિણામ આસ્તે શામર ભાષ્ય ‘એતરને લઇને બેઠો છે’ આનો અર્થ એવો તે ન જ કરી શકાય કે હાથથી એતરને પકડીને એસી રહ્યો છે. પણ એનો ભાવ એ છે કે એતરનો લક્ષી લઇને બેઠો છે એવો જ અર્થ થાય છે. એજ પ્રમાણે પ્રકૃત અર્થમાં પણ સમજવું. માટે, ઉપાકરણ આદિ સવનીય પશુના ધર્મ નથી. ॥ ૨૪ ॥

ઉપપત્તિ સૂત્ર સ્થાનાત્તુ પૂર્વસ્ય સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) વળી (સ્થાનાત્) કેમથી (પૂર્વસ્ય) અગિયે થાય પશુના ધર્મો છે. (સત્તાત્સ) સંસ્કાર (તદર્થત્વાત્) તેને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સવનીય પશુઓનું પ્રકરણ જ નથી. સ્થાન કેમ ૨૫ પ્રમાણથી અગિયે થોભીય પશુનું જ પ્રકરણ છે. માટે અગ્નિયોગીય પશુનો જ સંસ્કાર છે ત્યોતિષ્ઠામને કીધે કંઈ પણ સંસ્કાર નથી. માટે અગ્નિયોગીય પશુનાજ ઉપાકરણ આદિ સંસ્કારો છે. ॥ ૨૫ ॥

હેતુ સૂત્ર સિદ્ધિર્દર્શનાથ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સિદ્ધિર્દર્શનાથ) સિદ્ધિ વાક્ય હોવાથી

ભાવાર્થ :—એવા વાક્યો પણ છે કે જેથી ઉપાકરણાદિ ધર્મ અગ્નિયોગીય પશુના જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. સવનીય પશુને માટે એવા કાંઈ વાક્ય નથી. માટે ઉપાકરણ આદિ ધર્મો અગ્નિયોગીય પશુને માટે છે. ॥ ૨૬ ॥

અવોદના ગુણાર્થેન ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાર્થેન) હિંદ્ર વિધાન રૂપ અર્થથી (અવોદના) વિધાન નથી.

ભાવાર્થ :—હિંદ્રવિધાન આદિ વાક્યો ગુણાર્થક છે એ કોઈ વિધાન નથી. એ તો માત્ર અર્થવાદ છે. અર્થાત્ હિંદ્રગણ્ય આદિ ધર્મો અગ્નિયોગીય પશુનાજ ધર્મો છે. એ સમગ્ર અધિકરણનો બાવ છે. ॥ ૨૭ ॥

શાખાહરણ આ ઉભયદોહના ધર્મ છે એ આધકરણ સમભાવે છે

પૂર્વ પક્ષ દોહયો : વાલમેદાત અસંયુક્તં ધૃતં સ્વાત ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(દોહયો :) સાયંકાળ અને પ્રાત : કાળ દોહનનો (વાલમેદાત) સમગ્ર જુદો જુદો હોવાથી (ધૃતમ્) સ્થંપૃથ્વીમાસ ચાગમાં સાબગવમાં આરતાં શાખાહરણ આદિ ઉક્ત દોહનોના (અસંયુક્તમ સ્વાત) ધર્મ ધર્મ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—સપ્તપૃથ્વીમાસ પ્રકરણમાં ' અસ્તિ સાયં દોહ : ' અસ્તિ પ્રાતરોહ : સાય દોહ ને અને પ્રાતરોહ પછી છે. શાખાહરણ, ગોપ્રરથાન, ગોદોહન વગેરે સાયંકાળના દોહન ધર્મો કે કારણ કે સાય દોહ પાઠ સાથે જ ઉક્ત ધર્મનો પાઠ હોવાથી સંનિધિ-મળથી સાયં-દોહના ધર્મો દોરવા જોગ છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર પ્રકરણાધિભાગાદ્યા સંયુક્તસ્ય કાલમાત્રમ્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકરણાધિભાગાદ) પ્રકરણનો વિકાગ ન હોવાથી (સંયુક્તસ્ય) અંગ સંયુક્ત (વાલમાત્રમ્) ઉભય દોહન કાળ વિધાન છે. (વા) ' વા ' શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષ સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—મહાપ્રકરણ એક જ હોવાથી ઉભય દોહનમાં ભેદ ન હોવાથી શાખા હરણ આદિ ધર્મો બંને દોહનના ધર્મ છે. દપ્યમાવાસ્યામ્, દ્યેન્દ્ર વયોડનાવાસ્યામ્ આ વાક્યોને કાળ શાસ્ત્ર કહે છે. પૂર્વ દિવસે અર્થાત્ અભાવાસ્થા દિવસે સાયંદોહનું આશ્નાન નથી પણ પ્યાર-પછીનો જે પ્રતિપદ્-દિવસ છે તેમાં વિધાન છે છતાં અભાવાસ્થામાં દોહન કહ્યું છે તે તો પ્રતિપદ્ને દિવસે દહીં તેપાર થાય માટે કહ્યું છે સ્વભાવ એવ વ્યવે ચતુર્વેદ્યુદયકાન્તમ્ અપરેદ્યુરભિનિવર્તે (સાયર ભાષ્ય) માટે બંને દોહનના ધર્મો વિદિત છે ॥ ૨૯ ॥

સંમાર્ગ-આદિ જે ગ્રહ ધર્મો છે તે ત્રણે સવન માટે છે. એ પ્રકરણને સમભાવે છે.

તદ્વત્સવનાન્તરે ગ્રહાન્ન.નમ્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વત્) તે જે પ્રમાણે (ગ્રહાન્ન.નમ્) ગ્રહ ધર્મોનું અનુક્રાન (સવનાન્તરે) પ્રાત : સવન, મધ્યહ્ન સવન અને સાયંસવનમાં થાય છે.

ભાવાર્થ :—અન્નવાચવ આદિ દસ ગ્રહો (પાત્ર વિશેષ) પ્રાત : સવનના પ્રકરણમાં પકિત છે. દુવાસ અંગોળના છેડાથી તેને સાદે કરવા દશાપત્રેણ ગ્રહ સમર્પિત્ આ વસ્ત્રપ્રોચ્છન આદિ ગ્રહધર્મો ત્રણે સવનોમાં કરવા. ત્રણે સવનોનું પ્રકરણ એક જ છે. કમ કરતાં વાક્ય અને

પ્રકરણ બહાર છે, માટે અર્ધધર્મો તથા સવનના અહો માટે છે. પ્રાતઃ સવનમાં ઐન્દ્રવાયવ આદિ દસ અહો હોય છે. મધ્ય દિન સવનમાં મરુતતીત્રી આદિ નામક ચાર અહો હોય છે. સાયં-સવનમાં આદિત્ય આદિ નામક છ અહો હોય છે. આ સર્વ અહોને માટે અર્ધ ધર્મો છે. ॥ ૩૦ ॥

રશનાત્રિષ્ટુત્વાદિ સર્વપશુઓના ધર્મો છે. એ અધિકરણને સંમળવે છે.

રશના વા લિજ્જવર્ણનાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (રશના) ધર્મ સંહિત રશના બળને માટે છે (લિજ્જવર્ણનાત્) સવનીય પરિબાણમાં નિજત્વશુભિશ્ચ રશનાનો બળુવાદ ૧૫ સિંચ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિયોમીય પશુસમીપ રશનાથી ધૂપતું પરિવેષ્ટન, રશનાને ત્રેવડી કરવી. રશના કર્મની હોવી ભોધાએ વચેરે ધર્મો કહેવામાં આવ્યા છે ‘ પરિવ્યયતિ ઈર્વ રશના ’ “ ત્રિવદ્ ભવતિ ” “ દર્શમયી ભવતિ ” આ રશના અને વેષ્ટન આદિ ધર્મો સનિધિ ૧૫ અવાનતર પ્રકરણથી અગ્નિયોમીય પશુના જ ધર્મ છે આતું પૂવ પક્ષતું માનવું છે સિદ્ધાંતપક્ષતું માનવું છે કે સવનીય પશુમાં પણ એ બધાનો સંબંધ છે પરિબાણવેષ્ટન એ તો પૂવનો જ ધર્મ છે અને ૫૫ તથા પશુઓને માટે હોય છે માટે વેષ્ટનાદિ સર્વપશુઓના ધર્મ છે. ॥ ૩૧ ॥

અપશુ અને અદાભ્યના પણ સાદન આદિ ધર્મો છે. એ પ્રકરણને સંમળવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર આરાધિષ્ટમસંયુક્તમિતરેરસંનિધાનાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(જાણવ) પ્રકરણપરિત મદસમીપ (ષિષ્ટમ) વિધાન કરવામાં આવેલા સંમાર્ગાદિ ધર્મ (ઇતરે) અને રમ્ય-પકિતમહો સાથે (અસંયુક્ત) સબદ્ધ નથી (અસંનિધાનાત્) દૂરવૃત્તિત્વ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અપશુ અને અદાભ્ય કહેવાના પાઠ પ્રકરણ-બાહ્ય હોવાથી સંમાર્ગાદિ ધર્મો એ મહોને સાચુ પડતા નથી પણ ઐન્દ્રવાયવાદિ મહોને જ સાચુ પડે છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સંયુક્ત વા તદ્યત્વાત્ શોપસ્ય તન્નિમિત્તવાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(યા) ‘ વા ’ સબ્દ સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (સંયુક્ત) પ્રદમાન સાથે સંમાર્ગાદિ ધર્મ સંયુક્ત ને. (તદ્યત્વાત્) તે ધર્મો ન્યેતિષ્ટોમના અપૂર્વ માટે છે (શોપસ્ય) મદધર્મો મદદ્વારા (સધિમિત્તવાત્) ન્યેતિષ્ટોમના અપૂર્વના કારણ છે.

ભાવાર્થ :—સંમાર્ગાદિ ધર્મો બધા મહોને માટે છે. અનારમ્ય પકિત અપશુ અને અદાભ્ય મહોને માટે પણ છે, કારણ કે એ બધા ધર્મો મદદ્વારા ન્યેતિષ્ટોમના અપૂર્વના કારણ છે. ॥ ૩૩ ॥

નિર્દેશાદ્ વ્યવર્તિત્વેત ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(નિર્દેશાદ્) વિધાયક વાક્યથી પણ (વ્યવર્તિત્વેત) ઉક્ત ધર્મોનો મદમાન સાથે સંબંધ ન હોવા છે.

ભાવાર્થ :—(ગ્રહં સંમાર્ષિ) આ વાક્ય આસ અમુક ગ્રહોને માટે નથી પણ ગ્રહસામાન્ય માટે છે, માટે અંશુ અને અદાભ્ય ગ્રહોપણ સંમાર્ષિ ધર્મોના સંબંધી છે. ॥ ૩૪ ॥

ચિત્રણી આદિ ઇષ્ટકા અગ્નિના અંગ છે એ પ્રકરણ સમગ્રવે છે.

અન્યક્ષમપ્રકરણે તદ્વત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(અન્યક્ષમ) અનારભ્ય પદિત ચિત્રણી આદિ ઇષ્ટકા પણ (તદ્વત્) અંશુ અને અદાભ્ય ગ્રહ પેઠે (અન્યક્ષમ) અગ્નિના જ અંગ છે.

ભાવાર્થ :—“ ચિત્રણીરપદધાતિ ” “ અક્ષગ્રામદેવા કુર્યાત્ ” આ વાક્યો અપ્રકરણ પદિત ॥ ૩૪ ॥ પણ ‘ ચ એવ વિદ્વાન્ જાપિ વિલુતે ’ આ વાક્ય પ્રકરણ પદિત છે માટે અખંડ-ત્વાદિ અગ્નિ સાધનભૂત ઇષ્ટકાના ધર્મો છે, પ્રથમચિત્તના ધર્મ નથી. જેવી રીતે સંમાર્ષન આદિ અપ્રકરણ પદિત અંશુ તથા અદાભ્ય નામક ગ્રહોના ધર્મ ॥ તેવીજ રીતે અખંડત્વાદિ ધર્મો અપ્રકરણ પદિત હોવા છતાં ચિત્રણી આદિ ઇષ્ટકાના જ ધર્મ છે માટે ચિત્રણી આદિ ઇષ્ટકાઓ અગ્નિના અંગ છે. ॥ ૩૫ ॥

‘ કથ અભિધય આદિ કેવળ સોમનાજ ધર્મ છે ’ એ અધિકરણને સમગ્રવે ॥

નૈમિત્તિકમનુલ્પત્વાત્ અસમાનચિધાન્ સ્યાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(નૈમિત્તિકમ) ફક્ત ચત્તસ દ્રવ્ય નૈમિત્તિક છે, માટે (અસમાનચિધાનમ) (સ્યાત્) સોમગુણ વિધાન એવું ન હોય કહે (અનુલ્પત્વાત્) સમાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય યજ્ઞમાન હોય તે તેને વડલાની કુંપળા લાવી, વાડી તેમાં તહીં નાખી સોમરસને બદલે આપવી એવું આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. આ વડકુંપળા વાડીને તૈયાર કરી હોય ॥ તેને ‘ ફલચમસ ’ કહેવામાં આવે છે. ન્યમોષમુકુલરૂપસ્ય ફલસ્ય વિગ્ન ચમ્વતે (મજ્યતે) યજ્ઞ સ ‘ ફલચમસઃ ’ (હતિ માધય)

કથ અભિધય આદિ સોમના ધર્મ છે અને તે નિત્ય છે. ફલચમસ તો ક્ષત્રિય વૈશ્યશ્વ નિમિત્તને લીધે અનિત્ય છે માટે સોમના કથ, અભિધય આદિ ધર્મો ફલચમસના નથી. જે અનિત્યફલ અમસને માટે પણ એ ધર્મ માનવામાં આવે તો નિત્યશ્રુતિનો વિરોધ આવે છે. આ કારણે ફલચમસમાં એ ધર્મો અતિદેશથી પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૩૬ ॥

‘ પ્રતિનિધિમાં પણ મુખ્યધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું. ’ એ અધિકરણ સમગ્રવે છે.

પૂર્વપક્ષ

પ્રતિનિધિશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રતિનિધિ) પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય પણ (તદ્વત્) સોમ ધર્મ પેઠે છે.

ભાવાર્થ :—‘ મૌહામાવે નિત્યં પ્રતિનિધિન્ય અનુલ્પમ્ મૌહી ન હોય તે નિત્ય પ્રતિનિધિવડે અનુલિપ્ત કરવું. ’ એવું વિધાન આગળ છતાં અખ્યાયમાં કહેવામાં આવશે પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય અનિત્ય હોવાથી પ્રેક્ષણ આદિ ધર્મો સોમના ધર્મ પેઠે પ્રતિનિધિ દ્રવ્યને લાગુ પડતા નથી. એવો પૂર્વપક્ષનો મત છે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત યુત્ત

ન તદ્દત્ પ્રયોજનૈકત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(તદ્દત્) મોમધર્મ પેટે (ન) નહીં (પ્રયોજનૈકત્વાત્) એક પ્રયોજન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરોહિતની નિષ્પત્તિરૂપ એક જ પ્રયોજન પતિનિધિ દ્રવ્યનું હોવાથી મોમની પેટે ન માનતાં પ્રોક્ષણાદિ ધર્મો પ્રતિનિધિ દ્રવ્યને પણ લાગુ પડે ॥ ગ્રોહાભાવે નીવાર. એ ગ્રોહ ન મળે તો નીવારધાન્યથી યજ્ઞ કરવો. અહીં નીવાર એ પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય છે. નીવારને પણ પ્રોક્ષણ. અવહનન આદિ ધર્મો શ્રુતિથી વિહિત છે એમ સમજવું ' સુલ્યાભાવે ક્ષિત્તમાણ પ્રતિનિધિ. સદૃશત્તમ. ' મુખ્ય ન મળે તો પ્રતિનિધિ સદૃશતમ હોય તેને જ બનાવવો. મુખ્ય દ્રવ્યના ધર્મો પ્રતિનિધિને પણ લાગુ પડે છે એમ સમજવું ॥ ૩૮ ॥

અશાસ્ત્રલક્ષણત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (અશાસ્ત્રલક્ષણત્વાત્) અશાસ્ત્રીય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—' પ્રોહિર્નિર્જલેત ' આ વાક્યથી ગ્રોહ પડે યજ્ઞ કરવા કહ્યું છે પણ ગ્રોહીમાથી પુરોહિત બનાવવા માટે ગ્રોહિને ખાડી, તેનો લોટ બનાવવો પડે છે અને યજ્ઞી તેમાંથી પુરોહિત બને છે. ખાડવાથી અને ઈજવાથી ગ્રોહ નાશ પામે છે એ સ્પષ્ટ છે માટે ખરી રીતે ગ્રોહી ગ્રોહિની અવધવો યજ્ઞની અંગ બને છે. ગ્રોહિ તો માત્ર હોવાપ્રધાયક છે. માટે જો યજ્ઞ પોતે હોય તે અશાસ્ત્રીય કહેવાય છે. માટે એમ ગ્રોહ અશાસ્ત્રીય હોવા છતાં પ્રોક્ષણાદિ ધર્મો તેના ઉપર લાયક છે તેમ પ્રતિનિધિભૂત નીવાર દ્રવ્યને પણ પ્રોક્ષણાદિ ધર્મ લાગુ પડે છે કારણ કે અશાસ્ત્રીયત્વ બનેલા સરખું છે આ કાલુષી ગ્રોહ અને નીવારમાં પ્રકૃતિ વિકૃતિ ભાવ નથી પણ મૂળ શ્રુતિથી જ પ્રતિનિધિ નીવાર રૂપ દ્રવ્યને પ્રોક્ષણ આદિ ધર્મ લાગુ પડે છે. ॥ ૩૯ ॥

શ્રુતિવિહિત પ્રતિનિધિ દ્રવ્યમાં મુખ્ય ધર્મોનું અનુષ્ઠાન હોય છે એ

અધિકરણને સમજાવે છે

નિયમાર્થ ગુણશ્રુતિ : ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ગુણશ્રુતિ) ગુણ શ્રુતિ (નિયમાર્થ) નિયમને માટે છે.

ભાવાર્થ :—' યદિ સોમ ન વિન્દેત પૂતિકાન્ અગ્નિપુણ્યાન્ ' એ સોમ લતા ન મળે તો પૂતિકા લતામાંથી રસ કાઢવો આ ઠેકાણે પૂતિકા લતા નિર્વિત છે, નીવારની પેટે એ પણ પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય છે આ પૂતિકાલતા વિધાન નિયમને માટે છે અર્થાત્ સોમ ન મળે તો પૂતિકા સિવાય બીજું દ્રવ્ય ન લેવું. અને અગ્નિવર તથા કર આદિ ધર્મો સોમ અને પૂતિકાલતામાં સમાન છે એમ સમજવું. ॥ ૪૦ ॥

દીક્ષણીય-આદિ ધર્મો અગ્નિદ્યોમનાં અંગ છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સંસ્થાસ્તુ સમાનવિધાનાઃ પ્રવરણાવિમાગાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને ' તુ ' રાજ સૂચવે છે. (સંસ્થા) અગ્નિદ્યોમ, ઉદ્યમ જે ડાશી અને અતિશય આ ચાર સંસ્થાઓ (સમાનવિધાના) પ્રકૃતિ વિકૃતિ કાર રદિત છે

એટલે એકસરખા વિધાનવાળી છે, (પ્રવરણાનિમાણા) જ્યોતિષોમ ૩૫ પ્રકરણનો વિચ્છેદ થતો ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિષ્ટોમ, ઉકથ, પોદરી, અતિરાત્ર, અપગ્નિષ્ટોમ, આપોર્માં અને વાજપેય આ સાત જ્યોતિષ્ટોમની સંસ્થાઓ મળ્યાં છે તેમાં અત્પગ્નિષ્ટોમ, આપોર્માં અને વાજપેય આ ત્રણનો ઉપરની ચારમાં સમાવેશ થાય છે કારણ કે એ ચાર મુખ્ય સંસ્થાઓ છે. સંસ્થા એટલે સમાપ્તિ જ્યોતિષ્ટોમ સ્વયં એક હોવા છતાં સમાપ્તિના બેદથી કિમ્ હોય છે. ‘યજ્ઞયજ્ઞીયસ્તોત્ર’થી સમાપ્તિ થતી હોય ત્યારે ‘અગ્નિષ્ટોમ’ કહેવાય છે, ઉક્થસ્તોત્રની સમાપ્તિ થતી હોય ત્યારે એજ જ્યોતિષ્ટોમ ‘ઉકથ’ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સાત સંસ્થાવાળા જ્યોતિષ્ટોમના પ્રકરણમાં ‘દીક્ષણીય’ અને પ્રાવણીય ઇષ્ટિઓનું વિધાન છે. આ વિધાન અંગ વિધાન કહેવાય છે જ્યોતિષ્ટોમની અગ્નિષ્ટોમ આદિ મુખ્ય ચારેય સંસ્થાઓમાં દીક્ષણીય અદિ અંગભૂત ઇષ્ટિઓનું વિધાન સમાન રહે છે એમાં પ્રકૃતિ વિકૃતિ ભાવ માનવાની જરૂર નથી અર્થાત્ અગ્નિષ્ટોમને પ્રકૃતિ આની બીજાઓને વિકૃત માનવી નહિ કારણ કે જ્યોતિષ્ટોમ ૩૫ પ્રકરણનો એ ચારેયમાં વિચ્છેદ થતો નથી. એટલે ચારેય સંસ્થાઓમાં સમાન વિધાન છે. ॥ ૪૧ ॥

આ કારણથી પણ અંગોનું સમાનવિધાન છે.

અપદેશસ્તુ નુલ્પવત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (નુલ્પવત્) સમાન રૂપથી (અપદેશઃ) બંધી સંસ્થાઓને સંબંધ કહેવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમ ૩૫ માત્ર-પ્રકરણનો સંબંધ અગ્નિષ્ટોમ ઉકથ આદિમાં સમાન રહે કહ્યો છે. વળી અગ્નિષ્ટોમ ફક્તકથને લીધે જેમ અંગવિધિ સાથે જોડાય છે તેમ ઉકથ-આદિ પણ જોડાય છે. તેના ફળનું કથન આ પ્રમાણે છે. યજ્ઞકામ ઉક્થ્ય જઘ્નીયાદ્ પોદરીના વીર્યવચ્ચ સ્તુતીત્ । અતિયોગે પ્રજાકામ યાજવેદ્ । આ પ્રમાણે દરેક સંસ્થામાં ફળ કથન હોવામાં સાતે સંસ્થામાં સમાન અંગવિધિ છે ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર વિકારાસ્તુ કામસંયોગે સતિ નિત્યસ્ય સમત્વાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(ટ) ‘ ટ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (વિકાર) ઉકથ આદિ ત્રણ સંસ્થાઓ અગ્નિષ્ટોમની વિકૃતિઓ છે (યજ્ઞમયોગે સતિ) યજ્ઞકામ આદિના સંયોગને લીધે (નિત્યસ્ય સમત્વાત્) નિત્ય અગ્નિષ્ટોમ સંસ્થાની સમાન હોવા છતાં દીક્ષણીય આદિ ઇષ્ટિઓનું સમાનરૂપે વિધાન તેમાં થઈ શકતું નથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિષ્ટોમ સંસ્થાને જ્યોતિષ્ટોમ સાથે નિત્ય સંબંધ હોય છે, ઉકથઆદિને નિત્ય સંબંધ હોતો નથી. ફક્તકામના હોય તે જ તેની પ્રકૃતિ હોય જો એ ફળની ઇચ્છા ન હોય તો ઉકથાદિ રૂપમાં આવતા નથી પણ જ્યોતિષ્ટોમમાં અગ્નિષ્ટોમ અવરત્ હોય જ છે. માટે ઉકથાદિ અગ્નિષ્ટોમની વિકૃતિઓ છે અને વિકૃતિમાં પ્રકૃતિવિદિત અંગે અતિદેહ ચાલતી આવે છે માટે એમાં સમાનવિધાન નથી. ॥ ૪૩ ॥

વચનાત્તુ સમુચયઃ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થઃ :—(તુ) વળા (વચનાત્) વચનોથી (સમુચયઃ) સમુચ્ચયની પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થઃ :—અદિ અગ્નિષ્ટોમો જુહોતિ ચતુર્થઃ પરિપૌર્વિર્માર્ગિ હતાદિ વચનોથી તે અગ્નિષ્ટોમ અને ઉચ્ચાદિનો સમુચ્ચય માત્ર કથિત છે અને સમુચ્ચય પ્રકૃતિ વિકૃતિભાવથી પણ હોઈ શકે છે. મારે ઉચ્ચાદિમાં દીક્ષણીય આદિ અંગેનું વિધાન માનવાની જરૂર નથી. ॥ ૪૪ ॥

પ્રતિષેધાચ પૂર્વેવામ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થઃ :—(ચ) અને (પૂર્વેવામ) પૂર્વેલિંગ હોમોનો (પ્રતિષેધાચ) નિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ :—ઉચ્ચ સંસ્થામાં હોમનો નિષેધ કર્યો છે કેવળ આભ્યંશથી પરિધિનું માન્ય કરવા કહ્યું છે. નિષેધ પ્રાપ્તનો જ હોઈ શકે, ઉચ્ચમાં ને હોમનો નિષેધ કર્યો છે તે કયા વચનથી પ્રાપ્ત ॥ ? અર્થાત્ અને મારે કાષ્ઠ વચન નથી પણ અગ્નિષ્ટોમમાં ને હોમ વિદિત છે તેનો માત્ર અતિદેશ જ છે અને અતિદેશ તો વિકૃતિમાત્ર સંભવે આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉચ્ચ આદિ અગ્નિષ્ટોમની વિકૃતિઓ છે મારે દીક્ષણીય આદિ અંગેનું વિધાન પ્રકૃતિભૂત અગ્નિષ્ટોમમાં જ છે. ॥ ૪૫ ॥

ગુણવિશેષોપાદેકસ્ય વ્યપદેશઃ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થઃ :—(એકસ્ય) જ્યોતિષ્ટોમ રૂપ થાય એક હોવા છતાં (ગુણવિશેષાત્) રુદા રુદા ગુણોને લીધે (વ્યપદેશઃ) અનુવાદ માત્ર કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થઃ :—જ્યોતિષ્ટોમ એક છે છતાં અગ્નિષ્ટોમ સામથી સમાખનને લીધે અગ્નિષ્ટોમનો અનુવાદ કર્યો છે તે જ પ્રમાણે ઉચ્ચાદિમાં પણ સ્તોત્ર રૂપ ગુણોને લીધે તેના બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામો પડ્યા છે. અગ્નિષ્ટોમ નિત્ય છે અને બીજી સંસ્થાઓ અનિત્ય છે તેથી પ્રકૃતિ વિકૃતિ પણ તેમાં છે. આ કારણને લીધે અગ્નિષ્ટોમમાં દીક્ષણીય આદિ પ્રતિષ્ઠાનું વિધાન છે બીજી સંસ્થામાં વિધાન નથી પણ પ્રકૃતિવદ વિકૃતિઃ ક્તવ્યા એ અતિદેશ વાક્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪૬ ॥

इति श्रीमंता गुर्जरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य पट्टः पादः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः

પહિં આદિ તથા તેના અંગના પણ અંગ છે. એ અધિકરણ રૂપ હોઈ છે પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રકરણવિશેષોપાદસંયુક્ત પ્રધાનસ્ય ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ :—(અસંયુક્ત) ઉચ્ચ સાથે અસંબદ્ધ છે મારે (પ્રકરણ વિશેષાત્) અંગાકાંક્ષા રૂપ પ્રકરણ વિશેષથી (પ્રધાનસ્ય) બદિ અને વેદિ આદિ ધર્મો પ્રધાન માનના જ ધર્મ છે.

ભાવાર્થઃ :—દર્શ પૂર્ણ થાય પ્રકરણમાં ' વેદિ' રચનતિ ' વેદાં હૃતોપિ આસાદયતિ ' મદિ—હૃતિનાતિ ' મદિપિ હૃતોપિ આસાદયતિ ' બદિ અને બદિના ધર્મો તથા વેદિ અને વેદિના ધર્મોનો.

પાઠ છે. એ ધર્મો કેવળ પ્રધાન યાગના અંગ છે કે અંગના પણ ધર્મ છે તે અહીં પૂર્વ પદ્યનું એવું માનવું છે કે એ પ્રધાન યાગના જ ધર્મ છે અંગના નહિ, કરચુ કે પ્રધાનનું જ પ્રકરણ છે, અંગોનું નહિ. પ્રધાનની સાથે એનો સંબંધ છે માટે એ પ્રધાનના જ ધર્મ છે ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સર્વેષાં વા ગ્રેયત્વસ્પાતપ્રયુક્તત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદ્યાર્થ :—(વા) ‘વા’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (તલ્લેપાદ) પ્રધાન અને અંગ બધામના ઉક્ત ધર્મો છે (શેષસ્વ) શેષપક્ષ (અત્તપ્રયુક્તત્વાત) પ્રકરણથી પ્રાપ્ત થવું નથી,

ભાવાર્થ :—જે જોનો ઉપકાર કરે તે તેનો શેષ કહેવાય છે, વેદિ, બદ્ધિ અને દ્વિરાસાદાન વગેરે ધર્મો અંગને અને પ્રધાન સર્વેને ઉપકાર કરે છે માટે એ ધર્મો પ્રધાન યાગના અને અંગના પણ શેષભૂત છે. કેવળ હવેપિ આસાદયતિ આ વાક્ય છે એ દર્શનાનું પ્રયોગક છે વળી પ્રકરણ વાક્ય બહુવચ્ચ છે તેથી અંગમાં અને પ્રધાનમાં ઉક્ત ધર્મો કરવા જોઈએ, ॥ ૨ ॥

પૂર્વપક્ષવાદીનું શંકાસૂત્ર

આત્મદર્શનિતિ ચેત્ ॥ ૩ ॥

પદ્યાર્થ :—(આત્મદર્શનિતિ) સમીપમાં પિંડ પિતૃચ પશુ સિદ્ધ છે માટે તેના પણ ઉક્ત ધર્મો અંગ થવા જોઈએ (દત્તિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેના ઉત્તર આગમના સત્તમાં.

ભાવાર્થ :—દર્શન પૂર્વે માત્રની સમીપ પાઠ હોવાથી જો સર્વના શેષ બનતા હોય તો ‘ પિંડપિતૃ ચત્ ’ નામક ચત્ર પણ પ્રધાન યાગની પાસે ધર્મિત છે તો ઉક્ત ધર્મો પિંડપિતૃ-ચત્રના પણ અંગ થવા જોઈએ. ॥ ૩ ॥

સમીધાન સૂત્ર

ન તદ્વાચર્યં હિ તદ્દર્શત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદ્યાર્થ :—(ન) ઉક્ત શંકા ઠીક નથી (હિ) કારણ કે (તદ્વાચર્ય) બદ્ધિ વેદાદિ વાક્ય (તદ્દર્શત્વાત) પ્રધાન તથા અંગ બંને માટે વેદિ આદિનું વિધાન કરે છે.

ભાવાર્થ :—દર્શનમાં માત્રાભ્યાં સ્વર્ગમો વહેતી આ પ્રકરણ સાથે નિર્દિષ્ટાદિ વાક્ય એકવાક્યતાપણ સાચ છે. પિંડપિતૃ ચત્રનો પ્રકરણ સાથે સંબંધ નથી માટે પ્રકરણમાં માત્ર પ્રધાન યાગ અને તેના અંગોનું જ મહત્ત્વ સાચ છે. જ્યારે પ્રકરણથી પિંડપિતૃચત્રનું મહત્ત્વ નથી થતું તો પછી ઉક્ત ધર્મો પિંડપિતૃ ચત્રના અંગ કેવી રીતે મળ્યા ? અર્થાત્ ઉક્ત વેદિ, બદ્ધિ આદિ ધર્મો પિંડપિતૃ ચત્રના નથી. ॥ ૪ ॥

લિઙ્ગેર્દર્શનાચ ॥ ૫ ॥

પદ્યાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગ દર્શનાચ) લિંગ વાક્યનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરુષમેવાગ્રેન્નિધાયતિ તતો હિ પ્રમાણાગ્યમગ્નૌ ચત્તર સત્તિ પ્રથમ ‘ પ્રવા ’ નામક પાત્રમાં અભિધારણ કરે ત્યાર પછી ‘ અ. જ. ય. ભાગ ’ નામક પ્રધાન આદૃતિ આપવી. આ વાક્યમાં અભિધારણ જોયે ઉપચારક છે તે જ પ્રમાણે બીજાં અંગો પણ ઉપચારક છે. ॥ ૫ ॥

સ્વામિસંસ્કારે પ્રધાનાર્થ છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

ફલસંયોગાત્ તુ સ્વામિયુક્ત પ્રધાનસ્ય ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પક્ષને સારવે છે (સ્વામિયુક્તમ્) વજમાનને કરવામાં આવતા કેશવપત આદિસંસ્કાર (પ્રધાનસ્ય) પ્રધાન કર્મનું અંગ છે (ફલસંયોગાત્) કળનો બોક્ષા વજમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્યોતિષ્ટેતમ પ્રકરણમાં કેશવ ધ્રુવપતે' ઇત્યાદિ ચક્રણ માથ છે ને ફક્ત પ્રધાન કર્મને માટે જ છે અંગ કર્મને માટે નહિ વજમાનના એ રૂપ હોય છે. એક કર્તૃત્વ અને બીજું લોકત્વ. તેમાં કર્તૃત્વની સિદ્ધિ માટે સાત્ત્વની જરૂર નથી પણ ફલબોક્ષાત્વનો સંસ્કારથી સાધ્ય હોય છે અને ને કેવળ સાત્ત્વથી જ મળી શકાય છે. મદપાત્રોથી સોમનો હોમ કરે એ મુખ્ય કર્મ છે અને અગ્નિધોમીય પરાશુ' દાન કરવું એ અંગ કર્મ છે. વપન આદિ સંસ્કાર ફલસાધન મુખ્ય ને હોમ છે તેના જ ઉપકારક છે અંગ કર્મના નહિ. ॥ ૬ ॥

સોમિકર્વેદિ આદિ પ્રધાન તથા અંગ બન્ને માટે હોય છે એ

અધિકરણને સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ

ચિકીર્ષયા ચ સંયોગાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચિકીર્ષયા) કરવાની ઇચ્છાનો (સંયોગાત્) પ્રધાન કર્મ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રાચીનવંશના પૂર્વ ભાગમાં ' સૌમિકી ' વેદિ બતાવવામાં આવે છે ત્યાં સોમસંબંધી ઠાપ કરવામાં આવે છે. એ વેદિનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે. પદ્મિશાત્રપ્રજ્ઞા પ્રાચો વલુકિર્જાતરમેળ ત્રિશત્રુ જપનેન, હ્યતિ શસ્ત્રામૃદે. જનીસ કમ લાખી ચોવીસ કમ (૫૮) આગળના ભાગમાં ત્રીસ કમ પાછળના ભાગમાં વેદિ બતાવવી. આવી વેદિમાં સોમનું ઠાપ કરી શકીશું. આ વાક્ય સૌમિક વેદિની સમીપમાં પઠિત છે. પુરુષ ને કરવાને કમ છે તે પ્રધાન હોય છે કારણ કે તે ફલસાધે સંબંધ ધરાવે છે. માટે સૌમિકી વેદિ પ્રધાન કર્મને માટે છે આપું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે, આનો ઉત્તર આગળ આવશે. પણ અહીં ઉત્તર આપ્યા પહેલાં જ બીજું અધિકરણ શરૂ કરે છે અને બંને અધિકરણનો ઉત્તર આગળ છે. સિદ્ધાંતપક્ષમાં સૌમિકી વેદિ પ્રધાન અને અંગ બંને કર્મને માટે છે. ॥ ૭ ॥

અભિમર્શન પ્રધાન અને અંગ બન્નેને માટે છે.

પૂર્વપક્ષ સ્ત્ર

તયાઽભિમાનેન ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (અભિમાનેન) પૌર્ણમાસી અને અમાત્રાસ્થા રૂપ પ્રધાન દર્શિના નામ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચતુર્દોષા પૌર્ણમાસી મમિયુરો. પમ્વદોષા ધનાવસ્થાયાદિ આ મંત્રેથી પ્રધાન દર્શિનું અભિમર્શન બતાવવામાં આવ્યું છે અભિમર્શન એટલે રપથ. પૌર્ણમાસી અને

અમાવાસ્યા શબ્દો પ્રધાન કર્મના વાયક છે એ બીજા અધ્યાય બીજા પદમાં ત્રીજા અધ્યા-
યમાં કહેવામાં આવ્યું છે માટે અભિમત્યન કેવળ પ્રધાનને માટે છે. આપું પૂર્વપક્ષનું
માનવું છે. ॥ ૮ ॥

આતમા સૂત્રમાં કરેલા પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરે છે
તપ્પતે તુ ફલશ્રુતિસ્તસ્માત્ સર્વચિકીર્ષા સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વ પક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (તપ્પતે) અન્યથુક્ત પ્રધાન કર્મમાં
(ફલશ્રુતિ :) ફલ આધારવત્તી બુતિ છે (તસ્માત્) માટે (સર્વચિકીર્ષા સ્યાત્) અંગ સહિત
પ્રધાન કર્મની ચિકીર્ષા છે.

ભાવાર્થ :—જે કલશવલુ છે તે અંગ સહિત પ્રધાન કર્મનું ફળ સમજવું અંગ
સહિત પ્રધાન કર્મનું નહીં માટે જે ચિકીર્ષા છે તે અંગ અને પ્રધાન બન્ને માટે છે. આ પ્રમાણે
આતમા સૂત્રના પૂર્વપક્ષનું સમાધાન છે. ॥ ૯ ॥

આક્રમાં ભૂતના પૂર્વપક્ષનું સમાધાન કરે છે.

શુભામિધાનાત્ સર્વાયમમિધાનમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(શુભામિધાનાત્) શુભ એટલે અંગનું અર્થાત્ કાળ રૂપ અંગનું કથન હોવાથી
(અમિધાનમ્) અભિમત્યનરૂપ અભિધાન (સર્વાયમ્) સર્વને માટે છે

ભાવાર્થ :—અમાવાસ્યા અને પોર્ણમાસી શબ્દો એ પ્રધાન કર્મના વાયક હોવા તો
કર્મ એ ક્રિયારૂપ હોવાથી એના સ્વયં વર્ધ શકે નહિ માટે અમાવાસ્યા અને પોર્ણમાસી બન્ને
શબ્દોની હવિષમાં હક્ષણા માનવી બોધએ અને તે સમગ્રી વજાકિતાના અર્થમાં જ નોંધએ. એટલે
અમાવાસ્યા અને પોર્ણમાસી કાળના જ વાયક માનવા તેથી અભિમત્યન અંગ સહિત પ્રધાનને
માટે ॥ અર્થાત્ ઉભયાર્થ છે એમ માનવું બોધએ. ॥ ૧૦ ॥

દીક્ષા અને દક્ષિણા પ્રધાન કર્મને માટે છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે.

દીક્ષાદક્ષિણં તુ ઘચનાત્ પ્રધાનસ્ય ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે (દીક્ષાદક્ષિણમ્) દીક્ષા અને દક્ષિણા (ઘચનાત્)
" વાક્ય બળથી (પ્રધાનસ્ય) પ્રધાન કર્મનું અંગ છે.

ભાવાર્થ :—એવંતિથોયમાં દીક્ષા અને દક્ષિણા સંજ્ઞામાં આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય
છે. " દષ્ટેન દોહર્વત " વચ્ચેયનો દંડ આપી દીક્ષા દેવી " તસ્ય દ્વાદશસત્ દક્ષિણ " તેની
બારસો દક્ષિણા રાખ છે. દીક્ષા અને દક્ષિણા મુખ્ય કર્મ અને અંગ કર્મ બન્ને ઉપર ઉપકાર
કરે છે માટે પ્રધાન અને અંગ બન્નેને માટે દીક્ષા અને દક્ષિણા છે. આપું પૂર્વ પક્ષનું માનવું
છે. આ સૂત્રમાં સિદ્ધાંત પક્ષ બતાવ્યો છે તેમાં એજ જણાવવામાં આવ્યું છે કે સોમસ્ય દીક્ષા અને
સોમસ્ય દક્ષિણા આ વચ્ચેનાથી પ્રધાન કર્મનું જ દીક્ષા અને દક્ષિણા અંગ છે. ગોષ્ઠ કર્મનું
અંગ એ નથી. ॥ ૧૧ ॥

ઉક્ત સિદ્ધાંત પક્ષમાં હેતુ બતાવે છે

નિવૃત્તિદર્શનાચ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિવૃત્તિદર્શનાત) અંગીભૂત કર્મોમાં દીક્ષા અને દક્ષિણાની નિવૃત્તિનું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિયોગીય વિકૃતિ નિરૂપણ બંધ નામક પાત્રમાં ‘ વૃદ્ધિનાર ’ મનસાનુભૂત્ય જુહોતિ સૈવાસ્ય દીક્ષા ’ આ વાક્યથી સ્પૃતિ કરી દીક્ષાની નિવૃત્તિ બતાવવામાં આવી છે. જે વિદ્વિનિ પાત્ર ૩૫ અંગીભૂતકર્મમાં દીક્ષાનો સંબંધ હોતો તે અતિદેહ્ય વાક્યથી અંગ કર્મમાં પ્રાપ્ત થયેલી દીક્ષાની નિવૃત્તિ કરત નહિ. પણ વાક્યથી જ્યારે દીક્ષાની નિવૃત્તિ બતાવવામાં આવી છે ત્યારે સમાગમ છે કે પ્રધાન કર્મ બ્યોતિષ્ટોચની સાથે જ એનો સંબંધ છે અર્થાત્ અગ્નિયોગીય ૩૫ મુખ્ય કર્મ સાથે જ એનો સંબંધ છે અંગ કર્મો સાથે નહિ. ॥ ૧૨ ॥

“ અતવેદિ યૂપનું અંગ નથી. ” એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

તથા યૂપસ્ય વેદિઃ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (યૂપસ્ય) યૂપનું (વેદિઃ) વેદિ અંગ છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિયોગીય પદ્ય-પ્રકરણમાં “ યૂરં મિદેતિ ” આમ લખીને અર્ધમન્તરોદિ મિનોતિ, અર્ધ વહિવેદિ યૂપનું પ્રમાણ કરી પછી વેદિનો અર્ધો અંદરનો ભાગ માપવો અને અર્ધો બહારનો ભાગ માપવો. અર્થાત્ જેમ દીક્ષા અને દક્ષિણા પ્રધાન કર્મને માટે છે તેમ યૂપને માટે વેદિની અંદરનો ભાગ અંગ તરીકે છે. આપું પૂર્વ પક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

દેશમાત્રં યા શિષ્ટેનૈકવાક્યત્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (દેશમાત્રમ) અસંસ્કૃત દેશનું પણ વિધાન છે. (શિષ્ટેન) ‘ અર્ધ વહિવેદિ ’ એ શિષ્ટ વાક્ય સાથે (નૈકવાક્યત્યાત્) એકવાક્યતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે વેદિનો સંસ્કૃત મધ્યભાગ વિદિત છે. તેવી રીતે વેદિનો અસંસ્કૃત બહારનો ભાગ પણ વિદિત છે હવે જે વેદિના મધ્ય ભાગનું યૂપને માટે વિધાન કરવામાં આવે તો વાક્યનો ભેદ થાય છે માટે વેદિના અસંસ્કૃત અને બાહ્ય ભાગથી ઉપસક્ષિત લૌકિક દેશનું મ પવામાં આવતા યૂપને માટે વિધાન કરવામાં આવે છે, આ કારણથી લૌકિક દેશ જ યૂપનું અંગ છે. સંસ્કૃતવેદિભાગ યૂપનું અંગ નથી. ॥ ૧૪ ॥

‘ દ્વિધર્માન સામિધેનીનૃં અંગ નથી. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

સામિધેનીસ્તદન્યાદુરિતિ દ્વિધર્માનયોર્વચનાત્ સામિધેનોનાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—દ્વિધર્માનો : દ્વિધર્માન નામક શબ્દમાં કે જેમાં સોમલતા આદિમાં આવે છે તે (સામિધેનીનાત્) સામિધેનિનું અંગ છે કારણ કે (દ્વિધર્માનાસ્તદન્યાદુરિતિ) સામિધેનીનાસ્તદન્યાદુરિતિ એ (વચના) વચનથી તેનું અંગ છે એમ જણાય છે.

બાવાર્થ — જ્યોતિષ્ટોમ પ્રાગ્જુમાં એવો પાઠ છે કે, યદ્યુ મુચ્યન્તિ મમિધેનીન્નદન્મહુઃ દરિધાનનામક મહેપના દક્ષિણ અને ઉત્તર બાગમાં એ સકટ અર્થાત્ પત્તોપયોગી માડાં હોય જે તેમાં એ દક્ષિણ બાગમાં માડું હોય છે તેમાં ગોમથતાને ખડગમાં આવે છે અને તે વખતે સામિધેની મત્રો બોલવામાં આવે છે, માટે દક્ષિણ સકટ સામિધેનીનું અંગ છે એવું પૂર્વ પક્ષવાદીનું માનવું છે ઉક્ત વાક્યમાં એ યદ્યુ અને તદ્ પદ છે તેનો અર્થ યદ્યુસ્મિન્ કરવો. અર્થાત્ યદ્યુ સ્થા અધિકરણ વાચક છે, ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત મુજબ દેશમાત્રં યા પ્રત્યક્ષં દાયકમં સોમસ્ય । ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(કા) ' અથવા ' આ સ્થળે પૂર્વ પક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે.

(દેશમાત્રમ્) દક્ષિણ સકટ સ્થળે સ્વસમી । રહેલા દેશનો ઉપપક્ષક છે (દિ) કારણ કે (સોમસ્ય) જ્યોતિષ્ટોમ યાગનું (અર્ચકમં) અંગ (પ્રત્યક્ષમ્) પ્રત્યક્ષ છે.

બાવાર્થ :—' દક્ષિણે દરિધાનિ સોમમાણદયતિ ' જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં દક્ષિણ દરિધાન નામક સકટમાં મોમ ગમ્ભવે । આ વાક્યથી દક્ષિણ દરિધાન જ્યોતિષ્ટોમનું અંગ છે એ સ્પષ્ટ થાય છે સમિધેનના મત્રો પણ જ્યોતિષ્ટોમ યાગમાં અગ્નિએની પ્રજ્વલિત કરવામાં વિનયુક્ત છે માટે સામિધેની પણ જ્યોતિષ્ટોમનું જ અંગ છે. આ દરિધાનથી એ અંગેનો અંગાગિભાવ બની શકતો નથી અર્થાત્ સામિધેની દક્ષિણ દરિધાનનું અંગ નથી પણ જ્યોતિષ્ટોમનું જ અંગ છે, અને સામિધેની મત્રોનું ઉચ્ચારણ સમાન આદરનીય અગ્નિનો પક્ષિમ ભાગ છે અને એજ ભાગમાં દક્ષિણ દરિધાન નામક સકટ પણ હોય છે, એટલે ઉક્ત સકટ પાસેના દેશમાં રહી સામિધેની નામનો ઉચ્ચારવા આમાં દક્ષિણ દરિધાનનું અંગ સમિધેની છે એવું ક્રોધપણ રીતે સિદ્ધ થતું નથી, ॥ ૧૬ ॥

સમાચવાનં ચ તદ્વત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત્) તે પ્રમાણે (સમાચવાનમ્) દરિધાનને જ્યોતિષ્ટોમ યાગનું અંગ તરીકે કથન કરવું એ પણ ઉક્ત અર્થનું સાધક છે.

બાવાર્થ :—જેમ સકટ વાચક યદ્યુ તદ્ સ્થળે લક્ષણાર્થતાથી તત્સમીય દેશના વાચક છે તેમ જ્યોતિષ્ટોમનું અંગ દરિધાન નામક સકટ છે એ કથન પણ સિદ્ધ કરે છે સામિધેની દરિધાનનું અંગ નથી પણ પ્રધીનમૂલ યાગનું જ અંગ છે ॥ ૧૭ ॥

ઉત્સર્ગાતિવિક્લ કમં અન્યદ્વાના પલ્લુ ચર્ધિ શકે છે, એ અધિકરણને સ્ફુટ કરે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર શાસ્ત્રકલ્પે પ્રયોગારે તલ્લક્ષણત્વાન્ તસ્માત્ સ્વયં પ્રયોગે દયાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(તલ્લક્ષણત્વાન્) સાધનામાં બતાવેલું કેળ (પ્રયોગાર) કમં તરતરને મળે છે. (તલ્લક્ષણત્વાન્) ભોક્ષતૃત્વ એ વજમાનનું લક્ષણ હોવાથી વાગીય બધાં (પ્રયોગે) અનુશનો (સ્વયમ્ સ્વાત્) વજમાને પોતે જ કરવાં બોધાએ.

ભાવાર્થ :—દર્શપણવાસ તથા જ્યોતિષ્ટેમ આદિ કાર્યો યજમાને કરવાં જોઈએ, અર્થાત્ પ્રધાન કર્મને લગનાં કાર્યો હોય તે બધાં યજમાને જાતે જ કરવાં અને પ્રધાન કર્મ પછી યજમાને જ કરવું જોઈએ, કારણ કે કર્મજ્ઞનો ભોક્તા યજમાન જ હોય છે. કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વનું સમાનાધિકરણ હોય છે. માટે યજમાન સિવાય બીજાએ કર્મ કરવાં ન જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

उत्तर्गं तु प्रधानत्वाच् शेषकारी प्रधानस्य

तस्मादन्यः स्वयं वा स्यात् ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (ઉત્તર્ગં) ઋત્વિજેને દક્ષિણ આપવી એ મુખ્ય હોવાથી અને એ રીતે યજમાનની સાચકના હોવાથી (પ્રધાનસ્ય) યજમાનની સિદ્ધિમાં (શેષકારી) ઉત્તર્ગ સિવાય બીજાં કર્મ (અન્ય - સ્વયં વા સ્યાત્) બીજા ઋત્વિજે કરે અથવા યજમાન જાતે કરે

ભાવાર્થ :—યજમાન દક્ષિણ આપી ઋત્વિજેનું વરણ કરે છે. પરિક્ષ અને વરણનો એક જ અર્થ છે. જો બધાં જ કર્મો યજમાને જ કરવાનાં હોય તો ઋત્વિજેનું વરણ જ શા માટે જોઈએ ? માટે ત્યાં કર્મ યજમાને કરવું અને બીજાં કર્મ યજમાન કરે તો પણ ચાલે અને ઋત્વિજે કરે તો પણ ચાલે દ્રવ્યથી પરિક્ષત થયેલા ઋત્વિજે જે કર્મ કરે છે તેનો અર્થાત્ કર્તા યજમાન જ હોય છે કારણ કે દક્ષિણ આપનાર તો યજમાન હોય છે. સ્વર્ગ રૂપી દેહ ઋત્વિજેને મળતું નથી, તેમને તો દક્ષિણ રૂપી દેહ ફળ વાહી જ મળી રહે છે. સ્વર્ગ આદિ અદૃશ્ય ફળનો ભોક્તા તો યજમાન જ હોય છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર अन्यो वा स्यात् परिक्रयान्नाह्नप्रतिषेधात् प्रत्यगात्मनि ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચિત કરે છે (અન્ય - સ્યાત્) દ્રવ્યનું દાન કરવા રૂપ કર્મ સિવાય બીજાં કર્મ ઋત્વિજે જ કરે (પરિક્રયામ્નાત્) પરિક્ષ દક્ષિણ આપી વરણ કરવાનું વિધાન હોવાથી (પ્રત્યાત્મનિ) પોતામાં જ પરિક્ષનો (વિપ્રતિષેધાત્) અસંભવ હોવાથી

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય-દાન સિવાય બીજાં કર્મ ઋત્વિજેએ જ કરવાં જોઈએ જે ઋત્વિજે અન્ય કર્મ ન કરે તો તેમને મર્યાદા અર્થે રૂપ નથી પરિક્ષ ઋત્વિજેને જ હોઈ શકે છે, પોતાનો પરિક્ષ જની રીતે જ નહિ પોતે પોતાને દક્ષિણ આપી વરણ કરવું એ અસંભવિત છે, માટે ઉત્તર્ગ સિવાય બીજાં કર્મ ઋત્વિજેએ કરવાં. ઋત્વિજેથી કરાતાં કર્મના ફળનો ભોક્તા યજમાન જ છે કારણ કે દક્ષિણ આપનારો સર્વકર્મનો કર્તા યજમાન જ છે. ભોક્તા માટે જ જે કર્મ કરાવામાં આવે છે તે કર્મનો કર્તા સ્વામી જ હોય છે પ્રયોજક જ મુખ્ય કર્તા મણાય છે. ॥ ૨૦ ॥

परिकीत ऋत्विजेनी सम्पन्नो नियमं ये अदिकरण्णी રૂપવત્તા કરે છે.

પૂર્વપક્ષસૂત્ર तत्रायानं कर्तृपरिमाणं स्यादनियमोऽविशेषात् ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) ઋત્વિજેના સંબંધમાં (નિયમ) સંખ્યાનો નિયમ નથી. (અવિશેષાત્) એને માટે કોઈ વિશેષવચન નથી (કર્તૃપરિમાણાત્) ઋત્વિજેની સંખ્યા (જ્યાંદ સ્યાત્) કર્મમાં જોડતા ઋત્વિજેની જરૂર હોય તેટલાનું વરણ કરવું.

ભાવાર્થ :— ન્યૌનિષ્ઠોમ પ્રકરણમાં એવો પાઠ છે કે, યદ્ સુવ્યન્તિ મામિધેનીસાદન્વાદુઃ દરિધાનનામક મંડપના દક્ષિણ અને ઉત્તર ભાગમાં એ ચક્રક અર્થાત્ વજ્રોપયોગી માડાં હોય છે, તેમાં જે દક્ષિણ ભાગમાં માડું હોય છે તેમાં સોમવ્રતાને ખડવામાં આવે છે અને તે વખતે સામિધેની મત્રો બોલવામાં આવે છે, માટે દક્ષિણ ચક્રક સામિધેનીનું અંગ છે એવું પૂર્વ પદવાદીનું માનવું છે ઉકા વાક્યમાં જે યદ્ અને તદ્ વદ છે તેનો અર્થ યદ્=યસ્મિન્ હરશે. અર્થાત્ ચરણ અધિકરણ વાચક છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત યૂત્ત દેશમાત્રં યા પ્રત્યક્ષં હ્યર્થકર્મં સોમસ્ય । ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(યા) ‘ અથવા ’ આ શબ્દ પૂર્વ પક્ષની નિરૂત્તિ સૂચવે છે.

(દેશમાત્રમ્) દક્ષિણ ચક્રક શબ્દ સ્વસમીપ રહેલા દેશનો ઉપલક્ષક ॥ (હિ) કારણ કે (સોમસ્ય) ન્યૌનિષ્ઠોમ યામનું (અર્થકર્મ) અંગ (પ્રત્યક્ષમ્) પ્રત્યક્ષ છે.

ભાવાર્થ :— ‘ દક્ષિણે દરિધાને સોમસાદ્યતિ ’ ન્યૌતિષ્ઠોમ યામમાં દક્ષિણ દરિધાન નામક ચક્રકમાં એમ ગણવે! આ વાક્યથી દક્ષિણ દરિધાન ન્યૌતિષ્ઠોમનું અંગ છે એ ૨૫૪ થાય છે. સમિધેનના મત્રો પણ ન્યૌતિષ્ઠોમ યામમાં અગ્નિએની પ્રત્યક્ષિત કરવામાં વિનયુત છે માટે સામિધેની પણ ન્યૌતિષ્ઠોમનું જ અંગ છે. આ કારણથી એ અંગોનો અંગાગિભાવ બની શકેતા નથી અર્થાત્ સામિધેની દક્ષિણ દરિધાનનું અંગ નથી પણ ન્યૌતિષ્ઠોમનું જ અંગ છે. અને સામિધેની મત્રોનું ઉચ્ચારણ સમાપ્તિ બાદની જ અગ્નિના પશ્ચિમ ભાગ છે અને એજ ભાગમાં દક્ષિણ દરિધાન નામક ચક્રક પણ હોય છે. એટલે ઉક્ત ચક્રક પાસેના દેશમાં રહી સામિધેનીના મત્રો ઉચ્ચારવા આમાં દક્ષિણ દરિધાનનું અંગ સમિધેની છે એવું કાઢપણ રીતે સિદ્ધ થતું નથી. ॥ ૧૬ ॥

સમાપ્તવાને ચ તદ્વત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત્) તે પ્રમાણિ (સમાપ્તવાનમ્) દરિધાનને ન્યૌનિષ્ઠોમ યામનું અંગ તરીકે કથન કરતું એ પણ ઉક્ત અર્થનું સાધક છે.

ભાવાર્થ :—એમ ચક્રક વાચક યદ્ તદ્ શબ્દ લક્ષણાદૃતિથી તત્સમીપ દેશના વાચક છે તેમ ન્યૌતિષ્ઠોમનું અંગ દરિધાન નામક ચક્રક છે એ કથન પણ સિદ્ધ કરે છે ૧ સામિધેની દરિધાનનું અંગ નથી પણ પ્રધાનમૂત યામનું જ અંગ છે ॥ ૧૭ ॥

ઉત્સર્ગાતિરિક્ત કર્મ અન્યદ્વારા પણ થઈ શકે છે. એ અધિકરણને રૂકુટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર શાસ્ત્રફલં પ્રયોક્તરે તલ્લક્ષણવાન્ તસ્માત્ સ્વયં પ્રયોગે કથ્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(શાસ્ત્રફલમ્) શાસ્ત્રમાં ખતાવેલું ૧૭ (પ્રયોક્તર) કર્મ ૧૨નારને મળે છે. (તલ્લક્ષણવાન્) ભોક્તૃત્વ એ વજ્રમાનનું લક્ષણ હોવાથી યાગીવ બધાં (પ્રયોગે) અનુષ્ઠાને (સ્વયમ્ સ્વાત્) પવમાને પોતે જ કરવા એકએ.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂજ્યાસ તથા જ્યોતિષ્ટેમ આદિ કાર્યો યજમાને કરવાં જોઈએ, અર્થાત્ પ્રધાન કર્મને લગનાં કાર્યો હોય તે બધાં યજમાને જાતે જ કરવાં અને પ્રધાન કર્મ પશુ યજમાને જ કરવું જોઈએ, કારણ કે કર્મકળ્પના ભોક્તા યજમાન જ હોય છે. કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વનું સમાનાધિકરણ હોય છે. માટે યજમાન સિવાય બીજાએ કર્મ કરવાં ન જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

उत्तर्गं तु प्रधानत्वाच् शेषकारी प्रधानस्य

तस्मादन्यः स्वयं वा स्यात् ॥ १९ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સમિત કરે છે. (ઉત્તર્ગં) કત્વિજ્ઞેને દક્ષિણ આપવી એ મુખ્ય હોવાથી અને એ સીધે યજમાનની સાર્વકના હોવાથી (પ્રધાનસ્ય) યજમાનની સિદ્ધિમાં (શેષકારી) ઉત્સર્ગ સિવાય બીજાં કર્મ (અન્યઃ સ્વયં વા સ્યાત્) બીજા કત્વિજ્ઞે કરે અથવા યજમાન જાતે કરે

ભાવાર્થ :—યજમાન દક્ષિણ આપી કત્વિજ્ઞેનું વરણ કરે છે. પરિક્રમ અને વરણનો એક જ અર્થ છે. જો બધાં જ કર્યો યજમાને જ કરવાનાં હોય તો કત્વિજ્ઞેનું વરણ જ શા માટે જોઈએ ? માટે ત્યાં કર્મ યજમાને કરવું અને બીજાં કર્મ યજમાન કરે તો પશુ ચાસે અને કત્વિજ્ઞે કરે તો પશુ ચાસે દ્રવ્યથી પરિક્રીત થયેલા કત્વિજ્ઞે જે કર્મ કરે છે તેનો યદ્યર્થ કર્તા યજમાન જ હોય છે કારણ કે દક્ષિણ આપનાર તો યજમાન હોય છે. સ્વર્ગે રૂપી દસ કત્વિજ્ઞેને મળવું નથી, તેમને તો દક્ષિણ રૂપી દૃષ્ટ રૂપ અહીં જ મળી રહે છે. સ્વર્ગે આદિ અદૃષ્ટ રૂપને ભોક્તા તો યજમાન જ હોય છે. ॥ ૧૯ ॥

सिद्धिर्धातु सूत्र अन्यो वा स्यात् परिक्रयास्तनाद्विप्रतिवेधात् श्रत्यगारमणि ॥ २० ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધિર્ધાતુ પક્ષને સમિત કરે છે (અન્યઃ સ્યાત્) દ્રવ્યનું લાન કરવા રૂપ કર્મ સિવાય બીજાં કર્મ કત્વિજ્ઞે જ કરે (પરિક્રયાસ્તનાત્) પરિક્રમ દક્ષિણ આપી વરણ કરવાનું વિધાન હોવાથી (શ્રત્યગારમણિ) પેતામાં જ પરિક્રમને (વિપ્રતિવેધાત્) અસંભવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય-લાન સિવાય બીજાં કર્મ કત્વિજ્ઞેએ જ કરવાં જોઈએ જે કત્વિજ્ઞે અન્ય કર્મ ન કરે તો તેમનો પરિક્રમ ભય થઈ ગયે પરિક્રમ કત્વિજ્ઞેનો જ હોય થકે છે, પેતાની પરિક્રમ બની શકે જ નહિ. પોતે પેતાને દક્ષિણ આપી વરણ કરવું એ અસંભવિત છે, માટે ઉત્સર્ગ સિવાય બીજાં કર્મ કત્વિજ્ઞેએ કરવાં. કત્વિજ્ઞેથી કરાતાં કર્મના રૂપને ભોક્તા યજમાન જ છે કારણ કે દક્ષિણ આપવાથી સર્વકર્મનો કર્તા યજમાન જ છે. નોકર મારફત જે કર્મ કરાવવામાં આવે છે તે કર્મનો કર્તા સ્વામી જ હોય છે પ્રયોગક જ મુખ્ય કર્તા મણાય છે. ॥ ૨૦ ॥

परिक्रीत कतविज्ञेनी सम्प्रधानो नियमं ये अनिकरसुनी स्फुटता करे छे.

પૂર્વપક્ષસૂત્ર તત્રાર્થાંવ કર્તૃપરિમાણં સ્વાદિનિયમોઽવિષેષાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય) કત્વિજ્ઞે-ના સંબંધમાં (અનિયમઃ) સંખ્યાનો નિયમ નથી. (અવિષેષાત્) એને માટે કોઈ વિશેષવચન નથી (કર્તૃપરિમાણં) કત્વિજ્ઞેની સંખ્યા (અર્થાત્ સ્વાદિ) કર્મમાં જોડા કત્વિજ્ઞેની જરૂર હોય તેટલાનું વરણ કરવું.

‘ભાવાર્થ’ :—ન્યોનિષ્ઠોમ પ્રકરણમાં એવે પાઠ છે કે, યત્ સુન્વન્તિ ગમિષેનીસદન્વાદઃ દર્શિર્ધાનનામક મંડપના દક્ષિણ અને ઉત્તર ભાગમાં બે ચક્રતઃ અર્થાત્ ચત્તોપયોગી માડા હોય જે તેમાં બે દક્ષિણ ભાગમાં ચાકુ હોય છે તેમાં સોમવત્તાને અંકુશમાં આવે છે અને તે વખતે સામિધેની મંત્રો બોલનારા આવે છે, માટે દક્ષિણ ચક્રતઃ સામિધેનીનું અંગ છે એવું પૂર્વ પદ્યવાદીનું માનવું છે ઉક્ત વાક્યમાં બે ચક્ર અને તત્ ૫૬ છે તેનો અર્થ યત્યસ્મિન્ કરવો. અર્થાત્ ચક્રશબ્દ અધિકરણ વાચક છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધર્થાત્ રૂદ્રા દેશમાત્રં યા પ્રત્યક્ષં હાયકમં સોમસ્ય ।’ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(યા) ‘અથવા’ આ શબ્દ પૂર્વ પદ્યની નિરૂત્તિ સૂચવે છે.

(દેશમાત્રમ્) દક્ષિણ ચક્રતઃ શબ્દ સ્વસગીય રહેલા દેશનો ઉપલક્ષક છે (હિ) કારણ કે (સોમસ્ય) ન્યોનિષ્ઠોમ યાગનું (હાયકમં) અંગ (પ્રત્યક્ષમ્) પ્રત્યક્ષ છે.

ભાવાર્થ :—‘ દક્ષિણે દરિષ્ણિ સોમસ્યાપ્તયતિ ’ ન્યોનિષ્ઠોમ યાગમાં દક્ષિણ દર્શિર્ધાન નામક ચક્રતઃમાં સોમ ગમવેલા આ વાક્યથી દક્ષિણ દર્શિર્ધાન ન્યોનિષ્ઠોમનું અંગ છે એ ૨૫૪ થાય છે. સામિધેની ના મંત્રો પણ ન્યોનિષ્ઠોમ યાગમાં અગ્નિએને પ્રસ્તુતિ કરવામાં વિનિયુક્ત છે માટે સામિધેની પણ ન્યોનિષ્ઠોમ નું જ અંગ છે. આ કારણથી બે અંગોને અંગાગિભાવ બની શકેતા નથી અર્થાત્ સામિધેની દક્ષિણ દર્શિર્ધાનનું અંગ નથી પણ ન્યોનિષ્ઠોમનું જ અંગ છે. અને સામિધેની મંત્રોનું ઉચ્ચારણ રથાત્ આદ્યનીય અગ્નિને પ્રથમ ભાગ છે અને એજ ભાગમાં દક્ષિણ દર્શિર્ધાન નામક ચક્રતઃ પણ હોય છે. એટલે ઉક્ત ચક્રતઃ પાસેના દેશમાં રહી સામિધેની ના મંત્રો ઉચ્ચારવા આમાં દક્ષિણ દર્શિર્ધાનનું અંગ સામિધેની છે એવું કાંઈપણ રીતે સિદ્ધ થતું નથી. ॥ ૧૬ ॥

સમાપ્તવાનં ચ તદ્વત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત્) તે પ્રમાણે (સમાપ્તવાનમ્) દર્શિર્ધાનને ન્યોનિષ્ઠોમ યાગનું અંગ તરીકે કથન કરવું એ પણ ઉક્ત અર્થનું સાધક છે.

ભાવાર્થ :—એમ ચક્રતઃ વાચક ચ તત્ શબ્દ લક્ષણાદિતી તંત્રમંત્રીય દેશના વાચક છે તેમ ન્યોનિષ્ઠોમનું અંગ દર્શિર્ધાન નામક ચક્રતઃ છે એ કથન પણ સિદ્ધ કરે છે કે સામિધેની દર્શિર્ધાનનું અંગ નથી પણ પ્રધાનમૂલ યાગનું જ અંગ છે ॥ ૧૭ ॥

ઉત્સર્ગાતિરિક્ત કમં અન્યદ્વારા પદ્ય મર્ધ શકે છે. એ અધિકરણને રૂકું કરે છે.

પૂર્વપદ્ય સૂત્ર શાસ્ત્રપૂર્ણ પ્રયોગતે તદ્વત્સપ્તવાન્ તસ્માત્ સ્વયં પ્રયોગે ક્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(શાસ્ત્રપૂર્ણ) શાસ્ત્રમાં બતાવેલું જગ (પ્રયોગતે) કમં તસ્માત્ને મળે છે. (તદ્વત્સપ્તવાન્) એકતરત્ એ સજમાનનું લક્ષણ દેનાથી યાગીય બધાં (પ્રયોગે) અનુષ્ટાને (સ્વયં સ્વાત્) સ્વમાને પોતે જ ક-વાં બોલે.

‘અમસાધ્યયુ’ અલગઋત્વિઓ’ છે એ અધિકરણને સુમળવે છે.

અમસાધ્યયવચ્ચ તૈર્વ્યપદેશાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અમસાધ્યયવઃ) અમસાધ્યયુ’ ઉક્ત ઋત્વિઓ કરતાં જુદા ઋત્વિઓ છે. (તૈઃ) બિન્ન નામોથી તેમનો (વ્યપદેશાત્) વ્યવહાર થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અમસાધ્યયુ’ ઋત્વિઓ ઉપર ગણાવેલા ઋત્વિઓથી જુદા છે કે તેમની અંદર જ એનો સમાવેશ થાય છે? આના સંબંધમાં સિદ્ધાંત પક્ષ એવો છે કે ઉપર ગણાવેલા ચૈત્વીસ ઋત્વિઓથી એ ઋત્વિઓ જુદા જ છે કારણ કે એ જુદા નામથી વ્યવહારમાં આવે છે. ॥ ૨૫ ॥

અમસાધ્યયુ’ઓતું બહુત્વાધિકરણ

ઉત્પત્તૌ વહુશ્રુતેઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્પત્તૌ) વરણ કરતી વખતે (વહુશ્રુતેઃ) બહુત્વનું અવશ્ય થતું હોવાથી તેઓની સંખ્યા એક કરતાં વધારે છે.

ભાવાર્થ :—જે વખતે વરણ કરવામાં આવે છે તે વખતે અમસાધ્યયુ’નું વૃણતિ આ પ્રમાણે બહુ વચનનો પ્રયોગ છે માટે અમસાધ્યયુ’ઓ એક નહીં પણ ઘણા હોય છે. ॥ ૨૬ ॥

‘અમસાધ્યયુ’ઓની સંખ્યા દશ જ છે.’ એ અધિકરણ રૂપકર છે.

દશત્વં લિઙ્ગદર્શનાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(દશત્વમ્) તેઓની સંખ્યા દશ છે (લિઙ્ગ દર્શનાત્) દશત્વભેદક વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દશમેમ નામક યાગમાં એકેક અમસ દશ દશોત્પત્તિ શત્ર માલ્લના : એક એક અમસ પ્રત્યે દશ દશ આહવો બક્ષણને માટે ઉપસર્પણ કરે આ પ્રમાણે સો બ્રાહ્મણોએ ઉપસર્પણ કરવાનું હોય ॥ તેથી દશ અમસાધ્યયુ’ઓનો નિયમ બંધાય છે. વધારે કે ઓછા અમસાધ્યયુ’ઓ હોતા નથી. ॥ ૨૭ ॥

‘શમિતા અધ્યવર્ણુલિલ્લ નથી.’ એ અધિકરણને સંપદ કેરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર શમિતા ચ શમ્યમેદાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શમિતા) શમિતા નામક ઋત્વિજ પણ અલગ છે. (શમ્યમેદાત્) નેને માટે ભિન્ન શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ અમસાધ્યયુ’ બિન્ન ઋત્વિઓ રૂપ છે તેમ શમિતા-નામક ઋત્વિજ પણ બિન્ન ઋત્વિજ જ છે ઉપર ગણાવેલા ઋત્વિઓમાં એનો સમાવેશ થતો નથી. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર પ્રકરણદ્વોત્પત્ત્યસંયોગાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(યા) આ શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (પ્રકરણાત્) પ્રકરણ પદ્ધતિ અધ્યયુ’ પ્રતિપ્રશ્નોની આદિ સહકારી પ્રશ્નોથી ‘શમિતા’ કાઢ અલગ નથી (અન્યદ્યુતિગત્) એને માટે કોઈ બિન્ન વરણ વાક્ય નથી.

આવાર્થ :—પરિહીત કલ્પિતોની સંખ્યાનો મોટા નિયમ જાણવામાં આવ્યો નથી. માટે કલ્પિતોની જરૂર જણાય તેટલા કલ્પિતોને પરિકલ્પ કરવો જોઈએ. જેમ લૌકિક વ્યવહારમાં પણ આદિ આધવાના જેટલા માણુમેની જરૂર પડે છે તેટલા માણુમેને કામમાં જોડે છે તે જ પ્રમાણે ઔત કર્મમાં પણ અર્થ પ્રમાણે કલ્પિતોની સંખ્યા લેવી. ॥ ૨૧ ॥

સિદ્ધાંતસુત્ર અપિ ચા યુતિમેદાત્ પ્રતિનામધૈર્યં દ્યુઃ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ચ) અથવા (યુતિમેદાત્) અપ્યર્થ, અથવા, હોતા આદિ નામોનો ભેદ દેવાથી (પ્રતિનામધૈર્યં દ્યુઃ) જેટલા નામો છે તે સાથે છે અને એ અર્થ પ્રમાણે જરૂર જણાય તેવું વસ્તુ કરવું.

આવાર્થ :—કલ્પિતોના નામ કાચું પ્રમાણે હોય છે. અપ્યર્થનું કાચું ભૂદું અમાનું કાચું ભૂદું અને હોતાનું કાચું ભૂદું હોય છે એ જ પ્રમાણે બીજા કલ્પિતોનું પણ કાચું ભૂદું ભૂદું જ હોય છે, માટે જે જે કાચું માટે જે જે કલ્પિતોની જરૂર જણાય તે તે કાચું માટે તે તે કલ્પિતોનું વસ્તુ કરવું. એમાં ખાસ કંઈ સંખ્યાનો નિયમ નથી. ॥ ૨૨ ॥

અલ્પકર્મમેદાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અલ્પ) એક જ કલ્પિતનું (કર્મમેદાત્) કર્મભેદથી એક જ નામ હોય છે.

આવાર્થ :—એક કલ્પિતનું એક જ નામ હોય છે. એક જ કલ્પિતનાં અપ્યર્થ, અથવા, હોતા આદિ તથા કે ચાર નામ હોતાં નથી કાચું પ્રમાણે નામ રાખવામાં આવ્યાં છે ત્યાં એક કાચું એક જ કલ્પિતને કરવાનું હોય છે એટલે જે અથવા હોય તે અપ્યર્થ ન હોઈ શકે. કાચું પ્રમાણે કલ્પિતોના નામ હોય છે માટે જે જે કાચુંની જરૂર તેટલા કલ્પિતોને પરિકલ્પ કરવો ॥ ૨૩ ॥

નોત્પત્તી હિ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(નોત્પત્તી) વસ્તુ કરતી વખતે એક કલ્પિતને એક જ નામ અપાયેલું હોય છે માટે (ન હિ) એક કલ્પિતના એ તથા નામો હોતાં નથી.

આવાર્થ :—‘ અપ્યર્થ વૃણીતે, લક્ષણં વૃણીતે ’ આમ એક એક નામનો ઉચ્ચાર કરી સોમ કલ્પિતનું વસ્તુ કરવામાં આવે છે માટે અર્થ પ્રમાણે સોમ કલ્પિતોનાં અલ્પમ અલ્પમ સોમ નામ હોય છે. સોમ નામ આ પ્રમાણે છે (૧) અપ્યર્થ (૨) પ્રતિ પ્રચાતા (૩) નેપ્તા (૪) ઉન્નેતા (૫) પ્રતોતા (૬) ઉદ્ધાતા (૭) પ્રતિકર્તા (૮) સુચકાલ્પ (૯) હોતા (૧૦) રોતા વસ્તુ (૧૧) અવચારક (૧૨) ચાવસ્તુ (૧૩) ઘડા (૧૪) શાલ્યુપાકરંતી (૧૫) આમીષિ (૧૬) પોતા.

આનામ પ્રમાણે કરતાં કાચું હોય છે. માટે ‘ ચાન્તિ કર્વાણિ તાન્ત કલિતો વરીત્ત્વા : ’ જેટલાં કાચું વસ્તુ જરૂર હોય તેટલા કલ્પિતોનું વસ્તુ કરવું ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર

ન વા પરિસંખ્યાનાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(વ) ' વા ' પદ સિદ્ધાંતપદને સૂચવે છે, (ન) ચમસાધ્યુએને કલ્પિતને કહી સૂચવે નહિ (પરિસંખ્યાનાત્) પરિસંખ્યાના અર્થાત્ ગણતરી કરેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ન્યોતિષ્ઠોમ યાગમાં જે ચમસાધ્યુએ હોય છે તેને કલ્પિતને કહેવાય નહિ, કારણ કે, સૌમ્યસ્થાપરસ્ય યજ્ઞક્રોઃ સત્તદશ કલ્પિજ " ન્યોતિષ્ઠોમ યાગમાં સત્તર કલ્પિતને હોય ॥ આપું કયન હેવાથી આયગ ગણાવેલા સત્તર કરતાં વધારેમાં કલ્પિતપણું પ્રાપ્ત થયે શકતું નથી. ક્ષત્રુપુ યજ્ઞતિ ઇતિ કલ્પિત્વ ' કષ્ટમા યજ્ઞન કરવું ' એ કલ્પિત્વ સંબંધનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે, છતાં વાક્ય તો સત્તરને જ કલ્પિત તરીકે જણાવે છે અને યેથ કરતાં વાક્ય બધરર હેવાથી સત્તરમાં જ કલ્પિત્વ ધર્મ સ્વીકારેલો છે. ॥ ૩૩ ॥

પક્ષેષેતિ ચેત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(પક્ષેષ) પાક્ષિકતાથી ચમસાધ્યુમાં પણ કલ્પિતપણું પ્રાપ્ત છે (ઇતિ ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો એનો ઉત્તર આચળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—“ કલ્પિતો વૃણોતે ” અહીં બહુવચનના નિર્દેશથી સત્તાવીસ કલ્પિતને ચમસાધ્યુને સાથે હેવાથી સાચ છે પરિસંખ્યામાં ગણ ગતતા દેખેલ છે. (૧) સ્વાર્પદાન (૨) પગથીકલ્પના (૩) પ્રાપ્ત ભાષ : એટલે એક પક્ષમાં અનુવાદ હોય છે, એટલે એક પક્ષમાં ચમસાધ્યુએ પણ કલ્પિત કહેવાય છે જે એમ કહેવામાં આવે તો. ॥ ૩૪ ॥

ન સર્વેપામનધિકારાન્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) ઉક્ત કથન ઠીક નથી (સર્વેપામ) બધાને (ધનધિકાર) કલ્પિત હોવાનો અધિકાર ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ન્યોતિષ્ઠોમ યાગમાં જેટલા કર્મકર હોય છે તે બધા કલ્પિત છે એવું ને કોઈ વાક્ય મળતું હોત તો એમ માની શકાત પણ એવું કયાં પણ વાક્ય મળતું નથી અને સત્તર સિવાય બીજો કોઈ કલ્પિત નથી એવું વાક્ય તો સ્પષ્ટ મળે છે, મારે પાક્ષિક અનુવાદ માનવો એ ઠીક નથી. એટલે આ અધિકરણમાં એજ રીતિ સાચ છે કે ન્યોતિષ્ઠોમ યાગમાં સત્તર જ કલ્પિત હોય છે અને હસ જે ચમસાધ્યુએ છે તે કલ્પિત નથી ॥ ૩૫ ॥

દીક્ષા દક્ષિણા વાક્યોમાં કહેલા બ્રાહ્મણ સત્તર જ કલ્પિત છે. એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

નિયમસ્તુ દક્ષિણામિ શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) સિદ્ધાંત પદને સૂચવે છે (નિયમ :) આગ્નીપ્રાદિમાં કલ્પિતપણું જ એવો નિયમ છે (દક્ષિણામિ) દક્ષિણા સાથે (શ્રુતિસંયોગાત્) તે વે કલ્પિત નામ આપા સંકીર્તન કરવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ :—“ શમિતા ” ને માટે કોઈ વસ્તુ વાક્ય નથી તેથી સમજવ છે કે શમિતા-નામક કોઈ જુદો ઋતિજન નથી પણ અપરધુના સદાચક ઋતિજનોમાંથી કોઈ એકનું નામ ‘ શમિતા ’ છે, કે, જે પર્યુને યાત કરવાનું કામ કરે છે. ॥ ૨૯ ॥

‘ ઉપગ ઋતિજને પણ બિન્ન હોતા નથી. ’ એ અધિકરણને ૨ ૫ કરે છે.
 ઉપગાશ્ચ હિજ્જદર્શનાત ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉપગ) ઉપગાતા પણ અવગ નથી (હિજ્જદર્શનાત) એના અભિનિત્વ મોધક વાક્યનું શ્વયં યદ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપગાત કરનારા ઋતિજને પણ ઉપર કહેવા ઋતિજનોમાંથીજ હોય છે તેનાથી જુદા હોતા નથી, કારણ કે ‘ નાણ્યુજગાયેત્ ’ અપરધુ એ ઉપગાત કરવું નહીં આવું અનુમાયક વાક્ય છે. જે ઉપગાતા ઋતિજને જુદા હોત તો અપરધુમાં ઉપગાતની પ્રાપ્તિ જ નથી તો પછી અત્યંત અપ્રાપ્તનો નિયેન જ કેવી રીતે થઈ શકે ?

આ કારણથી ઉપગાતાઓ કોઈ જુદા ઋતિજને હોતા નથી. ॥ ૩૦ ॥

સોમવિકેતા અલગ છે એ અધિકરણને ૨૫૬ કરે છે.

વિજયો ત્યગ્ઃ કર્મણોઽવોદિતત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વિકયા) સોમનો વિક્રય કરનાર (તુ) તો (અન્વઃ) જુદોજ છે (કર્મણઃ) વિક્રય કર્મ (અવોદિતત્વાત્) વિદિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સોમના વિક્રયનું વિધાન નથી ક્યનું જ વિધાન છે ‘ ગવા સોમ ઋગાતિ ’ ગાય આપીને સોમ ખરીદવો કય છે, તો વિક્રય પણ હોવો જ જોઈએ એ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ વિક્રય વિદિત નથી, ઋતિજને તો એને જ કહેવાય કે જે વિદિત કર્મ જ કરે, માટે સોમવિકેતા ઉપર બતાવેલા ઋતિજનેથી કોઈ જુદો જ છે. ॥ ૩૧ ॥

‘ ઋતિરૂપક યોગરૂઢિના બગથી સત્તર ઋતિજોનું જ વાચક છે ’
 એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષનુંસૂત્ર કર્મકાર્યાત્ સર્વેવામૃત્વિજ્વમવિશેષાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(કર્મકાર્યાત્) વિદિત કર્મનું અનુકાન કરવાથી (સર્વેવામૃત્) બધામાં (ઋતિજ્વમૃત્) ઋતિરૂપણું પ્રાપ્ત થાય છે (અવિશેષાત્) આ ઋતિજને છે અને આ ઋતિજને નથી આવે એટલે મોધક કોઈ વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અર્ચેતરીય વાગમાં જે ચમસા-કુંઝા કે તેને ઋતિજને કહેવાય કે નહિ ? એના ઉત્તરમાં આ અધિકરણ છે. પૂર્વપક્ષવાદીઓનું એવું માનવું છે કે યજ્ઞમાં વિદિત કર્મ કરનારા બધા જ ઋતિજને છે, એમાં અચૂક ઋતિજ છે અને અચૂક નથી એવું જાનવાને કથ પ્રમાણ મળતું નથી. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર ન વા પરિસંખ્યાનાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) ' વા ' પદ સિદ્ધાંતપદને સૂચવે છે, (ન) ચમસાધ્યર્થુએને કત્તિવળે કહી શકાય નહિ (પરિસંખ્યાનાત્) પરિસંખ્યાના અર્થાત્ ચતુતરી કરેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ યાગમાં જે ચમસાધ્યર્થુએ હોય છે તેને કત્તિવળે કહેવાય નહિ, કારણ કે, સૌમ્યસ્યાધ્વરસ્ય યજ્ઞક્રતોઃ સપ્તદશ ક્રત્વિજઃ ” જ્યોતિષોમ યાગમાં સત્તર કત્તિવળે હોય છે આણું કથન હોવાથી આયાગ ચતુષ્પદેના સત્તર કરતાં વધારેમાં કત્તિવિપણું પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. ક્ષત્રુપુ સ્વતિ ઇતિ કત્તિવિદ્ કનુમાં વચન કરતું ' એ કત્તિવિદ્ યજ્ઞકનુ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે, છતાં વાક્ય તે સત્તરને જ કત્તિવિદ્ તરીકે જણાવે છે અને એમ કરતાં વાક્ય બદલાતું હોવાથી સત્તરમાં જ કત્તિવિદ્ત્વ ધર્મ સ્વીકૃત વેા જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

પક્ષેનેતિ ચેત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વક્ષે) પાક્ષિકતાથી ચમસાધ્યર્થુમાં પણ કત્તિવિપણું પ્રાપ્ત છે (ક્ષતિ ચેત્) એ એમ કહેવામાં આવે તો એને ઉત્તર આચળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—“ કત્તિવિદ્ કૃણોતિ ” અહીં બહુવચનના નિર્દેશથી સત્તાવીસ કત્તિવળે ચમસાધ્યર્થુને સાથે હોવાથી સાચ છે પરિસંખ્યામાં ચતુ ભતના દેવ હોય છે. (૧) સ્વાર્થદાન (૨) પગર્થકરપના (૩) પ્રાપ્ત ભાષ : એટલે એક પક્ષમાં અનુવાદ હોય છે, એટલે એક પક્ષમાં ચમસાધ્યર્થુએ પણ કત્તિવિદ્ કહેવાય છે એ એમ કહેવામાં આવે તો, ॥ ૩૪ ॥

ન સર્વેવામનધિકારાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) ઉક્ત કથન ઠીક નથી (સર્વેવામ) બધાને (અનધિકારાત્) કત્તિવિદ્ હોવાનો અધિકાર ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ યાગમાં એટલે કર્મકર હોય છે તે જ્યાં કત્તિવળે છે એવું જો કોઈ વાક્ય મળતું હોત તો એમ માની શકાત પણ એવું કર્માય પણ વાક્ય મળતું નથી અને સત્તર સિવાય બીજો કોઈ કત્તિવળ નથી એવું વાક્ય તે સ્પષ્ટ થવે છે, માટે પાક્ષિક અનુવાદ માનવો એ ઠીક નથી, એટલે આ અધિકરણમાં એજ દર્શિત થાય છે કે જ્યોતિષોમ યાગમાં સત્તર જ કત્તિવળે હોય છે અને દસ જે ચમસાધ્યર્થુએ છે તે કત્તિવળે નથી. ॥ ૩૫ ॥

દીક્ષા દક્ષિણ વાક્યોમાં કહેલા બ્રાહ્મણ સત્તર જ કત્તિવળે છે, એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

નિયમસ્તુ દક્ષિણામિઃ યુક્તિસંયોગાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(યુ) સિદ્ધાંત પદને સૂચવે છે (નિયમ :) આગ્નીગ્રાહિમાંજ કત્તિવિપણું છે એવો નિયમ છે (દક્ષિણામિઃ) દક્ષિણ સાથે (યુક્તિસંયોગાત્) તે તે કત્તિવિદ્ નામ આપી સંપૂર્ણ કરવામાં આવ્યું છે.

હાવાર્થ :- દક્ષિણ આપતી વખતે ઋત્વિજ્ઞેના નામો બોલવામાં આવે છે, તેમાં જે જે નામો બોલવામાં આવ્યા હોય તેને જ ઋત્વિજ્ઞે કહેવાય બીજાને નહિ જેમકે :- ‘ઋત્વિજ્ઞો દક્ષિણં દદાતિ’ આ વાક્ય બોલીને પછી કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘અગ્નીયે પ્રથમં દદાતિ તત પ્રણયે’ આવી રીતે નામનો સંબંધ હોવાથી જેનાં નામ દક્ષિણ સાથે સંબંધ ન ધરાવતાં હોય તે ઋત્વિજ નથી એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૬ ॥

ઉક્તવા યજમાનત્વં તેષાં દોષાધિવાનાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :- (યજમાનત્વમ્ ઉક્તવા) ઋત્વિજ્ઞેમાં યજમાનત્વ કરીને (તેષામ્) તે સોળને (દોષાધિવાનાત્) દોષાનું વિધાન હોવાથી,

હાવાર્થ :- ‘અબ્યુર્ણંદપાતિ દોષયિત્વા પ્રજ્ઞાણં લીક્ષ્યતિ’ અબ્યુર્ણં ગૃહપતિને દીક્ષા આપીને પછી બ્રહ્માને દીક્ષા આપે ॥ ‘તત ઉગ્રતારં તત હોતારમ્’ પછી કેડીના અને હોતાને દીક્ષા આપે છે. આ પ્રમાણે સોળે ઋત્વિજ્ઞેનાં નામ લઈને તેને દીક્ષા આપવામાં આવે છે. ૪૪ થી ચમસાબ્યર્ણુનાં નામ દીક્ષા આપવામાં નથી તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ચમસાબ્યર્ણુએ ઋત્વિજ તરીકે નથી, જે તે ઋત્વિજ હોત તો તેનાં ૫૪ નામ હોત, ૫૪ નથી માટે ચમસાબ્યર્ણુએ ઋત્વિજ નથી. ॥ ૩૭ ॥

‘સત્તર ઋત્વિજ્ઞે કેવી રીતે થાય છે’ તે અધિકરણ સ્પષ્ટ કરે છે.

સ્વામિસત્તદશાઃ કર્મસામાન્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :- (સ્વામિસત્તદશા) યજમાન સથે સત્તર ઋત્વિજ્ઞે ગણાય છે (કર્મસામાન્યાત્) સમાન કર્મ હોવાથી.

હાવાર્થ :- જ્યોતિષોમમાં જે સત્તર ઋત્વિજ્ઞે કહ્યા છે તેમાં સોળ તો વ્યામન જે બતાવવામાં આવ્યા છે તે અને એક યજમાનને ૫૪ ઋત્વિજ તરીકે ગણવો જોઈએ, યજમાન ૫૪ ઋત્વિજ તરીકે ગણી શકાય કારણ કે, એ બધાનું કર્મ સરખું જ હોય છે. સોળ ઋત્વિજ્ઞે અને સત્તરમે યજમાન એ બધામે વિદિત કર્મ જ કરવાનું હોય છે. ચત્તમાં જે વિદિત કર્મ કરે એ તે બધા ઋત્વિજ્ઞે જ ગણાય, આ પ્રકારે યજમાન મળીને સત્તર ઋત્વિજ્ઞેની સંખ્યા પૂરી થાય એ ઋત્વિજ શબ્દ યજુષ્જનરૂપ નિમિત્તને લીધે બ્યવહારમાં આવ્યો છે. ‘સદસ્ય’માં યજુષ્જનરૂપ નિમિત્ત નથી માટે સદસ્ય ઋત્વિજ નથી. એટલે કે સદસ્યને લીધે સત્તર ઋત્વિજ્ઞેની સંખ્યા પૂરી પતી નથી પણ યજમાનને લીધે જ એ સંખ્યા પૂરી થાય છે ॥ ૩૮ ॥

અથ વ્યર્થવાદિકર્મ અબ્યુર્ણુ આદિઓએ જ કરવાનાં હોય છે.

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તે સર્વાર્થા પ્રયુક્તત્વાઃ ક્ષયઃ સ્વકાલત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :- (તે) અબ્યુર્ણુ અદિ ઋત્વિજ્ઞે (સર્વાર્થાઃ) યજમાન યજા સર્વકામો કરવાને માટે છે. (પ્રયુક્તત્વાઃ) કારણ કે તેને માટે જ નિયુક્ત થયેલા હોય છે. (ચ) અને (અસ્ય) યાદૃપત્ય-આદિ ઋત્વિજ્ઞે (સ્વકાલત્વાત્) સ્વતંત્ર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અધ્યર્થ આદિનાં કાર્યો નિયત ન હોવાથી તથા પ્રકરણ સર્વકાર્યને માટે હોવાથી ગમે તે ક્ષતિજ્ઞ ગમે તે યત્નગત કાર્ય કરી શકે છે તાદૃષ્ટ્ય-આદિ અગ્નિઓપણ સર્વકર્તુને માટે હોય છે. ખાસ અગ્નિ કાર્યને માટે અગ્નિ જ ક્ષતિજ્ઞ અથવા અગ્નિ જ અગ્નિ છે એવો કથો નિયમ નથી. ॥ ૩૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર તત્સંયોગાત્ કર્મણો વ્યવસ્થા સ્થાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તત્સંયોગાત્) આપૃર્થવ, હોત, ઓડ્રાત આદિ સમાખ્યાના સંબંધથી (કર્મણઃ) કર્મની (વ્યવસ્થા સ્થાત્) વ્યવસ્થા છે.

ભાવાર્થ :—આપૃર્થવ આદિ યોગિક શબ્દને લીધે નિયમ બંધાય છે, આપૃર્થવ કર્મ અગ્નિયુગે જ કર્તુ નોઈએ, હોત કર્મ હોવાએ જ કર્તુ નોઈએ, ગમે તે કામ ગમે તે ક્ષતિજ્ઞે કર્તુ ન નોઈએ એમ કરવાથી અવ્યવસ્થા થઈ જાય અને આપૃર્થવ અને હોતા આવા યોગિક શબ્દો રાખવાનો કથો પણ અર્થ ન રહે માટે સમાખ્યાના બળે વ્યવસ્થા જ છે. વૈદિક કર્મમાં રહેલાનો પ્રતિબંધ હોય છે, ક્ષતિજ્ઞેના કાર્ય કરવામાં વ્યવસ્થા છે પણ અગ્નિનો સર્વકર્તુને માટે છે અર્થાત્ એમાં વ્યવસ્થા નથી. ॥ ૪૦ ॥

સંયોગસ્યાર્થચત્વાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(સંયોગસ્ય) સમાખ્યા ૩૪ યોગની (અર્થચત્વાત્) અર્થચત્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અધ્યર્થ આદિ જે સમાખ્યા છે તે સદૃશ છે નિષ્પદ નથી. આ ઠેકાણે પ્રકરણ કરતાં સમાખ્યા નિર્બંધ નથી. કારણ કે એ બંનેમાં વિરોધ નથી. બંન્નાં વિરોધ હોય ત્યાં જ બધાબધની ચિંતા હોય છે ॥ ૪૧ ॥

‘ સમાખ્યાપ્રાપ્તકર્તૃકૃત્વનો કોઈક ઠેકાણે બાધ હોય છે. એ અધિકરણને રૂપ કરે છે

તસ્યોપદેશસમાખ્યાનેન નિર્દેશઃ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય) કર્મની (ઉપદેશસમાખ્યાનેન) ઉપદેશ સહિત સમાખ્યાથી (નિર્દેશઃ) વ્યવસ્થા થાય છે.

ભાવાર્થ :—સૈત્રાવદઃ એવંતિ ચાતુ કાદેતિ ઉપદેશસહિત હોત એ સમાખ્યાથી સૈત્રવચ્ચ કર્તૃકૃત્વનો નિયમ બંધાય છે “ હોતર્થજ ” ‘ કામયે સમિપ્તમાનાત્પાતુદિ ’ અદી યજ અને “ કાતુદિ ” એ આતવાચક પદોને પ્રેય કહેવામાં આવે છે. તથા ‘ પ્રયો વાકા કમિયવઃ ’ કમિયવતિ ત્વમપરે દેવમસઃ આ ૧૨માખ્યાના રતાવક ચત્રેન્ નામ ‘ અનુવચન ’ ॥ પ્રેય અને અનુવચનના સમસ અને વચન નામે બે બેદો હોય છે. સૈત્ર જે પ્રેય અને અનુવચન બતાવ્યા છે તે વચન છે અને ‘ હોતાર્થજસમિપ્ત હોતર્થજ ’ આ સમસતત્વ ઉદાહરણ છે પ્રેય આપૃર્થવઃ પ્રેય એ અધ્યર્થ કર્મ છે અને કાતુવચનનિ હોતાર્થ અનુવચન હોત કર્મ છે પણ ‘ સૈત્રાવદઃ એવંતિ ચાતુ કદ આ વાક્યમાં સૈત્રવચ્ચ નામક ક્ષતિજ્ઞ પ્રેય અને અનુવચન કરે. એમ મિત્ર

થાય છે એટલે કે ભયારે વાક્ય અને સમાખ્યાનો વિરોધ હોય ત્યારે સમાખ્યાનો આપ થાય છે અને વાક્યથી બચવા માથ છે. એટલે મૈત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજ પ્રેય અને અનુવચન કરે એ ઉપદેશ સહિત, હોત સમાખ્યાથી બચવા હોતી મોગ્ય છે. ॥ ૪૨ ॥

તદ્વચ્ચ લિટ્તદર્શનમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ : —(વ) અને (તદ્વચ્ચ) તે પ્રમાણે (લિટ્તદર્શનમ્) લિંગભેદક વાક્ય થયું છે.

સાવાર્થ : —પ્રકરણ જેમ નિવામક હોય છે સમાખ્યાપણ નિવામક હોય છે, હોતુઃ પ્રાતરનુવાક્યનુવચ્ચ : ઉપગુણયત્ આ લિંગભેદક વાક્યથી હોવાને પ્રાતરનુવાક્યને કર્તા તરીકે નિર્દેશ છે એ પ્રાતરનુવાક્યને પાઠ સમાખ્યાથી હોવાને પ્ર.મ ન હોત તો ઉપરના વાક્યથી એવું અનુવાદ કરવામાં ન આવત, માટે સમાખ્યા પણ નિવામક ચર્ચ થઈ છે અને વાક્યવિશેષ હોત તો તેના બાધ પણ મધ્ય ભય છે જેમ કે ઉપર મૈત્રાવરુણે પ્રેય અને અનુવાક્યને કર્તા બતાવવામાં આપ્યો છે. ॥ ૪૩ ॥

સમુચિત અનુવચન અને પ્રેય હોય તો તેનો કર્તા મૈત્રાવરુણ બને છે એ અધિકરણને રૂપક કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રેવાનુવચનમ્ પ્રેવાવચનસ્યોપદેશાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ : —(ઉપદેશાત્) ઉપરના વાક્યથી (પ્રેવાનુવચનમ્) પ્રેય અને અનુવચન માત્રનો (પ્રેવાવચનસ્ય) કર્તા મૈત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજ હોય છે.

ભાવાર્થ : —પ્રેવાવચન, પ્રેયણિ આ વાક્યથી બધાં અનુવચનોમાં અને પ્રેયોમાં મૈત્રાવરુણ કર્તા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર પુરોવાક્યાધિકારો વા પ્રેયસંનિધાનાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ : —(ના) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (પુરોવાક્યાધિકાર) પ્રેય સંબંધક અનુવચનમાં મૈત્રાવરુણનો અધિકાર છે. (પ્રેયસંનિધાનાત્) ઉક્ત વાક્યમાં પ્રેય સાથે અનુવચનનું સંનિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ : —ભયાં પ્રેય સહિત અનુવચન હોય ત્યાં જ મૈત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજનું નિર્ણય છે. પણ ભયાં એકલું પ્રેય જ હોય અથવા એકલું અનુવચન હોય ત્યાં કર્તા નથી. એકલા પ્રેયને પ્રેયેથી અખ્યુ કર્તા હોય છે અને એકલા અનુવચનમાં હોતા કર્તા હોય છે. આમ વધેવના ભેદથી વાક્યનો પણ ભેદ હોય છે. ॥ ૪૫ ॥

પ્રાતરનુવાક્યે હોતુર્દર્શનાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ : —(પ્રાતરનુવાક્યે) પ્રાતરનુવાક્યમાં (હોતુર્દર્શનાત્) હોતા જ તેના કર્તા હોય છે એવું બતાવવામાં આપ્યું છે.

સાવાર્થ : —(હોતુઃ પ્રાતરનુવાક્યનુવચ્ચ : ઉપગુણયત્ આ વાક્યમાં અનુવાક્યને કર્તા હોતા છે એમ રૂપક બતાવવામાં આપ્યું છે અર્થાત્ એકલા અનુવચનને કર્તા હોવા છે. ॥ ૪૬ ॥

‘અમસદોમમાંઃઅધ્યર્થું કર્તૃત્વ છે.’ એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ચમસાંશ્વમસાધ્યર્થવઃ સમાસ્યાનાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ચમસા) અમસોને (ચમસાધ્યર્થવઃ) અમસાધ્યર્થુઓ હોમે (સમાસ્યાનાત્) ઉત્તર શબ્દ સમાખ્યા અર્થાત્ યૌગિક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અમસોના હોમ અમસાધ્યર્થુઓએ કરવો કે અધ્યર્થુઓએ ? આમાં પૂર્વ-પક્ષનું એવું માનવું છે કે અમસાધ્યર્થુઓએ હોમ કરવો. કારણ કે અમસાધ્યર્થુઓના શબ્દાર્થ એવો થાય છે કે અમસના અધ્યર્થુઓ અર્થાત્ હોમ કરનારા. આ સમાખ્યાથી અમસાધ્યર્થુઓને અમસહોમ કરતૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અધ્યર્થુર્વા તત્ત્વાયત્વાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘વા’ શબ્દ સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે (અધ્યર્થુઃ) અધ્યર્થુઓ અમસોના હોમ કરવો એટલે (તત્ત્વાયત્વાત્) તે જ ન્યાય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અમસાધ્યર્થુ જે સમાખ્યા છે તે અધ્યર્થુની ક્ષીણે જ એ માટે અમસાધ્યર્થુ સમાખ્યા અધ્યર્થુ સમાખ્યાને બામ કરી શકે નહિ. અધ્યર્થુ સમાખ્યા ઉપશ્ચર્ય છે, ઉપશ્ચર્યને ઉપશ્ચર્યથી બામ થતો ગૌણ નથી. કારણ કે, તે ઉપશ્ચર્ય કરતાં અસમર્થ હોય છે. ॥ ૪૮ ॥

અમસે અન્યદર્શનાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (અમસે) અમસ હોમમાં (અન્યદર્શનાત્) અમસાધ્યર્થુથી અન્યર્થુ દર્શન થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘અમસાન્ અમસાધ્યર્થવે પ્રવચ્છતિ’ તાન્ સ વર્ત્કર્ત્તે હરતીતિ’ યઃ પ્રવચ્છતિ સ હોમકર્ત્તેતિ જ્ઞાયતે’ અમસો અમસાધ્યર્થુને આપે છે. અમસાધ્યર્થુ તેને વપદકર્તાને આપે છે. આ વાક્યથી એમ જણાય છે કે જે અમસોને આપનાર છે તે જ હોમકર્તા છે બીજો નહિ. અધ્યર્થુ જ અમસાધ્યર્થુને આપે છે માટે અધ્યર્થુજ અમસોનો હોમ કરનાર છે. ॥ ૪૯ ॥

અશક્તૌ તે પ્રતીયેરન્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(અશક્તો) જે અશક્તિ હોય તો (તે) અમસાધ્યર્થુઓ પશુ (પ્રતીયેરન્) પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—જે અધ્યર્થુઓ અમસ હોમ કરવામાં અશક્ત જણાય તો તેઓ અર્થાત્ અમસાધ્યર્થુઓ પશુ અમસ હોમ કરી શકે છે ‘શુક્લચન્દ્રિયમદ્યચારે વ્યવૃત્તતાન્ અમસદોમે અવત્ત્નો તે અમસાધ્યર્થવઃ હોમે પ્રતીયેરન્’ શુકામન્યિ મહ પ્રચારે રૂપ કર્મમાં અધ્યર્થુ બ્યાપ્ત હોવાથી અમસ હોમમાં તે અસમર્થ હોય તો અમસાધ્યર્થુઓ પશુ હોમ કરી શકે છે. આવો અધિકરણનો સિદ્ધાંત છે. ॥ ૫૦ ॥

રથેન યને વાજપેથ યાગમાં અધ્વર્યુ આદિ સર્વજણુનું કર્તૃત્વ છે

એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર વેદોપદેશાત પૂર્વચદ્ વેદાન્વયે યયોપદેશં સ્યુઃ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(વેદોપદેશાત) સામવેદની ઔર્જીત એવી સંજ્ઞા હોવાથી (પૂર્વચ) પૂર્વ અધિકરણ પેટે (વેદાન્વયે) અન્વેદમાં પણ (યયોપદેશં સ્યુઃ) એવી સમાખ્યા હોય તે પ્રમાણે કર્મ કરવું.

ભાવાર્થ :—સામવેદની ઔર્જીત સંજ્ઞા છે, માટે એ સમાખ્યાને આધારે સામવેદોક્ત ને કર્મ હોય તે ઉર્જીતા જલિત્ત જ કર્મ કરાવે. રથેન યાગનું વિધાન સામવેદમાં છે માટે રથેન યાગ રૂપ કર્મ ઉર્જીતમણ જ કરાવે એવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૫૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર તદ્મહણાદ્ વા સધર્મા સ્યાદધિકારસામર્થ્યાત્
સહાજૈરવ્યક્તઃ શેષે ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તદ્મહણાત) પ્રાકૃતધર્મોનું મહત્ત્વ હોવાથી (સધર્મા) સમાનધર્મ તરીકે (સ્યાત્) વિધાન યતું જોઈએ. (અધિકાર સામર્થ્યાત્) ચોદકશાસ્ત્ર-અતિદેશ-શાસ્ત્રના સામર્થ્યથી (અર્થઃ સહ) અંગે યાથે પ્રવેશ મધ્ય સકરો. (શેષે) જ્યાં ચોદક શાસ્ત્રથી ને ધર્મની પ્રાપ્તિ ન થતી હોય ત્યાં (અન્યતઃ) સમાખ્યા બંને પ્રવૃત્ત થાય.

ભાવાર્થ :—રથેનવાજપેયો યયોતિયેમવિવરો આથ સાચક્ષ્યાર્થ કહે છે. રથેન યાગ અને વાજપેથ યાગ જ્યોતિષ્ટોમની વિરૂતિરૂપ યાગો છે, ને અંગ પ્રકૃતિમાં કરવાના હોય છે તે અંગ વિરૂતિમાં પણ કરવાં જોઈએ. જ્યોતિષ્ટોમમાં દીક્ષણીય આદિ અંગે અધ્વર્યુ કર્તૃક હોય છે. દ્વિવે તેની વિરૂતિરૂપ રથેન યાગમાં પણ દીક્ષણીય આદિ અંગે પણ કરવાના હોય છે અને તે અધ્વર્યુએ જ કરવાનાં હોય છે. ચોદકશાસ્ત્રની રથેનયાગમાં અંગેનું મહત્ત્વ હોવાથી પ્રવૃત્તિ અવશ્ય થાય છે. માટે રથેનયાગમાં તે તે અંગે અધ્વર્યુથી કર્તૃત્વ છે. ઉર્જીતાથી નહિ. અર્થાત્ આવેદકાણે સમાખ્યાની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ને કર્મ રથેન યાગમાં ચોદકશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત ન થતું હોય ત્યાં સમાખ્યાથી બંને અવસ્થા થાય. કણ્ઠકે વિવૃદન્તિ જૈભનિસ્રજશ્ચિ. આ વિતોદન રૂપ કર્મ ચોદકશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત નથી માટે ત્યાં સમાખ્યાથી કર્મની અવસ્થા થાય છે. અર્થાત્ વિતોદન રૂપ કર્મ ઉર્જીતાએ કરે છે. ॥ ૫૨ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः

अथ तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादः

परिक्रय स्थाभिर्तु કર્મ છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

સ્વામિકર્મ પરિક્રયઃ કર્મણસ્તદર્થત્વાત ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પરિક્રય) નિલિતિએને દક્ષિણા આદિ આપવી એ (સ્વામિકર્મ) મત કરનાર યજમાનનું કર્તૃત્વ છે. (કર્મણઃ) કર્મ (તદર્થત્વાત) મત યાગદ્ધિ કર્મ યજમાનને માટે જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞમાં જે દક્ષિણા આપી 'ઋત્વિજેનુ' વરણ કરવામાં આવે છે તે કર્મ યજ્ઞમાને પોતે જન જ કરવાનું હોય એ માગ્ય કે યજ્ઞને ભોક્તા યજ્ઞમાન જ હોય છે, દક્ષિણાદત્તેન કર્મકરતાઃ પરિસ્તેભ્યાઃ । તન્ન દવિસ્ત્યાગવ્યતિરિક્તં સર્વમાર્ત્વિજ્યમ્ ॥ યજ્ઞની અંદર અનેક જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરવાની હોય છે તે બધી એકલા યજ્ઞમાનથી થઈ શકતી નથી માટે સદાયક તરીકે યજ્ઞમાને દક્ષિણા આપી 'ઋત્વિજેનુ' ના વળી કરવા બોધ્યો. દવિસ્ત્યાગ તો યજ્ઞમાને જ કરવો બોધ્યો બાકી બધું પરિકીર્તિ થયેલા ઋત્વિજેએ યથાનિધિ કરવું બોધ્યો. ॥ ૧ ॥

ચત્તમાઃતરેષામ્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચત્તમા) યજ્ઞમાનની આગા ૩૫ વચનથી (દ્વિતરેષામ્) અઋચ્યું પણ 'ઋત્વિજેનુ' વગળ કરી શકે છે.

ભાવાર્થ :—જે કે ઋત્વિજવરણ દેવજ યજ્ઞમાને જ કરવાનું હોય છે. છતાં જે યજ્ઞમાન અઋચ્યું આદિમાંથી કેટલેને કહે કે તમે 'ઋત્વિજેનુ' વરણ કરો તો અઋચ્યું આદિ પણ ઋત્વિજેનુ' વગળ કરી શકે છે. અઋચ્યું, હોતા, ઉર્જીતા અને ધાત્વા આ ચાર પ્રધાન ઋત્વિજે હોય છે. આગનું વરણ તો યજ્ઞમાને કરવું બોધ્ય બાકી બીજા સદાયક ઋત્વિજેનુ' વરણ યજ્ઞમાનની આગ થી અઋચ્યું આદિ કરી શકે છે. ન્યાતિષોમનો અંદર સોળ ઋત્વિજે હોય છે તે આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. યજ્ઞમાનની આગાથી કરવામાં આવેલું વરણ યજ્ઞમાને જ કર્યું કહેવાય છે ॥ ૨ ॥

‘વપન-આદિ સંસ્કારો યજ્ઞમાને કરવાના હોય છે.’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષમૂળ સંસ્કારાસ્તુ પુરુષસામર્થ્યે યથાવેદં કર્મચત્ત ચલતિષ્ટેન્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) 'તુ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની સહચા કરે છે. (સ્વાચાર) કેશવપન-આદિ સંસ્કારો (કર્મચત્ત) સ્તોત્ર શાઆદિ કર્મ પેરે (યથાવેદમ્) વેદની સમાધાના પ્રમાણે (ચલતિષ્ટેન્) ચલચિત્ત થાય છે (પુરુષસામર્થ્ય) અનુદાન માટેની યોગ્યતા ઉપલબ્ધ કરવાને ઉપયુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—ભોતિષ્ટં મ યાગના પ્રકરણમાં લખવામાં આવ્યું છે કે, વેદમૂળ વચ્ચે । રત્તો પાવતે । નવાનિ નિજન્તતે । સ્વાતિ । રેઘ અને રમથનું વપન કરવું, હાંત સાર કરવા, નખ કપાવી નાખવા, સ્નાન કરવું. આ બધા સંસ્કારો કહેવાય છે. આ બધા સંસ્કારો યજ્ઞવેદના પ્રાક્ષણ્ય પ્રમાણે કરવા હોય છે. યજ્ઞવેદાક્ત કર્મ અઋચ્યુંએ કરવાનું હોય છે માટે ઉક્ત સંસ્કારો આઋચ્યવ કહેવામાં આવે છે અને એ અઋચ્યુંએ કરવાના હોય છે. સ્તોત્ર અને રમ્થ આ પછી કર્મ છે અને તે યજ્ઞવેદને સમતા પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યા છે તેથી તે જેમ આઋચ્યવ કર્મ કહેવાય તેમ સંસ્કારો પણ આઋચ્યવ કહેવાના બોધ્યો. એટલે કે મુંડન આદિ સંસ્કારો અઋચ્યુંએ કરવા બોધ્યો. આપું પૂર્વ પક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત મૂળ યજ્ઞમાનાસ્તુ તત્પ્રધાન્યાત્ કર્મચત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સહચે છે. (યજ્ઞમાના) ઉક્ત સંસ્કારો યજ્ઞમાને કરવાના હોય છે (તત્પ્રધાન્યાત્) સંસ્કારોમાં ભોક્તૃત્વ મુખ્ય હોય છે તેથી (કર્મચત્)

પ્રેમ-જ્ઞાન તોને રૂપ કરે જેમ વજમાને કરવાનું હેન છે તેમ સંસ્કારો પણ વજમાને કરવાના હોય છે.

ભાવાર્થ :—માનના કળનો જે બેળા હોય છે તેણે સંમૃત-શુદ્ધ ધર્મ કર્મ અનુશાન કરવું હોય છે, કળનો બેળા તો વજમાન જ હોય છે, સ્વર્ગ-આદિ કળની પ્રાપ્તિ વજમાને કરવાની છે તો જેમ હવિરત્યાગ રૂપ પ્રધાન કર્મ વજમાને કરવાનું હોય છે તેમ કેશમુંડન આદિ સંસ્કારોપણ વજમાને જ કરવાના હોય છે સ્નાન આદિથી પવિત્ર થઈ વજમાને ધાર્મિક મુખ્ય કર્મ કરવાં જોઈએ. ॥ ૪ ॥

અપદેશાચ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (અપદેશાદ) સાક્ષાત્ કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘તમન્મલિત’ વજમાનને તેણે આદિ ચોળી નવરાવેલાં જોઈએ, આથી અવ્યય આસ વજમાનને માટે બતાવ્યું છે તેમ ઉપર કહેલા સંસ્કારો પણ વજમાનજ કરવા જોઈએ, અપદ્યુંએ નહિ. ॥ ૫ ॥

શુદ્ધયે તસ્ય નિર્દેશ : ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (તસ્ય) સંસ્કારનો (શુદ્ધયે) શુદ્ધત્વમાં (નિર્દેશ :) નિર્દેશ છે.

ભાવાર્થ :—માનમાં કર્મ શુદ્ધ અને ચોલુ ભેદ જે પ્રકારનાં હોય છે તે આમળ ખીભ બજમાયમાં કહેવામાં આવ્યું છે, જે પ્રધાન કર્મ હોય તેમાં સમાખ્યાથી અવરથા હોય છે. પણ જે ગ્રીણ કર્મ હોય છે તે વજમાનનોજ ધર્મ હોય છે, કેશવપન આદિ વજમાન રૂપ પુરુષ પ્રત્યે શુદ્ધ તરીકે છે. ॥ ૬ ॥

ચોદના પ્રતિમાવાચ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (ચોદના પ્રતિમાવાચ) વૈદિકવિધાન વજમાનને જ સંતિકૃષ્ટ હોય છે.

ભાવાર્થ :—‘સ્વર્ગમો ચક્ષત’ આ વૈદિક વિધાનથી બહુ સ્પષ્ટ છે કે વિધાનજન્ય અપૂર્વ વજમાનની અંદર જ ઉત્પન્ન થાય છે માટે બધાં અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં જ સંસ્કારો થવા જોઈએ. જે બેતરમાં થાન્ય આદિ પાકવું હોય ત્યાંજ ખાતર આદિ સંસ્કાર કરવા જોઈએ ઉપર બુધિમાં ખાતર નાખવાનો અર્થ શો ? આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે કેશવપન આદિ સંસ્કાર વજમાને જ કરવાના હોય છે અપદ્યુંએ નહિ. ॥ ૭ ॥

અતુલ્યત્વાદસમાનવિધાના : સ્યુ : ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(અતુલ્યત્વાદ) દુષ્ટ ન હોવાથી (અસમાનવિધાના : સ્યુ :) સમાન વિધાન નથી.

ભાવાર્થ :—કલિજ અને વજમાન એ બન્નેને સંસ્કારો સમાન રીતે લાગુ પડતા નથી. કારણ કે, અતિજોમાં ચરકલોપકૃત નથી. માટે ઉક્ત સંસ્કારો ‘અતિજ’ આદિ સમખ્યાથી કલિજ અને વજમાન એ બન્નેને માટે નથી પણ વજમાનને માટે જ છે. ॥ ૮ ॥

તપ પશુ યજમાન માટે જ છે. એ અધિકરણને રપષ્ટ કરે છે.

તપશ્ચ ફલમિદ્વત્વાત લોકવત ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(જ) સંસ્કાર સ્થાયે સમુચ્ચયને સૂચવે છે (તપ :) ઉપવાસ આદિ તપ (ફલમિદ્વત્વાત) ફલભોક્તૃત્વની શિદ્ધિને આગમન દોવાથી (લોકવત) લોક વ્યવહાર પેટે યજમાન માટે છે.

ભાવાર્થ :—લોક વ્યવહારમાં કુચ્છ, આદિપશુ આદિ તપ કરવાથી શર્યાતમાં તપ કરનારને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે પણ પછીથી સુખ રૂપ ફળ ઉત્પન્ન થાય ॥ તે જ પ્રમાણે જ્યોતિષમાં ' જ્યદ્ નાત્નતિ ' આવું જ ત્રણ દિવસ સુધી અનસન રૂપ તપ કરેવામાં અજીવ છે તે પણ યજમાને જ કરવાનું હોય છે, કારણ કે તપને લીધે યજમાનમાં જો પાપ હોય તો તેનો ક્ષય થાય ॥ અને પછી નિષ્પાપ થયેલો યજમાન સ્વર્ગ રૂપ ફળ ભોગવવાને યોગ્ય થાય છે. ॥ ૯ ॥

વાયવ્યોપશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (તદ્વત) લૌકિક વ્યવહાર પેટે (વાયવ્યોપ) વાયવ્યોપ પણ યજમાન-ગત તપને સુષ્ટિ આપે છે.

ભાવાર્થ :—' યદા વૈ પુરુષે ન કિં વનાષ ભવતિ તદ્વત્ત્વ કૃષ્ણં વદ્યુ નંદ્યતિ અપને-અતમ : । યદા વૈ શીઘ્રિત : કૃષ્ણો ભવતિ અથ મેષ્ણો ગવતિ ' ન્યારે પુરુષમાં ઉપવાસ દ્વારા કરા પશુ અન્ન પેટમાં નથી હોતું ત્યારે દુષ્ટ વિચાર કરવા રૂપ સક્રિત તેમાં નષ્ટ થાય છે. ઉપવાસથી કૃષ્ણ થયેલો યજમાન મેષ અર્થાત પવિત્ર બને છે. જેમ શરીરમાં ગુમકું થયું હોય તો તેને પકાવી ફાદી નાખ્યા વગર શાંતિ થતી નથી તેમ પુરુષમાં રહેલા પાપને તપથી નષ્ટ કરવું જોઈએ. પછી પવિત્ર થયેલા યજમાને વશ રૂપ કર્મ કરવું જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

ચચનાદિતરેષાં સ્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તરેષામ્) બીજા કત્વિભેદે (ચચનાદ) જો વાક્યથી તપ વિધાન કરવું હોય તો (સ્વાત્) હોય છે.

ભાવાર્થ :—' જસ્ટિવ જતો જનિસુપવન્તિ ' આ રાત્રિએ કત્વિભેદે ઉપવાસ કરવો જોઈએ ' આવું કત્વિભેદ માટે આસ વિધાન હોય તો તે ઉપવાસરૂપ તપ કત્વિભેદે પણ કરવું જોઈએ. ॥ ૧૧ ॥

સોહિતોષ્ણીતાદિ સર્વ કત્વિભેદો ધર્મ છે. એ અધિકરણને સ્ફુટ કરે છે.

ગુણત્વાચ વેદે ત દ્યવસ્થા સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (ગુણત્વાચ) કરેલ પ્રધાન કર્મ દીક ગુણ કર્મની જ શ્રદ્ધા થતી હોવાથી (વેદે) વૈદિક શબ્દની સમાખ્ય થો (દ્યવસ્થા ન સ્વાત) વ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—વાચ્યેષ વગર પ્રકરણમાં દિવ્યગાહિત, અગ્નિ, પ્રવરન્તિ । રથેનવાગ પ્રકરણમાં સોહિતોષ્ણીતાદિ સોહિત્યગત નિર્ધાર અત્વિનઃ પ્રવરન્તિ । આ વાક્યથી દિવ્યગાહિત અને સોહિતોષ્ણી-

પત્ર આદિ ધર્મે સર્વઋત્વિજ્ઞેના છે. અહીં 'પૂર્વપક્ષવાદીનું' એવું માનવું છે કે દિગ્વ્યવ્રાહિત્ય યજુર્વેદમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. માટે સમાખ્યા બળથી એ ધર્મ અધ્યયનને જ દેવો એમને તથા લોકોમાંથી પત્ર ધર્મ સ્થાપવેદમાં કહ્યો છે. માટે વિદ્વાન્ને જ એ ધર્મ દેવો એમને. 'સિદ્ધાંતવાદી' કહે છે કે એમ માનવું હીક નથી કારણ કે ઉક્ત વાક્યો સર્વ ઋત્વિજ્ઞેના સંનિધિમાં પઠિત છે, માટે તે સમાખ્યાનો બાધ કરી સંનિધિથી સર્વઋત્વિજ્ઞે સાથે એનો સંબંધ છે. દિગ્વ્યવ્રાહિત્ય અને લોકોમાંથી પત્ર ધર્મથી ઋત્વિજ્ઞેના સંસ્કાર થાય છે. વાજપેયનું વિધાન યજુર્વેદમાં અને શ્યેન યાજ્ઞનું વિધાન સામવેદમાં છે. એટલે એ વેદને લગતા બાહ્ય પ્રથમ આદિમાં એનું વિધાન છે. ॥ ૧૨ ॥

વૃષ્ટિ કામના એ વજ્રમાનનો ધર્મ છે એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

તથા કામોઽયંસયોગાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (કયઃ) કામના પણ વજ્રમાનનો ધર્મ છે. (તથા સંયોગાત્) સમિ યામના હજ સાથે વજ્રમાનનો સંબંધ દેવાથી.

બાવાર્થ :—તપ એમ વજ્રમાનનો ધર્મ છે તેમ. યદિ કાયવેત વર્ણકઃ પર્વત્યઃ સ્યાર્ઠ્ઠિતિ વીચે : તથા મિતુર્યપિતિ આ વાક્યમાં ને વૃષ્ટિકામના જણાવવામાં આવી છે તે વજ્રમાનની જ સમજવી અવધ્યુની નહિ, કારણ કે, અત્રે સ્પષ્ટ સંપૂર્ણ યામના હજનો સંબંધ વજ્રમાનને જ હોય છે. જેને હજ બોધવું હોય તે જ કામના કરે એવો નિયમ છે, વજ્રમાનને હજ બોધ્યો છે. માટે કામના પણ વજ્રમાનની જ સમજવી. ॥ ૧૩ ॥

વ્યવહેદાદિતરેવામ્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વ્યવહેદામ્) બે કોઈ ખાસ વાક્ય વજ્રમાન સિવાય બીજાને માટે દેવા તો (તરેવામ્) બીજાને પણ કામનાનો સંબંધ સંભવી શકે છે.

બાવાર્થ :—એવું વિદ્વઃ કર્ણાત્ અભ્યવે વા ચઝમાનાવ વા ચ કમઃ કાયવેત તમાગાતિ : આ વાક્યમાં ઉદ્ગાતાની સાથે કામનાનો સંબંધ બતાવ્યો છે. આ પ્રમાણે જો ઋત્વિજ્ઞેમાં કામનાનો સંબંધ કોઈ ખાસ વાક્યથી બતાવવામાં આવ્યો હોય તો કામના ઋત્વિજ્ઞેનો પણ ધર્મ સંભવી શકે છે. જો એમ ન હોય તો કામના વજ્રમાનની જ સમજવી. ॥ ૧૪ ॥

‘આપુર્હાદિ મંત્રપાઠ કરવો એ પણ વજ્રમાનનો ધર્મ છે’

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

મન્ત્રાદ્યાવર્મકરણસ્તદત્ત ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (લક્ષ્યકરણઃ) અનુષ્ટેય ક્રિયાવિશેષના અસરકારક (મન્ત્રાઃ) મંત્રોપલુ (તદત્ત) વજ્રમાનનો જ ધર્મ છે.

બાવાર્થ :—આપુર્હાદિ ઓરવ્યયુગ્મં લેદિ ઇત્યાદિ મંત્રો ખાસ મંત્ર અનુષ્ટેય ક્રિયામાં, વિનિયુક્ત નથી, પણ એ મંત્રોનો પ્રાર્થના માટે પાઠ કરવાનો હોય છે, તે મંત્રોનો પાઠ કોણ કરે ? વજ્રમાન કરે કે ઋત્વિજ ? સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે એ મંત્ર પાઠ વજ્રમાને જ કરવો

જોઈએ. જેમ કામના યજમાને જ કરવાની હોય છે તેમ મંત્ર પાઠ પણ યજમાને જ કરવાનો હોય છે, મંત્રબોધિત આણુ આદિની પ્રાચીના યજમાને જ કરવી જોઈએ, યજુર્વેદમાં ઉક્ત મંત્રનો પાઠ હોવાથી અશ્વધુએ મંત્રપાઠ કરવો જોઈએ, કારણ કે સમાખ્યાથી તેને જ લાગુ પડે છે આણુ પૂર્વપશુનું માનવું અસંગત છે, જોણે ધન આદિનો ત્યાગ કરી અન્યને પ્રસન્ન કર્યા છે તેને જ પ્રાચીના કરવાનો હક છે. ઋત્વિજ ના ધનથી પરિકીત થયેલા હોય છે, જે ધન લપ્ત થાય છે તેણે ધનના કષ્ણ સાથે સંબંધ રાખી પ્રાચીના કરવી એ સ્પષ્ટ રીતે અસંગત છે. માટે ઉક્ત મંત્રોનો પાઠ યજમાને જ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

વિપ્રયોગે ચ દર્શનાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિપ્રયોગે) પ્રવાસમાં (દર્શનાત્) પણ પાઠ કરવાનો હોય છે.

ભાવાર્થ :—‘ ભાગ્યુર્વ જનૈસ્ત્યાયુર્મે દેહિ ’ ઇત્યાદિ મંત્રોનો પાઠ પ્રવાસમાં યજમાન હોય તે વખતે પણ કરવાનો હોય છે. દરેક પ્રવાસમાં યજમાન સાથે કંઈ અશ્વધુ હોય નહિ. માટે ઉક્ત મંત્રોનો પાઠ યજમાને જ કરવો જોઈએ. રૂઢ સ્વ તત્ર સન્ત ત્વામે હિતિ આ વાક્યમાં પ્રવાસરથ યજમાને પણ મંત્ર પાઠ કરવો એવું સૂચન છે. માટે આવા મંત્રો યજમાને બોલવા જોઈએ, અશ્વધુએ નહિ ॥ ૧૬ ॥

‘ દ્વયાન્નાત મંત્રોઽથ પાઠ યજમાન તથા અશ્વધુ યજ્ઞેએ કરવો જોઈએ ’
એ અધિકરણને સ્ફુટ કરે છે.

દ્વયાન્નાતેપૌર્વૌ દ્વયાન્નાતસ્યાર્થયત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(દ્વયાન્નાતેપૌર્વૌ) જે વખત આન્નાત થયેલા મંત્રોના પાઠ કરનાર (પૌર્વૌ) યજમાન અને અશ્વધુ બન્ને છે. (દ્વયાન્નાતસ્ય) જે વખત આન્નાત કરવું એનું (અર્થયત્વાત્) ખાસ પ્રયોજન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દસપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં—વાગ્લ્ય મા પ્રવેશ ઇત્યાદિ મંત્ર આશ્વધુ વ કાંડમાં અને યજમાન કાંડમાં પઠિત છે. આમ બે રીતે પઠિત થયેલા મંત્રોનો પાઠ યજમાને અને અશ્વધુએ કરવાનો હોય છે એટલે કે બન્નેએ કરવાનો હોય છે. જે વખત આન્નાત કરવાનું ખાસ પ્રયોજન છે, અશ્વધુ અને યજમાન બે પાઠ કરે છે તેમાં બન્નેનો અભિપ્રાય જુદો જુદો હોય છે. આ મંત્રથી પ્રદર્શિત અર્થનું કું અનુદાન કરીશ એવો અશ્વધુનો અભિપ્રાય હોય છે અને આ કાંઈ કરવામાં કું પ્રમાદ નહીં કરે એવો અભિપ્રાય યજમાનનો હોય છે. આમ અભિપ્રાયના ભેદને લીધે અશ્વધુ અને યજમાન બન્નેએ ઉક્ત મંત્રનો પાઠ કરવાનો વિધિ છે. ॥ ૧૭ ॥

‘ જ્ઞાતુઃ જ વાયયિતઅત્વ છે. ’ એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

જાતે ચ વાચનં ન હાવિદ્વાન્ વિદિતોઽસ્તિ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (જાતે) વેદના અર્થને જાણનાર યજમાન પાસે (વાચનમ્) વેદ મંત્રોનું વાચન કરાવવું (હિ) કારણ કે (અવિદ્વાન્) વેદના અર્થને નહીં જાણનાર યજમાન (વિદિત ન અસ્તિ) પઠિત નથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વોચ્ચમાનં વાચયતિ । કલૂષિસંગક મંત્રોનું વાચન યજ્ઞમાન પાસે કરાવવું. ‘અયુર્યજ્ઞેન કરપતામ્’ ઇત્યાદિ મંત્રોનું નામ ‘કલૂષિ’ છે. મંત્રો અને તેના અર્થોને સારી રીતે જાણનાર યજ્ઞમાન પાસે કલૂષિ નામવાળા મંત્રોનો પાઠ કરાવવો. જે મંત્રો અને અર્થો ન સમજતો હોય તે યજ્ઞમાન જ યજ્ઞ શકતો નથી. અવિદ્વાન્ પશુ યજ્ઞમાન યજ્ઞ શકે છે એવું કયાંય પણ વિધાન નથી. અધીતવેદ અને ત્રિદિતવેદ જ યજ્ઞમાન તરીકે યજ્ઞ શકે છે. મંત્રો અને તેના અર્થ યજ્ઞમાનને વિદિત હોવા છતાં અદૃષ્ટાર્થની પ્રાપ્તિ માટે ઉક્ત મંત્રોનું વાચન કરાવવું જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

‘દ્વાદશાદ્-દ્વોમાં અધ્યયુકર્તૃકત્વ છે.’ એ અધિકરણનું ૨૫૫૮ હરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર યાજમાને સમોક્ષ્યાનાત્ કર્માણિ યાજમાનાનિ સ્યુઃ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(યાજમાને) યજુર્વેદમાં યજ્ઞમાન કાંડ અર્વાતરકાંડ ॥ તેમાં હન્દોને (સમાપ્ત્યાનાત્) પાઠ દોવાથી (કર્માણિ) હાલક હન્દ કર્મ (યાજમાનાનિ) યજ્ઞમાને કરવાના (સ્યુ) હોય છે.

ભાવાર્થ :—દર્શ પૂર્ણમાંસર્મા-યાજમાન કાંડમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. “દ્વાદશ દ્વાદશિ દર્શપૂર્ણમાસયોસ્તાનિ સમ્પ્રાયણિ” વત્સ ઘોષવસુજતિ સ્વા આધિધયતિ । અથ વ હન્તિ દુપરી વ સમાહન્તિ । ૫૯૧૨ની ટાંખાથી વત્સનું અપાકરણ કરવું એક કર્મ અને ગાય દોહીને પ્રાપ્ત કરેલા દૂધને પીંડર ઉપર સખવું આ બીજું કર્મ એ બન્ને કર્મ હન્દ કર્મ કહેવાય છે. પીંડરને ખાંડવા અને એ પાણીનો સમાધાત કરવો આ બીજું હન્દ કર્મ. આ પ્રમાણે બાર હન્દ કર્મ કર્યાં છે. તે યજ્ઞમાન કાંડમાં પદિન છે માટે યજ્ઞમાને તે કર્મ કરવા જોઈએ એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું કથન છે. ॥ ૧૯ ॥

ચિદ્વાંત સૂત્ર અધ્યયુર્વા તદ્યોં હિ ન્યાયપૂર્વં સમાપ્ત્યાનમ્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષનું નિઃકરણ સત્ય છે. (અધ્યયુઃ) અધ્યયુ જ તે કર્મ કરે. (હિ) કારણ કે (તદ્યોઃ) યજ્ઞમાનનાં વર્ણિત કાર્યને માટે જ અધ્યયુનો પરિક્ષ થયેલો હોય છે. (ન્યાયપૂર્વમ્) ન્યાયથી અવિરલ (સમાપ્ત્યાનમ્) પરવ્રત્યોની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞમાનનાં જે જે કાર્યો હોય છે તેનું સંપાદન કરવા માટે તે જાતિજોને પડીકીત કરવામાં આવ્યા હોય છે. યજુર્વેદમાં યજ્ઞમાન કાંડ અર્વાતર કાંડ તરીકે આવેલ ॥ મહાકાંડ તો આશ્વિનવંશ કાંડ છે. વત્સપાકરણ આદિ ધર્મોનું આગ્નિન ત્વ જ થયેલ છે, માટે અધ્યયુએ જ ઉક્ત હાલક હન્દ કર્મો કરવાનાં હોય છે. યજ્ઞમાને નાંદ. ॥ ૨૦ ॥

‘હોતાએ અધ્યયુકરણ મંત્રોનું અનુષ્ઠાન કરવું’
એ અધિકરણને ૨૫૫૮ હરે છે.

વિપ્રતિષેધે કરણ : સમવાયવિદોપાદ્ દત્તમન્યરતેષાં યતો વિશેષઃ સ્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિષેધે) વિરોધમાં હોતાએ (કરણઃ) અધ્યયુનો મંત્ર બોધવો જોઈએ (સમવાયવિરોધા) સંજોગમાં વિશેષ હોવાથી (દત્તમ્) ચોદક સામગ્રી પ્રાપ્ત મંત્રોચ્ચારણ

(અન્ય :) હોનુમણુ સંબંધી કોઈ જીને મૈત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજ કરે. (સત :) કારણ કે (તેવામ) બીજા ઋત્વિજને કરતાં તેમાં (વિશેષ : સ્વાત) વિશેષ છે.

ભાવાર્થ :—કૃંડપાચિનામયન નામક વિકૃતિ યાગમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે, ' યો હોતા સોડધ્યુ : ' આ વાક્યનો અર્થ એવો થાય છે કે અધ્યયુએ જે કાર્ય મંત્રાચારણ રૂપ કરવાનું હોય છે તે હોતાએ કરવું પ્રકૃતિ યાગમાં યુવના પરિવ્રજા વખતે ' ગુલા સુચાસા : ' આ મંત્ર હોતાએ બોલવાનો હોય છે અને " પરિવોરસિ " આ મંત્ર અધ્યયુએ બોલવાનો હોય છે, વિકૃતિ યાગમાં એ બંને મંત્રો અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત છે પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિઃ કર્તવ્યા આને ચોદક રાઅ કહેવામાં આવે છે. આ ટકાણે હોતામાં આધ્યયુવ કાર્યકારિત્વનું વિધાન કરેલું હોવાથી હોતાએ પોતાનો મંત્ર અને અધ્યયુનો મંત્ર બોલવો જોઈએ પણ બંને મંત્ર એક સાથે હોતા બોલી શકે નહિ માટે એકનો ત્યાગ જરૂર કરવો જ જોઈએ, આનુમાનિક ચોદક શાસ્ત્રના પ્રાચલ્યથી હોતાએ ' પરિવોરસિ ' આ મંત્રજ બોલવો જોઈએ, અને ' ગુલા સુચાસા : ' ધ્યાનથી મંત્ર બોલવાનો આત્મનિષ્ઠ બાધ થતો નથી માટે એ મંત્રનું ઉચ્ચારણ હોતા સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવનાર મૈત્રાવરુણ નામક ઋત્વિજ કરે. હોતા સાથે અત્યંત નિકટ સંબંધ ધરાવનાર મૈત્રાવરુણ ઋત્વિજ પણ ગોણુપ્રત્યા હોતા જ કહી શકાય. ॥ ૨૧ ॥

' પ્રેષ અને પ્રેષાર્થ' બંને લિંગકર્તૃક છે. ' એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પ્રેષ વ પરાધિકારાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (પ્રેષ) પ્રેષમાં (પરાધિકારાત્) પરિવર્તન અધ્યમ પુરુષધર્મિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આશાયક પદ ધરિત વાક્યને ' પ્રેષ ' કહેવામાં આવે છે અને આશાય પદધર્મિત વાક્યનો જે અર્થ હેય છે તેને પ્રેષાર્થ કહેવામાં આવે છે. " પ્રોત્રગી રાસદય " " દુષ્માર્પદિસ્વસાદય " " જુવં જુવં ચ સંજઠિં " " જનીં સંજઠ " " આગ્યેન ઉદેદિ " આ બધાં વાક્યોમાં આશાયકપદ છે માટે તે બધાં વાક્યો ' પ્રેષ ' કહેવાય છે અને એ વાક્યનો જે અર્થ થાય છે તે " પ્રેષાર્થ " કહેવાય છે. પ્રેષાર્થનો કર્તા પ્રયોજ્ય અથવા પ્રેષ કહેવાય છે અને પ્રેષવાક્યનો ઉચ્ચારણતા પ્રયોજક અથવા પ્રેરક કહેવાય છે. પ્રયોજક એટલે આશા કરનાર અને પ્રયોજ્ય એટલે આશા પાળનાર, આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રેષના કર્તા અને પ્રેષાર્થનો કર્તા એક હોતા નથી પણ બિન્ન બિન્ન હોય છે. ॥ ૨૨ ॥

" પ્રેષનો કર્તા અધ્યયુ અને પ્રેષાર્થનો કર્તા અગ્નીક હોય છે "

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે

પૂર્વેપક્ષ રૂઢ

અધ્યયુસ્તયા લિંગદર્શનાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અધ્યયુ :) અધ્યયુ પ્રેષાર્થનો કર્તા છે (સ્તયા) કારણ કે તેનું (લિંગદર્શનાત્) લિંગ વાક્ય જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—અધ્યયુ પ્રેષાર્થનો કર્તા છે કારણ કે, એનું માનવામાં વાક્ય પ્રમાણ રૂપે મળી આવે છે. પ્રેષના ઉચ્ચારણ વખતે આ પ્રમાણે વાક્ય પાઠ છે. " વગ્નો રજઃ : " ૨૬૫ એ

વળ છે. તરવારના આકારનું લાકડાનું ખનાવેલું યજ્ઞોપવેશિ સાધનને રક્ષ કહેવામાં આવે છે. “ વસ્ત્રેણ ધાત્વયું સિખ્યત ” રક્ષ રૂપ વસ્ત્રમાં અધ્યયુને ટીંગ કરે. અર્થાત્ તેના વડે રપથ કરે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે જો તા હાથમાં વળ્ છે તે પ્રેષનો કરતાં છે. અને એ પ્રયોગ/ક કરતાં અધ્યયુને રક્ષ વડે રપથ કરે છે એટલે પ્રેષાધનો કરતાં અધ્યયુ જ છે એમ રપ૫૮ થાય છે. આવે પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ગૌણો યા કામસામાન્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(યા) પૂર્વપક્ષનો નિરમ સચવે છે. (ગૌણ :) આગ્નીધ્રિ રૂપ પ્રેષાર્થ કરતાંમાં અધ્યયુ યજ્ઞ ગૌણસ્થિતિથી પ્રયુક્ત કરવામાં આવે છે. (કામ સામાન્યાત્) કર્મ સામાન્યના કરતાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અધ્યયુવેદ અર્થાત્ યજ્ઞુવેદ ત્રિવિધ પ્રેષાર્થનો કર્તા આ ડેકાણે સામાન્ય રૂપે લીધો છે. અધ્યયુનું સાક્ષાત્ કર્તૃત્વ તો પ્રેષમાં હોય છે અને પ્રેષથી પ્રેરિત અગ્નિ ધ્રુવ કર્મમાં અધ્યયુનું પ્રયોગક કર્તૃત્વ હોય છે એટલે પ્રેષનો સાક્ષાત્ કર્તા અધ્યયુ અને પ્રેષાર્થનો સાક્ષાત્કર્તા આગ્નીધ્રિ હોય છે. છતાં પરપરા સંબંધથી આગ્નીધ્રિ કર્મનો કર્તા પણ અધ્યયુ હોય છે પણ તે ગૌણ તરીકે છે અર્થાત્ પ્રેરક કર્તા તરીકે છે. આ સપુણે અધિકરણનો સાર એ છે કે પ્રેષાર્થનો કર્તા આગ્નીધ્રિનામક તત્ત્વજ છે અને પ્રેષનો કર્તા અધ્યયુ નામક તત્ત્વજ છે. ॥ ૨૪ ॥

‘ કરણ મત્રોમાં સ્વામીને માટે ફલની આશા રાખવામાં આવી છે. ’
એ અધિકરણને રપ૫૮ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

કૃત્વિક્-ફલ્ કરણેષ્વર્યવત્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(કૃત્વિક્-ફલ્) કરણ મત્રોમાં જે ફળને પ્રાપ્તવામાં આવ્યું છે તે ફલ તત્ત્વજને મળે એવી આશા રાખવામાં આવી છે (કરણેષુ) એમ માનવાથી કરણ મત્રોની (કાર્યવત્તા) સાર્થકતા થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ :—“ મમાને કર્વો વિહવેન્વત્ ” આ મત્રમાં યજ્ઞોમાં વચન રૂપ ફળની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે અને તે વચન રૂપ કૃત્વિક્-ફલ્ અર્થાત્ અધ્યયુને મળે એવો ભાવ છે કામ્ય અધ્યયુ પેતે ‘ મમ ’ સજ્ઞનો પ્રયોગ કરે છે એટલે “ મમ કૃત્વો : કર્વોન્વત્ ” મને અધ્યયુને ઉક્ત ફળ મળે એમ માનવાથીજ મત્રનો ખરો અર્થ થઈ શકે. જો મમ નો અર્થ મત્ર જોતાનાર અધ્યયુને માટે ન કરવામાં આવે અને યજ્ઞમાનને માટે કરવામાં આવે તો મત્ર પદની લક્ષણ માનવી થશે. તદ્વાચને છોડી વચર કારણે લક્ષણ તરફ જવું એ અન્યાય છે. માટે કરણ સંસકે મત્રોક્ત રૂપ તત્ત્વજને માટે છે એમ માનવું જોઈએ, એવો પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સ્વામિનો યા તદર્યત્યાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(યા) પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સચવે છે (સ્વામિન :) યજ્ઞમાનને માટે જ ફળની પ્રાર્થના છે (તદર્યત્યાત્) યજ્ઞનું પૂરેપૂરું ફળ યજ્ઞમાનને જ મળવાનું હોય છે

ભાવાર્થ :—જતિભેદે તે યજમાને પરિક્રીત કર્યા છે. માટે યજમાન જ્યાં ફળ યજમાનને માટે જ હોય છે અને એમ કવચાચીજ કર્ણ્ય મંત્રમાં પણ સાર્થકતા આતી શકે છે. હવે પૂર્ણ મામાખ્યા સ્વાકામે યજેત । આ ઠેકાણે યજેત પદ આત્મનેષદમાં પ્રયુક્ત છે અને એ એમ સૂચને છે કે યજનું ફળ યજમાન કે જે યજ કરવાગ છે તેને જ મળું જોઇએ. જતિભેદે તે યજ કરાવવા માટેની પ્રતિષ્ઠા રૂપ ફલ લક્ષ હૃતાચ યાવ છે માટે મંત્રોક્ત ફળ યજમાનને માટે છે એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૨૬ ॥

લિક્ષ્વર્શનાચ ॥૨૭॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિક્ષ્વર્શનાચ) લિંગ રૂપ વેદિક વાક્ય પણ ઉક્ત અર્થનું સમર્થન મળતું હોવાથી

ભાવાર્થ :—‘ યા વાચન યજે જતિવં વાચિપમાણાચતે યજમાનસ્વેવ ’ જતિભેદે યજમાનને કોઈ આગિપૂતી આશા કરે છે તે યજમાનની જ હોય છે. આ લિંગ વાક્યથી રૂપક સાધ છે કે ‘ મમાગ્ને વયો વિદ્યેવ્વસ્તુ ’ હતાદિ મંત્રોમાં પ્રત્યક્ષમાન ફળ યજમાનને માટે જ છે અને મમ શબ્દને અર્થ ‘ મમ યજમાનસ્ય ’ એ પ્રમણે કરવો, જતિભેદે માટે તદિ ॥ ૨૭ ॥

‘ કર્ણ્ય મંત્રે માં કર્મ મિદ્ધ કરવા માટેનું ’ ફળ સ્વલિપકર્મ છે એ આધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે

કર્માર્થ તુ ફલં તેષાં સ્વામિન પ્રત્યર્ચયત્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (કર્માર્થ) કર્મને માટે (ફલ) ફળ (તેષામ્) જતિભેદે માટે હોય છે (સ્વામિન પ્રતિ) કારણ કે એ ફળ પરપરા સંબંધથી સ્વામીને માટે જ (વર્ણવાત્) સમળ થતું હોવાથી

ભાવાર્થ :—ભગવિજ્ઞ મામાવર્ણમિષ વિગિહત્વા મા મા તંવાતમ્ છે પ્રકાશ કરૂપ અને વ્યાપક સ્વરૂપ પરમાત્મનું મેં આ કર્મ કરવામાં કર્માર્થ પણ અનિષ્કરણ અર્થાત્ બૂધ કરી નથી માટે આપ મને તથા ન દેશા અને આપ મને સંતાપિત ન કરશો. આ મંત્રમાં કહેલું સંતાપના અભાવરૂપ ફલ તે અવર્ણને માટે જ છે. કારણ કે સંતાપ ન હોય તે જ અર્ચારૂ સ્વામીના યજમાનતા કારણે માટે થોડા થઈ શકે છે. માટે કોણક ઠેકાણે

વ્યવદેશાચ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વ્યવદેશાચ) જતિભેદે ફળ મેળવવાનું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જોતિષ્ટેમર્મા આ પ્રમાણે પાઠ છે ‘ હવિષાન મગ્ધવે સોમાભિરપારાયો : પરલયોરપ્તાભાવ્યુ ધામેવ્યદિમિદિહુ ચચાર ઉપરત્નાનયઃ ક્ષાં અરન્નિનામગાઃ કપોમયે પાસ્વરં મિલ્તિઃ કર્ણમગે પાસ્વરં પ્રોદગ્ધનર્ધ્વસ્વાદિતા વાન્તે તેષુ દ્વરિચિન્ ઉપરવે યજનનો દક્ષિર્ન હસ્તં પ્રગાવરતિ, તર્વાપ્તુરન્યસિર સ્વહસ્તં પ્રવાર્ણપ્ત્વાદ્ યજમાનહસ્તં દૃઢંતિ તદા યજનન ’ ‘ ચિન્ત્ર ’ દ્યુતેન મયેન વદ્ પૂનઃતિ । અપ્પર્યુય ‘ મદમ્ ’ દ્યુતેન મન્ત્રેન ઉત્તરં પ્રતે । તત્તે યજમાન ‘ તપી મદ્ ’ દ્યુતેન મન્ત્રેન સ્વલં સ્વદિયવેન સ્વીકરોતી હી ચેર—મિત્તે નૈ દ્યુતેન

દ્વિવચનેન “ સદ્ ” દ્વ્યનૈન ચ ડમયપામિતયા સ્વીકાર્ય’ આ પ્રમાણે જમિનીય ન્યાયશાસ્ત્રમાં પૂર્વ-
પક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ બંનેની કૃત્તિક અને સજ્જમાન બન્નેને ફગનો સંબંધ ગતિઓ છે.
‘ ઉપવર’ નામક ગતિ ઉપર સજ્જમાન પોતાનો જમણો હાથ મળે છે અને તેજ પ્રમાણે અપર
પણ એ ગતિ ઉપર પોતાનો જમણો હાથ મળે છે. પછી ‘ ક્ષિપ્ત’ એ મંત્રમાં સજ્જમાન ફગ
પૂછે છે. પછી અપર “ મદમ્” એ મંત્રથી ફગ બચાવે છે પછી સજ્જમાન “ તન્ની સદ્ ”
એ મંત્રથી ઉકત ફગ બન્નેને માટે બચાવે છે. કેવળ સજ્જમાનને માટે જ નહિ. ॥ ૨૯ ॥

દ્રવ્ય સંસ્કાર અંગ અને પ્રધાનને માટે હોય છે એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે

દ્રવ્ય સંસ્કાર : પ્રકરણવિશેષાત્ સર્વકર્મણામ્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્ય સંસ્કાર :) દર્શ આદિ દ્રવ્યનો સંસ્કાર (પ્રકરણવિશેષાત્) એકજ
પ્રકરણમાં હોવાથી (સર્વકર્મણામ્) અંગ સહિત પ્રધાન કર્તાને માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—આગેપયોગી દર્શ આદિ દ્રવ્ય હોય છે તથા તેના આસ્તરણ આદિ જે
સંસ્કારો છે તે પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ યાગમાં એક સરખી રીતે કરવાના હોય છે. એટલે એ દ્રવ્યો
પ્રધાન અને અંગ બધાને માટે હોય છે. ॥ ૩૦ ॥

અપૂર્વ પ્રાકૃત ધર્મોનાં વિકૃતિમાં સંબંધ નથી. એ અધિકરણની સ્પષ્ટતા

નિર્દેશાત્ શુ વિહૃતાવપૂર્વસ્ય જનધિકાર : ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(શુ) પણ (નિર્દેશાત્) પ્રકૃતિ યાગમાં સ્તરણ રૂપ કાર્યને નિર્દેશ હોવાથી
(વિહૃતૈ) વિકૃતિ યાગમાં (અપૂર્વસ્ય) બહિર્ના જન આદિ અપૂર્વનો (જનધિકાર :)
સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયાગમાં હવિરાસાદાન આદિ વેદિનું કાર્ય છે. તે કાર્ય વિકૃતિયાગમાં
કરવાના હોય છે અને તે વેદિની સિદ્ધિ માટે જનન આદિ વેદિના ધર્મો પણ વિકૃતિ યાગમાં પ્રાપ્ત
થાય છે, પણ યુપાવટના—આસ્તરણ રૂપ કાર્ય પ્રકૃતિ યાગમાં હોય નથી. ક્ષોપણમાં યાગમાં
યુપાવટ નથી. માટે વિકૃતિયાગમાં તે વિધિયમાન આસ્તરણ રૂપ કાર્ય પ્રકૃતિયાગના જનન આદિ
બહિર્ણા સંસ્કારને પ્રાપ્ત કરાવતું નથી. એટલે યુપાસ્તરણમાં ઉદ્દેશ્યતા નથી કારણ કે તેનું
પ્રકૃતિમાં વિધાન નથી. ॥ ૩૧ ॥

વિધૃતિ અને પવિત્ર એ પરિબોધનોમ્ અર્હિપૂર્ણ કરણુ ભોક્ષ્ય
એ અધિકરણની સ્પષ્ટતા કરે છે.

વિશેષે ચ શ્રુતિવિશેષાદ્યત્કઃ શેષે ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શેષે) વિધૃતિ અને પવિત્ર બંનેમાં (અત્યત્કઃ) અપરસ્કૃત
બહિર્ના વિનિયોગ છે કારણ કે (શ્રુતિવિશેષાત્) ઉક્ત બન્નેમાં એનો વિનિયોગ થાય તો વાક્ય
વિશેષ સાથે (વિશેષે) વિશેષ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સુવ—આદિના આધાર રૂપ દર્શબુદ્ધિ રૂપ પ્રસ્વર એ દર્શની ભૂમિઓ
હોય છે તેના ઉપર સુવ આદિ રાજવામાં આવે છે તેને ‘ વિધૃતિ ’ કહે છે, તથા નખથી નેને

કાપવામાં ન આવ્યા હોય અને અગ્નિમાંથી પણ જેને કાપવામાં નથી આવ્યા એવા પ્રાદેશ માન્ય. દર્ભથી જે વીંટી બનાવવામાં આવે છે તેને પાંવત્ર કહેવામાં આવે છે. એ વિધૂનિ અને પવિત્ર (વીંટી) અસંસ્કૃત પરિભોજનનીય નામક દર્ભમાંથી બનાવવાં જોઈએ, કારણ કે, 'વેદિ સ્તુતિ' એ વિધાનથી સંસ્કૃત બાદિં બધો જ ઉપગ્રીય અર્થાત્ પૂરો થઈ જાય છે. માટે વિધૂતિ અને પવિત્ર (વીંટી) બનાવવા માટે બીજો અસંસ્કૃત બાદિં અર્થાત્ દર્ભ એવા જોઈએ. ॥ ૩૨ ॥

‘પ્રાકૃત પુરોહિતશ્ચ આદિતું નિધાન’ એ નામનું અધિકરણ સમજાવે છે.

અપનયસ્વેકદેશસ્ય વિધમાનસંયોગાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(૩૩) ‘પણ (એકદેશસ્ય) સવનીય પુરોહિતશ્ચ એકદેશનું’ (અપનય :) નિધાન મૂકવું ને (વિધમાનસંયોગાત્) વિધમાનનો વિધિસંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે, ‘પુરોહિતસ્ય શક્ત્યનેન્નવાવસ્ય વાગ્ને નિવૃત્તિ’ પુરોહિતના હુકમને અન્નવાવવના પાત્રમાં મૂકે છે. હવે આ ઠેકાણે જે પુરોહિત કહ્યો છે તે સવનીય પુરોહિત સમજવો કે કાંઈ બીજો ? પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે વિધૂતિની પેઠે સવનીય પુરોહિતથી જુદોજ અસંસ્કૃત પુરોહિત હોવો જોઈએ. સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે સવનીય પુરોહિતનો જ એક ભાગ અન્નવાવવના પાત્રમાં મૂકવો જોઈએ ‘પુરોહિતશ્ચ શક્ત્ય’ આ ઠેકાણે જે બીજી વિભક્તિનું શ્રવણ થાય છે તે સંસ્કૃત પુરોહિતનું જ વિધાન કરે છે. ॥ ૩૩ ॥

“કાર્યેષ્ટિઓમાં ઉપાંશુત્વ પ્રધાનને માટે છે” એ નામનું અધિકરણ ૨૫૫ કરે છે પૂર્વપક્ષ

વિકૃત્તો સર્વાર્થા : શોષ : પ્રકૃતિવત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વિકૃતો) વિકૃતિ યાગમાં વિહિત (શોષ :) શુચ (સર્વાર્થ :) પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ બંનેને માટે છે. (પ્રકૃતિવત્) દર્શપુર્ણ મામર્માં જેન વેદિ સર્વને માટે છે તેમ કાર્યેષ્ટિ-ગત ઉપાંશુત્વ પણ સર્વને માટે છે.

ભાવાર્થ :—‘ભાગ્યર્થેણ વૈ કામ્યા દૃશ્યઃ તા ઉપાંશુ ચટ્વ્યા :’ આ ઠેકાણે જે ઉપાંશુત્વનું વિધાન કર્યું છે તે અર્થ અને પ્રધાન બંનેને માટે છે. આપું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર મુખ્યાર્થો વાઙ્મયસ્યાવોદિતત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (મુખ્યાર્થો) પ્રધાનને માટે જ છે. (અતસ્ય) વિકૃતિ યાગમાં (અવોદિતત્વાત્) વિહિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કેવળ પ્રધાનને માટે જ ઉપાંશુત્વ છે. “ભાગ્યર્થેણ વૈ કામ્યા દૃશ્યઃ તા ઉપાંશુ ચટ્વ્યા :” આ વાક્યમાં જે તા પદ પડ્યું છે. તે કેવળ પ્રધાન કાર્ય છદ્ધિઓનો જ પરામર્શ કરે છે, તેની સમીપમાં અંગનો પાઠ જ નથી. માટે અંગનો પરામર્શ કરવાનો નથી. જેનો પરામર્શ થતો હોય તેમાં જ ઉપાંશુત્વ છે એમજ સમજવું જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥

“ નવનીતાન્ય રથેનયાગતા અંગ માટે છે. ” એ અધિકરણને સમજાવે છે,

સાધિધાનવિરોધાદસંમરે તદ્દાનામ્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(અસંમરે) રથેનયાગમાં આનંદ દ્રવ્યનો સમાવેશ હોવાથી, (તત્) વિદિત કરવામાં આવેલું નવનીતાન્ય (અજ્ઞાનામ્) રથેનયાગતા અંગ તરીકે ગણાતા દીક્ષણી આદિ ઇષ્ટિઓનો ધર્મ છે (સન્નિધાનવિરોધાદ્) કારણ કે અંગોનો ધર્મ હોવાથી રથે. યાગરૂપ પ્રધાનની સાથે પણ સંબંધ થઈ શકશે.

ભાવાર્થ :—રથેન યાગતા પ્રકરણમાં ‘ દૃતિવનીતામ્’ મળે છે. આમજાતી કુંડલીમાં રાગેશુ નવનીત એટલે માન્ય છે. ‘ દૃતિવનીતામ્’ કહેવાય છે. રથેન યાગમાં નવનીતા- ‘ ન્ય’ વિધાન છે પણ રથેન યાગ પોતે જ ન્યોત્પત્તિઓનો વિકાર હોવાથી પ્રકૃતિરૂપ વિકૃતિ કલ્પા આ એક વાક્યથી પ્રકૃતિ યાગ જેમ સ્વેચ્છાસર છે તેમ વિરૂધ્ધિયાગરૂપ રથેન પણ સ્વેચ્છાસર છે તથા રથેનવનીતાન્ય કલા યાગને માટે છે એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. જો બીજા યાગને માટે નવનીતાન્યના ઉપયોગ થાય તો તેમાં કયું વિધાન વર્તે? યદ્યપ્યપિ રથેનયાગતા અંગમૂલ દીક્ષણી આદિ યાગમાં તેનો ઉપયોગ કરે. રથેનયાગતા અંગમાં નવનીતાન્યનો કયો ઉપયોગ રથેનયાગમાં જ ઉપયોગ થયેલો જણાય. આ કારણે રથેનયાગતા અંગમાં જ નવનીતાન્યનો ઉપયોગ કરેલો. ॥ ૩૬ ॥

આધાનેડપિ તથેતિ ચેત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(આધાને અપિ) રથેન યાગનું અંગ એ અગ્નિધાન છે તેનું પણ તે અંગ હોતું જોઈએ (તથેતિ ચેત્) એવી જોઈ શકે કરવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જેમ દીક્ષણી આદિ રથેન યાગના અંગ છે તેમ અગ્નિધાન પણ રથેન યાગનું અંગ છે. અંગનું લક્ષણ એ જ કે જેના વગર જે ન થઈ શકે તે તેનું અંગ ગણાય. અગ્નિધાન વગર પણ રથેન યાગ થઈ શકે તેથી માટે અગ્નિધાન પણ તેનું અંગ ગણાય માટે નવનીતાન્ય અગ્નિધાનનું પણ અંગ ગણાયું જોઈએ. આ શંકાનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૭ ॥

ગામરૂરણવાદક્ષરવાતમિત્તવાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ગામરૂરણવાત) અસંનિદિત હોવાથી (અજ્ઞાત) અગ્નિધાનનું (અતન્નિમિત્તવાત) નવનીતાન્ય અંગ થઈ શકતું નથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિધાનનું વિધાન સમસ્ત વેદિક કર્મના અનુષ્ઠાન માટે કરવામાં આવ્યું છે. આમ રથેન યાગને માટે નહિ આ કારણથી રથેન યાગ સાથે અગ્નિધાનનો સાધારણ સંબંધ છે કોઈ વિશેષ સંબંધ નથી માટે દીક્ષણી યાગ જેનું તે અગ્નિધાન રથેન યાગનું અંગ ગણાયું નથી આ કારણે વીધે નવનીતાન્ય અગ્નિધાનનું અંગ નથી પણ રથેન યાગના ખાસ અંગ દીક્ષણી ઇષ્ટિનું જ અંગ છે. અંગના સંબંધને લીધે રથે. યાગ રૂપી અંગી રી સાથે પણ એનો સંબંધ થઈ શકે છે, માટે રથેન યાગમાં દૃતિવનીતામ્ મળે છે એ વિધિ અરિતાર્થ થઈ શકે છે. ॥ ૩૮ ॥

‘ નવનીતાન્ય રથેનયાગના બધાં અંગોને માટે છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

તત્કાલે લિङ्ગदर्शनात् ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(તત્કાલે) સુત્યાદિવસે (લિङ्ગदर्शनात्) લિંગવાક્યને મળતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે દિવસે સોમલતાને ખાંડીને તેમાંથી સોમરસ કાઢવામાં આવે છે તે દિવસને યાગમાં ‘ સુત્યાદિવસ ’ કહે છે. હવે સુત્યાદિવસે રથેનયાગનાં જેટલાં અંગોનું અનુષ્ઠાન થાય તે બધાંનું નવનીતાન્ય અંગ તરીકે છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. રાચરકે રાહ પશુનું આલેત આ લિંગ વાક્ય પશુ તત્કાલીન રથેનયાગનું નવનીતાન્ય અંગ છે એમાં પ્રમાણ ૩૫ છે. ॥ ૩૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સર્વેષાં ઘાડવિરોધાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (સર્વેષામ્) રથેન યાગનાં જેટલાં અંગ હોય તે બધાંનું નવનીતાન્ય અંગ ॥ (અવિરોધાત્) વિરોધરાહ જેવામાં આવતું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સુત્યાદિનમાં જે અંગોનું અનુષ્ઠાન થાય તેનું જ અંગ નવનીતાન્ય ગણાય એવું માનવા માટે કેઈ પ્રમાણ મળતું ન હોવાથી રથેન યાગનાં જેટલાં અંગો હોય તે બધા સાથે નવનીતાન્યનો સંબંધ માનવો, ખાસ સુત્યાદિનના જ બધા અંગો સાથે નહિ. કારણકે પવસ્વ દ્રવ્યમાણસ્ય દુત્યાક્ષતીનઞ્ચમિતિ રાષ્ટ્રેવે માનામાવાન્ નવનીત આજ પહેલે જે પાક થતો થાય છે તેમાં સુત્યાકાશીનાન્ય એવા સંકોચ કરવામાં કેાઈ પણ પ્રમાણ નથી. માટે સુત્યાકાશીન અંગ અને અસુત્યાકાશીન અંગ સર્વે કેાઈ રથેન યાગના અંગ સાથે નવનીતાન્યનો સંબંધ છે. ॥ ૪૦ ॥

ન્યાયોક્તે લિङ्गदर्शनम् ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ન્યાયોક્તે) ન્યાય વાક્યથી ઉક્ત અર્થમાં (લિङ्गदर्शनम्) લિંગ દર્શન પ્રમાણ નથી.

ભાવાર્થ :—ન્યાય વાક્ય લિંગ વાક્ય હોય તો તે પ્રમાણ માની ચકાસ નહિ, માટે સુત્યાકાશ સંબંધિત રથેન વિરૂતિ ધર્મો માનવા એમાં કેાઈ પ્રમાણ ન હોવાથી નવનીતાન્ય રથેન યાગનાં બધાં અંગો માટે છે. ॥ ૪૧ ॥

સવનીય બ્રહ્મદ્વંદ્વો બોધ્યો એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

માસં તુ સવનીયાનાં ચોદનાવિરોધત્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પશુ (માસમ્) માસધત્વ (સવનીયાનામ્) સવનીય જન્મથી ધાનાં કરંબ આદિમાં હોતું બોધ્યે (ચોદનાવિરોધાત્) અર્થના સામર્થ્યને લીધે.

ભાવાર્થ :—સવનીય પુરુષાર્થો જે દ્રવ્યોમાંથી બનાવવામાં આવે તે બધાં દ્રવ્યો પુષ્ટિકારક ધાન્ય હોવાં બોધ્યે સવનીય દ્રવ્ય પુષ્ટિકારક હોય તો જ તેનાથી લાભ થાય છે. નિઃસત્ પદાર્થમાંથી પુરુષાર્થ ન બનાવવો બોધ્યો. આ સૂત્રમાં માસધત્વ અર્થમાં માસ ચાલેનો પયોગ થયો છે. માસધ એટલે બળદામક. વેદક ચાંદ્રપ્રયોગો આવી રીતે વેદમાં અનેક ઠેકાણે

એમાં આવે છે. એમ કે આ ઘાત સુદૃશ્ય છુકા ગૃહીત સન્ધિના । મોનિ ગ્રીણોત મત્સરમ્
 ઝરવેદ ૬-૪૬-૪ આ મંત્રમાં મોનિ પદનો અર્થ મોમ્યોડમિનિષ્ણન્નેન ક્ષોરેણ ગાયમાંથી ઉક્ત
 ચતુ દૂધ એવો અર્થ કર્યો છે. એ દૂધ સાથે મોમરસ મેગરવો. એજ પ્રમાણે આ ઠેકાણે પણ
 માંસનો અર્થ માંસજ એટલે જલપદ અર્થ કરવો એઈ એ એ ન્યાય ગણાય છે. ઠેકાણે પડિતાએ
 સવનીય પુરોહિતની માંસમયતા અર્થાત્ માંસમાંથી સવનીય પુરોહિત બનાવવો એવો અર્થ કર્યો
 ॥ પણ એમ કરતા તેઓ વેદિક મર્મની અદિંસા અને વેદિક શબ્દના પ્રયોગોની મર્યાદાને
 સમજ્યા નથી ॥ ૪૨ ॥

મનિતરસંનિધાન્યાએતિ ચેત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ — (મનિ) મોણુ પ્રયોગ (સલનિષૌ) મુખ્ય અર્થ સંભવતો હોય ત્યારે
 (ન્યાયા) અન્યાય છે (હિતિ ચેત્) એ એમ માનવામાં આવે તે ।

ભાવાર્થ :—મુખ્ય અર્થ સંભવતો હોય તો શબ્દનો મોણુ અર્થ લેવો એ અન્યાય
 છે ને એમ કહેવામાં આવે તે એનો ઉત્તર પછીના સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે ॥ ૪૩ ॥

ચયાત્ પ્રકૃતિલિંગત્વાત્ વૈરાજવત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ — (ચયા) મોણુમાં શબ્દ પ્રયોગ થઈ શકે છે (પ્રકૃતિલિંગત્વાત્) પ્રકૃતિભૂત
 ન્યોતિષ્ઠોમમાં પણ ભાગ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે (વૈરાજવત્) વૈરાજ શબ્દ જેમ વૈરાજસામને
 માટે પ્રયુક્ત થયો છે તેમ

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયામમાં ધાનાદિમાં પુરોહિત શબ્દ લક્ષિતથી અર્થાત્ મોણુ વૃત્તિથી
 પ્રયુક્ત થયો છે. ધાનાદિપુ જ્યં પુરોહિત શબ્દો ભાક્ત ધાનરભાષ્ય જુઓ. તથા હવ્યો વૈરુપ્તમા
 એવિત્ત યોજ્ઞી વૈરાજસામ આ ઠેકાણે મામ શબ્દ વૈરાજવત્ અને વૈરાજવત્ માટે પ્રયુક્ત થયો
 છે તેમ ઉક્ત સૂત્રમાં માંસ શબ્દ પણ માંસવ અર્થાત્ મલપ્રાપ્ત અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે એમ
 માનવામાં કરી દરકત નથી. ॥ ૪૪ ॥

હિતિ મીમાંસાગુર્જરમાપ્યે તૃતીયાધ્યાયસ્ય અષ્ટમઃ પાદઃ સમાપ્તઃ તૃતીયોડધ્યાયઃ

અથ ચતુર્થાધ્યાયસ્ય પ્રથમઃ પાદઃ ॥

હવે કૃતવર્ષ અને પુરુષાર્થની જિજ્ઞાસાનું અધિકરણ સમજાવે છે.

અઘાતઃ પ્રત્વર્થપુરુષાર્થયોજિંક્ષાસા ॥ ૧ ॥

પદાર્થ — (અ) શેષ અને શેષીના નિષ્પણ પછી (અ.) શેષોપિત વ વદ્ય-
 માણુ અર્થનું મારણ હોવથી (પ્રત્વર્થ પુરુષાર્થયોઃ) કૃતવર્ષ અને પુરુષાર્થની (જિજ્ઞાસા)
 જિજ્ઞાસા કરવી જોઈએ

ભાવાર્થ :—કૃતવર્ષનો અર્થ અને પુરુષાર્થનો અર્થ શું છે ? અર્થાત્ એનાં લક્ષણો થ
 છે એ વિવચના માનવી ઇચ્છા કરવી જોઈએ જે કૃત્રે માટે હોય તે કૃતવર્ષ અને જે પુરુષને

માટે હોય તે પુરુષાર્થ. ક્રતુ એટલે યાજ અને પુરુષ એટલે મનુષ્ય. કેવળ નરભતિનું મહત્ત્વ કરતુ એવો અર્થ સમજવો નહિ. જો ક્રતુનો અર્થ અને પુરુષનો અર્થ સમજી શકાય તો કોણ પ્રયોજાય છે અને કોણ પ્રયોજક છે તે પણ સમજી શકાય.

હવે કંતવ્ય અને પુરુષાર્થના લક્ષણનું અધિકરણ શરૂ કરે છે.

પશ્ચિમન્ પ્રીતિ : પુરુષસ્ય તસ્ય હિત્વાઽર્થલક્ષણાઽવિમક્ત્વાત ૧ ૨ ॥

પદાર્થ : — (પશ્ચિમ) સ્વર્ગ-અદિક કોઇ સુખવિશેષમાં અથવા પશુ આદિ જે સુખના સાધન છે તેને મેળવવા પછી (પુરુષસ્ય) પુરુષને જે (પ્રીતિ) પ્રીતિ થાય છે તે પુરુષાર્થ કહેવાય છે. અને જેનું અનુક્રાન કરવા પછી પુરુષને સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે તે કંતવ્ય કહેવાય છે (તસ્ય) સ્વર્ગાદિની (હિત્વા) ઇચ્છા (અર્થલક્ષણા) શાસ્ત્રની પ્રેરણા વગર સ્વાભાવિક થાય છે. (અવિમક્ત્વાત) સ્વર્ગાદિ સાથે કટુરૂપ સાધનનો અવ્યભિચાર સંબંધ હોય છે.

બાવાર્થ : — સ્વર્ગાદિ સુખ મળ્યા પછી અથવા સુખના સાધન મળ્યા પછી પુરુષ એમ માને છે કે હું હવે કૃતાર્થ થયો છું. એવી જો મનની વૃત્તિ તેનું નામ પુરુષાર્થ છે. તથા સ્વર્ગાદિ સુખ વિશેષને મેળવવા જેનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે તે ક્રતુ કહેવાય છે. સુખની ઇચ્છા માણસને સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે એમાં કોઈ શાસ્ત્રની અપેક્ષા નથી. ક્રતુ અને સ્વર્ગાર્થ કળનો અવ્યભિચારિત સંબંધ છે માટે ક્રતુની ઇચ્છા કરવી જોઈએ. ક્રતુના જે ઉપકારક અંગો હોય છે તે ' કંતવ્ય ' કહેવાય છે.

સ્વર્ગઆદિ સુખનું મુખ્ય સાધન જે હોય છે તેને પણ પુરુષાર્થ કહેવામાં આવે છે અને એ સાધનના ઉપકારી અંગ હોય છે તેને કંતવ્ય કહેવામાં આવે છે આવેલા પણ અર્થ છે. આ પ્રમાણે પુરુષાર્થના જે અર્થ નીકળે છે એક સુખ અને બીજું સુખનું મુખ્ય સાધન; કારણ કે એ બંનેને પુરુષ ઇચ્છે છે. ॥ ૨ ॥

મજપતિમત પુરુષાર્થ છે. એ અધિકરણ સમાજવે છે.

તદુત્તરર્થે કર્મણિ પુરુષાર્થાય જ્ઞાત્વત્યાગતિશક્ત્યત્વાત ન જ દ્રવ્યં ચિકીર્ષ્યતે

તેનાર્થેનામિસમ્બન્ધાત ક્રિયાર્થા પુરુષધૃતિઃ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ : — (કર્મણિ) તસ્ય જ્ઞાતમિત્યુપવચ્ચ, ' નેષ્ઠેતોવન્તમાદિર્થ ' નાસ્તં યન્તં કદાચન । આ વાક્યથી એમ જોઈ શકાય છે તેમાં (તદુત્તરર્થે) પ્રીતિનો ઉપસંભ થતો ન હોવા છતાં (પુરુષાર્થાય) પુરુષાર્થનું જ્ઞાત (જ્ઞાત્વ) પ્રકૃતવાક્ય (અનતિચક્રવર્ત્ય) નક્કી થઈ ફર કરી શકાય એમ ન હોવાથી (ચ) અને (દ્રવ્યમ્) કંતવ્યભૂત દ્રવ્ય (ચિકીર્ષ્યતે) સંસ્કારમુકત કરવાને ઇચ્છાતું નથી. (તેન) તેથી (ધર્મેન) પુરુષાર્થ સાથે (અગિસમ્બન્ધાત) સંબંધ હોવાથી (ક્રિયાર્થા) ક્રિયામાં (પુરુષધૃતિઃ) પુરુષનું અવલુ છે પુરુષ કતાં હોવાથી પ્રકૃતક્રિયાનું તે અંગ છે.

બાવાર્થ : — ' તસ્ય જ્ઞાતમ્ ' નેષ્ઠેતોવન્તમાદિર્થ નાસ્તં યન્તં કદાચન આ પ્રમાણે અનારભ્ય પાક છે અર્થાત્ સામાન્ય વિધિ છે. યર્થને ઉચિતો કે આશયતો ન જોવા. આ ઉકાણે યર્થનું અનીકર, કરતું એ કંતવ્ય છે કે પુરુષાર્થ છે ? પૂર્વપક્ષ કંતવ્ય માને ॥ અને સિદ્ધાન્તવાદી

પુરુષાર્થ માને છે સર્વના અનીક્ષણમાં જો કે પ્રીતિ નથી અને જોમાં પ્રીતિ ન હોય તે પુરુષાર્થ પશુ ન હોય છતાં તે પુરુષાર્થ જ છે કારણ કે તર્કથી કેવલ વાક્યની નિષ્ફલતા સિદ્ધ કરી શકાય નહિ પણ જીવો (વિશેષી કાર્ધ) ખીજ કિંવા એવો નેક્ષેત્રનો અર્થ કરી એ કિંવાથી કલ્પનું અગમ્યત કાર્ધ દ્રવ્યનો સંસ્કાર કરવો, એવો પણ અર્થ થઈ શકે નથી કાર્ધપણું કેવળે ઉદ્દેશીને ઉક્ત વાક્યનો પાઠ કરવામાં આવ્યો નથી, માટે કાર્ધપણું કેવળ દ્રવ્યનો સંસ્કાર માની શકાય નહિ. આ કારણથી અનીક્ષણનો સંબંધ કૃષ સાથે છે જેનો સંબંધ કળ સાથે હોય તે હ મેંમાં પુરુષાર્થ જ હોય છે! ઉક્ત વાક્યનો ભાવ હું ઉચિત્તા સર્વને અને આશયના સર્વને નહીં જોઉં આવે સંબંધ પુરુષ પ્રત્યપતિ મતને માટે કહે છે. આવા સંબંધથી કર્મમાં તન્મય થવાથી જાતવતા જેવસા મુક્તો મુક્તિ પુરુષ પાપથી મુક્ત થાય છે. પાપથી મુક્ત થવું એ પુરુષાર્થ છે, માટે પ્રત્યપતિ મત પુરુષાર્થ છે, કેલ્પ નથી. ॥ ૩ ॥

અવિશેષાક્ષ શાસ્ત્રસ્ય યથાશ્રુતિ ફલગ્નિ સ્યુ : ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(૧) આશંકા સૂચવે છે. (શાસ્ત્ર) સમિષો યતિ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર (અવિશેષાક્ષ) નેક્ષેત્રોચ્ચત્તમાદિત્તમ્ ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર સમાન હોવાથી (યથાશ્રુતિ) તેની સમીપ અપમાણ અર્થવાદથી પ્રતિપાદ (ફલગ્નિ સ્યુ :) રજો હોવાં જોઈએ. અને તેથી તે પશુ પુરુષાર્થ માનવાં જોઈએ.

આવાર્થ :—જો અર્થવાદમાં ખતાવેલાં રૂપથી ઉક્ત મત પુરુષાર્થ માનવામાં આવે તો સમિષો યતિ ઇત્યાદિ પણ પુરુષાર્થ જ માનતાં પડશે કારણ કે તેની સમીપ જો અર્થવાદ વાદ છે, તેમાં ખતાવેલાં રૂપોને લીધે ઉક્ત સમિષાદિ નજન પણ પુરુષાર્થ થઈ શકશે. કેલ્પ નહીં થય ॥ ૪ ॥

અથિ યા કારણામદ્યે તદ્વર્ચમર્ચસ્યાનભિસમ્મન્સાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(અથિ યા) આ જાને પદો ઉક્ત આશંકાની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (કારણામદ્યે) શ્રુતિ, વિંગ આદિ વિનિયોજક પ્રમાણ ન મળવાથી (તદ્વર્ચ) પ્રત્યપતિમત પુરુષાર્થ માનવામાં આવે છે. (મર્ચસ્ય) પ્રમાણ ન મળવાથી કાર્ધ કર્મની સાથે એવો (અનિસમ્મન્સાત્) સંબંધ નથી.

આવાર્થ :—શ્રુતિ, હિંગ, વાક્ય, પ્રકરણ, રચના અને સમાખ્યા આ વિનિયોજક પ્રમાણ છે. આમાંનાં કાર્ધ પણ પ્રમાણથી પ્રત્યપતિમતનો કાર્ધપણું કર્મમાં વિનિયોજ થતો નથી માટે સમિષો યતિ ઇત્યાદિ સમિષાદિથી પ્રત્યપતિ મતની વિષયતા છે. આ કારણથી પ્રત્યપતિ મત પુરુષાર્થ છે કેલ્પ નથી. અર્થવાદ સર્વનું અનીક્ષણ કાર્ધ કેવળે અંગને ઉપકારક નથી પણ પુરુષને ઉપકારક છે. જે પુરુષને ઉપકારક હોય તે પુરુષાર્થ. ૧ ॥ ૫ ॥

તથા ચ લોકમૂલેષુ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે જ પ્રમાણે (લોકમૂલેષુ) સાધારણ મનુષ્યના વ્યવહારમાં પણ જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સાધારણ લોક જીવહારમાં જે આ પ્રમાણે વાક્યો હોય. જ્ઞાનં કુલ, પત્તં
કુલ સ્નાન કર. રસોષ કર. તે એ ઠોકણે સ્નાન કરવું એ રસોષને માટે છે અર્થાત્ રસોષ
કરવા પહેલાં સ્નાન કર. પણ જે એકલુ વાક્ય હોય જેમકે ‘જ્ઞાનં કુલ’ સ્નાન કર, તે આ
સ્નાન કેવળ પુરુષને માટે જ છે કાંઈ કર્મને માટે નથી. તેમ પ્રજ્ઞપ્રતિષ્ઠા કાંઈ કટુવિરોધને
ઉદ્દેશીને પઠિત નથી એટલે તે અનાત્મ્યપઠિત છે માટે તે સ્વતંત્ર ફલવાળું વાક્ય છે અને તેથી
તે પુરુષાર્થ જ છે કર્તવ્ય નથી. ॥ ૬ ॥

યજ્ઞયુધીનું અનુવાદત્વાધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર દ્રવ્યાણિ રવિજોષેણાનર્થકયાત્ પ્રવીયેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ક) પૂર્વપક્ષને સચિત કર છે. (દ્રવ્યાણિ) રક્ષ આદિ યજિષ્ સાધન
(રવિજોષેણ) સંપૂર્ણતાથી (જાનર્થકયાત્) નિર્જોડતાના ભાવથી (પ્રવીયેત્) અગ્નિમાં પ્રદાન કરવું

ભાવાર્થ :—રક્ષ, કપાલ, અગ્નિહોતકવણી, ઘર્ષ, કૃષ્ણાન્નિન, અમ્મા, ઉલ્ખલ, મુસલ, દમ્પ અને ઉપલા આ દસ યજ્ઞના આયુધ છે એવા પાઠ છે. આ ઠોકણે એવા સંદેહ થાય છે કે ઉક્ત સાધનોના હોમ કરવા કે તેનાથી જે જે કાર્ય થયેલાં થઈ હોય તે કરવું કે ‘અગ્નિ’ પૂર્વપક્ષનું એવું માનવું છે કે એ બધાનો હોમ કરવો. જે એનો હોમ ન કરવામાં આવે તે ‘પ્રજ્ઞાનિ વૈ દશ યજ્ઞયુધાણિ’ આ વાક્ય નિર્જોડ થઈ ગયેલ કારણ કે એમાં યજ્ઞના આયુધ અર્થાત્ સાધન તરીકે બતાવ્યાં છે. માટે કૃત આદિ યજ્ઞનાં સાધન હોવાથી તેના જેમ હોમ થાય છે તેમ રક્ષ આદિ પાત્રનો પણ હોમ થવો જોઈએ. કારણ કે તે યજ્ઞપ્રધાનનાં અંગ છે. ॥ ૭ ॥

શિર્ષાંત સૂત્ર સ્વેન ત્વર્યેન સમ્યગ્ધો દ્રવ્યાણી પૃથગર્થત્વાત્ તસ્માદ્

વયાશ્રુતિ સ્વુઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ક) શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિષ્કૃતિ સ્વયં છે. (દ્રવ્યાણ્ય) રક્ષ આદિ દ્રવ્યોનો (સ્વેન ત્વર્યેન) પોત પોતાનાં કાર્ય સાથે (સમ્યગ્ધો) સંબંધ છે (પૃથગર્થત્વાત્) ‘એવું’ બિન્ન બિન્ન કાર્ય સાથે પ્રયોજન હોવાથી (તસ્માદ્) માટે (વયાશ્રુતિ) જે પ્રમાણે ધનશ્ચ યજુઃ છે તે પ્રમાણે (સ્વુઃ) વિનિયોગ થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—રક્ષ આદિ દસ દ્રવ્યોનો હોમ કરવાનો નથી પણ એ સાધનોથી જે જે કાર્ય થયેલ છે તે કરવાનું હોય છે. જેમકે રક્ષથી વેદિનું ખનન કરવું, કપાલોમાં પુરાણના બનાવવો, અગ્નિહોતકવણીમાં ઘર્ષણ નાખવું આ પ્રમાણે જે સાધનથી જે કાર્ય થવું હોય તે સાધનથી તે કાર્ય કરવું. યજ્ઞયુધ એ કાંઈ અપૂર્વ વિધિ નથી. પણ અનુવાદ ૩ અર્થાત્ તે તે સાધનને ઉદ્દેશીને તેનાથી અમુક અમુક ક્રિયા કરવી. ॥ ૮ ॥

ચોચન્તે ચાર્યકર્મસુ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચાર્યકર્મસુ) પાત્રપ્રતિષ્ઠા કર્મમાં (ચોચન્તે) આદિતામિને અર્થાત્ આદિતામિના શબ્દને પાત્ર સાથે આગવું.

ભાવાર્થ :—જે માણસ આદિનામિ હોય તે જ્યારે પંચતલને પામે ત્યારે તેના દેહને તેનાં પશ્ચિમ પાત્ર સાથે જાળવે આપું વિધાન છે હવે જો જ્યોતિષ્ઠામર્મા તે પાત્રને બાળી નાખ્યા હોય તો મૃત દેહ વખતે પાત્રેની પ્રતિપત્તિ અર્થાત્ મૃતદેહ સાથે પાત્રોનું દહન કેવી રીતે સંભવે ? પાત્ર તો પહેલેથીજ એની જીવિત દશામાં હોમી દેવામાં આવ્યાં છે. આ કારણને લીધે પાત્રોનો હોમ કરવાનો નથી પણ જે પાત્રથી જે કિંમ કરવાની હોય તે કરવી એવો જાન છે. ॥ ૬ ॥

ચિર્જીવર્ણનાથ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(૧) અને (ચિર્જીવર્ણનાથ) ચિંતવાક્યનું દર્શન યત્ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચતુર્દશરૂપમાસ્વામ, અમાશ્વાસ્વાયં પ્રણોદશાહુતય પૌર્ણમાર્માર્મા ચૌદ અને અમાવાસવામાં તેર આહુતિઓ આપવાની હોય છે. હવે જો યજ્ઞાધુષોની પશુ આહુતિઓ આપવાની હોય તો ક્ષત્ર ધર્મીજી વધારે આહુતિ ચર્વી જોઈએ અને જો એમ કરવામાં આવે તો ચૌદ અને તેરનો નિવશ ન રહે. માટે ઉક્ત ચૌદ અને તેર સખ્યા સાથે વિશેષ આવડો હોવાથી યજ્ઞાધુષનો હોમ કરવો ન જોઈએ ॥ ૧૦ ॥

પરવેશત્વવિવક્ષાધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર તત્ત્વેકત્વમયજ્ઞાન્નમર્થસ્ય ગુણમૂલત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તત્ત્વ) ઉદાહૃત વાક્યમત લગ્નીપોમીયમ્ પશુમ્ આ ઠેકાણે, (એકત્વમ્) સંખ્યા માત્ર જ છે (અવજ્ઞાતમ્) એકત્વ યરાનું અંગ નથી (ગુણમૂલત્વાત્) પ્રત્યયની પ્રકૃતિ જે પશુ છે તેના પ્રત્યે ઔણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વદ્મીપોમીય પશુમ્જાતમે આ વાક્યમાં જે અર્થ વિકસિત છે તેનો અર્થ એકત્વ અને કર્મ શરૂ થાય છે તેમાંથી એકત્વની વિવક્ષા નથી એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે જો, એની વિવક્ષા હોત તો તે યરાનું અંગ મળ્યાત અને પછી એકત્વ અર્થાત્ એક કરતાં વધારે પશુઓ દાનમાં આપત તો યજ્ઞ દેહને ઉત્તમ ન કરી શકત કારણ કે જો એકત્વથી વિવક્ષા યથા હતો. એકત્વની વિવક્ષા એટલે એક જ પશુ, જે નહિ એવો અર્થ થાય છે. આ કારણથી એકત્વની વિવક્ષા નથી એમ જ માનવું થાય છે. ॥ ૧૧ ॥

અકથ્યતિવાચ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(૧) અને (અકથ્યતિવાચ) એક સખનું અવજ્ઞ યત્ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં એક સંખ્યાની જરૂર હોય છે ત્યાં એક સખ વાપરે છે, કેવળ પ્રત્યયથી કામ સરતું નથી. જેમ કે જ્યાં જ્યાં દક્ષિણ દવાત્ એક માત્રને દક્ષિણ તરીકે આપવી. આ વાક્યમાં એક સખનું ૨૫૯ ઉચ્ચારણ છે, જો જ્યાં આ ઠેકાણે એકત્વ સંખ્યા વિવક્ષિત હોત તો એક સખનો પ્રયોગ કરવાની જરૂર ન રહેત. આ કારણથી લગ્નીપોમીય પશુમ્ આ ઠેકાણે એકત્વ સંખ્યાની વિવક્ષા નથી. ॥ ૧૨ ॥

હવે પૂર્વપક્ષમાં શંકા ઉત્પન્ન કરે છે.

પ્રતીયતે इति चेत् ॥ ૧૩ ॥

પ્રકાશ્ય :—(પ્રતીયતે) પ્રતીયમાન થાય છે (इति चेत्) જો એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—ગુરુ શિષ્યને કહે કે ગામાન્ય ગાય લાવ. તો શિષ્ય ' ગમ્ ' અહીં ગોશબ્દો-
તત્ત્વતી એક વચનને સાંભળી એક જ ગાય લાવે છે એ નહિ. માટે એકત્વનો પણ શબ્દ બોધમાં
પ્રવિષ્ટ થઈ શકે છે. જો એમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર નીચેના સૂત્રમાં આપવામાં
આવે છે. ॥ ૧૩ ॥

नाशब्दं तत्प्रमाणत्वात् पूर्ववत् ॥ ૧૪ ॥

પ્રકાશ્ય :—(ન) નહિ, એકત્વની પ્રતીતિ થતી નથી. (अशब्दम्) જે એક વંતી
પ્રતીતિ થાય છે તે તો અશબ્દ છે અર્થાત્ આદિર્હી છે (તત્પ્રમાણત્વાદ) પ્રમાણભૂત વાક્યના
અવલુપ્તિ એકત્વનો બોધ થાય છે (पूर्ववत्) જેમકે પૂર્વની પેઠે.

ભાવાર્થ :—જે એકત્વની પ્રતીતિ થાય છે તે તો આદિર્હી છે શાબ્દિક નથી. જેમકે
' પૂર્વ વિદ્યાર્થી' ઠોડે છે ' અહીં પૂર્વ શબ્દનો પ્રયોગ ત્યારે જ સફળ થઈ શકે જ્યારે જે ત્રણ
વિદ્યાર્થી ઠોડાય. જો એક જ વિદ્યાર્થી ઠોડાય તો પૂર્વ શબ્દનો પ્રયોગ નહોતો, એટલે પૂર્વો ધાવતિ
કહેવાથી બીજાનો પણ બોધ થાય છે, પણ જો બોધ શાબ્દિક નથી પણ આદિર્હી છે તેમ
બમીવેમીયમ્ પછુમ્ આ ઠોડાણે પણ એકત્વની પ્રતીતિ આદિર્હી છે. જો શાબ્દી પ્રતીતિ હોત
તો શ્રુતિથી જ વિનિયોગ થઈ શકત વાક્ય ॥ કોષ ૪૨૨ ન હોતી ૪૨૩ કે વાક્ય કરતાં શ્રુતિ
પસવતી હોય છે માટે ઉક્ત વાક્ય એકત્વની પ્રતીતિ શબ્દથી થતી નથી. આ કારણથી એત્વ
સંજ્ઞા વિવક્ષિત નથી. ॥ ૧૪ ॥

सिद्धांत सूत्र द्वाव्यवत् तूपलभ्यते तद्वागमे हि तद्दृश्यते तस्य ज्ञानं

यथाऽप्येवाम् ॥ ૧૫ ॥

પ્રકાશ્ય :—(હ) સિદ્ધાંતને ધરાવે છે. (દ્વાવ્યવત્) શબ્દ વિશિષ્ટ (તૂપલભ્યતે) એકત્વની
પ્રતીતિ થાય છે. (તદ્વાગમે) એક વચનનો પ્રયોગ સાંભળ્યા પછી (તદ્ દૃશ્યતે હિ) એકત્વ
વિષયક રમરણ બોલસ થાય છે અને એ પ્રમાણે સોદો પણ અનુભવે છે. (તસ્ય જ્ઞાનમ્) માટે
તદ્વિષયક જ્ઞાન શબ્દ છે. (यथाऽप्येवाम्) જેમ ત્રણવિષયક શાબ્દબોધ શબ્દથી થાય છે
તેમ એકત્વની પ્રતીતિ પણ શબ્દવિષયક જ છે.

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે પછુમ્ આ ઠોડાણે પશુવિષયક બોધ શબ્દ ॥ તેમ જમ્ પ્રત્યયથી
જે એકત્વની પ્રતીતિ થાય છે તે પણ શબ્દ જ છે, એકત્વનાર્થ પદના અવલુપ્તિ લોકો એકત્વ
સંજ્ઞાનો અનુભવ કરે જ છે. જે પદ સંજ્ઞાના પછી જે અર્થનું નિવમથી રમરણ થાય તે
અર્થ શબ્દ બોધનો જ વિષય છે. આદિર્હી વિષય નથી. માટે એકત્વ એ માત્રનું અંગ છે અને
તે એકત્વ વિવક્ષિત ॥ અર્થાત્ બમીવેમીયમ્ પછુમ્ આ ઠોડાણે પ્રત્યયથી પ્રતીતિ થઈ એકત્વ મતમાં
વિવક્ષિત છે. એકે પરશુ જ હાન કરણુ એવો ઉક્ત વાક્યનો અર્થ થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

ત્રણ લિંગવર્ણન ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સદ્) તે જ પ્રમાણે (લિંગવર્ણન) લિંગવાક્યનું દર્શન પણ થાય છે.

ભાવાર્થ :—કર્તા ચામ્યા, અવલિપ્તા રૌદ્રા, નમોરુપાઃ પાર્વત્યાઃ, પૈન્દ્રામો દત્તમાઃ આ વાક્યમાં કર્તા : છત્રાદિમાં બદ્ધવચન વિવક્ષિત છે એટલે કે કર્તાઃ કહેવાથી ત્રણ ગાયે સમજાય છે. તે જ પ્રમાણે અવલિપ્તા અને નમોરુપાઃ થી પણ બદ્ધવચન વિવક્ષિત છે અને તેથી જ અવલિપ્તા થી ત્રણ અને નમોરુપાઃ થી પણ ત્રણ ત્રણ ગાયે ની પ્રતીતિ થાય છે. આ પ્રમાણે ઉક્ત ચબ્દોથી નવ ગાયોની પ્રતીતિ થાય છે અને દસમ ચબ્દગુણ ૨૧૨૫ પરમાત્મદેવતાક સાર્વભૌમી પ્રતીતિ થાય છે. એ ઉક્ત ચબ્દોમાં બદ્ધવચન વિવક્ષિત ન હોત તો 'દસમ' ચબ્દનો પ્રયોગ નિષ્ફળ થઈ જત માટે જોવી રીતે કર્તા. આદિમાં બદ્ધવચન વિવક્ષિત છે તેથી જ રીતે સમીપીયમ્ વ્યુત્તમ્ આ ઉક્તોથી પણ એકત્વ સંજ્ઞા વિવક્ષિત છે. ॥ ૧૬ ॥

લિંગ વિવક્ષા—અધિકરણ

તથા ચ લિંગમ્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (લિંગ) લિંગ પણ વિવક્ષિત છે.

ભાવાર્થ :—તે પ્રમાણે એકત્વ વિવક્ષિત છે તે જ પ્રમાણે લિંગ પણ વિવક્ષિત છે. એ ગાયનું હાન કહ્યું હોય તો ગાયનું જ હાન આપણું જગત્ અથવા સાર્વભૌમું નહિ ॥ ૧૭ ॥

આશ્રયિઓનું અદ્યક્ષતાધિકરણ

આશ્રયિપ્યવિશેષેણ ભાવોડયઃ પ્રતોરેત ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(આશ્રયિ) પદાર્થોમાં એટલે પ્રમાણ, પુરાકાશ સ્વિચ્છૂત્ત આદિમાં (નામ) અપૂર્વ ૬૫ (અર્થ) અર્થ (પ્રત્યેત) માનવો જોઈએ (અવિશેષેણ) કારણ કે તે પણ માનવી માફકે કર્મ જ છે.

ભાવાર્થ :—જો સ્વિચ્છૂત્ત માત્ર હોય છે તે ઉપક્રુક્ત યથેચ્છા હવિરો ના સંસ્કાર છે. અંકાર અદ્યક્ષ અર્થને માટે હોય છે પણ સ્વિચ્છૂત્ત માત્ર અપૂર્વનો ઉપકારક નથી કારણ કે એક કર્મના જે પ્રયોજન માનવોએ હીક નથી આપ્યું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે એમાં સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે, કર્મ એક હોવા છતાં અંકના બેદોષથી પ્રયોજનનો પણ બેદ હોય છે, (૧) મંત્રવાદ (૨) દ્રવ્ય પ્રસેપ (૩) દેવતાનો ઉદય કરી ત્યાગ કરવો ત્રણ કર્મનાં અંશ છે. તેમાં ત્યાગથી પરમાપૂર્વનું ઉપક્રુક્ત અર્વાતર અપૂર્વ ઉત્થાન થાય છે. ઉક્ત ત્રણ અંશોમાં મંત્રોચ્ચ રણથી દેવતાનું સ્મરણ થાય છે. હવિષપ્રણેપથી ક્રિષ્ટ વિનિયોગ થાય છે આ બંને દષ્ટ પ્રયોજન ॥ ૧૫ ત્યાગરૂપ અંશનું ક્રાંત દષ્ટ ફળ જણાવ્યું નથી માટે તેનું અપૂર્વ માનવું જ જોઈએ. યજ્ઞતિ દત્તિતિ હૃદોતિ આદિ ક્રિયાઓ જેમ અપૂર્વ પ્રયોજક છે તેમ સ્વાહ્યવર યજ્ઞતિ આદિ વાક્યો પણ અપૂર્વનાં પ્રયોજક છે. ભગવાઈ એ છે કે સ્વિચ્છૂત્ત માત્રથી ઉપક્રુક્ત હવિરોનો સંસ્કાર થાય છે એને ૬૫જનક અપૂર્વ પણ ઉત્થાન થાય છે તેથી તે ઉચ્ચાર્યક છે. ॥ ૧૮ ॥

ઉપર કહેલા અર્થમાં ચાકા ઉત્પન્ન કરે છે.

चोदनायां त्वनारम्भोऽविमत्तवाग्रहान्येन विधीयते ॥ १९ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આશંકને સૂચિત કરે છે. (ચોદનાયામ્) શેષ હવિષ્થી વિધાન કરવામાં આવેલા સિદ્ધાન્ત આદિ કર્મમાં (અનરમ્ભ :) આસિદ્ધ વિધિનો અભાવ છે (અવિમત્તાત્) વિધિનો વિષય વિશિષ્ટ હોવાથી તેમાં અંશ એતું કશું નથી. (અન્યેન) બીજા કોઈ વાક્યથી (ન હિ વિધીયતે) વિધાન થતું નથી.

ભાવાર્થ :—એવા સ્વિષ્ટકૃતે સમવચિતિ આ વાક્યથી પ્રધાન આહુતિઓ આપ્યા પછી બાકી રહેલા હવિષે દ્વારા સ્વિષ્ટકૃત કર્મનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. એમાં કોઈ અંશ વિધિ નથી તેમ બીજા કોઈ વાક્યથી પણ જેમ પ્રધાન કર્મનું વિધાન છે એનું અર્થાત્ સ્વિષ્ટકૃત કર્મનું કોઈ અપૂર્વ વિધાન નથી માટે પ્રધાન કર્મ સાથે એનો જવા પણ મેક નથી તેથી જે પ્રધાન કર્મનું ફળ છે તે જ ફળ સ્વિષ્ટકૃતનું પણ છે. સ્વિષ્ટકૃત કર્મના અંશો બહે ત્રણ રહ્યા પણ તેથી એ ત્રણે અંશો કંઈ જુદા જુદા અપૂર્વને ઉત્પન્ન કરતાં નથી માટે સ્વિષ્ટકૃત વિધિનો વિષય અપૂર્વ નથી પણ સંસ્કાર છે. ॥ ૧૯ ॥

સંકાતું સમાધાન

स्याद्वा द्रव्यचिकीर्षीयां भावोऽर्थे च

गुणभूतताऽऽद्यवादि गुणीभावः ॥ २० ॥

પદાર્થ :—(વા) આશંકની નિવૃત્તિ સૂચક છે. (દ્રવ્યચિકીર્ષીયામ્) દ્રવ્યનો સંસ્કાર કરવાની ઇચ્છા હોવા છતાં પણ (ભાવ :) અપૂર્વ (સ્યાત્) હોયું જ એમ એ (વ) અને (બધે) સ્વિષ્ટકૃતપ અર્થમાં (ગુણભૂતતા) સંસ્કારાર્થતા (હિ) કારણ કે (ગુણીભાવ :) સંસ્કારાર્થતા અને અર્થાર્થતા (ભાવવાત્) ઉદ્દેશને આધીન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વિષ્ટકૃત આદિ દ્રવ્યના સંસ્કારને માટે હોવા છતાં તેના ત્રણ ભાગ છે એ તો કણુલ કરતું જ પડે છે એ ત્રણ અંગમાં મંત્રોચ્ચારણ અને હવિષપ્રણેપ બંને ઉપયુક્ત હવિષોના સંસ્કાર માટે હોય પણ જે ત્યાગ છે એ કોઈના સંસ્કાર માટે નથી તેનાથી તો જરૂર અપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સ્વિષ્ટકૃત સંસ્કારને માટે અને અપૂર્વ ઉત્પન્ન કરવા માટે પણ છે. અર્થાત્ એ ઉભયાર્થક છે. ॥ ૨૦ ॥

अथोक्त-अथोक्त-भाव निरूपणार्थिष्ठरत्न प्रतिज्ञा

अथैन समवेपम्यमतो द्रव्यकर्मणाम् ॥ २१ ॥

પદાર્થ :—(અતઃ) હવે પછી (દ્રવ્યકર્મણામ્) દ્રવ્ય અને કર્મનો (અર્થેન) ફલસંબંધ જખતે (સમવેપમ્યમ્) સ્વયં અને વિષય ભાવનું પ્રતિષાદન કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—કશું દ્રવ્ય તથા કર્મ સમ અને વિષય છે એનું નિરૂપણ હવે કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ કેટલું કોનું પ્રયોજક તેનું હવે સ્પષ્ટપણે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. એજ પ્રતિજ્ઞાત અર્થ છે. , , .

શેષત્વમુપરિગ્રન્થે ચિન્તનીયમુત્તરત્ । શેષો માનાન્ન તસ્યાન્ન પ્રયુજ્યાલ્પકલેરણાત્ ॥

હવે આગળ ગ્રંથનો વિચાર થવાનો છે કે કોઈ બીજાનો ? તેનો ઉત્તર એ છે કે આ કદનો શેષ છે તથા પુરૂષનો શેષ છે એનો વિચાર તો આગળ થઈ ગયો છે માટે હવે તે વિચારનો વિષય નહીં પણ શેષતાનું જે પ્રયુક્તિરૂપ રૂપ છે તેનો વિચાર કરવાનો છે. કદાચિત્ તેના ઉપયોગને માટે શેષ વિચાર થયો હોય તો તે પ્રધાનરૂપે નથી પણ ગોચરૂપે છે એમ સમજવું ॥ ૨૧ ॥

દેશાનયન એ આમિક્ષાનું પ્રયોજ્ય છે. એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર એકનિષ્પત્તેઃ સર્વ સમં જ્ઞાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(એકનિષ્પત્તેઃ) એક જ વખતે આમિક્ષા અને વાગ્નિન દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થવાથી (સર્વમ્) એ બન્નેનો (સમમ્) દેશ નયન સાથે સંબંધ એક સરખો (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ :—તત્ત્વ વ્યવિત્તિ દૃષ્ટાનયતિ ગરમ દૂધમાં દહીં નાંખવું, આ વિધિ પ્રમાણે દહીં નાંખવાથી રૂપ કાઢી નાખ છે તેમાં જે થતો જાણ હોય છે તેને ‘ આમિક્ષા ’ કહે છે અને પાણી જેવો પ્રવાહી ભાગ હોય છે તેને ‘ વાગ્નિન ’ કહે છે. હવે અહીં વિચાર એ કરવાનો છે કે ગરમ દૂધમાં જે દહીં નાંખવું તે ખાસ આમિક્ષાને માટે કે વાગ્નિને માટે છે પૂર્વપક્ષવાદી એવું માને છે કે દહીં નાંખવા રૂપ એક જ પ્રયત્નથી બન્ને દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થતી છે માટે બન્ને માટે જ દહિ પ્રયોગ છે, એટલે કે દહિ-આનયન એ આમિક્ષા અને વાગ્નિન એ બન્નેનું એક સરખી રીતે પ્રયોજ્ય છે. બેમાંથી અમુક એક જ દેશાનયનનું પ્રયોજ્ય છે એમ કહી શકાય નહિ.

સિદ્ધાંત સૂત્ર સંસર્ગરસનિષ્પત્તેરામિક્ષા ચા પ્રધાનં સ્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(કા) અથવા (સંસર્ગરસનિષ્પત્તિઃ) દહીં નાંખવાથી આમિક્ષાની ઉત્પત્તિ થવાથી તે જ (પ્રધાનમ્) પ્રધાન (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ :—દેશાનયન ખાસ આમિક્ષા દ્રવ્યને માટે જ છે, વાગ્નિને માટે નહિ. આમિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાને માટે જ ગરમ દૂધમાં દહીં નાંખવામાં આવ્યું છે. તેની માથે વાગ્નિન દ્રવ્ય તો કુદરતી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે. એને ઉદ્દેશીને કોઈ ખાસ પ્રયત્ન નથી એટલે આમિક્ષા જ દેશાનયનનું પ્રયોજ્ય છે. ॥ ૨૩ ॥

મુલ્યવ્યવસ્તવસંસ્થા ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મુલ્યવ્યવસ્તવસંસ્થા) મુખ્ય ચબ્દથી સ્પૃતિ થતી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મુખ્ય ચબ્દથી આમિક્ષાની સ્પૃતિ થાય છે વાગ્નિન નહિ. જેમકે મિથુનં વે દધિ ચ શૂત ચ ભય યદ સંઘટ્ટ મળદમિત્ત મસ્તિષ્વ પરી ચ દદુશ્ચે ગમ્ એવ સઃ સ્તિ ગમંસ્તુવા યામિક્ષા । મિથુનસ્ય ચ ગમઃ પ્રયોજકો ભવતિ ન ગમેદકમ્ ” દધિ અને શૂન બન્ને મિથુન છે. ગરમ રૂપ નાંખ્યા પછી જે ઉપર જરા થતો પદાર્થ જણાય છે તે ગર્મ છે. આ પ્રમાણે આમિક્ષા ગર્મ ચબ્દથી સ્પૃત થાય છે. ગર્મ જ મિથુન થવાનો પ્રયોજ્ય હોય છે, ગમેદક નહિ. (યાગર ભાષ્ય) ખા પ્રમાણે ગર્મ રૂપ મુખ્ય ચબ્દથી આમિક્ષાની સ્પૃતિ થાય છે માટે આમિક્ષા જ દેશાનયનનું પ્રયોજ્ય છે. ॥ ૨૪ ॥

ગવનયન પદક્રમેણ અપ્રયોજ્ય છે. એ અધિકરણને સુમળવે છે

પદકર્માપ્રયોજકં નયનસ્ય પરાર્થવાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(પદકર્મ) ધૂળગી ગાડાના અક્ષનુ અબન કરવું તે (અપ્રયોજનમ્) અપ્રયોજ્ય છે (નયનસ્ય) નેનાયનનું (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થત્વ હોય છે

ભાવાર્થ :—એકદાયન્યા સેમ ક્રીણતિ ઇત્યુક્ત્વા યદ્ પદાનિ જનુ નિષ્કાસતિ આતું વાક્ય છે. એક વરસની વાછડી આખી સોમને ખરીદવા પછી એ વાછડી વાછળ ૭ પગલાં ચાલ્યાં અને સાતમે પગસે ગાવના ચમળની રજ લઇ સોમ વેચવાને જે ગાડું ઉછું હોય તેમાં જઈ તેના અક્ષ ઉપર તે રજ નાખવી અહીં ૭ પગલાં ગાયે ભરવાં એ ગવાનયનનું પ્રયોજન છે કે ગાડાના અક્ષ (ધરી) ઉપર ગાવના સાતમે પગને લીધેલી રજ એ ગવાનયનનું પ્રયોજન છે ? આનું સમાધાન એ છે ગાયનું લાવણુ એ સોમ ખરીદવા માટે છે, મટે એક વરસની વાછડી એ તે સોમકથનું અંગ છે, તેથી ગવાનયન પણ સોમકથને માટે જ છે આ કારણથી ગવાનયન પદકર્મનું પ્રયોજન નથી પણ સોમકથનું પ્રયોજ્ય છે વાછડીની વાછળ ૭ પગલાં ચાલી સાતમે પગસે ગાવના પગનાની રજ લઇ સોમકથતાના ગાડાના અક્ષ (ધરી) ઉપર નાખવી એને પદકર્મ કહે છે. આ કર્મ અર્ચનું એ કરવનું હોય છે ॥ ૨૫ ॥

કપાસ તુષોપવાપનું પ્રયોજ્ય નથી. એ અધિકરણને સુમળવે છે.

અર્થાભિધાનકર્મ ચ મવિવ્યતા સંયોગસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્

તદર્થો હિ વિધીયતે ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) અને (અર્થાભિધાનકર્મ) પુરોહિતશ્રવણુપદ સાથે જેનું અભિધાન છે એવા અર્થથી સાધ્ય કર્મ તુષોપવાપ આદિ અપ્રયોજ્ય છે. (મવિવ્યતા) અવિવ્યર્થ થનાર પુરોહિતની સાથેના (સંયોગસ્ય) સંયોગ (તન્નિમિત્તત્વાત્) પુરોહિત શ્રવણુપદ વચ્ચે અક્ષરત્વ નિમિત્ત હોવાથી (હિ) આ કારણને વીધે (તદર્થઃ) તુષોપવાપનું (વિધાયતે) વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—પુરોહિત બનાવવાનું સાધન જે કપાસ છે તેમાં તુષો નાખવા આ તુષોપવાપ કરવાનું પ્રયોજ્ય નથી એ કે જે વખતે કપાસમાં તુષ (જેમાંથી પુરોહિત બનાવવામાં આવે ॥ તે બનાવનાં ફાતરા) ન ખરામાં આવે છે તે વખતે પુરોહિત નથી તે પુરોહિતકપાસ કેમ કહેવાય ? આનો ઉત્તર એ છે કે અવિવ્યર્થ જે પુરોહિત થનાર છે તેના સંબંધને લીધે ' કપાસ પુરોહિત ' કહેવાય છે અર્થાત્ કપાસનો પ્રયોજ્ય કર્મ પુરોહિતનું શ્રવણુ (શ્રવણુ) છે તુષોનો ઉપવાપ નથી. કારણ કે, કપાસ બનાવવાનું મુખ્ય પ્રયોજન પુરોહિતનું શ્રવણુ જ છે તુષોપવાપ નહિ ॥ ૨૬ ॥

શકૃત અને લોહિત પશુમાં અપ્રયોજ્ય છે. એ અધિકરણને સૂચવે છે.

પશાવનાલમ્માલોહિતશકૃતાર્કમત્વમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(પશુ) પશુકર્મકાલમાં (લોહિતશકૃત) લોહિત અને શકૃત (અકર્મત્વમ્)

અપ્રયોજ્ય છે (અનાલમ્માર) તેના હિંદસથી પશુનું દાન ચણું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :- પશુનું જ્ઞાન ચક્રત્ અને લોહિતના ઉદેશથી ચતુર્નથી પશુ ૬૫ આદિના ઉદેશથી થાય છે. માટે ઉક્ત બંને પ્રયોજ્ય છે. ॥ ૨૭ ॥

હવે પુરોહરાનું પ્રયોજ્યક સ્વિષ્ટકૃત્ કમં નથી. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

एकदेशद्रव्यस्रोतस्तौ विद्यमानसंयोगात् ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :- (વ) અને (એકદેશદ્રવ્ય) પુરોહરાના ઉત્તરાર્ધ ૩૫ ૬૦૫ જેને માટે છે એવો ને સ્વિષ્ટકૃત્ થાય પુરોહરાનો પ્રયોજ્યક નથી. (સ્વતંત્ર) ઉપસ્થિતિવાક્યમાં (વિદ્યમાનસંયોગાત્) કદૂપત્તે ન જ થયોમ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- દર્શ્ય પૂર્ણ માન્યતા આ પ્રમાણે પાઠ છે કે ઉત્તરાર્ધત્ સ્વિષ્ટકૃત્તેડવચ્ચનિ સ્વિષ્ટકૃત્ માટે પુરોહરાના ઉત્તરાર્ધમાંથી અવધન કરવું જોઈએ. અર્થી સ્વિષ્ટકૃત્ થાનુનું જેમ વિધાન ॥ તેમ અન્નમાદિના ઉદેશ કરી પ્રધાન થાય પશુ વિહિન કર્યો છે. આ ઉપરથી સંકેદ થાય છે કે પુરોહરાનું નિર્માણ અગ્નિને માટે છે કે સ્વિષ્ટકૃત્ને માટે ? પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે બંનેને માટે છે. સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે સ્વિષ્ટકૃત્ થાય પુરોહરાના નિર્માણનું કારણ નથી કારણ કે, વચાનેવોડકપાલ; આ પુરોહરાનું વિધાન કરતાર વાક્ય છે, તેનાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, પુરોહરાનો પ્રયોજ્યક પ્રધાન થાય છે સ્વિષ્ટકૃત્ નહિ ॥ ૨૮ ॥

निर्देशात् तस्यान्वयर्थादिति चेत् ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :- (નિર્દેશાત્) આગેય પુરોહરાનો નિર્દેશ હોવાથી, (તસ્ય) તેના ખીલ દેવતાના ઉદેશથી જ્ઞાનો અસંભવ હોવાથી (અર્થાત્) સ્વિષ્ટકૃત્ થાનની સિદ્ધિ માટે (અન્યત્) સ્વતંત્ર ખીલ પુરોહરાનું નિર્માણ છે (ક્વતિ ચેત) એ એવી યજ્ઞ કરવામાં આવે તો એને ઉત્તર આમળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :- આગેય પુરોહરા જુદો છે અને સ્વિષ્ટકૃત્ થાનને માટે પશુ જુદો પુરોહરાય છે. કારણ કે, સ્વિષ્ટકૃત્ થાય વિહિત્ છે આમ બે થાય છે અને બે પુરોહરાય પશુ છે તેથી સ્વિષ્ટકૃત્ને માટે પશુ સ્વતંત્ર પુરોહરાનું નિર્માણ હોવું જોઈએ. ॥ ૨૯ ॥

ઉક્ત ચંકાર્ત્ સમપ્રધાન

न शेषसंनिधानात् ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :- (ન) નહિ. (શેષસંનિધાનાત્) અગ્નિઆદિ શેષનું સંનિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :- ને આગેય થાય કર્યા છે અને તેમાંથી ને શેષ પુરોહરાય હોય છે તેમાંથી સ્વિષ્ટકૃત્ થાય કરવાનો હોય છે. આ કારણથી સ્વિષ્ટકૃત્ થાય માટે સ્વતંત્ર પુરોહરાય બનાવવાની જરૂર નથી. ॥ ૩૦ ॥

બીજી યુક્તિ આપે છે.

कर्मकार्यात् ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :- (કર્મકાર્યાત્) યોતાની સેવાનું જનરૂપતાથી સ્થિતિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વિષ્ટકૃત્ની સેવાને માટે આ પ્રમાણે અર્થવાદ છે તેવા વે સ્વિકૃતમનુવન
 હસ્યં નોં વહેતિ સોઝ્યવીરુચ્ચરદાદ મલ્લં રીયત્તમિતિ । દેવાં એ સ્વિષ્ટકૃતને કહ્યું કે અમારે હવેનું
 વહન કર, ત્યારે ત્રિવષ્ટકૃતે કહ્યું કે મને પુરોગણના ઉત્તમકર્માથી આપો, આ અર્થવાદમાં
 સ્વિષ્ટકૃત્ની સેવાની રૂપરેખા છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્વિષ્ટકૃત્ યાગ માટે સ્વતંત્ર
 પુરોગણ અનાવવાની જરૂર નથી પણ જે પુરોગણ પ્રધાન યાગ કરવામાંથી બાકી રહ્યો છે તેમાંથી
 જ સ્વિષ્ટકૃત્ યાગ કરવો. લોકમાં પણ એવો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે કે સેવકો માટે ખાસ
 રાંધવામાં આવતું નથી પણ રસામીને માટે જે ગંધુડું હોય છે તેમાંથી જ આપવામાં આવે છે.
 એટલે સ્વિષ્ટકૃત્ યાગ પુરોગણનો પ્રયોજક નથી. ॥ ૩૧ ॥

લિઙ્ગદર્શનાદ

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાદ) સિંગ-વાક્ય પણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ તદ્ યદ્ સર્વેભ્યો હવિશ્વઃ સ્વિકૃત્તે સમવચતિ ’ આ અર્થવાદ-વાક્યથી
 સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રધાન યાગ કરી લીધા પછી જે બાકી રહ્યા હોય તે બધામાંથી સ્વિષ્ટકૃત્
 યાગ માટે અવશ્યન કરવું જાનાયો પણ સિદ્ધ થાય છે કે સ્વિષ્ટકૃત્ યાગને માટે સ્વતંત્ર
 પુરોગણનું નિર્માણ નથી એટલે સ્વિકૃત યાગ પુરોગણનો પ્રયોજક નથી. ॥ ૩૨ ॥

હવે અભિધારણને માટે શેષધારણ તથા તેને માટે જુદું પાત્ર હોવું
 એમાં પ્રયોજકતા નથી એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર અભિધારણે વિપ્રકર્ષાત્ અનુયાજ્યત્ પાત્રમેદઃ સ્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અભિધારણે) અભિધારણ કરવા માટે (વિપ્રકર્ષાત્) કાર્ત્તરમાં હવિષ્
 હોવાને લીધે અત્યંત દૂર પડતું હોવાથી (પાત્રમેદઃ) જુદું પાત્ર હોવું જોઈએ, (અનુયાજ્યત્)
 અનુયાજના સાધનભૂત પૂપદાન્ય માટે જેમ જુદું પાત્ર હોય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—પ્રાતઃકાળમાં પ્રયાજ્ય હોમ કર્યા પછી જૂદામાં શેષ થી બચ્યું હોય છે
 તેનાથી મધ્યહનમાં જે હવિષ્યોના હોમ કરવાનો હોય છે તેના ઉપર અભિધારણ કરવાનું હોય છે.
 એ શેષ-ધૂત જૂદામાં જ રાખવું કે તે કોઈ જુદા પાત્રમાં રાખવું ? જૂદામાં તો એ શેષધૂત રાખી
 રહાય નહિ કારણ કે એ જૂદામાં બીજા કાચ કરવાના હોય છે. આ કારણને લીધે શેષધૂતના
 ધારણ માટે જુદું પાત્ર હોવું જોઈએ એવો પૂર્વપક્ષ મહત્તર છે. જેમ અનુયાજ્ય કરવા માટે
 પૂપદાન્યના ધારણ નિમિત્તે જુદું પાત્ર રાખવામાં આવે છે તેમ કાલાન્તરમાં અભિધારણ કરવા
 માટે શેષધૂતના ધારણ માટે જુદું પાત્ર હોવું જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

સમાધાન સૂત્ર ન વાગ્ધાર્મત્વાત્ અપાત્રત્વં ત્યેકદેશત્વાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત સુચક છે. (અપાત્રત્વાત્) જુદા પાત્રનું વિધાન ન હોવાથી
 (અપાત્રત્વમ્) માટે શેષ ધૂતને પાનાન્તરમાં ધારણ કરવું યોગ્ય નથી (તુ) અને (એકદેશત્વાત્)
 એ આન્ય તો પ્રયાજ્યને માટે જે વિનિયુક્ત હોય છે તેનો શેષ છે.

ભાવાર્થ :—શેષનું અભિધારણ પ્રતિષ્ઠિત સંસ્કાર છે, એટલે જે હવિષ્યો તે વખતે
 તૈયાર હોય તેના ઉપર શેષ ધૂત નાખી દેવું. આ પ્રમાણે શેષ ધૂતની ચારિત્ર્યતા થઈ જતી

હોવાથી પાત્રાન્તર દવિષ્ણો હોય થાય ત્યાં સુધી પ્રયાજ શેષ થૂનને રાખી મૂકવાની જરૂર છે. પૂરપદાન્ય તો અનુયાજનું અંગ હોય છે માટે એ ધતને ધારણ કરવું જરૂરી છે અને તેને માટે પાત્રાન્તરની પણ જરૂર છે. આ પ્રમાણે દુષ્ટાન્તમાં વિષમતા છે. સાર એ કે કે પ્રયાજશેષ થૂનને કેમ જુદા પાત્રની અપેક્ષા નથી. ॥ ૩૪ ॥

हेतुत्याद्य सहप्रयोगस्य ॥ ૩૫ ॥

પૈદાર્થ :—(ચ) અને (સહ પ્રયોગસ્ય) સાથે પ્રયોગ કરવો એ કારણ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રાતઃકાળ અને મધ્યહન કાળમાં જે અનુષ્ઠનો કરવાનાં હોય તે અનુષ્ઠાન સાથે જ કરવું, એવો હેતુ છે. પ્રાતઃકાળમાં સહ અનુષ્ઠાન કરવું તેને માટે અર્થવાદ પણ છે 'તીર્થં વૈ પ્રત સવનમ્' સવારે સવન કરવું એ તો તીર્થ છે. ॥ ૩૫ ॥

अभावदर्शनाच्च ॥ ૩૬ ॥

પૈદાર્થ :—(ચ) અને (અભાવદર્શનાચ્છ) અભિધારણનો અભાવ પણ છે એવું સૂચવનાર વાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—મદ્ય વૈ મદ્યસામ્ય ચદ્ મદ્યસામ્યસ્યમતે માસમ્યસ્તેનાનિષ્ઠતા. મધ્યહનમાં જે આમ આવામાં આવે છે તે સાક્ષાત્ સ્પષ્ટ છે, માટે અનુષ્ઠાનના જે યજુઓનું કાન કરવામાં આવે છે તેના સંબંધી દવિષો રૂપ હોતાં નથી એટલે કે તે પ્રથમથી જ અભિધારિત હોય કે માટે તે દવિષોને અભિધારણની જરૂર નથી. આ અર્થવાદથી મધ્યહનના દવિષોને ન્યારે અભિધારણની જરૂર નથી તો પછી પ્રયાજ શેષ થૂનને માટે પાત્રાન્તરની અપેક્ષા જ રહેતી નથી માટે પાત્રાન્તર અભિધારણને માટે અપ્રયોજ્ય છે. ॥ ૩૬ ॥

सति सत्यवचनम् ॥ ૩૭ ॥

પૈદાર્થ :—(સતિ) અભિધારણનો અભાવ હોવાથી જ (સત્યવચનમ્) સત્ય વચન સાર્થક થાય છે.

ભાવાર્થ :—સત્યા જાણી પ્રાગ્બત્ત પણ સંબંધી દવિષોને જે ધૂતના સંબંધી હોય તેવાઓ છે તે ત્યારે જ સિદ્ધ થઈ શકે કે ન્યારે એના ઉપર અભિધારણ ન કરવામાં આવે. માટે મધ્યહનના પ્રાગ્બત્ત કલિષ્ણે પ્રમાણ હોય ધૂતના અભિધારણની જરૂર નથી. ॥ ૩૭ ॥

तस्येति चेत् ॥ ૩૮ ॥

પૈદાર્થ :—(તસ્ય ન) સત્ય વચન અભિધારણના અભાવને સિદ્ધ કરવું નથી (સતિ ચેત્) એ એવી શક્તિ કરવામાં આવે તો ? એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૮ ॥

स्यात् तस्य मुख्यत्वात् ॥ ૩૯ ॥

પૈદાર્થ :—(સ્યાત્) ઉપરના વાક્યમાં અભિધારણનો અભાવ માનવો એજ થોડા છે. (તસ્ય મુખ્યત્વાત્) કારણ કે અભિધારણનો અભાવ જ મુખ્ય છે.

ભાવાર્થ :—‘સંભ્યા વા દર્શિ’ આ વાક્યથી દર્શિને સંભ્યા બતાવ્યા છે એમાં અભિધારણુનો અભાવ જ સુખ્ય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્યારે આપાતિન ક વપ્તુ અભિધારણુનો અભાવ છે તો પ્રચાલકશૈવધૃતતા ધારણ કરવા માટે પાત્રાન્તરની જરૂર જ રહેતી નથી. આ કારણથી અભિધારણુને માટે શેષ ધારણ અને તેને માટે પાત્રાન્તરનું અનુદાન ન કરવું એજ અર્થ દર્શિત થાય છે. ॥ ૩૯ ॥

સમાનયન એ આલંબ્યધર્મનું પ્રયોજક છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે. ૫

સમાનયનં તુ મુલ્યં સ્વાહિદ્વર્શનાન ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘તુ’ શબ્દ ગૌણ કર્મત્વનો નિષેધ સૂચવે છે. (સમાનયનમ્) ઉપભૂત નામક સુવામાંથી જુદાનામક સુવામાં ધ્રુવ ભાવવું એ (મુલ્યમ્) ઔપભૂત આલંબના મહત્વનું પ્રયોજક (સ્વાહ) છે. (હિદ્વર્શનાત્) લિંગ વાક્યથી એમ જ સમજાય છે.

ભાવાર્થ :—દર્શિપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આ પાઠ છે. અતિદાયેકઃ સમાનયત ઉપનૃત દત્તિ પાંચ પ્રમાણેનાં જે ત્રીજો, પ્રમાણ છે તે દ્વઃ નામથી જોળખાય છે. દ્વઃ એ દ્વઃ શબ્દનું દ્વિતીયાનું બહુવચન છે. એ ત્રીજા પ્રમાણને ઠોડી ચોથા અને પાંચમા પ્રમાણના હોમ માટે ઉપભૂત નામક સુવામાંથી થી જુદાનામક સુવામાં લેવું. જુદાશ્વધૃતથી પ્રમાણેનો હોમ થાય છે અને ઉપભૂતશ્વ ધૃતથી પ્રમાણ અને અનુયાજ બન્નેને માટે હોય છે. આ ઉપરથી પ્રમાણેનો હોમ જુદાશ્વ ધૃતથી પશુ થાય છે અને ઉપભૂતશ્વધૃતથી પશુ થાય છે. આથી વિદેશ મનવો નહિ. જુદાશ્વ આલંબ્ય પ્રથમ મળુ પ્રમાણને માટે હોય છે અને બાકીના જે પ્રમાણે ઉપભૂતમાંથી ધૃતને જુદામાં લઈ કરવાના હોય છે. માટે ઉપભૂતશ્વ ધૃતનું સમાનયન સુખ્ય છે. ॥ ૪૦ ॥

યજ્ઞને દિ દેવસામર્થ્યમ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(દિ) કારણ કે (યજ્ઞને) અતિદાયેકો વર્ધિઃ પ્રતિ ધત્વાદિ દ્યુવમાણ સમાનયનને ઔપભૂતના સંપાદનનું પ્રયોજક ન માનવામાં આવે તો (દેવસામર્થ્યમ) જુદાશ્વ ધૃતથી અનુયાજનાવ રૂપ હેતુનું કથન કરવું એ નિર્ણયક થઈ ગય.

ભાવાર્થ :—અતિદાયેકો વર્ધિઃ પ્રતિ સમાનયતિ જુદામૌષધૃતમ્ આ વાક્યથી વર્ધિ એટલે એથી પ્રમાણ અને પાંચમા પ્રમાણ ઉપભૂત પાત્રમાંથી જુદા પાત્રમાં સમાનીતધૃતથી કરવા એમ સિદ્ધ થાય છે. માટે ઔપભૂત આલંબનું પ્રયોજક સમાનયન માનવું જ જોઈએ જે એમ ન માનવામાં આવે તો જુદાશ્વધૃતથી અનુયાજ ન કરવા નજરાનુયાજાન્ યજ્ઞન્ ભવતિ ઉપભૂત પાત્રમાં રહેલા લીધી પ્રમાણ અને અનુયાજનો હોમ થાય છે પશુ જ્યારે ઉપભૂત પાત્રમાંથી અડધું આલંબ જુદામાં લેવામાં આવે છે, અડધું ઉપભૂત પાત્રમાં જ રાખવામાં આવે છે, ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય ॥ કે બધું જુદા જુદામાં સામાટે ન લીધું સામાટે અડધું જ લીધું ? આનો ઉત્તર એ છે કે સમાનીત ધૃતથી કેવળ પ્રમાણે જ થાય છે અનુયાજને નહિ. આ ઉપરથી સમાનયન ઉપભૂતશ્વ ધૃતનું પ્રયોજક છે એ માનવું જ જોઈએ અને એજ આ અધિકરણનો પ્રતિપાદ છે. ॥ ૪૧ ॥

ઔપભૂત અને જીહ્વ વાળે ધૃત બાળે માટે અલગ અલગ નથી. એ અધિકરણ સમજવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

તત્રોત્તરિષમકા સ્યાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) જીહ્વઆદિ આન્વમાં (તત્રાઃ) મદ્યપ્રતિપાદક વાક્ય (અવિમ્બા સ્યાત) અવિભાગનું પ્રતિપાદક છે.

ભાવાર્થ :—ઉપભૂત પાત્રમાં જે ધૃત હોય તે ઔપભૂત અને જીહ્વ-પાત્રમાં જે ધૃત હોય તે જીહ્વ ધૃત કહેવાય છે. રથપૂર્ણમાસમાં ચતુર્જાં ગૃહ્ણતિ, ઘટો ટપમૃતિ આમાં ધૃતનો જે વિનિયોગ કર્યો છે તે વગર વિભાગે કર્યો છે. અર્થાત્ જીહ્માં ચારવાર ધૃત મેવું અને ઉપભૂતમાં આઠવાર મેવું. આ બંને આન્વથી પ્રવાળ તથા અનુવાળનો હોમ થાય છે આમાં કરી વિભાગ નથી આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે સર્વ સર્વાયં ગૃહ્ણતિ પ્રયાગેભ્યસ્તદ્વ્યાદિ શબ્દાનિ અવયુયાનુવાદવાનીતિ (સુબોધિની) અર્થ :—સર્વ ધૃત સર્વને માટે છે. ‘ જીહ્માં મેવામાં આવે છે તે પ્રવાળને માટે છે એ તો અવયુતિથી અનુવાદ માત્ર જ છે, એક દેશથી સર્વતું મદ્ય કરવું એવું નામ અવયુતિ-અનુવાદ કહેવાય છે. જેમ કપડાને એક ભાગ બળવાથી કપડું બાંધુ એમ કહેવાય તે અવયુતિ અનુવાદ કહેવાય છે. જીહ્, ઉપભૂત અને મુગમાં મહેલો ધૃતથી પ્રવાળ અને અનુવાળ બંને થાગે વગર વિભાગે થાય છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

તત્ર જીહ્વમનુયાજપ્રતિપેધાર્થમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) તેમાં (જીહ્વમ) જીહ્વપાત્રમાં રહેવું ધૃત (અનુયાજપ્રતિપેધાર્થમ્) અનુવાળના પ્રતિપેધ માટે છે.

ભાવાર્થ :—જે ધૃત જીહ્માં લીધું હોય છે પ્રયાગેભ્યસ્તદ્ તે તો પ્રવાળને માટે જ હોય છે, અને તેનાથી અનુવાળનો હોમ ન કરે એવો પ્રતિપેધ છે. આ કારણથી ધૃત હોમ-વ ની વ્યવસ્થા અર્થાત્ વિભાગ છે. અભ્યવસ્થા અર્થાત્ અવિભાગ નથી. ॥ ૪૩ ॥

ઔપભૂત તર્યેતિ ચેત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(ઔપભૂત) ઉપભૂત પાત્રસ્થ ધૃત (તથા હતિ ચેત્) અનુવાળને માટે જ છે પ્રવાળને માટે નથી જો એમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જીહ્વસ્થ ધૃત પ્રવાળને માટે અને ઉપભૂતસ્થ ધૃત અનુવાળને માટે જ માનવામાં આવે તો શો વધો ? ઉપભૂતસ્થ ધૃત પ્રવાળ અને અનુવાળ બંનેને માટે શા માટે માનવું ? ને એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આવે છે ॥ ૪૪ ॥

સ્વામ્જીહ્વપ્રતિપેધાગ્નિયાનુવાદ : ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(જીહ્વ પ્રતિપેધ) જીહ્વઆન્વનો પ્રતિપેધ હોવાથી (નિયનુવાદ) નિત્યનો અનુવાદ (સ્વા) થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉપજૂતરથ આભય પ્રમાણ અને અનુવાજ બન્નેને માટે છે 'યદુપમતિ પ્રયાજાનુયોગ્યસ્તત્' આ વાક્યથી જુદરથ આભયનો પ્રતિવેદ થાય છે માટે ઉપજૂતરથ આભય પ્રમાણ અને અનુવાજ બન્નેને માટે અર્થાત્ ઉભયાર્થક છે આ પ્રમાણે ઉભયાર્થક બંધન-રથા થવાથી ઉપજૂતરથ આભયનો નિત્ય સિદ્ધ અનુવાદ જ છે અને 'પ્રમાણનું' વિધાન જેમ મુદરથને ત્યાં અતિથિ આભયા હોય અને જ મવાને વખતે કહેવામાં આવે છે કે ધરધણી અને અતિથિ જમી લે આ ઠેકાણે ધરધણીને તો માત્ર અનુવાદ છે અને અતિથિને માટે ભોજનનું વિધાન હોય છે તેમ ઉપજૂતરથ ધૃતથી અનુવાજ અને પ્રમાણના સંબંધમાં સમજવું. ॥ ૪૫ ॥

'ઉપજૂતરપાત્રમાં ચાર ચાર વાર બે વખત મહણ કરવું' એ અધિકરણ સમગ્રવે છે પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સદષ્ટસંખ્ય અઘણાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(તદ) ઉપત વાક્યથી વિધેય યદ્ (અટસંખ્ય) અટસંખ્ય છે (મળણાત્) મહથ વિધાયક વાક્યથી એવી જ પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—"અપ્પાતુપમતિ" આ વાક્યમાં અષ્ટે પદ પડ્યું છે તેનો અર્થ એ છે કે ઉપજૂતમાં આઠ વાર પૂત લેવું અને એ પ્રમાણે અષ્ટર સંખ્યાનું જ વિધાન છે. જે ચતુષ્ક-યત્વ વિશિષ્ટ સંખ્યાનું વિધાન નથી. એવો પૂર્વ પક્ષરાહિતો મત છે. ॥ ૪૬ ॥

અનુપ્રમાણ જૌહવસ્ય ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (જૌહવસ્ય) જુદ સંબંધી આભયને ઔપજૂત આભય સાથે મેજવણી કરવામાં અર્થવાદનો (અનુપ્રમાણ) અનુપ્રદ્દ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—"અતુર્યંદીત" એ શ્વ તદમૂત તસ્યાપારમ્ આપાર્વ વિરિતઃ પ્રાચીન પ્રયાગ્જન યત્તિ સમાનયત ઉપૂતઃ અતુર્યંદીતતામ્" આ અર્થવાદ જે અષ્ટર વિશિષ્ટ સંખ્યાનું વિધાન થાય તોજ અસ્તિત્વ યાય છે આ વાક્યમાં 'અતુર્યંદીત' એ પદ અર્થાર્થક છે. જુદમાં જે પૂત છે તે થેડું હોવાથી ઉપજૂતમાંથી ચાર વખત લેવું જેમજે જેથી આ વાર અને પ્રયાગને હોમ થઇ પડે, પણ અતુર્યંદીત શક્તિ તા ઠેકાણે ચતુઃ સંખ્યા વિશિષ્ટ જેમ એક જ દર્શવનું મહથ છે તેમ અપ્પાતુપમતિ અહીં પદ્ય અષ્ટ સંખ્યા વિશિષ્ટ એક દરિયુતા મહથનું જ વિધાન હોવું જોઈએ. આઠની સંખ્યાના ચાર ચારના જે અવરોધને જે વિધાન માનવામાં આવે તો અષ્ટ શબ્દની લક્ષણ માનવી પડે અને તે યોગ્ય નથી માટે અષ્ટત્વ વિશિષ્ટ સંખ્યાનું જ વિધાન છે. ॥ ૪૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર દ્યોસ્તુ હેતુસામર્થ્ય ધવળં ચ સમાનયને ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(દ્ય) શબ્દ સિદ્ધાંતને ધરાવે છે. (દ્યોઃ) જે અતુર્યંદીતોનાજ વિધિ છે. (હેતુસામર્થ્ય) હોમ પ્રતિષાદક વાક્યનું સામર્થ્ય હોવાથી (ચ) અને (ધરામ્) અષ્ટર અરણ્ય તો (અનયને) મહથમાં પાત્ર જોદાશવનું ઘોતક છે.

ભાવાર્થ :—જે વખત ચારનું જ વિધાન છે. એક વખત ચારવાર ધૃત લીધું તેનાથી ચતુર્થ અને પંચમ પ્રમાણના હોમ કરશે અને બીજી વખત ચારવાર લીધું તેનાથી અનુપ્રમાણનો

દોષ કરવો અથ સંખ્યા તો આઠવાર ગ્રહણ કરવા માટે છે. હોમ કરવા માટે તો બે વાર ચાર ગ્રહણ જ છે. હોમ રૂઢિવાન હોવાથી પ્રધાન છે. ગ્રહણ હોમને માટે હોવાથી ઉપસન્ન ન થઈ શકે છે. આ ઠારણથી બે વખત ચારગ્રહણનું જ નિધાન છે, અથવાચિદ સંખ્યાનું નિધાન નથી એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૪૮ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः :

स्वरूपं ઉદનાદિમાં અપ્રયોગકત્વ છે, એ અનિકરણ સમજાવે છે.

पूर्वपक्ष सूत्र स्वरूपेणैकनिर्णयः स्वकर्मशब्दत्वात् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(સ્વરુ.) એક કાષ્ઠના કટકાનું નામ સ્વરુ છે. (સુ) પૂર્વપક્ષને સચિત કરે છે (એકનિર્ણય) યુષની ક્રિયાથી બિન ક્રિયાથી સ્વરુની ઉત્પત્તિ થાય છે (સ્વકર્મ-શબ્દત્વાત્) ' સ્વરુ બનાવે ' આનું સ્વરુને માટે સ્વતંત્ર વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—' યુગર્થ ઉચિતમાત્રાય પ્રથમ સ્વરુ. પતેત ચ સ્વરુઃ ' યુષ (યજમા પશુ અધિવા માટે ખીનો) ને માટે કાષ્ટ બનાવે હોવામાં આવે ત્યારે જે પહેલો કુકડો હાકડામાંથી પડે છે તેને ' સ્વરુ ' કહેવામાં આવે છે, એ સ્વરુને માટે જુદી ક્રિયા કરવી પડે છે જે ક્રિયામાં યુષ બનાવવામાં આવે છે તેજ ક્રિયામાંથી સ્વરુ બનતો નથી, કાન્થુ કે ' સ્વરુ કરોતિ ' આનું એટલે માટે યુષ વાક્ય છે જે યુષની ક્રિયાથી જ સ્વરુ બની જનો હોત તો યુષ વાક્યની જરૂર ન રહેત માટે સ્વરુ પશુ ઉદન ક્રિયાનો પ્રયોગક છે. આનું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧ ॥

पूर्वपक्ष तदर्थी साधक हेतु आपत्ताभां आवेत्.

જાત્યન્તરાચ શરૂતે ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (જાત્યન્તરાત્) ને કાષ્ઠમાંથી યુષ બને છે તેના કરતાં ખીણું કાષ્ટ સ્વરુને માટે લેવું છે એવો અર્થવાદ હોવાથી સ્વરુને માટે જુદી ક્રિયા છે એવી (પાકૃતે) ચક્રી ઉદારવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—યુષના કાષ્ટ કરતાં જુદી માત્રનું કાષ્ટ ' સ્વરુ ' માટે જોઈએ એવો અર્થવાદ પણ છે. જેમ કે.—' યજ્ઞસ્ય વૃણસ્ય સ્વરુ કુર્વાત યજ્ઞસ્ય લોકમાર્ગેહેયુષપસ્ય સ્વરુ કરોતિ ઇતિ ' ' જે ખીણ વૃણનો સ્વરુ બનાવે તો ખીણ લોકને પ્રાપ્ત થાય ' જે યજ્ઞિય યુષ કરવા સાથે એકજ ક્રિયામાંથી યુષની પ્રાપ્તિ સ્વરુ આપોઆપ બની જતો હોત એ ઉપરનો અર્થવાદ શામાટે જોઈએ ? એટલે કે અભ્યુષની યજ્ઞ જ ન કરવી જોઈએ. માટે યુષની ક્રિયાથી બિન કોઈ ખીણ સ્વતંત્ર ક્રિયાથી સ્વરુ બનાવવો જોઈએ ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સ્વતંત્ર્યે વા સ્વતંત્ર્યસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(પા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (સ્વતંત્ર્યસ્ય) ચૂપનો જ એક ભાગ સ્વતંત્ર છે અને તે ચૂપક્રિયાથી જ ચૂપ સાથે બની જાય છે એને માટે કોઈ ભૂદી ક્રિયા કરવી પડતી નથી. પણ એ સ્વતંત્ર્ય નિમિત્ત જ છે. અર્થાત્ તેમાંથી સ્વતંત્ર્ય બને છે ‘ ચૂપસ્ય સ્વતંત્ર્યં કરોતિ ’ આ વાક્યમાં માત્ર ‘ ચૂપ ’ વિધાન જ નથી. કિંતુ સ્વરૂપાવગતિરિતિ વિષ્યન્યાયનુસારે સ્વસિદ્ધસ્વક્રિયાનુસાર ચૂપનાન્તે સ્વપ્રકૃતિવત્ત્વં વિભોયતે । ‘ સ્વતંત્ર્યં પશ્યતુ ’ અંગન કરતું ’ આ વિધિની બીજી રીતે ઉપપત્તિ ન થવાથી ચૂપસિદ્ધ સ્વતંત્ર્યક્રિયાને અનુવાદ કરીને ચૂપસ્વતંત્ર્ય સ્વતંત્ર્ય પ્રકૃતિ અંગનનું વિધાન થાય છે. આ કારણથી પ્રથમ સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષ તરફથી સ્વતંત્ર્યવત્ત્વાત્ ને હેતુ અર્થો છે તે અસિદ્ધ છે. ૧૩ ૩ ॥

શકલચુતેચ્ચ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(પ) અને (શકલચુતે) ચૂપપ્રતિક્રિયા કારણે કુદકાને સ્વતંત્ર્ય કહે છે એવું અવશ્ય થતું હોવાથી.

બ વાર્થ :—ચૂપને માટે જે કારણે કારણમાં આવે છે તેમાંથી પહેલો કુદકો જે નીકળે છે તેને જ સ્વતંત્ર્ય કહે છે એટલે ચૂપ બનાવવા માટે ક્રિયા કરતી પડે છે તેના કરતાં આમાં ભૂદી ક્રિયા કર્યા છે. એ તો ચૂપક્રિયાથી અનુનિષ્પાદી છે. ચૂપની પાછળ તે પશુ બની જ જાય છે. માટે સ્વતંત્ર્ય કોઈ જિજ્ઞાસા ક્રિયાનો પ્રયોજક નથી. ચૂપની ક્રિયાનો પ્રયોજક તો ચૂપ જ છે. સ્વતંત્ર્ય નથી. આ કારણથી બીજા ચૂપમાં જે અર્થવાદ આપ્યો છે તેનો પણ ‘ પાપ ચ્ચ જાય છે. ॥ ૪ ॥

પ્રતિચૂપં ચ દર્શનાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(પ) અને (પ્રતિચૂપં) દરેક ચૂપની સાથે (દર્શનાત્) સ્વતંત્ર્ય નિષ્પત્તિ બેવામાં આવે છે અને તેનાથી અંગન-વિધાન પણ છે.

બ વાર્થ :—‘ ચૂપમાદયિની યાગ ’ માં દરેક ચૂપે સ્વતંત્ર્ય હોવાથી પણ સિદ્ધ થાય છે જે સ્વતંત્ર્ય કારણે ક્રિયાનો પ્રયોજક નથી ‘ ચૂપાનુસૂચ્ય ’ સ્વતંત્ર્ય પશુમત્તિ ‘ ને ને ચૂપમાંથી ને ને ‘ સ્વતંત્ર્ય ’ નીકળે તેમાં તે જિજ્ઞાસા સ્વતંત્ર્ય પશુમત્તિ ‘ અંગન કરતું ’ ને સ્વતંત્ર્ય સ્વતંત્ર્ય ક્રિયાપ્રયોજક હોત તો એક સ્વતંત્ર્ય સર્વપશુમત્તિ ‘ અંગન થઈ જાત, તો પછી ભૂદી ભૂદી સ્વતંત્ર્ય પરંતુ અંગન ચામાટે વિધાન કરત. માટે સ્વતંત્ર્ય તો ચૂપનો શેષ છે અને તે કોઈ પણ ક્રિયાનો પ્રયોજક નથી. ॥ ૫ ॥

આદાને કર્મશબ્દઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(આદાને) આદાન-મદણ અર્થમાં (કર્મશબ્દઃ) કરોતિ સંજ્ઞાનો પ્રયોગ થયો છે.

બ વાર્થ :—સ્વતંત્ર્ય કરોતિ આ વાક્યમાં કરોતિ સંજ્ઞાનો અર્થ ઉત્પત્તિ નથી પણ કરોતિ સંજ્ઞાનો અર્થ ‘ લેતું ’ એવો થાય છે. એટલે ઉક્ત સંજ્ઞાની ‘ લેતું ’ અર્થાત્ મદણ કરતું એ અર્થમાં લક્ષણ છે. અર્થાત્ ચૂપ બનાવવા ને પ્રથમ કારણે કુદકો કેતરે તેનો સંમદ કરવો અને

તેને 'સ્વરૂ' નામથી ઓળખાવેલા, આવેલા ઉક્ત વાક્યનો સાક્ષાત્ક અર્થ છે. માટે સ્વરૂ ક્રાંતિપણ, ક્રિયાનો પ્રયોજક નથી અને પોતે પણ યુગનો શેષ છે. અર્થાત્ જંગલમાંથી ખદિરનું લાકડું જેવા જવામાં સ્વરૂ કારણ નથી પણ અગ્નિય યુગ કારણ છે. સ્વરૂ તો યુગનો અનુનિધ્ય દી છે. એ અગ્નિય અધિકરણનો નિર્ચોલિત અર્થ છે. ॥ ૬ ॥

શાખાતું આદ્યત્વ-અધિકરણ

શાખાયાં તત્ત્વધાનત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(શાખાયામ) પ્રાચી ચંદ્રને, અર્થ પ્રકરણ, બળથી શાખા કરવે, નોંધે. (તત્ત્વધાનત્વાત્) શાખા રૂપ અર્થ જ પ્રધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શનપૂર્ણ માસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. પલ્લાશાકાયા કાસાનવાકરોતિ । તત્ત્વધાનત્વાદેત્ દેવલોકમનિમયેત્ । પલાશની શાખાથી વાહનને દૂર કરવા, તથા જે 'પ્રાચી' ને લાવે છે તે દેવલોકને મેળવે છે. અહીં, પ્રાચીનું આદરણ કરતું લખ્યું ॥ તેમાં પ્રાચી ચંદ્રને અર્થ થો કરવો ? પૂર્વ પલાશી પ્રાચી એટલે પૂર્વદિશા એવો કરે છે. સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે પૂર્વ દિશાનું આદરણ (લાવવું) એ શક્ય નથી માટે અન્વયની લપ્તપત્તિ થઈ શકતી ન હોવાથી પૂર્વદિશા તરફની પલાશની શાખા લાવવી એવો અર્થ કરવો, એટલે કે પ્રાચી રૂપનો અર્થ શાખા જ કરવો. કારણ કે આદરણ એ શાખામાં જ થઈ શકે છે અને પ્રકરણ પણ તેનું જ છે. આ કારણથી શક્ય અર્થનો ત્યાગ કરી પ્રાચી ચંદ્રનો લક્ષ્ય અર્થ, શાખા જ લેવો યોગ્ય છે. પ્રાચી ચંદ્રની આ દેશો શાખા રૂપ અર્થમાં લક્ષણ સ્વીકારવી. ॥ ૭ ॥

‘છેલનું’ શાખાપ્રકાર-છેલને અધિકરણને સમજાવે છે.

શાખાયાં તત્ત્વધાનવાહુવેવેણ વિભાગઃ સ્યાદ્ વૈવિધ્યાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(શાખાયામ) શાખાએલનના અતિપોદક વાક્યમાં (વૈવિધ્યેણ) ઉપવેષ સાથે (વિભાગઃ) વિભાગ (સ્યાદ્) હોવો જોઈએ. (તત્ત્વધાનવાહુ) શાખા પ્રધાન હોવાથી (વૈવિધ્યાત્) ઉપવેષ છેલન કર્મ થઈ શકતું નથી કારણ કે તેનો સંબંધ કરોતિ ક્રિયા સાથે છે. માટે વૈવિધ્ય છે.

“ભાવાર્થ” :—‘મૂલતઃ ઘણી પરિવર્ત્યલવિવં કરોતિ’ આવેલા દર્શન પૂર્ણ માસ ‘પ્રકરણ’માં પાઠ છે. પલાશના વૃક્ષને કાપીને તેની શાખા લાવવામાં આવે છે અને શાખાને ‘પ્રકરણ’માં કાપી પ્રાદેશ પરિમાણવાળો ઉપવેષ બનાવવામાં આવે છે. શાખા અને ઉપવેષનો વિનિયોગ પણ જુદો જુદો છે. શાખાથી વસ્તીનું અપાકરણ થાય છે અને ઉપવેષથી કપાલને એકીજથ્થુ મૂકવામાં આવે છે. ઉપવેષે કપાલનિ ઉપદધાતિ આ બન્ને કાર્યો વૃક્ષને કાપી જે શાખા લાવવામાં આવે છે તેનાથી બને ॥ માટે છેલન અને આદરણનાં પ્રયોજક શાખા અને ઉપવેષ બને છે એનું પૂર્વ-પક્ષનું માનવું છે. સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે શાખા જ છેલન અને આદરણની પ્રયોજક છે ઉપવેષ નહિ. કારણ કે શાખા જ પ્રધાન છે ઉપવેષ છેલન કર્મ જ નથી એ તો ‘કરોતિનું’ કર્મ છે. આવું એ બન્નેમાં વેપમ છે. ભાવાર્થ એ છે કે શાખા જ છેલન પ્રધાન હોવાથી પ્રયોજક છે. ॥ ૮ ॥

ધૃત્યપાવાચ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) ન (ધૃત્યપાવાચ) યકચ અર્થનો અપામ ક્ષત્રાશી ,

ધ્યાનાથ :—પૂર્વપક્ષવાદી તરફથી એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે શાખા પદ્ધતી મૂળ પશુ સ્વરૂપ અને તેથી મૂળ પશુ પ્રધાન છે એ મૂળ પશુ પ્રધાન માનવામાં આવે તો ઉપવેષ પશુ યોગ્યક થત અથ આતુ સમાધન એવું છે કે, શાખા સંબંધનો અર્થ મૂળ થઈ શકે નહિ શાખા અને મૂળ એ વૃક્ષના જાને જુદા જુદા જ ભાગો છે માટે શાખાનો અર્થ મૂળ કરવો એમાં તથ તા નથી અને શાખાનો અર્થ મૂળ કરવા જતાં સ્વયં અર્થનો ત્યાગ કરવો પડે છે. આ કારણથી શાખા જ છેદન ક્રિયામાં પ્રયોજક છે ઉપવેષ, નહિ ॥ ૯ ॥

‘ શાખા પ્રહરણ એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે ’ એ અર્થપ્રદરણને સમજાવે છે
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર હરણે જુદોતિ : યોગસામાન્યાદ દ્રવ્યાણાં વ્યર્થશેષત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(હરણે) હરતિ ધાતુ (જુદોતિ) જુદોતિના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયેનો છે. (યોગસામાન્યાદ) જેમ પ્રસ્તરમાં યોગ સાધનત્વ છે તેમ સામ્ય બલથી શાખામાં પશુ યોગ સાધનત્વ છે (ચ) અને (દ્રવ્યાણામ્) દ્રવ્યોનું (અર્થશેષત્વાત્) યામરૂપ અર્થમાં શેષત્વ હોવાથી

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રહરણમાં આ પ્રમાણે પાડે છે. સહ શાસ્યા પ્રસ્તર પ્રહરતિ ‘ આ ઠેકાણે શાખા પ્રહરણ અર્થકર્મ ક્રિયાત્ , યામ કર્મ છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. પ્રહરતિ ને અર્થ જુદોતિ અર્થાત્ યામ કરવો એવો છે. વ્યક્તવાચન પ્રસ્તર પ્રહરતિ આ વાક્ય સમજાવતી વખતે અ. ૩-૨-૧૧ માં સમજાવવામાં આવ્યું છે પ્રસ્તર જેમ યામનું સાધન છે તેમ અહીં શાખા પશુ યોગનું સાધન છે કહ્યો યામરૂપ ક્રિયા પ્રત્યે શેષ હોય છે, શાખા પશુ દ્રવ્ય છે તેથી પ્રહરણ ક્રિયા પ્રત્યે શાખા પ્રધાન નથી પ્રસ્તરપ્રહરણ જેમ અર્થકર્મ ન તેમ શાખા પ્રહરણ પશુ અર્થ-કર્મ છે. આતુ પૂર્વ પક્ષવાદીનું માનવું ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર પ્રતિપત્તિયાં વાચ્યસ્ય સત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) નિર્ઘાતપદ્ધતિને અર્થ છે. (પ્રતિપત્તિ) શાખા-પ્રહરણ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે (વાચ્ય) શાખા સંબંધ (સત્પ્રધાનત્વાત્) શાખામાં પ્રધાનત્વને જણાવતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે સંબંધે છેડે બીજી વિભક્તિ હોય તે સંબંધથી ક્રિયામાં પ્રમાણ મળાય છે કારણ પ્રસ્તર પ્રહરતિ અહીં શાખા પશુ પ્રહરણ ક્રિયા પ્રત્યે પ્રધાન છે, જો કે શાખા સંબંધે છેડે બીજી વિભક્તિ નથી, જતાં તેને સહા યોગમાં બીજી વિભક્તિ છે, અને સદત્વ દુર્લભતા એકજ ક્રિયામાં અનિવૃત્ત હોય છે માટે પ્રસ્તર જેમ કર્મ છે તેમ ઉક્ત વાક્યમાં શાખા પશુ કર્મ છે આ કારણથી શાખા પ્રહરણ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે, અર્થ કર્મ નહિ શાખાનો ત્યાગ કરવો એનાથી યામ ઉપર કોઈ ઉપકાર થત નથી માટે તે પ્રતિપત્તિ કર્મ કહેવાય છે. પ્રસ્તરનું પ્રહરણ તો યોગનું ઉપયોગિ હોવાથી તે અર્થ કર્મ છે ભાવાર્થ એ છે કે શાખા સંબંધ આક્રિંક રીતે પ્રહરણ ક્રિયાનું થત-ઉપયોગિ ન હોવાથી પ્રતિપત્તિ કર્મ જ છે. ॥ ૧૧ ॥

અર્થેતીતિ ચેત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થઃ—(અર્થે) પદાર્થમાં પણ અર્થા મુજબ અર્થવાચક સમજને છેડે (ભવિ) પણ દ્વિતીયા વિમર્શિત હોય છે. (કિતિ ચેત) ને એવો આલેખ કરવામાં આવે તો,

ભાવાર્થઃ—અહીં વચ્ચે સમજને પણ બીજી વિવર્ણિત લાગે છે. જેમ કે સમજૂતી જોઈતી જતાં સમજૂતી એ અહીં જ છે અને તે જાગેપ મોગિ હોવાથી અર્થ કર્મ કહેવાય છે તેમ જાખાને કર્મ તરીકે માનવા જતાં તે અહીં જ છે, અને તે અહીંવાચક સમજને છેડે દ્વિતીયા છે એમ જ સમજાશે. એ આલેખ આલેખ કરવામાં આવે તો આનો ઉત્તર અમળતા સૂચમાં છે. ॥ ૧૨ ॥

ન તત્પ્રાનધિકારાદર્થસ્ય ચ છત્તચાન્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થઃ—(ન) નહિ (તત્ત્વ) તેના (અનધિકાર) વિરોધે ન થયેલો ન હોવાથી (ચ) અને (અર્થસ્ય) વસ્તુપ્રાપ્તિ ૧૫ અર્થ (કિતિ) થઈ ગયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—જાખા સમજૂતી જેવી અહીં અર્થાત્ તે અહીં જૂત દબ નથી. ત્યાં તો સમજૂતી કોઈ અન્ય કિયામાં વિનિયોગ થયેલો ન હોવાથી સમજૂતી વચ્ચે માની સમાય છે, પણ અહીં જાખાનો વિનિયોગ તો વસ્તુના અપામ્બુમાં થયેલો છે માટે જુલે તો તે જાખાને કોઈ ચોગ્ય ઠેકાણે મૂકી દેતી એજ એ જાખાનું પ્રતિપતિ કર્મ છે આમ જાખાને યોગ્ય ઠેકાણે ત્યામ કરવો એ કોઈ મરને ઉપયોગી નથી માટે તે કર્મ નથી પણ પ્રતિપતિ કર્મ જ છે. ॥ ૧૩ ॥

‘ પ્રણીતા ’ યં નિનયન એ પ્રતિપતિ કર્મ છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વસૂત્ર કલ્પત્ય સંયોગાત્ પ્રણીતાનામાદયદ્વિ વિમાનઃ સ્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થઃ—(અગ્યવત્) મુજબ નામક પાત્રમાં રહેલું થી જેમ સર્વ કામ ને માટે છે તેમ (પ્રણીતાનામ) પ્રણીતા—પાત્રમાં રહેલા જળનો (વિમાનઃ) જળને કાચમાં (તલામ) (સ્વાત્) છે (કલ્પત્ય સંયોગાત્) ઉત્પત્તિ વાક્યનો કોઈ અમુક જ કાચ માટે વિનિયોગ થયેલા નથી

ભાવાર્થઃ—‘ અપ પ્રણયતિ ’ આપુ વાક્ય કર્મ પૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં છે. એનો જ વાર્થ એવો છે કે મંત્ર બોલી પ્રણીતા નામક પાત્રમાં જળ લેવું પડી તે જળપૂર્ણ પાત્ર અન્તર્વેદિ પ્રણીતા વિનુચ્છતિ વેદિની વચ્ચે મુકવું આ પ્રણીત જળથી એ કાચ કરવાના હોય છે એકતો પુરામાસ બનાવવા માટે ને આટી હોય છે તેનો એ પાણી વડે પિંક બનાવવો અને શીર રહેલા પાણીથી વેદિમાં નિનયન અર્થાત્ સંયન કરવું. ‘ પ્રણીત જળથી આટી ગોધેવા એને સંયન કહે છે સંયન અને નિનયન આ જળને કર્મ વચ્ચે છે એવું પૂર્વપત્તસાદીનું માનવું છે કારણમાં પૂર્વપક્ષવાદી જણાવે છે કે અપ પ્રણયતિ આ ઉત્પત્તિ વાક્યમાં એક વચ્ચે છે અને બીજું મરને માટે નથી એવો કોઈ ખુલાસો નથી. આ જળને કર્મ વચ્ચે છે. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સંયનનાર્યાનાં યા પ્રતિપત્તિસ્તિરાસા સ્વપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થઃ—(યા) પૂર્વપક્ષની નિશ્ચિત સમજ છે. (સ્વપ્રધાનનામ) સંયન માટે ઉપયુક્ત થયેલા જળમાંથી (સ્વપ્રધાન) આથી રહેલું જળ (પ્રતિપત્તિ) પ્રતિપતિ કર્મ માટે છે. (સ્વપ્રધાનત્વાત્) દ્વિતીયા વિમર્શિતના અમુક પ્રતિપતિ કર્મ જ મુજબ જણાય છે.

ભાવાર્થ:—‘ પ્રગોતામિ હવીષિ સંયોતિ ’ આ વાક્યમાં તૃતીયા વિમકિતનું અવશ્ય થાય છે તેથી ‘ પ્રણીત જગથી દિવિનું ’ સંવચન કરવું. ’ સંવચનને માટે જગ વચાર્થક છે અને અન્તર્વેદિ પ્રગોતામિ નિવચતિ આ વાક્યમાં પ્રગોતામિ એ દિતીયા વિભક્તિ વાળું ૫૬ છે અને એ દિતીયા વિભક્તિથી નિવચન જ પ્રધાન કર્મ સમભવ છે થય નહિ માટે નિવચન પ્રતિપતિ કર્મ છે. ॥ ૧૫ ॥

દંડ દાનનું અર્થ કર્મત્વાધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર માસનવર્ગમૈત્રાવરુણસ્ય દષ્ટ્યપ્રદાનં કૃતાર્થત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(પ્રાચનવત્) કંડૂતિનું સાધનશૂત કાર્ણવશેષનું આત્વાય નામક ગતર્કમાં પ્રક્ષેપ કરવો. એ જેમ પ્રતિપતિ કર્મ છે તેમ (મૈત્રાવરુણ) મૈત્રાવરુણ નામક ઋતિજને (દષ્ટ્યપ્રદાનમ્) દંડ આપવો તે પણ પ્રતિપતિ કર્મ છે. (દંતર્થત્વાત્) કારણ કે તેને દીક્ષા કર્મમાં વિનિયોગ થયો છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષેશ વાચમાં ‘ કૌતિ રોમે મૈત્રાવરુણસ્ય દષ્ટ્ય પ્રવચ્છતિ ’ અર્થે એ દીક્ષા નખને જે દંડ રજમાનને આપ્યો હોય છે તે જ દંડ સોમ ખરીદવામાં આવે તમારે મૈત્રાવરુણ નામ ઋતિજને આપવામાં આવે છે. આ વજમાનકર્તૃક દંડ દાન પ્રતિપતિ કર્મ છે અર્થ કર્મ નથી અર્થાત્ તે વચાર્થક કર્મ નથી આત્મ પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. કારણમાં એમ જણાવવામાં આવે છે કે એ દંડનો પ્રથમ દીક્ષા રૂપ કર્મમાં વિનિયોગ થયો છે, માટે હવે એનું વજમાનકર્તૃકદાન રૂપ કર્મ પ્રતિપતિ કર્મ છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અર્થકર્મ વા કર્તૃત્વયોગાત્ સ્ત્રગ્યત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અર્થકર્મ) મજમાન કર્તૃક દંડદાન એ અર્થ કર્મ છે (કર્તૃત્વયોગાત્) મૈત્રાવરુણ નામક ઋતિજને સંયોગ હોવાથી (સ્ત્રગ્યત્) ઉર્જાતાને માળા આપે છે, આ માળાનું દાન જેમ અર્થ કર્મ માનવામાં આવે છે તેમ.

ભાવાર્થ :—‘ ઉર્જાને લજ પ્રવચ્છતિ ’ ઉર્જાતાને માળા આપવી આ ઠેકાણે માળાનું દાન મુખ્ય કર્મ અર્થાત્ અર્થ કર્મ ગણાય છે કારણ કે માળાદાનથી ઉર્જાતાને સંસ્કાર થાય છે તેમ મજમાન મૈત્રાવરુણને જે દંડ આપે છે તેનાથી મૈત્રાવરુણને સંસ્કાર થતો હોવાથી દંડદાન પણ અર્થ કર્મ છે. ॥ ૧૭ ॥

હવે ઉક્ત અર્થમાં કારણ જતાવે છે.

કર્માયુક્તે ચ દર્શનાત્ ૧ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (કર્માયુક્તે) પ્રેષ આદિ ક્રમયુક્ત મૈત્રાવરુણ નામક ઋતિજને (દર્શનાત્) દાન આપવાનું જોવામાં આવે છે તેથી.

ભાવાર્થ :—મૈત્રાવરુણને જે દંડ આપવામાં આવે છે તે નિર્ધારક નથી પણ એ દંડને પારખ કરનાર મૈત્રાવરુણે પ્રેષનું ઉચ્ચારણ કરવાનું હોય છે. દગી કેન્દ્ર અન્નદ આત્મ વિધાન છે. જો

ઉક્ત કર્મ નિષ્ફલ હોત તો એ પ્રતિ કર્મ કદી ચક્રાત. પણ જ્યારે દંડ દાન ગીર્મા કર્મમાં અંગ તરીકે જણાય છે તો તે અર્થ કર્મ અર્થાત્ પ્રુષ્ણ કર્મ છે. ચતુર્થ કર્મ છે ॥ ૧૮ ॥

પ્રાસન એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે એ અધિકરણને સમજાવે છે .

અપત્તિ યદ્ય સંયુક્તં તદ્દુતિદેતુત્વાત્ તસ્યાર્થ-તત્

ગમનેઽ સોપાયાન્ પ્રતિપત્તિઃ સ્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(અપત્તિ) ઉપતિ પ્રાપ્તિમાં (યદ્ય સંયુક્તમ્) એ અર્થ એ હજી સાથે જોડાયું હોય (તદ્દુતિદેતુત્વાત્) તે હજારે માટે (તદ્દુતિદેતુત્વાત્) તૃતીયા વિભક્તિનુ અર્થ કાચી દાવાવી (તસ્ય) તેનું (અર્થાન્તરગમને) કે છ બીજા વાક્યથી પદાર્થ તર સાથેના સંબંધમાં (અનેકવાત્) બીજી વિભક્તિના અવશ્યથી અંગ તરીકે જણાવથી (પ્રતિપત્તિઃ સ્વાત્) પ્રતિપત્તિ ૨૫ કર્મ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ માત્ર પ્રકરણમાં પાઠ છે કે 'પ્રજાસુ દક્ષિણાસુ ચાત્પાલે કૃષ્ણ-વિપાણા પ્રાસવિ યથા કલ્પમેને દક્ષિણા આપી દીધા પછી પચ્ચમાને કંડુતિને માટે એ કૃષ્ણ-વિપાણ (કાણુ શી મકુ) રાખ્યું હોય છે તેને અત્યલ નામક ગત માં ફેંકી દે. આ કૃષ્ણ-વિપાણના ફેંકવાને કૃષ્ણવિપાણ પ્રાસન, હેવામાં આવે છે. આ પ્રાસન પ્રતિપત્તિ ૨૫ કર્મ છે. કૃષ્ણવિપાણયા કલ્પયતે' કાળાવિપાણથી કંડુવન કરે કદી તૃતીયા વિભક્તિનું ૨૫૦૬ અવજ છે માટે તે વિપાણ કંડુવન કર્મનું અંગ છે એમ કહી શકાય. આ તે ચક્રી પરિસમ મિ થય ત્યાંસુધી અરેક્ષિત છે. પણ બીજા વાક્યમાં કૃષ્ણવિપાણ દિનીયા વિભક્તિનું ૨૫૦૬ અવજ છે અને તે પ્રામન પ્રધાન જ છે તેથી ચક્રપરિસમાપ્તિ પછી તેને ગતમાં ફેંકી દેવું એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે એ પ્રામન કોઈ પણ માટે નથી માટે તે અર્થ કર્મ નથી ભાવાર્થ એ છે કે કૃષ્ણવિપાણનું ગતમાં પ્રાસન કરવું એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે. ॥ ૧૯ ॥

અવભૂથગમનનું પ્રતિપત્તિકર્મત્વ છે એ અધિકરણને સમજાવે છે

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર

સૌમિકે ચ હૃતાર્પણાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સૌમિકે) સૌમિક અવભૂથમાં સૌમધિય પાત્રનું જનું પ્રતિપત્તિ કર્મ છે (હૃતાર્પણાત્) કાપ પૂર્વ થયેનું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ પ્રકરણમાં પાઠ છે કે ચક્ષિન્ચિત્ત સૌમધિય દ્રવ્ય લેઝ અવભૂથ ગમ્તિ આ વાક્યને એ ભાવ છે સૌમધિય એ પાત્ર હોય તેને અવભૂથમાં લઈ જવાં કદી સૌમધિય પાત્રનું અવભૂથમાં લઈ જવું એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે, એવું પૂર્વપક્ષચક્રીનું માનવું છે, કાચી કે એનાથી એ કર્મ ચક્રને માટે કરવાનું હોય તે ચક્ર અર્થ છે. માટે તેને અવભૂથમાં લઈ જવી દેવા ॥ ૨૦ ॥

અર્ચકર્મ વાઙ્મિધાનસ યોગાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષને સરવે છે. (અર્ચકર્મ) સૌમધિય દ્રવ્યનું અવભૂથમાં લઈ જવું એ અર્થ કર્મ છે (વાઙ્મિધાનસ યોગાત્) અતઃત્ર બોધક તૃતીયા વિભક્તિનું અવજ થઈ હેવાથી ૨૫૯ અવજ છે.

ભાગ્ય.-(તેન અવમૂયં યત્તિ) અહી તૃતીય વિભક્તિનું અને તે વિભક્તિ અવભૂય મનનને અગતીરીએ જણાવે છે, જે કર્મ યજ્ઞનું અગ હોય તે અર્થ કર્મ જ હોવાય છે માટે ઉક્ત કર્મ પ્રતિપત્તિ કર્મ નહિ, પણ અથકર્મ છે. ॥ ૨૧ ॥

સમાધાન સૂત્ર પ્રતિપત્તિર્થા તથયત્યત્વાત દેશાર્યાઽવમૂયધુતિઃ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ —(યા) સમાધાનને સૂચવે છે (તથયત્યત્વાત) પૂર્વ કુટિતથી એમ જ સમ- નાય છે કે (પ્રતિપત્તિ) ઉક્ત કર્મ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે (અવમૂય ધુતિ.) અવમૂય રૂપ (દેશાર્યા) દેશને ઉપલક્ષ્ય છે

ભાગ્યાર્થ :-સોપાનિત દ્રવ્યની અવલયમા પ્રાપ્તિ કરવી એ પ્રતિપત્તિ કર્મ છે અવભૂય યજ્ઞનું નામ નથી પણ તેનાથી અમુક દેશનું અર્થાત્ સ્થાનનું સૂચન થાય છે. એ સ્થાનને અવભૂય હોવામાં આવે છે તૃતીય તુ જે અમુક સાય છે તે અમુકનું બોધન નથી કરવું, પણ એ તૃતીયા વિભક્તિ સદ ના સંબંધમાં આવેલી છે સદ્યુક્તે પ્રણેત્ર એવાભિતીય સૂત્ર એમાં પ્રમાણ છે. સદનો અર્થ નીકળતો હોય તો સદ સગ્ગતો પ્રયોગ થયો હોય અથવા ન થયો હોય તો પણ મીથ વિભક્તિ લાગે છે આ કારણથી દ્રવ્યનું અવભૂય મનન એ પ્રતિપત્તિ કર્મ જ છે ॥ ૨૨ ॥

‘ કર્તુ દેશ કાલ અને વિધિ નયમાર્થ છે ’ એ અર્થધરણને સમજાવે છે.

‘ કર્તુદેશકાલાનામચોદન પ્રયોગે નિત્યસમવાયાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :- (કર્તુદેશકાલાનમ્) કર્તા, દેશ અને કાલનું (અચોદનમ્) વિધાન નથી પ્રયોગે અનુધાન વખતે (નિત્ય સમવાયાત્) એ ત્રણેની નિત્ય સળધ હોવાથી

ભાગ્યાર્થ :-સને દર્શનૂળ માસાખ્યા યજેત । પ્રાચીન પ્રવચે વૈશ્વદેવેન યજેત । સરખી ભૂમિ ઉપર ઈશ્વરૂ માસથી યાગ કરવો । પૂર્વ દિશા તરફ હળતી ભૂમિ ઉપર વૈશ્વદેવથી યાગ કરવો. અહીં દેશ બતાવવામાં આવ્યો છે.

વૌર્ણમાસા વૌર્ણમાસ્યા યજેત । પૂર્ણિમાને દીવમે પૂર્ણમાસી યાગ યાગ કરવો. અહીં કાળ બતાવવામાં આવ્યો છે ચાતુર્માસ્યામાં ચક્ષુત્ત્વાં વચ્ચર્વિજ આગ્રભાર્ય યજ્ઞ અને કલ્પમાં પાંચ અતિવળે જોષએ અહીં કર્તાઓનો નિદેશ કર્યો છે. આ બધામ દેશએ દેશ કાળ અને કર્તા રૂપી દ્રવ્યોનું વિધાન નથી, કારણ કે, વિધાન તો એનું સ્થાન શરે કે જે જીવ પ્રમાણેથી પ્રાપ્ત ન હોય. દેશ, કાળ અને કર્તા વગર તો યજ્ઞ સ્થાન શરે જ નહિ, એ તો નિત્ય પ્રાપ્ત છે માટે એ તો અર્થા- પતિરૂપ પ્રમાણથી પ્રાપ્ત જ છે. પ્રાપ્તનું વિધાન ન હોય ॥ ૨૩ ॥

નિયમાર્થો યા પુનઃ યુતિઃ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ —(યા) સિદ્ધાંત પદને સૂચવે છે (પુનઃ યુતિઃ) ફરીથી ને યુતિ છે તે (નિયમાર્થ) નિયમ વિધિ છે.

ભાગ્યાર્થ :-કર્તા, દેશ અને કાળ અનુધાનમાં નિત્ય પ્રાપ્ત હોવા છતાં કેટલા કલ્પિને, કેવા દેશ કાળ એની પ્રાપ્તિ નિયમ પૂર્વક હોતી નથી માટે ઉક્ત ત્રણેની નિયમ વિધિ છે અનુક સંબંધમાં જ કર્તા, અમુક જ દેશ અને અમુક જ કાળમાં અમુક યાગ કરવો આવો નિયમ-વિધિ છે. ॥ ૨૪ ॥

દાનપદાર્થ નિરૂપણ

દદાતિસ્વર્ગપૂર્વકઃ પરસ્વત્વેન સમ્બન્ધઃ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :- ('દદાતિ') 'દદાતિ' શબ્દનો અર્થ (સ્વર્ગપૂર્વકઃ) પોતાના સ્વામિત્વની નિવૃત્તિ કરીને (પરસ્વત્વેન) બીજાના સ્વત્વનો (સમ્બન્ધઃ) ને સંબંધ.

ભાવાર્થ :- દાનપણુ દ્રવ્યમાં પોતાના સ્વત્વની નિવૃત્તિ કરવી અને બીજાના સ્વત્વનો સંબંધ ઉત્પન્ન થવો તેનું નામ દાન છે. એટલે કે આ દ્રવ્ય હું અમુક નસતિજ આદિને આપું છું તેનું નામ દાન છે. ॥ ૨૯ ॥

અહિંય આતિથ્યાદિ સાધારણ છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ચિત્તેઃ કર્માપવર્ગિત્વાત્ અર્થાન્તરે વિધિપ્રદેશઃ સ્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :- (વિધેઃ) વિધિવિદિત આતિથ્યા-આશ્વાસ સંબંધ (કર્માપવર્ગિત્વાત્) કર્મની અમાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી હોવાથી (અર્થાન્તરે) ક્રિયાન્તર સંબંધ વિધિ પ્રાપ્ત થવા પછી (વિધિપ્રદેશઃ) વિધિવિદિત આશ્વાસ આદિનો પ્રદેશ અર્થાત્ અતિદેશ (સ્વાત્), થાય છે.

પદાર્થ :- 'આતિથ્યામાત્રવાતઃ પ્રસ્તરો વિદિતઃ' આતિથ્યા એક પ્રકારની ઇદિ છે, તેમાં આશ્વાસનો પ્રસ્તર વિદિત છે, આશ્વાસ દાન અમુક પ્રકારનું હોય છે, તેને પ્રસ્તર બતાવવાનો હોય છે. 'આતિથ્યાયા યદિંસ્તદુપસદામ્' 'આતિથ્યા' માં બદિનું વિધાન છે અને તેજ ઉપસદ્માં પણ હોય છે. આ દેશલે 'બદિઃ' શબ્દ બદિનેના વાચક છે કે તેના જેવા બીજા હાસનો પણ ઉપસદ્ધક છે. આતિથ્યામાં આશ્વાસનો સંબંધ વિદિત છે તે કર્મ સંપૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી છે. માટે ઉપસદ્ ૨૫ યાગોમાં પણ આશ્વાસનો અતિદેશ 'તદુપસદામ્' અર્થાત્ ૫૮૯ અને અર્થ તત્સદ્ધ એવો કરવાનો છે. અર્થાત્ ને અત્યવાસ આતિથ્યામાં હોય છે તેના જેવા ઉપસદ્માં પણ કરવો, તેજ નહિ. આપું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ ઘોષત્તિસંયોગાદ્ અર્થસમ્બન્ધો વિશિષ્ટાત્

પ્રયોગૈકસ્યે દેતુઃ સ્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :- (અપિ યા) સિદ્ધાંતને સચવે છે. (યત્તત્તિસંયોગાત્) ઉપત્તિ વાક્યમાં મુતનો સંબંધ હોવાથી (અર્થ સમ્બન્ધઃ) તેના કર્મ માત્રની સાથે સંબંધ છે. (વિશિષ્ટાત્) હોવાથી વાક્યોનો અર્થ (પ્રયોગૈકસ્યે દેતુઃ સ્વાત્) પ્રયોગની એકતામાં કરણ છે.

ભાવાર્થ :- આતિથ્યા ઇદિમાં ને બદિનું વિધાન છે તેજ બદિ ઉપસદ્ અને અગ્નિયોગીય યાગોમાં વિદિત છે એજ સમજવું. અતિદેશ માનવાની કસો નજર નથી, અતિદેશ માનવાથી સદ્ગત્ય માનવાનો પ્રસંગ ઉભો થાય છે અને ઉત્પાતવાક્યમ અતપદ્ સદ્ધાર્થક હોવું એજ ૫૮ છે માટે ઉપસદ્ધાર્થમાં ને અર્થ થાય છે તેજ બદિ ને કર્મ સાથે સંબંધ છે અર્થાત્ આતિથ્યા, ઉપસદ્, અને અગ્નિયોગીય એ ત્રણે કર્મોમાં સુત બદિ ૨૫ અર્થનો સંબંધ છે ભાવાર્થ એ ૨ કે આતિથ્યા, ઉપસદ્ અને અગ્નિયોગીય આ ત્રણે અર્થો બદિમીના પ્રયોગક છે. ॥ ૩૧ ॥

૧ દત્તિ મીમાંસાગુજેરમાપ્તે ચતુર્થાધ્યાયસ્ય દ્વિતીયઃ પાદઃ ॥

અથ ચતુર્થાધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ

‘ દ્રવ્ય, સંસ્કાર એ કર્મ કૃત્ય છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

દ્રવ્યસંસ્કારકર્મસુ પરાર્થત્વાત્ ફલધ્રુતિરર્થવાદઃ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ—(દ્રવ્યસંસ્કારકર્મસુ) દ્રવ્ય, સંસ્કાર અને કર્મમાં (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થત્વ હોવાથી (ફલધ્રુતિઃ) ફળનું અવધુ (અર્થવાદઃ) અર્થવાદ છે.

ભાવાર્થઃ—અલ્પ વર્ગમયી જીવ મંવતિ ન સ પર્વશ્લોકં શૃણોતિ એને પદ્માશની જીવ હોય તે પાપપ્રદોષ એટલે નિંદા સાંભળતા નથી, ‘ યદાદ્યુક્તે વચ્ચુરેત્ પ્રાનૃગ્યસ્ય વૃક્તે ’ ને અંજન સંસ્કાર કરે છે તે મનો કે ચતુર્થી આંખ જુદી કરે છે. ‘ યદ્વિદ્યાત્તા દ્યવન્તે વર્મવ તદ્ યદ્યસ્ય ક્રિયતે ’ ને પ્રયાગે કરવામાં આવે છે તે મનનું વર્મ છે. પ્રથમ વાક્યમાં ‘ પશુમયી જીવ ૧૫ દ્રવ્યનું ’ વિધાન છે. બીજા વાક્યમાં ‘ અંજન ૩૫ સંસ્કાર ’ નું વિધાન છે અને ત્રીજા વાક્યમાં ‘ પ્રયાગપૂ પદ્માશનું ’ વિધાન છે. આ બધા ફળને ઉદેશી વિધિઓ છે કે અર્થવાદ ? આ સંજ્ઞામાં સિદ્ધાંત પણ એ છે કે ઉક્ત વાક્યો દ્રવ્ય, સંસ્કાર અને કર્મના ને વિધાનો છે તે અર્થવાદ છે. યોગ અપૂર્વવિધિ નથી, કારણ કે પ્રકરણથી એમ જણાય છે કે પશુમયીત્વ આદિ કરુને માટે જ છે. એટલે કે એ ત્રણ કૃત્ય છે. ॥ ૧ ॥

હમત્તેષ્વાત્તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ—(જ) અને (સત્વરઃ) ઉત્પત્તિવાક્ય (અત્તપ્રધાનત્વાત્) પુરુષપ્રધાન નથી.

ભાવાર્થઃ—અલ્પ વર્ગમયી જીવ મંવતિ ન સ પર્વ શ્લોકં શૃણોતિ હર્ષાદિ વાક્યોમાં પુરુષનું પ્રધાનત્વ નથી. પણ દ્રવ્યને ઉદેશીને ફળનું અવધુ થાય છે માટે તે અર્થવાદ છે. અને તે કૃત્ય જ છે પુરુષાર્થ નથી. ॥ ૩ ॥

ફલં તુ તત્પ્રધાનાયામ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થઃ—(તુ) અને (ફલમ્) પાપપ્રદોષનું અવધુ આદિ ફળ (તત્પ્રધાનાયામ્) દ્રવ્ય પ્રધાનતામાં જ સંજ્ઞત થઈ શકે છે.

ભાવાર્થઃ—એટલી ધારકિયાઓ છે તે તથી દ્રવ્ય-સામ્ય હોય છે અને ફળ ક્રિયા-સામ્ય હોય છે. ઉક્તવાક્યોમાં ક્રિયા-સામ્ય ફળોનું કષ્ટ કરવામાં આનું નથી પણ દ્રવ્યો સાથે ફળને સંબંધ બતાવવામાં આવ્યો છે. માટે દ્રવ્યાદિ ત્રણે કૃત્ય છે. ॥ ૩ ॥

‘ નૈમિત્તિક પાત્ર આદિ ને હોય છે તે અનિત્યાર્થ હોય છે ’

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

નૈમિત્તિકે વિકારત્વાત્ કતુપ્રધાનમન્યવ સ્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થઃ—(અન્યત્) મુન્મથ આદિ પાત્રથી જીવ એમસ આદિ પાત્રો (કતુપ્રધાનમ્) નિત્યકર્મને માટે (સ્વાત્) છે (નૈમિત્તિકે) કાળ કર્મમાં (વિકારત્વાત્) યમસ આદિ પાત્રના વિગર થીન મુન્મથ આદિ અનિત્ય પાત્રોનું વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—“અપ” પ્રખ્યતિ” જળનું પ્રલુપ્તન કરે. આ પ્રમાણે આરંભ કરી આગળ કહેવામાં આવ્યું છે ‘મૃન્મયેન પ્રતિષ્ઠાકમસ્ય, પ્રખ્યેત’ પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છા રાખનાર મૃન્મય પાત્ર હારા જળનું પ્રલુપ્તન કરવું. આ ઠેકાણે મૃન્મય પાત્રનું હોવું, એ કામાર્થ છે, જે પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છા હોય તો મૃન્મય પાત્રમાં પ્રલુપ્તન કરવું. એ એકચ્છા ન હોય તો ન કરવું. આ પ્રમાણે મૃન્મય પાત્ર અનિત્ય ઇચ્છાને જ નિમિત્ત કરી પ્રવૃત્ત ચક્ષુ છે માટે તે નિત્યને ચોગ્ય નથી, માટે નિત્ય પ્રયોગમાં મૃન્મયથી જુદા પાત્ર હોવા જોઈએ. નિત્ય કર્મમાં તો ‘ચપસ’ આદિ પાત્ર જલ પ્રલુપ્તનના સાધન છે. અર્થાત્ નૈમિત્તિક કર્મમાં વિકારણત મૃન્મય પાત્ર હોય છે અને કેતુ પ્રધાન પાત્ર ચપસ આદિ હોય છે. ॥ ૪ ॥

‘દધિ આદિ નિત્ય અને નૈમિત્તિક અને માટે છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

एकस्य त्वमयत्वे संयोगवृत्त्यन्तवत् ॥ ५ ॥

પદાર્થ :—(एकस्य) એક દ્રવ્ય (तु) પણ (त्वमयत्वे) ઉભય અર્થમાં છે. (संयोग वृत्त्यन्तवत्) વાક્ય બેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દમ્મા જુદોતિ, દમ્પન્દ્રિયમ્મસ્ય જુદુવાત્ । આ વાક્યમાં એક વાક્ય દધિ અર્થાત્ દહીંન નિત્ય અગ્નિ હોત્તમાં વિનિમ્બકત કરે છે અને બીજા વાક્યમાં અનિત્ય દ્વન્દ્વિય કામનાવાળા પાત્રમાં વિનિમ્બકત કરે છે. દધિ રૂપ એક જ દ્રવ્ય અને ઠેકાણે ન હોવું જોઈએ, માટે નિત્ય અગ્નિ હોત્તમાં દધિનો પ્રયોગ ન થવો જોઈએ. આલું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું એનું સમાધાન એ પ્રમાણે છે કે ઉપર જે વાક્યો છે તે જુદા જુદા છે. અને વાક્યના ઉદ્દેશો જુદા જુદા છે માટે દધિ રૂપ એક જ દ્રવ્ય ઉભયાર્થક છે. ॥ ૫ ॥

द्वेष इति चेत् ॥ ६ ॥

પદાર્થ :—(द्वेष :) એ બન્ને કાર્ષ એક કર્મના શેષ છે (इति चेत्) જે એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—દમ્મા જુદોતિ આ વાક્યમાં દહીંથી હોમ કરવાનું કહ્યું છે અને એનું રૂગ દ્વન્દ્વિય અર્થાત્ બળ પ્રાપ્તિ હોવું એ છે. જે એમ માનવામાં આવે તો વાક્ય બેદ માનવો ન પડે એકજ વાક્ય માનવાથી અર્થ સિદ્ધ થશે. માટે એ બન્ને એક શેષ જ છે. જે આવી રીતે કરવામાં આવે તો એનો ઉત્તર આગળ આપણમાં આવે છે. ॥ ૬ ॥

नार्थवृत्त्यन्तवत् ॥ ७ ॥

પદાર્થ :—(न) નહીં. (नार्थ वृत्त्यन्तवत्) અર્થ બિન્ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રૂગમાં બેદ હોવાથી ઉદ્દેશનો પણ બેદ માનવો જોઈએ અને ઉદ્દેશના બેદને દીધે વાક્યમાં પણ બેદ રવીકારવો જોઈએ. દધિહોમચયોગ અને દધીન્દ્રિયસંયોગ એ બંને બિન્ન અર્થ છે. ॥ ૭ ॥

પયોગત આદતુ કંતુ ધર્મત્વાદિકરણુ

દ્રવ્યાણો તુ ક્રિયાર્થોનાં સંસ્કાર : ક્રતુધર્મત્વમ ૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સચવે છે. (દ્રવ્યાણમ્) દ્રવ્યો (ક્રિયાર્થાનામ્) કે જે જ્યોતિષ્ઠામ આદિમાં અધિકૃત થયાં છે તેનો (સંસ્કાર :) પ્રત્યક્ સંસ્કાર (ક્રતુધર્મત્વાત્) કંતુને ધર્મ છે. પુરુષનો નહિ.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ઠોમમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. પયોગત પ્રજ્ઞાણસ્ય । યજ્ઞગૂ રાજન્યસ્ય । આમિશ્વા વૈરયસ્ય । આમણે યજ્ઞમા દૂધમા પીત ૨૮૫. રાજન્ય ૫૨ ગૂ પાને અને વૈરયે આમિશ્વા પીને. આ બધાં યજ્ઞ કરવા માટે વ્રત છે. યજ્ઞ કરવાથી વ્રત નિર્વિદ્ધે સફળ થાય ૮. વ્રત એ પુરુષમાં એક પ્રકારનો સંસ્કાર છે, એનાથી પુરુષની શુદ્ધિ થાય છે આ સંસ્કાર કંતુને માટે હોય છે, પુરુષને માટે નહિ, તેથી તેને પુરુષાર્થ ન કહેતાં કલ્પે કહેતામાં આવે છે. ॥ ૮ ॥

પૃથક્ત્વાદ વ્યવતિષ્ઠેત ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(પૃથક્ત્વાત્) પૃથક્ત્વ હોવાથી (વ્યવતિષ્ઠેત) અવસ્થા થાય છે.

ભાવાર્થ :—આમણુ, ક્ષત્રિય અને વૈરયનો ધર્મ સાથે સંગ્રહ બતાવવામાં આવ્યો છે તે તો અવસ્થા માટે છે. જે આમણુ કર્તૃક યાગ હોય તે દૂધનું વ્રત હોવું જોઈએ અને તે આમણુ જ કરવું. જે ક્ષત્રિય કર્તૃક યાગ હોય તે ક્ષત્રિયે યજ્ઞગૂ પીને યાગ કરવો અને જે વૈરય કર્તૃક યાગ હોય તે તેમણે આમિશ્વાનુ જ યજ્ઞ કરવું આ પ્રમાણે અવસ્થા છે. ॥ ૯ ॥

‘વિશ્વજિત્ આદિ યાગોનું’ કથા છે.’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ઘોદનાયાં કલાશ્રુતેઃ કર્મમાત્રે વિધીયેત નહાશબ્દ પ્રતીયતે ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ઘોદનાયામ્) વિધિનાયકમાં (કલાશ્રુતેઃ) કલણું શ્રવણ ન યજ્ઞાથી (કર્મમાત્રમ્) કેવળ કર્મનું (વિધીયેત) જ વિધાન છે. તેનું કર્ણ કથન નથી. (દિ) કરણ કે (અશબ્દમ્) જે કથનને માટે કોઈપણ શબ્દ અર્થવા વાક્ય ન હોય (ન પ્રતીયેત) એવું કોઈપણ કલણાયક પણ અમાદત ન સમજવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—‘વિશ્વજિત્ યજ્ઞે’ આનું વાક્ય છે. વિશ્વજિત્ નામક યાગથી યજ્ઞન કરવું પણ એ વિશ્વજિત્ યાગ કરવાથી શું કળ મળશે ? એ સંબંધી કર્ણજન્યાત્વ નથી, માટે વિશ્વજિત્ યાગ કેવળ કર્મ તરીકે વિદિત છે અર્થાત્ એ નિષ્ફલ કર્મ છે. એ યાગને માટે કોઈ પણ કળની હવના પણ કરી શકાય નહિ જ્યારે કલ્પલોકક કોઈ વાક્ય જ નથી તો અમુક પ્રકારના કળનું અનુમાન કરવામાં પ્રમાણ શું ? માટે વિશ્વજિત્ યાગના કળનો વિચાર જ ન કરવો. હા, કેવળ વિદિત હોવાથી એ યાગ કરવો ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ ઘાઽઽન્માનસામર્થ્યઘોદનાયૈન ગમ્યેતાર્થોનામર્થયત્તેન
પવનાનિ પ્રતીયતે ઽર્થતોઽસમર્થાનામાનન્તર્યેનાપ્યસમન્થ સ્તસ્માદ્ઘુ

ત્યેકદેસઃ સઃ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ જન્મે શબ્દો પૂર્વ પક્ષના નિરાક જુ માટે પ્રયુક્ત થયા છે. (આન્નાન સામર્થ્યાત) વૈદિક વાક્યના સામર્થ્યથી (ચોદનાર્થેન) આજ્ઞાત વાચ્ય ભાવના રૂપ પુરુષ પ્રવૃત્તિથી (ગમ્યેત) ફક્તની કલ્પના કરવી જોઈએ. (અર્થનામ્) વિગત વાચ્ય શબ્દ ભાવનાનો (અર્થકલ્પેન) પુરુષ પ્રવૃત્તિ રૂપ અર્થ હોવાથી (વચનાનિ) બીજા વચનો પણ પ્રતીત થાય છે (અર્થતઃ) અર્થથી (અસમર્થનામ્) અસમર્થ પદોનું (આનન્તર્યે અપિ) સામાન્ય હોય તો પણ (અસમ્બન્ધઃ) સરળ સંબંધ હોતો નથી (તસ્માન્) માટે (સ) વાક્યના સામર્થ્યથી કલ્પના કરવામાં આવેલો ફક્ત સંબંધ જ (યુત્વેકદેશઃ) સુદ વાક્યનો એક ભાગ છે એમ સમજવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—‘ વિચિન્નિત્ત યનેત ’ આ વાક્યનો અર્થ એવો થાય છે કે, વિચિન્નિત્તના યાગેન કુર્વાત વિશ્વવિનિર્વા નામક યાગથી કરે તો અહીં આકાંક્ષા એ છે કે, ‘ શું કરે ? ’ ભાવના ભાવની અપેક્ષા જરૂર રાખે છે. આ કારણથી ઉપરના વાક્યમાં ઉઠતી આકાંક્ષાને કમાવવા માટે કેટલાક ફળો આપ્યા હતા જરૂર કરવા જોઈએ. ફળો આપ્યા હતા કેમકે પછી એ ફળની જોને કામના હોય, તે પુરુષ વિશ્વવિનિર્વા નામક યાગમાં પ્રવૃત્તિ કરે અને એ યાગનું અનુષ્ઠાન કરે તો સિદ્ધ થાય, નહીં તો એ યાગનો કોઈ અધિકારી ન મળવાથી વિધિ જ નિરર્થક થઈ જશે. માટે ફક્તની કલ્પના અવરજ કરવી જોઈએ.

નૈવાસ્તિ વિશ્વજિદ્યાગે ફલમસ્ત્યુત વાચ્યુતે : ॥

ભાવ્યાપેક્ષાદ્ વિધેઃ ફલવ્યં ફલ્લં પુંસઃ પ્રવૃત્તયે ॥

ભાવાર્થ :—‘ વિશ્વજિદ્ યાગમાં ફળ છે કે નહિ ? કારણ કે ઉત્પત્તિ વાક્યમાં ફળનું અવજ નથી. વિધિ ભાવની અપેક્ષા રાખે છે માટે ફક્તની કલ્પના કરવી જોઈએ તો જ પુરુષની એમાં પ્રવૃત્તિ થશે. આ પ્રમાણે નવાય ભાવામાં પણ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. ॥ ૧૧ ॥

વાચ્યાર્થસ્ય ગુણાર્થયત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વાચ્યાર્થઃ) ઉક્તવાક્યનો અર્થ (ગુણાર્થયત્) શુધ્ધ વિધાન જેવો છે.

ભાવાર્થ :—‘ હ્યસ્તે યતે શ્વરઃ ’ આ વાક્યમાં કોઈ બીજા વાક્યમાં રહેલા વિધિ શબ્દથી શુધ્ધ વિધાન છે તેમ ફળનું પણ વિધાન થતું જોઈએ. માટે વિશ્વવિનિર્વા યાગમાં ફળની કલ્પના અવરજ કરવી જોઈએ. ॥ ૧૨ ॥

વિશ્વજિદ્યાદિતું એકફલકત્વ-અધિકરણ

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર

તત્સર્વાર્થમનાદેશાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તત્) તે વિશ્વવિનિર્વા યાગનું કલ્પનીય રૂપ (સર્વાર્થમ્) સર્વ રૂપ હોતું જોઈએ (અનાદેશાત્) વિશેષ ફળનું અવજ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પણ, પુત્ર, વીર, ધાંદિય આદિ અનેક પ્રકારનાં ફળ હોય છે તે બધાજ વિશ્વજિત્ત યાત્રનાં ફળ છે એમ માનવું જોઈએ કારણકે, કેટલાં અધિક જ ફળનું અવધ્ય થતું નથી. માટે બધાં જ ફળ ઉકત યાત્રનાં માનવાં જોઈએ. ॥ ૧૩ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર

एकं वा चोदनेकत्वात् ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સમજાવે છે (એક) એક જ ફળ માનવું જોઈએ (ચોદને-કત્વાત્) એક જ વિધિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિશ્વજિત્ત વિધિ એક જ છે માટે ફળ પણ એક જ હોવું જોઈએ. એક વિધિનું એક ફળ હોવું એ ન્યાય છે. જો વિશ્વજિત્ત યાત્રના બધાં જ ફળ માનવામાં આવે તો ખોળા વિધિઓ નિરર્થક થઈ જાય. આ કારણથી એક વિધિ એક જ ફળની અપેક્ષા રાખે છે. ॥ ૧૪ ॥

‘વિશ્વજિત્ત યાત્રનું ફળ સ્વર્ગ છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

इस स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्ययिच्छित्वात् ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(સ :) તે પ્રસિદ્ધ (સ્વર્ગ :) સ્વર્ગ (સ્યાત્) હોય અને (સર્વાન્ પ્રતિ) સર્વ પ્રત્યે (અવિચિષ્ટત્વાત્) સાધારણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિશ્વજિત્ત યાત્રનું યાદ્ય પણ એક જ માનવું જોઈએ પણ કયું માનવું એમાં યાદ્ય વિનિયમક જણાવું નથી. આ કારણથી વિશ્વજિત્ત યાત્રનું ફળ સ્વર્ગ માનવું જોઈએ. સર્વે હિં પુરસ્ક : સ્વર્ગ કામા : બધા જ પુરુષો સ્વર્ગની ઇચ્છા કરે છે. પ્રીતિ હિં સ્વર્ગ : કારણકે ‘પ્રીતિ’ જ સ્વર્ગ છે સર્વથા પ્રીતિ પ્રાપ્ત્યન્તે બધા જ પ્રીતિની પ્રાપ્તિ કરે છે, માટે સ્વર્ગ જ વિશ્વજિત્ત યાત્રનું ફળ છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

अन्यथाह ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (અન્યથાત્) અનુભવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો નિર્દિત કર્મનું ફળ ન જાતાવું હોય તે કર્મનું ફળ સ્વર્ગ છે. લોકો બ્યવહારમાં પણ એવો અનુભવ થાય છે જાણમકુદ્ સેવદત્ત : , નિવટોડસ્ય સ્વર્ગ : । તદાગમકુદ્ સેવદત્ત : । નિવટોડસ્ય સ્વર્ગ ઇતિ । લોકોના ઉપહાર માટે દેવદત્તે બખીચો જતાઓ છે, માટે એને સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ નહીં છે લોકોના ઉપયોગ માટે દેવદત્તે તળાવ બંધાવ્યું માટે એને સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ નહીં છે આજ પ્રમણે કથાજીને માટે નિર્દિત થયેલાં કર્મનું ફળ જો ન થતુ થઈ હોય તો સ્વર્ગ કેવળ અસ્તવ પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી અનુભવક વિશ્વજિત્ત યાત્રનું ફળ સ્વર્ગ છે. ॥ ૧૬ ॥

રાત્રિસત્રનું અર્થવાદ ફલકત્વ છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

वतौ फलार्थवादमङ्गवत् कार्णाजिनः ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વતૌ) રાત્રિષ કહ્યું બોધક વાક્યમાં (ફલાર્થવાદમ્) ફલપ્રતિપાદક વાક્ય અર્થવાદ ॥ (અંગ્ગવત્) કહ્યુંના અર્થ બોધક વાક્યપર (કાર્ણાજિન :) એવું કષ્ટજનિત આચાર્ય માને છે.

ભાવર્થ :—પ્રતિતિષ્ઠન્તિ હ વ્ય ય ઇત્તા ઇત્રી ક્ષયન્તિ અર્થ—જેઓ અર્થેદશ રાત્ર નામક માગ કરે છે તેઓ પ્રતિષ્ઠા પામે છે. આ વાક્યમાં પ્રતિષ્ઠા રૂપ રૂપ જાતની રાત્રિસત્ર નામક માગ બતાવ્યો છે આ વાક્યમાં જે પ્રતિષ્ઠા રૂપ રૂપ જાતાવ્યું છે તે કેવળ અર્થવાદ છે. માગ કરનારને એ રૂપ મળે એવું તાત્પર્ય નથી સ્વયં પર્વમયો હ્રદ્ય મંવનિ ન સ પર્વ સ્થોકં ધ્રુવોતિ આ કલ્પન બોધક વાક્યમાં પાપ શ્લોક અવશ્ય ભાવ જેમ અર્થવાદ છે તેમ ઉપરના વાક્યમાં પ્રતિષ્ઠા બોધક વાક્ય અર્થવાદ છે. આપું પૂર્વ-સુરાદીનું માનવું છે ॥ ૧૭ ॥

પલ્લમાત્રેયો નિદેશાદશુભૌ શનુમાન સ્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(પલ્લ) રૂપ બોધક જ વાક્ય છે (માત્રેય) એવું આત્રેય કાપિ માને છે (નિદેશાદ) રૂપ હોવાથી નિદેશ ચોખ્ખું છે એ કે (અશુભ) વિધિ પ્રત્યક્ષનું અવશ્ય નથી (હિ) તો પણ તેનું (અનુમાન) સ્યાત્) અનુમાન કાણુ જોઈએ.

ભાવર્થ :—આત્રેય કાપિનું એવું માનવું છે કે ' પ્રતિતિષ્ઠન્તિ ' આ વાક્યમાં રૂપનું જ વિધાન છે. એ કે કલ્પ કલ્પમાં વિધિ બોધક પ્રત્યક્ષ નથી તો પણ તેનું અનુમાન કરવું જોઈએ અર્થાત્ વિધિ બોધક પ્રત્યક્ષાન્ત આખરાતો અપરાદાર કરવો જોઈએ. આ આત્રેયનો મત એજ સિધ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૧૮ ॥

અન્નેષુ સ્તુતિઃ પરાર્થત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(અન્નેષુ) અંજ બોધક વાક્યમાં તો (સ્તુતિઃ) સ્તુતિ છે. (પરાર્થત્વાત્) પરાઈ હોવાથી.

ભાવર્થ :—જે કલ્પનાં અંજ બોધક વાક્યો હોય અને એમાં જો રૂપ જાતવ્યું હોય તો તે કેવળ સ્તુતિ છે અર્થાત્ અર્થવાદ છે એમ સમજવું જોઈએ કારણ કે પ્રકરણથી તે અંજ માગને મારે ॥ એમ રૂપ સમજવું છે અને કલ્પના મુખ્ય રૂપથી તે સરળ છે એમ પણ સમજી શકાય છે. આ કારણથી રાત્રિ સત્રમાં જાતાવેશું રૂપ મુખ્ય છે, અર્થવાદ નથી. ॥ ૧૯ ॥

‘ કામ્ય કર્મોમાં જે કામ્ય રૂપ બતાવ્યું હોય છે તે રૂપ તરીકેજ માનવું જોઈએ ’
એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર કામ્યે કર્મણિ નિત્ય : સ્વર્ગો યથા યદાક્ષે વત્સર્ય : ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(કામ્યે કર્મણિ) કામ્ય કર્મ માગમાં (નિત્ય :) મુખ્ય (સ્વર્ગ :) સ્વર્ગ રૂપ હોય છે (યથા) જેવી રીતે (વત્સરે) વસતા અંજનું અનુમાન કર્યા પછી એનું રૂપ પસંદાદિ હોય ॥ તેવી રીતે (વત્સર્ય) કલ્પનું રૂપ સ્વર્ગ હોય છે.

ભાવર્થ :—કર્મમાનનું રૂપ સ્વર્ગ હોય છે. યશ્ચ અને શ્વાદર્યસ આદિ રૂપ તો આનુષંગિક અર્થાત્ મોલુ હોય છે. કામ્યકર્મનું પણ મુખ્ય રૂપ તો સ્વર્ગ જ છે. ॥ ૨૦ ॥

ધીતે ચ કારણે નિયમાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ધ) અને (કારણે કીતે) યશ્ચ આદિની ઇચ્છા રૂપ કારણ મત ધરા પછી (નિયમાત્) આરબ્ધ કર્મની સમાપ્તિ જોવામાં આજ્ઞાથી.

સાવાર્થ:—કામનાને લીધે જે યાગ કરવામાં આવે છે તે કામના વચ્ચે નિવૃત્ત થઈ ગઈ હોય તો પણ આરભેસો યાગ વચ્ચે જ પડતો મૂકાતો નથી તેને સમાપ્તિ પર્વંત ચાલુ રાખવો જ પડે છે. યાગને વચ્ચે બંધ ન પાડવો એવો નિયમ છે. માટે યાગનું ફળ સ્વર્ગ છે જે અર્થની કામના કરવામાં આવે છે તે તો ગૌણ ફળ છે ॥ ૨૧ ॥

સિદ્ધાંત મૂળ

કામો યા તત્સંયોગેન ચોચતે ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(યા) સિદ્ધાંતપણે સૂચવે છે (કામ) કામપદ સાથે યુક્ત થતો પણ આદિ અર્થનું (તત્સંયોગેન) સાધનત્વ ફળથી (ચોચતે) વિધાન કરવામાં આવે છે.

સાવાર્થ:—કામ્યકર્મમાં જે અર્થની કામના કરવામાં આવે છે તે અર્થ જ મુખ્ય ફળ છે સ્વર્ગ આદિ નહિ કારણ કે, કામ્ય કર્મનું ફળ યુક્ત હોય છે અને સ્વર્ગ તો કામ્ય કર્મમાં અનુત્ત હોય છે, માટે ' વિશ્વમિત્ર ન્યાયથી ' કામ્યકર્મનું ફળ સ્વર્ગ ન માનવું જોઈએ. આ કારણથી સૌર્વ ચરં નિર્વપેત્ત મન્નવર્ચસકમ્ જેને ' જ્ઞાન વર્ચસ ' એવું હોય તેણે સૌર્વ ચરંનો નિર્વાપ કરવો. અહીં સૌર્વ ચરંકર્મક યાગનું ફળ જ્ઞાનવર્ચસ જ માનવું જોઈએ. સ્વર્ગ નહિ. યુક્ત ફળ હોવા છતાં અશુભ સ્વર્ગની કલ્પના કરવી તે યોગ્ય નથી. ॥ ૨૨ ॥

અજ્ઞે શુળત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ:—(અજ્ઞે) જોદોહન-આદિ અજ્ઞામાં (શુળત્વાત્) શુણ્ત્વ દેવાથી યોગ છે

સાવાર્થ:—જોદોહન આદિ યજ્ઞના અંગ છે અને અંગ કર્મનું ફળ પણ આદિનું વિધાન કરવાથી ત્યાં તો યાગનું મુખ્ય કર્મ સ્વર્ગ માનવું યોગ્ય છે. પણ વિદિત કામ્યકર્મ એ કંઈ ગૌણ કર્મ નથી, માટે કામ્યકર્મનું ફળ સ્વર્ગોદિ ન માની સમાપ્ત પણ વાક્યમાં જે ફળ જતાબુ હોય તેજ માનવું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

વીતે ચ નિયમસ્તદર્થમ્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ:—(વીતે) અને (વીતે) કામનાની નિવૃત્તિ થયા પછી પણ કર્મ સમાપ્તિ પર્વંત ચાલુ રાખવો (નિયમ) નિયમ જતાબો છે તે (તદર્થમ્) અલગ થતો પરિહાર કરવા માટે.

સાવાર્થ:—કામ્ય કર્મમાં કામના નિવૃત્ત થતા છતાં આરબ્ધ કામ્ય કર્મ સમાપ્તિ પર્વંત કર્મ આજી રાખવોનો જે નિયમ જતાબો છે તે વચ્ચે થઈ જઈ કરવાથી પ્રાપ્તિત કરવું પડે છે તે જતાવન માટે છે. સમાપ્તિ પર્વંત કામ્ય કર્મ ચાલુ ગાખવાથી કંઈ સ્વર્ગ ફળ માની શકાતું નથી. જે કાર્ત્ત ' અર્થ ' હું થઈ કરીશ આવી પ્રતિજ્ઞા કરી થઈ ન કરે તો તેને પ્રાપ્તિત લાગે છે એવું જાણ છે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે કામ્ય કર્મનું ફળ તેના વિધાયક વાક્યમાં જતાવવામાં આવ્યું છે તે જ માનવું જોઈએ. અશુભ સ્વર્ગ આદિ નહિ. ॥ ૨૪ ॥

‘ દર્શં પૂર્ણમાસાદિ સર્વાર્થં માટે છે. ’ એ અધિકરણને ૨૫૪ કવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સ્વાર્થેકામ્યમજ્જકામીઃ પ્રકરણાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ભૂક્ષ્મકામીઃ) અંગ કામો સ્ત્રી (સ્ત્રીકામ્યવાદ) દર્શં પૂર્ણમાસાદિના બધાં દેશોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે (પ્રકરણાત્) પ્રકરણથી એમ જ જણાય છે.

ભાવાર્થ :—અર્ચ્યેષાં કા અમ્યા દમ્યઃ કામ્યાડાદિયન્તે । સર્વેભ્યો દર્શપૂર્ણમાસોઃ । એકસે કા અર્ચ્યે નજ્જકત્વ કામ્યાડાદિયન્તે સર્વેભ્યો ય્યોરિદ્યોમઃ । આ વાક્યોમાં એ સર્વેભ્યઃ ૫૬ શ્રુત થાય છે એનાથી દર્શં પૂર્ણમાસના દેશમાં વિધાન નથી, કારણ કે વિધાયક સિંગાદિ અને ભાવનાવાચક આવ્યાનાનું અવલુ થતું નથી, અંગ અને ઉપજના કામની પણ પ્રાપ્તિ છે. સામિધેની દર્શં પૂર્ણમાસનું અંગ છે તેમાં કામોનું આ પ્રમાણે અવલુ થાય છે. એકદિવસિમતુનુવાદ પ્રતિજ્ઞાકામસ્ય, શત્રુવિવાલિમતુનુવાદ પ્રદરસેસકામસ્ય । આ વાક્યોમાં પ્રતિજ્ઞા અને પ્રદરવચસ કામ તરીકે સંજ્ઞામાં છે સંજ્ઞાત્વ કામનું દેહન અંગ છે તેનું સાધન વત્સાપાકરણ ઉપાંગ છે. તેમાં પદાવલોકનાર પદો કામ ક્રુત ૨૫૪ ૬ એમ કે યા કામ્યેદ પદ્યમાદ સ્થાન-દત્તે ’ જુદામાં તલ્લે જુદાંયજ્જકરેદે । પદ્યમાલેક્ષેવ કરોતિ ’ આ વાક્યમાં પદ્યમાદ દેવનું એ કામનું કથન છે. આ બધા કામોના અનુવાદ દર્શં પૂર્ણમાસથી થાય છે, અપૂર્વ વિધિ નહિ. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ફલોપદેકો યા પ્રધાનશબ્દસંયોગાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(યા) સિદ્ધાંત પક્ષને સચવે છે. (ફલોપદેકઃ) પ્રધાન ફલની ભાવના છે (પ્રધાનશબ્દસંયોગાત્) દર્શં પૂર્ણમાસ ૨૫ પ્રધાન શબ્દ સાથે સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સર્વેભ્યો દર્શપૂર્ણમાસોઃ આ દેશોએ વિધિ અને ભાવના બંને ન હોય તો પણ દર્શપૂર્ણમાસાદિયો વગેરે આ ઉત્તરેતિ વાક્યમાં એ વિધિ અને ભાવના છે તેના આમય કરી તાદર્શ વાચક અણુથી વિભક્તિ સાથે સંજ્ઞા જણાવવામાં આવે છે. આ કારણથી ઉક્ત કામોનું પ્રધાન દેશ સાથે વિધાન છે, અનુવાદ નથી. ॥ ૨૬ ॥

‘ દર્શાદિર્લુ દરેક ક્રેણ પ્રત્યે અલગ અલગ અનુધાન કરવું ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સત્ત્વ સર્વેઽવિશેષાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(સત્ત્વ) એક જ વખતના પ્રયોગમાં (સર્વે) બધા અર્થોનો સંજ્ઞા છે (અવિશેષાત્) વિશેષનું અવલુ થતું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સર્વેભ્યો દર્શપૂર્ણમાસોઃ ’ આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે એક જ વખતના પ્રયોગથી દર્શં પૂર્ણ માસનાં બધાં દેશોની પ્રાપ્તિ થાય છે. દર્શં પૂર્ણ માસ બધાં દેશોનું સામાન્ય નિમિત્ત છે. નિમિત્તના સંધિનામાં જેટલાં નૈમિત્તિક દેશો દેશ તે બધાની સિદ્ધિ એકજ વખતમાં થવી મેળ્ય છે. દાહ અને પ્રકાશન નૈમિત્તિક દેશોનું સામાન્ય કારણ અગ્નિ છે, તે અગ્નિના સંધિનામાં એ જને દેશો એક સાથે જ થાય છે તેજ પ્રમાણે દર્શં અને પૂર્ણ માસનો એક વખત પ્રયોગ કરવાથી બધાં દેશોની સિદ્ધિ થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર યોગસિદ્ધિર્વાર્થસ્યોત્પત્ત્યસંયોગાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(યા) સિદ્ધાંતપદને યત્નવે છે. (યોગસિદ્ધિ) પ્રત્યેક પ્રયેગના સંબંધથી ક્રમથી તે તે કળની સિદ્ધિ થાય છે. (અર્થસ્ય) કળનો (ઉત્પત્ત્યસંયોગાત્) દર્શાવતા વાક્ય બધા કળોના સાદિત્યનું વિધાન કરવું નથી.

ભાવાર્થ :—જે જે અર્થની જે જે ઇચ્છા થાય તે તે ઇચ્છાના વિષયનું સાધન દર્શ-પૂર્ણમાસ યાગ છે એવો ભાવ ઉક્ત થયેલો છે. બધા કળોની ઇચ્છાઓ એક સાથે થઈ શકતી નથી. ઇચ્છાઓ ક્રમથી થાય છે. ઇચ્છા ક્રમિક હોવાથી સાધન પણ ક્રમિક હોય છે એ સાવચિત્ક નિયમ છે. માટે એક એક કળને ઉદ્દેશીને દર્શપૂર્ણમાસનું અલગ અલગ અનુધાન કરવું જોઈએ ॥ ૨૮ ॥

સૌત્રામણ્યાદિર્નુ ચયનાધર્મત્વ છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

સમવાયે સોદના સંયોગસ્યાર્થવાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(સમવાયે) અંગાગિભાવ સંબંધમાં (સોદના) વિધિ છે (સંયોગસ્ય) સંયોગ (અર્થકલા) સાર્થક થવો દોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ વાજપેયેન દદ્ધાં જૂહ્વતિસત્તેન યજેત ’ વાજપેયનામક યાગથી યજન કરી જૂહ્વરપતિસવ નામક યાગથી યજન કરવું. અગ્નિ ચિત્તા તૈન્નામણ્યા યજેત અગ્નિનું ચયન કરી સૌત્રામણિયી યજન કરવું. આ બંને વાક્યોથી એમ સમજાય છે કે વાજપેયનું અંગ જૂહ્વરપતિ-સવ છે અને અગ્નિ ચયનનું અંગ સૌત્રામણિ યાગ છે અંગાગિભાવ દોવાને કારણે વાજપેય પછી જૂહ્વરપતિ સવનું અને અગ્નિ ચયન પછી સૌત્રામણિ યાગનું વિધાન કરવું છે. વાજપેયના સંબંધ જૂહ્વરપતિ સાથે બતાવ્યો છે એવી અર્થવત્તા અંગાગિભાવ આનવાથી જ ધ્રુવ થો છે અગ્નિ ચયન અને સૌત્રામણિમાં પણ એજ ન્યાય લાગુ પડે છે. ॥ ૨૯ ॥

કાલધ્રુતૌ કાલ इति चेत् ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(કાલ ધ્રુતૌ) કાલ વાચક પ્રત્યયનું અવશ્ય યત્ન દોવાથી (કાલ इति चेत्) કાળનું વિધાન છે. જે એમ આનવામાં આવે તો એનો ઉત્તર આમળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—‘ વાજપેયેન દદ્ધાં ’ આ દેશલે ‘ દદ્ધાં ’ પદને પ્રયોગ કર્યો છે. એમાં ત્વ પ્રત્યય છે, અને ત્વા પ્રત્યય પૂર્વ કાળનું વિધાન કરે છે. માટે ઉક્ત વાક્યોમાં અંગાગિભાવ સંબંધનું વિધાન નથી પણ કાળનું જ વિધાન છે. પહેલાં વાજપેય યાગ કરવો અને પછી જૂહ્વરપતિ સવ કરવો. બંને રત્નત્રય વિધાન છે. આ સંક્રાન્ત સમાધાન દ્વે પછીના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૦ ॥

નાસમવાયાત્ પ્રયોજનેન સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ન સ્યાત્) કાળનું વિધાન નથી. (પ્રયોજનેન) કળ સાથે (નાસમવાયાત્) સંબંધ ન દોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે બૃહસ્પતિ સવનું સ્વતંત્ર વિધાન હોત તો તેના ફળનું શ્રવણ જરૂર થાત, પણ બૃહસ્પતિસવન ફળનું શ્રવણ નથી માટે અહિં બૃહસ્પતિસવન સંકેત વાગ્યેયનું અંગ અને સૌરાષ્ટ્રિયાગ અગ્નિચાલનનું અંગ છે એમ માનવું જ જોઈએ. વળી પૂર્વ કાલમાં ક્ત્વા પ્રત્યય સાથે એવો પણ નિરપવાદ વિધિ નથો મુક્ત વ્યાસ સ્વપિતિ મોડું ઉઘાડીને ઉઘે છે આ ઠેકાણે મોઢાનું ઉઘાડું હોવું અને ઉંધવું આ જાને એક જ કાળમાં હોય છે વળી સમાન-કર્તૃકયો. પૂર્વકાલે ૩-૪-૨૨ આ પાણિનીય સૂત્રથી જે ક્રિયાઓનો એક કર્તા હોય તો પૂર્વ ક્રિયા વાચક ધાતુને 'ક્ત્વા' પ્રત્યય સાથે છે એવું વિધાન છે. તેથી અંગાગિભાવ સ્પષ્ટ થાય છે ॥ ૩૧ ॥

‘વૈશ્વદ્ય ઇદિ અપદિ પૌર્ણમાસીનું’ અંગ છે ‘એ અધિકરણને સમજાવે છે. પૂર્વપદ્ય સૂત્ર સમયાર્થમિતિ ચેત્ ॥ ૩૨ ॥

પદ્યાર્થ :—(સમયાર્થ) પૌર્ણમાસી તથા દર્શ વાગ એ જાનેનું અંગ વૈશ્વદ્ય ઇદિ (હતિ ચેત) જે એમ કહેવામાં આવે તો, એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં બતાવવામાં આવે છે. ભાવાર્થ :—સંસ્થાવ્ય પૌર્ણમાસોમિન્દ્રાય વૈશ્વદ્ય નિર્વપેત ॥ પૌર્ણમાસી વાગ સમાપ્ત કરી ‘વૈશ્વદ્ય વાગ કરવો, આ વૈશ્વદ્ય વાગ પૌર્ણમાસી અને દર્શ જાનેનું અંગ છે. પ્રકરણ પેણ જાનેનું છે. માટે પ્રકરણથી પણ ઉભવાર્થ સિદ્ધ થાય છે એવું પૂર્વપદ્યનું માનવું છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સ સ્થાવૈક્તયાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદ્યાર્થ :—(ન) નદિ (સ્થાવૈક્તયા) એક જ સંજ્ઞાનો પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્પષ્ટ એક જ છે અર્થાત્ વિધિ પ્રત્યય એક જ છે. એક પ્રત્યય જાને સંબંધ અને કાળનું વિધાન કરવાની માટે અસમ છે. ॥ ૩૩ ॥

પ્રકરણાદિતિ ચેત્ ॥ ૩૪ ॥

પદ્યાર્થ :—(પ્રકરણ) પ્રકરણ દર્શપૌર્ણમાસનું ॥ માટે જાનેનું અંગ છે (હતિ ચેત) જે એમ માનવામાં આવે તો તે આનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકરણ દર્શ અને પૌર્ણમાસ જાનેનું છે. વૈશ્વદ્ય વાગ એજ પ્રકરણમાં પદિત છે માટે જાનેનું અંગ માનવું જ જોઈએ આ સંકેતો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આવે છે. ॥ ૩૪ ॥

નોત્પત્તિસ યોગાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદ્યાર્થ :—(ન) નદિ અર્થાત્ કલપાર્થ નથો. (નોત્પત્તિ સંયોગ) વૈશ્વદ્યસ્પતિ વાક્યમાં પૌર્ણમાસીનો જ સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—વૈશ્વદ્ય ઇદિનું વિધાન કરવાર વાક્ય રક્ત પૌર્ણમાસીનો જ સંબંધ જતાવે છે જો જાનેનો સંબંધ જતાવે હોત તો સંસ્થાવ્ય દર્શપૌર્ણમાસી આનું વિધાન કરત આ કાલથી કેવળ પૌર્ણમાસી સાથે જે વૈશ્વદ્યનો સંબંધ છે તે તેનું જ અંગ છે દર્શનું નદિ. ॥ ૩૫ ॥

‘ અનુવાજ આદિની આગ્નિમારુતોત્પન્નકાલતા છે ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે

અનુવૃત્તો તુ કાલઃ સ્વાત્ પ્રયોજનેન સંવંધાત્ ॥૨૬॥

પદાર્થઃ :—(અનુવૃત્તો) અંગમિત્રાવ વિધિનો સંબંધ ન હોવાથી (તુ) તો (કાલઃ)
કાલનું (સ્વાત્) વિધાન હોતુ નહિ. (પ્રયોજનેન) પ્રયોજન સાથે (સંવંધાત્) અનુવાજોનો
સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ અગ્નિમારુતોત્પન્નકાલતેવતિ ’ આગ્નિમારુત નામ કાલ સત્ત્વ છે.
(કાલઃ કાલે રહુનિ) એના પાસે ‘ રહે રહે ’ આદિ ૨૦ વાર નાનોનો સારો હોતો છે.
આગ્નિમારુત કાલના અનુવાજો અંગ છે, એ અંગમિત્રાવનું ભેદન કાલવધા માટે જ આ
આગ્નિમારુત અને અનુવાજોનો સંબંધ જતાવવામાં આવ્યો છે, માટે બૃહસ્પતિસૂત્રની પેઠે
અનુવાજો પણ અંગ છે, આનું ‘ ૫૨૧ ’ પદ્યમાંથી માનવું છે. સિદ્ધાંત પદ્યમાંથી કથન છે કે જેમ
પ્રીતિ રતોત્ર અને કલ્પ સોમના અંગ છે તેમ આગ્નિમારુત પણ સોમનું અંગ છે આ કા-
લથી આગ્નિમારુત કલ્પ અને અનુવાજોનો અંગમિત્રાવ સંબંધ નથી પણ કાલનું વિધાન છે,
અને કાલના ઉપરકાલ માટે ઉક્તિ બનેનો સંબંધ છે. ॥ ૨૬ ॥

‘ મીમાંસા આદિ દર્શપૂર્ણમાસ કર્તા પછી કરવાના હોય છે ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

ઉપરતિકાલવિશયે કાલઃ સ્વાત્ વાક્યસ્ય તત્પ્રયોગસ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થઃ :—(ઉપરતિકાલવિશયે) અંગવિધાન અને કાલવિધાન આ બંનેમાં સદેહ
થવા પછી (કાલઃ સ્વાત્) કાલનું જ વિધાન છે એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે (તત્પ્રયોગ)
ઉદાહરણ વાક્યમાં (તત્પ્રયોગસ્યાત્) કાળ વિધાનનું જ પ્રાધાન્ય જણાવું હોવાથી

ભાવાર્થઃ :—‘ દર્શપૂર્ણમાસમાર્ગકૃત્તે સોમે વયતે ’ સોમ વાગના કાળનું જ વિધાન
છે અર્થાત્ દર્શપૂર્ણમાસના વચન પછી સોમ વાગ કરવો. દર્શપૂર્ણમાસ અને સોમ વાગ
આ બંનેનો અંગમિત્રાવ નથી, બંને યાગોના સ્વતંત્ર વિધાન છે ઉક્ત વાક્યમાં તો પૂર્વોક્ત
કાળનું જ વિધાન છે. સ્વતંત્રકલ્પનઃ કોમળ બ્રહ્મસામંવદ્. કલ્પકલ્પનિષાદાત્ તદ્વત્
મવતિ । સોમ વાગનું સ્વતંત્ર રૂણ છે. રૂણવાળા કર્મની સોનિવિધી એ રૂણ સંહિત કર્મ હોય તો
તે રૂણવા કર્મનું અંગ થાય છે એવો ન્યાય છે એમ માધ્વવાચી કહે છે પણ પ્રત્યક્ષને ભેદને
જ એકદમ અંગમિત્રાવનો નિષેધ ન કરવો ભેદબદ્ધ. જે કિષ્કોદ્ર એક કર્તા છે એવું જતાવવા
માટે પુત્ર ત્વા નતેવ કોત્ય છે. આ કારણથી ઉક્ત વાક્યથી કાલનું વિધાન છે. ॥ ૨૭ ॥

‘ વૈધાનરેષિનું રૂણ પુત્રમામિ છે ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે

કલ્પસંયોગસ્યવોદિતે ન સ્વાદરોષમૂત્રાસ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થઃ :—(રૂ) આ સંજ્ઞા સિદ્ધાંતપદ્યને સૂચવે છે. (કલ્પસંયોગઃ) વૈધાનર
રૂણના રૂણનો સંબંધ (વોદિતે) દાખલના તદ્વત્પદ્યના અવિષ્કૃત્ત પિતામાં (ન સ્વાત્)
નથી. (સરોષ મૂત્રાત્) પિતા રૂણનું અંગ ન હોવાથી.

આવાય :—વૈશ્વાનર દ્વાદશકળાઈ નિર્વપેત્ પુત્રે જાતે । પુત્રનો જન્મ થયા પછી વૈશ્વાનર નામક ઇંદ્રિ કન્વી યસ્મિન્ જાતે દ્વાદશકળાઈ નિર્વપેતિ પૂત દુઃ દેવસ્થાનદ્વ દ્વિતીયી પશુમાન મવાતે પુત્રનો જન્મ થયા પછી આ ઇંદ્રિ કરવાથી પવિત્ર, તેજસ્વી, અન્નદ સાચી ઇંદ્રિયોવાળો અને પશુમાને થાય છે. આ ઇંદ્રિનું જે રૂળ જતાવવામાં આવ્યું તે રૂળ પિતાને મળતું નથી પણ પુત્રને મળે છે ઇંદ્રિ કરવાથી પુત્ર જ પવિત્ર થાય છે. પિતાનો ઉક્ત શાસ્ત્રના તાત્પર્યનો વિષય જ નથી. વિદ્યા જે રૂળનું અને નવું પશુ પુત્ર જ રૂળનું અને છે. આ કરવાથી રૂગિત્વમાંથી જે રૂગો જતાવ્યા છે તે બધાં પુત્ર ગામી છે. ॥ ૩૮ ॥

‘ વૈશ્વાનર ઇંદ્રિ જાતકર્મ કર્યા પછી કરવી ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે

અજ્ઞાતાં તૃપ્તધાતલયોગો નિમિત્તાય ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(૩૯) આ રૂગ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે (અર્થાત્) રૂગ પ્રત્યે અંતરજાત રહેથી ઇંદ્રિયોત્તે (ઉપવત્ત જ કેલ :) પુત્રનો જન્મ થયા પછી સંજંધ થાય છે (નિમિત્તત્વ :) અને એ સંજંધ નિમિત્તાત્વનો દ્યોતક છે.

અવાય :—વૈશ્વાનર ઇંદ્રિ અને જાતકર્મ આ બંને કર્મ પુત્રનો જન્મ થયા પછી કરવાં. ઉપવત્ત : પુત્રજન્મ આ પ્રમાણે જાણર ભાગ્યમાં લખ્યું છે. પુત્રનો જન્મ ઇંદ્રિ અને જાત-કર્મનું નિમિત્ત છે એ કહેવા જે આ ૩૯ પુત્રજન્મ થયા પછી પહેલી વૈશ્વાનરેંદ્રિ કરવી કે પહેલું જાતકર્મ કરવું ? આમાં સિદ્ધાંતપદ્ધતિ એ છે કે પહેલું જાતકર્મ કરવું. જે પહેલી ઇંદ્રિ કરવામાં આવે તો આગળને કૃષ્ણ પીવરાવવામાં વિલંબ થાય અને તેથી આગળનું જીવન ન દે. માટે પહેલાં જાતકર્મ કરવાર કરવે. અને પછી વૈશ્વાનર ઇંદ્રિ કરવી. જાતકર્મ કર્યા પછી પણ પુત્રજન્મ અને વૈશ્વાનરેંદ્રિમાં નિમિત્તભેદિતિક ભાવ રહે છે. આ કરવાથી પહેલાં જાતકર્મ અને પછી વૈશ્વાનરેંદ્રિ કરવી એવો શાસ્ત્ર સિદ્ધાંત છે. ॥ ૩૯ ॥

‘ સૌત્રામણ્યાદિ અંગોર્નુ સ્વકાલકર્તવ્યત્વ છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે. ’

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રધાનેનાભિસંયોગાવગ્નાતાં મુલ્યકાલત્વમ્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(પ્રધાને) પ્રધાનકર્મ સાથે (અર્થાત્) અંગો (અભિસંયોગ) અભિસંયોગ દોષથી (મુલ્યકાલત્વમ્) પ્રધાનકર્મનો જે સમય છે તે જ સમય અંગોના પણ જાણવે.

આવાય :—અંગ ક્રમેનો પ્રધાનકર્મની સાથે સંજંધ દોષ છે, માટે જે કાળમાં પ્રધાન કર્મ કરવામાં આવે છે તે જ કાળમાં અંગ કર્મ પણ કરવા બેધર્મ. આ કારણથી વાજપેયવાચ ને કાળમાં કરવામાં આવે તે જ કાળમાં જૃહસ્પતિસવનું પણ બનુશાન કરવું. કારણ કે જૃહસ્પતિ-સવ એ વાજપેયવાગનું અંગ છે. ॥ ૪૦ ॥

અપવૃત્તે નુ ચોદનાત્ તત્સામાન્યાત્ સ્વકાલે સ્વાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(૪૧) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (અપવૃત્તે) પ્રયોગની સમાપ્તિ થયે થયા પછી (ચોદનાત્) વિધાન કરવાથી (સ્વકાલત્વમ્) પ્રતિજ્ઞાત અપોતિદોષના સમયમાં દોષથી (સ્વકાલે સ્વાત્) જૃહસ્પતિસવનો જે કાળ દોષ તેમાં તે અંગનું અનુષ્ઠાન કરવું.

બાવાર્થ :—જાલ્પેય આદિ પ્રધાન કર્મ કર્મો પછી જુદરૂપતિયત્વ આદિ અંગ કર્મો કરવાં આપે (નિર્દેશ હોવાથી અંગોને) જે સમય નિર્ધારિત હોય તે સમયમાં જ અંગ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું. પ્રધાન કર્મો સાથે અંગ કર્મો કરવાની જરૂર નથી. જે પ્રધાન કર્મો સાથે અંગ કર્મો કરવાનાં હોય તેા અંગ કર્મોનું કાનિષ્ઠાન જ્યારે થઈ જાય, તે અંગિના સાથે અંગોને પ્રયોગ કરવામાં આવે નો વસ્તુ અલ્પમયગતિ : પૂર્વોક્તકલ્પિતમાનો વાપરે. કદા પ્રત્યક્ષથી પ્રાપ્ત કરવામાં આવતો પૂર્વોક્ત કાલ બાધિત થઈ જાય. આ કાલ્યુથી અંગેનું અનુષ્ઠાન અંગના વિધિત સમયમાં કરવું એ જ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૪૧ ॥

इति मीमांसागुज रभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः :

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः :

। ' राजसूय ईश्वरानु' विदेवनादि अंगं છે' એ અધિકરણને સમજાવે છે

પૂર્વ પક્ષ સ્વરૂપ

प्रकरणशब्दसामान्याद्योदनात्तद्वक्तृत्वम् ॥ ૧ ॥

૧ પદ થયું :—(પ્રકરણશબ્દસામાન્યાત્) સ્વાગત્યકાય પ્રત્યાદિ વાક્ય સંનિધિમાં યાગ અને યાગ-ગિના અધેનિ પ્રતિપાદક સંપ્રદાય સામ્ય હોવાથી (ચોદનાવત્) વિધિઅસર અર્થે બંધોનું (અનગત્ય) પ્રધાનત્વ છે.

બાવાર્થ :—જાણે સૌ જાણે, રાજસૂય ગિનાતિ આ વાક્યો યાગ ગિના અર્થેના પ્રતિપદક છે જનુભવે પુરાણકામકાલકલ નિર્વપતિ આ વાક્ય યાગનું પ્રતિપદક છે. અને આ વાક્યો રાજા રાજસૂયેન સ્વાગત્યકાયો યજેત એવી સંનિધિમાં પદિત છે. આ ઉપરથી એવું માનવામાં આવે છે કે અક્ષોધી દેવના કરવું અને રાજસૂય ઉપર વિજય મેળવવો આ એ અધામ રૂપ અધે છે તે પશુ યાગની મારક પ્રધાનતા જ બોધવે છે. એટલે કે 'રાજસૂય' સંપદ યાગ અને યાગ ગિના બંને અધેનિ સાધારણ વાચક છે આનું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સ્વરૂપ

अथ पाठङ्गमभिध्या : स्युस्ततो विशिष्टत्वात् ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અથ વા) સિધ્ધાંત પદ્ધતિ સૂચવે છે (અભિધ્યા) યાગગિના વિદેવનાદિ અધે (અથ સુ) અંગ તરીકે છે (તત) યાગ ક્રિયાથી (વિશિષ્ટત્વાત) વિશિષ્ટતા હોવાથી.

બાવાર્થ :—જો કે 'રાજ સૂય' રૂબની વ્યુત્પત્તિ રાજા સૂયતે વરમળતે યજેત' એ ક્રિયાઓથી રાજા બને છે એવો સામાન્ય અર્થ છે અને તેથી રાજસૂયમાં અનુષ્ઠિત કરવામાં આવતી બધી ક્રિયાઓ પ્રધાન છે એમ ધારે છે તથાપિ રાજસૂય સંપદ યાગની સાથે જ મુખ્ય સંબંધ ધરાવે છે ચારે યાગ મુખ્ય છે અને બીજા વિદેવનાદિ ક્રિયાઓ મોટું છે. ॥ ૨ ॥

‘વિદેવનાદિ સંપૂર્ણ રાજસૂયનું અંગ છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર મધ્યસ્થં ચસ્ય સન્મચ્ચે ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચસ્ય મધ્યસ્થમ્) જે કર્મ જેની મહાપર્મા હોય તે તેનું અંગ છે (સન્મચ્ચે) તેની મધ્યપર્મા પાઠ હોવાથી.

સાવાર્થ :—રાજસૂય યાગમાં ‘અભિષેચનીય’ નામક એક અવાન્તર યાગનું અનુ-
ષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, તેની પાસે જ જલે રીન્વતિ આદિ વાક્યોના પાઠ છે આથી જણાય છે
કે વિદેવનાદિ ‘અભિષેચનીય’ યાગનું જ અંગ છે, સંપૂર્ણ રાજસૂય યાગનું અંગ નથી,
જેનો પાઠ જેની પાસે હોય તે તેનું અંગ છે એવું માનવામાં આવે છે. આપું પૂર્વપક્ષવાદીનું
માનવું છે. ॥ ૩ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર

સર્વાસાં ધા સમત્વાન્ ચોદનાત : સ્વાજ હિ તસ્ય
પ્રકરણં દેશર્થમુચ્યતે મધ્યે ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ધા) સિધ્ધાંત પદાને સૂચવે છે. (સર્વાસામ્) રાજસૂયની બધી યાગ
ક્રિયાઓ (સમત્વાન્) સમાન હોવાથી (ચોદનાત : સ્વાજ) દન બોધક વિધિથી સર્વથામ ક્રિયા-
ઓનું અંગ છે (ન હિ તસ્ય પ્રકરણમ્) સોમયાગનું કોઈ અવાન્તર પ્રકરણ નથી (મધ્યે પાઠ :
દેશર્થમ્) મધ્યમાં જે પાઠ છે તે દેશને મટે છે અંગને મારે નથી.

સાવાર્થ :—‘અભિષેચનીય યાગ’ એ કોઈ અવાન્તર પ્રકરણ નથી. ‘અભિષેચનીય’
યાગ સાથે દેવનાદિનો જે પાઠ છે તે તો સમાન બતાવવા મારે છે કે અમુક ક્રિયા પછી દેવનાદિ
ક્રિયા કરવી પછી એથી એમ સમજવાનું નથી કે દેવનાદિ ‘અભિષેચનીય’ યાગનું અંગ છે
રાજસૂયમાં જેટલી યાગ ક્રિયાઓ છે તે બધી જ સમાપ્ત છે અને એ બધીનું અંગ વિદેવનાદિ
ક્રિયાઓ છે તેવળ અભિષેચનીય યાગનું અંગ નથી. આપું સિધ્ધાંત પક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૪ ॥

‘સૌમ્ય આદિ હવિષ્ ઉપસદ્ધાંતમાં કર્તવ્ય છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષવાદીનું સૂત્ર પ્રકરણાધિભાગે ચ વિભવિદ્દં છુપ્રતિવમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકરણાધિભાગે) પ્રકરણને લેઈ ન હોવાથી અર્ધાંત મધ્યાવા-
નકાશિનો અવિભાગ એટલે વિષ્ણુચુર ન હોય છતાં (રમયમ્) ઉપસદ્ધાંત અને તત્પૂર્વકાવ
નિધિ એ બંને (વિપ્રતિવિદ્દં હિ) વાક્યબેદ મારતે હોવા છતાં પણ માનવું જોઈએ.

સાવાર્થ :—રાજસૂય યાગમાં સંસૃત સન્ધ્યાન્વ આગ્નેવાષ્ટાપાદ આદિ દસ
હવિષ્ આગ્નાન છે. તેમાં આહમું, નરમું અને હરમું સૌમ્ય, ત્વાષ્ટ્ર અને વેષ્ણુવ છે. તેના સંબં-
ધમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે ‘પુરસ્તાત્ વપસદ્દં સૌમ્યેન પ્રવરન્તિ અન્તર ત્વટ્ટેન ડારિશાદ
તજ્યેન ’ આ વાક્યથી એમ પ્રમાણ્ય છે કે સૌમ્ય ચરુ ઉપસદ્ધનું અંગ છે અને તેની
(ઉપસદ્ધની) પડેલાં કર્તવ્ય છે. ઉપસદ્ સન્ધાને પછી વિગ્રહિત લાગી છે એ તેનું પ્રધાન્ય પ્રચરે
છે અને સૌમ્ય સન્ધાને તૃતીયા વિગ્રહિત લાગી છે એનાથી ચરુનું અંગત્વ સમાન્ય છે આપું
પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૫ ॥

સિધાંત સૂત્ર અથિ યા કાલિમાત્રં સ્વાત્કર્શનાદિરોપસ્ય ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(અથિ વા) સિધાન્તને સૂચવે છે. (કાલિમાત્રમ્) કાલમાત્રનું વિધાન (સ્વાત્કર્શ) કે (વિરોપસ્ય) વિરોપનું (અત્કર્શનાદિ) દર્શન થતું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કેવળ કાલનું જ વિધાન છે ઉપસહની પહેલાં સૌમ્ય આદિનું અનુધાન કાનું કાલનું વિધાન તો ઉપસવાઈસક છે. અને ઉપસહનું અંત હોવાનું મોક્ષપણ પ્રમાણ નથી. ઉપસહની મહી થઈ વિભાજિત છે તેનો તો પંચમી વિભાજિતમાં વિપરિણામ છે એવો એનાથી ઉપસહની પ્રધાનતા સિદ્ધ થતી નથી. ॥ ૧ ॥

‘ આમન હોમો સાંઘહણી ઇષિના અંત તરીકે છે. ’ એ અવિદરણને સમજાવે છે.

ફલવદ્યોક્તદેનુત્વાદિતસ્ય પ્રધાનં સ્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ : (વા) મિદાંત સૂચક છે. (ફલવદ્ય) એ કર્મનું ફળ બતાવવામાં આગળું હોય છે તે પ્રધાન હોય છે માટે (ફલવદ્ય) એ ફલવત્ ન હોય એ કર્મ પ્રત્યે બીજું અર્થાત્ ફલવાણું કર્મ (પ્રધાનં સ્વાત્) મુખ્ય હોય છે. (ઇક્તદેનુત્વાદિ) ઉપર બતાવેલા હેતુથી જ.

ભાવાર્થ :—વેદવેદો સામળી નિર્વેદ પ્રમલ્લ નેને ગ્રામ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેણે સમિદ્ધણીનામક વૈશ્વદેવી ઇષિ કરવી. સામિદ્ધણી એટલે જે ઇષિનું પ્રયોજન સંપ્રદ કરવાનું હોય તે. આજે કાલે “ આમનસ્ય આમનસ્ય દેવા ” આવી રીતે અંત જોતી તથા આહુતિઓ આપવામાં આવે છે તેને ‘ આમન દોમ ’ કહેવામાં આવે છે આ આમન દોમો સમિદ્ધણી ઇષિનું અંત છે. આમન દોમોનું કર્મ ફળ બતાવતું નથી અને સામિદ્ધણી ઇષિનું ફળ બતાવવામાં આગળું ॥ માટે ફલવત્સંનિર્ણય વક્રવં તદ્વત્ ફલવત્ સંનિર્ણયમાં પદિત અર્થે કર્મ ફલવત્નું અંત હોય છે. આ નવાથી આમનદોમો સમિદ્ધણી ઇષિનું અંત છે.

દધિમદ્નું (નિત્યવાધિકરણ.)

પૂર્વપક્ષ સૂત્રો દધિમદ્નો નૈમિત્તિકઃ શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(દધિમદ્) પ્રત્યક્ષ દધિમદ્ ગૃહ્ણીત્વા આ વાક્યથી જુત થયેમો દધિમદ્ (નૈમિત્તિક) નૈમિત્તિક છે (શ્રુતિસંયોગાત્) શ્રુતિના સંબંધથી.

ભાવાર્થ :—દધિમદ્ નૈમિત્તિક, નિત્યનૈમિત્તિક ઉપપદ્ય કે કેવળ નિત્ય કેવળ છે ? આવા તથા પક્ષ છે. એમાં આ સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષ બતાવે છે. તો જો તદ્વિદ્યપૂર્વજગત્તય જેવાગત્તરિત્, તદ્વા શાસ્ત્રવેતે વદ્યજગત્તય દધિમદ્ ગૃહ્ણતિ, શાસ્ત્રવેતેનામ્ આ વાક્યમાં દેવતાને અન્તગમ્ય કરવાનું અર્થ અને યજમાન તે દેવતાના કોપધાન અને છે અને પ્રાગ્વત્તય દધિમદ્નું મદ્ધ કરવાથી એ દેવતા સાંત થાય છે એનું સૂચન કરવામાં આવે છે. આ કહેાજે ‘ દધિમદ્ ’ નૈમિત્તિક છે કારણ કે દેવતાને અન્ત ૧૫ બતાવી તે દેવતાને ઉત્પલ થયેલા કોપની શાંતિ માટે દધિમદ્ છે એવું જણાવવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ ‘ દેવતાન્તસ્ય ’ ને નિમિત્ત તરીકે ગતાવવામાં આગે છે. આનું એક પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૮ ॥

નિત્યશ્ચ જ્યેષ્ઠશબ્દત્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) બીજા પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (નિત્ય) દધિમદ્ નિત્ય પણ છે (જ્યેષ્ઠશબ્દત્વાત્) એના સંબંધમાં જ્યેષ્ઠ શબ્દનું શ્રવણ છે.

ભાવાર્થ :—‘ જ્યેષ્ઠે વા એવ મહાણામ્ ’ આ વાક્યથી દધિમદ્ની જ્યેષ્ઠતા જતાવવામાં આવી છે. આ જ્યેષ્ઠતા જો દધિમદ્ને નિત્ય માનવામાં ન આવે તો ઉપપત્તિ થઈ શકે નહિ. માટે દધિમદ્ નૈમિત્તિક છે અને નિત્ય પણ છે. ॥ ૬ ॥

સાર્થરૂપ્યાથ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સાર્થરૂપ્યાત્) સર્વદેવતાના રૂપે સ્તુતિ કરી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સર્વાસાં વાણ્દ દેવાસાં રૂપં યદેવ પ્રદ્ ’ આ દધિમદ્ સર્વદેવતાનું રૂપ છે આવી સ્તુતિ કરી હોવાથી તે નિત્ય છે એનું માનવામાં આવે છે. નિત્ય વગર આવી સ્તુતિ હેતુ શકે નહિ ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર નિત્યો વા સ્વાદર્થવાદઃ તયોઃ કર્મણ્યસમ્બન્ધાત્

મંજિતયાવાન્તરાયસ્ય ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાન્તપક્ષને સૂચવે છે. (નિત્યઃ સ્વાત્) દધિમદ્ નિત્ય જ છે. (તયોઃ) અર્થપુ અને યજ્ઞમાનનો (કર્મણ્યસમ્બન્ધાત્) કર્મ સંબંધ ન હોવાથી (અન્તરાયસ્ય) દેવતાન્તરાય તો (મંજિતવાત્) રતાવક છે માટે (અર્થવાદઃ) અર્થવાદ છે.

ભાવાર્થ :—દધિમદ્ નિત્ય જ છે. કેવળ નૈમિત્તિક કે નિત્યનૈમિત્તિક ઉભય રૂપ નથી. અર્થપુ અને યજ્ઞમાનનો કર્મમાં સંબંધ ન હોવાથી અન્તરાય નિમિત્ત તરીકે નથી જો નિમિત્ત તરીકે હોત તો તે શબ્દ પાછળ સમગ્ર વિશાક્રાન્તું શ્રવણ હોત. અર્થાત્ ‘ દધિમદ્ ’ આપું શ્રવણ હોત, પણ નથી માટે જ નૈમિત્તિક નથી, આ કારણથી ‘ દધિમદ્ ’ ની કેવળ નિત્યતા માનવી એજ ઉચિત છે. દેવતાક્ષોભ અને તેના સમાધાનનો જે ઉપન્યાસ કર્યો છે તેના વિધેય જે દધિમદ્ છે તેની સ્તુતિને માટે અર્થવાદ છે. આપું સિદ્ધાન્તપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે ॥ ૧૧ ॥

વૈશ્વાનરેતુ નૈમિત્તિકત્વ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર વૈશ્વાનરશ્ચ નિત્યઃ સ્વામિત્યૈઃ સમાનસંયજ્યત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વૈશ્વાનરઃ) વૈશ્વાનર નામક વાગ (નિત્યઃ સ્વાત્) નિત્ય છે (નિત્યોઃ) નિત્યે સાથે (સમાનસંયજ્યત્વાત્) સમાન સંયજ્યા જતાવી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો જે સ વક્ત્રસુલ્ક્યમમૃત્વાઽગ્નિ ચિત્તે યથા સામિગમો વિરયતે તદગ્નિ તિમાર્ષ્ટંત વૈશ્વાનરં દ્વાવચક્રાગ્નં નિવેદિતિ એક વરસ સુધી ઉજામાં અગ્નિનું ભરણ કરવું અને પછી અગ્નિનું અપન કરવું પણ જે ઉજામાં એક વરસ સુધી અગ્નિનું ભરણ નથી કરતો તેને અપૂર્ણ ગર્ભ પેટે નાશ થાય છે માટે જેનાથી એક વરસ સુધી અગ્નિનું ભરણ ન થઈ શકવું હોય તેણે અગ્નિચવન કર્યા પહેલાં વૈશ્વાનર ઇષ્ટિ કરવી. આ ઇષ્ટિ નિત્ય છે અનિત્ય નથી, એની

નિત્ય ત્રણ લોકો સાથે સ્થિતિ થયેલી છે. અગ્નિચયન પહેલાં વેશ્યાનર હાજિ બધાથે કરીજ નેપ્રત્યે આતુ પૂર્વપક્ષવાદીનું મત થ છે. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

પક્ષે ચોત્પત્રસંયોગાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(યા) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે (પક્ષે) આ વેશ્યાનર કર્મ નૈમિત્તિક છે (ચત્પત્ર સંયોગાત્) નિમિત્ત હોવાન થયે પછી તેનો સંબંધ બતાવેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વેશ્યાનર હાજિ નૈમિત્તિક છે, નિત્ય નથી. “ યઃ પુમાન્ અમૃત્વાદિતં ચિત્તં સ નિર્વપેત ” એટલે સમાનાધિકૃતયજ્ઞદયછાદનરણેષ્ટયો નિમિત્તૈર્નિર્મલત્વમાવાભાવાત્ ” ને માધુસ અગ્નિનું બાધુ કર્મ વચર અગ્નિનું ચયન કરે છે તેણે વેશ્યાનર હાજિ કરવી. આમ એક જ કર્તાનું કથન હોવાથી અમરણ અને અગ્નિચયનનો નિમિત્તનૈમિત્તિક વચ ૨૧૭ છે. વેશ્યાનર હાજિ નિત્ય હોવામાં કોઈ પ્રમાણ જ નથી, માટે ત અનિત્ય છે ॥ ૧૩ ॥

હઠ્ઠી ચિતિ નૈમિત્તિક છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

પદ્ધતિ. પ્રવચત્ સ્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વર ચિતિ) હઠ્ઠી ચિતિ (પૂર્વવર સ્વાત્) વેશ્યાનર હાજિ પેટે નૈમિત્તિક છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિચયન—૫૭૨૬માં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ચાકિ ચિત્તા ન પ્રતિતિથિતિ પન્થ પૂર્વચિત્તયો અગ્નયમ પક્ષે ચિત્તે) પાચ ચિતિઓ કર્મ પછી ને પ્રતિષ્ઠાને ન પામે તો હઠ્ઠી ચિતિનું ચયન કરણું. જાહેન કૃષ્ટે વ્યાયમમાત્રે મૂપ્રદેશે નાનાવિષમિરિષ્ટકામિ. પસ્પારારેણ સ્વાત્ વિષાપતે ક્ષેય ચિતિ હળથી જમીન ખાદી તેની માદીથી ભુદી ભુદી હાજિઓથી પક્ષીના આકારનું ને રચન બનાવવામાં આવે છે તેને ‘ ચિતિ ’ કહે છે આ હઠ્ઠી ચિતિ નિત્ય છે એ પૂર્વપક્ષવાદીનો મત છે ॥ ૧૪ ॥

તામિષ્ઠ તુલ્યસ કયાનાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (તામિ.) પૂર્વ પાચ ચિતિઓ સથે (તુલ્યસ કયાનાત્) તુલ્યતાથી પરિચયન થણું કર્યું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વ પાચ પાચ ચિતિઓ સાથે હઠ્ઠી ચિતિનું તુલ્યરૂપે પરિચયન કર્યું છે. માટે પૂર્વચિતિઓ પેટે હઠ્ઠી ચિતિ થણું નિત્ય છે. ॥ ૧૫ ॥

અર્થવાદોપપત્તેઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (અર્થવાદોપપત્તે) અર્થવાદથી ઉત્પત્તિ થઈ શકતી હોવાથી

ભાવાર્થ :—વર ચિત્તયો અગ્નિ. વર પુરોહિતિ. તામિ દાદસ સમ્પત્ત્યે કાદસ માતાઃ સંતતર સકસર ઈવ પ્રતિતિથિતિ આ વાક્યમાં એક વચમાં ચિતિઓના ચયનથી પ્રતિષ્ઠા પામવા જણાવ્યું છે કાદસ સમ્પત્તિમાં એવાધિ, વર્ણાધિ, નક્ષત્ર, દક્ષિણ, પ્રગ્ન અને ત્રાણ્યોને પુરીય તરીકે વર્ણવ્યા છે. હ ચિતિ અને હ પુરીયનું તુલ્ય રૂપે વર્ણન છે એ અર્થવાદ રૂપે ઉદાહરન થઈ શકે

છે. છ ચિત્ર વાજો અગ્નિ પ્રાતઃકાંતુ કારણ છે માટે પાંચ ચિત્રો સાથે છઠ્ઠી ચિત્ર પણ નિત્ય છે આપુ પૂર્વે પદ્મવાદીનું મંતવ્ય છે ૧-૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર एकचित्तिर्वा स्यादपवृक्तेहि चोद्यते निमित्तेन ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(જ) કબ્જ સિદ્ધાંતને મુજબ છે. (એકચિત્તિઃ સ્યાત્) એ. ચિત્તિક અગ્નિ નૈમિત્તિક ॥ (હિ) કારણ કે (અપવૃક્તે) પાંચચિત્તિવાળા અગ્નિનું અનુધાન યદ્ય રજા પછી (નિમિત્તેન ચોદ્યતે) એક ચિત્તિક અગ્નિ નિમિત્ત તરીકે વિદિત કરવામાં આગ્યા છે.

ભાવાર્થ :—પાંચ ચિત્તિઓ કયાં પછી છઠ્ઠી ચિત્તિ અપ્રતિષ્ઠાને નિમિત્ત કરી વિધાન કરવામાં આગ્યા છે અર્થાત્ પાંચચિત્તિવાળા અગ્નિનું અપન કયાં પછી છઠ્ઠી ચિત્તિએ એકચિત્તિક અગ્નિનું અપન ન કરવામાં આવે તો અપ્રતિષ્ઠા થાય છે માટે છઠ્ઠી ચિત્તિ કરવી જોઈએ. આ પ્રમાણે છઠ્ઠી ચિત્તિ નૈમિત્તિક છે અને તે કારણથી તે નિત્ય પણ ન હોઈ શકે. ॥ ૧૭ ॥

વિપ્રતિષેધાત્ તામિઃ સમાનસંરખ્યત્વમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિષેધાત્) વિપ્રતિષેધ થતો હોવાથી (તામિઃ) પૂર્વ ચિત્તિ અને પુરીયો સથે (સમાનસંરખ્યત્વમ્) સમાન સંખ્યા ગત થી છે.

ભાવાર્થ :—આ પછી ચિત્તિઃ સૈક્ય સર્વા પદ્મ દ્વાદશત્વં વિદ્યમ્ એ છઠ્ઠી ચિત્તિ છે તે તો એક છે, તેની છપાઈ અને બારપણું ગતાશું એ વિરુદ્ધ ॥ માટે એ વિરોધનો પરિહાર કરવા માટે પૂર્વની પાંચ ચિત્તિઓ અને પૂર્વનાં પાંચ ઉપર મણાવેલાં પુરીયો સાથે દ્વિધ સંખ્યા કરી ગતાથી છે આ પ્રમાણે એક કર્તૃક ચિત્તિઓ નિમિત્તને લીધે છ ચિત્તિઓ અને છ પુરીયો સંખ્યા થાય છે. અને નિમિત્ત હોવાને કારણે જ છઠ્ઠી ચિત્તિ નૈમિત્તિક છે નિત્ય નથી. ॥ ૧૮ ॥

પિંડધિવૃ થક્ષ દર્શયાગનું અંગ નથી. એ અધિકરણને સ્તબ્ધાવે છે.

પિતૃયજઃ સ્વકાલત્યાગનર્હઃ સ્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પિતૃયજઃ) પિતૃયજ (સ્વકાલત્યાગ) ને પેતાના અનુધાનને કાળ હોવાથી (ધનર્હઃ સ્વાત્) તે દર્શવાનું અંગ નથી.

ભાવાર્થ :—‘‘ભાગવાત્પામનમ્બહુલે પિતૃયજિ યજ્ઞેન વરન્તિ’’ આ વાક્યથી પિંડધિવૃ-યજનું વિધાન થાય છે અહીં પૂર્વે પદ્મ એવું માને છે કે આ યજ્ઞ દર્શ વાચનું અંગ છે. સિદ્ધાંત પદ્મવાદી કહે છે ઉપરના વાક્યમાં જે અમાવાસ્યા કબ્જ પડ્યો છે તે મોર્છ થાત વાચક નથી પણ કાળ વાચક છે. જે દર્શવાચક માનવામાં આવે તો લક્ષણ માનવી જે આ કારણથી ઉગત વાક્ય થતો આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે અમાવાસ્યાને દિવસે અગર પછી પિંડધિવૃ યજ્ઞ કરવો. આમાં માત્ર ઉક્ત વાક્યના કાળનું સ્વતંત્ર વિધાન છે તેથી અમાવાસ્યા રૂપ યજનું અંગ પિતૃયજ નથી એ સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

તુલ્યવચ પ્રસંગ્યાનાત ॥ ૨૦ ॥

પ્રકાર્થ :—(ચ) અને (તુલ્યવચ) મહાપરોક્તી તુલ્યતાથી પિંડપિતૃવચની (પ્રમર્યાનાત) મણુગી કરેલી હોવાથી.

બાવાર્થ :—‘ ક્ત્વાયે વે મહાવચ્ચ અગ્નિહોત્રં દર્શણમાસાત્તમિષ્ટોમ ॥ પિંડપિતૃવચેતિ ’ આર મહાવચો છે. (૧) અગ્નિહોત્ર (૨) દર્શપુર્ણમાસ (૩) અગ્નિષ્ટોમ (૪) અને પિંડપિતૃવચ આ પ્રમાણે પિંડપિતૃવચનું મહાવચોમાં પરિમણુન હોવાથી પિંડપિતૃવચ કોઈ પણ કર્મનું અંગ નથી. ॥ ૨૦ ॥

વિપ્રતિપિદ્ધે ચ દર્શનાત ॥ ૨૧ ॥

પ્રકાર્થ :—(ચ) અને (વિપ્રતિપિદ્ધે) દર્શવાચના પ્રતિષેધમાં પણ (દર્શનાત) પિંડપિતૃવચનું વિધાન હોવાથી.

બાવાર્થ :—નામાવાચ્યા યજ્ઞેત પિન્ડપિતૃ વચ્ચેનૈવ અમાવાસ્વાયાં ગ્રીણતિ અમાવાસ્વા અર્થાત્ દર્શં યાત્ર ન કરે, પણ અમાવાસ્વાને દિવસે પિંડ પિતૃ વચ દ્વાગ દેવને પ્રસન્ન કરે આમાં દર્શવાગતો પ્રતિષેધ બતાવ્યો છે અને પિંડ પિતૃ વચનું વિધાન કયું છે, તે પિંડપિતૃ વચ દર્શવાગનું અંગ કેવી રીતે થયે છે ? અંગિ વચર અંગનું અનુધાન ન હોય માટે પિંડ પિતૃ વચ દર્શવાગનું અંગ નથી. ॥ ૨૧ ॥

‘ રચના યૂપનું અંગ છે ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પદવક્ત્રં રચના સ્વાત તદાગમે વિધાનાત ॥ ૨૨ ॥

પ્રકાર્થ :—(પદવક્ત્રમ્) ત્રેવડી કરેલી (રચના) રચના યૂપનું અંગ (સ્વાત) છે (તદાગમે) પણ બંધનના આગમનાં (વિધાનાત) વિધાન હોવાથી.

બાવાર્થ :—અર્થાત્તિષ્ટોમ વાગમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. ‘ આયિજ્ઞં મદં વહીત્વા ત્રિવૃણ વૃત્ત પરિવીચ વાગમે પશુમુસકરોતિ આ વાક્યમાં રચના અર્થાત્ પશુને બાંધવાના કોરડાને ત્રેવડુ કરવાનું જણાવ્યું છે, કોરડુ એટલે રચના. આ રચના યૂપનું અંગ છે કોરડુ કે રચના સાથે પશુને સંબંધ ॥ અને એ યૂપનું દાન કરવા જણાવ્યું છે આનું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૨ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર યૂવાક્તં યા તત્સંસ્કારાત ॥ ૨૩ ॥

પ્રકાર્થ :—(ક) સિધ્ધાંત પક્ષને સચવે છે (યૂવાક્તમ્) યૂપનું અંગ રચના છે (તત્સંસ્કારાત) યૂપના સંસ્કારને માટે રચનાનું પ્રયોજન હોવાથી.

બાવાર્થ :—યૂપને દંદતા રૂપ સંસ્કાર કરવાનો હોવાથી રચના યૂપનું અંગ છે આ સંસ્કારનું દળ પણ દંદ છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થયે છે કે રચના યૂપનું અંગ છે યૂપનું નહિ. ॥ ૨૩ ॥

અર્થવાદશ્ચ તદર્થવત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (અર્થવાદ.) અર્થવાદ (તદર્થવત્) ચૂપના સંસ્કારને જણાવે છે

ભાવાર્થ :—યુવા સુવાસા પરિવીત ભાગ્યત આ મંત્રમાં ચૂપની રત્નિ છે તે માત્ર ચૂપને અર્થવાદ છે. ઉત્તમવસ્ત્રથી પરિવીત અર્થાત્ વીરલેા આ ચૂપનું વિશેષણ છે. રચનામાં ચૂપનું વેષ્ટન થાય છે અને એ વેષ્ટનથી ચૂપનો જ સંસ્કાર થાય છે. રચના ચૂપનું જ અંગ છે. ॥ ૨૪ ॥

‘ રવરુ પશુનું અંગ છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ-સૂત્ર સ્વરુદ્ધ્યાપ્યેકદેશત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (સ્વર) રવરુ (અપિ) પશુ ચૂપનું અંગ છે (એકદેશત્વાત્) ચૂપનો અવધવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સ્વરુદ્ધ્યા પશુમનકિ ’ આ વાક્યમાં જ રવરુ ગતાઓ છે. તે ચૂપનું અંગ છે. કારણ કે રવરની ઉત્પત્તિ ચૂપમાંથી થાય છે. અને રવરુ એ ચૂપનો અવાવ પશુ છે. કાઠમાંથી ચૂપ બનાવતાં જે પ્રથમ ટુકડો કાઢ્યો છુદો પડે છે તેને રવરુ કહે છે આ વાત આશળ આવી મધ છે. ચૂપસ્સ અઘીં જે પછી વિભક્તિનું અર્થ છે તે ચૂપની પ્રધાનતા બતાવે છે અને રવરુ તેનું અંગ છે. ॥ ૨૫ ॥

નિષ્કયશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (નિષ્કય) નિષ્કય (તદર્થવત્) ચૂપના અંગને નિષ્ક કહે છે.

ભાવાર્થ :—‘ તે પ્રસ્તર લુચા નિષ્કયમપદ્યન્ ’ ઋષિઓને સુષોના મૂલ્ય તરીકે પ્રસ્તર અને ચૂપના મૂલ્ય તરીકે રવરુને જોયા. આ અર્થવાદ રવરુને ચૂપના અંગ તરીકે દેડતાથી બતાવી રહ્યો છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર વચરૂં ધાડ્યર્થકમંત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ધા) સિદ્ધાન્તને સૂચવે છે (વચરૂં) રવરુ એ પશુનું અંગ છે (ધ્યર્થ-વર્મત્વાત્) દૃષ્ટાંત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રવરુથી પશુનું અંગન કનવામાં આવે છે. આ અંગન દૃષ્ટાંત છે હવે જે રવરુને ચૂપ અંગ માનવામાં આવે તો કોઈ અદ્વૈટ રૂપની કદપના કમી પડે. દૃષ્ટાંત મળતું હોય તો અદ્વૈટ રૂપની કદપના કદથી એ અન્યાય છે. માટે રવરુ એ પશુનું અંગ છે. ॥ ૨૭ ॥

મપત્યા નિષ્કયવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(મપત્યા) સમજાવી (નિષ્કયવાદઃ સ્યાત્) નિષ્કય વચરુની ઉપપત્તિ મધ સક્તી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્વરૂને યુગ્મનું મૂલ્ય કહ્યું છે તે તે દક્ષણથી કહ્યું છે. ચૂપ જનાવતાં જે પ્રથમ કાઢવાંડ ૫૩ તે કંઈ ચૂપનું મૂલ્ય દોઢ થકે નહિ એ નો સૌ કોણ ગમતું થકે છે. 'યૂતોડ્ગો પ્રવેલવ્ય' આ દેશજો સ્વરૂને અગ્નિમાં નાંખવાને કહ્યું છે છતાં યુધને કેંડવા જે બતાવ્યું છે તે તેા માત્ર દક્ષણ છે. સ્વરૂ ચૂપનો અવધવ દોવાથી સ્વરૂને અગ્નિમાં નાંખશે એટલે તે યુધને નાંખ્યા બરાબર છે. આ ઉપરથી નિદ થાય છે કે સ્વરૂનું પ્રયોજન પણ સાથે દોવાથી તે પાંડુનું જ અંગ છે. ચૂપનું નહિ. ॥ ૨૮ ॥

આધાર-આદિ યાગો આગ્નેય યાગાદિનાં અંગ છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે પૂર્વપક્ષ સૂત્ર દર્શપૂર્ણમાસયોરિત્યાઃ પ્રધાનાવ્યવિશેષાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(વર્ણપૂર્ણમાસયો) દર્શ અને પૂર્ણમાસના (દયા) બધા યાગો (પ્રજ્ઞાનિ) પ્રધાનભૂત છે. (અવિશેષાત્) પ્રધાનાંગભાવ માનવામાં તેજ વિશેષ પ્રમાણ પ્રાપ્ત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શ અને પૂર્ણમાસમાં જેટલા યાગો વિદિત થયાં છે તે બધા પ્રધાનભૂત એટલે મુખ્ય છે. અત્યુક યાગ મુખ્ય છે અને અત્યુક યાગ અંગરૂપ છે એવું કહ્યું પ્રમાણ ઉપદેશ થતું નથી. માટે બધા જ યાગોને મુખ્ય માનવા એજ ચોગ્ય છે. આપું 'પૂર્વપક્ષવાદીકું' માનવું છે ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ યાઽહ્વાનિ કાનિચિદ્ યૈવ્યક્ત્વેન સંસ્તુતિઃ

સામાન્યાદ્મિસંસ્તવઃ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ના) નિદાંતપક્ષને સરવે છે. (કાનિચિદ્) જેટલાક (અહ્વાનિ) અંગ તરીકે છે. (યૈવ્ય) જેમ. (યૈવ્યક્ત્વેન) અંગપણથી (સંસ્તુતિઃ) સ્તુતિ છે (સામાન્યાદ્) સામાન્યરૂપે એવાને લીધે (ભમિસંસ્તવઃ) સ્તુતિ કરવામાં આવેલી છે,

ભાવાર્થ :—જે યાગોમાં અંગરૂપે સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય તે યાગોને અંગ તરીકે માનવા કોઈએ. યથા વાચ્યો વા એતે ચક્ષસ્ય ચક્ષુઃપ્રાપ્તિર્વાચી, યથાગ્નિપ્રાપ્તિર્વાચી એવંતે વર્ષે તદ્ યજ્ઞાય ક્રિયતે આમાં આભવજાત યાગોને યજ્ઞના નેત્ર તરીકે અને પ્રયાગ તથા અનુયાગને યજ્ઞના વર્ષ તરીકે વર્ણવ્યા ॥ માટે નેત્ર જેમ સરીરનું અંગ છે તેમ આભવજાત યાગો પણ આગ્નેય પાંડુનું અંગ છે. યોધાની અપેક્ષા વર્ષ=કવચ અંગ તરીકે છે તેમ પ્રયાગ અને અનુયાગ પણ અંગ તરીકે છે. આમાં ૨૫૯ યાગ છે કે દર્શપૂર્ણમાસ યાગોમાં જેટલાક યાગો મુખ્ય છે અને જેટલાક અંગ અર્થાત્ ઓછું છે. એ અંગ તરીકે જેટલાક યાગો ન માનવા માં આવે તેા તેની અંગ તરીકે જે સ્તુતિ કરી છે તે નિષ્ફલ થઈ જાય. ॥ ૩૦ ॥

તથા સાન્યાર્યદર્શનમ્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તેમ જ (સાન્યાર્યદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું કહેન છે.

ભાવાર્થ :—પ્રયાગ આદિ અગ્ર યાગો હોવાથી જ તેનો અતિદેશ થાય છે. જેમકે તથા પ્રયાગ હવેન્ટે નવ પ્રયાગોનો હોમ કરવો. આ નવ પ્રયાગ પ્રાકૃતપ્રયાગના અનુવદ્ધી નવતર ૩૫ યજુર્નું વિધાન કર્યું છે. જો પ્રયાગ અંગ તરીકે ન હોય તો તેનો અતિદેશ થઈ શકે નહિ, માટે દર્શપર્ણમાસમાં કેટલાક યાગો પ્રધાન અને કેટલાક અંગ તરીકે છે. ॥ ૩૧ ॥

અર્ચિશિષ્ટં તુ કારણ પ્રધાનેષુ ગુણસ્ય વિચિત્રતાવાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પદ્યમાં યંકા સૂચવે છે. (કારણમ્ અર્ચિશિષ્ટમ્) સંસ્કૃત ૩૫ કારણ ઉલ્લેખ સમાન છે (પ્રધાનેષુ) પ્રધાન યાગમાં પશુ (ગુણસ્ય) ગુણનું (વિચિત્રતાવાત્) વિચિત્રતાવાત્ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—તમે જે અગ્નેય યાગાન્તિ પ્રધાન માને છે તેમાં પશુ અંગ તરીકે રજૂતિ તો છે જ જેમ કે :—ચિરો યા એત્ત યજ્ઞસ્ય યદાગ્રેષ્વ હૃદયમુપાશ્રયાચ. યદાવમોપોમીયઃ આ વાક્યમાં અગ્નેય યાગનું યજુર્નું સિગ્, ઉપાશ્રયાચો હૃદય અને અગ્નીષોમાય યાગ પશુ તરીકે વર્ણવ્યા છે. આ રીતે જોતાં અંગ તરીકે વર્ણન કરવું એ કંઈ અગત્યનું બેધક નથી. આવી આદેશો પૂર્વપક્ષ તરફથી સિદ્ધાંતમાં કરવામાં આવે છે. ॥ ૩૨ ॥

નાનુકેડન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અન્યાર્થદર્શનમ્) પૂર્વોક્ત (નાનુકે) પ્રયાગ પ્રાપ્ત્ય ૩૫ ક્ષરદિતમાં (ન) અગત્ય સાધક નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રયાગ વાક્ય પરાય છે એટલે કે પ્રયાગોમાં નવતર યજુ પ્રાપ્તિ માટે છે. આ કારણથી પૂર્વોક્ત અન્યાર્થ દર્શન પશુ અગત્ય સાધક નથી. ॥ ૩૩ ॥

ઉક્ત આગંકાનું સમાધાન કરતાં સિદ્ધાંત-રહસ્ય સમજાવે છે.

પૃથક્કલે ત્વમિધાનયોર્નિવેશઃ શ્રુતિતો સ્વયદેશાચ તત્તુનર્મુલ્યલક્ષણં યત્કલપત્વં તત્સનિધાયત્સુવર્તે તદ્દર્શન્યાદ્ ભાગિત્વાત્ કારણસ્યાશ્ચિત્તિશ્ચાન્યસમ્મયઃ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આગંકાની નિષ્કૃતિ માટે છે (પૃથક્કલે) કેવળ આગ્નેય આ ૭ યાગોમાં જે જે ત્રિક છે તેમાં જ (અનિધાનયો.) હવે પૂર્ણનામક સમજનો (નિવેશઃ) નિવેશ છે. ખીજો હેશવે નહિ, (શ્રુતિઃ ચ) અને શ્રુતિના (સ્વયદેશાચ) વ્યપ્તિથી ઉક્ત અથ માં સિદ્ધિ સમજાય છે. (ડુનઃ) અને (તત્) તે જાને ત્રિક (સુલ્યવક્ષણમ્) પ્રધાન યાગના લક્ષણ-સમન્વત છે (ચર્) કારણ કે (કલપત્વમ્) કલપવાનું કર્મ જ પ્રધાન હોય છે (તત્સનિધયો) અને તેની સંનિધિમાં જોઈત થયેલું (અસ્યુક્તમ્) ક્ષરબંધ-હીન (તદ્ અર્જમ્) હોય તે અંગ (સ્થાત્) હોય છે. (ચ) અને (વારણસ) આધાર આદિ (ભાગિત્વાત્) ક્ષરભાગી હોવાને કારણે (અશ્રુતે) કળનું અગત્ય ન થવા ઠી (અન્યગ્રમ્યઃ) અન્ય ક્ષરદેશમાં કર્મ થાયે સમંધ માનવો બેધક અને તે કારણ આધારાદિ અંગ છે.

બાવાર્થ :—દર્શપૂર્વભાષ્યમાં દર્શસંસક એક ત્રિક અને બીજું પૂર્વભાસ સંસક ત્રિક છે. આ ૭ યાગો જ પ્રધાન થાય છે. કારણ કે દશકૂર્ણમાયાભ્યાં સ્વર્ગવાનો મનેત રવર્તની ૪૨૭૧ રાજનાને દર્શ અને પૂર્વ મધ્ય નામક યાગથી યજ કરવો. આ વાક્યથી દર્શ અને પૂર્વ મધ્ય નામવાળા ૭ યાગોને જ ફળવાળા બતાવ્યા છે. જે યાગનું ફળ બતાવવામાં આપ્યું છે તે યાગ મુખ્ય અર્થાય છે અને જેનું ફળ બતાવવામાં ન આપ્યું હોય અને ફળવાળા યાગની સનિધિમાં પડિત હોય તે અંગ યાગ મધ્યય છે. ઇતિથો વચ્ચે આ યાગ અંગ-યાગ છે કારણ કે એનું ફળ બતાવવામાં આપ્યું નથી, માટે સનિધિ યાગ ફળવાળા યાગ સાથે સંજ્ઞા પામી ઉપયોગી બને છે આધારાદિ યાગો પશુ આજ ચુકિતથી અંગ યાગ કહેવાય છે ॥ ૩૪ ॥

ગુણાદ્ય નામસંયુક્તા વિધાયન્તે નાદ્દેવપપદ્યન્તે ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કારણ) અભિમર્શન આદિ અગ્રિમાં (ગુણ :) ગુણો (નામ સંયુક્તા :) પૌર્ણ માસી આદિ નામ સંયુક્ત (વિધાયન્તે) (વિધાન કરવામાં આવે છે. માટે પ્રધાનઅભાવમાં (ઉપવચ્ચન્તે) ગુણો ઉપપન્ન થાય છે.

બાવાર્થ :—અગ્રિમાં અભિમર્શન આદિ ગુણો પૌર્ણ માસી આદિ નામ સાથે જ વિધાન થાય છે. જેમકે ક્ષુદ્રેન્દ્રા વૈજમાલ્યમિત્તેન્દ્ર વચ્ચેન્દ્રામારણ્યક. આ પ્રમાણે પૌર્ણ માસી અને અમારારથ નામ આ પી અભિમર્શન ગુણોનું વિધાન થાય છે એથી સિદ્ધ થાય છે કે પૌર્ણમાસી નામક યાગનું એક ત્રિક છે અને અમારારથ નામક બીજું ત્રિક છે. ત્રિક એટલે ત્રણ યાગો. આ પ્રમાણે જે ત્રિક મળ્યા છે યાગો જ મુખ્ય છે અને બીજા એના મૌલ યાગો છે જે ૨૫૮ થાય છે. આ કથન દર્શપૂર્વભાષ્યનેજ સાચુ પડે છે. જે જે ત્રિક હોય તેજ ચતુરોના અને પંચદશોના નામક મત્રો પૌર્ણમાસી અને અમારારથ નામ આ બે વિધાન થઈ શકે માટે જે ત્રિક અદ્ય અદ્ય છે એ પશુ આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે. અને જે જે ત્રિકોજ મુખ્ય યાગો છે એ પશુ ૨૫૮ થાય છે. અભિમર્શન એટલે ક્રિત મત્ર બોલી યાગમાં સરાર ઉપન્ન કહેવા તે. ॥ ૩૫ ॥

તુલ્યા સ કારણપ્રતિત્યયૌરક્ષામિ સમ્યગ્ચૈ : ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (જ ચૈ) બીજા (કારણોમિત્યન્તે :) અમ સંજ્ઞા સાથે (કારણ પ્રતિ :) પ્રધાનતા અનુ (તુલ્યા) તુલ્ય છે.

બાવાર્થ :—પુરુષના અવાવ સંજ્ઞાથી પ્રધાન યાગમાં જે શ્રવણ થાય છે તે તેા પુરુષ-વૃત્તિ અવવેદોના જે ઉત્પત્તિ ક્રમ બતાવ્યો છે તેની સાથે તુલ્ય છે. પૌર્ણ માસી યાગ ત્રવર્માં પશુ ક્રમ છે માટે પુરુષતત અવવવ વાક્યથી માત્ર સ્પત્તિ કરી છે. એ સ્પત્તિથી પૌર્ણ માસી યાગત્રિક અંગ છે એમ સિદ્ધ થઈ નથી. આનાથી દિરો ચા દ્વદ્ યજ્ઞમ્ય ચદાદ્રેય ; એમ જે રત્રમાં યજર્માં કહેવામાં આપ્યું છે તેનું સમાવાન છે. ॥ ૩૬ ॥

પુરુષગત અવયવોમાં કયો ક્રમ છે? એ અપેક્ષામાં આ સૂત્ર છે.

હરિત્તાવનિસત્ત્વઘટસ્ત્વાદક્રોધદેહ : સ્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(તત્ત્વો) પ્રાણીની ઉત્પત્તિમાં અવયવોનો. (અનિસત્ત્વઘટ) ક્રમનો સંબંધ દેખે છે. (સત્ત્વો) માટે તે પ્રસન્ન (અદોષદેવ : સ્વાત્) પ્રધાન યાગમાં અનુષ્ઠાનનો ક્રમ બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—માતાના ઉદરમાં બ્યારે પ્રાણીના સરીની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારે પ્રથમ શિર જોડે ભૂસ્તક અને છે પછી સરીસો-મખભાગ અને પછી પગ થાય છે. આ ક્રમ પ્રમાણે પ્રથમ આગનેય યાગ, પછી ઉપશિયાત અને ત્રીજી અગ્નીયોગીય યાગ આ ક્રમ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન થાય છે માટે શિર આદિ અગ્નેય વડે ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. આગનેય યાગ એ શિર છે. ક'પ આગનેય યાગ વાસ્તવિક શિર ॥ એમ સમજવાનું નથી એ તે 'મળવકા સિંહ' અદાપ્તેય માણવકેને સિંહ કહેવો એ ઔણ્યતિથી કહેવાય છે તેમ ઉપરના સ્થાનમાં આગનેય યાગને શિર કહેવું એ પેળું ઔણ્યતિથી છે. આગનેય આદિ યાગો અગ્નિય છે એવું સાબીત કરવાને પશુ એવો નિર્દેશ નથી. ॥ ૩૭ ॥

તથા સામ્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (સામ્યાર્થદર્શનમ્) અન્યાર્થદર્શન પશુ સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જતુર્દશ યોગમાસમાદુતકઃ ત્રયોદશ અન્નાવાસ્યાયમ્ ચૌદઃ આદુતિઓ પીણુ... માસીમંદક યાગમાં નાંખવી અને તેર આદુતિઓ અન્નાવાસ્યાસંદક યાગમાં નાંખવી. આ કથન પશુ યોગમાસ યાગ અને અન્નાવાસ્યાયમ્ ૧૫ ક્રમ લિંગ સિત્ત હોયતો જ ઉપપન્ન થઈ શકે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે આગનેય આદિ ૭ યાગો ૧૬ પૂર્ણમાસમાં મુખ્ય છે અને આધારાદિ યાગો અંગ યાગો છે. બીજા અગ્નિયમાં પશુ આગનેય આદિ ૭ યાગોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૩૮ ॥

એવો તદોમ યાગમાં દીક્ષણીય-આદિ અંગ તરીકે છે. એ

અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ય્યોતિષ્ટોમે તુલ્યાન્યવિશિષ્ટં હિ કારણમ્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ય્યોતિષ્ટોમે) ય્યોતિષ્ટોમ યાગમાં જેટલા અવાનતર યાગો ॥ તે બધા (તુલ્યાનિ) પ્રધાન જ છે (દિ) કારણ કે (કારણમ્) કારણ (અવિશિષ્ટમ્) સમાન છે.

ભાવાર્થ :—ય્યોતિષ્ટોમ યાગ ૧૫ જેટલા ક્રમ છે તે બધા પ્રધાન જ છે, કારણ કે, પ્રધાનનું લક્ષણ ક્ષયવત્ત છે. આ યાગમાં બધા જ યાગોનું ક્ષય બતાવવામાં આવ્યું છે. આ સમાન કારણને લીધે બધા યાગ પ્રધાન મોનવા બોધ્યો કાષ્ઠને પશુ અંગ તરીકે માનવા ન બોધ્યો. ॥ ૩૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ગુણનાં તૂત્પત્તિવાક્યેન સમ્પ્રધાત કારણશ્રુતિસ્તસ્માત્

સોમઃ પ્રધાનં સ્યાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તૂત્પત્તિવાક્યેન) ૨૪મું ૩૫ ૩૬ સંબંધિત્વતિવાક્ય સાથે (ગુણનામ) ત્રિવૃદ્ધ્યંચદશ હંશાદિ રતોત્રોતો (સમ્બન્ધાર) સંબંધ હોવાથી (કારણશ્રુતિ) અંગમિવાચ માનવામાં કારણ ત્રુતિ હોવાથી (સમઃ) સોમ નામ જ (પ્રધાન સ્યાત્) પ્રધાન થાત છે. (હ) સિદ્ધાંત પદ્યને સુચવે છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમેન સ્વર્ગસ્થો યજેત આ ઉત્પત્તિ વાક્ય છે, આની સાથે ત્રિવૃદ્ધ્યંચદશઃ એકવિંશ હંશાદિ રતોત્રોતો સંબંધ છે આ સંબંધ ૩૫ કારણને લીધે સોમયાગ એ જ પ્રધાન થાત છે અને બીજા યાગો અંગ છે. જ્યોતિષ રતોત્રોતો સોમ યાગની સાથે સંબંધ છે દીક્ષણીય યાગની સાથે નથી. જેની સાથે સંબંધ હોય તે યુષ્મ છે. માટે દીક્ષણીય આદિ યાગો પ્રધાન નથી. જ્યોતિષોત્રોત્રોત્રી વ્યુત્પત્તિ પણ આ પ્રમાણે થાય છે. જ્યોતિષિ સ્તોત્રા, યજ્ઞ સોમે ચ જ્યોતિષ્ટોમા આ વ્યુત્પત્તિથી પણ સોમયાગ પ્રધાન છે અને બીજા અંગ યાગો છે એ ૨૫૪ થાય છે. અવાન્તર યાગોનાં કળનો સંબંધ પણ ઉત્પત્તિ વાક્યમાં બતાવેલા કળ સાથે છે. આથી અવાન્તર યાગોનું કળ બતાવવા છતાં તે દીક્ષણીય આદિ અંગ યાગો જ છે, યુષ્મ નહિ, યુષ્મ તે ગોત્ર યાગ જ છે

તથા ધ્યામ્યર્થદર્શનમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે જ પ્રમાણે (ધ્યામ્યર્થદર્શનમ્) બીજા અર્થનું દર્શન પણ દીક્ષણીય યાગોની અંગતા સિદ્ધ કરે છે.

ભાવાર્થ :—“ચિત્તો વા દત્તઃ વક્ત્રસ્ય ચ્દ દીક્ષણીયા” જે દીક્ષણીય આદિ યાગ છે તે યજ્ઞ ૩૫ યુરુપનાં સિર આદિ અંગો છે. આવા વાક્યોમાં યુરુપના અંગોનું જે અવધિ થાય છે તે પણ સોમયાગની પ્રધાનતા સિદ્ધ થવા પછી દીક્ષણીય આદિ યાગોમાં અંગતાને જ વધારે મજબુત રીતે સિદ્ધ કરે છે. દીક્ષણીય યાગને યજ્ઞનું સિર કહેવું એ માત્ર રજુતિ છે અને આકલતરી રીતે તે યાગમાં અંગતા બતાવવી એ પણ હેતુ હોય છે આથી ૨૫૪ યજ્ઞ કે જ્યોતિષ-હોમમાં સોમયાગ પ્રધાન છે અને દીક્ષણીય આદિ અંગ યાગો છે. ॥ ૪૧ ॥

इति मीमांसागुर्जैरुत्तमान्ये चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः

समाप्तश्च चतुर्थाध्यायः

अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः प्रारभ्यते ।

ચતુર્થ અધ્યાયમાં પ્રથમ પ્રયોજ્ય હોવાનો નિર્ણય કર્યો તેનાથી પ્રયોગ વિધિમાં અમુક પદાર્થો છે એમ બહુવામાં આવ્યા પછી તેનો કમ કેવો છે એ બહુવા માટે પાંચમા અધ્યાયનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ ક્રમનિયમનું અધિકરણ સમજાવવામાં આવે છે.

શ્રુતિલક્ષણમાનુષ્યર્થઃ સમમાણ્યવાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :— (માનુષ્યર્થઃ) પદાર્થોનો ક્રમ (શ્રુતિલક્ષણમ્) શ્રુતિ અર્થાત્ વેદવાક્યો દ્વારા જ સમજાવવામાં છે (સમમાણ્યવાત્) કારણ કે ક્રમમાં શ્રુતિ જ પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ :—નિયત ક્રમ પ્રયોજનું કારણ એવું માનવામાં કેટલું પણ પ્રમાણ ન હોવાથી હવે પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ આપું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. જોના સમાધાનમાં ઉત્તર પક્ષનું માનવું છે કે કર્તૃભ્ય પદાર્થોનો ક્રમ જરૂર હોવો જોઈએ અને તે ક્રમ માનવામાં વેદિક વાક્યો જ પ્રમાણ તરીકે માનવાં જોઈએ. અર્થાત્ રૂઢિચિંતિથી રચાયાલેખન પ્રદર્શન યોજાયતિ આ વાક્યમાં ક્ત્વા પ્રત્યય ક્રમને બતાવે છે. એટલે કે અવ્યયીએ પ્રથમ ચુકપતિને દિક્ષા આપવી અને પછી બ્રહ્માને, આ પ્રમાણે ક્રમ સ્વીકારવો જોઈએ. ॥ ૧ ॥

ક્રમ કોઈ ઠેકાણે આર્થિક પણ હોય છે.

અર્થાથ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (અર્થાત્) અર્થથી પણ ક્રમ સમજાવવામાં છે.

ભાવાર્થ :—કોઈ ઠેકાણે અર્થથી પણ ક્રમ સમજાવવામાં છે જેમકે : અગ્નિ હોત્ર જુહોતિ વવાગ્ વચતિ આ વાક્યોમાં ક્ત્વા પ્રત્યય નથી તેથી શ્રુતિથી ક્રમ સમજાવવામાં નથી, પણ યવાગ્-ગૂનો પાઠ અગ્નિ હોત્ર કરવા માટે હોય છે તેથી પહેલાં યવાગ્ તેવાર કરવી જોઈએ અને પછી અગ્નિહોત્ર કરવો જોઈએ આવી રીતે જ ક્રમ સમજાવવામાં છે તે આર્થિક ક્રમ કહેવાય છે ॥ ૨ ॥

‘ પ્રયાજનુમત્રણમ્ ક્રમનો નિયમ નથી ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

અનિયમોઽન્યથા ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(અન્યથા) ક્રમ નિયમકપણથી જ્યાં જ પ્રમાણમાંથી કેટલું પણ પ્રમાણ પ્રદર્શન ન થયે એવાં (અનિયમઃ) અન્ય પ્રમાણે જ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—શ્રુતિ, અર્થ, પાઠ, પ્રવૃત્તિ, સ્થાન અને સુખ્ય ક્રમ આ જ પ્રમાણ ક્રમના ભોધક છે જેમ માનવામાં આવે છે. આ જ પ્રમાણોનાં જ્યાં અભાવ હોય ત્યાં ક્રમનો નિયમ માનવાની કશી જરૂર નથી. જેમકે વસન્તમૃત્ત્વં પ્રીણમિ શ્રોષ્મમૃત્ત્વં પ્રીણમિ આ ઠેકાણે પાઠ, શ્રુતિ, કે અર્થ નિયમક જણાતા નથી. જુદી સાખામાં આવેલા પાઠ જુદી જ રીતે છે માટે પાઠ નિયમક નથી, ‘ ક્ત્વા ’ પ્રત્યય આદિની શ્રુતિ નથી માટે શ્રુતિ પણ નિયમક નથી, અર્થ પણ નિયમક નથી. વસન્ત મંત્રથી મને તે પ્રયાજનુમત્રણમ્ ક્રમ હોય તે પણ અનુપપત્તિ થઈ ચૂકતી નથી માટે આવે ઠેકાણે કોઈ નિયત ક્રમ નથી એવો જ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૩ ॥

‘કમનુ’ કોઈક ઠેકાણે પાતાનુસારિત્વ હોય છે’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

अमेण धा नियम्यते अस्वेकत्वे तद्गुणत्वात् ॥ ४ ॥

પ્રકાર — (કા) અથવા (મત્તેવરે) એક કુળગત હોવાથી (મરેન નિયમિત) પાઠ કેમકે અનુષ્ઠાન કેમકે નિર્મલન યાદ છે. (સમુદાય) કેમ એ અનુષ્ઠાનનું અંગ હોવાથી.

સાવાય' —પાંચ પ્રવાણે છે. અને ને પ્રમાણે પાંચ છે તેમ પ્રમણે અનુદાન કરવું જોઈએ. કાણ કે એક ક્ષુભા ને પ્રમાણે પાંચ હોય છે તેમ પ્રમાણે અનુદાન કરવાનો નિયમ છે અને ક્રમ એ અનુદાનનું અર્થ છે મારે સમિધો ચર્ચાતિ ત્વનપાત વર્જતિ દ્વિવાદિમા પાંચ પ્રમાણે ક્રમ સ્વીકારવો જોઈએ. ૧૪૧

આશંકા' સૂત્ર

अशाब्द इति चेत् स्याद् वाक्यशब्दत्वात् ॥ ५ ॥

પ્રકાર — (અર્થાત્ રચના) કેમ શબ્દ પ્રતિપાદ નહીં થાય (વાચ્ય શબ્દત્વાત્) વાચ્ય પરિચય હોય છે અને તેમાં કયનો વાચક કેમ શબ્દ નથી (શતિ ચેત્) તે જોવી સહેલ કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના ચુકામાં આપવામાં આવે છે

જાવાથી :—વાઘવના પાઠ પ્રમાણે કોઈક દેહાણે કમ હોય છે પણ એમ માનવામાં કમ શબ્દગ્રંથ થઈ શકે નહિ અને જે શબ્દગ્રંથ ન હોય તે મર્મ રહી શકાય નહિ વાઘવ પોતે કમ ભોધક નથી વાઘવની તો રક્તિ જ નથી પદોમાં જ શક્તિ છે કદેક પદની પોત પોતાના અર્થમાં શક્તિ છે. કોણપણ પદની કેમમાં શક્તિ નથી અને પદોથી વાઘવાઈ સમજી શકાય છે પદોના સમૂહને જ વાઘવ કહેવામાં આવે છે મારે કમ ભોધક કોણ રહ્યું ન હોવાથી કમનું રસરસુ થઈ શકે નહીં અને જે શબ્દ તો તે શબ્દ ન હોવાથી પ્રમાણ તરીકે મજાશે નહિ ॥ ૫ ॥

સમાધાન સૂત્ર

अथैव ते धानुमानं स्यात् प्रत्येकवे परार्थात्

एतेन त्वर्थेन सम्बन्धस्तस्मात् तद्वद्व्युत्पद्यते ॥ ६ ॥

પ્રકાર :- (કા) 'વા' રૂબ સમાધાન સુચક છે. (અર્થકૃત) અર્થસિદ્ધિમાં (અનુમાન સ્વાત્) તાત્પર્ય માનવ્ય જોઈએ, (અવેશવે) કદુ એક હોય છે અને તેને લક્ષતા કરી અનેક હોય છે. કતાં પણ એક જ હોય છે. એક કતાં અનેક કર્યેને એક સથે કરી શકે નહિ માટે કમ માનવે જ જોઈએ (પર્યાલપ્ત) પદનો અર્થ જો જો સુકવાઈ હોય તેની સાથે પદનો સંબંધ હોવાથી (સ્વેન દુ અર્થેન) માટે રવસળથી અર્થ સાથે (અનુમાન) સંબંધ છે (તત્ત્વાત્) માટે (સ્વત્તાદમ્ ઉચ્યતે) કમનોધક રૂબ કહેવાય છે.

જાવાઈ — ફરુ એક હેય છે અને કતા પથ એક હોય છે કવને લગતા કમ અનેક હોય છે. અનેક કોનેડું એક કતાથી એકજ કાળમાં આવડાન થઈ શકતું નથી, માટે તેમાં કમ રવીકારવો જ જોઈએ પદનો જે અર્થ હોય અને તે અર્થનો જેની સાથે સળંગે હોય તેમાં પથ તાત્પર્ય રવીકારવું જ જોઈએ. આ યુક્તિથી કમ પણ સ્વદેશી પ્રતીત શાય છે અને એ પ્રતીત થતો જા અચાજ નથી આ કારણથી વાક્ય-૧ પાઠ પ્રમાણે કોષકે દેશણે કમ કરવાનો કમ છે. એવું રવીકારવું એ સિદ્ધાંત છે ॥ ૬ ॥

તથા ધ્યાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ — (તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અભ્યાસદર્શનમ્) અભ્યાસ અર્થેનું કમ-બાધકત્વ પશુ દર્શન ઉપપન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ — કમ શ્રોત છે તેથી જ કેાઈકે કેાણેએ કમનો શ્રુતથી જ બાધ થાય છે. જેમ કે — વ્યત્યસનમૃત્યુચ્છેદપ્રાપ્તિઃ સુદૃઢદ્વયે વ્યભિચરતા પ્રતિભોમ હોતવ્યા આ વાક્યમાં જાત થોતુ વ્યત્યાસથી ઉપધાન કનુ અને સદૃઢદ્વય હોમમાં પ્રતિભોમતાથી હોમ કરવો વગેરે વાક્યો કમના બાધક છે એ કમ શ્રોત ન હોય તો શ્રુતિવાક્યથી, એના બાધ પશુ ન થવો જોઈએ. પણ જ્યારે શ્રુતિ વાક્યથી કમનો બાધ થાય છે તેથી કમ પશુ શ્રોત છે અર્થાત્ શાબ્દ છે એ પશુ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૭ ॥

કમ કોઈ વખતે પ્રથમપ્રવૃત્તિને અનુસરે છે. એ એધિકરણને કપાટ કરે છે.

પ્રવૃત્ત્યા તુલ્યકાલાનાં ગુણાનાં તદુપક્રમાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ — (તુલ્યકાલાનામ્) એક કાળમાં પ્રાપ્ત (ગુણનામ્) ઉપાકરણ આદિ પર્ય-સંસ્કારોનો કમ (પ્રવૃત્ત્યા) પ્રથમ પ્રવૃત્તિ અનુસાર હોવો જોઈએ. (તદુપક્રમાત્) એનાથી જ પ્રથમ આરંભ થાય છે.

ભાવાર્થ — ' સાતદશ પ્રાત્પાષ્ણ્યાન્ પહ્લમાભ્યસે ' આ પ્રમાણે વાજપેય પ્રકરણમાં પાઠ છે. સત્તર પર્યોત્તુ બાધબળ અર્થાત્ સ્પર્શન એટલે કે દાન કરવામાં આવે છે દાનમાં આપ્યા પહેલાં તેના કેટલાક સંસ્કાર રૂપ ગુણોત્તુ અનુદાન કરવામાં આવે છે. પ્રથમ પર્યુત્તુ જે કમથી ઉપાકરણરૂપ અંગતુ અનુદાન કર્યું હોય છે તે જ કમથી નિયંત્રણ આદિ ગુણોત્તુ અનુદાન કરતુ પ્રથમ પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે દ્વિતીય આદિ સંસ્કારોનો કમ નિયમિત કરવામાં આવે છે. જેટલાં હોય તે બધાતુ અનુદાન અભ્યવધાનથી ક પુ જોઈએ. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સંસ્કારોનો કમ ન રાખવો પણ પ્રથમ પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે જ રાખવો જોઈએ એ સૂત્રકારનો આશય છે ॥ ૮ ॥

ઉક્ત સિદ્ધાન્તપક્ષમાં શકા બતાવનારૂં સૂત્ર

સર્વમિતિ ચેત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ — (સર્વમ્) ઉપાકરણ આદિ બધા સંસ્કાર એક સાથે કરવા (ક્વતિ ચેન્) એ એવી શકા કરવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે

ભાવાર્થ — પ્રથમ પ્રવૃત્તિને અનુસરીને કમ માનવાની જરૂર નથી કારણ કે પર્યોત્તે ઉદ્દેશીને સંસ્કાર રહ્યા પશુએના કમને ઉદ્દેશીને નહિ, આટલે એ તે પર્યુત્તે મમે તે કમથી અથવા અકમથી પણ સંસ્કાર થાય છે, એ એવી શકા કરવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે ॥ ૯ ॥

નાકલત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ — (ન) નહીં (અકલત્વાત્) વિદિત ન હોવાથી

ભાવાર્થ — ક્રમતો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી કારણ કે સદિત્ય અથવા વ્યવહાર અથવા સ્વેચ્છ એ પણ સંસ્કારો કરવા એવું કોઈ વિધાન નથી. મટે પ્રથમ પ્રવૃત્તિ પ્રમાણે જ ક્રમ રાખવો જોઈએ ॥ ૧૦ ॥

બીજી શંકા.

અત્યંતરણત્વેતિવેત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(કલ્પાન્તરણત્વ) સૌર્વજનિકા જેમ પદાર્થોના સંસ્કાર ગુણપત્ત વાપ છે તેવી રીતે પશુઓમાં પણ ગુણપત્ત સંસ્કાર કરવામાં આવે (હતિ વેત્) એ એમ માનવામાં આવે તો,

ભાવાર્થ :—જેવી રીતે સૌર્વજનિકા ક્રમ હોતો નથી તેવી રીતે અહીં પણ ક્રમ ન રાખવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળનાં શ્લોકોમાં છે. ॥ ૧૧ ॥

ઉક્ત શંકાનું સમાધાન.

નાસમયાયાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (અભિવ્યક્ત) સાદિત્ય વિવક્ષિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાજપેય વાગમાં પશુઓનું ઘન એક સાથે આપવાનું હોય નથી પણ ક્રમથી આપવાનું હોય છે. તેથી તેના ઉપર યતા સંસ્કારોનો પણ ક્રમ માનવો જ જોઈએ ॥૧૨॥

‘ દેહકે દેહાણે સ્થાનાનુસારી ક્રમ હોય છે ’

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

સ્થાનાઓત્તત્તિસયોગાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (સ્થાનાસ્થાવરયોગાત્) ઉત્પત્તિ વાક્યમાં સંબંધ હોવાથી (સ્થાનાત્) સ્થાનને અનુસરીને પણ ક્રમ હોય છે.

ભાવાર્થ :—સાંસ્કૃતિકનામક કાણુમાં અગ્નિધોમીય અને અનુબન્ધ્ય પશુઓનો સવનીય પણ સાથે અનુધાન વિદિત છે આ દેહાણે પ્રથમ કયા પશુનું ઉપાકરણ કરવું ? આના સંબંધમાં એવો સિદ્ધાંત છે કે (આશ્વિન મહા ગૃહોત્થા આનેવં વદ્યુપાશ્વરોતિ,) આ દેહાણે આશ્વિન મહાશ્વ પછી સ્થાનના સંબંધ હોવાથી સવનીય પશુનો પ્રથમ સંસ્કાર કરવો જોઈએ. આશ્વિનનું મહાશ્વ યથા પછી તરત જ સવનીય પશુની ઉપરિચિતિ થાય છે કારણ કે એ જન્મેનું સ્થાન એક સાથે જ હોય છે, અગ્નિધોમીય અને અનુબન્ધ્ય સ્થાન આશ્વિન મહા સાથે હોય નથી. આ કારણથી પ્રથમ ઉપરિચિતનો ત્યાગ કરવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી, એટલે સવનીય પશુનો જ પ્રથમ ઉપાકરણ નામક સંસ્કાર કરવો જોઈએ.

‘ અંગક્રમ મુખ્યક્રમાનુસારી હોય છે ’

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

મુખ્યક્રમેણ ચાક્ષ્ણામી તદર્થત્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (મુખ્યક્રમેણ) પ્રધાન વાગના ક્રમ પ્રમાણે (અક્ષાત્) અગ્નિ યાગોનું અનુધાન કરવું જોઈએ. (તદર્થત્યાત્) કારણ કે તે પ્રધાન વાગને માટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ચિન્તાયાગમાં ઘાત હવિષ મધ્યે આ પ્રમાણે આગ્રાન છે. “સારસ્વતી મવતઃ” આ વાક્યથી એક સરસ્વતી દેવતાવાળો યામ અને બીજો સરસ્વાત્રુદેવતાવાળો યામ વિદિત છે. એ સંદેશનાક વાગ છે અને બીજો પુદેશનાક વાગ છે આ બંને વાક્યમાં નિર્વાપ આદિ ધર્મે ઉદ્ધતી કરવાના હોય છે. તેમાં સંદેશનાક યામ પ્રથમ કર્તૃવ્ય છે. કારણ કે “મ્નો દેવી સરસ્વતીનો પાઠ પ્રથમ છે અને પછી કીર્તિમાનં સમ્યક્” આ પ્રમાણે પુદેશનાવાળા મંત્રનો પાઠ છે. આ પ્રમાણે બે મુખ્ય વાગોનું વિધાન છે માટે મુખ્ય યામના ક્રમ પ્રમાણે સંદેશનાકો જ પ્રથમ નિર્વાપ કરવા બોધ્યો. ॥ ૧૪ ॥

‘અભામાં મુખ્ય ક્રમની અપેક્ષા પાઠ બળવાન હોય છે.’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

મહત્તી સ્વચ્છત્યાદ્ વધાક્રમં પ્રતીયેત ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(મહત્તી) પૂર્ણમાસ વાગમાં અગિયાર મુખ્ય પાઠના ક્રમ પ્રમાણે કરવું. (સ્વચ્છત્યાદ્) અંગ પ્રતિપાઠક યજ્ઞ હોવાથી (વધાક્રમં પ્રતીયેત) પાઠનોજ ક્રમ પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉપાશુભાજ અને અગ્નિગોમીય વામ આ બંને પોર્ણ મારીય ગમાં આગ્રાન છે. ઉપાશુભાજ મુખ્ય યજ્ઞને જોડે છે અને સરસ્વતી પદ્મ પદ્મ પોતરાન એ આગ્રાન કરી હોય છે. અગ્નિગોમીય યામનું ક્રમ પ્રયોગ્ય હોય છે. તેના ધર્મ નિર્વાપ અને અવધાત આદિ હોય છે. આ દેશને પાઠક્રમ પ્રમાણે નિર્વાપ આદિ ધર્મો પ્રથમ કર્તૃવ્ય હોય છે અને મુખ્ય ક્રમપ્રકૃત યાગ્ય ધર્મોના પ્રારંભનો બાધ થાય છે આ કારણથી અગ્નિગોમીય પુરોહાદને માટે યતા નિર્વાપ આદિ ધર્મો પ્રથમ કરવા અને પછી યાગ્યના ધર્મો ને સંપન્ન આદિ છે તે પછીથી કરવા. ॥ ૧૫ ॥

‘આશુ પાઠની અપેક્ષાએ મંત્રપાઠ બળવાન છે’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

મન્વતસ્તુ વિરોધે સ્વાત્ પ્રયોગકપસામધ્યાત્ તસ્માદુત્પત્તિવેશઃ સઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) યજ્ઞ મંત્રપાઠની બલવતા સૂચવે છે આશુ પાઠ ક્રમનો (મન્વતઃ) મંત્રપાઠના ક્રમ સાથે (વિરોધે) વિરોધ હોય ત્યારે (સ્વાત્) મંત્રના પાઠક્રમ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન થવું બોધ્યો. (પ્રયોગકપસામધ્યાત્) પ્રયોગરૂપ ક્રિયાની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ હોવાથી, મંત્ર સમારક છે. અનુષ્ઠીયમાન ક્રિયાના સ્મરણ વગર અનુષ્ઠાન થઈ શકે નહિ. (તસ્માત્) આશુ કરતાં (ઉત્પત્તિ દેતાઃ) ક્રમોના વિધાયક હોવાથી (સઃ) મંત્ર પાઠક્રમ પ્રબળ છે.

ભાવાર્થ :—પૂર્ણમાસવાળ પ્રકરણમાં પ્રથમ ઉપાશુભાજ મંત્ર છે અને પછી અગ્નિગોમીય મંત્ર છે. પણ ઉત્પત્તિ વાક્ય પાઠક્રમ તો તેનાથી વિપરીત છે અર્થાત્ પ્રથમ અગ્નિગોમીયનું વિધાન કરી પછી ઉપાશુભાજનું વિધાન કરવું છે. મંત્ર અનુષ્ઠીયમાન ક્રિયાનું સ્મરણ કરાવે છે અને સ્મરણ વગર અનુષ્ઠાન થઈ શકે નહિ માટે મંત્રપાઠ જ આશુ પાઠ કરતાં પ્રબળ છે એવો ચિદાંત છે. ॥ ૧૬ ॥

‘પ્રથમ વચન કરતાં ચોક્ક વાક્ય બહવત હોય છે.’

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સદ્વચનાત્ વિહતી યયાપ્રધાનં સ્યાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વિહતી) વિહતિ યાગમાં (યયાપ્રધાનમ્) પ્રધાનક્રમ પેઠે (સ્યાત્) અનુદાન કરતું બોધમે (સદ્વચનાત્) પ્રધાનક્રમ બોધક પ્રધાન વચનો પાઠ હોયથી.

ભાવાર્થ :—૧૭ પ્રણીમાંસ પ્રકરણમાં અષ્ટરક્ષપનામક હાલિ છે. એ ૧૬ પ્રણીમાંસ યાગની વિહતિ છે. આ વિહતિયાગમાં આ પ્રમાણે મુખ્ય માંડ છે : “ જામીનિગ્ધમેચંદરાકાસં નિર્વંધ ” “ સરસ્વત્યાગ્ન્યા સ્યાત્ ” “ વાદ્ સન્યસદઃ ” આ ઠેકાણે સારસ્વતયાગના ને ધર્મો છે તેનું પ્રથમ અનુદાન કરતું બોધમે અને પછી બાદરપત્ય યાગના અરુધર્મોનું, કારણ કે બાદરપત્ય કરતાં સારસ્વત યાગનો પ્રથમ પાઠ છે. ‘મુખ્ય ક્રમ પ્રમાણે જ વર્મોનું’ અનુદાન કરતું બોધમે. ॥ ૧૭ ॥

વિવ્રતિવર્તી યા પ્રઠ્વત્યન્વયાદ્ યયાપ્રકૃતિ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(યા) ‘ વા ’ સંજ્ઞા પૂર્વપક્ષની નિહતિ સમયે છે. (વિવ્રતિવર્તી) એ ક્રમેનો ન્ધો વિરોધ આવતો હોય તો (યયાપ્રકૃતિ) પ્રતિયાગમાં કહેવા કમ પ્રમાણે અનુદાન કરતું બોધમે (પ્રઠ્વત્યન્વયાદ્) ઉક્તયાગમાં પ્રકૃતિનિદિષ્ટ ક્રમો સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—આ વિહતિયાગમાં આત્મવધર્મ તથા ઔતર્ય ધર્મોનાં વિપરેય કથો નથી માટે એ ધર્મોનાં કમ તો પ્રકૃતિવદ્ વિહતિઃ કર્મણા એ ચોક્ક વાક્યથી મેળવી શકાય છે એવાક= અતિદેશવચ્ચ તો કમવાચા ધર્મોનો જ અતિદેશ કરે છે. પ્રતિયાગમાં ઔતર્યધર્મોનું પ્રથમ અનુદાન કરવાનું બતાવ્યું છે માટે આ હાલિમાં બાદરપત્ય ચરના ધર્મોનું પ્રથમ અનુદાન કરતું બોધમે અને પછી પશુદામાની ઉપાધિયાગ એકમે સારસ્વત યાગના આત્મ ધર્મોનું અનુદાન કરતું બોધમે પ્રતિયાગમાં ને કમ બતાવવામાં આવે છે તે અતરંગ કમ કહેવાય છે અને વિહતિયાગમાં ને કમ બતાવવામાં આવે છે તે બહિરંગ કમ કહેવાય છે. બહિરંગ કરતાં અતરંગ બળવાન હોય છે માટે બાદરપત્ય અરુધર્મો અતરંગ હોવાથી પ્રથમ કર્તવ્ય છે અને સારસ્વત આત્મના ધર્મો પછીથી કર્તવ્ય છે. ॥ ૧૮ ॥

“ વિહતિયાગમાં પણ કોઈક ઠેકાણે પ્રતિયાગના ધર્મોના અતિદેશ થતો નથી ”

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. વિહતિઃ પ્રઠ્વતિધર્મં યાત તત્કાલાં સ્યાપ્રધાનિયમ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વિહતિઃ) આગેય આદિ ત્રણ વિહતિ હાલિઓ (પ્રઠ્વતિધર્મં યાત) પ્રતિયાગધર્મ યાગી હોવાથી (તત્કાલાં સ્યાત્) પ્રતિયાગ જેટલો શક્ય ક્રમના અનુદાન માટે હોય છે તેટલો જ શક્ય વિહતિને માટે હોવા, બોધમે. (સ્યાપ્રધાનિયમ) માટે પ્રતિયાગમાં જેટલા શક્ય વિધાન કર્યું છે તેટલા શક્ય વિધાન વિહતિયાગમાં પણ માનવું.

હાવાય' :-આત્માત્મેનાં સાક્ષેનામક ત્રીણ 'ત્રી'માં આ પ્રયોગે પાઠ છે. 'અમરોડનીક-
વતે પ્રાતઃકાળ' નિર્વપેત્" આનાથી આત્મેશ્વરાત્ "મરુદ્ધઃ સ્વાત્મનેભ્યઃ મધ્યદિને ચરમ્"
એનાથી સાતપત્ર મરુદ્ધયામ અને મરુદ્ધો શ્વમેધિયઃ સર્વાસા શુભે સાયમોદનમ્ આનાથી શુદ્ધ-
મેધિમરુદ્ધયામ વિદિત છે આ તરે વિરૂતિ યાગ-છે. આ વિરૂતિ ઇષ્ટિની પ્રકૃતિ હ્યદસાષ્વ
અર્થાત્ એ દિવસમાં પૂજા કરી શકાય છે. તેમ ઉક્ત તથા વિરૂતિશ્ચ ઇષ્ટિઓ પશુ એ
દિવસમાં પૂજા થવી જોઈએ. પ્રકૃતિમાં હ્યદ (એ દિવસ) નું વિધાન છે માટે વિરૂતિમાં
પશુ એ દિવસનું વિધાન હોયું જોઈએ, કારણ પ્રકૃતિશ્ચ વિરૂતિ : કર્તવ્ય એવા નિયમ છે.
પ્રથમ દિવસે શરૂઆત કરીખીને દિવસે પૂજા કરવી. આવા પૂર્વ પદ્ધતિવાદીને મત છે. ॥ ૧૯ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર અપિ વા વ્રમકાલસંયુક્તા સ્વયઃ ક્રિયેત તથા

વિરધેતુમાનાત્ પ્રકૃતિધર્મલોપઃ સ્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદ્યાર્થ :- (અપિ વા) આ શબ્દો સિધ્ધાંત પદ્ધતિ સુચવે છે (વ્રમકાલસંયુક્તા)
ઉક્ત તરે વિરૂતિઓ ક્રમ અને કાળથી સંયુક્ત છે માટે તે પ્રમાણે (સ્વયઃ ક્રિયેત) એકજ
દિવસમાં કરી લેવી જોઈએ (તત્ર વિધેઃ) ત્યાં વિધિનું (અનુમાન) અનુમાન હોવાથી
(પ્રતિ ધર્મલોપઃ) પ્રકૃતિ ધર્મનો લોપ (સ્વાત્) થવા જોઈએ.

હાવાય' :-ઉક્ત વિરૂતિ યાગમાં પ્રાતઃ, મધ્યદિન અને સાયંકાળનું પ્રત્યક્ષ વિધાન છે
માટે ઉક્ત ઇષ્ટિઓ સ્વયઃ (જલદી) અર્થાત્ એક જ દિવસમાં કરવી જોઈએ. પ્રકૃતિનાં ધર્મેને
વિરૂતિમાં કાવવા એ તો અતિદેશ વાક્યમાં બને છે એટલે તે અનુમાન છે. અનુમાન કરતાં
પ્રત્યક્ષ વિધાન બળવાન હોય છે. આ કારણથી પ્રકૃતિમાંથી પ્રાપ્ત થતી હ્યદ પ્રાપ્તિ (એ
દિવસના કાળવિધાન) નો લોપ માનવો જોઈએ. અર્થાત્ પ્રકૃતિના હ્યદ કાળશ્ચ ધર્મનો
વિરૂતિમાં અતિદેશ કરવો નહિ. એવું સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૦ ॥

કાલોરકર્ષેતિ ચેત્ ॥ ૨૧ ॥

પદ્યાર્થ :- (કાલોરકર્ષઃ) કાળનો ઉત્કર્ષ કરવો (ઇતિ ચેત્) એ એવી શંકા કરવામાં
આવે તો, આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

હાવાય' :-પ્રાતઃકાળ, મધ્યદિન અને સાયંકાળ આ ત્રણે કાળનો ઉત્કર્ષ કરવો
એટલે કે તે બીજા દિવસના લેવા. પહેલે દિવસે અનુધાધાન કરવું અને બીજા દિવસે ત્રણે સમયે
ત્રણ યાગ કરવા. આમ માનવાથી હ્યદસાષ્વ થઈ શકશે અને પ્રકૃતિના ધર્મનો અતિદેશ વિરૂતિમાં
કરવો એ નિયમનું પાલન પશુ થઈ શકશે. માટે કાળનો ઉત્કર્ષ માનવો જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

ન તત્સમ્યન્ધાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદ્યાર્થ :- (ન) નહીં (તત્સમ્યન્ધાત્) ઉત્પત્તિ વાક્યની સાથે સંબંધ હોવાથી.

હાવાય' :- ને વાક્યનો ઉત્પત્તિ સાથે અર્થાત્ કર્મનાં વિધાન સાથે સંબંધ હોય તેનો
ઉત્કર્ષ થઈ શકે નહિ. ઉક્ત ત્રણ યાગના વિધાન સાથે જ પ્રાતઃકાળ મધ્યદિન અને સાયંકાળનું
વિધાન સ્પષ્ટ છે માટે ઉત્કર્ષ મંત્રી શકાય નહિ ॥ ૨૨ ॥

‘ અનુયાજાદિનો ઉત્કર્ષ અને પ્રયાજનન્તનો અપકર્ષ કરવો ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

અજ્ઞાનાં મુત્યકાલત્વાત્ યયોક્તમુત્કર્ષે સ્યાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અજ્ઞાનામ્) પ્રયાજ અને અનુયાજ રૂપ શ્રૂયમાણ અંગોથી અતિરિક્ત અંગોમિતિ ને (મુત્યકાલત્વાત્) મુખ્યનો સમીપકાળ હોય છે તેની સાથે સંબંધ હોવાથી (યયોક્તમ્) ને કંઈ કતબ્ધ કહ્યું હોય તે બધું (મુત્કર્ષે) ઉત્કર્ષમાં (સ્યાત્) હોય શકે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષીમ વાગમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. ધાર્મિકાસ્તાદ્ કષ્ઠમદ્યવાજેશ્વરન્તિ આગ્નિમારુત કર્મ પછી અનુયાજનામક કરવું અને ‘ તિષ્ઠત્ પશુ પ્રયજન્તિ ’ પશુદાન પહેલાં પ્રયાજ નામક કર્મ કરવું. કર્મને આગળ હેતુ અર્થાત્ ઉત્તરકાળમાં કર્મ કરવું તે કર્મનો ઉત્કર્ષ કહેવાય. કર્મને અમુક કર્મ પહેલાં કરવાનું કહેવું એ કર્મનો અપકર્ષ કહેવાય. અહીં ને અનુયાજનો ઉત્કર્ષ બતાવ્યો છે તે શ્રૂયમાણ અનુયાજનો ઉત્કર્ષ સમજાવે તેની સાથે બીજા ને આ કર્મ કરવાનાં હોય છે તેનો ઉત્કર્ષ સમજાવે નહિ. તેમજ શ્રૂયમાણ પ્રયાજ રૂપ કર્મનો જ અપકર્ષ સમજાવે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતાં બીજાં કર્મનો અપકર્ષ કરવો નહિ. આપું પૂર્વ-પશુવાદીનું મંતબ્ધ છે. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તદાદિ વાડમિત્સમ્બન્ધાત્ તદન્તમપકર્ષે સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘ વા ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (તદાદિ) અનુયાજાદિ (તદન્તમ્) પ્રયાજનન્ત સર્વનો ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ સમજાવે (મિત્સમ્બન્ધાત્) વિધાયક વાક્યથી તદાદિ અને તદન્તનો સંબંધ સમજાવે છે

ભાવાર્થ :—અનુયાજ પછી તેની સાથે ને ને કર્મનો સંબંધ હોય તે બધાનો જ ઉત્કર્ષ સમજાવે. અને પ્રયાજની પહેલાંના ને ને કર્મ પ્રયાજની સાથે સંબંધ ધરાવતાં હોય તે બધાં નો અપકર્ષ સમજાવે. કેવળ શ્રૂયમાણ અનુયાજનો ઉત્કર્ષ નહિ તેમજ કેવળ શ્રૂયમાણ પ્રયાજનો અપકર્ષ નહિ. ॥ ૨૪ ॥

‘ પ્રવૃત્તિરૂપ મમાણુથી પ્રોક્ષણાદિ ધર્મોર્તુ સૌમિક કર્મ પહેલાં અનુષ્ઠાન કરવું. ’ એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પ્રવૃત્ત્યા કૃતકાલાનામ્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(પ્રવૃત્ત્યા) પ્રવૃત્તિ રૂપ પ્રમાણુથી (કૃતકાલાનામ્) ને પ્રોક્ષણાદિનો કાળ જાત વાય છે એનું પ્રથમ અનુદાન કરવું.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષીમ વાગમાં સુત્રાદિનમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ‘ પ્રથમ પ્રાતરુ-વાકઃ ’ ‘ તદનન્તરં પ્રવરણી હોમાઃ ’ તત્ સર્વનીચુરોદાશનિર્વાપઃ પહેલાં પ્રાતઃ અનુવાક, પછી પ્રચરણી હોમ અને ત્યાર પછી સવનીચપુરોહાશનો નિર્વાપ. પ્રાતરવાક્યો દેવેન્દ્રોડ્યુદ્ધિ, મદ્યન્ વાચ વચ્ચ, પ્રતિપ્રજાતઃ સવનીચાન્ નિર્વપ આ પ્રેષણથી નિર્વાપન્ત કર્મોનો અપકર્ષ કરવો જોઈએ

અર્થાત્ એ કર્મ પ્રચરણી હોયતી પહેલાં કરવું. નિર્વાપ અને પુરોહારાલંકરણ આદિ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરી પછી પ્રચરણી હોમ કરવો. ॥ ૨૫ ॥

શબ્દચિપ્રતિષેધાન્ત ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શબ્દચિપ્રતિષેધાન્ત) શબ્દમાં વિશેષ આવતો હોવાથી પણ નિર્વાપાન્ત કર્મનો અપકર્ષ કરવો જોઈએ.

સામાર્થ :—પ્રથમ પ્રતિપ્રચારાનામક કલિજા પ્રાતરનુવાક કરે અને પછી નિર્વાપ કરી એ અને પછી તરત જો પ્રેક્ષણ આદિ અલંકરણ ચર્ચાન્ત ધર્મોનું અનુષ્ઠાન ન કરવામાં આવે અને પ્રચરણી હોમ આદિ સૌમિક તંત્ર ચરૂ કરવામાં આવે તો પુરોહાર અલંકરણને માટે પ્રતીક્ષા કરવી પડે. માટે પ્રેક્ષણદિથી લઈ અલંકરણ ચર્ચાન્ત કર્મનું અનુષ્ઠાન કરી પછી સૌમિક તંત્રનો ઉપક્રમ કરવામાં આવે તો શબ્દમાં કોઈપણ ભતનો વિશેષ આવે નહિ. અર્થાત્ પ્રથમ પ્રાતરનુવાક, પછી પુરોહારનિર્વાપ અને પછી પ્રચરણી હોમ કરવો. આ કર્મ રાખવથી શબ્દમાં કોઈપણ ભતનો વિશેષ આવતો નથી. ॥ ૨૬ ॥

‘ વૈકૃતયુષનો જ અપકર્ષ થાય છે. એ અર્ધકરણને સમજાવે છે. ’

અસંયોગાત્ તુ વૈકૃતસં સદેવ પ્રતિકૃત્યેત ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) શબ્દ સિદ્ધાન્તને સૂચવે છે. (વૈકૃતયુ) વિકૃતિવાચમાં વિધાન કરવામાં આવેલું યુષ્કહેન (તથા યુષ) તે જ (પ્રતિકૃત્યેત) અપકૃષ્ટ કરવામાં આવે છે (અર્ધયોગાત્) તદુત્તરવર્તી પ્રણયન આદિ અંગોનો અપકર્ષ કરવામાં આવતો નથી.

સામાર્થ :—જ્યોતિષોત્તમ પ્રકરણમાં વૈસર્ગ્ય હોમ પછી પ્રાચીનવંશગત વર્જિત આશીર્વાદમાં પ્રણયન થાય છે. અને પૂર્વસ્થાપિત સોમનું પ્રાચીન વંશમાં હવે દર્શિદ્યોનમાં પ્રણયન થાય છે. જો બન્નેના પ્રણયન થવા પછી યુષનું હેન આશ્રાત કહ્યું છે આ સર્વ મુખ્યદિવસ પહેલાં પ્રાચીન ઔપવચ્ચ દિવસે કરવાનું હોય છે તેમાં યુષનું હેન ત્રણ દિવસ પહેલાં દીક્ષા થયતે જ અપકર્ષ કરીને કરી લેવામાં આવે છે ‘ ચૈત્રાયુ યુષં તિત્તિ ’ આ પ્રમાણે વિધાન હોવાથી યુષ્કહેન ઉત્તરવર્તી પ્રણયન આદિ અંગોનો અપકર્ષ કરવો નહિ. કારણ કે પ્રયોગનિધિમાં ભતવાસે મેલેલ સંયોગ એમાં હોતો નથી. પ્રણયન એ સોમનું અંગ છે અને યુષ્કહેન તે જ યજિષેભીય પશુનું અંગ છે આ પ્રમાણે પ્રણયન અને હેનનો જ પરસ્પર ક્રમ અપેક્ષિત જ નથી. માટે હેન હેનનો અપકર્ષ કરવો. ॥ ૨૭ ॥

દક્ષિણાગ્નિક હોમાનપકર્ષ અર્ધકરણ

પ્રાસંગિકં ચ નોત્કર્ષેત્ અસંયોગાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રાસંગિક) પુરોહાર ઉપર ઉપહાર કરનાર અનુવાજ કર્મ (ન નોત્કર્ષેત્) દક્ષિણાગ્નિ હોમોનો વત્કર્ષ કરવું નથી. (અર્ધયોગાત્) સંયોગ ન હોવાથી.

સામાર્થ :—‘ જામિમાસ્તાદૂર્ધ્વમ્પ્રસારે ચરન્તિ ’ આ વિધાનથી અનુવાજ કર્મનો ઉત્કર્ષ થાય છે આ અનુવાજ કર્મ પિટૃભેષ અને ર્શ્વીરણ નામક દક્ષિણાગ્નિ હોમોનો ઉત્કર્ષ કરવું

નથી. ૧૫૬, ઉપલ અને કપાલ આદિમાં જે પિષ્ટ આશ્વિષ્ટ હેલ તેને ઉલ્લેખી મૂદમાં લીધેલા ચતુર્થીત ધીર્મા નાંખી દક્ષિણાગ્નિમાં હોમ કરવો તેનું નામ પિષ્ટલેપ હોમ અને તંકુલ કલ્પેને ધીર્મા નાંખી હોમ કરવો તેનું નામ રત્નીકરણ હોમ. આ બંને હોમનો અનુવાજ કર્મ સાથે ઉત્કર્ષ થતો નથી. ૥ ૨૮ ॥

‘પુરોહિતઃ સંભિવાસનાંતનો દર્શમાં અપકર્ષો નથી’ એ અધિકરણને ૨૫૪ કરે છે,

તથાડૂર્ણમ્ ॥ ૨૯ ॥

પ્રકાર્યઃ—(સજા) જેમ પ્રાસંગિક અનુવાજ કર્મ પિષ્ટ લેપ હોમનો ઉત્કર્ષ કરવું નથી તેમ (ડૂર્ણમ્) પ્રાકૃત વેદિ કર્મ અભિવાસનાન્ત અંગ સમૂહનું અપકર્ષ નથી.

ભાવાર્થઃ—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં કપાલમાં અર્પિત કરેલા પુરોહિતનું આચ્છાદન પ્રથમ આત્માત કર્તું છે અને ત્યારબાદ વેદિ કરવાનું આત્માત છે, અને આજ ક્રમ પ્રમાણે પૌર્ણમાસી યાજ્ઞમાં પ્રતિપદ (૧૩વાને દિવસે) માં અનુક્રમ કર્તું છે પણ દર્શ યાજ્ઞમાં વેદિનો અપકર્ષ આત્માત કર્યો છે. ‘પૂર્વેયુગ્માસ્વાયં વેદિં જ્યોતિ’ હવે વેદિ પહેલાં ચનાર અભિવાસનાન્ત અંગ સમૂહનો અપકર્ષ કરવો જોઈએ. એ જેમ ન કરવામાં આવે તો વેદિમાં વૈશુવવનો પ્રસંગ આવે આવું પૂર્વપક્ષનું મતનું છે.

ત્રિકાંતવાદીનું મતનું છે કે દર્શ યાજ્ઞ એ કંઈ પૌર્ણમાસી યાજ્ઞનો વિહાર નથી તેથી વેદિનો અતિરેક થતો નથી. વેદિ ૩૫ પદાર્થો તો અભિવાસન કર્મ પછી દર્શ અને પૂર્ણ માસ યાજ્ઞમાં સાધારણ રીતે આત્માત છે. દર્શક વેદિ તો પ્રતિપદ પહેલાંજ કરવાનું વિધાન જ છે. અપકર્ષ નથી. બપોરે વેદિનોજ અપકર્ષ નથી તો પછી અભિવાસનાન્ત અંગ સમૂહના અપકર્ષની તો વાત જ શી ? અર્થાત્ દર્શયાજ્ઞમાં વેદિનો અપકર્ષ નથી પણ વેદિનું અપૂર્વ વિધાન છે. ૥ ૨૯ ॥

‘સાંતપનીયા ઇષ્ટિનો ઉત્કર્ષ થાય છે પણ તે અગ્નિદ્યોત્તરનો ઉત્કર્ષ કરતી નથી’

એ અધિકરણને ૨૫૪ કરે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર સાંતપનીયા વત્કર્ષેદ્મિહોત્તરં સવનવઙ્ગેગુણવાત્ ॥ ૩૦ ॥

પ્રકાર્યઃ—(સુ) ‘ઉ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (સવનવત્) જેમ પ્રાતઃસવનનો ઉત્કર્ષ થાય તો મધ્યહ્ન સવનનો ઉત્કર્ષ થાય છે તેમ (સાંતપનીયા) ઉત્કર્ષમાધ્ય પતી સાંતપનીય ઇષ્ટિ પણ (દ્વિમહોત્તરમ્) અગ્નિ હોત્તરનો ઉત્કર્ષ કરે છે (વૈશુવવાત્) એ ઉત્કર્ષ ન કરવામાં આવે તો કર્મ વિશુલતાને પામે છે.

ભાવાર્થઃ—પ્રાકૃતમાસ પ્રકરણ આત્માત છે કે ‘મહદ્વ્યઃ સાંતપનેચ્ચો મધ્યન્દિને જગ્નિર્વપતિ’ આ પ્રમાણે સાંતપનીયા ઇષ્ટિ વિદિત છે. આ સાંતપનીયા ઇષ્ટિ ઓછ પણ કારણથી ઉત્કર્ષમાં પણ થાય છે એટલે કે જોનો સમય આગળ પડેલા છે સાંતપનીયાનો ઉત્કર્ષ ચવાઈ અગ્નિ હોત્તરનો પણ ઉત્કર્ષ થાય છે એટલે અગ્નિ હોત્તર પણ ચોતાના સમય કરતા આગળ બીજા કળમાં અનુષ્ઠિત થાય છે. એ અગ્નિહોત્તરનો ઉત્કર્ષ ન થાય તો કર્મમાં વૈશુવવ આવે છે. પ્રાતઃ સવનનો ઉત્કર્ષ થાય તો મધ્યહ્ન સવનનો પણ ઉત્કર્ષ કરવો પડે તેમ

ઉત્કૃષ્ટમાણુ યતી સાંતપનીયા ઇષ્ટિ અગ્નિહોત્રનો પશુ ઉત્કર્ષ કરે છે. એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૩૦ ॥

અન્યવાયાચ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અન્યવાયાચ) અન્યવાચન ન પડવાથી કર્મ સફલ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જો અગ્નિહોત્રનો ઉત્કર્ષ ન કરવામાં આવે અર્થાત્ અગ્નિહોત્રનો સમય આગળ ધરેલવામાં ન આવે અને નિર્ણીત સમયે જ અગ્નિહોત્ર કરવામાં આવે તો ઉત્કૃષ્ટમાણુ ઇષ્ટિની વચ્ચે જ અગ્નિહોત્ર કરવો પડે અને આ પ્રમાણે કરવાથી અગ્નિહોત્ર વડે સાંતપનીયા ઇષ્ટિ બ્યવહિત થઈ જાય એટલે કે સાંતપનીય ઇષ્ટિની વચ્ચે જ અગ્નિહોત્ર કરવો પડે અને એમ કરવાથી કર્મનો ભાગ થાય છે. માટે ઇષ્ટિ સંપૂર્ણ થયા પછી અગ્નિહોત્ર કરવો અને ઇષ્ટિનો સમય લંબાવાથી અગ્નિહોત્રને પોતાના સમયથી ચ્યુત કરવો પડે છે. જો કર્મમાં ભેદ કરવામાં આવે તો કર્મમાં દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે અગ્નિહોત્રનો પશુ ઉત્કર્ષ થવો જોઈએ આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૩૧ ॥

શ્લોકમાં સૂત્ર અસમ્યગ્વાત તુ નોત્કર્ષેત ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સમયે છે. (અસમ્યગ્વાત) અગ્નિહોત્ર સાંતપનીય ઇષ્ટિનું અંગ ન હોવાથી એની સાથે અગ્નિહોત્રનો સંબંધ ન હોવાથી (ન નોત્કર્ષેત) ઉત્કર્ષ કરવો નહિ.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્ર સાંતપનીય ઇષ્ટિનું અંગ નથી તેથી અગ્નિહોત્રનો સાંતપનીય ઇષ્ટિ સાથે સંબંધ નથી માટે અગ્નિહોત્રનો ઉત્કર્ષ કરવો નહિ અર્થાત્ અગ્નિહોત્રનો કાળ બદલવો નહિ. જો કાળમાં અગ્નિહોત્રનું વિધાન છે તે જ કાળમાં અગ્નિહોત્ર કરવો. ॥ ૩૨ ॥

પ્રાપ્તયાચ નિમિત્તસ્ય ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિમિત્તસ્ય) નિમિત્ત (પ્રાપ્તયાચ) પ્રાપ્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્ર કરવાનું નિમિત્ત સંબંધન છે. 'સાચં લુહોતિ' આ પ્રમાણે વિધાન છે. સાચં શબ્દનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત હોવાથી નૈમિત્તિક અગ્નિહોત્ર પશુ પ્રાપ્ત થવો જ જોઈએ. નિમિત્તનું અતિક્રમણ ન કરવું જોઈએ, આ કારણથી અગ્નિહોત્રનો ઉત્કર્ષ કરવો ન જોઈએ. નિર્ણીત સમય કરતાં જુદા સમયમાં અગ્નિહોત્ર કરવાથી કર્મમાં ઉચ્છેદ વેચુપય ઉત્પન્ન થાય છે. માટે અગ્નિહોત્રનો સમય ફેરવવો ન જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

સમ્યગ્વાત સયમોત્કર્ષઃ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(સમ્યગ્વાત) સંબંધ હોવાથી (સયમોત્કર્ષઃ) સયનનો તો ઉત્કર્ષ થશે.

ભાવાર્થ :—પ્રાતઃસયન અને મધ્યહન સયનનો એક કટુની સાથે સંબંધ હોવાથી પ્રાતઃસયનનો જો ઉત્કર્ષ થાય તો મધ્યહનસયનનો પશુ ઉત્કર્ષ કરવો જ પડે, માટે સયનવત્

એ જે પૂર્વપક્ષવાદીએ દર્શાવેલ આશય છે તે અપોગ છે. આ ઉપરથી ૨૫૪ થાય છે કે સત્ત્વ-
નીયા ઇષ્ટ ઉત્કર્ષમાણુ થાય છે પણ તેને લીધે અગ્નિદેવ ઉત્કર્ષ થતો નથી. એટલે કે વિદિત-
કાળથી ઇષ્ટ ઇન્દ્રિયમાણુ કારણથી કરવામાં આવે તો પણ અગ્નિદેવને સમય બદલાતો નથી.
અમયને આગળ લેવો એવું નામ ઉત્કર્ષ. ધારો કે જ વાગ્યે કોઈ કર્મ કરવાનું હોય અને પછી
કોઈ કારણથી તે કર્મ માત્ર વાગ્યે કરવામાં આવે તો કર્મનો ઉત્કર્ષ થશે એમ કહેવાય છે. આ
મીમાંસકોનો પારિભાષિક શબ્દ છે. ॥ ૩૪ ॥

‘ ઉત્કર્ષાનુરોધથી પોડશીનો ઉત્કર્ષ થાય છે. ’ એ અધિકરણને ૨૫૪ કહે છે.

પોદશી ચોક્ષ્યસંયોગાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (ચોક્ષ્યસંયોગાત્) ઉત્કર્ષની સાથે પોડશીનો સંબંધ હોવાથી
(પોદશી) પોડશીનામક રતોત્રનો ઉત્કર્ષ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જો દેવ અથવા માનુષ પ્રતિબંધને કારણે ઉત્કર્ષ પ્રદાનો ઉત્કર્ષ કરવો પડે
તો પોડશીનામક પ્રદાનો પણ ઉત્કર્ષ કરવો. મહા=પાન. ત પરસ્વમુકલ્પ્યેઓ ગૃહ્ણતિ ઉત્કર્ષની પછી
જ પોડશીનું મહત્ત્વ વિદિત છે માટે ઉત્કર્ષનો ઉત્કર્ષ પોડશીના ઉત્કર્ષનું કારણ બને છે ॥ ૩૫ ॥

“ इति मीमांसागुर्जरमाग्ये पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ”

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

“ वाङ्मयेन यागमां सर्वं पशુઓને એકી વખતે ઉપાકરણ આપે ધર્મેનું
અનુષ્ઠાન કરવું ” એ અધિકરણને સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સંપ્રિપાતે પ્રધાનાનામેકેકસ્ય ગુણાનાં સર્વકર્મ સ્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રધાનાનામ્) સંસ્કાર જાહે હોય (સંપ્રિપાતે) અને એકપાત્રમાં એકી
સાથે પ્રયાગ કરવાનો હોય તો (ગુણાનામ્) મુલોર્થાના (એકેકસ્ય) એક એકને (સર્વકર્મ સ્વાત્)
૧૫૫ જ કર્મો અર્થાત્ સંસ્કારો કરવા એકબીજા

ભાવાર્થ :—વાંગ્મયેન યાગમાં પ્રાગ્વપત્ય પશુઓનું દાન કરવું એ સંબંધમાં આ પ્રમાણે
પાઠ છે. “ સત્ત્વદશ પ્રાગ્વપત્ય પશુઓને ” વાંગ્મયેન યાગમાં સત્તર પશુઓનું દાન કરવું.
દાન આપવા પહેલાં દરેક પશુઓને ઉપાકરણ, નિયેજન અને અંજનાદિ સંસ્કાર કરવાના હોય
છે. આ સંસ્કારો પ્રકૃતિ યાગમાર્થા પ્રાપ્ત છે, કારણ કે વાંગ્મયેન યાગ એ વિદ્યુત યાગ છે. એક
પશુઓમાં બધા સંસ્કારો કર્યા પછી બીજા પશુઓમાં બધા સંસ્કારો કરવા અને એજ
પ્રમાણે ત્રીજા, ચોથા વગેરેને સમજાવવા પણ એક પશુને એક બીજા પશુને તે જ એક
એક સત્તર પશુઓના સંસ્કાર સમાપ્ત કરી ફરીથી તેજ પશુમાં બીજો સંસ્કાર કરવો. બીજા
ત્રીજા પશુઓમાં એ પ્રમાણે સત્તર પશુઓમાં બીજો સંસ્કાર પણ સમાપ્ત કરવો. આ પ્રમાણે

ક્રમથી બધાય સંસ્કાર સત્તર પશુઓના કરવા એ પક્ષ પૂર્વવાદીને માન્ય નથી પણ એક પશુમાં બધાય સંસ્કારો પૂરા કરી પછી બીજા પશુમાં બધાય સંસ્કાર પૂરા કરવા અને પછી ત્રીજા એમ સત્તર પશુઓમાં સંસ્કારો કરવા આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. અર્થાત્ ધર્મોનું સાહિત્ય હેતુ એ પૂર્વ પક્ષને ઇષ્ટ છે. ધર્મોના સાહિત્યને ‘ઋગ્દાનુસમય’ મીમાંસિકની પરિભાષામાં કહે છે. પશુઓના ક્રમ પ્રમાણે ધર્મોનો પણ ક્રમ રાખવો એને પદાર્થાનુસમય કહેવામાં આવે છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર સર્વેષાં વૈકલાતીયં કૃતાનુષ્ઠ્યત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘વા’ શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (સર્વેષાં) બધાય પશુઓને (એકજાતીયમ્) એક જાતીય ઉપાકરણ સંસ્કાર’ કયાં પછી બીજો સમાતીય સંસ્કાર કરવો (કૃતાનુષ્ઠ્યત્વાત્) કે પશુઓના સાહિત્યથી એજ ક્રમ સૂચિત થાય છે.

બાવાર્થ :—જો ગુણોનું સાહિત્ય લઈ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન એકજ પશુમાં સમગ્ર રૂપે કરવામાં આવે તો ગુણોનાનું સાહિત્ય બની શકશે નહિ. ગુણોના સાહિત્ય કરતાં ગુણોનાનું સાહિત્ય પ્રબળ હોય છે. પશુઓ ગુણી કહેવાય છે, અને તેને કરવામાં આવતા વિશેષજન આદિ સંસ્કારો ગુણી કહેવાય છે. ગુણીએનું સાહિત્ય પ્રમળ હોવાથી સંસ્કારોને જ ક્રમ માનવો જોઈએ. અર્થાત્ સત્તર પશુઓનો વારાફરતી ઉપાકરણ સંસ્કાર કરી લેવો ત્યારબાદ એજ પશુઓનો વારાફરતી નિયોજન સંસ્કાર કરવો એજ પ્રમાણે ત્રીજો સંસ્કાર કરવો. આ પ્રમાણે પદાર્થોનું સમય રાખવો એજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે ‘સર્વેષુ પશુષુ દર્શકં લપાકરણાદિ ધર્મઃ કર્તવ્યઃ’ હ્યેવં પદાર્થાનુસમયોઽન્યુપેતવ્યઃ ॥ આ પ્રમાણે માધ્યમાત્મક પશુ સ્વીકારે છે. ॥ ૨ ॥

કોઈક દેકાણે એકજ ગુણી પદાર્થમાં વારા ફરતી બધા સંસ્કારો કયાં પછી બીજા ગુણી પદાર્થમાં સંસ્કારો કરવા આવો ‘કાંડાનુસમય’ પણ સિદ્ધાંત તરીકે માનવામાં આવે છે.

કારણાદ્યભ્યાવૃત્તિઃ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(કારણત્) કારણને ક્ષીમે (અભ્યાવૃત્તિઃ) ક્રમથી બધાય સંસ્કારો એક પદાર્થમાં કરી પછી બીજામાં બધાય સંસ્કારો કરવા

બાવાર્થ :—જ્યાં બહુ પુરોગાથોમાં ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય ત્યાં ધર્મોના ક્રમ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવું. અર્થાત્ એક પુરોગાથમાં અધિશ્વરજી આદિ બધા સંસ્કારો સંપૂર્ણ કરી પછી બીજા પુરોગાથમાં તેજ સંસ્કારો કરવા. જો ઉપર પ્રથમ અધિશ્વરજીમાં કલા પ્રમાણે પુરોગાથોના ક્રમ સાચવતા જાય તો તપેલા એક કપાલમાં પહેલો પુરોગાથ નાખવો પછી બીજા કપાલમાં બીજો પુરોગાથ નાખવો એમ બહુ પુરોગાથો તપેલા કપાલમાં નાખતા જ જાય અને પ્રથમના પુરોગાથને ફેરવવામાં ન આવે તો બધાય પુરોગાથો કપાલમાં નાખવાના સમયમાં તો પહેલો પુરોગાથ બળીને બારમ ચર્ધ જાય માટે પ્રથમ પુરોગાથમાં અધિશ્વરજી આદિ બધા સંસ્કારો કરી નાખવા. એક પુરોગાથ તેવાર ચર્ધ ચલા પછી બીજો પુરોગાથ બનાવવો અને એજ પ્રમાણે ત્રીજો વગેરે. આ ક્રમને ‘કાંડાનુસમય’ કહેવામાં આવે છે અને બહુ પુરોગાથો રચનામાં ‘કાંડાનુસમય’ ક્રમ જ અનુષ્ઠાય છે. ॥ ૩ ॥

એમ સમય સંસ્કારો કરવા. એટલે પૂર્વપક્ષવાદી કાંડાનુસમય નહીં પણ પશ્ચાત્તુસમય અહીં માને છે. જેમ આત્મ્ય અને પૃષ્ઠાત્મ્ય એ દ્રવ્ય પ્રમાણ અને અનુયાયક યાગર્મા હોય છે અને એ દ્રવ્યને માટે બીજા પાત્રની કલ્પના કરવી પડે છે કાંચુ કે એક જ પાત્રમાં એ દ્રવ્ય ન હોય શકે તેમ અહીં પણ અશ્વર્યુની સદ્ વકરણ કલ્પના કરવી જોઈએ. આત્મ્ય=ત્રી. પૃષ્ઠાત્મ્ય=કધિમિમિત ધો. એટલેકે દલી મેગવેયું ધી. આ પ્રમાણે દરેક યુગને કમથી ઊક્ત સંસ્કારો કરવા એવું પૂર્વપક્ષ-વાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૬ ॥

પૂર્વપક્ષને દ્વિધિત કરે છે.

ન વા શન્દરૂતયાઽયમાનમિતરદયાત્ પાત્રવૃદ્ધિઃ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ન વા) આ બંને શબ્દો પૂર્વપક્ષના નિરાકરણ માટે છે. (શન્દરૂતયાત્) એક યુગમાં યજમાને બધા સંસ્કારો કર્યા પછી જ બીજા યુગના સંસ્કારો કરવા એજ શબ્દમય છે (રૂતર) બીજા સદ્વાયની કલ્પના કરી એ તો (ન્યાયમાત્રમ્) કલ્પના માત્ર છે. (પાત્રવૃદ્ધિઃ) પાત્રાન્તરની કલ્પના તો (અર્થાત્) અનુસરીને હોવાથી ન્યાય છે.

ભાવાર્થ :—યુગના બધા સંસ્કારો યજમાને જ કરવાના હોય છે. અશ્વર્યુએ નહિ. માટે અશ્વર્યુની કલ્પના કરવી એ બ્યર્થ છે. યજમાને એક યુગમાં સમગ્ર સંસ્કારો કરી બીજા યુગમાં સંસ્કારો કરવા એજ પક્ષ ઈષ્ટ છે. અનુયાયકમાં પાત્રાન્તરની કલ્પના કરવી એ તો અનુમાન પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે કારણ કે એક જ પાત્રમાં આત્મ્ય ૨૫ દ્રવ્ય અને પૃષ્ઠાત્મ્ય ૨૫ દ્રવ્ય રહી શકતાં નથી. પણ અહીં તો યજમાન સર્વ યુગોના સંસ્કારો ન કરી શકે એવું કથું જ નથી માટે કાંડાનુસમય જ ન્યાય છે. ॥ ૬ ॥

દેવતાઘવદાનમાં પદાર્થાનુસમયાધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પશુગણે તસ્ય તસ્માપવર્જયેત્ પશ્વેકત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(પશુગણે) દાનમાં દેવા યોગ્ય પશુઓના સમુદાયમાં (તસ્યત્વાત્) તે તે અવદાન અને હોમ એક પશુ સર્વથી પુરોડાશાદિ દ્વિપૂર્માં (અપવર્જયેત્) સમાપ્ત કરવા જોઈએ (પશ્વેકત્વાત્) પ્રકૃત યાગમાં જેવી રીતે એક પશુને ઉદેશીને યાગ છે તેમ. કારણ કે પશુત્વ ૨૫ ધર્મ સર્વ પશુઓમાં એક છે.

ભાવાર્થ :—પ્રાજપત્ય સત્તર પશુઓનું દાન કરતી વખતે પુરાણોનું જે અવદાન કરવામાં આવે છે તે અવદાન એક પુરોડાશમાંથી વારા ફરતી ત્રણ અવદાન પૂરા કરવા અને પછી બીજા પુરોડાશમાંથી પણ તેજ પ્રમાણે કરવા. દેવ ૧, સૌરિષ્ટકૃત અને ઇક્ષ્વાકુશ્યાધિક એ ત્રણ અવદાન એક એકમાં સમાપ્ત કરવા. પ્રકૃત યાગમાં એક પશુને ઉદેશીને પુરોડાશ ૨૫ દ્વિપૂર્માં પણ એજ રીતે ત્રણ અવદાન કરવામાં આવે છે. પશુત્વજુષા પણ તેજ રીતે કરવું. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધિપાંત સૂત્ર દેવતે વૈકલ્પ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વ) ‘વા’ શબ્દ સિદ્ધિપાંતે સૂચવે છે. (વૈકલ્પે) દેવતા અવદાનોને અનુસમય હોવા જોઈએ. અર્થાત્ સર્વ પુરોડાશમાંથી પ્રથમ દેવતા અવદાન પછી સર્વ પુરોડા-

મથી સૌવિષ્ટકૃત અને પછી સર્વપુરોહામાંથી એક અવધાન કરવા જોઇએ (એકસ્મ્યતિ) એક પ્રયોગ હોવાથી.

આવાર્થ :—જેટલા પુરોહાશ હોય તે બધામાંથી પ્રથમ દૈવત અવધાન કરવું ત્યારપછી બધામાંથી સૌવિષ્ટકૃત અને ત્યારપછી બધામાંથી બક્ષણાર્થ અવધાન કરવું. આ પ્રમાણે અનુસમય ક્રમથી અવધાનો કરવા એક જ પુરોહાશમાંથી એક સાથે ત્રણ અવધાનો કરી બીજાપણી પછી ત્રીજામાંથી એવી રીતે કર્તાનુસમય પ્રમાણે અનુધાન ન કરવું. કારણ કે આ એક જ પ્રયોગ હોવાથી સત્તરમાંથી પ્રથમ એક અવધાન ક્રમથી બધામાંથી કરી દેવત અને પછી એક અવધાનો કરવા. મીમાંસકની પરિભાષામાં આને પદાર્થાનુસમય કહેવામાં આવે છે. અવધાન એટલે સંપૂર્ણ પદાર્થને અમુક લાભ લેવો તે. આ પ્રમાણે ક્રમથી અવધાનો કરી પછી હોમ કરવો ॥ ૧૧ ॥

મન્વસ્ય ચાર્યવત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (મન્વસ્ય) મન્વની (ગર્ગ્યવાત્) અર્થવત્તા હોવાથી.

આવાર્થ :—અવધાન કરતી વખતે “ ત્વં હામે પ્રયમો મનોતા ” આ મંત્ર બોલવામાં આવે છે. આ મંત્રનું ઉચ્ચારણ સાર્થક છે. એક વાર મંત્ર બોલી બધામાં પુરોહાશમાંથી અવધાન કરવાથી ઉચ્ચારણમાં લાઘવ આવે છે અને જો એક જ પુરોહાશમાંથી એકી સાથે ત્રણ અવધાન કરવામાં આવે તો સત્તર હવિષોને માટે સત્તર વખત મંત્ર બોલવો પડે. આ પ્રમાણે મૌરવ ૨૫ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે પદાર્થાનુસમય પ્રમાણે અનુધાન કરવું જોઇએ. દેવતાને ઉદ્દેશીને જે અવધાન કરવામાં આવે તે દેવત અવધાન રિતદ્રુવને ઉદ્દેશી કરવામાં આવતું સૌવિષ્ટકૃત અવધાન અને ઇડા અર્થાત્ બક્ષણને ઉદ્દેશી કરવામાં આવતું અવધાન એક અવધાન કહેવામાં આવે છે. સર્વમાંથી આ પ્રમાણે અવધાનો કરી લોધા પછી હોમ કરવો જોઇએ. ॥ ૧૨ ॥

લુહાં લુહાં બીજોની ઇષ્ટિમા કૃત્વમસાદિની તંત્રતા છે એ અધિકરણને સમજાવે છે. શિક્ષાંત સૂત્ર જ્ઞાતાવીજેષ્ઠેકમુલ્લલ્લ વિમવાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(જ્ઞાતાવીજેષ્ઠ) લુહાં લુહાં બીજોની ઇષ્ટિ કરવી હોય ત્યારે (કલ્લલ્લ) કૃત્વમ્બલ (એકમ) એક જ જોઇએ. (વિમવાત્) કારણ કે એકથી બધા અનેા નિષ્પન્ન થઈ શકતા હોવાથી.

આવાર્થ :—રાજસૂય ચરમાં “ જમયે રુદ્રપતયે પુરોહાશમપ્યકપત્તે નિર્વૃપતિ કૃષ્ણાંત મીઠીળો ” સોમાય વનસ્પતયે ક્યામાર્ક ચરમિતિ ” આ વાટવથી લુહી લુહી જાતનાં અન્નેમાંથી પુરોહાશનું વિધાન થાય છે. આ બધાં અન્નેને ખાંડવા માટે એક જ ખાંડણી પમાતિ છે. જેટલી જાતનાં અન્ન હોય તેટલી ખાંડણી એટલે ઉલૂખનોત્રો ઉપયોગ કરવાની જરૂર નથી. અન્નના અવધાત માટે, કૃષ્ણાન્નિનું આસ્તરણ, તેના ઉપર ઉલૂખલુ રચાવન, પછી ઉલૂખલમાં અન્ન નાંખવું (બોળોત્રો આમાપ) પછી અવધાન કરવો એ તે ખાંડણી. પછી સપડાથી પરાવપણ કરવું પછી તંદુલ આદિ કલોત્રું પ્રથરકરણ કરવું આ પ્રમાણે કૃષ્ણાન્નિનાસ્તરણથી માંડી તંદુલ નિષ્પત્તિ મુધા એક જ પદાર્થ માનવામાં આવે છે. આ કારણથી સર્વ બીજોત્રો અવ-

ધાત કરવા માટે એક જ ઉલ્ખલ પર્વાત છે જેટલા અન્ન તેટલા ઉલ્ખલોની જરૂર નથી, આ પ્રમાણે સિદ્ધાંત પક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧૩ ॥

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર - વિવૃદ્ધિર્વા નિયમાદાનુપૂર્વ્યસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ (વા) પૂર્વપક્ષને સમજાવે છે. (વિવૃદ્ધિઃ) ઉલ્ખલની વૃદ્ધિ હોવી જોઈએ. (આનુપૂર્વ્યસ્ય નિયમાત્) પાઠકમતો પ્રતિભા નિયમ હોવાથી અર્થાત્ ઉલ્ખલમાં દરિયું નાખતુ પછી તારત જ અવકાશન કરવું જેટલી જાતનાં ધાન્ય હોય તે બધાનો એક ઉલ્ખલમાં આવાપ સંભવી શકે નહિ કારણ બીજાનું મિશ્રણ થવાનો સંભવ છે (તદર્થત્વાત્) ઉલ્ખલ દરિયું આવાપને માટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ .—એક ઉલ્ખલથી કાચે કરશે નહિ. જેટલી જાતનાં ધાન્ય હોય તેટલાં ઉલ્ખલો જોઈએ એક જ ઉલ્ખલમાં વાગ કરી ધાન્યોને ખાડવામાં આવે તો પણ એકમાં બીજા ધાન્યનું મિશ્રણ થવાનો સંભવ છે અને તે પ્રમાણે શું હજી નથી. કુશ્વજિનથી માંડી ધાન્ય-નિષ્પત્તિ પર્વત એક પદાર્થ પણ નથી પણ બિન્ન બિન્ન પદાર્થો છે. માટે અનેક ઉલ્ખલો હોવા જરૂરનાં છે. આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ઇકં વા તણ્ડુલમાવાત્ હન્તેસ્તદર્પત્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થઃ—(વા) અથવા (ઇકમ્) એક જ ઉલ્ખલ પર્વાત છે (તણ્ડુલ માવાત્) તંડુલ ડાંગરમાંથી કાઢવા સુધી એક જ પદાર્થ સમજવો (હન્તેઃ) અથવા ઉપસર્ગ પૂર્વક હતીનો અર્થ (તદર્થત્વાત્) તંડુલ નિષ્પત્તિ માટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—એક જ ઉલ્ખલ જુદાં જુદાં ધાન્ય ખાડવા માટે પૂરતો છે. એક ધાન્ય ખાડી લીધા પછી બીજું ધાન્ય તેજ ઉલ્ખલમાં ખાડવું. અવધાત અનાજની સિદ્ધિ માટે હોય છે. એક ધાન્યમાં બીજા ધાન્યના કણો ન મળે ત્યારે તે માટે બહુ ખાત રાખવું. જેટલાં ધાન્ય તેટલાં ઉલ્ખલોનો ઉપયોગ કરવાની કથી જરૂર નથી ॥ ૧૫ ॥

‘અગ્નીયોમીયપશુયાજમાં પ્રયાજનુયાજમાં પાત્રમેદ છે’

એ અધિકરણને સમજાવે છે

ચિકારે ત્યજુયાજાનાં પાત્રમેદોઽર્થમેદાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પાત્રના ભેદ સૂચક છે. (ચિકારે) અગ્નીયોમીય પશુ વિરૂતિ વાજમાં (અનુયાજનાત્) અનુયાજ અને પ્રયાજના (પાત્રમેદ) પાત્રનો ભેદ (સ્વાત્) છે (અર્થ મેદાત્) હેતુત્વ આભવ રૂપ દરિયમાં ભેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શનપૂર્વક રૂપ પ્રકૃતિ વાજમાં પ્રયાજ અને અનુવાજને માટેના આભવરૂપ દરિયું માટે એક જ ઉપશૃત્ત નામક પાત્ર હોય છે પ્રકૃતિરૂપ વિકૃતિઃ કર્તૃવ્યા આ અતિરેક વાક્યથી અગ્નીયોમીય વિરૂતિવાજમાં પણ એક જ પાત્ર હોવું યોગ્ય છે. ઉપર જેમ ઉલ્ખલનો પર્વાયથી ઉપયોગ થાય છે એમ કહ્યું છે તેમ અહીં પણ પાત્રનો પર્વાયથી ઉપયોગ કરવો. આવું

પૂર્વપક્ષગાદીનું કથન થાય છે. પણ સિદ્ધાંત એમ છે કે વિકૃતિ યાગમાં અનુયાગનું દ્રવ્ય ભુદ્ધિ હોય છે અર્થાત્ પ્રમાણને માટે કેવળ ધૃત રૂપ દ્રવ્ય હોય. પણ અનુયાગને માટે પુષ્પદાગ્ન્યેન ગનુયાગાન્ યજતિ આ વાક્યને આધારે 'પૃથક્ ભવ' દ્રવ્ય ક્ષેપ છે. પૃથક્ભવ એટલે 'દધિમિ-ભયાગ્યમ્' દહીંથી મળેલું થી. શુદ્ધ ધૃત અને મિશ્રિત ધૃત બન્ને એક પાત્રમાં હોયું સંભવિત નથી માટે પાત્રભેદ હોવો જોઈએ. અર્થત્વ ને રાખતાં ॥ ૧૬ ॥

‘ નારિષ્ટહોમ ’ નું ઉપહોમની પહેલાં અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ, ’ એ

અધિકરણને સમજાવે છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર પ્રકૃતેઃ પૂર્વોક્તત્વાત્ અપૂર્વમન્તે સ્વાત્રઘ્નચોદિતસ્ય શોપાન્નાનમ્ ॥૧૭॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતેઃ) પ્રકૃતિના ધર્મો (પૂર્વોક્તત્વાત્) ઉત્પતિવાક્યના શ્રવણ વખતે જ કથભાવાર્હક્ષાના પૂરક હોવાથી પ્રકૃતિની માર્ક પૂર્વજ અનુષ્ઠિત કરવા જોઈએ. (અપૂર્વમ્) વૈકૃત અંગ (મન્તે સ્વાત્) પછીથી અનુષ્ઠિત કરવા (હિ) કારણ કે (જ્ઞાતોદિતસ્ય) અંગીની પહેલાં અવિહિતને (શોપાન્નાનમ્ ન) પૂર્વવિહિત સમાન અંગના પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—અગ્ન્યાદિ દેવતાશક્ત કૃતિઃ આદિ નક્ષત્રોને ઉદ્દેશીને કાર્ય ઇષ્ટિઓ વિહિત છે. ‘ જ્ઞાનયે છૃતિઘ્નમ્ પુરોઘ્ન મષ્ટઘ્નમ્ ’ ઇત્યાદિ. તેમાં અગ્નિઃ પાતુ કૃત્તિઃ ઇત્યાદિ યાત્રયાનું રાક્યાપુરસ્કર પ્રધાન હોયોનું અનુષ્ઠાન થાય છે. તે જ ઠેકાણે ઉપહોમો પણ વિહિત છે. તે આ પ્રમાણે છે. સોડપ્ત જીરોતિ—અગ્નયે સ્વાહા, કૃત્તિઘ્નમ્ સ્વાહા, અગ્નયે સ્વાહા, દુલયે સ્વાહા ’ ઇત્યાદિ. અને નારિષ્ટહોમ અતિદેશ વાક્યથી પ્રાપ્ત થાય છે, વશ તે તનુવો વત્ત-ચઙ્ગિયાઃ ઇત્યાદિ મંત્રોથી આભ્યાકૃતિઓ જે વિહિત છે તેને નારિષ્ટહોમ કહેવામાં આવે છે. આ ઠેકાણે એવો ક્રમ સિદ્ધાંતપક્ષમાં છે કે પ્રથમ હોમ, પછી નારિષ્ટહોમ અને ત્યાર પછી ઉપહોમોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. કારણ કે નારિષ્ટહોમનું જે અંગત્વ મલ્લ થાય છે તે પ્રાકૃતહોમની વખતે જ થાય છે. અર્થાત્ નારિષ્ટહોમ પહેલાં અને ઉપહોમ પછીથી અનુષ્ઠિત કરતા ॥ ૧૭ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. મુચયાનન્તર્યમાત્રેયસ્તેન તુલ્યશ્રુતિત્વાદશબ્દત્વાપ્રાકૃતાનાં

અવવાયઃ સ્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(મુચયાનન્તર્યમ્) ઉપહોમ મુખ્ય હોમ પછી તરત જ અનુષ્ઠિત કરતા (માત્રેયઃ) એ આત્રેય કષ્ટિ માને છે. (તેન) પ્રધાન (તુલ્યશ્રુતિત્વાત્) સાથે તુલ્ય શ્રવણ હોવાથી. (પ્રાકૃતાનામ્) નારિષ્ટહોમ પ્રાકૃત છે છતાં તે અશબ્દ હોવાથી ઉપહોમ કરતાં નિર્મલ છે તેથી (અવવાયઃ સ્વાત્) ઉપહોમની પછી જ અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—આત્રેય આચાર્યનું એવું મનનું છે કે નારિષ્ટહોમનું ઉપ હોમની પછી અનુષ્ઠાન કરવું. જેમ પ્રધાન હોમનું પ્રત્યક્ષ શ્રવણ છે તેમ વૈકૃત હોમનું પણ પ્રત્યક્ષ શ્રવણ છે. પ્રાકૃત નારિષ્ટહોમનું પ્રત્યક્ષ શ્રવણ નથી માટે તે આનુમાનિક મળાય છે આ કારણથી તેનું ત્રિવંજીથી ઉચ્ચરણ થઈ હોવાથી પ્રાકૃત હોમ અને નારિષ્ટહોમ વચ્ચે વૈકૃત હોમનું વ્યવધાન હોવું જોઈએ. એટલે કે નારિષ્ટ હોમનું અનુષ્ઠાન છેવટું થવું જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અન્તે તુ ચાદરાયણઃ તેષાં પ્રધાનશબ્દવાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચાદરાયણઃ) આદરણ્ય-આચાર્ય એવું માને છે કે (અન્તે તુ) નાનિષ્ટ હોમ પછી જ વૈકૃત હોમો થવા જોઈએ. (તેષાં પ્રધાનશબ્દવાત્) કારણ કે નાનિષ્ટ હોમ પ્રધાન હોમના જે વિધાયક સંદેહ છે તેના જ વિષય થાય છે.

આવાર્થ :—આદરણ્ય આચાર્ય એવું માને છે કે પ્રાકૃત હોમ સાથે ન નિષ્ટ હોમને સંબંધ હોવાથી ઉપહોમ કરતાં પણ નાનિષ્ટ હોમનું પ્રથમ અનુદાન થવું જોઈએ અને એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૯ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ । ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે જ પ્રમાણે (ચાન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું પણ દર્શન થાય છે.

આવાર્થ :—જે પ્રથમ જણાવ તેનું પ્રથમ અનુદાન કરવું જોઈએ. આગળ કમ પ્રથમ જણાવ છે (અનિષ્ટિ પ્રયમવગતઃ) કારણ કે અગ્નિ પ્રથમ અવગત થાય છે. પ્રથમ અવગત પ્રથમ અનુદાનમાં કારણ હોય છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધાંત થાય છે કે પ્રથમ પ્રકૃતિ હોમ, પછી નાનિષ્ટહોમ અને પછી વૈકૃતહોમ ॥ ૨૦ ॥

વિદેવન-આદિ અભિષેચનીયનામક યાગ પહેલાં કર્તવ્ય છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

હૃતદેશાતુ પૂર્વેષાં સ દેશઃ સ્વાત તેન પ્રાયશ્ચસંયોગાદ્યાયમાશ્રમિતરત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(હૃ) સિદ્ધાંતપક્ષ સૂચવે છે. (હૃતદેશાતુ) અભિષેચનીયનામક સોમ યાગના અંતભૂત માહેન્દસ્તોત્રશ્રીપર્માં, માહેન્દસ્તોત્રશ્રી નિમિત્તદેશ હોવાથી અભિષેક પહેલાં (પૂર્વેષાં) વિદેવન-આદિના (સ દેશ સ્વાત) તેજ દેશ છે (તેન પ્રાયશ્ચસંયોગાતુ) તેની સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ હોવાથી અર્થાત્ અભિષેક પહેલાંજ પાઠ હોવાથી (હૃત) અભિષેચનીય અંગોતરત્ (વ્યાયમાત્રમ્) કારણિક જ છે.

આવાર્થ :—રાજસ્ય યાગમાં પ્રથમ અર્ચેદ્યવિતિ, પછી યૌન-ગણમાહ્યોગ્નિ અને પછી અભિષેચનિ પાઠ કરે છે. ' માહેન્દસ્તોત્ર પ્રયગિવિધ્યતે ' આ વાક્યથી સોમ યાગ વચ્ચે માહેન્દસ્તોત્રનો અવકાશ થાય છે. અભિષેક પહેલાં જ વિદેવનાદિ કર્તવ્ય એવો પ્રત્યક્ષ પાઠ છે. માહેન્દસ્તોત્ર પહેલાં વિદેવનાદિના પણ અવકાશ કરવો જોઈએ. અર્થાત્ માહેન્દસ્તોત્ર પહેલાંજ વિદેવનાદિ કરવા જોઈએ. આ યુગમા વિદેવનાદિ અભિષેક નામક યાગ પહેલાં અનુષ્ઠિત કરવા જોઈએ એવો નિર્દેશ નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે ॥ ૨૧ ॥

સાંવિત્ર હોમ આદિ દીક્ષણીયા ઇંદ્રિની પહેલાં કર્તવ્ય છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પ્રાહ્નગ પુરસ્તાદ યત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (યત્) ને (પ્રાહ્નગ) પ્રાકૃત ઇંદ્રિની (પુરસ્તાદ) પહેલાં પઠિત છે એવું અનુદાન પણ પહેલાં કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :- આગ્નિચયન પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. સાવિત્રાણિ જુહોતિ પ્રથમ સાવિત્ર હોમ કરે આગ્નિચયવેદકાદલકણલં નિર્વેદ્ દીક્ષિષ્યમાણઃ દીક્ષા લેનાર યજ્ઞમાન અગ્નિ-વિષ્ણુ દેવતા અગ્નિચયપાલમાં પકવ કરવામાં આવેલા પુરોહિતનો નિર્વાહ કરે આ પ્રમાણે 'દીક્ષણીયા' ઇષ્ટિનું પણ વિધાન છે. દીક્ષણીયા ઇષ્ટિ પ્રકૃતિ ચાત્રમાં વિદિત હોવાથી પ્રાકૃત કહેવાય છે. જે પ્રાકૃત હોય છે તે વેદન કર્મ કરતાં પહેલું ભુક્ષિરમચાપ છે. માટે દીક્ષણીયા ઇષ્ટિ પહેલાં કરવી અને પછી સાવિત્ર હોમ કરવો એવું પૂર્વપક્ષનું ચાનવું છે પણ સિધ્ધાંત પક્ષનું મતવ્ય છે કે પાઠ કરમ પ્રમાણે તો સાવિત્ર હોમનું પ્રથમ અનુષ્ઠન થવું જોઈએ અને પછી દીક્ષણીયા ઇષ્ટિનું અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૨૨ ॥

યાજ્ઞમાન સંસ્કારોઃ રુકમપ્રતિભોઃ પહેલાં થવી જોઈએ

એ અધિકરણને ૨૫૪ કરે છે.

સન્નિપાતઃપ્રદેયથોક્તમન્તે સ્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :- (જેવું) જો (સન્નિપાતઃ) પ્રાકૃત અને વૈદ્ય જનને સંસ્કારો એક સાથે પ્રાપ્ત થાય તો (યથોક્તમ્) પ્રાપ્ત થત વૈદ્ય કર્મનું અનુષ્ઠાન (મન્તે) પ્રાકૃત ધર્મની પછી (સ્વાત્) થવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :- આગ્નિચયન પ્રકરણમાં દીક્ષણીયા હોમ પછી અતિરેક વાક્યથી દીક્ષિત યજ્ઞમાનેના સંસ્કારો અને પ્રત્યક્ષ વચન પાઠ કર્યા પછી 'રુકમ' પદાર્થ પણ પ્રાપ્ત છે 'કલ્પે ધૃતઃ સન્નિપાતિ ભક્ષ્યમાનઃ સૌર્વર્ણ' ભામરણવિરોધે રુક્મસાદ્યર્થઃ ' ગળામાં પહેરેલા અને ઢાલી મુઠ્ઠી લટકતા કોષ અલંકાર વિશેષનું નામ 'રુકમ' છે. દીક્ષિતના સંસ્કાર વચન આદિ હોય છે. તે પહેલાં કરવા જોઈએ અને 'રુકમ'નું પદાર્થ પછીથી કરવું જોઈએ. રુકમ પ્રતિભોઃ પછી સંસ્કારોના પાઠ કર્યા પછી નથી. આ કારણથી 'રુકમપ્રતિભોઃ' એટલે રુકમપદાર્થ પછીથી કરવું જોઈએ. રુકમપદાર્થ કરવાનું પ્રયોજન આ પ્રમાણે બતાવવામાં આવે છે. હર્યશ્વિતોઽમિ શિક્ષેડવસ્થાપિતઃ કલ્પે ધર્મમાણ હરઃપ્રદેસં યથા ન દહતિ તથા વ્યવધાયકૈન તદ્દારણમ્ અતएव માદ્રણમ્. ' હવમન્તર' પ્રતિમુચ્યેત્ક્રમતમેવ મૃત્યોરન્તર્ગતે ' ઉપામાં રહેલો અગ્નિ શિક્ષ્યમાં રાખી તે શિક્ષ્ય કર્મમાં પદાર્થ કરવું તે વખતે ઢાતમાં જામ નહીં માટે 'રુકમ' અલંકાર પદાર્થ કરવો, આદ્ય મંથમાં એ પ્રમાણે વિધાન છે. આ પ્રમાણે જૈમિનીય ન્યાયબ્રાહ્મણ વિરતરમાં માધવાચાર્ય જણાવે છે. ॥ ૨૩ ॥

इति गुर्जरमीमांसामान्ये पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

‘ પાંચ પ્રયાજોની એકાદશ સંખ્યા સર્વસંપાદ છે. ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ચિત્તુદ્ધિઃ કર્મમેદાત્ પૂર્ણદાઞ્યવત્તસ્ય તસ્યોપદિદ્યેત ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પૂર્ણદાઞ્યવત્) પૂર્ણદાઞ્ય એ (તસ્ય તસ્ય ઉપદિદ્યેત) હરેક પ્રમાણની સાથે એકાદશ સંખ્યાનો સંબંધ છે. (કર્મમેદાત્) સમિચાદિ કર્મનો એક હોવાથી (ચિત્તુદ્ધિઃ) તે પ્રમાણે શક્તિ કરવી એટલે પંચાવન પ્રમાણે થશે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિપોષીય પશુ પ્રકરણમાં ‘ દુષ્કાદશ પ્રમાણાન્ ચરતિ ’ આ પ્રમણે પાઠ છે. પાંચ પ્રમાણે છે તેમાં ઉક્તિપાઠવધી હરેક પ્રમાણને અગ્રાર વાર અનુક્રિત કરવાનું વિધાન કરવામાં આવે છે તેથી અગ્રાર પંચા પંચાવન પ્રમાણનું અનુક્રાન કરવું મિલકે માથે છે. જેવી રીતે પૂર્ણદાઞ્યનો દરેક અપાઞ્ય સાથે સંબંધ છે તેવી જ રીતે અગ્રારનો સંબંધ પ્રત્યેક પ્રમાણ સાથે છે એવું પૂર્વ રક્ષિતારીનું મતભ્ય છે ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત રૂઝ અથિ યા સર્વસંચયત્વાદ્ ચિકારઃ પ્રતીયેત ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અથિ યા) આ જાને સખદો સિદ્ધાંતપશુને સૂચિત કરે છે. (સર્વસંચયત્વાદ્) અગ્રાર સંખ્યા છે તે સમુદાયનો ધર્મ છે. હરેક પ્રમાણનો ધર્મ નથી તેથી. (ચિકારઃ પ્રતીયેત) સમુદાયની આદ્યતિ કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :—દુષ્કાદશ પ્રમાણાન્ ચરતિ આ વાક્યમાં પ્રમાણોને અગ્રાર કરવાનું ને કહ્યું છે તે સમુદાયના ધર્મ તરીકે કહ્યું છે. અર્થાત્ પાંચ પ્રમાણે છે. તેને કળક કરવાથી દર પ્રમાણે થશે અને પછી ઉદકા પ્રમાણની બે વખત આદ્યતિ કરવાથી અગ્રાર પ્રમાણે થશે. આ પ્રમાણે સમુદાયવચત એકાદશત ધર્મ માનવાથી જ અગ્રાર પ્રમાણે જ થશે. પ્રતિ પ્રમાણને અગ્રાર વખત આદ્યતિ કરી પંચાવન પ્રમાણે કરવાની રીતી જરૂર નથી. એકની સાથે એકાદશનો અવન ન હોવાથી પૂર્ણદાઞ્યનું દુષ્કાદશ પશુ અસ્થાને છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધાંતવાદીનું મતભ્ય છે. ॥ ૨ ॥

પ્રથમાદિ ત્રણ ઉપસદોનો સ્વસ્થાનાદ્યતિ-અધિકરણ.

સ્વસ્થાનાદ્ય વિવૃત્તયેન્ જતાનુવૃત્તયત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ટ) ‘ ટ ’ શબ્દ સમુદાય જ્ઞાતિની નિવૃત્તિ માટે છે. (સ્વસ્થાનાદ્ય) પોત પોતાના સ્થાનથી (વિવૃત્તયેન્) કલેક ઉપસદની બે વખત આદ્યતિ કરવી જોઈએ કારણ કે (જ્ઞાનુવૃત્તયત્) પ્રવૃત્તિ માત્રમાં એના અનુક્રાનને કમ નિવત કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ :—‘ અગ્નિચયન ’ પ્રકરણમાં ‘ વજ્રસદઃ ’ ઉપસદ નામના ૭ હોમ કરવા જોઈએ એવું વિધાન છે. દીપ્ત-દિવસથી માંડી સોમશિવસ મુષીમાં વચ્ચે ને હોમ કરવામાં આવે છે તેને ‘ કપસદ ’ હોમ કહેવામાં આવે છે. દીપ્ત-દિવસ પછી ચહેરે દિવસે પ્રથમ ઉપસદ હોમ બીજે દિવસે બીજે અને ત્રીજે દિવસે ત્રીજે કરવો એવો નિયમ કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે ત્રણ ઉપસદ હોમોનું વિધાન છે. પણ અગ્નિચયન પ્રકરણમાં ૭ ઉપસદ હોમો કરવા બતાવું છે માટે એ ત્રણની આદ્યતિ કરી ૭ સંખ્યા પૂર્ણ કરવી જોઈએ. આ આદ્યતિ સમુદાયના રૂપે કરવી નહીં, પણ પ્રત્યેકની આદ્યતિ પોત પોતાના સ્થાનમાં જ કરવી જોઈએ એટલે કે પહેલે

દિવસે પ્રથમ ઉપસહની બે વખત આજ્ઞા કરવી બીજે દિવસે બીજા ઉપસહની અને ત્રીજે દિવસે ત્રીજા ઉપસહની આજ્ઞા કરવી. આનું નામ પ્રત્યેક આજ્ઞા કરહેવાય છે. અને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી એક એક વાર ઉપસહ હોમનું અનુષ્ઠાન કરી ફરીથી પ્રથમ આદિ ઉપસહનું અનુષ્ઠાન કરવું એનું નામ સમુદાયાજ્ઞા કરહેવાય છે. સમુદાયાજ્ઞાનું અનુષ્ઠાન કરવાથી પ્રકૃતિ યાગમાં જે કમ બાંધ્યો છે તેનો બાંધ યાય છે. માટે ઉપર જતાબધા પ્રમાણે પ્રત્યેક જ્ઞાતિનું જ અનુષ્ઠાન કરવું. ૧૩ ૩ ૧

સામિધેનીઓમાં આગન્યુક મંત્રોનો નિવેશ અતે કરવો. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સમિધ્યમાનવતી સમિદ્વવતી ચાન્તરેણ ધામ્યાઃ સ્વર્ણાવાપૃથિવ્યો-

અન્તરાલે સમર્હણાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(સમિધ્યમાનવતીમ્) સમિધ્યામાનપદપટિત ઋચા (જ) અને (સમિદ્વવતીમ્) સમિદ્વવત પટિત ઋચાની (અન્તરેણ) વચ્ચે (ધામ્યાઃ સ્વઃ) ‘ધામ્યા’ નામક મંત્રો મૂલવામાં આવે છે. (ધાનાવૃથિવ્યોઃ અન્તરાલે) ધાનાવૃથિવીની વચ્ચે (સમર્હણાત્) સ્પૃતિ રૂપે વર્ણન કરવામાં આવેલ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિશાસ્ત્રમાં પંદર સામિધેની મંત્રો પરિત કરવામાં આવ્યા છે. પછી કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘ઈર્વાવૃતિ મનુર્મયાત્ પ્રતિદ્વાકામસ્ય’ જેને પ્રતિદ્વાની કન્ધ હોય તેણે એક સામિધેની બોલવી જોઈએ. હવે એકવીસ મંત્રો બોલવામાં ૧૭ સામિધેનીઓ ખૂટે છે. માટે ૭ મંત્રો ઉમેરવા જોઈએ. પણ પ્રશ્ન એ છે કે આગન્યુક ૭ મંત્રોનો પાઠ ઉક્ત પંદર સમિધેનીઓમાં કય જગ્યાએ કરવો? ‘સમિધ્યામાનોષ્વરે’ અને સમિદ્વો અમ આહુતેતિ આ બે મંત્ર વચ્ચે ધામ્યા અર્થાત્ આગન્યુક મંત્રોને પાઠ કરવે. ધીરન્તે હિ ધામ્યાઃ એવી ‘ધામ્યા’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. સમિધ્યમાનવતી ઋચાને દુલેહની અને સમિદ્વવતી ઋચાને પૃથવીની ઉપમા આપી છે. આ ઉપમા આપનાર વાક્યને અર્થવાદ વાક્ય કહેવામાં આવે છે. આગન્યુક ૭ મંત્રો ઉક્ત બન્યા વચ્ચે મૂકવા એ જો અને પૃથ્વી વચ્ચે મૂકવા બરાબર છે. એવા અર્થવાદનો અર્થ છે. ૧૪ ૪ ૧

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

તલ્લઙ્ઘ્નો વા ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (તલ્લઙ્ઘ્નઃ) ‘શ્વપાવતી’ ઈત્યાદિ બે મંત્રોનું નામ જ ધામ્યા છે.

ભાવાર્થ :—૭ આગન્યુક મંત્રોનું નામ ધામ્યા નથી પણ ‘શ્વપાવતી’ અર્થાત્ પૃથુ-પાજ શબ્દ જેમાં આવે છે એવા બે મંત્રોનું નામ જ ધામ્યા છે. માટે એ શબ્દવાળા બે મંત્રો જ ‘સમિધ્યમાનવતી’ અને ‘સમિદ્વવતી’ ઋચાઓની વચ્ચે મૂકવા. બાકી ચાર મંત્રોનો નિવેશ તો સોધી ઉલ્લેખ જ કરવો. જોકે ‘ધામ્યા’ શબ્દ યોગિક છે છતાં શ્દ્ધિ તો ઉક્ત બે જ મંત્રોને ‘ધામ્યા’ કહેવામાં આવે છે. શાર એ નીકળે છે કે ‘ધામ્યા’ નામક બે મંત્રો ઉક્ત બે ઋચાની વચ્ચે અને ચાર મંત્રોનો સોધી ઉલ્લેખ પાઠ કરવો. ૧૫ ૫ ૧

‘ સંવિણકુમોરન્તે દર્શનાત ’ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(સંવિણકુમોર) ઉચ્છિદ્ર અને કુટૂબ્બ હન્દવાળા મંત્રોનો મંત્રોમાં પાઠ બતાવી બીજા મંત્રોના (બન્ને દર્શનાત) ઉપર નિવેશ કરેલા જોવામાં આવવાથી.

આવાર્થ :—ત્રેધાતવીય ઇન્દિયાં ‘ પ્રતો બો ઇત્યાદિ ’ ઉચ્છિદ્ર હન્દવાળા અને પ્રહોત્રે દ્યૌં વત્ ઇત્યાદિ ‘ કુટૂબ્બ હન્દવાળા મંત્રોનો ’ સમિધમાનવતી અને સમિધ વતી ‘ ઋચાઓની વચ્ચે પાઠ કરી અન્ને ત્રો તે સ્થિતિ ઇત્યાદિ ચાર મંત્રોનો અંતમાં પાઠ કર્યો છે. એથી રૂપદ થાય છે કે ‘ કાપ્યા ’ એ નામ આગનુક હવે મંત્રોનું નથી, પણ ઉપર બતાવેલા બે મંત્રોનું જ નામ છે અને તેનો વચ્ચે પાઠ પણ કર્યો છે આ ઉપરથી અધિકરણનો સાર એ નીકળે છે કે ‘ કાપ્યા ’ સંદર્ભવાળા બે મંત્રોનો વચ્ચે પાઠ કરેલો અને બીજા આગનુક ચાર મંત્રોનો અંતમાં પાઠ કરેલો આ પ્રમાણે એક વીચ મંત્રોનું અનુવચન કરવું અને એકવિદ્યતિ મનુષ્યના પ્રતિષ્ઠાકામસ્ય એ વિધિવાક્યનું આજ રહસ્ય છે. ॥ ૬ ॥

‘ બદ્ધિષ્વરમાનમાં આગનુક મંત્રોનું પર્વાસ પછી સ્થાન છે ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સ્તોત્રવિષ્ણુઘોષદિષ્ણવમાને પુરસ્તોત્પર્વાસવાગ્વન્તયઃ

સ્વ્યુઃ તથાહિ દૃષ્ટં દ્વાદશાહ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(યદિષ્ણવમાને) “ બદ્ધિષ્વરમાન ” નામક સ્તોત્રમાં (સ્તોત્ર વિષ્ણુઘોષ) આગનુક મંત્રોથી સ્તોત્રમાં જે દૃષ્ટિ કાવામાં આવે છે તેને ત્રી (ચાગ્વન્તયઃ) આગનુક મંત્રો (પર્વાસ પુરસ્તાત) પર્વાસની પહેલાં (સ્વ) મૂકવા જ્યેષ્ઠએ (હિ) કારણ કે (દ્વાદશાહ) ‘ દ્વાદશાહ ’ નામક યાગમાં (તથા) તે પ્રમાણે (દૃષ્ટમ) જોવામાં આવી છે.

આવાર્થ :—‘ યોગિષ્ઠોમ ’ નામક યાગમાં બદ્ધિષ્વરમાન સ્તોત્રમાં તથ્ય ત્ય છે. સ્તોત્ર એટલે રજુતિના મંત્રો, ત્ય એટલે તથ્ય ઋચાઓ અર્થાત્ તથ્ય ઋચાઓના મંત્રો તથ્ય ત્ય એટલે તથ્ય ત્રિષ્ ત્રિષ્ એટલે તથ્યનો અનુકાપ. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે તથ્ય ત્રિષ્ એટલે નવ મંત્રો, બદ્ધિષ્વરમાન સ્તોત્રમાં તથ્ય ત્રિષ અર્થાત્ નવ કૃષ્ણાઋચાઓ હોય છે. એ તથ્ય ત્રિષોના અનુક્રમે આ પ્રમણે નામ છે. (૧) સ્તોત્રીય (૨) અનુક્રમ (૩) પર્વાસ હવે ‘ ઉચ્છિદ્રોત્ર સવિતરેણ પ્રજાકર્મ કાચેદ્ ’ એકવીસ મંત્રોથી ‘ અતિસત્ર ’ નામક ૧૨૧ વડે પ્રાણની છઠ્ઠા રાખનાર યજ્ઞમાં યાગ કરાવેલો. આ વાક્યમાં બદ્ધિષ્વરમાન સ્તોત્રમાં મંત્રોની વૃદ્ધિ કરવામાં આવી છે અર્થાત્ નવસંખ્યાક મંત્રોની જગ્યાએ એકવીસ મંત્રોથી રજુતિ કરવા જણાવ્યું છે. તથ્ય ત્યથી નવ મંત્રો તો સિદ્ધ છે જ છતાં જ ચાર ત્ય એમાં ઉમેરવા જોઈએ. આ ચાર ત્યો ઋચેદર્શનો લેવા જોઈએ એટલે એક વીસ મંત્રો પૂરા થાય એ ચાર ત્યો અર્થાત્ આગનુક ચાર મંત્રોનો નિવેશ કર્યા કરેલા એ ૫૪ છે. બહી પૂર્વ-પક્ષનું એવું માનવું છે કે ‘ પર્વાસ ’ નામક ત્યની પહેલાં આગનુક ત્યોનો સનિવેશ કરેલો. કારણ કે દ્વાદશાહ નામક યાગમાં એ પ્રમાણે પાઠ છે. ‘ સ્તોત્રીયાનુષ્યોરન્તર મગન્તુકા ક્ષવ રૂદ્રસ્ય પરિયાઃ ’ સ્તોત્રીય અને અનુક્રમ ત્ય પછી આગનુક ‘ વૃણવત્ ’ શબ્દ જેમાં આવે છે

એવી જાયાઓનો સંનિવેશ કરવો. આ પ્રમાણે સુમેધિની નામક ટીકામાં પણ લખ્યું છે. આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષના મતે પર્વાસનામક તૃતીય પહેલું આગન્યુક ન્યાયોનો સંનિવેશ કરવો. ॥ ૭ ॥

પર્વાસ इति चान्ताख्या ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(સ) અને (પર્વાસ) પર્વાસ (इति) એવી (ચાન્તાખ્યા) બદિબધમાન સ્તોત્રમાં જે અન્તિમ તૃત્ય આવે છે તેનું નામ છે.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્રમાં ' પર્વાસ ' કાને કહેવો એનો ઉત્તર છે. બદિબધમાન સ્તોત્રમાં જે ત્રણ તૃત્યો ખતાબા છે તેમાં જે છેલ્લો તૃત્ય છે તેનું જ નામ પર્વાસ છે. ભાષામાં પણ પર્વાસનો અર્થ ' છેલ્લો ' થાય છે જેમકે કોનસ્ય પર્વાસઃ અર્થાત્ એતરનો છેવટનો ભાગ આ પ્રમાણે પર્વાસ એ અતિમ જાનની સંજ્ઞા છે. ॥ ૮ ॥

सिद्धांत सूत्र

अन्ते वा तदुक्तम् ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) આ શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (અન્તે) પર્વાસની પછી જ (તદુક્તમ) આગન્યુક મત્રોનો નિવેશ કરવાનું કથું છે

ભાવાર્થ :—એકવીસ મત્રોની સંખ્યા પૂરી કરવા માટે જે ચાર ત્રિઃ ત્રણ તૃત્યાઓમાં ઉમેરવા પડે છે, તે મત્રો ઉપા પર્વાસ નામક તૃત્યની પછી જ મૂકવા, અર્થાત્ છેલ્લે મૂકવા પર્વાસની અમળ નહિ ॥ ૯ ॥

वचनात् द्वादशाहे ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(વૃ) પણ (વચનાત્) વાક્ય વિશેષને લીધે (દ્વાદશાહે) દાદશાહ નામક યાગમાં મધ્યમાં નિવેશ થાય છે.

ભાવાર્થ :—દાદશાહ યાગમાં તે મધ્યમાં સંનિવેશ કરવા માટે ખાસ વાક્ય છે તેથી એ વાક્યના બળથી મધ્યમાં નિવેશ કરવો. પણ અતિશય યાગમાં વાક્યવિશેષ ન હોવાથી મધ્યમાં નિવેશ કરવો નહિ, ॥ ૧૦ ॥

अतद्विकारश्च ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અતદ્વિકારઃ) દાદશાહ યાગનો વિકાર અતિશય યાગ નથી.

ભાવાર્થ :—અતિશય દાદશાહ રાત્રનો વિકાર નથી તેથી દાદશાહ યાગમાં જેમ મધ્યમાં આગ વૃક મત્રોનો સંનિવેશ થાય છે તેમ અતિશય યાગમાં મધ્યમાં સંનિવેશ કરવો નહિ. પણ અન્તે જ સંનિવેશ કરવો ॥ ૧૧ ॥

तद्विकारेऽप्यपूर्वत्वात् ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વિકારે) તેના વિકૃતિ યાગમાં (જાણે) પણ (અપૂર્વત્વાત્) વાક્ય વિશેષ વિધા-યક રૂપે ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હાદયાદના વાગતી વિરૂતિ થાયો ને અકીત સત્ર આદિ છે તેમાં પણ આગ-
તુક મંત્રોનો અંતમાં જ સંનિવેશ કરવો. કેવળ વૃષણવત્ સંવદવાળી ને જાણ્યો. હોય તેના જ
માત્ર હાદયાદના વિરૂતિ થાયોમાં પચાસની પહેલાં નિવેશ કરવો. બાકી બીજી બધી આગંતુક
જાણ્યોનો અંતમાં સંનિવેશ કરવો. સમગ્ર અધિકરણનો સાર એ ॥ કે અતિરાત્ર વાગમાં આગ-
તુક મંત્રોનો સંનિવેશ પ્રવાસની પાછળ અંતે જ કરવો. ॥ ૧૨ ॥

અહિધ્વપમાનમાં આગતુક સામમંત્રોનો મધ્યમાં નિવેશ છે.
એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર અન્તે કૃત્તરયોર્વિધ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(સુ) 'વુ' સંબંધ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (વજ્રકો.) માધ્યમિન પવમાન તથા
આર્ભવ પવમાન (અન્તે દખ્યાત) ઉદ્દેશ્ય તુચમાં મૂકવા.

ભાવાર્થ :—વિવૃદ્ધરતોમક કેતુઓમાં માધ્યમિન સવનના આર્ભવ અને પવમાનમાં
સામમંત્રોનો આગમ કરવામાં આવે છે. આ સામના મંત્રો ઉપર કહેલા ત્રણ તુચોમાં ઉદ્દેશ્ય તુચમાં
મૂકવા. અર્થાત્ ઉદ્દેશ્ય તુચના મંત્રો બોલીને પછી ગાવા. આવો પૂર્વપક્ષવાદીને મત છે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ યા ગાયત્રીવૃદ્ધત્યનુદુષ્ટુ યચ્ચનાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(અપિ યા) આ સંબંધો સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (ગાયત્રી વૃદ્ધત્યનુદુષ્ટુ) માધત્રી
બૃહતી અને અનુષ્ટુપ છંદવાળા મંત્રોમાં આગંતુક સામમંત્રોનો નિવેશ થવો જોઈએ. (યચ્ચનાત્)
ઠારણ કે એને માટે વાક્ય છે.

ભાવાર્થ :—ત્રીણિ હ વૈ યજ્ઞસ્યોદરાણિ ગાયત્રી વૃહતી અનુષ્ટુપ ચ અગ્રણ્યવન્તિ અતપ્રકોદ-
વન્તિ આ વાક્યવિશેષથી આગતુક સામ મંત્રોનો મધ્યમાં નિવેશ કરવો જોઈએ. ઉક્ત
વાક્યનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. યજ્ઞના ગાયત્રી, બૃહતી અને અનુષ્ટુપ આ ત્રણ છંદવાળા મંત્રો
યજ્ઞના ઉદ્દેશ્ય છે. એમાં જ આવાપ કરવો. અર્થાત્ વધારાના મંત્રો મૂકવા અને એમથી જ
ઉદ્દાપ કરવો. ન્ આવાપ એટલે આગતુક મંત્રોને દાખલ કરવા અને ઉદ્દાપ એટલે
મંત્રોને ઠાઠવા. "તજા તે જાતમન્વત" આ માધ્યમિન પવમાનનો ગાયત્રી છંદ
વાળો આદ્ય તુચ છે. અને 'સ્વાદિદ્યો' ઈત્યાદિ આર્ભવ પવમાનનો તુચ છે. માટે એ તુચોમાં
જ આગતુક સામ મંત્રોનો આવાપ કરવો. ત્રિષ્ટુપ અને જમતી છંદવાળા તુચમાં સામનો
આવાપ કરવો નહિ. આ ઉપરથી સિદ્ધાંત એ નિકળે છે કે અતિરાત્ર વાગમાં ને અહિધ્વપમાન
રતોત્ત ગાવામાં આવે છે તેમાં સામ મંત્રની ને શ્રદ્ધિ કરવામાં આવે ॥ તે શ્રદ્ધિ મધ્યમાં જ
કરવી અન્તમાં નહિ. ॥ ૧૪ ॥

‘અથ અને ઈષ્ટકા આદિ કેતુ અને અગ્નિના શેષ છે.’ એ
અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રદેશકમૌપાનુવાક્યં સવનચિત્તિરોપઃ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(મૌપાનુવાક્યમ્) અનારભ્ય પશિત (પ્રદેશકમ્) મઠ અને ઇષ્ટકા
(સવનચિત્તિરોપઃ સ્યાત્) સવન અને ચિત્તના શેષ છે.

ભાવાર્થ :—જદાગ્નિ યદ્દગ્નતિ અદાવ્યનામક મહને લે છે અંદુ' યદ્દગ્નતિ ' અંદુ નામના મહને લે છે. તથા ત્રિવિણ્ણી દધાતિ ત્રિવિણ્ણી નામક ઇષ્ટકા મૂકે છે અને ત્રિવિણ્ણીસદધાતિ વલ્લિણી નામક ઇષ્ટકા મૂકે છે. આ દેકાએ અદાવ્ય અને અંસુનું મહણ કરવું એ સવનને શેષ છે. કારણ કે એનાથી સવન થાય છે. અને ઇષ્ટકા ચિતિને શેષ છે. કારણ કે ઇષ્ટકાએ કુંડ બનાવાય છે. આણું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ક્ષત્વાગ્નિશેષો યા ચોદિતત્વાદચોદના તુ પૂર્વસ્ય ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(યા) સિદ્ધાંતપક્ષને યસ્ય છે. (ક્ષત્વાગ્નિશેષઃ) ક્ષા અને અગ્નિના શેષ છે. (ચોદિતત્વાદ) વિધાન હોવાથી (પૂર્વસ્ય) અને પૂર્વે સવન અને અગ્નિના અંગ તરીકેનું વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મહણું મહણ એ કણનું અંગ છે અને ઇષ્ટકાનું ઉપધાન અગ્નિનું શેષ છે. સવન અને ચિતિ એ બન્ને ફળવાળા નથી. જનારવ્ય પકિત અર્થેના ફળવાળા સાથે અવશ્ય મર્મ્ય હોવો જોઈએ. ફળવાળા તો યાગ અને અગ્નિ છે. યાગ અને અગ્નિચયનનું ફળ ક્ષાત્તેમાં બતાવ્યું છે, સવન અને અગ્નિ સાથે જે સંબંધ બતાવ્યો છે તે તો યોગ છે કારણ કે સવન પણ યાગને માટે જ હોય છે અથવા અર્ચાત્ ઉરોથી કુંડનું બનાવવું તે પણ અગ્નિ રચાપન માટે જ હોય છે. આ કારણથી યાગ અને અગ્નિ સાથે સવન અને ઇષ્ટકાનો મુખ્ય સંબંધ માનવો અને તેના જ એ અર્થો છે એમ માનવું એજ સિદ્ધાંત છે.

“ત્રિવિણ્ણી આદિ ઇષ્ટકાઓનું મધ્યમચિતિમાં ઉપધાન કરવું.”

એ અધિકરણને સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

અગ્ને સ્યુરવ્યવાયાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(અગ્ને) ત્રિવિણ્ણી આદિ ઇષ્ટકાઓનું ઉપધાન અંતિમ ચિતિમાં (સ્યુઃ) યત્તુ' જોઈએ (અવ્યવાયાત્) એમ કરવાથી પ્રકરણ પકિત ઇષ્ટકાઓનું પરસ્પર વ્યવધાન થવું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અપ્રકરણ પકિત ક્ષાણુ વાકયથી જેનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. એવા અગ્નિની અંગમૂલ પૂર્વોક્ત ત્રિવિણ્ણી આદિ ઇષ્ટકાઓનું ઉપધાન અંતિમ ચિતિમાં થવું જોઈએ એવો પૂર્વપક્ષવાદીઓનો ચત છે. જે કુંડની નિષ્પત્તિમાટે ઇષ્ટકાઓનું ચવન થાય છે એમાં પાંચ ચિતિ હોય છે. હવે જે અપ્રકરણ પકિત ત્રિવિણ્ણી આદિ ઇષ્ટકાઓનું મધ્યમ ચિતિમાં ઉપધાન કરવામાં આવે તો પ્રકરણ પકિત ઇષ્ટકાઓના ઉપધાન પરસ્પર વ્યવધાન ઉત્તર થાય છે. પણ જે ચાર ચિતિઓમાં પ્રકરણ પકિત ઇષ્ટકાઓનું ઉપધાન કરી અંતિમ ચિતિ એટલે પાંચમી ચિતિમાં ઉપધાન કરવામાં આવે તો કમનો કાંચ થતો નથી અને વ્યવધાન પણ થતું નથી, માટે અંતિમ ચિતિમાં અપ્રકરણ પકિત ત્રિવિણ્ણી આદિ ઇષ્ટકાઓનું ઉપધાન કરવું. ॥૧૭॥

શિશુદર્શનાચ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (શિશુદર્શના) વિંગ વાક્ય હોવાથી.

બાવાર્થ. — આત્મજ્ઞ થા ઉત્તમા ચિત્તિન્યા અન્યા ઉપદયતિ નિરાશ્રિત ઇષ્ટાઓનું સ્થાન અનિશ્ચયિત છે. આ વિંગ વાક્યથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે અપ્રકરણ પદિત ચિત્તિથી ઇષ્ટાઓનું સ્થાન અનિશ્ચયિત છે. જે અપ્રકરણ પદિત ઇષ્ટા છે તે નિરાશ્રિત ઇષ્ટાઓ કહેવાય છે. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર મધ્યમાયાં તુ વચનાદ્ ગ્રાહ્યવત્ય ॥ ૧૯ ॥ -

પદાર્થ :— (તુ) 'તુ' સ્વયં દર્શના નિરાકરણ માટે છે. (ગ્રાહ્યવત્ય) જે અપ્રકરણ પદિત છે છતાં જેઓનું વિધાન બાહ્ય વાક્યથી થયું છે તે ઇષ્ટાઓનું (મધ્યમાય) ઉપધાન મધ્યમ ચિત્તિમાં થયું છે. (વચનાદ્) એને માટે આસ વચન હોવાથી.

બાવાર્થ — વિંગ, કમ અને સમાખ્યાથી જેનું સ્થાન નિશ્ચિત નથી પણ કેવળ બાહ્ય વાક્યથી વિદિત છે. તેથી ઇષ્ટાઓનું ઉપધાન મધ્યમ ચિત્તિ કરતું થાય છે કારણ કે, તેને માટે આસ વચન છે જેથી, આ શબ્દ ગ્રાહ્યવતીચિત્તકામિકાનાચાત્ સ્થાનમણિપદવાદ આ વચન અપ્રકરણ પદિત ઇષ્ટા હોવા છતાં કેવળ આજ્ઞા સાધક સ્થાન વાક્યથી તેઓનું મધ્યમ ચિત્તિમાં ઉપધાન કરવા વિધાન છે, તેથી મધ્યમ ચિત્તિમાં જ ઉપધાન કરવું એજ નિર્દિષ્ટ છે. ॥ ૧૯ ॥

સોઠ પૂણા નામક ઇષ્ટા પહેલાં ચિત્તિથી આદિ ઇષ્ટાનું ઉપધાન કરવું
એ અધિકરણને રૂપક કહે છે.

ગ્રાહ્યોપજ્ઞાયા તસ્યા સપૂર્ણાર્પણાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ — (તસ્યા) સોઠ પૂણ નામવાળી ઇષ્ટા (સપૂર્ણાર્પણાત્) સિદ્ધ પૂરણ કરવા માટે હોવાથી (લોકપૂજ્યા ગ્રાહ) સોઠ પૂણ નામક ઇષ્ટાની પહેલાં ઉપધાન કરવી.

બાવાર્થ :— ચિત્તિની ઉપદયતિ. ચિત્તિની ઉપદયતિ. મૂલેષ્ઠક ઉપદયતિ ચિત્તિથી પશ્ચિમી અને જ્યેષ્ઠાઓનું ઉપધાન સોઠ પૂણ નામક ઇષ્ટા પહેલાં કરવું જોઈએ. કંઈની ભીતી અણતી વચ્ચે વચ્ચે જિજ્ઞાસુ થઈ જાય છે તેને પૂરી દેવા માટે જો ઇષ્ટા વપરાય છે તેને સોઠ પૂણ ઇષ્ટા કહેવાય છે. જે સોઠ પૂણ પછી ઇષ્ટા ઇષ્ટાઓ મૂળમાં આવે છે તે જિજ્ઞાસુના રામમાં આવે નહિ. માટે ચિત્તિથી આદિ ઇષ્ટાઓનું ઉપધાન. સોઠ પૂણ. પશ્ચિમી. ઉપધાન. પહેલાં થવું જોઈએ પછી નહિ. ॥ ૨૦ ॥

કદિથી સ રૂપત થયેલા અનિશ્ચય અનિશ્ચયનાદિ અવધાન કરવું જોઈએ
એ અધિકરણને રૂપક કહે છે.

સંસ્કારે કર્મ સંસ્કારાણા તદર્થત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :— (સંસ્કારે) પરાધાન ઇષ્ટા સંસ્કારથી જ સ્થાપિત થયેલા અનિશ્ચય (કર્મ)

અગ્નિહોત્ર ૩૫ કર્મ કરવું જોઈએ. (સંસ્મરણમ્) ઉક્ત સંસ્કાર (સદયત્વાત્) કર્મ કરવાને માટે જ પૂર્વ સંસ્કાર અપેક્ષિત હોય છે,

ભાવાર્થ :—અગ્ન્યાધાન કર્યા પછી તુરતજ તેમાં અગ્નિહોત્ર ૩૫ કર્મ કરવું નહિ, પણ અગ્ન્યાધાન કર્યા પછી દ્વાદશ્યુ યજિયુ અહ્નિર્વપિત્ નાર સન્નિ સુધી પવમાન ઇષ્ટિએ કરવી જોઈએ. માટે પવમાન ઇષ્ટિએથી અગ્નિ સસ્કૃત થવ પછી તેમાં અગ્નિહોત્ર ૩૫ કર્મ કરવું. આધાન અને પવમાન ઇષ્ટિએથી જ આહવનીય સિદ્ધ થાય છે. કેવળ આધાનથી આહવનીય અગ્નિની સિદ્ધિ થતી નથી. આહવનીયત્વ ૩૫ કર્મથી સિદ્ધ થયેલા અગ્નિમાંજ અગ્નિહોત્ર કર્મ કરવું. એટલે આધાન પછી તેરમા દિવસથી આહવનીય અગ્નિમાં અગ્નિ હોત્રાદિ કર્મ કરવું એ સિદ્ધાંતપક્ષ છે. ॥ ૨૧ ॥

અનન્તર ચ વતે સદ્વત્તત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનન્તરમ્) આધાન પછીના જે વત હોય તે (વતમ્) વતતો ઇષ્ટિ પહેલાં પણ કર્મ (સદ્વત્તત્વાત્) આધાન પછી તેની ઉત્પત્તિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘આહિતામિનિ’ ક્ષિપ્ત દાર્શન્યાદણ્યત્’ આહિતાગ્નિએ લીધું લાકડું અગ્નિમાં મૂકવું નહિ ઇત્યાદિ જે મનો છે તે આહિતાગ્નિ પુરવડતું હોય છે એ મનો તે અગ્ન્યાધાન પછી તુરત કરી શકાય છે, માગ્ય કે અગ્ન્યાધાન એ મનોને માટે જ હોય છે. આધાનથી સસ્કૃત થયેલો અગ્નિ મનોનું નિમિત્ત કે અર્થત્વ પવમાન ઇષ્ટિ પહેલાં મનો તે વધ શકે પણ અગ્નિહોત્ર ૩૫ કર્મ તે પવમાન ઇષ્ટિ કરી લાંબા પછી થઈ શકે છે. ॥ ૨૨ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

પૂર્વે ચ લિપ્તવર્ષનાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (પૂર્વમ્) પવમાન ઇષ્ટિ પહેલાં અગ્નિ હોત્ર કર્મ છે (લિપ્તવર્ષનાત્) લિપ્ત વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અમિ’ ને ગમ્યમિદોત્રેણાનુવન્તિ’ આધાનથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિની પાછળ અગ્નિહોત્ર હોત્ર આવે છે. આ વાક્યનો એ ભાવ છે કે અગ્ન્યાધાન પછી તુરતજ ખીન દિવસથી અગ્નિ હોત્ર કરવો જોઈએ. પવમાનેષ્ટિ હોત્ર સંસ્કાર થયા પછી જ આહિત અગ્નિમાં અગ્નિ-હોત્ર કરવો એવો કર્મ નિયમ નથી. ॥ ૨૩ ॥

પૂર્વપક્ષનું સમાધાન અર્ચવાદો વાર્યસ્ય ચિદમાનત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) ‘વા’ શબ્દ પૂર્વપક્ષની નિશ્ચિત સૂચવે છે (અર્ચવાદઃ) ઉક્તવાક્ય અર્ચવાદ છે કારણ કે (અર્ચસ્ય) સ્તુતિ ૩૫ અર્ચ એમાં (ચિદમાનત્વાત્) ચિદમાન હોવાથી

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્ય આધાન પછી નિત્ય અગ્નિહોત્રાદિ ૩૫ કર્મની કર્તવ્યતા બતાવતું નથી. આધાનના અર્થત્વ “ વૃણી હોમ ” નું એ વાક્ય મત્ર સ્તોત્રક કે વ્રજાદિનો મંગારાન્તે હોત્યમ્, અમિહોત્ર ન હોત્યમ્, ચવતુષા જુહુયાત્, અચાર્શ્વમાહુતી જુહુયાત્, વદિ ન જુહુ-યાત્ અમિ, પરાપતેત્ ત્વમિમેવ હોત્યમ્ આ વાક્યમાં અગ્ન્યાધાન પછી વૃણી હોમ કરવાનું

વિધાન છે. પવમાન ઇષ્ટિ પહેલાં અગ્નિહોત્ર કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે. તુષ્ટી હોમ એટલે મંત્ર બોલ્યા પછી હોમ કરવો. અગ્નિહોત્ર ૩૫ કર્મ તો પવમાન ઇષ્ટિએ યજ્ઞ તથા પછા કર્તવ્ય છે. ॥ ૨૪ ॥

ન્યાયવિપ્રતિષેધાદ્ય ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (ન્યાયવિપ્રતિષેધાદ્ય) શ્રદ્ધાવાદી વાક્યમાં અગ્નિહોત્ર કરવાનો ૨૫૮ નિર્ણય નહીં છે.

ભાવાર્થ :—શ્રદ્ધાવાદી-વાક્યમાં અગ્નિહોત્ર ન હોવાનું આ વાક્યમાં આધાર પછી ઘૂરત અગ્નિહોત્ર કરવાનો ૨૫૮ નિર્ણય છે. એટલે ભાવ એ નીકળે છે કે અગ્નિહોત્ર કર્યા પછી અગ્નિહોત્રથી અતિરિક્ત તુષ્ટી હોમ કરવો. અને પવમાન ઇષ્ટિએ તે અધિકૃત અગ્નિ સંસ્કૃત યજ્ઞ તથા પછી તેમાં અગ્નિ હોત્રાર્થે ૩૫ કર્મ કરવું જોઈએ. ॥ ૨૫ ॥

‘અગ્નિચિદ્ધર્ષણાદિ પ્રતોત્તું કલ્પનામાં અનુધાન ઇ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

સંચિતે ત્યગ્નિચિદ્ધર્ષણે પ્રાપ્તિર્નિમિત્તસ્ય ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ઇ) ‘ઇ’ આ શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (સંચિતે) અગ્નિનું સ્થપન થઈ ૨૫૮ પછી (અગ્નિચિદ્ધર્ષણ) અગ્નિચિદ્ધર્ષણ યુક્ત વાક્યમાં ચિહ્નિત વત કર્તવ્ય છે (નિમિત્તસ્ય) સ્થપન અનુધાન ૩૫ નિમિત્ત (પ્રાપ્તિર્) પ્રાપ્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘અગ્નિચિદ્ધર્ષણે ન યાવેત્’ વરચાદ વરસનો હોય ત્યારે અગ્નિચિદ્ધર્ષણે હોત્રનું નહિ. ન જિવ્યયુક્ત્ય ઓ સંમ પશુ કરવો નહિ. આ મનો સ્થપનમાત્ર સંપૂર્ણ થયા પછી કરવાનાં હોય છે, કારણ કે મનનું નિમિત્ત સ્થપન છે. નિમિત્ત આવ્યા પછી નેચિત્તિક પ્રતોત્તું અનુધાન કરવું જોઈએ. આપું પૂર્વ પક્ષવાદીનું મતનું છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધિર્માત્ર સૂત્ર

વ્રતવન્તે વા પ્રયોગવત્ત્વામાવાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (વ્રતવન્તે) કલ્પપૂર્ણ થઈ ૨૫૮ પછી ઉક્ત પ્રતો કર્તવ્ય છે કારણ કે (પ્રયોગવત્ત્વામાવાત્) સ્થપન પછી અનુધાન બોધક કાંઈ વાક્યનો પ્રયોગ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત પ્રતો કરવું. અનુધાન કર્યા પછી કરવાનાં હોય છે. કારણ કે અગ્નિચિદ્ધર્ષણ અગ્નિમાં જેણે થયું કર્યું હોય તે પુરુષનું નામ અગ્નિચિદ્ધર્ષણે કરવાનું કે ‘અગ્ની ચે’ ૩-૨-૮૧. આ પાછીશીવ સત્ત્વથી અગ્નિ ઉત્પન્ન રહેતાં નિ ધાતુને ભૂતકાળમાં ક્રિષ્ણસત્ત્વ લાગે ॥ એટલે ન્યાં સુધી કરવું અનુધાન ન થયું હોય ત્યાં સુધી પુરુષનું નામ અગ્નિચિદ્ધર્ષણે થઈ યજ્ઞ નથી. મારે અગ્નિચિદ્ધર્ષણ સાથે જોડાયેલાં ને મનો છે તે જેણે ચિદ્ધર્ષણ ૩૫ અગ્નિમાં અર્પણ ચિત્તિ સત્ત્વ અગ્નિમાં કરી લીધો હોય તેણે જ કરવાનાં છે. કેવળ જેણે સ્થપન કર્યું હોય અને કરવું

અનુધાન ન રહ્યું હોય તેને ઉક્ત મન કરવાનો નિયમ સામ પડ્યો નથી માટે જેણે કંઈ કરી લીધો હોય તેણે જ એ મનો કરવાના છે. આથી સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૨૭ ॥

અગ્નેઃ કર્મત્વનિર્દેશાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થઃ— (અગ્નેઃ) અગ્નિનો (કર્મત્વ નિર્દેશાત્) કર્મ તરીકે નિર્દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—‘ય એવં દિદ્વાજ જ્ઞામિં વિજુતે’ આ વાક્યમાં અગ્નિપદ પછી ખીજી વિધિ-ક્રિતાનું શ્રવણ થાય છે. માટે ક્તુર્ગીષ્ણતતમં કર્મ એ અનુશાસન પ્રમાણે અગ્નિ એ ઇષ્ણતતમ કર્મ છે એટલે જ્યનેન જ્ઞામિં માલ્યેત અપન કર્મ પછી તેમાં અગ્નિનું આધાન કરવું. કારણ કે અપન અર્થાત્ કુંડનું નિર્માણ અગ્નિને માટે જ હોય છે. માટે અગ્નિથી કંટારૂ કર્મ અંગ સહિત પૂર્વ કરવું. આ સંપૂર્ણ કંટુ રૂપ કાર્ય જોતું નિમિત્ત છે તેથી કંટુ કર્મ પછી જ અગ્નિ-ચિત્ પુરૂષે ઉક્ત મનો કરવાં જોઈએ. આજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૨૮ ॥

‘દીક્ષા’ ઇષ્ટિથી સિદ્ધ થઇ શકે છે. એ અધિકરણને હવે સ્પષ્ટ કરે છે.

પરેણાપેદનાદ્ દીક્ષિતઃ સ્વાત્ સર્વદોષાનિસમ્બન્ધાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થઃ—(પરેણ) પર-અધ્યયનું વડે (આવેદનાત્) નિર્દેશ કરવાથી (દીક્ષિતઃ સ્વાત્) દીક્ષિત થાય છે. (સર્વઃ) પૂર્વ ઉદાહૃત બધાં વાક્યો સાથે (દીક્ષામિસમ્બન્ધાત્) દીક્ષાનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ—‘જાગૃતૈર્જ્ઞવમેકાદશકપાલં નિર્વપેદ્ દીક્ષિત્યમાનઃ’ જે દીક્ષા હેનાર હોય તેણે અગ્નિ અને વિશ્વદેવતાવાળા અગ્નિથી કપાલમાં સિદ્ધ કરેલા પુરોહિતનો નિર્વાન કરવો. તથા જ્યેષ્ઠ દીક્ષવતિ, મેઘલયા દીક્ષવતિ, કૃષ્ણાજિનેન દીક્ષવતિ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં ઉક્ત આદિ જે પદાર્થો અતાપ્યા છે તે બધા દીક્ષાનું કારણ છે. વળી ‘પરેણ=અધ્યયન’ આવેદનાદિદેવાપૂજનથી દીક્ષાનું પ્રાપ્તન થઈ નિર્દેશાદ્યુપનિર્માણ’ અર્થનું કાર્ય મહત્ત્વમાં બેઠેલાએને જાહેર કરે કે આ બ્રાહ્મણ દીક્ષિત થયા છે. એટલે આ બધા કારણો દીક્ષા પ્રાપ્ત કરવાના છે એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. એકને કારણ માનવું અને બીજાને ન માનવું એમાં કશું વિનિમય જણાતું નથી. અર્થાત્ સર્વ પદાર્થો દીક્ષાનાં કારણ છે. ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર દશ્યન્તે ઘા તદર્થા દ્વાવિશેષાર્થસમ્બન્ધાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થઃ—(ઘા) ‘વા’ શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે (દશ્યન્તે) ઇષ્ટિ થઇ રહ્યા પછી જ દીક્ષા થાય છે. (તદર્થા) દીક્ષાને માટે જ ઇષ્ટિ હોય છે (દિ) કારણ કે ખીજી પદાર્થો (દ્વાવિશેષાર્થ સમ્બન્ધાત્) ક્રિયા વિશેષથી સ્વયં હોય છે અને કેવળ દ્રવ્ય રૂપ અર્થોની સાથે સંબંધ હોય છે.

ભાવાર્થઃ—દીક્ષાનું કારણ કેવળ ઇષ્ટિ જ છે. ઇષ્ટિમાં દીક્ષાની જનકતા છે એ પણ કેવળ સાત્ત્વ ગુણ જ છે એમાં કોઈ ભૌતિક તત્ત્વ અગમી આવે એમ નથી. દીક્ષાતત્ત્વ રૂપ ધર્મ અલૌકિક છે તેને ઉત્પન્ન કરવામાં ક્રિયા જ સમર્થ છે. દેવ મેખલા આદિ દ્રવ્ય નહિ. જેણે દીક્ષા

દેવી હોય તેજી નિર્વાપ કરવો અર્થાત આત્માનેજીવ એકાદશકપાલ પ્રગોડાચથી ઇષ્ટિ કરવી. આ મુત્રનો સિદ્ધિ ત દર્શિએ નિષેધ એ છે કે ઇષ્ટિ જ દીક્ષાનું, કારણ છે શ્રીમ પદાર્થો નહિ. ॥ ૩૦ ॥

સમાચ્યાનં ચ તદ્વત ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમાચ્યાનમ્) દીક્ષણીયા આ સમાખ્યા પણ (તદ્વત) ઇષ્ટિ-નેજ દીક્ષાના અભ્યાસચરિત હેતુ તરીકે જતાવે છે.

ભાવ.ર્થ :—ઉક્ત ઇષ્ટિને ' દીક્ષણીયા ' એવું નામ આપવામાં આવે છે. આ દીક્ષણીય સમાખ્યા પણ ત્યારેજ નિદ્ય ચંદ્ર એકે જવારે ઇષ્ટિને જ દીક્ષાનું કારણ માનવામાં આવે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે દંડ આદિનું કારણ કલું એ દીક્ષાનું કારણ નથી, પણ ઇષ્ટિ જ કારણ છે. ॥ ૩૧ ॥

' કામ્ય ઇષ્ટિઓનું અનિષમથી અનુષ્ઠાન કરવું ' એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપૂજા સૂત્ર અજ્ઞપત્ત્વ મત્તુનામાનુષ્ઠ્યેન્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(અજ્ઞપત્ત્વ) અગોમાં જેમ કમ હોય છે તેમ (કત્ત્વ) ઇષ્ટિઓમાં પણ (જાતુપૂર્વ્યમ્) કમ હોય છે.

ભાવ.ર્થ :—' એન્દ્રામમેકાદશકપાલં નિર્વૈત્ત પ્રગાવામઃ ' ઇત્યાદિ કામ્ય-ઇષ્ટિઓના પાઠ કર્યો છે, માટે તેઓનું અનુષ્ઠાન પણ કમથી જ કરવું જોઈએ. પ્રથાભદિ અંગોનું અનુષ્ઠાન ને કમ પૂર્વક કરવામાં આવે છે તેમ કામ્ય ઇષ્ટિઓનું અનુષ્ઠાન પણ કમ પ્રમાણે જ કરવું જોઈએ. આવો પૂર્વપ્રકારોનો મત છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ન વા ॥ સમ્યગ્વાત ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વજ્ઞાની નિશ્ચિત સૂચવે છે. (અસમ્યગ્વાત) કામ્ય ઇષ્ટિઓના અરપરસ સંબંધ (ન) ન હોવાથી કમ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવું નહિ

ભાવ.ર્થ :—એક કામ્ય ઇષ્ટિને બીજી કામ્ય ઇષ્ટિ સાથે કેષ્વળ જ્વલનો સંબંધ હોવો નથી માણસની અદર કામનાઓ પણ કેષ્વળ કર્યો ઉત્પન્ન થતી નથી માટે કામ્ય ઇષ્ટિઓ પાઠના કમ પ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવાની કોઈ આવરણકતા નથી. અનુષ્ઠાન કરવારે કચ્છા પ્રમાણે કામ્ય ઇષ્ટિઓ કરવી. આવો સિદ્ધાંતવાદીનો મત છે. ॥ ૩૩ ॥

કામ્યવાચ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (કામ્યવાચ) કામ્ય હોવાથી.

ભાવ.ર્થ :—કઈ કચ્છા કવારે ઉત્પન્ન થાય કોનો કહો પણ નિષમ નથી, અનિષમથી કચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય છે માટે વાતપ્રકાર કામ્ય ઇષ્ટિઓમાં પણ નિષમ નથી. પાઠ કમ પ્રમાણે

૧૩મ્ ઇષ્ટિઓ કરવા જતાં કર્તાના ક્ષતિઓનો ભાગ યાજ છે માટે કર્તાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઇષ્ટિઓનું અનુક્રમ કરવું, પાઠ કેમ પ્રમાણે નહિ. ૥ ૩૪ ॥

આનર્થવ્યાગ્રેતિ ચેત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(આનર્થવ્યાગ્ર) પાઠ કેમ અનર્થક થઈ જશે (દત્તિ ચેત્) એ એમ કહેવામાં આવે તે (ન) તે પશુ ઠીક નથી.

ભાવાર્થ :—જો ૧૩મ્ ઇષ્ટિઓ કર્તાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવામાં આવે તે એના પાઠનો જે કેમ શરૂ થાય છે તે કેમ નિરર્થક થઈ જશે, માટે એ નિરર્થકતા ન આવે તદર્થે ૧૩મ્ ઇષ્ટિઓ પાઠ કેમ પ્રમાણે કરવી જોઈએ. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૫ ॥

સ્વાત્ વિધાર્થસ્વાધ્યાય પરિણ સર્વસ્વાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વિધાર્થસ્વાત્) ઉક્ત પાઠ કેમ જ્ઞાન માટે (સ્વાત્) છે (વ્યા) જેવી રીતે (પરિણ) નિષ્પન્ન થાયોમાં (સર્વસ્વાત્) ' સર્વસ્વાત્ ' નામક યાજ જ્ઞાનને માટે હોનાથી સરળ છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જેમ નિત્ય યાજોમાં ' સર્વસ્વાત્ ' નામક યાજનું ફળ કેવળ જ્ઞાન જ છે એવું આદિ નહિ તેમ ઇષ્ટિઓનો પાઠ પણ જ્ઞાનાર્થે હોવાથી જ સર્વસ્વાત્ યજી માટે નિરર્થકતા ની શંકા કરવી નહિ. આવી સિદ્ધ થાય છે કે ૧૩મ્ ઇષ્ટિઓનું અનુક્રમ પાઠ કેમ પ્રમાણે કરવું નહિ, પણ કર્તાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવું. ॥ ૩૬ ॥

યજ્ઞોનું અગ્નિષ્ટોમપૂર્વકવાધિકરણ.

ય યતેનેયગ્નિષ્ટોમઃ પ્રકરણાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ય યતેને દત્તિ) જે આ યજ્ઞથી યજ્ઞનકર્તા વગર બીજા યજ્ઞો કરે છે યાજો જે ઇષ્ટિ છે તેમાં યતેને પદ્યો (અગ્નિષ્ટોમઃ) અગ્નિષ્ટોમ સમજાવે (પ્રકરણાત્) તેનું પ્રકરણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અથ વાચ પ્રશ્નો વક્તો વક્તામ્, યજ્ઞોતિષ્ટોમઃ । ય યતેનાતિષ્ટોમઃ એવેન યજેત ગર્વપ્તમેવ દિ સ્મર્યેત ॥ વાચયેત । આ વાક્યમાં જણાવવામાં આવ્યું ॥ કે પ્રથમ જ્યોતિષ્ટોમ યજ કરવો અને પછી બીજા યજ્ઞો કરવા જે કેષ જ્યોતિષ્ટોમ યજ કર્યા વગર બીજા યજ્ઞો કરે છે તે બધા નિષ્ફલ થઈ જાય છે અને યજ કરનારને પશુ દાનિ પહોંચે છે. માટે પ્રથમ જ્યોતિષ્ટોમ યજ કરેલા જ્યોતિષ્ટોમની સાત સંસ્થા છે. (૧) અગ્નિષ્ટોમ, (૨) આત્મગ્નિષ્ટોમ (૩) ઉદ્યમ (૪) ચોકશી (૫) અતિરત્ (૬) આશોર્વામ (૭) વાજપેથ. ઉપરાંત વાક્યમાં યતેને એ સર્વનામ પદ્યો દેહત સાત સંસ્થાવાળા જ્યોતિષ્ટોમનો જ પરમર્થ થાય છે, માટે આ સાત સંસ્થાઓનું અનુક્રમ કર્યા પછી બીજા યજ્ઞોનું અનુક્રમ કરવું જોઈએ. એનું પૂર્વશ્લોકનું જ્ઞાનનું છે. સિદ્ધાંતપદ્યનું એનું જ્ઞાનનું છે કે, યતેને પદ્યો અગ્નિષ્ટોમનું જ મહત્ત્વ છે ઉક્ત સાત સંસ્થાનું મહત્ત્વ નથી. અગ્નિષ્ટોમ આદિ સંસ્થાઓ તો ૧૩મ્ હોવાથી

અનિત્ય છે. તેથી તે જ સંસ્થાઓ નિત્ય જ્યોતિષ્ઠોમનું સ્વાપ જની થકી નહિ. અત્યન્નિષ્ઠોમ આદિ જ સંસ્થાઓ આત્મગુહ આશર વિશેષ મળ્યા છે. માટે અગ્નિષ્ઠોમ એ જ પ્રથમ થઈ છે અને તેના વડે મળન કરી પછી બીજા મનો કરવા એજ સિદ્ધાંતપણ છે. ॥ ૩૭ ॥

ટિપ્પણ ॥ ૩૮ ॥

પદ્ય ૧ :—(વ) અને (હિંગ) લિંગ રૂપ વાક્ય દોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપર જે વાક્ય લખ્યું છે તેના રીય આ પ્રમાણે છે. ‘તસ્ય નવરિચત’ સ્તોત્રીયાઃ’ એ જ્યોતિષ્ઠોમની ૧૬૦ સ્તોત્રીય ઋચાઓ છે. યાગમાં જે ઋચાઓ મવાપ છે તે ઋચાઓ સ્તોત્રીય રહેવાય છે. એ વાક્યરૂપ પછી એવેન પદ્યથી અગ્નિષ્ઠોમનું મદ્યુ ઠગવામાં લિંગ સારણુ છે. અગ્નિષ્ઠોમ યાગ સિવાય બીજા યાગમાં ૧૬૦ સ્તોત્રીય ઋચાઓ વિદિત નથી. ॥ ૩૮ ॥

જ્યોતિષ્ઠોમના વિકૃતિયાગો પછી અગ્નિષ્ઠોમપૂર્વક છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અથાગ્નેર્દિત સંસ્થાનાં સન્નિધાનાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદ્ય ૧ :—(કય અન્દેન દત્ત) વ એતેનવિકૃત્યન્યેન આ વાક્યમાં જે અન્ય રૂપ છે તેનાથી (સંસ્થાનામ) જ્યોતિષ્ઠોમની સંસ્થાઓનું જ મદ્યુ યાગ છે (સન્નિધાનાત્) કારણ કે તેનું જ સંનિધાન છે.

ભાવાર્થ :—‘અથાગ્ને’ આ વાક્યમાં જે અન્ય રૂપ છે તેનાથી જ્યોતિષ્ઠોમની જે અગ્નિષ્ઠોમ આદિ જ સંસ્થાઓ છે તેનું મદ્યુ યાગ છે. બીજી જ્યોતિષ્ઠોમની જે વિકૃતિઓ છે તેનું મદ્યુ યાગ નથી. ‘એકાદ’ ‘અહીન’ આદિ સત્રો જ્યોતિષ્ઠોમની વિકૃતિઓ છે. ॥ ૩૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સમટ્ટદેર્વાડપાત્તિવિહારો હિ ન જુસ્યેપપચેતે ॥ ૪૦ ॥

પદ્ય ૧ :—(વા) ‘વા’ રૂપ પૂર્વપક્ષના નિશ્ચય માટે પ્રયુક્ત છે. (સમટ્ટદેર્વાડ) ‘અન્દેન’ આ રૂપથી અત્યન્નિષ્ઠોમનાદિ જ સંસ્થાઓદિત ‘એકાદ’ આદિ અધા યાગોનું મદ્યુ ॥ (હિ) કારણ કે (જુસ્યે) કેવળ જ સંસ્થાઓનું જ મદ્યુ હોય તો (આપાત્તિવિહારો) આપાત્તિ અને સિદ્ધાંત ન જનવેતે,) કિંમત્ત્વ રૂપ રહે તદિ.

ભાવાર્થ :—જે ‘અન્ય’ રૂપથી કેવળ જ સંસ્થાઓનું જ મદ્યુ હોય તો પ્રગપતિર્વા અગ્નિષ્ઠોમઃ સ્વરુપેદહનયજ્ઞત્, તે સપ્ત કમવન્ ન વે પ્રમવામઃ સેમ્યઃ સ્વાતન્ત્ર્ય પ્રાયચ્છત્ તપા ॥ તે પ્રમવન્, આ વાક્યમાં ‘અનેકાદ’ આદિ યાગોને સર્જવાનું અને તેને સ્વાતન્ત્ર્ય આપવાનું જણાયું છે. સ્વાતન્ત્ર્ય અર્થાત્ સામર્થ્યની પ્રાપ્તિનું નામ આ દેકાણે આપાત્તિ છે. યપા વા અપ્રેર્જાતા અન્યે અપ્રયો વિદિયન્તે એવં વા એતસ્મદ્ યજ્ઞદ્ અન્યે વત્સો વિદિયન્તે ॥ આ વાક્યમાં અન્ય યાગોને વિહાર પતાવ્યો છે. અન્યપદ્યો રન્યસ્યોપમોયઃ વિહારઃ અન્ય પદ્યાર્થો અન્યનો ઉપલેખ હોવા એનું નામ વિહાર છે. આ કારણથી અગ્નિષ્ઠોમમ ઉત્પન્ન થયેલા

બીજા યાગો પણ અન્ય શબ્દથી ગૃહીત થાય છે કેમકે જ સંસ્થાઓ જ નહિ. 'આત્મ' સિદ્ધાંત પક્ષવાદીનું માનવું છે.

સિદ્ધાંતપક્ષમાં આશંકા કરનારું સૂત્ર

પ્રથંસા ઘા વિહરણામાચાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) ' વા ' આશંકા સૂચવે છે. (પ્રથંસા) માત્ર પ્રથંસા છે. (વિહરણા-માચાત્) આપત્તિ અને વિહરણુ ન હોનાથી.

ભાવાર્થ :—'એકાદ' આદિ અગ્નિજોમના વિકૃતિ યાગો છે. વિકૃતિ યાગ પ્રકૃતિ યાગને આધીન જ હોય છે. અને તે પ્રથંસા આ પ્રમાણે થાય છે કે, અગ્નિજોમ યાગ એવો પ્રથસ્ત ॥ કે તેનાથી બીજા યાગો ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાં સ્વતંત્રતા અને વિહાર પણ હોય છે. અરી રીતે વિકૃતિયાગમાં સ્વતંત્રતા અને વિહાર હોતા નથી, કારણ કે તે પ્રકૃતિ યાગને આધીન હોય છે અને તેથી જ અતિદેશ વાક્ય છે કે પ્રકૃતિયાગ પેઠે વિકૃતિયાગ કરવા માટે કન્યેન એ શબ્દથી અત્મગ્નિજોમ આદિ જ સંસ્થાઓનું જ મદ્યુ થાય છે બીજા યાગોનું નહિ. ॥ ૪૧ ॥

ઉક્ત આશંકાનું સમાધાન કરે છે.

વિષિપ્રત્યયાદ્ ઘા નક્ષકસ્માત્ પ્રથંસા સ્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) ' વા ' શબ્દ આશંકાની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (વિષિપ્રત્યયાદ્) અતિ-દેશવાક્ય દ્વારા વિકૃત યાગમાં પ્રાકૃત યાગના ધર્મનો અનુભવ થતો હોવાથી આપત્તિ અને વિહાર મથાક સ્વરૂપે માનવા ભેદબે. (અટસ્વાત્) ધર્મપ્રાપ્તિ વચર (પ્રથંસા ન સ્વાત્) પ્રથંસા થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—આપત્તિ અને વિહાર બોધક વાક્ય અગ્નિજોમ યાગની પ્રથંસા-પરક છે, છતાં એકાદ આદિ વિકૃતિ યાગમાં અતિદેશવાક્ય દ્વારા આપત્તિ અને વિહાર રૂપ ધર્મ માનવા જ ભેદબે અવિચ્છિન્ન ધર્મને લીધે પ્રથંસા થઈ શકે નહિ. આ કારણથી અગ્નિજોમના ધર્મ એકાદ આદિ વિકૃતિ યાગમાં છે, અને એ ધર્મને લીધે તે યાગો અગ્નિજોમના સંબંધી છે એ પણ સિદ્ધ થાય છે. સંબંધી હોવાથી કન્યેન વદથી એનું મનુ મદ્યુ થતું ભેદબે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અત્મગ્નિજોમ આદિ જ સંસ્થાઓ સાથે ' એકાદ ' આદિ બધા યાગો અગ્નિજોમ યાગનું અનુદાન કર્યા પછી જ કરવા, માટે અગ્નિજોમયાગાનુદાનપૂર્વક અન્ય યાગો અનુષ્ટેય ॥ એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૪૨ ॥

એકસ્તોમક અને અનેક સ્તોમક બંન્નાય યાગોનું અગ્નિજોમપૂર્વકત્વ છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર

એકસ્તોમો વા ક્તુસંયોગાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) ' વા ' શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (એકસ્તોમ) કન્યેન શબ્દથી એક-સ્તોમક યાગનું મદ્યુ છે. (ક્તુસંયોગાત્) અર્થવાદ પાઠકથી એક જ પ્રાકૃત સ્તોમનો વિકૃતિ યાગો સાથે વ્યાપ્તિરૂપ સંબંધ દ્વારા પ્રકાશ હોવાનું જણાય છે.

યવાગ્રુપ દ્રવ્ય વગર અગ્નિહોત થઇ ન શકે માટે અર્ચર્જ્યથી યવાગ્રુ અગ્નિહોત પહેલાં જ હોવી જોઇએ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે શ્રુતિરૂપ વાક્ય ત્રિશેષથી તથા અર્ચના સામર્થ્યથી પાઠક્રમનો આધ થાય છે. એટલે કે શ્રુતિરૂપ વાક્યથી તથા અર્ચના સામર્થ્યથી જે ક્રમ હોય તેજ ક્રમ લેવો. પાઠક્રમ આશ્વિન ગ્રહ માટે ત્રીજો છે જતાં શ્રુતિવાક્ય તેને દશમા સ્થાનમાં બતાવે છે માટે દશમા સ્થાને આશ્વિન ગ્રહ લેવો. તથા અગ્નિહોતનો પાઠ પ્રથમ છે જતાં યવાગ્રુ સાધન હોવાથી અર્ચ સામર્થ્યથી પ્રથમ જ લેવી જોઇએ. આ પ્રમાણે પાઠક્રમનો અર્થ અને શ્રુતિવાક્યનો આધ થાય છે.

મુખ્યક્રમથી આગળ પુરે ડાશના અવધાન આદિ ધર્મેનું પ્રથમ અનુધાન

કરવું જોઇએ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર અવધાનાભિધારણાસાદનેવાનુપૂર્થ પ્રવૃત્તયા સ્થાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અવધાનાભિધારણાસાદનેવુ) અવધાન, અભિધારણ અને આસાદન રૂપધર્મેમાં (અનુપૂર્વમ્) ક્રમ (પ્રક્રમ્યા) પ્રવૃત્તિથી (સ્થાત્) થવો જોઇએ

ભાવાર્થ :—સાંનામ્યના ધર્મ વસ્તુપાઠનું અને હોદન આદિ ધર્મે પ્રથમ આગ્રહાત છે અને પુરોડાશના નિર્વાપ અને અવધાત અદિ ધર્મે પછીથી આગ્રહાત છે, માટે મંત્રપાઠનો જે ક્રમ છે તે પ્રમાણે ધર્મેનું અનુધાન થવું જોગ્ય છે. એટલે મંત્રપાઠની પ્રવૃત્તિના ક્રમ પ્રમાણે અનુધાન કરવું જોઇએ. આ નિયમને આધારે પહેલાં દધિના અવધાન, અભિધારણ અને આસાદન થવાં જોઇએ. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ચથાપ્રદાનં યા તદ્દર્શયાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (ચથાપ્રદાનમ્) પ્રદાન ક્રમને અનુસરીને અવધાન આદિ ધર્મેનું અનુધાન થવું જોઇએ (તદ્દર્શયાત્) કરણ કે અવધાન આદિ પ્રદર્શન માટે જ કરવ માં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સાંનામ્ય વાગ્રી પહેલાં આગળ વાગવું અનુધાન છે. સાંનામ્ય એટલે દહીં અને દૂધ. આગળ પુરોડાશનું પ્રથમ પ્રદાન હોવાથી, એ પુરોડાશના અવધાન આદિ ધર્મે પહેલાં થવા જોઇએ, કરણ કે ચાગમાં પ્રદાન જ મુખ્ય છે અને અવધાન આદિ ધર્મે પણ પ્રદાનને માટે જ હોય છે. પ્રાવૃત્તિ ક્રમ કરતાં મુખ્ય ક્રમ અગ્રવાત્ હોય છે માટે દધિના અવધાન આદિ ધર્મેનું પછીથી અનુધાન કરવું આજ સિદ્ધાંત પર છે. ॥ ૩ ॥

લિઙ્ગવર્ણનામ્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગવર્ણનાત્) લિંગરૂપ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રયાગજોષભિધારે પ્રથમ દુધાર્મભિધારણે પ્રથમમજ્જમાભાગ્યોરમીપોમયોઃ પ્રદાન તરીકે દ્રવ્યં પ્રુવાયમ્ભિતિ તદ્ અભિધારણામ્યે પ્રથમ પ્રયાગકલન લિઙ્ગમ્ " આ વાક્યમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે અગ્નિષોભીય આભવણાગ્રેનું પ્રથમ પ્રદાન કરવું જોઇએ, એનું દ્રવ્ય મુદા નામના

પાત્રમાં હોય છે. આ કથન અલિધાર પ્રાથમ્યમાં પ્રથમ પ્રદાન કારણરૂપે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જેનું પ્રથમ પ્રદાન, અવદાન આદિ ધર્મો પણ તેના જ પહેલાં કરવા જોઈએ, માટે આગેય પુરોગણના અવદાન આદિ ધર્મો પ્રથમ અનુષ્ઠિત કરવા અને એનું સાનાયક દ્રવ્યના અવદાન આદિ ધર્મો પછીથી અનુષ્ઠિત કરવા આ જ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૪ ॥

હૃદિ અને સોમચાગનો પૌર્વાધ્યભાવનો નિયમ નથી

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

વચનાદિદિપ્તિર્વાચ્યમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વચના) પ્રથમ હૃદિપ્રતિપાદક વાક્ય હોવાથી (દિપ્તિર્વાચ્યમ્) સોમચાગ પહેલાં હૃદિ કરવી જોઈએ.

— ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ અને સોમચાગ આ બન્નેમાં પૂર્વાપર ભાવ છે કે નહિ એ બાબતના સંશયમાં પૂર્વપદવાદીનું એવું મત્તવ્ય છે કે, દર્શપૂર્ણમાસાભ્યાસનો સોમેન દક્ષેત દર્શ અને પૂર્ણમાસનો યાગ દર્શ પછી કરવાથી યાગ કરવો. આ વાક્યમાં સિદ્ધ થાય છે કે પહેલાં દર્શપૂર્ણમાસની હૃદિ કરવી અને પછી સોમચાગ કરવો. ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સોમઘૈકેપાદમ્યાચેયસ્પર્તુમક્ષત્રાતિક્રમયચનાત્

તદ્વર્ત્તેનાનર્થકં હિ સ્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સોમ) સોમચાગ (દેવચાગ) કેટલાક યજ્ઞમાનેને દર્શપૂર્ણમાસ પહેલાં કરવું હોય છે. (અગ્ન્યાધેયસ્ય) અગ્ન્યાધાન સંબંધી (યજ્ઞુનક્ષત્રાતિક્રમયચનાત્) યજ્ઞ અને નક્ષત્રનો અતિશય જણાતો હોવાથી (તદ્વર્ત્તેન) દર્શપૂર્ણમાસ પછી જ સોમચાગની કર્તવ્યતા માનવામાં આવે તો (અનર્થકં હિ સ્વાત્) અનર્થક જ દર્શ નવ.

ભાવાર્થ :—કેટલાક યજ્ઞમાનેને સોમચાગ દર્શપૂર્ણમાસ પહેલાં કરવું હોય ॥ કારણ કે અગ્ન્યાધાનનાં યજ્ઞ અને નક્ષત્રનો આ પ્રમાણે બાધ બતાવવામાં આવ્યો છે, જેમકે સોમેન દક્ષમાણો જરૂં સુરેણ નક્ષત્રમ્ જેણે સોમચાગ કરવાનો હોય તેણે યજ્ઞ અને નક્ષત્રની પ્રતીક્ષા કરવી નહિ. આમાં અગ્ન્યાધાનનાં યજ્ઞ અને નક્ષત્રની પ્રતીક્ષા કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. જો દર્શપૂર્ણમાસ નિયમથી પૂર્વ વિદિત હોય તો આ યજ્ઞનક્ષત્રનો બાધ નિર્વર્તક થઈ નવ મટે પહેલાં દર્શપૂર્ણમાસનો યાગ કરવો અને પછી જ સોમચાગ કરવો એવો ખાસ ટાંક નિયમ નથી. કેટલાક યજ્ઞમાનો સોમચાગ કર્યા પછી પણ દર્શપૂર્ણમાસ યાગ કરે છે, અને અગ્ન્યાધાન કેવળ સોમચાગને માટે પ્રથમ હોય છે. આનું સિદ્ધાંતવાદીનું મત્તવ્ય છે. ॥ ૬ ॥

તદર્થયચનાત્ નાવિશેષાત્ તદર્થત્વં સ્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદર્થયચનાત્) અગ્ન્યાધાનનું બોધાતિથોમને માટે કથન કરવાથી પણ ઉક્ત અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. જો અગ્ન્યાધાન અને બોધાતિથોમ અર્થાત્ સોમચાગનું નિયમથી આગવર્ત્ત ન માનવામાં આવે તો (અવિશેષાત્) અગ્ન્યાધાન કર્મમાત્ર પ્રત્યે

સમાન હોવાથી (તદર્થત્વમ્) જ્યોતિષીમાર્થતાતું અભિધાયક વચન (ન) ઉપપન્ન થઇ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષીમ અર્થાત્ સોમયાગ પહેલાં માત્ર અગ્નિધાન અપેક્ષિત છે કારણ કે અગ્નિધાન તો કરકોઇ યાગ પહેલાં સામાન્ય જ હોય છે તેજ વગર યાગ જ થઈ શકે નહિ. આ કારણથી માત્ર સોમયાગાર્થે અગ્નિધાન અને સોમયાગ આ બેનું આનન્તર્ય છે અર્થાત્ પૌર્વાપરભાવનો નિયમ છે, પણ દર્શપૂર્ણમાસ યાગ અને સોમયાગનો પૌર્વાપરભાવનો નિયમ નથી. ॥ ૭ ॥

અયશ્વમણસ્ય ચ પવમાનહવિષાં કાલનિર્દેશાત્ આનન્તર્યાદ્ વિચાક્રા સ્થાત ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અયશ્વમણસ્ય) સોમથી જેને યાગ ન કરવો હોય તેને (પવમાનહવિષમ્) પવમાન હવિષનો (કાલનિર્દેશાત્) કાળનો નિર્દેશ હોવાથી (આનન્તર્યાદ્) આનન્તર્ય હોવાથી (વિચાક્રા) સંશયનો અભાવ (સ્થાત્) છે.

ભાવાર્થ :—જે અગ્નિધાન કર્યા પછી સોમયાગ ન કરે તેને માટે પવમાન હવિષે કરવા માટે આ પ્રમાણે કાળવિધાન છે. જોડયશ્વમણોઽગ્નિમાદયોત્ત ચ છુદ્ધ સંવત્સરન્ પવમાનહવિષિ નિવ પેદિતિ. જે અગ્નિધાન કર્યા પછી સોમ યાગ ન કરે તેણે પવમાન હવિષેનો નિર્વાપ કરવો. આ એક પ્રાયશ્ચિત્ત છે એથી રૂપે સમગ્રમ છે કે અગ્નિધાન પછી સોમયાગ કરવો. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે અગ્નિધાન અને સોમયાગનો પૂર્વાપરભાવ છે. દર્શપૂર્ણમાસ અને સોમયાગનો પૂર્વાપરભાવ નથી.

દિશ્વયશ્વમણસ્ય તાદર્થ્યેન સોમપૂર્વત્વમ્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(અયશ્વમણસ્ય) સોમથી જેને યાગ ન કરવો હોય તેને પહેલાં (દિશ્વ) કરવી જોઇએ. (તાદર્થ્યેન) સોમાર્થે જ હોવાથી (સોમપૂર્વત્વમ્) સોમયાગ પહેલાં કરવી જોઇએ.

ભાવાર્થ :—જે વગમાન અગ્નિધાન કર્યા પછી સોમયાગ ન કરે તેણે દર્શપૂર્ણમાસ છાત્રિ કરવી જોઇએ, અને જે વગમાન અગ્નિધાન પછી સોમયાગ કરવા છાત્રે તેણે સોમયાગ કરવો. આ ઉપરથી આ અધિકરણનો ભાવાર્થ એ નીકળે છે કે અગ્નિધાન અને સોમયાગનો પૂર્વાપરભાવ છે અને અગ્નિધાન અને દર્શપૂર્ણમાસનો પણ પૂર્વાપરભાવ છે. કિંતુ દર્શપૂર્ણમાસ છાત્રિ અને સોમયાગનો પૂર્વાપરભાવ નિષ્પત્ત નથી. ॥ ૯ ॥

અ ઇષ્ટુ કર્ણક છાત્રિ અને સોમયાગનો પૂર્વાપર ભાવ અનિયત છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

ઉત્કર્ષાદ્ બ્રાહ્મણસ્ય સોમઃ સ્થાત ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(બ્રાહ્મણસ્ય) આઠણે (ઉત્કર્ષાત્) છાત્રિ પહેલાં (સોમ સ્થાત્) સોમ યાગ કરવો જોઇએ.

ભાવાર્થ :—આગ્રેયો વે બ્રાહ્મણો દેવતયા ચ સોમેન દર્શ્વો યમ્યેયોત્તયો ભવતિ હતિ, યદેવાદઃ ધીર્નમાત્ હવિઃ તદ્વન્ નિર્વેદા ઉમય દેવતો ભવતીતિ આ વાક્યમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

ગ્રાહ્ય અગ્નિ દેવતાક છે તે સ્થિતિ સોમથી યાગ કરે છે ત્યારે અગ્નિગૃહીય થાય છે. પૌર્ણમાસ ને દવિષ્ છે તેનો સોમ યાગ કર્યા પછી નિર્વાપ કરવો. અર્ઘ્યોપાધીય યાગ કર્યા વગર બીજા યાગોથી રક્ષણ નિભાવિ શકી નથી માટે ગ્રાહ્યે પ્રથમ સોમ યાગ કરવો અને પછી હષ્ટિ કરવી. ॥ ૧૦ ॥

પૌર્ણમાસો દા ધૃતિસંયોગાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અરવા (પૌર્ણમાસો) સ્થિતિદોષ યાગ પછી કેવળ પૌર્ણમાસ યાગ કર્તવ્ય છે (ધૃતિ સંયોગાત્) ઉપર કહેલા વચનથી પૌર્ણમાસ શબ્દનો અર્થ જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—પૂર્વપક્ષ તરફથી એવી રીત કરવામાં આવે છે. ઉક્ત વચનથી કેવળ પૌર્ણમાસ આદિ ને ત્રણ યાગો છે તેનો જ ઉત્કર્ષ છે દર્શ યાગ આદિનો નહિ, માટે કેવળ પૌર્ણમાસ યાગ જ સોમ યાગ પછી કર્તવ્ય છે દર્શ આદિ નહિ. ॥ ૧૧ ॥

સર્વસ્ય ચક્રમર્ત્તવાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) ' ચ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષને દેહ કરે છે. (સર્વસ્ય) ને છ યાગોનો સમૂહ બતાવ્યો છે તે બધાનો જ ઉત્કર્ષ છે (એક કર્મત્વાત્) કાણુ કે એક જ રીતમાં સમુચ્ચયથી તેનો સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસ આદિ ત્રણ યાગોનો જ ઉત્કર્ષ નથી પણ દર્શ પૂર્ણમાસ યાગમાં ને છ યાગો બતાવ્યા છે તે બધાનો જ ઉત્કર્ષ છે કારણ કે એ બધા સમુચ્ચય થઈ એક જ રીતમાં જનક છે. અર્થાત્ છપે યાગો સોમ યાગ પછી ગ્રાહ્યે કરવા જોઈએ. ॥ ૧૨ ॥

સ્વાદ્યા વિધિઃ તદર્થેન ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તદર્થેન) અગ્નિગૃહીયાત્વથી (વિધિ સ્વાદ્ય) અપૂર્વ જ કાંઈ કર્મની વિધિ છે.

ભાવાર્થ :—ત્રીજો મોઢ પક્ષચલી કહે છે કે પૌર્ણમાસ યાગ એ મોઢ જુદો જ વિધિ છે અને તેનો સંબંધ સ્થિતિદોષ યાગ સાથે છે. એટલે સોમ યાગ કર્યા પછી એ પૌર્ણમાસ નામક અપૂર્વ વિધિ કરવો. ॥ ૧૩ ॥

પ્રકરણાત્ તુ કાલઃ સ્વાદ્ય ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ટા) પ્રથમ પૂર્વપક્ષ સાથે આ સૂત્રનો સંબંધ છે એમ જ શબ્દ બતાવે છે (પ્રકરણાત્) એટલું માસ યાગનું પ્રકરણ હોવાથી (કાલઃ સ્વાદ્ય) કાલનું જ વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસનું પ્રકરણ છે. માટે ને પૌર્ણમાસને અપૂર્વ કાલ જુદું જ કર્મ માનવામાં આવે તો પ્રકરણનો બાધ થાય. માટે સોમયાગેષવત્ત્વ રૂપ કાલનું જ વિધાન કે અર્થાત્ સોમ યાગ કર્યા પછી ગ્રાહ્યે દર્શ અને પૂર્ણમાસનું અનુષ્ઠાન કરવું.

તથા સતિ પ્રાણસ્ય એકસ્મિન્નામીયપુરોહાએ સોમપૂર્વત્વવિચયઃ, ક્ષાત્ર દાત્રિયવૈરયોરિવ
અસ્ત્યપિ દૃષ્ટિપૂર્વત્વ સોમપૂર્વત્વે વિક્રમ્યેતે । આ ઠેકાણે સામણ્યાચાર્ય કહે છે કે અગ્નિધોમીય પુરો-
હાકનો નિર્વાપ જ અગ્નિએ સોમ યાગ કર્યો પછી નિવનથી કરવો, બીજા નિર્વાપ અર્થાત યાગમાં
દાત્રિય અને વૈરય પેઠે બ્રાહ્મણને પણ સોમ પૂર્વત્વ અને દૃષ્ટિ પૂર્વત્વ વિકલ્પ હોય છે અર્થાત
બીજામાં બ્રાહ્મણને પણ પૂર્વાપર બાવ નિવત નથી. ॥ ૧૪ ॥

નતુ પ્રનીક્ષેત ઇત્યાદિથી સોમ યાગના કાળનો આધ યાય છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સ્વકાલે સ્વાદવિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(સ્વકાલે) ભ્યોતિષ્ટેત્ય યાગ ચોતના કાળમાં (સ્વાત) થાય છે. (અવિ-
પ્રતિષેધાત્) ભ્યોતિષ્ટેત્ય શુદ્ધ યાગ હોવાથી તેના કાળનો આધ થઇ શકે નહિ.

બાધાર્થ :—“ સોમેન ચક્રમણોડમીન્ આદયોત ” “ નતુ સૂક્ષ્મેત ” “ ન ચ નદાગમ ”
સૂક્ષ્મિતિ ધાતુદર્શનાર્થે વતિતે । જેને સોમથી યાગ કરવાનો હોય તેણે અગ્નિનું આધન કરવું
ઋદ્ધ અને નક્ષત્રની પરીક્ષા કરવાની તેને જરૂર નથી આ વિધાનથી માત્ર આધનના કાળનોજ
આધ થાય છે, પણ સોમને જે વિહિત કાળ છે તેનો આધ થતો નથી. “ વસન્તે પ્રાણનોડમીનાદ-
યોત ” “ કૃતિવાસ્ત્મિ આદયોત ” વસન્તમાં બહારે અન્નમાધાન કરવું, કૃતિકા નક્ષત્રમાં પણ
અન્નમાધાન કરવું, સોમયાગ કરવાના કાળનું પણ વિધાન છે કે વસન્તે વસન્તે યજોતિષા યજેત
દરેક વસન્ત ઋતુમાં સોમથી યજ કરવો, આ વિધાનમાં જે અગ્નિના આધાનનો સમય છે તેનો
જ આધ ઉક્ત વાક્યથી થાય છે. સોમ યાગ તો પ્રધાન છે માટે તેના સમયનો ઉક્ત વાક્યથી
આધ થતો નથી. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અવસયો ઘાડધાનસ્ય સર્વકાલત્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) સિદ્ધાંત સૂત્રક ‘ ઘા ’ શબ્દ છે. (અવસય) પ્રધાનકાળનો પણ
આધ થાય છે. (ઘાપાનસ્ય) અન્નમાધાન તો (સર્વકાલત્યાત્) સર્વકાળમાં થઇ શકે છે.

બાધાર્થ :—અન્નમાધાન તો સર્વકાળમાં વિહિત છે પરંતુ વસન્ત ઉપનમેન્ અવાદયોત
સોમયાગ કરવાની શ્રદ્ધા વખતે આધાનકાળને સોધવાની જરૂર નથી, આવા વચનથી આધાનકાળ
તો આધિત છે, જે આધિત છે તેને ફરીથી આધિત કરવાનો કરે. જ અર્થ નથી માટે ઉક્ત
વાક્યથી સોમયાગ કે જે પ્રધાન છે તેના કાળનો પણ આધ થાય છે. એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૬ ॥

બ્રાહ્મણ કર્તૃક હૃષ્ટિ અને સોમયાગનો જે પૂર્વપક્ષ આચાર્ય યથા છે
તેનું સમાધાન કરે છે.

પૌર્ણમાસ્યુર્ધ્વં સોમાદ્ બ્રાહ્મણસ્ય ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(પૌર્ણમાસ) પૌર્ણમાસ જ યાગ (સોમાદ્ કર્ત્ત્વમ્) સોમયાગ પછી કરવો
જેઈએ (બ્રાહ્મણસ્ય) બ્રાહ્મણે.

આવાર્થે :—આહ્યે સોમયાગ કયા પછી જ પૌર્ણમાસ યાગ કરવો બીજા દર્શ-આદિ યાગો તો સોમયાગ પહેલાં પણ વે કરી શકે છે. ॥ ૧૭ ॥

યજ્ઞં ચા શબ્દસામર્થ્યાત્ પ્રાક્ દૃક્તવિધાનાત્ ॥ ૧૮ ॥

પ્રદાર્થે :—(યા) અથવા (યજ્ઞમ્) પૌર્ણમાસ સંયત્ક માત્ર એક જ ‘ અગ્નિયોમીય ’ યાગ પહેલાં આહ્યકર્તૃક જ્યોતિષ્ટોમ યાગ કરવો છે. પૌર્ણમાસસંયત્ક બીજા યાગો તદિ (શબ્દસામ-ર્થ્યાત્) શબ્દના કોઈ અર્થથી એમજ જણાય છે. (પ્રાક્) જ્યોતિષ્ટોમ પહેલાં (દૃક્તવિધાનાત્) અગ્નિયોમીય સિવાય બધા યાગો કરી શકાય છે.

આવાર્થે :—આગ્નેય, ઉપાશુ અને અગ્નિયોમીય આ ત્રણ યાગનું નામ પૌર્ણમાસ છે. ૫૮૧ અર્નવોર્મ યના ક નિધાનથી દક્ષવાક્યમાં અગ્નિયોમીય જ પૌર્ણમાસપદથી વિરક્તિન છે. એટલે ઉપરના અધિકરણમાં કિર્દાત પણ એ નીકળે છે કે આહ્યકર્તૃક સોમયાગમાં પહેલાં સોમયાગ અને પછી અગ્નિયોમીય નામક પૌર્ણમાસ યાગ કરવો એટલે કે આહ્યકર્તૃક સોમયાગ અને અગ્નિયોમીય પૌર્ણમાસમાંજ પૌર્વાર્ધનિયત છે. બીજા આગ્નેય અને હવાશુ યાગોમાં પ્રાહ્યકર્તૃક સોમયાગનો પૌર્વાર્ધનો નિયમ નથી. ॥ ૧૮ ॥

‘ હવે આગ્નેયનો યોગ પછી ઉત્કર્ષ નથી ’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પુરોહાદાસ્ત્યનિર્દેશે તદ્વૃક્તે દેવતામાવાત્ ॥ ૧૯ ॥

પ્રદાર્થે :—(ટ્વ) આગ્નેયસાધ્યક ઉપાશુ યાગની વ્યવસ્તિ કરવે છે. (પુરોહાદ) પુરોહાસ જ અગ્નિયોમીય છે. (તદ્વૃક્તે) અભિયુક્ત સોમમાં (દેવતામાવાત્) દેવતાત્ હોવાથી (અનિર્દેશે) એક દેવતાક દવિપૂર્ત નિર્દેશ ન હોવાથી દેવતાઅનિર્દેવતાકનો ઉત્કર્ષ નથી.

આવાર્થે :—અગ્નિર્વે જ દ્વયઃ આ વાક્યમાં દેવજ અગ્નિદેવનોજ સંબંધ છે. પૌર્ણમાસ દવિપૂર્તો નિર્વાપ કયાં વગર અગ્નિયોમીય દેવતાક આહ્યકર હેવાતો નથી. યદ્યપિ કરનાર પુરુષને પણ દેવતાનો સંબંધ હોય છે. પુરોહાસ ૩૫ દવિપૂ અગ્નિયોમીય છે. બીજું દવિપૂ અગ્નિ-યોમીય નથી, માટે સોમયાગ પછી અગ્નિયોમીય પુરોહાસનું જ આવતર્થ છે ॥ ૧૯ ॥

આગ્નયમર્પણિ ચેત્ ॥ ૨૦ ॥

પ્રદાર્થે :—(આગ્નયર્પણ) આગ્નયદ્રવ્યક ઉપાશુ યાગ પણ ઉત્કૃષ્ટ યાગ છે એટલે કે સોમયાગ પછી જ યાગ છે (ચિત્ ચેત્) એ એવી સંક્રા કરવામાં આવે તો એનો સંબંધ ઉત્તર સૂત્રમાં છે.

આવાર્થે :—જેમ અગ્નિયોમીય પુરોહાસને દેવર્ષ કરવામાં આવે છે તેમ આગ્નયદ્રવ્યક ઉપાશુ યાગને પણ અગ્નિયોમીય માનો અને એનો પણ ઉત્કર્ષ કરીને, આ સંક્રાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં આવે છે. ॥ ૨૦ ॥

ન મિથદેવતાત્વાદૈન્દ્રાણ્યત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) ઉક્તા કથન હીક નથી (એન્દ્રાણ્ય) ઐન્દ્રાણ્ય યાગ જેની રીતે (મિથદેવતાત્વાત્) આભયશાન પશુ મિથદેવતાક છે.

ભાવાર્થ :—આભયશાનક ઉપશુભાગ ઐન્દ્રાણ્ય યાગ પેટે મિથદેવતાક છે. તેથી તે યાગ અન્નાપોષીય ન કહેવાય. ઉપશુ યાગનો દેવતા વિષય છે અને એક પક્ષે પ્રભાવતિ પશુ છે. ઉપશુ યાગમાં દિવેવતાનું નિવત છે. આ કારણથી આભયશાનક ઉપશુ યાગનો ઉદાર્થ નથી. ॥ ૨૧ ॥

ઐન્દ્રાણ્ય આદિ ને વૈકૃત યાગો છે તેની સઘઃકાલતા છે
એ અધિકરણને સમજાવે છે.

વિકૃતૈઃ પ્રકૃતિકાલત્યાદ્ય સઘસ્કાલોક્ષરા વિકૃતિઃ તયોઃ પ્રત્યક્ષણિયત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ઉક્તા વિકૃતિ.) પ્રકૃતિ યાગના ઉક્ત કાળમાં થનાર વિકૃતિ યાગ (સઘસ્કાળ) એકાદશાધ્ય એક દિવસે પૂર્ણ થાય એ પ્રમાણે થયું બેઠાંબે. (વિકૃતૈઃ) વિકૃતિ-યાગની (પ્રકૃતિ કાલત્યાત્) પ્રકૃતિમાથના હોવાથી (તયો.) એકાદશાધ્ય અને દ્વપદશાધ્ય બંને કાળોમાં (પ્રત્યક્ષણિયત્વાત્) પ્રત્યક્ષ વિદિત હોવાથી એકાક કાળ પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં જેન્દ્રાણ્યમેકાદશાધ્યવાત નિવેદન પ્રગણ્ય. ૧ તથા ધૌર્ધર્વર્ચ નિવેદન તદ્દયર્ચસક્રમ આપા વાક્યોથી ઐન્દ્રાણ્ય તથા સૌર્વ આદિ વિકૃતિ યાગો વિદિત છે. આ બધા યાગો એક જ દિવસમાં પૂર્ણ થવા બેઠાંબે, માટે તે સઘ કાલ કહેવાય છે. જો કે પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિ કર્તવ્ય આ અતિદેશ વાક્યથી પ્રકૃતિ યાગ ને દિવસમાં પૂર્ણ થતો દેવાથી વિકૃતિ યાગ પશુ ને દિવસમાં પૂર્ણ કરવો બેઠાંબે કારણ કે પ્રકૃતિયાગના ધર્મો વિકૃતિયાગમાં પશુ હોય છે. પશુ ચ દૃષ્ટા પશુના રોમેન વા શામયનેન વા ચમ્યમાણઃ સોડમાકાલ્યાયા વૌર્ણમાસ્યો વા યજેત ને પુરુષ દર્શપૂર્ણમાસ આદિ યાગો કરવા હવે તેણે તે આભાવારથા અથવા પૌર્ણવાસી દિવસે કરવા આ વાક્યથી એક દિવસમાં તે કરવાનું સ્પષ્ટ વિધાન હોવાથી વિકૃતિયાગો એકાદશાધ્ય છે અને દ્વપદશાધ્ય નથી એ સ્પષ્ટ થાય છે. ચ દૃષ્ટવા ધર્મા દ પ્રકૃત વચન એ પ્રત્યક્ષવચન કહેવાય છે અને તેવાથી પ્રકૃતિવદ્વિકૃતિ કર્તવ્ય એ અતિદેશ વાક્યનો બાધ થાય છે. ॥ ૨૨ ॥

પૂર્વપક્ષ સ્તુત્ય દેવદક્ષાસ્યે તુ યથાન્યાયમ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સન્નિત કરે છે. (દેવદક્ષાસ્યે) ને વિકૃતિ યાગ દ્વપદશાધ્ય અર્થાત્ ને દિવસમાં સંપૂર્ણ કરવામાં આવે તો (યથાન્યાયમ્) પ્રકૃત ન્યાય પ્રમાણે યજ્ઞ કહેવાય.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિવદ્ વિકૃતિ કર્તવ્ય પ્રકૃતિયાગના ધર્મો વિકૃતિયાગમાં થવા બેઠાંબે. દ્વપદશાધ્યતા એ પ્રકૃતિ ધર્મ છે માટે વિકૃતિયાગમાં પશુ ને દ્વપદશાધ્યતા માનવામાં આવે તો ન્યાય પ્રમાણે ગણાય. અર્થાત્ પ્રકૃતિ વિકૃતિ બાપનો ને નિવસ છે તે પ્રમાણે અનુપ્રાન થયું કહેવાય.

પ્રશ્નૌ હિ પ્રશ્ને પૂર્વેયુ. જામિ યજ્ઞપાતિ ઉત્તરમ્ હેવતા યજેત પ્રકૃતિ યાગમાં એમ કવચુ શય ॥ ૧ પુરો દિવસે અગ્નિનું મદ્યુ કરવું અને બીજો દિવસે દેવતાને ઉદેશીને યાગ કરવો.

આમ બપોરે પ્રકૃતિ-ચાગ-માટે એ દિવસ છે તેના વિકૃતિ યાગોમાં પણ એ દિવસ હોવા જોઈએ. આણું પૂર્વ-પક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૩ ॥

સમાધાન રૂઝ

વચનાદ વૈકલાર્યં રચાત ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) ' વા ' શબ્દ પૂર્વ-પક્ષનો નિરાસ સૂચવે છે. (વચનાદ) વચન-વિશેષથી (એકાત્મ્ય) એકાદ્યાપ્યત્વ (સ્વાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—એક જ દિવસમાં વિકૃતિ યાગ ત્રણ પૂર્ણ અનુષ્ઠિત કરવાને આ પ્રમાણે વર્ચન છે. દૃષ્ટા, પશુના, સોમેન આપ્તયણેન વા ચક્ર્યમાણઃ સ પૌનઃસાસ્ત્રમાવાસ્ત્રાવા વા યજેત ધૃષ્ટિ, પશુ, સોમ અથવા આપ્તયણ્યો જોને યાગ કરવો હોય તેણે પૌર્ણમાસી અથવા અમાસરમાં તે વિકૃતિ યાગ કરવો, આ વચનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વિકૃતિ યાગ સઘઃશત છે. એક દિવસમાં અનુષ્ઠાન સંપૂર્ણ કરવું એ સદઃશત હોવાય છે. ॥ ૨૪ ॥

સાન્નાય યાગ આદિના વિકારયાગે પણ સોમયાગ પછી કરવા.

એ અધિકરણને સમજાવે છે

સાન્નાયગ્રાપોમીયવિકારાર્ધ્યં સોમાત્પ્રકૃતિવત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(સાન્નાયગ્રાપોમીયવિકારાર્ધ્યં) સાન્નાય અને અગ્નીષોમીય યાગના વિકારો (સોમાત્પ્રકૃતિવત્) સોમયાગ પછી કરવા. (પ્રકૃતિવત્) જેમ સાન્નાય અને અગ્નીષોમીય યાગ જ્યોતિષોમ પ્રકૃતિ પછી થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ યાગ પ્રકૃતિયાગ છે અને સાન્નાય તથા અગ્નીષોમીય યાગ તેની વિકૃતિ છે અને તે જેમ જ્યોતિષોમ યાગ પછી કરવામાં આવે છે તેમ સાન્નાય અને અગ્નીષોમીય વિકૃતિ યાગ પછી અને અગ્નીષોમીયની વિકૃતિ અગ્નીષોમીય પછી કરતવ્ય છે. ॥ ૨૫ ॥

સોમયાગના વિકારો-પણ દર્શપૂર્ણમાસ પછી કરતવ્ય છે

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

તથા સોમવિકારા દર્શપૂર્ણમાસાગ્ન્યામ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (સોમવિકારાઃ) સોમયાગના વિકારો પણ (દર્શપૂર્ણમાસાગ્ન્યામ) દર્શ અને પૂર્ણમાસ યાગ પછી કરતવ્ય છે.

ભાવાર્થ :—સોમયાગના વિકારો પણ દર્શયાગ અને પૌર્ણમાસયાગની પછી જ કરતવ્ય છે. સાન્નાયયાગ તથા અગ્નીષોમીય યાગની વિકૃતિઓ જેમ જ્યોતિષોમ યાગ પછી કરતવ્ય હોય તે તેમ સોમયાગના વિકારો પણ દર્શપૂર્ણમાસ પછી જ કરતવ્ય છે. જ્યોતિષોમ યાગને સોમયાગ પણ કહે છે. ગ્વા યજેત આ વચનથી ' જોનામક ' યાગ જ્યોતિષોમ યાગની વિકૃતિ છે એવું સમજાય છે એવું અનુષ્ઠાન દર્શપૂર્ણમાસ પછી કરતવ્ય છે એવું આ અધિકરણ નિર્ણયિત કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨૬ ॥

इति मीमांसाशुजंरमाप्ये पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

અથ પદ્માખ્યાયે પ્રથમઃ પાદઃ ॥

-યાગ આદિ કર્મો રવર્ગાદિ ફલનાં સાધન છે એ અધિકરણ ૨૧૩ કરે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર દ્વ્યાણાં કર્મસંયોગે ગુણત્વેનામિસમ્બન્ધઃ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(કર્મસંયોગે) યાગ રૂપ કર્મના સંબંધમાં (દ્વ્યાણમ્) દર્શયેતિ (ગુણત્વેન) ગુણ રૂપે અર્થાત્ ગોણ રૂપે (અમિ સમ્બન્ધઃ) સંબંધ છે.

સાવાર્થ :—યાગ ' એ એક ક્રિયાવિરોધનું નામ છે. સર્વપૂર્ણગણનાં સ્વર્ગવાનો યજેત એને સ્વર્ગ મેળવવાની રીત હોય તેણે દર્શપૂણ સંગ્રહ યાગ કરવો. આ વાક્યના અર્થમાં વખતે યાગ-ક્રિયા અસિદ્ધ અર્થાત્ સંબંધ હોય છે અને સ્વર્ગ તે સિદ્ધ હોય છે, કારણ કે સ્વર્ગ તે સુખનું સાધન કોઈ દ્રવ્ય વિશેષ છે. અથવા જનાર્થી સુખ પછે તે દ્રવ્ય સ્વર્ગ કહેવાય છે. પછી તે દેશ રૂપે હો કે કોઈ વસ્તુ, એ વ્ય રૂપે હો. સિદ્ધ અને સાધ્યના સમબિબાહારમાં સિદ્ધ સાધ્યને માટે છે. તેથી યાગ રૂપ ક્રિયા મુખ્ય છે અને સ્વર્ગાદિ દ્રવ્ય ગૌણ રૂપે છે. ક્રિયા જ મુખ્ય હોય છે અને દ્રવ્ય ગૌણ હોય છે એવો સામાન્ય નિયમ છે. આનું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

અસાધકં તુ તાદૃશ્યતિ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાજ્ઞતિ સૂચવે છે (અસાધકમ્) સ્વર્ગ યાગનું સાધન નથી કારણ કે (તાદૃશ્યતિ) સ્વર્ગને માટે જ યાગ હોય છે.

સાવાર્થ :—એને માટે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તે મુખ્ય ગણાય. યાગ સ્વર્ગ મેળવવા માટે હોય છે માટે ગૌણ છે અને સ્વર્ગ મુખ્ય છે. વળી સ્વર્ગ કોઈ દ્રવ્યનું નામ નથી, પણ સ્વર્ગ એટલે પ્રીતિ અથવા સખ. જોનાર્થી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય એવા દ્રવ્યને તે ગૌણવૃત્તિથી સ્વર્ગ કહેવાય છે. પ્રીતિ જ સ્વર્ગરૂપનો મુખ્ય વાચ્ય છે. પ્રીતિ એ ગુણ જ દ્રવ્ય નથી, માટે સ્વર્ગ મુખ્ય છે અને યાગ તર્ક હોવાથી ગૌણ છે. ॥ ૨ ॥

પ્રત્યર્થ ચામિસંયોગાત્ કર્મતો હામિસમ્બન્ધસ્તસ્માત્ કર્મોપદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રત્યર્થમ્) સ્વર્ગપદ વાચ્ય અર્થ સાથે (અમિ સમ્બન્ધઃ) સંબંધ હોવાથી (કર્મતો હિ) યાગ રૂપ કર્મ સાથે (અમિ સમ્બન્ધઃ) સ્વર્ગનો સંબંધ સાધ્ય રૂપે છે તસ્માત્ માટે (કર્મોપદેશઃ સ્યાત્) યાગ રૂપ કર્મના ઉપદેશ સ્વર્ગરૂપ સાધ્યની અપેક્ષાએ ગૌણ છે.

સાવાર્થ :—ક્રિયા કોઈ ગુણ અથવા દ્રવ્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે હોય છે. યાગ રૂપ ક્રિયા સખ જ સ્વર્ગને માટે કર્તવ્ય છે. માટે સ્વર્ગ જ મુખ્ય છે અને તેને માટે યદી યાગાદિ ક્રિયા ગૌણ છે. સ્વર્ગ મુખ્ય રીતે કોઈ દ્રવ્યનું નામ ન હોવાથી સ્વર્ગ પણ સાધ્ય પદાર્થ જ છે સિદ્ધ નહિ. ॥ ૩ ॥

યાગ-આદિ કર્મમાં માણસનો જ અધિકાર છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.
પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર ફલાર્થત્વાત્ કર્મણઃ શાસ્ત્રં સર્વાધિકારં સ્યાન્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(કર્મણઃ) વેદિક કર્મ (ફલાર્થત્વાત્) શાસ્ત્ર સ્થુ દર્શની પ્રિક્ષિ મટે રિદિ
છે તેથી (શાસ્ત્રમ્) ર્ણર્ણમાચાર્યા યજેત ઇત્યાદિ રાષ્ટ્રિ વાક્ય (સર્વાધિકારં સ્યાત્) કર્મ
કાળને માટે છે.

ભાવાર્થ :—વેદિક કર્મ સ્વર્ગાર્થે મેળવવાને હેતુવાળું છે. અને ર્ણર્ણ મેળવવાને
કારણ સર્વ કાળને હેતુ છે માટે વેદિક કર્મમાં અધિકાર નો અધિકાર છે. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર કર્તુર્થા શ્રુતિસંયોગાત્ ચિદિઃ કાર્ત્વ્યેન ગમ્યતે ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(કાર્) 'વા' હિષ્કાર્ત્વને સમજાવે છે. (કાર્ત્વ્યેન) અર્થાત્ અર્થ દર્શક
(ચિદિઃ) અધિકાર ત્રિધિ (કર્તુઃ) પ્રધાન કાર્ત્વિને કરવાના હેતુ છે. (શ્રુતિ સંયોગાત્) એ
અર્થમાં શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે.

ભાવાર્થ :—પશુ આદિ યજ્ઞ ન કરી શકે એ તો ૨૧૫૮ જ છે માટે કોનો કર્મ
અધિકાર નથી એ તો ૨૧૫૮ જ છે. અધિકાર માણસ આત્મવર્તુ અવેશસ્થ કરી શકે નહિ, હંરો
માણસ વિષ્ણુક્રમ કરવામાં અસક્ત હોય છે, જદુંશ માણસ અપ્યુ શુ' કહે છે તે સાંભળી શકે
નહિ માટે અર્થ આદિ માણસો વેદિક કર્મ કરવામાં અસક્ત હોવાથી કોનો કર્મમાં અધિકાર
નથી. જે અર્થે અને સર્વ અંગોનું અનુદાન કરી શકે એવાને જ શાસ્ત્ર-વિદિત કર્મ કરવામાં
અધિકાર છે ॥ ૫ ॥

એ અને પુરુષ બન્નેનો યજ્ઞમાં અધિકાર છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર સિદ્ધિવિદેશાત્ સુયુક્તમતિશાયનઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(સિદ્ધિવિદેશાત્) સિદ્ધિવિશેષને. અર્થાત્ પ્રાપ્તિને જ નિર્દેશ
હોવાથી (સુયુક્તમ્) પુરુષનો જ કર્મમાં અધિકાર ॥ (વિદેશાયનઃ) એણે
આચાર્યનું માનવું છે.

ભાવાર્થ :—' સર્ગકામઃ ' અહીં પ્રાપ્તિને જ નિર્દેશ ॥ માટે વેદિક કર્મ કરવામાં
પુરુષનો જ અધિકાર છે કોનો નહિ. આર્તુ એતિશયન આચાર્ય માને છે. ॥ ૬ ॥

તદુક્તિવાચ દોષશ્રુતિરવિવાચતે ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદુક્તિવાચ) પ્રાપ્તિને નિર્દેશ હોવાથી (અવિવાચતે)
અવિવાચના (દોષશ્રુતિઃ) દોષનું અવધુ યાગ છે.

ભાવાર્થ :—અવિવાચ ગમે દૂળહણવત્ત્વાદો મન્વતે તત્ત્વાત્ અવિવાચેન ગમે'ય દત્તેન દૂળહ
મન્વતે ગર્ભિણી સ્ત્રીને આરવાથી બુધ્ધિ દત્ત થાય ॥ એટલે કે સ્ત્રીના ગર્ભમાં બે પુરુષ ગર્ભ
હોય તો તે યજ્ઞનો અધિકારી હોવાથી, યજ્ઞના અધિકારીને આરવાથી મર્યો નાશ થાય છે.

બ્રૂણ એટલે યજ્ઞ, બ્રૂણહત્યા એટલે યજ્ઞહત્યા. જે કન્યા ગર્ભમાં હોય તો બ્રૂણહત્યા લાગતી નથી. કારણ કે તે યજ્ઞની અધિકારિણી નથી. પણ એ બધી ચકાતું નથી કે ગર્ભમાં પુરુષગર્ભ છે કે સ્ત્રી ગર્ભ. આ કારણથી ગર્ભિણી સ્ત્રીને મારવી નહિ. 'જાત્રેયો દત્વા કૂળહા મયતિ' આત્રેયી એટલે ગર્ભિણી અત્ર=આ કુટિમાં જિવતે ગર્ભ છે માટે જાત્રેયી. આવી રીતે 'આત્રેયી' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. આ ઠેકાણે અવિરાત પદ મૂકવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પુરુષને જ યજ્ઞને અધિકાર છે. જે સ્ત્રીને અધિકાર હોય તો 'અવિરાત' આવું પદ મૂકત નહિ. કારણ કે ગર્ભમાં કન્યા હોય તો પણ બ્રૂણહત્યા ચતી હોત તો અવિરાત પદ આપવાની જરૂર ન હોતી ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંતસૂત્ર જાતિં તુ વાદરાયણોઽવિલોપાત્ સત્માત્ કયપિ
પ્રતીયેત જાત્યર્થસ્વાવિશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ' તુ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યવસ્થિતિ સૂચવે છે (વાદરાયણ.) બાદરાયણ આચાર્ય (જાતિમ્) સ્વર્ગવિષયક ઇચ્છા ને જ અધિકૃત તરીકે માને છે (સત્માત્) માટે (જ્ઞાંતપિ) સ્ત્રી પણ (પ્રતીયેત) પ્રતીત થાય છે (જાત્યર્થસ્ય) ઉક્ત પ્રકારની ઇચ્છા (અવિશિષ્ટત્વાત્) ખાસ કોઈ પુલિંગ અથવા સ્ત્રીલિંગને વ્યક્ત કરતી નથી.

હાવાર્થ :—સ્વર્ગકામઃ' આ ઠેકાણે જે પુલિંગને નિર્દેશ કર્યો છે તેમાં પુલિંગ વિવક્ષિત નથી. કેવળ સ્વર્ગની ઇચ્છા જ વિવક્ષાને વિષય છે. સ્ત્રી હો અથવા પુરુષ હો, જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા હોય તે માત્ર કરી શકે છે. એટલે સ્વર્ગકામ પદથી પુરુષ અને સ્ત્રી બન્ને વિવક્ષિત છે આવું બાદરાયણાચાર્ય માને છે અને તે સાબ્યકારને પણ ઇષ્ટ છે. માટે સ્ત્રી પણ યજ્ઞ કરવાને અધિકારી છે. ॥ ૮ ॥

ચોદિતત્વાત્ યથાશ્રુતિ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચોદિતત્વાત્) (વિધાત્ હોવાથી (યથાશ્રુતિ) જે પ્રમાણે શ્રવણ છે તે પ્રમાણે કરવું.

હાવાર્થ :—' યજ્ઞમાલમેત ' આ વાક્યમાં યજ્ઞમાતપુરત્વ વિવક્ષિત છે તેમ ' સ્વર્ગકામઃ ' આ ઠેકાણે પુરત્વ વિવક્ષિત નથી. ઉપરાંત વાક્યમાં તો યજ્ઞત્વ યાગનું વિશેષણ હોવામાં વિવક્ષિત છે. ક્યાં પુલિંગ વિવક્ષિત છે અને ક્યાં નથી એ વેદવેદાંતે નિષ્પન્ન કર્યો છે માટે એ નિષ્પન્ન પ્રમાણે જમ્ આ ઠેકાણે પુરત્વ વિવક્ષિત છે અને સ્વર્ગકામ આ ઠેકાણે પુરત્વ વિવક્ષિત નથી. ॥ ૯ ॥

હવે ફરીથી પૂર્વપક્ષ ઉત્પન્ન કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર દ્રવ્યવત્તાત્ પુસાં સ્યાત્, દ્રવ્યસંયુકં કયવિક્રયાભ્યામ્

અદ્રવ્યાત્ સ્ત્રીણાં દ્રવ્યેઃ સમાનયોગિત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ' તુ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (દ્રવ્યવત્તાત્) દ્રવ્યવાન હોવાથી (પુસામ્) પુરુષોને જ અધિકાર (સ્યાત્) છે. (દ્રવ્યસંયુકમ્) ક્યાં દ્રવ્ય સામ્ય હોય છે

(અવ્યયવ્યવ્યય) ઓળી કષ અને વિકષ ધનો હોવાથી (અવ્યવ્યવ્યય) ઓળીમાં દ્રવ્યનું સ્વામિત્વ નથી માટે (છીણમ્) ઓળીનું (દ્રવ્યેઃ) બીજાં દ્રવ્યો સાથે (સમાનયોગિત્વાત્) સમાન મંબંધ નહીં થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેની પાસે દ્રવ્ય હોય છે તે માત્ર સરી શકે છે. પુરુષ પાસેજ દ્ર વ્ય હોય છે ઓળી પાસે દ્રવ્ય હોતું નથી. વળી કન્યાનો કષ અને વિકષ પણ થાય છે. માત્રાપ કન્ય નો વિકષ કદે છે અને જે તેનો પતિ યજ્ઞનો હોય છે તે કન્યાને ખરીદે છે તથા ખાપના ધનની સ્વામિત્વી પણ કન્યા (ઓ) હોતી નથી, માટે ઓ બીજાં દ્રવ્યની પોઠે એક જાતનું દ્રવ્ય જ છે તેથી તેને યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર નથી આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૦ ॥

ઉદાહરણ

તથા ચ અન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તેજ પ્રમાણે (અન્યાર્થ દર્શનમ્) અન્ય અર્થનું દર્શન પણ બેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—ચા જમા સીતા સતી જે પતિથી ખરીદાયેલી હોય છે અપ્રત્યેક્ષરતિ ધારી બીજા સાથે ચાલે છે અર્થાત્ પિતૃકલ્પને ત્યાજ કરે છે.

“ તા દિ તસ્ય ધનવીર પ્રાગેન્વોપિ ગતિસ્તી ” આ વાક્યમાં ઓ (કન્યા) ધનથી ખરીદાય છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે, માટે ઓ ધનની અધિકારિણી નથી. ॥ ૧૧ ॥

તાદર્થ્યાત્ કામતાદર્થ્યમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(તાદર્થ્યાત્) પુરુષને માટે હોવાથી (કામતાદર્થ્યમ્) કાંતવા આદિથી ઓળી જે ધન મેળવતું હોય છે તે પણ તેના પતિનું થયુંય છે.

ભાવાર્થ :—ઓ પોતેજ પુરુષને માટે હોવાથી ઓ જે કંઈ કર્મ કરી ધનની કમાણી કરે છે તે ધન પણ તેના પતિનું હોય છે. એટલે અર્થ બેવાં ઓનું કશું ધન જ હોતું નથી. સંક્રાંતિમાં પણ કશું છે કે :—

માર્ગ દાસ્ય પુત્ર્ય નિર્વાહા સર્વ એવ તે યદ્ તે સમધિવચ્ચન્તિ સ્વ લે તસ્ય તદ્દનમ્ આ સ્ત્રીકર્મા પણ જાનાં, દાસ અને પુત્રને નિર્વાહ જ કલા છે માટે એ ત્રણે જોના હોય તેનું જ અર્થ ધન છે. આ કારણથી સ્ત્રી નિર્વાહ છે અને તેથી તે ધનની અધિકારિણી નથી, આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વપક્ષવાદીના ઉત્તર

કલોન્સાદ્ધાવિરોધાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(કલો) ‘ કલ ’ સ્વરૂપ પૂર્વપક્ષની વ્યવસ્થિત સૂચવે છે. (કલોન્સાદ્ધાવિરોધાત્) કળ અને ઉત્સાદ્ધાવિરોધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કળની કામના અને ‘ કર્મ ’ કરવામાં ઉત્સાદ્ધ પુરુષ અને સ્ત્રીમાં એક સરખો હોય છે. માટે જે સ્ત્રીને ધન કરવાની છાજ, ઇચ્છા અને ઉત્સાદ્ધ હોય તે પણ ધન કરી શકે છે.

જો સ્ત્રી ધનની ક્ષય મિત્રી ન હોય તો યજ્ઞે એ સ્મૃતિ પદનો વ્યાપ થાય. યજ્ઞતીથી શ્રુતિનો વ્યાપ થાય એ વ્યાપ નથી માટે પત્ન્યર્થનો સત્તી સ્મૃતિમપ્રમાણીકૃત્ય ક્ષય પતિગૃહ્ણિયાત્ યજ્ઞેત વ. ક્ષયાર્થિની સ્ત્રીએ ઉક્ત સ્મૃતિને પ્રમાણ તરીકે નહીં માની દબાવે પરિગ્રહ કરવો અને યજ્ઞ વાગ્યા આદિ વેદિક કર્મ કરવા બોધાયે, ॥ ૧૩ ॥

અર્ચન ચ સમવેતત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્ચન) ધન સાથે (સમવેતત્વાત્) સમવેતપણું બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—સ્ત્રીમાં અર્ચનું સમવેતત્વ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે. એવું દાનકાંડે સંવાદઃ કથિતે। સ્ત્રીના લગ્ન વખતે આ પ્રમાણે સંવાદ છે. ધર્મે ચ અર્ચે ચ કામે ચ ન શતિ-શરિત્વા ધર્મ, અર્ધ અને કામમાં સ્ત્રીને લગ્નનો અતિચાર ન કરવો. અર્થાત્ ધર્મોદિ વ્યવહાર કરવા માટે સ્ત્રી પાસે તેની માલીકીનું ધન હાવું બોધાયે. સ્મૃતિમાં ન લખ્યું છે, કે માર્યાવયો નિર્ધનાઃ इति भार्या आदि निर्धनं છે માટે તેન ચરણે અધિકાર નવા સ્વર્ગમાગમવિ નિર્ધનત્વાદ અન્યાવ્યમ્ સ્મૃતિમાં સ્ત્રીના સંબંધમાં જો નિર્ધનત્વ લખ્યું છે તે અન્યાય છે. મુનિવિરોધાદ્ સ્મૃતિ સાથે એનો વિરોધ હોવાથી. માટે સ્ત્રી ધનરવામિત્રી પણ છે અને તે ચરણી અધિકારિણી પણ છે, ॥ ૧૪ ॥

કલ્પસ્ય ધર્મમાત્રમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(કલ્પ) કપ તો (ધર્મમાત્રમ્) કેવળ ધર્મ છે.

ભાવાર્થ :—કપનો કપ કે વિકલ્પ થતો નથી. કપ કરનાર કે કપ વસ્તુની કિંમત હોય છે. જો કાંઈ સ્મૃતિમાં કપનો કર બતાવ્યો હોય તો તે માન્ય નથી સ્માર્ત' ચ સ્મૃતિ-વિચલ્લ વિકલ્પ તાત્તમ્યતે સમાર્ત' વિકલ્પ સ્મૃતિવિરુદ્ધ હોવાથી માન્ય નથી. ॥ ૧૫ ॥

સ્વયત્તામવિ દર્શયતિ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(સ્વત્તામવિ) ધનરવા પણ (દર્શયતિ) સ્મૃતિ બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—સ્ત્રીની ધનરવા પણ બતાવવામાં આવે છે કલ્પી વૈ પરિણામ્યસ્યેતે પશિષ્યમાં જો ધન પ્રાપ્ત થયું હોય તેની સ્વમિત્રી સ્ત્રી છે. સત્તા પત્ની સંવાગમન્તિ, મુસદ્દીયાં હિ કલ્પાઃ સ્ત્રી પોતાના ધનથી યજ્ઞ કરાવી શકે છે અને સ્ત્રી પોતાના ધનથી અશ્વરતી ॥ વગેરે શાસ્ત્રમાં લખવામાં આવ્યું છે. માટે સ્ત્રી પરિગ્રહરત્રી અને યજ્ઞમાં અધિકારિણી છે. ॥ ૧૬ ॥

‘ યાગમાં દંપતીનો સાથે અધિકાર છે, ’ એ અધિકારણને સમજાવે છે.

સ્વધતોસ્તુ ધ્વજનાદૈકમર્મ્યમ્ ક્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ટુ) ‘ ઘ ’ ચન્દ્ર સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (સ્વધતોઃ) ધન રવામી ખન્ને છે અને (ધ્વજનાદૈ) યજ્ઞ વિશેષથી (દૈકમર્મ્યમ્ ક્વાત્) સ્ત્રી અને પુરુષ જન્મેને સાથે યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર છે.

ભાવાર્થ :—પત્નીને યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર છે જા ॥ ૬૫ તીએ સાથે જ યજ્ઞ કરવો અશક્ય નહિ. કારણ કે વાચમાં આજ્ઞાનું અવેશજીવ જાનેએ કરવાનું હોય છે. જો એક વજમાન અથવા એક વજમાન પત્ની યજ્ઞ કરે તો ઉભા અવેશજીવને જાહેર એકનું અવેશજીવ થાય. તેથી કર્મ અંગદીન જાજી જાય માટે જાને સાથે જ યજ્ઞ કરે ॥ ૧૭ ॥

હિંદ્રદર્શનાચ ॥ ૧૮ ॥

પદ્યાર્થ :—(ચ) અને (હિંદ્રદર્શનાચ) વાક્ય વિશે પત્નિ દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મેયલગ્ન યજ્ઞમાન ઈક્ષવતિ અને યોજમેળ પત્ની મિત્રુત્વવાચ આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે વજમાન તથા વજમાન પત્ની સાથે જ યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર છે. ॥ ૧૮ ॥ પૂર્વપક્ષની પુષ્ટિમાં દહે છે કે:—

ક્રીતવાત તુ મક્ષયા સ્વામિત્યમુચ્યતે ॥ ૧૯ ॥

પદ્યાર્થ :—(તુ) ' તુ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (ક્રીતવાત) સ્ત્રી ક્રીત હોવાથી (સ્વામિત્યમ) એનું સ્વામીપણું (મક્ષયા) યોજુ રૂપથી (ઉચ્યતે) કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—પૂર્વપક્ષવાદી પાને છે કે સ્ત્રી તો પૈશાળી ખરીદી છે માટે એ ધનસ્વામી તરીકે મિત્રી હોય નહિ જતાં એને એ ધનસ્વામિની કહી છે તે તો ઔજુજીતિથી કહી છે. ॥ ૧૯ ॥

પૂર્વપક્ષને ક્ષયિત કરે છે. કલાધર્મિત્વાત તુ સ્વામિત્વેનામિત્યમ્ ॥ ૨૦ ॥

પદ્યાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતપક્ષ સૂચિત થાય છે (કલાધર્મિત્વાત) કળમાં જાનેના સાથે અધિકાર હોવાથી (સ્વામિત્વેનામિત્યમ્) મુખ્ય સ્વામિત્વ સાથે જ સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—ઓ ॥ ૧૯ કળમાં પુરુષના ભેદથી સંબંધ છે માટે ધનસ્વામી તરીકે પણ મુખ્ય સંબંધ જ છે અર્થાત્ સ્ત્રી એ ધનસ્વામિની કહેવામાં આવી છે તે મુખ્યજીતિથી જ ઔજુજીતિ નહિ માટે પૂર્વપક્ષ અસત્ય છે. ॥ ૨૦ ॥

કલ્પયતાં ચ દર્શયતિ ॥ ૨૧ ॥

પદ્યાર્થ :—(ચ) અને (કલ્પયતામ) કલ્પવતા (દર્શયતિ) જાણવે છે.

ભાવાર્થ :—જાને મિલિત યજ્ઞ કાર્ય કરે તો જ કળની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી સ્ત્રી પણ ધનસ્વામિની અને કલાધર્મિની છે યજ્ઞસ્વ સુક્તી ધર્માવસ્થામ્ જેમ એક રૂપને એ અથ અથવા બીજા ભેદથી હોય ॥ તેમ એક યજ્ઞ સ્ત્રી અને પુરુષ જાને ભેદાયેલા હોય છે ॥ ૨૧ ॥ ' એક પુરુષને જ આજ્ઞાધાન કરવામાં અધિકાર છે ' એ અધિકરણને સમજાવે છે

પૂર્વ પક્ષ સૂચ દર્શાવતાં ચ દિવ્યજીવત ॥ ૨૨ ॥

પદ્યાર્થ :—(ચ) સ્ત્રી (દિવ્યજીવત) પુરુષના કાર્ત્ત્વ આધાર છે (દિવ્યજીવ) જાને અને પુરુષને એ વજમાન સાથે જેમ યજ્ઞ કરે છે તેમ.

ભા. ગર્થ :- રાગપુરોહિતૌ યજ્ઞયાતામ્ રાગ અને પુરોહિત સાથે મત્ત કરે આ વાક્યમાં જેમ બે પુરુષને વસ્ત્રો અધમત્ત બતાવ્યા છે તેમ ક્ષોમે વસનાવમિમાદર્ષયાતામ્ આ વાક્યથી પણ બે પુરુષોએ અન્યાયા કરી એવું પ્રતીત થાય છે. આપુ પૂર્વપશ્ચવાદીનું મતભેદ છે. ક્ષોમે એટલે દ્વિજ અર્થાત્ નવું વસ્ત્ર પૂર્ણ વસ્ત્ર અથવા ધોરેડા વસ્ત્ર પહેરી જન્મે એ અન્યાયાન કરી એવો ઉક્ત વાક્યનો અર્થ થાય છે. ॥ ૨૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ગુણસ્ય તુ વિધાનત્વાત્પત્ન્યા દ્વિતિયશ્વદ્ઃ સ્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :- (તુ) 'તુ' શબ્દ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે (ગુણસ્ય) ક્ષોમ અર્થાત્ દ્વિજનું વિધાન હોવાથી (દિતોય શબ્દ) દ્વિવચન શબ્દ (પત્નીને માટે (સ્વાત્) છે.

ભા. ગર્થ :- (ક્ષોમે વસના) આ ઠેકાણે ક્ષોમ ૩૫ ગુણનું વિધાન કરવા માટે છે માટે દ્વિવચન પત્નીને માટે જ વપરાય છે અર્થાત્ પત્ની સદિ જન્મમાન અગ્નિનું આધાન કરે ('વસન્તે પ્રાજ્ઞાગોડમિમાદર્ષીત') આ ઠેકાણે એક વચનનો ૨૫૯ ઉક્તિ છે માટે અન્યાયાન એક પુરુષકર્તૃ છે અને ક્ષોમવસ્ત્રપરિધાનકર્તૃત્વ બે માટે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી પત્ની સહિત જન્મમાને અન્યાયાન કરતુ એવો ૨૫૯ અર્થ થાય છે, અને આજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૨૩ ॥

પત્નીને વૈદિક આશીર્વાદોમાં અને બ્રહ્મચર્યપાલનમાં અધિકાર છે.

એ અધિકારજૂને ૨૫૯ કરે છે.

તત્સવા યાયકુક્માશોમ્ભવર્ચમતુલ્યત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :- (તત્સવા) પત્નીને (યાયકુક્મ) નેટણું કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં અધિકાર છે. (આશીર્વાદવર્ચ) આશીર્વાદો અને બ્રહ્મચર્ય (વર્ચ) એવું છે (મતુલ્યત્વાત્) એ અને પુરુષ અધ્યયનમાં સમાન ન હોવાથી.

ભા. ગર્થ :- પુરુષના નેટણું અધ્યયન સ્તરી કરી સક્તી ન હોવાથી આશીર્વાદો અને બ્રહ્મચર્યના પાલનમાં અધિકાર છે બ્રહ્મચર્યપદથી ફલિતસ્ત્રાયાઃ સર્વે પ્રાજ્ઞાઃ કળવાશા પદ્યા સંકારો સમજવા. પુરુષની સાથે અતુલ્યતા સ્ત્રીની બતાવતી એમાં આવ એ છે કે સ્ત્રીને મૃદુત્વો સંભાળવાના હોય છે, તથા સ્ત્રીના કેટલાક પ્રયત્ન આદિ ધર્મો પણ એવા છે કે જે વધારે બહુવામાં અંતરાય ૨૫ થઈ પડે છે. એટલે નેટણું અધ્યયન નિહિત કરવામાં આવ્યું તેમાં સ્ત્રીનો અધિકાર છે. જે કેટલો સ્ત્રી અભિયર્થ પાળી સમગ્ર વેદાધ્યયન આદિ કરે તે આ વાક્યમાં એનો બાધ થતો નથી, આ તો પત્ની જન્મેથી અથવા પત્ની થવાર સો માટે છે. ॥ ૨૪ ॥

'યગમાં શૂદ્રનો અધિકાર નથી.' એ અધિકારજૂને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

ચાતુર્વર્ણ્યમવિશેષાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :- (અવિશેષાત્) કોઈ વિશેષ તથા ન હોવાથી (ચાતુર્વર્ણ્ય) ચારે વ વર્ણનો ૫.૫માં અધિકાર છે.

ભાવાર્થ :—માટે વર્ણનો વચ્ચે અધિકાર છે, કારણ કે આમ અમુક વર્ણને જ અધિકાર છે અથવા અમુક વર્ણને અધિકાર નથી એવું કોઈ ક્યંત અથવા વચન નથી. ॥ ૨૫ ॥

હવે અહીં આત્રેય ઋષિનો મત જણાવે છે,

નિદેશાદ્વા ત્રયાણાં સ્યાદગ્ન્યાવેયે સમયઃ કતુષ્ઠુ ગ્રાહ્યણશ્રુતેરિત્યાત્રેયઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) પક્ષ સૂચક છે. (નિર્દેશાત્) નિર્દેશ હોવાથી (ત્રયાણામ્) ત્રણ વર્ણનો અધિકાર (સ્યાત્) કે (અગ્ન્યાવેયે) અગ્ન્યાધાનમાં (કતુષ્ઠુ) દશપૂર્ણમાસાદિમાં (અમગ્ન્યઃ) સંબધ નથી (ગ્રાહ્યણશ્રુતે) બ્રાહ્મણ શ્રુતે અથવા હેવાથી (હિતિ જાનયઃ) એવું આત્રેયનું મતઃપ છે.

ભાવાર્થ :—વસન્તે મહાભ્યોર્મિવાદર્ષિત યાગ્ને રુપન્ય, ઘરદિ વેદ્યઃ આત્મ બ્રાહ્મણ મંથના વચનો હોવાથી ત્રણ વર્ણનો અગ્ન્યાધાનમાં અધિકાર છે, શરૂને માટે વચન ન હોવાથી એનો અધિકાર નથી એવું આત્રેય ઋષિ માને છે.

હવે બાહરિ ઋષિનો મત જણાવે છે,

નિમિત્તાર્થે ચ વાદરિઃ તસ્માત્ સર્વાધિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિમિત્તાર્થે) નિમિત્તાર્થ હોવાથી વસન્ત આદિ કે (તસ્માત્) માટે (સર્વાધિકાર સ્યાત્) સર્વ વર્ણના અધિકાર છે (વાદરિઃ) એવું બાહરિ આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થ :—વસન્ત આદિ ઋતુઓ તેા નિમયને માટે છે એટલે કે તે બધાંજ અગ્ન્યાધન કરવું હોય તેા વસન્તમાં જ કરે, ક્ષત્રિયે ગ્રીષ્મમાં જ અને વૈશ્યે શરદ ઋતુમાં જ. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણાદિનો સમય નિયત કર્યો છે. પણ શરૂને માટે કોઈ સમય નિયત કર્યો નથી માટે એ ગમે તે સમયે અગ્ન્યાધાન કરી શકે કે એવું બાહરિ આચાર્ય માને છે. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાન્ત મુદ્ર અપિ ઘાડગ્ધાર્યદર્શનાઞ્ચ યથાશ્રુતિ પ્રતીયેત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) પક્ષની વ્યવસ્થા કરે છે. (અગ્ન્યાવેદર્શનાત્) અન્ન અર્થનું દર્શન હોવાથી (યથાશ્રુતિ) શ્રુત પ્રમાણે જ (પ્રતીયેત્) પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—બ્રાહ્મણ આદિ વર્ણોનું અવશ્ય શ્રુતિમાં છે શરૂનું નથી અને તેથી બ્રાહ્મણાદિને માટે અગ્ન્યાધાનનો સમય જનાવ્યો છે, શરૂને માટે કોઈ સમય જતાવ્યો નથી માટે શરૂને અધિકાર નથી બ્રાહ્મણને માટે પપૃદ્ધનું મત, ક્ષત્રિયને માટે યજ્ઞાનું અને વૈશ્યને માટે આગિષ્ઠા જતાવવામાં આવ્યાં છે આ પ્રમાણે પચોત્રાં મતઃ સ્વત્ત્વસ્ય ધર્ત્વાદિ વાક્યને આધારે અમુક નિમિત્ત હોવાથી તેા પણ ત્રણ વર્ણને જ જતાવ્યાં છે માટે ત્રૈવર્ણિકને જ યજ્ઞમાં અધિકાર છે. ॥ ૨૮ ॥

નિર્દેશાન્તુ પક્ષે સ્યાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યવસ્થા માટે છે. (નિર્દેશાત્) નિર્દેશ હોવાથી (પક્ષે) પક્ષમાં (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ ચ ઇવં વિદ્વાનમિમાષતે ’ આ વાક્યને નિર્દેશ સહાદિ સામ ન્ય છે માટે યજ્ઞમાં યાગ કરવા માટે સર્વનો અધિકાર છે એમ જણાય છે. ॥ ૨૬ ॥

ધૈનુષ્યાન્નેતિ ચેન્ન ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ધૈનુષ્યાત્) વિનુષ્યતા આવવાથી (નેતિ ચેન્) શરૂને અધિકાર નથી. ને એમ કહેવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આશયના સૂચક છે.

ભાવાર્થ :—જાદરૂને માટે દૂધનું મત હાનિપતે થવાનું અને વૈશ્યને આમિશ્લાનું મત બતાવ્યું છે. શરૂને માટે મોઢા મત બતાવ્યું નથી માટે મનુષ્યાદિના અભાવને કીધે શરૂકર્તૃક શામમાં વિનુષ્યતા આવશે અને એને કીધે શામ નિષ્કર થશે એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો, આનો ઉત્તર આશય છે. ॥ ૩૦ ॥

ન કામ્યત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (કામ્યત્વાત્) કામ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સ્વર્ગકામો વ્યેત ’ આ હેતુએ જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા હોય તેણે યજ્ઞ કરવો આમાં મોઢા વર્ણને અધિકાર છે અને કામ્ય નથી એવું કહ્યું નથી. સામાન્ય વિધાન છે. શરૂને પણ કામના હોય છે માટે શરૂ પશુ યજ્ઞ કરી શકે છે, બ્રહ્મહતિને માટે મતનો ભલે નિયમ હોય અને શરૂને માટે મતનો નિયમ ન હોય તો પશુ તે જમે તેનું મત કરી યજ્ઞ કરી શકશે. માટે મતાભાવને કીધે વૈશ્યરૂપની શંકા કરવાની કશી જરૂર નથી. ॥ ૩૧ ॥

સંસ્કારે ચ તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંસ્કારે) સંસ્કારમાં (તત્પ્રધાનત્વાત્) પુરુષ પ્રધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મત તો પુરુષના સંસ્કાર માટે છે. આટલો મત જે પુરુષને કહ્યું હોય છે તે મતથી તે પુરુષ સંસ્કૃત થાય છે. આમાં યજ્ઞના અધિકારની વાત નથી. માટે જેને મતપ્રપુક્ત સંસ્કારની જરૂર નથી તે જ ન કર્યા વગર પણ યજ્ઞ કરી શકશે, આમાં શરૂને યજ્ઞ ન કરવો એવું કહ્યું જણાઈ નથી. ॥ ૩૨ ॥

અપિ ચા વેદનિર્દેશાદપશુદાણાં પ્રતીયેત ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ચ) અથવા (વેદનિર્દેશાત્) વેદના ગ્રંથો માટે પ્રેવર્ણિકને જ ઉપનયન વિહિત માટે (અપશુદાણામ્) જે શરૂ નથી તેઓને જ અધિકાર (પ્રતીયેત) જણાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉપનયન સંસ્કાર પ્રેવર્ણિકને જ છે. ઉપનયન વેદના અભ્યયનને માટે હોય છે. શરૂને ઉપનયન હોઈ નથી તેથી તે વિદ્યા ભણવે નથી એ સિદ્ધ થાય છે તો જેણે વેદ વિદ્યાનું અભ્યયન નથી કર્યું તેને વેદિક યાજનો અધિકાર પણ કેવી રીતે હોઈ શકે? યજ્ઞ કરવાને માટે વેદ અવશ્ય જણવા જોઈએ. શરૂ વેદ જાણે નથી માટે તેને યાજનાં પશુ અધિકાર નથી. ॥ ૩૩ ॥

ગુણાર્થત્વાન્નેતિ ચેત્ત ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાર્થત્વાત્) ગુણ-સંસ્કારને માટે હોવાથી (ન) વિદ્યાને માટે નથી (દત્તિ ચેત્ત) એ એમ કહેવામાં આવે તો તે ઠીક નથી.

ભાવાર્થ :—ઉપનયન એ એક સંસ્કાર છે અને સંસ્કાર શુદ્ધિને માટે હોય છે. માટે ઉપનયન સંસ્કાર પ્રકારની શુદ્ધિને માટે છે. કંઈ વિદ્યાને માટે નથી. આથી એ શબ્દને ઉપનયન વિદ્ધિ ન હોય તેથી તે વેદ ભક્ષણનો અધિકાર પ્રવારનો નથી. એટલે શબ્દને વેદવિદ્યા મેળવવાનો અધિકાર છે. ॥ ૩૪ ॥

સંસ્કારસ્ય તદ્દર્શત્યાત્ વિદ્યાયા પુરુષયુતિઃ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કારસ્ય) ઉપનયન સંસ્કાર (તદ્દર્શત્યાત્) વિદ્યાને માટે હોવાથી (વિદ્યાયા) વિદ્યામાં (પુરુષયુતિઃ) પુરુષ યુતિ છે.

ભાવાર્થ :—ઉપનયન સંસ્કાર વેદવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે છે અને ઉપનયન સંસ્કાર શબ્દને વિદ્ધિ નથી માટે વેદવિદ્યામાં પ્રાપ્તિશુદ્ધિ મેળવવાનો જ અધિકાર છે ॥ ૩૫ ॥

વિદ્યાનિર્દેશાન્નેતિ ચેત્ત ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(નિર્દેશત્યાત્) સ્વર્ગપ્રાપ્તિ સંભાવના શક્ય છે અને યજ્ઞ વગર સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ થતી નથી માટે અને પણ વેદવિદ્યા વિદિત છે એવી કલ્પના કરવી જોઈએ (દત્તિ ચેત્ત ન) એ એમ કહેવામાં આવે તો તે ઠીક નથી.

ભાવાર્થ :—સ્વર્ગ મેળવવાની પ્રાપ્તિ એક પ્રાપ્તિશુદ્ધિ મેળવવામાં છે તેમ શક્ય પણ એ પ્રાપ્તિ છે માટે શબ્દને પણ વેદવિદ્યા ભક્ષણનો અધિકાર છે એવી કલ્પના કરવી જોઈએ કારણ કે એ વગર યજ્ઞ યાગાદિ યજ્ઞ કરે નહિ એમ કહેવામાં આવે તો તે ઠીક નથી. આનો વધારે ખુલાસો આમળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૬ ॥

અયૈવત્વાત્ અભાવઃ કર્મણિ સ્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(અયૈવત્વાત્) શબ્દને વેદવિદ્યાનો અભાવ છે (કર્મણિ) યાગાદિ વૈદિક કર્મમાં (અભાવઃ સ્વાત્) અભાવ છે.

ભાવાર્થ :—શબ્દને વેદવિદ્યા ભક્ષણનો અધિકાર નથી માટે તે એ વિદ્યાથી અનભિદ્ય હોય ॥ અને તેને કંઈ યાગાદિ વૈદિક કર્મ કરી શકે નહિ ॥ ૩૭ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે જ પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) શબ્દને ભક્ષણનો અધિકાર નથી એવા ભાવના વાક્યો પણ છે.

ભાવાર્થ :—'અન્ય' સ્મરણમ્ ચ શબ્દઃ તસ્માત્ શબ્દજ્ઞાને નાભ્યેષ્વઃ । શબ્દ એ સ્મરણ છે માટે તેની સ્મરણની વેદવિદ્યાનો અધિકાર નહિ. ભારે આટલો નથી ૨૫૪ ઉલ્લેખ છે તો પછી

વેદવિદ્યાની કથના શ્રદ્ધમાં કેવી રીતે કરી શકાય. આ કારણથી શ્રદ્ધને યાગાદિક કર્મમાં અધિકાર નથી.

આ બાબતમાં કેટલાક, શ્રદ્ધને વિદ્યા અને કર્મમાં અધિકાર છે એવું માને છે અને 'નથી' એવું બીજા માને છે. આ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે જે શીત ગુણ સંપન્ન અને વિદ્યા મેળવવા શક્તિ અને અર્થિતા ધરાવતા હોય તે વેદ ભણી શકે અને જોનામાં એવા ગુણો, શક્તિ અને અર્થિતા નથી તે શ્રદ્ધ છે અને એવા શ્રદ્ધે વેદ ભણવાને અને તદ્વત્ કર્મ કરવાને અધિકારી નથી એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. ॥ ૩૮ ॥

' યાગમાં નિર્ધનનો પણ અધિકાર છે ' એ અધિકરણ સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રયાણો દ્રવ્યસમ્પન્નઃ કર્મણો દ્રવ્યસંસ્થિતવાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયાણમ્) જ્ઞાત્યુ, જ્ઞાત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણમાંથી જે (દ્રવ્ય સમ્પન્નઃ) ધનસંપન્ન હોય તે યજ્ઞ કરવાને અધિકારી છે. કારણ કે (કર્મણઃ) કર્મ (દ્રવ્ય સંસ્થિતવાત્) દ્રવ્યથી સિદ્ધ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યાગાદિક રૂપ કર્મ દ્રવ્ય વગર થઈ શકે નહિ માટે જે વેવર્ણિકની પાસે ધન હોય તે જ યજ્ઞમાં અધિકારી છે. નિર્ધન યજ્ઞ કરવાને અધિકારી નથી પણ ધનવાન યજ્ઞમાં અધિકારી છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૩૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અનિત્યત્વાત્ તુ નૈવં સ્વાદ્યાદિ દ્રવ્યસંયોગઃ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ' ઇ ' શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે (અનિત્યત્વાત્) નિર્ધનત્વ અનિત્ય હોવાથી (ન ઇવં સ્થલ) ધનવાન જ મનો અધિકારી છે એ વાત યોગ્ય નથી (હિ) કારણ કે (ભ્યાત્) પુરુષાર્થ કરવાથી, (દ્રવ્ય સંયોગઃ) દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ :—દરિદ્ર અથવા નિર્ધન નામની કાંઈ જાતિ નથી. દરિદ્ર અર્થાત્ નિર્ધનત્વ એ અનિત્ય વસ્તુ છે પુરુષાર્થ કરવાથી દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે માટે જોની પાસે દ્રવ્ય ન હોય તેણે યજ્ઞમાં ધનને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ કારણથી નિર્ધન પણ યજ્ઞ કરવાને અધિકારી છે, તેણે પ્રયત્ન કરી ધન મેળવતું જોઈએ. અર્થાત્ નિર્ધનને માટે યજ્ઞ કરવાના દ્વાર બંધ નથી. ॥ ૪૦ ॥

' અંગહીનનો પણ યાગમાં અધિકાર છે '

અક્ષહીનઃ તદ્દર્મો ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (અક્ષહીનઃ) અંગહીનને પણ (તદ્દર્મો) દ્રવ્યનો ન્યાય લાગુ પડે છે

ભાવાર્થ :—જે અંગહીન હોય તેણે પણ આપણનું સેવન કરી અંગને સુધારતું જોઈએ આખી કાંઈ રીતથી જોઈ ન શકતી હોય તો દવા કરી આખ સારી કરવી જોઈએ. પણ દુઃખતો હોય તો તેને પણ દવા લખાવી સારો કરવો જોઈએ, એટલા કારણથી તે માનવો અનધિકારી બની શકતો નથી. ॥ ૪૧ ॥

અસાધ્ય અંગવેકદશનાજો માણસ યાગનો અધિકારી નથી.

હત્વત્તો નિત્યસંયોગાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(હત્વત્તો) એ ઉત્પત્તિ જન્મથી જ અંગ હીન હોય અને તે અંગ મુક્તિ વા માટે કોઈ ઉપાય જ ન હોય તો તે યાગમાં અધિકારી નથી (નિત્ય સંયોગાત્) નિત્ય સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેને જન્મથી જ ખોડ હોય, જેમકે કોઈ જન્મથી જ આધિજો હોય તેવો જનશ્લોક યદ્યદેવાને અધિકારી નથી કારણ કે એ અંગવેક દશ નિત્ય છે. અર્થાત્ એ અંગ વેકદશ દરેકરી શકાયું નથી માટે નિત્ય અંગહીન માણસ યાગનો અધિકારી નથી. ॥ ૪૨ ॥

દર્શપૂર્ણમાસ યાગ કરવામાં અધિકારીના જ અધિકાર છે

અન્યાર્થેયસ્ય જ્ઞાનં સ્વાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(અન્યાર્થેયસ્ય) જે ગણનું વસ્તુ કરી શકે તેનો જ દર્શપૂર્ણમાસ યાગમાં અધિકાર છે ખીજનો (જ્ઞાનમ્) અનધિકાર (સ્વાત્) છે.

ભાવાર્થ :—જે ગણ કતિવશેનું વસ્તુ કરે તેને જ દર્શ અને પૂર્ણ માસ યાગ કરવાનો અધિકાર છે જે એકનું બેનું, ચાતુર્નું અથવા પાંચનું વસ્તુ કરે તેને દર્શપૂર્ણમાસ યાગ કરવાનો અધિકાર નથી. આર્થેયં કુળોતે આ પ્રમાણે વિધાન કરીને કરેવામાં આવ્યું છે કે એકં કુળોતે । કૌ કુળોતે, ત્રીણ કુળોતે જ ચતુરો કુળોતે જ પચાસતિપ્રકુળોતે । આ વિધાનથી જે ગણનું વસ્તુ કરે તેનો જ યાગમાં અધિકાર છે. ॥ ૪૩ ॥

આતુર્વર્ધ્વસિન્ન રથકારનો આધાનમાં અધિકાર છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર યજ્ઞનાદ્ રથકારસ્વાધાને સર્વસોપપાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(યજ્ઞનાદ્) યજ્ઞનથી (રથકારસ્ય) રથકારનો (આધાને) અન્યઆધાનમાં અધિકાર છે (સર્વસોપપાત્) સર્વનો ગેય હોવાથી અર્થાત્ ત્રેવલ્લિકથી અતિરિક્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રથકાર ત્રેવલ્લિકથી જિગ છે, છતાં એને અન્યઆધાન કરવામાં અધિકાર છે કારણ કે એને માટે ખાસ વચન છે જેમ કે ‘ વર્ણાણુ રથકાર આત્મીય ’ વર્ણાં કતુર્મા રથકારે અન્યઆધાન કરવું. જાણણે વચનત્ત આતુર્મા, રાજાને ગ્રીષ્મમાં અને વેરથે શરદ કતુર્મા, આ પ્રમાણે ત્રણે વર્ણોને માટે સમય વિદિત છે. જે રથકાર ગણમતિઃ એક હોત તો તેને માટે વર્ણ કાળનું વિધાન ન હોત માટે રથકાર ત્રેવલ્લિક ન હોવા છતાં ઉક્ત વચનને લીધે એને પણ અન્યઆધાનમાં અધિકાર છે. ॥ ૪૪ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર નાચ્યો વા કર્મસંયોગાત્ શદસ્ય પ્રતિવિદ્વત્ત્વાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન્યાસઃ) રથકારને અન્યઆધાનનો ન્યાસ છે (કર્મસંયોગાત્) ‘ રથનું બનાવવું ’ એ ક્રિયાને લીધે રથકાર સંજ્ઞા છે બાકી રથકાર ત્રેવલ્લિક જ ॥ (શદસ્ય) શદને (પ્રતિવિદ્વત્ત્વાત્) પ્રતિવિદ્વત્ત્વાત્ હોવાથી.

આવાર્થ :—રચકાર શ્દ નથી પણ ત્રેવર્ણિક છે અને ત્રેવર્ણિકને અગ્ર-પ્રધાન યુનિસિદ્ધ છે એ રચકાર શ્દ હોત તો એને અગ્ર-પ્રધાન અધિકાર ન હોત કારણ કે શ્દને અગ્ર-પ્રધાન પ્રતિષિદ્ધ છે. પૂર્વ-પદ્ધતિવાદીના જ્ઞાન એ છે કે રચકાર શ્દ નથી પણ ત્રેવર્ણિક છે માટે એને વચન ન હોત તો પણ અગ્ર-પ્રધાનમાં એને અધિકાર ન્ધાય છે. ॥ ૪૫ ॥

પૂર્વ-પદ્ધ નિરાસ **અકર્મત્વાત્ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૪૬ ॥**

પદાર્થ :—(અકર્મત્વાત્) ત્રેવર્ણિકને શિષ્યપદમાં નિષિદ્ધ હોવાથી (એવં ન સ્યાત્) રચકાર ત્રેવર્ણિક નથી.

આવાર્થ :—શિષ્ય કરવાનું વિધાન ત્રેવર્ણિકને નથી. રચનમાંથી એ શિષ્ય છે, માટે રચકાર શ્દ છે. તેથી તેને અગ્ર-પ્રધાનમાં અધિકાર નથી છતાં ખાસ વચનને લીધે એને અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪૬ ॥

જ્ઞાનર્થકયં ચ સંયોગાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંયોગાત્) આશયવાદિ વચનતાદિને સંબંધ હોવાથી (જ્ઞાનર્થકયમ્) નિરર્થકતા છે.

આવાર્થ :—આશય આદિ વર્ણોને અગ્ર-પ્રધાન માટે વસન્ત આદિ કાળનું વિધ ન છે. હવે એ રચકાર ત્રેવર્ણિક હોય તો તેને પણ વસન્ત-આદિ કાળપણ સમય પ્રાપ્ત છે જ તો પછી વર્ણકાળનું વિધાન નિરર્થક જ થઈ જાય છે. માટે રચકાર ત્રેવર્ણિક નથી. ॥ ૪૭ ॥

શુણર્થમિતિ ચેત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(શુણર્થમ્) નિમિત્તને માટે છે (ચેત્) એ એમ માનવામાં આવે તો.

આવાર્થ :—ધારો કે રચકાર ત્રેવર્ણિક જ છે અને તેને રચકાર એવું નામ રચકરણ રૂપ નિમિત્તને લીધે પડ્યું છે અને રચ કરે ॥ માટે એને વર્ણકાળનું વિધાન ॥ એમ માનવામાં આવે તો શો દોષ છે ? આનો ઉત્તર આશયના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪૮ ॥

ઉક્તમનિમિત્તત્વમ્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉક્તમ્) એ તો અગ્રે કહી દીધું છે કે (મનિમિત્તત્વમ્) રચકાર એવું નામ પ્રાપ્ત નિમિત્તને લીધે પડ્યું નથી.

આવાર્થ :—આમા નિમિત્તત્વનો સંભવ જ નથી એ તો અગ્રે જાણ કરી દીધું છે માટે રચકાર અત્રેવર્ણિક છે અને તેથી તેને અગ્ર-પ્રધાન સામાન્ય-વિધાનથી પ્રાપ્ત ન હોઈ પણ વર્ણનુ રચકાર માદયીત એ વચનથી પ્રાપ્ત થયું છે. ॥ ૪૯ ॥

ત્યારે રથકાર કેણુ છે એનું સમાધાન આ સૂત્રમાં છે.

સૌધન્વનાસ્તુ હોતવાન્મન્ત્રવર્ણાત્રીતીયેરન્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(યુ) કિન્તુ (સૌધન્વનાઃ) સૌધન્વ નામની જાતિ ॥ (હોતવાન્) તે ત્રૈવર્ણિક કરતાં કંઈક ઉતારતા છે પણ ચક્ર કરતાં ઉચ્ચ છે. (મન્ત્રવર્ણાત્રી) મંત્રના વર્ણનથી (ત્રીતીયેરન્) એવું જાણવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સૌધન્વ નામની એક જાત છે તે ચક્ર કરતાં ઉત્તમ અને ત્રૈવર્ણિક કરતાં ઉતરતી છે. એટલે તે ચક્ર નથી, વૈરય નથી તેમ ક્ષત્રિય પણ નથી. સૌધન્વના કામવ શ્રાવણાદિઃ સૌધન્વન એ જાણુ છે અને જાણુ એ જ રથકાર છે. આના મંત્રમાં જેને વિશેષ જિજ્ઞાસા હોય તેણે દાખરભાષ્ય જોવું. માટે અત્રૈવર્ણિક અને અચક્ર રથકાર છે અને એને વર્ધા જાત્રુમાં અપૂન્યાધાન વિદિત છે. એ આ અધિકરણનો સાર છે. ॥ ૫૦ ॥

ત્રૈવર્ણિક-જિન્ન નિપાદનો રૌદ્રયાગમાં અધિકાર છે.

સ્થપતિનિપાદઃ સ્વાત શન્દસામર્થ્યાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(સ્થપતિઃ) જે સ્થપતિ છે તે જ (નિપાદઃ) નિપાદ (સ્વાત્) છે, (શન્દસામર્થ્યાત્) શબ્દની શક્તિ એવી છે.

ભાવાર્થ :—વાસ્તુમયં રૌદ્રચક્રં નિર્વેન્) આપું પ્રકરણ બાંધીને આગળ લખે છે કે ઇત્યા નિપાદસ્થપતિ યાગદેવ આ ઇષ્ટિયા નિપાદસ્થપતિના પાસે યાગ કરાવવો. વાસ્તુ શબ્દનો અર્થ અહીં પ્રકૃતિ યાગનું કંઈક દ્રવ્ય છે. આ ઠેકાણે શંકા એ થાય છે કે નિપાદ પોતે જ સ્થપતિ છે કે નિપાદોનો જે અધિપતિ હોય છે તે 'સ્થપતિ' છે. સ્થપતિ શબ્દનો અર્થ ધનવાન માલિક થાય છે જે કર્મધારય સમાસ માનવામાં આવે. તેા તેા નિપાદ એ જ સ્થપતિ એવો અર્થ નીકળે છતાં અને પછી તત્પુરુષ સમાસનો આગ્રય કરવામાં આવે તેા નિપાદોનો માલિક કોઈ ત્રૈવર્ણિક ધનપતિ એવો અર્થ નીકળે છે. પૂર્વપક્ષનું એવું માનવું છે કે પછી તત્પુરુષ સમાસ માનવો અને નિપાદોનો માલિક જે ત્રૈવર્ણિકામનિ કોઈ હોય તેની પાસે ગૌર યાગ કરાવવો. નિપાદ તેા ચક્ર ॥ એને યાગનો અધિકાર નથી, સિદ્ધાંત પણ એવો છે કે કર્મધારય સમાસ જ માનવો અને નિપાદની પાસે જ રુદ્રયાગ કરાવવો. ચક્ર નિપાદ પાસે જે ધન ન હોય તેા તેણે એ યાગને માટે જેટલા ધનની જરૂર હોય તેટલું મેળવી લેવું. એટલે 'નિપાદ એ જ સ્થપતિ' એવો અર્થ કરવો. પછી-તત્પુરુષ સમાસ કરવા જતાં લક્ષણા કરવી પડે છે. ॥ ૫૧ ॥

લિહ્નદર્શનાચ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિહ્નદર્શનાત્) વાક્ય ૨૫ લિંગ પણ એ અર્થ સ્વીકારવા માટે છે.

ભાવાર્થ :—'કૂટ' નિપાદનાં દક્ષિણ 'નિપાદે' 'કૂટ' ની દક્ષિણા આપવી "કૂટ" નામનું દ્રવ્ય આગેને ઉપયોગનું હોય નથી. જે સ્થપતિ કોઈ ત્રૈવર્ણિક હોય તેા તે કૂટની દક્ષિણા આપે એવું ન લખત માટે 'નિપાદસ્થપતિ' અહીં કર્મધારય સમાસનો જ આગ્રય કરવો ॥ ૫૨ ॥

इति मीमांसाया गुर्जरमाध्वे पद्याध्याये प्रथमः पादः

અથ પઠ્યાચ્યાયસ્ય દ્વિતીયઃ પાદઃ

‘સનમાં સત્રીઓનાં દરેક સત્રીઓના સંપૂર્ણ ફળ સાથે સંબંધ છે.’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પુરુષાર્થેકસિદ્ધિત્વાત્તસ્ય તસ્યાધિકારઃ સ્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પુરુષાર્થસિદ્ધિત્વાત્) ફળ એકતા (સદ્ ચતુ' હોવાથી (તસ્ય તસ્ય) તે તે કર્તાની (અધિકારઃ સ્વાત્) અધિકાર છે.

ભાવાર્થ :—‘અધિકારઃ સત્રમાત્રીન્’ ‘સત્રદિને કન્નનારાઓએ સત્ર કરવા જેપણે. આ વાક્યથી સમજાય છે કે સત્ર રૂપ ‘સત્રકર્મ’ એક છે પણ તેના કર્તાઓ તો બહુ જ છે. સત્રનું કલ્પન અનેક પુરુષનિષ્ઠ વ્યાસક્રીત છે માટે ફળ પણ અનેક પુરુષનિષ્ઠ વ્યસ્ક્રીત હોવાથી એક એક પુરુષને તે આંશિક ફળ જ મળવું જોઈએ સંપૂર્ણ નહિ. આવા પૂર્વપક્ષમાં આ સત્ર સિદ્ધાંત રૂપે છે કે એક એક કર્તાને સંપૂર્ણ ફળનો અધિકાર છે આંશિક ફળનો નહિ ॥ ૧ ॥

અપિ યોગ્યસિદ્ધયોગાત્ યથા યયાત સત્ત્વદર્શનં તથા આયો વિમાને સ્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ જા) અથવા (ત્વતિ સંયોગાત્) ઉત્પત્તિ વાક્યમાં કર્તાઓનું અનેકત્વ વિદિત હોવાથી (યથા સ્વાત્ સત્ત્વદર્શનમ્) જેમ કોઈ સત્ર દર્શન દરેક કર્તાને સંપૂર્ણ ફળવળું હોય છે (તથા) તેમ (વિમાને) વિમાનમાં (સ્વાત્ સ્વાત્) ફળ પ્રાપ્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉત્પત્તિ વાક્યમાં બહુ કર્તાઓનું પણ અવશ્ય છે તેથી એક યત્ર રૂપ કર્મમાં અનેક કર્તાઓ હોય શકે છે અને દરેક કર્તાને સંપૂર્ણ ફળ પડે મળે છે. જેમ કોઈ એક હાથી અથવા અશ્વ આદિ પ્રાણીનું દર્શન અનેક કર્તાઓ સાથે કરે છે અને દર્શનનું સંપૂર્ણ ફળ દરેક કર્તાને મળે છે તેમ યત્રમાં પણ વિમાન હોવાથી દરેક કર્તાને સંપૂર્ણ ફળ મળે છે, અંશ રૂપે નહિ. ॥ ૨ ॥

દર્શાદિ યાગમાં કર્તાના એકત્વનું અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રયોગે પુરુષધ્રુતેઃ યથાકામી પ્રયોગે સ્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયોગે) ઉદાહૃત વાક્યમાં (પુરુષધ્રુતે) પુરુષ મનનું અવશ્ય મવાધી (યથાકામી) કન્નના પ્રમાણે (પ્રયોગે) અનુષ્ઠાનમાં (સ્વાત્) એક, એ અથવા વધારે કર્તાઓ હોઈ શકે.

ભાવાર્થ :—દર્શનપૂર્ણમાસ્યા સ્વર્ગકામો યજેત । ય્યોતિષ્યેમૈન સ્વર્ગકામો યજેત । આ વાક્યમાં કેવળ સ્વર્ગની કન્નના ગાનનાર કેવળ પુરુષનું અવશ્ય જ્ઞાન છે. એમાં એક, બે અથવા વધારે યજ્ઞમાન=અનુષ્ઠાન કર્તાની કરી નિયમ બધાનો નથી, માટે અનુષ્ઠાન કરનાર યજ્ઞમાન એક પણ હોઈ શકે, બે પણ હોઈ શકે અને વધારે પણ હોઈ શકે. ઉક્ત વાક્ય પુરુષને માટે યાગનું જ વિધાન કરે ॥ બે કર્તાઓ અથવા વધારે કર્તાઓનું કંઈ વારણ કરવું નથી. અર્થાત્ ‘સ્વર્ગકામઃ’ આ દેહાણે જે એક વચનનો પ્રયોગ કર્યો છે તે વિવક્ષિત નથી. ॥ ૩ ॥

સદ્દાંતવાદી તરફથી શંકા પ્રત્યર્થ' શ્રુતિમાત્રમ્ એતિ ચેત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(પ્રત્યર્થમ્) અર્થના ભેદને લીધે (શ્રુતિમાત્રમ્) ગુણ પ્રધાન ભાવ હોય (એતિ ચેત્) એ એમ કહેવામાં આવે તો, —

ભાવાર્થ :—આખ્યતથી યાગાનુરકત ત્રિવાનુ' પણ વિધાન થાય છે માટે ત્રિવામાં પુણ્યભૂત ધર્મેણ કર્તાનેા પણ આરોપ થઈ જ ન જાય છે તેથી પુરુષનિષ્ઠ સંખ્યા પણ વિવક્ષિત હોવી નેમ્એ અર્થાત્ સ્વર્ગકામઃ આ દેશણે એકવચનનેા જે પ્રયોગ છે તે પુરુષનેા નિયમ બધી છે કે અનુક્રાન કરતાર પુરુષ એક જ હોવો નેમ્એ, આવી શંકા પૂર્વપક્ષ ઉપર સિધ્ધાંતવદીએ ઉઠાવી છે. ॥ ૪ ॥

શંકા નિવારણ સૂત્ર તાદર્થ્યે' ન ગુણાર્થતાડનુપતેડધ્યાંતરત્વાત્ કતુઃ

પ્રધાનમુત્તત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તાદર્થ્યે) કળ તેને માટે અર્થાત્ પુરુષને માટે હોવાથી તે પ્રધાન (ગુણાર્થતા) ગુણભૂત યાગ પ્રત્યે પુરુષની ગુણાર્થતા એટલે ગોણતા (ન) નથી. (અનુવતે વર્ણાન્તરવાદ) સંખ્યા ગ્રંથ ન હોવા છતાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ તો છે જ (કતુઃ પ્રધાનમુત્તત્વાત્) માટે પુરુષ કર્તા પ્રધાન તરીકે જ છે.

ભાવાર્થ :—સ્વર્ગોદિ કળ પુરુષને માટે જ હોય છે, માટે યાગ કરવામાં અનુક્રાન કર્તા પુરુષ ગોણ તરીકે નથી અને જે પ્રધાન હોય તે ગોણ ન હોય એ કે આ બાબતમાં યાગ સંખ્યા પ્રમાણ નથી તોપણ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી બધી સંક્રમ છે કે રાજ અને પ્રધાન આ બેનાં રાજ મુખ્ય છે તો હવે રાજ ગોણ નથી એ સ્પષ્ટ સમજા સારા છે. રાજ મુખ્ય પણ છે અને ગોણ પણ (આ બે વાત તો ન જ બની શકે, માટે યાગ કરવામાં અથવા કળ મેગવવામાં પુરુષ ગોણ હોવાથી એક, એ અથવા વધારે પુરુષો યાગ કરી શકે, એટલે કે સંખ્યાની વિવક્ષા નથી. ॥ ૫ ॥

સેદ્દાંત સૂત્ર અપિ યા કામસંયોગે સમ્યગ્ધાત્ પ્રયોગાયોવદિદયેત્,

પ્રત્યર્થ' હિ વિધિ શ્રુતિ ચિંવાણાયત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(અપિ યા) આ સંખ્યા પૂર્વપક્ષની બાદશ્રુતિ સૂચવે છે (કામસંયોગે) કામ નાનો આત્માનો સંયોગ સંબંધ હોય છે. (સમ્યગ્ધાત્) અને સંબંધને લીધે આત્માને માટે જ રાજની ધરુણ મળે છે બીજાને માટે નહિ એવો અર્થ સ્પષ્ટ છે. (પ્રયોગાય લપદિયેતે) પ્રયોગને માટે જ પુરુષનેા ઉપદેશ છે (હિ) કારણ કે, પ્રત્યર્થમ્) બધાં એક કરતાં વધારે અર્થો હોય ત્યાં (વિધિશ્રુતિઃ) વિધિનું ચરણ થાય છે (વિવાળવત્) કૃણ વિવાળવા વગદ્યસિત ઇત્યાદિ શ્રુતિ પેટે

ભાવાર્થ :—કૃણ વિવાળવા વગદ્યસિત । ચાલકાલે કૃણવિવાળા પ્રાપ્સ્યતિ બહી જે શ્રુતિ કે આમાં ગુણ પ્રધાન ભાવ સંભવી શકે છે. પણ યજ્ઞેત બહી તો ' યાગ કરે ' અથવા યાગથી ' યાગ ઉત્પન્ન કરે ' એવો અર્થ નીકળે છે આમાં વગર કદ્યે પુરુષ યાગનેા સંબંધ પ્રતીત થાય ખાસ સંક્રમ જ દુરુષ યાગ કરે એવા અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી. સૂચ એ ગુણ છે અને એનેા બધ અર્થ । રાજ જ હોય છે એટલે યાગપણ પુરુષ યાગ કર્તા હોય શકે એટલામાંજ

તાત્પર્ય છે. માટે આગા પુરુષ તો ગોચર તરીકે છે આ કારણથી ગુણભૂતસ્વ ગુણસ્વ સંસ્થા વિવક્ષિત ગુણુ ભૂત પુરુષની સંસ્થા વિવક્ષિત છે એટલે દર્શપૂર્ણમાસ યાગમાં એક જ કર્તા યાગનું અનુષ્ઠાન કરે એ અથવા ત્રણુ એકી સાથે નહિ. એવો અર્થ ૨૫૪ છે. ॥ ૬ ॥

શંકા સૂત્ર અન્યસ્ય સ્વાદિતિ ચેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(અન્યસ્ય સ્વાદિતિ) બીજાને માટે પણ હોઇ શકે (હિતિ ચેત્) એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—સ્વર્ગકામો યજેત સ્વર્ગની ઇચ્છા યાગ કરનાર પોતાને માટે જ કરે છે એવો કથો નિયમ નથી. બીજાને માટે સ્વર્ગની ઇચ્છા કરી પોતે યાગ કરે એવું પણ બની શકે અને જો એમ હોય તો જાતકલ્પ પ્રયોક્તરિ જાતકમાં કહેલું રૂણ પ્રયોગ કરનારને જ મળે છે એ ન્યાય એટલે કરે. આનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૭ ॥

શંકા નિવારણ સૂત્ર અન્યાર્થેનામિસમ્યગ્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(અન્યાર્થે) બીજાને માટે (ન) નહીં (અમિસમ્યગ્) અભિ સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—બીજાને માટે સ્વર્ગની ઇચ્છા કરી પોતે યાગ ન કરી શકે કારણ કે યજેત અર્થે આત્મનેપક્ષે પ્રયોગ છે એટલે જો સ્વર્ગની ઇચ્છા કરે તેજ યાગ કરે એવો અર્થ છે, પોતે યાગ કરે અને રૂણ કોઇ બીજે લઇ જાય એ વેદિક સિદ્ધાંત નથી. જો કર્તા તેજ ભોક્તા એવો નિયમ છે. ॥ ૮ ॥

ફલકામો નિમિત્તમિતિ ચેત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ફલકામો) રૂણની કામના કરનાર (નિમિત્તમ્ હિતિ ચેત્) એ નિમિત્ત જ છે એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—સ્વર્ગકામો યજેત અર્થે યાગ કરે એ સ્વર્ગકામ તો નિમિત્તત્વને ઘોષિત કરે છે એટલે સ્વર્ગની ઇચ્છા રૂપ નિમિત્ત હોય તો યાગ કરે એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

જ નિત્યત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(જ) નહીં (નિત્યત્વાત્) નિત્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ આદિ યાગ એ નિત્યકર્મ ॥ નિમિત્તિક નથી. નિમિત્તત્વના સૂચક જનુલ્ આદિ પ્રત્યયો હોય છે. સ્વર્ગકામો યજેત) આ ઠેકાણે જનુલ્ આદિ પ્રત્યયો નથી. ચાવજ્જીવિં યજેત આ ઠેકાણે જનુલ્ પ્રત્યય નિમિત્તત્વ ઘોષક છે માટે યાગ સામાન્ય પ્રત્યે ચાવજ્જીવન નિમિત્ત તરીકે હોઇ શકે પણ દર્શપૂર્ણમાસ આદિ યાગો તો નિત્ય કર્મ છે. ॥ ૧૦ ॥

કર્મ તથેતિ ચેત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(કર્મ) યાગ કર્મ (તથેતિ ચેત્) ઉત્કૃષ્ટત્વે હોઇ શકે.

ભાવાર્થ :—યુવ દિ સ્વઃ સ્વઃ પત્તાતમે જાનો સ્વર્ગના અધિકારી છે. એટલે આ વાક્યમાં વાચમાં એ કર્તા પણ જતાઆ છે એટલે કર્તા એક જ હોવો જોઈએ એવો નિયમ જમ્બુનો નથી. આ શંકાનું સમાધાન આચળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૧ ॥

ન સમવાયાત ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નદિ (સમવાય) અહીં એ કર્તાઓનું ખાસ વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ રાજપુરોહિતૌ સાયુગ્યજ્ઞૌ યજ્ઞેલામ્ ’ રાજા અને પુરે હિત સાયુગ્યની પચ્છા કરી યાગ કરે. આ વાક્યમાં એ કર્તાનું ૨૫૯ વિધાન છે માટે ત્યાં તે બીજા કર્તા હોઈ શકે પણ જ્યાં એવું વિધાન નથી એવે કેસણે અર્થાત્ દર્શનપૂર્ણમાંસ વાચાદિમાં અનેક કર્તા અનુષ્ઠાતા તરીકે ન હોઈ શકે, અર્થાત્ દર્શનજ્ઞો યજ્ઞે પ્રત્યાદિ સ્વજનમાં એક વચ્ચે વિવક્ષિત છે અને દર્શાદિવાચમાં એક જ કર્તા જોઈએ, એ આ અધિકરણને બાવ છે. ॥ ૧૨ ॥

આરબ્ધ કાર્યકર્મ સમાપ્તિ પર્યન્ત હેતવાનો નિયમ છે.

એ અધિકરણ રૂપબદ્ધ કરે છે.

પ્રક્રમાત્ તુ નિયમ્યેતારમ્મસ્ય ક્રિયાનિમિત્તત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(કુ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે (પ્રક્રમાત્) કામ્ય કર્મનો આરંભ કર્યો હોય તે (નિયમ્યેન) તેને સમાપ્તિ પર્યન્ત અનુષ્ઠિત કરવું જોઈએ (આત્મસ્ય) ક્રિયાનો આરંભ (ક્રિયાનિમિત્તત્વાત્) સમાપ્તિનું નિમિત્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ ધારીર્વા ષ્ટિકામો યજેત ’ આ વાક્યથી સમજી શકાય છે કે વૃષ્ટિની પચ્છા રાખનારે ‘ ધારીરી ’ નામક યાગ કરવો ‘ ધારીરો ’ યાગ કરે કર્યા પછી ત્રણ જાગે વૃષ્ટિ થાય તે તે યાગને અધુરો ગ્રહવો નહિ. સમાપ્તિ પર્યન્ત તે કર્મ કરવું જોઈએ. યદારી યદ-આત યદની સમાપ્તિનું નિમિત્ત છે. વેદિક કર્મને અધુરું ગ્રહી શકાય નહિ. ॥ ૧૩ ॥

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર કલાર્પિત્વાદા નિયમો યથાનુવકાન્તે ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (કલાર્પિત્વાત્) કળ મેળવવાના ઉદ્દેશથી યાગ કરવામાં આવેલો હોવાથી કળ મળ્યા પછી (નિયમ) યાગ બંધ કરવો એ નિયમ છે. (યથા અનુવકાન્તે) જેમ શરૂ કર્યા પહેલાં યાગ બંધ હોય છે.

ભાવાર્થ :—યાગ શરૂ કર્યા પહેલાં જેમ યાગ બંધ હોય છે તેજ પ્રમાણે જે કળના ઉદ્દેશથી જે યાગ કરવામાં આવે તે યાગ કળ મળી ગયા પછી બંધ કરી દેવો જોઈએ. કળ મળ્યા બતા યાગ ચાલુ રાખવો અને તેને કેટલો સમાપ્તિ મુખી, અનુષ્ઠીચમાન કરવો એ કીઃ નથી. આરંભ કંઈ સમાપ્તિ માટે હોતો નથી પણ ખરી રીતે આરંભ કળની પ્રાપ્તિને માટે હોય છે માટે જો કળ મળી ગયું હોયતો સમાપ્તિ કર્યા પહેલાં પણ યાગ બંધ કરવો જોઈએ આનુ પૂર્વપક્ષચારીનું માનવું છે ॥ ૧૪ ॥

પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરે છે

નિયમો યા તન્નિમિત્તવાત્ કર્તુસ્સ્વત્કારણં સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(જા) અથવા (નિયમ) આરંભ કામ્ય કર્મની સમાપ્તિ કરવી જ નોંધાયે. (તન્નિમિત્તવાત્) આરંભ સમાપ્તિનું નિમિત્ત હોવાથી (કર્તુઃ) કર્તાને (તત્કારણં સ્યાત્) તે કર્મ સમાપ્તિ પર્યન્ત લઈ જવાનું કારણ છે.

ભાવાર્થ :—કામના ચરના આરંભનું કારણ છે અને ચરના આરંભ સમાપ્તિનું કારણ છે માટે આરંભેલા યાગ વચમાં અધુરા ન થકવે. ‘ હું ચર કરીશ ’ આવી પ્રતિજ્ઞા કરી પછી તે પ્રતિજ્ઞાને વચ્ચે તેડી પાડવી એ અયોગ્ય છે. જો યાગ અધુરા રાખવામાં આવે તો યજ્ઞમાનને પ્રત્યવધ લાગે છે અને તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત પણ જતાવું છે જેમ કે ‘ યો યસ્ય હ્યુપક્ત્વા ન વચતે ત્રૈષાતવીયૈન વચતે ’ જે યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી આરંભ યાગ પૂરો ન કરે તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે ત્રૈષાતવીય નામક યાગ કરવો. આ કારણથી આરંભ કામ્ય યાગ વચ્ચે ફળ પ્રાપ્ત થાય તો પણ યગ પૂરો કરવો જ નોંધાયે. ॥ ૧૫ ॥

આરંભ લૌકિક કર્મના સમાપ્તિનો નિયમ નથી એ અધિકરણને સમજાવે છે
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર લોકે કર્મણિ ચેદ્યત્ત તતોડિગ્નિપુરુષહાનમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(લોકે) લૌકિક (કર્મણિ) કર્મમાં (ચેદ્યત્ત) વેદિક કર્મ પેઠે સમાપ્તિ આવશ્યક છે (તતઃ) તેનાથી (ગ્નિપુરુષહાનમ્) પુરુષને કર્મમાં જોડનાર લૌકિક કર્મનું યાન પણ વેદથી જ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેમ વેદિક કર્મ નો ધર્મ કર્મ તેની સમાપ્તિ કરવી જ નોંધાયે. અધુરા થકવાથી પ્રત્યવધ લાગે છે તેમ લૌકિક કર્મ નો આરંભનું તે તેની પણ સમાપ્તિ કરવી જ નોંધાયે કારણ લૌકિક કર્મનું યાન પણ પરંપરા સંબંધથી વેદથી જ થયેલું છે. મૂહનિર્માણ-ધરમાંથી, રૂપો ખાદ્યપાન વગેરે લૌકિક કર્મ કહેવાય ■ અને યજ્ઞ યામાદિ વેદિક કર્મ કહેવાય છે. ॥ ૧૬ ॥

અપરાધેડપિ ચ તૈઃ શાસ્ત્રમ્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ચ) લૌકિક કર્મમાં પણ (અપરાધે) અપૂર્ણતા અથવા ત્રુટિ આવવાથી (તૈઃ) શિષ્ટી લોભા (શાસ્ત્રમ્) શાસ્ત્રને આધારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે.

ભાવાર્થ :—લૌકિક કર્મમાં પણ જો મોઢ અપરાધ થાય અર્થાત્ કોઈ અંશ ભાંગી જાય, પડી જાય અથવા અસમાપ્તિ થાય તો શિષ્ટી લોભા શાસ્ત્રને આધારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે એટલે વેદિક કર્મમાં અપરાધ યાચી જેમ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે તેમ લૌકિક કર્મમાં પણ શાસ્ત્રને આધારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે ■ માટે આરંભ લૌકિક કર્મની પણ સમાપ્તિ આવશ્યક છે આવું પૂર્વપક્ષરાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અથાસ્ત્રાત્પસમ્પ્રાપ્તિઃ શાસ્ત્રં સ્યાન્ન પ્રકલ્પકં તસ્માદર્થે ન
ગમ્યતાપ્રાપ્તે શાસ્ત્રમર્થવત્ । ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અથાસ્ત્રાત્) અથાસ્ત્રીય અર્થેદિક (ઉપસમ્પ્રાપ્તિઃ) શૃદ્ધિનિર્માણ આદિની પ્રાપ્તિ (તુ) આ રુબ્ધ સિધ્ધાંત મુજબ છે. માટે (શાસ્ત્રમ્) સિદ્ધપથશાસ્ત્ર (પ્રકલ્પકં ન સ્થાત્) વેદનું અનુમાપક નથી. (મર્ચેન) સ્વરક્ષણ આદિ પ્રયોજનથી (ગમ્યેન) જાણી શકાય (ગમ્યો) પ્રમાણાન્તરથી પ્રાપ્ત ન હોય ત્યાં (શાસ્ત્રમ્) વેદ શાસ્ત્ર (મર્ચેન) સદૃશ મણી શકાય છે.

ભાવાર્થ :—રિદ્ધી લોકોમાં શાસ્ત્રો વેદોનાં અનુમાપક નથી એટલે કે એ લોકોએ જે જે શાસ્ત્ર શૃદ્ધિનિર્માણ આદિ માટે શાસ્ત્રો બનાવ્યાં છે તે સંપૂર્ણ રીતે વેદને અવલંબીનેજ બનાવ્યા છે એવું કશું જ નથી, ચોતાની શુદ્ધિથી અનુભવ મેળવતાં મેળવતાં પણ શાસ્ત્રો બનાવી શકાય છે માટે સિદ્ધ શાસ્ત્ર પણ યામાદિ પ્રતિપાદક વેદ જેવા નથી. સિદ્ધપુત્ર ફળ લૌકિક હોય છે, રથ મારો બનાવ્યો હોય તો તેનું ફળ આજન્મમાં જ અનુભવાય છે. મુંદર મહેલ બાંધ્યો હોય તો તેનું ફળ પરલોકમાં મળે છે એવું કશું નથી, જ્યારે યામ આદિ વૈદિક કર્મનું ફળ પરલોકમાં અનુભવાય છે. આ કારણથી લૌકિક કર્મની સમાપ્તિ ન થઈ શકે તો તેથી પ્રત્યયાય લાગે છે એમ માનવાની જરૂર નથી, એટલે કે લૌકિક કર્મમાં સમાપ્તિ આવશ્યક જ છે એમ માનવાની જરૂર નથી. લૌકિક કાર્ય આરબ્યા પછી સયોગે ફરી ત્યજ તો તે અધુરૂં રહી જાય અને તેમ થવાથી કંઈ નરક આદિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ॥ ૧૮ ॥

પ્રતિષિદ્ધ કર્મના અનુક્રાંતમાં અનિષ્ટ પ્રાપ્તિ થાય છે એ અધિકરણના સૂત્રો

પ્રતિવેષ્વકર્મત્વાત્ ક્રિયા સ્વાત્ પ્રતિવિદ્વાનાં વિમક્તત્વાદકર્મણામ્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિવેષ્વ) નિષિદ્ધ કર્મમાં (અકર્મત્વાત્) બક્ષણ વિરોધી સંકલ્પ વિધિ હોવાથી (ક્રિયા સ્વાત્) તે કામના રહિત પુરુષોને બક્ષણ મિદ્દ થાય છે (પ્રતિવિદ્વાનામ્) બક્ષણ વિરુદ્ધ સંકલ્પ રૂપ કર્મના પ્રતિપાદક પશુદાસ અને નિષિદ્ધ કર્મ (વિમક્તત્વાત્) હોવાથી

ભાવાર્થ :—‘ ન કલ્પ્યં મણ્યેત્, ન સ્તુત પિતૃ ’ આવા વાક્યોથી જે નિષિદ્ધ કર્મો જણાય છે તેના ભાવ એ છે કે જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા હોય તેણે કલ્પ ન બાવું, દારૂ ન પીવે. હિંસા ન કરવી વગેરે પણ અર્થાપતિ પ્રમાણથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા ન હોય તેણે તો કલ્પ બક્ષણ અને મઘજાન વગેરે કરતાં એવું વિધાન થાય છે. આતુ પૂર્વ-પક્ષવાદીનું માનવું છે. તેઓ એમ માનતા જણાય છે કે તેનો સંબંધ બક્ષણની સાથે છે એટલે કે બક્ષણના અભાવને કારે. હવે અભાવ કૃતિસાધ્ય નથી માટે એનો ભાવ એ છે કે બક્ષણ કરવાનો સંકલ્પ કરવો. આ સંકલ્પ રૂપ માનવું ફળ બીજું કશું જણાયું ન હોવાથી સ્વર્ગ ફળ જ માનવું એમ એ આ ઉપરથી દ્વિતીય એ નીકળે છે જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા ન હોય તે કલ્પ બક્ષણ આદિ નિષિદ્ધ કર્મ કરે. ॥ ૧૯ ॥

ઉક્ત પૂર્વપક્ષતું ખંડન કરે છે

શાસ્ત્રાણાં ત્વર્થવસ્ત્રેન પુરુષાર્થો વિધીયતે તયોરસમચારિત્વાત્ તદર્થે

વિધ્યતિક્રમઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાપ્તિ સુચવે છે (શાસ્ત્રાણામ્ અર્થવસ્ત્રેન) શાસ્ત્રો બધાં અર્થવત્ હોય છે તેથી (પુરુષાર્થો વિધીયતે) પુરુષતું જે અર્થમાં કલ્યાણ થતું હોય તેનું વિધન શાસ્ત્ર કરે છે (તયો અસમચારિત્વાત્) નિષિદ્ધ ક્રિયા અને વિધેય ક્રિયા બન્નેનું એક સ.થે હોતું બી રીતે નહિ. (તદર્થેવિધ્યતિક્રમઃ) તેને માટે વિધિનો અતિક્રમ થઇ નય.

ભાવાર્થ :—શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થોડાના કલ્યાણ માટે હોય છે માટે શાસ્ત્રમાં એ જ માન્યતું વિધાન હોય છે કે જેનાથી પુરુષનું કલ્યાણ થાય. નિષિદ્ધ કર્મનો નિષેધ હોય અને તથા બીજી રીતે તેનું વિધાન પણ હોય એ બની શકે નહિ. માટે સ્વર્ગની પ્રમજા હોય તેણે અભક્ષ્ય ન ખાવાનો સંકલ્પ કરવો અને જેને સ્વર્ગની પ્રમજા ન હોય તેણે અભક્ષ્યનું સેવન કરવું આવો વિધિ કલ્પી શકાય નહિ માટે કોઈએ પણ અભક્ષ્યનું ભક્ષણ ન કરવું. ન આચરવા જેવાં કર્મ ન જ કરનાં એ સામાન્ય વિધિ જ સમજવો, આનાથી વિપરીત અર્થ કરવો એ ખોટી કલ્પના છે આવો સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૨૦ ॥

શુર્યનુગમન આદિ પદાર્થો ઉપનયન યયા પછી નિયમથી કર્તવ્ય છે

એ અધિકરણ સમગ્રવે છે.

પૂર્વપક્ષ તસ્મિન્નુ શિષ્યમાણામિ જનનેન પ્રવર્તેન્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષ ઘોતક છે (તસ્મિન્) મન્વાદિ રમ્ભતિ અંથે માં (શિષ્યમાણામિ) વિદિત કરવામાં આવેલા ધર્મો (જનનેન) જન્મ માત્રથી (પ્રવર્તેન્) પ્રવૃત્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—શુર્યનુગમનઃ ક્ષુત આચારેત્ આ શુર્યની પાછળ જવું, ક્ષુત યયા પછી આચમન કરવું વગેરે જે ઉપનયન કર્યા પછી જે જે કર્તવ્યો બતાવ્યા છે તે બધા જન્મથી જ કરવાં જોઈએ. ઉપનયન લીધા પછીજ કરવાં એવો નિયમ નથી આતું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વા વેદનુસ્ત્વાત્ ઉપાયેન પ્રવર્તેન્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (વેદનુસ્ત્વાત્) રમ્ભતિ પશુ વેદવૃક્ષ હોવાથી (ઉપાયેન પ્રવર્તેન્) ઉપનયન સાથે જ પ્રવૃત્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—સ્માર્ત પદાર્થો ઉપનયન આપ્યા પછી જ પ્રવૃત્ત થાય છે. એટલે કે શુર્ય આવે એટલે ઉભા થઈ તેને માન આપવું, નિયમ પૂર્વક તેમની પાસે અવજાસ કરવો વગેરે ઉપનયન લીધા પછી જ કર્તવ્ય કરે છે જન્મથી કર્તવ્ય બાબતે શકે નહિ અને શુર્યનુગમન પણ ન કરી શકે, માટે સ્માર્ત કર્તવ્ય અભિચારીએ ઉપનયન લીધા પછી નિયમથી કરવાં જોઈએ. ॥ ૨૨ ॥

અગ્નિહોત્રાદિ જીવન પર્યન્તના કર્મો પોતપોતાના વિદિત કાલમાત્રમાંજ
કરવાના હોય છે એ અધિકરણને લગતાં સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષઃ અમ્યાસોઽકર્મણ્યેવ પુલ્કાયો વિધાયતે ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થઃ—(અમ્યાસઃ) વારંવાર કર્તવ્ય તરીકે યતાવવામાં આવેલાં અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ (અકર્મણ્યતા) કાંઈ કર્મના અંગ તરીકે ન હોવાથી (પુલ્કાયઃ વિધાયતે) પુલ્કાયર્થ તરીકે વિદિત છે, માટે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ સતત કરવાં જોઈએ.

ભાવાર્થઃ—યાવજ્जीवमग्निहोत्रं ઉદ્યોતિ । યાવજ્जीवં દર્શણમાસામ્યા વજેત આ વાક્યેથી અગ્નિહોત્ર અને દર્શપૂર્ણ માસ યાગ રૂપ કર્મ કર્તવ્ય તરીકે વિદિત કર્યાં છે તે સતત કરવાં જ જોઈએ. ઉક્ત વાક્યમાં અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મમાં જીવન નિમિત્ત તરીકે છે, માટે જ્યાં સુધી અને જ્યારે જ્યારે નિમિત્ત ઉપસ્થિત થાય ત્યાં સુધી અને ત્યારે ત્યારે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરવાં જોઈએ. જીવન મતલ છે માટે કર્મ પણ સતત કરવાં એ જ ન્યાય છે. ॥ ૨૩ ॥

વતસ્મિન્નસંભવજર્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થઃ—(વતસ્મિન્) સાતત્યથી ઉક્ત કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવાથી (સંભવજર્યાત્) નિઃ-
હાર વિહાર આદિનાં પણ સંભવ યજ્ઞ થકે નહિ માટે (અર્થાત્) આહાર વિહારાદિના સમયથી અચૂત થકા સમયમાં ઉક્ત કર્મો જ કરવાં જોઈએ.

ભાવાર્થઃ—નિરા, આહાર, વિહાર કરવા પછી જે સમય જાય તેમાં સાતત્યથી અગ્નિ-
હોત્રાદિ વિદિત કર્મ કર્તવ્ય જનું જોજ યોગ્ય છે અર્થાત્ એ કર્મ સિવાય બીજાં કર્મો ન કરતાં પણ હોમ જ કરવો જોઈએ આવું પૂર્વપક્ષનાદીનું મતલબ છે. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર જ કાલેભ્ય ઉપદિશ્યન્તે ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થઃ—(જ) ઉક્ત કર્મ નીક નથી કારણ કે (કાલેભ્યઃ) વિદિત કામ સિવાય બીજા કામમાં એ કર્મ કર્તવ્ય નથી. (ઉપદિશ્યન્તે) તે કર્મ કરવાના સમયોના ઉપદેશ આપ્યો છે.

ભાવાર્થઃ—અગ્નિહોત્રને સમય સાધકાળ અને પ્રાતઃકાળ વિદિત કર્યો છે અને દર્શપૂર્ણમાસ યાગને પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યા વિદિત છે તેથી એ સમય સિવાય બીજા સમયમાં એ કર્મ ન કરવા જોઈએ અર્થાત્ એ કર્મોનું સાતત્યથી અનુષ્ઠાન કરવાનું નથી. નિયત સમયે ઉક્ત કર્મ કર્યા પછી સામાનિક બીજાં કર્મો પણ કરવાં જોઈએ. ॥ ૨૫ ॥

દર્શનાત્ કાલલિદ્ધાનાં કાલવિધાનમ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થઃ—(દર્શનાત્) વિદિત કાળમાં જ સિંગોનું દર્શન થવું હોવાથી (કાલલિદ્ધાનાં કાલવિધાનમ્) કાલનિમિત્ત કર્મોનું તે તે કાળમાં જ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ.

આવાર્થ :—અમાનાસ્તાં જૈર્નમાસો અપ્તિમાદયતિ ધત્વાદિ વાક્યલિંગથી વિદિતકાળમાં કર્મ ન કરવાથી પ્રાયશ્ચિત બતાવવામાં આવ્યું છે. માટે અનુમાન થાય છે વિદિત કાળમાં જ કર્મોનું અનુશાન કરવું, નિર્નંતર એ કર્મ કરતોજ નથી. કાળનું વિધાન કરવાથી જીવનરૂપ નિમિત્તનો સંપ્રેય કરવો જોઈએ, એટલે વિદિતકાલવિશિષ્ટ જીવન જ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોનું નિમિત્ત છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

અગ્નિહોત્રાદિ રવકાલની આવૃત્તિપ્રમાણે આવૃત્ત થાય છે.

એ અધિકરણ સમજાવે છે.

તેષામૌત્પત્તિકત્વાદાગમેન પ્રવર્તેત ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(તેષામૌ) વિદિતકાળનું (મૌત્પત્તિકત્વાદ) અનુશાનમાં કારણ હોવાથી (આગમેન) ન્યારે ન્યારે તે આવે ત્યારે ત્યારે (પ્રવર્તેત) કર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

આવાર્થ :—અગ્નિહોત્ર આદિ કર્મોનું જે કાળમાં વિધાન કર્યું છે તે કાળની આવૃત્તિ પ્રમાણે કર્મની પણ આવૃત્તિ થાય છે અર્થાત્ સાયંકાળ અને પ્રાતઃકાળમાં અગ્નિહોત્ર કરવાને વિધાન છે તો, ન્યારે ન્યારે સાયંકાળ અને પ્રાતઃકાળ આવે ત્યારે ત્યારે અગ્નિહોત્ર કરવો, માત્ર એક જ સત્તરમાં અથવા સાયંકાળમાં અગ્નિહોત્ર કર્યા પછી તે સદાને માટે બંધ કરવા એમ ન સમજવું. કાલવિશિષ્ટજીવન નિમિત્ત છે માટે નિમિત્તની આવૃત્તિથી કર્મની પણ આવૃત્તિ કરવી જ જોઈએ ॥ ૨૭ ॥

તથાદિ લિઙ્ગદર્શનમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તથાદિ) તેજ પ્રમાણે (લિઙ્ગદર્શનમ્) લિંગ-વાક્યનું દર્શન છે. -

આવાર્થ :—જે દર્શ અને પશુમાંને દિવસે પવ નથી કરતો તેને પ્રાયશ્ચિત કરવું પડે છે. આવા પ્રકારના વાક્યો પણ છે. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ન્યારે ન્યારે દર્શ અને પશુમાં આવે ત્યારે ત્યારે થાય કરવો. ॥ ૨૮ ॥

કર્માર્થિનાં સેદર્શકીની આવૃત્તિ થાય તો હોમની આવૃત્તિ પણ થવી જોઈએ.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

તથાસ્તઃક્રતુપ્રયુક્તાનિ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (અન્તઃક્રતુપ્રયુક્તાનિ) કંટની મધ્યમાં પણ અવાન્તર હોમ હોય છે.

આવાર્થ :—‘ મિન્ને જુહોતિ સ્વન્ને જુહોતિ ’ કંટની આદિ પાત્રનો બેદ થયો હોય અને ધૃત સુત્રી ગયું હોય ત્યારે પણ હોમ કરવો અને આ પણ ન્યારે ન્યારે બેદ થાય ત્યારે ત્યારે કરવો. નિમિત્તથી આવૃત્તિ થાય તો નિમિત્તકની પણ આવૃત્તિ થવી જોઈએ એવો નિયમ છે. ॥ ૨૯ ॥

ગુરુનુગમનાદિ પશુ નિમિત્તાની આવૃત્તિને અનુસરી થવાં નોઈએ.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

આત્મારાદુ ગૃહમાણેષુ તથા સ્યાત પુરુષાર્થત્વાત ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(આચાર) આચાર હોવાથી (ગૃહમાણેષુ તથા સ્યાત) ગુરુનુગમન આદિ પશુ કરવાં નોઈએ. (પુરુષાર્થત્વાત) ગુરુ પ્રીતિર્થ હોવાથી

આવાર્થ :—ગુરુસ્તુત્ત્વમ્, ઈર્ષ્યાવાદયિત્વમ્, દુઃસ્વપ્નાઃ પ્રત્યુચ્ચેય, સમ્પન્નત્વમ્. આ વાક્યથી પ્રતીત થતો સદાચાર પશુ જ્યારે જ્યારે ગુરુ આવે ત્યારે ત્યારે કરતો હોય છે. માત્ર એક જ વખત ગુરુ અથવા કોઈ વૃદ્ધને માન આપી પછી બીજી વખત પ્રસંગ આવે ત્યારે માન ન આપવું એમ સમજવું નહિ. અભિવાદન તથા ગુરુનું અનુગમન આદિ સદાચારે ગુરુની પ્રીતિ માટે હોય છે. અતઃ જ્યારે જ્યારે નિમિત્ત આવે ત્યારે ત્યારે નૈમિત્તિક કર્મ પશુ કરવું નોઈએ ॥ ૩૦ ॥

ઋણુત્તરણં અપાકરણં ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને માટે નિત્યકર્મ છે

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

બ્રાહ્મણસ્ય તુ સોમવિદ્યાપ્રજમૃણવાક્યેન સંયોગાત ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ' ૩૧ ' છે. શબ્દ તિહીત પક્ષને સમર્થ (બ્રાહ્મણસ્ય) બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને (સોમવિદ્યાપ્રજમૃ) સોમશાગ વિદ્યાધ્યયન અને પ્રજાપદાદિ (પ્રજાવચેન) ઋણુપરિત વાક્ય સાથે (સંયોગાત) સંબંધ હોવાથી નિત્યકર્મ છે, કાર્ય કર્મ નથી આ મુત્તમાં બ્રાહ્મણપદ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનું પશુ ઉપપક્ષણ છે.

આવાર્થ :—અમરે અમરે વ્યોત્થિ યજ્ઞે, રવાપ્યતોડ્યેતમ્યઃ. અનુત્પાદ્ય કુતાનુ ન શ્લોક મન્યતિ આ વાક્યે ચા પ્રતીત થતાં મોઝમ જ, વેદાધ્યયન અને સુતોત્પાદન ૩૫ કર્મ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને માટે નિત્ય કર્મ છે, કાર્ય નથી કરણ કે “ જાયસાનો વે બ્રાહ્મણભિર્મિ કૌંઘવા જાયતે. મદ્રવયેન ક્ષત્રિમ્ય” વગેરે દેવેન્વ પ્રવચા પિતૃભ્યઃ. ૧. એ વા અલ્પો વા પુત્રી, મન્વા વ્રજ્જ્વારી ” હિતિ અર્થાં બ્રાહ્મણ પદને ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનું ઉપપક્ષણ સમજવું અર્થ આ પ્રમાણે છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય તથા ઋણુથી બધામાં છે તેમણે વેદાધ્યયન કરી કષિત્રુ, યદ કરીને દેવાનું અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરી પિતૃભ્યાનું તથા સુકવવાનું હોય છે. જે પુત્રવાનું છે, જેણે સોમશાગ કર્યો છે અને જેણે વેદાધ્યયન કર્યું છે તે જ અટક છે અર્થાત તે દેવાસર નથી. આ કરણથી ઉક્ત ત્રણે કર્મ ત્રેવર્ણ્યને માટે નિત્ય છે, કાર્ય નથી એમ સમજવું. ॥ ૩૧ ॥

इति मीमांसागुरुंजरमाप्ये पष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

અથ વષ્ટાધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ-પાદઃ ॥

નિત્યકર્મોર્થો યથાશક્તિ અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવા સંબંધી અધિકરણ
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સર્વશક્તૌ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત તથાશ્વતોપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(સર્વ શક્તૌ) સર્વ અનુષ્ઠાન કરવામાં જે સમર્થ હોય તેનીજ
(પ્રવૃત્તિઃ) યાગ કરવામાં પ્રવૃત્તિ થવા જોઈએ. (તથાશ્વતોપદેશાત્) અગ્ર સહિત જ કર્મનો
ઉપદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સર્વ અંગો સહિત પ્રધાન કર્મ કરવા માટે જેનામાં સહિત હોય તેણે
જ યાગ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ, અગ્નિહોત્રાદિ નિત્ય કર્મ કરવામાં માત્ર પોતાની
સહિત પ્રમાણે જ અનુષ્ઠાન કરવું એમ સમજવું નહિ. સંગોર્થાત કર્મ કરવા માટે જે ધન
જોઈએ તથા જે કંઈ બીજી સામગ્રી જોઈએ તે મેળવી લેવાની સહિત પ્રથમ પ્રાપ્ત કરવી અને
પછી અગ્નિહોત્રાદિ નિત્ય કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવી. આવા પૂર્વપક્ષવહીનો મત છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ લઘ્યેકદેશે સ્યાત પ્રધાને હાર્યનિવૃત્તિગુણમાત્ર

મિતરત્ સ્વર્થત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ના) આ શબ્દે પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે (એકદેશે અપિ
સ્યાત) એક દેશમાં પણ અંગોનું અનુષ્ઠાન થય શકે છે. (પ્રધાને) પ્રધાન કર્મનું અનુષ્ઠાન
કરવાથી (॥ ૧ ॥) પણ (લઘ્યં નિવૃત્તિઃ) અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. (સ્વર્થત્) બીજું (ગુણમાત્રમ)
સ પૂર્ણ અંગોનું અનુષ્ઠાન (તદર્થત્વાત્) સ્વર્થાર્થે કરાને માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—સિદ્ધાંતપક્ષનું એવું માનવું છે, પ્રધાન કર્મનું અનુષ્ઠાન તો અર્ચવચ
કરવું અને બીજા જે તેને લગતા અંગોનું અનુષ્ઠાન હોય તેમાંથી જ્યાંથી બની શકે તેલગાનું
અનુષ્ઠાન કરવું કારણ કે અગ્રસહિત પ્રધાન કર્મજી કળ્યાયક છે, એટલે પ્રધાન કર્મ તો ન
જ સુકવું જોઈએ. ॥ ૨ ॥

તદ્કર્મણિ ચ દોષસ્તસ્માત્ તત્તો વિશેષઃ સ્યાત પ્રધાનેનાભિસન્નગ્ધાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ તદ્કર્મણિ) પ્રધાન કર્મ ન કરવામાં (દોષઃ) દોષનું શ્રવણ છે.
(તસ્માત્) માટે (તતઃ વિશેષઃ સ્યાત) તેનાથી વિશેષ થાય છે (પ્રધાનેનાભિસન્નગ્ધાત્) પ્રધાન
કર્મ માત્રની આવશ્યકતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રધાન કર્મ ન કરવામાં હોય જતાવવામાં આવ્યો છે અને એને માટે
પ્રાપ્તિ પછી જ અંગોનુષ્ઠાનને માટે એવો નિયમ જતાવવામાં આવ્યો નથી. ॥ ૩ ॥

કર્મભિદ્ તુ જેમિનિઃ પ્રયોગવચનૈકત્વાત્ સર્વેવામુપદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતમાં આશેષ સૂચક “ તુ ” શબ્દ છે. (કર્મભિદ્ જેમિનિઃ)
પ્રધાન અને અગ્ર બન્નેના પ્રયોગમાં ભેદ નથી એવું જેમિનિ આચાર્ય માને છે. (પ્રયોગવ-

ચર્ચાત્) કરેલા પ્રયોગનો એક રૂપના દેવાથી (સર્વેષામ્ રૂપેણાઃ સ્વાત્) - બધાં પ્રયોગોનું અનુદાન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—મહર્ષિ જેમિનિ એમ માને છે. પ્રધાન અને અંગ કર્મના પ્રયોગોમાં બંને બેઠા હોય પણ તેના અનુદાનમાં બેઠા નથી અર્થાત્ પ્રધાન અને જોડલા અંગો હોય તે બધાનું અનુદાન તો કરવું જ જોઈએ. ॥ ૪ ॥

अर्थस्य व्यपकर्तृत्वात् एकस्यापि प्रयोगे स्याद् यद्यान्वयन्तरेषु ॥ ५ ॥

પદાર્થ :—(એકસાપિ પ્રયોગે) એક અંગનો પ્રયોગ થાય તો પણ (વ્યવર્તિત્વાત્) અંગ કર્મ કરતાં પ્રધાન કર્મ સિન્ન હોવાથી પ્રત્યવાયનો અભાવ થાય છે. (અર્થસ્ય) પ્રધાન કર્મ અંગથી જિન્ન હોવાને કીધે (યદા કત્વન્તરેષુ) જેમ બીજા વાગેલાં થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જેમ દર્શપૂર્ણાશાસ અને અગ્નિહોત કર્મ પરસ્પર નિરપેક્ષ છે તેમ નિત્ય કર્મ અને કામ કર્મ પણ પરસ્પર નિરપેક્ષ છે માટે પ્રધાન કર્મ જે વિગુણ હોય તોપણ તેનાથી ફળ પ્રાપ્તિ થાય છે. વિદ્યાદિ ફલમ્ (આ પ્રમાણે યાગર બાબમાં લખ્યું છે) અગ્નિ હોત નામક અને દર્શપૂર્ણાશાસ સંગ્રહ કર્મથી ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે કારણ કે તે જ મુખ્ય કર્મ છે. સાતપ્રધાન પરક અગ્નિહોત અને દર્શપૂર્ણાશાસ સંગ્રહ નથી. ભાવાર્થ એ છે કે જેવગ પ્રધાન થાગ કરવાથી ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. અંગ કર્મનું હોઈ પૂરક ફળ નથી માટે કોઈ અંગ કર્મ ન થઈ શકે તોપણ ફલકત નથી. ॥ ૫ ॥

विषयपराधेऽपि च दर्शनात् समाप्तेः ॥ ६ ॥

પદાર્થ :—(વિષયપરો અપિ ચ) કોઈ અંગનો લેણ થાય તો પણ (સમાપ્તેઃ દર્શનાત્) સમાપ્તિનું દર્શન થઈ દેવાથી.

ભાવાર્થ :—અંગનું અનુદાન ન થઈ શક્યું હોય તોપણ કર્મની સમાપ્તિ તો જરૂર કરવી જોઈએ એવું શ્રવણ છે તરેલ શબ્દોદ્ભૂત દોષવ્યવસ્થા આપું વાક્ય અગ્નિહોત કાર્મમાં લખેલું છે જિનો ભાવાર્થ એ છે કે જમ તે ગીતે પણ અર્થાત્ અંગ કર્મ રહિત પણ પ્રધાન કર્મનું અનુદાન કરવું જોઈએ. ॥ ૬ ॥

प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ ७ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રાયશ્ચિત્તવિધાના) પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન દેવાથી.

ભાવાર્થ :—સરકમિતુદ્ભૂત રૂઝેઝમુઝેનિ સ્વર્ગદીપ્ત્યર્થમ્ પુરતત્ત્વ દરેક આ વાક્ય-વધો અંગ કર્મના લેણમાં પ્રાયશ્ચિત્ત નિહિત છે એવો સચિત્ત થાય છે-કે અંગનો લેણ થાય તો પણ પ્રધાન કર્મનું અનુદાન સંપૂર્ણ રીતે જરૂર કરવું જોઈએ વિદ્યાભાવિ પ્રલોભ વર્તવ્ય એવં બાબકાર યાગર-આચાર્ય પણ લખી ગયા છે. ॥ ૭ ॥

અંગતી વિઠ્ઠલતામાં કામ્ય કર્મ નિષ્ફળ થાય છે. એ અધિકરણને કહેવે સમજાવે છે.
પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર કામ્યેષુ સેવમર્ચિત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(૮) અને (સ્વમ) એ પ્રમાણે (કામ્યેષુ) કામ્ય કર્મમાં પણ ઉ
(અર્ચિત્વાત્) રૂળની ઇચ્છા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ નિત્ય કર્મ સંખ્યા વંદન અને અગ્નિહોત્રાદિ અંગતી વિઠ્ઠલતામાં
પણ કરી શકાય છે તેમ કામ્ય કર્મ પણ અંગતી વિઠ્ઠલતામાં કરી શકાય છે. આપું પૂર્વ-
પક્ષનું માનવું છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર લસંયોગાતુ નૈવ સ્વાદિધેઃ શબ્દપ્રમાણત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(૯) પૂર્વ પક્ષની વ્યાર્થ સૂચવે છે (વિધેઃ અસંયોગાત્) કેવળ પ્રધાન
અપૂર્વજનક છે એવું વિધિનું તાર્કિક ન હોવાથી (નૈવ સ્વાત્) એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ શકે નહિ.
(શબ્દપ્રમાણત્વાત્) અપૂર્વ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે એ તો કેવળ શબ્દ પ્રમાણથીજ જણી
શકાય છે.

ભાવાર્થ :—કામ્ય કર્મ જાન ક્ષીન કરવામાં આવે તો તે નિષ્ફળ થાય ॥ અર્થાત્
એનું કશું ફળ મળતું નથી માટે કામ્ય કર્મ તો એના જેટલા અગ્નિ હોય એ બધાનું અનુધાન
કરવાની શક્તિ આવે ત્યારે જ કરવું, અંગતીન કામ્ય કર્મનું જે અનુધાન કહ્યું હોય તો તે
અપૂર્વજનક હોતું નથી અને અંગતીન નિત્ય કર્મનું અનુધાન કહ્યું હોય તો તે પ્રત્યવાય-
જનક નથી આ બાબત કેવળ કાઅથી જ જણી શકાય છે. એમાં તફતે રચાન નથી. ॥ ૯ ॥

અકર્મણિ ચ પ્રત્યવાયાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(૧૦) અને (અકર્મણિ) ન કરવાથી (પ્રત્યવાયાત્) પ્રત્યવાય અર્થાત્
પાપ લાગતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિત્ય કર્મ જે સંખ્યા અગ્નિહોત્ર આદિ છે તે ન કરવાથી પ્રત્યવાય લાગે
છે પણ કામ્ય કર્મ ન કરવામાં આવે તો પાપ લાગતું નથી આ કારણથી નિત્યકર્મ અને કામ્ય
કર્મ એક સરખા ગણાતાં નથી. માટે નિત્યકર્મ અંગતીન પણ કરી શકાય છે પણ કામ્ય કર્મ તો
તેના જેટલા અગ્નિ હોય તે સાથે જ કરવું જોઇએ એ આ અધિકરણનો ભાવ છે ॥ ૧૦ ॥

દ્રવ્યના લેદ હોય તોપણ કર્મમાં લેદ પડતો નથી એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર ક્રિયાણામાશ્રિતત્વાદ દ્રવ્યાન્તરે વિભાગઃ સ્થાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ક્રિયાણામ્) જેટલી ક્રિયાઓ હોય છે તે બધી (આશ્રિતત્વાદ) દ્રવ્યાશ્રિત
હોવાથી (દ્રવ્યાન્તરે) ભુદા દ્રવ્યમાં (વિભાગઃ સ્થાત્) કર્મને એક માનવો જોઇએ.

ભાવાર્થ :—જે પાત્ર આદિમાં જે દ્રવ્ય વિસ્તર કહ્યું હોય તે દ્રવ્ય ન મળે અને તેના
સ્થાનમાં કોઇ બીજું દ્રવ્ય લઇ કર્મ કહ્યું હોય તો તે ભુદું કર્મ ગણાવું જોઇએ. એવો પૂર્વપક્ષ-
વાદીનો મત છે. ॥ ૧૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વાડ્યતિરેકાદૂપશબ્દાધિમાગાદ્ય મોત્વવદેકકર્મ'.

સ્વાપ્રાપ્તયેયં ચ સત્યવત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ચ) આ બે શબ્દો સિદ્ધાંતપદ્યને સૂચવે છે. (દેકકર્મ્યમ્ સ્યાત્) દ્રવ્યને બેદ હોય તો પણ કર્મ તો એક જ મથાય છે (અવ્યતિરેકત્) બેદ આધક કાષ્ટ પ્રમાણ ન હોવાથી (રૂપશબ્દાધિમાગત્) કર્મવાચક ૧૬ દર્શપૂર્વમામ વગેરે રૂપમાં કાષ્ટ બેદ ન હોવાથી (મોત્વવત્) જેમ બ્યક્તિ બેદ હોવા છતાં મોત્વ તો એક જ હોય છે તેમ (ચ) અને (સત્યવત્) સત્તા રૂપે બેદ નથી (નામયેયં ચ) 'સત્' નામ જુદું હોયું નથી

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્વમામ આદિ કર્મમાં જે દ્રવ્ય વિદિત હોય તે જ દ્રવ્યથી તે કર્મ કરવું પણ જે તે દ્રવ્ય ન મળે તો તત્સદૃશ બીજા દ્રવ્યથી પણ યામ થઈ શકે ॥ અને એમ કરવાથી કર્મ કંઈ જુદું થવું નથી જેમ મૌ કહેવા ? મોત્વની પ્રતીતિ થાય છે અને મોત્વશ્રિત બ્યક્તિઓ પણ સામાન્ય રૂપે એક જ મથાય છે. દ્રવ્ય, શુદ્ધ અને કર્મ આ ત્રણ માટે 'સત્' નામ વપરાય છે, જે કે ઉક્ત ત્રણે પદાર્થો જુદા જુદા હોવા છતાં સત્તાશ્રિતત્વ રૂપે તો એક જ કહેવાય છે. તેમ દર્શપૂર્વમામ ૧૫ શબ્દવાચ્ય કર્મ વિદિત દ્રવ્યથી જિજ્ઞ દ્રવ્યે સાધ્ય થવું હોવા છતાં એક જ કર્મ કહેવાય છે ॥ ૧૨ ॥

નિત્યકર્મ અને અનિત્ય પ્રારબ્ધ કર્મના દ્રવ્યાપચારમાં પ્રતિનિધિથી

પણ કર્મની સમાપ્તિ કરવી જોઈએ એ અનિરૂપણને સૂચવતે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર શ્રુતિપ્રમાણત્વાચ્છિદામાવેડનાગમોડ્યસ્વાશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(શ્રુતિપ્રમાણત્વાત્) શ્રુતિ પ્રમાણ હોવાથી (અચ્છિદામાવે) ને દ્રવ્યનું વિધાન ન હોય તેવા દ્રવ્યને (અનાગમ) કર્મમાં ઉપયોગ કરવો નહિ. કારણ કે (અગ્રણ્ય) તેવા દ્રવ્યનું (અશિષ્ટત્વાત્) વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ગ્રીહિમિયજેત” આ ઠેકાણે ગ્રીહિ શબ્દોત્તરવર્તી ત્રીજી વિભક્તિની શ્રુતિ છે તેથી ગ્રીહિ જ યાગમાં અંગ તરીકે હોવાથી તેનાથી જ યામ કરવો જોઈએ, જે ગ્રીહિ ન હોય તો તેના બદલામાં 'નીવાર' આદિથી હોમ કરી સમાપ્તિ ન કરવી જોઈએ એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે.

કચિદ્ વિધાનાદ્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કચિદ્) કાષ્ટ ઠેકાણે (વિધાનાત્) વિદિત દ્રવ્યથી જિજ્ઞ દ્રવ્યનું પણ વિધાન હોય છે.

ભાવાર્થ :—જે વિદિત દ્રવ્યથી જિજ્ઞ દ્રવ્ય થેવું હોય તો તેનું વિધાન હેવું જોઈએ. જેમ કે 'સોમેન યજેત' આ ઠેકાણે સોમ ન મળે તો પૂતીક્ષ્ણ અભિયુગોતિ 'પૂતીક્ષા' નામના વેદામાંથી રસ મેળવે. એટલે આ ઠેકાણે સોમના બદલામાં પૂતીક્ષ વિદિત છે, માટે પૂતીક્ષને રસ હોમી કર્મની સમાપ્તિ કરવી, પણ એક દ્રવ્યને બદલે બીજા દ્રવ્યનું વિધાન ન હોય તેવા દ્રવ્યથી હોમ કરી કર્મની સમાપ્તિ ન કરવી આવું પૂર્વપક્ષનું મતભલ છે. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર આગમો ઘા ચોદનાર્થાવિશેષાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) આ શબ્દ મિદ્ધાન પંક્તિને સૂચવે છે. (આગમ) શ્રુત દ્રવ્ય કરતાં બી ન દ્રવ્યની પણ પ્રાપ્તિ હોય છે. (ચોદનાર્થાવિશેષાત્) વિધિવિહિત અર્થની એકતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય બેદમાં યાગ ૩૫ કર્મ બિન્ન પદ્ધતિ ન હોવાથી બે ત્રીક ૩૫ વિહિત દ્રવ્ય ન મળે તો ‘ નીવાર ’ આદિથી પણ યાગની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. ॥ ૧૫ ॥

નિયમાર્થ : કચિદ્ વિધિ. ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(કચિદ્) કેાકે કેાણે (નિયમાર્થ :) નિયમને ખાતર (વિધિ :) વિધાન હોય છે.

ભાવાર્થ :—આમ નિયમને ખાતર કેાકે કેાણે વિહિત દ્રવ્ય ન મળે તો તેનાથી બિન્ન દ્રવ્યનું વિધાન કરેલું હોય છે જ્યાં નિયમ ન હોય ત્યાં કેાકે પણ પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય લઈ શકાય છે એમને નક્કે મળે તે દ્રવ્ય લઈ શકાય ॥ પણ અહીં તો નિયમ રાખ્યો છે કે સોમ ન મળે તો પૂતીક દ્રવ્ય જ લેવું બીજું નહીં ॥ ૧૬ ॥

તચ્ચિત્યં તચ્ચિકોર્ણં હિ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(હિ) કારણ કે (તચ્ચિકોર્ણં) યાગ કરવાની ઇચ્છા નિત્ય છે (તન્નિત્યમ્) માટે જુદું દ્રવ્ય લઈ સમાપ્તિ કરવી એ પણ નિત્ય છે.

ભાવાર્થ :—યાગ કરવાની ઇચ્છા નિત્ય છે તો વિહિત દ્રવ્યના અભાવમાં તત્સદૃશ અર્થાત્ તે દ્રવ્યના પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી યાગની સમાપ્તિ કરવી જોઈએ. બે પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી કર્મ ન કરવામાં આવે અને કર્મને વચ્ચે પડતું યજ્ઞમાં આવે તો વજ્રમાનને પ્રત્યવાદ સાગે છે એવું શાસ્ત્રમાં વિધાન કરેલું છે. માટે પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી પણ કર્મની સમાપ્તિ થઈ શકે છે. એ આ અધિકરણનો ખાતર છે ॥ ૧૭ ॥

‘ દેવતા, મંત્ર ક્રિયાના અપચારમાં પ્રતિનિધિ હોતો નથી. ’

એ અધિકરણ સમજાવે છે.

ન દેવતાગ્નિશ્વક્રિયમન્યાર્થસંયોગાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(દેવતામિત્ત્વક્રિયમ્) દેવતા, અગ્નિ, શબ્દ અને ક્રિયા એ ચાર (ન) પ્રતિનિધિને સાધક નથી. (અન્યાર્થસંયોગાત્) પ્રતિનિધિ સાધક ને ન્યાય છે તેનાથી બિન્ન ન્યાય તેમાં પ્રવર્તતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દેવતા:-ઈંદ્ર, અગ્નિ, વરુણ આદિ, અગ્નિ:-આદવનીય આદિ શબ્દ:-મંત્રકલાપ, ક્રિયા:-પ્રયાજ આદિ. આ ચાર અદૃશ સંધિક હોય છે માટે એક દેવતાને બદલે બીજો દેવતા, એક અગ્નિને બદલે બીજો અગ્નિ, એક મંત્રને બદલે બીજો મંત્ર અને એક પ્રયાજ આદિ ક્રિયાને બદલે બીજી ક્રિયા થઈ શકે નહિ: ને દેવતાને ઇંદ્રથી ને અગ્નિમાં ને મંત્રથી ને ક્રિયા કરવાની હોય તે જ પ્રમાણે કર્મ કરવું. એમાં પ્રતિનિધિ ચાલી શકે નહિ. ॥ ૧૮ ॥

દેવતાયાં ચ તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (દેવતાયમ્) - દેવતામાં (તદર્થત્વાત્) દર્શિતું ઉદ્દેશવત્ હોવાથી

ભાવાર્થ — દર્શનશિષ્યો ઉદ્દેશ્ય અગ્નિ આદિ દોષ છે હવે જો એ દર્શિતતા ઉદ્દેશને આને સૂચને ચોક્કવાથી દર્શનમાં જ સિદ્ધ થયે એ નહિ માટે ઉક્ત આદિ ભાગતોમાં પ્રતિનિધિ દોષ શકે નહિ ॥ ૧૯ ॥

નિષિદ્ધ દ્રવ્ય પણ પ્રતિનિધિ તરીકે હોઈ શકે નહિ. એ અધિકરણને સમજાવે છે
પ્રતિપદ્ધ વ્યવિશેષેન હિ તર્જુતિ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (પ્રતિપદ્ધત્) જેનો પ્રતિષેધ કયારમાં આવે છે તે દ્રવ્ય (ભવિષ્યેય) માધ્યમ હોવાદિકવામાં પ્રતિનિધિ બની શકે નહિ (હિ) કારણ કે (તર્જુતિ) નિષેધશ્રુતિ સામાન્ય હવેને માટે હોય છે

ભાવાર્થ — અહિ, અવશ્ય આદિ કેટલાક દ્રવ્યો દર્શિત તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં નથી જેમને ' અવશ્યિયા વૈ માયા ' આદિ વચને ઉપયોગી નથી. આવાં નિષિદ્ધ દ્રવ્યો પણ પ્રતિનિધિ બની શકે નહિ વચને બંને અહિ ન ચાલી શકે ॥ ૨૦ ॥

યજ્ઞમાનનો પણ પ્રતિનિધિ ન હોઈ શકે એ અધિકરણનું સૂત્ર
તથા સ્વામિનઃ ફલસમવાયાત્ ફલસ્ય કર્મયોગિયાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ — (તથા) તે પ્રમાણે (સ્વામિન) યજ્ઞના સ્વામીના પણ પ્રતિનિધિ નથી (ફલસ્ય કર્મયોગિયાત્) કળનો સ્વયં જ પ્રવૃત્તા હોય તેથી સાથે જ સ્વયં શાખતો હોવાથી (ફલસમવાયાત્) પ્રતિનિધિશ્ચ સ્વામી કળની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ આવે અને તે અનિષ્ટ છે

ભાવાર્થ — યજ્ઞ કળ જે ક્રિયા કરનાર યજ્ઞમાન હોય તેને જ મળી શકે હવે જો એક યજ્ઞમાન ચેતનો પ્રતિનિધિ બનાવે તો પ્રસૂત યજ્ઞનું કળ પ્રતિનિધિને મળે અને તે સ્વૈર્યા અનિષ્ટ છે જે કામનાથી યજ્ઞમાન થયે છે તે-શાખતાનું કળ તેજ યજ્ઞમાનને મળતું નામ્ય છે માટે યજ્ઞમાનનો પ્રતિનિધિ હોઈ શકે નહિ ॥ ૨૧ ॥

પ્રજ્ઞ યજ્ઞમાનકર્તૃક સત્રમાં કોઈક યજ્ઞમાનનો અપચાર થાય તો પ્રતિનિધિ લેવો એ અધિકરણ સમજાવે છે.

ચરતાં ચ પ્રવૃત્તાવયામાગમયેદ્વૈગુણ્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ — (ચરતાં) યજ્ઞ યજ્ઞમાનો (પ્રવૃત્ત) થયે છે પ્રવૃત્ત થયા હોય તે યજ્ઞમાં (રુ) નો માધ્યમ યજ્ઞમાનનું સૂત્ર થઈ ગયે તો (અન્યત્ર) બીજાને (જાગમયેત) પ્રતિનિધિ તરીકે લેવો જોઈએ. (જ્વૈરુણ્યાત્) સપ્તદશત્રય યજ્ઞના હોય થવાના ભવને લાંબી.

સાધાર્થ :—એક એવો, યદ્ય છે કે જોમાં સત્તર યજ્ઞમાનો પ્રજ્વલ યજ્ઞ થકે છે અર્થાત્ સત્તર યજ્ઞમાનો પ્રજ્વલે એ સત્તર કરે છે દ્વિવે કદ્યયિત્ દેવ યોગે એક યજ્ઞમાનનો અપચાર યાજ્ઞ તો તેની જગાએ કોઈ બીજાને પ્રતિનિધિ તરીકે હોવા જોઈએ કામ્ય કે એમ, ન કરવાથી યજ્ઞમાં વેચુણ વિરુદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ જલુવજ્ઞમાનેકલોક સત્તરમાં પ્રતિનિધિને સ્વીકારવામાં આવે છે. ॥ ૨૨ ॥

સત્તરમાં યજ્ઞમાનના પ્રતિનિધિ તરીકે આવેલો માણસ સ્વામી યજ્ઞ શકતો નથી એ અધિકરણને સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સ્વામી સ્વાત્ સંયોગાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) તે (સ્વામી સ્વાત) સ્વામી યજ્ઞ થકે છે (સંયોગાત્) સ્વામિના સ્થાનનો સંબંધી યજ્ઞથો

સાધાર્થ :—જે મૂળ યજ્ઞમાનનો પ્રતિનિધિ થયો હોય તે સ્વામી પણ યજ્ઞ થકે છે કારણ કે તે સ્વામીના સ્થાનમાં નિયુક્ત થયેલો છે. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર કર્મકરો વા ક્રોતત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષના અંતમાં છે. (કર્મકરઃ) અજ્ઞયુતી માફક તે કેવળ કામ કરનાર જ છે. સ્વામી નહિ. (ક્રોતત્વાત્) કારણ કે તેને ક્રોધ આપી પ્રતિનિધિ બનાવવામાં આવ્યો છે.

સાધાર્થ :—પ્રતિનિધિ સ્વામી ન થઈ શકે કારણ કે તેને તો પૈસા આપી મતિનિધિ બનાવવામાં આવ્યો છે માટે અપચરિત યજ્ઞમાનનો પ્રતિનિધિ સ્વામી થઈ શકે નહિ ॥ ૨૪ ॥

તસ્મિન્ન કલ્પદર્શનાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અને (તસ્મિન્) અપચરિતમાંજ (કલ્પદર્શનાત્) રજના દર્શનનું અનુષ્ઠાન થઈ હોવાથી.

સાધાર્થ :—જે સ્વામી અપચરિત થયો તેને જ યજ્ઞનું રજ મળે છે, પ્રતિનિધિને નહિ પ્રતિપક્ષ આ બાબતને પુષ્ટ કરે છે.

નૈમિત્તિક :—“ યા સત્રાયરીક્ષિતાના પ્રચીવેતાય તસ્ય કલ્પ ” શરતે માટે જોઓ દીક્ષિત થયા હોય તે તેમાંથી જો કોઈ મરી ગયો હોય તો પણ તે મૂળ સ્વામી યજ્ઞના રજનો આગી અને છે. આવેા ઉક્ત વાક્યનો અર્થ છે. જાન એ છે કે-પ્રતિનિધિ કેવળ કામ કરવા માટે હોય ॥ રજનો સામી તો જે સ્વામી હોય તેજ કામ્ય રહે છે. ॥ ૨૫ ॥

પ્રતિનિધિ અનેલામાં યજ્ઞમાનના ધર્મો પણ માનવામાં આવે છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

સ તદ્દર્મા સ્વાત્ તત્કર્મસંયોગાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) તે પ્રતિનિધિ (તદ્દર્મા) યજ્ઞમાન ધર્મોવાળો (સ્વાત્) યજ્ઞ થકે છે. (તત્કર્મસંયોગાત્) મૂળ યજ્ઞમાનના કાર્ય કરવા માટે નિયુક્ત થયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :— મૂળ યજ્ઞમાન ॥ કાર્યને માટે પ્રતિનિધિને નિયુક્ત કરવામાં આવે છે, માટે યજ્ઞમાનના યજ્ઞને લગતા જે જે કાર્ય કરવાના હોય છે તે તે કાર્ય કરી શકે છે અર્થાત્ પ્રતિનિધિ યજ્ઞમાનનો ધર્મવાળો હોય છે. ॥ ૨૬ ॥

તત્સદૃશ્યના અપચારમાં (અભાવમાં) તત્સદૃશ દ્રવ્યનું જ પ્રતિનિધિત્વ છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

સામાન્યં સચ્ચીકીર્ણં હિ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :— (સામાન્યમ્) તત્સદૃશ્ય ભેતું જોઇએ (હિ) કારણ કે (સચ્ચીકીર્ણં) યાગમાં પ્રવૃત્ત ધર્મેલાની ઇચ્છા વિદિત દ્રવ્યના અભાવમાં તત્સદૃશનીજ હોય છે.

ભાવાર્થ :— ' વ્રીહિમિર્ચેત ' આ વાક્યથી વ્રીહિનું વિધાન યાગમાં છે, ત્રહ્ણિ પુરોહિત આદિ બનાવવા માટે હોય છે. હવે જો વ્રીહિ ન મળે તો વ્રીહિ જેવું કોઇ બીજું ધાન્ય ભેતું જોઇએ કે તેના ભોટમાંથી પુરોહિત આદિ બનાવી શકાય. મૂળોડ્વયવસામાન્યં સાદૃશ્યં અર્થાત્ જે વધારેમાં વધારે સદૃશ હોય તેજ દ્રવ્ય ભેતું જોઇએ. જો વ્રીહિ ન મળે તો તેના જેવા જ નીવાર ભેતવા જોઇએ. અર્થાત્ અત્યંત સદૃશ જ પ્રતિનિધિ લઇ શકાય છે ॥ ૨૭ ॥

(વિદિતદ્રવ્યના અપચારમાં વૈકલ્પિક દ્રવ્ય પ્રતિનિધિ તરીકે ગણી શકાય નથી એ અધિકરણ સ્પષ્ટ કરે છે.

નિર્દેશાતુ વિકલ્પે ચત્રવૃત્તમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :— (તુ) નિશ્ચયને સૂચવે છે. (વિકલ્પે) જ્યાં વિકલ્પ તરીકે દ્રવ્યોનું વિધાન હોય ત્યાં (નિર્દેશાતુ) પ્રથમ પ્રવૃત્ત દ્રવ્ય સદૃશનું જ મહત્ત્વ કરવું. (ચત્રવૃત્તમ્) કારણ કે વિદિત સદૃશ અવિદિત દ્રવ્ય જ પ્રતિનિધિ બની શકે છે.

ભાવાર્થ :— જ્યાં જો દ્રવ્યોનો વિકલ્પ હોય એમ કે વ્રીહિથી અથવા મરથી યજ્ઞ કરેલા, તો જો વ્રીહિ ન મળે તો યજ્ઞ પ્રતિનિધિ તરીકે ન ચણાય પણ વ્રીહિ સદૃશ અવિદિત નિવાર આદિજ પ્રતિનિધિ તરીકે ગણી શકાય. જે વિદિત હોય તેમાં પ્રતિનિધિત્વ માનવું નહિ ॥ ૨૮ ॥

અશબ્દમિતિ ચેત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :— (અશબ્દમ્) અવિદિત છે (ચેત્) જો એવી ઇચ્છા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :— સદૃશ અનંત હોવાથી તેનું ઉપાદાન ન થવું જોઇએ જો એવી ઇચ્છા કરવામાં આવે તો તેનું સમાધાન આગળના સત્રમાં છે. ॥ ૨૯ ॥

નાનજ્ઞત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :— (ન) નહિ (જ્ઞત્વાત્) અંત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :— જે દ્રવ્ય વિદિત હોય તે અંત ગણાય છે. અને વિદિત સદૃશ અનંત ગણાય છે. માટે તત્સદૃશને જ પ્રતિનિધિ તરીકે ગણવું. ॥ ૩૦ ॥

સંસ્કારાદ્ય સદિરે કર્તવ્યાઃ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (સંસ્કારાઃ) સંસ્કારો (સદિરે) અદિર સદૃશ પદાર્થમાં જ (કર્તવ્યાઃ) કરવા એમ છે.

ભાવાર્થ :—અદિરનું વિધાન હોય અને અદિરનું લક્ષ્ય ન મળે તે તત્સદૃશ પદાર્થનું લક્ષ્ય હોય અને એના યુગ્મ બનાવવા માટે જે જે સંસ્કારો કરવા હોય તે પ્રતિનિધિભૂત પદાર્થમાં કરી શકાય છે. ॥ ૩૧ ॥

પૂતીકલતા સોમલતાનું પ્રતિનિધિ છે. એ અધિકરણ સ્પષ્ટ કરે છે.

દક્ષતાય ન્યાયમમાવે તત્સામાન્યેન પ્રતિનિધિરમાવાદિતરસ્ય ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (વચનાત) વચન દ્વારાથી (અન્યાયમ) અને તે સદૃશ હોય એ અન્યાય દ્વારાથી (તત્સામાન્યેન : તેનું) સદૃશ નિયમ વિધિથી હોય. (અમાત્યાત) વિદિત સોમ ૩૫ દ્રવ્યના અભાવમાં (દત્તસ્ય) બીજું પૂતીક દ્રવ્ય હોય.

ભાવાર્થ :—(यदि सोमं न विदेत् पूतीकान् अभिपुण्ड्रान्) જો સોમ ન મળે તો પૂતીક-લતામાંથી રસ કાઢવો આવો નિયમ દેવાથી સોમના અભાવમાં અને તે લતામાંથી રસ ન કાઢવો પણ પૂતીકમાંથી જ રસ કાઢવો આવો નિયમ છે. એટલે કે સોમના અભાવમાં પૂતીક જ પ્રતિ-નિધિ તરીકે આવી શકે છે. બીજું દ્રવ્ય સદૃશ હોય તો પણ પ્રતિનિધિ ન અને કારણ કે આ દેશથી તે પ્રતિનિધિ બનાવવા માટે પણ વચન છે. ॥ ૩૨ ॥

પ્રતિનિધિના અપચારમાં ઉપાત્તદ્રવ્ય સદૃશ જ પ્રતિનિધિ થઈ શકે છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

જ પ્રતિનિધી સમત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિનિધી) પ્રતિનિધિનો નાશ થાય તો (જ) પ્રતિનિધિ સદૃશનું મદ્ય કરવું નહિ. (સમત્વાત્) આનન્દનું તરીકે સમાન દેવાથી.

ભાવાર્થ :—વીઢિના સ્થાનમાં નીવારને પ્રતિનિધિ તરીકે રતીકરાય છે પણ નીવાર ન મળે તો નીવાર સદૃશ કોઈ બીજા દ્રવ્યને પ્રતિનિધિ તરીકે ન લેવાય વિદિત દ્રવ્યનો જ પ્રતિનિધિ હોય શકે. પ્રતિનિધિનો પ્રતિનિધિ હોય શકે નહિ. ॥ ૩૩ ॥

શ્રુત પ્રતિનિધિના અભાવમાં મુખ્ય સદૃશ જ પ્રતિનિધિ હોય શકે.

એ આધિકરણને સમજાવે છે.

સ્વાચ્છૃતિલક્ષણે નિયતત્વાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(સ્વાત્) પ્રતિનિધિનો પણ પ્રતિનિધિ થઈ શકે છે. કારણ કે (પ્રતિલક્ષણઃ) પ્રતિનિધિ વિધાયક વાક્યમાં (નિયતત્વાત્) એવો નિયમ દેવાથી.

આવાર્થ :—જેમ સોમ ન મળે તો પૃતીકા લેવામાં આવે છે તેમ પૃતીક ન મળે તો પૃતીક સદય લઈ શકાય કારણ કે નિવૃત્તપ્રતિના નાશમાં નષ્ટ સદય લઈ શકાય આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

જ તદોપ્તા હિ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (હિ) કારણ કે (તદોપ્તા) વાગમાં પ્રવૃત્ત થનાર યજમાનને સોમની જ હજી હોય છે.

આવાર્થ :—વાગમાં પ્રવૃત્ત થનાર યજમાનને મુખ્ય સોમની જ હજી હોય છે, માટે નિવૃત્ત પ્રતિનિધિ પૃતીકા ન મળે તો તત્સદય લઈ શકાય નહિ. સોમ અથવા શ્રીત પ્રતિનિધિ પૃતીક ન મળે તો વાગ બંધજ રહે. ॥ ૩૫ ॥

મુખ્યતો અપચાર થયો હોય પણ પછીથી જો તેની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તો મુખ્યનું જ મહત્ત્વ કરવું, એ અધિકરણને સમજાવે છે.

મુલ્યાધિગમે મુલ્યમામમો હિ તદમાવાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(મુલ્યાધિગમે) મુખ્યની પ્રાપ્તિ જો પછી થઈ જાય તો (મુલ્યમામમો) મુખ્યનું જ મહત્ત્વ કરવું. (હિ) કારણ કે (આમમ) નીવારતો આમમ (તદમાવાત્) મીઠિ ન મળે તો જ હોય છે.

આવાર્થ :—મીઠિ ૩૫ મુખ્ય ન મળે તો તત્સદય નીવાર આદિને લઈ શકાય. હવે નીવારને વાગમાં ઉપયોગ માટે લીધા પછી દેવધોને પછીથી મીઠિ મળી જાય તો પ્રતિનિધિ નીવારનો ત્યાગ કરી મુખ્ય દ્રવ્ય મીઠિને જ લેવા. ॥ ૩૬ ॥

પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી કર્મ જો શરૂ થઈ ગયું હોય તો મુખ્યની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તો પણ પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી કર્મની સમાપ્તિ કરવી એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ

પ્રવૃત્તેऽપીતિ ચેત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(પ્રવૃત્તે અપિ) પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી કર્મ શરૂ થયું હોય તો પણ મુખ્ય દ્રવ્ય મળે તો પ્રતિનિધિને ત્યાગ કરવો (ચેત્ ચેત્) એ એવું જાનવામાં આવે તો.

આવાર્થ :—મીઠિ ૩૫ મુખ્ય દ્રવ્યના અભાવમાં નિવારને લઈ તેનો પુરોગ્રાસ નીવાર થઈ ગયો હોય અને તેનાથી કર્મ પણ શરૂ થઈ ગયું હોય અને પછી મીઠિ ૩૫ મુખ્ય દ્રવ્ય દેવ ધોને મળી જાય તો પણ પ્રતિનિધિનો ત્યાગ કરી મુખ્ય દ્રવ્ય મીઠિનો પુરોગ્રાસ બંધાવી કર્મ કરીથી શરૂ કરવું. આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

નાનયંકત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નાનયંકત્વાત્) વ્યર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રતિદ્રવ્યથી કર્મ સરૂ થઈ ગયું હોય અને પછી દેવેશ્વરથી મુખ્ય દ્રવ્ય મળી જાય તો આગળ કર્મનો ત્યાગ કરી ફરીથી મુખ્ય દ્રવ્યથી કર્મ કરવું એ અયોગ્ય છે. પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી પુરોડાશ બનાવી હોય ત્યારે યજ્ઞ યજ્ઞ, હવે મુખ્ય દ્રવ્યનો કરોજ ઉપયોગ નથી. યાગલું સંપાદન થઈ ગયું. પુરોડાશદિ દ્રવ્ય તો યાજના અંગ છે અને યાગ એ મુખ્ય ૬ માટે અંગને અનુસરી મુખ્યની અર્થાત્ પ્રધાનની આશ્રિતિ થઈ શકે નહિ. ॥ ૩૬ ॥

અમુખ્ય સંસ્કારને યોગ્ય હોય છતાં મુખ્યનું જ અહણ કરવું.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

દ્રવ્યસંસ્કારવિરોધે દ્રવ્યં તદર્થત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યસંસ્કારવિરોધે) દ્રવ્ય અને સંસ્કારના વિરોધમાં (દ્રવ્યમ્) દ્રવ્ય જ લેવું. સંસ્કારને તત્તો શૂંઘો. (તદર્થત્વાત્) મંરકાર તો દ્રવ્યને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંસ્કાર યોગ્ય મુખ્ય દ્રવ્ય ન મળે અને પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય સંસ્કાર યોગ્ય મળે તો મુખ્ય દ્રવ્ય જ લેવું અને તેના ઉપર સંસ્કાર ન થાય તો પશુ કરી હરકત નથી. કારણ કે દ્રવ્ય જ મુખ્ય ૬ સંસ્કાર નહિ. ધારણ કે બહિર મુખ્ય દ્રવ્ય મળ્યું પણ તે બહુ જ પાતળું હોય અને તેના ઉપર કરવા ધારણા અદક્ષણ આદિ સંસ્કાર ન થઈ શકે અને પ્રતિનિધિ કદરૂપ દ્રવ્ય ઉપર એ સંસ્કાર થઈ શકે છે. તો પશુ સંસ્કારને પકતા મુખ્ય મુખ્ય દ્રવ્ય જ લેવું અર્થાત્ બહિર જ યજ્ઞને માટે લેવું. ॥ ૩૭ ॥

પ્રયોજનને માટે એ મુખ્ય દ્રવ્ય અધોભ્ય જણાય તો પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય

લેવું જોઈએ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

અર્થદ્રવ્યવિરોધેઽર્થો દ્રવ્યાભાવે તદુત્પત્તેદ્રવ્યાગામર્થોયત્ત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(અર્થદ્રવ્ય વિરોધે) અર્થ અને દ્રવ્યના વિરોધમાં (અર્થઃ) અર્થજ સંપાદનીત છે. (દ્રવ્યાભાવે) મુખ્ય દ્રવ્યના અભાવમાં (તદુત્પત્તેઃ) મુખ્ય દ્રવ્યના અભાવમાં ગોચર દ્રવ્યથી પણ કાચની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી (દ્રવ્યાગામ્) દ્રવ્ય પોતે પશુ નિયોજન આદિ અર્થનું અંગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય એ તો અર્થરૂપ પ્રયોજનનું અંગ છે એ મુખ્ય દ્રવ્ય એવું મળ્યું હોય કે જોનાથી અર્થ સરતો હોય તો પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય લેવું જોઈએ. અર્થ એ મુખ્ય છે અને દ્રવ્ય એ ગોચર વસ્તુ છે. જેમકે પશુબંધન રૂપ અર્થ મુખ્ય છે. અને તેને અંગે યજ્ઞ એ ગોચર વસ્તુ છે. મુખ્ય દ્રવ્ય એટલું બહુ પાતળું મળ્યું હોય કે જોનાથી યજ્ઞ થઈ શકે નહિ અને પશુબંધન પણ થઈ શકે નહિ. તો પછી એવું મુખ્ય દ્રવ્ય મળ્યું હોય તો પશુ તેના ત્યાગ કરી પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય લેવું જોઈએ. ॥ ૪૦ ॥

અંગનો નિર્વાહ કરવામાં અસમર્થ નીવડેલું દ્રવ્ય છતાં પ્રધાનનો નિર્વાહ કરવા સમર્થ નીવડેલું હોય તો મુખ્ય દ્રવ્યનું જ અદ્યક્ષ કરવું જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ

વિધિરવ્યેકદેશે સ્વાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(એકદેશે) એક ભાગમાં સમર્થ (વિધિ: સ્વાત્) વિદિત દ્રવ્ય હોય તો વિદિત દ્રવ્યનું લેવું.

સાવાર્થ :—વિદિત દ્રવ્ય થોડું હોય અને તેનાથી માત્ર પ્રધાન કર્મ જ થઈ શકે એમ અંગ કર્મ કરી સમય વેટવું એ દગ્ધ હોય તો અંગ કર્મોત્તેર ત્યાગ કરવો અને મુખ્ય દ્રવ્યથી જ પ્રધાન કર્મ કરવું. ॥ ૪૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વ્યર્થસ્ય શસ્યત્વાદેકદેશેન નિર્ચયેતાર્થાના-
મવિમત્તવાદુપમાપ્રમિતરત્ તદર્થત્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) સિદ્ધાંત સૂત્રે છે. (એકદેશેન) મુખ્ય દ્રવ્યના એક ભાગથી પણ (અર્થસ્ય) અર્થનું (વ્યવસ્થાપ્ત) અનુકૂળ સમય હોવાથી (શય્યાનામ્) હવન સંબંધી શેષ અર્થ (નિર્વસંત) અન્ય દ્રવ્યથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. કારણ કે (અવિમત્તવાત્) એ શેષ અર્થોનો મત સાથે વિભાગ ન હોવાથી (સ્તરત્) 'મીથુ' પ્રયોજન (મુપમાપ્રમ) ચોક્કસ છે (તદર્થત્વાત્) મદ્ય અર્થ હોવાથી.

સાવાર્થ :—મુખ્ય દ્રવ્ય થોડું હોય તો પ્રધાન કર્મ મુખ્ય દ્રવ્યથી કરી લેવું જોઈએ. અને પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી મદ્યોપ કરવાદિ કાર્ય કરતાં જોઈએ મારે એવે દેહાણે મુખ્ય અને પ્રતિનિધિ બંને દ્રવ્ય અપેક્ષિત હોય છે. જ્યાં મુખ્ય દ્રવ્ય અદ્યક્ષ હોય ત્યાં પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી પ્રધાન કર્મ ન કરવું જોઈએ પણ રિત્કદ્યુત્ અતિ અંગ કાર્યો તો પ્રતિનિધિ દ્રવ્યથી કરી શકાય છે. કારણ કે અપાય શેષ મારો હવિષ્ણા અંગરૂપ મહાય છે. ॥ ૪૨ ॥

इति गुर्जरमीमांसाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः

અવત્તનો નાશ થાય તો ફરીથી અવદાનને માટે પ્રતિનિધિનું આદાન કરવું જોઈએ. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષસૂત્ર શેષાદ્ ઉપવદાનનાશો સ્વાત્ તદર્થત્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(ઉપવદાનનાશો) પુરોહિતના મધ્યમાય અને પૂર્વભાગથી જે ભાગ બુદ્ધિ પાઠ્યા હોય તેનો એ નવ ચત્ર મરો હોય નો (શેષાદ્ સ્વાત્) આજી રહેલા પુરોહિતમાંથી ફરી તે ભાગો લેવા જોઈએ (તદર્થત્વાત્) કારણ કે પુરોહિત અમિને માટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ. —પુરોહિતમાંથી અવદાન કરી સૂચના જે અવત્ત ભાગ મળ્યા હોય અને પછી કાંઈ કાંઈથી તેનો નાશ થાય તો આછી રહે. પુરોહિતમાંથી ફરીથી અવદાન કરવું જોઈએ. શાસ્ત્રે સમગ્ર પુરોહિત અગ્નિને માટે જ હોય કે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર નિર્દેશાઙ્ગ વાડમ્યદાગમયેત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિર્દેશત્) નિર્દેશ હોવાથી (અન્યત્) બીજે (દાગમયેત્) પુરોહિત અનાવી તેમાંથી અવદાન કરવા જોઈએ.

ભાવાર્થ — જે મધ્ય અને પૂર્વભાગ પચમ પુરોહિતમાં હતા તે પ્રથમ અવદાનો કર્યા પછી નષ્ટ થયા હોય છે એટલે ફરીથી શેષ રહેલા પુરોહિતમાંથી અવદાનો થઈ શકે નહિ એટલા માટે નવો જ પુરોહિત મનાવવો જોઈએ અને તેમાંથી મધ્ય અને પૂર્વમાંથી અવદાન કરવા જોઈએ આથી સ્થિર્ધાતવાદીનું માનવું છે ॥ ૨ ॥

સ્વિચ્છકૃત્ત્વા માટે અવત્ત કરેલાનો જે નાશ થાય તો ફરીથી અવદાન કરવું નહિ એ અત્થિકરણ સમજાવે છે.

અપિ વા શેપમાઙ્ગાં સ્વાઠિશિષ્ટકારણાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે. (શેપમાઙ્ગ) શેપની પ્રતિપત્તિ માટે અવત્ત કરેલાનો જે નાશ થાય તો સ્વિચ્છકૃત્ત્વા હોમનો લોપ (સ્વાદ) થાય છે. (શિષ્ટકારણાત્) શેષ હયિ: સંસ્કારને માટે તે હોવાથી.

ભાવાર્થ :— સ્વિચ્છકૃત્ત્વાદિ હોય બાકી રહેલા હોમીય દ્રવ્યના સંસ્કાર માટે હોય છે, તેથી જે સ્વિચ્છકૃત્ત્વા માટે અવત્ત કરેલા હોમને લોપ થાય તો ફરીથી સ્વિચ્છકૃત્ત્વા હોમને માટે પુરોહિતમાંથી અવદાન કરવું નહિ અને અનુસરીને પ્રધાનની આજ્ઞા કરવી એ યોગ્ય નથી. ॥ ૩ ॥

ઋત્વિજ્જેઐ જ શેપતુ ભક્ષણ કરવું એ અધિકરણ સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ નિર્દેશાઙ્ગેષમસોઽન્યૈઃ પ્રધાનવત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(નિર્દેશાઙ્ગ) યજમાનપચ્ચમા રૂઢા ભક્ષયન્તિ આ વાક્યથી (શેપમસ.) પ્રાશિત્વાદિ ભક્ષણ (અન્યૈઃ) ઋત્વિજ કરતાં બીજાએ કરવું (પ્રધાનવત્) જેમ મધ્યારવયન્તિ આ વાક્યને લીધે બીજે પુરોહિત અનાવવો પડે છે તેમ.

ભાવાર્થ :—પુરોહિતમાંથી અવત્ત કર્યા પછી જે તેનો નાશ થાય તો ફરીથી અવત્ત કરવા માટે બીજા પુરોહિતની જરૂર પડે છે તે જ પુરોહિતમાંથી ફરીથી અવત્ત કરી રાકાતું નથી તેમ શેષ રહેલા યજુરાદિ ભક્ષણ જે ઋત્વિજ ન હે પ તેણે કરવું જોઈએ. અર્થાત્ પ્રાશિત્વાદિ શેપનું ભક્ષણ ઋત્વિજે સિવાય બીજાએ કરવું જોઈએ ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સર્વેર્વા સમવાયાત્ સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (સર્વે.) બધા ક્રતિજ્ઞેએ બહુ ડરતું નોંધ્યે. (સમવાયાત્ સ્યાત્) કારણ કે કર્મકન્તવ્યો ક્રતિજ્ઞેનો સંબંધ હોઈ શકે

આવાર્થ :—કર્મ કન્તાત્ ક્રતિજ્ઞે ન હોય છે માટે પ્રાચિનાદિ શેષનું બહુ નેમણે ન ડરતું એજ ન્યાય છે. ॥ ૫ ॥

નિર્દેશસ્ય ગુણાર્થત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(નિર્દેશસ્ય) યજ્ઞમાનપદ્મમા દગ્ધ મણ્ડયન્તિ આ (નિર્દેશ (ગુણાર્થત્વાત્) ગુણાર્થક હોવાથી.

આવાર્થ :—યજ્ઞમાન કાવંકર ન હોવાથી ઇડાના બહુભાગમાં યજ્ઞમાન પ્રાપ્ત નથી, તેથી યજ્ઞમાનના અપૂર્વવિધાનને માટે ઉક્ત નિર્દેશ છે. અને જ્યાં એવો નિર્દેશ ન હોય ત્યાં ક્રતિજ્ઞ-તૈકજ બહુ સમજવું, અન્ય કતૂક નહિ. ઇડા બહુભાગમાં તો યજ્ઞમાનના પ્રાપ્તિ અપૂર્વવિધ ન થાય છે, માટે ઉક્ત નિર્દેશ ગુણાર્થક છે. એટલે કે યજ્ઞમાનના વિધાન માટે છે. ॥ ૬ ॥

પ્રધાને શ્રુતિલક્ષણ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(પ્રધાને) દુયવદાનમાન પ્રધાનમાં જે બતાવવામાં આવે છે તે તો (ધાતુ-જન્યમ્) વાક્ય પ્રામાણ્યને લીધે છે.

આવાર્થ :—પ્રધાનમાં જે નિર્દેશ છે તે તો પરીસંખ્યા છે. પણ યજ્ઞમાનપદ્મમા દગ્ધ મણ્ડયન્તિ અર્હાં તે યજ્ઞમાનનું અપૂર્વ વિધાન છે. પરીસંખ્યા નથી જ્યાં પરીસંખ્યા અને વિધિમાં સંશય હોય ત્યાં વિધિનો સ્વીકાર કરવો એજ ન્યાય છે કારણ કે એવે રથજે પરીસંખ્યા માનવા જતાં સ્વાર્થહાન, અસ્વાર્થ પતિગ્રહ અને પ્રાપ્તિમાત્ર આવા ત્રણ દેપો આવે છે ઇડા સિવાય પ્રાચિનમાં તો ક્રતિજ્ઞકર્તૃક જ બહુ છે. ॥ ૭ ॥

અથ્વદિતિ ચેત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(અથ્વત્) અથ્વમેધમાં જેમ બહુભાગમાં બીજા પણ હોય છે તેમ પ્રજ્ઞા પણ હોવું નોંધ્યે. (દિતિ ચેત્) જે એવી શંકા લેવામાં આવે તો આનું સમાધાન અથગના સૂત્રમાં છે. ॥ ૮ ॥

ન સ્વોદનાવિશેષાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) અથ્વમેધનું દર્શાવે અર્હાં વાક્ય યજ્ઞનું નથી (સ્વોદનાવિશેષાત્) પ્રથમેધને યજેત આ શ્રુતિનો વિશેષ થવો હોવાથી.

આવાર્થ :—અથ્વમેધમાં શેષબહુ કરનારા યજ્ઞ હોય છે. કેવળ ક્રતિજ્ઞે જ નહિ કારણ કે તેમાં શેષ પુરૂષ થયે છે. જે બધાનું બહુ ક્રતિજ્ઞે પરાણે કરે તો તેઓનું

મત્રુ યદ્ ગમ્ય અને તેને પરિણામે થત અધુરો રહે. અને તેથી અધ્યમેષેન યજેત એ શ્રુતિનો વાધ યદ્ ગમ્ય મટે એ દષ્ટાન્ત પ્રાશિત્રાદિરથગમા લેવું નહિ આ કારણથી પ્રાશિત્રાદિરોપ બદલાય તો અતિએ એ જ કથાનું હોય છે. ॥ ૬ ॥

દુરન્ય અથવા એક દેશમાં ભેદ થાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એ અધિકરણને સમજાવે છે.

અર્થસમવાયાત્ પ્રાયશ્ચિત્તમેકદેવોડપિ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(એકદેવો અપિ) કપાલનો એકદેશનો પણ એ ભેદ થાય તો (પ્રાયશ્ચિત્તમ્) પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. (અર્થસમવાયાત્) એકન૧૫ નિમિત્ત સંપન્ન થવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમાં પુરોહિત જતાવવામાં આવે છે એ કપાલનો એક ભાગ પુટી ગય અથવા એ આંગળે કપાલ પુટીને ચૂકું યદ્ ગમ્ય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, બેદન એ નિમિત્ત છે અને હોમ નેમિત્તક છે. નિમિત્ત પ્રાપ્ત થાય ત્યારે નેમિત્તિક કરવું જોઈએ, આ સિદ્ધાન્ત સૂત્ર છે. ॥ ૧૦ ॥

ન તપરોપે વૈગુણ્યાત્ તદર્થ દિ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર પક્ષને બાદત કરે છે. (અરોપે ન) સંપૂર્ણ નહ યદ્ ગમ્ય તો પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવું. (વૈગુણ્યાત્) કાર્યને માટે તે અક્ષમ હોવાથી (દિ) કારણ કે (તદર્થમ્) હોમરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત વિના વસ્તુના સંસ્કારને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો કપાલ ભાંગીને છુકા થઈ અથા હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવું, કારણ કે આંગળી વસ્તુમાં સંસ્કાર આપવા પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે જો સંપૂર્ણ ચૂકું જ યદ્ ગમ્ય હોય તો તે કાર્ય કરવાને માટે થોડું જ નથી તો પછી તેના સંસ્કાર પણ થા મટે હોવા જોઈએ. કાર્યકરવાને ને સમર્થ હોય તેના જ સંસ્કાર હોઈ શકે. ॥ ૧૧ ॥

સ્વાઢા પ્રાત્નિમિત્તત્વાત્ અતદ્વર્મા નિત્યસંયોગાત્ ન દિ

તસ્ય ગુપ્તાર્થત્વેનાનિત્યત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(આ) અથવા (પ્રાત્નિમિત્તત્વાત્ સ્વાત્) નિમિત્ત પ્રાપ્ત થાય તો નેમિત્તિક કર્મ કરવું જોઈએ (અતદ્વર્મા) પ્રાયશ્ચિત્ત એ પુટી ગયેલા કપાલવુ સંસ્કારક નથી (નિત્યસંયોગાત્) હોમનો નિત્યસંયોગ ॥ (તસ્ય) બેદનો (ગુપ્તાર્થત્વેન) ગુપ્તકાર્યરૂપે નિર્દેશ છે (અનિત્યત્વાત્) બેદન કેવ કાર્ય અનિત્ય હોવાથી

ભાવાર્થ :—પ્રાયશ્ચિત્ત એ તો નિમિત્ત છે, બેદન રૂપ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થવાથી નેમિત્તિક રૂપે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. બિન કપાલના સંસ્કાર રૂપે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી. હોમ તો નિત્ય વસ્તુ છે. ત્યારે બેદન કોઈક વખતે થનાર હોવાથી અનિત્ય વસ્તુ છે. નિત્ય હોવાદિ અનિત્ય ભેદન ઉપર ઉપકાર કરી શકે નહિ અને ઉપકાર ન કરી શકે તો તે સંસ્કાર જ ન કહેવાય. ॥ ૧૨ ॥

ગુણાનાં ચ પરાર્થત્વાત્ વચનાદ્ વ્યપાધયઃ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ગુણનાં ચ) અને ગુણો (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થ હોવાથી (વચનાત્) વાક્ય વિશેષથી (વ્યપાધયઃ) બીજા ઠેકાણે વિનિયોગ કરી શકાય.

ભાવાર્થ :—અંગોનો પ્રધાન સાથેજ સંબંધ હોય છે. હા, જો કોઈ વચન અર્થાત્ વૈદિક વાક્ય વિધાન રૂપે મળી આવે તો જ અંગના પ્રધાન સિવાય બીજા વિનિયોગ કરી શકાય. ‘ નિજે જુહોતિ ’ કપાલ જો જિજ્ઞ યજ્ઞ જામ તે હોમ કરવો. આ ઠેકાણે કોઈ વિશેષનું જરૂર્ય થતું નથી માટે તેમાં પ્રધાન હોમજ થવો જોઈએ પણ જો પ્રધાન આહવનીયમાંજ કરવાનો હોય છે. માટે સંપૂર્ણ કપાલ ચૂકુ યજ્ઞ મધુ દોષ તો સંસ્કાર રૂપે પ્રાયશ્ચિત ન કરવું જોઈએ ॥ ૧૩ ॥

મેદાર્થમિતિ ચેત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(મેદાર્થમ્) જિજ્ઞ યજેલા કપાલના સંધાનને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું (ચેત્) જો એમ કહે તો તે પણ ઠીક નથી.

ભાવાર્થ :—ગાવ્યમાત્વા ક્ષનાક્ષરવા સદધામિ આ મત્તર્થિગથી મમજાય છે કે પુરેલા કપાલને દર્શથી સાંધવો. ॥ ૧૪ ॥

ન શોષદ્રૂતઘાત ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (શોષદ્રૂતઘાત) સંપૂર્ણ પુટી ગયેલા કપાલનું સંધાન થઈ શકે નહિ, અને પુટવાને જેમ તેમ સધિ તો પણ જિજ્ઞ શુદ્ધ દૂર થઈ શકતી નથી.

ભાવાર્થ :—સંપૂર્ણ પુટી ગયેલા કપાલનું સંધાન થઈ શકે નહિ અને કાપ તો પણ આ પુટલું છે એવી શુદ્ધિ દૂર થતી નથી. ઉપરના સૂત્રમાં જે વાક્ય મૂક્યું છે તે તો અશ્વધાર્થ છે. ॥ ૧૫ ॥

અનર્થકસ્ય સર્વમાને સ્વાત ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (સર્વમાને) સંપૂર્ણ નાશ થવા પછી (અનર્થકઃ સ્વાત) તે નિર્થક થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ :—સંપૂર્ણ કપાલ નાશ થવા પછી તે નિર્થક થઈ જાય છે. માટે ‘ નિજો જુહોતિ ’ કર્મ નૈમિત્તિક છે અને અર્ધમ તરોષ છે. જિજ્ઞ કપાલના જરૂર્ય મળે નથી. માટે કપાલ એક ભાગમાં પુટો તો પાન અને સંપૂર્ણ પુટીને ચૂકુ યજ્ઞ જામ તો પણ ભેદન રૂપ નિમિત્ત પ્રાપ્ત થતાં નૈમિત્તિક દામ કરવો જોઈએ એ આ અધિકરણનું તાર્કિક છે. ॥ ૧૬ ॥

દાહના સમ્બધમાં જો પુરોહિત સંપૂર્ણ બળી ગયો હોય તો

પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ

ક્ષામે તુ સર્વદાદે સ્વાદેકદેશસ્વાવર્જનીયત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ક્ષામે તુ) દાહના અંતમાં તો (સર્વદાદે) સંપૂર્ણ પુરોહિતનો દાહ

યથે હોય તો (સ્વાત્) પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. (એકદેશસ્વ) એકદેશ (અવર્જનીયસ્વાત્) અવર્જનીય હોવાથી.

સાધાર્થ :— પુરોહિત જન્મવતી વખતે જો તે સપૂર્ણ જળી ગયો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ, અને ડોહ અમુક વાગમાં દાઝી ગયો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની જરૂર નથી કારણ ડોહ એક વાગમાં દાઝી ગયું એ તો અવર્જનીય છે અર્થાત્ સ્વાભાવિક છે. ॥ ૧૭ ॥

દર્શનાદેકદેશે સ્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(દર્શનાત્) યાગની સમાપ્તિનું અવશ્ય થવું હોવાથી (એકદેશે) એક દેશમાં દાઢ થાય તો પશુ (સ્વાત્) પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ.

સાધાર્થ :—અથ પુરોહિત ક્ષાયતઃ તં વહ્ વર્ણો યુક્તિઃ યદા શંદ્રવિઃ/ સતિષ્ઠેતાથ તત્તેવ હવિર્નિશ પેત્ યત્તો હિ ચત્તસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તત્. આ વાક્યમાં બતાવ્યું છે કે તે હવિષ્થી યાગ સમાપ્ત કરવો હવે જો સપૂર્ણ પુરોહિત જળી ગયો હોય તો હવિષ ન રહેવાથી યાગ અર્ધ થશે જ નહિ, અને એમ થાય તો ઉપરનું બોદું ઠી માટે એક દેશમાં પુરોહિત દાઝી ગયો હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૮ ॥

અગ્નેન લેતલ્હાત્માદિ પારણપ્રાપ્તિઃ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(આ) પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ સૂચવે છે. (અગ્નેન) ધીથી યાગની સમાપ્તિ કરવી (હિ) કારણ કે (એતત્) આ (શાસ્ત્રાત્) શાસ્ત્રથી (પારણપ્રાપ્તિઃ) આપ્તિપ્રાપ્તિ કારણથી પ્રાપ્તિ છે.

સાધાર્થ :—સપૂર્ણ પુરોહિતને દાઢ થાય તો બીજા દર્શનથી યાગ સમાપ્ત કરવો, બીજા દર્શનમાં યાગ અર્ધ હોય તો પશુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું આ કારણથી સપૂર્ણ દાઢ સ્વીકૃત થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

તદ્વિઃ શન્દ્રાસેતિ ચેન્ન ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વિઃ શન્દ્રાત્) દગ્ધ હવિષ્થી સમાપ્તિ કરવી જોઈએ એવો શબ્દ હોવાથી અન્ય હવિષ્થી (ન) યાગ ન કરવો જોઈએ (હિતિ ચેન્ન) જો એવા શંકા કરવામાં આવે તો.

સાધાર્થ :—દગ્ધ હવિષમાં જ કરજીતા બતાવી છે, માટે અન્ય હવિષ્થી યાગ કરવો ઠીક નથી, આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૦ ॥

સ્વાદિજ્યાગામી હવિઃશબ્દઃ તલ્લિજ્જસંયોગાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(દિજ્યાગામી) યાગ વાગક (હવિઃ શબ્દ-) હવિષ સમ્બંધ છે. (તલ્લિજ્જ-સંયોગાત્) સતિષ્ઠેત્ત એ લિંગની સાથે સંબંધ હોવાથી માટે (સ્વાત્) અન્ય હવિષ્થી યાગ-સમાપ્તિ કરવી.

ભાવાર્થ :—અન્ય દ્રવિપૃથી યાગની સમાપ્તિ કરવી. ઉક્ત વાક્યમાં જે દ્રવિપ્ સખદ તે યાગ વાચક છે સંપૂર્ણ રૂપે થયેલા પુરોહિતથી યાગ થઇ શકે નહિ, માટે ધૃત રૂપ બીજા દ્રવિપૃથી યાગ સંપૂર્ણ કરવો અને સંપૂર્ણ દાદમાં પ્રાયશ્ચિત્ત પણ છે. એ આ અધિકરણને બાબ છે. ॥ ૨૧ ॥

એક દ્રવિપ્નો નાશ થાય તો પણ પંચ શરાવનો નિર્વાપ કરવો

એ અધિકરણના સૂત્રો

ચચાશ્વતોતિ ચેત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચચાશ્વતિ) જેવી રીતે સવજ થાય છે તેવી રીતે બંનેનું પ્રદણ કરવું. (રિતિ ચેત્) એ રીતે જે કરવામાં આવે તો આને ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—૧૪૦ પૂર્ણમાસના પ્રકરણમાં લખામાં આવ્યું ॥ ૩ વસ્તોમયં દ્રવિ-
શર્તિમાષ્ટેત , પુનઃ પશ્વતરામોદનં નિર્વપેત્ ॥ આ વાક્યમાં જે યાગ બતાવવામાં આવ્યો છે તે સાયકાળ અને પ્રાતઃકાળના દ્રવિપ્ને ઉદેશીને છે. એટલે કે જેનું સાયકાળ અને પ્રાતઃકાળનું ઉભય દ્રવિપ્ નાશ પામે તેણે પંચશરાવ આદનો નિર્વાપ કરવો એટલે બંને કાળના દ્રવિપ્ને ઉદેશીને ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨૨ ॥

ન તદ્વક્ષણત્વાત્ ઉપપાતો હિ કારણમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) ઉપગની બાગત હીક નથી (હિ) કારણ કે (ઉપપાત) નાશ (કારણ) કારણ છે (તદ્વક્ષણવાત્) દ્રવિપ્ માત્ર દક્ષિણ તરીકે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સાયકાળ અને પ્રાતઃકાળ બંને વખતના દ્રવિપ્નો નાશ થયે હોય તો જ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એમ માનવું હીક નથી. દ્રવિપ્ માત્રનો નાશ થાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એમાં ઉભય સખદની વિરક્ષા નથી, માટે પ્રાતઃકાળનું અથવા સાયકાળનું કે બંને વખતનું દ્રવિપ્ નાશ પામવું હોય તો ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. અર્થાત્ એક વખતનું પણ દ્રવિપ્ નાશ થાય તો પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

દોષ અને અભિપય બંને લક્ષણના નિમિત્ત છે

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ

દોષામિપયમક્ષણં ચ તદ્વત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :— (દોષામિપયમક્ષણં ચ) દોષ અને અભિપય બંને લક્ષણના નિમિત્ત છે (તદ્વત્) જેમ ઉપર બતાવેલ દ્રવિપ્નાં પ્રાયશ્ચિત્તનું કારણ છે તેમ.

ભાવાર્થ :—ભૂપેતિષ્ટેમ પ્રકબ્ધમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે દ્રવિપ્નાં પ્રાયશ્ચિત્તનુચ્ચ-
સ્વર્ગીયે હૃવા પ્રયજ્ઞ પરેત્વ વદમિ મહાર મહ્યન્તિ । આ વાક્યમાં અભિપય અને દોષ બંને દોષ લક્ષણના નિમિત્ત નથી પણ દરેક જુદાં જુદાં નિમિત્ત છે. સાદિત્વમાં નિમિત્તત્વ નથી પણ દરેકમાં છે. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સમાખ્યાં ચા ન હિ તયોર્ધર્મશાસ્ત્રમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :— (વા) અથવા (સમાખ્યામ્) બન્નેમાં નિમિત્તતા છે (હિ) કારણ (તયો) તે બન્નેમાંથી દરેકને માટે (ધર્મશાસ્ત્રં ન) ધર્મ શાસ્ત્ર નથી.

ભાવાર્થ :— દરેક અર્થોત્ અભિપ્રય પણ નિમિત્ત છે અને હોમ પણ નિમિત્ત છે આપું માનવાને ઉર્ધ્વપણ ધર્મત્વપ્રતિપાદક કારણ નથી, માટે અભિપ્રય અને હોમ બન્ને મળીને કર્તવ્ય કારણ સેમ અસંભવ નિમિત્ત છે. ॥ ૨૫ ॥

પુનરાધાનમાં બન્ને અગ્નિને અનુગમ નિમિત્ત છે એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ પુનરાધેયમોદનમ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :— (પુનરુપાયમ્) દરીયો અગ્નિધાન કરવું, (ઓદનવત્) જેમ પંચશરાવ ઓદનના નિર્વાપમાં બતાવ્યું છે તેમ.

ભાવાર્થ :— અગ્નિહોત્ર પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ચત્વોમાવતી અનુગતાવભિગ્નેષ્વે ચેવતામ્ સર્વો વાઙ્મુદિયાત્ પુનરુપાયં તસ્ય પ્રવૃત્તિઃ આદ્યનીય અને માદૃપત્ય બન્ને અગ્નિઓ, જે નષ્ટ થઈ જાય અને સૂર્યને અશ્વ અથવા ઉદય ચર્ચિત્વ તો દરીયો અગ્નિધાન કરવું જેમ પંચશરાવ ઓદન નિર્વાપમાં દરેક કલિપની અર્થ નિમિત્ત રહે છે તેમ પ્રકૃતમાં પણ દરેક અગ્નિના નાશ નિમિત્ત રહે છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત દ્રવ્યોત્પત્તિર્વોમયોઃસ્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :— (દ્રવ્યોત્પત્તિઃ) અગ્નિ ૩૫ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિનાં (વોમયોઃસ્વાત્) બન્ને કારણ છે.

ભાવાર્થ :— ' જમી આદ્યીત ' આ હેઠાણે બન્ને અગ્નિની ઉત્પત્તિ બતાવી છે, માટે બન્ને અગ્નિના નાશમાં નિમિત્તતા એ એકમાં નાંક. અર્થોત્ આદ્યનીય અને માદૃપત્ય બન્ને અગ્નિ નાશ પામ્યા હોય તો પુનરાધાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૭ ॥

‘ પંચશરાવનિર્વાપનું કર્માન્તરત્વ છે ’ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ પચ્ચશરાવસ્તુ દ્રવ્યશ્રુતેઃ પ્રતિનિધિઃ સ્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :— (ડુ) પૂર્વપક્ષોનાક છે. (પચ્ચશરાવઃ) પાંચ શરાવ ઓદનનો નિર્વાપ કરવો એને વપ્ત્યમાં આવ્યું છે તેમાં (દ્રવ્યશ્રુતેઃ) દ્રવ્યનું અવગણ્ય થવું હોવાથી (પ્રતિનિધિઃ) સાન્નાય દ્રવ્યનું એ પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય (સ્વાત્) છે.

ભાવાર્થ :— પચ્ચશરાવમોદનં નિર્વપેત્ આ હેઠાણે જે ઓદન ૩૫ દ્રવ્યનું અવગણ્ય થાય છે તે સાન્નાય દ્રવ્ય અર્થોત્ દહીં અને દ્રધ ૩૫ દ્રવ્યનું પ્રતિનિધિ છે અર્થોત્ એ હોમ-શ્રુત્ કર્મ નથી આપું પૂર્વપક્ષનાં માનવું છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત-સૂત્ર ચોદના યા દ્રવ્યદેવતાધિધિરવાચ્યે હિ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યદેવતાધિધિ.) દ્રવ્ય અને દેવતાનો સંબંધ હોવાથી કર્માન્તર વિનિ છે. (હિ) કારણ કે (દ્રવ્યધિ) નો કર્માન્તર ન હોય તો દ્રવ્ય અને દેવતાનું કથન ન હોયું જોત્યો માટે (ચોદના) અપૂર્વ નિધિ છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય અને દેવતા એ યાગનું સ્વરૂપ છે. માટે જ્યાં દ્રવ્ય અને દેવતા બતાવ્યા હોય તે અપૂર્વ યાગ છે એમ સમજવું જો પ્રયત્ન કરવો. અનુવાદ હોય તો એમ્ એ પદ નહોતું હરે છે કારણ કે પ્રયત્ન યાગમાં ઇન્દ્ર અને મહેન્દ્ર દેવતા છે. તો પછી ‘એન્દ્ર’ કહેવાથી ઉભય દેવતાની પ્રતીતિ કેવી રીતે થાય માટે ઇન્દ્રદેવતાક પંચશરાવ ઓદન નિર્વાપ એ પૃથક્ યાગ રૂપ કર્મ માનવું જોઈએ. ॥ ૨૯ ॥

૫. પંચશરાવ નિર્વાપ એ નૈમિત્તિક દર્શવાગનું અંગ છે
એ અધિકરણને સમજાવે છે.

૫. પૂર્વપક્ષ સ પ્રત્યામનેત્ સ્થાનાત્ ॥ ૩૦ ॥

૨ પદાર્થ :—(સ) તે યાગ (પ્રત્યામનેત્) સ્થાનાત્ પ્રતિનિધિ યાગ છે. (સ્થાનાત્) ઉભય દેવિધૂની આત્મિકી દસ યાગ નિશ્ચય થતો હોવાથી

ભાવાર્થ :—ઉક્ત પંચશરાવ ઓદન નિર્વાપ જે પૃથક્ વક્ષ્ય બતાવવામાં આવ્યો છે તે દર્શ યાગનો પ્રતિનિધિ યાગ છે. કારણ કે સામાન્ય દેવિધૂનો નાશ થવાથી તે યાગની નિશ્ચયિ થાય છે. માટે તેના બદલામાં ઉક્ત યાગ થાય છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર અદ્વિધિધિર્વા નિમિત્તસંયોગાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા ઉક્ત (અદ્વિધિધિ) દર્શવાગનો અંગરિકિ છે. (નિમિત્તસંયોગાત્) નિમિત્તનો સંબંધ હોવાથી

ભાવાર્થ :—પ્રથમના દહી અને દૂધ રૂપ દેવિધૂનો નાશ થવા છતાં ખીન દહી અને દૂધ બંને દર્શ યાગનું અનુકૂળ થાય છે અને દેવિધૂના નાશથી જે વેગુરૂપ પ્રાપ્ત થયું હોય તેના પરિહાર થાય છે. માટે પંચશરાવનિર્વાપ રૂપ યાગ દર્શવાગનું અંગ છે. પ્રતિનિધિ નહિ ॥ ૩૧ ॥

સત્ર કરવાનો સંકલ્પ કરીને થઈ જે સત્ર નથી કરતો તેણે વિધિજિત્
યાગ કરવો જોઈએ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

વિધિજિત્વપ્રયુક્તે માયઃ કર્મણિ સ્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(યુ) સિદ્ધાંત પદ્ધતિ સ્વયં છે. (અપ્રયત્ને) સત્રને માટે જે સંકલ્પ કરે છે અને પછી તેનું અનુકૂળ નથી કરતો તેણે (વિધિજિત્) વિધિજિત્ નામક યાગ કરવો અને એમ કરવાથી (કર્મણિ) વિધિજિત્ રૂપ કર્મમાં (માયઃ સ્વાત્) ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—હું સત્ર કરીશ ! આથી સંકલ્પ કરી પછી જે સત્ર નથી કરતો તેણે વિધિજિત્ યાગ કરવો અને તે યાગ કરવાથી સત્રનું ફળ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૩૨ ॥

નિષ્કલ્પવાદાચ્છ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :— (ચ) અને (નિષ્કલ્પવાદાચ્છ) નિષ્કલ્પવાદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :— સર્વોચ્ચો વા એવ દેવતાભ્યઃ, સર્વેભ્યઃ છુટેભ્યઃ આમ્નાનમાગુરતે ચઃ સત્રાગ આગુરતે । આ ઠેકાણે આગુરતે નો અર્થ સંકલ્પયતિ યામ છે. જે ઉપર પ્રમાણે કહે છે તે સર્વ દેવતા અને સર્વ પૃથકને આત્મ નો નિષ્કલ્પ કરે છે. માટે જે આચારણ અર્થાત્ સત્ર માટેનો સંકલ્પ કરીને સત્ર થી કંતો તેણે વિશ્વનિત્ વાગ કરેલો જોઇએ. સત્રનો સંકલ્પ કર્યો એટલે એ આત્મના નિષ્કલ્પ બરાબર ॥ માટે સંકલ્પાકરણે જાણીસન્ જનેન વિશ્વનિત્ પત્રીકીતિત્ત્વે સંગતઃ આ પ્રમાણે સુખોદનીયમા સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ સંકલ્પ કરી સત્ર ન કરેલો એ તો દેવતાના અણી થયા જેનું કહેવાય માટે વિશ્વનિત્ વાગ કરીને નસુમાંથી છુટું જોઇએ. ॥ ૩૩ ॥

અર્હિષ્ટત્યાદિ કૃતિથી મતકાળનું વિધાન છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ વત્સસંયોગે વ્રતવોદના સ્વાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :— (વત્સસંયોગે) વત્સનો સંબંધ હોવાથી (વ્રતવોદના) મનનું વિધાન (સ્વાત) છે.

ભાવાર્થ :— કથંપૃથ્વીમાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે ‘ સર્હિયા વૈ વૌર્વમાસે વ્રતમ્ ઉપયન્તિ વાસેન જમાવાસ્વામામ્ ’ અર્થી મનને । અર્થે ભોજન થાય છે. આ ઠેકાણે વત્સનું બવણ થાય છે માટે અમાવાસ્યાને દિવસે વત્સથી મત કરવું એવો અર્થ છે. એટલે કે વત્સસાધન ભોજન કરવું આવું ‘ પૂર્વપક્ષવાદીનું ’ મતભ છે.

સિધ્ધાંત સૂત્ર કાલો વોત્વસસંયોગાદ્ યયોક્તસ્ય ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :— (વા સિધ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે (કાલઃ) કાળની વિધિ છે (યયોક્તસ્ય) વચનાન્તરથી પ્રાપ્ત થાય છે (વોત્વસસંયોગાદ્) ઉત્પન્નને । આ સંયોગ છે.

ભાવાર્થ :— જમાવસ્વામાસ વહુમર્ષિક્ મતં વ્રતવન્તિ આદિ અને માસ વચરનું તથા પ્રુષ્ઠગ ધીનાગ્ર મત ભોજન કરવ જોઈએ આ પ્રમાણે મનનું વિધાન થયું છે પણ આ મન ક્યારે કાણ એ કાળ અર્થાત્ સમય બનાયો નથી મટે જમાવાસ્વામા વસેન એટલે અમધારમાને દિવસે વત્સના અપાકરણ વખતે મનભોજન કરેવું આવી રીતે મના કાળનું વિધાન કર્યું છે ॥ ૩૫ ॥

અર્ચાપરિમાણાચ્છ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :— (ચ) અને (અર્ચાપરિમાણાચ્છ) અર્ચ સમજી શકાય એમ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :— જે કાળવિધિ ન મળવામાં આવે તે વત્સથી મન ભોજન કરવું એનો અર્થજ કયો જ નીકળતો નથી. શું જેમ હાથથી ભોજન કરીએ છીએ તેમ વત્સથી ભોજન કરવું, કે વત્સને આચળ રાખીને ભોજન કરવું કે છત્યાદિ કોઇ પણ પદ્યમાં અર્ચ જંગત થતો નથી. માટે કાળવિધિજ મળવો જોઈએ. ॥ ૩૬ ॥

વત્સસ્તુ શ્રુતિસંયોગાત્ તદક્ષં સ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(કુ) પણ (વત્સઃ) વત્સ વિધાનમાં શક્યાર્થ છે (શ્રુતિ સંયોગાત્) મુનિમાં તેનો સંયોગ હોવાથી માટે (તદક્ષમ્) વત્સનું વિધાન તેના અંગ તરીકે (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ :—જો વત્સનો અર્થ ' વત્સના અપાકરણનો કાળ ' એવો અર્થ કરવામાં આવે તો વત્સનો એ શક્યાર્થ ન થયો. પણ લક્ષ્યાર્થ થયો. લક્ષણા માનવા કરતાં શક્તિ માનવી એજ ન્યાય છે. માટે શક્તિ રૂપ અર્થ લઇ પ્રતના અંગ તરીકે વત્સનું વિધાન છે એમ માનવું જોઇએ ॥ ૩૭ ॥

કાલસ્તુ સ્યાદ્વોદનાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(કુ) નિશ્ચયાર્થને સૂચવે છે. (કાલઃ સ્યાત્) કાળનું જ વિધાન છે. (જ્વોદનાત્) વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્યમાં લક્ષણાથી જ અર્થ કરવો ન્યાય છે. શક્તિથી નહિ. જુદા કલ્પાનમયકર્તૃદમ્પતી અર્થોક્તામ્ આ વાક્યથી કાળનું વિધાન છે માટે ઉપરના અંગે લક્ષણા માનવી એમાં કોઈ પણ ભૂતનો દોષ નથી ॥ ૩૮ ॥

અનર્થકઞ્ચ કર્મસંયોગે ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કર્મસંયોગે) કર્મના અંગ તરીકે તો તે (અનર્થકઃ) નિર્થક થઇ પડે છે.

ભાવાર્થ :—જો વત્સને પ્રતનું અંગ ગણવામાં આવે તો તે કેવી રીતે અંગ ગણવું એનો નિશ્ચય થઇ શકતો નથી, માટે કાળ વિધિજ લક્ષણાથી રચીકરવો જોઇએ. ॥ ૩૯ ॥

અવચનાશ્ચ સ્વશબ્દસ્ય ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વશબ્દસ્ય) વત્સશબ્દની શક્તિ વત્સર્થમાં (અવચનાત્) ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો કોઈ કહે કે વત્સ શબ્દવાથી વત્સનું મોંસ સમજવું અને વત્સર્થમાં પ્રત-ભોજનનું અંગ રૂપ શકે છે. તો તેનો ઉત્તર એ છે કે વત્સ શબ્દનો અર્થ ' વાઙ્ડો ' થાય છે ' વાઙ્ડાનું મોંસ ' એવો અર્થ થતો નથી. વત્સની શક્તિ વત્સર્થમાં નથી માટે વત્સ-મોંસ તો ન જ લઇ શકાય. આ કાળથી કાળનું વિધાન માનવું એજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૪૦ ॥

‘ અર્હિષેત્યાદ ઉક્તકાળ સંનયત્ અને અસંનયત્ ઉભય સંધારણ છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

કાલશ્ચેત્ સંનયત્કષે તદ્વિજ્ઞસંયોગાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(કાલઃ ચેત્) જો કાળ વિધિ માનવામાં આવે તો (સંનયત્કષે) સંનય દ્વિધના પક્ષમાં જ તે વિધાન હોવું જોઇએ. (તદ્વિજ્ઞસંયોગાત્) સંનયવિજ્ઞમુક્ત વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે માનાશ્વ હવિષુનો ઉપયોગ કરે છે તેને માટે જ કાળનું વિધાન છે એમ માનવું જોઈએ. સાત રથ એટલે દહીં અને દૂધ. દૂધ મેળવવા માટે વત્સને ખવરાવી દૂર કરવો જોઈએ. અને એ દૂર કરવાને વખત મત કરવું જોઈએ એવો સ્પષ્ટ અર્થ થઈ શકે. એટલે માથે દોઢવા પ્રાતઃકાળ અને સાયંકાળ એવા બે વખત હોય છે સાતારથ દાવપૂના ઉપયોગ કરનારે માથે ખવરાવી વત્સને જગારે દૂર કરે છે ત્યારે મત યોજન કરવું એવો સ્પષ્ટ અર્થ સાથ છે પણ જે પુરોહિતોએ હવિષ્ તરીકે ઉપયોગ કરે છે તેને માટે ઉક્ત કાળનું વિધાન માનવું ન જોઈએ. માટે જાનમતપસર્ગા અર્થાત્ સાતારથ હવિષ્ પ્રયોક્તાને માટે જ ઉક્ત કાળ-વિધિ છે એવું પૂર્વ પક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૪૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

કાલાર્થત્વાદ્ ધોમયોઃ પ્રતીયેત ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(ધો) અથવા (કાલાર્થત્વાત્) કાળનો અર્થ મુખ્ય હોવાથી (ધોમયોઃ પ્રતીયેત) સંનયત અને અસંનયત બન્ને પક્ષમાં કાળનું વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—કાળના વિધાનમાં જ તાત્પર્ય છે સાતારથ હવિષ્પૂજાના હોય તો તેને અને પુરોહિત હવિષ્પૂજાના હોય તેને મત કરવું હોય તો વત્સાપાકરણ વખતે અર્થાત્ સાયંકાળ અથવા પ્રાતઃકાળે કરવું જોઈએ એમ ઉક્ત વાક્યનો અર્થ નીકળે છે. ॥ ૪૨ ॥

સહ શાસ્ત્રયા પ્રત્યાદિયું કાળ વિધાનાર્થતઃ છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે ॥

પૂર્વપક્ષસૂત્ર

પ્રસ્તરે શાસ્ત્રા અચળવત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રસ્તરે) પ્રસ્તરમાં (શાસ્ત્રા) અંગ તરીકે છે. (અચળવત્) જેમ નેત્રાવરણ પવસા પ્રયતિ આ ઠેકાણે પચમ અંગ તરીકે છે તેમ.

ભાવાર્થ :—સહ શાસ્ત્રયા પ્રસ્તરમાદ્યનીયે પ્રદરતિ આ ઠેકાણે ' શાસ્ત્રા ' એ પ્રસ્તર-પ્રદરણનું અંગ છે. કાળથી કે ' શાસ્ત્રા ' શબ્દને ' સહ ' ના યોગમાં ત્રીજી વિકલિત છે તે શાસ્ત્રામાં અંગતા સૂચવે છે. અર્થાત્ ' પ્રસ્તર ' એ મુખ્ય છે અને ' શાસ્ત્રા ' એ અંગ અર્થાત્ ગૌણ છે. જેમ નેત્રાવરણ પવસા પ્રયતિ આ ઠેકાણે ત્રિત્રાવરણ દેવતાક દવિ એ મુખ્ય છે અને પચમ એ અંગ છે. તેમ ઉપર પણ સમજવું. ॥ ૪૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

કાલવિધિ ધોમયોર્વિધમાનત્વાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(ધોમયોઃ) પ્રસ્તર અને શાસ્ત્રા (વિધમાનત્વાત્) વચન-નિરથી પ્રાપ્ત થતાં હોવાથી (કાલવિધિઃ) કાળનું જ વિધાન છે અંગનું નહિ.

ભાવાર્થ :—સહ શાસ્ત્રયા પ્રસ્તરમાદ્યનીયે પ્રદરતિ આ ઠેકાણે કાળનું જ વિધાન છે. પ્રસ્તર પ્રદરણનું અંગ શાસ્ત્રાપ્રદરણ નથી. વત્સના અપાકરણ માટે શાસ્ત્રાની જરૂર પડે છે. પછી શાસ્ત્રાને આદવનીયમાં પ્રદરણ કરવાનું હોય ત્યાં પણ તેનું પ્રતિપત્તિ કર્મ હોય છે. અર્થાત્ અમુક ઠેકાણે શાસ્ત્રાને રાખી મુકવાની હોય છે. ॥ ૪૪ ॥

અતત્સંસ્કારોર્થવાચ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (અતત્સંસ્કારોર્થવાચ) શાખા પ્રસ્તરને ક્ષેત્ર ઉપકાર કરતી ન હોવાથી તે અંગ નથી.

ભાવાર્થ :—શાખા પ્રસ્તર ઉપર ક્ષેત્ર દૃષ્ટ અદૃષ્ટ ઉપકાર કરતી નથી અને જે પ્રકાર ન હોય તે અંગ તરીકે પણ ન હોય માટે શાખા પ્રસ્તરના પ્રકાર માટે પણ નથી. ॥ ૪૫ ॥

સમાચ્ચ વિગ્રહોને સ્વાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (સ્વાત્) તે કારણથી (વિગ્રહો) શાખાના અભાવમાં પણ પ્રસ્તર-પ્રકાર પણ થકે છે. પ્રસ્તર એક દ્રવ્ય વિશેષનું નામ છે. ॥ ૪૬ ॥

અપવેષણ પક્ષે સ્વ ત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (અપવેષ :) ઉપવેષ (પક્ષે) સંનયત્પક્ષમાં (સ્વાત્) હોય છે.

ભાવાર્થ :—સંનાયક દવિધૂવાગ્યો જ્યારે પ્રસ્તરનું પ્રકાર કરે અથ ત્ અ હવનીયમાં નથી ત્યારે શાખા પણ અન્યત્ર મૂળે દે પણ જેને સંનાયક દવિધૂ ન હોય તેણે શાખા મેળવવાની જરૂર નથી. માટે સદ્વાચ્યકાં ઇત્યાદિ પણ કાળનું જ વિનાશ કરે છે. અર્થાત્ જે પ્રસ્તરના પ્રકારણને કાળ તેજ શાખાની પ્રતિષ્ઠિતિના કાળ છે. ॥ ૪૭ ॥

इति मीमांसागुर्जस्मान्ये षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः

अथ षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः

इति मीमांसाગુર્જસ્માન્ આયે છે તે નૈમિત્તિક દેવ યાને વિભાગ
જાણવે છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

पूर्वपक्ष सूत्र अम्युदये कालापराधादिऽवाचोदना स्यादयथा पक्षसाराये ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(અમ્યુદયે) યદનો ઉદય થયો હોય તો (કાળાપરાધાદિ) સમજની મૂળ યથા (દમ્યુદયના સ્વાત્) યાવના વિધિ છે (યથા વજ્રાણે) જેથી રીતે પચસાવના સંનયમાં જાય છે તેમ

ભાવાર્થ :—અચાવાસ્વાના દિવસે હર્ષેય થઈ ક્ષેત્ર હોય, પણ પછી તેજ રાત્રિના પાછલા પહેરે યદનો ઉદય થયો હોય તો તે કરેલો યાજ્ઞદર્શન ક્ષેત્ર ન કહેવાય, કારણ કે,

કમળની બૂચ થયેલી ગણાવ. દર્શ' એટલે અભાવાસ્થા અને એ રાત્રે ચંદ્રમા ન ઉગે તો જ તે દર્શ' ઠહેરના અને તે દિવસે કરેલો વાગ દર્શ'વાચ ઠંડચાચ પણ એ એજ રાત્રિએ ચંદ્રમા ઉગ્યો હોય નો. યદ્ય દરિનિ સ્થ' પુરસ્તાચન્દ્રમા અમ્બુદેતિ ત્રેષા તણ્ડુલન વિભજેદ્ એ મધ્યમાઃ સ્પુસ્તાનમયે દાયે પુરાશામપ્રત્યક્ષત્ કુર્ચાદ્, એ સ્પષ્ટિસ્તાનિન્દ્રાય પ્રદાયે દયન્ ચક્રમ્, વેડગિણસ્તાન્ - વિષ્ણવે શિપિવિષ્ણાય શૃત્તે ચક્રમ્ ॥ આ વાક્યથી એક ભુદોજ વાગ કરવો. અને તે સમયની બૂલનુ પ્રાપ્તિ છે અથ સમજવું આવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપનયો વા વિષમાનત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (અપનયઃ) દ્રવ્ય સંબંધ પ્રાકૃત દેવતાના

વિભાગનુ જ વિધાન છે (વિષમાનત્વાત્) પ્રાકૃત દેવતાનો સંબંધ તો વિષમાન જ હોવાથી.

આવાર્થ :—દર્શ'વાગના સંબંધમાં જે સમયની બૂચ થયેલી હોય છે તેને માટે જે યજ કરવામાં આવે છે તે કોઈ ભુદુ' કમ' નથો પણ દ્રવ્ય સંબંધી જે દેવતાઓ હોય છે તેને વિભાગ જ બતાવવામાં આવે છે. અને તેને લગતું ઉપરના સૂત્રમાં વાક્ય બતાવવામાં આવ્યું છે. અખંડ તંકુલ, કોક કોક ભાંગેલાં હાણાવાળા તંકુલ અને લચલચ બધા જ ભાંગેલા એટલે કણકી જે અખંડ હોય તે ધન્વને જે મધ્યમ હોય તે અગ્નિને અને સૂક્ષ્મ (કણકી) હોય તે વિશુને આપવા. એટલે તે તે તંકુલોનો ચર બનાવી ઉક્ત દેવતાનું નામ લઈ અગ્નિમાં હોમવો. એ કે દેવતા તો પરમાત્મા હૃષી એકજ છે છતાં તેની અવંત સક્રિયને લીધે અનન્ત નામ છે આવાર્થ એ છે કે એ કોઈ ભુદો વાગ નથી પણ પ્રાકૃત વાગ એટલે દર્શ'વાચમાં જ થેડો પ્રવો વિશેષ દેશકાર બતાવવામાં આવે છે. ॥ ૨ ॥

તદ્વૃક્તવાચ્ય કાચ્છાનામ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (તદ્વૃક્તવાચ્ય) ઉપર ઠહેલા વાક્યના પદક ચાહે (તદ્વૃક્તવાચ્ય) દેવતાના વિભાગને જ સૂચવે છે.

આવાર્થ : ' વિમજેત્ ' આ પદથી દેવતાના વિભાગ રૂપે નિમિત્ત છે. એ મધ્યમાઃ સ્પુ' આ ચાહે પણ દેવતાનો વિભાગ જ બતાવી રહ્યા છે. માટે દેવતાના અપનયને માટે જ એ કમ' છે. ॥ ૩ ॥

આતન્વનામ્યાસસ્ય ચ દર્શનાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (આતન્વનામ્યાસસ્ય) આતંચનને અજ્ઞાપ (દર્શનાત્) થતો હોવાથી.

આવાર્થ :—જો અપૂર્વ કમ' હોત તો પ્રાકૃત દર્શી વિષમાન જ હવું તો પછી અભાવાસ્થ કમ'ને માટે આતંચનની આદૃત્તિની જરૂર ન હોતી પણ જો દેવતાના અપનય માટે એ કમ' હોય તો પ્રાકૃત દર્શિમાં ચર થયેલો હોવાથી દર્શીથી દર્શીની જરૂર પડવાથી અનેન અતન્વ પ્રવરેત્ આ દર્શિથી દૂધ મેળવી દર્શી ઉમ્મલ કરે અભાવાસ્થા કમ' કરવું. આથી રીતે

આત્મનનો અભ્યાસ (દરીયા કથન) હોવાથી ઉક્ત કર્મ દેવતાના અપવિત્ર માટે જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪ ॥

અપૂર્વવાદ વિધાનં સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ (અપૂર્વતા) અપૂર્વ હોવાથી (વિધાન સ્વાત્) વિધાન છે.

સાધાર્થ :—ય યજુષામ સ્યાત્ સોડમાવાસ્વામિદ્વૈ વસાનપાકૃત્ ॥ એને યજુની કામના હોય તેમણે અમાવાસ્ય યાગ કરી ‘રસોમ્’ અપાકરણ કરવું. આ કૌશલે તો પ્રકૃત યામ સમાપ્ત થઇ ગયેલો હોવાથી અહીં વિધાન માનવું જ જોઇએ. ॥ ૫ ॥

પયોદોષાત્ પજ્જશરાવેડુદું હોતચત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(પયોદોષાત્) દૂધ બગડી જવાથી (પજ્જશરાવે) ઉપર બનાવવામાં આવેલું પય છરાવ સંબંધી કર્મ એ તો અપૂર્વ કર્મ છે પરંતુ પ્રકૃત રચનામાં તો (અદુષ્ટત્) (દિ) માટે (ફલત્) આ કૌશલ અપૂર્વ નથી.

સાધાર્થ :—પંચમગવમા હવિષ્ અરાત્ર ચયેલ્લ હોવાથી એનો નાશ થયેલો હોય છે માટે ત્યાં તો અપૂર્વ કર્મવિધાન માનવું. પણ આ અબુદ્ધિપેષ્ટિનાં હવિષ્ અપટેલુ ન હોવાથી નવું દ્રવ્ય સંપાદન કરવાનું રહેલું નથી માટે તે અહીં કર્મ નથી. માત્ર તદ્વૃણ પ્રજ્વલે માત્રે દક્ષા વિધિમતે (સાતર ભાગ) તેજ દ્રવ્યનો અનુવાદ કરી પ્રકૃતયાગમાં દેવતાનું જ વિધાન હોય છે. ॥ ૬ ॥

સાંનાચ્ચેડપિ તથેતિ ચેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(સાનાચ્ચે આપ) સાંનાચ્ચમા યજુ (તથેતિ ચેત્) હવિ દુષ્ટ થઇ ગયું છે એમ માની લેવામાં આવે તો

સાધાર્થ :—પંચમગવમાં તો રચ્ય કેભાવ કે હવિષ્ નહતે થઇ ગયું છે, એને અહીં અમાવાસ્ય કર્મમાં કૌશલ યજુ હવિષ્યનો નાશ થયેલો નો નહીં પણ અગ્રાચ નિર્વાપને સીધે હવિષ્ દુષ્ટ માનવું જોઈએ આ રીતેનો ઉત્તર આચારના સ્વરમાં છે. ॥ ૭ ॥

ન તસ્યાદુષ્ટત્વાદવિશિષ્ટં દિ કારણમ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (તસ્ય) તે (અદુષ્ટત્વાત્) દુષ્ટ ન હોવાથી (અવિશિષ્ટત્) ગુણ છે (દિ) કારણ કે (કારણત્) હવિષ્ રૂપ કારણ વિવચાન છે.

સાધાર્થ :—સાંનાચ્ચ દુષ્ટ હોવાથી કૌશલ પુરુષો તેમાં હોય જવાના નથી. સમજતો અમાવાસ્ય યજુમાં હવિષ્ કઇ જગડી જાય નથી તેથી અપેક્ષા સમયે પ્રજ્વલ થયેલા માટે દેવતા યજુનું વિધાન નથી પણ કેવળ દેવતાનું જ વિધાન છે. ॥ ૮ ॥

લક્ષણાર્થ શૃત્યુત્તિઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(લક્ષણાર્થ) લક્ષણાર્થ (શૃત્યુત્તિઃ) શૃત્યુત્તિ શ્રવણ છે.

ભાવાર્થ :—‘ શૃતે ચક્રમ્ ’ આવી રીતે શ્રવણ સંસ્કાર થઈ શ્રવણ જાણ છે પણ ચંદ્રના ઉદય વખતે દૂધમાં અપણ શ્રવણ હોવા નથી તો અશૂન હવિષ્યનો અનુવાદ કેવી રીતે જોડી શકાય ? તો આનું સમાધાન એ છે કે શૂન સંપદમાં લક્ષણાર્થ રચીકારની જોડ ન અને તેનો એવો અર્થ છે કે અપણ સહિત વસ્તુઓનાં વસ્તુનું અપાકરણ પ્રથમ શ્રવણ જ છે. માટે શૃતાર્થ જ પ્રત્યયની શ્રુતિ યોગ્ય છે. આ સર્વકથન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે અબ્યુદયેષ્ટિમાં દેવતાનો વિભાગ જ બતાવવામાં આવે છે અને તે નૈમિત્તિક કથન છે. ॥ ૯ ॥

ઉપાંશુ યાગમાં દેવતાપનયાધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

ઉપાંશુયાજેડવચ્ચનાધ્યાપ્રકૃતિ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ઉપાંશુ યાજે) ઉપાંશુ યાગમાં (અધ્યાપ્રકૃતિ) અધ્યાપ્રકૃતિ દેવતાનું શ્રવણ ન હોવાથી (યજ્ઞપ્રકૃતિ) પ્રકૃત દેવતા યાગનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ઉપાંશુ યાગમાં પ્રકૃત દેવતા સિવાય બીજા દેવતાને પ્રતિષ્ઠાન કરનાર કોઈ પણ વચન ન હોવાથી પ્રકૃતિગત દેવતા જ ઉપાંશુ યાગમાં હોય છે. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

અવનયો વા પ્રવૃત્ત્યા યયેતરેણામ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અવનય) અવનય કરવો જોઈએ (પ્રવૃત્ત્યા) ઉપર બતાવેલી રીત પ્રમાણે (યજ્ઞ હતરેણામ્) જેમ બીજા યાગમાં થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જેમ બીજા યાગમાં વિશાલ હોય છે તેમ ઉપાંશુ યાગમાં પણ દ્રવ્ય અને દેવતાનો વિભાગ હોવો જોઈએ. ॥ ૧૧ ॥

અનિરુપ્તમાં પણ અબ્યુદય હૃદિ કર્તવ્ય હોય છે એ અધિકરણ સમાજવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

નિરુપ્તે સ્વાત્ સત્સંયોગાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(નિરુપ્તે) હવિર્નિવાપ કર્યા પછી જો ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય તો અબ્યુદય હૃદિ (સ્વાત્) કરવી જોઈએ (સત્સંયોગાત્) નિરુપ્ત પદનો સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હવિષ્યનો નિર્વાપ કરી દીધો હોય અને પછી જો ચંદ્ર ઉગ્યો હોય તો અબ્યુદય હૃદિ કરવી જોઈએ કારણ કે નિર્વાપ સ્વયં નિરુપ્તપદનો સંયોગ છે. ‘ સ્વયં હવિર્નિરુપ્તમ્ ’ આ વાક્યમાં નિરુપ્તપદનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ છે. આનું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

પ્રવૃત્તે વા પ્રાપ્નાન્નિમિત્તસ્ય ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષના નિરાશ માટે છે. (પ્રવૃત્તે) આરબ્ધમાં (નિમિત્તસ્ય) નિમિત્તનું (પ્રાપ્નાન્) જોખન હોવાથી.

આવાય :—ઉક્ત વાક્ય દ્વિત્વ માત્રને નિમિત્ત તરીકે જણાવે છે દ્વિત્વને નિર્વાપ થયે હોય એવું જણાવતું નથી માટે દ્વિત્વની પ્રવૃત્તિ યદ્ય હોય અને પછી ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય તો અબ્યુદયેષ્ટિ કરવી જોઈએ. ॥ ૧૩ ॥

લક્ષણમાત્રમિતરત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(કારણ) બીજું (લક્ષણમાત્રમ) કેવળ હલણ જ ॥

આવાય :—કેવળ દ્રવ્ય નિમિત્ત તરીકે સંભવી શકતું ન હોવાથી પ્રવૃત્ત થયેલું દ્વિત્વ જ વિવક્ષિત છે અને એનું જ લક્ષક નિરૂપ પદ છે. ॥ ૧૪ ॥

તથા આન્યાર્યવર્ણનમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અન્યાર્યં દર્શનમ્) અન્ય અર્થનું દર્શન છે.

આવાય :—સ ચલચૂરનં હૃતિરમ્યુદિયાતદેવેન મનવર્ણા આ વાક્યમાં અશુદ્ધિતને અર્થ અનિરૂપ થાય છે. એટલે અનિરૂપ દ્વિત્વ હોય તો પણ તત્ત્વમાં અર્થાત્ અબ્યુદયેષ્ટિ કરવી જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

નિર્વાપ ન કર્યો હોય અને અબ્યુદય થયો હોય તે વખતે ચૈત્રી દેવતાને

નિર્વાપ કરવો જોઈએ એ આધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ અનિરૂપેઽબ્યુદિતે પ્રાકૃતીભ્યો નિર્વપેદિત્યાદમરચ્ય-

સ્તણ્ડુલમૂતેષ્વપનવાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(અનિરૂપે) નિર્વાપ કર્યા પહેલાં (અબ્યુદિતે) ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય તો (પ્રાકૃતીભ્યઃ) પ્રકૃતિધામના દેવતાને (નિર્વપેત) નિર્વાપ કરવો જોઈએ (રૂપિ આમરચ્યઃ) એવું આરંભના આવાય માને છે. (સ્તણ્ડુલમૂતેષુ) તંત્રુલમાં (અવનવાત્) અવનય મંજળાય છે.

આવાય :—નિર્વાપ કર્યા પહેલાં જો ચંદ્રનો ઉદય થયો હોય તો પ્રકૃતિધામના જે અઆદિદેવતા હોય છે તેને નિર્વાપ કરવો. કારણ કે તંત્રુલમાં અવનય જતાઓ છે તંત્રુલ થયા પહેલાં ત્રિહિનો નિર્વાપ કરવો ॥ તે વખતે પ્રાકૃત દેવતા અવનીત થયેલા હોતા નથી. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર વ્યૂર્ણમામ્યસ્ત્યાલેહનસ્તકારિત્વાદેવતાપનયનસ્ય ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વ્યૂર્ણમામ્યઃ) દ્વિત્વના અસનમામચણી (વૈકૃતીભ્યઃ) વિકૃતિધામના દેવતાને નિર્વાપ કરવો જોઈએ (સ્ત) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (અલેહનઃ) આલેખન આવાય એવું માને છે. (દેવતાપનસ્ય) દેવતાની અવનય (તત્કારિત્વાત્) વેદન દેવતા સંબંધના સાધાર્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિર્વાપ કર્યા પહેલાં ચંદ્રોદય થયો હોય તો પણ નિર્વાપ વૈકૃતી દેવતાએને જ ઉદ્દેશીને કરવો. કારણ કે તદુપચ ચન્દ્ર યજ્ઞપથ્ય હવિષ્યું ઉપલબ્ધ છે. માટે પ્રાકૃતદેવતાનો અપનય કરી દેવતાન્તરનો સંબંધ કરવો એ ચોગ્ય હોવાથી વૈકૃત દેવતાને જ નિર્વાપ કરવો. આયુ આલેખન આચાર્ય માને છે ॥ ૧૭ ॥

અર્ધાહુવિધનો નિર્વાપ થઇ ગયા પછી ચંદ્રોદય થયો હોય તો બાકી રહેલા હુવિધનો નિર્વાપ મોન રીતે કરવો. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ વિનિવૃત્તે ન સુષોનામપનયસ્તદ્ગુણત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(વિનિવૃત્તે) અર્ધો નિર્વાપ કર્યા પછી જો ચંદ્રોદય થયો હોય તો (ન) પ્રાકૃત દેવતાનો અપનય કરવો નહિ. (તદ્ગુણત્વાત્) દેવતા એ નિર્વાપનું અંગ હોવાથી (સુષોનાં ન) મુષ્ટિએાનું અંગ દેવતા નથી.

ભાવાર્થ :—દર્શનાગ્રમાં ચાર મુષ્ટિ હવિષોનો નિર્વાપ કરવાનો હોય છે, હવે એ મુષ્ટિનો નિર્વાપ થયા પછી જો ચંદ્રોદય થયો હોય તો પ્રાકૃત દેવતાનો અપનય કરવો નહિ કારણ કે ચાર મુષ્ટિ હવિષોનો એક જ પ્રાકૃત દેવતા હોય છે. અર્થાત્ એ જ દેવતાને ઉદ્દેશી બાકી રહેલા હવિષોનો નિર્વાપ કરવો. ॥ ૧૮ ॥

પીળે પૂર્વ પક્ષ અમાઘૃતેન દિ સંયોગસ્તત્સ્યાનોયત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(અમાઘૃતેન દિ) અપ્રકૃત દેવતાનો (સંયોગઃ) સંયોગ હોય છે. (તત્સ્યાનોયત્વાત્) આગન્તુક દેવતાનું એ સ્થાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શેષ રહેલા એ મુષ્ટિ હવિષોનો પ્રાકૃત દેવતાનો ઉદ્દેશ કરીને નિર્વાપ કરવો નહિ પણ અન્ય આગન્તુક દેવતાને ઉદ્દેશીને અવશિષ્ટનો નિર્વાપ કરવો જોઇએ કારણ કે પ્રાકૃત દેવતાનું સ્થાન આગન્તુક દેવતાએ લીધેલું હોય છે. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અમાવાચ્ચેતરસ્ય ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્તરસ્ય) વૈકૃત દેવતાના સંબંધનો (અમાવાત્) અભાવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અવશિષ્ટ નિર્વાપ સાથે વૈકૃત દેવતાનો અર્થાત્ વિકૃત યાગના દેવતાનો સંબંધ ન હોવાથી અવશિષ્ટ નિર્વાપ મોન અવશંકીને જ કરવો. અર્થાત્ યજ્ઞપથ્ય દેવતાનું નામ લીધા વગર તુલ્યભાવથી નિર્વાપ કરવો એ જ સિદ્ધાંતપક્ષ છે. ॥ ૨૦ ॥

સંનયત અને અસંનયત જન્મેને આક્રયુદયમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું હોય છે.

એ અધિકરણ સંબંધી સૂત્ર

પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર સાંનાયસંયોગાસંનયતઃસ્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(સાંનાયસંયોગાત્) સાંનાય હવિષનો સંબંધ હોવાથી (ભસંનયતઃ) જેની પાસે સાંનાય હવિષ ન હોય તેને (ન સ્વાત્) પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ ઇષ્ટિ કરવાં નથી.

ભાવાર્થ :—જે સંનામ્ય રહિત હોય તેની પાસઠકિ અને પથ હોતાં નથી અને સંનામ્યના અભાવમાં દર્શનિ વર્ણ, કૃતે વર્ણનિમેરે વિધિ સંવત થઈ શકે નહિ, માટે સંનામ્ય હવિષ્ વાગાને જ અદોષ્ય વખતે પૂર્વોક્ત ઇષ્ટિ પ્રાપ્તિયત રૂપે કરવાની હોય છે. આનું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૨૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ઔવધસંયોગાત્ યોમયોઃ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(કા) પૂર્વપક્ષની નિર્ણિત સૂચવે છે. (ઔવધસંયોગાત્) ઔવધનો પથ સંબંધ હોવાથી (યમયોઃ) બંનેને પ્રાપ્તિયત કર્તવ્ય હોય છે.

ભાવાર્થ :—એ પ્રશ્નમાં એ સ્પષ્ટિયઃ એ વે ચ ક્ષોદિષ્ય એવો પાઠ છે તેથી ઔવધ પથ સંયોગ છે માટે જે સંનામ્ય હવિષ્વાગાને હોય તેને પથ અબુદ્યેષ્ટિ કર્તવ્ય છે. અર્થાત્ સંનામ્ય અને અસંનામ્ય બંને પ્રાપ્તિયત-અબુદ્યેષ્ટિ કરવાની હોય છે. ॥ ૨૨ ॥

વૈગુણ્યાન્નેતિ ચેત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વૈગુણ્યાત્) કમમાં વૈગુણ્ય પ્રાપ્ત થવું હોવાથી (નેતિ ચેત્) ઉત્તર કથન હીક નથી જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો આનું સમાધાન આશયના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—સંનામ્યરહિત હવિષ્વાગાને હીકમાં ચરુ બનાવવાનો હોય છે માટે જો હીક ન હોય તો એ ચરુ બની શકે નહિ માટે એ પક્ષમાં વૈગુણ્ય અવશે એનું સમાધાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

માતૃસંસ્કારવાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં, (માતૃસંસ્કારવાત્) ઈધિ સંસ્કારને માટે નથી.

ભાવાર્થ :—ઈધિનું વિધાન ચરુના અપથ રૂપ સંસ્કાર માટે નથી પણ દેવતાના સંબંધ માટે છે ઉત્તરમાં પથ ચરુનું અપથ થઈ શકે છે. માટે સંનામ્ય પેટે જીવને પથ અબુદ્યેષ્ટિ કર્તવ્ય હોય છે. ॥ ૨૪ ॥

સત્રને માટે પ્રવૃત્ત થયેલાને વિશ્વજિત્ કર્તવ્ય હોય છે.
એ આધિકરણને લગતાં સૂત્રો

પૂર્વ પક્ષ સામ્યુત્થાને વિશ્વજિત્ કીર્તે વિમાગસંયોગાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(સામ્યુત્થાને) સત્રને માટે દીક્ષિત થયેલાને જો કોઈ તે સમાપ્ત કર્યા વગર જતા હશે તો તેણે (વિશ્વજિત્) વિશ્વજિત્ યાગ કરવો જોઈએ (કીર્તે) અને યાગ સોમનું કમલુ કર્યા પછી કર્તવ્ય છે (વિમાગસંયોગાત્) સોમના વિભાગનું અવલુ થવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્ર કરવા માટે જે લોકો દીક્ષિત થયા હોય તેમાંથી કોઈ સત્ર પૂરો કર્યા વગર જ ઉડીને ચાલ્યો માટે તો તેણે વિશ્વજિત્ યાગ કરવો જોઈએ. અને એ યાગ સોમ ખરીદો હોય તો જ કરવો કારણ કે સોમનો વિભાગ કરવો એનું એમાં શ્રવણ છે. ॥ ૨૫ ॥

સમાધાન

પ્રવૃત્તે વા પ્રાપ્ત્યાદિનિમિત્તસ્ય ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(પ્રવૃત્તે વા) અથવા સત્ ત્યાગ કરવાનો માત્ર સંકલ્પ કર્યો હોય તે પશુ વિશ્વન્નિત્ત યાત્ર કરવો જ્યેષ્ઠએ કારણ કે ઉદ્ધવાની ઇચ્છા જ વિશ્વન્નિત્ત યાત્રાનું નિમિત્ત છે. ॥ ૨૬ ॥

આદેશાર્થેતરા ભૂતિઃ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ : (દ્વિતીય ભૂતિઃ) ' સોમં વિમચ્ય ' આ શ્રુતિ (આદેશાર્થ) બીજા દ્રવ્યના વિભાગને માટે છે.

ભાવાર્થ :—સોમનો કંઈ ન કર્યો હોય તે પશુ અમમાપ્ત કરી ઉદ્ધવાની ઇચ્છા થઈ હોય તે વિશ્વન્નિત્ત યાત્ર કરતો જ છે. ' સોમનો વિભાગ કરીને ' એ જો કહેવામાં આવ્યું છે તે બીજી સામગ્રીને પશુ લાગુ પડે છે. જાવ એ છે કે સત્તે સમાપ્ત કર્યા વગર ઉદ્ધવાની ઇચ્છા થઈ હોય તે સોમનું કંઈક કપડું હોય અથવા ન કપડું હોય તે પશુ વિશ્વન્નિત્ત યાત્ર કરવો. વિશ્વન્નિત્ત યાત્રાનું નિમિત્ત સમાપ્ત કર્યા વગર ઉદ્ધવાની ઇચ્છા જ છે. માટે સત્ત કરવા માત્ર પ્રવૃત્ત થયેલાને વિશ્વન્નિત્ત યાત્ર કરતો જ છે. જો ઉત્તર સા થઈ હોય તે. ॥ ૨૭ ॥

દીક્ષા પરિભાષુમાં દ્વાદશાહસ્ત્રનો નિયમ છે એ અધિકરણને
અભાવતાં સૂત્રે

દીક્ષાપરિમાણે યથાકામ્યવિશેષાત્ .. ૮ ॥

પદાર્થ :—(દીક્ષાપરિમાણે) દીક્ષાના પરિભાષુમાં (યથાકામ્ય) પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કપડું (અવિશેષાત્) કાંઈ તેને માટે વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દીક્ષાના દિવસોના પ્રમાણ માટે ખાસ કાંઈ વિશેષ નથી. એક દિવસની કે બે દિવસની દીક્ષા લેવી એ કાંઈ નિયમ નથી માટે પોતાની ઇચ્છા એક દિવસની હોય તે એક દિવસની અને વધારે ઇચ્છા હોય તે વધારે દિવસની દીક્ષા લેવી. એટલે એમાં ઇચ્છા જ નિર્ધારિત છે. ॥ ૨૮ ॥

દ્વાદશાહસ્તુ લિજ્ઞાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પશુ (દ્વાદશાહસ્તુ) દ્વાદશાહ નામક જ્યોતિષોપનિષદ વિદ્યુતિ યાત્રામાં નિયમ છે. લિજ્ઞાત્) વાક્ય રૂપ વિગત હોવાથી

ભાવાર્થ :—રીક્તો દ્વાદશાહસ્તુઃ પૂર્વે કન્યોત્ત. આ પ્રમાણે બાર રાત્રી સુધી યજ્ઞ સાધન દ્રવ્યની લિજ્ઞાનું વિધાન હોવાથી બાર દિવસની દીક્ષાનું વિધાન છે. અર્થાત્ દ્વાદશાહ યાત્રામાં બાર દિવસ સુધી દીક્ષા રાખવી એવો નિયમ છે. દ્વાદશાહસ્તુઃ દ્વાદશાહસ્તુઃ સ્માત્ આવું વચન પશુ છે. દીક્ષા એ પ્રત્યક્ષ નામ છે. ॥ ૨૯ ॥

મવામયનમા માધમાસની પૌર્ણમાસી પડેલાં દીક્ષા લેવી એ અધિકરણના સૂત્રે
પૂર્વ પક્ષ પૌર્ણમાસ્યામનિયમોઽવિશેષાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ—(પૌર્ણમાસ્યામ્) પૂર્ણિમાના સંબંધમાં (અનિયમ) કાંઈ નિયમ નથી
(અવિશેષાત્) કાંઈ વિશેષ બોધક વાચ્ય ન હોવાથી

ભાવાર્થ—૪૪ પૌર્ણમાસી લેવી ? વરસમાં તે માર પૌર્ણ મામી આવે ૪ તેમાં ૪૪
પૌર્ણમાસી પડેનાં દીક્ષા લેવી ? આ રીતના સમાધાનમા પૂર્વપક્ષ તરફથી એવું સમાધાન છે કે
ગમે તે પૌર્ણમાસી લેવી ॥ ૩૦ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ જ્ઞાનતર્વાણુ ચેત્રા સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પાઠ (તુ) બીજા પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (જ્ઞાનતર્વાણુ) જ્ઞાનતર્વાણુ ૧૫ કન હોવાથી
(ચેત્રા સ્યાત) ચેત્ર માનની પૂર્ણિમા લેવી

ભાવર્થ—એત્ર માસની પૂર્ણિમા પહેલાં દીક્ષા લેવી આવડે અને બીજા પૂર્વપક્ષનું
છે ॥ ૩૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર માયો લૈકાખ્દકાશ્રુતે ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ—(માયો) માધ માસની પૂર્ણિમા સ્વીકારવી (લૈકા) પૂર્વપક્ષ માટે છે
(અખ્દકાશ્રુતે) એકાદિકા સંખ્યા માધ માસના કૃત્યપદની અદ્યમીને માટે વારાપેતો હોવાથી

ભાવર્થ—તેવાએકાદિકા જવ સમ્યક્તે માધમાસની કૃત્યપદની અદ્યમીને દિવસે
સોમનો કાં કરવો એવું વિધાન છે દીના લીધે ને બીજા દિવસ થયા પછી તેરમે દિવસે કંઈ
કરવો એટલે મધની પૂર્ણિમા પડેલા માર દિવસે દીના લે ॥ એટલે માધકૃત્ય સમગ્રીને દિવસે
માર દિવસ પૂરા થાય અને પછી કૃત્ય અદ્યમીને દિવસ કંઈ કરવો એકાદિકા માધમાસની
કૃત્યપદને કહેવામાં આવે છે બીજા અદ્યમીને નહિ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય કે માધમાસની જ
પૂર્ણિમાનો સ્વીકાર કરવો ॥ ૩૨ ॥

હવે એકાદિકાના સંબંધમાં શકા સમાધાન આને છે

અથ અથિ દતિ ચેત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ—(અથ અથિ) નથી અદ્યમીએ ૫૫ એકાદિકા પદવાચ્ય ॥ (દતિ વત)
એ એમ માનવામાં આવે છે

ભાવર્થ—વરસ દરમિયાન આવતી બધી જ અદ્યમીઓને એકાદિકા તરીકે કેમ ન
માનવી ? ઉપર આગળના સૂત્રમાં છે ॥ ૩૩ ॥

ન મનત્વાદેવા દિ લોકે ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ—(ન) નહિ (મનત્વાત) મોજી તરીકે (લોક) એને (લોક) બચવારમાં
(દિ) દારજી સૂચક છે.

ભાવાર્થ :—લોક વ્યવહારમાં બીજી અષ્ટમીએને જો એકાદશી પદથી કથન થતું હોય તો તે મોણુ છે એમ સમજવું. ॥ ૩૪ ॥

દોષાપરાધે ચાનુપ્રહાત ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (રીક્ષાપરાધે) દીક્ષાના અયોગ્યતા (અનુપ્રહાત) કથ કરીને અનુપ્રહનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એવા વે સંવત્સરસ્વ પત્ની વદેકાદશી દત્યુક્તવા તદ્દયમેકાદશી કથઃ સમ્પત્તે તેન એકાદશીવા ન હમ્બદ્ કરન્તિ આ પ્રમ ભુ સુભોધિતામાં ઉદ્દેશ્ય છે. દીક્ષાના અયોગ્યતા જે અનાદર થયો હોય ॥ તે કેવળ યોગ્યતા પરિહત થાય છે એકાદશી એ સંવત્સરની પત્ની છે. અહીં જે એકાદશીને એકવચનમાં પ્રયુક્ત કરી છે તે એમ જણવે છે કે બીજી અષ્ટમીએ એકાદશીપદની વાચન નથી કેવળ માધ્યાસની કૃત્યપદ્ધતી અષ્ટમીનેજ એકાદશી કહેવામાં આવે છે. ॥ ૩૫ ॥

ઉત્થાને ચાનુપ્રોહાત ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉત્થાને) ઉત્થાનમાં (અનુપ્રોહાત) દુનન પશુદિને પ્રશેષ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સાન્ન ડરિષ્ઠઃ કોવધવો વનસ્પત્યોડનૂતિશન્તિ થામને માટે નવારે જાતિયને તેવાર થાય છે ત્યારે ઓપધિઓ અને વનસ્પતિઓ તથા બીની ઉદ્ભવે છે. આ દેકાએ ઓપધિ અને વનસ્પતિને નવપશુદિથી ખીજવાનું કહેવું એ વચન્ત ઋતુનું સામીપ્ય જતાવે છે. માટે માધની અષ્ટમીનેજ એકાદશી માનવી ॥ ૩૬ ॥

અર્ધાં ચ સર્વલિજ્ઞાનિ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્ધાં) આ માધકૃત્યાષ્ટમીના દિવસોમાં (સર્વલિજ્ઞાનિ) અર્ધાં ચિહ્નો જણાય છે.

ભાવાર્થ :—એકાદશીમાં જે ચિહ્નો શાસ્ત્રમાં જણાયા છે તે અર્ધા માધ-કૃત્ય-અષ્ટમીના દિવસોમાં હોય છે. માટે માધ કૃત્યાષ્ટમીનેજ ‘એકાદશી’ તરીકે સમજવી. ॥ ૩૭ ॥

દીક્ષાના ઉત્કર્ષમાં તેના નિયમેનો પણ ઉત્કર્ષ થાય છે.
એ અધિકરણનાં સુત્રો

પૂર્વપક્ષ દીક્ષાકાલસ્ય શિષ્ટવાદતિક્રમે નિપતાનામનુત્કર્ષઃ પ્રાસકાલવાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(દીક્ષાકાલસ્ય) દીક્ષાના કાળને અર્થ તરીકે (શિષ્ટવાદ) વિદિત દોષાથી (અતિક્રમે) અવશ્યપૂર્વક ઉત્કર્ષ થાય તો (નિપતાનામ) અગ્નિહોવાદિ નિર્ગેધોનાં (અનુત્કર્ષઃ) ઉત્કર્ષ થતો. નથી (પ્રાસકાલવાત્) વિશેષ કાળ પ્રાસ થઇ નયો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે દીક્ષિત થયો હોય તેણે દાન, હોમ અને પાક કરવાનાં હોતાં નથી દીક્ષિતો ન દવાર્ગ ન પવતિ ન હુદોતિ. દીક્ષાના દિવસથી માંડી પાંચમે, સાતમે કે આઠમે દિવસે

સુત્ર કરવાની હોય છે. સુત્રા દિવસે ત્રણ સરન કર્યા પછી અવભૂથ સ્નાન થાય છે, તે કર્યા પછી દીક્ષાના જે નિયમે હોય છે તે દૃષ્ટી ગ્રાપ છે. હવે પ્રાપ્ત કરવુંને લીધે અવભૂથ સ્નાનનો ઉત્કર્ષ થયો હોય અર્થાત્ અવભૂથ પાછળ ધૃતવાય તો તે ઉત્કર્ષના દિવસોમાં દક્ષિતના નિયમે હોતા નથી. અર્થાત્ દાન, પચય અને હોમના અભાવ હોતા નથી. કારણ કે અવભૂથગ્રામ પૂર્ણ થઈ ગયો હોય છે. અવભૂથના સમય સુધીજ દીક્ષાના નિયમે પ્રાગરાના હોય છે. વધારે દિવસોમાં નહિ. ॥ ૩૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ઉત્કર્ષા વા દક્ષિતવાન્ અવશિષ્ટ દિ કારણમ્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઉત્કર્ષ) નિષેધનો પચ ઉત્કર્ષ કરવો (દક્ષિતવાન્) દીક્ષાનિશિષ્ટ હોય થ (દિ) કારણ કે (કારણમ્) કારણ (અવશિષ્ટ) બાકી રહ્યું હોય છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષિતો ન દક્ષિત દત્તવાદિ નિરેધે જ્યાં સુધી દીક્ષા ચાલુ હોય ત્યાં સુધી આશ્રવાના હેતુ છે. દીક્ષાપ્રાપ્તિનું માનન અવભૂથ સાધન છે માટે અવભૂથગ્રામનું અતિક્રમણ થયું હોય તોપણ જો અભૂથ સ્નાન ન થયું હોય તો દીક્ષા પછી ચાલુ છે અને દીક્ષા નિયમે પણ ચાલુ જ છે એમ સમજવું માટે દીક્ષાના નિયમોમાં દાન હોમાદિ કરવા નહિ. ॥ ૩૯ ॥

અર્થાત્પ્રાપ્તિના ઉત્કર્ષમાં પ્રતિહોમોનું અનુષ્ઠાન નથી એ અધિકરણનાં સૂત્રો

તત્ત્વ પ્રતિહોમો ન વિચિતે યથા પૂર્વેવાય ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તત્ત્વ) અવભૂથના ઉત્કર્ષમાં (પ્રતિહોમ) પ્રતિહોમ (ન વિચિતે) કતંગ નથી (યથા પૂર્વેવાય) જેવી રીતે પ્રવચ્ચના અનુ દિવ સંનંધીના.

ભાવાર્થ :—અવભૂથનો ઉત્કર્ષ થયો હોય અર્થાત્ વ્યાસમય ન થયો હોય તો તે પૂરવો અપરધ અણય અને તેથી નેટલા હોમે તો હોય વરો હોય નેટલા પ્રતિહોમો કરવા નેટલા. કારણ કે હોમો હોય એ કેવળનક છે. આ પૂર્વપક્ષ છે. આના ઉત્તરમાં આ સૂત્ર ગ્રવ મ અર્થે કે પ્રતિહોમ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૪૦ ॥

કાલપ્રાધાન્યાય ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (કાલપ્રાધાન્યાય) કાળનું પ્રમાણપણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કાળ જોઈ ઉપદેવ પરવ નથી માટે તેનું વિધાન થઈ શકે નહિ. માટે એની મ ની કદી પ્રતિહોમ કરવાની જરૂર નથી. જે હોમો ગયા તે ગયા.

ઉપસાનીય ઇષ્ટિના ઉત્કર્ષમાં પણ પ્રતિહોમ કરવાના હોતા નથી.

પ્રતિપિદ્ધ્યોર્ધ્વમમૃષાદિષ્ઠે ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (પ્રતિપિદ્ધ) પ્રતિપિદ્ધ છે (અવમૃષાનુ રુદ્ધેઃ કર્ષમ્) અવભૂથ ઇષ્ટિના ઉત્કર્ષગર્ભા.

ભાવાર્થ :—અવભૂથ કર્યા પછી ઉપસાનીય ઇષ્ટિ કરીએ હોય છે. હવે એ ઇષ્ટિને ઉત્કર્ષ પ્રાપ્ત પણ કારણથી થયો હોય અર્થાત્ વ્યાસમય ઉપસાનીય ઇષ્ટિ ન થઈ હોય તો

તેના દોષ નિવારણ માટે પ્રતિહોમ કરવાની જરૂર નથી એવા પુનરાધેક્ષનિતયા દ્વારા અતિહોમ
દોષમ્યમ્ આ વચનથી પ્રતિહોમનો પ્રતિષેધ છે. ॥ ૪૨ ॥

પ્રતિહોમમાં સાયંકાળે અગ્નિહોમ આદિ કર્તવ્ય છે એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પ્રતિહોમઞ્ચેત સાયંમૃતોનિ હૃયેરન્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિહોમઃ ચેત્) પ્રતિહોમ કરવો જ હોય તો (સાયંમૃતોનિ હૃયેરન્)
સાયંહોમ આદિ કરવા.

ભાવાર્થ :—જો કે પ્રતિહોમ છે જ નહિ છતાં છે એમ મનાતે કરેવામાં આવે છે
પ્રતિહોમને બદલે સાયંકાળના હોમ અર્થાત્ સાયંકાળના અગ્નિહોમ આદિ કરવા, જે ન હોય
તેને છે એમ માની તેનો ચિંતા કરાય તેને 'કૃત્વાચિન્તા' કરેવામાં આવે છે. આ સૂત્રમાં
પ્રતિહોમને માટે 'કૃત્વાચિન્તા' છે. ॥ ૪૩ ॥

પોહશિશ્વસ્થમાં પ્રાતઃકાળમાં અગ્નિહોમ આદિનું અતુલ્ય કરણ
એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પ્રાતસ્તુ પોહશિનિ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (પ્રાતઃ) પ્રાતઃકાળે (પોહશિનિ)
પોહશીકૃતમાં.

ભાવાર્થ :—પોહશી નામક કુતુ સન્નિમાં જ સંપૂર્ણ ધર્મ જવાથી પ્રતિહોમ પ્રથમ
અતિવ્રત ધાય છે માટે તેજ ક્રમથી પ્રતિહોમ કરવો જોઈએ. ॥ ૪૪ ॥

લોકન આદિ હોમના નિમિત્ત છે અને દર્શપૂર્ણમાસના જ અંગ છે
એ અધિકરણને લગતાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ પ્રાવશિત્તમધિકારે સર્વત્ર દોષસામાન્યાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(અધિકારે) પ્રકરણમાં (પ્રાવશિત્તમ્) જે પ્રાવશિત્ત સાબળવામાં
આવે છે તે (સર્વત્ર) બધા કુતુઓમાં અને લોક બ્યવહારમાં થતું જોઈએ (દોષસામાન્યાત્)
દોષ એક સરખા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મિત્રે ગુહેતિ ઇત્યાદિવાક્ય એમ સૂચવે છે કે પાત્ર પુરી જાય અથવા તેમાં
રાખેલાં હુતદ્રવ્યો દોઝાઈ જાય તો પ્રાવશિત્ત તરીકે હોમ કરવો આ જાતનું પ્રાવશિત્ત સર્વકુતુમાં
આને સર્વ લૌકિકકર્મમાં પણ કર્તવ્ય છે. એટલે જ્યાં જ્યાં નિમિત્ત હોય ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર
નિમિત્તિક પ્રાવશિત્ત કરવું. પાત્રનું પુટવું અને તેમાં રાખેલાં દ્રવ્યોનું ઢોળાવું એ પ્રાવશિત્તનું
નિમિત્ત છે. ॥ ૪૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર પ્રકરણે વા શબ્દહેતુત્વાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રકરણે) પ્રકરણમાં એનો વિભાગ હોવો જોઈએ
(શબ્દહેતુત્વાત્) પ્રધાનવાચને લગતા જ એ દ્રવ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચિત્તે જુદોતિ ઇત્યાદિ વાક્યોની દર્શપૂર્વમાત્ર યાગ સથે એકરાકપતા છે માટે એ યાગ પૂરવું જ પ્રાયશ્ચિત માનવું. સર્વ યાગોમાં તથા લોકિક કર્મમાં નહિ. ॥ ૪૭ ॥

અતદ્વિકારાચ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અતદ્વિકારાચ) અગ્નિદેવાદિ દર્શપૂર્વ માસયાગની વિકૃતિ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિદેવાદિ દર્શપૂર્વમાત્રના વિકાસ નથી માટે ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત અગ્નિ-દેવાદિમાં લાગુ પડતું નથી. ॥ ૪૭ ॥

‘ વ્યાપન્ન શબ્દના અર્થનો નિર્ણય ’ એ અધિકરણ સમજાવે છે.

દશાવસ્થાસુ ગતો યદમોઽયમાર્થાણાં તત્પ્રતીવેત ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(વ્યાપન્ન) વ્યાપન્ન દ્રવ્યો (મણુ) પાણીમાં (ઘની) ત્યાગ કરી દેવો (યદ) જે (અમોઽયમ્) અમોઽય છે (લાવાણામ્) આવેતિ (તત્પ્રતીવેત) તેની પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ જે દ્રવ્ય વ્યાપન્ન થઇ મણુ’ હોય તેને પાણીમાં ફેંકી દેવું ’ આ ઠેકાણે ‘ વ્યાપન્ન ’ શબ્દનો અર્થ શા છે ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે જે દ્રવ્ય આવેતિ અમોઽય થઇ મણુ’ હોય તે ‘ દ્રવ્ય ’ વ્યાપન્ન કહી શકાય છે. એટલે કે જે દ્રવ્યમાં લાગ્યાદિ પડ્યા હોય અથવા જે દ્રવ્યમાં જુદાં જુદાં પડી ગયાં હોય તે દ્રવ્ય આવેતિને અમોઽય છે અને એવાં દ્રવ્યો વ્યાપન્ન કહેવાય છે. ॥ ૪૮ ॥

અપચ્છેદના યોગપદ્યમાં પણ પ્રાયશ્ચિત છે એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. વિમાગદ્યુતેઃ પ્રાયશ્ચિતં યોગપદ્યં ન વિચલેત ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(વિમાગદ્યુતેઃ) એમાંથી એકના અપચ્છેદમાં જે (પ્રયશ્ચિત) પ્રાયશ્ચિત સંભળાય છે તે (યોગપદ્ય) જાને એક સાથમાં (ન વિચલેત) નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રાતઃ સત્રમાં જાહેરવમાન નામક રોગચી રૂપિત બોધના ક્રતિએ સામાની બહાર આવે છે, તે વખતે એકની પાછળ બીજી એમ ફીડીઓની પંક્તિ થી માંક ક્રતિએ જાય છે તેમાં જે પહેલો ક્રતિજ હોય છે તેના કચ્છે અર્થાત ધૈતીશાના છેડાને પકડી બીજી અને ત્રીજી ઇત્યાદિ આવે એવો કપ હોય છે, દબે એમાં ઉદ્ગતા નામક ક્રતિજ ને બૂઝથી કચ્છ મૂકી દે તો દક્ષિણ આપ્યા વગર ચડને સમાપ્ત કરવો. અને ફરીથી બીજા યાગનો પ્રયોગ કરવો અને તે યાગમાં જે ધન દક્ષિણ તરીકે આપ્યા પાત્રું હોય તે આપવું. જે પ્રતિદના નમક ક્રતિજ કચ્છ મૂકી દે તો તે પ્રયોગમાં સર્વેર આપી દેવું. જે ઉદ્ગતા અને પ્રતિદના જાને એક સાથે મૂકી દે તો પ્રાયશ્ચિતનો વિચાર થાય છે, કારણ કે એકત્વે જ અપચ્છેઃ નિમિત્ત તરીકે થતું છે. માટે જ્યાં ઉગ્રવ કત્વે અપચ્છેઃ હોય ત્યાં ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત ન કરવું એવું પૂર્વપક્ષથીતું માનવું છે. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સ્યાદ્વા પ્રાપ્તનિમિત્તવાત્કાલમાત્રમેકપ્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(સ્યાદ્વા) અથવા વેલયકર્તૃક અપરંપરેદર્શા પશુ પ્રાયશ્ચિત હોય છે. (પ્રાપ્તનિમિત્તવાત્) નિમિત્તની પ્રાપ્તિ બરાબર હોય છે (કાલમાત્રમેકપ્) કેવળ કાળની જ એકતા હોય છે.

ભાવાર્થ :—અપરંપરે એટલે વિલાસ. જેની ક્રિયાથી વિલાસ થાય તેને કર્તા ગણાય છે. બંનેની ક્રિયાથી જ્યાં વિલાસ થતો હોય ત્યાં પશુ બંનેમાં વિલાસનું કર્તૃત્વ તો હોય જ છે. ફક્ત કાળનું જ એકત્વ હોય છે. માટે વિલાસ કર્તૃત્વ રૂપ નિમિત્ત હોવાથી બંનેએ એક સાથે અપરંપરે કર્યો હોય ત્યાં પશુ ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઈએ. એ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૫૦ ॥

યોગપદ્ધતિર્મદક્ષિણત્વ બ્ધને સર્વદક્ષિણત્વનો વિકલ્પ છે
એ અધિકરણના સૂત્રો.

તત્ર વિપ્રતિવેદ્યાદ્ વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) ઉપર કહેલાં નિમિત્તવાળા કર્મમાં (વિપ્રતિવેદ્યાદ્) વિરોધ આવવાથી (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ (સ્યાત્) હોય છે.

ભાવાર્થ :—ઉદાત્તકર્તૃક અપરંપરેદર્શા દક્ષિણત્વે અભાવ હોય છે અને પ્રતિદત્તકર્તૃક અપરંપરેદર્શા સર્વસ્વદક્ષિણા આપત્તની હોય છે આ બંને નિમિત્ત એકજ કાળમાં પ્રાપ્ત છે, તો એક કર્મમાં દક્ષિણા ન આપવી અને સર્વસ્વની દક્ષિણા આપવી એ બંને વિરુદ્ધ છે. માટે એ અશક્ય છે તેથી પ્રથમ પ્રયોગનાં કર્મમાં ઉક્ત બંને પ્રાયશ્ચિત્તમાં વિકલ્પ માનવો જોઈએ. ॥ ૫૧ ॥

આશંકા સૂત્ર

પ્રયોગાન્તરે લોભયાનુગ્રહઃ સ્યાત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયોગાન્તરે) બીજે પ્રયોગ કરવો અને તેમ કરવામાં (લો) આશંકા મૂકે છે (લોભયાનુગ્રહઃ સ્યાત્) બંને પ્રાયશ્ચિત્તની વ્યવસ્થા થઈ શકશે

ભાવાર્થ :—બે પ્રયોગ અર્થાત્ કર્મ કરવા એટલે એકમા દક્ષિણા ન આપવી અને બીજામાં સર્વસ્વ દક્ષિણા આપવી આમ બંને પ્રાયશ્ચિત્તની વ્યવસ્થા થઈ શકશે. ॥ ૫૨ ॥

ઉક્ત શંકાતું સમાધાન ન ચૈકસંયોગાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ન) એવી રીતે વ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ (ચૈકસંયોગાત્) એકજ પ્રયોગ કરવાનો હોય છે.

ભાવાર્થ :—એક જ વાગમાં ઉક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો હોય છે માટે બે વાગ ન કરી શકાય અને એક વાગમાં દક્ષિણા આપવી અને ન આપવી એ વિરુદ્ધ હોવાથી વિકલ્પ માનવો જોઈ શકાય છે. એટલે કંતો દક્ષિણા ન આપવી અથવા સર્વસ્વ દક્ષિણા આપવી આ બેમાંથી ગમે તે એક કરવું. ॥ ૫૩ ॥

ક્રમથી અપચ્છેઃ થયો હોય તો ઉત્તરપચ્છેઃ નિમિત્ત પ્રાપ્તિયત
કરવું એ અધિકરણનું સૂત્ર

પૌર્વાર્થે પૂર્વદૌર્વસ્યં પ્રકૃતિવત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(પૌર્વાર્થે) પૂર્વાપરની ચિન્તામાં (પૂર્વદૌર્વસ્યં) પ્રથમ કર્મને દુર્બલ સમજવું (પ્રકૃતિવત્) જેવી રીતે પ્રકૃતિયાગમાં થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—પહેલાં પ્રતિહતૃતૃત્વ ઉદ્ગાતાથી વિભાગ થયો હોય અને પછી ઉદ્ગાતૃત્વ ઉદ્ગાથી વિભાગ થયો હોય, આમ જો ક્રમથી વિભાગ થયા હોય તો પૂર્વનિમિત્તવાળા કર્મને બાધ સમજવો અને પછીથી થતા નિમિત્તવાળું કર્મ કરવું. પ્રકૃતિયાગમાં જેમ પ્રથમ પૈંચ પ્રયાજોની પ્રાપ્તિ હોય છે પણ વિકૃતિ યાગમાં નવ પ્રયાજો કરવાના કલા છે તો પૂરોક્ત પૈંચ પ્રયાજોનો બાધ થાય છે અને પછીથી વિદિત વૈકૃત નવ પ્રયાજોનું અનુબંધન થાય છે તેમ અહીં પણ પશ્ચાદ્ભાવિનિમિત્તવાળું પ્રાપ્તિયત કર્મ કરવું. ॥ ૫૪ ॥

ઉદ્ગાતાનો પછીથી અપચ્છેઃ થયો હોય તો પણ સર્વસ્વ દક્ષિણા દાન
જ વિહિત છે એ અધિકરણ સમજાવે છે

યયુદ્ગાતા જયન્યઃ સ્વાત્ પુનર્યજ્ઞે સર્વવેદસં દયાયયેતરસ્મિન્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(યદિ) જો (યયુદ્ગાતા) ઉદ્ગાતા નામક ઋત્વિજ (જયન્યઃ) પછીથી અપચ્છેઃકારક (સ્વાત્) હોય તો (પુનર્યજ્ઞે) ફરીથી યજ્ઞપ્રયોગમાં (સર્વવેદસમ્) સર્વસ્વની દક્ષિણા (દયાય) આપવી જોઈએ (યથા હતસ્મિન્) જેવી રીતે અન્યત્ર.

ભાવાર્થ :—જો ઉદ્ગાતા અપચ્છેઃ પછીથી કરે તો પુનર્યજ્ઞમાં સર્વસ્વની દક્ષિણા આપવી જોઈએ. પ્રાપ્તિયત આ પ્રમાણે હોય છે. પરંપ્રે પ્રયોગ દક્ષિણા-રહિત કરીને બીજા પ્રયોગમાં પહેલાં જો દક્ષિણા દેવા ધારેલી હોય તે આપવી જોઈએ તેમ જો દક્ષિણા પ્રથમ ખાસો થયો વિદિત છે માટે જ્યારે બીજો પ્રયોગ કરવામાં આવે ત્યારે ખાસો ગયો દક્ષિણા રૂપે આપવી જોઈએ પણ જ્યારે પ્રતિહતૃત્વ પ્રથમ અપચ્છેઃ હોય ત્યારે તે નિમિત્તે સર્વસ્વ દાન રૂપે પ્રાપ્તિયત પ્રથમ પ્રયોગમાં હોય છે માટે ઉદ્ગાતાના અપચ્છેઃ નિમિત્ત ઉત્તર પ્રયોગમાં પણ આ નિયમ પ્રમાણે સર્વસ્વનું દાન દક્ષિણા તરીકે કરવું જોઈએ. ॥ ૫૫ ॥

અહર્ગણ્યમાં અપચ્છેઃ થાય તો સર્વસ્વ આવર્તન ન કરવું
એ અધિકરણ સમજાવે છે.

અહર્ગણ્યે યસ્મિન્નપચ્છેદસ્તદાવર્તેત કર્મપૃથક્ત્વાત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(અહર્ગણ્યે) હાદ્યાદમાં (યસ્મિન્ અપચ્છેઃ) કોઈ પણ એક દિવસે ઉદ્ગાતાએ અપચ્છેઃ કર્યો હોય તો (તદ્ અવર્તેત) તેમ દિવસનું કર્મ ફરીથી કરવું બીજા દિવસોનું નહિ. (કર્મપૃથક્ત્વાત્) કર્મ બિન્ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હાદ્યાદ આદિ અકર્મણ્યમાં જો કોઈ એક દિવસમાં ઉદ્ગાતાએ અપચ્છેઃ કર્યો હોય તો પ્રાપ્તિયત તરીકે તેજ દિવસનું કર્મ ફરીથી કરવું. બધા દિવસનાં કર્મ ફરીથી

ન કરવા કારણ કે મહાપ્રયોગ બંને એક રહ્યો પણ અવાન્તર પ્રયોગો તો જુદા જુદા જ હોય છે. માટે એક દિવસની આદૃત્તિમાં છતર દિવસોની આદૃત્તિનો પ્રસંગ નથી. માટે એક જ દિવસના કર્મની આદૃત્તિ કરી ॥ ૫૬ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः

अथ मीमांसागुर्जरभाष्ये षष्ठाध्याये षष्ठः पादः ॥

હવે સત્રમાં સમાનકલ્પોનો સાથે અધિકાર હોય છે
એ અધિકરણને સમજાવે છે.

सिद्धांत सूत्र सन्निपाते वैगुण्यात् प्रकृतिवत् तुल्यकत्वा यजेत ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(સન્નિપાતે) જિન્ન કલ્પવાળાના એક કંટુમાં મેલન કરવાથી (વૈગુણ્યાત્) વિગુણ્યતા ઉત્પન્ન થતી હોવાથી (પ્રકૃતિવત્) જેમ પ્રકૃતિયાગમાં થાય છે તેમ (તુલ્યકત્વા) સમાન કલ્પવાળાઓનો સત્રમાં અધિકાર (સ્વાદ્) છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિ યાગમાં વસિષ્ઠ ગોત્રવાળા જો તદનપાત્રનું અનુદાન કરે તો યાગમાં વૈગુણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે વસિષ્ઠ યજ્ઞમાનોનો નારાજ સ દ્વિતીય પ્રયાજ હોય છે અને બીજા ગોત્રવાળાનો તદનપાત્ર દ્વિતીય પ્રયાજ હોય છે. જો સમાન કલ્પવાળા પ્રકૃતિયાગનું અનુદાન કરે તો જ તેમાં સાદૃશ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તેમ સત્રમાં પણ સમાન કલ્પવાળાઓનો જ અધિકાર છે, (વશ્વ કલ્પવાળાનો નહિ. ॥ ૧ ॥

पूर्वपक्ष वचनाद् वा शिरोवत् स्यात् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વચનાદ્) વચન વિશેષથી જિન્ન કલ્પવાળાનો પણ અધિકાર હોય છે. (શિરોવત્ સ્વાત્) પુરુષનીર્વસુપદ્ધાતિ એ વચનથી જેમ શવનો સ્પર્શ નિષિદ્ધ હોવા છતાં મૃતક પુરુષના મરતકને ઉઠાવવું એ કર્મ વચન વિશેષથી કર્તવ્ય કરે છે તેમ જિન્ન-કલ્પવાળાઓનો સત્રમાં અધિકાર પણ સકશે.

ભાવાર્થ :—જેમ મૃતકપુરુષનું શરીર અરપૂર્ય હોય છે છતાં તેના માધાનો સ્પર્શ વચનવિશેષથી કરવો ચોગ્ય ગણાય છે તેમ વચનવિશેષથી અસમાન કલ્પવાળાઓનો સત્રમાં અધિકાર માન્ય ગણવો જોઈએ. સપ્તદશાવરાઃ સત્રેડધિકારિણઃ સ્તુઃ આ સત્રરત્તવિજેમાં સમાન-કલ્પ અને અસમાનકલ્પ ત્રવિજેઓનો સમાવેશ થાય છે અને એ જમ્મા રૂણી સત્રનું અનુદાન કરે આનું પૂર્વપક્ષનું માનવું થાય છે. ॥ ૨ ॥

पूर्वपक्षं समाधानं न वाऽनारम्य वादत्वात् ॥ ३ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) નહિ (અનારમ્ય) અધિકાર કર્યો વગર (વાદત્વાત્) પકિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ ચપલનો અધિકાર કરીને મૂતક પુરુષના સિન્નું ઉપધાન વિદિન છે તેમ અહીં બિન કલ્પવાળાનો અધિકાર કરીને સત્ત્વું વિધાન નથી. અહીં તો અનારબ સત્ત્વ વિધાન છે માટે સમાનકલ્પવાળાનો જ સત્ત્વમાં અધિકાર છે. ॥ ૩ ॥

સ્વાદ્યા પરાર્થત્વાદૌદુમ્બરીચત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(જા) અથવા (સ્વાદ) યજ્ઞ થકે છે (પરાર્થત્વાત્) કંટુને માટે હોવાથી (ઔદુમ્બરીચત્) ઔદુમ્બરી માટે.

ભાવાર્થ :—કોઇ પણ કલ્પ યજ્ઞને માટે જ હોય છે. તો પછી બિન કલ્પવાળાનો કલ્પ પણ યજ્ઞનો સાધક થઇ શકશે. જેમ કે યજ્ઞમાનેન સર્માય ઔદુમ્બરી પરિકલ્પયન્તિ ઔદુમ્બરીને યજ્ઞમાન સાથે સંમિત કરવી. આ કોઇએ કોઇ પણ યજ્ઞમાન સાથે સંમિત કરવાથી યજ્ઞનો ઉપકાર લિદ્ધ થાય છે. તે જ પ્રમાણે કોઇ વ્યક્તિ કલ્પવાળાનો કલ્પ સમને સિદ્ધ કરી શકશે. ॥ ૪ ॥

ઉપરની શંકાતું સમાધાન ન વા તત્રવાનત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(જા) અથવા (ન) નહિ. (તત્રવાનત્વાત્) ત્રસિષ્ઠ આદિતું પ્રધાન-પશુ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાસિષ્ઠરાજન્યાનમ્ નરાત્સો દ્વિતીયઃ આ કોઇએ ત્રસિષ્ઠ આદિની પ્રધાનતા છે. માટે જે જેનું યજ્ઞમિ હોય તેના માથે કર્મ કલ્પવાન માય છે. એટલે સમાનકલ્પવાળાઓનો જ યજ્ઞમાં અધિકાર છે એજ સિદ્ધાંત પણ છે. ॥ ૫ ॥

ઔદુમ્બરીઃ પરાર્થત્વાત્કપાલચત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ઔદુમ્બરીઃ) ઔદુમ્બરી (પરાર્થત્વાત્) પરાર્થ હોવાથી (કપાલચત્) કપાલ પેટે.

ભાવાર્થ :—ઔદુમ્બરી દર્શાવતાં ઔદુમ્બરીની પરાર્થતા છે. કોઈ પણ યજ્ઞમાન સંમિત ઔદુમ્બરી કંટુને ઉપકારક થઈ શકે છે જેમ પુષ્કાલચકપાલચી વૃષોતું ઉપવપન કરવામાં આવે છે કારણ કે કપાલ પરાર્થ હોય છે. તેવી રીતે પ્રકૃતમાં કોઇ પણ કલ્પ પરાર્થ નથી અને તેથી સમાનકલ્પવાળાનો જ સત્ત્વમાં અધિકાર છે. ॥ ૬ ॥

અન્યેનાપીતિ ચેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(અન્યેન અપિ) બીજા કંટુના યજ્ઞમાન સ્થાનેનું માપ પણ લઇ યજ્ઞ (રતિ ચેત્) નો એવી શંકા કરવામાં આવે તો,

ભાવાર્થ :—જો ઔદુમ્બરી એટલે કંઈ વિશેષનું માપ કોઇ પણ યજ્ઞમાન સાથે લઈ શકાય તો સુ નકૃત કંટુ સિવાય કોઇ બીજા યજ્ઞમાનનું માપ પણ ચાલી શકે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આગળ મુત્તમાં છે. ॥ ૭ ॥

નૈકૃત્વાત્તસ્ય ચાનધિકારાચ્છન્દસ્ય ચાનિમક્તયાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) અન્ય યજમાનથી માપ ન કરાય (તસ્ય એક તાર) યજમાન એક જ હોવાથી (ન) અને (અનધિકારાત્) અન્ય કનુના યજમાનનો અધિકાર ન હોવાથી (શબ્દસ્ય ન) અને ચ્છન્દ પશુ (અનિમક્તયાત્) અનિમક્ત હોવાથી

ભાવાર્થ :—અન્ય યજમાન સાથે માન (માપ) ન કરી શકાય. કારણ કે યજેર એ પદ એક જ પ્રકૃત કનુના યજમાનને જ સૂચી રહ્યો છે માટે અન્ય કનુનાં યજમાનનો અધિકાર નથી. યજમાનેન સંમિતૌદુન્મયી મંત્રાદિ વાક્યમત યજમાન રાખે પ્રકૃત કનુના ફળ ભોગવનાર સાથે અનિમક્ત થતાવે છે. એટલે અન્ય કનુના યજમાન સાથે ઓદુન્મયનું સંમિત પશુ ધન શકશે નહિ ॥ ૮ ॥

આશ્લેષ સૂત્ર સંનિપાતાત્તુ નિમિત્તવિષાતાદ્ બૃહદ્રથંતરવદ્
વિમક્તશિષ્ટવાદ્ યસિષ્ઠિર્નિર્વર્ત્યે ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(સંનિપાતાત્તુ) ભિન્ન કલ્પવાગાનું એકન થાય તો (નિમિત્તવિષાતાત્) નિમિત્તનો અભાવ થાય છે. (વસિષ્ઠિર્નિર્વર્ત્યે) વસિષ્ઠથી જે કર્મ સમાપ્ત કરવાનું હોય તેમાં (વિમક્તશિષ્ટવાદ્) પ્રત્યેક કર્તૃકલ્પમાં વિધાન હોવાથી (બૃહદ્રથંતરવદ્) જેમ પૃષ્ઠ સ્તોત્રમાં બૃહદ્રથપતિસામમાં શુક્રામય અને રથંતરસામમાં ઔન્નથાયવતી કે ૭નાં વિધિ વિશેષમાં બંનેનું વિધાન છે. અને મને નિમિત્તનો બાધ કરી દેખા જ વિધામિકા અને કે.

ભાવાર્થ :—ભિન્નકલ્પના સંનિપાતાથી અમુક કર્મ વસિષ્ઠ જોતવાગામેજ કરવું અને અમુક કર્મ કરનાપરોત્ર વાગામેજ કરવું આ જે નિમિત્ત કે તેનો સત્રમાં બાધ થશે. અને સત્રમાં ભિન્ન કલ્પવાળાનો પશુ અધિકાર માનવો આમાં બૃહદ્રથંતર સામયાવતું ઉદાહરણ આપ્યું છે અને તેમાં છન્દોનેજ વિધામિકા મળી છે તેમ ભિન્ન કલ્પવાળાનો સત્રમાં અધિકાર મળવો અને કરવું કર્મ કોણે કરવું એમાં છન્દોનેજ વિધામિકા માનવી આ આશ્લેષનું સંમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૯ ॥

સંમાધાન અપિ વા કૃત્સ્તસ યોગાદ્વિમાણ પ્રતીયેત

સ્વામિત્વેમામિત્વચ્ચન્દસ્તસ્માત્ તત્ર વિધાતૃ સ્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (કૃત્સ્તસ યોગાત્) સંપૂર્ણ સાથે સમય (અનિમાન; પ્રતીયેત) નિમત્તમાં વિમાનની પ્રતીતિ થી નથી. (સ્વામિત્વે અનિમાન-વ) સ્વામીને ઉદ્દેશીને ફળમાં સંમત કે (તસ્માત્ર તત્ર) માટે ભાં (વિપત્ત સ્વાત્) નિમિત્તનો વિધાત થાય છે.

ભાવાર્થ :—સંપૂર્ણ તત્ત્વપાત્ર તથા સંપૂર્ણ નિશ્ચય પ્રમાણે સાથે વનિગાતિનો અનિમાન પ્રતીત થાય છે એટલે કે નિમિત્તનો વિમાન જણાવો નથી ફળની સાથે સમાન કલ્પવાળાનો સંમત કે. માટે ભિન્ન કલ્પવાળાનો સત્રમાં અધિકાર માનવો ઠીક નથી. ભિન્ન કલ્પવાળા ભુદ્ ભુદ્ અનુજાન એક કર્મમાં કરે એ અપોગ છે અને શાસ્ત્ર સંમતિ પશુ નથી માટે સમાન કલ્પવાળાનો જ સત્રમાં અધિકાર છે. ॥ ૧૦ ॥

સામનો કર્મપદેકદેશેન સંયોગો ગુણત્વેનામિર્નવ-ધત્તસ્માત્ તત્ર

વિધાત સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ — (સામનો) જૃત અને રથતર સામનો તો (કર્મવત્) કર્મ જે (એકદશેન) એક દેશ સાથે (સયોગ) સંબંધ છે (તસ્માત્) માટે (ગુણત્વેન ભમિસમ્યગ્) ગુણ રૂપે સંબંધ છે (તસ્માત્ તત્ર વિધાત સ્યાત્) માટે ત્યાં નિમિત્તનો વિધાત છે

ભાવાર્થ — જૃહત્સામ અને રથતર સામ સ્તોતના એક દેશની સાથે સંબંધ હોય છે એ અને સામ સ્તોત સાથે અન્ય તરીકે સંબંધ હોય છે માટે ત્યાં નિમિત્તનો બાધ હોય ॥ અર્થાત્ વિહતિ યાગમાં બન્ને સામ ગાય શામ છે માટે જૃહદથતર સામનું દ્વિતીય વિધમ છે એટલે આ સંપૂર્ણ અધિકારણથી સિદ્ધ એ થાય ॥ કે સત્રમાં સમાન દેવવાળાનોજ અધિકાર છે, બિન દેવવાળાનો નહિ ॥ ૧૧ ॥

ભિન્નકૃતપ્રવાણ હોય તો પણ રાજા અને પુરોહિતનો કૃષ્ણાસપ્તમાં અધિકાર હોય છે, એ અધિકારણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ વચનાતુ ઇન્દ્રિયોગ તદ્માદેકસ્ય પાણિવત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ — (વચનાતુ) વચનથી તો (ઇન્દ્રિયોગ) એક રાગને બે પુરોહિતોનો સંબંધ જણાય છે (તસ્માત્) માટે (એકસ્ય) એક રાગને બે પુરોહિતનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ (પાણિવત્) હવે કરવામાં જેમ કાળા દાધનો સયોગ સ્વીકારાય છે તેમ

ભાવાર્થ :—રાજપુરોહિતી સાયુગ્યવાસી વલેયાતમ્ આ વાક્યથી ૨૫૪ થાય છે કે એક રાગ અને બે પુરોહિતો મળી યજ્ઞ કરે ત્યારે પુરોહિતો દ્વિતીય રાજપુરોહિતો આવી રીતે એનો વિગ્રહ ॥ જેમ અગ્નિના હોમમાં આ વાક્યથી કાળા દાધનો પણ હોમ કરવા માટે ઉપયોગ કરવો પડે છે તેમ નહીં તો હોમાદિગમે જમણે દાધેજ કરવાનું હોય છે, પણ ઉક્ત વચનથી કાળા દાધનો પણ ઉપયોગ કરી શકાય છે આતુ પૂર્વપક્ષનું માનવું છે ॥ ૧૨ ॥

ઉક. પૂર્વપક્ષનો નિરાસ કરે છે.

અર્થામાવાતુ નૈવ સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :— (તુ) પૂર્વપક્ષના નિરાસને સ્તરવે છે (અર્થામાવાતુ) અસત્ય અર્થ હોવાથી (જ ન સ્યાત્) એમ કહેવું સત્ય નથી.

ભાવાર્થ — પુરોહિતસ્ય પ્રવેશ રાજા પ્રવૃત્તીતે આ વાક્યથી એકજ પુરોહિતનું પ્રવરણ ૪૯ છે બીજા પુરોહિતનું ૩૬ જ પ્રયોજન હોવું નથી માટે એક જ પુરોહિત અને એક જ રાગ સાયુગ્યની ઇચ્છાથી યાગ કરે એવોજ ઉક્ત વાક્યનો અર્થ ॥ રાજા જ પુરોહિતથી તો રાજપુરોહિતો આ પ્રમાણે ૬-૬ સમાસ સમજીને વિગ્રહ કરવો ॥ ૧૩ ॥

અર્થાનાં ચ વિમત્તત્વાત્ ન તદ્દુમેનસંવધ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :— (ચ) અને (અર્થાનામ) બે સંબંધીની અંદર રહેતાં મુખે (વિમત્તત્વાત્) ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી (એતેન) બે પુરોહિતોનો (ન સમ્બંધ) મામની સાથે સંબંધ નથી

ભાવાર્થ :—બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયના સંબંધની સ્તુતિમાં એક રાજા અને એક પુરોહિત એનાજ અર્થની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે. બ્રાહ્મણની સ્તુતિ તેજથી ખતાવી છે, અને ક્ષત્રિયની સ્તુતિ વીર્યથી અર્ધાવ બગથી કરી છે. એટલે તેજ. સુચક બ્રાહ્મણ સ્તુતિ અને બદ સુચક ક્ષત્રિય સ્તુતિ છે. જો બન્ને જ પુરોહિતોની સ્તુતિ હોય તો બદ સુચક સ્તુતિ વ્યર્થ પડે છે. માટે રાજા અને પુરોહિતનો સાયુજ્ય કન્યાથી થાગ કરવામાં અધિકાર છે, કાલે તે બિન કન્યાવાળા હોય એવા અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. ॥ ૧૪ ॥

પાળેઃ પ્રત્યક્ષમાવાત્ અસમવન્ધઃ પ્રતીયતે ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(પાળેઃ) કાળે કાલ તો (પ્રત્યક્ષમાવાત્) સહકારી હોવાથી તેનો સ્વીકાર થાય છે (અસમવન્ધઃ પ્રતીયતે) ખીજે જમણે કાલ અસંભવિત છે.

ભાવાર્થ :—અજલિના લુહોતિ આ ડેક લે તો કાળા કાલનો ઉપરોક્ત અગતિથી સ્વીકારમાં આવે છે. બે જમણા કાલથી અંજલિ કરી શકે નહિ. મનુષ્ય માત્રને એક કાળો અને એક જમણો કાલ હોય છે. આ કારણથી કાલનું દ્વિત્વ આપણું અરોગ્ય છે. સાયુજ્યની કન્યા રાખનાર એક રાજા અને એક પુરોહિત થરા કરે એજ ઉક્ત વાક્યનો અર્થ છે. ॥ ૧૫ ॥

સત્રનામક યજ્ઞમાં કેવળ બ્રાહ્મણોનો અધિકાર છે એ અધિકરણનાં સૂત્ર સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સત્રાપિ સર્વવર્ણાનામયિરોપાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(સત્રાપિ) સત્રો (સર્વવર્ણાનામ) સર્વવર્ણોના હોય છે (યિરોપાત્) તેના વિધાયક વાક્યોમાં કોઈ વિશેષ ન હોવાથી.

ઉપાર્થ :—સત્ર નામક યાગો ખાસ કોઈ અમુક વર્ણને માટે જ છે એવું કોઈ વિધાન નથી તેમાં તો માત્ર એટલું જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જ એવં વિદ્વાંયો રાત્રનારતે જે વિદ્વાનો આ પ્રમાણે સત્ર કરે છે. અહીં આ ક્રમ વિદ્વાનોએ સત્ર કરવો એટલું જ વિધાન છે માટે જો કોઈ વર્ણને કોઈના માર્ગસ હોય તે સત્ર કરી શકે છે. અર્થાત્ સર્વે વર્ણોને અધિકાર સત્રમાં છે. એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૬ ॥

હિન્નદર્શનાથ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (હિન્નદર્શના) (હિન્ન=નોંધક વાક્ય હોવાથી).

ભાવાર્થ :—વલ્લ વર્ણો ॥ અધિકાર જણાવતું આ પ્રમાણે વાક્ય છે હિન્નદર્શના નામક સત્રમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે. ચાર્દિરં ચાક્ષમચ, ધર્ધુરંચં રાકન્દચ, રયોજાનીયં વેત્યમ્ય બાર્દિરં નામક સામ બ્રાહ્મણને મટે પાર્ધુરંચ સામ ક્ષત્રિય માટે અને રાયોજાન્ય સામ વેશ્યને માટે છે. જો ત્રેવાણીકાને સત્રમાં અધિકાર ન હોય તો ઉપર કયા પ્રમાણે સામગ્રાનને બેઠ ન હોય આથી સિદ્ધ થાય છે કે ત્રણે વર્ણોનો અધિકાર સત્રમાં છે. ॥ ૧૭ ॥

સિદ્ધાંતપદ્ય

ગ્રાહણાનાં પેતરયોરત્વિજ્યામાચાત ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(વ) અથવા (ગ્રાહણનામ) બાહ્યભોને જ સત્રમાં અધિકાર છે. (રતરયો) ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને (કાર્ત્વિયમાનાત) કત્વિક્ કર્મનેના અધાર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને આત્મિકજ્ઞ હોવું નથી એટલે ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પોતે જાતે કત્વિક્ જાતી થકી નથી. કત્વિક્ થવાને અધિકાર બાહ્યભોને જ હોય છે. સત્રમાં કત્વિક્જાતે યજ્ઞમાન હોવાનું જણાવ્યું છે. અર્થાત્ જે યજ્ઞમાને કત્વિક્જાતે થઈ શકે એનેજ સત્રનો અધિકાર છે. કત્વિક્જા બાહ્યભો જ થઈ શકે બીજા નહીં એવો નિર્ણય બારમા અધ્યાયમાં કર્યો છે સ્મૃતેર્વાં સ્વાદ્ ગ્રાહણનામ ॥ ૧૨-૪-૩૪ ગ્રાહણનામેવાત્વિજ્યં સ્વાત્, નેતરયોર્વર્ણયોઃ । કુતઃ ? સ્મૃતેઃ = एवं शिष्टाः स्मरन्ति । राजनाच्यापनप्रतिपदा ग्राहणस्यैव वृत्तुप्रायादति स्मृतिश्च प्रमाणमियुक्तम् । આ પ્રમાણે સત્રકાર અને ભાષ્યકાર બારમા અધ્યાયમાં નિર્ણય કર્યો છે. ॥ ૧૮ ॥

વચનાવિતિ ચેત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વચના) વચન હોવાથી (હિતિ ચેત) ત્રૈવર્ણ્યકને અધિકાર છે એવું વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રણ વર્ણને સત્રમાં અધિકાર છે એવું વચન જણાવવામાં આવે છે જેમ કે જે વચનાનાતે કત્વિક્, આમાં ક્ષત્રિયાદિને પણ કત્વિક્ હોવાનું પ્રતીત થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

ન, સ્વામિત્વં हि विधीयते ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (હિ) કારણ કે, (સ્વામિત્વ) સ્વામી પણ (વિધીયતે) વહિત થાય છે.

ભાવાર્થ :—જે વચનાનાતે કત્વિક્ એવાથી તે સ્વામિત્વનું વિધાન છે અથવા જે કત્વિક્જા થઈ શકે એવા હોય અને સત્ર કરવાને સમર્થ હોય તેણે સત્ર કરવો. એવા હોઈ જ સત્રના સ્વામી છે. એવો ઉક્ત વાક્યનો ભાવ છે. ॥ ૨૦ ॥

ગાદૈપતે વા સ્વાતામવિમત્તિવેધાત ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અને (ગાદૈપતે) સત્રની અંદર જે ગૃહપતિનું કર્મ હોય છે તેમાં (સ્વાતામ) ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો અધિકાર છે (ભવિમત્તિવેધાત) એમાં કોઈ વિરોધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્ર યાગમાં જે ગૃહપતિ જાણી કર્યો છે તેમાં ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો અધિકાર છે કારણ કે એમાં કોઈ વિરોધ જણાતો નથી. ॥ ૨૧ ॥

ઉક્ત આશંકાનું સમાધાન

ન વા કલ્પયિરોચાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) એમાં પણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો અધિકાર નહો (કલ્પયિરોચાત) કરવો વિરોધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કેટલાક ચજમાનનો ચમસ સોમરસનો હોય છે અને કેટલાક યજમાનનો ચમસ રૂપના રસનો હોય છે. સોમરસ બ્રાહ્મણ ચજમાનનો હોય છે અને રૂગરસનો ચમસ ક્ષાત્રિયોનો હોય છે. આ વિરોધને લીધે બ્રાહ્મણ કર્મમાં પણ બ્રાહ્મણોનો જ અધિકાર છે. ॥૨૨॥

સ્વામિત્વાદિતરેયામહીને લિદ્ગદર્શનમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(સ્વામિત્વાદ) સ્વામ્ય હોવાથી (ઇતરેણમ્) બીજા વર્ણનો અધિકાર નથી (અહીને) અહીન વાચ્ય સત્રમાં (લિદ્ગદર્શનમ્) સિંગ-વાકયનું દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—સત્ર શબ્દથી અહીન યાગજ વાચ્ય છે, અને અહીન યાગમાં કનિષ્ઠોનું જ સ્વામિત્વ હોય છે. માટે ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો સત્રમાં અધિકાર નથી અને અહીનમાં જ ઉક્ત સિંગ-વચન રાખ્યું છે. જે યાગમાં ધણા દિ-સો લાગે તેને અહીન યાગ કહે છે. અહાં જાઃ કષ્ટૌ । અહાં વાસાધ્યમુત્ત્યાક ક્ષુઃ આ પ્રમાણે અહીન શબ્દનો અર્થ વિદ્યોતોએ કર્યો છે. ॥ ૨૩ ॥

સત્રમાં વિદ્યાભિન્ન અને તેના સમાન કલ્પવાળાનો અધિકાર છે
એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વ ૧૬ પાસિદ્ધાનાં વા પ્રહત્વનિયમાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—વા) પૂર્વ ૧૬ને સૂચે છે (પાસિદ્ધિયામ્) વસિષ્ઠ ગોત્રવાળા બ્રાહ્મણોનો સત્રમાં અધિકાર છે (પ્રહત્વનિયમાત્) અહત્વનો નિયમ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્રમાં વસિષ્ઠ ગોત્રવાળા બ્રાહ્મણોનો અધિકાર છે વસિષ્ઠો પ્રજ્ઞા ભર્તા વસિષ્ઠ ગેત્રવાળો અધ્યાનામક કનિષ્ઠ જામ એવો નિયમ હોવાથી. આથી વસિષ્ઠ ગોત્રવાળા અને તેના સમા કલ્પવાળાઓનો સત્રમાં અધિકાર છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૨૪ ॥

બીજો પૂર્વ ૧૬. સર્વોવાં વા પ્રતિપ્રસવાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (રવિવામ્) જ્યાં ય બ્રાહ્મણોનો સત્રમાં અધિકાર છે (પ્રતિપ્રસવાત્) વસિષ્ઠ શબ્દનું વિવરણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘વાસિષ્ઠ’ શબ્દનું આ પ્રમાણે વિવરણ છે—ય એ જ કલ્પન સ્તોમભાગપરીચીત સ એવ પ્રજ્ઞા મહેત્વ । જે કોઈ સ્તોમભાગનું અધ્યયન કરે તે જ બ્રહ્મ થાય ॥ સ્તોમભાગના અધીયોનોદ્રઘ અવાસિષ્ઠોઽપિ વસિષ્ઠ કાર્યે સ્પર્ધઃ કર્તુમ્ ’ વસિષ્ઠગોત્રનો ન હોય છતાં જો સ્તોમભાગનું અધ્યયન કરે તો તે વસિષ્ઠ કાર્ય કરવાને સમર્થ થાય છે. આ ઉપરથી સર્વનો અધિકાર પ્રતીત થાય છે. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિદ્યામિપ્રણ્ય હૌત્રનિયમાત મુગુમુનવ વસિષ્ઠાનામનધિકારઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વિદ્યામિપ્રણ્ય) વિદ્યાભિન્ન ગોત્રવાળો (હૌત્રનિયમાત) નિશ્ચયો દેવતા યતો હોવાથી (મુગુમુનવવસિષ્ઠનામ્) કૃત્ય, મુનક અને વસિષ્ઠ ગોત્રવાળાઓનો (અનધિકારઃ) અધિકાર નથી.

પ્રાયશ્ચિત્તમાપદિ સ્યાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ — (આપદિ) આપતિમાં (પ્રાયશ્ચિત્તમ્) પ્રાયશ્ચિત્ત (સ્વાર્) ૬ પું એણે.

ભાવાર્થ — પ્રાયશ્ચિત્ત આપી પડે તો આપતિ । નિવારણ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત ૬-પું એણે ॥ ૩૫ ॥

વિકૃતિયાગમાં કહેવામાં આવેલી સમ્પ્રદાય સામિધેનીમાં ત્રણે પદોની
અધિકાર છે એ અધિકરણને લગતાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ. પુરુષકલ્પેન વિકૃતૌ કર્તૃનિયમ રચાઇસ્ય તદ્ગુણ યા-
દમાવાદિતરણ પ્રત્યેકસ્મિન્ અધિકાર. સ્યાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વિકૃતૌ) અર્થ ૨૬૫ આદિ વિકૃતિ યાગમાં (પુરુષ કલ્પેન) પુરુષ
વિરપક્ષતાં તરીકે હોવાથી (કર્તૃનિયમ) વેરપક્ષ કર્તાનો નિયમ (સ્યાત્) છે. (યજ્ઞસ્ય)
અર્થ ૨૬૫ આદિ (તદ્ગુણવાર્) સામ્પ્રદાય આદિ ગુણવાનો હોવાથી (દત્તરણ પ્રતિ) બ્રહ્મ
આદિ પ્રત્યે (અમાર્ગ) સમ્પ્રદાય નહીં હોવાથી (દુર્ગસ્મિન્) વેરપક્ષ (અધિકાર સ્વાર્)
અધિકાર છે.

ભાવાર્થ — સપ્તદશાનુક્રમ્ય દેવસ્ય વૈરયને હરેશીને સત્તર રાગિધેની મંત્રો બોલતા
આ વાક્યમાં એણે જણાવ્યું છે કે અર્થ ૨૬૫ આદિ વિકૃતિ યાગમાં વેરપક્ષ જ અધિકાર
કે. બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયનો ઉક્ત વિકૃતિ યાગમાં અધિકાર નથી એણે પૂર્વપક્ષગાદીનું માનવું
કે. ॥ ૩૬ ॥

લિટ્ટાએગ્યાવિશેષય ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(૩) અને (લિટ્ટા) લિટ્ વાક્યથી (દગ્યાવિશેષય) વૈરપક્ષમાં જે

ભાવાર્થ — જેમ વૈરપક્ષમાં વેરપક્ષ જ અધિકાર છે તેમ ઉક્ત યાગમાં પણ
વેર નો જ અધિકાર છે કાણુ કે સામ્પ્રદાયનો સંબંધ બ્રહ્મણ ક્ષત્રિય સાથે નથી સપ્તદશોર્વ
વૈર આ વાક્યમાં વેરપક્ષ અધિકાર છે એ હક વાળે છે ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષ. ન યા સંયોગપૃથક્કષાદ્ ગુણસ્યેગ્યાપ્રધાનવા-
દસયુક્તા હિ ચોદના ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ — (ન યા) અર્થ ૨૬૫ આદિમાં વેરપક્ષ કલ્પનો નિયમ નથી (સંયોગપૃથક્કલ્પ)
મને વ રથો અનગ અલગ સંબંધમાં હોવાથી (ગુણસ્ય , સત્તર સામિધેની વૈરપક્ષ માટે એનવી
એ વાક્યમાં વિદિત ગુણ (દગ્યાપ્રધાનવાર્) યાગની પ્રધાનતાને લદને (અસયુક્તા હિ ચોદના)
વૈરપક્ષથી રહિત વિધિ વાળે છે.

ભાવાર્થ — પ્રકૃતિયાગમાં “ પચ્ચદશ સામિધેનીરત્વજ્ઞ ” આ વાક્ય ત્રણે વર્દો ।
હરેશીને કહેવામાં આવ્યું છે પછી વૈરપક્ષને નિમિત્ત મંત્રી પાંચદશવનો બાધ કરી સામ્પ્રદાય વિદિત
કૃત્તું છે માટે એ સામ્પ્રદાય વાક્યનો સંબંધ પ્રકૃતિયાગની સાથે છે. વિકૃતિયાગની સાથે નહીં

અને જે વિકૃતિયાગમાં સામદશ્ય વિદિત છે એ તે વર્ણુત્રયને સાધારણ છે જેમ કે સમ્પદશ સામિધેનીરનુદ્યાય । માટે અશ્વર ક્રષ્ણાદિમાં ત્રણે વર્ણોનો અધિકાર છે. ॥ ૩૮ ॥

इत्यायां तदगुणत्वाद्भिरोपेण नियम्येत ॥ ३९ ॥

પદાર્થ :—(इत्यायां) વૈરયરતોમમાં તો (तदगुणत्वात्) વૈરગુણત્વ ગુણ તરીકે હોવાથી (त्रिरोपेण) તે કણને ઉદેશીન વૈરયકર્તૃકત્વનો (नियम्येत) નિયમ થઇ શકે છે.

ભાવાર્થ :—વૈરયરતોમમાં તો વૈરયનો જ અધિકાર છે, કાશ્ય કે એ યાગ પ્રત્યે વૈરયકર્તાને ગુણ તરીકે ગતાઓ છે દૈવ્યો વૈવ્યસ્તોમેન યજ્ઞેત આ વાક્યમાં વૈરયને યાગ પ્રત્યે ગુણ તરીકે સ્પષ્ટ વિદિત કર્યો છે. પરંતુ એવું અશ્વર ક્રષ્ણાદિ વિકૃતિ યાગમાં નથી માટે એમાં તો ત્રણે વર્ણોનો અધિકાર છે ॥ ૩૯ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य सप्तमः पादः

(વિશ્વજિત-યાગમાં પિતા આદિ અદેય છે એ અધિકરણને લગતાં સૂત્ર.

पूर्वपक्ष. स्वदाने सर्वमविशेषात् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(स्वदाने) સર્વસ્વના દાનમાં (सर्वम्) બધું જ દાનમાં આપી દેવું જોઇએ (अविशेषात्) કોઇપણ જાતનો વિશેષ ન હોવાથી

ભાવાર્થ :—વિશ્વજિત યાગમાં સર્વસ્વનું દાન કરવાનું હોય છે માટે પિતા આદિનું પશુ દાન કરી નાંખવું જોઇએ એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું આગ્રહ છે. ॥ ૧ ॥

सिद्धांत पक्ष. यस्य या प्रभुः स्वादितरस्याशययावात् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(या) અથવા (यस्य प्रभुः स्यात्) જે જે વસ્તુનો યજ્ઞમાન કણ હોય તેનું દાન કરી શકાય છે. (इतरस्य) બીજાનું નહિ (अशययत्वात्) અશય્ય હોવાથી,

ભાવાર્થ :—જે જે વસ્તુ યજ્ઞમાનના કાણમાં હોય અને જેનો તે માલિક હોય તેનું જ દાન થઇ શકે છે બીજાનું નહિ. પિતા આદિનો માલિક યજ્ઞમાન હોયે નથી માટે તેનું દાન થઇ શકે નહિ. પિતાનું અથવા પુત્રનું દાન કરવાથી પિતૃત્વ કે પુત્રત્વ દૂર થવું નથી. માટે પિતા પુત્રાદિનું દાન અશય્ય છે. ॥ ૨ ॥

(વિશ્વજિત યાગમાં પૃથ્વી અદેય છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

म भूमिः स्यात् सर्वान्प्रत्ययिणिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

પદાર્થ :—(भूमिः) મહાભૂમિ અર્થાત્ સમસ્ત તાપ્ત્રભૂમિ (न स्यात्) દાનમાં

આપી શકાતી નથી. (સર્વાંગતવિશિષ્ટતાત્) સર્વ પ્રાણીઓ અને માણસો પ્રત્યે તે સાધારણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- વિશ્વજિત યાગમાં મહાભૂમિનું દાન થઈ શકે નહિ મહાભૂમિ એટલે ગોપરાત્રમાર્ગજલક્રમણાન્વિતા મૂર્ધ્નિ જેમાં ગોચર, ગાજમાર્ગ અને જગદ્રથ આદિના સમ વેશ થતો હોય. આવી મહાભૂમિ સર્વને માટે સાધારણ હોય છે. જે સર્વસાધારણ હોય એનું દાન થઈ શકે નહિ, હવે રાગનું એ ભૂમિ અમ્બવ' હોય. ॥ ૩ ॥

વિશ્વજિત્ યાગમાં અથ અદિપણ્ અદેય છે.

અકાર્યત્વાથ તતઃ કુર્વન્વિશેષઃ સ્થાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :- (અકાર્યત્વાત્) નિષેધ હોવાથી (તત) તેથી (કુર્વઃ) કરીથી (વિશેષઃ સ્થાત્) વિશેષ હોય છે.

ભાવાર્થ :- ન કેસરિણો દદાતિ કેસરીઓનું દાન કરવું નહિ, આ ઠોંગણે કેસરીનો અર્થ ' અમ્બવ ' થાય છે આ નિષેધને સીધે કુવણ્ણદિ કરવાં અમ્બવમાં કંઈક વિશેષ છે. ઘણા અગ્ર વિદ્વાનો વિશેષનો અર્થ જ ' દાનકર્મવતો અભાવ ' કરે છે. ॥ ૪ ॥

વિશ્વજિત્ યાગમાં જે વસ્તુઓ પોતાની પાસે વિદ્યમાન હોય તેનું દાન કરવું એ અધિકરણનું સૂત્ર

નિયત્વાધાનિયેર્નાસ્તિ સમ્યગ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :- (ન) અને (નિયત્વાત્) નિયત હોવાથી (અનિયત) અનિયત પદાર્થો સાથે (સમ્યગ્ઃ ગચ્છિત) સંબંધ નથી

ભાવાર્થ :- જે વસ્તુ પોતાની પાસે વિદ્યમાન હોય તેનું જ દાન કરવું. કવિધ્મમાં અમુક વસ્તુ હું કેળવું એમ કરીને કવિધ્મમાં જે વસ્તુ હાલ ચલાવી હોય તેનો દાન સંકેપ કરવો નહિ કરણ કે કવિધ્મમાં મળવાની વસ્તુને નિશ્ચય હોતો નથી, તે કુદ્યુત મણુવ છે. માટે વિદ્યમાન સખ્યા, આસન, શુદ્ધ, ધન વગેરેનું દાન કરવું. ॥ ૫ ॥

વિશ્વજિત્ યાગમાં ધર્મમાટે એવક અને શુદ્ધ અદેય છે.
એ અધિકરણનું સૂત્ર

શુદ્ધઘ્ન ધર્મશાસ્ત્રત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :- (ન) અને (શુદ્ધઘ્ન) શુદ્ધ અદેય છે (ધર્મશાસ્ત્રત્વાત્) ધર્મશાસ્ત્રનું પ્રમાણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- પોતાને ત્યાં જે સેવક અથવા શુદ્ધ હોય તેનું દાન થઈ શકતું નથી. કારણ કે તે ધર્મના સંવલ્લખને માટે શુદ્ધતા કે ત્યાં હોય છે, અને તેના ઉપર વાગીનું સ્વત્વ હોયું નથી ॥ ૬ ॥

વિશ્વજિત્ યાગમાં દક્ષિણા વખતે જે પોતાની પાસે વિદ્યમાન હોય તેનું જ દાન કરવું. એનું સૂત્ર સમજાવે છે.

દક્ષિણાકાલે ચક્ષ્વં પ્રતીયેત તદ્દાનસંયોગાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(દક્ષિણાકાલે) દક્ષિણ વખતે (ચક્ષ્વં) જે સ્વ (પ્રતીયેત) હોય (તદ્દાનસંયોગાત્) તેની સાથે દાનનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે સ્વ પોતાની પાસે વિદ્યમાન હોય તેનું જ દાન આપવું અવિધ્યમાં હું અધિક વસ્તુ મેળવીશ એમ ધારી અવિધ્યમાં પ્રાપ્ત થવા સંભવિત વસ્તુનું દાન કરવું નહિ ॥ ૭ ॥

(વિશ્વજિત્ યાગમાં દક્ષિણાદાન પછીના અંગોનું) પશુ અનુષ્ઠાન છે.

એ અધિકરણનાં સંગ્રહ

પૂર્વપક્ષ અશેષાવાત્ તદન્તઃ સ્યાત્ કર્મણો દ્રવ્યસિદ્ધવાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(અશેષાવાત્) કશું અશેષાદિકલા પશ્યન્ત હોવાથી (તદન્તઃ) ત્યાંસુધી જ (સ્યાત્) થાય છે (કર્મણઃ) અર્ચાદિ અંગ (દ્રવ્યસિદ્ધવાત્) દ્રવ્ય-સાધ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિશ્વજિત્ યાગ સંપૂર્ણ દક્ષિણા આપવા સુધી જ હોય છે મારે દક્ષિણા આપીને યાગની સમાપ્તિ કરવી નોંધ્યે. અર્ચાદિ અંગોનું જે અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તેા દ્રવ્ય નોંધ્યે અને અધું જ દ્રવ્ય દક્ષિણામાં આપી દાનું હોય છે. આ કારણથી દક્ષિણા આપીને વિશ્વજિત્ યાગની સમાપ્તિ કરવી નોંધ્યે. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ વા શોપકર્મ સ્યાત્ કતોઃ પ્રત્યક્ષશિષ્ટવાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (શોપકર્મ સ્યાત્) અર્ચાદિ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું નોંધ્યે. (કતોઃ) યાગનું (પ્રત્યક્ષશિષ્ટવાત્) સંપૂર્ણ કર્મોનું વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિશ્વજિત્ યાગના અર્ધા જ અંગભૂત કર્મ વિદિત છે મારે સંપૂર્ણ અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવું નોંધ્યે કેવળ દક્ષિણાન્ત વિશ્વજિત્ યાગ નથી. ॥ ૯ ॥

તથા અન્યાર્થદર્શનત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) સમાપ્તિ પશ્યન્ત વિશ્વજિત્ યાગ હોવાથી (અન્યાર્થ દર્શનત્) અન્ય અર્થનું દર્શન ઉપપન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ :—વિશ્વજિત્ યાગ સમાપ્તિ પશ્યન્ત હોવાથી અવમૂળાદુદેહ વસાવચમાન છાદયતિ આ વાક્યથી વત્સને આગ્રહાદાન કરવાનું જણાવ્યું છે તે અવભય સ્નાન પછી હોય છે આથી સિદ્ધ થાય છે કે દક્ષિણોચરકાસના અંગો પશુ અનુષ્ઠેય છે. ॥ ૧૦ ॥

અશેષં તુ સમગ્રસમાદાને શોપકર્મ સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(અશેષં તુ) અશેષ દાનમાં આપવું (સમગ્રસમ્) એ યોગ્ય હોવાથી (આદાને) નવીન વસ્તુ સંપાદન કરવામાં (શોપકર્મ સ્યાત્) આપીના કર્મ કરવા નોંધ્યે.

ભાવાર્થ :—નિઃશેષ દાન આપવું જોઈએ એવું નિશ્ચયિત યાગમાં વિધાન હોવાથી જે વસ્તુ પોતા પાસે ન હોય તે મેળવીને પણ આપવી જોઈએ, તેથી શેષ કર્મ પણ અનુષ્ટેય છે. ॥ ૧૧ ॥

નાદાનસ્યાનિત્યત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નદિ (આદાનસ્ય) મેળવવું એ (અનિત્યત્વાત્) અનિશ્ચિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યનું સંપાદન કરવું એ અશુભ ॥ પ્રવત્ન કરવા છતાં કદાચિત્ ન પણ મળે. દક્ષિણા માટે વિશ્વજિત યાગ કરવો અને પછી શેષ કર્મ ન કરવાં કારણ કે દ્રવ્ય સાધ્ય ॥ અને દ્રવ્ય તો બધું દક્ષિણામાં દેવાઈ ગયું હોય છે. ॥ ૧૨ ॥

દીક્ષાસુ ચિનિર્દેશાદશ્ચયેન સંયોગસ્તસ્માદવિરોધઃ સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(દીક્ષાસુ) દીક્ષામાં (ચિનિર્દેશાત્) અમુક કદુ માટે છે, અમુક દક્ષિણ માટે અને પોતાના ઉપભોગ માટે ॥ આવે. નિર્દેશ હોવાથી (અશ્ચયેન) કદુને માટે નિર્ણયિત કરેલાથી ભાગ સાથે (સંયોગઃ) ફાળનો સંબંધ છે (તસ્માત્) માટે (અવિરોધઃ સ્યાત્) વિરોધ નથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ યાગમાં એવા વચનો ॥ કે આટલી વસ્તુઓ કદુઓ માટે, આટલી વસ્તુઓ ફાળને માટે અને આટલી ઉપભોગને માટે છે આવે. વિભાગ કરેલો હોવાથી નિર્ણયિત કરેલી વસ્તુઓ જ ફાળને માટે સર્વસ્વ છે માટે સર્વસ્વનું ફાળ કરવું એનો કર્મ વિરોધ નથી અવિશ્વમાં મેળવવા ધારેલી વસ્તુઓની મહત્ત્વ સર્વસ્વમાં આવી શકતી નથી. અતઃ કદુપણ જાતનો વિરોધ નથી. ॥ ૧૩ ॥

અદર્શજુરથ વિશ્વજિત્ યાગમાં સર્વસ્વદાન કરવા સંબંધી સૂત્રો.

અદર્શજે તદર્શઃ સ્યાત્ સર્વેવામવિશેવાન્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (અદર્શજે) અદર્શજુમાં અદર્શજનામક યાગમાં (તદર્શઃ સ્યાત્) પ્રકૃતિજત વિશ્વજિત યાગનો ધર્મ અર્થાત્ સર્વસ્વ દક્ષણા હોય છે. (સર્વેવામ્) બધા પ્રકૃતિ વિકૃતિરૂપ યાગો (અવિશેષત્) એકરૂપ હોય છે.

ભાવાર્થ :—અદર્શજુરથ અદર્શજનામક યાગમાં જે વિશ્વજિત યાગ કરવામાં આવે છે તેમાં પણ સર્વસ્વની દક્ષણા હોય છે. કારણ કે પ્રકૃતિ વિકૃતિરૂપ બધા યાગો એકરૂપ હોય છે. ॥ ૧૪ ॥

પૂર્વપક્ષ

દ્વાદશશત્ત્વં પ્રવૃત્તિવત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(શ) અથવા (પ્રવૃત્તિવત્) પ્રકૃતિ યાગ પેઠે (દ્વાદશશત્ત્વં) બારસો રૂપીઆ દક્ષિણા હોય છે.

ભાવાર્થ :—અદર્શજુ યાગ જ્યોતિષોમની વિકૃતિ છે અને અદર્શજુરથ વિશ્વજિત યાગ પણ જ્યોતિષોમનો જ વિકૃતિ છે. જ્યોતિષોમની દક્ષિણા બારસો રૂપીઆ હોય છે માટે તેના વિકૃતિભૂત અદર્શજુરથ વિશ્વજિત યાગની પણ બારસો રૂપીઆ જ દક્ષિણા છે. ॥ ૧૫ ॥

પૂર્વપક્ષ નિરાસ અતદ્વગુણવાત્તુ નૈવ સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ — (તુ) પણ (અતદ્વગુણવાત્) જ્યોતિષ્ઠાગને ધર્મ ન હોવાથી (નૈવ સ્યાત્) જ્યોતિષ્ઠાગની દક્ષિણા પણ નથી

ભાનાર્થ — અદ્વગુણવાત્તુ યાગ જ્યોતિષ્ઠાગને ધર્મ નથી માટે જ્યોતિષ્ઠાગની દક્ષિણા એમાં વિદિત નથી ॥ ૧૬ ॥

લિદ્ગદર્શનાથ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (લિદ્ગદર્શનાથ) જિગ વાગ્યમ્નુ અથવા થઈ હોવાથી.

ભાવાર્થ — હોયતે વા એ પશુમિયો વિષયિતિ સર્વસ્વ ન દલતિ આ વાક્યમાં વિષયિતિ યાગમાં જે સર્વસ્વની દક્ષિણા નથી આપતે તેને પશુએનો યાગ મળતો નથી. એવું કથન છે તેની અદ્વગુણવાત્તુ યાગમાં સર્વસ્વદક્ષિણા જ વિદિત છે ॥ ૧૭ ॥

વિષયજિત્ યાગમાં દ્વાદશશત કરતાં ઓછું ધન દક્ષિણા તરીકે હોય તેનો તે યાગમાં અધિકાર નથી એ અધિકારણના સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ વિકાર સન્નુમયસોઽવિરોપાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ — (વિકાર) વિષયજિત્ રૂપ વિકાર (સર) હોવા છતાં (કમયત) ખારસો દક્ષિણા હોય અને તેના કરતા ઓછી દક્ષિણા હોય તો પણ આવી શકે (અવિરોપાત્) એવું અથવા અધિકમાં સર્વસ્વ આવી શકે છે.

ભાવાર્થ — સર્વસ્વની દક્ષિણા આપવી એવું વિધાન વિષયજિત્ યાગમાં છે, માટે આ સો પણ પવસ્વ તરીકે હોય શકે અને તેના કરતાં ઓછું ધન હોય તો તે પણ સર્વસ્વ તરીકે હોય શકે છે માટે ઓછા ધનવાળાનો પણ વિષયજિત્ યાગમાં અધિકાર છે ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અધિક વા પ્રતિપ્રસવાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ — (વા) અથવા (અધિક) દ્વાદશશતાધિકનો (પ્રતિપ્રસવાત્) પ્રતિપ્રસવ હોવાથી

ભાનાર્થ — એ વાવર્તિજ બાનેયા બપિ વા સર્વસ્વદાનેન આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય કે જે ખારસો રૂપીઆ દક્ષિણા તરીકે આપવાના કરી નાત્વિએનું વસ્તુ કમુ નોઈએ તેથી ઓછી દક્ષિણા નહિ આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે ખારસો રૂપીઆ કરતાં ઓછી દક્ષિણા આપશો નેનો વિચાર હોય તેણે વિષયજિત્ યાગ કરવો નહિ ॥ ૧૯ ॥

અનુપ્રહાય પાદવત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (પાદવત્) અર્થભાગવત્ (અનુપ્રહાય) અનુપ્રદ સમાવેત થાય છે તેની જે.

ભાવાર્થ :—એક મુદ્દાના દાનમાં જેમ એક ચતુર્થાંશનો સમાવેશ થાય છે તેમ સર્વવિદાનમાં આસોનો પણ સમાવેશ થાય છે. આરે ન્યૂનધનવાળાનો વિશ્વજિત યાત્રમાં અધિકાર નથી. ॥ ૨૦ ॥

આધાનમાં અપરિમિત આપતું આ ઠેકાણે અપરિમિત શબ્દથી
સંખ્યાન્તરણું વિધાન છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ અપરિમિતે સંખ્યાપ્રતિષેધસ્તદ્વચ્ચુતિવાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(અપરિમિતે) અપરિમિત શબ્દ અણુમાં (સંખ્યાપ્રતિષેધઃ) પૂર્વસંખ્યાનો પ્રતિષેધ છે (તદ્વચ્ચુત્વાત્) તે અપરિમિત શબ્દના શરૂ થઈ ઉપપત્તિ થવાથી.

ભાવાર્થ :—આધાનમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. દેવદેવ શત્રુ દેવ મહાદેવ, અપરિમિત દેવ આ ઠેકાણે ‘ અપરિમિત ’ શબ્દ આવવાથી પૂર્વ જે એક, શત વગેરે સંખ્યા આપી છે તેનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે. એટલે કે આધાન વખતે અપરિમિત વસ્તુઓનું દાન કરવું. અર્થાત્ પરિમિત દાન ન આપવું જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર વચ્ચાન્તરં વા તુલ્યવત્પ્રસંખ્યાનાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વચ્ચાન્તરમ્) બીજો જ દાનનો કદમ છે (તુલ્યવત્પ્રસંખ્યાનાત્) એક આપતી જોઈએ પ્રત્યાદિ સંખ્યા પ્રમાણે વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ, એક, સો અને દહાસ સંખ્યાનું વિધાન છે તેમ ‘ અપરિમિત ’ નું પણ વિધાન છે તેથી અપરિમિત શબ્દથી બહુવચ્ચ સંખ્યાતરણું વિધાન છે. ॥ ૨૨ ॥

‘ અપરિમિત શબ્દથી હજાર કરતાં વધારે સંખ્યા સમજવી ’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ અનિયમોઽવિશેષાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અનિયમઃ) સદસ કરતાં વધારે અથવા ઓછું આદિનો નિયમ નથી. (અવિશેષાત્) કારણ કે વિશેષનું શ્રવણ થતું નથી.

ભાવાર્થ :—સદસ કરતાં વધારે આપતું કે ઓછું આપતું એનો કશો નિયમ ન હોવાથી અપરિમિત શબ્દનો અર્થનો આસ સંખ્યાનિયમ જણાવે નથી. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અધિકં વા સ્વાદ્ બહર્થત્વાદિતરેઃ સંનિધાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અધિકં) સ્વાત્) શ્રુતિમાં સંખ્યા કરતાં વધારે જ અપરિમિત શબ્દનો અર્થ સમજવો (હતરેઃ) શત સદસાદિ શબ્દો સાથે (સંનિધાનાત્) સંનિધાન હોવાથી (બહર્થત્વાત્) તે શબ્દોની માફક બહુ-અર્થવાળો જ શબ્દ સમજવો.

ભાવાર્થ :—શત અને સદસ શબ્દ બહુવચ્ચક ॥ તેમ અપરિમિત શબ્દ બહુવચ્ચક સમજવો અને તે બહુવચ્ચક શત અને સદસ કરતાં વધારે હોતું જોઈએ. ૧. ૨૪ ॥

અર્થવાદસ્ય ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થવાદઃ) અર્થવાદ પશુ અધિક સંખ્યા સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—‘તત્કૃત’ શ્વેતદપરિમિતમ્ આ અર્થવાદપશુ અધિક સંખ્યાને જ સૂચવે છે. માટે અપરિમિત શબ્દનો અર્થ હજાર કરતાં વધારે એવો અર્થ કરવો. ॥ ૨૫ ॥

‘પરકૃતિ’ અને ‘પુનઃકૃત’ એ અર્થવાદ છે એ અધિકપશુના સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ પરકૃતિ પુરાકલ્પ ચ મનુષ્યધર્મઃ સ્વાદર્શાય હનુકોત્તરનમ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પરકૃતિપુરાકલ્પ) પરકૃતિ અને પુનઃકૃત (મનુષ્યધર્મઃ) મનુષ્યમાત્રનો અધિકાર છે. (અર્થવાદ) કથાને માટે જ (મનુકોત્તરનમ્) વાક્યનું અનુધીનન છે.

ભાવાર્થ :—‘દત્તિ હ સ્માદ કલ્પવાર્ણિર્માપાન્મે પચત’ આ પરકૃતિ વ કથ છે. જેમાં એક કર્તા હોય તે ‘પરકૃતિ’ કહેવાય છે અને ચકુર્વાક્ય પુરાકલ્પઃ બહુકર્તૃક હોય તે પુરાકલ્પ કહેવાય છે ઉક્ત વાક્યમાં માપવાક્યનું વિધાન છે. તે વિધાનમાં મનુષ્યમાત્રનો અધિકાર છે કારણ કે કથાને માટે જ એ વાક્યનું કથન છે. ઉક્તવાક્ય અધિકાર પ્રદર્શનને માટે છે આતુ’ પૂર્વપક્ષવાદીનું મતભ્ય છે. ॥ ૨૬ ॥

તદુપકતે ચ પ્રતિવેધાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદુપકતે) નિર્દેશ્યકર્તા (પ્રતિવેધાત્) પ્રતિવેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘અમેઘ્યા વૈ માણઃ’ માપ અર્થાત્ અહિં અમેઘ્ય એટલે યતને માટે અપવિત્ર છે. આ નિર્દેશ વાક્યથી વિધિ સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

નિર્દેશાદ યા તદ્દર્મઃ સ્યાત્ પચાવત્તચત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (નિર્દેશાત્) નિર્દેશથી (તદ્દર્મઃ સ્યાત્) મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ છે. (પચાવત્તચત્) પંચાવત પેટે.

ભાવાર્થ :—ઉક્તવાક્યમાં જે ‘માપવાક્ય’ બતાવ્યો ॥ તેમાં શ્વિગ્નગોત્રવાણાનો જ અધિકાર છે. કારણ કે ‘વાર્ણિ’ આ શબ્દ ગોત્રવાચક છે. જેમ ‘પંચાવત’ માં જમદગ્નિ અને જમદગ્નિ ગોત્રવાણાનો અધિકાર છે, તેમ અહીંપશુ શ્વિગ્નગોત્રવાણાનો જ અધિકાર છે.

વિધીં તુ ચેદસંયોગાદુપદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પશુ (ચેદસંયોગાત્) અર્થવાદમાં શ્વિગ્નો સંજ્ઞા દોવાથી (વિધીં) અર્થવાદથી અનુમિત વિધિમાં (ઉપદેશઃ સ્યાત્) શ્વિગ્ન શબ્દનો ઉપદેશ છે.

ભાવાર્થ :—અર્થવાદમાં શ્વિગ્નો સંજ્ઞા દોવાથી એનાથી અનુમિત યનાં વિધિમાં શ્વિગ્ન શબ્દનો ઉપદેશ છે. પૂર્વકથામાં આ અર્થવાદ નથી આ કથામાં જે વાક્યમાં માપવાક્ય બતાવ્યો છે તે વાક્યનો અર્થવાદ તરીકે સ્વીકાર કરવો વિનિ તરીકે નહિ. ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અર્થવાદો ચા વિધિશેષત્વાત્ તદ્દમાશ્રિત્યાનુવાદઃ સ્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વિધિશેષત્વાત્) કલૂષાવધિનો શેષ હોવાથી (ચા) અથવા (અર્થવાદઃ) અર્થવાદ જ છે. (તસ્માત્) માટે (નિત્યાનુવાદઃ સ્વાત્) નિત્ય ત્રિધિનો અનુવાદ છે

ભાવાર્થ :—આત્મસ્યાદનોવાત્ આ વિધિનો માપાન્મે પત્ત આ વાક્ય રતાવક હોવાથી અર્થવાદ જ છે. આ ઉપરથી સદ્ધ થાય ॥ કે ચમૂતિરાકમ અને પુરાકલ્પવાક્ય બંને કોઈ રવતત્ર વિધિ નથી પણ વિધિના શેષ હોવાથી અર્થવાદ જ છે. માટે માર્ગ મે પત્ત આ વિધિ નથી તેથી તેમાં કોનો અધિકાર છે શું મનુષ્યમાત્રનો અધિકાર છે કે વૃશ્ચિ જોત્રનાથાનો અધિકાર છે ? એની ચિન્તા જ કરવાની નથી કારણ કે તે તો વિધિની માત્ર રજીત કરે છે અને તેથી તે અર્થવાદ છે. ॥ ૩૦ ॥

સહસ્રસંવત્સર શબ્દ સહસ્રદિવસનો પણ વાચક છે
એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

સહસ્રસંવત્સરં તદાણુપામસંભવામનુચેષુ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(સહસ્રસંવત્સરમ્) હજાર વરસથી સાધ્ય વિશ્વસ્ય સત્રમાં (તદાણુપામ્) હજાર વરસનું આયુષ્ય (મનુચેષુ) માણસોને (અસંમશ્ન) સંભવ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિશ્વસ્ય-સત્ર હજાર વરસ સુધીનો પ્રયોગ છે હજાર વરસનું આયુષ્ય માણસોને હોવું અસંભવિત છે માટે એ સત્રમાં મનુષ્યનો અધિકાર નથી, પણ દેવોનો અધિકાર હોવો જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

ઉપચારોઽન્યાર્થવર્ણનમ્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ઉપચારઃ) અર્થવાદ છે (અન્યાર્થવર્ણનમ્) અન્યાર્થવર્ણન દેવોનો અધિકાર બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—સહસ્રસંવત્સર વિશ્વસ્ય સત્ર આશે ॥ એ તો માત્ર અર્થવાદ છે. અને સત્રમાં દેવોનો અધિકાર છે એવો આ અર્થવાદ બતાવે છે. ‘ પ્રજાપતિ ચે પ્રજા યજમાનં વાપા મૃત્યુમિતજાન સદ્યસંવત્સરેણ વાપાન મૃત્યું યદ્દી ’ પ્રજાપતિ બ્યારે પ્રજા ઉત્પન્ન કરતા હતા ત્યારે પાપી મૃત્યુએ તેના કંપર દુઃખો કર્યા પછી સહસ્રસંવત્સર સુધી વિશ્વસ્ય સત્રથી તેણે મૃત્યુને દૂર કર્યું. આ વાક્ય પ્રજાપતિ રૂપ દેવોના ઉક્ત સત્રમાં અધિકાર બતાવે છે. ॥ ૩૨ ॥

અગિ ચા તદ્વિધિકારાન્મનુષ્યધર્મઃ સ્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અગિ ચા) અથવા (તદ્વિધિકાર) મનુષ્યનો જ અધિકાર હોવાથી (મનુષ્યધર્મઃ સ્વાત્) ઉક્ત સત્ર મનુષ્યનો જ ધર્મ છે.

ભાવાર્થ :—માત્ર આદિ કર્મમાં મનુષ્યોનો જ અધિકાર છે માટે સાધ્યપ્રતિપાદ કર્મ મનુષ્યોએ જ કરવું જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

જાસામદર્શનાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નદિ (જસમદર્શનાત્) સ્થિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હજાર વરસ સુધી જ્યારે માણસ જીવી શકે નથી તો હજાર વરસ સુધીનું સત્ર તો ક્યાંથી જ કરી શકે ? ॥ ૩૪ ॥

સમ્યગ્વાદર્શનાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(સમ્યગ્વાદર્શનાત્) સંબંધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રસાયન જ્ઞાતિ સેવીને પણ માણસ હજાર વરસ સુધીનું આયુષ્ય મેળવી શકે નથી. રસાયન અને આયુષ્યને કોઈ અવ્યક્તિયારી સંબંધ નથી. ॥ ૩૫ ॥

સ કુલ્યઃ સ્વાદિતિ કાર્ણાગ્નિરેકસ્મિન્નસંભવાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(સ) તે પ્રયોગ (કુલ્યઃ સ્વાત્ દિતિ) વંશપરંપરા એ સિદ્ધ કારણ (કાર્ણાગ્નિ) એવું કાર્ણાગ્નિ આત્માર્થ માને છે (એકસ્મિન્) એક માણસને (સંભવાત્) હજાર વરસનું આયુષ્ય સંભવિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કાર્ણાગ્નિ આત્માર્થ એમ માને છે કે એ વિશ્વકર્મા સત્ર એક માણસ ન કરી શકે કારણ કે હજાર વરસનું આયુષ્ય એક માણસમાં સંભવિત નથી માટે તે કુલ્ય પ્રયોગ છે એટલે કુળમાં ઉત્પન્ન થતા એક પછી એક માણસોએ તે પ્રયોગ પૂરો કરવો જોઈએ. ॥ ૩૬ ॥

અપિ વા દૃક્સ્તત્તથોગાદેકસ્યૈવ પ્રયોગઃ સ્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (દૃક્સ્ત એવ) એકજ કર્તા સાથે (દૃક્સ્તત્તથોગાત્) સંપૂર્ણ કર્મને સંબંધ હોવાથી (પ્રયોગઃ સ્વાત્) એક કર્તૃક જ પ્રયોગ છે.

ભાવાર્થ :—એક કર્મને સંબંધ એક જ માણસ સાથે છે અર્થાત્ જે માણસ કર્મને આરંભ કરે તેજ માણસ તે કર્મ સમાપ્ત કરે એવો નિયમ હોવાથી ઉક્ત સત્ર એક કર્તૃક જ છે. જે આરંભે તેજ પૂરું કરે તેજ તેનું ફળ તે કર્તાને મળે. એક આરંભે અને કોઈ છોડીને તેને પુરું કરે તે કર્મનું ફળ કોને મળે ? આ પ્રમાણે ફળની અવરથા રાધ સકતી ન હોવાથી જે કર્મની સદશાત્ કરે તેજ કર્મની સમાપ્તિ કરે માટે ઉક્ત પ્રયોગ કુલ્ય નથી. ॥ ૩૭ ॥

વિપ્રતિવેધાતુ શુચ્યશ્ચલતઃ સ્વાદિતિ લાલુકાયનઃ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(શુ) પણ (વિપ્રતિવેધાતૈ) વિરોધ હોવાથી (અન્યતઃ) બેમાંથી એક (શુચી) ગૌણ (સ્વાત્) હોવો એટલે (દિતિ) એવું (લાલુકાયનઃ) લાલુકાયન આત્માર્થ માને છે.

ભાવાર્થ :—સદસંવત્સર સાધ્ય સત્રને એક જ અનુક્રાતા હોવો જોઈએ. જે આ નિયમ હેતુ તો કિંતુ સત્ર ગૌણ હોવો જોઈએ અથવા સંવત્સર સદ્ જ ગૌણ અર્થને વાચ્ય હોવો જોઈએ એવું લાલુકાયન આત્માર્થ માને છે. ॥ ૩૮ ॥

સંવત્સરો વા વિનાહિતત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ક) અથવા (સંવત્સરઃ) સંવત્સર શબ્દ જ બૌદ્ધાયક છે. (વિનાહિતત્વાત્) શબ્દ કે સંવત્સર શબ્દ ગ્રામ વખતે માસનો અને ગ્રામ વખતે દિવસનો પણ વાચ્ય હોય છે. જેમ કે 'યો માસ સંવત્સરઃ' જે માસ છે તે સંવત્સર છે. ઇ.પૂ. ૬. માટે સંવત્સર શબ્દ જ બૌદ્ધાયક છે. ॥ ૩૯ ॥

સ પ્રકૃતિઃ સ્વાધિકારાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(સ) સંવત્સર શબ્દ (પ્રકૃતિઃ) પ્રકૃતિ પેટે (સ્વાત્) થાય છે (અધિકારાત્) માણસનો જ અધિકાર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કર્મ એકાદ્યક જ દેવાથી અને કર્મમાં મનુષ્યનો જ અધિકાર હોવાથી સંવત્સર શબ્દને જ બૌદ્ધ માનવો જોઈએ. પ્રકૃતિવાગમાં આ પ્રમાણે વાક્ય પણ છે. યો માસ સંવત્સરઃ જે માસ છે તે જ સંવત્સર છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે સંવત્સર શબ્દનો જ બૌદ્ધ અર્થ છે. ॥ ૪૦ ॥

અહાનિ વા અભિર્સંસ્થાવાન્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અહાનિ) દિવસો જ સંવત્સર શબ્દ વાચ્ય ॥ (અભિ સંસ્થાવાન્) એવી ગણતરી કરેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંવત્સર શબ્દ દિવસનો વાચ્ય છે એવી પરિચયના પણ કરેલી છે જેમ કે સંવત્સર પકૃતિશ્રુત હાશકામાં ત્રિવેદની સંસ્થાના કરીને રહ્યું છે કે આદિત્યો વૈ તર્વતંદ. સ યદોદેતિ અથ વમન્તઃ 'યદા જામ્બોડય પ્રીષ્ઠઃ યદા ચણ્ડિવેડય વર્ષા, યદપાક્ષે અથ દુરદ યદા અસ્તમેતિ અથ હેમન્તસિંધિરો' આ વાક્યમાં એક જ દિવસમાં ૭ વે ગણતરીની પરિચયના કરી છે માટે દિવસ જ સંવત્સર શબ્દનો વાચ્ય છે ૭ ગણતરી જ સંવત્સર છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે વિનાયક મમ જે સદસ્યસંવત્સર સાદ્ય છે તેમાં સંવત્સર શબ્દને દિવસનો વાચ્ય સમજવેલ ॥ ૪૧ ॥

॥ इति मीमांसागुर्जरभाषाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

अथ मीमांसागुर्जरभाषाभाष्ये षष्ठाध्यायस्याष्टमः पादः

अनादित्वा(न)ને જ અતુલોત્પલ્લોભમાં અધિકાર છે.

૫૧^મ પદ્ય
इतिपूर्ववाद्भक्तुशेषो होमः संसृतेष्वग्निषु स्वादूर्ध्वाऽव्याधानस्य
सर्धरोपत्पात् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(અતુલરેખઃ) કોઈપણ કણનો અનંતજૂર (અતુલઃ અગ્નિ) ॥ ૫૧^મ પદ્ય (હોમઃ) અપ્રકૃતિહોમ અર્થે તુલ્યોદોમ (સંસૃતેષુ) સંસૃત (અગ્નિષુ) અગ્નિઓમાં (સ્વાદ) (સ્વાદ)

ચાય છે. (આપાનસ્ય) આધાનસંસ્કૃત અગ્નિ (સર્વશોષવાત્) સર્વહોમનો શોષ હોવાથી (દષ્ટિપૂર્વત્વાત્) આદ્યનીય અગ્નિ પવમાન હષ્ટિ સાધ્ય હોવાથી અનાહિતાગ્નિનો અધિકાર નથી.

ભાવાર્થ :—‘ પ્રજાક્ષમં ચતુર્હોત્રા યાજયેત્ ’ આ વાક્યથી દવીંદોમનું વિધાન છે. આ હોમ અનાદરપાથીત છે અર્થાત્ હોમ ક્રતુનો શોષ નથી. આ હોમ આધાનથી સંસ્કૃત થયેલા આદ્યનીય અગ્નિમાં કર્તવ્ય છે. માટે જે આહિતાગ્નિ ન હોય તે ચતુર્હોત્રહોમ કરી શકે નહિ એવું પૂર્વ પક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર દષ્ટિયેન સંસ્તવચતુર્હોત્તમસંસ્કરણેષુ દર્શયતિ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(દષ્ટિયેન સંસ્તવઃ) ચતુર્હોત્ર હોમની હષ્ટિ તરીકે રત્નિ છે માટે (ચતુર્હોત્) ચતુર્હોત્ર હોમને (અસંસ્કરણે) આધાનાદિથી અસંસ્કૃત અગ્નિઓમાં (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ચતુર્હોત્ર હોમની હષ્ટિ તરીકે રત્નિ કરવામાં આવી છે. જેમકે :—‘ ઇમા વા અનાહિતાગ્નિરિષ્ટયં ચતુર્હોતારઃ ’ ચતુર્હોત્ર હોમો અનાહિતાગ્નિની હષ્ટિ છે. માટે અસંસ્કૃત અગ્નિમાં ઉક્ત હોમો યદ્યપિ એક છે તેથી અનાહિતાગ્નિનો જ ચતુર્હોત્ર હોમમાં અધિકાર છે. ॥ ૨ ॥

ઉપદેશસ્ત્વપૂર્વત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ઉપદેશ) વિધિ (હુ) તે (અપૂર્વત્વાત્) અગ્રાત્ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચતુર્હોત્ર નામક હોમ કુપૂર્વવિધિ છે કારણકે હોમ ખીળા કારણથી તે હોમ પ્રાપ્ત નથી. ॥ ૩ ॥

સ સર્વેષામવિશેષાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) તે વિધિ (સર્વેષામ) સર્વની સાધારણ છે (અવિશેષાત્) તેષુ વિશેષ પ્રમાણ ન મળવાથી.

ભાવાર્થ :—એ વિધિ ક્રતુના અગ્નિ તરીકે અને સ્વતંત્ર યાજ તરીકે છે કારણકે અધિક ક્રતુનુ ન તે અગ્નિ છે આતું જાતવ.માં તેષુ વિશેષ કારણ નથી. ॥ ૪ ॥

અપિ વા ક્ષયમાયાત્ અનાહિતાગ્નેરશોષમૃતનિર્દેશઃ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (અનાહિતાગ્નેઃ) અનાહિતાગ્નિને ક્રતુ ન હોવાથી (અશોષમૃતનિર્દેશઃ) અશોષને નિર્દેશ છે.

ભાવાર્થ :—અનાહિતાગ્નિ પદનું શરણ ચતુર્ હોવાથી ઉક્ત યાજનું અનુરોધ તરીકે વિધાન છે. અર્થાત્ અનાહિતાગ્નિનો તેમાં અધિકાર છે. ॥ ૫ ॥

અપો યાઽનગ્નિસંયોગાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (અપ.) જપૃષ્ઠિકા છે. (અનગ્નિસંયોગાત્) અનાદિતાગ્નિ સંપન્નતા સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અપ યા અનાદિતાગ્નિસંયોગેન અપનામિયા જપૃષ્ઠિકાસ્તુ એટલે અનાદિતાગ્નિ ઉક્ત હોમ ને બતાવ્યો છે તે માત્ર જપૃષ્ઠિકા છે અર્થાત્ અર્થવાદ ૩૫ જ છે કારણ કે અનાદિતાગ્નિને કંતુ હોઈ શકે નહિ ॥ ૬ ॥

દૃષ્ટિયેમ સંસ્તુતે હોમઃ સ્વાદનારમ્યાદ્ગ્નિસંયોગાદિતરેવામવાદ્યાવાત્ । ૭ ॥

પદાર્થ :—(દૃષ્ટિયેન) ઇષ્ટિ તરીકે (સંસ્તુતે) સંસ્તુત હોવાથી (હોમઃ સ્વાત્) હોમ જ છે જપૃષ્ઠિકા નથી. (અનારમ્યામિત્તયોગાત્) અનારમ્યામિત્ત અર્થાત્ સામાન્ય વિધિ હોવાથી (સ્વરેવાત્) બીજાઓનું (અવાચ્યવાત્) અવાચ્ય છે અર્થાત્ બીજાં કર્મોને તેમાં પ્રવેશ નથી.

ભાવાર્થ :—અપુર્ણહોમની ઇષ્ટિ તરીકે સ્તુતિ કરી છે મટે તેને જપ તરીકે માની શકાય નહિ પણ હોમ તરીકે જ રાની શકાય વળી એ વિધિ સામાન્ય વિધિ છે કારણકે કંતુના અંગ તરીકે નથી તેથી તેમાં આદવનોય કાપક રાષ વચન નથી, શ્રોતકર્મનોજ આદવનોય સાથે સંબંધ હોય છે. આ મદ્યુકો ઉક્ત હોમ આદવનોય અગ્નિમાં ન કરવો, અને તેજ કારણે લીધે અનાદિતાગ્નિઓને જ તેમાં અધિકાર છે. ॥ ૭ ॥

ઉમવોઃ વિત્યુક્તવત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ઉમવોઃ) આદિતાગ્નિ અને અનાદિતાગ્નિ બન્નેનો અધિકાર છે (વિત્યુક્તવત્) વિંકપિતૃયમ પેઠે.

ભાવાર્થ :—જેમ પિટૃપતૃય આદિતાગ્નિ અને અનાદિતાગ્નિ બન્ને કરી શકે છે તેમ અપુર્ણહોમ પણ બન્ને કરી શકે છે. આ પણ પૂર્વપક્ષનું જ સ્વર છે ॥ ૮ ॥

નિર્દેશો યાઽનાદિતાગ્નેરનારમ્યાદ્ગ્નિસંયોગાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (અનાદિતાગ્નેઃ નિર્દેશઃ) અનાદિતાગ્નિને નિર્દેશ હોવાથી બન્નેનો અધિકાર નથી (અનારમ્યામિત્તયોગાત્) સામાન્ય વિધિના સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત હોમ અનારમ્યામિત્ત એટલે સામાન્ય વિધિ છે અને તેની સાથે અનાદિતાગ્નિપદનો સંબંધ પણ ને અનાદિતાગ્નિ હોય તેનો જ અધિકાર છે. ॥ ૯ ॥

વિત્યુક્તે સંયુક્તસ્ય પુનર્વચનમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(વિત્યુક્તે) પિતૃયમમાં (સંયુક્તસ્ય) સંયુક્ત ધરેણું આદિતાગ્નિપદ (પુનર્વચનમ્) પુનર્વચન છે.

ભાવાર્થ :—પિંડપિતૃશ્રમાં તો અનાદિતાગ્નિને ઔપાસનમાં શ્રવણના ધર્મો અને હોમનું અગ્ર વિધાન છે માટે તેમાં તો જાનેતો અધિકાર હોવો જરૂર છે પણ ચતુર્હોત્ત્વહોમમાં એવું વિધાન નથી, માટે એ ચતુર્હોત્ત્વહોમમાં તો અનાદિતાગ્નિનો જ અધિકાર છે. ॥ ૧૦ ॥

અનાદિતા અગ્નિઓમાં ઉપનયન-હોમો થઈ શકે છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ ઉપનયન્નાદધોત હોમસંયોગાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ઉપનયન) ઉપનયન કરનારે (આદ્યોત) અન્નઆધાન કરવું જોઈએ (હોમસંયોગાત્) હોમનો સંબંધ હંદરાયો.

ભાવાર્થ :—જો પોતાને ઉપનયન સંસ્કાર કરવા હ'ક છે તેણે અન્નઆધાન કરવું જોઈએ. કારણ કે જુહોતિ આદિપદ્યો સિદ્ધ થાય છે કે તેણે કેટલાક મંત્રો હારા હોમ કરવાનો હોય છે. આ હોમ અન્નઆધાન કર્યા વગર સંભવિત નથી, આદ્યવતીવ અગ્નિમાં જ હોમ થવો જોઈએ. લૌકિક અગ્નિમાં નહિ. આપું પૂર્વપક્ષનું મંત્રવું છે. ॥ ૧૧ ॥

(સહાંત સૂત્ર સ્વપત્તોશ્ચિત્ત્વલૌકિકે વા વિપાકર્માનુપૂર્વત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (વિપાકર્માનુપૂર્વત્વાત્) વિદ્યા અને ઉપનયન ૩૫ કર્મ પછી જ આધાન થઈ શકે છે હોવાથી (સ્વપત્તોશ્ચિત્ત્વ) વિપાકરથપતિની ઇચ્છાની જેઠે (લૌકિકે) લૌકિક અગ્નિમાં જ હોમ કરવો.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ ઉપનયન સંસ્કાર કરે અને પછી વિદ્યા અર્થાત્ વેદ-વિદ્યાનો અભ્યાસ કરે ત્યાર પછી જ અન્નઆધાન થઈ શકે, તે પહેલાં નહિ. માટે જેમ વિપાકરથપતિની ઇચ્છા લૌકિક અગ્નિમાં થાય છે તેમ ઉપનયનને લગતા હોમો લૌકિક અગ્નિમાં જ કરવા. આદિતાગ્નિમાં નહિ. ॥ ૧૨ ॥

આધાનમ્ ॥ માર્વાસંયુક્તમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (આધાનમ્) અન્નઆધાન (માર્વાસંયુક્તમ્) બાપાં સાથે હોય તો જ થઈ શકે.

ભાવાર્થ :—જો ભર્યા સાથે હોય તો જ અન્નઆધાન થઈ શકે, ઉપનયન સંસ્કાર કરનારને બાપો દેહી નથી માટે ॥ અન્નઆધાન ન કરી શકે ॥ ૧૩ ॥

અકર્મ ચોર્ધ્વમાધાનાત્તત્સમવાયો હિ કર્મેભિઃ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને જો ઉપનયન કરવા પહેલાં આધાનને માટે બાપો કરે તો (અર્જમ્) આધાન કર્યા પછી પરિણીત કરવામાં અધવતી બાપો સાથે (અકર્મ) વેદિક કર્મ થઈ શકી નહિ (હિ) કારણ કે (કર્મેભિઃ સમવાયઃ) વેદિક કર્મનો સંબંધ પૂર્વબાપો સાથે જ થયેલો હોય છે.

ભાવાર્થ :—કેટલાક એવી સંજ્ઞા કરે છે કે અજ્ઞાયાધાન કરવા માટે જ ઉપનયન પહેલાં એક ભાષા કરવી અને વેદ-વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યા પછી અને સમાવર્તન સંસ્કાર પામી બીજી ભાષા કરવી, એટલે પહેલી ભાષા આધાન રૂપ વૈદિક કર્મને માટે અને બીજી ભાષા પુનાદિ સંતાનને માટે આમ બે ભાષા કરે તેા આદિત અગ્નિમાં હોમ કરવામાં કરો વધે આવતો નથી. ॥ ૧૪ ॥

આદ્યદિતિ ચેત ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(આદ્ય) પિતૃયમ પેઠે (કૃતિ ચેત) જે એમ કહેવામાં આવે તેા

ભાવાર્થ :—પિતૃયમ જેમ આદિત અગ્નિમાં તથા અનાદિત અગ્નિમાં કરવામાં આવે છે તેમ ઉપનયન હોમો પશુ જન્મે અગ્નિમાં કરવામાં આવે તેા ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૫ ॥

ન શ્રુતિ પ્રતિષેધાત ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (શ્રુતિપ્રતિષેધ) શ્રુતિથી પ્રતિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શ્રુતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે કાલ્પા સદ્ગતે અથા વિધાભ્યાસ કરી આત્મક થયા પછી ઉદાહ અર્થાત્ ધ્યન કરવાં. આથી રૂપૃથ થાય છે કે ઉપનયનને માટે દાનક્રિયાની જરૂર નથી અને ઉપનયન હોમ અર્થરૂપે અગ્નિમાં કરવો. ॥ ૧૬ ॥

સર્વાર્થવાચ પુત્રાર્થો ન પ્રયોજયેત ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (સર્વાર્થવાચ) એવું અર્થ માટે હોવાથી (પુત્રાર્થ) પુત્રને માટે બીજી રીતિમાં (ન પ્રયોજયેત) કરવી નહિ.

ભાવાર્થ :—‘ ધર્મે ધર્મે ’ ન કામે ન નાતિવરિતવ્યા ‘ ધર્મ’ અર્થ અને કામને માટે એક જ ભાષા હોય છે, માટે પુત્રને માટે બીજી ભાષા કરવી એ અસાધ્ય છે. સમાવર્તન પછી ને દારસ મહ હોય છે તેનાથી જ ધર્મ અર્થ અને કામનો સિદ્ધિ કરવી. ॥ ૧૭ ॥

સોમપાનાત્તુ પ્રાપ્ત્વ દ્વિતીયસ્ય તસ્માદુપચરેદ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પશુ (સોમપાનાત્) સોમપાનના અર્થવાદ્યો (દ્વિતીયસ્ય) બીજા દ્વાઃકર્મણુ (પ્રાપ્ત્વ) પ્રાપ્ત થાય છે (તસ્માત્) માટે (ઉપચરેદ્) બીજી ભાષા કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :—સોમને ન દિતીની જાગમગ્યુલ્યતે સોમપાન કરનાર બીજી સ્ત્રી ન કરે. આ અર્થવાદ્યો એક સુત્રન થાય છે કે સોમપાન ન કરનાર બીજી સ્ત્રી કરી શકે છે. આ સુત્રમાં બીજી સ્ત્રી કરવાનો પ્રયત્ન છે પણ અર્થવાદ્યો ન કંઈ વિધાન સિદ્ધ થઈ શકતુ નથી. અર્થવાદ્યો કોઈ વિધિ સાથે સંબંધ જતાવવા જોઈએ તેા અર્થવાદ્યો નિંદા અથવા પ્રશંસા માટે ઉપયોગ છે પણ તે સંબંધ જતાવવામાં આવ્યો નથી, માટે બીજી સ્ત્રી કરવામાં કોઈ પ્રયત્ન શરૂ નથી. વિદ્યાપ્રાપ્તિ પછી જ દારસમહ કરવો. ઉપનયન પહેલાં દારસમહ ન કરવો અને ઉપનયન હોમ અનાદિત અગ્નિ માં કરવો એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૮ ॥

પિતૃવહે તુ દર્શનાતપ્રાગાધાનાત્પ્રતીયેત ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(પિતૃવહે તુ) પિતૃવચનાં તે (દર્શનાત) વાક્ય મળતું હોવાથી (આધાના-તપ્રાક્ પ્રતીયેત) આધાન પહેલાં પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—પિતૃવચનાં તે વચન મળવાથી આહિતાગ્નિમાં અને અનાહિતાગ્નિમાં હોમ થઇ શકે પણ ઉપનયન પહેલાં અગ્ન્યાધાન કરવું એવું કોઇ વચન ન મળવાથી લૌકિક અગ્નિમાંજ ઉપનયન હોમ કરવો. ॥ ૧૬ ॥

‘અનાહિતાગ્નિમાં સ્થપતીષ્ટિ કરવી’ એ અધિકરણના સૂત્રે સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સ્થપતીષ્ટિઃ પ્રયોજ્યદગ્ધાધેયં પ્રયોજયેત્તાદર્થ્યાપવૃજ્યેત ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(સ્થપતીષ્ટિઃ) સ્થપતિ ઇષ્ટિ (પ્રયોજ્યત્) પ્રયાજેતી પેટે (અગ્ન્યાધેયમ્) સંસ્કૃતિ અગ્નિમાં (પ્રયોજયેત) કરવી જોઈએ. (તાદર્થ્યાપવૃજ્યેત) ઇષ્ટિ માથને માટે અગ્નિને ઉત્સર્ગ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—નિષાદસ્પર્શિત માજ્ઞેત્ એ વાક્યથી સ્થપતિઠાતુંક એ ઇષ્ટિ કરતીવ તરીકે પ્રતીત થાય છે, તે ઇષ્ટિ સંસ્કૃત અગ્નિમાં કરવી જોઈએ અર્થાત્ આહવનીય અગ્નિમાં કરવી જોઈએ. જેવી રીતે અશ્વન પ્રવાગે કરવા પડે છે તેવી રીતે સ્થપતિને અશ્વત અગ્ન્યાધાન પણ માનવું જોઈએ, ભાવાર્થ એ છે કે સ્થપતિએ આહવનીય-અગ્નિમાં ઇષ્ટિ કરવી એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૨૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ ઘા લૌકિકેઽમૌ સ્વાધાધાનસ્યાસંવંશેપત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ઘા) આ બન્ને શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે (લૌકિકે ઇમૌ) લૌકિક અગ્નિમાં (સ્માત્) ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ. (આધાનસ્ય અસંવંશેપત્વાત્) આધાન સંવંતું અંગ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્થપતિની ઇષ્ટિ લૌકિક અગ્નિમાં કરવી જોઈએ. સર્વપુરુષઠાતુંક પણનું આગ આધાન બની શકતું નથી. આધાનઃપિતિ વાક્યના નેવણીકર્તૃકનું શ્વેત્ય છે. એટલે જે નેવણીક હોય તેણે જ સંસ્કૃતાગ્નિમાં ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ. સ્થપતિની ગણતરી નેવણીકમાં નથી માટે તેણે લૌકિક અગ્નિમાં ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

અવકીર્ણિ પરવનુષ્ઠાન અનાહિતાગ્નિમાં થયું જોઈએ
એ અધિકરણ સમજાવે છે.

અવકીર્ણિ-પશુઃ તદ્દધાધાનસ્યાપ્રાપ્તકાલત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(પશુ) અને (અવકીર્ણિ-પશુઃ) અવકીર્ણિ અહ્યારી અર્થાત્ જેનું અહ્ય-ચર્મત બદ થયું હોય તેણે પશુ દાનમાં આપવાનું અને તદર્થે ઇષ્ટિપણ કરતીવ હોય છે. (તદત્) તેની પેટે (આધાનસ્ય અપ્રાપ્તકાલત્વાત્) આધાન પ્રાપ્ત દોષ નથી.

ભાવાર્થ :—જે પ્રજાચારી, હોઈ જાણ્યમંત્રનો નાશ કરે છે તે અપ્રાણી દેવાન છે. એવા અવધૂર્ણ પણ અદ્યોર્ણ નેર્ઘર્ત ગદ્યમાલમેત આ વાક્યનો ઇષ્ટ પ્રાપ્ત છે. એ ઇષ્ટ તેજે રચયિતૃત્વ ઇષ્ટ પેઠે લૌકિક અગ્નિમાં કરવી જોઈએ. આદ્યવર્ણ્ય અગ્નિમાં નહિ, કારણ કે પ્રજાચારીને અગ્નિમાધાન હોઈ નથી. એ તો વિવાદ સમયે જ અગ્નિમાધાન કરે છે. માટે અપ્રાણી પ્રજાચારીએ લૌકિક અગ્નિમાં ઇષ્ટ કરવી જોઈએ, આ ઇષ્ટ પ્રાવશિતરૂપ હોય છે. ॥ ૨૨ ॥

‘ દેવકર્મો દેવગનાદિ કાળમાં કર્તવ્ય હોય છે ’
એ અધિકરણ સંબધી સૂત્રો.

અદ્યદ્યનપૂર્વેવક્ષાદઃ પુણ્યાદેષુ દેવાનિ રમૃતિરુપાન્યર્થદર્શનાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(દેવાનિ) દોમ આદિ દેવ કર્મ (અદ્યદ્યનપૂર્વેવક્ષાદઃ પુણ્યાદેષુ) ઉત્તમપક્ષ, શુદ્ધપક્ષ, દિવસ આદિ પવિત્ર દિવસોમાં કર્તવ્ય છે (રમૃતિરુપાન્યર્થદર્શનાત્) રમૃતિ આદિ ધર્મગ્રંથોમાં એવા ઉલ્લેખ જોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપનયન સીલ આદિ જે દેવ કર્મ હોય છે તે ઉત્તરપક્ષ, શુદ્ધપક્ષ, દિવસ આદિ પવિત્ર સમયમાં કરવા જોઈએ, અર્થાત્ ઉક્ત સમયમાં જે તિથિ અતુલ્ય અને યજ્ઞમાનને સાંતિ અને આનંદપ્રદ થાગે તે તિથિમાં કરવા. ॥ ૨૩ ॥

ગૃહમિ ચ કર્મસાકસ્યમ્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગૃહમિ) દિવસમાં (કર્મસાકસ્યમ્) સર્વ કર્મ કરવાં.

ભાવાર્થ :—ઉપર કહેવામાં આવેલાં જ્યાં જ દેવ કર્મ દિવસમાં જ કરવાં જોઈએ. શાને નહિ. ॥ ૨૪ ॥

પિતૃકર્મ અપરપક્ષાદિમાં કર્તવ્ય છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો

સ્તરેષુ ચ પિત્ર્યાણિ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્તરેષુ) બન્ન સમયમાં (પિત્ર્યાણિ) પિતૃ કર્મ કરવાં.

અર્થ :—દિશ્વિજ્ઞાન અને અપરપક્ષ આદિ કાળમાં પિતૃકર્મ કરવાનું હોય છે. ॥ ૨૫ ॥

અયોતિષ્ઠોમાંગ વાચ્યા કંથનું નિત્યતાધિકરણ

યાજ્ઞાકયળમવિયમોને લોકવત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(અવિયમો) વિઘ્નમાન ન હોય તો (યાજ્ઞાકયળમ્) વાચ્યા અને કંથનું (લોકવત્) વ્યવહારમાં જેમ જાને છે તેમ.

ભાવાર્થ :—લોકવ્યવહારમાં જે વસ્તુ પોતાની પાસે ન હોય અને તેની જરૂર હોય તે જ વાચ્યાનું કરવામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે અયોતિષ્ઠોમાં જે વિધાન છે તે ટાલણમાં

વી સિતો યતિ વન્વોત જાર રત્નરૂપી દીક્ષા પામે તે સુતિ માગવી જોઈએ અણગયા પિત્તાશ્વા સોમ જીવતિ ઘાસ અને પીવળી આખવાળી ચામ આપી સોમને ખરી વેા આ લિક્ષા અને સોમ કૃપ ને પોતા પાસે સોમ ન હોય તો કરવા આવુ પૂર્વપક્ષનુ મતભ્ય છે જો અપેક્ષિત વરણ અને સોમ પેતા પાસે હોય તો લિક્ષા અને સોમકન નહીં થઈ જાય છે ॥ ૨૬ ॥

નિયત વાર્યવત્વાત ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિયતમ્) નિયમથી તે કર્મો કરવા (અર્થવત્વાત્) ઉક્ત કર્મ જ્યોતિષ્ટોમપ્રયુક્ત હોવાથી

આવાર્થ :—જેવનાં બંને કર્મ જ્યોતિષ્ટોમના અગ હોવાથી અપેક્ષિત દ્રવ્ય પોતા પ સે હોય તથા સોમ પણ હોય નેા પણ કરવા જોઈએ, કરણ કે તેમ દ્વયમાં અર્થવતા છે અર્થાત્ શાસ્ત્ર અથ વત્ત યાય છે ॥ ૨૭ ॥

જ્યોતિષ્ટોમમાં પચોમન આદિપણ નિત્ય હોય છે
અ અધિકરણને સમજાવે છે.

તથા મૈક્ષપ્રેવાઘ્રાદનસ જ્ઞસહોમઢેપમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તેજ પ્રમણે (મૈક્ષપ્રેવાઘ્રાદનસ જ્ઞસહોમઢેપમ્) હૈક્ષ, પ્રેા, આઘ્રાદન, સંઘમ હોમ, દ્રેપ પણ કરવાં

આનાર્થ :—દૂધ પીને રરેણુ વગેરે ને કષ્ટ શાસ્ત્રમાં કર્તવ્ય તરીકે ને તે આર્પવાકમ કારા બતાવવામાં આવ્યા છે તે તે બધાં ત તે શાસ્ત્રીય વચન પ્રમાણે કરવાં જોઈએ આ સંબધમાં વિશેષ જ્ઞાતાશ્રવાણાએ યામતજાબ્ય આદિ ગ્રંથો જોવા ॥ ૨૮ ॥

અપરેશને મત નિધમથી કર્તવ્ય નથી એ અધિકરણ સમજાવે છે. "

અનર્થકં ત્વતિયં સ્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(અનર્થકમ્) બર્થ યાય છે (તુ) મારે (અનિયમ્) અનિત્ય (સ્વાત્) છે

આવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમમાં ઉત્તેજ્ય છે કે મધ્યદિને શપરણને વા મત વ્રતયતિ બપોરે અથવા રાત્રિના પાછલા ભાગમાં વ્રત બોજન કરવુ આ નિયમ તરીકે ન સમજવુ ને સમયે પોતાને એમ લાગે કે આ વખતે દૂધપાન કરવાથી મને સારી રીતે પચી જશે તે જ વખતે મતાર્થ દૂધ પાન આદિ કરવુ અજીજ્ય યાય એવા કાળમાં વ્રતબોજન કરવુ નહિ માગે વ્રત-બોજનને કાળ અનિયત છે ॥ ૨૯ ॥

' છાગમાં જ અગ્નીવેામીલ પશુતા છે. ' એ અધિકરણને સમજાવે છે

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પશુવોદનાયામનિયમાઽવિશેષાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(પશુવોદનાયમ્) પશુ પિધાવમાં (અનિયમ) નિયમ નથી (અવિશેષાત્) વિશે ન હોવાથી

ભાવાર્થ :—અમીપોમીય પશુમાલમેળ આ વાક્યમાં પશુનું દાન કરવા ને ગતાબ્દુ' છે તે ઠાણ ખાસ પશુ માટે નથી કારણકે પશુ સામાન્યનો જ નિર્દેશ છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

છાગો વા મન્વર્ણનાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (છાગઃ) છાગનું દાન કરવું (મન્વર્ણનાત્) મંત્રમાં વર્ણન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—છાગનું જ દાન કરવું જોઈએ અને તે પશુનું નહિ કારણ કે મંત્રમાં છાગનું જ વર્ણન છે.

ન ચોદનાવિરોધાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ચોદનાવિરોધાત્) ત્રિવિ વાક્ય જાણે વિરોધ આવવાથી.

ભાવાર્થ :—જે મંત્રમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ઠાણ વિધિ વાક્ય નથી, મંત્ર કરતાં વિધિ વાક્ય પ્રજ્ઞા હોય છે માટે વિધિ વાક્ય પ્રજ્ઞાએ પશુ સામાન્યનું દાન હેતુ' જોઈએ. ॥ ૩૨ ॥

આર્ષેયવદિતિ સેન્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(આર્ષેયવત્) આર્ષેય જુળીતે આ વાક્યમાં જેમ તથા અર્પિતું વરણ થાય છે. તેમ (હિતિ સેન્) જો એમ માનવામાં આવે તે ! ઉત્તર આચળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—આર્ષેય જુળીતે આ વાક્યમાં અર્પિત વરણ કરવા કહ્યું છે પણ કેટલા ? એ કહ્યું નથી છતાં ત્રણમાં જ સંકોચ કરી વરણ કરવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણ પશુ સામાન્યમાંથી જામમાં સંકોચ કરવો. ॥ ૩૩ ॥

ન તત્ર દ્યવોદિત્તવાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (તત્ર) જામમાં (દિ) નિશ્ચયાર્થક છે (દ્યવોદિત્તવાત્) વિધિનો અભાવ હોવાથી

ભાવાર્થ :—આરંભણમાં તિલ રૂપે સંકોચ કરવામાં વિધાન છે પણ પ્રકૃતમાં એકું વિધાન નથી માટે દ્યવોદિત્તમાં વિવચનતા છે. ॥ ૩૪ ॥

નિયમો ચૈકાર્ય્ય દાર્થમેદાન્નેદઃ પૃથક્ત્વેનામિધાનાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિયમઃ) નિયમ છે. (ચૈકાર્ય્ય) એકાર્થતા છે. (દિ) કારણ કે ત્યાં (અથમેદાત્) અર્થનો ભેદ હોય ત્યાં વિધિ અને મંત્રવર્ણનમાં (મેદઃ) ભેદ માનવો જોઈએ. (પૃથક્ત્વેન) પરસ્પર વિરોધથી (નામિધાનાત્) કથન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્યાં જામત્વ છે ત્યાં પશુત્વ છે આ પ્રમ.એ જામ અને પશુની એકતા હોવાથી મંત્રલિંગ અને વિરોધમાં ભેદ નહુદો ન જોઈએ માટે મંત્રલિંગ દુર્બલ હોવા છતાં

વિધિથી તેનો બાધ થતો નથી. દુર્બળ મંત્રલિંગ કંઈ વિધિ શબ્દના શક્યાર્થનો બાધ કરતો નથી. માટે.પશુ શબ્દથી હામત્તું મદ્યુ થવું જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥

અનિયમો ચાર્યાન્તરત્વાદન્યાત્વં ધ્યતિરેકશબ્દમેદામ્યામ્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ધ્યા) અથવા (ચાર્યાન્તરત્વાત્) બિન અર્થ હોવાથી (અન્યત્વમ્) બેઃ છે. (ધ્યતિરેકશબ્દમેદામ્યામ્) ધ્યતિરેક અને, બિનશબ્દની વાચ્યતા હોવાથી. (અનિયમઃ) નિયમ નથી.

બાવાર્થ :—હામત્તવને બધા અસાધ છે ત્યાં પશુત્ત પશુ છે, આ ઉપરથી સ્વભાવ છે કે હામ અને પશુ બન્ને શબ્દ સમાનાર્થક નથી. આ કારણથી પશુ શબ્દથી હામત્તું મદ્યુ ન થવું જોઈએ. ॥ ૩૬ ॥

રૂપલિક્ષ્ણાશ્ચ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(રૂપશ્ચ) રૂપથી (ચ) અને (લિક્ષ્ણા) સિંચથી.

બાવાર્થ :—હિદ્ધ ધાતુથી અને ગમ્ ધાતુથી હામ.શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે માટે હિન્-ગમનોડધોર્ણિ છાળ જેની ગતિ અટકી પડી હોય તે હામ આવા અર્થથી તો અશ્વ પશુ 'હામ' પદવાચ્ય હોઈ શકે, માટે મંત્રવર્ણ પ્રમાણે અશ્વપશુ લક્ષ શકાય. ॥ ૩૭ ॥

છાગે ન કર્માગ્યા રૂપલિક્ષ્ણામ્યામ્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(છાગે) હામમાં (ન કર્માગ્યા) કર્મ-આખ્યા નથી. (રૂપલિક્ષ્ણામ્યામ્) રૂપ અને સિંચથી.

બાવાર્થ :—હામ શબ્દનો 'હિન્ગમન' અર્થ કરવો એ તો અવયવાર્થ માત્ર છે. સમુદાયનો અર્થ નથી. અવયવાર્થ કરતાં સમુદાયાર્થની પ્રસિદ્ધિ હોય છે. અવયવાર્થની પ્રસિદ્ધિથી સમુદાયાર્થની પ્રસિદ્ધિને બાધ ન કરે એમ છે. માટે હામપદથી અશ્વત્તું મદ્યુ થઈ શકે નહિ. ॥ ૩૮ ॥

રૂપાન્યત્વાશ્ચ જાતિશબ્દઃ સ્યાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(રૂપાન્યત્વાત્) રૂપબદ્ધ હોવાથી (જાતિશબ્દઃ) જાતિવાચક શબ્દ (ન સ્યાત્) નથી.

બાવાર્થ :—કેટલાક હામ શબ્દને વયોવાચક માને છે. એ સેડોના મત પ્રમાણે વયો-વાચક માનવામાં આવે તોપણ અજપતિગત જ વય લેવું જોઈએ. એટલે હામ શબ્દ કેવળ વયોવાચક નથી કિન્તુ હામત્વવિશિષ્ટ વયનો વાચક છે. એટલે ઉક્ત પ્રકૃત વાક્યમાં પશુ પદથી હામ જ લેવો જોઈએ. છાગઃ છગઃ વર્ત્તઃ આ શબ્દ વયોવાચક છે. આ કારણથી હામ શબ્દ નિયમિત થાય છે. ॥ ૩૯ ॥

વિકારો નૌસત્તિકત્વાત ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ —(ન જિહ્વા) શબ્દનો અર્થ કલ્પન નથી (નૌસત્તિકત્વાત) સ્વાભાવિક સંબંધ હોવાથી

ભાવાર્થ :—શબ્દનો અર્થ વેદમાં કલ્પિત નથી, પણ નાપ અને નામીનો નિત્ય સંબંધ છે. એટલે જાગ શબ્દનો અર્થ સમુદાય પ્રસિદ્ધિ અર્થાત્ ભતિ જ હોવો જોઈએ અર્થાત્ જાગ શબ્દ ભતિ વાચક છે. ૧-૧-૬ સૂત્રમાં શબ્દ અને અર્થની નિત્યતા સિદ્ધ કરવામાં આવી છે. ॥ ૪૦ ॥

સ નૈમિત્તિક, પશોગુણસ્યાચોદિત્તવાત ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(સ) જાગશબ્દ (નૈમિત્તિક) કોઈ નિમિત્તને લીધે અવહારમાં પ્રચલિત નથી (પશો) પશુના (ગુણસ્વ) ગુણનું (અચોદિત્તવાત) વિધાન ન હોવાથી

ભાવાર્થ :—જાગ શબ્દ કોઈ હિંદ આદિ નિમિત્તને લીધે પ્રચલિત નથી તેમ જાગ શબ્દ વાચ્ય અર્થનું જ્ઞાન તરીકેનું જે વિધાન છે તે પણ કોઈ નિમિત્તને લીધે વિધાન નથી. માટે સમુદાયથી જે અર્થ પ્રસિદ્ધ થાય છે તે જ જાગ શબ્દનો અર્થ સમજવો. ॥ ૪૧ ॥

જાતેર્વાં તત્પ્રાયવચનાર્થવત્ત્વોમ્યામ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) નિશ્ચયાર્થક છે (જાતે) ભતિવાચક હોવાથી (તત્પ્રાયવચનાર્થ-વત્ત્વોમ્યામ) પ્રયોગના બાદસ્થથી તથા વિધાનની અર્થવત્તા થઈ શકતી હોવાથી જાગ શબ્દ ભતિવાચક જ છે.

ભાવાર્થ :—જાગ શબ્દ ભતિવાચક જ હોવામાં પ્રયોગનું બાહુલ્ય તથા જ્ઞાનરૂપ વિધાનનું સાધકમ કારણ રહે છે. આ કારણથી જાગ શબ્દ ભતિવાચક જ સમજવો. ॥ ૪૨ ॥

इति मीमांसागुजरभाष्ये षष्ठाध्यायस्याष्टमः पादः ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः

પ્રયાભદિ ધર્મો અપૂર્વપ્રયુક્ત છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यमेवे यथाधिकारं भावः स्यात् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(મુખ્યમેવે) મુખ્ય અર્થાત્ અપૂર્વ. અપૂર્વેનો ભેદ હોવાથી (શેષાણામ) પ્રયાભદિ ને શેષ ॥ તે (યથાધિકારમ્) પ્રકરણ પ્રમાણે (શ્રવ. સ્કાત) બવરસ્યા થાય છે. (શ્રુતિપ્રમાણત્વાન્) અમુક ધર્મ અમુક યાગનો શેષ છે એ કેવળ શ્રુતિગમ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ ૭ અધ્યાયમાં પ્રત્યક્ષધર્મોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે અને હવે જે ૭ અધ્યાય છે તેમાં આતિદૈશિક ધર્મોનો વિચાર કરવામાં આવશે પ્રયાભદિ ધર્મો

દર્શપૂર્ણ માસ સમીપ પડિત છે તે શું દર્શપૂર્ણમાસ યાગને માટે જ છે કે જેટલા યાગ છે તે બધાને માટે ? આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ આ પ્રમાણે છે. અપૂર્વનો ભેદ હોવાથી પ્રયાગાદિ ને પ્રકરણમાં પડિત હોય છે તેના જ શેષ ગણ્યામ છે માટે દર્શપૂર્ણમાસમાં કથંભાવરૂપ આકાશીયો અન્વિત થયેલા 'પ્રયાગાદિ ધર્મો દર્શપૂર્ણમાસમાં જ રહેશે, એ ધર્મો બીજા યાગમાં વિંદત તરીકે જ નહીં શકશે નહિ. ॥ ૧ ॥

હવે ઉક્ત સિદ્ધાંતમાં પૂર્વપક્ષ કરે છે.

ઉત્પલ્લયાવિમાગાદ્યા સત્ત્વયદેક્યધર્મ્ય સ્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ ૧:—(યા) (ઉત્પલ્લયા વિમાગાત્) યજ્ઞ ધાતુના અર્થનેો નિભામ ને હોવાથી (સત્ત્વયત) ગોત્વાદિ ભતિ પેઠે (દેક્યધર્મ્ય સ્વાત્) એક્યધર્મ્ય છે.

ભાવાર્થ — યાગજન્ય અપૂર્વ એક જ હોય છે તેથી યાગમાં બતાવેલા ધર્મો સર્વ યાગોને માટે છે. જેમ ' ગૌ: પદા ન દપ્તવ્યા ' ગાયને જમથી રપઈ કરવે નહિ. આ ટેકાણે કોષ અમુક ગાયને રપસાં નિષિદ્ધ છે એમ નહિ પણ સર્વ ગાયોને રપસાં નિષેદ છે એમ સમજવું. કારણ કે ગોસખંડને અર્થ ગોત્વ ભતિ છે અને તે એક છે. રપસાંનિષેદ સર્વ ગાયમાં અન્યથ છે તેમ યાગમાં બતાવેલા ધર્મો સર્વ યાગને લાગુ પડે છે. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સ્વોદનાવિશેષમાવાહ્યા તદ્ભેદાદ્યવ્યવતિષ્ટેરજ્ઞસેશુ ણમૂતાયાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ ૨:—(યા) અથવા (ઉત્પલ્લો:) દર્શપૂર્ણમાસ નામ કર્મોની ઉત્પત્તિ એટલે અપૂર્વમાં (ગુણમૂલત્વાત્) મોલ્યતા હોવાથી (સ્વોદનાવિશેષમાવાત્) યજ્ઞે ધત્વાદિ વિધિ એકદેશરૂપ હોવાથી (તદ્ભેદાત્) અપૂર્વના ભેદ હોવાથી (વ્યવતિષ્ટેન્) પ્રતિયામ બ્યવસ્થિત છે.

ભાવાર્થ :—પ્રયાગાદિરૂપ ને ધર્મો છે તે યાગમાં ને અન્વિત થાય છે તે કથલાવરૂપ આકાશીયો થાય છે. જેમકે " યાગથી અપૂર્વ ઉત્પન્ન કરે " અહીં એ આકાશી ઉત્પન્ન થાય છે. કે અપૂર્વ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવું, તે ઉત્તર એ છે કે પ્રયાગાદિ યાગના અંગોનું અનુક્રમ કરીને આ પ્રમાણે ને અંગોનું વિધાન કર્યું હોય તે અંગોને તે યાગમાં જ સમાવેશ થાય છે સર્વ યાગમાં નહિ પ્રતિનિયત યાગોના અનુક્રમથી જ અપૂર્વ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. એવું વિધિનું તાત્પર્ય છે. માટે પ્રયાગાદિ ધર્મો દર્શપૂર્ણમાસનામક યાગના જ ધર્મો છે બીજા યાગના નહિ. ॥ ૩ ॥

સત્ત્વે લક્ષણસંયોગાત્સાર્વત્રિકં પ્રતીયેત ॥ ૪ ॥

પદાર્થ ૩:—(સત્ત્વે) જોખ્યક્રિયામાં (લક્ષણસંયોગાત્) લક્ષણધર્મ બંધિત રાધે સંબંધ હોવાથી (સર્વવિક્રમ) સર્વ ગાયોમાં (પ્રતીયેત) પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ગૌ: પદા ન દપ્તવ્યા આ વાક્યમાં યાગથી નિષિદ્ધ ગાયોની ને પ્રતીતિ થાય છે તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે. યો શબ્દનો અર્થ એત્વરૂપ ભતિ છે અને તે નિષિદ્ધ ગોસખંડ એક જ છે. હવે ગોત્વ સાથે પાદનો રપસાં ચર્ચ શકે નહિ, માટે એત્વસંબંધી જોખ્યક્રિયા

ગોપદ વાચ્ય છે આપું હેઠણાવૃત્તિથી સ્વીકાર્યા આવે છે. આ પ્રમુખે જોતને સંબંધ સર્વ જોભ્યક્તિ સાથે હોવાથી નિખિલ ગ્રામ સથે પાદરપદં નિષિદ્ધ ગ્રામ છે. પણ અહીં તો યાગ તો જોઈ છે અને યાગ જન્મ અપૂર્વ, મુખ્ય છે. માટે યાગમાં જતાવેલા ધર્મો અપૂર્વને માટે હોય છે. તેથી પ્રમાણદિ જ્યાં યાગને લીધે પ્રયુક્ત નથી પણ વિશિષ્ટ અપૂર્વને લીધે પ્રયુક્ત છે. અર્થાત્ યાગ કરવો છે માટે પ્રમાણદિ અજોર્વિહિત નથી પણ વિશિષ્ટ અપૂર્વ ઉપન કરવું છે માટે પ્રમાણદિ ધર્મો વિહિત છે. તેથી સર્વયાગો સાથે પ્રમાણદિ ધર્મેનિ સંબંધ નથી. ॥ ૪ ॥

ફરીથી પૂર્વપક્ષનું ઉત્થાન થાય છે.

અવિમાગાતુ નૈષં સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(૫) પણ (અવિમાગાતુ) યાગ સાથે કારણ તરીકે સંયુક્ત હોવાથી (એવ ન સ્યાત્) એ પ્રમાણે નથી.

સાધાર્થ :—પ્રમાણદિ અજોનો સંબંધ યાગ સાથે છે એ તો પ્રત્યક્ષ છે. દ્રવ્ય, દેવતા, મંત્ર અને અગ્નિ એ યાગનાં કારણ છે એ તો પ્રત્યક્ષરૂપે જાણી શકાય છે. અને અપૂર્વનાં એ કારણ છે એ તો અનુમાનથી જાણી શકાય છે કારણ કે અપૂર્વ કોઈ પ્રત્યક્ષબ્યક્તિ નથી. આ કારણથી અનુમાન કરતાં પ્રત્યક્ષ જળવાનું હોય છે. માટે યાગપ્રયુક્ત પ્રમાણદિ ધર્મો છે અને તેના સંબંધ સર્વયાગો સાથે ઉપર જતાવેની મુક્તિથી સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૫ ॥

દ્વયર્થં ચ વિપ્રતિપિદ્યત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(૬) અને (દ્વયર્થ) એ અર્થો માનવા (વિપ્રતિપિદ્યત્) અન્યાય છે.

સાધાર્થ :—એ દર્શપૂર્ણમાસને માટે જ પ્રમાણદિ હોય તો સૌર્ગયાગમાં પ્રમાણ ન હોવાને કારણે પ્રયાગે પ્રયાગે કુળલં શુદ્ધોતિ આ એક જ વાક્યથી યાગને ઉદ્દેશીને પ્રમાણનું વિધાન કરવું જોઈએ અને પ્રમાણને ઉદ્દેશીને, કુલ્યથતું વિધાન કરવું જોઈએ આવી રીતે એક જ વાક્યના એ અર્થો માનવા એ અન્યાય છે. માટે પ્રમાણદિ સર્વ યાગોના ધર્મો છે એમ માનવું જોઈએ ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષનું સૂત્ર ઉત્પત્તી વિષ્વમાવાદા જોદનાયા પ્રવૃત્તિઃ સ્વાત્તતઃ
કર્મનૈદઃ સ્યાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(૭) અથવા (જોદનાયા)^૧ અપૂર્વમાં (પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્) પ્રમાણદિ ધર્મોની પ્રવૃત્તિ છે. (ઉત્પત્તી) યાગમાં (વિષ્વમાવાદ) ધર્મોની વિધિ ન હોવાથી (તતઃ) તેથી (કર્મનૈદઃ) અપૂર્વનો અર્થાત્ ધાતુના અર્થને બેદ છે.

સાધાર્થ :—અપૂર્વને માટે જ પ્રમાણદિ ધર્મોનું પ્રવર્તન છે. યાગને ખાતર જ પ્રમાણદિ ધર્મોનું વિધાન નથી તેથી અપૂર્વનો બેદ છે. કારણ કે અપૂર્વ જ દેશવત છે. યાગમાં પ્રમાણનું માત્ર અવશ્ય થાય છે અને યાગમાં તેનું અનુદાન પણ થાય છે એટલા

ખાતર તે વાગને માટે જ છે. જો મૂકી ચકામ નહિ. જેમ કપડા ઉપર રંગ ચઢાવવામાં આવે છે તે કપડાને માટે નથી તથા તે રંગમાં પ્રયોગ પછી કપડામાં જ ચામ કે તેટલાથી તે કપડા માટે માની શકાય નહિ. પણ જો કપડાનો ઉપયોગ કરનાર સૌ અથવા પુરુષને માટે તે રંગ છે, તેમ વાગમાં થતા પ્રયાગજી ધર્મો વાગ માટે નહિ પણ તરૂં-મ જ્યવર્ત માટે જ છે. ॥ ૭ ॥

आशेष' सूत्र यदि चाप्यभिधानव सामान्यात् सर्वधर्मैः स्यात् ॥ ८ ॥

पदार्थः :—(यदि वा) अथवा (अविधानम्) सर्वधर्मोक्तुं इष्टं अपूर्वं मे नाम
(सामान्यात्) सामान्योपाधी (सर्वधर्म) धर्मो यत्तु सामान्यं (स्वात्) होतुं श्रेष्ठम्.

આપાથ :—સર્વધર્મેભુન્ પ્રયોજક અપૂર્વ છે અને તે સર્વધર્મેભુન્ સમાનજ છે એટલે કે પ્રયાગાદિ ધર્મજન્ય જે જે વ્યાપાર ઉત્તમ થાય છે તેનું અપૂર્વ એવું સામાન્ય નામ છે. તે જ પ્રમાણે ધર્મે પશુ મર્વ અપૂર્વ પ્રત્યે સમાનજ હોવા જોઈએ. યથા વાર્હીકોતિયિરામ્તઃ યથાકમરે પ્રતિજ્ઞામ્ ઇત્યુક્તે ચો ચો વાહીકસ્તસ્ય તસ્ય ચવાપ ક્રિયતે એવમ્ ઇદ્રાપિ એકસ્ય અપૂર્વસ્ય ચે ધર્માઃ શ્રુતાઃ સુઃ સર્વાર્વાણા સ્વિનુમદંતિ ॥ ઇતિ શાખરજાખ્ય. જેમઃ—વાહીક (રખારી, જરવાક) અતિથિ આગ્યે છે તેને જવનો ખોરાક આપવો. જે જે વાહીક આવે તે બધાને માટે જવનો ખોરાક એક સરખો જ હોય છે તેમ વાહીક પશુ જેટલાં અપૂર્વો હોય તે બધાના ધર્મ એક સરખા જ હોવા જોઈએ. આ કારણથી પ્રયાગાદિ ધર્મે સર્વ અપૂર્વો પ્રત્યે સમાનજ હોવા જોઈએ. એટલે સર્વયાગોર્મા ઉક્ત ધર્મે કરવા જ જોઈએ ॥ ૮ ॥

આકોષ નિરાકરણ સૂત્ર.

अथ'स्य त्वयिभक्तत्वात्तथा स्यादभिधानेषु पूर्व'वत्त्वात्प्रयोगस्य कर्मणः।

शब्दभाष्यत्वाद् विभागाच्छेषाणामप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ९ ॥

પદાર્થ :- (૧) પશુ (અર્થસ્ય) વાહીકદેશ સબધનો (અવિભક્તાવાદ) નિષ્પત્તિ
 હોવાથી (તથા સ્વાત્) તે પ્રભાસે થાય છે (અભિયોનેતુ) અપૂર્વરૂપ નામોમાં (પ્રયોગસ્ય)
 ઉક્ત વાક્ય પ્રયોગ (પૂર્વપાત્ર) પ્રથમ પશુ અનેકવાર થયેલો હોવાથી એમ બને ॥ પશુ
 (કર્મણ) અપૂર્વે તે (અન્વયકાલ્યાર) વૈદિક વાક્યોથી જ નાળી ચમારું હોવાથી, બેદ કે
 (દોષામા) મારે પ્રમાણાદિની સર્વે (અપ્રતિ સ્યાર) પ્રવૃત્તિ થતી નથી

જાવાર્ય :- વાહીકનું દૃષ્ટાંત પ્રકૃત રચનમાં લાગી રહ્યું નથી. વાહીકનો દેહ સાથે જે સંબંધ બને છે તે જ સમાન હોય છે જેટલા વાહીક પુરુષો અમુક દેશમાં આવે તેને જવનો ખોરાક આપવો અહીં દેશનો સંબંધ જ સમાન છે અને આ સંબંધ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી જાણી શકાય છે. કારણ કે પહેલાં ધર્મી વખત વાહીકો આવતા રહ્યા અને તમને મવાનું દેહિ એ વાક્ય પછી ધર્મી વખત સાંભળ્યા કહ્યું આ ઉપરથી સાંભળનારે ભ્રામિ ભાધી લીધી કે આ રથને જે જે વાહીક આવે તેને મવાન આપવું. પછી અહીં તો અપૂર્વ એ કાષ્ટ પ્રત્યક્ષ વસ્તુ નથી ક્યે તો માત્ર સંબંધી જ જાણી શકાય છે અને સંબંધ અમુક ધર્મથી અમુક અપૂર્વ, અમુક ધર્મથી અમુક અપૂર્વ એમ ધર્મેથી જુદા અને તેના અપૂર્વો પણ જુદાજ બતાવે છે. માટે પ્રવાગતિ

ધર્મેની સર્વ યાગોમાં પ્રકૃતિ થઈ શકતી નથી. જે યાગમાં એ પરિત હોય તે જ યાગ સાથે તેનો સંબંધ માનવો એ જ હિચિત્ત છે. ॥ ૬ ॥

સ્મૃતિરિતિ ચેન્ન ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(સ્મૃતિઃ) સ્મૃતિ છે (હિતિ ચેન્ન) એ એમ કહેવામાં આવે તો, ખાનો ઉપર આમળના સૂત્રમાં છે.

ભાષાર્થ :—વસ્તુ પરાસર નામક શાખાવાળા કહે છે કે જે દર્શપૂર્વ માસના જે જે ધર્મો છે તે બધા સર્વ ઇદિયા ધર્મો છે, શુ' એ સ્મૃતિનું કલ્પ અસત્ય છે ? આનો ઉત્તર આમળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૦ ॥

પૂર્વવત્ત્વાદ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(પૂર્વવત્ત્વાદ) પૂર્વ અર્થાત પ્રકૃતિ યાગવાળો આદે તે ધર્મો છે.

ભાષાર્થ :—દર્શપૂર્વ માસ યાગ પ્રકૃતિ યાગ છે માટે તેના જે જે વિરૂતિ યાગો હોય તેમાં પ્રકૃતિવદ્ વિરૂતિ કર્તવ્યા, એ એક શાખી પ્રકૃતિયત ધર્મોની વિરૂતિયાગમાં પ્રાપ્તિ થાય છે. આથી અવિરૂતિરૂપ ખીજા યાગોમાં પ્રમાણરિતી પ્રાપ્તિ છે એમ ન સમજવું. મારે વસ્તુ પરાસર શાખાવાળાઓનું કલ્પ હિત મોદક વાક્યનો અનુવાદ જ છે. ॥ ૧૧ ॥

અર્થસ્ય દામ્ પ્રાપ્યત્વાત્ પ્રકરણનિબંધનારુદ્ધાદેયામ્યથ માયઃ સ્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(અર્થસ્ય) અંશકસાધ (દામ્પ્રાપ્યત્વાત્) વિધિ વાક્યથી જ ભણી શકાય એમ હોવાથી (પ્રકરણનિબંધનાદ) પ્રક. સુ ચ મે અં ન હ થયેલો હોવાથી (રુદ્ધાદેયા) અતિદેશ સાથેરૂપ રુદ્ધથી જ (અમ્યથ માયઃ સ્વાત્) વિરૂતિ યાગમાં સંબંધ થઈ શકે છે.

ભાષાર્થ :—આમુક અમુક અગો અમુક યાગના છે એ તો કેવળ વિધિવાક્ય રૂપ રુદ્ધથી જ ભણી શકાય છે, માટે જે જે અગો પ્રકૃતિયાગમાં સંબંધ થયેલાં હોય છે તે અગો ખીજા યાગમાં અનુક્રિત થઈ શકે નહિ. માટે અતિદેશ વાક્યથી જ પ્રકૃતિના ધર્મો સૌંદ-આદિ વિરૂતિ યાગમાં અનુક્રિત થઈ શકે. જે એ અતિદેશ વાક્ય ન હોય તો પ્રકૃતિના ધર્મોનું વિરૂતિ યાગોમાં પણ અનુક્રમ થઈ શકે નહિ માટે અતિદેશ સાથેનો આરભ કરવો જોઈએ આ ભાષિકરણમાં એ રૂપક કરી આપ્યું કે અપૂર્વને લીધે જ ધર્મોનો પ્રયોગ થાય છે. અપૂર્વો જુદાં જુદાં હોવાથી ધર્મો પણ જુદાં જુદાં જ છે, સમાન નથી. જે પ્રકૃતિના ધર્મો વિરૂતિ યાગમાં અનુક્રિત કરવા હોય તો અતિદેશ સાથેયો જ તેની કર્તવ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે, માટે અતિદેશ સાથેનો પણ આરંભ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૨ ॥

‘ સમાનમિતરત્ રથેન આ વાક્યથી છત્રનામક યાગમાં રથેનયાગના વિશેષ ધર્મોનો આતિદેશ થાય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વ પક્ષ મુજ. સમ્યાને પૂર્વવત્ત્વાદુત્પન્નાધિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(સમ્યાને) સમાનમિતરત્ રથેન એ વાક્યમાં (આધિકારઃ સ્યાત્) અનુવાદ છે. (પૂર્વવત્ત્વાદ) અતિદેશથી વિરૂતિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ ઇપુનામક ’ એક યાગ છે અને તે એક દિવસમાં સંપૂર્ણ થાય છે તેમાં ષ્ટલાક વિકૃતિગત ધર્મેના પાઠ કરીને પછીથી લખવામાં આવ્યું છે કે જાડીના અનુક્રાને રથેન યાગ પમાણે કરવા ઇપુ અને રથેન નામના બન્ને યાગો જ્યોતિષોમની વિકૃતિઓ છે માટે ઇપુ યાગના વિધાનો પાસે જે વૈશેષિક ધર્મો હતા તે અને ઇતર અર્થાત્ જીન ધર્મો પ્રકૃતિયાગના લેવા એવા અતિદેશ છે. પ્રકૃતિયાગના ધર્મોનો અતિદેશ હોવાથી એ અનુવાદ છે અને ઇતરપદથી પ્રકૃતિગત ધર્મો જ સમજવા. ॥ ૧૩ ॥

રથેનસ્યેતિ ચેત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(રથેનસ્ય) રથેનયાગના ધર્મો લેવા (ફતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જો કોઇ કહે કે ‘ઇતર પદથી રથેનનામક યાગના ધર્મો લેવા’ લોહિનોષ્ણીય આદિ રથેનયાગના વિશેષ ધર્મો છે તો તેના ઉત્તર અગ્રણ્ય સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે. ॥ ૧૪ ॥

નાસ્તંનિધાનાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નાસ્તંનિધાનાત્) સંનિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રથેનયાગમાં જ્યોતિષોમના ધર્મો કર્તવ્ય હોય છે. રથેનયાગના જીન વધારાના વૈશેષિક ધર્મો પણ કર્તવ્ય હોય છે. આ બે પ્રકારના ધર્મોમાંથી જ્યોતિષોમના ધર્મો જ સ્વીકારવા કારણકે પ્રાકૃત ધર્મો સાથે જ સંનિધાન છે. અર્થાત્ રથેનગત પ્રાકૃતધર્મેના જ ઇપુયાગમાં અતિદેશ છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર, અપિ વા યચ્છર્વસ્વાદિતદધિકાર્યે જ્યોતિષો-

મિકાદ્વિધેસ્તદ્વાચકં સમાનં સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ॥) અથવા (અર્ણવાત્) ઉક્તવાક્યવિધાયક હોવાથી. (ફતત) ઇતર શબ્દ (અધિકાર્યે) અધિક અર્થનો વાચક છે (જ્યોતિષોમિકાત્) જ્યોતિષોમ સંબંધી ધર્મ કર્તા (તદ્વાચકમ્) અધિકાર્યનું વાચક (સમાનં સ્યાત્) સમાન પદ છે.

ભાવાર્થ :—‘ સમાનમિતરત્ રથેનેન ’ આ વાક્ય વિધાયક વાક્ય છે અને ફતરત પદનેા અર્થ અધિક છે. એટલે જ્યોતિષોમયાગના જે જે ધર્મો છે તે બધા ઇપુ યાગમાં સમાન રીતે કર્તવ્ય છે અને રથેનયાગના જે લોહિતોષ્ણીય-આદિ વધારે ધર્મો છે તે પણ કર્તવ્ય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે યાગમાં રથેનયાગસંબંધી લોહિનોષ્ણીય આદિ ધર્મનો અતિદેશ છે. ‘ ઇતર ’ શબ્દ એજ ધર્મોને સૂચક છે. ॥ ૧૬ ॥

પ્રતદન્નાદગામિ ઇત્યાદિ વાક્યથી ખાંચકવિષેમાં અર્થવાદસહિત અંગવિધિઓનો પણ અતિદેશ છે એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પચ્ચસચ્ચરેષ્વર્યવાદાતિદેશઃ સંનિધાનાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(પચ્ચસચ્ચરેષુ) પાંચ હવિષોના સચ્ચરમાં (અર્થવાદાતિદેશઃ) અર્થવાદને જ અતિદેશ (સંનિધાનાત્) વિધિ વાક્યના શેષતથી તેનું સંનિધાન હોવાથી.

આવાર્થ :—આશુભૈરવમા વૈશ્વદેવ, વરણ પ્રધાસ, સાકમેષ અને મુનાસીરીષ નામક આ ૫૧ જે તેમાં વૈશ્વદેવ-કષ્ટિમાં હવિષોનું વિધાન છે. જામ્યમયકગ્ગલં નિર્વપતિ । સૌમ્યં ચરમ્ । સાવિત્ર દ્વાદશકપાલમ્ । સારસ્વત ચરમ્ । પૌર્ણં ચરમ્ । મારુતં સતકપાલમ્ । વૈશ્વદેવીમામિશામ્ । યાવાયૃતિવ્યયેકકપાલમ્ । આ હવિષોનો પ્રાણશુદ્ધિમાં આ પ્રમાણે અર્થવાદ સમાન્નાત કર્યો છે. “ વાર્તમાનિ ચ દ્વાદશિ દ્વિવિધિ ” આ હવિષો ૧૩ને નાશ કરનારા છે, અંગવિધિઓનું ૫૧ સમાન્નાત છે. જેમકે—પ્રથમ સન્નદ યદિર્મંથતિ । પ્રથમ સન્નદ દ્વયઃ । તથા પ્રયાગ દુર્યન્તે । તવાનુવાજઃ । દેવે વરણ પ્રધાસમાં ઉપર કહેલાં હવિષોમાં આગેય આદિ પાંચ હવિષોનું વિધાન કરી તેનું પૂર્વોક્ત પ્રાણશુ વાચ્ય એ પાંચમાં અતિરેષ્ટ છે. જેમ કે દ્વદશાદ્યગ્ન્યેદ પત્ત્વ દ્વિવિધિ, તદ્દશાદ્યગ્નવતિસાધિ ઇતિ, અહીં કેવળ અર્થવાદનો અતિરેષ્ટ જ આપ્ય છે, કારણ કે, તેનો હવિષ સાથે શ્વેતપરતાવક ૧૫માં અન્યથ સમાવિત છે. અંગ વિધિઓનો તેમાં સંભવ નથી ॥ ૧૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

સર્વસ્ય ચૈકદશાપ્યાતુ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ક) સિદ્ધાંત ધ્યેય છે. (સર્વસ્ય) અર્થવાદ અને અંગ વિધિઓનો ૫૧ અતિરેષ છે. (ચૈકદશાપ્યાતુ) એક પ્રાણશુ વાચ્યથી જન્મેનું પ્રતિપાદન થતું હોવાથી.

આવાર્થ :—અંગ વિધિ સહિત અને અર્થવાદ સહિત પ્રાણશુ કાંદનો અતિરેષ છે ‘ પ્રાણશુ ’ આ કષ્ટ અંગવિધિ અને અર્થવાદને માટે સમાન છે. ॥ ૧૮ ॥

તિજ્ઞદર્શનાશ્ચ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તિજ્ઞદર્શનાશ્ચ) સિંગ વાચ્ય દોગથી. •

આવાર્થ :—વરણ પ્રધાસમાં ત્રિજ્ઞદાહુતયઃ ત્રીણ આહુતિઓનું પરિગણન કરવામાં આપ્યું છે આ પરિગણન આ ગવિધિના અતિરેષ વચર ઉપપન્ન થઈ શકે નહિ, માટે અંગવિધિ-ઓનો ૫૧ અતિરેષ છે. ॥ ૧૯ ॥

વિદિતાન્માનાત્રેતિ ચેત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વિદિતાન્માનાત્રેતિ) વિદિતાનું આન્નાન દોવાથી (ન ક્ષતિ ચેત્) અંગવિધિ-અતિરેષ નથી જો એમ કહેવામાં આવે તો ઉપર આગળ સમાન.

આવાર્થ :—જામિ મમ્યન્તિ । પ્રયુક્તો મવન્તિ । આ પ્રમાણે વિધાન છે. જો અતિરેષ દોષ તો ફરીથી આ અંગવિધિઓનું વિધાન ન જોઈએ. માટે ફરીથી વિધાન દોવાથી અંગ-વિધિઓનો અતિરેષ નથી. જો એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉપર અગળના સમાન છે ને જુઓ ॥ ૨૦ ॥

જેતરાયંત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) વર્ષતા નથી. (જેતરાયંત્વાત્) અન્ન અર્જને માટે દોવાથી.

આવાર્થ :—અગ્નિમન્થન આદિ જે ફરીથી વિધાન કષ્ટ છે તે બદલ હવિષો

માટે છે. અર્થાત્ મારુતી પ્રચાપર્ણત્વાદ મારુત હવિષ્યુને માટે છે. આ કાગણુથી અર્થવાદ અને અંગવિધિ બન્નેનો અતિદેશ છે એ જ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૨૧-૧ ॥

‘એતદ્વાણ’ ઇત્યાદિથી એકકપાલ અને એન્દ્રાગ્રમાં પણ અર્થવાદ સહિત અંગવિધિનો અતિદેશ છે એ અધિકરણનું સૂત્ર.

एककपालैन्द्राग्री च तद्धत् ॥ २२ ॥

પદાર્થ :—(૧) અને (તદ્દત્) તે જ પ્રમાણે (એકકપાલૈન્દ્રાગ્રી) ઇન્દ્રાગ્રિદેવતાક હવિષ્યુમાં પણ

ભાવાર્થ :—સાકંમેધ પર્વમાં પણ ‘એતદ્વાણ યેન્દ્રાગ્ર’ એન્દ્રાગ્ર એકકપાલ અગ્રી પણ અર્થવાદ અને અંગવિધિનો અતિદેશ છે. ॥ ૨૨ ॥

સાકંમેધ પર્વમાં વારુણપ્રધાસિક એકકપાલનો અતિદેશ છે.
એ અધિકરણનું સૂત્ર સમજાવે છે.

एककपालानां वैश्वदेविकप्रकृतिरग्रयणे सर्वहोमापरिवृत्ति-
दर्शनाव्यभूये च सवृद्धव्यदानस्य ध्वजात् ॥ २३ ॥

પદાર્થ :—(એકકપાલાનામ્) એટલા એકકપાલોનું વિધાન છે તે બધાની (વૈશ્વદેવિક-પ્રકૃતિ) વૈશ્વદેવ એકકપાલ પ્રકૃતિ છે. (અગ્રયણે) ઘાવાપુષિવ્ય-એકકપાલમાં (સર્વહોમાપરિવ્રત્તિ-દર્શનાત્) સર્વ હોમોનો અનુવાદ હોવાથી (અવસ્યે ચ) અને વારુણ એકકપાલમાં (સવૃદ્ધ) એક વખત (દ્વયવદાનસ્ય) દ્વયવદાનનું (વ્યનાત્) વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૈશ્વદેવ પર્વમાં ઘાવાપુષિવી દેવતાક એકકપાલનું વિધાન છે. વરુણ પ્રધાસમાં હરેવતાક એકકપાલનું વિધાન છે. અને સાકંમેધીય પર્વમાં વૈશ્વકર્મગમેકકપાલમ્ એમ કહીને ‘એતદ્વાણ એકકપાલઃ’ આવું અવશ્ય છે. આ વાક્યમાં એતદ્ વ્યવસ્થા વૈશ્વદેવિક એકકપાલનું પ્રદણ્ય કરવું કે વરુણ પ્રધાસ સંબંધી એકકપાલનું પ્રદણ્ય કરવું. આ સદેહમાં વધારે ધર્મે હોવાથી વૈશ્વદેવિક એક પ્રદણ્ય કરવું એવો પૂર્વપક્ષ છે. તેના ઉત્તર રૂપે આ સૂત્રમાં સિદ્ધાંત બતાવ્યો છે કે વારુણપ્રધાસ એકકપાલનું પ્રદણ્ય કરવું એટલા એકકપાલો બનાવ્યા છે તે બધાની પ્રકૃતિ વૈશ્વદેવ એકકપાલ છે. ઘાવાપુષિવી એકકપાલમાં સર્વ હોમોનો અનુવાદ છે. વરુણેકકપાલમાં દ્વિવચતિ બે વખત અવધાન કરવું આવું વિધાન છે. બે વૈશ્વદેવિક પ્રકૃતિકર્ય હોય તો દ્વિવદાનનું ફરીયાં વિધાન બચી પડે છે. વૈશ્વદેવપર્વમાં ચરેકકપાલસ્ય અવગત વ્યક્તમાનસ્ય અવગત આ વાક્યથી જે નિષેધ થયો છે તેનું ક્ષિત પ્રકૃત વચન બાધક છે. શમીયમ્ન્યઃ શ્રુતઃ સુચ્ય યમીના કાઠમાંથી બનાવવી, આ વિશેષ ધર્મો વરુણપ્રધાસના છે, માટે એ ધર્મોની પ્રાપ્તિ માટે એતદ્ પ્રદણ્ય એકકપાલ આ વાક્યગત એતદ્વતી વરુણ પ્રધાસ એકકપાલનું જ પ્રદણ્ય કરવું, એટલે કે વરુણપ્રધાસના જે ધર્મો છે તેનો જ અતિદેશ કરવો. ॥ ૨૩ ॥

॥ इति मीमांसागुर्जरभाष्याभ्यां सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

અથ મીમાંસાગુર્જરભાવામાન્યે સત્તમાધ્યાયસ્ય દ્વિતીયઃ વાદઃ

‘રથન્તર’ આદિ શબ્દનો અર્થ ગાનવિશેષ છે એ અધિકરણનાં
સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ. — સામ્નોડમિમાનશબ્દેન પ્રવૃત્તિઃ સ્વાગચાદિષ્ટમ્ ॥ ૧ ॥

૧૬૧૧ :—(સામ્નઃ) સામનાં (અમિમાનશબ્દેન) વાચકે શબ્દથી રથન્તર એ આનુપૂર્વી વડે (ચવાશિષ્ટમ્) ચક્ર૪૨૧૨૧થી નેપું ઉપશિષ્ટ છે તેજ પ્રમાણે (પ્રાપ્તિઃ સ્વાગ) પ્રવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ કવતીપુ રથન્તર ગાયતીતિ ’ આ વાક્યનો એવો અર્થ છે કે અમિત્વા દ્વા નોતુમ આ ઋચામાં ગાન વિશેષથી મવાણ સામ રથન્તર શબ્દવાચ્ય છે. એ ઋચાનું ગાન કયા નચિત્ર બ્રાહ્મણ આદિ ત્રણ મંત્રમાં કરવું આ એક અતિદેશ છે. આમાં અતિદેશ કાનો છે એ વિચારણીય છે. અહીં પૂર્વપક્ષ એવું માને છે કે કોષને કોષ કહે છે તે રથન્તર સામ બોલ તો તે ગાનશુક્ત ઋચાને જ બોલે છે, આટલે ગાનવિશિષ્ટ ઋચાનો જ અતિદેશ છે. સામ શબ્દથી પણ ઋચાવિશેષ જ સમજાય છે. શુરશિષ્ય સંપ્રદાય પણ એજ પ્રમાણે આરોપે આવે છે. માટે રથન્તરનામક ગાનવિશિષ્ટ અમિ ત્વાં કદ ધત્વાદિ ઋચાનો કયા નચિત્ર આદિ કવતી ઋચામાં અતિદેશ છે. કયા નચિત્ર આદિ ત્રણ ઋચાઓ કવતી ઋચાએ કહેવાય છે. ॥ ૧ ॥

પૂર્વપક્ષને દ્વિવિત કરનારું સૂત્ર.

શબ્દેસવર્થવિધિત્વાદર્થાન્તેડપ્રવૃત્તિઃ સ્વાગ

પૃથગ્ભાવાત કિયાયા હ્યમિસમ્બન્ધઃ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(છ) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષમાં દ્વિપણ બતાવે છે (શબ્દે) શબ્દો વડે (અર્થવિધિત્વાદ) અર્થનું બોધન થવું હોવાથી (અર્થાન્તરે) બિન અર્થમાં શબ્દની (અપ્રવૃત્તિઃ સ્વાગ) પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહિ. (પૃથગ્ભાવાત) વાચ્યાર્થ લુદા લુદા હોવાથી (કિયાયાઃ) કિયાનો (હિ અમિસમ્બન્ધ) તે તે અર્થ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઋચાનો અતિદેશ થઈ શકે નહિ કવતી ઋચામાં અમિત્વા દિત્વાદિ ગાનવિશિષ્ટ ઋચાનો જ અતિદેશ થતો હોય તો કવતી ને અર્થ છે તે જ અમિત્વા ધત્વાદિ ઋચાએ કયિત કરવે નોપજે પણ શક્ય નથી. શબ્દો કોષમાં ચોત ચોતાના અર્થોના જ વાચક હોય છે. પદ શબ્દથી કોષપણુ પદ અર્થનો બોધ થઈ શકે નહિ ધટાર્થ અને પટાર્થમાં તથા ધટ અને પટ શબ્દમાં રૂપ જોડ છે. આ કારણથી એક ઋચામાં બીજી ઋચાનો અતિદેશ સંભવી શકે નહિ. ॥ ૨ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ.

સ્વાયે વા સ્વાત્પયોજનં વિચાયાસ્તદજ્ઞમાયેનોપદિદયેત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વાયે) સ્વાયમાં પ્રવર્તતી અભિવર્તી ઋચા (અર્જમાત્રેન

અપદિરયેત્) અથ તરીકે ઉપદિષ્ટ થશે (ક્રિયાયા:) એક જગ્યામાં બીજી માનવિશિષ્ટ જગ્યાનો અતિદેશ કરવાનું (પ્રયોજનમ્) ફળ અદૃષ્ટ છે.

ભાવાર્થ :—એક જગ્યા બીજી જગ્યાના અર્થને લાગે એવિત ન કરે પણ એક જગ્યા બીજી જગ્યાનું અર્થ તો થઈ શકે, અને એક જગ્યાને બદલે બીજી જગ્યા એલવી એનું ફળ દૃષ્ટ નથી પણ અદૃષ્ટ છે, માટે જગ્યાનો જ અતિદેશ છે. ॥ ૩ ॥

શબ્દમાત્રમિતિ ચેત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—જો (શબ્દમાત્રમ્) કેવળ શબ્દનું જ વિધાન છે (ઇતિ ચેત્) જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જો અદૃષ્ટાર્થ ફક્તની કલ્પના કરવામાં ગૌરવ જણાવ્યું હોય તો કેવળ શબ્દનું જ વિધાન કરવું એટલે કે કલ્પતી આદિ જગ્યાઓમાં રથતર શબ્દનો પ્રયોગ કરવો, રથતર શબ્દથી જ એ જગ્યાઓનો અભિલાષ કરવો, જ્યાં શબ્દમાં જ કાર્યનો સંબંધ હોય ત્યાં શબ્દાર્થમાં કાર્ય માનવાની જરૂર નથી રથતર શબ્દનો જ કલ્પતી જગ્યાઓમાં પ્રયોગ થઈ શકે છે. ॥ ૪ ॥

તૌત્તિકત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તૌ) શબ્દનું વિધાન પણ થોડાં જ નથી (તૌત્તિકત્વાત્) શબ્દ અને અર્થનો નિત્ય સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રથતર શબ્દથી કલ્પતી જગ્યાઓ સમજી શકાય નહિ કારણ કે રથતર શબ્દનો અર્થ એ જગ્યાઓ નથી, શબ્દ અને અર્થનો નિત્ય સંબંધ છે, માટે જો શબ્દનો જો અર્થ હોય તે જ સમજી શકાય, રથતર શબ્દ રથતર શબ્દાર્થનો વિધાયક થઈ શકે જ નહિ, કારણ કે એ વિધાન સાથે એ રથતર શબ્દનો સંબંધ નથી. ॥ ૫ ॥

શાસ્ત્રં ચૈવમનર્થક સ્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(શાસ્ત્રમ્) એ પ્રમાણે (શાસ્ત્રમ્) અતિદેશ શાસ્ત્ર (અનર્થક સ્વાત્) અનર્થક થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—અણક્ય અર્થ હોવાથી અતિદેશ શાસ્ત્ર આ ટેકાણે નિર્ણયક થઈ પડે છે. અર્થાત્ રથતર શબ્દનો અતિદેશ ન થઈ શકતો હોવાથી કલ્પતીયુ રથતર ગાયત્રિ આ અતિદેશ શાસ્ત્ર નિર્ણયક થઈ પડે છે. ॥ ૬ ॥

સ્વરસ્યેતિ ચેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(સ્વરસ્ય) સ્વરનું વિધાન છે (ઇતિ ચેત્) જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જમિત્વા ચરુ નોત્તુમઃ ઇત્યાદિ જગ્યામાં જો સ્વર છે તે સ્વરનું વિધાન કલ્પતી જગ્યાઓમાં કરવું આ પ્રમાણે અતિદેશ માનવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે ॥ ૭ ॥

નાર્થમાવાચ્યુતે નં સમ્બન્ધઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થઃ :—(અર્થમાવાચ) એ સ્વર કવેલીમાં ન હોવાથી (યુત્તે) યુતિનો (ન સમ્બન્ધઃ) સંબંધ નથી.

ભાવાર્થઃ :—અર્થ ત્વા ધ્યાવિ ઋચાના સ્વર કરતીમાં નથી માટે કવલીપુ રથતર ગયતિ આ વાક્યનો સંબંધ નથી. એટલે કે સ્વરવિધિમાં ઉક્ત વાક્યનું તાત્પર્ય નથી. ॥ ૮ ॥

સ્વરસ્તુત્તિપુ સ્વાન્માત્રાવર્ણાવિમક્તત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થઃ :—(સુ) પશુ (સ્વર) સ્વર (સ્તુતિપુ) ઉક્ત થયેલા વર્ણો (સ્વા) છે. (માત્રાવર્ણાવિમક્તત્વાત્) માત્રા અને વર્ણ અલિપ્ત હોવાથી.

ભાવાર્થઃ :—અર્થ ત્વા શર ઈત્યાદિ ઋચામાં જે વર્ણો અને જે માત્રા છે તે વર્ણો અને તે માત્રા કવલી ઋચાઓમાં પશુ છે. અવશ્યુદિ અક્ષરો અને હ્રસ્વ, દીર્ઘાદિ બન્ને ઋચાઓમાં એક સરખા ન છે તેો પછી એક ઋચાના સ્વરનું બીજામાં વિધાન કરવું એ નિરર્થક છે. જે નિરર્થક હોય તેો વિધાન ન માનવું પશુ અનુષાઠ માનવો. આપું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે, એમ જણાય છે. ॥ ૯ ॥

લિજ્જવર્ણનાથ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થઃ :—(જ) અને (લિજ્જવર્ણનાથ) લિજ્જવર્ણોનું પશુ અર્થ થઈ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ :—સ્વરસ્તુતરયો નં પરમામિ સ્તિ વિદ્યમિત્તપસ્તેષે । હ્રસ્વસ્તુતરયો નં પરમામોતિ વસ્તિઃ ઉત્તરની એ ઋચામાં સ્વરતા નથી સમજતો માટે તે સમજના માટે વિશ્વામિત્રે પ્રયત્ન ૩૫ તપ કર્યું અને વસિષ્ઠે બૃહદ્ નમનને માટે તપ કર્યું. જે સ્વરસ્તુ અને બૃહદ્ ઉત્તરની ઋચામાં ન હોત તેો તેને જાણવા માટે એ બે ઋષિઓ તપ ન કર્યા. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્તરની એ ઋચાઓમાં પશુ સ્વરસ્તુ છે કવલીમાં સ્વરસ્તુનો અતિરેક છે એ તો સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

અશ્વત્તેસ્તુ વિકારસ્વોત્તરાસુ યથાશ્રુતિ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થઃ :—(સુ) પશુ (સ્વરસ્તુ) ઉત્તરની ઋચાઓમાં (વિકારસ્વ) નેવીન ધર્મનું વિધાન ન હોવાથી (યથાશ્રુતિ) સ્વાધ્યાય વખતે જે પ્રમાણે એ ઋચાઓનો પાઠ કરાય છે તે પ્રમાણે જાન વખતે કરવો.

ભાવાર્થઃ :—કવલી અર્થ ઋચાઓમાં સ્વાધ્યાય વખતે જેવી રીતે પાઠ કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે જાન વખતે પણ કરવો. આ પ્રમાણે તો 'કવલીપુ સ્વરસ્તર' ગયતિ । આ વાક્ય સ્પષ્ટ રીતે નિરર્થક જણાય છે. ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાનાં જાસામજ્જસ્યમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થઃ :—(જ) અને (શબ્દનાથ) શબ્દનું (જાસામજ્જસ્યમ્) જાસામજ્જસ્ય છે.

ભાવાર્થ :—અનુવાદ રથંતરના ધર્મોની પ્રાપ્તિ છે. અને તે ધર્મો રથંતરે પ્રસ્તુતમાને પૃથિવી પ્યાયેત ન્યારે રથંતરે ગાવાનું સૂઝ કરે ત્યારે પૃથિવીનું ખ્યાન કરવું. આ ધર્મોની પ્રાપ્તિને માટે કરતીમાં રથંતર સાથે ગાવાનું કહ્યું છે એ એમ માનવામાં આવે નો ઉક્ત વાક્યથી જો ચક્રપાથ પ્રતીત થાય છે તે પૃથિવીના ખ્યાન રૂપે નથી. આ કારણથી કવતીપૂર રથંતર ગાયતિ એ વાક્યની લક્ષણા માનવી પડે. આ અસામંજસ છે. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ તુ કર્મશબ્દઃ સ્યાદ્વાવોડ્યઃ પ્રસિદ્ધમહળત્વાદિકારો-
હર્ષિચિણ્ડોડ્યૈઃ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(અપિ તુ) ઉપર જતાવવામાં આવેલા પૂર્વપક્ષના નિરાસને માટે આ શબ્દો છે. (કર્મશબ્દઃ) રથંતર શબ્દ ગાનરૂપ કર્મોના વાચક (સ્યાદ) છે (પ્રસિદ્ધમહળત્) શિદ્ધિકૃતને ક્ષેત્રે (માત્રઃ) આજ અર્થ વાસ્તવિક છે. (હિ) કારણ કે (એન્મેઃ) હર્ષિચિણ્ડઃ) અન્ય અવદનન-આદિ ધાત્વર્થ તુલ્ય (વિષયઃ) ગાન શબ્દનો અર્થ છે.

ભાવાર્થ :—રથંતર શબ્દ ગાનરૂપ ક્રિયાનો વાચક છે અને તે ગાન જગ્યામાં એક જાતનો સંસ્કાર છે. રથંતર ગાનની શિદ્ધિ પણ ગાન-ક્રિયાને જ સૂચવે છે, જેમ અગ્નિહોમ એક ક્રિયા છે, તેમ ગાન પણ એક જાતની ક્રિયા છે, રથંતર ગાયતિ આ વાક્યમાં રથંતર શબ્દનો અર્થ ગાનરૂપક્રિયામાં અણેડ સંજ્ઞાથી અનુવધ પામે છે, જેમ અવદનન ક્રિયાથી એવા અને તેના ઉપરના હોતરો છૂટી પડે છે તેમ ગાન રૂપ ક્રિયાથી જગ્યાઓના અક્ષરોની અભિવ્યક્તિ થાય છે. માટે રથંતર ક્રોડ જગ્યાનું કે ગાન વિશિષ્ટ જગ્યાનું પણ નામ નથી પણ શુદ્ધ ગાનક્રિયાનું જ નામ છે. ॥ ૧૩ ॥

અદ્રવ્યં चापि दृश्यते ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(અદ્રવ્યં ચ) અને જગ્યા-શબ્દમાં (અપિ) પણ રથંતર શબ્દનો પ્રયોગ (દૃશ્યતે) જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—જગ્યા ન હોય તેમાં પણ રથંતર સામનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. આ સૂત્રમાં 'દ્રવ્ય' શબ્દનો અર્થ 'જગ્યા' થાય છે. માટે ગાનાવિશિષ્ટ જગ્યાનો અતિરેક નથી. ॥ ૧૪ ॥

तस्य च क्रिया ग्रहणार्था नानार्येषु विरूपिस्वादर्पा

हासामलौકિકો विधानात् ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય ચ ક્રિયા) તેની અકર્મ વખતે જે ક્રિયા કરવામાં આવે તે (ગ્રહણાર્થ) અભ્યાસને માટે હોય છે. (નાનાર્યેષુ) જુદી જુદી જગ્યાઓમાં (વિરૂપિસ્વાદર્પ) ગાન પણ જુદા જુદા હોય છે. (હાસામલૌકિકઃ) રથંતર આદિ સંસ્કારોનો અર્થ (લૌકિકઃ) અલૌકિક હોય છે. (વિધાનાત) ગુરુતારા જ તે જાણી શકાય એમ હોનાયો.

• **જ્ઞાનાર્થ :**—જે વખતે વૈદિક ધર્મ નથી કરવાનું હોય તે વખતે જે રથંતર ગાન કરવામાં આવે છે તે તો યીજવા માટે હોય છે. જુદી જુદી ઋચાઓમાં ગાન પણ જુદાં જુદાં હોય છે અને તે ગાનને જાણનાર ગુરુહોગ જ સમજી શકાય છે. રથંતરનામક ગાનથી અમુક ઋચા ગાવી અને આવા પ્રકારની જે ગાનક્રિયા છે તેનું નામ રથંતર ગાન અર્થાત્ રથંતર સામ છે આ વિષય વિવિધ ગાનમાં નિમ્જુત ગુરુ વગર સમજી શકાય એમ ત દોનાથી રથંતર આદિ ઇષ્ટના અર્થ અર્થોક્તિ છે અર્થાત્ જેમ આદનન ક્રિયા લોક વ્યવહારથી સમજી શકાય છે તેમ રથંતર ક્રિયા લોક વ્યવહારથી સમજી શકાતી નથી. ॥ ૧૫ ॥

તસ્મિન્ સંઘાવિશેષાઃ સ્યુર્ચિકારપૃષ્ઠપ્તવાદ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તસ્મિન્) તે ગાન ૧૫ ક્રિયામાં (ચંક્રવિશેષા સ્યુર્) જુદી જુદી સંઘાઓ છે. (ચિકારપૃષ્ઠપ્તવાદ) ગાનના સ્વરૂપો જુદાં જુદાં હોવાય.

જ્ઞાનાર્થ :—જેમ જાણમાં અનેક જાતનાં ગાન હોય છે અને તેનાં જુદાં જુદાં નામ હોય છે તેમ વેદમાં પણ જુદાં જુદાં ગાન હોય છે અને તેના નામ પણ જુદાં જુદાં હોય છે ડાઇ ગાનનું નામ રથંતર તો કોઇ ગાનનું નામ ' જુદત્ ' હોય છે, જેમ લોકિક માનેમાં જુદા જુદાં રાગ અને રાગિણી હોય છે તેના નામ જુદાં જુદાં હોય છે તેમ વૈદિક સામગાન પણ સમજાવું. ॥ ૧૬ ॥

યોનિશસ્ત્રાસ્ય તુલ્યવદિતરામિર્વિધીયન્તે ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (યોનિશસ્ત્રા) શાસ્ત્રસાધનીભૂત ઋચા (ક્ષતરમિઃ) અયોનિશસ્ત્ર સાથે (તુલ્યવદ્) સમાનતાથી (વિધીયન્તે) વર્ણિત કરવામાં આવે છે.

જ્ઞાનાર્થ :—રથંતર અને. જે ગાન જેમાં જાણમાં આવે છે તે રથંતરની યોનિ અર્થાત્ કારણ તરીકે કહેવામાં આવે છે. જે ઋચામાં ચંક્રન થાય છે તે ઋચા યોનિશસ્ત્રા કહેવામાં આવે છે. યોનિશસ્ત્રા ઋચાઓનું અયોનિશસ્ત્ર સાથે વિધાન કરવામાં આવે છે આથી રથંત્ર થાય છે કે રથંતર અને ઋચા બન્ને બિન્ન છે. ॥ ૧૭ ॥

અયોનીઃ પાપિ દશયતેઽતથાવોનિ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અયોની ય) અને યોનિભૂત ઋચાથી વિષયમાં (અપિ) પણ (અતથાવોનિ દશયતે) અધિક અથવા ન્યૂત ઋચાવાળા સામ જોવામાં આવે છે.

જ્ઞાનાર્થ :—જાણથી કહેવાથી ઋચામાં જુદાવાચ આવવા આવે છે. જુદત્ સામનાં યોનિ ભૂત ઋચામાં જેટલા અક્ષર હોય ॥ તેના કરતાં વધારે અથવા ઓછા અક્ષરોવાળી ઋચાનાં પણ જુદત્ સામ આદિતો અતિદેશ થાય છે આથી રથંત્ર જન્મી શકે છે રથંતર-જાદિ ડાઇ ઋચા નથી પણ એક પ્રકારનું ગાન છે. ॥ ૧૮ ॥

પ્રકાર્યે નાસ્તિ વૈરૂપ્યમિતિ વેત ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકાર્યે) એક જ અર્થ હોવાથી (વૈરૂપ્ય ન વસ્તિ) વૈરૂપ્ય નથી (સતિ વેત) જે એક કહેવામાં આવે તો ? ઉપર આગલા સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—રથંતર ગાન બધું એક જ પ્રકારનું હોવાથી કાષ્ઠપદ્ય એક જગ્યામાં ગાયું એટલે બીજી જગ્યામાં પણ ગાતા આવડશે. માટે પ્રયોગ બહાર એ ગાનનો એક વખત અભ્યાસ કર્યા પછી જગ્યામાં તે ગાવાનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર નથી. જો આવી શંકા કરવામાં આવે તો ? ઉત્તર આજગના સૂત્રમાં છે ॥ ૧૯ ॥

સ્વોદ્યાન્તરેષ્વનિષ્પત્તેયં પાપાકે ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(અર્થાન્તરેણ) બીજી જગ્યાઓમાં (અનિષ્પત્તેઃ) અભ્યાસ વગર સિદ્ધિ ન થવાથી (સ્વાત્) અભ્યાસ થવો જોઈએ. (યથા પાકે) જેમ પાકમાં.

ભાવાર્થ :—એક જગ્યામાં રથંતર ગાન ગાતા આવડ્યું એટલે બીજી જગ્યામાં પણ ગાતા આવડી જાય છે એમ નથી, જે પાક ક્રિયા એક છે છતાં એક ઠેકાણે પાક કરતાં આવડે એટલે બીજામાં પણ આવડી જાય છે એવું જોવામાં આવતું નથી. ચોખ્ખા રંધિતા આવડ્યા એટલે ગોળ પણ રંધિતા આવડી જાય છે એવું કયાંય પણ જોવામાં આવતું નથી. આશ્વઘ ઠીક પાક ક્રિયા જુદીજુદી હોય છે તેમ એક આશ્વઘમાં રથંતર ગાતા આવડ્યું એટલે બીજા આશ્વઘમાં પણ ગાતા આવડી મળું એમ મળી શકાય નહિ. પ્રતિજગ્યામાં રથંતરનો પણ આશ્વઘની ભિન્નતાથી ભેદ પડે છે. ॥ ૨૦ ॥

શદ્ધાનાં ચ સામગ્રસ્યન્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(શદ્ધાનામ્ વા) અને શબ્દોનું (સામગ્રસ્યન્) થવાથી પણ રમટ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જો કવતી શબ્દ અને રથંતર શબ્દ આ બંને શબ્દ જગ્યાઓના વાચક હોય તો એક જગ્યા બીજી જગ્યાનું અધિકરણ થઈ શકેલું ન હોવાથી શબ્દોનું સામંજસ્ય બની શકે નહિ. માટે ' કવતી ' શબ્દ જગ્યા વાચક છે અને રથંતર શબ્દ ગાન વિશેષ વાચક ॥ ગાન ક્રિયા માનવાથી ગાનનું અધિકરણ જગ્યા થઈ શકે છે અને તેથી શબ્દોનું સામંજસ્ય પણ બની શકે છે. આ ઉપરથી રમટ થયું કે રથંતર શબ્દ ગાન વિશેષનું વાચક છે. સ્વરોદિ-વિશેષાનુપૂર્વીમાનસ્વરૂપમગ્ધકરમ્યતિરિષ્ઠં વજ્રાવં તદેવ રથંતરસંદેશાય' इति मधवः स्वर-आदि विशेषना क्रमभावेन २२३५ અને જગ્યાઓના અક્ષરોથી વિગત જોવા હોય છે તેમ રથંતર શબ્દનો અર્થ છે, એમ માધવાચાર્યે પણ કહ્યું છે.

इति मीमांसागुर्जरभाषाभाष्ये सप्तमाध्यायस्य द्वितीय पादः

અથ મૌમાંસાયા ગુર્જરભાવામાત્રે સસમાધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ

‘અગ્નિહોત્ર નામથી તેના ધર્મનો અતિરેક છે.’ એ અધિકરણનાં મુખ્ય સમજાવે છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર ઉપર ક્રિયામિધાનં તદ્દુત્પાદન્યથ વિધિપ્રદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(ક્રિયામિધાનમ્ ઉપર) અગ્નિહોત્ર નામક ક્રિયા છે એ આગળ નામકેય માદમાં કહેવામાં આવ્યું છે, (અન્યત્ર) માટે જીવના સ્થાને એટલે કે કંઈ પાર્થિનામયને (તદ્દુત્પાદન) અગ્નિહોત્ર શબ્દના અવધુર્માં (વિધિપ્રદેશઃ સ્યાત્) ધર્મનો અતિરેક છે.

ભાવાર્થ :—‘કુંદપાવિનમયને’ આ પ્રમાણે વાક્ય છે. ‘અસમગ્નિહોત્રં ગુહોતિ’ આ દેહાંતે અગ્નિહોત્ર પદથી એ સમજાવે ? ગદી એવે સિદ્ધાંત કર્યો કે ‘અગ્નિહોત્ર’ શબ્દ નિમ્ન હોમ કરવાની ક્રિયાને કહેવામાં આવે છે એવું આગળ સિદ્ધ કરી આવ્યું છે માટે માસનિહોત્ર ગુહોતિ આ દેહાંતે નિત્ય અગ્નિહોત્રના જે ધર્મ છે તે ધર્મનો ઉક્ત હોમમાં અતિરેક છે એમ સમજાવું ॥ ૧ ॥

પૂર્વપક્ષ

અપૂર્વેષાદ્વિધિ મારિત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (અપૂર્વે) માસાગ્નિહોત્રમાં પણ ‘અગ્નિહોત્ર’ શબ્દ ધર્મનું જ નામ છે (મારિત્વાત્) એવું હોવાથી

ભાવાર્થ :—માસાગ્નિહોત્રમાં પણ જે ‘અગ્નિહોત્ર’ શબ્દ છે તે એક માત્ર મુખી જે હવન કરવા છે તેનું જ નામ અગ્નિહોત્ર છે જેમ નિત્ય હોમ ક્રિયાનું નામ અગ્નિહોત્ર છે તેમ માસ મુખી હોમ ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેનું નામ ‘અગ્નિહોત્ર’ છે, એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું કથન છે. ॥ ૨ ॥

પૂર્વપક્ષનું દ્વષણ

નામનસ્વીસત્તિક્ષણાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (નામનઃ) અગ્નિ હોત્રમ્ નામનો અંગ્રંથ (સ્વીસત્તિક્ષણાત્) નિયત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નામ અને નામીનો અંગ્રંથ નિયત હોવાથી એક શબ્દના અનેક અર્થ માનવા એ ઠીક નથી. અન્યામ્યથાનેકર્થત્વમ્. માખરાક સિદ્ધ છે એમ કહેવાથી માધુવક શબ્દ સિદ્ધ સાથે સ્પર્શ થઈ શકે નથી. માટે સિદ્ધાંત ધર્મનો અતિરેક માધુવકમાં શક્ય છે. તેમ ઉક્ત અગ્નિહોત્રમાં પણ સમજાવું. ॥ ૩ ॥

પ્રત્યક્ષાદ્ ગુણસંયોગાત્ ક્રિયામિધાનં સ્થાત્

તદમાપેઽપ્રસિદ્ધં સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(પ્રત્યક્ષાત્) નેપથિઃ અગ્નિહોત્રમાં શ્રવણથી અગ્નિર્થોતિ જ્યોતિરિતિ. સ્પષ્ટ એ મંત્રદ્વિગ્ધો (ગુણસંયોગાત્) દેવતાદેય ગુણનો સંયોગ દેવાથી તદ્દપ્રખ્ય ન્યાયથી

(ક્રિયામિધાનં સ્યાત્) અગ્નિહોત્રરૂપ ક્રિયાનું નામ થાય છે. (તદમાત્રે) પણ માસાગ્નિહોત્રમાં દેવતા રૂપ ગુણનો અભાવ હોવાથી (અગ્નિહોત્રં નામ બની શકે નહીં).

ભાવાર્થ :—નિત્ય અને નિમિત્તમય હોય ક્રિયામાં એ કારણોથી અગ્નિહોત્ર નામ આપવામાં આવ્યું છે તે કારણો માસાગ્નિહોત્રમાં નથી. માસાગ્નિહોત્રમાં ગુણરૂપ દેવતાનું પ્રધાન નથી. માટે નિત્ય અગ્નિહોત્રના ધર્મોના જ માસાગ્નિહોત્રથી અતિદેશ છે, એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૪ ॥

‘ પ્રાયણીય નામથી ધર્મનો અતિદેશ નથી. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અપિ યા સર્વત્ર કર્મણિ ગુણાર્થેષા ધૃતિઃ સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(સર્વત્ર કર્મણિ) પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ યાત્રામાં (ગુણાર્થે) ગુણ વિધિને માટે (યા) પ્રાયણીય ક્રતુમાં (ધૃતિઃ સ્યાત્) શ્રુતિ છે.

ભાવાર્થ :—હાલમાં પાત્રમાં પ્રથમ દિવસ ને હોય છે તેને પ્રાયણીય કહે છે. તેની વિકૃતિ ને ગયામયન યાગ છે તેમાં પણ પ્રાયણીય શબ્દ આવે છે. તેમાં પણ પ્રથમ દિવસનો જ વાચક એ શબ્દ છે, આ ઠેકાણે પ્રાયણીય શબ્દ પ્રકૃતિમત પ્રાયણીયના ધર્મનો અતિદેશ બતાવતો નથી પણ બંને ઠેકાણે ગુણવિધિને માટે જ પ્રાયણીય શબ્દ છે. પ્રારમ્ભ બલતિ પ્રવતિતિં હતિ પ્રાયણીયાઃ આ પ્રમાણે એની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. માટે પ્રારમ્ભરૂપ ગુણને માટે બંને ઠેકાણે પ્રાયણીય શબ્દ પ્રયોજાયેલો છે. ॥ ૫ ॥

‘ સર્વપૃષ્ઠ ’ શબ્દથી છ પૃષ્ઠોનો અતિદેશ છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

વિષ્વઙ્ગિતિ સર્વપૃષ્ઠે તત્પૂર્વકત્વાઙ્મયૈતિષ્ઠોમિકાનિ

પૃષ્ઠાનિ અસ્તિ ચ પૃષ્ઠશબ્દઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વિષ્વઙ્ગિતિ સર્વપૃષ્ઠે) વિષ્વઙ્ગિત સર્વપૃષ્ઠ ઉગ્રહત વાક્યમાં (યૈતિષ્ઠોમિકાનિ પૃષ્ઠાનિ) ન્યોતિષ્ઠોમમત ને પૃષ્ઠો કલ્પ્યં છે તેનો જ અનુવાદ છે. (તત્પૂર્વકત્વાત્) કારણુ ન્યોતિષ્ઠોમથી વિકૃતિ વિશ્વાનૃત યાગ છે. (અસ્તિ ચ પૃષ્ઠશબ્દઃ) માહેન્દ્રાદિ ચાર સ્તોત્રોમાં પૃષ્ઠ શબ્દ પ્રયોગ્યો ॥

ભાવાર્થ :—વિષ્વઙ્ગિત સર્વપૃષ્ઠોક્તિયાનો મતિ આ ઠેકાણે સર્વપૃષ્ઠ શબ્દ અનુવાદ જણાયે છે કે વિધિને જણાયે છે તે એમાં પૂર્વપદાનું કથન છે કે વિષ્વઙ્ગિત સર્વપૃષ્ઠ યાગ ન્યોતિષ્ઠોમ યાગની વિકૃતિ છે માટે પ્રકૃતિમત સર્વપૃષ્ઠનો અનુવાદ છે. ન્યોતિષ્ઠોમમાં પણ માહેન્દ્રાદિ ચાર સ્તોત્રોમાં પૃષ્ઠ શબ્દ વપરાયો છે, એક જ સૂક્તમાં ને ત્રણ ગ્રન્થઓ છે તેને આદ્યોક્ત રીતિની અત્તસંજ્ઞામાં અભ્યાસ કરશે એટલે સ્પષ્ટરૂપે થશે. માટે ચારદશ પૃષ્ઠાનિ એ અનુવાદ છે. સ્તોત્રોમાં જ પૃષ્ઠ શબ્દનો બ્યવહાર થયો છે. ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

પદ્ધાઘ્ન તથ ચોદના ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(તા) અથવા (વડદાત) ૭ દિવસમાં સાંખ યતા યાગમાં ૭ સ્તોત્ર બતાવ્યા છે (તત્ર) તેમાં (ચોદના) અતિદેશ છે.

ભાવાર્થ :—સ્થંભ, બૃહદ્, વેદ્ય, વૈરાગ્ય, ટ્રેવત અને યાગવર આ ૭ સ્તોત્રોના જ વિશ્લિષ્ટ સર્વપૂજ્યો અતિદેશ છે. ॥ ૭ ॥

લિજ્જદર્શનાઘ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (લિજ્જદર્શનાઘ) લિંગરૂપ વાક્ય પણ હોવાથી

ભાવાર્થ :—વૈશ્યં હોતુઃ; વૈરાગ્ય મિત્રાવલ્લયોઃ પ્રત્યાદિ વાક્યસાં વૈશ્યં આદિ સ્તોત્રોમાં તે તે સ્તોત્રના યજ્ઞ કરનારનો પણ નિર્દેશ હોવાથી ૫૩૬૫૪મનો જ અતિદેશ છે. ॥ ૮ ॥

હવન્નાધિકારો જ્યોતિષોમઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(હવન્નાધિકારઃ) એક સ્તોત્રમાં ૫૪ શબ્દ (જ્યોતિષોમઃ) ભ્યોતિષોમમાં ૫૫૨થી છે.

ભાવાર્થ :—બૃહદ્દૃષ્ટં ભવતિ આ વાક્યથી ભ્યોતિષોમમાં બૃહદસ્તોત્રને ૫૪ કહેવામાં આવે ॥ અને માહેન્દ્રાદિ સ્તોત્રોમાં ૭૫ શબ્દનો વ્યવહાર ॥ તે તે ૭૩૧૧૫મથી છે. ॥ ૯ ॥

દ્વયોરિતિ ચેત ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(દ્વયો) બે જ સ્તોત્રોનાં વિહરૂપ છે (ચેતિ ચેત) બે એમ કહેવામાં આવે તે.

ભાવાર્થ :—ભ્યોતિષોમમાં ‘ બૃહદ્ ’ અને ‘ સ્થંભ ’ તે વિહરૂપ રૂપથી બન્નેનું સમુચ્ચય મારે છે બે એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર અભ્યજના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૦ ॥

ન વ્યર્થત્વાત્ સર્વશબ્દસ્ય ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (સર્વશબ્દસ્ય) સર્વશબ્દ (વ્યર્થત્વાત્) અર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સર્વશબ્દ બહુ અર્થમાં વપરાય છે એમાં નહિ. મારે બે બે સ્તોત્રને ઉદેશીને સર્વશબ્દ વપરાયો હોય તો તે પ્રયોગ વ્યર્થ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વ ૫૪ શબ્દથી ૫૩૬માં મર્યાદા ૭ સ્તોત્રોનાં વિશ્લિષ્ટ યાગમાં અતિદેશ છે. અનુવાદ નથી. ॥ ૧૧ ॥

‘ અવભૂથ ’ નામથી સૌમિક ધર્મનો અતિદેશ થાય છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્ર સમજાવે છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

તથાવમૃત્તઃ સોમાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(તથા) ઉપરના અધિકરણ પ્રમાણે (સોમાત્) સોમયાગમાંથી (અવમૃત્તઃ) સૌમિક અવભૂથ ધર્મનો પ્રાપ્ત છે.

ભાવાર્થ :—‘ ચાતુર્માસ્યે તુય્ય નિષ્કાસેન ન અવભૂથં ગન્તિ ’ આ પ્રમાણે વાક્ય છે. દર્શપૂર્ણમાસમાં પૂર્વદિશમાં કિત્તેક કરવામાં આવે છે તેમાં તુષ અને નિષ્કાસનું વિધાન છે, કે, અવભૂથ શબ્દ સૌમિક ધર્મનો પ્રાપક છે ? આ સંશયનું નિરાકારણ એ છે કે અવભૂથ શબ્દ સૌમિકધર્મનો પ્રાપક છે. જેમ ઉપરના અધિકરણમાં ગૃહયાગમાંથી ૭ પૃથરોવોનો અતિદેશ થાય છે એમ બતાવ્યું છે તેમ અવભૂથ પણ સૌમિક ધર્મનો પ્રાપક છે. ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વપક્ષ

પ્રકૃતેરિતિચેત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રત્યે) દર્શપૂર્ણમાસમાં પ્રાપ્ત કિત્તેકનો તુષનિષ્કાસમાં ગુણત્વથી વિધિ છે. (ક્ષતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તે.

ભાવાર્થ :—પૂર્વદિશમાં જે જળનું ઉત્સેચન કરવામાં આવે છે તેને જ અવભૂથ કહેવામાં આવે છે અને કિત્તેકનું તુષનિષ્કાસમાં ગુણરૂપે વિધાન છે, જે એમ કહેવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આમળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૩ ॥

ન ભવિત્ત્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ભવિત્ત્યાત્) રતાવક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કિત્તેકમાં જે અવભૂથનો પ્રયોગ થયો છે તે માત્ર તેની સ્મૃતિરૂપ છે. તેમાં કિત્તેકનું તુષનિષ્કાસમાં ગુણરૂપે વિધાન થઈ શકે નહિ. માટે ‘સૌમિકધર્મનો અતિદેશ છે. ॥ ૧૪ ॥

લિજ્જદર્શનાચ્ચ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) અને (લિજ્જદર્શનાત્) નાયુર્ધા જુહોતિ આદિ લિંચ વાક્યનું દર્શન થયું છે.

ભાવાર્થ :—‘ નાયુર્ધા જુહોતિ ન સામ ગચ્ચતિ ’ આ વાક્યમાં પ્રતીત થતા આયુર્ધા હોમ અને સામગાન સૌમિકાવભૂથના ધર્મ છે. જે અહીં સૌમિક ધર્મનો અતિદેશ ન હોય તો નિયેષ થયું ન હોવો જોઈએ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે અવભૂથના ધર્મનો અતિદેશ થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

‘ વારુણ પ્રથાસિકાવભૂથમાં તુષનિષ્કાસ દ્વય હોય છે ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

દ્રવ્યાદેશે તદ્વદ્યઃ સ્મૃતિસ યોગાત્ પુટોદાશસ્ત્વના-

દેશે તત્પ્રકૃતિકત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યાદેશે) યાગ સાધન હોવાથી દ્વયની પ્રાપ્તિ થાય છે માત્ર (તદ્વદ્યઃ) તેમાં તુષનિષ્કાસ દ્વય જોઈએ. (સ્મૃતિસ યોગાત્) પ્રત્યક્ષસ્મૃતિથી વિધાન હોવાથી (અતિદેશે)

પ્રત્યક્ષશ્રુતિથી પ્રાપ્ત ન હોવાને લીધે (પુરોગમઃ તુ) પુરોગમ્યતા તે બાધ થાય છે (તદ્વ્યવસ્થાત્) શ્રુત્યપ્રત્યક્ષ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- તુવનિષ્કાસ દ્વય પ્રત્યક્ષશ્રુતિથી વિદિત છે. પુરોગમ્યતા તે અનુમાન મત્ત્વે છે. બે અહીં વાચ્ય પ્રધાનિક-અવશ્યકતા પ્રત્યક્ષ શ્રુતિથી વિદિત દ્વય ન હોત તે પુરોગમ્યતા દ્વય તરીકે સર્વ સકાત પણ અહીં પ્રત્યક્ષશ્રુત દ્વય હોવાથી પુરોગમ્યતા દ્વયને બાધ થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

‘વૈષ્ણવશબ્દથી અતિરેષ્ટિમાં ધર્મોના અતિરેશ નથી’

એ અધિકરણ સમજાવે છે.

ગુણવિધિસ્તુ ન મૃદ્ધીયાત્ સમત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :- (ગુણવિધિ) શબ્દ અર્થત્વ ધર્મનું વિધાન (ન) નહીં (મૃદ્ધીયાત્) મહત્ત્વ કરતું (સમત્વાત્) બંને ઠેકાણે મમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :- આતિશ્યાયો નવકપાલો વૈષ્ણવો મનસિ તે જ પ્રધાણે રાગદ્વેષે વૈષ્ણવનિકપાયઃ આતિશ્યેષ્ટિમાં અને શબ્દસ્ય વશમાં વૈષ્ણવ શબ્દનું અવશ્ય થાય છે. અહીં વૈષ્ણવ શબ્દ આતિશ્યાયના ધર્મોના અતિરેશ કરતો નથી પણ દેવતા. ૩૧ શ્રુતિનું વિધાન કરે છે. શબ્દ ૩ વિષ્ણુઃ દેવતા ઇત્યેતિ વૈષ્ણવઃ આવી રીતે તદ્વિતપ્રત્યક્ષથી દેવતાશ્ચ શ્રુત્યનું વિધાન બંને ઠેકાણે એક સરખું છે. મારે વૈષ્ણવ શબ્દ અતિરેશ કરનાર નથી પણ શ્રુતિવિધાયક છે. ॥ ૧૭ ॥

‘નિર્મન્યાદિ શબ્દો પણ ધર્મોના અતિરેશ કરતા નથી.’

એ અધિકરણ સમજાવે છે

નિર્મન્યાદિષુ લેયમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :- (ન) અને (એમ) એજ પ્રમાણે (નિર્મન્યાદિષુ) નિર્મન્ય આદિ શબ્દોમાં પણ સમજાવું.

ભાવાર્થ :- અહીં નિર્મન્યેનેષ્ટકા વ્યવસ્થિત શબ્દોમાં નિર્મન્ય નામક અગ્નિનું નામ આવેલ છે અને કથંપૂર્ણપ્રમાણમાં ‘અદિ’ સંસ્કાર પામેલાનું આગમન છે. આ ઠેકાણે પણ સ્થિત અગ્નિ સંસ્કાર અદિ પણ શ્રુત્યવશથી વિદિત થાય છે, તે શબ્દો ધર્મોના અતિરેશ કરનારા નથી. ॥ ૧૮ ॥

‘દયોઃ પ્રગ્વન્તિ’ આ વાક્યથી સૌમિક ધર્મોના અતિરેશ નથી.

એ અધિકરણ સમજાવે છે.

પ્રગ્વન્તં નુ સૌમિકમવાન્યં હોતરત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :- (તુ) પૂર્વપક્ષને સંવિત્ કરે છે. (પ્રગ્વન્તમ્) અગ્નિપ્રદાપન (સૌમિકમ્) સૌમિક છે (હિ) મરણ (દ્વાત) બીજું (અવગમ્ય) વાચ્ય નથી.

ભાવાર્થ :—માતૃમાતૃસ્વર્ગ આ પ્રમાણે અવશ્ય થાય છે. (દ્વયોઃ પ્રગવન્તિ તત્સાદ દ્વાભ્યમેતિ) આ વાક્યથી જે પ્રણયન શબ્દ છે તે સૌમિક પ્રણયન છે. (સોમયાગમાં જે ધર્મ-વાણું થાય છે તે પ્રણયન સ્વીકારવું.) ણીજી જે દાશપૌર્ણમાસિક પ્રણયન છે તે અવગમ્ય છે. જે કે પ્રણયન શબ્દ અસામાન્ય છે તેથી લક્ષણથી પ્રણયન શબ્દથી સૌમિક પ્રણયન સમજવું. (પ્રણયન એટલે વેદિમાં અગ્નિપ્રદાન કરવો તે) ॥ ૧૯ ॥

ઉત્તરવેદિપ્રતિષેધસ્ત્વ તદ્વત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (તદ્વત) તેજ પ્રમાણે (ઉત્તરવેદિપ્રતિષેધ) ઉત્તર વેદિનો પ્રતિષેધ પણ છે.

ભાવાર્થ :—જ વેદવેદે ઉત્તરવેદિસુવર્ણમિત ન સુનાસીરીયો વૈશ્વદેવ અને સુનાસીરીય ઉત્તરવેદિનું ઉપવપનનો પ્રતિષેધ કર્યો છે. પ્રાપ્તિ વગર પ્રતિષેધ ન હોય એ વાદ નિર્ણયિત છે. સૌમિક પ્રણયનમાં ઉત્તર વેદિ હોય છે પણ દાશપૌર્ણમાસિક વાગમાં હોતી નથી. ઉક્ત પ્રતિષેધથી સૌમિક પ્રણયન જ હોય તેમજ ॥ ૨૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર પ્રોક્ત વાડનામસ્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રોક્તમ) પ્રકૃતિભૂત દાશપૌર્ણમાસિક વામનું પ્રણયન છે (બનામસ્વાત) પ્રણયન શબ્દ સૌમિક પ્રણયનનું નામ સ્પષ્ટ રાકે નહિ.

ભાવાર્થ :—દાશપૌર્ણમાસિક પ્રણયન છે કારણ કે પ્રણયન શબ્દ સૌમિક પ્રણયનનું નામ બની શકતું નથી. પ્રણયન શબ્દ લક્ષણવાળો સૌમિક પ્રણયન જણાવશે એમ જે કહ્યું છે તે પણ અવગમ્ય છે. ' સંમતિ ક્ષયવે' લક્ષણમોડમ્વાયઃ । શુભર્થ' સંલગ્નિત હોય ત્યાં લક્ષણથી લક્ષ સાધ્ય નહિ માટે ઉક્ત સ્થળે પ્રણયન શબ્દ સૌમિક પ્રણયનનો નામક નથી પણ પ્રાકૃતિક દાશપૌર્ણમાસિક પ્રણયનનો બોધક છે ॥ ૨૧ ॥

પરિસંક્યાયઃ શ્રવણં શુનાર્થમર્થવાદો વા ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(પરિસંક્યાયર્થ) પરિસંખ્યાને માટે (શ્રવણ) ઉક્ત વાક્યનું અવશ્ય માનવું. (શુનાર્થમર્થવાદો વા) શ્રુતને માટે અથવા અર્થવાદને માટે.

ભાવાર્થ :—દાશપૌર્ણમાસિક અવગમ્ય છે દ્વયોઃ પ્રગવન્તિ એ વાક્ય પરિસંખ્યા માટે અથવા શ્રુતમાટે અથવા અર્થવાદને માટે છે એમ સમજવું. પરિસંખ્યા તથા હોય હુક્ત હોવાથી અર્થવાદ જ માનવો યોગ્ય છે. પ્રણયન દાશપૌર્ણમાસિક છે માટે તે સૌમિક પ્રણયનના ધર્મને અતિદેશ કરતો નથી. ॥ ૨૨ ॥

' દ્વયોઃ પ્રગવન્તિ આ વાક્યથી મધ્યમ જે પર્વમાં અગ્નિનું પ્રણયન કરવાનું હોય છે. ' એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રથમોત્તમયોઃ પ્રણયનમુત્તરવેદિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રથમોત્તમયોઃ) પ્રથમ અને છેલ્લા પર્વોર્ગ (પ્રવચન) અગ્નિ પ્રણયન કરવાનું હોય છે. (ઉત્તરવેદિપ્રતિષેધાત્) ઉત્તરવેદિનો પ્રતિષેધ હોવાથી.

આવાધી :—આ પ્રણયન વૈષ્ણવ, વરુણપ્રધાસ, સાકમેષ અને શુનાસીરીય આ ચાર પર્વોમાં હયા પર્વોમાં રહેવાનું ॥ એ જિજ્ઞાસાના સમાધાન માટે આ અધિકારણ છે, ઉક્ત ચાર પર્વોમાંથી પ્રથમ અને છેલ્લા પર્વોમાં એટલે વૈષ્ણવ અને શુનાસીરીય પર્વોમાં અગ્નિ પ્રણયન કરવું. પ્રથમ અને છેલ્લા પર્વોમાં ઉત્તરવેદિના પ્રતિપેદ કર્યો ॥ અને પ્રતિપેદ પ્રાપ્તિપૂર્વક હોવાથી એ પર્વોમાં ઉત્તરવેદિ હોવાનું સમજાય છે. ઉત્તરવેદ્યામિ નિદધાતિ એ વાક્યથી પ્રાપ્ત થતી ઉત્તરવેદિના પ્રતિપેદ સાર્થક બને છે. માટે પ્રથમ અને અન્ય પર્વોમાં અગ્નિનું પ્રણયન કરવું. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સંગ

મધ્યમવોર્ગ ગત્યર્થવાદાત્ ॥ ૨૪ ॥

પ્રકાર :—(ય) અથવા (મધ્યમવો) મધ્યમતા એ વરુણ પ્રધાસ અને સાકમેષ પર્વોમાં પ્રણયન હોય છે. (ગત્યર્થવાદાત્) ગતિ-રૂપ અર્થનો વાદ હોવાથી.

આવાધી :—કદુ ના એટલે યજ્ઞસ્ય યદ્વરુણપ્રધાસઃ સાકમેષથ વરુણ પ્રધાસ અને સાકમેષ આ એ પર્વ પતરા બિરુ છે. બે સંપૂર્ણ અર્થ ગતિસાધન છે માટે બિરુપંથથી સંસ્કૃતિ હોવાથી દામ્યા યન્તિ એ માં અગ્નિ પ્રણયન કરવું આ એ સંખ્યા ઉક્ત ચાર પર્વોમાં વચલા એ એ પર્વ છે તે જ સમજવા અર્થાત્ વરુણ પ્રધાસ અને સાકમેષમાં જ પ્રણયન કરવું ॥ ૨૪ ॥

ઔત્તરવેદિકોઽનારમ્યધાવગ્નિવેદઃ ॥ ૨૫ ॥

પ્રકાર :—(ઔત્તરવેદિકઃ) ઉત્તર વેદિના એ પ્રતિપેદ છે તે તો (અનામ્યધાવ પ્રતિવેદઃ) અનામ્યધાવને પ્રતિપેદ છે.

આવાધી :—ન વૈષ્ણવે ઉત્તરવેદિમુચિરિતિ, ન શુનાસીરીયે આ વાક્યોથી પ્રતિપેદ કરવામાં આવ્યો છે તે તો અનામ્યધાવને પ્રતિપેદ છે ઉત્તરવેદ્યામિ નિદધાતિ આ પ્રણયન એક વજ્ર પવનો આરંભ કર્યા વગર કર્યું છે માટે અનામ્યધાવ છે અને એ વાદનો જ ઉત્તરના વાક્યોથી ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે ઉત્તરવેદિ અગ્નિ પ્રણયન માં જ હોય છે. આ અધિકારણથી એ રચક કર્યું છે કે મધ્યનું એ વરુણ પ્રધાસ અને સાકમેષ પર્વોમાં જ પ્રણયન કરવાનું હોય છે. ॥ ૨૫ ॥

સ્વરસામેકકપાલામિષ્ઠં ચ લિહ્નદર્શનાત્ ॥ ૨૬ ॥

પ્રકાર :—(ચ) અને (સ્વરસામેકકપાલામિષ્ઠં) સ્વરસામ, એકકપાલ, આમિષા આ ત્રણે સુદો મધ્યનો અતિરેક કરે છે (લિહ્નદર્શનાત્) લિંગબોધક થયેનો હોવાથી.

આવાધી :—સ્વરસામ ચૌદ ળીગ કંતુમાં સુવમાણ છે તે ગ્વામયનરથ સ્વરસામ વળ તા સ્વરસથ વતોમ અર્થે ને ધમે છે તેને આદક છે અને તેજ પ્રમાણે એકકપાલ અને આમિષા ચૌદા પળ ધર્મોના મ દક રે. સ્વરસામ ચૌદોનો અર્થ નૈમિત્તીય ન્યામમાદા આદિ મંથોમાં આ પ્રમાણે છે. યજ્ઞમયને દ્વયો. માતૃપર્વુર્વોએ કૌમાર્ય વિષુવવ્ત્વામક પ્રગતમૂતનેક મદ્યિંયતે વજ દિવકોર્વમ્ ॥ તસ્માત્ પ્રજીનાશ્ચ સ્વરસામવામકા અર્થનિંદેષાઃ ॥ તયોરિદિદિ પ્રમઃ સ્વર સામવા ॥ ગવામનર્મ યદ્વ પ્રમાણે થાક છે. એ મામપર્ક વચ્ચે એ વિષુવત્ નામક પ્રધાન

બ્રૂત દિવસ છે તેનું નામ 'દિવાકીર્ત્ય' છે. એ 'દિવાકીર્ત્ય' પહેલાના ત્રણ દિવસો અને પછીના ત્રણ દિવસોને 'સ્વરસામ' કહેવામાં આવે છે. અન્યત્ર ત્વેનં ધૂયતે પૃથ્વઃ પટહઃ, દ્વૌ સ્વર સામનો અન્ય કંતુમાં પૃથ્વ અને પટહ આ બન્ને સ્વરસામ કહેવામાં આવે છે. આ ઠેકાણે એકત્ર વિદિત થયેલો સ્વરસામ વાચક શબ્દ અન્યરચણ વિદિત સ્વરસામનાં ધર્મને પ્રાદક છે, માટે 'વૈષ્ણવ' શબ્દની પેઠે સ્વર સામર્થદ શબ્દો ગુણવિધાયક નથી પણ ધર્મના અતિદેશ કરનાર છે. ॥ ૨૬ ॥

ચોદનાસામાન્યાદ યા ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચોદનાસામાન્યાત) વિધિ સામાન્ય હોવાથી. (યા) હેતુ સૂચક છે. *

ભાવાર્થ :—સ્વરસામત્વ સામાન્યથી, એકકપાલત્વ સામાન્યથી અને આમિક્ષા સામાન્યથી પણ નાથી શકાય છે કે એ શબ્દો ગુણ વિધાયક છે. ॥ ૨૭ ॥

'વાસ આદિ શબ્દો આકૃતિ = ભૂતિ વાચક છે' એ અધિકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર કર્મજે કર્મ ચૂપયત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(કર્મજે) પુરીવેમાદિસંયોગારિરપ ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થનાર વસ્તુ આદિ દ્રવ્ય (કર્મ) ક્રિયા વાચક છે (ચૂપયત્) ધૂપની પેઠે

ભાવાર્થ :—'વાસો વદાતિ' આ ઠેકાણે વાસઃ શબ્દ પુરીવેમાદિથી થતી ક્રિયાને વાચક વાસ શબ્દ છે. જેમ ધૂપ શબ્દ વાંસલા આદિથી થતી ક્રિયાને વાચક છે તેમ, એટલે ઉપર ને વાસો વદાતિ વાક્ય છે તેનો અર્થ એ થાય છે કે વસ્તુ ઉત્પન્ન કરીને આપણું આગુ પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર રૂપં ષાડશેષમૂત્તત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (રૂપમ) આકૃતિ અર્થાત્ ભૂતિ વાચક છે. (મશેષ-મૂત્તત્વાત્) અંગ તરીકે વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્યમાં એ વાસઃ શબ્દે વપરાયો છે તેનો અર્થ 'ભૂતિ' છે. વાસોભવનક ક્રિયાનું અંગ તરીકે વિધાન ન હોવાથી યૂર્વં સક્ષતિ આ ઠેકાણે તે ક્રિયાકલાપનું વિધાન છે માટે ધૂપ શબ્દનો અર્થ ધૂપભવનક ક્રિયા વર્ધ થકે છે પણ વાસઃ શબ્દનો અર્થ તદ્ભવનક ક્રિયાવાચક નથી પણ ભૂતિ-વાચક છે. ॥ ૨૯ ॥

ગર્ગત્રિરાત્રમાં લૌકિક અગ્નિનું ઉપનિધાન છે. એ અધિકરણ સમજાવે છે:

પૂર્વ પક્ષ વિશયે લૌકિકઃ સ્યાત્ સર્વાર્થત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥ .

પદાર્થ :—(વિશયે) સંશયમાં (લૌકિકઃ સ્યાત્) લૌકિક અગ્નિનું ઉપનિધાન સમજવું, (સર્વાર્થત્વાત્) કારણ કે તે વૈદિક સર્વ કર્મને માટે છે.

(૪૪૦)

ગીર્માંસા દર્શન

આવાર્થ :—અર્થાગમમાં સ્તોત્રના અર્થ તરીકે અગ્નિનું ઉપનિધાન કરવા કહ્યું છે. અગ્નિમુપનિધાય સ્તુતીનું આ દેશજે લોકિક અગ્નિનું પ્રદણ કરવું કે વેદિક ? પૂર્વપક્ષનું માનવું છે કે આધાનથી સંસ્કૃત થયેલો વેદિક અગ્નિ જ ભોધ્યો કારણ કે વેદિક સર્વક્રમને માટે આધાન સંસ્કૃત અગ્નિ જ વિદિત છે ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ન વેદિકમર્થનિર્દેશાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વૈદિકમ્) વેદિક અગ્નિ (ન) નથી, (અર્થનિર્દેશાત્) હોમારૂપ અર્થેનો વેદિક અગ્નિમાં નિર્દેશ હોવાથી.

આવાર્થ :—વેદિક અગ્નિનું ઉપનિધાન કરવાનું નથી, પણ લોકિક અગ્નિનું છે. યજુર્વેદનીયે હોતિ આ વાક્યથી પ્રતીત થતો હોમારૂપ અર્થે આ ઉપસ્થિત હોય ત્યાં જ વેદિક અગ્નિ માથે હોય છે. અગ્નિ મુપનિધાય સ્તુતી આ વાક્યથી હોમારૂપ અર્થની પ્રતીતિ થતી નથી પણ ઉપનિધાનની પ્રતીતિ થાય છે તે તો લોકિક અગ્નિને લગતું છે. અર્થાત્ વેદિક અગ્નિના ધર્મને આતિદેશ નથી. ॥ ૩૧ ॥

તયોસત્તિરિતરેવામ્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તય) તે પ્રમાણે (રિતરેવામ્) બીજા અગ્નિઓની (ઉત્પત્તિ) ઉત્પત્તિ છે.

આવાર્થ :—અન્ય વિષય અગ્નિઓની ઉત્પત્તિ પણ તે જ પ્રમાણે સમજવી અર્થાત્ વિષ્ણવાદિ અગ્નિઓનું પણ ઉપનિધાન નથી, એ અગ્નિઓનું કાલ, ' પ્રગાતોનો વિષ્ણવ, વ્યાપારવતિ ' ઇત્યાદિ આધારને માટે હોય છે ઉપનિધાનને માટે નહિ, માટે સ્તુતિના અર્થ તરીકે લોકિક અગ્નિનું જ ઉપનિધાન જમળવું ॥ ૩૨ ॥

' ઉપજાયો યુગો મવતિ ' ઇત્યાદિ વાક્યમાં ' યુગ ' શબ્દ સંસ્કાર પ્રયોજક નથી એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર સંસ્કૃત સ્વાત્પચ્છાદ્યાવાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(સ્વત્પચ્છાદ્ય) ઉપલબ્ધ ક્રમ સંસ્કૃત (સ્વા) હોય છે, (ત્પચ્છાદ્યાવાત્) યુગ શબ્દથી ધૂપના ધર્મને આતિદેશ થયે હોવાથી.

આવાર્થ :—અથાદયિન્યાં ધ્રુવતે ' ઉપજાયો યુગો મવતિ ' અર્થાર ધૂપોના જે સમુદાય હાય છે તેને ' અઠાદયિના ' કહે છે, તમા કશિયુ બાળ અવસ્થાપિત જ અગ્યારમો ધૂપ હોય કે તે ઉપલબ્ધ કહેવાય છે. તે ઉપલબ્ધ પરિબાધુ અદિ ધૂપ ૩૨૬૨ કે કારણ કે સંસ્કારના નિમિત્તે જ ધૂપ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે, આણ પૂર્વપક્ષનું માનવું છે ॥ ૩૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અથવા વાહ્યવસ્યેયત્વાદુ ગુણાનામનિધાનાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (મત્તવા) બૌદ્ધવિષયી ધૂપ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. (ગુણાનામ) યજુર્નું (અનિધાનાત્) અનિધાન હોવાથી (અવજ્ઞાનેપલ્લ) ધરતું અર્થ ન હોય થો તેમાં અંશાય નથી.

ભાવાર્થ :—ઉપશય યુગ પદનું અંગ નથી માટે તેમાં સંસ્કાર કરવાના હોતા નથી તુલ્યીકેન્દ્ર આદિ યુગોનું અભિધાન હોય છે અને તેથી તેમાં યુગ શબ્દનો પ્રયોગ ગૌણી વૃત્તિથી થયો છે. પણ બંધનને માટે યુગોને સંસ્કાર કરવામાં આવે છે પણ અગ્યાએ યુગ કે જેનું નામ ઉપશય છે ત્યાં પણ બંધન વિહિત જ નથી માટે ત્યાં યુગોપાદિ સંસ્કાર નથી. પણ અમત્રક કેન્દ્ર આદિ કેટલાક ધર્મો હોય છે, તેથી ચૌજુવૃત્તિ લીધે યુગ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. માટે યુગ શબ્દ ધર્મોને અતિદેશ કરતો નથી. ॥ ૩૪ ॥

‘ પુષ્ટેસ્પતિષ્ઠે ’ ઇત્યાદિ વાક્યમાં પૃષ્ઠ શબ્દનું વાચ્ય ઋગ્વેદની ઋચાઓ છે.

એ અધિકરણને સમજાવે છે

પૂર્વ પદ્ય કર્મણઃ પુષ્ટશબ્દઃ સ્વાત્તયાત્તોપદેશાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(કર્મણઃ) પુષ્ટેસ્પતિષ્ઠે ઇત્યાદિમાં આવેલો (પુષ્ટશબ્દઃ) પૃષ્ઠશબ્દ (સ્વાત્ત) ધર્મોને વાચક છે (તપાત્તોપદેશાત્) તેવા શબ્દોથી ઉપદેશ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અમી યવતે, ‘ પુષ્ટેસ્પતિષ્ઠે ઇત્યાદિ વાક્યમાં પૃષ્ઠશબ્દ ધર્મોને વાચક છે. દિંકાર-આદિ સામાન્ય ધર્મો અને પૃથ્વી’ મનસા પ્યાયેત ઇત્યાદિ વિશેષ ધર્મો સહિત પૃષ્ઠ સદેશ ધર્મ કષ્ટુ નોષ્ઠએ. એટલેકે અગ્નિચયનયત-ઉપસ્થાન ધર્મમાં જે પૃષ્ઠ શબ્દ વપરાયો છે તે પૃષ્ઠ સ્તોત્રના જે ધર્મો છે તેનો અતિદેશ કરે છે આપું પૂર્વ પદ્યનું માનવું છે ॥ ૩૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અભિધાનોપદેશાદ્ વિપ્રતિપેદ્યાદ્ દ્રવ્યેષુ પુષ્ટશબ્દઃ સ્વાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ય) અથવા (અભિધાનોપદેશાત્) આત્મનેપદનું અભિધાન હોવાથી (વિપ્રતિપેદ્યાત્) આત્મનેપદનો વિવેક થતો હોવાથી (પુષ્ટશબ્દઃ) પૃષ્ઠ શબ્દ (દ્રવ્યેષુ) ઋચા-૩૫ ૬૦૫નો વાચક છે.

ભાવાર્થ :—પૃષ્ઠ શબ્દ ઋગ્વેદનો વાચક છે. કષ્ટ ધર્મોને વાચક નથી કારણ કે ન-વપાન્ત્રન્વકરણે ૧-૨-૨૫ ॥ આ પાણિનીય વ્યાકરણનું સૂત્ર છે. તે ઉપ ઉપસર્ગપૂર્વક રથા ધાતુને આત્મને પદનું વિધાન કરે છે, એ ઉપસ્થાનનું કરણ મંત્ર હોય તો ઉપસ્થાનનો અર્થ આ ઠેકાણે સ્તુતિ કરવી વાચ છે. છતાં વૃદ્ધે સ્પતિષ્ઠે આ ઠેકાણે પૃષ્ઠ શબ્દ રથતરણ સામગાન યુગ અભિધાન શર નોતુમ. ઇત્યાદિ ઋગ્વેદના મંત્રોને જ જણાવે છે. માટે પૃષ્ઠ શબ્દ સ્તોત્રના ધર્મોને અતિદેશ કરતો નથી પણ તે સામગાન યુગત ઋચાનો જ વાચક છે. પૃષ્ઠ એ મંત્ર હોવાથી જ તેને કરણના અર્થમાં ત્રીજી વિભક્તિ વિદિત થયેલી છે. ‘ પૃષ્ઠાંતક મંત્રોથી સ્તુતિ કરે છે ’ એ પુષ્ટેસ્પતિષ્ઠે વાક્યનો અર્થ છે. આ કારણથી પૃષ્ઠ શબ્દ ઋચાનો જ વાચક છે. ॥ ૩૬ ॥

इति मोमांस्तानुर्जर्मान्ये सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

અર્થ મોમાંસાનુરુમાષ્ઠે સત્તમાધ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ ॥

‘સૌધંચરુમાં ઇતિકર્તવ્યતાનો અતિદેશ છે. એ અધિકરણને સમજાવે છે.

ઈતિકર્તવ્યતાડિધેયજાતેઃ પૂર્વવચ્ચમ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(ઈતિકર્તવ્યતાડિધેયઃ) ઇતિ કર્તવ્યતાનું વિધાન ન હોવાથી (ચતુરે.) સૌધંચિવાચમાં (પૂર્વવચ્ચમ) પૂર્વવધા છે. અર્થાત્ અન્ય વિદિત ધર્મેતિ તેમાં અતિદેશ છે.

આપાર્થ :—‘સૌધંચ’ નિર્વેદ પ્રગ્નચ્ચસદ્યમઃ’ એ વાક્યથી સૌધંચાનું વિધાન છે. એમાં યાની આવના કરવી અને ચાથી આવના કરવી એ બંને એ સ્પષ્ટ છે. એટલે કે સૌધંચ વચ્ચા પ્રગ્નચ્ચસ’ માન્યેત્ સૌધંચરુને બહુવચ્ચમ પ્રત્યે અર્થ સૌધંચરુ એ કમ્પ્લે છે અને પ્રગ્નચ્ચસ એ કળ છે. પણ ‘ચ’ માન્યેત્ અર્થાત્ ફેવી રીતે આવના કરવી એ ત્રીજી અર્થ બતાવ્યો નથી. આટે તે બાચ અન્ય ને ધર્મો નિશ્ચિત કરેલા હોય છે તે ધર્મો આ મામમાં કરેલા. ઇતિકર્તવ્યતા તો કરણને બ્યાપાર છે. આવા વચ્ચ કમ્પ્લે કળ વેક્ષણ કરી શકે નહિ. માટે ફેવી રીતે યાન કરવો એ ધર્મેતિ અતિદેશ પ્રતિબૂત યાચર્થથી કરેલા. ॥ ૧ ॥

‘સૌધંચરુમાં વેદિક ઇતિકર્તવ્યતા છે.’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વવચ્ચ. છ લૌકિકઃ સ્વાત્-ચ્ચપ્રવૃત્તિવાત ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(લ) ઇતિકર્તવ્યતાનો ઉપાદ (લૌકિક) લૌકિક હોય છે. (કૃત પ્રવૃત્તિવાત) એવી પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ અતિદેશ કમ્પ્લે હોવાથી.

આપાર્થ :—સૌધંચ એટલે સૌધંચાનું એમાં ઇતિકર્તવ્યતા નરૂર હોવી કમ્પ્લે એ ઇતિકર્તવ્યતા સૌધંચાનું લૌકિક હોવી કમ્પ્લે. ચ્ચ વર્ણવણાનીયક’ અર્થવાચો આપદ્ય’ વર્ણીયકર્મિ (કાગર આપ) જેમ આપદ્યવર્ણીકર્મમાં અર્થકા ચરુમાં પાનંજ રથાવીપાક આદિ લૌકિક ઇતિકર્તવ્યતા એવામાં આવે છે તેમ સૌધંચાનું લૌકિક ઇતિકર્તવ્યતા હોવી કમ્પ્લે અર્થ પૂર્વવચ્ચનું માન્ય છે. ॥ ૨ ॥

વચ્ચાનુ તતોડમ્પાવચ્ચ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ક) અને (વચ્ચાત્) એ કાષ્ઠ વચ્ચા અને તે તેવાથી (તતઃ) લૌકિક ઇતિકર્તવ્યતા કરતા (અન્યવચ્ચ) એક માન્યો.

આપાર્થ :—એ કાષ્ઠ વેદિક વચ્ચા અને તે લૌકિક ઇતિકર્તવ્યતાનો ત્યાગ કરી વેદિક ઇતિકર્તવ્યતાનું મહત્ત્વ કરી ચક્ષુષ પશુ એ એનું વચ્ચા ન મળેતા ઉત્તવાચોમાં લૌકિક કર્તવ્યતા સ્વીકારવી કમ્પ્લે. આ પશુ પૂર્વવચ્ચાવીનું માન્ય છે. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત રૂપ લિજ્ઞેન યા નિયમ્યેત લિજ્ઞસ્ય તદ્વચ્ચવાત ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(કા) અથવા (લિજ્ઞેન) સિનેવાચ્ચથી (નિયમ્યેત) ઇતિકર્તવ્યતાનો નિયમ થાય છે. (લિજ્ઞસ્ય) લિજ્ઞવચ્ચમાં અર્થવિધ ધર્મ (તદ્વચ્ચવાત) વેદિક અપૂર્વના ઉક્તિ હોવાથી

ભાવાર્થ :—વિશ્વવાક્યથી ઇતિકર્તૃત્વતાને નિર્ણય થઈ શકે છે. કારણ કે વિગ-
વાક્યમાં જણાવેલા ધર્મો વેદિક ઇતિકર્તૃત્વતાને બતાવે છે. જેમકે ' પ્રયજે પ્રયજે કૃણ્વત્ '
જુહોતિ ' આ વાક્યમાં સૌર્વયાગમાં કૃષ્ણ નામક દ્રવ્ય હોમવાનું જણાવે છે અને તે દરેક
પ્રયાજમાં હોમવાનું કહે છે હવે પ્રયાજ તો વેદિક અપૂર્વના સંધર્મે ■ માટે વેદિક ઇતિ-
કર્તૃત્વતા જ સૌર્વયાગમાં કરવી એવો નિર્ણય થાય છે. આ પ્રમાણે અનુમાન વાક્યનાં પ્રમેય
પશ્ચ થઈ શકે છે. સૌર્વયાગપૂર્વ, પ્રયાજાદિગમ્ય, વેદિકપૂર્વત્વાત્, દર્શપૂર્ણમાસપૂર્વત્વાત્. સૌર્વ
યાગનું અપૂર્વ પ્રમાણદિ ધર્મથી ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. વેદિક અપૂર્વ હોવાથી જેમ દર્શપૂર્ણ માસનું
અપૂર્વ પ્રમાણદિ ધર્મોથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમ આ અનુમાનથી સૌર્વયાગમાં વેદિક ઇતિકર્તૃત્વતા
છે એવો સિદ્ધાંત થાય છે. || ૪ ||

આરોપ સૂત્ર

અપિ વાઙ્મયાયપૂર્વત્વાત્ યન્ન નિત્યાનુવાદવચનાનિ સ્મ્યુઃ || ૫ ||

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (ભાગ્યવપૂર્વત્વાદ) અન્યથા પૂર્વક હોવાથી એમ
નથી (યન્ન) ન્યાન્યાયપૂર્વક લિંગ હોય તેજ માન્ય છે. માટે ઉક્ત વચનો (નિત્યાનુવાદવચ-
ના નિ સ્મ્યુઃ) નિત્યઅનુવાદ બોલક વચનો છે.

ભાવાર્થ :—જે ન્યાયપૂર્વક વચનો માન્ય હોય તે માન્ય ગણાય તે અન્યાયપૂર્વક
વચનો માન્ય ગણી શકાય નહિ. પ્રમાણદિ ધર્મો તો દર્શપૂર્ણમાસરૂપ પ્રકરણાદિમાં નિબદ્ધ
છે માટે તે ધર્મો પ્રકરણાથી છૂટા પાડી શકાય છે. સૌર્વયાગમાં પ્રમાણદિ ધર્મો જ નથી તો
તેની સાથે બતાવવામાં આવેલો કૃષ્ણ હોમ કેવો રીતે કરી શકાય ? ન્યા પ્રમાણેનું વિધાન
હોય ત્યાં કૃષ્ણ હોમ પશુ હોય અને તે દર્શપૂર્ણમાસરૂપ પ્રકરણમાં જ છે માટે ત્યાં જ
કૃષ્ણ હોમ કરતો જ છે. સૌર્વ યાગમાં નહિ માટે પ્રયજે કૃણ્વત્ જુહોતિ એ વાક્ય નિત્યાનુવાદ
છે. આ કારણથી સૌર્વ યાગમાં વેદિકી ઇતિકર્તૃત્વતા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી પણ લોકિકી
ઇતિકર્તૃત્વતા જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે આનું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. || ૫ ||

સિદ્ધો વિમતિવેદ્યાશ શુભ સાં પ્રધાર્થકરુણાત્ સ્વાત્ || ૬ ||

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિવો વિમતિવેદ્યાશ) એક બીજાનો વિ તિષેષ હેવાથી
(શુભાનામ્) ધર્મોની (વધાર્યકત્વના સ્વાત્) વધાર્થ કરવાના કરવી જેમજે.

ભાવાર્થ :—વેદિકી અને લોકિકી બન્ને ઇતિકર્તૃત્વતા શા માટે ન કરવી એના ઉત્તરમાં
આ સૂત્ર છે. જે ઇતિકર્તૃત્વતાની જરૂર નથી. એક ઇતિકર્તૃત્વતાથી કેમ સ પૂર્ણ થઈ શકે તો
પછી બીજી નકામી પડે છે એ તો સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. માટે એકની જ કરવાના કરવી એ જ
વાસ્તવિક છે. પ્રકરણનિબદ્ધ હોવાથી વેદિક ઇતિકર્તૃત્વતા તો ત્યાંથી છૂટી પડી શકે નહિ તેથી
લોકિક ઇતિકર્તૃત્વતા કરવી જેમજે લોકિકી ઇતિકર્તૃત્વતા એટલે સ્મૃતિમાં ઉક્ત હોય ને
અને વેદિકી ઇતિકર્તૃત્વતા એટલે વેદ અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં કરેલી હોય તે ઉપાધિ
લોકિકી ઇતિકર્તૃત્વતા કરવી જેમજે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. || ૬ ||

માગિત્વાતુ નિયમ્યેત ગુણાનામમિધાનત્વાત્સમ્બંધાદમિધા-

નવદ્ યથા યેનુઃ કિશોરેણ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ગુણનામ) પ્રયાગદિ ગુણોનું (માગિત્વાત) ભાગિપણું હોવાથી (અમિધાનત્વાત) અમિધાનાદિ નામ પેઠે પ્રયાગદિ ગુણો (અમિધાનત્વાત) સૌંદર્યરૂપમાં અ ભક્તિ હોવાથી (સમ્બંધાત) સંબંધ હોવાને લીધે (નિયમ્યેત) વૈદિકી ઇતિહતૃત્વતાનો નિયમ બંધાય છે (યથા યેનુઃ કિશોરેણ) જેવી રીતે યેનુ શબ્દ કિશોરના સંબંધને લીધે અશ્વયેનુમાં પ્રયુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—વૈદિક ગુણ ને પ્રયાગને છે તેનું સ્મરણ વિકૃતિરૂપ સૌંદર્ય યાગમાં થાય છે. માટે વૈદિક ગુણોના સંબંધને લીધે વૈદિક ઇતિહતૃત્વતા જ હોવી જોઈએ અને એનો જ અતિદેશ થવો જોઈએ. લોકિકી ઇતિહતૃત્વતાનો અતિદેશ થઈ શકે નહિ. જો કે લોકિક પાર્વણ્યધર્મોનો અતિદેશ અશ્વયેનુ સંબંધાય છે. એ તો જેમ યેનુ શબ્દની પ્રવૃત્તિ યાગમાં છે છતાં કિશોર શબ્દના સંબંધને લીધે અશ્વામાં પણ યેનુ શબ્દની પ્રવૃત્તિ હોય છે તેમ પ્રયાગદિધર્મોનો અતિદેશ ન હોવા છતાં વિકૃતિ યાગમાં તે માનવો જોઈએ. યેનુઃ સ્વાત્ત્વસ્યુત્તર ને રાય તાદૃશ વીચારી હોય તે યેનુ કહેવાય છે અને 'કૃણ કિશોર યેનુઃ' એમ કહેવામાં આવ્યું હોય તો તે યેનુ શબ્દથી ઘોડી સમજી શકાય છે કારણ કે તેની સાથે 'કિશોર' શબ્દ વપરાયો છે. 'કિશોર' ઘોડીના વર્ણને કહે છે. એટલે જેમ યેનુ શબ્દ અશ્વામાં આજ પ્રવૃત્તિ છે છતાં કિશોરના મંબંધથી યેનુ શબ્દ અશ્વાને માટે વપરાયો છે એમ સમજાય છે તેમ પ્રયાગના સંબંધથી સૌંદર્યયાગમાં વૈદિક ઇતિહતૃત્વતા હોવી એજ ન્યાય છે. ॥

પૂર્વપક્ષ ઉત્પત્તીનાં સમત્વાદ્વા યયાધિકારં માવઃ સ્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઉત્પત્તીનામ) પ્રયાગને અને અનુયાજ આદિની ઉત્પત્તિઓ (સમત્વાત) સમાન હોવાથી. (યયાધિકારમ્) અધિકાર પ્રમાણે (માવઃ સ્વાત્) અસ્તિત્વ થાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રયાગને પ્રધાન હોય અને બીજા તેના અંગ હોય તો તે પ્રયાગની પ્રવૃત્તિ સાથે તેના અંગેની (અનુયાજાદિની) પણ પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ. પણ એમ નથી. પ્રયાગ સિવાય બીજા ને અનુયાગને છે તેનું પ્રાયક કોઈ પ્રમાણ નથી. અને ધણે ઠેકાણે પાર્વણ્ય ધર્મોનો સંબંધ જોવામાં આવે છે. અનુયાજ તો એક જ વસ્તુ હકત દર્શપણ્યમાસમાં જ જોવામાં આવે છે માટે સૌંદર્ય યાગમાં પ્રયાગનો જ પક્ષ જ પાર્વણ્યધર્મો અંગ તરીકે આવશે. એટલે ઇતિહતૃત્વતા લોકિકી જ થશે. ॥ ૮ ॥

ઉત્પત્તિરોપવચનં ચ વિપ્રતિવિદ્યમેકસ્મિન્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉત્પત્તિરોપવચનમ્), એક જ વાક્યમાં પ્રધાનની ઉત્પત્તિ 'અંગોનું' પણ વિદ્યમાન થાયું એ તો (વિપ્રતિવિદ્યમ્) વિપ્રતિવિદ છે.

ભાવાર્થ :—જો ' નિર્વૃત્તે ' આ એક જ વાક્યથી પ્રધાન અને અંગોનું સમાન રીતે વિધાન થતુ હોય તો અંગોનો પણ પૃથક્ દળનો સંબંધ માનવો પડે અને એમ કરતા જતાં અંગોનું અંગપણું જ નહીં થાય છે કારણુ જો કર્મનું સ્વતંત્ર દળ હોય તે અંગ કર્મ ન કહેવય પણ પ્રધાન જ કહેવાય માટે લૌકિકી અર્થાત્ સ્મૃતિમાં કહેવી જ ઇતિકતંબતા સ્વીકારવી આવું પૂરંપક્ષરાહીનું માનવું છે. ॥ ૬ ॥

ચિન્મયન્તો ઘાં પ્રકૃતિવચોદનાયાં પ્રવર્તંતે તથા હિ લિંગદર્શનમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ધા) અથવા (પ્રકૃતિવત્) દર્શપૂર્ણમાસ પેડે (ચોદનાયામ્) સૌંધ્યાગ્ર વિધિમાં (ચિન્મયન્તઃ) પુરાણ સાદિ નિખિલ (પ્રવર્તંતે) સંબંધ ખામે છે. (તથા હિ) તે જ કર્મ પ્રમાણે (લિંગદર્શનમ્) પ્રમાણદિ કર્મપ્રાપક લિંગનું દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—જેમ દર્શપૂર્ણમાસરૂપ પ્રકૃતિ યાગમાં ત્રણે અંશો કરવાના હોય છે (૧) કયા સાધનથી યાગ કરવો. (૨) શું કરવું જોઇએ અને (૩) કેવી રીતે કરવું આ ત્રણ અંશ કહેવાય છે. વિકૃતિરૂપ સૌંધ્યાગ્રમાં પણ આ ત્રણ અંશ અવરૂપ હોય છે. તેમાં એ અંશ તો ખતાવ્યા છે. (૧) ચરુથી હોમ કરવો (૨) તે યાગથી બ્રહ્મચર્યસ્વ મેળવવું. ત્રીજો અંશ કેવી રીતે યાગ કરવો એ જણાવ્યું નથી તે 'વિધિ-ન' કહેવાય છે પુરાણરૂપ સાદિ નિખિલ ધર્મો કરવા એ ત્રાણે અંશ છે, અને તેની સૌંધ્યાગ્રમાં પ્રાપ્તિ છે માટે ઇતિકતંબતા વેદિકી છે કારણુ પુરાણ-સાદિ ધર્મો સ્મૃતિમાં કલા હોતા નથી તે તો બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાં કલા છે અને તે વેદિક વચ્ચે હોવાથી વેદોક્ત છે માટે વેદિક ઇતિકતંબતા કરવી જોઇએ એ સિદ્ધાંતપક્ષ છે. ॥ ૧૦ ॥

લિંગસ્ય હેતુત્વાત્ અલિંગે લૌકિકં સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(લિંગસ્ય) પ્રમાણદિ વાચક શબ્દનું અવશ્ય થવાથી (હેતુત્વાત્) તે હેતુ તરીકે છે. (અલિંગે) જો લિંગવાક્ય ન હોય તો (લૌકિકમ્ સ્યાત્) લૌકિક ઇતિકતંબતા માનવામાં આવે.

ભાવાર્થ :—પ્રભસાધન-અન્ન-દ્રાગ્ન ઇતિમાં પણ દર્શપૂર્ણમસિના કર્મ પ્રાપક લિંગ છે. માટે ત્યાં પણ પ્રમાણદિ વેદિક ધર્મો જ કરવાના હોય છે. જ્યાં લિંગવાક્યનું અવશ્ય ન હોય ત્યાં જ લૌકિક ધર્મો કરવાના હોય છે અર્થાત્ લૌકિકી એટલે સમાતં ઇતિકતંબતા કરવાની હોય છે. ॥ ૧૧ ॥

લિંગસ્ય પૂર્વવત્વાચોદનાશ્વસામાન્યાદેકેન્નાપિ

નિરૂપ્યેત્ત યથા સ્થાલીપુલાકેન ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(નિરૂપ્યેત્) પ્રમાણદિ લિંગ (પૂર્વત્વાત્) પોતા કરતા ખીગ પણ કારણ હોવાથી (ચોદનાશ્વસામાન્યાત્) કર્મ જોખક વિધિપદ સામાન્ય હોવાથી (અપિ) પણ (નિરૂપ્યેત્) વેદિક ઇતિકતંબતાનું નિરૂપણ થઇ શકે છે. (યથા) જેમ (સ્થાલીપુલાકેન) સ્થાણિપુલાકથી.

ભાવાર્થ — કમં બોધક વિષય ક્રિયાપદથી જ વેદિક ઇતિકર્તવ્યતા સમજી શકાય છે કારણ કે વેદિક વિધાનમાં વચનાવયવે એ અથવા આવરણ હોય છે. કેવી રીતે અમુક વેદિક કમં કરવું ? તો જિજ્ઞાસાની શાંતિ ‘દર્શપૂર્વ’ માસ પેટે એમ જાણવાથી થઈ શકે છે. સિંગ વાક્ય કોઈ પણ એ ઠેકાણે હોય તો પણ તેથી વેદિક ઇતિકર્તવ્યતા સર્વ વિકૃતિ યાગમાં સમજી શકાય છે. જેમ તપેલીમાં રંધાતા ઝોખાનો એક ફળો દાખી જેવાથી બધા દાણા રંધાઈ ગયા છે એમ સમજી શકાય છે તેમ કોઈ પણ એક ઠેકાણે વિકૃતિ યાગમાં સિંગ વાક્ય હોવાથી સર્વજન વિકૃતિ યાગના કમં પ્રકૃતિ યાગ પ્રમાણે સાચ છે એમ સમજી શકાય છે, એથી સિદ્ધ થાય છે કે વિકૃતિમૂલ સૌંદર્યાગમાં ઇતિકર્તવ્યતા વેદિક જ છે લૌકિક નથી. ॥ ૧૨ ॥

‘ગવામયન નામક યજ્ઞમાં ઔકાશિક ઇતિકર્તવ્યતાનું અનુધાન કરવું -

જ્યેષ્ઠએ.’ એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ દ્વાદશાદિકમદર્શને તત્ત્વવૃત્તિવાદૈકાદિકમધિકાગમાદ
તદાસ્વ સ્વાદેકાદયત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ — (અર્થને) અઠત્થ નામક યાગમાં (દ્વાદશાદિકમ્) દ્વાદશાદ નામક યાગના ધર્મો કર્તવ્ય હોય છે (તત્ત્વવૃત્તિવાદ) એકાદ વાત દ્વાદશાદ યાગની વિકૃતિ હોવાથી. (દેશાદિકમ્) એકાદ સબધી સમાખ્યાન છે ‘જ્યેષ્ઠા’ ‘ગૌ’ માત્ર આદિ (અધિકાગમાદ) જ્યેષ્ઠાદિયોમ કરતાં વધારે ધર્મોની પ્રાપ્તિ હોવાથી (તદાસ્વમ્ સ્વાદ) તદાખ્ય થાય છે. (અદાત્ત) એકાદ પેટે.

ભાવાર્થ — ગવામયન યાગમાં ‘જ્યેષ્ઠા’ ‘ગૌ’ અને ‘આયુ’ નામ એક દિનસાંધ્ય ત્રણ યાગ છે. નર્મ દ્વાદશાદના ધર્મો કે ‘જ્યેષ્ઠા’ આદિ દૈનિક યાગના નામ છે એ યાગમાં જે પ્રકૃતિ યાગ કરતાં જે વધારે ધર્મો કરવાના હોય છે તે કરવા તેની સચે દ્વાદશાદિક ધર્મનો વિરોધ નથી. જ્યાં પ્રકૃતિ સાથે વિકૃતિ ધર્મોનો વિરોધ જણાય ત્યાં દ્વાદશાદિક ધર્મો કરતા જ્યેષ્ઠા એવું પૂર્વપક્ષીનું માનવું છે. ॥ ૧૩ ॥

લિપ્ત્વાચ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ — (લ) અને (લિપ્ત્વા) સિંગ વાક્ય હોવાથી

ભાવાર્થ — દ્વાદશાદિક ધર્મોનું અનુધાન કરતા માટે સિંગ વાક્ય પણ છે આનું વિશેષ વિવરણ સાગર ભાષ્યમાં જ્યેષ્ઠ. ॥ ૧૪ ॥

ન યા પ્રત્યક્ષત્વાત્ કત્યમિધાનાદધિકાનામશન્દયમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ — (ય) અથવા (ન) નદિ (પ્રત્યક્ષત્વાત્) નામધેય પ્રત્યક્ષ હોવાથી (કત્યમિધાનાત્) જ્યેષ્ઠા આયુ અને ગૌ એ કર્મોના નામધેયકે (અધિકાનામ્ અશન્દયમ્) અધિક ને સ્તોત્ર આદિ છે તે જ્યેષ્ઠા આદિ નામથી પ્રાપ્ત નથી.

ભાવાર્થ :—હાદયાહ ધર્મની પ્રાપ્તિ ન્યોતિરાદિમાં નથી જ્યુ તે ક્રતુના નામ હોવાથી ક્રતુધર્મની તેમાં પ્રાપ્તિ છે. અતિદેશ કરતાં નામવેપ પ્રબળ હેય છે તેથી તેના ધર્મની પ્રાપ્તિ થવી એ યોગ્ય છે. અધિક જે રાજ્ય રાજાદિ જતાઓ છે તે નામથી વિદિન થતાં નથી તેની પ્રાપ્તિ તો વચન વિશેષથી જ થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

લિङ્ગં સંઘાતધર્મઃ સ્વાદર્શાવત્તેદ્યષત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(લિંગ) લિંગ (સંઘાતધર્મઃ સ્વાત્) સંઘાતનો ધર્મ હેય છે (અર્થાવતો) અર્થથી પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી (દ્રવ્યવત) જેમ એક દ્રવ્યના સ્થાનમાં બીજું દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય તો મૂળ દ્રવ્યના ધર્મ આદેશ દ્રવ્યને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ. ૧

ભાવાર્થ :—લિંગ પશુ હાદયાહ ધર્મની પ્રાપ્તિનું કારણ નથી. અર્થાત્ હાદયા ઉપસદ્ધનું જે વિધાન છે તેની પ્રાપ્તિ ન્યોતિરાદિમાં લિંગ વાક્યથી થતી નથી. લિંગ એ તો સંઘાતનો ધર્મ છે. હાદયાહ વાગ્ય ફળને ઉદેશીને વિદિત છે અને ' જવામયન ' પશુ ફળને ઉદેશીને વિદિત છે. રથાનીના સ્થાનમાં જે આદેશ હોય તે રથાનીના ધર્મને પ્રાપ્ત કરે જ છે. જે શ્રીદિના સ્થાનમાં નીવાર આદિ હોય તો અવકનનાદિ જે શ્રીદિના ધર્મ છે તે પ્રતિનિધીભૂત નીવારદિને પશુ લાગુ પડે છે તેમાં અતિદેશનો જરૂર પડતી નથી. માટે હાદયાહધર્મ અતિદેશ ચાએથી જવામયનમાં પ્રાપ્ત નથી. ॥ ૧૬ ॥

ન વા અર્થધર્મઃ સ્વાત્સંઘાતસ્ય ગુણત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) નહિ. (અર્થધર્મઃ સ્વાત્) પ્રધાનનો ધર્મ છે (સંઘાતસ્ય) સમુદાયત્વ (ગુણત્વાત્) અકર્ણીય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હાદય-ઉપસદ્ધ હાદયત્વ વિચિત્ર દિવસનો ગુણ છે. વિચિત્રને ઉદેશીને જે વિધાન કરવામાં આવ્યું હોય તે વિશેષણનું અંગ બનતું નથી. ' રાજપુરુષને યોદ્ધાર ' એમ કહેવાથી રાજને કોઈ લાભનું નથી કારણ કે ઉક્તવાક્યમાં રાજ્ય એ વિશેષણ પડે છે તેથી આનમન રૂપકિયાવિશેષ્ય જે પુરુષ છે તેને જ લાગુ પડે છે. તે જ પ્રમાણે લિંગમાં કહેલા હાદયા ઉપસદ્ધો મુખ્યના જ ધર્મ છે વિશેષણના નહિ. ॥ ૧૭ ॥

અર્થાવત્તેદ્યેષુ ધર્મલાભઃ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(દ્યેષુ) પ્રતિનિધિભૂત દ્રવ્યોમાં (અર્થાવતો) અર્થમાં પ્રાપ્તિ થવાથી (ધર્મલાભઃ) રથાનીભૂત દ્રવ્યના ધર્મનો લાભ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જે પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય હોય છે તેમાં કાર્યને લીધે રથાનીના ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીદિના અવાકમાં નીવાર પ્રતિનિધિ દ્રવ્ય હોય તો પુરોહાદિ કાર્ય કરવા માટે શ્રીદિના અવકનન આદિ ધર્મનો લાભ નીવારમાં પશુ થાય છે. પ્રકૃતમાં સંઘાતનું કારણ ઉપસદ્ધ નથી, માટે હાદયાહના ધર્મની પ્રાપ્તિ અતિદેશ ચાએથી થતી નથી. ॥ ૧૮ ॥

પ્રવૃત્ત્યા નિયતસ્ય લિંગ્ગદર્શનમ્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રવૃત્ત્યા) મુખ્ય પ્રવૃત્તિથી (નિયતસ્ય) નિયતનું (લિંગ્ગદર્શનમ્) દર્શન વાક્યનું દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—જવામયનમાં હાદશાદિકમાં પ્રથમ દિવસ પ્રાપ્ત્યુષ કહેવાય ॥ અને તેના પાંચ હાદગોપસદ્ છે અને છ ઉપસદ્ ક્રમેતિ ગૌ અને આયુ નામક જઘન્ય અદનના અંગ છે. માટે હાદગોપસદ્ મુખ્ય પ્રવૃત્તિયાં જ પ્રાપ્ત છે તે અતિદેશથી પ્રાપ્ત નથી. ॥ ૧૯ ॥

વિહારદર્શનં ચ દિષ્ટસ્યાનારમ્બવાદાનાં પ્રવૃત્ત્યર્થત્યામ્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (વિહારદર્શનમ્) અચાર પશુઓના પ્રચાર તે પશુ (શિટસ્ય) તેમાં વિહિતનું જ દર્શન છે, (અનારમ્બવાદાનામ્) અપરંપર પદિત જે હોય છે તે (પ્રવૃત્ત્યર્થ-ત્યામ્) પશુ પ્રકરણ ગામી જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—અનારમ્બવાદમાં જે અર્થ વિદિત હોય છે તે પશુ પ્રકરણે કોઈ પ્રકરણ ગામી જ હોય છે, એટલે એકાદશ પશુ પ્રચાર પશુ ક્રમેતિષ્ટોમરૂપ પ્રવૃત્તિનું જ અંગ છે. અને ત્યાં દ્વિતીય તૃતીય આદિ અદન ન હોવાથી હાદશાદ નામક વાચમાં કે જે બીજી પ્રકૃતિ છે તેમાં પ્રાપ્ત થાય છે, માટે જવામયનાયં ઠવવિધિ નિર્ણયશાસ્ત્રવિષયક ઉક્ત વિધિ જવામયનાયં છે અને તે અતિદેશ સાક્ષિનો વિષય નથી. એટલે જવામયનમાં અતિદેશશાસ્ત્રથી હાદશાદની ઇતિહત્ત્વતા પ્રાપ્ત થતી નથી.

રતિ મીમાંસાગુર્જરમાયે સપ્તમાધ્યાયસ્ય ચતુર્થ. પાદઃ

અથ અષ્ટમાધ્યાયસ્ય પ્રથમઃ પાદઃ

હવે પ્રાતઃપ્રા-અધિકરણનું સૂત્ર સમજાવે છે.

અથ વિશેષલક્ષણમ્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(અથ) સામાન્ય અતિદેશનું નિરૂપણ કર્યા પછી (વિશેષલક્ષણમ્) વિશેષ અતિદેશનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સાતમા અધ્યાયમાં સામાન્ય અતિદેશનું લક્ષણ 'પ્રતાપ્ય' છે હવે વિશેષ અતિદેશનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે.

“ વિશેષ કર્મનાં ધર્મોના અતિદેશ કરવો.”

એ અધિકરણ સંબંધી સૂત્ર સમજાવે છે.

યસ્ય લિજ્જમર્થસંયોગાદમિધાનવત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(યસ્ય) જે વિષ્ય-તત્ત્વ (લિજ્જમર્) કાષ્ઠપણ શબ્દગત કે અર્થગત લિંગ વૈકલ્યનાં વિધિમાં જણાવ્યા અને તે વિષ્ય-તત્ત્વ કરવો. (અર્થસંયોગાત્) અર્થનો તે વિષ્ય-તત્ત્વ સાથે સંબંધ હોવાથી. (અમિધાનવત્) અગ્નિ હોવાદિ નામ પેઠે.

ભાવાર્થ :—વિકૃતિયાગમાં વિષ્ય-તત્ત્વ જતાવવામાં આવ્યો નથી માટે વિષ્ય-તત્ત્વ કાષ્ઠ પીળાં કર્મમાંથી સાવવો જોઈએ. વિકૃતિયાગના વિધાન સાથે દેવતા, દ્રવ્ય આદિ સાથે જે વિષ્ય-તત્ત્વ લિંગ જણાય તેજ વિષ્ય-તત્ત્વ તે વિકૃતિયાગમાં અનુષ્ઠિત થઈ શકે નહિ. વિષ્ય-તત્ત્વ એટલે ધર્મ-ભાવની આકાંક્ષાનું જે પુરણ કરી શકે તે. સૌચ્યં ચર્મ નિર્વપેત્ વ્રત્તમર્ચનમ્ : જેને ધર્મચર્ચન મેળવવાની પ્રત્યાજ્ઞા હોય તેણે સૌચ્ય ચર્મનો નિર્વાપ કરવો જોઈએ. અહીં કેવી રીતે તે નિર્વાપ કરતો આ વિષ્ય-તત્ત્વ જણાવવામાં આવ્યો નથી, અહીં સૌચ્યચર્મનો સંબંધી આગ્નેય યાગ છે. તેમાં દેવતા પણ એક છે અને દ્રવ્ય પણ એવાધિ રૂપ, અને યાગમાં સરખા છે. અર્થાત્ સૌચ્ય-ચર્મ એવાધિનો વિદ્યો છે અને પુરોહિત પણ એવાધિનો વિદ્યો છે. આ અર્થગત લિંગથી એમ કહિત થાય છે કે સૌચ્યં વ્રત્તમર્ચન નિર્વપેત્ અર્થાત્ આગ્નેય યાગમાં જે રીતે અષ્ટાકપાલ પુરોહિતનો નિર્વાપ થાય છે તેજ રીતે સૌચ્યચર્મમાં ચર્મનો નિર્વાપ કરવો. આજ પ્રમાણે સોમ યાગાદિમાં પણ વિષ્ય-તત્ત્વની બાબતમાં સમજવું. જેમ કુંડપામિનામયનમાં લખ્યું છે અમિદોષ જુહવાત્ આ દેશણે નિત્ય અગ્નિહોત્રના ધર્મનું રમરણ થાય છે કારણ કે નામ રૂપ સામાન્યથી તેનું રમરણ થવું યોગ્ય છે તેમ અર્ચનો સંબંધ પણ વિશેષ વિષ્ય-તત્ત્વ સાથે હોવાથી તેનું પણ રમરણ થવું યોગ્ય છે. માટે આ પ્રમાણે જ વિકૃતિયાગમાં અનુધ્યાન કરવું. ॥ ૨ ॥

સોમકર્મનાં ઐદિક ધર્મનો અતિદેશ નથી. એ અધિકરણનાં સૂત્ર સમજાવે છે

પૂર્વ પક્ષ.

પ્રવૃત્તત્વાવિદેઃ સોમે પ્રવૃત્તિઃ સ્વાદ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(સોમે) સોમ કર્મનાં (રૂઢેઃ) પ્રજિતા ધર્મોની (પ્રવૃત્તિઃ સ્વાદ) પ્રવૃત્તિ હોય છે (પ્રવૃત્તત્વાદ) સોમના અંગભૂત દીક્ષણિય આદિમાં પ્રવૃત્તિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ જ્યોતિષ્ઠ્યેન સ્વર્ગકામો યજેત ” આ વિધાનમાં વિષ્ય-તત્ત્વને માટે વિદ્યા-રણ્ય છે. આમાં ઇતિહાસ-વૈષ્ણવ બતાવવામાં આવી નથી તો તે શામાંથી લેતી? દીક્ષણિયા, આતિથ્યા, પ્રાયણિયા આદિમાં જે વિષ્ય-તત્ત્વ પ્રવૃત્તિ છે તેજ વિષ્ય-તત્ત્વ સોમમાં પણ કરવો. યથા દેવદત્તો મોજયિતવ્યઃ, વિષ્ણુમિત્રો મોજયિતવ્યઃ, માઠરઃ, કૌશ્ઠિવ્યો મારદ્વાજઃ અહીં માદરાદિમાં પણ જેમ જોજનનો અતિદેશ થાય તે કારણ ઉપરજે જે વાક્યમાં જોજન જ પ્રવૃત્તિ તેમ સોમ યાગનાં પણ દીક્ષણિયાદિમાં પ્રવૃત્તિ વિષ્ય-તત્ત્વ કરવો જોઈએ. અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ ઇતિહાસ-વૈષ્ણવ કરવી જોઈએ. ॥ ૩ ॥

લિજ્જદર્શનાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) અને (લિજ્જદર્શનાત્) લિંગ વાક્યનું પણ દર્શન થવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—તસ્ય એકત્વનં પ્રયાજાનુયાજા આ વાક્યમાં બતાવવામાં આવેલા પ્રયાજે અને અનુયાજે ઐદિત્ક ધર્મોજ છે, માટે સોમ યાગમાં પણ ઐદિત્ક વિધ્યન છે. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

દૃક્ષ્યવિધ્યાનાદવા અપૂર્વત્વમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (દૃક્ષ્યવિધ્યાનાત) ઇતિહતં વ્યત્તાનુ વિધાન હેવાથી (અપૂર્વત્વમ્) ધર્મની અપેક્ષા નથી.

ભાવાર્થ :—અપૂર્વ અગ કલાપનું વિધાન સોમયાગમાં છે માટે કૌંઈ પણ ધર્મ બીજા ધર્મમાંથી તેમાં સેવામાં આવતો નથી. ॥ ૫ ॥

ક્ષુભિધારણામાયસ્ય ચ નિત્યાનુવાદાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ક્ષુભિધારણામાયસ્ય) ક્ષુભિધારણુને અભાવ (નિત્યાનુવાદાત્) નિત્યાનુવાદ છે.

ભાવાર્થ :—જો સોમમાં દૃષ્ટિના ધર્મો અતિદિષ્ટ ન હોય તો 'ન સોમ માઝેનામિ-ધારયમિત્' આ વાક્યમાં સોમમાં અભિધારણુનો જે અભાવ બતાવ્યો છે તે સિદ્ધ કરે છે કે ઐદિત્ક ધર્મ સોમમાં છે. ઐદિત્ક ધર્મ અભિધારણુ સોમમાં ન હોત તો એનો નિષેધ પણ ન હોત. પ્રાપ્તનો જ નિષેધ હોય કરે. આના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે અભિધારણુનો અભાવ એટો નિત્યાનુવાદ છે ॥ ૬ ॥

વિધિરિતિ ચેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વિધિ) જો નિષેધવિધિ (રિતિ ચેત્) માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જો અભિધારણુનો અભાવ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૭ ॥

ન વાક્યસોપત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નિષેધવિધિ નથી (વાક્યસોપત્વાત્) વાક્યોને શેષ અર્થાત્ અર્થમાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અશુરંશુરે દેવ સોમ્યાવતામ્ આ મંત્રનો અર્થવાદ ઉક્ત વાક્ય છે. અર્થાત્ સવધિપુર્વાં ઇત્તુ સોમં વદમ્બિયુજ્વન્તિ ઇત્યાદિ વાક્ય ઉક્ત મંત્રનો શેષ અર્થાત્ અર્થવાદ રૂપ છે. ॥ ૮ ॥

શક્ષતે ચાનુપોષણાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનુપોષણાત્) અનુપોષણની (શક્ષતે) યજ્ઞ કરે છે તેથી.

ભાવાર્થ :—વદક્ષતોષ પ્રયાદ્યોવવદ્ભેનમણિન્ લોકે નિનીવેરન્ ઇત્યાદિ વાક્યમાં અનુપોષણની યજ્ઞ બતાવે છે. જો ઐદિત્ક ધર્મ હોય તો તેમાં ઉપોષણ નિષ્ય છે. તો તેમાં

અનુપોષણ-(ઉપોષણા ણ્ય) ની યાંક ન કરવી બેઇએ. છતાં કરી શકાય છે અને એટલે ધર્મનો અતિદેશ નથી. ॥ ૯ ॥

દર્શનમૈષ્ટિકાનાં સ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(દર્શનમ) પ્રયાજ અને અનુયાયીનું જે દર્શન છે તે તે (મૈષ્ટિકાનામ) દીક્ષણીયાથી સહ અવભૂથ સુધીના પ્રયાજને અને અનુયાયીની (સ્યાત્) પરિગણના છે. .

ભાવાર્થ :—એક સો પ્રયાજ અને અનુયાયીને જે ભતાવ્યા છે તે તે સોમના અંગભૂત દીક્ષણીયાદિથી મારી અવભૂથ સુધીના પ્રયાજાનુયાયીનું પરિગણના છે. એટલે ધર્મો નથી. મારે સોમ યાગમાં એટલે ધર્મોનો અતિદેશ નથી. એ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

અન્નાદિભ્યાં ઐષ્ટિક ધર્મનો અતિદેશ છે, એ અધિકરણનું
સૂત્ર સમજાવે છે.

દૃષ્ટિયુ દર્શણમાસયોઃ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(દૃષ્ટિયુ) નૈમિત્તિક તથા બીજી ઇષ્ટિઓમાં (દર્શણમાસયોઃ) દર્શ અને પૂર્ણમાસ યાગના (પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્) ધર્મની પ્રવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—આભિર્વાપ નિર્વાપ-આદિ વિંચ વિશેષથી ઇષ્ટિઓમાં પણ દર્શ અને પૂર્ણમાસના ધર્મની પ્રાપ્તિ છે. ॥ ૧૧ ॥

અગ્નિપોષીય પશુ યાગમાં દર્શ પૂર્ણમાસ ધર્મનો
અતિદેશ છે એ અધિકરણ.

પશો ચ લિઙ્ગદર્શનાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પશો) અગ્નિપોષીય પશુ યાગમાં દર્શપૂર્ણમાસના ધર્મ પ્રાપ્ત છે. (લિઙ્ગદર્શનાત્) વિંચ વ્યક્તનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમાં પશુઓનું દાન કરવામાં આવે છે એવા અગ્નિ અને સોમ ઉભય દેવતાક યાગમાં પણ દર્શ અને પૂર્ણમાસના ધર્મની પ્રાપ્તિ છે. ॥ ૧૨ ॥

સવનીય પશુમાં પણ અગ્નિપોષીય યાગના ધર્મ અતિદેશ છે.

દૈક્ષસ્ય ચેતરેણ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચેતરેણ) બીજા સવનાય પશુઓમાં (દૈક્ષસ્ય) અગ્નિપોષીય યાગના ધર્મ પ્રાપ્ત છે.

ભાવાર્થ :—સવનીય પશુઓમાં પણ અગ્નિપોષીય યાગના ધર્મ પ્રાપ્ત છે અર્થાત્ જે વિશ્વન્ત કરી અગ્નિપોષીય પશુનું દાન કરવામાં આવે છે તેજ વિશ્વન્ત એટલે ઇતિ-દર્શવ્યતા બીજા પશુઓમાં પણ કરી તે પશુઓ પાત્રને દાનમાં આવવા. ॥ ૧૩ ॥

ઐકાદશિનમાં સવનધર્મનો અતિદેશ છે

એકાદશિનેષુ સૌત્યસ્ય દ્વેશન્યદર્શનાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(એકાદશિનેષુ) એકાદશિન પશુઓમાં (સૌત્યસ્ય) સવનીય પશુના ધર્મો કર્તવ્ય હોય છે. (દ્વેશન્યદર્શનાત્) દ્વિરશના રૂપ સિંચ વાક્ય મળતું આવતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એકાદશિન પશુઓ સવનીય ધર્મોના અતિદેશ કરવાનો છે. ' એકાદશિનેષુ દ્વે દ્વે રશને પરિવ્યવર્તિ ' અહીં જેમ બે રશના વિદિન છે તેમ સવનીય પશુમાં પણ રશના ૬૫ વિદિત છે, આ સામ્યને લીધે સવનીય પશુઓના ધર્મોના અતિદેશ થાય છે. ॥ ૧૪ ॥

પશુમણેઃ માં એકાદશિનધર્મોના અતિદેશ છે.

તત્પ્રવૃત્તિર્ગણેષુ સ્યાત્ પ્રતિપશુ યુપદર્શનાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ગણેષુ) ગણોમાં (તત્પ્રવૃત્તિર્) એકાદશિનધર્મની પ્રવૃત્તિ (સ્યાત્) કે (પ્રતિપશુ) ૬૨૦ પશુઓમાં (યુપદર્શનાત્) યુપનો અનુવાદ કરી દોષનું દર્શન બતાવ્યું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જોનામણિ યાગમાં પશુમણને ઉદેશીને આ પ્રમાણે પાઠ છે, ' મંત્રિતુ યુપેન્નાલમેત । મહિર્ષાંડસ્માત્ હન્દ્રિયં લીર્ષં દધ્યારે ખાતૃવ્યમસ્મેત્તયેદ્ એકયુપજ્ઞાલમેતે ' આ વાક્યમાં એક યુપમાં હોય બતાવવામાં આવ્યો છે માટે આ યાગની પ્રવૃત્તિ અતીથિશીલ નથી પણ એકાદશિન પ્રવૃત્તિ છે તેથી એકાદશિન ધર્મોના અતિદેશ પશુમણેમાં કરવો. ॥ ૧૫ ॥

અવ્યક્તાયાગમાં સૌમિક ધર્મોના અતિદેશ છે.

અવ્યક્તાસુ તુ સોમસ્ય ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(અવ્યક્તાસુ) જેમાં દ્રવ્ય અને દેવતા વચ્ચે પદ્ધતિ વિધાન ન હોય તેના (સોમસ્ય) સોમના ધર્મોના અતિદેશ છે.

ભાવાર્થ :—જે યાગના વિધાનમાં દ્રવ્યનું કે દેવતાનું પદ ન જણાતું હોય તે યાગોમાં સોમયાગના ધર્મોના અતિદેશ થાય છે જેમકે વિદ્યજિત્વા યજેત આ વિધાન વાક્યમાં દ્રવ્યવાચક કે દેવતાવાચક પદ જણાતું નથી, માટે તેમાં સોમના ધર્મોના અતિદેશ સમજવો. ॥ ૧૬ ॥

અહર્ગણેષુ માં દ્વાદશાહના ધર્મોના અતિદેશ છે.

ગણેષુ દ્વાદશાહસ્ય ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ગણેષુ) અહર્ગણેમાં (દ્વાદશાહસ્ય) દ્વાદશાહવાગના ધર્મોના અતિદેશ છે.

ભાવાર્થ :—અહર્ગણેમાં દ્વાદશાહવાગના ધર્મોના અતિદેશ છે. ॥ ૧૭ ॥

સ વત્સરસનમાં ગવામયન ધર્મોના અતિદેશ છે.

ગવ્યસ્ય ચેત્રદાદિષુ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચેત્રદાદિષુ) આદિત્યના અયન આદિમાં (ચ) અને (ગવ્યસ્ય) ગવામયનના ધર્મોના અતિદેશ છે.

ભાવાર્થ :—સંવત્સરસાધ્ય ક્રતુઓમાં ગ્રામગણ ધર્મોનો અતિદેશ છે. સંવત્સર-સાધ્યતરૂપ સામાન્ય ધર્મ હોવાથી. ॥ ૧૮ ॥

નિકાલિયાગોનો ધર્મ ઉત્તર નિકાલિયાગોમાં અતિદેશ છે.

નિકાલિનાં ચ પૂર્વસ્યોત્તરેષુ પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિકાલિનામ) નિકાલિ યાગોમાં (પૂર્વસ્ય) પૂર્વની (પ્રવૃત્તિઃ) પ્રવૃત્તિ (ઉત્તરે) ઉત્તર યાગોમાં (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ સાદસ્યઃ ’ ‘ સાદસ્યાઃ ’ આવા નામવાળા એક સંધ વર્તી મધ્યા યાગો વિદિત છે. તેમાં એક નામત્વ અને એક સંધ વર્તિત્વ રૂપ સામાન્ય ભિન્નથી પ્રથમ સાદસ્ય અને પ્રથમ ‘સાદસ્ય નામક યાગની પ્રવૃત્તિ દ્વિતીય સાદસ્ય અને દ્વિતીય સાદસ્ય યાગમાં હોય છે. ॥ ૧૯ ॥

ફલ આદિનો અતિદેશ નથી એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

કર્મણસ્વપ્રવૃત્તિત્વાત્ ફલનિયમકર્ત્વં સમુદાયસ્વાત્મસ્વસ્તદ્વચનત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(કર્મણ) સૌધયાગ રૂપ કર્મ (સપ્રવૃત્તિત્વાત્) આકાશિના આવધી પ્રવૃત્તિ ન હોવાથી (તુ) નહીં (ફલનિયમકર્ત્વં સમુદાયત્વ) રૂળ, નિયમ, કર્તા અને સમુદાયનો (અત્યવધા) સંબંધ નથી (તદ્વચનત્વાત્) પ્રધાન કર્મ સાથે તેનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સૌધ ઇષ્ટિ રૂળસ્વર્ગ. નિયમ = અર્ચામુધી શ્રવે ત્પાં મુધી હવન કરવો. કર્તા=સ્વર્ગની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષ વિશેષ. સમુદાય=આએવાઈ યાગપદ્ધતું સાહિત્ય. આ યાગ-યનો સૌધયાગમાં અતિદેશ નથી. અનાકાશિત પ્રધાન કર્મોનો વૃદ્ધિ યાગમાં સંબંધ હોતો નથી. રૂળ આદિ પશુ અનાકાશિત હોવાથી તેનો પશુ અતિદેશ નથી. ॥ ૨૦ ॥

પ્રવૃત્તો યાવિ તાવધર્મ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રવૃત્તો ચ યાવિ) અને પ્રવૃત્ત યાવ તે પશુ (તાવધર્મ્યાત્) પુરુષાર્થ હોવાથી નકામાં રૂક પડે છે.

ભાવાર્થ :—રૂળ પુરુષનું જ ઉપકારક છે, જ્યન પર્વન્તનો નિયમ પશુ પુરુષ માટે જ હોય છે. કર્મ પશુ પુરુષને માટે હોય છે, કર્મને માટે રૂક પુરુષ હોતો નથી અને પ્રધાન કર્મ પશુ રૂળને માટે હોય છે, એટલે ઉક્ત ચારધર્મોમાં રૂક પશુ કલ્પ્ય જણાવું નથી માટે સૌધ યાગમાં એનો અતિદેશ નથી. ॥ ૨૧ ॥

અથુતિત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અથુતિત્વાત્) પ્રધાનનો અતિદેશ કરવાનું કાષ્ટ રાજ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રધાનનો અતિદેશ કરવાનું કર્મ પશુ અથુતિ અથુત નથી માટે તેનો અતિ-દેશ ન કરવો. ॥ ૨૨ ॥

ગુણકામ-ગોદોહન આદિના અનતિ દેશાધિકરણનાં સૂત્રા.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ગુણકામેષ્વાશ્રિતત્વાત પ્રવૃત્તિઃ સ્થાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ગુણકમેષુ) ગોદોહન આદિરૂપ ગુણને લીધે પરવાદિની ઇચ્છા થવાથી (પ્રવૃત્તિઃ સ્થાત્) ગોદોહનાદિની પ્રવૃત્તિ હોવા જોઇએ (આશ્રિતત્વાત) પ્રત્યક્ષાશ્રિત હોવાથી

ભાવાર્થ :—અયમેનાપઃ પ્રણયેત્ ગોદોહનેનપ્રણયેત્ પશુકામ. આ વાક્યમાં પ્રણયન ગોદોહનાશ્રિત કર્મમાં ઉપયોગી જણાવ્યું છે. તેથી ગોદોહનના પશુ અતિદેશ થવો જોઇએ, ગોદોહન વગર પ્રણયન થઇ શકે નહિ. આશ્રિતના કર્મમાં જરૂર હોય તે આશ્રય પશુ અવરૂપ હોવો જ જોઇએ, પગાશ્રિત ચિત્તની જરૂર હોય તો પદ પશુ અવરૂપ રસીકારવો જ જોઇએ. આથી ગોદોહનાદિના અતિ દેશ રસીકારવો જોઇએ. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

નિવૃત્તિયાં કર્મમેદાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(કા) અથવા (કર્મમેદાત્) અથવા અને ગોદોહનનો કર્મમાં બેઠે પડેનો હોવાથી (નિવૃત્તિઃ) ગોદોહનાદિની નિવૃત્તિ માનવી જોઇએ.

ભાવાર્થ :—વિકૃતિયામમાં ગોદોહનાદિનો અતિદેશ કરવાની જરૂર નથી કારણ અર્થસંકલ્પ છે અને ગોદોહન પુરુષાર્થ છે. વિકૃતિયામમાં જે કલ્પ છે તેનીજ આશંકા હોય છે, માટે ગોદોહનની નિવૃત્તિ માનવી જોઇએ અર્થાત્ એનો અતિદેશ ન કરવો જોઇએ. ॥ ૨૪ ॥

અપિ ઘાટતદ્વિકારત્વાત પ્રવૃત્તિઃ સ્થાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ કા) અતદ્વિકાર હોવાથી અને (પ્રવૃત્તિઃ સ્થાત્) કલ્પ છે. (વિકૃતિયામમાં) આદિની પ્રવૃત્તિ થઇ શકે છે.

ભાવાર્થ :—જો વિકૃતિ યામમાં ગોદોહનનો અતિદેશ ન માનો તો જાદિર ધીર્વંકમસ્ય રૂપ કુર્માત્ આ વાક્યથી ખાતર રૂપ જે યામમાં હોય ત્યાં આદિરનો અતિદેશ ન માનવો જોઇએ. એ યંજાનો સમાધાનમાં જણાવે છે કે આદિરનો અતિદેશ થઇ શકે છે કારણ તે ઠેકાણે તો આદિર પશુ કલ્પ છે પણ ગોદોહન કલ્પ નથી. આ જાનમાં રપષ્ટબેદ હોવાથી દર્શાવે ચોચ નથી. એટલે ગોદોહનનો અતિદેશ વિકૃતિ યામમાં ન માનવો એ નિર્ણય છે. ॥ ૨૫ ॥

‘સૌર્યચરુમાં અભિમર્શનરૂપનો વિકલ્પ છે.’ એ અનિકરણને સમજાવણું સૂત્ર.

અન્યકર્મણિ વિકલ્પોડચિમાગો હિ ચોદનૈકત્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(અભિમાગ) સૌર યામ એક અનિભક્ત કર્મ છે (હિ) કારણ કે (ચોદનૈકત્વાત્) એક વિધિ વિદિત હોવાથી, માટે (અન્યકર્મણિ) એક કર્મમાં (વિકલ્પ) વિકલ્પ છે.

ભાવાર્થ :—‘ચતુર્હોત્રા પૈર્જમાસીમમિષ્ટોત્’ ‘પન્ચહોત્રા ભગવાત્સ્યામ્’ આ પ્રમાણે પ્રકૃતિબૂત દર્શપૂર્ણાસના દવિભામાં જે અભિમર્શન અર્થાત્ સ્પર્શન વિદિત છે. એ સ્પર્શનદ્વય સૌર યામ રૂપ વિકૃતિ યામમાં અતિદેશ ચાત્રથી પ્રાપ્ત છે. પ્રકૃતિ યામમાં એક દવિ સ્પર્શન

પૃથ્વીમાને દિવસે અને બીજી હવિરચરણન અમાવાસ્યાને દિવસે થાય છે. પૃથ્વીમાને દિવસે જે યાગ થાય તેમાં ચતુર્હોત્રા ઇત્યાદિ મંત્રથી અને અમાવાસ્યાને દિવસે જે યાગ થય તે પચ્ચહોત્રા ઇત્યાદિ મંત્રથી દત્તિપૂનું આસાદન કરવું પડે છે. વિકૃતિજાત સૌર્વયાગમાં જ્યારે એનો અતિદેશ થાય છે ત્યારે જે કાળ હોતા નથી માટે ઉક્ત જે મ્મયથી જે હવિષ્તુ આસાદન થાય છે તેમાં વિકલ્પ માનવો જોઈએ. પ્રકૃતિ યાગમાં તો જે કર્મ = યાગો હોય ॥ માટે ત્યાં વ્યવસ્થા થઈ શકે છે કે એક યાગમાં ચતુર્હોત્રાથી અને બીજા યાગમાં પચ્ચહોત્રાથી હવિષ્તુ આસાદન કરવું. પણ સૌર્વયાગ તો એક જ કર્મ છે માટે જાનેનો સમાવેશ થઈ શકે નહિ તેથી જેમાંથી એક મંત્ર વડે અભિમર્શન કરવું અને તે ઉક્ત જે મંત્રોમાંથી મને તે એક મંત્ર તથા આવો સિદ્ધાંત થઈ છે. અર્થાત આ ઠેકાણે વિકલ્પ માનવો જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

સૌર્વયાગમાં આગ્નેય ધર્મના અતિદેશ કરવો જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સિદ્ધસાધારણ્યાદ વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :--(સિદ્ધસાધારણ્યાદ) ઉભયત્ર યોગધિવ્યર્થેષ લિંગ સાધારણ્ય હોવાથી (વિકલ્પ. સ્યાત) વિકલ્પ થાય છે.

ભાવાર્થ :--સૌર્વયાગમાં દર્શપૂર્ણ માસના ૭ યાગોમહિત્વા કોઈપણ યાગનો વિધ્યન્ત કરવો કે પ્રાસ અમુક જ યાગનો એ સંકાત સંબંધમાં આ પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર છે એનો ભાવ એ છે કે કોઈપણ યાગનો વિધ્યન્ત કરવો જોઈએ કારણ કે અમુક જ યાગનો વિધ્યન્ત કરવો એવું કશું નિયામક જણાવું નથી. અર્થાત ૭ યાગમાંથી કોઈપણ યાગનો વિધ્યન્ત કરવો. યોગધિવ્યર્થ દ્વારા સાધારણ્ય લિંગ છે એથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે કોઈપણ યોગધિ દ્વારા યાગનો વિધ્યન્ત કરવો. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. એકાધ્યાત્ વિનિયમ્યેત પૂર્વઘટ્વાઢિકારો દિ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :--(દિ) કારણ એ છે કે (નિકારઃ) સૌર્વયાગ (પૂર્વવત્) પ્રકૃતિધર્મ સાપેક્ષ હોવાથી (એકાધ્યાત્) દેવતાઈ એક અર્થવાળો હોવાથી (વિનિયમ્યેત) નિયમ બાધી સમય છે.

ભાવાર્થ :--સૌર્વયાગ વિકૃતિયાગ છે, અને વિકૃતિયાગ પ્રકૃતિયાગના ધર્મની અપેક્ષા રાખે છે. સૌર્વયાગ એક દેવતાકે યાગ છે અને પ્રકૃતિજાત ' આગ્નેય ' યાગ પણ એક દેવતાકે યાગ છે. માટે આગ્નેય યાગનો વિધ્યન્ત સૌર્વ યાગમાં કરવો એવો નિયમ છે. ॥ ૨૮ ॥

અશ્રુતિવાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :--(અશ્રુતિવાદ) એકત્વનું શ્રવણ નથી (ઈતિ ચેત્) એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :--' સૌર્વ ' આ શબ્દ તદ્દિત પ્રત્યયાન્ત છે. સાસ્ય દેવતા ॥ ૪. ૨. ૨૪ ॥ આ પાણિનીય સૂત્રથી કહેવામાં આવેલા અર્થમાં સમીચબદને અણ પ્રત્યય લાગી ' સૌર્વ ' શબ્દ

સિદ્ધ થયેલો છે. આ તદ્વિત વિગ્રહ વાક્યમાં એકવચન તેમ પુલ્લિંગનો નિયમ બાધી થકાનો નથી. 'સર્વ' એનો દેવતા છે તે અને 'એ સર્વ' એનો દેવતા છે તે આવે. પણ વિગ્રહ થઈ શકે છે. 'મૂર્ત્યો દેવતાઃ સ્વસ્ય' અથવા સર્વો દેવતે સ્વસ્ય આવે. પણ અર્થ નીકળી શકે. 'વળી મૂર્ત્યો દેવતા સ્વસ્ય આવે. પણ અર્થ નીકળી શકે. અવી થકા આ સૂત્રમાં જતાવગમાં બાધી છે એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૬ ॥

સ્વાદિત્તમાવાદ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(તિગ્રમાવાદ) એક વચન માનવાને કારણ હોવાથી (સ્વાદ) એક દેવતા અને તે પુલ્લિંગ જ છે.

બાવાર્થ :—અસુમેષ આદિત્ય સ્વેન માપયેયન લપકાવતિ આ અર્થવાદથી સિદ્ધ થાય છે કે 'સૌર્વ' પદમાં સર્વ એક વચનમાં જ છે, કારણકે ઉક્ત અર્થવાદ આદિત્યનું એ સર્વાર્થક પદને એકવચનમાં જ પ્રયુક્ત થયું છે માટે સૌર્વ યાગ એક જ દેવતાક વાગ છે. ॥ ૩૦ ॥

તથા ચાન્યાયંદર્શનમ્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (ચાન્યાયંદર્શનમ્) બીજા મંત્રમાં પણ અર્થ દર્શન જણાય છે.

બાવાર્થ :—"હવિત્યં જાતવેદસ દેવં વદન્તિ કેતવઃ" તથા ચિત્ર દેવાનામુદગાત આ બંને મંત્રમાં પણ સર્વરૂપ એક જ અર્થ જતાવગમાં આવ્યો છે તેથી એક દેવતારૂપ અર્થને લીધે સૌર્વયાગમાં એકદેવતાક આગ્રહેષ વાગનો જ વિધ્યન્ત કરવો જોઈએ. અર્થાત્ સૌર્વયાગમાં આગ્રહેષ વાગને સ્વીકારવો જોઈએ એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૩૧ ॥

હવિપૂ અને દેવતા બંનેનો જ્યાં સંનિષ્પાત હોય ત્યાં હવિઃ સામાન્ય બલવત્ હોય છે. એ આધકરણનાં સૂત્રો સમજાવે છે.

વિમતિપત્તૌ હવિષા નિવમ્યેત કર્મજસ્તદુપાશ્વત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(વિમતિપત્તૌ) વિરોધમાં (હવિષા) હવિષ્ના સાદરવધો (નિવમ્યેત) નિવમ્યાય છે. (કર્મજ) કર્મ (સ્તદુપાશ્વત્વાત્) અંતરંગ હોવાથી

બાવાર્થ :—આ પ્રમાણે અવશ્ય છે કેન્દ્રમેષાદશકપાલ નિર્વપેત્. આગ્રહેષ વચ આ ઠેકાણે દેવતાસામાન્યથી સામાન્યનાં ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે અને એકાદશકપાલદિ (સત્રમાં પુરાણાદિના ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. સાન ૨૧ હવિષ્નો દેવતા ઇંદ્ર છે અને ઉક્તવચનમાં એકાદશક ૪૫સ-પુરોહિતો દેવતા પણ ઇંદ્ર છે તે દેવતાને લઇને વિધ્યન્તનો નિર્ણય કરવો કે હવિષ્ને લઇને એકાદશકપાલ પુરોહિતરૂપ હવિષ્ દેવતા અગ્નિ છે, એ આગળ આવ્યું છે. આ વિરોધમાં એવી રીતે નિર્ણય કરવામાં આવે છે કે હવિષ્ના સાદરવધો જ નિર્ણય કરવો કારણ કે કર્મ અંતરંગ હોય છે અને કર્મમાં હવિષ્ સંનિહિત અને, ૧૮ હેન છે ભગવતે દેવતા બંધકિત અને અદ્ય હોય છે. માટે વાગમાં દેવતા બદિરંગ હોય છે અને હવિષ્રૂપ દ્રવ્ય અંતરંગ હોય છે. દ્રવ્યના લિંગથી દેવતાનું લિંગ બાધિત થાય છે. ॥ ૩૨ ॥

તેન ચન્કર્મસંયોગાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તેન) હવિષથી (કર્મસંયોગાત્) કર્મ સંયુક્ત હોય છે.

ભાવાર્થ :—યાગ રૂપ કર્મમાં હવિષ સાથે નિર્દેશ હોય છે, કર્મમાં હવિષનો સાક્ષાત્કાર હોય છે. ઐન્દ્ર, આગ્નેય આદિ પદોથી હવિષપ્રધાન હોય છે. માટે હવિષ જ સુદ્ધિમાં પ્રથમ સનિદિત યાગ છે. માટે હવિષ ઉપરથી જ વિધિનિર્ણય નિયુક્ત થાય છે. ॥ ૩૩ ॥

શુણવેજ દેવતાશુભિઃ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(શુણવેજ) ગૌણતાથી (દેવતાશુભિઃ) દેવતાનું મનુષ્ય હોય છે.

ભાવાર્થ :—ઐન્દ્ર, આગ્નેય શુભો તદ્વિતાન્ત છે. તદ્વિત પ્રથમ છે અને ઈન્દ્ર અને અગ્નિ આદિ એ પ્રત્યેયોની પ્રકૃતિ-જેણેય છે. પ્રકૃતિનો અર્થ વિશેષણ તરીકે ગુણાય છે અને પ્રત્યયનો અર્થ વિશેષ્ય તરીકે ગણાય છે. પ્રત્યયના પ્રકૃત્યર્થાન્વિતસ્વાર્થોપપત્તિનિયમાત્ પ્રત્યય ન્યારે પોતાનો અર્થ જણાવે છે ત્યારે પ્રકૃત્યર્થસાથે અન્વિત શુભને જ સ્વાર્થને જણાવે છે. વિશેષણની અપેક્ષા પ્રબળ હોય છે. માટે દેવતા ગૌણ પડે છે અને હવિષ શુભ્ય બને છે તેથી હવિષથી જ વિધિનિર્ણય નિયુક્ત કરવા જોઈએ. ॥ ૩૪ ॥

શતકૃષ્ણકૃત્તાંકે હિરણ્યમાં ઔપધધર્મનો આતિદેશ છે. એ

આધિકરણના સૂત્રો હવે સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર

હિરણ્યમાજ્યધર્મસ્તેજસ્ત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(હિરણ્યમ્) શતકૃષ્ણ એટલે કૃષ્ણ સોના. (ઔપધધર્મ) ગૌણ ગૌણ કથોના હોમમાં (હોમધર્મ) આજ્યધર્મ પંથો કર્તવ્ય હોય છે. (સ્તેજસ્ત્વાત્) બળને દ્રવ્યમાં રાખેલા રૂપ સમાન કર્મ-હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રાગ્યતર્ય પૂતે શતકૃષ્ણલ ચક્ર નિર્વે પૂર્ણપતિદેવતાકે શતકૃષ્ણ ચક્રને ઘીમાં નાખેલાં છે. ઠંડાણે શતકૃષ્ણલ એ સો સોનાના ઝીણા ઝીણા ટુકડાનું નામ છે તેના નિર્માણ કરતાં બળતે તેમાં જે ધર્મો અર્થાત્ વિધિરેષ કરવાનો હોય છે તે આજ્યધર્મો વિધિરેષ કરવાના પુરોહિતનો વિધિરેષ નહિ આવું પૂર્વપક્ષનાદીનું મતભેદ છે. ॥ ૨૫ ॥

ધર્માનુપ્રદાણ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ધર્મા) અને (ધર્માનુપ્રદાણ) ધર્મનો પાઠ ધર્મ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પત્ની-અવેશણ આદિ આજ્યધર્મો સુરણમાં પણ થઈ શકતા હોવાથી. સુવર્ણ અતિ સ્વચ્છ હોયથી તેમાં પણ પ્રતિનિધિ થઈ શકે છે. પુરોહિતના અવેશણ થઈ શકતું નથી, તેથી આજ્યધર્મોનો જ અતિદેશ કરવો યોગ્ય છે. ॥ ૩૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

ઔપધર્મ વાં વિરોધવાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સત્ય છે (ઔપધર્મ) શ્રીદિ આદિ ઔપ ના ધર્મો જ કર્તવ્ય છે. (વિરોધવાત્) દિનિતવાદિ ધર્મો સાથે હોવાથી.

(૪૫૮)

ત્રીમાંસા દર્શન

ભાવાર્થ :—મીઠિ આદિ ઔષધના ધર્મોના સુવર્ણમાં અતિદેશ છે, કારણ કે કદિત ૩૫ ધર્મ બંનેમાં સમાન છે. ॥ ૩૭ ॥

ચરણદ્વાચ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચરણદ્વાચ) ચર શબ્દ ઔષધિ ધર્મોના પ્રાપક છે.

ભાવાર્થ :—‘ ચર નિર્વેત ’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ‘ ચર ’ શબ્દ આન્યને માટે પ્રયુક્ત થયેલો નથી પણ પુરોગમ આદિ ઔષધિમાંથી બનતા દ્રવ્યને માટે પ્રયુક્ત થયેલો છે. આ કારણથી પણ સુવર્ણમાં અન્યધર્મોના અતિદેશ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૮ ॥

તસ્મિન્ન ધ્રુવણયુતે ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તસ્મિન્) તેમાં (ધ્રુવણયુતે) ધ્રુવણનું અવલય છે.

ભાવાર્થ :—ધ્રુવણનું અવલય ચરને લગતું હોય છે. આન્યમાં ધ્રુવણ શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી તેથી ઔષધિના ધર્મોના અતિદેશ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે શતકૃષ્ણ સુવર્ણમાં ઔષધ ધર્મોના અતિદેશ છે. ॥ ૩૯ ॥

‘ મધુદકમાં ઉપાંશુયાણ્ય ધર્મોના અતિદેશ છે ’ એ
અધિકરણના સૂત્રો સમજાવે છે.

મધુદક દ્રવસામાન્યાત વયોવિકારઃ સ્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(મધુદક) મધુ અને ઉદકમાં (વયોવિકારઃ સ્વાત) દ્રુમના ધર્મોના અતિદેશ છે. (દ્રવસામાન્યાત) દ્રવસ્વરૂપ ધર્મ બંનેમાં સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચિત્રા નામક યાત્રમાં દક્ષિ મધુ પૂતમ્બરી પાના તણ્ડુલાઃ । તન્ન ઘટ પ્રાણવયમ્ ॥ દક્ષિ, મધુ, ઘી, પાણી, પાના અને તાંડુલ બધાં સંઘટ પ્રાણવયમ્ દેવતાક હોય છે. આ દેહાણે મધુ અને ઉદકમાં દ્રવસ્વરૂપ સમાન ધર્મોને લીધે વયોવિકાર અર્થાત્ દ્રુમના ધર્મોના અતિદેશ છે. સાત્તાધ્યત પવના જે ધર્મો હોય છે તે ધર્મો મધુ અને ઉદકમાં પણ હતાં આથી પૂર્વપક્ષવાદીનું મતબળ છે. ॥ ૪૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આજ્યં યા ધર્મસામાન્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (આજ્યમ્) આન્યના ધર્મ કતબ હોય છે. (ધર્મસામાન્યાત્) વર્ણથી સામ્ય હોવાને લીધે.

ભાવાર્થ :—મધુ અને ઉદકમાં આન્યના ધર્મોના અતિદેશ છે કારણ કે તેમાં વર્ણનું સામ્ય છે. શુદ્ધવર્ણ ત્રણેમાં જાતોનું છે. ॥ ૪૧ ॥

ધર્માનુપ્રદાચ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(યા) અને (ધર્માનુપ્રદાચ) આન્યના ધર્મો, તેમાં થઈ શકતા હોવાથી.

આવાથે :—પયના ધર્મો ને દોહનાદિ છે તેનો મધુ અને ઉદકમાં બાધ થાય છે, જ્યારે આન્યના ધણા ધર્મો તેમાં થોડા સેક છે માટે આન્યના ધર્મોના જ તેમાં અતિદેશ કરવો જોઈએ ॥ ૪૨ ॥

પૂર્વસ્વાવિશિષ્ટ્યાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(પૂર્વસ્વ) પૂર્વપક્ષવાદીએ ને દ્રવ્યવશ્ય હેતુ આપ્યો છે તે (અવિશિષ્ટ્યવાદ) દૃતમાં પણ છે

આવાથે :—ધીને ગરમ કરવાથી તેમાં પણ દ્રવ્ય આવે છે તેવી આન્યમાં પણ દ્રવ્ય છે માટે મધુ અને ઉદકમાં આન્યના ધર્મોના જ અતિદેશ છે પયના ધર્મોના અતિદેશ નથી એજ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૪૩ ॥

इति मीमांसागुर्जरमाष्येऽष्टमाध्यायस्य प्रथम पादः ॥

अथ अष्टमाध्यायस्य द्वितीय पादः

‘આતુમરિપ અને સૌત્રામણિ યાગમાં ઐદિહ ધર્મોના અતિદેશ છે.’
એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ધાજિને સોમપૂર્વત્વ સૌત્રામણ્યાસ્વ ગ્રંથેષુ તાચ્છન્ધ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ધાજિને સૌત્રામણ્યા ચ) ધાજિન યાગમાં અને સૌત્રામણિ યુગમાં (સોમપૂર્વત્વ) સોમના ધર્મોના અતિદેશ છે (ગ્રંથેષુ) મદ નામક ૫ મમાં (તાચ્છન્ધ્યાત્) તાચ્છન્ધ્યનો પ્રયોગ હોવાથી

આવાથે :—ધાજિન ગુહાતિ હત્યાદિ પ્રયોગથી બહુી થાય છે કે આતુમરિપમાં ધાજિન યાગ છે. “ ધાજિન્વો ધાજિનમ્ ” ધાજિ દેવતાને ઉદ્દેશી ધાજિનો ત્યાગ કરવો આ યાગમાં સોમના ધર્મો ધાજિન દ્રવ્યમાં કરવા કારણે કે સોમો વૈ ધાજિનમ્ આપુ વારમ છે આ વાક્યથી સોમ અને ધાજિન દ્રવ્ય વિભા હોવા છતાં અભેદ મળે ત ઉચ્ચારણ કથું છે તેથી ધાજિનમાં સોમ ધર્મોના અતિદેશ સિદ્ધ થાય છે તેજ પ્રમણે સુચ વૈ સોમ આપુ વાક્ય છે તે પણ સુગમાં સોમ ધર્મોના અતિદેશ સિદ્ધ કરે છે સોમ શબ્દ આ ઉકાળે સોમના ધર્મોના સમ્યક લક્ષણાવતિથી થાય છે. ॥ ૧ ॥

अनुवपट्टकाराच्च ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનુવપટ્ટકારાચ) અનુવપટ્ટકારોનો પ્રયોગ પણ સોમ ધર્મોની પ્રાપ્તિ બતાવે છે.

આવાર્થ :—“વાગ્નિસ્થામે વીઢી” આ અનુવપદ્ધત વાક્ય કહેવાય છે. અને એ સોમને ધર્મ છે જનાં વાગ્નિને માટે પ્રયોગ કર્યો છે તેથી વાગ્નિ વાગમર્મા સોમના ધર્મને અતિદેય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨ ॥

સમુપહૃય મક્ષણાય ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(૧) અને (સમુપહૃય) સમુપહૃત કરીને (મક્ષણાય) બહિષ્કરે નિર્દેય હોવાથી.

આવાર્થ :—“સોમ વિમજ્ય સમુપહૃય મક્ષયન્તિ” આ સમુપહૃતપૂર્વક બહિષ્કરણ પદ્ય સોમના ધર્મને પ્રાપ્ત કરાવવાનું લિંગ છે. ॥ ૩ ॥

ક્રયણપણપુરોક્તુપપામપ્રહ્ણાસાદનવાસોપનહનં ચ તદ્વત ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ક્રયણપણપુરોક્તુ ક્રપયામપ્રહ્ણાસાદનવાસોપનહનં ચ) અને ક્રયણ, ક્રપણ, પુરોક્ત, ઉપપામ, પ્રહ્ણ, આસાદન તથા વાસોપનહન લિંગોપણ (તદ્વત) સોમધર્મને અતિદેય કરવાના લિંગ છે.

આવાર્થ :—ક્રયણ આદિ ધર્મો સોમના છે જનાં તે સુરામાં પણુ નેવામાં આવે છે તેથી સોત્રામાંથી વાગમર્મા અને વાગ્નિવાગમર્મા સોમ ધર્મોને અતિદેય છે. આતું પૂર્વપક્ષવાદીનું મતભ્ય છે. ॥ ૪ ॥

શ્વિદીત સૂચ. હવિષા વા નિવચ્ચેત તદ્વિકારવાત ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (હવિષા) હવિષના સાદરવર્ણ (નિવચ્ચેત) એષ્ટિક ધર્મો નિવચ છે. (તદ્વિકારવાત) હર્ષપૂર્ણ વાગ્નિક હવિષને (વક્ષા) હોવાથી.

આવાર્થ :—સુરા અને વાગ્નિ દબ્ય હર્ષપૂર્ણમાસિક હવિષના વિકારો ॥ સુત્રોપધિ દબ્યનો વિકાર છે, વાગ્નિ આભામ્ય હવિષનો વિકાર છે. તેથી એષ્ટિક ધર્મો જ વાગ્નિ આદિ દબ્યમાં કરવાના હોય છે, સોમના ધર્મો નહિ. ॥ ૫ ॥

પ્રયોસા સોમશદ્ધઃ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(સોમશદ્ધઃ) સુરાને માટે વપરથેસો નેમ શબ્દ (પ્રયોસા) માત્ર પ્રયોસાને સૂચે છે.

આવાર્થ :—“સોમો વે સુરો” આ ઠેકાણે પ્રયુક્ત સોમ શબ્દ પ્રયોસા વાચક છે નેમ આમાત્રને માટે પ્રયુક્ત થયેલો “સશ” શબ્દ પ્રયોસા વાચક હોય છે તેમ. ॥ ૬ ॥

વચનાનોત્તરાણિ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વચનાનો) ત્રીભાં (વચનાનિ) વચ્ચે પણુ વાગ્નિક તરીકે વિધીવશન છે.

ભાવાર્થ :—આ પ્રમાણે દ્રવ્યના સાદરંગ્યો ઐષ્ટિક વિષ્ણુનું સિદ્ધ થવાથી બીજા ધર્મો પશુ વ્યવસ્થાથી વિદિત કર્યા છે. ॥ ૭ ॥

અપદેશશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત્) તે જ પ્રમાણે (અપદેશઃ) અપદેશ છે.

ભાવાર્થ :—‘ શમ્પેરેવ દીક્ષણીયામપ્રોતિ ’ ‘ તોવગમિ. પ્રાયણીયામ્ ’ આ વાક્યમાં શમ્પ અને તોડમ શબ્દો પશુ સ્તુતિ વાચક છે. ॥ ૮ ॥

પશુપુરોહાશ્ચ ચ લિજ્જદર્શનાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પશુપુરોહાશ્ચ) પશુપુરોહાશ્ચનો નિવેધ પશુ (લિજ્જદર્શનાત્) ઐષ્ટિક ધર્મના અતિરેશમાં લિગ છે.

ભાવાર્થ :—જેવેલ પશુના પુરોહાશ્ચ મહાપુરોહાશ્ચ છે તે આ વાક્યમાં પશુઓના પુરોહાશ્ચ હોવાનો નિવેધ બતાવ્યો છે અને મદને જ પુરોહાશ્ચ તરીકે બતાવ્યા છે. આમાં મહોત્તરી પશુ જે પ્રશાસા કરી છે તે પશુ ઐષ્ટિક ધર્મના અતિરેશમાં લિગ છે. આ ઉપરાંત સિદ્ધ થાય છે કે વાગિન અને સૌનામણિ યાગમાં ઐષ્ટિક ધર્મનો જ વિકલ્પ છે, સૌમિક ધર્મનો નહિ. ॥ ૯ ॥

પશુમાં સામાન્યધર્મના અતિરેશ છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પશુઃ પુરોહાશ્ચિવાદ સ્વાદ દેવતાસામાન્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(પશુ) પશુયાગ (પુરોહાશ્ચિવાદ) પુરોહાશ્ચના ધર્મવાળો (સ્વાદ) છે (દેવતાસામાન્યાત્) અનેના દેવતા સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—બોધિતદ્રોમ યાગમાં પશુ દેવ તરીકે હોય છે. તે પશુમાં જે વિધિનું કરવાનો હોય છે તે પુરોહાશ્ચના જે વિધિ કરવામાં આવે તે વિધિ કરવો. કારણ કે પુરોહાશ્ચ અને પશુ એ અનેની દેવતા એક જ હોય છે. પુરોહાશ્ચ અગ્નીષોમીય હોય તેમ પશુ પશુ અગ્નીષોમીય હોય છે, માટે પુરોહાશ્ચનો વિષ્ણુનું કરવો. આનું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૦ ॥

પ્રોક્ષણાશ્ચ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રોક્ષણાત્) પ્રોક્ષણનું શ્રવણ હોવાથી

ભાવાર્થ :—‘ હરુપસ્તૌપવીન્વો જુટ પ્રોક્ષામિ ’ આ વાક્યમાં પશુને પ્રોક્ષણ કરવાનું જણાવ્યું છે. પ્રોક્ષણ એ પુરોહાશ્ચનો ધર્મ છે. અર્થથી પશુ સિદ્ધ થાય છે કે પુરોહાશ્ચના ધર્મનો જ પશુમાં અતિરેશ છે. ॥ ૧૧ ॥

પર્યગ્નિકરણાશ્ચ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પર્યગ્નિકરણાત્) પર્યગ્નિકરણે પશુ હોવાથી.

(૪૬૨)

મીમાંસા દર્શન

આવાર્થ :—પર્વાગ્નિઋણ પશુ પશુને વિહિત છે અને પુરોહિતને પણ પર્વાગ્નિઋણ કરવાનું હોય છે. આથી પણ ગિદ્ધ શાય છે કે પુરોહિતના ધર્મો પરમા કર્તવ્ય છે. 'વત્સુકેન વ્યુ પર્વાગ્નિ કરોતિ યઃ' આ પ્રમાણે શાપરક્ષાઓમાં ઉલ્લેખ છે. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સામાન્યં વા તત્ત્વમવત્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(કા) સિદ્ધાંત સૂત્ર છે (સામાન્ય) સામાન્ય દ્વિવૃત્તના ધર્મો પશુમાં કર્તવ્ય છે (તત્ત્વમવત્યાત્) સામાન્ય દ્વિવૃત્ત પશુમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોવાથી.

આવાર્થ :—સામાન્ય ધર્મો પશુમાં કર્તવ્ય છે. કારણ કે સામાન્ય દ્વિવૃત્તના ઉત્પત્તિ પશુ અર્થાત્ ગાય આદિ પશુમાંથી છે. સામાન્ય એટલે દહીં અને દૂધ. દૂધ એ પશુમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને દૂધનો વિહાર ન દહીં. પશુ પશુ પશુગુર્ય છે. આ સામાન્યની પ્રત્યયતાને લીધે સામાન્યના ધર્મો પશુઓમાં કર્તવ્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

તસ્ય ચ પાત્રદર્શનાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તસ્ય) પશુને (પાત્રદર્શનાત્) પાત્રનું દર્શન હોવાથી

આવાર્થ :—સામાન્ય દ્વિવૃત્તને જેમ પાત્રની જરૂર છે તેમ પશુને પણ ખાણ આપી માટે પાત્રની જરૂર હોય છે તેથી સામાન્ય ધર્મો જ પશુમાં કર્તવ્ય છે. પુરોહિતના નહિ ॥ ૧૪ ॥

‘ પશુમાં પયોધર્મોના અતિરેશ છે ’ એ અધિકરણને લગતાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. દમ્નઃ સ્વામ્યૃતિસામાન્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(દમ્ન. સ્વામ્ય) સામાન્યધર્મવાળા પશુપાત્રમાં દહીંના ધર્મોના અતિરેશ છે. (સ્વામ્યૃતિસામાન્યાત્) મૃતિરૂપનાત્વેષ સામાન્ય ધર્મને લીધે.

આર્થ :—સામાન્યધર્મવાળા પશુમાં દહીંના ધર્મોના અતિરેશ છે, કારણ કે દહીંમાં ધનત્વ છે અને પશુમાં પણ ધનત્વ છે. આ સામાન્યધર્મને લીધે દધિધર્મોના અતિરેશ પશુમાં છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પયો વા કાલ્પસામાન્યત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વય) દૂધ પશુમાં પોતાના ધર્મોના અતિરેશ કરે છે. (કાલ્પસામાન્યત્) પશુ અને પર્વામાં જ્યાં કલ્પતા ૧૫ ધર્મો સમાન છે.

આવાર્થ :—દૂધ પશુને દહીં કરતાં સંનિહિત છે. દધિથી પશુ દૂધને લીધે જરૂરિન બને છે. તેથી દૂધના ધર્મોના અતિરેશ કરવામાં આવે છે. ॥ ૧૬ ॥

પદ્મગત્તર્યાય ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પદ્મગત્તર્યાય) પશુપ્રજાવમાં અન્નનત્વ હોવાથી.

લાવાર્થ :—પશુમાથી પ્રથમ દૂધ અને દૂધમાંથી દધિ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે દહીં કરતાં દૂધ અતિરંગ હોય છે. ॥ ૧૭ ॥

દ્રવત્વં ચાવિશિષ્ટ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ત) અને (દ્રવત્વ) દ્રવત્વરૂપ ધર્મપણુ (અવિશિષ્ટ) સમાન છે.

લાવાર્થ :—પશુ પણુ દ્રવે છે અને દૂધ પણુ દ્રવે છે. દ્રવત્વરૂપ ધર્મપણુ સમાન છે. માટે સાનામધર્મવાળા પશુ ચામમાં પયોધર્મ અતિદિષ્ટ છે. ॥ ૧૮ ॥

‘આમિક્ષામાં પયોધર્મના અતિદેશ છે.’ એ અધિકરધુનાં સૂત્રા સમજાવે છે.

આમિક્ષોમયમાલ્યાવાલુમયવિકારઃ સ્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(આમિક્ષા) આમિક્ષા (હમયમાલ્યત્વા) દૂધ અને દહીં બન્નેમાંથી હોવાથી (હમયવિકાર. સ્વાત) બન્નેના ધર્મો તેમાં કર્તૃત્વ હોય છે.

લાવાર્થ :—દૂધ અને દહીં બન્નેમાંથી ‘આમિક્ષા’ રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે ‘નૈષ્કલ્યમિક્ષા’ એ વાક્યથી જે ચામ વિહિત થાય છે તેમાં દૂધ અને દહીં બન્નેના ધર્મો કર્તૃત્વ હોય છે. ॥ ૧૯ ॥

एक वा चीदनैकत्वात् ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એવમ) એમાંથી એકના જ ધર્મનો અતિદેશ માનવો જોગ્ય છે. (ચોદનૈકત્વા) એક વિધિથી વિહિત હોવાથી.

લાવાર્થ :—એકના ધર્મના અતિદેશથી નિરાશક્તિ થાય છે તે પછી ધીમનના વિષયન્તની કશી જરૂર રહેતી નથી માટે બન્નેનો વિષયન્ત નહા પણુ એકનો જ વિષયન્ત સ્વીકારવો જોઈએ. ॥ ૨૦ ॥

દધિ સંઘાતસામાન્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(દધિ) દહીંના ધર્મનો અતિદેશ કરવો જોઈએ (સંઘાતસામાન્યાત્) ધનીશાવરૂપ ધર્મ બન્નેમાં સમાન હોવાથી

લાવાર્થ :—દહીંમાં અને આમિક્ષામાં ધનત્વરૂપ સમાન ધર્મ છે તેથી દધિનો જ વિષયન્ત સ્વીકારવો જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. યયો વા તત્પ્રમયત્વાદ્લોકદદ્વમ્ સ્તદર્શત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત સૂચક છે (યયઃ) પયોધર્મ અતિદિષ્ટ છે (તત્પ્રમયત્વાત્) દૂધમાંથી જ આમિક્ષા બનતી હોવાથી (લોકવત્) લોક જીવહારમાં પણ દૂધમાં મેળવણુ દહીં બનાવવા માટે નાખવામાં આવે છે (દમ્ સ્તદર્શત્વાત્) દૂધમાં જે થોડુંક દહીં નાખવામાં આવે છે તે દહીં બનાવવા માટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ :- ‘ તમે પંચસિ દષ્ટાનવતિ સા વૈશ્વદેવી વામિશ્વા ’ તપાનેલાં દુધમાં દહીં નાંખવામાં આવે છે અને જ્યારે તે કાઢી જાય છે ત્યારે જે કઠળ ભાગમાં આવે અવગ પડે છે તેને ‘ આમિશ્વા ’ કહે છે અને જે પાણી જેવા પ્રવાહી ભાગ હોય છે તેને ‘ વામિશ્વ ’ કહેવામાં આવે છે. આમિશ્વા દુધમાંથી જ અને છે દહીંમાંથી નહિ. દહીં તો કેવળ આત્મનન્મેગવણ તરીકે જ ઉપયોગમાં લેવાય છે. માટે ‘યોધમ’ જ ‘આમિશ્વા’ માં અતિદિષ્ટ છે. ॥ ૨૨ ॥

ધર્મસુપ્રહાસ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :- (‘ વ ’) અને (ધર્મસુપ્રહાસ) સઘઃકાષતા ૧૫ ધર્મ અનુકૂળ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- વૈશ્વદેવ સઘઃકાષ વાગ છે, જે તેમાં દધિના ધર્મો કતંબ હોય તો સઘઃકાષતાના બાધ થાય ■ દધિની માફક તે વાગ પણ હૃદયકાષ્ટકાષ હોવા જોઈએ. ‘ સયોમાવ ’ વ દર્શયતિ સુખતાં પુજ્યં પયઃ ’ આ પ્રમાણે જાણરખાવમાં પણ ઉક્તેષ છે માટે આમિશ્વામાં પયોવિકાર કતંબ છે. અર્થાત્ પયોધર્મો જ આમિશ્વામાં અતિદિષ્ટ છે. ॥ ૨૩ ॥

‘ હાદયાદમાં સત્ર અને અહીન ની વ્યવસ્થાથી ધર્મનો અતિદેશ થાય છે. ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સપ્રમહીનશ્ચ હ્રાદશાદસ્તસ્યોમયથા પ્રવૃત્તિરૈકકમ્પ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :- (સપ્રમ, અહીનઃ વ) સત્ર અને અહીન મન્ને સ્વભાવચયો (હ્રાદશાદ) હાદશાદ હોય છે. (સત્ત્વ) તે હાદશાદની (સમયથા પ્રવૃત્તિ) બન્ને રીતે પ્રવૃત્તિ હોય છે. (ઈકકમ્પ્યાત્) કમ્પં એક જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- હાદશાદ એક કંટુ છે તેના બે રૂપ છે. એક અહીન અને બીજું સત્ર. તે બન્નેરૂપમાં ભેદ હોય છે. સત્રમાં જે યજમાનો હોય તેમ ઋત્વિજો હોય છે. સર્વેંડપી ઈક્ષેત્વ બધાએ જ દક્ષિણ લેવી જોઈએ. અહીનના ધર્મો હાદશાદ ઉપસદ્ આદિ હોય છે. દ્વિરાત્ર આદિ અહીનોની અને મવાનપનાદિ સત્રોનો હાદશાદ કંટુ પ્રવૃત્તિ હોય છે. આ કારણથી દ્વિરાત્ર આદિ અહીનોમાં અને મવાનપનાદિ સત્રોમાંના દરેકમાં બન્નેના ધર્મો પ્રવર્તે છે કે સત્રમાં સત્રના ધર્મો અને અહીનમાં અહીન ધર્મો ? આ સદિકમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું માનવું ■ કે હાદશાદ ઉભયસ્વભાવ હોય ■ અર્થાત્ સત્ર અને અહીન બન્નેના ધર્મો તેને લાગુ પડે છે, કારણ કે કમ્પં તો એક જ છે ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

‘ અપિ યા યજતિશ્ચૈતરહીનમ્પ્રવૃત્તિઃ સ્વાત્

પ્રવૃત્તાતુલ્યમદ્વત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥ .

પદાર્થ :- (અપિ યા) અથવા (યજતિશ્ચૈતરઃ) બન્ને ‘ યજતિ ’ પદનું અવણ હોય ત્યાં (અહીનમૂત પ્રવૃત્તિ) અહીનધર્મની પ્રવૃત્તિ (સ્વાત્) માનવી (પ્રવૃત્ત્ય) હાદશાદ૧૫ પ્રવૃત્તિ સારી (તુલ્યમદ્વત્વાત્) સમાન સંખ્દ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- પ્રવૃત્તિમૂત હાદશાદમાં ‘ પ્રજાત્મ્યં યજન્તે ’ અહીં ‘ યજતિ ’ નું અવણ છે એજ પ્રમાણે ‘ ય ઇત્ વિદ્વાત્ દ્વિરાત્રે યજતે ’ આ વિષ્ટિત યોજના પણ યજતિનું અવણ છે. માટે અહીનમાં અહીનના ધર્મો અને સત્રમાં સત્રના ધર્મો પ્રવર્તે છે. ॥ ૨૫ ॥

દ્વિરાત્રાદીનામેકાદશરાત્રાદહોત્ત્વં યજતિચોદનાત ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(દ્વિરાત્રીનામ) દ્વિરાત્ર આદિ યાગે (એકદશરાત્ર) એકાદશ રાત્ર સુધીના યાગે (અહીનત્વમ્) અહીન કહેવાય ॥ (યજતિચોદનાત) યજતિ પદાર્થ વિધાન થયું હોવાથી.

આવાર્થ :—જ્યાં જ્યાં યજતિ પદાર્થ વિધાન થયું હોય ત્યાં ત્યાં અહીન ધર્મ સમજાવે અને જ્યાં જ્યાં આસીરજ અથવા ઉપેયુ-પદનો પ્રયોગ કર્યો હોય એમકે મૃદુપતિસાદશા સ્વપગત્વિનો પ્રાક્ષણ સત્ત્વુપેયુઃ 'ત્યાં ત્યાં સત્ર ધર્મનો પ્રયોગ કરવો' 'દ્વિરાત્રેણ યજેત' 'નિરાત્રેણ યજેત' આ અહીનસિંગ છે અને ત્રયોદશરાત્રમુદિક્ષાના ઉપેયુઃ આ સમાર્થ છે કારણ કે ઉપેયુઃ અહીનો પ્રયોગ કર્યો છે, તે જ પ્રમાણે 'અગ્નિસરત્ર' પ્રતિષ્ઠાના આસીરજ' આ પશુ સત્રનું સિંગ છે કારણ કે અહીં આસીરજ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. ॥ ૨૬ ॥

ત્રયોદશરાત્રાદિષુ સત્રમૃતસ્તેષ્વાસનોપાયિચોદનાત ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ત્રયોદશરાત્રાદિષુ) ત્રયોદશરાત્ર આદિમાં (સત્રમૃતઃ) સત્રના ધર્મનો અતિદેશ છે. (આસનોપાયિચોદનાત) આસન અને ઉપાયિ અહીનો પ્રયોગ હોવાથી.

આવાર્થ :—ત્રયોદશરાત્રમુદિક્ષાના ઉપેયુઃ ત્રયોદશરાત્ર યાગમાં ઉપેયુઃ અહીંથી વિધાન થયેલું છે તેથી તે સત્ર કહેવાય છે. જ્યાં આસીરજ અથવા ઉપેયુઃ અહીંથી વિધાન હોય છે તે સત્ર કહેવાય છે. ॥ ૨૮ ॥

લિજ્ઞાચ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્ઞાત) અર્થવાદ ૨૫ સિંગ હોવાથી.

આવાર્થ :—'અભિયોનો મૈ પ્રજાપતિઃ સ ઉત્તરાનેકસાનસજ્જત તમેન' દ્વિરાત્રાદયોદ્ધર્મણા ઉચુઃ ભવન્નાન્માહ્વાસીઃ' આ અર્થવાદથી સિદ્ધ થાય છે કે દ્વિરાત્રાદિ અહીન ધર્મવાળા જ છે, સત્ર ધર્મવાળા નહિ. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે દ્વિરાત્રાદિ અહીન ધર્મવાળા અને ત્રયોદશરાત્ર-મુદિક્ષાના ઉપેયુઃ ત્રયોદશરાત્ર આદિ સત્ર ધર્મવાળા યાગો છે. આ પ્રમાણે અવરથાથી ધર્મનો અતિદેશ છે. ॥ ૨૮ ॥

‘ત્રયોદશરાત્રાદિમાં સત્ર ધર્મનો અતિદેશ છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ અન્યતરતોડતિયપ્રત્યાત્ પશ્ચદશરાત્રસ્યાદહોત્ત્વં કુણ્ડપાયિનામયનં

ચ તદ્દત્તેષ્વદીનત્વદર્શનાત ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(પશ્ચદશરાત્રસ્ય કુણ્ડપાયિનામયનં ચ) ‘ત્રયોદશરાત્ર અને કુણ્ડપાયિનામયનમાં (અહીનત્વમ્) અહીનના ધર્મનો અતિદેશ છે. (અન્યતરતઃ) આદિ અને અન્ત મધ્યેન એક દેશમાં (અતિયત્નાત) અતિરાત્ર નામક યાગ હોવાથી (તદ્દત્તેષુ) અતિરાત્રવાળામાં (અહીનત્વદર્શનાત) અહીનત્વ ધર્મનું દર્શન હોય છે.

ભાવાર્થ :—પંચદશરાત્ર અને કુંડપાષિનામ્પનમાં અહીન ધર્મેના અતિદેશ હોય કે કારણ કે તે એમાંના એકને અંતે અતિરાત્ર સંસક થાય હોય છે. અને જેમાં અનિરાત્ર હોય છે તે અહીન ધર્મવાળા હોય છે. યદન્યતરતોઽતિરાત્રા સ્તેનહીના આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. ॥ ૨૯ ॥

અહીનવચનાચ્ચ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અહીનવચના) ઉક્ત વાક્યમાં ‘અહીન’ એવું ૨૫૯ વચન છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્યમાં ‘અહીન’ એવો ૨૫૯ શબ્દ છે તેથી પંચદશરાત્ર આદિ અહીન ધર્મવાળા છે એમ સમજી શકાય છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર સત્રે ચોપોયિદર્શનાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) ૫૫ (ચોપોયિદર્શનાત્) સત્રમાં ઉપાધિ શબ્દનો નિધાન તરીકે પ્રયોગ હોવાથી (સત્રે) ઉક્ત અને સત્ર જ છે.

ભાવાર્થ :—‘પન્ચદશરાત્રમુપેયુ’ આ વાક્યમાં ‘ઉપેયુ’ શબ્દ હોવાથી એ યાગમાં સત્ર ધર્મે જ અતિદેશ છે. ॥ ૩૧ ॥

સત્રલિજ્ઞં ચ દર્શયત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સત્રલિજ્ઞ) સત્રનું ચિંત (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—કુંડપાષિનામ્પનમાં સત્રલિજ્ઞ આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે. ગૃહપતિ. સુમન્યઃ સત્રમાં જ ગૃહપતિ શબ્દનો વ્યવહાર હોય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે પંચદશરાત્ર આદિમાં સત્ર ધર્મેના અતિદેશ છે. ॥ ૩૨ ॥

દર્શત મીમાંસાગુર્જરમાપ્યે અષ્ટમાખ્યાયસ્ય દ્વિતીયઃ પાદઃ

અથ ગુર્જરમાપામીમાંસામાપ્યે અષ્ટમાખ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ ॥

‘શુચિદેવતે આગ્નેયનો અને આગ્નાયૈષ્ણવમાં આગ્નીષેખીયનો ધર્માતિદેશ છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર દલિર્ગેણ વચ્ચુત્તરસ્ય દેશસામાન્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(દલિર્ગે) દલિર્ગેણમાં (વચ્ચુ) ૫૨ (વચ્ચુત્તરસ્ય) ઉત્તર અગ્નિની ઉપશુ યાગ પ્રકૃતિ છે. (દેશસામાન્યાત્) દેશની સમાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ પ્રમાણે હવિર્ભુત્તુ અન્ન ચાપ છે. આગ્નેષ્વરમ્ એકદશકાલં નિર્વપેત્ સરસ્વતૈ ચક્ષુઃ, યદૈત્સ્યં ચક્ષુઃ । ખીન્ન ગણુતુ આખ્યાન આ પ્રમાણે થાય છે અમ્મે પાવકાય અમ્મે શુચ્યેષ્ઠા વપાલમ્ । તેમાં આખ્યાનવૈશ્વતનો પ્રથમ પાઠ હોવાથી આગ્નેય યાગની વિરૂતિ છે અને શુચિદેવતાક દ્વિતીય સ્થાન અર્થાત્ પછીથી શ્રવણ યતુ હોવાથી અગ્નિ ધામીયની વિરૂતિ છે. જે યાગ જેની વિરૂતિ હોય તેના ધર્મે તેમાં અતિદેશ થાય છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર દેવતયા વા નિયમ્યેત શશ્વત્વાદિતરસ્યાધુતિવાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (દેવતયા) દેવતાથી (નિયમ્યેત) નિયમ બધાય છે. (શશ્વત્વાત્) દેવતા સ્થાય સ્થિતિ હોવાથી (ઇતરસ્ય) ખીન્ન (અધુત્વાત્) શૂન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દેવતાના સાદશ્યથી નિયમ બધાય છે. આગ્નિવૈશ્વત અને અગ્નીધોમીય દ્વિદેવતાક હોવાથી આગ્નિવૈશ્વત અગ્નીધોમીયની વિરૂતિ ॥ અને શુચિદેવતાક અને આગ્નેય એકદેવતાક હોવાથી શુચિદેવક યાગ આગ્નેયયાગની વિરૂતિ છે એટલે આગ્નિવૈશ્વતમાં અગ્ની-ધોમીય યાગના ધર્મેના અને શુચિદેવતાક યાગમાં આગ્નેયયાગના ધર્મેના અતિદેશ છે આ સાગ્ન શબ્દગમ્ય છે. જ્યારે દેશસાગ્ન શબ્દગમ્ય નથી. મારે ઉક્ત રીતે જે ધર્મેના અતિદેશ કરવા યોગ્ય છે. ॥ ૨ ॥

‘ જનકસમ્પ્રસાદમાં ત્રિવૃત્ત અહનુર્માં દ્વાદશાહુધર્મેના અતિદેશ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ગવચોદનાયાં વસ્ય લિટ્તં તદાહુતિ પ્રતીયેતાન્નેયવત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ગવચોદનાયામ્) ગણુવિધાનમાં જે ઉદાહરણ બતાવવામાં આવ્યું છે તેમાં (વસ્ય) જે પ્રથમ અહનુર્ (લિટ્) ત્રિવૃત્ત થયું છે (તદાહુતિ) તે પ્રથમ અહનુર્ આહુતિ (પ્રતીયેત) જણાય છે. (આગ્રયવત્) આગ્નેય વિધિવંતનો જેમ અભ્યાસ બતાવવામાં આવ્યો ॥ તેમ .

ભાવાર્થ :—અમ્મે પવમાવા, અમ્મે પાવકાય, અમ્મે શુચ્યે અહીં જેમ દેવતાનાં એકયતુ સાદશ્ય છે અને તેથી આગ્નેય વિધિવંતનો અભ્યાસ માનવામાં આવે છે તેમ જનકસમ્પ્રસાદમાં જે ગણુવિધાન છે તેમાં પ્રથમ અહનુર્ની આહુતિ જે પ્રતીયમાન છે પ્રથમ અહનુર્ જે ત્રિવૃત્તસ્તોમ છે પછીના હિતર અહનેમાં તેની જે અહુતિ કરવા પી હોય છે ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર જાનાઘ્વાનિ વા સઘાત્તવાવ પ્રવૃત્તિલિટ્તેન ચોદનાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (જાના ઘ્વાનિ) દ્વાદશાહ સખધી જુદા જુદા અહનેનું વિધાન ॥ (સઘાત્તવાત્) ચત્વારિ ઘ્વાનિ આમ ચાર સખધાથી અહનેના સમુદાયનું વિધાન હોવાથી (પ્રવૃત્તિ લિટ્તેન ચોદનાત્) પ્રવૃત્તિલિટ્તે ગયી વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હાથાદ સંબધી જુદા જુદા અદ્વનોનું વિધાન છે એટલે સમુદાયનું વિધાન હાથાદિકમાં ચાર અદ્વનોના અનુવાદ કરીને વિધાન થયું છે એટલે સંઘાતમાં ત્રિવૃત્તનું વિધાન છે પ્રથમ અદ્વનો ત્રિવૃત્તોમવિશિષ્ટ માની પછી ઉત્તર ત્રેના જ વિધ્યન્ત સ્વીકાર કરવો એ અયોગ્ય છે એક જ અદ્વનોની આવૃત્તિથી ચાર અદ્વન સિદ્ધ થઈ શકે નહિ, કારણ કે ચારે અદ્વન જુદા જુદા છે. માટે તેમાં હાથાદ વાગના ધર્મ માનવા જોઈએ. ॥ ૪ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (ચાન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય દર્શન પછી છે.

ભાવાર્થ :—તેજામિષ્ટોઃ પ્રથમઃ અહીં અગ્નિષ્ઠોમમા પ્રથમત્વ બતાવ્યું છે ત્યારે બીજા અગ્નિષ્ઠોમ જ નથી તો પ્રથમ અગ્નિષ્ઠોમ કેમ કહેવાય ? બીજાની અપેક્ષાએ પ્રથમ કહેવાય છે માટે અદ્વનોમા બિન્ન ધર્મકત્ત છે એમ સુચિત થાય છે જે પ્રથમ અદ્વનમાં ધર્મ વિહિન છે તેની આવૃત્તિ બીજા અદ્વનોમાં થાય છે એમ નહિ આ હેતુથી ત્રિવૃત્ત અદ્વનોમાં હાથાદ ધર્મોનો અનિદેશ છે. ॥ ૫ ॥

પદત્રિંશદાત્રમાં પઠહ ધર્મનો અતિદેશ છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ કાલામ્યાસેઽપિ ચાદરિઃ કર્મમેદાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(કાલામ્યાસેઽપિ) કાળનો અભ્યાસ કરનાર વાક્ય છે (ચાદરિઃ) એવું બાદરિ આચાર્ય માને છે (કર્મમેદાત્) કર્મનો ભેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પઠહા ભવન્તિ ચત્વારોઽવન્તિ અહીં અદ્વસંયત્ત સોમ માત્રોનો સંખ્ય-વિશેષ પઠપદાન્તર્ગત પદ ચબ્દથી અભિહિત થાય છે અને તે પદ સંખ્યા છે. દરીથી તેને ચાર ગણી બતાવવાથી યોવીશ સંખ્યાવાળા અદ્વનોના સંઘમાં પર્મવસિત થાય છે. અહીં ધની પ્રકૃતિ હાથાદ હોય છે. માટે હાથાદનો જ ધર્મોતિદેશ પઠ સંયત્ત માત્રમાં કરવો જોઈએ અને પઠરૂપ કાળની જ આવૃત્તિ માનવી જોઈએ આવું બાદરિ આચાર્ય માને છે. ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર તદાવૃત્તિઃ જુ જૈમિનિરદ્વામપ્રત્યક્ષસંખ્યત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(જુ) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (તદાવૃત્તિમ્) કર્મની આવૃત્તિ છે એવું (જૈમિનિઃ) જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. (અદ્વામ્) અદ્વનોની (અપ્રત્યક્ષસંખ્યત્વાત્) પ્રત્યક્ષ સંખ્યા ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ દિવસથી સાખ્ય જે કર્મ છે તેજ કર્મ વલ્લ ચબ્દ વાક્ય છે. અને તેને માટે યોવીશ દિવસ થાને છે. માટે જે પઠ નામક કર્મ વિશેષ છે તેનો જ વિધ્યન્ત માનવો એજ ન્યાય છે આવું જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. ॥ ૭ ॥

‘ સંસ્થાગણેભાં દ્વાંશ્ચાલિક ધર્મનો અર્થતદેશ છે. ’ એ
અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સંસ્થાગણેષુ તદ્વ્યાસઃ પ્રતીયેત કૃતલક્ષણગ્રહણાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(સસ્યાગણેષુ) જ્યોતિષોમની સંસ્થાઓમાં (તદ્વ્યાસ) જ્યોતિષોમનો વિષય (પ્રતીયેત) પ્રતીત થાય છે. (કૃતલક્ષણગ્રહણાત્) કૃતનામ જ્યોતિષોમનું જ ગ્રહણ હોવાથી.

જાવાર્થ :—‘ સ્વતોવર્ણ્ય’ મવતિ । કૃતલિચન મવતિ । પન્નાગ્રિઃ પન્નોજ્ય ’ આવા નામવાળા યજ્ઞો જ્યોતિષોમની સંસ્થા તરીકે સંજનાય છે, તેમાં જ્યોતિષોમનો જ વિષય થાય છે, કારણ કે ઉચ્ચ, પેદશી, અતિરાત્ર, અગ્નિષોમ, આ બધા જ્યોતિષોમનાં નામ છે. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અધિકારાદ્વા પ્રકૃતિઃ તદ્વિશિષ્ટા સ્વાદમિધાનસ્ય
તદ્વિમિત્તવાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તદ્વિશિષ્ટ) ઉચ્ચાદિ સંસ્થાવિશિષ્ટા (પ્રકૃતિ) દ્વાંશાદ સંબંધી અદનો (સ્વાત્) વિહિત કરવામાં આવ્યા છે (અધિકરણ) અર્થતદેશ થાઓને અધિકાર હોવાથી. (અમિધાનસ્ય તદ્વિમિત્તવાત્) ઉચ્ચાદિ નામ કતુસમાસિને લીધે આપવામાં આવેલાં હોવાથી.

જાવાર્થ :—ઉચ્ચ આદિ સ્તોત્રો છે. જે કર્મની સમાપ્તિ જે સ્તોત્રથી કરવામાં આવે ॥ તે કર્મ (યજ્ઞ) સમાપ્તિરૂપ નિમિત્તને લીધે તે સ્તોત્રના નામથી કહેવામાં આવે છે. માટે દ્વાંશાદની અંદર અદનોમાં ઉચ્ચાદિ નામનો સંભવ હોવાથી ॥ પરંતુ વિગંથી દ્વાંશાદનો વિષય થાય છે ॥ ૯ ॥

શતોકચ્ચાદિભાં જ્યોતિષોમમાંથી સ્તોત્રોમાં ઉપચય થાય છે
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ગણાદુપવચસ્ત્વપ્રકૃતિવાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ગણા) દ્વાંશાદ બળુમાંથી (ઉપવચ.) ધર્મ પ્રાપ્તિ થાય છે. (તત્પ્રકૃતિવાત્) શતોકચ્ચની પ્રકૃતિ દ્વાંશાદ હોવાથી

જાવાર્થ :—‘ સ્વતોવર્ણ્ય’ મવતિ ’ અહીં ઉચ્ચ સ્તોત્રમાં જ્યોતિષોમોચ્ચ સ્તોત્રમાંથી કેટલાક અધિક ધર્મ આવનાત કર્યા છે. આ ધર્મો દ્વાંશાદ બળુમાંથી પ્રાપ્ત કરવાના હોય છે. કારણ કે શતોકચ્ચની પ્રકૃતિ દ્વાંશાદ બળુ વચ પ્રકૃતિ છે ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર એકાદ્વા લેપાં સમત્વાત્ સ્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એકાદા) જ્યોતિષોમમાંથી ધર્મો પ્રાપ્ત કરવાના હોય છે. (લેપાત્) શતોકચ્ચ અને દ્વાંશાદ અદનો આ બન્નેની (સમત્વાત્ સ્વાત્) સમાનતા હોવાથી

ભાવાર્થ — દ્વાદશાદ ગણ પોને જ ન્યેતિષ્ટોમની વિકૃતિ છે અને શતોક્થ્ય સ્તોત્ર પણ વિકૃતિ હોય છે, એટલે બન્નેને બીજામાંથી ધર્મો પ્રાપ્ત કરવાના હોય છે, માટે શતોક્થ્ય સ્તોત્રમાં સૌની પ્રકૃતિમૂલ યાગમાં ન્યેતિષ્ટોમમાંથી જ ધર્મો પ્રાપ્ત કરવાના છે. ન્યેતિષ્ટોમ માર્ગની પણ પાસે બિહાસ માર્ગનો નથી અને દ્વાદશાદને તો બિહાસ માર્ગથી પડે છે ન મિષુકો મિષુક યાગને બિહાસ માર્ગ સાત બે અભિહુક અને તો બિહુક બિહુક પાસે માર્ગનો નથી એ લૌકિક ન્યાયને અનુસરી શતોક્થ્ય દ્વાદશાદ પાસેથી નહિ પણ ન્યેતિષ્ટોમ પાસેથી જ ધર્મવૃદ્ધિ મળે છે ॥ ૧૧ ॥

‘ ગાયત્રેતદ્ અર્હમ્ વતિ ’ ઇત્યાદિમાં ઉત્પત્તિ ગાયત્રીઓનો આગમ છે એ અધિકરણના સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર ગાયત્રીપુ પ્રાવર્તનામયચ્છેદ પ્રવૃત્ત્યધિકારાસ્સ ય્યાત્વા
દક્ષિણોમયદવ્યતિરેકાત્તદાક્યત્વમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ — (ગાયત્રીપુ) શ્રુતમણ ગાયત્રીઓમાં (શક્તીનામ્) પ્રકૃતિ યાગમાંથી પ્રાપ્ત થતી ત્રિષ્ટુપ જગતી ઇત્યાદિમાંથી (અવચ્છેદ.) અક્ષરોનો લેખ કરવો અને ગાયત્રી બતાવવી (પ્રવૃત્ત્યાધિકારાત્) પ્રકૃતિમૂલ વિધાનનો અનુગ્રહ થતો હોવાથી (સચ્ચાત્વાત્) ગાયત્રીઓમાંથી અક્ષરોની સંખ્યા હોવાથી (અમ્યાતિરેકાત્) નિત્ય સંખ્યા હોવાથી (તદાક્યત્વમ્) ગાયત્રી નામ વાળું છે (દક્ષિણોમયત્) પૂર્વાધિકરણમાં અગ્નિષ્ટોમની રીત પ્રમાણે

ભાવાર્થ — ‘ ગાયત્રેતદ્ અર્હમ્ વતિ ’ રૂપે વ્યવસ્થિતસ્યેવ રચેત ’ રૂપે વ્યવસ્થિતસ્યે ‘ ગાયત્રેતદ્ અર્હમ્ વતિ ’ વાગ્યેય યાગ કર્યા પછી બૃહસ્પતિ સ્વનામ યાગ કરવો. અહીં એમ શ્રવણ કરેલું છે કે આ અર્હમ્ ગાયત્રી છે એટલેઆમાં ગાયત્રી મનને ઉપયોગ કરવો હવે એ બૃહસ્પતિ સ્વ વિકૃત યાગ હોવાથી તેમાં પ્રકૃતિ યાગમાંથી અતિરેક શાસ્ત્ર પ્રાપ્ત થતા ‘ ત્રિષ્ટુપ અને અનુષ્ટુપ, આદિ ૭ વાગી ન્યાઓમાંથી અક્ષરોનો લેખ કરી તેને ગાયત્રી ૭ હ બતાવવો કે દારાનમાં = જગદેશમાંથી ગાયત્રી ૭ હનો અગમ કરી ઉક્ત યાગને સંપન્ન કરવો ? આ સંશયમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું કહેવું છે કે પ્રકૃતિમૂલ શ્રુતમાં ત્રિષ્ટુપ અને જગતી આદિ ૭ હમાંથી અક્ષરોનો લેખ કરી તેને ગાયત્રી ૭ હનું રૂપ આપવું. ત્રિષ્ટુપ ૭ હમાં ૪૨ અક્ષરો હોય છે તો તેમાંથી ૨૦ અક્ષરોનો લેખ કરી તેને ૨૪ અક્ષરોનો ગાયત્રી ૭ હ બતાવવો જગદેશમાંથી ૭ હ નવી ગાયત્રીઓ લાવવાની જરૂર નથી જેમ પૂર્વાધિકરણમાં સ્વતંત્રિયગમમાં દ્વાદશાદ અહોમમાં ઉત્પત્તિનો લેખ કરવામાં આવે છે તેમ આ ઉદાહરણે પણ અધિક અક્ષ વાળા ૭ હોમાંથી વધારાના અક્ષરોનો લેખ કરી તેને ગાયત્રી ૭ હ બતાવવો અને તેના વડે બૃહસ્પતિ સ્વને સંપન્ન કરવો ॥ ૧૨ ॥

નિત્યચ્છેદ પૃથક્ સર્તીપુ તદ્વચનમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (પૃથક્સર્તીપુ) ગાયત્રીની અપેક્ષાને બુદ્ધિ મજાતી ત્રિષ્ટુપ જગતી આદિમાં (નિત્યચ્છેદ.) નિત્ય સંખ્યા વાચક (તદ્વચનમ્) ગાયત્રી વચન છે

ભાવાર્થ — આ સૂત્રમાં ગાયત્રી શબ્દ ચોવીસ સંખ્યાનો વાચક છે તે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે ‘ જગતી ’ ૭ હ અહોમમાં અક્ષરોનો છે એ દિ દે ગાયત્રી લેખ જગતી । એ

ગાયત્રી મળીને એક 'જગતી' જન્મ થાય છે. હવે જો ગાયત્રી જન્મ ચોવીસ સંખ્યાનોજ વાચક ન હોય તો ઉપર કહેલું વચન કેવી રીતે સંગત થાય ? કોઈ એ ગાયત્રી હંદવાળી જ્યાં મળીને એક જગતી બનતી નથી. આ કારણને લીધે 'ગાયત્રી' જન્મ શુદ્ધ ચોવીસ સંખ્યાનો જ વાચક છે. આર્ય પૂર્વ પક્ષવાદીનું મતભ્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

ન વિગતૌ દક્ષેતિ ચેત ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વિગતૌ) વીસ સંખ્યામાં (દક્ષ) જેમ દશ સંખ્યા સમૂપેલી હોય છે તેમ જગતીમાં ગાયત્રી પણ સમાયેલી હોય છે (દક્ષેતિ ચેત ન) જો એમ માનવામાં આવે તો એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

સાધાર્થ :—વીસ સંખ્યામાં જેમ દશ સંખ્યા સમાયેલી છે તેમ જગતીમાં ગાયત્રી પણ આવી જ જાય છે માટે જ્યાં ગાયત્રીમાં કમ કરવાનું કહ્યું હોય અને તે ઠેકાણે જો જન્મ પ્રાપ્ત થયેલો હોય તો જગતીમાંથી અક્ષરોનો ભોગ કરી તેને ગાયત્રીનું રૂપ આપવાની જરૂર નથી કારણ કે તેમાં ગાયત્રી પણ આવે જાય. જો આમ કહેવામાં આવે તો, આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૪ ॥

એકસંખ્યમેવ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(એકસંખ્યમે) એક જ સંખ્યા (એવ સ્યાત્) નિશ્ચય થાય.

સાધાર્થ :—જો એમ માનવામાં આવે તો પદાર્થ જ એક માનવી જોઈએ ખીછ બધી સંખ્યાનો સમાવેશ તેમાં થઈ જ જાય છે. તો પછી જુદી જુદી સંખ્યા સામાટે માનવી જોઈએ ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ગુણાદ્યો દ્રવ્યશબ્દઃ સ્યાદસર્વવિપયત્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ગુણાદ) ગુણ હોવાથી (દ્રવ્યશબ્દઃ) ચતુર્વિંશતિ અક્ષર શુક્લ દ્રવ્યનો વાચક (સ્યાત્) ગાયત્રી જન્મ છે. (અસર્વવિપયત્યાત્) સર્વવિપયક ન હોવાથી.

સાધાર્થ :—ગાયત્રી જન્મ ચોવીસ સંખ્યાનો વાચક નથી પણ ચોવીસ અક્ષરવાળા દ્રવ્યનો (જ્યાંનો) વાચક છે. જો કેવળ સંખ્યા વાચક હોત તો વીસ ધાંચો ઇત્યાદિમાં પણ પ્રયોગ થાત, કોઈએ પૂછ્યું કે કેટલી ગાયો છે ? તો શું 'ગાયત્રી ગાયો છે' એમ કહેવામાં ચોવીસ ગાયો છે એમ સમજી શકાયે નહીં જ, માટે ગાયત્રી જન્મ ચોવીસ અક્ષરવાળી જ્યાંનો જ વાચક છે કેવળ સંખ્યાનો નહિ. ॥ ૧૬ ॥

ગોત્વવચ્ચ સમન્વયઃ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગોત્વવચ્ચ) ગોશબ્દ ગોત્વવાચક છે જ્યાં ગમન ગોશબ્દની પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત પડે છે માટે તેની આદ્ય (સમન્વયઃ) સમન્વય કરના જોઈએ.

સાધાર્થ :—જેમ ગોશબ્દ ગમનનિમિત્તક સામાન્ય દ્રવ્યનો વાચક હોવા જ્યાં સારાદિવાળા પરુ દ્રવ્ય જે ગાય અથવા જળદ છે તેનો જ વાચક બને છે. જ્યાં જ્યાં ગમન

હોય છે તેને તેના નામક બનેલો નથી. પુરુષમાં ધણુ જન્મ ॥ છતાં તેમાં ગોશબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી, માટે એમ ગોશબ્દ આશમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે તેમ માનવી શબ્દ ચોવીસ અક્ષરવાળા અઙ્ગમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે. ॥ ૧૭ ॥

સંસ્વાવાચ્ચ શબ્દસ્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંસ્વાવાચ્ચ) ચોવીસ સંખ્યાનો વાચક ચતુર્વિંશતિ શબ્દ છે (શબ્દસ્વાત્) માટે ઉક્ત સંખ્યા શબ્દરવાળી છે.

ભાવાર્થ :—ચોવીસ સંખ્યાનો વાચક ચતુર્વિંશતિ શબ્દ છે તો ૫છી એજ સંખ્યાના કથન કરવા માટે માનવી શબ્દની જરૂર નથી. સંજ્ઞા વ્યવહાર સિદ્ધિને માટે છે. એ એક શબ્દથી વ્યવહાર સિદ્ધિ થઈ ગઈ તો ૫છી તેને માટે બીજા શબ્દની જરૂર નથી. ॥ ૧૮ ॥

દ્વિતરસ્યાશ્રુતત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દ્વિતરસ) અર્થ ૧૫ દ્રવ્યને માટે (અશ્રુતત્વાત્) શબ્દ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અશ્રુતેના મંત્રો માટે તેની સંખ્યાની અશ્રુતરીએ માનવી આદિ છ'દો સિવાય બીજો કોઈ શબ્દ નથી માટે માનવી નામ અપાઓનું જ છે અને તેને કોઈ જ તે શબ્દોની સાથે કતા છે. ॥ ૧૯ ॥

દ્રવ્યાન્તરેણનિવેશાદુપચયલોપે વિશિષ્ટં સ્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યાન્તરે) બીજા દ્રવ્યમાં (અનિવેશાત્) નિવેશ ન હોવાથી (ઉપચયલોપે) ઉકલનેા લોપ કરી (વિશિષ્ટ સ્વાત્) વિશિષ્ટ અગ્નિદ્રોમ નામ બને છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિદ્રોમ શબ્દ કોઈ બીજા દ્રવ્યનો વાચક નથી, એમ માનવી શબ્દ અગ્નિદ્રોમનો વાચક છે તેમ અગ્નિદ્રોમ શબ્દ ૫થુ કેવળ અગ્નિદ્રોમસ્વરૂપને જ કહે છે. ઉકલનેા લોપ કર્યા વગર દાદશાદિકના અકલનેાની અગ્નિદ્રોમતા થતી નથી. માટે ઉકલનેા લોપ જરૂર કરવો જોઈએ અગ્નિદ્રોમ સામયી કલ્પની સમાપ્તિ કરવાથી જ ' અગ્નિદ્રોમ ' એનું વિશિષ્ટ નામ બને છે. ॥ ૨૦ ॥

અનામિલ્લક્ષણત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનામિલ્લક્ષણત્વાત્) ઉકલમાં આશનું લક્ષણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એમ ' લક્ષણિયક ' અર્થી અગ્નિદ્રોમસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષદ્વાર જન્મ છે તેમ ઉકલ પ્રત્યક્ષદ્વાર જન્મ નથી એ તો આનુમાનિક છે માટે તેનો આશ ધરવો યોગ્ય છે. માનવી ૫થુ આશોપ લક્ષણવાળી છે માટે આનુમાનિક ત્રિષ્ટુપ જન્મતી અગ્નિદ્રો તેનો નામ થઈ શકે નહિ. ॥ ૨૧ ॥

સત્તિનામધેયવાદ્વક્ત્રયા વૃથક્સતીયુ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(સત્તિનામધેયવાદ) ઋચઃ ગાયત્રી ન્યાનુ નામ ગાયત્રી છે અને એ ૨૪ભાવ સિદ્ધ છે. (અત્યા) ગૌણ વૃત્તિથી (વૃથક્સતીયુ) જગતી આદિમા ગાયત્રી શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.

ભાવાર્થ :—(દ્વે ગાયત્ર્યૌ દ્વા જગતિ) આ ઠેકાણે જગતીના ચોવીસ ચોવીસ અક્ષરો માટે ને ગાયત્રી શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તે ગૌણ વૃત્તિને લઈને થયો છે. ગાયત્રી શબ્દનો મુખ્ય વૃત્તિથી પ્રયોગ તો ચોવીસ અક્ષરની ને એક ન્યા હોય તેમાં જ છે. માટે જગતી છંદના અવસરમાં ગાયત્રી શબ્દ મુખ્ય નથી. ॥ ૨૨ ॥

લઘનમિતિ' સેવ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(લઘનમ) વિધાન છે (હિતિ ચેત) એ એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—લક્ષણવૃત્તિ તો અનુવાદ કરવો હોય ત્યાં ઉપયોગી છે વિધાનમાં તો અભિધા વૃત્તિથી જ પ્રયોગ થયો જોઈએ. ' કામ્યાં ગાયત્રીમ્યાં વૈશસ્ય કિચ્ચે અપ્યેવં કૃતં મયતિ ' એ ગાયત્રીઓથી વૈરથને કાર્ય કરાય છે. એક જગતીથી એ કાર્ય કરાવવામાં આવે તોપણ એ ગાયત્રીથી કાર્ય કરાવ્યું એ પણ સત્ય છે. કારણ કે એ ગાયત્રીના અક્ષરો અડતાળીસ થાય અને એક જગતીના પણ અડતાળીસ અક્ષરો થાય છે. આ વિધાન છે તેમાં ગૌણવૃત્તિ અર્થાત્ લક્ષણવૃત્તિથી પ્રયોગ ન થયો જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

ચાષદુક્તમ્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ચાષદુક્તમ્) જાધી વૃત્તિઓથી પ્રયોગ થય ચક્ર છે.

ભાવાર્થ :—(વિધાન પણ અભિધા અને લક્ષણવૃત્તિથી શબ્દ પ્રયોગ વેદમાં હોય છે. અત એવ ' વૃષ્ટસ્તિષ્ઠે ' આ ઠેકાણે પણ શબ્દ ગૌણવૃત્તિથી પ્રયોગથયેલો છે. ॥ ૨૪ ॥

અપૂર્વે ચ વિકલ્પઃ સ્વાદ્ ચદિ સંસ્થાનિયાનમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અપૂર્વે) પ્રકૃતિભૂત દર્શપૂર્ણમાસમાં ગાયત્રીનો (વિકલ્પ સ્વાત) વિકલ્પ માનવો પડે (ચદિ સંસ્થાનિયાનમ્) એ ગાયત્રીનો અર્થ ચોવીસ સંખ્યા માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિભૂત દર્શપૂર્ણમાસમાં અવશ્ય થાય છે કે ' જગત્યા પરિદમ્પાર ' જગતીથી પરિધાન કરવું. એમ કહી ગાયત્ર્યા પરિદમ્પાર ગાયત્રીથી પરિધાન કરવું એમ પણ કહ્યું છે. દવે આ ઠેકાણે જગતીના ૨૪ અક્ષરોથી પરિધાન કરવામાં આવે તો પણ ગાયત્રીથી જ કમ થયું કહેવાય. એ ગાયત્રી માત્ર ચોવીસ સંખ્યાનું નામ હોય તો અને એમ કરતા જતાં ' આસુદોતો ગુલ્ફસ્તમિ પ્રકૃત્યચરેઃ જ્ઞાતિર્વદ્યવાદનમ્ ' ૫-૨૮-૬ ઋગ્વેદ. આ ગાયત્રીનો વિદ્યેય થયો. એટલે જગતીના ચોવીસ અક્ષરોથી કોષ વખત પરિધાન અને કોષ વખત ઉપર ગાયત્રીથી પણ થાય. એટલે પદ્યમાં ઋગ્ ગાયત્રીનો આધ થાય. આ આધ ધરો યોગ્ય નથી.

આ કારણથી પણ આવરી શબ્દ ચોવીસ સંખ્યાનો વાચક નથી પણ ચોવીસ અક્ષરવાળા અર્થનો વાચક છે. ॥ ૨૫ ॥

શ્રદ્ધાગુણત્વાદેતિ ચેત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(શ્રદ્ધાગુણત્વાદ) કથાઓનો જ શુભ હોવાથી (ન હિતિ ચેત્) એમ ધર્મ થકે નહિ

ભાવાર્થ :—આવરીત્વ એ તો કથાવિશેષનો જ શુભ છે. આટે જમતીના એક દેશમાં જાત ધર્મ નથી. જો જમતીના એક દેશથી પરિધાન કરવામાં આવે તો પરિધાન એ કહીને ધર્મ છે એ કદન મિથ્યા થઈ જાય. આટે ' આશુરોતા દુસ્વસ્ત ' ઇત્યાદિ આવરીથી જ પરિધાન કરવું. ગાયત્રીનો એ ધર્મમાં વિકલ્પ નથી. ॥ ૨૬ ॥

તથા પૂર્વવતિ સ્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (પૂર્વવતિ સ્વાત્) જૈનસ્થિતિ સવર્મા પણ છે.

ભાવાર્થ :—વિકૃતિભૂત જૈનસ્થિતિ સવર્મા પણ માન્ય બિંદુત છે અને તે પણ અર્થનો જ ધર્મ છે. જ્યોતિષોમમાં માન્ય કથાઓમાં જ માન્ય હોય છે આટે અતિદેશ શાસ્ત્રથી આવરી જોઈમાં જ માન્ય કરવું જોઈએ અને તો જ અતિદેશ શાસ્ત્રનું કદન સફળ થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

શુણાવેશશ્ચ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શુણવેશ.) ચોવીસ સંખ્યાનો સમાવેશ બધે થવો જોઈએ

ભાવાર્થ :—જો કેવળ ચોવીસ સંખ્યાનો વાચક આવરી શબ્દ હોય ત્રણ અને ચમસ આદિમાં પણ તેનો પ્રયોગ થવો જોઈએ જો ચોવીસ મહો કહેવાના હોય ત્યાં આવરી મહો એમ પણ કહેઈ હોય જોઈએ, પણ એવી રીતે પ્રયોગ નથી આટે શુદ્ધ ચોવીસ સંખ્યાનો વાચક આવરી શબ્દ નથી ॥ ૨૮ ॥

નિવ્યવહારાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(નિવ્યવહાર) રૂઢિ રૂપ અર્થનું મહત્ત્વ હોવાથી. (હિતિ ચેત્) જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—મહાદેવી ગણતરીમાં તો જો શબ્દ ચોવીસ સંખ્યામાં રૂઢિ હોય તે જ શબ્દ મહોની ચોવીસ સંખ્યામાં પ્રયુક્ત થવો જોઈએ. જો એમ માનવામાં આવે તો ઉત્તર આગળના સત્તમાં છે.

તથેદાપિ સ્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(તથા રૂઢિ અર્થ સ્વાત્) તે પ્રમાણે અહીં પણ માન્ય જોઈએ.

ભાવાર્થ :—જક્ર સિવાય બીજે ઠેકાણે ગાયત્રી શબ્દનો વ્યવહાર નથી માટે યોવીસ અક્ષરોની સંખ્યાજાણા જક્રના મંત્રને જ ગાયત્રી તરીકે સમજવી બીજા ઠેકાણેથી પદાર્થનું નામ ગાયત્રી નથી. ॥ ૩૦ ॥

**यदि घाटविशये नियमः प्रकृत्युपबन्धाच्छरेष्वपि
प्रसिद्धः स्यात् ॥ ૩૧ ॥**

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (અવિષ્ણવે) ગાયત્રી શબ્દના સંખ્યાવિશિષ્ટ જગત્પરમા સંસાર ન હોવા છતાં પણ (પ્રકૃત્યુપબન્ધાત) અતિદેશ ચાલુના અનુમદને લીધે (નિયમઃ) અગાયત્રીમાં પણ ગાયત્રી શબ્દની કલ્પના કરવી. (ચદિ) નો એમ કહેવ તો (શરેણુ અપિ પ્રસિદ્ધઃ સ્યાત) કુશમાં પણ ચર શબ્દની કલ્પના કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :—અતિદેશ ચાલુને લીધે જો અગાયત્રીમાં પણ ગાયત્રી શબ્દની કલ્પના કરવામાં આવે તો શરમયં વર્દિર્ભવતિ આ ઠેકાણે કુશ પણ ચરશબ્દ વાગે છે એવી કલ્પના કરવી જોઈએ, ‘ પ્રકૃત્યુપબન્ધાત ભગવત્યા ગાયત્રી શબ્દઃ કલ્પ્યતે ’ આ પ્રમાણે ચાર્ગર ભાષ્યમાં પાઠ છે. અથવા કુશમાં ચરશબ્દનો પ્રયોગ ન હોવામાં કોઈ વિશેષ હેતુ કહેવો જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(દૃષ્ટ) જોવામાં આવ્યો છે. (પ્રયોગઃ) પ્રયોગ (ઇતિ ચેત) નો એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—અક્ષરમત યોવીસ સંખ્યામાં ગાયત્રી શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવ્યો છે અને જે ગાયત્રી અર્થાત્ જે યોવીસ અક્ષરો મળી એક ‘ જગતી ’ હંદ અને છે તથા એવું અનુમાન કાઢી શકાય છે કે અગાયત્રી હંદમાં પણ ગાયત્રી શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. અને ચરમાં ‘ કુશ ’ શબ્દનો વ્યવહાર નથી એવી ચંકા કરવામાં આવે તો. ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૨ ॥

तथा शरेष्वपि ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (શરેણુ અપિ) ચરમાં પણ.

ભાવાર્થ :—ચર શબ્દનો પણ ‘ કુશ ’ અર્થમાં પ્રયોગ જોવામાં આવે છે જેમ કે ‘ શરણીદં કવલનમ્ ’ શરવણુ જ આ કુશરન છે. ॥ ૩૩ ॥

अकुर्येति चेत् ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(અકૃત્યા) લક્ષણા વૃત્તિથી પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે (ઇતિ ચેત) નો એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—ચરવણુમાં જે ‘ કુશરન ’ એવો શબ્દ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે એ તો જોણુવૃત્તિથી જ અર્થાત્ લક્ષણા વૃત્તિથી છે નો એમ કહેવામાં આવે તો. ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૪ ॥

તથેતરસ્મિન્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (ક્વચિન્) બીજે ઠેકાણે પણ

ભાવાર્થ :—એ ‘ યરવણ ’ માં ‘ કુચવન ’ શબ્દ ગૌણવૃત્તિથી માનવામાં આવે તે ‘ દે ગયત્યો સદા જગતી ’ આ ઠેકાણે પણ ‘ ગાયત્રી ’ શબ્દનો ગૌણ અર્થમાં પ્રયોગ સ્વીકારે. માટે કયાઓમાં જ ગાયત્રી શબ્દનો મુખ્ય અર્થ છે, સંખ્યાના અર્થમાં નહિ માટે જગતી જગમાં અક્ષરભોગ કરવો નહિ. ॥ ૩૫ ॥

અર્થસ્ય चासमासत्वाच्च तासामेकदेशे स्यात् ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થસ્ય સમાસત્વાચ્) અર્થ સંપૂર્ણ ન થતો હોવાથી (તાસાચ્) પ્રકૃતિગત જગતી આદિ કયાઓના (એકદેશે) એક ભાગમાં (ન સ્યાત્) આવતો શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—ત્રિટુપ્ અને જગતી આદિ જગમાં અક્ષર ભોગ કરી ગાયત્રી કરવા જતાં શબ્દોનો અર્થ અધુરો રહી જશે. ભોવાયેના શબ્દ સુધે બીજા વિદ્યમાન શબ્દોનો સંબંધ રહી જવાથી અર્થ સમજી શકાશે નહિ. આ રીતે ભોગ કરવા જતાં શબ્દભોગ થઈ શકશે નહિ, માટે પ્રાકૃત કયાઓના એક દેશમાં માત્ર-આદિ થઈ શકશે નહિ. આ કારણથી ચોવીસ અક્ષરવાળી કયવેદની સ્વતંત્ર બીજી જ ગાયત્રી કયાઓનું મહણ કરવું નેહએ. અક્ષરભોગ કરવાથી મંત્ર નિરર્થક થઈ જાય. અર્થના અભિધાનને માટે તે મંત્રનો પ્રયોગ હેમ છે. મંત્રપ્રયોગને નિરર્થક માનવો એ યોગ્ય નથી, તેથી ‘ ત્રિટુપ્ ’ ‘ જગતી ’ આદિના એક દેશમાં ગાયત્રી શબ્દ ન આવે. ॥ ૩૬ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाषाभाष्येऽष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथाष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

‘ દર્વિહોમ ’ એ કર્મનું નામ છે, એ અધિકરણનાં સૂત્રો. .

सिद्धांत सूत्र दर्विहोमो यज्ञमिघान होमसयोगात् ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(દર્વિહોમ-) દર્વિહોમ (યજ્ઞમિઘનમ્) થયું નામ છે (હોમસયોગાત્) હોમનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ યદેક્ય હજુવાત્ દર્વિહોમ ક્રિયાત્ ’. આ ઠેકાણે હોમ શબ્દ સાથે દર્વિનો અભેદ સંબંધ જતાઓ છે તેથી દર્વિ હોમ શબ્દ થયું નામ છે. ‘ દર્વિહોમ ’ માર્ગ યજ્ઞ તરીકે નથી. ॥ ૧ ॥

‘ દર્વિહોમ શબ્દ લૌકિક અને વૈદિક બન્ને કર્મનું નામ છે ’
એ અધિકરણને સમજાવે છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સ લૌકિકાનાં સ્યાત્ કતુસ્ત્વદાહ્યત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(સ) નામરૂપ તે સંજ્ઞા (લૌકિકનાં સ્યાત્) સ્થાલીપાક આદિ લૌકિક કર્મને છે (કતુસ્ત્વદાહ્યત્વાત્) લૌકિક કર્મના કર્તાનું તેની સાથે સ્મરણ હોવાથી.

બાવાર્થ :—‘ દર્વિહોમ ’ આ નાન લૌકિક કર્મનું છે કારણ કે લૌકિક કર્મના કર્તાનું નામ તેની સાથે જોડાયું છે જેમ કે—ચિનીનાં દર્વિહોમિકો ગ્રાહણઃ । ભવ્યગ્રાનાં દર્વિહોમિકો ગ્રાહણઃ । જે માણસ જે કર્મ કરે છે તે કર્મથી તે કર્તાનું નામ પડે છે, જેમ કે સવન કરે તે હાવક અને પવન કરે તે પાવક. ઉક્ત વાક્યમાં લૌકિક-કર્મના કર્તા તરીકે દર્વિહોમિક ગ્રાહણનો નિર્દેશ છે માટે દર્વિહોમ લૌકિક કર્મનું નામ છે. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સર્વેવાં વા દર્શનાદ્ વાસ્તુહોમે ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સર્વેવાં) લૌકિક અને વૈદિક કર્મનું એ નામ છે (વાસ્તુહોમે દર્શનાદ્) વાસ્તુહોમમાં એવી રીતે જોવામાં આવે છે.

બાવાર્થ :—‘ દર્વિહોમ ’ લૌકિક અને વૈદિક બન્ને કર્મનું નામ છે. યદેકયા જુહુયાદ્ દર્વિહોમં કુર્યાત્ આ પ્રમાણે પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. પુરોવાક્યામનૂચ્ય યાગમયા જુહોતિ સદેવતત્વાત્ આ વાક્યમાં ‘ વાગ્મયા ’ થી હોમ કરવાનું જણાયું છે તેથી દર્વિહોમ વૈદિક કર્મ પણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૩ ॥

‘ દર્વિહોમ શબ્દ હોમનું જ નામ છે ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. જુહોતિચોદનાનાં વા તત્સંયોગાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(જુ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે (જુહોતિચોદનાનાં) જુહોતિ શબ્દથી વિધાન થયેલું હોવાથી ‘ જુહોતિ ’ વિધાનનું જ નામ છે ‘ યજતિ ’ નું નામધેય નથી અર્થાત્ યાગનું નામ નથી. (તત્સંયોગાત્) ‘ હોમ ’ શબ્દનો સંબંધ હોવાથી.

બાવાર્થ :—‘ હોમ ’ શબ્દનો સંબંધ હોવાથી ‘ દર્વિહોમ ’ હોમનું જ નામ છે યાગનું નહિ. હોમ અને યાગ બન્ને શબ્દના અર્થમાં ભેદ હોય છે પ્રસેવાત્કરેવાત્પાગરૂપકિયાદ્વય-જ્ઞાનાતઃ યાગત્વાત્ ઉદેશ, ત્યાગ, પ્રસેવાત્કરેવાત્પાગરૂપકિયાતઃ હોમત્વાત્ । પ્રસેવાત્કર ઉદેશ અને ત્યાગ આ ક્રિયાનું નામ યાગ છે ઉદેશ, ત્યાગ અને પ્રસેવ આ ત્રણ ક્રિયાનું નામ હોમ છે આમ પણ કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે. ॥ ૪ ॥

‘ દર્વિહોમ ’ શબ્દનું અણુવિધિત્વ નિરાકરણ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. દ્રવ્યોપવેશાદ્ વા ગુણામિધાનં સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (દ્રવ્યોપવેશાદ્) દર્વિહોમથી દ્રવ્યનો ઉપદેશ થતો હોવાથી (ગુણામિધાનં સ્યાત્) અણુનું વિધાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—દર્શ્ય હોમ દર્શ્યહોમ; આવી રીતે વૃત્તીયા તત્પુરુષ સમાસથી શબ્દની સિદ્ધિ થાય છે માટે દર્શ્ય રૂપ દ્રવ્યથી હોમ કરવો એટલે દર્શ્યહોમ શબ્દ શુદ્ધિવિધને સૂચવે છે. ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન લૌકિકાનામાત્વાદિદ્વયત્વાચ્છદ્યતાં

ચાન્યાર્થવિધાનાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (લૌકિકાનામાત્વાદિદ્વયત્વાચ્છદ્યતાં) લૌકિક હોમમાં આચારથી જ દર્શ્ય ગૃહીત થાય છે માટે તેનું વિધાન કરવાનું રહેતું નથી. (ચાન્દવત્તમ્ ચ અન્યાર્થવિધાનાત્) શ્રોતહોમને માટે તો અન્ય પાત્રો આગમત હોય છે.

ભાવાર્થ :—રમાર્તહોમમાં તો આચારથી દર્શ્ય ગૃહીત થાય છે જેમકે સ્વચ્છતા મૂલદશ્યા દર્શ્ય સ્વહોતિઃ પશુ શ્રોત હોમમાં તો બીજા જ પાત્રોનું આગમન છે જેમકે સુવેળ સ્વહોતિ અદી સુત્રનું આગમન છે. ગાંધ દેઝાણે ચમસનુ પશુ આગમત હોય છે. આગમત પાત્ર સાથે દર્શ્યો તૃકરૂપ કરવો એ અન્યાર્થ છે. માટે શુદ્ધિનું વિધાન નથી. ॥ ૬ ॥

દર્શનાચાન્યપાત્રસ્ય ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અન્યપાત્રસ્ય) બીજા પાત્રનું (દર્શનાત્) દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શ્યહોમમાં અન્યપાત્ર ભોવામાં આવે છે. જેમકે મૂલેભ્યસ્ત્વા એમ કહીને અપૂર્વ સુત્રનું પ્રહણ કરે છે માટે શુદ્ધિવિધિ નથી. ॥ ૭ ॥

તથાગ્નિહવિપોઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (અગ્નિહવિપોઃ) અગ્નિ અને હવિષને રથાને દર્શ્ય રહેશે એમ કહેતું પશુ ઠીક નથી.

ભાવાર્થ :—દર્શ્ય હોમઃ અથવા દર્શ્યહોમઃ આમ સમગ્રી કે પછી તત્પુરુષ સમાસનો સ્વીકાર કરી અગ્નિ અથવા હવિષના કાર્યને કે નાર દર્શ્ય છે એમ કહી શુદ્ધિ વિધાન માનવું એ પશુ ઠીક નથી. આધાર તરીકે આદ્યનીય અગ્નિનું વિધાન છે જેમકે યદાદ્યનીયે સ્વહોતિ અને પ્રદેય તરીકે પુરોઝાસ તું વિધાન છે માટે હવિષ અને અગ્નિના કાર્યમાં દર્શ્યો નિવેશ મજ સહે નહિ. તેથી શુદ્ધિવિધિ માનો સકાય નહ ॥ ૮ ॥

અગ્નિસ્યાર્થસ્યમ્બઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(અગ્નિઃ ચ) અને કહેવામાં આવ્યો છે (અગ્નિસ્યાર્થસ્યમ્બઃ) અર્થનો પ્રાપ્ત થ.

ભાવાર્થ :—અગ્નિ જે કાર્ય કરી શકે છે તે કાર્ય બીજું દ્રવ્ય કદી પશુ કરી શકે નહિ દદન પાચન અને પ્રકાશન એ અગ્નિનું કાર્ય છે તે કાર્ય દર્શ્ય કદિપશુ કરી શકે નહ આ

કારણથી પણ ' દર્વિ' હોમ ' સંબંધી યજુર્વિધિની પ્રતીતિ થતી નથી. પણ એ સંબંધ ઉપર કહેવા પ્રમાણે હોમના જ વાચક છે. ॥ ૯ ॥

‘ દર્વિ’ હોમિનું અપૂર્વત્વાધિકરણ ’

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તસ્મિન્ સોમઃ પ્રવર્તેતાન્યક્તવાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :— (તસ્મિન્) તે દર્વિ' હોમમાં (સોમઃ પ્રવર્તેત) સોમના ધર્મોની પ્રવૃત્તિ છે. (અન્યક્તવાત્) અન્યક્તવાત્ રૂપ સમાનતાને લીધે.

હોવાર્થ :—દર્વિ' હોમમાં સોમનો વિષ્વન્ત કરવો જોઈએ અર્થાત્ સોમધાગના જે ધર્મો છે તે ધર્મોનું અનુધાન દર્વિ' હોમમાં પણ કરવું. કારણ કે સોમધાગમાં વ્યક્ત વિધિ નથી અને આમાં પણ વ્યક્ત વિધિ નથી, અવ્યક્ત એટલે: પોતાના અંગ તરીકે દેવતાનું વિધાન ન હોવાનું તે. સોમધાગના અંગ તરીકે દેવતાનું વિધાન નથી માટે સોમ ધાગ અવ્યક્ત છે. અહીં પણ ' મિમે જુહોતિ ' માં દેવતાનું અંગ તરીકે વિધાન નથી. આ સામાન્યને લઈને દર્વિ' હોમમાં સોમ ધર્મો લાવવા જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન ધા સ્વાહાકારેણ સંયોગાદ વપદ્કારસ્ય ચ નિર્દેશાત્ તન્મે તેમ ચિપ્રતિષેષાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ધા) પૂર્વપક્ષની નિર્ણયિત મુજબ છે. (ન) અહીં સૌમિક વિષ્વન્ત ન કરવો જોઈએ. (સ્વાહાકારેણ સંયોગાત્) દર્વિ' હોમમાં સ્વાહાકાર સાથે સંયોગ છે અને (તન્મે) સોમહિતન્તમાં (વપદ્કારસ્ય ચ નિર્દેશાત્) વપદ્કારનો નિર્દેશ હોવાથી. (તેન) તેની સાથે (ચિપ્રતિષેષાત્) વિશેષ હોવાથી.

હોવાર્થ :—દર્વિ' હોમ સ્વાહાકારથી સંયુક્ત છે. જેમકે :— પૃથિવ્યે સ્વાહા અન્તરિક્ષ્ય સ્વાહા ઇત્યાદિ. અને સોમધાગમાં તે વપદ્કારનો નિર્દેશ છે તેથી સ્વાહાકારને વપદ્કાર સાથે વિશેષ હોવાથી દર્વિ' હોમમાં સૌમિક વિષ્વન્ત નથી જો સૌમિક વિષ્વન્ત હોય તે વપદ્કારનો નિર્દેશ હોવો જોઈએ, તે પછી સ્વાહાકારનું આશ્રાન નિર્ધારક થઈ જાય. સ્વાહાકાર અને વપદ્કાર બન્નેનો વિશ્લેષ માનવામાં આવે તે વપદ્કાર બન્નેનો બાધ થાય માટે જો દર્વિ' હોમને અપૂર્વકર્મ માનવામાં આવે તે આ વિશેષ આવે નહિ, તેથી દર્વિ' હોમ અપૂર્વ કર્મ છે. ॥ ૧૧ ॥

શાદાન્તરત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(શાદાન્તરત્વાત્) શુદ્ધ શુદ્ધ સંબંધના પ્રયોગો હોવાથી.

હોવાર્થ :—‘ સોમેન યજેત ’ આ ઠેકાણે ‘સોમ’નું વિધાન ‘ યજેતિ ’ સંબંધી થયું છે અને ‘ નારિયન્ જુહોતિ ’ આ દર્વિ' હોમમાં ‘ જુહોતિ ’ સંબંધી વિધાન થયું છે. આમ બંને વિધાનો સમાન સંબંધી નથી પણ શુદ્ધ શુદ્ધ સંબંધી છે. વિધાનની સમાનતાથી ધર્મની પ્રાપ્તિ અનુભવ છે. આ કારણથી પણ સૌમિકી ધર્મપ્રાપ્તિ માનવી એ અચોક્કસ છે. ॥ ૧૨ ॥

લિજ્જદર્શનાથ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્જદર્શનાત્) લિખ્યત વાક્યના ઇશ્વરનો પણ જણી શકાય છે કે દર્વિદોમમાં સૌમિક વિધ્યન્ત નથી.

ભાવાર્થ :—સામ્યતેન શાકપૃથિવી જાપૃથિયામ્ ધૃત્યાદિમાં ઔદુમ્બર્યા કુહોતિ ઓઢી ઔદમરી દોમમાં જામળાદવજાવયતિ મૂમિગતે સ્વાહા મૂમિમનને ઉદ્દેશી સ્વાહા શબ્દના પ્રયોગ કર્યો છે. જો કુહોતિ શબ્દથી વિહત દર્વિદોમમાં સૌમિક વિધ્યન્ત હોત તો વપદ્ધારનુ જ વિધાન કરત મૂમિગતે સ્વાહા એવો પ્રયોગ ન કરત. આથી પણ સમજાય છે કે દર્વિદોમમાં સૌમિક વિધ્યન્ત નથી. ॥ ૧૩ ॥

ઉત્તરાર્યંતુ સ્વાહાકારો યથા સામદશ્યં તત્ત્રાવિપ્રતિપિદ્ધા

પુનઃ પ્રવૃત્તિલિજ્જદર્શનાત્પશ્યત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ટુ) પૂર્વપક્ષ તરફથી આરોપને ચક્રવે છે. (ઉત્તરાર્યઃ) પ્રકૃતિભિન્ન માટે (સ્વાહાકાર) સ્વાહાકાર વિધિ છે. (યથા) જેમ (સામદશ્યમ્) સામદશ્ય વાક્ય મિત્રવંદાદિ વિકૃતિમાં સંનિવેષ્ટ થાય છે. (તત્ત્ર) તેમાં (અવિપ્રતિપિદ્ધા) સૌમ ધર્મની પ્રવૃત્તિ પ્રતિબિંબ નથી (પુનઃ પ્રવૃત્તિ) ફરીથી પ્રવૃત્તિ થાય છે. (લિજ્જદર્શનાત્) લિખ્યત વાક્યના ઇશ્વરથી (પશ્યત્) જેમ વશુદેવઃ યાગમાં

ભાવાર્થ :—ઔદમરી દોમમાં સ્વાહાકાર વિધિ પ્રકૃતિભિન્ન વિકૃતિને માટે છે. જેમ અનાદ્યમ પદિત 'સત્તદશાનુચાર' આ વાક્ય ઇશ્વરપૂર્વમાશ્વ રૂપ પ્રકૃતિયામાં થાય છે પણ ત્યાં શ્રુતમાણ પાંચદશ્ય છે અને તે પ્રકરણ પદિત છે, માટે અવશ્ય પાંચદશ્યથી નિવરિત થયેલું ઈકત સામદશ્ય વાક્ય વિકૃતિભૂત 'સત્તદશ સાયેષિની રચ્ચદ' શ્રુતમાણસામદશ્યવાળું પશુમિત્રવિદાદિનિકૃતિમાં સંનિવેષ્ટ પામે છે તે જ પ્રમાણે સ્વાહાકારેણ વપદ્ધારેણ વા દેવેન્દ્રો દુર્વિદોમને એ વાક્યમાં સ્વાહાકારથી કાનવિધિ વપદ્ધારથી અવરુદ્ધ થયેલા પ્રકૃતિભૂતઇશ્વરપૂર્વમાશ્વમાં સંનિવેષ્ટ નહીં પામતાં બધાં સ્વાહાકાર જન છે ત્યાંજ રૂપસંહાર પામે છે. આ રીતે સ્વાહાકારપ્રવૃત્તિરૂપ ધિગવાક્યમાં સૌમિક ધર્મની પ્રાપ્તિમાં વિરોધ આવતો નથી. વશુદેવ યાગમાં સામદશ્યનું વિધન હોવા છતાં ઇશ્વરપૂર્વમાશ્વના ધર્મ જે પ્રમાણનુમાનદિ છે તેનો વિરોધ નથી થતો તેમ સ્વાહાકારનું વિધાન દેવા છતાં સૌમધર્મનો વિરોધ થતો નથી અર્થાત્ દર્વિદોમમાં સૌમધર્મની પ્રાપ્તિ છે ॥ ૧૪ ॥

આરોપ નિવારક સૂત્ર. અનુત્તરાર્યો ધો અર્ચ્યસ્વાદાનર્ચનયાદિ

પ્રાકૃતસ્યોપરોચઃ સ્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અધવા (અનુત્તરાર્યઃ) પ્રકૃતિભિન્નને માટે નથી (દિ) કારણકે (આનર્ચ્યસ્વાત્) સામદશ્ય તે આનર્ચ્યકરને લીધે (પ્રાકૃતસ્ય) પ્રકૃતિભૂત પાંચદશ્ય (અપરોચ સ્વાત્) નિવારક થઈ છે.

હાવાર્થ :- સ્વાહાકાર પ્રદાન વિધિ કે જે અનારભ્યાધીત છે તે દર્શપૂર્ણમાસ રૂપ પ્રકૃતિને માટે છે. કારણ કે નારિષ્ટહોમાદિમાં તેને નિવેશ થઈ શકતો હોવાથી તે સકલ છે. સામદરપ તો કોઈ પણ ઠેકાણે નિવેશ ન પામતો હોવાથી તે નિષ્ફલ થતો હોય છે. માટે તેના નિવારક પચ્ચદશ્ય થઈ શકે છે. પણ સ્વાહાકાર વિધિ તો પ્રકૃતિમાં અનર્થક નથી માટે તે ઉત્તરાર્થ નથી પણ પ્રકૃતિને માટે જ છે અને તેથી સોમધર્મના અભાવમાં એ સુદૃઢ લિંગ વાક્ય છે. અર્થાત્ દર્શિહોમમાં સોમધર્મના પ્રાપ્તિ નથી ॥ ૧૫ ॥

આશ્લેષ સૂત્ર.

ન પ્રકૃતાવપીતિ ચેત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :- (પ્રજ્ઞૈર્ અપિ) પ્રકૃતભૂત નારિષ્ટહોમોમાં પણ (ન) સ્વાહાકારનો સંનિવેશ નથી (ક્ષતિ ચેત્) એવો આશ્લેષ કરવામાં આવે તો. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે

હાવાર્થ :- ‘ દ્વયશ્વતો વપદ્વ્યરણ વે સસવશઃ પ્રજાપતિઃ ’ આ વાક્યથી દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકાશમાં અનુવપદ્વ્યરણવિધાનપ્રકરણથી નારિષ્ટહોમાદિમાં પણ વપદ્વ્યરણનો જ નિવેશ છે તેથી તેમાં સ્વાહાકારનો નિવેશ થઈ શકતો નહિ આવી શંકામાં આ સૂત્રનો હાવાર્થ એ છે કે જે નારિષ્ટહોમમાં સ્વાહાકારનો નિવેશ ન થાય તો ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૬ ॥

ઉક્તં સમવાયે પારદૌર્લભ્યમ્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :- (વસ્તુ) ઠેકાણામાં આવ્યું છે કે (સમવાયે) મુખ્યદિના સમવાયમાં (પારદૌર્લભ્યમ્) જે પ્રમાણુ પર હોય છે તેની દુર્ભવતા છે.

હાવાર્થ :- ઉપરની શંકા અપેક્ષા છે કારણ કે ધર્મિલિંગાન્વયપ્રકરણસ્થાનપદાભ્યાસી સમવાયે પારદૌર્લભ્યમયં વિપ્રકર્ષાત્ ॥ ૩-૩-૧૪ આ સૂત્રમાં સુતિ, લિંગ આદિ પ્રમાણોમાં જેમ જેમ પર પ્રમાણુ આવવું જાય છે તેમ તેમ પૂર્વની અપેક્ષા ઉત્તર પ્રમાણુ દુર્ભવ ગણાય છે. કારણ કે ઉત્તરોત્તર પ્રમાણુ અર્થ સમજવામાં પૂર્વ પ્રમાણુ કરતાં વિશિષ્ટ ઉપપન્ન છે. આ નિયમને આપારે પ્રકરણથી પ્રાપ્ત થયેલા ‘ વપદ્વ્યર ’ ની પ્રાપ્તિ કરતાં વાક્યથી પ્રાપ્ત થયેલા ‘ સ્વાહાકાર ’ ની પ્રાપ્તિ વધારે બહતતી છે. વળત્ જ પ્રકરણદ્વયક્રમ પ્રકરણ કરતાં વાક્ય બહતતું છે. આ કારણથી પણ દર્શિહોમમાં સોમ ધર્મની પ્રાપ્તિ નથી, માટે દર્શિહોમ એ અપૂર્વ કર્મ છે. ॥ ૧૭ ॥

પદ્મા-વરના ઉત્સાપક સૂત્રો.

તથોદના વેદેઃ પ્રવૃત્તત્વાત્ વિધિઃ સ્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :- (વ) અથવા (તથોદના) નારિષ્ટ હોમ વિધાનો દર્શિહોમોમાં પ્રવૃત્ત થશે (દેઃ) દર્શપૂર્ણમાસ ઇદિ સામાન્યમાં (પ્રવૃત્તત્વાત્) પ્રવૃત્ત થયેલ હોવાથી (વિધિઃ સ્વાત્) અન્નિહોમાદિમાં નારિષ્ટ હોમ પ્રવર્તક વિધિ પ્રાપ્ત થાય જ છે.

ભાવાર્થ —જે ઇષ્ટિ પશુ આદિ ઉપર ઉપકાર કરે છે તે અગ્નિહોત્રોમાં ઉલ્કાત કરે જ છે. રાજધાનીમાં રહીને જે વજાઓ ઉપર ઉપકાર કરે છે, તે માણસ માગી ઉપર પણ ઉપકાર કરશે એવું આગંતુક નવો મણસ પણ સમજી શકે છે. તેમ પ્રકરણરથ જે વિધિ ધણી ઇષ્ટિઓ ઉપર ઉપકાર કરે છે તે અગ્નિહોત્ર ઉપર પણ ઉપકાર કરશે. માટે નારિષ્ટના જે ધર્મો છે તે દર્શિ હોમોમાં અગ્નિહોત્રાદિમાં પણ પ્રવૃત્ત થશે. એટલે આ સૂત્રથી દર્શિહોમ અપર કર્મ નથી એવું સૂચન થાય છે. ॥ ૧૮ ॥

શબ્દ સામાર્થ્યાચ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શબ્દ સામાર્થ્યાત) શબ્દ સામર્થ્યી.

ભાવાર્થ :—જુહોતિચોદનાચોદિત્ત્વસામર્થ્યાત જુહોતિ શબ્દથી વિધાન થયેલું છે. જેમકે નારિયન્ જુહોતિ અને અગ્નિહોત્ર જુહોતિ આ બન્ને ઠેકાણે જુહોતિ રૂપ એક જ વિધાવક શબ્દથી વિધાન થયું છે, માટે વિધાન સમ્યક્ષો નારિષ્ટ ધર્મોની પ્રાપ્તિ અગ્નિહોત્રમાં છે. ॥ ૧૯ ॥

લિંગ્ગદર્શનાચ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગ્ગદર્શનાત) લિંગશ્રૂત વાક્યનું અનુલ્લેખી.

ભાવાર્થ :—પરિધિ અને અન્તર્વેદિ સંગ પ્રધાન કર્મનું અંગ છે એવું દર્શપૂર્ણ-માસમાં બતાવવામાં આવ્યું છે તેથી પરિધિ અને અન્તર્વેદિ નારિષ્ટહોમોનું પશુ અંગ છે. એ પ્રમાણે લાંમહોત્રમાં યત્કીટવપ્તેનજુહુવાત અગ્રમ અપશુઃ સચમાનઃ સ્યાન્ આ પ્રમાણે કાટવાળા હવિષના હોમમાં દોષ બતાવી ‘મધ્યમેન પવેન શાલાદૃથિવ્યયા ક્ષત્વા અન્તઃ પરિધિ નિનવેર’ આ લિંગ વાક્યથી અગ્નિહોત્રમાં નારિષ્ટ ધર્મની પ્રાપ્તિ છે. તથા અન્તર્વેદિ તિગ્ગ સાવિત્રાગ્નિ જુહોતિ આ વાક્યથી પણ દર્શિહોમમાં નારિષ્ટ પ્રતિષ્ઠત સિદ્ધ થાય છે, એટલે કે નારિષ્ટહોમોના ધર્મો દર્શિહોમમાં પ્રાપ્ત છે એવો ઉક્તર લિંગ વાક્યમાંથી નિર્ણય નીકળે છે. ॥ ૨૦ ॥

ઉત્થાપિત પક્ષાન્તરજું અંકન સૂત્ર.

તત્રમાવસ્ય હેતુત્વાદ્ ગુણાયે ક્યાદદર્શનમ્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) તેમાં (ત્રમાવસ્ય) અભાવને (હેતુત્વાત) હેતુ તરીકે બતાવ્યો છે (ગુણાયે) ગુણ પ્રધાન માટે હોવાથી (સ્વાત) ઇષ્ટિ અર્થે ગુણોના સાવ હોવાને લેધર્મ માટે (જદર્શનમ્) અસાધક છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિહોત્રમાં નારિષ્ટગુણની પ્રવૃત્તિ થાય છે એમાં જે પ્રવૃત્તિરૂપ હેતુ બાધ્યો છે તે દર્શિહોમમાં નારિષ્ટ પ્રતિષ્ઠતને સિદ્ધ કરી શકતો નથી, કારણ કે પ્રતિષ્ઠા વાક્યમાં નારિષ્ટહોમના ગુણોના અભાવ બતાવ્યો છે. અને એ ભાવ હેતુ તરીકે છે અપ્રતિષ્ઠિતા વે વ્યમ્વકાઃ, નેષ્ઠાદર્શિઃ સંનયતે, ન પ્રશય્વા દ્યન્તે નાનુશય્વા દ્યન્તે ન સામીધેનીત્વાદ્ આ પ્રમાણે અપ્રતિષ્ઠિત અપ્રતિષ્ઠિતત્વ બતાવીને અને એ અપ્રતિષ્ઠિતત્વને સિદ્ધ કરવા માટે ઇષ્ટિ ગુણોના

અભાવને હેતુ તરીકે બતાવ્યો છે. જો નારિષ્ટહોમની દર્શિહોમમાં પ્રવૃત્તિ થતી હોત તો ઇન્દ્રમાદિગુણોના ભાવ જ હોવો જોઈએ અભાવ નહિ માટે દર્શિહોમમાં નારિષ્ટહોમની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ॥ ૨૧ ॥

વિધિરિતિ ચેત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વિધિઃ) વિધિ શામાટે ન માનવો (રિતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો,

ભાવાર્થ :—ઉક્ત ગુણોની પ્રાપ્તિના અભાવને વિધિ અર્થાત્ નિષેધક વિધિ શામાટે ન માનવો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૨ ॥

ન ઘાકયશોપત્વાદુપાર્થે ચ સમાધાન નાનાત્વેનોપપચતે ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) વિધિ નથી (ઘાકયશોપત્વાદ) વાક્યનો શીષ હોવાથી (ચ) અને (શુભાષે) ઉક્ત વાક્યને જો શુભ વિષય માનવામાં આવે તો (સમાધાન) સમાધાન (નાનાત્વેન ઉપપચતે) અનેક વાક્યોથી ધાય.

ભાવાર્થ :—જો ઇન્દ્રમાદિગુણોના અભાવને શુભ વિષય માનવામાં આવે તો, ઇન્દ્રમાદિગુણોના નિષેધનું એક વાક્ય, ન પ્રમાણ એ બીજું વાક્ય, નાનુભાવ એ બીજું વાક્ય આદિયંત્ર વર્ગ નિર્વપેત્ એ એક વાક્ય આમ અનેક વિધાયક વાક્યો માનવાં પડે. તે ઇન્દ્રમાદિગુણોના અભાવ એક વાક્યને અદિત્ય યાગ વિધિના સ્તોત્રક રૂપે યાની અનુવાદ માનવામાં આવે તો એક વાક્ય ધાય. અતસ્તેન સદૈક્યકયત્તં યતિ । સમ્યક્ ચ ચ દુષ્પ્રાચમાવલગનાસ્તેડપિ તત્તેજ એ સમુચારણાયાયાઃ આ પ્રમાણે શાખર ભાષ્યમાં પણ ઇન્દ્રમાદિગુણ વચનેને વિધિના શીષ તરીકે ગણી અર્થવાદ રૂપે જ માનવામાં આવ્યા છે. ॥ ૨૩ ॥

યવાં ઘાડપરયોદ્દોમસ્તેષાં સ્વાદિચિરોઘાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (યામ) પત્ની સંવાજ, વિષ્ણુ, કલીકરણ હોમરૂપના (યવાયો.) માદ્ધત્વ અને દક્ષિણામિનો (દોમઃ) હોમ છે (યેવાન્) તેઓની ધર્મપ્રાપ્તિ (સ્વાદ) ધાય (અતિરોપત્) વિરોધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શિહોમમાં નારિષ્ટહોમના ધર્મોની પ્રાપ્તિ ક્રમત દોરોને લાગે બધે ન હોય પણ માદ્ધત્વ અને દક્ષિણામિ હોમના ધર્મો પ્રાપ્ત થવામાં કોઈ વાધો જણાતો નથી, કારણ કે એમાં ઇન્દ્રમાદિગુણોનું અંગ તરીકે નથી. માટે માદ્ધત્વ દક્ષિણામિના જે પત્નીસંવાજ, વિષ્ણુ અને કલીકરણ રૂપ હોમો તેના ધર્મની પ્રાપ્તિ દર્શિહોમમાં માનવી એટલે દર્શિહોમ કોઈ અપૂર્વ ધર્મ નથી એમ સિદ્ધ થાય આતુ પૂર્વપક્ષ વાદીનું મંતવ્ય છે. આતુ પાડન આગળના સૂત્રમાં ॥ ૨૪ ॥

તત્રોપધાનિ ચોપચતે તાનિ સ્થાનેન મચ્ચેત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) દર્શિહોમ વિશેષમાં (ઔપાનિ) ઔપાધિ દ્વયે નીકિ નાદિ વિધીવમાન છે (તાનિ) તે દ્વયો (સ્થાનેન) સ્થાનથી (મચ્ચેત્) તેમ ધર્મોને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

ભાવાર્થ :—દર્વિદોષમાં વીદિ આદિ ઓષધ દ્રવ્યોનું વિધાન છે. જેમકે ‘ પ્રતિપૂર્ણ-
મેવકલામિર્વેત ’ આ વાક્યથી પુરોહાસનું વિધાન થાય છે. તે વીદિ આદિ દ્રવ્યો રથાનથી
તેના ધર્મોની પ્રાપ્તિ મેળવી શકે. જેમકે સૌમ્યં પ્રયામકં ચક્ષુ એ વીદિ રથાનમાં વિદિત છે. માટે
વીદિના ધર્મો મેળવે. વીદિના ધર્મો નિર્વાપ આદિ છે. તેજ પ્રમાણે ગ્વઝગ્ઝમાં ન્યાં આન્યની
પ્રાપ્તિ છે ત્યાં વિદિત પુરોહાસ આન્યધર્મોને પામે. આ વાત અયોગ્ય છે. તે વ શક્યાસ્તનાનુગતમ્ ।
અનુયોગમાના વા અપ્રાદેતકાર્યાઃ સ્યુઃ ॥ યાગર ભાષ્ય. માટે દર્વિદોષમાં કોષમાંથી પણ ધર્મો લેવાના
હોતા નથી. ॥ ૨૫ ॥

લિજ્ઞાદ્ વા શેષહોમયોઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (લિજ્ઞાદ્) પિષ્ટશેષ અને ફલીકરણ હોમના વિધાન ૨૫
લિંગથી (શેષહોમયોઃ) બાકી રહેલા હોમના ધર્મોની પ્રાપ્તિને પામે.

ભાવાર્થ :—પતીસંવાળની પ્રવૃત્તિ દર્વિદોષમાં અલે નહો. પણ બીજા પિષ્ટશેષ અને
ફલીકરણ ૨૫ હોમના ધર્મોની પ્રવૃત્તિ હોવામાં શે હોય છે ? એ બંને હોમો ઓષધિ દ્રવ્યક
હોવાથી ઉપર જે હોય બતાવ્યો છે તે બંધી છાત્ર નહીં પડે. ॥ ૨૬ ॥

પ્રતિવર્તી નુ તે મયતસ્તસ્માદતઙિકારત્વમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષના નિરાકરણ માટે છે. (તે પ્રતિવર્તી મયત્) પિષ્ટશેષ અને
ફલીકરણ ૨૫ હોમ ક્રમ પ્રતિવર્તિ ક્રમ છે અર્થાત્ શેષદ્રવ્યના સંરહાર ૩૫ છે (અતસ્તદિકારત્વમ્)
માટે તેની વિકૃતિ દર્વિદોષ નથી.

ભાવાર્થ :—પિષ્ટશેષ અને ફલીકરણ ૨૫ હોમ ક્રમ તો યજુક્રમ છે અર્થાત્ શેષ દ્રવ્યના
સંરહાર ૩૫ છે. જે પ્રતિવર્તિ ક્રમ હોય છે તે કોષની પણ પ્રકૃતિ કહેવાય નહિ, અને તેથી તેના
ધર્મોના અતિદેશ કયાંય પણ જોવામાં આવ્યો નથી. આ કારણથી દર્વિદોષ અપૂર્વ ક્રમ છે,
અર્થાત્ કોષ પણ પ્રકૃતિની એ વિકૃતિ નથી. ॥ ૨૭ ॥

ઉપસંહાર પ્ર.

સન્નિપાતે વિરોધિનામપ્રવૃત્તિઃ પ્રતીયેત વિષ્ણુત્પત્તિવ્યવસ્થાના-

વ્યર્થસ્યપરિણેયત્વાત ઘલનાદતિદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(વિરોધિનામ) દોષયુક્ત વચ્ચેનો (સન્નિપાતે) સાધકત્વ ૩૫ ઉપન્યાસ કયો
હોય તો પણ (સપ્રવૃત્તિઃ પ્રતીયેત) નારિષ્ટ હોમધર્મ પ્રાપ્તિ ૨૫ની અપ્રવૃત્તિ જ જાણવી જોઈએ.
(વિષ્ણુત્પત્તિવ્યવસ્થાના) નારિષ્ટહોમ અને તેના ધર્મોના વિધિનો દર્શનપૂર્ણ માસ પ્રકરણમાં જ
નિયમ હોવાથી (વ્યર્થસ્ય અપરિણેયત્વાત) નારિષ્ટધર્મો અતિદેશ નથી (વચ્ચતા) પ્રત્યક્ષ વચન
હોય તો (અતિદેશઃ સ્યાત્) અતિદેશ યથ શકે છે.

ભાવાર્થ :—દોષવાળા હેતુઓના ઉપન્યાસ કયો હોય તો પણ નારિષ્ટહોમ ધર્મપ્રાપ્તિ-
૨૫ની પ્રવૃત્તિ યથ શક્ય નથી, નારિષ્ટ હોમ અને તેના ધર્મોના વિધિનો જે ઉત્પત્તિ પાડે છે તે તો

દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં જ નિયમિત છે. દર્શપૂર્ણમાસસંનિધિમાં પઠિત બીજા ધર્મેને છાડીને નારિષ્ઠ ધર્મનો અતિદેશ થતો નથી આ કારણથી દર્શિહોમ અપૂર્વ કર્મ જ છે તાદ્દશ્ય આદિ જ્યોતિષોપની સંનિધિમાં પઠિત છે છતાં વિવદ્ધ અદિમાં તેને અતિદેશ થાય છે. એનું કારણ એ છે કે ત્યાં તે પ્રત્યક્ષ વચન છે. જ્યાંઆત્માનાર ચાતુર્યવત્ હતા છતાં વચનોથી કેાઈ દેહોએ અતિદેશ થાય છે પણ એને માટે વચન ન હોય તે તો કેવળ અનુમાનિક અતિદેશ કહેવાય. અનુમાનિક અતિદેશ દર્શિહોમમાં માનવામાં આવતો નથી. ॥ ૨૮ ॥

इति श्री मोमांसायुजैरमाप्ये अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अथ नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः

‘ અગ્નિહોત્રાદિમાં કહેલા ધર્મો અપૂર્વને પ્રયુક્ત છે. એ અધિકારણ સમજાવે છે.

‘ यज्ञकर्म प्रधानं तद्धि चोदनाभूतं तस्य

द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्रयુक्तस्तदर्थत्वात् ॥ ૧ ॥

પ્રથમી :—(યજ્ઞકર્મ) દર્શપૂર્ણમાસ યાગનું કાર્મ જે અપૂર્વ છે તે (પ્રધાન) મુખ્ય છે. (હિ) કારણ કે (તત્) તે અપૂર્વ (ચોદનામૂલ) કાર્મ હોવાથી વિધિમુખ્ય છે. (તસ્ય) તેથી તેના સંબંધી (દ્રવ્યે) મીઠિ આદિ દ્રવ્યોમાં (સંસ્કાર) જે અવદાન આદિ સંસ્કાર છે તે પણ (તત્પ્રયુક્તઃ) અપૂર્વ પ્રયુક્ત છે. (સ્વર્ણત્વાદિ) એ સંસ્કાર પણ અપૂર્વને માટે જ થતો હોવાથી.

સાપ્તમી :—આ નવમા અધ્યાયમાં જોડના સંબંધમાં વિચાર કરવામાં આવશે. પ્રસંગોપાત બીજાને પણ વિચાર કરશે. જોડના મુખ્ય ઉદાહરણો અગ્નિહોત્ર, દર્શપૂર્ણમાસ અને જ્યોતિષોપની છે એમાં જે જુદા જુદા ધર્મો જતાંબ્યા છે તે બધા અપૂર્વ પ્રયુક્ત છે. યજ્ઞપ્રયુક્ત નથી. જે અપૂર્વ પ્રયુક્ત હોય તો જ તેમાં જોડ સંબંધી થકે. જે યજ્ઞ પ્રયુક્ત હોય તો ધર્મોના સંકર થઈ જાય. કારણ કે યજ્ઞ એટલે યાગ તો સર્વત્ર એક રૂપ જ હોય છે. અપૂર્વ તો જુદા જુદા હોય છે માટે તે તે અપૂર્વને માટે તે તે ધર્મો કાર્તવ્ય બની શકે છે. અપૂર્વને માટે જ કથ-ભાર આદિક્ષા અને કાચી ભારના કરવી એ ભાવના હવની આકાંક્ષા સંબંધી થકે. યાગ એ તો પ્રત્યક્ષ ક્રિયા છે. અને તે તે કોઈબદ્ધારથી બની શકાય છે પણ અપૂર્વ પ્રત્યક્ષ નથી તેથી તેને માટે કેન માવયેદ, કર્મ માવયેદ અને કિં માવયેદ એવી આકાંક્ષાઓની પૂર્તિ માટે શાસ્ત્રની જરૂર પડે છે. અમુક ધર્મોથી અમુક જ અપૂર્વ થાય છે. એ જાણીએ માટે શાસ્ત્ર મિત્રાથ બીજે ઉપાય નથી. પ્રમદસંસારૂં સૌવંશાગેન શાપ્રેમ્યાગ્વત્કર્ત્ત્વમ્ આ વિધિ વાક્યથી આગેવ યાગ વ્રત્ય સોયંયાગનું અનુદાન પ્રાપ્ત થાય છે. આગેવ યાગમાં અમયે ગુરું નિવંદમિ આ વાક્યમાં

અપૂર્વસંબંધ દેવતા સ્મરણ છે કારણ કે એમાં અગ્નિ દેવતા વાયક પદ છે. એ વાક્યને ન્યારે સૌર્વ યાગમાં અતિદેવ થાય ત્યારે જાગ્યેને ઠેકાણે સૂર્યાય એવો બિંદુ કરવો જરૂરી છે તેજ પ્રમાણે પ્રોક્તિને ઠેકાણે નીવાર હોય ત્યારે પ્રોક્તિ સંગથી અવદનનરૂપ ધર્મોના નીવારમાં પણ બિંદુ કરવો જોઈએ. કારણ કે સંસ્કાર પણ અપૂર્વને માટે જ હોય છે મન્ત્રસામર્થ્યકારિણ્ય. ઉદ્ધ મંત્ર, સામ અને સંસ્કાર સળખી બિંદુ હોય છે. ઉદ્ધો નામ વિવર્તણ સા ચેકરુગ મન્ત્રસામ સંસ્કારેણ ક્રિયામાણ સેવ સા આ પ્રમાણે તંત્રવાર્તિકમાં અને યાગર બાળ્યમાં પણ ઉલ્લેખ છે. બાલ્ય એ છે અપૂર્વને માટે સહસ્ર ધર્મો યાગમાં કર્તવ્ય હોય છે. ॥ ૧ ॥

‘પ્રોક્ષણ અપૂર્વ પ્રયુક્ત છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સંસ્કારે યુગ્યમાનાનાં તાદર્યાત્ સત્પ્રયુક્તં સ્થાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કારે) અવદનનામક સંસ્કારમાં (યુગ્યમાનાત્) યોગ્યતામાં અવદન પ્રોક્ષણ એ દિ ધર્મો (તાદર્યાત્) અવદનને માટે હોવાથી (સત્પ્રયુક્તમ્ સ્થાત્) તેનું યોગ્ય પ્રયુક્ત છે.

બીજા પદાર્થ :—‘પ્રોક્ષિતાન્યસુલ્લક્ષણમુલ્લક્ષણમવદનમિતિ’ રૂપ પૂર્ણમાં પ્રારણમાં આ વાક્યનું શ્રવણ છે. એનો બાલ્ય એ છે કે અવદનનરૂપ સંસ્કાર પ્રોક્ષિત આદેશ કરવાનો હોય છે, તે પહેલાં ઉલ્ખળ અને મુસનને પ્રોક્ષિત કરવાના કલા છે. આ પ્રોક્ષણ અવદનનરૂપ સંસ્કારને માટે હોવાથી તત્પ્રયુક્ત છે. પ્રોક્ષણ ઉલ્ખળ મુસનના અવધાતને માટે જ પ્રતીત થાય છે તેથી તે અન્વને માટે નહીં પણ અવદનન માટે જ છે. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તેન ત્યર્થેન યદસ્ય જ યોગાદર્મસમ્યગ્ધસ્તસ્માદ્

યદપ્રયુક્ત સ્થાત્ સંસ્કારસ્ય તદર્થેવાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ સંદર્ભ સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (તેન ત્યર્થેન) અવદનનરૂપ કાર્યથી (યદસ્ય સંયોગત્) અપૂર્વનો સંબંધ છે (તત્સાર) તેથી (યદપ્રયુક્તમ્ સ્થાત્) યદપ્રયુક્ત છે. આ ઠેકાણે યદ એટલે અપૂર્વ સમજવું (સંસ્કારસ્ય) પ્રોક્ષણરૂપ સંસ્કાર પણ (તદર્થેવાત્) અપૂર્વને માટે જ છે.

બીજા પદાર્થ :—પ્રોક્ષણ અવદનનને માટે છે અને અવદનન યદ પ્રયોગમાં અપૂર્વ માટે જ હોય છે. ન્યારે અવદનન અપૂર્વને માટે છે તે તેને માટે ઉલ્ખળ આદિયાં યદ પ્રોક્ષણ પણ અપૂર્વને માટે છે એ તો અપોચાપ સિદ્ધ થાય છે. માટે પ્રોક્ષણ અપૂર્વને માટે છે અને તેથી તે અપૂર્વ પ્રયુક્ત છે. ॥ ૩ ॥

‘ફલદેવતાસંબંધ ધર્મો પણ અપૂર્વ પ્રયુક્ત છે’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ.

ફલદેવતયોગ્ય ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (ફલદેવતયો) ફલ અને દેવતા મંત્રના ઉચ્ચારણ માટે છે.

ભાવાર્થ — અગ્નિમુજા સુવરણમ્ । અગ્નેરહમુજાતિમનુજેષમ્ આ મે મત્રો છે તેમાં સ્વર્ગરૂપ રૂપ અને અગ્નિરૂપ દેવતાની પ્રતીતિ થાય છે આ બંને મત્રોએ અગ્નિના પ્રયોજક કે તેથી સૌમ્યાગમના સ્વર્ગરૂપ રૂપ અને અગ્નિરૂપ દેવતા ન હોવાથી પ્રયોજકની નિરૂતિ થઈ જવાથી મત્રોચ્ચારણની પણ નિરૂતિ થાય છે માટે ત્યાં બિંદની પ્રસંગ થતી નથી ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર.

મ ચોદનાતો હિ સાદુષ્યમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ — (ન) રૂપ દેવતાના સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરવામા મત્રોચ્ચારણ પ્રયોજક નથી હિ) કારણ કે (ચોદનાત) રૂપ અને દેવતાના પ્રકાશકા । (સાદુષ્યમ્) અસૂરપ્રયુક્ત બને છે

ભાવાર્થ :— મત્રોનું ઉચ્ચારણ રૂપ અને દેવતાના પ્રકાશ મટે જ હોય નથી સ્વર્ગથી માત્ર જો તેનું પ્રાપ્તિ જ કરવું હોય તો તેના કરો અર્થ નથી, મટે રૂપેના પ્રકાશ દ્વારા અપૂર્વને સાધવાનું હોય કે તેથી મત્રોચ્ચારણ પણ અપૂર્વપ્રયુક્ત છે માટે સૌમ્યાગમરૂપ વિકૃતિમાં પણ પ્રયોજક અપૂર્વને માટે હોવાથી મત્રો અતિદેવ મિદ્ધા છે તેથી અગ્નિ મદ્ધા વર્ચસ્વ ઇંદ્રિયાદિ બિંદની પણ સિદ્ધિ છે. ॥ ૫ ॥

‘ધર્માનું દેવતા-પ્રયુક્તત્વ નથી’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષના સૂત્રો દેવતા યા પ્રયોજયેદતિથિયન્દ મોજવત્ય તદર્થઘ્યાય ॥ ૬ ॥

પદાર્થ — (યા) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (દેવતા) ઇન્દ્ર આદિ દેવતા (પ્રયોજયેત) બધાં સાથે પ્રધાન રૂપ રૂપેને પ્રયોજે છે (મોજવત્ય) દેવતા બોજન રૂપ યાત્ર (તદર્થઘ્યાય) દેવતાને માટે જ હોવાથી (અતિથિવત્) જમ અતિથિને આપવામાં આવતું અન્ન અતિથિને માટે હોય છે તેમ

ભાવાર્થ — જોડના સાથે પ્રધાન કર્યો છે તે બધાના પ્રયોજક ઇન્દ્ર અગ્નિ આદિ દેવતાઓ છે ॥ ૬ ॥ આથી જો તે દેવતાનું જ બોજન મળ્યાં છે અને એટલા માટે જો એને ઉદ્યાને હવિષ અગ્નિમાં નાંખવામાં આવે છે જેમ અતિથિને આપવા માટે અન્ન અતિથિને માટે જ હોય છે અને તે અગ્નેશ પ્રયોજક પણ અતિથિજ હોય છે તેમ બધા જ યજ્ઞ યાગાદિ કર્યોની પ્રયોજક અગ્નિ આદિ દેવતા જ છે યજ્ઞ દેવતાના આરાધનને માટે જ હોય છે અને એનું રૂપ પણ એજ આપે છે તસ્માત્ત્વ ગુણમૂલ્ય દેવતા, દેવતા પ્રતિ ગુણમૂલ્યે દ્રવ્યકર્મણી માટે યાગાદિમાં દેવતા યોજી નથી પણ દેવતા પ્રતિ દ્રવ્ય અને કર્મ યુક્તમૂલ્ય છે આથી પૂર્વપક્ષવાદીનું મતનું છે પૂર્વપક્ષવાદીના મતમાં ॥ ૬ ॥ આદિ દેવતા વિષદ્રવ્યની એકે સરીરવર્ણી છે અને તે ખાંચ છે મદ્ધોદ્ર પિવ ચ પ્રથિયત્સ અમરણ મોખીની દેવતા મનુકરીવત્ અવગમ્યતે કવમ્ ? દેવતાયે હવિ પ્રત્ત નીરસ મવતિ તસ્માત્ અન્ન રસ ગુદ્ધતે દેવતા હવિ ગમ્યતે આ પ્રમાણે સાચા બાબમાં ઉદ્ધેષ્ય છે એને બાબ એ છે કે — હે ઇન્દ્ર ય આગેષુ હવિષ્ આ અને પાણી પી વગેરે દેવતા અગ્નિના માત્ર રસનું જ બોજન કરે છે તેથી તેને આપેતું અન્ન બોધ્યું થતું નથી પણ ॥ નીચે ૧ ॥ ૧૧ ॥ છે આ બધું પૂર્વપક્ષનું મતનું છે ॥ ૬ ॥

અર્થાપત્યા ચ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થાપત્યા) અર્થની સ્થાપિતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યજમાન જે અર્થની માગણી કરે એ તેના દેવતા છે. પ્રસન્ન થયેલી દેવતા યજમાનની ઇચ્છા પૂરી કરે છે અને દિવ દન્દ રસો, છત્વાદિ, સ્વર્ગની માલિકી ઇન્દ્ર છે એવું કહતા મંત્રમાં સૂચિત પણ કહ્યું છે. દેવતાની મહેરબાની વગર સ્વર્ગાદિના પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે કર્મમાં યજમાન રૂપે દેવતા છે. ॥ ૭ ॥

સતત્ય તેન સમ્બધઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સતઃ) તેથી (તેન) સ્વર્ગાદિ સાથે (સમ્બધઃ) સંબંધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—સર્વ રીતેની સ્થાપિતી દેવતાઓ જ છે. તેથી તેની પાસેથી જ કર્તાને સ્વર્ગાદિનો સામ થાય છે. જે રીતની સ્થાપિતી જે દેવતા છે તેનું આરાધન કરવાથી તે રીતની પ્રાપ્તિ પરિચરિત થાય છે. જેન કર્મણ અમિતપ્રાપ્તિ તસ્ય કલસ્ય રૂપે, સત્કર્મ, ન તત્સર્વઃ પ્રદાતુમર્હતિ વચનાદેતન્ અધગમ્યતે કઃ કિં પ્રયચ્છતિ વથા લભી વચન ન લભ્યે. આ પ્રમાણે શાસ્ત્ર બાબમાં લખ્યું છે. એને ભાવ એ છે કે જે કર્મથી આત્મનું આરાધન કરવામાં આવ્યું હોય તે કર્મનું જ આત્મ જ આપે છે અર્થ નાહ આ બધું વૈદિક વચનથી સંગત થાય છે. જે વચન અગિને માટે હોય છે તે અર્થને માટે આની સંગત નથી. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અપિ યા શબ્દપૂર્વત્વાદ્ ચક્રકર્મ પ્રધાનં સ્વાદુગત્વે
દેવતા ધ્રુતિ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(અપિ યા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (શબ્દપૂર્વત્વાદ્) શબ્દથી જ બધી શકાય એમ હોવાથી (ચક્રકર્મ) યાગનું કર્મ જે અપૂર્વ છે (પ્રધાન સ્વાત્) તે જ પ્રધાન છે માટે (ધ્રુત્વે) અપૂર્વ પ્રત્યે શુભૂત હોવાથી (દેવતાધ્રુતિઃ) દેવતાનું જે શ્રવણ થાય છે તે યાગની અંતર્ભૂત છે.

ભાવાર્થ :—યાગેન સર્ગ આવેત્ આવો બોધ થતો હોવાથી યાગ-જન્ય જે અપૂર્વ છે તે જ પ્રધાન છે અને તેજ રીતને આધનાર છે. દેવતા તો અપૂર્વ પ્રત્યે શુભૂત છે. ॥ ૯ ॥

અતિયૌ તત્પ્રધાનત્વમભાવઃ કર્મણિ સ્વાત્ તસ્ય પ્રાત્તિપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(અતિયૌ) અતિયિ-ઓજનાદિનાદાનમાં (તત્પ્રધાનત્વત્) અતિચિદાનત્વ હોય (કર્મણિ અમાતઃ સ્વાત્) યજ્ઞાદિકર્મમાં દેવતાપ્રીતિનો અભાવ હોય છે. (તસ્ય પ્રીતિપ્રધાનત્વાત્) અતિયિ-કર્મમાં અતિચિદિ પ્રીતિ જ મુખ્ય હોય છે.

ભાવાર્થ :—અતિચિદા સંબંધમાં કહેવાનું એ છે કે અતિચિને ઓજના આપવા અતિચિની પ્રીતિ પ્રયોજક હોય છે. જેનથી અતિચિ પ્રસન્ન થાય તે અતિચિને આપવું, યજ્ઞાદિકર્મમાં દેવતાને પ્રીતિ થાય એવું આપવું એવું કર્મ વૈદિક બધાનું નથી. અતિચિને માટે તો

શબ્દ પ્રમાણ છે એમ કે અતિક્રિયેનં સંતુષ્ટ તથા કુર્યાત્પ્રયત્નત્ત એનાથી અતિયિ સંતુષ્ટ થાય તે અત્ત પ્રયત્નથી પણ આપવું. વાચકમના સંનંધમા અગ્ન્યાદિ દેતાના સંનંધમાં આતું કયાંય પણ વિધાન નથી. વળી હન્દ્ર અગ્નિ આદિ દેવતા શરીરવાળા છે એમાં પણ કોઈ પ્રમાણ નથી શરીરપ ત્વ જે જે મંત્રો જણાય છે તે તે બધા અર્થવાદ છે. આગ્ન્યવલ્ક્ય કિર્વાયત્વાદાનયં વ્યમત- દર્શનામ્ ૧૨-૧ એ મીમાંસાનું પ્રમાન મૂલ્ય છે. સમ્પાદ વાચ્યાદ દ્વન્દસ્ય હસ્ત સત્તા ન પ્રતીયતે તસ્માદ ન કિંચિદ્ અન્યાર્થદર્શનં પુણ્યવિધાના વેવતાયમ્ હદં રહ્યાપયતિ । ન ચ હદં મોજનં, ન હિ દેવતામુદ્ધૃતે । તસ્માદ મોજનસ્ય તદર્થત્વાદ્ હતિ તત્ત્વ અસદ્ વચનમ્ છત્વાનિ ૬-૧-૬ નું યા ૫૨ શ ૧૫ જિજ્ઞાસુએ વાંચવું અને તેના ઉપર મનન કરવું ૫ માંમા સિવાય કોઈપણ ઉપાસ્ય દેવતા છે જ નહિ. યત્તાદિકમંમાં અપૂર્વ મુખ્ય છે અને અગ્ન્યાદિ જડ દેવતાઓ અપૂર્વ પ્રત્યે ગૌણ છે એ જ મીમાંસાનો સિદ્ધાંત છે દેવતા રસનું જ ભોજન કરે છે એટલે તે અત્ત નીરસ થઈ જાય છે વગેરે કહેવું એમાં પણ સત્ય નથી કારણ કે જાણવકાર પોતે જ લખે છે કે :—નૈવ દોષઃ યાતોપહતં નીરસં અવતિ સીતીપૂત્રં ચ । વાસુની અસરથી અત્ત નીરસ થાય છે અને કંકુ પથેદુરં રથિયુ અત્ત પણ નીરસ થાય છે. એમાં વિચલવની ચૈતન્ય, દેવતા માનવાની કશી જડ નથી. ॥ ૧૦ ॥

‘ પ્રોક્ષણાદિ અપૂર્વપ્રયુક્ત છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર દ્રવ્યસંખ્યા હેતુસમુદાયં યા મુતિસંયોગાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(પા) પૂર્વપક્ષને મૂલ્ય છે. (દ્રવ્યસંખ્યાહેતુસમુદાયમ્) મીઠિ આદિ દ્રવ્ય, પરિપિગત ત્રિત્વ આદિ સંખ્યા, હોમમાં સ્પર્શનત્ત અત્ત દ્વત્વ ચતુર્દેશાભિમયં નમાં પૌર્ણમાસી- વાગમત સમુદાયત્વ આ ચારે પ્રોક્ષણાદિવા પ્રયોજક છે. (મુતિસંયોગાત્) દ્વિતિયા આદિ મુતિનો સંખ ધ હોવાથી.

જાણ્યાર્થ :—૬૪ પ્રાણી માત્રમાં મળવું થય છે કે સૌજીવ પ્રોક્ષતિ નીઢેમ ન્યનું પ્રોક્ષ્ય કંઠુ જોત્ પરિપીક્ષિત્ત. સમિષઃ આ મંત્રમાં મન્ય સમિધનું વિધાન છે. શર્વેણ ગૃહોતિ તેન જનં ક્રિયતે સ્પર્શ્યા હોમ કરવે કારણ કે તેનામાં અત્ત શુદ્ધ કરવામાં આવે છે આ ઠેકાણે અત્તકરણને જાણ તરીકે બતાવવામાં આવ્યો છે ચતુર્દેશા વીર્ણમાયોમનિષ્કરેદ પન્મહોઝા બમાપાસ્વાન્ આ ઠેકાણે જે સમુદાય બતાવવામાં આવ્યો છે તે અભિમયં નના પ્રયોજક છે. મીઠિ સ્વરૂપ પ્રોક્ષ્યમાં પ્રયોજક છે, પરિપિગત ત્રિત્વ આદિ સંખ્યા મંત્ર બોલવામાં પ્રયોજક છે. હોમ કરવે છે તેથી સ્પર્શને સંસ્કૃત કંઠુ અર્થી જે હેતુ બતાવ્યો છે તે હોમમાં પ્રયોજક છે. આ પ્રમાણે પ્રોક્ષક, મંત્રોચ્ચારણ, હોમ અને અભિમયં ૬૪ ધર્મોના પ્રયોજક વાકિરવરૂપ આદિ છે આનું પૂર્વપક્ષનું મતવ્ય છે. ॥ ૧૧ ॥

અર્થેકારિતે ચ દ્રવ્યેણ ન દ્યવસ્થા સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થેકારિતે) અપૂર્વને લીધે ઉક્ત ધર્મો કરવામાં આવે તો (દ્રવ્યે) મેળાવરણમદ્ધમ્ પ્રકૃતભોમ રચાદિદ્રવ્ય સાથે (દ્યવસ્થા ન સ્યાત્) વ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—જો અપૂર્વને ઉક્ત અર્થમાં પ્રયોજક માનવામાં આવે તો દશગ્રહોમાં અને ચમસોમાં અપૂર્વ સાધનત્વ સમાન છે તો સર્વત્ર પંચ:સંયોગની પ્રાપ્તિ થતી જેમજે પશુ એમ નથી કેવળ ચૈત્રાવરુણ પચસા શ્રીળતિ ચૈત્રાવરુણ જે મદ અને ચમસ છે તેને પચમ્પી અપશુ કરવાનું હોંય છે. માટે દ્રવ્યનું સ્વરૂપ જ પ્રયોજક છે અપૂર્વ નહિ. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અર્થો યા સ્યાત્ પ્રયોજનમિતરેવામચોદનાત્ તદ્ય

ગુણમૂલત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(યા) સિદ્ધાંત પક્ષને મુજબ છે. (અર્થ: પ્રયોજનં રયાત્) અપૂર્વ ૧૫ અર્થ જ પ્રયોજક છે. (ઇતરેવામ્) ખીળાં દ્રવ્ય આદિ (અચોદનાત્) કર્તૃબ્યત્વ રૂપે સિદ્ધિત ન હોવાથી (તાય) દ્રવ્યાર્થિનું અપૂર્વ પ્રત્યે (ગુણમૂલત્વાત્) ગુણ મૂળત્વ છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યાદિમાં કર્તૃબ્યતા બતાવવામાં આવી નથી જેમાં કર્તૃબ્યતા બતાવવામાં આવી હોય તેને જ ધર્મની આકાંક્ષા હોય છે માટે દ્રવ્યાદિ કર્તૃબ્યમૂલ અપૂર્વ પ્રત્યે ગુણમૂલ છે. એટલે કે મીઠી પોતે કર્તૃબ્ય ન હોવાથી તે પ્રોક્ષણુ જન્મ અપૂર્વ પ્રત્યે ગુણમૂલ છે તેજ પ્રમાણે ખીળામાં પશુ સમજવું. ॥ ૧૩ ॥

અપૂર્વત્વાદ્ વ્યવસ્થા સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(અપૂર્વત્વાત્) અપૂર્વને લીધે (વ્યવસ્થા) વ્યવસ્થા (સ્યાત્) થાય છે

ભાવાર્થ :—આગળ જે કહેવામાં આવ્યું છે કે જો અપૂર્વને પ્રયોજક માનીએ તો પચસા શ્રીળતિ ઇત્યાદિમાં વ્યવસ્થા થઈ શકે નહિ તેનો ભરતે એ છે કે અપૂર્વ માનવાથી વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. ચૈત્રાવરુણને ઉદેશીને જે ગ્રંથ થાય છે તેનું ઉદેશવતવચ્છેદક ખીળામાં હોતું નથી એટલે કે ચૈત્રાવરુણાપૂર્વત્વ ખીળા મદોમાં હોતું નથી. આ કારણથી ' અપૂર્વ ' માનવામાં જ વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. માટે પ્રોક્ષણાદિ ધર્મો અપૂર્વ પ્રધુકન છે. ॥ ૧૪ ॥

સર્વગુણકર્તૃવે જ ધર્મસ્ય સર્વધિપત્યત્વમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (તત્ત્રયુક્તત્વે) દ્રવ્ય પ્રયુક્ત એ પ્રોક્ષણુ આદિ ધર્મો માનવામાં આવે તો (ધર્મસ્ય) પ્રોક્ષણાદિ ધર્મોના (સર્વધિપત્યત્વમ્) બધા વિષય થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—જો દ્રવ્યનું સ્વરૂપ પ્રોક્ષણાદિ ધર્મોમાં પ્રયોજક માનવામાં આવે તો બળરમાં રહેલાં મીઠી દ્રવ્યોમાં પશુ પ્રોક્ષણુની પ્રાપ્તિ થાય કારણ કે ચામના સંબંધમાં આવેલા મીઠી અને બળરની દુકાનોમાં રહેલા મીઠીનું સ્વરૂપ તો એક જ છે, માટે દ્રવ્ય સ્વરૂપને પ્રયોજક ન માનતાં અપૂર્વને જ પ્રયોજક માનવું જેમજે. ॥ ૧૫ ॥

તદુપક્તસ્યેતિ ચેત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તદુપક્તસ્ય) તાત્પર્યુક્ત જે દ્રવ્ય છે તે જ પ્રયોજક છે (હતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—યાગયુક્ત જે મોદિ છે તેમાં જ પ્રોક્ષણાદિ ધર્મની ઉદ્દેશ્યતા છે જમરની દુકાનમાં જે મોદિ છે તેમાં ઉદ્દેશ્યતા નથી એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? આનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૬ ॥

નાદ્યુત્તિત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) નદિ (નાદ્યુત્તિત્વાત્) પ્રકૃત મોદિજ ઉદ્દેશ્ય છે એમાં કોઈ શંકા પ્રમાણ નથી.

ભાવાર્થ :—ઉદ્દેશ્યતાવચ્ચેક ધર્મ નિમિત્ત મોદિનાં છે એમાં સંશય કરવામાં પ્રમાણનો અભાવ છે. ॥ ૧૭ ॥

અધિકારાદિતિ ચેત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અધિકાર) અધિકાર હોવાથી (ચિત્તે ચેત્) એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—ફરીથી એવી શંકા કરવામાં આવે છે કે કાલે અવશ્ય અવિરોધ રહ્યું પણ યાગનો અધિકાર છે તેથી યાગીય મોદિમાં જ પ્રોક્ષણ થવું યોગ્ય છે, યાગ બહારના સમસ્ત મોદિમાં નહિ. આ શંકાનો ઉત્તર અગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૮ ॥

તુલ્યેષુ નાધિકારઃ સ્વાત્ અવોદિતશ્ચ સમ્યગ્ધઃ પૃથક્
સત્તાં યદ્યર્થેનાભિસમ્યગ્ધસ્તસ્માત્ યદ્યપ્યવોગ્ગમન્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તુલ્યેષુ) સમાનમાં (નાધિકારઃ ન સ્વાત્) અધિકાર સંભવી શકે નહિ માટે (સમ્યગ્ધઃ) યથાથત્વનો સંગ્રહ (અવોદિતઃ) શાસ્ત્રથી નિર્દિષ્ટ નથી. (પૃથક્ સત્તાં) જિન સત્તાને અર્થી સમાતી નથી માટે (યદ્યર્થેનાભિસમ્યગ્ધઃ) બધા મોદિનો યદ સાથે સંબંધ છે (સમ્યગ્ધ) તેથી (યદ્યપ્યવોગ્ગમન્) પ્રોક્ષણનું પ્રયોજન કરી મોદિ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં બધા સમાન દોષ છે તેમાં અધિકાર સંભવી શકે નહિ. યાગના સંબંધમાં આવેલા મોદિ અને બહારના મોદિમાં ફરક શો છે તે સમગ્ર સમાતો નથી. યાગીય મોદિ કરતાં બહારના મોદિનો સત્તા ભુદી છે એવું લોક અનુદારથી પણ સમગ્ર ઘટાડું નથી. જેમ આ અર્થ છે અને આ બળ છે એવો સ્પષ્ટ ભેદ સમગ્ર સમાત છે તેમ યાગીય મોદિમાં અને બહારના મોદિમાં ભેદ સ્પષ્ટ સમગ્ર સમાતો નથી. આ કારણથી જ્યાં મુખી શાસ્ત્રીય અતિરેક ન કરવામાં આવે ત્યાં મુખી બધા મોદિનો વચાર્થ સાથે સંગ્રહ છે. અને જે સંગ્રહને લીધે નિમિત્ત મોદિ પ્રોક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય છે એમ સમજાય. આ કારણથી મોદિના સ્વરૂપને પ્રયોગક ન માનતાં અપૂરને જ પ્રોક્ષણાદિનું પ્રયોજક માનવું જોઈએ. આનું સિદ્ધાંતમીનું માનવું છે. ॥ ૧૯ ॥

‘અગ્નીયોમીયનાં પૂર્વભાગરૂપદેશમાં અનુષ્ઠીયમાન પદાર્થોનું’ જે ઉપાંશુત્વ છે તે, તે તે પદાર્થથી ઉત્પન્ન થતા અવાન્તર અપૂર્વોથી પ્રયુક્ત છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર દેશચદ્રગુણોગુરુ તેષાં સ્વાનુભૂતિનિર્દેશાત તસ્ય

ચ તત્ર માવાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(દેશચદ્ર) અગ્નીયોમીયના પૂર્વ તરફથી જે દેશ છે તેના ઉપર કરવામાં આવતું (ઉપાંશુત્વ) મોનઅનુક્રમ (તેમાં સ્વાત્) દીક્ષણીય આદિનું છે. (ધૃતિનિર્દેશાત) વૈદિક વાક્યનો નિર્દેશ હોવાથી. (તસ્ય તત્ર માવાત્) તે કર્મનો તે દેશમાં સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નીયોમીયના પૂર્વભાગમાં જે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે ઉપાંશુત્વથી કરવામાં આવે છે તેથી તે ઉપાંશુત્વ યજ્ઞના અવાન્તર અપૂર્વના ઉપકારક કર્મોને લીધે પ્રયુક્ત થયેલું હોય છે આને માટે વૈદિક વાક્ય પણ છે. ત્સરા વા એ યજ્ઞસ્ય તસ્માત્ ચત્કિંચિત્ પ્રાચીન-મત્રીયોમીયાત્ દંત્રોપાંશુ પ્રવચન્તિ । ત્સરાનો અર્થ હઘ્નગતિ થાય છે. એટલે જે ઉપાંશુ કર્મ કરવામાં આવે છે તે યજ્ઞની હઘ્નગતિ છે. એ હઘ્નગતિથી પ્રધાન અપૂર્વને સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. પૂર્વદેશમાં અનુષ્ઠીયમાન થતાં કર્મો સમજવાનાં છે. અને હઘ્નગતિથી તેમાં યોગ થાય છે કર્મ અને દેશનો આધા ધિવભાવ સંબંધ છે. ॥ ૨૦ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. યજ્ઞસ્ય વા તત્સંયોગાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યજ્ઞસ્ય) પ્રધાન અપૂર્વમાં પ્રયોજ્યત્વ છે. (તત્સંયોગાત્) તે યજ્ઞ શબ્દનો વાક્યમાં સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞ શબ્દનો સંબંધ ત્સરા સાથે નથી પણ યજ્ઞસ્ય યજ્ઞાચીનમ્ એવે સંબંધ છે એટલે એનો અર્થ નીકળે છે કે યજ્ઞ સંબંધી જે પૂર્વભાગમાં કરવામાં આવે છે, તે ઉપાંશુ કરતું નેહ્યએ એટલે ઉપાંશુત્વનું પ્રયોજક પરમાપૂર્વ જ છે, દીક્ષણીવાદિ નહિ. આ દેશણે તંત્રવાતિકાર અને ૬ કે યજ્ઞશબ્દઃ ત્સરા શબ્દેન સમ્બન્ધતે । અપ્રતિવિરોધકત્વાત્ । યસ્માત્ પ્રાચીનશબ્દેન સમ્બન્ધમાનઃ પ્રતિવિરોધકરો મતિઃ । તેન યજ્ઞસ્ય વાઃ પ્રાતમાત્સત્ત્વાય ધર્મ ઉપાંશુત્વં વિધીયતે ॥ આ સંદર્ભથી ૨૧૯ શ્લોક છે કે યજ્ઞનો સંબંધ યજ્ઞના પૂર્વભાગમાં અનુષ્ઠીયમાન કર્મો સાથે છે માટે પરમાપૂર્વ પ્રયુક્ત જ ઉપાંશુત્વ છે. ॥ ૨૧ ॥

અનુવાદશ્ચ તદ્વર્થઘત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનુવાદઃ) અર્થવાદ પણ (તદ્વર્થઘત્) પરમાપૂર્વ પ્રયુક્તવને જણાવે છે.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞસ્ય ત્સરા આવી રીતે ત્સરા નો સંબંધ યજ્ઞ સાથે કરવામાં આવે તેપણ પરમાપૂર્વપ્રયુક્ત જ ઉપાંશુત્વ થઈ શકે છે. કારણ કે :—ત્સરા નામ હઘ્નગતિઃ । યથા શકુનિપ્રાદિકસ્ય શકુનિં જિજ્ઞક્ત્ત્વહમના મતિર્નશતિ । ધર્મઃ વદન્યાસો દશિપ્રણિધ્યનમ્ અશદ્ધકરણં ચ । વપધનવતુદઃ

દાકુનિર્ણયેતિ એમિદાપ્યનવવુદ્ધમિવ પ્રદીપ્તું ચત્રં પ્રચ્છન્નગતિસ્થાનુત્વં નામ । આ પ્રમાણે શાબર ભાષ્યમાં ઉદ્યમેષ છે. જેમ પક્ષીને ચઢણ કરવા માટે ચિકારી પ્રચ્છન્નગતિ કરે છે, દુષ્ટિને રિયર કરે છે અને શબ્દ પણ કરતો નથી, નેથી અનવણુદ રહેણું પંખી એકદમ પકડાઈ જાય છે તેમ ઉપાંશુત્વ રૂપ ધર્મથી ચરતે પ્રાપ્ત કરી શકાય એ આજ્ઞા અર્થવાદ છે. ચિકારીનાં ચુપકાપી પગલાં ભરવાં આદિ તે દેશને માટે હોતા નથી પણ પંખીને પકડવા માટે હોય છે તેમ અહીં પણ ઉપાંશુત્વ રૂપ ધર્મ તે દેશના પદાર્થોને માટે કરવામાં આવતો નથી પણ અપૂર્વ રૂપ ધરતે પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવામાં આવે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉપાંશુત્વ એ પરમાપૂર્વ પ્રયુક્ત છે. ॥ ૨૨ ॥

‘ વાર્જુનિયમ અવગ્નતર અપૂર્વપ્રયુક્ત છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રણીતાદિ તયૈતિ ચેત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રણીતાદિ) પ્રણીતા પ્રણયન આદિ સંબંધિ વાર્જુનિયમ પણ (તથા હતિ ચેત્) પરમાપૂર્વ પ્રયુક્ત છે એ એમ કહેવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—‘ જ્ઞાં તનિપ્યન્તૌ મધ્યસુચકમાનૌ વાન્ ચન્નત્, યૌ વાન્ હવિષ્ઠતા વિદ્યજે-
યતામ્ ’ આ વાક્યમાં પ્રતિપાદિત જે વાણીનો સંબંધ છે તે પરમાપૂર્વ પ્રયુક્ત છે, એણે મૌન ધારણ કરી અશ્વત્થ અને યજમાને યજ્ઞતું અનુષ્ઠ ન કરતું, કે નેથી ચિત્તવૃત્તિમાં વિદ્યે ન આવે એટલી ભોલવામાં અથવા અસાચિત્ક વાત કરવામાં ચિત્ત અચક્ષુ અને છે. ચિત્તના અચક્ષુથી યજ્ઞમાં વૈકલ્ય ઉત્પન્ન થવા સંભવ છે. માટે મૌન ધારણ કરવા ઉચિત વાક્યમાં વિધાન છે અને તે પરમાપૂર્વ મટે જ છે. આ પુ પૂર્વપક્ષવહીનું અંતભવ છે. આ મૌન પ્રણીતાપ્રણયન સંબંધી છે. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર ન યજ્ઞસ્વાશ્રુતિત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ, (યજ્ઞત્વ) યજ્ઞની અશ્રુતિત્વાત્) વિવક્ષા ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત મૌન અર્થાત્ ઉપાંશુત્વ પરમાપૂર્વપ્રયુક્ત નથી પણ અવગ્નતર અપૂર્વથી પ્રયુક્ત છે. વાણીના નિયમના ઉદ્દેશ અશ્વત્થ અને યજમાન છે અને યજ્ઞ તે એનું વિશેષણ છે માટે ઉદ્દેશનું વિશેષણ અવિવક્ષિત છે. ॥ ૨૪ ॥

તદ્દેશાનાં વા સંધાતસ્વાચોદિતત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તદ્દેશાનામ્) પૂર્વદેશ સંબંધી પદાર્થોથી ઉપાંશુત્વ પ્રયુક્ત થાય છે (સંધાતસ્ય અચોદિતત્વાત્) યજ્ઞ, વર્ણિ અને અભ્યાસ આદિ સંધાતનો ઉપાંશુત્વ જ્ઞાન નથી એનું વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પરમાપૂર્વ પ્રયુક્ત ઉપાંશુત્વ નથી પણ અગ્નિપ્રેલીપનો જે પૂર્વદેશ છે તેમાં અનુષ્ઠાપમાન થતા પદાર્થોનો સંબંધ સાબર ઉપાંશુત્વ છે એટલે તે અવગ્નતરપૂર્વ-પ્રયુક્ત જ છે. ॥ ૨૫ ॥

‘ ઇષ્ટકાઓમાં એક વખત વિકર્પણઆદિનું અનુધાન કરવું. ’
એ આધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ અગ્નિધર્મઃ પ્રતોષ્ટકં સંઘાતાત્ પૌર્ણમાસીવત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(અગ્નિધર્મઃ) ઇર્ષ્ય શ્રેણીથી આદિ અગ્નિના ધર્મ છે. (પ્રતોષ્ટકમ્) માટે પ્રતિ ઇષ્ટકાઓમાં ઇર્ષ્ય કરવું નોંધવું. (સંઘાતાત્) અગ્નિપદ વાચ્ય ઇષ્ટકાને સમુદય હોવાથી. (પૌર્ણમાસીવત્) જેમ આગેય, ઉપાશુ અને અગ્નીપોથીવના સંધાનમાં પૌર્ણમાસી-શબ્દ વપરાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—‘ દયકમિતિ ચિત્તે ’ આપું અવશ્ય છે. તેમાં આ પ્રમાણે આગના છે. ‘ મજ્જેત્તમિ વિકર્પણિ ’ આ ઠેકણે જે વિકર્પણ જતાંબું છે તે દરેક ઇષ્ટકાન લગુ પડે ॥ કારણ ઇષ્ટકાના સમુદાયને જ આ ઠેકણે અગ્નિ કહેવામાં આવેલો છે. આપું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અગ્નેષાં સ્યાત્ દ્રવ્યૈકત્વાદિતરાસાં તદર્થત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (અગ્નિઃ) ઇષ્ટકાથી અલગ અગ્નિને ધર્મ વિકર્પણ છે. (દ્રવ્યૈકત્વાત્) અગ્નિય દ્રવ્ય એ જ હોવાથી. (દિતરાસમ્) ઇષ્ટકા અર્થાત્ ઇષ્ટ (તદર્થત્વાત્) અગ્નિને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ દયકમિતિ ચિત્તે ’ આ ઠેકણે ઇષ્ટકાને તૃતીયા વિકાસિત છે અને અગ્નિ શબ્દને બીજા વિભક્તિ છે. તેથી ઇષ્ટકા સાધન છે અને અગ્નિ સાધ્ય છે સાધ્ય અને સાધન ભુક્ષા જ હે પ છે. માટે ઇષ્ટકા અને અગ્નિને એક માનવો નોંધવું. ॥ ૨૭ ॥

ચોદનાસમુદાયાત્ પૌર્ણમાસ્યાં તથાત્વ સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(યુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સ્થાને છે. (ચોદનાસમુદયાત્) વિધાન સમુદાય પરક હોવાથી (પૌર્ણમાસ્યા) પૌર્ણમાસીમાં (તથાત્વમ્ સ્વાર્થ) તેમ માનવું થોડું છે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસી શબ્દ જો સંઘાત પરક છે એવું વૈદિક વિધાન ॥ માટે પૌર્ણમાસી શબ્દને સંઘાત પરક માનવો ઠીક છે પણ પ્રાગ્ન રચનામાં અગ્નિ શબ્દ, ઇષ્ટકા પરક સંસ્કારમાં ઠેકણે જાતવું પ્રમાણ નથી. આથી સિદ્ધ થય છે કે ઉક્ત ૨૬વે એક જ વખત વિકર્પણ છે અને તે અગ્નિ સંજ ધર્મ જ છે, ઇષ્ટકા સંજ ધર્મ નહિ. ॥ ૨૮ ॥

દ્વાદશાદયજામાં ઉત્તમાદ્ય સિવાંય બીજા અહનમાં પતનીસંધ્યાજાન્તત્વ છે.

એ આધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ પતનીસંધ્યાજાન્તત્વ સર્વેષામચિશેષાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(પતનીસંધ્યાજાન્તત્વ) પતનીસંધ્યાજાન્તત્વ (સર્વેષામ્) સર્વ ગ્રહનામાં યાગોમાં હોય છે (અચિશેષાત્) જાધાને માટે હામાન ૨૯ કહેવામાં આવેલ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—‘અદર્શ’ નામ વિશેષ છે, ‘દ્વાદશાદેન પ્રજાકામં યાજયેત્’ પ્રજાની ૧૨ મહા રાખનારને દ્વાદશાદ નામક અદર્શશુધી નામ કરાવવે. આ ઠેકાણે ફનીસંયાગ્નતાનિ અદ્વાનિ સતિષ્ઠન્તે અદન્ નામક નામ પત્નીસંયાગ્નક કર્મ કરીને સમાપ્ત થાય છે. આ પત્નીસંયાગ્નતત્વ ધર્મ બધા યાગોમાં કરવાનો હોય છે કે ઉત્તમ અર્થાત્ ઉદ્દેશીના પહેલાના બધા યાગોમાં ? આ દેહમાં પૂર્વપક્ષવાદી તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે કોઈ વિશેષનું શ્રવણ ન થવાથી બધાપ અદન્ યાગોમાં પત્નીસંયાગ્નતત્વ ધર્મ અનુષ્ઠેય છે અને તે દરેક યજ્ઞને છેદે કરવાનો હોય છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

લિજ્ઞાદ્વા પ્રાગુત્તમાવ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્તમાવ પ્રજ) ઉદ્દેશ્ય અદન્ નામ પહેલાં સર્વે યાગોમાં પત્નીસંયાગ્નતત્વ હોય છે. (લિજ્ઞાત્) સિંગ વાક્યનું સમર્થન હોવાથી. (વા) આ શબ્દ સિદ્ધાંત / પદોને પ્રત્યેક છે.

ભાવાર્થ :—અર્થવાદ ૩૫ સિંગ વાક્યમાં શ્રવણથી અસંશયિત પહેલાંના બધા અદનોમાં પત્નીસંયાગ્નતત્વ છે. ફનીસંયાગ્નતાનિ અદ્વાનિ સતિષ્ઠન્તે । ન બહિરનુપ્રવરતિ, અસંશયનો હિ યજ્ઞઃ આ સિંગ વાક્યમાં અસંશયિત શબ્દનો અર્થ અસમાપ્ત થાય છે. એટલે જે અદન્માં યજ્ઞ અસંશયિત રહે તો તેમાં પત્નીસંયાગ્નતત્વ ધર્મ અનુષ્ઠેય છે ત્યાર અદન્માં યજ્ઞ સંશયિત હોવાથી તેમાં પત્નીસંયાગ્નતત્વ નથી ॥ ૩૦ ॥

અનુવાદો વા લોક્ષા યથા નમ્તં સંસ્થાપનસ્ય ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અનુવાદઃ) અર્થવાદ છે (યથા) જેમ (લોક્ષા) દીક્ષાનું ઉન્મોચન વચન. (નમ્તં સંસ્થાપનસ્ય) નક્કત સંસ્થાપનનો વિષયવાદ છે તેમ.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષવાદી તરફથી આલેષ છે. પત્નીસંયાગ્નતત્વ એ તો અર્થવાદ છે એટલે રત્નિતે માટે છે. અસંશયિત યજ્ઞધિરેણ સંસ્થાપયતે । અસંશયિત અસમાપ્ત યજ્ઞ લાગે વખતે સમાપ્ત થશે અમરશા વચન પત્નીસંયાગ્નતતાની પ્રશંસા માટે છે. ઉક્ત બધા જ યજ્ઞો સંસ્થાપાગા હોય છે. જેમ દીક્ષાનું ઉન્મોચન વચન નક્કત સંસ્થાપનના અર્થવાદને માટે છે તેમ ઉક્ત રથગમાં અસંસ્થાપન અર્થવાદને માટે છે. એટલે પત્નીસંયાગ્નતત્વ સર્વ અદન્ યાગોમાં હેય છે. ॥ ૩૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સ્વાદ્યાસનારમ્યધિધાનાદન્તે લિજ્ઞચિરોધાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વાત્) અત્ય અદનભગ્ન પહેલાં યાગોમાં પત્નીસંયાગ્નતત્વ છે. (અનારમ્યધિધાન) અન્તિમ યાગને ઉદ્દેશીને વિધાન ન હોવાથી (લિજ્ઞચિરોધાત્) સિંગ વાક્ય સાથે વિશેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્રનો શાવ એ છે કે પત્નીસંયાગ્નતત્વ અન્તિમ અદન્ પહેલાંના નેટલા યાગો દ્વામ તે બધામાં કર્તવ્ય છે. પત્નીસંયાગ્ને કરવાયે કંઈ યજ્ઞની સમાપ્તિ થતી નથી

પણ યદ્ય તો આગળ ચાલુ જ રહે છે. માટે પતીમંવાગ્નન્ત અદનુ વાગો સમન્વયે શ્રુત હોવા
જતાં અન્તિમપરને છોડી તે કરવા એવો સંકાય કરવો ન્યાય છે. ॥ ૩૨ ॥

‘સામિધેનીના અવધાસ સ્થાનધર્મતાને લીધે છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અવધાસઃ સામિધેનીનાં પ્રાયશ્ચાત્ સ્થાનધર્મઃ સ્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(સામિધેનીનામ) સામિધેની યજ્ઞાએનો (અવધાસઃ) વારંવાર ઉચ્ચારણ
કરવું તે (સ્થાનધર્મઃ) સ્થાનધર્મ (સ્વાત્) છે. (પ્રાયશ્ચાત્) સ્થાનની પ્રથમ ઉપરિચિત થવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં આનું અરણ્ય થાય છે. અને તે સામિધે નીને
ઉદ્દેશીને છે. “ યિઃ પ્રથમભવાદ્ ” આ ઠેકાણે ત્રણવાર બોલવા ૩૫ અવધાસ સૂચિત થાય છે.
તેથી વિધિત યાગમાં “ પ્ર સો વાગા ” આ યજ્ઞાથી બિન યજ્ઞાનો પણ ત્રણ વખત અવધાસ ધ્રુવ
છે. સ્થાનનો અવધાસ અશક્ય હોવાથી સ્થાનમાં પરિત યજ્ઞાઓ જ લક્ષણા વૃત્તિથી “ પ્રથમાન્ ”
પદથી બોધ થાય છે. પ્રથમાન્ આ પદમાં “ પ્રથમ ની ઉપરિચિત પહેલી થાય છે અને એનાથી
સ્થાન જ સૂચિત થાય છે. પછી યજ્ઞાનો તે ઉક્ત રીતે બોધ થાય છે. માટે અવધાસની સ્થાન
ધર્મતા છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૩ ॥

આરંભણીયા ઇષ્ટિના અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ ઇષ્ટાવૃત્તો પ્રયાજવદાવર્તેતાડરમ્મણીયા ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ઇષ્ટાવૃત્તૌ) દર્શપૂર્ણમાસની આવૃત્તિમાં (આરમ્મણીયા) આરંભણીયા
ઇષ્ટિની પશ્ચ (જાવર્ત) આવૃત્તિ કરવી બેઠબે. (પ્રયાજવત્) પ્રયાજની પેઠે.

ભાવાર્થ :—આગ્રવૈષ્ણવમેદસકળાઠં નિર્વપેદ્ દર્શર્ણમાસઃ કારિષ્મમાનઃ આ વાક્યથી
વિદિત થતી આરંભણીયા ઇષ્ટિ જ્યારે જ્યારે દર્શપૂર્ણમાસ ધીકૃત કરવામાં આવે ત્યારે ત્યારે
કરવી બેઠબે. કારણ કે તે પ્રયાજની માફક અંત્ર છે. જ્યાં સુધી જીવન ચાલે ત્યાં સુધી
દર્શપૂર્ણમાસની આવૃત્તિ કરવાની હોય છે. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સહજાડરમ્મસંયોગાદેકઃ પુનરાસ્મો યાવજ્જીવ પ્રયોગાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(યા) પૂર્વપક્ષની આવૃત્તિ સત્યે છે. (સહજ) એક વખત (આરમ્મ-
સંયોગત) આરંભવું અવશ્ય હોવાથી (આરમ્મઃ પુનઃ એકઃ) એકજ આરંભ કરવો બેઠબે
યાવજ્જીવપ્રયોગત્) જ્યાં સુધી જીવ ચાલે ત્યાં સુધીનો પ્રયોગ હોવાનો.

ભાવાર્થ :—દ્વં જ્યાં સુધી જીવન ત્યાં સુધી યજ્ઞ કરીશ એવો સંકલ્પ હોવાથી આરંભ
સાથે જ આરંભણીયા ઇષ્ટિનું અરણ્ય છે તેથી પ્રત્યેક દર્શપૂર્ણમાસના યાગમાં તેની આવૃત્તિ
કરવી ન બેઠબે. પ્રયાજાદિની પેઠે એ સક્ષાત્ અંત્ર પદ નથી, પણ આરંભ હારાં એ અંત્ર
બને છે ॥ ૩૫ ॥

‘ નિર્વાપ મંત્રમાં અસમવેતાથેક સવિતૃઆદિ પદોનો ઊહ યતો નથી. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અર્થાભિધાનસંયોગાન્મન્ત્રેષુ શૈવમાવઃ સ્વાત્ત્રાચોદિતમપ્રાપ્તં

ચોદિતાભિધાનાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ — (મન્ત્રણ) મંત્રમાં (શૈવમાવ) અંગત (સ્વાત્) પ્રાપ્ત છે (અર્થાભિધાન સંયોગત) અર્થપ્રકાશન સંગ્રહ હોવાથી (તત્ર) દર્શપૂર્ણમાસમાં (અચોદિત) અવિહિત છે (અત્રાસમ) માટે અપ્રાપ્ત છે (ચોદિતાભિધાનાત્) મંત્રમાં વિધિવિહિત અર્થનું પ્રકાશન હોવાથી

ભાવાર્થ — કર્મ સમવેત અર્થને મંત્ર સમરણ કરાને છે અને એ કારણથી જ મંત્ર અંગ તરીકે માગમાં સમાન્નાત હોય છે. ‘ દેવસ્ય ત્વા સવિતુ પ્રતવેડયિતૌ વાહુમ્યા પૂજ્ઞો હસ્તામ્યાન્મદે જુષ્ટં તિવંપમિ. ’ દર્શપૂર્ણમાસમાં આ નિર્વાપ મંત્ર છે આ મંત્રમાં સત્રિત્રાદિ ને દેવતાવાચક શબ્દો છે તે કર્મ સમવેત દેવતારૂપ અર્થના પ્રકાશક છે આ મંત્રની સૌપ્તિકામમાં ભવાયે પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે સવિતુ પદના સ્થાનમાં સૂર્ય આદિ પદોના પ્રકોપરૂપ ઊહ કરવે. નેષ્ટએ એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે સિદ્ધાંત એ છે કે પ્રકૃતિમાં મંત્રનિર્ગય ક્રિયા દેવતા સાથે અગ્નિઆત્મિકા વિકલ્પ છે એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે એકત્રાકયનાનો અંગ થાય છે. ઉત્પત્તિદિષ્ટ અગ્નિઆત્મિકા પ્રવક્ત્રના પક્ષ છે તેથી તેનો આધ સભવી થકે નહિ માટે સૌરાદિ વિદ્યુતિયાગમાં પક્ષ તે જ શબ્દોથી નિર્વાપ કરવે સભવિત છે માટે સવિતુપદના સ્થાનમાં સૂર્ય આદિ પદોનો ઊહ કરવે નહિ ॥ ૩૬ ॥

તતશ્ચાવચનં તેપામિત્તરાર્થં પ્રયુજ્યતે ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ — (તત.) તે કારણથી (તેપામ) તેઓનું (અવચનમ્) અશ્રુતનું વચન કરવામાં આવતું નથી (હત્તરાર્થમ્ પ્રયુજ્યતે) નિર્વાપની રજુગતે માટે એને પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ — ‘ દેવસ્ય સવિતુ પ્રતવે ’ ઇત્યાદિ મંત્રમાં સવિતુ, અધિન્ અને પૂજન્ આદિ નિર્વાપની રજુગત માટે છે અને નિર્વાપ અમયે જુષ્ટ તિવંપમિ એ મંત્રસત્તાકથથી કરવે. નેષ્ટએ મટે સત્રિત્રાદિ શબ્દના સ્થાનમાં સૂર્યાદિ શબ્દોનો ઊહ કરવે નહિ ॥ ૩૭ ॥

‘ અમયે જુષ્ટ ઇત્યાદિવાકયગત અગ્નિપદોનો ઊહ વિદ્યુતિમાં કરવે નેષ્ટએ. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

ગુણશબ્દસ્તથેતિ ચેત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ — (ગુણશબ્દ) ગુણશ્રુત અગ્નિઆદિ અર્થનો વાચક શબ્દ પક્ષ (તથા) સત્રિત્રાદિ શબ્દની પેઠે સ્ત્રાવક છે (ક્ષતિચેત) ને એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—દેવસ્ય ત્વા સવિતુઃ પ્રસવે ધૃત્યાદિ મંત્રમાં જે મુળભૂત અગ્નિ વાયક શબ્દ છે તે પશુ સવિતૃ આદિ શબ્દ પેડે સ્તાવક જ છે, માટે વિદ્યુતિ યાગમાં તેનો ઊહ ન કરવો જો એમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે. ॥ ૩૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

॥ સમવાયાત ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) સ્તાવક શબ્દ નથી (સમવાયાત) અર્થનો વ્યાપ્ત થતો ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ અમયે જુટં નિર્વાપમિ ’ ઉક્ત મંત્રમાં જે આ વાક્ય છે તેનો અર્થ એવો છે કે અગ્નિવડે જુહા જેવી રીતે યાવ તેવી રીતે હું નિર્વાપ કરું છું. માટે અર્થમાં વ્યાપ્ત થતો ન હોવાથી અગ્નિ શબ્દ સ્તાવક નથી તેથી વિદ્યુતિ યાગમાં અગ્નિપદનો ઊહ કરવો જોઈએ. ॥ ૩૯ ॥

ઈડોપર્ણાન મંત્રોમાં જે યજ્ઞપતિ શબ્દ પઠિત ॥ તેનો ઊહ થતો નથી

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ચોદિતે તુ પરાર્પત્વાદિધિવદવિકારઃ સ્યાત ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ચોદિતે તુ) યજ્ઞપતિ શબ્દનો પાક હોવા છતાં પણ (પરાર્પત્વાત) ઇડાની સ્તુતિને માટે હોવાથી (વિધિવત) અવારંભણુ વિધિ પેડે (અવિકારઃ સ્યાત) ઊહ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—ઈડોપર્ણાસ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે મંત્ર છે. જે યજ્ઞપતિ વર્ણન આ ટીકાએ વર્ણન નો અર્થ વર્ણવ્યું યાવ છે. હવે જહુવચનમાનવાગા સૂત્રમાં યજ્ઞપતિ શબ્દનો અતિરેક હોવાથી યજ્ઞપતિશબ્દોત્તર જહુવચનનો પ્રયોગ કરવો કે નહિ ? આ જાણત પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે જહુવચનનો ઊહ કરવો જોઈએ અને સિદ્ધાંતશાસ્ત્રીનું કથન છે કે જહુવચનનો ઊહ ન કરવો જોઈએ. યજ્ઞપતિ શબ્દ તો કેવળ ઇડા સ્તુતિને માટે પ્રયુક્ત થયેલો છે અને તેથી તે અસમ્ભવેત છે. એક વચનાન્ત યજ્ઞપતિ શબ્દથી પણ ઇડાસ્તુતિ સંભવી શકે છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધાન્તીનું સહેલુક માનવું છે. ॥ ૪૦ ॥

સૂક્તવાકમાં યજ્ઞમાન શબ્દનો ઊહ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વિકારસ્તત્પ્રધાને સ્યાત ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(સ્તત્પ્રધાને) યજ્ઞમાન પ્રથમ મંત્રમાં (વિકારઃ સ્યાત) ઊહ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—પૂર્વસૂત્રનું આ અપવાદ સૂત્ર છે. ઈડોપર્ણાસ પ્રકરણમાં જે સૂક્તવાક મંત્ર છે તેમાં યજ્ઞમાન આયુરણાસ્તે સુપ્રજસ્તમાસ્તે હત્તારાં દેવયમ્યામાસ્તે મૂયો હવિષ્કણમાસ્તે । ધૃત્યાદિ વાક્યોમાં જે યજ્ઞમાન શબ્દ છે તેનો સૂત્રમાં જહુવચનરૂપે ઊહ કરવો જોઈએ. કારણ કે નેટલા હોય છે તે જણ જ ફળી ધમ્મા કરતા હોય છે. અને ફળ વિવશિત ॥ માટે ઊહ કરવો જોઈએ. ॥ ૪૧ ॥

‘ સુબ્રહ્મણ્યકૃતિનાના નિગદ્યમાં હરિવત્ શબ્દનો ઊઠ થતો નથી. ’

એ અધિકરણને સમજાવે છે.

‘ અસંયોગાત્ તદર્થેષુ તદ્વિશિષ્ટં પ્રતીયેત ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—હરિવત્ આદિ શબ્દોનો (તદર્થેષુ) હૃદય આદિના અર્થોમાં (અસંયોગાત્) સંબંધ ન હોવાથી (તદ્વિશિષ્ટ) હરિવદાદિ શબ્દ વિશિષ્ટ જ વિમુક્તિમાં (પ્રતીયેત) પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમર્મા, સુબ્રહ્મણ્યકૃતિનાનાં ફળગણ્ય હરિવ આગણ્ય મેધાતિથેઃ છત્યાદિ મંત્ર સમાગનાં છે. અગ્નિષ્ટ ॥ નામક વિકૃતિ યાગમાં આત્મા અતિદેશ છે. અહીં હરિવત્ આદિનો જે શબ્દાર્થ છે, તેનો ઇદ્ર સાથે સંબંધ ન હોવાથી હરિવત્ શબ્દનો ઊઠ માનવામાં આવતો નથી. કેવળ અવિષમાન-સુભ્યાથી ઇદ્રની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. ॥ ૪૨ ॥

કર્મભાવાદેયમિતિ चेत् ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(एवम्) જે ઊઠ ન કરવામાં આવે તો (કર્મભાવાત્) હરિવદાદિશબ્દ પ્રયોગ નિમિત્ત કર્મનો મેળવ ઇદ્રમાં ન હોય તો હરિવદાદિ શબ્દ અસંભવેતાર્થક થઈ જાય (इति चेत्) જે એમ માનવામાં આવે તો, આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—હરિવત્ શબ્દનો અર્થ ઇદ્રમાં છે. જેમકે અહોરત્રે વાંચ્યસ્ય હરી રાત અને દિવસ ઇદ્રના હરિ છે. કારણકે તામ્યામેવ સર્વં હરતિ તેનાથી જ આ જલાતુ તે દરમિયાન રહે છે. આ કારણને લીધે હરિવત્ શબ્દની પ્રવૃત્તિનિમિત્તક જે ક્રિયા છે તે ઇદ્રમાં છે. તેથી હરિવત્ શબ્દ સંભવેતાર્થક છે અને એ કારણને લીધે હરિવત્ આદિ શબ્દોનો પણ ઊઠ થવો જોઈએ, આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪૩ ॥

न परार्थत्वात् ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(न) નહિ (परार्थत्वात्) કેવળ સ્તુતિને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ અહોરત્રે વાંચ્યસ્ય હરી ’ આ વાક્ય તો કેવળ અર્થવાદ જ ॥ અને તેનાથી ઇદ્રની સ્તુતિ જ પ્રતીત થાય છે માટે હરિવત્ શબ્દ અસંભવેતાર્થક છે, અને તેથી તેવા શબ્દોનો ઊઠ થતો નથી. ॥ ૪૪ ॥

सारस्वती त्रैपाभां अग्निशुष्यनना अवाच्य છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

लिङ्गविशेषनिर्देशात् समानविधानेऽप्यप्राप्ता सारस्वती स्त्रीत्वात् ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(समानविधाने) પણ સામાન્યનો ઉદ્દેશ કરી પણ સંબંધી લક્ષણો-એમાં (सारस्वती) સારસ્વતી દેવતાક મેનોદગ્યક યાગ (अवाच्य) પ્રાપ્ત થતો નથી (लिङ्गविशेष-निर्देशात्) પ્રતિષેધનો નિર્દેશ હોવાથી, અને મેનો તો (गौतम) સ્ત્રી હોવાથી.

ભાવાર્થ — અગ્નિ પ્રાગ્ભાતે જ્યેષ્ઠાતિથિ છે તેને દર્દેશીને પ્રેમ થતો એવામાં આવે છે દેવ્ય કામિતાર કારમણ્યમ્ આતરણ ચાગમાં સવળીય પશુનુ આગમન આ વખતે જ કારસ્વી મેષ્વતિરગ્રા. એ મેરીમાં ઉકત થતો વાગ્યું પડતો નથી કા બુ કે મેપી સ્ત્રીસિત્ર જ અને ' પ્રામા આમ મરત ' આ ટેકાણે જસે પદ પુલિત વાચક જ માટે કારસ્વી અગ્નિ પ્રેમને પ્રાપ્ત થતી નથી આ કારણથી કારસ્વી મેરી જે અતિરાત્રમાં રેપ છે તેમાં દેવ્ય કામિતાર કારવાદિ મત્રની નિર્દિષ્ટ થાય છે ॥ ૪૫ ॥

પૂર્વપક્ષ પદ્યમિધાનાઠા તદ્દિ ચોદનામૃત પુવિષય પુન પશુચમ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ — (વા) અથવા (પદ્યમિધાના) પશુનુ અભિધાન દોવાથી (તદ્દિ) તે જ (ચોદનામૃત) વિધિને (વપય છે (પુવિષય) માટે પુ પશુ પશુ મરીને દર્દેશીને છે (પુન પશુચમ) મપીમાં પશુત્વ તો છે જ

ભાવાર્થ — અગ્નિ પ્રેમદેનમાં પુલિતને પ્રાપ્ત વિધિ નથી કારમણ્યમય પશુચમને આ ટેકાણે પશુ ચપડને જ પાડ છે પ્રામા આમ મરત આ ટેકાણે જસે પદ ઉકત વાચકમાં જે પશુ પદ છે તેને દર્દેશીને જ છે મેપી પશુ પશુ જ છે વસ્તુ માત્ર તણે લિગમ્ વધુત થાય છે કે છક વખતે પુરુને ઉકરીને કહેવામાં આવે છે કે હવે વસ્તુ કુર્મમ્ અહીં વસ્તુના તાત્પર્યથી પુરુષમાં નપ સકતો નિર્દેશ થયો છે ભક્તિના તત્ત્વથી સ્ત્રીસિત્રને નિર્દેશ પશુ ચપડ છે મે પ્રાપ્ત થયેલામાં કામ વિશદ નથી એને કે કારસ્વી મેરી અગ્નિ પ્રેમને પ્રાપ્ત થાય છે ॥ ૪૬ ॥

પૂર્વપક્ષ દ્વષક સ્ત્રી વિશેષો યા તદર્થનિર્દેશાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ — (વા) અથવા (વિશેષ) વિ ૧ છે (તદર્થનિર્દેશાત્) પુરુષની વિવશા દોવાથી

ભાવાર્થ — આજ પુનિગ્ન કથન દોવાથી અને તેની વિવશા દોવાથી કારસ્વી મેપી અગ્નિના પ્રેમને (વપય નથી ॥ ૪૭ ॥

પશુત્વ લેક્ષ્યશાચાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ — (વા) અને (પશુત્વ) પશુત્વને જે નિર્દેશ મેપીમાં થાય છે તે તો (લેક્ષ્યશાચાત્) મેપી અને પશુની એકતા દોવાથી

ભાવાર્થ — મેપી પશુ છે અહીં પશુ એ વિશેષ તરીકે છે, પશુ પશુ નથી મેરીની જરૂર હોય ત્યાં જ્યાં તે પશુ આવી શકે નહિ ॥ ૪૮ ॥

યયોક્ત વા સન્નિધાનાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ — (વા) અથવા (સન્નિધાનાત્) સન્નિધાન દોવાથી (યયોક્ત) અગ્નિ પ્રેમ મેપીને પ્રાપ્ત થતો નથી

ભાવાર્થ :- જ્યાં સારસ્વતી મેળોનું દન આપવાનું હોય ■ ત્યાં વિધિયા કહેલી મેરી જ પ્રથમ શુદ્ધગોચર થાય છે, પશુ નાહ આપા સિદ્ધ થાય છે કે અર્ધા પ્રેમ મેળોને પામ નથી એવો સારસ્વત મેળોમાં અધિશુ પ્રેમનો હોદ્દ કરવો નહિ ॥ ૪૮ ॥

યજ્ઞાચારીય સામગ્રાનમા ગિરાપદના સ્થાનમા ઇરાપદની જ કર્તવ્યતા છે,

એ અધિકરણુના સૂત્રો

સિદ્ધાંત સૂત્ર આમ્નાતાદન્યવધિકારે વચનાદ્ ચિકાર સ્વાત ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :- (અધિકારે) એ અધિકારમાં (આમ્નાતાદ) આમ્નાત સામથી (અન્ય વિકાર) અન્ય આદેશમૂલ વિકાર થાય છે (વચનાદ) વિશેષનું વિધાન હોવાથી

ભાવાર્થ — જ્યાંતિષ્ટેમમાં ચરણચરણીય સ્તોત્ર છે તેમાં આ નકયા છે ચણાચણા નો અમલે ગિરા ગિરા ચલકસે । પ્રમ વચમપૂત જાતવેદય પ્રિય મિત્ર ન ■ વિષય ॥ ૧-૪૮-૧ જગદેશ આ જગમાં જ્યાં ગિરા ગિરા પડે છે ત્યાં દુગ દુગ પડે । જોડવીને સામગ્રાન ક તુ મારથ કે દેર જુલોદ્રાયેલ એવું વિશેષ વિધાન છે માટે પ્રયા । વખત પાદત વધુના બાધક તરીકે દુગ દુગ આવે । વિકાર કરી ગાન કરવું ॥ ૫૦ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર હેથ વા તુલ્યદેતુત્યાસામાન્યાદ્ ચિકલ્પ સ્વાત ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :- (વા) અથવા (દ્વેષમ્) જાને રીતે પાઠ રાખી ગાન કરવું (તુલ્યદેતુત્યાદ) સમાન હેતુ હોવાથી (સામાન્યાદ) સમાનતા હોવાથી (ચિકલ્પ સ્વાત) ચિકલ્પ થાય છે

ભાવાર્થ — મનમાં પાઠ ' ગિરા ગિરા ' આવે છે તેથી તેનું ગાન થવું જામ્ય અ । ' દુગ દુગ ' આવું વિધાન છે માટે તનુ પશુ ગાન થવું જોઈએ જાદન પરિણામ વિશેષમાં આવે છે પ્રયાય વખત બેમાથી કોઈ પશુ પદ રાખી ગાન કરવું આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે ॥ ૫૧ ॥

ઉપદેશાચ સામ્ન ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અને (સામ્ન) સામનો (ઉપદેશાચ) ઉપદેશ હોવાથી

ભાનાર્થ :- ગિરા પદ મનમાં પાઠ હોવાથી તેનો વિધિ અનુભવ છે અને દુગનો વિધિ પ્રત્યક્ષ છે કા બ કે દેર જુલોદ્રાયેર આવું રપદ વિધાન છે મ) જાનેનું સમાન બળ હોવાથી વિદ્યમાનવો યોગ્ય છે આ પશુ પૂર્વપક્ષનું જ સૂત્ર છે ॥ ૫૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર નિયમો વા શ્રુતિવિશેષાદિતરત્ સાતદશ્યવત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :- (વા) પૂર્વપક્ષનું નિશ્ચય કરે છે (શ્રુતિવિશેષત્) વિશેષ વચનથી (નિયમ) દુગ પડેનો જ નિયમ છે (દિતરત્) મન થકા ગિરા પદ (સાતદશ્યવત્) પચદશથી સાતદશને પ્રાપ્તિમાં બાધ થાય છે તેમ એટલી પશુ બાધ થાય છે

ભાવાર્થ :—જ્યારે દેવે જ્ઞત્વોક્ત્યેન આપું આધિક વચન છે તે પછી મિત્ર ૫૬થી માન ન કરવું એજ વિધાનને અનુકૂળ છે. માટે જ્યારે યજ્ઞવલ્ક્યેન જ્ઞત્વીન એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે ત્યારે મંત્ર ધટક ૫૬ મિત્ર મિત્રને બદલે દ્રુદ્રા બાંધીને માન કરવું. ચિકિત્સ માનવાની કથી જરૂર નથી આવીર આવે! ૫૬-યાસ સામગ લોકો માન વખતે કરે છે. આ પ્રમાણે અધિકરણ માળામાં ૫૭ ૨૫૭૬ છે. ॥ ૫૩ ॥

દ્રુદ્રા પદનું પ્રગીતત્વ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષનું સૂત્ર. જનમ્નોનાચ્છદ્વાન્યત્વે તથાશ્વતોપદેશઃ સ્વાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(છદ્વાન્યત્વે) દ્રુદ્રા ૫૬ મિત્ર સ્વદ્ધી જિન્ન હોવાથી (અપ્રમાણ) અપ્રગીત શબ્દ જ વિદિત દ્રુદ્રા ૫૬ છે. (તથાશ્વતોપદેશઃ સ્વાત્) માટે જે પ્રમાણે વિદિત છે તે જ પ્રમાણે ૫૬ કહેવા જોઈએ.

ભાવાર્થ :—દ્રુદ્રા અને મિત્ર જન્ને શબ્દ જુદા જ છે. મિત્ર શબ્દનો ૫૬ છે. માટે જે પ્રમાણે મંત્રમાં ૫૬ છે તે જ પ્રમાણે માન કરવું જોઈએ દ્રુદ્રા પદનું માન ન કરવું જોઈએ. માટે દ્રુદ્રા ૫૬માં અપ્રગીતત્વ છે. આપું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૫૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. યત્સ્થાને વા તદ્ગોતિઃ સ્વાવ પદાન્યત્વપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યત્સ્થાને) જેના સ્થાનમાં જે શબ્દનો આદેશ થાય (તદ્ગોતિ સ્વાવ) તેનું માન કરવું જોઈએ. (પદાન્યત્વપ્રધાનત્વાત્) જિન્ન પદની પ્રધાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મિત્ર ના સ્થાનમાં દ્રુદ્રા પદનું (વિધાન કથું) છે અને તે આદેશ છે. સ્થાનની અપેક્ષાએ આદેશ પ્રધાન હોય છે. માટે દ્રુદ્રાનું જ માન થવું જોઈએ દેવે જ્ઞત્વીગપેદ આ વિધિના તાત્પર્યને વિષય પશુ દ્રુદ્રા માનમાં જ છે. દ્રુદ્રા ને તદિદ પ્રત્યય અગ્ન લગાડીને દેવે કહેવા ૫૬ કહે છે. ॥ ૫૫ ॥

માનસંયોગાથ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અને (માનસંયોગાથ) માનની સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ તદ્ગોતિ દ્રુદ્રા વા દ્રુદ્રાસ્ય ’ હતાદિ દ્રુદ્રા વર્ણમાન સંયુક્ત ૫૭ ૫૬ છે માટે દ્રુદ્રા ૫૬ માન વિચિત્ર જ છે વું જોઈએ. માન સદિન દ્રુદ્રા પદનો પ્રયોગ કરવો નહિ. ॥ ૫૬ ॥

વચનમિતિ ચેત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(વચનમ્) વચન શા માટે છે. (મિતિ ચેત્) જે એવી શંકા કરવામાં આવે તે માટે ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—માનપ્રતિપાદક શબ્દ હોવા કર્તા ઉક્ત વચનથી સાચાટે વિધાન કથું છે ? જે એવી શંકા કરવામાં આવે તે તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૭ ॥

ન તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નદિ (તત્પ્રધાનત્વાત્) રૂપ પ્રધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—માન વિશિષ્ટ રૂપ પ્રધાન નથી. વિધાનમાં કેવળ રૂપ પ્રધાન છે. વિધિનો વિષય રૂપ છે, માન તો માનવિધાયક સાક્ષ્યો જ સિદ્ધ છે. આ કારણથી સિદ્ધાન્ત એ નિકળે છે કે રૂપ પ્રધાન છે અર્થાત્ રૂપ પ્રધાન જ માન કરવું જોઈએ. ॥ ૫૮ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

‘ ગીતિ એજ સામ છે ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्ष सूत्र. सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(મન્ત્રમ્) મંત્રોને (સામાનિ) સાન (એક) ઠેઠલાક આચાર્યો માને છે. (સ્મૃત્યુપદેશાભ્યામ્) તેમાં રજૂતિ અને ઉપદેશને હેતુ તરીકે વ્યુત્પન્ન છે.

ભાવાર્થ :—ઠેઠલાક આચાર્યો રથંતર, યજુર્વેદ, વેદાન્ત, સાંકર, રેવત આદિ શાસ્ત્રોનાં વાચ્ય માનવિશિષ્ટ ઋચાઓ જ છે, તેમાં પ્રમાણ એ છે કે ‘ પ્રગીતે મન્ત્રાં સામ ’ ગાયત્રીનો મંત્ર સામ છે આના રજૂતિ છે. બીજું યજુર શિષ્યને ઉપદેશ આવે છે કે રથંતર પદ રથંતર સામ બધું આ ઉપદેશથી શિષ્ય માનવિશિષ્ટ ઋચાને જ બાંહે છે. માટે રજૂતિ અને ઉપદેશ રૂપ બે હેતુઓથી માન-વિશિષ્ટ ઋચાઓને જ સામ કહેવામાં આવે છે. ॥ ૧ ॥

सिद्धांत सूत्र. ऋक्पुस्तदोपम् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(તત્) તે પક્ષ (ઋક્પુસ્તદોપમ્) હોવાવાળો છે એ આગળ કહેવાઈ ગયું છે.

ભાવાર્થ :—માનવિશિષ્ટ મંત્રોને સામ કહેવાનાં હોય હાલમાં અધ્યાપનાત્ મીમાંસા પાદમાં કહેવામાં આવ્યા છે. માટે શુદ્ધ માનનું નામ જ સામ છે. અને એ માન જે મંત્રોમાં કરવામાં આવે છે તે સામયોનિ કહેવામાં આવે છે જો મંત્રોને સામ કહેવામાં આવે તો ‘ ક્વતીપુ રથંતરં ચાપતિ ’ કયા નયિત્વ ઇત્યાદિમંત્રમાં રથંતર ગાવું. આવો આધારાધેયભાવનો ઉપદેશ યદ્ય યો નદિ. માટે રૂપ ગીતિ જ સામ છે. ॥ ૨ ॥

‘ સામ ઋચાનો સંસ્કાર કરનારું કર્મ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्ष. कर्म या विधिलक्षणम् ॥ ३ ॥

પદાર્થ :—(યા) પૂર્વપક્ષને સૂચિત કરે છે. (કર્મ) સામ પ્રધાન કર્મ છે. (વિધિ-લક્ષણમ્) દ્વિતીયા વિભક્તિનું શ્રવણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રચંતરંગયતીત્યત્ર પ્રયોજાન ચજતીતિવત્ પ્રધાનવર્મલક્ષણમ્; જેમ પ્રધાનને બીજી વિભક્તિ લાગી છે તેમ રચંતરમ્ અહીં પણ બીજી વિભક્તિ છે, માટે પ્રધાનની પેઠે સામ પણ પ્રધાન કર્મ છે આત્મ પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૩ ॥

તદ્વદ્યં વચનાત્ પાકયજ્ઞવત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(તન્) તે (તદ્વદ્યમ્) ઋગ્મંત્રપ દ્રવ્ય છે (વચનાત્) જ્યારે સામગયત્ ઇત્યાદિ વચન હોવાથી (પાકયજ્ઞવત્) પાકયજ્ઞમાં જેમ લાખ આદિ દ્રવ્યો યાગ અંગ છે તેમ ઋગ્દ્રવ્ય પણ ગુણમૂલ છે.

ભાવાર્થ :—પાકયજ્ઞમાં જેમ લાખ આદિ ગુણદ્રવ્ય ગણાય છે તેમ સામગાનની યેનિમૂલ ઋચારૂપ દ્રવ્ય પણ ગુણમૂલ છે અને સામગાન પ્રધાન કર્મ છે. ॥ ૪ ॥

તન્નાયિપ્રતિપિદ્ધો દ્રવ્યાન્તરે વ્યતિરેકઃ પ્રદેશઃ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તન્) કુત્રવિગેષમાં (દ્રવ્યાન્તરે) બીજી ઋચાઓમાં (પ્રદેશઃ) અતિદેશ શાસ્ત્ર (વ્યતિરેક) અભાવ (અપ્રતિપિદ્ધઃ) આવરુદ્ધ છે.

ભાવાર્થ :—અભિત્વા દ્વાર નોતુમઃ એ ઋચામાં રચંતર સામ ગાવાનું વિધાન છે તે પછી કવતીપુ સામ ગાયતિ ઇત્યાદિ અતિદેશ નિર્ગંઢ થઈ ગયું છે. તેા તેને ઉત્તર એ કે કેમ કુત્રવિગેષમાં કવતીપુ સામ ગાયતિ ઇત્યાદિ અતિદેશ લાગુ પડે છે સર્વ નહિ એટલે કે અભિત્વા દ્વાર નોતુમ માં જે રચંતર સામ ગાવાનું કહ્યું છે તે સામાન્ય શાસ્ત્ર છે અને કવતીમાં રચંતર સામ ગાવાનું કહ્યું છે તે વિશેષ શાસ્ત્ર છે. એટલે સ્થાન બેદ અને અરિતાર્થ થઈ શકે છે ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. શદ્ધાર્પત્વાત્ તુ નૈવં સ્યાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષનો તિરાસ સૂચવે છે. (શદ્ધાર્પત્વાત્) રચંતરાદિ ગાન ઋચાઓને માટે હોવાથી (ન ઈવં સ્યાત્) ગાન પ્રધાન કર્મ નથી.

ભાવાર્થ :—ગાનથી ઋચાઓના વર્ણોનો સંસ્કાર થાય છે અને વર્ણો અભિવ્યક્ત એટલે વધારે રચંતર થાય છે. માટે ગાન ક્રિયાનું ફળ હૃષ્ટ છે અદૃષ્ટ નથી આ કારણે ગાન પ્રધાન કર્મ નથી પણ ગુણ કર્મ છે. ॥ ૬ ॥

પરાર્પત્વાચ શદ્ધાનામ્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) અને (શદ્ધાનામ્) રચંતરાદિ શબ્દોનું (પરાર્પત્વાત્) ગુપ્તિપરકાર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—રચંતર સામગાનથી ઋચાના અક્ષરોની અભિવ્યક્તિ થાય છે અને એ અક્ષરોથી દેવતાની રુપિતિ થાય છે એટલે અરમનું ફળ હૃષ્ટ છે અદૃષ્ટ નહિ ॥ ૭ ॥

અસમ્યગ્ચક્ષ્ કર્મણા શબ્દયો પૃથગર્થત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (વમણાઅસમ્યગ્) એ જ્ઞાને અથ તરીકે માનવામાં આવે તો તેની સાથે સામગ્રી સજ્જ થઈ શકે નહિ (શબ્દયો પૃથગર્થત્વાન્) એક ગીતિ વાચક અને બીજો શબ્દ સ્તોત્ર વાચક હોવાથી

ભાવાર્થ — સ્તુતિ અને જ્ઞાન એકાર્થક નથી, તો પછી રચન્તર કૃષ્ણ મન્વતિ આ ઠેકાણે રથતર અને પુષ્પનો અભેદ અન્વય કેવી રીતે સંભવી શકે કારણ કે ‘ રથન્તર ’ એ જ્ઞાન છે અને પુષ્પ એ સ્તોત્ર છે, આવી રીતે જન્મે શબ્દોના અર્થ કે ભુદા ભુદા હોવાથી તેમાં અભેદ સંભવ ન જ પાતી શો પણ સિદ્ધાન્ત પક્ષમાં ‘ રથતર ’ શબ્દનો અર્થ રથતરગુણવાળું સ્તોત્ર છે અને સ્તોત્ર અને પુષ્પનો એક જ અર્થ હોવાથી અભેદ સંભવ થઈ શકે છે માટે સામગ્રી જાહેર કરાઈ છે કર્મ માનવું જોઈએ ॥ ૮ ॥

સત્કારણપ્રકરણેઽમિવત્સ્યારમ્યુક્તવાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ — (વ) અને (અપ્રકરણ) પ્રયોગની જગ્યા અધ્યયન વખતે (પ્રયુક્તવાત્) પ્રયુક્ત થયેલ હોવામાં (સત્કાર) સત્કાર થઈ ચુકેલા હોવાથી ફરીથી સત્કાર કરવાનો રહેતો નથી (અમિવત્ સ્યાન્) જેમ અગ્નિ પ્રયેગ જગદાર આધાનથી સત્કૃત થયેલો હોવાથી ફરીથી એને સત્કારની જરૂર રહેતી નથી

ભાવાર્થ — જેમ અધ્યાધાન વખતે અગ્નિ સત્કાર પામેલો હોય છે પછી ન્યોતિ-દોષના પ્રયોગ સમયમાં એને સત્કાર કરવો પડતો નથી તેમ અધ્યયન કાળમાં જ્ઞાનથી સત્કૃત થયેલ હોવાથી પ્રયોગ વખતે સત્કારની જરૂર રહેતી નથી આ એક શુદ્ધ જ પક્ષ ઉદાહરણ છે ॥ ૯ ॥

અકાર્થત્વાથ્ શબ્દાનામપ્રયોગ પ્રતીયેત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ — (વ) અને (અકાર્થત્વાત્) એ અથ પ્રથમથી જ સત્કૃત થયેલો હોય તો તેનો પ્રયોગ વખતે પડ ન કરવો જોઈએ (શબ્દાનામ્) શબ્દોના (અપ્રયોગ પ્રતીયેત્) અપ્રયોગ થવો જોઈએ

ભાવાર્થ — જે અધ્યયન વખતે સામગ્રીમાંથી મળેલ સત્કૃત થયેલો હોય તો પ્રયોગ વખતે તે મળે તે પાઠ નકામો થઈ પડે કે રથ તે વખતે માનવું પ્રયોજન મળેલા સત્કાર ઉત્પન્ન કરવો એ છે અને સત્કારતા થયેલો જ હોય છે તો પછી મને માન શા માટે ? હતાં જ્યારે મને માન પ્રયોગ વખતે કરવાનું હોવાથી પ્રયોગ વખતે જ સામગ્રી મને માન સત્કારક હોય છે ॥ ૧૦ ॥

આશ્રિતત્વાથ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (આશ્રિતત્વાત્) ઔદગ્યરીના સ્પર્શને આશ્રિત કરી માનવું વિધાન હોવાથી

ભાવાર્થ :—લોકદમ્ભરી સ્પર્શીકૃતિ આ વાક્યમાં ઔદુગ્ધરીનો સ્પર્શ કરી સામગ્રાન કરવાનું વિધાન છે. માટે પ્રયોગ કાળમાં ગાન સંસ્કાર છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૧ ॥

પ્રયુજ્યતે इति चेत् ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયુજ્યતે) ને પ્રયોગ વખતે સામગ્રાનનો પ્રયોગ થતો હોય તો (इति चेत्) પ્રયોગ બદારનો પાઠ વ્યર્થ થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—જે પ્રયોગમાં સામગ્રાનનો વિધિ હોય તો અધ્યયન વખતે જે સામગ્રાન થાય છે તે વ્યર્થ થઈ જાય અને ઉત્તર આગમના મતમાં છે. ॥ ૧૨ ॥

ग्रहणार्थं प्रतीयेत ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ગ્રહણર્થમ્) અભ્યાસને માટે (પ્રતીયેત) પ્રતીત રાય છે.

ભાવાર્થ :—અધ્યયન વખતે જે ગાન થાય છે તે તો અભ્યાસને માટે હોય છે, અધ્યયન વખતે ગાન કરવાથી ગાન કરવામાં પડેલા આવે છે એથી પ્રયોગ વખતે વચ્ચે જુએ ગાન કાઢી શકે છે. ॥ ૧૩ ॥

‘तृयभां ने सामग्राण थाय छे ते इदेक, कयाभां सभास करवुं नेप्रमे’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

पूर्वपक्ष सूत्र.

तृचे स्याच्छ्रुतिनिर्देशात् ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તૃચે) કયાઓમાં (સ્મર) સામગ્રાન થાય છે (શ્રુતિનિર્દેશાત્) શ્રુતિમાં એવું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રણ કયાઓને તૃચ કહેવામાં આવે છે. સામગ્રાન વચ્ચેમાં કરવું નેપ્રમે કારણ કે ‘एकं साम तृचे क्रियते’ આપું વિધાન છે, એક જ સામગ્રાન ત્રણ કયાઓમાં સંપૂર્ણ થવું નેપ્રમે, એક અથવા બે કયાઓમાં પૂર્ણ ન કરવું આપું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૪ ॥

शङ्कायात्वाद्विचारस्य ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વિચારસ્ય) સામગ્રાનરૂપ વિચાર (શંકાયાત્વાત્) ત્રણે કયાઓના અક્ષરો સાથે સંબંધ ધરાવતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સામગ્રાન કયાઓના અક્ષરોને સંસ્કાર આપે છે, માટે જે ગાન આરંભ્યું તે જ ગાનથી ત્રણે કયાઓના અક્ષરો સંસ્કૃત થવા નેપ્રમે. માટે કયાઓ ઉપર એકજ સામગ્રાન છે, જેમ ત્રણ ખીટીઓ ઉપર એક ઘડો ચૂકવો, અહીં એકજ ઘડો ત્રણે ખીટી સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તેમ એક જ સામ ત્રણે મંત્રોમાં સમાપ્ત થવું નેપ્રમે, એક જ મંત્રમાં નહિ, બાર એ ૧૧ કે એક સામગ્રાન ત્રણે કયાઓમાં વ્યાસભ્યટ્ટિયથી થવું નેપ્રમે. ॥ ૧૫ ॥

દર્શયતિ ચ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દર્શયતિ) અર્થવાદ પશુ એવું જ બતાવે છે.

હાવાર્થ :—અર્થવાદ પશુ તથા ઋચાઓમાં વ્યાસભ્યવૃત્તિથી એક જ સામગ્રાન થાય છે એવું બતાવે છે. અર્થવાદ આ પ્રમાણે છે. ઋક્ સમો વાચ, ઠાવાં મિધુની સ મવાવેતિ, સોડ્વપીત ન વે ત્વં પ્રમાણમતિ આવાર્થમ્ । તતસ્તે દે મૂલોચતુઃ જ મવામેતિ સોડ્વપીત ન યુવાં મમાલ-
નિતિ । સતસ્તિલ્લો મૂલોચુર્મિધુની જ મવામેતિ । સોડ્વપીત સ મવામેતિ આ અર્થવાદથી પશુ સિદ્ધ થાય છે કે તથા ઋચાઓમાં એક જ સામ ગાવામાં આવે છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વાચયાનાં તુ વિમલતત્વાત્પતિશબ્દ સમાપ્તિઃ

સ્યાત્ સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિજ્ઞાદમ્) ૬૨૬ ઋચાર્થ (સમાપ્તિઃ) સામગ્રાનની સમાપ્તિ (સ્વાત્) ૬૨૭ી જોડએ (સંસ્કારસ્ય) અક્ષરભિવ્યક્તિ (તદર્થત્વાત્) ઋચાને માટે થતી હોવાથી (વાચયાનાં વિમલતત્વાત્) ઋચ પ વાક્યે જુદાં જુદાં હોવાથી.

હાવાર્થ :—એક ઋચાથી રૂપિત પૂર્ણ થાય છે, માટે ૬૨૬ ઋચાએ સામગ્રાન સંપૂર્ણ થવું જોડએ તેજ ઋચાના અક્ષરોની અભિવ્યક્તિ થઈ શકે. બીજી ઋચામાં અને ત્રીજી ઋચામાં પાછું તેજ સામગ્રાન ૬૨૭ અને તે તે ઋચાના અક્ષરોની અભિવ્યક્તિરૂપ સંસ્કાર કરવો જોડએ. જે ત્રણે ઋચામાં એક સામ વ્યાસભ્યવૃત્તિથી કરવામાં આવે તેા એક ઋચામાં સામો અવલગ જ આવે અને સામના અવલગથી ઋચાના અક્ષરોની અભિવ્યક્તિ નથી. ઋચાતે ૬૨૭ કરતાં સામ છે, સામનો અવલગ નહિ. માટે તૃતીયા પ્રત્યેક ઋચામાં સામગ્રાન પૂર્ણ થવું જોડએ. ॥ ૧૭ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે જ પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) બીજે જોવામાં આવે છે.

હાવાર્થ :—એક જ ઋચામાં સામ સંપૂર્ણ કરવું તેથી જ અન્ય અર્થની સિદ્ધિ પશુ થાય છે. અન્ય અર્થ એટલે પ્રસ્તાવનો ભેદ. એ પ્રસ્તાવ ભેદ આ પ્રમાણે બતાવે છે. જયારે પ્રથમયામુચિ સ્તૌતિ દ્વયસરેજોતરયો આઠ અક્ષરવાળા ઋક્ ૧૬માં પશુ સામગ્રાન સંપૂર્ણ કરવાનું કર્યું છે. જે ત્રણે ઋચાઓમાં વ્યાસભ્યવૃત્તિથી સામગ્રાન થઈ હોત તેા ઉક્ત પ્રસ્તાવ ઉપપન્ન થઈ શકે નહિ. ॥ ૧૮ ॥

અનવાનોપદેશસ્વ તદ્વત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત્) તેજ પ્રમાણે (અનવાનોપદેશઃ) અનવાનોના ઉપદેશ છે.

સાવાર્થ :—જો એક જ સામ ત્રણ ક્રયાઓમાં વ્યવસ્થાપિતથી દરવામાં આવે તો અનવાનતા સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. જો એક સામાના એક ક્રયામાં સંપૂર્ણ થાય તો જ અનવાનતા સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

અભ્યાસેનેતરા ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(અભ્યાસેન) આવૃત્તિથી (રવરા) બીજા ક્રયા એજ સામથી સંબંધ થાય છે.

સાવાર્થ :—એક ક્રયામાં સામાના પૂર્ણ કરવું અને બીજા ક્રયામાં પછી તે જ સામાનાની આવૃત્તિ કરવી. “એમ ત્રણ થરે દેવદત્તને જમાડવો” આ વાક્યને અર્થ દેવદત્તને વારા ફરતી ત્રણે ધરમાં જમાડવો એવો થાય છે. તેજ પ્રમાણે એક જ સામ ત્રણે ક્રયામાં ગાવું. વળી અભ્યાસ કરતી વખતે સામજ લોકોએ એક ક્રયામાં સંપૂર્ણ સામાનાને અભ્યાસ કર્યો હોય છે તેથી પ્રયોગ વખતે પછી એજ પ્રમાણે સામાનાનું કરવું જોઈએ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રત્યુચમાં સામાના સંપૂર્ણ કરવું જોઈએ. ॥ ૨૦ ॥

‘ સામ ગાવા માટે ત્રણે ક્રયાઓ સમાનજન્દવાળી હોવી જોઈએ ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રા.

સદમ્યાસઃ સમાસુ સ્યાત ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(સદમ્યાસઃ) તે સામને અભ્યાસ (સમાસુ સ્યાત) સમાન જન્દવાળી ત્રણ ક્રયાઓમાં ગાવું જોઈએ.

સાવાર્થ :—પૂરમાં સામાના કરવું જોઈએ અને તે સામ દરેક ક્રયામાં સમાન થવું જોઈએ એ બાબત ઉપરના સૂત્રમાં સિદ્ધ કરી છે હવે આ સૂત્રમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે પૂરમાં ત્રણ ક્રયાઓ હોય છે અને એ ત્રણ ક્રયાઓ સમાનજન્દવાળી અર્થાત્ એકજ જન્દવાળી હોવી જોઈએ. ત્રણેના જુદા જુદા જન્દ હોવા ન હોવા ને એકજ જન્દ હોવા કે સંશય અને નિર્ણય નામનાં દોષો બતાવવામાં આવ્યા છે. યજુર એટલે લોપ અર્થાત્ એક ક્રયા અદ્યપાક્ષર જન્દવાળી હોય તો શેષ સામને લોપ થાય છે અને અધિક અક્ષરવાળી જન્દની ક્રયા હોય તો સામ કરતી અક્ષરો વધી પડે છે અને એ વધી પડેલા અક્ષરો અસંસ્કૃત રહી જાય છે માટે ત્રણે ક્રયાઓને એકજ જન્દ જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

લિઙ્ગદર્શનાથ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(લ) અને (લિઙ્ગદર્શનાથ) ઉક્ત અર્થમાં લિંગ વાક્ય પછી છે.

સાવાર્થ :—સ્થાનાં સત્ત્વવર્ણયતે, ચદ્ વૃહદ્ ગય્યગ્રેષુ કિરતેઃ આ વાક્યમાં બહુ અક્ષરવાળા જન્દ સાથે સંબંધ રાખવું સામાનાને એ અદ્યપાક્ષરજન્દવાળી ક્રયામાં ગાવામાં આવે તો રોપ બતાવ્યો છે. માટે સમાનજન્દવાળી ત્રણ ક્રયામાં સામાના કરવું જોઈએ. ॥ ૨૨ ॥

‘ ઉત્તરયોગ્યતિ ’ આ ઠેકાણે ઉત્તરાનામક અર્થમાં પકિત બે ઋચાનું બહુજી કરવાનું છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

નૈમિત્તિકં તુત્તરાત્વમાનન્તર્વાત્ પ્રતીયેત ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ સબ્દ સિદ્ધિત સચક છે. (નૈમિત્તિકમ્) ‘ યલ્લોન્મા તદુત્તરયોઃ ’ ધ્રુવાદિમાં જે ઉત્તરપદ છે તેથી ઉત્તરાનામક અર્થમાં બતાવેલી બે ઋચાઓનું બહુજી કરવું (ઉત્તરાત્વ) ઉત્તરાત્વ (આનન્તર્વાત્) અંજનપૂર્વક નજીકમાં તે જ (પ્રતીયેત) પ્રતી ૧ થાય છે.

ભાવાર્થ :—સામગ્ર્ય લોકોના બે પ્રકાર છે. એક જાંદ અને બીજો ઉત્તર ‘ જાંદ ’ નામક અર્થમાં સામગ્રાનની યોનિભૂત ઋચાઓના પાઠ હોય છે અને ઉત્તરાનામક અર્થમાં સૂક્તોનો પાઠ હોય છે. દ્વે યદ્યોન્મા તદુત્તરયોઃ આ ઠેકાણે યોનિભૂત ઋચાનું ગાન કર્યાપછી ઉત્તર પદથી સૂક્તગત બીજી બે ઋચાઓનું જ બહુજી કરવું. સૂક્તમાંની પહેલી ઋચા યોનિભૂત હોય છે અને બીજી બે ઉત્તર કહેવાય છે અને તે ઉત્તરાનામક અર્થમાં હોય છે. ગમે તે સૂક્તની ઉદ્દેશી બે ઋચાઓ ન સમજવી, પણ જે સૂક્તની પ્રથમ ઋચા યોનિભૂત હોય તેજ સૂક્તની બાકી રહેલી બે ઋચાઓ સમજવી, ॥ ૨૩ ॥

યેકાર્થ્યાષ્ઠ તદ્વ્યાસઃ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (યેકાર્થ્યાષ્ઠ) ત્રણે ઋચાઓની એક અર્થમાં સંગતિ હોવાથી (તદ્વ્યાસઃ) તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—ત્રણે ઋચાઓ એક જ અર્થમાં સંગત હોય છે. જો જુદા જુદા તેના અર્થ હોય તો એક જ સૂક્તમાં તેનો પાઠ ન હોવો જોઈએ માટે પ્રથમ યોનિભૂત ઋચાનું ગાન કરી પછી તેજ સૂક્તની બાકી બે ઋચાઓનું ગાન કરવું, એવો અભિપ્રાય આ અધિકરણનો છે. ॥ ૨૪ ॥

‘ જુહતી અને પંકિત જાહેરું પ્રથમ કરી રથન્તરનું ગાન કરવું ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રાગાયિકં તુ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષની વ્યાપ્તિને સચક છે. (પ્રાગાયિકમ્) પ્રાગાયિક સામગ્રાન પણ કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—પૂર્વ જુહતી અને ઉત્તર પંકિત આ બે જાહેરું પ્રથમ કરીને સામગ્રાન કરવું. ભવેતિષ્ઠોમર્માં માંવં દિન સર્વનર્માં જુહત્ રથન્તર સામગ્રાન કરવાનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. આ સંજોઈમાં વિશેષ જાણવા પ્રચનાને જાણર જાણ જોવું. ॥ ૨૫ ॥

સ્વે પ્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(સ્વ) અને (સ્વે) કહી જાદમાં પણ ગાન થાય છે.

હોવાથી :- પ્રગયન અર્થાત્ એક જંદમાં બીજન જંદના પાદનું મેલન કરવાથી કહી શકાય છે અને તેમાં જાન કરવાથી કહી શકાય છે. ॥ ૨૬ ॥

પ્રગયે ચ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અને (પ્રગયે) પ્રગયમાં.

હોવાથી :- એવું જાણ પ્રગયશબ્દ સ્વપક્ષો મ્ભવતિ । પ્રકર્ષ હિ પ્રસન્નો ઘોતયતિ । પ્રકર્ષેન યન્ન ગત્ ॥ પ્રગય કથ પ્રકર્ષ । ચત્કિચિત્તુનર્ગયતિ સ્માદપિ પ્રકૃતયોઃ પ્રવર્તનં કર્તવ્યમ્ ॥ ધીત શાસ્ત્ર ભાષ્ય. પ્રકર્ષનો આશય કરી જાન કરવું તેનું નામ પ્રગય. જુદા જુદા જંદ હોય તેમાંથી એક અથવા બે પાદ લઈ એક જુદા જંદ કહી જાન કરી શકાય છે. આથી જાણ કરી શકાય છે. આવી રીતે પ્રગયમાં પણ જાન આવે છે. આ પદ્ધતિ સામાન્ય કરવાથી પાસેથી અણુની જોડાણ

લિફ્ફદર્શનાવ્યતિરેકાચ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અને (લિફ્ફદર્શનાવ્યતિરેકાચ) થિંચ વાક્યનો અવ્યતિરેક હોવાથી.

હોવાથી :- એવા વે પ્રતિષ્ઠિતા વૃદ્ધી યત્પદં પુનરુચયે જ્ઞાતિ બુદ્ધીના અર્થવાદમાં પદાર્થલિંગ દર્શનનો બીજો ઉપાય નથી અર્થાત્ પ્રગયન કરવાનું કથન છે. આ પ્રમાણે સામાન્ય જંદના અણુમાં અને વિ.ન લિન જંદોના પાદનો મિશ્રાવરથી પણ જ્યાં વિધાન હોય ત્યાં સામાન્ય કરવામાં આવે છે ॥ ૨૮ ॥

ગીતિસ પાદક અક્ષરવિકાર આદિના વિકલ્પ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અર્થેકવાદ્ વિકલ્પઃ સ્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :- (અર્થેકવાદ્) પ્રયોજન એક હોવાથી (વિકલ્પઃ સ્વાત્) વિકલ્પ છે.

હોવાથી :- સામવેદમાં ગીતિના ઉપાયો થયા છે સામવેદે સદ્ગત્ મીનુપાયાઃ ગીતિના ઉપાયો એક હોય સામવેદમાં કહ્યા છે. આનું સામવેદમાં કહ્યું છે, ગીતિ એક જાતની ક્રિયા છે અને તે સામવેદના પ્રયોજનની સ્વરૂપિણી અભિવ્યંજિકા છે. બીજી ગીતિઓનું પ્રયોજન એક જ છે. માટે મેલપણ એક ગીતિનો પ્રયોજ થયો હોય તો પછી બીજી ગીતિઓનો પ્રયોજ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. માટે જાનમાં ગીતિઓનો વિકલ્પ છે, સમુચ્ચય નહિ. ॥ ૨૯ ॥

‘ સામ્ય સુવતે ’ આ વાક્યથી સામ્યમાંજ વિધિત છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અર્થેકવાદ્ વિકલ્પઃ સ્વાત્ શ્રુદ્સામયોસ્તદ્યર્થિવાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :- (અર્થેકવાત્) એક પ્રયોજન હોવાથી (જ્ઞાતિસામ્યો.) જ્ઞાતિ અને સામ્ય (મદર્ભાગત્) દુદ્ધતાને લીધે સ્વત્થર્થને લીધે જ અનણ હોવાથી (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ હોય છે.

અર્થ :—ઋચા સ્તુવતે, સામ્ના સ્તુવતે, યદુવા સ્તુવતે તદ્દુરા અન્વચાયન્ યત્સામ્ના સ્તુવતે તદ્દુરા નાન્વચાયન્ આ વાક્યથી એવું સમજાય છે કે ઋચાથી અને સામ્નાથી બન્નેથી સ્તુતિ થઈ શકે છે. માટે ઋચા અને સામ્ના વિષય છે, કારણ કે, બન્નેનું સ્તુતિરૂપ એક જ પ્રયોજન છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ચત્તનાદ વિનિયોગઃ સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચત્તનાદ) ઉક્ત વચનથી (વિનિયોગઃ સ્યાત્) વિનિયોગ ॥ અર્થાત્ બેમાંથી એકનોજ નિયમ છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્યથી વિષય નહીં પણ એકનો નિયમ બંધાય છે. અર્થાત્ સામથી જ સ્તુતિ કરવી ઋચાથી નહિ. કારણ કે ઋચાથી સ્તુતિ કરવામાં એ જ વાક્યમાં નિંદા બતાવી ॥ અને સામથી સ્તુતિ કરવામાં નિંદા નથી બતાવી, માટે સામથી જ સ્તુતિ કરવી તદ્દુરા અન્વચાયન્ આ ભાગ નિંદાને સૂચવે છે. સ્તુતિમાં અસુરોને સંબધ થવો એ નિંદા છે. માટે સામથી જ સ્તુતિ કરવી એવો વિનિયોગ છે. ॥ ૩૧ ॥

‘ રપંતરપુત્તરભોર્ગયતિ ’ આ ઠેકાણે ઉત્તરાના જે વળેા હોય તે પ્રમાણે ગાન કરવું એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

સામપ્રદેશે વિકારસ્તદ્વેક્ષત્યાચ્છાત્કૃતત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(સામપ્રદેશે) સામ ગાનને અતિરેક કરવો હોય ત્યાં (વિકારઃ) બાદે ૦૧૫ આદિ શ્લોકથી વિકાર (તદ્વેક્ષત્વાત્) એનિ અપેક્ષાત્ હોવાથી તે પ્રમાણે થાય છે. (આત્મકૃતત્વાત્) ચયોન્ના તદ્દુત્તરો ઇત્યાદિ શાસ્ત્રથી પતિપાતિત હોવાથી

ભાવાર્થ :—એનિભૂત ઋચાના વળેાના જે વિકાર કરી ગાન કરવામાં આવે ॥ તે જ વિકાર કરી ઉત્તર ઋચામાં પણ ગાન કરવું એ પ્રમાણે કરવાથી ચોનિવદ્ ગાન થઈ શકશે. જેમકે કયા નથિન આશ્રુવત્ અહીં કયા એ પહેલો ભાગ છે અને નથિન આશ્રુવત્ એ બીજો ભાગ છે. પહેલા ભાગમાં એ અક્ષરો છે અને બીજા ભાગમાં છ અક્ષરો ॥ હવે બીજા ભાગના બીજા વ ની પછી રહેલી હ નો બાદે ભાવ કરી ગીતિ કરવી. તે જ પ્રમાણે ઉત્તરઋચા કક્ષા સત્યો મદનામ્ અહીં પણ એવા અક્ષર ચલી પછી ચકાર અને ઓકારનો સોપ કરી તેના રથાનમાં બાદે ભાવ કરી ગાન કરવું. તે જ પ્રમાણે અમીયુગઃ એ બીજા ઉત્તર ઋચામાં બેના ઉત્તરવર્તિ બકારનો સોપ કરી બાદે ભાવ કરવો. આ પ્રમાણે વળેા વિકાર કરી ગાન કરવાથી શાસ્ત્ર પ્રમાણે ગાન થઈ શકશે આનું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ઘર્ણે તુ ચાવરિયથા દ્રવ્યં દ્રવ્યવ્યતિરેકાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ઘર્ણ) પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચવે છે. (ઘર્ણે) ઉત્તર ઋચામાં બની એકાર આવતાં હોય ત્યાં બાદે ગાન કરવો (યથાદ્રવ્યમ્) સંબંધરત્વું વિવરણ થાય છે. (દ્રવ્યવ્યતિરેકાત્) વળેાના વ્યતિરેક થતો હોવાથી. (ચાવરિઃ) એવું બાદરિ આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થ :—યોનિજૂત જ્ઞાનામાં ચક્રાર પછી ૬ હોય છે. તે વૃદ્ધ થાય એટલે દશર થાય છે. એટલે દશરમાં પહેલો અક્ષર જ છે અને બીજો અક્ષર ૬ છે. એટલે ૬૬ તી રીતે જ આ ૬ થાય છે. યાજ્ઞ પછી છે કે વૃદ્ધ તાલવ્યમાયી માત્ર : તાલવ્ય અક્ષર ૬ માંથી વૃદ્ધ પામી આદિ ભાવ થાય છે. પણ ઉત્તર પીઠ જ્ઞાનાઓમાં એથો અક્ષર તાલવ્ય ૬ આવતો નથી માટે તેના એથા અક્ષરો આ ૬ ભાવ ન કરવો પણ જ્યાં ૬ આવે ત્યાં આ ૬ ભાવ કરી માન કરવું આવું. ધર્મપુત્ર સત્તોના મનિતા જર્જરિણામ્ અહીં રેડની પછી જે ૬ છે તેનો આ ૬ ભાવ કરવો. યો'ન પ્રમાણે સર્વે જ એથા અક્ષર પછી આવતા અક્ષરોનો જ આ ૬ ભાવ કરવો એવો અતિદેશ નથી. આવું બાદર આચાર્ય માને છે અને તે સિદ્ધાંત પણ જ છે. આ ૬ ભાવ એ સ્વપ્ન અક્ષર દશરમત વર્ણોનો અભિવ્યંજક છે. ॥ ૩૩

• ઉત્તર જ્ઞાનાઓમાં સ્તોભઅક્ષરોનો પણ આતિદેશ છે. •

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સ્તોભસ્વરૂપે દ્રવ્યાન્તરે નિવૃત્તિમૃગત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(એક) ટેલકા આચાર્યો (સ્તોમસ) સ્તોભ ક્ષરોની પણ (દ્રવ્યાન્તરે) ઉત્તર જ્ઞાનાઓમાં (નિવૃત્તિમ) નિવૃત્તિ માને છે (જગદ્) સમાના અક્ષરો પેડે.

ભાવાર્થ :—યોનિજૂત જ્ઞાનાના સામ માન વખતે એ સ્તોભાક્ષરો ઉમેર્વાં હોય છે તે અક્ષરો જ્ઞાનાના માનમાં લેવા નહિ જેમ યોનિજૂત જ્ઞાનામાં અક્ષરો ઉત્તર જ્ઞાનાઓમાં નથી બે દાતા તેમ સ્તોભાક્ષરોનો પણ ઉત્તર જ્ઞાનાઓમાં ઉપરોક્ત કરવો નહિ એવું ટેલકા આચાર્યો માને છે જાનવેલ્યસામ્નો યોનો દ્વયોર્થયોર્મધ્યે ઓવારદ્વયેન હો યન્દેન દ્વાયો યન્દેન ચ નિવ્યજઃ સ્તોમ એવાન્માત્ ॥ એ અર્ધાં વચ્ચે એ ઓહારથી હો યન્દે અને દ્વાયો યન્દે એ બોલાય છે તે વચ રૂપજાનમાં સ્તોભમાં અણત્રી થાય છે. આ સ્તોભ અક્ષરો યોનિજૂત જ્ઞાનામાં બોલવા પણ ઉત્તર જ્ઞાનાઓમાં નહિ ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સર્વાતિદેશાસ્તુ સામાન્યાહોક્ત્યદ્ વિકારઃ સ્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(૧) પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ સૂચવે છે. (સર્વાતિદેશઃ) સ્તોભ સહિત સામનો અતિદેશ થાય છે. (સામાન્યા) સામાન્ય હોવાથી (હોક્તર) લોક બચદાર પેડે. (વિકાર સ્વાત્) અતિદેશ થાય છે.

ભાવાર્થ :—સ્તોભાક્ષર સહિત ઉત્તર જ્ઞાનાઓમાં પણ સામજાન કરવું જેમ મોંકે ગાનામાં ગરેલાઓ માનની શેલાને માટે અનર્થક વર્ણોનો પ્રયોગ કરે છે તથા ઉત્તર જ્ઞાનાઓમાં પણ સ્તોભ વ 'ને પ્રલેપરૂપ વિકાર કરવો જેમજે. અહીં યાગર ભવ્યમા જણાવ્યું છે કે કૃત્સ્તોમસસ્ત્રવાલ્યાન્યાસમિથિયથા મીતે સામયસ્તો માચક જ્ઞાના, સ્તોભ, સ્વર, કાળ, અકાશ આ બધા ગૂણોને વિશિષ્ટ આંતિ થાય છે તેવું નામ સામ છે સ્તોભનો નિવૃત્તિ માનમાં આવે તો તેને લીધે માનમાં જે વિશિષ્ટતા ઉત્પન્ન થાય છે તે ન થાય. માટે સ્તોભઅક્ષરની પણ અનુવૃત્તિ ઉત્તરમાં જ્ઞાન કરવી. ॥ ૩૫ ॥

અન્યથાં ચાપિ દર્શયતિ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અન્યથા) અન્યથા (અપિ) પણ (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—સ્તોમ ગેહ્યાનુવ્રતિ આ વાક્યમાં સ્તોત્રાક્ષર અને સ્વરોની અનુવ્રતિ બતાવી છે. ગેહ્યા એટલે સ્વરો માટે બીજી કાયાઓમાં પણ સ્તોત્રાક્ષરોનો પ્રયોગ કરવો. ॥ ૩૬ ॥

નિવૃત્તિર્વાઙ્મયલોપાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિવૃત્તિઃ) સ્તોત્રાક્ષરની નિવૃત્તિ છે (અર્થલોપાત્) અર્થનો લોપ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્તોત્રાક્ષરોનો ઠાઈ પણ અર્થ ન હોવાથી તેનો ઉત્તર કાયામાં લોપ થાનવો બોધ્યો, આ સૂત્ર સિદ્ધાંત ઉપર આલેખ કરે છે. ॥ ૩૭ ॥

અન્યથો વાઙ્મયવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અન્યથા) અનુવ્રતિ માનવી જ બોધ્યો (અર્થવાદઃ સ્યાત્) અર્થવાદ સ્વાર્થમાં પ્રમાણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્તોત્રાક્ષરોની અનુવ્રતિ માનવી બોધ્યો. અર્થવાદ સ્વાર્થમાં પ્રમાણભૂત હોતા નથી અર્થાત્ તે નિરર્થક હોય છે તેમ સ્તોત્ર અક્ષર બધે નિરર્થક રહ્યા પણ માનમાં તેની જરૂર હોવાથી તેનો પ્રયોગ અવશ્ય કરવો બોધ્યો. ॥ ૩૮ ॥

સ્તોત્રબળં લક્ષણં એ અધિકરણતું સૂત્ર.

અધિકં ચ વિવર્ણં ચ જૈમિનિઃ સ્તોત્રમશદ્ભવાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(અધિકં ચ) અધિક અને (વિવર્ણં ચ) જનક કરતાં વિલક્ષણ જે વર્ણ હોય તે (સ્તોત્રમશદ્ભવાત્) સ્તોત્રાક્ષર કહેવાય છે (જૈમિનિઃ) એવું જૈમિનિ આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થ :—અચાર્ય એટલા અક્ષરો હોય તેના કરતાં જે વધારે અક્ષરો હોય અને કમના અક્ષરો કરતાં વિલક્ષણ હોય તે સ્તોત્ર અક્ષર કહેવાય છે, એવું જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. લોક વ્યવહારમાં પણ પ્રજ્ઞત્યર્થનિન્નિત્તિ કાલકોપમાનહેતુ ચન્દ્રશશિ ' સ્તોમઃ ' દત્તવાચકત્વ પ્રકૃત અર્થમાં જોના સંબંધ ન હોય અને કેવળ કાળકોપને માટે જે અક્ષરોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હોય તેને ' સ્તોત્ર ' અક્ષર કહેવામાં આવે છે. જેમકે દુને ઠેકાણે આ રૂ વર્ણનો પ્રયોગ ગીતિમાં થાય છે તે સ્તોત્ર અક્ષર કહેવાય છે. ॥ ૩૯ ॥

‘ નીવાર આદિમાં પ્રોક્ષણ અવધાત આદિ ધર્મેભું અનુષ્ઠાન છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

ધર્મસ્વાયંજીત્વાદ્ દ્રવ્યગુણવિકારવ્યતિક્રમપ્રતિષેધે

ચોદનાનુબન્ધઃ સમવાયાત ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ધર્મસ્ય) વિધીયમાન પ્રોક્ષણ આદિ ધર્મેભું (દ્રવ્યગુણવિકારવ્યતિક્રમ-પ્રતિષેધે) દ્રવ્ય, ગુણ, વિકાર, વ્યતિક્રમ અને પ્રતિષેધમાં (ચોદનાનુબન્ધઃ) વિધિ પ્રમાણે સંબંધ છે. (સમવાયાત) મીઠી અદિના રથાનમાં સંબંધ હોવાથી. (અયંજીત્વાદ્) ધર્મ અર્થાત્ પ્રોક્ષણાદિ અપૂર્વરૂપ અર્થે પ્રયુક્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેવાત્કર્મ નિષ્ક્રિયેત્વેત્યાદિ મીઠી રથાનાપન નીવારમાં પણ પ્રોક્ષણાદિ ને રથાનિધર્મો છે, તે કર્તવ્ય છે. અર્થાત્ મીઠિનું જેમ પ્રોક્ષણ કરવું પડે ॥ તેમ તેના રથાનમાં પ્રાપ્ત થયેલા નીવારમાં પણ પ્રોક્ષણ, અવદનન વગેરે ધર્મો કર્તવ્ય છે. તે પ્રમાણે ગુણાદિ રથાનિધર્મો આદેશમાં પણ કર્તવ્ય છે. ॥ ૪૦ ॥

‘ પરિધિમાં યૂપધર્મેભું અનુષ્ઠાન કર્તવ્ય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર તદુપચ્ચેત્તુ નિવૃત્તિઃ તદ્વત્ત્વાત્ સ્યાત ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (તદુપચ્ચેત્તુ) આદ્યવીરના પરિધાનને માટે (નિવૃત્તિઃ) યૂપધર્મેભી નિવૃત્તિ છે. (તદ્વત્ત્વાત્ સ્યાત) યૂપના ધર્મો કેવળ પશુ નિયોજન માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—યૂપના જે ધર્મો છે તે તેા કેવળ પશુ નિયોજનને માટે જ હોય છે. યૂપની ઉચ્ચાઈ પશુને બાંધવા માટે હોય છે તે પરિધિમાં કર્તવ્ય નથી અતઃ પૂર્વપક્ષનાદીનું માનવું છે ॥ ૪૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આવેશ્વેરન્ ચાડ્યંઘત્વાત્ સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(ચા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે (આવેશ્વેરન્) યૂપના ધર્મો પરિધિમાં પણ કરાય છે. (સંસ્કારસ્ય) સંસ્કાર (તદર્થત્વાત્) પશુનુંધનરૂપ કાર્યમાં જે નિયુક્ત હોય ॥ તેને માટે જ તે ધર્મો હોવાથી (અયંજીત્વાત્) અને તેથી જ તેની સદ્વત્તા હોવાથી (આવેશ્વેરન્) યૂપના ધર્મો પરિધિમાં પણ કરવા બોધાએ.

ભાવાર્થ :—યૂપના ધર્મો ને ઉચ્ચાઈ આદિ છે તે પશુનિયોજન માટે છે માટે યૂપ-રથાન વ પરિધિમાં પણ યૂપના જે જે સંબંધિત ધર્મો હોય છે તે તે જરૂર કરવા બોધાએ. ॥ ૪૨ ॥

આણ્યા ચૈવં તદાવેશાદ્ વિવૃત્તી સ્યાદપૂર્વત્વાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(આણ્યા ચૈવં) યૂપ યજ્ઞ પણ એ જ પ્રમાણે ॥ (તદાવેશાદ્) પરિવ્યાપ્ત, અને અંજનરૂપ સંસ્કારના આવેશને લીધે (વિવૃત્તી) વિસ્તૃતિમાં પણ યૂપયજ્ઞ છે. (અપૂર્વત્વાત્ સ્યાત) અપૂર્વનું નિમિત્ત હોવાથી થાય છે.

ભાવાર્થ :—પરિધિમાં સંસ્કારરૂપ શક્યતાનો અવગ્રહેલક હોવાથી પાંચિધિમાં ચૂપ શબ્દની પ્રવૃત્તિ ॥ ૪૨ ॥ એટલે કે સંસ્કાર નિમિત્ત થયે શબ્દ પરિધિમાં પણ પ્રુખ્ય છે. તેથી " રૂપવ્યાજ્યમાણાનુવૃદ્ધિ " આ પ્રેય મંત્રમાં પરિધયે વ્યાજ્યમાણ એવી અતનો બિલકરો નહિ, ભાવાર્થ એ ॥ કે ચૂપના ધર્મો જે શક્ય હોય તે પરિધિમાં કરવા પણ ચૂપશબ્દના રચાનમાં પરિધિ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો નહિ. ॥ ૪૩ ॥

‘ શૂતાદિમાં પ્રણીતાધર્મોત્તુ અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર વચાર્યેન ત્વર્યંભામાન્યં સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વચાર્યે) પ્રધાન માગને માટે દધિમાં અને શૂતમાં (ન , પ્રણીતા ધર્મો નથી (અર્થભામાન્યમ્) પ્રણીતાં કાર્યોદારિત્વ (શુ) પણ નથી (સંસ્કારસ્ય) ઉત્પવનાદિ સંસ્કાર (તદર્થત્વાત્) દલિઃઅપણને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અભ્યુદયોદિમાં ‘ શૂતે ચરમ્ ’ ‘ દલિનિ ચરમ્ ’ આ પ્રમાણે આભાન છે. શૂત અને દધિ આ બન્નેમાં પ્રણીતા ધર્મો કર્તવ્ય નથી, કારણ કે, તે ધર્મો દલિઃઅપણને માટે હોય છે. ઉત્પવનાદિયમ્સંસ્કૃતા આપ્ર પ્રણીતાઃ ઉત્પવન-આદિ ધર્મોથી જે પાણી સંસ્કૃત થયું હોય છે તે પ્રણીતા કહેવાય છે. દધિ અને પથઃ એ અપણને માટે હોતાં નથી પણ તે તો દલિપૂ છે અને તે પ્રધાનને માટે હોય છે, આથી સામ્ય ન હોવાને કારણે ઉત્પવનાદિ ધર્મો દધિ અને શૂતમાં કર્તવ્ય નથી. ॥ ૪૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

મિયેરન્ વાડર્થનિર્વૃત્તેઃ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે. (મિયેરન્) ઉત્પવનાદિ ધર્મો પણ કરવા જેઠએ (અર્થનિર્વૃત્તે) દલિઃઅપણ પણ દધિ અને પથથી નિપજ થઈ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દલિઃઅપણ પણ તે બન્નેથી થાય છે માટે શૂત અને દધિ આ બન્ને પ્રધાન માગને માટે હોવા છતાં પણ તેમાં ઉત્પવનાદિ ધર્મો કર્તવ્ય છે. ॥ ૪૫ ॥

‘ બૃહદ્ અને રથંતર ધર્મોનો વ્યવસ્થા છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. વકાર્થત્વાદિભાગઃ સ્વાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વકાર્થત્વાત્) એક જ પ્રયોગન હોવાથી (અભિમાગ સ્વાત્) અરિશામ છે.

ભાવાર્થ :—ચોર્તાત્પ્રામમાં વિશિષ્ટ પૃથસ્તોત્રનું વિધાન છે. જેમકે, " વૃહદ્ મવતિ । રથંતરં પૂર્તં મવતિ " આ બન્ને કેશણે બુદ્ધ બુદ્ધ ધર્મોનું આભાન છે. જેમકે :- વૃદ્ધિ રત્નમને મનણ રામુરં વ્યવેરં રથસરે રત્નમને સમોત્તરે " બૃહતરેત્ત વખતે સપ્તદેવન ॥ ૩૩ ॥ અને રથંતર રત્તોત્રમાં સંમીલન કરવું. આ બન્ને ધર્મોનો એકમાં સમાવેલ છે. કારણ કે બન્ને રત્તોત્રનું કાર્ય પૃથસ્તોત્રરૂપ એક જ છે. આપું પૂર્વપક્ષવાદીનું કથન છે. ॥ ૪૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

નિર્દેશાદ્ વ્યવતિષ્ટેત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ના) અથવા (નિર્દેશાત્) નિર્દેશનો ભેદ હોવાથી (વ્યવતિષ્ટેત્) ધર્મોની વ્યવસ્થા છે.

ભાવાર્થ :—નિર્દેશનો ભેદ છે તેથી ધર્મનો વ્યવસ્થા છે. અર્થાત્ બૃહત્ત્વા ધર્મ બૃહત્ત્વા જ થવા ભેદએ રથંતરમાં નહિ, અને રથંતરના ધર્મો રથંતરમાં જ થવા ભેદએ બૃહત્ત્વા નહિ. હજીએ યમ્ ષલ્લદ્વયમ્ ઉચ્ચેર્માન અને બલવદ્વાન એ બૃહત્ત્વા ધર્મ છે અને ઉચ્ચેષ્ ન ગ પુ' અને બલવદ્વાન ન કા પુ' એ રથંતરના ધર્મો છે. આ વિરુદ્ધ ધર્મોનો એકમા સમાવેશ થઈ શકે નહિ, માટે બૃહત્ અને રથંતરના ધર્મોની વ્યવસ્થા છે.

‘ કાણ્વ રથંતરમાં બૃહદ્ અને રથંતરના ધર્મોનો સમન્વય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અપ્રાકૃતે તદ્વિકારાદુવિરોધાદ્ વ્યવતિષ્ટેત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રાકૃતે) વિકૃતિભૂત દાણ્વ રથંતરમાં (તદ્વિકારાત્) બૃહત્ અને રથંતરનો વિકાર હોવાથી (વિરોધાદ્) જ્યાં વિરોધ આવે ત્યાં (વ્યવતિષ્ટેત્) વ્યવસ્થા સમજવી.

ભાવાર્થ :—બૃહદ્ અને રથંતર સામના રથ નમાં કાણ્વ રથંતરનું વિધાન છે તેમાં બન્નેના ધર્મોનો સમાવેશ છે પણ જ્યાં બન્નેના ધર્મો અશક્ય હોય ત્યાં એમાંથી એકના ધર્મો જ સ્વીકારવા જેમકે રથંતરનો. ‘ મીમેથી માન ’ ૩૫ ધર્મ અને બૃહદ્નો ઉચ્ચેર્માન માન૧૫ ‘ ધર્મ’ એકમા સમાવિષ્ટ થઈ શકતા નથી માટે ત્યાં વિકલ્પ માનવો ભેદએ. ॥ ૪૮ ॥

‘ દ્વિસામક યાગમાં બૃહદ્ અને રથંતર ધર્મોની વ્યવસ્થા છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

ઉભયસાન્નિ લેયમેકાર્થાપત્તેઃ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉભયસાન્નિ) બન્ને સામ જેમાં છે એવા ક્રતુમાં (લેય) અને (એવમ્) કાણ્વરથંતરવત્ દરેકમાં ધર્મદ્વયની પ્રાપ્તિ છે. (એકાર્થાપત્તે) પૃથસ્તોતર૧૫ એક કાર્પમાં પ્રાપ્તિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ ગ્રાસવ ’ આદિક્રતુમાં બન્ને સામ અર્થાત્ બૃહદ્ અને રથંતર સામની પ્રાપ્તિ છે માટે પ્રમેકે રતોતરમાં બન્ને ધર્મોની પ્રાપ્તિ છે. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સ્વાર્થવાદુવા વ્યવસ્થા સ્વાત્ પ્રવૃત્તિવત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વાર્થવાદ) બૃહદ્ અને રથંતર૧૫ સામને માટે બન્ને ધર્મ રોગથી (વ્યવસ્થા સ્વાત્) વ્યવસ્થા છે. (પ્રવૃત્તિવત્) જેમ પ્રકૃતિમાં અર્થાત્ ભ્રમોત્પત્તિમાં સામ પ્રયુક્ત વ્યવસ્થા છે તેમ અહીં પણ વ્યવસ્થા જ સમજવી.

ભાવાર્થ :—જેમ જ્યોતિષોમ યાગમાં બૃહદ્વા ધર્મ બૃહદ્વા અને રથંતરના ધર્મ રથંતરના જ હોય છો તેમ દ્વિસામક યાગમાં પણ વ્યવસ્થા જ સમાજની બંને ધર્મનું સાંકળું નહિ, ॥ ૫૦ ॥

‘ સૌર્યાઆદિમાં પાર્વણ્ય હોમનું અનુષ્ઠાન થતું નથી. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પાર્વણહોમયોસ્ત્વપ્રવૃત્તિઃ સમુદાયાર્થસંયોગાત્ તદમીચ્યા હિ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(પાર્વણહોમયોઃ) વૈકૃતકર્મમાં પાર્વણ્ય હોમની (અપ્રવૃત્તિઃ) પ્રવૃત્તિ નથી. (હુ) આ શબ્દ સિદ્ધાન્તપદ્ધતે મૂલ્યે છે (સમુદાયાર્થ સંયોગાત્) દર્શનિક અને પોણીમાસનિક રૂપ જે અર્થ સમુદાય છો તેની સાથે સંબંધ હોવાથી (હિ) કારણ કે (તદમીચ્યા) સમુદાયને ઉદ્દેશીને ઇચ્છ્યા અર્થાત્ યાગ કરતોય છે.

ભાવાર્થ :—સૌર્યાયાગ એ વિકૃતિ યાગ છે. તેમાં પાર્વણ્ય હોમ કલ વ્ય નથી કારણ કે દર્શપૂર્ણમાસરૂપ પ્રકૃતિ યાગમાં ત્રણનો સમુદાય પૂર્ણમાસયાગમાં અને બીજા ત્રણનો દર્શયાગમાં હોય છે અને એને ઉદ્દેશીને જ યાગ કરવાનો હોય છે. સૌર્યાયાગમાં ઉક્તનિક ન હોવાથી તેમાં પાર્વણ્ય હોમ કરતોય નથી. પર્વશબ્દ આગેવ આદિ ત્રિકરૂપ સંબંધરૂપ છે. દાનાર્થક પૂણતિ ધાતુથી ‘ પર્વ ’ શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે. સૌર્યાયાગ સમુદાયનો વિકાર નથી પણ માત્ર અંગને જ વિકાર છે માટે તેમાં પાર્વણ્ય હોમ કરતોય નથી. ॥ ૫૧ ॥

કાલસ્યેતિ ચેત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(કાલસ્ય) પર્વશબ્દ કાળવાચક છે. (ચેતિચેત્) જે એવી યજ્ઞ કરવામાં આવે તો બાનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—‘ પર્વ ’ શબ્દ કાળ વાચક છે. તો તેને અનુસરીને સૌર્યાયાગમાં પાર્વણ્ય હોમ કેમ ન કરવો ? બાનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે ॥ ૫૨ ॥

નામધરણત્યાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અપ્રકરણત્યાત્) પ્રકરણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કેળું આ પ્રકરણ નથી માટે કાળવાચક શબ્દ નથી. યજ્ઞ સેવ્યવદ્યપદસ્ય નાનાર્થવિરોધિ મોજનાદિપ્રકરણં દરબળદિ તત્પર્વપ્રાહ્લં તથા યાગત્રિકે તાત્પર્યપ્રાહ્લં પ્રકરણમ્, કાલસ્ય ન પ્રકરણમ્ । જેમ સેવ્ય શબ્દ વિન વિન અર્થવાળો હોવા છતાં ભોજનાદિ પ્રકરણમાં તેને અર્થ સ્વરૂપ જ થાય છો તેમ પર્વ શબ્દ વિન વિન અર્થવાળો હોવા છતાં પ્રકરણથી યાગનિકનો જ અર્થ બતાવે છે. માટે સૌર્યાયાગમાં પાર્વણ્ય હોમ કરતોય નથી, ॥ ૫૩ ॥

મન્ત્રઘર્ણાંચ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મન્ત્રઘર્ણાં) મંત્રવર્ણ્ય પણ અનુશૂચીત થાય છે.

આવાર્થ :—ઋત્વનં વાનિનં વર્ષં પૂર્ણગતં યજ્ઞમદે ” આ મંત્ર જણ પર્વ દાહનો અર્થ સમુદાયવચક કરવાનો અનુકૂળ થાય છે. ॥ ૫૪ ॥

તદ્માયેઽભિવદિતિ ચેત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(તદમાયે અપિ) તેનો અભાવ હોવા છતાં પણ (અભિવત્) સંનિહિત અથવા અસંનિહિત અગ્નિ યાગને માટે આવાહિત થાય છે તેમ (દિતિ ચેત્) નો એમ માનવામાં આવે તો.

આવાર્થ :—સમીપ હોય કે સમીપ ન હોય તોપણ અગ્નિનું યાગને માટે આવાહન થાય છે તેમ સૌર્વશાવમાં ત્રિત્રા અભાવમાં પણ એ નામવાગ્ની દેવતા માનવામાં આવે તો ? આ યાગ સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે ॥ ૫૪ ॥

નાધિકારિકત્વાત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નાધિકારિકત્વાત્) ત્રિત્રા સંસ્કાર માટે જ પાર્વણ હોમનો અધિકાર છે.

આવાર્થ :—પાર્વણ દોમ પ્રાતિમલ ત્રિત્રા સંસ્કારને માટે જ હોય છે. ત્રિત્રા દેશીને જ પાર્વણ દોમ છે. અર્થાત્ એનો અધિકાર દોષ ત્યાં જ તે વચ્ચાર કરી શકો છો. તેથી સૌર્વશાવમાં પાર્વણ હોમનો અધિકાર નથી માટે તે ત્યાં કર્તવ્ય પણ નથી. ॥ ૫૬ ॥

‘ દર્શપૂર્ણમાશમાં જન્મે તેમનાની વ્યવસ્થા છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

અમયોરવિશેષાત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(અમયોઃ) જન્મેમાં (અમિતેષુ) વચર વિશેષ કરવા નોંધવો.

આવાર્થ :—જન્મે પાર્વણદોષ પૂર્ણમાશમાં પણ કરવા જન્મે દર્શવાવમાં પણ કરવા. અમુકમાં અમુક જ થાય કરશે. એનો યાગ ત્રિત્રામાં દેવ જન્મીતો નથી, માટે યાગ કરવામાં વ્યવસ્થા નથી, તેથી ઉપર જતાવેલી રીતે દરેકમાં જન્મે પાર્વણ દોષો કરે. આપું પૂર્વપક્ષ માન્ય છે. ॥ ૫૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

યદ્દમોઽયા વા તદ્દિવર્ષો ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (યદ્દમીત્યા) એ નામનો વચ દે.વ (તદ્દિવર્ષો) તેનો જ ઉપચાર દે.વ છે.

આવાર્થ :—પૌર્ણમાં યાગમાં પૌર્ણમાસિક રથ-જૂલમક સંસ્કાર દોષાનો પૂર્વમગ્ન્ય સ્વરૂપ રી પૂર્ણમાસને થયેલો પાર્વણ દોષ કહે. જન્મે અમયવર્ણ્ય સ્વરૂપ રી અપાવારને કહે. પાર્વણ દોષ કરશે. આ પ્રમુખે વ્યવસ્થા પૂર્વક પાર્વણ દોષ કરશે નોંધવો. ॥ ૫૮ ॥

પૂર્વપક્ષ

પ્રયાજેડપીતિ ચેવ ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયાજે અપિ) પ્રયાજર્મા પશુ યાગ સંસ્કાર ૩૫ છે. (હતિ ચેત) એ એમ માનવાર્મા આવે તે

હાવાર્થ :—“સમિધો યજતિ” અહીં સમિધાદિ દેવતા કે અને યાગથી દેવતા સંસ્કૃત યાગ છે. વિષ્ણુ યજતિ અહીં જેમ વિષ્ણુ આદિ દેવતા છે અને તેના સંસ્કાર માટે યાગ યાગ છે તેમ ઉપર સમિધાદિર્મા પશુ સમજવું ॥ ૫૯ ॥

નાચોદિતત્વાત્ ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (નચોદિતત્વાત્) વિદિત ન હોવાથી.

હાવાર્થ :—જેમ અગ્નિાદિ યાગત્રય દરેક વાકયથી વિદિત છે અને સમુદાયનું સ્મરણ છે તેમ સમિધાદિ દેવતાનું વિધાન નથી માટે તેના સંસ્કાર માટે યાગનું વિધાન સંભવિત નથી. દેવતાનું કથન અતુર્પી વિશ્વકિતથી અથવા તદ્વિત પ્રત્યયથી યાગ છે જેમકે યજ્ઞયે ચાર્યશુભાત્ અથવા જામ્વોડકામ્વતઃ આતી રીતે સમિધને અતુર્પી વિશ્વકિત નથી તેમ સમિધ સુબ્દ પછી તદ્વિત પ્રત્યય પશુ નથી માટે સમિધ દેવતાનું નામ નથી પશુ યાગનું નામ છે. એટલે સમિધો યજતિ આ વાકયથી કેવળ યાગનું જ વિધાન છે, દેવતા સંસ્કારનું વિધાન નથી. ॥ ૬૦ ॥

इति धी मीमांसागुर्जरभाष्ये नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ मीमांसाया गुर्जरभाषामाष्ये नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

विहृतिर्भा भंत्रागत मीहि आदि शण्डेना ઉદત્ત અધિકરણ.

મહતી યધોતપતિવચનમયાનામુત્તરસ્યાં તમકૃતિત્વાદયે

વાસ્તવ્યત્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતી) દર્શપૂર્વભાસમાં (યધોતપતિવચનમ્) એ પદ્યવિત મંત્રાની ઉપતિ હોય તે પદ્યવિત મંત્રાથી જ (ભર્યાનમ્) અગ્નિાદિ દેવતાઓનું અભિધાન (તત્તરસ્યામ્) સૌર્વાદિ ધર્મમાં કરવું (તમકૃતિત્વાત્) પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિહૃતિ કરવી એવું અપતિદેવ યાગ હોવાથી (અર્થ) સૂર્વપ્રકરણ ૩૫ કાવર્માં (ચ) અને (નચર્વત્વાત્) પ્રકૃતિ-પદિત અગ્નિપદ્યવિત મંત્રનું અત્થામર્થ હોવાથી સૂર્વપદનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે.

હાવાર્થ :—જમણે ગુરૂં નિર્વણમિ એ દેવતાવિષયક મંત્ર છે અને મોહીનાં મેયઃ ગુનસ્વન્નઃ એ દ્વ્યવિષયક મંત્ર છે. વિહૃતિ યાગમાં ગૂર્વાય ગુરૂં નિર્વણમિ એ દેવતા વિષયક

મંત્રનો નોવાણો મેઘ શુભદાયક આ દબ્યવિપવક મંત્રનો આ પ્રમાણે બિંદુ ન કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે અર્ધા સૂત્રથી પૂર્વપક્ષ કર્યા છે અને અર્ધામાં ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. સર્વપ્રકાશનરૂપ શામંભા પ્રકૃતિપરિત અગ્નિપદ્ધતિત મંત્રનું અંશામર્થ હોવાથી સર્વપદનો બિંદુ જરૂર કરવો જોઈએ. ॥ ૧ ॥

લિંગદર્શનાથ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(૧) અને (લિંગદર્શનાથ) લિંગવાક્યનું દર્શન હોવાથી,

ભાવાર્થ :—એવા લિંગવાક્યો પશુ છે જેથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વપદનો બિંદુ કરવો જોઈએ. જેમકે ન માત્ર વર્ષ તે ન પિતા ન ત્રતા ન સ્વણા । આ મંત્રમાં ન વર્ષ તેનો અર્થ કઈ ન પ્રાપ્તો એવો કરવામાં આવ્યો છે. માતા આદિ શબ્દનો બિંદુ યોગ નથી એ ઉપરથી અર્થાપત્તિલાગ એમ સમાન્ય છે કે બીજા શબ્દોનો બિંદુ થાય છે. અર્થાત્ સર્વાદિપદોનો બિંદુ જરૂર થાય છે. ॥ ૨ ॥

‘ પોંડરીકોમાં હવિઃપ્રસ્તરણ મંત્રનો બિંદુ કર્તવ્ય છે. ’

એ અધિકરણમાં સૂત્રો.

જાતિનૈમિસિકં યથાસ્થાનમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(જાતિનૈમિસિકમ્) જાતિવાચક દર્શનશબ્દમાં વિશેષણરૂપ ‘ હરિતઃ ’ એ પદનો (યથાસ્થાનમ્) યથા યોગ્ય બિંદુ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—સૌદ્ર ‘ સ્વર્ગ નિર્ગપેત્ ધીશમ્ ’ એ હૃદિમાં વૌજરોકં સર્વિર્ભવતિ એ પ્રમાણે અવશ્ય થાય છે. પ્રકૃતિવાચકમાં બાહ્યસ્તરણ મંત્ર જાતિદેશ્યો પ્રાપ્ત આ પ્રમાણે છે. ‘ દર્શનં સ્ત્રીયત્ હરિતઃ કુર્ણવં. આમાં દર્શના સ્થાનમાં ‘ પુંડરીક ’ શબ્દનો બિંદુ યથા કરે છે. અને ‘ હરિત ’ શબ્દના સ્થાનમાં ‘ રક્ત ’ શબ્દનો પશુ બિંદુ થાય છે. ॥ ૩ ॥

લિંગદર્શનાથ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(૧) અને (લિંગદર્શનાથ) લિંગવાક્ય પશુ છે.

ભાવાર્થ :—વિશેષાં દેવાનમુગ્રાણાં કાયાનાં ચણાં મેદયોનુમદ્ધિ અહીં બિંદુનો જ મંત્રપાઠ છે. ૧૨૮૫ પશુ વાક્ય પદનો ઉત્તરમાં વચ્ચેનો પાઠ પશુ બિંદુથી જ છે. ॥ ૪ ॥

અવિકારમેકેડનાપૈત્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(એકે) કેરલાક અન્વયો (અવિકારમ્) બિંદુને સ્વીકારતા નથી (અર્થાત્વાર) અપોરુપેયત્વન લીધે

ભાવાર્થ :—પ્રથમ સૂત્રના અર્ધા ભાગમાં જે પૂર્વપક્ષ કર્યા છે તેને દ્વિતીય પદનો નો આ સૂત્ર છે. બિંદુ કરવો નહિ, કાણુ કે એમ કરવાથી મંત્રનું અપોરુપેયત્વ નષ્ટ થાય છે બિંદુ પોરુપેય હોય છે, એટલે પ્રકૃતિ પ્રમાણે જ પાઠ કરવો જોઈએ ॥ ૫ ॥

લિઙ્ગદર્શનાચ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત) લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આએય પરુર્મા અમયે છાગસ્ય વપાયા મેદસોડસુદુદિ ને ઊઠ હોત તો ઊઠથી જ મંત્રના સ્વરૂપની સિદ્ધિ થતી હતી તો પછી અનિર્વચિત મંત્રપાઠ કરવો વ્યર્થ હતો. ॥ ૬ ॥

ઉપરના હેતુઓને દ્રષિત કરે છે.

ચિકારો યા તદુક્તો હેતુઃ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(યા) સિદ્ધાંત પક્ષને સૂચવે છે અથવા (ચિકારઃ) ઊઠ કરવો નોંધાવે. (તદુક્તઃ) તેને માટે પ્રથમ સૂત્રના અર્ધમાં હેતુ આપ્યો છે.

ભાવાર્થ :—ઊઠ તે જરૂર કરવો નોંધાવે. તેને માટે પ્રથમ સૂત્રમાં હેતુ પણ આપ્યો. મંત્રભંગમાં ઇષ્ટાપતિ છે. આતું સિદ્ધાંત વાઙ્મોતું મંત્રભંગ છે. ॥ ૭ ॥

લિઙ્ગં મન્ત્રચિકીર્ણર્થમ્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(લિઙ્ગમ્) પૂર્વપક્ષવાદીએ જે લિંગ વાક્ય બતાવ્યું છે તેને ઉદ્દેશ (મન્ત્રચિકીર્ણર્થમ્) મંત્ર કરવાની ઇચ્છાથી.

ભાવાર્થ :—ઊઠ જરૂર કરવો નોંધાવે. પૂર્વપક્ષવાદીએ જે લિંગ વાક્ય બતાવ્યું છે તેને ઉદ્દેશ મંત્રત્વ કરવાની ઇચ્છાથી અર્થાત્ ‘અમયે છાગસ્યેતિ’ આ મંત્ર પાઠ છે એમ બતાવવાને ખાતર ઉક્ત લિંગ વાક્ય છે. ॥ ૮ ॥

નિયમો યોગ્યતાયાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (નિયમઃ) નિયમ કરવા માટે છે. (યોગ્યતાયાત્) વિકલપથી બંને મંત્ર સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે એક યુપને સ્પર્શ કરે તો એવે તે વાયો હિત દુષ્ટાત્ મદિ દ્વૈ એતૌ ને એ યુપ હોય તો તે વાયુ હિત મુચ્યત્. આવે દ્વિવચનાન્ત પાઠ કરવો. હવે ઊઠથી જ દ્વિવચનાન્તની સિદ્ધિ થતી હોય તો તે એતૌ હિત મુચ્યત્ એ વાક્ય વ્યર્થ પડે છે અને તેથી ઊઠના અજાવની સિદ્ધિ થાય છે આ સંદાના સમીપાનમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે જો આ વિધાન ન હોત તો એકવચનાન્ત અને દ્વિવચનાન્ત મંત્ર પાઠમાં એક યુપનો સ્પર્શ ઉભયમંત્રમાંથી બનત એટલે કે વિલેપથી બંને મંત્રનો ઉપયોગ થાત પણ આ વિધિથી એવો નિયમ અધિકારમાં આવે છે કે જો એકવચનાન્ત પાઠ હોય તો એક યુપનો સ્પર્શ કરવો અને જો દ્વિવચનાન્ત પાઠ હોય તો બે યુપનો સ્પર્શ કરવો માટે વિધાન વ્યર્થ નથી. ભાવાર્થ એ છે કે પૌંડરીકીય દત્તિ પ્રસ્તરણ મંત્રનો ઊઠ આવશ્યક છે. ॥ ૯ ॥

‘અગ્નીયોગીય પશુમાં લૌકિક યુગ્મના રૂપમાં પ્રાપ્તિયત છે.’

એ અધિકરણનું સ્ત્ર.

લૌકિકે દોષપ્રસન્નાદ્ અપવૃક્તે હિ ચોદયતે નિમિત્તેન પ્રજ્ઞતૌ

સ્વાદુમાનિવાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(લૌકિકે) લૌકિક રૂપમાં મંત્ર ૧૧૬ કરવનો હોય છે (દોષ પ્રસન્નાદ્) દોષો સંબંધ હોવાથી. (અપવૃક્તે) નિષિદ્ધ રૂપરૂપ નિમિત્તમાં (ચોદયતે હિ) મનપાંડુ વિધાન દેવાથી (નિમિત્તે) નિમિત્ત હોવાથી (પ્રજ્ઞતૌ) પ્રજ્ઞતામાં (અમાતિવાત્) નિર્ગેધના બાગી ન હોવાથી (ન સ્વાદુ) મંત્ર ૧૧૬ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિયોગીય પશુ પ્રકરણમાં યુગ્મના રૂપમાં પ્રાપ્તિયતનું અવશ્ય થાય છે જેમકે ‘વદિ એક ચુસુપ્તસેવ’ એવું તે વાવો હિતિ ક્વાત્’ આ મંત્ર ૧૧૬૨૫ પ્રાપ્તિયત લૌકિક રૂપમાં કરવામાં વિદિત છે. વેદિક રૂપમાં નહિ. વેદે તે રૂપરૂપ વિધાન કરે છે. તે વિધાન કયું છે તે પછી પ્રાપ્તિયત કેવી રીતે સંભવે ? માટે ઉક્ત પ્રાપ્તિયત લૌકિક રૂપમાં વિષયક છે કેવળ નથી રૂપમાં વિદિત હોય ત્યાં નિષેધ પ્રાપ્તિ હોઈ શકે નહિ ॥ ૧૦ ॥

• દ્વિપશુયાગમાં પાશ સંબંધી બે મંત્રોમાં એકવચનનાં અને બહુવચનનાં ને ઠેકાણે દ્વિવચનનાંથી બિદ્ધ કરવો એકાદ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.’

પૂર્વપક્ષ.

અન્યાયસ્થાયિકારેણ દષ્ટપ્રતિષ્ઠાતિત્વાદ્ અવિશેષાથ

તેમાસ્ય ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(૬) પૂર્વપક્ષને સ્થવર છે (અન્યાય) પ્રકૃતિયાગમાં નથી મંત્રમાં એકપાદ માટે પ્રયોગને માટે એવા બહુવચનનાં પદવાળા મંત્રોના પાઠ છે. વિરૂતિયાગમાં પણ તે મંત્ર (અવિશેષ) વગર વિકારે પ્રયોગ કરવો જોઈએ. (દષ્ટપ્રતિષ્ઠાતિત્વાદ્) કારણ કે આધિત અર્થ પ્રકૃતિમાં જ જણાયો છે. માટે (અવિશેષ) ન (વિરૂતિયાગમાં પણ વિશેષ ન હોવાથી (તેન જસ્ય) તેજ વચનથી પ્રયોગ કરવો.

ભાવાર્થ :—અગ્નિયોગીય પશુ પ્રકરણમાં આ પ્રથમ છે મંત્ર ૧૧૬ છે. અવિતિ પાશ પ્રત્યેકોત્તુ એમ. બે બે મંત્ર અવિતિ પાશ પ્રત્યેકોત્તુ એમ. અર્થ ‘ પાશ ’ શબ્દ એ વચનમાં પણ પ્રયુક્ત છે અને બહુવચનમાં પણ પ્રયુક્ત છે. એક પશુને માટે એક પાશ એટલે રચના હોય છે તે માટે એકવચન તો ચોખ્ખું પણ એક ને માટે બહુવચનના પ્રયોગ અર્થે છે છતાં પ્રકૃતિમાં અર્થે એક માટે બહુવચનના પ્રયોગ કર્યો છે તે વિરૂતિ યાગમાં કે જેમાં બે પશુઓ હોય છે અને તેને માટે બે રચનાઓ હોય છે છતાં એને માટે પણ બહુવચનનાં પદોના પ્રયોગ કરવો અને તેવા પદવાળા મંત્રોના પાઠ વિરૂતિ યાગમાં કરવો. અર્થે પ્રકૃતિયાગમાં આધિત અર્થના પ્રતિષ્ઠાતિ કર્યો છે તે વિરૂતિમાં પણ આધિત અર્થના પ્રકૃતિ હોવામાં ગાંધ રોધ નથી. આથી કિંદ થાય છે કે બે રચનાઓ વિરૂતિયાગમાં પણ અવિતિ પાશ પ્રત્યેકોત્તુ આ મંત્રોના પાઠ કરવો ચોખ્ખું છે. ॥ ૧૧ ॥

વિકારો વા તદ્વર્ત્તવાત ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિકાર :) એક વ્યનાન્તને દિવચનમાં મૂકીને તેને પાઠ નિરૂતિમાં કરવો. (તદ્વર્ત્તવાત) તે પ્રમાણે થોડા અર્થે થવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં એકવચનાન્ત પદવાળાને દિવચનમાં મૂકી તેને પાઠ વિરૂતિયાગમાં કરવો એટલે બે અર્થ અને તેને માટે દ્વિવચનાન્ત પદનો પ્રયોગ પણ થોડા થશે. એટલે અદિતિઃ પાઠો પ્રત્યેકોક્તિ આ પ્રમાણે પાઠ કરવો. બે રચનાને માટે પાઠાન્ત આવે બહુવચનાન્ત પ્રયોગ કરવો એ નિરર્થક છે. માટે બહુવચનાન્ત પાઠપદવાળા મંત્રનો પાઠ ન કરતાં દિવચનાન્તને દિવચનાન્તનો બિહ કરી તેને પાઠ કરવો આતું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વપક્ષ. અપિ ત્વન્યાટયસમ્બન્ધાત્ પ્રકૃતિવત્ પરેષ્વપિ યથાર્થે સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(અપિ તુ) પૂર્વપક્ષને સચવે છે. (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિ પેઠે (પરેષુ અપિ) ત્રિરૂતિમાં પણ (યથાર્થે સ્યાત્) મથાર્થે છે (અન્યાયસમ્બન્ધાત્) અન્યાયનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં એકને માટે બે બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો તે અન્યાય ॥ તે તેજ પ્રમાણે વિરૂતિમાં પણ કરવું થોડા છે. એટલે પ્રકૃતિમાં એકવચનાન્તમાં બિહ કરી દ્વિપદ્યુક વિરૂતિયાગમાં મંત્ર પાઠનો બિહ કરવામાં આવે છે તેજ રીતે બહુવચનાન્ત મંત્રનો દિવચનાન્તમાં બિહ કરી વિરૂતિમાં પાઠ કરવો. ભાવાર્થ એ છે કે બન્ને મંત્રનાં વિરૂતિમાં વિરૂતિ બિહ કરી પાઠ કરવો. પાઠાન્ત અને પાઠાન્ત આ બન્ને પદોનો પાઠો એવા પાઠનો બિહ દ્વિપદ્યુક વિરૂતિયાગમાં કરવો એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. યથાર્થે ચ શ્યાયસ્યાચોદિતત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(યથાર્થે ચ) બન્ને મંત્રના અર્થનો બાધ થને ન હોવાથી દિવચનાન્ત પદ મૂકીને પાઠ કરવો. (અચોદિતત્વાત્) વિહિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વપક્ષવાદી વિરૂતિ બે મંત્રમાંથી એક મંત્રને પાઠના દિવચનમાં બિહ કરી માને છે, જ્યારે સિદ્ધાંતપક્ષ બન્ને મંત્રનો દિવચનમાં બિહ કરી પાઠ સ્વીકારે છે. એક પાઠમાં બહુવચનનો પ્રયોગ પ્રકૃતિમાં જેમ ૧૪ છે તેમ બે પાઠમાં બહુવચનનાં પાઠ નથી, માટે તેને પણ બિહ કરવો જરૂરી છે. અર્થાત્ બહુવચનનાં દિવચનમાં બિહ કરવો જરૂરી છે. ॥ ૧૪ ॥

છન્દસિ તુ યથાદ્યમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(છન્દસિ તુ) વેદમાં તો (યથાદ્યમ્) જે પ્રમાણે પઠિત હોય તેજ પ્રમાણે પાઠ કરવો.

ભાવાર્થ :—એક રચનાના માટે બહુવચનાન્ત પાઠ રચનાનો પ્રયોગ વેદમાં ચામાટે કર્યો ? આવો પ્રશ્ન વેદને માટે નહીં છે. તેમાં તો જે પ્રમાણે પાઠ કર્યો હોય તેજ પ્રમાણે બેસવું જોઈએ. વેદના સંબંધમાં આવો તર્ક કરવો એ કૃત્રિમ છે. ॥ ૧૫ ॥

અન્યાયસ્યાચોદિતવાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(અન્યાયસ્ય) અર્થબાધ (અપોદિતવાત્) અવિદિત છે.

ભાવાર્થ :—બીજ કરતી વખતે અર્થનો બાધ ન કરવો જોઈએ. બે રથના એ છે તો બહુવચનાન્ત પદનો પ્રયોગ ચામાટે કરવો. અર્થપ્રમાણે બીજ કરવો જોઈએ એ અર્થજી માટે દિવચનમાં જ બીજ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૬ ॥

‘ અગ્નીષેભીથપશુમાં પાશૈકત્વ અને પાશબહુત્વના અભિધાયક મંત્રોનો

વિકલ્પ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિપ્રતિપત્તો વિકલ્પઃ સ્વાત્ તત્ત્વમત્યાદ્ ગુણે ઇચ્છ્યાય-

કલ્પનકલ્પેશત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વિકલ્પઃ સ્વાત્) વિકલ્પ થાય છે. (તત્ત્વમત્યાદ્) બીજવચનાન્ત અને બહુવચનાન્ત મંત્રોનું પ્રકરણ સમાન હોવાથી (વિપ્રતિપત્તી) વિશેષમાં (ફલદેશત્વાત્) અપ્રધાન હોવાથી (અન્યાયકલ્પના) વિવક્ષાના અભાવની કલ્પના કરવી એ યોગ્ય છે

ભાવાર્થ :—અગ્નીષોગ્મ્ય પ્રકરણમાં જદિલિ પાશ પ્રમોલોકતુ અને જદિલિ મંત્રાન્ પ્રમોલોકતુ આ બંને મંત્રો પ્રતિમાં વિકલ્પે બોલવા. પાશ એક છે અને મંત્રમત પાશસખક બહુવચનમાં છે એવા વિશેષમાં બહુવચન અવિવક્ષિત છે એવી કલ્પના કરવી જોઈએ. સંખ્યા ગૌણ છે અને પ્રતિપત્તિકે મુખ્ય છે. મુખ્યાનુસારી કલ્પના હોવી એ ન્યાય છે. ॥ ૧૭ ॥

પ્રકરણવિશેષાશ્ચ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકરણવિશેષાશ્ચ) પ્રકરણ બંને મંત્રોને સમાન છે. એટલે એકેય મંત્રોનો ભાગ ન થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—બંને મંત્રોનું પ્રકરણ સમાન છે માટે કોઈપણ મંત્રોનો ભાગ થઈ શકે નહિ એટલે વિકલ્પે બંને મંત્રો પાક થવો યોગ્ય છે. ॥ ૧૮ ॥

પૂર્વપક્ષ. વત્કર્તૃ વા દ્વિયશ્વવ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વત્કર્તૃ) બહુવચનાન્તમત પદવાળા મંત્રોનો ઉત્કર્ષ કરવો (દ્વિયશ્વવ) દિવચનમાં જેમ થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—બહુવચનાન્ત પદવાળા મંત્રોનો બહુવચનકે વાચનાં ઉત્કર્ષ કરવો અર્થાત્ (વા) તેનો પાક કરવો. સુવં દિ સ્વઃ સ્વ પતી આ મંત્રોનો જેમ ચાપુરોદિતો સાયુજ્યકર્મો યજેશ્વરમિતિ આ વાક્યથી પ્રતિપાદિત એ બળમાનસજ્ઞ કુપાવનામકે વાચનમાં ઉત્કર્ષ થય છે તેમ અહીં પણ બહુવચનવાળા પદવાળા મંત્રોનો ઉત્કર્ષ કરવો. ॥ ૧૯ ॥

અર્થાભાવાત્તુ નૈવં સ્યાત્ શુભમાત્રમિતરત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(અર્થાભાવાત્તુ) હિત્વ વિસ્તૃષ્ટરૂપ અર્થબોધક વિધિનો પ્રકૃતમાં અભાવ હોવાથી. (શુભમાત્રમિતરત્) બીજું શુભમાત્ર છે (નૈવં સ્યાત્) માટે એમ થતું નથી.

સાધાર્થ :—યુવં હિ સ્ય. સ્વપત્ની આ મંત્ર એ પ્રમાણે નથી એટલે કે વિનિયોજક વિધિની નથી. માટે દષ્ટાન્તમાં વિષમતા છે. માટે ઉક્તપ્રમાણમાં તો ઉત્કથ થશે પણ પશાન્ પદવાળા ઉક્ત મંત્રનો ઉત્કથ થશે નહિ. ॥ ૨૦ ॥

ઘાવોસ્તથેતિ ચેત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ પ્રવરણપદિન જે અનુમંત્રણ હિ યાગપરિચ્છેદમ્ ઇત્યાદિ દષ્ટાન્ત જે આપવામાં આવે તો તે પણ અયોગ્ય છે આના સંબંધમાં વિશેષ અત્રગના પ્રતમાં જણાવે છે. ॥ ૨૧ ॥

નોત્પત્તિશદ્દવાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નોત્પત્તિશદ્દવાત્) ઉત્પત્તિ શબ્દ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતમાં રક્તના યુગ પરિચ્છેદ આ દેશણે પાછાને અર્થે બતાવનાર શબ્દ છે પણ ન હિ દર્શપૂર્ણમાસયોગીકા પૂર્વિખ્યાસીનમુત્તતો શબ્દોસ્તિ દર્શપૂર્ણમાસમાં ઘાવાપ્રિયી આદિની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં શબ્દ નથી. (આ પ્રમાણે સાબર ભાષ્યમાં ઉક્ત્યેષ છે) એટલે ઘાવાપ્રિયી આદિ અનુમંત્રણ સાથે પણ વિષમતા છે. ભાવાર્થ એ નીકળે છે કે ઉક્ત મંત્રને મંત્રનો પ્રકૃતમાં વિદ્યપથી જાહેરવો. ॥ ૨૨ ॥

‘દર્શપૂર્ણમાસયાગમાં દ્વિપત્નીક પ્રયોગમાં ‘વત્ની’ તત્ત્વ’ ઇત્યાદિ

મંત્રનો ઊલ્લેખ નથી. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર

અપૂર્વેત્વચિકારોઽપ્રદેશાત્ પ્રતીયેત ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અપૂર્વે) પ્રકૃતમાં (તુ) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (અધિકાર :) = નુહ (પ્રતીયેત) પ્રતીત થાય છે. (અપ્રદેશાત્) અતિદેશથી પ્રાપ્તિ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસ યાગમાં વત્ની સંત્યાગ્યનોવેદિ આ મંત્ર છે. હવે બદ્ધપત્નીક દર્શપૂર્ણમાસના પ્રયોગમાં વત્ની શબ્દનો બદ્ધવચનમાં જિત કરવો કે નહિ ? એમાં ઉત્તરમાં જણાવે છે કે બદ્ધપત્નીક પ્રયોગમાં ‘વત્ની’ શબ્દને બદ્ધવચનમાં ઊલ્લેખ કરવો નહિ, કારણ કે એવો અતિદેશ જ નહિ. અર્થ અતિદેશ થતો હોય ત્યાં જ બેઠ થઈ શકે છે. ॥ ૨૩ ॥

‘દ્વિપત્નીક વિરૂપિયાગમાં પણ મંત્રનો ઊલ્લેખ થતો નથી. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

વિરૂપિયાગમાં તદ્દવચનાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વિરૂપિયાગમાં) વિરૂપિયાગ સોર્વયાગમાં પણ (તદ્દવચનાત્) વત્ની માત્ર વાપરના વિષય હોવાથી ઊલ્લેખ કર્યો નથી.

ભાવાર્થ :— ગિકૃતિ યાગ અર્થાત્ સૌર્વભાગમાં પણ પૃત્તી શબ્દનો ઊઠ થતો નથી. સૌર્વભાગ બહુવચનીક પ્રયોગવાળો પણ હોય છે છતાં પૃત્તી શબ્દનો દ્વિવચનમાં અથવા બહુવચનમાં ઊઠ કરવો નહિ. ‘ફનીમ્’ આ ટેકાણે સંખ્યા અવિવક્ષિત છે કેવળ પૃત્તીમાં જ તામ્ય છે. ॥ ૨૪ ॥

‘ સવનીય પશુઓના સમાનવિધાનમાં ‘ પ્રાણા અગ્નિમ્ ’
આ મંત્રમાં ઊઠ નથી. ’ એ સૂત્ર.

અગ્નિયુઃ સવનીયેષુ તદ્વત્સમાનવિધાનાશ્વેત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અગ્નિયુઃ) અગ્નિયુગ્રેષ્વમત્રનો પણ (સવનીયેષુ) સવનીય પશુઓમાં (તદ્વત્) તે પ્રમાણે ઊઠ થતો નથી. (સમાન વિધાનાશ્વેત્) એ સમાનવિધાન હોય તો.

ભાવાર્થ :— ‘ પ્રાણા અગ્નિમ્ અત્ ’ આ મંત્રમાં ‘ અસ્મે ’ પદને આંશિંગ તથા દ્વિવચન બહુવચનમાં ઊઠ કરવો નહિ. કારણ કે અહીં પણ પ્રાતિપદિક વિભક્તિ જ વિવક્ષિત છે સંખ્યા વિવક્ષિત નથી. અને દ્વિવચન વિવક્ષિત હોય તો પણ હન્દસમ્બન્ધયથી દ્વિવચન બહુવચનનો લાભ ઘટી શકે. આટે દિક્તપદનો પણ ક્યોર્તિદોષમની સંરચાઓમાં ઊઠ કર્યા નથી ॥ ૨૫ ॥

નીવારોનાં ત્રીહિપ્રતિનિધિત્વમાં ત્રીહિશબ્દનો ઊઠ નથી.
એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

પ્રતિનિધૌ સાચિકારાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિનિધૌ ચ) ત્રીહિના અધાજમાં નીવાર પ્રતિનિધિ થવા પછી તેમાં (અચિકારાત્) ઊઠ કર્યા વગર મંત્રનો પાઠ કરવો.

ભાવાર્થ :—ત્રીહિ ન રહે તો ત્રીહિ જેવા નીવારનો યાગમાં ઉપયોગ કરવો અને મંત્રમાં નીવારમાં ઊઠ કર્યા વગર જ પાઠ કરવો. તસ્મિન્ સીદાશ્વે પ્રતિવિષ્ણુ ત્રીહીનાં મેધ મુનસ્વમાનાં આ મંત્રમાં ત્રીહીનાને રથાને નીવારના આવે પાઠ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૨૬ ॥

પૂર્વપક્ષ.

જનાન્નાનાદશદ્વત્વમમાયાશ્વેતરસ્ય ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(જનાન્નાનાત્) એ મંત્રમાં ત્રીહિ શબ્દનો પાઠ ન હોય તો ઊઠ ન થાય (શ્વેતરસ્ય અમાત્ત્વ ચ અશ્વદ્વત્વમ્) એ ત્રીહિ નીવારશબ્દનો વાચ્ય ન થાય.

ભાવાર્થ :—એ મંત્રમાં ત્રીહિ શબ્દનો પાઠ ન હોય અને તે નીવારનો વાચ્ય ન બનતો તો ઊઠ ન કરવો પડતો પણ આ જ નથી અર્થાત્ ત્રીહિ શબ્દનો પાઠ છે અને તે નીવારનો વાચ્ય પણ બને છે આટે ઊઠ કરવો જોઈએ. ॥ ૨૭ ॥

તાદર્શ્યાદ્ વા તદાશ્વ્યં સ્થાત્ સંસ્કારૈરષિશિષ્ટવાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિર્જાત સૂચવે છે. (તાદર્શ્યાત્) નીવાર ત્રીહિના અર્થે છે (સંસ્કારૈઃ ચ અવિશિષ્ટવાત્) પ્રોક્ષણાદિ સંસ્કારપણે તેને કાપે છે આટે (તદાશ્વ્યં સ્થાત્) આટે ત્રીહિ શબ્દ વાચ્ય છે.

જાવાર્થ :—નિવાર મીઠને માટે ૩ પ્રોક્ષણાદિ નિરૂપિત પશુ નિવારમાં કર્તવ્ય છે માટે એ પ્રોક્ષિ શબ્દ વાચ્યજ છે જેમ બીજા ધાન્ય પ્રોક્ષિ વાચ્ય હોય છે તેમ નિવાર પશુ માટે ઊંઢ કર્યા વગર જ પ્રોક્ષિ શબ્દનો પાઠ મંત્રમાં કરવો. ॥ ૨૮ ॥

અવતજ્ઞ તત્ત્વમસ્ય ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (અસ્ય) બાની (તત્ત્વમ્) યથાર્થતા (અવતજ્ઞ) ઇદા અભ્યાસમાં કરી છે.

જાવાર્થ :—ઇદા અભ્યાસમાં મહિમત જે વિશેષ છે તે નિવારમાં પશુ છે, માટે પ્રોક્ષિ વાચ્ય નિવાર થઈ શકે છે તેવા ઊંઢ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૨૯ ॥

‘દ્વિપશુયાગમાં સ્વર્ગ’ ચતુર્ગમ્યતાત ઇત્યાદિ મંત્રમાં ઊંઢ થતો નથી.
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર સંસર્ગિણુ વ્યર્થસ્યાસ્થિતપરિમાણત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(સંસર્ગિણુ) કરી સાથે સંબંધ ધરાવનારા અર્થમાં (સ્વર્ગસ્ય) તેજોપ અર્થનું (અસ્થિતપરિમાણત્વાત્) અસ્થિત પરિમાણત્વ હોવાવા ઊંઢ થતો નથી.

જાવાર્થ :—જે યાગમાં બે પશુઓનું દાન કરવામાં આવે છે તેમાં એવો મંત્ર છે કે ‘ સ્વર્ગ’ ચતુર્ગમ્યતાત’ અહીં બે પશુઓનું દાન થવું હોવાથી ચતુર શબ્દનો અદ્યવચનમાં ઊંઢ કરવાની કરી જરૂર નથી, કારણ કે એકકનું નામ ચતુર નથી પણ બેવાની સંક્રિતનું નામ ચતુર છે, તે તેજ એક જ છે અને તેને સ્વર્ગ સાથે સરખાવે છે. જાવાર્થ એ છે કે સ્વર્ગ જેમ પ્રકાશ આવે છે તેમ ચતુરનું તેજ આપી પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવે છે. તેજ એક જ હોવાથી અદ્યવચનમાં ઊંઢ કરવાની જરૂર નથી ॥ ૩૦ ॥

લિજ્ઞદર્શનાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (લિજ્ઞદર્શનાત્) લિજ્ઞ વાક્યનું દર્શન થવું હોવાથી.

જાવાર્થ :—જ મ માતા વર્ણવે ન મજ્ઞ ન ગમિર્ન ષણ્ઠા * ઇત્યાદિ મંત્રમાં માતા, મજ્ઞ નામ અને પ્રાણ શબ્દનો ઊંઢ થતો નથી અર્થાત્ તે દિવચન કે અદ્યવચનમાં ઊંઢને પ્રાપ્ત થતા નથી તેમ ચતુર આદિ શબ્દો પણ ઊંઢ પામતા નથી. ॥ ૩૧ ॥

‘દ્વિપશુયાગે અગ્નિ, કેવ આં’ એકધા’ શબ્દનો અભ્યાસ થાય છે
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વ્યવચેત્યેકસંયોગાદમ્યાસેન અભિધાનં સ્વાદસર્વ-

વિવચત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(વ્યવચત્વાત્) ‘ એકધા’ આ શબ્દનું (અમ્યાસેન અભિધાનં સ્વાત્) અભ્યાસ થયા અભિધાન કરવું એમએ. (વ્યવચત્વાત્) એક વચનના ઉચ્ચારણથી (અવર્તવિવચત્વાત્) સર્વ પશુઓની સાથે સંબંધ થઈ શકે તે ન હોવાથી.

હોવાથી — ‘અવધાય ત્વચમાત્માર્થ’ એક રીતે પશુની ત્વચ્છે ૨૫થં કરવો. જે યાગમાં બદ્ધ પશુઓનું હાત ચણું હોય તેમાં ‘એકધા’ શબ્દની આદૃતિ કરવી જોઇએ. ધણી પશુઓને ૨૫થં એક માથુસ એકી સાથે ન કરી શકેતો હોવાથી. ઘ ૩૨ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અવિચારો વા ચઢ્ઢનામેકકર્મયત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ ૩—(વા) અરવા (અવિચાર) અભ્યાસ કરવાની જરૂર નથી (ચઢ્ઢનામેકકર્મયત્) બદ્ધને પણ એક જ યજ્ઞ શબ્દ હોવાથી.

હોવાથી — જો એક જ પુરુષ એક જ સમયમાં ધણી યાગોને એક રીતે જ પાણી દવામાં આદિ જળાસ્થમાં પાછ શકે છે તેમ એક જ પુરુષ અનેક પશુઓને એક હાથે ૨૫થં કરી શકે ॥ માટે ‘એકધા’ શબ્દની અભ્યાસ કરવાની જરૂર નથી હોવાથી એ છે કે ‘એકધા’ શબ્દની આદૃતિ કરવી નાહ ॥ ૩૩ ॥

સમાધાન સૂત્ર. સદૃશ્વ લૈકાર્યં સ્વાત્પર્યવાદ્ ત્વચોડનમિમેત્ત સપ્રવૃત્તિવાત્

પરેષ્વપ્પાસેનૈષ વિવૃદ્ધાયમિધાનં સ્વાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ ૪—(એકવ્ય સદૃશ્વ વ) એકવ્ય એટલે એક પ્રકાર અને એક વખત એવો યોગ યાગ છે એના કળનો યોગ થતો નથી. (એકવ્યત્ત્વ) ત્ય એક હોવાથી (અનમિમેત્ત) રાગની એકતા સિદ્ધ હોવાથી ૪૯ નથી (સપ્રવૃત્તિવાત્) પ્રકૃતિયાગમાં એકધા શબ્દની આદૃતિની જરૂર નથી પણ (પરેષ્વપ્પાસેન) વિરૂતિયાગમાં અભ્યાસની જરૂર છે. (મિડો અમિધાન સ્વાત્) કારણ કે તમા બદ્ધપશુદેવ હોવાથી અભ્યાસના અધિધાનની જરૂર છે.

હોવાથી — પ્રકૃતિયાગમાં એક પશુ દેવ તરીકે હોવાથી તેમાં એકધા શબ્દની આદૃતિ કરવાની જરૂર નથી પણ વિરૂતિયાગમાં પશુઓની જાદ હોવાથી એકધા શબ્દની આદૃતિ કરવી જ જોઇએ. એ જ સિદ્ધાંત પણ છે ॥ ૩૪ ॥

‘દ્વિપરનાદિ પશુવિરૂતિયાગમાં ‘મેધપતિ’ શબ્દનો દેવતાસાર

હોઈ કરવો જોઇએ. ‘એ આધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. મેધપતિત્વ સ્વામિદેવત્ત્વ સમધાવાત્ સર્વજં ચ પ્રયુક્તઘાત

ત્વત્યાગ્યાયમિગદ્ત્વ ત્વયૈવૈવાવિકારઃ સ્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ ૫—(મેધપતિત્વ) મેધનું રત્નાથીપણું (સ્વામિદેવત્ત્વ) યજમાન અને દેવતાનું છે. (સમધાવાત્) યજમાન અને અગ્નીદેવો અને દેવતા મળી ત્રણેમાં સ્વ મી સર્વ વિદ્યમાન હોવાથી (સર્વજં ચ પ્રયુક્તઘાત્) સર્વદેશોમાં યજમાન અને દેવતામાં જ પત્તય રસમીપણો પ્રયોગ થતો હોવાથી (ત્વચ્છવ્યાયનિગદ્ત્વ) એક યજમાન અને એ દેવતા મળી ત્રણેમાં એક વચન આપવા દ્વિવચનનો પ્રયોગ હોવો અભાવ છે (સર્વજં એ અવિચાર સ્વાત્) પ્રકૃતિમાં અને વિરૂતિમાં હોઈ કર્યા વગર જ પ્રયોગ કરવો.

ભાવાર્થ :—મેધ એટલે યજ્ઞ. મેધના સ્વામી યજ્ઞમાન અને દેવતા હોય છે. યજ્ઞમાન એક છે અને અગ્નીષોમરૂપ દેવતા બે છે, ‘આશાસના મેધપતિમ્યામ્ મેધમ્’ અહીં મેધપતિ શબ્દને દ્વિવચનમાં ચૂક્યો છે. અને કોષ્ટ સાખામાં આશાસના મેધપતયે મેધમ્ અહીં મેધપતિ શબ્દ એકવચનમાં ચૂક્યો છે. આ બન્ને પ્રયોગો ઠીક નથી, કારણ કે એકવચનથી અથવા દ્વિવચનથી ત્રણનો બાધ થતો નથી. આમ બાધિત અર્થનું કથન કરવાથી નિર્ગદ અન્યાય્ય કહે છે. માટે પ્રકૃતિમાં અને વિકૃતિમાં બિંદુ કર્યા વગર જ પ્રયોગ કરવો અર્થાત્ વચનને અવિવક્ષિત સમજવું. ॥ ૩૫ ॥

બીજો પૂર્વપક્ષ. અપિ વા દ્વિસમવાયોઽર્થાન્યત્વે યથાસંખ્યં પ્રયોગઃ સ્યાત્ ॥૩૬॥

પદાર્થ :—(અપિ વા અથવા (દ્વિસમવાયઃ) દ્વિવચનાન્તપદનો પ્રયોગ (અર્થાન્યત્વે) દેવતાતાદ્રિયક હોવાથી જો એકવચનાન્ત પ્રયોગ હોય તો યજ્ઞમાન તાત્પર્યક હોવાથી (યથાસંખ્યં પ્રયોગઃ સ્યાત્) સંખ્યા પ્રમાણે પ્રયોગ સમજવો.

ભાવાર્થ :—અથવા દેવતાનું તાત્પર્ય રાખી દ્વિવચનનો પ્રયોગ છે, કારણ કે પ્રકૃતમાં અગ્નિ અને સોમ બે દેવતા છે. જો એકવચનનો પ્રયોગ હોય તો યજ્ઞમાનનું તાત્પર્ય રાખીને પ્રયોગ કર્યો છે એમ સમજવું કારણ યજ્ઞમાન એક છે. જો દેવતાની વૃદ્ધિ અર્થાત્ બેથી વધારે દેવતા હોય તો અદ્વિવચનાન્ત પ્રયોગ અર્થાત્ મેધપતિમ્યાઃ આવે. પ્રયોગ પણ કરવો. ॥ ૩૬ ॥

ત્રીજો પક્ષ. સ્વામિનો વૈકશદ્વ્યાદુરુપો દેવતાયાં સ્યાત્
વત્સ્યા દ્વિતીયશદ્ઃ સ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વામિનઃ) બન્ને મંત્રમાં યજ્ઞમાનરૂપ સ્વામીનું જ મંદ્ય છે. (વૈકશદ્વ્યાત્) એકાર્થ પ્રતિપાદક શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી (દેવતાયાં) જો દેવતાવાચ્ય હોય તો (વત્સ્યાઃ સ્યાત્) એક વચનાન્તપદનો ઉત્કર્ષ કરવો જેમજે (વત્સ્યા દ્વિતીયઃ સ્યાત્) યજ્ઞમાન વાચ્ય હોય તો દ્વિવચનાન્તપદવાળા મંત્રમાં પત્ની સાથે યજ્ઞમાન સમજવાથી દ્વિવચન પણ વધાર્યું થઇ શકશે.

ભાવાર્થ :—મેધપતિ શબ્દથી યજ્ઞમાનનું જ મંદ્ય સમજવું. યજ્ઞમાન એક છે માટે એકવચનાન્તનો પ્રયોગ થોડા છે અને જ્યાં દ્વિવચનાન્તનો પ્રયોગ છે ત્યાં પત્ની સહિત યજ્ઞમાનનો બોધ થાય છે એમ સમજવું. જો મેધપતિથી દેવતાનો બોધ થાય તો એકવચનાન્ત પદવાળા મંત્રમાં ઉત્કર્ષ કરવો પડે અર્થાત્ એકવચનને બદલે દ્વિવચનનો પ્રયોગ કરવો પડે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. દેવતા તુ તદાશોષ્ણાત્સંપ્રાસત્યાત્સ્વામિમ્યનર્થિકા સ્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(દેવતા તુ) મેધપતિપદનો વાચ્ય દેવતા છે. (તદાશોષ્ણાત્) દેવતાને ઉદેશને મેધ થતો હોવાથી. (સ્વામિનિ) જો સ્વામિપરક આનવામાં આવે તો (સમગ્રમગ્ન)

યજ્ઞમાનના સ્વત્વનું મેધમાં પ્રાપ્ત હોવાથી (અર્ચયિક્ષ સ્યાત્) મેધ મેધપતિભ્યામાચાસના આ વાક્યમાં અનર્થક થઈ જાય.

આવાર્થ :—મેધપતિ શબ્દનો અર્થ દેવતા જ સમજાવે. કારણ કે દેવતાને હિદેયીને જ ત્યાગ થાય છે. યજ્ઞમાનના સ્વનો ત્યાગ યજ્ઞમાનને હિદેયીને સંભવી શકે નહિ. તથા મેધ મેધપતિભ્યામાચાસના આ વાક્ય પણ મેધપતિનો અર્થ યજ્ઞમાન કરવાથી નિરર્થક પડે છે. માટે મેધપતિ શબ્દનો અર્થ દેવતા જ થાય છે. ॥ ૩૮ ॥

હત્સર્ગાથ મક્ત્યા તસ્મિન્ પતિત્વં સ્યાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (હત્સર્ગાત) યજ્ઞમાન દેવતાને હિદેયીને હત્સર્ગ કરતો હોવાથી દેવતા જ મેધપતિ છે. (તસ્મિન્) યજ્ઞમાનમાં (મક્ત્યા) ગૌરુવૃત્તિથી (પતિત્વં સ્યાત્) સ્વામીપણું છે.

આવાર્થ :—દેવતાને હિદેયીને યજ્ઞમાન હત્સર્ગ કરે છે માટે દેવતા જ મેધપતિ છે. યજ્ઞમાનમાં જે મેધપતિત્વ કહેવાય છે તે તો અમુખ્ય વૃત્તિથી છે. આવાર્થ એ છે કે દેવ એ મુખ્ય મેધપતિ છે અને યજ્ઞમાન અમુખ્ય મેધપતિ છે. ॥ ૩૯ ॥

એકસ્તુ સમવાયાત તસ્ય તત્સક્ષણત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(એક સ્તુ) જે એકવચનાન્ત પ્રમેય છે તેનો વિઘટિતમાં ઉત્કર્ષ કરવો પડતો નથી. (સમવાયાત) એકથી દેવતામણ બોધિત થતો હોવાથી (તસ્ય) ચક્ષુ (તત્સક્ષણત્વાત્) એકવચનથી બોધિત થતું એ સક્ષણ હોવાથી.

આવાર્થ :—‘મેધજ્ઞે’ આવે. જે એક વચનાંત પાડે છે તેનાથી દેવતાનો મધ બોધિત થાય છે. તેથી બહુદેવતાક વિઘટિત યજ્ઞમાં ઉક્ત એક વચનાંત પડે. ઉત્કર્ષ પણ કરવામાં આવતો નથી. ॥ ૪૦ ॥

સંસર્ગિશ્ચાથ સસ્માત્ તેન વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સસ્માત્) માટે (સંસર્ગિશ્ચાથ) બને મંત્રોના પ્રતિષાગમાં સંબંધ હોવાથી (તેન) એકાચ વાચક પણ હોવાથી (વિકલ્પઃ સ્યાત્) બને મંત્રનો વિઘટક છે.

આવાર્થ :—મેધપતિ શબ્દ દેવતાપરક હોવાથી અને દેવતામણ વાચક એક વચનાન્ત પદ પણ થઈ શકે હોવાથી બને મંત્રો પ્રકૃતિના સંબંધી છે અને પ્રકૃતિમાં તેનો વિઘટક છે. ॥ ૪૧ ॥

એકસ્ત્વેઽપિ ન ગુણાપાયાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(એકસ્ત્વે ઇપિ) એકત્વની વિવક્ષા હેતુ તે પણ (ન) પ્રકરણમાંથી ઉત્કર્ષ થતો નથી (ગુણાપાયાત્) એકત્વપ ગુણની અવિવક્ષાથી.

ભાવાર્થ :—એક વચનાન્તપદથી ગુણરૂપ એકત્વની વિવક્ષા ન કરવાથી અને મંત્રનો પ્રકરણમાં નિવેશ થઈ શકે છે. અને એકત્વની વિવક્ષા કરે તો જણ ઉપર બતાવેલી રીત પ્રમાણે વિરૂધ્ધ કરવાનો રહેતો નથી. કારણ કે બહુ દેવતાક વિરૂતિ યાગમાં એક વચનાન્તપદથી દેવતા ગણનો બોધ થાય છે. આથી દેવતા પ્રમાણે મેધપાત શબ્દનો ઊઠ કરવો એ જ સિદ્ધાંત પક્ષમાં રહેલ છે. ॥ ૪૨ ॥

‘ બહુદેવત્યપશુમાં એકવચનાન્ત મેધપાતિ શબ્દનો ઊઠ થાય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. નિયમો વદુદેવતે વિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(નિયમઃ) દ્વિવચનાન્તનો જ અતિદેશ થાય છે (બહુદેવતે) બહુદેવતાક વિકૃતિયાગમાં (વિકારઃ સ્યાત્) ઊઠ થાય છે.

ભાવાર્થ :—બહુદેવતાક વિકૃતિ યાગમાં દ્વિવચનાન્ત મેષપતિશ્યામ એ શબ્દનો જ ઊઠ થાય છે. તેના પ્રકૃતિ યાગમાં અર્થ સમવેત છે. દ્વિવચનાન્તનો બહુવચનાન્તમાં ઊઠ કરવો ॥ ૪૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિકાર્ણો વા પ્રકૃતિવત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિકલ્પઃ) વિરૂધ્ધથી સમાવેશ થાય છે. (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિ પેટે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં જેમ વિરૂધ્ધથી સમાવેશ થાય છે તેમ વિરૂતિમાં પણ દ્વિવચનાન્તનો બહુવચનાન્તરૂપે ઊઠ થાય છે. ॥ ૪૪ ॥

‘ એકાદશિનીમાં એકવચનાન્ત મેધશબ્દનો ઊઠ થાય છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અર્ધાંતરે વિકારઃ સ્યાત્ દેવતાપૃથક્ત્યાત્ ઇકામિત્તમવાયાત્ સ્યાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(અર્ધાંતરે) જિજ્ઞદેવતાક યાગ સમુદાયમાં (વિકારઃ સ્યાત્) ઊઠ થાય છે. (દેવતાપૃથક્ત્યાત્) જિજ્ઞ જિજ્ઞ દેવતા દોવાથી. (ઇકામિત્તમવાયાત્) એક તદ્વિત પ્રત્યક્ષ-વાચ્ય દેવતા ન દોવાથી.

ભાવાર્થ :—બહુદેવતાક યાગમાં અને તે દેવતા જિજ્ઞ જિજ્ઞ તદ્વિત પ્રત્યક્ષથી જ પ્રતીત થતા દોવાથી એકવચનાન્ત મેધપાતિયાગ મંત્રો બહુવચનાન્તમાં ઊઠ કરવો જોઈએ. ॥ ૪૫ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये नदमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

અથ નવમાત્યાયસ્ય વતુર્યા પાદઃ

‘વર્ણિતવિત્તસ્ય વર્ણકઃ’ ઇત્યાદિભાં સમાસનો ઉદ્ધ કરવાનો હોય છે.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. વર્ણિતવિત્તવ્યાસેન પશુમણે સત્પ્રકૃતિવાદુણસ્ય પ્રથિમસ્તવા-

લ્લિકારે હિ સાસામકાલસ્ત્યેનામિસમ્યગ્નો વિકારાત

સમાસઃ સ્વાત્સંયોગાદ્ય સર્વામિઃ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પશુમણે) દ્વિપશુક માગમાં (વર્ણિતવિત્તઃ અમ્યાસેન) વર્ણિતવિત્ત રૂબે અમાસ કરવો નોંધ્યો (સત્પ્રકૃતિવાદુણસ્ય પ્રથિમસ્તવા-) પશુમણની પદ્ધતિ અગ્નીનેલીય યાગ હોય છે. અને પ્રકૃતિમાં એક પશુ હોય છે અને એક પશુના સરીર અગ્નીના વર્ણિતો હોય છે હરેક પશુને અગ્નિમાં અગ્નીસ સંખ્યારૂપ ગુણ હોય છે. માટે વિપ્રતિ માગમાં ન્યા એ પશુ પાતાબ્યા હોય ત્યાં વર્ણિતિ સંબંધો અમાસ કરવો નોંધ્યો. (અધિકારે સાસામ કાલસ્ત્યેનામિસમ્યગ્નો) એ અમાસ કરવામાં ન આવે તો અગ્નીસ સંખ્યારૂપ ગુણનો સંબંધ એ પશુમાં સંપૂર્ણ થઈ શકે નહિ (ન સમાસઃ) એ પશુમાં આવન સંબંધો સમાસ કરવો નહિ (વિકારાત) એવો વિચાર કરવાથી પ્રકૃતિજન સંબંધ કરતાં અત્યંત વિલક્ષણ સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે. (જસમોપર ન સર્વામિઃ) અને કાલ પશુ એક પશુને આવન વર્ણિતોનો સંબંધ હોતો નથી.

સાવાર્થ :—આ અધિકરણમાં વર્ણિત સંબંધ આસ જાન એવો છે વર્ણિત સંબંધો અધિકરણ માગમાં ત્રી માધવાચાર્યે આ પ્રમાણે કહે છે. વર્ણિતો વગળી પ્રવરમાત્રી. સાનિ હસ્ય પંચોઃ વર્ણિતવિત્તવ્યાસિ વર્ણિત એટલે પદમાં દેવ પશુના પદ્ધતિના વર્ણિત અગ્નીસ અગ્નિમાં પોતીય માગમાં એક પશુનું જાન હોય છે અને વિપ્રતિ માગમાં એ પશુમણું જાન હોય ॥ માટે ત્યારે એ પશુમણું જાન કરવામાં આવે ત્યારે વર્ણિતવિત્ત સંબંધ એ વખત ઉચ્ચારવો નોંધ્યો હારણ કે એ પશુમણે છે. એ પશુમણની આવન વર્ણિતો છે પશુ સંબંધો પ્રયોગ કરવો નહિ હારણ કે એમ કરવાથી પ્રકૃતિ કરતાં તે ભિન્ન જ સંબંધ બની જાય છે અને એમ પશુ સમગ્રપ કે આ એક પશુને આવન વર્ણિતો છે એ તો તદ્દન અસત્ય છે. માટે વર્ણિતવિત્ત સંબંધો અમાસ કરવો નોંધ્યો આપું એક પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૧ ॥

અમ્યાસેઽપિ તથેતિ ચેત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અમ્યાસે ઇપિ) અમાસમાં પશુ (તથેતિ ચેત્) તેમજ છે નો એમ કરવામાં આવે તો.

સાવાર્થ :—‘વર્ણિતવિત્તસ્ય વર્ણકઃ’ આ વાક્યનો અમાસ કરવાથી પશુ અપ્રાપ્તવરૂપ હોય તો આવે જ છે, હારણ કે પ્રકૃતિમાં એવી રીતે ઉક્ત વાક્યનો એ વખત પાડે નથી. એવી યંત્રા કરવામાં આવે તો, એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨ ॥

■ ગુણાદર્શનત્વાચ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (યજ્ઞકૃત્વાર્થે ચ) અભ્યાસ કરવાથી બધી વંકિઓનો સંબંધ બંને પશુઓ સાથે સમજી શકાય છે (ગુણાત્) સમાસ કરવાથી એમ થતું નથી.

ભાવાર્થ :—અભ્યાસ કરવાથી બે પશુઓની બાબત વંકિઓ સમજી શકાય ■ એટલે અભ્યાસ સાર્થક છે. દુષ્ક એ મૂર્ખો છે અને અભ્યાસ કરવો એ દુષ્કનો મૂર્ખ છે. દ્વાવચ્ચક્ષત્ એમ કહેવાથી પ્રધાનભૂત 'વદિંશતિ' શબ્દનો બાધ થાય છે. અભ્યાસ પદ્ધતિ પ્રધાનના રક્ષા થાય છે જ્યારે સમાસપદ્ધતિ તેની રક્ષા થતી નથી માટે અભ્યાસ કરવો એજ શોભ્ય છે. ॥ ૩ ॥

સમાસેડપિ તયેતિ ચેત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(સમાસેડપિ) સમાસમાં પણ (તયેતિ ચેત્) તેમજ ■ બે એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—શબ્દનું મુખ્ય પ્રયોજન અર્થનો રમૂતિ થવી એજ છે. અર્થ રમરણ માટે જ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. 'દ્વિપંચાક્ષત્' શબ્દનો પ્રયોગથી પણ અર્થનું રમરણ તો થાય ■ અને અતિદેશ શાસ્ત્ર પણ અનુકૂળ થાય છે. બે એમ કહેવાનાં આવે તો તેનો હિતર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪ ॥

નાસંભવાન્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ભસંભવાન્) સંભવિત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—બંનેનો સરવાળો કરી 'દ્વિપંચાક્ષત્' શબ્દનો પ્રયોગ કરવાથી અતિદેશ શાસ્ત્ર અનુકૂળ થતું નથી. પ્રકૃતિવદ્ વિરૂદ્ધિ કર્તવ્ય એ શાસ્ત્રપ્રમાણે 'દ્વિપંચાક્ષત્' શબ્દ પ્રકૃતિપ્રમાણે નથી માટે એ પ્રમાણે કથનનો સંભવ નથી. ॥ ૫ ॥

સ્વામિશ્ચ વચનં પ્રવૃત્તી તયેહ સ્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(પ્રવૃત્તી) અત્યંતિયોગીયમાં (સ્વામિ-વચનં ચ) સ્વસંબંધી વંકિ વચન છે (તયેહ સ્વાત્) તે પ્રમાણે અભ્યાસ કરવામાં પણ સહે છે.

ભાવાર્થ :—પ્રવૃત્તિમાં એકપશુને બંધીસ વંકિઓ વિશેષણ રૂપે બતાવવામાં આવી છે. અભ્યાસ કરવાથી તે બાવ બરાબર જળવાઈ રહે છે. સમાસ પદ્ધતિમાં તો મધુરાય વિશેષણ રૂપે થઈ જવાથી પશુના પ્રાધાન્યનો બાધ થાય છે. ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ઘટ્ટક્રીણાં તુ પ્રધાનવત્વાત સમાસેનામિધાનં સ્વાન્
પ્રાધાન્યમગ્નિગોસ્તદર્શત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ઘટ્ટક્રીણામ પ્રાધાન્યમ) ગણવામાં વંકિઓનું પ્રાધાન્ય છે. પશુનું નહિ. (અગ્નિગોઃ સદર્શત્વાત્) અગ્નિપ્રેમીનો પણ એ જ બાવ છે. (પ્રાધાન્યવત્) વંકિનું પ્રાધાન્ય રોવાથી (સમાસમિધાનમ) સમાસનું કથન કરવું કષ્ટ છે.

ભાવાર્થ :—જીવીસ વંદિઓ અને છે એમ મધુવાર્મા પશુનું પ્રાધાન્ય નથી પણ વંદિઓનું છે અને એ પશુઓની વંદિઓ જાપન છે એમ સમાસ કરી રહેતું એમાં પણ વંદિની પ્રધાનતા સ્વયંભ છે. આટે જન્મેનો અર્થાત્ એ વર્તિતિ નો 'ઘપચાચત્' આવે સમાસ કરી દિગ્ત વાક્ય ઉચ્ચારણુ આણું સિદ્ધાંતવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૭ ॥

તાસાં ચ શ્તસ્મવચનાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તાસામ્) તે વંદિઓનું (શ્તસ્મવચનાત્) સંપૂર્ણતાથી મધુના વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—' તા અનુષ્ટયો વ્યાવચનાત્ ' આ વાક્યમાં તા. પદ્યો વંદિઓનો પરામર્થ થાય છે માટે વંદિઓજ પ્રધાન છે. ॥ ૮ ॥

અપિ ત્વસન્નિપાતિત્વાત્ પત્નીવદામ્નાતેન અભિધાનં સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(અપિ તુ) આ શબ્દ પદ્માન્તરને જણાવે છે (આમ્નાતેન) પ્રતિપાદથી (અભિધાનં રજાત) અભિધાન થાય છે. (અન્નિપાતિત્વાત્) અસંનિપાદ હોવાથી (પત્નીવત) પત્ની સમજાઈ પડે.

ભાવાર્થ :—જેમ મદુપત્નીક પ્રયોગમાં પત્ની સજ્જ આ ઠેકણે વચન અવિવક્ષિત છે, તેમ પ્રકૃત સ્થાનમાં પણ મત્ર પાઠ પ્રતિમાં અને વિપ્રતિમાં અદૃષ્ટ અર્થ માટે જ છે. કારણ કે મંત્રધી રમૂતિમાં આવતી કિંમી સનિપૂઠ નથી. મંત્રોચ્ચારણુ વખતે જ વંદિઓને મધુવાર્મા હોઈ નથી. ॥ ૯ ॥

વિકારસ્તુ પ્રદેશત્યાદ્ યજમાનવત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપદ્માન્તરનો સ્વર છે. (વિકારઃ) જિહ્વ (પ્રદેશસ્તિત્વાત્) પ્રદેશસ્તિત્વાથી (યજમાનવત્) વજમાન પડે.

ભાવાર્થ :—વર્તિતિત્વસ્ય ચક્ષુસ્તા અનુષ્ટયોચ્યવચનાત્ આ વાક્યથી વંદિની હમતાની પ્રતીતિ થાય છે. જીવીસ સંખ્યાનો જ વાચ્ય એ શબ્દ નથી માટે જિહ્વ કરવો જોઈએ, દ્વિયજમાનક પ્રયોગમાં યજમાની એવો જિહ્વ કરવો પડે છે તેમ અહીં પણ વર્તિતિ શબ્દનો જિહ્વ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

અપૂર્વત્યાત્ તથા પત્ન્યામ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે જ પ્રમાણે (અપૂર્વત્યાત્) અપૂર્વ અર્થ દોવાથી (પત્ન્યામ્) પત્નીમાં જિહ્વ કરવો પડે નથી.

ભાવાર્થ :—પત્નીસંજ્ઞા આ ઠેકણે પત્નીશબ્દોત્પત્તિ એક વચનના પ્રયોગમાં અપૂર્વ અર્થ દોવાથી જિહ્વ કરવાનો નથી કારણ કે કેવળ પ્રતિ અને કેવળ પ્રત્યયનો પ્રયોગ થતો

નથી માટે અવિવક્ષિત એક વચનનો પ્રયોગ કર્યો છે પણ પદ્ધિના તિરસ્કારાદિ મંત્રનું ક્રમ તો હજી છે. એ મંત્રનો છત્વીસ વંકિઓ ગણવાનું સમસ્ત થાય છે. બંને જિન સમયમાં જ મંત્ર ઉચ્ચાર્યો હોય અને જિન સમયમાં ગણવાનું હોય. જેમ રાગની આવા શલાતરમાં સોડો સંગીત છે અને એ આગાનું અનુશાન જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે તેનું અનુશાન આગાને વાદ કરીને કરે છે. માટે ઉક્ત મંત્રનો જિહ જરૂર કરવો જોઈએ. ॥ ૧૧ ॥

‘‘જાત્માતસ્ત્વચિકારાત્સંભવાત્ સર્વગામિત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(જુ) જુ શબ્દ પદ્ધતિ ઉચ્ચાર્ય કરે છે. (જાત્માત્) પ્રકૃતિમાં પ્રાતિ-
પદિક શબ્દ જેવી રીતે આગનાત છે (જચિકારવ) તેની રીતે જિહ કર્યા વગર પદ્ધિશતિ શબ્દનો
પાઠ કરવો. (સંભવાત્) સંખ્યા વચક વચનમાં વિહાર કરવો. (સર્વગામિત્વાત્) તેમ કરવાથી
સ્વ વંકિઓનું કથન થઈ જશે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં વર્ણવેલ શબ્દ છે તેવા જ વિધિમાં કાવ્ય રાખવો અને
તેની ઉત્તરમાં સંખ્યાવચક એકવચનમાં વિહાર કરવો એટલે કે પદ્ધિશતી ચક્ષુષોડસ આવી રીતે
પાઠ રાખવો. દિવચન મૂકવાથી બંને પ્રકૃતિની બાવન વંકિઓનો બોધ થઈ જશે. ॥ ૧૨ ॥
આ પદ્યને દ્વિધિત કરે છે.

સંભવા સ્તેયં પ્રધાનં સ્વાદુ ધ્વજઃ પુનઃ પ્રધાનમ્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(જુ) પદ્યના દ્વિધિને સૂચવે છે. (સંભવા પ્રધાનમ્ સ્વાદુ) એમ
સંખ્યાનો જિહ કરવાથી સંખ્યા પ્રધાન થશે (ધ્વજઃ પુનઃ પ્રધાનમ્) ખરી રીતે વંકિ
પ્રધાન છે.

ભાવાર્થ :—સંખ્યાનો જિહ કરવાથી સંખ્યા પ્રધાનરૂપથી સમજાય છે અને ખરી
રીતે તો વંકિઓ જ પ્રધાન છે માટે વચનનો જિહ કરવો યોગ્ય નથી. ॥ ૧૩ ॥

અગ્વાતો વાડચિકારાત્ સ્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (જાત્માત્ સ્વાત્) અર્થપદનો અગ્વાસ કરવો (જચિકાર)
પ્રાકૃત પદ્ધિશતિ શબ્દ કે જે પ્રત્યક્ષવિષય છે તેનો વિહાર ન થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેવળ અર્થ પદનો જ અગ્વાસ કરવો પ્રકૃતિના પ્રત્યક્ષવિષય ‘વંકિશતિ’
પદનો વિહાર કરવો નહિ. એમ કરવાથી પ્રકૃતિમાં સંખ્યાનું વર્ણન બાધ થતી નહિ. ॥ ૧૪ ॥
આ પદ્યનું પણ દ્વિધિ બતાવે છે.

પદ્મસ્તેયં પ્રધાનં સ્વાદુમ્યાસસ્ય તદ્વિમિત્તત્વાત્ તસ્માત્
સમાસદામ્ સ્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(જુ) સિદ્ધાંત પદ્યને સૂચવે છે. (સ્વાદુ પ્રધાનં સ્વાત્) એમ અર્થ સ
કરવાથી પદ્ય પ્રધાન તરીકે થશે. (સ્વાદુમ્યાસ) અગ્વાસ કરવામાં (તદ્વિમિત્તત્વાત્) પદ્ય

નિમિત્ત હોવાથી. (તસ્મત્) માટે (સપાસદ્યન્દ-સ્યાત્) સમાસ શબ્દનો પાઠ કરવો એ જ યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :- ' અર્થ ' પદનો અભાસ કરવાથી પશુની પ્રધાનતા સમજાવ છે. હાંશુ કે યો યઃ પશુ, વર્ણવંશતિવર્જિતઃ એવો વાક્યાર્થ થાય છે. અભાસ કરવામાં પશુ પશુ જ નિમિત્ત પડે છે. ખરી રીતે વર્ણિઓનું પ્રધાન છે માટે સમાસ એટલે છબીસનો સરવાળો કરી દ્રાપઃજાગદ રૂપનો પાઠ કરવો એ જ યોગ્ય છે. એટલે આ અધિકરણનો એ જ ભાવાર્થ છે કે વર્ણવિશતિ શબ્દનો સમાસ કરીને બેઠું કરવો. ॥ ૧૫ ॥

' ચતુસ્ત્રિશ્વદ્વાજિન ' મત્વાદિ વચનથી આદ્યમેધિક સવનીય અર્થનું ચતુસ્ત્રિશત્ વંદિતૃપ વિશેષ વચન છે.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અથ્વસ્ય ચતુસ્ત્રિશત્તસ્ય વચનાદ્યેશોપકમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :- (અથ્વસ્ય ચતુસ્ત્રિશત્) આ મંત્ર વાક્ય (તસ્ય વચનાત્) એત્રીસ વંદિઓના પ્રમત્ત કરનાર હોવાથી (વેદોપકમ્) ખસ અર્થને માટે જ છે.

ભાવાર્થ :- અર્થમેધ પરાની અંદર એક અર્થ અને બીજા એ તૃપર અને ગોમુખ સવનીય પશુઓ છે. તેમાં અથ્વસ્ય ચતુસ્ત્રિશત્ એ ખાસ અર્થપર જ છે અને વર્ણવંશતિસ્ય વચન એ જ અગ્નીષેખીવર્મા ખતાબ્ધુ છે તે અતિદેહ શાસ્ત્રથી અહીં પશુ પ્રાપ્ત છે. તૃપર અને ગોમુખ આ બંને પશુઓની વંદિઓ બાબત છે એવો પ્રકાસ સમાસ કરીને કહેવો અને અર્થની યોગીય વંદિઓ ઉક્ત વચનથી પ્રમાણિત થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

આદ્યમેધિક સવનીય અર્થનો ' ન ચતુસ્ત્રિશત્ ' એ વચનથી સમસ્ત ઋચાનો નિર્ધેષ છે

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તત્ક્રાંતિપિચ્ય પ્રકૃતિઃ ત્રિયુગ્યતે સા ચતુસ્ત્રિશ્વદ્વાજિનસ્યાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :- (તત્ક્રાંતિપિચ્ય) વૈશેષિક વચનનો પ્રતિષેધ કરીને (પ્રકૃતિઃ) અતિદેહ શાસ્ત્ર વિહીન સામાનિક વચન (ત્રિયુગ્યતે) વિહીન કરવામાં આવે છે. (સા) તે (ચતુસ્ત્રિશ્વદ્વાજિનસ્ય) એત્રીસ સંખ્યાનું પશુ વાચ્ય શબ્દ હોવાથી.

ભાવાર્થ :- ન ચતુસ્ત્રિશ્વદ્વાજિનસ્ય એ વચનથી પૂર્વોક્ત વિશેષ વચનનો બાધ થાય છે અને ત્રણે પશુઓનો સમાસ કરી વચન કહેવાનું હોય છે અર્થાત્ છવાસી વંદિઓ ત્રણે પશુઓની મળી થાય છે માટે છવાસી એ સામાનિક વચન બેસતું એમાં એ ત્રીસ સંખ્યાનો વાચ્યાર્થ પશુ આવી જશે. અતિદેહ શાસ્ત્ર એક પક્ષમાં એટલે વિકલ્પે વૈશેષિક વચનનું વારણ કરે છે. ॥ ૧૭ ॥

પશુ-તર. ઋચા સ્યાત્ આમ્નાતવાત્ અવિકલ્પશ્ચ ન્યાયઃ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અથવા (ક્ષુ સ્યાત્) સમસ્ત ઋચાનું વિધાન છે (આમ્નાતવાત્) પ્રશસ્તિમાં પાઠ હોવાથી (ચ) અને (અવિકલ્પ) યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:—પ્રતિવેદ્ય કર્મા પછી જે વૈશેષિક પ્રાપ્તિ થાય છે તે સામાસિક સંખ્યાની પ્રયોજક નથી પણ તે સ્થાને સમસ્ત જ્ઞાનું વિધાન છે કારણ કે પ્રકરણમાં તે જ્ઞાનો પાઠ છે. વૈશેષિક વચનનો વિરુદ્ધ માનવો એ ઠીક નથી, માટે અવિકલ્પ જ માનવો જોઈએ. સંપૂર્ણ જ્ઞાના આ પ્રભાણે સામ્યભાષ્યમાં બતાવી છે ‘ચતુર્લિંગદ્વિજિનો દેવવન્ધો વૈકુંઠીરવસ્ય સ્થિતિ: સમેતિ । અન્નિદ્વા ગચ્ચા વયુના શુભોત પરમ્પરતુષુપ્યા વિચક્ષ્તા ॥ ૧૮ ॥

તસ્યાં તુ વચનાદેરવત પદવિકાર: સ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:—(તસ્યાં તુ) તે જ્ઞાનામાં તો ‘વચનાત્’ ઉક્ત નિષેધ વચનથી (એવદ્) ન ગિરેતિ, ક્ષૂચાત્, પેર’ ક્ષુલ્લોદ્વાયેત્ એ સ્થળની પેઠે (પદવિકાર: સ્યાત્) ચતુર્લિંગત્ પદના સ્થાનમાં પદ્ધિન્તિ શબ્દનો પ્રસેપ કરવો.

ભાવાર્થ:—ઉક્ત નિષેધ વચન સમસ્ત જ્ઞાનો નિષેધ નથી પણ તે જ્ઞાનામાં જે ચતુર્લિંગત્ પદ છે તેનો જ કેવળ નિષેધ છે. જેમ ‘ગિર’ પદનો નિષેધ કરી તેને ઠેકાણે હરા પદનો પ્રસેપ કર્યો છે તેમ પ્રકૃત સ્થાનમાં પણ સમજવું. પદના નિષેધથી સમસ્ત જ્ઞાનો નિષેધ માનવામાં આવે તે ક્ષણે આનવી પડે. અને તે પ્રભાણે માનવું અસંભવ છે. ॥ ૧૯ ॥

સર્વપ્રતિવેદ્યો યા સંયોગાત્પદેન સ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ:—(યા) અથવા (સર્વપ્રતિવેદ્ય:) સમસ્ત જ્ઞાનો પ્રતિવેદ્ય મધ્ય રાકે છે. (સંયોગાત્ પદેન સ્યાત્) જ્ઞાનાના પ્રથમ પદ સાથે સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ:—સમસ્ત જ્ઞાનો પણ નિષેધ મધ્ય રાકે છે કારણ કે ઉક્ત નિષેધનું પદ જ્ઞાનાના પ્રથમ પદ તરીકે સંબંધ રાખે છે અને જે તમે ગિરાતું દર્શાવે આપ્યું છે તે ગિર પદ જ્ઞાની શરૂઆતનું નથી માટે દર્શાવે વિષય છે. ॥ ૨૦ ॥

‘અવગીયોમીય પશુમાં ‘ઉરુક’ શબ્દથી દ્રવ્યનું અભિધાન છે, ’
એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વનિષ્ટુસન્નિધાનાદુરુચેણ વપામિધાનમ્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ:—(વનિષ્ટુસન્નિધાનાત્) વનિષ્ટુના કામીપ્થથી (ઉરુચેણ) ‘ઉરુક’ શબ્દથી (વપામિધાનમ્) વપાતું અભિધાન થાય છે.

ભાવાર્થ:—‘વનિષ્ટુ’ શબ્દ પશુચરીમાં રિશત એક અવયવનો વાચક છે તેની પાસે ‘ઉરુક’ પણ છે. ઉરુક શબ્દથી પણ પશુચરીમાંના કોઈ અવયવ સમજાવે. હવે વિસ્તીર્ણમુદો મેલો મદ્ય તા હલક: આ વ્યુત્પત્તિથી મેદ્યપૂર્ણ વપાવિશેષનું નામ જ હલક છે. કોપ્યે ઉરુક અને ઉલ્ક શબ્દોના સામ્યથી હલકનો અર્થ હલક ન સમજવો એ અધિકરણનો કારણ છે. ॥ ૨૧ ॥

‘અગ્નિશુમાં જે પ્રશસા શબ્દ વપરાયો છે તેનો અર્થ પ્રશસા છે, ’
એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પ્રશસાત્વમિધાનમ્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ:—(પ્રશસા) ‘પ્રશસા’ શબ્દ (ત્વમિધાનમ્) અસિના અર્થનો વાચક છે.
૧૮

આવાથે :—આ અગ્નિપોષીય પ્રકરણમાં ' પ્રવણ ' શબ્દ આવે છે તેના અર્થે 'અસિ' એટલે તલનાર થાય છે. ॥ ૨૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

બાહુપ્રસંગો યા ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(યા) સિદ્ધાંત સૂત્રક છે. (બાહુપ્રસંગ) બાહુની પ્રસંગ વાચક એ શબ્દ છે.

આવાથે :—પ્રસંગ શબ્દ અસિ-વાચક નથી પણ પ્રસંગ વાચક છે. પ્રવણતૈવમ્મિતિ બાહુવિયેયમ્ । પ્રવણ એ તૃતીયા વિભક્ત્યન્ત પદ નથી કારણ અસિથી કંઈ બાહુની પ્રસંગ થતી નથી, પ્રવણ એ દ્વિતીયાના દ્વિવચનમાં રૂપ છે. ॥ ૨૩ ॥

'અદ્વિત્યુ પ્રથમાં' 'દ્યેનમણ' ઇત્યાદિ વાક્યગત રથેનાદિ શબ્દોત્તુ કાર્ત્વિયં વચ્ચન છે.' એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

દ્યેન-શલા-કદપ-કવપ-લોકપર્ણે વ્યાહતિવચનં પ્રસિદ્ધિ સંનિધાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(દ્યેન, શલા, કવપ, લોકપર્ણે) દ્યેન, શલા, કારવપ, કવપ, લોકપર્ણેમાં (વ્યાહતિવચન) સાદૃશ્ય વચ્ચન છે. (પ્રસિદ્ધિસંનિધાનાત્) પ્રસિદ્ધ દ્યેન આદિ પદના સંનિધાનથી.

આવાથે :—યથામંદનમાં આપવા યોગ્ય પશુઓના શરીરમાં ફેટલાક અવરણો રથેન આદિ પશુઓ સદૃશ હોય છે. ॥ ૨૪ ॥

કાર્ત્વ્યં યા ક્યાત તથામાવાદ્યિગોચર તદર્થત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(કાર્ત્વ્યં) કાર્ય (યા) સંપૂર્ણ આકૃતિ રથેનાદિ જેવી જ કુદરતી રીતે હોય છે. (તથામાવાદ) તે તે પશુઓ સાથે તે તે જામ મળતો આવતો હોવાથી (અગ્નિગોચર તદર્થત્વાત્) અદ્વિત્યુ નામ કાર્ત્વિજને પશુઓના શરીરના અવરણોની આકૃતિનું જ્ઞાન હોયું જોઈએ.

આવાથે :—ઉક્ત પશુઓના શરીરના વક્ષસ્થળની આકૃતિ સંપૂર્ણ રીતે રથેન આદિ પશુઓના જેવી જ હોય છે. અને એનું જ્ઞાન અદ્વિત્યુ નામના કાર્ત્વિજને હોયું જ જોઈએ. આવાથે એ છે કે અદ્વિત્યુ નામક કાર્ત્વિજને પશુના શરીરના અંદર જઠારના અવરણોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન સદ્મરીતથી હોયું જોઈએ. ॥ ૨૫ ॥

દર્શયાગને માટે ઉદ્ધૃત અગ્નિનો લોપ થાય તો પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ કષોતિભત્તી ઇષ્ટિનું અનુષ્ઠાન ન કરવા સંબંધી અધિકરણ.

પ્રાસન્નિકે પ્રાયશ્ચિત્તં ન વિપતે પરાર્થત્વાત્ તદર્થે દિ વિષોયતે ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(પ્રાસન્નિકે) દર્શ અને પૂર્ણમાસને માટે ઉદ્ધૃત કરેલા અગ્નિ નો જ્ઞાન થઈ જાય તો (પ્રાયશ્ચિત્તં ન વિપતે) પ્રાયશ્ચિત્ત કષોતિભત્તી ઇષ્ટિ કરવા નથી. (પરાર્થત્વાત્)

જ્યોતિષ્મતી ઇષ્ટિ અન્ને માટે હોવાથી (તદર્થે દિ વિધીયતે) અગ્નિહોત્રને માટે એ વિદિત છે.

લાવાર્થ :—અગ્નિહોત્રને માટે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવેલો અગ્નિ જો યાંત્ર થઇ જાય તો તેને માટે જ્યોતિષ્મતી ઇષ્ટિ કરી ફરીથી અગ્નિ કરવો. અર્થાત્ દર્શને માટે ઉદ્ધૃત કરેલો અગ્નિ યાંત્ર થઇ જાય તો તેને ફરીથી કરવા માટે જ્યોતિષ્મતી ઇષ્ટિનું અનુદાન કરવાનું હોયું નથી. શતોડમિહોત્રાર્થેષ્ટોગ્રનત્વ નિમિત્તસ્ય અમાત્વ નૈમિત્તિકે રિષ્ટિ પ્રવર્તતે આ પ્રમાણે ન્યાયમાસા વિરતરમાં શ્રી માધવાચાર્યે લખ્યું છે. ॥ ૨૬ ॥

‘ધાર્ય’ અગ્નિના ઉદ્ધાનમાં ધાર્યત્રિચત્તરૂપે જ્યોતિષ્મતી ઇષ્ટિનું અનુદાન કરવું નહિ. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ધારણે ચ પરાર્થત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ધારણે) ધાર્યમાણ અગ્નિ (પરાર્થત્વાત્) સર્વ કર્મને માટે હોવાથી તેના ઉદ્ધાનમાં જ્યોતિષ્મતી ઇષ્ટિ કરવી જોઇએ.

લાવાર્થ :—આદ્યનીય વચકુંડગાથી જે અગ્નિ હોવામાં આવે છે તે સર્વકર્મને માટે હોવાથી અગ્નિહોત્રને માટે પણ છે જ માટે જો તે અગ્નિહોત્ર કર્યા પહેલાં હોવાવાઇ જાય તો જ્યોતિષ્મતી નામની ઇષ્ટિ કરવી જોઇએ. ॥ ૨૭ ॥

ત્રિવાર્યત્વાદિતરેણ કર્મ સ્યાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ત્રિવાર્યત્વાત્) પશુકૌશલ પરિચયક-આદિ ક્રિયાને માટે હોવાથી (હોતરેણ કર્મસ્યાત્) બીજામાં અનુદાન થાય છે.

લાવાર્થ :—આદ્યનીયમાંથી જે અગ્નિનું ઉદ્ધરણ કરવામાં આવે છે તેનું નિમિત્ત અગ્નિહોત્ર નથી પણ ‘‘ ધાર્યો ગતધિય આદ્યનીયઃ ‘‘ અથો દ્વ યે ગતધિયઃ-બ્રાહ્મણઃ દુધુવાન્ પ્રમણીઃ રુગ્મ્યા । જીવી ગૌતમો મારદ્વાઃ ‘‘ આ કલ્પસૂત્રને આધારે ચતુર્થીત્વ ધારણનું નિમિત્ત છે. અગ્નિહોત્ર નિમિત્ત નથી માટે અગ્નિહોત્ર કર્યા પહેલાં અગ્નિનું ઉદ્ધાન થઇ જાય તો જ્યોતિષ્મતી નામની ઇષ્ટિ કરવાની નથી. નિમિત્તભાવાત્ નાસ્તિ સેષ્ટિઃ નિમિત્ત વચર તે ઇષ્ટિ કતંજ નથી આ પ્રમાણે શ્રી માધવાચાર્યે પણ લખ્યું છે, જુઓ ન્યાયમાસા વિરતરનું આ અધિકરણ. ॥ ૨૮ ॥

‘દર્શાર્થ’ ઉદ્ધરણ અર્થત્રય હોય છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

જ તુષ્ટ્રે યદ્ય ચોદના અપ્રાપ્તકાલત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(તુષ્ટ્રે) પરાય ઉત્તમ અગ્નિમાં (યદ્ય ચોદના) જે અગ્નિદોષનું વિધાન છે તેમાં (ન તુ) જન થોઇવો નહિ. (અપ્રાપ્તકાલત્વાત્) મિત્ર કામ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“અગ્નિહોત્રં વાચા ત્વાહોત્રા ઇત્યાદિ નિત્ય ઉદરણુનો મંત્ર છે. હવે જેણે દર્શનાગને માટે ઉદરણુ કર્યું” હોય તેને માટે ઉપર બતાવેલો મંત્ર બોલવો નહિ, અમંત્રકેન ઉદરણુ કરવું. કારણ અગ્નિહોત્ર અને ઉદરણુનો સમય ભિન્ન છે. ॥ ૨૯ ॥

‘પ્રાયણીય ચરુમાં પ્રદાન ધર્મેતું અનુષ્ઠાન નથી.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ. પ્રદાનદર્શનં ઋપણે તદ્દર્મ મોજનાર્થત્વાત્ સંસર્ગાચ મધૂદકવત્ ॥૩૦॥

પદાર્થ :—(ધણે) પચસના અષ્ટાશ્વમાં (પ્રદાનદર્શનમ્) દેવતાનો ઉદ્દેશ કરીને જેમ પ્રદાન બેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે પચસનું પણ પ્રદાન કરવામાં આવે છે. (મધૂદકવત્) માટે મધુ અને ઉદક પેટે (સંસર્ગાત્) મિશ્રિત હોવાથી (મોજનાર્થત્વાત્) વાગને માટે હોવાથી (તદ્દર્મ) પ્રદેશ દ્રવ્યના જે ધર્મો કર્તૃવ્ય હોય છે તે ધર્મો પ્રદેશ પચના પણ કર્તૃવ્ય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં આ પ્રમાણે થયેલું છે. ‘આદિત્યઃ પ્રાયણીયઃ પચસિ ચરુઃ’ આ વાક્યથી જેમ ચરુ પ્રદેશ દ્રવ્ય છે તેમ પચ પણ પ્રદેશ દ્રવ્ય છે. એવું ૨૫૪ સમભય છે. ચરુનો દેવતા જેમ આદિત્ય છે તેમ પચનો દેવતા પણ આદિત્ય છે. અર્થાત્ દેવતાનો ઉદ્દેશ કરી બન્નેનો ત્યાગ કર્તૃવ્ય છે વાગમાં ત્યાગ આવરણક હોય છે. માટે પ્રદેશ દ્રવ્ય પચના જે ધર્મો વત્સાપાકરણુ આદિ છે તે પણ કર્તૃવ્ય છે. ॥ ૩૦ ॥

સંસ્કારપ્રતિષેધઃ તદ્દત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંસ્કારપ્રતિષેધ તદ્દત્) કેટલાક સંસ્કારોનો પણ પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—કેટલાક પ્રદેશદ્રવ્યના સંસ્કારોનો પણ પ્રતિષેધ છે. તેથી ૨૫૪ થાય ॥ ૩૧, પ્રદાનના ધર્મો કર્તૃવ્ય છે. જો કર્તૃવ્ય જ હોયતો તેનો પ્રતિષેધ પણ ન હોય જેમકે ‘અયજુષા ક્ષત્સાનવાકરોતિ’ અજુષૂ મંત્રકામ વત્સોનું અપાકરણુ કરવું નહીં આ વાક્ય ધર્મના નિષેધને જણાવે છે. ॥ ૩૧ ॥

તદ્વતિષેધે ચ તથામૃતસ્ય ઘર્જનાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વતિષેધે) તે પચનો જે પ્રદેશ તરીકે પ્રતિષેધ માનવામાં આવે તો (તથામૃતસ્ય ઘર્જનાત્) પચોમિશ્રિત ચરુ દ્રવ્યનો પણ નિષેધ થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—જો પચમાં પ્રદેશત્વનો નિષેધ માનવામાં આવે તો પચમાં રાધેલા ચરુનો પણ નિષેધ થઈ જાય. જેમ કેવે કોઈ રોગીને દૂધ સેવવાની ના પાડી હોય તો તેણે દૂધવાળા પદાર્થ પણ હોડવો જ પડે છે. આથી દૂધમાં રાધેલા ચરુનો પણ નિષેધ થઈ જાય. જે દૂધ અર્થાત્ પચમાં પ્રદેશત્વનો નિષેધ માનવામાં આવે તો. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અધર્મત્વમપ્રદાનાત્ પ્રણીતાર્યે વિધાનાદતુલ્યત્વાદસંસર્ગઃ ॥૩૩॥

પદાર્થ :—(અધર્મત્વમ્) પ્રદેશ દ્રવ્ય ધર્મત્વ નથી (અપ્રદાનાત્) પચસુ વિધિનો વિષય બનતો હોવાથી કારણ કે વ્યતિ એ સાતમી વિકાસિત છે જેનું વિધાન કરવું હોય તેને સાતમી

વિલાકિત ન હોય. (પ્રણીતયે) પ્રણીતાને માટે (વિધાતે) વિધાન હોવાથી (અતુલ્યત્વાત) તુલ્ય ન હોવાથી (અસંસર્ગઃ) સંસર્ગે પણ નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રયસિ ચક્રઃ અહીં ચક્ર તો પ્રથર્માંત હોવાથી તે વિશેષ બની શકતું નથી તેમજ દધિમધુ દૂતમાસો ધાનાઃ ઇત્યાદિની આદિક સંસર્ગે પણ નથી કારણ કે દૃષ્ટાન્તમાં બધાજ પ્રથર્માંત છે ત્યારે દાર્શનિકે પણ સુનેતો સાતમી વિલાકિત લાગેલી છે અને તેથી પણ એ ચક્રનું અધિકરણ છે એમ સમજાય છે. ॥ ૩૩ ॥

પરો નિત્યાનુવાદઃ સ્વાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(પરઃ) બીજો (નિત્યાનુવાદઃ સ્વાત્) નિત્ય વિધિનો અનુવાદ છે.

ભાવાર્થ :—અવગુણ વત્સાનપાકરોતિ આ વાક્યથી વત્સાપાકરણને જે નિર્ગેષ પ્રતીત થાય છે એ તો માત્ર અર્થવાદ છે. ॥ ૩૪ ॥

વિહિતપ્રતિષેધો વા ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વિહિતપ્રતિષેધઃ) શાખાન્તરમાં જે વિહિત છે તેનો પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—શાખાન્તરમાં જગુણ વત્સાનપાકરોતિ આપું વિધાન છે તેનો ઉક્ત સ્થળે પ્રતિષેધ છે એવું સમજાય છે, માટે પ્રદાન ધર્મોનું અનુદાન કર્યાં નથી. ॥ ૩૫ ॥

ધર્જનેગુણભાવિવાત્ તદુપસમપ્રતિષેધાત્ સ્વાત્ કારણાત્ કેવલાશનમ્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(તદુપસમપ્રતિષેધાત્) ‘ પયો મા મુદ્ગલ ’ આવે પ્રતિષેધ હોવાથી. (ધર્જને) ૫૫:સંસૃષ્ટ અને વર્જનમાં (ગુણભાવિવાત્) અપ્રધાન હોવાથી (કારણાત્) એ કારણને સીધે (કેવલાશનમ્) કેવળ આદનનું અશન થઇ શકે છે.

ભાવાર્થ :—‘ તું દૂધનું સેવન ન કર ’ આવે પ્રતિષેધ કાઢી શકીને વેદ કર્યો હોય તો દૂધકુળા ભાતનો પણ નિર્ગેષ થઇ શકે છે કારણ કે દૂધ એ જોજનમાં જોયું વસ્તુ છે અને ભાત એ મુખ્ય છે, માટે દૂધ વગર કેવળ ભાતનું અશન થઇ શકે છે પણ દૃષ્ટાન્તમાં ચક્ર દૂધમાં જ સંધવાનું વિધાન છે એટલે એ આદન રૂપ ચક્ર દૂધમાંથી જુદો પડી શકે નહિ. આ કારણથી ચક્ર સાથે પયો મા મુદ્ગલનું જે દર્શન આપ્યું છે તે અવેગ છે. ॥ ૩૬ ॥

યત ધર્માચ્છ લેપવત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (લેપમાત્) યત ધર્મ હોવાથી (લેપ) લેપ પેટે.

ભાવાર્થ :—જગત્પ્રાચીન યાદે મધુ અને માંસ આદિ ત્યાજ્ય છે. દેવે જે મધુના લેપનાદા અથવા માંસના સંસર્ગવાળો પદાર્થ જે તે ખાવ તો તેના મનનો લેપ થાય છે તેમ અપ્રદેશ પવના સંસર્ગવાળો ચક્ર આપવામાં પણ આદરનો લેપ થવો જોઈએ. ॥ ૩૭ ॥

રસપ્રતિષેધો યા પુરુષધર્મત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (રસપ્રતિષેધઃ) રસનો પ્રતિષેધ છે (પુરુષધર્મત્વાત્) પુરુષનો ધર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરુષનો ધર્મ ગત છે. એ ગતથી પુરુષ મધુને (મદિરનો) ઉચ્ચેત કરે છે, માટે પદાર્થમાં જ્યારે યજ્ઞચારીને મધુના રસનું જ્ઞાન થાય એટલો લેપનો નિષેધ છે. મધુનો ત્રીપદ્ય પદાર્થ સાથે સંકર્ષ હોવો એમાં પુરુષની જૂથ છે પણ ચરુમાં જે પવસૂનો સંબંધ છે તે તો સાચા પ્રાપ્ત છે. સાચાપ્રાપ્ત સંયોજનો નિષેધ થઈ શકે નહિ. માટે તેમાં પ્રતીકાધર્મા સ્તવનાદયસ્તય કર્તવ્યા. પ્રણીતાના ધર્મ ઉત્તરવન આદિ કર્તવ્ય છે. વત્સાપાકરણ આદિ પ્રદેય ધર્મોનું અનુદાન કર્તવ્ય નથી. ॥ ૩૮ ॥

‘ અબુદય-હૃષ્ટિમાં દધિ અને શૂતમાં પ્રદેય ધર્મોનું અનુદાન

કરવાનું હોય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અમ્યુદયે દોહાપનયઃ સ્વર્ગમાં સ્થાત પ્રવૃત્તત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(અમ્યુદયે) અંદોદયનિમિત્તક અબુદય હૃષ્ટિમાં (દોહાપનયઃ) દધિ શૂતરૂપ દ્રવ્યમાંથી પૂર્વદેવતાના વિજ્ઞાન અને બીજાદેવતાના સંબંધનું વિધાન છે. (પ્રવૃત્તત્વાત્) યાગને માટે પૂર્વથી દધિ અને પવસૂ પ્રવૃત્ત હોવાથી (સ્વર્ગમાં સ્થાત્) પ્રદેય દ્રવ્ય ધર્મવાળા અપનય હોય છે.

ભાવાર્થ :—અબુદય હૃષ્ટિમાં શૂત અર્થાત્ પાકાપવ પવસૂ અને દધિ આ બન્નેમાં પ્રદેયદ્રવ્યના ધર્મોનું અનુદાન કરવું જોઈએ, કારણ કે એ શૂત અને દધિમાંથી જ પૂર્વદેવતાનો વિજ્ઞાન અને અન્ય દેવતાનો સંબંધ જોડવામાં આવે છે. ॥ ૩૯ ॥

જ્ઞાતોપદેશાચ્ચ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (જ્ઞાતોપદેશાચ્ચ) શૂત=પાકાપવ આ પ્રભાવે નિર્દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શૂત એટલે પાકો જે આપ્રક હોય તે આવેલ સિદ્ધવત્ જે નિર્દેશ છે તે પ્રદેયદ્રવ્યમાં જ ઘટી શકે છે. માટે દધિ અને પાકાપવ પવસૂમાં અબુદયેષ્ટિ વખતે પ્રદેયના ધર્મો કરવા યોગ્ય છે. ॥ ૪૦ ॥

‘ પશુકામેષ્ટિમાં દધિ અને શૂતમાં પ્રદેય ધર્મોનું અનુદાન થતું નથી. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અપનયો યા અર્ધાન્તરે વિધાનાદ્ધરુપયોગત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(અપનયો) ચરુ અને પવસૂની માફક (અર્ધાન્તરે વિધાનાત્) અપશુરૂપ કાર્તિન્તરમાં વિધાન હોવાથી (અપનય.) હજીના ધર્મને અભાવ છે.

ભાવાર્થ :—‘અદિત્યઃ પ્રણયીયઃ પચતિ ચઃ’ અહીં જેમ પચસ્માં પ્રદેય ધર્મોનું અનુદાન થતું નથી તેમ પશુક્રમેષ્ટિમાં દધિ અને શુતમાં હન્યાના ધર્મો કર્તવ્ય નથી કારણ કે તેના ઉપયોગ અપણમાં થાય છે. માટે પ્રણીતાના ધર્મો જ કર્તવ્ય છે. ॥ ૪૧ ॥

‘ન્યોતિષ્ઠામમાં પ્રદેય ધર્મોનું અનુદાન નથી.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. અપણનાં તુ અપૂર્વત્વાત્ પ્રદાનાર્થવિધાનં સ્યાદ્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(અપણનાં તુ) પચઃ આદિ અપણોનું (પ્રદાનાર્થવિધાનં સ્યાદ્) થાગને માટે વિધાન છે (અપૂર્વત્વાત્) અપૂર્વકર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પચસા મેત્રત્વજ્ઞ ઓળાતિ અહીં પચમાં હન્યાધર્મો કર્તવ્ય છે. ઉક્તગ્રાહ્યમાં સોમ સાથે પચસ્નું મિશ્રણ કરવા જનારું છે. સોમ પ્રદેય છે, માટે પચસ્માં સોમના જે કષ આદિ ધર્મો છે તે પચમાં પણ કર્તવ્ય છે. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. શુણીં યા અપણાર્થત્વાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (શુણઃ) સોમરશ્તુ શુણશ્ચ પચ છે (અપણાર્થત્વાત્) પચસ્નેા ઉપયોગ અપણ અર્થાત્ મિશ્રણને માટે છે.

ભાવાર્થ :—સોમરશ્ચ પ્રધાન છે, પચસ્ ગૌણ છે. કારણ કે દૂધ તો ફક્ત મિશ્રણ માટે છે. ॥ ૪૩ ॥

અનિર્દેશાચ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનિર્દેશાત્) પચસ્નેા દેવતા સાથે નિર્દેશ નથી.

ભાવાર્થ :—મેત્રાવશ્ય એ સોમશ્ચ વિશેષણ છે. અને એનાથી સોમ દ્રવ્યને મિત્ર અને વરણ સાથેનાં સંબંધ જણાય છે, પચસ્ની સાથે ગ્રાહ દેવતાનો સંબંધ જણાતો નથી માટે પચસ્ ગૌણ છે, તેથી તેમાં પ્રદેવના ધર્મો કર્તવ્ય નથી. ॥ ૪૪ ॥

શ્રુતેષ્ઠ તત્ત્વધાનત્વાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શ્રુતેઃ) દ્વિતીયા વિભક્તિની શ્રુતિ હોવાથી (તત્ત્વધાનત્વાત્) સોમની પ્રધાનતા સ્પષ્ટ થાય છે.

પદાર્થ :—પચસા સોમં ધીળાતિ અહીં દ્વિતીયા વિભક્તિ સોમને છે પચસ્ને તો ત્રીજી વિભક્તિ છે. દ્વિતીયા વિભક્તિ પ્રધાનતાને સૂચવે છે માટે સોમ જ પ્રધાન ॥ પચસ્ નહીં. એટલે સોમ જ પ્રદેય છે પચસ્ નહીં. તેથી પચસ્માં પ્રદેવના ધર્મો જે કષ આદિ છે તે કર્તવ્ય નથી. ॥ ૪૫ ॥

અર્થવાદશ્ચ તદર્થત્વાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અર્થવાદઃ) અર્થવાદ (તદર્થત્વાત્) પચ સોમની પ્રધાનતા સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—પચ્ચેત્વ મેં ધોમં ધ્રીણતુ આ અર્થવાદ વાક્ય છે તેમાં પચ્ચ સોમની પ્રધાનતા અને પચ્ચની અપ્રધાનતા પ્રતીત થાય છે. જે પચ્ચ સોમગુણ્ય હોત તો પચ્ચો મેં દેહિ આવો વરદાનની યાચનાવાળો અર્થવાદ હોત. આથી પચ્ચ રૂપૃથ થાય છે કે પચ્ચમાં પ્રદેયના ધર્મે કર્તૃત્વ નથી. ॥ ૪૬ ॥

સંસ્કાર' પ્રતિ માવાચ્ય તસ્માદપ્યપ્રધાનમ્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કાર' પ્રતિ) સંસ્કારને માટે (માવાચ્ય) હોવાથી (તસ્માત્ અપિ) તેથી પચ્ચ (અપ્રધાનમ્) પચ્ચ અપ્રધાન છે.

ભાવાર્થ :—પચ્ચ સો સોમના સંસ્કારને માટે છે યાગને માટે નહિ. એટલે કે પચ્ચ તો પ્રદેય દ્રવ્ય સોમનું સંસ્કાર દ્રવ્ય છે, તેથી તે અપ્રધાન છે. માટે તેમાં પ્રદેયના ધર્મે કર્તૃત્વ નથી. ॥ ૪૭ ॥

અત્યમેધમાં ' દેવાનાય પરસ્વતઃ ' આ વાક્યથી યાગાન્તરનું વિધાન છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રાં.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પર્યગ્નિહૃતાનામુત્સર્જે તાદર્શ્યમુપધાનવત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(પર્યગ્નિહૃતાનામ્) પર્યગ્નિહૃત પરસ્વતેતુ' (વસ્ત્વે) હોડી મૂકવાનું હોવાથી (તાદર્શ્યમ્) તેને માટે હોય છે (ઉપધાનવત્) ચરના ઉપધાન પેટે.

ભાવાર્થ :—અત્યમેધ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે. ' દેવાનાય પરસ્વતઃ જાલનતે, તં પર્યગ્નિહૃતમુત્સર્જતિ ' અહીં ' પરસ્વત્ ' શબ્દ કમપચ્ચ વિશેષનો વાચક છે. પરસ્વતને અગ્નિ પાસે લાવી પછી તેને હોડી મૂકવા અર્થાત્ તેનો ઉત્સર્જ કરવો. તેને ત્યાગ અર્થાત્ ડોહને દાનમાં આપવા નહિ. જેમ ' ચત્સુપદધાતિ ' ચત્સુ ઉપધાન કરવામાં આવે છે તેમ ' પર્યગ્નિહૃતમુત્સર્જતિ ' પર્યગ્નિ ધયેલા પરસ્વતેતો ઉત્સર્જ કરવો. ॥ ૪૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. શોપપ્રતિવેધો યા અર્ધમાવાદિદાન્તવત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(યા) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (શોપપ્રતિવેધઃ) પર્યગ્નિ કર્યા પછી પ્રાકૃત અંગનો પ્રતિવેધ છે (અર્ધમાવાદ) કર્તૃત્વ અર્થ ન હોવાથી (દાન્તવત્) આનિશ્ચામાં ધડાન્ત કર્મ જેમ અન્યનો નિવર્તક છે તેમ.

ભાવાર્થ :—આતિશ્ચારમાં ધડાન્ત કર્મ અન્ય પ્રાકૃત કર્તૃત્વનો નિવેધ કરે છે તેમ પર્યગ્નિહૃત કર્મ કર્યા પછી અન્ય કેટલ વિધેય અર્થ રહેતો ન હોવાથી ઉક્ત એ વાક્યમાં ઉત્તર વાક્ય નિષેધ થઇ જાય છે. ॥ ૪૯ ॥

પૂર્વવાચ્ય શબ્દસ્ય સંસ્થાપયતીતિ ચામૃત્તેનોપપચ્ચતે ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શબ્દસ્ય પૂર્વતાત્) પૂર્વ શબ્દ યથા સૂચક હોવાથી (સંસ્થાપયતિ) સમાપ્તિ સૂચક શબ્દ પચ્ચ હોવાથી (અમૃત્તેન ચ) જે પૂર્વવાચ્ય પ્રવૃત્ત ન હોત (ઉપપચ્ચતે) તો ઉત્સર્જ માત્ર થઇ શકત.

ભાવાર્થ :—પૂર્વ જે જે વાક્ય બતાવ્યાં છે તેમાં પહેલું વાક્ય યાગનું પ્રતિપાદન કરે છે, કારણ કે તેમાં દ્રવ્ય અને દેવતાનો ઉલ્લેખ છે દ્રવ્ય અને દેવતા એ જ સ્વરૂપ છે. તે બીજું વાક્ય પણ યાગનું સ્વરૂપ છે કારણ કે તેમાં દ્રવ્યનું સ્થાન છે. ॥ ૫૦ ॥

क्रिया या स्यादयच्छेदादकर्म सर्वज्ञानं स्यात् ॥ ५१ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (અકર્મ સર્વજ્ઞાનં સ્યાત્) જિજ્ઞાસાત્મનું જ્ઞાન યાપ (અવચ્છેદાર) પદ્યગિતકરણ કર્યા પછી ઉત્તરાર્થને વ્યવરથેઃ દેવાથી (ક્રિયા) માટે પ્રધાન ક્રિયા અર્થાત્ યાત્રનું વિધાન છે.

ભાષાથી :—પૂર્વવાક્ય જેમ યાગનું પ્રતિષાદન કરે છે તેમ તે પર્વમિહત્તમુદ્ગજતિ આ વાક્ય પશુ યાગનું જ પ્રતિષાદન કરે છે. એ વાક્ય નિર્ઘર્ષ નથી અને ‘૫૨૨૨૧૧’ આર૫૫૩ પશુ વિરોધનું કાન કલામાં આવે છે એવો ભાવ આ આધિકરણનો છે. ॥ ૫૧ ॥

‘ભાગ્યેન શેષ’ સંસ્થાપયતિ’ આ વાક્યથી કમન્તિરત્નું વિધાન છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો,

५०५५. राज्यसंस्था प्रतिनिधिः स्यात् प्रत्योत्सर्गात् ॥ ५२ ॥

પદાર્થ :- (જાગ્યસ સ્થા) આભપથી સ્થાપિત (પ્રતિનિધિ: સ્થા) પ્રતિનિધિ ચામ છે (દ્રવ્યોત્સર્ગાર્થ) પૂર્વદ્રવ્યનો પદિત્વાય હોવાથી.

જાવાણ :—આજમથી સગાસિ જે જતાવી છે તેમાં આજમ સહૃદયના પ્રતિ-
નિધિતો સમક છે. જનીવત દેવતાવાણું છે. દ્રવ્ય આજમ જતાવું છે તેવું પ્રતિનિધિ આજમ
પદ્ધતિ વાચ્ય છે આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૫૨ ॥

समाप्तिवचनाच्च ॥ ५३ ॥

પ્રશ્ન :—(બ) અને (સમાસિ વચ્ચે) સ્વભાષિનું વચન હોવાથી.

भावार्थः— आग्नेयं होयं समासेत् ॥ अर्थात् पुनश्च जाही रहेतुं कर्म सम म
हर्षुं नो कर्मान्तरं विधानं हेतुं तो आग्नेयं कर्मांसेत् ओ प्रभाषे व मम होयुं नोमं दयं.
भाटे जीम कर्मं विधानं नथी ॥ ५३ ॥

सिद्धांत सूत्र. घोदना वा कर्मोत्सर्गादन्यैः स्याद्विधिद्विष्ट्यात् ॥ ५४ ॥

પ્રથમ :- (જોડના વા) અપૂર્વ ક્રમનું વિધાન છે (જ્યોત્સના) પૂર્વ ક્રમની સમાપ્તિ હોવાથી. (ગર્ય : અવિરુદ્ધતા રચા) સ્વીકૃતિ વાક્યો સાથે સમાપ્તતા હોવાથી.

જાણીયું :—પાશીવતમાલમતે પર્યગિરુષં પાશીવતમુન્યુચતિ જાગ્રદેન દોષં સમ્યક્વતિ આ
વાક્યમાર્થાએન દોષં જાગ્રદાપ્સતિ આ જાગ્રદો એક જીવ કર્મનું જ (૧૫૧) ૫૫ છે એ
એમાં વાચનાયક ૧૦૪ ૫૬ નથી જતાં એનાં જેવાં જીવનાં વાચકો છે જેમો સૌંદર્ય નિર્વર
અહીં ૫૫ થય વાચક ૫૬ નથી જતાં તે એ વાચક કર્મન્યસ્તુ વિધાન કરે છે. ॥ ૫૪ ॥

અનિર્ઘાં ॥ વનસ્પતેઃ પ્રસિદ્ધાન્તેન દર્શયતિ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(પ્રસિદ્ધાન્તેન) પ્રસિદ્ધ ચગ્ન-અવયવથી (વનસ્પતેઃ) દદમ પ્રયાગને

(અનિર્ઘામ) યાગના અભાવને (દર્શયતિ) ગતવે છે.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્ર યાગના અભાવને સૂચિત કરે છે. એટલે શેષ કર્મની નિવૃત્તિ છે એમ સમજવું. આ કથન ઉપર બતાવેલા પાત્રીકૃત યાગ સંબંધી છે. ॥ ૫૫ ॥

સંસ્યા ચ તદ્દેવતાત્યાગ્ સ્યાત ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્યા ચ) સંસ્યા એ શબ્દ સમાશ્રિતે વાચ્ય છે. (તદ્દેવતાત્યાગ્ સ્યાર્) પત્રી-૬ દેવતાક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આગ્નેય શેષ પૃથ્વીદિયો કર્માન્તરનું વિધાન ॥ એમાં પશુ દેવતાનું શ્રવણ ન હોવાથી સંનિહિત પત્રી-૬ દેવતાનું જ શ્રવણ યાગ છે. આટે બન્ને પૂર્વ અને ઉત્તર કર્મનું સામાન્ય હોવાથી પત્રી-૬ દેવતાક જે ૧મું આરંભ્યું છે તે આ કર્મથી અર્થાત્ આગ્નેય સમાપ્તવેલ ધરપાદિયી પ્રતીત થતા કર્મથી સમાપ્ત કરવું લેખ્ય છે. આ ઉપરથી આ અધિકરણમાં આગ્નેય શેષ સંસ્થાપ્યતિ એનાથી બિન્ન યાગવિધાન પ્રતીત યાય છે. ॥ ૫૬ ॥

इति श्री मीमांसागुर्जरभाष्ये नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अथ दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः

‘વિકૃતિમાં જે અર્થોના હોય હોય તેના પ્રાકૃત અર્થોના બાધ હોય છે અર્થાત્ એવા પ્રકૃતિમાં કહેલાં અર્થો વિકૃતિમાં ન કરવા.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

આ અધ્યાયમાં બાધ સંબંધી વિચારો કરવામાં આવશે.

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(વિધેઃ) પ્રકૃતિયાગના પ્રકરણમાં જે જે અર્થોનું વિધાન હોય તેનું (પ્રકરણાન્તરે) વિકૃતિ યાગમાં પ્રકૃતિ આકર સર્વકર્મ અનુષ્ઠેય હોવાથી (અતિદેશાત્) અતિદેશ સામાન્યનું કથન હોવાથી (સર્વકર્મ સ્યાત્) પ્રકૃતિમાં વિદિત બધાજ કર્તવ્યોનું અનુશાન થવું લેખ્ય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં જે જે કહ્યું હોય તે સર્વનું વિકૃતિમાં પણ અનુશાન થવું લેખ્ય છે. શ્રવણ કે પ્રકૃતિવદ વિકૃતિઃ વર્તમા એવો સામાન્ય અતિદેશ છે. એટલે પ્રકૃતિમાં જેટલાં અંગે વિદિત હોય તે બધા જ વિકૃતિમાં પણ કરવા. કેટલાં અંગે બાધ વિકૃતિમાં ન થવો લેખ્ય છે એનું પૂર્વપક્ષસાદીનું માનવું છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ ઘોડમિધાનસંસ્કારદ્રવ્યમર્થે કિયેત તાદર્શ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ રુદ્ધો પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સત્ય છે. (ઘમિધાન સંસ્કાર દ્રવ્યમ્) દેવસ્ય ત્વા.....ઇત્યાદિ મંત્રરૂપ અભિધાનથી સંસ્કારરૂપ આદ્યન આદિ ક્રિયાકલાપ-
નેમી ॥ (દ્રવ્યમ્) તે દ્રવ્ય (કર્તૃ) પુરસ્કયાનસંગે છેદન ક્રિયા હોય તો (કિયેત) કરવામાં આવે (તાદર્શ્યાત્) તે કાર્યને માટે જ તે દ્રવ્ય બહુવચનમાં આવેલું હોય છે.

ભાષ્યાર્થ :—જે જે મંત્રદ્વારા જે જે ક્રિયાઓ કરવાનો વિદિત હોય છે તે તે ક્રિયાઓ દ્રવ્યમાં કરવાની હોય છે. માટે યજ્ઞમાં તે દ્રવ્યનો ઉપયોગ હોય તોજ તેમાં તે ક્રિયાઓ કરવી, નહિ તો નહિ. એટલે વિદ્વતિ યાગમાં જરૂર ન હોય તો પ્રકૃતિમાં કહેલા દ્રવ્યમાં ક્રિયાઓ વિદ્વતિમાં ન કરવી. ઉદાહરણ—ગાજસ્ય યાગમાં મૈત્રાભાદરવત્ય દવિપૂર્માં કહેવામાં આવ્યું છે કે ' સ્વયં દિત્વં ઘર્દિં સ્વયં દૃત્ત્વં રુદ્ધમ્ ' આ વાક્યમાં રુદ્ધમ્ છે કે જદિ અને હંમને માટે તેને કાપવાના સાધનનો ઉપયોગ કરવાનો નથી. પ્રકૃતિમાં જે દ્રવ્યનું જે દલ્લમ અર્થાત્ સમર્થિત છે તે વિદ્વતિમાં યોગ્ય વાક્યથી ન રૂપા બહુવચન હોય તો ન કરવું. માટે વિદ્વતિ યાગમાં બદિ-
લવન માટે યજ્ઞ આદિનો ઉપયોગ ન કરવો. કમને બાધ હોવાથી ધરણ આદિ દ્રવ્યનું પ્રદણ પશુ મંત્રદ્વારા ન કરવું અર્થાત્ પ્રકૃતિમાં કરવું પણ વિદ્વતિમાં ન કરવું કારણ કે તેનો બાધ છે. પ્રતિવદ્ વિદ્વતિઃ કર્તૃવ્યા એ સામાન્ય અતિદેશ નથી પણ જે વિદ્વતિમાં પ્રકૃતિના અંગો અપેક્ષિત હોય તે અંગો પ્રકૃતિ પેટે કરવા એ જા સૂત્રનો અભિપ્રાય છે. ॥ ૨ ॥

તેષામપ્રત્યક્ષદિષ્ટવાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તેષામ્) મંત્ર, સંસ્કાર, ક્રિયા અને દ્રવ્યો (અપ્રત્યક્ષદિષ્ટવાત્) આનુમાનિક શ્રેયથી દિષ્ટ હોવાથી અર્થાત્ અંગ હોવાથી.

ભાષ્યાર્થ :—વિદ્વતિ યાગમાં જે કમ કરવું ? તે ન બતાવ્યું હોય તે કમ પ્રતિયાગ પ્રમાણે કરવું. આવેા જે અતિદેશ છે તે આનુમાનિક અંગ છે. પ્રત્યક્ષ અંગ નથી, બધા પ્રત્યક્ષ દિષ્ટ અંગ હોય ત્યાં આનુમાનિક અંગોનો બાધ થવો યોગ્ય છે કારણ કે પ્રત્યક્ષ કરતાં અનુમાન દુર્બલ છે, સ્વયં દિત્વં ઘર્દિં : આ પ્રત્યક્ષ વિધાન છે માટે શત્રાદિથી લવન કે જે આનુમાનિક ॥ તે લવનનો બાધ થવો એ ન્યાય છે. રૂપાં કપાદેસો દબ્બં જે વિદ્વતિમાં ઉપયોગમાં લેવાનો કલો છે ત્યાં શત્રાદિથી લવન બાધિત છે. પ્રકૃતિયાગમાં બદિલવન બંને હોય પણ બધાં તૈવાર દબ્બં વિધાન હોય તે વિદ્વતિમાં પ્રાપ્ત લવનનો બાધ સ્વીકારવો જ નોંદ્યો. લવનનો બાધ થવાથી શત્રાદિની પણ નિવૃત્તિ થવી જ નોંદ્યો આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત અંગોનો વિદ્વતિમાં પ્રત્યક્ષ અર્થાત્ વાક્યાર્થનો બાધ થાય છે. ॥ ૩ ॥

‘ દીક્ષણીવા આદિ ઇદિઓમાં આદરભાગીયાનો બાધ થાય છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર

દિષ્ટારમ્મસંયોગાદન્નમૂતાદિયર્તેતારમ્મસ્ય પ્રધાનસંયોગાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(દિષ્ટારમ્મસંયોગાત્) આદરભાગ સંબંધે દેવાથી (મદ્યમ્) મંત્રમૂત રીશણીયામાં (દિષ્ટ :) આદરભાગીયા દિષ્ટિ (નિર્વર્તેત) નિરતિ થાય ॥ (આરમ્મસ્ય) આદરભાગો (પ્રધાનસંયોગાત્) સંબંધે પ્રધાન યાગની સાથે દેવાથી.

બાવાર્થ :—એતિષ્ઠામર્મા દર્શપૂર્ણમાસ જેની પ્રકૃતિ છે એવી વિધિઓ છે તેના અંગરે દીક્ષણીયા આદિ ઇષ્ટિઓ કરતીય છે તેમાં બધા દર્શપૂર્ણમાસના અંગદ્વાપ સાથે આરંભણીયાનો અતિરેશ છે કે નહિ ? એનો નિવ્વર આ અધિકરણમાં કર્યો છે. તેમાં સિદ્ધાંત એ પ્રાપ્યો છે કે અંગભૂત દીક્ષણીયાદિમાં પ્રધાનોદેરમક આરંભ ન હોવાથી આરંભણીયા ઇષ્ટિનો બાધ છે અર્થાત્ એ ઇષ્ટિ દીક્ષણીયાદિમાં કરતીય નથી. ‘આમાવેળવમેઠાદરકણલં નિર્વપેદ્દસંપૂર્ણમાસાઘાપ્તયમાનઃ’ આ વાક્યથી આરંભનો સંબંધ પ્રધાનભૂત દર્શપૂર્ણમાસ માં છે એમ સ્મરણ છે, માટે દીક્ષણીયાદિમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિની નિવૃત્તિ છે. ॥ ૪ ॥

‘અનુપક્ષાદિમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિનો બાધ છે.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પ્રધાનાભ્યાસ્યસંયુક્તાત્સર્વારમ્માદિવર્તેવાનજ્ઞત્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (અન્યસંયુક્તાત્) અન્ય સોમાદિરૂપ પ્રધાનથી મુક્ત (પ્રધાનાત્) ઇષ્ટિરૂપ પ્રધાનથી ઇષ્ટિ અર્થાત્ અન્યારંભણીયા રૂપ ઇષ્ટિની (નિવર્તેત) નિવૃત્તિ થાય છે (સર્વારમ્માત) સર્વને માટે આરંભ હોવાથી (અનજ્ઞત્યાત્) કેવલ ઇષ્ટિનું અંગ નથી.

બાવાર્થ :—‘અનુમત્યૈ પુરોગમયકણલં’ નિર્વપતિ’ આ વાક્યથી રાજસૂપરમમાં દર્શપૂર્ણમાસેષ્ટિની વિધિરૂપ અનુમત્યાદિ યાગો વિદિત છે. આ અનુમત્યાદિ યાગો દીક્ષણીયાદિ યાગો પેઠે અન્યના અંગ નથી અર્થાત્ પ્રધાનભૂત છે તથાપિ એક એક ઇષ્ટિનો અલગ અલગ આરંભ નથી. ઇષ્ટિપરુસોમદિવૈદોમરૂપ અનેક પ્રધાનોનો સંબંધ એજ રાજસૂપ છે અને સંબંધો આરંભ છે માટે અનુમત્યાદિ યાગોમાં અન્યારંભણીયા ઇષ્ટિનો બાધ છે. અનુમત્યાદિ ઇષ્ટિને જ અનુ સાદિ હેવામાં આવે છે. ॥ ૫ ॥

‘આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં આરંભણીયાનો બાધ છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

તત્સર્વાં તુ સ્યાત પ્રયાજ્યત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘આરંભણીયાના અતિરેશમાં સંદેશ નથી.’ એ અર્થ સૂચવવા માટે ‘તુ’ શબ્દ છે. (તત્સર્વાં) આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં ઇષ્ટિ (સ્યાત્) હોવી જોઈએ. (પ્રયાજ્યત્) જેમ પ્રયાજોનો અતિરેશ તેમ.

બાવાર્થ :—આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં જેમ પ્રયાજોનો અતિરેશ છે તેમ ઇષ્ટિનો પણ અતિરેશ છે. આરંભણીયા એ ઇષ્ટિ છે માટે જેમ બીજા ઇષ્ટિઓમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરતીય છે તેમ આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં પણ આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરતીય છે આતું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

જ યાજ્ઞમૂલત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(યા) ‘યા’ શબ્દ સિદ્ધાંત ચોપક છે. (જ) આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરતીય નથી (યાજ્ઞમૂલત્વાત્) દર્શપૂર્ણમાસ યાજનું અંગ હોવાથી

ભાવાર્થ :—‘ આરમ્ભો વરણં યદ્ધે ’ મર્યામાં જનિતશ્નુ વરણ કરવું એ આરંભ છે. તે આરંભ પ્રધાનને જ કરાય છે. જેમ જ્યોતિષોમમાં પ્રધાન કાર્યને માટે વૃતા થયેલા જનિતશ્નુ અંગ કાર્યમાં જુદું વરણ હોવું નથી તેમ પ્રધાન કાર્યમાં અર્થાત્ દર્શપૂર્ણાસના આરંભમાં દષ્ટિ કર્યા પછી અંગ કાર્યમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરવા નથી ॥ ૭ ॥

एकवाक्यत्वाच्च ॥ ८ ॥

પદાર્થ :—(૪) અને (એકવાક્યત્વાદ) એક વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણાસના અંગત્વથી વિહિન જે આરંભ છે તેના અંગત રૂપે વિધાયક એ જ વાક્ય છે, બીજું નથી. માટે આરંભણીયા ઇષ્ટિમાં ઇષ્ટિ કરવાનું વિધાન ન હોવાથી તે કર્તવ્ય નથી. ॥ ૮ ॥

अग्नेवासीमां सूपाहुतिनो वाच ॥ એ અધિકરણનું સૂત્ર

कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावात् नियतं तादर्यम् भुक्तिसंयोगात् ॥ ९ ॥

પદાર્થ :—(૫) સિદ્ધાન્તલોકેતક છે. (કર્મ) સૂપાહુતિરૂપ કર્મ (દ્રવ્યસંયોગર્થમ્) દ્રવ્યનો સંયોગ કર્મની ઉત્પત્તિ માટે હોવાથી (અર્થાભાવાત્) અગ્નેવાસીમાં દ્રવ્યપરવાચ્ય દ્રવ્યોત્પત્તિ ન હોવાથી (નિયતૈવ) નિયત થાય છે (તાદર્યમ્) કર્મ દ્રવ્યોત્પત્તિને માટે છે એવું (ભુક્તિ-સંયોગાત્) શ્રુતિવાક્યથી સ્થાપિત અંગત્વના જ્ઞાનથી સમજાય છે.

ભાવાર્થ :—સાધરકનામક વાય છે. તેમાં અગ્નેવાસી હોય છે. સહે વર્તીવદંબનવાચ નિલાતો મેદિઃ અગ્નાર્ગ અગ્નને જાપવા માટે ખોડેલું મેદિ (લાકડું) હોય છે. આવે અગ્નેવાસીનો અર્થ માધવાચાર્યે કયો છે. તે અગ્નેવાસી પાસે ધૂપને માટે આહુતિ રૂપ કર્મની નિવૃત્તિ છે. નહિ સ્વેચ્છાથી શાસ્ત્રીય ઉદનમસ્તિ, પૂર્વમેવ નિમ્નસ્ય કાઠસ્ય ફૂણેરલેઃ સહે ચિત્તાત્વાદ, તત્સાત્-ઉદન-દ્વાલોપાત્ બાહુતિ નં વિયતે ” આ પ્રમાણે માધવાચાર્યે સ્મૃતિનીય ન્યાયમાત્રાવિસ્તરમાં લખ્યું છે. કેનો ભાવાર્થ એ ॥ ૬ ૨ અગ્નેવાસીમાં શાસ્ત્રીય ઉદન નથી. ખેડૂતોએ પ્રથમથી જ કાપેલા લાકડાને અગ્નામાં ખોડેલું હોય છે. માટે શાસ્ત્રીય ઉદનરૂપ દારનો લોપ થવાથી સૂપાહુતિ રૂપ તેને માટે નથી આથી સૂપાહુતિનો જાપ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૯ ॥

‘ સાધરક વાયમાં રચાવવાહુતિનો વાચ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. દયાળી તુ દેશમાત્રવાદનિ તિઃ પ્રસજ્યેત ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(૬) પૂર્વપક્ષની વ્યાજ્ઞતિ સચવે છે. (દયાળી) રચાણે તો (દેશમાત્રવાત્) દેવળ વ્યાજ્ઞતિનો કેટ જતાવનાર હોવાથી (અનિવૃત્તિ પ્રસજ્યે) અગ્નેવાસીમાં આહુતિની નિવૃત્તિ નથી.

ભાવાર્થ :—રચાવવાહુતિ ધૂપમાં સંનિષ્કર ઉપાસક નથી, વૃક્ષને કાપવાથી બાકી : દેશ ભાગને રચાણ કહેવામાં આવે છે. ધૂપ રચાણથી અલગ થઈ જવાથી રચાણને આપવામાં આવતી આહુતિ ધૂપને ઉપસારક નથી એટલે એ આહુતિ ધૂપના સંસ્કાર માટે નથી. જાન્યને

સૂત્રોતિ આ વાક્યથી દેશને નિયમ બંધાય ॥ અને અત્રેવાકીમાં પણ આદૃતિ છે એમ ૨૫૭ સમન્વય છે ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ ચા શૈવમૂલત્યાત્ સંસ્કારઃ પ્રતીયતે ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ચ) આ ૨૫૬ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (શૈવમૂલત્યાત્) આદૃતિ ૨૫૭ કર્મ યુગ્મનું અગત્ય હોવાથી (સંસ્કારઃ પ્રતીયેત) યુગ્મને સંસ્કાર છે એમ સમજવું બેઝમ.

ભાવાર્થ :—આવશ્યક સૂત્રોતિ આ રથાવાદૃતિ યુગ્મને જ ઉપકાર કરે છે. જોકે યુગ્મ રથાલ્પથી અલગ પડી ગયો છે છતાં તે આદૃતિરૂપકર્મ યુગ્મસંસ્કારક જ છે. યુગ્મ પોતાના પહેરેલા વસ્ત્ર ઉતારી સિંધને આપે છે ત્યારે સિંધ પોતાના યુગ્મને છે એમ સમજી યુગ્મથી અલગ પડી ગયેલાં વસ્ત્રને પણ મેળાવથી સારે ટેકાએ પૂકે છે અને તે સારે ટેકે પૂક્યા ૨૫ કિં. વસ્ત્રને ઉપકારક છે. તેમ રથાલ્પથી યુગ્મ પડેલો યુગ્મ છે છતાં આ રથાલ્પનો યુગ્મ છે એટલા ખાતર જ તે કર્મનું જ ઉપકારક છે. ॥ ૧૧ ॥

સમાખ્યાનં ચ તદ્વત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમાખ્યાનમ્) સમાખ્યાન પણ (તદ્વત્) જેમ અવાન્તર પ્રકરણ યુગ્મના અંગતવનું સાધક છે તેમ સમાખ્યાન ૨૫ પ્રમાણ પણ અંગતવનું સાધક છે.

ભાવાર્થ :—જેમ રથાવાદૃતિને અંગ તરીકે સિદ્ધ કરવાર અવાન્તર પ્રકરણ છે તેમ ક્રુતિ, સિમ આદિ ૭ પ્રમાણોમાંનું સમાખ્યાન ૨૫ પ્રમાણ પણ રથાવાદૃતિને અંગ તરીકે સિદ્ધ કરે છે આથી રથાલ્પ સંસ્કારકાત યુગ્મને જ સંસ્કાર થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

મન્વર્ણશ્ચ તદ્વત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદ્વત્) સમાખ્યાનની જેમ (મન્વર્ણઃ) મંત્ર વર્ણન પણ અંગતવનું પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ :—વનસ્તે શતવસ્ત્રો વિરોદ્ધ ઇત્યાદિ મંત્રનું જે વર્ણન છે તે પણ આદૃતિ ૨૫ કર્મ અંગ તરીકે છે અને તે યુગ્મના સંસ્કાર ઉપકાર કરે છે. યુગ્મ સંસ્કારક દેવાથી રથાવાદૃતિને બાધ થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

‘ઉત્તમ પ્રયાજ સંસ્કાર કર્મ છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રયાજે ચ તદવાયત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રયાજે) પ્રયાજમાં (તદવાયત્વાત્) તે જ પ્રતિતા હેતુ ઉત્તમરણ આનંદ થાય છે.

ભાવાર્થ :—દર્શ્યપૂર્ણમાસમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ ॥ ‘ઉત્તમ પ્રયાજ સ્વાદ્ય કાર’ વગેરે અહીં રવાદાગર પ્રધાન કર્મનો લીતક નથી, પણ જેમ રથાવાદૃતિ યુગ્મના સમિપત ઉપકારક છે તેમ ઉત્તમ પ્રયાજ પણ યજ્ઞમાણ્ય અન્નપાદિ સંસ્કાર દ્વારા ઉપકારક છે. ॥ ૧૪ ॥

લિહ્નદર્શનાચ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિહ્નદર્શનાત) વિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આત્મા સ્વર્ગમાં આ પ્રભાણે નિગદ છે. સ્વાહા અગ્નિમ્ । સ્વાહા સોમમ્ । સ્વાહા શશિવત્ । સ્વાહા સરસ્વતીમ્ સ્વાહા પૂષ્ણમ્ । આ નિગદ દેવતા સંસ્કાર પક્ષે માનવામાં આવે તો ૯૪ યોગ્ય થાય છે. જો અતિદેવતા સ્વરૂપી પ્રાકૃત નિગદની પ્રતિષ્ઠા માનવામાં આવે તો ઉક્ત પાઠ નિર્ધારક થઈ બીજા માટે ઉત્તમ પ્રયાજ સંસ્કાર કર્યો છે.

‘ અગ્નિયામનું આરાદુપકારકત્વ છે. ’ એ અધિદેવતાનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

તથાડડ્યમાગાગ્નિરપીતિ ચેત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તથા) ઉત્તમ પ્રયાજવત્ (અગ્નિમાગમિ) આબજ માગની અંદર આવેલો અગ્નિયાગ (અગ્નિ) પણ સત્તિપત્ત ઉપકારક નજરેનો ઉપકારક છે (કિતિ ચેત્) જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—આબજમાગમાં આવેલો અગ્નિયાગ પણ સત્તિપત્ત ઉપકારક ॥ જો એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વ્યપદેશાદ્ દેવતાન્તરત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વ્યપદેશાત) નિગદમાં નિર્દેશ હોવાથી (દેવતાન્તરત્) પ્રધાન દેવતાથી વિષ્ણુ દેવતા છે.

ભાવાર્થ :—નિગદ અર્થાત્ વાક્ય-પાઠ આ પ્રભાણે છે. અગ્નિમમ ગાવહ । સોમગાવહ । અમિમાવહ । આમ જે વખત અગ્નિનું આવાહન છે. સૌક વ્યવહારમાં જો આવા વાક્યો હોય જેમકે પ્રાજ્ઞા ધ્યાનત્ । શ્વર ગાવત । પ્રાજ્ઞા ગાવત આમ જે વખત પ્રાજ્ઞા આવે. એમ કહેવાથી જે પ્રાજ્ઞા વ્યક્તિઓને બોધ થાય છે, તો ઉપર વૈદિક વાક્યોમાં જે વખત અગ્નિનું આવાહન છે તેથી જે અગ્નિઓ જણાય એ સ્વાભાવિક છે. આ કારણથી મુખ્ય અગ્નિ દેવતાથી વિષ્ણુ અગ્નિનો માગ હોવાથી તે આરાદુપકારક અર્થાત્ પદ્મપદ્મ સંબંધથી ઉપકારક છે. મુખ્ય ઉપકારક નહીં. ॥ ૧૭ ॥

સમવાચ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમવાચ) આરાદુપકારક પદ્ધતિઓમાં આબજમાગમિનો પાઠ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આરાદુપકારક પદાર્થો બીજી મળ્યાબ્યા છે ત્યાંજ આબજમાગો પણ મળ્યાબ્યા છે તેથી સમજાય છે કે આબજમાગમિ માત્ર પણ આરાદુપકારક છે. પાઠ આ પ્રભાણે છે. જાનીપૂ વા હતી ચક્ષુચ ચક્ષુચરો ચક્ષુચો વા હતો ચક્ષુચ ચક્ષુચમાયો ચક્ષુચમાનુવાચો હ્યમન્તે વર્મા સદગાય વિન્તે ” આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આપાર આદિ ચો આબજમાગમિ માત્ર પણ આરાદુપકારક છે. ॥ ૧૮ ॥

‘ પશુપુરોહિત યાગ પશુ દેવતા સંસ્કારક છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પશાયપોતિ ચેવ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પશૌ અપિ) આન્વયભાગાગ્નિ યાગ જેમ આરાદ્યપકારક છે તેમ પશુ પુરોહિતમાં પણ આરાદ્યપકારક છે. (સ્તિ ચેત) એ એમ માનવામાં આવે તે.

ભાવાર્થ :—આન્વયભાગાગ્નિ યાગ જેમ આરાદ્યપકારક છે તેમ પશુનું જેમાં જ્ઞાન કરવામાં આવે છે અને પુરોહિતનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે તે પણ આરાદ્યપકારક છે. ॥ ૧૯ ॥

ન તદ્વૃત્તવચનાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (તદ્વૃત્તવચનાત્) એક દેવતા પ્રતિષ્ઠાક વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યદ્યેવમ્, યન્મુઃ તદેવમ્ પુરોહિતઃ આ વાક્યથી જાનેલી દેવતા અર્થાત્ એક જ દેવતાનું સ્મરણ કરી જ્ઞાન અને ત્યાગ થયો હોવાથી આરાદ્યપકારક નહીં પણ તે યાગ સંસ્કારક છે. ॥ ૨૦ ॥

લિહ્નિદર્શનાથ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(લિ) અને (લિહ્નિદર્શનાત્) લિંગમૂલ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એક દેવતા હોવાનાં વાક્યો પણ છે. જેમને હિન્દુ સુદિ પશ્ચિમ સુદિ કહેવાય. ॥ ૨૧ ॥

દરીથી પૂર્વપક્ષ. શુળો વા સ્વાત્કપાલવદ્ શુળમૂલવિકારાથ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષલોક છે. (શુળઃ) દેવતા અંગ છે (કપાલવદ્) એક જ કપાલ દ્વિઃકપલમાં અને દ્વિપત્તા ઉપવચનમાં અંગ છે તેમ, (લિ) અને (શુળમૂલવિકારાત્) શુભૂત અગ્નિયોગીયનો વિહાર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ એક કપાલ કપલમાં અને દ્વિપત્તા વપનમાં શુભૂત છે તેમ અગ્નિયોગ દેવતા અગ્નિ યજ્ઞ પશુચામ અને પુરોહિત યાગમાં શુભૂત થશે, માટે પશુપુરોહિત આરાદ્યપકારક છે. અને દેવતા યાગનું અંગમૂલ છે. ॥ ૨૨ ॥

પૂર્વપક્ષનું ખંડન અપિ યા શોષમૂલત્વાત્ સ્વાત્ સ્વાત્કપાલવદ્ શુળ-
મામર્થ્યયોગાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અપિ યા તત્સંસ્કારઃ) દેવતા સંસ્કાર (પ્રત્યેવ) પ્રતીત થાય છે. (શોષમૂલત્વાત્, યાગ દેવતાનું) અંગ હોવાથી. (સ્વાત્કપાલવદ્) સ્વાત્કપાલવદ્ અંગ નિષ્ણાતા જેમ તે દેવતાસંસ્કાર માટે માનવામાં આવે છે તેમ. (શોષમાર્થ્યયોગાત્) જે જે અંગ હોય તે તેના અર્થ એટલે પ્રયોજન સાથે સંબંધ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત કર્મ આરાદ્યકારક નથી પણ દેવતા સંસ્કારને માટે છે. દેવતા પ્રયોજનવતી છે. સ્વાદ્વાકાર ચ્છદ્યચ્છાદ્ય જેમ દેવતા સંસ્કાર માટે છે તેમ ઉક્ત કર્મ પણ દેવતા સંસ્કાર માટે છે. જે જે અંગ હોય છે તે તે બધા જ પ્રયોજન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. માટે ઉક્ત ચામરૂપ કર્મ આરાદ્યકારક નથી, પણ સંસ્કારક છે. ॥ ૨૩ ॥

દ્યુદ્વચ્ચનં ચ વિપ્રતિપત્તૌ તદર્થત્વાત ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિપ્રતિપત્તૌ) પણ પુરોહાદ્ય અને દેવતાની વિપ્રતિપત્તિના સંબંધમાં (દ્યુદ્વચ્ચનમ્) બૃહ-અંગમેષ વચન (તદર્થત્વાત) સંસ્કારપદાર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ પ્રમાણે વચન સંબંધીય છે. ચદ્વે સૌત્રામણે ચુદ્વે તદર્થે સચ્ચદમ્ ” આ વચન સંસ્કારપદાર્થમાં જ અતુકુળ થાય છે. આરાદ્યકારકપદાર્થમાં ‘ દ્યુદ્વ ’ શ્લેષુ એ અતુકુળ ન છે. દ્યુદ્વ એટલે બૃહદ્વચ્ચન. આરાદ્યકારકપદાર્થમાં અંગમેષ લેખ થતો નથી માટે બૃહદ્ વચનનું કથન હીક નથી એટલે સંસ્કારપદાર્થમાંથી એજ ચોક્કસ છે. ॥ ૨૪ ॥

શુણેઽપિ ચેત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(શુણેઽપિ) શુણપદાર્થમાં પણ લેખ સમાન છે (ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો. ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—પુરોહાદ્ય વાગમાં દેવતા પ્રત્યે શુણવાદ માનવામાં આવે તો ? ઉક્ત લેખ સમાન થઈ જાય છે અર્થાત્ સંસ્કારપદાર્થમાં પણ ચુદ્વચ્ચન અર્થોચ્ચ છે, માટે ચદ્વે દ્વિત્વસ્કાત્પક્ષે ચુદ્વચ્ચનમર્થવાદ એવમિતરિત્તિત્તિ એમ સામ્યકાર કહે છે. એટલે કે જેમ સંસ્કાર પદાર્થમાં ‘ ચુદ્વ ’ વચન અર્થવાદ છે તેમ આરાદ્યકારક પદાર્થમાં પણ અર્થવાદ જ છે. ॥ ૨૫ ॥

માસંહાનાત્ કપાલપત ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ભસંહાનાત્) ઢાનિ નથી (કપાલપત) કપાલ પેટે.

ભાવાર્થ :—આરાદ્યકારક પદાર્થમાં લેખ જતાવે છે. જેમ એક કપાલથી દુગ્ધનું ઉપવપન કરવાથી અન્ય કપાલને કઈ ઢાનિ નથી તેમ અન્ય દેવતામાં પુરોહાદ્ય વાગ કરવામાં પણ અંતરતાને ઢાનિ નથી. એટલે આરાદ્યકારકપદાર્થમાં ચુદ્વચ્ચન નિરર્થક પડે છે અને સંસ્કારપદાર્થમાં સાર્થક થાય છે, માટે દેવતાસંસ્કારપદાર્થ જ ચોક્કસ છે. ॥ ૨૬ ॥

મદ્વાણાં ચ સમ્પ્રતિપત્તૌ સદ્વચ્ચનં તદર્થત્વાત ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મદ્વાણામ્) મદ્વાણામક પાત્રની (સમ્પ્રતિપત્તૌ) દેવતા વિપ્રતિપત્તિમાં (સદ્વચ્ચનમ્) તે વચન છે. (તદર્થત્વાત) દેવતાસંસ્કારક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કૌત્રામણિમાં મદ્વાણા દેવતામાં વિવાદ નથી અને એ મદ્વાણા પુરોહાદ્ય સંબંધી વચન છે. મદ્વાણોદગ્ધા દોલે વચ્ચ : ૧ એટલે કે મદ્વ અને ચુદ્વ બન્ને દેવતા સંસ્કારને માટે છે. માટે સંસ્કારપદાર્થ જ ચોક્કસ છે. ॥ ૨૭ ॥

મહામાયે ચ તદ્વચનમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મહામાયે) મહત્તા અભાવમાં (તદ્વચનમ્) તે વચન છે.

ભાવાર્થ :—જો મહ દેવતાના સંસ્કારને માટે છે તો પુરોગાથ પશુ દેવતાના સંસ્કારને માટે ॥ નૈતસ્ય પશોર્મહં શૂદ્ધન્તિ આ વાક્ય મહત્તા અભાવનું સૂચન કરે છે અને જો અભાવનું પ્રયોજન એ ॥ ૬ મહ અને પુરોગાથનું પ્રયોજન એક જ છે. ॥ ૨૮ ॥

દેવતાયાશ્ચ હેતુર્થ પ્રસિદ્ધં તેન દર્શયતિ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દેવતાયા હેતુર્થમ્) દેવતા હેતુ તરીકે છે એ (પ્રસિદ્ધમ્) પ્રસિદ્ધ છે (તેન દર્શયતિ) નેનાથો બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિદેવતાએ પશુઓ દોષ છે અને પુરોગાથ પશુ અગ્નિદેવતાંક છે. બાળેયા હિ પુરોગાથા મવન્તિ । બાળેયા હિ પશવ । આ ઉપરથી પશુ નિહ થાય છે કે પુરોગાથોની દેવતા સંસ્કારાર્થતા છે. અગ્નિરવશ્ય પદમાત્માનું નામ રમણ કરીને પશુનું જ્ઞાન દેવામાં આવે છે અને ઐશ્વર્ય પદમાત્માનું રમણ કરીને પુરોગાથોના દોષ કરવામાં આવે છે એ આવ છે. ॥ ૨૯ ॥

અવિરુદ્ધોપસિદ્ધિર્થાવસેઃ શૃતવદ્ગુણમૃતવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ઉપસિદ્ધિઃ) પ્રધાનભૂત અન્યોપોમીય ધર્મોની ઉપપત્તિ (અવિરુદ્ધ) અવિરુદ્ધ છે. (અર્થાક્ષેઃ) પ્રધાનભૂત હોવા છતાં પ્રાકૃત કાર્ય થાગ સિદ્ધ ન કરતા ધર્મ સાથે સંયુક્ત ધર્મો. (શૃતવત્) જેમ દધિ અને દૂત પ્રણીતા કાર્ય કરતા ધર્મની સાથે સંયુક્ત થાય છે. તેમ (ગુણમૃતવિકારઃ સ્યાત્) પ્રાકૃત અન્યોપોમીયના વિચાર પશુ થાગ છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિ અને સોમ પ્રધાન હોવા છતાં પ્રાકૃત અર્થાત્ પ્રકૃતિ થાગ કાર્ય કરવામાં ક્ષમભૂત થાય છે. અબુધ્યેષ્ટિમાં પ્રધાન ક્રમવાચ સંસ્કારને માટે કરવામાં આવતી પ્રણીતાના ધર્મો પ્રધાન કર્મમાં જ થાય છે. હવે એ છે કે જે ગુણભૂત હોય તેના ધર્મ પ્રધાનને પશુ થઇ શકે છે. ॥ ૩૦ ॥

સદ્વચનઃ સ્યાદુભયોઃ શ્રુતિમૂલત્વાદ્ વિપ્રતિપત્તૌ તાદર્શ્યાદ્

વિકારત્વમુક્તં તત્સાર્થવાદત્વમ્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) થાગ (દ્વયઃ) બે પ્રયોજનવાળો (સ્યાત્) હે ય છે. (ઉભયોઃ) બંને અર્થ (શ્રુતિમૂલત્વાદ્) વેદ વિહિન છે (વિપ્રતિપત્તૌ) સંશયમાં (તાદર્શ્યાદ્) ઉભયાર્થક થાગ સમજવો (વિકારત્વમ્ ઉચ્ચત્) વિકૃતિ થાગ પશુ તેને માટે જ છે. (તત્સ અર્થવાદત્વમ્) જ્યોતેવ ઇત્યાદિ વાક્ય અર્થવાદ છે.

ભાવાર્થ :—પશુ થાગ બે પ્રયોજનને માટે છે એક તો પશુઓનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે તેના ઉપર ઉપકાર થાય છે અર્થાત્ તેના આત્મમાં સતોષ રૂપ સંસ્કાર થાય છે અને બીજું થાગ કરનારમાં ત્યાગ સહિત આપવાથી તેના આત્મની શુદ્ધિ થાય છે. ॥ ૩૧ ॥

વિપ્રતિપત્તૌ તાસામાખ્યાવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિપત્તૌ) નવાં સરેલ હોય ત્યાં (તાસામ્) દેવતાઓનાં (આખ્યા-
વિકારઃ) નામનો વિકાર (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—૪૬૬દિ શબ્દો પશુ દેવતાઓના જ વાચક છે. સરસ્વતી દેવતાક નિમામાં
જણાવ્યું છે કે વિષ્ણુ સ્વયંચ મુનિનઃ આ ઠેકાણે 'વૃક્ષમ' શબ્દ જુલવ સંજ્ઞના અર્થને
જણાવે છે. પશુઆદિનો કોઈ જુલો દેવ નથી. ૪૬૬દિ પરમેશ્વરસ્વરૂપ દેવનાં નામ છે માટે
સર્વનો દેવ બિન બિન નામે ઓળાતો એક જ છે. ॥ ૩૨ ॥

અભ્યાસો યા પ્રયાજ્ઞદેકદેશોઽન્યદેવત્યઃ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (અભ્યાસઃ) પુરોહિત યાગનો અભ્યાસ યરી (પ્રયાજ્ઞવત્)
પ્રયાજ પેટે, (દેકદેશઃ) એકદેશ (અન્યદેવત્યઃ) બિન દેવતાવાળો છે.

ભાવાર્થ :—દેવતા સરકારપદમાં આખ્યાયે. વિહાર કરવલી જરૂર નથી. અભ્યાસ
એ પુરોહિતયાગસ્ય અભિવ્યક્તિ પુરોહિત યાગનો અભ્યાસ યરી, તે યાગમાં અતિદેય ચાખતી
દેવતા અને પુરોહિતની પ્રાપ્તિ થાય છે. યજુરેવતાયા અન્યદેવત્યં વિધીયતે મહા પશુ દેવતાને મહ
રૂપ અન્ય દેવતુ' વિધાન છે. અને પુરોહિતસ્ય અન્ય દેવતાઃ પુરોહિતના બિન દેવતા છે. પશુ-
યાગમાં પાંચ પ્રયાગે કલા છે, તેના અગ્રાર કરવાના હોય છે, તે તે પાંચનો અભ્યાસ કર્યા
પગર અગ્રારની સંખ્યા થતી નથી માટે જેમ પ્રયાગોનો અભ્યાસ કરી અગ્રારની સંખ્યા
દરવામાં આવે છે તેમ યાગનો અભ્યાસ કરી બિન દેવતા અને બિન દેવનો સંમંધ કરી
ચકામ છે. માટે પશુપુરોહિત યાગ દેવતા સંસ્કરને માટે છે આ જીર્ણધે વિરોધ જાણવાની ઇચ્છા
રાખનારે યાગર લાખ આદિ પ્રયોગો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

સૌર્વિયાગમાં 'ચરુ' શબ્દનો અર્થ 'ઓહન' છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

ચરુદ્ધિવિવિકારઃ સ્વાદિજ્યાસંયોગાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ચરુઃ) ચરુ શબ્દનો અર્થ (દ્ધિવિવિકારઃ સ્યાત્) હવિષનો વિકાર છે.
(સ્વાદિજ્યાસંયોગાત્) યાગનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—'સૌર્વ' ચરુ નિર્વપેદ' આ વાક્યમાં જે ચરુ શબ્દ આપ્યો ॥ તેને
અર્થ હવિષનો વિહાર થાય છે. એટલે કે જે કામ પુરોહિત કરે છે તે કામ ચરુ કરે છે
પ્રકૃતિયાગમાં પુરોહિત જતાઓ છે જ્યારે સૌર્વયાગરૂપ વિદ્યુતિમાં 'ચરુ' જતાઓ છે.
ભાર એ છે કે ધાન્યમાંથી બનાવેલા કોઈ ખાવા લાખક પદાર્થનું નામ ચરુ છે. ધર્મતે
મન્યવે જ ચરુ ॥ ૩૪ ॥

પ્રતિદિપ્રવહણાન્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(પ) 'ચ' શબ્દ પૂર્વપક્ષને સચરે છે. (પ્રતિદિપ્રવહણાન્) પ્રતિદિપી
'ચરુ' શબ્દનો અર્થ માનવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—હોઽભ્યન્નદાર્ઙ્ય ચરુ શબ્દનો અર્થ રચાલી અર્થાત્ તપેતી થાય છે. ત્ત્વા દ્યોતી ચક્ર ઇત્યાદિ સમભાર્થ છે. આ દાખ્યતી ચરુ શબ્દનો અર્થ ' રચ લી ' કરવો એજ ન્યાય છે. ॥ ૩૫ ॥

સિદ્ધાંત ૫૬. ઓદનો.વાઽન્નસંયોગાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઓદનઃ) ચરુ શબ્દનો અર્થ ઓદન થાય છે. (અન્નસંયોગાત્) અન્ન અર્થાત્ અદનીય પદાર્થનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચરુ શબ્દનો અર્થ ઓદન એટલે ભાત જ આ ઠેકાણે સમજવો. ખાવા લાયક પદાર્થથી જ શિષ્ટ પુરુષો વાગ કરે છે. ॥ ૩૬ ॥

ન દ્રવ્યત્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) નદિ (દ્રવ્યત્યાત્) ચરુ શબ્દથી હવિર્વિહાર સમજવો ન જોઈએ, એમ સમજવાથી ચરુ શબ્દના અનેક અર્થ માનવા પડે.

ભાવાર્થ :—જો ચરુ શબ્દનો અર્થ હવિર્વિહાર અર્થાત્ અદનીય પદાર્થ માનવામાં આવે તો તેના બે અર્થ માનવા પડે, કારણ કે પ્રસિદ્ધિ તો રચાણીમાં જ છે, એક શબ્દના એક કરતા વધારે અર્થ માનવા એ અન્યાય છે. ॥ ૩૭ ॥

કપાલવિકારો વા વિશયેઽર્થોપપત્તિર્યામ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (કપાલવિકારઃ) કપાલનો વિકાર છે (વિશયે) સંશય હોવાથી (અર્થોપપત્તિર્યામ) અર્થ અને ઉપપત્તિ એમાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચરુ શબ્દના અનેક અર્થ માનવાના લાયકી તેના અર્થ કપાલનો વિકાર માનવો યોગ્ય છે. સંયોદેશ્વક દરિના આધાર રૂપની ઉપપત્તિ રતી હોવાથી અને અપદ્યુતી યોગ્યતા હોવાથી ચરુ શબ્દનો અર્થ કપાલનો વિકાર અર્થાત્ કપાલ જેવો ઠાણ પદાર્થ માનવો જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥

શુણ્મુલ્યવિશેષાશ્ચ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (શુણ્મુલ્યવિશેષાઃ) શુણ્ મુખ્યનો વિશેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિ શાસ્ત્રમાં કપાલ અને પુરોહિત જન્મેનું વિધાન છે. સૌમ્યયાગરૂપ વિકૃતિ શાસ્ત્રમાં અતિદેશ સામ્યથી જન્મેની પ્રકૃતિ થાય છે. પણ વિકૃતિશાસ્ત્રમાં ચરુ શબ્દનો પ્રયોગ છે એટલે એમાંથી એકનો બાધ જરૂર થવો જોઈએ. કાંતે કપાલના રચનામાં ચરુ રૂપ અર્થ હોવે. જોઈએ કાંતે પુરોહિતને ઠેકાણે ચરુ શબ્દનો અર્થ હોવો જોઈએ. જો કપાલનો બાધ માનવામાં આવે તો અર્થમાં બાધ થાય છે અને પુરોહિતનો બાધ થાય તો પ્રધાનનો બાધ થાય છે કારણ રચાય અને પુરોહિત આ જન્મેમાં પુરોહિત એ પ્રધાન છે. હવે પ્રધાનનો બાધ કરવા કરતાં અર્થનો બાધ કરવો ઠીક છે. મારે કપાલની જગ્યાએ તેના જેવો ઠાણ અર્થ ચરુ શબ્દનો વાચ્ય હોવો જોઈએ. આ પણ પૂર્વપક્ષનો મત છે. ॥ ૩૯ ॥

તચ્છુતો ચાન્યહવિષ્ણુત ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તચ્છુતો તેની શ્રુતિમાં (ચ) અને (અન્યહવિષ્ણુત) અન્ય હવિષ્ણુતો સંબંધ છે, થી પણ ચરુ રુચ્છનો અર્થ હવિષ્ણુ જ થાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રાજાપત્ય ધૃતે ચરુ નિર્વપેત શતં ષ્ણલમાયુષ્કામઃ । વાક્યમાં કૃષ્ણકણ્ઠ હવિર્વાચક છે અને ચરુ રુચ્છ પણ તેના સાથે છે તેથી ચરુ રુચ્છનો અર્થ હવિષ્ણુ જ થાય છે ॥ ૪૦ ॥

લિજ્જદર્શનાથ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિજ્જદર્શનાથ) લિંગ વાક્ય પણ આના સંબંધમાં સંબંધાય છે.

ભાવાર્થ :—શૃતિયે કુચે પ્રિયંગ્વં ચરુ નિર્વપેદ મસ્ત્યો પ્રાવકામઃ । આ લિંગ વાક્યમાં ' પ્રિયંગ્વ' એ ચરુનું વિશેષણ છે. જે પ્રિયંગુમાંથી અને તે પ્રિયંગ્વ, પ્રિયંગુ રુચ્છ ધાન્યવિરોધનો વાચક છે. આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ સમગ્ર થાય છે કે પ્રિયંગુધાન્યમાંથી બનાવેલો ચરુ. આ ચરુ એ હસ હવિષ્ણુ વાચક જ છે પ્રિયંગુ એટલે ઠામ. તેમાંથી હોમને માટે બનાવેલો પદાર્થ. ॥ ૪૧ ॥

ઓદનો વા પ્રયુક્તવાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઓદનઃ) ચરુ રુચ્છનો અર્થ ઓદન જ થાય છે (પ્રયુક્તવાત્) દેવતાવત્થ તદિત પ્રત્યક્ષને પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—' સૌમં ' આ રુચ્છમાં સુમં રુચ્છને ચ તદિત પ્રત્યક્ષ થયેલો છે એટલે જે પદાર્થનો દેવતા સુમં છે તે સુમંને હૃદયોને જે હવિષ્ણુનો ત્યાગ થાય છે તે તદિત્ મીઠું રહેવાય છે. ॥ ૪૨ ॥

અપૂર્વવ્યવદેશાથ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અપૂર્વવ્યવદેશાથ) અપૂર્વનો વ્યવદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યઃ જમ્યેતામુર્મિદ્ધોકે કાપ્તુવામ્, ॥ પુરોગતં કુર્વત ચઃ વામવેતાસ્મિદ્ધોકે કાપ્તુવામિતિ ચ ચરુ કુર્વત । આ વાક્યમાં પદ્મોક્તમાં તદિ ઉચ્છનાર પુરાકાશ બનાવે અને આ ભોક્તમાં તદિ ઉચ્છનાર ' ચરુ ' બનાવે. આ ઉપરથી સમગ્ર થાય છે કે પુરોગત જેવું હવિષ્ણુ ચરુ છે. ॥ ૪૩ ॥

તથા ચ લિજ્જદર્શનમ્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તેમજ (લિજ્જદર્શનમ્) લિંગ વાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રયજીદેશ્વનાદિત્યઃ પ્રાવજીયયદઃ. ' જસુર બામ્યમાગ્ન ચત્રેઃ ' આ વાક્યમાં ચરુ રુચ્છનો અર્થ ઓદન જ છે. આ પ્રમ.એ ચરુ રુચ્છનો અર્થ કપાલ થતો નથી, માટે એ

૧૬ને આ અધિકરણમાં દૂષિત દર્શાવે છે, અને ૨૨૨૬નો અર્થ જોઈને જ છે એ સિદ્ધાંત દર્શાવે છે. ॥ ૪૪ ॥

‘સૌમ્યરુનો પાક રથાલી (તપેલી) માં કરવો.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સ કપાલે પ્રહૃત્યા સ્વાદન્યસ્ય સામુત્ક્રિવાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સઃ) જોઈને (કપાલે) આઠ કપાલોની અંદર પકારવો નેહ્યં. (પ્રહૃત્યા) કારણ કે દર્શપૂર્ણમાસ રૂપ પ્રકૃતિમાંથી કપાલોની જ પ્રાપ્તિ થાય છે (વ) અન (અન્યસ્ય) બીજું કોઈ પાત્ર હોવું એ (અમૃતિસ્વાત્) સાત્ત્વવિકૃત નથી.

ભાવાર્થ :—હવિપૂર્ણ વિકૃતિરૂપ જોઈનેનો પાત્ર પુરોગમની પેઠે આઠ કપાલોમાં કરવો નેહ્યં કારણ પ્રકૃતિપાત્ર જે દર્શપૂર્ણમાસ છે તેમાંથી આત્મેશ સ્વાત્ક્રયો સૌમ્ય વિકૃતિપાત્રમાં જોની (કપાલોની) પ્રાપ્તિ થાય છે. ॥ ૪૫ ॥

અકસ્મિન્ વા વિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અકસ્મિન્) એક જ કપાલમાં પાક કરવો નેહ્યં (વિપ્રતિષેધાત્) આઠનો ભાષ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આઠ કપાલોની સંખ્યાનો ભાષ છે. માત્ર જોઈને જનાવવા માટે એક જ કપાલનો ઉપયોગ કરવો નેહ્યં. જળપુર્ણ થયેલ આત્ર એક જ પાત્રમાં રહેલ છે. દવિપૂર્ણ મટે જે ભાત જનાવવામાં આવે છે તે એક જ કપાલમાં તેવાર થવો નેહ્યં એવું દ્વિતીય પૂર્વપક્ષકારીનું મત્ત્વ છે ॥ ૪૬ ॥

ન ચાઽર્ધાન્તરસંયોગાદપૂર્વે પાકસંયુક્તં ચારણાર્થં કરૌ મયતિ

તત્રાર્થાત્ પાત્રભાતઃ સ્વાદનિયમો વિશેવાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) નહિ (અપૂર્વે) અપૂર્વમાં (અર્ધાન્તરસંયોગાદ) અર્ધાન્તરનો સંયોગ હોવાથી (કરૌ) ચરુમાં (પાકસંયુક્તમ્) પાક સાધન દૃષ્ટાંતો સંયુક્ત જે હોય તે (ચારણાર્થમ્) જળના ધારણને માટે (મયતિ ; હોય છે. (અર્ધાત્) અર્ધાપિત પ્રમાણથી (પાત્રભાતઃ સ્વાત્) પાત્ર ભેગવવું નેહ્યં. (વિશેવાત્ અનિયમઃ) નિયામક કોઈ વિશેષ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જોઈને જનાવવા માટે કપાલની અંદર નથી કારણ કે કપાલ તો અપૂર્ણ માટે અર્ધાત્ પુરોગમને માટે જરૂર છે, કારણ કે, અપૂર્ણપુરોગમ આટલો બને છે, અને તેને જનાવવા માટે કપાલની ઉંચા (અર્ધો) ની જરૂર છે. અર્ધાત્ જોઈને જનાવવા માટે જેમાં એ રથાલ છે તે આધારમાં જળની ઉભાથી ભાત તૈયાર થાય છે. માટે પાણી જેના નેહ્યંતા પ્રમાણમાં રહી શકે એવી કોઈ રથાલ. અર્ધાત્ તો લીનો જરૂર છે. અર્ધાત્ જોઈને જેવું રીધ્ બીજું કોઈ અર્ધિપાત્ર હોવું નેહ્યં. કપાલ એ તો સત્ત્વજન તાપચીના આકારનું હોય છે એમાં ભાત

સાધી શાય નહિ. અમુક જ પાત્ર લેવું એવા કાષ્ટ ખાસ નિયમ ન હોવાથી જેમાં ભાત રાધી શકાય એવું કાષ્ટપણ પાત્ર લેવું. ॥ ૪૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ચરો ઘા લિઙ્ગદર્શનાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (ચરો) ચરુ બનાવવા માટે રચાણી જ નોંધાયે. (લિઙ્ગદર્શનાત્) સિદ્ધવાક્યનું શ્રવણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચરુ બનાવવા માટે યજ્ઞપાત્રમાં વપરાતી રચાણી જ નોંધાયે. ‘વાસુ સ્થાલોપુ સોમાસ્તે ચરવ. ચુ.’ અ વાક્યને ભાવાર્થ એ છે કે સોમચાણીમાં જ ચરુ બનાવવા નોંધાયે એ. લે કે ચરુનું સાધન રચાણી જ છે. કપાલમાં કે કડાઈમાં ચરુ ન બનાવવા નોંધાયે. તસ્માત્ સ્થાલ્મા વદ વ્રતવ્ય હિતિ આ પ્રમાણે આબેકારે પણ સિદ્ધ કરી અ ‘ચુ’ છે. ॥ ૪૮ ॥

‘સૌર્ધચરુમાં પેષણનો આધ છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તસ્મિન્ પેષણમનર્થલોપાત્ સ્વાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(તસ્મિન્) ચરુમાં (પેષણમ્ સ્વાત્) પેષણ થવું નોંધાયે (અનર્થલોપત્) પેષણ રૂપ અર્થને લોપ તેમાં નથી.

ભાવાર્થ :—ચરુમાં પેષણ થવું નોંધાયે, કારણ કે ચોખ્ખામાં પેષણ=ચૂર્ણભાવ શક્ય છે. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અક્રિયા ઘાપ્રપેદેતુત્વાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (અક્રિયા) ચરુ બનાવવામાં પેષણ કર્યાનું નહીં (અક્રિયા હેતુત્વાત્) કારણ કે પેષણ અપ્રપન્ન કારણ છે.

ભાવાર્થ :—જો અપૂર્ણ બનાવવા હોય તો પેષણ અર્થાત્ ચૂર્ણ કરવું જોઈએ ચરુ અર્થાત્ ભાત બનાવવામાં પેષણ ન કરે ન હોવાથી તે કર્યાનું નથી ॥ ૫૦ ॥

‘સૌર્ધચરુમાં સંવપનનો આધ છે.’

વિષ્ણુર્વાત્વાત્ સંવપનમ્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(સંવપનમ્) પાણીથી સંવપન કરવું તે (વિષ્ણુર્વાત્વાત્) વિષ્ણુ બનાવવા માટે છે, માટે તે પણ કર્યાનું નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રતીપત્તિઃ સંવપતિ એ મ ને પ્રકૃતિમાં દેવેનાર્થકર્તૃત્વે દેવે દેવે દેવે બનાવવા હોય તેને માટે છે. અહીં ચરુમાં તેને બાધ છે. ॥ ૫૧ ॥

‘સૌર્ધચરુમાં સંવપનનો આધ છે.’

વિષ્ણુર્વાત્વાત્ સંવપનમ્ ॥

ભાવાર્થ :—દેવસ્ય ત્વા સંવત્સરિ હતાદિથી જે સંવત્સર કરવામાં આવે છે તેનો ૫૭ ચરમાં બાધ છે. ॥ ૫૨ ॥

સંતાપનમઘઃ ઘવળાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(સંતાપનમ્ અથ) સંતાપન ૫૭ નિવૃત્ત થાય છે. (ઘવળાત્) અહીં અપણુ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઘવળાત્કરિણ તપસા તપ્યન્નમ્ ઈત્યાદિથી જે રૂપાલમાં સંતાપન કરવામાં આવે છે તેનો ૫૭ ચરમાં બાધ થાય છે. ॥ ૫૩ ॥

સૌર્ધચરુમાં ઉપધાનનો બાધ થાય છે. ’

ઉપધાનં ચ સાદર્યાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સાદર્યાત્) ઉપધાનનો બાધ છે (સાદર્યાત્) હવિષ્યાને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપધાનનો ૫૭ ચરમાં બાધ થાય છે. રથાલીમાં જ ઉપધાનનો નિર્વાહ થઈ જાય છે. ॥ ૫૪ ॥

સૌર્ધચરુમાં પૃથુ અને શ્લક્ષ્ણનો બાધ છે.

પૃથુશ્લક્ષ્ણે જ્ઞાનપૂર્ણાત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (શ્લક્ષ્ણ) પ્રથમ અને શ્લક્ષ્ણી કર્તૃનો બાધ છે (જ્ઞાનપૂર્ણાત્) કારણ કે તે બંને જ્ઞાનને માટે છે.

ભાવાર્થ :—કરપ્રણવ એનાથી પ્રથમન્વિરતા કરવી અને શ્લક્ષ્ણીકરણ ચિહ્ન કરવું એ ૫૭ અપૂર્ણને માટે હોવાથી અહીં ચરમાં તેનો બાધ છે. ॥ ૫૫ ॥

’ સૌર્ધચરુમાં અબ્યૂહનો બાધ છે.

અમ્બુહ્યોરિપાકાર્યત્વાત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અમ્બુહ) અમ્બુહ (રપરિપાકાર્યત્વાત્) ઉપર પાકને માટે છે.

ભાવાર્થ :—અબ્યૂહ એટલે અપૂર્ણ ઉપર અંશર ભરત નાંખવી એ અપૂર્ણતા ઉપર બાળમાં પાકને માટે છે તેથી તે અહીં ચરમાં કતબ્ નથી. ॥ ૫૬ ॥

’ સૌર્ધચરુમાં જવલનનો બાધ છે. ’

તથા ચ જવલનમ્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તથા) તે પ્રમાણે (જવલનમ્) દર્શની ગુટીથી જવલન કરવું તેનો ૫૭ અહીં બાધ છે.

ભાવાર્થ :—હર્ષની જુડીથી અપૂર્ણ ઉપર જવલન કરવામાં આવે તેનો પણ અહીં ચરુમાં આપ છે, કારણ કે તે પણ ઉપરના ભાગમાં પાક કરવા માટે છે. ॥ ૫૭ ॥

‘ સૌચ્યચરુમાં વ્યુદ્ધત્યાસાદનનો બાધ છે, ’

વ્યુદ્ધત્યાસાદનં ચ પ્રકૃતાવશ્રુતિત્વાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :— ચ) અને (વ્યુદ્ધત્ય બાસાદનેમ્) કપાલમાંથી અપૂર્ણ જુદા પાડી વેદિમાં મૂકવામાં આવે છે તે ક્રિયા ચરુમાં ન કરવી (પ્રકૃતી અશ્રુતિવાત્) પ્રકૃતિમાં શ્રવણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ કપાલેભ્યો વ્યુદ્ધત્ય બાસાદયિતવ્યઃ પુરોઢાશઃ ’ આપું વાક્ય પ્રકૃતિ યાગમાં નથી માટે અહીં ચરુમાં સ્થાપીમાંથી કાઢી ચરુને વેદિમાં મૂકવો એ ક્રિયા પણ કર્તવ્ય નથી, અર્થાત્ વ્યુદ્ધરણુ ૩૫ ક્રિયા ચરુમાં કર્તવ્ય નથી. ॥ ૫૮ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये दशमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः

* अथ मीमांसाया गुर्जरभाष्ये दशमआध्यायस्य द्वितीयः पादः

કૃષ્ણચરુમાં પાકાનુદાન અધિકરણનાં સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. કૃષ્ણલેપ્યર્થલોપાવપાકઃ સ્થાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(કૃષ્ણલેપ) કૃષ્ણચરુમાં (ભર્થલોપર્થ) પાકરૂપ અર્થ સ્થાપિત ન હોવાથી અર્થનો લોપ થાય ॥ તેથી (ભજકઃ સ્થાત્) એનો પાક થતો નથી.

ભાવાર્થ :—કૃષ્ણ ચરુ એટલે સુવર્ણના ઝીણા ઝીણા દાણા હોય ॥ એમાં પાક થઈ શકે નહિ પ્રકૃતો હિ પુરોઢાધાર્યઃ પાકઃ પ્રકૃતિયાગમાં પુરોઢાશને માટે પાક વિધાન છે. કૃષ્ણ ચરુમાં તો પાક વગર પણ કૃષ્ણુલ તો કૃષ્ણુલ જ રહે છે. માટે કૃષ્ણુલમાં પાક કરવો નહિ. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સ્વાદ્વા પ્રત્યક્ષશિષ્ટત્વાત્ પ્રદાનવત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વાત્) થાય છે. (પ્રત્યક્ષશિષ્ટત્વાત્) પ્રત્યક્ષ વિધાન હોવાથી (પ્રદાનવત્) પ્રદાન પેટે.

ભાવાર્થ :—પૃથે ઇત્યયિતિ । પ્રાગ્વપ્ત્યં વહં નિર્વપેત્ પૃથે શત્ત્વજ્ઞાનમાયુક્તમઃ આ પ્રમાણે કૃષ્ણુલમાં પણ પાકનું પ્રત્યક્ષ વિધાન છે માટે કરવું જોઈએ. એ કે એમાં પાક સંભવિત નથી ઘૃતશ્રવણ અદૃશ્ય થશે. કૃષ્ણુલ અદનીય નથી છતાં એનું પ્રદાન કરવામાં આવે છે, તેમ

પ્રાશયે દુત્તમાં અપશ્વ 'કર્તુ'. એ પ્રાશયે અર્થ ઉપજતા કરવામાં આવે તો તો દુષ્કલમાં એ ઉપજ કરી શકાય છે. માટે પ્રાશ કર્તવ્ય છે. ॥ ૨ ॥

‘દુષ્કલમાં ઉપસ્તરણ અને અભિધારણનો અભાવ છે.’

એ અધિકરણનો સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ઉપસ્તરણમિધારણયોરમુતાર્થત્વાદકર્મ સ્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :- (ઉપસ્તરણમિધારણયો) ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ (અનુર્વાચક) સ્વાદુત્તને માટે હોવાથી દુષ્કલ ચરમાં (અર્થ સ્વાત) એનો અસંભવ હોવાથી તે બંને કર્તવ્ય નથી.

ભાવાર્થ :- દુષ્કલ ચરમાં ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ કર્તવ્ય નથી, કારણ કે એ તો હવિષ્માં સ્વાદુત્ત ઉત્પન્ન કરવા માટે છે. દુષ્કલ ચર તો સુવર્ણના ફાણા છે અને તેમાં સ્વાદુત્ત ઉત્પન્ન કરવાનો સંભવ નથી. ઉપસ્તરણ એટલે સૂચમાં હવિષ્ નાખવા પહેલાં જે ધી રેડામાં આવે છે તે અને અભિધારણ એટલે હવિષ્ ઉપર ધી રેડામાં આવે છે તે ॥ ૩ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ત્રિયેત યાડર્થઘાદત્યાત્ તયોઃ સંસર્ગદેતુત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :- (યા) અથવા (ત્રિયેત) ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ બંને કરવા એકબીજા (તયોઃ અર્થઘાદત્યાત્) સ્વાદુત્તરણ એ તો માત્ર અર્થઘાદ જ છે. (સંસર્ગ દેતુત્વાત્) સ્વાદુત્તરણ બોધ પ્રાશયી માત્ર હવિષ્ની સાથે સંબંધ જ જણાવ છે.

ભાવાર્થ :- ચતુષ્પલ્લગ્નિ, અભિધારણિ અમૃતમૃતિમેરેવાં કયોતિ આ સ્વાદુત્ત બોધ પ્રાશય તો કેવળ અર્થઘાદ જ છે. ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ આ બંને કર્મ કેવળ હવિષ્ની સાથે સંબંધ કરવા માટે જ હોય છે. માટે એ બંને પદાર્થો કરવા જ એકબીજા. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અર્થમ યા ચતુર્મિરાસિવચવાત્સ પૂર્ણ

પુનઃપુનરવત્તમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :- (યા) અથવા (અર્થમ) એતુ અનુધાન કર્તવ્ય નથી (ચતુર્મિરાસિવચવાત્) ચારથી વધારે વચનનું અપશ્વ થાય છે તેથી (સદ્) તે એ સાથે (પૂર્ણમ) અવધાન કરવાથી અનુરવત્ત પૂર્ણ થાય છે (પુનઃપુનરવત્તમ્) તો ૫થી આગળ દુષ્કલથી અવધાન કરવામાં તેનો વ્યાપાર થાય છે.

ભાવાર્થ :- ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ કર્તવ્ય નથી, કારણ કે ચાર દુષ્કલ ॥ અને ચાર અવધાન છે. એક એક દુષ્કલ લેવાથી ચાર અવધાન થાય જાય છે માટે ઉપસ્તરણ અને અભિધારણની નિશ્ચિત થાય છે. બે બે બંને ક્રિયા સાથે અવધાન કરવામાં આવે તો જ્યારે કૃષ્ણાગ્નિ સદ્યપિ ચતુરવત્તમ્ આર્યે એ વચનનો વ્યાપાર થઈ જાય. ॥ ૫ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઉત્પાપન.

ક્રિયા ધાં મુખ્યાવદાનપરિમાણસામાન્યાત્ તદ્ગુણસ્વમ્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ધા) અથવા (ક્રિયા) ઉપરતરણ અને અભિધારણ બન્ને કર્મ કરવાં (મુખ્યાવદાનપરિમાણ) મુખ્ય હવિષ્મતું જે અવદાન કરવામાં આવે છે તેનું પરિમાણ બોધક હોવાથી (સામાન્યા) આકાશપૂરક સામાન્ય હોવાથી (તદ્ગુણસ્વમ્) અંગ છે.

ભાવાર્થ :—ઉપરના સૂત્રમાં જે ચાર કૃષ્ણુલ ખતાવવામાં આયા છે તે તો પરિમાણ બોધક ॥ એટલે કે મુખ્ય હવિષ્મતી કેટલું અવદાન કરવું ? તેના ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે કે ચાર કૃષ્ણુલ જેટલું. પરિમાણ સ્વયં મુલ્ય-અર્થાત્ અંગ હોવાથી મુખ્ય દ્રવ્યને બાધ કરી શકે નહિ. એટલે ઉક્ત બંને ક્રિયાઓ કરવી જોઈએ. ॥ ૬ ॥

તેષાં ચૈકાવદાનત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તેષામ્) ચાર કૃષ્ણુલો જેટલું (એકાવદાનત્વાત્) એક અવદાનનું વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચાર કૃષ્ણુલ જેટલું એક અવદાન કરવું, એમ ચત્વરિ કુળાણિ ખતાવે છે, માટે ઉક્ત બંને ક્રિયાઓની નિવૃત્તિ નથી. ॥ ૭ ॥

આસિઃ સંખ્યાસમાનત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(આસિઃ) આસિવચન (સંખ્યાસમાનત્વાત્) બંને ૧૬માં ચતુષ્કે તો સમાન છે, માટે કૃષ્ણુલનિષ્ઠ સંખ્યા સ્વતિ ૧૨૬ છે.

ભાવાર્થ :—ચતુરવલ્લખ આપ્ત્વા અહીં જે આસિ વચન છે તે તો સ્વતિ બોધક છે. તેથી કંઈ ઉક્ત બંને ક્રિયાની નિવૃત્તિ થતી નથી. ॥ ૮ ॥

સતોસવાસિવચનં વ્યર્થમ્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(સતોઃ) વિષમાન હોવાથી (સુ) સિદ્ધાંતપક્ષને જણાવે ॥ (આસિવચનમ્) સ્વતિ વચન (વ્યર્થમ્) અર્થ છે.

ભાવાર્થ :—જે ઉપરતરણ અને અભિધારણ અવિદ્યમાન હોય તો તે રૂપે સ્વતિ સંભવી શકે, અહીં તો તે વિષમાન છે માટે સ્વતિ સંભવી શકે નહીં. જે વસિષ્ઠ ન હોય તેને વસિષ્ઠ કહેવો એ સ્વતિ છે. વસિષ્ઠને વસિષ્ઠ કહેવામાં સ્વતિ નથી. ॥ ૯ ॥

વિકલ્પસ્ત્વેકાવદાનત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) 'તુ' સજ્ઞ ક્રમેથી પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (એકાવદાનત્વાત્) એક અવદાનનું કથન હોવાથી ઉક્ત બંને ક્રિયાની અનિવૃત્તિ જણાવે છે. માટે (વિકલ્પઃ) વિદ્યેય પ્રતીતિ થાય છે.

આવાર્થ :—આપ્તિ વચન ઉપરતરણ અને અભિધારણને નિર્ણય કરે છે તેમજ એક અવધાન વચન દ્વિતી અને ધર્મેણિ વ્યવસ્થાપિત કરે છે માટે પરિણામે વિરૂધ્ધ જ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

સર્વવિકારે ત્વમ્યાસાનર્થક્યં હવિષો હોતરસ્ય સ્વાદ્યપિ

યા સ્વિષ્ટઋતઃ સ્વાદિતરસ્યાન્યામ્યાત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ટ) ' ટુ ' સંજ્ઞા પૂર્વોક્ત વિરૂધ્ધની અનુપપત્તિ જણાવે છે. (સર્વવિકારે) સર્વ ચાર વખત અવધાનનો વિહાર હોય તો (અમ્યાસાનર્થક્યમ્) અગ્નિ ચત્કાર આ અભ્યાસ નિર્ણયક થઈ જાય (હોતરસ્ય હવિષોદિ સ્વાત્) મહાત્તવાદી પક્ષે તો બીજા હવિષ્યુના અવધાન માટે અભ્યાસ છે એ માનવું થોડું છે. (હવિ વા) અથવા (સ્વિષ્ટઋતઃ સ્વાત્) સ્વિષ્ટઋતને માટે અભ્યાસ અર્થિતાર્થ થશે એ એમ કહેવામાં આવે તો તે જરાજરા નથી કારણ કે (હોતરસ્ય અન્યામ્યાત્વાત્) પ્રધાન પ્રકરણનો ત્યાગ કરી અન્ય પ્રકરણનો સ્વીકાર કરવો એ અન્યાય છે.

આવાર્થ :—પરચરિ ચત્કાર આવેા એ અભ્યાસ ॥ તે ચાર વખત અવધાન કરે તો જ અર્થિતાર્થ થાય. સ્વિષ્ટઋત આદૃતિથી એ અભ્યાસ અર્થિતાર્થ થઈ શકે નહિ, કારણ કે સ્વિષ્ટઋત આદૃતિ તો કૃષ્ણ આદૃતિરૂપ પ્રકરણની બહાર છે. પ્રધાન પ્રકરણનો ત્યાગ કરી અન્ય અર્થ સ્વીકારવો એ અન્યાય છે. ॥ ૧૧ ॥

અકર્મ યા સંસર્ગાર્થનિવૃત્તિવાત તસ્માત્ આપ્તિસમર્થત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) દિદાત પક્ષને સૂચવે છે. (અકર્મ) ઉપરતરણ અને અભિધારણ કર્તવ્ય નથી (સંસર્ગાર્થનિવૃત્તિવાત્) સંસર્ગની નિરૂપિમાટે હોવાથી (તસ્માત્) તેની નિરૂપિ છે અને (આપ્તિસમર્થત્વાત્) ' આપ્તિ ' વચનનું સમર્થન થવું હોવાથી.

આવાર્થ :—પૃથુ પુરાણાદિના સદૃશ અવધાને સૂચના થોડી ન રહે તેને માટે ઉપરતરણ અને અભિધારણ ક્રિયા હાય ॥ કૃષ્ણમાં આદવાનો સંભવ જ નથી, કારણ કે એને સુવર્ણના દાણા છે, એ થોડી ન રહે. માટે એ બંને કર્મ ઉપરતરણ અને અભિધારણની નિર્ણય છે, એનાથી બીજી વખત અવધાનની નિર્ણય સૂચિત થતી નથી. ચાર વખત એ અવધાન કરવામાં આવે તો આપ્તિ વચનને સ્વપિતિ મળી યકાગ પછી એ કીક નથી, માટે કૃષ્ણ-આદૃતિઓમાં ઉપરતરણ અને અભિધારણ રૂપ કર્મ કર્તવ્ય નથી એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૨ ॥

કૃષ્ણસ્ય ચરુમાં ભક્ષણ કર્તવ્યતાનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. મક્ષાણાં જુ મૌત્યર્ષત્વાદકર્મ સ્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ટ) ' ટુ ' સંજ્ઞા પૂર્વપક્ષને જણાવે છે (મક્ષાણામ્) ભક્ષે (મૌત્યર્ષત્વાત્) ભક્ષણનુઅ પ્રીતિ હોવાથી (અકર્મ સ્વાત્) કૃષ્ણચરુમાં ભક્ષણ નથી.

આવાર્થ :—પ્રકૃતિવાચમાં ભક્ષણ વિદિત છે. અર્થાત્ ચરુનું ભક્ષણ ઋતિવજેએ કરવાનું હોય છે, પણ અહીં કૃષ્ણ ચરુમાં ભક્ષણ બાધિત છે. માટે કૃષ્ણ ચરુમાં ભક્ષણ અકર્તવ્ય છે, કૃષ્ણ એ તો સુવર્ણ ॥ એનું ભક્ષણ અયક્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સ્યાદ્વા નિર્ધાનદર્શનાત ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વાત) એમાં પણ બક્ષણ છે. (નિર્ધાનદર્શનાત) નિર્ધાન શબ્દથી તે વિદિત છે.

ભાવાર્થ :—નિરવધન્યતો મક્ષયન્તિ આ વાક્યથી કૃષ્ણ સ્વરૂપ બક્ષણ સિદ્ધ થાય છે. સુવર્ણ રૂપોને ધોમાં બેબેલા હોય છે તેને ચાટવા એજ આ ઠેકાણે બક્ષણ છે. માટે કૃષ્ણ સ્વરૂપ સ્વરૂપ બક્ષણ કર્તવ્ય છે. ॥ ૧૪ ॥

વચનં વાડડગ્યમક્ષસ્ય પ્રકૃતી સ્યાદમાગિત્વાત ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વચનમ્) એ વચન (આગ્યમક્ષસ્ય) આગ્ય અર્થાત્ ધીનું બક્ષણ છે (પ્રકૃતી) પ્રકૃતિમાં (સ્વાત) હોય એમ. (આમાગિત્વાત) આગ્ય સાગી તરીકે નથી.

ભાવાર્થ :—આગ્યમ્ બક્ષણ શક્ય તો છે, પણ પ્રકૃતિ પાત્રમાં આગ્યમ્ બક્ષણ કરવા કહ્યું નથી ત્યાં તો સ્વરૂપ બક્ષણ કરવાનું કહ્યું છે અને કૃષ્ણ સ્વરૂપ શક્ય નથી. ॥ ૧૫ ॥

વચનં વા હિરણ્યસ્ય પ્રદાનવત્ આગ્યસ્ય ગુણભૂતત્વાત ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વચનમ્) ઉક્ત વચન (હિરણ્યસ્ય) હિરણ્ય માટે છે. (પ્રદાનવત્) જેમ અર્ધાનંદ પદાર્થનું પ્રદાન કરવામાં આવે છે તેમ બક્ષણ કરવામાં આવે છે (આગ્યસ્ય) આગ્ય (ગુણભૂતત્વાત) ગુણભૂત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ અક્ષનીય પદાર્થનું પ્રદાન કરવામાં આવે છે તેમ બક્ષણ પણ કરવામાં આવે છે એ કે હિરણ્ય ૩૬૫ તરીકે નિર્દિષ્ટ નથી પણ આગ્ય તો ગૌણ ૩ માટે બક્ષણમાં એનું મહત્ત્વ નથી સ્વરૂપ બક્ષણ પ્રકૃતિમાં બતાવ્યું છે. પ્રદાનનું જ મહત્ત્વ થતું હજી છે. યથા દુષ્કાકૂટે દુષ્કા : તિથિતિ, પ્રહર ચોરમ્. ૪ ડાંગા દગલા ઉપર લાડી છે, ચોરને માર આ વાક્યથી નાકડીથી જ ચોરને મારવાનું સમજાય છે, કારણ કે તે પ્રદાન છે. તેજ પ્રમાણે પ્રદાન સ્વરૂપ બક્ષણીય ૩ અને તેનું બક્ષણ ઠેવી રીતે કરવું તે રીત અને ઉપાય બંને ઉપર કહેવામાં આવ્યા છે. અર્થાત્ ઘીવાળા કૃષ્ણોને મોઢામાં નાખી ચમળવા એજ એનું બક્ષણ છે. આ કારણથી કૃષ્ણ સ્વરૂપ બક્ષણનો સદ્ભાવ છે. ॥ ૧૬ ॥

કૃષ્ણ સ્વરૂપ સહપરિહાર વિધાન અધિકરણ.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વક્ષ્યોપહારે સહત્વં મહ્યમક્ષાણાં પ્રકૃતી વિદ્યત્વાત ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વક્ષ્યોપહારે) ઉપહારે મહ્યમ સમર્પણમ્ આ ઠેકાણે ઉપહારનો અર્થ ખાવાને માટે આપવું એવો થાય છે. એકધા એટલે એકજ સમયમાં પ્રાપ્ત ઇંડાઆદિ દુધિયૂના માર ભાગ કરી આપવામાં (સહત્વં) સહત્વ અર્થાત્ એક સાથે છે (મહ્યમક્ષાણામ્) મહ્ય નામક ઋત્વિજના બક્ષણોના (પ્રકૃતી) પ્રકૃતિ પાત્રમાં (વિદ્યત્વાત) વિદિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિ યાગમાં કરેલા ઇડારૂપ હવિષ્ના ચાર ભાગ કરી બહા નામક હોતાને આપવાના હોય છે એવું પ્રકૃતિયાગમાં જણાવ્યું છે. વિદ્યુતિ યાગમાં પણ અતિદેવ ચાતુર્થી એ પ્રાપ્ત છે. તેમાં ‘એકધા’ વારા કરતી એક એક ભાગ બહાને આપવો કે ચાર ભાગ એક સાથે આપવા ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એવો આપવામાં આવ્યો છે કે ચારેય ભક્ષભાગો એકધા અર્થાત્ એક સાથે આપવો. દુકવાનો અર્થ એક વખત અથવા યુગપત બંને યજ્ઞ થકે છે. એકવખત એ પ્રકાર છે અને એક સાથે એ પણ પ્રકાર છે. વારા કરતી આપવામાં અવશિષ્ટ ત્રણ ભાગોનો ખાધ થાય છે અને એક સાથે આપવાથી બાકી રહેલા ત્રણ ભાગોનો ખાધ થાય છે. ભક્ષ એ પ્રધાન છે અને કાગ અંગ છે. પ્રધાનનો ખાધ કરવા કરતા અંગનો ખાધ કરવો ઠીક છે માટે અહિંપરિહાનું જ વિધાન છે. ॥ ૧૭ ॥

કૃષ્ણસચ્ચરમાં બ્રહ્માનામકઃ કત્વિજને સર્વભક્ષ ભાગાર્પણ અધિકરણ

સર્વાયં ચ તેષામર્ષિકારાત્સ્વાદ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તેષામ) બહા સંબંધી ભાગોનું (સર્વત્ત્વ) સર્વપણું વિદિત છે (અર્ષિકારણ) ઉદ્દેશ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કૃષ્ણસચ્ચરના જેટલા ભાગો હોય છે તે જાણમાં બીજા કત્વિજનેના પણ સંબંધ હોય છે પણ સચ્ચરમાં જણાવે છે તે ભાગમાં બહા નામક કત્વિજનેના જ સંબંધ છે. એટલે અર્ષિકારણ આદિ કત્વિજનેએ એ ભાગોનું ભક્ષણ કરતીવ નથી. ॥ ૧૮ ॥

પુરુષાપનયો વા તેષામવાચ્યત્વાદ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(પુરુષાપનયઃ વા) બીજા પુરુષોનું દૂર બંધન થાય છે. (તેષામ અવાચ્યત્વાદ) તેઓનું વાચ્યત્વ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—બાકી રહેલા હવિષ્માં બ્રહ્માને સંબંધ હોવાથી બીજાઓના સંબંધની નિવૃત્તિ થાય છે. બીજા કત્વિજને તો અવાચ્ય છે, અર્થાત્ અમૃત છે. ॥ ૧૯ ॥

ભક્ષણભાગોનું ભક્ષણ તે તે નક્કી કરેલા સમયે બ્રહ્માએ કરવું. એ અધિકરણ.

પુરુષાપનયાત્સ્વકાલમ્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(પુરુષાપનયા) અન્ન કત્વિજનેના સંબંધ ॥ ૨૦મા પછી (સ્વકાલમ્) તે તે સમયમાં બ્રહ્માએ તેનું ભક્ષણ કરવું.

ભાવાર્થ :—જક્ષના બધા ભાગો બ્રહ્માએ જ કરવાના હોય છે બીજા કત્વિજનેને નહિ. જે ભાગનો જે સમય વિદિત તે કાળમાં તે ભાગનું ભક્ષણ કરવું. બ્રહ્માએ એક જ કાળમાં બધા ભાગોનું ભક્ષણ કરવું નહિ. પ્રકૃતિમાં જ કાળનું વિધાન થયું છે તેનો ભંગ કરવો નહિ. ॥ ૨૦ ॥

બ્રહ્મભક્ષમાં ચતુર્ધિકરણ આદિનો અભાવ છે. એ
અધિકરણનું સૂત્ર.

વર્ણ્યવાદિમાગઃ સ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વર્ણ્યવાત) એક બ્રહ્માનામક જતિજને માટે જ સર્વ ભાગો હોવાથી
(અવિભાગ સ્યાત્) નિર્દેશ કરવાની જરૂર નથી.

ભાવાર્થ :—‘દ્વં પ્રણે’ આ બ્રહ્માને માટે છે. આદેશ નિર્દેશ પશુ કરવાની જરૂર
નથી. પ્રકૃતિમાં તે આરે જતિજનેના ભક્ષભાગ સાથે સંબંધ હોતો તેથી “આ બ્રહ્માને”
“આ અકલ્પ્યને” આવી રીતે નિર્દેશ કરવાની જરૂર હતી. પણ અહીં તે બધા જ ભાગો
બ્રહ્માના હોવાથી ઉક્ત નિર્દેશ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૨૧ ॥

જતિજ્ઞાનની આનંદિના અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ક્ષતિવિદ્વાનં ધર્મમાશ્રયં સ્યાદ્ દદાતિ સામર્થ્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ક્ષતિવિદ્વાનમ્) જતિજનેને જે દાન આપવામાં આવે છે તે (ધર્મમાશ્રયં)
કેવળ ધર્મને માટે એટલે અદ્વૈતને માટે (સ્યાત્) છે. (દદાતિ સામર્થ્યાત્) દદાતિનું સામર્થ્ય
અદ્વૈતને માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—ક્ષતિવિદ્વાનો દક્ષિણા દદાતિ આપું વચન પ્રકૃતિયોગમાં શ્રુત છે. તે
અદ્વૈતને માટે છે કે આનંદિને માટે. આનંદિ એટલે વેતન આપીને કાપની પાસે કામ લેવું તે.
જતિજનેને ધન આપી જે કામ કરાવવું તે આનંદિ કહેવાય છે. ધર્યા પરિવ્રજ વચીકાર જાનતિઃ ।
આમાં પૂર્વપક્ષ અદ્વૈતને માટે દક્ષિણા માને છે. અજ અને સુવર્ણ આદિનું જે દાન કરવામાં
આવે છે તેને અદ્વૈત માટે અનવામાં આવે છે અર્થાત્ પરસેકર્મ સુખની પ્રાપ્તિ માટે દાન
હોય છે. ॥ ૨૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પરિકર્યાર્થ યા કર્મસંયોગાલોકવત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (પરિકર્યાર્થમ્) આનંદિને માટે છે. (કર્મસંયોગાત્) કર્મ
સાથે સંબંધ હોવાથી (લોકવત્) જેમ સોઠ વ્યવહારમાં કામને બદલે આપવામાં
આવે છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જે દક્ષિણા આપવામાં આવે ॥ તે કામ કર્યું તેના બદલે છે માટે
ભૂતિરૂપ અર્થાત્ વેતનરૂપ છે. સોઠ વ્યવહારમાં જેમ કાપની પાસે કામ કરાવી પછી તેના
બદલામાં દરાવેલું ધન આપવામાં આવે છે એ કંઈ અદ્વૈત માટે નથી તેમ જમમાં દક્ષિણા પણ
અદ્વૈતને માટે નથી, પણ દ્વૈત કર્મના બદલાના રૂપમાં છે.

દક્ષિણાયુક્તવચનાઞ્ચ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (દક્ષિણાયુક્ત વચનાઞ્ચ) દક્ષિણાયુક્ત વચનપૂર્વિકા આનું
વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણ આપવાથી જાતિને કર્મો કરાવે છે. આથી ૨૫૯ થાય છે કે દક્ષિણ પરિક્ષને માટે છે અને તેનું ફળ દૃષ્ટ છે. અદૃષ્ટ નથી. ॥ ૨૪ ॥

ચરિત્રીતવાચ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પરિતીતવાત્) પદ્ધિત વચન થયું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણચરિત્રીત જાતિનો રાજ્યમ્તિ દર્શિયુઃ આપવાનું વચન આપીને વરણી કરવામાં આવેલા જાતિને કર્મો કરાવે છે. આ વચન થયું દક્ષિણ દૃષ્ટ અર્થને માટે જ છે એમ મૂલ્ય છે. ॥ ૨૫ ॥

સમિધન્વે ચ મૃતિચ્ચનાત ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમિધન્વે) ચ આથી પ્રાપ્તધનમાં (મૃતિચ્ચનાત) કૃતિદર્શને પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દ્વાદશમાત્રી ર્દક્ષિણ મૃતિ કરીત દક્ષિત થયેલો થળમાન બાર રાત્રિ કુધી બીજા પાસેથી જાતિવર્ને આપવાની દક્ષિણાપ કૃતિ મામતી બોલે એ કૃતિ દૃષ્ટ પરિક્ષ અર્થમાં વપરાય છે. પરિક્ષ એટલે ભૌતિક બહુ જ સાદી કાપા ‘મણુરી’ કહેવાય છે ॥ ૨૬ ॥

નૈષ્કર્તૃકેષ સંસ્તવાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(નૈષ્કર્તૃકેષ) નિષ્કર્તૃક શબ્દથી (સંસ્તવાત્) પ્રયોગ થયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચના જે દારદરો નૈષ્કર્તૃકો નિષ્કર્તૃકનકૃત કર્મયોગે કર્તૃતે । એવં ચા એતે જાતિજાઃ ॥ જેમ કાકડાને વડન કરનાર મણુરી લઇ કામ કરે છે, કાકડાને કાપનારો મણુરી લઇને કાકડા કાપી આવે છે તેજ પ્રમાણે દક્ષિણા કર્મ જાતિને ચત કરાવે ॥ માટે દક્ષિણા શબ્દને અર્થ ફટ ॥ અદૃષ્ટ નાદ. ॥ ૨૭ ॥

‘ જ્યોતિષોભમાં ભક્ષ પ્રતિપત્તિને માટે હોય છે. ’

એ અધિકવશુનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

દ્યોવજસાચ્ચ તદ્વત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (દ્યોવજસાચ્ચ) દર્શન રીપના ભણો (તદ્વત્) દક્ષિણા આદેક દ્યોમાર્થ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોભમાં દર્શિરેષોનાં ભણણો દક્ષિણા આદેક દૃષ્ટર્થક હોય છે. એટલે એ ભણણ પરિક્ષ થયે છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સંસ્કારો ઘા દ્રવ્યસ્ય વપાર્થત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (સંસ્કાર) સંસ્કાર માટે છે. (દ્રવ્યસ્ય વપાર્થત્વાત્) દ્રવ્ય દ્રવ્ય વપાર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરાકાશ દ્રવ્ય જ પરમાત્મે છે. અર્થાત્ તે યાગને માટે જ છે માટે એના શેષનું ભક્ષણ પ્રરુપના આત્માના જ્ઞાનમાર માટે છે. અર્થાત્ અદૃષ્ટને માટે છે. ॥ ૨૯ ॥

શેષે ચ સમત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શેષે) હૃતશેષમાં (સમત્વાત્) ઋત્વિક અને યજમાન સમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દેવતાના ઉદ્દેશથી એમ કહેવામાં આવે છે કે ' જામ્યે જુષં નિર્વપમિ । નિર્વપ કરવાથી યજમાનનું સ્વત્વ એમાં નિવૃત્ત થાય છે. માટે તેમાં પરિક્રમ નથી પણ તે શેષ ભક્ષણ અદૃષ્ટ માને છે. જ્યાં સત્ત્વ જ ન હોય ત્યાં પરિક્રમ યજ્ઞ શકે જ ન હોય. ॥ ૩૦ ॥

સ્વામિનિ ચ દર્શનાત્ સત્સામાન્યાદિતરેણ તથાત્વમ્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વામિનિ દર્શનાત્) સ્વામીને પણ શેષ ભક્ષણ વિહિત છે (સત્સામાન્યાત્ દિતરેણ તથાત્વમ્) ખીલ્યોનું શેષ ભક્ષણ તેનું જ છે.

ભાવાર્થ :—યજમાનને શેષભક્ષણ વિહિત છે અને તે અદૃષ્ટાત્ છે તેમજ અન્ય ઋત્વિગેનું શેષ ભક્ષણ પણ અદૃષ્ટાત્ જ છે. ॥ ૩૧ ॥

' સત્રમાં ઋત્વિક વરણના અભાવ છે. ' એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વરણમૃત્વિજામાનમનાર્પણ્યાસત્રે ન સ્યાત્ સ્વકર્મત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(સત્રે) સત્રમાં (સ્વકર્મત્વાત્) પોતાનું જ કર્મ હોવાથી (ન સ્યાત્) ઋત્વિગેનું વરણ થતું નથી (મૃત્વિજામ્ વરણમ્) ઋત્વિગેનું વરણ (જાનમનાર્પણ્યાત્) પરિક્રમને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઋત્વિગેનું વરણ દક્ષિણા આપીને કર્મ કરાવવા માટે હોય છે, સત્રમાં તો ઋત્વિગે પોતે જ યજમાન તરીકે હોય છે એટલે સત્ર ઋત્વિગેનો જ હોય છે માટે પોતાનું જ કર્મ હોવાથી તેમાં ઋત્વિગ વરણ હોતું નથી. ॥ ૩૨ ॥

' સત્રમાં પરિક્રમનો અભાવ હોય છે. ' એ અધિકરણ.

પરિક્રમ્યશ્ચ તાદર્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પરિક્રમ્ય) દક્ષિણા પણ (તાદર્યાત્) તેને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્ર નપોતાને માટે જ હોવાથી તેમાં દક્ષિણા પણ આપવાની હોતી નથી. ॥ ૩૩ ॥

સિદ્ધાંતાદ્યેષક સૂત્ર. પ્રતિષેધશ્ચ કર્મથ્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રતિષેધ) પ્રતિષેધ (કર્મથ્) પ્રાપ્તિપૂર્વક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એ સત્રમાં દક્ષિણા આપવાનું ન હોય તો દક્ષિણાનો નિષેધ પણ ન હોવો. નેપથ્યે કારણ નિષેધ પ્રાપ્તિપૂર્વક હોય છે. તો પછી બદક્ષિણાનિ સત્રાણિ આ નિષેધ વાક્યની ઉપપત્તિ શી રીતે થશે ? ॥ ૩૪ ॥

એકદેશી સમાધાન સ્વાદ્યા પ્રાસર્પિકસ્ય ધર્મમાત્રત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વાત્) પ્રતિષેધની ઉપપત્તિ થઈ ચકશે, (પ્રાસર્પિકસ્ય) દાનનું હોવું (ધર્મમાત્રત્વાત્) એ અદ્વૈતાર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણા થઈ પણ દાન હોવાનો સત્રમાં સંભવ છે એ દાનના નિષેધથી દક્ષિણાના નિષેધની ઉપપત્તિ થઈ ચકશે. ॥ ૩૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન વક્ષિણાશબ્દાત્તસ્માન્નિત્યાનુવાદઃ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) પ્રાસર્પિક દક્ષિણા નિષેધ નહીં (વક્ષિણાશબ્દાત્) કારણ કે આનત્યર્થદાનમાં જ દક્ષિણા શબ્દ ૩૬ હોવાથી (તસ્માત્ નિત્યાનુવાદઃ) માટે નિત્યનો અનુવાદ માત્ર જ છે.

ભાવાર્થ :—સત્રમાં પ્રાસર્પિકદાન ૩૫ દક્ષિણાનો નિષેધ નથી પણ આનત્યર્થક દક્ષિણાનો અર્થાત્ કમં કારવરાના બદલામાં કલિએને જે દાન આપવામાં આવે છે એ દક્ષિણાનો જ નિષેધ છે. માટે દક્ષિણાનો નિષેધ એ તો માત્ર નિત્યનુવાદ અર્થાત્ અર્થવાદ માત્ર છે. ॥ ૩૬ ॥

‘ ઉદ્વસાનીય યાગમાં દાન પરિક્રમ્યાર્થ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. ઉદ્વસાનોયઃ સત્રધર્મા સ્વાત્ તદક્ષત્વાન્ સત્ર દાનં
ધર્મમાત્રં સ્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ઉદ્વસાનીયઃ) સત્ર સમાપ્ત કરીને પૂજક સમનીય જ્યોતિષોદ્યામ સહસ દક્ષિણાવાળાથી યાગ કરવો. એ યાગ (સત્રધર્મા સ્વાત્) સત્ર ધર્મવાળો છે (તદક્ષત્વાન્) ઉપાસત્રનું અંગ હોવાથી (તત્ર દાન ધર્મમાત્રં સ્વાત્) તેમાં દાન કેવળ અદ્વૈતાર્થક છે.

ભાવાર્થ :—‘ ઉદ્વસાનીય ’ એ યાગનિરોધનું નામ છે. “ સત્રાદુદ્વસાય પૂજકસમનીયેન જ્યોતિષોમેન સહસદક્ષિણેન યજેત્ ” આ વાક્યથી એમ સમજી શકાય ॥ ૩૭ ॥ કે સત્ર સમાપ્ત કર્યા પછી જેમાં હજારની દક્ષિણા હોય એવો પૂજકસમનીય નામક સોમયાગ કરવો. હવે આ યાગમાં જે દક્ષિણા આપવામાં આવે ॥ તે કલિએને કમં કરણ્યું તેના બદલામાં નહિ પણ કેવળ ધર્મશુદ્ધિ જ એટલે એ દક્ષિણા અભ્યર્થક છે. કારણ કે ઉક્ત યાગ સત્રનું જ અંગ છે, માટે જે સત્રના ધર્મ તેજ પૂજકસમનીય ઉદ્વસાનીય યાગમાં પણ હોવા જોઈએ. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન ત્યત્પ્રકૃતિકવાદ વિમક્તચોદિતત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ત્) સિદ્ધાંત સુચક છે. (ત્યત્પ્રકૃતિકત્વાત્) સત્ર એની પ્રકૃતિ ન હોવાથી (વિમક્તચોદિતત્વાત્) પૃથક્ વિદિન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉદવસાનીય યાત્ર સત્પ્રકૃતિક નથી તેમ તે સત્ત્વું અંગ પણ નથી કારણ કે સત્ર સમાપ્ત કર્યા પછી એનું અલગ જ વિધાન છે તેથી એમાં જે દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તે અદ્યુષ્ટાર્થક નથી પણ કલ્પિતને કર્મકરાવ્યાનો બદલો છે, અર્થાત્ એ દક્ષિણા દ્યુષ્ટાર્થક છે. ॥ ૩૮ ॥

‘ સત્રમાંના કલ્પિતભોજના દરેક કલ્પિતને ઉદવસાનીય યાત્ર કરવો

બોધ્યો ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તેષાં તુ વચનાદ્ દ્વિયજ્ઞવત્ સહપ્રયોગઃ સ્યાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(તેષાં તુ વચનાત્) સત્ર કરનાર કલ્પિતને માટે વચન હોવાથી (દ્વિયજ્ઞવત્) રાજપુરોહિતકર્તાક યજ્ઞવત્ (સહપ્રયોગઃ સ્યાત્) મધ્ય કલ્પિતને સથે મળી ઉદવસાનીય યાત્ર કરવો બોધ્યો.

ભાવાર્થ :—ઉદવસાનીયા ધર્મિ સત્રગત નેટલા કલ્પિતને હતા તે બધાએ મળીને કરવી કે દરેક કલ્પિતને જુદી જુદી ધર્મિ કરવી એના સંગમાં આ પૂર્વપક્ષનું એવું માનવું છે કે જેમ રાત્ર અને પુરોહિત બંને સાથે મળીને યાત્ર કરે છે તેમ ઉદવસાનીયા ધર્મિ બધા કલ્પિતનેએ એમ મળીને કરવી. કારણ કે ‘ વજેરન્ ’ અક્ષી બહુવચનનો નિર્દેશ છે, તેથી બધાએ મળીને ઉક્ત યાત્ર કરવો એવું સ્પષ્ટ રીતે થાય છે. આ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર ૪૧ માં સૂત્રમાં છે. વચ્ચે યાત્રીશ્રમાં સૂત્રમાં બીજું જ અધિકરણ છે. ॥ ૪૦ ॥

‘ ઉદવસાનીયના કલ્પિતને સત્ર કલ્પિતને કરતાં જુદા હોવા બોધ્યો. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર

તત્રાગ્વાન્ કુર્ત્વજો વૃણીરન્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) ઉદવસાનીયા ધર્મિમાં (અગ્વાન્ કલ્પિત.) સત્ર ॥ કલ્પિતને કરતાં જુદા કલ્પિતનું (વૃણીરન્) વરણ કરવું બોધ્યો.

ભાવાર્થ :—ઉદવસાનીયા ધર્મિમાં જે કલ્પિતને સત્રમાં હતા તેના કરતાં જુદા કલ્પિતનું વરણ કરવું બોધ્યો. ॥ ૪૦ ॥

“ પૃથક્કારનીયમાં દરેકની યજ્ઞતા છે. ” એ અધિકરણનું સૂત્ર.

યકૈકશસ્ત્રપ્રતિષેધાત્ પ્રકૃતેઽકૈકસંયોગાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(યકૈકશ્ત્ર) સત્રના કલ્પિતભોજના દરેક કલ્પિતજ પૃથક્કારનીય અર્થાત્ ઉદવસાનીય યાત્ર કરી શકે છે (તુ) કારણ કે (પ્રતિષેધાત્) પ્રતિષેધ ન હોવાથી (પ્રત્યેક એક સંયોગાત્) પ્રકૃતમાં એકકર્તાનો સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—૩૯ સૂત્રમાં ઉદવસાનીય યાત્ર બધાએ એમ મળીને કરવાનો નિર્દેશ તેના સંગમાં આ સિદ્ધાંત વચન છે. આ સૂત્રમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ઉદવસાનીય યાત્ર

અર્થાત્ પૃથક્કર્મનીય માત્ર દરેક ક્રતિએ કરવો કારણ કે એમ કરવામાં કોઈ બાધક વચન જણાવ્યું નથી. દિવસમાં તે વેળખ છે.

‘કામેષ્ટિમાં દાન અદ્યથાર્થક છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

કામેષ્ટી ચ દાનચંદ્રાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કામેષ્ટી) કામેષ્ટિમાં (દાનચંદ્રાત્) દક્ષિણા વિદિત હોવાથી ક્યાર્થક છે.

ભાવાર્થ :—સારસ્વત સત્રમાં કામેષ્ટિ કરવાની હોય છે તેમાં દક્ષિણા વિદિત છે. આ દક્ષિણા પરિક્રમાર્થક છે અર્થાત્ દર્શાર્થક છે. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વચનં વા સત્રગ્રાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વચનમ્) પરિક્રમને માટે વચન નથી (સત્રગ્રાત્) સત્રનું અંગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કામેષ્ટિ સત્રનું અંગ છે, અને સત્રમાં પરિક્રમાર્થક દક્ષિણા હોતી નથી તેથી સત્રમખ્યત કામેષ્ટિમાં જે દક્ષિણા છે તે પણ પરિક્રમાર્થક નથી પણ અદ્યથાર્થક છે. અર્થાત્ ધર્મને માટે છે. ॥ ૪૩ ॥

દર્શપૂર્ણમાસમાં દેખ્ય ક્રત્વિજને જે દાન આપવામાં આવે છે

તે અદ્યથાર્થક છે.

દ્રેષ્યે વા જોદનાત્ દક્ષિણાપનયાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (દ્રેષ્યે) દ્રેષ્યને (જોદનાત્) દક્ષિણા આપવાનું કથન હોવાથી (દક્ષિણાપનયાત્) દક્ષિણાને અપનય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિમિત્તવિશેષમાં ઇદિનું અવધુ ■ તેમાં દેવ ક્રતિજને દક્ષિણા આપવાનું વચન છે દેવ્યમ દયાન્ આ પ્રભાસે વચન છે. આનું સમાધાન એ છે કે જે દેવ હોય તેને ક્રતિજ બનાવી શકાય જ નહિ. કલિંગાચાર્યો વાતિચરિત્રથી ક્રતિજ અને આચાર્યનું ઉત્તરબંધન કરવું નહિ માટે ક્રતિજદેવ્ય હોય શકે નહિ. માટે ઉક્ત વાક્યથી જે દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તે અદ્યથાર્થક જ છે. ॥ ૪૪ ॥

‘અસ્થિયજ્ઞ એ જીવતા માણસે કરવાનો હોય છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

અસ્થિયજ્ઞોઽવિપ્રતિષેધાદિતરેણં સ્યાદ્વિપ્રતિષેધાદસ્ત્નામ્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(અસ્થિયજ્ઞ) અસ્થિયજ્ઞ નામથી સચવાતો યજ્ઞ (સ્તરેયામ્) મૃતબિનોને (સ્ત્રાત્) છે. (અવિપ્રતિષેધાત્) બાધ ન આવવાથી (અસ્થા વિપ્રતિષેધાત્) અસ્થિનો બાધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્રમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. યદિ સંદીક્ષિતાનામેકઃ પ્રમોચેત તં દમ્યા કૃષ્ણાગ્નિરેડસ્થીનિ વપનસ્ય યોડસ્ય નેવિદિ સં તસ્ય સ્થાને દીક્ષાયિત્વા તેન સદ્ધ પજેરન્, તતઃ જ્વલતરેડસ્થીનિ યાજ્ઞયેત્. સત્રમાં દીક્ષિત થયેલા ઋત્વિજોમાંથી જે ઠાઠ સત્ર પૂરે યુવાં પહેલાં મરી જાય તેા તેનેા અગ્નિ સંસ્કાર કરી તેના અસ્થિએને યૃચયમ્માં આધીને જુનનેા જે નજીકનો સગો હોય તેને, તેના સ્થાને દીક્ષિત કરી તેની સાથે યજ કરવેા. પછી એક વરસ બાદ અસ્થિયજ કરવેા એ અસ્થિયજ જન્ય જે ફળ હોય છે તે મરી મયેલાને મળે છે એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે અને સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે જીવતાને એવું ફળ મળે છે. અર્થાત્ જે અસ્થિયજ કરે છે તેને ફળ મળે છે. ॥ ૪૫ ॥

ચાવદુપ્તમેતેષામ્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(યાવત્) જેટલું (વક્તવ્ય) કહ્યું (એતેષામ્) એઓનું.

ભાવાર્થ :—અસ્થિનેા અસ્થિયજમાં ઉપયોગ થાઇક ઠાઠણે થાય છે જેમ કે કાલ્દિત-કુન્મલપનિષાધ સ્તુતીત અસ્થિ ઉપર ધડાને મૂકીને સ્તુતિ કરી. પણ આલ્લથાથી જ જેના અસ્થિ ॥ તે મૃત પુરુષને યજનું ફળ મળવું નથી યજની મુખપટ્ટિયા તેા ત્યામ છે. ધન આદિનેા ત્યામ કરવેા એ અસ્થિને માટે સંભવી શકે નહિ કારણ કે અસ્થિ એ તેા જડ વસ્તુ છે. ॥ ૪૬ ॥

“ અસ્થિયાગ્રમાં અસ્થિને જપ આદિનું અનુષ્ઠાન સંભવતું નથી. ”

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

યદિ તુ યચનાન્ તેષાં જપસસ્કારમર્થત્વત્ સેષિ તદર્થત્વાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (યદિ) જો (યચનાન્) યજનથી (તેષામ્) અસ્થિને યજતા (જપસસ્કારમ્) જપ અને સંસ્કાર આનવામાં આવે તેા (સેષિ) છટિ સહિત (હતમ્) છુત થાય છે. (તદર્થત્વાત્) કર્ત્વ્યસંસ્કાર માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો ઠાઠ વૈદિક વચનનેા જાવ નહીં સમજ અસ્થિકર્ત્વક અસ્થિયજ માને તેા તેના મતમાં જપ અને ફેડ અને રમથુરપન આદિ સંસ્કારોનેા તથા દીક્ષણીય ઇંદ્રિયો હોય માનવેા. ૫૩. અસ્થિ જડ હોવાથી તેમાં ઉક્ત વસ્તુ સંભવી શકે નહિ. જે યજ કરે છે તેના સંસ્કાર માટે ઉક્ત બાજનો મરર કર્તવ્ય હોય છે માટે અસ્થિકર્ત્વક અસ્થિયજ નથી માટે અસ્થિનિ યાગ્ય એ લાક્ષણિક પ્રયોગ છે. જેનાં અસ્થિ છે તેના નજીકના સગાએ યજ કરવેા અને ઋત્વિજનેાએ તેની પાસે યજ કરાવવેા એવેા ઉક્ત વાક્યનેા ક્યાર છે. આ બાજત હો ઠાઠ સમજ શકે છે કે જડ પદાર્થ યજ કરી શકે નહીં છતાં સાઅમારે એક વિસ્તાર કયો છે જેથી તેમાંથી પણ કેંઈક વિશેષ યન થાય. આવી બાજનમાં મીમાંસામાં ફરક વિન્તા કરે છે. ॥ ૪૭ ॥

સ્તવયન્ તુ ત્રિવેત્ત ગુણમૂતત્વાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (સ્તવયન્) કવચમાં કવચે ઉપયોગી હોય તે (ત્રિવેત્ત) મરું નેહિએ (ગુણમૂતવાત્) મૌલ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે કલ્પ્ય હોય તે કરવું કારણ કે યજ્ઞમાનનું શુભલૂન કર્તવ્ય છે. જ્યાં એનનો અધિકાર છે ત્યાં જડ અરિથ અધિકૃત નથી. ॥ ૪૮ ॥

“ અરિથયજ્ઞમાં કામ્ય કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાનું હોતું નથી. ”

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

કામ્યાનિ તુ ન વિચિન્તે કામાજ્ઞાનાદ્ યયેતરસ્યાનુષ્યમાનાનિ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) અને (કામ્યાનિ ન વિચિન્તે) કામ્ય કર્મ પશ્ય કર્તવ્ય નથી (કામાજ્ઞાનાત્) કામનાનું જ્ઞાન ન હોવાથી (યયાં રસ્યા અનુષ્યમાનાનિ) બીજાને અનુક્રાંતું જ્ઞાન થતું નથી તેમ.

ભાવાર્થ :—અરિથયજ્ઞમાં કામ્ય કર્મ પશ્ય કર્તવ્ય નથી કારણ કે અરિથને કામનાનું જ્ઞાન હોતું નથી. એકના મનમાં શું છે તે જ્યાંપ્રધી બીજાને કહેવામાં ન આવે ત્યાંપ્રધી બીજાને તેનું જ્ઞાન થતું નથી તો અરિથ તો કેવળ જડ છે તેને તો કામનાનું જ્ઞાન હોઈ શકે જ નહિ. ॥ ૪૯ ॥

‘ અરિથયજ્ઞમાં સૂક્તવાકગતશાસનનું અનુષ્ઠાન નથી. ’ એ અધિકરણ.

દ્વિધર્માશ્વાભાવાત્ સૂક્તવાકઋત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(દ્વિધર્માઃ) આયુષ્ આદિની પ્રાર્થના (ચ) પશ્ય (અમાવાત્) જ્ઞાન ન હોવાથી કર્તવ્ય નથી (સૂક્તવાકઋત્) સૂક્તવાકમાં જતાવચામાં આવ્યા છે તે પ્રમાણે.

ભાવાર્થ :—સૂક્તવાકમાં આયુષ્યનું આશરણ વગેરે જે જે જતાવચામાં આવ્યા છે તે પશ્ય અરિથયજ્ઞમાં કર્તવ્ય નથી કારણ પ્રજ્ઞાઆદિ અરિથમાં અસંભવિત છે. ॥ ૫૦ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. • સ્યુર્વાડર્થવાદત્વાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(તા) અથવા (સ્યુઃ) ઉક્ત કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું અને તે (અર્થ-વાદત્વાત્) કેવળ અર્થવાદરૂપ ગણાશે.

ભાવાર્થ :—અર્થવાદ રૂપે તે તે રમો કરવાં કે જે સૂક્તવાકમાં જતાવચામાં આવ્યા છે અને તેને અર્થવાદના રૂપમાં ગણી કાઢવા. ॥ ૫૧ ॥

નેષ્ઠામિથાનાત્ તદમાવાદિતરસ્મિન્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (નેષ્ઠામિથાનાત્) ઇચ્છાનું કથન થતું હોવાથી (દિતરસ્મિન્) અન્ય જે અરિથ છે તેમાં (તદમાવાત્) ઇચ્છા ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અરિથમાં ઇચ્છા જ ન હોવાથી આયુષ્યસંવન વગેરે કર્તવ્ય નથી. ॥ ૫૨ ॥

‘ અસ્થિયજ્ઞામાં હોતુકામનો અભાવ છે ’ એ અધિકરણ.

સ્યુર્વા હોતુકામાઃ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્યુ) થતા જોઇએ (હોતુકામાઃ) હોતુકામ.

ભાવાર્થ :—કેવળ વિધાન હોવાથી જીવતાને જેમ હોતુકામો કર્તવ્ય હોય છે તેમ અસ્થિયો પણ કર્તવ્ય છે. એમ કરવાનો વિધિવાક્ય ચરિતાર્થ થશે. ॥ ૫૩ ॥

ન તદાશીઘ્નાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (તદાશીઘ્નાત્) વજ્રમાનની આશીઃ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હોતુકામ વજ્રમાનની આશીરૂપ છે. અસ્થિયો યાન કે ઇન્દ્રિય એતનને લગતું કશું જ ન હોવાથી એતને કશુંનું કશું જ અસ્થિવાતમાં કર્તવ્ય નથી. ॥ ૫૪ ॥

‘ વજ્રમાનનું’ મરણ થાય તો પણ ‘ સર્વસ્વાર ’ યાગની સમાપ્તિ કરવી જોઇએ. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સર્વસ્વારસ્ય દિષ્ટ ગતો સમાપનં ન વિવતે

કર્મણો જીવસંયોગાત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(દિષ્ટે) મરણ (ગતો) થયા પછી પણ (સર્વસ્વારસ્ય) ‘ સર્વસ્વાર ’ નામક કંટુની (સમાપનમ્) સમાપ્તિ (ન વિવતે) નથી. (કર્મણો જીવસંયોગાત્) કર્મનો જીવતા વજ્રમાન સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સર્વસ્વાર ’ નામક યાગવિશેષ છે અને તે જ્યોતિષોમનો વિહાર છે. મરણકામો જેતેન યજેત મરણની કામના કરનાર વજ્રમાને એ યાગથી વગર કરે. ‘ શ્રાદ્ધમાઃ સમાપયત મે યજ્ઞમ્ ’ ક્ષિતિ સપ્રેક્ષ્યામી સંવિણ્ણતિ હે બ્રાહ્મણો, મારો વગ સમાપ્ત કરે એમ કહી વજ્રમાને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે, આ પ્રમાણે વજ્રમાનના મરણ પછી સર્વસ્વારનામ કંટુને બાકીનો ભાગ પૂરો કરે કે નહિ ? આમાં ‘ પૂર્વપક્ષસાદીયુઃ ’ માનવું છે કે યાગપૂર્વક જીવતા વજ્રમાન સાથે હોવાથી વજ્રમાન મરી ગયા પછી સર્વસ્વારની સમાપ્તિ ન કરવી જોઇએ. ॥ ૫૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સ્વાદ્વા ઉમયોઃ પ્રત્યક્ષશિષ્ટવાત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વાદ્વા) સમાપ્તિ કરવી જોઇએ (ઉમયોઃ) કંટુ અને સમાપ્તિ (પ્રત્યક્ષશિષ્ટવાત્) પ્રત્યક્ષ પ્રેક્ષી વિધાન કરેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મરણી વખતે વજ્રમાને રૂપ કંટુ છે કે ‘ હે બ્રાહ્મણો મારો વગ સમાપ્ત કરે ’ આ વાક્યથી કંટુ અને સમાપ્તિ બન્ને કર્યાં એવું વજ્રમાનનું રૂપ કલ્પન છે તેથી સમાપ્તિ કરવી જોઇએ. ॥ ૫૬ ॥

‘સર્વસ્વારમાં કાર્યબાધ્ય વ્યવસ્થા’ નામનું અધિકરણ.

ગતે કમાસ્થિયજ્ઞવત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ — (ગતે) યજમાન મૃતિને પ્રાપ્ત થવા પછી (કર્મ) યાગરૂપ કર્મ કરવું જોઇએ (અસ્થિયજ્ઞવત્) અસ્થિયજ્ઞ જેટલું

ભાવાર્થ — જોય યજમાનના ગરણ પછી ‘અસ્થિયજ્ઞ’ કરવામાં આવે છે તેમ ‘સર્વસ્વાર’ નામક યાગપરુ યજમાનના મગણ પછી તે ચાતુ રાત્રી તેની સમપિ કરવી જોઇએ ॥ ૫૭ ॥

સર્વસ્વારમાં યજમાન મગણ પાછલા પછી આપુષ્ટ આશસન કરવું

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

લીલાવચનમાયુરાશિપસ્તદ્યત્યાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ — (લીલાવચનવાદ) જીવનની કામના કરવાનું વચન હોવાથી (માયુ.) આપુ રાખનારો મત ન બોલેલો જોઇએ (લીલાવ) જીવનનું આશસન (તદ્યત્યાત્) જીવનની હજી રાખનાર માટે હોવાથી

ભાવાર્થ — અર્થ યજમાન લાગુરણાસ્તે આ મંત્ર સર્વસ્વારમાં બોલવાનો હોય છે તે બોલવો કે નહીં ? આમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે કે એ મત ન બોલેલો કારણ કે યજમાન તો મરવાને જ હજી છે તો પછી જીવનની આ રૂપ રાખવી એ કેવી રીતે જાને ? ॥ ૫૮ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર.

યજનં વા માગિત્વાત્ પ્રાપ્યથાજ્ઞવાત્ ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ — (વા) અથવા (વચનમ્) એ મત બોલેલો જોઇએ (માગિત્વા) આર્જવ યજમાન રતોજ પૂર થાય ત્યાંપછી યજમાન જીવતા હજીને હોવાથી (પ્રાપ્યથાજ્ઞવાત્) જેન અન્ન ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેમ આગુની અથવા સ્વયં મંત્રનો પાઠ પણ કરવો.

ભાવાર્થ — આર્જવ પડમાન રતોજને પાઠ પૂર્ણ થાય ત્યાંપછી યજમાનને જીવતાની હજી હોય છે તેથી ત્યાંપછી તો જીવન જરૂર યજમાને દેહાતી રાખવું જોઇએ માટે જો મંત્રનો અવસ્થા પાઠ કરવો જોઇ ન ॥ ૫૯ ॥

‘દ્વાદશાહું નામકં સત્રમાં નાવૃથાભવાવરણનું અનુષ્ઠાન હોય છે.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ત્રિયા સ્વાદ્ ધર્મમાત્રાણામ્ ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ — (ધર્મમાત્રાણામ્) અદ્યૈકપરોજનવાગી કર્તવ્યોત્તું (ત્રિયા સ્વાદ્) અનુષ્ઠાન યાગ છે.

ભાવાર્થ — ‘દ્વાદશાહ્નિકા ઝપેતુ’ આ સત્રમાં નાવૃથાભવાવરણનું અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે કારણ કે કેવળ આદ્યને માટે હોય છે. એ કે સત્ર વરણ અને દાનની નિરૂપિ

હોય છે પણ તે તો આનતિ પ્રયોજન વાળાં હોય તો પણ આનત્યર્થ ન હોય તો અને અદ્વૈત-
ર્થક હોય તો તે કરવામાં આપતિ નથી. ॥ ૬૦ ॥

‘ પવમાન ઇષ્ટિમાં નિર્વાપનું અધ્યાન હોય છે ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ગુણલોપે તુ મુખ્યસ્ય ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(ગુણલોપે તુ) ગુણનો લોપ થાય તો પણ (મુખ્યસ્ય) મુખ્ય જે નિર્વાપ છે તેની ક્રિયા તો થાય છે.

ભાવાર્થ :—અન્યાધાનમાં પવમાનેષ્ટિઓ કર્તવ્ય હોય છે. તેમાં અમિહોત્ર હવગ્યા
હવીંપિ નિર્વેવેત’ અગ્નિહોત્રહવણી તો હવિષનો નિર્વાપ કરવો પણ આ તો અન્યાધાનનો
સમય છે. અગ્નિહોત્રનો સમય તો ત્યાર પછી હોય છે તો પછી નિર્વાપનું સાધન અગ્નિહોત્ર
હવણી કેવી રીતે થાય ? અર્થાત્ ન થાય. આ કારણથી નિર્વાપ ન કરવો એવો પૂર્વપક્ષવાદીનો
મત છે. સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે કે નિર્વાપ મુખ્ય છે અને અગ્નિહોત્રહવણો મોહ્ય છે. માટે
મુખ્યનો લોપ ન કરતાં અગ્નિહોત્રહવણીમાં તેની સાધનતાની નિવૃત્તિ માનવી એજ
ચોગ્ય છે. ॥ ૬૧ ॥

‘ વાજપેયમાં મુષ્ટિલોપનું ’ અધિકરણ.

મુષ્ટિલોપાતુ સંખ્યાલોપઃ તદ્દુપાયાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) અધિકરણનો આરંભ સચવે છે. (મુષ્ટિલોપાતુ) મુષ્ટિલોપ કરતાં
(સંખ્યાલોપઃ) સંખ્યાનો લોપ માનવો ચોગ્ય છે (તદ્દુપાયાત્) સંખ્યા એ મુષ્ટિનો ટુચ્છ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાજપેયે નૈવારસસત્તદચચાવધમંતિ । તત્ર ચતુરો મુષ્ટીર્મિવંતિ । આ વાક્યોથી
એમ સમજાય છે કે, અનિદેશથી પ્રાપ્ત થતી ચાર મુષ્ટિઓનો સમસ્ય ચરાવથી બાધ થાય છે. તો
અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ સંખ્યાનો બાધ કરવો કે મુષ્ટિઓનો ? એમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું
માનવું છે કે મુષ્ટિઓનો બાધ ન કરવો પણ ચાર સંખ્યા ૧૧ બાધ કરવો કારણ કે સંખ્યા એ
મુષ્ટિ પ્રત્યે ગુણ્ય છે. મુખ્ય કરતાં ગુણનો બાધ ધરવો ચોગ્ય છે. ॥ ૬૨ ॥

ત નિર્વાપશેષાત્ ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (નિર્વાપશેષાત્) નિર્વાપનો શેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંખ્યા મુષ્ટિનો શેષ અર્થાત્ ગુણ નથી પણ નિર્વાપનો ગુણ્ય છે. માટે
સંખ્યાનો બાધ માનવો ચોગ્ય નથી પણ મુષ્ટિનો બાધ માનવો જોઈએ. ॥ ૬૩ ॥

સંખ્યાં તુ લોદનાં પ્રતિ સામાન્યાત્ તદ્વિકારઃ સંયોગાત્ પરં મુદેઃ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ‘ તુ ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને નિવૃત્ત કરે છે. (લોદનાં પ્રતિ સામાન્યાત્)
વિધાન પમાણે સાદૃશ્ય (સદિચરઃ) ચતુર્ધ્વ વિકાર (વ) અને (સંયોગાત્) દબન માનવથી
(પરં મુદેઃ) મુષ્ટિ વિકાર બાધિત થાય છે.

આપાર્થ :—મુદ્ધિનો લોપ કરવાથી સંખ્યાનો અનુમદ થયો નથી અર્થાત્ સંખ્યા અગાધિત રહેતી નથી. 'ચાર' એ સંખ્યાને ખતાવે છે અને 'સત્તર' એ સખ્દ પછી સંખ્યાને ખતાવે છે, માટે સાદરમથી 'ચાર' સંખ્યાનો બાધ 'સત્તર' સંખ્યાથી થાય છે. 'મુદ્ધિ' એ દ્રવ્ય છે અને 'ચાર' પછી દ્રવ્ય છે માટે ચારવથી મુદ્ધિનો બાધ થાય છે આ પ્રમાણે સાદરમથી સંખ્યા અને મુદ્ધિ બન્નેનો બાધ થાય છે. ચતુરો મુગેન્નિવંપતિ આ પ્રકૃતિનું વાક્ય છે અને સમદશ ચરાવ એ વિકૃતિગત વાક્ય છે તેથી પ્રકૃતિમાં કહેલા પદાર્થોની વિકૃતિમાં કહેલા પદાર્થોથી બાધ થાય છે. આ સામ્યાર્થ વાજપેય વાગ સંબંધી છે- ॥ ૬૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન ચોદનામિસમ્યન્ધાત્પ્રકૃતૌ સંસ્કારયોગાત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(ચોદનામિસમ્યન્ધાત્) યાગની સાથે સંબંધ હોવાથી (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (સંસ્કારયોગાત્) નિર્વાપણ સંસ્કાર સાથે સંબંધ હોવાથી (ન) બન્નેનો બાધ થતો નથી.

આપાર્થ :—ચાર મુદ્ધિનો સંબંધ પ્રકૃતિમાં નિર્વાપ સાથે ॥ અને સત્તર ચરાવનો સંબંધ યાગની સાથે છે. આથી રીતે બિન સંબંધી હોવાથી બન્નેનો બાધ થતો નથી પણ ચાર મુદ્ધિ અને સત્તર ચરાવ એ બન્નેનો મેગ થઈ ચક્રો ન હોવાથી ચરાવર ન અર્થા મુદ્ધિ રૂપ દ્રવ્યનો બાધ જરૂર થવો જોઈએ, ચાર ॥ ખ્યાનો બાધ થતો નથી. ॥ ૬૫ ॥

ધેનુ આદિ શખ્દો ગોવાચક છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

ઔષ્ઠિકે તુ દ્રવ્યતો વિકારઃ સ્વાદકાર્યત્વાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(ઔષ્ઠિકે તુ) ઉપતિ વખતે (દ્રવ્યતો વિકારઃ) પ્રકૃત દ્રવ્યનો બાધ (સ્વાત્) થાય છે. (અકાર્યત્વાત્) તેનું કાર્ય ન હોવાથી.

આવાધે :—વાજપૈય્યા ધેનુમલમેત્ ॥ આ વાક્યમાં 'ધેનુ' સખ્દ છે તે મુચુરાચક છે. ને એક વખત વીઆય તે 'ધેનુ' આપું પૂર્વપક્ષરાદીનું મંતવ્ય છે. સિદ્ધાંતવાદીનું મંતવ્ય છે કે 'ધેનુ' સખ્દ કેવળ મુચુરાચક નથી પણ મુચુરિચક જાતિ વાચક છે માટે એક વખત પ્રસૂત થયેથી જાયને 'ધેનુ' કહેવામાં આવે છે. પૂર્વપક્ષરાદી કેવળ મુચુરાચક સખ્દ માની એક વખત પ્રસૂત થયેથી 'અબ' ને ધેનુનો વાચ્ય માનતો હતો તેનું આ અધિકરણમાં નિગરણ કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૬૬ ॥

વાયબ્ધપશુથી 'અજ' સમજવો. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

નેમિક્તિકે તુ કાર્યત્વાત્ પ્રકૃતેઃ સ્વાત્તદાપત્તેઃ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(નેમિક્તિકે તુ) કેવળ મુચુનું નિમિત્ત કરી પ્રવૃત્ત થયેલા સખ્દ (સ્વાત્) કાર્ય હોવાથી (પ્રકૃતેઃ સ્વાત્) પ્રકૃતિમાંથી 'અજ' નું મદ્ય થાય છે. (તદાપત્તે) અતિદેશ સાચની ઉપપતિ થવાથી.

આપાર્થ :—'વાયબ્ધ' સ્વેતમાલમેત્ ॥ અહીં સ્વેત સખ્દ કેવળ મુચુનું નિમિત્ત કરી પ્રવૃત્ત થયો છે, અહીં જાતિ નિમિત્ત નથી માટે પ્રકૃતિમાંથી અતિદેશ સાચ વડે પ્રાપ્ત સ્વેત

અશ્વત્થં મહત્ત્વ યાવ છે. અને તેનું ક્ષણ કોઈ યોગ્ય પુરુષને કરવું એવો તેનો અર્થ થાય છે. ॥ ૬૭ ॥

અણેવાણો અને તંદુલમાં આદિર અને ગ્રેહત્વનો નિયમ નથી.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વિપ્રતિવેષે સદ્વત્તનાત પ્રાકૃતગુણલોપ સ્યાત તેન કર્મસંયોગાત્ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિવેષે) પ્રાકૃત અને વૈકૃત ગુણોનો વિરોધ થાય ત્યારે (સદ્વત્તનાત) વૈકૃતગુણનું વચન માન્ય હોવાથી (પ્રાકૃતગુણલોપઃ સ્વાત્) પ્રાકૃત ગુણોનો નાશ થાય છે. (તેન કર્મસંયોગાત્) સમીપવર્તિત સાથે જ વર્તનાનો અન્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેવાલી વૃત્તો મળતી આ વાક્યથી અણેવાણીમાં ચૂપનું વિધાન ॥ અતિદેશ શાસ્ત્રી અણેવાણી આદિથી કરવી જોઈએ પણ પ્રાકૃત ગુણ આદિરનો નાશ થાય છે માટે આદિર હોય કે અઆદિર હોય તમે તે વૃક્ષમાંથી અણેવાણી જનાવરી જોઈએ વગર ઉણેશ પશુઆદિના વારણ માટે જે ખીશ જોવું કાઢ હોય છે તેને ‘અણેવાણી’ કહેવાય છે. શાસ્ત્ર જ.અમાં લખ્યું છે કે જલેકાઠી કન્દલ યઃ જલે વારણે પ્રવર્તે તે સ્વ વાચક । તથા વિજ્ઞાતાં ક્ષુદ્રે વિત્રા માર્ગમાં શ્રવણ થાય છે કે દર્શનપુ ઘૃતં પનો મના તદર્કં તત્સંસૃજં પ્રજ્ઞાસ્ત્ય મતિ અર્ધાં પલ ‘તંદુલ’થી ગ્રીહિતું મહત્ત્વ કરવાનું હોયું નથી. ॥ ૬૮ ॥

‘અણેવાણીમાં તક્ષણ આદિનું અગુહાન નથી.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પરેવાં પ્રતિવેષઃ સ્વાત ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(પરેવાં) બીજનો (પ્રતિવેષઃ સ્વાત) પ્રતિવેષ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અણેવાણીમાં તક્ષણ અને અણીમાં રહી એટલે આઠ પુણ્ય પણ કંતવ્ય નથી. વગર થકું જ કાઢ હોયું જોઈએ એવો ભાવ છે. ॥ ૬૯ ॥

વિપ્રતિવેષાશ્ચ ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિપ્રતિવેષાશ્ચ) વિરોધ આવતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો એ કાળને ઉણવામાં આવે અને આપુલ્યવતો પણ જનાવવામાં આવે તો તેને અણેવાણી જ કહેવામાં આવે નહિ મટે એ પદાર્થો કંતવ્ય નથી. ॥ ૭૦ ॥

‘અણેવાણીમાં પશુત્ત્વ આદિ સંસ્કારો કંતવ્ય હોય છે’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અર્થોમાલે સંસ્કારત્વં સ્યાત ॥ ૭૧ ॥

પદાર્થ :—(અર્થોમાલે) તક્ષણ આદિ અર્થોનો અર્થાત્ હોય ૭૧ (સંસ્કારત્વં સ્વાત) જે સંસ્કારોનું ક્ષણ છે તે તે કરવા જોઈએ.

સાવાર્થ :—જસેવાલીમાં થપતના નિમિત્ત તક્ષણ આદિ કર્તૃત્વ નથી તે। પણ પશુંદણ આદિ તે। જસેવાલીમાં કરવા જોઇએ, પશુંદણ એટલે જમીનમાં ખાડો ખોદી તેમાં તે ઠાક નાખી તેમાં ધૂળ ઇત્યાદિ નાખી કાઢે કરવો, પછી પાણી છાંટવું. આ ક્રિયાએ કરવાથી જસેવાલી જમીનમાં ખૂબ મજબુત થાય છે. પશુ એને જોએ તે। પણ સહેલાઇથી તે નીકળી શકતી નથી, માટે એ સરેકારે જસેવાલીમાં કર્તૃત્વ છે. ॥ ૭૧ ॥

‘મહાપિતૃયજ્ઞમાં ધાનામાં અવધાતનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઇએ.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.
અર્થે ન ચ વિપર્યાસે તાદર્યાત્ તત્ત્વમેવ સ્થાત્ ॥ ૭૨ ॥

પદાર્થ :—(વિપર્યાસે) વિપરીત ક્રમમાં (અર્થે) પદાર્થ હોવાથી (ન જ ધાનાત્વનો ભંગ થતો નથી (તાદર્યાત્) ક્રમ પદાર્થનો રોપ હોવાથી (તત્ત્વમેવ સ્થાત્) ક્રમ રહિતત્વ અને ધાનાત્વ સંપાદન અવધન થયાં જોઇએ.

સાવાર્થ :—‘મહાપિતૃયજ્ઞે પિતૃભ્યે વર્ધિપદ્મપો યનાઃ’ ધાનાને હવિષ્ તરીકે ખતાવ્યું છે. ધાના એટલે શેડલા તથા હવે અહીં અવધનન ધાનાનું કંવું કે નહિ? એ પ્રશ્ન ઉપર વિચારણા છે. જો ધાના ઉપર અવધનન કરવામાં આવે તે। ધાનાનો સકલ અર્થાત્ ચૂકું જ થઇ જાય અને ધાનાત્વનો ભંગ થઇ જાય અને જો એમ થાય તે। ધાના હવિષ્ તરીકે રહે નહિ માટે પ્રથમ અવધનન કરવું અને પછી ધાનાત્વ સંપાદન કરવું એવો સિદ્ધાંત પક્ષ છે. અવધનન પણ ધાનાનો વિધાત ન થાય એવી રીતે કરવું યથા ન વિપાતક અર્થે તથા કરીએ. ખહેલાં અવધાન અને પછી પાક કરવામાં કેમનો બાધ થાય છે પણ પદાર્થનો થતો નથી ક્રમ એ પદાર્થનું અંગ છે, માટે અંગનો બાધ કરવો એ પદાર્થના બાધ કરનાં ઠીક છે, એટલે ધાનામાં અવધાત પ્રથમ જરૂર કરવો જોઇએ. ॥ ૭૨ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

अथ मीमांसागुर्जरभाष्ये दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

‘२२पर्याप्तમાં સામિધેન્યાદિ પ્રાકૃત ઇતિકર્તૃત્વતાનું અનુષ્ઠાન છે’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. વિકૃતો શબ્દવત્તાત્ પ્રધાનસ્ય ગુણાનામધિકોત્પત્તિઃ સંનિધાનાત્ ॥૨૧॥

પદાર્થ :—(વિકૃતો) પ્રાકૃત ગુણથી વિવક્ષ્ય ગુણવાળા પ્રાકૃત અંગવાળા અમી-યોભીય પરચાદિમાં (શબ્દવત્) એકાદશત્રાદિવિસ્થિત પ્રધાન્યાદિવિધાયક શબ્દ હોવાથી (ગુણનામ્) અપ્રાકૃત ગુણોની (અધિકોત્પત્તિઃ) સ્વતંત્રતાથી ઉત્પત્તિ છે (પ્રધાનસ્ય સંનિધાનાત્) મુખ્ય કાવનાનું સંનિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અંગીયોગીય વિકૃતિ યાગમાં અપ્રાકૃતગુણો કર્તૃવ્ય હોય છે કારણ કે વિકૃતિ યાગમાં એકદશ પ્રયાજાન યજતિ આતું વિધાન છે. પ્રાકૃત પ્રયાજોને અનુવાદ કરવો અને સંખ્યા માત્ર વિદિત છે એમ માનવાની જરૂર નથી કારણ કે સુખ્ય ભાવના અર્થાત્ ધાત્વર્થનો વિધિય યોગ્ય છે, એટલે પ્રાકૃત અંગોની ઉક્ત યાગમાં નિવૃત્તિ છે. ॥ ૧ ॥

પ્રકૃતિવત્ત્વસ્ય ચાનુપરોધઃ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃતિવત્ત્વ) પશુમાલમેત આ વાક્યમાં પ્રકૃતિવત્ત્વપદની (અનુપરોધઃ) કલ્પના કરવાની રહેતી નથી.

ભાવાર્થ :—‘ પશુમાલમેત ’ આ વાક્યમાં પ્રકૃતિવત્ત્વ એ પ્રાકૃતપદની કલ્પના કરવી પડતી નથી, કારણ કે ઉક્ત પ્રયાજ વિધાયક વાક્યથી જ કથંભારાકાંક્ષાની યાત્રિ થઈ જાય છે. ॥ ૨ ॥

ચોદનામસુત્વાચ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચોદનામસુત્વાચ) પ્રયાજાદિવિધિમાં ઉક્ત વાક્યનું જ પ્રશ્ન છે,

ભાવાર્થ :—એકદશપ્રયાજાન યજતિ આ ઠેઠાંએ પ્રયાજાદિના વિધાનમાં આ વાક્યનું જ સામ્ય છે. આ પ્રમાણે પ્રાકૃત અંગોની કર્તૃત્વતા ઉક્ત વિકૃતિનાં નથી આતું પૂર્વપક્ષવાદીનું મતભ્ય છે. ॥ ૩ ॥

શિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રધાનં ત્યજ્જસંયુક્તં તથાશ્રુતમપૂર્વં સ્યાત્ તસ્ય વિશ્વુપલક્ષણ-
ત્સર્વો દિ પૂર્વયાન્ વિધિર્વિશેષાત્ પ્રવર્તિતઃ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(પ્રધાનં તુ) પ્રાકૃત કર્મ (અજ્ઞસંયુક્તમ્) જેવા અંગોથી સંયુક્ત હોય છે (તથાશ્રુતમ અપૂર્વં સ્વાચ) તેવા અંગોથી સંયુક્ત વિકૃતિ સામાન્ય છે (તસ્ય વિશ્વુપલક્ષણ) વિકૃતિમાં પ્રકૃત અંગોની ઉપલબ્ધિ થવાથી (સર્વો દિ પૂર્વયાન્ વિધિઃ) બધે જ વિકૃતિ યાગ થયું પ્રકૃતપૂર્વક થાય છે (અવિશેષાત્ પ્રવર્તિતઃ) સામાન્યરૂપથી પ્રવર્તિત છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયાગમાં જે કર્મ હોય છે, જેવા અંત સદિત હોય છે, તેના અંત સદિત વિકૃતિ યાગ હોય છે. વિકૃતિ યાગમાં પ્રાકૃત અંગોની ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી બધાજ વિકૃતિ યાગે પ્રકૃતિ યાગની માફક થાય છે. માટે પ્રકૃતિવદ્ વિશ્વિતઃ કર્તૃત્વ્યા એ સામાન્યરૂપે પ્રવર્તે છે, આસ ઠેઠાં અમુક જ વિકૃતિ યાગને ગણે નથી. ॥ ૪ ॥

ત ચાજ્ઞપિધિરનગ્ને સ્યાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનગ્ને) અંતરદિત કર્મમાં (અજ્ઞપિધિઃ) અંતની વિશેષ-વિધિ (ન સ્વાચ) થતી નથી.

ભાવાર્થ :—જો અંગગૃહિત કર્મ હોય તો અંગને વિશેષવિધિ પણ ન હોવી જોઈએ. (વિશેષવિધિ અસ્તિવાદઃ પ્રસ્તરઃ, ન હિ અસ્તિ પ્રસ્તરે પ્રસ્તરવિશેષઃ સિદ્ધ્યેત ' જો પ્રસ્તર જ ન હોય તો આશ્વાસરૂપ પ્રસ્તરવિશેષનું વિધાન ન જ હોય જેમકે જોને પુત્ર જ નહોતો તેના પુત્રને માટે રમકડાં બનાવતાં નથી માટે ગુણુ વિધિ છે. ॥ ૫ ॥

કર્મજઞ્ઞૈકશબ્દાત્સંનિધાને વિધેરાભ્યાસંયોગો ગુણેન તદ્વિકારઃ

સ્વાત્ શબ્દસ્ય વિધિગામિત્વાદ્ ગુણસ્ય ચોપદેયત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(કર્મજઞ્ઞૈકશબ્દાત્) પ્રધાન કર્મ અને ગુણુ કર્મ પ્રયોગ વાચક એક શબ્દથી કહેવાય છે. (સંનિધાને) પ્રધાન વચનથી અંગે સંનિધિત હોય છે. (વિધેઃ શાભ્યાસયોગ) અંગવિધિના નામની સાથે સંબંધ થાય છે (ગુણેન તદ્વિકારઃ સ્વાત્) એકાદશત્વ સંખ્યારૂપ ગુણથી વિહાર થાય છે. (શબ્દસ્ય વિધિગામિત્વાત્) એકાદશત્વાદિ શબ્દ પ્રમાણાદિ વિધિગામી છે (ગુણસ્ય ચ ઓપદેયત્વાત્) ગુણુ વિધેય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિ યાગમાંથી વિકૃતિયાગમાં ઇતિહાસીયતા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ જીવ (એકાદશ પ્રમાણન યજ્ઞતિ) વિકૃતિ યાગમાં કહેલું આ વચન નિર્દેશ નથી કરતું કે ઉક્ત વાક્યથી એકાદશત્વ સંખ્યાનું વિધાન છે અને સંખ્યા એ ગુણુ છે. ॥ ૬ ॥

અર્કાર્યાવાદ નાસ્તઃ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(નાસ્તઃ) નામનો (અર્કાર્યાવાદઃ) સંજ્ઞા ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રમાણુ એવું નામ યાગમાં વિધાન કર્યું છે એમ પણ નહિ માટે પ્રસિદ્ધ નામવાળા પ્રમાણેનું ઉચ્ચારણ છે અને ગુણુ વિધાન છે. ભાવ એ છે કે ઇતિહાસીયતા પ્રકૃતિમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે અને ગુણુ વિધિ પણ છે. ॥ ૭ ॥

ગુણ્યા ચ પ્રમુતા ગુણે ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રમુતા) શકિત (ગુણે) ગુણુ કર્મમાં અને પ્રધાન કર્મમાં (ગુણ્યા) ઉલ્લેખ છે.

ભાવાર્થ :—અપૂર્વકર્મવિધાનમાં અને ગુણુવિશેષ વિધાનમાં વિધિપ્રત્યેયની શકિત સમાન હોય છે. ॥ ૮ ॥

સર્વમેવં પ્રધાનમિતિ चेत् ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(એવમ્) એ પ્રમાણે (સર્વમ્) સર્વ કર્મ (પ્રધાનમ્ इति चेत्) પ્રધાન થશે જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—જો એમ માનવામાં આવે કે આખાત વાચ્ય જ હોય તે પ્રધાન કર્મ છે તો સર્વ વિધાન પ્રધાન જ થવાં જોઈએ. આ સંકેત સમાધાન આશ્રયના ચક્રમાં છે. ॥ ૯ ॥

તથામૂતેન સંયોગાદ્ યથાર્થવિધયઃ સ્યુઃ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તથામૂતેન) જીવ અધ્યાયમાં બતાવ્યા પ્રમાણે (સંયોગાત્) જ્યુકત યથાર્થ (યથા અર્થવિધય. સ્યુઃ) ગુણ કર્મ વિધિઓ માનવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—જીવ અધ્યાયમાં ગુણનું લક્ષણ અને પ્રધાનનું લક્ષણ બતાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ગુણ કર્મ અને પ્રધાન કર્મની ભવસ્થા બાબતો બેધુઓ. ॥ ૧૦ ॥

વિધિત્વં ચાવિશિષ્ટં વૈકૃતૈઃ કર્મણા યોગાત્ તસ્માત્ સર્વં પ્રધાનાર્થમ્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વૈકૃતૈઃ અવિશિષ્ટમ્ વિધિત્વમ્) વૈકૃત કર્મ સાથે વિવિધ સમાન છે. (કર્મણા યોગાત્) અર્થવાદ સાથે સંબંધ હોવાથી (તસ્માત્ સર્વમ્ પ્રધાનાર્થમ્) માટે બધું પ્રધાનને માટે છે.

ભાવાર્થ :—શ્રુયમાણ પ્રમાણદિ વિધિ વૈકૃત અર્થવાદ સાથે સમાન જણાય છે. જેમ પ્રકૃતિમાં જણાવ્યું છે કે 'યદાગ્ન્યમામૌ યજતિ ચમુષો એવ તદ્ યજ્ઞસ્ય પ્રતિદશતિ' જે આગમ બાગોનો યાગ કરવામાં આવે છે તે મંત્રની ચમુ સ્વરૂપ છે તેમ વિકૃતિ યાગમાં પણ અર્થવાદ કહેવામાં આવ્યો છે. માટે આવી જાતનું બધું વિધાન પ્રધાન ને માટે જ હોય છે. ॥ ૧૧ ॥

સમત્વાચ્ચ-તદુત્પત્તેઃ સંસ્કારૈરધિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(સમત્વાત્ ચ) સમાન ક્રમ હોવાથી (તદુત્પત્તેઃ) પ્રમાણદિનો (સંસ્કારૈઃ અધિકારઃ સ્યાત્) સંસ્કાર સાથે અધિકાર થાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં જે પ્રથમ પ્રવાજ વચ્ચે પ્રધાન કર્મ અને પછી અનુયાજ આવે ક્રમ હોય છે તેવા જ ક્રમ વિકૃતિમાં પણ હોય છે. માટે સામિધેન્યાદિ પ્રાકૃત ઇતિહાસવત્તા વિકૃતિમાં પણ કર્તવ્ય છે એવો આ અધિકારણનો ભાવ છે. ॥ ૧૨ ॥

' હિરણ્યગર્ભઃ ' આ મંત્ર ઉત્તર આધારમાં ગુણ તરીકે વિહિત છે. '

એ અધિકરણનાં સંજ્ઞા.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. હિરણ્યગર્ભઃ પૂર્વસ્ય મંત્રલિજ્ઞાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(હિરણ્યગર્ભઃ) હિરણ્યગર્ભ ઇત્યાદિ મંત્ર (પૂર્વસ્ય) પૂર્વ આધારનો ગુણ તરીકે છે (મંત્રલિજ્ઞાત્) મંત્રમાં પ્રત્યક્ષ દેવતાનું સ્તવન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાચવ્યપશુવિશેષમાં હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતામે ઇત્યાદિ મંત્રનું જરૂર થાય છે, માટે આ મંત્ર પ્રથમ આધારનું અંગ છે કે ઉત્તર આધારનું ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે પ્રથમ આધારનું અંગ ઉક્ત મંત્ર છે કારણ કે પ્રકૃતિમાં પ્રત્યક્ષ દેવતા છે અને આ મંત્રમાં પણ પ્રત્યક્ષ દેવતાની સ્તુતિ છે. ॥ ૧૩ ॥

મટલ્યનુપત્તોધાચ્ચ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મટલ્યનુપત્તોધાચ્ચ) પ્રાકૃત મંત્રનો ઉપસાધ ન પતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વ આધારનો ઉક્ત મંત્ર ગુણ તરીકે માનવાથી પ્રાકૃત મંત્રનો બાધ થતો ન હોવાથી દ્વિતીય આધારમાં પ્રાકૃતિમાં કર્ણો અષ્ટરઃ ઇત્યાદિ મંત્ર છે, એ દ્વિતીય આધારમાં હિરણ્યમંત્ર ઇત્યાદિમંત્ર ગુણ તરીકે માનવામાં આવે તો કર્ણો અષ્ટર ઇત્યાદિ મંત્રનો બાધ થાય ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ઉત્તરસ્ય ઘા મન્વાર્યિત્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ઘ) અથવા (ઉત્તરસ્ય) ઉત્તર આધારને (મન્વાર્યિત્વાત્) મંત્રની જરૂર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વ આધારને મંત્રની જરૂર નથી. બીજા આધારને જ મંત્રની જરૂર છે માટે ઉત્તર આધારનો જ હિરણ્યમંત્ર એ ગુણ તરીકે છે. ॥ ૧૫ ॥

વિવ્યતિદેશાત્ તદ્દુષ્ટો વિકારઃ સ્વાક્રુણાનામુપદેશવાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વિવ્યતિદેશાત્) આધાર વિધિનો પ્રકૃતિમાંથી અતિદેશ થતો હોવાથી (તદ્દુષ્ટો વિકાર સ્વાત્) તેના અનુસારમાં અનુવ ઘના જે પ્રાકૃત ગુણો હોય છે (ણાનામુપદેશવાત્) તે ગુણોનું જ વિધાન થય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાંથી આધાર વિધિનો અતિદેશ કરવાનો હોય છે તેથી હિરણ્ય મંત્ર એ મંત્રનો ઉત્તર આધારમાં અતિદેશ છે. પ્રાકૃત ગુણોનું જ વિધાન હોય છે ઉક્ત મંત્ર પ્રાકૃત ગુણ છે માટે એનું જ વિધાન છે અને દ્વિતીય આધારમાં જે કર્ણો અષ્ટર ઇત્યાદિ મંત્ર છે તેનો બાધ થાય છે અને હિરણ્યમંત્ર ઉત્તર આધારનો ગુણ થય છે. ॥ ૧૬ ॥

પૂર્વસ્મિન્ચામન્ત્રદર્શનાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પૂર્વસ્મિન્) પૂર્વ આધારમાં (અમન્ત્રદર્શનાત્) મંત્ર દર્શન નથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વ આધારમાં મંત્રની જરૂર નથી ન સ્વાહા કરોતિ મન્ત્ર ચ નાદ સ્વાહા બોલતા નથી અને મંત્ર પણ બોલતા નથી. માટે હિરણ્યમંત્ર એ મંત્ર ઉત્તર આધારનું અંગ છે. ॥ ૧૭ ॥

‘ અપ્રસાદન અને નિયોજન પ્રાકૃત ગુણ વિધિ છે ’

એ અધિકરણના સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સંસ્કારિ તુ ત્રિયાન્તરં તસ્ય વિધાયકત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય વિધાયકત્વાત્) વક્ષ્ય ૧૮ નિયોજનનું વિધાયક હોવાથી (સંસ્કારે કુ) પરિધિના સંબંધથી જ્યોતો સંસ્કાર થતો હોવાથી (ત્રિયાન્તર) પ્રાકૃત કર્મ કરના આ કર્મ બિન છે અને તે અદ્યપ્યર્થક છે.

ભાવાર્થ :—સૌમિક ચાતુર્માસમાં આ પ્રમાણે વાઘનું શવન થાય છે. ‘ ઉક્તે વાગિનમાસદયતિ પરિપૌ પશું નિયુજન્તિ ’ આ વાક્યથી એમ સમજાય છે કે પરિધિમાં નિયોજન કરવાથી પશુનો સંસ્કાર થાય છે એટલે કે તે અદૃષ્ટ કર્મ છે માટે તે પ્રાકૃત કર્મથી ભિન્ન કર્મ છે. પરિધિ નિયોજનનું કોઈ દૃષ્ટ રીત જણાવતું નથી. ॥ ૧૮ ॥

પ્રત્યક્ષપરોધાદ્ય ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રત્યક્ષપરોધાત) એ પ્રમાણે સ્વીકારવાથી પ્રાકૃત કર્મનો પ્રાપ્ત ને અતિદેશ છે તેનો ઉપરોધ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—કિયાન્તર માનવાથી અતિદેશ વાઘનો ઉપરોધ પણ થશે નહિ. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિધેસ્તુ તત્ર ભાવાત્ સંવેદે यस્ય શબ્દસ્તદર્થઃ સ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ટ) ‘ ત ’ શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (વિધેઃ) નિયોજન વિષયક પ્રાકૃત અને પ્રત્યક્ષ વિધિઓનો (તત્ર) કંપવિશેષમાં ભાવ હોવાથી (સંવેદે) સદેહમાં (યસ્ય) જેને ઉદ્દેશી (શબ્દઃ) પરિધિરૂપ શબ્દ પ્રયોજાયો છે તે (તદર્થઃ) નિયોજનાર્થક (સ્યાત્) છે.

ભાવાર્થ :—વાગિનનું આસાદન ઉદ્દેશમાં અને પશુનું નિયોજન પરિધિમાં કરવાનું હોય છે. ઉદ્દેશ એટલે વેદિમાંથી નીકળેલી ધૂળનો ટમ્બો એના કિપર વાગિન દ્રવ્ય નાખી દેતું અને પશુને નાસી ન જાય માટે પરિધિએ બાંધવું. આ જાને કર્મ દૃષ્ટ થઈ હોવાથી શુશ્રુષાવિધિ છે તેમ અપૂર્વ કર્મ નથી. ॥ ૨૦ ॥

સંસ્કારસામર્થ્યાદિ શુણસંયોગાદ્ય ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કારસામર્થ્યાદ) સંસ્કારનું સામર્થ્ય હોવાથી (ચ) અને (શુણસંયોગાદ) શુણનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પશુના નામનું પ્રતિબંધ રૂપ સામર્થ્ય પરિધિમાં છે અને રથૂનતા શુશ્રુષા ઉદ્દેશમાં પણ છે તેથી તેના ઉપર વાગિન દ્રવ્ય રાખી શકાય. આ દૃષ્ટાંતરૂપને લીધે આસાદન અને નિયોજન શુશ્રુષા વિધિ છે અપૂર્વ વિધિ નથી. ॥ ૨૧ ॥

વિપ્રતિષેધાત્ ક્રિયા પ્રકરણે સ્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકરણે) સોત્રામણી પ્રકરણમાં (વિપ્રતિષેધાત્) દૃષ્ટાર્થકતા મંત્રવિત ન હોવાથી (ક્રિયા) કર્મ (સ્યાત્) અપૂર્વકર્મ છે.

ભાવાર્થ :—સોત્રામણી પ્રકરણમાં હવિરસાદન અદૃષ્ટાર્થક છે તેથી તેમાં જે આસાદન કર્મ છે તે અપૂર્વ કર્મ છે પણ પ્રત્યક્ષમાં તે દૃષ્ટાર્થક કર્મ હોવાથી શુશ્રુષા વિધિ છે. ॥ ૨૨ ॥

‘અગ્નિ અયનમાં પ્રાકૃત અને વૈકૃત બન્ને દીક્ષાહુતિઓનું અનુષ્ઠાન છે.’

એ આધિકરણનાં સૂત્રા.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ષડ્મિદોક્ષયતોતિ તાસાં મન્ત્રવિકાર શ્રુતિસંયોગાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(તાસામ્) પ્રાકૃત અને વૈકૃત દીક્ષા—આહુતિઓનો (મન્ત્રવિકાર) મન્ત્ર-વિકાર એટલે કે પ્રાકૃત મન્ત્રો કરતાં અન્ય મન્ત્રો હોય છે. (ષડ્મિદોક્ષયતીતિ શ્રુતિસંયોગાત્) ષડ્મિદોક્ષયતિ એ ક્રુતિનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિઅયનમાં પ્રાકૃત અને વૈકૃત દીક્ષાહુતિઓનું અનુષ્ઠાન હોય છે.

(૧) આકૃતિર્મર્ગિ પ્રયુજં સ્વાહા (૨) મનોમૈવામર્ગિ પ્રયુજં સ્વાહા (૩) ચિત્તં વિજ્ઞાતમર્ગિ સ્વાહા (૪) જ્ઞાતો વિદ્યુતમર્ગિ પ્રયુજં સ્વાહા (૫) પ્રજાપતયે મનસે સ્વાહા (૬) અમયે વૈશ્વાનરાય સ્વાહા આ ૭ પ્રાકૃત દીક્ષાહુતિના મન્ત્રો છે. (૧) બાહ્યયે પ્રયુજેડમયે સ્વાહા (૨) મેધાયે મનસેડમયે સ્વાહા (૩) હીહાયે તપસેડમયે સ્વાહા (૪) સરસ્વત્યે પૃથ્વેડમયે સ્વાહા (૫) જ્ઞાતો દેવીર્જ્ઞાતી વિશ્વશંભુવો જ્ઞાવાર્ષાદિબી ઊર્વન્તરિસં વૃહસ્પતિ નૌ હવિષા વિશ્વાનુ સ્વાહા (૬) વિદ્યે દેવસ્ય ચેતુર્મર્તૌ વૃણીત મર્ત્વ્યં વિદ્યે રાય દ્યુષ્પતિ યુન્નં વૃણીત પુષ્પસે સ્વાહા આ વૈકૃતી દીક્ષાના ૭ મન્ત્રો છે આમાં સંદેહ છે કે વૈકૃતીનો પ્રયોગ કરવો અને પ્રાકૃતીની નિવૃત્તિ કરવી ? કે બન્નેનો સમુચ્ચય કરવો ? આમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે વૈકૃત મન્ત્રોથી પ્રાકૃતમન્ત્રો નિવૃત્ત થાય જોઇએ. ષડ્મિદોક્ષયતિ આદીં પદ સંબંધી વૈકૃત મન્ત્રો પ્રાપ્ત છે માટે પ્રાકૃત મન્ત્રોનો બાધ છે. બન્નેનો સમુચ્ચય નથી. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અભ્યાસાંતુ પ્રધાનસ્ય ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (પ્રધાનસ્ય) પ્રાકૃત દીક્ષાહુતિનો (અભ્યાસાત્) આહુતિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રાકૃતદીક્ષા આહુતિથી આહુતિ હોવાથી બન્નેની ઉપપત્તિ છે. અર્થાત્ પ્રાકૃત દીક્ષાહુતિના મન્ત્રોનો બાધ નથી. એ બાધ કર્યા વગર ઉપપત્તિ થતી હોય તે બાધ માનવો યોગ્ય નથી. ॥ ૨૪ ॥

આવૃત્યા મન્ત્રકર્મ સ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(આહુત્યા) આહુતિથી (મન્ત્રકર્મ) મન્ત્રકર્મ (રચના) થાય છે.

ભાવાર્થ :—વૈકૃત ૭ મન્ત્રો છે તેની આવૃત્તિ કરવી અને પ્રાકૃત મન્ત્રો છે તેનો બાધ થવો ન્યાય્ય છે. વૈકૃત મન્ત્રોનું પ્રત્યક્ષ વિધાન છે અને પ્રાકૃત મન્ત્રો અતિરેચથી પ્રાપ્ત થાય છે અતિરેચ કરતાં પ્રત્યક્ષ વિધાન બધવત્ હોય છે, માટે પ્રાકૃતમન્ત્રોનો બાધ થાય છે. ॥ ૨૫ ॥

પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરનારું સૂત્ર.

અપિ વા પ્રતિમન્ત્રત્વાત્ પ્રાકૃતાનામહાનિઃ સ્વાદગ્ધ્યાયશ્ચ હૃતેડગ્ધ્યાસઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ સંબંધ પક્ષની વ્યાવૃત્તિ સૂચક છે. (પ્રતિમન્ત્રત્વાત્) પ્રત્યેક મન્ત્ર આહુતિ આપતી હોવાથી માટે (પ્રાકૃતાનામહાનિઃ રચાત) પ્રાકૃત મન્ત્રોની દ્વાનિ થતી

નથી (હવે અભ્યાસઃ અભ્યાસ) એક વખત વૈકૃત મંત્રોનો પાઠ થાય છે ફરીથી પાઠ કરવે અભ્યાસ છે.

ભાવાર્થ :—વૈકૃત મંત્રોનો પ્રત્યક્ષ પાઠ છે. પ્રાકૃત મંત્રો અતિ દેશથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે બન્ને પ્રકારના મંત્રોનો સમુચ્ચય થઈ શકે છે. તે પછી વૈકૃત મંત્રોની આદૃતિ કરવી એ ન્યાય નથી. વળી વૈકૃત મંત્રોનો પાઠ કરવો અને પ્રાકૃત મંત્રોનો પાઠ ન કરવો આમાં કોઈ વિનિયમક પ્રમાણુ પશુ નથી. માટે પ્રાકૃત મંત્રોની હાનિ થતી નથી. ॥ ૨૬ ॥

વીર્વાર્થ ચામ્યાસે નોપપચતે નૈમિત્તિકત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અભ્યાસે) અભ્યાસમાં (વીર્વાર્થમ્) પૂર્વાપરીભાવ (ન નોપપચતે) સહ થતો નથી (નૈમિત્તિકત્વાત્) આગત્યુક નૈમિત્તિક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અભ્યાસ કરવામાં પૂર્વાપરીભાવ થઈ શકતો નથી છ મંત્રો પૂર્વના અને છ ઉત્તરના આ પ્રમાણે ગ્રંથાય થાય છે. પ્રાકૃત મંત્ર આગત્યુક દોષાર્થી નૈમિત્તિક કહેવાય છે વૈકૃત મંત્રોનો અભ્યાસ કરવાનો કયા છ મંત્રો પૂર્વ અને કયા ઉત્તર એ સમજી શકાય નહિ માટે પ્રાકૃત મંત્રોની હાનિ થતી નથી. ॥ ૨૭ ॥

તત્પૃથક્કર્ત્ત્વં ચ દર્શયતિ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તત્પૃથક્કર્ત્ત્વમ્) તે આદૃતિઓનું પૃથક્ત્વ (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ઝમ્ઝીર્ઝીરોતિ આમિત્રીચ આપ્યત્રીચ : આમિત્રી અને આપ્યત્રી બન્ને આદૃતિઓ હોમવી જે પ્રાકૃત મંત્રોથી અને વૈકૃત મંત્રોથી આદૃતિઓ હોમવાની હોય તે જ ઉપરનો નિર્દેશ ચરિતાર્થ થઈ શકે માટે પ્રાકૃત અને વૈકૃત બન્ને મંત્રોનો સમુચ્ચય જ છે ॥ ૨૮ ॥

ન ચા વિરોપાદ્ વ્યપદેશઃ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ન ચ) અથવા નહિ (વિરોપાદ્) નિમિત્તને લીધે (વ્યપદેશ) વ્યપદેશ છે.

ભાવાર્થ :—સમુચ્ચય વચ્ચે નિમિત્ત તરીકે વ્યપદેશ થઈ શકે નહિ. 'પૂર્વમંચરસ્યાથામે.' આ પ્રમાણે વ્યપદેશ છે. માટે બન્ને પ્રકારના મંત્રોનો સમુચ્ચય છે, પ્રાકૃત મંત્રોનો ભાવ નથી. માટે પ્રાકૃત અને વૈકૃત બન્ને દક્ષિણદક્ષિણાનુ અનુગત કરવાનું હોય છે. ॥ ૨૯ ॥

'પુનરાધાનમાં અગ્ન્યાધાનની દક્ષિણાની નિવૃત્તિ છે.'

એ આધકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વ પક્ષ. અગ્ન્યાધેયસ્ય નૈમિત્તિકે ગુણવિકારં દક્ષિણાદાનમધિકં

સ્વાદ્ વાક્યસંયોગાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(નૈમિત્તિકે) પુનર આર્પણમાં (ગુણવિકારે) દક્ષિણા રૂપ ગ્રંથનો વિકાર પ્રાપ્ત હોવા છતાં (અગ્ન્યાધેયસ્ય) અગ્ન્યાધાનની (દક્ષિણાદાનમ્) દક્ષિણાદાન (અધિકમ્) અધિક (સ્વાદ્) છે. (વાક્યસંયોગાત્) વાક્યનો સંબંધ હોવાથી

બાવાર્થ :—જે કોઈપણ નામિતને લીધે ફરીથી અન્યાયાધાન કરે છે તેણે પૂર્વ અન્યાયાધાનની અને ફરીથી અન્યાયધેયની દક્ષિણા આપવી પડે છે એટલે બંને દક્ષિણા રૂપ ગુણોનો સમુચ્ચય છે. વૈશ્વદક્ષિણા પુનરિષ્ટવોરયઃ ફરીથી સ્વધારેણા રથ એ પુનરન્યાયાધાનની દક્ષિણા છે. ધારણ કે ઝમવીર્દદાતિ અન્યાયધેયિકી પુનરધેયિકીય આપું વાક્ય બંને દક્ષિણાનો સમુચ્ચય જતાવે છે. ॥ ૩૦ ॥

શિષ્ટવાચેતરાસાં યથાસ્થાનમ્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શિષ્ટવાત્) વિધાન દોવાથી (ફરણસાદ) ખીછ પ્રાકૃત દક્ષિણાનું (ચક્રસ્થાનમ્) થય કમ.

બાવાર્થ :—પ્રાકૃત દક્ષિણા આપવાનું વિધાન દોવાથી કમથી બંને દક્ષિણાઓ આપવી, અનુસાસન ના પ્રમાણે જ અન્યાયધેયિકીર્દદાતિ પુનરધેયિકી ર્દદાતિ । આ ઉપર બંને દક્ષિણાઓનો સમુચ્ચય છે અહી પૂર્વપક્ષનાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૩૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વિકારસ્વપ્રકરણે હિ કામ્યાનિ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(હિ) ધારણ કે (તુ) સિદ્ધાંત પક્ષનો સૂચક છે. (અપ્રકરણે) અપ્રકૃતિ-જૂત વિકૃતિ યાગમાં (કામ્યાનિ) પુનરધેયની જે દક્ષિણા હોય તે જ આપવાનો હોય છે. (વિકાર—) પ્રાકૃત દક્ષિણાનો બાધ થાય છે.

બાવાર્થ :—પુનરાધાનમાં પુનરાધેયની જે દક્ષિણા વિદિત હોય છે તે જ આપવાની હોય છે, પૂર્વઅન્યાયાધાનની દક્ષિણા નહિ. અર્થાત્ બંને દક્ષિણાનો સમુચ્ચય નથી, એક જ દક્ષિણા આપવાની હોય છે. ॥ ૩૨ ॥

શાદ્દતે ચ નિવૃત્તેદમપત્યં હિ થ્યયતે ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શાદ્દતે) પ્રાકૃત દક્ષિણા સળથી સંજ્ઞા કરે છે. (નિવૃત્તે) પૂર્વદક્ષિણાની નિવૃત્તિ હોવાથી (હિ) ધારણ કે (ઝમમત્યં થ્યયતે) ઉભય દક્ષિણા આપે છે તેવું સંજ્ઞાય છે.

બાવાર્થ :—પ્રાકૃત દક્ષિણા આપવી કે નહિ એવી માત્ર સંજ્ઞા જતાવી છે, 'વૈશ્વદક્ષિણા સમવીરિ દક્ષિણાઃ સેન પ્રતા મન્ત્રીતિ થ્યયતે' જે વૈત્તી અર્થાત્ પુનરાધેયની દક્ષિણા આપે ॥ તે બંને દક્ષિણા આપે છે આવો માત્ર અર્થવાદ જ છે, વાસ્તવમાં બંને દક્ષિણાનો સમુચ્ચય નથી, કેવળ એક જ દક્ષિણા આપવાનો હોય છે. પૂર્વ અન્યાયાધાનની દક્ષિણાની નિવૃત્તિ હોય છે. ॥ ૩૩ ॥

‘વાસઃ અને વત્સથી અન્યાયાર્થની નિવૃત્તિ છે.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વાસોવત્સં ચ સામાન્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વાસોવત્સમ્) વાસઃ અને વત્સં પુનરાધેય દક્ષિણાનો પેડે બાધ કરે છે (સામાન્યાર્થ) એક કાવંકારી દોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘અમરજામાં’ આ પ્રમાણે થયેલ છે. વાસો દક્ષિણવર્ત્તઃ પ્રવર્ત્તો દક્ષિણ અને પ્રવર્ત્તિ યાગમાં અન્વાહાર્ય દક્ષિણ છે તે અહીં અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં સંશય છે કે વાસોવાસ દક્ષિણ અન્વાહાર્યની નિર્વાર્ત્તિ છે કે અનિર્વાર્ત્તિ? આમાં સિદ્ધાંત પક્ષ એ છે કે તે અન્વાહાર્યની નિર્વાર્ત્તિ છે એમ પુનઃપ્રવચન દક્ષિણ પ્રાપ્ત દક્ષિણની આધિક છે તેમ અહીં પણ વાસોવર્ત્ત દક્ષિણ અન્વાહાર્યની આધિક છે. ॥ ૩૪ ॥

‘વાસોવર્ત્તમાં અન્વાહાર્યના ધર્મોનું અનુષ્ઠાન છે.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અર્થાપેક્ષેસ્તદ્ધર્મઃ સ્વાન્નિમિત્તાભ્યામિત્તયોગાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(અર્થાપેક્ષે) પ્રાપ્ત મંત્ર આદિની હેતુરથપ્રત દક્ષિણની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી (તદ્ધર્મઃ સ્વર્ગ) વાસોવર્ત્તમાં અન્વાહાર્યના ધર્મો થાય છે (નિમિત્તાભ્યામિત્તયોગાત્) મંત્રનિમિત્તાનો દક્ષિણ નામ સાથે સંયોગ હોવાથી

ભાવાર્થ :—વાસઃ અને વર્ત્ત એ અન્વાહાર્યના ધર્મ છે. વાસઃ એટલે વસ્ત્ર અને વર્ત્ત એટલે વાહડો, આ અને દક્ષિણમાં આપવા યોગ્ય આમરજામાં કલા ॥ અને તે અન્વાહાર્યના ધર્મો છે. ॥ ૩૫ ॥

વસ્ત્રમાં પાકનો અભાવ છે, એ અધિકરણ.

દાને પાકોઽર્થલક્ષણા ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(અર્થલક્ષણઃ) અર્થ લક્ષણ (વસ્ત્ર) પાક હોવાથી (વર્ત્ત) દાન સાધન વસ્ત્રમાં તે નિરૂપિત છે

ભાવાર્થ :—અન્વાહાર્ય ધર્મોમાં પાક પણ કર્તવ્ય હોય છે પણ તે દાન સાધન વસ્ત્રમાં કર્તવ્ય નથી. કારણ કે વસ્ત્રમાં પાક હોવાથી પ્રાણિવધ થાય છે અને પ્રાણિવધ એ શ્રોત કાર્ય નથી, માટે વસ્ત્રમાં પાક કર્તવ્ય નથી. ॥ ૩૬ ॥

‘વાસસ્ત્માં અર્થાત્ વસ્ત્રમાં પણ પાકનો અભાવ છે.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વાસસ્ય વાસકારિત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (વાસસ્ય અસકારિત્વાત્) પાક એ અન્નમાં કર્તવ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પાક તે એટલે આદિ અન્નમાં કર્તવ્ય છે માટે વસ્ત્રમાં પણ પાકની નિરૂપિત છે. ॥ ૩૭ ॥

વસ્ત્રમાં અને વસ્ત્રમાં અભિધારણનો પણ અભાવ છે. એ અધિકરણ.

તથાભિધારણસ્ય ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે, (અભિધારણસ્ય) અભિધારણની પણ નિરૂપિત છે.

જાવાર્થ :- વસ્ત્ર અને વસ્ત્રમાં અભિધારણની પણ નિર્ણય છે. અન્વાદાદ્યોતો ધર્મ અભિધારણ છે તે પણ વસ્ત્ર અને વસ્ત્રમાં કર્તવ્ય નથી. ઓરન આદિમાં તે કર્તવ્ય છે. ॥ ૩૮ ॥

‘જ્યોતિષોભમાં ક્ષાદશશત (એકસો બાર) જે દક્ષિણા જતાવી છે તે માપની સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. - દ્રવ્યવિધિસંનિષ્ઠો સંરયા સેવાં ગુણ્યાત્ સ્યાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :- (દ્રવ્યવિધિસંનિષ્ઠો) દ્રવ્યવિધિની સંનિધિમાં (સંરયા) જે સંખ્યા શબ્દ છે (સેવામ્ ગુણ્યાત્) દ્રવ્યના ગુણ હોવાથી (સ્યાત્) પ્રત્યેક દ્રવ્યની સાથે તેની સંખ્યા છે.

જાવાર્થ :- જ્યોતિષોભ પ્રદર્શનમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે. ‘ત્રીમાસાદ્યતરમ ગર્ભસ્વાજાત્યાદયઃ ક્રોધદય યથાથ વિનાય માપાય દસ્ય દ્વાદશવત્સંવદિના આ દેશાયે જે ‘દ્વાદશ’ નો પાઠ છે તે ગવાદિ માપનાત જેટલાં દસ્યો છે તે બધા સાથે દ્વાદશશતનો સંબંધ ॥ અર્થાત્ બધાજ દસ્યો એકસોને બારની સંખ્યામાં સનમાં આપવાં જોઈએ. દ્રવ્ય પ્રધાન છે અને સંખ્યા એ ગુણ છે પ્રતિપ્રધાનમગ્રાહક જેટલાં પ્રધાન હોય તેની સાથે અંગની આકૃષ્ટ કંબી જોઈએ મારે ઉક્ત દેશ દસ્ય સાથે સંખ્યાનો સંબંધ છે. ॥ ૩૯ ॥

પૂર્વપક્ષમાં દ્રવ્ય.

સમત્યાત્ તુ ગુણાનામેવસ્ય ધૃવિસંયોગાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :- (ગુણાનામ્) માપનાત ગુણે. અને સંખ્યાનું (સમત્યાત્) ગુણત્વ હોવાથી (તુ) પૂર્વપક્ષ નિર્ણય સત્ત્વ (ધૃવિસંયોગાત્) ક્ષાદશશત શબ્દનો સંખ્યાસાથે સંબંધ હોવામાં.

જાવાર્થ :- ગવાદિ સાથે સંખ્યાનો સંબંધ નથી પણ દક્ષિણા સાથે ગવાદિના સંબંધ છે. ક્ષાદશશત સંખ્યા સંબંધિત દક્ષિણા જોઈએ. પછી ઉક્ત ગુણેમાંથી એને તે ક્ષાદશશત હોય. ॥ ૪૦ ॥

યસ્ય યા સન્નિધાને સ્યાદ્વાવયતો જ્ઞામિસમ્યગ્ધઃ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :- (યા) અથવા (યસ્ય સન્નિધિ) જેના સન્નિધાનમાં સંખ્યા શબ્દ હોય (યેન હિ અમિસમ્યગ્ધઃ) તેની સાથે અભિસંબંધ જાણવો.

જાવાર્થ :- જેના સન્નિધાનમાં સંખ્યા શબ્દ પાડ્યો હોય તેની સાથે સંબંધ જોવો એજ વાક્યનો જા.વ છે. ॥ ૪૧ ॥

અસંયુવતાસ્તુ મુલ્યવદિતરામિવિધીયન્તે તસ્માત્ સર્વાધિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :- (તુ) સમિધ્ય પક્ષને દર્શિત કરે છે. (અસંયુવતાઃ) ૧૫૭ માં ૧ સાથે સંખ્યા સંયુક્ત નથી (ઇત્યમિઃ) બીજી દ્રવ્ય યુક્ત સાથે (મુલ્યવત્) સમાનતાથી (વિધીયન્તે) વિધાન છે (તસ્માત્) મારે (સર્વાધિકારઃ સ્યાત્) સર્વ સાથે સંબંધ છે

ભાવાર્થ :—ગોળા માંડીને માપ પચન્ત ચકારનો સંબંધ છે અને ચકાર સમુચ્ચયને યુગ્મે છે તેથી બધાં દ્રવ્યો સાથે સંબંધનો સંબંધ છે. ॥ ૪૨ ॥

૫. અસંયોગાદ્ વિધિશ્રુતાવેકજાતાધિકાર : સ્વાત્

— ધૃત્યા કોપાત્કતો : ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(અસંયોગાદ) બધાં દ્રવ્યો સાથે સંબંધ ન હોવાથી (વિધિશ્રુતો) વિધિ વાક્યમાં (એક જાતાધિકાર : સ્વાત્) કોઈ એક દ્રવ્યો સાથે સંબંધનો અન્ય છે. (અસ્થા) વિધિ વાક્યનો (કોપાત્) બાકીનું ચકારથી (કતો :) કંવતું જ બોધન કરાવે.

ભાવાર્થ :—સંબંધનો બધાં દ્રવ્યો સાથે સંબંધ નથી કરવું કે તત્ત્વ દ્વાદશવાત્ આ દેશો તત્ત્વ એ એક વચનનો પ્રયોગ છે માટે એક દ્રવ્ય સાથે જ સંબંધ છે. જો એમ ન માનવામાં આવે તો શ્રુતિનો બ્યાગ્રાપ થાય એ તે દ્રવ્યનું બોધન ન કરાવતાં કંવતું જ બોધન કરાવે, માટે એકભૂતીય એકદ્રવ્ય સાથેજ સંબંધનો સંબંધ છે. ॥ ૪૩ ॥

દાનદાર્થ્યાપિ લોકવત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (જરિ) પણ (લોકવત્) લોકિક ભાષા પેઠે (દાનદાર્થ :) વેદમાં પણ સંબંધનો અર્થ છે.

ભાવાર્થ :—લોક બ્યવહારમાં જલ્દાં માત્ર વાક્યથી જેમ સો ગાયો જ સમજાય છે તેમાં અશ્વાદિ વિગતી. અર્થ દેવાનો નથી તેમ વેદમાં પણ એકજ ભૂતના અર્થો સ્પષ્ટ શકાય. વિગતીય અસ્ત્ર અદિનું મહત્ત્વ ઘર્ષ રોકે નહિ માટે હાદરાશત કોઈ એક જ ભૂતના પદાર્થો લેવા અને તે વાક્યમાં ભતાવેલા ગૌણશબ્દ ઉત્પાદિમાંથી જ એક ભૂતિના લેવા. ॥ ૪૪ ॥

‘ તત્ત્વ દ્વાદશવાત્ ’ આ વાક્યથી કેવળ પશુગત સંબંધાતું જ કથન છે,

સા પશુનામુત્પત્તિતો દિશાગત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સા) સંબંધ (પશુનામ) પશુભોજી (ઉત્પત્તિ : વિભાગવત્) લોકબ્યવહારથી જ વિભાગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એકભૂતીય દ્રવ્યમાં જ સંબંધનો સંબંધ છે અને તે પશુઓ સાથે જ સંબંધ છે કારણ કે એ ભાગત લોક બ્યવહારથી જ સમજી શકાય છે. લોક બ્યવહારમાં આ પ્રમાણે પ્રયોગ થાય છે, ‘ પાંચ અગ્નિ આપી અગ્નિ વાગુ ખરીદી, પણ આવો પ્રયોગ થતો નથી. પાંચ અગ્નિના દાણા આપી અગ્નિ વાગુ ખરીદી. આ ઉપરથી દિદ્ થાય છે કે પશુઓ સાથે જ સંબંધનો સંબંધ છે. ॥ ૪૫ ॥

‘ પશુઓમાં ગાયનો નિયમ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અનિયમોઽવિરોધાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(અનિયમ :) નિયમ નથી (અવિરોધાત્) વિરોધ ન જણાવાથી.

હાવાર્થ :—પશુઓમાં ગાયોનું જ દાન કરવું એ વાદ વિશેષ નિયમ જણાતો નથી માટે ગાયોનું જ દાન કરવું એવો નિયમ નથી. ॥ ૪૬ ॥

માગિત્વાદ્ વા ગર્વા સ્યાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) પૂર્વપક્ષની નિશ્ચિત સૂચવે છે. (ગર્વા સ્યાત્) ગાયોનું જ દાન કરવું (માગિત્વાદ્) મદાન ઉપકાર કરનાર હોવાથી.

હાવાર્થ :—ગાયો બહુ જ ઉપકારક છે માટે ગાયોનું જ દાન કરવું જોઈએ અને તેથી ગાયોને નિમગ્ન બાધવામાં આવે છે. અન્યનું દાન ન કરવું કમણે કે તેને માટે નિષેધ છે. ॥ ૪૭ ॥

પ્રત્યયાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(પ્રત્યયાત્) વિશેષની આકાંક્ષામાં શાસ્ત્ર પ્રથમ ગાયનું જ પ્રતિપાદન કરે છે.

હાવાર્થ :—ગૌશ્વધાવ્યક્તરહેત્યાદિ શાસ્ત્રીય વાક્યમાં ગાયને નંબર પ્રથમ આવે છે તેથી ગાય જ પ્રથમ પ્રતીત થાય છે. અર્થાત્ સુધી કોઈ બાધક ન જણાય ત્યાં સુધી પ્રથમનો પરિભાગ ન કરવો જોઈએ. અસતિ વાપકે સ્વચરિત્યાણોઽનુષિતઃ આ ઉપરથી ગોદાનનો નિયમ પ્રતીત થાય છે. ॥ ૪૮ ॥

લિજ્જદર્શનાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(લિજ્જદર્શનાત્) શાસ્ત્રાન્વરમાં ગોદાન વિહિત હોવાથી.

હાવાર્થ :—તૈત્તીરીય શાખામાં સમ્રાઠકમાં પ્રથમ પ્રપાદકમાં સદ્અદક્ષિણાર્થવાદમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે. તે સંવત્સર દર્શન ગાયસન્તેતિ સા ગ્રીષિ ચ શતાનિ અદ્યગત પ્રયન્નિશત ચેતિ મૂલો મૂલો ગોમહિમૈલ શ્રવતે આ શાસ્ત્રી પણ ગોદાનમાં લિજ્જ તરીકે છે. આ કારણથી ગોદાનનો નિયમ છે. અર્થાત્ જ્યોતિષ્ટોમમાં ગોદક્ષિણા આપવી જોઈએ. ॥ ૪૯ ॥

• વિભાગ કરીને ગાયોની દક્ષિણા આપવી. • એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

તત્ર દાનં વિમાગેન પ્રદામાર્જા પુષ્પસ્વાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) તેમાં (દાનમ્) ગાયોનું દાન (વિમાગેન) વિભાગ કરીને કરવું (પ્રદામાર્જા) પ્રતિપ્રહીતાઓ (પુષ્પસ્વાત્) જુદા જુદા હોવાથી.

હાવાર્થ :—જ્યોતિષ્ટોમમાં ગોદાન બતાવ્યું છે. યજ્ઞમાં પ્રતિપ્રહીતાઓ અર્થાત્ દાન લેનારા જુદાં જુદાં હોવાથી સૌને જુદું જુદું યોગ્યતા પ્રમાણે અને તેનાં કર્મ પ્રમાણે દાન આપવું જોઈએ. આ વિભાગ બજવાને પોતે જ કરવો જોઈએ.

પરિકયાચ્છ લોકચત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પરિકયાત્) પરિક્ષ્ય હોવાથી (લોકચત્) જેમ લોકિકે બપવહારમાં.

ભાવાર્થ :—લૌકિક વ્યવહારમાં કાષ્ટના ભાર વહેવારને સ્વામી વિભાગ કરીને તેની મજુરીનું ધન આપે છે તેમ વજ્રમને ઋત્વિજ્ઞેને વિભાગ કરીને જ દાન આપવું જોઈએ. ઋત્વિજ્ઞેએ પોતે જ સામૂહિક દાન લઈ પછી પોતે અને જ પોતામાં વહેંચણી કરવી નહિ, ॥ ૫૨ ॥

વિભાગં ચ દર્શયતિ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિભાગમ્) વિભાગને (દર્શયતિ) દેખાડે છે.

ભાવાર્થ :—તુલ્યો ધો વિષવેદા વિમજ્જતુ ॥ આ મંત્ર વિભાગમાં કારણ તરીકે છે. જ્યારે વિદ્વાતે મદ્ધને દેવતા આપી નામક ઋત્વિજ્ઞેને દક્ષિણા આપે છે. જ્યારે નામક ઋત્વિજ્ઞેને દક્ષિણા આપે છે આ પ્રમાણે પ્રતિમલ કરનાર ઋત્વિજ્ઞેના નામ લઈ દક્ષિણા આપવા લાગ્યું છે ॥ ૫૨ ॥

‘ સમાખ્યા પ્રમાણે દક્ષિણાનો વિભાગ કરવો. ’ એ અધિકરણનાં મત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સમં સ્યાદશ્યુક્તવાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(સમં સ્યાત્) સર્વને સમાન દક્ષિણા આપવી (અશ્યુક્તવાત્) વેપમ્બુનું શ્રવણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણાનો વિભાગ એક સરખો જોઈએ એમાં વિષમતા હોવાનું કોઈ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થઈ નથી ॥ ૫૩ ॥

ખીજે પૂર્વપક્ષ. અપિ યા કર્મવૈપમ્યાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(અપિ યા) અથવા (કર્મવૈપમ્યાત્) કર્મ પ્રમાણે વેપમ્બુનું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—લૌક વ્યવહારમાં જેમ કર્મ પ્રમાણે ચેતનની ન્યાયિકતા હોય ॥ તેમ અહીં પણ ઋત્વિજ્ઞેના કર્મ પ્રમાણે દક્ષિણાનો વિભાગ થવો જોઈએ. ॥ ૫૪ ॥

અતુલ્યાઃ સ્યુઃ પરિક્રમે વિપમાલ્યાવિધિશુતૌ પરિક્રયાન્ કર્મણ્યુપપદતે
દર્શનાદ્ વિરોપસ્ય તથાઽમ્યુદયે ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(પરિક્રમે અતુલ્યાઃ સ્યુઃ) દક્ષિણા દાનમાં અતુલ્ય વિભાગો જોઈએ (વિપમાલ્યાવિધિ શુતૌ) સમાખ્યા પ્રમાણે ઋત્વિજ્ઞેના દક્ષિણાના વિભાગોના વેપમ્બુનો (પરિક્રયાત્) નિષ્કૃપ્ય હોવાથી (કર્મણિ ન ઉપપદતે) કર્મમાં વેપમ્બુ ઉત્પન્ન થઈ નથી. (વિરોપસ્ય દર્શનાત્) વિરોધનું દર્શન હોવાથી (તથાઽમ્યુદયે) અમ્યુદય સત્રમાં આવી શકે છે.

ભાવાર્થ :—અમ્યુદય સત્રમાં દક્ષિણાના વિભાગો અતુલ્ય હોવાનું જણાવ્યું છે. દક્ષિણાના વેપમ્બુની કર્મમાં વેપમ્બુ આવતું નથી. અમ્યુદય સત્રમાં આ પ્રમાણે ઉદભવ છે. અર્થાત્ યદ્યપિ તત્ત્વિજ્ઞો યદ્યપિ પવિત્રો યદ્યપિ નેતલી દક્ષિણા અમ્યુદયે આપે તેના

કરતા અર્ધા' પ્રતિપ્રરથાતાને અને તેના કરતાં યોગ્યા ભાગની દક્ષિણા નેષ્ટા નામક ઋત્વિજને આપવી, આ પ્રમાણે દક્ષિણામાં વૈષમ્ય રૂપે થાય છે. ॥ ૫૫ ॥

‘ભૂસંજ્ઞક એકાહ ચાગર્મા ઔપદેશિક ધેનુદક્ષિણાથી આતિદેશિક અર્ધી
કેતુદક્ષિણાનો બાધ થાય છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. તસ્ય ધેનુરિતિ ગવાં પ્રઠ્ઠૌ ચિમક્ત્ત્વોદિત્તવાદ સામાન્યાત્
તદ્વિકારઃ સ્વાયયેદિગુણશબ્દેન ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય ધેનુરિતિ) ભૂનામક યાગની એક ધેનુ દક્ષિણા વિદિત છે (ગવા) તે અતિદેશ પ્રાપ્ત ગોરૂપદક્ષિણાનો બાધ કરે છે. (ચિમક્ત્ત્વોદિત્તવાદ) પ્રકૃતિમાં ગૌંજ અથવા આ પ્રમાણે બિન બિન દક્ષિણા અતાવવાથી (સામાન્યાત્ તદ્વિકાર) માટે ધેનુનું ગોસાથે સામાન્ય હોવાથી તેનો જ બાધ (સ્વાત્) થાય ॥ (યથા દષ્ટિ. ગુણશબ્દેન) જેમ દષ્ટિમાં વિદિત દ્રવ્ય સ્પર્શ સાથે સંબંધ બતાવે છે.

બાવાર્થ :—‘અથેવ મૂ.’ આ પ્રમાણે ભૂનામક એકાહ યાગ વિશેષનો ઉપક્રમ કરીને તેમાં ધેનુર્દક્ષિણા વિદિત કરી છે. આ ધેનુરૂપ દક્ષિણા કેરળ થાય રૂપ આતિદેશ પ્રાપ્ત દક્ષિણાનો બાધ કરે છે. કા ગૌઃ સા ધેનુ આ પ્રમાણે વિશેષણ વિદિષ્ટ કરી સજાય છે. અર્થાદિ એ પ્રમાણે વિશેષિત થતા નથી. ચોક્કસ સા ધેનુ આવેા પ્રયોગ થઈ શકતો નથી. માટે ગોરૂપ ધેનુથી પ્રાકૃત ગો સામાન્યનો જ બાધ થાય છે. જેમ સૌર્ય વર્ષ નિર્વેષર બહી ચરુ રૂપ અર્થનો સૂચક સાથે સંબંધ-નિર્વાપકાર કરવામાં આવે છે. સનિર્વેષણકાત્ પ્રયોગશબ્દેન નિર્વેષણશબ્દેન દૈનિકી વિખ્યન્તો નિવચ્યતે । ઇતિ ભાષ્યકાર. ॥ ૫૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સર્વસ્ય વા મનુસંયોગાદેક્ત્વં દક્ષિણાર્ધસ્ય ગુણાનાં કાર્યેકત્વાદયે

ધિરૂતૌ શ્રુતિમૂતં સ્વાત્ તસ્માત્ સમવાયાદિ કર્મમિઃ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(સર્વસ્ય વા) અથવા સર્વકેતુદક્ષિણાનો એનાથી બાધ થાય છે. (મનુ-સંયોગાત્ એકત્વમ્) સર્વદક્ષિણાનો કેતુસાથે સંબંધ હોવાથી એકત્વ અર્થાત્ સમુચ્ચય છે. (ગુણનામ્ કાર્યેકત્વાદ) કેતુમાં એટલા સુચેા હોય છે તેનો મુખ્ય કાર્ય સાથે સંબંધ હોય છે (સર્વે વિરૂઢો શ્રુતિમૂતં સ્વાત્) વિકૃતિમાં જે શ્રુતિ હોય છે તે પ્રાકૃત અર્થનો બાધ કરે છે (તસ્માત્ સમવાયાદિ કર્મમિઃ) માટે સમુચ્ચય કર્મ સાથે હોવાથી ધેનુરૂપ દક્ષિણા સર્વદક્ષિણાની નિવર્તિ છે. -

બાવાર્થ :—ભૂનામક વિકૃતિયાગમાં જે ધેનુરૂપ દક્ષિણા વિદિત છે તે પ્રાકૃત અખિસ દક્ષિણાનો બાધ કરે છે, કેરળ થાયરૂપ દક્ષિણાનો નહિ. અત્રાદિ માયાન્ત અર્ધા જ દ્રવ્યો એક દક્ષિણારૂપ છે કેમ બિન બિન દક્ષિણા નથી. એટલે ઉક્ત યાગમાં ધેનુ દક્ષિણા આપવા પછી અથ અદિની દક્ષિણા આપવાની રહેતી નથી. ॥ ૫૭ ॥

ચોદનાનામનાશ્રયાલ્લિઙ્ગેન નિયમઃ સ્યાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(ચોદનાનામ) પ્રાકૃત અર્થે એ (જનાશ્રયાત્) અનાશ્રય હોય તો (લિઙ્ગેન નિયમઃ સ્યાત્) લિંગથી નિશ્ચય થાય છે .

ભાવાર્થ :—પ્રાકૃત અર્થે એ અનાશ્રય હોય તો લિંગથી એનો નિયમ બંધાય પણ અહીં તો ધેનુરૂપ દક્ષિણાનો સ્પષ્ટ વિધિ છે તેથી તેનાથી સર્વ પ્રાકૃત દક્ષિણાનો બાધ યશે. એને માટે લિંગ વાક્ય શોધવાની જરૂર રહેતી નથી. ॥ ૫૮ ॥

‘ એકા ગમિતિ ’ પ્રાકૃત સંખ્યાનો બાધ થાય છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ.

एका पञ्च चेति धेनुवत् ॥ ५९ ॥

પદાર્થ :—(એકા પચ્ચ હતિ) એક ગાયની દક્ષિણા આપવી અથવા પાંચ ગાયની દક્ષિણા આપવી એનાથી સર્વ દક્ષિણાનો બાધ થાય છે. (ધેનુવત્) જેમ આમળના અધિકરણમાં ધેનુ અન્ય દક્ષિણાની નિવર્તિકા બને છે.

ભાવાર્થ :—અત્ય સોમવદ્ધરેયુરેકા ગ દક્ષિણા દયાત્ ઇત્યાદિથી જે ગાયની દક્ષિણા આપવાની હકી છે તે પ્રાકૃત ગાય, અથ વગેરે દક્ષિણાની નિવર્તિકા છે. જેમ ઉપરના અધિકરણમાં ધેનુદક્ષિણા સર્વદક્ષિણાની નિવર્તિકા બને છે તેમ, આપું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૫૯ ॥

સાઘરકે યાગમાં ‘ ત્રિવત્સ ’ થી સર્વ કથાર્થનો બાધ થાય છે.

त्रिवत्स ॥ ६० ॥

પદાર્થ :—(ત્રિવત્સ.) ત્રણ વરસનો સાઠ (વ) અને.

ભાવાર્થ :—સાઘરકે યાગમાં ત્રણ વરસના સાઠથી સોમનો કંચ થાય છે. તથા અગ્નિ, દિવસ વગેરે જે કંચનાં કાવનો બતાવ્યાં છે તે બધાપનો બાધ થાય છે કે કેરળ ઋષભનો જ બાધ થાય છે. આ સદેહમાં પૂર્વપક્ષનો મત એ છે કે કેવળ ઋષભનો જ બાધ થાય ॥ ઠારણ કે સદિર્મા અને ઋષભમાં પુંગવદ્ ૩૫ ધર્મ સામાન્ય છે. સિદ્ધાંતપક્ષ છે કે ‘ ત્રિવત્સ ’ સાઠ કંચના સર્વસાધનોનો બાધ કરે ॥ માટે તે કૃત્સ્ન કપાર્થનો નિવર્તક છે. ॥ ૬૦ ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ६१ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તે પ્રમાણે (લિઙ્ગદર્શનમ્) લિંગવાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—સાઘરકે છો ગો સોમક્રમણી વ્યાવૃત્તા હોવા સ્પર્શ. સાઘરકે યાગમાં જેટલાં સોમક્રમણા સાધન છે તેનાં બાધ કરી સર્વને બદલે એક સી ગો હોવાથી સ્પર્ધાની નિષ્પત્તિ થાય છે. એટલે સોમના કંચનું સાધન એક જ, રહેવાથી બીજા સાધનથી સોમનો કંચ કરવો કે નહિ એ પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. ॥ ૬૧ ॥

એકે તુ શ્રુતિમૂલત્વાત્સંખ્યાયા ગવાં લિઙ્ગવિશેષેણ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(એકે તુ) એકમ એ દાદયત સંખ્યા વિશિષ્ટ ગાયનેા બેલક છે (શ્રુતિમૂલત્વાત્) એતુ એ શ્રુતિનું તાત્પર્ય હોવાથી (ગવાં સંખ્યાયા) ગૌરૂતિ સંખ્યાયાનેા (લિઙ્ગવિશેષેણ) સ્ત્રિલિંગ ગોત્રત એક સંખ્યાનેા બાત છે .

ભાવાર્થ :—એકમ એ સ્ત્રિલિંગ છે અને ગાયનું વિશેષણ છે અને એનાથી પ્રાકૃત સંખ્યા શુક્ત ગાયેની નિવર્તિ કરે છે . એકમ એના સંબંધ દક્ષિણા સાથે નથી પણ ગાયની સાથે છે, માટે સાદરકયાતમાં વિદિત એક ગાયની દક્ષિણા પ્રાકૃત સંખ્યા વિશિષ્ટ ગાયેની જ નિવર્તિકા છે, અત્યાદિની નહિ . ॥ ૬૨ ॥

અન્યમેધમાં ' પ્રાકાશૌ ' ઇત્યાદિથી અધ્વયુનેા ભાગનેા બાધ થાય છે .

પૂર્વપક્ષ પ્રાકાશૌ ચ તથેતિ ચેત ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રાકાશૌ) સોનાના દીપસ્તંભને પ્રાકાશ કહેવામાં આવે છે એતુ અધ્વયુનેા દાન એ આપવામાં આવે છે તે (તથેતિ ચેત) પણ એતુની માફક બધી દક્ષિણાઓનેા બાધ કરે છે .

ભાવાર્થ :—' પ્રાકાશ ' એ શબ્દનેા અર્થ સુવર્ણમય દીપસ્તંભ અથવા તેા હર્ષણ છે . એતુ અધ્વયુનેા દાન આપવામાં આવે છે . આ દાનવિધિ અન્યમેધ યાગમાં છે . આ દાન આપ્યા પછી તેાને દક્ષિણા આપવાની રહેતી નથી આતું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે . ॥ ૬૩ ॥

જપિ ત્યજયધાર્યત્વાદિમક્તમ્હતિત્યાદુન્નેદન્ત્વા વિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(જપિ તુ) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે . (જવ્યકાર્યત્વાત્) કતિભોમાં એકદેશ અધ્વયુનેા હોવાથી (તદર્થત્વાત્) અધ્વયુનેા માટે જ દક્ષિણા હોવાથી (વિમક્તમ્હતિ-ત્વાત્) વિભાગવાળી દક્ષિણા હોવાથી (દવન્તાવિકારઃ સ્યાત્) પ્રાકાશ દક્ષિણા અધ્વયુની જ હોવાથી બીજાની દક્ષિણા બાધી રહે છે .

ભાવાર્થ :—પ્રાકાશરૂપ દક્ષિણા અધ્વયુનેા જ આપવાની હોય છે, એકદેશ એની દક્ષિણાનેા એનાથી બાધ થાય છે . બીજા કતિભોનેા દક્ષિણાનેા બાધ થતેા નથી અર્થાત્ બીજાએને દક્ષિણા આપવાની રહે છે ॥ ૬૪ ॥

' ઉપહૃત્યમાં અન્યથી સંપૂર્ણ દક્ષિણાનેા બાધ થાય છે . '

એ અધિકરણનાં સૂત્રો .

યેનુવધામ્વદક્ષિણા ॥ ઘ્રાણેણ ઇતિ પુરુષાપનયો યયા દિરવ્યસ્ય ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(યેનુર્વે અપદક્ષિણ) ઉપહૃત્ય નામ એકાદ યાગમાં એ અન્યદક્ષિણા છે તે યેનુદક્ષિણા માફક સંપૂર્ણ દક્ષિણા નિવારિકા છે . (ય ઘ્રાણેણ ઇતિ પુરુષાપનય) ય ઘ્રાણે પતિદક્ષિ આ વાક્યથી એ અન્યદક્ષિણા સમગ્ર છે તે બીજા કતિભોનેા સંબંધને દૂર કરે છે . (યયા દિરવ્યસ્ય) જેમ સતપૂજ્ય અર્થમાં સોનાની દક્ષિણા કેવળ અજ્ઞાને આપાય ॥ તેમ .

ભાવાર્થ :—ઉપદ્રવ્ય નામક એક દિવસનો યાગ હોય છે તેમાં શ્યાવ સ્વમલભટ્ટો દક્ષિણ સ મ્રદ્ધને પરિહરતિ કાળો અને સુવર્ણ જેવા લઘાટમાં જેને વાળ છે એવા અશ્વત્થી દક્ષિણ આપવાની હોય છે, એ દક્ષિણા કેવળ અદ્વાનામક હોવાને આપવી, આ દક્ષિણા બીજી બધી દક્ષિણાને બાધ કરે છે. એટલે કે બીજાને કંતુ દક્ષિણા આપવાની રહેતી નથી. બીજા ઋત્વોને કામમાં જોડાય તેને માટે કંતુ સાથે સંબંધ ન રાખવું અને તે ધન કૌટુંબિક દાન તરીકે આપવું, પણ કંતુ-દક્ષિણા તેા અદ્વાને જ આપવી આવેા સૂત્રનો ભાવ છે. ॥ ૬૫ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. एके तु कर्त्तृसंयोगात् स्वयत् तस्य लिङ्गविशेषेण ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(એક તુ) 'તુ' ચન્દ પૂર્વપક્ષતુ' બોધન કરાવે છે. દક્ષિણાના કેટલાક બાજો નિવૃત્ત થાય છે, બધી દક્ષિણા નિવૃત્ત થતી નથી. (કર્તૃસંયોગાત્) કર્મ કરાવનાર બ્રહ્માનેા સંબંધ હોવાથી (સ્વયત્) સ્વ જન્મ ઉદ્ગાતાનામક હોવાને આપવામાં આવે છે અને બીજાની દક્ષિણા કામ્ય રહે ॥ તેમ. (તસ્ય લિંગવિશેષેણ) કારણ કે એક જ ઋત્વજનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એ દક્ષિણા અતિદિષ્ટ સર્વ દક્ષિણાને બાધ કરતી નથી પણ દક્ષિણાના અમુક ભાગની જ નિવૃત્તિ કરે છે. બ્રહ્માને જે ઉક્ત પ્રકારના અશ્વત્થી દક્ષિણા છે તેા બીજા ઋત્વજોને પણ દક્ષિણા હોવી જોઈએ અને તે પ્રકૃતિ યાગમાં જતાવેલી દક્ષિણા હોવી જોઈએ એવો સૂત્રનો ભાવ છે. ॥ ૬૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. अपि वा तदधिकारात् द्विरप्यविकारः स्यात् ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા- (તદધિકારાત્) દક્ષિણાને અધિકાર હોવાથી (દ્વિરપ્યવિકાર સ્યાત્) દ્વિરપ્ય માફક તે દક્ષિણાનો જ વિકાર છે.

હાવાર્થ :—ઉક્ત અથદક્ષિણા સવ નો વિહાર ॥ અર્થાત્ સર્વનો બાધ કરે છે. દક્ષિણાને સંબંધ કંતુ સાથે છે. ઉક્ત દક્ષિણા બોધક વાક્યમાં બે ભાગ છે. એક ભાગથી કેરળ દક્ષિણા તુ' વિદ્યાન થાય છે અને સ મ્રદ્ધને પરિહરતિ એનાથી પુરુષાન્તરનો દક્ષિણા સાથેનો સંબંધ નિવૃત્ત કરે છે. ॥ ૬૭ ॥

‘ઋતુપેય નામક યાગ વિશેષમાં સોમચમસની દક્ષિણાથી સંપૂર્ણ કંતુ દક્ષિણાને બાધ થાય છે’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. તથા च सोमचमसः ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તે પ્રમાણે (સોમચમસ) સોમચમસ દક્ષિણા બ્રહ્માજનો બાધ કરે છે.

ભાવાર્થ :—‘ઋતુપેય યજ્ઞતે’ ઋતુપેય નામક યાગમાં સંભળાય છે કે ઊદુમ્બરઃ સોમચમસો દક્ષિણા સ મ્રદ્ધને દેયઃ ઉદુમ્બર નામક કાષ્ઠમાંથી જનતેષ સોમચમસ ઋતુપેય યાગમાં દક્ષિણા રૂપે હોય છે અને એ દક્ષિણા બ્રહ્મા નામક ઋત્વજને આપવામાં આવે છે અને તે પ્રકારે દક્ષિણા જેમ અશ્વત્થી બાગનો બાધ કરે ॥ તેમ ઉક્ત દક્ષિણા બ્રહ્માના ભાગને બાધ કરે છે. ॥ ૬૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સર્વવિકારો જ્ઞાત્વત્યયે પશૂનાં પ્રતિષેધાત્ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(જ્ઞા) અથવા (સર્વવિકારઃ) સર્વનો બાધ કરે છે. (ત્યયે) કલ્પ્યેક દાનમાં (પશુના પ્રતિષેધાત્) પશુદાનનો પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—જ્ઞાતં વૈ સોમઃ ભરત પશવઃ યત્યયત્ દયાત્ સોઽયત્ કરોતિ આ વાક્યમાં ક્રતરેષુ યાગ પશુદાનની નિંદા કરવામાં આવી છે અને સોમયમસ દક્ષિણાનેજ વિદિત મણી છે, અને એ દક્ષિણા બ્રહ્માને આપવાની હાથ છે. માટે તે સર્વ દક્ષિણાઓનો બાધ કરે છે. ॥ ૬૯ ॥

પૂર્વપક્ષ

બ્રહ્મદાનેઽયદશિષ્ટમિતિ ચેત્ ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(બ્રહ્મદાને) બ્રહ્માને દક્ષિણા આપવાથી (અયદિષ્ટ) બીજી દક્ષિણા બાકી રહે છે (શિષ્ટે) એ એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આમળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—કેવળ બ્રહ્મા નામક કત્વિજને દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તો બીજી કત્વિજોની દક્ષિણા બાકી રહે છે માટે એને પણ દક્ષિણા આપવી જોઈએ માટે એ દક્ષિણા કેવળ બ્રહ્માનો જ બાધ કરે છે બીજી કત્વિજોને આપવાની દક્ષિણાનો બાધ થતો નથી. ॥ ૭૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ઝસર્ગસ્ય ક્ષત્વર્થત્વાત્ પ્રતિષિદસ્ય કર્મત્વાત્ ન ચ ગૌણઃ

પ્રયોજનમર્થઃ સ દક્ષિણાનાં સ્થાત્ ॥ ૭૧ ॥

પદાર્થ :—(ઝસર્ગસ્ય ક્ષત્વર્થત્વાત્) દાન કરુને માટે હોય છે માટે એક જ દક્ષિણા હોવી જોઈએ (પ્રતિષિદસ્ય કર્મત્વાત્) કર્તુમાં જે પશુદાન કરવામાં આવે છે તે પ્રકૃત યાગમાં નિષિદ્ધ ક્યુ' હોવાથી સર્વના રથાનમાં ચમસદક્ષિણા જ છે (ન જ ગૌણ પ્રયોજનમ્ અર્થઃ ॥ દક્ષિણાના સ્થાત્) ચમસરૂપ દક્ષિણાનો ગૌણ અર્થ પ્રયોજન નથી.

ભાવાર્થ :—સોમ ચમસરૂપ એક દક્ષિણા કરુને માટે હોય છે અને બ્રહ્માને આપવામાં આવે છે, તો હવે બીજી દક્ષિણા ક્યાં આપવી ? પશુઓનું દાન તો યાગમાં નિષિદ્ધ છે. દક્ષિણા રાખીને ગૌણ અર્થ તો કરી ચક્રાય નહિ અર્થાત્ સોમ ચમસ એ તો દક્ષિણાનો એક ભાગ જ ॥ સંપૂર્ણ દક્ષિણા નથી આવે અર્થ કરી ચક્રાય નહિ. માટે સોમ ચમસ રૂપ દક્ષિણા સંપૂર્ણ કરુદક્ષિણાનો બાધ કરે છે. ॥ ૭૧ ॥

યદિ તુ બ્રહ્મણઃ તદ્દનં તદ્વિકારઃ સ્થાત્ ॥ ૭૨ ॥

પદાર્થ :—, યદિ તુ) જો (બ્રહ્મણ) સોમચમસદાન બ્રહ્માને જ હોય તો (તદ્દનં તદ્વિકારઃ સ્થાત્) તે બિન અર્થાત્ અલ્પ થશે અને કેવળ અમુક ભાગનો જ બાધ કરશે.

ભાવાર્થ :—જો બ્રહ્માને જ ઉક્ત દક્ષિણા આપવામાં આવે તો બીજી કત્વિજોની દક્ષિણા કે જે પ્રકૃત યાગમાં કહી છે તે બાકી રહે છે અને ઉક્ત દક્ષિણા બ્રહ્માને આપવાની બીજી દક્ષિણાનો બાધ કરે છે. આતુ' પૂર્વપક્ષના મતે કરે છે ॥ ૭૨ ॥

સર્વં ઘા પુરુષાપનયાત્ તાસાં ક્રતુપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૭૩ ॥

પદાર્થ :—(સર્વં ઘા) ઉક્ત સર્વદક્ષિણાની નિવૃત્તિ કરે છે. (પુરુષાપનયાત્) બીજા ઋત્વિજોના ભાગનો અપનય કરવામાં આવેલો હોવાથી (તાસાં ક્રતુપ્રધાનત્વાત્) દક્ષિણામાં ક્રતુ જ પ્રધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—બીજા ઋત્વિજોના ભાગ દક્ષિણામાં દર કરવામાં આવ્યો છે. ક્રતુને ઉદ્દેશીને જે દક્ષિણા આપવાની ॥ તે તેણે ઘટ્ટાને અપાત્ત' નય છે, તે બીજી દક્ષિણા કેને ઉદ્દેશીને આપવી ? ક્રતુનો ફરીથી ઉદ્દેશ થતો અવગણ્ય છે. માટે ઘટ્ટાને જે દક્ષિણા આપવામાં આવે છે તે સર્વ દક્ષિણાનો ભાગ કરે છે. બીજા ઋત્વિજોના આનંદન માટે લૌકિક દાન આપવું યોગ્ય છે કંતર્યંક નહિ આતું સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે. ॥ ૭૩ ॥

‘ વાજપેય યાગમાં રથનું ભાગનિવાસકત્વ અધિકરણુ. ’

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. યજુર્વંશોઽધ્યર્ચોદક્ષિણાવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૭૪ ॥

પદાર્થ :—(યજુર્વંશઃ) યજુર્વેદયુક્ત રથ (અધ્યર્ચોઃ) અધ્યર્ચુને જે આપવામાં આવે છે તે (વિકારઃ સ્યાત્) બીજી દક્ષિણાઓનો ભાગ કરે છે.

ભાવાર્થ :—વાજપેય યાગમાં રથ, ચક્ર, હાસી, નિષ્ક વગેરે મળી સત્તર દ્રવ્ય પ્રાકૃત મવાશાદિ દ્રવ્યનાં ભાગક તરીકે અહીં વિદિત છે. જેટલાં દ્રવ્યો જે દક્ષિણા તરીકે વિદિત થયાં છે તે પ્રત્યેક સત્તરની સંખ્યામાં હોય છે. દક્ષિણા આપતી વખતે યજુર્વેદ મંત્રોથી તૈયાર કરેલો રથ અધ્યર્ચુને આપવામાં આવે છે. આ યજુર્વંશક રથ અધ્યર્ચુને બીજી દક્ષિણાનો ભાગ કરે છે. એટલે કે આ સિવાય બીજા દ્રવ્યોમાં અધ્યર્ચુનો ભાગ હોતો નથી. ॥ ૭૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ ઘા શ્રુતિમૂલત્વાત્ સર્વાસાં તસ્ય ભાગો નિયમ્યેત ॥ ૭૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ઘા) અથવા (શ્રુતિમૂલત્વાત્) શૂંઘમાણ હોવાથી (સર્વાસાં) સર્વ દક્ષિણાની પ્રાપ્તિ હોવાથી (તસ્ય) અધ્યર્ચુના (ભાગઃ નિયમ્યેત) ભાગનો નિયમ કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સત્તર દ્રવ્યો દક્ષિણા તરીકે આપવાના હોય છે તેમાં કેને કયું દ્રવ્ય આપવું એનો પણ નિયમ નાંધવામાં આવે છે તેમાં અધ્યર્ચુને યજુર્વેદના મંત્રો બોલી તૈયાર કરેલો રથ અધ્યર્ચુને જ આપવો જોઈએ. આવો નિયમ નાંધવામાં આવે છે. આમાં કોઈ પણ બીજી દક્ષિણાનો ભાગ કરવામાં આવતો નથી. એવું સિદ્ધાંતવાદીનું માનવું છે. ॥ ૭૫ ॥

इति मीमांसाशुल्बरीमाष्ये दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

અથ ગુર્જરમાધ્યાયાં મીમાંસામાધ્યે દસમાધ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ

‘અભ્યાદિમાં ન્યારિષ્ટહોમાદિ સાધે નક્ષત્રેષ્વપાદિનો સમુચ્ચય છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પ્રકૃતિલિંગાસયોગાત્ કર્મસંસ્કારં ચિકૃતાવધિકં સ્યાત ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતિલિંગાસયોગાત્) પ્રકૃતિના કાર્ય સાથે સંયોગ ન હોવાથી (કર્મ-સંસ્કારમ્) અદૃશ્ય છે તેથી (ચિકૃતો) વિપ્રતિભા (અધિકમ્ સ્યાત) સમુચ્ચય થાય છે.

ભાવાર્થ :—આ પાદમાં પાકૃત અને વૈકૃત કાર્યોના સમુચ્ચયને વિચાર કરવામાં આવે છે રથેન યાત્રામાં લોકોનોનીચ લોકોત્તરવચના નિચીતા ઋત્વિજ પ્રચરન્તિ : કાલ પામડીવળા, કાલ કપડાવાળા નિચીત ગયામાં માથાપેઠે જોનાર ધારણ કરેલા ઋત્વજે યત્રમાં ફરે છે. અહીં નિચીતનું વિધાન છે અને ઉપવચને એ વાક્યને ઉપવીતનું પણ વિધાન છે. ઉપવીત એટલે કાળા અથવા ઉપર જોનાર ધારણ કરેલી તે. નિચીત અને ઉપવીત એક સાથે યત્ર થઈ નહિ માટે ઉપવીતનો નિચીતવિધાનથી બાધ થશે. એમને એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. સિદ્ધાંત પક્ષ એવો છે કે ઉપવીત અને નિચીત બન્ને યત્રાં એકજે જોનારથી ઉપવીત યત્ર થાશે અને ઉપવચથી નિચીત પણ યત્ર થાશે આમ બન્ને કાર્ય એકજ સાથે યત્ર થાશે, માટે ઉપવીત અને નિચીતનો સમુચ્ચય છે. તે પ્રમાણે અન્ય પણ બાધ ન કરતાં સમુચ્ચય સમજવો એમ છે ॥ ૧ ॥

ચોદનાલિંગસંયોગે તદ્વિકારઃ પ્રતીયેત પ્રકૃતિસંનિધાનાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચોદનાલિંગસંયોગે) પ્રાકૃતવિધિમાં સંયોગ હોવાથી (તદ્વિકાર, પ્રતીયેત) તેના બાધનો પ્રતીતિ થાય છે. (પ્રકૃતિસંનિધાનાત્) વિધિપક્ષ સંબંધનું સંનિધાન હોવાથી

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિકામમાં એવું વિધાન કયું હોય છે તેનું એ બાધક લિંગ વાક્ય હોય તેા વિપ્રતિભા પ્રકૃતિમાં વિહિત અર્થનો બાધ થાય છે. એમને સમર્પે નહિ સંકલિત આ વાક્ય બંધિતે રથાને યત્રનામક બાધ પામરવાનું વિધાન છે તેથી બંધિતો રથથી બાધ થાય છે પણ ઉપરના ઉદાહરણમાં ઉપવીતનો બાધ નિચીત કરે છે એવું કેમ લિંગ વાક્ય નથી માટે ત્યાં તે સમુચ્ચય જ જોઈ છે. ॥ ૨ ॥

‘પૃથક્ષપતિ સય-આદિમાં બાહ્યપ્રત્યાદિ મહો સાધે પ્રાકૃત એન્દ્ર વાધવાદિ મહોનો સમુચ્ચય છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સર્વત્ર તુ પ્રહાન્નાત્મચિકં સ્યાત્ પ્રકૃતિવત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(સર્વત્ર તુ) સર્વ ક્ષેત્રે (પ્રહાન્નાત્મ) મહોનું આગમન હોય ત્યાં (અધિકમ્) પ્રાકૃત મહો કરતાં વધારે (સ્યાત) સમુચ્ચય હોય છે. (પ્રકૃતિવત્) જેમ પ્રકૃતિ વાતમાં દેવદ્રવ્યવૃક્ષાણિ, યૈત્રવલ્લવૃક્ષાણિ અહીં સમુચ્ચય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિયાગમાં પ્રદ્ધં શક્તાતિ આવાં વાક્યોથી જેમ સમુચ્ચય માનવામાં આવે છે તેમ પ્રૃથક્કરણ સંપર્કમાં ગર્હસ્ત્યં પ્રદ્ધં શક્તાતિ આ વાક્યથી પણ પ્રાકૃતગ્રહો સાથે સમુચ્ચય જ છે. આપ નથી. ॥ ૩ ॥

અધિકૃત્વકવાચકતાવત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(અધિકા ચ) અને સમુચ્ચય છે. (એકવાચકતાવત્) એક વાક્યતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાળપેશમાં સત્ત્વજ પ્રજાપત્યા પ્રદ્ધં શક્તાતે સોમપ્રદાંશ સુતાપ્રદાંશ શક્તાતિ આ વાક્યથી પ્રતીત થતી એકવાક્યતાથી પણ સમુચ્ચય થાય છે. ॥ ૪ ॥

લિઙ્ગદર્શનાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિઙ્ગદર્શનાત્) લિંગ વાક્યતા દર્શનથી પણ.

ભાવ ધૃ :—વિરચ્યો વા એ યજ્ઞકર્તૃત્વવાજપેય इति આ વાક્યનો એવો અર્થ થાય છે કે ત્યોતિષ્ટામાદિ કર્તા આ યાગ વિરચ્ય છે એટલે વિસ્તૃત છે. આ વિરચ્ય રાજ પશુ સમુચ્ચયને જ સૂચવે છે. ॥ ૫ ॥

વાળપેય યાગમાં પ્રાગ્નપત્યપશુઓ સાથે કંતુપશુઓનો સમુચ્ચય છે.

એ અધિકરણનું સૂત્ર

પ્રજાપત્યેષુ જ્ઞાત્તાનાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (પ્રજાપત્યેષુ) પ્રાગ્નપત્ય પશુઓ સાથે પણ સમુચ્ચય છે (જ્ઞાત્તાનાત્) જ્ઞાતનાત્ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાળપેયમાં સત્ત્વ પશુઓનું જ્ઞાન કરવાનું હોય છે. તેમાં પ્રાકૃતપશુઓનો સમુચ્ચય હોય છે. પ્રજાપતિનો વદન્તિ નામિત્રોમો નોક્ય્વ દ્વારમ્ય તાન્ પશુમિરેવાવક્ત્વે આ વાક્યથી સમુચ્ચય રપષ્ટ થાય છે. ॥ ૬ ॥

સાંમહુષ્ટી ઇષ્ટિમાં આમન હોમો સાથે અનુયાજીનો સમુચ્ચય છે.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

આમને લિઙ્ગદર્શનાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(આમને) આમનમાં સમુચ્ચય છે (લિઙ્ગદર્શનાત્) લિંગવાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ આમનમર્ચમનસ્ય દેવા ’ આનાથી ત્વ અહુતિઓ આપવામાં આવે છે. આ અહુતિઓથી અનુયાજીનો જ્ઞાપ થતો નથી પણ એની સાથે સમુચ્ચય થાય છે. આત્મા પૈ પ્રયાજાતુયાજા આત્મા દેવતા યત્પ્રજાજાનુયાજાનો પુરસ્તાદ્ ઉપરિથદ્વા જુહુયાદ્ વહિરાત્માનં સજ્જતાત્સમાદ્-ધીત યન્મવ્યનો જુહોતિ મધ્યત્ એવ સજ્જતાનાત્પન્થતે આ લિંગવાક્યથી આમન હોમોનો અનુયાજી સાથે સમુચ્ચય સચિત થાય છે. ॥ ૭ ॥

‘ મહાવ્રતમાં ઋત્વિક્ષનાં ઉપમાનનો પાત્યુપમાન સાથે સમુચ્ચય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. ઉપગેષુ શરવંતસ્પાત્પ્રકૃતિલિજ્જસંયોગાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ઉપગેષુ) ઉપમાન કરનારાઓમાં (શરવંતસ્પાત્) દર્શમાં જેમ ઘર બાંધક થાય છે તેમ પાત્યુપમાન બાંધક થાય છે. (પ્રકૃતિલિજ્જસંયોગાત્) પ્રાકૃત ઉપમાનની સાથે સંબંધ હોવાથી.

બાવાર્થ :—મહાવ્રતમાં આ પ્રમાણે મંત્રગાય છે અને ઉપમાવન્તિ પત્નીઓ ઉપમાન કરે છે. આ ઉપમાન પ્રકૃતિવાચમાં ઋત્વિક્ષના ઉપમાનનું બાંધક છે એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૮ ॥

આનર્થવ્યાસ્યધિક્ સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(અધિક્ સ્યાત્) ઋત્વિક્ષુપમાન સાથે સમુચ્ચય છે (આનર્થવ્યાસ્ય) નહીં તે કાંઠીણા આદિયાં ઉપમાનનું વિધાન નિર્ધારક થઈ જાય.

બાવાર્થ :—ઋત્વિક્ષના ઉપમાનનો બાંધ થતો નથી પણ તેની સાથે પત્ની ઉપમાનનો સમુચ્ચય છે, જે બાંધ માનવામાં આવે તે કાંઠીણા આદિયો જે ઉપમાનનું વિધાન કરવામાં આપ્યું છે તે અનર્થક થઈ જાય ॥ ૯ ॥

‘ અંજન અને અભંજન સંસ્કારમાં નવનીતાભ્યંજનનો ગૌમુક્તિવાચ્યંજન સાથે સમુચ્ચય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સંસ્કારે ચાન્યસંયોગાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કારે) અંજન અને અભંજન સંસ્કારમાં (અન્યસંયોગાત્) દીક્ષા કાસ અને સુત્રાકાસનો સમાગમ હોવાથી સમુચ્ચય છે. (ચ) સિદ્ધાંતને કારણે છે.

બાવાર્થ :—અંજનાભ્યંજન સંઘર્ષ એકાગ્ર પચ્ચાસ દિવસથી સિદ્ધ થતો એક સત્ત્વ તેમાં ગૌમુક્તિવેન શ્રુતઃ સમ્પન્ને સમજાતે આ પ્રમાણે વિધાનથી નવનીતિવે અભ્યંજનને એ પ્રમાણે પ્રાકૃત નવનીતાંજનનો બાંધ થાય ॥ આ પ્રકારના પૂર્વ પક્ષના ઉત્તરમાં આ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે પ્રાકૃત નવનીતાંજનનો બાંધ થતો નથી પણ તેનો સમુચ્ચય થાય છે, કારણ કે એક દીક્ષા કાસિક છે અને બીજું સુત્રાકાસિક છે. આ પ્રમાણે કારણો હોવાથી બાંધનો અવસર નથી. ॥ ૧૦ ॥

પ્રયાજવદિતિ ચેત્તાર્થનિયત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયાજવત્ દિતિ ચેત્) પ્રયાજને જેમ સિત્ત કાસિક હોવા છતાં બાંધ થાય છે તેમ અહીં પણ બાંધ થતો એ એમ કહેવામાં આવે તે (ન અર્થાન્વત્વાત્) સિત્ત કાસ હોવાથી બાંધ થઈ શકશે નહિ.

ભાવાર્થ :—નવનીતના અંગનથી ત્વરમાં મૃદુતા ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય છે અને ગૌગુલ્ય અંગનથી શૈલ્ય ઉત્પન્ન કરવાનું છે આમ બિન્ન કાર્ય હોવાથી પ્રયાગનું દષ્ટંત લક્ષ બાધ માની શકાય નહીં પણ સમુચ્ચય જ છે. એ સિદ્ધાંત 'હ્ય છે. ॥ ૧૧ ॥

‘મહાનતમાં અહતવાસસ્તો તાર્ય’-આદિ સાથે સમુચ્ચય છે’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો. પૂર્વપક્ષ. આચ્છાદને ત્વૈકાર્થ્યાત્માકૃતસ્ય વિકારઃ સ્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (આચ્છાદને) આચ્છાદનમાં (દેકાર્થ્યાત્) એક પ્રયોગન દેવાથી (પ્રાકૃતસ્ય) પ્રાકૃત અહતવાસસ્તો (વિકાર સ્વાત્) બાધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—મહાનતમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે. તત્ત્વ ‘યજમાન’ ‘પરિધાપયતે’ યજમાનને તામ્ય પહેરાવણુ નેપ્રમ્યે. તામ્ય એટલે ઘીથી બીજવેલો કંબુ ‘પુતાવતકમ્બલતાર્વમ્’ પ્રકૃતિમાં અહતવાસસ્ અર્થાત્ કોરે કપડું પહેરવાનું વિધાન છે મારે અનિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત અહતવાસસ્ સાથે તામ્ય નો મહામત્રા બાધ થાય છે એમ સમજવું. નેપ્રમ્યે, કારણ કે બન્ને વસ્ત્રોનું શરીર દાઢવા રૂપ એક જ પ્રયોગન છે એટલે એકની જરૂર છે, બેની નહિ. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અધિકં ઘાડન્યાર્થત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અધિકમ્) સમુચ્ચય છે (ઘન્યાર્થત્વાત્) બિન્ન પ્રયોગન દેવાથી.

ભાવાર્થ :—બન્ને વસ્ત્રોનું પ્રયોગન ભુલું છે. એક શુદ્ધનું આચ્છાદન કરે છે ત્યારે બીજું ઉપવસ્ત્ર તરીકે કામમાં આવે છે. તાર્વતો અર્થ આ કેકણે કૌપીન સમજવો અને તે શૂતાકૃત હોવો નેપ્રમ્યે. એવો જાવ પૃતાનતકમ્બલતાર્વમ્ નો છે. ॥ ૧૩ ॥

મહાનતમાં રથંતર સામનો સ્ત્રોત્રાદિ સામ સાથે સમુચ્ચય છે.

સામસ્વર્થાન્તરથુતેરવિકારઃ પ્રતીયેત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(સામનુ) સામગાનમાં (અર્થાન્તરથુતેઃ) પ્રાકૃત સામ સાથે (અવિકારઃ પ્રતીયેત્) સમુચ્ચયની પ્રતીતિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—મહાનતમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ છે. શ્લોકેન પુસ્તાન્ સદસઃ સ્તુતિ આ વાચ્યથી એમ સમજવું કે સ્ત્રોત્રસામથી પ્રાકૃત રથ-તરાર્થે સમનો બાધ થયો નેપ્રમ્યે પણ બાધ ન થતાં સમુચ્ચય જ છે કારણ કે પ્રાકૃતસ્તુતિરૂપ એ અર્થ છે તેનો સ્ત્રોત્ર સામ સાથે અન્યથ યદ્ય યદ્યો નથી માટે સામસ્ત્રોત્રથી નવીન જ સ્તુતિ જણાય છે તેથી રથ તરાર્થે સાથે એનો સમુચ્ચય છે, બાધ નહિ. ॥ ૧૪ ॥

(પિઠ્ઠતિવિશેષમાં પ્રાકૃતસામગાનનો કોત્રાદિથી બાધ થાય છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર

અથૌ ત્વથૂયમાણે લોપત્વાત્ પ્રાકૃતસ્ય વિકારઃ સ્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (અથૌ) પ્રાકૃત દુષ્ટ (અથૂયમાણે) શ્રૂપમ ધ્વ ન હોવા છતાં (પ્રાકૃતસ્ય) પ્રાકૃત સામગાનનો (વિકારઃ સ્વાત્) બાધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ઠાઈ વિઠ્ઠલિવિશેષમાં આ પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે કૌરવ મરણિ । મગંયદસો મવતઃ આ વિઠ્ઠલિમત વાક્યથી અતિદેશથી પ્રાકૃત સામગ્રાનનો બાધ થાય છે. એ કે સ્તુતે આતું કિયાપદ ઉક્ત વાક્યમાં નથી, પણ સામગ્રાન પાત કૃતુના અંગમૂત જ હોય છે. માટે વિઠ્ઠલિમત સામગ્રાનથી ગાયાનો સંસ્કાર થઈ જાય છે તેા પછી અતિદેશવચ્ચ પ્રાકૃત સામગ્રાનું કથું પ્રયોગન રહેતું નથી. માટે પ્રાકૃત સામગ્રાન જે કાર્ય કરવાનું હોય છે તે કાર્ય વિઠ્ઠલિમત સામગ્રાનથી થઈ જાય છે માટે વિઠ્ઠલિ સામગ્રાનથી પ્રાકૃત સામગ્રાનનો બાધ થાય છે. કૌરવ આદિ પણ સામગ્રાન છે. ॥ ૧૫ ॥

કૌતસાદિસામગ્રાનથી વ્યવસ્થાપૂર્વક બાધ થાય છે

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

સર્વેવામવિશેષાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(સર્વેવામ) સર્વ સામગ્રાન વિઠ્ઠલિ પકિત સામ નિવર્તક છે (અવિશેષાત્) વિશેષ કથું ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઠાઈપણ એક સામ વિઠ્ઠલિપકિત હોય તેા તે પ્રકૃતિપકિત બધા જ સામગ્રાનોનું બાધક થાય છે. અમુક સામ અમુક સામનું જ નિવર્તક છે એવું જણાવતું ઠાઈપણ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થતું ન હોવાથી. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

एकस्य वा धृतिसामर्थ्यात्प्रकृतेष्वाविकारात् ॥ १७ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (એકસ્ય) એક સામ એકનું નિવર્તક છે (ધૃતિસામર્થ્યાત્) એક વચનાદિ ધૃતિના બળથી. (વ) અને (પ્રકૃતેઃ) પ્રાકૃત સામોનું (અવિકારાત્) પ્રકૃત થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિઠ્ઠલિમત એક વચન વિશિષ્ટ સામ હોય તેા એક જ પ્રાકૃત સામ નિવર્તક થાય છે. દ્વિવચનવિશિષ્ટ હોય તેા એ સામ નિવર્તક થાય છે. જેમકે કૌરવ મરણિ અહીં દ્વિવચન હોવાથી એકની નિવર્તિ સમજવી. શુદ્ધા શુદ્ધીએ મવતઃ અહીં દ્વિવચન હોવાથી એની નિવર્તિ સમજવી અને કૌરવનિ મવન્તિ અહીં બહુવચન હોવાથી ત્રણની નિવર્તિ સમજવી. આમ બીજા જે બાકી રહેલાં સામ હોય છે તેનું વિઠ્ઠલિમાં પ્રકૃત સમજવું અને અતિદેશ થાઓના પણ આમ કરવાથી અનુમદ થાય છે અર્થાત્ એ થાઓના પણ અહીં ઉપયોગ થઈ શકે છે, માટે એક એકનું, બે એનું અને બહુ બહુનું નિવર્તક છે એમ સમજવું. ॥ ૧૭ ॥

विपृद्ध અને अविविपृद्ध નામવાળા કંતુઓમાં કંમ પ્રમાણે બાધ અથવા

સમુચ્ચય થવો જોઈએ. ' એ અધિકરણનું સૂત્ર.

स्तोमवृद्धौ त्वधिकं स्यादविपृद्धौ द्रव्यविकाटः स्यादितरस्याधुतित्वात् ॥ १८ ॥

પદાર્થ :—(સ્તોમવૃદ્ધૌ) સ્તોમની બધા વૃદ્ધિ હોય તે કંતુમાં (તુ અધિકં સ્યાત્) પ્રાકૃતસામ અને વિઠ્ઠલિસામનો સમુચ્ચય હોય છે. (ઇતરસ્ય) બીજાનું (અધુતિત્વાત્) અવશ્ય ન

भवति अही अग्नि शब्दो प्रयोग इति चे तौ प्रयोगाभ्यां आग्नेया अग्नये स्वाहा अग्नये न
 भोक्षुं नोदग्ने, અને દહમગ્ને દદ્ ન મમ અગ્ને ન દહેવું નેહ્યં, અગ્નિના પર્વાવવાચક વર્તિ
 આદિ શબ્દોના પ્રયોગ ન કરવો એટલે કે વહને સ્વાહા અને દદ્ વહને દદ્ ન મમ આવો પ્રયોગ ન
 કરવો. કારણ કે અગ્નિપદ્ધતિ અગ્નિ રૂપ અર્થમાં નો ભોધ થાય છે તે વર્તિ આદિ પદ્ધતિ થતો નથી.
 મંત્રમાં નો શબ્દ ઉચ્ચારાયેલો હોય છે તે પણ અગ્નિ તરીકે ગણાય છે. વૈદિક કર્મમાં પદવાચ્ય
 કેવળ અર્થનો ઉપયોગ હોતો નથી પણ તદ્વાચ્યક શબ્દોના પણ ઉપયોગ હોય છે. યજ્ઞ ક્ષયે
 કર્માભિયતે તન્ન સદ્ગોચં પ્રત્યક્ષતાયો ભવતિ યજ્ઞ અર્ચન પ્રયોજનમ્ । યજ્ઞ પુનઃ શદ્દ એવ કાર્ય તન
 કર્ય સમ્પન્નાયઃ શદ્દ એવ પ્રત્યાવધિતમ્ ॥ (શાખરભાષ્ય) આ વાક્યનો પણ ઉપર કહેલો જ
 ભાવ છે. આ કારણથી મંત્રરત્ન શબ્દોને વાગ વખતે અને નિર્વાપ વખતે ભાષ્યકલો નહિ વિનિયોગ
 કરી વખતે પણ તેજ શબ્દોને ગુરુત્વા વિભક્તિ વાપરવી. પ્રકારપ અર્થ એક જ છે પણ તેના
 ભિન્ન ભિન્ન ગુણ અને ક્રિયા વાચક શબ્દો અનેક છે, ને શબ્દથી નો ગુણ અથવા ક્રિયા સમગ્રજ
 છે તે શબ્દ અને ક્રિયા બીજા શબ્દથી ન જ સમજી શકાય. દરેક અર્થને માટે શબ્દો નિવૃત્ત
 હોય છે પણ રૂઢ અર્થ કહે એક જ હોય. આ ઉપરથી સમગ્રજ છે કે વેદમાં તત્ત્વદ્વ વિશિષ્ટ
 અર્થઃ એવ દેવતાપદ્યાર્થઃ તેતે શબ્દ વિશિષ્ટ અર્થ જ દેવતા પદ્યાર્થ અર્થ છે. આ કારણથી પર્વાવ-
 વાચક શબ્દોનો પ્રયોગ યાગમાં કે નિર્વાપમાં થઈ શકતો નથી. આવો સિદ્ધાંતપક્ષ છે ॥ ૨૧ ॥

દોવાળાં યા ચોદકૈશ્વાત દરમાત્ સર્વજ ધૂયસે ॥ ૨૨ ॥

પદ્યાર્થ :- (દોવાળાં યા) રૂપ અગ્નેમાં પણ (ચોદકૈશ્વાત) વિધિની ઐશ્વર્યતા
 દોવાળી (તમાત્ સર્વજ ધૂયસે) બધે દેહાણે વિધિગત શબ્દોના જ પ્રયોગ થવો ઇષ્ટ છે.

ભાવાર્થ :- ઉપર પ્રમાણ ગિવેદ્યુત્ત આદિ નિદેશમાં પણ વિધિની ઐશ્વર્યતા દોવાળી
 વિધિગત શબ્દોના જ સર્વજ પ્રયોગ રવો નેહ્યં પર્વાવવાચક શબ્દોનો નહિ. ॥ ૨૨ ॥

અતિદેશરૂપમાં પણ વિધિગત ને શબ્દ હોય છે તેનાથી જ

દેવતાશબ્દનું આજિધાન થાય છે.

તયોચ્ચરસ્યાં તતો સત્પ્રકૃતિવાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદ્યાર્થ :- (તયા) તે પ્રથમે (સત્પ્રકૃતિવાત્) સૌંદર્ય વિરૂતિ વાગમાં પણ
 શબ્દોના નિવૃત્ત છે (સત્પ્રકૃતિવાત્) તે દર્શપૂર્ણમાસપ્રકૃતિવાળા દોવાળી.

ભાવાર્થ :- દર્શપૂર્ણમાસની વિરૂતિ એ સૌંદર્ય વાગ છે તેમાં પણ શબ્દોના નિવૃત્ત છે.
 સૌંદર્ય વર્ગ નિર્વેત્ત દર્શાર્થમાં પણ સર્વ શબ્દનું આજિધાન રહ્યું નોદ્યં. પર્વાવવાચક આદિવાદિ
 શબ્દોનું નહિ. કલન વાક્યમાં સર્વનો સર્વજ નિર્વેત્ત ની સાધ છે. એટલે વિધિગત જ સર્વ
 શબ્દ છે. માટે પ્રયોગમાં વાળ્યા પુરોણરૂપાર્થમાં જ્યાં પ્રયોગ કરવો હોય ત્યાં સર્વ શબ્દોના જ
 પ્રયોગ ઇષ્ટ છે. જ્યાં કેવળ અર્થ જ વિવક્ષિત હોય તો ત્યાં પર્વાવનો પ્રયોગ થાય પણ જ્યાં શબ્દ
 પણ વિવક્ષિત હોય ત્યાં તો શબ્દ કરી શકે જ નહિ. ॥ ૨૩ ॥

આધાનમાં અગ્નિનું સગુણથી અભિધાન છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રાકૃતસ્ય ગુણશ્રુતૌ સમુષેનામિધાનં સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(પ્રાકૃતસ્ય) પ્રાકૃત અગ્નિની (ગુણશ્રુતૌ) ગુણશ્રુતિમાં (સમુષેના અભિધાનં સ્યાત્) સગુણનું જ અભિધાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—અમરે પાવકાયાત્રકપાલમ્ હત્યાદિ અવશ્ય છે. અગ્નિ સાથે પાવક શબ્દ છે અને તે અગ્નિનો ગુણવાચક શબ્દ છે માટે દેવતાનું અભિધાન પાવક ગુણવિશિષ્ટ અગ્નિ શબ્દથી કરવું, કેવળ અગ્નિ શબ્દથી નહિ જો દેવતા વાચક કેવળ અગ્નિ શબ્દ હોય તો પાવક શબ્દનો પાઠ નિરર્થક થઈ જાય. ॥ ૨૪ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અવિકારો ઘાડ્યશબ્દાનપાયાત્ સ્યાદ્ દ્રવ્યવત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (અવિકારઃ) કેવળ અગ્નિ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો (ઘર્ષશબ્દાનપાયાત્) કેવળ અગ્નિ શબ્દનો પ્રયોગથી પણ અર્થનો ત્યાગ થતો નથી. (દ્રવ્યવત્) દ્રવ્ય પેઠે.

ભાવાર્થ :—ગુણ વિશિષ્ટ અગ્નિ શબ્દનો દેવતા નરીકે ન્યાં પ્રયોગ હોય ત્યાં પણ કેવળ અગ્નિ શબ્દ વડે જ દેવતાનું અભિધાન થઈ શકે છે, એટલે વિધિગત ભલે ગુણવિશિષ્ટ અગ્નિ શબ્દનો પ્રયોગ હોય પણ જ્યારે દેવતાનું અભિધાન કરવું હોય ત્યારે કેવળ અગ્નિ શબ્દનો પ્રયોગ પણ ચાલી શકે. જેમ ઉત્પત્તિ વાક્યમાં સમુદ્યુક્ત અભિધાન હોય છે પણ ત્યાગાદિ વપ્તે કેવળ ગુણ રહિત દ્રવ્યનું અભિધાન થઈ માનવામાં આવે છે તેમ દેવતાભિધાનમાં પણ સમજવું. દ્રવ્ય સંબંધમાં ઉત્પત્તિ વાક્યમાં જગા વક્ષા વાયવ્યા આમ ગુણ વિશિષ્ટ જગા શબ્દનો પ્રયોગ છે પણ જ્યારે દ્રવ્યનું દાન કરવાનું હોય છે ત્યારે કેવળ જગા શબ્દનો પ્રયોગ પણ ક'ઈ છે. તેમ દેવતાના સંબંધમાં પણ સમજવું. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આરમ્માસમયાયાત્ જોદિતેનામિધાનં સ્યાદર્થસ્ય

શ્રુતિસમયાયિત્વાદયચ્ચને ચ ગુણશાસનમનર્થં સ્યાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(આરમ્માસમયાયાત્) કેવળ અર્ચ્યાદિ પદનો અર્થ ઉત્પત્તિવાક્યમાં તિહ્ વાચ્ય ભાવનામાં અમંબદ્દ હોવાથી (જોદિતેના અભિધાન સ્માર) વિધિનિર્ધિત ગુણ વિશિષ્ટ અર્ચ્યાદિપદથી જ અભિધાન થવું જોઈએ (અર્થસ્ય શ્રુતિસમયાયાત્) ઉત્પત્તિવાક્યમાં ગુણ વિશિષ્ટ અર્ચ્યાદિનો જોધ થવો હોવાથી (ચ) અને જો કેવળ અગ્નિ શબ્દનો પ્રયોગ સ્વીકારનામાં આવે તે (ગુણશાસનમ્ નનર્થં સ્યાત્) ગુણનું યાસન કરવું નહાયું થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—વિધિવાક્યમાં ગુણ વિશિષ્ટ દેવતા વાચક પદ હોય તો દેવતાને ઉદ્દેશીને ન્યાં દવિરત્યાગ થતો હોય ત્યાં ગુણ વિશિષ્ટ દેવતાનું અભિધાન કરવું. ઉક્ત સ્થળે કેવળ અર્ચ્યાદિ શબ્દનો અર્થ દેવતા છે જ નહિ. ગુણ વિશિષ્ટ જ દેવતા છે. એવે ઠેકાણે જો કેવળ અગ્નિશબ્દ દેવતા શબ્દોનું અભિધાન કરવામાં આવે તો ગુણ વાચક પદ નિરર્થક થઈ જાય. ગુણ વાચક જે પદ દેવતા સાથે હોય તે પદ સાથે દેવતાનું કથન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

દ્રવ્યેવાત્મગામિત્વાદ્યે વિકારે સામર્થ્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યે) દ્રવ્યોમાં (આત્મગામિત્વાત્) કૃત્તિ તાત્પર્યમાં શુદ્ધ રહિત દ્રવ્ય ભાવના સાથે સંબંધ હોવાથી (અર્થે વિકારે સ્થાત્) કેવળ શુદ્ધ રહિત દ્રવ્યનું અભિધાન ઇષ્ટ છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્યના સંબંધમાં તેા કેવળ દ્રવ્ય જ ભાવના સાથે સંબંધ હોવાથી શુદ્ધ રહિત દ્રવ્યનું પણ અભિધાન થવું ઇષ્ટ છે પણ દેવતામાં એમ થવું નથી એટલે કે જે સશુદ્ધ દેવતા સંબંધ ભાવના સાથે હોય તેા સશુદ્ધ દેવતાનું જ કથન કરવું અને કેવળ દેવતાનેા ભાવના સાથે સંબંધ હોય તેા કેવળ દેવતાનું અભિધાન કરવું માટે વશાચ્ચ રહિત અમ દ્રવ્યનું અભિધાન ઇષ્ટ છે અને પાસકે વિશિષ્ટ અગ્નિ દેવતાનું અભિધાન જ ઇષ્ટ છે. ॥ ૨૭ ॥

પરમાત્મ ઇષ્ટિમાં આલયભાગોમાં નિર્ગુણ દેવતાપદનું અભિધાન કરવું
એ અધિકરણનાં સૂત્રે

પૂર્વપક્ષે શુચ્ચાન્ પરમાત્મવિશેષનિર્દેશાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(પરમાત્મ) પરમાત્મ ઇષ્ટિમાં જેમ પરમાત્મ અગ્નિ સશુદ્ધ દેવતાનું અભિધાન થાય છે તેમ (શુચ્ચાન્) શુચ્ચાન્ આત્મયઃ આ ઠેકાણે શુચ્ચાન્ અગ્નિનું વિશેષણ હોવાથી (વિશેષનિર્દેશાત્) અગ્નિશુચ્ચાન્ આવેા વિશેષ નિર્દેશ અર્થવાન્ થઈ શકશે. માટે સશુદ્ધ અગ્નિનું અભિધાન કરવું એમ છે.

ભાવાર્થ :—શુચ્ચાન્ એ પદ અગ્નિના શુદ્ધનું કથન કરવું હોવાથી નિમમમાં સશુદ્ધ અગ્નિપદનું અભિધાન કરવું એમ છે, શુચ્ચાન્ એ અગ્નિનું વિશેષણ છે, માટે પરમાત્મ ઇષ્ટિમાં જે પરમાત્મ અગ્નિ તેમ આત્મ ભાગોમાં પણ શુચ્ચાન્ અગ્નિ આત્મ અભિધાન કરવું એમ છે. આત્મ પૂર્વપક્ષનું મત્તમ છે. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર, મન્ત્રવિશેષનિર્દેશાત્ દેવતાવિકારઃ સ્થાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(મન્ત્રવિશેષનિર્દેશાત્) વિશેષ મન્ત્રનેા વાચક હોવાથી (દેવતાવિકારઃ જ સ્થાત્) દેવતાનું વિશેષણ શુચ્ચાન્ નથી.

ભાવાર્થ :—શુચ્ચાન્ આ પદ અગ્નિદેવતાનું વિશેષણ નથી પણ મન્ત્રનું વિશેષણ છે, માટે પરમાત્મ અગ્નિ આ જે સિદ્ધાંત આપ્યું છે તે અસંગત છે. આ કારણથી નિર્ગુણ દેવતાનું અર્થાત્ કેવળ અગ્નિનું અભિધાન થવું એમ છે. ॥ ૨૯ ॥

આનુમત્ય અને વનરૂપિત યાગના નિમમમાં વિધિગત ઉચ્ચ વનરૂપિત શાખાથીજ દ્રવ્ય અને દેવતાનું અભિધાન કરવું. એ અધિકરણનાં સૂત્રે.

પૂર્વપક્ષે વિધિનિગમમેદાત્ પ્રજ્ઞતૌ તત્પ્રકૃતિવાદિકૃતાવપિ મેદઃ સ્થાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(પ્રજ્ઞતૌ) પ્રકૃતિમાં (વિધિ નિગમમેદાત્) વિધિ અને નિમમમાં મેદઃ તતાવસો હોવાથી (વિદ્યતૌ અપિ) વિકૃતિમાં પણ (મેદઃ સ્થાત્) મેદઃ હોવો એમ છે (તત્પ્રકૃતિવાદ) ગૌતમન્યઃ આની પ્રકૃતિ ગમીયોમીય પદ્ધતિ એ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં વિધિ અને નિમગ્નમાં ભેદ જતલ્યો છે. વિધિ વાક્યમાં એટલે ઉપસિ વાક્યમાં ‘પશુ’ શબ્દ પ્રયુક્ત ■ હવે એવોતિષ્ઠામમાં ચોક્કસન્યઃ આવો પાઠ છે. અહીં જો શબ્દ વિધિગત છે તો તેનું અભિધાન જો ના પર્વાવ વાયક શબ્દથી થઈ શકે. આનું પૂર્વપક્ષ-વાદીનું માનવું છે. ॥ ૩૦ ॥

૬.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. યથોક્તં યા વિપ્રતિપત્તેર્ન ચોદના ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(જા) અથવા (યથોક્તમ્) જે પ્રમાણે વિધિમાં શબ્દ પાઠ હોય તે પ્રમાણેજ અભિધાન કરવું (વિપ્રતિપત્તે : ન ચોદના) વિધિવાક્ય મુત શબ્દ કરતાં બીજા શબ્દનો પ્રયોગ કરવો એવો કેઈ વિધિ નથી.

ભાવાર્થ :—વિધિગત જે શબ્દ હોય તેના જ પ્રયોગ નિમ્ન આદિમાં કરવો જોઈએ. જો જો શબ્દ વિધિગત હોય તો જો સિવાય તેના પર્વાવ વાયક શબ્દનો પાઠ કરવો યોગ્ય નથી અને એવો કોઈ વિધિ નથી. ॥ ૩૧ ॥

અવબૃથમાં અગ્નીવરુણ બન્ને દેવતાઓનું અભિધાન સ્વિષ્ટકૃત સાથે છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. સ્વિષ્ટકૃદ્દેવતાન્યત્રે તલ્લઙ્ઘ્યાન્નિવર્તેત ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(સ્વિષ્ટદેવતાન્યત્રે) પ્રકૃતિમાં સ્વિષ્ટકૃતમાં જે દેવતા છે તેનાથી બિન્ન હોવાથી (તલ્લઙ્ઘ્યાન્) પ્રાકૃત અગ્નિ રૂપ અર્થે વિશિષ્ટ શબ્દ હોવાથી (નિવર્તેત) સ્વિષ્ટકૃત શબ્દની નિવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અવબૃથે અગ્નીવરુણી સ્વિષ્ટકૃતો યજ્ઞતિ આપું વાક્ય છે. પ્રકૃતિમાં સ્વિષ્ટકૃત સાથે વિશિષ્ટ અગ્નિ દેવતા છે તેના જ એકદેશથી સ્વિષ્ટકૃત શબ્દથી અનુવાદ કરી તે અગ્નિના સ્થાનમાં અગ્નીવરુણનું વિધાન ■ અને પ્રાકૃત ગુણનો પાથ કર્યો છે એટલે કેવળ અગ્નીવરુણનું અભિધાન કરવું જોઈએ સ્વિષ્ટકૃતનું નહિ. એવો ભાવ પૂર્વપક્ષવાદીનો છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સંયોગો યાઽર્ષાપિતેરમિધાનસ્ય કર્મજ્ઞવાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(યા સંયોગઃ) અથવા સ્વિષ્ટકૃત સહિત અગ્નીવરુણનું અભિધાન કરવું. (ઈર્ષાપિતેઃ) સ્વિષ્ટ કરોતિ અથવા સ્વિષ્ટ કૃત્વાન્ આવા અર્થની પ્રાપ્તિ હોવાથી (અભિધાનસ્ય કર્મજ્ઞવાત્) સ્વિષ્ટકૃત શબ્દ ક્રિયાનિમિત્તક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ ‘પાચક’ શબ્દ ક્રિયાનિમિત્તક છે તેમ સ્વિષ્ટકૃત શબ્દ પણ ક્રિયાનિમિત્તક છે તેથી સ્વિષ્ટકૃત શબ્દ સાથે જ અગ્નીવરુણ દેવતાનું અભિધાન થવું જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

અગ્નીપોત્રીય પંચુમાં સર્વે પ્રયોગમાં નિર્ગુણ અગ્નિનું અભિધાન થવું
ચોગ્ય છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

સગુણસ્ય ગુણલોપે નિગમેષુ ગુણસ્થાને
યાવદુક્તં સ્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(સગુણસ્ય ગુણસ્થાને ગુણોપે) પ્રકૃતિમાં સગુણ સ્થાનમાં ગુણોપાપ પ્રાપ્ત થતા હોવાથી (નિગમેષુ) મત્રોમાં (યાવદુક્તં સ્યાત્) શ્રુતના ત્યાગમાં નેટસો દોષ છે તેટલો જ અશ્રુતની કલ્પનામાં દોષ છે માટે યાગમાં જ ગુણો લોપ થવો જોઈએ, નિગમે આદિમાં નહિ.

બાવાર્થ :—અમિં યતિ આર્ષૌ પાઠ સ્વિષ્ટકૃત ગુણો લોપ કરીને મોમયાગમાં કર્યો છે માટે યાગમાં સ્વિષ્ટકૃતનો લોપ કરી અગ્નિનું અભિધાન કરવું બીજો ઠેકાણો નહિ. જો બીજો ઠેકાણો નિગમાદિમાં પણ ગુણો લોપ કરવામાં આવે તો જે અશ્રુત છે તેની કલ્પના કરવી પડશે, અને એમ કરવામાં દોષ છે. માટે યાગ કૃતો જ નિર્ગુણ અગ્નિ યજ્ઞનો પ્રયોગ થવો જોઈએ. ॥ ૩૪ ॥

(સદ્ધાંત સૂત્ર.

સર્વસ્ય વૈકલ્પ્યર્થોત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સર્વસ્ય) સ્વિષ્ટકૃત અગ્નિશબ્દના ગુણો લોપ થવો જોઈએ (વૈકલ્પ્યર્થ) યાગ રૂપ એક જ પ્રયોગ હોવાથી.

બાવાર્થ :—સર્વ સ્વિષ્ટકૃત યાગ પ્રયોગમાં ગુણો લોપ થવો જોઈએ, કારણ કે, યાગરૂપ પ્રયોગ તો એક જ છે માટે નિગદોમાં અને નિગદોમાં પણ ગુણ રહિત અગ્નિશબ્દનું અભિધાન થવું ચોગ્ય છે ॥ ૩૫ ॥

અનુયાજીમાં સ્વિષ્ટકૃત યાગ સંસ્કાર કર્મ છે એ અધિકરણનું સૂત્ર.

સ્વિષ્ટદાધાપિકોઽનુયાજે સ્યાત્ પ્રયોજનવદ્દાનામર્થસંયોગાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(સ્વિષ્ટકૃત) અનુયાજીના સ્વિષ્ટકૃત (આત્મિક) આત્મયજ્ઞ અને સ્વિષ્ટકૃત વચ્ચે જે દોષ તે આવાપ એ આવાપનો સંબંધી સ્વિષ્ટકૃત (અનુયાજે સ્વિષ્ટ) અનુયાજીમાં હોય છે (પ્રયોજનવદ્દાનામર્થસંયોગાત્) સમીપવર્તિ અર્થે વાક્યમાં સૂચના અર્થે સાથે સંયોગ પામતાં હોવાથી.

બાવાર્થ :—આત્મિક સ્વિષ્ટકૃત યાગ સંસ્કાર કર્મ છે “ આજ્યમાર્ગસ્વિષ્ટતા મુત્તરાઽઽવ્યાપ્ત્યનમ્ ” આત્મયજ્ઞ અને સ્વિષ્ટકૃત વચ્ચે અવાપ સ્થાન હોય છે. એ પ્રમાણે જાગર આત્મમાં ઉત્કલેષ છે. અપિ ચ દિવિવાન્યજ્ઞાનિ આરાદુષ્કારકાણિ સામવાયિકાણિ ચ આરાદુષ્કારકેભ્ય સામવાયિકાણિ ગીર્ણાસિ ॥ યાગર આત્મ, અર્ચ એ પ્રકારના દેવ છે એક આરાદુષ્કારક અને બીજું સામવાયિક. આરાદુષ્કારક કર્મ કરતાં સામવાયિક પ્રગત હોય છે માટે ઉગ્ર આવાપિક સ્વિષ્ટકૃત યાગ સામવાયિક અર્થાત્ સંસ્કાર કર્મ છે ॥ ૩૬ ॥

દર્શી અને પૂર્ણભાસમાં યાજ્ઞ્યા અને પુરોહિવાક્યા ઋચ્યાઓ સંસ્કાર કર્મને
માટે છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અન્વાહિતિ ચ શસ્ત્રવત્કર્મ સ્વાચોદનાન્તર્યાત ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(અન્વાહિતિ ચ) તિષ્ઠન્ અન્વાહ ધત્યાદિ (શસ્ત્રવત્) શંસતિ ધત્યાદિવત્
(કર્મ સ્વાત્) પ્રધાન કર્મ છે. (ચોદનાન્તર્યાત) સ્વતંત્રવિધિવિદિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણભાસ યાગમાં તિષ્ઠન્ અન્વાહ એ વાક્યથી યાજ્ઞ્યા ઋચ્યા અને
પુરોહિવાક્યા ઋચ્યાનું અનુવચન એ પ્રધાન કર્મ છે. જે સંસ્કાર કર્મ હોત તે અન્વાહ એ વચનની
જરૂર પડત નહિ. મંત્રના સ્વરૂપથી દેવતા સ્મરણ સમગ્ર સકાત જે પ્રધાન કર્મ હોય તે જ
અન્વાહ એ પદ અર્થિતાર્થ થઇ શકે, માટે પ્રધાન કર્મ છે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સંસ્કારો વા ચોદિતસ્ય શબ્દસ્ય ઘચનાર્થત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સંસ્કારઃ) મંસ્કર કર્મ છે. (ચોદિતસ્ય શબ્દસ્ય
ઘચનાર્થત્વાત્) વિકિત જે વાચક શબ્દ છે તે દ્વિતીયક હોવાનો સંભવ છે.

ભાવાર્થ :—અન્વાહ એ સંસ્કારક કર્મને ક્ષત્યે છે. અર્થાત્ દેવતાનું સ્મરણ કરાવીને
સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. વિદિત જે શબ્દ છે તે દ્વિતીય અર્થનો જ બોધક છે. માટે તે અપૂર્વ કર્મને
માટે નથી. ॥ ૩૮ ॥

અવાચ્યવાણેતિ ચેત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(અવાચ્યત્વાત્) વિધિ ન હોવાથી (ન હતિ ચેત્) દ્વિતીય નથી જે એમ
શંકા કરવામાં આવે તે.

ભાવાર્થ :—જે એવી શકા કરવામાં આવે કે દ્વિતીય અર્થને માટે અપૂર્વ વિદ્યાન ન
હોય, તે તેનો ઉત્તર આગળનાં સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૯ ॥

સ્વાદિ ગુણાર્થત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાર્થત્વાત્) ગુણાર્થ (સ્વાદ) હોય છે.

ભાવાર્થ :—ગુણાર્થક હોવાથી દ્વિતીય અર્થને માટેજ એ પઠન છે અર્થાત્ તિષ્ઠન્ અન્વાહ
એ પ્રધાન કર્મ નથી પણ સંસ્કાર કર્મ છે. ॥ ૪૦ ॥

મનોતા મગ્નનાં ઊદ્ધ નથી એ અધિકરણનું સૂત્ર

મનોતાયાં તુ ઘચનાદયિકારઃ સ્વાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(મનોતાયાં તુ) ત્વં ક્ષત્યે પ્રથમો મનોતા ધત્યાદિ મંત્રમાં (ઘચનાત્) વચન
હોવાથી (અવિકારઃ સ્વાત્) ઊદ્ધ કરવાનો હોતો નથી.

ભાવાર્થ :—ત્વં જ્ઞાને પ્રથમો મનોતા ઇત્યાદિ પ્રકૃતિગત્ મંત્ર છે. એ મંત્રનો શક્તિ છે એટલે કે તે જ્ઞાનેથી જન્મ્ય છે. કાયમ્યજ્ઞાનમાં ત્વં હિ જ્ઞાનો આવેા ઊઠ કરવેા. આવા પૂર્વપક્ષના સંબંધમાં કહેવામાં આવે છે કે પરુ અન્વ દેવત્વ છે એટલે કે વાચન્ય પરુ જી અને મનોતા જ્ઞાનેથી જી પરુ વચન હોવાથી ઊઠ કરવામાં આવતો નથી. માટે મનોતા મંત્રમાં વિહાર કર્યા વગર જ તેનો પાઠ કરવો. ॥ ૪૧ ॥

કવચ રથંતરં ગુપ્ત ગાન રચયોનિમાં હોય છે એ અધિકરણનાં સૂત્રા.

પૂર્વપક્ષ. પૃથાર્યેઽન્યથ રથમ્તરાત્તથોનિપૂર્વવાદ્વાં પ્રથિમકત્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(પૃથાર્યે) પૃથ રતોત્ર કાર્થમાં (રથતરત્ત્વ અન્યથ) રથંતરથી ભિન્ન ને કવચ રથંતર સામ વિહિત કથું છે (તથોનિપૂર્વવાત્) તે જ્ઞોતિષ્ટોત્ર પ્રકૃતિક હોવાથી રથંતર યોનિમાં ગાતું જોઇએ. (કચા પ્રથિમકત્વાત્) જુદોનિપૂત્ર કચોની નિર્વાત થયેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૈશ્ય રતોત્રમાં કચારથંતર પૃથ મવતિ કવચરથંતર મામ ગાવાતું હોય છે એ જાન રથંતર સામની ને યોનિ અર્થત્વ કચા હોય છે તેમાં જાન કરવું. જુદત્વથી ને કચા હોય છે તેમાં નહિ. આતું પૂર્વપક્ષવાદી તું મંત્રણ છે. ॥ ૪૨ ॥

પૂર્વપક્ષનું દ્રષ્ય.

ઃ સ્વયોનો વા સર્વાણ્યત્વાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(સ્વયોનો વા) અથવા કવચરથંતરની ને યોનિ હોય તેમાં ગાતું (સર્વાણ્યત્વાત્) કવચરથંતર એ જાન સામવિશેષમાં રૂઢ હોવાથી.

• ભાવાર્થ :—કવચરથંતર એ જાસ વિશિષ્ટ સામમાં રૂઢ છે માટે તેની ને યોનિ અર્થત્વ કચા હોય છે તેમાં જ કવચરથંતરનામતું સામગાન કરવું જોઇએ. ॥ ૪૩ ॥

પૂર્વપક્ષની શંકા.

યુપયદિતિ ચેત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(યુપયદિતિ ચેત્) યુપ જાન પેટે સંરક્ષરને નિમિત્ત કરી એ જાન પ્રવૃત્ત થયો છે. એવી ને શંકા કરવામાં આવે તો. આનો ઉત્તર આમળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જેમ યુપ જાન સંરક્ષરને નિમિત્ત કરીને પ્રવૃત્ત થયેલો હોય છે. જમે તે કાષ્ટને અથવા વૃક્ષને યુપ કહેવામાં આવતો નથી તેમ પ્રાકૃત રથંતર સંબંધી જેટલા ધર્મો છે તદ્વિશિષ્ટમાં રથંતર જાન પ્રવૃત્ત છે માટે કવચરથંતર સામ રથંતરની યોનિમાં જ ગાતું જોઇએ. આ શંકાનો ઉત્તર આમળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪૪ ॥

ન કર્મસંયોગાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(કર્મસંયોગાત્) કર્મના સંયોગને લીધે (ન) પ્રવૃત્ત અથો નથી.

ભાવાર્થ :—યુપની પેટે કવચરથંતર કિવાને નિમિત્ત કરીને પ્રવૃત્ત થયો નથી પણ એ તો રૂઢ છે. જેમ દરિતનજ જાન પુરદારમાં રૂઢ છે તે કવચરથંતર જાન સામવિશેષમાં રૂઢ છે. માટે તેની ને કચા હોય તેમાં જ તેનું જાન કરવું કેવળ રથંતરની કચામાં નહિ. ॥ ૪૫ ॥

કર્ણરથંતર સામની જે કયા હોય તેની પછી બીજી જે કયામાં

ગાન કરવું. ' એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

કાર્યત્વાદુત્તરયોર્યાપકૃતિ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(કાર્યત્વ) સામગાન રૂપ કાર્ય (ઉત્તરયોઃ) પ્રથમ સિવાય બીજી જે કયામાં પણ હોવાથી (યાપકૃતિ) બીજી જે કયા પ્રકૃતિમાં જે જે ઉત્તર કયા હોય તેનો અતિદેશ સમજવો.

ભાવાર્થ :—સામગાન ત્રણ કયામાં કરવાનું હોય છે. હવે કર્ણરથંતર સામગાન માટે એક કયા તો તેની પોતાની હોય છે પણ બીજી ઉત્તર જે ઉત્તર કયાઓ જે અપેક્ષિત છે તે પ્રકૃતિમાંથી લઈને તેમાં કર્ણરથંતર સામગાન કરવું. આ જે જે ઉત્તર કયાઓ ગાના-ધિકરણ હોય છે તે રથંતર અને બૃહત્ સામની પ્રકૃતિ પ્રમાણે હોય છે. આમ કરવાથી અતિદેશ શાસ્ત્રનો બાધ થતો નથી. એટલે ઉત્તર કયા રથંતર અથવા બૃહત્સામની હોવી જોઈએ. ॥ ૪૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સમાનદેવતે વાતૃચસ્યાધિમાગત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) (તૃચસ્ય અધિમાગત્) ત્રણ કયાઓનો એટલે તૃચનો વિભાગ હોતો નથી (સમાનદેવતે) એ સંપૂર્ણ તૃચનો દેવતા એક જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—એક જામ તૃચે મિચ્છે એક સામગાન તૃચમાં કરવું, ત્રણ કયાઓનો જે સમૂહ હોય ॥ તેને તૃચ કહે છે. એ ત્રણે કયાઓની દેવતા એક જ હોય છે અને ઇંદ્રપદ્મ એક જ હોય છે માટે તેમાં વિભાગ ગણાતો નથી. આ ત્રણ કયામાં કર્ણરથંતર સામ ગાવાનું હોવાથી બીજી ઉત્તર કયાઓની અપેક્ષા રહેતી નથી. ઉક્ત વચનથી અતિદેશ શાસ્ત્રનો પણ બાધ થાય છે. સમાનચન્દસિ સમાનદેવતાકે વ અવિરોધિનસ્તૃચશબ્દો મહતિ આ પ્રમાણે શાખર-ભાષ્યમાં તૃચ શબ્દને ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે. ॥ ૪૭ ॥

અગ્નિઋદ્ધ યાગમાં સ્તુત અને રાત્ર મંત્રોમાં ઊંહ નથી એ અધિકરણનું સૂત્ર.

મહાનાં દેવતાગ્વાયે સ્તુતશલ્યોઃ કર્મત્વાદવિકારઃ સ્વાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(મહાનાં દેવતાગ્વાયે) મહોના દેવતા સ્તુત સત્ર મંત્રના દેવતાથી મિત્ત હોવા છતાં (અગ્નિઋદ્ધઃ સ્વાત્) ઊંહ થતો નથી (સ્તુતશલ્યોઃ કર્મત્વાત્) સ્તુતયત્ર અર્થાત્ સ્તોત્ર અને સત્ર પ્રધાન કર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિઋદ્ધતાગ્વાસ્તુતિઃ યજ્ઞમ્ ॥ પ્રગીતમગ્નતાગ્વા સ્તુતિઃ સ્તોત્રમ્ ॥ મંત્રોના ગાન કર્યા વગર જે સ્તુતિ યાગ છે તે સત્ર કહેવાય છે અને મંત્રોનું ગાન કરી જે સ્તુતિ યાગ છે તે સ્તોત્ર કહેવાય છે. આ સ્તોત્ર અને સત્ર પ્રધાન કર્મ હોય છે, સંસ્કારક કર્મ નહિ. તેથી જાનેકા મદ્દા મવન્તિ આ વાક્ય મહોની દેવતા અગ્નિ છે એમ સમજાય છે. સ્તોત્ર અને સત્રના મંત્રોની દેવતા અગ્નિ કરતાં સુદા છે છતાં સ્તોત્ર અને સત્રના મંત્રમાં અગ્નિ

દેવતાનો બિહ કરવાનો દોષો નથી. દ્વિતીય અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં સ્તોત્ર અને સભ્ય પ્રધાન ક્રમ છે એવું સિદ્ધાંત રૂપે સ્થાપિત કર્યું છે. ॥ ૪૮ ॥

ચાતુર્માસીય વાગમાં 'આભ્ય' શબ્દનો અવિકારથી અર્થાત્ બિહ કર્વા વગર આવાહન કરવું એ અધિકરણનાં યત્નો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ડમયપાનાત વૃષદાગ્ને દમ્નોપ્યુપલક્ષણં નિગમેષુ

પાત્ર્યસ્યોપલક્ષણત્યાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(વૃષદાગ્ને) વૃષદાગ્ન્ય હવિષ્માં (ડમયપાનાત) દધિ અનેધૂત બન્નેનું પાન દોવાથી (દત્ર અર્થે જ્વલણમ્) દહીનું પણ ઉપલક્ષણ સમજવું (નિગમેષુ પાત્ર્યસ્ય ઉપલક્ષણત્યાત્) મંત્રમાં જે પીવા યોગ્ય વસ્તુ છે તેનું ઉપલક્ષણ છે.

ભાવાર્થ :—ચાતુર્માસમાં વૃષદાગ્નેન સત્તુયાગન વચ્ચે પ્રકૃતિમાં દેવાનું આગયરનું આવદ આ પ્રમાણે મંત્ર છે આગ્યં પિવતીતિ આગ્યન્ આ પ્રમાણે આગ્ય સંબંધી યુક્તિ થાય છે. વૃષદાગ્ન્ય હવિષ્ છે મારે તેના સંબંધમાં આગયનું આવદ તેની નસ દધિ સંબંધનું ઉપલક્ષણ સમજવું એટલે કે દધ્યાગ્યનું આવદ આ પ્રમાણે બિહ કરવો જોઈએ. કારણ કે મંત્રમાં પાત્ર્ય માત્રનું ઉપલક્ષણ છે, દધિ બંને આગ્ય બંને પાત્ર્ય છે. કારણ કે જે દોષમાં આવે છે તે પીત્ર્ય છે. ચતુરવ્યયે જ્વલિયતે આ ઉપરથી રૂપાંત થાય છે કે આગયનું આવદ આ મંત્રમાં વૃષદાગ્ન્ય હવિષ્ આપતી વખતે દધિ સંબંધનો પણ બિહ કરવો એટલે દધ્યાગ્યનું આવદ એમ જોમવું. ॥ ૪૯ ॥

પૂર્વપક્ષમાં ડોષ જવાવનારૂં સૂત્ર.

ન ચા વરાણ્યાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(ન ચા) અથવા બન્નેનો અર્થાત્ દધિ બંને આભ્યનો મંત્રમાં પ્રયોગ કરવો નહિ. (વરાણ્યાત્) વરણ્યાત્ દોવાથી.

ભાવર્થ :—આગ સંબંધના પ્રયોગથી દધિ પણ સમજી શકાય છે. જેમ વસ્તુવેદમાં 'વરણ્યાત્ અથવા વરણ્યાત્' વરણ્યાત્ આ જે લક્ષણમાંથી ડોષ પણ એક મોટાથી '૫૦' પદાર્થ સમજી શકાય છે તેમ આગ સંબંધિને મારે પણ છે મંત્રમાં દધિ સંબંધનો બિહ કરી પ્રયોગ કરાની જરૂર નથી. એમાંથી ડોષ પણ સંબંધના પ્રયોગથી દેવનાનું સમજવું થઈ શકે છે. ॥ ૫૦ ॥

ઉપરના કથનને દ્વારિત કરી પૂર્વપક્ષને ટેકા આપનારૂં સૂત્ર.

ચવાદયા આવાહનસ્ય ચાદર્યાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(ચવાદયા) દધિ વડેના પ્રયોગ કરવો જોઈએ. (ચાદર્યાત્) આવાહન થાનુ અને વેદ બન્નેનું સમારક દોવાથી.

ભાવાર્થ :—આવાહન પ્રાપ્ત અને પેષ બન્નેનું સમારક હોવાથી દાંધ સજ્જનો પણ પ્રક્ષેપ મંત્રમાં કરવો જોઈએ. ॥ ૫૧ ॥

સિદ્ધાંતપક્ષનું ઉલ્લાસન.

ન વા સંસ્કારસન્દત્વાત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(‘ન વા’ દધિનું ઉપવક્ષણ નથી (સંસ્કારસન્દત્વાત્) દધિરૂપ અર્થ તો સંસ્કારને માટે છે.

ભાવાર્થ :—આજ્ય જેમ મુખ્ય છે તેમ દધિ મુખ્ય નથી. એ તો આન્યમાં ચિત્રતા રૂપ સંસ્કાર લાવવા માટે છે તેથી મંત્રમાં દધિ સજ્જનો બિઠ કરી પ્રયોગ કરવાની જરૂર નથી. જેમ આજ્યનો હોમ થાય છે તેમ ‘‘પૃષ્ઠાન્યમાં’’ દધિનો હોમ થતો નથી. ॥ ૫૨ ॥

દ્વિતીયી પૂર્વપક્ષ. સ્યાદ વા દ્રવ્યાભિધાનાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(ત્વાદ વા) અથવા દધિ સજ્જનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ (દ્રવ્યાભિધાનાત્) દધિ પણ દ્રવ્ય તરીકે અભિહિત છે.

ભાવાર્થ :—પૃષ્ઠદાગ્ન્ય શક્તિ પૃષ્ઠાન્યનું પ્રદાન કરે છે જ્યારે એમ કહેવામાં આવે છે ત્યારે સર્વિથ દધિ દ્વન્દ્વે વૈ મિયુન્ પ્રજનમ્ આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ્ય છે. આથી સમજી શકાય છે કે આન્ય સમાન દધિ દ્રવ્યનું પણ અભિધાન છે, માટે દધિસજ્જનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ॥ ૫૩ ॥

ઉક્ત પક્ષનું નિરાકરણ.

વર્જસ્તુ ગુણમૂલત્વાદાગ્ન્યવા નિગમાઃ સ્યુર્ગુણત્વં કૃતેરાગ્ન્યપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(દામઃ તુ ગુણમૂલત્વાદ) દધિ ગોણ હોવામાં (આગ્ન્યવા નિગમાઃ સ્યુઃ) નિમ્નોમાં આજ્ય સજ્જનો જ પ્રયોગ હોવો જોઈએ (ગુણત્વમ્) દધિનું શુભત્વ છે. (કૃતેઃ આગ્ન્યપ્રધાનત્વાત્) આન્યની પ્રધાનતા તો કૃતિથી સમજી શકાય છે.

ભાવાર્થ :—પૃષ્ઠદાગ્ન્યેન યજતિ આ વાક્યમાં આજ્ય સજ્જનો ઉત્તરમાં ત્રીજી વિભક્તિનું શ્રવણ છે તેથી આન્ય વાગનું અર્જ છે એ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. દધિ તો આન્યના સંસ્કાર માટે ઉપયુક્ત છે માટે આન્ય વૃક્ષ દધિ નથી તેથી મંત્રમાં તેનો બિઠ ન કરવો જોઈએ. ॥ ૫૪ ॥

દ્વિતીયી દધિનું પ્રાધાન્ય જણાવનારું સૂત્ર.

દધિ વા સ્યોત્પ્રધાનમાજ્યે પ્રથમાન્યસંયોગાત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(દધિ વા ત્વાત્ પ્રજનમ્) દધિ પ્રધાન છે. (આજ્યે) આન્ય સાથે (પ્રથમાન્યસંયોગાત્) પ્રથમ અને અન્તે સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપસ્તરણ અને અગ્નિધારણમાં આન્ય સાથે સંયોગ હોવાથી દધિ પ્રધાન છે. નદિ વસન્તે યજ્ઞે દિશ્મણીયાર્ સઠ્ઠમિષત્તયેન્ આ પ્રમાણે પુરોહિત દધિમાં

અથ મીમાંસાયા ગુર્જરમાપમાયે દશમાધ્યાયસ્ય પञ्चमः पादः

વિદ્યુતિ યાગમાં ન્યાં એકદેશનું ગ્રહણ કરવાનું હોય ત્યાં એટલી સંખ્યા હોય તેમાંથી આઘસંખ્યાનું ગ્રહણ કરવું; એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આનુવૃત્યવિતામેકદેશમહજેષ્વાગમવદન્યલોપઃ સ્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(આનુવૃત્યવતાય) નિયત કમવાળામાં (દેશકદેશમહજેષુ) વિદ્યુતિમાં ન્યાં એકદેશનું અર્થાત્ અમુક એક આગનું ગ્રહણ કરવાનું હોય ત્યાં (અન્યલોપઃ સ્વાત્) હેવટના પદાર્થોનો લોપ થાય છે (આગમવત્) લોક સમાજમાં જેમ અને છે તેમ.

ભાવાર્થ :—આ દશમા અધ્યાયના પાંચમા પાદમાં પ્રાકૃત ધર્મોર્માંથી એક દેશના આધ ઉપર વિચારણા ચાલે છે. જેમકે ચાકટયિગ્યમેકકગલ્ મવતિ વૈગ્વ' ત્રિકયાલમ્ આ વિદ્યુતિમાં પ્રકૃતિમાંથી આઠ ઉપધાન મંત્રોની પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ અર્થ આઠ નથી માટે કેટલાક મંત્રોની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ, હવે શુંકા એ છે કે શરૂઆતના મંત્રોની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ કે ગમે તે મંત્રોની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ અથવા છેલ્લા મંત્રોની નિવૃત્તિ થવી જોઈએ. બાનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં સિદ્ધાંત રૂપે છે. જેનો કમ નિયત હોય અને તેમાં બે એક દેશનું ગ્રહણ કરવાનું હોય તો આઘ અર્થાત્ શરૂઆતના પદાર્થોનું ગ્રહણ અને છેલ્લાની નિવૃત્તિ કરવી. લોક સમાજમાં પણ એવો નિયમ છે કે સમાજમાં માણસો પોતપોતાને રથાને બેસી ગયા હોય અને પછી ખીજા કોઈ આવ્યા હોય તો જે બેઠેલા હોય છે તેને ઉઠાડવા વગર ખીજા વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે તેમ અહીં પણ સમાજનું. ઉપરના સૂત્રમાં એક દેશ અથવા ત્રણ દેશ વિધિત છે તો તેને માટે પ્રથમનો એક મંત્ર અથવા પ્રથમના ત્રણ મંત્રોનો ઉપોચ કરવો અને બાકીનાની નિવૃત્તિ કરવી. ॥ ૧ ॥

લિજ્જદર્શનાય ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (ઝિજ્ઞાસનાય) સિંગ વાક્યનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આવેનયે વચ્ચકગલમુદવસાનોવમ્ આ ઠોંગે પાચમુ કપાલ લેવાનું કહ્યું છે એટલે હજી કપાલનો લોપ થાય એ સ્પષ્ટ જ છે. આ સિંગ વાક્યથી ચરમ નિવૃત્તિ થાય છે એ સ્પષ્ટ સમજાય છે. ॥ ૨ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

વિરત્વો યા સમત્યાત્ ૩ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (વિરત્વઃ) વિકલ્પ છે (સમત્યાત્) સમાન હોવાથી. *

ભાવાર્થ :—પ્રથમ અથવા ચરમના લોપમાં કોઈ વિધાન ન હોવાથી કોઈ વખતે શરૂઆતનો અને કોઈ વખતે ચરમપદાર્થનો લોપ કરવો. આ પ્રમાણે વિરત્વે લોપ કરવો આવું પૂર્વપક્ષનું મંતવ્ય છે. ॥ ૩ ॥

क्रमादुपसर्जनोऽन्ते स्यात् ॥ ४ ॥

પદાર્થ :- (સ્માત્) મૃતમ્મ હોવાથી (અપત્તર્જનઃ) અપ્રધાન (અન્તે સ્થાત્) છેવટે થાય છે.

સાવાર્થ :—લોક સમાજનું જે દર્શન આપવામાં આવ્યું છે ત્યાં તે કમ નિષ્ણીત હોય છે તેથી આત્મનુક અપ્રધાન હોવાથી અન્તિમ સ્થાન આપવું પડે છે પણ જ્યાં હમનિષ્ણીત હોતો નથી ત્યાં લોક સમાજનું દૃષ્ટાન્ત લાગુ પડતું નથી. ॥ ૪ ॥

लिकुमविशिष्टं संख्याया हि तद्वसनम् ॥ ५ ॥

પરાર્થ:- (લિટ્ટમ) લિંગ વાક્ય (મવિશિષ્ટમ) સાધક યજ્ઞ અર્થ નથી (દિ)
 ૩૨૨૭ (સંહવાયા તદ્વચનમ) તે વચન તે માત્ર સંખ્યાનો જ બોધ કરાવે છે.

જાવાણી :- હૃદય જે ક્ષિંત વાણ્ય બાધ્યું તે પણ સાધક નથી કારણ કે તેનાથી તો માત્ર સંખ્યા જ સમજાય છે. ઉલ્ટી જ સંખ્યા દોવી એટલે એવો કાષ્ટ નિયમ એમાંથી જણી શકાતો નથી. જેમકે જ ભાષ્યો દોષ તેમથી જો કાષ્ટ એક ન હોવાય તો કોઈ એક કહે છે કે પાંચ તો તમે છો પણ છઠ્ઠો ક્યાં ગયો? આમાં જે છઠ્ઠો તે સૌથી ન્હાનો જ અથવા કોઈ મોટાનો જ વાયક છે એવું કહ્યું જ નથી. જ મનિ કાષ્ટ એક કે જે હોવાતો નથી તેને માટે છઠ્ઠો સ્ખલ વપરાય છે. માટે ક્ષિંત વાણ્ય પ્રયુર્જ્જ્વલમની નિશ્ચિત કરવી, એવું જ જ્ઞાવર્ત નથી. ॥ ૫ ॥

सिद्धांत सूत्र. * आवृत्तिः स्यादात्म्यस्य तदादित्या-

इचनादनयविधिः स्यात् ॥ ६ ॥

પ્રકાશ :- (આદિતઃ વાઃ પ્રશ્નિત) અથવા સૂચનાતંત્રી પ્રશ્નિ (સ્વાત્) થાય છે (તદાદિત્વ) કેપાલોપધાનમાં મનકરણક આરંભ હોવાથી (વચનાદ્ અન્યવિધિઃ સ્વાત) વચનથી અન્ય વિધિ થાય છે.

કડુવાઈ :---કપાલોના ઉપધાનના પ્રારંભ થાય છે ત્યારે કમથી એક એક મંત્ર બોલીને એક એક કપાલ મૂકવામાં આવે છે આવા પ્રકૃતિમાં કમ હોય છે તેજ વિદ્યુતિર્મક પણ રાખવાનો હોય ॥ એટલે ત્રણ કપાલોનું ઉપધાન થઇ ગયા પછી કપાલ ન રહેવાથી ઉપધાન પણ રહેતું નથી એટલે યાદચ્છાતના ઉપધોગમાં આવેલા ત્રણ મંત્ર પછી બાકી રહેલા મંત્રોની નિશ્ચિત થાય ॥ એ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ અવભૂથ આદિમાં તો સ્વરૂપ પ્રયાગનું સ્મરણ આવા વિધાનમાં અવરહિય પ્રયાગનું સ્મરણ આવા વચનના પ્રામાણ્યને લીધે અન્ય વિધિ પણ હજી છે. ખબર નથી એવું વચન ન હોય ત્યાં તો પ્રારંભનો જ વિધિ હોય છે અને અન્યનો લોપ હોય છે. ॥ ૬ ॥

એકાત્રક નામક યાગમાં આદિત્યમાં ગાન હોય છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો

• पूर्वपक्षः एकत्रिके तुचादिषु माष्यन्दिनद्वन्द्वसां युतिमृतत्वात् ॥ ७ ॥

પદાર્થ :- (સ્થાનિક) એકત્રિક નામક કુટુંબ (તુલાદિય) તથા તેઓમાં દરેક તથાની પ્રથમ સ્ત્રીમાં જાન યામ (મિ) માલ્યન્દિનઃ) માર્ષદિન પવમાન (અન્દ્યાપ્) સ્થાઓના અન્દોત (અતિમત્તવત) પ્રકૃતિમાં અત્યુ ચંદ્ર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એકત્રિક નામનો વાગ છે. તેમાં માસ્યદિન પવમાનમાં પ્રકૃતિમાં જે ત્રણ તૃત્યો વિદિત છે તેમાંથી એક તૃત્યથી પ્રાપ્તિ અતિદેશ શાસ્ત્રથી ચાલ છે. દ્વે એક તૃત્ય એવી રીતે પ્રાપ્ત કરેલો કે પ્રકૃતિમાં જે ત્રણ તૃત્ય કલ્પા છે તેમાંથી દરેકની પહેલી ઋત્યા લેવી એટલે એક તૃત્ય થતુ જશે અને પછી તેમાં સામગાન કરવું. મહેલી ઋત્યા ગાયત્રી છંદમાં બીજી ઋત્યા બૃહતી છંદમાં અને ત્રીજી ઋત્યા ત્રિઙ્કુપ્ છંદમાં આવશે. જેમકે સ્વાતે જાતમ્ ઇત્યાદિ આ ગાયત્રી છંદમાં છે. પુનાતઃ સોમ ઇત્યાદિ આ બૃહતી છંદમાં છે અને ત્રુ દ્વ. આ ત્રિઙ્કુપ્ છંદમાં છે. આ પ્રમાણે જુદા જુદા છંદવાળા જે ત્રણ તૃત્ય બન્યા છે તેમાંથી દરેકની પ્રથમની ઋત્યા લઈ તેમાં સામગાન કરવું. એવો પૂર્વપક્ષનો આશય છે. ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

આદિતો ધી તઙ્યાયત્વાદિતરસ્યાનુમાનિકત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ધી) અથવા (આદિતઃ) આદ્ય તૃત્યમાં ગાન કરવું. (તઙ્યાયત્વાત્) પૂર્વોક્ત કપાલના ન્યાયથી (હતરસ્ય) દરેક તૃત્યની પ્રથમ ઋત્યા લઈ ત્રિક કરવી એ તો (અનુમાનિકત્વાત્) આનુમાનિક છે.

ભાવાર્થ :—પ્રથમ તૃત્ય એટલે ત્રણ ઋત્યા કે જે ત્રીછંદમાં છે એ જ ત્રણ ઋત્યામાં ગાન કરવું બીજા અને ત્રીજા તૃત્યની બૃહતી છંદવાળી અને ત્રિઙ્કુપ્ છંદવાળી ઋત્યા લઈ તૃત્ય બતાવેલો નહિ અને તેમાં ગાન ત્રણ કરવું નહિ. કારણ કે દરેક તૃત્યની પ્રથમ ઋત્યા લઈ તેમાં ગાન કરવું એવું કોઈ શ્રુતિ વચન નથી. એ તો માત્ર આનુમાનિક છે. માટે પૂર્વપક્ષ ઠીક નથી. ગાયત્રી છંદવાળા પ્રથમ તૃત્યમાં જ ગાન કરવું એ જ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૮ ॥

૭ યદાનિવેશં ચ પ્રકૃતિયત્ સંખ્યામાત્રવિકારત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃતિયત્) પ્રકૃતિમાં જે કમ છે તે પ્રમાણે (યદાનિવેશમ્) અને જે પ્રમાણે તૃત્યોના નિવેશ છે તે જ પ્રમાણે (સંખ્યામાત્રવિકારત્વાત્) પ્રકૃતિ નિર્ણય બીજા એ તૃત્યોનો બાધ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં તૃત્યોના જે કમથી સંનિવેશ છે તે જ પ્રમાણે પ્રથમ નંબ.માં રહેલો તૃત્ય ત્યાર પછી અને તૃત્યોનો બાધ કરે છે, એટલે પ્રથમ ગાયત્રી છંદવાળો જે તૃત્ય અર્થાત્ ત્રણ ઋત્યાઓ છે તેમાં જ ગાન કરવું. ॥ ૯ ॥

‘ એક ઋત્યામાં ધૂર્ગાન કરવું. ’ એ અધિકરણનો સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

ત્રિકસ્તુત્વેષુર્યે સ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ષુર્યે) ધૂર્ગાનસંપાદ્યસ્તોત્રમાં (ત્રિકઃ) જે ત્રિકસ્તોત્ર છે (ત્વે સ્યાત્) તે ત્રણ ઋત્યામાં થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—એકત્રિક નામક કૃત્તમાં કોઈક ઠેઠાએ ધૂર્ગાન વિદિત છે. તે ત્રણ ઋત્યામાં ગાયું કે એક ઋત્યામાં આના સંનંધમાં પૂર્વપક્ષ સંબંધી આ સૂત્ર છે અને આનો અર્થ એવો ચાર છે કે ધૂર્ગાન તૃત્યમાં અર્થાત્ ત્રણ ઋત્યામાં ગાયું જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર. યક્ત્વ્યાં વા સ્તોમસ્વાદૃત્તિર્ધર્મત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યક્ત્વ્યામ) એક ક્રયામાં (સ્તોમસ્ય) સ્તોત્રનો (આદૃત્તિ-ધર્મત્વાત્) આવૃત્તિ ધર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આદૃત્ત ધૂર્ણ સ્તુત્વે આ વચન ઉપરથી સમજી શકાય છે કે સ્તોમ અર્થાત્ સ્તુતિની આવૃત્તિ થાય છે. આવૃત્તિ એ સ્તુતિનું વિશેષણ છે જે સ્તોમની ક્રયામાં જુદી જુદી જ્ઞાનવામાં આવે તો કયાદીક જુદા જુદા અર્થ હોવાથી સ્તુતિમાં ભેદ પડે, અને જે એ ભેદને સદન કરવામાં આવે તો આવૃત્તિનો બાધ થાય, માટે એક જ ક્રયામાં ધૂર્ણ થતુ નોંધ્યે. ॥ ૧૧ ॥

• ‘ દ્વિરાત્રાદિયાગોમાં દશરાત્રના વિધ્યન્તનું અનુક્રમણ થાય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

ચોદનાસુ ત્વપૂર્વત્વાલ્લિજ્ઞેન ધર્મનિયમઃ સ્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચોદનાસુ) દ્વિવેળે વાચ્યેત્, દ્વિરાત્રનાયક વાગથી માંડી શરૂ થાય છે. એ વિધિ વિદિન રાત્રિઓમાં (તુ અપૂર્વત્વાત્) હાદશાક સંબંધી પ્રથમ અને ચરમ દિવસો (અપૂર્વત્વાત્) પ્રકૃતિ હોવાથી (લિજ્ઞેન) દ્વિરાત્ર સમીપમાં જે લિંગ વચન છે તેનાથી (ધર્મનિયમઃ) ધર્મનો નિયમ બંધાય છે.

ભાવાર્થ :—દ્વિરાત્ર માત્ર એ હાદશાક નામક વાગની વિકૃતિ છે. દ્વિરાત્ર વાગમાં જે રાત્રિ અવેશિત છે હવે આ જે રાત્રિ હાદશાકમાંથી કમ્પ એ ગચ્છતી પહેરી જે કે કાષ્ઠ બીજ ? તો તેના સંબંધમાં એવું કથન છે કે હાદશાક એટલે બાર દિવસે પૂરા થતો વાય તેમાં પહેલો દિવસ પ્રાયશ્ચીપ અને છેલ્લો દિવસ ઉદયનીય સંવાનાગો છે. દ્વિરાત્ર સંયુક્ત વાગમાં ઉક્ત બાર દિવસોનાં વાગમાં પહેલો દિવસ છેડી બીજા બે દિવસો લેવા. અર્થાત્ એ બે દિવસોમાં જે રિધિ થાય છે તે દ્વિરાત્ર સંયુક્ત વાગમાં વિધિ કરવો. લિંગવચન પણ એવું છે કે ચત્રયમં તત્ દ્વિતીયમ્ ચત્રતીતીયમ્ તત્ તુતીયમ્, જગતીમન્તર્યન્તીતિ । જે પહેલો તે બીજો, જે બીજો તે ત્રીજો અને ત્રીજો અર્થાત્ ચોથાનો ભાગ કરવો આ વચન એ હાદશાકમાંના પ્રથમ દિવસનો તથા કરી બીજા દિવસને દ્વિરાત્રનો પ્રથમ દિવસ જ્ઞાનમાં આવે તો જ સ્વાર્થક થાય માટે પ્રથમ દિવસ સિવાય બીજા અને ત્રીજા દિવસનો વિધિશેષ દ્વિરાત્રમાં કરવો એવો આ સૂત્રનો આવ છે. ॥ ૧૨ ॥

પ્રાપ્તિસ્તુ રાત્રિસમ્બન્ધાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(પ્રાપ્તિઃ તુ) ધર્મની પ્રાપ્તિ તો (રાત્રિસમ્બન્ધાત્) રાત્રિનો સંબંધ હોવાથી સમજાય છે.

ભાવાર્થ :—દ્વિરાત્રમ્ ‘ દશરાત્રમ્ ’ આ બન્ને ઠેકાણે રાત્રિનો સંબંધ છે માટે હાદશ-રાત્રના ધર્મો દ્વિરાત્રમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

‘સતગિરાતુતોતિ’ આ વાક્યથી અગ્નિમાં ધૂનનાદિ અર્થોના મંત્રોનું ઉપાદાન અનિયમથી છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

અર્વાસુ તુ સંખ્યાસુ વિકલ્પઃ સ્યાત્ સર્વાસામર્થ્યવત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(અર્વાસુ તુ) વિધિવિદિન (સંખ્યાસુ) સંખ્યાઓમાં (વિકલ્પ, સ્યાત્) વિકલ્પ ॥ (સર્વાસામર્થ્યવત્વાત્) બધી ઋચાઓનું ૧૫ હોવાથી.

પદાર્થ :—મહાઅગ્નિયનમાં ચા જાતા ઇત્યાદિ બીજાવાપ મંત્રો ચોદે કરતાં વધારે છે. સાત મંત્રોથી અગ્નિધૂનન કરવાનું હોય છે. તેમાં ઉક્ત મંત્રોમાંથી બે તે સાત મંત્રોથી અગ્નિધૂનન ૩૫ અર્થનું અનુષ્ઠાન થઈ શકે છે, કારણ કે બધી ઋચાઓના ૫૦ હોવાનું ફળ છે. નિષ્કળ થઈ નથી. ॥ ૧૪ ॥

‘વિવૃદ્ધસ્તોમંમાં અપ્રાકૃત સામમંત્રોનો આગમ થાય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ. સ્તોમવિવૃદ્ધૌ પ્રાકૃતોનામમ્યાસેન સંખ્યાપૂરણમધિકારાત્
સંખ્યાયાં ગુણશબ્દત્વાદન્યસ્ય શ્વાશ્રુતિવાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(સ્તોમવિવૃદ્ધૌ) સ્તોમ અર્થાત્ રગુતિના સામ મંત્રોની ત્યાં વૃદ્ધિ હોય છે ત્યાં (પ્રાકૃતોનામ) પ્રકૃતિમાં વિદિત કરેલી સામ ઋચાઓની (અમ્યાસેન) આવૃત્તિ કરીને (સંખ્યાપૂરણમ) સંખ્યાની પૂર્તિ કરવામાં આવે છે (અધિકારાત્) સંનિધાન હોવાથી (ગુણશબ્દત્વાત્) એક વિંશતિ સંખ્યા શબ્દ સુષુશબ્દ હોવાથી (અન્યસ્ય વ અશ્રુતવાત્) અપ્રાકૃત ઋચાઓ અસાધ્ય હોવાથી.

બાવાર્થ :—કોઈક કણ્ઠ્યોમાં સ્તોમની વૃદ્ધિ થયે જોવામાં આવે છે તે કોઈએ પ્રકૃતિમાં સામની જે ઋચાઓ વિદિત કરેલી હોય તે તેની આવૃત્તિ કરીને સંખ્યાની પૂર્તિ કરવી. પ્રકૃતિ સામ ઋચાઓ ન હોય એવી કોઈ અન્ય ઋચાઓ લાવી સંખ્યાની પૂર્તિ કરવી નહિ. જેમકે એકવિંશતિગણિત્રેણ વ્રજત્વમ્ ગાનયેત્ અહીં એકવીસ સામ મંત્રોથી યાગ કરવા કહ્યો છે. હવે પ્રકૃતિમાં તે ત્રણ મંદર અથવા સત્તર ઋચાઓ વિદિત છે તો સંખ્યાની પૂર્તિ પ્રકૃતિમત કોઈ પણ સામ ઋચાની આવૃત્તિ કરીને કરવી. બીજા કોઈ પ્રકૃતિ બહારના સામ મંત્રો બોલવા નહિ. આવે પૂર્વપક્ષવાદનો બાવ છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આગમેન વાડમ્યાસત્યાશ્રુતિવાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત પક્ષનું સૂચન કરે છે. (આગમેન) પ્રકૃતિ બહારના મંત્રો લાવી સંખ્યા પૂરી કરવી (અમ્યાસસ્ય) આવૃત્તિ (અશ્રુતિવાત્) અવશ્ય થવું ન હોવાથી.

સાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાંથી સામ ઋચાઓ પ્રકૃતિમાં અતિરિક્ત થવા પછી પણ જે સંખ્યા પૂર્તિ ન થતી હોય તે બીજા મંત્રો લાવી સંખ્યાની પૂર્તિ કરવી. પ્રકૃતિ ઋચાની આવૃત્તિ કરવી નહિ, કારણ કે અશ્રુતિ વિદિત નથી. ॥ ૧૬ ॥

સંખ્યાયામ્ય પૃથક્કથે નિવેશાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંખ્યાયાઃ) સંખ્યાનો (પૃથક્કથે) પૃથક્પણથી (નિવેશાત્) નિવેશ દેવાથી.

ભાવાર્થ :—સંખ્યાની અલગ અલગ સંખ્યિકથી પૂર્તિ કરવી જોઈએ. જેમકે પ્રાણને આઠ ધાનની જરૂર હોય તો એક ધાને આઠ વખત વારા કરવી લઈ જવા લાવવાથી આઠ પ્રાણ થઈ શકતા નથી પણ આઠ ઘટબંધિતો જ જોઈએ. તે જ પ્રમાણે સામખંડોપણ જુદા જુદા જ જોઈએ. ॥ ૧૭ ॥

પરાકુશદ્વત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(પરાકુશદ્વત્વાત્) પરાશરબંધનો પ્રયોગ દેવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ પરાશ ’ શબ્દ આર્દ્રાનો વાચક નથી જેમકે પરાશ્વદિભવમાત્રેન સ્તુતિ આ વાક્યથી પણ જિજ્ઞાસા સામ કથાઓથી સંખ્યાનું પૂરણ કરવું એ નિષ્ફળ થાય છે. ॥ ૧૮ ॥

ઉક્તાપિકારાચ્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉક્તાપિકારાચ્) નિંદાનું શ્રવણ થવું દેવાથી.

ભાવાર્થ :—જમિ કાણદ્વય ક્રિયતે ચોક્તં પુનઃ ક્રિયતે. આ વાક્યથી એ જ કથનો અભ્યાસ કરવામાં નિંદાની પ્રતીતિ થાય છે, માટે આવૃત્ત કરવી નહિ. ॥ ૧૯ ॥

અશ્રુતિઘાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(અશ્રુતિઘાત) આગમનું શ્રવણ થવું નથી (હિં ચેત્) જે એમ કહેવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—આગમ કરવો. અર્થાત્ બીજા મંત્રો લાવી સંખ્યાની પૂર્તિ કરવી આવું પણ વિધાન નથી. જે એવી શકા કરવામાં આવે તો ? આ પ્રશ્નનો ખુલસો આગળના અંકમાં છે. ॥ ૨૦ ॥

સ્વાદર્પચોદિતાનાં પરિમાણશાસ્ત્રમ્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(સ્વાદર્પચોદિતાનાં) એકવીસ કથાઓ બોલવી આવું ૨૫૯ વિધાન છે (પરિમાણશાસ્ત્રમ્) માટે એ પરિમાણ જતાવનાર શાસ્ત્ર પ્રમાણે કાર્ય થવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—દ્યુર્લભેન ભતિરૂપેણ પ્રજાત્મમં યાજન્તે અહીં ૨૫૯ એકવીસનું પરિમાણ વિદિન છે. માટે એકવીસ સામ કથાઓની જિજ્ઞાસા વ્યક્તિઓ જોઈએ. તો જ એ શાસ્ત્ર ચરિતાર્થ થાય છે. આ પ્રશ્નથી જાણથી સામ ૧૧ કથાઓ લઈ એકવીસની સંખ્યા પૂરી કરવી ॥ ૨૧ ॥

આવાપવચનં વાઽમ્યાસે નોપપચતે ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ઘ) અથવા (અમ્યાસે) આદૃતિ કરવામાં (આવાપવચનમ્) આવાપ = મેળવણીનું વચન પણ (નોપપચતે) ઉપજાવ થતુ નથી.

ભાવાર્થ :—જન જોનાવન્તિ અહીં આવાપ કરવો અર્થાત્ આમાં બીજા મંત્રો હોયેલા આ ઉમેરણ બીજા મંત્રો સાથાં સિવાય બની શકે નહીં. ઉમેરણ અને આદૃતિ એક નથી, માટે પ્રકૃતિ બદલના સામ મંત્રો ઉમેરવા જોઈએ. ॥ ૨૨ ॥

સામ્નાં ચોત્પત્તિસામર્થ્યાદ્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ઘ) અને (સામ્નામ્) અપ્રાકૃત સામ મંત્રોના (ચોત્પત્તિ સામર્થ્યાદ્) પાંદતુ સામર્થ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો બધે ઠેકાણે આદૃતિથી સંખ્યાની પૂર્તિ માનવામાં આવે તો પાંદ અર્થ થઈ જાય.

જેમકે :—
 દશ સામસહસ્રાણિ શતાનિ ચ ચતુર્દશ ।
 સાક્ષાનિ સરહસ્યાનિ યાનિ ગાયન્તિ સામગાઃ ॥
 અશીતિશતમાન્દેયં પાનમાનં ચતુઃશતમ્ ।
 એન્દ્રં સ્યાસસર્વિશાનિ યાનિ ગાયન્તિ સામગાઃ ॥
 જો આદૃતિથી જ સંખ્યાની પૂર્તિ માનવામાં આવે તો આ સામ મંત્રોની સંખ્યા બતાવવી નિર્ધારક થતુ જાય. માટે આગમ કરવો જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

ધુર્યેધ્યપોતિ ચેત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ધુર્યેષુ અપિ ઇતિ ચેત્) તો પછી ધૂર્જાનમાં આદૃતિ સામાટે હોવી જોઈએ ત્યાં પણ આગમ અર્થાત્ બીજા મંત્રો સાથરા જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ધૂર્જાનમાં આદૃતિ આની છે. તો ત્યાં પણ ત્રણે જગ્યામાં માન સામાટે ન જ માનવું ? આજ પાંદતુ જુઓ સૂત્ર ૧૧ મું. ॥ ૨૪ ॥

માતૃત્તિષર્મસ્વાદ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહીં (માતૃત્તિષર્મસ્વાદ) આદૃતિનો ધર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ધૂર્જાનમાં તો આદૃતિનું રજૂ વિધાન છે. આદૃત્ત ધર્મ સ્વરૂપે । પુનરુત્ત ટૂંકેલતિઉલે આ વચન આદૃતિ કરવા માટે પ્રમાણ છે. આતું વચન વિજરૂરતોમક ફરમા નથી. માટે સામાન્તરનો આગમ કરવો જોઈએ, આદૃતિ નહીં ॥ ૨૫ ॥

‘ બહિષ્પવગાનમાં ઋચાઓનો આગમ કરવો પડે છે. ’

એ આધિકરણનું સૂત્ર.

વહિષ્પવમાને ત્વગાગમ સામૈકત્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પશુ (વહિષ્પવમાને) બહિષ્પવમાન નામક રોગ શદ્ધિમાં (ઋગાગમ) ઋચાઓનો આગમ કરવો પડે છે. (સામૈકત્વાત્) તેમાં એક જ સામ છે.

• ભાવાર્થ :—બહિષ્પવમાન નામના રોગથી પ્રદિ આગનુક ઋચાઓથી સંખ્યાની પ્રતિ કરવી કરણ કે ત્યાં એક જ સામનું વિધાન કરી બીજા સામનો પ્રતિષેધ કર્યો છે ॥ ૨૬ ॥

‘ સામિધેનીઓમાં બાકી રહેલીઓમાં બીજા મત્રો લાવી સંખ્યા પૂરી

કરવી જોઈએ ’ એ આધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અમ્યાસેન તુ સરવાપૂરણ સામિધેનિવ્યભાસ-

પ્રકૃતિત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(અમ્યાસપ્રકૃતિત્વાત્) પ્રકૃતિમાં અમ્યાસ હોવાથી (સામિધેનિધુ) નવા એકવીસ સામિધેની મત્રો બોલવાના હોય ત્યાં (અમ્યાસેન સરવાપૂરણમ) અમ્યાસ કરીને સંખ્યાની પ્રતિ કરવી જોઈએ

• ભાવાર્થ :—ઈકવિંશતિમત્રન્યાત્ એકવીસ સામિધેની મત્ર બોલવા હવે અહીં મૂળ પ્રકૃતિમાં અમ્યાસ સામિધેની વિદિન ૬ તો બાકીની ૧૦ ઋચાઓ કયાંથી કાઢવી તો તેનો ઉત્તર પૂર્વપક્ષ તરફથી આપવામાં આવે છે કે બાકીની સંખ્યા અમ્યાસ ઋચાઓમાંથી કાઢી પશુ ઋચાઓનો અમ્યાસ કરી એકવીસની સંખ્યા પૂરી કરવી ત્રિ પ્રથમામ્યાસ નિરુક્ત્યામ્ અમ્યાસ ઋચાઓમાં પહેલી અને છેલ્લી ત્રણ ત્રણ વખત બોલવી આ પ્રમાણે ૫૬૨ તો થઈ જાય છે અને એનું વિધાન પશુ ૨૫૪ છે, તો તેજ રીતે બીજા ઋચાઓનો પશુ અમ્યાસ કરી એકવીસ સંખ્યા પૂરી કરવી. ॥ ૨૭ ॥

અવિશેષાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૮ ॥

• પદાર્થ :—(અવિશેષાત્) ૫૬૨ સામિધેનીઓ એકવીસ સામિધેનીઓની પ્રકૃતિ છે એમાં કાંઈ પ્રમાણ ન હોવાથી ઉક્ત પદ્ધતિ તેમાં ત્રણવી કીક નથા (શત ચેત્) જે એવી સંખ્યા કરવામાં આવે તો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે

• ભાવાર્થ :—જ્યાં ૫૬૨ સામિધેનીઓ બોલવામાં આવે છે તેમાં જ્યાં એકવીસ સામિધેની બોલવાનું હજી છે તેની પ્રકૃતિ નથા અમ્યાસ તો જ્યાં પ્રકૃતિ વિરૂપિત બાવ હોય ત્યાં થાય ॥ જે અહીં સંખ્યા કરવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં જુઓ ॥ ૨૮ ॥

સ્વાત્તદ્દર્શત્વાત્ પ્રકૃતિવદ્ભ્યસ્યેત્રાસ ક્યાપૂરણાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(તદ્દર્શત્વાત્ સ્વાત્) એકવીસ સામિધેની બોલવી એ પંચદશની વિરૂપિત છે માટે (પ્રકૃતિવદ્) પૂર્વપ્રકૃતિની સંખ્યા પેઠે (અભ્યસ્યેત્) અમ્યાસ કરવો (ક્યાપૂરણાત્) સંખ્યાની પ્રતિ થાય ત્યાં સુધી

ભાવાર્થ :—અહીં પણ પ્રકૃતિ વિકૃતિ બાવ છે. પંચદશ એ પ્રકૃતિ છે અને એકવીશ એ વિકૃતિ છે, માટે ત્યાં સુધી સંખ્યા પૂરી થાય ત્યાં સુધી કયાઓનો અભ્યાસ કરવો. ॥ ૨૯ ॥

યાવદુક્તં ઘા કૃતપરિમાણત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (યાવદુક્તમ્) શાસ્ત્રમાં જોડેલું કંઈ હોય તેટલાનો જ અભ્યાસ કરવો (કૃતપરિમાણત્વાત્) પરિમાણ કરેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અભ્યાસમાંથી પંદર કરવા માટે તો શાસ્ત્રમાં વિધાન છે જેમકે ત્રિઃ પ્રથમા-મન્વાહ ત્રિક્તમાનુ. પણ પંદરમાંથી એકવીશની સંખ્યા પૂરી કરવા માટે ઉપર સંખ્યા પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં વિધાન નથી. માટે ત્યાં પ્રત્યક્ષ અભ્યાસનું વિધાન ન હોય ત્યાં તો બીજી કયાઓનો ઉમેરો કરી સંખ્યાની પૂર્તિ કરવી. ॥ ૩૦ ॥

અધિકાનાં ચ દર્શનાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અધિકાનાં દર્શનાત્) પધારે કયાઓનો ઉમેરો કરવાનું (દર્શનાત્) દર્શન પણ છે.

ભાવાર્થ :—અભ્યાસની નિવૃત્તિ કરવાને માટે બીજું પણ સાધક પ્રમાણ છે. અમીયોમીયમયૌ સત્તદસસામિષેનીકે વ્યુપાગાઃ ષ્ સ સાધ્યમ્ ઇતિ શ્લોકોઃ અધિક્યોદ્દર્શનાત્ ઉક્ત પ્રકરણમાં મેં કયાઓનો ઉમેરો કરવાનું વિધાન પણ સ્પષ્ટ છે. માટે પ્રકૃત સ્થગમાં પણ કયાઓનો ઉમેરો કરવો જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

કર્મસ્વપીતિ ચેત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(કર્મસુ અપિ) ધૂર્ગાન કર્મમાં પણ બીજી કયાઓનો ઉમેરો કરવો (હતિ ચેત્) જો એવી યંત્ર કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—તો ધૂર્ગાન ૩૫ કર્મમાં પણ ઘટતી કયાઓમાં બીજી કયાઓનો ઉમેરો શા માટે ન કરવો ? આ પ્રશ્નને ઉત્તર આગળના સુત્રમાં છે. ॥ ૩૨ ॥

ન ચોદિતત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) ઉક્ત શંકા હીક નથી (ચોદિતત્વાત્) કારણકે ત્યાં સ્પષ્ટ વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—ધૂર્ગાનમાં તો અભ્યાસ કરવાનું સ્પષ્ટ વિધાન છે. જેમકે આત્મનંદુર્ગાવેરે માટે ત્યાં બીજી કયાઓનો ઉમેરો થઈ શકે નહિ. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પુનર્વિદ્યોત્તમનુશ્ચાર પ્રતિવચનમસ્ય ચતુર્વિદ્યોત્તમનુશ્ચાર પ્રત્યવચનસામસ્ય ઇત્યાદિ સ્થગમાં બીજી કયાઓનો આગમ અર્થાત્ ઉમેરો કરી સંખ્યા પૂરી કરવી. ॥ ૩૩ ॥

પૂર્વપક્ષ સુત્ર. ચોડિશનો ચૈત્તત્ત્વં તથા દૃક્સ્તવિધાનાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ચોડિશઃ) ચોડિશનું (ચૈત્તત્ત્વમ્) ચૈત્તત્ત્વ છે અર્થાત્ ચોડિશી યદ એ વિગતિ વિદિત પદાર્થ છે. (તથા) વિગતિમાં તેનું (દૃક્સ્તવિધાનાત્) સંપૂર્ણ વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યસ્યૈવં વિદુઃ પોડશી શબ્દે આનાથી પોડશી નામનો ગ્રહ વિદિત છે. આને પ્રકૃતિ વિદિત સમજવો કે વિકૃતિ વિદિત ? અહીં પૂર્વપક્ષનાદી એવું જણાવે છે કે એ પોડશી ગ્રહ વિકૃતિ વિદિત છે કારણ કે ત્યાંજ તેનાં બધાં અંગો વિદિત છે. દિરાત્ર આદિ વિકૃતિ યાગો છે અને તેમાં તેનું વિધાન છે. ॥ ૩૪ ॥

પ્રકૃતી ચામાવદર્શનાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃતી) પ્રકૃતિમાં (અભાવદર્શનાત્) અભાવનું ઇશન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં પોડશી ગ્રહના અભાવનું ઇશન હોવાથી એટલે કે પ્રકૃતિમાં એનો નિષેધ પણ છે. ॥ ૩૫ ॥

અયજ્ઞવચનાચ્ચ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અયજ્ઞવચનાત્) મધ્યક ઠેકાણે એનું અયજ્ઞવચન પણ છે.

ભાવાર્થ :—અયજ્ઞો યાવ જ્યોતિષોમો યૌ પોડશ્ય હીનઃ પોડશીથી રહિત જ્યોતિષોમ અપત્ત છે. આ વાક્યથી પોડશીનો અભાવ જ્યોતિષોમ રૂપ પ્રકૃતિમાં છે એમ સમજાય છે. ॥ ૩૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

પ્રકૃતી ચા શિષ્ટવાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અથવા (પ્રકૃતી) પ્રકૃતિમાં (શિષ્ટવાત્) વિદિત હોવાથી તે પ્રાકૃત છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં અર્થાત્ જ્યોતિષોમમાં પોડશી આગ્નત્ છે. પ્રકરણથી જ્યોતિષોમ સાથે એક વાક્યતા મધ્યક છે. વિકૃતિમાં એ ગ્રહેશમાં આજ્યો હોય તેથી તે પ્રકૃતિમાં ગ્રહેશનો નિષેધ કરી શકતું નથી. આટે પ્રકૃતિમાં શિષ્ટનો પ્રતિષેધ ન હોવાથી પોડશી પ્રાકૃત છે. ॥ ૩૭ ॥

પ્રકૃતિર્દર્શનાચ્ચ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃતિર્દર્શનાત્) પ્રકૃતિમાં પણ વાક્યનું ઇશન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો એમ ગ્રહેશમાં આજ્યો કે પોડશી જ્યોતિષોમનું અંગ હોવામાં પ્રકરણ પ્રમાણ તરીકે છે અને દિરાત્રાદિ વિકૃતિનું અંગ હોવામાં વાક્ય પ્રમાણ તરીકે છે. પ્રકરણ કરતાં વાક્ય બધવર હોય છે માટે તે વૈકૃત છે. આનો ઉત્તર એ છે કે જ્યોમિટોમે રાજન્યસ્ય શબ્દવાત્ આ પ્રકૃતિમાં પણ વાક્ય છે. અને તે પોડશીને સમર્પું છે માટે પોડશી પ્રાકૃત છે. ॥ ૩૮ ॥

આગ્નાનં પરિસ્પર્શાયમ્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(આગ્નાનમ્) આગ્નાન (પરિસ્પર્શાયમ્) પરિસ્પર્શાને માટે છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં પોડશીનું નિગિત રાજ-યકર્તૃત્વ છે. માટે વિકૃતિમાં નિગિત હોય તો જ પોડશી ગ્રહ પ્રાપ્ત થાય માટે નિગિતનું પરિસંખ્યાન કરવા માટે વિકૃતિમાં પણ આગનાનહે. ॥ ૩૬ ॥

ઉક્તમમાવદર્શનમ્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(મમાવદર્શનમ્) અભાવનું દર્શન (ઉક્તમ્) કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં જે અભાવ જોવામાં આવે છે તે તે વિદ્યમાને માટે છે. ॥ ૪૦ ॥

ગુણાદયજ્ઞત્વમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(ગુણાદય) સ્તુતિને લીધે (અયજ્ઞત્વમ્) અયજ્ઞત્વ કહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ :—પક્ષમાં તે યજ્ઞ ન હોવાથી તે વૈકલ્પિક છે પક્ષમાં અભાવ હોવાથી ગોચરૂતિથી અયજ્ઞ કહેવામાં આવ્યો છે. માટે પોડશી ગ્રહ પ્રાપ્ત છે. ॥ ૪૧ ॥

‘ પોડશી ગ્રહમાંથી જે સોમરસનું મહત્ત્વ કરવું તે પોડશીનું મહત્ત્વ આમયજ્ઞમાંથી કરવું જોઈએ ’ એ આધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તત્ત્વાપ્રયણાદ્, પ્રહણમ્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(તત્ત્વ) તે પોડશી ગ્રહનું (પ્રહણમ્) મહત્ત્વ (આપ્રયણાદ) આમયજ્ઞમાંથી કરવું.

ભાવાર્થ :—આમયજ્ઞમાંથી પોડશી ગ્રહનો સોમરસ લેવો. ॥ ૪૨ ॥

ઉક્ષ્યાદ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(ઉક્ષ) અને (ઉક્ષ્યાદ) ઉક્ષમાંથી પણ પોડશીનું મહત્ત્વ કરવું.

ભાવાર્થ :—ઉક્ષ્યાદગ્રહાંતિ આ વાક્ય જગતો ઉક્ષમાંથી પણ પોડશી ગ્રહનું મહત્ત્વ કરવું એમ પણ જણાય છે. આ પ્રકારે પૃથ્વી ક્યાં જશે જા જવ્યે ખીજો વિચાર થઈ છે. ॥ ૪૩ ॥

ત્રીજા સવનમાં પોડશીનું મહત્ત્વ કરવું.

તૃતીયસવને યજ્ઞનાત્સ્યાદ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(યજ્ઞનાત) વચન હોવાથી (તૃતીયસવને સ્યાદ) ત્રીજા સવનમાં મહત્ત્વ કરવું.

ભાવાર્થ :—તૃતીયે સવને રૂક્ષોમાત આ વચનના જગતો ત્રીજા સવનમાં પોડશી ગ્રહનું મહત્ત્વ કરવું એમ સિદ્ધાંત જણા છે. દરેક સવનમાં મહત્ત્વ કરવું એવું જે વચન છે તે તે માત્ર સ્તુતિ છે. ॥ ૪૪ ॥

આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરી ઉપર અધુરું રહેલું પ્રકરણ ફરીથી શરૂ કરે છે.

અનમ્યાસે પરાક્ શદસ્ય તાદર્યાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(અનમ્યાસે) એક વખત અદ્ય કરવામાં (પરાક્ શબ્દસ્ય) પરાક્ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. (તાદર્યાત્) પરાક્ શબ્દનો એવો અર્થ થયો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ પરાક્ ’ શબ્દ દ્વિતીયક છે તથા ‘ એક જ વખત ’ એવો પણ અર્થ છે. પરબ્ધનુસાર્યદ્ ગૃહીતિ આ વાક્યમાં ‘ પરાક્ ’ શબ્દ ‘ એક જ વખત ’ થાય છે. તદ્વ્યાત્ આ નો પંચમી વિભક્તિ છે તે અપાદાનનો અર્થમાં છે. પરાક્ શબ્દના સંબંધને લીધે પંચમી નથી અર્થાત્ ઉપપદ પંચમી નથી પણ કારક પંચમી છે. ॥ ૪૫ ॥

પૂર્વપક્ષ. ઉચ્ચવિચ્છેદદર્શનાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઉચ્ચવિચ્છેદદર્શનાત્) ઉચ્ચોનો વિચ્છેદ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો ઉચ્ચમાંથી અદ્ય કરવામાં ન આવે તો ઉચ્ચ સામ મંત્રો અને યોગી-અદ્યનો વિચ્છેદ થઈ જાય, અન્યોન્યનો અસંબંધ થાય માટે ઉચ્ચમાંથી અદ્ય કરવું જોઈએ એવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે ॥ ૪૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. આપ્રવણાઠા પરાક્શદસ્ય દેશવાચિત્વાત્

પુનરાધેયવત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(આપ્રવણાઠા) આપ્રવણમાંથી અદ્ય કરવું. (પરાક્ શબ્દસ્ય દેશવાચિત્વાત્) પરાક્ શબ્દ દેશવાચી હોવાથી (પુનરાધેયવત્) પુનરાધેયમાં ઉત્તરકાલ રૂપ દેશના અર્થમાં એનો પ્રયોગ થયો છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં પરાધમન્યાધેયાત્ પુનરાધેય આ ઠેકાણે ઉત્તરકાલ રૂપ દેશ વાચક પરાક્ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. એટલે ભાવાર્થ એ છે કે ઉચ્ચ પછી આપ્રવણમાંથી યોગીનું અદ્ય કરવું ॥ ૪૭ ॥

વિચ્છેદઃ સ્તોમસામાન્યાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(વિચ્છેદ) વિચ્છેદ વચન (સ્તોમસામાન્યાત્) એકવિંશતિ સ્તોમ સામાન્યને લીધે.

ભાવાર્થ :—સ્તોમ સામાન્યને લીધે વિચ્છેદ વચન કર્યું છે માટે આપ્રવણમાંથી યોગી અદ્ય કરવું જોઈએ સિદ્ધાંત પક્ષ છે. ॥ ૪૮ ॥

‘ યોગી મહ સ્તોત્ર અને શસ્ત્ર સાધે છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઉચ્ચાગ્નિયોમસંયોગાદસ્તુતશઃ સ્વાત્ સતિ

સંસ્થાન્યત્વમ્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(અસ્તુતશઃ) આ યોગી મહ સ્તોત્ર અને શસ્ત્રથી રક્તિ સંમજાવે. (અગ્નિયોમસંયોગાત્) અગ્નિયોમનો સંબંધ હોવાથી (સતિ) જો સ્તુત અને શસ્ત્ર માનવામાં આવે તો (સંસ્થાન્યત્વમ્) કિત સંસ્થા માનવી પડે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિષ્ટોમ આદિ તે તે સામયી કૃતુને નિમિત્ત કરી પ્રવૃત્ત થયેલી છે, જે પોડશી પણ સામયુક્ત હોત તો પોડશી સામયી સમાપ્ત થવાથી પોડશી નામની એક જ જુદી જ સંસ્થા ગણાત. પણ અગ્નિષ્ટોમાદિ સંસ્થાનું જ શ્રવણ યાવ છે. પોડશીનામક સંસ્થાનું શ્રવણ થતું નથી માટે પોડશી સ્તુત અને શસ્ત્રથી સંહિત છે. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સસ્તુતશસ્ત્રોવા તદ્વત્ત્વાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(જા) અથવા (સસ્તુતશસ્ત્ર) પોડશી મહ સ્તુત અને શસ્ત્ર સંહિત છે. (તદ્વત્ત્વાત્) સ્તુત અને શસ્ત્ર મહના અંગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પોડશી મહ સ્તુત અને શસ્ત્ર સંહિત છે કારણ કે, સ્તુત અને શસ્ત્ર મહના અંગ છે. અંગ વગર અંગી હોઈ શકે નહિ. ॥ ૫૦ ॥

લિજ્જદર્શનાચ્ચ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (લિજ્જદર્શનાચ્ચ) લિજ્જ વાક્યનું શ્રવણ થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ કર્ણાં વાન્યે ચત્તવતઃ સન્નિષ્ઠન્તે તિર્થંચોડ્યે ચે હોતારમમિસંતિષ્ઠન્તે તે કર્ણાં ચેડ્ઞાવાકં તે તિર્થંચઃ ” આ વાક્યથી કૃતુઓ લિજ્જ અને તિર્થંક્ષના ભેદથી બે પ્રકારના બતાવ્યા છે. જે અસ્તુતશસ્ત્ર હોત તો અર્ચુર્મમિસંતિષ્ઠે આવો તોજે પણ ભેદ હોત, પણ નથી, માટે પોડશી મહ સસ્તુત શસ્ત્ર છે. ॥ ૫૧ ॥

વચનાત્ સંસ્થાખ્યત્વમ્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(વચનાત્) વચન હોવાને લીધે (સંસ્થાખ્યત્વમ્) જુદી સંસ્થા પણ માન્ય છે.

ભાવાર્થ :—વચન હોવાને લીધે જુદી સંસ્થા હોવાની જે આપત્તિ બતાવી છે, તે હિષ્ટાપત્તિ છે. વચનને લીધે જુદી સંસ્થા પણ છે. વચન ચેત્ત્વં વર્તુ શક્તોતિ વચન જે કરતું હોય તે કરી શકે છે. ॥ ૫૨ ॥

‘ અગ્નિરસોના દ્વિરાત્રયાગમાં પોડશીની પરિસંખ્યા છે ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રા.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અમાવાદતિરાત્રેષુ ગૃહ્યતે ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(અમાવાત્) અગ્નિરસના દ્વિરાત્રમાં અભાવ હોવાથી (મતિરત્રેષુ) અગ્નિરસ દ્વિરાત્રમાં (ગૃહ્યતે) પોડશીનું મહણ યાવ છે.

ભાવાર્થ :—વૈશ્વંતર પૂર્વેડહ્ન સામ મવતિ પોડશી ઉત્તરે આ વાક્યથી અગ્નિરસ દ્વિરાત્રમાં જ પોડશી મહ પ્રાપ્ત યાવ છે કારણ કે બીજા દ્વિરાત્રમાં તો નિશ્ચય પ્રાપ્ત છે જ. આવો પૂર્વપક્ષવાદીને મત છે. ॥ ૫૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અન્યથો વાડનારમ્યવિધાનાત ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અન્યથા) બધા દિશાત્રમાં પોડથી મળતો સંબંધ હોય છે. (અનારમ્યવોત્ત્થાન) અનારમ્યવોત્ત્થાન વાક્યથી.

ભાવાર્થ :—જારોડહનિ દિશત્વસ્ય ગૃયતે આ સામાન્ય વિધિ વાક્યથી બધા જ દિશાત્રમાં પોડથી મળતો સંબંધ છે. ॥ ૫૪ ॥

‘ નાનાહીન અર્થાત્ જુદા જુદા અહીન યાગોમાં પોડથી મળે છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

ચતુર્થે ચતુર્થેડહન્યહીનસ્ય ગૃહાત્ હત્યમ્યાસેન પ્રતીયતે મોજનવત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(છર્જિત્વ) એક જ અહીન યાગમાં (ચતુર્થે ચતુર્થે જહનિ) એથે એથે મિવસે (ગૃહાતે) પોડથીનું મદ્ય થાય છે (હતિ અમ્યાસેન પ્રતીયતે) એવું ચતુર્થે યજ્ઞની અભ્યાસથી પ્રતીત થાય છે. (મોજનવત્) ભોજન થોડે.

ભાવાર્થ :—અહીન યાગના એથે એથે દિવમે પોડથીનું મદ્ય કરવું. અહીં એક જ અહીન યાગના એથે એથે દિવસે એવો અર્થ સમજવો. પ્રથમ એથે દિવસે પોડથીનું મદ્ય કર્યા પછી આઠમા દિવસે મદ્ય કરવું એવો અર્થ દક્ષિત થાય છે. જો એવો અર્થ કંવામાં આવે તો ચતુર્થે ચતુર્થે આવો અભ્યાસ ચરિતાય થાય છે. જેમ એથે એથે દિવસે ભોજન કરે છે તો તેનો એવો જ અર્થ થાય કે જે દિવસે ભોજન કર્યું હોય ત્યાર પછી આવતા એથે દિવસે ફરીથી ભોજન કરે છે, માટે એક જ અહીન યાગના ચતુર્થે દિવસે સમજવા. અહીન યાગ કંવામાં પણ દિવસે જાગે. ॥ ૫૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અથિ યા સંસ્થાપત્યાગ્રાનાહીનેષુ ગૃહાતે પશ્યદેકસ્મિન્ .

સંસ્થાપ્યમાવાત ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(અથિ વા) અથવા (સંસ્થાપત્યાગ્રા) ચતુર્થે એ સંસ્થા વાયક હોવાથી (ગ્રાનાહીનેષુ) જુદા જુદા અહીન યાગોમાં (ગૃહાતે) પોડથીનું મદ્ય થાય છે. (દેકસ્મિન્) એકમાં (સંસ્થાપ્યમાવાત) સંસ્થાપનો અર્થ સરસ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ ચતુર્થે ’ ના ‘ સંસ્થાપત્યાગ્રા ’ વાક્ય-છે. એક જ જહનિ યાગમાં કંઈ-જે ચતુર્થે દિવસે આવતા નથી એક ચતુર્થે પછી ત્યાંથી માંડી જે જીન્ને ચતુર્થે આવે છે તે તે અહીન યાગનો જટમ દિવસ કરેલ છે માટે ચતુર્થે યજ્ઞના અર્ચની હથરતાને તીથે જુદા જુદા અહીન યાગોના ચતુર્થે દિવસે એક જ એક વીંછા પશુ ચરિતાય થશે. જેમ પશુમાં પશુમાં મુદ્દતે પાંચમે પાંચમે ભોજન કરે છે એટલે જુદા જુદા પશુવાડીઓની પાંચમે સેવા થઈ એક જ પશુવાડીઓમાં કંઈ જે વખત કે ત્રણ વખત પાંચમ આવતી નથી. માટે જુદા જુદા અહીન યાગોમાં ચતુર્થે ચતુર્થે દિવસે પોડથીનું મદ્ય કરવું એજ સિદ્ધાંત પણ છે. ॥ ૫૬ ॥

મોક્ષને ચ તત્સંખ્યં સ્યાત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મોક્ષને) મોક્ષનમાં (તત્સંખ્યં સ્વાત્) તે જ સંખ્યા યશે.

ભાવાર્થ :—એથે એથે દિવસે મોક્ષન કરે છે. એ તો અહીં જે મોક્ષન કર્યા પછીને તે એથે એથે દિવસ આવે છે તેને ચતુર્થ દિવસ કહેવામાં આવે છે તે તો લોક વ્યવહારને કીધે છે. એક ચતુર્થ પછી બીજે ચતુર્થ આવે એવો ખરી રીતે અષ્ટમ દિવસ જ ગણાય લોક વ્યવહાર વેદિક કર્મકાંડમાં પ્રમાણ તરીકે ન લેવાય. માટે સિદ્ધાંત પક્ષમાં જુદા જુદા અહીંન યાગો માટે ચતુર્થ શબ્દ બનાવ્યો છે તેજ વાસ્તવિક છે. ॥ ૫૭ ॥

‘ વિકૃતિમાં ગ્રહોત્તુ’ આશ્રયણમત્વ છે. ’ એ અધિકરણત્વ સૂત્ર.

જગત્સામિ સામામાવાદયતઃ સામ તદાસ્યં સ્યાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(જગત્સામિ) જગત્ સામપદ ધટિત પૂર્વોક્તાશ્રુતિમાં (ક્રસ્તઃ) જન્મતી હંદવાળી ઋચાનો સંખંધ હોવાથી (તદાસ્યં સ્યાત્) જગત્સામ એવી આખ્યાવાણું સામ છે. (સામામાવાદ) સંપૂર્ણ સામવેદમાં જગત્સંયત્ સામનો અભાવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ યદિ જગત્સામા આપ્રાયવામાન્ ’ આપું ન્યેતિષ્ટેમ પ્રકરણમાં વાક્ય છે. આ વાક્યનો પ્રકૃતિ યાગમાં નિવેશ નથી કારણ કે જગત્સંયત્ સામ આખ્યા સામવેદમાં નથી. માટે ઉક્ત વાક્યનો નિવેશ વિકૃતિ યાગમાં છે અને એનો અર્થ એવો કરવો કે જગતી હંદમાં જે ઋચા ચવાતી હોય તે જગત્સામ છે રથંતર સામ આદિની પેઠે જગત્સામ સામવેદમાં નથી. ॥ ૫૮ ॥

‘ ગોસય ’ માં ઉપવતી અને અમવતીનો અભાવ છે એ અધિકરણત્વ સૂત્રો.

પ્રથમ પક્ષ. ઉભયસામિ નૈમિત્તિકં વિકલ્પેન સમસ્યાત્સ્યાત્ ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉભયસામિ) બન્ને સામ જેમાં પ્રાપ્ત થાય ॥ એવા ‘ ગોસય ’ આદિ કંટમાં (નૈમિત્તિકમ્) જેનું નિમિત્ત હોય તે નૈમિત્તિક (વિકલ્પેન) વિકલ્પથી પ્રાપ્ત થાય ॥ (સમસ્યાત્) નિયામક કારણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં આ પ્રમાણે આમ્નાન છે. ગોસયે રમે કુર્યાત્ । ઉપવતી રષંતર-પૃષ્ઠસ્ય પ્રતિપદં કુર્યાત્ અમવતી મુહુત્વસ્ય ’ આ પ્રમાણે ઉપવતી રથંતર પૃષ્ઠની અને અમવતી બૃહત્પૃષ્ઠની ઋચાઓ વિદિન છે. હવે બન્નેને પ્રથમ નંબર એક સાથે આપી રકાય નહિ માટે તેને વિકલ્પ થવો જોઈએ અને ખાસ કાંઈ નિયામક કારણ ન હોવાથી અમે તેને પ્રથમ નંબર આપી રકાય. ॥ ૫૯ ॥

બીજો પક્ષ. મુલ્ક્યેન ઘા નિયમ્યેત ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (મુલ્ક્યેન) પ્રથમ ઋચા (નિયમ્યેત) નોજ નિયમ બંધાય છે.

ભાવાર્થ :—ઉપવતી ઋચા પ્રથમ શ્રી માટે જ્યાં એ સામમંત્ર પ્રાપ્ત હોય ત્યાં રથંતર સામની ઉપવતી ઋચાને જ પ્રથમ નંબર આપવો. અર્થાત્ એ ઋચાથી રથંતર સામનું પ્રથમ ગાન કરવું ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. નિમિત્તવિધાતાદ્વા ક્રતુયુક્તસ્ય કર્મ સ્થાત્ ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (નિમિત્તવિચારાદ) નિમિત્તને વિધાત હોવાથી (ક્રતુયુક્તસ્ય કર્મ સ્થાત્) ક્રતુ નિમિત્ત તેનાથી બિન્ન જ છે.

ભાવાર્થ :—જાને ઋચા પ્રાપ્ત કરવાનું તે તે પૃષ્ઠ અર્થાત્ સ્તોત્ર નિમિત્ત તરીકે પ્રકૃતિમાં હોય છે. એ રથંતર સામ નિમિત્ત તરીકે હોય તો પ્રથમ ઉપવતી ઋચાથી સામગાન પ્રથમ કરવું, જે બૃહસ્પતિ નિમિત્ત તરીકે હોય તો અમવતી પૃત્વાદિ ઋચાથી સામગાન કરવું પણ પ્રકૃત ગોસવાદિમાં કોઈપણ નિમિત્ત ન હોવાથી ત્રિમિત્તિક ઉપવતી અને અમવતી આ બેમાંથી એકે ય ઋચા પ્રાપ્ત થતી નથી પણ તેનાથી કોઈ અન્ન જ ઋચા પ્રાપ્ત શ્રી માટે ઉક્ત ક્રતુમાં ઉપવતી અને અમવતી ઋચાઓનો અભાવ છે. ॥ ૬૧ ॥

‘ઐન્દ્રવાયવ મહુનો સર્વની આદિમાં પ્રતિકર્ષ ન કરવો’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વમક્ષ સૂત્ર. ઇન્દ્રવાયવસ્યામયચનાદાદિતઃ પ્રતિકર્ષઃ સ્થાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(ઇન્દ્રવાયવસ્ય) ઐન્દ્રવાયવ મહનું (અમવચનાત) અમવચન હોવાથી (આદિતઃ પ્રતિકર્ષ સ્થાત્) સૌથી પહેલાં એનું મહણ થવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં યજ્ઞકાંડ અને વિષિકાંડના મહોનો આ પ્રમાણે પાઠક્રમ છે. “ઉર્વાશુદ્ધ પ્રથમ, મન્તર્વામપહો દ્વિતીય, ઇન્દ્રવાયવમહસ્તૃતીય, મેન્નાવશ્વમહસ્તુર્થઃ” હવે ઐન્દ્રવાયવમાં અમતાનું વિધાન હોવાથી પ્રથમ તેનું મહણ થવું જોઈએ ॥ ૬૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ યા ધર્મવિશેષાત્તદ્ધર્માણાં સ્વસ્થાને પ્રકરણાદમ-

ત્વમુચ્યતે ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(અપિ યા) અથવા (તદ્ધર્મવિશેષાત્) ઐન્દ્રવાયવ પ્રકૃતિવિશેષ હોવાથી (પ્રકરણાત્) પ્રકરણગત પદ્ધતિ ક્રમપ્રમાણે (સ્વસ્થાને) સ્વસ્થાનમાં (અમત્વમ્ ઉચ્યતે) અમત્વ વિધીયમાન થાય છે.

ભાવાર્થ :—અહીં અમતાનું વિધાન નથી પણ મેન્નાવશ્વ આશ્વિન આદિ સર્ગમહોનો અનુવાદ કરી કેવળ મહણનું જ વિધાન છે માટે પાઠ પ્રમાણે પોતપોતાના સ્થાનમાં જ રિયત રહેલાનું અમત્વ કહેવાય છે. ॥ ૬૩ ॥

ધારાસંયોગાદ્ય ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (ધારાસંયોગાદ્ય) ધારાશ્રેણી એજ અમતા છે.

આવાથ :—ધારામદ એજ અમતા છે સર્વની અમતાનું વિધાન નથી માટે સર્વની આદિમાં પ્રતિકર્ષ કરવો નહિ. ॥ ૬૪ ॥

‘ કામસંયોગમાં પણ ઐન્દ્રિયાવવ મહનો આદિમાં પ્રતિકર્ષ નથી. ’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. કામસંયોગે તુ ઘચનાદાદિતઃ પ્રતિકર્ષઃ સ્યાત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સચવે છે. (કામસંયોગે) કામનો સંયોગ જે વાક્યમાં બતાવ્યો છે ત્યાં તે (ઘચનાદ) વચનને લીધે (આદિતઃ) સર્વની આદિમાં (પ્રતિકર્ષઃ સ્યાત્) પ્રતિકર્ષ થાય છે.

આવાથ :—ઐન્દ્રિયાવવામાન મૂહીયત્ત ચ કામયેત યયાપૂર્વઃ પ્રજાઃ કુપેરન્ આ વાક્યમાં કામયેત ક્રિયાપદથી ‘ કામના ’ સૂચિત થાય છે, માટે જ્યાં કામનાનો સંયોગ બતાવ્યો હોય ત્યાં તે સર્વથી પહેલા પ્રતિકર્ષ કરવો જોઈએ, નહીં તે કામયેત આ પદનો કશો અર્થજ રહેતો નથી. ॥ ૬૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તદેશાનાં વાઙમસંયોગાત્તયુક્તે કામશાસ્ત્રં સ્યાત્
નિત્યસંયોગાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(તદેશાનાં વા) પોત પોતાના દેશમાં રિયત રહેલા મહોનું જ મદલ્ય થાય છે. (વામસંયોગાત્) અમતાનો સંબંધ હોવાથી (તયુક્તે) સ્વસ્થાન યુક્તમાં (કામશાસ્ત્રં સ્યાત્) રજ યોધક વિધિ છે (નિત્યસંયોગાત્) નિત્ય સંયોગ હોવાથી.

આવાથ :—કામના યોધક પદ જે વાક્યમાં છે ત્યાં પણ મંદના મદલ્યમાં રરક પડતો નથી અર્થાત્ પાઠના કેમ પ્રમાણજ મદલ્ય થાય છે. કામનાના સંયોગમાં ઐન્દ્રિયાવવ મહનું પ્રથમ મદલ્ય થતું નથી એજ સિદ્ધાંત પક્ષનું માનવું છે. ॥ ૬૬ ॥

આશ્વિનાદિ મહો પ્રતિકર્ષ થાય છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પરેષુ વાઙમસન્દઃ પૂર્વઘટસ્વાત્ તદાદિષુ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(પરેષુ વા) ઐન્દ્રિયાવવ આદિ મહોમાં શ્રવણ (અમસન્દઃ) અમસન્દ (પૂર્વઘટસ્વાત્) પૂર્વ જતાવેલા અધિકરણ પેઠે થાય છે. (તદાદિષુ) તત્પ્રભૂતિઓમાં.

આવાથ :—શુકામાન મૂહીત યત્રોઃ પ્રતિઘ્રક્ષ્મઃ આ વાક્યથી જે શુક દિમકોનુ મદલ્ય કરવાનું પ્રતિજ્ઞા કામને માટે કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં પણ પૂર્વપેઠે વચાસ્થાનરિયત શુક મદનુ મદલ્ય થવું ન્યાય છે. ॥ ૬૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રતિકર્ષો ઘા નિત્યાચેનામસ્ય તદસંયોગાત્ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિકર્ષો ઘા) ઐન્દ્રિયાવવ આદિ મહોમાં રહેલા શુકમદનું ઐન્દ્રિયાવવ મદ પહેલાં મદલ્ય થવું જોઈએ (નિત્યાચેના) પાંક કેમથી નિત્ય પ્રાપ્ત પ્રથમ સ્થાન ઐન્દ્રિયાવવ મદ તેનાથી સંબંધ છે. (અમસ્ય) અમતાનો (તદસંયોગાત્) રજ સાથે સંબંધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વાક્યમાં જે શુદ્ધમતા સંભવાય ॥ તેનો કળની માથે સંજ્ઞ છે, માટે શુદ્ધ મદનો રૂપસ્થાનમાંથી જાંચ કરી તેનું ઐન્દ્રવાયવ મદની પહેલાં મદજી કરવું જોઈએ ॥ ૬૮ ॥

પ્રતિકર્ષ'ં ચ દર્શયતિ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રતિકર્ષ'ં દર્શયતિ) લિંગ વાક્ય પ્રતિકર્ષ'ને બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ધારયેયુક્ત'ં ચં કામાય રૂઢીયુઃ, 'એન્દ્રવાયવ' ગૃહીત્વા સાદયેત્ તન્ આ વાક્યમાં શુદ્ધ મદનું ઐન્દ્રવાયવ મદ કરતાં પહેલું મદજી થાય છે એવું સૂચન છે. પહેલાં શુદ્ધ મદનું મદજી કરવું પછી ઐન્દ્રવાયવ મદને લધ શુદ્ધ મદને નીચે મૂકે. આથી રૂપેટ સિદ્ધ થાય છે કે શુદ્ધ મદનો પ્રતિકર્ષ થાય છે; પ્રતિકર્ષ' એટલે કંમપ્રાપ્ત મદજીમાં ફેરફાર કરી પૂર્વ મદજી કરવું. ॥ ૬૯ ॥

'આગ્નિન આદિમદોનું' મદજી ઐન્દ્રવાયવ મદ આદિની પહેલાં

થવું જોઈએ.' એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પુરસ્તાદેન્દ્રવાયવાદમસ્ય વૃત્તદેશત્યાત્ ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(એન્દ્રવાયવા પુરસ્તાત્) ઐન્દ્રવાયવ મદનો પહેલાં કરવું (અમસ્ય વૃત્ત-દેશત્યાત્) અમનાનો દેશ કપૂષ અર્થાત્ નિષ્ક્રીંત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઐન્દ્રવાયવ મદની પહેલાં આગ્નિન આદિ મદોનું મદજી હોવું જોઈએ પણ ઉપાશુ અને અન્તર્ધામ મદોની પહેલાં નહિ. કારણ કે ધારામદનો અધિમાર છે, જે ધારામદ હોય તેની પહેલાંનું મદજી હોવું જોઈએ જે અધારામદ હોય તેની પહેલાં નહિ, માટે ઉપાશુ અને અન્તર્ધામમદ પહેલાં આગ્નિન આદિનું મદજી ન થવું જોઈએ ॥ ૭૦ ॥

તુલ્યધર્મત્યાય ॥ ૭૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તુલ્યધર્મત્યાત્) સમાનધર્મતા દોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રાસમદત્વપ્ત તુલ્યધર્મ દોવાથી. માટે ઐન્દ્રવાયવ પહેલાં આગ્નિન આદિનું મદજી થવું જોઈએ. ॥ ૭૧ ॥

તથા ચ લિહ્નદર્શનમ્ ॥ ૭૨ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તે પ્રમાણે (લિહ્નદર્શનમ્) લિંગવાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—લિંગ વાક્ય પણ એ જ કમ બતાવે છે. જુઓ યાગ્ર બાબ, ધારયેયુક્ત'ં ચં કામાય રૂઢીયુઃ । એન્દ્રવાયવ' ગૃહીત્વા સાદયેત્ । અથ તં સાદયેત્, ચં કામાય રૂઢીયુઃ, હિ કામસ્ય ધારાગાનત્તર ઐન્દ્રવાયવસ્ય પ્રજ્ઞાં દર્શયતિ તસ્યારેન્દ્રવાયવસ્ય પુરસ્તાત્રત્વધર્મઃ આ બાબની પતિત્વોથી પણ રૂપેટ થાય છે કે આગ્નિનાદિ મદોનું મદજી ઐન્દ્રવાયવ મદની જ પહેલાં થવું જોઈએ. ॥ ૭૨ ॥

‘સાદનનો પ્રતિકર્ષ થવો જોઈએ.’ એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

સાદનં ચાપિ શેષત્વાત્ ॥ ૭૩ ॥

પદાર્થ :—(સાદનં ચ અપિ) અને સાદન પણ અપકૃષ્ટ થાય છે. (શેષત્વાત્) તે અહણુનું શેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં અહણુનો અપકર્ષ થાય છે ત્યાં સાદનનો પણ અપકર્ષ કરવો જોઈએ કારણ કે સાદન અહણુનું શેષ છે. અહણુ એટલે અહ પાત્રનું લેવું તે અને સાદન એટલે પાત્રનું વિદિત રથાને મૂકવું તે. અહણુ અંગિ છે અને સાદન તેનું અંગ છે. અંગિના અપકર્ષ સાથે અંગનો અપકર્ષ હોવો જ જોઈએ. ॥ ૭૩ ॥

લિક્ષ્ણદર્શનાત્ ॥ ૭૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિક્ષ્ણદર્શનાત્) સિગ વાક્યનું શ્રવણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘એન્દ્રવાયવં ગૃહીત્વા સાદયેત્ આ વાક્યથી પણ સાદનનો અપકર્ષ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૭૪ ॥

‘પ્રદાનનો પ્રતિકર્ષ થતો નથી.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વં પક્ષ. પ્રદાનં ચાપિ સાદનત્ ॥ ૭૫ ॥

પદાર્થ :—(પ્રદાનં ચ અપિ) પ્રદાન એટલે યાગ પણ (સાદનત્) આસાદન જે પ્રતિકૃષ્ટ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેમ આસાદનનો પ્રતિકર્ષ થાય છે તેમ પ્રદાન એટલે હવિસ્ત્યાગ અર્થાત્ યાગનો પણ પ્રતિકર્ષ થાય છે. આનું પૂર્વં પક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૭૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન યા પ્રધાનત્વાત્ સાદનં તથા ॥ ૭૬ ॥

પદાર્થ :—(ન યા) અથવા નહિ (પ્રધાનત્વાત્) પ્રધાન હોવાથી (તથા સાદનત્) સાદન જેટલે તેનો પ્રતિકર્ષ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—આસાદન જેટલે પ્રદાનનો પ્રતિકર્ષ થતો નથી કારણ પ્રદાન એ તો પ્રધાન છે અર્થાત્ મુખ્ય ઠમું છે. મુખ્યનો પ્રતિકર્ષ અમુખ્યને લીધે થતો નથી. ॥ ૭૬ ॥

‘ઝયનીકામાં ઐન્દ્રવાયવની ઉક્તિ છે તે સમાનપ્રિધિને માટે છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

પૂર્વં પક્ષ સૂત્ર. ઝયનીકાયાં ન્યાયોક્તેષ્વાદ્યાનં મુખ્યાર્થો સ્થાત્ ॥ ૭૭ ॥

પદાર્થ :—(ઝયનીકાયાં) હાદશાદયત પહેલો, છેલ્લો અને દસમા દિવસનો ત્યાગ કરી આપી જે નવ દિવસો છે તેને ઝયનીકા એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. તે ઝયનીકામાં

(ન્યાયોક્તેષુ) અતિદેશ શાસ્ત્રી પ્રાપ્તર્થા (જ્ઞાન્તાનમ્) જે પુનઃકથન કરવામાં આવ્યું છે તે (ગુણાપં સ્યાત્) સ્તુતિને માટે છે.

ભાવાર્થ :—હાદશાદર્થ પ્રથમ, દશમ અને હાદસ દિવસ સિત્તાપ, આકીના રહેલા નવ દિવસોના ત્રણ ત્રિક યાત્ર છે જ્યાં ' એવીકા ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં કમથી અમતા થત યાત્ર છે. જેમકે એન્દ્રવાયવામ્ પ્રથમમહઃ, અપ શુક્રામ્, અયાપ્રયણામ્ આમ પ્રથમ ત્રિકના કમ પ્રમાણે જ આકી રહેલા બે ત્રિકનો પણ એજ કમ અમતા વિધાનને માટે છે. દ્વે બીજા દિવસમાં જે અમતા ઠહી છે તે તે પ્રકૃતિમાંથી જ અતિદેશશાસ્ત્રી પ્રાપ્ત યાત્ર છે તે પછી એ અપૂર્વ વિધાન છે કે અર્થવાદ છે ? જાને ઉત્તર પૂર્વપક્ષાદી તરફથી એવે આપવામાં આવે છે કે એ તે કેવળ અર્થવાદ છે. ॥ ૭૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ ધાંડહર્ગજેવ્યશ્ચિત્સમાનં વિધાનં સ્યાત્ ॥ ૭૮ ॥

પદાર્થ :—(અપિ યા) અથવા (અર્હર્ગેષુ) ' અહર્ગંજોમાં (અમિત્વં) અનિવચન પેટે (સમાવ વિધાન સ્યાત્) સમાન વિધાન છે અર્થવાદ નથી.

ભાવાર્થ :—' અચાતોઽગ્નિમિદ્યોમેન ચજેત તં દ્વિરગ્ને ' આ પ્રમાણે જેમ અભિષેકમાં અગ્નિનું વિધાન છે તેમ પ્રાણ સ્થળમાં પણ અતિદેશ શાસ્ત્રી અમતાની પ્રાપ્તિ પ્રકૃતિમાંથી હોવા છતાં ફરીથી વિધાન જ છે. તે અર્થવાદ નથી. ॥ ૭૮ ॥

- ' બ્યૂહ હાદશાદર્થ એ સમૂહનો વિકાર છે. ' એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

હાદશાદર્થસ્ય બ્યૂહસમૂહત્વં વૃષ્ટયત્ સમાનવિધાનં સ્યાત્ ॥ ૭૯ ॥

પદાર્થ :—(હાદશાદર્થ) હાદશાદર્થ (વૃષ્ટત્) પૃષ્ઠની પેટે (બ્યૂહસમૂહત્વ) બ્યૂહ અને સમૂહ રૂપે (સમાનવિધાનં સ્યાત્) સમાન વિધિવાળા છે.

ભાવાર્થ :—હાદશાદર્થ યાત્ર એ પ્રકારે છે એક સમૂહ રૂપે અને બીજે બ્યૂહ રૂપે. બહી પૂર્વપક્ષવાદીનું એવું માનવું છે કે જાને પ્રકારમાં સમાન વિધિ છે અર્થાત્ હાદશાદર્થની પ્રકૃતિ કે વિકૃતિ નથી અને સમાન વિધિવા વિષય છે. બ્યૂહ અને રશંતરમાં જેમ સમાન વિધાન છે તેમ હાદશાદર્થમાં પણ સમજવું. સમૂહ હાદશાદર્થની મજૂરી આ પ્રકારે ચાખર બાબાદિમાં બતાવી છે.

સમુદસ્તાવત્ એન્દ્રવાયવામી પ્રાયણીયોદયનોમી દશમં વાહઃ, અયેતરેષાં નવાનામહામ્ એન્દ્રવાયવામ્ પ્રથમમહઃ, અપશુક્રામ્, અયાપ્રયણામ્ । અયેન્દ્રવાયવામ્, અપ શુક્રામ્ અયાપ્રયણામ્ । અયેન્દ્રવાયવામ્ અપ શુક્રામ્ અયાપ્રયણામ્ ॥ ઇતિ આ પ્રમાણે સમૂહ હાદશાદર્થ. અથ બ્યૂહઃ, એન્દ્રવાયવામી પ્રાયણીયોદયનોમી, અયેતરેષાં દશાનામહા એન્દ્રવાયવામ પ્રથમમહઃ, અપ શુક્રામ્ । અથ દ્વે અપ્રયણામે । અયેન્દ્રવાયવામ્ અપ દ્વે શુક્રામે, અયાપ્રયણામ્ અપ દ્વે એન્દ્રવાયવામે ॥ આ પ્રમાણે બ્યૂહ હાદશાદર્થ બતાવે છે. અને સ્વતંત્ર વિધિ છે એમ પૂર્વપક્ષવાદીનું મતભ્ય છે. ॥ ૭૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વ્યૂહો વા લિંગદર્શનાત્ સમૂહવિકારઃ ॥ ૮૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વ્યૂહઃ) વ્યૂહ (સમૂહ વિકારઃ) સમૂહને વિકાર છે. (લિંગદર્શનાત્) લિંગલક્ષણનું દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વ્યૂહ દ્વારશાહ એ સમૂહ દ્વારશાહ યાગનો વિકૃતિ યામ છે. તેને માટે આ પ્રમાણે લિંગ વાક્ય છે. એન્દ્રિયવસ્તુ વા એતદાયતનં ચતુર્યમહઃ આતું વ્યૂહર્મા વાક્ય અવશ્ય છે. આ વાક્યની ઉપપત્તિ એ વ્યૂહને સમૂહની વિકૃતિને માને તો જ થઈ શકે છે. આના વિશેષ ખુલાસા માટે રામર બાબ જુઓ. ॥ ૮૦ ॥

કામસંયોગાત્ ॥ ૮૧ ॥

પદાર્થ :—(કામસંયોગાત્) કામનાનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યઃ કમયેત્ત વહુ સ્વાં પ્રજાયેય આતું વ્યૂહ દ્વારશાહર્મા અવશ્ય યાય છે. જે કામ હોય છે તે નિત્યની વિકૃતિ હોય છે એ તો પ્રસિદ્ધ છે માટે વ્યૂહ એ સમૂહની વિકૃતિ છે. ॥ ૮૧ ॥

પ્રયોજન સૂત્ર. સ્વયોમયથાપ્રવૃત્તિરેકકર્મ્યાત્ ॥ ૮૨ ॥

પદાર્થ :—(સ્વય) બંને પ્રકાર વાળા દ્વારશાહની (ઉભયપા પ્રવૃત્તિઃ) બંને રીતે પ્રવૃત્તિ યાય છે (એકકર્મ્યાત્) એકરૂપે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં વ્યૂહ દ્વારશાહ કરવાનું લિંગ વાક્ય મળે ત્યાં જ વ્યૂહની દ્વારશાહની પ્રવૃત્તિ સ્વયંબવી. અને જ્યાં લિંગ વાક્ય ન હોય ત્યાં પ્રવૃત્તિનું સમૂહ દ્વારશાહની જ પ્રવૃત્તિ છે એમ સમજવું ॥ ૮૨ ॥

‘ સંવત્સર સત્રમાં બનીકોની વિવૃદ્ધિ છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. એકાદશિનવત્ત્ર્યનીકાપરિવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૮૩ ॥

પદાર્થ :—(એકાદશિનવત્) એકદશિન પ્રકરણમાં જેવી અંતરિતિ યાય છે. તેવી (ત્ર્યનીકાપરિવૃત્તિઃ) ત્ર્યનીકોની પરિવૃત્તિ (સ્યાત્) યાય છે.

ભાવાર્થ :—ગણામયન નામનો એક કવુ હોય છે, તે એક વરસ સુધી ચાલે છે. તે કવુ દ્વારશાહની વિકૃતિ છે તેમાં આમગમ્ય અધિકરણમાં બતાવેલા ત્ર્યનીકોની આટલિ કરવાની હોય છે. તે આટલિ એ પ્રકારની હોય છે એક દંડાકલિત અને બીજી સ્વરચાન રૂદ્ધ. પૂર્વપક્ષ-વાદીનું એવું માનવું છે કે ગચામયનમાં ત્ર્યનીકોની આટલિ જેમ દંડની આટલિ યાય તેમ કરવી. જેમ દંડના આદિ, મધ્ય અને અન્ત ભાગ હોય છે અને દરેક વખતે એ ત્રણેને સાથે જ લેવાય છે તે પ્રમાણે એક વખત ત્રણ ત્રિકવુ અનુદાન કર્યા પછી બીજી વખત ત્રણત્રિકવુ અનુદાન કરવું આ પ્રમાણે કવુની સમાપ્તિ યાય ત્યાં સુધી ક્યો જવું. અર્થાત્ વરસ પૂરું થાય ત્યાં સુધી ક્યો જવું ॥ ૮૩ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર- સ્વસ્થાનવિવૃદ્ધિર્વાં અહામપ્રત્યક્ષસંચયવાત ॥ ૮૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વસ્થાનવિવૃદ્ધિ :) સ્વસ્થાન વિવૃદ્ધિ રૂપ આવૃત્તિ કરવી (અહામ પ્રત્યક્ષ સ્વત્ક્રાન્ત) દિવસોની સંખ્યા અપ્રત્યક્ષ છે. ;

ભાવાર્થ :—સિદ્ધાંતપદાવલીનું એવું માનવું છે કે સ્વસ્થાન વિવૃદ્ધિ રૂપ આવૃત્તિ કરવી, કારણ કે અહમ અર્થાત્ દિવસનો અધિકાર નથી કે નળ એન્દ્રવાયવાયનું ન વિધાન છે. અહમનું વિધાન નથી. સામયણાન્ કૃત્વા એન્દ્રવાયવાયાઃ કર્તવ્યા એટલે પ્રથમ આગ્રયણો કરીને પછી એન્દ્રવાયવાયો કરવા. આ પ્રમાણે સ્વસ્થાનવિવૃદ્ધિ રૂપ આવૃત્તિ છે. વિશેષ ખુલાસા માટે શાબર ભાષ્ય આદિ આકરગ્રંથ સુચો. ॥ ૮૪ ॥

પૃષ્ઠવાદૃતૌ ચાગ્રયણસ્ય દર્શનાત્ વપત્તિશે પરિવૃત્તૌ

પુનરેન્દ્રવાયવઃ સ્યાત્ ॥ ૮૫ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (પૃષ્ઠવાદૃતૌ) પૃષ્ઠની આવૃત્તિમાં (ચાગ્રયણસ્ય) આર્થયજ્ઞ-ગ્રંથાનું (દર્શનાત્) દર્શન થવાથી. (વપત્તિશે) તેનીસમે દિવસે (પરિવૃત્તૌ) દંડાક્ષિત આવૃત્તિમાં તે (પુનઃ એન્દ્રવાયવ સ્યાત્) એન્દ્રવાયવ થાય છે.

ભાવાર્થ :—પૃષ્ઠ આવૃત્તિમાં તેનીસમે દિવસે આગ્રયણનું દર્શન થાય છે. અને દંડાક્ષિતવર્ત આવૃત્તિ કરવાથી તે એન્દ્રવાયવાય થાય છે. આનો વિશેષ ખુલાસો શાબર ભાષ્ય આદિ આકરગ્રંથમાં જોઇ લેવો. આ સૂત્રમાં સ્વસ્થાનવિવૃદ્ધિ રૂપ આવૃત્તિનું ન સમર્થન છે. ॥ ૮૫ ॥

વચનપરિવૃત્તિરેકાદશિનેષુ ॥ ૮૬ ॥

પદાર્થ :—(એકાદશિનેષુ) એકાદશિન પ્રકરણમાં (પરિવૃત્તિ.) દંડાક્ષિત આવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તેમાં તે (વચન) વચનના પ્રમાણને લીધે

ભાવાર્થ :—એકાદશિન પ્રકરણમાં દંડાક્ષિતરૂપ આવૃત્તિ સ્વીકારવામાં આવે છે તેમાં તે વચન પ્રમાણ છે. વાચ્યમ્નતા. પુનઃ પર્વાસ્તેષુ આગ્રયણેવ પ્રયમેન્દ્રવાયવસમેત્ ॥ આ વચનના પ્રાચીનપણી એકાદશિન પ્રકરણમાં દંડાક્ષિત આવૃત્તિ સ્વીકારવામાં આવે છે. સુચો શાબર ભાષ્ય. ॥ ૮૬ ॥

લિહ્નદર્શનાય ॥ ૮૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિહ્નદર્શનાય) લિહ્ન વાક્ય ક્રોવાથી.

ભાવાર્થ :—લિહ્નકલ્પિતવર્દેશદશિના લાક્ષણિકે આપું લિહ્નવચન પણ છે તેથી એકાદશિન પ્રકરણમાં દંડાક્ષિત આવૃત્તિ સ્વીકારવામાં આવે છે. ॥ ૮૭ ॥

‘ વ્યૂહાત્મક દ્વાદશાહમાં મંત્રોના જ હંદોનો વ્યતિક્રમ થાય છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

છન્દોવ્યતિક્રમાદ્ વ્યૂદે. મહાપવમામપરિધિકપાલસ્ય મન્ત્રાણાં

યથોત્પત્તિવચનમૂહવત્ સ્યાત્ ॥ ૮૮ ॥

પદાર્થ—(વ્યૂદે) વ્યૂદ સંગ્રહ દ્વાદશાહ યાગમાં (છન્દોવ્યતિક્રમાદ્) મુખ્ય છન્દોનો જ વ્યતિક્રમ શ્રુત હોવાથી. (મહાપવમામપરિધિકપાલસ્ય) બક્ષ, પવમાન, પરિધિ અને કપાલના (મન્ત્રાણાં) મંત્રોનો (યથોત્પત્તિવચનમ્) જેવો પાઠક્રમ છે તેજ પ્રમાણે બોલવું. (મૂહવત્) બિહ તે કેવળ હંદોનો જ છે

ભાવાર્થ :—વ્યૂદ દ્વાદશાહમાં કેવળ હંદોનો જ વ્યતિક્રમ થાય છે. તે તે હંદવાળા મંત્રોનું વચન જ વિપર્યય થાય છે. બક્ષાદિનો વ્યતિક્રમ અસંભવિત છે. તદ્વાદયં મત્તો મહાવીનાં વ્યતિક્રમણસ્ય. આ પ્રમાણે યાગરમાં પાઠ છે, ભુઓ. માટે મંત્રગત હંદોનો જ વ્યતિક્રમ થાય છે. આ ખન્ને અધિકરણો યાગર ભાષ્યાદિ આકર ઋથો વાંચવાથી વધારે સ્પષ્ટ થશે. માટે નિઃશંક એ તે વાંચવા પ્રયત્ન કરવો. ॥ ૮૮ ॥

इति मीमांसागुर्जरभाष्ये दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः

अथ दशमाध्यायस्यः षष्ठः पादः

‘ રથંતર આદિ સામોતું તુચ્ચમાં ગાન કરવું. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઇર્વાર્થસ્થાનાનિ યજ્ઞે સ્યુઃ સ્વાધ્યાયવત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(ઇર્વાર્થસ્થાનાનિ) એક જ ઋચા જેનો આશ્રય છે એવા સામો (યજ્ઞે સ્યુઃ) પ્રયોગ વખતે યજ્ઞમાં ગાવાનાં હોય છે (સ્વાધ્યાયવત્) સ્વાધ્યાય પેટે.

ભાવાર્થ :—રથંતર, બૃહદ્, વૈરુપ, વૈરાજ, શકવર અને રૈવત આ બધાં ભુદાં ભુદાં સામગાનોનાં નામ છે. જ્યારે યજ્ઞમાં આ ગાવાનાં હોય ત્યારે એક જ ઋચામાં ગાવા કે તુચ્ચમાં ? અહીં પૂર્વપક્ષ એવો છે કે યજ્ઞમાં એક જ ઋચામાં સામગાન કરવું, કારણ કે અધ્યયન કરતી વખતે એક જ ઋચામાં સામગાન કરેલું હોય, છે અને અધ્યયન અનુશનને માટે હોય છે, માટે જેનું અધ્યયન વખતે સામગાન કર્યું હોય તેનું યજ્ઞમાં પણ થાયું, એક જ ઋચામાં ગાવાથી અધ્યયન પ્રમાણે પ્રયોગમાં પણ એકરૂપતા આવે છે, માટે એક ઋચામાં ગાન કરવું. ॥ ૧ ॥

सिद्धधांत सूत्र

तृचे वा लिङ्गदशनात् ॥ २ ॥

परार्थः :- (वा) अथवा (नृचे) त्रयेषु ऋषयोऽर्मा साम गावुः (लिङ्गदर्शनात्)
सिंघ ओषध नाशय होवाधी.

ભાવાર્થ :—જયસૂત્રેણ પ્રથમાયા કવઃ પ્રતીતિ દ્વ્યક્ષરેણોત્તરોઃ અહીં ત્રણેય જગ્યાએમાં પ્રતોતાત્મે ગાવા યોગ્ય ભાગનું નિરૂપણ કયું છે, માટે તુચર્માં સાધમાન કરવું. જ્ઞાત્મોગાથ ઇત્યાદિ અર્થવાદમાં પણ તથ્ય જગ્યાએનો જ સ્વીકાર કર્યો છે, માટે તુચર્માં ગાન કરવું. ॥ ૨ ॥

‘સ્વર્ણશ રાષ્ટ્રથી જે વીક્ષણ બતાવ્યું’ છે તે કાસાયંક છે.’

એ અધિકરણનું મૂલ્ય.

स्वदृष्टं प्रति बोद्धव्यं कालमात्रं परार्थत्वात् ॥ ३ ॥

પદાથી :—(સ્વદેશ) પ્રતિ વીક્ષણમ્ સ્વદેશ સંબંધે ઉદ્દેશીતે ને વીક્ષણ કહેવામાં આવ્યું છે તે (કાલમાત્રમ્) કાળીનું વીક્ષણ છે (પરપર્યંત્વાહ) સ્વતંત્ર કહેવામાંથી.

જાવામાં :-૨૬૫૨ સામ જાવાની આ ઝડા, યોનિજૂત મધ્યામ છે કુમિ ત્રા ઘર
 નોનુમોડુરથા દ્વ ધેનવઃ । ઈશાનમસ્થં જંગતઃ સ્વદંઘ મીઝાન મિન્દ્ર તરુણ ॥ ૪૮. ૬-૩૧-૨૨ આ
 ઝડામાં સ્વદંઘ શબ્દ આખો છે. ૨૬૫૨ પ્રસ્તુતમાને સ મીલયેત સ્વદંઘ પ્રતિ વીક્ષેત । ૨૬૫૨ની
 યોનિજૂત ઉક્ત ઝડા ન્યારે જાવામાં આવે ત્યારે સ મીલન કરવું અને ન્યારે તેમાં સ્વદંઘ
 શબ્દ આવે ત્યારે વીક્ષણ કરવું અર્થાત્ જોવું. આ ઠેકાણે સ્વદંઘ વીક્ષણનું અંગ નથી. પણ
 તે તો કાવ્યનું લક્ષ છે. સ્વદંઘ ૫૬ સ્તુતિને મળે છે. સ્તુતિમાં વિનિયુક્ત થયા પછી તે વીક્ષણનું
 અંગ થઈ શકે નહિ. ॥ ૩ ॥

ગવામિયાનકમાં પૃથ્વ પહાડમાં ' બુદ્ધ ' અને ' રથંતર ' સામનો વિલામ છે

એ અધિકરણનાં સૂત્રા

पूर्वपक्ष सूत्र. पृष्ठस्य युगपद्विधेरुकाद्वद् द्विसामंत्यम्.॥ ४ ॥

પદ્ય :- (પુણ્યસ્થ) પૃથ્વ સ્તોત્રનું (યુગપદ્ધિએ) એક કામે વિધાન હોવાથી (एकाद्वय) એકાદ પેઠે (द्विगमत्वम्) બન્ને સામેનું એક દિવસમાં અનુક્રમ ૪૨૫.

સામાર્થ્ય :- આ પ્રકારે આગ્રાના છે વૃદ્ધઃ વલ્લ્લો વૃદ્ધઃતરસામામ્મ હતિ અહીં એવેા અર્થ નીચે છે કે પ્રજા સ્વામીનું એક સાથે વિમલાર છે એટલે કે 'વૃદ્ધા' અને 'રક્ષતક' અને સામોનું વલ્લ નામક યાગમાં પ્રતેક દિવસે અનુષ્ઠાન કરવું અર્થાત્ અને સામોનું માન દરેકાન થવું એવું છે. આનું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનનું છે વૃદ્ધઃતરસામા આ-અ-અર્થિત અદ્વતીક સમાસ છે, તેથી ઉકત પ્રકારને અર્થ નીચે છે. ॥ ૪ ॥

विमपते वा समस्तविधानात् तद्विभागेऽप्रतिषिद्धम् ॥ ५ ॥

પ્રકાર :- (કા) અથવા (વિખલે) ૬૫ સમાસથી ઉક્ત ૫૬ શ્લોક દેવાથી (સમસ્તવિધાનાત) કેવળ જુદીદિ સમાસનું વિધાન દેવાથી (તદ્વિધાને) જુદા અને સ્વંતરના વિભાગમાં (અપ્રતિપિદમ્) અર્થાધિત છે.

ભાવાર્થ :—‘ વૃદ્ધયન્તરસાંગા ’ આમાં ૬-૬ સમાસ નથી, કેવળ બહુવ્રીહિ સમાસ જ છે. માટે વિભાજના પ્રતિષેધ થતો નથી અર્થાત્ પ્રકૃતિમાં જેમ એક એક દિવસે એક એક સ્તોત્રનું અનુષ્ઠાન હોય છે તેમ વિગ્રિતિભૂત ‘ ૫૩૬ ’ યાગમાં પણ દરરોજ એક એક સ્તોત્રનું અનુષ્ઠાન છે અર્થાત્ એક દિવસે સ્થંતનું તો બીજે દિવસે વૃદ્ધત્ સામનું અનુષ્ઠાન કરવું એ જ ક્રમ ૭ દિવસો પૂરા થાય ત્યાં સુધી આહુ રાખવો. ॥ ૫ ॥

‘ પ્રાયણીય અને ઉદયનીય દિવસોમાં એકાદશિન પશુઓનું દાન કરવું. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સમાસસયેકાદશિનેષુ તત્પ્રકૃતિત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(૬) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (એકાદશિનેષુ) એકાદશિન પશુઓના દાનના વિષયમાં પ્રાયણીય અને ઉદયનીય દિવસોમાં તેઓનું દાન કરવું. (સમાસ), સંપૂર્ણનું અનુષ્ઠાન કરવું (તત્પ્રકૃતિત્વાત્) હાદયાદની પ્રકૃતિ જે ન્યોતિષ્ઠામ છે તેના જે ધર્મે છે તે ધર્મવાળા હાદયાહ પણ છે.

ભાવાર્થ :—હાદયાહની પ્રકૃતિ ન્યોતિષ્ઠામ છે તેમાં એક જ દિવસે બધા પશુઓનું દાન કરવામાં આવે છે. તેની વિગ્રિતિભૂત હાદયાહમાં પણ એજ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ માટે એક જ દિવસમાં બધા પશુઓનું દાન થવું જોઈએ. ॥ ૬ ॥

વિહારપ્રતિષેધાથ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(૭) અને (વિહારપ્રતિષેધાત્) અસામાનાધિકરણને પ્રતિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે દરરોજ એક એક પશુનું દાન કરવામાં આવે તો તેનું અસામાનાધિકરણ ઘટી જાય. પ્રાયણીયોદયનીયવોરાભમેત આ વાક્યમાં પ્રાયણીય અને ઉદયનીય દિવસમાં બધાં પશુઓનું દાન આપવા જણાવ્યું છે તેથી અસામાનાધિકરણને પ્રતિષેધ રપષ્ટ સમજાય છે. આ કારણથી એક જ સાથે પશુઓનું દાન ૩૫ અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ. ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. શ્રુતિતો યા લોકવદ્વિભાગઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(૮) અથવા (શ્રુતિતઃ) દિવચનની શ્રુતિ દોનાથી (લોકવદ્વિભાગઃ) લોક-વ્યવહારમાં જેમ વિભાગ સમજાય છે તેમ વેદિક વાક્યમાં સમજવું.

ભાવાર્થ :—પ્રાયણીયોદયનીયયોઃ આ ઠેકણે દિવચન છે. માટે લોક વ્યવહારમાં જેમ ચૈત્રમેત્રયોઃ શત્ રેદિ આ લૌકિક વાક્યમાં ચૈત્રમેત્ર શબ્દને દિવચન છે અને તેથી વિકત વાક્યને અર્થ એમ સમજાય છે કે સો રૂપીઆ ચૈત્ર અને ચૈત્ર નામના માણસને આપી દો એટલે પચ્ચાસ ચૈત્રને અને પચ્ચાસ ચૈત્રને આવી રીતે વિભાગ કરી આપવા એમ સમજાય છે તેવી જ રીતે પ્રાયણીય અને ઉદયનીય આ જે દિવસમાં પશુઓનું દાન કરવું એમ સમજવું જોઈએ. દરેક દિવસે એક એક પશુનું દાન કરવું આવો અર્થ કરવો એ કીક નથી અને તેને માટે કોઈ પ્રમાણ પણ નથી. ॥ ૮ ॥

વિહારપ્રવૃત્તિવાચ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (વિહારપ્રવૃત્તિવાચ) વિહાર અર્થાત્ ' દરરોજ એક એક પશુનું ' દાન કરવું ' આપું પણ વિધાન હોવાથી દરરોજ દાન કરવું એટલું પણ સમજાય છે.

ભાવાર્થ :—અન્નદ્વમેવેકમાલમેત આ વાક્ય પ્રતિદિન દાન કરવું એવો પણ અર્થ બતાવે છે. માટે એ પ્રમાણે કરવું કે નહિ ? જો ન કરવામાં આવે તો વાક્ય નિર્વર્થક થઈ જાય ॥ ૯ ॥

યાવચ્છન્યં તાયદ્વિહારસ્થાનુપ્રહીતન્યં વિશયે ચ તદાસત્તિઃ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(યાવચ્છન્યમ્) ન્યાયુધી શક્ય હોય ત્યાંબુધી એ (વિહારસ્ય અનુપ્રહીત-ન્યમ્) વિહાર-વાક્યના અર્થને અનુસરતું (વિશયે) સંશય યાવ ત્યારે (તદાસત્તિઃ) પ્રતિ પ્રમાણે મુખ્ય પ્રમાણે અનુસરતું જોઈએ

ભાવાર્થ :—એ વિહાર વાક્યનો જેટલો અર્થ લઈ શકાય તેટલો લેવો. જ્યારે જ્યારે સંશય યાવ ત્યારે ત્યારે મુખ્ય વાક્યને આધારે નિર્ણય કરવો જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

અયસ્તયેતિ ચેત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (અયઃ) તથા જાગ પાડત (ચેત્) જો એમ માનવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—તો એ જ દિવસમાં એ બધાં પશુઓ દાનમાં આપવા અને તથા દિવસ શા માટે નહિ ? બાનો ઉત્તર આગળના વાક્યમાં છે. ॥ ૧૧ ॥

ન સમત્વાત્ પ્રવાજવત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (સમત્વાત્) સમાન જાગ હોવાથી (પ્રવાજવત્) પ્રવાજો પેટે.

ભાવાર્થ :—આદસમયે પડાગન્તવ પ્રવાજા પ્રવસોતમયોર્વિકારપૂર્ણા મામ્યેન પ્રવિમગ્નન્તે દુર્વમિહાપિ અગ્યાર પ્રવાજોમાં જ આગન્તુક પ્રવાજો પ્રથમ અને ઉત્તમના રિકારરૂપે હોય છે અને તેનો સરખો વિભાગ થાય છે તેમ અહીં પણ પ્રાવણીય અને ઉદયનીય આ એ દિવસોમાં સપળાં પશુઓ આપવા. પાત્ર પ્રાવણીય દિવસે અને પાંચ ઉદયનીય દિવસે. એક બન્ધુ તે પણ છાંદો દિવસ નજીક હોવાથી છેલ્લે દિવસે એટલે ઉદયનીય દિવસે જ આપી દેવું ॥ ૧૨ ॥

વિશ્વજિત્ સર્વપૃષ્ઠ છે, આ વિધાનમાં એક જ સામનો પૃષ્ઠદેશમાં

નિવેશ કરવાનો હોય છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સર્વપૃષ્ઠે પૃષ્ઠશબ્દાત્ તેપાં સ્યાદેકદેશસ્ત્વં પૃષ્ઠસ્ય
વૃત્તદેશત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(તેપાં) રચનતઃ, બૃહદ્, વૈરૂપ, વેરાજ, શાકવર અને ડેવન આ ૭ જે માત્રોનો (એકદેશત્વમ્) એક જ દેશ છે અને પૃષ્ઠદેશ જ છે. (પૃષ્ઠશબ્દાત્) પૃષ્ઠ શબ્દથી નિર્દેશ હોવાથી (પૃષ્ઠસ્ય) પૃષ્ઠનો (વૃત્તદેશત્વાત્) નિર્ણીત દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચતુઃ, જૃહદ, વૈરુપ, વૈરાજ, શાકવર અને દેવત આ ૭ સામ છે. વિધજિત સવ પૂત્રો ભવતિ એટલે વિશ્વજિત યાગમાં બધાંયે સામોનો વિનિયોગ છે. આ બધાંયે સામોનો એકજ દેશ છે. એક ઠેકાણે માવાનાં હોય છે ઋષિ માપ્ય વિનયમાનાત્ પ્રાઙ મૈત્રા-વણસામ્ન, હિમન્તરાત્ પૃષ્ઠદેશઃ માધ્ય દિન પવમાન પછી અને મૈત્રાવરુણ સામ પહેલાં જે સમય છે તે પૃષ્ઠદેશ દહેવાય છે. આ દેશ જ સર્વ સામોનો માટે છે એવો પૂવ પક્ષસાદીનો મત છે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિધેસ્તુ વિપ્રકર્ષઃ સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (વિધે) વિધિ વચનથી (વિપ્રકર્ષઃ સ્યાત્) દેશભેદ થાય છે.

ભાવાર્થ :—આવથી બધા સામોની એક દેશમાં અર્થાત્ પૃષ્ઠ દેશમાં પ્રાપ્તિ હોવા છતાં પ્રત્યક્ષ વચનથી બિન દેશો માનવા જોઈએ યાગર ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે બિન બિન દેશ બતાવવામાં આવ્યો છે. પશ્ચિમે રથતર કરોતિ, જામવે વૃહદ, મયે હિરણ્ય, વૈરુપ હોતુ પૃષ્ઠમ, વૈરાજ વ્રજ સામ જામવ મૈત્રાવરુણસામ રેવતમ જાવાકસામ આ પ્રમાણે છુદા છુદા દેશો બતાવવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે એક સામનો જ પૃષ્ઠ કાર્યમાં નિવેશ છે. ॥ ૧૪ ॥

‘વૈરુપ અને વૈરાજ સામોનો પૃષ્ઠકાર્યમાં નિવેશ છે’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. વૈરુપસામા ક્રતુસ યોગાત્ ત્રિવૃદ્ધદૈકસામા સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વૈરુપસામા) જ્યોતિષોમની મંરથા વિશેષ ઉક્ત્ય ક્રતુ છે તેમાં એક જ સામ કર્તવ્ય છે, એ સામનો (ક્રતુસ યોગાત્) સમઘ કંટુની સાથે સંબંધ હોવાથી. (ત્રિવૃદ્ધ) જે ત્રિવૃત્ત અગ્નિષ્ટોમ સમઘ કંટુમાં ત્રિવૃત્તવામ છે તેમ (એકસામા સ્યાત્) એક જ સામવાળો છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમની મંરથા વિશેષ ઉક્ત્ય ક્રતુ છે. તેમાં એક જ સામ વિહિત છે અને તેનો સંબંધ સમઘ કંટુની સાથે છે. જેમ અગ્નિષ્ટોમમાં કેવળ ત્રિવૃત્તોમ હોય છે તેમ અહીં પણ એક જ સામ સમઘનુ ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પૃષ્ઠાર્થે વા પ્રજ્ઞતિલિજ્જસંયોગાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પૃષ્ઠાર્થે) પૃષ્ઠ કાર્યમાં વૈરુપ સામનો નિવેશ છે. (પ્રજ્ઞતિલિજ્જ સંયોગાત્) પ્રજ્ઞતિમાં પૃષ્ઠ સામ નિધાન વાક્યમાં વૈરુપસામા અહીં જહુચોદિ સમાધનો પ્રતીતિ થતી હોવાથી,

ભાવાર્થ :—વૈરુપ સામનો કંટુની સાથે સીધો સંબંધ નથી પણ એ સામનો સંબંધ પૃષ્ઠમાં છે અને તે દ્વારા કંટુ સાથે સંબંધ પામે છે ॥ ૧૬ ॥

ત્રિવૃદ્ધિદિતિ ચેત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ત્રિવૃદ્ધિ) ત્રિવૃત્ત જેમ કંટુ સાથે સંબંધ પામે છે તેમ અહીં પણ થવું જોઈએ (દિતિ ચેત્) એ એવી સહા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—જેમ ત્રિવૃત્ત સમગ્ર કંતુમાં સીધો સંબંધ જો તેમ અહીં શા માટે નહિ. અત્રે ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૭ ॥

ન પ્રવૃત્તાવકૃત્સ્વસંયોગાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(પ્રવૃત્તો) પ્રવૃત્તિમાં (અવસ્થાસંયોગાત્) સંપૂર્ણ કંતુ સાથે સંબંધ ન હોવાથી (ન) કંતુ સાથે સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રવૃત્તિમાં સામવિધાવક જે વાક્યો છે તે બધામાં બહુ ભેદોના યોગ નથી પણ પ્રાપ્ત જે પૃથક્કરણ દેખાણે બહુભેદો સમાસ હોય છે. માટે દેવલાક સામોનો બાધ થાય છે. ॥ ૧૮ ॥

વિધિત્વાદ્યેતિચેત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વિધિત્વાત) યેવુર્દશિણ અહીં જેમ કંતુની સાથે સંબંધ છે તેમ ઉક્ત દેખાણે પણ કંતુ સાથે સંબંધ હોવાનો બોધ (રૂઢિ વેત) એવી સંજ્ઞા પણ કરવી બોધાણે નહિ. ॥ ૧૯ ॥

ન ક્ષ્યાદ્ વિશયે તજ્યાયણાત્ કર્માવિમાળાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ન ક્ષ્યાત્) ધેનુ સમાન આ વિધિ નથી. (વિશયે) સંશયમાં (તજ્યાય-ત્વાત્) ન્યાય હોવાથી (કર્માવિમાળાત્) એક કાર્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ધેનુ દશિણાદ્ય કાર્ય એક હોવાથી તેનો સમગ્ર કંતુની સાથે સંબંધ માની શકાય પણ અહીં તે સામોનો ભેદ હોવાથી વિષમતા છે. ॥ ૨૦ ॥

પ્રકૃતેષ્વાયિકારાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતેઃ ચ) અતિદેશ શાસ્ત્રોનો અન્ય સામનો (અવિકારાત્) બાધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિગત સામનો અતિદેશ શાસ્ત્રોનો બીજા સામોમાં બાધ થતો ન હોવાથી બીજા સામોની પણ પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, તેથી વેદ્ય સામનો જે પૃથક્કરણ ઉદ્ભવ કંતુમાં સંબંધ છે. વૈરૂપસામાન્યુદકચ્ચા અહીં પૃથક્કરણમાં જે વૈરૂપ સામનો નિવેશ છે. ॥ ૨૧ ॥

‘ ત્રિવૃત્ત અગ્નિષ્ટેષામ ’ આ દેખાણે સ્તેભમત સંજ્ઞાનો વિકાર થાય ॥

એ અધિકરણતાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ત્રિવૃત્તિ સંસ્થાત્તેન સર્વસંસ્થાવિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ત્રિવૃત્તિ) ત્રિવૃત્તિમાં (સંસ્થાત્તેન) ત્રેયુષ્વર્ણ સંજ્ઞાનો બોધ થતો હોવાથી (સર્વસંસ્થાત્) ત્રિવૃત્તિમાં સાધનભૂત દ્રવ્યોની પરિવર્તેષક સંજ્ઞાનો (વિકારઃ સ્યાત્) બાધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—જ્યેષ્ઠિષ્ટોમ યાગમાં ત્રિવૃત્ત આયુષ ૫૬ હોવાથી તેના જે જે સાધનો હોય તે બધાં ત્રણ ત્રણની સંખ્યામાં હોવા જોઈએ એવું પ્રતીત થાય છે કાગળ કે ત્રિવૃત્તનો અર્થ ત્રણ ગણા અથવા ત્રેવડું. જેમ ત્રેવડી દોરી એટલે જે ત્રણ દોરડાથી બનાવેલી દોરી હોય તે, તેજ પ્રમાણે સર્વત્ર સમજવું. ॥ ૨૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સ્તોમસ્ય વા તદ્વિજ્ઞાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્તોમસ્ય) નવ ઋચ્યાનો વાચક છે (તદ્વિજ્ઞાત) પ્રકૃતિમાં સિંગવચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રિવૃત્ત યજ્ઞની પ્રવૃત્તિ ૯ નવ સંખ્યા ઋચ્યાઓની છે તેને કીધે છે. ત્રિવદ્વદ્વિષ્વક્ષતઃ અહીં અદ્વિષ્વપરમાન સ્તોત્રની સાથે સામાનાધિકરણ હોવાથી ત્રિવૃત્ત યજ્ઞ સ્તોત્રને લઇને પ્રવૃત્તિ પામેલા છે બીજાં સાધનો સાથે ત્રિવૃત્તનો સંબંધ નથી. ॥ ૨૩ ॥

‘ ઉભય સામમાં બૃહદ્ અને રચંતરનો સમુચ્ચય છે ’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઉભયસામ્નિ વિશ્વજિહ્વિભાગઃ સ્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ઉભયસામ્નિ) ઉભય સામવાળા યાગમાં (વિશ્વજિહ્વ) વિશ્વજિહ્વામાં પેટે (વિભાગઃ સ્વાત્) વિભાગ માનવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—સંસવે મૂહમયન્તરે હમે કુર્યાત્ આ પ્રમાણે વચન છે, ઉભયસામવાળા સંસવ અર્થાત્ યાગમાં જેમ વિશ્વજિહ્વા યાગમાં પૂજકાર્થમાં એક જ સામનો વિનિયોગ છે તેમ અહીં પણ એક જ સામનો વિનિયોગ સમજવો. બૃહદ્ અને રચંતર આ બન્ને સામનો એકસાથે વિનિયોગ નથી અર્થાત્ સમુચ્ચય નથી. ભાવાર્થ એ છે કે એનો વિભાગ છે, એક પૂજકાર્થમાં વિનિયોગ અને બીજાનો બીજા સ્તોત્ર સાથે વિનિયોગ સમજવો. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પૃષ્ઠાર્થે વાસતદર્શત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પૃષ્ઠાર્થે) પૂજકાર્થમાં બન્નેનો વિનિયોગ છે (વાસતદર્શત્વાત્) બીજા સ્તોત્ર સાથે એનો સંબંધ નથી.

ભાવાર્થ :—પૂજકાર્થમાં જ બન્ને સામનાનો વિનિયોગ છે. સ્તોત્રાન્તર સાથે એનો સંબંધ નથી એટલે કે બૃહદ્ અને રચંતરનો સમુચ્ચય છે. રચંતરસહિત મૂહમા પૃષ્ઠાર્થ સાધયેત્ આવે જ વાક્યાર્થ છે. ॥ ૨૫ ॥

લિહ્નદર્શનાથ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) અને (લિહ્નદર્શનાત્) સિંગવાક્ય ૫મું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૂર્વાહો વૈ રચન્તરમણ્ણો વૃહત્ દિવસોઽને । પૂર્વભાગ એ રચન્તર છે અને દિવસો ઉત્તર ભાગ એ બૃહત્ છે . આમ એક જ દિવસ સાથે બંને સામેનો સંબંધ હોવાથી બંનેનું એક જ રચાન છે, તેથી એ બંનેનો સમુચ્ચય જ છે. ॥ ૨૬ ॥

‘ ગત્રામયનમાં વૈકલ્પિક જે મંદચરાન અને ઘૃતાચન ક્ષુદ્ર છે તે

પહલ યાગ પૂરો જે દિવસે થાય તે દિવસે કરવું ’

એ અધિકરણનાં સત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પૃષ્ઠે રસમોજનમાદૃષ્ટે સંસ્થિતે પ્રયશ્ચિશેઽહનિ

સ્વાત્ તદાનન્તર્યાત્ પ્રકૃતિરત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(રસમોજનમ્) ઉત્તમ ભોજન (આવૃત્તે) પ્રકૃતિથી વિપરીત સ્તોમવાળા (સંસ્થિતે પૃષ્ઠે પઢે) સખામ થયેલા પૃથ પડલ યાગમાં (પ્રયશ્ચિશેઽહનિ) તેત્રીસમે દિવસે કરવું (પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (તદાનન્તર્યાત્) નેનું આનન્તર્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હાદશાદયાગ પ્રકરણમાં સંસ્થિતે પૃષ્ઠે પઢે મખાચયેન આપું વચન છે. પડલ યાગ જ્યારે સંપૂર્ણ થાય ત્યારે તેત્રીસમે દિવસે મંદચરાન એટલે ઉત્તમ રસવાળું ભોજન કરવું, પ્રકૃતિ યાગમાં પણ યાગ પૂર્ણ થાય છે ત્યારે મંદચરાન કન્યામાં આવે છે. પ્રકૃતિ અને વિનિ આનન્તર્ય અર્થાત્ કમ હોય છે માટે એ કમ પ્રમાણે અતિરેક સાત્ર પ્રાપ્ત ઉક્ત દિવસે મંદચરાન અર્થાત્ ઉત્તમ રસવાળું ભોજન કરવું જોઈએ. આ પૂર્વપક્ષ છે. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અમ્તે ષા કૃતકાલ્પવાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ષા) અથવા (અન્તે) હેઠલા દિવસે (કૃતકાલ્પવાત્) સમયનો નિર્ણય કરતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—તેત્રીસમે દિવસે રસવાળું ભોજન કરવું અર્થાત્ મંદચરાન કરવું જે પૂર્વપક્ષ તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે તે કીક નથી. કામ્ય કે પઢે સંસ્થિતે । પડલ નામક યાગ પૂરો થાય ત્યારે મંદચરાન કરવું આ વચનને આધારે કહ્યું દિવસે મંદચરાન કરવું જોઈએ. કારણ કહ્યું દિવસે પડલ નામક યાગ પૂરો થાય છે. ઉપર જે આનન્તર્ય રસ હેતુ આપ્યો છે તે વચનને કીકે આધારિત થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

પહલની આવૃત્તિ થાય તો પણ મંદચરાન અને ઘૃતાચરાનનું અનુષ્ઠાન

તો એક જ વખત કરવું.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અમ્યાસે ચ તદમ્યાસઃ કર્મણઃ પુનઃ પ્રયોગાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અમ્યાસે) પહલની આવૃત્તિ થાય તો (તદમ્યાસઃ) મંદચરાન અને ઘૃતાચરાનની પણ આવૃત્તિ કરવી જોઈએ (કર્મણઃ) પહલરૂપ કર્મનો (પુનઃ પ્રયોગાત્) ક્રીડી પ્રયોગ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કોઈક ઠેકાણે પડઠ માગતો આવૃત્તિ પણ થાય છે, તે જ્યાં પડઠની આવૃત્તિ થાય ત્યાં મંદરાશન અને ધૃતારાશનની પણ આવૃત્તિ કરવી અર્થાત્ જ્યારે જ્યારે પડઠ પૂરો થાય ત્યારે મંદરાશન અને ધૃતારાશન કરવું. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અન્તે કલકાલસ્યાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(અન્તે) છેવટે (કલકાલસ્યાત્) સમયનો નિર્ણય થયેતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એક-કર્મમાં પડઠની આવૃત્તિ થાય તો પ્રત્યેક પડઠ સમાપ્તિમાં મંદરાશન અને ધૃતારાશન ન કરવું પણ પ્રાગ્બદ્ધ કર્મ જે પડઠે સંપૂર્ણ થાય એ પડઠ સમાપ્તિમાં મંદરાશન અને ધૃતારાશન કરવું ॥ ૩૦ ॥

‘ ગવામયનમાં મંદરાશન અને ધૃતારાશનની હરેક આસે આવૃત્તિ કરવી, ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

આવૃત્તિશ્ચ વ્યથાયે કાલમેદાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(આવૃત્તિ શ્ચ) આવૃત્તિ કરવી જોઈએ (વ્યથાયે) પડઠ વ્યવહિત થવાથી (કાલમેદાત્) કાળનો ભેદ થવાથી.

ભાવાર્થ :—ગવામયનમાં પ્રથમ પડઠ કરે પછી ચાર અભિપ્રવક નામવાળા અહનોનું અનુષ્ઠાન કરે અને પછી-પડઠનું અનુષ્ઠાન કરે. આ એક જ કર્મ છે અને એ પડઠો વચ્ચે અભિપ્રવક અહનોનું વ્યવધાન આવે છે માટે પડઠની આવૃત્તિ સારી મંદરાશનની પણ પ્રતિભાસે આવૃત્તિ થવી જોઈએ. નિમિત્તનો ભેદ પડવાથી નેમિત્તિકની પણ આવૃત્તિ થવી જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

દ્વાદશાહમાં સત્રીઓએ પણ મંદરાશન કરવું જોઈએ.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. મધુ ન દોક્ષિતા વ્રજચારિત્યાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(દોક્ષિતા) સત્રીઓ દોક્ષિત હોય છે. માટે (વ્રજચારિત્યાત્) તેમણે બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવાનું હોવાથી (મધુ ન) મધુ બ્રહ્મણ તેમણે ન કરવું.

ભાવાર્થ :—સત્રીપ દ્વાદશાહ નામક શાગમાં બધા ઋત્વિજોએ દીક્ષા લીધેલી હોય છે. જે દીક્ષિત હોય તેમણે બ્રહ્મચર્યનું વ્રત પાળવું જ જોઈએ. બ્રહ્મચારીઓને મધુબ્રહ્મણ નિષિદ્ધ છે. આ કારણથી સત્રીઓએ મધુબ્રહ્મણ ન કરવું જોઈએ. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રાપ્તેત વા ચશર્યત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રાપ્તેત) મધુબ્રહ્મણ કરવું જોઈએ (ચશર્યત્વાત્) આ બ્રહ્મણ કાર્યકંડ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રત્યક્ષીએને રસવાગા બોજનમાં રંગ ન હોવા બેઠાએ અર્થાત્ એવું બોજનમાં પ્રાપ્તિ ન હોવા બેઠાએ. પણ બે યજ્ઞના અંગ તરીકે રસવાગું બોજન કરવાનું વિદિન દોષ તો તે કરવું બેઠાએ. આસક્તિરહિત રસવાગા બોજનમાં દોષ નથી. ॥ ૩૩ ॥

‘માનસ મદ્દ દશમ અદ્વનું અંગ છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. માનસમહત્તરં સ્યાર દ્વાદશાદે વ્યવદેશાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(માનસમ્) માનસમદ્દ (મહત્તરમ્) દ્વાદશાદના બાર દિવસ કરતાં જુદા જ દિવસનું અંગ (સ્યાર) છે (દ્વાદશાદે વ્યવદેશાત્) અર્થગદના વ્યવદેશથી.

ભાવાર્થ :—જ્યારે દ્વાદશાદો મનો માનસમ્ આ વાક્યથી સમજાય છે કે માનસ મદ્દ બાર દિવસથી બિન્ન દિવસનું અંગ છે કારણ કે એમાં વાક્યીને બારમે દિવસ કર્યો છે અને મનને બિન્ન સંખ્યાથી જાણાયું છે. ॥ ૩૪ ॥

તેન ચ સંસ્તજાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(તેન ચ) અને તેનાથી (સંસ્તજાત્) સ્તુતિ કરવામાં આવેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સ્તુતિ વાક્ય આ પ્રમાણે છે દ્વાદશાદર ચત્તરશ્ચિ છન્દાંસિ તાનિ માનસેન આપ્તવ્યમ્નિ દ્વાદશાદ યજ્ઞના છંદો રસદીન વધેલા દોષ છે તે માનસ મદ્દથી આપવાયેલ અર્થાત્ રસવાગા થાય છે આ અર્થવાદથી માનસ મદ્દ દ્વાદશાદથી જુદો જ જાણાય છે, માનસ મદ્દ રત્નાવક છે અને દ્વાદશાદ સ્તુત્ય છે. સ્તુત્ય અને રત્નાવકમાં ભેદ દોષ છે. ॥ ૩૫ ॥

મહત્તરમ્ વરેણ ધોદના ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (મહત્તરમ્) બાર દિવસના ઉપરાંત દિવસ (વરેણ) પછી (ધોદના) વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—પરમ્ ગંધર્વ પ્રથમ રહેલ મહત્તરમ્ પ્રથમ સ્તિ પત્રીસંવાનતમક કમ્ બારમે દિવસે દોષ છે. અને પછી માનસને માટે પ્રથમ જ જાણવું એથી પણ માનસ મદ્દ દ્વાદશાદથી બિન્ન દિવસનું અંગ સમજાય છે. ॥ ૩૬ ॥

છે એમ સમજવું “ જજ્યા ત્વા પૂર્વિચ્યા પાત્રેણ સમુદરસ્યા પ્રજાપત્યે ત્વા જુષ્ટં ગૃહામિં હિતિ માનસં પ્રજાપત્યં ગૃહીતિ આનો એવો અર્થ થાય છે કે પૃથ્વી પાત્ર છે સમુદસેામ છે અને પ્રજાપતિ દેવતા છે. આવી જાતના ગ્રહને ગ્રહણ કરવામાં મનજ સાધન છે, માટે ઉક્ત ગ્રહને માનસ ગ્રહ કહેવામાં આવે છે. ॥ ૩૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અહરદ્વં વાંશુચ્ચોદનાઽમાવાત ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અહરદ્વમ્) દશમ અઢનું અંગ છે. એ પૃથ્વી કમં નથી. (અંશુચ્ચ) જેમ અંશુગ્રહ સોમવારમાં સુત્યાદિવસનું અંગ છે તેમ. (ચોદનાઽમાવાત) પૃથ્વી વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દશમ દિવસનું જ માનસગ્રહ અંગ છે એ કાઈ અલગ કમં નથી. ‘ જ છુ ગૃહામિં ’ આ વાક્યથી જેમ અંશુગ્રહ સોમવારમાં અભ્યાસરૂપ સુત્યાદિવસનું અંગ હોય છે તેમ તે દશમાં દિવસનું અંગ છે તે કાઈ અલગ વિધાન નથી. ॥ ૩૮ ॥

દશમવિસર્ગવચનાથ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (દશમવિસર્ગવચનાત્) દશમ દિવસના વિસર્ગ—વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અપ વે દશમત્યાહો વિસર્ગો યન્માનસમ્ આ વચનથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે માનસ દશમા દિવસનું અંગ છે. ॥ ૩૯ ॥

દશમેઽહનીતિ ચ તદ્ગુણશાસ્ત્રાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (દશમે અહનિ) દશમે દિવસે (તદ્ગુણશાસ્ત્રાત્) ગુણવાચક શાસ્ત્ર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દશમેઽહનિ માત્રગાય પ્રતર્પન્તિ એ શાસ્ત્ર વચન માનસગ્રહને માટે પ્રસર્પણ રૂપ ગુણનું બોધન કરાવે છે. તેથી પણ સમગ્ર શાસ્ત્ર ॥ કે માનસગ્રહ દશમા દિવસનું અંગ છે. ॥ ૪૦ ॥

સંજ્યા સામજ્ઞસ્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(સંજ્યાસામાજ્ઞસ્યાત્) સંજ્યાનું સામંજસ્ય પ્રતીત થવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એ દશમા-દિવસનું માનસગ્રહને અંગ માનવામાં આવે તો ‘ દ્વાદશાદ ’ વાગતી જે બાર દિવસની સંજ્યા પ્રતીત થાય છે તેમાં સામંજસ્ય આવે છે અર્થાત્ વધાર્થતા તેમાં મિદ્ધ થાય છે. અને એ માનસગ્રહ બાર કરતાં વધારે દિવસનું અંગ માનવામાં આવે તો દ્વાદશાદની સંજ્યા ગૌણ પડે છે. કારણ કે તેર સંજ્યાને બાર સંજ્યા ગૌણ વૃત્તિથી માનવી પડે. ॥ ૪૧ ॥

પદ્મતિરેકે લેકસ્ય માવાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અને (પદ્મતિરેકે) પશુઓના દાનમાં એક વધારેમાં (લેકસ્યમાવાત્) એક સંજ્યાથી યજ્ઞ કરેલી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હાદશાદશમાં અગ્નિ ૧૨ પશુઓના ધાનનું વિધાન કર્યા પછી તેના અર્ધવાદમાં એકને માટે શંકા બતાવી છે અર્થાત્ કયમેવાદસાપચો દ્વદશાદશિ યાગના દિવસ બાર હોય છે તો અગ્નિ ૧૨ પશુઓ સા માટે ૧૨ પશુઓ કરતાં એક દિવસ વધી પડે છે. આવી શંકા પણ બાર ૧૨ દિવસને સર્જિત કરે છે, બાર કરતાં વધારે નહિ. ॥ ૪૨ ॥

સ્તુતિવ્યવસ્થાપદેશમજ્ઞેનાવિપ્રતિષિદ્ધં વ્રતવત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(સ્તુતિવ્યવસ્થાપ) સ્તુતિકથન (મજ્ઞેન) અગ્નિ અગ્નીનું યજ્ઞ થકે છે માટે (અવિપ્રતિષિદ્ધ) વિપ્રતિષિદ્ધ નથી (વ્રતવત્) વ્રતની જેમ.

ભાવાર્થ :—અગ્નિ અગ્નીની સ્તુતિ યજ્ઞ થકે છે. એટલે દશમ દિવસના અગ્ની સ્તુતિથી હાદશાદશ અગ્નીની સ્તુતિ યજ્ઞ થકે છે. મહામનમાં પણ એવી રીતે સ્તુતિ કરે છે. જ્ઞાનયજ્ઞે ચરમં મહાવ્રતસંજ્ઞં તદ્વ્યયન્તિ ચા એવે મિથુનાયે સંવત્સરમુપયન્ત્યન્તર્વેદિ મિથુનાયે સંમવનસ્તેનૈવ મિથુનાયે વ્યન્તિ આ વાક્યથી એમ સૂચિત થાય છે કે સંવત્સરસાખ્યે ઉક્ત સૂત્રમાં આખા વખત સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવાને લીધે અંતર્વેદિમાં ૧૨ મિથુનીમાસને પ્રાપ્ત થાય છે. આ એક સંવત્સર સાખ્ય સત્રની સ્તુતિ છે. અહીં સ્તુત્ય અને સ્તાવક સત્ર કરતાં મિત્ર નથી અર્થાત્ સત્રની અંદરનું મોટું અગ્નિ અગ્ની ભૂત સત્રની સ્તુતિ કરે છે તેમ ઉક્ત હાદશાદશમાં પણ સમજવું. ॥ ૪૩ ॥

વચનાદતદન્તવચ્ચ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(વચના) વચનથી (અતદન્તવચ્ચ) તદન્તતા નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રતીઃ સંચાગ્ર માનસાય પ્રસર્પન્તિ આ વચન પણ હાદશાદશના ઉદ્દેશ દિવસનો એક કમવત્ નથી પણ હાદશાદશના દશમા દિવસનો ૧૨ એવ કરાવે છે. સમાપ્તિ વચન તો દશમાં કરતાં છતાં દિવસમાં હોય છે. આથી મિત્ર થાય છે કે માનસમદ દશમા દિવસનું ૧૨ અગ્નિ છે. ॥ ૪૪ ॥

‘ સત્ર બહુકર્તૃક છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર..

સત્રમેકઃ પ્રકૃતિવત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સત્રમ્) સત્રને (એકઃ) એક કરતાં કરે છે (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિભૂત જ્યોતિષોમમાં જેમ એક કરતાં છે તેમ.

ભાવાર્થ :—જેમ પ્રકૃતિભૂત જ્યોતિષોમમાં એક કરતાં હોય છે તેમ હાદશાદશ આદિ ત્રિપ્રકૃતિભૂત સત્રોમાં પણ એક ૧૨ કરતાં હોયે જોઈએ. ॥ ૪૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વહુવચનાસુ ચહુનાં સ્યાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(હ) પણ (વહુવચના) બહુ વચનનો પ્રયોગ હોવાથી (ચહુનાં સ્યાત્) બહુઓનું કર્તૃત્વ છે.

ભાવાર્થ :—અદિકામાઃ સત્રયાસોરત્ અહીં બાધીત્વ એ ક્રિયાપદ તથા અદિકામાઃ આ કર્તૃપદમાં બહુ વચન હોવાથી સત્રના કર્તા બહુ હોય છે એમ જણાય છે. ॥ ૪૬ ॥

અપદેશઃ સ્યાદિતિ ચેત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(અપદેશઃ સ્યારે) માત્ર ક્રિયાના સંબંધને લઈને બહુ વચનને પ્રયોગ થયો છે (કિતિ ચેત્) એ એવી સંજ્ઞા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—એ તો માત્ર ક્રિયાના બહુ વચનને લઈ અદિકામાઃ અહીં બહુ વચન પ્રયોગનું છે, એક કર્તા પણ હોઈ શકે. એ ધનનો લાભ થાય તો યજ્ઞ આગરો પણ વચ કરે અહીં અલગ અલગ કર્તાને લઈને પણ બહુ વચન થઈ શકે છે. આવી સંજ્ઞા પૂર્વપક્ષ તરફથી કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સત્રમાં આપ્યો છે. ॥ ૪૭ ॥

નૈકસ્યપદેશાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિં (એકસ્યપદેશાત્) એકનો વ્યપદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હાથાદ એ પ્રકારનો હોય છે એક સત્ર૩૫ અને બીજો અહીંન૩૫ એક દેવે કુળપમતિ. ય. સત્રે પ્રાંતગૃહાસિઆ વાક્યમાં સત્રમાં પ્રતિપદની નિંદા કરવામાં આવી છે અને એક વચનનો પ્રયોગ કર્યો છે, માટે સત્રમાં બહુ કર્તાઓ હોવા એમ એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪૮ ॥

સંનિવાપં ચ દર્શયતિ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સંનિવાપં) સંનિવાપનો પ્રયોગ પણ બહુકર્તૃક સત્રને (દર્શયતિ) બતાવે છે

ભાવાર્થ :—સાવિત્રાણિ હોષ્યન્તઃ સનિવપેન્ત્વ્વિતિ વદ્ વચમાના યે અગ્રયઃ સેવામેકસ્ય મેઢનં દર્શયતિ આ વાચ્યર્થો પણ સત્રનું બહુકર્તૃકત્વ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪૯ ॥

વહુનામિતિ લૈકસ્મિન્ વિરોપવચને સ્વર્ચમ્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(વહુનામ્ કિતિ ચ લૈકસ્મિન્) વહુનામ્ અને લૈકસ્મિન્ પદવાળા વાક્યમાં એક મુખ્ય કર્તા સાથે (વિરોપવચને સ્વર્ચમ્) બહુનો નિર્દોષ હોવાથી એ વ્યર્થ થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—યો વૈ વહુનાં વચમાનાનાં ગૃહપતિઃ સ સત્રસ્ય પ્રત્યેતા સ દિ મૂલિષ્ઠા સમૃદ્ધિમામ્નોતિ કિતિ લૈકસ્મિન્ ગૃહપતી વહુમિયેગમાનૈઃ સહ પ્રવૃત્તે ફલવિશેષે દર્શયતિ ॥ આ વાક્યમાં યજ્ઞ સત્રના કર્તા સમિ ગૃહપતિને વિશેષ રૂપ બતાવ્યું છે. એ સત્રમાં બહુકર્તાઓ ન હોય તો ઉપવચન વ્યર્થ પડે, માટે સત્ર બહુકર્તૃક હોય છે એ સિદ્ધ થાય છે. અને સત્ર બહુકર્તૃક હોય છે એ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૫૦ ॥

સત્રમાં યજ્ઞમાનો જ કલ્પિતો હોય છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ

અન્યે સ્યુઠ્ઠત્વિજઃ પ્રકૃતિવત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(અન્યે કલ્પિતઃ સ્યુઃ) સત્રમાં યજ્ઞમાન કરતાં જુદા જ કલ્પિતો હોય છે (પ્રકૃતિવત્) જેમ બ્યોતિષોમરૂપ પ્રકૃતિમાં હોય છે તેમ.

આવાર્થ :—બ્યોતિષોમરૂપ પ્રકૃતિમાં યજ્ઞમાનો કરતાં કલ્પિતો જુદા હોય છે તેમ સત્રમાં પણ યજ્ઞમાનો અને કલ્પિતો જુદા જુદા હોય છે એ જ ન્યાય છે. ॥ ૫૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વા યજ્ઞમાનાઃ સ્યુઠ્ઠત્વિજામમિધાન સંયોગાત્

તેષાં સ્વાદ્યજમાનસ્યન્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(અપિવા) અથવા (યજ્ઞમાનાઃ સ્યુઃ) યજ્ઞમાનો પોતે જ કલ્પિતો હોય છે (કલ્પિતમ્ અમિધાનસંયોગાત્) કલ્પિતોના નામનો સંબંધ હોવાથી (સેષ યજમાનત્ સ્વાત્) તેમણે યજ્ઞમાનત્વ છે.

આવાર્થ :—સત્રમાં તો કલ્પિતો જ યજ્ઞમાન તરીકે હોય છે. કારણ કે જે મંત્રકાર યજ્ઞમાનો કરવામાં આવે છે તેજ મંત્રકાર કલ્પિતોને કરવામાં આવે છે. દીક્ષા એ યજ્ઞમાનોના મંત્રકાર છે સત્રમાં કલ્પિતોનેજ દીક્ષા રૂપ મંત્રકાર કરવામાં આવે છે. જેમકે અશ્વયુગેદ્યપતિ વીજપિત્વા પ્રણામ વીજપતિ ધક્ષા આ નામ કલ્પિતજનું છે અને તેને અશ્વયુગ દીક્ષા આપે છે. આ દીક્ષારૂપ મંત્રકારથી સિદ્ધ થાય છે કે કલ્પિતો જ સત્રમાં યજ્ઞમાન તરીકે હોય છે. ॥ ૫૨ ॥

શંકાસૂત્ર. કર્તૃસંસ્કારો વચનાદાધાતૃવર્તિતિ ચેત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(કર્તૃસંસ્કારઃ) યજ્ઞમાનોના સંસ્કાર (વચનાદ) વચનને લીધે કલ્પિત મંત્રકાર તરીકે મહાય છે (આધાતૃવૃત્તિ ચેત્) જેમ આધાનમાં થાય છે તેમ તે એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

આવાર્થ :—આધાન પ્રકરણમાં શરણ થાય છે કે અગ્રીન્ ગ્રાત્વાસ્યન્ સ્વાત્ સ પ્તાં રશિં ચરેદિતિ ન માંસમરૂપીયાત્ ન ક્ષિયમુપેયાદિતિ આ વાક્યમાં ઉપરેદ્યપેતુ જે વ્રત છે તદ્વપ મંત્રકાર યજ્ઞમાનોના જે છતાં કલ્પિત મંત્રકાર પણ વચનને લીધે માનવો પડે છે, માટે દીક્ષારૂપ મંત્રકાર કલ્પિતોને કહેવા છતાં સત્રમાં તે યજ્ઞમાનથી જુદા જ હોવા જોડ્યે આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૩ ॥

સ્વાદિદશયે તકયાયત્વાત્ પ્રકૃતિવત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(વિગ્ધે) સંવચમાં (સ્વાત્) કલ્પિતો જ યજ્ઞમાન (તકયાયત્વાત્) જરિ વા યજમાનાઃ એ જ ન્યાય હોવાથી (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિ પેટે.

આવાર્થ :—દાદશાદમાં દીક્ષા પ્રકૃતિમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનથી કલ્પિતોના જ મંત્રકાર થાય છે કારણ કે કલ્પિતજનું નામ લાઇને તેને દીક્ષા આપવામાં આવે છે. આધાનનું

વચન આ હેઠાણે લાલુ પડવું નથી કારણ કે તેનાથી તો અપૂર્વનું વિધાન હોવાથી યજ્ઞમાન સંસ્કાર સ્વીકારવો પડે છે. પરંતુ પ્રકૃતનાં તેમ નથી. ॥ ૫૪ ॥
દ્વિતીય શંકા સૂત્ર.

સ્વામ્યાસ્થાઃ સ્યુર્ગૃહપતિવદિતિ ચેત ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(સ્વામ્યાસ્થાઃ સુઃ) જેમ સ્વામિત્વ વાચક ચબ્દો હોય છે તેમ (ગૃહપતિવદિતિ ચેત) ગૃહપતિ પેઠે જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—જેમ ગૃહપતિ ચબ્દ યોગ સંપત્તિથી યજ્ઞમાન વાચક અને છે તેમ બ્રાહ્મણ આદિ કે જે કૃત્રિમજ્ઞોના વાચક છે તે પણ સ્વામિત્વ વાચક અર્થાત્ યજ્ઞમાન વાચક થતા જોઈએ આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૫ ॥

ન પ્રસિદ્ધપ્રવૃત્તવાદસંયુક્તસ્ય તદ્દર્મેષ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (પ્રસિદ્ધપ્રવૃત્તવાદ) પ્રસિદ્ધનું મઠલું થવું હોવાથી (તદ્દર્મેષ) તે ક્રિયાક્રમ ધર્મથી અસંયુક્તનું મઠલું થવું નથી.

ભાવાર્થ :—અષ્ટરથું, બ્રહ્મા આદિ જેટલા અમુક અમુક ક્રિયાને લઈને ધર્મવાદારમાં પ્રયુક્ત થાય છે, માટે એ ક્રિયાથી જે સંયુક્ત ન હોય તેઓને અષ્ટરથું બ્રહ્મા આદિ કહેવાય નહિ માટે યજ્ઞમાન અષ્ટરથુંઆદિ કૃત્રિમ પ્રવૃત્તિય જાની શકે નહિ. ॥ ૫૬ ॥

વદ્વાનામિતિ તુલ્યેષુ વિશેષવચનં નોપપચતે ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(વદ્વાનામિતિ) ક્ષણ યજ્ઞમાનોમાં જે ગૃહપતિ હેય છે તે સત્રગતી કહેવાય છે. (તુલ્યેષુ) કેવળ યજ્ઞમાનોમાં (વિશેષવચનં ન ઉપપચતે) વિશેષ વચન સિદ્ધ થયું શકવું નથી.

ભાવાર્થ :—કૃત્રિમનું કામ જે ન કરતા હોય અને કેવળ યજ્ઞમાનનું કામ કરતા હોય તો ગૃહપતિ વચન સિદ્ધ થઈ શકવું નથી. અમારા મત પ્રમાણે સેવક કૃત્રિમજ્ઞો અને યજ્ઞમાન એ બન્ને કર્તાઓ તરીકે છે અને તેમાં ગૃહપતિવચન ઉપપન્ન છે વદ્વાનામિતિ સત્રસ્ય પ્રત્યેક આ ગૃહપતિ વચન છે. ॥ ૫૭ ॥

દીક્ષિતાદીક્ષિતવ્યવશેષાઃ નોપપચતેઽર્થયો નિત્યમાવિચાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(દીક્ષિતાદીક્ષિતવ્યવશેષાઃ) અને દીક્ષિત અને અદીક્ષિતનો વ્યવશેષ (ન ઉપપચતે) સિદ્ધ થયો નથી. (અર્થયો નિત્યમાવિચાત્) અર્થનો નિત્યભાવ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્રમાં દીક્ષિત અથવા અદીક્ષિત વ્યવહાર પણ ઉપપન્ન નથી. કારણ કે એ બન્ને નિત્ય છે માટે સત્રમાં યાગ કરનારમાં દીક્ષિતત્વ અસિદ્ધ છે. આ કારણથી એ રૂપે સત્રમાં વ્યવહાર ન થયો, જોઈએ. ॥ ૫૮ ॥

અદક્ષિણત્વાચ્ચ ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અદક્ષિણત્વાત્) સત્રમાં દક્ષિણ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્રમાં દક્ષિણ આપવામાં આવતી નથી. માટે તેમાં યજમાન અને ઋત્વિજો બુદ્ધા હોતા નથી, જે ઋત્વિજો હોય તેને જ યજમાન યાગવા, અદક્ષિણાને સત્રાગ્નિ । દક્ષિણાદીન સત્રો હોય છે. ન હાન ગૌરીયતે, ન વાસઃ, ન હિરણ્યમ્ સત્રમાં ગાય, કપડું કે સોનું દાનમાં અપાતું નથી માટે ઋત્વિજો પોને જ કર્તા છે એમ માનવું જોઈએ. જે સત્રના કર્તા ઋત્વિજોથી છુટા કર્તા હોય તો દક્ષિણાનું વિધાન હોવું જોઈએ પરંતુ તે હિ દક્ષિણા માત્રો નોપપદ્યતે । ન હિ વધિદ્યદ્યુતે સ્વાર્પાત્ પાર્યે પરઃ પ્રવર્તતે, તસ્માદપિ ગમ્યતે સ્વયંવર્તૃકાગ્નિ સત્રાગ્નિ । શાગરભાષ્યમાં ત્રિણ અર્ધ જિયામુએએ એવો જોઈએ.

‘ સત્ર અને આદીનમાં શો ફેર છે ? ’ એ બતાવનાર અધિકરણ.

ઘાદશાહસ્ય સત્રત્વમાસનોપેવિચોદનેન વજમાન—

ઘટુયેન ચ સત્રશબ્દામિત્તયોગાત્ ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(ભાસનોપેવિચોદનેન) જામ્ અને વપ + ઇ ધાતુના પ્રયોગથી જેમાં વિધાન થયું હોય (ચ) અને (વજમાનઘટુયેન) નિયમથી જેમાં નહુ યજમાનો હોય (ઘાદશાહસ્ય) દ્વાદશાઠ સંબંધી (સત્રશબ્દામિત્તયોગાત્) સત્ર શબ્દનો સંબંધ હોય તે સત્ર કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—આ સત્રમાં સત્રનું કક્ષણ બતાવ્યું છે. જેમાં જાત અને વપ + ઇ ધાતુના વિભક્તિ રૂપ હોય, નહુ યજમાનો હોય અને સાથે સાથે દ્વાદશાઠ સંબંધી રાખેલો સત્ર શબ્દનો પ્રયોગ હોય તો તે સત્ર કહેવાય છે જેમકે ગાવો વા સત્રમાસત ચપ્તદશાવપ. સત્રમાસીન્ આ વાક્યમાં જાત ધાતુનું વિભક્તિ રૂપ છે, નહુ યજમાનો પણ બતાવ્યા છે અને સત્ર શબ્દનો પ્રયોગ પણ કર્યો છે માટે તે સત્રનું જ પ્રતિષ્ઠાદન કરે છે.

- યજતિચોદનાદ્દહોન્ત્યં સ્વામિનાં ઘાસ્થિતપરિમાણત્યાત્ ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(યજતિચોદનાત્) વજ ધાતુનું વિભક્તિ રૂપ હોય (ચ) અને (સ્વામિનામ્) યજમાનોનું (ઘાસ્થિતપરિમાણત્યાત્) એકાદશ પ્રમાણ ન બાધરાથી ‘ અદીન ’ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—જેમાં યજેત અથવા યજેત્ આતું વિધાન હોય, યજમાનોનું પરિમાણ અર્થાત્ પ્રમાણ બાધ્યું ન હોય તો તે ‘ અદીન ’ થાય કહેવાય છે. ॥ ૬૧ ॥

‘ પો’ઠરીક ’ યાગમાં દશ દહનર ગાયોનું અને એક દહનર અગ્નિપોનું દાન આપવાનું હોય છે, તે એક વખત આપવું. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષસૂત્ર.

સહિને દક્ષિણાગ્રાહ્યં ગુણત્યાત્ પ્રત્યહં કર્મમેદાત્ સ્યાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(ઘટોને) પો’ઠરીક અદીનમાં (દક્ષિણાગ્રાહ્યમ્) દક્ષિણાનું જે વિધાન ॥ તે (ગુણત્યાત્) ગુણ હોવાથી (પ્રત્યહમ્) દરરોજ થવું જોઈએ (કર્મમેદાત્) દરરોજ બિલ બિલ કર્મ કરતાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અહીંનઃ પૌષ્ડરીકઃ એકાદશરાત્રઃ અગ્રાર રાત્રિઓએ પૂર્ણ થતો પૌંડરીક નામનો અહીંન યાગ કરવાનો હોય છે તેવો એ યાગનું અનુદાન કરવાનું હોય છે. તેમાં દશ દળને ગાયો અને એક દળને અશ્વોનું દાન દક્ષિણા તરીકે આપવાનું હોય છે. આ દક્ષિણા દરરોજ આપવી જોઈએ કારણ કે દરરોજ જુદા જુદા કર્મ કર્તવ્ય હોય છે માટે તે કર્મની સમાપ્તિ થાય એટલે હિપર ખતાવેલી દક્ષિણા આપવી જોઈએ આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૬૨ ॥

શિદ્ધાંતસૂત્ર.

સર્વસ્ય વૈકલ્પ્યાત્ ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સર્વસ્ય) અર્થાત્ અહનોના સમુદાયરૂપ (એકસ્મ્યાત) એક કર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્રાર દિવસના ક્રમોનો જે સમૂહ છે તેની તે દક્ષિણા છે માટે એ યાગ પૂરા થાય એટલે સમાપ્તિ વખતે એકજ વાર દક્ષિણા આપવી જોઈએ. ॥ ૬૩ ॥

પૂવદાગ્ન્યવદ્વાઙ્ઘ્રાં ગુણશાસ્ત્રં સ્વાત્ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પૂવદાગ્ન્યવત્) પૂવદરૂપ ગુણ દરેક અનુયાયીમાં આગતન પામે છે તેમ (અઘ્રા ગુણશાસ્ત્રં સ્વાત્) દક્ષિણા અહનોનું ગુણશાસ્ત્ર છે.

ભાવાર્થ :—જેમ અનુયાય પ્રધાન છે અને પૂવદ્ = ઘી તેનું ગુણ છે એટલે જેટલા અનુયાયી કરવાના હોય તેટલા વખત પૂવત્ = ઘી લેવું પડે છે તેમ અહીં અહન એ પ્રધાન છે અને દક્ષિણા તેનું અંગ છે માટે દરેક દિવસે દક્ષિણાની આરુતિ થવી જોઈએ. પ્રતિપ્રધાનમ્ અઘ્રારુતિ દરેક પ્રધાને અંગની આરુતિ થવી જોઈએ આવો નિયમ છે. આ સૂત્ર પૂર્વપક્ષને પુષ્ટિ આપે છે. ॥ ૬૪ ॥

ઞ્યોતિષ્ટોમ્યસ્તુ દક્ષિણાઃ સર્વાસામેકકર્મત્વાત્

પ્રકૃતિયત્ તસ્માત્તાસાં વિકારઃ સ્વાત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(ઞ્યોતિષ્ટોમ્યઃ દક્ષિણાઃ) ઞ્યોતિષ્ટોમની દક્ષિણા એક હોય છે. (સર્વાસામ્ એકકર્મત્વાત્) અધી દક્ષિણાઓનું વિધાન નિખિલ ક્રમોને હરેશીને હોય છે. (પ્રકૃતિયત્) માટે પ્રકૃતિ પેઠે (તસ્માત્) માટે (તાસાં વિકારઃ સ્વાત્) તેના વિકાર અર્થાત્ વિકૃતિ છે.

ભાવાર્થ :—આ અહીં યાગ વિકાર છે. ઞ્યોતિષ્ટોમમાં એકજ વખત દક્ષિણાનું વિધાન છે તેમ આ પૌંડરીક યાગમાં પણ એક જ વખત દક્ષિણાનું વિધાન છે. કર્મસમુદાયને હિંદેશીને દક્ષિણા આપવાની હોય છે. અંગીજીત યાગના અંતર ક્રમોને હિંદેશીને દક્ષિણા દોતી નથી માટે દરેક અંતર કર્મ દીઠ દક્ષિણાની આરુતિ દોતી નથી. ॥ ૬૫ ॥

દ્વાદશાહે તુ ઘચનાત્પ્રત્યહં દક્ષિણામેદ સ્તવપ્રકૃતિગાત્રેણ

તાસાં સંવ્યાવિકારઃ સ્વાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(દ્વ) પૂર્વપક્ષને સત્ય છે. (દ્વાદશાહે ઘચનાત્) દ્વાદશાહ યાગમાં પ્રત્યક્ષ વચન હોવાથી (દક્ષિણામેદઃ) દક્ષિણામાં જોડ છે (પૌંડરીકઃ) પૌંડરીક યાગે પણ (સ્તવપ્રકૃતિગાત્રે)

હાદયાદ્યપ્રકૃતિવાળા હોવાથી (તાત્પર્ય) દક્ષિણામાં (સંસ્કૃતિવિમ્લરઃ સ્યાત્) કર્મના અવપવ પ્રમાણે વિકાર થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—હાદયાદ્યમાં દરેક દક્ષિણ આપવામાં આવે છે. જન્મહં દ્વાદશચત્રં દદાતિ આતુ પ્રત્યક્ષ વચન પણ છે. પૌંડરીક પણ હાદયાદ્ય યાગની વિધિ છે માટે જોમ પ્રકૃતિમાં દરેક દક્ષિણ આપવામાં આવે છે તેમ પૌંડરીકમાં પણ દરેક દક્ષિણ આપવી જોઈએ. અર્વાતર કર્મની સમાપ્તિ સાથે દક્ષિણ હોવી જોઈએ એવું પૂર્વપક્ષવાદી તરફથી કહેવામાં આવે છે. ॥ ૬૬ ॥

સિદ્ધાંત રૂઢ. પરિક્ષ્યાવિમાળાદ્યા સમસ્તસ્ય વિકારઃ સ્યાત્ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (પરિક્ષ્યાવિમાળાત્) પરિક્ષ્યામાં વિભાગ ન હોવાથી (સમસ્તસ્ય વિકારઃ સ્યાત્) સમસ્તનો વિકાર થાય છે.

ભાવાર્થ :—સંપૂર્ણ કૃત્તુ કરાવવો એવું ઋતિજો સ્વીકારે છે અને તેને માટે એમને દક્ષિણ આપવામાં આવે છે. ઋતિજોને જો કર્મ કરાવવાનો સ્વીકાર કરે છે તે પરિક્ષ્યા કહેવાય છે એ પરિક્ષ્યા એક છે માટે દક્ષિણ એક જ હોવી જોઈએ. અર્વાતર કર્મની જુદી દક્ષિણ ન હોવી જોઈએ. સમસ્ત કૃત્તુ દેવ આપનાર છે કંઈ તેને એક અવપવ દેવ આપનાર હોવો નથી માટે સમસ્ત કૃત્તુની એક જ વખત દક્ષિણ આપવામાં આવે છે. એજ સિદ્ધાંતપક્ષ છે. ॥ ૬૭ ॥

મેદસ્તુ ગુણસંયોગાત્ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પણ (મેદ) હાદયાદ્યમાં જે ભેદ છે તેનો ગુણના સંબંધને લીધે.

ભાવાર્થ :—હાદયાદ્યમાં પરિક્ષ્યા તો એક છે અને તેને લીધે ત્યાં પણ દક્ષિણ એક જ હોવી જોઈએ પણ ત્યાં તો ખાસ વચન છે અને સુત્રના સંબંધને લીધે દક્ષિણામાં ભેદ પડે છે પણ પૌંડરીક યાગમાં એવું કાંઈ વચન નથી, માટે પૌંડરીક યાગમાં તો એક જ વખત દક્ષિણ આપવી એ જ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૬૮ ॥

પૌંડરીક યાગમાં બધી દક્ષિણાઓનો વિભાગ કરીને નવન કરવું

જોઈએ. એ અધિકરણનાં સત્રો.

પ્રત્યહં સર્વસંસ્કારઃ પ્રકૃતિયત્ સર્વાસાં સર્વશેષ્યાત્ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(પ્રત્યહમ્) દરેક (સર્વસંસ્કારઃ) સર્વદક્ષિણાનો સંસ્કાર (પ્રકૃતિયત્) પ્રકૃતિપેટે (સર્વાત્મા) સર્વનો થવો જોઈએ. (સર્વશેષ્યાત્) સકલ માધ્યમદિન સવનનો શેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ન્યોતિષ્ઠીમાં માધ્યમદિન સવનમાં દક્ષિણાનવન થાય છે. આ પૌંડરીક યાગમાં પણ અતિદેહ શાસની એ જ નવનપરંકાર સંપૂર્ણ દક્ષિણને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૬૯ ॥

અર્કાર્યત્વાન્નેતિ ચેત્ ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નિખિત્ત દક્ષિણાનો દરેજ નયનરૂપ સંસ્કાર થતો નથી (અર્કાર્યત્વાન્નેતિ) કદિરે આનતિરૂપ એક કાચે હોવાથી (ક્ષતિચેત્) જો એવી સંજ્ઞા કરવામાં આવે તો ?

જાવાર્થ :—દરેજ સંપૂર્ણ દક્ષિણાનો નયન રૂપ સંસ્કાર થતો નથી પણ એક માસ્યદિનમાં નિખિત્ત દક્ષિણાનું નયન થાય છે. આ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આનગનો સૂત્રમાં છે. ॥ ૭૦ ॥

અપ્પત્તૌ કાલમેદાત્ ॥ ૭૧ ॥

પદાર્થ :—(અપ્પત્તૌ) પોતાનો પ્રકૃતિભૂત હાદયાદમાં (કાલમેદાત્) કાળનો ભેદ હોવાથી.

જાવાર્થ :—પૌંડરીક યાગની પ્રકૃતિભૂત હાદયાદ યાગમાં નયનરૂપ સંસ્કારના ભેદનું મનજી થાય છે. ॥ ૭૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિમગ્ન્ય તુ સંસ્કારો વચ્ચનાદ્ દ્વાદશાહવત્ ॥ ૭૨ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતપક્ષને સૂચવે છે (વિમગ્ન્ય સંસ્કારઃ) વિભાગ કરીને નયનરૂપ સંસ્કાર કરવો જોઈએ. (વચ્ચનાત્) વચન હોવાથી (દ્વાદશાહવત્) જેમ હાદયાદમાં થાય છે તેમ.

જાવાર્થ :—વિભાગથી નયનરૂપ સંસ્કાર થવો જોઈએ. હાદયાદમાં આ પ્રમાણે વચ્ચન છે. અન્વદ્ દ્વાદશાહવત્ દદાતિ આ વાક્યથી નયન સંસ્કારનો વિભાગ છે. પૌંડરીક યાગ પણ હાદયાદની વિકૃતિ છે, માટે નયનરૂપ સંસ્કારનો ભેદ હોવો આવશ્ય છે. એટલે દરેજ એક એક હળર યાગોનો નયન રૂપ સંસ્કાર થવો જોઈએ અર્થાત્ દક્ષિણામાં આપવી અને અધારમે દિવસે એક હળર અથવા દક્ષિણામાં આપવા. ॥ ૭૨ ॥

“મનોર્થઃ” આ વાક્યથી મનુષ્યપિની બેટલી ઋચાઓ છે તેમાંથી બેટલીની બેટર હોય તેટલીના સામિધેની તરીકે (વનિયોગ સંમગ્નવો.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષસૂત્ર. લિંગેન દ્રવ્યનિર્દેશે સર્વં ત્ર પ્રત્યયઃ સ્વાલિંગસ્ય

સર્વંગમિત્યાત્ ॥ ૭૩ ॥

પદાર્થ :—(લિંગેન) લિંગ વાક્યથી (દ્રવ્યનિર્દેશે) ચબ્બના નિર્દેશમાં (સર્વં ત્ર પ્રત્યયઃ) લિંગ-સક્ષિત સર્વ માનવી ઋચાઓનો પ્રત્યય થાય છે. (લિંગસ્ય સર્વંગમિત્યાત્) લિંગવાક્ય સર્વંગમિત્તે હોવાથી.

જાવાર્થ :—કોઈ કંઈ નિર્દેશમાં આ પ્રમાણે વાક્ય છે મનોર્થઃ સમિધેન્યો મનુષ્યઃ મનુષ્યપિની ઋચાઓ સામિધેની હોય છે. આ લિંગ વચ્ચનથી હાથતથી અર્થાત્ દક્ષિણરૂપવાળા

જગ્નેષાં નેટલી મનુજાપિતી જગ્યાઓ છે તે બધીનો જ સામિધેનીમાં વિનિયોગ કરવો કે નેટલીની જરૂર હોય તેટલીનો ? અહીં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. બધી જ માનવી જગ્યાઓને સામિધેનીમાં વિનિયોગ કરવો નેમકે આગ્રેય સંવત્સરમિત્ર ઉપદવાતિ અહીં બધા જ આગ્રેય સૂક્તો પ્રદણ કરવામાં આવે છે તેમ સર્વ માનવી જગ્યાઓનું પ્રદણ કરવું. ॥ ૭૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્રઃ યાયદયં ઘાડયેં કોપત્વાદતોડયેંન પરિમાણં સ્વાત્

તસ્મિન્ન લિજ્જસામર્પ્યમ્ ॥ ૭૪ ॥

પદાર્થ :—(ય) અથવા (યાયદયમ્) નેટલી માનવી જગ્યાઓથી કાપ્તસિદ્ધિ થાય તેટલી ભેવી. (યયેં) કાપમાં (કોપત્વાત્) અંગ તરીકે હોવાથી. (યયેંન પરિમાણં સ્વાત્) કાપ્તપરથી તેનું પરિમાણ બધવું (ચ) અને (તસ્મિન્) તેમાં (લિજ્જસામર્પ્યમ્) લિંચ વાક્યનું સામર્પ્ય સમજવું.

સાવાર્થ :—નેટલી માનવી જગ્યાઓની કાપમાં જરૂર હોય તેટલી જ ભેવી. કાપ્ત પરથી તેનું પરિમાણ બધાય છે અને લિંચ વાક્યનું તેટલીજ જગ્યાઓ ભેવામાં તાત્પર્ય છે એમ સમજવું. ॥ ૭૪ ॥

આગ્રેયે છસ્તવિધિઃ ॥ ૭૫ ॥

પદાર્થ :—(આગ્રેય) આગ્રેય સૂક્તમાં (છસ્તવિધિઃ) અગ્નિલ મંત્રના અમત્વનો બોધ છે.

સાવાર્થ :—આગ્રેયે સ્વૈરિત્વ ઉપદવાતિ અહીંતો બધા જ સૂક્તો ભેવામાં આવે છે. કારણ કે ઇષ્ટા બહુ છે અને દરેક સૂક્તને ઉપદવાતિ એવું વચન છે. સૂક્તો થોડા છે માટે સંપૂર્ણ સૂક્તો ઇષ્ટાપ્રધાન માટે પ્રદણ કરવાનાં હોય છે. ॥ ૭૫ ॥

ઋજીપસ્ય પ્રધાનત્વાદ્દર્શને સર્વસ્ય પ્રતિપત્તિઃ સ્વાત્ ॥ ૭૬ ॥

પદાર્થ :—(ઋજીપસ્ય) ઋજુષ (પ્રધાનત્વાત્) પ્રધાન હોવાથી (અર્હાને) હાલ-રાત્રિમાં (સર્વસ્ય પ્રતિપત્તિઃ સ્વાત્) સર્વની પ્રતિપત્તિ થાય છે.

સાવાર્થ :—ઋજુષ એટલે અભિષવ કર્યા પછી સારવત્રની જે સોમશતા અથવા તેના ટૂકડા. સોમરસ કાઢ્યા પછી જે છોતા રહે તે ઋજુષ કહેવાય છે. દરરોજ સોમરસ કાઢી લીધા પછી છોતાઓને પાણીમાં ફેંકી દેવા. ‘ઋજીપમ્નુ પ્રહિવેત્’ પાણીમાં છોતાને નાખવા તે તેની પ્રતિપત્તિ કહેવાય છે. અહીં એક જ દિવસ છોતાને પાણીમાં ફેંકવાથી તેના ન્યતિપત્તિ સંસ્કાર વર્ધ નાય છે, તો રોજને રોજ છોતા પાણીમાંથી માટે ફેંકવા ? એમ બધા દિવસના છોતા એટલે ઋજુષ પાણીમાં ફેંકવામાં આવે છે તેમ બધી જ માનવી જગ્યાઓ ઉપયોગમાં ભેરી આ દર્શન પશ્ચ કીક નથી, કારણ કે, ઋજુષ એ અહીં પ્રધાન છે અને પ્રણેય તેનું અંગ છે. માટે પ્રતિપત્તિનમ્ અત્રાપત્તિઃ દરેક પ્રધાનને અંગની આપત્તિ થવી જોઈએ. એટલે બધું જ ઋજુષ પાણીમાં ફેંકવું એ યેગ્ય છે. પણ દાષ્ટાંતમાં એવું કાંઈ પ્રમાણ નથી કે જેથી બધી જ માનવી જગ્યાઓ લઈ ચકાવ. ॥ ૭૬ ॥

જ્યોતિષ્ઠોમમાં સોમનું માન અને ઉપાવહરણ બન્ને વચ્ચેમાં થવું જોઈએ.
એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વાસસિ માનોપાવહરણે પ્રકૃતૌ સોમસ્ય વચનાત્ ॥ ૭૭ ॥

પદાર્થ :—(વાસસિ) કપડામાં (માનોપાવહરણે) માન અને ઉપાવહરણ થવાં જોઈએ.
(પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (સોમસ્ય વચનાત્) સોમનું વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં અર્થાત્ જ્યોતિષ્ઠોમમાં વચન છે કે વાસસિ, માનમ્, વાસસ્યા
‘ઉપાવહરણં કાર્યમ્’ કપડામાં સોમને ધારવો અર્થાત્ બન્ને ક્રિયા એક જ કપડામાં કરવી જુદા
જુદા કપડામાં નહિ. ॥ ૭૭ ॥

‘અહર્ગણ્યમાં અર્થાપતિથી બીજું વસ્ત્ર લેવું.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

તત્રાહર્ગણેડર્થાદ વાસઃ પ્રકૃતિઃ ॥ ૭૮ ॥

પદાર્થ :—(તત્ર) તે (અહર્ગણે) હાદયાદ અહર્ગણ્યમાં (અર્થાત્) અર્થાપતિથી (વાસઃ
પ્રકૃતિઃ) બન્ધ વસ્ત્રનું સંપાદન કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—અહર્ગણ્યમાં તો તે તે દિવસને માટે જોઈતો સોમ ખરીદવા સોમમાંથી
અથગ કરવો પડે છે, એટલે જે કપડામાં બધો સોમ રાખ્યો હોય તેમાંથી તે દિવસને માટે
જોઈતો સોમ બીજા વસ્ત્રમાં જ લેવો જોઈએ. એટલે વસ્ત્રનું સંપાદન કરવું જ રહેલું. એક જ
વસ્ત્રમાં માન અને ઉપાવહરણ થવાં અશક્ય છે માટે વસ્ત્રાન્તરનું સંપાદન કરવું જોઈએ. ॥ ૭૮ ॥

‘ઉપાવહરણને માટે જ બીજા વસ્ત્રનું ઉત્પાદન કરવું જોઈએ.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. માનં પ્રયુત્પાદયેત્ પ્રકૃતૌ તેન વર્ષામાતુપાવહરણસ્ય ॥ ૭૯. ॥

પદાર્થ :—(માનં પ્રતિ) માનને ઉદ્દેશીને (ઉત્પાદયેત્) બીજું વસ્ત્ર મેળવવું જોઈએ.
(પ્રકૃતૌ) પ્રકૃતિમાં (ઉપાવહરણસ્ય વર્ષામાતુ) તે જ વસ્ત્રથી ઉપાવહરણનું થયેલું છે.

ભાવાર્થ :—માનનો જે કાળ હોય છે તેજ વખતે બીજું વસ્ત્ર મેળવવું જોઈએ કારણ
કે જે વસ્ત્રથી માન કર્યું હોય છે તે જ વસ્ત્રથી સોમનું ઉપાવહરણ થાય છે. ॥ ૭૯ ॥

સિધ્ધાંત સૂત્ર. દરણે વા શ્રુત્યસંયોગાદર્થાદ્વિકૃતૌ તેન ॥ ૮૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (દરણે) ઉપાવહરણ વખતે વિસત્ર કરવું જોઈએ (તેન
વિકૃતૌ શ્રુત્યસંયોગાત્) માન વખતે વિસત્ર કરવામાં શ્રુતિનું બોધન જણાવ્યું નથી.

ભાવાર્થ :—સોમના ઉપાવહરણ વખતે જ બીજા વસ્ત્રનું ઉત્પાદન કરવું જોઈએ. માન
અને ઉપાવહરણ બન્નેને માટે જુદું જુદું વસ્ત્ર જોઈએ એવો ભાવ છે. ॥ ૮૦ ॥

इति जैमिनीय शुद्धीरमीमांसामान्ये दशमाध्यायस्य पठः पादः ॥

ભાવાર્થ :—અશ્વધી પેઠે વનિષ્ઠની કષ્ટના કરવામાં અશ્વધી નામના કત્તિબળુ કતબ છે. ॥ ૧૭ ॥

મૈત્રાવરુણનામના કત્તિબળુ શેર હવિષના ભક્ત સંબંધી અધિકરણ.

અપ્રાકૃતત્વામૈત્રાવરુણસ્યામશત્વમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રાકૃતત્વાત્) પ્રકૃતિમાં વિધાન ન હોવાથી (મૈત્રાવરુણ ક્ષમશત્વમ્) મૈત્રાવરુણ નામક કત્તિબળને અભક્ત છે.

ભાવાર્થ :—મૈત્રાવરુણ નામક કત્તિબળને પ્રાપ્તિપૂર્ણપ્રાસ સાથે સંબંધ ન હોવાથી પ્રાકૃતમક્ષનો પણ અભાવ હોય છે. ॥ ૧૮ ॥

વનિષ્ઠુ સંબંધી અધિકરણ.

સ્વાદ્વા હોત્રચ્યુવિકારત્વાત્તયોઃ કર્માનિસમ્યગ્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વાત્) છે. (હોત્રચ્યુવિકારત્વાત્) હોતા અને અશ્વધીનું કામ કરવાનું હોવાથી (તયોઃ કર્માનિસમ્યગ્વાત્) હોતા અને અશ્વધીને પ્રાકૃત કર્મ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હોતા અને અશ્વધીને પ્રાકૃત કર્મ સાથે સંબંધ છે. પ્રેષરપ કાચ અશ્વધીનું છે, તે કામ મૈત્રાવરુણે કરવાનું હોય છે. અને અનુવચન કર્મ હોતાનું હોય છે તે કામ પણ મૈત્રાવરુણ નામના કત્તિબળે કરવાનું હોય છે, ચરિ મૈત્રાવરુણનો ભક્ત સાથે સંબંધ છે. એટલે કે મૈત્રાવરુણે શેર હવિષ ભક્ત કરવાનું હોય છે. ॥ ૧૯ ॥

મૈત્રાવરુણના એક ભાગ સંબંધી અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

દ્વિમાગઃ સ્વાદ દ્વિકર્મત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(દ્વિમાગઃ સ્વાત્) બે ભાગ મળવા બેઠબે. (દ્વિકર્મત્વાત્) બનેલા કર્મ કરતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—મૈત્રાવરુણે હોતા અને અશ્વધી બનેલા કર્મ કરતો હોવાથી તેને બે ભાગ મળવા બેઠબે. ॥ ૨૦ ॥

ત્રિહાંત સૂત્ર.

પ્રકરવાદ્વિક્રમાગઃ સ્વાદ્વાગસ્યાશ્રુતિમૂતત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રકરવાત્) કર્મનિમિત્ત ભક્ત એક હોવાથી (વિક્રમાગઃ સ્વાત્) એક ભાગ હોવો બેઠબે. (માગસ્ય અશ્રુતિમૂતત્વાત્) ભાગ સંબંધી શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હોતાનો અને અશ્વધીનો ભાગ મૈત્રાવરુણને આપવો વ્યાપ્ત શાસ્ત્રમાં વિધાન ન હોવાથી કર્મ નિમિત્ત ભક્ત એક જ હોવાથી કર્મકર્તાને ભક્ત પણ એક જ હોવું બેઠબે. ॥ ૨૧ ॥

પ્રતિપ્રસ્થાતા નામક ઋત્વિજ્ઞે ભક્ષનો અધિકાર નથી એ અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ.

પ્રતિપ્રસ્થાતુષ્વ વપાથપગાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (પ્રતિપ્રસ્થાતુઃ) પ્રતિપ્રસ્થાતાનામક ઋત્વિજ્ઞે શેષ હવિષ્તુ ભક્ષણ કરવાનું છે. (વપાથપગાત્) વપાથપણની કલ્પના કરવાનું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વપાથપણની કલ્પના અર્થાત્ ભાવના કરવી એ અધ્યર્થનું કર્તવ્ય છે પણ પ્રકૃત રથગર્ભા પ્રતિપ્રસ્થાતા તે કર્મ કરે છે માટે તેણે હવિષ્તુનું ભક્ષણ કરવું એવો પૂર્વપક્ષનો મત છે. ॥ ૨૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અમશો વા કર્મમેદાત્તસ્યાઃ સર્વપ્રદાનવાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અમશ) ભક્ષણ નથી (કર્મમેદાત્) કર્મ બેદ હોવાથી (તસ્યાઃ સર્વપ્રદાનવાત્) તેનું સંપૂર્ણ દાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રતિપ્રસ્થાતાને શેષ હવિષ્તુનું ભક્ષણ કરવાનું રહેવું નથી કારણ કે જે હવિષ્ દોમનાનું હોય છે તે નિઃશેષ દોમવાનું હોય છે. ॥ ૨૩ ॥

શુદ્ધમેધીય આન્યભાગોત્ ફરીથી અવશ્ય યતું હોવાથી તે અપૂર્વવિધાન છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. વિકૃતી પ્રાકૃતસ્ય વિધેર્પ્રહણાત્ પુનઃ શ્રુતિ-
રનધિકા સ્યાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વિકૃતી) શુદ્ધમેધીય પ્રકરણમાં (પ્રાકૃતસ્યવિધેઃ) ર્થપૂર્ણભાષના વિધિનું (પુનઃ પ્રહણાત્) ફરીથી મદલ કરેલું હોવાથી (શ્રુતિઃ) શ્રુતિવચન (અનધિકા સ્યાત્) નિરર્થક થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ :—આગુત્રીય પ્રકરણમાં આવતા શુદ્ધમેધીય પ્રકરણમાં “ આગ્યમાની યજ્ઞોતિ યત્સ્યૈવ યજુરો વાન્તરેતિ ” આ પ્રમાણે વચન છે. આમાં યજુર્ પક્ષે છે તેમાંથી પ્રથમ પક્ષનું ઉત્થાન આ પ્રમ ભે છે. વિકૃતિભૂત શુદ્ધમેધીયમા ર્થપૂર્ણભાષના આન્યભાગવિધિનું ફરીથી મદલ કર્યું છે તેથી તે વચન નિરર્થક થઈ જાય છે, કારણ કે પ્રકૃતિમત ખર્ગોનું વિકૃતિમાં અતિદેશ શાસ્ત્રી અનુદ્ધાન પ્રાપ્ત જ છે, તો પછી ફરીથી એનું વાક્ય વિકૃતિમાં ન હોવાનું જોડાયે છે તે માત્ર અનુવાચ્ય જ છે કોઈ અપૂર્વવિધાન નથી. ॥ ૨૪ ॥

બીજો પક્ષ. અપિ વાઽઽગ્નેયવદ્ દ્વિશબ્દત્વં સ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) આ જગ્ને શબ્દો પ્રવૃત્તિમાં અન્ય પક્ષકારનો અસ્વરસ સ્વર છે. (ઇગ્નેયવત્) આગ્નેય (વધિ પેટે (દ્વિશબ્દત્વં સ્યાત્) બે શબ્દોથી એક જ શબ્દબોધની પ્રતીતિ યામ છે.

ભાવાર્થ :—જેમ “ અન્નિમ્મન શાશ્વ ” આ ટીકાણે બે અગ્નિ શબ્દો છે છતાં શબ્દ-અન્ય જ્ઞાન તો એકજ અગ્નિવિષયક શબ્દથી થાય છે તેમ પ્રકૃત રથગર્ભા પણ અતિદેશ શાસ્ત્રી અને શુદ્ધ-

મેધીયમાં રહેલા પ્રત્યક્ષ વચનથી એકજ શબ્દબોધ થાય છે. પ્રકૃતિ પ્રમાણે વિકૃતિમાં અનુશાન કરવું અને એ સાદરજ આત્મવિશ્વાસવતરૂપ થાય છે એમ સમજવું. માટે એ વાક્ય નિરર્થક નથી. ॥ ૨૫ ॥

ન વા શબ્દપૂર્યક્ત્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ન વા) ઉપરનું કથન ઠીક નથી. (શબ્દપૂર્યક્ત્વાત્) દષ્ટાન્તમાં અગ્નિ-શબ્દ જિન્ન જિન્ન અર્થને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—‘અગ્નિમમ ભાવહ’ આ દષ્ટાન્તમાં એક અગ્નિશબ્દથી અવેદા અગ્નિ-પ્રતીત થાય છે અને બીજા અગ્નિ શબ્દથી અવેદા અગ્નિ પ્રતીત થાય છે માટે શબ્દો જિન્ન જિન્ન છે. પશુ જાગ્યમાળી યજ્ઞતિ અહીં એવા જિન્ન જિન્ન અર્થ જણાતા નથી, ઉક્ત વાક્ય પ્રકૃતિમાં અને વિકૃતિમાં એકજ અર્થને સૂચવે છે. માટે તે વચન આત્મમાનની સ્પૃતિને માટેજ છે અર્થાત અનુવાદરૂપ છે. ॥ ૨૬ ॥

અધિકં ધાર્યં વસ્વાસ્વાદર્યં વાદયુગમાયે લચનાદધિકારે સેષુ હિ
તાદર્યં સ્યાદપૂર્વત્યાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અધિક સ્વાદ લચ્યંત્વાત્) પ્રાકૃત અર્થ કરતાં અહીં વિશેષ અર્થ હોવાથી અધિક વિધાન છે. (અર્થવાદયુગમાયે લચિકારે લચનાત્) અર્થવાદનો સંભવ નથી. (સેષુ હિ તાદર્યં સ્યાત્ અપૂર્વત્યાત્) સ્પૃતિ અને મુખ્યની વિધિનો તથા પ્રાકૃતધર્મનો બાધ થતો હોવાથી અપૂર્વવિધાન છે.

ભાવાર્થ :—‘જાગ્યમાળી યજ્ઞતિ’ આ વાક્ય અર્થવાદ, મુખ્યવાદ અને પ્રાકૃતધર્મનો પ્રાપ્ત ન હોવાથી વિશિષ્ટ અર્થનું અર્થાત અધિક અર્થનું કથન કરે છે. એવો આ સૂત્રનો ભાવ છે. ॥ ૨૭ ॥

પ્રતિષેધઃ સ્યાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિષેધઃ સ્યાત્) આત્મમાનથી અતિરિક્ત કર્મ કરવું નહિ આવે. પ્રતિષેધ માનવો (ઇતિચેત્) યજ્ઞસમ્યક્ શબ્દો છે.

ભાવાર્થ :—એ ઉક્ત વાક્ય અર્થાત જાગ્યમાળી યજ્ઞતિ ને પ્રતિષેધરૂપે માનવામાં આવે તો ઈ આ યજ્ઞનું સમાધાન આત્મમાન સૂત્રમાં છે. પ્રતિષેધ એટલે આત્મમાનરૂપ કર્મ સિવાય બીજું કર્મ ન કરવું. ॥ ૨૮ ॥

નાસ્તુતવાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અસ્તુત્વાત્) એવું જવલ નથી.

ભાવાર્થ :—એવો પ્રતિષેધ માનવામાં અશુભ કલ્પના કરતી પડે છે અને સ્વાર્થ અર્થાત વાક્યનો જ અર્થ જણાય છે તેનો ત્યાગ કરવો પડે છે. માટે એવું પરિસ્પર્શાત્મક કથન ઠીક નથી. ॥ ૨૯ ॥

અગ્રહણાદિતિ ચેત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(અગ્રહણાત્) મહત્ત્વ ન થતું હોવાથી (રૂપિચેત્) ચંદ્ર સ્વયં શબ્દ છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત વાક્યનો એવો અર્થ કરવો કે આલ્પ ભાગ સિવાય બીજાં અંગે એક શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે. આલ્પ ભાગનું તો પ્રત્યક્ષ વચન છે મારે તેનું મહત્ત્વ અતિદેશ શાસ્ત્ર કરતું નથી. આ ચંદ્રનું સમાધાન આગળના સુત્રમાં છે. ॥ ૩૦ ॥

ન તુલ્યત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (તુલ્યત્વાત્) તુલ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિવદ્ વિરૂતિઃ કર્તૃવ્યા આ એક જ વાક્યથી પ્રકૃતિગત બધા જ ધર્મોનું અનુક્રમ વિદિત થતું હોવાથી પ્રકૃતિના અમુક ધર્મોનું મહત્ત્વ નથી થતું અને અમુકનું થાય છે એમ કહી શકાય નહિ એ તો બધાને માટે તુલ્ય વાક્ય છે. ॥ ૩૧ ॥

તથા તદ્ગ્રહણે સ્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (તદ્ગ્રહણે સ્વાત્) તેના મહત્ત્વમાં હોય શકે.

ભાવાર્થ :—જેમ સમદશ સામિર્ધેની સ્વચ્છતા જે વાક્ય છે તેમ આલ્પ ભાગ મહત્ત્વમાં હોય તો સંભવી શકે પણ અહીં તો એક શાસ્ત્ર આનુમાનિક છે આટલું વૈષમ્ય હોવાથી ઉક્ત વાક્ય વિધિ વાક્ય નથી. ॥ ૩૨ ॥

ચિદ્દાંત સૂત્ર. અપૂર્વતાં તુ દર્શયેદ્ ગ્રહણસ્વાર્થયત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(૩) ચિદ્દાંતને ધ્યયે છે (અપૂર્વતાં દર્શયેત્) અપૂર્વ અર્થને બતાવે છે. (ગ્રહણસ્વ અર્થયત્વાત્) મહત્ત્વ અર્થવાળું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આલ્પ ભાગ મહત્ત્વ અર્થવાળું હોવાથી આગવ્યાપી યજ્ઞતિ આ વાક્ય દર્શપૂર્ણમાસ ૧૫ પ્રકૃતિ કરતાં બિન અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે એટલે તે અપૂર્વ અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે. તેથી તે સરેશ વિધાન છે. ॥ ૩૩ ॥

બૃહમેધીયમાં સ્વિષ્ટૃત્ આદિનું અનુક્રમ કરવું.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

તતોડપિ યાયદુવત્ સ્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(તતઃ જગિ) કથંભાવનો આકાંક્ષાની નિરૂપિ થતી હોવાથી (યાયદુવત્ સ્યાત્) તેનું નેનું પ્રત્યક્ષ વિધાન હોય તે બધાનું અનુક્રમ કરવું.

ભાવાર્થ :—ગૃહમેધીય પ્રકરણમાં સ્વિષ્ટૃત્ આદિ જે જે કર્મ વિદિત રોય તે બધાનું અનુક્રમ કરવું. અમલે સ્વિષ્ટૃતે સમવચતિ દ્વામુપદયતિ ઇત્યાદિનું અનુક્રમ કરવું. પૂર્વપક્ષનારોનું માનવું છે કે આલ્પ ભાગ સિવાય બીજાનું અનુક્રમ ન કરવું તેના સમાધાન માટે આ સૂત્ર છે. ॥ ૩૪ ॥

‘શુદ્ધમેધીયમાં પ્રાશિત્રાના અભણુનો અભાવ છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સ્થિરત્વેતિ મક્ષણપ્રતિષેધઃ સ્વાતુલ્યકારણવાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(સ્થિરત્વેતિ) સ્થિરત્વનું જે શ્રવણ થાય છે તેથી (મક્ષણપ્રતિષેધઃ સ્વાત) શીષ હવિષ્મા અભણુનો પ્રતિષેધ થાય છે (તુલ્યકારણવાત્) એક દ્વચ્ચનક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શુદ્ધમેધીય પ્રશરણમાં હવિષ્ શીષ જે પ્રાશિત્રાદિ છે તેના અભણુનો પ્રતિષેધ છે. ॥ ૩૫ ॥

પૂર્વપક્ષ. અપ્રતિષેધો યા દર્શનાદિદ્વાયાં સ્થાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (અપ્રતિષેધઃ) પ્રતિષેધ નથી. (દ્વાયાં દર્શનાત્ સ્થાત્) ઇમાનામક હવિષ્માં અભણુ શ્રવણ થાય છે.

ભાવાર્થ :—સ્થિરત્વ સ્વસત્ત્વનીવનું જ બ્યવર્તન કરે છે તેથી અભણુ નિષિદ્ધી પ્રતીતિ થાય છે. અર્થાત્ પ્રાશિત્રાદિનું અભણુ પ્રતીત થાય છે. ॥ ૩૬ ॥

સિ. સૂ. પ્રતિષેધો યા વિવિષ્વર્ણ્ય દર્શનાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (પ્રતિષેધઃ) પ્રતિષેધ છે (વિવિષ્વર્ણ્ય) જેનો વિવિ હોય તેનું અભણુ હોય છે (દર્શનાત્) દર્શન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેનું અભણુ ગિદિત હોય તેનું અભણુ થતું ભેદભે, આનુમાનિક અભણુ આધિત થાય છે. દ્વામેદ્યજ્વલિત ઇત્યાદિ વાક્યથી શ્રવણ ઇમાનામકનું અભણુ પ્રતીત થાય છે માટે તેના સિવાય પ્રાશિત્રાદિના અભણુનો અભાવ છે એમ સમજવું ॥ ૩૭ ॥

પ્રાચણીય અને આતિથ્ય ઇષ્ટિઓ કંમથી શંકુવાક અને ઇદા અક્ષ
કરી સમાપ્ત કરવાના નિયમનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ. શંક્યિદ્વાન્તત્વે વિકલ્પઃ સ્વાતર્પણેષુ પર્યવનુવાજ-

પ્રતિષેધોડનર્થકઃ સ્થાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(શંક્યિદ્વાન્તત્વે) શંકુવાક અને ઇદાઅક્ષાન્ત પછી (વિકલ્પઃ સ્વાતર્) વિરૂપમાં તાત્પર્ય છે. (પરેષુ) પછી (પર્યવનુવાજપ્રતિષેધઃ અનર્થકઃ સ્થાત્) પત્નીધંવાજ અને અનુવાજનો પ્રતિષેધ અનર્થક થાય છે.

ભાવાર્થ :—શંક્યન્તા પ્રાચણીયા સન્નેષ્ટતે ન પાત્રોઃ સંધ્યાગ્રયન્તિ । દ્વાન્તા આતિથ્ય નાનૂપજીવરાન્ત આ વાક્યોથી પ્રાચણીયા અને આતિથ્ય ઇષ્ટિઓ શંકુવાક અને ઇદાન્તઅક્ષ પછી ઈર્મ સમાપ્ત થાય છે છતાં પછી પત્નીધંવાજનો અને અનુવાજનો પ્રતિષેધ બતાવે છે તેથી ઉત્તર ઈર્મમાં વિરૂપ પ્રતીત થાય છે. જે વિરૂપ ન માનવામાં આવે તો પ્રતિષેધ કરવો નિર્ણય છે. કારણ કે પત્નીધંવાજ અને અનુવાજની પ્રાપ્તિ જ નથી તો નિષેધ શામાટે ? ॥ ૩૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તિત્યાનુવાદો વા કર્મણઃ સ્યાન્દશન્દત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તિત્યાનુવાદઃ) અર્થવાદ (સ્વાત્) છે. (કર્મણઃ અસદ્-
ત્વાત્) શંકુવાક પછી કર્મ કરવામાં કોઈ પ્રમાણ ન હોવાથી.

બાવાર્થ :—શંકુવાક આદિ કર્માં પછી કોઈ કર્મ વિદિત નથી માટે જ પ્રતિષેધ
કરવામાં આવ્યો છે, તે તો કેવળ અર્થવાદ છે. ॥ ૩૯ ॥

પ્રાયણીય અને આતિથ્ય ઇષ્ઠ્યો શંકુ અને ઇષ્ઠ કર્મ કર્માં

પછી સમાપ્ત થાય છે. એ અવિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પ્રતિષેધાર્થવત્વાદ્યોત્તરસ્ય પરસ્તાત્ પ્રતિષેધઃ સ્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિષેધાર્થવત્વાત્) પ્રતિષેધ સાર્થક થતો હોવાથી. (ઉત્તરસ્ય પરસ્તાત્)
દ્વિતીય આદિપદ્ય સંબંધી ॥ ૧૯૫ના કર્મોનો (પ્રતિષેધ. સ્વાત્) પ્રતિષેધ થાય છે.

બાવાર્થ :—દશપૂર્ણમાસયોઃ એકઃ શંકુ, ગાર્હપત્યે પરઃ પર્વામિદાદ્યં શ્રૂયતે ।
આ વાક્યથી બે શંકુ અને બે ઇષ્ઠ સમજાય છે. આમાં પછીના શંકુની ઉત્તરમાં જે કર્મો
કરવાના હોય છે તેનો પ્રતિષેધ થાય છે. એમ માનવાથી પ્રતિષેધ સાર્થક થતો થયે છે. ॥ ૪૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રાતેર્ધા પૂર્વસ્ય ઘચનાદતિક્રમઃ સ્વાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પૂર્વસ્ય પ્રાતેઃ) પ્રથમ શંકુ વખતે પ્રાયણી સમાપ્ત કરવાની
પ્રાપ્તિ છે. (ઘચનાત્) વચનથી (અતિક્રમઃ સ્વાત્) નહીં તે શંકુનો અતિક્રમ થાય છે.

બાવાર્થ :—પ્રથમ શંકુરાકની પ્રથમ પ્રાપ્તિ થાય છે માટે ત્યાં જ સમાપ્તિ કરવી
જોઈએ, બે પ્રથમ શંકુવાકે સમાપ્તિ ન કરવામાં આવે તો પ્રથમનો અતિક્રમ કરવામાં કોઈ
પ્રમાણ નથી અને એમ કરવાથી શંકુનો ૧૫ અતિક્રમ થાય છે. માટે પ્રથમ શંકુવાક પછી રજા
પછી બીજા અંકની સમાપ્તિ જ કરવી જોઈએ. ॥ ૪૧ ॥

પ્રતિષેધસ્ય સ્થર યુવત્પ્રયાત્ તસ્ય ચ નાન્યદેશત્વમ્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિષેધસ્ય સ્થરયુવત્પ્રયાત્) પ્રતિષેધ કર્માંનુક્રમમાં ત્વરા જ ચલતો હોય થી.
(તસ્ય ચ નાન્યદેશત્વમ્) શંકુશબ્દ અન્યદેશત્વ નથી.

બાવાર્થ :—જે પ્રતિષેધ છે તે તો માત્ર કર્મની ત્વરા થયે છે. અર્થાત્ પદા અંગેનું
અનુક્રમ કરી જલ્દી સમાપ્ત કરો. બીજા શંકુવાકનું મંદલુ મંદુ નથી અર્થાત્ બીજા શંકુવાક
વખતે કર્મની સમાપ્તિ ન કરવી ૧૫ શંકુવાક વખતે જ કરવી એજ અધિશયોનો બાવ
છે. ॥ ૪૨ ॥

પડપસદઃ ઇત્યાદિ વાક્યથી અપૂર્વ ઉપસત્કર્મનું વિધાન છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઉપસત્તુ ચાવદુષ્કર્મકર્મ સ્યાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(ઉપસત્તુ) ઉપસત્કર્મમાં (ચાવદુષ્કર્મ) અતિદેશ શાસ્ત્રી પ્રાપ્ત અપૂર્વ કર્મ કરવું (કર્મ સ્વાત્) પ્રતિષેધ પ્રવાળદિનું અનુષ્ઠાન ન કરવું.

ભાવાર્થ :—અપ્રવાજાસ્તા જનનુચાજઃ આ વાક્યથી પ્રવાજ અને અનુચાજોનો નિષેધ થાય છે. માટે એ નિષેધ કર્મનો ત્યાગ કરી અતિદેશ શાસ્ત્રી પ્રાપ્તબીજા અર્થાં કરવા. ॥ ૪૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સ્ત્રીવેળ લાગુણ્યવાત્ શોષપ્રતિષેધઃ સ્યાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(લા) અથવા (સ્ત્રીવેળ) સ્ત્રી વાક્યથી આધારનું વિધાન થાય છે માટે તે પશુ કરવું. (લાગુણ્યવાત્ શોષપ્રતિષેધ સ્યાત્) અશુભ હોવાથી બાળોનો પ્રતિષેધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—સ્ત્રીવેળ = સ્ત્રીવેળ લાગુણ્યમાપત્યતિ આ વાક્યથી આધારનું અનુષ્ઠાન કરવું. જેટલાનો ઉપદેશ થયો હોય તે બધાનું અનુષ્ઠાન કરવું. માત્ર પ્રતિષેધ પદાર્થનો ત્યાગ કરવો. ॥ ૪૪ ॥

અપ્રતિષિદ્ધ યા પ્રતિષિદ્ધ પ્રતિપ્રસવત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (અપ્રતિષિદ્ધ) અપ્રતિષિદ્ધ અપૂર્વ કરવું (પ્રતિષિદ્ધ) પ્રતિષેધ કરીને (પ્રતિપ્રસવત્) પ્રતિપ્રસવ હોવાથી અર્થાત નિષેધનો નિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેનો પ્રતિષેધ થયો હોય તેનો ત્યાગ કરી અપૂર્વ કરવું. નાન્યામાદુર્તિ પુરસ્તાગ્રહવાત્ આનાથી ઉપસદ્દ હોમ કર્યા પહેલાં હોમસામાન્યનો નિષેધ છે પછી દુર્વેળ લાગુણ્યમાપત્યતિ આ વાક્યથી પ્રતિપ્રસવ થાય છે તેથી શોષનો પ્રતિષેધ નથી માટે આધાર એક વાક્ય બંધ નથી ॥ ૪૫ ॥

અનિગ્યા યા શોષસ્ય મુખ્યદેવતાનમીગ્યાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (શોષસ્ય અનિગ્યા) અપૂર્વમાત્ર પ્રાકૃત હોમો કરવા નહિ. (મુખ્યદેવતાનમીગ્યાત્) મુખ્ય આદુતિઓમાં અગ્નિ સિવાય બીજી આદુતિઓના પ્રાથમ્યનો નિષેધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અપૂર્વમાત્ર પ્રાકૃત હોમનું અનુષ્ઠાન કરવું નહિ. કારણકે પ્રાકૃત હોમ કરવામાં આવે તો સ્ત્રીવેળ લાગુણ્યમાપત્યતિ આ વાક્ય બંધ પડે છે. અગ્નિ, સોમ અને વિષ્ણુ દેવતાક આદુતિઓમાં અગ્નિ દેવતાક આદુતિ સિવાય બીજી આદુતિ પ્રથમ હોતી નથી. ॥ ૪૬ ॥

અવબૃથનું અપૂર્વત્યાગિકરણ.

અવબૃથે વર્ધિયઃ પ્રતિષેધાત્કેયકર્મ સ્યાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(અવબૃથે) અવબૃથમાં (વર્ધિયઃ પ્રતિષેધાત્) અર્ધિય યાગનો પ્રતિષેધ કરવાથી (કેયકર્મ સ્યાત્) બાકી કર્મ અતિદેશ શાસ્ત્રી પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—અવભયમાં અપવર્હિયઃ પ્રવાજાન્ યજતિ આ વાક્યથી અહિર્વાગ સિવાય શેષ કર્મ અતિદેશ શાસ્ત્રથી કર્તવ્ય તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. અહિર્ સિવાય બીજાં બધાં ન પ્રાકૃત કર્મ અતિદેશ શાસ્ત્રને આધારે કરવા બોધજે. ॥ ૪૭ ॥

જાજ્યમાગયો ઘાં ગુણત્વાત્ શેષપ્રતિષેધઃ સ્યાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (જાજ્યમાગયોઃ ગુણત્વાત્) આજ્ય ભાગોનું ગુણત્વ તરીકે અવશ્ય થતું હોવાથી (શેષપ્રતિષેધઃ સ્યાત્) બાકીના શેષ કાર્યોના પ્રતિષેધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—આજ્ય ભાગ આદુતિભાગનું શેષ તરીકે કર્તવ્ય હોવાનું અવશ્ય થાય છે માટે તે સિવાય બીજાં શેષ કર્મ ન કરવાં એવું પ્રતીત થાય છે. ॥ ૪૮ ॥

પ્રવાજાનાં ત્વેકદેશપ્રતિષેધવાક્યશેષત્વં

તસ્માન્નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(ત્વ) પણ (પ્રવાજાનામ્ એકદેશપ્રતિષેધ વાક્યશેષત્વમ્) પ્રવાજોમાં અહિર્ વાગ એક ભાગ છે. તેને પ્રતિષેધ થવાથી બાકીનાનું વિધાન યજ્ઞ શક્યું નથી. (તસ્માત્) માટે (નિત્યાનુવાદઃ સ્યાત્) આજ્ય ભાગાદુતિ કે જે અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે તે નિત્યાનુવાદ માત્ર છે.

ભાવાર્થ :—અહિર્વાગ પ્રવાજોને એક ભાગ છે, તેના નિષેધથી બાકીના અંગોની પ્રતિ પતી નથી. માટે જાજ્યમાગયો યજતિ આ નિત્યાનુવાદ છે.

જાજ્યમાગયો પ્રહ્નં નિત્યાનુવાદો વા ગૃહમેધીયવત્સ્યાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(જાજ્યમાગયોઃ પ્રહ્નમ્) આજ્યભાગોનું મદ્ય (નિત્યાનુવાદઃ) નિત્યાનુવાદ (વા) નથી. અગ્ર વા શબ્દો નમ્યેં અહીં વા શબ્દ નિશ્ચયક છે. (ગૃહમેધીયવત્સ્યાત્) ગૃહમેધીયવત્ છે.

ભાવાર્થ :—અહીં આજ્યભાગોનું મદ્ય એ નિત્યાનુવાદ અર્થે અર્ધવાદ નથી. પણ અહિર્વાગ વાગ સિવાય બીજાં પ્રવાજોનું વિધાન થાય છે. માટે અપૂર્વ અવશ્યપણું, વિધાન છે. ॥ ૫૦ ॥

વાજપેય આદિ વિઠ્ઠિતિ યાજ્ઞોમાં વૈકલ્પિક પ્રાકૃત પદાર્થોમાંના કોઈ

એકની ફરીથી શ્રુતિ થાય છે તેનું નિયમ વિધાન છે

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વિરોધિના મેઘધૃતી નિયમઃ સ્વાદ્ પ્રહ્નસ્વાર્થ-

ધત્વાન્છરણ ધૃતિતો વિશિષ્ટત્વાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(વિરોધિનામ્ મેઘધૃતી) પ્રકૃતમાં વિરોધિતમાંના કોઈપણ એક પદાર્થનું અવશ્ય થાય તે (નિયમઃ) નિયમ વિધિ (સ્વાત્) થાય છે. (પ્રહ્નસ્ય અર્થવત્તાત્) મદ્યથા અર્થવાગું હોવાથી (ધૃતિતો વિશિષ્ટત્વાત્) પ્રશસ્તિ પ્રત્યજ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—શરદિ ઘાતપેદન સ્વારાગ્યકામો યજેત । આ વાક્યથી વિદ્યુતિશ્રુત વાગ્યેય માનનું વિધાન થાય છે. તેમાં જે ચૂપ હોય છે તે ખાદિનો દેવો એક એ બૃહત્ જ પદ હોયું એક એ. પુરુષાણ જવનો જ દેવો જોત એ. એ પ્રમાણે માનવાથી છારિ યુગો ભવતિ વજેરે વચનો સાર્થક થાય છે નહીં તો અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત એ ગદ્યા નિરર્થક થઇ જાય. ઉક્ત વાક્યોથી વિદિત ચણેલા ચૂપખાદિ પ્રાપ્ત પલાય ચૂપ આદિનો બાધ કરે છે. જામવં વર્દિમંવતિ આ વાક્યથી જેમ શરોથી અર્ધિનો બાધ થાય છે તેમ ઉપરના રથગમાં પણ સમજવું. ॥ ૫૧ ॥

કનવપદેદાકેતિ ચેત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(કનવપદેદાત્ ન ક્વિતિ ચેત્) બન્નેનો અતિદેશ થતો હોવાથી ને એરી રાંધા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—અતિદેશ શાસ્ત્ર આદિર અને પલાય બન્નેને પ્રાપ્ત કરવા કહે છે તો પછી આદિર પલાયનો બાધક કેવી રીતે થઇ શકે ! તે જ પ્રમાણે બીજા પદર્થોમાં પણ રાંધા ઉઠાવી શકાય છે. ॥ ૫૨ ॥

કરેવ્યરીતિ ચેત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(કરેવ્ય બલિ ક્વિતિ ચેત્) બન્નેનો અતિદેશ થતો હોવા છતાં બન્ને કરના હોય તો શરમાં પણ એમ થતું એક એ.

ભાવાર્થ :—આદિર અને પલાય બન્ને અતિદેશ શાસ્ત્ર પ્રાપ્ત થતા હોય અને તેમાં બાધ બાધ કાચ ન હોય તો શરમાં પણ એમ થતું એક એ, અર્થાત્ જગત્ત વર્દિમંવતિ આ ઉપર પણ શરોથી અર્ધિની નિરૂતિ ન થતી એક એ.

વિરોધ્યપ્રહણાત્તથા શરેષ્ઠિતિ ચેત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વિરોધ્યપ્રહણાત્) વિરોધિપદાર્થનું મહત્ત્વ ન થતું હોવાથી (કરેવ્ય તથા ક્વિતિ ચેત્) શરમાં એમ મારી શકાય, એ એમ કહેવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—શરેમાં કોઇપણ હોય જણાતો નથી. જ્યાં શરનામનું બાધ મહત્ત્વ કરવાનું કહ્યું હોય ત્યાં કુરોની નિરૂતિ થઇ શકે છે. વિરોધિ શરોનો અગિયાર કર્યા પછી કુરોનું અંગ તરીકે મહત્ત્વ થઇ શકે નહિ માટે ત્યાં તો કુરોની નિરૂતિ થઇ શકે છે. ॥ ૫૪ ॥

તયેત્તદ્દિમન્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(તય) તે પ્રમાણે (દ્વરસિમ્) બીજા પદર્થોમાં પણ માનવું એક એ.

ભાવાર્થ :—એ શરોનો અગિયાર કરવાથી કુરોનો બાધ મારી શકાતો હોય તે આદિરના અગિયાર થવા પછી પલાયનો બાધ થતો એક એ બન્નેમાં એક પાત્રો જ ન્યાય છે. ॥ ૫૫ ॥

શ્રુત્યાનર્થક્યમિતિ चेत् ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(શ્રુત્યાનર્થક્યમ્ इति चेत्) એમ માનવાથી શ્રુતિ નિરર્થક યદ્ય અથ છે એવી સંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—જો આદિચી પદ્ધતિનો આધ યાચ તો અતિદેશ શાસ્ત્ર નિરર્થક થઈ અથ, કારણ કે અતિદેશ શાસ્ત્ર તો જાનેને પ્રાપ્ત કરાવે છે. ॥ ૫૬ ॥

ग्रहणस्यार्थवत्त्वादुभयोरप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(ગ્રહણસ્ય અર્થવત્ત્વાદ્) ગ્રહણ શાસ્ત્ર અર્થવાળું હોવાથી (ઉભયોઃ) જાનેની(અપ્રતિપત્તિઃ સ્વાત્) પ્રાપ્તિ યદ્ય થકે નહિ.

ભાવાર્થ :—જો આદિચી યુગો મર્ચત ધત્યાદિ શાસ્ત્ર સાર્થક હોવાથી પદ્ધતિ અને અદિર જાનેની પ્રાપ્તિ હોય થકે નહિ. જો જાનેની પ્રાપ્તિ હોત તો જોઈક શાસ્ત્રથી તેની પ્રાપ્તિ હની જ તો ૧૫ની આદિચી વિધાન શા માટે કહ્યું ? માટે આદિર પદ્ધતિનો નિવર્તક છે. ॥ ૫૭ ॥

કામ્ય ઇષ્ટિઓમાં પ્રાકૃત દ્રવ્ય દેવતાની નિવૃત્તિ છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

सर्वासां च गुणानामर्थवत्त्वाद् ग्रहणमप्रवृत्ते स्यात् ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(સર્વાસાં ચ) સર્વ કામ્યેષ્ટિ સંબંધી જોઈના અર્થવત્ વિધિઓની (ગુણાનામ્ અર્થવત્ત્વાદ્) અને ગુણોની અર્થવત્તા હોવાથી (અપ્રવૃત્તે) અતિદેશ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત દ્રવ્ય દેવતામાં આકાંક્ષા ન હોવાથી (ગ્રહણં સ્યાત્) વિવૃત્તિમાં કહેલા દ્રવ્ય દેવતાનું ગ્રહણ થાય છે.

ભાવાર્થ :—કામ્યેષ્ટિઓમાં વિકૃતિમાં કહેલા દ્રવ્ય અને દેવતાનું ગ્રહણ થાય છે. પ્રાકૃતગત દ્રવ્ય દેવતાઓનું કામ્યેષ્ટિમાં ગ્રહણ થઈ નથી. પ્રાકૃત દ્રવ્ય દેવતા સાથે વિકૃતિના દ્રવ્ય દેવતાનો વિરોધ તથા સમુચ્ચય પણ નથી. ॥ ૫૮ ॥

अधिकं स्यादिति चेत् ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ :—(અધિકં સ્યાત્) સમુચ્ચય અથવા વિરોધ થાય છે. (ઇતિચેત્) જો એવી સંકા કરવામાં આવે તો ? આવું સમાચારન આગમના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૯ ॥

सार्थमायात् ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (સાર્થમાયાત્) આકાંક્ષા ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિકૃતિમાં કહેલા દ્રવ્ય અને દેવતાથી આકાંક્ષા નિરત થાય કે માટે પ્રાકૃત દ્રવ્ય દેવતામાં આકાંક્ષા રહેતી નથી અને તેનું કામ્ય ઇષ્ટિમાં ગ્રહણ થઈ નથી. ॥ ૬૦ ॥

આદિર યૂષ્મતા નિયમનું અધિકરણ.

તથૈકાર્યચિકારે પ્રાપ્તસ્યામવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તૌ હિ વિરુદ્ધઃ સ્વાત્ ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે જ પ્રમાણે (એકચયિકારે) એક જ દુઃખતાના આદિર દુઃખ અને ઉદુઃખર દ્રવ્ય વિધિમાં (પ્રાપ્તસ્યામવૃત્તિ) પ્રાપ્ત આદિરની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. (પ્રવૃત્તૌ હિ વિરુદ્ધઃ સ્વાત્) કારણ કે પ્રવૃત્તિ થાય તો વિરુદ્ધ માનવો પડે.

ભાવાર્થ :—વિવૃત્તિમાં અને પ્રવૃત્તિમાં બે વિરુદ્ધ દ્રવ્યોનું વિધાન હોય તો વિવૃત્તિમાં પ્રાપ્ત દ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. જો વિરુદ્ધ પ્રાપ્ત દ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ માનવામાં આવે તો વિવૃત્તિમાં કહેલા દ્રવ્ય સાથે વિરુદ્ધ માનવો પડે, માટે જો વિવૃત્તિ ઉદુઃખરનું વિધાન હોય તો તેમાં પ્રાપ્ત આદિર યૂષ્મતા પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ॥ ૬૧ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

યાવદ્વૃત્તૌતિ ચેત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(યાવદ્વૃત્તૌ) જોત્યું અવધિ યાવ તોટું મહત્ત્વ ક વું (હતિ ચેત્) એ એવી થઈ કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—અતિદેશ શાસ્ત્રી પ્રવૃત્તિમાં જે પ્રત્ત યાવ તે અને વિવૃત્તિમાં પ્રત્યક્ષ મુત્ત થતું હોય તે, એ જાનેને સમુચ્ચય કરવો. અર્થાત્ આદિર અને ઉદુઃખર જાનેનું મહત્ત્વ કરવું. ॥ ૬૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

જ પ્રવૃત્તાવશ્યદ્વ્યાત્ ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(જ) નહિ (પ્રવૃત્તૌ) પ્રવૃત્તિ અને વિવૃત્તિમાં કહેવાં જાનેને પદાર્થોનું મહત્ત્વ કરવાનું (અવશ્યદ્વ્યાત્) શાસ્ત્રવિધિ નથી.

ભાવાર્થ :—પ્રાપ્ત અને વૈષ્ટ પદાર્થોનું એક સાથે મહત્ત્વ કરવું એ શાસ્ત્ર વિધિ નથી. અર્થાત્ આદિર યૂષ્મતા અને ઉદુઃખર યૂષ્મતા જાનેનું એક સાથે મહત્ત્વ થતું નથી વિરુદ્ધ અને સમુચ્ચય માનવામાં શાસ્ત્ર પ્રમાણ નથી. ॥ ૬૩ ॥

જેને પ્રાપ્તવર્ચસૂની કલ્પા હોય તેણે શ્રીકૃષ્ણે જ યાગ કરવો.
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

ચિકૃતે ત્વનિયમઃ સ્વાત્ પૃષ્ઠદાગ્ન્યવદ્મહનસ્ય

ગુણાર્યત્વાદુમયોષ્ઠ પ્રદિષ્ટવાદુગ્નસાત્

યદેતિ સ્વાત્ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(ચિકૃતે) જો અનિયમ સ્વાત્ વિવૃત્તિમાં દરે વિદ્યમાના નિયમ નથી. (પૃષ્ઠદાગ્ન્યવત્, પૃષ્ઠદાગ્ન્ય વેદે) મહનસ્ય ગુણાર્યત્વાત્) શ્રીકૃષ્ણે યુષ્માર્ હોવાથી (ઉમયો પ્રદિષ્ટવાત્) મોદક શાસ્ત્રી જાને પ્રાપ્ત થત હોવાથી. (ગુણદાગ્ન્ય વદા હતિ સ્વાત્) જે વખતે શ્રીકૃષ્ણ યુષ્મા વિધાન શાસ્ત્ર પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યારે મવરત્તની પ્રવૃત્તિને બાધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નયે મૃદ્વપતયે પુરોડાશ મણાકપાલં નિર્વપતિ કૃષ્ણાનાં ત્રીજોળામ આ વાક્યથી ત્રીદિથી યાગ કરવાનું વિહિત છે. પ્રકૃતિમાંથી યવોથી પણ યાગ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. માટે વિદ્યેયથી બન્યેથી અર્થાત્ ત્રીદિથી આ યવથી પણ યાગ કરવો એવું સંકેત થાય છે. કારણ કે ત્રીદિ તો માત્ર મુણાર્થ છે. ત્રીદિથી જ યાગ કરવો એવો કોઈ નિયમ બંધાતો નથી. પૃથ્વીનાથી જેમ આગન્ય મુણુવિધિ માટે છે તેમ અહીં પણ ત્રીદિ મુણુવિધિ માટે છે ત્યારે ત્રીદિ સાત્ર પ્રવર્તતું હોય ત્યારે જ વરસાત્ર પણ પ્રવૃત્ત થાય છે એટલે કે યવ અને ત્રીદિનો વિદ્યેય છે' આનું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૬૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પેકાર્પ્યાદ્ વા નિયમ્યેત શ્રુતિતો વિશિષ્ટયાત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પેકાર્પ્યાત) એક પ્રયોજન હોવાથી (નિયમ્યેત) નિયમ વિધિ છે. (શ્રુતિ) પ્રત્યક્ષ શ્રવણ હોવાથી. (વિશિષ્ટયાત્) આનુમાનિક વરસાત્ર કરનાં પ્રતેક્ષ સાત્ર બળવાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ત્રીદિ તથા યવનું પ્રયોજન તો પુરોડાશ ૨૫ એક જ છે. બેમાંથી એકથી પુરોડાશ થવાથી બીજું દ્રવ્ય પ્રદક્ષ કરવાની જરૂર નથી. યવ તો એ દક્ષ સાત્રથી અર્થાત્ અતિદેશ સાત્ર ૧ પ્રાપ્ત થતા હોવાથી તે આનુમાનિક છે અને ત્રીદિનું તો વિદ્યુતિર્મા પ્રત્યક્ષ વિધાન હોવાથી તે પ્રત્યક્ષ છે. અનુમાન કરતાં પ્રત્યક્ષ બળવાન હોવાથી ત્રીદિથી જ યાગ કરવો એકમે. ॥ ૬૫ ॥

વિરોધિત્યાચ્છ લોકવત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (વિરોધિત્યા) ૫૨૨૫૨ વિરોધ હોવાથી પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહિ (લોકવત્) બ્વરહારના દર્શાતથી પણ એ સમજી શકાય છે.

ભાવાર્થ :—જે ૫૨૨૫૨ વિરોધી હોય તેની એક સાથે પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહિ. એ તો સોઠ દર્શાતથી પણ સમજી શકાય છે. ॥ ૬૬ ॥

ક્ષતોચ્છ તદ્વુજયાત્ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (ક્ષતોઃ) ડગુનો (તદ્વુજયાત્) તેના મુણુ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ડગુનો સંબંધ દુકલ અને ડુણુ ત્રીદિની સાથે હોવાથી ત્રીદિથી જ યાગ કરવો એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૬૭ ॥

વિરોધિનાં ચ તત્ત્વૃતાયશ્ચત્વાદિકલ્પઃ સ્થાત્ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (વિરોધિનાં તત્ત્વૃતાય) વિરોધીઓમાંના કોઈ એકનું સ્વરણ થાય તો (ચત્વાદિકલ્પ) અતિદેશ સાત્રથી પ્રાપ્ત (ચત્વાદિકલ્પ) પ્રત્યક્ષ ચિદ્ધિ ૧ હોવાથી (ચિત્ત્વૃતાય) વિદ્યેય માનવો એ અન્યાય છે.

હોવાથી અતિદેશ શાસ્ત્ર પ્રાપ્તિ ક્ષમ્ય સાથે નિઃકલ્પ માનવો એ અન્યાય છે. ॥ ૬૮ ॥

પૃથક્કાલે સમુચ્ચયાદૃ પ્રહણસ્ય ગુણાર્થત્વમ્ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(પૃથક્કાલે) પૃથક્કાલમાં (સમુચ્ચય) સમુચ્ચય હોવાથી (પ્રહણસ્ય) આત્મ્યપ્રદશ્ય (ગુણાર્થત્વમ્) ગુણાર્થક છે.

હોવાથી :—પૃથક્કાલ સ્થળમાં તો આત્મ્ય પ્રદશ્ય દર્શિ સાથે સંબંધ બાંધવા માટે છે. માટે ત્યાં દર્શિ સાથે આત્મ્યનો વિરોધ નથી, આત્મ્ય અને દર્શિનો સમુચ્ચય પૃથક્કાલમાં થઈ છે. ॥ ૬૯ ॥

ઋત્યન્તરે ઘાટકયાયત્વાત્ કર્મભેદાત્ ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(ઋ) અથવા (ઋત્યન્તરે) દર્શપૂર્ણમાસમાં (કર્મભેદાત્) કર્મ બિન્ન હોવાથી (ઘાટકયાયત્વમ્) વિરોધિ હોવાથી.

હોવાથી :—દર્શપૂર્ણમાસમાં ચતુરવત્ અને પંચવત વિરોધિ હોવાથી ભોક્તૃવત્ એ ન્યાયનો પ્રસર થતો નથી. ॥ ૭૦ ॥

પચ્ચ અવતત્ત્વં અધિકરણ. યથાશ્રુતીતિ ચેત્ ॥ ૭૧ ॥

પદાર્થ :—(યથાશ્રુતિ) એટલે (ચેત્) કોઈ દર્શિમાં પચ્ચ-અવતત્ત્વ પ્રવચ્ચ હોય તો શ્રુતિ પ્રમાણે કાર્ય કરવું.

હોવાથી :—કોઈપણ દર્શિ વિરોધિ પચ્ચ-અવતત્ત્વ વિધાન હોય તો અર્થાત્ પચિ વખત અવધાન કરવાનું વિધાન હોય તો તે શ્રુતિ પ્રમાણે કરવું. ચતુરવત્ કોઈમાં અને કોઈમાં પચાવત્ શ્રુતિ પ્રમાણે કરવું. ॥ ૭૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ન ચોદનેકત્વાત્ ॥ ૭૨ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ, (ચોદનેકત્વાત્) એક જ વિધાન હોવાથી.

હોવાથી :—વિશિષ્ટ દર્શિ અને સામાન્ય બીજા દર્શિઓમાં એક જ વિધાન હોવાથી અર્થાત્ દર્શિના અંગમાં પચાવત્તત્ત્વ જ અનુજાન કરવું. ॥ ૭૨ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमोमांसामाष्ये दशमाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

અથ દશમાધ્યાયસ્ય અષ્ટમઃ પાદઃ

પ્રદેશ અને અનારભ્યવિધાનમાં નિષેધનું પર્યુદાસત્વ છે.

એ આધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રતિષેધઃ પ્રદેશેનારભ્યવિધાને પ્રાસપ્રતિષિદ્ધત્વાદિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ :—(પ્રતિષેધઃ) પ્રતિષેધ (પ્રદેશે) એક શાસ્ત્રી પ્રાપ્ત તથા (અનારભ્ય-
વિધાને) જે યજમાને ઇત્યાદિ વિધાનમાં (પ્રાસપ્રતિષિદ્ધત્વાદિ) પ્રત્યક્ષ અને અતિદેશ શાસ્ત્રી પ્રાપ્તને
પ્રતિષેધ હોવાથી (વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિકલ્પ થાય છે.

ભાવાર્થઃ :—મહાપિતૃયજ્ઞમાં નર્પેયં વૃજીતે આ પ્રમાણે વરણનો નિષેધ છે, તથા
અનારભ્ય મળતિમાં જે યજમાન કરોતિ નાનૂયાજેષુ અહીં પણ નિષેધ છે. અતિદેશ શાસ્ત્રી
પ્રાપ્તિ છે, મહાપિતૃયજ્ઞને સજેત પ્રઠ્ઠિત્વ પ્રકૃતિ પ્રમાણે મહાપિતૃયજ્ઞથી માત્ર કરવે એમ લખ્યું છે.
આથી પ્રાપ્તિ અને પ્રતિષેધ બન્ને પ્રમાણવાળા છે માટે વિકલ્પ માનવો જોઈએ. ॥ ૧ ॥

અર્થપ્રાસવદિતિ ચેત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ :—(અર્થપ્રાસવત્) અર્થ પ્રાપ્ત પેઠે (ફિ ચેત) જો એમ જાનવામાં આવે તે.

ભાવાર્થઃ :—જેમ વિષ ન મહાયિત્વમ્, આ અર્થમાં 'વિષ ખાતું અને ન ખાતું'
આનો વિકલ્પ માનવામાં આવતો નથી તેમ ઉક્ત સ્થળમાં વિકલ્પ ન માનવો જોઈએ, નિષેધ જ
માનવો જોઈએ. ॥ ૨ ॥

ન તુલ્યત્વાદુભયં શબ્દલક્ષણમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થઃ :—(ન) નહિ (તુલ્યત્વાત) સમાન હોવાથી (તુભયમ્) બન્ને (શબ્દલક્ષણમ્)
શબ્દથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થઃ :—કેવળ પ્રતિષેધ જ માની શકાય નહિ. કારણ કે પ્રાપ્તિ પણ શબ્દથી જ
પ્રાપ્ત થાય ॥ અને પ્રતિષેધ પણ શબ્દથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રતિષેધ પ્રતિષેધ પ્રાપ્તે અને પ્રતિષેધોડપિ
પ્રાપ્તિ પ્રાપ્તવાન આ પ્રમાણે શાસ્ત્ર શાખામાં લખ્યું છે. બધારે બન્ને શબ્દથી જ પ્રાપ્ત થાય છે
તો બન્ને પ્રમાણ માનવા જોઈએ એટલે વિકલ્પ જ માનવો યોગ્ય છે. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અપિ તુ વાયવરોષઃ સ્યાત્ અન્યામ્યત્યાજ્ઞ

વિકલ્પસ્ય વિધીનામેકદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થઃ :—(અપિ તુ) આ બન્ને શબ્દો પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ સ્તથા છે. (વાયવરોષઃ
સ્યાત્) વાયવ રોષથી પ્રતિષેધ જ માનવો જોઈએ (વિકલ્પસ્ય અન્યામ્યત્યાજ્ઞ) વિકલ્પ માનવો
એ અન્યાય છે. (વિધીનામ્ એકદેશઃ સ્યાત્) વિધિના એક ભાગમાં નિષેધનો સંબંધ છે.

ભાવાર્થઃ :—આર્યવરણમિષં પ્રઠ્ઠિત્વ અર્થમ્ એટલે આર્યે વરણ સિવાય બીજું નહું
કર્મ પ્રકૃતિ પ્રમાણે કરવું. તથા અન્યામ્યતિસ્તેષુ જે યજમાન ફિ વપ્તમ્ અનુમાન સિવાય

અથ દશમાધ્યાયસ્ય અષ્ટમઃ પાદઃ

પ્રદેશ અને અનારભ્યવિધાનમાં નિષેધર્થ પશુદાસ્ય છે.

એ આધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રતિષેધઃ પ્રદેશેઽનારભ્યવિધાને પ્રાસપ્રતિવિદ્વત્પ્રાદિક્કલ્પઃ સ્વાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ :—(પ્રતિષેધઃ) પ્રતિષેધ (પ્રદેશે) એક શાસ્ત્રી પ્રાપ્ત તથા (અનારભ્યવિધાને) યે ચગમહે ઇત્યાદિ વિધાનમાં (પ્રાસપ્રતિવિદ્વત્) પ્રત્યક્ષ અને અતિદેશ શાસ્ત્રી પ્રાપ્તને પ્રતિષેધ હોવાથી (વિકલ્પઃ સ્વાત્) વિકલ્પ થાય છે.

ભાવાર્થઃ :—મહાપિતૃયજ્ઞમાં ગર્વેષ્ઠં વૃણોતિ આ પ્રમાણે વર્ણવેલો નિષેધ છે, તથા અનારભ્ય વ્યવસ્થામાં ચે ચગમહં કરોતિ નાનુવાજેષુ અર્થી પશુ નિષેધ છે. અતિદેશ શાસ્ત્રી પ્રાપ્તિ છે, મહાપિતૃયજ્ઞેન વજ્રેત પ્રહૃતિવત્ પ્રહૃતિ પ્રમાણે મહાપિતૃયજ્ઞથી યાગ કરવો એમ લખ્યું છે. આથી પ્રાપ્તિ અને પ્રતિષેધ બન્ને પ્રમાણવાળા છે માટે વિકલ્પ માનવો જોઈએ. ॥ ૧ ॥

અર્થપ્રાસવદિતિ ચેત ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ :—(અર્થપ્રાસવત્) અર્થ પ્રાપ્ત થેટ (હૃતિ ચેત) તે એમ માનવામાં આવે તે.

ભાવાર્થઃ :—જેમ કિયં ન અણયિતઞ્યમ્, આ અર્થમાં ' વિષ ખાતું અને ન ખાવું ' આવો વિલ્પ માનવામાં આવતો નથી તેમ ઉક્ત સ્થળમાં વિલ્પ ન માનવો જોઈએ, નિષેધ જ માનવો જોઈએ. ॥ ૨ ॥

ન તુલ્યતાદુમયે શબ્દલક્ષણમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થઃ :—(ન) નહિ (તુલ્યતાત્) સમાન હોવાથી (ડુમયઃ) બન્ને (શબ્દલક્ષણમ્) શબ્દથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થઃ :—કેવળ પ્રતિષેધ જ માની શકાય નહિ. કારણ કે પ્રાપ્તિ પણ શબ્દથી જ પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રતિષેધ પણ શબ્દથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રતિષેધ પ્રતિષેધ પ્રતિષેધ અને પ્રતિષેધોદ્ધિ પ્રતિષેધ પ્રતિષેધ આ પ્રમાણે ચાતુર ભાષ્યમાં લખ્યું છે. ભારે બન્ને શબ્દથી જ પ્રાપ્ત થાય છે તે બન્ને પ્રમાણ માનવા જોઈએ એટલે વિકલ્પ જ માનવો જોઈએ. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અપિ તુ વાનપરોષઃ સ્વાત્ અન્યાધ્યત્વાદ્

વિકલ્પસ્ય વિધીનામેકદેશઃ સ્વાત્ ॥ ૪ ॥

ગ્રીર્માન્તા એ વદાવહે એ પ્રમાણે કહેવું આ પ્રમાણે જે નૃત્ત ના પ્રયોગ થયો છે તેના અર્થ પદ્યુદાસ નિરૂપે તરીકે સમજાવે. અર્થાત્ ઉક્ત રમણે નિરૂપે માનવો નહિ પણ પદ્યુદાસ નિરૂપે માનવો. ॥ ૪ ॥

ન તૌ જ્ઞૌ વરોતિ આર્મા જે નૃત્ત પદ્યુદાસ નિરૂપે છે તે અર્થવાદ છે

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અર્થ્યે જ્ઞાયવાદઃ સ્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (જ્ઞાય) રાષ્ટ્ર પણ પ્રમાણથી પ્રાપ્તિનો અભાવ હોય તો (જ્ઞાયવાદઃ સ્વાત્) તે અર્થવાદ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—સૌમ્ય મર્મા અન્ન જ્ઞાને પ્રાપ્ત કસરત રાષ્ટ્ર પ્રમાણ નથી માટે તે નિરૂપે અર્થવાદ છે જેમકે ન તૌ જ્ઞૌ કરોતિ ન તોમેડવદે અર્થી સૌમ અન્નરમા જે ન થા નિરૂપે જ્ઞાય છે તે અર્થવાદ છે. ॥ ૫ ॥

અતિગતમાં ઘોડરીના જે નિરૂપે છે તે વિકલ્પ છે

એ અધિકરણનું સૂત્ર

શિષ્ટો ભુ પ્રતિપેષ સ્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(શિષ્ટો ભુ) રાષ્ટ્ર ખીન પ્રમાણથી પ્રાપ્તિ થતો હોય અને પત્રી (પ્રતિપેષઃ સ્વાત્) પ્રતિપેષ થતો હોય તો તે વિકલ્પ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—રાષ્ટ્ર પણ પ્રમાણથી પ્રાપ્તિ થઈ હોય અને પત્રી નિરૂપે પણ હોય તો ત્યાં વિષદ સમજાવે. જેમકે :—અતિગતે ઘોડકિનં શક્તિ કાતિગતે : અર્થી અતિગત પામમાં રૂબ પ્રમાણથી ઘોડરીનું રૂબ પણ જ્ઞાય છે અને પત્રી નિરૂપે પણ જ્ઞાય છે માટે અતિગત પામમાં ઘોડરી મળેનો વિષદ સમજાવે. ॥ ૬ ॥

“ અનાદુર્ભાવેર્જિત્તા ” આ ઠેકાણે આદુર્ભાવ સાથે જે નિરૂપે જ્ઞાય છે

તે અર્થવાદ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

ન ચેદર્થ્ય પ્રકલ્પયેત્પત્તસાધ્યર્થવાદઃ

સ્વાદાનર્થ્યકયાત્વસાધ્યર્થવાદઃ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(ન ચેદર્થ્ય પ્રકલ્પયેત્) અન્ન વિધેયનું વિધાન ન થતું હોય તો વિષદ માની શકાય. (અર્થ્ય) એ અન્નનું વિધાન હોય તો (અર્થવાદ સ્વાત્) વિદ્વિતનો અર્થ ॥૬ થાય છે. (પર સાધ્યર્થવાત્) પર સન્ના વિધાનથી સામર્થ્યથી (સાધ્યર્થવાત્) નિરૂપે જ્ઞાય થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં અન્નનું વિધાન ન હોય ત્યાં નિરૂપે વિષદ તરીકે હોય કે પણ જ્યાં અન્નનું વિધાન થતું હોય ત્યાં નિરૂપે અર્થવાદ તરીકે હોય છે. જેમકે આન્ન મયનમાં શ્રાણ

૫૫ છે કે જર્તિલયવાગ્વા વા જુહુવાદુ ગ્વોધુકયવાગ્વા વા, ન ગ્રામ્યાન પશૂન્ દિનસ્તિ નારણ્યાન્ સપો સ્વલ્લ અનાહુતયો વૈ જર્તિલાશ્ચ ગ્વોધુકાચેતિ અજક્ષીરેણ જુહોતિ इति જર્તિલયવાગ્વાદોનાં વિધિનિન્દાશ્રવણેન પૂર્વાધિકરણવદ્ વિકલ્પે પ્રાપ્તે મિદ્ધાન્તનાદ્. પ્રથમ જર્તિલ અને ગ્વોધુકનો યવાગ્વી હોમ કરવાનું કહ્યું છે પણ તેનો નિષેધ કયો છે, અને અજક્ષીર અર્થાત્ બકરીના દૂધથી હોમ કરવા બાધાબ્ધ અને જર્તિલની આહુતિને અનાહુતિ કહી છે. જર્તિલ એટલે જંગમી તથા. ગ્વોધુક એટલે જંગમી ધર્મ બા ઠેકાણે ને નિષેધ છે તે માત્ર અર્થવાદ છે અને તે બકરીના દૂધની પ્રશંસાજ કરે છે. આ પ્રમાણે અનાહુતિમાં પ્રતીત થતો નિષેધ અજક્ષીર દ્રવ્યનો અર્થવાદ છે. અર્થાત્ નિષેધ ઠેકા ઠેકાણે અર્થવાદ તરીકે પણ હોય છે. ॥ ૭ ॥

ત્રૈયમ્પ્રકાશિમાં અભિધારણુ અને અનાભિધારણુ અર્થવાદ રૂપે છે. એ અધિકરણુનું સૂત્ર.

પૂર્વેચ્ચ તુલ્યકાલત્વાત ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (પૂર્વે) પૂર્વના ન્યાયો સાથે (સમાનકાલત્વાત) સમન થોય શકેમ હોનાથી.

ભાવાર્થ :—ચાતુર્માસ્યેષુ ક્યન્નકમન્ત્રસંયોગેન ક્યન્નકનામકા એકગાઝા પુરોઢાશા વિહિતાઃ । તાન્પ્રકલ્પ શ્રૂયતે અભિધાર્યા અનભિધાર્યા इति મીર્માસન્તે જ્ઞસવાદિનઃ આધાને શ્રૂયતે હોતક્યમમિહોત્રં ન વા, इति મીર્માસન્તે જ્ઞસવાદિનઃ । इति અધિકરણમાહ આ પમાણે અર્થઅભાવના સંબંધથી અર્થઅભાવક પુરોઢાશા આદિ અભિધાર્યા છે કે અનભિધાર્યા, તથા આધાનમાં અચ્ચ થાય છે કે અભિધોત્ર હોમ કરવો કે ન કરવો ? અહીં ને નિષેધ બધાય છે તે પૂર્વ સૂત્રમાં કહેતાં ન્યાય પ્રમાણે નિષેધથી અર્થવાદ સ્થપાય છે. સ્વયં ત્વ્યો હોમ પ્રગ્લ્તઃ । યાગર ભાગ્ય. ઉક્ત નિષેધથી વૃષ્ટી હોમની પ્રશંસા પ્રતીત થાય છે એમ યાગર ભાગ્યમાં લખ્યું છે. ॥ ૮ ॥

આધાનમાં ઉપસાદ વિરૂદ્ધપ સૂચવે છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

ઉપવાદચ્ચ તદવત ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (ઉપવાદ) ઉપ દષ્ટથી ને વાદ છે અર્થાત્ ઉપગોતા વા એતસ્ય અમયો ભવન્તિ યદ્યગ્ન્યાયેયે જ્ઞસ સામાનિ ચાવન્તિ આ ઠેકાણે ને નિષેધ બધાય છે તે (તદવત) ચિદ્ધક તુ પ્રતિષેધ. તદવત એ સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વિરૂદ્ધપ છે.

ભાવાર્થ :—‘ ઉપવીત વા એતસ્ય અમયો ભવન્તિ યદ્યગ્ન્યાયેયે જ્ઞસ સામાનિ ચાવન્તિ ’ એટલે કે ને યજ્ઞ સામગાન કરે કે ત્યાં અગ્નિએ ચાલવા બધા છે. એટલે યજ્ઞ નામક હોતાને સામગાનનો અધિકાર નહીં એનો નિષેધ પ્રતીત થાય છે. એ નિષેધ વિરૂદ્ધને સૂચવે છે. ॥ ૯ ॥

પ્રતિષેધાદકર્મેતિ ચેત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :- (પ્રતિષેધાત્) પ્રતિષેધ હોવાથી (અકર્મ કૃતિ ચેત્) કર્મ નથી એવી ઠાંકા કરવામાં આવે તો.

હાવાર્થ :- ઉક્ત રચનામાં સામગ્રાની નિંદા પ્રતીત થાય છે. આટલે સામગ્રાન અકર્મ છે. જે નિદિન હોય તે કર્તવ્ય તરીકે ન ડોઈ રહે એ આવી ઠાંકા કરવામાં આવે તો, ઉપર આગ્રહના સૂત્રમાં જે, ॥ ૧૦ ॥

ન શબ્દપૂર્વેન્ચાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :- (ન) નહિ (શબ્દપૂર્વેન્ચાત્) સામગ્રાન તો કર્તવ્ય છે કારણ કે તેનું વિધાન છે.

હાવાર્થ :- સામગ્રાન તો કર્તવ્ય છે. રચંતર મન્થિયવતે આવીયમને । ન્મારે ગાદન-પત્રનું આધાન થાય ત્યારે રચંતર મામ ગાનું. આ મૂળ ધ્યક્ષ કરે એટલે ધ્યાનરૂપ અનિવર્યો ઉદ્ગ્રાતા સામગ્રાન કરે. હવે એક વચ્ચત તેનો નિષેધ પણ છે જેમકે ઉપર કહ્યું છે કે ઉપરીયા વા અતસ્ય અમ્વો અરમ્તિ વસ્ત્યાગ્યાપેયે યથા સામાનિ ગાયતિ આ ઉપરથી સામગ્રાનનો વિહર્ય માનવામાં આવે છે. જે વિધિવાક્ય છે તે અનુશાનને માટે છે અને ઉપરાંત છે તે ત્યાગને માટે છે. તસ્માદ્વ-શ્ચાંત્ર વિધિ વર્નચિત્તુનુપવાદઃ ॥ ૧૧ ॥

દીક્ષિતો ન દવાતિ હત્વાદિ એ નિષેધ છે તેનો અર્થ પર્યુદાસ છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. દીક્ષિતસ્ય દાનહોમપાકપ્રતિષેધેડવિશેષાત્
સર્વદાનહોમપાકનિષેધઃ સ્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :- (દીક્ષિતસ્ય) કુટુંબ દીક્ષા પામેલ વજમાનને (દાનહોમપાકપ્રતિષેધઃ) જે દાન, હોમ અને પાકનો પ્રતિષેધ છે તે (અવિશેષાત્) હોમ વિશેષ પ્રમાણુ નહીં હોવાથી (સર્વ-દાનહોમપાક નિષેધઃ સ્વાત્) બધાં જ માન હોમ અને પાકનો નિષેધ છે.

હાવાર્થ :- કુટુંબ દીક્ષા પામેલ વજમાનને દાન, હોમ અને પાક કરવાનો નિષેધ છે. આ નિષેધ કુટુંબજિ દાનાદિ અને અકુટુંબજિ દાનાદિનો પણ નિષેધ છે કારણ કે એવું હોમ પ્રમાણુ નથી કે જે કુટુંબજિ સંજ્ઞા ન હોય તેવાં જ દાન આદિનો નિષેધ છે માટે સર્વ-દાનાદિનો નિષેધ છે એમ સમજવું આવું પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું છે. ॥ ૧૨ ॥

બીજો પક્ષ. અકનુયુક્તામાં વા ધર્મઃ સ્વાત્ ક્તોઃ પ્રત્યક્ષશિષ્ટાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :- (વા) અથવા (અકનુયુક્તા વા ધર્મઃ સ્વાત્) કુટુંબ સાથે જેનો સંબંધ નથી એવાં દાન-આદિનો નિષેધ ધર્મ છે. (ક્તોઃ) કુટુંબાદેનાં દાન-આદિ તો (પ્રત્યક્ષશિષ્ટાત્) પ્રત્યક્ષ વિદિત હોવાથી એનો નિષેધ એ ધર્મ નથી.

બાવાર્થ :—દાન હોમ અને પાક એ કંતુને માટે હોય છે અને કંતુ સાથે સંબંધ નહીં
ધરાવતાં પુરુષાર્થ માટે પણ હોય કે. તેમાંથી પુરુષાર્થ દાન-આદિનો નિષેધ છે એમ સમજવું.
કર્તવ્ય તો પ્રત્યક્ષ વિહિત હોવાથી તે કરવા જ એકએ એ એ ન કરવામાં આવે તો પ્રત્યક્ષ
વિધાન વ્યર્થ જ થઇ જાય. મૈત્રેયાય દિશ્વનં દદાતિ દાક્ષિણાનિ જુહોતિ આ કંતુને લગતાં દાન
હોમ તો દીક્ષિતે કરવાં જ એકએ. ॥ ૧૩ ॥

ત્રીજો પક્ષ. તસ્ય વાડપ્યાનુમાનિકમવિશેષાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (તસ્ય) તે નિષેધનો વિષય (અનુમાનિકમ) અતિદેશ-
શાસ્ત્રથી જે પ્રાપ્ત છે તે દાનાદિ છે. (અવિશેષાત્) વિશેષ પ્રમાણ ન હોવાથી.

બાવાર્થ :—દીક્ષાશ્રોત આદિ ઇષ્ટિમાં ચોક્કસ ચાસ્યથી પ્રાપ્ત જે પ્રમાણદિનો હોમ તથા
જે અગ્નિહોત છે તે બંને નિષેધનો વિષય છે. કારણ કે તે પ્રત્યક્ષ વિહિત નથી પણ આનુમાનિક
છે. અગ્નિહોત પણ નિષેધ વિષય ■ કારણ કે તેના ત્યાગમાં કાંઈ વિશેષ પ્રમાણ નથી. એટલે
કે કંતુમાં જે યજમાને દીક્ષા લીધી છે તેણે અગ્નિહોત પણ ન કરવે. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ તુ વાક્યશૈલવાદિતરસ્ય પર્યુદાસઃ

. સ્થાત પ્રતિષેધે વિકલ્પઃ સ્થાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ તુ) પૂર્વપક્ષે ઠીક નથી (દત્તસ્ય વાક્યશૈલવાદ) ન દદાતિ એ
ખીમનો વાક્યશૈલ છે માટે (પર્યુદાસઃ સ્થાત્) નિષેધનો અર્થ પર્યુદાસ છે. (પ્રતિષેધે) જે
પ્રતિષેધ માનવામાં આવે તો (વિકલ્પઃ સ્થાત્) વિકલ્પ માનવો પડે અને વિકલ્પ અન્યાય છે.

બાવાર્થ :—અહરહરમિહોત્ જુહુવાર આ વિધિ વાક્યનો ન સીધો દદાતિ ઇત્યાદિ
વાક્ય શેષ છે. એટલે અર્થ એ નીકળે છે કે જે દીક્ષિત ન હોય તેણે અગ્નિહોત કરવો. આમ
માનવાથી નિષેધનો અર્થ પર્યુદાસ થાય છે. જે પ્રતિષેધ અર્થાત્ સંબંધ ક્રિયાપદ સાથે
સંબંધમાં આવે તો પ્રતિષેધ થાય છે. પ્રતિષેધ આવા જતાં વિકલ્પ માનવો પડે અને તે
અન્યાય છે. માટે ઉપર બતાવેલી રીત પ્રમાણે નિષેધનો અર્થ પર્યુદાસ જ સ્વીકારવો
જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

પરમ્ હોમાદિથી આહુવનીયનો બાધ થાય છે.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અવિશેષેણ ચચ્છાસ્ત્રમન્યાયત્વાદિકલ્પસ્ય તત્સંદિગ્ધમારાદ્ધિ-

શેપશિષ્ટં સ્થાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(અવિશેષશિષ્ટં સ્થાત્) વિશેષ શાસ્ત્ર વિહિત પદાર્થ કર્તવ્ય છે. (અવિશેષેણ
ચચ્છાસ્ત્રં તત્સંદિગ્ધમ્) સામાન્ય શાસ્ત્ર વિહિત જ હોય છે તે સંદિગ્ધ અને છે અને તેના
(આરાદ) તે દૂર પડે છે (વિકલ્પસ્ય અન્યાયત્વાત્) વિકલ્પ અન્યાય હોવાથી વિકલ્પ બાધ
થતો નથી.

ભાવાર્થ :—યદ્ આદ્યવનોયે જુહોતિ इति सामान्यशास्त्रं सप्तमे पदे जुहोति इति विशेष शास्त्रम् आ जन्मे कर्मो न्योतिष्टोमया होमाय होवाचથી એકી સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. જન્મે હોમ એકી સાથે થઈ શકે નહિ માટે સામાન્યશાસ્ત્રથી જે કર્મ હોય છે તેનો બાધ થાય છે અને વિશેષ શાસ્ત્રથી જે હોમ વિદિત હોય છે તેનું અનુષ્ઠાન થાય છે, આદ્યવનોયમાં હોમ એ સામાન્યશાસ્ત્ર વિદિત છે તેથી તેનો બાધ થાય છે અને સત્તમ પગથે જે હોમ બતાવ્યો છે તે વિશેષ શાસ્ત્રથી વિદિત હોવાથી તેનું અનુષ્ઠાન થાય છે. સામાન્યનો વિકલ્પથી બાધ માનવો નહિ પણ નિયમ બાધ માનવો જોઈએ. વિશેષનું ન્યાય વિધાન ન હોય ત્યાં સામાન્યની પ્રવૃત્તિ થાય ૨. ॥ ૧૬ ॥

વૈમુખાદિમાં સાપેદશ્યત્વં જ વિધાન છે તે વાક્ય શેષ તરીકે છે
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

**પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અમરુરણે તુ ચચ્છાસ્ત્રં વિશેષે શ્રવમાણમવિકૃત-
માત્ર્યમાગતપ્રાકૃતપ્રતિષેધાર્યમ્ ॥ ૧૭ ॥**

પદાર્થ :— (અમરુરણે તુ ચત્ત્વાક્ષમ્) અપ્રકરણ પદિત જે શાસ્ત્ર છે તે જ પાછું વૈમુખ આદિ વિકૃતમાં શ્રવમાણ્ય છે તે (અવિકૃતમ્) અવિકલ્પ છે જે એમ કહેવામાં આવે નો (પ્રાકૃતપ્રતિષેધાર્યમ્) પ્રાકૃત અંગના પ્રતિષેધને માટે છે (શાસ્ત્રમાગત) સામાન્ય બાળ પેઠે.

ભાવાર્થ :— ‘સત્તદશ સામિધેની સ્વાહ’ આ અનારભ્ય વિધિ છે, અનારભ્ય વિધિ-
વિદિતનો પ્રકૃતિમાં પ્રવેશ થાય છે પણ ત્યાં પાંચદશ્યનું વિધાન છે એટલે સાપેદશ્યને સંબંધ
વિકૃતિઓમાં જાય છે છતાં વિકૃતિમાં સાપેદશ્યનો જે પાઠ છે તે એમ સૂચવે છે કે નાન્યત્ પ્રાકૃત
કૃયાતિ બીજા પ્રકૃતિના અંગેનું અનુષ્ઠાન ન કરવા માટે છે. તેથી એમ પણ ન સમજવું કે જે
વિકૃતિ એના પાઠ છે તેમાજ તેનું અનુષ્ઠાન કરવું બીજી વિકૃતિઓમાં ન કરવું. ॥ ૧૭ ॥

વિકારે તુ તદર્થ સ્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :— (વિકારે તુ) વિકારમાં તો (તદર્થ સ્વાત્) વિકારને માટે છે.

ભાવાર્થ :—જો સામિધેનીનો વિકાર શ્રુત થતો હોય તો તે વિકારને માટે છે એમ
સમજવું પણ એવું અવશ્ય થવું નથી. માટે પ્રાકૃત અંગના પ્રતિષેધને માટે છે. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષ. ઘાત્યયશેષો ઘાત્તુનામદ્વળાત્ સ્વાદનારમ્યવિધાનસ્ય ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :— (ઘા) પૂર્વપક્ષની પ્યાર્ત્વ સૂચવે છે. (ઘાત્યયશેષ) વાક્ય શેષ (સ્વાત્)
છે (ઘનારમ્ય વિધાનસ્ય) અનારભ્ય વિધિનો. (ઋતુના મદ્વળાત્) કંટુ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિધિયમાન સાપેદશ્યનો કંટુની સાથે સંબંધ છે અને સામિધેની સાથેનો
પણ સંબંધ છે. પ્રકરણિક વાક્ય કંટુસંબંધે જન્માવે છે અને બીજું વાક્ય સામિધેની સંબંધ
જન્માવે છે. બીજી વિકૃતિઓમાં કંટુ સાથે સંબંધ ન હોવાથી તેનું અનુષ્ઠાન થવું નથી વૈમુખ
આદિમાં તેનું અનુષ્ઠાન થાય છે કારણ કે તે તેનું અંગ છે. અર્થાત્ અનારભ્યથી ૧ સાપેદશ્યનો
સંબંધ વૈમુખાદિ વિકૃતિઓમાં જ થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

શ્રવિચ્છે સ્વાહા ઇત્યાદિ વિધિથી જેમાં સ્વાહાકારનું વિધાન નથી એવા પ્રદાનોમાં
૨ ॥હાકારનું વિધાન સમજવું. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

મન્ત્રેષ્વવાચયેષોપાત્ત' ગુણોપદેશાત્ સ્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(મન્ત્રેષુ અવાચયોપત્તમ્) મન્ત્રોમાં વાચયોપ નથી. (ગુણોપદેશાત્)
વર્ણાનુપૂરી ૩૫ ગુણોના ઉપદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અનારભ્ય વાચ્યનું આ પ્રમાણે શ્રવણ થયે છે સ્વાહાકારેણ દેવેભ્યોઽન્નં દદાતિ
સ્વાહા શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરીને દેવોને અન્ન આપે છે. હવે કોઈક પ્રકરણમાં વૃષ્ટિયે સ્વાહા આ
પ્રમાણે શ્રવણ થાય છે. આ સ્વાહાકારાન્ત મંત્ર છે. તેમાં અનારભ્યાધીન વાચ્યનો ઉપસંહાર છે.
અ.પુ' પૂર્વપદાનું માનવું છે. તેના ઉત્તરમાં આ સૂત્ર છે કે ઉક્તમંત્રનો ઉક્તવાક્ય સેષ તરીકે
નથી એટલે કે એ મંત્રમાં ઉક્તવાક્યનો ઉપસંહાર થતો નથી. શ્રવિચ્છે સ્વાહા અહીં જે સ્વાહા
શબ્દ ઉચ્ચાર્યો છે તે તે એવો નિરમ બાધે છે કે પૃથિવી શબ્દનું અતુર્થાં વિલક્ષિતમાં ઉચ્ચાર્યા
પછીજ 'સ્વાહા' શબ્દ બોલવો જોઈએ પૂર્વાની આજ્ઞા નહિ. તથા સ્વાહા જ ઉચ્ચારવો
જોઈએ 'વષટ્' નહિ. આવા નિષમને માટે ઉક્ત મંત્ર છે એમાં અનારભ્યાધીન વાચ્યનો
ઉપસંહાર થયે શકે નહિ. ॥ ૨૦ ॥

અનામ્નાતે દર્શનાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(અનામ્નાતે) 'સ્વાહા' કારનું ત્યાં આમ્નાન નથી (દર્શનાત્) વિધાન
હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં સ્વાહાકાર નથી ત્યાં સ્વાહાકારનું વિધાન છે. જેમને પૂરેન યાજ્ઞશ્રિયો
આપુષેયમિત્યૌદ્ભવ્યં હોતીત્યુક્તવા મુમિષ્ણતે પૂરે સ્વાહા કરોતિ' હવે જે પઠિત મંત્ર અર્થાત્ વૃષ્ટિયે
સ્વાહા આ મંત્રમાં જ ઉપસંહાર હોય તો ઉપર આમ્નાનમાં સ્વાહાનું વિધાન કરવું અસંભવ
થઈ જાય. ॥ ૨૧ ॥

પ્રતિષેધાથ્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (પ્રતિષેધાત્) પ્રતિષેધ હોવાથી

ભાવાર્થ :—જ્યારે સ્વાહા કરોતિ આવે. પ્રતિષેધ થયું છે. પ્રાપ્તો જ પ્રતિષેધ
થાય એ પણ પ્રસિદ્ધ છે. જે ઉપસંહાર માનવામાં આવે તો પ્રતિષેધ અર્થ થતો જાય ॥ ૨૨ ॥

અગ્નિ અને અતિમાદ્યનામક મહનો ત્રિવૃતિમાં ઉપદેશ છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપદ. અગ્નયતિપ્રાણસ્ય વિદ્યતાયુપદેનામવૃત્તિઃ સ્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(અગ્નયતિપ્રાણસ્ય) અગ્નિ અને અનિપ્રાણનો (વિદ્યતે) ત્રિવૃતિમાં
(ઉપદેશાત્) ઉપદેશ હોવાથી (અપ્રાણિ સ્વાત્) મોહક શબ્દની પ્રકૃતિ થતી નથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિ અને અતિગ્રાહ્યનામક ગ્રહેનો વિકૃતિમાં ઉપદેશ છે તેથી ચોદક સાત્ર અર્થાત્ અતિદેશ સાત્રની પ્રવૃત્તિ વિકૃતિમાં થતી નથી. અયતોઽમિદોમેન યજેત ન દ્વિરાત્રેણ અગ્નિધોમ પ્રકૃતિ છે અને દ્વિગત્ર વિકૃતિ છે. પ્રવૃત્તિવદ્વિવૃત્તિ. વર્તાવ્યા આ ચોદક સાત્રને આધારે પ્રકૃતિના ધર્મો વિકૃતિમાં અનુકૂળ થવા ભેદજે પણ ન્યારે વિકૃતિમાં જ એ ધર્મોનો ઉપદેશ હોય તો ચોદક સાત્રની પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થઈ શકે ? અર્થાત્ ન થઈ શકે. ॥ ૨૩ ॥

માસિ ગ્રહણં ચ તદ્વત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (માસિગ્રહણમ્ તદ્વત્) તે જ પેઠે માસિ ગ્રહણ કયું છે તે પણ ચોદક સાત્રની પ્રવૃત્તિનો નિષેધ જણાવે છે.

ભાવાર્થ :—માસિ માસિ અતિગ્રાહ્ય ગુણને ભે ચોદક સાત્રથી વિકૃતિમાં અતિગ્રાહ્યની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો ‘માસિ અર્થાત્ મહત્તે અતિગ્રાહ્યનું’ ગ્રહણ કયું.’ અર્થાત્ કયું ન હોઈ શકે. માટે માસિ ગ્રહણ પ્રાકૃતધર્મનું નિર્વાક છે. ॥ ૨૪ ॥

સિદ્ધાંત મુત્ર.

ગ્રહણં ચા નુસ્યત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચા) અથવા (ગ્રહણમ્) ચોદક સાત્રથી ગ્રહણ થાય છે (નુસ્યત્વાત્) સમાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ બીજાં અગ્નિ દ્વિગત્ર આદિ વિકૃતિમાં ચોદકસાત્રથી પ્રાપ્ત થાય છે તેમ અગ્નિ અને અતિગ્રાહ્ય રૂપ ગ્રહણ અર્થની પણ પ્રાપ્તિ ચોદક સાત્રથી થાય છે એમ માનવું ભેદજે. ॥ ૨૫ ॥

લિઙ્ગવર્ત્તવાચ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (લિઙ્ગવર્ત્તવાચ) વિંચ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ લિંચ વાક્ય છે.) કઈંચિત્ ચિન્ચોત્ત વઃ કામચેત્ શીર્ષજ્વાલમનુષ્મંત્રોકે ઇયમિતિ યથા પૈન્દ્રજાતિગ્રાહ્ય ગુણિતિ પ્રતિ. કંઠાગરતા અને એન્દ્રતાનું કથન અગ્નિ અને અતિગ્રાહ્યની વિકૃતિમાં પ્રાપ્તિ બતાવે છે. ॥ ૨૬ ॥

ગ્રહણં સમાનવિધાનં સ્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ગ્રહણમ્) વિકૃતિમાં જે સ્વાત્ અર્થથી વિધાન છે તે તે (સમાનવિધાન સ્વાત્) સમાન વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમ રૂપ પ્રકૃતિમાં વિધાન કરીને ભે દ્વિગત્રમાં સ્વાત્ અર્થથી વિધાન ન થાય તો છન્દરિચત ચિન્ચોત્ત પ્લુકામ્ છન્દાદિ યજ્ઞ અને રજ સત્ત્વથી વિધિની પ્રવૃત્તિ થા નહિ, ગરણ કે યજ્ઞ અને રજના સંબંધીની વિધિનો અતિદેશ હોતો નથી, માટે જે જ્યોતિષોમ સમાન વિધિ દ્વિગત્રમાં હોય તો પલુકામ વિધિની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે એટલા માટે વિકૃતિમાં ઉપદેશ છે. ॥ ૨૭ ॥

માસિગ્રહણમમ્યાસપ્રતિવેધાર્યમ્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(માસિગ્રહણમ્) માસિગ્રહણ (અમ્યાસપ્રતિવેધાર્યમ્) અમ્યાસના પ્રતિવેધ માટે છે.

ભાવાર્થ :—દરેક જગિ અને અતિગ્રહણ ગ્રહણ ન કરવું પણ મહિને મહિને કરવું તેને માટે માસિ ગ્રહણ છે. આ હેતુને લીધે વિદ્યુતિમાં અગ્નિ અને અતિગ્રહણો ઉપદેશ છે. ॥૨૮॥

ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ સાથે ચતુરવદાન છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ. ઉત્પત્તિતાદર્પ્યાંચતુરવત્તં પ્રધાનસ્ય હોમસંયોગાદધિકમાયમ-

તુલ્યત્વાત્લોકચતુરવત્તેર્ગુણમૂત્તવાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્પત્તેઃ) પુરોહારની ઉત્પત્તિ (તાદર્પ્યાત્) હોમને માટે હોવાથી (પ્રધાનસ્ય) પુરોહારને (ચતુરવત્તમ્) ચાર ભાગ કરવા બેઠાએ (હોમસંયોગાત્) જે હોતબધ છે તેના જ ચાર ભાગ કરવાના હોવાથી (આયમ્) આન્ય (અધિકમ્) અધિક છે. (અતુલ્યત્વાત્) સમાન ન હોવાથી (ગુણમૂત્તવાત્) ગૌણ હોવાથી (લોકજ્ઞ) લોક અવહારમાં જેમ હોય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—દર પૂર્ણમાસમાં બરાબ છે કે ચતુરવત્ત જુહોતિ ચારવાર અવદાન કરીને હોમ કરવે. આ ચાર અવદાન પુરોહારના હોવાં બેઠાએ. કારણ કે તે જ હોમાર્થ છે આન્ય તે પુરોહારના સંસ્કાર માટે છે માટે આન્યના અવદાનને ચતુરવત્તમાં ગણી શકાય નહિ. આન્ય વધારાનું છે. લોકમાં પણ જે કોઈ માણસ એક શેર અનાજ ખાતે શેર તે જોરાક શેર અનાજ ગણાય છે. શાક, ઘી વગેરે વધારે જ હોય છે એની ગણતરી શેરમાં થતી નથી તેમ ચાર અવદાન પુરોહારના જ ગણવા બેઠાએ. ઉપસ્તરણ અને અભિધારણની તેમાં ગણતરી ન થતી બેઠાએ. ॥ ૨૯ ॥

તત્સંસ્કારધૃતેષ્ઠ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(ત) અને (તત્સંસ્કારધૃતેઃ) તે તે સંસ્કાર માટે છે.

ભાવાર્થ :—ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ પુરોહારના સંસ્કાર માટે જ છે. ચતુરવદાનમાં એની ગણતરી નથી. ॥ ૩૦

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તામ્યાં ધા સહ સ્વિષ્ટકૃતઃ સહયે દ્વિરભિધારણેન

તદાસિવચનાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ધા તામ્યાં સહ) ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ સાથે ચતુરવત્ત યાવ છે (સ્વિષ્ટકૃતઃ સહયે) સ્વિષ્ટકૃત પ્રકરણમાં તેની સાથે હોવાનું શ્રવણ છે. (દ્વિઃ અભિધારણેન તદાસિવચનાત્) બે વખત અભિધારણનું જે શ્રવણ છે તે તેની પ્રતિ માટે છે.

ભાવાર્થ :—સદૃશ સદૃશ જવગતિ આ પ્રમાણે સ્વચ્છકૃત પ્રકરણમાં પુરોઢાશમાંથી જે વખત અવદન કરવાનું જતાવી પછી દ્વિમિધારવતિ એ વખત અભિધારણ કહ્યું છે તે ચારની પૂર્તિ માટે છે. માટે ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ સાથે ચતુરવત છે. ॥ ૩૧ ॥

તુલ્યવચ્ચામિધાય સર્વેષુ મપત્યનુક્રમાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(તુલ્યવત્) સમાનતાથી (અમિધાય) કથન કરીને (સર્વેષુ) બધામાં (મપત્યનુક્રમાત્) ભક્ત્યનુક્રમાત્) ભાગેનું કથન દોવામાં.

ભાવાર્થ :—ચત્વારિ વા એતાને દેવદધાનિ અવદાનાનિ યદુપસ્તૃણાનિ તદનુ-
વાકયાર્ય, યત્પૂર્વમવદાનં તથાગ્ચાયે યદુત્તરં તદ્દેવતાયે તદમિધારવતિ इति તદ્દષ્ટકારાયેતિ
આ વાક્યના દેવદધ એટલે દેવતા ભાગ ચાર બતાવ્યા છે. અને તે ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ
સાથે જ છે. અને એ ચારેયને દેવદધ કહેવામાં આવ્યા છે માટે ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ
સાથે ચાર અવદાનો છે એમ સમજવું ॥ ૩૨ ॥

ઉપાંશુયાગમાં પણ ચતુરવતની આવશ્યકતા છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

સાતદશ્યવગ્રિયમ્વેત ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(સાતદશ્યવ) સાતદશ પેદે (ગ્રિયમ્વેત) નિયમ થઈ શકે.

ભાવાર્થ :—સપ્તદશ સામિધેયીના વિકૃતિયાગમાં જેમ નિયમ છે તેમ ઉપાંશુયાગમાં
ચતુરવતનો નિયમ થઈ શકે અર્થાત્ જ્યાં ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ હોય ત્યાં જ ચતુરવતનો
નિયમ હોઈ શકે ઉપાંશુયાગમાં એનો નિયમ નથી. ॥ ૩૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

હમિયો વા ગુણમૂત્તરવાત્ તથામૂતવિવક્ષા રથાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (હમિયો ગુણમૂત્તરવાત્) હવિષ્ય વિધેય દોવાથી (તથામૂતવિવક્ષા)
સ્વાત્) હોમ-સામ-જમમાં ચતુરવત હવિષની પ્રત્યુત્તરવિવક્ષા છે.

ભાવાર્થ :—હોમમાં ચતુરવત ગુણનું વિધાન છે તે ઉપાંશુ યાગમાં છે. ચાર ભાગ
કરવા એ ઉપાંશુ યાગમાં પણ નિહિત છે. ઉપસ્તરણ અને ચતુરવત વાક્યનાં શેષમૂત નથી.
ચતુરવતમૂતમિદ્દ દ્યોનર્વ્ય વિવક્ષયતે નેતરનોગ ચતુરવદ્વાતવ્યમ્ इति તસ્માદુપાંશુયાગેડપિ
ચતુરવત્ કર્તવ્યમ્ હવિષ્યા જ ચાર ભાગ કરી હોમચાની વિવિક્ષા છે અને ત્યાંથી ચાર
અવદાન કરવાનું નથી માટે ઉપાંશુ યાગમાં પણ ઉપસ્તરણ અને અભિધારણ ન દોવા જતાં
હવિષમાંથી ચાર અવદાન કરવામાં છે. આ પ્રમાણે ચાર જાગમાં ઉલ્લેખ છે. ॥ ૩૪ ॥

દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં અસોમયાજીને પુરોહાસ-દ્વયનું શ્રવણ ઉ
તે અનુવાદાર્થ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પુરોહાસાભ્યામિત્યધિકૃતાનાં પુરોહાસધોરુપદેશસ્તૃષ્ટિત્વાદ્
વૈદ્યસ્તોમવત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(પુરોહાસાભ્યામ્ इति) બન્ને પુરોહાસાર્થી (અધિકૃતાભ્યામ્) અસોમયાજીએને
(પુરોહાસયો.) ઉક્ત પુરોહાસની (વ્યવેશઃ) વિધિ છે. (સ્તૃષ્ટિત્વાદ્) સ્વર્ગની કામના
રાખનાર અસોમયાજી એ વિશેષણત્વથી શ્રુત હોવાથી (વૈદ્યસ્તોમવત્) વેદસ્તોમ પેઠે

ભાવાર્થ :—પુરોહાસાભ્યામેવાસોમયાજિનં યાજયેદ્ યાવેતૌ જાગનેવધૈન્દ્રાપ્તશ્ચ
સાનાયેન તુ સોમયાજિનમ્ इति ।

આ વાક્ય હિપર જુદા જુદા પક્ષો બતાવી વિચાર કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ
પક્ષ એ છે કે અસોમયાજીએને આજેશ અને ઐન્દ્રના પુરોહાસનો વિધિ છે. કારણ કે
અસોમયાજી એ સ્વર્ગની પ્રજા રાખે છે એ અધિકારીનું વિશેષણ છે. એટલે સ્વર્ગની પ્રજા
રાખનાર અસોમયાજીને ઉક્ત પુરોહાસ દ્વયથી શ્રાવ કરાવવો. જેમ વૈશ્ય વેશ્યરત્નોમયો થય કરે
અહીં વૈશ્ય રત્નોમયો વૈશ્યને જ અધિકાર છે, તેમ અસોમયાજીને ઉક્ત પુરોહાસમાં જ થય
કરાવવો. ॥ ૩૫ ॥

બીજો પક્ષ. જ ત્વનિત્યાધિકારોઽસ્તિ વિધેન્નિત્યેન સામ્ય-ધસ્તદ્દનાદ-

યાવયદોપત્યમ્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(જ તુ અનિત્યવિવરઃ અસ્તિ) સ્વર્ગ કામને અધિકાર નથી, કારણ કે
(વિધેઃ નિત્યેન સમ્બન્ધઃ) વિધિનો નિત્ય સાથે સંબંધ છે. (તદ્દનાદ્ અવાક્યયોપત્યમ્) માટે તે
વાક્યનો રોષ નથી.

ભાવાર્થ :—સ્વર્ગ કામને અધિકાર નથી કારણ કે પુરોહાસ કરણક માત્રનો સંબંધ નિત્ય
દર્શપૂર્ણમાસ સાથે છે માટે હવ વાક્ય સાથે સંબંધ ન હોવાથી તે વાક્યનો રોષ નથી. તે બન્ને
પુરોહાસ અનિત્ય સોમયાજી પ્રત્યે વિરોધભાવ છે એ કહેવું અરોગ્ય છે. એ પુરોહાસો તેા દર્શ-
પૂર્ણમાસના વિધાઓ જ વિદિન છે. ॥ ૩૬ ॥

સતિ ચ નૈકદેશેન કર્તુઃ પ્રધાનમૂલત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(સતિ ચ) અધિકાર રોષ હોવાથી (ન) પુરોહાસને અસોમયાજી કર્તા સાથે
સંબંધ થય શકે નહિ. (કર્તુઃ પ્રધાનમૂલત્વાત્) મધ્યમૂલ કર્તાનો નિર્દેશ થાય છે. રાજ વગર
પ્રધાનભાવ થય શકે નહિ (એકદેશેન) દર્શપૂર્ણમાસના એકદેશમૂલ પુરોહાસ પણ રાજના સાધક
થય શકે નહિ.

ભાવાર્થ :—અધિકારનો રોષ હોવા તો પુરોહાસનો સંબંધ અસોમયાજી કર્તા સાથે થય
શકે નહિ અને દર્શપૂર્ણ માસના એક દેશમૂલ પુરોહાસ રાજના સાધક થય શકે નહિ અને રાજ

વગર પ્રધાન ભાવ પણ જની શકે નહિ. તત્સમાદપિ નાસ્ત્યપિચ્છાસ્યે- તેથી પણ અધિકારને શેષ નથી. આ પ્રમાણે શાબર ભાષ્યમાં કથન છે. ॥ ૮૭ ॥

દૃસ્તત્વાત્ ॥ તથા સ્તોમે ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(દૃસ્તત્વાત્ તુ) મંપૂર્ણ હોવાથી (સ્તોમે તથા) વૈશ્વ સ્તોમમાં તેમ હોવું થોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—વૈશ્વ સ્તોમ તો સંપૂર્ણ છે એ કંઈ કહેવું એક ભાગ નથી માટે તેનું ફળ હોવું થોગ્ય છે. માટે વૈશ્વ સ્તોમનું દૃષ્ટાન્ત આપવું થોગ્ય નથી. કારણ કે પ્રકૃતમાં પુરો- હાસકવનો વાગ તો દૃશ્યપૂર્ણમાસનો એક ભાગ થઈ જાય છે અને એક ભાગનું ફળ હોઈ શકે નહિ. ॥ ૩૮ ॥

કર્તુઃ સ્યાદિતિ ચેત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(કર્તુઃ સ્યાત્) જોણ કર્તાનું એ કર્મ છે (સિતિ ચેત્) એ એવી થઈ કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—ક્ષત્રિજ ૩૫ કર્તાનું વિધાન છે. એટલે કે જે અસોમયાજી હોય તેની પાસે ક્ષત્રિને ઉક્ત પુરોહાસકવથી વાગ કરાવવો. ॥ ૩૯ ॥

ન ગુણાર્થત્વાત્ પ્રાપ્તે ન ચોપદેશાર્થઃ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ગુણાર્થત્વાત્) કર્માનુષ્ઠાનને માટે (પ્રાપ્તે) એ તો પ્રાપ્ત જ હોય (ન ચ ઉપદેશાર્થઃ) માટે તેને ઉપદેશ નકારો છે.

ભાવાર્થ :—ક્ષત્રિજ તો કર્મના અનુષ્ઠાનને માટે પ્રાપ્ત જ છે એનું ફરીથી વિધાન કે તું નકાર્યું છે. માટે એ જાને પુરોહાસ ૩૫ કરણથી અસોમયાજી વાગ કરે આપું એક જુદું જ કર્મનું વિધાન માનવું હીક છે આવો બીજા પક્ષનો અભિપ્રાય જણાય છે. ॥ ૪૦ ॥

કર્મબોક્તુ પ્રકરણે લઙ્કયાયત્વાદ્ ગુણનાં લિંગેન

કાલશાસ્ત્રં સ્યાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(કર્મબો. તુ) પણ પુરોહાસ અને વાગ૩૫ કર્મનાં (પ્રકરણે) પ્રકરણમાં (લિંગેન) અસોમયાજીપદ પ્રયોગ૩૫ લિંગથી લક્ષિત (કાલશાસ્ત્ર) કાલશાસ્ત્ર (સ્યાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—પુરોહાસ અને વાગના પ્રકરણમાં અસોમયાજી પદના પ્રયોગથી સમય જ લક્ષિત થાય છે. સોમવાગના સમયથી બિન્ન સમયમાં દર્શ અને પૂર્ણમાસમાં ઉક્ત જાને પુરો- હાસ થાય છે. માટે બિન્ન કર્મ ન માનવું એવો આ સૂત્રનો અભિપ્રાય છે. ॥ ૪૧ ॥

यदि तु साक्षात् स सोमयाजिनो न ताम्यां समवायोऽस्ति

विमक्तकालत्वात् ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ : — (यदि तु) પણ એ (સામ્યાં સોમયાજિનઃ) સાન્નાય હવિષ સોમયાજીને માટે હોય તે (ન તામ્યાં સમવાયઃ અસ્તિ) તે પુરોહિત સાથે સંબંધ થઈ શકે નહિ (વિમક્ત-કાલત્વાત્) જુદો કાળ હોવાથી.

ભાવાર્થ : — જો સાન્નાય હવિષ સોમયાજીને માટે જ હોય તો ઉક્ત બંને પુરોહિતોનો સંબંધજ સોમયાજી સાથે થઈ શકે નહિ, કારણ કે પુરોહિતોનો સમય પૂર્વ સિદ્ધ છે માટે પુરોહિતકરણક હોય જુદું જ કમં છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૪૨ ॥

अपि वा विदित्वाद् गुणार्थायां पुनः श्रुतौ संदेहे श्रुतिदेयतया

स्याद् यथाऽनभिप्रेतस्तथाऽऽग्नेयो दर्शनादेकदेवते ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ : — (અપિ વા) બીજો પક્ષ સચે છે (વિદિત્વાત્) દર્શન અને પૂર્ણમાસ બંનેમાં આગેય પુરોહિત વિદિત છે. (ગુણાર્થાયાં પુનઃશ્રુતૌ સંદેહે) દેવતાશ્ચ ગુણાર્થક શ્રુતિમાં ફરીથી શ્રુતિ થા માટે ? એ સ દેહમાં (દ્વિદેવતાર્થા સ્થાત્) દ્વિદેવતાક વિધાનને માટે છે (યથા અનભિપ્રેતઃ તથા અગ્નેયઃ દર્શનાત્ એકદેવતે) એક દેવતાક અગ્નિમાં આગેય કેવળ અનુવાદશ્ચ છે.

ભાવાર્થ : — આગેય પુરોહિત એક દેવતાક છે. પૌર્ણમાસ વાગમાં દ્વિદેવતાક વિધાનને માટે એ વચન છે. ઐન્દ્રાગ્નિ પુરોહિત કહેવાથી ઇન્દ્ર અને અગ્નિ આમ એ દેવતા પ્રતીત થાય છે એ વિધાનને માટે પુનઃશ્રુતિ છે. ॥ ૪૩ ॥

विधिं तु वादरायणः ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ : — (તુ) પણ (વાદરાયણઃ) બાદરાયણ આચાર્ય (વિધિય્) કાળ વિધિને માને છે.

ભાવાર્થ : — આગેય પુરોહિત અનુવાદ માટે છે અને ઐન્દ્રાગ્નિ પુરોહિત વિધાનને માટે છે એવું બાદરાયણ આચાર્ય માનતા નથી. એ તો બંને માટે કાગતું જ વિધાન માને છે. ॥ ૪૪ ॥

प्रतिषिद्धविज्ञानाद्या ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ : — (વા) અથવા (પ્રતિષિદ્ધવિજ્ઞાનાદિ) સાન્નાયના પ્રતિષેધનું જ્ઞાન હોવાથી.

ભાવાર્થ : — સોમયાજીને સાન્નાયના વિધાનને માટેજ એ વાક્ય છે. જે અસોમયાજી ॥ તેને માટે પુરોહિતનું વિધાન છે. સોમયાજીને ઐન્દ્રાગ્નિ પુરોહિતનું વિધાન નથી. જુઓ ભાષ્ય અતો નૈન્દ્રમસ્યાપિ વિધિઃ । આ પ્રતિષેધ જણાય છે કે સાન્નાયવિધિના રીતે ૧૫ એ અર્ચવાદ છે. ॥ ૪૫ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (ચાન્યાર્થદર્શનમ) અન્ય અર્થ પશુ એજ બતાવે છે,

ભાવાર્થ :—અન્ય અર્થ પશુ એજ બતાવે છે કે એ કાષ્ઠ બીજું કર્મ નથી પણ દર્શપૂર્ણમાસનું જ અંગ છે. એ જુદું માનવામાં આવે તે દર્શપૂર્ણમાસમાં અપેક્ષિત સત્તાવીસ આહૂતિઓ કરતાં વધારે થઇ જાય. જુઓ શાગર ૧૧૫. ॥ ૪૬ ॥

ઉપાંશુયામ ધ્રૌવાજ્ય દ્રવ્યક છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. ઉપાંશુયાજમન્તરા યજતીતિ હવિર્લિજ્ઞાથુતિત્વાદ્
ચયાકામી પ્રતીયેત ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ઉપાંશુયાજમ્ અન્તરા યજતિ ઇતિ) આ વાક્યથી ઉપાંશુયાજનું વિધાન થાય છે પણ (હવિર્લિજ્ઞાથુતિત્વાદ્) કાષ્ઠ હવિર્લિજ્ઞપત્ર અથવા ન હોવાથી (ચયાકામી પ્રતીયેત) પેાતે જે ઇચ્છે તે દ્રવ્યથી ઉપાંશુ યાગ કરવો.

ભાવાર્થ :—પૂર્ણમાસી યાગ વચ્ચે ઉપાંશુ યાગ કરવો એવું વિધાન છે પણ કયા દ્રવ્યથી યાગ કરવો એ જણાવ્યું નથી માટે કાષ્ઠ પણ દ્રવ્યથી ઉપાંશુ યાગ કરવો એવું પ્રતીત થાય છે. એ ' આજ્ય ' દ્રવ્ય થુત છે પણ તેમાં કાંઈ એ છે કે કાષ્ઠ પણ આજ્યથી ઉપાંશુ યાગ કરવો કે આમ વિશેષ આજ્યથી ? વિશેષનું પ્રમાણ ન હોવાથી મને તે આજ્યથી ઉપાંશુ યાગ થઇ શકે છે એવું પૂર્વપક્ષનું માનવું છે. ॥ ૪૭ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષ. ધ્રૌવાઙ્ગા સર્વસંયોગાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(ધ્રૌ) અથવા (ધ્રૌવાત્) મુનાનામક યાગરથ આજ્યથી જ ઉપાંશુ યાગ કરવો. સર્વસ્મે વા દત્તદ યજ્ઞય યજ્ઞતે યદ્ ધ્રુવાયમ્ આજ્યમ્ આ વાક્યમાં સર્વસંયોગનો પ્રયોગ છે, એટલે સર્વવસ્તુમાં મુનાજ્ય ઇષ્ટ છે. ॥ ૪૮ ॥

પૂર્વપક્ષ. તદ્વચ્ચ દેવતાયાં સ્વાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (તદ્વચ્ચ) તે જ પ્રમાણે (દેવતાયામ્ સ્વાત્) દેવતામાં પશુ છે.

ભાવાર્થ :—ઉપાંશુયાગ કયા દેવતાને માટે છે એનું પણ વિધાન નથી માટે મને તેને ઉદ્દેશને ઉપાંશુ યાગ કરવો એવું પ્રતીત થાય છે. યાગનું સ્વરૂપ જ દ્રવ્ય અને દેવતા હોય છે માટે દેવતા પ્રત્યક્ષ વિદિત ન હોય તો તેની પશુ કલ્પના કરી જ રહી. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સાન્વીર્ણા પ્રજ્ઞરણાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(પ્રજ્ઞરણાત્) દર્શપૂર્ણમાસમાં પઠિત જે યાગ હોય તે યાગની દેવતા તંત્રમાં અર્ચાત પ્રજ્ઞરણી દેવતા જ અવાન્તર યાગની છે, એમ સમજવું. દર્શપૂર્ણમાસ પ્રજ્ઞરણમાં

જેટલી દેવતાઓ વિદિત હોય તેમાંથી કાંઈપણ એક દેવતાને ઉદેશીને ઉપાંશુ યાગ કરવો. વિષ્ણુ-
સ્થાપ્તપદ્મઃ) ઉપાંશુ યાગ વિષ્ણુને ઉદેશીને કરવો એ તો માત્ર અર્થવાદ છે ॥ ૧૦ ॥

ઉપાંશુ યાગની દેવતા વિષ્ણુ, પ્રભાવતિ અને અગ્નીચામ આ ત્રણમાંથી કાંઈપણ
એક વિકલ્પથી હોય છે અને એ ઉપાંશુ યાગ પૌર્ણમાસીમાં જ કરવો
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષસૂત્ર. ધર્માદ્ વા સ્યાત્ પ્રજાપતિઃ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થઃ :—(વા) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે (ધર્માત્ પ્રજાપતિઃ સ્યાત્) ધર્મથી પ્રભાવતિ છે.

હોવાર્થઃ :—ઉપાંશુત્ત અને પ્રભાવતિનો પણ ધર્મ છે માટે ઉપાંશુ યાગની દેવતા
પ્રભાવતિ છે. ॥ ૫૧ ॥

દેવતાયાસ્થમિર્વચનં તત્રગ્રન્થસ્તેહ મૃદુત્વં તસ્મા-
દિદાધિકારેણ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થઃ :—(તુ) પણ (તત્ર દેવતાઃ અમિર્વચનમ્) ત્યાં દેવતાનું કથન નથી (તત્ર
શબ્દસ્ય ક્લ્લ મૃદુત્વમ્) પ્રભાવત્ય યાગમાં ઉપાંશુ ધર્મ વાચક શબ્દનું સ્પષ્ટ શ્રવણ નથી (તસ્માદ્)
માટે શબ્દ સાદૃશ્ય ન હોવાથી (હહ) ઉપાંશુ યાગમાં (અધિકારેણ) મુખ્ય દેવતા અગ્નિનું
જ રવામિત્વ છે.

હોવાર્થઃ :—ત્યાં ઉપાંશુ યાગનું વિધાન છે ત્યાં તેની દેવતાનું કથન નથી. પ્રભાવત્ય
યાગમાં ઉપાંશુ ધર્મ વાચક શબ્દનું પણ સ્પષ્ટ શ્રવણ નથી માટે ઉપાંશુ યાગની દેવતા અગ્નિ છે
કારણ કે, અગ્નિને પ્રથમો દેવતાનામ્ બ્રાહ્મણ દેવતાઓમાં અગ્નિ મુખ્ય છે. માટે એ યાગમાં દેવતાનું
સ્પષ્ટ વિધાન ન હોય ત્યાં અગ્નિ દેવતા જ સમજાવેલા. ॥ ૫૨ ॥

વિષ્ણુર્વાસ્વાદ્યૌબ્રાહ્મણાવમાવાસ્વા દધિશ્ચ સ્યાદ્ગ્રન્થસ્થ તત્ર દર્શનાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થઃ :—(શા) અથવા (વિષ્ણુઃ સ્યાત્) ઉપાંશુ યાગના દેવતા વિષ્ણુ છે (હોનામ્નાત્)
હોતનું આગનાન હોવાથી (અમાવાસ્વાદ્યૌઃ ચ સ્યાત્) અમાવાસ્વાનું હવિષુ છે. (હોતત્ તત્ર
દર્શનાત્) અમાવાસ્વા સમીપ હવિષુનું ત્યાં દર્શન થાય છે.

હોવાર્થઃ :—ઉપાંશુ યાગની દેવતા વિષ્ણુ છે. હરં વિષ્ણુ, પ્રતદિષ્ણુ. આ યાગમાં અને
પુરો વાકયાના બે મંત્રોનું આગનાન છે. હવિષુ પણ અમાવાસ્વાનું છે. કારણ કે અમાવાસ્વા
યાગ પાસે જ તેનું શ્રવણ છે. ॥ ૫૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વા પૌર્ણમાસ્યાં સ્યાત્ પ્રધાન શબ્દસંયોગાત્
ગુણત્વાન્મન્ત્રો યથાપ્રધાનં સ્યાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થઃ :—(અપિ વા) અથવા (પૌર્ણમાસ્યામ્ સ્યાત્) પૌર્ણમાસી યાગમાં ઉપાંશુ
યાગ હોય છે. (પ્રધાનશબ્દસંયોગાત્) મુખ્ય શબ્દનું તેની સાથે શ્રવણ થવું હોવાથી (ગુણત્વાન્
મન્ત્રઃ) મંત્ર ગુણરૂપે હોય છે. (યથાપ્રધાનં સ્યાત્) પ્રધાનને અનુસરી ધર્મ કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસી યાગમાં જ ઉપાંશુ યાગ થાય છે અમાવાસ્યામાં નહિ. કા-લુ કે પૌર્ણમાસ્યા યજેત્ત્વ અહીં પૌર્ણમાસી ચળદનો સંબંધ છે. માટે ભાવિ વિધિ વિદિત કર્મ હોય ત્યાં જ મંત્ર હોવો જોઈએ. પૌર્ણમાસીમાં કર્મ વિદિત છે માટે મંત્ર પણ ત્યાં જ હોવો જોઈએ. આ કારણથી વિષ્ણુસ્થાવરકથ્ય આ મંત્ર પૌર્ણમાસી સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ॥ ૫૪ ॥

આનન્તર્ય ચ સામ્નાયસ્ય પુરોહાદેન દર્શાયલમાવાસ્યાવિકારે ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(અમાવાસ્યાવિકારે) અમાવાસ્યાનો વિરૂતિ યાગ જે સાકંપ્રસ્થાનીય છે તેમાં (પુરોહાદેન) પુરોહાદ પછી (સામ્નાયસ્ય આનન્તર્યમ્ દર્શયતિ ચ) સાંનાયનું આનન્તર્ય જતાવે છે.

ભાવાર્થ :—અમાવાસ્યાવિકારે સાકમ્પ્રસ્થાનીયે આગ્નેયેન પુરોહાદેન પ્રચયે મહા હુમ્મીમિરાક્રમન્નાહ આ વાક્યથી પુરોહાદ પછી સાંનાયને જતાવે છે ઉપાંશુયાગને નહિ માટે અમાવાસ્યામાં ઉપાંશુ યાગનું અનુદાન નથી. ॥ ૫૫ ॥

અગ્રીપોમવિધાનાતુ પૌર્ણમાસ્યામુમયન્ન વિધીયતે ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ શબ્દ પૂર્વપક્ષની જ્ઞાપતિ સૂચવે છે (અગ્રીપોમવિધાનાતુ) પૌર્ણમાસી યાગમાં અગ્રીપોમ દેવતાનું વિધાન છે. (પૌર્ણમાસ્યામ્) પૌર્ણમાસીમાં પણ ઉપાંશુ યાગ છે. (ઇમયન્ન ચ વિધીયતે) પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા બન્નેમાં ઉપાંશુ યાગ કરતોય છે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા આ બન્નેમાં ઉપાંશુ યાગ કરતોય છે. પૌર્ણમાસીમાં અગ્રીપોમીય ઉપાંશુ યાગ છે અને અમાવાસ્યામાં વિષ્ણુદેવતાક ઉપાંશુ યાગ છે એમ સમજવું. તત્ત્વજ્ઞાત્ અગ્રીપોમી પૌર્ણમાસ્યા ની યજેત્ત્વ આ વાક્યથી પૌર્ણમાસીમાં અગ્રીપોમીય દેવતાનું વિધાન છે. એ કાંઈ ઉત્પત્તિ વિધિ નથી. ॥ ૫૬ ॥

પ્રતિવિષ્વ વિધાનાત્ વા વિષ્ણુઃ સમાનદેશઃ સ્વાત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :—(વા પ્રતિવિષ્વ વિધાનાત્) પ્રતિપેષ કરીને વિધાન કરેલું હોવાથી (વિષ્ણુ સમાનદેશઃ સ્વાત્) વિષ્ણુ સમાન દેશ છે.

ભાવાર્થ :—અમાવાસ્યાનું વર્જન કરીને પૌર્ણમાસીમાં જ ઉપાંશુ યાગનું વિધાન કરેલું છે. આગ્નેયદેવતાતુપાંશુ પૌર્ણમાસ્યાં યજ્ઞનિતિ પ્રકૃત્ય સ્થાપાયતે જામિ વા વૃત્તદ્વય ક્રિયતે યદન્વચ્ચો પુરોહાદો ઉપાંશુયાગમન્તરા યજ્ઞર્તોતિ આ વાક્યથી ઉપાંશુ યાગનો સંબંધ પૌર્ણમાસી સાથેજ સમજવો છે. વિષ્ણુદેવતાંશુ યજ્ઞવ્યોડ્ઞામિત્વાય, પ્રજાપતિરુપાંશુ યજ્ઞવ્યોડ્ઞામિત્વાય અગ્રીપોમી ઉપાંશુ યજ્ઞવ્યો અજ્ઞામિત્વાય આ વાક્યથી પણ પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુયાગ છે અને વિષ્ણુ, પ્રજાપતિ અને અગ્રીપોમ દેવતાઓ પણ તેમાંજ છે એમ સમજવો છે. ॥ ૫૭ ॥

તથા ચાન્યાર્પદર્શનમ્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તેજ પ્રમાણે (અન્યાર્પદર્શનમ્) અથ અર્પણ પણ અ જ અર્પણને જતાવે છે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસીમાં ચૌદ આહુતિ હોમવામાં આવે છે. અને અમાવાસ્યામાં તેર આહુતિઓ હોમવામાં આવે છે. જો અમાવાસ્યામાં ઉપાંશુ યાગ હોય તો અમાવાસ્યામાં ચૌદ આહુતિઓ મધ્યમ માટે ઉપાંશુ યાગનો સંબંધ અમાવાસ્યા સાથે નથી. ॥ ૫૮ ॥

ન યાઽનજ્ઞં સઠ્ઠ્ઠુતાવુભયત્ર વિધીયેતાસમ્યઘાત્ ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (સઠ્ઠ્ઠુતા) એક વખત શ્રુત થયેલું (અનજ્ઞમ્) પ્રધાન (અભયત્ર ન વિધીયેત) અને હેઠાણે નિહિત થઈ શકે નહિ. (અસમ્યઘાત્) સંબંધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો પ્રધાન હોય અને તેનું એક જ વખત અવશ્ય હોય તો તેનું અને હેઠાણે વિધાન થઈ શકે નહિ કારણ કે પરસ્પર જનનેનો સંબંધ હોતો નથી, માટે ઉપશ્રુ યાગનો પૌર્ણમાસી અમાવાસ્યા જનનેમાં સંબંધ નથી પણ પૌર્ણમાસીમાં જ સંબંધ છે. ॥ ૫૯ ॥

વિકારે આશ્રુતિવાત્ ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (વિકારે) અમાવાસ્યાના વિધિત યાગ સાકંપ્રસ્થાનીયમાં (અશ્રુતવાત્) શ્રુત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અમાવાસ્યાના વિધિતિવાગમાં ઉપાંશુ યાગનું અવશ્ય થતું નથી, માટે અમાવાસ્યામાં ઉપાંશુ યાગ કર્તવ્ય નથી. ॥ ૬૦ ॥

એક પુરોહિતરાણી પૌર્ણમાસીમાં પણ ઉપાંશુ યાગ કર્તવ્ય છે.

એ અધિકરણનાં સુત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. દ્વિપુરોહિતરાણાં સ્યાદમ્તરાલગ્નગુણાર્થત્વાત્ ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(દ્વિપુરોહિતરાણામ્) બે પુરોહિતરાણી પૌર્ણમાસીમાં (સ્વાત્) ઉપાંશુ યાગ થાય છે (અમ્તરાલગ્નગુણાર્થત્વાત્) અન્તરાલગ્ન ગુણનું વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસીમાં સોનાદર્શન પુરોહિતરાણામ્, પ્રત્યેકઃ સોમયાગ પછી પૌર્ણમાસી યાગમાં બે પુરોહિત હોય છે અને તેની પહેલાની પૌર્ણમાસી યાગમાં એક પુરોહિત હોય છે. આમાં બે પુરોહિતરાણી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુ યાગ હોય છે. કારણ કે અન્તરાલ એટલે મધ્ય ગુણ તરીકે નિહિત છે એક પુરોહિતરાણી પૌર્ણમાસીમાં અન્તરાલ સંભવી શકતું નથી. ॥ ૬૧ ॥

અજામિકરણાર્થત્વાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (અજામિકરણાર્થત્વાત્) અજામિતકરણને માટે.

ભાવાર્થ :—જામિ સાદસ્યમ્ શાખર બાબમાં ' જામિ ' શબ્દનો અર્થ સાદરૂપ થયો છે. માટે અજામિતકરણ એટલે આસાદરૂપ કરણને માટે પણ દ્વિપુરોહિતરાણી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુ યાગ કરવો. પુરોહિતરાણીઃ સાદસ્ય દોષ ગ્રસ્તો. બે પુરોહિતમાં સાદરૂપ દોષ કહેવાય છે યજ્ઞદોષ-સ્ત્રાવદોષવિપ્રાતર્યોન મન્તિત્વમ્ ન્યાં દોષ હોય ત્યાં દોષનો વિધાત પણ હોવો જોઈએ. માટે દ્વિપુરોહિતરાણી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાંશુ યાગ કરવો. ॥ ૬૨ ॥

તદર્થઃ કિત્તિચેન્ન તદ્વધાનત્વાત્ ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—(તદર્થમ્ કિત્તિ ચેત્ ન) અન્તરાલ્પને માટે છે એ એમ કહેવામાં આવે તે નહિ. (તદ્વધાનત્વાત્) પૌર્ણમાસી પ્રધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અન્તરાલ્પ-ગ્રુહ છે. પૌર્ણમાસી પ્રધાન છે. ઉપાશુચાન્ પૌર્ણમાસીને અવયવ છે. ઉપાશુ ચાન્ને અન્તરાલ્પ ગ્રુહ છે. માટે અન્તરાલ્પ ન હોય તો પણ એક પુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાશુચાન્ કર્તવ્ય છે. ॥ ૬૩ ॥

અગ્નિદેન ચ સમ્યઘાત્ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અગ્નિદેન) અશ્રુત અન્તરાલ્પ અર્થ સાથે (સમ્યઘાત્) ઉપાશુ ચાન્ને મર્બધ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ઉપાશુ ચાન્ને અન્તરાલ્પ ગ્રુહનો મર્બધ હોય છે પણ અન્તરાલ્પ ગ્રુહતરી વિધીયમાન છે એવું જોવામાં આવતું નથી. માટે જ્યાં અન્તરાલ્પ ન હોય એવી એક પુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં પણ ઉપાશુ ચાન્ન હોય છે. ॥ ૬૪ ॥

ઉત્પત્તેસ્તુ નિવેશઃ ક્વાત્ ગુણસ્યાન્નુપરોધેનાર્થસ્ય વિચિન્નાત્વાદ્

વિધાનાદ્ અર્થાન્તરસ્ય નૈમિત્તિકત્વાદમાવેદ્યુતો સ્વાત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ શબ્દ ઉપર જતાવેલા પૂર્વપક્ષની વ્યાકૃતિ કરે છે. (ઉત્પત્તેઃ નિવેશઃ ક્વાત્) ઉત્પત્તિ વાક્યમાં નિવેશ છે. માટે (ગુણસ્ય અનુપરોધેન) ગ્રુહનો ઉપરોધ જ્યાં વગર અન્તરાલ્પનો નિવેશ થાય છે (અર્થસ્ય વિચિન્નાત્વાત્) અન્તરાલ્પ અથ હિપુરોહિતમાં છે. (વિધાનાત્) વિધાન હોવાથી (નૈમિત્તિકત્વાત્) અન્તરાલ્પ રૂપ નિમિત્ત હોય ત્યાં જ ઉપાશુ ચાન્ન થાય છે. (અમાવે) જ્યાં અન્તરાલ્પ ન હોય ત્યાં ઉપાશુ ચાન્ન ન હોવો જોઈએ. (અશ્રુતો સ્વાત્) જે હિપુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસી ન હોય તો એક પુરોહિતવાળીમાં ઉપાશુચાન્ન થાય પણ હિપુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસી છે માટે એક પુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાશુ ચાન્ન નથી.

ભાવાર્થ :—અન્તરાલ્પ ગ્રુહતરીની વિધીયમાન છે. ઉપાશુચાન્નમન્તર યગતિ આ ઉત્પત્તિ વાક્યમાં અન્તરાલ્પ ગ્રુહતરી વિધિત છે. જે હિપુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસી ન હોય તો એક પુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાશુચાન્ન હોય પણ જ્યારે હિપુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસી છે તો પછી એક પુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં ઉપાશુચાન્ન કરવો એ વિધાન નિષેધ છે. ॥ ૬૫ ॥

ઉમયોસ્તુ વિધાનાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) ઉક્ત પક્ષનું નિરાકરણ કરે છે. (ઉમયોઃ) જન્ને પૌર્ણમાસીમાં ઉપાશુ ચાન્ન કરવો. (વિધાનાત્) વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આગ્યસ્યૈવ યાજુષ્યઘ્ન પૌર્ણમાસી યગતિ આ વાક્યમાં એક પુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં પણ ઉપાશુચાન્નનું વિધાન કરે છે. માટે જન્ને પૌર્ણમાસીમાં ઉપાશુ ચાન્ન કરવો જોઈએ. એટલે એક પુરોહિતવાળી પૌર્ણમાસીમાં પણ ઉપાશુ ચાન્ન કરવો એ વિધિત છે. ॥ ૬૬ ॥

ગુણાનાં ચ પરાર્થત્વાદુપવેષવચદેતિ સ્યાત્ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગુણાનાં પરાર્થત્વાત્) ગુણો પ્રધાનને માટે જ હોય છે. માટે (ઉપવેષવચ્ચ) ઉપવેષ ॥ પેકે છે. (ચદા ઇતિ સ્માર્ચ) માટે એ ગુણ હોય તો અને ન હોય તો પણ પ્રધાન કાર્ય થાય છે.

ભાવાર્થ :—ગુણ પ્રધાન અર્થાત્ મુખ્ય કર્મને માટે હોય છે. દેવદત્ત નામનો માણસ રાત્રને માટે રસોઇ બનાવે છે તો શું દેવદત્ત ન હોય તો બીજે માણસ રસોઇ ન કરે ? અર્થાત્ જરૂર કરે. ગુણના અભાવમાં પ્રધાનનું કાર્ય અટકતું નથી. ઉપવેષથી કપાલોનું ઉપધાન કરવાનું હોય છે પણ જો ઉપવેષ ન હોય તો બીજાથી કપાલોનું ઉપધાન કરતું. ઉપવેષના અભાવથી કપાલોપધાનની નિવૃત્તિ થતી નથી. માટે અનંતરાય હોય તો પણ ઉપાશુ યાગ અને ન હોય તો પણ ઉપાશુ યાગ થાય છે જ. ॥ ૬૭ ॥

અનપાયસ્ત્ર કાલસ્ય લક્ષણં હિ પુરોહાશૌ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કાલસ્ય લક્ષણમ્ હિ પુરોહાશૌ) બંને પુરોહાશૌ કાળને લક્ષિત કરે છે. (અનપાય) એક પુરોહાશમાં પણ એ લક્ષણ છે.

ભાવાર્થ :—બંને પુરોહાશૌ ઉપાશુયાગના કાળને બતાવે છે. એટલે કે એ પુરોહાશ વચ્ચેનો જે સમય છે તે ઉપાશુ યાગ કરવાનો સમય છે. જે પ્રથમ પુરોહાશ યાગ કરીને પછી તરતજ ઉપાશુ યાગ ન કરવામાં આવે અને બીજો પુરોહાશ યાગ કરે તો ભૂતિતાનામક દોષ લાગે છે એવું જામિ ષા એતદ્વજસ્ય ક્રિયતે યદન્વઙ્ચૌ પુરોહાશા ઉપાશુયાગમન્તરા યજ્ઞિ આ વાક્યથી બતાવવામાં આવ્યું છે. એ દોષનો પરિહાર વચ્ચે ઉપાશુ યાગ કરવામાં દૂર થાય છે એમ જણાવ્યું છે. આ ઉપાશુ યાગના સમયનું લક્ષણ એક પુરોહાશકાળો પૌર્ણમાસીમાં પણ છે. તસ્માદુત્તરઃ સ એવ કાલઃ, યોડસાવન્તરાલેન લક્ષિતઃ । યથા નાગવેલાવામાગન્તવ્યમ્, શદ્ધસવેલાવામાગન્તવ્યમ્, પટહસેલાવામાગન્તવ્યમ્ । જેમકે નામને વખતે આવતું, શંખ વગાડવાની વેળાએ આવતું, પટક વાગવાની વેળાએ આવતું. આ ઉપરથી એમ પણ સમજાય છે કે જે માનમાં શંખ આદિ ન વાગતા હોય તે માનમાં પણ તે જ વેળા આવવાનું છે. એજ પ્રમાણે એક પુરોહાશકાળ જે પૌર્ણમાસીમાં હોય તેમાં પણ ઉપાશુયાગનો સમય ને જ છે. ॥ ૬૮ ॥

પ્રશંસાર્થમજામિત્વં યથાઽમૃતાર્થત્વમ્ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(અજામિત્વમ્) આગળ જે અજામિત્વને માટે ઉપાશુ યાગ છે (પ્રશંસાર્થમ્) તે તો પ્રશંસા માટે છે. (યથા અમૃતાર્થત્વમ્) જેમ અમૃતને માટે પવેરે રહેવામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ :—આગળ જે ઉપાશુ યાગ અજામિત્વને માટે છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે તો માત્ર અર્થવાદ છે. ઉપાશુ યાગ તો કાળનો લક્ષક છે. જેમ ચક્રપસ્ત્રાપ્તિ અભિષારદાને અમૃતા-કૃતિમેવૈનાં કરોતિ જે આદૃતિનું ઉપસ્તરણ અને અભિષાઃપણ કરે છે તે અમૃત છે. આ ઠેકાણે આદૃતિને અમૃત કહેવી એ માત્ર પ્રશંસા છે તે ઉપાશુ માટે પણ સમજવું. ॥ ૬૯ ॥

इति मोमांसाशुर्जरभाष्ये दशमोऽध्यायः

અથ ગુર્જરમાપાવાં મીમાંસામાખ્યે વ્રજાદશાધ્યાયસ્ય પ્રથમઃ પાદઃ

દર્શપૂર્ણમાસમાં આગ્નેય આદિ જે સમુચિત યાગો છે તે બધા મળીને સ્વર્ગરૂપ
રૂળને ઉત્પન્ન કરે છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિધ્ધાંત સૂત્ર. પ્રયોજનેનામિસમ્યન્ધાતૃથક્સતાં તતઃસ્વાદેકકર્મ્ય~

મેકશાન્દામિસમ્યન્ધાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયોજનામિસમ્યન્ધાત્) બધા મળીને રૂળને સાથે ઝંઝૂંધ રાખતા હોવાથી
(વૃથક્ સત્ત્વ) જુદા જુદા આગ્નેયઆદિ યાગો છતાં (એકકર્મ્ય) એક રૂળને જ ઉત્પન્ન કરે
છે. (વ્રજાદશામિસમ્યન્ધાત્) એ જથ્થે યાગોના સમુદાયનો વાચક શબ્દ એક જ છે અને
તે ‘દર્શપૂર્ણમાસ’ છે.

ભાવાર્થ :—મીમાંસામાં ‘તંત્ર’ અને ‘આવાપ’ આ બે શબ્દો પારિભાષિક છે તેનો
અર્થ અહીં સમજી લેવાની જરૂર છે.

સાવારણં મવેત્ તન્ત્રં પરાયેં તવવોજકઃ ।

અવમેષ પ્રસંગઃ સ્વાદિષ્ટમાને સ્વકે વિધૈ ॥

જે એક ઉત્પન્ન થઈ એક સાથે ધણાને ઉપકાર કરે છે તે તંત્ર કહેવાય છે જેમકે પ્રદીપ.
પ્રદીપ એ જ વખત ઉત્પન્ન થઈ એક સાથે ધણાને પ્રકાશ આપે છે. અને જે એક વખત ઉત્પન્ન
થઈ ધણાને ઉપકાર ન કરી શકે તેજ વારે વારે ઉત્પન્ન થઈ ઉપકાર થાય છે તે ‘આવાપ’
કહેવાય છે. જેમકે ધણાઓને આપવામાં આવતું ભોજન. અહીં ભોજનની આવૃત્તિ કરવી પડે
છે. જે ભોજન અર્થાત્ અન્નપ્રાસ જ નામના માણસને ઉપકાર કરે છે, તેજ પ્રાસ જ નામના
માણસને ઉપકાર કરી શકશે નહિ. બે વને તૃપ્તિ આપવી હોય તો બીજો પ્રાસ લેવો જોઈએ.
આ પ્રમાણે ભોજનમાં આવૃત્તિ કરવી પડે છે. માટે એવાં પદાર્થોને આવાપ કહેવામાં આવે છે.

• હવે દર્શપૂર્ણમાસમાં જે આગ્નેય આદિ જ યાગો છે તે તન્ત્રરચાનીય છે કે આવાપ
રચાનીય ? જે તંત્ર માનવામાં આવે તો દર્શમાં પ્રધાન ત્રિકતું એક જ વખત અનુષ્ઠાન કરવું
જોઈએ. અને જે આવાપ હોય તો ત્રણ યાગોનું ત્રણવાર અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. આમાં સિધ્ધાંત
એ છે કે ઉક્ત જ થે યાગ તંત્ર રૂપ છે અર્થાત્ તે એક વખત અનુષ્ઠિત થઈ સામાન્ય રૂળ સ્વર્ગને
ઉત્પન્ન કરે છે. દરેક યાગના જુદાં જુદાં રૂળ નથી. આગ્નેયઆદિ જ થે યાગો ‘દર્શપૂર્ણમાસ’
રૂપ એક શબ્દથી અભિધેય થાય છે. દર્શપૂર્ણમાસાખ્યા સ્વર્ગકામો યજેત ‘દર્શ’ અને ‘પૂર્ણમાસ’
આ બંને શબ્દો સમુદાય વાચક છે. એટલે કે ત્રણ યાગનો વાચક ‘દર્શ’ શબ્દ અને બીજા ત્રણ
યાગનો વાચક ‘પૂર્ણમાસ’ શબ્દ છે. પ્રમેણ સન્યતે કૃપા અહીં ગ્રામ શબ્દ સમુદાય વાચક છે
અને એનાથી ઉત્પન્ન કરાતો રૂપ સાધારણ છે અને તે આખા ગ્રામને ઉપકાર કરે છે. એક
માણસે પોતા માટે રૂપ ખેદાવ્યો હોય તો તે ખાનગી છે, સાધારણ નથી અને એક જ કુટુંબને
ઉપકાર કરે છે. દર્શ અને પૂર્ણમાસ એ ગ્રામ રચાનીય સમુદાય વાચક છે અને તન્ત્રરચન રૂપ
એક જ છે અને તે સર્વયાગોનું સાધારણ છે. ॥ ૧ ॥

શેષવદ્વા પ્રયોજનં પ્રતિકર્મ વિમર્યયતે ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(શા) અથવા (શેષવત્) શેષની પેઠે (પ્રયોજનં) પ્રયોજન=કર્મ (પ્રતિકર્મ વિમર્યયતે) દરેક ક્રમ દીઠ જુદું જુદું પશુ હોય છે.

ભાવાર્થ :—સમુદાય શબ્દથી જે વાચ્ય હોય અથવા સમુદાય વાચક શબ્દથી પદાર્થનું પ્રદર્શ કરી તેને ઉદ્દેશીને જે કંઈ કરવામાં આવે તે સમુદાયને જ લાગુ પડે છે એવો નિયમ નથી. સમુદાય ગત એક એક વ્યક્તિને પશુ લાગુ પડે છે. જેમકે ગળાય જ્ઞાન આપ્યા જનસમુદાયને જે સ્નાનનો સંબંધ બતાવ્યો છે તે સમુદાયને લાગુ પડતો નથી ખરું સમુદાય ગત વ્યક્તિને લાગુ પડે છે. માટે જેમ અહીં સમુદાયને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવેલું સ્નાન વ્યક્તિઓને લાગુ પડે છે તેમ દર્શ અને પૂર્ણમાસથી જે સ્વર્ગ રૂપ ફળ બતાવવામાં આવ્યું છે તે દર્શાન્તર્ગત અને પૂર્ણમાસાન્તર્ગત દરેક યાગને કેમ લાગુ ન પડે ? અર્થાત્ જેટલા યાગ તેટલા ફળ માનવા ભોંઠએ એવો અહીં પૂર્વપક્ષવાદીનો અભિપ્રાય જણાય છે. અર્થાત્ તત્ત્વ રૂપે નથી પણ આવાપ રૂપે છે. ॥ ૨ ॥

અવિધાનં તુ નૈવં સ્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વોક્ત દોષને દૂર કરે છે (અવિધાનમ્) શેષ અને શેષીનું સામ્ય ક્રમે વિધાન નથી (ન એવં સ્વાત્) માટે એમ ન કહેવાય.

ભાવાર્થ :—શેષ અને શેષીનું એક રૂપે વિધાન નથી અર્થાત્ જ્યાં સમુદાયમાં સાદિત્ય વિવક્ષિત હોય ત્યાં વિધીયમાન કર્મ સમુદાયને લાગુ પડે છે અને જ્યાં સાદિત્ય વિવક્ષિત ન હોય ત્યાં સમુદાયીને લાગુ પડે છે. પ્રાક્ષણગ્નં પૂજ્ય અથવા ગળાય જ્ઞાનમ્ અહીં સાદિત્ય વિવક્ષિત નથી માટે પૂજા અને સ્નાન સમુદાયોઓને લાગુ પડે છે. પશુ દર્શ અને પૂર્ણમાસમાં તે સાદિત્ય વિવક્ષિત છે એટલે જે સ્વર્ગરૂપ ફળ સાધ્ય તરીકે બતાવવામાં આવ્યું છે તે હમે યાગોથીજ જન્ય થાય છે એમ સમજવું. ॥ ૩ ॥

શેષસ્ય હિ પરાર્થત્વાદિધાનાદ્ પ્રતિપ્રધાનભાવઃ સ્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(હિ) કારણ કે (શેષસ્ય પરાર્થત્વાત્) જે શેષ હોય છે તે પરાર્થ હોય ॥ અર્થાત્ પ્રધાન માટે હોય છે. (વિધાનાત્) વિધાન હોવાથી શેષ છે. માટે (પ્રતિપ્રધાનભાવઃ સ્વાત્) દરેક પ્રધાનમાં અંગની અભૂતિ હોય છે.

ભાવાર્થ :—ફળની પ્રત્યે યાગ શેષ છે. કારણ કે ફળને ઉદ્દેશીને યાગનું વિધાન થાય છે. જ્યાં વિધીયમાનત્વ હોય છે તે શેષ કહેવાય છે. યાગમાં વિધીયમાનત્વ છે માટે એજ શેષ છે. તેથી હમે યાગરૂપ શેષોનું એક સ્વર્ગરૂપ ફળ છે. ॥ ૪ ॥

અર્થાં અંગો મગ્નીને કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. અજ્ઞાનાં તુ શબ્દમેદાત્ કતુર્વત્ સ્વાત્ ફલાન્યત્ત્વમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (કતુર્વત્) કતુઓ પેઠે (અજ્ઞાના ફલાન્યત્ત્વમ્ સ્વાત્) અજ્ઞાનાં ફળ જુદાં જુદાં હોય છે. (શબ્દમેદાત્) શબ્દોનો ભેદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એન્દ્રાગ્રમેકાદશકપાઠં નિર્વપેત્વ પ્રજાકામઃ । એન્દ્રં ચઠં નિર્વપેત્વ
પશુકામઃ । આ બંને કટુઓનાં ફળ જુદાં જુદાં છે. એકનું ફળ પ્રાપ્તિ ॥ જ્યારે બીજાનું ફળ
પશુ પ્રાપ્તિ છે. માટે જેમ કટુઓનાં ફળ બિન્ન બિન્ન છે તેમ અંગોનાં ફળ પણ બિન્ન બિન્ન હોવાં
જોઈએ. સમિષો યજ્ઞતિ । તત્તૂનપર્વ યજ્ઞતિ આ બંને અંગ યાગ છે એનાં ફળ જુદાં જુદાં હોવા
જોઈએ. બંનેના શબ્દો પણ સિદ્ધ છે. પણ એક અંગ બીજા અંગની આકાંક્ષા પણ રાખતું
નથી માટે અંગોનાં ફળ બિન્ન બિન્ન હોવાં જોઈએ. ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અર્થમેદસ્તુ તંવાયેદૈકાર્પ્યાદૈકકર્મ્યમ્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (તજ અર્થમેદઃ) કટુઓમાં અર્થમેદ છે.
(અથ હ) પણ અહીં અંગોમાં (એકાર્પ્યાદ) પ્રધાનને ઉપહારી હોવાથી (દૈકકર્મ્યમ્) એક
ફળ જનક છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં બિન્ન ફળને પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દ હોય ત્યાં બિન્ન ફળ માનવાં
જોઈએ પણ અંગો તો મુખ્ય કર્મને સહાયતા આપનાર હોવાથી તેઓનું ફળ એકજ છે અર્થાત્
પ્રધાન કર્મનું ફળ એજ અંગોનું ફળ હોય છે. ॥ ૬ ॥

શબ્દમેદાગ્રેતિ ચેત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(શબ્દમેદાગ્ર) શબ્દ બિન્ન હોવાથી અંગોનું ફળ જુદું જુદું હોય છે
(ચેતિ ચેત્) જે એમ માનવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—ફલવાચક શબ્દ બંને ન હોય પણ વિધિવાચક પ્રત્યયો તો જુદા જુદા
હોવાં જોઈએ આ શબ્દોનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૭ ॥

કર્માર્થત્વાત પ્રયોગે તાચ્છદ્વર્ણ સ્વાત્ સદર્શત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—પદાર્થ (કર્માર્થત્વાત પ્રયોગે) પ્રધાન પ્રયોગ જ્યારે કહેવામાં આવે છે ત્યારે
(તાચ્છદ્વર્ણ સ્વાત્) અંગોના પ્રયોગને શબ્દ પણ જે હોય છે તે (સદર્શત્વાત્) મુખ્ય પ્રયોગ
માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—સમિષો યજ્ઞતિ ઇત્યાદિ અંગ વાક્યો વિધાયક નથી એ તો દત્તપૂર્ણમાસામ્યો
સ્વર્ગ કુર્વાન્ આતુન્ જ્યારે ગણ્યકમાં આવે છે ત્યારે દર્શ અને પૂર્વમાસ કેવી રીતે કરના ? આ
જે આકાંક્ષા ઉભી થાય ॥ તેને ચોક્કસ કરવા સમિષો યજ્ઞતિ ઇત્યાદિ અંગકક્ષાપ હોય ॥ અને એ
અંગો પ્રધાનભાવના સાથેજ સંબંધ હોય છે જેટલા અંગો હોય ॥ તે તેમ જુદાં જુદાં વિધાન
હોતાં નથી. આ રીતે વાગ કરવો એ જનારવા માટે અંગ વાક્યો હોય છે. ॥ ૮ ॥

કર્તૃવિધેર્નાનાર્થત્વાદ્ ગુણપ્રધાનેષુ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(કર્તૃવિધેઃ) કર્તાના જે પ્રધાન વિધિ છે તે (નાનાર્થત્વાત્) વિનાયક
હોવાથી (ગુણપ્રધાનેષુ) શુભ અને પ્રધાન વિધિમાં.

ભાવાર્થ :—શુદ્ધ પ્રધાનોમાં શુદ્ધ વિષય અને પ્રધાન વિષયક કર્તાનો જે વિધિ કે અર્થાત્ જે શુદ્ધ નુષ્ઠાન અને પ્રધાનાનુષ્ઠાન છે તેના ઉદ્દેશો જુદા જુદા હોય છે અર્થાત્ પ્રધાનક્રમનો ઉદ્દેશ દગ હોય છે અને અંગોનો ઉદ્દેશ પ્રધાન કર્મ હોય છે. આ પ્રમાણે એક જ વાક્યથી પ્રધાન કર્મ અને તેની પ્રતિકલ્પતાનું વિધાન થઇ શકે નહિ ॥ ૬ ॥

આરમ્ભસ્ય શદ્દપૂર્વત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(આરમ્ભસ્ય) વ્યાપાર (શબ્દપૂર્વત્વાત્) ભાવના વચ્ચે શબ્દ જન્ય હોવાથી,

ભાનાર્થ :—યજ્ઞેત્ એટલે યાગ કર્યાત્ આલે અથ યાગ છે આ શબ્દ સાંભળતાં જ ત્રણ જાતની આકાંક્ષાઓ ઉત્પન્ન થાય છે (૧) શુદ્ધ (૨) સાધી કરવું અને (૩) કેવી રીતે કરવું 'પશુ' શબ્દના ઉચ્ચારણ કરવાથી ત્રણ જાતની આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થતી નથી. 'કેવી રીતે કરવું' આને દ્વયભાવજ્ઞા કહેવામાં આવે છે અને એનું પ્રતિપાદન સમિષો નયતિ વગેરે અંગ વાક્યો કરે છે. જો એનું પ્રતિપાદન ન થાય તો યાગ કેવા રીતે કરવો એજ ન સનન્ય હોવાથી આરભ જ કરી શકાય નહિ આરમ્ભો વ્યાપાર ક્રિયા આ ત્રણેનો એક જ અર્થ છે માટે અંગો પ્રધાનના ઉપકાર રૂપ કાર્યમાં ભેદાય છે એનું કેષ જુદું રૂપ હોવું નથી ॥ ૧૦ ॥

દર્શપૂર્ણમાસ આદિ કામ્ય કર્મોમાં સર્વ અંગોનો ઉપસહાર છે ' એ
અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ પકેનાપિ સમાપ્ત્યેત કૃતાર્થત્વાદુ યથા કલ્પન્તરેણ
પ્રાપ્તેષુ ચોત્તરાવસ્થાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(એક જાપિ સમાપ્ત્યેત) એક અંગનું અનુષ્ઠાન કરવાથી પ્રયોગ સમપ્ત થાય છે (કૃતાર્થત્વાત્) કારણ તેનાથી કમભાવની આકાંક્ષા પૂર્ણ થાય છે (યથા કલ્પન્તરેણ પ્રાપ્તેષુ) સ્વર્ગ સાધન ભૌતિકોપદોષ આદિમાંથી મુક્તિપણ માગથી સ્વર્ગભાવના પૂર્ણ થાય. તેમ (વત્તસવત્) ઉપર ગાયોને દોહવાવાના જેમ નિયમ નથી

ભાવાર્થ :—મુક્તિપણ એક અંગનું અનુષ્ઠાન કરવાથી પ્રયોગ પૂર્ણ થઇ શકે છે માટે બધાં અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવાની જરૂર રહેતી નથી, એક અંગથી કમભાવાકાંક્ષા પૂરી થઇ તો પછી બીજા અંગના અનુષ્ઠાનની જરૂર રહેતી નથી બધાં અંગોનું સંનિધાન છે માટે જ બધાં અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવું એમ કહો તો પણ નિયમ તો નહીં જાણી શકાય બની શકે તેટલાં અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવું, બધાંનું નહિ એમને સાચાંચે તિલો દામ્યનો દોહવિત્વા વિસૂદ્ધાગ-નન્વાસ્પ તૂળીમુત્તરા દોહયતિ સાગમ્ય પ્રકરણ ત્રણ ગાયોને વારંવાર થઇ દેવાની પછી બીજી ગાયોને દોહતે છે અહીં પ્રથમ ત્રણોને જેવા નિયમ હોય છે તેવા ત્યાર પછીતો નિયમ નથી જેટલી બની શકે તેવી ગાયો દોહાવાની એજ પ્રમાણે બની શકે તેટલાં અંગોનું અનુષ્ઠાન કરવું બધાના અનુષ્ઠાનમાં નિયમ નથી. ॥ ૧૧ ॥

ફલામાવાદિતિ ચેત ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ફલામાવાત્) ફળ મળતું ન હોવાથી. (હતિ ચેત્) જે એવી યંત્ર કરવામાં આવે તે.

ભાવાર્થ :—જે બધા અંગોનું અનુદાન ન કરવામાં આવે તે સ્વર્મંદપ ફળની સિદ્ધિ થાય નહિ. આ યંત્રનું સમાધાન આમળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૨ ॥

ન કર્મસંયોગાત્ પ્રયોજનમશ્વદોષ' સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (કર્મસંયોગાત્) પ્રધાન કર્મનો જ ફળ સાથે સંબંધ હોવાથી (પ્રયોજનમ્) ફળ (અશ્વદોષ' સ્યાત્) ટાઇપલુ બાતનો અશ્વ દોષ નથી.

ભાવાર્થ :—ફળની સાથે સંબંધ તે પ્રધાન કર્મનો જ છે અંગોનો નહિ માટે અશ્વ-જન્ય દોષ પણ હતિપત્ર અંગોનું અનુદાન ન કરવામાં આવશે તે મળી શકે નહિ. જે અંગોનો પણ ફળ સાથે સંબંધ માનવામાં આવે તે કયું કર્મ પ્રધાન છે અને કયું અંગ તે એની સમજ પડી શકે નહિ ॥ ૧૩ ॥

યેવ્યશમ્યાદિતિ ચેત ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(યેવ્યશમ્યાત્) એક વિધિના જ વિષય બધા અન્ન હોવાથી બધા અંગોનું અનુદાન થવું જોઈએ. (હતિ ચેત) જે એવી યંત્ર કરવામાં આવે તે એનું સમાધાન આમળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જેટલા અંગો પ્રધાન કર્મ સાથે જોડાયેલા હોય છે તે બધા જ એક જ વિધિના વિષય હોય છે માટે બધાનું જ અનુદાન થવું જોઈએ. ટાઇપલુ અંગ ટાઇવાથી પ્રયોગમાં અંગ વેકર્ય આવે છે અને વિકલાંગ પ્રયોગથી ફળસિદ્ધિ થતી નથી. ॥ ૧૪ ॥

નાયૈવૃથકવાત્ સમત્યાદગુણત્વમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) બધા અંગોનો ફળ સાથે સંબંધ નથી. (અર્થૈવૃથકવાત્) અર્થમાં પૃથક્ત્વ હોવાથી (સમત્યાત્) જે બધા સમાન હોય તે (અગુણત્વમ્) અમુક કર્મ ગુણકર્મ છે એમ કહી શકાય નહિ.

ભાવાર્થ :—જે બધા જ કર્મ ફળ સાથે જોડાયેલા તે અમુક કર્મ ગુણકર્મ છે એ ૩મ અખર પરી માટે કર્મના અર્થમાં બેદ છે. જે કર્મ ફળ સાથે સંબંધ રૂપે તે પ્રધાન કર્મ અને જે કર્મ પ્રધાનકર્મ સાથે સંબંધ રૂપે તે ગુણકર્મ માટે સર્વ અંગોનો ઉપસંહાર નથી. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

વિધેસ્ત્વેકદ્યુતિત્યાત્ અપર્યાયવિધાનાત્ નિત્યવર્જિતપૂતામિસંયોગાદયેન

ગુણપ્રાપ્તેયથાકર્મ નિવૃત્તિવત્ તસ્માત્ સર્વપ્રયોગે પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વિધેઃ સ્વદ્યુતિત્યાત્) સર્વ અંગોના અનુદાનના બોધકનો વિધિ એક જ હોવાથી (અપર્યાયવિધાનાત્) વારા ફરતી વિધાન ન હોવાથી (નિત્યવર્જિતપૂતામિસંયોગાત્) નિત્ય

શ્રુતભાવના વાચક સ્વદેશી હિંદી કંથમાવાકક્ષિ સાથે સંબંધ હોવાથી. (અર્થેન યુગફણતે) એકી સાથે પ્રધાન કર્મ સાથે અંગોનો સંબંધ હોવાથી. (યયાક્રમમ્) કર્મ પ્રમાણે સર્વ અંગોનું અનુક્રમ કરવું. (નિર્વિત્તત્વ) નિર્વિત્ત અર્થેએ પેઠે (ત્વચ્ચત્વ) માટે (સર્વપ્રયોગે પ્રવૃતિ સ્વાત) સર્વ પ્રધાન પ્રયોગ સાથે સર્વ અંગોનું અનુક્રમ કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :— એક જ વિધિ વાક્યથી સર્વ અંગોનો ભોધ થાય છે તેથી, સમિધ યજ્ઞને અને તત્ત્વનાંત યજ્ઞનું પર્વાયથી વિધાન ન હોવાથી, ભાવનાવાચક સ્વદેશી કંથમાવાકક્ષિ સાથે સર્વ અંગો સાથે સંબંધ હોવાથી પ્રધાન કર્મના ઉપકારમાં સર્વ અંગોની ખસેડપોત-ન્યાયથી એક સાથે પ્રવૃત્તિ હોવાથી અર્ધાજ અંગોનું અનુક્રમ કરવું જોઈએ. એટલે કે જે પ્રધાન કર્મ સાથે જે જે અંગો કંથમાવાકક્ષિથી જોડાયા હોય તે બધાનું અનુક્રમ કરવું જ જોઈએ. અંગ કર્મનાં પ્રતિપાદક વાક્યોમાં વારાફરતી અંગાનુક્રમ કરવાનું કથન પણ નથી. જેમ બધામાં કબૂતરો એક સાથે અથવા ઉતરી પડે છે તેમ બધા જ અંગો પ્રધાન કર્મ ઉપર ઉપકાર કરવા એક સાથે પ્રવૃત્ત થાય છે. માટે બધા જ અંગોનું અનુક્રમ કરવું એજ સિદ્ધાંત છે. ॥ ૧૬ ॥

તથા કર્મોપદેશ સ્વાત ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તેમ કરવાથી (કર્મોપદેશઃ) કર્મનો ઉપદેશ (સ્વાત) અરિતાઈ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અર્ધાજ અંગોનું અનુક્રમ કરવાથી એક આહુતિએ પોર્ણમાત્રીમાં અને તેર આહુતિ અમાવાસ્વામાં હોમથી, આ ઉપદેશ અરિતાઈ થાય છે. આ સંખ્યા બધા અંગો અનુક્રમ થાય તેજ સિદ્ધ થઈ શકે છે અન્યથા નહિ. ॥ ૧૭ ॥

ઋગ્ચંદ્રોણ પુનર્વચનમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ઋગ્ચંદ્રોણ) શુદ્ધ શુદ્ધ યાગોમાં (પુનર્વચનમ્) વારા ફરતી રજા ભૂતિ છે.

ભાવાર્થ :—જે શુદ્ધ શુદ્ધ કંપુએ સંબંધે કહેવામાં આવ્યું છે કે તેમ એક કંપુ કરવાથી સ્વર્ગ ભાવના થઈ શકે છે માટે બધા જ કંપુએ કરવાની જરૂર નથી એ દેહાન્તમાં તો વેપમ્ છે. કારણ કે ત્યાં તો દરેક કંપુનો રજ સાથે સંબંધ બતાવ્યો છે. માટે એક કંપુ કરવાથી રજ ભાવના સિદ્ધ થઈ શકે છે પણ અંગ કર્મોનો સંબંધ રજ સાથે હોતો નથી. ॥ ૧૮ ॥

ઉત્તરાસ્વશ્રુતિવાદ્ વિરોપાનાં કૃતાર્થત્વાત્ સ્વદોહે યથાકામી પ્રતીયેત ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્તરણ સ્વશ્રુતિવાદ) ઉત્તર યાગોમાં દોહન વિધિ ન હોવાથી. (વિરોપાનામ્) કૃતાર્થત્વાત્) વાગિરસમાં આદિના વિધાનથી કૃતાર્થ હોવાને લીધે (સ્વદોહે યથાકામી પ્રતીયેત) પોતાના દોહન માટે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે દોહવાનું પ્રતીત થાય છે.

ભાવાર્થ :—યાગોનું દેહાન્ત પણ બગબગ નથી કરવું કે, પણ યાગો દોહવરાવા પછી બાકીની યાગોમાં દોહનનું વિધાન જ નથી. માટે ઇચ્છા પ્રમાણે ઉત્તર યાગોનું દોહન પ્રતીત થાય છે પણ અંગ કર્મોમાં તો વિધાન હોય છે માટે તેના અનુક્રમમાં ઇચ્છા કામ આવી શકતી

નથી ત્યાં તો બન્નાં જ અંગોનું અનુદાન કરવું જોઈએ. પ્રયોગમાં અંગ વૈકલ્પ ન થવું જોઈએ. ॥ ૧૯ ॥

‘કામ્ય કર્મ વારે વારે પશુ કરી શકાય છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
સિદ્ધાંત સૂત્ર. કર્મણ્યારમ્મમાધ્યત્વાત્ કૃત્રિવત્ પ્રત્યારમ્મફલોપાનિ સ્યુઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(કર્મણિ આરમ્મમાધ્યત્વાત્) કર્મના અનુદાનથી કૃણ ઉત્પન્ન થવું હોવાથી (કૃત્રિવત્) કૃષિની માફક (પ્રત્યારમ્મફલોપાનિ સ્યુઃ) દરેક અનુદાનને કૃણ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેમ જેની દરેક વસ્તુ કરવામાં આવે છે કારણ કે, જેની દરેક વસ્તુ કૃણ આપે છે. આટલે જેની બાહ્યતા દરેક વસ્તુને જેકુતો કરે છે તેમ કર્મનું અનુદાન પશુ કૃણ આપે છે. જો એક જ વખત કર્મ કરે તો એક જ વખત કૃણ મળે અને વારે વારે કર્મ કરે તો વારે વારે કૃણ મળે છે, આટલે કામ્ય કર્મનું અનુદાન વારે વારે પશુ થઈ શકે છે. અર્થાત્ જ્યારે જ્યારે કામના થાય ત્યારે કર્મનું અનુદાન કરી કૃણ મેળવી શકાય છે. ॥ ૨૦ ॥

અધિકારક સર્વેષાં કાર્યસ્યાદુપપચતે વિશેષઃ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સર્વેષાં કાર્યત્વાત્) ધણ કર્મો અનુદેય હોવાથી (વિશેષઃ અધિકાર ઉપપચતે) વિશેષ અધિકાર ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેટલાં અનુદેય કામ્ય કર્મો છે તે બધાંને અધિકાર વારે વારે કરવામાં આવે છે. ॥ ૨૧ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર..

સદ્દત્તુ સ્યાદ્દત્તાર્થત્વાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(દ્વ) પૂર્વપક્ષ ઘોતક છે. (સદ્દત્તુ સ્યાત્) એક જ વખત અનુદાન કરવું જોઈએ. (દ્વત્તાર્થત્વાત્) એક વાર અનુદાન કરવાથી વિધિ ચરિતાર્થ થાય છે.

ભાવાર્થ :—કામ્ય કર્મ એકવાર કરવાથી વિધિ ચરિતાર્થ થઈ જાય છે તો પછી બીજી વાર કર્મ કરવાનો પ્રસંગ જ ઉભો થતો નથી. આટલે જેમ એક પ્રયોગમાં અંગોનું અનુદાન એક જ વખત થાય છે તેમ કામ્ય કર્મ પશુ એક જ વખત કરવું. ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થસ્ય તથા લોકે ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શબ્દાર્થઃ) વિધિ સંહત અર્થનું અનુદાન એકવાર થાય છે (તથા લોકે) લોક વ્યવહારમાં એક જ વખત કામ્ય થાય છે.

ભાવાર્થ :—લોક વ્યવહારમાં શુરુએ કશું કે કાંઈ કામ એટલે સિવાય એક વખત કાંઈ કામી આપી શુરુથી આગળને સંજોગ કરે છે તેમ કામ્ય કર્મ પશુ એક જ વખત કરવું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત પક્ષ. અપિ વા સંપ્રયોગે યથાકામો પ્રતીયેતાશ્રુતિવાત્

વિધિષુ વચનાનિ સ્યુઃ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (સંપ્રયોગે) પ્રયોગના અનુષ્ઠાનમાં (યથાકામો પ્રતીયેત) કર્તાની ઇચ્છા પ્રમાણે એક અથવા વધારે વખત કામ્ય કર્મ કરી શકે છે. (અશ્રુતવાત્) એક જ વખત કર્મ કરવું એવું કોઈ શાસ્ત્રે વિધાન ન હોવાથી. (વિધિષુ વચનાનિ સ્યુઃ) વિધિ વચનો તો માત્ર અનુષ્ઠાન જ બતાવે છે. એક વાર કે બે વાર કે વધારે વાર કર્મ કરવામાં એનો વ્યાપાર નથી.

ભાવાર્થ :—વિધિ વચનો તો માત્ર કામ્ય કર્મ કરવાનું કહે છે. જોઈએ તો એક વાર કરે અને જોઈએ તો બહુવાર કરે. આ બાબતમાં કોઈ વિધાન જણાતું નથી. ॥ ૨૪ ॥

एकशब्दात्तथाऽङ्गेषु ॥ २५ ॥

પદાર્થ :—(એકશબ્દાત્) એક જ વિધિ પ્રત્યક્ષ હોવાથી (અંગેષુ તથા) અંગોના અનુષ્ઠાનમાં તેમ હોય છે.

ભાવાર્થ :—અંગોના અનુષ્ઠાનમાં તો જૂળ વિધિમાં એક જ પ્રત્યક્ષ છે અને તેમાં કથંભાવાકાંક્ષા પણ એક જ વખત ઉત્પન્ન થાય છે માટે પ્રધાન પ્રયોગમાં અંગોનું અનુષ્ઠાન એક જ વખત કરવું જોઈએ એવો નિયમ છે. પણ ફળની ઇચ્છામાં એમ નથી. માટે જ્યારે જ્યારે ફળની ઇચ્છા થાય ત્યારે ત્યારે કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું. એટલે કામ્ય કર્મની આશ્રુતિ થઈ શકે છે. ॥ ૨૫ ॥

लोके कर्मार्थलक्षणम् ॥ २६ ॥

પદાર્થ :—(લોકે) લોકિક દૃષ્ટાંત પણ ઠીક નથી (કર્મર્થલક્ષણમ્) લોકિક કર્મનું ફળ પ્રત્યક્ષ હોય છે માટે તેને અનુસરીને કર્મ થાય છે.

ભાવાર્થ :—લોકિક કર્મનું ફળ પ્રત્યક્ષ હોય છે. મુજબે કાંઈ લાવવા શિષ્યને આજ્ઞા આપી. શિષ્યે કાંઈ લાવી આપ્યાં પણ જો એટલાં કાંઈથી રસોઈ તૈયાર ન થાય તો બીજી વાર પણ શિષ્ય કાંઈ લાવી આપે છે. અને જતાં પણ રસોઈમાં કયાંક રહે તો ત્રીજી વાર પણ લાવી આપે છે. જરૂર ન હોય તો એક વખત લાવી આપી શિષ્ય કૃતાર્થ બને છે. કારણ કે રસોઈ રૂપ ફળ પ્રત્યક્ષ છે. પણ રવગંભાસિ રૂપ ફળ તો અદૃષ્ટ છે તેમાં લોકિક દૃષ્ટાંત પડી શકે નહિ. ॥ ૨૬ ॥

‘અવધાત આદિમાં તંકુલ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં મુખી અવધાત ક્રિયાની આશ્રુતિ કરવી જોઈએ.’ એ અધિકરણનાં મત્રે.

क्रियाणामर्थशेषत्वात् प्रत्यक्षमतस्तन्निवृत्त्याऽपवर्गः स्यात् ॥ २७ ॥

પદાર્થ :—(ક્રિયાણામ્ અર્થશેષત્વાત્) અવધાન આદિ ક્રિયાઓ તંકુલનિબળિત માટે હોવાથી (પ્રત્યક્ષમ્) ફળ પ્રત્યક્ષ છે (જતઃ તન્નિવૃત્ત્ય) માટે તેની સિદ્ધિ થાય ત્યાં મુખી આશ્રુતિ કરવી (અપવર્ગઃ સ્યત્) અને પછી સમાપ્તિ કરવી.

ભાવાર્થ :—ગ્રીહીત અવહન્તિ ચ્ચ વાક્યમાં મોહિતું અવહનન કરવા કહ્યું છે. અવહનન તંદુલ દાદવા માટે હોય છે. મટે તંદુલ ફેતારામાં જીવ પડી જાય ત્યાં સુધી ખાંડતું. તંદુલ જીવ પડે એટલે ખાંડવાની ક્રિયા બંધ કરવી જોઈએ. ‘માત્ર એક જ વખત અવહનન કરવું.’ એવો કોઈ નિયમ નથી ॥ ૨૭ ॥

અદૃષ્ટ ફળ ભ્યાં જતાંયું હોય ત્યાં એક જ વખત અવહનન કરવું.

ધર્મમાત્રે ત્વદર્શનાત્ શબ્દાર્થેનાપવર્ગઃ સ્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ધર્મમાત્રે ત્વ દર્શનાત્) કેવળ અદૃષ્ટ ફળના સાધન તરીકે અવહનન હોય ત્યાં (શબ્દાર્થેનાપવર્ગઃ સ્વાત્) એક જ વખત અવહનન કરવાથી વિધિ ચરિતાર્થ થાય છે.

ભાવાર્થ :—ત્યાં અવહનન અદૃષ્ટ ફળને માટે હોય છે ત્યાં એક જ વખત અવહનન કરવું કારણ કે એમ કરવાથી વિધિ ચરિતાર્થ થાય છે. ત્યાં ફળ કંઈ પ્રત્યક્ષ હોતું નથી. માટે ફળ ઉપર વિશ્વાસ રાખી અવહનનક્રિયા ચાલુ રાખવી એ સાચોકેસ નથી ॥ ૨૮ ॥

‘પ્રધાનમિદં અંગેનું અનુષ્ઠાન એક જ વખત હોય છે.’

એ અધિકરણનાં સરો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. કતુષ્ઠાઽનુમાનેનામ્યાસે કલમ્બમા સ્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(મા) પૂર્વપક્ષને સચવે છે. (કતુષ્ઠ) કામકલ્પની જેમ આવૃત્તિ થઈ પડે છે તેમ (અનુમાને) અનુમાનથી (કલમ્બમા) કદનું આધિક્ય (સ્વાત્) થાય છે.

ભાવાર્થ :—જેમ કામકલ્પનો વારાફરતી કરવાથી ફળવિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ પ્રધાનમિદં અંગેનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ કારણ કે એમ કરવાથી પ્રધાન કર્મના ફળમાં જોડિ પ્રાપ્ત થશે એમ અનુમાનથી સમજી શકાય છે. ॥ ૨૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સકૃદ્વા કરણેકત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(સકૃદ્વા) એક જ વખત અનુષ્ઠાન કરવું (કરણેકત્વાત્) પ્રધાન ફળ કારણ એક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રધાન ફળ કરણ એક હોવાથી પ્રધાનમિદં અંગેનું અનુષ્ઠાન પણ એક જ વખત કરવું. માટીના પિંડમાંથી જ્યારે ઘડો ઉત્પન્ન કરવો હોય ત્યારે એ પિંડ ને ચક્ર (ચાકડા) ઉપર હોય તેને તેટલો જ ફેરવવો જોઈએ કે જેથી તેમાંથી ઘડો તૈયાર થાય. પડો તૈયાર થઈ ગયા પછી ચાકડાને ફેરવવા કરવો અનુ કહ્યું જ ફળ નથી ફળ રૂપ ઘડામાં કાઠપણ જાતનો વધારો થયો નથી. તેજ પ્રમાણે પ્રધાનમિદં અંગેમાં સચળતું જોઈએ અર્થાત્ ફળ પ્રાપ્ત થોમ્ પ્રધાનમિદં અંગેનું અનુષ્ઠાન કર્યા પછી વધારે પ્રયત્નેનું અનુષ્ઠાન કરવાથી કોઈ પણ વિશેષ ફળ મળતું નથી. ॥ ૩૦ ॥

પરિમાણં ચાનિયમેન સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(પરિમાણં ન) અને પરિમાણ (અનિયમેન સ્યાત્) નિયમ વગર થઈ નય.

ભાવાર્થ :—જો અંગોનું વધારે અનુધાન કરવાથી વધારે ફળમળતુ હોય તો પોર્ણનામી વાગમાં ઓઠ અને અનાવાર્યા વાગમાં તેર આદ્યતિઓનો નિયમ જે બાબે છે તે નકામે થઈ નય. કારણ કે વધારે આદ્યતિ આપવાથી વધારે ફળ મળત. પણ એમ કરવાથી વધારે ફળ મળતું નથી મારે અંગોનું એક જ વખત અનુધાન કરવું. ॥ ૩૧ ॥

ફલાદ્ અમનિર્મુલ્લેઃ કતુષુ સ્યાત્ ફલાન્યત્વમ્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ફલાદ્ અમનિર્મુલ્લેઃ) સ્વર્ગ આદિની ઉત્પત્તિ થવાથી (કતુષુ ફલાન્યત્વમ્ સ્યાત્) કતુઓમાં જિજ્ઞાસુ (જિજ્ઞાસુ ફળ મળે છે.

ભાવાર્થ :—કારણકતુઓ તો મુખ્ય કર્મ છે, અને તેનું એક વખત અનુધાન કરવાથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. અને બીજી વખત કારણ કતુ કરવાથી બીજું સ્વર્ગ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. કતુઓમાં ફળભેદ હોય છે પણ અંગોનું સતત મેહ ફળ જ નથી તો તેનું વધારે અનુધાન કરવાથી ફળ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? એ તો મુખ્ય કર્મ ઉપર ઉપકાર જ કરે છે. ॥ ૩૨ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

અર્થવાસ્તુ નૈકત્વાદગ્ચાસ. સ્યાદનર્થકો યથા મોજનમેકસ્મિન્નર્થસ્યા-

પરિમાણત્વાત્ પ્રધાને ચ ક્રિયાર્થસ્થાવનિયમઃ સ્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અર્થવાસ્તુ) અંગોનો અભ્યાસ થવવાનું હોય છે. (ન એકવાત્ અભ્યાસઃ સ્યાત્) કાર્ય અનેક હોવાથી, એક કાર્યવિષયક અભ્યાસ અર્થક હોઈ શકે. (યથા મોજનમ્ એકસ્મિન્) જેમ એક જ વખતે ભોજનની આદ્યતિ નકામી થાય છે. (અર્થસ્ય અપરિમાણત્વાત્) પ્રધાન ફળ નિયત ન હોવાથી (પ્રધાને ચ ક્રિયાર્થસ્થાવનિયમઃ સ્યાત્) પ્રધાન કર્મમાં ક્રિયા ફળ ઉત્પન્ન કરવામાં માદ કારક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રધાનનું ફળ કેટલું છે અર્થાત્ પ્રધાન ફળ કેટલું સ્વર્ગ ઉત્પન્ન કરશે એનો કશો નિયમ હોતો નથી. સ્વર્ગ એ તો સુખવિશેષનો જ વાચક શબ્દ છે. મારે જો અંગોનો વધારે ઉપકાર થાય તો પ્રધાન કર્મ વધારે રીતે મુખ્ય અથવા પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી શકું, માટે અંગોની આદ્યતિ વધારે મુખ્ય અંગનારે કરવી જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

વૃથક્ત્વાદ્ વિધિતઃ પરિમાણ સ્યાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(વૃથક્ત્વાત્) અર્થ જિજ્ઞાસુ હોવાથી (વિધિતઃ) વિધિપરક (પરિમાણે સ્યાત્) સંખ્યા થાય.

ભાવાર્થ :—ઓઠ અને તેર સંખ્યાનો જે નિયમ બાબે છે તે તો જિજ્ઞાસુ અર્થ છે. માટે ત્યાં તો અર્થ પ્રમાણે આદ્યતિઓ આપી શકાય છે. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અનમ્યાસો ઘા પ્રયોગવચ્ચનૈકરઘાત્સર્વસ્ય યુગપચ્છાઘાદફલત્વાદ્
કર્મેણ. સ્યાત્ ક્રિયાર્થત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(અનમ્યાસ' ઘા) અંગેનો અભ્યાસ થયો નથી. (પ્રયોગવચ્ચનૈકરઘાત્) પ્રયોગનું વચ્ચનૈક્ય હોવાથી (સર્વસ્ય યુગપત્ શાસ્ત્રાત્) એક ભાવનામાં અન્ય વખતે ફલકરણ-ત્વથી પ્રધાન ક્રિયા જ અન્વિત થાય છે. (કર્મેણ. અફલકવાત્ ચ રચાત્) ત્યારે અંગ કોઈ નકામી છે ? (ક્રિયાર્થત્વાત્) નહિ. પ્રધાન ક્રિયાને ઉપકારક છે

ભાવાર્થ :—અંગેનો અભ્યાસ કર્યો નહિ ભાવનામાં કળના કરણ તરીકે મુખ્ય ક્રિયા જ અન્વિત થાય છે. અતઃ ક્રિયા નહિ છતાં અર્થક્રિયા નકામી નથી. તે તો પ્રધાન ક્રિયાને—ઉપકારક કરશે અને તે દ્વારા તેની સફલતા છે. ॥ ૩૫ ॥

પૂર્વપક્ષ. અમ્યાસો ઘા હેદનસંમાર્ગાદિદાનેષુ વચ્ચનાત્સદૃશ્યસ્ય ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ઘા અમ્યાસ) અંગેનો અભ્યાસ થાય છે. (હેદનસંમાર્ગાદિદાનેષુ સદૃશ્યસ્ય વચ્ચનાત્) હેદન, સંમાર્ગ અને અવદાનમાં એક વખત કરવાનું વચન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સદૃશ્યચિન્તનત્તિ. પરિચીન્ સદૃશ્યમાદિઃ । સ્વિષ્ટવૃત્તિ સદૃશ્યવચ્ચતિ । ઉક્ત વચન એક વખત આગ્રહેદન એક વખત સંમાર્ગ અને એક વખત અવદાન કરવાનું કહે છે તેથી સમભય કે કળા એક વખતનું વિધાન ન હોય ત્યાં આદૃતિ છે એમ સમજવું. ॥ ૩૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અનમ્યાસસ્તુ વાચ્યત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(અનમ્યાસ' સ્તુ) પ્રમાણહિ અંગેનો અભ્યાસ ન કર્યો. (વાચ્યત્વાત્) ઉક્ત રચયે જે એક જ વખતનું કથન કર્યું છે તેનું પ્રયોજન જુદું છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમ સમા અનેકવાર આગ્રહેદનનું વિધાન છે. હવે તો એક વખતનું વિધાન ન કરે તો અર્થદેશથી અનેક વખત આગ્રહેદન પ્રાપ્ત થાય. માટે સદૃશ્યનું વિધાન છે. પ્રમાણ સનિધિમાં પરિધિ સંમાર્ગનું તથા વખત વિધાન છે માટે અનુયાયીમાં એક વખતનું વિધાન છે તો એ પ્રમાણે વિધાન કરવામાં ન આવે તો પ્રમાણના સાદૃશ્યને લીધે અનુય જમાં પણ તથા વખત એ માર્ગનું વિધાન સમભય. બીજે ઠેકાણે જે વખત અવદાન કરવાનું વચન છે અને તે સિદ્ધાંતમાં પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે માટે એક વખત અવદાન કરવાનું જણાવ્યું છે આ પ્રમાણે અભિપ્રાય જુદો હોવાથી સદૃશ્ય વિધાન અન્યથ અસદૃશ્યનું જોખમ રચી, એકને સાદૃશ્ય એ છે કે અંગેનું એક જ વખત અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૩૭ ॥

‘ કપિજલાત્ ’ આ ઠેકાણે કપિજલ યજ્ઞને જે જાહુવચનનો પ્રત્યય લગાડ્યો છે, તેનાથી ‘ તથા જ સંખ્યા સમજાવી. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ચતુવચ્ચનેન સર્વપ્રાપ્તેવિરુદ્ધ. સ્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ચતુવચ્ચને) ચતુરચન હોવાથી (સર્વપ્રાપ્તે) તથાથી મોટી ઠાપણ સંખ્યા લઈ શકાય માટે (વિરુદ્ધ સ્યાત્) સંખ્યાઓનો વિરોધ છે.

ભાવાર્થ :—‘કપિજલાન્ આલમેત’ આ વાક્યમાં ‘કપિજલ’ શબ્દને બહુવચન લગાડ્યું છે અને બહુવચનથી માંડીને કોઈપણ સંખ્યામાં હોય છે તેથી કોઈ વખત ત્રણ કોઈ વખત ચાર અને કોઈ વખત પાંચ વગેરે સંખ્યા નિકળે ઘટ સકાય એટલે ત્રણ કપિજલોને પ્રાપ્ત કરવા અથવા ચાગને પણ પ્રાપ્ત કરવા આ અર્થ છે. ॥ ૩૮ ॥

દષ્ટઃ પ્રયોગ इति चेत् ॥ ૩૯ ॥

પ્રકાર્થ :—(પ્રયોગઃ દષ્ટઃ) બહુ વચનથી ત્રણ વ્યક્તિઓ જ સમભવ છે અને તેમાં જ એનો પ્રયોગ થાય છે. (इति चेत्) એ એવી રીતે કરવામાં આવે તે.

ભાવાર્થ :—બહુ વચન ત્રણ જ સમભવ છે ચાર નહિ. એ ચાર કહેવાની છાંયડો હોય તો ચત્વારો વાક્યાનઃ આ ચાર શબ્દોનો ઉલ્લેખ કરવો પડે છે, અને પાંચની જરૂર હોય તો પાંચ શબ્દોનો ઉલ્લેખ કરવો પડે છે. માટે એ કોઈ ચાર પાંચ વગેરે સંખ્યા બોલકે ઉપર ન હોય તો બહુ વચનનો અર્થ ત્રણ જ સમજવો. ॥ ૩૯ ॥

तथेह ॥ ૪૦ ॥

પ્રકાર્થ :—(તથા રહ) તે જ પ્રમાણે બીજી પણ સમજવું.

ભાવાર્થ :—માણસમાં અર્થાત્ બાળકને માટે કોઈ વખતે સિંહ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. એ બાળક બળવાન અને નિર્ભય હોય તેને કોઈ વખત એમ કહેવામાં આવે છે કે આ તો ‘સિંહ’ છે. તે જ પ્રમાણે મૂર્ખમાં પણ કપિજલ શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. તેમાં કોઈ વખતે કપિજલની જગ્યાએ મધુરની પણ પ્રાપ્તિ સમજી શકાય. ॥ ૪૦ ॥

अपत्येति चेत् ॥ ૪૧ ॥

પ્રકાર્થ :—(અપત્યા) ગૌણ વૃત્તિથી પ્રયોગ થાય છે. (इति चेत्) એ એમ કહેવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—બાળકે માટે જે સિંહ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે એ તો ગૌણ વૃત્તિથી, મુખ્ય વૃત્તિથી નહિ. બાકી એટલે અપ કોણે ‘લક્ષણ’ અર્થ સમજવો. ॥ ૪૧ ॥

तथैतस्मिन् ॥ ૪૨ ॥

પ્રકાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (इतस्મિન્) બીજે કોણે પણ ગૌણ વૃત્તિથી પ્રયોગ સમજવો.

ભાવાર્થ :—જેમ બાળકને માટે ગૌણ વૃત્તિથી સિંહ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે તેમ બહુ શબ્દ પણ ત્રણથી માંડી ‘પ્રકાર્થ’ સુધીની સંખ્યામાં પ્રયુક્ત થાય છે. બહુ શબ્દનો અર્થ ત્રણ જ થાય છે, આવો અપ્રમદ આ માટે જોઈએ ?

પ્રથમં ઘા નિયમ્યેત કારણાદત્તિકમઃ સ્યાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(ઘ) અથવા (પ્રથમ) બહુ સંખ્યામાં પ્રથમ તથા જ આવે છે (નિયમ્યેત) માટે એનો નિયમ બાધનામાં આવે છે. (કારણાદત્તિકમઃ સ્યાત્) ને કેમ બહુ કારણ હોય તો તથ્ય સંખ્યાનો અનિકમ થાય છે.

ભાવાર્થ :—તદુ સંખ્યામાં તથ્ય પ્રથમ આવે, છે આર આદિ તો પછીથી આવે છે. માટે બહુને અર્થ તથ્ય કરવો વાજબી છે વગર કારણે તથ્યનો ત્યાગ કરવો ઠીક નથી. હા, ને કેમ કારણ હોય તો તથ્યનો ત્યાગ કરી આર પાંચ છ વગેરેમાંથી કોઇપણ સંખ્યા લઈ શકાય ॥ ૪૩ ॥

તથા ચાત્યાર્યદર્શનમ્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(તથા જ) કેવળ બહુ વચનનો પ્રયોગ હોય ને તેનો અર્થ તથ્ય જ સમજવો અને તેજ પ્રમાણે (અર્થાર્યદર્શનમ્) બીજા અર્થમાં પણ સમજાય છે.

ભાવાર્થ :—તદુ વચન તથ્ય સંખ્યા જ સમજવી. જેમ કુશાલ યામ્યાઃ, અલ્પિતા રૌદ્રા મમોક્ષ્યા પાત્રામ્યાઃ । એન્દ્રામો દશમઃ । આ વાક્યમાં ચાત્ય આદિને બહુ વચન છે. અને તેનો અર્થ તથ્ય જ છે. તથ્ય ચાત્ય, તથ્ય રૌદ્ર અને તથ્ય પાત્રામ્યા અને દશમે એન્દ્રામ આવી રીતે તથ્ય તથ્ય લેના નવ પદાર્થો થાય છે અને એન્દ્રામ દશમે ચક્ર રહે છે. માટે એન્દ્રામો દશમઃ એ વાક્ય જ સમજવે છે કે બહુ વચન ને ઉપર વચરનું હોય તો તેનો અર્થ તથ્ય સંખ્યા જ સમજવી. ॥ ૪૪ ॥

પ્રવૃત્ત્યા ચ પૂર્વવત્ તદાસત્તેઃ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રવૃત્ત્યા) પ્રતિથી (તદાસત્તેઃ) તેનું સામીપ્ય હેવાથી (પૂર્વવત્) આમ બીજું હિંન વચન પણ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રતિમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે -અગ્રોયેમીયં પશુમાલમેન અહીં એક પશુ કહેવામાં આવ્યું છે અને પછી ' કવિજ્ઞાન ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. હવે એકની પછી બહુ સંખ્યામાંથી તથ્ય સંખ્યા જ એકત્વની સમીપ છે, આર આદિ નહિ માટે કવિજ્ઞાન શબ્દથી તથ્ય જ કવિજ્ઞાનો સમજાય છે. પ્રથમને ત્યાગ કરવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. ॥ ૪૫ ॥

‘ ઉત્તર દોહયતિ ’ આ વાક્યથી બધી ગાયોના ડોહનનું વિધાન છે.

પૂર્વપક્ષ.

ઉત્તરાસુ યાવત્સ્વમપૂર્વં ઘાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ઉત્તરાસુ) ઉત્તર ગાયોમાંની (યાવત્સ્વમ) જેટલી ગાયોમાં પોતાનું સ્વત્વ હોય છે તેટલીમાં કોહનનું વિધાન છે. (અર્થત્વાત્) અર્થમાં હેવાથી.

ભાવાર્થ :—સૌનાથ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે અત્યંત થાય છે. યાવત્સ્વત્તિલ્લો દોહયિત્યા વિસૃવાગનન્વારમ્ય ઉત્તરા દોહયતિ । તથ્ય ગાયોને ધીન રાખી કોવરાખ્યા પછી બીજી ગાયોને કોહવાનું ને કહ્યું છે તે શું વિધાન છે કે અનુવાદ ? અહીં પૂર્વપક્ષવાદી કહે છે કે વિધાન છે

કા થુ કે ઉત્તર ગાયોનુ દોહન અપ્રાપ્ત હૃ, અપ્રાપ્તમાં એ કથન કે માટે અર્પણ વિધિ છે ॥ ૪૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. યાવત્સ્વં ષાડ્વ્યવિધાનેનાનુવાદ સ્થાત ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ — (શા) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (યાવત્સ્વમ્) યાવત્ સ્વમ્ જેટલી ઉત્તર પોતાની ગાયોનુ જે દોહન કહી છે તે (અનુવાદ) અનુવાદ છે (ષ્વ્યવિધાને) વિધાન તો ખીજામાં છે

ભાવાર્થ — વિષુદ્ધિવાળુ જનન્નારમ્ય આ વાક્યમાં વિધાન છે ઉત્તર દોહયતિ આ વાક્યમાં વિધાન નથી ॥ ૪૭ ॥

કારણુ યતાવનારૂ સૂત્ર સાકલ્યવિધાનાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ — (સાકલ્યવિધાનાત્) બધી ગાયોમાં દોહનની પ્રાપ્તિ હોવાથી

ભાવાર્થ — બધી ગાયોમાં દોહન પડેનેની પ્રાપ્ત છે. પ્રાપ્ત હોવાથી ઉપર કહેલું કથન અનુવાદ છે. નાસ્ય ઇતી રાત્રિ પયસાડમિદોત્ર જુહવાત્ । કુમારાશ્ચ ન પયો લભેન્ આ વાક્યથી સકલ ગાયોનું દોહન પ્રાપ્ત છે માટે પ્રાપ્તમાં કથન હોવાથી અનુવાદ છે ॥ ૪૮ ॥

બહુર્થત્વાન્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ — (બ) અને (બહુર્થત્વાત્) બહુ અર્થનું કથન હોવાથી.

ભાવાર્થ — બહુ કુપિષ દન્નામ્ હવિ આ વાક્યથી બહુદોહન પણ પ્રતીત થાય છે. ॥ ૪૯ ॥

અગ્નિહોત્રે જ્ઞાશેષવદ્ યવાગૂનિયમ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ — (જ) અને (અગ્નિહોત્રે) અગ્નિહોત્રમાં (યવાગૂનિયમ) યવાગૂદોહનને નિયમ છે.

ભાવાર્થ — નાસ્યેતા રાત્રિ પયસામિદોત્ર જુહવાત્, યપાડ્વસ્યૈ દેવતાયૈ પ્રતનમ્પરવૈ દેવતાયૈ દધાત્ તાદક્ સ્થાત્ ॥ આ વાક્યથી જેટલું કુપિષ છે તે નધુ સામાપ્યને માટે કે એમ જણાય છે ॥ ૫૦ ॥

તથા પયઃ પ્રતિવેધ કુમારાણામ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ — (તથા) તથા (પયઃ પ્રતિવેધ કુમારાણામ) એ જે સસ્તૃતવાક્ય ઉપરના સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે તેની પણ વ્યાખ્યા થઈ ગયે છે અર્થાત્ એ વાક્યથી કુમારોને કુપિષ આપવાનો નિષેધ નથી ॥ ૫૧ ॥

સર્વપ્રાણિણાડપિ લિઙ્ગેન સ યુગ્મ દેવતામિસંયોગાત્ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ — (સર્વપ્રાણિણા અપિ લિઙ્ગેન) બધી ગાયોનું દોહન કરતું, એવા વિગ વાક્યથી (સ યુગ્મ) સ યોગ પાળીને (દેવતામિસંયોગાત્) દેવતાની સાથે સ નધુ જેડેનો હોવાથી

ભાવાર્થ :—‘કશેઽયથા ઇત્યાઃ પુરા મનુષ્યેઽયથા બ્રાહ્મણ્યવન્’ આ વાક્યથી વત્સ અને મનુષ્યોને માટે ગાયોનું આપાચન કર્યું છે અને પરી દેવતાને માટે ગાયોનું આપાચન બતાવ્યું છે. માટે સર્વ ગાયોનું દોહન છે એમ સ્પષ્ટ સમજાવે છે. એટલે કે જ્યુ ગાયોનો મીન રીતે દોહવારઆ પછી ગાયી જ ગાયોનું દોહન કરાવતું એવે સ્પષ્ટ અનુચદ છે. ॥ ૫૨ ॥

આગ્નેય આદિ પ્રધાનોના ભેદ છે એનાં અંગે આચારાદિ છે

એનું અનુષ્ઠાન તંત્ર રૂપે કરવું કે તેની પ્રધાનદીઠ આવૃત્તિ,

કરવી ૭ એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પ્રધાનકર્માર્થવાદકાનાં તદ્દેવાદ કર્મમેદઃ પ્રયોગે સ્વાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(સદ્ગાનામ્) અંગે (પ્રવાતર્કવાત્) પ્રધાનને માટે હોવાથી (તદ્દેવાત્) પ્રધાન કરીતા ભેદ હોવાથી (કર્મમેદઃ) અંગ કરીતા ભેદ (પ્રયોગે સ્વાત્) અનુષ્ઠાનમાં હોય છે.

ભાવાર્થ :—અંગ કરી પ્રધાન કરીને મારે હોય કે મારે જેટલા પ્રધાન કરી હોય છે, તેટલી અંગ કરીના આગત થવી એટલે અર્થાત્ પ્રધાનકર્મદીઠ અંગ કરીનું પણ અનુષ્ઠાન જુડુ જુડુ થતું એટલે ॥ ૫૩ ॥

વ્રત્તકોષ્ઠ યૌગપદ્યે સ્વાત્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (યૌગપદ્યે) તંત્ર રૂપે અનુષ્ઠાન કરવાથી (વ્રત્તકોષ્ઠ સ્વાત્) વિહિત કરીને, બાધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—આજના બતાવેલી તંત્રની રીત પ્રમાણે એ અંગોનું અનુષ્ઠાન એક જ વખત થાય તો જે કષ્ટનું વિધાન કર્યું છે તેનો માન થાય. માટે પ્રધાન કરીના કષ્ટ પ્રમાણે અંગકર્મોનું અનુષ્ઠાન અનુક્રમે જ થવું જોઈએ. અર્થાત્ અંગકર્મો ૦ આવૃત્તિ થવી જોઈએ ॥ ૫૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

તુલ્યાનાં તુ યૌગપદ્યમેકશબ્દાપદેશાત્ સ્વાત્ વિરોધાપ્રદહ્નયત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :—(તુ) આ શબ્દ સિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (તુલ્યાનામ્) દેશ, કાળ અને ક્રીતીથી જે સમાન હોય તેઓનું (યૌગપદ્યમ્) એક જ સમયમાં અનુષ્ઠાન થાય છે. (એકશબ્દ-પ્રયોગાત્) દર્શ અને પોર્ણમાસરૂપ એક જ શબ્દથી ઉદેશ હોવાથી. (વિરોધાપ્રદહ્નયત્) અંગોમાં પણ કોઈ વિરોધ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે કરીના દેશ, કાળ, અને ક્રીતી એક જ હોય તેઓનું અનુષ્ઠાન એક સાથે જ થાય છે. અંગોનો ઉદ્દેશ પણ દર્શપોર્ણમાસરૂપ એક જ શબ્દથી થાય છે. તેમજ અંગોમાં કોઈ વિરોધ પણ નથી. અર્થાત્ આ અંગ કષ્ટાપ આગ્નેય મામને છે અને આ અંગ કષ્ટાપ અગ્નિપીથ મામને છે અને કોઈ વિરોધ નથી. માટે તંત્રથી અનુષ્ઠાન હોવું ચોગ્ય છે. ॥ ૫૫ ॥

ऐकाग्र्याद्व्यवायः स्यात् ॥ ५६ ॥

પદાર્થ :—(એકાગ્ર્યાત્) એક જ પર્યાજન વાગા હોવાથી (વ્યવાયઃ સ્યાત્) કમ-કાપ થતો નથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં જ અંગોના ઉદ્દેશ એક જ છે માટે કોઈ પણ ક્રમનો ભંગ થતો નથી. સ્વર્ગરૂપ ક્ષણ બધાએ ભેગાં મળીને જ સાધવાનું છે. જેમ દંડ, ચક્ર અને બીજાં અંગો મળી થક રૂપ એક જ કામ કરે છે માટે ચક્રાદિનો પ્રયોગ એક સાથે જ થાય છે તેમ અહીં પણ સમજાવું. ॥ ૫૬ ॥

तथा सान्यार्थदर्शनं कामुकायनः ॥ ५७ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તેજ પ્રમાણે (સાન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય દર્શન પણ અહીં સિંગ છે એવું (કામુકાયન) કામુકાચન આચાર્ય માને છે.

ભાવાર્થ :—ઉપર કહેલી આદૃતિની સંખ્યા પણ એક સાથે પ્રયોગ કરવામાં કારણ છે. ॥ ૫૭ ॥

तद्यथायत्नादशनतैરાનુपूर्व्यं स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ५८ ॥

પદાર્થ :—(તદ્યાયત્નાત્) એજ ન્યાયથી (અસત્તેઃ) જ્યાં સહ અનુષ્ઠાન ન થય શકે એમ હોય ત્યાં (અનુપૂર્વ્યં સ્યાત્) આવૃત્તિથી અંગોનું અનુષ્ઠાન થાય છે. (સંસ્કારસ્ય તદર્થત્વાત્) સંસ્કાર તેને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સાથે મળીને જે અંગોનું અનુષ્ઠાન થય શકે એમ હોય ત્યાં જ તંત્રથી કામ થાય છે પણ જ્યાં સાથે અનુષ્ઠાન ન જ થય શકે એમ હોય ત્યાં આવૃત્તિથી કામ કરવું જોઈએ. એક ઠેકાણે પુરોડાસ કરવાથી અંગાર ઉત્પન્ન કરવાથી સર્વ ઠેકાણે તે થય શકે નહિ, માટે પુરોડાસની આવૃત્તિ જ થવી જોઈએ. અંગારની ઉત્પત્તિ પુરોડાસના પાકને માટે જ હોય છે, એટલે કે જ્યાં યોગપક્વનો સંભવ ન હોય ત્યાં આનુપૂર્વ્યથી કર્મ કરવું જોઈએ. ॥ ૫૮ ॥

असंस्पृष्टोऽपि तादर्थ्यात् ॥ ५९ ॥

પદાર્થ :—(અસંસ્પૃષ્ટઃ અપિ) સંસ્પૃષ્ટ ન હોવા છતાં (તાદર્થ્યાત્) તેને માટે જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે પ્રધાનનો પાસે જેનું અનુષ્ઠાન થાય તે તેનું ચક્ષુષ્ય, આ ન્યાયથી આધારાદિ આગ્નેય યાગનું અંગ છે. સ્વિષ્ટકૃત્ આદિ અગ્નીયોગીયનું અંગ છે. પણ ઉપાંશુ યાગ કોઈ પ્રધાનથી સ્પૃષ્ટ નથી માટે તે અંગ હોવો જોઈએ, તો તેનો ઉત્તર એ છે કે ભસે તે કોષ્ઠની સાથે સ્પૃષ્ટ ન હોય છતાં તે પ્રકરણથી જક્ષુષ્ય છે કે તે સર્વને માટે છે. માટે જ્યાં શક્ય ન હોય ત્યાં અંગોની આવૃત્તિ કરવી. ॥ ૫૯ ॥

विभवाद्वा प्रदीपयत् ॥ ६० ॥

પ્રકાર :- (વા) અથવા (વિભવાન્) સામર્થ્ય હોવાથી (પ્રતીપન્) પ્રતીપ પેઠે કામ કરે છે.

સાધાર્થ :—કોમ અંગ એક વખત અનુષ્ઠિત કરવાથી સર્વ પ્રધાન કર્મો ઉપર ઉપકાર કરી શકે છે. તેમાં પ્રદીપનું દર્શન આપે છે. પ્રદીપ એક વખત સળગાવ્યો એટલે એના પ્રકાશમાં બેઠેલા બધાને જ એનો લાભ મળે છે. એજ ન્યાય કેટલાક અંગેમાં પણ છે. || ૬૦ ||

पूर्वपक्ष. अथात् तु लोके विधिः प्रतिप्रधानं स्यात् ॥ ६१ ॥

पदार्थ :- (लोके तु) लोक व्यवहारमा तो (अर्थात्) इण इष अर्थ प्रत्यक्ष होनाथी सङ्गत अनुष्ठान मान्नी शङ्काय. (विधिः प्रतिप्रधानम्) पक्षु (विधि प्राप्त कर्म) तो दरेक प्रधान टीक (स्यात्) होतु लोभमे.

ભાવાર્થ :- લોક વ્યવહારમાં કર્મનું ફળ પ્રત્યક્ષ હોય છે માટે ફળને જોઈ સફળ અનુકૂળ માની શકાય પણ વિધિથી જો કર્મ કરવામાં આવે એનું ફળ પ્રત્યક્ષ હોઈ નથી માટે જેટલાં પ્રધાન કર્મો તેટલાં જ અંગાનુકૂળો સર્વાં જોઈએ. ■ ૧૧ ૧૧

सह दिव्यां कामुकायनः परिमाणविरोधात् ॥ ६२ ॥

પ્રકાર :—(સદૃશ દ્રવ્ય) એક જ વખત ધન્યા કરવી એક એ (પ્રમાણ વિરોધ)
તેર અને ચોર ને આદૃતિઓનું પડિમાણ બતાવ્યું છે તેનો વિરોધ આવે છે. (કામુકાચન)
આ પ્રમાણે કામુકાચન આચાર્ય માને છે.

જાવાબ :-કામુકાચન આચાર્ય એવું માને છે કે એક જ વખત ઇત્યા અગાઉં અનુક્રાંત કરવાથી સર્વ પ્રધાનો ઉપર ઉકાર થઇ શકે છે, અર્થાત્ અંગેની તંત્રથી અર્વાત કરવી. કામુકાચન આચાર્યના નામનું મહત્વ એમની કીર્તિને માટે છે આથી અદા જ આચાર્યોનું એવું માનવું છે. ॥ ૬૨ ॥

विधेस्त्यतदर्थं त्वासृष्टिर्ज्याश्रुतिव्यतिक्रमः स्यात् ॥ ६३ ॥

પ્રકાશ :- (વિષે : તુ ક્ષતિપાત્રાન્) અર્થે કથા પ્રધાનકર્મને માટે હોવાથી (સહુ જ્યા) એક વચ્ચે ધન્યા કરી. (ધુનિચ્ચતિકર : સ્વાત્ર) સાત વરુદ થાય છે.

સાવાયો :—તંત્રી અગ્રધાન કરવામાં શામલો વિરેષ આવે છે. ॥ ૬૩ ॥

सिद्धांत सूत्र. विधिवत् प्रकरणादिभागे प्रयोगं चादरायणः ॥ ६४ ॥

પરિણામ :—(પ્રકરણવિચારણા) પ્રકરણમાં વિચાર ન હોવાથી (સિધ્ધિ પ્રયોગ) શરૂઆત :) તંત્રના પ્રયોગ માં છે એમ બાહ્યમાંથી જાણી શકાય છે

ભાવાર્થ :—જાણનારે જાણ્યાને માને છે કે એક જ પ્રકારે જોવાથી તંત્રથી અર્થાત્
 યોગ્યવર્ણી અનુબંધન કરવું. ॥ ૬૪ ॥

પૂર્વપક્ષ.

વર્ત્તન્નિદ્વિધાનાન્નેતિ चेत् ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(જ્ઞપિદ્ વિચાર ન) કોઈક ઠેકાણે સહવિધાન કયું છે તેથી સામાન્ય સહવિધાન નથી (હતિ ચેત્) એ ॥ થઈ કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—અંગેનું સહ અનુધાન છે એવું જો સામાન્ય વિધાન હોય તો પછી કોઈક ઠેકાણે સહવિધાન કરવું ન જોઈએ, જ્યાં કોઈક ઠેકાણે સહવિધાન છે, જેમકે સદ્ વસ્તુનિ, સદ્વિવિમિતિ । આથી સમગ્ર છે કે સામાન્ય રૂપે સહવિધાન નથી. ॥ ૬૫ ॥

સિદ્ધાંત મૂત્ર.

ન વિવેકોદિતત્વાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (વિવે: ચોદિતત્વાત્) નિર્વાપવિધિનું પૃથક્ કથન છે.

ભાવાર્થ :—નિર્વાપ વિધિમાં સહ વિધાનની પ્રાપ્તિ નથી કારણ કે ત્યાં તો પૃથક્ વિધાન કયું છે. માટે જે ઠેકાણે પૃથક્ વિધાન કયું હોય તેમાં કોઈક ઠેકાણે મહવિધાન અપેક્ષિત હોય ત્યાં ફરીથી સહ વિધાન કરવું પડે. આથી એવો સિદ્ધાંત નીકળે તો નથી કે કોઈક ઠેકાણે સહવિધાન હોવાથી જીએ અથવા પૃથક્ પૃથક્ વિધાન છે. માટે આધારાદિ અંગેનું સહવિધાન અર્થાત્ તંત્રથી વિધાન છે.

આગ્નેય દ્વયનું આપૃત્તિથી પ્રદાન કરવાનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ. ઘ્યાલ્યાત્ તુ તુલ્યાનાં યૌગપદ્ય મણ્ડમાણ વિશેવાણામ્ ॥ ૬૭ ॥

પદાર્થ :—(અણ્ડમાણવિશેવાણામ્) જેમાં કોઈ વિશેષનું પ્રદણ ન થતું હોય (તુલ્યાનામ્) અને સમાન હોય તો (યૌગપદ્ય મણ્ડમાણ) તેનું યૌગપદ્ય છે અર્થાત્ સહ અનુધાન છે.

ભાવાર્થ :—પશુકાંઠામાં આ પ્રમાણે જાય છે. આગ્નેય કૃષ્ણપ્રોશ્વમાલમેત સૌમ્યં જ્ઞાનાગ્નેયં કૃષ્ણપ્રોશ્વં પુરોધાયાં સ્પર્શમાનં હતિ । આ વાક્યમાં કૃષ્ણપ્રોશ્વમાળા એ પશુઓનું દાન કરવાનું વિધાન છે તો તે બન્નેનું એક સાથે દાન આપવું જોઈએ, વારાફરતી નહિ. ॥ ૬૭ ॥

સિદ્ધાંત મૂત્ર.

એદસ્તુ કાલમેદાત્ સ્યાત્ ચોદનામ્વચાયાત્ સ્યાત્

વિશિષ્ટોનાં વિધિઃ પ્રધાનકાલત્વાત્ ॥ ૬૮ ॥

પદાર્થ :—(કુ મેદ:) બન્ને પ્રધાન છે. અને તેના દાનનું અનુધાન કમથી કરવું જોઈએ. (કલમેદાત્ સ્યાત્) બન્નેના સમય જુદા હોવાથી (ચોદનામ્વચાયાત્) સૌમ્ય દેવતાકે પશુ વિધાન વચ્ચે આવવાથી (વિશિષ્ટોનાં વિધિઃ) ભિન્ન ભિન્ન સમયમાં દાન કરવું જોઈએ (કાલપ્રધાનાત્) સમયની પ્રધાનતા હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કેટલ બન્ને પશુઓનું દાન સાથે થઈ શકે નહિ કારણ કે એક પશુનું દાન કર્યા પછી સૌમ્ય પશુનું દાન કરવાનું વિધાન છે અને પછી પાછું કૃષ્ણપ્રોશ્વ પશુનું વિધાન

છે આમ બન્નેના સમય જુદા જુદા હોવાથી વિન્ન મિન્ન સમયમાં ઘન કરતું માટે એવે ઠેકાણે આવૃત્તિરૂપ ક્રમથી અનુદાન કરવું જોઈએ. ॥ ૬૮ ॥

તથા ચાન્યાર્યદર્શનમ્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (ચાન્યાર્યદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું પણ દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત અર્થનું દર્શન બીજા વાક્યમાં પણ થાય છે. અર્થાત્ અર્થવાદમાં પણ પૃથક્ અનુદાનનું દર્શન થાય છે. એ અર્થવાદ વાક્ય આ પ્રમાણે છે. અમિતઃ સૌમત્રત્રયૌ ભક્ત દ્વિ આ વાક્યમાં પૃથક્ દાન કરવાનું સ્પષ્ટ થયેલ છે. ॥ ૬૯ ॥

વિધિરિતિ ચેન્ન વર્તમાનાપદેશાત્ ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(વિધિઃ રિતિ ચેન્) ઉક્ત વાક્ય વિધિ પરક છે, (રિતિ ચેન્) નો એમ કહેવામાં આવે તો, નહિ. (વર્તમાનાપદેશાત્) વર્તમાન ઠાળનો ઉદ્દેશ છે.

ભાવાર્થ :—એ કોઇ ' ભક્તઃ ' આ ક્રિયાપદ વિધિ પરક ગણે તો તે બૂલ છે કારણ કે એ ક્રિયાપદ તો વર્તમાન ઠાળને બતાવે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આગળેય પૃથ્વીય એ પશુઓનું ક્રમરૂપ દાન કરવું જોઈએ. ॥ ૭૦ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमोमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ जैमिनीयमीमांसाया एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः

આગળેય આદિ પ્રધાનેનું અનુદાન તત્વથી થાય છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો સિદ્ધાંત સૂત્ર. એકદશકાલકર્તૃત્વ મુલ્યાનામેકશબ્દોપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(એકદશકાલકર્તૃત્વમ્) દેશ, કાળ અને કર્તાની એકતા છે (મુલ્યાનામ્) પ્રધાનબૂત ૭ યાગેનું (એકશબ્દોપદેશાત્) એક શબ્દથી વિવત્ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ પાદમાં અર્ચ સહિત પ્રધાનેના તત્ત્વો (ચોત્રણનો) વિચાર કરવામાં આવશે. સમે દેશે યજેત, દર્શપૂર્ણમાસામ્યાં યજેત દર્શપૂર્ણમાસવોધારાત્રો ધ્રુતિજઃ । છતાં વાક્યોથી દેશ, કાળ અને કર્તાનું વિધાન છે. આ વિધાન ઉત્પત્તિ વિધિનું રીપ છે ૩ પ્રયોગ વિધિનું ૭ સમુદાય વાચક દર્શપૂર્ણમાસ રૂપ એક જ શબ્દથી વિધાન હોવાથી મુખ્ય ૭ યાગો સાથે અંગેના દેશ કાળ અને કર્તાની એકતા જ છે. અર્થાત્ પ્રધાન યાગ અને તેના અંગોના દેશ, કાળ અને કર્તા જુદા જુદા હે તો નથો. અર્થાત્ ઉક્ત વિધાન પ્રયોગ વિધિનું રીપ ૩ ઉત્પત્તિ વિધિનું નહિ. ॥ ૧ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અવિધિશ્ચેત્ કર્મણામસિસમ્બન્ધઃ પ્રતિયેત તલ્લક્ષણાર્થામિસંયોગાદ્
વિધિત્વાચ્છેતરેષાં પ્રતિપ્રધાનં ભાવઃ સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અવિધિઃ ચેત્) જો પ્રધાન કર્મને ઉદ્દેશીને દેશાદિનું વિધાન ન હોય તો (કર્મણામ સિસમ્બન્ધઃ) દેશાદિનો સંબંધ એક છે (પ્રતીયેત) એવી પ્રતીતિ થાય. પણ એમ નથી. (લક્ષણામિસંયોગાત્) લક્ષણાને સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. તેથી (ઇતરેષાં વિધિત્વાત્) બીજાં વિધેય હોવાથી (પ્રતિપ્રધાનં ભાવઃ સ્યાત્) જેટલા પ્રધાનો છે તેટલા જ દેશાદિનો સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—દશપૂર્ણમાસમાં ૭ પ્રધાન યાગો છે. અને હરેક પ્રધાન દીઠ દેશ, કાળ અને કર્તા જુદા જુદા હોવા જોઈએ. અર્થાત્ તંત્રથી અનુષ્ઠાન ન થતું જોઈએ. પ્રધાન સાથે અંગોના દેશ, કાળ અને કર્તાનું વિધાન છે જ. દશપૂર્ણમાસ ચબ્દમાં લક્ષણા સ્વીકારવી જોઈએ એટલે કે સમુદાય અને તેના એક દેહની સાથે વિધિનો સંબંધ છે. કારણ કે પ્રધાન અને અંગો બન્નાય વિધેય છે માટે દશપૂર્ણમાસ ચબ્દમાં લક્ષણા સ્વીકાર્યા વગર છુટકો જ નથી. આ પૂર્વ-પક્ષનું સમાધાન આગળના અધિકઃશુભાં આવી જાય છે. ॥ ૨ ॥

અંગોનાં પણ સમદેશ આદિનો નિયમ છે. એ અધિકશબ્દોનાં સૂત્રો.

અક્ષેપુ ચ તદ્ભાવઃ પ્રધાનં પ્રતિનિદેશત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(અક્ષેપુ) પ્રધાનનાં અંગોમાં (તદ્ભાવઃ) દેશાદિનો નિયમ નથી (પ્રધાનં પ્રતિ નિદેશત્) પ્રધાનનો ઉદ્દેશ કરીને વિધાન કરેલું હોવાથી

ભાવાર્થ :—પ્રધાનનાં અંગોમાં દેશાદિનો કોઈ નિયમ નથી કારણ કે દેશાદિ તો પ્રધાન કર્મને ઉદ્દેશીને જ છે ॥ ૩ ॥

યદિ તુ કર્મણો વિધિસમ્બન્ધઃ સ્વાદૈક્યશબ્દાત્ પ્રધાનાર્થામિસંયોગાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(યદિ તુ) પૂર્વપક્ષ તરફથી યંઠા થોતક આ ચબ્દ છે. (કર્મણો વિધિસમ્બન્ધઃ સ્યાત્) જો કર્મને વિધિ સાથે સંબંધ હોય તો જિન જિન અનુષ્ઠાન હોય પણ એમ નથી. (દૈક્યશબ્દાત્) સમુદાય વાચક ચબ્દથી નિદેશ હોવાથી (પ્રધાનાર્થામિસંયોગાત્) સ્વયં ૩૫ પ્રધાન કરના પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયોગ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આએવાદિ પ્રધાન કર્મના વિધિ સાથે અંગોને સંબંધ નથી પણ સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિને અનુરૂપ પ્રયોગ ૩૫ બ્યાપાર સાથે અંગોનો સંબંધ છે માટે તંત્રથી જ અંગોનું અનુષ્ઠાન થાય છે. સમુદાય વાચક દશપૂર્ણમાસ ચબ્દથી નિદેશ પણ એનો જ છે, માટે સત્રપ્રધાનના પ્રયોગને માટે દેશાદિ નિયમ છે. ॥ ૪ ॥

તથા આન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તે જ પ્રમાણે (આન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું પણ દર્શન છે.

છે આમ બંનેના સમય જુદા જુદા હોવાથી બિન્ન બિન્ન સમયમાં દાન કરવું માટે એવે ઠેકાણે આશ્રિતરૂપ ક્રમથી અનુયાન કરવું જોઈએ. ॥ ૬૮ ॥

તથા આન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૬૯ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું પણ દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત અર્થનું દર્શન બીજા વાક્યમાં પણ થાય છે. અર્થાત્ અર્થવાદમાં પણ પૃથક્ અનુયાનનું દર્શન થાય છે. એ અર્થવાદ વાક્ય આ પ્રમાણે છે. અમિત, સૌમ્યમેયૌ મક્ત જ્ઞિ આ વાક્યમાં પૃથક્ દાન કરવાનું રૂપ કથન છે. ॥ ૬૯ ॥

વિધિરિતિ ચેત્ત વર્તમાનાપદેશાત્ ॥ ૭૦ ॥

પદાર્થ :—(વિધિઃ રિતિ ચેત્) ઉક્ત વાક્ય વિધિ પરક છે, (રિતિ ચેત્) જો એમ કહેવામાં આવે તો, નહિ. (વર્તમાનાપદેશાત્) વર્તમાન કાળને ઉદ્દેશ છે.

ભાવાર્થ :—જો કોઈ 'મક્તઃ' આ કિંશાપદ વિધિ પરક રહે તો તે જૂથ છે કારણ કે એ કિંશાપદ તો વર્તમાન કાળને જતાવે છે. આ ઉપરથી રૂપ કથન છે કે આજેના પૃથ્વીપ્રીય એ પશુઓનું ક્રમથી દાન કરવું જોઈએ. ॥ ૭૦ ॥

રિતિ શુજરભાવાર્થા ઝૈમિનીયમીમાંસાભાષ્યે એકાદશાધ્યાયસ્ય પ્રથમઃ પાદઃ ॥

અથ ઝૈમિનીયમીમાંસાયા એકાદશાધ્યાયસ્ય દ્વિતીયઃ પાદઃ

આજેના આદિ પ્રધાનેનું અનુયાન વર્તમાન થાય છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો, સિદ્ધાંત સૂત્ર. એકદેશકાલકર્તૃત્વં મુલયાનામેકશબ્દોપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(એકદેશકાલકર્તૃત્વમ્) દેશ, કાળ અને કર્તાની એકતા છે (મુલયાનામ્) પ્રધાનબૂત ૭ યાગેનું (એકશબ્દોપદેશાત્) એક શબ્દથી વિધાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ પાદમાં અંગ સહિત પ્રધાનેના વર્તનો (લોભપણેના) વિચાર કરવામાં આવશે. સમે દેશે યજેત, દર્શપૂર્ણમાસ ય્યા યજેત દર્શપૂર્ણમાસપોથરવારો ઋત્વિજઃ । ધત્વાદિ વાક્યોથી દેશ, કાળ અને કર્તાનું વિધાન છે. આ વિધાન ઉત્પત્તિ વિધિનું રૂપ છે કે પ્રયોગ વિધિનું ? સમુદાય વાચક દર્શપૂર્ણમાસ રૂપ એક જ શબ્દથી વિધાન હોવાથી મુખ્ય ૭ યાગો સાથે યજોના દેશ કાળ અને કર્તાની એકતા જ છે. અર્થાત્ પ્રધાન યાગ અને તેના યજોના દેશ, કાળ અને કર્તા જુદા જુદા હોતા નથી. અર્થાત્ ઉક્ત વિધાન પ્રયોગ વિધિનું રૂપ છે ઉત્પત્તિ વિધિનું નહિ. ॥ ૧ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અવિધિએત્ કર્મણામિસમ્યન્થઃ પ્રતિયેત તલ્લક્ષણાર્થમિસંયોગાદુ
વિધિત્વાચ્છેતરેપાં પ્રતિપ્રધાનં માવઃ સ્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(અવિધિઃ એત્) એ પ્રધાન કર્મોને ઉદ્દેશીને દેશાદિનું વિધાન ન હોય તો (કર્મણામ્ અવિસમ્યન્થઃ) દેશાદિનો સંબંધ એક છે (પ્રતિયેત) એવી પ્રતીતિ થાય. પણ એમ નથી. (લક્ષણમિસંયોગેષ્વ) લક્ષણોનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. તેથી (શ્તરેપાં વિધિત્વાર્) ખોળ વિધેય હોવાથી (પ્રતિપ્રધાનં માવઃ સ્વાત્) તેટલા પ્રધાનો છે તેટલા જ દેશાદિનો સંબંધ છે.

સાવાર્થ :—દશપૂર્ણમાસમાં ૭ પ્રધાન યાગો છે. અને હરેક પ્રધાન દીઠ દેશ, કાળ અને કર્તા જુદા જુદા હોવા જોઈએ. અર્થાત્ તંત્રથી અનુબંધન ન થતું જોઈએ. પ્રધાન સાથે અંગોના દેશ, કાળ અને કર્તાનું વિધાન છે જ. દશપૂર્ણમાસ ચંદ્રમાં લક્ષણો સ્વીકારથી જોઈએ એટલે કે સમુદાય અને તેના એક દેહની સાથે વિધિનો સંબંધ છે. કારણ કે પ્રધાન અને અંગો બન્નાય વિધેય છે માટે દશપૂર્ણમાસ ચંદ્રમાં લક્ષણો સ્વીકાર્યા વગર જુદા જ નથી. આ પૂર્વ-પક્ષનું સમાધાન આગળના અધિક-શ્લોકમાં આવી ગય છે. ॥ ૨ ॥

અંગોનો પણ સમદેશ આદિનો નિયમ છે. એ આદિકરણનાં સૂત્રો.

અંગેષુ ચ તદમાવઃ પ્રધાનં પ્રતિનિર્દેશાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(અંગેષુ) પ્રયાગદિ અંગોમાં (તદમાવઃ) દેશાદિનો નિયમ નથી (પ્રધાનં પ્રતિ નિર્દેશાત્) પ્રધાનનો ઉદ્દેશ કરીને વિધાન કરેલું હોવાથી

સાવાર્થ :—પ્રયાગદિ અંગોમાં દેશાદિનો કોઈ નિયમ નથી કારણ કે દેશાદિ તો પ્રધાન કર્મોને ઉદ્દેશીને જ છે ॥ ૩ ॥

યદિ તુ કર્મણો વિધિસમ્યન્થઃ સ્વાદૈક્યશ્ચાત્ પ્રધાનાર્થમિસંયોગાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(યદિ તુ) પૂર્વપક્ષ તરફથી ચંદ્રા ચોતક આ ચંદ્ર છે. (કર્મણો વિધિસમ્યન્થઃ સ્વાત્) નો કર્મોને વિધિ સાથે સંબંધ હોય તો શિષ્ય શિષ્ય અનુબંધન હોય પણ એમ નથી. (દૈક્યશ્ચાત્) સમુદાય વાચક ચંદ્રથી નિર્દેશ હોવાથી (પ્રધાનાર્થમિસંયોગાત્) સ્વર્ગ કે પ્રધાન રૂપના પ્રાપ્ત કરવા ના પ્રયોગ સાથે સંબંધ હોવાથી.

સાવાર્થ :—આએવાદિ પ્રધાન કર્મોના વિધિ સાથે અંગોનો સંબંધ નથી પણ સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિને અનુકૂળ પ્રયોગ રૂપ આપાર સાથે અંગોનો સંબંધ છે માટે તંત્રથી જ અંગોનું અનુબંધન થાય છે. સમુદાય વાચક દશપૂર્ણમાસ ચંદ્રથી નિર્દેશ પણ એવો જ છે, માટે સામપ્રધાનના પ્રયોગને માટે દેશાદિ નિયમ છે. ॥ ૪ ॥

તથા જ્ઞાવાર્થદર્શનમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તે જ પ્રમાણે (જ્ઞાવાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું પણ દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—ઉગ્રાણિ ॥ વા એતાનિ ધોરાણિ હર્વોપિ યદમાવાસ્થયા સંનિયન્તે ।
આત્મેયં પ્રથમમૈન્દ્રે ઉત્તરે । ઉકૃત વાક્યમાં હવિયોનો એક કાળ બતાવ્યો ॥ માટે દેશાદિનો
ભેદ અંગ અને પ્રધાનમાં નથી. ॥ ૫ ॥

શ્રુતિશ્રેયો પ્રધાનવત્ કર્મયુતેઃ પરાર્થત્વાત્ કર્મણોઽશ્રુતિત્વાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (યામ્) દેશાદિની (શ્રુતિ.) અવશ્ય (પ્રધાનવત્) અનુવાદ
પેઠે પ્રતીત થાય છે. (કર્મયુતેઃ પારર્થત્વાત્) દર્શપૂર્ણમાસ રૂપ કર્મની શ્રુતિનું પરાર્થત્વ હોવાથી
(કર્મણઃ અશ્રુતિત્વાત્ ચ) કાર્યનું અવશ્ય ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસથી વળન કરતું આમ કહેવાથી દેશ અને કાળની પ્રતીતિ
ચોક્કસ થાય છે. કારણ કે દેશ અને કાળ વચ્ચે થતી કલંબતા જ દેવી રીતે થઈ શકે ?
દેશાદિ તો પ્રયોગમાં અંગ છે. આ સમસ્ત સૂત્રનું તાત્પર્ય છે. ॥ ૬ ॥

અજ્ઞાનિ તુ વિધાનત્વાત્પ્રધાનેનોપદિદ્યેરંસ્તસ્માદસ્યાદેકદેશત્વમ્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(અજ્ઞાનિ તુ) અંગે તો (વિધાનત્વાત્) રૂપ વાક્યથી નિહિત હોવાથી
(પ્રધાનેન ઉપદિદ્યેરં) પ્રધાન સાથે ઉપદિશ્યમાન હોય છે. (તસ્માત્) માટે અંગેનો (એકદેશ-
ત્વમ્ સ્વાત્) એક દેશ હોય છે.

ભાવાર્થ :—અંગેનો ૧૨૫૨૧ સંબંધથી રૂપ સાથે સંબંધ હોય છે તેથી પ્રધાન કર્મ
સાથે એનો ઉપદેશ હોય છે. માટે પ્રધાન સાથે અંગનું સાદિત્ય હોય છે માટે એનો એક દેશ
હોવો જોઈએ. ॥ ૭ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. દ્રવ્યદેશતં તથેતિ ચેત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યદેશતમ્) દ્રવ્ય અને દેવતા (તથેતિ ચેત્) તે પ્રમાણે છે

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય અને દેવતા પ્રધાન કર્મ અને અંગ કર્મના ભેદ પ્રમણે હોય છે
તે જ પ્રમાણે દેશઆદિ પણ થશે. આ યંત્રાનું સમાધાન આમજના સૂત્રમાં છે. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન ધોદનાવિધિરોપત્વાધિયમાર્થો વિશેષઃ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ધોદનાવિધિરોપત્વાધિયમાર્થો) ઉત્પત્તિ વિધિના શેષ હોવાથી. (નિયમાર્થઃ
વિશેષઃ) વિશેષ નિયમને માટે છે.

ભાવાર્થ :—દ્રવ્ય અને દેવતાનું દૃષ્ટાન્ત વિષય છે કારણ કે યાગના રૂપ એ હોય છે એક
દ્રવ્ય અને બીજું દેવતા. ઉત્પત્તિ વિધિ યાગનું સ્વરૂપ બતાવે છે. માટે દ્રવ્ય અને દેવતા
ઉત્પત્તિ વિધિના શેષ છે અને દેશ આદિ પ્રયોગ વિધિના શેષ છે. ॥ ૯ ॥

તેષુ સમવેતાનાં સમવાયાત તન્નમજ્ઞાનિ ભેદસ્તુ તદ્વેદાત્ કર્મભેદઃ પ્રયોગે
સ્વાત્ તેષાં પ્રધાનશબ્દત્વાત્ તથા ચાન્યાર્યદર્શનમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(તેષુ) પ્રધાન યાગોમાં (સમવેતાનામ્) વિદિતોનો (સમવાયાત્) સંબંધ
હોવાથી તંત્રથી અનુષ્ઠાન થાય છે. (તદ્વેદાત્) દ્રવ્ય અને દેવતાનો ભેદ હોવાથી (કર્મભેદઃ)
અનુષ્ઠાનમાં પણ ભેદ હોય છે (પ્રયોગે સ્વાત્) પ્રયોગમાં હોય છે. (તેષામ્ પ્રધાનત્વાત્) ૭ યાગો
પ્રધાન હોવાથી, (તથા ચાન્યાર્યદર્શનમ્) અંચ અને અંગીનું તંત્રથી અનુષ્ઠાન કરવાથી
પૌર્ણેમ સીમા ચૌદ આહૂતિઓ આપવાનું વિધાન ઉત્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રધાન ૭ યાગો વિદિત અંગોમાં સંબંધ છે. માટે અંગોનું અનુષ્ઠાન
તંત્રથી થવું જોઈએ. અંચ અને પ્રધાન કર્મનાં દ્રવ્ય અને દેવતાનું એકય છે. પણ નર્મ દ્રવ્ય
અને દેવતાઓનો ભેદ હોય ત્યાં કર્મનો પણ ભેદ ચાલે જોઈએ, અર્થાત્ પ્રયોગમાં પણ ભેદ
હોવો જોઈએ. પ્રધાન ૭ યાગો તેની સાથે અંગોનું તંત્રથી અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ, અંચ
અને અંગીનું તંત્રથી અર્થાત્ એક સાથે અનુષ્ઠાન થવાથી પૌર્ણેમસીમા ચૌદ આહૂતિઓ
આપવાનું જે વિધાન છે તે પણ ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

‘ હર્ષપૂર્ણમાસેષ્ટિ આદિમાં સંઘભેદથી અંગોનું, ભેદથી અનુષ્ઠાન થાય છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. શ્વિરાજસૂચચાતુર્માસ્યેષ્ઠેષ્ઠકર્મ્યવિજ્ઞાનાં તન્નમાયઃ સ્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(શ્વિરાજસૂચચાતુર્માસ્યેષ્ઠેષ્ઠ) હર્ષેષ્ટિ, પૌર્ણેમાસેષ્ટિ રાજસૂચ અને ચાતુર્માસ્યમાં
(એકકર્મ્યાત્) એ યજ્ઞાનું એક ફલ હોવાથી (તન્નમાયઃ સ્વાત્) તંત્રમાય છે.

ભાવાર્થ :—ષ્ટિ, રાજસૂચ અને ચાતુર્માસ્યમાં ફળ એક હોવાથી અંગોનું અને
પ્રધાન કર્મોનું અનુષ્ઠાન તંત્રથી કરવું જોઈએ. તંત્રથી એટલે એક સાથે. ॥ ૧૧ ॥

કાલભેદાજ્ઞેતિ ચેદ્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(કાલભેદાત્) કાળનો ભેદ હોવાથી તંત્રથી અનુષ્ઠાન કરવું (ન) થોડા
નથી. (જ્ઞેતિ ચેદ્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો આતો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—કાળ અને દેશ બિન્ન હોવાથી તંત્રથી અનુષ્ઠાન ન થઈ શકે આતો ઉત્તર
આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૨ ॥

નૈકદેશત્વાત્ યગુચત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નૈકદેશત્વાત્) એક દેશ હોવાથી (યગુચત્) પણ પ્રમાણે.

ભાવાર્થ :—જો વાક્યમાં પ્રધાન કર્મોનું વિધાન તે જ વાક્યમાં અંગો પ્રધાનના
ઉપકારક છે એમ કહ્યું છે માટે તંત્રથી અનુષ્ઠાનની ઉપપત્તિ થઈ શકે છે. જેમ સવનીય પશુમાં
તંત્રથી અનુષ્ઠાન થાય છે તેમ લક્ષ્ય સ્વજોમાં તંત્રથી અનુષ્ઠાન થઈ શકે. ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અપિ યા કર્મપૃથક્ત્વાત્ તેવાં તંત્રવિધાનાત્ સાક્ષાનાનુપદેશઃ સ્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (કર્મપૃથક્ત્વાત્) દર્શપ્રયોગ અને પૌર્ણમાસ પ્રયોગ પૃથક્ હોવાથી (તેવાં તંત્રવિધાનાત્) દર્શયાત્રત્ય અને પૌર્ણમાસ યાગત્રયનું તંત્રથી અનુવાદરૂપે કથન કરીને (સાક્ષાનાનુપદેશઃ સ્યાત્) ફરીથી અમાત્રસ્થા અને પૌર્ણમાસીથી યજ્ઞન વિધાન કથું છે.

ભાવાર્થ :—તંત્રથી અંગેનું અનુદાન નથી કારણ તથ્ દર્શયાત્ર અને તથ્ પૌર્ણમાસ યાગો પૃથક્ત્વથી વિધાન કથું છે. તે તે પ્રયોગમાં અંત સહિત પ્રયોગોને ઉપદેશ છે તેથી પૃથક્ત્વથી જ અનુદાન કરવું જોઈએ. ॥ ૧૪ ॥

તથા ચાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) તે પ્રમાણે (અન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થના દર્શનમાં પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસ યાગમાં ચોદ આકૃતિઓ અને અમાત્રસ્થા યાગમાં તેર આકૃતિઓ હોમવાનું વિધાન છે. આ હોમનુદાન વચ્ચે સંજયી થકે નહિ ॥ ૧૫ ॥

તદાઽધવયવેષુ સ્યાન્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(તદા) ત્યારે (અવયવેષુ સ્થા) માતૃભાર્ત્સાદિના અવયવોમાં તે પ્રમાણે થાય છે.

ભાવાર્થ :—માતૃભાર્ત્સાદિના અવયવોમાં પણ ભેદથી અનુદાન થવું ચોગ્ય છે. ॥ ૧૬ ॥

પશી તુ ચોદનૈકત્વાત્ તન્નસ્ય વિપ્રકર્ષઃ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(પશી તુ) સવનીય પશુમાં તો (ચોદનૈકત્વાત્) એક વિધાન હોવાથી (તન્નસ્ય વિપ્રકર્ષઃ) તંત્રથી અનુબંધ હોવું ચોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—સવનીય પશુના સ્થાનમાં અંત કર્મોનું તંત્રથી અનુબંધ થવું ચોગ્ય છે કારણ કે વિધાન એક જ છે. ॥ ૧૭ ॥

‘ અધ્વરકલ્પ ’ આદિ ઇષ્ટિઓમાં તથ્ સંધિમાં અંગેનું ભેદથી

અનુદાન કરવું ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. તથા સ્વાદ્ધ્વરકલ્પાયાં વિશેષસ્યૈકકાલત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે, (અધ્વરકલ્પાયાં) અધ્વરકલ્પ નામવાળી પૃષ્ઠિમાં (સ્યાત્) એક પ્રયોગ છે. અર્થાત્ તંત્રથી અનુબંધ થાય છે. (વિશેષસ્ય) નિર્વાપાન્ત અંગકાપ (એકકાલત્વાત્) એક જ કાળમાં ત્રિવિધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અષ્ટરક્ષ નામક ઇષ્ટિમાં અન્વયવાદનથી લઘુ નિર્વાપ પર્યન્ત કર્મનું તંત્રથી અનુષ્ઠાન થાય છે માટે તેથી પછીના અંગિનું પણ તંત્રથી અનુષ્ઠાન કરવું અર્થાત્ અભેદથી અનુષ્ઠાન થાય છે. ॥ ૧૮ ॥

ઈષ્ટિરિતિ ચૈકવચ્છુતિઃ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(ઇષ્ટિઃ ઇતિ ચ) અને અષ્ટરક્ષ્ણેષ્ટિઃ અહીં (એકવચ્છુતિઃ) એક વચનનું ક્વચુ, ચત્ત્વરં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અષ્ટરક્ષ ઇષ્ટિમાં એક વચનનો પ્રયોગ છે તેથી પણ સમાન્ય છે કે અભેદથી અનુષ્ઠાન કરવું ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ન યા કર્મવૃથક્ત્વાત્તેષાં ચ સન્નિધિધાનાત સાદ્ધાનામુપદેશઃ સ્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ન યા) અથવા અભેદથી અનુષ્ઠાન નથી (કર્મવૃથક્ત્વાત્ ચ તેષામ્) બિન બિન કાળમાં કર્મનું વિધાન હોવાથી (સન્નિધિધાનાત) સાત્ત્વથી વિધાન હોવાથી (સાદ્ધાનામ્ ઉપદેશઃ સ્વાત્) એવું કર્મો ॥ કુદૃષ્ટ ભેદથી અનુષ્ઠાન કરવા માટે છે.

ભાવાર્થ :—આમાત્રેભ્યુપદેશ સાચા પુરોહિત ત્રયનું સુદૃઢ જુદા ત્રણે કાળમાં સાત્ત્વથી વિધાન છે. એકનું પ્રાત કાલે બીજાનું મધ્યાહને અને ત્રીજાનું સાંજેકાલે અનુષ્ઠાન કરવાનું હોય છે માટે ભેદથી જ અનુષ્ઠાન થવું જોઈએ. ॥ ૨૦ ॥

પ્રથમસ્ય યા કાલવચનમ્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (કાલવચનમ્) પ્રાતઃકાળનું જે વિધાન છે તે પ્રથમ પુરોહિતને માટે છે. બીજાને માટે નહિ.

ભાવાર્થ :—પુરા માત્ર પ્રવક્તો નિર્વપેત્ આ વાક્યમાં જે પ્રાતઃકાળમાં કર્મ કરવાનું વિધાન જણાય છે તે તો પ્રથમ પુરોહિતને માટે છે બાકીને માટે નહિ. ॥ ૨૧ ॥

ફલેકત્વાદિષ્ટિશબ્દો યયાઽન્વયઃ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(ફલેકત્વાત્) એક કળનો ઉપદેશ હોવાથી (ઇષ્ટિશબ્દઃ) ઇષ્ટિ શબ્દમાં એક વચનનો પ્રયોગ છે. (યયા ઽન્વયઃ) એવી રીતે બીજે ઠેકાણે.

ભાવાર્થ :—ઇષ્ટિ શબ્દમાં જે એક વચન જણાય છે તેથી પણ અભેદથી અનુષ્ઠાન પ્રતીત થતું નથી એ એક વચન તો નવ વાગેનું એક જ કળ છે એમ જાણવું છે. સર્વપદ-ઇષ્ટિ તથા મૃગારેષ્ટિ આદિમાં પણ એક વચનનો પ્રયોગ છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉક્ત ઠેકાણે ભેદથી જ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૨૨ ॥

‘વસાહોમ તંત્રથી અનુષ્ઠિત થાય છે.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વસાહોમસ્તન્મગ્નેકદેવતેષુ સ્યાત પ્રધાનસ્યૈકકાલત્વાત ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(એકદેવતેષુ) પ્રત્યપતિ=પરમાત્મા પ્રોત્પથ્યે ને પશુઓનું દાન કરવામાં આવે છે તેમાં (વસાહોમ) પુષ્ટ પશુને દાન આપતી વખતે (સ્યાત) હોમ કરવામાં આવે છે (પ્રધાનસ્ય એકકાલત્વાત) તેનો સમય એક જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેટલાં પશુઓનું આણણીને દાન કરવાનું હોય છે તે વખતે જુદા હોમ કરવાના હોતા નથી પણ એક જ વખત હોમ કરવો જોઈએ. આ કેસણે વસાહોમનો અર્થ શકિતશાળી પશુનું દાન એવો થાય છે. વસા એટલે વસાવાણું અને હોમ એટલે દાન ॥ ૨૩ ॥

કાલમેદ્યાઘાઘૃતિર્દેવતામેદે ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (કાલમેદ્યાઘા) સમયનો એક હોવાથી અને (દેવતામેદે) દેવતાનો પણ એક હોવાથી (ઘાઘૃતિઃ) મેદધી અનુદાન કરવું.

ભાવાર્થ :—સમય અને દેવતાનો જ્યાં એક બતાવ્યો હોય ત્યાં હોમનું મેદધી અનુદાન થાય છે. એટલી સાધે નહિ ॥ ૨૪ ॥

“યૂપૈકાઠશિનીમાં તંત્રથી યૂપાહુતિનું અનુદાન થાય છે.” એ અધિકરણનું સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ. અન્તે યૂપાહુતિસ્તદ્વત ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(સદ્વત) વસાહોમ પેઠે (અન્તે) અન્તિકર્મા (યૂપાહુતિઃ) યૂપાહુતિ આપવી તિથી આપવી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં યૂપાહુતિઓ આપવાની હોય છે. તત્ત્ર યૂપસ્વ ધન્તિકે જર્જિ મપિલા યૂપાહુતિ હોતિ આ અગ્નિ આહુતિ કરમથી આપવાની હોય છે, એક જ દેહણે બધી આહુતિઓ આપવાની હોતી નથી. ॥ ૨૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

દત્તરપ્રતિવેધો વા ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (દત્તરપ્રતિવેધ,) આદવનીયનો પ્રતિવેધ છે.

ભાવાર્થ :—ઉપરના વાક્યથી યૂપરેણના સન્નિધિમાં જઈ અગ્નિ મયન કરવું એ ન્યાય-પ્રાપ્ત છે માટે એનો તો માત્ર અનુસદ છે અર્થાત સમીપતાનો દેવ જ અનુસદ છે અને આદવનીયમાં ને હોમ પ્રાપ્ત હોય તેનો પ્રતિવેધ જ વિવક્ષિત છે એટલે આદવનીયમાં હોમ ન કરતાં યૂપોની સમીપ જઈ હોમ કરવો, અને તેમાં જ બધી આહુતિ આપવી. એટલે તે આદ-તિઓ તંત્રથી આપવી. જુદી જુદી વાસકરતી નહિ ॥ ૨૬ ॥

અશાસ્ત્રવાચ્ય દેશનામ્ ૬/૨૭ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (દેશનામ્) દેશોનું (અશાસ્ત્રવાચ્ય) વિધાન ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હોમને માટે યૂપના દેશોનું સામીપ્ય વિહિત નથી. નમ્ર અન્તિકદેશાઃ શંક્યાઃ શાસિતુમ્ । અપેક્ષિતત્વાદન્તિકસ્ય । અપ પરમાન્તિકં શિષેત તદા યૂપ ઉપદહેત । 'યૂપની અન્તિકતાનું' વિધાન થઈ ચકે નહિ કારણ કે અન્તિકતા તો અપેક્ષાકૃત ગેય છે, જે કહે છે પરમ અન્તિકતાનું' વિધાન છે તો એનો ઉત્તર એ છે કે એમ કરવાથી યૂપનો જ દાહ થઈ જાય છે માટે અન્તિકતાનું' વિધાન થઈ ચકે નહિ. શાખર બાબત. ' ॥ ૨૭ ॥

અવબૃથમાં સાંગપ્રધાનનું અનુમાન છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

અવબૃથે પ્રધાનેઽગ્નિવિકારઃ સ્યાત્ ન હિ તદ્દેતુરગ્નિસંયોગઃ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(અવબૃથે) અવબૃથમાં (પ્રધાને અગ્નિવિકારઃ) પ્રધાન કર્મ જ કરવું જોઈએ. (હિ) કારણ કે, (તદ્દેતુઃ ન અગ્નિસંયોગઃ) અગ્નિ સાથે પ્રધાન હેતુક અંગેનો સંબંધ હોતો નથી.

ભાવાર્થ :—અપેક્ષિતોમ પ્રકરણમાં અવલુચાપ છે કે 'અવબૃથેન વરન્તિ' અહીં બાપઃ અર્થાત્ જળમાં જે કર્તવ્ય છે તે માત્ર પ્રધાન કર્મ હોય તેજ કરવાનું છે. અંગ કર્મો જળમાં કરવાની હોતી નથી. કારણ કે અવબૃથશબ્દો વરુણદેવતસ્ય એકવાચસ્ય યાગસ્ય વાચકઃ વરુણ દેવતાએ એક કપાલ દ્રવ્યક માગેનો વાચક અવબૃથ શબ્દ છે માટે અવબૃથ શબ્દથી એક કપાલ રૂપ દ્રવ્યનો વરુણ દેવતા સાથે સંબંધ બતાવેલો એજ કલ્પ છે. એ પ્રધાન કર્મ છે એમાં અંગેનો સંબંધ બતાવવાનો પ્રસંગ જ નથી. ॥ ૨૮ ॥

દ્રવ્ય દેવતાવત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યદેવતાવત્) દ્રવ્ય અને દેવતા વાચના સ્વરૂપ છે, તેની પેઠે.

ભાવાર્થ :—એમ એક કપાલ રૂપ દ્રવ્ય અને વરુણ દેવતા પ્રધાન કર્મમાં વિહિત છે અંગ કર્મમાં નહિ. તેમ જળ પણ પ્રધાન કર્મમાંજ વિહિત છે. એટલે અવબૃથ કર્મમાં અંગેનો સંબંધ નથી. ॥ ૨૯ ॥

સાક્ષો વા પ્રયોગવચનૈકત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સાક્ષઃ) અંગ સહિત પ્રધાન કર્મ જળમાં કર્તવ્ય છે. (પ્રયોગવચનૈકત્વાત્) પ્રયોગ વિધિ અંગ અને પ્રધાનમાં સાચારણ હોય છે.

ભાવાર્થ :—દેસ, કાળ અને કર્તા આદિ પ્રયોગનાં અંગ હોય છે. 'અપ્તુ' આ શબ્દથી દેશનું' વિધાન છે, માટે એનો પ્રયોગ સાથે સંબંધ છે. તેથી તેમાં અંગ અને પ્રધાન બનેલો સંબંધ છે. ॥ ૩૦ ॥

લિક્ષદર્શનાથ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (લિક્ષદર્શનાત્) લિંગમૂલ વાક્યનું પણ અવલુચાપ છે.

ભાવાર્થ :—અપ્તુ તુળં પ્રાપ્ત્ય આધારમાધારયતિ આ વાક્યમાં પાણીમાં દર્ભ નાખી આધાર અંગ કરવાનું રૂપ દર્શન છે. આધાર એ અંગ કર્મ છે આટે પ્રધાન અને અંગ બને કર્મ બળમાં કરવાના હોય છે, એ રૂપ સાચ છે. ॥ ૩૧ ॥

શબ્દવિમાગાચ દેવતાનપનયઃ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શબ્દવિમાગા) અવભય શબ્દથી દેવતાનો વિભાગ થતો હોવાથી (દેવતાનપનય) અંગોમાં દેવતાને સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—અવભય શબ્દથી દેવતાનો વિભાગ થાય છે. દ્રવ્ય અને દેવતા એ તે પદાર્થો રચાય છે, તેથી ઉત્પત્તિ વાક્યમાં તેનો અવભય પદના વાચ્ય સાથે સંબંધ છે. અર્થાત દેવતા અને દ્રવ્યનો અવભયના અર્થ સાથે સંબંધ બતાવ્યો છે તેથી કંઈ અંગોના અનુધાનનો સંબંધ દૂર થતો નથી, આથી રૂપ સાચ છે કે અવભયમાં સાંગ પ્રધાનનું અનુધાન કરવાનું હોય છે. ॥ ૩૨ ॥

‘ ઉત્તર દક્ષિણ વિહારોના અંગોનું ભેદથી અનુધાન કરવું. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

દક્ષિણેડમૌ વરુણપ્રવાસેષુ વેદમેદાત્ સર્વં વિક્રિયતે ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(દક્ષિણે) દક્ષિણ વિહારમાં (ઇમૌ) અગ્નિમાં (વરુણપ્રવાસે) વરુણ પ્રધાનમાં (વેદમેદાત્) વેદ ભિન્ન હોવાથી (સર્વં વિક્રિયતે) સર્વનું અનુધાન (ભિન્નતાથી) થાય છે.

ભાવાર્થ :—વરુણ પ્રધાનમાં વિહારનું પૃથક્ત્વ આત્માત થયું છે. ઉત્તરસ્વા વેદાદિ ન્યાનિ હર્ષોપિ સાદયતિ દક્ષિણસ્વા માહતીમિતિ જ્ઞાતુર્માસ્યે વરુણપ્રવાસે શ્રુતમ્ આ પ્રમાણે જ્ઞાતુર્માસ્યે વરુણ પ્રધાનમાં અવલુ થાય છે. અહીં એ સિદ્ધાંત કે દક્ષિણ અગ્નિમાં અક્ષય અક્ષય સર્વ અંગોનું અનુધાન થાય છે, તંત્રથી નહિ. ॥ ૩૩ ॥

અવોદનેતિ ચેત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(અવોદના ક્ષિતિ વેત) રૂપ પ્રત્યે કર્મની ચોદના અર્થાત્ વિધાન નથી ને એવી યોગ્ય કરવામાં આવે તો આનો ઉત્તર આગમના સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ :—રૂપને ઉદ્દેશીને વિધાન નથી એટલે કે મારુત્વનીનું વિધાન રૂપ બોધક નથી, તો અહીં અંગેની પ્રાપ્તિ જ નથી. જ્યાં અંગેની પ્રાપ્તિ જ નથી ત્યાં તંત્રથી અનુધાન કરવું કે ભેદથી એ વિચારને અવગણ જ રહેતો નથી. આ યોગ્ય સમાધાન આગમના સ્વરૂપ છે. ॥ ૩૪ ॥

સ્થાત પૌર્ણમાસીચત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(સ્થાત) અંગેની પ્રાપ્તિ છે. (પૌર્ણમાસીચત્) પૌર્ણમાસી પેરે.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસ્યા યજેત આ ઠેકાણે ફળને સંબંધ જતાવ્યો નથી હતાં અંગોત્રું અનુષ્ઠાન થાય છે તે જ પ્રમાણે દક્ષિણસ્યાં માસ્તીમ્ આ ઠેકાણે પણ અંગોત્રું અનુષ્ઠાન થાય છે. ॥ ૩૫ ॥

પ્રયોગચોદનેતિ ચેત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયોગચોદના इति चेत्) પ્રયોગ વિધિ છે તેથી.

ભાવાર્થ :—જે એવી સંકા કરવામાં આવે કે પૌર્ણમાસ્યા યજેત આ ઠેકાણે તે યજેત આ આખ્યાત પદથી પ્રયોગનું વિધાન છે માટે ત્યાં તો અંગ અને પ્રધાન કર્મોત્તું અનુષ્ઠાન થવું યોગ્ય છે, આ સંકાતું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૩૬ ॥

તયેહ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(તથા इह) તે પ્રમાણે અહીં છે.

ભાવાર્થ :—મારુતોને પણ પ્રયોગ જ વિદિત છે, જાણાવવો આ આખ્યાતને; ઉદ્દેશ અહીં પણ છે, તસ્યામ્મશ્વર્યપિ દક્ષિણ વિહારે કર્તવ્ય સાગર ભાષ્ય. મારુતો પ્રયોગ પણ દક્ષિણ વિહારમાં અંગો સહિત કરવો. ॥ ૩૭ ॥

આસાદનમિતિ ચેત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(આસાદનમ્ इति चेत्) મારુતો પ્રયોગમાં આસાદન છે. જે એવી સંકા કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસી વાક્યમાં યજેત આખ્યાતનું અવધ્ય છે. મારુતોમાં જાણાવવો આખ્યાતનું અવધ્ય છે, માટે અંગથી પ્રયોગવિધિ સંભાવે છે જે કથન હીક નથી, આસાદન માત્ર વિધિ તો અદ્વિધ્ય છે. ॥ ૩૮ ॥

નોત્તરેણૈકવાક્યત્વાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ. (નત્તરેણ) ઉત્તર સાથે (एकवाक्यत्वात्) તુલ્ય યોગદેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જેમ ઉત્તર વેદિમાં દવિષેનું આસાદન યાગને માટે છે તેમ દક્ષિણ વેદિમાં દવિષનું આસાદન પણ યાગને માટે છે. અદ્વદને માટે નથી. ॥ ૩૯ ॥

અવાચ્યત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(અવાચ્યત્વાત્) આસાદનથી હોમ વાચ્ય નથી માટે પ્રયોગ વિધિ નથી.

ભાવાર્થ :—જાણાવવો આ પદ હોમક્રિયાનું વાચક નથી જે અગ્નિમાં છે હતાં જે પદની સક્ષણ માની પ્રયોગ વિધિ સ્વીકારવો. એમજ. ॥ ૪૦ ॥

આમ્નાયચનં તદ્વત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વત્) તે પ્રમાણે (આમ્નાય ચનનમ્) લક્ષણ રવીઃપદ્મામાં આગન યનુ' વચન કારણ તરીકે છે.

ભાવાર્થ :—યદેવ લઘુપુ' કરોતિ તત્પ્રતિપ્રસ્થાતા કરોતિ તથા દેવતાયજ્ઞાનિન આ વચનથી દક્ષિણ વિહારમાં પણ ઉત્તર વિહાર પેડે યાગનું વિધાન થાય છે. મારે દક્ષિણ વિહારમાં અંગેનું બેઠકો અનુજન થાય છે. ॥ ૪૧ ॥

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

કર્તુમેવસ્ત્યેતિ ચેત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(કર્તુમેવઃ) કર્તાઓના પણ બેઠ હોવા બેઠકો (તથા હતિ ચેત્) ઉત્તર પ્રમાણે માનવાથી બે બે યજ્ઞ કરવામાં આવે તે, ઉત્તર આમળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણ વિહારમાં ક્ષત્રિઓ જુદા હોવા બેઠકો કે તે જ બે યજ્ઞમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું કહેવું છે કે કર્તાઓનો બેઠ હોવા બેઠકો. ચતુર્માસના ચત્તુર્થોના પાંચ ક્ષત્રિઓ હોય છે. ચાતુર્માસનાં યજ્ઞકર્તા પચ્ચવિંશઃ ૧ અશ્વપુ', પ્રતિપ્રસ્થાત, હોત, અશ્વ અને આગ્રાંધ આ પાંચ ક્ષત્રિઓ ચાતુર્માસ ચત્તુર્થોમાં હોય છે. તેજ ક્ષત્રિઓ દક્ષિણ વિહારમાં હોતા નથી જુદા હોવા બેઠકો આનું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

અ સમવાપાત ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(અ) નહિ, (સમવાપાત) પંચતનો જ સમવાપ હોવાથી

ભાવાર્થ :—દક્ષિણ વિહારમાં ઉપર કહેવામાં આવેલા જ પાંચ ક્ષત્રિઓ યજ્ઞ કરાવનાર હેય છે. પાંચ પધાર ક્ષત્રિઓ ન હોવા બેઠકો. ॥ ૪૩ ॥

લિઙ્ગદર્શનાથ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(અ) અને (લિઙ્ગદર્શનાથ) શિવ વાક્યનું અવધ હોવાથી,

ભાવાર્થ :—પ્રવલસૃષ્ટમં લક્ષિણા દદાતિ આ પ્રમાણે બે જ કર્તાઓનું લેખક વાક્ય થયું છે. અન્ય દક્ષિણ વિહારમાં દક્ષિણનું અવધ થઈ નથી મારે વધારે ક્ષત્રિઓ નથી આનું અનુમાન થાય છે. ॥ ૪૪ ॥

વેદિસંયોગારિતિ ચેત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(વેદિસંયોગાર) વેદિ સાથે હોતાના પાદો સંયોગ હોવાથી. (હતિ ચેત) બે બે યજ્ઞ કરવામાં આવે તે.

ભાવાર્થ :—અન્તર્વેવન્ય પાદઃ બહિર્વેવન્ય પાદઃ દ્યોતુઃ આ વાક્ય બે બે પાદો કે હોતાનો પદ અન્તર્વેદિમાં હોય છે અને વેદિની બહાર પણ હોય છે. બે બે હોતા જ હોય

તે વેદિની અંદર અને બહાર યોગી રીતે સંભવી શકે ? માટે કર્તામાં એક છે એમ સમજાય છે એટલે કે એ હોતા હોવા બોધાયે આ શબ્દોનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪૫ ॥

ન દેશમાવત્વાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (દેશમાવત્વાત્) દેશવિશેષની વિધિરૂપ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એવા પાકનો પ્રસેદ એ કંઈ વેદિના સરંકાર માટે હોતો નથી. દેશમાવત્તમેતદ્વિધીયતે તસ્મિન્ દેશે હોવા સ્વાતંત્ર્યસ્ય યજ્ઞસ્યૈકઃ પાદોઽન્તર્વેદિ ભવતિ સર્વવેદગ્ન્યઃ ॥ ઉક્ત વાક્યમાં દેશવિશેષનું વિધાન છે. હોતાએ એવે ઠેકાણે ઉભા રહેવું બોધાયે કે એને એક પગ વેદિના અન્તરભાગમાં હોવ અને બીજો પગ વેદિની બહાર હોવ. માટે બીજા હોતાનું અહીં વિધાન જણાવું નથી. માટે આતુર્ભાસ્ય વચ અને કૃતુમા પાંચ કર્તાઓ સિવાય વધારાનું વિધાન નથી, એટલે કર્તાનો અભેદ છે ॥ ૪૬ ॥

ઉત્તર ઠક્ષિણુ વિહારના આપરાગ્નિક હોગોનું પૃથક્ અવુદ્ધાન થાય છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

વક્રાન્નિત્યાદયરેણુ તન્ન સ્યાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વક્રાન્નિત્યાત્) એક જ અગ્નિ હોવાથી. (અયરેણુ) પત્ની સંધ્યાઅગ્નિમાં (તન્ન સ્યાત્) તંત્ર હોય છે

ભાવાર્થ :—ગર્હપત્યરૂપ એક જ અગ્નિ હોવાથી પત્ની સંધ્યાઅગ્નિ પશુ તંત્રથી થાય છે. અર્થાત્ એક સાથે થાય છે. ॥ ૪૭ ॥

તાના વા કર્તૃભેદાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તન્ન) આશ્રિતથી થાય છે (કર્તૃભેદાત્) કર્તાઓમાં બે હોવાથી

ભાવાર્થ :—માફતી ઇષ્ટિ ॥ જે અગ્ને હોય છે તે પ્રતિપ્રસૂત તુ નામક જ્ઞપ્તિજે કરવાનાં હોય છે. અને બીજા અગ્ને અધ્વર્યુએ કરવાના હોય છે. આમ કર્તાઓ બે હોવાથી કર્મની આવૃત્તિ થાય છે, એટલે કે એક સાથે બે કર્મ થતા નથી. જાણે ગર્હપત્યરૂપ અગ્નિ એક રહ્યો પશુ તેના કર્તાઓ જુદા જુદા હોય છે. ॥ ૪૮ ॥

‘ યાજ્ઞધેયમાં બ્રહ્મસામકાળમાં આલંભ કર્મસેષનો પ્રતિષેધ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પર્યગ્નિકૃતાનમુત્સર્ગે પ્રાજાપત્યાનાં કર્મોત્સર્ગઃ શ્રુતિસામાન્યાદારણ્યવત્

તદમાદૃ વ્રહ્મસામિતિ ચોદનાપૃથક્ત્વ સ્યાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(વ્રહ્મસામિતિ) ઉત્સર્ગ વખતે (પ્રાજાપત્યાનાં) પ્રાજાપત્ય પશુઓ યજ્ઞથી જે અપવેશન અર્થાત્ પ્રાપ્તિ છે (કર્મોત્સર્ગઃ) તેના ઉત્સર્ગ કરવામાં આવે કે (પર્યગ્નિકૃતાનાં)

પૂર્વસ્મિચ્છાવશ્યસ્ય દર્શનાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પૂર્વસ્મિચ) પૂર્વ ને અભિપ્રેક્ષનીય ॥ તેમાં (અવશ્યસ્ય દર્શનાત) અવશ્યવત્ દર્શન થયું છે.

ભાવાર્થ :—સમાન વા એનડુ ચડું હિન્દાન્તિ યદમિપેક્ષનીયસ્યાવશ્યસ્ય દર્શન ॥ ને બંને થતાના અંગોનું સહ અનુબંધન હોત તે, અવશ્ય રૂપ અંગ થયું દર્શપેય પછી અનુબંધન થયું નોંધવું હતું પણ તેમ ન હોતાં પહેલાં જ અવશ્યવત્ અંગ થાય ॥ તેથી સમાન થયું છે બંને યજ્ઞોનું તંત્ર નથી. ॥ ૫૮ ॥

દીક્ષાણાં ચોત્તરસ્ય ॥ ૫૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચત્તરસ્ય) દર્શપેયના દિશે (દીક્ષાણામ્) દીક્ષાનું વિધાન છે.

ભાવાર્થ :—ને બંનેના અંગોનું સહ અનુબંધન હોત તે દીક્ષા પણ સાથે હોવી નોંધતી હતી પણ દર્શપેયની દીક્ષાનું વિધાન સ્વતંત્રતાથી દર્શપેય દિશે છે તેથી પણ સ્પષ્ટ સમાન થયું છે બંને યજ્ઞોનાં અંગોનું તંત્ર નથી. ॥ ૫૯ ॥

સમાનઃ કાલસામાન્યાત્ ॥ ૬૦ ॥

પદાર્થ :—(સમાનઃ) સમાનતા તો (કાલસામાન્યાત્) એક જગુરૂપ ઠાગને લીધે છે.

ભાવાર્થ :—સમાન સંબંધો ને પ્રયોગ કયો છે તે તો જગુરૂપ ને સ્થૂળકાલ વિદિત છે તેને લીધે છે. અર્થાત્ અભિપ્રેક્ષનીય અને દર્શપેય આ બંને યાગો એક જ ઋતુમાં અનુબંધ થાય છે. એટલા પૂરતું જ સાચું છે. બાકી બંને યાગોનાં અંગોનું અનુબંધન તો બેદરશી થાય છે. ॥ ૬૦ ॥

“વારુણા નિષ્કાસેન અવશ્યં યન્તિ” આ વાક્ય કર્માન્તરનો ઉપદેશ કરે છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો

પૂર્વપક્ષ, નિષ્કાસસ્થાવશ્યે તદેકદેશાવાપ્ત્યુચત પ્રદાનવિપ્રકર્ષઃ સ્વાત્ ॥ ૬૧ ॥

પદાર્થ :—(નિષ્કાસ) નિષ્કામ (તદેકદેશાત્) આમિદાનો એક દેશ હોવાથી (અવશ્ય) અવશ્યમાં (વશ્યતઃ) પણ પેકે (પ્રદાનવિપ્રકર્ષઃ સ્વાત્) પ્રદાનનો વિપ્રકર્ષ થાય જ છે.

ભાવાર્થ :—વશ્ય પ્રવાસમાં અવશ્ય થાય છે કે, વારુણી આમિદા નિષ્કાસથી (આમિદા શેષભાગથી) અને ઘુષથી અવશ્યવત્ અનુબંધન કરવું આ અનુબંધન આમિદા પ્રદાનનો વિપ્રકર્ષ શેષકર્મ છે કે, કોઈ વચન કર્મ છે ? આ સંસર્ગમાં પૂર્વપક્ષનું માનવું ॥ ૩ જેમ પશુદાન એ શેષ કર્મ છે તેમ નિષ્કાસથી અવશ્યવત્ અનુબંધન કરવું એ વારુણી આમિદા પ્રદાનનું શેષ કર્મ જ છે કેટલું અપૂર્વ કર્મ નથી. કારણ કે વારુણી આમિદાનો તે એકદેશ છે અને દેવતા પણ એની અને આમિદાની એક જ છે. માટે પ્રદાનનો વિપ્રકર્ષ અર્થાત્ શેષકર્મ માનવું પોતપોતે ॥ ૬૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અવનયો વા પ્રસિદ્ધેનામિસંયોગાત્ ॥ ૬૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અવનયઃ) બુદ્ધિ જ કર્મ છે. (પ્રસિદ્ધેનામિસંયોગાત્) પ્રસિદ્ધ કર્મનામથી તેને નિર્દેશ થયેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિષ્કાસથી અવલૂયનું અનુકાન કરવું એ એક બુદ્ધિ જ કર્મ છે. કારણ કે ‘ અવલૂય ’ આ પ્રસિદ્ધ કર્મનામથી નિર્દેશ છે. ॥ ૬૨ ॥

પ્રતિપત્તિરિત્તિચેજ્ઞ ॥ ૬૩ ॥

પદાર્થ :—પ્રતિપત્તિઃ) પ્રતિપત્તિ કર્મ છે (હતિ ચેત્ન) જે એમ માનવામાં આવે તો તે ઠીક નથી.

ભાવાર્થ :—નિષ્કાસથી અને ગુપ્તથી અવલૂયનું અનુકાન કરવું એ પ્રતિકર્મ છે એ માનવું પણ ઠીક નથી કારણ કે નિષ્કાસેન આ તરીકા વિભક્તિથી અવલૂયમાં પ્રધાન કર્મ સાથે સંબંધ જણાય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નિષ્કાસ અને ગુપ્ત દ્વયથી જે અવલૂય કર્મ કરવામાં આવે છે તે જિન કર્મ છે. કારણું પણ એ શેષ કર્મ નથી એટલે કે પ્રધાનતા વિપરીત નથી. ॥ ૬૩ ॥

‘ પ્રાયણીય નિષ્કાસ ઉદયનીય કર્મના નિર્વાપનું અર્થકર્મ છે. ’

એ આધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રાયણીયે ચ તદ્વત્ ॥ ૬૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રાયણીયે) પાયણીયનો નિષ્કાસ (તદ્વત્) અવલૂયની પેઠે અપૂર્વકર્મ છે.

ભાવાર્થ :—જેમ અવલૂયધર્મક કર્મ અપૂર્વ છે તેમ ઉદયનીયધર્મક પણ અપૂર્વ કર્મ છે. જ્યોતિષ્ટોમમાં આ પ્રમાણે જણ્ય છે ‘ પ્રાયણોવસ્ય નિષ્કાસ ઉદયનોદનમિનિર્વપતિ ’ આ વાક્યમાં ‘ નિષ્કાસે ’ એ સાતમી વિભક્તિ છે અને સપ્તમી વિભક્તિવાળા પદનો અર્થ યજ્ઞ તરીકે હોય છે. એટલે ઉદયનીય કર્મનિર્વાપમાં પ્રાયણીય નિષ્કાસ યજ્ઞ તરીકે છે. ॥ ૬૪ ॥

થીજે પક્ષ.

પ્રતિપત્તિર્વાકર્મસંયોગાત્ ॥ ૬૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પ્રતિપત્તિઃ) પ્રાયણીયાશય પ્રતિપત્તિષ્ઠ કર્મ છે. (અર્કર્મસંયોગાત્) કર્મ વિષય નિર્વાપ સાથે સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિષ્કાસ પદાર્થનો ઉદયનીયાર્થ જે કર્મ છે તેવાથી વિષય નિર્વાપ સાથે સંબંધ હોવાથી એ પ્રતિપત્તિષ્ઠ કર્મ છે. ॥ ૬૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અર્થકર્મ વા શેષત્વાચ્છૂળણવત્તદર્થેન વિધાનાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અર્થકર્મ) નિર્વાપ એ પ્રધાન કર્મ છે. (શેષત્વા) નિર્વાપ પ્રત્યે નિષ્કાસ રૂપ દ્રવ્ય શેષ હોવાથી (ધણવત્) અપણ પેટે. (તદર્થેન વિધાનાત્) સમગ્રવત્ પદનો અર્થ નિર્વાપને માટે વિદિત હોવાથી.

સાધાર્થ :—નિષ્કાસરૂપ દ્રવ્ય નિર્વાપને માટે હોવાથી નિષ્કાસ એ શુભ છે અને નિર્વાપ એ અપૂર્વ કર્મ છે. એટલે ઉદવનીત નિર્વાપ એ નિષ્કાસ દ્રવ્યથી કરવામાં આવે છે તે અપૂર્વ કર્મ છે. ॥ ૬૬ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमीमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः

अथ मीमांसायां गुर्जरभाषाभाष्ये एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः

‘વેદિ આદિ અંગેના કર્તવ્યનો કાળ પ્રધાન કર્મના કાળથી જુદો હોય છે.’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

अङ्गानां मुख्यकालाद्याद् यचनादग्न्यकालस्य ॥ १ ॥

પદાર્થ :—(અંગનામ્) અંગ કર્મના અનુક્રમનો (મુખ્યકાલત્વાદ્) પ્રધાન કર્મના અનુક્રમનો એ સમય હોય છે તે જ સમય હોય છે (યચનાદ્ અગ્ન્યકાલત્વાદ્) એ બિજા કાળ પતાવનાર કોઈ વચન હોય તો બિજા કાળમાં પણ અનુક્રમ થાય છે.

સાધાર્થ :—અંગ કર્મના અનુક્રમનો સમય પ્રધાન કર્મના અનુક્રમના સમય સાથે જ હોય છે પણ એ બિજા સમય પતાવનાર કોઈ વચન પ્રમાણ હોય તો બિજા કાળમાં પણ અંગેનું અનુક્રમ થાય છે. ॥ ૧ ॥

આધાનનું તત્ત્વથી અનુક્રાંતિ થાય છે.

इत्यहंकार्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः इत्यात् स्वकालत्वात् ॥ २ ॥

પદાર્થ :—(સ્વકાલત્વાદ્) વસ્તુતઃસ્વરૂપ સ્વકાળમાં વિદિત હોવાથી (અહંકાર્મ) આધાન સંસ્કૃત પદ્ધતિ (અર્કમંકલે) પ્રધાન કર્મના બિજા કાળમાં (નિજતે) ઉપલબ્ધ હોવાથી (પ્રયોગ સર્વાર્થ.) આધાન પ્રયોગ સર્વને માટે છે.

સાધાર્થ :—અહંકાર્મના પ્રયોગ સર્વ ક્રિયોને માટે છે. વસ્તુતઃ કાળગોચરિત્વાદર્શિત આ આધાન સર્વ ક્રિયોને માટે છે. કારણ પ્રધાન કાળથી બિજા કાળમાં એનું અનુક્રમ થયેલું છે. અર્થતઃ પ્રધાન અને આધાનના સમયો જુદા જુદા છે. ॥ ૨ ॥

અમીષામીયાદિમાં યુષનું તંત્રથી અનુષ્ઠાન છે.

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

યુષધ્યાકર્મકાલત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ઇક્ષ્મકાલત્વાત્) અનુષ્ઠાન વખતે યુષની અનુષ્ઠિતિ હોવાથી (યુષ :) તંત્ર છે.

જ્ઞાપાર્થ :—યુષ પશુ કર્મોના અનુષ્ઠાન વખતે ઉત્પન્ન ન હોવાથી તેનું અનુષ્ઠાન પશુ તંત્રથી થાય છે. આસ અશુક અમીષામીયને માટે જ યુષ છે આવા નિયમ બાંધી સકાય નહિ. ॥ ૩ ॥

યુષ સંસ્કારોનું પશુ તંત્રથી અનુષ્ઠાન થાય છે

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ. સંસ્કારાસ્ત્વાવર્તેરર્ચયંકાલત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(સંસ્કારાઃ) યુષના જે પ્રોક્ષણ અંજન આદિ સંસ્કારો છે તેની (ભાવર્તેરર્ચ) આવૃત્તિ થાય છે (ઈર્ચયંકાલત્વાત્) પશુ નિમોજનના વખતના હોવાથી.

જ્ઞાપાર્થ :—પશુ નિમોજનના વખતના પ્રોક્ષણાદિ હોવાથી યુષના પ્રોક્ષણુદિ સંસ્કારોની આવૃત્તિ થાય છે. ॥ ૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સત્કાલાસ્તુ યુષકર્મત્વાત્ તસ્ય ધર્મવિધાનાત્ સર્વાર્થાનાં

વચનાદ્યકાલત્વમ્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(સત્કાલાઃ સુ) સંસ્કારો તેા દીક્ષાભલીન હોય છે. (યુષકર્મત્વાત્) યુષ એનું કાર્ય હોવાથી. (તસ્ય ધર્મવિધાનાત્) તે યુષના ધર્મ તરીકે વિધાન હોવાથી (સર્વાર્થાનાં) સર્વાર્થ હોવા છતાં (વચનાત્ અન્યકાલત્વમ્) વચન હોવાથી તેનેા કિચ કાળ સિદ્ધ થાય છે.

જ્ઞાપાર્થ :—‘ દીક્ષાસુ યુષં છિન્નતિ ’ આ વચનથી સિદ્ધ થાય છે કે યુષ દીક્ષાના વખતે ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. અને પ્રોક્ષણુદિ સંસ્કારો પશુ યુષના ધર્મો ॥ તેથી તે પશુ યુષોત્પત્તિ વખતે કરવામાં આવે છે. હેન એ યુષના બધાજ સંસ્કારોનું ઉપલક્ષ્ય છે. માટે સંસ્કારોની બિનકાલતા ઉક્ત વચનથી સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૫ ॥

સત્કુમારં વ્ય દર્શયતિ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સત્કુમારં) એક વખત યુષનું માન પશુ (દર્શયતિ) બતાવે છે.

જ્ઞાપાર્થ :—યુષના પરિભ્રાણુ આદિ માનનું અનુષ્ઠાન પશુ તંત્રથી કરવું એમ બતાવવામાં આવે છે. ॥ ૬ ॥

સ્વર સાધારણ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. સ્વઘસ્તન્નાપવર્ગઃ સ્યાદ્સ્વકાલત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(સ્વઘસ્તન્નાપવર્ગઃ) અન્વીયોપીય તત્રથી સ્વરની સમાપ્તિ (સ્વાત્) છે. (અસ્વકાલત્વાત્) સ્વરનો પોતાનો સ્વતંત્ર કાળ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘ સ્વર ’ એટલે ‘ યપ ’ નું છેદન કરતી વખતે જે પ્રથમ ટુકડો બુદ્ધિ પડે છે તે, એનો ઉપયોગ અંગન ૩૫ સંસ્કારમાં દોષ છે. યપને માટે સ્વર હોતો નથી, માટે એનું વિધાન અંગન ૩૫ સંસ્કાર વખતે હોય છે. ॥ ૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સાધારણો ધાડનુનિવૃત્તિસ્તસ્ય સાધારણત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(ના સાધારણ) સ્વર સાધારણ હોય છે (અનુનિવૃત્તિઃ) યપની સાથે તેની ઉત્પત્તિ હોવાથી. (તસ્ય સાધારણત્વાત્) તે એક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યપના છેદન વખતે સ્વરની ઉત્પત્તિ દોષ છે અને સ્વર પ્રથમ ટુકડાને જ કહેવામાં આવે છે માટે તે સાધારણ અર્થાત્ સર્વને માટે છે. ॥ ૮ ॥

સોમાન્તે ચ પ્રતિપત્તિર્દર્શનાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(સોમાન્તે ચ) સ્વન નથને અંતે (પ્રતિપત્તિર્દર્શનાત્) સ્વરની પ્રતિપત્તિનું દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંસ્થિતે સોમે પ્રસ્તરં સ્વરં ચ પ્રવ્રતિ આ પ્રમાણે સુખેધિની નામક યૌમિનિ સૂત્રકૃતિમાં ઉદ્દેશ્ય છે. તથા સ્વન સંપૂર્ણ થયા પછી પ્રસ્તર અને સ્વરનું પ્રદરણ કરવામાં આવે છે. યદિ મેદેસ સ્વરઃ અગ્રોપોમીયાન્ત એ પ્રવ્રત્યં સ્વાદિતિ આ પણ સૂત્રકૃતિમાંનું પ્રમાણ છે. એ બેથી સ્વર હોત તો અન્વીયોપીયના આ તે જ પ્રદરણ કરવામાં આવત, માટે સ્વર સાધારણ છે. ॥ ૯ ॥

પૂર્વપક્ષ વાદીની શંકા. વત્કાલો યા પ્રસ્તરયત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (તત્કાલઃ) તેજ કાળ ॥ (પ્રસ્તરયત્) પ્રસ્તર પેટે

ભાવાર્થ :—એમ પ્રસ્તરના પ્રદરણમાં સોમાન્ત કાળ છે તેમ સ્વરનો પણ તેજ કાળ માનવામાં આવે, અર્થાત્ સ્વરનો અવધિ તે કાળ છે. ॥ ૧૦ ॥

જ ચોનિવૃત્તિવાચકત્વાત્ પ્રદેશાત્ પ્રસ્તરે તથા ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (વ) નહીં (ચનિવૃત્તિવાચકત્વાત્) ઉત્પત્તિ વાચક હોવાથી (પ્રદેશાત્) દર્શપણમાં પ્રદેશમાંની (પ્રસ્તરે તથા) પ્રસ્તર પ્રદરણનાં કાલવિધાન પ્રાપ્ત છે.

ભાવાર્થ :—પ્રસ્તરની પેટે સ્વર પ્રદરણ નથ, સ્વર પ્રદરણ તો અર્થાત્ અપ્રાપ્ત છે. તેની ઉત્પત્તિ તો સંસ્થિતે સોમે પ્રસ્તરં સ્વરં ચ પ્રવ્રતિ એ વાચકથી જ છે. પ્રસ્તરનું જે

કાળ વિધાન ॥ તે તો દર્શપૂર્ણમાસમાંથી અતિદેશ સાબથી પ્રાપ્ત છે. માટે સ્વઃ સાધારણ છે. આ અધિકરણનો ઉત્તરપક્ષ શ્રી સાયણુચાર્ય આ પ્રમાણે બતાવે છે. 'યઃ પ્રથમઃ શકલઃ પરાવતેષુ સ સ્વઃ કાર્ત્ત્વઃ' इति श्रुतं प्राप्त्वमेकस्मिन्नेव શકલે ચુક્તમ્ ॥ ॥ ચ શકલો યૂપકાલોનઃ પશુપિશેષસમ્ભવે હેતુમલમમાનો યૂપવત્ તન્મેળ સર્વેષુ પશુષૂપકરિષ્યતિ ॥ ૧૧ ॥

'દાદશાહમાં ધૃષ્ટ વિધાણ પ્રાસની અન્ય દિવસે જ કરવ્યતા છે.' એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. અહર્ગણે વિધાણપ્રાસનં ધર્મવિપ્રતિવેધાક્ત્યે પ્રથમેઽહનિ ઘા વિકલ્પઃ સ્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(અહર્ગણે) દાદશાહ આદિ અહર્ગણ સાધ્ય યાગમાં (વિધાણપ્રાસનમ્) કંદૂપનાથ જે વિધાણ હોય છે તેનું પ્રાસન (ધર્મવિપ્રતિવેધાક્ત) બને પક્ષમાંથી કાપ પણ સ્વીકારતા ધર્મનો લોપ થતો હોવાથી (અન્યે પ્રથમે અહનિ ઘા) પહેલે દિવસે અથવા બેઠેલે દિવસે વિધાણનું પ્રાસન કરવું (વિકલ્પ સ્વાત્) આ પ્રમાણે પ્રાસનનો વિરોધ છે.

આપાર્થ :—' જ્યોતિષોમે નીતાસુ દક્ષિણાસ ચાત્રાઠે કૃષ્ણવિધાણાં પ્રારયતિ ' જ્યોતિષોમમાં દક્ષિણા અપોષા પછી આત્રાલમાં ધૃષ્ટ વિધાણનું પ્રાસન (ચૂડી હેવું) હોય છે. આ ધૃષ્ટ વિધાણનું પ્રાસન પ્રથમ દિવસે અથવા તો છેલ્લે દિવસે કરવાનો વિરોધ છે. ॥ ૧૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ધાનેસ્વશ્રુતિશ્રુતવાદિધાણાનિયમઃ સ્વાત્ પ્રાતઃ-
સવનમધ્યઃપાંચિછે ચાગ્નિપ્રવૃત્તવાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(ધાને ॥ અદ્યુતિમ્ભૂતવાત્) કાચથી કંદૂપન કરવાનું વિદિત ન હોવાથી તેનો લોપ થવાથી અગ્નિનો લોપ થતા નથી માટે (વિધાણાનિયમ) વિધાણપ્રાસનનો નિયમ (સ્વાત) છે. (પ્રાતઃસવનમધ્યપાંચ) પ્રાતઃસવન જેના મધ્યમાં છે (સિદ્ધે વ) અને પછીના સમયમાં (અગ્નિપ્રવૃત્તવાત્) દક્ષિણા દાનના પછીના સમય સુધી વિધાણપ્રાસનનો નિયમ છે.

આપાર્થ :—વિધાણપ્રાસનનો વિરોધ નથી પણ છેલ્લે દિવસે જ તેનું પ્રાસન કરવું જોવો નિયમ છે. પાણ્ડિથી (કાચ ॥) કંદૂપન કરવાનું પણ પચ્ચને સાચું વિદિત નથી માટે જોને લોપ થતા તો એમાં કશી કલંક નથી. બેઠલા દિવસના મધ્યાહ્ને વિધાણપ્રાસનનો નિયમ છે. ॥ ૧૩ ॥

'શબસૂચ યજ્ઞમાં છેલ્લા હવિષ્કૃત કાળમાં વાગ્નિચર્ગ કરવો.' એ અધિકરણનું સૂત્ર.
વાગ્નિચર્ગો હવિષ્કૃતા ચોજમેદે તથા સ્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(હવિષ્કૃત) હવિષ્કૃત યજ્ઞમાં (વાગ્નિચર્ગ) વાગ્નિના વિષય હોવા (ચોજમેદે) જુનાં જુનાં જોજમેદવાગ્ની ઈષ્ટિમાં (તથા સ્વાત્) તે પ્રમાણે યાગ છે.

ભાવાર્થ :—સજ્જન વચમાં ભુદા ભુદા બીજ બેદવાળા પ્રિયમાં હેલ્યા દલિખતુ આર્જન વખતે વાણીને વિસર્જ કરવો, અર્થાત્ પ્રણીતા વખતે જે મોન સ્વીકાર્યું હતું તે મોન 'દલિખતુ એહિ' આવી રીતે હેલ્યા દલિખતુ આર્જન વખતે હેલ્યું. ॥ ૧૪ ॥

‘અગ્નીષોમીયમાં પોરગાથિક કાળ વખતે વાગ્નિસર્જ કરવો.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વર્ણો ચ પુરોહાસો સમાનતત્ત્વં મયેત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વર્ણો ચ પુરોહાસો) પશુનું દાન કરતી વખતે અને પુરોહાસ વખતે (સમાન તત્ત્વ સ્વરૂપ) સમાન તત્ત્વ છે.

ભાવાર્થ :—પશુનું દાન કરતી વખતે અને પુરોહાસ વખતે વાહનિયમ રાખવો. અર્થાત્ મોન સેવન કરતું એટલે પોરગાથિકરત વખતે વાહનિયમ કરવો જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

‘અગ્નિ ચુષનમાં અગ્નિ વિમેષ પ્રધાનના અપવર્ગ વખતે કરવો.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અગ્નિસંયોગઃ સોમકાલે તદર્પત્યાર્ત્ત્વદ્વચ્ચત્કર્મણઃ પરેણુ સાક્ષ્ય
તસ્માત્સર્વાપવર્ગે વિમેષઃ સ્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(સોમકાલે અગ્નિસંયોગઃ) સોમ વખતે જે અગ્નિસંયોગ અગ્નિ યુગ્મિમ પ્રત્યાદિ હોમ કરવામાં આવે છે તે (સાક્ષ્ય) અગ્નિ સંધિન પ્રધાન માટે છે. (સદ્વચ્ચત્કર્મણ) એ આહુતિની સંસ્કૃતિ થયેલો અગ્નિ (તદર્પત્યાર્ત્ત્વ) અગ્નિને માટે પશુ હોવાથી (પરેણુ) પાંડીના અગ્નિ કાર્ય માટે પશુ છે. (તસ્માત્) માટે (સર્વાપવર્ગે) સર્વ કર્મ પદ્ધતિના પાંડી (વિમેષઃ સ્વાત્) વિમેષ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અગ્નિ યુગ્મિમ પ્રત્યાદિ મંત્રથી જે હોમ થાય છે તેને ચેત્ય કહેવામાં આવે છે અને હવે સ્તનમ્ પ્રત્યાદિ મંત્રથી જે હોમ થાય છે તે વિમેષ કહેવાય છે. આ વિમેષ આહુતિ પ્રધાન અને અગ્નિ કર્મને અતે આવડી જોઈએ. કારણ યોગ નામક હોમ સર્વને માટે હે વ જી, તેથી જેને માટે ચેત્ય થયો છે તેથી સમર્પિત પાંડી જ અગ્નિ વિમેષ કરવો એ જ ઉચિત છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

પ્રધાનાપવર્ગે ચા ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચા) અથવા (પ્રધાનાપવર્ગે) પ્રધાન કર્મને અતે અપવર્ગ અર્થાત્ વિમેષ આહુતિ આપવી.

ભાવાર્થ :—અથવા પ્રધાન કર્મને માટે ચેત્ય હવે કર્મ હોય છે માટે પ્રધાન કર્મ સમાપ્ત થવા પછી તુલ જ હવે સ્તનમ્ પ્રત્યાદિ મંત્ર બોલી અગ્નિ વિમેષ નામની આહુતિ આપવી જોઈએ. ॥ ૧૭ ॥

અવમુયે ચ તદ્વત્ પ્રધાનાર્થસ્ય પ્રતિષેધો અપવૃક્તાર્થત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(તદ્વત્) તેજ પ્રમાણે (અવમુયે ચ) અવમુયર્થા (પ્રધાનાર્થસ્ય) પ્રધાનને માટે હોવાથી (પ્રતિષેધઃ) હોતાના વરણનો પ્રતિષેધ સાર્થક થાય છે. (અપવૃક્તાર્થત્વાત્) અપવર્ગને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અવમુયર્થા અવમુયે ન હોવાને જણીતે આ વરણનો નિષેધ એ સાંપ્ર પ્રધાનને માટે હોય તો અસંગત થઈ જાય માટે હોતવરણ પણ પ્રધાન કર્મને માટે છે તેમ થોમ હોમ, પણ પ્રધાન કર્મ માટે હોઈ વિમોહ પણ પ્રધાન કર્મને અંતે હોવો જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

અહર્મણે મત્યહં સ્વાત્ તદર્થત્વાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(અહર્મણે) દાદશ રાત્રિકાં (તદર્થત્વાત્) પ્રધાન માટે જ હોવાથી (મત્યહં સ્વાત્) દરરોજ થોમ અને વિમોહ રૂપ કર્મ અનિષી થાય છે.

ભાવાર્થ :—દાદશાદિ અઠર્થણ થામર્થા દરરોજ થાય અને વિમોહ રૂપ હોમ કર્મ અતિ જતાવે છે. અહરહણુવક્તિ અહરહર્મિસુચતિ ઈત્યાદિ એ સર્વાર્થ થોમ હોત તો સર્વને અંતે વિમોહ થાત તો પછી દરરોજ થોમ અને વિમોહનું વિધાન કરવાનો શો હેતુ રહે છે ? માટે પ્રધાનને માટે જ થોમ છે. તેથી વિમોહ પણ પ્રધાનને અંતે કરવો જોઈએ. ॥ ૧૯ ॥

ઉપસત્તાલીન મુખ્યદ્વયપ્રાક્ષીન તંત્રથી અનુષ્ઠિત થાય છે.

સુમ્મહાધ્યા તુ તત્ત્વં લીક્ષાધવમ્બકાલત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંતને સૂચવે છે (સુમ્મહાધ્યા) સુમ્મહાધ્યાની (લીક્ષાધવ) દીક્ષ પેઠે (અવ્યકાલત્વાત્) અન્યકાલિક હોવાથી (તત્ત્વમ્) તંત્રથી થાય છે.

ભાવાર્થ :—અયોગિષ્ઠોમર્થા પ્રવર્ત્તનિધિર્થા સુમ્મહાધ્યાની વિક્રિત છે તે તંત્રથી અર્થાત્ સુમ્મહાધ્યા કરવું જેમ દીક્ષાકાલ સુમ્મહાધ્યાથી જિન કાળમાં છે તેમ સુમ્મહાધ્યા પણ અન્ય-કાલમાં હોવાથી તંત્રથી જ તેનું અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૨૦ ॥

‘ સુત્યાકાલિક સુમ્મહાધ્યાનીનત્ત્વં ભેદથી અનુષ્ઠાન કરવું ’

એ અધિકરણનાં યત્નો.

‘ સેહાંત સૂત્ર. તત્કાલા ત્વાવર્તેત પ્રયોગતો વિશેષસંયોગાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(તત્કાલા તુ આવર્તેત) સુત્યાકાલિક સુમ્મહાધ્યાનીની આદતિ છે (પ્રયોગતઃ) અલ સંબંધને પ્રયોગ હોવાથી (વિશેષસંયોગાત્) વિશેષપદનો સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અલ સુત્યાકાલિક આ પ્રયોગમાં અલ એ વિશેષ પદનો સંયોગ હોવાથી સુમ્મહાધ્યાનીને ભેદથી અનુષ્ઠિત થાય છે. ॥ ૨૧ ॥

અપ્રયોગાદ્યમિતિ ચેત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(અપ્રયોગાદ્યમ્) એ શબ્દ પ્રયોગનું અંગ નથી (હતિ ચેત્) ને એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થ :—‘અથ’ શબ્દ પ્રયોગનું અંગ નથી. સુલ્કા માગ્ચ્છ એ જ અર્થ વિવક્ષિત છે, ને એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૨ ॥

સ્વાત્પ્રયોગનિર્દેશાત્કર્તૃમેદવત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(સ્વાત્) પ્રયોગનું અંગ છે. (પ્રયોગનિર્દેશાત્) પ્રતીતિમાં એનો નિર્દેશ થયો છે માટે (કર્તૃમેદવત્) કર્તાના ભેદ પેટે.

ભાવાર્થ :—એમ વચ્ચે પ્રધાસમાં આદ્યનીમમાં મારુદીના યાગનો સંકાર હોવા છતાં અદ્યાર્થ દક્ષિણ વેદિપ દેશના ભેદને લીધે કર્તાઓમાં જેમ ભેદ મતાભ્યો છે તથ તેમ અહીં પણ ભેદથી જ અનુદાન એટલે સુબ્રહ્મણ્યનાં ઘડું જોઈએ. ॥ ૨૩ ॥

તદ્ગુણસ્થાનાદગ્નિવદિતિ ચેદપવર્ગસ્તદ્વર્ણત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(તદ્ગુણસ્થાનાત્) એક વખત આદ્યનીમથી સંસ્કૃત થયેલી અધિદાન રૂપ દેવતા સર્વાર્થ છે (અગ્નિવત્) એક વખત આધાનથી સંસ્કૃત થયેલી અગ્નિ સર્વને માટે હોય છે તેમ. (હતિ ચેત્) ને એમ માનવામાં આવે તો ઉત્તર એ છે કે. (અપર્વાઃ તદ્વર્ણકાત્) તેનું આદ્યન તે દિવસને માટે જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—એક વખત આદ્યનીમથી સંસ્કૃત થયેલી દેવતા સર્વને માટે છે ને એમ કહેવામાં આવે તો એનો ઉત્તર એ છે કે જે દિવસે આદ્યન કર્યું હોય તેને દિવસને માટે જ તે દેવતા હોય છે ખીન દિવસને માટે નહિ. જેમ અગ્નિપ્રમાર્ગદિ હોય છે તેમ માટે ભેદથી અનુદાન થાય છે. ॥ ૨૪ ॥

અગ્નિવદિતિ ચેત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(અગ્નિવદ્ હતિ ચેત્) ને તમે અગ્નિસંમાર્ગનું દર્શાવ આપો તો અમે આદ્યનીમ અગ્નિનું દૃષ્ટાન્ત તર્જને માટે આપીએ છીએ. એટલે શંકાનું સમાધાન થઇ શકે નથી. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૫ ॥

મ પ્રયોગસાધારણ્યાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(મ) આધાન ગુણ નથી (પ્રયોગસાધારણ્યાત્) આધાન તો પ્રયોગાન્ત-પાતિ છે.

ભાવાર્થ :—અઆધાન તે પ્રયોગની અંદર જ હોવાથી આની સાથે પ્રત્યક્તા નથી. એટલે સુબ્રહ્મણ્યનાં સાથે ગુણતા નથી. ॥ ૨૬ ॥

લિંગદર્શનાથ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિંગદર્શનાથ) લિંગવાક્યનું શરણ મ્હું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સંસ્થિતે સંસ્થિતે અહિં આગ્રોધ્રાગારં પ્રવિશ્ય સુવક્ષણ સુવક્ષણ્યા-
માહ્યેતિ આ વાક્ય પ્રતિદિન પ્રેષનું વિધાન છે તે બેઠથી અનુક્રાંત કરવામાં કરણ છે. ॥ ૨૭ ॥

પૂર્વ પક્ષની શંકા. તદ્દિ તથ્યેતિ ચેત ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તદ્દિ તથા) યુગાદૃતિ રૂપ કર્મ તંત્ર છે તેમ આ પણ તંત્ર જ છે
(રૂતિ ચેત) ને એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? ઉત્તર આશયના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—એકાદશિની અર્થાત્ અગ્વાર યુગો સમક્ષ કોઈપણ એક યુગની સમીપ જઈ
આદૃતિ આપવામાં આવે છે. દરેક યુગની પાસે જઈ આપવાની જરૂર નથી. એટલે આ
દૃષ્ટાન્ત જેમ તત્ત્વરૂપે છે તેમ સમક્ષપદ્ધતિ પણ તંત્રરૂપે અર્થાત્ એક જ વખત થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

ઉક્ત શંકાનું સમાધાન. નાશિષ્ટ્યાદિતત્ત્વાયત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અશિષ્ટ્યાદિ) વિદિત ન હોવામાં (હત્તરન્યાયવત્) ઇતર
અગ્નિ સંસ્કાર ન્યાય જ થોડો છે.

ભાવાર્થ :—યુગાદૃતિઓમાં દેશનું સામીપ્ય વિદિત જ નથી. ત્યાં તો માત્ર આદિ-
નીયના પ્રતિષેધમાં જ તાત્પર્ય છે એ આગળ કહેવાઈ ચકું છે. આ રિપયમાં તો ઇતર અગ્નિ-
સંસ્કાર ન્યાય જ થોડો છે. ॥ ૨૯ ॥

પૂર્વ તરફથી શંકા. વિષ્ણુકરવાદિતિ ચેત ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વિષ્ણુકરવાત્) એક વિધિ હોવાથી (રૂતિ ચેત) ને એમ માનવામાં આવે
તો ? સમાધાન આશયના સૂત્રમાં.

ભાવાર્થ :—વિધિ વિદિત વસતીવર્ણાદિ સંમરણાદીનાં પૃથક્તાત્ વસતીવર્ણાદિ માં
જેમ એકત્વ છે તેમ અહીં પણ એકત્વ સ્વીકારનું નોંધ્યું. અને માટે વિશેષ વિવરણ સાબર-
ભાષ્ય આદિમાં મેલું. ॥ ૩૦ ॥

ન છત્ત્વસ્ય પુનઃ પ્રયોગાત્પ્રધાનવત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (છત્ત્વસ્ય પુનઃ પ્રયોગાત્) સોમાભિષેકાદિ સમગ્રનો દરીથી
પ્રયોગ થતો હોવાથી (પ્રધાનવત્) પ્રધાન પેડે.

ભાવાર્થ :—સોમાભિષેક આદિ સમગ્ર પ્રયોગનું દરીથી અનુક્રાંત થાય છે. માટે તંત્ર
નથી. વસતીવરી સંમરણ એ તો સુત્વાદિવસ પહેલાં અનુષ્ટેય હોય છે એટલે ક્રિતકાળને લીધે તંત્ર
મંભવી શકે પણ આ તો પ્રધાન કાલીન હોવાથી તંત્ર નથી. જેમ પ્રધાનનું દરીથી અનુક્રાંત
થાય છે એક સાથે નહિ, તેમ સુબ્રહ્મણ્યપદ્ધતિનું પણ બેઠથી જ અનુક્રાંત થાય છે. ॥ ૩૧ ॥

દેશ, પાત્ર અને ઋત્વિજ્ઞેના અન્ય પ્રયોગમાં આદાનમાં ઐચ્છિકતા છે,
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

લૌકિકેષુ યથાકામો સંસ્કારાનર્થલોપાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(લૌકિકેષુ) દેશ, કર્તા અને પાત્ર આદિ પૂર્વં ચાચાદિ પ્રયોગમાં જે ઉપ-
યોગમાં આવ્યા છે તેના બીજા પ્રયોગમાં રવીકાર કરવો કે નહીં એમાં (યથાકામી) ઇચ્છા
નિયામક છે (સંસ્કારાનર્થલોપાત્) સંસ્કારરૂપ અર્થનો લોપ થવો ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એક વાગમાં જે દેશનો જે પાત્રનો અને જે ઋત્વિજ્ઞેનો ઉપયોગ થયો
હોય તેઓના બીજા વાગ આદિ પ્રયોગમાં રવીકાર કરવો કે નહિ એમાં યજ્ઞમાનની ઇચ્છા જ
તે જ દેશાદિને ઉપયોગમાં લે છે અને ઇચ્છા ન હોય તો બીજા દેશાદિનો ઉપયોગ પણ કરી શકે
છે જે ઋત્વિજ્ઞે એક વાગ કરાવ્યો હોય તે ઋત્વિજ્ઞ બીજા વાગમાં અથે વ્ય થવો નથી કેટલાક
સોઠા દેશાંત આવે છે કે જે ઇજનું પાંદડું એક વખત જોતજોતના ઉપયોગમાં આવ્યું હોય તે
પાંદડું ધોષને સારૂ કહ્યું હોય તો પણ તે બીજી વખત જોતજોત કરવા માટે ઉપયોગમાં આવવું
નથી તેમ ઋત્વિજ્ઞ આદિ પણ બીજા પ્રયોગમાં ઉપયોગાદિ રહેતા નથી આ કથન ઠીક નથી.
કાણે કે સિદ્ધ સોઠા ઋત્વિજ્ઞ આદિ માટે એવું માનતા નથી. એક વખત ઉપયોગમાં આવેલી
વસ્તુ બીજા પ્રયોગમાં ઉપયોગમાં આવે કે નહિ ? એમાં સિદ્ધ પુરુષોનો વ્યવહાર જ માન્ય
કરવો જોઈએ. એક વખત પહેરેલું કપડું ધોષને બીજી વખત ઉપયોગમાં લેવાય છે તેમ થઈ
આદિને માટે તેજ દેશ, પાત્ર અને ઋત્વિજ્ઞેનો ઉપયોગ કરવો હોય તો કરી શકે છે. ॥ ૩૨ ॥

‘ યજ્ઞપાત્રો અગ્નિહોત્રીએ જીવન પર્વંત ધારણ કરચાં જોઈએ. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. યજ્ઞાયુષાનિ ધર્મૈર્ન પ્રતિપત્તિવિધાનાદૃજીવન્ત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(યજ્ઞાયુષાનિ) યજ્ઞપાત્રો (ધર્મૈર્ન) આમરણાંત ધારણ કરવા જોઈએ
(પ્રતિપત્તિવિધાના) તેની પ્રતિપત્તિ અગ્નિહોત્રીના મરણ વખતે થાય છે. (જગીવન્ત્)
જાજીવની પેઠે. જેમાંથી સાર કાઢી લીધો હોય એવો એમ અને જવ જાણ્યું કહેવાય છે.

ભાવાર્થ :—આદિતામિમિમિદંહન્તિ યજ્ઞપાત્રૈશ્ચ ॥ મરણ પામેલા આદિતાગ્નિને
અગ્નિથી યજ્ઞપાત્ર સાથે બાળે છે. આ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે આદિતાગ્નિએ મરણપર્વંત
યજ્ઞપાત્રો રાખવા જોઈએ, કારણ કે યજ્ઞપાત્રોના પ્રતિપત્તિ તે વખતે થાય છે. અહર્જીવોમાં બધા
દિવસોનો જાજીવ રાખી મૂકવામાં આવે છે અને પછી અવલૂથ વખતે તેને જળમાં નાખી દેવામાં
આવે છે, તેમ જીવનપર્વંત યજ્ઞપાત્રો ધારણ કરચાં અને મરણ કાળે આદિતાગ્નિના શય સાથે
બાળી મૂકવા. ॥ ૩૩ ॥

**પૂર્વપક્ષ. યજ્ઞમાનસંસ્કારો વા તદર્થઃ ક્ષયસે તથ યથાકામી
તદર્થત્વાત્ ॥ ૩૪ ॥**

પદાર્થ :—(વા) અથવા (યજ્ઞમાનસંસ્કારઃ) પાત્રો યજ્ઞમાનના અર્ચ તરીકે છે
(તદર્થઃ) તેથી એ જળમાન માટે હોય કે (તત્ત) પાત્રધારણ કરવામાં (યથાકામી) યજ્ઞ
માનની ઇચ્છા નિયામક છે. (તદર્થત્વાત્) તે જળમાન માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પાત્ર ધારણ કરવામાં યજમાનની પ્રવૃત્તિ નિયમિત છે એટલે જે પ્રથમ પ્રયોગ કરી યજ્ઞ પાત્રોનો ત્યાગ કરે તે. હેતુ પ્રયોગ વખતે અર્ચાત્ અત્યેષ્ટિ સંસ્કાર વખતે ખીન્ન પાત્રોથી પણ યજમાનનો અત્યેષ્ટિ સંસ્કાર થઈ શકે છે. ॥ ૩૪ ॥

મુખ્યસ્ય ધારણં વા મરણસ્યાનિયતત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(મુખ્યસ્ય ધારણં વા) અથવા આગપાત્રોનું જ ધારણ કરી રાખવું જોઈએ (મરણસ્ય અનિયતત્વાત્) મરણનો કાળ નિયત ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પાત્રોનો ત્યાગ કરી દીધો હોય અને પછી દુરત યજમાનનું મૃત્યુ થયું હોય તો યજમાનના શરીરના સંસ્કારનો ભોગ યજ્ઞ જળ એટલે કે પાત્ર વગર સમ્પન્નો અગ્નિદાહ કરવો પડે માટે મુખ્ય પાત્રોનું ધારણ કરી રાખવું જ જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥

યો યા યજનોયેદહનિ પ્રિયેત સોઽધિકૃતઃ સ્યાદુપવેષયત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (યઃ) જે યજમાન (યજનીયે દહનિ) યજ્ઞના દિવસે મરી નય (સઃ લધિકૃતઃ સ્યાત્) તે સંસ્કારને માટે અધિકારી છે કારણ કે તેના પાત્રો સંનિહિત છે (ઉપવેષયત્) જેમ સાંનાય્યાદ્યને જ ઉપવેષોપધાનનો અધિકાર હોય છે.

ભાવાર્થ :—જે સાંનાય્યાદ્ય હોય તેને ઉપવેષોપધાનનો અધિકાર હોય છે કારણ કે તેની પાસે ઉપવેષ વિધમાન હોય છે તે જ પ્રમાણે જે યજમાન યજ્ઞના દિવસેમાં મરી નય છે તેના દેહનો તેના ખૂન સાથે અત્યેષ્ટિ સંસ્કાર કરવો જોઈએ. કારણ કે, પાત્રો તેવાર હોય છે. ॥ ૩૬ ॥

ન વા શાન્નલક્ષણત્વાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) દેહાન્ત ખરાબર નથી (શાન્નલક્ષણત્વાત્) સાંનાય્યને માટે શાખા હોય છે તેમાંથી ઉપવેષ બનાવવાના આવે છે. જે સાંનાય્ય યાગ ન કરતો હોય તેને શાખાની નિવૃત્તિ હોવાથી ઉપવેષની પણ નિવૃત્તિ હોય છે એ શાન્નલક્ષણ છે.

ભાવાર્થ :—સાંનાય્ય યાગ ન કરે તેને ઉપવેષ હોવો અસંભવિત છે, પણ અહીં તે આહિતાગ્નિના મૃતદેહને પાત્ર સાથે સંસ્કાર કરવાનો હોય છે, અને પાત્રો હોવાનો પૂર્ણ સંભવ હોય છે. માટે પાત્રો મરણ પર્વન્ત ધારણ કરી રાખવા જોઈએ. ॥ ૩૭ ॥

ઉત્પત્તિર્વા પ્રયોજકત્વાદાશિરવત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ઉત્પત્તિઃ) મરણ વખતે નવા પાત્રો બનાવવા (પ્રયોજકત્વાત્) અત્યેષ્ટિ સંસ્કારના તે પ્રયોજક હોવાથી. (આશિરવત્) આશિરને માટે નવીન ગાયનું દોહન યાગ છે.

ભાવાર્થ :—આહિતાગ્નિના મરણ વખતે ખીન્ન નવા પાત્રો બનાવીને પણ તેના મૃતદેહનો સંસ્કાર થઈ શકે છે તો પછી પાત્રો ધારણ કરી રાખવાની કશી જરૂર નથી. મતદુર્બ આશિરે દુહામિ આશિરમાં દોહન માટે જેમ નવીન ગાયનું દોહન યાગ છે તેમ. ॥ ૩૮ ॥

શબ્દાસામજસ્યમિતિ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થે :—(શબ્દાસામજસ્યમ) શબ્દમાં અસામજસ્ય આવશે (હિતિ ચેત્) એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો, આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—નવીન પાત્રોમાં યશ્નો સંબંધ થયેલો ન હોવાથી તે યજ્ઞપાત્રો ઠીક થાય નહિ. યજ્ઞપાત્રો જ આજ્યેષ્ઠિમાં જોઈએ. માટે શબ્દમાં અસામજસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી યજ્ઞપાત્રો ધારણ કરી રાખવાં જોઈએ. ॥ ૩૯ ॥

તથાડ઼િશિરે ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થે :—(તથા) તે પ્રમાણે (આશિરે) આશિરના સંબંધમાં સમજવું.

ભાવાર્થ :—આશિરમાં દેહકર માટે જે નરી માથે લેવામાં આવે છે તે માથે યજ્ઞમાનવી મતદુધ્ન કહેવાતી નથી માટે ત્યાં પણ શબ્દનું અસામજસ્ય છે. તેમ જ્યાં પણ જે નવી પાત્રો બતાવવામાં આવે છે તે યજ્ઞના સંબંધ પામ્યા વગર યજ્ઞપાત્રો કહેવાય નહિ. ॥ ૪૦ ॥

શાસ્ત્રાણુ વિપ્રયોગસ્તત્રૈકદ્રવ્યચ્ચિકીર્ણયા કૃતાવયેહાપૂર્વાર્ચયન્મૂતોપદેશઃ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થે :—(ણુ) શંકાના સમાધાનને માટે છે. (શાસ્ત્રાણુ) છુત્તવનો મત્ત એ શાસ્ત્રી (વિપ્રયોગઃ) શબ્દનું અસામજસ્ય છે. (તત્ર એક દ્રવ્યચ્ચિકીર્ણયા) પ્રકૃતિભૂત જ્યોતિષોમમાં એક માથનું દ્રવ્ય અર્થાત્ દુધનું મતમાં અને આશિરમાં કરવાતી ધ્રુવજ્ય (જૂતો) નવીન ગો સંપાદન કરવા છતાં (જય રહ) પણ જ્યાં (અપૂર્વાર્ચયત્) અપૂર્વ અર્થની વિધિવાળો (મૂતોપદેશ) યજ્ઞ સંબંધી પાત્રને ઉપદેશ છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિભૂત જ્યોતિષોમમાં એક માથનું દુધ મતમાં અને આશિરમાં ઉપ-યોગમાં લાવવાની ધ્રુવજ્યો મતલુપમાશિરે મુદ્દાંતિ આ પ્રમાણે થયેલું છે, તેથી અતિદેશથી પ્રાપ્તિમાં છુત્તવનથી પયોમતને બાધ થતો હોવાથી આશિરમાં નવીન ગોસંપાદન થયું હોવા છતાં જ્યાં આદિતાગ્નિના જુતકેદના કર્તૃકારમાં તો યજ્ઞપાત્રો જ જોઈએ નવીન પાત્રો માગ નહોતે. ॥ ૪૧ ॥

‘અમન્યાધાન યથુ’ ત્યારથી માંડીને પાત્રોનું ધારણ કરવું.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો. પૂર્વપક્ષ. મૃત્યર્ચયાત્ પૌર્ણમાસ્યાઃ કિયેત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થે :—(મૃત્યર્ચયાત્) આ પાત્રો અનારભ્યાધીન હોવાથી (પૌર્ણમાસ્યાઃ કિયેત્) પૌર્ણમાસીયો માંડીને ધારણ કરવાં.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞપાત્રો પૌર્ણમાસીયો થઈ કરીને મળુ પર્વન્ત ધારણ કરવાં, જે દિવસે અગ્નિનું આધાન થયું હોય તે દિવસથી માંડીને નહીં આગું પૂર્વ પક્ષગ્રાહીનું માનવું છે. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

અન્યાધેયે યાઽવિપ્રતિષેધાત્ તાનિ ધારયેન્મરણસ્થાનિમિત્ત્વાત ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (અન્યાધેયે) અન્યાધાનથી માંડીને પાત્રોનું ધારણ કરવું (અવિપ્રતિષેધાત્) કોઈ આધક ન હોવાથી, (મરણસ્ય અનિમિત્ત્વાત) મરણ વિષય ન હોવાથી (તાનિ) યજ્ઞપાત્રો પૌર્ણીમ સી માટે હોવા છતાં.

હારવાર્થ :—યજ્ઞપાત્રો જોકે પૌર્ણીમાસી યજ્ઞ માટે હોય છે છતાં મરણનો મોટો જોક્ષસ સમય ન હોવાથી જ્યારથી અન્યાધાન કર્યું હોય ત્યારથી પાત્રોનું ધારણ કરવું અર્થાત્ પાત્રો રાખવાં, જે એમ ન કરવામાં આવે તો પૌર્ણીમાસી પહેલાં જે યજ્ઞમાનનું મરણ થય તો યજ્ઞમાનના શરીરનો સંસ્કાર થાઈ શકે નહિ, અર્થાત્ યજ્ઞ સાથે તેનો દાહ થઈ શકે નહિ. ॥ ૪૩ ॥

પ્રતિપત્તિર્વાઽન્યેવાન્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (અન્યેવાન્) અન્ય પાત્રો પેઠે યજ્ઞપાત્રોનો પશુ (પ્રતિપત્તિ) પ્રતિપત્તિ ૨૧ સંસ્કાર છે.

હારવાર્થ :—એમ સોમશિષ્ત પાત્રો અવલૂપ વખતે જળમાં નાંખી દેવામાં આવે છે અર્થાત્ જળમાં તેનો પ્રતિપત્તિ નામક સંસ્કાર થાય છે. તેમ યજ્ઞપાત્રોનો પશુ આદિતાગિના મૃતદેહ સાથે અગ્નિમાં સંસ્કાર થાય છે. દક્ષિણે વર્ષો હુદ્દમ્, તાત્કલ્પોઃ કુર્વૌ આ પ્રમાણે મૃતદેહ સાથે યજ્ઞપાત્ર ગેઠવગેનો પશુ વિધિ જતાઅથે છે. યજ્ઞમાન શરીર સાથે પાત્રોનો જે નિરોપ છે તે જ પ્રતિપત્તિ છે. ॥ ૪૪ ॥

‘ વાજપેયમાં સર્વસોમોનું અનુદાન યથા પછી પ્રાગ્નપત્યના પ્રચાર થાય છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ઉપરિષ્ટાત્ સોમાર્ના પ્ર જાપત્યૈશ્વરન્તીતિ સર્વેવા મધિસેવા-

દધાવ્યો હિ પ્રકૃતિકાલઃ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સોમાર્ના પ્ર ઉપરિષ્ટાત્ પ્રાગ્નપત્યૈઃ ચરન્તિ ઇતિ) સર્વસોમોનું અનુદાન યથા પછી પ્રાગ્નપત્ય ૩૫ અંગનો પ્રચાર થાય છે. (સર્વેવા મધિસેવા) સર્વસોમો પછી કહેવામાં આવ્યું છે. અમુક સોમ પછી આવો કોઈ વિશેષ જતાનવામાં આવ્યો નથી. (હિ) કારણ કે (પ્રકૃતિકાલઃ) આજેવ પવમાન કાળ (અવાચ્યઃ) આનુમાનિક છે.

હારવાર્થ :—તૃતીય સરતમાં સર્વસોમોનું અનુદાન યથા પછી પ્રાગ્નપત્ય અંગોનો પ્રચાર થાય છે. જોકે પ્રતિષ્ઠામાં આજેવ પવમાન કાળ કહ્યો છે, પણ તે તો અતિદેશથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપરિષ્ટાત્ સોમાર્ના પ્રાગ્નપત્યૈશ્વરન્તિ આ પ્રત્યક્ષ શ્રીત વચનથી અતિદેશનો આધાર છે. ॥ ૪૫ ॥

અજ્ઞવિપર્યાસો વિના વચનાદિતિ ચેત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વિના વચનાત) જો એમ માનવામાં આવશે તો વચન વગર (અજ્ઞવિપર્યાસઃ) ક્રમો બાધ થશે (હાિ ચેત્) જો એવી યંત્રા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—જો સર્વસોમો પછી પ્રાગ્વત્સ અંગોનું અનુધાન કરવામાં આવે તો અગ્નિમારુતાદૂર્ધ્વમનૂયાજૈશ્વરન્તિ ર્હિતપ્રહલ્ય પરિચીન્ હારિયોગ્ગનેન પ્રચરતિ આ વાક્યમાં જે ક્રમ જતાવવામાં આવ્યો છે તેનો બાધ થશે. આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૪૬ ॥

અકર્ષઃ સંયોગાત્ કાલમાત્રમિતરત્ર ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(અકર્ષઃ) અનુવાજ અને પરિધિ પ્રદરણનો ઉત્કર્ષ પશુ પ્રચારના ઉત્કર્ષ સાથે કરવો જોઈએ (સંયોગાત્) પશુ પ્રચાર સાથે એનો સંબંધ હોવાથી (ઇતરત્ર કાલમાત્રમ્) બીજો કોણે કેવળ કાળનું જ બોધન છે.

ભાવાર્થ :—પશુ પ્રચારનો ઉત્કર્ષ હોવાથી અનુવાજ ત્રી પરિધિ પ્રદરણનો પશુ ઉત્કર્ષ કરવો જોઈએ. આ ગ્નિમારુતાદૂર્ધ્વમનૂયાજૈશ્વરન્તિ પ્રહલ્ય પરિચીન્ જુહાતિ આ વાક્યથી કેવળ કાળનું સ્મરન થાય છે. ॥ ૪૭ ॥

પ્રકૃતિકાલસત્ત્વઃ લક્ષ્યતામિતિ ચેત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(પ્રકૃતિ કાલસત્ત્વઃ) પ્રકૃતિ કાળની આસતિ હોવાથી (લક્ષ્યતામ્) શસ્ત્રવત્ત્વે છેવટે પ્રચાર થાય છે. (હાિ ચેત્) જો એવી યંત્રા કરવામાં આવે તો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—પ્રકૃતિમાં નિર્દિષ્ટ કાળની સ્મરણતા હોવાથી શસ્ત્રવત્ અર્થાત્ સ્પૃતિ કરનારોનો પ્રચાર છેવટે થાય છે. પ્રકૃતિ કાળની પ્રાપ્તિ ન હોવા છતાં તેનાં સામીપ્યની પ્રાપ્તિ થાય જ છે. ॥ ૪૮ ॥

જ શ્રુતિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(જ) નહિ (શ્રુતિપ્રતિષેધાત્) શ્રુતિનો બાધ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અવિરોધથી શ્રુતિ સ્વેચ્છા કાળનો બાધ થતો હોવાથી માટે ‘ શસ્ત્રવત્ત્વે સોમાનામુપરિહાત્ પ્રચારો યુક્તઃ ’ શબ્દ સોમોનો પછીથી પ્રચાર થવો થોડા છે. આ પ્રમાણે યાગર લાખ્યમાં ઉલ્લેખ છે. ॥ ૪૯ ॥

વિધારસ્થાન ર્હિતિ ચેત્ ના ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(વિધારસ્થાને) વિધારના સ્થાનમાં પ્રચાર થવો જોઈએ (હાિ ચેત્) જો એવી યંત્રા કરવામાં આવે તો ? આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

હોવાથી :—ઉત્કલિપ્ત સંસ્થાઓ અભિષેક સંસ્થાના વિચાર છે. તેના સ્થાનમાં અભિષેકપ્રચારાદ્યે તત્ર પ્રચારો મળતુ પ્રચાર થવો જોઈએ. આ સંક્રાન્તિ સમાધાન પણ આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૫૦ ॥

ન ચોદનાપૃથક્ત્વાત ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ, (ચોદનાપૃથક્ત્વાત) જિન જિન કર્મ હોવાથી.

હોવાથી :—સોમયામ અને પશુ પ્રચાર આ બંને કર્મે સ્વતંત્ર છે આમાં પ્રકૃતિ વિકૃતિભાવ નથી માટે ઉપરના સૂત્રમાં વિકૃતિના સ્થાનમાં પ્રચાર થવો જોઈએ. એ સંક્રાન્તિ નથી. ॥ ૫૧ ॥

સમનીય પુરોહિતમાં દેવતાનો ઉત્કર્ષ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

અર્કવે સુક્તર્વાકસ્ય ન સોમદેવતાનામુત્કર્ષ :

પદ્યનજ્ઞાવાગથા નિષ્કર્ષેઽનન્વયઃ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(સુક્તર્વાકસ્ય ઉત્કર્ષ) સૂક્ત વાક્યના ઉત્કર્ષમાં (સોમદેવતાનામુત્કર્ષ : ન) સોમ દેવતાનો ઉત્કર્ષ નથી. (પદ્યનજ્ઞાવાગથા) પદ્યના અંગ ન હોવાથી (યથા નિષ્કર્ષેઽનન્વયઃ) જેમ નિષ્કર્ષમાં અનન્વય છે.

હોવાથી :—સૂક્ત વાક્યનો ઉત્કર્ષ થાય છે પણ સોમ દેવતાનો ઉત્કર્ષ થતો નથી કારણ કે તે પદ્યના અંગબૂત નથી જેવી રીતે નિષ્કર્ષમાં અર્કવે પોર્ણમાસ પ્રયોગના અંગબૂત દર્શન દેવતાનો નિષ્કર્ષનો અર્કિભાવ હોવાથી સૂક્ત વાક્યમાં પોર્ણમાસીમાં કર્મ દેવતાનો અનન્વય છે તેજ રીતે અર્કી પણ વાક્ય પડે છે. ॥ ૫૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વાક્યસંયોગાદ્વાકર્ષઃ સમાનતંત્ર્યાદ્યંલોપાદનન્વયઃ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(વાક્યસંયોગત) સૂક્ત વાક્યમાં દેવતાઓનો પણ સંયોગ હોવાથી (ઉત્કર્ષઃ) ઉત્કર્ષ થાય છે. (સમાનતંત્ર્યાદ્યં) સમાન તંત્ર હોવાથી (અર્થલોપાદનન્વયઃ) અર્થનો લોપ થવાથી અનન્વય હોઈ શકે.

હોવાથી :—સૂક્ત વાક્યમાં દેવતાઓ પણ સંયોગ હોવાથી તેનો પણ ઉત્કર્ષ થાય છે અર્થાત્ દેવતાઓ પણ ઉત્કર્ષ થાય છે. દર્શનપૂર્ણમાસનો પ્રયોગ પાઠ સમાન તંત્રથી કરવામાં આવે છે માટે એક વાક્યમાં સર્વ દેવતાઓનો પાઠ છે. અભાવસ્થામાં અને પોર્ણમાસીમાં કાગળે હોવાથી અનુષ્ટુપ કરવામાં હજી દેવતાના સ્મરણ રૂપ કાર્યનો લોપ થવાથી તે પ્રયોગમાં બીજાનો અનન્વય થવો જોઈએ છે, પણ પ્રાત્માં તેમ નથી. આનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કાગળમાં જોઈ શકાય. ॥ ૫૩ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमौसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

અર્થેકાદશાધ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ ।

‘રાજસૂય યજ્ઞમાં આગ્નાદેહ્યવાદિકમાં અંગોતું એદથી અનુધાન કરવાનું હોય છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ષોદનેકત્વાઈ રાજસૂયેઽનુવતદેશકાલાનાંસમવાયાતન્નમદ્વાનિ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(રાજસૂયે) રાજસૂય યજ્ઞમાં (અનુવતદેશકાલાનામ્) જેના દેશ અને કાળનું કથન કરવામાં નથી આવ્યું એવા અંગોતો (સમવાયાત્) ફગળી ઉત્પત્તિ કરવામાં સમવાય અર્થાત્ સંબંધ હોવાથી (ષોદનેકત્વાઈ) એક જ વિધાન હોવાથી (અદ્વાનિ) અંગોતું અનુધાન તંત્રથી કરવું.

ભાવાર્થ :—રાજસૂય યજ્ઞમાં જેના દેશ અને કાળ નથી કહ્યા એવા પ્રમાણના અંગો મધ્યોમેના રીતોને એક ફળ જનક હોવાથી અંગોતું અનુધાન તંત્રથી કરવું જોઈએ, એથી નહિ. રાજસૂયેન સ્વારાજ્યકામો યજેત આ વિધિ એક જ છે. એ સમવાયમાં હેતુ છે. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રતિદક્ષિણં યા કર્તૃસમ્યગ્ધાદિષ્ટિવદ્દક્ષણતત્વાદ્
સમુદાયો હિ તન્નિર્વૃત્ત્યા તદેકશદ્વોપદેશઃ સ્થાય ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (પ્રતિદક્ષિણં કર્તૃસમ્યગ્ધાદિ) દરેક દક્ષિણાએ કરાવેલા સંબંધ હોવાથી (દિષ્ટિવદ્) ઇષ્ટિ પેટે. (હિ) કારણ કે (તન્નિર્વૃત્ત્યા) ફગળી ઉત્પત્તિ હોવાથી (તદેકશદ્વોપદેશઃ) એક યજ્ઞથી ઉપદેશ કર્યો છે.

ભાવાર્થ :—દરેક દક્ષિણાએ મિત્ર અતિજનને સંબંધ છે. મારે તેને અંગોતું અનુધાન કરાવેલું અને પૌર્ણમાસેષ્ટિ પેટે. એથી કરવું જોઈએ, મારે અંગોતની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. અને જે એક વિધાન કર્યું છે તેનો પ્રયોગ એક છે એવા અભિપ્રાયથી. ભાવાર્થ એ છે કે રાજસૂયના અંગોતું અનુધાન એદથી કરવું તંત્રથી નહિ. ॥ ૨ ॥

તથા આઘાર્યદર્શનમ્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (અઘાર્યદર્શનમ્) અન્ન અર્પનું પશુ દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—આઘાર્યવિષ્ણવમેકાદશકપાલં નિર્વપેત્ । એન્દ્રાર્ચિષ્ણવમેકાદશકપાલં, વૈષ્ણવં ત્રિવપાલમ્ । ધામનો દક્ષિણા, રૂપેકં ત્રિકમ્ । અગ્નીષોમીયમેકાદશકપાલમ્, ઇન્દ્રાષોમીયમેકાદશકપાલં સોમ્યં ચરું બહુદૃક્ષિણા રૂપેરં ત્રિકમ્ ॥ આમાં જે પ્રથમ ત્રિક છે તેનું વીરજનન છે. અને જે બીજું ત્રિક છે તેનું ફળ પશુ જનન છે. આ પ્રમાણે પ્રયોગ મિત્ર હોવાથી અંગોતું એદથી અનુધાન થવું જોઈએ. ઉપરનું જે ચિંતન વાક્ય છે તે પશુ મેદાનુધાનનું સાધક છે. ॥ ૩ ॥

‘ રાજસૂયમાં કર્તા એક જ હોય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અનિયમઃ સ્યાદિતિ ચેત ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(અનિયમઃ સ્યાદિતિ) અનિયમ છે (ક્ષતિ ચેત) એ એમ કહેવામાં આવે તો ?
આનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—રાજસૂય યજ્ઞમાં જે કલ્પિએનું વરણ થયું હોય તેજ યજ્ઞસમાપ્તિપર્યન્ત
રહે છે એવો કોઈ નિયમ નથી. આ શંકાસૂચક સૂત્ર છે. આનો ઉત્તર આગળના
સૂત્રમાં છે ॥ ૪ ॥

તોપદિદ્વત્વાત્ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ન) નદિ- (ઉપદિદ્વત્વાત્) કલ્પિએનું વરણ થયેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—યજ્ઞની શરૂઆતમાં જ કલ્પિએનું વરણ કરવામાં આવે છે. અને જેનું
વરણ થયેલું હોય તેમણે જ યજ્ઞની સમાપ્તિ સુધી કર્મ કરાવવું જોઈએ એવો કલ્પિએને ઉપદેશ
આપેલો હોય છે. માટે વરણ પામેલા કલ્પિએ જ હોવા જોઈએ બીજા નદિ. ॥ ૫ ॥

સાધવાપત્તિશ્ચ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સાધવાપત્તિઃ) એક જ વખત કરવામાં સાધવ હોય છે.

ભાવાર્થ :—કલ્પિએનું વારંવાર વરણ કરવા કરતાં એક જ વખત વરણ કરવું એમાં
યત્નસાધવ હોય છે. અર્થાત્ કર્મ કરાવતાં મોરવ પડવું નથી માટે એક જ કલ્પિએ
જોઈએ. ॥ ૬ ॥

પ્રયોજનૈકવાત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયોજનૈકવાત્) એક જ પ્રયોજન હોવાથી

ભાવાર્થ :—આનતિ અર્થાત્ કર્મ કરાવવાનું સ્વીકરણ રૂપ એક પ્રયોજન હોવાથી
પણ તેજ કલ્પિએ જોઈએ બીજા નદિ. કલ્પિએના સમુદાયમાં દક્ષિણાનું જરણ ન હોવા છતાં
અવધવરી આનતિથી સમુદાયથી આવતિ સિદ્ધ થાય છે. મરણ કે અત્યંત કરતાં મોટું જીવ
સમુદાય હોતો નથી. ॥ ૭ ॥

વિશેષાર્થો ચ પુનઃશ્રુતિઃ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વિશેષાર્થો ચ) વિશેષ અર્થના કથન માટે (પુનઃશ્રુતિઃ) ફરીથી મતલબ
થાય છે.

ભાવાર્થ :—અવધવમાં જે દક્ષિણા આપવાનું ફરીથી જરણ થાય છે તે તો અપૂર્વ
અર્થને માટે છે. ભાવાર્થ એ છે કે જુદા જુદા કલ્પિએ ન હોવા જોઈએ. જેનું વરણ થયું હોય
તેમણે જ કર્મની સમાપ્તિ સુધી કર્મ કરાવવું જોઈએ. આ સૂત્રમાં આવે જ તંત્ર કહેવામાં
આવ્યું છે. ॥ ૮ ॥

‘અવેદિમાં અગ્નિનું અનુષ્ઠાન ભેદથી થાય છે.’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અવેદી વૈકલ્પ્ય સ્વાહિદ્વર્શનાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (જવેટી) અવેદિ નામક ઇષ્ટિમાં (વૈકલ્પ્ય) એક તંત્ર (સ્વાર) છે. (સિદ્ધર્શનાત્) એક તંત્ર હોવામાં કિંચ વાક્ય પડ્યું છે.

ભાવાર્થ :—રાજસ્ય યજ્ઞમાં અવેદિનામી પાંચદિવ્યવાળી ઇષ્ટિ છે. અને પચિની ભુદી ભુદી દક્ષિણ પડ્યું છે. પચિની દેવતા અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે. અગ્નિ, વિશ્વદેવ, મિત્રા-વરુણ અને બૃહસ્પતિ, એ પાંચવાગો તંત્રથી યાચ છે અર્થાત્ તેનું અનુષ્ઠાન સાથે યાચ છે. અને એમાં કિંચ વાક્ય પડ્યું આ પ્રમાણે છે. યદિ શ્રાદ્ધગો યજેત શર્હૈશ્વયં મયે નિધાય આ વાક્યમાં બાહ્યરૂપત્વ ચરુને મધ્યમાં રાખતું એમ કહ્યું છે, હવે જે પચિ વાગો સાથે ન હોય તો મધ્યે મૂકવું, એ કથન અસંભવ થાય છે. એક એક દિવ્યનો અગ્રમ અધ્યગ વાગ હેય તો એકમાં મધ્ય કથન થઈ શકે નહિ, માટે પાંચ વાગોનું સહ અનુષ્ઠાન છે. ॥ ૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ચવનાત્ કામસંયોગેન ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચવનાત્) વચનથી (કામસંયોગેન) કામનાનો સંબંધ જતાવેતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘અત્યાડનાત્કામ’ યાજ્ઞવેદે આ વચનથી રાજસ્યથી ગૃહિર્ભૂત પ્રયોગની સિદ્ધિ યાચ છે. ઉપરના સૂત્રમાં જે વચન તંત્ર માટે કહ્યું છે, તેનો ઉપયોગ પડ્યું ત્યાંજ છે. માટે અવેદિના અગ્નિનું ભેદથી અનુષ્ઠાન કરવું ભેદિયું ॥ ૧૦ ॥

ઋગ્વર્ણ્યામામિતિવેદ્ય વર્ણસંયોગાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(ઋગ્વર્ણ્યામામિતિ વેદ) એ ઇષ્ટિ કરવાં છે એમ કહેવું ઠીક નથી કાણ કે (વર્ણસંયોગાત્) વર્ણનો સંબંધ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—‘અત્યા ઋગ્વર્ણ્યામામિતિ’ યાજ્ઞવેદે એ વાક્યથી પ્રતીત થતી ઇષ્ટિ કરવાંક માની શકાય નહિ એટલે કે રાજસ્ય યજ્ઞથી એ ગૃહિર્ભૂત છે એમ માનવું જોઈએ. કારણ કે એની સાથે બહાણ અને વેશ્ય વર્ણનો સંબંધ જતાવ્યો છે. યદિ શ્રાદ્ધગો યજેત ઇત્યાદિ. રાજસ્ય યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર ક્ષત્રિયને જ છે, આત્મણ અને વેશ્યને નહિ, માટે બ્રહ્મણ આદિના સંબંધને લઈ એ ઇષ્ટિ રાજસ્ય કરવું માટે નથા એવાં એ ઇષ્ટિઓનું ભેદથી અનુષ્ઠાન કરવું એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૧ ॥

પરમાનેદિના હવિષોના ભેદથી અનુષ્ઠાન યાચ છે.

પૂર્વપક્ષ. પથમાનહવિષ્વેકલ્પ્ય પ્રયોગવચનેકત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(પથમાનહવિષ) પરમા હવિષોમાં (વૈકલ્પ્ય) એક તંત્રતા છે. (પ્રયોગવચનેકત્વાત્) પ્રયોગ વચ્ચે એક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આધાનમા આ પ્રમાણે થવનું છે. ‘‘ યઃ કામયેન વધીવાન્ દશાત્ હિ સોઽગ્રયે વ્યમાનાય નિરૂપ્ય પાત્રકુચિમ્બાં સમાનવર્દિષિ નિર્ણયેત્ ॥ પ્રયોગવચન એક હોવાથી અને ઘડો નિરૂપ્યામિ આ વાક્ય એક જ પ્રયોગો બતાવે છે માટે તંત્રથી અનુદાન થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

લિંગદર્શનાચ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (લિંગદર્શના) સમાનવર્દિષિ મળતિ આ લિંગ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉક્ત લિંગ વાક્યથી ૧૫ સિદ્ધ થાય છે કે તંત્રથી જ ઉક્ત હવિષો થાય છે ॥ ૧૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર વચનાતુ તન્નમેદઃ સ્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત ૧૩ને સચવે છે (વચનાતુ) વચનથી (તન્નમેદ) તંત્રમાં બેઠે હોય છે.

ભાવાર્થ :—‘ ભાવયે વચનાય ’ આ પ્રમાણે કહીને ૧૩ સમાન બર્દિષુમાં નિર્ણય કરવાનું કહ્યું છે તેથી તંત્રમાં બેઠે છે. અર્થાત્ હવિષોને નિર્ણય લિખ મિત્ત કરવો પ્રથમ હવિષુમાં બેઠે છે અને ત્યાર પછીના બેમાં તંત્ર છે. ॥ ૧૪ ॥

સહાયે નિત્યાનુસારઃ સ્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(સહાયે) સહાયમાં (નિત્યાનુસારઃ સ્વાત્) નિત્યાનુસાર છે.

ભાવાર્થ :—યો પ્રજ્ઞવર્ચસકામઃ સ્વાત્ તસ્ય સર્ત્રાણિ હર્ત્રાણિ નિરૂપ્યાણિ તસ્ય સહપ્રયોગો મવતિ ॥ જે ધ્વજવર્ચસની ધ્વજા રાખનાર હોય તેણે ૧૫ હવિષોનો નિર્ણય કરવો. આ ટેકાણે સહપ્રયોગ તો કારણ નિરૂપ્યામિ અહીં બહુવચનો પ્રયોગ છે. અને તે બહુવચન વિવક્ષિત છે માટે આ ટેકાણે સહપ્રયોગ છે અને ઉપરના સૂત્રમાં બરાબરામાં આવેલા ટેકણે પ્રથમહવિષુમાં બેઠે છે અને ૧૫ની બેમાં તંત્રથી પ્રયોગ છે. ॥ ૧૫ ॥

‘ દ્વાદશાદુર્ભાં દીક્ષાપસત્યુત્પાદકર્મોર્ભાનું પ્રત્યેક કર્મ બાર દિવસનું

સાધ્ય થાય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રથમપક્ષ. દ્વાદશાદે તપઃકૃતિવાદેકૈકમહરપવૃત્તયેતકર્મપૃથક્ત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(દ્વાદશાદે) દ્વાદશાદનામક ચારમાં (તપઃકૃતિવાત્) ન્યોતિએમરૂપ પ્રવૃત્તિના ધર્મો ઈર્ત્વ્ય હોવાથી (એકમ) એક એક કર્મ સમાપ્ત થાય છે (કર્મપૃથક્ત્વાત્) લિખ લિખ કર્મ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દીક્ષા અને ઉપસદ્ સહિત એક એક અદ સમાપ્ત થાય છે. આ રીતે દ્વાદશ દીક્ષા, દ્વાદશ ઉપસદ્ અને એક મૃત્યા દિવસ મળી ૧૫થીય દિવસમાં દ્વાદશાદનામક

યાગ પૂર્ણ થાય છે અને યજોતિષ્ટોમ પ્રમાણે દીક્ષા અને ઉપસદ્ એક એક અદનામક કરવું. યજોતિષ્ટોમવત્ સદોક્ષોપમદમેકૈકમદ્ઃ કર્તવ્યમ્ આ શ ૫૨ ભાષ્યમાં ઉદ્દેશ્ય છે. તદ્વિકૈકો યાગઃ ફલસાવનત્વાત્ યજોતિષ્ટામાદિધ્યન્તં ગૃહ્ણતિ દરેક યાગ દ્વય અને સાધનતાન હોવાથી યજોતિષ્ટોમમાંથી વિધ્યન્ત મદ્ય કરે છે. આ પ્રમાણે તંત્રવાર્તિકમાં પણ ઉદ્દેશ્ય છે. ॥ ૧૬ ॥

ત્રીજોપક્ષ. અહાં યા શ્રુતત્વાત્ત્ર સાક્ષં ક્રિયેત્ યથા માધ્યંદિને ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (અહાં શ્રુતિવાત્) અદનામી આર સંખ્યા પ્રત્યક્ષ શ્રુત હોવાથી, (સાક્ષં ક્રિયેત) અર્થ સહિત કરવામાં આવે છે (યથા માધ્યંદિને) જેમ માધ્યંદિનમાં.

ભાવાર્થ :—પ્રનાશકાર્મ દ્વાદશાહેન યાગવેન્ અહીં અદનામી હાલ મેળવા પ્રત્યક્ષ શ્રુત છે તેનો ત્યાગ કરી પચ્ચીસ દિવસ સુધીનું કર્મ કરાવવું એ ઠીક નથી માટે અંગ સહિત પ્રધાન કર્મ હાલથી દિવસોમાં કરાવવું ભેદભે. જે પ્રધાનો કાળ હોય છે તેજ અંગ કર્મોનો પણ કાળ હોય છે. તત્કાલં તદોયં લોક્ષોપસદમ્ શા ૫૨ભાષ્ય. જેમ સત્તત્ત્વનું માધ્યંદિનમાં નિર્વપણ થાય છે તેમ અહીં પણ હાલથી સાઘરક યાગો કરવામાં આવે છે. ॥ ૧૭ ॥

ત્રીજોપક્ષ. અપિ યા ફલકર્તૃસમ્યગ્ધ્યાત્સહપ્રયોગઃ સ્વાદાન્નેવામ્બીવોમીવયત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અપિ યા) અથવા (સહપ્રયોગઃ) અગ્નિનો સહપ્રયોગ (સ્વાદ) ધાય છે (ફલકર્તૃસમ્યગ્ધ્યાત્) દ્વય અને કર્તાનો સંબંધ હોવાથી (આન્નેવામ્બીવોમીવયત્) અન્ની-યોમીય અને આન્નેયનાં અંગો પેટે.

ભાવાર્થ :—અથવા પ્રભરૂપ દ્વય અને કર્તાઓમાં દક્ષિણાની એકતાનો સંબંધ હોવાથી સહપ્રયોગ અથવા તંત્રથી અનુશાન થાય છે. જેમ અન્નીયોમીય અને આન્નેય યાગના અંગોનું તંત્રથી અનુશાન થાય છે તેમ. ચતુરહે દીક્ષાઃ ચતુરહે ઉપસદ્ચતુરહે સુત્યા (શા ૫૨ભાષ્ય) ચાર દિવસમાં દીક્ષા, ચાર દિવસમાં ઉપસદો અને ચાર દિવસોમાં સુત્યા કર્મ થાય છે. આમ ચાર દિવસમાં ઉપર પ્રમાણે અંગો સહિત હાલથી ૩૫ યાગ પૂર્ણ થાય છે. માટે ચાર સાઘરક યાગો કરતાં એ બીજાપક્ષનું જાનવું ઠીક નથી. ત્રીજા પક્ષમાં સંપ્રયોગ અને અહાં સંખ્યાનું ઉપપાદન થઇ શકે છે માટે તેજ પક્ષ ઠીક છે. તદુભયમેરુપપાદિતં મવતિ સહપ્રયોગોઽહઃ સંલ્પ્યા ॥ ૧ તસ્માદેવ પક્ષઃ શ્રેયાન્ શ્રુતો શા ૫૨ભાષ્ય. ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સાક્ષકાલશ્રુતત્વાદ્વા સ્વસ્થાનાત્કાં ચિક્રારઃ ફળાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (સાક્ષકાલશ્રુતવાત્) સગિનો કાળ શ્રુત હોવાથી (સ્વસ્થાનાના દિવારઃ સ્વાત્) સ્વ-સ્થાનોની વૃદ્ધિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષા, ઉપસદ્ અને સુત્યાના પૃથક્ કાળનું નિધાન છે અને દરેકની સ્વેદાદશ સંખ્યાનો સંબંધ છે. પ્રથમ દીક્ષાઃ તાસાં તથૈવ દ્વાદશત્વમ્ । તત્ ઉપસદઃ તામામપિ તદ્દેશાયમેઝ અન્તે સુત્યા । તસ્યા અપિ તત્સ્થાનાયા એવ ત્રિવૃદ્ધિઃ તદપેક્ષતઃ દ્વાદશત્વમ્ । શા ૫૨ભાષ્ય જુઓ. ॥ ૧૯ ॥

તદપેક્ષત્વં ચ દ્વાદશત્વમ્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તદપેક્ષત્વં ચ દ્વાદશત્વમ્) દીક્ષાપેક્ષ દ્વિદશ્ય છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષાર્થ પશુ યોગ્યાર્થ અપેક્ષાએ દ્વિદશ્યનો સંબંધ છે. ॥ ૨૦ ॥

દૌષોપસદાં ચ સંખ્યા પૃથક્ પૃથક્ પ્રત્યક્ષસંયોગાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(દૌષોપસદાં ચ) દીક્ષા અને ઉપસદાની (સંખ્યા) સંખ્યા (પૃથક્ પૃથક્) અલગ અલગ (પ્રત્યક્ષ સંયોગાત્) દ્વિદશ્યરાત્રપદ પ્રયોગને આટે છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષા અને ઉપસદ સાથે અલગ અલગ દ્વિદશ્ય સંખ્યાનો સંબંધ છે. ' દ્વિદશ્યરાત્ર ' પદનો યૌગિક અર્થ પ્રધાનને મટે છે. દ્વાદશરાત્રપદયોગ્યાર્થ પ્રધાન વગરનું એ પ્રત્યક્ષીની જૈમિ સિદ્ધિ સ્વરૂપિમાં જુઓ. ॥ ૨૧ ॥

વસતીવરીપર્વન્તાનિ પૂર્વાણિ તત્ત્વમન્યકાલસાદવમુધાદીન્યુત્તરાણિ

દૌક્ષાવિસર્ગાર્થત્વાત્

પદાર્થ :—(વસતીવરીપર્વન્તાનિ પૂર્વાણિ તત્ત્વમ્) વસતીવરીપર્વન્ત પૂર્વતંત્ર છે. (અન્યકાલત્વાત્) સ્વપ્રાગર્ભા સિદ્ધિ ન હોવાથી. (અવમુધાદીનિ ઉત્તરાણિ) અવમુધાદિ ઉત્તરતંત્ર છે (દૌક્ષાવિસર્ગાર્થત્વાત્) દીક્ષા વિસર્ગ મટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વસતીવરીપર્વન્ત પૂર્વતંત્ર છે પ્રથમતંત્ર છે. અવમુધાદિ ઉત્તરતંત્ર છે. આનો વિરોધ અર્થ લાગ્યે નથી. આ સ્વ પ્રત્યક્ષીની નામક જૈમિતીય સ્વરૂપિમાં નથી. ॥

તથા આન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (આન્યાર્થદર્શનમ્) આન્યાર્થ દર્શન પશુ છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષા, અન્ન અને ઉપસદ સાથે દ્વિદશ્યનો સંબંધ હોવાથી આન્યાર્થદર્શન પશુ ઉપપન્ન થાય છે. ઘટુ ત્રિશદ્દો વા એવં યદ્ દ્વાદશરાત્રઃ (દ્વાદશાદ પશુ લાગ્યે નથી લખ્યું છે.) આથી આન્યાર્થદર્શન પશુ સિદ્ધ થાય છે એટલે કે દ્વિદશ્યરાત્ર ઇતીત દિવસનો પ્રયોગ છે. ઉક્ત રીત પ્રમાણે માનવાથી ઇતીત નિવસ ઉપપન્ન થાય છે ॥ ૨૨ ॥

ચોદનાપૃથક્ત્વે ત્વૈરુત્તર્યં સમવેતાનાં કાલસંયોગાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ચોદનાપૃથક્ત્વે ત્વૈરુત્તર્યં) આત્મેવ અને અઞીયોગમાર્થ ચોદનાપૃથક્ત્વે હોવા છતાં (સમવેતાનામ્) મળેલા અંગસંહિત પ્રધાનોત્તર (એકતન્ત્રમ્) એક તંત્ર છે (કાલસંયોગાત્) એક કાળનો સંબંધ સિદ્ધિ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પૌર્ણમાસમાં પૌર્ણમાસના સાક્ષ્યો યજેત એ વાક્યથી આત્મેવ અને અઞીયોગમત્ વિજ્ઞાન થયું હોવાથી કાળ, દેશ અને કર્તાના એકત્વ ત્રિધાન પ્રતીત થયું હોવાથી

તંત્ર અર્થાત્ સદ્પ્રયોગ છે પણ અહીં તે પ્રધાનકાળ વિદિત દીક્ષાદિથી લઈ વસતીરીવ પ્રદયાન્ત અધાન ખેડે સ્વકાલવિદિત હોવાથી અને સ્વતંત્રતાથી વિધાન ન હોવાથી તંત્ર અર્થાત્ સદ્પ્રયોગ છે. ॥ ૨૩ ॥

‘પ્રધાનો સાથે બેનો અપૃથક્કાળ હોય છે એનાં અંગોનું ભેદથી અનુક્રાન થાય છે’
એ અધિકરણનાં મુત્રો.

શિદ્ધાંત સૂત્ર. મેદસ્તુ તદ્ભેદાત્ કર્મભેદ પ્રયોગે સ્થાત્ તેષાં પ્રધાનશબ્દત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(સુ) શિદ્ધાંતને સૂચવે છે. (તદ્ભેદાત્) પ્રધાનકાળનો ભેદ હોવાથી (પ્રયોગે) તે તે પ્રધાનના પ્રયોગમાં અંગોના પણ (મેદ) ભેદ હોય છે. (તેષાં પ્રધાનશબ્દત્વાત્) પ્રધાનવિધિની વિધિય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પ્રધાનના અનુક્રાનનો જુદો જુદો કાળ હોવાથી તેની સાથે સમાનકાળ ધરાવતાં અંગોના પણ પ્રયોગમાં ભેદ હોય છે. યદ્યપ્ય પ્રવાનં તસ્ય અલ્પકાલાનિ અજ્ઞાનિ, યત્ કસતસ્ય દ્વઃકાલાનિ તરમાદ્ભેદઃ (ઠાગરભાષ્યે) જે પ્રધાન આજે કરવાનું હોય તેનાં અંગો આજે અને જે પ્રધાન કાલે કરવાનું હોય તેનાં અંગો કાલે કરનાં આ પ્રમાણે અંગોનું અનુક્રાન ભેદથી થાય છે. તંત્રથી નહિ. ॥ ૨૪ ॥

તથા આન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પ્રમાણે (આન્યાર્થદર્શનમ્) અન્ય અર્થનું દર્શન પણ ઉપપન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ :—‘ક્ષત્રીસંયોગાન્ત્સાનિ અહાનિ સંતિષ્ઠન્તે’ આ વાક્યમાં જુદા જુદા દિવસે પત્ની સંયોગે જતાંબ્રા છે તે જે ભેદથી કર્મ કર્તૃબ્રા હોય તેમજ ઉપપન્ન થઈ શકે. ॥ ૨૫ ॥

અથઃ સુત્યાવચનં ચ તદ્ભૂત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(અથઃ સુત્યાવચનમ્ ચ) અને ‘અથઃ સુત્યાવચનમ્’ આ બીજું પણ સિંગ વાક્ય છે એ પણ (તદ્ભૂત્) તે પ્રમાણે કર્મભેદમાં પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ :—સંસ્થિતે સંસ્થિતેહાનિ આપ્રીધાગારં પ્રચિદ્ધ સુમ્રણ્યે સુમ્રણ્યવા- માહ્યેતિ પ્રેપેગ એકસુત્યાવમાત્પ્યનન્તરં તસ્મિન્નેવાહનિ સુમ્રણ્યઃ અઃ સુત્યા મવતિ ઉત્પાદિ અન્યલિંગવાક્ય પણ અંગકર્મના ભેદાનુક્રાનમાં પ્રમાણ છે. ॥ ૨૬ ॥

પશ્ચત્તિરેકશ્ચ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પશ્ચતિરેકઃ) પશુનો અતિરેક પણ કર્મભેદને સૂચવે છે.

ભાવાર્થ :—દરરોજ એક એક પશુનું દાન કરવામાં આવે છે અને ગારમે દિવસે એક પશુ આપવાનું જાકી રહે છે એ જે કર્મ છે તે પણ અંગ કર્મના ભેદાનુક્રાનને સૂચવે છે. ॥ ૨૭ ॥

‘ ઉપસંકાસમાં સુબ્રહ્મણ્યશ્ચિત્તની કતંબ્યતા અવિકારથી અર્થાત્

એક વખત થાય છે ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ.

સુત્યાચિવૃદ્ધૌ સુબ્રહ્મણ્યાયાં સર્વેવામુપલક્ષણં

પ્રકૃત્યન્વયાદાવાહનવત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(સુત્યાચિવૃદ્ધૌ) હાથાહ-આદિમાં (સુબ્રહ્મણ્યાયામ્) સુબ્રહ્મણ્ય અર્થાત્ ઇન્દ્ર દેવતાના આશ્વાનમાં (સર્વેવામ્ ઉપલક્ષણમ્) સર્વે દિવસેનું ઉપલક્ષણ છે. (પ્રકૃત્યન્વયાત્) જ્યોતિષોમય પ્રકૃતિમાં ચતુરાદિ સંખ્યાનો અહનમાં અન્વય હોવાથી, (આવાહનવત્) આગ્નેય-યાગમાં જેમ આવ હનની આદૃતિ થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :—હાથાહમાં જે સુબ્રહ્મણ્યશ્ચિત્ત કરવામાં આવે છે તે દરેક દિવસે કરવું જોઈએ કારણ પ્રકૃતિરૂપ જ્યોતિષોમયમાં એ પ્રમાણે દરેક આશ્વાનનો મંત્ર જોડવામાં આવે છે. જેમ આગ્નેય યાગમાં દરેક દિવસે આવાહન મંત્રની આદૃતિ થાય છે તેમ હાથાહમાં પણ ‘ સુત્યામાગ્નઃ મપવત્ ’ એ મંત્ર દરેક દિવસે જોડવો જોઈએ ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધિર્ધાત્ સૂત્ર. અપિ ષેદ્રાભિધાનત્વાત્ સંકૃત્ત્યાદુપલક્ષણમ્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (ઇન્દ્રાભિધાનત્વાત્) મંત્ર ઇન્દ્રનાયક હોવાથી (ઉપલક્ષણમ્ સદૃશં સ્યાત્) એક જ વખત પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—ઈન્દ્ર (પરમાત્મા રૂપ) એક જ દેવતા હોવાથી દરેક મંત્રની આદૃતિ કરવાની જરૂર નથી. એક જ વખતે એ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરવું. એક જ વખતના ઉચ્ચારણથી સંસ્કૃત દેવતા સર્વાર્થ થઈ શકે છે. ॥ ૨૯ ॥

પાલસ્ય લક્ષણાર્થત્વાદિભિન્નમાગ્નઃ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અને (કાલસ્ય) કાલનાયક ચતુરાદિ સંખ્યા (લક્ષણાર્થત્વાદ્) અક્ષરાર્થક હોવાથી (અભિન્નમાગ્નઃ) વિભાગ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચતુરાદિ પ્રમાણરૂપ સંખ્યા છે તેમજ સુસારમક કર્પદિશીપ અક્ષિપ થાય છે. ‘ ઉપલક્ષણં ચતુરાદિપદાનાં કાલરૂપે સ્વાર્થેન તાત્પર્યં ’ કિન્તુ સુલ્લાયામ્ ” અ. ૩૦૧ યાગમાં તે વચ્ચે સૌમ્યશાસ્ત્રનું વ્યવધાન છે માટે તેમાં આવાહનની આદૃતિ થઈ શકે છે પણ અહીં સુલ્લાકર્મ કાંઈથી પણ અપદિત થતું નથી માટે એક જ વખત આશ્વાન મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરવું. ॥ ૩૦ ॥

‘ વાગ્ધેયમાં પ્રાગ્ગપ્તય શૂલાદિની તાંત્રતા છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પશુગર્ભૌ કુમ્ભીશ્ચલયપાષ્વળીનાં પ્રમુત્થાત્ત-પ્રમાવઃ સ્યાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(પશુગર્ભૌ) પ્રાગ્ગપ્તય પશુભવમાં (કુમ્ભીશ્ચલયપાષ્વળીનામ્) કુંભી, રાહ અને વપાત્રપણીનું (પ્રમુત્થાત્) પ્રજાપતિ, કાપ્યશમત્વ હોવાથી (સન્નિમાસ સ્યાર્) નંત્ર ભાવ છે.

ભાવાર્થ :—કુંભી, યજ્ઞ અને વપાશ્રપણી એ પાત્ર વિશેષનાં વચક રહેતા છે. તેનો પણ તંત્ર ભાવ છે. અર્થાત્ એક જ પાત્ર જુદા જુદા દ્રવ્ય પદ્ધતિથી પ્રભુત્વ ધરાવી શકે છે. એક જ તપેલીમાં વાસકરૂટી ભાત દાળ વગેરે પદાર્થો રાંધી શકાય છે. દ્રવ્ય દીઠ નવાં નવાં પાત્રો ઉપયોગ થતો નથી. ॥ ૩૧ ॥

ભિન્ન દેવતાક શૂલાદિમાં પશુ તંત્રભાવ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

મેદસ્તુ સંદેહાદ્ દેવતાન્તરે ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(સુ) પૂર્વપક્ષ સચક છે. (દેવતાન્તરે) જુદા જુદા દેવતાનાં નામો હોય ત્યાં (સંદેહાદ્) સંદેહ હોવાથી (મેદઃ) મેદ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં જુદા જુદા દેવતાઓનાં નામ હોય અને તેને ઉદ્દેશીને પાક બનાવવો હોય ત્યાં જુદા જુદાં પાત્રો હોવાં જોઈએ એટલે યજ્ઞનામક પાત્રમાં ભિન્નતા હોવી જોઈએ. ॥ ૩૨ ॥

અર્થાદ્યા લિપ્ત્વર્મ સ્યાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(લા) અથવા (અર્થોત્) સદ પ્રયોગ હોવાથી મેદ થતો નથી (લિપ્ત્વર્મ સ્યાત્) એક જ પાત્ર દોવાનું કોષ્ટ ચિહ્ન કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—ભિન્ન દેવતાક પાકમાં પણ કુંભી આદિ એક પાત્રનો જ ઉપયોગ થઈ શકે છે. એક પાત્ર હોવામાં ચિહ્ન વિશેષ પણ કરવામાં આવે છે. ભાવાર્થ એ છે કે જ્યાં જુદા જુદા દેવતા વચક નામ હોય છે ત્યાં પણ જો પાક વિશેષ બનાવવો હોય તો જેટલાં નામ છે તેટલાં પાત્રમાં પાક કરવાની જરૂર નથી, એક જ પાત્રમાં પાક તૈયાર થઈ શકે છે અને પછી તે તે નામનો ઉદ્દેશ કરી ત્યાગ કરી શકાય છે. ॥ ૩૩ ॥

કુંભીની પણ તંત્રતા છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. અયાગ્યત્વાદ્ ઘસાનાં મેદઃ સ્યાત્ સ્વયાગ્યપ્રદાનત્વાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ઘસાનામ્ સ્વયાગ્યપ્રદાનત્વાત્) રિનગ્ધ દ્રવ્યનો ઋગ્વિશેષ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરી હોમ કરવામાં આવતો હોવાથી (અયાગ્યત્વાદ્ મેદઃ સ્યત્) કુંભીરૂપ પાત્રનો મેદ વગર અયાગ્ય હોવાથી મેદ છે.

ભાવાર્થ :—રિનગ્ધ દ્રવ્યનો પોતપોતાના પાત્રમાં અર્થાત્ ઋગ્વિશેષના મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરી હોમ કરવાનો હોવાથી કુંભીરૂપ પાત્રો જુદા જુદા હોતાં જોઈએ તે વગર રિનગ્ધ દ્રવ્યનો હોમ થઈ શકતો ન હોવાથી કુંભી પાત્રો જુદા જુદાં હોવાં જોઈએ. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ ચા પ્રતિપત્તિત્વાત્ તન્ત્રં સ્યાત્ સ્વત્વસ્યાશ્રુતિમૂલત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ ચા) અથવા (પ્રતિપત્તિત્વાત્) પ્રતિપત્તિરૂપ કર્મ હોવાથી (તન્ત્રં સ્યાત્) તંત્ર રૂપે જ કુંભી પાત્ર છે (સ્વત્વસ્ય અશ્રુતિમૂલત્વાત્) અર્થ મંત્ર બોલી હોમ કરવો એવી રીત શ્રુતિ ન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—એક જ કુંભી પાત્ર હોયું જોઈએ, સિન્ધુ દ્રવ્યનો પાક બનાવના માટે જુદી જુદી કુંભી હોવી અને અર્ધો મંત્ર એ હી તે તે દેવતાને ઉદ્દેશીને હોમ કરવો ઇત્યાદિ કથનમાં કેમ શ્રોત પ્રમાણ નથી. ॥ ૩૫ ॥

સહવિતિ ચેત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(સહવિતિ) એક જ વખત મંત્રાર્થે બોલી બધો હોમ પૂરો કરવો (દતિ ચેત્) જે એવી યજ્ઞ કરવામાં આવે તે આને ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—કોઈ પણ સિન્ધુ દ્રવ્યનો હોમ અર્ધેય અર્થાત્ અર્ધો જાયા બોલીને કરી નખવો. જે એવી યજ્ઞ કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

ન કાલમેદાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (કાલમેદાત્) અર્ધેયોના વિલકાણનું નિમિત્ત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અર્ધેય મંત્રો હોમવાનું નિમિત્ત છે અને નિમિત્તોના કાળ વિલ હોવાથી એકી વખતે સર્વનો હોમ કરી નાંખવો યોગ્ય નથી. કાળ બેઠને લીધે નિમિત્તિકની આવૃત્તિ હોવી એ ન્યાય સંગત છે. ॥ ૩૭ ॥

‘ વિલત્ત જાતિમાં કુંભીનો ભેદ હોવો જોઈએ, ’ એ આધિકરણનાં સૂત્રો,

જાત્યન્તરે ભેદઃ સ્યાત્ પક્ષિતૈવૈવમ્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(જાત્યન્તરે) જુદી જુદી જાતનાં દ્રવ્યનો પાક કરવો હોય તો (પક્ષિતૈવૈવમ્યાત્) પાકની વિષમતાને લીધે (ભેદઃ સ્યાત્) ભેદ માનવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—જુદી જુદી જાતનાં દ્રવ્યો પકાવનાનાં હોય તો જુદાં જુદાં કુંભી ૩૫ પાત્રોનો ભેદ હોવો જોઈએ કારણ કે દરેક દ્રવ્યની પાકની અવધિ સરખી હોતી નથી. ॥ ૩૮ ॥

વૃદ્ધિદશંબાઘ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(વૃદ્ધિ) અને (દિદિદર્શનાત્) પાત્રોની વૃદ્ધિ હોવાનું વચન પણ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કોઈ દ્રવ્ય જલદી પકવ થાય છે કોઈને વધારે વચ્ચે પણ લાગે છે એવે ઠેકાણે જુદા જુદા પાત્રમાં પાક કરવાના હોવાથી પાત્રોની વૃદ્ધિ પણ કરી છે. એટલે એવે ઠેકાણે કુંભી ૩૫ પાત્રનો ભેદ હોવો યોગ્ય છે. ॥ ૩૯ ॥

પુરોગ્રાશ પ્રમાણે ચતુષ્કપાલ પાત્રોનો પણ ભેદ હોવો જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ કપાલિન ચ કુમ્ભીવત્ તુલ્યસંસ્થાનામ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (કપાલિન) પુરોગ્રાશ પકાવનાનાં ૩ પાલનામક પાત્રો (કુમ્ભીવત્) કુંભીની રો? (તુલ્યસંસ્થાનામ) સમાન સંખ્યાવાળાનું તંત્ર હોયું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—કુંભી, શસ્ત્ર અને વપાત્રપણી એ પાત્ર વિશેષનાં વચક રહે છે. તેને પણ તંત્ર આવે છે. અર્થાત્ એક જ પાત્ર જુદાં જુદાં દ્રવ્ય પકાવવા માં પ્રયુક્ત ધરાવી શકે છે. એક જ તપેલીમાં વારાફરતી કાત દાળ વગેરે પદાર્થો રાંધી શકાય છે. ૬૦૫ દીઠ નવાં નવાં પાત્રનો ઉપયોગ થતો નથી. ॥ ૩૧ ॥

ભિન્ન દેવતાક શૂલાદિમાં પણ તંત્ર આવે છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો,

મેદસ્તુ સંદેહાદ્ દેવતાન્તરે ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ત) પૂર્વપક્ષ સચક છે. (વેદતાન્તરે) જુદાં જુદાં દેવતાનાં નામો હોય ત્યાં (સંદેહાદ્) સંદેહ હોવાથી (મેદઃ) મેદ છે.

ભાવાર્થ :—જ્યાં જુદાં જુદાં દેવતાઓનાં નામ હોય અને તેને ઉદ્દેશીને પાક બનાવવો હોય ત્યાં જુદાં જુદાં પાત્રો હોવાં જોઈએ એટલે શસ્ત્ર નામક પાત્રમાં ભિન્નતા હોવી જોઈએ. ॥ ૩૨ ॥

અર્થાદ્વા લિઙ્ગકર્મ સ્થાત ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(લ) અથવા (અર્પણ) સદ પ્રયોગ હોવાથી મેદ થતો નથી (લિઙ્ગકર્મ સ્થાત) એક જ પાત્ર હોવાનું કાંઈ ચિન્હ કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—ભિન્ન દેવતાક પાકમાં પણ કુંભી આદિ એક પાત્રનો જ ઉપયોગ થઈ શકે છે. એક પાત્ર હોવામાં ચિન્હ વિશેષ પણ કરવામાં આવે છે. ભાવાર્થ એ છે કે જ્યાં જુદાં જુદાં દેવતા વચક નામ હોય છે ત્યાં પણ એ પાક વિશેષ બનાવવો હોય તો જોડકાં નામ છે તેટલાં પાત્રમાં પાક કરવાની જરૂર નથી, એક જ પાત્રમાં પાક તૈવાર થઈ શકે છે અને પડી તે તે નામનો ઉદ્દેશ કરી ત્યાગ કરી શકાય છે. ॥ ૩૩ ॥

કુંભીની પણ તંત્રના છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. અયાજ્યત્વાદ્ ઘસાનાં મેદઃ સ્થાત સ્વયાજ્યપ્રદાનત્વાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ઘસાનામ્ સ્વયાજ્યપ્રદાનત્વાદ્) સિન્ધુ દ્રવ્યને ઋગ્વિશેષ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરી હોમ કરવામાં આવતો હોવાથી (અયાજ્યત્વાદ્ મેદઃ સ્થાત) કુંભીરૂપ પાત્રના મેદ વગર અયાજ્ય હોવાથી મેદ છે.

ભાવાર્થ :—સિન્ધુ દ્રવ્યને પોતપોતાનાં ધાતુક શસ્ત્રો સ્વચ્છિદ્રેણ મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરી હોમ કરવાનો હોવાથી કુંભીરૂપ પાત્રો જુદાં જુદાં હોવાં જોઈએ તે વગર સિન્ધુ દ્રવ્યને હોમ થઈ શકતો ન હોવાથી કુંભી પાત્રો જુદાં જુદાં હોવાં જોઈએ. ॥ ૩૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ વા પ્રતિપત્તિત્વાત્ તન્નં સ્થાત્ સ્વત્વસ્યાયુતિવ્રત્તાવાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(અપિ વા) અથવા (પ્રતિપત્તિત્વાત્) પ્રતિપત્તિરૂપ કર્મ હોવાથી (તન્નં સ્થાત) તંત્ર રૂપે જ કુંભી પાત્ર છે (સ્વત્વસ્યાયુતિવ્રત્તાવાત્) અર્થ મંત્ર બોલી હોમ કરવો એવી રીત યુતિ ન હોવાથી.

હાવાર્થ :- એક જ કુંભી પાત્ર હોયું જોઈએ, સિંગ્લ ડબ્બેનો પાક બનાવવા માટે જુદી જુદી કુંભી હોવી અને અર્ધો મંત્ર બે લી તે તે દેવતાને ઉદ્દેશીને હોમ કરવો કર્યાદિ કથનમાં કેમ શ્રીન પ્રમાણ નથી. ॥ ૩૫ ॥

સકૃદિતિ ચેત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :- (સકૃત્) એક જ વખત મંત્રાર્ધ બોલી ગયો હોમ પૂરો કરવો (રૂતિ ચેત્) તે એવી શંકા કરવામાં આવે તો આત્ર ઉત્તર આરખના મંત્રમાં છે.

હાવાર્થ :- કોઈ પણ સિંગ્લ ડબ્બેનો હોમ અર્ધાર્ધ અર્થાત્ અર્ધો જગ્યા બોલીને કરી નાખવો, એ એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આરખના મંત્રમાં છે.

॥ કાલમેદાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :- (જ) નહિ (કાલમેદાત્) અર્ધર્થોના સિલકાણાનું નિમિત્ત હોવાથી.

હાવાર્થ :- અર્ધર્ધ મંત્રો હોમવાનું નિમિત્ત છે અને નિમિત્તોના કાળ સિલ હોવાથી એક વખત સર્વનો હોમ કરી નાખવો યોગ્ય નથી. કાળ ભેદને લીધે નિમિત્તિકની આશ્રિતિ હોવી એ ન્યાય સંમત છે. ॥ ૩૭ ॥

‘ લિલ્લ જાતિમાં કુંભીનો ભેદ હોવો જોઈએ. ’ એ આધિકરણનાં સૂત્રો.

જાત્યતરે મેદઃ સ્વાત્ પવિત્રવૈવચ્ચાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :- (જાત્યતરે) જુદી જુદી જાતનાં ડબ્બેનો પાક કરવો હોય તો (પવિત્રવૈવચ્ચાત્) પાકની વિવચિતતાને લીધે (મેદઃ સ્વાત્) ભેદ માનવો જોઈએ.

હાવાર્થ :- જુદી જુદી જાતનાં ડબ્બે પકાવવાનાં હોય તો જુદાં જુદાં કુંભી રૂપ પાત્રોનો ભેદ હોવો જોઈએ કારણ કે દરેક ડબ્બની પાકની અવધિ સરખી હોતી નથી. ॥ ૩૮ ॥

શ્રુદિદર્શનાચ્ચ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અને (શ્રુદિદર્શનાચ્ચ) પાત્રોની શ્રુદિ હોવાનું વચન પણ હોવાથી.

હાવાર્થ :- કોઈ ક્રમ જલદી પકવવાય છે કોઈને વધારે વિશંજ પણ લાગે છે એવે ઠેકણે જુદા જુદા પાત્રમાં પાક કરવાના હોવાથી પાત્રોની શ્રુદિ પણ કરી છે. એટલે એવે ઠેકણે કુંભીરૂપ પાત્રનો ભેદ હોવો યોગ્ય છે. ॥ ૩૯ ॥

પુરોહાશ અમાણે ચતુષ્કપાલ પાત્રોનો પણ ભેદ હોવો જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ કપાલાનિ ચ કુમ્ભીવત્ તુલ્યસંખ્યાનામ્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :- (ચ) અને (કપાલાનિ) પુરોહાશ પકાવવાનાં કપાલનામક પાત્રો (કુમ્ભીવત્) કુંભીની પેઠે (તુલ્યસંખ્યાનામ્) સમાન સંખ્યાવાળાનું તંત્ર હોયું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—સમસ્તમાક કપાલ કર્મદીઃ કુંભીપાત પેઠે તંત્રરૂપે કર્મ કરવું અર્થાત પુરાણ સંખ્યા પ્રમાણે કપાલપાત્રમાં દીર્ઘતા ઉત્પન્ન કરી ચારજ કપાલોમાં બહુ પુરાણોનો પણ પાક થઈ શકશે એટલે કપાલોમાં પણ તંત્રતાજ માનવી. ॥ ૪૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. પ્રતિપ્રધાનં યા પ્રહતિવત્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (પ્રતિપ્રધાનમ્) દરેક પુરાણમાં માટે બિન બિન કપાલનામ પાત્ર ભેદએ. (પ્રહતિવત્) પ્રકૃતિ પેઠે.

ભાવાર્થ :—જેમ આએવ અષ્ટાકપાલ આઠ કપાલપાત્રમાં સંસ્કૃત થાય છે. સમીપોમીય દ્વાદશકપાલઃ અગ્નીધોમીય પુરાણ અઠાદશ કપાલોમાં સંસ્કૃત થાય છે તેમ અહીં પણ દરેક પ્રધાન પુરાણ પ્રત્યે જુદાં જુદાં પાત્રો હોવાં ભેદએ. ॥ ૪૧ ॥

સર્વેર્વાં જામિપ્રયનં સ્યાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(સર્વેર્વાં ચ) બધાવ કપાલનો સંબંધ કરી (જામિપ્રયનં સ્યાત્) વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ :—જાતકચક્રં પુરોઢાઈ પ્રથવતિ એટલા કપાલો જતાવા હોય તે પ્રમાણે પુરાણનો વિસ્તાર કરવામાં આવે છે. આ કથન કપાલોનો ભેદ માનવા વગર સંબંધ થઈ શકે નહિ. માટે પુરાણ પ્રમાણે અષ્ટકપાલમાં ભેદ માનવો ભેદએ. ॥ ૪૨ ॥

‘ત્રીદિના અવહનન આદિમાં પ્રતિપ્રહારે મંત્રની આવૃત્તિ નથી.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પદ્યદ્રવ્યે સંસ્કારાણાં વ્યાખ્યાતમેકકર્મત્વે તદ્દિનમ્ મન્ત્રાર્યનાત્યાદાવૃત્તી

મન્ત્રસ્વોસદૃત્ પ્રયોગઃ સ્યાત્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(પદ્યદ્રવ્યે) શ્રોત્રિ આદિ એક દ્રવ્યમાં (સંસ્કારાણામ્) અવહનન આદિ સંસ્કારો (પદ્યકર્મત્વે વ્યાખ્યાતમ્) એક કર્મ આજળ કહેવામાં આવ્યું છે. (તદ્દિનમ્ મન્ત્રાર્યનાત્યાદાવૃત્તી) અર્થાત મંત્રના અર્થ બિન બિન હોય ત્યાં (મન્ત્રસ્વોસદૃત્ પ્રયોગઃ સ્યાત્) મંત્રની વારંવાર પ્રયોગ થાય છે.

ભાવાર્થ :—શ્રોત્રિ અવહનિ શ્રોત્રિનું અવહનન કરવું અર્થાત તેનો અવધાન કરી છોતરાથી શ્રોત્રિને જુદા પાડવા. આ અવધાત દરેક વખતે અવરો દિવઃ સપ્તમ્ વ્યાસમ્ આ મંત્ર બોલવાનો હોય છે. તે અવધતની શરૂઆતમાં જ બોલવેલ. બ્યારે બ્યારે શ્રોત્રિ ઉપર મુસલનો પહાર કરવામાં આવે ત્યારે ત્યારે બોલવો નહિ અર્થાત એ મંત્રની આવૃત્તિ કરવી નહિ એક જ વખતના મન્ત્રાધ્યારથી દુષ્ટ વિવેચન મુધીના પ્રદારો અભિસંહિત હોય છે, માટે ત્યાં મંત્રની આવૃત્તિ નિરર્થક હોય છે. ॥ ૪૩ ॥

જુદાં જુદાં બીજોની ઇષ્ટિમાં દ્રવ્યભેદ હોવાથી સંસ્કારોની આદૃત્તિ માટે
મંત્રની આદૃત્તિ કરવી જોઈએ. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

દ્રવ્યાન્તરે કૃતાર્થત્વાત્તસ્ય પુનઃ પ્રયોગાન્મન્ત્રસ્ય તદ્વૃણત્વાત્ પુનઃ પ્રયોગઃ
સ્યાત્તદ્યેન વિધાનાત્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યાન્તરે) નવાં જુદાં જુદાં દ્રવ્યો હોય ત્યાં (કૃતાર્થત્વાત્) પ્રથમ બીજામાં
મંત્ર કૃતાર્થ થઈ જવાથી બીજાં બીજાં ખાંડતી વખતે (તસ્ય પુનઃ પ્રયોગત્) તેના ફરીથી પ્રયોગ
પતો હોવાથી (તદ્વૃણત્વાત્) તે પ્રયોગ મંત્ર યુક્તિથી હોવાથી (પુનઃ પ્રયોગઃ) મંત્રનો
ફરીથી પ્રયોગ થાય છે. (તદ્યેન વિધાનાત્) અતિદેશ સાથે તેને માટે વિધાન કરવું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં દ્રવ્યોના ભેદ હોય અર્થાત્ જુદાં જુદાં દ્રવ્ય ખાંડવાનાં હોય ત્યાં જ્યારે
જ્યારે દ્રવ્ય બદલાય ત્યારે ત્યારે મંત્ર બોલવો જોઈએ અર્થાત્ જુદાં જુદાં દ્રવ્યોના રથજે મંત્રની
આદૃત્તિ હોય છે. ॥ ૪૪ ॥

દર્શપૂર્ણમાસમાં પ્રતિનિર્વપણાદિમાં મંત્રની આદૃત્તિ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.
પૂર્વપક્ષ. નિર્વપણલયનાસ્તરણાગ્રહણેષુ ચૈકદ્રવ્યવત્ પ્રયોજનૈકત્વાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (નિર્વપણલયનાસ્તરણાગ્રહણેષુ) નિર્વપણ, લયન, આસ્તરણ
અને આગ્રહ મહત્ત્વમાં (ચૈકદ્રવ્યવત્) એક દ્રવ્ય પેઠે (પ્રયોજનૈકત્વાત્) એક પ્રયોજન હોવાથી
મંત્રનો એક જ વખત પાઠ કરવો.

ભાવાર્થ :—નિર્વપણ, લયન, આસ્તરણ અને આગ્રહ મહત્ત્વમાં અરપાત પેઠે એક જ
પ્રયોજન હોવાથી એક જ વાર મંત્ર બોલવો જોઈએ. જ્યારે મુદીન્ નિર્વપણ આ ઠેકાણે
દેવાય ત્યાં ધર્માદિ મંત્ર બોલવે. અયુષો મુદીન્ લુનાતિ આ ઠેકાણે ' મહિદૈવસદનં દામિ '
એ મંત્ર બોલવો. ત્રિષા ત્ત્વ પચ્ચવા ત્ત્વ વેદીં સ્તુનાતિ આ ઠેકાણે ' ઝર્ગમ્મદસં ત્વા ધર્માદિ
મંત્ર બોલવો. જ્યારે રૂદ્ધાતિ (જુદામાં ચાર વખત ધી લેવું.) આ ઠેકાણે ' શુક્રં ત્વા ધર્માદિ
મંત્ર બોલવો. નિર્વપણ આદિ એક એક પ્રયોજન હોવાથી એક જ મંત્ર બોલવો એટલે કે પ્રતિ
ક્રિયામાં મંત્રની આદૃત્તિ કરવી નહિ. ચાર વખત યુક્તિ ભરી નિર્વપણ કરવાતે હોય ત્યાં ચાર
વખત મંત્ર ન બોલનાં એક વખત જ મંત્ર બોલવો. ધર્માદિ. ॥ ૪૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. દ્રવ્યાન્તરવદ્વા સ્યાત્ સંસ્કારાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(વા) જયત્ (દ્રવ્યાન્તરત્) જુદાં જુદાં બીજાનાં અવકાશ પેઠે (સંસ્કારાત્)
સંસ્કાર પેઠે દ્રવ્યમાં ભેદ હોવાથી (સ્યાત્) મંત્રની આદૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—મંત્રથી રમણ પૂર્વક નિર્વપણ ક્રિયાથી લિખ લિખ દ્રવ્યોના સંસ્કાર હોવા
જરૂરી હોવાથી હરેક ક્રિયા વખતે સકાત રથજે મંત્રની આદૃત્તિ કરવી હજી છે. ॥ ૪૬ ॥

‘વેદિ પ્રોક્ષણમાં પ્રત્યાવૃત્તિ મંત્રની આવૃત્તિ થતી નથી.’ એ અધિકરણનાં સ્ત્રો.
પૂર્વપક્ષ. વેદિપ્રોક્ષણે મન્ત્રાગ્ર્યાસઃ કર્મણઃ પુનઃ પ્રયોગાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(વેદિપ્રોક્ષણે) વેદિના પ્રોક્ષણમાં (મન્ત્રાગ્ર્યાસઃ) મંત્રની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ (કર્મણઃ પુનઃ પ્રયોગાત્) કર્મને ફરીથી પ્રયોગ થતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વેદિસિંહિત્યાદિ મંત્રથી ત્રિવેંસી પ્રોક્ષિત તથા વખત વેદી ઉપર પ્રોક્ષણ કરવું. આ ઠાણે ત્રણવાર પ્રોક્ષણ કરવાનું હોવાથી ત્રણવાર મંત્ર પણ જોડવો જોઈએ. પ્રોક્ષણ રિવા પ્રધાન છે અને મંત્ર એના પ્રત્યે અંગ છે. પ્રતિપ્રધાનમજ્ઞાવૃત્તિ જ્યારે જ્યારે પ્રધાન કર્મ થાય ત્યારે તેનું અંગ પણ કરવું જ જોઈએ એવા નિયમ છે, એટલે કે મંત્રની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. ॥ ૪૭ ॥

પૂર્વપક્ષ. યકસ્ય યા ગુણધિદ્રવ્યેકયાતસ્માત્ સદ્વપ્રયોગઃ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (યકસ્ય ગુણધિ) એક જ કર્મની તથા વખત કરવા-રૂપ અગ્ર્યાસની ગુણ વિધિ છે. (તસ્માત્) માટે (સદ્વપ્રયોગઃ) મંત્રનો એક જ વખત પ્રયોગ કરવો. (દ્રવ્યેકયાત્) એક જ દ્રવ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વેદિપ્રોક્ષણરૂપ ક્રિયા એક છે, તથા વખત પ્રોક્ષણ કરવાથી ક્રિયા જુદી થતી નથી માટે એકજ વખત મંત્ર જોડવો તથા વખત નહિ અર્થાત્ મંત્રની આવૃત્તિ છે. ॥ ૪૮ ॥

કંડૂયન મંત્રનો એકજ વખત પ્રયોગ કરવા સંબંધી અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. કણ્ઠવને પ્રત્યક્ષ કર્મમેદઃ સ્વાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(કણ્ઠવને) અંગના કંડૂયનમાં (પ્રત્યક્ષ) જે જે અંગમાં કંડૂયન કરવું હોય તે તે અંગના કંડૂયન વખતે (કર્મમેદઃ સ્વાત્) મંત્ર જોડવો જોઈએ. એટલે મંત્રની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

ભાવાર્થ :—દીક્ષિત વજ્રમાનને જ્યારે શરીરના કોઈપણ અવયવમાં કંડૂયન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે કણ્ઠવિધાણથી કંડૂયન કરવી અને દરેક કંડૂયન વખતે મંત્રનું પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચારણ કરવું, એટલે કે મંત્રની આવૃત્તિ કરવી. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અપિ યા ચોદનૈકકાલમેકકર્મ્યં સ્વાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(અપિ યા) અથવા (ચોદનૈકકાલમ્) વિધિભાગ એક હોવાથી (એકકર્મ્યમ્ સ્વાત્) એક કર્મજ હોય છે.

ભાવાર્થ :—કંડૂયન (અન્નપાણનું) એ કોઈ શરીરના અવયવના સંસ્કારને માટે હોતું નથી અને તેને માટે કંડૂયનનું વિધાન પણ નથી. કંડૂયન તે સ્વપ્રાપ્ત છે. તાત્કાલિક કંડૂયનની નિવૃત્તિને માટે છે. તેથી તાત્કાલિક કંડૂયનની નિવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરનાર કંડૂયન વ્યક્તિઓ જુની જુદી હોવા છતાં પ્રતિકંડૂયન મંત્રની આવૃત્તિ કરવી નહિ. અવલંબનવત્ એક જ વખત

મંત્ર બોલી કંદુષ્ય જે જે અવયવોમાં કરવું હોય તે તે અવયવોમાં કંપુ. એટલે કે કંદુષ્ય મંત્રને એકજ વખત પ્રયોગ કરવો. ॥ ૫૦ ॥

અર્થાત્ક્રોમ કરતી વખતે સ્વપ્નાદિમાં મંત્રની અનાવૃત્તિ છે.

સ્વપ્નનદોતરણાભિવર્ષણામેધ્યપ્રતિમન્ત્રણેષુ ચૈવમ ॥ ૫૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વપ્ન) એ પ્રમાણે (સ્વપ્નનદોતરણાભિવર્ષણામેધ્યપ્રતિમન્ત્રણેષુ) સ્વપ્ન, નદોતરણ, અભિવર્ષણ અને અમેધ્ય દર્શનમાં મંત્રની અનાવૃત્તિ છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષિત યજ્ઞમાનને સ્વપ્ન આન્ધ્ર હોય નહીં નરવાના પ્રસંગમાં, અભિવર્ષણમાં અને અપવિત્ર વસ્તુના દર્શનમાં જે જે મંત્ર બોલવાનો હોય તે એકજ વખત બોલવો. આ મંત્રો શાખરણાદિ આદિ આકર મંત્રમાં આપ્યા છે ત્યાં એક લેવા. ॥ ૫૧ ॥

દીક્ષિત યજ્ઞમાનને પ્રયાણ કરતી વખતે મંત્રની અનાવૃત્તિ હોય છે.

પ્રયાણે ત્વાર્થનિર્વૃત્તેઃ ॥ ૫૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રયાણ) પ્રયાણ વખતે (ત્) તે (ત્વાર્થનિર્વૃત્તે) તેવું નિર્વૃત્તિ હોય થી.

ભાવાર્થ :—દીક્ષિત યજ્ઞમાન ઓછું ઠેકાણે પ્રસ્થાન કરે તો જ્યાં જ્યાં વિધાતિ શ્વ અને ફરીથી પ્રયાણ કરે ત્યાં ત્યાં વારંવાર મંત્ર બોલવો નહિ. પ્રયાણની શરૂઆતમાં એક જ વખત મંત્ર બોલવો. પ્રયાણનું રૂઝ મળે અને ઉરોડાને મંત્ર બોલવામાં આવે છે. આ રૂઝ એક જ છે માટે એક વખત મંત્ર બોલવો. પ્રયાણનો મંત્ર અગ્નિધેવઃ પ્રેહિ છે. આ મંત્રનો એક જ વખત પ્રયોગ કરવો. ॥ ૫૨ ॥

ઉપરવ મંત્રની આવૃત્તિ કરવાની હોય છે.

પૂર્વપક્ષ. ઉપરવમન્ત્રસ્તન્ત્રં સ્યાલ્લોકવચ્ચ શ્વુવચનાત્ ॥ ૫૩ ॥

પદાર્થ :—(ઉપરવમન્ત્રઃ) ઉપરવ મંત્ર (તન્ત્રમ્) તંત્ર તરીકે (સ્યાત્) હોય છે. (ચ) અને (લોકવચ્ચ) લોકિક ઓપવદાર પેરે (શ્વુવચનાત્) બહુ વચનનો પ્રયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપરવ એટલે સોમ રસ કદવા માટે જમીનમાં જે ખાડા ખોદવામાં આવે છે તે ' સન્તિ યોનિષ્ઠોમે પીઠપાદચતુષ્પાકારા કાઠુશાશ્વાત્રા ઉપરવનાનકાશ્વાત્રારો મર્તાઃ ' આ પ્રમાણે સામણીનાર્થે આમમાત્રા વિસ્તારમાં ઉપરવનો અર્થ આપ્યો છે. આખા ખાડા ચાર કરવાના હોય છે અને તે એક દાય ઉંડા કરવાના હોય છે. આ ઉપરવ અર્થાત્ મર્તા બોલતી વખતે રસહોને લગાડો વૈશ્વનાલ રત્નાનિ તથા મંત્ર બોલવાનો હોય છે. દરેક મર્તા બોલતી વખતે આ મંત્રની આવૃત્તિ કરવી નહિ. પણ એક જ વખત મંત્ર બોલી ચારેય ઉપરવ બોલવા. અર્થાત્ મંત્રની આવૃત્તિ કરવી નહિ. આવૃત્તિ ન કરવી એનું નિમજ્જ તંત્ર છે. ॥ ૫૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન સંનિપાતિતત્વાદસંનિપાતિકર્મણાં વિશેષાગ્રહણે

કારીકાવાત્ સકુલ્લચનમ્ ॥ ૫૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (સંનિપાતિતવાત્) ઉપરવનો મંત્ર અનુક્રમે ક્રિયાના સ્મરણનો જનક હોવાથી (સંનિપાતિકર્મણામ્ વિશેષાગ્રહણે) જે મંત્રો નર્મ સ્મરણ દ્વારા અદ્ય

જનક નથી હોતા પણ માત્ર અદૃષ્ટ જનક જ હોય છે તેમાં કોઈ વિશેષનું મદ્ય થતું ન હોવાથી (સાદ્રવ્યનમ્) તંત્ર લક્ષે હોય (વાકૈસ્ત્વાત્) કાળની એકતા થયું એટલા માટે જ હોય છે.

આવાર્થ :-કેટલાક મત્રો અર્થનું સ્મરણ કરાવી અદૃષ્ટ જનક હોય છે અને કેટલાક માત્ર અદૃષ્ટ જનક જ હોય છે. જે મંત્રો અર્થનું સ્મરણ કરાવી અદૃષ્ટ જનક હોય તેની આદૃષ્ટિ કરવી જોઈએ. કેવળ અદૃષ્ટ જનક હોય તેની આદૃષ્ટિ ન કરવી જોઈએ. પ્રકૃતમાં દરેક ઉપરવના અનનમાં રક્ષોહય મંત્રથી સ્મરણ કરવાનું હોય છે યાગદેવ મન્ત્રજનિતજ્ઞાનં તાવદેવ તદ્વિજ્યાકરણમ્ । આ પ્રમાણે સુભોધિની સૂત્રવૃત્તિમાં ઉદ્દેશ્ય છે. માટે ઉપરવ જોડતી વખતે મંત્રની આદૃષ્ટિ કરવી જોઈએ. એટલે કે ઉપરવ મંત્રની આદૃષ્ટિ છે. ॥ ૫૪ ॥

હવિષ્ઠત્ આદિ મંત્રોની આદૃષ્ટિ છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

હવિષ્ઠદ્વિગુપુરોનુયાગ્યામનોત્સ્યાદૃષ્ટિઃ કાલમેદાત્ ॥ ૫૫ ॥

પદાર્થ :- (હવિષ્ઠદ્વિગુપુરોનુયાગ્યામનોત્સ્યાદૃષ્ટિઃ) હવિષ્ઠત્, અગ્નિય, પુરોવાક્યા અને મનોતા મંત્રોની થયું આદૃષ્ટિ થાય છે (કલમેદાત્) કાળના ભેદને લીધે.

આવાર્થ :-હવિષ્ઠદેહિ એ હવિષ્ઠત્ મંત્ર દેવ્યાઃ જામિતારઃ એ અગ્નિય પ્રેષમંત્ર અને નય સુપથા પ્રત્યાદિ પુરોવાક્યા મંત્ર અને ત્વં જાતે મનોતા એ મનોતા મંત્ર કહેવાય છે. એ ચારેય મંત્રોની કાળના ભેદને લીધે પ્રતિક્રમં આદૃષ્ટિ થાય છે. ॥ ૫૫ ॥

અગ્નિનોદ્ધ વિપર્યાસાત્ ॥ ૫૬ ॥

પદાર્થ :- (અ) અને (અગ્નિનો) અગ્નિય મંત્રોની તો (વિપર્યાસાત્) વિદિત ક્રમના લોપથી પણ આદૃષ્ટિ થાય છે.

આવાર્થ :-અગ્નિય મંત્રની આદૃષ્ટિમાં વિદિત ક્રમનો લોપ થવો એ પણ કારણ છે. આનો ત્રિરોપભાવ આત્મ્યમથી જોઈ લેવો. ॥ ૫૬ ॥

કરિવ્યદ્વચનાત્ ॥ ૫૭ ॥

પદાર્થ :- (કરિવ્યદ્વચનાત્) કરિવ્યદ્ વચનથી પણ આદૃષ્ટિ સિદ્ધ થાય છે.

આવાર્થ :-જારમણમ્, ત્વત્વત્ આપું વચન ક્રમં કરનાર પ્રત્યે કહેવામાં આવે છે. આનાથી પણ અગ્નિય મંત્રની આદૃષ્ટિ સિદ્ધ થાય છે. જા જેવમગ્નિનોર્વિમનિતઃ પ્રત્યાદિ આત્મ્ય વિશેષ નિરૂપણ કરાવનારે જોવું. ॥ ૫૭ ॥

इति गुर्जरमापायां जैमिनीयमीमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः

અથ છાદશાખ્યાવસ્ય પ્રથમઃ પાદઃ

‘અગ્નીષીમીય અને પ્રયાજ આદિથી પુરોહસનો ઉપકાર થાય છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. તન્નિસમવાયે ચોદનાતઃ સમાનાનામેકતન્નમતુલ્યેષુ તુ મેદો
વિધિકામતાદર્શ્યાત્ તાદર્શ્યં શ્રુતિકાલનિર્દેશાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થઃ :—(તન્નિસમવાયે) પ્રમાણના સમવર્ષમાં (ચોદનાતઃ) વિધિ વાક્યથી (સમાનાનામ) સરખાના અર્થાત્ એકવિધથી વિક્રિયોનો (એકતન્નમ) એક પ્રયોગ હોય છે. (શતુલ્યેષુ તુ મેદઃ) ભિન્નવિધ બોધિન કર્મોમાં ભેદ હોય છે. (વિધિકામતાદર્શ્યાત્) અંગેના અનુષ્ઠાનનો ક્રમ તેને માટે હોય છે. (તાદર્શ્યં) તાદર્શ્ય (શ્રુતિકાલનિર્દેશાત્) પ્રયોગારંભ કાળના ભેદનો નિર્દેશ હોવાથી.

ભાવાર્થઃ :—પ્રધાન કર્મોનાં બધાં સમવાય હોય ત્યાં વિધિવાક્યથી સરખા એટલે એક વિધિથી વિક્રિત અંગેનો એક પ્રયોગ હોય છે. ભિન્નભિન્ન વિધિવાક્યથી બેલખિત કર્મોમાં ભેદ હોય છે, એવે કેદાચે અંગેના અનુષ્ઠાન ક્રમ આદિતરથી જ થાય છે. પ્રયોગકાળના આરંભનો પણ ભેદ હોય છે. આના ઉદાહરણો સામરંભ, અદિ આરંભ પ્રથમો ભેદ એવાં ॥ ૧ ॥

શુળકાલવિકારાચ્ચ તન્નમેદઃ સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થઃ :—(ચ) અને (શુળકાલવિકારાત્) શુભ અને કાળના ભેદથી (તન્નમેદઃ સ્યાત્) તંત્રમાં ભેદ આવે છે.

ભાવાર્થઃ :—એ શુભમાં અને કાળમાં ભેદ હોય તો તંત્રમાં ભેદ આવે છે અર્થાત્ સમાનતાથી કામ કરી શકાતું નથી. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તન્નમયે વિધાનાદા મુખ્યત્વેન સિદ્ધઃ સ્યાત્

તન્નાર્થસ્યાધિક્ષિપ્તવાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થઃ :—(ચ) અથવા (તન્નમયે વિધાનાત્) એક તંત્રમાં વિધાન હોવાથી (મુખ્યત્વેન સિદ્ધઃ સ્યાત્) મુખ્ય તંત્રથી સિદ્ધ થાય છે (તન્નાર્થસ્ય અધિક્ષિપ્તવાત્) અંગ કેત બે અર્થ હોય છે તે ઉપકાર વિશિષ્ટ હોય છે.

ભાવાર્થઃ :—મુખ્ય તંત્રથી અર્થાત્ મુખ્ય પ્રયોગથી પુરોહસ આદિ ઉપર ઉપકાર થાય છે. કારણ તંત્રોમાં જ પુરોહસ આદિનું વિધાન છે અને તંત્રના બે અંગે હોય છે તે પણ ઉપકાર વિશિષ્ટ અર્થાત્ પ્રધાન કર્મ ઉપર ઉપકાર કરનારો હોય છે. ॥ ૩ ॥

વિકારાચ્ચ ન મેદઃ સ્યાદયં સ્યાધિકૃતત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થઃ :—(ચ) અને (વિકારાત્ ન મેદઃ સ્યાત્) એકાદશત અને પૃષ્ઠાન્ન ૩૫ શુભ વિકારથી ભેદ થતો નથી, અર્થાત્ પ્રયોગમાં ભેદ પડતો નથી. (અયં સ્વ અધિકૃતત્વાત્) અંગ-જનિત ઉપકાર અધિકૃત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વિકારથી એટલે કે એકાદ્યત્વ અને પૂર્વદાનપરમ પૃથ્થુ વિકારથી મુખ્ય પ્રવેશમાં ભેદ આવતો નથી અર્થાત્ પ્રવાનાદિની આવૃત્તિ થતી નથી કા-લ્ય કે અંગ જનિત જે ઉપકાર હોય છે તેનો અનિદેશ કરવાથી ફત્વાંશ કયો વિકાર થતો નથી. ॥ ૪ ॥

एकेषां चाशम्यत्वात् ॥ ५ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (એકામ) કેટલાક અગોત્ર (અશમ્યવાત) ભેદથી અનુદાન શક્ય પશ્ય હેતુ નથી.

ભાવાર્થ :—જ્યાં દેશ અને કળ્યાય નિવસમાં જન્મ થતો હોય ત્યાં અગોત્ર ભેદથી અનુદાન પશ્ય થઈ શકતુ નથી. ॥ ૫ ॥

एकस्मिन् दशमम् ॥ ६ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (એકસ્મિન્) એક અગ્નિ પેટે (દશમમ્) પ્રત્યક્ષપ્રતિ-દર્શન છે.

ભાવાર્થ :—કોઈક સામગ્રી અને પુરોહિત વગેરે એકજ અગ્નિમાં હોમાય છે તેને માટે બિનન બિનન અગ્નિ હોતા નથી. મધ્યે જામેળ્યાદુત્તીકું હોતિ પુરોહિતદુત્તીક આ વાક્યથી એકજ અગ્નિમાં હોમતુ એવું દર્શન અર્થાત્ જ્ઞાન થાય છે. ॥ ૬ ॥

પુરોહિતમાં આત્મ્યભાગોની કેતવ્યતાનું અધિકરણ.

जैमिनेः परतन्नापत्तेः स्वल्पप्रतिषेधः स्यात् ॥ ७ ॥

પદાર્થ :—(જૈમિને) જૈમિનિ આચાર્યના મતમાં આત્મ્યભાગ કેતવ્ય છે (પરતન્નાપત્તે) પરતન્નની પ્રાપ્તિ હોવાથી (સ્વલ્પપ્રતિષેધઃ સ્યાત્) પોતાના તંત્રનો પ્રતિષેધ થાય ॥

ભાવાર્થ :—પાશુક તંત્ર પરત્વું તંત્ર છે તેનાથી આત્મ્યભાગની પ્રાપ્તિ થાય છે. પુરોહિત તંત્ર એ સ્વતંત્ર અર્થાત્ પોતાનું તંત્ર છે તેમાં પ્રયોગચિત્તિને પ્રતિષેધ છે આત્મ્ય ભાગાદિ વિવચમાં પરત્વે પ્રાપ્તિ નથી માટે તેનો બાધ થતો નથી. જ્ઞાન-ભાગ્ય જુઓ. યથા દેવદત્તે યજ્ઞદત્તમા માઠ્ઠે દેવદત્તવાન નિવર્તેતે ન વચ્ચાન્નદ્વારઃ જેમ દેવદત્ત ચરત્તના થાન ઉપર મેકા પછી દેવદત્તનું જે પોતાનું થાન હોય તે પાશુ કરી ગય છે, પશુ દેવ-તનાં વચ્ચે બલકાર થયેરે પાછા ફરતો નથી કારણ કે તેમાં પર તંત્રની પ્રાપ્તિ નથી. તેજ પ્રમાણે આત્મ્ય ભાગ જ્ઞવામાં કોઈપણ પાશુક અંગની પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે તેનો પ્રતિષેધ થતો નથી ॥ ૭ ॥

સોમમાં દાર્શિક વેદિતું કરણ નથી એ અધિકરણનાં સૂત્રો

पूर्वपक्ष सूत्र. नानावर्त्वास्तोमे दर्शपूर्णमासप्रवृत्तीनां वेदिकम् यदात् ॥ ८ ॥

પદાર્થ :—(સોમે) સોમ યાગમાં (દર્શપૂર્ણમાસપ્રવૃત્તીનામ્) દર્શપૂર્ણમાસ જેની પ્રવૃત્તિ છે તેને માટે (વેદિકમ્ સ્યાત્) અથવા વેદિ જનારની એકજે (નાનાવર્ત્વાત્) બિન ફળ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જિજ્ઞાસુ હોવાથી સૌમિક વેદિ કરતાં જુદી વેદિ બનાવવી જોઈએ. સૌમિક વેદિ અવધાન મદ્યજ્ઞ આદિ પ્રચ્છન્ન માટે હોય છે. અને દર્શપૌર્ણ માસિકી વેદિ હવિષોના અસાધન માટે હોય છે. તેથી અવધાન વેદિ કરવી જોઈએ. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અક્ષમં વા કૃત્યદૂષા સ્યાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(જ) અથવા (અક્ષમં) અક્ષમ વેદિ કરવી નહિ. (કૃત્યદૂષા સ્યાત્) એ અક્ષમ વેદિ કરવામાં આવે તો તે સૌમિકી વેદિની દૂષણરૂપ થશે.

ભાવાર્થ :—સૌમિકી વેદિ હવિર્મારણને માટે પણ સમર્થ છે અને પ્રચારને માટે પણ સમર્થ છે, માટે હવિષોના પારણ માટે જુદી વેદિ બનાવવી એ સૌમિકી વેદિના દૂષણરૂપ છે તેથી જુદી વેદિ ન બનાવવી. ॥ ૯ ॥

સૌમિકાં દાર્શિકં જ્યુષ આદિ પાત્રોથી સાધન પુરોહશાદિનો
હોમ કરના સંબંધી અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ. પાત્રેષુ ચ પ્રસજ્ઞઃ સ્યાદોમાર્ષત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પાત્રેષુ) દોમ સાધન પાત્રોમાં (પ્રસજ્ઞઃ સ્યાત્) મદ્યમસોથી જ હોમની સિદ્ધિ થાય છે. (હોમાર્ષત્વાત્) હોમને માટે જ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જ્યોતિષોમમાં મદ્યમસ પાત્રોથી જ હોમની સિદ્ધિ થાય છે. ૧૦ પૂર્ણ માસનાં જુદાં ઉપજૂત વજોરે પાત્રોની હોમને માટે જરૂર નથી. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. જ્યાવ્યાનિ વા પ્રયુક્તત્વાદપ્રયુક્તે પ્રસજ્ઞઃ સ્યાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (જ્યાવ્યાનિ) દર્શપૂર્ણમાસનાં પાત્રો જ્યોતિષોમમાં હોવાં ન્યાય છે (પ્રયુક્તત્વાત્) કારણ કે તે પાત્રોનો પરિગ્રહ અપેક્ષા હોય છે. (અપ્રયુક્તે પ્રસજ્ઞઃ સ્યાત્) નહીં તો અપરિગ્રહમાં પ્રસંગ થશે.

ભાવાર્થ :—પ્રાકૃત જુદાં આદિ પાત્રો યનિર્દિત હોવાથી અન્ય પાત્રોને પ્રસંગ હોવા યોગ્ય નથી. દર્શ પૂર્ણમાસ માથે પ્રકૃતિ હોય છે. માટે તેનાં પાત્રોથી જ દોમ કરવો. લોક અવહારમાં પણ કેદારી કર્યાં જરૂર હોય અને યોતાનું વાહન તેજાર હેય તો તે યોગ્યના વાહનની રીત જોતો નથી. આ હેતુથી પ્રાકૃત જુદાં આદિ પાત્રો હોવાં ન્યાય છે. ॥ ૧૧ ॥

શામિત્રમાં પુરોહશાશ્રપાજુના અજાપનું અધિકરણ.

શામિત્રે ચ પશુપુરોહાશો ન સ્યાદિતરસ્ય પ્રયુક્તત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (શામિત્રે પશુપુરોહાશો ન સ્યાત્) શામિત્ર અગ્નિમાં પુરોહાશનું અપણ કરવું નહિ. અને તે પશુનું પ્રાણજ્વાલિને ઘન પણ આપવું નહિ. (ઇતરસ્ય પ્રયુક્તત્વાત્) ગાહપત્ય અગ્નિ તેની પહેલાં તેજાર હેવાનો.

ભાવાર્થ :—પુરોહિત્યનું શ્રવણ શામિત્ર નામક અગ્નિમાં કરવું નહિ, પણ ગાદપત્ય અગ્નિમાં પુરોહિત્યનું શ્રવણ કરવું. ॥ ૧૨ ॥

કૌંઠ પાપીઓના અયનમાં અગ્નિહોત્ર દ્રવ્યનું પ્રાજ્ઞહિતમાં શ્રવણ કરવું.
એ સખધી અધિકરણ.

શ્રવણં જ્ઞાત્રિહોત્રસ્ય શાલામુલ્કીયે ન સ્વાત્ પ્રાજ્ઞહિતસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (જ્ઞાત્રિહોત્રસ્ય શાલામુલ્કીયે શ્રવણં ન સ્વાત્) અગ્નિહોત્ર દ્રવ્યનું શ્રવણ શાલામુખીય અગ્નિમાં કરવું નહિ (પ્રાજ્ઞહિતસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્) પ્રાજ્ઞહિત અર્થાત્ ગાદપત્ય અગ્નિ વિદ્યમાન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કૌંઠપાપીઓના અયનમાં અગ્નિહોત્રના દ્રવ્યનું શ્રવણ શાલામુખીય અગ્નિમાં કરવું નહિ પણ ગાદપત્ય અગ્નિમાં કરવું. આ સૂત્રમાં પ્રાજ્ઞહિત શબ્દ ગાદપત્ય અગ્નિ માટે વપરાયો છે. પ્રાજ્ઞહિત્ત્વે ગાદપત્યસ્ય પૂર્વાચાર્યસંજ્ઞા ગાદપત્યને પૂર્વના આચાર્યે ' પ્રાજ્ઞહિત ' એવું નામ આપતા હતા. ॥ ૧૩ ॥

હવિર્ધાન શકટેભિન્ન શકટમાં ઔપધ દ્રવ્યવાળા પુરોહિતોના

(નિર્વાપિ યાય છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. હવિર્ધાને નિર્વપણાર્ય સાધયેતાં પ્રયુક્તત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(હવિર્ધાને) સોમના આધારભૂત શકટો (નિર્વપણાર્ય) નિર્વાપને માટે (સાધયેતાં) ઉત્પન્ન કરે (પ્રયુક્તત્વાત્) પ્રયુક્ત હોવાથી

ભાવાર્થ :—હવિર્ધાન નામક શકટ નિર્વાપને માટે સિદ્ધ છે એટલે નિર્વાપને માટે બીજું શકટ મેળવવાની જરૂર નથી. અન્યથા ઉપાદાને કેવલમનર્થકો વ્યાપારઃ બીજા શકટ મેળવવામાં નકામો પ્રયત્ન છે. જે શકટમાં ઔપધશુભાળા અધિક કર્મો કરવામાં આવે છે તેમાં જ નિર્વાપ પણ કરવો. ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. અસિદ્ધિર્વાંડ્યવેદશત્વાત્પ્રધાનચૈતુષ્યદ્વૈગુણ્યે પ્રસન્નઃ સ્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અસિદ્ધિઃ) હવિર્ધાન નામક જે શકટમાં નિર્વાપ સાધનની અસિદ્ધિ છે. (અન્યવેદશત્વાત્) બિન્ન સ્થાન હોવાથી (પ્રધાનચૈતુષ્યત્) પ્રધાનમાં વૈયુડ્ય આવતું હોવાથી (અવૈગુણ્યે પ્રસન્નઃ સ્વાત્) અવૈગુણ્યમાં પ્રસન્ન થવો જોઈએ.

ભાવાર્થ :—જે હવિર્ધાન શકટો જે દ્રવ્ય છે તેમાં નિર્વાપની સિદ્ધિ થઈ શકે નહિ. કારણ કે જે જે શકટો હવિર્ધાનના મંડળમાં હોય છે. તેને ગાદપત્યના પાછળના ભાગમાં સહ જઈ નિર્વાપ કરવાની પ્રધાન જે સોમવાય છે તેમાં વૈયુડ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અને વૈયુડ્ય ન આવે તેને ખાતર અન્ય શકટનું ઉપાદાન કરવું જોઈએ ॥ ૧૫ ॥

અનર્તા સ્વદર્શનાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અનર્તા સ્વદર્શનાત્) બહુ સ્થાને હોવાનું સૂચન થાય છે.

ભાવાર્થ :—અર્નાસિ પ્રત્યયનિ અર્થી અનર્તા બહુવચનમાં પ્રયુક્તા યથુ છે તેથી એ કર્તા વધારે સ્થાને હોવા બોધ્યે એવું અનુમાન થાય છે. સોમના આધારભૂત સ્થાને તેો દિવચન છે તેથી બહુ સ્થાનેની પ્રતીતિ ન થાય, પણ ઉક્ત વાક્યથી બહુ સ્થાનેની પ્રતીતિ થાય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે દર્શિર્ધાન સ્થાને કર્તા ખીજ સ્થાને નિર્વાપ કરેલા. ॥ ૧૬ ॥

પ્રાચીનીય આદિમાં દીક્ષાભગવદ્વચના અભાવનું અધિકરણ

તદુપવર્તે ચ કાલમેશવ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (તવ) પૃથક્ ભગવદ્વચ (યુક્તમ) યોગ્ય છે. (કાલમેશવ) કાલમેશ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દીક્ષાને દિવસે રાત્રિએ ભગવદ્વચ કરવું એવું શ્રવણ છે. તેમજ દર્શ અને પૂર્વપક્ષમાં ઔપવસ્ય દિવસે રાત્રિ ભગવદ્વચનું શ્રવણ છે. પ્રાચીનીય આદિમાં તે અતિશય છે તેની દીક્ષાભગવદ્વચ સાથે પ્રત્યેકસિદ્ધિ થાય છે. આ પૂર્વપક્ષના સંબંધમાં કલ્પા એ છે કે દીક્ષા ભગવદ્વચથી ભુક્ત ભગવદ્વચ પ્રાચીનીય આદિમાં કરવું કરવું કે બનેનાં સમયમાં બેઠા છે. ॥ ૧૭ ॥

વિદ્યારના ભેદમાં મંત્રનો ભેદ છે એ અધિકરણનું સૂચન

મન્ત્રાભ સન્નિપાતિવાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (મન્ત્રાભ) મન્ત્રો (સન્નિપાતિવાત્) સન્નિપાતિ ઉપકારક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વચ્ચ પ્રધાનમાં ભારતી પ્રચારાર્થ પ્રતિ પ્રચારતા અને અપરધુએ મંત્રો બોલવાના હોય છે. આ મંત્રોમાં તંત્ર છે કે આવૃત્તિ અર્થાત્ એક જ મંત્રિજ બને મન્ત્રો બોલે. આ પૂર્વપક્ષમાં સમાધાન એ છે કે બને સ્ત્રિઓએ પોતપોતાના મંત્ર બોલવો બોધ્યે. મંત્રને આ ૭ શ્લોકો આપું ઉપામ પ્રયુક્ત કિષ્કાપદ હોય ॥ તે એમ સૂચને છે કે જે મંત્રને બોલે તેને ઉપકારક એ મન્ત્ર થઈ સ્થાને નથી આ કારણથી બનેએ મંત્રો બોલવા અર્થાત્ તંત્ર નથી પણ બેઠા છે. ॥ ૧૮ ॥

દીક્ષણીય આદિમાં અન્યન્વાધાનનો અભાવ છે એ અધિકરણનું સૂચન

ધારણાર્થત્વાત્સોમેડન્યન્વાધાનમ્ ન વિયતે ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(સોમે) સોમ સંબંધી દીક્ષણીય આદિમાં (ધારણાર્થત્વાત્) સમાપ્તિ પર્વત ધારણ માટે હોવાથી (અન્યન્વાધાનમ્ ન વિયતે) અન્યન્વાધાન હોતું નથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિના ધારણ કરવા માટે અન્યન્વાધાન હોય છે અને તે ધારણ દીક્ષણીય આદિમાં પ્રાચીન સૌમિક અન્યન્વાધાનથી સિદ્ધ છે માટે દીક્ષણીય આદિમાં અન્યન્વાધાન કરવાનું રહેતું નથી. ન ચ ક્ષત્ય ધારણાર્થમસ્તિ ॥ ૧૯ ॥

દીક્ષણીય આદિમાં વ્રતોપાધનનો અભાવ છે.

તથા વ્રતમુપેતત્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(તથા) તે પ્રમાણે (વ્રતમ્) વ્રત પ્રાપ્ત કરવાનું હોવાનું નથી (ઉપેતત્વાત્) વ્રત લીધેલું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સત્યવચન અને બ્રહ્મચર્યાવનરૂપ સોમયાગને માટે પહેલાંથી જ લીધેલું હોય ॥ અને તે સોમયાગ પૂરો થાય ત્યાં સુધી પાળવાનું હોય છે મારે દર્શપૌર્ણમાસિક વ્રત કે જે અતિદેશથી પ્રાપ્ત થાય છે તેના અતિદેશ કરવો નહિ. કારણ વ્રત તો અતિદેશ પહેલાં જ પ્રાપ્ત કરેલું હોય છે. અને વ્રતપરે ઈત્યાદિ મંત્રો વ્રત શ્રદ્ધાને માટે હોય છે. ॥ ૨૦ ॥

વિપ્રતિષેધાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (વિપ્રતિષેધાત્) વિપ્રતિષેધ એટલે બાધ આવતો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સૌમિક વ્રત તો પહેલાંથી જ લીધેલું હોય છે અને એ વ્રત ચાલુ હોય છે. આવે વખતે વ્રતં ચરિષ્યામિ હું વ્રતનું આચરણ કરીશ આવી રીતે બલિધ્મજાગ સાથે વ્રતનો મંબંધ બતાવવો એમાં ચોખ્ખો બાધ જણાય છે. જે ચાલુજ સત્ય અને બ્રહ્મચર્યા પહેલેથી પાળતો હોય તે જો એમ કહે કે હું સત્ય મોનીશ અને બ્રહ્મચર્યા પાળીશ એટલે તે અત્યારે એ વ્રત નથી પાળતો એવી પ્રતીતિ થાય છે મારે આવો બાધ આવતો હોવાથી આનિદેશિક વ્રતનો અભાવ માનવો જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

સત્યવદિતિ ચેત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(સત્યવત્) હું સત્ય બોધ (ઇતિ વત્) એ પ્રમાણે માનવામાં બાધ નથી જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? એનો ઉત્તર આચરણ સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—સત્ય વદ આવી આજ્ઞા ધર્મશાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત હોય જ છે જનાં દર્શપૂર્ણમાસ પ્રકરણમાં એ વ્રત ફરીથી સેવામાં આવે છે. તેની પેઠે આનિદેશિક વ્રતની પ્રતિ કરવામાં શે વધારો છે ? અને ઉત્તર આચરણ સૂત્રમાં આપવામાં આવે છે. ॥ ૨૨ ॥

ન સંયોગપૃથક્ત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (સંયોગપૃથક્ત્વાત્) ઉદેશમાં એક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દૃષ્ટાન્તમાં વૈરાગ્ય હોય છે. રમૂત જે સત્ય વચનનો ઉપદેશ આપે છે તે પુરુષને ઉદેશીને અને અહીં કંતુને ઉદેશીને સત્યનો ઉપદેશ હોય છે. અને તે ઉપદેશ રૂપ વ્રત સોમયાગ વખતે એક જ એકલું હોવાથી આનિદેશિક વ્રત પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ॥ ૨૩ ॥

એષ્ટકેમાં અચન-વાધાનતું અનુધાન નથી. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પ્રહાર્યં ચ પૂર્વમિદેસ્તદ્યત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રહાર્યં) દેવતા પરિચયને મણે પચ્ચ અચન-વાધાનતી જરૂર નથી. (દ્યેઃ પૂર્વં) દીક્ષણીય ઇષ્ટિ (ઉદયત્વાત્) તેને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઔષ્ઠિક અન્યાધાન ધારણને માટે હોવાથી એક પ્રાપ્ત અન્યાધાન રહે. પણ દેવતા પરિગ્રહને માટે અન્યાધાન કેમ ન કરવું ? એના ઉત્તરમાં આ સૂત્રમાં એ બુદ્ધિએ કે દેવતા પરિગ્રહને માટે પણ અન્યાધાનનો જરૂર નથી પ્રસંગથી તેની પણ સિદ્ધિ થઈ જાય છે. દીક્ષણીના પ્રશ્નને માટે જ હોવાથી. એટલે કે દેવતા પરિગ્રહને માટે જ હોય છે. ॥ ૨૪ ॥

પૂર્વપક્ષની શંકા. હોપવદિતિ ચેત ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(હોપવદ દિવિ ચેત) અંગ દેવતાને માટે ઔષ્ઠિક અન્યાધાન હોય છે એ એવી શંકા કરનારમાં આવે તો ? એનો સ્પષ્ટ આગળના સૂત્રમાં છે.

ભાવાર્થ :—દીક્ષણીના પ્રશ્નમાં જે અન્યાધાન કરવામાં આવે છે તે તો અંગજૂત ઔષ્ઠિક દેવતાના પરિગ્રહને માટે છે. દીક્ષણીપ્રેષ્ટિથી તો પ્રધાન દેવતાનો પરિગ્રહ કરવાનો હોય છે. આમ ભિન્નાર્થેક હોવાથી પૂર્વમં સિદ્ધિ થઈ ચક્રાવી નથી. આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૫ ॥

ન લેશ્વદેવો દિ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) ઉક્ત શંકા જરાજર નથી (દિ) કારણ કે (લેશ્વદે) વિશ્વદેવે એ ૫૬ સમગ્રદેવોને માટે પ્રયુક્ત હોવાથી પ્રધાન દેવતા પણ આની જાય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રધાનમાં લેશ્વદેવનું મંદ્ય છે. લેશ્વદેવ એ તો સકલ દેવતાઓનું વચ્ચે ૫૬ છે એટલે વિશ્વદેવગ્રંથાચ્યં લેશ્વદેવતાચિહ્નમામાન્યં લેશ્વરમાત્રાચિહ્નમાત્રાતિના-મજ્જલેશ્વરતાનામપિ તદ્દમજ્જલમાત્રાત્ પ્રધાનત્વમસ્તિ । લેશ્વદેવમાં અંગજૂત દેવતાને પણ પ્રધાનત્વને સંશય છે જ. ॥ ૨૬ ॥

પૂર્વપક્ષ બાહીની શંકા. સ્વાસ્થ્ય વ્યવદેશાત ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વાસ્થ્ય) ઔષ્ઠિક અન્યાધાન કરવું એક એ. (વ્યવદેશાત) લેશ્વરો નિર્દેશ થયે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઔષ્ઠિક અન્યાધાન કરવું જોઈએ કારણ કે લેશ્વરને એકથી નિર્દેશ છે જેમકે :—અનિર્વાણમિ, સોમો હૈદ્રઃ, इन्द्रो मरुद्भिः, वरुण आदित्यैः बृहस्पति विश्वदेवैः, अग्नीं वसु आदि देवો કરતાં વિશ્વદેવો જુદા બતાવવામાં આવ્યા છે. માટે વિશ્વદેવો એ ૫૬ અમુક દેવતાઓનું વાચક છે. સમગ્ર દેવતાઓનું નહિ. માટે અંગદેવતાઓ તે ૫૬ના વાચ્ય ન હોવાથી ઔષ્ઠિક અન્યાધાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૭ ॥

શંકાનું સમાધાન. ન ગુણર્થત્વાત ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (ગુણર્થત્વાત) સ્તુતિને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ઉપરના સ્વર્ગમાં વિશ્વદેવોને એક ભિન્ન દેવતણુ તરીકે અતાવવામાં આવ્યા છે એ તો માત્ર સ્તુતિ-પરક છે. સ્તુતિ આ પ્રમાણે ઉક્ત વાક્યમાંથી નીકળે છે.

અન્યાદયો વરુણાન્તા મરુદાલિરુદેશયુક્તાઃ, વૃહાપતિસ્તુલકકરુદેશયુક્તાઃ અન્યાદિધી
વરુણાન્તા દેવો મરુદાદિના ઓકરેય જેવા કે પશુ પૃથક્સ્થિતિ તો સર્વદેવતાયુક્ત છે. આમ કહી
પૃથક્સ્થિતિની શ્રેષ્ઠતા જવાની છે. માટે ઐદ્રિક અન્યાધાન કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૨૮ ॥

‘ ઐદ્રિકમાં પત્ની સંનહનનું અનુષ્ઠાન નથી ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

સંનહનં વૃત્તત્વાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(પંચહત્ય) પત્નીમેનહન કરવું નહિ કારણ કે (૧૫૫૧) થઈ
મથેયું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સોમના અંગમૂત ઐદ્રિક કર્મમાં પત્નીનું મેનહન કરવું નહિ, કાકા વખતે
સોમને માટે પત્ની મેનહન થઈ મથેયું હોય છે. યોગ્યેણ પત્ની સન્નહનિ મેલહયા દીક્ષિતમ્ ।
યોઃત્ર (જોતર) થી પત્નીનું મેનહન કે વું અને મેખવાથી દીક્ષિત મજમાનનું સેનહન કરવું.
આ સંનહન પહેરેલું પત્ની નીકળી ન આવે તેને માટે હોય છે. સંનહનં ચ વાસસો ધારણાર્થં
સર્વાયમ્ આ પ્રમાણે શાખર ભાષ્યમાં ઉલ્લેખ છે. ॥ ૨૯ ॥

ઐદ્રિક કર્મમાં આરણ્ય ભોજનનો અર્થાત્ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અન્યવિધાનાશરણ્યમોજનં જ સ્વાદુમયં દિ વૃત્તયર્થમ્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(અન્યવિધાના) અન્યનું વિધાન હોવાથી (આરણ્યમોજનં જ સ્વાદુ) આરણ્ય-
ભોજન કરવું નહિ (દિ) કારણ કે (રમય જૂથર્થમ્) બન્ને વૃત્તિને માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—દર્શપૂર્ણમાસમાં આરણ્ય ભોજનનું આગ્માન છે. આરણ્ય એટલે ઈદિય.
ઈદિય વૃત્તિને માટે જે ભોજન હોય તેનું નામ આરણ્ય ભોજન આ ભોજનની પ્રાપ્તિ અતિદેશથી
સોમના ઐદ્રિક કર્મ જે પ્રાવણીય આદિ છે, તેમાં પણ પ્રાપ્ત થય છે, છતાં અતિદેશ કરવાની
જરૂર નથી કારણ કે સોમમાં ભોજન નો પ્રત્યક્ષ આગ્માન છે. જેમકે પયોવતઃ જાણણસ્ય યવાગુ
રામન્યસ્યડડમિષ્ટા વૈદ્યસ્ય આ બન્ને ભોજન ઇષ્ટાર્થક છે અને તે વૃત્તિને માટે જ છે. અતિદેશ
ભોજન કર ॥ પ્રત્યક્ષ શૂત ભોજન પ્રમણ છે માટે આ ૨૧ ભોજનનો અતિદેશ કરવો નહિ પણ
અદિનું ભોજન કરવું ॥ ૩૦ ॥

‘ ઐદ્રિકમાં શેષભક્ષણ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

શેષમસાસ્તથેતિ ચેદ્વાન્યાર્થત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(શેષમસાઃ તથા દત્તિ ચેત્ ॥) ઇડાભક્ષક આદિની પણ તે જ રીતે નિવૃત્તિ
માનવી જે એવી સંકા કરવામાં આવે તો તે ગરાગર નથી. (અન્યાર્થત્વાત્) એ ભાષ્યનો ઉદ્દેશ
હુંદો હોય છે.

લાવાર્થ :—શેષભક્ષ્યુ તો સંસ્કારને માટે હોય છે જ્યોત્તે માટે નહિ માટે શેષ ભક્ષ્યુ તો ધરણું જ જોઇએ. હવે શેષાન્ત મય્યતિ બધી જે બીજી વિચારિત વાપરી છે તેનાથી સંસ્કાર સમગ્રય છે. માટે એ શેષભક્ષ્યુ તો ધરણું જ જોઇએ ॥ ૩૧ ॥

એષ્ટકમાં અન્યાહાર્યદાનનો અભાવ છે. એ અધિકરણ.

મૃતવાચ્ય પરિક્રમ : ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (પરિક્રમ) દર્શપૂર્ણમાસ પરિક્રમને અન્યાહાર્યની નિવૃત્તિ યામ છે (મૃતવાચ્ય) જ્યોતિષોગ્રમની દક્ષિણાથી પરિક્રમ હોવાથી.

લાવાર્થ :—જ્યોતિષોગ્રમની દક્ષિણા એ મુખ્ય દક્ષિણા છે. અને દર્શપૂર્ણમાસની દક્ષિણા એ તો અનાન્તર અંગ દક્ષિણા છે. આ અંગદક્ષિણાને અન્યાહાર્ય પરિક્રમ કહેવામાં આવે છે આ અંગદક્ષિણાની નિવૃત્તિ યામ છે અર્થાત્ એ દક્ષિણા ન આપવી માથુ ઝરિવને તો જ્યોતિષોગ્રમની મુખ્ય દક્ષિણાથી પરિક્રમ હોય છે તત્ત્વ દ્વાદશચત્વરં દક્ષિણા મુખ્ય દક્ષિણા ખાસો રૂપીઆની હોય છે. ॥ ૩૨ ॥

એષ્ટક કર્મમાં શેષભક્ષ્ય સંસ્કારાર્થ હોવાથી તે તો કર્મવ્ય જ છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ-આશાંક સૂત્ર. શોપમક્ષાસ્તથેતિ ચેત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(શોપમક્ષાઃ તથા હિ ચેત્) અન્યાહાર્યની પેટે શેષભક્ષ્યુની પણ નિવૃત્તિ આમાટે, નહિ.

લાવાર્થ :—જેમ અન્યાહાર્ય પરિક્રમ નિવૃત્તિ માનવામાં આવે છે તેમ શેષભક્ષ્યુની પણ નિવૃત્તિ માનવી જોઇએ ધરણુ કે તે પણ પરિક્રમને માટે છે. ॥ ૩૩ ॥

શાંકા સમાધાન ન, કર્મસંયોગાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (કર્મસંયોગાત્) કર્મવાચક દ્વિતીયા વિચારિતનું અવશ્ય પદ્ય હોવાથી.

લાવાર્થ :—અન્યાહાર્ય પરિક્રમની પેટે શેષભક્ષ્યુની નિવૃત્તિ થઈ શકે નહિ કારણ કે ભક્ષ્યુ તો સંસ્કાર કર્મને માટે છે હવે શેષાન્ત આ ઠેકાણે બીજી વિચારિતનો પ્રયોગ સંસ્કાર કર્મને સચવે છે માટે તેની નિવૃત્તિ ન થવી જોઇએ. અન્યાહાર્ય પરિક્રમ સંસ્કાર કર્મને માટે નથી માટે તેની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. ॥ ૩૪ ॥

એષ્ટક કર્મમાં હોતાના વરણનો સદ્ભાવ છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

મૃત્તવરણાત્પ્રતિતન્ન વરણં હોતુઃ ક્રિયતે ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(પ્રતિતન્નમ્) હરેક ઇષ્ટિએ (હોતુઃ વરણં ક્રિયતે) હોતાનું વરણ ધરણમાં આવે છે. (મૃત્તવરણાત્) પ્રવૃત્તિ થવા પછી કર્મમાં વરણ કરવામાં આવણું હોવાથી.

લાવાર્થ :—અગ્નિરેવો દેવ્યો હોતા દેવાન્ યક્ષત આ મંત્રથી જો ઐષ્ટિઃ વરણ કૃત્વિજની અનુમતિના પ્રકાશન માટે હોય તો કર્મ શરૂ થતા પહેલાં એ વરણ થવું જોઈએ, પણ અહીં તો કર્મની પ્રવૃત્તિ થઈ તથા પછી મધ્યમાં વરણનું આગમન છે. માટે એ અનુમતિ પ્રકાશન માટે નથી પણ અદ્વિત્યક છે. તે અદ્વિત્યક વરણ સૌમિક વરણથી સિદ્ધ થતું નથી. માટે વરણની આવૃત્તિ થવી જોઈએ ॥ ૩૫ ॥

પૂર્વપક્ષતું શંકા સૂત્ર. પ્રજ્ઞાપીતિ ચેત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(પ્રજ્ઞા અપિ ઇતિ ચેત્) બ્રહ્માનું વરણ પણ મધ્યમાં થવું જોઈએ જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો ? એનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે.

લાવાર્થ :—મૂળે સુવનપતે ઇત્યાદિ મંત્રથી બ્રહ્માનામક કૃત્વિજનું વરણ પણ કર્મની વચ્ચે થવું જોઈએ. અર્થાત્ દરેક ઇષ્ટિએ તેનું પણ વરણ થવું જોઈએ. વરણની આવૃત્તિ થવી જોઈએ. ॥ ૩૬ ॥

ન પાગ્ નિયમાત્ ત્વર્થં દિ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (પાગ્) પહેલાં (નિયમાત્) વરણ થઈ થયેલું હોવાથી (દિ) કારણ કે (ત્વર્થં) બ્રહ્માની અનુમતિના જ્ઞાન માટે તે હોય છે.

લાવાર્થ :—આ સૂત્ર હોતા અને બ્રહ્મના વરણમાં વૈષમ્ય બતાવવા માટે છે. બ્રહ્માનું વરણ બ્રહ્મકર્તૃક ક્રિયાની પહેલાં થયેલું હોવાથી વચ્ચે તેનું વરણ કરવાની જરૂર નથી. અન્યકર્તૃક ક્રિયા બસે પહેલાં શરૂ થઈ હોય પણ બ્રહ્મકર્તૃક ક્રિયા પછી ક્રિયા તેના વરણ પહેલાં શરૂ થઈ હોતી નથી, હોતા અને બ્રહ્માના વરણમાં આટલું વૈષમ્ય છે. એટલે કે હોતાનું વરણ ક્રિયા શરૂ થતા પછી આગ્રાત છે અને બ્રહ્માનું વરણ ક્રિયા શરૂ થતા પહેલાં હોય છે. ॥ ૩૭ ॥

નિર્દિશ્વચેતિ ચેત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(નિર્દિશ્વચેતિ ચેત્) અમાવાસ્યાના પહેલે દિવસે વેદિ કપોટિ આ વાતથી વિદિત પરિમલની અનુસાર ૩૫ જે અંગ છે તે પ્રથમ હોવાથી ઉપરના સૂત્રનો અર્થ અસિદ્ધ છે.

લાવાર્થ :—બ્રહ્માના વરણ પહેલાં પણ બ્રહ્મકર્તૃક ક્રિયા શરૂ થયેલી હોય છે, જેમકે અમાવાસ્યાને પહેલે દિવસે વેદિ બનાવવાની અનુસાર બ્રહ્માએ આપેલી હોય છે આ અંગ કર્મ બ્રહ્માના વરણ પહેલાં થયેલું હોવાથી ઉપરના સૂત્રનો જે અર્થ બતાવ્યો છે તે અસિદ્ધ ॥ અર્થાત્ હોતા અને બ્રહ્મા બન્ને પ્રવૃત્તિવરણ થાય છે. ॥ ૩૮ ॥

નાચ્ચુત્તવાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (નાચ્ચુત્તવાત્) પરિમલ શ્રુત ન હોવાથી.

લાવાર્થ :—ઉપરના સૂત્રમાં જે શંકા કરી છે તે જરાજર નથી, કારણ કે અમાવાસ્યાને પહેલે દિવસે વેદિ બનાવવાનું કર્મ હોય છે પણ બ્રહ્માએ તેના પરિમલ કરવો એ તો

મહાતા વરણ પછીજ હોય છે બહાના વરણ પહેલાં વેદિપરિમલ શ્રુત નથી. અર્થાત્ આમ નિહિત નથી. ॥ ૪૬ ॥

હોતુસ્તથેતિ ચેત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(હોતુઃ તથા इति ચેત્) હોતાનું પણ તેમજ છે.

ભાવાર્થ :—હોતાના વરણ પહેલાં પણ કાષ્ઠપણ હોતુકર્તૃક ક્રિયા નથી. ॥ ૪૭ ॥

ન કર્મસંયોગાત્ ॥ ૪૮ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ, (કર્મસંયોગાત્) કર્મની સાથે સંનિધ છે.

ભાવાર્થ :—હોતાના વરણ પહેલાં તો હોતુકર્તૃક કર્મ છે. જેમકે જહત સામિપેતીરવાદિ હોતા પોતે જત થવા પહેલાં સામિપેતી મંત્રો બોલે છે. માટે હોતાનું વરણ તો કર્મની સમ્પ્રાપ્ત થવા પછી વચ્ચે હોવાથી તે અદ્યત્તાર્થક છે, માટે ઐશ્વિક દીક્ષણીય આદિ કર્મમાં હોતાનું વરણ થવું જોઈએ. બહાનું વરણ તો દ્યત્તાર્થક છે અને તે સમયવાચની સમ્પ્રાપ્તિમાં જ થયેલું હોવાથી ફરીથી તેનું વરણ કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૪૮ ॥

‘આતિથ્યામાં બાહ્યના પ્રતિકર્મ પ્રોક્ષણાદિના અભાવે છે’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો. પૂર્વપક્ષ. વજ્રજલપુપદેતૌ નિષ્ઠિતકર્મપ્રયોગભેદાત્ પ્રતિતત્ત્વ કિયતે ॥ ૪૯ ॥

પદાર્થ :—(વજ્રજલપુપદેતૌ) આતિથ્યાપ્ત થયાના સમયપરેષમા (નિષ્ઠિતકર્મ) જે નિષ્ઠિત કર્મ અર્થાત્ પ્રોક્ષણાદિ કર્મ કરવામાં આવે છે તે (પ્રયોગભેદાત્) જિત પ્રયોગ હોવાથી (પ્રતિતત્ત્વ કિયતે) ફરક પ્રયોગે કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—યદાતિથ્યામાં વહિઃ તદુપસદામ, તદગ્રીષીમીપસ્ય ઉત્પાદિ શ્રુત છે. આ બહિઃ આતિથ્યા, ઉપસદ્ અને અગ્રીષીમીય આ ત્રણે ને માટે સારણ હોય ॥ એ આગળ અગ્રીષ્ અપામમાં કહેવામાં આવ્યું છે. એ સાધારણ બાહ્યનાં પ્રોક્ષણ આદિ સંસ્કાર ફરક કર્મમાં જુદા જુદા કરવે. ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ન વા કૃત્તવાત્તદુપદેશો હિ ॥ ૫૦ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ન) નહિ, પ્રતિપ્રયોગે અર્થત કરવી નહિ. (હિ) શરય ૬ (તદુપદેશ) બાહ્યના કહેયથી ઉપરના છે.

ભાવાર્થ :—‘ વહિઃ પ્રોક્ષતિ ’ આ ટીકાએ બાહ્યના ગીચ વિશદિતમાં પ્રયોગ છે. તે બાહ્યના મંત્રકાર બતાવે છે. એ બાહ્યનાં એકજ હોવાથી પ્રોક્ષણાદિ સંસ્કારની અર્થત કરવાની જરૂર નથી. ॥ ૫૦ ॥

આતિથ્યામ રતરણ મંત્રની આવૃત્તિ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

દેશપૃથકવાન્મન્ત્રોઽમ્યાવર્તેતે ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(દેશપૃથકવાન્) બિન બિન દેશ હોવાથી (મન્ત્રઃ) મંત્રની (અમ્યાવર્તેતે) આવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—આતિથ્યાનો દેશ ‘ પ્રાચરંશ ’ છે, અને અગ્નીયોમીયનો દેશ ઉત્તરવેદિ છે. આમ દેશ બેદને લીધે “ કર્ણાન્નદસં ત્વા સ્તુષામિ ” આ મંત્રની આવૃત્તિ કરવી જોઈએ. ॥ ૪૪ ॥

બાહ્યપુને દેશાન્તરમાં લઇ જવામાં નંનહન અને હરણ મન્ત્રોનો

પ્રયોગ ન કરવો એ અધિકરણ નું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સનહનહરણે તથેતિ ચેત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સનહન હરણે) બાહ્યપુને દેશાન્તરમાં લઈ જવામાં અને મંનહનમાં (તથા ફિતિ ચેત્) મંત્રોની આવૃત્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ :—યુવા તે પ્રગ્નિય્મ ઇત્યાદિ મંત્રથી મંનહન કરવામાં આવે ॥ અને વૃહસ્તેમૂર્ખાં હરામિ આ મંત્રથી હરણ કરવામાં આવે છે. આ બન્ને મંત્રોની આવૃત્તિ કરવી એવો પૂર્વ પક્ષવાદીનો મત છે.

સિદ્ધાંત સૂત્ર

નામ્યાર્થત્વાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ન) નહિ (અન્યાર્થત્વાત્) બિન અર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વેદમાં રતરણને માટે જે દર્શનાં સંનહન અને હરણ કરવામાં આવે છે તેને માટે એ મંત્રો નથી, પણ દર્શ દેશમાં જ્યારે તેનું છેડન કરવામાં આવે છે તે વખતનાં સંનહન અને હરણ માટે ॥ એ મંત્રો છે. તે અક જ હોવાથી આવૃત્તિની જરૂર નથી. યદા તન્નૈરાતિથ્યાયાં યદા ગાહૈપલ્યદેશાદાહવનીયદેશં પ્રોક્ષણાય વહિર્નીયતે ન તદાહરણમન્ત્રઃ પ્રયુજયતે એવમિદાપિ ॥ ૫૨ ॥ આમ, જેમ આતિથ્યામાં જ્યારે ગાહૈપલ્ય દેશમાંથી આહવનીય દેશમાં દર્શને પ્રોક્ષણ માટે લઇ જવામાં આવે છે તે વખતે આહરણ મંત્રનો પ્રયોગ થતો નથી તેમ અહીં પણ અર્થાત્ એ મંત્રોની આવૃત્તિ થતી નથી. ॥ ૪૬ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ मीमांसायां गुर्जरभाषामाष्ये द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः

‘ વિહાર-અગ્નિ વૈદિક કર્મને માટેજ હોય છે ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ ૧. વિહારો લૌકિકાનામર્થે સાધયેત્ પ્રમુચાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(વિહારઃ) ગાહૈપલ્ય આદિ ત્રણ અગ્નિઓ (પ્રમુચાત્) ચકિતવળા દેવાથી (લૌકિકાનામર્થે સાધયેત્) લૌકિક કર્મોના અર્થને પણ સિદ્ધ કરે છે.

ભાવાર્થ :—ગાહપત્ય અગ્નિ, દક્ષિણાગ્નિ અને આદર્શનીય અગ્નિ આ ત્રણ અગ્નિને વિદ્યાર કહેવામાં આવે છે. તે અગ્નિઓ લૌકિક કર્મને પણ સિદ્ધ કરે છે. પદ્મવતુ, બળવું અને પ્રકાશ આપવો આદિ અગ્નિનાં કર્મો છે. કાષ્ઠક લૌકિક પદાર્થ સંધવો હોય તો પણ વિદ્યાર-અગ્નિમાં સંધી શકાય છે કારણ કે તેમાં અગ્નિ સમર્થ છે. ॥ ૧ ॥

મંત્રપાઠપ્રતિષેધઃ સદ્ગત્ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સદ્ગત) તે પ્રમાણે (માસપાક પ્રતિષેધ) મંત્રપાઠનો તે પ્રતિષેધ છે.

ભાવાર્થ :—વિદ્યાર અગ્નિમાં મંત્રપાઠનો પ્રતિષેધ છે અર્થાત્ વિદ્યાર અગ્નિમાં કાષ્ઠપણ લૌકિક પાક બનાવી શકાય નહિ. મંત્રપાઠનો અર્થ અહીં માંસ વધારનાર પુષ્ટિકારક પાક છે. ॥ ૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. નિર્દેશાદ્યાં વૈદિકાનાં સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (નિર્દેશાત) નિર્દેશ હોવાથી (વૈદિકાનાં સ્યાત્) વૈદિક કર્મો થઈ શકે છે.

ભાવાર્થ :—વિદ્યાર અગ્નિથી વૈદિક કર્મો થઈ શકે છે કારણ કે તેને માટે નિર્દેશ અર્થાત્ વિધાન છે. જેમ ગાહપત્યે પત્નીઃ સંપાજયન્તિ, દક્ષિણાગ્નીઃ ફઞ્ઞીકરણહોમં કારોતિ । યદાહવનોપે જુહોતિ આ ત્રણે પાકગોમાં ત્રણ અગ્નિમાં હોમ કરવાનું વિધાન છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉપર કહેલા વિદ્યાર અગ્નિમાં વૈદિક કર્મો જ થઈ શકે છે, લૌકિક કર્મો નહિ. મટે મંત્રોત્તરોપવિદ્યાર્થે વિદ્યારઃ આ પ્રમાણે માધુવાચાર્યે પણ ન્યાયમાલામાં ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. ॥ ૩ ॥

સતિ ઔપાસનસ્ય વર્જનાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(સતિ ચ) વિદ્યારાગ્નિમાં (ઔપાસનસ્ય વર્જનાત્) કામન્દ્રપ્રયુક્ત હોમ ઔપાસન અગ્નિમાં જોવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—જો લૌકિક કર્મ પણ વિદ્યારાગ્નિમાં કરવામાં આવતાં હોય તો કામન્દ્ર પ્રયુક્ત હોમ ઔપાસનાગ્નિમાં વિદિત છે તે શા માટે હોય? એમને ૭ ઔપાસનાગ્નિમાં હોમનું વિધાન કરવું નહામું હતું. લૌકિક હોમનું વિધાન સજસ્ય થઈમાં ઔપાસન અગ્નિમાં બનાવ્યું છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે વિદ્યારાગ્નિઓ તો વૈદિક કર્મ માટે જ છે. ॥ ૪ ॥

અમાવદશનાચ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અમાવદશનાચ) માંસ આદિ અપવિત્ર વસ્તુઓને વસમાં અણાવ જ હોવાનું દર્શન થાય છે.

ભાવાર્થ :—માંસ આદિ અપવિત્ર વસ્તુઓને વસમાં અણાવ જ તથા વિદ્યાર-અગ્નિઓમાં માંસરૂઢ પુષ્ટિકારક પદાર્થ સંધવના પણ નિષેધ છે. ॥ ૫ ॥

માંસપાકો વિદિતપ્રતિષેધઃ સ્વાઘાઽઽદ્યુતિસંયોગાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(માંસપાકઃ વિદિતપ્રતિષેધઃ સ્વાદ્ વા) અથવા પુષ્ટિજનક પાકનો વિધિ નિષેધ છે (અદ્યુતિ સંયોગ) આદ્યુતિનો સંયોગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે પુષ્ટિકરક પાક વૈદિક અગ્નિમાં હોમવાના હોય તે પાક વૈદિક અગ્નિમાં બનાવવાનું વિધાન છે અને જે પુષ્ટિકરક પાક વૈદિક અગ્નિમાં હોમવાનું વિધાન ન હોય તેનો પાક વિદ્યાર અગ્નિ ઉપર ન કરવો, અથવા પુષ્ટિકરક પાકની આદ્યુતિએ વૈદિક અગ્નિમાં આપવાનું વિધાન છે. ॥ ૬ ॥

વાક્યરોપો વા દક્ષિણસ્મિન્નારમ્યવિધાનસ્ય ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (વાક્યરોપઃ) વાક્યરોપ છે. (દક્ષિણસ્મિન્) દક્ષિણાગ્નિમાં (જનાસ્મ્યવિધાનસ્ય) અન.રમ્યવિધાનનો.

ભાવાર્થ :—દક્ષિણાગ્નિમાં પત્નીપ્ત્વં યાવતિ આ અનારમ્યવિધિનો વાક્યરોપ છે. જે કોઈ કારણથી યજમાન પત્નીએ પુષ્ટિકરક પાકનું જાત હોમને માટે કયું હોય તે તે પાકનું અપલુ દક્ષિણાગ્નિમાં યજ્ઞ રાકે છે. દક્ષિણેઽગ્રી પત્ન્યા જનસ્ય શ્રવણમામ્નાતમ્ ॥ યાગર ભાષ્ય. પત્ની વતને મટે અપલુનું આગ્નિન છે આ પ્રમાણે યાગરભાષ્યમાં ઉદ્દેશ્ય છે. ॥ ૭ ॥

સવનીય પશુમાં પુરોઘાયની કર્તવ્યતાનું અધિકરણ

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સવનીયે છિદ્રાવિધાનાર્થત્વાત્ પશુકુરોઽગ્રાશો ન સ્યાદ-
જ્યેષ્ઠામેવમર્થત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(સવનીયે) જે વખતે પશુને ત્રિપ આદિને દાનમાં આપવામાં આવે છે તે વખતે (છિદ્રાવિધાનાર્થત્વાત્) થય કર્મ કરવામાં કંઈ વેપુરપ અગ્નિમાં આપું હોય તે તેને માટે (પશુકુરોઽગ્રાશઃ) પશુદાનની પાછળ પુરોઘાય (ન સ્યતી) ન કરવો જોઈએ. (જ્યેષ્ઠામ્ એવમર્થત્વાત્) અન્ય કર્મોથી તે કાર્મ સરળ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જે વખતે પશુને દાનમાં આપવામાં આવે છે તે વખતે પશુ નિમિત્ત કોઈ પુરોઘાય કરવાનો જરૂર નથી જે અગ્નિમાં લીધે કર્મોમાં કંઈ ન્યૂનતા અથવા અધિકતા થયે તે તે દોષ નિવારવા અન્ય કર્મો કરવાથી દૂર થઈ શકે. ॥ ૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ત્રિપા વા દેવતાર્થત્વાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ત્રિપા) પુરોઘાય કરવો જોઈએ. (દેવતાર્થત્વાત્) દેવતાર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દેવતાના સંસ્કાર માટે અર્ધાત્ સંસ્કાર જન્ય દેવતાના રમરણ મટે હોવાથી પુરોઘાય કરવો જોઈએ. ॥ ૯ ॥

લિહ્નદર્શનાથ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (લિહ્નદર્શનાથ) વિંચ વાક્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરોહાસને માધ્યમિને સવને ચરન્તિ આ પુરોહાસની કર્તવ્યતા બતાવનાર વાક્ય હોવાથી પુરોહાસ કરવો જોઈએ. પુરોહાસ જવના અથવા હલન લેવાને બનાવવામાં આવે છે. ॥ ૧૦ ॥

સવનીય પુરોહાસમાં હવિષ્કૃતના આર્જીનનો અભાવ છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

હવિષ્કૃતસવનોરેષુ ન સ્યાત પ્રકૃતૌ યદિ સર્વાર્થાં પશું પ્રત્યાહતા સ્ત

કુર્વાદ્ વિચમાનત્વાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :—(સવનીયેષુ હવિષ્કૃત ન સ્યાત) સવનીય પુરોહાસમાં હવિષ્કૃતનું આર્જીન હોવું નથી (પ્રકૃતૌ યદિ સર્વાર્થાં) એ પ્રકૃતિમાં આર્જીન છે તો તે સર્વને માટે છે તો (પશું પ્રત્યાહતા સ્ત) તે હવિષ્કૃત પશુના માન વખતે આહત છે. (કુર્વાદ્ વિચમાનત્વાત્) તે જ આર્જીન કરશે. ફરીથી આર્જીન કરવાની જરૂર નથી.

ભાવાર્થ :—સવનીય પુરોહાસમાં હવિષ્કૃતનું આર્જીન કરવું નહિ તે તો પશુને માટે લેવ છે. પશુ માટે બોલાવેલી તે હવિષ્કૃત સવનીય પુરોહાસમાં હાજર જ હોવ છે. માટે તે પશુ આર્જીન કરશે. ફરીથી આર્જીન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ॥ ૧૧ ॥

તૃતીય સવનમાં હવિષ્કૃતના આર્જીનની પુનરાવૃત્તિ નથી. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પશૌ તુ સંસ્કૃતે વિધાનાત્ તાર્તીયસવનકેષુ સ્યાત્ સૌમ્યાશ્વિનયો-

અપવૃત્તાર્થત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :—(પશૌ તુ સંસ્કૃતે વિધાનાત્) વિધાનિ દાન આપવા માટે તૈયાર કરેલા પશુમાં હવિષ્કૃતનું વિધાન હોવાથી (તાર્તીયસવનકેષુ સ્યાત) ત્રીજા સવનમાં પુરોહાસમાં (સૌમ્યાશ્વિનયોઃ ચ) અને સૌમ્ય આશ્વિન ચરુમાં આર્જીન બેઠેથી થાય છે. (અપવૃત્તાર્થત્વાત્) મતાર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—તૃતીય સવનમાં પુરોહાસ વખતે અને સૌમ્ય આશ્વિન ચરુ વખતે હવિષ્કૃતનું આર્જીન બેઠેથી થાય છે. પશુને દાન આપતી વખતે તે હવિષ્કૃતની જરૂર નથી. હવિષ્કૃત હવિષો બનાવી ચાલી જઈ શકે છે. હવિષ બનાવનાર માત્ર બી હોવ છે એવું સૌમ્ય સપ્ત મુકવાના સમયમાં હવિષો બનાવવા માટે તે આવેલી હોવાથી ફરીથી તેને બોલાવવાની જરૂર રહેતી નથી. ॥ ૧૨ ॥

યોગાદ્ વા ચક્ષાય સદ્દિમોકે વિસર્ગઃ સ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (ચક્ષાય ચોક્ષ) મચને માટે તે નિશ્ચય હોવાથી (સદ્દિમોકે વિસર્ગઃ સ્યાત) મનની પૂર્તિ થવા પછી તેને વિસર્ગ થાય છે અર્થાત્ છટી મળે છે.

ભાવાર્થ :—દવિષ્ણુત્વની નિયુક્તિ યજ્ઞર્થપાદન માટે હોય છે માટે યજ્ઞની સમાપ્તિ થવા પછી દવિષ્ણુત્વને છૂટી કરવામાં આવે છે. તે પહેલાં નહિ. ॥ ૧૩ ॥

[નિશિયજ્ઞમાં અમાવાસ્યાત્ત્રયપ્રયોગનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. નિશિયજ્ઞે પ્રાકૃતસ્યાપ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ પ્રત્યક્ષશિક્ષવાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(નિશિયજ્ઞે) નિશિયજ્ઞમાં (પ્રાકૃતસ્ય) અમાવાસ્યા તંત્રની (અપ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્) પ્રસંગિત નથી (પ્રત્યક્ષશિક્ષવાત્) આ ઇષ્ટિ પ્રત્યક્ષ શિક્ષિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—નિશિય જ્ઞમાં દર્શોષ્ટિ તંત્રની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી કારણ કે આ નિશિયજ્ઞપ ઇષ્ટિ પ્રત્યક્ષ વિદિત છે, એ ઇષ્ટિ કોઈનું પણ અંગ નથી સ્વાતંત્ર્યથી જ એની શ્રુતિ છે. અગ્રયે રક્ષાંને અઘાકવાલં નિર્વપેત્ત્વો રક્ષોમ્યો વિમોચાત્ આ નિશિયજ્ઞના વિધાનનું વાક્ય છે. માટે તંત્ર ભેદ અર્થાત્ પ્રયોગભેદ છે. ॥ ૧૪ ॥

કાલવાક્યમેદાદ્ય તન્નમેદઃ સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (કાલવાક્યમેદાદ્ય) કાળ અને વાક્યનો ભેદ હોવાથી (તન્નમેદઃ સ્યાત્) તંત્રમાં ભેદ છે.

ભાવાર્થ :—કામ્યેષ્ટિનો અર્ધરાત્રિ કરવાનો વખત હોય છે. અને દર્શોષ્ટિ બીજો દિવસે કરવામાં આવે છે. આવી રીતે કામ્યેષ્ટિ અને દર્શોષ્ટિના સમયમાં ભેદ હોય છે. ત્યાં દર્શવાગની ઉત્પત્તિ બતાવી છે ત્યાં આ ઇષ્ટિની ઉત્પત્તિ પણ નથી, પણ કામ્યેષ્ટિ કાંડમાં જ આની ઉત્પત્તિ છે. માટે તંત્રમાં ભેદ માનવો જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

વેદ્યુદ્ધનત્રયં વિપ્રતિષેધાત્ તદેવ સ્યાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(વેદ્યુદ્ધનત્રય) વેદિ-અનન અને ત્રય પ્રદણ્ણ દર્શિકે જ હોય છે. (વિપ્રતિષેધાત્) વિપ્રતિષેધ હોવાથી (તદેવ સ્યાત્) તે જ હોય છે.

ભાવાર્થ :—પ્રયોગ ભેદ હોવા છતાં બધા જ અંગોની આજ્ઞા હોતી નથી. કેટલાક અંગો તો તેના તેજ રહે છે. દર્શોષ્ટિને માટે બનાવેલી વેદિ તેની તેજ રહે છે તેને બોદી નાંખવાથી દર્શોષ્ટિ વિગુણ થઈ જાય છે. ત્રયપ્રદણ્ણ પણ તેનું તેજ હોય છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. તન્નમધ્યે વિધાનાદ્વા સત્તત્ત્વા સ્વભીયવત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્વભીયવત્) સ્વભીય પુરાકાય પેટે (તન્નમધ્યે વિધાનાદ્) તંત્ર વચ્ચે વિદિત હોવાથી (સત્તત્ત્વા) કામ્યેષ્ટિ દર્શતંત્રવાળી હોય છે.

ભાવાર્થ :—નિશિયજ્ઞ અર્થાત્ કામ્યેષ્ટિ સત્તત્ત્વ નથી પણ દર્શતંત્રને આધીન હોય છે, કારણ કે અમાવાસ્યાના તંત્રમાં જ એનું વિધાન છે. અમાવાસ્યામાં નિશિયજ્ઞ નિર્વપેત્ત્વ ॥ આ પ્રમાણે વિધાન છે. સ્વભીય પુરાકાયો એમ પણ તંત્રમાં વિદિત હોવાથી પણ તંત્રવાળો જ તે માનવા પડે છે તેમ અમાવાસ્યાના તંત્રમાં વિદિત નિશિયજ્ઞ-કામ્યેષ્ટિ પણ તે તંત્રવાળો જ છે. ॥ ૧૭ ॥

ઘૃણ્ણ્યાદિભાવદિનં સાધયેદમન્યાધાનં ચ ચદિ દેવતાર્થમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :— ઘૃણ્ણય (વિગ્રહતાને લીધે (રૂપાવદિ. ન સાધયે) હંકમ અને બદિ નિશિયમને સિદ્ધ ન કરી શકે (ચ) અને (અન્યન્યાધાન) અગ્નિ સમિન્ધન પશુ (વદિ દેવતાર્થમ્) એ દેવતાર્થ હોય તે.

ભાવાર્થ :— ઇમા. બદિ અને અગ્નિસમિન્ધન આ અંગે નિશિયમને સિદ્ધ કરી શકતા નથી માટે એમાં ભેદ માનવો જોઈએ અર્થાત્ દર્શનજિના જે અંગે નિશિયમને સિદ્ધ કરી શકે તે અંગેની આશુતિ કરવી નહિ. બીજા અંગેની આશુતિ કરવી એવો આ અધિકરણનો ભાવ છે ॥ ૧૮ ॥

‘ દર્શપૂર્ણમાસની વિરૂતિઓ જે સૌર્વાદિ છે તેમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરવી.’
એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. આરમ્ભણીયા વિરૂતૌ ન ક્યાત્પ્રકૃતિકાલમધ્યસ્થાત
કૃતા પુનસ્તદર્થેન ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :— (આરમ્ભણીયા વિરૂતૌ ન ક્યાત્) આરંભણીયા ઇષ્ટિ વિરૂતિ સૌર્વાદિમાં ન કરવી (પ્રકૃતિકાલમધ્યસ્થાત) પ્રકૃતિજૂન દર્શપૂર્ણ માસનો જે કાળ છે તેમાં અર્ચા જવાથી (કૃતા) કરવામાં આવી છે (તદર્થેન) તે પ્રયોગને માટે (પુનઃ) ફરીથી કરવાની જરૂર નથી.

ભાવાર્થ :— સૌર્વાદિ વિરૂતિ યાગમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરવી નહિ. કારણ કે યાગજોવં દશ પૂર્ણમાસાવ્યો યજ્ઞેત આ વાક્યથી જીવન પરિમિત કાલ અંતરથી વિદિત થાય છે. એક કાળમાં અનુષ્ટીપમાન પ્રયોગ એક જ હોય છે અને તેમાં સૌર્વાદિનો પ્રયોગ છે, માટે પ્રકૃતિ કાળ વખતે સ્વાર્માં આવેલી આરંભણીયા ઇષ્ટિનું ફરીથી અનુજ્ઞાન કરવાનું રહેતું નથી. જે પ્રકૃતિમાં કરવામાં આવી છે એજ સૌર્વાદિ યાગને માટે છે. ॥ ૧૯ ॥

ચિદધ્યાંત સૂત્ર. ક્યાદ્વા કાલસ્વાસોવશતઃવાત ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :— (વા) અથવા (ક્યાદ્) સૌર્વાદિ વિરૂતિ યાગમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ (કાલસ્વાસોવશતઃ) યાગજીવન જે કાળ બતાવે છે તે પ્રકૃતિને શેષ ન હોય થી.

ભાવાર્થ :— વિરૂતિ જે યાગજીવન કાળ છે તે પ્રકૃતિનું અર્થ નથી. એ તો નિમિત્ત પ. ૬ છે પ્રતિપદ્ધિ જિજ્ઞ પ્રયોગ હોવાથી અને તત્ત્વ મધ્ય તે આવતો ન હોવાથી સૌર્વાદિ વિરૂતિ યાગમાં જણ આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ. ॥ ૨૦ ॥

આરમ્ભવિમાયાચ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :— (ચ) અને (આરમ્ભવિમાયાચ) આરંભને વિભાગ હોવાથી.

ભાવાર્થ :— દર્શપૂર્ણમાસારંભ કરતાં સૌર્વાદિ યાગને આરંભ જુદો હોવાથી પ્રધાનનો ભેદ પડે છે અને પ્રતિપદ્ધાનમાં અર્ચાશુતિ કરવી પડે છે, માટે સૌર્વાદિ યાગમાં આરંભણીયા ઇષ્ટિ કરવી જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

‘ પ્રધાનોના ધર્મના વિરોધમાં બહુધર્મોનું અનુદાન કર્તવ્ય થને છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વિપ્રતિવિદ્ધર્માણાં સમવાયે ધ્યસાં સ્યાત્સર્વમાત્મ્યમ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિવિદ્ધર્માણમ) વિરૂદ્ધ ધર્મોના (સમવાયે) સમવાયમાં (ધ્યસાં સર્વમાત્મ્યમ સ્વાત્) બધા અંગોમાં જે સારારણ્ય ધર્મ હોય તેનું અનુદાન કરવું.

ભાવાર્થ :—૫૨૨૫૨ વિરોધિ ધર્મોના જ્યાં સંનિષાત થને હોય તેા બધા અંગોમાં જે સારારણ્ય ધર્મ હોય તે કર્તવ્ય તરીકે જણાય છે. જેમ કે એક ઔરકામાં અગ્રીવાર દીવાઓ રાખ્યા હોય અને બીજા ઔરકામાં એક જ દીવા રાખ્યો હોય તેા પ્રધાનોના જ્યાં વધારે હાત થતો હોય ત્યાં જ પુરતક વાચનારે બેસવું બોધાયે. આના સંજ્ઞાધર્માં વિરોધ નિરાસા ધરાવનાર શાબરજાતિ વાચનું. ॥ ૨૨ ॥

‘ સમાનસંજ્ઞાવાળા પ્રધાન અંગોમાં જે ધર્મ વિરોધ જણાય તેા પ્રથમપદિતના ધર્મો જ કર્તવ્ય હોય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

મુખ્યં વા પૂર્વોદનાલોક્યત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ છે. (મુખ્યમ) પ્રાથમિક તંત્ર જ કરવું બોધાયે (પૂર્વોદનાલોક્યત્) પૂર્વ પદિત હોવાથી લોકિકે સ્પષ્ટકારમાં જેમ બને છે તેમ.

ભાવાર્થ :—સમાનસંજ્ઞાવાળા પ્રધાન અંગોમાં જે વિરોધ જણાય તેા પ્રથમપદિત જે પ્રધાન અંગ હોય તેના ધર્મો જ કર્તવ્ય છે. જેમકે આપ્તાવૈષ્ણવમેકાદશકાગ્રહ નિર્વૈષેદપરાહે । સારસ્વતીમયાગ્નયન યજત ઇતિ આમાં પ્રથમ પદિત આત્માવૈષ્ણવ એકાદશ પાલના ધર્મો કર્તવ્ય છે કારણ તે, પાલના ક્રમે પ્રથમ પદિત છે. ॥ ૨૩ ॥

તથા સાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પમાણે (સાન્યાર્થદર્શનમ્)

ભાવાર્થ :—અન્ય અર્થનું દર્શન પણ એ જ બતાવે છે. જેમકે :—અજરસ્યેવ પૂર્વમપમેદીચ્યતે । ઇત્યાદિ. વિરોધ શાબર જાતિમાં જુઓ. ॥ ૨૪ ॥

‘ અંગ પ્રધાનના ધર્મોના વિરોધમાં પ્રધાનના ધર્મોનું જ અનુદાન કરવામાં આવે છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અજગુણવિરોધે ચ તદર્થ્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અજગુણવિરોધે) પ્રધાન સાથે અંગના ગુણોના વિરોધ આવે તેા પ્રધાનના અંગો કર્તવ્ય હોય છે (તદર્થ્યાત્) અંગ પ્રધાનને માટે જ હોવાથી

ભાવાર્થ :—દીક્ષણીયા ૨૫ અંગનો પ્રધાન સોમવાચના ગુણ સાથે વિરોધ આવે છે. અહીં પ્રધાનના ગુણનું જ રક્ષણ કરવાનું હોય છે કારણ કે અંગના ગુણો પ્રધાનના જ સામુદાય

માટે હોય છે. ' ય દૃષ્ટવા પશુના સોમેન વા યજેત સોઽમત્વાત્યાયાં પોર્ણમાત્યાં વા ' અહીં દીક્ષણીયા ઇદિ હોવાથી તેનો પર્વ સાથે સંબંધ છે અને સોમ યાગનો પણ પર્વ સાથે સંબંધ છે. આ દેહાણે સોમ યાગ પ્રધાન હોવાથી પર્વને દિવસે એનું જ અનુષ્ઠાન કરવું. પોર્ણમાત્યા અને અમાવાસ્યા આ બંને દિવસો પર્વ દિવસો ગણાય છે. ॥ ૨૫ ॥

‘ પરિધિમાં પરિધિ અને યુપ આ બન્નેના ધર્મેનું અનુષ્ઠાન કરવું, ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર

પરિધિર્ઘર્થત્યાદુમયધર્મા સ્યાત્ ॥ ૨૬ ॥

— પદાર્થ :—(પરિધિ :) પરિધિ (દ્વયર્થત્વાત) બંને અર્થવાળી હોવાથી (ઇમયધર્મા સ્યાત) ઇમય ધર્મા બંને છે.

હોવાર્થ :—જેમ માજનાદિ પરિધિના ધર્મો છે અને તે અગ્નિ પરિધાર્થક હોવાથી તેનું અનુષ્ઠાન યાગ છે તેમ નિયોજન એ યુપનું કાર્ય છે માટે પરિધિના વિધાનથી યુપના ધર્મો જે પ્રાક્ષણ આદિ છે તેનું પણ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

‘ પરિધિમાં પાવાના ધર્મમાં વિરોધ આવે તો યુપના ધર્મેનું અનુષ્ઠાન ન કરવું. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વેપક્ષ સૂત્ર. વૌધ્યસ્તુ વિરોધે સ્વાન્મુલ્લાનમ્ભર્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વિરોધે તુ) જ્યાં પરિધિ અને યુપના ધર્મોના વિરોધ જણાય ત્યાં (વૌધ્ય :) યુપના ધર્મેનું અનુષ્ઠાન કરવું. (સ્વાન્મુલ્લાનમ્ભર્વાત) મુખ્યત્વે જ સામ્યીય હોવાથી.

હોવાર્થ :—જ્યાં યુપના ધર્મો અને પરિધિના ધર્મોમાં વિરોધ જણાય ત્યાં યુપના ધર્મેનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ કારણ કે યુપ એ મુખ્ય છે. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

દ્વિતરો ધા તસ્ય તત્ર વિષાન્તાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(ધા) અથવા (દ્વિતર :) પરિધિનો ધર્મ કાર્ય છે. (તત્ર તસ્ય વિષાન્તાત્) પણ નિયોજન પરિધિમાં વિદિત હોવાથી.

હોવાર્થ :—પરિધિમાં પરિધિનું રક્ષણ કરી તેમાં પરુને બાંધવું જોઈએ. યજમાન દૂધ દહીં વગેરે પદાર્થોની જરૂર પડતી હોવાથી ત્યાં ગાય આદિ પરુને લાવીને બાંધવું પડે છે અને તેને દોહવું પડે છે. એટલે તદ્દશ્યાદિ યુપધર્મોને કરી પરિધિનો લાંચ ન કરવો જોઈએ. પરિધિ સતત હોય છે. તેને છોડવાથી સ્વામ્યત્વનો લાંચ યાગ છે. યુપની જે બાલ હોય છે તેને તાદ્ય કહે છે. કારણ એ છે કે પરિધિ સાથે યુપના જે ધર્મનો વિરોધ ન હોય તે ધર્મેનું અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૨૮ ॥

ઉપયોગાદ્ધસંયોગઃ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (ઇમયો :) બંને પહેલો (અદ્વસંયોગ :) અંગસાથે સંબંધ છે.

‘ પ્રધાનોના ધર્મના વિરોધમાં બહુધર્મોનું અનુદાન કર્તવ્ય બને છે. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

વિપ્રતિવિદ્ધર્માણાં સમવાયે મૂયસાં સ્વાત્સર્મત્વમ્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(વિપ્રતિવિદ્ધર્માણામ્) વિરૂઢ ધર્મોના (સમવાયે) સમવાયમાં (મૂયસાં સર્મત્વં સ્યાત્) થણા અંગોમાં જે સાધારણ ધર્મ હોય તેનું અનુદાન કરવું.

ભાવાર્થ :—૫૨૨૫૨ વિરોધિ ધર્મોના જ્યાં સંનિપાત થતો હોય તો ધણા અંગોમાં જે સાધારણ ધર્મ હોય તે કર્તવ્ય તરીકે ગણાય છે. જેમ કે એક ઓરડામાં અગ્રીવાર દીવાએ રાખ્યા હોય અને બીજા ઓરડામાં એક જ દીવો રાખ્યો હોય તો પ્રદાસનો જ્યાં વધારે લાભ થતો હોય ત્યાં જ પુરતક વાચનારે એકનું જોડાએ. આના સંબંધમાં વિરોધ નિવારણ કરાવનારે શાખરશાખ વાંચવું. ॥ ૨૨ ॥

‘ સમાનસંજ્યાવાળા પ્રધાન અંગોમાં ને ધર્મ વિરોધ જણાય તો પ્રથમપદિતના ધર્મો જ કર્તવ્ય હોય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સુલ્લયં વા પૂર્વબોદનાહોકલ્પત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(જ) સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ છે. (સુલ્લયમ્) પ્રાથમિક તંત્ર જ કરવું જોઈએ (પૂર્વબોદનાહુ લોકલ્પત્) પૂર્વ પદિત હોવાથી ભૌતિક અવલોકનમાં જેમ બને છે તેમ.

ભાવાર્થ :—સમાનસંજ્યાવાળા પ્રધાન અંગોમાં ને વિરોધ જણાય તો પ્રથમપદિત જે પ્રધાન અંગ હોય તેના ધર્મો જ કર્તવ્ય છે. જેમકે આપ્રાવૈળાવમેવાદશકાકાલં નિર્વૈપેદપરાદે । સારસ્વતીમવાગ્મયય યજત ઇતિ આમાં પ્રથમ પદિત આગ્નૈવૈષ્ણવ એકાદશ કપાલના ધર્મો કર્તવ્ય છે કારણુ તે, પાકના કામે પ્રથમ પદિત છે. ॥ ૨૩ ॥

તથા સાન્યાર્થદર્શનમ્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(તથા ચ) અને તે પછાણે (સાન્યાર્થદર્શનમ્)

ભાવાર્થ :—અન્ય અર્થનું દર્શન થણુ એ જ બતાવે છે. જેમકે :—જાગરણેવ પૂર્વમણેમીગ્યતે । ઇત્યાદિ. વિરોધ સાગર બાધમાં ભુલો. ॥ ૨૪ ॥

‘ અંગ પ્રધાનના ધર્મોના વિરોધમાં પ્રધાનના ધર્મોનું જ અનુદાન કરવામાં આવે છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અક્ષગુણવિરોધે ચ તાદર્યાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અક્ષગુણવિરોધે) પ્રધાન સાથે અંગના ગુણોનો વિરોધ આવે તો પ્રધાનના અંગો કર્તવ્ય હોય છે (તાદર્યાત્) અંગ પ્રધાનને સાટે જ હોવાથી

ભાવાર્થ :—દીક્ષણીયા રૂપ અંગનો પ્રધાન સોમવાચના ગ્રણુ સાથે વિરોધ આવે છે. અહીં પ્રધાનના ગ્રણુનું જ રક્ષણ કરવાનું હોય છે કારણુ કે અંગના ગુણો પ્રધાનના જ સામુદાય

માટે હોય છે. ‘ ય દૃશ્યા વશુના સોમેન વા યજેત સોઽવાવાસ્વાયાં પોર્ણમાસ્વા વા ’ અહીં દીગ્વશુના ઇષ્ટિ હોવાથી તેનો પર્વ સાથે સંબંધ છે અને સોમ વાગતો પણ પર્વ સાથે સંબંધ છે. આ ઠેકાણે સોમ વાગ પ્રધાન હોવાથી પર્વને દિવસે એનું જ અનુષ્ઠાન કરવું. પોર્ણમાસી અને અમાવાસ્યા આ બંને દિવસો પર્વ દિવસો ગણાય છે. ॥ ૨૫ ॥

‘ પરિધિમાં પરિધિ અને યૂપ આ બન્નેના ધર્મેનું અનુષ્ઠાન કરવું. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર

પરિધિર્દ્યયત્વાદુભયધર્મા સ્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(પરિધિઃ) પરિધિ (દ્વયર્થસ્વાત) બંને અર્થવાળા હોવાથી (ડભયધર્મા સ્વાત) ઉભય ધર્મા અને છે.

ભાવાર્થ :—જેમ માજનનાદિ પરિધિના ધર્મો છે અને તે અગ્નિ પરિધિપર્ક હોવાથી તેનું અનુષ્ઠાન થાય છે તેમ નિયોજન એ યૂપનું કાર્ય છે માટે પરિધિના વિધાનથી યૂપના ધર્મો ને પ્રાશ્નથી આદિ છે તેનું પણ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

‘ પરિધિમાં પાતાના ધર્મમાં વિરોધ આવે તો યૂપના ધર્મેનું અનુષ્ઠાન ન કરવું. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રા.

યૂર્વપક્ષ સૂત્ર. યૌવ્યસ્તુ વિરોધે સ્યાન્મુખ્યાનન્તર્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વિરોધે તુ) ન્યાં પરિધિ અને યૂપના ધર્મેનો વિરોધ જણાય ત્યાં (યૌવ્યઃ) યૂપના ધર્મેનું અનુષ્ઠાન કરવું. (સુખ્યાનન્તર્વાત્) મુખ્યનું જ સામીપ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ન્યાં યૂપના ધર્મો અને પરિધિના ધર્મોમાં વિરોધ જણાય ત્યાં યૂપના ધર્મેનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ કારણ કે યૂપ એ મુખ્ય છે. ॥ ૨૭ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. દત્તો વા તસ્ય તત્ર વિધાનાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (દત્તઃ) પરિધિનો ધર્મ કર્તવ્ય છે. (તત્ર તસ્ય વિધાનાત્) પણ નિયોજન પરિધિમાં વિહિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પરિધિમાં પરિધિત્વનું રક્ષણ કરી તેમાં વશુને બાંધવું જોઈએ. યજ્ઞમાં દ્વિધ દહીં વગેરે પદાર્થોની જરૂર પડતી હોવાથી ત્યાં ચાલ આદિ વશુને લાવીને બાંધવું પડે છે અને તેને રોકવું પડે છે. એટલે વક્ષ્યુપાદિ યૂપધર્મેને કરી પરિધિનો ભંગ ન કરવો જોઈએ. પરિધિ સતત હોય છે. તેને છોલવાથી સતતત્વનો ભંગ થાય છે. યૂપની જે હાલ હોય છે તેને રક્ષ કરે છે. ભાવાર્થ એ છે કે પરિધિ સાથે યૂપના જે ધર્મનો વિરોધ ન હોય તે ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું. ॥ ૨૮ ॥

ડમયોઘ્નાક્ષયોગઃ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(ય) અને (ડમયોઃ) જને પક્ષેનો (અક્ષયોગઃ) અંગસાથે સંબંધ છે.

ભાવાર્થ :—જને પક્ષેના અંગ અર્થોત્તરોપી સાથે સંબંધ છે ત્યાં કોઈપણ ઠેકાણે પ્રધાનની પ્રત્યાસતિ નથી મા? પરિધિનો ધર્મ જ કર્તવ્ય છે. અહીં સામાન્યતામાં આ પ્રમાણે ઉદ્દેશ્ય છે. ઉપયોગ્ય પદ્ધતિઓને જ સમય સંયોગ : ૧ ન વ્યવસ્થાપનસ્ય પ્રત્યાસતિ : ૨ નાસ્યોપકારકવિશેષ : ૩ અતઃ પરિધિધર્મઃ કર્તવ્યઃ ॥૨૯ ॥

‘ સવનીય અને પુરોહિતમાં પશુનું જ તર્જન્ય હોવાથી પાશુક તત્ત્વનું આદાન કરવું. ’ એ અધિકરણનાં મત્રા.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. પશુસવનીયેષુ વિકલ્પઃ સ્વાદ્વૈરુત્ક્રેદુમયોરશ્રુતિમૂલકાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(પશુસવનીયેષુ) પશુદાનને પ્રયોગ અને પુરોહિત હોવાના પ્રયોગને (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ (સ્વાત્) છે. (વૈરુત્. ચેતુ) અતિદેશ સામ્યથી એના અંગો શ્રુતિ સાથે છે. અહીં ‘ ચેતુ ’ શબ્દ સંસ્ય હોવા નથી, નિશ્ચય હોવાની. (ઉપયોગ) જાનેનાં અંગોનું (અશ્રુતિમૂલકાત્) અવગુન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પદ્ધતિત્રયપદ્ધતિરૂપિણાં સ તત્ત્વોઃ કર્તવ્યમ્ પ્રવક્ત્વિઃ એના તર્જનમાં બીજો અર્થ આવી જતો હોય તે તર્જી કહેવાય છે. આવી જતો અર્થ પ્રસંગિ કહેવાય છે. પશુદાનને પ્રયોગ અને પુરોહિતને પ્રયોગ આ બંનેમાં વિરુદ્ધ છે. કારણ કે જાને પાશુનાં અંગો પ્રત્યક્ષ વિધિ નથી પણ અતિદેશસામ્યથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ સૂત્રમાં જે ચેતુ શબ્દને પ્રયોગ કહ્યો છે તે સંસ્ય-હોતક નથી, કારણ કે નિશ્ચય જ છે.

દ્વિજાનાં શુદ્ધિર્મર્ત્તેત્રાંશનાવેદપારવાઃ ।

શાસ્ત્રાણિ ચેત્રપ્રમાણં સ્યુર્ધતાસ્તે પરમા ગતિમ્ ॥

આ શ્લોકમાં ચેતુ શબ્દ મંડળ હોવા નથી કારણ કે થઈ કરનારા વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો અવશ્ય પરમ ગતિને પામે છે એવા એના અર્થ છે. આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે કોઈક વખત ચેતુ શબ્દ નિશ્ચય અર્થને પણ જણાવે છે. ॥ ૩૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

પાશુકં વા તસ્ય વૈશેવિકામ્નાસદનર્થકં

વિકલ્પે સ્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (પાશુકમ્) પશુ સંબંધી પ્રયોગ તર્જી છે. (તસ્ય) તેનું (વૈશેવિકામ્નાસ) વિશેષ આમાન હોવાથી (વિકલ્પે) જે વિરુદ્ધ હોય તે (સ્વાત્) તેનું વિશેષ આમાન નિરર્થક થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—કેવળ જને પ્રયોગોમાં પશુ સંબંધી પ્રયોગ જ તર્જી અર્થોત્તર મુખ્ય છે અને પુરોહિત પ્રયોગ તેની અંદર જ સમાવે હોવાથી તર્જી નથી. જે બંનેમાંથી કોઈ પણ તર્જી થઈ શકે હોવા તો પાશુક પ્રયોગનું વિશેષ આમાન હોવાનું નિરર્થક થઈ જાય. ॥ ૩૧ ॥

પશોશ્ચ વિપ્રકર્પસ્તન્નમચ્ચે વિધાનાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પશો. વિપ્રકર્પ.) પશુને લાન આપવાનો પ્રયોગ દીર્ઘકાળ પર્વન્ત હોય છે (તન્નમચ્ચે વિધાનાત્) પુરોહિત પ્રયોગ તો લેવી જ્યારે આવી જાય છે

ભાવાર્થ :—પ્રાતઃ સવનમાં પશુના આપવાનો પ્રયોગ છે અને સાંજ કાળના સવનમાં પણ એનો જ પ્રયોગ હોય છે. ક્રમતઃ મધ્યદિનના સવનમાં પુરોહિતનો પ્રયોગ હોય છે માટે પાશુક પ્રયોગ જ તન્મી એટલે મુખ્ય છે અને પુરોહિત પ્રયોગ પ્રસંગી છે. ॥ ૩૨ ॥

પ્રકૃતિ અને વિકૃતિનું સમાન તત્ત્વ હોય ત્યારે વૈકૃત અંગમાં પ્રકૃતિ પ્રસંગી થાય છે એ અધિકરણનું સૂત્ર

અવર્ણં ચ પ્રકૃતૌ સમાનતન્નાં વેદનિયત્વાદનર્થકં હિ સ્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રકૃતૌ સમાનતન્નાં) પ્રકૃતિ સાથે વિકૃતિ સમાન તત્ત્વ હોય તો (અવર્ણં) પ્રકૃતિ તત્ત્વ થાય છે (ચેત) એ એમ કહેવામાં આવે તો (અનિયત્વાત્) વિકૃતિ અનિયત હોવાથી (અનર્થકં હિ સ્વાત્) તે અનર્થક થઈ જાય.

ભાવાર્થ :—વિકૃતિ અને પ્રકૃતિ સમાનતત્ત્વ હોય તો પ્રકૃતિ તત્ત્વ જ કરવું કારણ કે તે નિત્ય છે આત્મા પૂર્વપક્ષવાદનો ઉત્તર એ છે કે વિકૃતિ તત્ત્વ જ કરવું જોઈએ કારણ વિકૃતિ અનિત્ય હોય છે. જો વિકૃતિને એ પ્રમંથે સ્થાન ન આપવામાં આવે તો તે નિરર્થક થઈ જાય છે. આ દેહાણુ શાખરભાષ્યમાં ઉલ્લેખ છે કે નૈમિત્તિકી ચિકીર્ષાં નિર્વાં ચિકીર્ષાં વાચતે ' નૈમિત્તિક ચિકીર્ષાં નિત્ય ચિકીર્ષાંનો બાધ કરે છે. વિકૃતિ નૈમિત્તિક હોય છે અને પ્રકૃતિ નિત્ય હોય છે, માટે અને સમાનતત્ત્વ જ્યાં હોય ત્યાં વિકૃતિ તત્ત્વ જ કરવું પ્રકૃતિ તત્ત્વમાં પ્રસંગ થાય છે. ॥ ૩૩ ॥

' આશ્રયણમાં પ્રસંગ બહિર્ધાનું જ મહત્ત્વ છે. ' એ અધિકરણનું સૂત્ર.

આધિક્ષક ગુણ સાધારણેઽવિરોધાત્કાંસ્વભોજિયદ્વુલ્લેષિ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સાધારણે અવિરોધાત્) સાધારણમાં વિરોધ ન હોવાથી (અધિક્ષક ગુણ) અધિકગુણ કરવો જોઈએ. (કાંસ્વ ભોજિયત્) કાંસ્વ પાત્રમાં ભોજનનત પાત્રનાર શિખાદિ પેટે (અમુલ્લેષિ) મુખ્ય ન હોય છતાં પણ.

ભાવાર્થ :—આશ્રયણમાં ઐન્દ્રિય, એટલે અને ઘાતપ્રમાણ આવી રીતે કમથી દર્શિયો હોય છે તેમાં પટેલાં એમાં પ્રુષ્પિત અથવા અપ્રુષ્પિત રસોં સેવાના દોષ છે અને ઉપાસા ઘાતાપ્રમાણ દર્શિમાં તો પ્રસૂત બહિર્ અર્થાત્ પ્રુષ્પિત બહિર્ એટલે રસોં સેવાનો દોષ જે દર્શિ આશ્રયણમાં પ્રુષ્પિત બહિર્ સેવા કે અપ્રુષ્પિત ? આમાં સિદ્ધિ એ છે કે અમુખ અર્થાત્ ચરમ ઉપરસ્થિતિવાળા આશ્રયણમાં અધિકગુણ અર્થાત્ પ્રુષ્પિત બહિર્નું જ મહત્ત્વ થાય છે. ઐન્દ્રિયમાં અંતરોષ થતો ન હોવાથી તેમાં વિરોધ ન થતો નથી. જેમ મુક મુખ્ય છે અને શિખ અમુખ્ય છે તેમ કિષ્કિને કાંસાની વાસણમાં જમવાનો નિયમ છે. તે દર્શિ કાંસાને

એ બંને ગુરુશિષ્યને સાથે બોળન કરવાનો વખત આવે તો ગુરુને સિદ્ધ વ્રતપાત્રનાર્થે કાંઈકાના વાસણમાં બોળન કરે તો વધી આવતો નથી. બાવાર્થ એ છે કે મુખ્યને વધી ન હોય તો અમુખ્ય અધિક ગુણનો પાત્ર બને છે ॥ ૩૪ ॥

ઘાવાપૃથિવ્યદિની તંત્રતા છે એ અધિકરણનાં સત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. તત્પ્રવૃત્ત્યા તુ તન્નસ્ય નિયમઃ સ્વાયત્ત્યા પાશુકં સુક્તવાકેન ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(ટ) પૂર્વપક્ષને સૂચવે છે. (તત્પ્રવૃત્ત્યા) પ્રસૂત બહિના નિયમની પ્રવૃત્તિ હોવાથી (તન્નસ્ય નિયમઃ સ્વાત) ઘાવાપૃથિવ્યતંત્રનો નિયમ છે. (યથા પાશુકં સુક્તવાકેન) જેમ આગળ સૂત્ર ૩૧ માં સૂક્તવાકે મંત્રની પ્રવૃત્તિથી પાશુક તંત્રનો નિયમ છે તેમ.

બાવાર્થ :—પ્રસૂત બહિના નિયમની પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી ઘાવાપૃથિવ્ય તંત્રનું જ અનુદાન થવું જોઈએ એટલે એ જ મુખ્ય છે એમ માનવું જોઈએ જેમ આજ પાદમાં ૩૧ માં સૂત્રમાં પાશુક તંત્રનો નિયમ બધામાં આપ્યો છે તેમ અહીં પણ ઘાવાપૃથિવ્યનું જ તંત્ર હોવું જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

ન ઘાઽચિરોઘાત ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(ઘા) અથવા (ન) બહિ (અચિરોઘાત) વિરોધ ન હોવાથી.

બાવાર્થ :—અહીં કોઈપણ પ્રકારનો વિરોધ નથી. જે એન્દ્રાગનું પ્રસૂત બહિ અંગ છે તેમ ઘાવાપૃથિવ્યનું પણ એ અંગ છે. અંગમાયની ભીતિ ન હોવાથી એમાંથી કોઈ એકનો નિયમ થઈ શકતો નથી એટલે બેમાંથી મને તેના તંત્રનું અનુદાન થઈ શકે છે, બંને મંત્રો અતિદેશથી પ્રાપ્ત છે. ॥ ૩૬ ॥

અશાસ્ત્રલક્ષણવાદ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અશાસ્ત્રલક્ષણવાત) પ્રસૂત બહિપૂતે ચારે કોષ પ્રત્યક્ષ સાત્ત્વ લક્ષણ નથી.

બાવાર્થ :—પ્રત્યક્ષસાત્ત્વ અર્થાત્ અતિવચન બેમાંથી એકનું ન હોવાથી એકસે કે બંને પ્રવૃત્તિમાંથી અતિશયથી પ્રાપ્ત હોવાથી બેમાંથી અમુકનું તંત્રનું હોવું જોઈએ એવો નિયમ બાધી રહતો નથી ચારે બંનેની તન્ત્રિતા છે. ॥ ૩૭ ॥

इति गुर्जरमाषायां जैमिनीयमीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः

અથ દ્વાદશાધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ ॥

અષ્ટરાત્રનામ યાગમાં વત્સત્વક અને અદતવાસનો સમુચ્ચય છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રા.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

વિશ્વજિતિ વત્સત્વક નામધેયાદિતરથા તન્નમૂયસ્ત્વાદહતં સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(વિશ્વજિતિ) વિશ્વજિત્ નામક યાગમાં (વત્સત્વકનામધેયાદ) વત્સત્વક નામધેય અર્થાત્ નામધેય અતિદેશથી પ્રાપ્ત થાય છે. (હતરથા) અન્યથા (તન્નમૂયસ્ત્વાદ) અદતનોતું મૂયસ્ત્વ હોવાથી (અદતં સ્યાત) અદત વચની પ્રાપ્તિ થાય.

હાવાર્થ :—અષ્ટરાત્રનામક એક અહીન હતું છે. તેમાં પહેલા દિવસના યાગનું નામ વિશ્વજિત્ છે અને આઠમા દિવસના યાગનું નામ અભિજિત્ છે. વચ્ચેના ૭ દિવસના યાગનું નામ જ્યોતિ છે. વિશ્વજિત્ એકાદમાં વત્સત્વક પરિધાનાર્થે આપનાત છે વત્સત્વક એટલે પ્રાવરણ વચ્ચે. અવસુષ્ણાદ્વેષ્ય વાસનાર્થે પરિવર્તે ॥ જ્યોતિષ્ટોમમાં અદતવાસઃ વિદિત છે. અષ્ટરાત્ર નામક યાગમાં આ જન્મેડી પ્રાપ્તિ થાય છે આના સગ થાનમાં આ ધત્ત છે કે વત્સત્વક અર્થાત્ પ્રાવરણ વચ્ચે જ અષ્ટરાત્રમા ઉપોચાર થાય છે. કાણુ કે નામધેયમાં એડી જ પ્રાપ્તિ થાય છે. ચોક્ક કરતાં નામધેય અવવત્તર હોય છે. જો નામધેય અતિદેશ ન હોત તે અદત વચની પ્રાપ્તિ થાય. ॥ ૧ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર અવિરોધો વા ઉપરિવાસો વત્સત્વક ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અવિરોધઃ) જન્મેમાં વિરોધ નથી (ઉપરિવાસો વત્સત્વક) ઉપનું જે આપાહવાન છે તેજ વત્સત્વક છે.

હાવાર્થ :—જહન વચ્ચે અને પ્રાવરણ વચ્ચે આ જન્મેમાં વિરોધ નથી. જે એકથી બીજાનું કામ સરવું હોત તે વિરોધ આવત અને વિશ્વક થાય પણ એમ નથી. અદતવાસ કોપીન માટે હોય છે અને વત્સત્વક એટલે પ્રાવરણ વચ્ચે ઘરીર ઉપર કાંઈકા ખાતેનું વચ્ચે છે. જન્મેની જરૂર હોય છે. માટે અદત અને પ્રવરણ વચ્ચેનો સમુચ્ચય છે. ॥ ૨ ॥

‘ અનુનિર્વાસ્ય પશુ પુરોહાદ્યેશમાં પશુ પુરોહાદ્યનું જ તંજિત્વ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રા.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. અનુનિર્વાસ્યેષુ મૂયસ્ત્વેન તન્નનિયમઃ સ્યાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(અનુનિર્વાસ્યેષુ) અનુ નિર્વાસ્ય હવિરોમાં (મૂયસ્ત્વેન) અદત હોવાથી (તન્નનિયમઃ સ્યાત) પશુ પુરોહાદ્યમાં તંત્રની પ્રસજિ છે.

હાવાર્થ :—અગ્નિ પ્રકરણમાં આ પ્રમાણે સ્વચ્છ છે કે અગ્નિયાનોયપશુપુરોહાદ્યમનુ અગ્નિ દેવમુક્તો દ્યૌર્ધિ નિર્વરતિ આ આઠ હવિરોમાં નિર્વાસ હોવાથી પદના અનુમદને તીર્થ હવિરોના તંત્રનું જ અનુધાન થતું જોઈએ. ॥ ૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

આગતુકત્વાદ્યા સ્વધર્મા સ્વાચ્છૃતિવિશેષાદિતરસ્ય ચ મુખ્યત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (આગતુકત્વાત્) અમુક્ય હોવાથી (સ્વધર્મા સ્વાત્) પુરોહિતનું તંત્ર હોવું જોઈએ. (શ્રુતિવિશેષાત્) અનુ શબ્દના સ્વામ્યથી (ફતરસ્ય ચ મુખ્યત્વાત્) પુરોહિત મુખ્ય હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આહ જે અનુનિર્ગમ્ય દર્શિયો છે તે આગતુક અર્થાત્ અમુક્ય હોવાથી અને પુરોહિત પછી નિર્ગમ્ય હોવાથી પુરોહિતનું જ તંત્રિત્વ હોવું જોઈએ અર્થાત્ પુરોહિતના તંત્રનું જ અનુક્રમ થવું જોઈએ. ॥ ૪ ॥

સ્વસ્થાન્તવાચ ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સ્વસ્થાન્તવાચ) પોતાના સ્થાનમાં હોવાથી.

ભાવાર્થ :—પુરોહિત સ્વસ્થાન્તમાં હોવાથી પુરોહિત તંત્ર જ હોવું જોઈએ. અનુ-નિર્ગમ્યોત્તું નહિ ॥ ૫ ॥

સ્વિષ્ટશ્ચક્ષુરણાત્રેતિ ચેત ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(સ્વિષ્ટશ્ચક્ષુરણાત્રે) સ્વિષ્ટશ્ચક્ષુ શ્રવણ ચક્ષુ હોવાથી (નદિતિ ચેત્) પુરો-હિતનું તંત્ર ચર્ચ થશે નહિ, આ શબ્દનું સમાધાન આમળના સૂત્રમાં છે ॥ ૬ ॥

વિકારઃ પવમાનવત્ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વિકાર.) અગ્નિ પવમાનવ અહીં જેમ શુભ વિધાન છે (પવમાનવત્) તેમ પવમાન રૂપ શુભ વિધાન પેઠે પ્રકૃતમાં પણ શુભ વિધાન છે

ભાવાર્થ :—જેમ અગ્નિ માટે પવમાન શુભ વિધિ છે તેમ આહ દેવસ્ય દર્શિયો માટે સ્વિષ્ટશ્ચક્ષુ પણ શુભ વિધિ છે. ॥ ૭ ॥

અધિકારો વા પ્રકૃતિવચોદનાં પ્રતિ માનાચ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (અધિકાર.) અસ્વિષ્ટશ્ચક્ષુરણાત્રે વચન કરવું જોઈએ. (પ્રકૃતિવત્) પ્રકૃતિ પેઠે (ચોદના પ્રતિ માનાત્ ચ) વિધિ પ્રત્યે અનુવાદ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અસ્વિષ્ટશ્ચક્ષુ વચન કરવું જોઈએ પ્રકૃતિ પેઠે અતિરેક હોવાથી ક્ષત્ર્યુત્ત્વ માસમાં જે સ્વિષ્ટશ્ચક્ષુરણાત્રે છે તેની પ્રત્યે આ વિધાન છે એટલે કે સ્વિષ્ટશ્ચક્ષુરણાત્રે પ્રાકૃતી દેવતા લક્ષણથી અનુવાદિત થાય છે. પુરોહિત તંત્રનું જ અનુક્રમ થવું જોઈએ એ સમમ અધિકરણનો ભાવ છે. ॥ ૮ ॥

‘એક કર્મમાં લિન્ન લિન્ન કાર્પવાળા ગુણોનો સમુચ્ચય હોય છે.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર

एककर्मणि शिष्टत्वाद् गुणानां सर्वकर्म स्यात् ॥ ९ ॥

પદાર્થ :—(એક કર્મણિ) એક કર્મમાં (ગુણાનાં શિષ્ટત્વાત) અનેક ગુણોનું વિધાન હોય તો (સર્વકર્મ સ્યાત્) સર્વ ગુણોનો ઉપયોગ કરવો એટલે કે ગુણોનો સમુચ્ચય કરવો.

ભાવાર્થ :—એક કર્મને ઉદ્દેશીને જો ઘણા ગુણો વિહિત હોય તો તે બધાનો સમુચ્ચય છે એમ સમજવું. જેમકે :—મહુમાપારવતિ ! સત્તમાપારવતિ બહીં આધારણ એક કર્મમાં માતુર અને સંતરવ ગુણોનો સમુચ્ચય છે એમ સમજવું. ॥ ૯ ॥

‘એ બધાય ગુણોનું એક જ પ્રયોગન હોય તો ગુણોનો વિકલ્પ સમજવો.’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

एकार्थस्तु विकल्पेन समुचये सावृत्तिः स्यात् ॥ १० ॥

પદાર્થ :—(ઇ) પણ (એકાર્થ) એ બધા ગુણોનું એક પ્રયોગન હોય તો (વિકલ્પેન) ગુણોનો વિકલ્પ સમજવો (હિ) કરવું કે (સમુચયે) સમુચ્ચય માનવામાં આવે તો (સાવૃત્તિઃ સ્યાત્) પ્રધાનની આદૃષ્ટિ માનવી પડે.

ભાવાર્થ :—જો એક જ પ્રયોગનને ઉદ્દેશીને અનેક ગુણોનું વિધાન હોય તો ગુણોનો વિકલ્પ માનવો. કારણ કે એક જ ગુણથી પ્રયોગન નિર્વાહ થઈ જવાથી બીજા ગુણોના અદૃષ્ટાનની જરૂર રહેતી નથી. જો બીજા ગુણોનું પણ અનુધાન કાર્યમાં આવે તો પ્રધાનની આદૃષ્ટિ માનવી પડે અને એવી આદૃષ્ટિમાં કોઈ પણ પ્રમથ્થ નથી. પ્રધાનને માટે ગુણ હોય છે કંઈ ગુણને માટે પ્રધાન કર્મ હોઈ નથી. ॥ ૧૦ ॥

अभ्यस्येताद्यप्यादिति चेत् ॥ ११ ॥

પદાર્થ :—(અભ્યસ્યે) અપૂર્વને માટે (અભ્યસ્યેત) પ્રધાનની પણ આદૃષ્ટિ કરવી (હિતિ. ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં આવે છે.

ભાવાર્થ :—અનેક ગુણો હોવાથી પ્રધાનની પણ આદૃષ્ટિ કરવામાં આવે અને તેનાથી અપૂર્વની ઉત્પત્તિ કરવામાં આવે તો શેા હોય છે ? આ શંકાનું સમાધાન આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૧૧ ॥

सावृत्तिर्यात् ॥ १२ ॥

પદાર્થ :—(ય) નહિ (અવૃત્તિશ્ચ) એવી આદૃષ્ટિ કરવાને માટે કોઈ શ્રુતિ વચન નથી.

ભાવાર્થ :—વધાવાન અર્થના ઉપયોગ માટે પ્રધાનની પણ આદૃષ્ટિ કરવી એવું કોઈ શ્રુતિનું વચન નથી. જ્યાં સુધી અવૃત્તિની વિદિ ન હાય ત્યાં સુધી તે વચન શાસ્ત્ર પણ દહેરાવ

નહિ. નિષ્કળ વચન હદી પણ શાસ્ત્રનું રૂપ ધારણ કરી શકે નહિ. જો એમ હોવામાં આવે કે ત્યારે ખીજા શુણેનું વિધાન શા માટે કરવામાં આવ્યું તે તેનું સમાધાન એ છે કે એક શુણનો ઉપયોગ આ કાળમાં કર્યો તે ખીજા શુણનો ઉપયોગ ખીજા કાળમાં થશે આવી રીતે ખીજા શુણની પણ અર્થવત્તા સિદ્ધ થશે. આગર કાળમાં પણ લખ્યું ॥ કે ગુમાન્તરદશાનસ્ય ધર્મ વશ્યતિ, કાલાન્તરે અર્થવત્ત્વં સ્યાદિતિ આ પ કિત્તનો કાલ ઉપરના લખાણમાં આવી જાય છે. આ ઉપરથી સમગ્ર લેખ જોઈએ કે શુણાન્તરનું આનર્થક્ય નથી. ॥ ૧૨ ॥

સતિ આમ્યાસશાસ્ત્રત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :—(સતિ ચ) અને જો અભાસ શાસ્ત્ર વિદિત હોય તે (અમ્યાસશાસ્ત્રત્વાત્) અભાસ કરવો યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ :—જો અભાસ શાસ્ત્રમાં વિદિત હોય તે કરવો જેમકે—તમે મૂદરવર્તન મત્તઃ) આ ઠેકાણે જે પૃદ્ધર્થતર જનામાં છે તે બંને ગાવાં. ॥ ૧૩ ॥

વિકલ્પયથ દર્શયતિ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (વિકલ્પયત્) વિકલ્પ વિધાન પણ (દર્શયતિ) બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ઠાક કંઠમાં શુણના વિધાનનો વિકલ્પ પણ બતાવે છે. જેમકે—કેલો વા લાલિયો વા પાળણી વા । બિલ્વનો, ખદિરનો કે પચ્ચાઇનો ધૂપ કંઠમાં કરવો. આ ઠેકાણે વિકલ્પ બતાવવામાં આવ્યો છે. ॥ ૧૪ ॥

કાલાન્તરેઽર્થવત્ત્વં સ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(કાલાન્તરે) વિકલ્પ કાલાન્તરમાં (અર્થવત્ત્વં સ્યાત્) સફળ પ્રયોજન-વાળો થશે.

ભાવાર્થ :—વિકલ્પમાં એકથી કામ સિદ્ધ થતું હોવાથી, ખીજો શુણ કે જે વિદિત છે તે નિર્ચય થઇ જશે. આ ધંધાનું સમાધાન એ છે કે ખીજે વખતે એનો ઉપયોગ થશે અને વિધાન સફળ થશે. ઠાક નિષ્કળ ઉપયોગ કરશે તે ઠાક પચ્ચાઇને પણ ઉપયોગ કરશે. આમ હોવાથી વિધાનનું કારણ થશે અને વિકલ્પ પણ પ્રામાણિક માનવામાં આવશે. ॥ ૧૫ ॥

‘યેશુભ દર કરવા માટે જે જે પ્રાયશ્ચિત્તો વિદિત હોય તેનો પણ વિકલ્પ છે.’

એ અધિકરણનું સત્ત્વ.

પ્રાયશ્ચિત્તેષુ ચૈકાર્થ્યાન્નિષ્ક્રમેનામિસ યોગસ્તદમાત્ સર્વસ્ય નિર્ગોતઃ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (પ્રાયશ્ચિત્તે) અનેક પ્રાયશ્ચિત્તોમાં (ચૈકાર્થ્યાન્) એક જ પ્રયોજન હોવાથી (નિષ્ક્રમે) ઉત્પન્ન થયેલા નિષિત સાથે (અમિસંયોગઃ) પ્રાયશ્ચિત્તોનો સંબંધ થાય છે. (તદમાત્) માટે એક જ પ્રાયશ્ચિત્તના અનુદાનથી (સર્વસ્ય નિર્ગોતઃ) સર્વ દોષનો નાશ થાય છે.

ભાવાર્થ :—અનેક પ્રાયશ્ચિત્તો હોય છે. કટુ કરવામાં ક્રમાંપ પણ વૈશુદ્ધ્ય થયું હોય તે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે છે. એક જ પ્રાયશ્ચિત્તના અનુષ્ઠાનથી ઉત્પન્ન થયેલા વૈશુદ્ધ્ય નાશ થાય છે. વૈશુદ્ધ્ય થયું એ શાસ્ત્રથી જ સમભવ ॥ અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરનાથી એને નાશ થાય છે એ પણ શાસ્ત્રથી જ સમભવ છે. આથી પ્રાયશ્ચિત્તોના સમુચ્ચય છે એમ સમજવું નહિ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કેટલે પણ એક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી કટુમાં ઉત્પન્ન થયેલા દોષનો નાશ થાય છે, માટે તેજ દોષના નાશ કરવા માટે બીજા પ્રાયશ્ચિત્તનું અનુષ્ઠાન કરવું નહિ. અર્થાત્ ભયાં અનેક પ્રાયશ્ચિત્તો બતાવ્યાં હોય ત્યાં વિકલ્પ છે એમ સમજવું. ॥ ૧૬ ॥

‘ નૈર્ભારિક પ્રાયશ્ચિત્તોના સમુચ્ચય છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

સમુચ્ચયસવદોષોઽર્થેષુ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—(અર્થેષુ અર્થોઃ) ભયાં અર્થમાં વૈશુદ્ધ્ય અથવા પ્રત્યવાનનું શરણ ન હોય અને તેવગ કર્મ કર્તવ્યતા માનવું આવણું થયું હોય ત્યાં (યમચર્યા) પ્રાયશ્ચિત્તોના સમુચ્ચય માનવો જોઇએ.

ભાવાર્થ :—ભયાં ક્રમાંપ વૈશુદ્ધ્યનું કે દોષનું અવશ્ય થયું ન હોય અને પ્રાયશ્ચિત્ત નિમિત્તને લીધે બતાવવામાં આવનાર હોય ત્યાં પ્રાયશ્ચિત્તોના સમુચ્ચય છે એમ સમજવું. જેમકે મિત્રેયુ કુરોતિ । રક્તે કુરોતિ । યદનું પાત્ર લાગી ગયું હોય અથવા વેમાં હિંદુ આદિ પડવાથી તેમાં રાખેલા પ્રવાહી પદાર્થ વહી ગયો હોય તો હોમ કરવો. આ કેમણે બંને હોમોનો સમુચ્ચય સમજવો. કિન્નતા અને રક્તતા નિમિત્તમાત્ર છે અને તેને લીધે કરવામાં આવતા હોમ ક્રમાંપ અંગે બને છે. ॥ ૧૭ ॥

‘ કર્મકાળમાં અન્યથાય આવે તો પણ મંત્રોનો પ્રયોગ કરવો જોઇએ. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. મંત્રાણાં કર્મસંયોગાત્ સ્વયમેવ ધર્મોઃ સ્વાદ્

ધર્મસ્ય તન્નિમિત્તત્વાદ્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(મંત્રાણાં કર્મસંયોગાત્) મંત્રોનો સંબંધ ક્રમાંપ સાથે દેહવાથી (સ્વયમેવ ધર્મોઃ સ્વાદ્) મંત્રના ધર્મ સાથે જ પ્રયોગ થવો જોઇએ, (ધર્મસ્ય તન્નિમિત્તત્વાદ્) પદ્ધિ : તત્ત્વ ધર્મ પદ્ધતિને માટે જ દેહવાથી.

ભાવાર્થ :—ક્રમાંપ અંગ તરીકે એ મંત્રોનું વિધાન થયું હોય છે તે મંત્રો ક્રમાંપ કરતો વખતે જો અમાત્યરતા જાદિ પર્વ આવું હોય ત્યાં તે દિવસે મંત્રોનો પાક ન કરવો જોઇએ શરણ કે પર્વમાં જન્મવતનો નિયેષ છે. ત્યારે ત્યારે મંત્રનું પાક થાય ત્યારે ત્યારે કરાવવું જ છે. અને અન્યથાવતો દિવસોમાં રજાજાય ન કરવો જોઇએ. માટે જો ક્રમાંપ કરતો વખતે અન્યથાવતો દિવસ આવેલો હોય તો ક્રમાંપ અંગત મંત્રો તે દિવસે બોલવા નહિ ॥ ૧૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિદ્યાં પ્રતિ વિધાનાદ્વા સર્વકાલં પ્રયોગઃ સ્વાત્
કર્માર્થત્વાત્ પ્રયોગસ્ય ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :- (કા) અથવા (વિદ્યા પ્રતિ વિધાનાત) અધ્યયન પ્રત્યે અનુશાસનું વિધાન
હોવાથી (સર્વકાલં પ્રયોગ સ્વાત્) હરેક દિવસે ક્રમે થઇ શકે છે (કર્માર્થત્વાત્ પ્રયોગસ્ય)
ક્રમને પ્રયોગ ક્રમને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :- અધ્યયનમાં અનુશાસના દિવસોનો સંબંધ છે. યદ્ય આદિ ક્રમના પ્રયોગમાં
એનો સંબંધ નથી. યદ્યમાં જે મંત્રો બોલવામાં આવે છે તે કંઈ અધ્યયનને મટે હોતા નથી
એ તો ક્રમ સિદ્ધિને ખરે હોય છે તેથી યદ્ય આદિ ક્રમ તો અનુશાસને દિવસે પણ થઇ શકે છે
અને મંત્રો પણ બોલી શકાય છે એમાં કોઇ પણ જાનનો પ્રત્યક્ષ નથી. ॥ ૧૯ ॥

જ્યાદિ મંત્રોમાં મંત્રસમાભ્યાસ સિદ્ધસ્વર નિયમનું અધિકરણ.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. આપાસ્વરોપદેશદેરણત્ પ્રાચનપ્રતિષેધઃ સ્વાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :- (આપાસ્વરોપદેશત્) આપિક સ્વરના ઉપદેશથી (પ્રાચનપ્રતિષેધઃ સ્વાત્)
પ્રાચ્યન સ્વરોનો પ્રતિષેધ થાય છે (દેરણત્) જેમ જ્યાં પદના ઉપદેશથી ત્રિ પદનો નિષેધ
થાય છે તેમ.

ભાવાર્થ :- અહીં મંત્રમાં કેટલાક મંત્રોમાં આપિક સ્વરો હોય છે. અને મંત્ર-
સમાભ્યાસમાં ત્રેરવર્ષથી મંત્રો પઠિત હોય છે. આપિક સ્વર એટલે.....

છન્દોગા વહુવાધેન તથા વાગવનેયિનઃ ।

સન્નતીચસ્વરં ગ્રાહુઃ સ વૈ માવિક ઉચ્યતે ॥

સામવેદી, ઝગ્વેદી અને યજુર્વેદી બ્રાહ્મણો ઉદાર, અનુદાર અને સ્વરિત સ્વરોનું જે ઉચ્ચારણ
કરે છે તે આપિક સ્વર કહેવાય છે. તેમાં મંત્રોમાં જે પ્રાચ્યનનો સ્વર હોય છે તેને પ્રતિષેધ થાય
છે જેમ ધરા પદના ઉચ્ચારણથી ' ગિરા ' પદનો નિષેધ થાય છે તેમ. આપિક સ્વર જુદા હોય
છે અને પ્રાચ્યન સ્વર પણ જુદા હોય છે. પ્રાચ્યનના સમાનમાં સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરવાથી
પ્રાચ્યનનો નિષેધ થાય છે. ॥ ૨૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. મન્ત્રોપદેશો વા ન માવિકૃત્ય પ્રાચાપ્રત્યેર્ચાવિકૃત્તિઃ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :- (વા) અથવા (મન્ત્રોપદેશઃ) મંત્રનો જ ઉપદેશ હોય છે (ન માવિકૃત્ય)
આપિક સ્વરનો ઉપદેશ નથી. (પ્રાચાપ્રત્યે) ઉપતિશાલિક સ્વરનો આપ આપવાથી
(માવિકૃત્તિઃ) આપિકરૂઠિ છે.

ભાવાર્થ :- કેવળ આપિક સ્વરનો ઉપદેશ નથી પણ સ્વરરિસિષ્ટ મંત્રનો ઉપદેશ
હોય છે. મંત્રોપદેશ વખતેનો જે સ્વર હોય છે તે જ ક્રમે કરતી વખતે બ્રાહ્મણ સ્વર હોય છે.
એટલે પ્રાચ્યન સ્વરરિસિષ્ટ મંત્રનું જ ઉચ્ચારણ કરવું. એક સ્વરના સમાનમાં બીજો સ્વર
બોલવો એ ઠીક નથી. ॥ ૨૧ ॥

વિકારઃ કારણાગ્રહણે ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થ :—(કારણાગ્રહણે) કારણનું મદ્ય ન હોવાને લીધે (વિકારઃ) ' હરા ' પદ્યની ગિતાપદનો બાધ થાય છે.

ભાવાર્થ :—હવે પદ્યની ગિતા પદનો વિકાર થઇ ચકે છે. જેમ સ્વરમાં તો બાધિત સ્વરના અનુપદેશમાં મંત્રનો ઉપદેશ મારણ થયે છે તેમ હવે પદ્ય પદ્ય વિકાર દિયો બાધ ન કરે એમાં કંઈ કારણ નથી. ॥ ૨૨ ॥

‘ શ્રાદ્ધચૈત્તર્ય મંત્રોનો બાધિત સ્વર નિયમ છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

તથાચાસ્વાદદુષ્ટોડ્યેવમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થ :—(તથાચાસ્વા) તે જ ન્યાયથી (અદ્યઃ અપિ એવમ્) મંત્રમાં અદ્ય મંત્ર પણ પ્રાચીન સ્વર હોય છે.

ભાવાર્થ :—યજુર્મધ્યજન્યૂજ્ઞસામણુઃ યાગિનોય ક્ષાકરણ. ॥ ૧-૨-૩૪ ॥ તેમાં ત્રૈવર્ણ્યથી મંત્રો પદિત છે. પણ થયે કઈ કરતી થાય તેમાં એક શ્રુતિ સ્વર છે, બાકીનું જાતાવેલા સ્વરથી પાકે કરવાની જરૂર નથી અર્થાત્ બાધિત સ્વરથી એ નહીં બોલવા નહિ. કારણ કે પૂર્વ સ્વરમાં મંત્ર માત્રનું વિધાન હોવાથી સ્વર વિધાન નથી. ॥ ૨૩ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

તદુપસ્તેર્વા પ્રવચનલક્ષણાસ્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (તદુપસ્તે) બાકીનું ઉત્પત્તિ હોવાથી, (પ્રવચનલક્ષણાસ્વાત્) પ્રવચનનું લક્ષણે તેમાં હોવાથી બાકીનું વાક્યમાં મંત્રર પણ છે જ.

ભાવાર્થ :—બાકીનું અર્થમાં જે મંત્રની ઉત્પત્તિ છે તેમાં તો બાધિત સ્વર જ છે. સ્વર-વિરિટિ જ બાકીનું મંત્રની ઉત્પત્તિ છે. પ્રવચન મંત્રનું જે લક્ષણ બીજા અર્થમાં મળે છે તે લક્ષણ બાકીનું વાક્યમાં પણ હોવાથી બાકીનું વાક્યને પણ મંત્ર તરીકે કહેવું યોગ્ય છે અર્થાત્ ચાતર બાકીમાં આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. પ્રાક્ષણોત્પત્તેર્મદસ્ય । ભાવિકેણપ્રયોગઃ સ્વાત્ । પ્રવચનલક્ષણાસ્વાત્ । પ્રવચનં મન્ત્રાણાં લક્ષણં યથા મંત્રા પ્રોચ્યન્તે તથાવિધા વિજ્ઞાપન્તે । તે ચ ભાવિકા દ્વા લપન્તાઃ । તેવામગ્નયા વિદ્યતે પ્રમાણં નાસ્તિ તસ્માદ્વોત્તરનામધારિણા એવ પ્રયોક્તવ્યાઃ । બાકીનું અર્થમાં જે સ્વરથી મંત્રો ઉત્પન્ન થયા છે તે સ્વરથી જ પ્રયોક્તવ્ય હોવા જોઈએ, બાધિત સ્વરમાં ઉત્પન્ન થયા છે માટે બાધિત સ્વરથી જ પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ॥ ૨૪ ॥

‘ કદશ્ચ મંત્રોમાં મંત્રાંતે કમનો પ્રારંભ કરવો જોઈએ. ’

એ અધિકરણનું સૂત્ર.

મન્ત્રાણાં કરણાર્થવાત્મનાસ્તેન કર્માદિર્નિયાતઃ સ્વાત્ સ્વસ્વ

વચનાર્થસ્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થ :—(મન્ત્રાણાં કરણાર્થસ્વાત્) મંત્ર ક્રિયા કરવાને માટે હોવાથી (મન્ત્રાસ્તેન) મંત્ર બોલવા પછી (કર્માદિર્નિયાતઃ સ્વાત્) કમ કરવું. (સ્વસ્વ વચનાર્થસ્વાત્) સ્વ મંત્ર સ્વમન અર્થ જાતાવતો હોવાથી

બાવાર્થ :—કર્મકાંક્ષામાં અમુક મંત્રથી અમુક કર્મ કરવું. એવું જ્યાં જાતાવવામાં આવ્યું છે ત્યાં સંપૂર્ણ મંત્ર જોડ્યા પછી તે કર્મ કરવું જોઈએ, કારણ કે મંત્ર તો અર્થના સ્મારક હોય છે. સંપૂર્ણ મંત્ર જોડ્યા વગર અર્થનું સ્મરણ થઈ શકે નહિ અને જો મંત્રની શરૂઆતમાં એકાદ પદ જોડીને જ કર્મ કરી લેવામાં આવે તો પછીનો મંત્રભાગ જોડવો બ્યર્થ છે કારણ કે અર્થનું સ્મરણ જ સ્મરણ થઈ ગયું હવે આપીને મંત્ર શા માટે જોડવો. આથી એવો નિયમ હકવામાં આવ્યો છે કે સંપૂર્ણ મંત્ર જોડ્યા પછી જ ક્રિયા કરવી. ॥ ૨૫ ॥

‘વસોર્ધારમાં પૂર્વની પેઠે મંત્રના કર્મનો સંનિપાત થાય છે.’ એ અધિકરણનું સૂત્ર પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સન્તતવચનાદ્ ધારાયામાદિસંયોગઃ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થ :—(સતતવચનાદ્) સંતત એવું વચન હોવાથી (ધારાયામ્) ધારામાં (આદિ-સંયોગઃ) આદિ સંયોગ છે.

બાવાર્થ :—મંત્ર અને ધારાનો અત્યંત સંયોગ હોવાથી મંત્રની શરૂઆતમાં જ ધારાનો સંયોગ થવો જોઈએ. સંતતો વસોર્ધારા જુહોતીતિ આ વાક્યમાં કર્મનો મંત્ર સાથે આદિ સંયોગ હજી છે કે અત્યંત સંયોગ. અર્થાત્ મંત્ર જોવી ત્યાં પછી ધારા કરવી ? આ શંકાનું સમાધાન પૂર્વપક્ષ તરફથી ઉપર પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. કર્મસંતાપો વા નાનાકર્મત્યાદિતરસ્યાશક્યત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (કર્મસન્તાપઃ) કર્મનો અત્યંત સંયોગ ક્રિયા અને મંત્રનો નથી પણ ક્રિયાઓનો જ અત્યંત સંયોગ હોય છે (નાનાકર્મત્યાદિ) કર્મ અનેક હોવાથી (તરસ્ય શક્યત્વાત્) ક્રિયા અને મંત્રનો સંતત સંયોગ અશક્ય હોવાથી.

બાવાર્થ :—ક્રિયા આશુતર વિભાસિની હોય છે અને મંત્ર ચિરસ્થાયી હોય છે. એટલે એ બેનો સંયોગ થઈ શકે નહિ. જો સંયોગ તો સમકાલમાં સ્થિર પદાર્થોનો જ થઈ શકે છે. માટે મંત્રને આને અર્થાત્ મંત્ર જોવી ત્યાં પછી ક્રિયા થવી જોઈએ. દ્વાદશ દ્વાવશ જુહોતિ એ સંખ્યાથી અનેક કર્મ હોવાનું સમજાય છે. ॥ ૨૭ ॥

આધારમાં પણ મંત્રાન્તમાં જ કર્મસંનિપાત હોય છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

આધારે ચેદ્ દીર્ઘધારત્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(આધારે ચેદ્) આધારમાં જો મંત્રની શરૂઆતમાં સંયોગ હજી ॥ એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે (દીર્ઘધારત્વાત્) દીર્ઘધારા હોવાથી.

બાવાર્થ :—સંતતમાધરયતિ આ દેશો પછી સંતત વચન દીર્ઘધારાપત્ર હોવાથી મંત્રાન્તમાં જ આધાર કરવો એજ હજી છે. ॥ ૨૮ ॥

એકકાર્યમત્રોનું વિકલ્પાધિકરણ.

મન્ત્રાણાં સંનિપાતિત્વાદેકાર્યાનાં વિકલ્પઃ સ્યાત્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(મન્ત્રાણાં સંનિપાતિત્વાદે) મંત્રો સ્મરણ કરી કર્મમાં પ્રાપ્ત થઈ ઉપકારક હોવાથી (એકાર્યાનાં વિકલ્પઃ સ્યાત્) એક અર્થવાળાઓને વિકલ્પ હોય છે.

ભાવાર્થ :—પૂષા વાં વિમજ્જતુ, મંગો વાં વિમજ્જતુ, અર્યમા વાં વિમજ્જતુ । આ ત્રણે મંત્રો પુરોહિત વિભાગને માટે છે. આ વિભાગ એક મંત્રથી પણ શક્ય છે, કારણ કે એક મંત્રથી પુરોહિત વિભાગનું સ્મરણ થઈ શકે છે. માટે આ ત્રણે મંત્રમાંથી કોઈ પણ એક મંત્રથી કાર્ય થાય છે. આ ઉપરાંત એ સિદ્ધાંત નીચે છે કે એક જ અર્થવાચક અથવા એક પરોજનવાળા મંત્રો એક કરતાં વધારે હોય તો તેનો વિવેક માનવો. ॥ ૨૯ ॥

સંખ્યા સુક્ત વચન વિહિત મંત્રોનો સમુચ્ચય છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સંખ્યાવિહિતેષુ સમુચ્ચયોઽસંનિપાતિત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદાર્થ :—(સંખ્યાવિહિતેષુ) સંખ્યા સથિ ન્યાં મંત્રોનું વિધાન હોય ત્યાં (સમુચ્ચય) મંત્રોનો સમુચ્ચય સખજનો (અસંનિપાતિત્વાત્) ક્યારે સ્મરણ દ્વારા સર્વમંત્રો હેતુ તરીકે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—ચતુર્ભિરગ્રિમાદત્તે આ ઠેકાણે ચારેય મંત્રોથી અભિનું આદાન હોય છે. ચારેય મંત્રો એકમા પછી અભિને કારણે શક્ય છે એ કે છેલ્લા મંત્રથી જ અર્થ સ્મરણ થવાથી પૂર્વોક્ત ત્રણ મંત્ર બોલવાની જરૂર રહેતી નથી છતાં એનું ઉચ્ચારણ અવરુપ કરવાનું હોય છે કારણ કે તે ત્રિહિત હોવાથી અદૃશ્ય જનક હોય છે. ॥ ૩૦ ॥

‘આદ્યજ્ઞ વિહિત વજ્રપત્વ ઈપાદિ મંત્રોનો વિકલ્પ છે,’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો. પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ગ્રાહ્યવિહિતેષુ ચ સંખ્યાવસ્ત્વેષામુપવિદિત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ગ્રાહ્યવિહિતેષુ) આદ્યજ્ઞમંત્રોમાં વિહિત (સંકલ્પાત્) સંખ્યા પેઠે (સર્વેષામ્) સર્વમંત્રોનો સમુચ્ચય હોય છે (ઉપવિદિત્વાત્) ઉપવિદિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—“ઝરુ પ્રપાવ” “ઝરુ પ્રયોઠ તે ચક્ષપતિઃ પ્રવતામ્” આ બંને આદ્યજ્ઞ પ્રયોજીત મંત્રો છે અને તેનો વિનિયોગ સિંચણ પ્રમાણથી પુરોહિત-પ્રથનમાં છે, બંને મંત્રો ઉ હોવા દ્વારા વિહિત છે તેથી પ્રથમ રૂપ કાર્યમાં એ બંનેનો સમુચ્ચય માનવો જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

યાગ્યાવલ્ક્યકારણેષ્ઠ સમુચ્ચયદર્શનં તદ્વત્ ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (યાગ્યાવલ્ક્યકારણે) જેમ માન્યા અને વર્ણનારનું (સમુચ્ચય-દર્શનમ્) સમુચ્ચય દર્શન થાય છે (તદ્વત્) તે પ્રમાણે.

ભાવાર્થ :—“યાગ્યાયા જુરોતિ” વલ્ક્યકારણે જુરોતિ આ બંને મંત્રોનો જેમ એક હોમ રૂપ કાર્યમાં સમુચ્ચય છે તેમ પુરોહિત-પ્રથનમાં પણ ઉપર કહેતાં બંને મંત્રોનો સમુચ્ચય છે. ॥ ૩૨ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિષ્ણુઃ યા સમુચ્ચયસ્યાશ્રુતિવાત્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (વિષ્ણુઃ) વિષ્ણુ છે (સમુચ્ચયસ્યાશ્રુતિવાત્) સમુચ્ચય-નું શ્રવણ ન થઈ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સમુચ્ચયનું અવશ્ય યત્ન ન હોવાથી પુરોહિત મંત્રોમાં વિરહ્ય જ માનવો જોઈએ. ॥ ૩૩ ॥

ગુણાર્થત્વાદુપદેશસ્ય ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(ઉપદેશસ્ય) ઉપદેશ (ગુણાર્થત્વાત્) ગુણાર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—જો કે મંત્રમાં પ્રવચન રૂપ ક્રિયાપદથી કાર્ય સમજી શકાયું હોવાથી વિરહ્ય હોવા જ મંત્રોનો વિનિયોગ થઈ શકે છે છતાં વિનિયોગનો જે ઉપદેશ કર્યો છે, તે ગુણાર્થક છે, અર્થાત્ સ્તુતિરૂપ અર્થવાદને માટે છે.

વપટ્કારે નાનાર્થત્વાત્ સમુચ્ચયઃ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ :—(વપટ્કારે) વપટ્કાર દષ્ટાન્તમાં (નાનાર્થત્વાત્) બિનાયકતા હોવાથી (સમુચ્ચય) ત્યાં સમુચ્ચય માનવો પડે છે.

ભાવાર્થ :—વપટ્કાર રૂપ જે દષ્ટાન્ત આપ્યું છે તે બરાબર નથી કહી શકાય વાગ્યા એ તો મંત્ર છે અને તે દેવતાનું સ્મરણ કરાવે છે. વપટ્કાર એ તો પ્રદાનને માટે હોય છે, આમ વાળ્યા અને વપટ્કારના જુદા જુદા અર્થ માટે ત્યાં સમુચ્ચય થઈ શકે ॥ પણ હવે પ્રવચન આદિ મંત્રોમાં એવો ભેદ ન હોવાથી વિરહ્ય જ માનવો જોઈએ. ॥ ૩૫ ॥

‘ હોત્ર મંત્રોનો પણ સમુચ્ચય છે. ’ એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ મંત્ર. હોત્રાસ્તુ વિકલ્પેરેન્નેકાર્યત્વાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ :—(હોત્રાસ્તુ) હોત્ર મંત્રોમાં તો (વિકલ્પેર) વિરહ્ય હોય છે (એકર્થ-ત્વાત્) એકાર્થક હોવાથી.

ભાવાર્થ :—દૂગધ સ્વછીયમાળય અનુદિ આ પ્રમાણે પ્રેષણાદય પછી હોતાં જે ઉચ્છૃષ્ણસિંગ મંત્ર બોલવો જોઈએ. ઉચ્છૃષ્ણસિંગ મંત્રો ચાર છે. “ સ્વધૂમસ્વ વતસ્વને ” એ “ સન્નિદસ્ય ” બીજો “ કર્ષ્ણમ્ કપુળઃ ” ત્રીજો અને “ કર્ણવિ ” એ ચોથો આ ચારેય મંત્રોનો સમુચ્ચય માનવો કે વિરહ્ય ? આમાં પૂર્વપક્ષવાદીનું માનવું ॥ કે વિરહ્ય માનવો જોઈએ ॥ ૩૬ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર. ક્રિયમાણાનુવાદિત્વાત્ સમુચ્ચયો યા હોત્રાણામ્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (ક્રિયમાણાનુવાદિત્વાત્) ક્રિયામાળ્ય કર્મનો અનુવાદ હોવાથી (સમુચ્ચય) સમુચ્ચય છે (હોત્રાણામ્) હોત્ર મંત્રોનો.

ભાવાર્થ :—નિર્વાપાદિ મંત્રો પેડે કરાવે સ્મરણ કરાવનારા એ મંત્રો નથી પણ અધાર્યુ જે શમ કરે છે તેનો અનુવાદ હોતાં કરવાનો હોય છે માટે હોત્ર મંત્રોમાં સમુચ્ચય જ માનવો જોઈએ વિરહ્ય નહિ. ॥ ૩૭ ॥

સમુચયં ચ દર્શયતિ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમુચયં દર્શયતિ) સમુચય જતાવનાર વાક્ય પણ છે.

ભાવાર્થ :—‘ત્રિઃ પ્રથમામન્વાદ’ પહેલી ઋચને ત્રણ વાર બોલવી ત્રિશ્વત્ત્વમ્ ત્રીજી ઋચ ત્રણ વખત બોલવી અહીં પ્રથમતર અને ઉત્તમતર મંત્ર મધ્યન વગર સંભવી શકે નહિ. માટે સમુચય જ માનવો જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयसीमांस्ताभाष्ये द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः

अथ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः

જપ, સ્તુતિ, આશીઃ અને અભિધાનોના સમુચય છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

जपःश्रावणं संयुक्ताः स्तुत्याशोरभिधानाश्च याजमानेषु समुचयः

स्याद्दाशोऽष्टकवाच ॥ ૧ ॥

પદાર્થ :—(જપઃ ચ) અને જપના મંત્રોના સમુચય છે. (શ્રાવણં સંયુક્તાઃ) કર્મ-પ્રકાશક સિંગથી સૂચ્ય હોવાથી. (સ્તુત્યાશોરભિધાનાશ્ચ) સ્તુતિ, આશીઃ અને અભિધાન હોવાથી (યાજમાનેષુ) યજમાન કર્મમાં (સમુચયઃ સ્યાત્) સમુચય હોય છે. (દાશોઃ ષ્ટકવાચ) આશીઃ જુદી જુદી હોવાથી.

ભાવાર્થ :—કર્મ પ્રકાશક સિંગથી રહિત અને યજમાન વડે બોલવામાં આવતા જપ પ્રયોજનવાળા મંત્રોના સમુચય માનવામાં આવે છે. આયુઃ વર્ષઃ ઇત્યાદિ જુદી જુદી આશિયો હોવાથી. એ જ પ્રમાણે રૂપ અને સ્તુતિ ૧ મંત્રોના પણ સમુચય માનવો, કારણ કે તેને અર્થ ૬૪ હોય છે. દૈવ્યવીમનૂચ્ય વાગ્ યન્તકયા સારસ્વતીમનૂચ્ય વાગ્ યન્તકયા. માર્હરવલ-મનૂચ્ય વાગ્ યન્તકયા, આનાથી જપનું વિધાન થાય છે. અગ્નિર્વાર્ષા ઇત્યાદિ સ્તુતિનો મંત્ર છે અને હાલુર્દા અત્રેયણુર્મેદિ આ આશી મંત્ર છે. ભાવાર્થ એ છે કે આશિયો જેટલી મંત્રોમાં બતાવી હોય તે બધીનો સમુચય કરવો. કેવળ એક જ આશીવચન બોલી જીજ્ઞાસે પાતી મૂકી એમ ન સમજવું. કારણ કે જુદા અર્થોની આશિયો અને સ્તુતિઓ જુદી હોય છે. એ પ્રમાણે જપના જે મંત્રો હોય તે ૧ પણ સમુચય જ સમજવો. ॥ ૧ ॥

સમુચયં ચ દર્શયતિ ॥ ૨ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (સમુચયં દર્શયતિ) સમુચય જતાવે છે.

ભાવાર્થ :—ત્રિઃ પ્રથમામન્વાદ ઇત્યાદિ વાક્યોથી સમુચય જતાવવામાં ૫૧ આવે છે. આ દેશો શાપર આપનાં આ પ્રમાણે ઉમેળ છે. પુરુષિમથ કન્થે પ્રિતપમરિ ઇમરિ

સ્તુતિરભિધાનં જપશ્ચ યથા, इदं विष्णुर्विचक्रमे, इति । यदि विष्णुं चिन्ते ततः स्तुतिः
अथाग्नयमै वृत्तान्त आह्वयते ततोऽग्निवानम् । अथात्मनामवापैते ततो जपः એક જ
મંત્રમાં સ્તુતિ અભિધાન અને જપ રણે હોય છે. જેમકે :-इदं विष्णुर्विचक्रमे इत्यादि મંત્રમાં
જે બીજને વિશ્ણુને બોધ કરાવવામાં આવે તે તે સ્તુતિ, જે કેવળ વૃત્તાન્ત જ ઠહેરામાં આવે
તો અભિધાન અને પોતે જ પોતાને માટે નિર્ભય કરતો હોય તે જપ ઠહેરાય છે. ॥ ૨ ॥

‘ઐન્દ્ર બાહ્સ્વત્યમાં દ્વિવિધ યાજ્ઞ્યા અને અનુવાકયાને વિહરે છે.’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

याज्यानुवाक्यास्तु तु विकल्पः स्याद् देवतोपलक्षणार्थत्वात् ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(ઘ) પશુ (યાજ્યાનુવાક્યાસુ) ઐન્દ્રબાહ્સ્વત્યલિંગક અનેક યાજ્ઞ્યા અને
પુરોવાક્યા યુગ્મેનો (વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિહરે માનવામાં આવે છે (દેવતોપલક્ષણાર્થત્વાત્)
દેવતાના રમરણને માટે હોવાથી.

ભાવાર્થ :—इदं नामास्वे हविः એ અનુવાકમાં ઐન્દ્ર અને બાહ્સ્વત્ય લિંગવળા
યાજ્ઞ્યા અને અનુવાકયાનાં યુગ્મેનો આનાત છે. તેમાં સમુચ્ચય માનવ નો નથી પણ વિહરે જ
માનવો જોઈએ અર્થાત્ કોઈપણ એક યાજ્ઞ્યા અને અનુવાક્યા મધ્ય જે સર્વો જોઈએ. યાજ્ઞ્યા
અને અનુવાકયાનો ઉદ્દેશ દેવતાનું રમરણ કરાવવું એ હોય છે અને છટ રજ તે એક જ
હોય છે. ॥ ૩ ॥

लिङ्गदर्शनम् ॥ ૪ ॥

પદાર્થ :—(જ) અને (લિંગદર્શનત્) લિંગવાક્યાનું દર્શન ચતુર હોવાથી.

ભાવાર્થ :—हे द्वे समरति 'આમાં એક યાજ્ઞ્યા અને એક પુરોવાક્યા સંરત એમ બંને
જે ઝાઝાઓનું કથન છે. આ લિંગ વાક્યથી પણ વિહરે જ જણાય છે. ॥ ૪ ॥

સોમદ્રમના સાધનભૂત દ્રવ્યોના સમુચ્ચયનું અધિકરણ.

पूर्वपक्ष. क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात् ॥ ૫ ॥

પદાર્થ :—(ટ) પૂર્વપક્ષ ઘોતક અર્થે છે. (ક્રયણેષુ) સોમ ખરીદવાના દ્રવ્યોમાં
(વિકલ્પઃ સ્યાત્) વિહરે હોય છે. (એકાર્થત્વાત્) બધાવનું એક પ્રયોજન હોવાથી.

ભાવાર્થ :—સોમ ખરીદવાના સાધન દ્રવ્ય પહોં હોય છે. અજ્યા કોળાતિ દિગ્ધ્યેન
કોળાતિ ઇત્યાદિ. જકરી આપીને સોમ વેચાવો સર્વ શકાય છે, સોનું આપીને પણ ખરીદી
શકાય છે. વસ્ત્ર આપીને પણ સોમ વેચાવો સર્વ શકાય છે. આ દ્રવ્યોમાંથી કોઈ પણ એક દ્રવ્ય
આપી સોમતા ખરીદી લેવી જોઈએ. સર્વ દ્રવ્યોથી સોમ ખરીદવાની જરૂર નથી માટે સોમ-
દ્રમના સાધન દ્રવ્યોમાં વિહરે છે. આનું પૂર્વપક્ષવાદીનું મંતવ્ય છે. ॥ ૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. સમુચ્ચયો વા પ્રયોગે દ્રવ્યસમવાયાત્ ॥ ૬ ॥

પદાર્થ :—(વ) અથવા (સમુચ્ચય) સમુચ્ચય છે (પ્રયોગે) પ્રયોગમાં (દ્રવ્યસમવાયાત્) દ્રવ્યોનો સમવાય બતાવેનો હોવાથી.

હોવાર્થ :—પ્રયોગમાં અર્થાત્ સોમ વાચમાં એટલાં દ્રવ્યો સોમ ક્ષપના સાધન તરીકે નિહિત કર્યા છે તે બધાથી સોમ ખરીદવો. એટલે સાધન દ્રવ્યનો સમુચ્ચય છે, નિઃકષ્પ નહિ. ॥ ૬ ॥

સમુચ્ચય' ચ દર્શયતિ ॥ ૭ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (સમુચ્ચય' દર્શયતિ) સમુચ્ચય બોધક વચન પણ છે.

હોવાર્થ :—દશમિઃ ક્રોળાતિ, દશાક્ષરા વિરાટ, વિરાજમેવ પ્રાપ્નોતિ ઇત્યાદિ વાક્યો દ્રવ્યોનો સમુચ્ચય બતાવે છે. માટે કય દ્રવ્યોનો સમુચ્ચય માનવો એવું સિદ્ધાંત છે. ॥ ૭ ॥

ઉપચયનાદિ પ્રતિપત્તિ કર્મેભિઃ સમુચ્ચય છે. એ અધિકરણનું સૂત્ર.

સંસ્કારે ચ તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૮ ॥

પદાર્થ :—(વ) અને (સંસ્કારે) સંસ્કારમાં (તત્પ્રધાનત્વાત્) તે પ્રધાન હોવાથી.

હોવાર્થ :—ઉપચયનામાં હોમીય દ્રવ્યના પ્રતિપત્તિ સંસ્કારમાં હોમીય દ્રવ્ય પ્રધાન હોવાથી સકલ દ્રવ્યોનો સમુચ્ચય છે પ્રતિપ્રધાનમજ્ઞાત્તિ પ્રધાન હોઈ અંચ કર્મેભિઃ અવૃત્તિ કરવી આવશ્યક છે ॥ ૮ ॥

આધાનમાં વિવિધ જાતનાં દક્ષિણાઓનાં વિકલ્પ છે એ અધિકરણનું સૂત્ર.

સંલ્યાસુ તુ ચિરુલ્પઃ સ્વાચ્છૃતિવિપ્રતિપેષાત્ ॥ ૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત સૂચક છે. (સંલ્યાસુ) સંખ્યાસંક્રમાં (ચિરુલ્પઃ) વિકલ્પ દ્વારાત) નિઃકષ્પ છે (સ્વાચ્છૃતિવિપ્રતિપેષાત્) સંખ્યાના અવરુમાં વિરોધ હોવાથી.

હોવાર્થ :—આધાનમાં આ પ્રમાણે અગ્રહ છે. દશ દેશ, જટ દેશ, કાશ દેશ આ પ્રમાણે દક્ષિણા દાનનું વિધાન છે. અહીં મુમુચ્ચય માનવો કે નિઃકષ્પ ? આ ચંકાના સમાધાનમાં આ મુત્ત છે અને દક્ષિણાઓનાં વિકલ્પ છે, સમુચ્ચય નથી એ સિદ્ધાંત છે અર્થાત્ એને બોધ દક્ષિણા અપવી અનેક નહિ. ॥ ૯ ॥

પશુગણોમાં દંડાહુતિઓનાં વિકલ્પ છે એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

દ્રવ્યવિકારો ચ પૂર્વવદ્ય'કર્મ' સ્વાત્ તથા ચિરુલ્પે નિયમઃ પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદાર્થ :—(દ્રવ્યવિકારો) અને દ્રવ્યના વિકારમાં (પૂર્વવદ્ય') ઉપરના અધિકરણ પ્રમાણે (અર્થકર્મ' દ્ય'ત્) અર્થકર્મ છે અર્થાત્ નિઃકષ્પ છે, (તથા વિદ્યાર્થે

નિયમઃ) તથા વિકલ્પમા નિયમ બંધાય છે. (પ્રવૃત્તાગત) પ્રધાન હોવાથી દ્રવ્યહોમને સમુચ્ચય નથી.

ભાવાર્થ :— જે યજ્ઞમાં ધણું પશુઓ દાનમાં આપવામાં આવે છે ત્યાં તેને લગત પવિત્ર દ્રવ્યોને હોમ કરવાનો હોય છે. એ દ્રવ્યોમાં વિકલ્પ છે અર્થાત્ કેઇ એક દ્રવ્યથી હોમ કરવો બધા દ્રવ્યોથી નહિ કર્મ પ્રધાન હોય છે અને દ્રવ્ય ગુણ્ય હોય છે. આ માટે વિવિધ હોવો એજ હેતુ છે. ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધાંતાક્ષેપ સૂત્ર. દ્રવ્યત્વેડપિ સમુચયો દ્રવ્યસ્ય કર્મનિગત્તે પ્રતિપન્નુ

કર્મમેદાદેયં સતિ યથાપ્રકૃતિ ॥ ૧૧ ॥

પદાર્થ :— (દ્રવ્યત્વે બિ સમુચયઃ) ક્રિયા પ્રત્યે દ્રવ્ય સુલ્ભૂત હોવા છતાં (દ્રવ્યસ્ય કર્મનિગતે.) હોમને મેળવ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ કર્મથી થતી હોવાને લીધે (પ્રતિપન્નુ) કરેક પશુની પાછળ (કર્મમેદાત્) કર્મને બેઠે હોવાથી સમુચ્ચય હોવો ઇષ્ટ છે. (એવ સતિ) એ પ્રમાણે હોવાથી (યથાપ્રકૃતિ) પ્રકૃતિ પ્રમાણે યજ્ઞ થોડો છે.

ભાવાર્થ :— ક્રિયાને ઉદ્દેશને દ્રવ્ય સુલ્ભૂત હોય છે તથા પિ દ્રવ્યોને સમુચ્ચય થવો ઇષ્ટ છે. કારણ કે દ્રવ્યને હોમને લાગેક વિશુદ્ધિ સુલ્ભૂત બનાવવું એ કર્મથી થય છે તથા જે જે પશુ દાનમાં આપવામાં આવે છે તેની પાછળ હોમરૂપ કાર્ય કરવાનું હોય છે આ પ્રમાણે પ્રાંત પ્રમાણે વિગતમાં પણ સમુચ્ચય હોવો એજ ન્યાય છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધાંત ઉપર આક્ષેપ કરનારનું માનવું છે. ॥ ૧૧ ॥

કપાલેડપિ તથેતિ ચેત્ ॥ ૧૨ ॥

પદાર્થ :— (તથેતિ અપિ તથા) કપાલોમાં પણ સમુચ્ચય માનવો જોઇએ (હિતિ ચેત્) જો એવી શક્ય કરવામાં આવે તો.

ભાવાર્થ :— કર્મથી દ્રવ્યની નિષ્પત્તિ થાય છે એટલા કરણધોજ જે દ્રવ્યોને સમુચ્ચય માનવામાં આવે તો કપાલરૂપ દ્રવ્યોને પણ સમુચ્ચય માનવો જોઇએ કરણ કપાલોને પ્રવેશ પણ કર્મથી જ થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

ન વર્મણ વરાર્પત્વાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદાર્થ :— (ન) નહિ (વર્મણ. વરાર્પત્વાત્) કર્મ તો વરાર્પ જ હોય છે.

ભાવાર્થ :— કર્મ તો વરાર્પ જ હોય છે. તેને લીધે કર્મ દ્રવ્યોમાં સમુચ્ચય માની શકાતો નથી. તથા કાષ્ટાન્યાહતું પ્રવિતે પુરુષે શાસ્ત્રાદિગમયુગાધિઃ ક્રિયતે શાસ્ત્રમધ્યા-હરેતિ । યાગરથાભ્યાં કેઇ માયુષ મુઠા લેતા જવો હોય તેને શાક પણ લાવવાનું કરેવામાં આવે છે એટલે કે વાડીમાંથી શાક પણ લાવે પણ અદી કાષ્ટાન્યાહત મુખ્ય છે અને શાકાન્યાહત મોજુ હોય છે. એટલે એ બંનેનો સમુચ્ચય થઇ શકતો નથી, પણ શાકને વિકલ્પ જ રહે છે, તેમ પ્રકૃતરૂપમાં પણ હોમીય દ્રવ્યોમાંથી કેઇ એક દ્રવ્યને વિકલ્પ જ હોય છે. ॥ ૧૩ ॥

પ્રતિપત્તિસ્તુ શેષત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદાર્થ :—(તુ) પશુ (પ્રતિપત્તિ) પ્રતિપત્તિરૂપ કર્મ છે (શેષત્વાત્) શેષ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—આ સૂત્ર પણ શેષદબ્બોર્મા સમુચ્ચય જ બતાવવાની આશંકા કરે છે બાકી રહેલા દ્રવ્યની પ્રતિપત્તિ કરવાની હોય છે. પ્રતિપત્તિ એટલે વન યાજ્ઞ રચનામાં મૂડી દેવાં તે. એટલે તેવાથી પશુ સમુચ્ચયની જ સિદ્ધિ યાય છે. ॥ ૧૪ ॥

શૂતેડપિ પૂર્વંચત્ ॥ ૧૫ ॥

પદાર્થ :—(શૂતે અપિ) શૂતમા પશુ (પૂર્વંચત્) પૂર્વની પેઠે સમુચ્ચય જ છે.

ભાવાર્થ :—શૂતે ચરુમ્, દધચરુમ્ આ પ્રમાણે અબ્યુદ્બેશિમાં આત્માન છે. યેડગિષ્ઠાસ્તાન્ વિષ્ણવે શિવિવિષ્ણવ શૂતે ચરુમિતિ વિહિતે શૂતે ક્ષૌરેડપિ । અન્ન શૂતપદં યે સ્થનિષ્ઠાસ્તાનિન્દ્રાય પ્રદાન્ત્રે દર્ષચ્ચરુમિત્વત્ર દમ્નોપુપ્તક્ષણમ્ ॥ આ બેઅર્થી પ્રતિપત્તિ કર્મ બતાવવામાં આબ્ધુ છે અને સમુચ્ચયનું પ્રતિપાદન કરવામાં આબ્ધુ છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. ચિકલ્પે ત્વર્થકર્મ નિયમપ્રધાનત્વાચ્છેપે ચ કર્મકાર્ય—

સમવાયાતસમાત્ તેનાર્થકર્મ સ્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદાર્થ :—(ચિકલ્પે તુ અર્થકર્મ) ચિકલ્પમાં તો અર્થકર્મ હોય છે. (નિયમપ્રધાનત્વાત્) નિયમમાં જ તાર્કિક હોવાથી, (શેષે જ) અને સેષમાં (કર્મ) અર્થકર્મ છે (કાર્યત્તમશાય) શૂનનો કાર્યમાં સમવાય હોવાથી (તત્સમાત્) માટે (તેન અર્થકર્મ સ્વાત્) અર્થ કર્મ જ છે.

ભાવાર્થ :—પશુને દાનમાં આપ્યા પછી તેને અગ્ને જે હોવાથી દ્રવ્ય હોય છે તે એક જ દ્રવ્યથી હોમ કરવો એવો નિયમ હોય છે. એટલે પ્રતિપાદન અર્થકર્મનું વચ્ચે યજ્ઞ યજ્ઞ નથી. શેષ દ્રવ્યમાં પશુ ને તે દ્રવ્યનો કાર્ય પશુ ઉપયોગ ન થયો હોય તો એનું પ્રતિપત્તિકર્મ હોય ॥ પશુ ને તેનો કાર્ય પશુ ઉપયોગ કરવાનો હોય તો તે અર્થકર્મ જ કહેવાય છે દાન અને શૂતનો કાર્ય પશુ ઉપયોગ થયેનો ન હોવાથી એનું પ્રતિપત્તિકર્મ નથી પણ અર્થકર્મ જ છે. ॥ ૧૬ ॥

કાર્ય અગ્નિ સાધે નિત્ય અગ્નિનો વિકાર છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. ઝગ્વાયાં કામ્યનિત્યસમુચ્ચયો નિયોગે વામદર્શનાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદાર્થ :—[ઝગ્વાયામ્] ઊભામાં (કામ્યનિત્યસમુચ્ચય) કાર્ય અને નિત્ય અગ્નિનો સમુચ્ચય છે (નિયોગે) અગ્નિના નિયોજનમાં (વામદર્શનાત્) કામનું દર્શન થતું હોવાથી.

ભાવાર્થ :—અગ્નિચયન રૂપ કર્મમાં ઊભા જગ્યાથી તેમાં અગ્નિનું ધારણ કરી રાખવામાં આવે છે એ નિત્ય અગ્નિ છે દરે તેમાં કાર્ય અગ્નિનું પણ ધારણ થાય છે વૃદ્ધાન્નાત્ ૧૧૪નો પ્રત્યયર્થ સમસ્ય આદ્ય અવદંધ્યાત્ = નેને અદાવર્થસની કામના હોય તેને ૧૧ ૧૬

વખને સળગતા વૃક્ષના અગ્નિમાંથી અગ્નિ લાવી આપવાનું કરવું. આ અગ્નિ કામ્ય કહેવાય છે. કારણ કે પ્રાણવર્ચસ રૂપ કામનાને એની સાથે સંબંધ છે. જે કામ્ય અગ્નિ હોય તે અનિત્ય હોય છે. તેમાં નિત્ય અગ્નિમાં હોમ કરવો. જે કામ્ય અગ્નિ છે તેને કળને માટે ધારણ કરવામાં આવ્યો છે. વૃક્ષાગ્નિઃ કેવલનિવાનાયઃ સંતાપાગ્નિર્હોમાર્થઃ. આમ બન્ને અગ્નિઓનાં ભુદાં ભુદાં રૂપ હોવાથી બાધ થતો નથી માટે તેનો સમુચ્ચય હોય છે. ॥ ૧૭ ॥

અસતિ ચાસંસ્કૃતેષુ કર્મ સ્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદાર્થ :—(અસતિ ચ) એ સમુચ્ચય ન થાનવામાં આવે તો (અસંસ્કૃતેષુ) અસંસ્કૃત અગ્નિમાં (કર્મ સ્યાત્) કર્મ કરવું પડે.

ભાવાર્થ :—જો કામ્ય અગ્નિથી નિત્ય અગ્નિને બાધ થાય તો અસંસ્કૃત અગ્નિમાં કર્મ કહેવાય. વૃક્ષાગ્નિ ઉપરથી લાવવામાં આવેલો અગ્નિ અસંસ્કૃત કહેવાય છે. સંસ્કૃત અગ્નિ જ સર્વને માટે હોય છે માટે બાધ થતો નથી પણ સમુચ્ચય છે એમ માનવું જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

તસ્ય ચ દેવતાર્પણાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદાર્થ :—(તસ્ય ચ) અને તે અગ્નિ (દેવતાર્પણાત્) દેવના માટે હોય છે.

ભાવાર્થ :—નિત્ય અગ્નિ દેવનોદેશના હોમાર્થે હોવાથી તેમાં થતી જોઈએ કામ્યઅગ્નિ તો દેવના સંનિધાનને માટે જ રુખ્યો છે માટે સમુચ્ચય માનવો જોઈએ. ॥ ૧૯ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. વિચારો યા તદુક્તહેતુઃ ॥ ૨૦ ॥

પદાર્થ :—(યા) અધના (વિચારઃ) બાધ થાય છે. (તદુક્ત હેતુઃ) તે હેતુ કહેવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ :—નિત્ય અગ્નિ કે જે હોમને માટે વિહન છે તેનો બાધ થાય છે એટલે કે નિત્ય અગ્નિનું જે કાર્ય છે તે કામ્ય અગ્નિ પણ કરે છે અર્થાત્ કામ્ય અગ્નિમાં હોમ થાય છે. જો કામ્ય અગ્નિમાં હોમ ન થાય તો તેનું આદરણ કરવું નકામું છે. જ્યાં બાધક નહીં હોય ત્યાં નિત્ય અગ્નિ પણ કામ કરશે. એટલે એના વિષયનો પણ લોપ કરો નહિ. બાધ થવાથી વિકલ્પ માનવો પડે છે. જે કામી હોય તેણે કામ્ય અગ્નિમાં હોમ કરવો અને જે આત્મી હોય તેણે નિત્ય અગ્નિમાં હોમ કરવો. ॥ ૨૦ ॥

યચનાદસંસ્કૃતેષુ કર્મ સ્યાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદાર્થ :—(યચનાત્) વચન હોવાથી (અસંસ્કૃતેષુ) અસંસ્કૃત અગ્નિમાં (કર્મ સ્યાત્) કર્મ કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ :—વચનના બળથી અસંસ્કૃત અગ્નિમાં પણ હોમરૂપ કર્મ થઈ શકે છે. ॥ ૨૧ ॥

સંસર્ગે ઘાપિ દોષઃ સ્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદાર્થઃ :—(અપિ સંસર્ગેવ) પણ સંસર્ગમાં (દોષઃ સ્યાત) દોષ થાય.

ભાવાર્થઃ :—જો સમુચ્ચય માનવામાં આવે તો પ્રાદાબ્ધ અગ્નિ સાથે વૈદ્યારિક અગ્નિનો સંસર્ગ થશે અને તેમાં દોષનું શ્રવણ થશે. અસંસ્કૃત અગ્નિને પ્રાદાબ્ધ અગ્નિ કહેવામાં આવે છે. અપ્યે શુન્ધેઽશ્વરૂપાલં નિર્વાપેત્ શુધિ અગ્નિમાં અણકષાય પુરોગમનો નિર્વાપ કરવો. માટે સમુચ્ચય ન માનવો. ॥ ૨૨ ॥

વચનાદિતિ ચેત્ ॥ ૨૩ ॥

પદાર્થઃ :—(વચનાત) વચનને લીધે સંસર્ગ માનવો (હિતિ ચેત્) જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો ?

ભાવાર્થઃ :—સંસર્ગ કરવાનું વચન છે. વાચનિક કર્મ કરવામાં ક્ષેષ પણ જાતને દોષ નથી જો એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આગળના સૂત્રમાં છે. ॥ ૨૩ ॥

તથેતરહિમન્ ॥ ૨૪ ॥

પદાર્થઃ :—(તથા) તે પ્રમાણે (હિતરહિમન્) અન્ય પક્ષમાં પણ વચન કે.

ભાવાર્થઃ :—અસંસ્કૃત અગ્નિમાં દોષ કરવો એ પણ વાચનિક જ છે. માટે તેમાં પણ દોષ નથી. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જે નૈમિત્તિક અગ્નિ ક્ષેષ તેનાથી નિત્યનો બાધ માનવો એકબીજા, બન્નેને સમુચ્ચય નહિ. ॥ ૨૪ ॥

उ सगैऽपि कर्मणः कृत्स्नवात् ॥ ૨૫ ॥

પદાર્થઃ :—(હસો અપિ) ઉત્સર્ગ અગ્નિમાં પણ (કર્મણઃ કૃત્સ્નવાત્) કર્મ કરેલું હોવાથી.

ભાવાર્થઃ :—નિત્ય અગ્નિ દેવતા પરિમલને માટે છે એ એ કહ્યું છે તેમાં પણ દોષ આવતો નથી. અગ્નિના અન્વાધાનથી દેવતાને પરિમલ થતું શકે છે. દેવતા અગ્નિથી નહિ, જે અન્વાધાન રૂપ કર્મ કરવામાં આવ્યું છે તેનાથી દેવતાને પરિમલ પણ થાય છે. માટે બીજા અગ્નિમાં પણ વચનથી વચન થાય છે. ॥ ૨૫ ॥

વૈદ્યારિક અગ્નિમાં આકૃષ્ટનીયતાનો અભાવ છે, એ અધિકરણનાં સૂત્રો, પૂર્વપક્ષ સૂત્ર. સ્વ આદ્યનીયઃ સ્વાદાદુતિસંયોગાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદાર્થઃ :—(સઃ આદ્યનીય) વૈદ્યાર ઉપરથી લાવવામાં આવેલો અગ્નિ આદ્યનીય સંસારબોધ (સ્વાત્) થાય છે (આદુતિ સંયોગાત્) અદુતિના સંબંધથી.

ભાવાર્થઃ :—વૈદ્યાર ઉપરથી લાવવામાં આવેલો અગ્નિ વૈદ્યારિક અગ્નિ કહેવાય છે એને અદુતિય એવું નામ આપવામાં આવે છે કે નહિ? આ સંક્રાન્ત સર્વેષાં પૂર્વપક્ષવ દીનું એવું

માનવું કે એને ' આહવનીય ' એ નામ આપી શકાય છે. કારણ કે, ' હૃયતેઽગ્નિન્ ' આની અંદર પણ આદૃતિએ આપવામાં આવે છે. આદૃતિના સંબંધથી ' આહવનીય ' સંજ્ઞા તેને પણ લાગુ પડે છે. ॥ ૨૬ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર

અન્યો વોદૃત્યાહરણાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (અન્યઃ) આહવનીયથી એ અન્ય છે (ઉદ્દૃત્ય આહરણાત્) વૃક્ષના અગ્ર ભાગ ઉપરથી જ લાવવામાં આવેલો હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૃક્ષના અગ્ર ઉપરથી લાવવામાં આવેલો લૌકિક અગ્નિ છે. તે આહવનીય હોઈ શકાય નહિ. આધાનાદિદ્વો સંસ્કૃત થયેલો અગ્નિ જ આહવનીય કહેવાય છે કેવળ યોગથી ' આહવનીય ' એવું નામ પ્રસિદ્ધ નથી. ॥ ૨૭ ॥

‘ વૈકારિક અગ્નિને આધાનિક સંસ્કારના અભાવ છે. ’

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

તદ્ગ્નિન્ સંસ્કારકર્મ શિષ્ટવાત ॥ ૨૮ ॥

પદાર્થ :—(તદ્ગ્નિન્) તે વૈકારિક અગ્નિનાં (સંસ્કારકર્મ) આધાનાદિ સંસ્કાર કર્યા કરવું જોઈએ (શિષ્ટવાત) સર્વ કર્મોના શેષ તરીકે વિદિત હોવાથી.

ભાવાર્થ :—વૈકારિક અગ્નિમાં આધાનાદિ સંસ્કારો કરવાં જોઈએ. કારણ કે, તે સર્વ કર્મોના શેષ તરીકે વિદિત છે. જો આધાન સંસ્કાર ન કરવામાં આવે તો તેમાં કરવામાં આવેલો હોમ વિચલ્ય થઈ જાય. ॥ ૨૮ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર.

સ્થાનાત્તુ પરિણ્યેરન્ ॥ ૨૯ ॥

પદાર્થ :—(તુ) સિદ્ધાંત ધરાય છે. (સ્થાનાત્) અસંસ્કૃત અગ્નિ સંસ્કૃત અગ્નિના સ્થાનમાં આવેલો હોવાથી (પરિણ્યેરન્) આધાનાદિ સંસ્કારોનો તેમાં લેાય છે.

ભાવાર્થ :—સંસ્કૃત અગ્નિના સ્થાનમાં તે વૈકારિક અગ્નિ આવેલો છે માટે તેમાં આધાનાદિ સંસ્કારો ન કરવાં જોઈએ. યથા જેવો મૈત્રજાપે વિનિયુક્તઃ મૈત્રજાપંકુકૃતે, મૈત્રમાતૃકરુદરાત્નિઃસરણાદિ નાપેક્ષતે । (જેમિનિ સ્વ જ્વલિ) મૈત્રના કાર્યમાં વિનિયુક્ત થયેલો એવ મૈત્રનું કાર્ય કરે છે પણ મૈત્રની આત્મા ઉદરમાં નિહાયતા આદિ દિશાયેલી તે અપેક્ષા રાખતો નથી. માટે વૈકારિક અગ્નિ આધાનાદિ સંસ્કારની અપેક્ષા રાખતો નથી. ॥ ૨૯ ॥

નિત્ય ઉષ્મ અગ્નિના નિત્ય ધારણ કરવાનો અભાવ છે.

એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ સૂત્ર.

નિત્ય ધારણે વિકલ્પો ન દાક્ષસ્માત્રતિવેષઃ સ્થાત્ ॥ ૩ ॥

પદાર્થ :—(નિત્યધારણે) ઉષ્મ અગ્નિના નિત્ય ધારણ કરવામાં (વિકલ્પઃ) વિકલ્પ છે. (દિ) કારણ કે (અક્ષમ્ પ્રતિવેષ ન સ્થાત્) અક્ષમ્ પ્રતિવેષ થઈ શકે નહિ.

હાવાયો :—અગ્નિચક્રમાં જે નિત્ય ઉષ્ણ અગ્નિ છે તેનું સાર્વકાલિક ધારણ કરવું એ વિરુદ્ધિત છે. કારણ કે જ પ્રતિસમિષ્વઃ ઇત્યાદિ પ્રતિષેષ અકરમાત્ર યદ્ એ નહિ પ્રાપ્તિપૂર્વક પ્રતિષેષ હોય છે. માટે ધાર જ વિધિની કલ્પના કરવામાં આવે છે. માટે નિત્યધારણની વિધાવિઃ। દુતિની કલ્પના કરવી ભેદપ્રત્યે. આ પ્રકરણથી ઉષ્ણ અગ્નિના નિત્ય ધારણ કરવામાં વિરુદ્ધ છે. ॥ ૨૦ ॥

સિદ્ધાંત સૂત્ર. નિત્યધારણાદ્ યા પ્રતિષેષો જતત્રિયઃ ॥ ૩૧ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (નિત્ય-કરમાર્) નિત્ય ધારણ હે વાયો (જતત્રિયઃ પ્રતિષેષઃ) જતત્રિયે માટે પ્રતિષેષ છે.

હાવાયો :—જાતી પુરુષે ઉષ્ણ અગ્નિ નિત્ય ધારણ કરવાનો હોય છે માટે તેને જ પ્રતિષેષ ઉષ્ણ-અગ્નિમાં છે. માટે વિરુદ્ધ નથી. ‘ યાયો જતત્રિયઃ જાત્રીયીય’ આ વાક્ય જતત્રિયે આદ્યતીય અગ્નિને ધારણ કરવાનું નિધાન કરે છે. આદ્યતીયસ્ત્રીયજાત્રીય જાત્રીયવાપિ (યાત્રીય લાભ) આદ્યતીય સ્ત્રીયજાત્રીય ઉષ્ણ અગ્નિ હોવાથી તેનું પણ નિત્ય ધારણ પ્રસક્ત છે. માટે તેના પ્રતિષેષને માટે જ જ પ્રતિસમિષ્વઃ ઇત્યાદિ શ્રુતિ છે. હાલ એ છે કે જતત્રી સિવાય બીજાએ ઉષ્ણ અગ્નિને નિત્ય ધારણ કરવાનો અસ્તિત્વ છે. ॥ ૩૧ ॥

સત્રમાં શુકે બ્રહ્મરૂપશાંદિનું એકકર્તૃકર છે એ અધિકરણનું સૂત્ર.

પદાર્થ-યેકો યજ્ઞમાનગણે ॥ ૩૨ ॥

પદાર્થ :—(યજ્ઞમાનગણે) યજ્ઞ યજ્ઞમાનેમાં (યજ્ઞમાનિ) પરાઈ કર્મો (યક) એક યજ્ઞમાન કરે છે.

હાવાયો :—શુક યજ્ઞમાનેન્દ્રજ્ઞમાને ઇત્યાદિ શુકેત્રક સંસ્કારાદિ કર્મ પદાર્થ હોવાથી એક જ યજ્ઞમાન કરે છે. યજ્ઞમાં અનેક યજ્ઞમાનો હોય છે તે તે કર્મ અધારે કરવાનું નથી. ॥ ૩૨ ॥

‘ અહીન યજ્ઞ માં શુકેરૂપશાંદિ કોષ પશુ કરી શકે છે. ’ એ અધિકરણનું સૂત્ર.

અનિયમો ઽ વિશેષાદ્ ॥ ૩૩ ॥

પદાર્થ :—(અનિયમઃ) નિયમ નથી (અવિશેષાર) વિશેષ ન હોવાથી.

હાવાયો :—અહીન કીડમાં શુકેરાર્થે કોષ પશુ યજ્ઞમાન કરી શકે છે. અમુક જ યજ્ઞમાન રૂપ કો એવો નિયમ નથી. વિશેષનું અવધારણ કરાવતું કોષ પ્રમાણ મળતું નથી. ॥ ૩૩ ॥

સત્રમાં શુકે રૂપયો શુદ્ધપતિએ જ કરવો એ અધિકરણનું સૂત્ર.

મુખ્યો યાદવિપતિવેષાદ્ ॥ ૩૪ ॥

પદાર્થ :—(યા) અથવા (મુખ્યઃ) મુખ્ય યજ્ઞમાન જ યજ્ઞમાં શુકે રૂપયો કરે (અવિપતિવેષાદ્) વિશેષ ન હોવાથી

ભાવાર્થ — સત્તા યજ્ઞમાનના કાર્યો જે શુદ્ધ પ્રદ રાત્રી આદિ છે તે તો મુખ્ય ગૃહપતિ એ જ કરવા તેમ કરવામાં ગાઈ વિશેષ ન હોવાથી ॥ ૩૪ ॥

સત્તા અજ્ઞનાદિ સરકારો સર્વે એ કરવાં એ અધિકરણનાં સૂત્રો

સત્રે ગૃહપતિરસ યોગાત્ હૌત્યત્ ॥ ૩૫ ॥

પદાર્થ — (સત્ર) સત્તા અજ્ઞન અને અજ્ઞ જન સરકારો (ગૃહપતિ) ગૃહપતિ એ જ કરવા (અસ યોગાત્) અયયોગનો અભવ દોરાવી (હૌત્યત્) હે તા પેડે

ભાવાર્થ — જેમ હોય કર્મ હોતા જ કરે છે અને તેથી હોતી શબ્દથી યકિત અનાધિન રહે છે તેમ અજ્ઞનાદિ સરકારો ગૃહપતિએ જ કરવા બેઠેલે તેમ કરવાથી ગૃહપતિ શબ્દની યકિત અનાધિત થાય છે ॥ ૩૫ ॥

આત્નાયચ્ચનાચ્ચ ॥ ૩૬ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (આત્નાયચ્ચનાચ્ચ) અનાયનુ વચન હોવાથી

ભાવાર્થ — ગૃહપતિને માટે અનાયનુ વચન પણ છે મુલ્યમાં યજ્ઞમાન ની યો ગૃહપતિ સમૂલિષ્ઠાદિવૃત્તોતિ ॥ જે ગૃહપતિ હોય છે તે રધ રે નિદિને પ મે છે ॥ ૩૬ ॥

સિદ્ધાત્ સૂત્ર. સર્વે વા તદર્થત્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

પદાર્થ — (વા) અથવા (સર્વે) બધાં જ યજ્ઞમાનો અજ્ઞનાદિ સરકારો કરે (તદર્થત્યાત્) સર્વને માટે તે હોવાથી

ભાવાર્થ — સોળ નિવિગ્ને અને એક ગૃહપતિ આ બધા મળીને સવર થાય છે એ સર્વને માટે સરકારો છે માટે અજ્ઞનાદિ સરકારોથી બધે સરકાર છે. ॥ ૩૭ ॥

ગૃહપતિરિત્તિ ચ સમાપ્તયા સામાન્યાત્ ॥ ૩૮ ॥

પદાર્થ — (ચ) અને (ગૃહપતિ રિત્તિ સમાપ્તયા) ‘ ગૃહપતિ ’ આ સમાપ્તયા છે (સમાપ્તયા) સમાપ્ત રવામિત્તરો પ્રકારે બોધક હોવાથી

ભાવાર્થ — જિદ્ધિકાના સત્રગામીરન્ આ વાક્યથી સર્વાર્થેત પ્રતીત થાય છે. ગૃહસ્થ શાલાયા મહાય વા પ્રમુવ સર્વભાગરણ શક્ત્યર્થેત્ય વાગમાન આ વાક્યથી સામાન્યતા પ્રતીતિ થાય છે માટે અજ્ઞનાદિ સરકારો બધાં કરતા બેઠેલે ॥ ૩૮ ॥

વિપ્રતિવેધે પરમ્ ॥ ૩૯ ॥

પદાર્થ — (વિપ્રતિવેધે) વિરોધમાં (પરમ્) જે પર હોય તે થાય છે

ભાવાર્થ — જ્યાં યજ્ઞમાનના કાર્યો અને નિવિગ્નેના કાર્યો એક સાથે કરવાના હોય છે ત્યાં નિવિગ્નેના કાર્યો જ કરવા કરાયું કે જે યજ્ઞમાનસ્તે નિવિગ્ન આ વાક્યથી નિવિગ્ન કર્મ આતિલેચિક હોવાથી યજ્ઞમાનના કર્મ કરતાં રાખ્યું છે ॥ ૩૯ ॥

હૌત્રે પરાર્થત્વાત્ ॥ ૪૦ ॥

પદાર્થ :—(હૌત્રે) હોત્રના કર્મમાં (પરાર્થત્વાત્) તે પરાર્થ હોવાથી.

ભાવાર્થ :—હોત્ર કર્મ કરવામાં પુરુષ પરાર્થ છે. માટે તે કર્મ ક્રોધ એક પુરુષ કરતું જોઇએ. તથા સમાધ્યા નિયામિકા અહીં સમાધ્યા નિયમ કરનારી હોય છે. અર્થાત્ તે કર્મ હોતાએ જ કરવું જોઇએ. ત્યાં હોતા ગુણભૂત છે અને એકે કરેલા અંગન રૂપ સંસ્કારથી રૂળ-સંસ્કાર થાય છે. માટે હોત્ર કર્મમાં વજમાન પ્રધાન હોય છે માટે પ્રધાન સંસ્કારની આદૃતિ કરવી જોઇએ. માટે આગળ જે હૌત્રવત્ જે દૃષ્ટાન્ત પૂર્વપક્ષવાદીએ આપ્યું છે તે ગણાય નથી. ॥ ૪૦ ॥

વચનં પરમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદાર્થ :—(વચનમ્) આગાધ વચન જે આપ્યું છે તે (પરમ્) અર્થવાદ છે.

ભાવાર્થ :—કેલ જૂમસ્તરને જતાવનાર જે વચન આપ્યું છે તે તે અર્થવાદ છે. તત્પરમર્થવાદઃ (સૂત્રવૃત્તિઃ) ॥ ૪૧ ॥

બ્રાહ્મણને જ આર્તિન્ય કરવામાં અધિકાર છે. એ અધિકરણનાં સૂત્રો.

પૂર્વપક્ષ. પ્રમુત્વાદાવિગ્ધં સર્વવર્ણનાં સ્વાત્ ॥ ૪૨ ॥

પદાર્થ :—(પ્રમુત્ત્વાત્) સમર્થ હોવાથી (આર્તિન્યપર) કલિદર્શન (સર્વવર્ણનામ્ સ્વાત્) બધા વર્ણોએ કરવું જોઇએ.

ભાવાર્થ :—કલિદર્શન કર્મ કયા વર્ણે કરવું જોઇએ એના નિર્ણય આ અધિકરણમાં છે. પૂર્વપક્ષવાદી એવું માને છે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણોમાંથી કોઇપણ વર્ણને પુરુષ કલિદર્શન કર્મ કરાવી શકે છે. કમણ કે બધાજ વિદ્વાન્ હોય છે ન હોવિશ્યન્ નિહિતોડસિત જે અવિદ્વાન્ હોય છે તે કોઇપણ કર્મમાં વિહિત જ નથી. ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર. સ્મૃતે વા સ્વાદ્ બ્રાહ્મણાનામ્ ॥ ૪૩ ॥

પદાર્થ :—(વા) અથવા (સ્મૃતે) સ્મૃતિ પ્રમાણથી (બ્રાહ્મણાનામ્ સ્વાત્) બ્રાહ્મણ-વર્ણરૂપ પુરુષોએ જ કલિદર્શન કરવાનું હોય છે.

ભાવાર્થ :—યાગ્યન, અધ્યાપન અને પ્રતિગઢ આ ત્રણ કર્મો તો બ્રાહ્મણોએ જ કરાવવાં કમણ કે તેની આજીવિકારૂપે છે પ્રતિપ્રદોડધિકો વિશે યાગનાધ્યાપને તથા આતું સ્મૃતિનું વચન છે. કમણમાં પણ બ્રાહ્મણોએ જ આર્તિન્ય કરવાનું કહ્યું છે. માટે બ્રાહ્મણો જ કલિદર્શન હોઇ શકે ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય નહિ. ॥ ૪૩ ॥

ફલચમસવિધાનાઞ્ચેતરેષામ્ ॥ ૪૪ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ફલચમસવિધાના) ક્ષયમસનું વિધાન હોવાથી (ફલચમસ) ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વરેતિ.

ભાવાર્થ :—કતિગ્નેએ આદિર્નય કર્મમાં સોમપાન કરવાનું હોય છે. હવે ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને સોમપાન કરવાનો નિષેધ છે. અને આ પ્રમાણે પ્રમાણુતાય છે. યદિ રાજન્યં વૈશ્યં વા યાજયેત્ સ યદિ સોમં વિમિશ્વરિયેન્ ન્યમોવસ્તિમિનોરાદ્ય તાઃ સમ્પિપ્પ દધન્થુમ્મૃગ્ય તમસ્મૈ મશ્નં પ્રયચ્છેજ્જ સોમમ્ ઇતિ સોમગાન નિપેજાત્ ॥ ગ્ને રાજન્ય અથવા વૈશ્યને મશ કરાવે તો અને તે ગ્ને સોમ બક્ષણની ઇચ્છા કરે તો તેને વટકુશ ॥ કુપગાને પીસીને તેમાં દહીં નાખી તે બક્ષ આપવો. આ બક્ષો ' ક્ષયમસ ' કહે છે. પણ સોમ રસ તો ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને આપવો નહિ. આ નિષેધને લીધે ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય કતિગ્ને અતીચ્છતા નથી. કતિગ્નેએ તો સોમપાન કરવું જોઇએ. એટલે ભાવ એ જ છે કે આદિર્નય કર્મ કરવાનો અધિકાર બ્રાહ્મણને જ છે. ॥ ૪૪ ॥

સાજ્ઞાત્યોઽપ્દેષં પ્રતિવેષઃ સોમપીય હેતુત્વાત્ ॥ ૪૫ ॥

પદાર્થ :—(સાજ્ઞાત્યે અપિ એવમ્) સાનાત્યમાં પણ એ પ્રમાણે (પ્રતિવેષ.) પ્રતિવેષ છે. (સોમપીયહેતુત્વાત્) એ સોમપાનનો નિષેધ બતાવે છે.

ભાવાર્થ :—સાનાત્ય પાનનો રાજન્ય અને વૈશ્યને નિષેધ છે. ન રાજન્યો ન વૈશ્યો વા સાજ્ઞાત્યં વિષેન્ ॥ કારણ કે રાજન્ય અને વૈશ્ય અસોમપીય હોય છે. એટલે કે સોમપાનને અહં રાજન્ય અને વૈશ્ય હોતા નથી. ॥ ૪૫ ॥

ચતુર્ધાકરણે ચ નિર્દેશાત્ ॥ ૪૬ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (ચતુર્ધાકરણે) ચતુર્ધાકરણમાં પણ (નિર્દેશાત્) બ્રાહ્મણોનો નિર્દેશ છે.

ભાવાર્થ :—દશપૂર્ણમાસ થાપમાં ચતુર્ધાકરણ મંત્રલિંગ પણ બ્રાહ્મણને જ અર્પિત-ન્યનો અધિકાર આપે છે. બ્રાહ્મણાનામિદં હવિઃ સોમ્વાનાં સોમપીયનાત્ સોમપાન કરનારા બ્રાહ્મણનું આ હવિષ છે. નેહાવાક્ષણસ્વાસ્તિ અબ્રાહ્મણનું નથી અર્થાત્ ચતુર્ધાકરણ રાજન્ય અથવા વૈશ્યનું નથી. તેષ હવિષ્ના બક્ષણને માટે જે ચાર બાજ પાટનામાં આવે છે તેને ' ચતુર્ધાકરણ ' કહેવામાં આવે છે અને તેનું કતિગ્નેએ સક્ષણ કરવાનું હોય છે. માટે બ્રાહ્મણને જ આદિર્ન્યનો અધિકાર છે. ॥ ૪૬ ॥

અન્યાદ્યર્થે ચ દર્શનાત્ ॥ ૪૭ ॥

પદાર્થ :—(ચ) અને (અન્યાદ્યર્થે) અન્યાદ્યર્થ દક્ષિણમાં (દર્શનાત્) બ્રાહ્મણોનું જ દર્શન હોવાથી

ભાવાર્થ ;—કર્ણપૂર્ણમાત્રી દક્ષિણમાં એટલે અન્વાહાર્ય દક્ષિણ લેવા માટે આહરણ
જ હોય છે. ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય દક્ષિણ લેતા નથી. એ તે દેવા અદ્વૈતાદો ચક્રોક્ષણા
યદન્વાહાર્યમાહરન્તિ તાનેવ તેન પ્રીણાતિ . આ વચનો કાવ એ છે કે જે પ્રાહરણ છે તે
અદ્વૈતાદ અર્થાત્ અદ્વૈત = નહીં હોયેલાને વાસથ્ય કરનારા છે અર્થાત્ દક્ષિણ લેનારા છે. એને
દક્ષિણ લેનામાં સંતોષ હોય છે. દક્ષિણ ક્ષત્રિયને જ આપવામાં આવે છે. માટે સિદ્ધ
થાય છે કે આત્મિજ્ય કર્મમાં પ્રાહરણોને જ અધિકાર છે, ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્યને આત્મિજ્ય
અથવા ક્ષત્રિય કર્મમાં અધિકાર નથી. ॥ ૪૭ ॥ इति शम् ।

इति गुर्जरभाषायां जैमिनीयमीमांसामध्ये द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः

संपूर्णोऽयं द्वादशाध्यायः संपूर्ण चेद् गुर्जरभाषामाख्यम् ॥

महेशकृपया नीतो ग्रन्थोऽयं विधिगोचरः

पूर्तिं गुर्जरभारत्यां मयाशङ्कनशर्मणा ॥